ग्रं॰ २

महामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षितविरचिता

वैयाकरण–सिद्धान्त–कौमुदी

श्रीमज्ज्ञानेन्द्रभिक्षुविरचितया तत्त्वबोधिनीटीकया, श्रीवासुदेवभट्टदीक्षितविरचितया बालोपकारिण्या बालमनोरमाख्यया व्याख्यया, (तत्पुरुषादारभ्य) महामहोपाध्याय श्रीनागेशभट्टविरचितया लघुशब्देन्दुशेखरटीकया च समन्विता।

टीकात्रयोपेता

पूर्वार्द्धम

महामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षितविरचिता

वैयाकरण-सिद्धान्त-कौमुदी

श्रीमज्ज्ञानेन्द्रभिक्षुविरचितया तत्त्वबोधिनीटीकया, श्रीवासुदेवभट्टदीक्षितविरचितया बालोपकारिण्यां बालमनोरमाख्यया व्याख्यया, (तत्पुरुषादारभ्य) महामहोपाध्याय-श्रीनागेशभट्टविरचितया लघुशब्देन्दुशेखरटीकया च समन्विता।

टीकात्रयोपेता

तस्याः पूर्वार्द्धम्

भारतीय विद्या प्रकाशन

दिल्ली वाराणसी

भारत

प्रकाशक :

भारतीय विद्या प्रकाशन

1. यू. बी.जवाहर नगर, बैंग्लो रोड,
   दिल्ली -110007, फोन न.- 011-23851570

2. पो. बा. 1108, कचौड़ी गली, वाराणसी-221001
   फोन न.- 0542-2392376,

ISBN : 81-217-0188-0

मूल्य : 1500.00 सेट (2 भाग में)

संस्करण : 2005

मुद्रक :

जैन अमर प्रिंटिंग प्रेस, दिल्ली

* श्रीगणेशाय नमः *

तत्त्वबोधिनी-बालमनोरमा-व्याख्याद्वयविराजिता

वैयाकरण-सिद्धान्तकौमुदी ।

तस्याः पूर्वार्द्धम् ।

अथ संज्ञाप्रकरणम्

मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च ।

---

* अथ ज्ञानेन्द्रभिक्षुकृता तत्त्वबोधिनी *

नत्वा विश्वेश्वरं साम्बं कृत्वा च गुरुवन्दनम् ।
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या क्रियते तत्त्वबोधिनी ॥ १ ॥

विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नंश्चिकीर्षितं प्रतिजानीते-**मुनित्रयमित्यादिना** । त्रयोऽवयवा यस्येति त्रयम् । 'संख्याया अवयवे तयप्' । 'द्वित्रिभ्यां तयस्य-' इत्ययच् । मन्तारो वेदशास्त्रार्थतत्त्वावगन्तारो मुनयः । 'मनेरुच्च' इत्यौणादिकसूत्रेण मनेरत उकारो मनेः पर इन् प्रत्ययश्च । गुणस्तु नेह भवति, किदित्यनुवर्तनात्, तपरकरणाद्वा । तेषां पाणिनिकात्यायनपतञ्जलीनां त्रयं मुनित्रयम् । ननु 'स्वयंभुवे नमस्कृत्य' इत्यत्रेवात्रापि 'नमःस्वस्ति-' इत्यादिना चतुर्थी स्यात् । मैवम् । 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति वक्ष्यमाणत्वात् 'नमस्करोति देवान्' इतिवद्द्वितीयाया एव युक्तत्वात् । किञ्च 'जहत्स्वार्था वृत्तिः' इति पक्षे नमःशब्दस्यात्र निरर्थकत्वात्तद्योगे चतुर्थी न भवति, अर्थवद्ग्रहणपरिभाषायाः प्रवृत्तेः । 'स्वयंभुवे नमस्कृत्य' इत्यत्र तु स्वयंभुवमनुकूलयितुमित्यर्थविवक्षायां 'क्रियार्थोपपदस्य-' इत्यादिना चतुर्थीति मूल एव

---

* अथ वासुदेवदीक्षितकृता बालमनोरमा *

स जयति दिव्यनटेशो नृत्यति योऽसौ चिदम्बरसभायाम् ।
पाणिन्याद्या मुनयो यस्य च दयया मनोरथानभजन् ॥ १ ॥
अस्तु नमः पाणिनये भूयो मुनये तथास्तु वररुचये ।
किंचास्तु पतञ्जलये भ्रात्रे विश्वेश्वराय गुरवे च ॥ २ ॥
व्याख्याता बहुभिः प्रौढैरेषा सिद्धान्तकौमुदी ।
वासुदेवस्तु तद्व्याख्यां वष्टि बालमनोरमाम् ॥ ३ ॥

मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च, अध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युः' इति वृद्धिसूत्रस्थभाष्यादिस्मृतिसिद्धकर्तव्यताकं ग्रन्थादौ कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थतो निबध्नन् प्राचीनग्रन्थैरगतार्थतां, विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणश्च सूचयन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते—**मुनित्रयमिति श्लोकेन** । 'इयं वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी विरच्यते' इत्यन्वयः । 'इय'मिति ग्रन्थरूपा वाक्यावलिर्विवक्षिता । भाविन्या अपि तस्या बुद्ध्या विषयीकरणादियमिति प्रत्यक्षवन्निर्देशः । व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणाः, तेषां सिद्धान्ताः—एते शब्दाः साधव इति निश्चितार्थाः, तेषां कौमुदी चन्द्रिका । अत्यन्तसादृश्यात्ताद्रूप्यव्यपदेशः । चन्द्रिका हि तमो निरस्यति, भावान् सुखं प्रकाशयति, दिन

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥ १ ॥

अइउण् १ । ऋलृक् २ । एओङ् ३ । ऐऔच् ४ । हयवरट् ५ । लण् ६ । ञमङणनम् ७ ।

स्फुटीभविष्यति।नचैवं 'नमःस्वस्ति–' इति सूत्रे नमःपदं व्यर्थमिति शङ्क्यम्, हरये नम इत्यत्र हरिमनुकूलयितुमित्यर्थेऽविवक्षिते संबन्धसामान्ये षष्ठ्यां प्राप्तायां तदपवादतया तस्यावश्यकत्वात् । **तदुक्तीरिति** । तेषां-पाणिन्यादीनामुक्तीः । सूत्रवार्तिकभाष्याणीत्यर्थः । तस्य मुनित्रयस्योक्तीरिति व्याख्यानेऽपि समुदायेन सूत्रं वार्तिकं भाष्यं वा नोक्तमिति समुदायिनां मुनीनामेवोक्तीरिति पर्यवस्यति ।

परिभाव्येति । पर्यालोच्येत्यर्थः । नच परिपूर्वस्य भवतेस्तिरस्कारार्थत्वात्कथमत्र ज्ञानार्थतेति शङ्क्यम्, परीत्यस्य भावीति चुरादिणिजन्तेन योगात् । केचिदत्र भवतिना योगमभ्युपेत्याहुः–'परौ भुवोऽवज्ञाने' इति सूत्रे परौ भुव इत्यस्यावज्ञान इति विशेषणान्न तिरस्कारार्थत्वनियमः। 'मनसा परिभाव्य किंचित्' इत्यादि-श्रीहर्षप्रयोगाच्च । अतएवात्राऽप्रयुक्तत्वदोषशङ्कापि नास्तीति । अन्ये तु–'अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया' इति कोशात्परिपूर्वकाद्भवतेर्घञन्तादेव तिरस्कारप्रतीतिर्नान्यस्मादित्याशङ्कैवात्र नास्तीत्याहुः । तन्मन्दम् । परिभूय परिभवतीत्यतोऽपि तिरस्कारप्रतीतेः ।

वैयाकरणेति । व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणाः । तत्सिद्धान्तानां कौमुदी । प्रकाशिकेत्यर्थः । निर्दुष्टसकलजनाह्लादकत्वसाम्येन 'कौमुदी' शब्दप्रयोगः । करिष्यमाणाया अपि कौमुद्या बुद्ध्या संनिधापितत्वादियमित्यङ्गुल्या निर्देशः । **विरच्यत इति** । 'मये'ति शेषः । 'रच प्रतियत्ने । प्रतियत्नो गुणाधानम् । विपूर्वादस्माद्वर्तमानसामीप्ये भविष्यदर्थे वर्तमानप्रत्ययः । **अइउणिति** । णोऽनुबन्धोऽण्संज्ञार्थः । या या संज्ञा

करकिरणसंपर्कजनितं संतापमपगमयति । एवमियमपि ग्रन्थरूपवाक्यावलिरज्ञानात्मकं तमो निरस्यति, मुनित्रयग्रन्थभावाननायासं प्रकाशयति, अतिविस्तृतदुरूहभाष्यकैयटादिमहाग्रन्थपरिशीलनजनितं चित्तसंतापं च शमयतीति अत्यन्तसादृश्याद्युज्यते चन्द्रिकातादात्म्याध्यवसायः। **विरच्यते**=क्रियते । वर्तमानसामीप्याद्वर्तमानव्यपदेशः । किं कृत्वेत्यत आह—**मुनित्रयं नमस्कृत्येति** । त्रयोऽवयवा अस्य समुदायस्य त्रयं । त्र्यवयवकसमुदायः । 'संख्याया अवयवे तयप्' इति तयप्तद्धितः । 'द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा' इति तयस्याऽयजादेशः । मुनीनां त्रयमिति षष्ठीसमासः। त्रयाणां मुनीनां समुदाय इति यावत् ।यद्यपि मुनिशब्दस्य त्रिशब्दस्य चाऽभेदान्वये त्रिशब्दस्य मुनिशब्दसापेक्षत्वादसामर्थ्यात्तद्धितानुपपत्तिः, तथापि त्रयोऽवयवा अस्य समुदायस्य त्रयमिति प्रथमं व्युत्पाद्यम् । अत्र त्रिशब्दस्य मुनिशब्दमनपेक्ष्यैव समुदायेऽन्वयान्नास्त्यसामर्थ्यम् । ततो मुनीनां त्रयमिति मुनिशब्दः समुदायेऽन्वेति, तस्य प्रत्ययार्थतया प्रधानत्वात् । न तु मुनिशब्दस्य त्रयशब्दैकदेशभूतत्रिशब्देनाभेदान्वयः, 'पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु तदेकदेशेन' इति न्यायात् । ततश्च मुनिशब्दत्रिशब्दयोः परस्परवार्तानभिज्ञयोरेव शब्दमर्यादया समुदायेऽन्वये सति पश्चात्संख्यायाः परिच्छेदकत्वस्वभावतया त्रित्वस्य परिच्छेद्यपर्यालोचनायां संनिहितपदान्तरोपस्थितत्वान्मुनय एव परिच्छेद्यतया संबध्यन्ते—त्रयाणां मुनीनां समुदाय इति । सोऽयं पार्ष्ठिकान्वयोऽरुणाधिकरणन्यायविदां सुगम इत्यलं विस्तरेण । मुनित्रयमिति कर्मणि द्वितीया । 'नमःस्वस्ति' इति चतुर्थी तु न, कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । नमस्कृत्य । अञ्जलिशिरःसंयोगादिव्यापारेण तोषयित्वेत्यर्थः । नमस्करोतेरञ्जलिशिरःसंयोगादिरूपव्यापारमात्रार्थकत्वेऽकर्मकत्वापत्त्या द्वितीयानुपपत्तेः । ननु प्राचीनेषु प्रक्रियाकौमुद्यादिग्रन्थेषु वैयाकरणसिद्धान्तानां सङ्ग्रहात्तैरेव ग्रन्थैश्चरितार्थत्वात् किमनेन ग्रन्थेनेत्यत आह—**तदुक्तीः परिभाव्य चेति** । तस्य मुनित्रयस्य उक्तयः तदुक्तयः=सूत्रवार्तिकभाष्यात्मकग्रन्थरूपवाक्यावलयः । ताः परिभाव्य च=सम्यगालोच्य चेत्यर्थः । भूधातोः स्वार्थिकणिजन्ताद्रूपम् । चुरादौ हि 'भुवोऽवकल्कने' इत्यत्र ण्यन्तभूधातोश्चिन्तनार्थकत्वमपि वक्ष्यते मूलकृतैव । नच 'अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया' इति कोशविरोधः शङ्क्यः, कोशस्य अण्यन्तभूधातुविषयत्वात् । 'परौ भुवोऽवज्ञाने' इति सूत्रेण तिरस्कारार्थे वर्तमानादण्यन्तात्परिपूर्वकभूधातोर्भावे घञि परिभावशब्दस्य व्युत्पत्त्यवगमात् । एवं च तदुक्तीरिति तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शित्वात्प्राचां प्रक्रियाकौमुदीप्रसादादिकृतामुक्तीस्तिरस्कृत्येत्यर्थ इति व्याख्यानं क्लिष्टत्वादुपेक्षितम् । अनेन स्वग्रन्थस्य मुनित्रयग्रन्थानुयायित्वं, प्राचीनप्रक्रियाकौमुद्यादिग्रन्थानां तद्विरुद्धत्वं च सूचितम् । तच्च प्रौढमनोरमायां स्वयमेव मूलकृता प्रपञ्चितमेव । वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीत्यन्वर्थसंज्ञया वैयाकरणसिद्धान्ताः प्रतिपाद्यत्वेन विषयाः । अनायासेन तदवगमः प्रयोजनम् । तस्य ग्रन्थस्य च जन्यजनकभावः संबन्धः । वैयाकरणसिद्धान्तजिज्ञासुरधिकारीति सूचितम् । अथ वैयाकरणसिद्धान्तान्निरूपयिष्यन्, व्याकरणशास्त्र-

झभञ् ८। घढधष् ९। जबगडदश् १०। खफछठथचटतव् ११। कपय् १२। शषसर् १३। हल् १४॥ इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि॥

सा सा प्रयोजनवती। **ऋलृगिति**। ककारस्त्वक्इक्उक्संज्ञार्थः॥ **एओङिति**। ङकार एङ्संज्ञार्थः॥ **ऐऔजिति**। चकारस्त्वच्इच्एच्ऐच्संज्ञार्थः। वर्णानामसन्दिग्धत्वेन बोधनाय संहिताया अविवक्षणादेतेष्वसन्धिः। स्वराणां चादिषु पाठात् 'चादयोऽसत्त्वे' इति निपातसंज्ञायां 'निपात एकाजनाङ्' इति प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावान्न सन्धिरित्यन्ये। स्यादेतत्। अकाराद्युपदेशेन यथा तत्सवर्णानामाकारादीनां लाभात्पृथगाकारादयो नोपदिष्टास्तथा ऋलृवर्णयोरपि सावर्ण्यादृकारोपदेशेनैवोभयसिद्धेः किं पृथगुपदेशेन?। नच जातिपक्षे ऋलृवर्णयोः पृथगुपदेश आवश्यकस्तयोर्भिन्नजातित्वादिति वाच्यम्, सावर्ण्यादेवैकजात्युपदेशे जात्यन्तरस्यापि लाभात्। ऋलृवर्णयोः प्रत्येकं त्रिंशतः संज्ञासिद्धये 'अणुदित्सवर्णस्य–' इति सूत्रे अण्ग्रहणस्य जातिपक्षेऽप्यावश्यकत्वादिति चेत्। अत्राहुः–ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यस्याऽनित्यतां ज्ञापयितुमुभयोर्निर्देशः, तत्फलं तु क्लृप्ता शिखा यस्य क्लृप्तशिखः, तस्य दूरात्संबोधने क्लृ३प्तशिखेति प्लुतः। ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यस्य नित्यत्वे तु 'अनृतः' इति पर्युदासादृकारस्येव लृकारस्यापि प्लुतो न स्यादिति समाधानान्तरमपि 'ओर्गुणः' इत्यत्र दर्शयिष्यते॥ **हयवरडिति**। टोऽनुबन्धोऽट्संज्ञार्थः। हकारोपदेशस्तु अट्अश्हश्इण्ग्रहणेषु हकारग्रहणार्थः। अर्हेण। 'अड्व्यवायेऽपि' इति णत्वम्। देवा हसन्ति। 'भोभगो–' इति रोर्यत्वम्। देवो हसति। 'हशि च' इत्युत्वम्। लिलिहिध्वे लिलिहिढ्वे। 'विभाषेटः' इति वा ढः। **लणिति**। णकारोऽनुबन्धोऽण्इण्यण्संज्ञार्थः। नन्वणिति क्वचित्पूर्वणकारेण गृह्यते, क्वचित्तु परेण णकारेण, इणिति तु परणकारेणैव। तथाच निःसन्देहार्थमनुबन्धान्तरमेव कर्तुमुचितम्। सत्यम्। 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणम्' इति परिभाषाज्ञापनाय पुनर्णकारोऽनुबन्ध इति स्थितमाकरे। **ञमङणनमिति**। मकार इह अम्यम्ङम्ञम्संज्ञार्थः। **झभञिति**। ञकारो ञम्संज्ञार्थः। **घढधषिति**। षकारस्तु झष्भष्संज्ञार्थः। **जबगडदशिति**। शोऽनुबन्धो अश्हश्वश्झश्जश्बश्संज्ञार्थः। **खफछठथचटतविति**। वकारस्तु छव्संज्ञार्थः। **कपयिति**। यकारो यय्मय्झय्खय्चय्संज्ञार्थः। **शषसरिति**। रेफस्तु यर्झर्खर्चर्शर्संज्ञार्थः। **हलिति**। लकारः अल्हल्वल्रल्झल्शल्संज्ञार्थः। पुनर्हकारोपदेशस्तु वल्रल्झल्शल्षु हकारग्रहणार्थः। रुदिहि। स्वपिहि। 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इति वलादिलक्षण इट्। स्निहित्वा। स्नेहित्वा। 'नक्त्वा सेट्' इति निषेधं बाधित्वा 'रलो व्युपधात्–' इति वा कित्त्वम्। अदाग्धाम्। घत्वस्याऽसिद्धत्वेऽपि हकारस्य झल्त्वात् 'झलो झलि' इति सलोपः। अलिक्षत्। 'शलः–' इति क्सः। ननु पुनर्हकारोपदेशस्यावश्यकत्वेऽपि शर्मध्य एव हकारं पठित्वा 'अलोऽन्त्यस्य', 'हलोऽनन्तराः संयोगः', 'झलो झलि', 'शल इगुपधा–' इत्यादिसूत्राणि यावन्ति लानुबन्धानि तानि 'अरोऽन्त्यस्य', 'हरोऽनन्तराः' इत्येवंरूपेण रेफानुबन्धान्येव च कृत्वा 'हल्' इति पृथक् सूत्रं त्यज्यताम्। मैवम्। तथाहि सति हरिर्हसति हरिर्हरिरित्यादि न सिध्येत्। तत्र 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः', 'वा शरि' इत्यादिप्रसङ्गात्। अतो 'हल्' इति सूत्रमावश्यकमेव। एवञ्च 'हलिति सूत्रेऽन्त्यम्–' इति वक्ष्यमाणग्रन्थोऽपि स्वरसतः सङ्गच्छते। **अणादिसंज्ञार्थानीति**। अणादिसंज्ञा अर्थः प्रयोजनं येषां तानीति विग्रहः। अणादिसंज्ञाभ्य इमानि इत्य-

---

स्य मूलभूतानि चतुर्दश सूत्राणि पठति—**अइउणित्यादिना**। नन्विमानि सूत्राणि मुनित्रयग्रन्थबहिर्भूतत्वादप्रमाणमित्यत आह—**इति माहेश्वराणि सूत्राणीति**। महेश्वरादागतानि माहेश्वराणि। 'तत आगतः' इत्यण्। महेश्वरादधिगतानीति यावत्। तदुक्तं पाणिनिशिष्यप्रणीतशिक्षायाम्—**'येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्। कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः॥'** इति। एतच्चतुर्दशसूत्रव्याख्यायां नन्दिकेश्वरकृतायां काशिकायामप्युक्तम्—**'नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम्। उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम्॥'** इति।

अत्र ननादेत्यन्तर्भावितण्यर्थो नदधातुः। ढक्कां नादयामासेत्यर्थः। **नवपञ्चवारं**=चतुर्दशकृत्वः। एतत्=शिवढक्कोत्थितं वर्णजालं, शिवसूत्रजालतया **विमर्शे**=जानामीत्यर्थः। आर्षस्तङ्। एवं च महेश्वरेण प्रोक्तानि माहेश्वराणीति निरस्तम्। एतेन माहेश्वरत्वादेतेषां सूत्राणां नाऽप्रामाण्यमित्युक्तं भवति। नन्वेवमपि अनर्थकवर्णराश्यात्मकानामेषां सूत्राणां वैयाकरणसिद्धान्तप्रकाशने उपयोगाऽभावादिह तदुपन्यासो व्यर्थ इत्यत आह—**अणादिसंज्ञार्थानीति**। अण् आदिर्यासां ताः अणादयः, अणादयश्च ताः संज्ञाश्च अणादिसंज्ञाः, ताः अर्थः प्रयोजनं येषां तानि—अणादिसंज्ञार्थानि। अनर्थकवर्णराशित्वेऽपि एषां सूत्राणां व्याकरणशास्त्रगतव्यवहारोपयो-

एषामन्त्या इतः। लण्सूत्रेऽकारश्च। हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः॥

हलन्त्यम् ।१।३।३। हलिति सूत्रेऽन्त्यमित्स्यात्॥

आदिरन्त्येन सहेता ।१।१।७१। अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात्।

इति हल्संज्ञायाम्॥

स्वपदविग्रहो वा। 'अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च' इति वक्ष्यमाणत्वात्। एषामन्त्या इत इति। एषां सूत्राणामन्त्या णादयो 'हलन्त्यम्' इत्यनुपदं वक्ष्यमाणेनेत्संज्ञका इत्यर्थः। लण्सूत्रेऽकारश्चेति। अनन्त्यत्वात्पृथगुक्तिः। वचनविपरिणामेनेदिति सम्बध्यते। इत्संज्ञा चास्य 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इत्यनेन। एवञ्च णादिभिरिद्भिः 'आदिरन्त्येन–' इति वक्ष्यमाणेन प्रत्याहारग्रहणात् 'अणादिसंज्ञार्थानि' इति यदुक्तं तत्सङ्गच्छत इति भावः। अकार उच्चारणार्थ इति। ननु लण्सूत्रस्थाऽकार इव प्रयोजनार्थ इत्यर्थः।

हलन्त्यम्। अन्तेऽवसाने भवमन्त्यम्। दिगादित्वाद्यत्। 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इत्यत 'उपदेशे' इति, 'इ'दिति चाऽत्रानुवर्तते। 'आदिरन्त्येन–' इति सूत्रेण सहाऽन्योन्याश्रयमाशङ्क्य आवृत्त्या तं परिहरति–हलिति सूत्रेऽन्त्यमिति। हलि अन्त्यमिति विग्रहे 'सप्तमी' इति योगविभागात्, सुप्सुपा' इति वा समास इति भावः। यद्वा षष्ठीतत्पुरुषोऽयं, 'हलिति सूत्रस्यान्त्यमित्स्यात्' इति व्याख्यानसम्भवात्।

आदिरन्त्येन सहेता। अन्त्येनेति किम्? 'सु'डिति प्रत्याहारस्तृतीयैकवचनावयवेन मा भूदिति

ण्यणादिसंज्ञासु उपयोगाभावाऽऽनर्थक्यमिति भावः। कथमेषां सूत्राणामणादिसंज्ञार्थत्वमित्यत आह—एषामन्त्या इत इति। एषामुदाहृतसूत्राणामन्त्याः अन्ते भवा णकारादिवर्णाः इत्संज्ञकाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः। लण्सूत्रे अकारश्चेति। 'इत' इत्यनुषज्यते। तच्च एकवचनान्ततया विपरिणम्यते। लण्सूत्रे लकारात्परोऽकारश्च इत्संज्ञकः प्रत्येतव्य इत्यर्थः। अनन्त्यत्वात्पृथक्प्रतिज्ञा। ननु लण्सूत्र एव अकारस्य इत्संज्ञकत्वे हयवरेत्यादौ पुनःपुनरकारोच्चारणस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—हकारादिष्वकार उच्चारणार्थ इति। हकारादीनां सुखोच्चारणार्थं पुनः पुनरकारपाठ इत्यर्थः। अन्यथा ह्य्व्र्टित्येवं क्लिष्टोच्चारणापत्तेरिति भावः। अथवा अचं विना हलामुच्चारणाऽभावात् पुनः पुनरकारपाठो हकाराद्युच्चारणार्थं इत्येव व्याख्येयम्। अत एव 'उच्चैरुदात्तः' इति सूत्रे भाष्यम्—'नान्तरेणाऽचं व्यञ्जनस्योच्चारणं भवति' इति। अत्र च इदमेव अकारस्य पुनः पुनरुच्चारणं ज्ञापकम्। एवं च 'वर्णात्कारः' इति कारप्रत्यये सति ककार इत्यादि (रूपाणि)। वागित्याद्यवसानेषु, वृक्ष इत्यादौ संयुक्तवर्णेषु च पदान्ते 'चोः कुः' इत्यादिविधिबलात्, 'हलोऽनन्तराः संयोगः' इत्यादिशास्त्रबलाच्च नायं नियम इत्यलम्। ननु चतुर्दशसूत्र्यां णकाराद्यन्तवर्णानामित्संज्ञा प्रतिज्ञाता—'एषामन्त्या इत' इति। तदनुपपन्नम्। तेषां हि 'हलन्त्यम्' इति सूत्रेण इत्संज्ञा वक्तव्या। तच्च सूत्रं हल्पदार्थावगमोत्तरमेव प्रवृत्तिमर्हति। हल्संज्ञा च हलिति सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञायां सत्याम् 'आदिरन्त्येन सहेता' इति सूत्रेण वाच्या। हलिति सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञा च 'हलन्त्यम्' इति सूत्रेण वाच्या। एवं च 'ह'लिति सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञायां सत्याम् 'आदिरन्त्येन' इति हल्संज्ञासिद्धौ 'हलन्त्यम्' इति सूत्रप्रवृत्तिः, 'हलन्त्यम्' इति सूत्रेण हल्सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञायाम् 'आदिरन्त्येन सहेता' इति हल्संज्ञासिद्धिरित्येवं 'हलन्त्यम्', 'आदिरन्त्येन' इत्यनयोः परस्परसापेक्षत्वेन अन्योन्याश्रयत्वादबोधः। एवं च हल्संज्ञामनुपजीव्यैव हल्सूत्रे लकारस्य केनचित्सूत्रेण इत्संज्ञामबोधयित्वा 'हलन्त्यम्' इति हलामित्संज्ञाबोधनं पाणिनेरयुक्तमित्याशङ्क्य हल्संज्ञामनुपजीव्यैव हल्सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञां विधातुं 'हलन्त्यम्' इति सूत्रं द्विरावृत्य प्रथमसूत्रमुपक्षिपति—हलन्त्यम्। एकपदं सूत्रम्। हलि अन्त्यं हलन्त्यमिति विग्रहः। शौण्डादेराकृतिगणत्वात् 'सप्तमी शौण्डैः' इति सप्तमीसमासः, सुप्सुपेति समासो वा। हल्पदमिह सूत्रपरम्। 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति पूर्वसूत्रादिदित्यनुवर्तते। तदाह—हलिति सूत्र इत्यादिना। इत्स्यादिति। इत्संज्ञकः स्यादित्यर्थः, संज्ञाप्रस्तावात्। एवं च अनेन सूत्रेण हल्सूत्रे लकारस्य हल्संज्ञामनुपजीव्यैव इत्संज्ञा सिद्धेति नान्योन्याश्रय इति भावः।

नन्वस्तु हल्सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञा। ततः किमित्यत आह—आदिरन्त्येन सहेता। अन्ते भवः अन्त्यः। तेन इता सहोच्चार्यमाणः आदिः अण् अच् इत्यादिरूपः संज्ञेत्यर्थः, संज्ञाप्रस्तावात्। तत्र 'यस्मात्पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिः, यस्मात्परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्तः' इति आद्यन्तवत्सूत्रे भाष्यम्। तदिहाद्यन्तशब्दाभ्यां मध्यगा आक्षिप्यन्ते। अतस्तेषां संज्ञेति लभ्यते। 'स्वं रूप'मिति पूर्वसूत्रात्स्वमित्यनुवर्तते। तच्च

हलन्त्यम् १।३।३। उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात्।

काशिकाकृत्। यद्यपि टकारान्तसङ्घस्य टाटकारोऽप्यन्त्यो भवति, तथाप्यन्त्येनेति ग्रहणसामर्थ्यादन्त्यत्वप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा तेनैव प्रत्याहारः, न हि टाटकारे 'हलन्त्यम्' इतीत्संज्ञा प्रवर्तते। नचैवं 'र'प्रत्याहाराऽसिद्धिः। लण्सूत्रस्थाऽवर्णस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनन्त्येनापि इता प्रत्याहारात्तत्सिध्यतीति काशिकाकाराशयः। निष्कर्षस्त्विह-'स्वौजसमौट्-' इति सूत्रे दर्शयिष्यते। विस्तरस्तु शब्दकौस्तुभेऽनुसन्धेयः। इतेति किम्? । रप्रत्याहारो यथा स्यात्। स ह्यनुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनन्त्येनापि गृह्यत इत्युक्तम्, न चैतदितेत्यस्य विरहे लभ्यत इति शब्दकौस्तुभे स्थितम्। अत्राद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते। तस्य च युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाऽभावात्तदवयवेष्ववतरन्ती संज्ञा मध्यगेषु विश्राम्यति, नत्वाद्यन्तयोः, संज्ञास्वरूपान्तर्भावेण तयोः पारार्थ्यनिर्णयादित्याशयेनाह—मध्यगानामिति। स्वस्य चेति। 'स्वं रूपम्' इत्यनुवर्तत इति भावः। स्वं रूपं चादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य, 'अन्त्येन' इत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात्। सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात्। ननु 'स्व'मित्यस्यानुवृत्तौ 'कः संज्ञी' इत्याकाङ्क्षायाः शान्तत्वादवयव्याक्षेपो न स्यात्। तथा च 'इको यणचि' इत्यादाविकारस्य स्थाने यकारः स्यादकारे परे इत्येवमर्थः स्यात्। मैवम्। आदेरेव संज्ञित्वे तु 'आदिरन्त्येन' इति संज्ञाकरणस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः। किंच अण्-अक्-अच्-अट्-अम्-अशादीनां पृथङ्निर्देशोऽपि व्यर्थः स्यात्, सर्वत्राऽकारस्यैव संज्ञित्वादिति दिक्।-शब्दकौस्तुभे तु-आद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणेन सिद्धेऽन्त्यव्यावृत्त्यर्थमिदं सूत्रमिति स्थितम्॥

.. उपदेशेऽन्त्यं हलिति। उपदेशे किम्? । अग्निचित् सोमसुदिति काशिका। अत्रेत्संज्ञायां लोपः स्यात्। नच तुको वैयर्थ्यम्। आगत्येत्यादौ चरितार्थत्वात्। नच क्विपः पित्त्वस्य वैयर्थ्यम्, अग्निचितावित्यादौ

षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते। तदेतदाह—अन्त्येनेतेत्यादि। स्वस्य चेति। अत्र च स्वशब्देन संज्ञाकोटिप्रविष्ट आदिरेव परामृश्यते, नत्वन्त्योऽपि, अन्त्येनेति तृतीयया 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति विहितया तस्य अप्राधान्यावगमात्, सर्वनाम्नां चोत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात्। न च इक् उक् इच् यय् मयित्यादिप्रत्याहाराः कथं स्युः, इकारादीनामादित्वाऽभावादिति वाच्यं, न हि सूत्रापेक्षमिहादित्वं किंतु आद्यन्तशब्दाक्षिप्तसमुदायापेक्षम्। ततश्च अइउणिति इकारमारभ्य ऋलृगिति ककारपर्यन्तं वर्णसमुदायं बुद्ध्या परिकल्प्य तदादित्वमिकारस्य संभावनीयम्। एवमिजादिष्वपि। तथा अन्त्यत्वमपि बुद्धिकल्पितसमुदायापेक्षमेव न तु सूत्रापेक्षम्। ततश्च रप्रत्याहारः सुग्रहः। अन्यथा लण्सूत्रे अकारस्याऽन्त्यत्वाभावात्स न स्यात्। अत्र आद्यन्तशब्दयोरन्यतराऽभावे मध्यगानामिति न लभ्येत। आदिरित्यस्याऽभावे हि अन्त्येनेता सहोच्चार्यमाणो वर्णोऽन्त्यात्प्राग्भाविनां वर्णानां संज्ञेत्येव लभ्येत। ततश्च हल्प्रत्याहारे अकारादीनामपि ग्रहणं स्यात्, अन्त्यलकारात्पूर्वभावित्वाविशेषात्। अन्त्येनेत्यस्याऽभावे तु आदिरिता सहोच्चार्यमाण आदिरूर्ध्वभाविनां वर्णानां संज्ञेत्येव लभ्येत। ततश्च अच्प्रत्याहारे हकारादीनामपि ग्रहणापत्तिः, आदेरकारादूर्ध्वभावित्वाऽविशेषात्। उभयोरुपादाने तु मध्यगानामिति लभ्यत इत्यदोषः। परस्मिन् सति यस्मात्पूर्वो नास्ति स आदिः, पूर्वस्मिन् सति यस्मात्परो नास्ति सोऽन्त्य इति भाष्ये आद्यन्तशब्दार्थनिर्वचनेन आद्यन्तयोर्मध्यगाऽविनाभूतत्वेन ताभ्यां मध्यगानामाक्षेपात्। यद्यपि द्वयोरप्याद्यन्तशब्दौ संभवतः, उक्तनिर्वचनाऽविरोधात्, तथापि नेह द्वयोराद्यन्तशब्दौ भवतः। तथा सति हि अन्त्येनेता सह उच्चार्यमाण आदिः स्वस्य आदेः संज्ञेत्येव लभ्येत, उक्तरीत्या स्वशब्देन अन्त्यस्य परामर्शाऽसंभवात्। ततश्च उणित्युकारस्य संज्ञेति पर्यवस्येत्। तत्र एकस्य वर्णस्य वर्णद्वयात्मकसंज्ञाविधानं व्यर्थमापद्येत, गौरवात्, प्रत्याहाराणां व्यवहारलाघवार्थत्वात्। अतो मध्यमसत्त्व एवाऽत्र आद्यन्तशब्दाविति ताभ्यां मध्यगानामिति लभ्यते। इतेति किम्? । अम्प्रत्याहारो ञमङणेति मकारेण मा भूत्। नचैवमपि सुट्प्रत्याहारः 'टा' इति टकारेण किं न स्यात्, टान्तसमुदायापेक्षया तस्य अन्त्यत्वादिति वाच्यम्। प्रथमातिक्रमणे कारणाऽभावेन सुट्प्रत्याहारस्य औटष्टकारेणैव ग्राह्यत्वात्। उक्तं च जैमिनिना—'प्रथमं वा नियम्येत कारणस्यानतिक्रमात्।' इति। विस्तरभयाद्विरम्यते। इति हल्संज्ञायामिति। हल्सूत्रे लकारस्य हलन्त्यमित्यावृत्तप्रथमसूत्रेण इत्संज्ञायां सत्यामादिरन्त्येनेति हल्संज्ञासिद्धौ चतुर्दशसूत्र्यामन्त्यणकारादिवर्णानां हल्त्वं सिद्धमित्यर्थः।

ततः किमित्यत आह—हलन्त्यम्। आवृत्तयोर्द्वितीयं सूत्रमेतत्। हल् अन्त्यमितिच्छेदः। हल्शब्दो नपुंसकलिङ्गोऽप्यस्ति, अन्त्यमिति नपुंसकसामानाधिकरण्यात्। 'उपदेशेऽजनुनासिक इ'दिति पूर्वसूत्रादुपदेश इति' इदिति चानुवर्तते। तदाह—उपदेशेऽन्त्यमित्यादिना। धातुप्रातिपदिकनिपातप्रत्याहारसूत्र-

उपदेश आद्योच्चारणम्। ततोऽणजित्यादिसंज्ञासिद्धौ—॥ **उपदेशेऽजनुनासिक इत्** ।१।३।२। उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । लण्सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो

चरितार्थत्वादिति **हरदत्तः** । अन्त्यं किम् ? । मनिनो मकारस्य मा भूत् । सत्यां हीत्संज्ञायामन्त्यादचः परः स्यात् । वेश्म, सद्म । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' । हलिति किम् ? । 'भू सत्तायाम्' । भविता । नच प्रयोजनाऽभावान्नेत्त्वमिति वाच्यम्, सत्यामित्संज्ञायाम्, 'ऊदितो वा' इतीड्विकल्पापत्तेः । अन्ये तु चिरिणोति जिरिणोति । इह धातोरन्त्यस्य मा भूत् । सत्यामित्संज्ञायाम् 'इदित' इति नुम्स्यादित्याहुः । **आद्योच्चारणमिति** । आद्योच्चारणविषयीभूतो यः शब्दस्तस्याऽन्त्यं हलित्स्यादिति फलितोऽर्थः ।

उपदेशेऽजनु । उपदेशनमुपदेशः । भावे घञ् । उपदेशे किम् ? । अभ्र आँ अपः । सप्तम्यर्थद्योतकोऽत्राङ् । 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' इत्याकारोऽनुनासिकः । यद्यपीह 'उञ ऊँ' इत्यत्रेवानुनासिकविधानसामर्थ्यान्नेत्त्वमिति सुवचम्, तथाप्युत्तरार्थमवश्यं कर्त्तव्यमुपदेशग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् । अच् किम् ? । मनिनो मकारस्य मा भूत् । नच 'हलन्त्यम्' इत्यन्त्यग्रहणसामर्थ्यादनन्त्यस्य मकारस्य न भवेदिति वाच्यम्, आलच्-त्राप्रत्ययादावतिप्रसङ्गवारणेन तस्य चरितार्थत्वात् । अनुनासिक इति किम् ? । 'ईक्ष दर्शने' । ईक्षितः । सत्यां हीत्संज्ञायां 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीण् न स्यात् । यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वादनुनासिकसंज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता, तथापि नासिकामनुगत इति योगाश्रयणेनैव गतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञासूत्रं मन्दप्रयोजनमिति ध्वनयितुं नेहोपन्यस्तम् । नन्वेवं 'यरोऽनुनासिके-' इत्यत्र यरः पदान्तस्यानुनासिकशब्दे परेऽनुनासिकशब्दः स्यादित्यर्थः प्रसज्येत, 'स्वं रूपम्—' इति परिभाषोपस्थानात्, संज्ञाकरणे तु 'अशब्दसंज्ञा' इति निषेधान्नायं दोष इति वाच्यम्; उक्तपरिभाषाया भाष्ये प्रत्याख्यानात् । 'उपान्मन्त्रकरणे', 'पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्', 'ङमुण्नित्यम्' इत्यादिनिर्देशेन 'स्वं रूपम्—'इति परिभाषाया अनुपस्थितिकल्पनात्सूत्रमतेऽपि दोषाऽभावात् । ननूक्तनिर्देशाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवमिति चेत्, अतएव 'निष्प्रयोजन'मित्यनुक्त्वा 'मन्दप्रयोजन'मित्युक्तम् । **प्रतिज्ञेति** । प्रतिज्ञायत इति प्रतिज्ञा । 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ् । अनुनासिकस्य भाव आनुनासिक्यम् । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः-' इति ष्यञ् । प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषामिति विग्रहः । केचित्तु—प्रतिज्ञानं प्रतिज्ञा, सा अस्यास्तीति प्रतिज्ञम् । अर्शआद्यच् । प्रतिज्ञमानुनासिक्यमेषामिति विगृह्णन्ति । यद्यपि सूत्रकारकृतोऽनुनासिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टः, तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक्स्थित इत्यनुमीयत इति भावः ।

पाणिनीया इति । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । 'वृद्धाच्छः' । तदधीयते विदन्ति वा पाणिनीयाः । 'तदधीते-' इत्यणः 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् ।

प्रत्ययादेशागमानामन्त्यमिति भाष्यम् । अथ कोऽयमुपदेशो नाम ? तत्राह—**उपदेश आद्योच्चारणमिति** । उपशब्द आद्यर्थकः । दिशिरुच्चारणक्रियायाम् । भावे घञिति भावः । एतच्च 'आदेच उपदेशे' इत्यादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् । आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥** —इति प्राचीनकारिका तु प्रौढमनोरमायां बहुधा दूषिता । उपदेशे किम्—'इदमस्थमुः' इति थमुप्रत्यये उकारस्योच्चारणार्थस्य निवृत्तौ मकारस्य प्रत्ययान्तत्वेऽपि इत्संज्ञा मा भूत् । तदेवं हलन्त्यमिति आवृत्तद्वितीयसूत्रेण चतुर्दशसूत्र्यामन्त्यणकारादिवर्णानामित्संज्ञा सिद्धेति स्थितम् । ततः किमित्यत आह—**ततोऽण् अजित्यादिसंज्ञासिद्धाविति** । ततः णकारादीनामित्संज्ञासिध्यनन्तरमादिरन्त्येनेत्यणादिसंज्ञा सिद्धेत्यर्थः ।

लण्सूत्रे अकारश्चेति प्रतिज्ञातम् । तस्य अकारस्य अनन्त्यत्वादहल्त्वाच्च हलन्त्यमिति इत्संज्ञायामप्राप्तायां तत्प्रापकं सूत्रमाह—**उपदेशे** । संज्ञाप्रस्तावात्संज्ञेति लभ्यते । तदाह—**उपदेशे अनुनासिक इत्यादिना** । सूत्रे अजिति कुत्वाऽभाव आर्षः । 'अजित्संज्ञः स्या'दिति विवरणे कुत्वाभावोऽसन्देहार्थः । ननु मुखेन नासिकया चोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिक इत्यनुपदमेव वक्ष्यते । शास्त्रकृता च एते कतिपयवर्णास्तथोच्चारिताः, इतरे तु केवलं मुखेन उच्चारिता इति कथमिदानीन्तनैरवगन्तव्यमित्यत आह—**प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीया इति** । प्रतिज्ञायते अभ्युपगम्यत इति प्रतिज्ञा । नित्यस्त्रीलिङ्गोऽयम् । स्त्रियामित्यधिकारे 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ् । अनुनासिकस्य भावः आनुनासिक्यम् । प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषां ते प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनिशिष्या इत्यर्थः । शिष्यपरंपरया शास्त्रकृतां तथाविधमुच्चारणमिदानींन्तनानां सुगममिति यावत् । तदेवं लण्सूत्रे अकारस्य अनुनासिकत्वादित्संज्ञा सिद्धा । ततः किमित्यत आह—**लण्सूत्रस्थेति** । लण्सूत्रे तिष्ठतीति लण्सूत्रस्थः, स चासाववर्णश्च लण्सूत्रस्थावर्णः, तेन सहोच्चार्यमाणो रेफो र इत्येवंरूपो रेफलकारयोः

रलयोः संज्ञा । प्रत्याहारेष्वित्तां न ग्रहणम् । अनुनासिक इत्यादिनिर्देशात् । नह्यत्र ककारे परेऽच्कार्यं दृश्यते । आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवह्रियन्ते ॥

ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ।१।२।२७। उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः । वां काल इव कालो यस्य सोऽच्

ननु रलयोरिति न्यूनं, टकारस्यापि मध्यगत्वादत आह—**प्रत्याहारेष्विति । अनुनासिक इत्यादीति ।** आदिशब्देन 'पापाणके कुत्सितैः', 'एङः पदान्तादति' इत्यादि ग्राह्यम् । **प्रत्याहारशब्देनेति ।** प्रत्याह्रियन्ते सङ्क्षिप्यन्ते वर्णा यत्रेति प्रत्याहारः । 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युटि प्राप्ते 'कृत्यल्युटो बहुल'मिति बहुलग्रहणादधिकरणे घञ् । यद्यपि योगमात्रमकारादिसंज्ञास्वतिप्रसक्तन्तथापि योगरूढिरिति भावः ।

ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुत इति । समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । 'ऊ' इति त्रयाणां प्रश्लेषेण निर्देश इत्याह—**उश्च ऊश्च ऊ३श्चेति । वः । वामिति ।** त्रयाणां सवर्णदीर्घे कृते जसि परतो यणि—वः । आमि तु वाम् । **वां काल इव कालो यस्येति ।** फलितार्थकथनमिदम् । विग्रहस्तु वः कालो यस्येति बोध्यः । 'ऊ' शब्देन स्वोच्चारणकालो लक्ष्यते । अच् किम् ? । संयोगस्य माभूत्, प्रतक्ष्य, प्ररक्ष्य । कषयोरेकमात्रत्वेन

संज्ञेत्यर्थः । वस्तुतस्तु रप्रत्याहार एव नास्तीति शब्देन्दुशेखरे व्यक्तम् । ननु आदिरन्त्येनेति सूत्रे मध्यगानामादेश्च संज्ञेति स्थितम् । एवंच अजादिप्रत्याहारेषु संज्ञाकोटिप्रविष्टानामन्त्यानामितां ग्रहणाऽभावेऽपि णकारादीनामपि मध्यगत्वाऽविशेषाद्ग्रहणं स्यात् । ततश्च रलयोः संज्ञेति पूर्वग्रन्थे रलयोरिति न्यूनं, टकारस्यापि मध्यगत्वेन ग्राह्यत्वादित्यत आह—**प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणमिति ।** प्रत्याहारेषु=अजादिसंज्ञासु मध्यवर्तिनामपि इतां न ग्रहणमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—**अनुनासिक इत्यादिनिर्देशादिति ।** आदिना 'तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य' इत्यादिसंग्रहः । कथमयं निर्देश उक्तार्थे हेतुरित्यत आह—**न हीति ।** अत्र अनुनासिकशब्दे ककारे परे इकारस्य अच्प्रयुक्तं कार्यम् 'इको यणची'ति यणादेशो न दृश्यते हीति योजना । यदि हि अजादिप्रत्याहारेषु इतामपि ग्रहणं स्यात्तर्हि अच्प्रत्याहारे ऋलृक् इति ककारस्यापि प्रविष्टत्वेन अच्त्वात्तस्मिन् परे इकारस्य 'इको यणचि' इति यणादेशे 'लोपो व्योर्वलि' इति लोपे 'अनुनास्क' इति स्यात् । इकारो न श्रूयेत । श्रूयते च । अतः प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणमिति विज्ञायत इति भावः । यत्तु ऋलृगिति ककारस्य अच्प्रत्याहारप्रविष्टत्वेऽपि 'प्रत्ययस्थात्' इत्यादिना इत्वविधिसामर्थ्यादेव यण् लोपश्च न भवति । अन्यथा लाघवाल्लोपमेव विदध्यात् । अतः प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणमित्यत्र अनुनासिक इत्यादिनिर्देशो न लिङ्गमित्याहुः । तन्न, 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात आप्यसुपः' इति लोपविधौ वर्णाधिक्यप्रसङ्गात् । प्रत्याहारशब्दस्याऽप्रसिद्धार्थत्वादाह—**आदिरन्त्येनेत्यादिना ।** प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा इति व्युत्पत्तेरिति भावः । नच अणुदित्सूत्रसिद्धासु अ इ उ इत्यादिसंज्ञास्वतिप्रसङ्गः शङ्क्यः, योगरूढ्याश्रयणात् । वैयाकरणप्रसिद्धिवशाच्च तथा रूढिरिति भावः । तत्र वर्णसमाम्नायसूत्रेषु पूर्वेण णकारेण एकः प्रत्याहारः—अण् । ककारेण त्रयः—अक् इक् उक् । ङकारेण एकः—एङ् । चकारेण चत्वारः—अच् इच् एच् ऐच् । टकारेण एकः—अट् । परेण णकारेण त्रयः—अण् इण् यण् । मकारेण चत्वारः—अम् यम् ञम् ङम् । ञकारेण एकः—यञ् । षकारेण द्वौ—झष् भष् । शकारेण षट्—अश् हश् वश् झश् जश् बश् । वकारेण एकः—छव् । यकारेण पञ्च—यय् मय् झय् खय् चय् । रेफेण पञ्च—यर् झर् खर् चर् शर् । लकारेण षट्—अल् हल् वल् रल् झल् शल् । अकारेण एको रप्रत्याहारः इति वार्णसमाम्नायिकाः प्रत्याहाराश्चतुश्चत्वारिंशत्, एतेषामेव शास्त्रे उपयोगात् । इक्त्यिादिप्रत्याहारास्तु प्रयोजनाऽभावान्न भवन्ति, शास्त्रे तद्व्यवहाराऽभावात् । अत्राऽस्मदीया सङ्ग्रहकारिका—

'स्यादेको ङञगवटैः, षेण द्वौ, त्रय इह कणाभ्याम् ।
चत्वारश्च चमाभ्यां, पञ्च यराभ्यां, शलाभ्यां षट् ॥'

तदेवमणादिसंज्ञासु सिद्धासु अचो ह्रस्वादिसंज्ञां विधत्ते—**ऊकालोऽजिति ।** 'ह्रस्वदीर्घप्लुत' इति समाहारद्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् । इतरेतरयोगद्वन्द्वो वा । तथा सत्येकवचनमार्षम् । उ ऊ ऊ३ इति त्रयाणां एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्राणां द्वन्द्वसमासे सति सवर्णदीर्घेण ऊ इति प्रश्लिष्टनिर्देशः । तेषां कालः ऊकालः । कालशब्दो मात्रापर्यायः कालसदृशे लाक्षणिकः । ऊकालः कालो यस्येति विग्रहः । 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति द्विपदो बहुव्रीहिः । ऊकालशब्दे पूर्वपदे उत्तरखण्डस्य कालशब्दस्य लोप इत्यभिप्रेत्य फलितमाह—**वां काल इवेत्यादिना ।** 'वः' इति ऊशब्दस्य प्रथमाबहुवचनम् । वामिति षष्ठीबहुवचनम् । वां काल इव कालो यस्येति फलितार्थकथनम् । उक्तरीत्या द्विपद एव बहुव्रीहिः । **क्रमादिति ।**

क्रमाद्ध्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात्। स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा॥ **उच्चैरुदात्तः** ।१।२।२९। ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात्। आ ये॥

नीचैरनुदात्तः ।१।२।३०। स्पष्टम्। अर्वाङ्॥

समाहारः स्वरितः ।१।२।३१। उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन्सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात्॥ **तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्** ।१।२।३२। ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम्। स्वरितस्यादितोऽर्धमु-

---

ह्रस्वसंज्ञायां 'ह्रस्वस्य पिति कृति-' इति तुक् स्यात्। **आ ये इति**। 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्याकार उदात्तः। यच्छब्दस्तु 'फिषः' इत्यन्तोदात्तः। ततः परस्य जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वम्, त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे शीभावे आद्गुणे च सति 'एकादेश उदात्तेन' इत्येकार उदात्तः।

अर्वाङिति। अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाङ्। 'ऋत्विक्-' आदिना अञ्चतेः सुप्युपपदे क्विन्। 'ऋ गतौ' इत्यस्मात् 'स्नामद्विपद्यर्ति' इत्यादिना वनिपि गुणे च निष्पन्नोऽर्वञ्छब्दो धातुस्वरेणाद्युदात्तः। वनिपः पित्त्वेनाऽनुदात्तत्वात्। अञ्चतेरकारोऽपि धातुस्वरेण नित्स्वरेण वा उदात्तः। 'उपपदमतिङ्' इति समासे कृते 'समासस्य' इति स्वरेण तदपवादभूतेन 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वा अञ्चतेरकार उदात्तः। वनो नलोपे सवर्णदीर्घे च कृते 'एकादेश उदात्तेन' इत्याकार उदात्त इति 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति शेषनिघातादाद्योऽकारोऽत्रानुदात्तः। एतच्च संभवाभिप्रायेणोक्तम्। वेदभाष्ये तु 'अर्वाङ्-अभिमुखः' इति स्थितम्। अत-

---

यथासंख्यसूत्रलभ्यमेतत्। इहैव तत्सूत्रमुपन्यसितुमुचितम्। नच उ ऊ ऊ३ इत्युवर्णानां कथं ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञाः, तेषामूकालसदृशकालत्वाऽभावात्, सादृश्यस्य भेदनिबन्धनत्वादिति वाच्यम्। ऊशब्दस्यात्र एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रकुक्कुटरुतानुकरणत्वात्। **स इति**। सः=ह्रस्वः दीर्घः प्लुतश्च अच्, प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन=उदात्तत्वेनानुदात्तत्वेन स्वरितत्वेन च धर्मविशेषेण, त्रिधा=त्रिभिः प्रकारैर्वर्तत इत्यर्थः। उदात्तसंज्ञामाह—**उच्चैरुदात्तः**। नादधर्मविशेष उच्चैस्त्वं नेह विवक्षितम्, उपांशूच्चार्यमाणे अव्याप्तेः। किन्तूच्चैश्शब्दोऽधिकरणशक्तिप्रधान ऊर्ध्वभागे इत्यर्थे वर्तते। ऊर्ध्वावयवस्य चावयव्यपेक्षायां तालुकण्ठादिवर्णाभिव्यक्तिस्थानानामित्यर्थाल्लभ्यते। ऊकालोऽजिति सूत्रादजित्यनुवर्तते, तदेतदाह—**ताल्वादिष्वित्यादिना**। **सभागेष्विति**। ताल्वादीनां सावयवत्वकथनमूर्ध्वभागे इत्यस्योपपादनार्थम्, तेषाम् अखण्डत्वे 'ऊर्ध्वभागे' इत्यनुपपत्तेः। उदात्तमुदाहरति—**आ ये इति**। 'आ ये मित्रावरुणा' इत्यृचि आकार एकारश्च उदात्त इत्यर्थः। अनुदात्तसंज्ञामाह—**नीचैरनुदात्तः**। **स्पष्टमिति**. उक्तरीत्या ताल्वादिषु अधोभागे निष्पन्नोऽच् अनुदात्तसंज्ञः स्यादिति स्पष्टार्थकमित्यर्थः। **अर्वाङ् इति**। 'अर्वाङ् यज्ञस्संक्राम' इत्यृचि आद्योऽकारोऽनुदात्त इत्यर्थः।

अथ स्वरितसंज्ञामाह—**समाहारः स्वरितः**। पूर्वसूत्राभ्यामुदात्त इति अनुदात्त इति चानुवर्तते। ऊकालोऽजित्यस्मादजित्यनुवर्तते। ततश्चोदात्तोऽनुदात्तश्च अच् समाह्रियमाणः स्वरित इत्यर्थः प्रतीयते। एवं सति वर्णद्वयस्य स्वरितसंज्ञा स्यान्न त्वेकस्य। अतो नैवमर्थः। किंतु उदात्तानुदात्तपदे अनुवृत्ते धर्मप्रधाने षष्ठ्यन्ततया च विपरिणम्येते। यत्र समाहरणं स समाहारः। अधिकरणे घञ्। ततश्च उदात्तत्वानुदात्तत्वयोर्धर्मयोर्यस्मिन्नचि मेलनं सोऽच् स्वरितसंज्ञक इत्यर्थः। फलितमाह—**उदात्तत्वानुदात्तत्वे इत्यादिना**। ननु उदात्तत्वानुदात्तत्वयोरेकस्मिन्नपि मेलने कस्मिन्भागे उदात्तत्वस्य समावेशः, कस्मिन्भागे अनुदात्तत्वस्य समावेश इत्यत आह—**तस्यादितः**। तस्य=स्वरितस्य आदितः=पूर्वभागे अर्धह्रस्वमुदात्तमित्यर्थः प्रतीयते। एवं सति दीर्घस्वरिते इयं व्यवस्था न स्यात्। अत आह—**ह्रस्वग्रहणमतन्त्रमिति**। **तन्त्रं**=प्रधानम्। 'तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते' इति कोशः। न विद्यते तन्त्रं वाच्यार्थलक्षणं प्रधानं यस्य तत् अतन्त्रं। अविवक्षितार्थकमित्यर्थः। ह्रस्वग्रहणं न कर्तव्यमिति यावत्। दीर्घस्वरितेऽप्युत्तरभागस्य वेदे अनुदात्तत्वदर्शनादिति भावः। ततश्च फलितमाह—**स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तं बोध्यमिति**। ननु अनुदात्तत्वस्य निवेशव्यवस्था कुतो नोक्तेत्यत आह—**उत्तरार्धे त्विति**। ननु एवं सति अग्निमील इ यत्र ईकारे स्वरिते कथमुत्तरार्धमनुदात्तं नेत्यत आह—**तस्य चेति**। चकारो वाक्यालङ्कारे। तस्य अनुदात्तभागस्य उदात्तस्वरितपरत्वे उदात्तस्वरितौ परो यस्मात् सः उदात्तस्वरितपरः। तस्य भावः उदात्तस्वरितपरत्वम्। उदात्तपरकत्वे स्वरितपरकत्वे वा सति श्रवणं स्पष्टं भवतीत्यर्थः। **अन्यत्रेति**। उदात्तस्वरितपरकत्वाभावे अनुदात्तप्रचयपरकत्वे, अनुदात्तभागस्य उदात्ततरत्वापरपर्याया उदात्तश्रुतिः ऋग्वेदप्रातिशाख्ये विहितेत्यर्थः। तत्र त्वेवमुक्तम्—**अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत्। उदात्तं वोच्यते किंचित्स्वरितं वाऽक्षरं परम्॥'**

दात्तं बोध्यम् । उत्तरार्धं तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम् । अन्यत्र तूदात्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा । 'क१वोऽश्वाः' । रथानां न येऽराः' । 'शतचक्रं यो ३ऽह्यः' इत्यादिष्वनुदात्तः । 'अग्निमीळे' इत्यादावुदात्तश्रुतिः । स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकानुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ।१।१।८। मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्थम्—अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । लृवर्णस्य द्वादश । तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् ॥

न्त्रमिति । अविवक्षितमित्यर्थः । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्व इति । उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तदुदात्तस्वरितपरं, तस्य भावस्तत्त्वं, तस्मिन् सति=उदात्तो वा स्वरितो वा परश्चेत्पूर्वस्य स्वरितस्य यदुत्तरार्द्धमनुदात्तं तस्य श्रवणं स्पष्टमित्यर्थः । अन्यत्रेति । उदात्तस्वरितपरत्वाऽभावे । क्वेति । 'किमोऽत्' । 'तित्स्वरितम्' । व इति । 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यधिकारादनुदात्तः । अश्वा इति । अशेः क्वनि नित्स्वरेणाद्युदात्तम् । संहितायां तु 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्योकार उदात्तः । उदात्तपरत्वे ह्रस्वस्वरितस्योदाहरणमुक्त्वा दीर्घस्वरितस्योदाहरणमाह—रथानां न यियिति । 'ये' 'अरा' इति पदद्वयमपि फिट्स्वरेणान्तोदात्तम् । एकादेशस्तु पक्षे स्वरितः, 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इत्युक्तेः । स्वरितपरत्वे उदाहरणमाह—शतचक्रमिति । य इति—फिट्स्वरेणान्तोदात्तः, ततः परस्य सकारस्य रुत्वे उत्वे कृते आद्गुणे च उदात्तेनैकादेशादोकार उदात्तः ॥ अह्य इति । स्वरितान्तत्वादकारस्य शेषनिघातत्वे, ओकारेण सह एकादेशे च कृते 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इत्योकारः स्वरितः ॥ कथमस्य स्वरितान्तत्वमिति चेदत्राहुः—'अह व्याप्तौ' इत्यस्मात्कर्मणि ण्यत् । 'तित्स्वरितम्' । वृद्ध्यभावस्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति । 'नोदात्तस्वरित—' इति निषेधस्त्वनन्तरस्येति न्यायात् 'उदात्तात्—' इति प्राप्तस्य । यद्वाऽहेरित्यर्थेऽह्यः वृत्रस्येत्यर्थः, तदा 'छन्दसि वा वचनम्' इति गुणाऽभावः । 'उदात्तस्वरितयोः' इति स्वरितः । 'उदात्तयण' इति तु न, छान्दसत्वात् । अग्निमीळ इति । ईकारः स्वरितः, ळे इति तु प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिरिति च स्वरप्रक्रियायां मूल एव स्फुटीभविष्यति । मुखनासिका । मुखं च नासिका चेति विग्रहे प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावे मुखनासिकमिति स्यादत आह—मुखसंहितेति । नासिकयोच्चार्येति ।

—इति स्वरिते पूर्वभागस्य उदात्तत्वे सति परः शेष उत्तरभागः अनुदात्तः प्रत्येतव्यः । सः परः शेषः उदात्तश्रुतिः क्वचिद्भवति । किं सर्वत्र एवं ?, नेत्याह—न चेदित्यादिना । उदात्तं स्वरितं वा किञ्चिदक्षरं परं नोच्यते चेदिति योजना । तत्र अनुदात्तभागस्य स्पष्टं श्रवणमुदाहृत्य दर्शयति—केत्यादिना इत्यादिष्वनुदात्त इत्यन्तेन । तत्र 'क' इति ह्रस्वस्वरितः । स तावत् 'वो' इत्योकारात्मकोदात्तपरकः । 'येऽरा' इत्येकारो दीर्घस्वरितः । स च 'रा' इत्याकारात्मकोदात्तपरः । 'शतचक्रं यो' इत्योकारः कम्पस्वरितः । स तु 'ह्य' इत्यकारात्मकस्वरितपरकः । इत्येवमादिप्रदेशेषु अनुदात्तभागः स्पष्टं श्रूयत इत्यर्थः । अन्यत्र तूदात्तश्रुतिरित्येतदुदाहृत्य दर्शयति—अग्निमीळे इत्यादावुदात्तश्रुतिरिति । पदकाले अग्निमित्यन्तोदात्तम् । ईळ इति अनुदात्तम् । तत्र 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति संहितायामीकारः स्वरितः । 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इत्येकारः प्रचयः । ततश्च ईकारः स्वरित उदात्तस्वरितपरको न भवतीति तदुत्तरभागस्य उदाहृतप्रातिशाख्यवचनेन उदात्ततरत्वात्मिका उदात्तश्रुतिरेव भवतीत्यर्थः । तदेवमुदात्तह्रस्वः अनुदात्तह्रस्वः स्वरितह्रस्व इति ह्रस्वस्त्रिविधः । एवं दीर्घोऽपि त्रिविधः । तथा प्लुतोऽपि । ततश्च एकैकोऽच् नवविध इति स्थितम् । स नवविधोऽपीति । उक्तरीत्या नवविधोऽपि सः=अच्, अनुनासिकत्वेन अननुनासिकत्वेन च द्विधा=द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां वर्तते इत्यर्थः । तदेवमनुनासिका नव अचः, अननुनासिकाश्च नवेत्यष्टादशविधत्वमेकैकस्याऽच इति स्थितम् । अथाऽनुनासिकसंज्ञामाह—मुखनासिका । मुखसहिता नासिका मुखनासिका । शाकपार्थिवादित्वात्सहितपदस्य लोपः । उच्यते उच्चार्यते इति वचनः । कर्मणि ल्युट् । मुखनासिकया वचन इति 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति तृतीयासमासः । तदेतदाह—मुखसहितेत्यादिना । मुखं च नासिका चेति द्वन्द्वस्तु न । तथा सति 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' इति समाहारद्वन्द्वनियमात् 'स नपुंसक'मिति नपुंसकत्वे 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वे 'मुखनासिकवचन' इत्यापत्तेः । ननु अष्टादश भेदाः किं सर्वेषामचामविशिष्टाः ?, नेत्याह—तदित्थमिति । इयता प्रबन्धेन यत् अचां भेदप्रपञ्चनं तत्—इत्थं=वक्ष्यमाणप्रकारेण व्यवस्थितं वेदितव्यमित्यर्थः । अष्टादश भेदा इति । अष्टादश प्रकारा इत्यर्थः । दीर्घाभावादिति । तथा च उदात्तलृकारदीर्घः, अनुदात्तलृकारदीर्घः, स्वरितलृकारदीर्घः । ते च अनुनासिकास्त्रयः अननुनासिकास्त्रय इति षड्भेदानामभावे सति ह्रस्वप्रपञ्चः प्लुतप्रपञ्चश्च षड्विध इति लृकारस्य द्वादशविधत्वमेवेति भावः । लृकारस्य दीर्घाऽभावे होतृ लृकार इत्यत्र सवर्णदीर्घे कृते होतॄकार इति ॠकारस्यैव तुल्यास्यसूत्रे अकस्सवर्ण इति सूत्रे च भाष्योदाहरणमेव प्रमा-

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ।१।१।९। ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकाऽनुस्वारस्य । **इति स्थानानि ॥**

फलितार्थकथनमिदम् । उच्यतेऽनेनेति वचनं, मुखनासिका वचनमस्यास्तीति विग्रहः ॥ **तुल्यास्य** । आस्ये भवमास्यं 'शरीरावयवाद्यत्' इत्यभिप्रेत्याह—**ताल्वादीति** ॥ **आभ्यन्तरेति** । एतच्च प्रशब्दबलाल्लभ्यते । ओष्ठात्प्रभृति प्राक् काकलकादास्यम् । तुल्यास्यं किम्?, तर्प्ता । अत्र पकारस्य तकारे परे 'झरो झरि' इति लोपो मा भूत् । प्रयत्नग्रहणं किम्, वाक्श्चोतति । अत्र शस्य लोपो न ॥ **ञमङणनानामिति** । **नासिका चेति** । चकारेण स्ववर्गानुकूलं ताल्वादि समुच्चीयते ॥ **एदैतोरित्यादौ** तपरत्वमसंदेहार्थं, न तत्कालग्रहणार्थम् । तेन प्लुतस्यापि संग्रहः ॥ **चतुर्धेति** । निष्कर्षपक्षे तु पञ्चधा, ऊष्मणामीषद्विवृतप्रयत्नाभ्युपगमात् ॥ **स्पृष्टेषत्स्पृष्टेति** । एतेषामाभ्यन्तरत्वं, वर्णोत्पत्तिप्राग्भावित्वात् । तथाहि—नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति, ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वा उत्पत्तिः। तत्रोत्पत्तेः प्राग्यदा जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता, ईषद्यदा स्पृशन्ति तदा ईषत्स्पृष्टता, समीपावस्थानमात्रे संवृतता, दूरत्वे विवृतता । अत एव इचुयशानां तालव्यत्वाऽविशेषेऽपि तालुस्थानेन सह जिह्वाग्रादीनां चवर्गोच्चारणे कर्तव्ये सम्यक् स्पर्शः, यकारे ईषत्स्पर्शः, शकारेकारयोस्तु दूराऽवस्थितिरित्याद्यनुभवं, शिक्षाकारोक्तिं चानुसृत्य विवेचनीयम् । विवारसंवारादयस्तु वर्णोत्पत्तेः पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायावुत्पद्यन्त इति बाह्या इत्युच्यन्ते । गलबिलस्य संकोचात्संवारः, तस्यैव

णम् । **ह्रस्वाभावादिति** । यद्येचो ह्रस्वाः स्युस्तर्हि वर्णसमाम्नाये त एव लाघवात् अ इ उ इत्यादिवत् पठ्येरन्, नतु दीर्घाः, गौरवात् । अत एचो ह्रस्वा न सन्तीति विज्ञायते । एवं च ह्रस्वप्रपञ्चषड्भेदाभावाद्द्वादशविधत्वमेवैचामिति भावः । अथ 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इति अ इ उ इत्यादिसंज्ञां वक्ष्यन्सवर्णसंज्ञामाह—**तुल्यास्य** । आस्यं=मुखम्, तत्साम्यस्य सर्ववर्णेष्वविशिष्टत्वादव्यावर्तकत्वादास्यशब्दोऽत्र न मुखमात्रपरः । किन्तु आस्ये मुखे भवमास्यं=ताल्वादिस्थानम् । 'शरीरावयवाद्यत्' इति भवार्थे यत्प्रत्ययः । 'यस्येति च' इति प्रकृत्यन्त्यस्य अकारस्य लोपः । प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः । आस्यं च प्रयत्नश्च—आस्यप्रयत्नौ, तुल्यौ आस्यप्रयत्नौ यस्य वर्णजालस्य तत्तुल्यास्यप्रयत्नं परस्परं सवर्णसंज्ञकं स्यादिति भावः । तदाह—**ताल्वादिस्थानमित्यादिना** । **मिथ इति** । परस्परमित्यर्थः । कस्य किं स्थानमित्याकाङ्क्षायां तद्व्यवस्थापकानि पाणिन्यादिशिक्षावचनान्यर्थतः संगृह्णाति—**अकुहेत्यादिना** । 'अ' इत्यष्टादश भेदा गृह्यन्ते, 'कु' इति कादिपञ्चकात्मकः कवर्गः । न चाणुदित्सूत्रस्येदानीमप्रवृत्तेः कथमत्र 'अ' इत्यष्टादशभेदानां ग्रहणमिति वाच्यम् । लौकिकप्रसिद्धिमाश्रित्यैव एतत्प्रवृत्तेः । एवमग्रेऽपि कथञ्चित्समाधानं बोध्यम् । अश्च कुश्च हश्च विसर्जनीयश्चेति विग्रहः । विसर्जनीयशब्दोऽपि विसर्गपर्यायः । **इचुयशेति** । इ इत्यष्टादश भेदाः । चु इति चवर्गः । इश्च चुश्च यश्च शश्चेति विग्रहः । तालु=काकुदम् । **ऋटुरषेति** । ऋ इत्यष्टादश भेदाः । टु इति टवर्गः । आ च टुश्च रश्च षश्चेति विग्रहः । ऋशब्दस्य आ इति प्रथमैकवचनान्तं धाता इतिवत् । **लृतुलशेति** । लृ इत्यस्य द्वादश भेदाः । तु इति तवर्गः । आ च तुश्च लश्च सश्चेति विग्रहः । लृशब्दस्यापि आ इत्येव प्रथमैकवचनान्तम् । आ अलौ अलः । दन्तशब्देन दन्तमूलप्रदेशो विवक्षितः । अन्यथा भग्नदन्तस्य तदुच्चारणाऽनुपपत्तेः । **उपूनेति** । उ इत्यष्टादश भेदाः । पु इति पवर्गः । उश्च पुश्च उपध्मानीयश्चेति विग्रहः । उपध्मानीयशब्दमनुपदमेव स्वयं व्याख्यास्यति । **ञमङणनेति** । ञश्च मश्च ङश्च णश्च नश्चेति विग्रहः । चकारेण स्वस्ववर्गीयस्थानसमुच्चयः । **एदैतोरिति** । एच्च ऐच्च एदैतौ । तपरकरणमसंदेहार्थम् । नतु 'तपरस्तत्कालस्य' इति तत्कालमात्रग्रहणार्थम् । तेन प्लुतयोरपि संग्रहः । कण्ठश्च तालु चेति प्राण्यङ्गत्वात्समाहारद्वन्द्वः, एकवत्त्वं नपुंसकत्वं च । **ओदौतोरिति** । ओच्च औच्च ओदौतौ । तपरकरणं पूर्ववदसंदेहार्थमेव । कण्ठश्च ओष्ठौ चेति प्राण्यङ्गत्वात्समाहारद्वन्द्वः, एकवद्भावो नपुंसकत्वं च । **वकारस्येति** । दन्ताश्च ओष्ठौ चेति समाहारद्वन्द्वः । एकवत्त्वं नपुंसकत्वं च । **जिह्वामूलीयस्येति** । जिह्वामूलीयशब्दमग्रे व्याख्यास्यति । एवमनुस्वारशब्दमपि ।

इति स्थानानीति । इति=एवंप्रकारेण वर्णाभिव्यक्तिस्थानानि प्रपञ्चितानीत्यर्थः ।

ननु किमिह तुल्यास्यसूत्रे यत्किंचित्स्थानसाम्यं विवक्षितम्, उत यावत्स्थानसाम्यम्?। न तावदाद्यः, तथा सति इकारस्य एकारस्य च तालुस्थानकतया सावर्ण्यापत्तौ 'भवत्येवे'त्यत्र इकारादेकारे परे सवर्णदीर्घापत्तेः । न च एकारस्य वर्णसमाम्नाये पाठसामर्थ्यादिकारेण न सावर्ण्यमिति वाच्यम्, एकारपाठस्य अक् इक् उक इति प्रत्याहारेषु

यत्नो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यश्चतुर्धा । स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् । तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम् । विवृतमूष्मणां स्वराणां च । ह्रस्वस्याऽवर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव ।

एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम् । तथाहि—

अ अ इति ।८।४।६८। विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधीयते । अस्य चाष्टाध्यायीं सम्पूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव । तथाच सूत्रम्—पूर्वत्रासिद्धम् ।८।२।१। अधिकारोऽयम् । तेन सपादसप्ता-

---

विकासाद्विवारः । एतौ च संवृतविवृतरूपाभ्यामाभ्यन्तराभ्यां भिन्नावेव । तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादित्यवधेयम् ।

अ अ । 'सुपाम्' इति विभक्त्योर्लुक् । आद्यो विवृतो द्वितीयस्तु संवृतस्तदाह—**विवृतमनूद्येति** । विवृतस्य स्थाने इत्यर्थः । **विवृतत्वमस्त्येवेति** । तेन दण्डायनमित्यादौ सवर्णदीर्घः सिध्यतीति भावः । **पूर्वत्रासिद्धम्** । यद्यपं

एकारग्रहणनिवृत्त्यर्थत्वसम्भवात् । किंच वकारलकारयोर्दन्तस्थानसाम्येन सावर्ण्यापत्तौ 'तोर्लि' इत्यत्र लकारेण वकारस्यापि ग्रहणात्तद्वानित्यत्र दकारस्य परसवर्णापत्तिः । 'यवलपरे यवला वा' इत्यत्र लकारग्रहणं तु यथासंख्यार्थं भविष्यति । न द्वितीयः, तथा सति कङयोः कण्ठस्थानसाम्येऽपि ङकारस्य नासिकास्थानाधिक्येन सावर्ण्याभावापत्तौ 'चोः कुः', 'क्विन्प्रत्ययस्य' इत्यत्र ङकारस्य ग्रहणानापत्त्या प्राङित्यादौ नुमो नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन ङकाराऽनापत्तेः । तस्मात्स्थानसाम्यं दुर्निरूपमिति चेत्, अत्र ब्रूमः—यावत्स्थानसाम्यमेव सावर्ण्यप्रयोजकम् । एवं च इकारस्य एकारस्य च तालुस्थानसाम्येऽपि एकारस्य कण्ठस्थानाधिक्यान्न सावर्ण्यम् । वलयोश्च न सावर्ण्यम् । वकारस्य ओष्ठस्थानाधिक्यात् । एवं च 'तद्वानासाम्' 'यजुष्येकेषाम्' इत्यादिनिर्देशा उपपन्नाः । ङकारस्य नासिकास्थानाधिक्येऽपि ककारेण सावर्ण्यमस्त्येव, आस्यभवस्थानसाम्यस्यैव सावर्ण्यप्रयोजकत्वात्, नासिकायाश्च आस्यानन्तर्गतत्वात् । उक्तं च भाष्ये—किं पुनरास्यं ?, लौकिकमोष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकात्' इति । 'काकलको नाम चुबुकस्याधस्तात् ग्रीवायामुन्नतप्रदेशः' इति कैयटः । तस्मादास्यभवयावत्स्थानसाम्यं सावर्ण्यप्रयोजकमिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः ।

ननु तुल्यास्यसूत्रे प्रयत्नशब्देन प्रशब्दबलादाभ्यन्तरयत्नो विवक्षित इति स्थितम् । तत्राभ्यन्तरत्वविशेषणं किमर्थम्, व्यावर्त्याऽभावादित्यत आह—**यत्नो द्विधेति** । यत्नानामाभ्यन्तरत्वं बाह्यत्वं च वर्णोत्पत्तेः प्रागूर्ध्वभावित्वमिति पाणिन्यादिशिक्षासु स्पष्टम् । **आद्य इति** । आभ्यन्तरयत्न इत्यर्थः । कथं चातुर्विध्यमित्यत आह—**स्पृष्टेति** ।

कस्य कः प्रयत्न इत्याकाङ्क्षायां तद्व्यवस्थापकशिक्षावचनानि पठति—**तत्रेति** । तेषु मध्य इत्यर्थः । **प्रयतनमिति** । प्रयत्न इत्यर्थः । स्पर्शादिशब्दानग्रे व्याख्यास्यति । ह्रस्वस्यावर्णस्य संवृतमित्यन्वयः । एतावदेव शिक्षावचनम् । नन्वेवं दण्ड—आढकमित्यत्र अकारस्य आकारस्य च विवृतसंवृतप्रयत्नभेदेन सावर्ण्याऽभावात्सवर्णदीर्घो न स्यादित्यत आह—**प्रयोग इति** । शास्त्रीयप्रक्रियाभिः परिनिष्ठितानां रामः कृष्ण इत्यादिशब्दानां प्रयोगे क्रियमाण एव ह्रस्वस्याऽवर्णस्य संवृतत्वमित्यर्थः । **प्रक्रियेति** । शास्त्रीयकार्यप्रवृत्तिसमये तु ह्रस्वस्याप्यवर्णस्य विवृतत्वमेवेत्यर्थः । शिक्षावचनसिद्धं स्वाभाविकं ह्रस्वावर्णस्य संवृतत्वं प्रच्याव्य शास्त्रमूलभूते वर्णसमाम्नाये तस्य विवृतत्वेनैवोपदिष्टतया कृत्स्नशास्त्रीयप्रक्रियासमये ह्रस्वस्याप्यवर्णस्य विवृतत्वेन दण्डाढकमित्यादौ सवर्णदीर्घादिकार्यं निर्बाधमिति अइउणिति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । एवंच 'ह्रस्वस्याऽवर्णस्य संवृत'मिति शिक्षावचनं परिशेषात्परिनिष्ठितदशायामेव पर्यवस्यतीति न तदानर्थक्यमिति भावः । अयं च शिक्षावचनसङ्कोचः सूत्रकारस्यापि संमत इत्याह—**एतच्चेति** । तदेवोपपादयितुं प्रतिजानीते—**तथा हीति** । यथा एतज्ज्ञापितं भवति तथा स्पष्टमुपपाद्यत इत्यर्थः । अ अ । व्याकरणशास्त्रस्येदमन्तिमं सूत्रं द्विपदम् । तत्र अ इति प्रथमं पदं विवृतपरं लुप्तषष्ठीकम् । द्वितीयं तु संवृतपरं लुप्तप्रथमाकम् । ततश्च शिक्षावचनसिद्धं स्वाभाविकं संवृतत्वं प्रच्याव्य वर्णसमाम्नाये विवृतत्वेनोपदिष्टस्य अवर्णस्य संवृतोऽवर्णो भवतीत्यर्थः । तदाह—**विवृतमनूद्येति** । **विधीयत इति** । प्रतिप्रसूयत इत्यर्थः । ननु प्रक्रियादशायामप्येतत्सूत्रं कुतो न प्रवर्तत इत्यत आह—**अस्य चेति** । अस्य=अ अ इति सूत्रस्य, सपादसप्ताध्यायीं प्रति असिद्धत्वादविद्यमानत्वात् प्रक्रियादशायां विवृतत्वमस्त्येवेत्यन्वयः । ननु प्रक्रियादशायां ह्रस्वावर्णस्य कथं स्वाभाविकात्संवृतत्वात्प्रच्यवः कथं वा विवृतत्वम् ?, तस्य आकारादिधर्मत्वादित्यत आह—**शास्त्रदृष्ट्येति** । असिद्धत्वमिह न वास्तवात्यन्तासत्त्वं विवक्षितम् । किं तर्हि ?, अविद्यमानत्वारोपात्मकमेव । एतावता च स्वाभाविकस्य संवृतत्वस्याऽवर्णात् प्रच्यवो, नापि विवृतत्वं तस्य वास्तवम्, प्रक्रियार्थं विवृतत्वस्यारोपादिति भावः । ननु 'अ अ' इति सूत्रस्य कृत्स्नामष्टाध्यायीं प्रत्यसिद्धत्वे किं प्रमाणमित्यत आह—**तथा च सूत्रमिति** । चो हेतौ । तथा=अनेन प्रकारेण बोधकं सूत्रमस्तीत्यर्थः । तथाविधं सूत्रमाह—**पूर्वत्रासिद्धम्** । पाणिनिप्रणीतायामष्टाध्याय्यां अष्टमाध्याये द्वितीयपादस्येदमा-

ध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा, त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात् । बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा—विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति ॥

खयां यमाः खयः ≍क≍पौ विसर्गः शर एव च ।
एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ॥ १ ॥
कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः ।
अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाऽल्पासवः स्मृताः ॥ २ ॥

स्वतन्त्रो विधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वं प्रत्यसिद्धेत्येव लभ्येत, त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रति परं नासिद्धं स्यात्, तथाच प्रशांनित्यत्र 'मो नो धातोः' इति नत्वस्य सिद्धत्वान्नलोपः स्यात्, नत्वविधेः संबुद्धौ चरितार्थत्वात् । तथाऽनड्वानित्यत्र संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वान्नलोपः स्यात्, नुम्विधेस्तु संबुद्धौ चरितार्थत्वादत आह—अधिकारोऽयमिति । त्रिपाद्यां विहितं कार्यमिति कार्याऽसिद्धिपक्षे अमू अमूमित्यादि न सिध्येदिति भावः । यथा चैतन्न सिध्यति तथाऽदःशब्दव्याख्यावसरेऽस्माभिरुपपादयिष्यते । एकादशधेति । यद्यपि भाष्येऽष्टावुक्ताः, उदात्तादयस्तु नोक्ताः, तथापि कैयटोक्तिमनुसृत्यैकादशोक्ता इति बोध्यम् । खयां यमा इति । बालबोधनाय बाह्यप्रयत्नाः कैश्चित्सुगमोपायेनोपनिबद्धाः । तद्यथा—'खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च, हशः संवारा नादा घोषाश्च, वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा यणश्चाल्पप्राणाः, वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणाः' इति । श्वासानुप्रदाना इति । श्वासप्रयत्नका इत्यर्थः । विवृण्वते कण्ठमिति । विवार एषां प्रयत्न इति भावः । अन्येत्विति । हशो, हशां यमाः, अनुस्वारश्च । नादेति । नादभागिनः । नादप्रयत्नवन्त इत्यर्थः । अयुग्मा इति । प्रथमतृतीयपञ्चमा वर्गेष्वयुग्माः । वर्गयमगा इति । वर्गगा-यमगाश्चेत्यर्थः । अल्पेति । अल्पासवः=अल्पप्राणाः । 'पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः' इत्यमरः । अनुपयुक्ता इति । अन्यथा कखगघादीनां

दिमं सूत्रम् । इतः प्राक्तनं कृत्स्नं सूत्रजालं 'सपादसप्ताध्यायी'ति व्यवह्रियते । उपरितनं तु कृत्स्नं सूत्रजालं त्रिपादीति व्यवह्रियत इति स्थितिः । तत्र यदीदं सूत्रं स्वतन्त्रविधिः स्यात्, तदा इतः पूर्वस्मिन् शास्त्रे प्रवर्तमाने उपरितनं शास्त्रमसिद्धं स्यादित्यर्थो लभ्येत । ततश्च सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धेति पर्यवस्येत् । एवं सति त्रिपाद्यामपि पूर्वं शास्त्रं प्रति परं शास्त्रमसिद्धमित्यर्थो न लभ्येत । तथा सति किम्वु उक्तं किम्वुक्तमित्यत्र 'मोऽनुस्वारः' इति शास्त्रं त्रैपादिकं प्रति 'मय उञो वो वा' इति वत्वशास्त्रं त्रैपादिकं नासिद्धं स्यादित्यत आह—अधिकारोऽयमिति । अधिक्रियते उपरितनसूत्रजालशेषत्वेन पठ्यत इत्यधिकारः । कर्मणि घञ् । 'घञबन्ताः पुंसि' इति पुंस्त्वम् । अयमिति तदपेक्षया पुंलिङ्गनिर्देशः । इदं सूत्रमुपरितनसूत्रेष्वनुवृत्त्यर्थमेव, न तु स्वतन्त्रविधिरिति यावत् । 'मय उञो वो वा' इति सूत्रे पूर्वत्रासिद्धमित्यनुवर्तते । ततश्च 'मयः परस्य ञकारो वो वा स्यात् । इदं शास्त्रं पूर्वत्रासिद्ध'मिति तदेकवाक्यं संपद्यते । तत्र च अनुवृत्तपूर्वशब्देन इतः प्राक्तनं त्रिपादीस्थं सपादसप्ताध्यायीस्थं च कृत्स्नं सूत्रजालं विवक्षितमिति 'मोऽनुस्वारः' इति त्रैपादिकं शास्त्रं प्रति 'मय उञो वो वा' इति शास्त्रस्याऽसिद्धत्वं निर्बाधमित्याह-तेनेति । अधिकारत्वेनेत्यर्थः । परं शास्त्रमसिद्धमिति । असिद्धत्वं चाऽत्र नात्यन्ताऽसत्त्वम् । किंतु पूर्वशास्त्रदृष्ट्येत्यनुपदमेवोक्तम् । 'परं शास्त्र'मित्यनेन प्रक्रियाकौमुद्यादिग्रन्थोक्तं कार्यासिद्धत्वमप्रामाणिकमिति ध्वनितम् । कार्याऽसिद्धत्वं पूर्वपक्षयित्वा शास्त्रासिद्धत्वस्यैवात्र सूत्रे, 'असिद्धवदत्राभात्' दिति सूत्रे च भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । शास्त्रासिद्धत्वकार्याऽसिद्धत्वयोः फलभेदस्तु शब्देन्दुशेखरे व्यक्तः । अस्माभिश्च स्वादिसन्धौ 'मनोरथ' इत्यत्र मूलव्याख्यावसरे, हलन्तशब्दाधिकारे च अदःशब्दप्रक्रियाव्याख्यावसरे प्रपञ्चयिष्यते । तदेवम् 'अ अ' इति संवृतविधेः स्वप्राक्तनीं कृत्स्नामष्टाध्यायीं प्रत्यसिद्धत्वात् प्रक्रियादशायामवर्णस्य ह्रस्वस्य विवृतत्वमेव । परिनिष्ठितदशायामेव संवृतत्वमिति स्थितम् । यद्यपि परिनिष्ठितदशायां संवृतविधिः क्वचिदप्यस्मिन् शास्त्रे नोपयुज्यते, तथापि परिनिष्ठिते संवृतविधिबलात्संवृतत्वेन ज्ञाने सत्येव प्रयोगार्हतेति कल्प्यम्, विवृतसंवृतयोरुच्चारणभेदो वा कल्प्य इत्यलं बहुना । अथ बाह्यप्रयत्नान् प्रपञ्चयति—बाह्यप्रयत्नस्त्विति । प्रशब्दोऽत्र चिन्त्यः, 'प्र'शब्दबलेन आभ्यन्तरयत्नस्यैव प्रयत्नशब्दवाच्यतायाः तुल्यास्यसूत्रे उक्तत्वात्, यत्नो द्विधेत्युपक्रमाच्च । अविवक्षितार्थो वाऽत्र प्रशब्दः । उदात्तानुदात्तस्वरितशब्दा धर्मपराः । कस्य को बाह्ययत्न इत्याकाङ्क्षायां तद्व्यवस्थां श्लोकद्वयेन संगृह्णाति—

खयामिति । 'यम' शब्दो व्याख्यास्यते । श्वासोऽनुप्रदानो येषां ते श्वासानुप्रदानाः=श्वासाख्यबाह्ययत्नवन्तः । विवृण्वते कण्ठमिति । विवार एषां यत्न इति भावः । संवृताः=संवाराख्ययत्नवन्तः । नादभागिनः=नादाख्ययत्नभाजः । अयुग्मा वर्गयमगा इति । कादिपञ्चकं चादिपञ्चकं टादिपञ्चकं तादिपञ्चकं पादिपञ्चकमिति पञ्च वर्गाः । वर्गगता यमगताश्च अयुग्माः=प्रथमतृतीयपञ्चमवर्णा इत्यर्थः । अल्पासवः=अल्पप्राणाः ।

वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः। पलिक्क्नी। चख्ख्नतुः। अग्ग्निः। घ्घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः।

तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयस्तथा तेषामेव यमाः, जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ, विसर्गः, शषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च। अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्च। वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः। अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः। बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्त इति बोध्यम्। कादयो मावसानाः स्पर्शाः। यरलवा अन्तस्थाः। शषसहा ऊष्माणः। अचः स्वराः। ≍क≍प इति कपाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ। अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ। इति स्थानप्रयत्नविवेकः। ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्। अकारहकार-

---

परस्परं सावर्ण्यं न स्यादिति भावः। आन्तरतम्यपरीक्षायामिति। परीक्षा च-'अघोषस्य महाप्राणस्य खस्य तादृश एव थकारः', 'घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ' इत्यादिना मूले एव स्फुटीभविष्यति।

कादय इति। लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदम्। चतुर्दशसूत्र्यां माऽवसानत्वायोगात्। कपाभ्यां प्रागिति। एतच्चोपलक्षणम्। खफाभ्यां प्रागित्यपि बोध्यम्। अर्धविसर्गेति। सादृश्यमुच्चारणे लेखने च बोध्यम्। ऋलृवर्णयोरिति। 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः। विग्रहस्तु ऋ च लृवर्णश्च ऋलृवर्णौ, तयोरित्येके। मनोरमायां तु—ऋ च ऋ

अथ श्लोकद्वयं व्याख्यास्यन् यमशब्दं तावत्सामान्यतो व्याचष्टे—वर्गेष्वित्यादिना। 'आद्यानां चतुर्णा'मिति निर्धारणे षष्ठी। 'एकैकस्मा'दित्यध्याहार्यम्। तेन 'अन्यारादितरर्ते' इति परशब्दयोगे पञ्चमीप्रसङ्गादाद्यानां चतुर्णामिति षष्ठ्यनुपपन्नेति निरस्तम्। यमो नामेति। नामशब्द इतिपर्यायः। तदयमर्थः—कादिचादिटादितादिपादिपञ्चकात्मकेषु वर्गेषु एकैकस्य वर्गस्य आद्यानां चतुर्णां मध्ये एकैकस्मात्पञ्चमे वर्णे परे मध्ये पूर्ववर्णसदृशो वर्णो यम इति प्रातिशाख्ये प्रसिद्ध इति। अथ यमानुदाहृत्य दर्शयति—पलिक्क्नीत्यादिना तत्सदृशा एव यमा इत्यन्तेन। एवं वर्गान्तरयमानामप्युदाहरणं याच्ञेत्यादि द्रष्टव्यम्। तदेवं यमशब्दं सामान्यतो व्याख्याय श्लोकद्वयं व्याचष्टे—तत्रेत्यादिना। तत्र 'खय' इत्यस्य व्याख्या—वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खय इति। 'खयां यमा' इत्यस्य विवरणं—तथा तेषामेव यमा इति। '≍क≍पौ' इत्यस्य विवरणं—जिह्वामूलीयोपध्मानीयाविति। विसर्गशब्दः प्रसिद्धत्वात् स एवोपात्तः। 'शर' इत्यस्य विवरणं—शषसा इति। 'एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते कण्ठ'मित्येतद्व्याचष्टे—एतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्चेति। 'अन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिन' इत्येतद्व्याचष्टे—अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्चेति। 'अयुग्मा वर्गयमगा' इत्येतद्व्याचष्टे—वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमाविति। पञ्चमानां यमाऽभावादिति भावः। 'यणश्चाल्पासवः स्मृता' इत्येतद्व्याचष्टे—यरलवाश्चाल्पप्राणा इति। ननु श्लोकद्वये महाप्राण एतेषामिति नोक्तम्। अतो न्यूनतेत्याशङ्क्य तदपि परिशेषादुक्तप्रायमित्याह—अन्ये महाप्राणा इति। वर्गाणां द्वितीयचतुर्थाः, द्वितीयचतुर्थयमाः, शषसाश्चाऽन्यशब्देन विवक्षिताः। यमानां यत्नविशेषकथनं वस्तुस्थितिकथनमात्रम्; अत्र शास्त्रे तदुपयोगाऽभावात्। तदयमत्र मध्यसिद्धान्तकौमुद्यां वरदराजीयः संग्रहः—'खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च। हशः संवारा नादा घोषाश्च। वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा यणश्चाल्पप्राणाः। वर्गाणां द्वितीयचतुर्थाः शलश्च महाप्राणाः' इति।

नन्विह बाह्ययत्नप्रपञ्चनं व्यर्थं, तुल्यास्यसूत्रे प्रयत्नशब्दस्य आभ्यन्तरयत्नमात्रपरत्वादित्याशङ्कते—बाह्यप्रयत्नाश्चेति। 'यद्यपी'ति समुदायः शङ्काद्योतकः। परिहरति—तथापीति। सवर्णसंज्ञाप्रस्तावे बाह्ययत्नानामुपयोगाभावेऽपि 'स्थानेऽन्तरतमः' इति वक्ष्यमाणान्तरतम्यविचारे तेषामुपयोगसत्त्वान्न वैयर्थ्यम्। इह तत्प्रपञ्चनं तुल्यास्यसूत्रे आभ्यन्तरत्वविशेषणव्यावर्त्यत्वेनोपस्थितत्वात्प्रासङ्गिकमिति भावः। उदात्तादित्रयस्य तु अज्धर्मत्वस्य प्रसिद्धत्वादिह न तद्व्यवस्थोक्ता। अथ स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानामित्यादिसंदर्भे उपन्यस्तान् स्पर्शादिशब्दान् व्याचष्टे—कादय इत्यादिना। क आदिर्येषां ते 'कादयः'। मः अवसाने येषां ते 'मावसानाः'। इदं च लोकप्रसिद्धपाठापेक्षम्।

इति स्थानयत्नविवेक इति। स्थानयत्नविवेचनं समाप्तमित्यर्थः। स्थानप्रयत्नेति प्रशब्दपाठस्तु चिन्त्यः, अविवक्षितार्थो वा 'प्र'शब्दः। ऋलृवर्णयोर्मूर्धदन्तात्मकभिन्नस्थानकत्वात्सवर्णसंज्ञायामप्राप्तायाम् 'ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिः' इति तद्विधायकं वार्तिकमर्थतः संगृह्य पठति—ऋलृवर्णयोर्मिथः। ऋ च ऋ च रलौ। ऋशब्दस्य च 'ऋ' इति प्रथमैकवचनम्। ऋ लृ औ इति स्थिते लृकारस्य 'ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः' इति गुणः, अकारः, 'उरण्रपरः' इति लपरत्वम्, ऋकारस्य यणादेशो रेफः। रलौ च तौ वर्णौ च ऋलृवर्णौ। तयोर्मिथः परस्परं सावर्ण्यं= सवर्णत्वं वक्तव्यं, तुल्यास्यसूत्रेण तदलाभादिति सूत्रकारः शिक्ष्यते (वार्तिककृता)। [illegible] कतुरुपचिन्तनात्मकं हि

योरिकारशकारयोर्ऋकारषकारयोर्लृकारसकारयोश्च मिथः सावर्ण्ये प्राप्ते—**नाऽज्झलौ** ।१।१।१०। आकारसहितोऽच्—आच्स च हल्चेत्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः। तेन दधीत्यस्य हरति शीतलं षष्ठं सान्द्रमित्येतेषु परेषु यणादिकं न । अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलादच्त्वं स्यात् । तथाहि—

अणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्ययः ।१।१।६९। प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः। अविधीयमानोऽण्, उदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्राऽण् परेण णकारेण । कु चु टु तु पु एते उदितः । तदेवम् ,—अ इत्यष्टादशानां

च रलौ, तौ च तौ वर्णौ चेत्यादि स्थितम् । **नाज्झलौ** । **आकारसहित इति** । 'कालसमयवेलासु' इत्यादिनिर्देशा आकारप्रश्लेषे लिङ्गम् । **यणादिकमिति** । शीतलशब्दे सवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः। इह 'असेध'दित्यादौ 'हो ढः' इति ढत्वं नेत्यपि सुवचम् । 'इण्'इति सस्य षत्वमपि नेति तु न सुवचम् , ढत्वं प्रति तस्याऽसिद्धत्वादिति दिक् । **अन्यथेति** । 'नाज्झलौ' इत्यस्यानारम्भे । **ग्रहणकशास्त्रबलादिति** । अयं भावः,—दीर्घादीनामिव हकारादीनामप्यकारवाच्यत्वेऽभ्युपगते ह्यच्त्वं स्यात्, प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणाभ्युपगमादिति। **अविधीयमानोऽणिति** । तेन इत इत्यत्र 'इदम इश्'इति त्रिमात्र ईकारो न भवति । **उदिच्चेति**। इह 'अविधीयमान'इति न संबध्यते, उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन विधीयमानोऽप्युदित्सवर्णान्गृह्णात्येव,—'कुहोश्चुः' जगाद जघटे । **परेण णकारेणेति** । व्याख्या-

---

वार्तिकम् । **अकारहकारयोरिति** । उभयोः कण्ठस्थानविवृतप्रयत्नसाम्यात्सावर्ण्यं प्राप्तम् । अकारस्य कवर्गेण तु न सावर्ण्यप्रसक्तिः, कण्ठस्थानसाम्ये सत्यपि विवृतस्पृष्टप्रयत्नभेदात् । विसर्जनीयस्य तु अकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसङ्ख्यातत्वेन विवृतत्वेऽपि तेन अकारस्य न सवर्णसंज्ञा, प्रयोजनाऽभावात् । ततश्च अकारस्य हकारेण सावर्ण्यं परिशिष्यत इति भावः । **इकारशकारयोरिति** । तालुस्थानविवृतप्रयत्नसाम्यादुभयोः सावर्ण्यं प्राप्तम् । इकारस्य चवर्गेण यकारेण च न सावर्ण्यप्रसक्तिः, इकारस्य विवृतत्वात् , चवर्गस्य स्पृष्टत्वात् , यकारस्य ईषत्स्पृष्टत्वाच्च । अत इकारस्य शकारेण सावर्ण्यं परिशिष्यत इति भावः । **ऋकारषकारयोरिति** । मूर्धस्थानविवृतयत्नसाम्यादुभयोः सावर्ण्यं प्राप्तम् । ऋकारस्य टवर्गेण रेफेण च न सावर्ण्यप्रसक्तिः, ऋकारस्य विवृतत्वात् , टवर्गस्य स्पृष्टत्वात् , रेफस्य ईषत्स्पृष्टत्वाच्च । अत ऋकारषकारयोः सावर्ण्यं परिशिष्यत इति भावः। **लृकारसकारयोरिति** । दन्तस्थानविवृतप्रयत्नसाम्यादुभयोः सावर्ण्यं प्राप्तम् । लृकारस्य तवर्गेण लकारेण च न सावर्ण्यप्रसक्तिः, लृकारस्य विवृतत्वात् , तवर्गस्य स्पृष्टत्वात् , लकारस्य ईषत्स्पृष्टत्वाच्च । अतः लृकारस्य सकारेण सावर्ण्यं परिशिष्यते । एवं प्राप्ते प्रतिषेधति—**नाज्झलौ** । आसहितः अच्—आच् । शाकपार्थिवादित्वात्सहितशब्दस्य लोपः। आ च हल्च—आज्झलौ । तुल्यास्यसूत्रात्सवर्णमित्यनुवर्तते । तच्च पुँल्लिङ्गद्विवचनान्ततया विपरिणम्यते । तदाह—**अकारसहितोऽजित्यादिना** । ननु किमर्थोऽयं प्रतिषेध इत्यत आह—**तेनेत्यादि यणादिकं नेत्यन्तम्** । तेन=प्रतिषेधेन। आदिना सवर्णदीर्घसङ्ग्रहः । दधीति इकारस्य हकारे षकारे सकारे च परे 'इको यणचि' इति यणादेशः, शीतलमित्यत्र शकारे परे सवर्णदीर्घश्च न भवतीत्यर्थः । नन्वस्त्वकारहकारयोरिकारशकारयोर्ऋकारषकारयोर्लृकारसकारयोश्च सावर्ण्यं, तथापि 'दधि षष्ठ'मित्यादौ यणादिकं न प्रसक्तम् , अच्परकत्वाऽभावादित्यत आह—**अन्यथेत्यादिना** । **अन्यथा**=तेषां सावर्ण्याभ्युपगमे, दीर्घादीनामिव हकारादीनामप्यच्त्वं स्यादित्यन्वयः । ननु वर्णसमाम्नाये हकारादीनामकारचकारमध्यगत्वाऽभावात्कथमच्त्वमित्यत आह—**ग्रहणकशास्त्रबलादिति** । गृह्णन्त्यकारादयः स्वसवर्णान् येन तद्ग्रहणम् । करणे ल्युट् । स्वार्थे कः । अणुदित्सूत्रादित्यर्थः । यद्यप्यच्छब्दवाच्यत्वं वार्णसमाम्नायिकानामेव वर्णानान्तथापीको यणचीत्यादावच्छब्देनाऽकारादिषूपस्थितेषु तैरणुदित्सूत्रबलेन स्वस्वसवर्णानामाकारादीनामुपस्थितिरस्ति । ततश्चाऽत्राच्पदवाच्याकारादिवाच्यत्वादाकारादीनामिव हकारादीनामपि लक्षणया अच्छब्देन ग्रहणं स्यादित्यर्थः । न च इको यणचीत्यादौ शक्यार्थमादायैवोपपत्तेर्न लक्षणासंभवः । अणुदित्सूत्रे तु अस्य च्वावित्यादौ सावकाशमिति वाच्यं, त्वादिभ्य इत्यादिनिर्देशबलेन प्रत्याहाराणां स्ववाच्यवाच्येषु लक्षणाऽवश्यंभावात् । तथा च 'अच्त्वं स्या'दित्यस्य अच्पदबोध्यत्वं स्यादित्यर्थः । किं तद्ग्रहणकशास्त्रमित्याकाङ्क्षायां तदुपपादनं प्रतिजानीते—**तथा हीति** । **अणुदित्सवर्णस्य** । प्रत्ययशब्दस्य अणादिप्रत्ययपरत्वे 'त्यदादीनामः' 'इदमइश्' इत्यादीनां पर्युदासो न स्यादित्यतो व्याचष्टे—**प्रतीयत इति** । उत् इत् यस्य सः उदित्=कु चु टु तु पु इत्यादिः । चकारात्स्वं रूपमित्यतः स्वमित्यनुवर्तते । तच्च षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते । तदाह—**अविधीयमान इत्यादिना** । अणिति पूर्वेण परेण वा प्रत्याहार इति संशये निर्धारयति—**अत्रेति** । अस्मिन्नेव सूत्रे अण् परेण णकारेण, इतरत्र तु 'अणोऽप्रगृह्यस्ये'त्यादौ पूर्वेणैवेत्यर्थः । अत्र च आचार्यपारंपर्योपदेशरूपं व्याख्यानमेव शरणम् । एवं चाणुदित्सूत्रेणानेन अकारादिभिश्चतुर्भिर्दीर्घप्लुतानामिव सवर्णभूतहकारादीनामपि ग्रहणादच्त्वात्तेषु परेषु इकारस्य यणादिकं

संज्ञा । तथैकारौकारौ । ऋकारस्त्रिंशतः । एवम्लृकारोऽपि । एचो द्वादशानाम् । एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् । ऐऔजिति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । तेनैचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम् । 'नाज्झलौ' इति निषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेव तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः, तत्राऽऽकारस्यापि प्रश्लिष्टत्वात् ।

नतो विशेषप्रतिपत्तेः, 'उपसर्गादृति' 'ऋत उत्' इत्यादौ तपरकरणाल्लिङ्गाच्च । यदि पूर्वेण स्यात्तर्हि तपरत्वमिहानर्थकं स्यात्, ऋकारस्याऽनण्त्वेन सवर्णाऽग्राहकत्वात् । एवं च 'तपरत्वाद्दीर्घे न, उप ऋकारीयति' इत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थोऽपि सङ्गच्छते। **एवम्लृकारोऽपीति** । 'त्रिंशतः संज्ञे'त्यनुषज्यते । एतच्च न्यायसाम्यादुक्तम् । वस्तुत लृकारस्य ऋकारग्राहकत्वं न कुत्राप्युपलभ्यते । **सूत्रारम्भसामर्थ्यादिति** । सति तु सावर्ण्ये एकारेण ऐकारग्रहणादोकारेण चौकारग्रहणात् 'ऐऔच्' इति सूत्रारम्भो वृथा स्यादिति भावः । **नापादनीयमिति** । तेन ग्लावं ग्लाव इत्यत्र 'औतोऽम्शसोः' इति न प्रवर्तत इति मूल एव स्फुटीभविष्यति । **यद्यपीति** । ग्रहणकशास्त्रस्याद्याप्यनिष्पत्तेरिति भावः । एतच्च 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यत्र व्युत्पादयिष्यामः । **आक्षरेति** । अक्षराणां समाम्नायः=उपदेशसूत्राणि । तत्र भवा

स्यादिति नाज्झलाविति प्रतिषेध आवश्यक इति स्थितम् । अणुदित्सूत्रस्य फलमाह—**तदेवमिति** । तत्=अणुदित्सूत्रम् । एवं=वक्ष्यमाणप्रकारेण फलतीत्यर्थः । **त्रिंशत इति** । ऋलृवर्णयोर्मिथः सवर्णतया ऋकारेण स्वाष्टादशभेदानाम्लृकारीयद्वादशभेदानां च ग्रहणादिति भावः । **एवम्लृकारोऽपीति** । ऋकारस्यापि लृकारसवर्णत्वादिति भावः । नन्वेकारेण ऐकारप्रपञ्चोऽपि गृह्येत, ऐकारेण एकारप्रपञ्चश्च । तथा ओकारेण औकारप्रपञ्चो गृह्येत, औकारेण ओकारप्रपञ्चश्च । ततश्च एचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरित्येवं वक्तव्यं नतु द्वादशानामित्यत आह—**एदैतोरिति** । कुतो न सावर्ण्यमित्यत आह—**ऐऔजिति** । यदि ह्येदैतोः ओदौतोश्च परस्परं सावर्ण्यं स्यात्तर्हि एकारेण ऐकारप्रपञ्चस्य, ओकारेण औकारप्रपञ्चस्य च अकारादिभिर्दीर्घप्लुतानामिव ग्रहणसम्भवात् 'ऐऔ'जिति सूत्रं नारभ्येत । आरभ्यते च (सूत्रकृता) । अत एदैतोरोदौतोश्च न परस्परं सावर्ण्यमिति विज्ञायत इत्यर्थः । अच् इच् एच् इत्यादि प्रत्याहारास्तु ङकारेणैव निर्वाह्याः । नच 'एचोऽयवायाव' इत्यत्र यथासंख्यार्थमैऔजिति सूत्रमस्त्विति वाच्यम् । तत्र 'स्थानेऽन्तरतमः' इति सूत्रेणैव निर्वाहस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु 'ऐऔ'जिति सूत्राऽभावे 'वृद्धिरादैच्' 'न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्' 'प्लुतावैच इदुतौ' इत्यादौ एङ्ग्रहणापत्तौ एदोतोरपि ग्रहणे प्रसक्ते तन्निवृत्त्यर्थमैच्प्रत्याहार आवश्यक इति तदर्थमैऔजित्यारम्भणीयमेव । अत ऐऔजिति सूत्रारम्भस्य चरितार्थत्वादेदैतोरोदौतोश्च मिथः सावर्ण्याऽभावसाधकत्वकथनमनुपपन्नमेव । एदैतोरोदौतोश्च मिथः सावर्ण्याभावस्तु वृद्धिरादैजित्यादौ क्वचिदैज्ग्रहणात् 'अदेङ्गुणः' इत्यादौ क्वचिदेङ्ग्रहणाच्च सुनिर्वाहः । अन्यथा सर्वत्र एङ्ग्रहणमेव ऐज्ग्रहणमेव वा कुर्यात् । तावतैव चतुर्णां ग्रहणसम्भवात् । अत ऐच् एङिति प्रत्याहारद्वयग्रहणसामर्थ्यादेदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् । 'प्लुतावैच इदुतौ' 'एचोऽप्रगृह्यस्ये'ति प्रत्याहारद्वयग्रहणवैयर्थ्याच्चेति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । **तेनेति** । एदैतोरोदौतोश्च मिथस्सावर्ण्याभावेनेत्यर्थः । **नापादनीयमिति** । नाशङ्कनीयमित्यर्थः । एवं च एकारेण सह वर्तत इति सैः, हे सैरित्यत्र 'एङ्ह्रस्वात्' इति संबुद्धिलोपो न । ग्लावं ग्लाव इत्यत्र 'औतोऽम्शसोः' इत्यात्वं च न । स्यादेतत् । हकारस्य आकारस्य च सवर्णसंज्ञा स्यात्, स्थानप्रयत्नसाम्यात्, अज्झलामेव सावर्ण्यनिषेधात्, वार्णसमाम्नायिकानामेव वर्णानामज्झल्शब्दवाच्यत्वात्, आकारप्रश्लेषे च प्रमाणाऽभावात् । न चाकारस्याच्त्वात्तेन आकारस्यापि अणुदित्सूत्रेण ग्रहणादाकारहकारयोर्न सावर्ण्यमिति वाच्यं, ग्रहणकसूत्रं हि लब्धात्मकमेव सत् 'अस्य च्वौ' इत्यादौ प्रवृत्तिमर्हति । नाज्झलाविति प्रवृत्तिदशायां च ग्रहणकशास्त्रं न लब्धात्मकम् । तद्धि सवर्णपदघटितं, सवर्णपदार्थावगमोत्तरमेव लब्धात्मकम् । सवर्णसंज्ञाविधायकं च तुल्यास्यसूत्रं सामान्यतः स्वार्थं बोधयदपि नाज्झलावित्यपवादविषयं परिहृत्य तदन्यत्रैव पर्यवसन्नं स्वकार्यक्षमम् । तदुक्तम्—'प्रकल्प्यापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते' इति । उक्तं च **भाष्ये**—वर्णानामुपदेशस्तावत्, उपदेशोत्तरकाला इत्संज्ञा, इत्संज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येनेति प्रत्याहारः, प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा, तदुत्तरकालमणुदित्सूत्रमित्येतेन समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवती'ति । अन्यत्र='अस्य च्वौ' इत्यादावित्यर्थः । अत्र भाष्ये 'प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञे'त्यनेन नाज्झलाविति निषेधसहितः सावर्ण्यविधिर्विवक्षितः, केवलसावर्ण्यविधेः प्रत्याहारानपेक्षत्वेन प्रत्याहारोत्तरकालिकत्वनियमाऽसम्भवात् । तथा चाणुदित्सूत्रस्य नाज्झलाविति निषेधसहिततुल्यास्यसूत्रप्रवृत्तेः प्रागलब्धात्मकत्वात्तेन नाज्झलावित्यत्र अज्ग्रहणेन सवर्णानां ग्रहणाऽभावात्सावर्ण्यविधिनिषेधाभावादकारहकारयोः सावर्ण्यं स्यादिति शङ्कते—**नाज्झलाविति सावर्ण्येत्यादिना** । यद्यपीति सम्भावनायाम् । **अक्षरसमाम्नायः**=चतुर्दशसूत्री । तत्र भवा आक्षरसमाम्नायिकाः । 'बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्' इति ठञ् । न च नाज्झलाविति [illegible] सूत्रप्रवृत्त्यभावेऽपि

तेन विश्वपाभिरित्यत्र 'हो ढः' इति ढत्वं न भवति । अनुनासिकाऽननुनासिकभेदेन यवला द्विधा । तेनाऽननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ।

तपरस्तत्कालस्य ।१।१।७०। तः परो यस्मात्स च तात्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा स्यात् ।
तेन अत्-इत्-उत् इत्यादयः षण्णां-षण्णां संज्ञाः। ऋदिति द्वादशानाम् ।

वृद्धिरादैच् ।१।१।१। आदैच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ।

आक्षरसमाम्नायिकाः । 'बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्' इति ठञ् । **हो ढ इति ढत्वं न भवतीति** । यद्यप्याकारप्रश्लेषाभावे संयोगान्तलोप एव प्राप्नोति नतु ढत्वं, तस्यासिद्धत्वात्, अतोऽत्र संयोगान्तलोपो न भवतीति वक्तुमुचितम्, तथापि 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' इति पक्षे त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषायाः प्रवृत्तेरन्तरङ्गे ढत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गः संयोगान्तलोपोऽसिद्ध इति मत्वेदमुक्तमित्येके । अन्ये तु 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति लोपस्य वारणं कथंचित्कर्तुं शक्यमित्याशयेन ढत्वं नेत्युक्तमित्याहुः । **विश्वपाभिरित्यत्रेत्युपलक्षणम्** । विश्वपाः विश्वपाभ्यामित्यादावपि न भवति । 'हो ढः' इत्युपलक्षणम् । 'पृथगायु'रित्यादौ 'झयो हः' इत्याकारस्य घकारो नेति दिक् । यदि तु 'विवृतमूष्मणाम्' इत्यत्र 'ईषत्स्पृष्टम्' इत्यत 'ईष'दित्यनुवर्त्य 'स्वराणां चे'त्यत्र निवर्त्य 'ईषद्विवृतमूष्मणां, विवृतं स्वराणा'मिति प्रयत्नभेदो व्याख्यायते, तदा 'नाज्झलौ' इति सूत्रं त्यक्तुं शक्यमित्याकरे स्थितम् । **अनुनासिकास्ते इति** । ये त्वाक्षरसमाम्नायिका अणस्त एव सवर्णानां संज्ञा भवन्तीति भावः । एवंच रेफो हकारश्च अण्प्रत्याहारान्तर्गतोऽपि न कस्यचित्संज्ञा, तत्सवर्णस्यान्यस्याऽभावादित्यवगन्तव्यम् । **स च तापरश्चेति** । तत्रादिना उभयं विवक्षितमिति भावः ।

वृद्धिरादैच् । आच्च ऐच्चेति इतरेतरयोगद्वन्द्वः, 'सुपां सुलु' गिति औङः सुर्लुग्वा । यद्वा समाहारद्वन्द्वः । नचैवं 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे' इति टच्स्यादिति वाच्यम्, समासान्तविधेरनित्यत्वात् । तत्र च प्रमाणं समासेषु

तत्र अजित्यनेन लक्षणया दीर्घप्लुतानां ग्रहणमस्तु प्रत्याहाराणां स्ववाच्यवाच्येषु लक्षणाया अनुपदमेव प्रपञ्चितत्वादिति वाच्यम् । स्ववाच्यवाच्येषु हि प्रत्याहाराणां लक्षणा, न चात्राच्छब्दवाच्याकारादिवाच्यता दीर्घप्लुतानामस्ति । अणुदित्सूत्रस्येदानीमप्रवृत्तेरिति भावः । परिहरति—**तथापीति** । वार्णसमाम्नायिकानामेव नाज्झलाविति निषेध इत्यभ्युपगमेऽपि हकारस्य आकारो न सवर्ण इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**तत्रापीति** । अपिशब्दो व्युत्क्रमः । तत्र=नाज्झलाविति सूत्रे, आसहितोऽच् आचित्याकारस्यापि सवर्णदीर्घेण प्रश्लिष्टत्वादित्यर्थः ।

नन्वस्तु हकारस्य आकारस्य च सावर्ण्यं, किं तत्प्रतिषेधार्थेन आकारप्रश्लेषेणेत्यत आह—**तेनेति** । तेन=हकारस्य आकारस्य च सावर्ण्यप्रतिषेधेन, हकारेण आकारस्य ग्रहणाऽभावाद्विश्वपाभिरित्यत्र 'हो ढः' इति हकारस्य विधीयमानं ढत्वं पकारादाकारस्य न भवति । आकारप्रश्लेषाऽभावे तु, तस्य हकारस्य च सावर्ण्यसत्त्वाद्धकारेण आकारस्य च ग्रहणात्तस्य ढत्वं स्यादित्यर्थः । अत्र ढत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोप एवापादनीय इति **नवीनाः** । 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इति सूत्रे वेलास्विति लकारादाकारस्य निर्देशो नाज्झलावित्यत्र आकारप्रश्लेषे प्रमाणम् । अन्यथा तत्र ढत्वस्य संयोगान्तलोपस्य वाऽऽपत्तावाकारो न श्रूयेतेत्यलम् । ननु ग्रहणकसूत्रेऽज्ग्रहणमेव क्रियताम्, अणुदित्सवर्णस्येति किमण्ग्रहणेन, हयवरलानां सवर्णाऽभावेन तेषु ग्रहणकशास्त्रस्य व्यर्थत्वादित्यत आह—**अनुनासिकेति** । **तेनेति** । उक्तद्वैविध्येन सवर्णत्वात्—अननुनासिकास्ते यवलाः प्रत्येकं द्वयोर्द्वयोः संज्ञाः । अनुनासिकास्तु यवला अननुनासिकानामपि न संज्ञाः, 'भेदका गुणा' इत्याश्रयणात्, वर्णसमाम्नायेऽननुनासिकानामेव तेषां पाठाच्च । एवं च यवलसंग्रहार्थं ग्रहणकसूत्रेऽज्ग्रहणमपहाय अण्ग्रहणमिति भावः ।

ग्रहणकसूत्रेऽण्सवर्णानां ग्राहक इति स्थितम् । एवं सति अत् इत् उत् इत्यादितपराणामप्यणां स्वस्वसर्वसवर्णग्राहकत्वे प्राप्ते इदमारभ्यते—**तपरस्तत्कालस्य** । 'तपर' इत्यावर्तते । प्रथमस्तावत्तपरशब्दः—तः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । द्वितीयस्तु तात् पर इति पञ्चमीसमासः । ग्रहणकसूत्रादणित्यनुवर्तते । तस्य तपरत्वेन उच्चार्यमाणवर्णस्य काल इव कालो यस्येति बहुव्रीहिः । ऊकालः उष्ट्रमुख इत्यादिवत् समासः । एवं च 'अत्' 'इत्' इत्याद्यात्मकोऽण् तपरत्वेन उच्चार्यमाणः स्वीयकालसदृशकालस्य संज्ञा स्यादित्यर्थः । तत्र अत् इत् उत् ऋत् इत्येतेषां तपराणां ह्रस्वाकारादीनामणां तत्तत्कालास्तत्तद्ध्रस्वप्रपञ्चाः । एत्, ऐत्, ओत्, औत् इत्येतेषां तु तपराणामेकारादीनां तत्तत्कालास्तत्तद्दीर्घप्रपञ्चाः । तत्र ह्रस्वाकारादीनां तपराणां तत्तद्ध्रस्वप्रपञ्चवाचकत्वस्य एकारादीनां च दीर्घाणां तपराणां स्वस्वदीर्घप्रपञ्चवाचकत्वस्य लोकसिद्धत्वात् 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः' इति न्यायेन सूत्रमिदं नियमार्थं सम्पद्यते—'अण् तपरश्चेत्तत्कालस्यैव सवर्णस्य ग्राहको न त्वतत्कालस्ये'ति । एवं च अतत्कालनिवृत्त्यात्मकपरिसंख्यार्थमिदं सूत्रम् । वैयाकरणास्तु परिसंख्याविधिमेव नियमविधिरिति व्यवहरन्ति । तदिदं सर्वमभिप्रेत्य व्याचष्टे—**तः परो**

अदेङ्गुणः ।१।१।२। अदेङ् च गुणसंज्ञः स्यात् । भूवादयो धातवः ।१।३।१। क्रियावाचिनो भ्वादयो

वक्ष्यामः । अथवा 'आ'दित्यसमस्तमेवास्तु, वृद्धिशब्दस्तन्त्रेणावृत्त्यां वा योजनीयः । अयस्मयादित्वेन भत्वाच्चोः कुर्न । 'ऐ'जिह द्विमात्र एव, तात्परत्वात्, तेन 'कृष्णैकत्व'मित्यत्र त्रिमात्रो न । वृद्धिप्रदेशाः—'वृद्धिरेची'त्यादयः । अदेङ्गुणः । तपरकरणमिह सर्वार्थम् । तेन 'गङ्गोदक'मित्यत्र त्रिमात्रो न । 'तरती'त्यत्र त्वकार एव, नतु कदाचिदाकारः । नच प्रमाणत आन्तर्येण नियमसिद्धिः, रपरत्वे कृते एकस्याध्यर्धमात्रत्वादपरस्यार्धतृतीयमात्रत्वात् । गुणप्रदेशास्तु—'आद्गुणः' 'अतो गुणे' इत्यादयः । भूवादय इति । भूश्च वाश्च भूवाविति द्वन्द्वः, आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः । आदिश्च आदिश्च आदी, भूवौ आदी येषामिति विग्रहः । भूप्रभृतयो वासदृशाः । सादृश्यं च क्रियावाचित्वेनेत्यभिप्रेत्याह—क्रियावाचिन इति । क्रियावाचिन इति किम् ?, 'याः पश्यसी'त्यादौ धातुत्वं मा भूत् । सति हि तस्मिन्

यस्मादित्यादिना । नियमविधानस्य फलमाह—तेनेत्यादिना । तेन=नियमविधानेन । आदिना ऌदित्यादिसंग्रहः । अत्, इत्, उत्, ऌत्, एत्, ऐत्, ओत्, औत्—इत्येते अष्टौ तपरा अणः स्वस्वसमानकालानां षण्णां षण्णामेव संज्ञाः, न त्वतत्कालानामित्यर्थः । ऋदिति द्वादशानामिति । ऋऌवर्णयोरिति सावर्ण्यविधानादिति भावः । नन्वेवम्ऌदित्यपि द्वादशानां ग्रहणं स्यात्, तथा च 'पुषादिद्युताद्यॢदितः' इत्यादिविषय ऋदित्स्वपि प्रवर्तेरन्निति चेन्न, ऋदित्यनेन ऌकारप्रपञ्चस्य ग्रहणेऽपि क्वचित् ऌदिद्ग्रहणबलेन ऌ इत्यनेन ऋकारप्रपञ्चस्य ग्रहणाऽभावात् । अन्यथा 'ऋतो ङी'त्यादौ क्वचित् ऋद्ग्रहणस्य पुषादिद्युताद्यॢदित इत्यादौ क्वचित् ऌदिद्ग्रहणस्य च वैयर्थ्यापत्तेः । प्रथमातिक्रमणे कारणाऽभावेन सर्वत्र ऋदिद्ग्रहणस्यैव कर्तुं शक्यत्वात् । इदमेवाभिप्रेत्य ग्रहणकसूत्रे ऋदिति द्वादशानामित्येवोक्तम्, नतु ऌदपीति । अत्र च तः परो यस्मादिति बहुव्रीहेः—अत्, इत्, उत् इत्याद्युदाहरणम् । तात्पर इति पञ्चमीसमासस्य तु वृद्धिरादैजित्यैकार उदाहरणम् । आत् ईत् ऊत् इत्यादि तु न तपरसूत्रस्योदाहरणम्, आकारादिषु हि तपरसूत्रमपूर्वविधानार्थम्, उत नियमार्थम् ?, नाद्यः, तपरसूत्रे ग्रहणकसूत्रादणित्यनुवृत्तेः । तत्र अणित्यस्य उक्तरीत्या वर्णसमाम्नायपठितवर्णमात्रपरत्वात् । तपरसूत्रे अण्ग्रहणानुवृत्त्यभावेऽपि जातिपक्षे आकारादिभिर्दीर्घैः स्वस्वसमानकालिकप्रपञ्चस्य वाच्यतया लोकत एव सिद्धत्वेन तेषु तपरसूत्रप्रवृत्तेर्व्यर्थत्वात् । न द्वितीयः । उक्तरीत्या ग्रहणकसूत्रस्य वार्णसमाम्नायिकवर्णमात्रविषयतया आकारादिषु तस्य प्रवृत्त्यसम्भवेन तपरसूत्रस्य तेष्वतत्कालव्यावृत्तिफलकतन्नियमनार्थत्वानुपपत्तेः, सिद्धे सत्यारम्भस्यैव नियमार्थत्वात् । एवं च आत्, ईदित्यादि तपरकरणमसन्देहार्थमेवेत्यास्तां तावत् । तदेवं वृत्तः प्रत्याहारप्रपञ्चो ग्रहणकशास्त्रप्रपञ्चश्च ।

इदानीं संज्ञान्तराणि विधास्यन् वृद्धिसंज्ञां तावदाह—वृद्धिरादैच् । यद्यपि पाणिनीयाष्टाध्याय्यामिदमादिमं सूत्रं, तथापि नेदमादावुपन्यस्तम्, अस्य सूत्रस्य तपरकरणेन प्रत्याहारगर्भितत्वेन ग्रहणकशास्त्रनियमार्थतपरसूत्रप्रत्याहारसूत्रप्रवृत्त्युत्तरप्रवृत्तिकतया प्रत्याहारशास्त्रप्रपञ्चनिरूपणात्प्रागुपन्यासानर्हत्वात् । नच सूत्रकृता अयमेव पाठक्रमः कुतो नाद्रियत इति वाच्यम् । स्वतन्त्रेच्छस्य महर्षेर्नियन्तुमशक्यत्वात् । आच्च ऐच्चेति समाहारद्वन्द्वः । 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्' इति समासान्तस्तु न, अत एव निर्देशेन समासान्तविधेरनित्यत्वात् । 'चोः कुः' इति पदान्ते विहितं कुत्वमपि न, 'अयस्मयादीनि छन्दसि' इति भत्वात् । 'वृद्धिरादैजदेङ्' इति संहितापाठपक्षे चकारस्य 'झलां जशोऽन्ते' इति पदान्ते विहितजश्त्वं तु भवत्येव, 'उभयसंज्ञान्यपि छन्दसि दृश्यन्ते' इति वचनात्, 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति' इति छान्दसविधीनां सूत्रेष्वपि प्रवृत्तेः । नचैवमपि पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वाऽभावश्च कुतो न स्यादिति वाच्यम्, 'छन्दसि दृष्टानुविधिः' इति वचनादित्यलम् । आच्च ऐच्चेतीतरेतरयोगद्वन्द्वो वा । तथा सति सौत्रमेकवचनम् । आचार्यपारंपर्योपदेशसिद्धसंज्ञाधिकारात् संज्ञेति लभ्यते । तदेतदाह—आदैच्चेत्यादिना ।

अदेङ्गुणः । संज्ञाप्रस्तावात्संज्ञेति लभ्यते । अच्च एङ् चेति समाहारद्वन्द्वः । तदाह—अदेङ् चेत्यादिना ।

भूवादयो धातवः । भूश्च वाश्च भूवौ । आदिश्च आदिश्च आदी । प्रथम आदिशब्दः प्रभृतिवचनः, द्वितीयस्तु प्रकारवचनः । भूवौ आदी येषां ते भूवादयः । भूप्रभृतयो वासदृशाश्च ये, ते धातुसंज्ञका इत्यर्थः । वाधातुसादृश्यं च क्रियावाचकत्वेन । तदाह—क्रियावाचिन इत्यादिना । क्रियावाचिनः किम् ? । धातुपाठे या इत्यस्य पाठात् याः पश्यन्तीत्यत्र टाबन्तयच्छब्दस्य धातुत्वं मा भूत् । धातुत्वे हि 'आतो धातोः' इत्याल्लोपः स्यात् । वस्तुतस्तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया टाबन्तयच्छब्दस्यात्र न ग्रहणप्रसक्तिः । 'क्रियावाचिन' इति तु वाशब्दस्य विकल्पार्थस्य निपातस्य धातुत्वनिवृत्त्यर्थम्, धातुपाठे वा इत्यस्य पाठात् । 'वा गतिगन्धनयोः' 'या प्रापणे' इत्यर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात् । 'क्रियावाचिन' इत्युक्तौ तु न दोषः । वार्थस्य विकल्पस्य, 'वा भविष्यति' इति 'वा अभवदि'त्येवं भूतभविष्यत्कालसंबन्धाऽभावेन क्रियात्वाऽभावादिति [illegible] स्थितम् । भ्वादयः किम् ? । वर्जनक्रिया-

धातुसंज्ञाः स्युः । प्राग्रीश्वरान्निपाताः ।१।४।५६। इत्यधिकृत्य । चादयोऽसत्त्वे ।१।४।५७। अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः । प्रादयः ।१।४।५८। अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा। उपसर्गाः क्रियायोगे ।१।४।५९। गतिश्च ।।१।४।६०। प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः । प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उद् अभि प्रति परि उप—एते प्रादयः ।

न वेति विभाषा ।१।१।४४। निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् ।

'आतो धातो'रित्याकारलोपः स्यादिति स्थितं मनोरमायाम् । भ्वादयः किम् ?' 'हिरुक्' 'पृथग्' इत्याद्यव्ययानां 'शिश्ये' इति भावार्थतिङन्तस्य च मा भूत् । स्तन्भ्वादीनामुदित्करणेन सौत्राणां धातुत्वं ज्ञाप्यते । चुलुम्पादीनां 'बहुलमेतन्निदर्शन'मिति गणसूत्रेण सङ्ग्रहः । प्राग्रीश्वरात् । रेफविशिष्टग्रहणं किम् ?, 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इत्यस्य व्याप्तिन्यायेनावधित्वं मा भूत् । यदि तु प्रत्यासत्त्यैव 'अधिरीश्वरे' इत्यस्यावधित्वसिद्धिरित्युच्यते तर्हि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्तु । चादयः । अद्रव्यार्थाः किम् ?, पशुः । लिङ्गसङ्ख्यान्वितं द्रव्यम् । इह तु स्यादेव—'लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः' । 'पशु'इति सम्यगर्थे ।

गतिश्च । उपसर्गसंज्ञायाः समावेशार्थश्चकारः । अन्यथा 'आ कडारा'दिति पर्यायः स्यात् । तत्फलं तु 'प्रणेय'-मित्यादौ 'उपसर्गादसमासेऽपी'ति णत्वम्, 'गतिकारके'ति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरसिद्धिश्चेति दिक् । निस्निर्दुस्दुरिति । 'उपसर्गस्यायतौ' इति निर्दुरोर्लत्वं । निलयते, दुलयते । निसो दुसश्च रुत्वस्याऽसिद्धत्वाल्लत्वाऽभावः;—निरयते, दुरयते ॥ न वेति विभाषा । 'ने'ति प्रतिषेधो 'वे'ति विकल्पस्तदाह—निषेधविकल्पयोरिति । 'विभाषा श्वेः' इत्यादिषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते, तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते । शुशाव शिश्वायेत्यत्राऽप्राप्तौ विकल्पः, शुशुवतुः शिश्वियतुरित्यादौ तु 'वचिस्वपी'ति नित्यप्राप्ताविति विवेकः । अत्रेदं बोध्यम्—

वाचिनो हिरुगित्यस्य धातुत्वं मा भूत् । प्रागीश्वरान्निपाताः । प्रथमस्य चतुर्थपादे 'तत्प्रयोजको हेतुश्चे'त्यनन्तरमिदं सूत्रम् । 'रीश्वर'शब्दः 'अधिरीश्वरे' इति सूत्रैकदेशस्य अनुकरणम् । अनुकरणत्वान्नापशब्दः । अत एव 'प्रत्यक्षोपजीव्यत्वा' दिति चिन्तामणिवाक्यस्य 'प्रत्यक्षविती'ति प्रतीकग्रहणं तद्व्याख्याने दृश्यते । 'इतः प्रभृति अधिरीश्वर इति एतत्पादीयोपरितनसूत्रे रीश्वरशब्दात् प्राक् निपातसंज्ञकाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः । निपातपदमनुवर्तत इति यावत् । रेफविशिष्टग्रहणं किम् ? । 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति तृतीयाध्यायस्थस्यावधित्वं मा भूत् । यदि तु प्रथमातिक्रमणे कारणाभावादधिरीश्वर इत्यस्यैवावधित्वं तदा सरेफग्रहणं स्पष्टार्थम् । चादयोऽसत्त्वे । च आदिर्येषां ते चादयो गणपाठसिद्धाः । निपाता इत्यधिकृतम् । 'सत्त्व'शब्देन द्रव्यमुच्यते । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वम्' इत्यमरः। लिङ्गसङ्ख्याकारकान्वितं द्रव्यम् । चाद्यर्थाः समुच्चयादयो यदा चादिभिर्गम्यन्ते, तदा लिङ्गाद्यन्विता न भवन्ति, यदा समुच्चयादिशब्दगम्यास्तदा लिङ्गाद्यन्विताः, शब्दस्वाभाव्यात् । न सत्त्वम् असत्त्वम्=अद्रव्यं । तत्र वाचकतया विद्यमानाश्चादयो निपातसंज्ञकाः स्युरित्यर्थः । तदाह—अद्रव्यार्था इति । असत्त्वे किम् ? छागः पशुः । चादौ पठितस्यापि पशुशब्दस्य अत्र द्रव्यवाचित्वान्न निपातत्वम् । इह तु स्यादेव-पुष्टं पशु मन्यते । इह पशु इति सम्यगर्थे । प्रादयः । असत्त्व इत्यनुवर्तते, निपाता इति च । तदाह—अद्रव्येति । तथेति । निपातसंज्ञका इत्यर्थः ।

उपसर्गाः । गतिश्च । सूत्रद्वयमिदं व्याख्यासौकर्यात्सहोपात्तम् । प्रादय इत्यनुवर्तते । गतिरिति बहुत्वे एकवचनमार्षम् । तदाह—प्रादय इत्यादिना । क्रियायोग इति । क्रियया अन्वये सतीत्यर्थः । निपाता इत्यप्यत्रानुवर्तते, प्रागीश्वरात्तदधिकारात् । ततश्च प्रादयो निपातसंज्ञका एव सन्तो गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्ति । आकडारादिति च बाध्यते । गत्युपसर्गसंज्ञयोस्तु गतिश्चेति चकारादेव समावेशः सिध्यति । ततश्च प्रणेयमित्यादावुपसर्गकार्यम् 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यादि सिध्यति, गतिकारकेत्यादि कार्यं च, निपातस्यानर्थकस्येत्यादि च । अथ प्रादीन् पठति—प्र परेत्यादि । 'परा' इत्याकारान्तम् । अयधातौ 'उपसर्गस्यायतौ' इति निर्दुरोर्लत्वम्—निलयते दुलयते । निसो दुसश्च 'ससजुषो रुः' इति रुत्वस्यासिद्धत्वान्न लत्वम् । निरयते दुरयते । एतदर्थमेव निस्दुसोर्निर्दुरोश्च पृथक्पाठः ।

न वेति विभाषा । 'मेध्यः पशुरनड्वान्विभाषितः' इत्यादियाज्ञिकप्रयोगे विभाषाशब्दः केवलविकल्पे दृष्टः । इह तु शास्त्रे निषेधो विकल्पश्चेति द्वयं मिलितं विभाषाशब्दार्थ इति बोधयितुमिदमारभ्यते । इतिशब्दाभावे, स्वं रूपं शब्दस्येति नवाशब्दयोः स्वरूपपरत्वान्नवाशब्दयोर्विभाषासंज्ञेत्यर्थः स्यात् । ततश्च 'विभाषा श्वे' रित्यादौ नवाशब्दावादेशौ स्याताम् । इतिकरणे तु नायं दोषः । इतिर्हि प्रत्येकं संबध्यते । ततश्च 'न' इति शब्देन योऽर्थो गम्यते निषेधः, 'वा' इति शब्देन योऽर्थो गम्यते विकल्पस्तदुभयस्य मिलितस्य विभाषासंज्ञा स्यादित्यर्थः फलति । एवंच नवाशब्दार्थयोरेव संज्ञित्वं लभ्यते, न तु नवाशब्दस्वरूपयोरिति नोक्तदोषः । तदाह—निषेधविकल्पयो-

'इति'शब्दः काकाक्षिन्यायेनेभाभ्यां सम्बध्यते। स च पदार्थविपर्यासकृत्। तेन निषेधो विकल्पश्च नवाशब्दार्थः संज्ञी। विभाषाशब्दार्थो विकल्पः संज्ञा। उभयत्रविभाषार्थं चेदं सूत्रम्। प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च नास्योपयोगः। प्राप्तविभाषायां भावांऽशस्य सिद्धत्वेन विभाषाश्रुत्या 'पक्षे भवती'ति भावांशमनूद्य 'पक्षे न भवती' त्यभावांशमात्रकरणात्। अप्राप्तविभाषायां तु अभावांशस्य सिद्धत्वेन 'पक्षे न भवती'त्यभावांशमनूद्य 'पक्षे भवती'ति भावांशमात्रकरणात्। 'विभाषा श्वेः' इत्युभयत्रविभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्स्वेव सम्प्रसारणविकल्पः स्यात्, कित्सु तु यजादित्वात् 'वचिस्वपि—' इति नित्यमेव स्यात्। अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि कित्स्वेव प्रवृत्तिः स्यान्न तु पित्सु। न च पित्सु विधिमुखेन कित्सु तु निषेधमुखेनेत्युभयथापि प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम्, वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गात्। संज्ञाकरणे तु श्रुतक्रमानुरोधेन 'ने'ति प्रतिषेधः प्रथमं किन्तु प्रवर्तते, ततः किदकिद्रूपे सर्वस्मिल्लिटि एकरूपं प्रापिते सति 'पक्षे भवती'त्येकरूपेण विधिमुखेनैव प्रवर्तते। इतीति किम्? घुसंज्ञावत् 'स्वं रूप'मिति वचनाच्छब्दस्य संज्ञा मा भूत्। तथाहि सति 'विभाषा श्वेः' इत्यस्य नवाशब्दः श्वयतेरादेश इत्यर्थःस्यात्। इतिशब्दे तु सति अर्थः संज्ञीति लभ्यते। तथाहि—लोके ह्यर्थप्रधानः शब्दः। 'गौरित्ययमाहे'त्यादौ तु शब्दस्वरूपपरः संपद्यते। व्याकरणे तु 'स्वं रूप'मिति परिभाषणात्स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिकम्। इतिशब्दसमभिव्याहारे त्वर्थपरतेति विशेषः। इदमेवेतिशब्दस्य पदार्थविपर्यासकत्वं नाम। संज्ञात्वमर्थस्यैव नतु विभाषाशब्दस्येति व्याख्यानस्य 'हृक्रोरन्यतरस्या'-मित्यादौ वैरूप्योद्धारः फलम्। उभयत्रविभाषा हि तत्सूत्रम्, अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वाद्विकारार्थस्य करोतेरकर्मकत्वाच्च 'गतिबुद्धी'त्यादिना अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वे प्राप्ते अर्थान्तरे चाऽप्राप्ते तदारम्भात्। उदाहृतं च भाष्ये—'प्राप्ते तावत्—अभ्यवहारयति सैन्धवान्, अभ्यवहारयति सैन्धवैः। विकारयति सैन्धवान्, विकारयति सैन्धवैः। अप्राप्ते तु—हरति भारं देवदत्तः, हारयति भारं देवदत्तम्, हारयति भारं देवदत्तेन। करोति कटं देवदत्तः, कारयति कटं देवद-

---

रित्यादि। उभयत्रविभाषार्थमिदं सूत्रम्। तथाहि—प्राप्तविभाषा अप्राप्तविभाषा, उभयत्रविभाषेति त्रिविधा विभाषा। **प्राप्तविभाषा** यथा—विभाषा जसीति। वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतरा इत्यत्र हि द्वन्द्वे चेति नित्यतया सर्वनामसंज्ञानिषेधे प्राप्ते विभाषेयम्। **अप्राप्तविभाषा** यथा—तीयस्य ङित्सु विभाषेति। द्वितीयस्मै द्वितीयायेत्यादौ तीयप्रत्ययस्य सर्वादिगणे पाठाऽभावादप्राप्तायां सर्वनामसंज्ञायां विभाषेयम्। **उभयत्रविभाषा** यथा—विभाषा श्वेरिति। श्वयतेर्लिटि यङि च संप्रसारणविभाषेयम्। तत्र लिटि शुशाव, शिश्वाय, शुशुवतुः शिश्वियतुरित्याद्युदाहरणम्। यङि तु शोशूयते इति। अत्र यङ्शेऽप्राप्तविभाषैवेयम्। लिटि तु द्विवचनबहुवचनेष्वपित्सु 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति नित्यतया सम्प्रसारणं प्राप्तम्, पित्सु त्वेकवचनेषु सम्प्रसारणं न प्राप्तमेव। 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति कित्त्वस्य अपित्स्वेव प्रवृत्तेः। एवं च प्राप्तेऽप्राप्ते चारम्भात् 'विभाषा श्वे'रित्युभयत्रविभाषेति स्थितिः। तत्र यदि 'नवेति विभाषा' इति सूत्रं नारभ्येत, तर्हि 'अनड्वान्विभाषितः' इत्यादियाज्ञिकप्रयोग इव विभाषा श्वेरित्यत्रापि केवलविकल्पः प्रतीयेत। भावोऽभावश्चेति द्वयं तावद्विकल्पः। ततश्च विभाषाश्रुतौ प्रवृत्तिस्तदभावश्चेति द्वयमपि विधेयमिति लभ्यते। तत्र यदि 'विभाषा श्वेः' इति विकल्पो विधिमुखः—'लिटि श्वयतेः सम्प्रसारणं भवति नं भवती'ति, तर्हि पित्स्वेव विकल्पस्य प्रवृत्तिः स्यात्। तत्र हि सम्प्रसारणस्य वचिस्वपीति किति विहितस्य अप्राप्तत्वेन प्रथमं भवनांशो विधेयः, तस्य पाक्षिकत्वाय न भवतीत्यपि विधेयम्। कित्सु तु प्रवृत्तिर्न स्यात्। तेषु हि वचिस्वपियजादीनां कितीति प्राप्तत्वात् प्रथमं भवनांशो न विधेयः। न भवतीत्यंश एव विधेयः। एवं च उभयांशविधेयत्वाऽलाभात्तत्र विकल्पविधिरयं न प्रवर्तेत, तत्र नित्यमेव सम्प्रसारणं स्यात्। यदि तु विकल्पो निषेधमुखः—लिटि श्वयतेः सम्प्रसारणं न भवति भवती'ति, तर्हि कित्स्वेव प्रवृत्तिः स्यात्। तत्र हि वचिस्वपीति प्राप्तत्वान्न भवतीति प्रथमं विधेयम्। अभवनस्य पाक्षिकत्वलाभाय भवतीत्यपि विधेयम्। पित्सु तु प्रवृत्तिर्न स्यात्। तत्र सम्प्रसारणस्याऽप्राप्ततया न भवतीत्यंशस्य प्रथमं विध्यनर्हत्वात्। न च पित्सु विधिमुखः कित्सु निषेधमुख इत्युभयथापि प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। सकृच्छ्रुतस्य विभाषाशब्दस्य क्वचिद्विधिमुखविकल्पबोधने क्वचिन्निषेधमुखविकल्पबोधने च असामर्थ्यात्। आवृत्त्या तद्बोधने तु स एव दोषः। 'नवेति विभाषे'-त्यारम्भे तु श्रुतक्रमानुरोधेन बोधान्नेत्यंशेन कित्सु पूर्वं निषेधः प्रवर्तते। ततः किदकिद्रूपे सर्वस्मिन् लिटि निःसम्प्रसारणतया ऐकरूप्यं प्रापिते सति, भवति न भवतीत्येकरूपेण विधिमुख एव विकल्पः प्रवर्तते। तदेवमुभयत्रविभाषार्थमिदं सूत्रम्। प्राप्तविभाषायां तु नास्योपयोगः, तत्र भवनांशस्य प्राप्तत्वेन विध्यनर्हत्वात्। अप्राप्तविभाषायामपि न तस्योपयोगः, तत्र अभवनांशस्य सिद्धत्वेन विध्यनर्हत्वात्। नन्वेवमपि 'उणादयो बहुलं' 'हृक्रोरन्यतरस्याम्' 'छन्दस्युभयथा' 'अनुपसर्गाद्वा' इत्यादिविधिषु विभाषाशब्दाऽभावात् केवलविकल्पविधौ वैरूप्यं दुर्वारमिति वाच्यं, विभाषाशब्दस्याऽत्र सूत्रे विकल्पवाचकशब्दोपलक्षणत्वात्। एवं च लोके ये विकल्पपर्यायाः शब्दास्ते सर्वेऽस्मिन् शास्त्रे निषेधविक-

स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा । १।१।६८। शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि, शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना ।
येन विधिस्तदन्तस्य । १।१।७२। विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात्, स्वस्य च रूपस्य ।

*** समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः ।**

त्तम्, कारयति कटं देवदत्तेने'ति दिक् । स्वं रूपं शब्दस्य । 'अग्नेर्ढक्'।। आग्नेयम् । 'आङो यमहनः' । आयच्छते, आहते । इह–अग्नि, आङ्, यम्, हन्,–एते एव संज्ञिनः । नन्वग्न्यादिवाच्यादङ्गारादेर्ढगादिप्रत्ययो न संभवतीति स्वरूपादेव स्यात्, 'प्रातिपदिका'दित्याद्यधिकाराच्च किमनेन सूत्रेणेति चेत् ?, सत्यम् । अग्न्यादिशब्दपर्यायेभ्यो वह्न्या-दिभ्यो मा भूदिति सूत्रस्याऽस्यारम्भः । नन्वत्र रूपग्रहणं विनापि स्वशब्देन रूपमेव ग्रहीष्यते, प्रतीतावुपदेशानपेक्ष-त्वादसाधारणत्वादन्तरङ्गत्वान्नियतोपस्थितिकत्वाच्च । अर्थो हि प्रतीतौ संबन्धग्रहणमपेक्षते, पर्यायैरपि प्रत्यायनात्साधा-रणः, पदज्ञानजन्यबोधविषयत्वाद्बहिरङ्गः, अनुकरणदशायामप्रतीतेरनियतोपस्थितिकश्चेति किमनेन रूपग्रहणेन ? ।

उच्यते–'इह शास्त्रे अर्थोऽपि विवक्षितो रूपव'दिति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणम् । तेन 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्ये'त्युपपन्नं भवति । तत्रोक्तज्ञापकादर्थो ग्राह्यः, 'स्व'मिति वचनात्स्वं रूपं चेति सामर्थ्यादर्थवतो रूपस्य ग्रहणम् । तेन 'काशे' 'कुशे' इत्यत्र 'शे' इत्ययं प्रगृह्यसंज्ञो न भवति । 'प्रादूहोढे'त्यत्र तु 'ऊढग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते नतु क्तवत्वन्त-स्यैकदेशः' इत्यन्यत्र विस्तरः । अशब्दसंज्ञेति किम् ?' उपसर्गे घोः किः'–दाधाभ्यो यथा स्यात्, घुधातोः शब्दार्थ-कान्मा भूत् । नच 'दाधा घु' इति घुसंज्ञाकरणसामर्थ्यादेव दाधाभ्यः किः स्यादिति वाच्यम्, 'घुमास्थे'त्यादिना आत ईत्त्वविधौ संज्ञाकरणस्यावश्यकतया सामर्थ्योपक्षयात् । इह (अ)शब्दस्य संज्ञा (अ)शब्दसंज्ञेति न षष्ठीसमासः, 'कर्म' 'करण'मित्यादिष्वर्थसंज्ञासु स्वरूपग्रहणापत्तेः, किंतु शब्दः–शब्दशास्त्रं, तत्र संज्ञा शब्दसंज्ञेति सप्तमीसमासस्तदाह— **शब्दशास्त्रे या संज्ञेति । येन विधिः** । 'विधि'रित्यत्र 'उपसर्गे घोः किः' इति कर्मणि किः प्रत्ययः । 'येने'ति करणे तृतीया, न तु कर्तरि । तस्याः कृद्योगषष्ठ्या बाधात् । नच 'उभयप्राप्तौ कर्मणी'ति नियमेन निर्वाहः, कर्मण उक्तत्वेनोभयप्राप्त्यभावात् । तथा चात्र करणे तृतीयैव । करणं च परतन्त्रं, कर्त्रधिष्ठितस्यैव करणत्वात् । एवं चेह तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते । नच 'एर'जित्यादाविकारादीनां पारतन्त्र्यं धात्वादीनां च स्वातन्त्र्यं वास्यादीनामिव तक्षा-दीनामिव संभवति, किंतु वैवक्षिकम् । तेन विशेषणमप्रधानम् । तच्चात्मान्तस्य संज्ञेति फलितं, तदेतदाह—**विशेषणं तदन्तस्येति । स्वस्य चेति** । 'स्वं रूप'–मित्यनुवृत्तेरेतल्लभ्यते । 'एरच्' । इकारान्तादिकाररूपाच्च धातोरच् । चयः, जयः, अयः । **समासप्रत्ययविधाविति** । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । ['द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः' ।

ल्पयोः प्रत्यायका इति सूत्रार्थपर्यवसानं बोध्यम् । भाष्ये तु विभाषादिशब्दानां लोकवदेव केवलविकल्पपरत्वेऽपि लक्ष्या-नुरोधेनैव क्वचिद्विधिमुखेन क्वचिन्निषेधमुखेन विकल्पस्य प्रवृत्त्युपपत्तेरेतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमित्यलं बहुना ।

'अग्नेर्ढक्' 'वाय्वृतुपित्रुषसो यत्' 'राज्ञो य'दित्यादौ लौकिकव्युत्पत्त्या उपस्थितानां वह्निवातादीनामर्थानां ढगादिप्रत्ययैः पौर्वापर्यासम्भवात्प्रातिपदिकादित्यनेनान्वयासंभवाच्च तत्तदर्थकपर्यायशब्दानां ग्रहणापत्तौ तन्नियमार्थमिदं सूत्रमारभ्यते– **स्वं रूपम्** । 'अग्नेर्ढगित्यादौ अग्न्यादिशब्दस्य यत्स्वरूपं श्रुतं तदेव अग्न्यादिशब्दैः प्रत्येतव्यं, नतु तदन्यस्तत्त-त्पर्यायोऽपि । शब्दशास्त्रे संकेतिता वृद्धिगुणादिसंज्ञा शब्दसंज्ञा, तत्र नायं नियम' इत्यर्थः । तदाह—**शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञीति** । बोध्यमित्यर्थः । न च वृद्धिर्गुण इत्यादिसंज्ञाविधिबलादेव तत्र तदर्थग्रहणं भविष्यतीति किमशब्द-संज्ञेत्यनेनेति वाच्यम्, 'उपसर्गे घोः कि'रित्यत्र 'घु शब्दे' इति घुधातुनिवृत्त्यर्थत्वात् 'दाधा घ्वदाप्' इति संज्ञाकरणस्य 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' इत्यादौ आवश्यकतया संज्ञाकरणस्य सामर्थ्योपक्षयादित्यन्यत्र विस्तरः । इदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।

यच्छब्दस्वरूपमुपादाय यो विधिरारभ्यते स तस्य तदन्तस्य च भवतीत्येतद्वक्तुमाह—**येन विधिः** । विधीयत इति **विधिः** । 'उपसर्गे घोः कि'रिति धाधातोर्भावे किप्रत्ययः । येनेति करणे तृतीया । शास्त्रकृद्विधाने कर्ता । धातो-रित्यधिकृत्य एरजिति इकारेण करणेन धातोरच्प्रत्ययं विधत्ते पाणिनिः । करणं च व्यापारवत् । एरजित्यत्र विशेषणस्य इकारस्य पाणिनिकर्तृकविधानक्रियायां करणस्य इतरव्यावर्तनमेव व्यापारः । ततश्च विशेषणमेवात्र येनेति तृतीयान्तेनो-च्यते । स्वं रूपमित्यतः स्वमित्यनुवर्तते षष्ठ्यन्ततया च विपरिणम्यते । एवं च 'विशेषणसमर्पकः शब्दस्तदन्तस्य स्वस्य च प्रत्यायक' इति फलति । तदाह—**विशेषणमित्यादि** । विशेषणसमर्पकः शब्दस्तदन्तस्य शब्दस्य, विशेषण-समर्पकशब्दस्य च बोधकः स्यादिति यावत् । ततश्च एरजित्यत्र इकारान्ताद्धातोरच्प्रत्ययः स्यात्, इकाररूपाद्धातोश्चेति फलति । यथा–चयः, अयः । केचित्तु करणं कर्तृपरतन्त्रमिति तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते, तच्च शब्दानां विशेषण-त्वेनेति विशेषणपरत्वं यच्छब्दस्य लभ्यत इत्याहुः । तत्तु शब्देन्दुशेखरे दूषितम् । **समासेति** । वार्तिकमेतत् ।

ॐ उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् । **विरामोऽवसानम्** । १।४।११०। वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् । **परः संनिकर्षः संहिता** ।१।४।१०९। वर्णानामतिशयितः संनिधिः संहितासंज्ञः स्यात् ।

सुप्तिङन्तं पदम् १।४।१४। सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् । **हलोऽनन्तराः संयोगः** ।१।१।७। अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ।

द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह समस्यते वा तत्पुरुषः] । नेह–कृष्णमुपश्रितः । 'नडादिभ्यः फक्' । नडस्य गोत्रापत्यं नाडायनः । नेह–[सूत्रनडस्यापत्यं] सौत्रनाडिः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । **उगिद्वर्णेति** । उगिद्वर्णग्रहणं वर्जयित्वा,–उगिद्वर्णग्रहणवर्जं । 'द्वितीयायां चे'ति णमुल् । महान्तमतिक्रान्ता अतिमहती । महच्छब्दस्य गौरादित्वेऽप्युपसर्जने 'षिद्गौरे'ति ङीषोऽप्रवृत्तेः 'उगितश्चे'त्युगिदन्तान्ङीप् । 'अत इञ्' । दाक्षिः । न चेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः, अस्यापत्यमिः काम इत्यत्र चरितार्थत्वात् । न चैवमिञो ञित्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम्, 'बाह्वादिभ्यश्चे'त्यत्र यथायथं वृद्ध्याद्युदात्ताभ्यां चरितार्थत्वात् । नन्वेवमपि औपगविरित्यादावेव अत इञ्स्यान्नतु दाक्षिरित्यादौ, अकारस्येहानर्थकत्वादिति चेन्न; वर्णग्रहणे अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । **विरामोऽवसानम्** । विरमणं विरामः । भावे घञ् । शब्दानुशासनप्रस्तावादाह–**वर्णानामिति** । संज्ञाप्रदेशाः–'वावसाने' इत्यादयः । अभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यमस्त्येव; यथोच्चरितप्रध्वंसिनां नित्यविभूनां वा वर्णानाम् । यद्वा विरम्यतेऽनेनेति विरामः, बाहुलकात्करणे घञ् । यदुच्चारणोत्तरं वर्णान्तरं नोच्चार्यते सोऽन्त्यवर्णोऽवसानसंज्ञ इत्यर्थः । अस्मिंस्तु पक्षे 'खरवसानयोः' इत्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते–खरि परे रेफस्य विसर्गः, अवसाने च रेफे स्थानिनीति । **सुप्तिङन्तं पदम्** । अत्राऽन्तग्रहणं 'अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ती'ति ज्ञापनार्थम् । तेन 'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्य'मिति न द्विवचनान्तस्य प्रगृह्यत्वम् । अन्यथा कुमार्योरगारं कुमार्यगारमित्यत्र प्रकृतिभावः स्यात् । कथं तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञायां कृत्तद्धिताभ्यां तदन्तग्रहणमिति चेत् ?; अत्राहुः–'कृत्तद्धिते'ति सूत्रेऽर्थवद्ग्रहणमनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणमिति । **हलोऽनन्तराः संयोगः** । लघ्वर्थमेकाक्षरायां संज्ञायां कर्तव्यायां 'संयोग' इति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाज्ञापनार्थं–संयुज्य-

---

समासविधौ प्रत्ययविधौ च तदन्तविधेः प्रतिषेधो वाच्य इत्यर्थः । तेन कृष्णं परमश्रित इत्यत्र 'द्वितीया श्रिते'ति समासो न भवति । सूत्रनडस्य गोत्रापत्यं सौत्रनाडिः । 'अत इञ्' । अनुशतिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः । अत्र नडादिभ्यः फगिति फग्नभवति । नन्वेवं सति पचन्तमतिक्रान्ता अतिपचन्तीत्यत्र 'उगितश्चे'ति उगिदन्तात्प्रातिपदिकाद्विहितो ङीप् न स्यात्, प्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधात् । तथा दाक्षिरित्यत्र अत इञिति इञ् न स्यात् । अस्यापत्यं इरित्यत्रैव इञ्स्यादित्यत आह—**उगिदिति** । इदमपि वार्तिकम् । 'द्वितीयायां चे'ति वर्जयतेर्णमुल् । 'उगिद्ग्रहणं वर्णग्रहणं च वर्जयित्वा समासप्रत्ययविधावित्युक्तः प्रतिषेधो भवती'त्यर्थः । उगिद्वर्णग्रहणे तु येन विधिरिति तदन्तविधिरस्त्येव, ततश्च अतिपचन्तीत्यत्र उगिदन्तप्रातिपदिकान्तादुगितश्चेति ङीप्, दाक्षिरित्यत्र अवर्णान्तादिञ् च सिध्यति ।

विरामोऽवसानम् । विरम्यते अस्मिन्निति **विरामः** । सामीपिकेऽधिकरणे घञ् । **विरमणं**–क्रियाया अभावः, स च शब्दशास्त्रप्रस्तावाद्वर्णानामुच्चारणाऽभावात्मक इति लभ्यते । तथा च 'यस्मिन्वर्णे उच्चारिते सति अव्यवहितोत्तरकाले वर्णान्तराणामुच्चारणाऽभावः सोऽन्त्यवर्णोऽवसानसंज्ञक' इत्यर्थः फलति । तदभिप्रेत्य व्याचष्टे–**वर्णानामिति** । यस्मिन्नुच्चारिते सति वर्णान्तराणामुच्चारणाऽभावः सोऽन्त्यवर्णोऽवसानसंज्ञक इत्यध्याहारेण विवरणं योज्यम् । यद्वा वर्णानामुच्चारणाऽभावो **विरामः** । भावे घञ् । स च किञ्चिद्वर्णोच्चारणोत्तरकालिक एव गृह्यते, व्याख्यानात् । अस्मिन् पक्षे 'किञ्चिद्वर्णोच्चारणोत्तरं वर्णान्तराणामुच्चारणाभावोऽवसान'मिति विवरणयोजना । तत्र प्रथमपक्षे खरवसानयोरित्यत्र खरि परतो रेफस्य विसर्गः, अवसाने तु 'रेफे स्थानिनी'ति योज्यम् । खरवसानयोरित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते । द्वितीयपक्षे तु अभावस्यापि बुद्धिकृतं परत्वं बोध्यम् ।

परः संनिकर्षः । परः=अतिशयितः । 'दूरानात्मोत्तमाः पराः' इत्यमरः । सन्निकर्षः=सामीप्यम् । अर्धमात्राधिककालव्यवधानाऽभावः । अर्धमात्राकालव्यवधानस्याऽवर्जनीयत्वात् । तदेतदभिप्रेत्याह—**अतिशयित इत्यादिना** ।

सुप्तिङन्तं पदम् । सुबिति स्वौजसमौडिति सूत्रे 'सु' इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारो न तु सप्तमीबहुवचनस्यैवाऽत्र ग्रहणं, व्याख्यानात् । सुप्च तिङ् च सुप्तिङौ, तौ अन्ते यस्य तत् सुप्तिङन्तम् । शब्दरूपमिति शब्दशास्त्रप्रस्तावाल्लभ्यते । अन्तशब्दश्च प्रत्येकं सम्बध्यते । तदाह—**सुबन्तमिति** । **हलोऽनन्तराः संयोगः** । 'अन्तर'शब्दोऽत्र व्यवधाने वर्तते । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । व्यवधानं च विजातीयेनैव । अविद्यमानमन्तरं व्यवधानं येषामिति विग्रहः । 'नञोऽस्त्यर्थाना'मिति विद्यमानपदस्य लोपः । तदाह—**अज्भिरित्यादिना** । तत्र हलौ च हलश्च हल इत्येकशेषः । तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा लभ्यते । ततश्च शिक्षेत्यत्र 'गुरोश्च

ह्रस्वं लघु ।१।४।१०। [ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं स्यात्] । संयोगे गुरु ।१।४।११। संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् । दीर्घं च ।१।४।१२। दीर्घं च गुरुसंज्ञं स्यात् । इति संज्ञाप्रकरणम् ।

। अथ परिभाषाप्रकरणम् ।

इको गुणवृद्धी ।१।१।३। गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते । अचश्च ।१।२।२८। ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राऽज्विधीयते तत्राऽच इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ।

न्तोऽस्मिन्समुदाये वर्णा इति । तेनात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्न तु गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकम् । तथाहि सति 'दृषद्भिर्ता'त्यत्र बकारसंनिधौ दकारस्य संयोगत्वात्संयोगान्तलोपः स्यात् । 'निर्यायां'दित्यत्र यकारः संयोग इति 'वान्यस्य संयोगादे'रित्यैत्त्वं स्यात् । सिद्धान्ते तु 'अचो रहाभ्या'मिति द्वित्वे सत्यपि तस्याऽसिद्धत्वादेत्त्वमत्र न भवति । 'हल' इति जातौ बहुवचनम्, 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचन'मिति वचनात् । तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा भवतीति 'शिक्षे'-त्यादौ 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः सिध्यति । यत्र बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां चाऽविशेषेण संज्ञेति स्थितमाकरे । यदि तु बहूनामेव स्यात्तर्हि 'गोमान्करोती'त्यत्र मतुपस्तकारस्य संयोगान्तलोपो न स्यादिति दिक् । हलः किम् ?, तितउभ्याम् । अत्र 'तनोतेर्डउः सन्वच्चे'ति 'डउ'प्रत्ययः । सन्वद्भावाद्वित्वं, 'सन्यतः' इति इत्वं च । व्यस्तोच्चारणसामर्थ्याद्गुणाऽभावः । यदि ह्यचोरप्यनन्तरयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि इह 'संयोगान्तस्ये'त्युकारलोपः स्यात् । अनन्तरा इति किम् ? पनसम् । यदीह सकारमकारयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि 'स्को'रिति सलोपः स्यात् ॥

॥ इति तत्त्वबोधिन्यां संज्ञाप्रकरणम् ॥

अथ परिभाषाप्रकरणम् । इको गुणवृद्धी । यत्र साक्षात्स्थानी न निर्दिष्टः 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' 'सिचि वृद्धि' रित्यादौ, तत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्तते नतु 'अचो ञ्णिती'त्यादौ, स्थानिनिर्देशात् । **गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति ।** एतच्च पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्त्य 'गुणो वृद्धिरिति ये गुणवृद्धी' इति योजनया लभ्यते । तेनेह न 'त्यदादीनामः' इमम् । 'दिव औत्' द्यौः । **विधीयेते इति ।** यत्र तु अनुवादो 'वृद्धिर्यस्याचामादि'रित्यादौ तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं नोपतिष्ठते, अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेरिति भावः । 'अनुवादे परिभाषाणा'मित्यस्यानूद्यमानविशेषणेष्वित्यर्थः । अनुपस्थितौ लिङ्गं फलं च–'उदीचामातः स्थाने' इत्यत्र स्फुटीकरिष्यते । **षष्ठ्यन्तमिति ।** सूत्रे षष्ठ्यन्तस्यानुकरणाच्छब्दस्वरूपपरतया नपुंसकत्वात्सोर्लुकि 'अत्वसन्तस्ये'त्ति दीर्घो नेति भावः । **पदमिति ।** तच्च संभवति सामानाधिकरण्ये 'इगन्तस्याङ्गस्ये'त्यादिक्रमेण संबध्यते । 'मिदेर्गुणः' 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यादौ तु सामानाधिकरण्याऽसंभवान्मिदिमृज्योरवयवस्येक इति संबध्यते । **अचश्च । ह्रस्वदीर्घेत्यादि ।** एतच्च 'ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः' इति सूत्रादज्ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यनुवर्त्त्य 'ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति योऽजिति योजनया लभ्यते । ह्रस्वेत्यादि

हलः' इत्यप्रत्ययः सिध्यति । अत्र च समुदायस्यैव संयोगसंज्ञा, महासंज्ञाकरणात्, व्याख्यानाच्च । नतु प्रत्येकम् । तथा सति 'सुदृषत्प्रासाद' इत्यत्र पकारसन्निधौ तकारस्य संयोगत्वापत्तौ संयोगान्तलोपापत्तेः । यत्र तु बहवो हलः श्लिष्टास्तत्रापि द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा नतु बहूनामेवेति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । **ह्रस्वं लघु ।** ह्रस्वं लघुसंज्ञं स्यादित्यर्थस्य स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् । अत एव निर्देशाद्ध्रस्वशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽपि । **संयोगे गुरु ।** 'ह्रस्व'मित्यनुवर्तते । तदाह—**संयोगे पर इत्यादिना । दीर्घं च ।** संयोग इति नानुवर्तते । दीर्घमपि गुरुसंज्ञकमित्यर्थः । **इति संज्ञाप्रकरणमिति ।** सन्धिकार्योपयोगिप्रथमाध्यायस्थसंज्ञानिरूपणं समाप्तमित्यर्थः । इति श्री**वासुदेवदीक्षित**विदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां **बालमनोरमायां** संज्ञाप्रकरणं समाप्तम् ॥

इको गुणवृद्धी । 'इक' इति षष्ठ्यन्तशब्दः स्वरूपपरो नपुंसकलिङ्गः प्रथमैकवचनान्तः । सोर्लुका लुप्तत्वादत्वसन्तस्येति दीर्घो न । 'इकस्' शब्द इत्यर्थः । 'उपतिष्ठते' इति शेषः । 'वृद्धिरादैच्' 'अदेङ्गुणः' इत्यतो वृद्धिरिति गुण इति चानुवर्तते । इतिशब्दोऽध्याहार्यः । 'यत्र विधीयते तत्रे'त्यप्यध्याहार्यम् । गुणो वृद्धिरित्युच्चार्य यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र इक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठत इति योजना । तदाह—**गुणवृद्धिशब्दाभ्यामित्यादिना । उपतिष्ठत इति ।** सन्नतं भवतीत्यर्थः । 'उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणे'त्यात्मनेपदम् । सोऽयं पदोपस्थितिपक्षो भाष्यादौ सिद्धान्तितः । 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः', मिदेर्गुणः' इत्याद्युदाहरणम् । इक इत्यस्यान्वयप्रकारस्तु तत्र तत्र स्पष्टीभविष्यति । 'यत्र विधीयेते' इत्युक्त्या 'वृद्धिर्यस्याचा'मित्याद्यनुवादे इक इति नोपतिष्ठते । अनुवादे परिभाषामनुपस्थितेः । 'त्यदादीनामः' इत्यादावपि नेदमुपतिष्ठते, तत्र गुणवृद्धिशब्दयोरश्रवणात् ।

अचश्च । अच इत्यपि षष्ठ्यन्तशब्दः स्वरूपपरः, पूर्वसूत्रे इक इतिवत् । ऊकालोऽजित्यतः 'अच्' 'ह्रस्वदीर्घप्लुत' इत्यनुवर्तते । 'इति यत्र विधीयते' इत्यध्याहार्यम् । फलितमाह—**ह्रस्वेत्यादिना ।** 'दिव उत्' इत्यादौ तु

आद्यन्तौ टकितौ १।१।४६। टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः । मिदचोऽन्त्यात्परः १।१।४७। 'अच' इति निर्धारणे षष्ठी । अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवाऽन्तावयवो मित्स्यात् । षष्ठी स्थानेयोगा १।१।४९। अनिर्धारितसंबन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या । स्थानं च प्रसङ्गः ।

किम् ?, 'दिव उत्' द्युभ्याम् । 'अष्टन आ विभक्तौ' अष्टौ । 'अष्टाभ्य औ'शित्यत्र कृतात्त्वनिर्देशाज्ज्ञापकाज्जश्शसोर्विषये प्रवर्त्तमानस्य 'अष्टन' इत्यात्त्वस्याऽच्स्थानिकत्वे सति नैतत्सिद्ध्येदिति दिक् । षष्ठ्यन्तं पदमिति । तच्च सति संभवे सामानाधिकरण्येनैन संबध्यते न वैयधिकरण्येन । तेन 'ह्रस्वो नपुंसके' इत्यजन्तप्रातिपदिकस्यैव ह्रस्वः । श्रीपम् । नेह सुवाग्ब्राह्मणकुलम् । 'शमामष्टानां दीर्घः—' इत्यत्र तु सामानाधिकरण्याऽसंभवात्–'शमादीनामच' इति संबध्यते, तेन 'शाम्यती'त्यादि सिद्धम् । 'वाक्यस्य टेः प्लुतः–' इत्यत्र सामानाधिकरण्यसंभवेऽपि टेर्ग्रहणसामर्थ्याट्टेरवयवस्याचः प्लुत इति व्याख्यायते । अन्यथा 'अलोऽन्त्यस्य' 'अचश्चे'ति परिभाषाभ्यामेहि कृष्णेत्यादिवाक्यान्त्यस्याऽचः प्लुतसिद्धौ किमनेन टेर्ग्रहणेन ? । तेन 'आयुष्मानेधीन्द्रवर्म३न्' इत्यादि सिध्यतीति दिक् । आद्यन्तौ टकितौ । भविता,–'आर्धधातुकस्येट्' । पाययति–'शाच्छासाह्वे'त्यादिना युक् । पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वस्यायमपवादः । 'प्रत्ययः' 'परश्चे'त्यनेन तु परत्वादयं बाध्यते । तेन 'चरेष्टः' 'गापोष्ट' गित्यादयः परा एव भवन्ति ।

मिदचोऽन्त्यात्परः । स्थानेयोगत्वस्य 'प्रत्ययः'–'परश्चे'ति परत्वस्य चायमपवादः । यशांसि वनानि । 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम् । रुणद्धि । 'रुधादिभ्यः श्नम्' । ननु पूर्वयोगवदयमपि पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगमात्रस्यापवादोऽस्त्विति चेन्न; बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यते इतीहाभ्युपगमात्, अन्यथा श्नमो मित्करणं व्यर्थं स्यात् । नच श्रवणार्थ एव मकारः स्यादिति वाच्यम्, 'तृणह इ'मिति निर्देशात् । अचां मध्य इति । सूत्रे जात्यभिप्रायेण 'अचः' इत्येकवचनमिति भावः । अचां मध्य इति किम् ?, मुञ्चति लुम्पति । 'अन्त्यादचः परो मित्स्या'दिति प्राचो व्याख्यायां नैतत्सिध्येत् । 'शे मुचादीना'मित्यत्रान्त्यस्याचोऽसंभवेन मित्परिभाषाया अप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अन्ये त्वचोऽन्त्यात्परो मित्स्यादिति व्यत्यासेन योजयित्वा प्राचो व्याख्यानमपि कथंचित्समर्थयन्ते । पूर्वसूत्रादन्त इत्यनुवर्त्तते, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् । अतो व्याचष्टे–अन्तावयव इति । तेन 'वारीणी'त्यादावङ्गस्य नान्तत्वेन दीर्घः सिद्धः । परादित्वे स न सिध्येत् । अभक्तत्वे तु 'वहंलिह' इत्यत्र 'वहाभ्रे लिहः' इति खशि 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मु'मिति मुमि सोऽनुस्वारो न स्यात्, अपदान्तत्वादिति भावः । यत्तु कैश्चिदुक्तमभक्तत्वे 'वारीणी'ति दीर्घो न स्यादिति, तत् 'तदादिग्रहणं स्यादिनुमर्थ'मित्यङ्गसंज्ञासूत्रस्थवार्तिकेनैव दूषितप्रायम् । षष्ठी स्थानेयोगा । स्थानेन योगोऽस्या

नेदं प्रवर्तते, ह्रस्वादिशब्दानामश्रवणात् । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्ये'त्याद्युदाहरणम् । श्रीपम् । नेह—सुपात् ब्राह्मणकुलम् । आद्यन्तौ टकितौ । आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ, टश्च कश्च टकौ । टकारादकार उच्चारणार्थः । टकौ इतौ ययोस्तौ टकितौ । द्वन्द्वान्त इच्छब्दः प्रत्येकं संबध्यते । टित्कितावाद्यन्तावयवौ स्तः । कस्येत्याकाङ्क्षायां यस्य तौ विहितौ तयोरित्यर्थाल्लभ्यते । तदाह—टित्कितावित्यादिना । क्रमादिति यथासङ्ख्यसूत्रलभ्यम् । टित् आद्यवयवः, किदन्तावयव इत्यर्थः । नचैवं सति मिलितयोरेकत्रान्वयाऽभावात्कथमिह द्वन्द्व इति वाच्यम्, प्रथमतः समुदायरूपेण परस्परं युगलयोरन्वयबोधमादाय द्वन्द्वप्रवृत्तौ सत्यां यथासंख्यसूत्रपर्यालोचनया पुनः प्रत्येकान्वयोपपत्तेः । 'एचोऽयवायावः' इत्यादावप्येषैव गतिः । लोके त्वेवंजातीयकप्रयोगोऽसाधुरेवेति भाष्यादिषु स्पष्टम् । अत्रैव यथासङ्ख्यसूत्रोपन्यासो युक्तः । 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' भविता । 'ङ्णोः कुक् टुक् शरि', प्राङ्क्षष्ठ 'इत्याद्युदाहरणम् । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति 'षष्ठी स्थानेयोगे'त्यस्यानन्तरस्यैवायमपवादः । 'प्रत्ययः' परश्चेत्यनेन तु परत्वादिदं बाध्यते । तेन चरेष्टः गापोष्टगित्यादयः परा एव भवन्ति ।

मिदचोऽन्त्यात्परः । मकार इत् यस्य स मित् अन्त्यादचः परो भवतीत्यर्थे 'शे मुचादीनाम्' इत्यादाविदं न प्रवर्तेत, तत्रान्त्यस्याचोऽभावादत आह—अच इति षष्ठ्यन्तमिति । 'यतश्च निर्धारण'मित्यनेनेति शेषः । 'अच' इत्येकत्वमविवक्षितं, तदाह—अचां मध्य इत्यादिना । अन्तावयव इति । एतच्च आद्यन्तावित्यतोऽन्तग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते, आद्यन्तशब्दैकदेशस्यान्तशब्दस्य तन्मात्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलेनाऽनुवृत्तिसंभवात् । आदिग्रहणमनुवर्त्य परादित्वाभ्युपगमे तु वारीणीति बहुवचने सर्वनामस्थाने चासंम्बुद्धौ' इति नान्ताङ्गस्य विहितो दीर्घो न सिध्येत् । अभक्तत्वे तु वहंलिह इत्यत्र 'वहाभ्रे लिहः' इति खशि, 'अरुर्द्विष'दिति मुमि तस्य 'मोऽनुस्वारः' इति मान्तस्य पदस्य विहितोऽनुस्वारो न स्यात् । वस्तुतस्तु यस्य समुदायस्य मिद्विहितस्तस्याऽचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्य समुदायस्याऽन्तावयव इति व्याख्येयम् । अत एव 'समुदायभक्तो मित्' इति भाष्यं सङ्गच्छते । समासाश्रयविधौ मूलकारश्च वक्ष्यति—'अङ्गस्य तद्विधानात्तद्भक्तो हि नु'मिति । षष्ठी स्थानेयोगा । स्थानं प्रसङ्ग इति

स्थानेऽन्तरतमः ।१।१।५०॥ प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात् । *यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत

इति विग्रहः । निपातनादेत्वम् । षष्ठ्याः संबन्धमात्रवाचित्वेऽपीह शास्त्रे या षष्ठी सा स्थानेयोगा बोध्या । किमविशे-षेण ?, नेत्याह—**अनिर्धारितसंबन्धविशेषेति** । अनिर्धारितेति किम् ?, 'ऊदुपधाया गोहः', 'शास इदङ्हलो'रि-त्यादावुपधासंनिधानेनावयवषष्ठीत्वे निर्णीते 'गोहः' 'शास' इत्यादौ मा भूत् । सति हि तत्रापि स्थानेयोगत्वे गोहि-शासिस्थाने धातुमात्रस्योपधायाश्च स्थाने ऊदितौ स्यातामिति दिक् । **स्थानं च प्रसङ्ग इति** । न चास्य प्रसङ्गार्थ-कत्वे विवदितव्यम्, 'दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्य'मित्युक्ते दर्भाणां प्रसङ्ग इति प्रतीतेः । एवं च 'इको यणची'-त्यादाविगुच्चारणप्रसक्तौ यगुच्चारणीय इत्याद्यर्थः संपद्यते । **स्थाने । सदृशतम इति** । अर्थात्प्राप्यमाणानां मध्ये एव । अत एव 'गङ्गोदक'मित्यत्र त्रिमात्र ओकारो न । इह 'स्थाने' इत्यनुवर्तमाने पुनःस्थाने ग्रहणादन्योऽपि वाक्यार्थः संमतः, 'ताल्वादिरूपे स्थाने योऽन्तरतमः, तत्प्रयुक्तान्तर्यवानिति यावत् । स तु प्राप्यमाणानां मध्ये स्या'दिति । तदे-तदाह—**यत्रानेकविधमिति** । स्थानार्थगुणप्रमाणतश्चतुर्विधमित्यर्थः । स्थानतो यथा—दध्यत्र । तालुस्थानस्येका-रस्य तालुस्थानो यकारः । अर्थतो यथा—वातण्ड्ययुवतिः । वतण्डशब्दात् 'वतण्डाच्चे'ति गोत्रापत्ये यञ् । तस्य 'लुक् स्त्रिया'मिति लुक् । शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् । वतण्डी चासौ युवतिश्चेति विग्रहे 'पोटायुवती'त्यादिना समासः । 'पुंवत्कर्म-धारये'त्यतिदिश्यमानःपुंशब्दो वतण्डापत्यवाचिनो वतण्डीशब्दस्य तदपत्यवाची वातण्ड्यशब्दो भवति, न तु वतण्डादिः । गुणतो यथा वाग्घरिः । घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य तादृश एव घकारः । प्रमाणतो यथा—असुम् अमू अमून् । 'अदसोऽसे'-रित्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ उकारः । तमब्ग्रहणं किम् ? 'वाग्घरि'रित्यत्र 'झयो होऽन्यतरस्या'मिति पूर्व-सवर्णे क्रियमाणे महाप्राणत्वसाम्येन द्वितीयो, नादवत्त्वसाम्येन तृतीयश्च मा भूत् । किंतु नादवान् महाप्राणश्चतुर्थो

वक्ष्यति । तस्मिन् वाचकतया योगो यस्याः सा स्थानेयोगा । निपातनात्सप्तम्या अलुक् । स्थानेन योगो यस्या इति वा विग्रहः । निपातनादेत्वम् । 'इको यणची'त्यादौ षष्ठी स्थानरूपसम्बन्धार्थिकेत्यर्थः । लोके तावदेकशतं षष्ठ्यर्था आर्था यौना मौखाः स्रौवाश्च । शब्दस्य शब्देन त्रय एव संबन्धाः—आनन्तर्यं सामीप्यं प्रसङ्गश्चेति । तत्रान्यतमार्थ-निर्धारणार्थमिदं सूत्रमिति भाष्यम् । ततश्च 'इको यणची'त्यादौ 'इक' इति षष्ठ्या स्थानमुच्यते । तस्मिन् प्रकृत्यर्थ इक् निरूपकतयाऽन्वेति । अचि परत इकः प्रसङ्गे यण् स्यादिति । विवरणवाक्ये त्वस्मिन् 'इक' इति षष्ठी निरूप-कतायामिति न पुनरुक्तिः शङ्क्या । यथा—'देवदत्तस्यावयवः पाणि'रिति । 'ऊदुपधाया गोहः' इत्यत्र तु 'गोह' इति षष्ठी न स्थानार्थिका, उपधापदसमभिव्याहारेणाऽवयवषष्ठीत्वनिर्धारणात्, परिभाषाणां चाऽनियमे नियमनार्थमेव प्रवृत्तेः । तदेतदाह—**अनिर्धारितेत्यादिना** । अनिर्धारितः सम्बन्धविशेषो यस्या इति विग्रहः । तदेवमुदाहृतप्रकृतभाष्य-रीत्या'इको यणची'त्यादौ षष्ठी स्थानरूपसंबन्धविशेषार्थिकेति स्थितम् । मतुप्सूत्रभाष्ये त्वनन्तरादयो न षष्ठ्यर्था इति स्थितम् । एवं सति'स्थाने' इति सप्तम्यन्तपदेन योगो यस्या इति विग्रहे स्थाने इति सप्तम्यन्तस्यानुकरणम् । षष्ठीश्रुतौ 'स्थाने' इति सप्तम्यन्तं पदमुपतिष्ठत इति फलति । स्थानेन स्थानपदार्थेन योगो यस्या इति तृतीयान्त-विग्रहे त्वध्याहृतस्थानपदार्थनिरूपितसंबन्धार्थिकेत्यर्थः । 'अस्तेर्भूर्भवतीति सन्देहः स्थाने अनन्तरे समीपे इति' इत्या-दिप्रकृतसूत्रभाष्यस्य तु अस्तेरनन्तरे इत्यध्याहृतानन्तरादिपदार्थनिरूपितसम्बन्धे षष्ठीत्येवार्थः । अनन्तरादीनां षष्ठ्यर्थत्वं तु नास्त्येवेति प्रौढमनोरमायां हलन्त्यमिति सूत्रे स्थितम् । तद्व्याख्याने च शब्दरत्ने शब्देन्दुशेखरे च बहुधा प्रपञ्चितम् । अनिर्धारितेति किम् ? । 'ऊदुपधाया' इत्यत्र 'गोह' इति षष्ठ्याः स्थानार्थकत्वं मा भूत् । सति तु तत्रापि स्थानार्थकत्वे, गोहोऽन्त्यस्य उपधामात्रस्य च ऊत् स्यात् । ननु स्थानशब्द आधारवाची लोके प्रसिद्धः । यथा शिवस्थानं कैलासः, विष्णुस्थानं वैकुण्ठमित्यादौ । एवं च इको यणचीत्यादौ षष्ठ्याः स्थानार्थकत्वे प्रकृत्यर्थस्य तत्र निरूपकत्वेऽभेदेन वा अन्वये सति इकोऽधिकरणे यण् स्यादिति इगधिकरणको यण् स्यादिति वाऽर्थः स्यात् । तत इको निवृत्तिर्न स्यादित्यत आह—**स्थानं च प्रसङ्ग इति** । क्वचिदाभिचारेष्टौ 'दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरित-व्यं'मित्यत्र स्थानशब्दस्य प्रसङ्गे दर्शनादिति भावः । एवं च तत्र यथा शरैर्दर्भा निवर्त्यन्ते, तद्वदिको यणची-त्यादावपि यणादिभिरिगादयो निवर्त्यन्ते । तत्र च यः प्रसक्तो निवर्तते स स्थानीति व्यवह्रियते, यो निवर्तयति स आदेश इति । **स्थानेऽन्तरतमः** । 'स्थानं प्रसङ्ग' इत्युक्तम् । अन्तरशब्दोऽत्र सदृशपर्यायः, अतिशयतोऽन्तरोऽ-न्तरतमः । तदाह—**प्रसङ्गे सतीत्यादिना** । एकस्य स्थानिनोऽनेकादेशप्रसङ्गे सति यः स्थानार्थगुणप्रमाणतः स्थानिना सदृशतमः स एवादेशो भवतीत्यर्थः । अत्र स्थानशब्देन ताल्वादिस्थानं विवक्षितम् । गुणशब्देन प्रयत्नः । प्रमाणशब्देन एकद्विमात्रादिपरिमाणम् । तत्र **स्थानतो** यथा—दध्यत्र । तालुस्थानकस्य इकारस्य तालुस्थानको यकारः । **अर्थतो** यथा—तज्वत्क्रोष्टरिति क्रोष्टुशब्दस्य उकारान्तस्य तृजन्त आदेशो भवत्यर्थसाम्यात् क्रोष्टृशब्द

आन्तर्यं बलीयः। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।१।१।६६। सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाऽव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम्।

घ एव यथा स्यादिति। बलीय इति। तेन 'चेता' 'स्तोते'त्यत्र प्रमाणत आन्तर्यवानकारो नेति भावः। तस्मिन्निति। सप्तम्यन्तानुकरणमिदम्। 'निःशब्दो नैरन्तर्यपरः। दिशिरुच्चारणक्रियः। 'अचि य'णित्युक्ते व्यवहितेऽव्यवहिते च सति प्राप्तमव्यवहिते एवेति, पूर्वस्य परस्य च प्राप्तं पूर्वस्यैवेति च नियम्यते। अव्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनम्। पूर्वस्यैवेति किं ?, दध्युदकम्। अत्रोकारस्य मा भूत्। अव्यवहितस्यैवेति किम् ?, अग्निचिदत्र सोमसुदत्र। व्यवधानं चात्र वर्णकृतमेव निषिध्यते, नतु कालकृतम्। संहिताधिकाराज्ज्ञापकात्। अन्यथा निर्दिष्टग्रहणादेवाऽसंहितायां यणाद्यप्रसङ्गात्किं तेन संहिताधिकारेण ?। अतो व्याचष्टे—वर्णान्तरेणेति। एवं च संहिताधिकारबहिर्भूतविधयः कालव्यवायेऽपि संभवन्ति। तेनाग्नाविष्णू इत्यादावावग्रहेऽपि 'आनङृतो द्वन्द्वे' 'देवताद्वन्द्वे चे'त्यादिना उत्तरपदे परतो

एव तृजन्त आदेशो भवति। गुणतो यथा—वाग्घरिः। अत्र हकारः स्थानी घोषनादसंवारमहाप्राणप्रयत्नवान्। तस्य गकारसवर्णो भवंश्चतुर्थो घकारो भवति, तस्य हकारेण स्थानिना घोषनादसंवारमहाप्राणप्रयत्नसाम्यात्। ककारस्तु न भवति, तस्य श्वासाऽघोषविवाराल्पप्राणप्रयत्नकत्वात्। तथा खकारोऽपि द्वितीयो न भवति, तस्य महाप्राणप्रयत्नसाम्येऽपि श्वासाऽघोषविवारप्रयत्नभेदात्। तथा तृतीयोऽपि गकारो न भवति, तस्य घोषनादसंवारप्रयत्नसाम्येऽपि अल्पप्राणप्रयत्नभेदात्। अत एव ङकारो न भवति। नन्वत्र हकारस्य खकारो द्वितीयः कुतो न स्यात्, तस्य स्थानिना हकारेण श्वासाऽघोषविवारप्रयत्नभेदे सत्यपि महाप्राणप्रयत्नसाम्यसत्त्वात्, तथा तृतीयो वा गकारः कुतो न स्यात्, तस्य स्थानिना हकारेण अल्पप्राणप्रयत्नभेदेऽपि घोषनादसंवारप्रयत्नसाम्यसत्त्वात्। अत एव ङकारो वा कुतो न स्यादिति चेन्न, तमब्ग्रहणेन उक्तातिप्रसङ्गनिरासात्। अतिशयितो ह्यन्तरोऽन्तरतमः। अतिशयितं च प्रयत्नतः सादृश्यं हकारेण घकारस्यैव, उभयोरपि घोषनादसंवारमहाप्राणात्मकप्रयत्नचतुष्टयसाम्येन सादृश्यातिशयसत्त्वात्। खकारस्य महाप्राणप्रयत्नसाम्येऽपि घोषनादसंवारप्रयत्नविरहात्। गङ्योः घोषनादसंवारप्रयत्नसाम्येऽपि महाप्राणप्रयत्नविरहात्। प्रमाणतो यथा—'अदसोऽसेर्दादु दो मः' इति। ह्रस्वस्य उकारो दीर्घस्य ऊकारः। नन्वेवमपि चेता स्तोतेत्यत्र इकारस्य उकारस्य च सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणो भवन् प्रमाणत आन्तर्यवानकारः कुतो न स्यादित्यत आह—यत्रेति। तेन इकारस्य एकार उकारस्य ओकारश्च गुणो भवति, स्थानसाम्यात्, न त्वकारः, स्थानभेदात्। नच इकारेण एकारस्य, उकारेण ओकारस्य कथं स्थानसाम्यम्। एकारस्य ओकारस्य च कण्ठस्थानाधिक्यादिति वाच्यं, यावत्स्थानसाम्यस्य सावर्ण्यप्रयोजकत्वेऽपि आन्तरतम्यपरीक्षायां कथञ्चित्स्थानसाम्यस्यैव प्रयोजकत्वात्। अत्र सूत्रे पूर्वसूत्रात्स्थानेग्रहणमनुवर्तते, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात्। तृतीयान्तं च विपरिणम्यते। अनुवर्त्यमानश्चायं 'स्थान'-शब्दः पूर्वसूत्रे प्रसङ्गपरोऽप्यत्र ताल्वाद्यन्यतमस्थानपरः, शब्दाधिकाराश्रयणात्। 'अन्तरतम' इत्यपि तेन संबध्यते। ततश्च 'स्थानेनाऽन्तरतम' इति वाक्यान्तरं संपद्यते। सति संभवे ताल्वादिस्थानत एवान्तरतमो भवतीत्यर्थः। ततश्च 'यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीय' इति (सिद्धं) भवति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे। 'इको यणची'त्यत्र अचि इको यण् स्यादित्यवगतम्। तत्राऽचो वर्णान्तराधिकरणत्वं न संभवतीति सतिसप्तम्याश्रयणीया,—अचि सति इको यण् स्यादिति। तत्र व्यवहितेऽव्यवहिते च इको यण् प्राप्तः। ततश्च 'समिध'मित्यत्र धकारव्यवहितेऽकारे सत्यपि मकारादिकारस्य यण् स्यात्। तथा अचि सति पूर्वस्य परस्य वा इको यण् प्राप्तः। ततश्च दध्युदकमित्यत्र इकारे अचि सति उकारस्य परस्यापि इको यण् स्यात्। तत्राऽव्यवहित एव अचि भवति न व्यवहिते, पूर्वस्यैव भवति न परस्येत्येतदर्थमिदमारभ्यते। तस्मिन्निति न तच्छब्दः स्वरूपपरः। तथा सति 'तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ' इत्यादावेव प्रवर्तेत, न त्विको यणचीत्यादौ। किन्तु इको यणचीत्यादिसूत्रगतस्याऽचीत्यादिसप्तम्यन्तपदस्य 'तस्मिन्नि'त्यनुकरणम्। 'इती'त्यनन्तरं 'गम्येऽर्थे' इति शेषः। निरिति नैरन्तर्ये। दिशिरुच्चारणे। एवं च इको यणचि रायो हलीत्यादिसूत्रेषु अचि हलि इत्येवं सप्तम्यन्तपदगम्येऽर्थेऽकारादौ दध्यत्र सुध्युपास्य इत्यादिप्रयोगदशायां निर्दिष्टेऽव्यवहितोच्चारिते सति पूर्वस्य कार्यं भवति, न तु व्यवहितोच्चारिते नापि परस्येति फलितोऽर्थः। व्यवधानं च वर्णान्तरकृतमेव निषिध्यते, नतु कालकृतम्। 'इको यणची'त्यादौ कालकृतव्यवधानस्य संहिताधिकारादेव निरासलाभात्, तत्र कालकृतव्यवधानस्याप्यनेनैव सूत्रेण निरासे संहिताधिकारस्य वैयर्थ्यापातात्। एवं च ये संहिताधिकारबहिर्भूताः 'आनङृतो द्वन्द्वे' 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यादय उत्तरपदे परत आनङादिविधयस्ते सर्वे अग्नाविष्णू इत्यग्नाविष्णू इत्याद्यवग्रहे कालव्यवधानेऽपि भवन्ति। एतत्सर्वमभिप्रेत्य पर्यवसन्नार्थमाह—सप्तमीनिर्देशेनेत्यादिना।—इति सूत्राक्षरानुयायी पन्थाः। 'अतिशायने तम'बित्यत्र तु नेयं परिभाषा प्रवर्तते, सप्तम्यन्तातिशायनपदार्थस्य शब्दरूपत्वाभावेनाऽव्यवहितोच्चारितत्वरूपनिर्दिष्टत्वासंभवात्। नन्वेवमपि 'कर्तृकर्मणोः कृती'त्यत्रापि अस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तौ

व्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् । तस्मादित्युत्तरस्य ।१।१।६७। पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाऽव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् । अलोऽन्त्यस्य ।१।१।५२। षष्ठीनिर्दिष्टान्त्यस्याऽल आदेशः स्यात् ।

ङिच्च ।१।१।५३। अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात् । 'सर्वस्ये'त्यस्यापवादः । आदेः परस्य ।१।१।५४। परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यस्यापवादः । अनेकाल्शित्सर्वस्य ।१।१।५५। स्पष्टम् ।

विहिता आनङादयो भवन्तीति दिक् । तस्मादिति । उत्तरस्येति किम् ?, तिङ्‌तिङः' इति निघात उत्तरस्यैव यथा स्यात् । अग्निमीले । नेह–ईले अग्निम् । अव्यवहितस्येति । एतच्च निर्दिष्टग्रहणांनुवृत्त्या लभ्यते । तेन उत्संस्थानं उत्संस्तम्भनमित्यादौ 'उदस्ये'ति पूर्वसवर्णो न प्रवर्तते । अलोऽन्त्यस्य । स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य य उच्यते सोऽन्त्यस्यालः स्थाने स्यादित्यर्थः । 'त्यदादीनामः' । सः, यः । स्थानषष्ठीति किम् ?, 'आर्धधातुकस्येट्' तृच ऋकारात्पूर्वो मा भूत् । इदं च 'षष्ठी स्थाने' इत्यनुवृत्त्या लभ्यते । अल इति किम् ?, 'पदस्ये'त्यधिकृत्य विधीयमानं 'वसुस्रंसु' इति दत्वं परमानडुद्भ्यामित्यादावन्त्यस्य पदस्य मा भूत् । ङिच्च । अयमपीति । 'अवङ् स्फोटायनस्य'–गवाग्रम् । 'अनङ् सौ'–सखा । परस्य यदिति । 'तस्मादित्युत्तरस्यादे'रिति न सूत्रितम् , 'आदे'रित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेः । सिद्धान्ते तु परत्वात्सर्वादेशत्वं बाधकमित्यनुपदमेव वक्ष्यति । आदेर्बोध्यमिति । आदेरलो बोध्यमित्यर्थः । 'अल' इति ह्यनुवर्तते । अनेकाल् । 'अस्तेर्भूः' । बभूव । ननु 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'त्यनेकालादे-

---

कर्तृषष्ठी कर्मणिषष्ठी च कृष्णस्य कृतिः जगतः कर्ता कृष्ण इत्यत्रैव स्यात्तु 'कृतिः कृष्णस्य' 'कर्ता जगत' इत्यत्र इति वाच्यं, लक्ष्यानुरोधेन क्वचिदेवंजातीयकेष्वस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति 'श्नाचलोप' इति सूत्रे भाष्ये प्रपञ्चितत्वात् । वस्तुतस्तु भाष्यानुसारेणाऽत्र सूत्रे निर्दिष्टग्रहणं संहिताधिकारसूत्रं च विफलमेवेति इको यणचीत्यत्र वक्ष्यते ।

तस्मादित्युत्तरस्य । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' 'उदस्थास्तम्भोः पूर्वस्ये'त्यादिसूत्रगतपञ्चम्यन्तस्यानुकरणं 'तस्मा'दिति । 'इति'शब्दानन्तरं 'गम्येऽर्थे' इति शेषः । 'निर्दिष्टे' इत्यनुवर्तते । निरिति नैरन्तर्ये । दिशिरुच्चारणे 'द्व्यन्त'-रित्यादिसूत्रेषु पञ्चम्यन्तगम्येऽर्थे=द्व्यन्तरादिशब्दे निर्दिष्टे=अव्यवहितोच्चारिते सत्येव ततः परस्यैव ईत्वं भवति, न तु व्यवहितोच्चारिते द्व्यादिशब्दे, नापि ततः पूर्वस्य भवतीति नियमार्थमिदम् । तदाह—पञ्चमीनिर्देशेनेत्यादिना । उत्तरस्य किम् ? तिङ्‌ङतिङ इति निघात उत्तरस्यैव भवति—अग्निमीले । नेह ईले अग्निम् । अव्यवहिते किम् ?, उत्प्रस्थानम् । उदःस्थास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णो न भवति । अलोऽन्त्यस्य । 'अ'लिति प्रत्याहारो वर्णपर्यायः । 'अल' इति षष्ठ्यन्तम् । 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यतः 'षष्ठी स्थाने' इत्यनुवर्तते । तच्च षष्ठीति प्रथमान्तं तृतीयान्ततया विपरिणम्यते । 'निर्दिष्टस्ये'ति शेषः । 'स्थाने' इत्यनन्तरं 'विधीयमान' इति शेषः । स्थाने विधीयमान आदेशः षष्ठीनिर्दिष्टस्य योऽन्त्योऽल् तस्य स्यादित्यर्थः । तदाह—षष्ठीत्यादिना । 'त्यदादीनामः'–यः सः । आदेश इति किम् ?, 'आर्धधातुकस्येट्' तृच ऋकारात् पूर्वो मा भूत् । अल इति किम् ? । पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं वसुस्रंस्विति दत्वं परमानडुद्भ्यामित्यत्राऽन्त्यस्य कृत्स्नस्य पदस्य मा भूत् । ङिच्च । ङकार इत्यस्य स–ङित् । 'अलोन्त्यस्ये'त्यनुवर्तते । तदाह—अयमपीति । ङिदपीत्यर्थः । अवङ् तातङ् अनङित्यादिरादेश उदाहरणम् ।

नन्वलोऽन्त्यस्येति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह–सर्वस्येति । 'अनेकाल् शित् सर्वस्ये'ति वक्ष्यमाणस्य सर्वादेशत्वविधेरयं विधिरपवादः । अपोद्यते बाध्यते अनेनेति अपवादः । बाहुलकः करणे घञ् । 'येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्यापवाद' इत्यपवादलक्षणम् । अप्राप्ते इति भावे क्तः । 'येने'ति कर्तरि तृतीया । द्वौ नञावावश्यकत्वं बोधयतः । यत्कर्तृकावश्यकप्राप्तौ सत्यां यो विधिरारभ्यते स आरभ्यमाणविधिस्तस्याऽवश्यप्राप्तस्य अपवादो बाधक इति तदर्थः । अयं च न्यायसिद्धः । अवङादयो हि ङ्ति आदेशाः सर्वेऽनेकाल एव । तेषु चानेकाल्विशेषेषु विधीयमानेन ङितामन्त्यादेशत्वेन स्वविषये अवश्यं प्राप्तमनेकाल्सामान्येन विहितं सर्वादेशत्वं बाध्यते, विशेषविहितत्वात् , निरवकाशत्वाच्च । विशेषशास्त्रं हि विशेषेषु झटिति प्रवर्त्तते, विशेषाणां स्वशब्देनोपात्तत्वात् । सामान्यशास्त्रं तु सामान्यमुखेन विशेषेषु प्रवर्तत इति तस्य तेषु मन्दप्रवृत्तिः । अतो विशेषशास्त्रं प्रबलम् । उक्तं च भट्टवार्तिके '**अवश्यमेव सामान्यं विशेषं प्रति गच्छति । गतमात्रं च तत्तेन विशेषे स्थाप्यते ध्रुवम् ॥**' इति । किं च यदि ङिच्चेति शास्त्रमनेकाल्विशेषेषु ङित्सु न प्रवर्तेत, तर्हि तदनर्थकमेव स्यात् । 'अनेकाल्शित्सर्वस्ये'त्यस्य तु ङित्सु अप्रवृत्तावपि नानर्थक्यम् , तस्थस्थमिपां तान्तंताऽमः' 'अस्तेर्भू'रित्यादिष्वनेकाल्सु अङित्सु तस्य सावकाशत्वात् । अतो विशेषशास्त्रं प्रबलमिति ।

आदेः परस्य । परस्येति । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ई'दित्यादौ 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषयां परस्य नियमितं कार्यं यत् तत्तस्यादेरेव भवति, नत्वलोऽन्त्यस्येति तदन्तस्येत्यर्थः । तदाह—अलोन्त्यस्येत्यस्यापवाद इति ।

[अनेकाल् य आदेशः शिच्च, स सर्वस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने स्यात्] । अलोऽन्त्यसूत्रापवादः । 'अष्टाभ्य औ'शित्यादावादेः परस्येत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यते ।

शस्य सर्वादेशत्वं सिध्यति, तत्किमनेनाऽल्ग्रहणेन ? । न च 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यन्त्यस्य स्यादिति शङ्क्यम्, 'ङिच्चे'त्यस्य नियमार्थत्वाभ्युपगमात् । उच्यते—अनेकाल्ग्रहणाऽभावे 'रामै'रित्यादावैसादेशः 'आदेः परस्ये'ति भकारस्यैव स्थाने स्यान्नतु सर्वस्य स्थाने इति दिक् । शित उदाहरणम्—'इदम इश्'—इतः । इत्यादाविति । आदिशब्देन 'अतो भिस ऐ'सित्यादि गृह्यते । परत्वादिति । अत एव 'आदेः परस्ये'ति पृथक्क्रियत इत्युक्तम् । ननु 'अनेकाल्शित्सर्वस्ये'त्यतः प्रागेव 'तस्मादित्युत्तरस्यादे'रिति पठ्यतां किमनेन पृथक्सूत्रकरणेन ? । न चैवं 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे—' इत्यतो निर्दिष्टग्रहणं नात्रानुवर्तेतेति वाच्यम्, तस्यापि सूत्रस्य प्राक् पठने बाधकाभावेन निर्दिष्टग्रहणाऽनुवृत्तिसिद्धेः । मैवम् । 'ब्राह्मणा अष्टौ' इत्यत्र अष्टाभ्यः पूर्वयोरपि जश्शसोरौश्प्रसङ्गात् । यथाश्रुतसूत्राभ्युपगमे तु 'उत्तरस्ये'त्यंशः प्रवर्तत एवेति नायं दोषः प्रसज्यत इति । अत्र केचिन्निष्कर्षमाहुः—अनेकाल्शित्सूत्रात्प्रागेव वर्णलाघवाय 'तस्मादित्युत्तरस्यादे'रिति सूत्रिते परत्वात्सर्वादेशेन आदेरित्यंशवदविशेषादुत्तरस्येत्यंशस्यापि बाधितत्वाद्वाक्यसंस्कारपक्षे ब्राह्मण अस् अष्टन् अस् इति स्थिते 'अष्टाभ्य [औश्]' इत्यस्य दिग्योगे पञ्चमीत्वाद्व्याप्तिन्यायेनाऽष्टनोऽङ्गात्पूर्वयोरपि जश्शसोरौश्स्यात् । व्याप्तिन्यायस्तु 'प्राग्रीश्वरान्निपाता'इति पठितेऽपि प्रत्यासत्तिन्यायेन 'अधिरीश्वरे' इति सूत्रावधिकत्वसिद्धौ 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति सूत्रावधिकत्वनिराकरणाय रेफविशिष्टग्रहणं कुर्वता सूत्रकृतैव ज्ञापितः । ततश्च सर्वादेशेन 'उत्तरस्ये'त्यंशस्याऽबाधनार्थं, निर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्यर्थं च 'तस्मिन्निति—'इति सूत्रात्परत्र कृते तु 'आदे'रित्यस्य सर्वादेशबाधकत्वं स्यात् । तथा च 'अतो भिस ऐस्' इत्याद्यादेश आदेरेव स्यात्, अनेकाल्सूत्रस्य 'अस्तेर्भू'रित्यादौ चरितार्थत्वात् । यथान्यासे तु 'उत्तरस्ये'त्यंशः प्रवर्तत एवेत्यष्टाभ्यः परयोरेव जश्शसोरौश्स्यात्, न तु पूर्वयोः । तथा 'तस्मादित्युत्तरस्यादे'रिति न सूत्रितमित्यादिमनोरमाग्रन्थस्याप्ययमेवाशय इति । अन्ये तु यथाश्रुतसूत्रनिराकरणपरतयैव मनोरमां योजयन्ति । तद्यथा—'न सूत्रित'मित्यस्य 'अनेकाल्शित्सूत्रात्प्राङ् सूत्रित'मिति नार्थः । 'आदे'रित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेरित्याद्यग्रिमग्रन्थविरोधात्, किंतु तद्ग्रन्थानुकूल्याय 'स्वं रूप'मिति सूत्रात्प्राङ् सूत्रितमित्यर्थोऽभ्युपेयः । एवं च अनेकाल्सूत्रात्प्राक्सूत्रिते तु नास्त्येव दोष इति मनोरमाग्रन्थाशयः । एवं स्थिते निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिलाभाय 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' इति सूत्रं 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्ये'त्यस्मात्प्रागेव पठनीयम् । 'अष्टनोऽङ्गात्पूर्वयोरप्यौश् स्या'दित्युक्तदोषस्तु इत्थं परिहरणीयः, 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्ये'त्यत्र 'आदे'रिति पृथग्वाक्यम् । तत्र 'उत्तरस्ये'त्यनुवर्तते । सा च स्थानषष्ठी, 'षष्ठी स्थाने' इत्यस्य प्राप्तेः । तत्र चायमर्थः—'पञ्चमीनिर्देशेन यत्कार्यं तदुत्तरसम्बन्धि' 'उत्तरस्य स्थाने यद्विधीयते तदादेर्भवती'ति । इत्थं वाक्यभेदेन व्याख्यानाश्रयणादनन्तरस्येति न्यायेन 'आदे'रित्यंश एव सर्वादेशेन बाध्यते, न तूत्तरस्येत्यंशोऽपीति नास्त्येव पूर्वोक्तदोषः । वाक्यभेदेन व्याख्यानं तु 'उत्तरस्यादे'रित्यसमस्तन्यासकरणेन ज्ञाप्यते । अन्यथा 'उत्तरादे'रिति न सूत्रित'मिति वदेत् । किंच 'अष्टाभ्य औ'शित्यस्य दिग्योगे पञ्चमीत्वेन पूर्वपरसाधारणतया

तत्र 'अल' इत्यप्यनुवर्तनीयम् । तेन 'द्वीप'मित्यत्र ईत्वं पान्तसमुदायस्य न भवति । अनेकाल्शित्सर्वस्य । न एकोऽनेकः, अनेकोऽल् यस्य सोऽनेकाल्, शकार इत् यस्य स शित्, अनेकाल्च शिच्चेति समाहारद्वन्द्वः । स्पष्टमिति । अनुवर्तनीयपदान्तराऽभावादिति भावः । अस्तेर्भूरित्याद्युदाहरणम् । नन्वस्धातोर्भूर्भवतीत्युक्ते कृत्स्नस्यैवादेशः प्राप्त इति किमर्थमिदं सूत्रमारभ्यत इत्यत आह—अलोऽन्त्यसूत्रापवाद इति । 'अलोन्त्ये'ति सूत्रैकदेशानुकरणम् । अनुकरणत्वादेव नापशब्दः, अधिरीश्वर इति सूत्रैकदेशस्य प्राग्रीश्वरान्निपाता इति ग्रहणाल्लिङ्गात् । स्यादेतत् । अष्टन्शब्दाज्जसि शसि च 'अष्टन आ विभक्ता'विति आत्वे अष्टा अस् इति स्थिते अष्टाभ्य औशिति कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोर्विधीयमान औशादेशोऽलोऽन्त्यस्येति बाधित्वा आदेः परस्येत्यादेरकारस्य प्राप्तः । अनेकाल्त्वाच्च सर्वादेशः प्राप्तः । एवम् 'अतो भिस ऐ'सित्यादावपि । तत्र कतरच्छास्त्रं बाध्यं कतरच्च प्रवर्तत इत्यत्र किं विनिगमकमित्यत आह—अष्टाभ्य औशित्यादाविति । आदिना 'अतो भिस ऐ'सित्यादिसंग्रहः । 'अष्टाभ्य औ'शित्यादावादेः परस्येत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यत इत्यन्वयः । अस्तेर्भूरित्यादौ अनेकाल्शिदित्यनेन यथाऽलोऽन्त्यस्येति बाध्यते तथाऽष्टाभ्य औशित्यादावादेः परस्येत्येतदपि बाध्यत इत्यर्थः । नन्वस्तेर्भूरित्यादावलोऽन्त्यस्येति प्राप्ते सत्येवानेकाल्शिदित्यारम्भाद्येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वात्तेन तत्रालोऽन्त्यस्येत्यस्य बाधो युज्यते । 'आदेः परस्ये'त्यस्य त्वनेकाल्शित्सर्वस्येति नापवादः । अस्तेर्भूरित्यादावादेः परस्येत्यप्राप्तावपि तत्प्रवृत्तेरित्यत आह—परत्वादिति । 'विप्रतिषेधे परं कार्य'मिति तुल्यबलविरोधे परप्राबल्यस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । 'आदेः परस्ये'त्यस्यावकाशो 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ई'दित्यादिः । 'अनेकाल्शित्सर्वस्ये'त्यस्यावकाशः—'अस्तेर्भूः' 'इदम इ'शित्यादिः । अतस्तुल्यबल-

स्वरितेनाधिकारः ।१।३।११। स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् । * परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः * । * असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । * अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः । निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः । इति परिभाषाप्रकरणम् ।

अष्टनोऽङ्गाजश्शसोरित्युक्तेऽप्यष्टनोऽङ्गसंज्ञानिमित्तभूतौ यौ जश्शसौ तावेव शीघ्रोपस्थितिकावित्यष्टन्शब्दादुत्तरयोरेव औश् स्यात्, न तु पूर्वयोरिति दिक् ॥ **स्वरितेनाधिकारः** । अत्रेत्थंभूतलक्षणे तृतीया । अधिकारो विनियोगः । कियद्दूरमधिकार इत्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणम् । यथा—आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः, न तु प्रागभ्यासविकारेभ्य एवेत्यादि । यद्वा स्वरित इति सप्तम्यन्तम्, स्वरिते दृष्टे अधिकारो निवर्तत इत्यर्थः । कः स्वरितोऽधिकारार्थः, कश्च तन्निवृत्त्यर्थ इत्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणम् । नन्वेवं व्याख्यानादेवानुवृत्त्यननुवृत्ती स्तः किमनेन सूत्रेणेति चेत्, अत्राहुः—अर्थान्तरसङ्ग्रहायेदं सूत्रं कृतम् । तथाहि—अधि-अधिकः **कारो**ऽधिकारः । अधिकं कार्यं । गौणेपि शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः । तथा च गौणमुख्यन्यायो यत्र नेष्यते अपादानाधिकरणादौ, तत्र स्वरितः पाठ्यः । किंच अधिकः **कारः** कृतिरियं—यत्पूर्वः सन् परं बाधते । तथा च 'नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुं'डित्यादिवक्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधाः सर्वे सङ्गृहीता भवन्ति, तत्र स्वरितपाठेनैव गतार्थत्वादिति ॥ **परनित्येति** । परान्नित्यं यथा—'तुदादिभ्यः शः' । तुदति । 'रुधादिभ्यः श्नम्' । रुणद्धि । परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात् शश्नमौ । तथा धिनवाव, धिनवाम । परमपि 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वो'रित्युकारलोपं बाधित्वा नित्यत्वादाडुत्तमस्येत्याट् । परादन्तरङ्गं यथा—'उभये देवमनुष्याः' । इह 'प्रथमचरमे'ति परमपि विकल्पं बाधित्वा 'सर्वादीनी'ति सर्वनामसंज्ञा, विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् । तथा—स्रवतेः 'णिश्रि'ति चङि द्वित्वे उपधागुणादन्तरङ्गत्वादुवङ्, असुस्रुवत् । परादपवादो यथा—परमपि 'अनेका'लिति सर्वादेशं बाधित्वा 'ङिच्चे'त्यन्तादेशः । दध्ना, दध्नि । 'अस्थिदधी'त्यनङ् । नित्यादन्तरङ्गं यथा—'ग्रामणिनी कुले' । नित्यमपीकोऽचीति नुमं बाधित्वा 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वः । कृते तु नुमि अनजन्तत्वाद्ध्रस्वो न स्यात् । अन्तरङ्गादपवादो यथा—'दैत्यारि', 'श्रीशः' । परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादाद्गुणे यणि च प्राप्तेऽपवादत्वात्सवर्णदीर्घः । तथा 'उन्न्यौ' 'उन्न्यः' सुल्वौ 'सुल्वः' इत्यत्रान्तरङ्गत्वादियङि उवङि च प्राप्तेऽपवादत्वादेरनेकाच इति, 'ओः सुपी'ति च यण् । यत्रापवादोऽन्यत्र चरितार्थस्तर्हि परान्तरङ्गाभ्यां बाध्यत एव । तथाहि—'ङिच्चे'त्येतदनन्यार्थङ्कारयुक्तेष्वनङादिषु चरितार्थत्वात्तातङि न प्रवर्तते, किंतु परेण 'अनेकाल्शि'दित्यनेन बाध्यते,—जीवतात् । भवतात् । अयजे इन्द्रम्, ग्रामे इह, सर्वे इत्थम् ।—अत्र अयज इ इन्द्रम्, ग्राम इह, सर्वे ई इत्थमिति स्थितेऽन्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घो बाध्यते । तस्य असमानाश्रये 'दैत्यारिः' 'श्रीश' इत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥

असिद्धमिति । तेन 'पचावेद'मित्यादौ 'एत ऐ' इत्यैत्वं न । **अकृतव्यूहा इति** । अकृतकार्या इत्यर्थः । एवं तर्हि

तत्त्वमुभयोः । **स्वरितेनाधिकारः** । **अधिकारः**=व्यापृतिः । यथा लोके 'अधिकृतो ग्रामेऽसा'विति व्यापृत इति गम्यते । शब्दस्य च उत्तरसूत्रेष्वनुवृत्तिरेव व्यापृतिः । स्वरितेन=स्वरविशेषेण अधिकार उत्तरत्रानुवृत्तिरूपव्यापारः प्रत्येतव्यः । यत् पदं शास्त्रकृता स्वरिताख्यस्वरविशेषविशिष्टमुच्चारितं तदुत्तरसूत्रेष्वनुवर्तनीयमिति यावत् । फलितमाह—**स्वरितत्वयुक्तमित्यादिना** । आनुनासिक्यवत्स्वरितोच्चारणमपि प्रतिज्ञागम्यम् । अनुवृत्तावुत्तरावधिस्तु व्याख्यानादेवावगन्तव्यः । यद्यपि निवृत्तिवदनुवृत्तिरपि व्याख्यानादेव भविष्यतीति किं सूत्रेण, तथापि भाष्ये एतत्प्रयोजनं बहुधा प्रपञ्चितम् ।

परनित्येति । परादीनां मध्ये पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरमुत्तरं शास्त्रं बलवत्तरमित्यर्थः । 'उत्तरोत्तर'मित्यत्र 'आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये' इति द्वित्वम् । 'कर्मधारयवदुत्तरेषु' इति कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुक् । बलवच्छब्दात् 'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ' इति ईयसुन् । 'विन्मतोर्लु'गिति मतुपो लुक् । परापेक्षया नित्यान्तरङ्गापवादाः, नित्यापेक्षयाऽपि अन्तरङ्गापवादौ, अन्तरङ्गापेक्षयापि अपवाद इत्येवं क्रमेण पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरबलवत्त्वमिति फलितोऽर्थः । परं विप्रतिषेधसूत्रात् बलवत् । **परान्नित्यं** यथा—तुदति । अत्र 'तुदादिभ्यः शः' इति शप्रत्ययं बाधित्वा परत्वाल्लघूपधगुणः प्राप्तः, स च शप्रत्यये प्रवृत्ते सति न प्रवृत्तिमर्हति । शप्रत्ययस्तु कृतेऽकृतेऽपि लघूपधगुणे प्रवृत्तिमर्हतीति स नित्यः । 'कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्य' इति हि तल्लक्षणम् । अतो नित्यः शप्रत्ययो लघूपधगुणं बाधित्वा प्रथमं प्रवर्तते । ततः 'सार्वधातुकमपित्' इति शस्य ङित्वात् 'क्ङिति च' इति निषेधान्न गुणः । अकृताऽभावकस्य नित्यशास्त्रस्याऽभावकल्पनापेक्षया कृताऽभावकस्याऽनित्यशास्त्रस्यैव तत्कल्पनं युज्यत इति नित्यस्य बलवत्त्वे बीजम् । **परादन्तरङ्गं** यथा—उभये देवमनुष्याः । अत्र 'प्रथमचरमे'ति परमपि विकल्पं बाधित्वा 'सर्वादीनी'ति नित्यैव सर्वनामसंज्ञा भवति, तस्या विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् । अल्पापेक्षमन्तरङ्गमिति हि तल्लक्षणम् । तस्य बलवत्त्वे बीजमाह—

अथ अच्सन्धिप्रकरणम् ।

इको यणचि ।६।१।७७। इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । सुधी उपास्य इति स्थिते ।

सर्वस्य शास्त्रस्य वैयर्थ्यं स्यादत आह—**निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वेति** । लोकसिद्धार्थकथनमेतत् । यद्वा अस्य रार्थेनाप्येतत्कथनम् । ऊह्यते तर्क्यत इत्यूहः–कार्यम्, विशिष्टो य ऊहो व्यूहो=विनाशोन्मुखनिमित्तकं कार्यम् । अकृतो व्यूहो यैस्ते अकृतव्यूहा इति । यद्यपि 'कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्ती'ति परिभाषान्तरं पठ्यते, फलं न तुल्यं, तथापि 'अकृतव्यूहा' इत्येव लघु, 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वर'मिति न्यायादिति भावः । **न कुर्वन्तीति** । यथा 'निषेदुषी'मित्यादौ क्वसोरिटमन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि 'भाविना संप्रसारणेन वलादित्वं नङ्क्ष्यती'त्यालोच्य न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

इति तत्त्वबोधिन्यां **परिभाषाप्रकरणम्** ।

अथाऽच्सन्धिप्रकरणम् । **इको यणचि** । प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढा लक्षणा, 'यूस्त्र्याख्यौ' 'ल्वादिभ्यः' इति च निर्देशात् । तेन इक्शब्देन षट्षष्टिर्गृह्यन्ते, यण्शब्देन चत्वारः, भाव्यमानस्याऽणः सवर्णाग्राहकत्वात् । एवं चेह यणि तद्वाच्यवाच्ये लक्षणा तु न शङ्क्यैव, भाव्यमानस्याऽणः सवर्णग्राहकत्वाऽभावेन यण्वाच्ययकारादिवाच्यानामभावात् । अतो नास्ति यथासङ्ख्यम् । न च लक्ष्यार्थबोधात्पूर्वभाविनं शक्यार्थज्ञानमादाय यथासङ्ख्यमस्त्विति वाच्यम्; एवमपि तृतीयचतुर्थाभ्यामृकारऌकाराभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ ऌवर्णानां रेफादेशस्य, ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसङ्गात् । तस्मादिह 'स्थानेऽन्तरतमः' इति सूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यनुपदं वक्ष्यति–'स्थानत आन्तर्या'दिति । **अचीति** । 'कस्मादचि परे' इत्याकाङ्क्षायामर्थादिक इति संबध्यते । **संहितायां विषय इति** । 'दध्यत्रे'-

---

असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अन्तरङ्गशास्त्रे प्रसक्ते बहिरङ्गशास्त्रमविद्यमानं प्रत्येतव्यमित्यर्थः । इयं तु परिभाषा 'वाह ऊठ्'सूत्रे भाष्ये स्थिता । **परादपवादो** यथा—दध्ना । अस्थिदधीत्यनङ् । इह परमप्यनेकालिति सर्वादेशं बाधित्वा 'ङिच्चे'त्यन्तादेशः, तस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन तदपवादत्वात् । अपवादस्य बलवत्त्वे बीजं त्वनुपदमेवोक्तम् । **नित्यादन्तरङ्गं** यथा—ग्रामणिनि कुले । इह नित्यमपीकोऽचीति नुमं बाधित्वा 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वः । प्रथमतः कृते नुम्यनजन्तत्वाद्ध्रस्वो न स्यात् । **अन्तरङ्गादपवादो** यथा—दैत्यारिः । श्रीशः । परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाद्गुणे यणि च प्राप्तेऽपवादत्वात्सवर्णदीर्घः । **अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः** । न कृतः अकृतः, व्यूहः=प्रकृतिप्रत्ययविवेचनं यैस्तेऽकृतव्यूहाः पाणिनीयाः=पाणिनिशिष्या इत्यक्षरार्थः । तर्हि सर्वस्य शास्त्रस्य वैयर्थ्यमित्यतोऽध्याहृत्य व्याचष्टे–**निमित्तमित्यादिना** । 'सेदुष' इत्याद्युदाहरणम् । तच्च शब्दाधिकारे 'सेदिवस्'शब्दनिरूपणावसरे मूल एव स्पष्टीभविष्यति । इयं परिभाषा निर्मूला निष्फला चेति परिभाषेन्दुशेखरे स्पष्टम् । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां **बालमनोरमायां** परिभाषाप्रकरणम् ।

इको यणचि । 'इक' इति षष्ठी । अतः 'षष्ठी स्थानेयोगे'ति परिभाषया स्थान इति लभ्यते । स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तम् । वर्णानां वर्णान्तराधिकरणत्वाऽसम्भवात्, अचीति सतिसप्तमी । 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति परिभाषया वर्णान्तराव्यवहितोच्चारितेऽचि सति पूर्वस्येति लभ्यते । एवं चाऽचि परत इत्यर्थलभ्यम् । संहितायामित्यधिकृतम् । ततश्चार्धमात्राधिककालव्यवधानाऽभावो लभ्यते । एवं च फलितमाह—**इकः स्थान इत्यादिना** । इदं च सूत्राक्षरानुसारिप्राचीनमतानुसारेण । 'संहिताया'मिति सूत्रभाष्ये तु सामीपिकात्मकौपश्लेषिकाधिकरणे अचीति सप्तमीं तस्मिन्नित्यनेनाश्रित्य संहिताधिकारः प्रत्याख्यातः । इत्थं हि तत्र भाष्यम्–'अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् ? । अधिकरणं नाम त्रिप्रकारं व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति । शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्योऽभिसंबन्धो भवितुमर्हत्यन्यदत उपश्लेषात् । इको यणचि अच्युपश्लिष्टस्येति । तत्रान्तरेण संहिताग्रहणं संहितायामेव भविष्यती'ति । उप=समीपे श्लेषः=संबन्धः–उपश्लेषः, तत्कृतमधिकरणमौपश्लेषिकं । सामीपिकमिति यावत् । एवं चाऽच्समीपवर्तिन इक इति फलति । सामीप्यं च कालतो वर्णतश्च व्यवधानाऽभावः । एवं चाऽसंहितायामुक्तसामीप्याऽभावादेव यणभावसिद्धेः संहिताधिकारो न कर्तव्य इति भाष्यार्थः । एवं च तुल्यन्यायात्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यत्राप्यौपश्लेषिकाधिकरणे सप्तमी । ततश्चाऽचीत्यादिसप्तम्यन्तार्थेऽकारादावुच्चारिते सामीप्यसम्बन्धेन विद्यमानस्य पूर्वस्य कार्यं स्यादित्यर्थः फलति । नत्वव्यवहितोच्चारिते इत्यव्यवहितत्वविशेषणमुच्चारिते देयम्, सामीपिकाधिकरणसप्तम्यैव तल्लाभात् । सामीप्यस्य च तत्र कालतो वर्णतश्च व्यवधानाऽभावात्मकत्वात् । एवं च तत्र नैरन्तर्यार्थं निर्ग्रहणं न कर्तव्यम् । इदं च 'सुडनपुंसकस्ये'ति सूत्रे, 'तत्र च दीयते' इति सूत्रे च कैयटे स्पष्टम् । अधिकरणत्रैविध्यं तु कारकाधिकारे 'आधारोऽधिकरण'मित्यत्र स्पष्टीकरिष्यते । **सुधी इति** । ध्यै चिन्तायामिति धातोर्ध्यायतेः सम्प्रसारणं चेति क्विपि यकारस्य सम्प्रसारणे इकारे पूर्वरूपे हलश्चेति दीर्घे च धीशब्दः । सुष्ठु ध्यायन्तीति सुधियः । सु=शोभना धीर्येषामिति वा सुधियः । सुधीमि-

स्थानत आन्तर्यादीकारस्य यकारः । सुध् य् उपास्य इति जाते । **अनचि च** ।८।४।४७। अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि । इति धकारस्य द्वित्वम् । **स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ** ।१।१।५६। आदेशः स्थानिवत्स्यात्

त्यादौ कार्यिनिमित्तयोर्यदाऽतिशयितसंनिधिर्विवक्ष्यते तदैव यण्भवतीति भावः । **अनचि च** । **यरो द्वे वेति** । 'यरोऽनुनासिके' इति सूत्राद्यरो वेति चानुवर्तते । 'अचो रहाभ्या'मिति सूत्रादचो द्वे इति च, तदाह—अचः पर-स्येत्यादि । एवं चात्र 'वा'ग्रहणानुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेः 'त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य' 'सर्वत्र शाकल्यस्य' 'दीर्घादाचार्याणा'-मिति च सूत्रत्रयं नारम्भणीयमिति भावः । अच इति किम् ?, 'तादात्म्य'मित्यादौ मस्य द्वित्वं मा भूत् । 'अनची'ति यदि पर्युदासः स्यात्ततो 'नञिवयुक्तमन्यसदृशे तथा ह्यर्थगति'रिति न्यायादज्भिन्नेऽच्सदृशे वर्णे हलीत्यर्थः स्यात्, ततो लाघवाद्धलीत्येव वदेत्, तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह—**न त्वचीति** । एवं चावसानेऽपि द्वित्वं भवति—वाक्क् वाक् ।

स्थानिवदादेशो । आदेशे कृते स्वरूपभेदात्स्थानिप्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्तावतिदेश आरभ्यते । 'अस्तेर्भूः' । आर्धधातुके विवक्षिते धात्वादेशो धातुवत् । तेन 'अचो य'-दित्यादिधातुप्रत्ययः—भव्यं बभूव । 'किमः कः' । अङ्गादेशोऽङ्गवत् । तेन इनादेशदीर्घस्मावाः । केन काभ्यां कैः । आदेशग्रहणं किमर्थम् ?, 'स्थानिव'दित्येतावतैव संबन्धिशब्द-महिम्ना तल्लाभात्, यथा 'पितृवदधीते' इत्युक्ते 'पुत्र' इति गम्यते इति चेदत्राहुः,—द्विविध आदेशः,—प्रत्यक्ष आनु-मानिकश्चेति । 'अस्तेर्भूः' इत्यादिः प्रत्यक्षः । 'तेस्तुः' इत्यादिस्त्वानुमानिकः । 'एरुः' इत्यत्र हि इकारेणेकारान्तः स्थानी अनुमीयते, उकारेण चोकारान्त आदेशः। तथाच 'तेस्तु'रिति फलितोऽर्थः, तत्रासत्यादेशग्रहणे प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यान्न त्वानुमानिकस्य । आदेशग्रहणसामर्थ्यात्तूभयपरिग्रहः, तेन पचत्वित्यादेस्तिङन्तत्वात्पदसंज्ञा सिध्यतीति । ननु 'एरु'-रित्यादि यथाश्रुतमेवास्तु, एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात्पदत्वं भविष्यतीति चेन्न; अर्थवत्येव स्थानादेशभावविश्रान्तेर्वा-च्यत्वात्तस्यैवाऽत्र प्रसङ्गाऽसंभवात् । तथाहि—'षष्ठी स्थानेयोगे'त्युक्तम् । स्थानं च प्रसङ्गः । स चार्थवतः, अर्थप्रत्ययार्थं शब्दप्रयोगात् । यद्यपि च्लेः सिजादावसंभवीदं, तथापि सति संभवे अर्थप्रयुक्त एव प्रसङ्गो ग्राह्य इत्यनेनैवादेशग्रहणेन ज्ञाप्यते । उक्तं च—'**सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते**' ॥ इति । पदमिहार्थवत्, पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । यद्यपि सर्वविकारे सुतरां नित्यत्वानुपपत्ति-

---

रुपास्य इति विग्रहः । 'कर्तृकरणे कृता बहुल'मिति समासः । 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रिति भिसो लुक् । 'सुधी उपास्य' इति स्थिते ईकारस्य यकार इत्यन्वयः । प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्येषु लक्षणा नाज्झलाविति सूत्रे प्रपञ्चिता । तत्स्फोरणाय ईकार उदाहृतः । ननु ईकारस्य वरलाः कुतो न स्युः, यण्त्वाऽविशेषादित्यत आह—**स्थानत आन्तर्यादिति** । तालुस्थानकत्वसाम्यादीकारस्य स्थाने स्थानेऽन्तरतम इति यकार एव भवति; न तु वरलाः, भिन्नस्थान-कत्वादित्यर्थः । अत एव 'यथासंख्यमनुदेशः समाना' मिति सूत्रे भाष्यं—किमिहोदाहरणम् ?। इको यणचि । दध्यत्र। मध्वत्र । नैतदस्ति । स्थानेऽन्तरतमेनाप्येतत्सिद्ध'मिति । 'स्थानेऽन्तरतम' इति सूत्रभाष्ये तु 'किमिहोदाहरणम् ?। इको यणचि । दध्यत्र । नैतदस्ति । संख्यातानुदेशेनाप्येतत्सिद्ध'-मित्युक्तम् । यथासंख्यसूत्रेणेत्यर्थः। नन्विह यण्शब्देन निरनुनासिका यवला रेफश्चेति चत्वारो गृह्यन्ते, यणो भाव्यमानतया तेन सवर्णानां ग्रहणाऽभावात् । गुणानामभेदकत्वेऽपि यवलाः षट् रेफश्चेति सप्त गृह्यन्ते । इक्शब्देन तु षट्षष्टिर्गृह्यत इति विषमसंख्याकत्वात्कथमिह यथा-संख्यसूत्रप्रवृत्तिरिति चेन्न, इक्त्वयण्त्वादिनाऽनुगतीकृतानां समत्वात् । ननु ऋऌवर्णाभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ ऌवर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसङ्ग इति न यथासंख्यसूत्रेण निर्वाह इति चेत्, शृणु—ऋत्वावच्छि-न्नस्य रेफो भवति, ऌत्वावच्छिन्नस्य लकारो भवतीति यथासंख्यसूत्राल्लभ्यते । ऋत्वजातिश्च न ऌवर्णेषु । ऌत्व-जातिश्च न ऋवर्णेषु । ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यविधिबलात्तु ऋत्वम् ऌकारे, ऌत्वमृकारे च आरोप्यते कार्यार्थम् । एवं च वास्तवमृत्वं ऌत्वं च आदायात्र यथासंख्यप्रवृत्तिर्निर्बाधेत्यास्तां तावत् ।

सुध् य् इति स्थिते इति । धकारस्य द्वित्वमिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । केन सूत्रेणेत्यत आह—**अनचि च** । 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वे'त्यतो 'यर' इति षष्ठ्यन्तं 'वे'ति चानुवर्तते । 'अचो रहाभ्यां द्वे' इत्यतोऽच इति पञ्चम्यन्तं 'द्वे' इति चानुवर्तते । न अच् अनच्, तस्मिन् अनचीति न पर्युदासः, तथा सति 'नञिवयुक्तमन्यसदृशे तथाह्यर्थगति'रिति न्यायेनाऽज्भिन्ने हलीत्यर्थः स्यात् । तथा सति लाघवाद्धलीत्येव वदेत् । रामादित्याद्यवसानेषु च द्वित्वं न स्यात् । अतोऽचि न भवतीत्यसमर्थसमासमाश्रित्य प्रतिषेधपरं वाक्यान्तरम् । तदाह—**अचः परस्ये-त्यादिना । इति धकारस्येति** । अनेन सूत्रेण धकारस्य द्विरुच्चारणमित्यर्थः । धकारस्य उकारादचः परत्वादच्प-रकत्वाऽभावाच्चेति भावः । ननु सुध् य् इत्यत्र ईकारस्थानिकस्य यकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वादच्परकत्वात्कथं धका-रस्य द्वित्वमिति शङ्कां हृदि निधाय तस्य स्थानिवद्भावप्रापकसूत्रमाह—**स्थानिवदादेशः** । गुरुस्थानापन्ने गुरुपुत्रादौ

न तु स्थान्यलाश्रयविधौ । अनेनेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाऽच्त्वमाश्रित्य 'अनचि चे'ति द्वित्वनिषेधो न शङ्क्योऽनल्विधाविति तन्निषेधात् ।

स्तथापीह विकार एव नास्तीति तात्पर्यम् । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥ अनल्विधाविति किम् ?। यश्चाला विधिः, यश्चालः परस्य विधिः, यश्चालो विधिः, यश्चालि विधिस्तत्र मा भूत्। तत्राऽला विधौ यथा—व्यूढोरस्केन । अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवदट्त्वमाश्रित्य 'अड्व्यवाये' इति णत्वं प्राप्तम् । अलः परस्य यथा—द्यौः, पन्थाः । इह हल्ङ्यादिलोपो न । अलो विधौ यथा—द्युकामः । 'लोपो व्योर्वली'ति लोपो न । न चोत्त्वविधिसामर्थ्याल्लोपो न भवेदिति शङ्क्यम्; 'द्युयान'मित्यादौ तस्य सावकाशत्वात् । अलि विधौ—यजेः क्तः । क इष्टः । 'हशि चे'त्युत्वं न । न चेह स्थानिवद्भावेन जातेप्युत्वे आद्गुणेऽवादेशे च कृते 'हलि सर्वेषा'मिति नित्यं लोपेन 'क इष्ट' इति रूपं सिध्यत्येवेति वाच्यम्; 'कयिष्ट' इति रूपान्तराऽसिद्धिप्रसङ्गात् । सिद्धान्ते तु 'भोभगोअघोअपूर्वस्ये'ति यस्य लोपविकल्पे 'क इष्टः' 'कयिष्ट' इति रूपद्वयमभ्युपगम्यते । अल् चेह स्थान्यवयव एव गृह्यते, तेन 'रामाये'त्यादौ 'सुपि चे'ति दीर्घः सिध्यति, तद्विधौ हि यञादित्वमाश्रितम् । यञ् चादेशावयवो न तु स्थान्यवयवः । तथा 'अरुदिता'मित्यादौ 'रुदादिभ्यः—' इति वलादिलक्षण इट् च सिध्यति । तदेतदाह—न तु स्थान्यलाश्रय इति । आश्रयणं चेह यथाकथञ्चिन्न तु प्राधान्येनैवेत्याग्रहः । तेन 'प्रपठ्ये'त्यत्र वलादि-

---

स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभो लोकतः सिद्धः । कुशादिस्थानापन्नेषु शरादिषु च वैदिकन्यायसिद्धः । इह तु शास्त्रे स्वं रूपं शब्दस्येति वचनात्स्थानिधर्मा आदेशेषु न प्राप्नुयुरिति तत्प्राप्त्यर्थं स्थानिवदादेश इत्यारब्धम् । 'स्थानं प्रसङ्ग' इत्युक्तम् । यस्य स्थानेऽन्यद्विधीयते तत्स्थानि । येन विधीयमानेन अन्यत्प्रसक्तं निवर्तते स आदेशः । स्थानिना तुल्यः स्थानिवत् । 'तेन तुल्य'मिति वतिप्रत्ययः । आदेशः स्थानिना तुल्यो भवति । स्थानिधर्मको भवतीति यावत् । अलिति वर्णपर्यायः । विधीयत इति विधिः=कार्यम् । अलाश्रयो विधिः अल्विधिः । न अल्विधिः अनल्विधिः । अलाश्रयभिन्ने कार्ये कर्तव्ये इति प्रतीयमानोऽर्थः । अलाश्रयकार्ये कर्तव्ये स्थानिवन्न भवतीति फलितम् । अलाश्रयेति सामान्यवचनात् अला विधिः, अलः परस्य विधिः, अलो विधिः, अलि विधिश्चेति सर्वसंग्रहः । अला विधौ यथा—व्यूढोरस्केन । अत्र 'विसर्जनीयस्य सः' इति विसर्गस्थानिकस्य सकारस्य विसर्गत्वमाश्रित्य अड्व्यवाय इति णत्वं प्राप्तं न भवति । अलः परस्य विधौ यथा—द्यौः । 'दिव औ'दिति वकारस्थानिकस्य औकारस्य स्थानिवद्भावेन हल्त्वात्ततः परस्य सोर्हल्ङ्यादिलोपः प्राप्तो न भवति । अलो विधौ यथा—द्युकामः । 'दिव उ'दिति वकारस्थानिकस्य उकारस्य स्थानिवद्भावेन वकारत्वात् 'लोपो व्योर्वली'ति लोपः प्राप्तो न भवति । अलि विधौ यथा—क इष्टः । यजेः क्तः । अत्र यकारस्थानिकसंप्रसारणस्य इकारस्य स्थानिवद्भावेन हश्त्वात् 'हशि चे'त्युत्वं प्राप्तं न भवति । अल् चेह स्थानिभूतः, स्थान्यवयवश्च गृह्यते । ततश्च आदेशस्य स्थानिभूतो योऽल्, स्थान्यवयवश्च योऽल्, तदाश्रयविधौ न स्थानिवदिति फलति । तत्र स्थानीभूताऽल्विधौ व्यूढोरस्केनेत्युदाहृतमेव । यथा वा—धिवि प्रीणन इति धातोर्लिटि प्रथमपुरुषस्य झेरन्तादेशे 'धिन्विकृण्व्योर च' इति विकरणस्य उकारस्य यणि वकारे सति तस्य स्थानिवद्भावेनार्धधातुकत्वात् स्वतो वलादित्वाच्च इडागमः प्राप्तो न भवति, वकारस्य स्थानिभूतो योऽल् उकारः, तदादेशं वकारमार्धधातुकत्वेनाश्रित्य प्रवर्तमानस्य इटः स्थान्यलाश्रयत्वात् । स्थान्यवयवालाश्रयविधौ यथा प्रतिदीव्य । इह क्त्वादेशस्य य इत्यस्य स्थानिवद्भावेन वलाद्यार्धधातुकत्वादिडागमः प्राप्तो न भवति । इडागमस्य वलादित्वविषये स्थान्यवयवभूतालाश्रयत्वात् । तदेतदाह—आदेशः स्थानिवत्स्यान्नतु स्थान्यलाश्रयविधाविति । स्थान्यलाश्रयेत्यत्र स्थानीति किम् ?। रामाय । इह 'सुपि चे'ति दीर्घस्य यञादिसुबाश्रयस्य आदेशगतयकाररूपालाश्रयत्वेऽपि तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवद्भावेन सुप्त्वं भवत्येव, दीर्घस्य आदेशगतयकाररूपालाश्रयत्वेऽपि स्थान्यलाश्रयत्वाऽभावात् । न च नीञ्धातोर्ण्वुलि अकादेशे वृद्धौ नै–अक इति स्थिते ऐकारस्य स्थानिवद्भावेन ईकारधर्मकत्वादायादेशो न स्यात्, ईकारस्य आयादेशाभावादिति वाच्यम्, इह हि स्थानिप्रयुक्तं यत् कार्यं शास्त्रीयं तदेवातिदिश्यते । ईकारस्य च आयादेशभावो न शास्त्रविहित इति न तस्य ईकारस्थानिके ऐकारे अतिदेश इत्यास्तां तावत् । अनेनेति । उदाहृतेन स्थानिवत्सूत्रेण इह=सुध् य् इत्यत्र ईकारस्थानिकस्य यकारस्य स्थानिवद्भावेन अच्कार्यकारित्वमाश्रित्य अचि न द्वित्वमित्यर्थकेन अनचीत्यनेन धकारस्य द्वित्वनिषेधो न शङ्कनीय इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—अनल्विधाविति तन्निषेधादिति । स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः । यकारादेशस्थानीभूतो योऽल् ईकारः, तद्गतमच्त्वं यकारे आश्रित्य प्रवर्तमानस्य यकारद्वित्वनिषेधस्य स्थान्यलाश्रयत्वादिति भावः ।

नन्तु सुध् य् इत्यत्र मास्तु स्थानिवदिति सूत्रेण स्थानिवद्भावः । तदुत्तरसूत्रेण तु स्थानिवत्त्वं स्यादेवेति शङ्कामुद्भावयिष्य-

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ।१।१।५७। अल्विध्यर्थमिदम् । परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात्स्थानि-भूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये । इति (यणः) स्थानिवद्भावे प्राप्ते– ।

लक्षण इण्न ॥ **अचः परस्मिन्पूर्वविधौ** । अचः किम् ? । आगत्य । 'वा ल्यपी'त्यनुनासिकलोपस्तुकि कर्तव्ये न स्थानिवत् । परस्मिन् किम् ? । आदीध्ये । नित्यत्वादिट्, एत्वम्, तच्च न परनिमित्तम्, तेन 'यीवर्णयो'रिति लोपे कर्तव्ये तन्न स्थानिवत् । पूर्वविधौ इति किम् ?, नैधेयः । निपूर्वाद्धाञः 'उपसर्गे घोः किः' 'आतो लोपः', 'द्व्यचः' 'इतश्चानिञः' इति ढक् । आकारस्य स्थानिवत्त्वे तु त्र्यच्त्वव्यपदेशेन द्व्यच्त्वं विरुद्धत्वाद्बाध्येत । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते । नन्वेवमपि विधिग्रहणं व्यर्थम्, पूर्वस्येति षष्ठ्या कार्ये कर्तव्ये इत्यर्थस्याक्षेप्तुं शक्यत्वादिति चेन्न; पूर्वस्य विधिः, पूर्वस्माद्विधिरिति समासद्वयलाभार्थं विधिग्रहणात् । यद्यप्यत्र पञ्चमीसमासपक्षो मूले नोक्तः, तथापि 'पूर्वस्मा-दपि विधौ स्थानिवद्भाव' इति पक्षे तु 'अड्व्यवाये' इत्येवात्र णत्वमिति 'पद्'व्यादिप्रघट्टके स्वीकृतः सः । **अल्विध्य-र्थमिदमिति** । तेन 'वव्रश्चे'त्यत्र वस्य सम्प्रसारणं न, उरदत्वस्य स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणतया 'न सम्प्रसारणे' इति निषेधात् । न चोरदत्त्वं परनिमित्तं नेति वाच्यम्, अङ्गाक्षिप्ते प्रत्यये परे तद्विधानात् । पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधि-रिति पञ्चमीसमासपक्षस्य तु प्रयोजनम्–तन्वन्ति, तन्वते । इह यणादेशस्य स्थानिवद्भावाच्चेट् । अत्र हि 'तनित्यङ्ग' निमित्तम्, तच्च स्थानिभूतादुकारात्पूर्वमिति । नन्विदं न प्रयोजनम्, बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वादिडागमस्यात्राऽप्रस-क्तेः । न च 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधः । 'यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वाऽचोरानन्तर्य'मिति हरदत्तादिमते निषेधप्रवृत्तावपि 'उत्तरकार्ये यत्राच आनन्तर्यमाश्रितं तत्र बहिष्प्रकृतिर्नेति' कैयटमते तदभावात् । न चैवमपीपचन्निति प्रयोजनं भवत्येव, इह हि अन्तेरकारस्य चङ्कारस्य च 'अतो गुणे' इति पररूपे तस्य च परादिवद्भावाज्झ्ग्रहणेन ग्रहणे सति 'सिजभ्यस्ते'ति जुस् प्राप्नोति, णिलोपस्य एकादेशस्य वा स्थानिवद्भावान्न भवतीति वाच्यम्, वेत्तेर्हि लङ्येवानन्तरो झिः सम्भवतीति तत्साहचर्याद्भ्यस्तादपि लङ एव झेर्जुस्विधानात् । न च सिचा साहचर्याल्लुङ एव ग्रहणमस्त्विति शङ्क्यम्, 'विप्रतिषेधे पर'मिति परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वात् । न चैवमपि 'अदभ्यस्ता'दित्यदादेशस्य निवारणाय पञ्चमी-समासपक्ष आवश्यक इति वाच्यम्, चङ्कारस्य अन्तेरकारेण च 'अतो गुणे' इति पररूपे कृते झस्याभावाददादेशा-प्रसक्तेः । अत्र त्वेकादेशस्य परादिवद्भावाज्झ्ग्रहणेन ग्रहणं न भवति; अल्विधौ अन्तादिवद्भावाऽप्रवृत्तेः । अन्यथा

तथाविधमुत्तरसूत्रमाह–**अचः परस्मिन्** । स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह–**अल्विध्यर्थमिति** । अलाश्रयविधावपि स्थानिवद्भावार्थमित्यर्थः । तेन वव्रश्चेति सिध्यति । 'ओ व्रश्चू च्छेदने' । लिटि तिपि णलि द्वित्वम् । 'लिट्यभ्यासस्ये'ति अभ्यासे रेफस्य सम्प्रसारणम् । ऋकारः । पूर्वरूपम् । उरदत्वम् । रपरत्वम् । हलादिश्शेषः । तत्रा-भ्यासे वकारस्य पुनः सम्प्रसारणं न, ऋकारस्थानिकस्य उरदत्वस्य स्थानिवद्भावेन सम्प्रसारणतया 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधात् । पूर्वसूत्रेण त्वत्र स्थानिवद्भावो न सम्भवति—सम्प्रसारणनिषेधस्य स्थान्यलाश्रयत्वा-दिति भावः । पूर्वसूत्रादिह स्थानिवदादेश इत्यनुवर्तते । अच इत्येतदादेश इत्यनेनान्वेति–अच आदेश इति । पर-स्मिन्निति सति सप्तमी । ततश्च परनिमित्तक इति लभ्यते । तच्चादेशविशेषणम् । तदाह—**परनिमित्तोऽजादेश इति** । विधीयत इति **विधिः**=कार्यम् । पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः । पूर्वत्वं च यद्यपि सावधिकम्, त्रयं चात्र संनि-हितं–स्थानी आदेशः परनिमित्तं चेति । तत्र स्थानी तावन्नावधिर्भवितुमर्हति, तस्यादेशेनापहारात् । नाप्यादेशः, नापि परनिमित्तम्, वैयाकरण इत्यत्र इकारस्थानिकयणादेशात्तत्परनिमित्तादाकाराच्च पूर्वस्य न य्वाभ्यामित्यैकारस्य आयादेशे कर्तव्ये यणादेशस्य स्थानिवद्भावेनाऽच्त्वापत्तेः । तथापि स्थान्यपेक्षयैवाऽत्र पूर्वत्वं विवक्षितं, स्थानिनि आदेशे-नापहृतत्वेऽपि भूतपूर्वगत्या तत्पूर्वत्वस्य सम्भवात् । तदेतदाह—**स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेनेत्यादि** । अत्र स्था-निनि सति यद्भवति तदादेशेऽपि भवति, यन्न भवति तदादेशेऽपि न भवतीत्येवमशास्त्रीयस्यापि कार्याऽभावस्य अति-देशो भवति । तत्राद्ये वव्रश्चेत्युदाहृतमेव, तत्र 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारण'मिति निषेधकार्यस्य शास्त्रीयत्वात् । द्वितीये तु गणयतीत्युदाहरणम् । गण संख्यान इति चुरादौ अदन्तधातुः । तस्माण्णिच् । अतो लोपः । तिप् शप् णेर्गुणः, अया-देशः । गणयतीति रूपम् । अत्र णिचि परत उपधाभूतस्य गकारादकारस्य 'अत उपधायाः' इति न भवति, प्रकृत-सूत्रेणाऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् । अकारे स्थानिनि सति गकारादकारस्य उपधात्वभङ्गादुपधावृद्धिर्न प्रवृत्तिमर्हति । वृद्ध्य-भावस्याशास्त्रीयत्वेऽपि अल्लोपे अतिदेशात् । न चात्र गकारादकारस्य स्थान्यकारान्न पूर्वत्वम्, णकारेण व्यवधाना-दिति वाच्यम्, पूर्वत्वं ह्यत्र व्यवहिताऽव्यवहितसाधारणम्, उत्तरसूत्रे स्वरे निषेधाल्लिङ्गात् । तच्च तत्रैव स्पष्टीभविष्य-तीत्यलम् । **इति यण इति** । अनेन सूत्रेण सुध् य् इत्यत्र धकारस्य द्वित्वनिषेधे कर्तव्ये ईकारस्थानिकस्य यकारस्य स्थानिवद्भावे प्राप्ते तत्प्रतिषेधसूत्रमारभ्यत इत्यर्थः ।

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ।१।१।५८। पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् । इति स्थानिवद्भावनिषेधः ।

'अग्नजे इन्द्र'मित्यादौ सवर्णदीर्घो दुर्वार एव स्यात् । अस्तु वा पराद्विवद्भावस्तथापि ऋकारस्य अत्त्यादित्यदादेशो कर्तक्षोऽन्त्यादेशो न स्थानिवत्, अल्विधित्वात् । तस्मात्पञ्चमीसमासपक्षो निरर्थक एवेति चेदत्राहुः-पञ्चमीसमासप्रयोजनतया अपीपचन्नित्युदाहरतो भाष्यतस्तु नेह साहचर्यं नियामकतया संमतम् । 'द्विस्त्रिश्चतुर्-' इति सूत्रे कृत्वोर्थग्रहणाज्ज्ञापकात्साहचर्यं न सर्वत्राश्रीयते । एवं च भवतेर्यङ्लुकि अभ्यस्ताश्रयस्य जुसः प्रवृत्त्या 'अबोभूवु'रिति रूपं सिध्यति, 'आतः' इति नियमस्य सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुसप्राप्तस्तन्मात्रपरतया माधवादिभिर्व्याख्यातत्वात् । अत एव 'अभ्यस्ताश्रयो जुस्, नित्यत्वाद्वुक्, अबोभूवुः', इति मूले यङ्लुक्यन्तेवक्ष्यते । तथा चाऽपीपचन्नित्येतत्सिद्धये पञ्चमीसमासपक्ष आश्रयणीय इति । अन्ये त्वाहुः-पञ्चमीसमासपक्षप्रयोजनतया भाष्ये 'बेभिदिता' 'माथितिकः' इत्यस्याप्युदाहृतत्वाद्य तस्य वैयर्थ्यशङ्का कार्या । यद्यपि यङोऽकारलोपस्य स्थानिवद्भावं विनापि 'एकाच उपदेशेऽनुदात्ता'दित्यत्र विहितविशेषणाश्रयणादेव इण्निषेधाप्रवृत्तौ भिदेर्यङन्तात्तृचि'बेभिदिते'ति रूपं सुसाधम्, तथापि 'माथितिक'इत्यादिसिद्ध्यर्थं स पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । न च मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्रापि 'तदस्य पण्य' मिति ठकि इकादेशे च कृते 'यस्येति चे'ति लोपात् 'इसुसुक्तान्तात्-' इति इकः स्थाने प्रसज्यमानो यः कादेशः सोऽप्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावं विनैव सुपरिहरः,, 'ठस्येकः' इत्यत्र 'स्थान्यादेशयोरकार उच्चारणार्थः' इत्यभ्युपगमे अल्विधित्वेन स्थानिवद्भावाऽप्रवृत्त्या ठस्थानिक इकादेशश्चो न भवतीति कादेशाऽप्रसक्तेर्माथितिक इति रूपसिद्धौ किमनेन पञ्चमीसमासपक्षाश्रयणेनेति वाच्यम्, मथितशब्देः क्विपि टिलोपणिलोपयोर्वेरपृक्तलोपे च-मथित्, तेन चरति माथितिक इत्यत्र 'चरति' इति ठकि तस्येकादेशसिद्धये तत्पक्षस्यावश्यकत्वात् । न ह्यत्र स्थानिवद्भावं विनापि इकादेशापवादः कादेशः सुपरिहरः, नाप्येतादृशकल्पनायां मानाऽभावः शङ्क्यः, 'माथितिक' इति भाष्योदाहरणस्यैव मानत्वादिति । स्यादेतत्,-पूर्वत्वस्य सावधित्वेन संनिहितस्यैवावधित्वमुचितं, संनिहितं चेह त्रयं,---स्थानी आदेशो निमित्तं च, तत्र तावत्स्थानी नाऽवधिः । तस्यादेशेनापहारात् । नाप्यादेशनिमित्ते, 'वैयाकरण' इत्यत्रैकारस्यायादेशापत्तेरित्याशङ्क्याह—**अचः पूर्वत्वेन दृष्टस्येति** । पूर्वत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमिति भावः ॥ **न पदान्त** । पदान्तादीनां चरन्तानां द्वन्द्वः, ततो 'विधि'शब्देन कर्मषष्ठ्यन्तस्य समासः । विधिशब्दश्च भावसाधनो-विधानं विधिरिति । स च द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकं संबध्यते । **पदस्य चरमावयव इति** । वृक्षं वेतीति वृक्षवीः, वृक्षं वातीति वृक्षवाः । तमाचष्टे वृक्षवयति । ततो विच् । वृक्षव् । इह 'लोपो व्योर्वली'ति वलोपो न, टिलोपस्य णिलोपस्य वा स्थानिवत्त्वात् । न च 'सुबन्ताणि'-जिति हरदत्तादिसते अन्तर्वर्तिसुपा पदत्वात् 'न पदान्ते'ति निषेधः शङ्क्यः, विधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्वात् । 'पदान्तस्य स्थाने विधौ ने'ति व्याख्याने तु 'न पदान्ते'ति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपः स्यादेवेत्यादि मनोरमायां स्थितम् । **द्विर्वचनादौ चेति** । यलोपादय आदिशब्दार्थाः । 'वरे' इति तु वरे योऽजादेशः स न स्थानिवदिति

न पदान्तद्विर्वचन । 'स्थानिवदादेश' इति 'अचः परस्मि'न्निति चानुवर्तते । परनिमित्तकोऽजादेशो न स्थानिवदित्यन्वयः । पदान्तश्च द्विर्वचनं च वरे च यलोपश्च स्वरश्च सवर्णश्च अनुस्वारश्च दीर्घश्च जश्च चर्चेति द्वन्द्वः । तेषां विधयः=विधानानि । कर्मणि षष्ठ्या समासः । ततश्च पदान्तादिषु विधेयेषु इति लभ्यते । वर इत्यनेन वरे योऽजादेशः स विवक्षितः । आर्षो द्वन्द्वः । सप्तम्या अलुक्च । विधिशब्दः प्रत्येकमन्वेति—पदान्तविधौ द्विर्वचनविधावित्यादि । पदस्यान्तः=चरमावयवः । पदान्तस्य विधाने=पदान्तकर्मके विधाने । पदस्य चरमावयवे कार्ये द्विर्वचनादौ च कार्ये इति यावत् । तदाह—**पदस्य चरमे**त्यादिना । पदान्तस्य स्थाने विधाविति तु न व्याख्यातम्, तथा सति एषो यन् हसतीत्यसिद्धेः । तथाहि—एषः यन् इति छेदः । इण्धातोर्लटः शतरि शपि लुकि इकारस्य इणो यणिति यण् । अत्र एतत्तदोरिति सुलोपो न भवति, तस्य हलि परतो विधानात्, इह च तस्मिन् कर्तव्ये इकारस्थानिकस्य यकारस्य स्थानिवद्भावेनाऽच्त्वात् । नच न पदान्तेति निषेधः शङ्क्यः, यो विधीयमानः पदस्य चरमावयवः संपद्यते तत्रैव तन्निषेधात्, इह च विधेयस्य सुलोपस्य पदानवयवत्वात् । 'पदान्तस्य स्थाने विधा'विति व्याख्याने तु इह यकारस्य स्थानिवद्भावो न सिध्येत्, लोपस्य पदान्तसकारस्य स्थाने विधानात् । अत्र हशि चेत्युत्वे तु कर्तव्ये यकारो न स्थानिवद्भवति, उकारस्य विधीयमानस्य पदचरमावयवत्वात् । एवं च पदान्तविधावित्यस्य एषो यन्नित्येतदुत्वविषये उदाहरणम् । सुलोपविषये तु प्रत्युदाहरणमिति भाष्ये स्पष्टम् । भाष्यप्रदीपोद्द्योते स्पष्टतरमेतत् । **पदान्तविधौ** कानि सन्तीत्याद्युदाहरणमनुपदमेव मूले स्पष्टीभविष्यति । **द्विर्वचने** सुध् य् इत्युदाहरणम् । नचेह द्वित्वे कर्तव्ये यकारस्य स्थानिवद्भावविरहेऽपि तन्निषेधे स्थानिवद्भावः स्यादेवेति वाच्यम्, अनचि चेति द्वित्वस्याऽनैमित्तिकतया

व्याख्येयम् । सहविवक्षाभावेऽपि निपातनाद्द्वन्द्वः सप्तम्यलुक्च ।

अथोदाहरणानि-पदान्ते-कानि सन्ति, कौ स्तः । इह यणावादेशयोः कर्तव्ययोः श्नसोरल्लोपो न स्थानिवत् । न चैकारौकारयोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वविरहादेवाल्लोपो न स्थानिवदिति वाच्यम्, 'वाक्यादपोद्धृत्य पदानि संस्क्रियन्ते' इति पक्षे स्थानिभूतादचः पूर्वत्वस्य सत्त्वात् । यद्वा गोऽचः गोचेत्यादावोकारस्यावङि कर्तव्ये 'अचः' इत्यल्लोपो न स्थानिवदिति उदाहार्यम् । अत्र हि लोपस्थान्यकारात्पूर्वत्वेन दृष्टत्वादोकारस्य । द्विर्वचने-सुद्ध्युपास्यः । 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधाद्बहिरङ्गपरिभाषाऽत्र न प्रवर्तते, स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्याच्च । एवं कचिदन्यत्राप्यूह्यम् । वरे-यायावरः । यातेर्यङन्तात्‌यश्च यङ इति वरच् । 'अतो लोपः' । स च 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् । यलोपे-यातिः । यातेर्यङन्तात् क्तिच् । अतो लोपः । यलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः । यलोपः । न च पुनरालोपः शङ्क्यः । विणो लुङ्न्यायेन आलोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च । ननु यदि यलोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि कथं-वाय्वोरिति ? । उच्यते-'असिद्धं बहिरङ्ग'मिति यणोऽसिद्धत्वान्न यलोपः । न च 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधः, अन्तरङ्गकार्ये अच आनन्तर्यं यत्र तत्रैव तदभ्युपगमात् । किं चात्र 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिव'दिति वार्तिकमस्ति । तेनाऽन्यः स्थानिवदेव भवतीति न दोषः । स्वरे-चिकीर्षकः । ईकारस्य 'लिति' त्युदात्तत्वे कर्तव्ये सनोऽतो लोपो न स्थानिवत् । न च 'लिति' त्यारम्भसामर्थ्यं, 'कारक' इत्यादौ सावकाशत्वात् । सवर्णानुस्वारयोः-शिण्ढि । श्नसोरल्लोपो न स्थानिवत् । यद्यप्यनुस्वारो न स्थानिभूतादचः पूर्वं इति तस्य परसवर्णे कर्तव्येऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वप्रसङ्ग एव नास्ति, तथापि स्थानिद्वारानुस्वारोऽपि दृष्ट इत्यस्त्येव तत्प्रसङ्ग इत्याहुः । ननु सवर्णग्रहणमात्रेणानुस्वारोऽप्याक्षेप्तुं शक्यत इति किमनेन पृथगनुस्वारग्रहणेन ? । सत्यम् । पृथग्ग्रहणाभावे यत्र परसवर्णस्तत्रैवेति संभाव्येत । तथा च यत्र न परसवर्णप्रसङ्गः 'शिंषन्ती'त्यादौ तत्र स्थानिवद्भावं निषेद्धुमनुस्वारग्रहणम् । एवं यत्र वरे अजादेशस्य प्रसङ्गो नास्ति यातिरित्यादौ तत्र यलोपे स्थानिवद्भावं निषेद्धुं वरेग्रहणात्पृथग्यलोपग्रहणं कृतमिति ज्ञेयम् । दीर्घे-प्रतिदीव्ना, प्रतिदीव्ने । 'हलि चे'ति दीर्घे कर्तव्येऽल्लोपो न स्थानिवत् । यणादेशस्तु स्थानिवद्भवत्येव । 'लोपाजादेश एव न स्थानिव'दित्युक्तत्वात् । तेन 'हलि च' 'उपधायां चे'ति दीर्घाप्रवृत्त्या किर्योः गिर्योः विव्यतुरित्यादि सिद्धम् । जशि-सग्धिश्च मे । अदनं ग्धिः । तत्र अदेः क्तिनि 'बहुलं छन्दसि' इति घस्लादेशः, 'घसिभसोर्हलि चे'त्युपधालोपः । 'झलो झलि' इति सलोपः । 'झषस्तथोः' इति धत्वम् । घस्य 'झलां जश्झशी'ति जश्त्वे कर्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत् । 'समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु' इति सः । समाना ग्धिः-सग्धिः ।

तद्विषये यकारस्थानिवद्भावस्यानपेक्षितत्वेन तत्र तन्निषेधस्य वैयर्थ्यापत्त्या द्विर्वचनशब्देनात्र अचि नेति द्वित्वनिषेधस्यैव विवक्षितत्वादिति भावः । वरे यथा—यायावरः । 'यश्च यङ' इति याधातोर्यङन्ताद्वरच् । 'सन्यङो'रिति द्वित्वम् । यायाय वर इति स्थिते अतो लोप इति यङोऽकारस्य लोपः । 'लोपो व्यो'रिति यकारलोपः । अत्र अजार्धधातुकमाश्रित्य 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत् । यलोपे यथा—यातिः । याधातोर्यङि द्वित्वं । क्तिच् । यायाय ति इति स्थिते-अतो लोपः । 'लोपो व्यो'रिति यलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः । लोपो व्योरिति यलोपः । यातिरिति रूपम् । अत्र अल्लोपो यलोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् । न च वाय्वोरित्यत्रापि लोपो व्योरिति यलोपे कर्तव्ये उकारादेशस्य वकारस्य स्थानिवत्त्वनिषेधः स्यादिति वाच्यं, स्वरदीर्घयलोपेषु लोप एवाजादेशो न स्थानिवदिति वार्तिके परिगणनात्, इह च वकारस्य लोपरूपत्वाऽभावात् । स्वरविधौ यथा—चिकीर्षकः । चिकीर्ष इति सन्नन्तात् ण्वुल् । अकादेशः । सनोऽकारस्य अतो लोपः । अत्र ईकारस्य लितीत्युदात्तत्वे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत् । यद्यपि ईकारोऽल्लोपस्थानीभूतादकारान्नाव्यवहितपूर्व इति स्थानिवद्भावस्य प्राप्तिरिह नास्ति, तथाप्यस्मादेव ज्ञापकात् पूर्वसूत्रे पूर्वत्वं व्यवहिताव्यवहितसाधारणम् । तत्प्रयोजनं तु पूर्वसूत्र एवोक्तम् ।

सवर्णविधौ यथा—शिण्ढि । शिष् इति धातो रौधादिकाल्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम् । सिप् श्नम् । शिनष् सि । हित्वम् । धित्वम् । ष्टुत्वम् । षस्य जश्त्वं डकारः । शिनड्ढि । श्नसोरल्लोपः । नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारः । अनुस्वारस्य ययीति तस्य परसवर्णो णकारः । शिण्ढि इति रूपम् । अत्र परसवर्णे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत् । वस्तुतस्तु सवर्णविधौ नेदमुदाहरणम् । श्नमकारस्य लोपोऽत्र अजादेशः । तत्स्थानीभूतः श्नमकार एव । तस्मिन् सति नकारस्यानुस्वारप्रसक्तिरेव नास्ति । तथा चानुस्वारस्य स्थानीभूतादचः पूर्वत्वेन कदाप्यदृष्टत्वात्तस्य परसवर्णे कर्तव्ये अचः परस्मिन्नित्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं न प्रसक्तमिति किं तत्प्रतिषेधेन ? । यत्तु तत्त्वबोधिन्याम्—अनुस्वारस्य स्थानिभूतो नकारः श्नमकारात् पूर्वत्वेन दृष्ट इति तत्स्थानिकानुस्वारस्यापि तत्पूर्वत्वेन दृष्टत्वं, स्थानिद्वारापि पूर्वत्वाभ्युपगमादित्युक्तम् । एवं सति तितउमाचष्टे तितापयतीत्यत्र पुगागमो न स्यात् । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच् ।

झलां जश् झशि ।८।४।५३। स्पष्टम् । [झलां स्थाने जशादेशः स्याज्झशि परतः]। इति धकारस्य दकारः।
अदर्शनं लोपः ।१।१।६०। प्रसक्तस्याऽदर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ।

न चात्र सलोपे धत्वे च कर्तव्ये पूर्वस्मादपीति स्थानिवद्भावात्सग्धिरिति रूपं न स्यादिति शङ्क्यम्; पञ्चमीसमासपक्षस्याऽनित्यत्वात् । तत्र 'निष्ठायां सेटी'ति लिङ्गात् । तथाहि-तत्र 'सेटी'ति पदं न तावदनिड्व्यावृत्त्यर्थम्, णिजन्तात्तदसंभवात् । ननु 'संज्ञपितः पशु'रित्यत्र 'यस्य विभाषे'ति इण्निषेधे संभवत्येवानिट्त्वं, 'सनीवन्त'ेति विकल्पितेट्त्वादिति चेन्न; 'यस्य विभाषे' त्यत्र 'एकाचः' इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा 'दरिद्रित' इति इण्न स्यात्, तत्र 'तनिपतिदरिद्रातिभ्यः' इति वार्तिकेन सनो विकल्पितेट्त्वात् । तस्मात्कालावधारणार्थं सेड्ग्रहणम् । इटि कृते णिलोपो न तु ततः प्रागिति । अन्यथा 'कारित'मित्यादौ णिलोपे कृते 'एकाच उपदेशे'इति इण्निषेधः स्यादिति । यदि तु पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वं तर्हि णिचा व्यवधानान्निषेधप्राप्तिरेव नास्तीति 'सेटी'त्यनर्थकं सत्तस्याऽनित्यतां ज्ञापयतीति स्थितम् । ननु जश्त्वविधौ यदि स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि 'पट्व्यती'त्यत्रान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाज्जश्त्वं स्यात् । मैवम् । 'इष्टव'दित्यतिष्टया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधाज्जश्त्वाऽप्रवृत्तेः । **चरि**—जक्षतुः, जक्षुः । घसेर्लिटि अतुस् उस् च । 'गमहने'त्युपधालोपः । 'खरि चे'ति चर्त्वं प्रति न स्थानिवत् । भाष्ये तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दित्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । तद्रीत्या तु सलोपे धत्वे च कर्तव्ये स्थानिवद्भावशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् ।

अदर्शनं लोपः। अत्र दृशिर्ज्ञानसामान्यवचनः। दर्शनं ज्ञानं। तदिह शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दविषयकं सच्छ्रवणं संपद्यते । तच्च श्रोतृव्यापारः, तन्निषेधोऽश्रवणम् । नन्वेवं 'लोपो व्योर्वली'त्यादौ वकारयकारौ न श्रोतव्याविति श्रोतृव्यापार एव निषिध्येत, प्रयोक्तृव्यापार उच्चारणमनिषिद्धं स्यात् । अत्राहुः—असति च श्रवणे उच्चारणमनर्थकमेवेति सामर्थ्याच्छ्रवणनिषेधे तद्धेतुभूतमुच्चारणमपि निषिद्धं भवतीति । **प्रसक्तस्येति**। इह 'स्थाने' इत्यनुवर्तनादेतल्लभ्यते।

इष्टवद्भावादुकारस्य टेरिति लोपः। अचो ञ्णितीति तकारादकारस्य वृद्धिराकारः। पुगागमः। तितापीत्यस्मात् लट् तिप् शप् । गुणः । अयादेशः । तितापयतीति रूपम् । अत्र अचो ञ्णितीति वृद्ध्या लब्धस्य आकारस्य पुगागमे कर्तव्ये उकारलोपस्य स्थानिवद्भावे सति उकारेण व्यवधानेन णिपरकत्वाऽभावात्पुगागमो न स्यात् । आकारस्य लोपस्थानिभूतादुकारात्पूर्वत्वस्य स्वतोऽभावेऽपि स्थानिद्वारा सत्त्वादिति **सिद्धान्तरत्नाकरे** दूषितम् । प्रौढमनोरमाव्याख्याने तु शब्दरत्ने पादमाचष्टे पादयति, ततः क्विप् पात् हसतीत्यादौ 'झयो हः' इति पूर्वसवर्णे कर्तव्ये पूर्वस्मात्परस्य विधिरिति पञ्चमीसमासप्राप्तस्थानिवद्भावनिषेधार्थमिह सूत्रे सवर्णग्रहणमिति प्रपञ्चितम् । **अनुस्वारविधौ** यथा—शिंषन्ति । शिष्धातोर्लटि झिः । झोऽन्तः । श्नसोरल्लोपः । नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारः । शिंषन्ति । इह तु न परसवर्णः, षकारस्य यय्त्वाभावात् । अत्र अनुस्वारे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत् । अत्र **दीर्घविधौ** यथा-प्रतिदीव्ना। हलि चेति दकारादिकारस्य दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत् । **जश्विधौ** यथा—'सग्धिश्च मे' । अद भक्षणे क्तिन् । बहुलं छन्दसीति घस्लादेशः । 'घसिभसोर्हलि च' इत्युपधालोपः । 'झलो झली'ति सलोपः । झषस्तथोरिति तकारस्य धत्वम् । 'झलाञ्जश् झशि' इति जश्त्वेन घकारस्य गकारः । समाना ग्धिः=अदनं-सग्धिः । समानस्य छन्दसीति सभावः । अत्र जश्त्वे कर्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत् । **चर्विधौ** यथा—जक्षतुः। घसेर्लिटि अतुस् । द्वित्वम् । 'हलादिश्शेषः' 'अभ्यासे चर्चे'ति जश्त्वम् । 'कुहोश्चुः' इति जकारः । 'गमहने'त्युपधालोपः । 'खरि च' इति चर्त्वे ककारः । 'शासिवसी'ति षः । अत्र चर्त्वे कार्ये उपधालोपो न स्थानिवत् । भाष्ये तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दित्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुसारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । किञ्च 'दीर्घादाचार्याणा'मित्युत्तरम्—'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' 'वा पदान्तस्य' 'तोर्लि' 'उदस्थास्तम्भोः पूर्वस्य' 'झयो होऽन्यतरस्यां' 'शश्छोऽटी'ति षट्सूत्रीपाठोत्तरं 'झलाञ्जश् झशि' 'अभ्यासे चर्च' 'खरि च' 'वावसाने' 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' इति पञ्चसूत्रीपाठ इति 'हलो यमां यमि' इति सूत्रस्थभाष्यसंमतः सूत्रक्रमः । 'एवं च 'शिण्ढी'त्यत्र न परसवर्णप्रसक्तिः । परसवर्णे कर्तव्ये षकारस्थानिकस्य जश्त्वस्यासिद्धत्वेन यय्परकत्वाऽभावादिति सर्वथापि सवर्णविधौ शिण्ढीति नोदाहरणमित्यास्तां तावत् ।

इति स्थानीति । अनेन सूत्रेण सुध् य् इत्यत्र द्वित्वनिषेधे कर्तव्ये यकारस्य स्थानिवत्त्वनिषेध इत्यर्थः । एवं चाच्परकत्वाभावेन अनचि चेति निषेधाभावाद्धकारस्य द्वित्वं निर्बाधमिति भावः । तथाच सुध् ध् यिति स्थितम् ।

झलाञ्जश् झशि । स्पष्टमिति । झलां स्थाने जश् स्यात् झशि परत इति स्पष्टार्थकम् । तत्र न किञ्चिद्व्याख्यातव्यमस्ति, पदान्तस्यानुवृत्त्यभावादित्यर्थः । **इति धकारस्येति** । प्रथमधकारस्येत्यर्थः । **दकार इति** । स्थानत आन्तर्यादिति भावः ।

सुद् ध् य् इत्यत्र यकारस्य संयोगान्तलोपं शङ्कितुं लोपसंज्ञासूत्रमाह—**अदर्शनं लोपः** । शब्दानुशासनप्रस्ताव-

संयोगान्तस्य लोपः ।८।२।२३। संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् । इति (य)लोपे प्राप्ते–। *** यणः प्रतिषेधो वाच्यः** । *** यणो मयो द्वे वाच्ये** । 'मय' इति पञ्चमी 'यण' इति षष्ठीति पक्षे यकारस्यापि द्वित्वम् । तदिह यकारधकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि ।

प्रसक्तस्येति किम् ? दधि मध्वित्यादौ तुगागमो मा भूत् । अस्ति हि तत्र क्विपोऽदर्शनम्, तच्च लोप इति प्रसक्त-विशेषणाभावे प्रत्ययलक्षणेन तुक् स्यादेवेति दिक् । **संयोगान्तस्य । तदन्तस्येति** । अलोऽन्त्यस्ये'ति परिभाष-येति भावः । यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिलाभात्संयोगस्येत्येव सूत्रयितुमुचितं तथापि 'प्रत्येकं संयोगसंज्ञे'ति पक्षे 'दृषत्करोती'त्यादौ लोपं वारयितुं संयोगावन्तौ यस्येति द्विवचनान्तेन समासलाभार्थमन्तग्रहणमिति मनोरमायां स्थि-तम् । 'संयोग' इति महासंज्ञाकरणसामर्थ्यादेकस्य संयोगसंज्ञा न भविष्यतीति अन्तग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यम् । **यणः प्रतिषेध इति** । वाचनिकमिदम् । यद्वा वाच्यो=व्याख्येयः । व्याख्या च द्वेधा, 'झलो झली'त्यतो झल्ग्रहणमपकृष्य झल एव लोपो विधीयत इति, अन्तरङ्गे लोपे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वा । न च षाष्ठी परिभाषा त्रैपा-दिकमन्तरङ्गलोपं न पश्यतीति वाच्यम्; कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् । न च 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधः, उत्तरकाल-प्रवृत्ते लोपेऽजानन्तर्याभावात् । तदुक्तम्–'संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः' । 'न वा झलो लोपात्' 'बहिरङ्गलक्षणत्वा-द्वे'ति । **चत्वारि रूपाणीति** । इह धकारस्य द्वित्वे जश्त्वे च कृते 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति जशोऽसिद्धत्वाभावेन लक्ष्यभेदात्पुनर्दकारे द्वित्वप्रवृत्तौ रूपाधिक्यमस्ति । अत्र केचिदाहुः–'उकारात्परस्य यरो द्वित्वे कृते पुनरुकारात्परस्य यरो द्वित्वं न भवति, निमित्तभेदाभावादित्याशयेनेदमुक्तमिति । तेषां तु तुदादिगणे 'वव्रश्चे'त्यत्र उरदत्त्वस्य, अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाच्च संप्रसारणे इति वस्योत्वं ने'ति समाधानग्रन्थो मूलस्थो विरुध्येत, तन्निमित्तस्य लिटो भेदाऽभावादिति दिक् । अन्ये तु धकारस्य जश्त्वे कृते 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति जशोऽसिद्धत्वाभावाद्दकारे पुनर्द्वित्वं भवत्येव, व्यक्तिभेदात् । अत एव-सय्यँन्तेत्यादौ परसवर्णद्वित्वं भाष्यकृता उदाहृतम् । 'षट्ट्स्सन्त' इत्यत्र सकारद्वित्व-सिद्धये 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति मनोरमायामप्युक्तम् । एवं यकारेऽपि द्वित्वस्य पुनः प्रवृत्तौ क्षत्यभावः, आष्टमि-कद्विर्वचनस्य स्थाने द्विर्वचनरूपत्वात्स्थान्यादेशव्यक्तयोश्च भेदात् । यत्तूक्तं मनोरमायाम्–'एकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते' इति 'एकः पूर्वपरयोः' इति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात्कथं पुनर्द्वित्वप्रवृत्तिः, अन्यथा द्वित्वानन्त्यापत्ते'-रित्यादि, तदनवधाननिबन्धनम्, तत्राधानादिशास्त्रदृष्टान्तेन क्वचिदेवैकस्मिन्प्रयोगे गुणादिशास्त्रस्यानुष्ठापकत्वं स्याच्च प्रयोगान्तर इत्याशङ्क्य ज्योतिष्टोमादिशास्त्रदृष्टान्तेन प्रयोगान्तरेऽपि गुणादिशास्त्रप्रवृत्तेरेव सिद्धान्तितत्वात्, न तु सकृच्छास्त्रप्रवृत्तेः । आनन्त्यापत्तिरपि प्रकृते न दोषः । सा हि अनन्तकार्यसहितप्रयोगस्याशक्यत्वात्तच्छास्त्रकर्तव्यस्य परिनिष्ठितप्रयोगस्याऽभावात्तच्छास्त्रस्याननुष्ठापकत्वापत्त्या दोषः । प्रकृते तु नास्ति, द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वेन यावच्छक्ति

च्छब्दविषयकश्रवणमिह दर्शनं विवक्षितम् । दर्शनस्याभावोऽदर्शनम् । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यतः स्थान इत्यनुवर्तते । स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तम् । शास्त्रतः शब्दस्य कस्यचिच्छ्रवणप्रसङ्गे सति यदश्रवणं तल्लोप-संज्ञं भवतीत्यर्थः । तदाह—**प्रसक्तस्येति** । तत्र श्रवणाऽभावात्मके लोपे विहिते श्रवणार्थमुच्चारणमपि नास्तीत्यर्था-ल्लभ्यते । प्रसक्तस्य किम् ? दधीत्यादौ क्विपोऽश्रवणात्मकलोपस्य प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुग्मा भूत् । **संयोगान्तस्य लोपः** । पदस्येत्यधिकृतम् । संयोगोऽन्तो यस्येति विग्रहः । संयोगान्तस्य पदस्य लोपं इत्यन्वयः । नच कृत्स्नपदस्य लोपः किन्त्वलोऽन्त्यस्येति परिभाषया तदन्तस्यैव । तदाह—**संयोगान्तमित्या-दिना** । अत्र अन्तग्रहणं स्पष्टार्थमेव । संयोगस्य पदविशेषणतया येन विधिरित्येव तदन्तलाभात् । यत्तु संयोगा-वन्तौ यस्येति विग्रहलाभार्थमन्तग्रहणम् । अन्यथा सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र पकारात् पूर्वस्यतकारस्य लोपः स्यादिति, तन्न, संयोगसंज्ञाया व्यासज्यवृत्तित्वात्; प्रत्येकवृत्तित्वमभ्युपगम्याऽन्तग्रहणप्रयोजनवर्णनस्य व्यर्थत्वादिति शब्दरत्ने विस्तरः ।

इति यलोप इति । सुध् य् इति यकारस्याऽनेन सूत्रेण लोपे प्राप्ते तत्प्रतिषेध आरभ्यते । **यणः प्रतिषेधो वाच्यः** । यणः संयोगान्तलोपप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । 'अनेन वार्तिकेन यकारस्य संयोगान्तलोपो न भवती'ति शेषः । इदं वार्तिकमाकरे प्रत्याख्यातम् । अथात्र यकारस्याऽचः परत्वाऽभावादच्परकत्वाच्चाऽनचि चेति द्वित्वाऽप्राप्तौ द्वित्वविधिमाह—**यणो मयो द्वे वाच्ये** । अनेन वार्तिकेन यकारस्य द्वित्वमित्यन्वयः । ननु यदि यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठी तर्हि यणः परस्य मयो द्वित्वमिति लभ्यते । प्रकृते च यकारो न यणः परो, नापि मय् । अतः कथमनेन वार्तिकेन तस्य द्वित्वमित्यत आह—**मय इतीति** । 'पक्षे' इत्यनेन उभयथा व्याख्यानमिष्टमिति सूचि-तम् । विनिगमनाविरहादिति भावः । अत्रापि वार्तिके 'यरोऽनुनासिक' इत्यतो 'वा' ग्रहणमनुवर्तते । ततश्च फलित-माह—**तदिहेति** । 'त'दित्यव्ययम् । इयता संदर्भेण यत्प्रपञ्चितं तेन इह–सुध् य् इत्यत्र यकारधकारयोर्द्वित्वविकल्पा-

एकधमेकयम् । द्विधं द्वियम् । द्विधमेकयम् । एकधं द्वियम् । [सुध्युपास्यः] । सुद्ध्युपास्यः । [सुद्ध्य्युपास्यः । सुध्य्युपास्यः ।] मद्ध्वरिः । धात्त्रंशः । लाकृतिः । नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ।८।४।४८। पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनी (शब्दे) परे आक्रोशे गम्यमाने । पुत्रादिनी त्वमसि पापे ! । आक्रोशे किम् ? । तत्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येव । [पुत्त्रादिनी (त्वमसि) सर्पिणी] । * तत्परे च । पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे ! । * वा हतजग्धयोः ।

द्वित्वप्रयोगसहितस्य परिनिष्ठितत्वेन तेनैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वात् । 'लिटि धातो'रिति द्वित्वस्य तु नित्यत्वादानन्त्यापत्तेः क्वचिद्विश्रान्तौ कल्पनीयायां लाघवात्प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रान्तिकल्पनादनभ्यासग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अत एव 'सर्वस्य द्वे' इत्यस्यापि न पुनः पुनः प्रवृत्तिरित्याहुः । नन्वत्र 'इकोऽसवर्णे' इति शाकल्यमतेन रूपान्तरमस्त्विति चेन्मैवम्; समासे तन्निषेधात् । न च नित्यसमास एव तन्निषेध इति वाच्यम्; 'सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः' इति वार्तिकस्थनित्यग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्याततात् । मनोरमायां तु जश्त्वेन दकारे कृते तस्य द्वित्वं नेत्याद्याशयेन सकारद्वित्वेनाष्टौ, विसर्गद्वित्वेन षोडशेत्युक्तम् । **द्विधमिति** । यद्यपि धस्य जश्त्वेन दकारे धद्वयं नास्ति, तथापि भूतपूर्वगतिमाश्रित्यैवमुक्तम् । **सुध्युपास्य इति** । 'कर्तृकरणे कृता बहुल'मिति तृतीयासमासः । नन्विह यणेव दुर्लभः, 'सुधी'शब्दस्य ध्यायतेः संप्रसारणेन निष्पन्नत्वेन 'संप्रसारणाच्चे'ति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्मैवम्, 'संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहण'मिति वार्तिकोक्तेः । न चैवमपि 'न भूसुधियो'रिति यण्निषेधः शङ्क्यः; आङ्गत्वेन प्रत्यये परत एव तन्निषेधप्रवृत्तेः । 'सुपी'त्यनुवर्त्य सुपि परत एव यण्निषेधाच्च । **धात्त्रंश इति** । अत्र रेफस्य द्वित्वं न, द्वित्वप्रकरणे 'रहाभ्या'मिति साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्यित्वबाधनात् । 'सुध्युपास्य' इत्यादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमिको न बाध्यते, 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'वाग्घृतुपित्रुषसः' इत्यादिनिर्देशाज्ज्ञापकात् । तकारस्य तु द्वित्वं भवत्येव । तच्च वेत्यतो रूपद्वयम् । **नादिन्या** । स्त्रीष्वाक्रोशः प्रायेण प्रवर्तत इति स्त्रीलिङ्गमुदाहरति–**पुत्रादिनीति** । इह 'सुप्यजातौ–' इति णिनिः । **तत्परे चेति** । आदिनि यः पुत्रशब्दस्तस्मिन् परेऽपि पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त इत्यर्थः ।

श्चत्वारि रूपाणि सम्पद्यन्ते इत्यर्थः । **एकधमेकयमिति** । एको धकारो यस्य तदेकधम् । एवमेकयमित्यपि । धकारयकारयोरुभयोरपि द्वित्वाऽभावे एकधकारमेकयकारं च प्रथमं रूपमित्यर्थः । **द्विधं द्वियमिति** । द्वौ धकारौ यस्य द्विधम् । एवं द्वियमित्यपि । धकारयकारयोरुभयोरपि द्वित्वे द्वियकारं द्विधकारं च द्वितीयं रूपमित्यर्थः । **द्विधमेकयमिति** । धकारस्य द्वित्वे यकारस्य द्वित्वाऽभावे द्विधमेकयं च तृतीयं रूपमित्यर्थः । **एकधं द्वियमिति** । धकारस्य द्वित्वाऽभावे यकारस्य द्वित्वे एकधं द्वियं च चतुर्थं रूपमित्यर्थः । **सुद्ध्युपास्य इति** । इह 'न भूसुधियो'रिति निषेधस्तु न भवति, तस्याऽजादौ सुपि विधानात् । 'इकोऽसवर्णे' इत्यपि न; 'न समासे' इति तन्निषेधात् । **मद्ध्वरिरिति** । मधुर्नाम असुरविशेषः । तस्यारिश्शत्रुः—मद्ध्वरिः । हरिरित्यर्थः । अत्र धकारादुकारस्य स्थानत आन्तर्याद्यथासंख्यपरिभाषया वा वकारः । न चात्र वकारस्य दन्तस्थानाधिक्याच्च स्थानसाम्यमिति वाच्यं, यावत्स्थानसाम्यस्य सावर्ण्यप्रयोजकत्वेऽपि आन्तरतम्ये यत्किञ्चित्स्थानसाम्यस्यापि प्रयोजकत्वात् । अन्यथा चेता स्तोतेत्यादौ इकारादेरेकाराद्यनापत्तेः । **धात्त्रंश इति** । अत्र तकारस्यैव द्वित्वं न तु रेफस्येत्यनुपदमेव अचो रहाभ्यामित्यत्र वक्ष्यते । **लाकृतिरिति** । ऌवर्णस्य आकृतिरिव आकृतिर्यस्येति विग्रहः । अत्र आकारे परे ऌवर्णस्य दन्तस्थानसाम्याल्लकारः । न च दन्तस्थानसाम्यात्प्रथमातिक्रमे कारणाऽभावाच्च तस्य वकार एवास्तु । आन्तरतम्ये यत्किंचित्स्थानसाम्यस्य प्रयोजकताया मद्ध्वरिरित्यत्रोक्तत्वादिति वाच्यम्, अत्र हि चत्वारो यणो यवरला विधेयाः । तत्र वकारविधिरुकारे ओष्ठस्थानसाम्यान्निरस्तपक्षः सावकाशः, तत्र लकारस्य दन्तरूपस्थानभेदादप्राप्तेः । लाकृतिरित्यत्र ऌवर्णे तु वकारो लकारश्चेत्युभयमपि प्राप्तम् । अत्र शब्दपरविप्रतिषेधमाश्रित्य लकारविधिः परत्वादपवादत्वाच्च वकारविधिं बाधते । यदि हि प्रथमातिक्रमे कारणाऽभावादत्रापि वकार एव स्यात्तर्हि लकारविधिर्निरवकाश एव स्यात् । अतोऽत्र ऌवर्णस्य लकार एवेत्यास्तां तावत् । **नादिन्याक्रोशे** । 'द्वे' इत्यनुवर्तते । 'यर' इति च । आक्रोशो निन्दा । आदिनीति ङ्यन्तं लुप्तसप्तमीकम् । आदिनीशब्दे परे पुत्रशब्दस्यावयवो यो यर् तकारस्तस्य न द्वित्वम्, आक्रोशे गम्ये इत्यर्थः । तदाह–**पुत्रशब्दस्येत्यादिना** । पुत्रशब्दस्यावयवस्येत्यर्थः । **पुत्रादिनी त्वमसि पापे इति** । पुत्रानत्तुं शीलमस्याः पुत्रादिनी । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । 'ऋन्नेभ्य' इति ङीप् । हे पापे ! त्वं पुत्रादिनीत्यन्वयः । पुत्रघातिनीत्यर्थः । ईदृशाक्रोशस्य प्रायेण स्त्रीष्वेव सम्भवात् सूत्रे आदिनीति ङ्यन्तमेव विवक्षितमिति हरदत्तः । माधवोऽप्येवम् । अत्र उकारात्परस्य तकारस्याऽनचि चेति प्राप्तं द्वित्वं निषिध्यते । रेफस्य तु न क्वापि द्वित्वप्रसक्तिरित्यनुपदमेव वक्ष्यते । **आक्रोशे किमिति** । आक्रोश इत्यस्य किं प्रयोजनमित्यर्थः । 'किं पृच्छायां जुगुप्सने' इत्यव्ययवर्गेऽमरः । एवमुत्तरत्राप्येवञ्जातीयकेषु द्रष्टव्यम् । **तत्त्वकथन इति** । यस्याः पुत्राः स्वयमेव म्रियन्ते तां प्रति पुत्रादिनीति

पुत्रहती । पुत्रहती । पुत्रजग्धी । पुत्रजग्धी । **त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य** ।८।४।५०। त्र्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम् । इन्न्द्रः । इन्द्रः । राष्ट्रम् । राष्ट्रम् । **सर्वत्र शाकल्यस्य** ।८।४।६१। द्वित्वं न । अर्कः । ब्रह्मा । **दीर्घादाचार्याणाम्** ।८।४।५२। द्वित्वं न । दात्रम् । पात्रम् । **अचो रहाभ्यां द्वे** ।८।४।४६। अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । हर्य्यनुभवः । हर्यनुभवः । नह्य्यस्ति । नह्यस्ति । **हलो यमां यमि लोपः** ।८।४।६४। हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि । इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैकयं रूपं तुल्यम् । लोपारम्भफलं तु आदित्यो देवताऽस्येत्यादित्यं हविः [इत्यादौ] ।

वा हतेति । द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वे वार्तिकमिदं नारम्भणीयमित्येके। अन्ये तु—हतजग्धयोः परतः पुत्रशब्दस्यैव 'अनचि च'ेति द्वित्वं नान्येषामित्यादिनियमसंभवात्तदर्थमारम्भणीयमेवेदमित्याहुः । **पुत्रहतीति** । पुत्रो हतो यया सा । 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वे'ति ङीष् । एवं पुत्रो जग्धो यया सा पुत्रजग्धी ।

अचो रहाभ्याम् । अचः किम् ? 'ह्नुते' इत्यादौ नकारस्य माभूत् ।

हलो यमां यमि । हलः किम् ? । न्याय्यम् । इह यकारादीनां यकारादौ परे यथासम्भवमुदाहरणान्युच्यन्ते । सुध्य्युपास्यः । मध्वरिः । अत्र 'यणो मय' इति मयः परस्य यस्य वस्य च द्वित्वे कृते अनेन लोपः । दुर्लभः । दुर्मुद्वे । कुर्मः । अत्र तु 'अचो रहाभ्या'मिति लस्य नस्य मस्य च द्वित्वे कृते लोपः । प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीशः । सन्नच्युतः । अत्र 'अनचि च'ेति ङ्णो द्वित्वे सत्यनेन ङकारणकारनकाराणां लोपः । **लोपः स्याद्वेति** । 'झयो हः' इति सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्तत इति भावः । **लोपारम्भफलं तु आदित्यो देवतेति** । आदित्यशब्दात्

वस्तुस्थितिकथने तु न द्वित्वनिषेधः, तत्र निन्दाया अप्रतीतेरित्यर्थः । **तत्परे च** । वार्तिकमेतत् । स आदिनीशब्दः परो यस्मात्स तत्परः । आदिनीशब्दपरके पुत्रशब्दे च परे पुत्रशब्दावयवस्य यरो न द्वित्वमित्यर्थः । **पुत्रपुत्रादिनी त्वमिति** । पुत्रस्य पुत्रानत्तीति विग्रहः । अत्र पूर्वस्य पुत्रशब्दस्य आदिनीशब्दः परो न भवति, द्वितीयपुत्रशब्देन व्यवधानात् । अतः पूर्वसूत्रेणाऽप्राप्ते द्वित्वनिषेधे इदमारब्धम् । **वा हतजग्धयोः** । हतशब्दे जग्धशब्दे च परे पुत्रशब्दावयवस्य यरो द्वित्वं वा स्यादित्यर्थः । **पुत्त्रहतीति** । तकारद्वित्वे रूपम् । पुत्रो हतो ययेति विग्रहः । 'अस्वाङ्गपूर्वपदा'दिति ङीषिति केचित् । वस्तुतस्तु जातिपूर्वादित्यस्य तत्रानुवृत्तेर्गौरादित्वान्ङीषिति युक्तम् । पुत्रघातसाहसस्य स्त्रीष्वेव सम्भवात्स्त्रीलिङ्गमेवोदाहृतम् । **पुत्रहतीति** । द्वित्वाऽभावे रूपम् । एवं पुत्त्रजग्धी पुत्रजग्धीति । अनचि चेति द्वित्वविकल्पे सिद्धे पुत्रशब्दस्य क्वान्ते चेद्धतजग्धयोरेव आक्रोश एवेति नियमार्थमिदं वार्तिकमित्याहुः । **त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य** । त्रिचतुरादिषु हल्सु संयुक्तेषु आद्यस्याऽचः परस्य यरो द्वित्वं शाकटायनमते । मतान्तरे तु नेत्यर्थः । इन्द्र इति नकारस्य द्वित्वविकल्पः । राष्ट्रमित्यत्र षकारस्य द्वित्वविकल्पः ।

सर्वत्र शाकल्यस्य । 'ने'त्यनुवर्तते । यत्र यत्र द्वित्वं विहितं तत्र तत्र शाकल्यस्य ऋषेर्मते द्वित्वं न भवतीत्यर्थः । **दीर्घादाचार्याणाम्** । 'ने'त्यनुवर्तते । दीर्घात्परस्य यरो द्वित्वं केषाञ्चिदाचार्याणां मते न भवति । मतान्तरे तु भवति । 'अनचि च'ेत्यत्र वाग्रहणमनुवर्तते इति नाज्झलाविति सूत्रे कैयटः । एवं चाऽनचि चेत्येव द्वित्वविकल्पसिद्धौ त्रिप्रभृतिष्वित्यादिसूत्रत्रयं नारम्भणीयमिति प्रौढमनोरमायां स्थितम् । एतत्सूत्रत्रयविरोधादनन्चि चेत्यत्र वाग्रहणं नानुवर्त्यमिति युक्तं प्रतिभाति । **अचो रहाभ्यां द्वे** । यरोऽनुनासिक इत्यतो यर इति षष्ठ्यन्तं वेति चानुवर्तते । अच इति दिग्योगे पञ्चमी । 'पराभ्या'मिति शेषः । रहाभ्यामित्यपि पञ्चमी । 'परस्ये'ति शेषः । तदाह—**अचः पराभ्यामित्यादिना** । **हर्य्यनुभव इति** । हरेरनुभव इति विग्रहः । हरि-अनुभव इति स्थिते रेफादिकारस्य यण् । तस्य द्वित्वम् । अथ हकारात्परस्योदाहरति—**न ह्य्यस्तीति** । नहि—अस्तीति स्थिते हकारादिकारस्य यण् । तस्य द्वित्वम् । इहोभयत्र यकारस्य अचः परत्वाऽभावादच्परकत्वाच्च द्वित्वमप्राप्तं विधीयते । अत्राऽनचि चेति रेफहकारयोर्द्वित्वं न भवति । द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति रेफत्वेन हकारत्वेन च साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन तयोर्यशब्दबोधितकार्यभाक्त्वबाधात्, 'श्रुतानुमितयोः श्रुतं बलीय' इति न्यायात् । हर् य् य् अनुभवः, नह् य् य् अस्ति इति स्थिते । उभयत्रापि प्रथमयकारस्य लोपविधिमाह—**हलो यमां यमि लोपः** । 'झयो होऽन्यतरस्या'मित्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । तच्च विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं वार्थे वर्तते । यमामिति बहुत्वं प्रयोगबहुत्वापेक्षम् । एकैकस्मिन् प्रयोगे बहूनां यमामसम्भवात् । 'हल' इति दिग्योगे पञ्चमी । 'परस्ये'ति शेषः । तदाह—**हलः परस्य यम इत्यादिना** । अनेन सूत्रेण उदाहरणद्वयेऽपि प्रथमयकारस्य लोपे सति एकयकाररूपं संपद्यते । लोपाऽभावपक्षे तु द्वियकाररूपं संपद्यते । ननु 'हलो यमा'मिति सूत्रमेतदर्थं नारम्भणीयम्, अचो रहाभ्यामिति यकारद्वित्वस्य वैकल्पिकतया द्वित्वे सति द्वियकाररूपस्य, द्वित्वाऽभावे एकयकाररूपस्य च सिद्धेरित्याशङ्क्य तस्य सूत्रस्यात्र प्रयोजनमित्याह—

'यमां यमी'ति यथासङ्ख्यविज्ञानान्नेह—माहात्म्यम्। **एचोऽयवायावः** ।६।१।७८। एचः क्रमादय् अव् आय् आव् एते स्युरचि। **तस्य लोपः** ।१।३।९। तस्येतो लोपः स्यात्। इति यवयोर्लोपो न, उच्चारणसामर्थ्यात्। एवं चेत्संज्ञापीह न भवति [प्रयोजनाऽभावात्]। हरये। विष्णवे। नायकः। पावकः।

वान्तो यि प्रत्यये ।६।१।७९। यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः।

'दित्यदित्ये'ति ण्यप्रत्यये 'यस्येति चे'त्यकारलोपेऽनेन च यलोपे आदित्यमित्येकयकारकं रूपं सिध्यति नान्यथेति भावः। नच 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाती'त्यनेन यलोपे कृते एकयकारकं रूपं सिध्यतीति वाच्यम्; अदितौ जात आदित्य इत्यादिविवक्षायां तस्याऽप्रवृत्तेः। **यथासङ्ख्यविज्ञानादिति**। उक्तोदाहरणेषु लोपारम्भफलाभावाद्रेफस्य रेफे परत उदाहरणाऽभावाच्च यथासङ्ख्यसूत्रमिह नोपन्यस्तम्। **माहात्म्यमिति**। अत्र मलोपो नेत्यर्थः। 'हलो यमां यमि सवर्णे लोपः' इति तु न सूत्रितम्। 'मूर्भः' 'शार्ङ्ग' मित्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः। **एचः क्रमादिति**। नन्वत्रैव यथासङ्ख्यसूत्रं वक्तुमुचितम्। प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणाभ्युपगमेऽपि लक्ष्यार्थबोधात्पूर्वभाविशक्यार्थज्ञानमादाय यथासङ्ख्यत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वात्। अन्यथा एचां क्रमेणायवायावो न सिध्येरन्। मैवम्। आन्तरतमत्वेनापि तत्सिद्धेः। तथाहि एचः सन्ध्यक्षराणि। ततश्च संवृताकारतालव्यस्य एकारस्य संवृताकारतालव्योऽय्, संवृताकारोष्ठ्यस्य ओकारस्य तादृश एव अव्, ऐचश्चोत्तरभूयस्त्वादैकारे इकारोऽध्यर्धमात्रः, अकारस्त्वर्धमात्र एव। एवमौकारेऽप्युकारोऽध्यर्द्धमात्रः, अकारस्त्वर्धमात्रः। एवंच विवृताकारतालव्यस्य ऐकारस्य विवृताकारतालव्य आय्। विवृताकारौष्ठ्यस्य औकारस्य विवृताकारौष्ठ्य आव् ॥

वान्तो यि प्रत्यये। यीति किम्?। गोभ्याम्। नौभ्याम्। प्रत्यये किम्?। गोयानम्। **यकारादाविति**। 'येन विधि'रिति सूत्रस्यापवादभूतेन 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति वार्तिकेनाऽयमर्थो लभ्यते। **ओदौतोरिति**। ['उपस्थितानुपस्थितयोरुपस्थितं बलीयः'।] पूर्वसूत्रे तयोरेव वान्तौ प्रति स्थानित्वेन निर्णीतत्वादिति

इति लोपेति। तर्हि किमस्य सूत्रस्य फलमित्यत आह—**लोपारम्भेति**। 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' इत्यादित्यशब्दाच्छेषार्थण्यान्ताद्देवतार्थे ण्यः। आदित्य–य इति स्थिते 'यस्येति चे'ति यकारादकारस्य लोपे तकारायकारस्याऽनेन सूत्रेण लोपः। तस्मिन् सत्येव आदित्यमित्येकयकारं रूपं सिध्यति, नान्यथा। अतः सूत्रारम्भो न विफल इति भावः। अत्र 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाती'ति लोपस्तु न, जातार्थकत्वेन आपत्यत्वाऽभावात्। अत्र त्वेतत्सूत्रं न्याय्यत्वादुपन्यस्तमिति भावः। नन्वेवमपि महात्मनो भाव इत्यर्थे 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इति ष्यञि टिलोपे आदिवृद्धौ माहात्म्यमित्यत्रापि तकारान्मकारस्य लोपः स्यात्, तस्य यम्त्वात्, यकाररूपयम्परकत्वाच्चेत्यत आह—**यमामिति**। **यथासंख्यविज्ञानादिति**। विज्ञायते अनेनेति **विज्ञानं**=सूत्रम्। 'विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः' इत्यमरः। यथासंख्यसूत्रादित्यर्थः। तथाच मकारस्य मकारे परत एव लोपलाभाद्यकारे परे न लोप इत्यर्थः। **एचोऽयवायावः**। अय्च अव्च आय्च आव्चेति विग्रहः। इको यणचीत्यतोऽचीत्यनुवर्तते। यथासंख्यपरिभाषया एकारस्य अय्, ओकारस्य–अव्, ऐकारस्य–आय्, औकारस्य–आविति लभ्यते। तदाह—**एचः क्रमादिति**। यथासंख्यसूत्रभाष्यरीत्या त्वन्तरतमपरिभाषयैवात्र व्यवस्था ज्ञेया। इह 'इचोऽचि यणयवायाव' इत्येव सूत्रयितुमुचितम्। एतेष्वादेशेषु यकारवकारयोर्हलन्त्यमितीत्संज्ञायां लोपमाशङ्कितुमाह—**तस्य लोपः**। इत्संज्ञाप्रकरणान्ते इदं सूत्रम्। तत्र तच्छब्दः सन्निहितमितं परामृशति। तदाह—**तस्येत इति**। इत्यनेन सूत्रेण यवयोर्लोपो न शङ्कनीय इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**उच्चारणेति**। यद्यत्र यवयोर्लोपः स्यात्तर्हि तयोः सूत्रेऽनुच्चारणमेव स्यात्, 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वर'मिति न्यायादिति भावः। तर्हि किमनयोरित्संज्ञयेत्यत आह—**एवंचेति**। उक्तप्रकारेण लोपाऽभावे सतीत्संज्ञापीह यकारे वकारे च न भवति, फलाऽभावादित्यर्थः। क्रमेणोदाहरति—**हरय इत्यादिना**। हरे–ए, विष्णो–ए, नै–अकः, पौ–अक इति स्थितेषु एकारादीनां क्रमादयादयः। **वान्तो यि प्रत्यये**। 'यि'इति सप्तम्यन्तम्। तेन यकारादाविति लभ्यते, 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति वार्त्तिकात्। तत्र यस्मिन्निति सप्तम्यन्तं विवक्षितम्। अलिति वर्णपर्यायः। सप्तम्यन्ते वर्णग्रहणे यो विधिः स तद्वर्णादौ ज्ञेय इति तदर्थः। येन विधिरित्यस्यायमपवादः। वकारोऽन्ते यस्य स वान्तः। पूर्वसूत्रोपात्तोऽवादेश आवादेशश्च विवक्षितः। तौ च कयोर्भवत इत्याकाङ्क्षायामोदौतोरित्यर्थाल्लभ्यते, पूर्वसूत्रे तयोरेव तदुभयस्थानित्वेन क्लृप्तत्वात्। तदाह—**यकारादावित्यादिना**। **गव्यमिति**। गो–य इति स्थिते ओकारस्याऽच्परकत्वाऽभावादेचोऽयवायाव इत्यप्राप्तेऽवादेशोऽत्र विधीयते। अस्ति चात्र य् इत्यस्य प्रत्ययत्वमित्याह—**गोपयसोर्यदिति**। 'अनेन सूत्रेण गोशब्दाद्विकारार्थे यत्प्रत्यय' इति शेषः। **नाव्यमिति**। नौ–य इति स्थिते औकारस्य अच्परकत्वाऽभावादेचोऽयवायाव इत्यप्राप्ते वचनमिदम्। अस्ति चात्र य इत्यस्य प्रत्यय-

गोर्विकारो गव्यम् । गोपयसोर्यदिति यत् । नावा तार्यं नाव्यम् । 'नौवयोधर्मे'त्यादिना यत् ।

* गोर्यूतौ छन्दस्युपसङ्ख्यानम् । * अध्वपरिमाणे च । गव्यूतिः । 'ऊतियूती'त्यादिना 'यूति'-शब्दो निपातितः । 'वान्त' इत्यत्र वकाराद्गोर्यूतावित्यत्र च्छकाराद्वा पूर्वभागे 'लोपो व्योर्वली'ति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते । तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात् । वकारो न लुप्यत इति यावत् । धातोस्तन्निमित्तस्यैव ।६।१।८०। यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव नान्यस्य । लव्यम् ।

भावः । अध्वेति । भाषार्थमिदम् । गोर्यूतौ लोकेऽपि वान्तादेशः स्यात्समुदायेनाऽध्वनः परिमाणं गम्यते चेदित्यर्थः । 'गव्यूतिः स्त्री कोशयुग'मित्यमरः । निपातित इति । क्तिन्नन्तत्वेनेत्यर्थः । ननु 'गव्यं' 'नाव्य'मित्यत्र भत्वेनाऽपदत्वाद्लोपाभावेऽपि 'गव्यूति'रित्यत्र 'हलि सर्वेषा'मिति, 'लोपः शाकल्यस्ये'ति वा लोपः स्यादत आह—वान्त इत्यत्रेति । वकारो न लुप्यत इति । एवं च 'हलि सर्वेषा'मिति सूत्रे 'व्यो'रित्यनुवृत्तावपि वकारं परित्यज्य 'यस्य लोपः स्या'दिति व्याख्यास्यमानं सङ्गच्छते । एतच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यते । धातोस्तन्निमित्तस्यैव ।

त्वमित्याह—नौवय इति । गव्यं नाव्यमित्यत्र लोपः शाकल्यस्येति हलि सर्वेषामिति च वकारस्य लोपो न भवति, तयोः पदान्तविषयत्वात्, इह च भत्वेन पदत्वबाधात् । गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् । छन्दसि=वेदे यूतिशब्दे परे गोशब्दावयवस्य ओकारस्य स्थाने अविति वान्तादेशो भवतीति उपसंख्यानम्=अधिकवचनं कर्तव्यमिति सूत्रकारः शिक्ष्यते । 'आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षत'मित्युदाहरणम् । गव्यूतिः=गोप्रचारभूमिः । गावो यूयन्ते मिश्र्यन्तेऽस्यामित्यधिकरणे युधातोः क्तिनिति वेदभाष्ये भट्टभास्करः । अत्र यूतिशब्दस्य प्रत्ययत्वाऽभावात्तस्मिन् परतो 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यप्राप्तौ वचनमिदम् । अध्वपरिमाणे च । मार्गपरिमाणविशेषे गम्येऽपि यूतिशब्दे परे गोशब्दावयवस्य ओकारस्य अविति वान्तादेशस्य उपसङ्ख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः । लोकेऽपि प्राप्त्यर्थमिदम् । यद्यपि पूर्ववार्तिकं वैदिकप्रक्रियायामेव उपन्यसनीयं, तथाप्यत्राऽनुवृत्तिबोधसौकर्यार्थमिह तदुपन्यासः । गव्यूतिरिति । यावति गोशब्दो यूयते मिश्र्यते श्रूयते तावानध्वा गव्यूतिः—कोशयुगम् । 'गव्यूतिः स्त्री कोशयुग'मित्यमरः । युधातोरधिकरणे क्तिन् । कथमिह युधातोर्दीर्घ इत्यत आह—ऊतियूतीति । निपातनादेव दीर्घ इति भावः । सिद्धप्रक्रियस्य निर्देशो निपातनम् । ननु गव्यं नाव्यमित्यत्र भत्वेन पदत्वबाधाल्लोपः शाकल्यस्येति 'हलि सर्वेषा'-मिति च वलोपाभावेऽपि गव्यूतिरित्यत्र लोपः स्यात्, अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वात्, यूतिशब्दस्य यजादि-स्वादिप्रत्यत्वाऽभावेन तस्मिन् परतो भत्वाऽभावाच्चेत्यत आह—वान्त इत्यत्रेत्यादि । 'वान्तो यि प्रत्यय' इत्यत्र वकाराद्गोर्यूतावित्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे वकारः प्रश्लिष्यत इत्यन्वयः । तर्हि व् वान्त इति, व् छन्दसीति च वकारः कुतो न श्रूयत इत्यत आह—लोपो व्योरितिलोपेनेति । 'अन्तर्हित' इति शेषः । ननु प्रश्लेषे सति किमायातमित्यत आह—तेनेति । 'वान्तो यी'ति सूत्रे वकरात् प्रागिति प्रश्लिष्यमाणं वान्तस्य विशेषणम् । विशेषणत्वाच्च तदन्तविधौ सति वकारान्त इति लभ्यते । तत्र वान्तस्य पुनर्वान्तत्ववचनसामर्थ्याच्छ्रूयमाणवकारवान् वान्त आदेशः स्यादिति लभ्यते । गोर्यूतावित्यत्र चेदमेव वान्तग्रहणमनुवर्तत इति तत्रापि श्रूयमाणवकारवान् वान्तादेश इति लभ्यते । गोर्यूता-वित्यत्र छकारात्प्रागिति प्रश्लिष्यमाणमपि पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य वान्त इत्यस्य विशेषणमिति तदन्तविधिना वान्तत्वलाभे वान्तस्य पुनर्वान्तत्ववचनसामर्थ्याच्छ्रूयमाणवकारवानिति लभ्यत इत्यर्थः । नन्वेतावता गव्यूतिरित्यत्राऽवादेशे वका-रस्य श्रूयमाणत्वलाभेऽपि लोपशङ्का न परिहृतेत्यत आह—वकारो न लुप्यत इति यावदिति । वकारस्य श्रूयमाणत्ववचनं वकारो न लुप्यत इत्यर्थे पर्यवसन्नमित्यर्थः, अश्रवणस्यैव लोपशब्दार्थत्वादिति भावः । यद्यपि 'वान्तो यी'ति सूत्रे वकारप्रश्लेषस्य तदुदाहरणे गव्यं नाव्यमित्यत्र प्रयोजनं नास्ति, तत्र भत्वेन पदत्वस्य बाधेनोक्तलोपस्या-ऽप्राप्तेः । लव्यमित्यादौ स्वत एव पदत्वाऽभावाल्लोपस्याऽप्राप्तिः । गामिच्छति गव्यतीत्यत्र क्यजन्तेऽपि वकारस्य न लोपप्रसक्तिः, 'नः क्ये' इति नियमेन तत्र पदत्वाऽभावात् । तथापि गोर्यूताविति वार्तिके तदनुवृत्तौ गव्यूतिरित्यत्र प्रयोजनमस्त्येव । एवं च वार्तिक एव तत्प्रश्लेष उचितः । एतस्मादेवाऽस्वरसाच्छकाराद्वेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु वकार-प्रश्लेषोऽनुपपन्नः, तथा सति सूत्रे वार्तिके च प्रश्लिष्टस्य तस्य श्रवणप्रसङ्गात् । न च 'लोपो व्यो'रिति लोपात्तदश्रवण-मिति वाच्यम्, 'वकारलोपस्य उदाहरणाऽभावाद्वकारग्रहणं न कर्तव्य'मिति लोपो व्योरिति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । अतोऽत्र प्रश्लिष्टवकारस्य छान्दस एव लोपो वर्णनीयः । प्रक्रियाप्रकाशे तु 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति वचनाद्गव्यू-तिरित्यत्र न वकारलोप इत्युक्तम् । अन्येत्विको गुणवृद्धी इति सूत्रे अतो ऌान्तस्येत्यत्र लुप्तनिर्दिष्टो वकार इति भाष्यप्रामाण्यात् क्वचिदस्ति वकारलोप इत्याहुः । ननु ओयते औयतेत्यत्रापि ओकारस्य औकारस्य च वान्तो यीति वान्तादेशः स्यादित्यत आह वान्तो यीति सूत्रं नियमयति—धातोस्तन्निमित्तस्यैव । एच इति, वान्तो यि प्रत्यय

अवश्यलाव्यम् । तन्निमित्तस्यैवेति किम् ? । ओयते । औयत । **क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे** ।६।१।८१। यान्तादेश-निपातनार्थमिदम् । क्षेतुं शक्यं क्षय्यम् । जेतुं शक्यं जय्यम् । शक्यार्थे किम् ? । क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं मनः । **क्रय्यस्तदर्थे** ।६।१।८२। तस्मै प्रकृत्यर्थायेदं तदर्थम् । 'क्रेतारः क्रीणीयु'रिति बुद्ध्याऽऽपणे प्रसारितं क्रय्यम् ।

पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । अत्र पूर्वसूत्रमनुवर्तते, 'एच' इति च । तच्छब्देन यादिप्रत्ययः परामृश्यते योग्यत्वा-त्तु संनिहितोऽपि धातुः । नहि स्वावयवस्यैचः स्वयं निमित्तं भवति । एवकारस्त्विष्टतोऽवधारणार्थः । अन्यथा हि 'तन्निमित्तस्यैचो यदि भवति तर्हि धातोरेवे'ति विपरीतनियमः संभाव्येत । ततश्च 'बाभ्रव्य' इत्यत्र न स्यात् । धातोस्त्वतन्निमित्तस्यापि स्यात्—ओयते इत्यादौ । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—**यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वा-न्तादेश** इत्यादि । **लव्यमिति** । लुनातेरचो यदिति यत् । 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः । **अवश्य-लाव्यमिति** । 'ओरावश्यके' इति ण्यत् । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये' इति मकारलोपः । 'लव्य'मित्यादेः पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमसूत्रमिदं व्यर्थमित्याक्षिपति—**तन्निमित्तस्यैवेति किमिति** । एकदेशाक्षेपेऽपि सूत्रस्यैवायमाक्षेपः पर्यवसन्नः । **ओयत इति** । आङ्पूर्वाद्वेञः कर्मणि लट् ; यगात्मनेपदे, यजादित्वात्संप्रसारणम् । पूर्वरूपम् । 'अकृ'दिति दीर्घः । आद्गुणस्य परादिवद्भावेन धातोरेच्त्वेऽपि यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वं नास्तीति भावः । **ओयत इति** । वेञः कर्मणि लङ् । यगादि प्राग्वत् । 'आडजादीनाम्' । 'आटश्चे'ति वृद्धिः । **क्षय्यमिति** । 'शकि लिङ् चे'ति यत् । चात्कृत्याः । **क्षेयमिति** । 'अर्हे कृत्यतृचश्चे'ति यत् । **प्रकृत्यर्थायेति** । प्रकृत्यर्थो द्रव्यविनिमयः ।

इतिं चानुवर्त्तते । स यादिप्रत्ययो निमित्तं यस्य स तन्निमित्तः । यादिप्रत्यये परे धातोरेचो भवन् वान्तादेशो यादि-प्रत्ययनिमित्तकस्यैव एचो भवति, नान्यस्येत्यर्थः । तदाह—**यादौ प्रत्यये इत्यादिना** । **लव्यमिति** । लूञ् छेदने । अचो यत् । 'सार्वधातुकार्धधातुकयो'रित्यूकारस्य गुण ओकारः । तस्य धात्ववयवत्वाद्यादिप्रत्ययनिमित्तक-त्वाच्च वान्तादेशः । **अवश्यलाव्यमिति** । 'ओरावश्यके' इति लूञो ण्यत् । 'अचो ञ्णिती'त्यूकारस्य वृद्धिरौकारः । 'अवश्य'मित्यव्ययम् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये' इति मलोपः । अत्र औकारस्य धात्ववयव-त्वाद्यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाच्च वान्तादेशः । ननु लव्यमवश्यलाव्यमित्यत्र वान्तो यीत्येव वान्तादेशः सिद्धः, अत-स्तन्निमित्तस्यैवेति नियमार्थमिदं सूत्रमिति स्थितिः । तन्नियमविधेः किं प्रयोजनमिति पृच्छति—**तन्निमित्तस्यैवेति किमिति** । नियमस्य किं प्रयोजनमित्यर्थः । **ओयते इति** । वेञ् तन्तुसन्ताने । कर्मणि लट् । भावकर्मणोरित्या-त्मनेपदम् । यक् । 'वचिस्वपियजादीना'मिति वकारस्य संप्रसारणमुकारः । पूर्वरूपम् । 'अकृत्सार्वधातुकयो'रित्युकारस्य दीर्घः । आङा सह उकारस्य आद्गुण इति गुण ओकारः । तस्य परादिवद्भावेन धात्ववयवत्वेऽपि यादिप्रत्ययनिमित्त-कत्वाऽभावान्न वान्तादेशः । नन्वत्र न धातुलोपसूत्रस्थभाष्यरीत्या आद्गुण इति गुणस्य ओकारस्य पदद्वयापेक्षत्वेन बहि-रङ्गतया वान्तादेशे कर्तव्ये असिद्धत्वादोकाराऽभावान्न वान्तादेशप्रसक्तिरित्यस्वरसादाह—**औयतेति** । वेञः केवला-त्कर्मणि लङ् । आत्मनेपदादि पूर्ववत् । आडजादीनामित्याट् । आटश्चेति वृद्धिरौकारः । तस्य परादिवद्भावेन धात्ववयवत्वेऽपि यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाऽभावान्न वान्तादेशः । नात्र वृद्धेर्बहिरङ्गत्वं, पदद्वयापेक्षत्वाऽभावात् । 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः' इति न्यायेन नियमविधिसिद्धेः, तन्निमित्तस्यैवेत्येवकारस्तु विपरीतनियमव्यावृत्त्यर्थः । एव-काराऽभावे हि 'यादिप्रत्ययनिमित्तकस्य चेदेचो वान्तादेशस्तर्हि धातोरेवैच' इत्यपि नियमः प्रतीयेत । तथा च 'बाभ्रव्य' इत्यत्र वान्तादेशो न स्यात् । बभ्रोरपत्यं बाभ्रव्यः । 'मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयो'रिति यञ् । 'ओर्गुण' इत्युकारस्य गुण ओकारः । तस्य यादिप्रत्ययनिमित्तकस्य धात्ववयवत्वाऽभावाद्वान्तादेशो न स्यात् । अत इष्टनियमावधारणार्थं तन्निमित्तस्यैवेत्येवकारः । **क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे** । शक्यार्थे क्षय्यजय्यशब्दौ वाचकतया वर्तेते इत्यर्थः । ननु किमपि कार्यं विधेयमत्र न दृश्यते इत्यत आह—**यान्तेति** । प्रातिस्विकविधिं विना सिद्धप्रक्रियस्य शब्दस्वरूपस्य निर्देशो निपातनम् । ततश्च शक्यार्थके यादौ प्रत्यये परे 'क्षि क्षये' 'जि जये' इति धातोरेचोऽयिति यान्तादेशः स्यादिति विधानमत्र फलति । शक्यार्थे क्षिज्योर्यान्त इति प्रातिस्विकविधौ गौरवादेवं निपातनमिति भावः । **क्षय्यमिति** । 'कृत्या' इत्यधिकारे क्षिधातोरचो यदिति यत्प्रत्ययः । स च 'शकि लिङ् चे'ति शक्यार्थः । शक्यार्थे लिङ् स्याच्चात्कृ-त्या इति तदर्थः । 'सार्वधातुकार्धधातुकयो'रिति इकारस्य गुण एकारः । तस्याऽच्परकत्वाऽभावादप्राप्तोऽयादेशोऽत्र निपात्यते । जय्यमित्यपि पूर्ववत् । **शक्यार्थे किमिति** । 'शक्यार्थे' इत्यस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । **क्षेतुमि-त्यादि** । क्षेतुं योग्यं क्षेयं पापम् । जेतुं योग्यं जेयं मन इत्यन्वयः । 'अर्हे कृत्यतृचश्चे'ति यत् । स च न शक्यार्थक इति नात्र यान्तादेश इत्यर्थः । **क्रय्यस्तदर्थे** । इदमपि यान्तादेशनिपातनार्थम् । तदर्थशब्दं व्याचष्टे—**तस्मा इति** । क्रय्यशब्दे यः क्रीञ्धातुर्यत्प्रत्ययप्रकृतिभूतस्तस्य योऽर्थोऽभिधेयो द्रव्यविनिमयरूपः क्रयः स प्रकृत्यर्थस्तच्छब्देन

क्रेयमन्यत् । क्रयणार्हमित्यर्थः । **लोपः शाकल्यस्य** ।८।३।१९। अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोपो वाऽशि परे । 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति लोपशास्त्रस्याऽसिद्धत्वान्न स्वरसन्धिः । हर एहि । हरयेहि । विष्ण इह । विष्णविह । श्रिया उद्यतः । श्रियायुद्यतः । गुरा उत्कः । गुरावुत्कः । 'कानि सन्ति' 'कौ स्त' इत्यत्राऽस्तेरल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन यणाऽवादेशौ प्राप्तौ 'न पदान्ते'ति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधान्न स्तः । **एकः पूर्वपरयोः** ।६।१।८४। इत्यधिकृत्य । **आद्गुणः** ।६।१।८७। अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात्संहितायाम् । उपेन्द्रः ।

लोपः शाकल्यस्य । अवर्णपूर्वयोः किम् ?, दध्यत्र । मध्वत्र । **अशि पर इति** । एतच्च 'भोभगो' इति सूत्रादनुवर्तते । अशि किम् ? । वृक्षव्करोति । अत्र लोपो मा भूत् । न चात्र टिलोपस्य स्थानिवद्भावेन निर्वाहः, 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दित्यभ्युपगमात् । न चैवमपि 'हलि सर्वेषा'मिति नित्यं लोपः स्यादिति शङ्क्यम्; तत्र 'अशि' इत्यनुवर्त्य अशा हलो विशेषणात् । 'लोपो व्योर्वली'ति लोपस्तु न शङ्कनीय एव, (टिलोपस्य णिलोपस्य वा) स्थानिवत्त्वञ्चेति 'न पदान्ते'ति सूत्र एवोक्तत्वात् । **हर एहीति** । 'ओमाङोश्चे'ति पररूपं प्राप्तम् ।

तन्निषेधादिति । नच स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यल्लोपस्याऽसिद्धत्वाद्यणा-

---

विवक्षितः । तस्मै इदं तदर्थं=क्रयार्थं वस्तु । तथाच क्रयार्थे वस्तुनि गम्ये क्रीञ्धातोर्यादौ प्रत्यये परे इति फलति । 'यान्तः क्रीञस्तदर्थे' इति विधौ गौरवान्निपातनमाश्रितम् । क्रयार्थत्वं चात्र फलोपधायकं विवक्षितमित्याह—**क्रेतार इत्यादि क्रय्यमित्यन्तम्** । योग्यतामात्रग्रहणे तु 'तदर्थे' इत्यव्यावर्तकं स्यादिति भावः । क्रीञः कर्मणि 'अचो यत्' इति यत् । 'सार्वधातुके'ति गुण एकारः । अत्रैकारस्याऽच्परकत्वाऽभावादनेनाऽयादेशविधिः । **क्रेयमन्यदिति** । गृहादौ भोजनाद्यर्थं संगृहीतं धान्यादीत्यर्थः । 'अर्हे कृत्यतृचश्चे'ति यत् । अत्राऽयादेशो न भवति, फलोपधानस्य क्रयार्थत्वस्य तत्राऽभावादित्यर्थः । **हरे एहि, विष्णो इह, श्रियै उद्यतः, गुरौ उत्क इत्यत्र** एचां क्रमेण अयवायावादेशेषु कृतेषु यकारवकारयोर्वैकल्पिकं लोपं विधत्ते—**लोपः शाकल्यस्य** । 'भो भगो' इत्यतोऽपूर्वस्येति, अशीति चानुवर्तते । 'व्योर्लघुप्रयत्ने'त्यतो व्योरित्यनुवर्तते । वकारयकारयोरित्यर्थः । अपूर्वस्येति च व्योरित्यस्य विशेषणम् । अवर्णः पूर्वो यस्मात्स अपूर्वः । अपूर्वस्य वस्य यस्य चेति प्रत्येकमन्वयाभिप्रायमेकवचनम् । पदस्येत्यधिकृतमवर्णपूर्वकाभ्यां यकारवकाराभ्यां विशेष्यते । विशेषणत्वाच्च व्योरिति तदन्तता लभ्यते । ततश्चाऽवर्णपूर्वो यो वकारो यकारश्च, तदन्तपदस्य लोपः स्यादशि परत इत्यर्थः । अलोऽन्त्यपरिभाषया तादृशपदान्तस्येति लभ्यते । शाकल्यग्रहणान्मतान्तरे न भवतीति गम्यते । ततश्च फलितमाह—**अवर्णपूर्वयोरित्यादिना** । 'व्यो'रित्यनुवृत्तावपि वर्णसमाम्नाये यकारस्य प्राथम्याद्यवयोरित्युक्तम् । नच शाकल्यवंश्यानामेव पुरुषाणामेतल्लोपानुसरणं नान्येषामिति पुरुषभेदेन व्यवस्थार्थमेव शाकल्यग्रहणं कुतो न स्यादिति वाच्यम्, 'न वेति विभाषे'ति सूत्रभाष्ये 'आचार्यदेशशीलने च तद्विषयते'ति प्रस्तुत्य 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' 'प्राचामवृद्धा'दित्यादौ गालवाद्याचार्यग्रहणं, प्राचामुदीचामित्यादिदेशविशेषग्रहणं च अविशेषेण विकल्पार्थमेव, नतु तत्तद्वंश्यतत्तद्देशभेदेन प्रयोगव्यवस्थार्थमिति सिद्धान्तितत्वात् । ननु हरे एहीत्यत्र अयादेशे यकारस्य लोपे सति 'ओमाङोश्चे'ति पररूपं स्यात् । विष्णो–इह, श्रियै–उद्यतः, गुरौ–उत्क इत्यत्र अवायावादेशेषु वकारयकारलोपे आद्गुण इति गुणः स्यादित्यत आह—**पूर्वत्रेति** । वकारयकारयोर्लोपस्याऽसिद्धत्वेन ताभ्यां व्यवहिततयाऽच्परकत्वाऽभावादाशङ्कितोऽच्सन्धिर्न भवतीत्यर्थः । तदेवमिक्सन्धिरेच्सन्धिश्च निरूपितः । तदुभयत्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्य समाधत्ते—**कानीत्यादिना** । 'यद्यपि, तथापी'त्यध्याहार्यम् । कानि सन्ति, कौ स्त इत्यत्र यद्यपि यणावादेशौ प्राप्तौ तथापि न भवत इत्यन्वयः । नन्वत्र इकारौकारयोः सकारपरकत्वादच्परकत्वाऽभावात् कथं यणावोः प्राप्तिरित्यत आह—**अस्तेरल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनेति** । अस्धातोरादादिकाल्लटि प्रथमपुरुषबहुवचने 'सन्ती'ति रूपम् । प्रथमपुरुषद्विवचने तु 'स्त' इति रूपम् । उभयत्रापि 'श्नसोरल्लोपः' इति धात्वादेरकारस्य लोप इति स्थितिः । तत्राऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाऽच्त्वादिकारौकारयोरच्परकत्वाद्यणावादेशौ प्राप्नुत इत्यर्थः । न च स्थानिवदादेशोऽनल्विधाविति स्थानिवद्भावोऽत्र न सम्भवति । अल्लोपस्य स्थानिभूतो योऽकारस्तं परं निमित्तत्वेनाश्रित्य प्रवर्तमानयोर्यणावादेशविध्योः स्थान्यलाश्रयत्वादिति वाच्यम्, 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति स्थानिवद्भावोपपत्तेः । अल्लोपस्य क्ङिति परे विधीयमानस्य परनिमित्तकाजादेशतया तत्स्थानीभूतादकारात्पूर्वत्वेन दृष्टयोरिकारौकारयोर्यणावादेशविधौ 'अचः परस्मि'न्निति प्रवृत्तेरिति भावः । तर्हि कुतोऽत्र यणावादेशौ न भवत इत्यत आह—**न पदान्तेति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधादिति** । पदान्तभूतेकारौकारयोः स्थाने भवतोर्यणावादेशयोः पदचरमावयवतया तयोः कर्तव्ययोः परनिमित्तकस्याऽजादेशस्याऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः । अथ एकादेशसन्धिं निरूपयितुमाह—**एकः पूर्वपरयोः । इत्यधिकृत्येति** । पदद्वयात्मकमिदं सूत्रमुत्तरत्रानुवृत्त्यर्थं पठित्वा

रमेशः । गङ्गोदकम् । उरण् रपरः ।१।१।५१। 'ऋ' इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तम् । तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते । तत्रान्तरतम्यात्कृष्णर्द्धिरित्यत्राऽर् । तवल्कार इत्यत्राऽल् । 'अचो रहाभ्या'मिति पक्षे द्वित्वम् ।

झरो झरि सवर्णे ।८।४।६५। हलः परस्य झरो लोपो वा स्यात्सवर्णे झरि । द्वित्वाऽभावे लोपे सत्येकधम् । असति लोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्विधम् । सति द्वित्वे लोपे चाऽसति त्रिधम् । कृष्णर्धिः । कृष्णर्द्धिः । कृष्णर्द्धिः ।

वादेशौ स्त एवेति वाच्यम्, पदद्वयाश्रयत्वेन तयोरेव बहिरङ्गत्वात् । 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधाच्च । **उरण् रपरः** । अनुवादे 'षष्ठी स्थानेयोगे'ति परिभाषया अनुपस्थितावपि स्थानेग्रहणं ततोऽनुवर्तत इत्याशयेनाह—**तत्स्थाने योऽणिति** । 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यतोऽपि 'स्थाने'ग्रहणमिहानुवर्तते । तेन प्रसङ्गावस्थायामेवाऽण् रपरो भवति । तदेतद्व्याचष्टे—**रपरः सन्नेव प्रवर्तत इति** । उः किम् ?, 'ईयति'—गेयम्, देयम् । अण् किम् ?, रीमदीनां रपरत्वं मा भूत् । 'रीङृतः'-मात्रीयति । रिङ्—'क्रियते' । **आन्तरतम्यादिति** । रेफशिरस्कस्य 'अ'रित्यस्य रेफद्वारेण ऋकारेण स्थानसाम्यादित्यर्थः । **पक्षे द्वित्वमिति** । ऋधेर्धस्येति भावः । **झरो झरि** । 'हलो यमां'मित्यतो 'हल' इत्यनुवर्तते, तदाह—**हलः परस्येति** । हलः किम् ? । प्रत्तम् । झर इति किम् ? । शार्ङ्गम् । झरीति किम् ? । प्रियपञ्चाम् । अल्लोपोऽत्र पूर्वत्रासिद्धे स्थानिवन्न भवतीति चकारस्य ञकारे परे लोपः स्यात् । सवर्ण इति किम् ?, तर्ता । सवर्णग्रहणसामर्थ्याद्यथासङ्ख्यमत्र न भवति । तेन 'शिण्ढी'त्यत्र डस्य विकल्पेन लोपः सिध्यतीति दिक् । **लोपो वेति** । 'झयो हः' इति सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः । **असति लोप इति** । 'द्वित्वाऽभावे'इत्यनुषज्यते । द्वित्वलोपयोरसतोरित्यर्थः । **त्रिधमिति** । 'यणो मयः' इति लक्षणान्तरेण पुनर्द्वित्वे 'चतुर्ध'मिति बोध्यम् ।

कतिपयसन्धयो विधास्यन्त इत्यर्थः । **आद्गुणः** । आदिति पञ्चमी नतु तपरकरणम् । एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । तदाह—**अवर्णादचीत्यादिना** । **उपेन्द्र इति** । उप-इन्द्र इति स्थिते पकारादकारस्य तस्मादिकारस्य च पूर्वपरयोः कण्ठतालुस्थानकयोस्तथाविध एको गुण एकारः, आन्तरतम्यात् । अथ प्रत्याहारेषु स्ववाच्यवाच्येषूक्तां लक्षणां स्मारयितुं दीर्घविषयोदाहरणमाह—**रमेश इति** । रमा-ईश इति स्थिते आकारस्य ईकारस्य च स्थाने पूर्ववदेको गुण एकारः । **गङ्गोदकमिति** । गङ्गा-उदकमिति स्थिते आकारस्य उकारस्य च कण्ठोष्ठस्थानकयोस्तथाविध एको गुण ओकारः । कृष्णर्द्धिरित्यत्र कृष्ण ऋद्धिरिति स्थिते आद्गुण इति प्राप्तम् । अत्र अकार ऋकारश्चेति द्वौ स्थानिनौ । तयोरकार एकार ओकारश्चेति त्रयोऽपि गुणः प्रसक्ताः, अकारेण स्थानिना त्रयाणामपि कण्ठस्थानसाम्याऽविशेषात् । ऋकारेण स्थानिना तु न कस्यापि स्थानसाम्यं, तस्य मूर्धस्थानकत्वादेतेषां च तदभावात् । एवं तव-लृकार इति स्थिते त्रयो गुणाः प्रसक्ताः, अकारेण तेषां कण्ठस्थानसाम्याऽविशेषात् । लृकारेण तु स्थानिना न कस्यापि स्थानसाम्यं, तत्र कतमो गुणो भवतीत्याकाङ्क्षायामिदमारभ्यते—**उरण्रपरः** । इत्युक्तमिति । 'अणुदित्सूत्रे' इति शेषः । उरिति 'ऋ' इत्यस्य षष्ठ्येकवचनम् । 'षष्ठी स्थाने' इति परिभाषया स्थाने इति लभ्यते । अनुवादे तत्परिभाषानुपस्थितावपि स्थानेग्रहणं ततोऽनुवर्तते । तदाह—**तत्स्थाने योऽणिति** । 'स्थानेऽन्तरतम' इत्यतोऽपि स्थानेग्रहणमनुवर्तते । स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तम् । प्रसङ्गावस्थायामित्यर्थो विवक्षितः । तदाह—**रपरः सन्नेव प्रवर्तत इति** । अत्र 'र'इति प्रत्याहारो विवक्षितः । ततश्च रेफशिरस्को लकारशिरस्कश्च प्रवर्तत इति लभ्यते । तयोर्व्यवस्थां दर्शयति—**तत्रेति** । रेफलकारशिरस्कयोर्मध्ये कृष्णर्द्धिरित्यत्र अर्, तवल्कार इत्यत्र अलित्यन्वयः । कुत इयं व्यवस्थेत्यत आह—**आन्तरतम्यादिति** । त्रिषु गुणेषु प्रसज्यमानेषु अकारस्याऽणो रेफलकारशिरस्कतया तस्य अर् अलित्येवमात्मकस्य अकारांशे स्थानीभूतेन अकारेण, रेफांशे ऋकारेण, लकारांशे लृकारेण च स्थानसाम्यादकारऋकारयोः स्थाने अरेव भवति । अकारलृकारयोः स्थानेऽलेव भवति । एकारौकारौ तु गुणौ न भवत एव, तयोर्ऋकारेण लृकारेण च स्थानसाम्याऽभावादित्यर्थः । नच एकार ओकारश्च कथं रपरौ न स्यातामिति वाच्यं, पूर्वेणैव णकारेण ह्यत्राण् गृह्यते, प्रशास्तॄणामित्यादिनिर्देशादित्यलम् ।

पक्षे द्वित्वमिति । ऋधधातोः क्तिनि झषस्तथोरिति तकारस्य धत्वे ऋद्धिरिति द्विधकारं रूपं स्वाभाविकम् । तत्र अरादेशे रेफात्परस्य धकारस्याऽचो रहाभ्यामिति कदाचिद्द्वित्वमित्यर्थः । **झरो झरि सवर्णे** । 'झयोहोऽन्यतरस्या'मित्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । 'हलो यमा'मित्यतो 'हल' इति, 'लोप' इति चानुवर्तते । तदाह—**हलः परस्येत्यादिना** । तदिह रूपत्रयं संपन्नमित्याह—**द्वित्वाभाव इत्यादिना** । रेफात्परस्य ऋधिति धात्वन्तस्य धकारस्य 'अचो रहाभ्या'मिति द्वित्वाऽभावे सति 'झरो झरी'ति लोपे च सति एकधकारं रूपमित्यर्थः । **असतीति** । 'द्वित्वाऽभावे' इत्यनुकृष्यते । तस्यैव ऋधेर्धकारस्य द्वित्वाऽभावे लोपे चाऽसति द्विधकारं रूपम् । तथा तस्यैव ऋधेर्धकारस्य द्वित्वे लोपे च सति द्विधकारमेव रूपमित्यर्थः । **सतीति** । तस्यैव ऋधेर्धकारस्य द्वित्वे सति लोपे च असति

वृद्धिरेचि । 'यण' इति पञ्चमी 'मय' इति षष्ठीति पक्षे ककारस्य द्वित्वम् । लस्य 'त्वनचि चे'ति । तेन 'तवल्कार' इत्यत्र रूपचतुष्टयम् ।

द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि । तवल्कारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम् ॥

वृद्धिरेचि ।६।१।८८। आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः । कृष्णैकत्वम् । गङ्गौघः । देवैश्वर्यम् । कृष्णौत्कण्ठ्यम् । **एत्येधत्यूठ्सु** ।६।१।८९। अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्ठौहः । एजाद्योः किम् ? । उपेतः । मा भवान्प्रेदिधत् । पुर-

---

वृद्धिरेचि । पूर्वसूत्रादादित्यनुवर्तते । तदाह-**आदेचीति** । **कृष्णैकत्वमिति** । 'कृष्णे'ति संबोधने पृथक् पदम् । एवं देवे त्यपि । इत्थं चात्र षष्ठीसमासत्वमभ्युपेत्य 'पूरणगुणे'ति निषेधमाशङ्क्य 'संज्ञाप्रमाणत्वा'दित्यादिनिर्देशेन 'गुणेन निषेधोऽनित्यः' इति केषांचिद्व्याख्यानं नात्यन्तावश्यकमिति बोध्यम् । **एत्येधत्यूठ्सु** । अत्र 'एची'त्यनुवर्तते । तच्च एत्येधत्योर्विशेषणं न तूठः, असंभवात् । 'आद्गुणः' इत्यत आदित्यनुवर्तत एवाऽतो व्याचष्टे-**अवर्णादेजाद्योरिति** । **प्रष्ठौह इति** । प्रष्ठं वहतीति प्रष्ठवाट् । 'वहश्चे'ति ण्विः । ततः शसि 'वाह ऊठ्' । गुणापवादतयाऽनेन वृद्धिः । प्रेदि-

---

त्रिधकारं रूपमित्यर्थः । यद्यपि द्विधपक्षे प्रथमधकारस्य त्रिधपक्षे मध्यमधकारस्य च 'झलाञ्जश् झशी'ति जश्त्वेन दकारो भवति । तथापि प्रक्रियाभिप्रायेण भूतपूर्वगत्या वा द्विधत्वं त्रिधत्वं चेति न दोषः । अथ तवल्कार इत्यत्राह-**यण इति** । यणः परस्य मयो द्वित्वमिति व्याख्याने ककारस्य द्वित्वं, लकारस्य त्वनचि चेति द्वित्वमित्यर्थः । **तेनेति** लकारककारयोर्द्वित्वविकल्पेनेत्यर्थः । **द्वित्वं लस्यैवेति** । लकारस्य द्वित्वे ककारस्य द्वित्वाऽभावे च सति द्विलकारमेकककारं च प्रथमं रूपमित्यर्थः । **कस्यैवेति** । ककारस्य द्वित्वे लकारस्य द्वित्वाऽभावे द्विककारकमेकलकारं च द्वितीयं रूपमित्यर्थः । **नोभयोरिति** । लकारककारयोरुभयोरपि द्वित्वाऽभावे एकलकारमेकककारं तृतीयं रूपमित्यर्थः । **उभयोरपीति** । लककारयोरुभयोरपि द्वित्वे द्विलकारं द्विककारं चतुर्थं रूपमित्यर्थः । **तवल्कारादिष्विति** । आदिना ममल्कारादिग्रहः । **वृद्धिरेचि** । आद्गुण इत्यत आदिति पञ्चम्यन्तमनुवर्त्तते । एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । तदाह—**आदेचीत्यादिना** । **गुणापवाद इति** । आद्गुण इति प्राप्तावेतदारम्भादिति भावः । **कृष्णैकत्वमिति** । कृष्णस्य-एकत्वमिति षष्ठीसमासः । 'पूरणगणे'ति निषेधस्त्वनित्य इति तत्रैव मूले वक्ष्यते । कृष्णेति सम्बुद्ध्यन्तं पृथक्पदमित्यन्ये । अत्र अकारस्य एकारस्य च कण्ठतालुस्थानकस्य स्थाने तथाविध ऐकार एकादेशः । गङ्गा-ओघ इति स्थिते आकारस्य ओकारस्य च कण्ठोष्ठस्थानकस्य स्थाने तथाविध औकारः । एवं देवैश्वर्यं कृष्णौत्कण्ठ्यमित्यत्रापि । वस्तुतस्तु सङ्ख्यादिशब्दा न गुणवचना इति तत्रैव वक्ष्यामः । । **एत्येधत्यूठ्सु** । एतिश्च एधतिश्च ऊठ्चेति विग्रहः । एतीति एधतीति च 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति श्तिपा निर्देशः । इण् गताविति, एध वृद्धाविति च धातू विवक्षितौ । एचीत्यनुवर्तते । 'यस्मिन्विधि'रिति तदादिग्रहणम् । एजादाविति लभ्यते । तच्च एत्येधत्योरेव विशेषणं, न तूठोऽसंभवात् । 'एकः पूर्वपरयो'रित्यधिकृतम् । आद्गुण इत्यत आदिति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । तदाह—**अवर्णादित्यादिना** । **उपैतीति** । इण्धातोर्लट् । तिप् शप् लुक् । 'सार्वधातुक' इति इकारस्य गुण एकारः । उप-एतीति स्थितेऽनेन वृद्धिः । **उपैधत इति** । एधधातोर्लट् । आत्मनेपदं तादेशः । शप् । 'टित आत्मनेपदाना'मित्येत्वम् । उप-एधते इति स्थितेऽनेन वृद्धिः । **प्रष्ठौह इति** । प्रष्ठं वहतीति प्रष्ठवाट् । 'वहश्चे'ति ण्विः । 'वेरपृक्तस्ये' इति वलोपः । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । ततः शसि 'वसोः सम्प्रसारण'मित्यतः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ 'वाह ऊठ्' इति संप्रसारणसंज्ञकस्य ऊठः 'सम्प्रसारणाच्चे'ति पूर्वरूपम् । प्रष्ठ ऊहिति स्थितेऽनेन वृद्धिरौकारः । नन्वत्र एत्येधतिग्रहणं व्यर्थम्, उपैति उपैधत इत्यत्र वृद्धिरेचीत्यनेनैव वृद्धिसंभवात् । ऊठ्ग्रहणमपि व्यर्थं, वृद्धिरेचीत्येव सिद्धेः । वाह ऊठ्ग्रहणानर्थक्यं, संप्रसारणेन कृतत्वात् । गुणस्तु प्रत्ययलक्षणत्वात् । एज्ग्रहणाद्वृद्धिः' इति वार्त्तिककृता तथैवोक्तत्वात् । ऊठ्ग्रहणं न कर्तव्यम् । 'वाह'इत्येव सूत्रमस्तु । भस्य वाहः संप्रसारणं स्यादिति संप्रसारणमेव विधीयतां, ततश्च वकारस्य उकारे संप्रसारणे पूर्वरूपे सति उहिति स्थिते प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ण्विप्रत्यये परे उकारस्य लघूपधगुणे ओकारे कृते प्रष्ठ-ओहिति स्थिते वृद्धिरेचीति वृद्धिरिति वार्तिकार्थः । तस्मादेत्येधत्यूठ्सु इति सूत्रं व्यर्थमित्यत आह—**पररूपगुणापवाद इति** । एत्येधत्योरेङि पररूपमित्यस्य, ऊठि आद्गुण इत्यस्यायमपवाद इत्यर्थः । यदि हि वाहः सम्प्रसारणमेव विधीयेत न तूठ्, तर्हि वस्य संप्रसारणेन उत्वे कृते पूर्वरूपे सति तस्य लघूपधगुणो न भवति तस्मिन् कर्तव्ये बहिर्भूतशस्प्रत्ययापेक्षभसंज्ञापेक्षसंप्रसारणाश्रितपूर्वरूपस्य बहिरङ्गतयाऽत्राऽसिद्धत्वात् । तथाच गुणाऽभावे प्रष्ठ-उ-आहिति स्थिते पूर्वरूपे प्रष्ठ-उह् इति स्थिते 'आद्गुण' इति गुणे ओकारे 'प्रष्ठोह' इति स्यात् । संप्रसारणसंज्ञकस्य ऊठो विधौ तु प्रष्ठ ऊ आहिति स्थिते पूर्वरूपे लघूपधगुणस्याऽप्रसक्ततया ओकारस्याऽभावादूकारस्यैव

स्तादपवादन्यायेनेयं वृद्धि'रेङि पररूप'मित्यस्यैव बाधिका न 'त्वोमाङोश्चे'त्यस्यापि । तेनाऽवेहीति वृद्धिरसाधुरेव । *अक्षादूहिन्यामुपसङ्ख्यानम् । अक्षौहिणी सेना । * स्वादीरेरिणोः । स्वैरः । स्वेनेरितुं शीलमस्येति स्वैरी । [लिङ्गविशिष्टपरिभाषया] स्वैरिणी । * प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु । प्रौहः । प्रौढः । अर्थवद्ग्रहणे

धदिति । प्रपूर्वस्यैधतेर्ण्यन्तस्य लुङि रूपम् । 'न माङ्योगे' इत्याडागमाऽभावः । पुरस्तादिति । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरा'निति न्यायेनेत्यर्थः । अक्षादिति । 'आ'दित्यनुवर्तते, 'अची'ति च । तेन पूर्वपरयोर्वर्णयोरेव भवति । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । अक्षौहिणीति । ऊहः=समूहः, सोऽस्त्यस्याः सा ऊहिनी । अक्षाणामूहिनीति विग्रहः । परिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्–' इति णत्वम् । 'अक्षाणा'मित्यस्य 'ऊह'-शब्देन समासे तत इनौ तु 'अक्षोहिणी'त्येव भवति, न तु तत्र वृद्धिः, अन्तरङ्गेण गुणेन बाधात् । अपवादभूताया अपि वृद्धेरूहिनीशब्देन समासे चरितार्थत्वात् । यथोक्तं प्राक् 'यद्यपवादोऽन्यत्र चरितार्थस्तर्हि परान्तरङ्गाभ्यां बाध्यते' इति । स्वादीरेरिणोः । 'ईरेरिण्योः' इति क्वाचित्कोऽपपाठः । 'स्वैरी'ति णिन्यन्तस्य अग्रिमां वृद्ध्यभावप्रसङ्गात् । 'ईरि'न्ग्रहणस्य फलमाह–स्वेनेरितुमिति । यदा त्वी(रणमी)र इति घञन्तेन स्वशब्दस्य समासे 'स्वादीरे' इति वृद्धौ कृतायां मत्वर्थीय इनिः, यदा वा मत्वर्थीयेनिप्रत्ययान्तेन ईरिन्शब्देन स्वशब्दस्य समासस्तदापि तदेकदेश ईरशब्दोऽस्त्येवेति पृथगीरिन्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः । स्वैरीति । 'सुप्यजातौ'इति णिनिः । उपपदसमासः । स्वैरिणी-

सत्त्वाद्वृद्धिरेचीत्यस्याऽप्रसक्तेराद्गुण इति प्राप्ते एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धौ 'प्रष्ठौह' इति सिध्यतीत्यूठ्ग्रहणमावश्यकमिति वाहऊठ् सूत्रे समुदाहृतवार्तिकं भाष्ये दूषितमित्यास्तां तावत् । उपेत इति । इण्धातोर्लट् तस् शप् लुक् । 'सार्वधातुकमपि'दिति तसो ङित्त्वात्तस्मिन् परत इकारस्य न गुणः । अत्र इण्धातोरेजादित्वाऽभावात्तस्मिन्परतो न वृद्धिः । मा भवान्प्रेदिधदिति । एधधातोर्णिच् । लुङ् तिप् । 'नित्यं ङितः' इति इकारलोपः । 'णिश्रिद्रुस्रुभ्य' इति चङ् । 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' । 'चङी'त्यजादेर्द्वितीयस्य धिशब्दस्य द्वित्वम् । 'अभ्यासे चर्चे'ति जश्त्वम् । 'न माङ्योग' इत्याडभावः । भवच्छब्दयोगात्प्रथमपुरुषः । तच्च तिङन्ताधिकारे स्पष्टीभविष्यति । प्र–इदिधदिति स्थिते एत्येधतीति न वृद्धिः, एधधातोरेजादित्वाऽभावात् । तत्र एजादित्वविशेषणाऽभावे तु इहापि वृद्धिः स्यात् । न च णौ-चङीत्येकारस्य ह्रस्वेन इकारे सति नायमेधधातुरिति वाच्यम् , एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । अत्र माङं विहाय प्रेदिधदिति न प्रत्युदाहृतम् । तथा सति आडजादीनामित्याडागमे आटश्चेति वृद्धौ ऐदिधदिति स्यात् । तत्र एधतेरेजादित्वाद्वृद्धिरिष्टैव । भवच्छब्दस्तु चिन्त्यप्रयोजनः । ननु आ इहि, आद्गुणः, एहि, अव-एहीति स्थिते एकादेशस्य गुणस्य एकारस्य अन्तादिवच्चेति परादिवद्भावेन, 'आद्यन्तवदेकस्मि'न्निति व्यपदेशिवद्भावेन च, इण्धातोरेजादित्वात्तस्मिन् परे 'एङि पररूप'मिति पररूपं बाधित्वा एत्येधत्यत्यूठ्स्विति वृद्धौ 'अवैही'ति इष्टं न स्यात् । न च ओमाङोश्चेति पररूपेण तन्निर्वाहः शङ्क्यः । एत्येधतीति वृद्धिर्हि यथा एङि पररूपमित्यस्यापवादस्तथा ओमाङित्यस्याप्यपवादः; येन नाप्राप्तिन्यायसाम्यादित्यत आह—पुरस्तादिति । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरा'निति न्यायः । पूर्वपठिता अपवादा अव्यवहितानेवोत्तरान्विधीन्बाधन्ते न तु व्यवहितानित्यर्थः । प्रकृते च एत्येधत्यूठ्सु इत्युत्तरं कानिचित् सूत्राणि पठित्वा 'एङि पररूप'मिति पठित्वा पुनः कतिपयसूत्राणि पठित्वा ओमाङोश्चेति पठितम् । ततश्चोक्तन्यायेन 'एत्येधती'ति वृद्ध्या 'एङि पररूप'मित्येव बाध्यते न त्वोमाङोश्चेति पररूपमपीति भावः । वस्तुतस्तु एत्येधतीति वृद्धिरोमाङोश्चेत्यस्यापवाद एव न भवति, उपैतीत्यादावप्राप्तेऽपि तस्मिन्नेत्येधतीति वृद्धेरारम्भात् । अतः 'पुरस्तादपवादा' इति न्यायस्य नायं विषयः । ततश्च अव–एहीत्यत्र एत्येधतीति बाधित्वा परत्वादोमाङोश्चेति पररूपं न्याय्यमित्येव वक्तुमुचितम् । अत एव भाष्ये—'नाप्राप्ते एङि पररूपे एत्येधतीति वृद्धिरारभ्यमाणा भवति तस्यापवादः । आङि पररूपे तु प्राप्ते चाऽप्राप्ते च आरभ्यमाणा वृद्धिर्न तदपवाद' इति स्पष्टमेवोक्तम् । यत्तु भाष्ये पक्षान्तरमुक्तम्—'अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्त इत्येवमेत्येधतीति वृद्धिरेङि पररूपमेव बाधते न त्वोमाङोश्चेति पररूपमपी'ति । तत्तु एत्येधतीति वृद्धेरेङि पररूपमोमाङोश्चेति सूत्रद्वयापवादत्वाभ्युपगमवादमात्रमाश्रित्य, बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य वेत्यलं बहुना । अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम् । आदिति अचीति वृद्धिरिति चानुवर्तते । 'एकः पूर्वपरयो'रिति च । 'ऊह वितर्के' । ऊहनमूहः, सोऽस्या अस्तीत्यूहिनी । अक्षशब्दादूहिनीशब्दे परे पूर्वपरयोरचोर्वृद्धिरेकादेशः स्यादित्यर्थः । अक्षौहिणीति मत्वर्थीय इनिः । नान्तत्वान्ङीप् । अक्षाणामूहिनीति विग्रहः । परिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी । 'पूर्वपदात्संज्ञाया'मिति णत्वम् । अक्ष–ऊहिनीति स्थिते गुणे प्राप्तेऽनेन वार्तिकेन वृद्धिः ।

स्वादीरेरिणोः । स्वशब्दादीरशब्दे ईरिन्शब्दे च परे पूर्वपरयोरचोर्वृद्धिरेकादेशः स्यादित्यर्थः । स्वैर इति । ईर गतौ । भावे घञ् । स्वेन छन्देन ईर इति विग्रहः । 'कर्तृकरणे कृता बहुल'मिति समासः । स्व–ईर इति स्थिते गुणे

नानर्थकस्य ग्रहणम्। 'अश्रे'तिसूत्रे राजेः पृथग्भ्राजिग्रहणाज्ज्ञापकात्। तेन 'ऊढ'ग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः। प्रोढवान्। प्रौढिः। 'इष इच्छायां' तुदादिः। 'इष गतौ' दिवादिः। 'इष आभीक्ष्ण्ये' क्र्यादिः। एषां घञि ण्यति, च 'एषः' 'एष्यः' इति रूपे। तत्र पररूपे प्राप्तेऽनेन वृद्धिः। प्रैषः। प्रैष्यः। यस्तु-'ईष उञ्छे', यश्च-'ईष गतिहिंसादर्शनेषु', तयोर्दीर्घोपधत्वात्,-ईषः। ईष्यः। तत्राद्गुणे-प्रेषः, प्रेष्यः।

* **ऋते च तृतीयासमासे**। सुखेन ऋतः सुखार्तः। तृतीयेति किम्? । परमर्तः। ***प्रवत्सतरकम्बल-वसनार्णदशानामृणे**। प्रार्णम्। वत्सतरार्णमित्यादि। ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तदृणार्णम्।

ति। ङीपः प्राग्भागमीरिन्शब्दमादाय वृद्धिः। केचित्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाऽत्र वृद्धिरित्याहुस्तञ्चिन्त्यमिति भावः। **नानर्थकस्येदि**। उपस्थितस्याऽर्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसंभवे त्यागाऽयोगादिति भावः। **प्रैष्य इति**। एषसाहचर्यादिष्योऽप्यनव्ययं गृह्यते; तेन ण्यन्तादिषेः क्त्वो ल्यपि पररूपमेव, न तु वृद्धिः। प्रेष्य गतः। लघूपधगुण-माशङ्क्याह—**तयोर्दीर्घोपधत्वादिति**। **प्रवत्सतरेति**। इह केचिद्वत्सशब्दं वत्सरशब्दं च प्रक्षिपन्ति, तद्भाष्या-दावदृष्टत्वादुपेक्ष्यम्। **वत्सतरार्णमिति**। तकारमकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि। रेफात्परस्य तु 'अचो रहा-भ्या'मिति द्वित्वे 'यणो मयः' इति वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे एकणं द्विणं त्रिणमिति द्वादश। 'खयः शरः' इति सकार-द्वित्वे चतुर्विंशतिः(२४)। न चेह 'शरोऽची'ति द्वित्वनिषेधः शङ्क्यः, तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात्। अतएव 'खयः शरः' इति वार्तिकस्य 'वत्सरः' 'अप्स्सराः' इत्युदाहरणं भाष्ये दत्तम्। न च वदेः सरप्रत्यये परतश्चर्त्वे कृते तस्याऽसिद्धत्वा-त्सस्य खयः परत्वं नेति शङ्क्यम्; 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्युक्तेः। अतएव मनोरमायां 'षट् सन्तः' इत्यत्र टकारा-

---

प्राप्तेऽनेन वार्तिकेन वृद्धिः। **स्वैरेरितुमिति**। स्वेनच्छन्देन ईरितुं संचरितुं शीलमस्येत्यर्थे 'सुप्यजाता'विति णिनिः। स्वच्छन्दचारीत्यर्थः। उपपदसमासः। स्व-ईरिन्निति स्थिते गुणे प्राप्तेऽनेन वृद्धिः। **प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु**। प्रेत्युप-सर्गात् 'ऊह' 'ऊढ' 'ऊढि' 'एष' 'एष्य' एतेषु परेषु पूर्वपरयोरचोर्वृद्धिरेकादेशः स्यादित्यर्थः। **प्रौह इति**। ऊह वितर्के। भावे घञ्। गतिसमासः। प्र-ऊह इति स्थितेऽनेन वार्तिकेन वृद्धिः। **प्रौढ इति**। वह प्रापणे। क्तः। 'वचि-स्वपी'ति सम्प्रसारणम्। पूर्वरूपम्। 'हो ढः' इति ढत्वम्। झषस्तथोरिति धत्वम्। ष्टुत्वम्। 'ढो ढे लोपः'। 'ढ्रलोपे' इति दीर्घः। प्र-ऊढ इति स्थिते गुणे प्राप्तेऽनेन वृद्धिः। ननु प्रोढवानित्यत्रापि वहधातोः क्तवतुप्रत्यये ढत्वधत्वष्टुत्व-ढलोपदीर्घेषु प्र-ऊढवदिति स्थिते प्रादूहोढेति वृद्धिः स्यात्, तत्रापि ऊढशब्दस्य परत्वेन श्रवणादित्यत आह—**अर्थ-वदिति**। अर्थवतः शब्दस्य ग्रहणसम्भवेऽनर्थकस्य शब्दस्य ग्रहणं न भवतीत्यर्थः। इयं परिभाषा 'स्वं रूप'मित्यत्र रूपग्रहणात्सिद्धेति तत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। **तेनेति**। अर्थवत एव ग्रहणनियमेनेत्यर्थः। **क्तान्तमेवेति**। क्तप्र-त्ययस्तावदर्थवान्, भावकर्मणोस्तद्विधानात्। क्तवतुप्रत्ययस्तु कर्तरि विहितः। अतस्तदेकदेशस्य क्तस्यानर्थकत्वात्प्रा-दूहोढेत्यत्र ऊढग्रहणेन ग्रहणं न भवति, अतस्तस्मिन् परे वृद्धिर्न भवति, किन्तु गुण एवेत्यर्थः। **प्रौढिरिति**। वह-धातोः क्तिन्। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः। प्र-ऊढिरिति स्थिते गुणं बाधित्वाऽनेन वृद्धिः। **इष-इच्छायामित्यादि**। गणत्रयेऽपि ह्रस्वोपधा एव एते धातवः। तेषामिति निर्धारणे षष्ठी। तेषां मध्येऽन्यतमाद्धञि ण्यति च सति लघूपध-गुणे कृते एष एष्य इति च रूपे सिद्धे। प्र एष प्र एष्य इति स्थिते एङि पररूपं बाधित्वाऽनेन वृद्धिः। एतेन वृद्धि-रेचीत्यनेन एवैषैष्यग्रहणयोर्गतार्थत्वं निरस्तम्। नन्वेवं सति प्रेष इति प्रेष्य इति च कथं प्रयोग इत्यत आह—**यस्त्विति**। तयोर्दीर्घोपधत्वेन लघूपधगुणाऽभावे ईष ईष्य इति च सिध्यति। तयोस्तु एतद्वार्तिके ग्रहणाऽभावात्तयोः परतो वृद्ध्यभावे 'आद्गुण' इति गुणे प्रेषः प्रेष्य इत्यपि रूपद्वयमस्तीत्यर्थः। एषशब्दसाहचर्यादेष्यशब्दोऽपि कृदन्त एव गृह्यते। तेन तिङन्ते ल्यबन्ते च न वृद्धिः। अग्रये प्रेष्य दूतम्, प्रेष्य गतः। **ऋते च तृतीयासमासे**। तृतीया-समासेऽकारादृतशब्दे परे पूर्वपरयोरचोर्वृद्धिः स्यादित्यर्थः। सुखेन ऋत इति विग्रहप्रदर्शनम्। ऋ गतौ। गत्यर्था-कर्मकेति कर्तरि क्तः। प्रकृत्यादित्वात्तृतीया। सुप्सुपेति समासः। सुख-ऋत इति स्थिते गुणे प्राप्तेऽनेन वृद्धिराकारः। रपरत्वे सुखार्त इति रूपम्। समसग्रहणस्योदाहृतविग्रहवाक्यमेव प्रत्युदाहरणं दर्शितप्रायमिति तृतीयेत्यंशस्य प्रयो-जनं पृच्छति—**तृतीयेति किमिति**। **परमर्त इति**। परमश्चासौ ऋतश्चेति कर्मधारयः। आद्गुणः। **प्रवत्सतर**। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। 'प्र' 'वत्सतर' 'कम्बल' 'वसन' 'ऋण' 'दश' एतेषामृणशब्दे परे पूर्वपरयोरचोर्वृद्धिरेकादेशः स्या-दित्यर्थः। **प्रार्णमिति**। प्रगतमृणमिति विग्रहे, 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमये'ति गतिसमासः। प्र-ऋणमिति स्थिते गुणं बाधित्वाऽनेन वार्तिकेन वृद्धिराकारः। रपरत्वम्। **वत्सतरः**=शिशुवत्सः, तस्य ऋणमिति विग्रहः। वत्सतरमधि-कृत्य वा तद्ग्रहणार्थं वा यदृणं गृह्यते तद्वत्सतरार्णम्। एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम्। आदिशब्देन कम्बलार्णं वसनार्णं दशा-र्णमृणार्णमिति च गृह्यते। सर्वत्र षष्ठीसमासः। ऋणशब्दस्य ऋणशब्दे परे कथमत्वम् इत्यत आह—**ऋणस्येति**।

दशार्णो देशः। नदी च दशार्णा। ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च। **उपसर्गादृति धातौ** ।६।१।९१। अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। उपार्च्छति। प्रार्च्छति। **अन्तादिवच्च** ।६।१।८५। योऽयमेकादेशः स पूर्वस्याऽन्तवत्परस्यादिवत्स्यात्। इति रेफस्य पदान्तत्वे—। **खरवसानयोर्विसर्जनीयः** ।८।३।१५। खरि अवसाने च रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते। इति विसर्गे प्राप्ते। अन्तवद्भावेन पदान्त-

त्परस्य सस्य द्वित्वं स्वीकृतमिति दिक्। **उपसर्गादृति**। उपसर्गात्किम् ?, खट्वर्च्छति। ऋति किम् ?, उपेतः। तपरकरणमुत्तरार्थम्। इह दीर्घॠकारादेर्धातोरसंभवेन व्यावर्त्त्याऽलाभात्। धातौ किम् ?, उपर्कारः। नन्वत्र 'उपे'त्युपसर्ग एव न भवति, क्रियायोग एवोपसर्गत्वात्। उपगत ऋकार इति विगृह्य क्रियायोगत्वसंपादनेऽपि 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः' इति ऋकारं प्रति अनुपसर्ग एव। तथा चाऽकृतेऽपि धातुग्रहणे ऋकारादिधातावेव वृद्धिर्भविष्यत्युपसर्गेण धातोराक्षेपात्, नत्वत्रेति चेत्सत्यम्; अतएव 'योगविभागेन पुनर्विधानार्थ'मित्यनुपदं वक्ष्यतीति न काप्यनुपपत्तिः। **अन्तादिवच्च**। इह 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यनुवर्तते, यथासङ्ख्यं चाश्रीयत इत्यभिप्रेत्याह—**पूर्वस्यान्तवदिति**। स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदम्। न चाल्विध्यर्थमिदमस्त्विति शङ्क्यम्; अस्याऽप्यल्विधावनिष्टत्वात्।

देशनदीविशेषयोः कथं दशार्णशब्दप्रवृत्तिरित्यत आह—**ऋणशब्द इति**। तथा च दश ऋणानि दुर्गभूमयो यस्मिन् देशे स दशार्णो देशविशेषः। दशविधानि ऋणानि जलानि यस्यां नद्यां सा दशार्णेति विग्रहः।

उपसर्गादृति। आद्गुण इत्यत आदिति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते। तच्च उपसर्गविशेषणम्, अतस्तदन्तविधिः। अकारान्तादिति लभ्यते। ऋतीति धातोर्विशेषणम्। यस्मिन्विधिरिति तदादिविधिः। ऋकारादाविति लभ्यते। वृद्धिरेचीत्यतो वृद्धिरिति चानुवर्तते। 'एकः पूर्वपरयो'रित्यधिकृतम्। तदाह—**अवर्णान्तादित्यादिना**। **एकादेश इति**। 'पूर्वपरयोरचो'रिति शेषः। अन्यथा उपसर्गस्य धातोश्च सर्वादेशः स्यात्। **उपार्च्छति प्रार्च्छतीति**। उप ऋच्छति प्र ऋच्छति इति स्थिते गुणे प्राप्तेऽनेन वृद्धौ रपरत्वम्। अथ तस्य रेफस्य पदान्ते विहितं विसर्गमाशङ्कितुं तस्य पदान्तत्वसाधनायाह—**अन्तादिवच्च**। एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रमनुवर्तते। यथासंख्यपरिभाषया अन्तादिवदित्यस्य क्रमेणान्वयः। ततश्च पूर्वपरयोर्भवन्नेक आदेशः पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवदिति लभ्यते। यद्यपि एकादेशस्य द्वौ वर्णौ स्थानिनौ—पूर्वः परश्च, तयोश्च वर्णयोः प्रत्येकमेकत्वादखण्डत्वात्तदपेक्षया एकादेशस्य अन्तादिवत्त्वकथनमसङ्गतम्, तथापि पूर्वपरवर्णयोर्भवन्नेकादेशः प्रथमस्थानिघटितसमुदायस्य पूर्वस्य योऽन्तः प्रथमस्थानी तत्कार्यकारी भवति। द्वितीयस्थानिघटितसमुदायस्य उत्तरस्य य आदिर्द्वितीयस्थानी तत्कार्यकारी भवतीत्यर्थो विवक्षितः। तत्र पूर्वान्तवत्त्वे यथा—क्षीरपेण। क्षीरप—इनेति स्थिते 'आद्गुण' इत्येकादेश एकारः। तत्र पूर्वान्तवत्त्वेन पे इत्युत्तरपदस्य एकाच्त्वादेकाजुत्तरपदे ण इति णत्वं भवति। अत्र एकादेशे स्थानिवत्सूत्रं तु न प्रवर्तते, एकदेशस्थानीभूतं पकारादकारमालम्ब्य पे इत्यस्य एकाजुत्तरपदत्वाश्रयेण प्रवर्तमानस्य णत्वस्य स्थान्यलाश्रयत्वात्। यद्यपि एकाजुत्तरपदत्वमेव प्राधान्येन णत्वविधिराश्रयति, पकारादकारं स्थान्यलं तु तद्विशेषणीभूताऽच्त्वेनाश्रयति, तथाप्यनल्विधाविति निषेधोऽत्र भवत्येव, यथाकथञ्चित्स्थान्यलाश्रयणस्यैव तत्र विवक्षितत्वात्। अन्यथा प्रतिदीव्येत्यत्र क्त्वादेशं ल्यपं स्थानिगतवलाद्यार्धधातुकत्वेनाश्रित्येडागमे कर्तव्येऽनल्विधाविति निषेधानुपपत्तिः, तत्र वलः प्राधान्येनाश्रयणाऽभावात्। एतेन स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थमिदं सूत्रमिति निरस्तम्। परादिवत्त्वे यथा—खट्वा। अत्र खट्वशब्दादजाद्यतष्टाप्। सवर्णदीर्घ आकारः। तस्य परादिवत्त्वेन टाप्त्वात्ततः परस्य सोर्हल्ङ्यादिलोपः। इदमपि स्थानिवद्भावेन अनिर्वाह्यम्। हल्ङ्यादिलोपस्यात्र स्थान्यलाश्रयताया मूलकृतैव वक्ष्यमाणत्वात्। नचैवं सति यजेर्लङि उत्तमपुरुषैकवचने इटि शपि आद्गुणे अडागमे अयजे इन्द्रमित्यत्र गुणस्य एकादेशस्य परादिवत्त्वेन इकारत्वात्तत्रेकारे परे सवर्णदीर्घः स्यादिति वाच्यम्, इह हि अल्समुदायधर्मा एव प्रातिपदिकत्व-सुबन्तत्व-प्रत्ययत्वादयोऽतिदिश्यन्ते, नतु वर्णमात्रधर्मा अत्वह्रस्वत्वादयः। उक्तञ्च भाष्ये—'न वा अताद्रूप्यातिदेशा'दिति। अन्तादिवर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशादयज इन्द्रमित्येवंजातीयकेषु सवर्णदीर्घादिकं न भवतीत्यर्थ इत्यलमतिविस्तरेण। **इति रेफस्येति**। उपार्च्छतीत्यत्र आरित्येकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन रेफस्य पदान्तत्वे सति विसर्गे प्राप्ते इत्युत्तरेणान्वयः। कथं विसर्गप्राप्तिरित्यत आह—**खरवसानयोः**। 'रो री'त्यतो र इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। तच्च पदस्येत्यधिकृतस्य विशेषणम्। येन विधिरिति रेफान्तस्येति लभ्यते। खरि अवसाने च परतो रेफान्तस्य पदस्य विसर्जनीयः स्यादित्यर्थः। अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भवति। अभावरूपस्य चावसानस्य बुद्धिकृतं परत्वम्। फलितमाह—**खर्यवसाने चेति**। **पदान्त इति**। 'विद्यमानस्ये'ति शेषः। यदि तु अन्त्यवर्णस्य अवसानसंज्ञा तदा अवसाने इत्यत्र योजना विरामोऽवसानमित्यत्रोक्ता। **इति विसर्गे इति**। उपार्च्छतीत्यादवनेन विसर्गे प्राप्ते तत्परि-

रेफस्य न विसर्गः, 'उभयथर्क्षु' 'कर्तरि चर्षिदेवतयो'रित्यादिनिर्देशात् । उपसर्गेणैव धातोराक्षेपे सिद्धे 'धाता'-विति योगविभागेन पुनर्वृद्धिविधानार्थम् । तेन 'ऋत्यक' इति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति ।

वा सुप्यापिशलेः ।६।१।९२। अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ सुब्धातौ परे वृद्धिर्वा स्यात् । 'आपिशलि'ग्रहणं पूजार्थम् । प्रार्षभीयति । प्रर्षभीयति । सावर्ण्याल्लृवर्णस्य ग्रहणम् । प्राल्कारीयति । प्रल्कारीयति । तपरत्वाद्दीर्घे न,—उपॠकारीयति । उपर्कारीयति । **एङि पररूपम्** ।६।१।९४। आदुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते । उपोषति । इह 'वा सुपी'त्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेन एङादौ सुब्धातौ वा ।

अन्यथा 'अयजे इन्द्र'मित्यत्र सवर्णदीर्घापत्तेः । **न विसर्ग इति** । एतच्च 'सुखार्त'इत्यादावपि बोध्यम् । **सुब्धाताविति** । सुबन्तावयवके इत्यर्थः । सुबन्तस्य धातोरसंभवात् । यद्यपि 'ऋज गतौ' इत्यादीनां क्विपि धातुत्वं सुबन्तत्वं च संभवति, तथापि न तादृशेषु तपरत्वव्यावर्त्यत्वं प्रसिद्धं, नामधातुष्वेव तत्संभवतीति त एवेह गृह्यन्ते इति भावः । **प्रार्षभीयतीति** । 'शरोऽची'ति वक्ष्यमाणेन द्वित्वनिषेधः । **एङि पररूपम्** । 'एङ्ये'ङित्येव सिद्धे 'पर'-ग्रहणमुत्तरार्थम् । 'रूप'ग्रहणं तु स्पष्टार्थम्, 'अमि पूर्व'वदेङि पर इत्येव सिद्धेः । **प्रेजत इति** । 'एजृ दीप्तौ' । कम्पना-

---

हार उच्यत इत्यर्थः । **अन्तवदिति** । अन्तवत्त्वेन पदान्तत्वं प्राप्तस्य रेफस्य विसर्गो न भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**उभयथर्क्ष्विति** । अन्यथा तत्रापि विसर्गनिर्देशः स्यादिति भावः । नन्वत्र धाताविति व्यर्थम्, उपसर्ग-ग्रहणादेव धातावित्यस्य सिद्धेः, क्रियायोगे सत्येव उपसर्गसंज्ञाविधानात् । नच उपगत ऋकार उपर्कार इत्यत्र क्रिया-योगस्य सत्त्वादुपसर्गत्वाच्च वृद्धिप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमिह धातुग्रहणमिति वाच्यं; यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युप-सर्गसंज्ञा इति परिभाषया गम्यमानगमनक्रियां प्रत्येव उपसर्गत्वात्, प्रकृते च ऋकारादिनिमित्तकोपसर्गत्वस्यैव विवक्षित-त्वादित्याशङ्क्याह—**उपसर्गेणैवेत्यादिना** । उपसर्गग्रहणेनैव धातोराक्षेपे=अन्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तितो लाभे सति, पुनर्धाताविति वचनं पुनर्विधानार्थमित्यन्वयः । कथं पुनर्विधानलाभ इत्यत आह—**योगविभागेनेति** । योगशब्दः सूत्रशब्दपर्यायः । उपसर्गादृतीति धाताविति च सूत्रं विभज्यते । तत्र उपसर्गादृतीति पूर्वसूत्रे धातावित्यर्थाल्लभ्यमा-दाय उक्तार्थलाभः । धातावित्युत्तरसूत्रेऽपि उपसर्गादृतीति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तथाच पूर्वसूत्रसमानार्थकमेतत्सूत्रं संपद्यत इति पुनर्विधानलाभ इत्यर्थः । किमर्थमिदं पुनर्विधानमित्यत आह—**तेनेति** । पुनर्विधानेनेत्यर्थः । **न भवती-ति** । परोऽपि प्रकृतिभावः पुनर्विधानसामर्थ्याद्बाध्यत इत्यर्थः । **वा सुपि** । उपसर्गादृति धाताविति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । आद्गुण इत्यतो वृद्धिरेचीत्यतश्च आदिति वृद्धिरिति चानुवर्तते । आदित्यनेन उपसर्गादिति विशेष्यत इति तदन्तविधिः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुप्शब्देन सुबन्तप्रकृतिको धातुर्विवक्षितः । एकः पूर्वपरयोरिति चाधिकृतम् । तदाह—**अवर्णान्तादित्यादिना** । **सुब्धाताविति** । सुबन्तप्रकृतिकधातौ परत इत्यर्थः, सुबन्तस्य धातोरसंभवात् । **एकादेश इति** । 'पूर्वपरयोरचो'रिति शेषः । यद्यपि ऋच्छ गतावित्यादीनां क्विपि धातुत्वं सुबन्तत्वं च संभवति, तथापि तुल्यास्यसूत्रभाष्ये उपार्कारीयतीत्यादेरेतदुदाहरणत्वेन भाष्ये उक्तत्वात्सुबन्तप्रकृतिके इत्येव व्याख्यानमुचितम् ।

ननु वाग्रहणादेव सिद्धे आपिशलिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**आपिशलिग्रहणमिति** । आपिशलेराचार्यस्याप्य-यमर्थः संमत इत्यादेर्लाभार्थमित्यर्थः । **प्रार्षभीयतीति** । ऋषभमात्मन इच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः क्यच्' 'सना-द्यन्ताः' इति धातुत्वम् । 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुपो लुक् । 'क्यचि चे'ति ईत्वम् । लट्, तिप्, शप् । पररूपम् । प्र ऋषभीयति इति स्थितेऽनेन वृद्धिराकारः । रपरत्वम् । **प्रर्षभीयतीति** । वृद्ध्यभावपक्षे आद्गुणः, रपरत्वम् । **सावर्ण्यादिति** । ऋलृवर्णयोरिति सावर्ण्यादृतीत्यनेन लृतोऽपि ग्रहणमित्यर्थः । **उपाल्कारीयतीति** । लृकारमात्मान इच्छतीत्यर्थे क्यजादि पूर्ववत् । लपरत्वं विशेषः । **उपल्कारीयतीति** । वृद्ध्यभावपक्षे गुणः । ल-परत्वम् । **तपरत्वादिति** । ऋतीति तपरकरणेन तत्कालस्यैव ग्रहणाद्दीर्घॠकारे परे वृद्धिविकल्पोऽयं न भवति, किं तु गुण एवेत्यर्थः । **ॠकारीयतीति** । ॠकारमात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यजादि पूर्ववत् । वृद्ध्यभावादत्र गुण एव ।

एङि पररूपम् । उपसर्गादिति धाताविति चानुवर्तते । आदित्यनुवृत्तमुपसर्गादित्यस्य विशेषणमिति तदन्तविधिः । 'यस्मिन्विधि'रिति परिभाषया तदादिग्रहणम् । 'एकः पूर्वपरयो'रिति चाधिकृतम् । तदाह—**अवर्णान्तादित्या-दिना** । **एकादेश इति** । पूर्वपरयो'रिति शेषः । **प्रेजत इति** । एजृ दीप्तौ । प्र-एजते इति स्थिते वृद्धिरेचीति वृद्धिं बाधित्वाऽनेन पररूपमेकारः । एजृ कम्पने इति तु परस्मैपदी । **उपोषतीति** । उष दाहे । लट् तिप् शप् । लघूपध-गुणः । उप ओषतीति स्थिते वृद्धिं बाधित्वाऽनेन ओकारः । ननु एडको मेषः, तमात्मन इच्छति एडकीयति, उप एडकीयतीति स्थितेऽनेन नित्यमेव पररूपं स्यात्, इष्यते तु वृद्धिरपि—उपैडकीयति उपेडकीयतीति । तत्राह—**इहेति** । 'एङि पररूप'मित्यत्र वा सुपीत्यनुवर्तते । तच्च नैकवाक्यतया संबध्यते । तथा सति अवर्णान्तादुपसर्गादेङादौ

उपेडकीयति। उपैडकीयति।प्रोघीयति। प्रौघीयति। *एवे चाऽनियोगे। नियोगोऽवधारणम्। क्वेव भोक्ष्यसे?। अनवक्लृप्तावेवशब्दः। अनियोगे किम्?। तवैव। अचोऽन्त्यादि टि।१।१।६४। अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात्। *शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्। तच्च टेः। शकन्धुः। कर्कन्धुः। कुलटा। सीमन्तः केशवेशे। सीमान्तोऽन्यः। मनीषा। हलीषा। लाङ्गलीषा। पतञ्जलिः। *सारङ्गः पशुपक्षिणोः। साराङ्गोऽन्यः।

र्थस्तु परस्मैपदी। प्रेजति। नियोगोऽवधारणमिति। निर्धारणमित्यर्थः। तदुक्तम्–'अनवक्लृप्तौ यदा दृष्टः पररूपस्य गोचरः। एवस्तु विषयो वृद्धेर्नियमेऽर्थे यदा भवेत्।' इति। अस्यार्थः–अनवक्लृप्तौ अनिश्चये यदा एवकारो दृष्टः स पररूपस्य विषयः। यस्तु नियमे निर्धारणे यदा दृष्टः स वृद्धेर्विषय इति। ये तु 'नियोगे त्वयैव गच्छे'ति प्राचो ग्रन्थे स्थितस्य प्रत्युदाहरणस्यानुगुणतया 'नियोजनं नियोगो व्यापार' इति व्याचक्षते, तेषां 'यदैव पूर्वे ज्वलने शरीरं' 'ममैव जन्मान्तरपातकाना'मिति लौकिकप्रयोगाः, 'तपस्तपःकर्मकस्यैव' 'लङः शाकटायनस्यैवे'त्यादिसौत्रप्रयोगाश्च न सिद्ध्येयुः। उदाहृतवृत्तिश्लोकविरोधश्च स्यात्। 'अवधारण'मिति व्याकुर्वतां तु सर्वेष्टसिद्धिः। अचोऽन्त्यादि टि। 'अच' इति निर्धारणे षष्ठी। जातावेकवचनं, तदाह–अचां मध्य इति। शकन्ध्वादिष्विति। शकन्ध्वादिविषये तत्सिद्ध्यनुगुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः। अतएवाह–तच्च टेरिति। यदि तु 'आ'दित्यधिकारादकारस्यैवेष्येत तर्हि मनीषा पतञ्जलिरिति न सिध्येत्। केचित्तु मनःपतच्छब्दयोः पृषोदरादित्वादन्त्यलोपे अकारस्यैव पररूपमाहुः। शकानां देशविशेषाणामन्धुः कूपः। कर्कोणां राजविशेषाणामन्धुः कर्कन्धुः। अटतीत्यटा। पचाद्यचि टाप्। कुलस्य अटा कुलटा। यदि तु कुलमटतीति विगृह्यते तदा कर्मण्यणि ङीपि 'कुलाटी'ति स्यात्। 'ईष उञ्छे'। 'ईष गत्यादिषु'। आभ्यां 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्यये ईषा। मनस ईषा मनीषा। हलस्य ईषा हलीषा। ईषा–लाङ्गलदण्डः। पतन्नोऽञ्जलयो यस्मिन्नमस्कार्यत्वादिति पतञ्जलिः। मार्तण्ड इति। पररूपेणानेन 'मृतण्ड' इति सिद्धे तत अण्यादिवृद्धिः। 'परा मार्ताण्डमास्यत्' 'पुनर्मार्ताण्डमाभरत्' इत्यादिषु तु दीर्घश्छान्दस इति भावः। केचिदत्र सवर्णदीर्घ-

---

सुब्धातौ परे पररूपमेकादेशो वा स्यादित्येकोऽर्थः स्यात्। एवं सति प्रेजते उपोषतीत्यत्र नित्यं पररूपं न स्यात्। अतो वाक्यभेदेन व्याख्येयम्। 'वृद्धि पररूप'मिति प्रथमं वाक्यम्। अवर्णान्तादुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यादिति तदर्थः। 'वा सुपी'ति द्वितीयं वाक्यम्। तत्र वृद्धि पररूपमित्यनुवर्तते। धातौ उपसर्गादित्यादि च। ततश्च उक्तपररूपविषये सुब्धातौ परे पररूपं वा स्यादिति लभ्यते। तदाह—सेनेति। उक्तरीत्या वाक्यभेदाश्रयणेन एङादौ सुब्धातौ पररूपं पाक्षिकं भवति, तदितरधातौ तु नित्यमित्यर्थः। एवे चानियोगे। नियोगशब्दं व्याचष्टे— नियोगोऽवधारणमिति। अवधारणम्=अन्ययोगव्यवच्छेदः। तदन्यस्मिन्नर्थे य एवशब्दस्तस्मिन्नकारात्परे पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशः स्यादित्यर्थः। क्वेव भोक्ष्यस इति। अत्रेति न निश्चितुम इत्यर्थः। क्व-एव इति स्थिते वृद्धिं बाधित्वाऽनेन वार्तिकेन पररूपमेकारः। अनवक्लृप्ताविति। अनवधारण इत्यर्थः। तवैवेति। नान्यस्येत्यर्थः। अत्रैवशब्दस्याऽवधारणार्थत्वान्न तस्मिन् परे पररूपम्। अथ क्वचिट्टेः पररूपं विधातुं टिसंज्ञामाह–अचोऽन्त्यादि टि। 'अच' इति निर्धारणे षष्ठी। जातावेकवचनम्। अन्ते भवेऽन्त्यः, अन्त्य आदिर्यस्य तत्–अन्त्यादीति विग्रहः। फलितमाह–अचां मध्य इति। शकन्ध्वादिष्विति। शकन्ध्वादिषु विषये तत्सिद्ध्यर्थं पूर्वपरयोः पररूपं वक्तव्यमित्यर्थः। ततश्च शकादिशब्दानां टेरचि परे टेश्च परस्याचश्च स्थाने पररूपमेकादेश इत्यर्थो लभ्यते। आदित्यनुवृत्तौ शकन्ध्वादिगणे सीमन्त इत्यादिकतिपयरूपाणामसिद्धेः। तदाह–तच्च टेरिति। शकन्ध्वादिगणं पठति— शकन्धुरित्यादिना। शकानां–देशविशेषाणाम्, अन्धुः=कूप इति विग्रहः। शक–अन्धु इति स्थिते सवर्णदीर्घे प्राप्तेऽनेन पररूपम्। अत्र शकशब्दे द्वावचौ। तत्रान्त्योऽच् ककारादकारः, तदादिरकार एव, 'आद्यन्तवदेकस्मिन्नि'ति वचनात्। एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम्। कर्कन्धुरिति। कर्काणां राज्ञाम् अन्धुरिति विग्रहः। कर्क–अन्धुरिति स्थिते पररूपम्। कुलटेति। अट गतौ। पचाद्यच्। टाप्। कुलानामटेति विग्रहः। भिक्षार्थं व्यभिचारार्थं वा या गृहान्-अटति सा कुलटा। कुलान्यटतीति विग्रहे तु कर्मण्यणि टिड्ढाणञिति ङीप्स्यात्। कुल–अटेति स्थिते पररूपम्।

सीमन्तः केशवेशे इति। गणान्तर्गतवार्तिकमेतत्। केशानां वेशः=सन्निवेशविशेषः। तस्मिन् गम्ये सीमन्शब्दस्य टेः–'अ'नित्यस्य अन्तशब्दस्थावर्णस्य च स्थाने पररूपमित्यर्थः। आदित्यनुवृत्तौ तु इदं न सिध्येत्।

सीमान्तोऽन्य इति। ग्रामान्तप्रदेश इत्यर्थः। मनीषेति। मनस-ईषेति विग्रहः। अत्र 'अ'सिति टेरीकारस्य च स्थाने पररूपमीकारः। ईष गतौ। 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः। टाप्। बुद्धिर्मनीषा' इत्यमरः। हलीषेति। 'ईषा लाङ्गलदण्डः स्यादि'त्यमरः। हलस्य ईषेति विग्रहः। 'करिकलभ' इतिवत्पुनरुक्तिः समाधेया। अत्र गुणे प्राप्ते पररूपम्। एवं लाङ्गलीषेत्यत्रापि। पतञ्जलिरिति। पतन् अञ्जलिर्यस्मिन्नमस्कार्यत्वादिति विग्रहः। अत्र 'अ'दिति

आकृतिगणोऽयम् । मार्तण्डः । * ओत्वोष्ठयोः समासे वा । स्थूलोतुः । स्थूलौतुः । बिम्बोष्ठः । बिम्बौष्ठः । समासे किम् ? । तवौष्ठः । **ओमाङोश्च** ।६।१।९५। ओमि आङि चाऽत्परे पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायोंनमः । शिव एहि–शिवेहि । **अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ** ।६।१।९८। ध्वनेरनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । पटत् इति—पटिति । * एकाचो न । श्रदिति । **नाऽऽम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा** ।६।१।९९। आम्रेडितस्य प्रागुक्तं न स्यादन्त्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात् । 'डाचि बहुलं द्वे भवत' इति बहुलवचनाद्द्वित्वम् । **तस्य परमाम्रेडितम्** ।८।१।२। द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितसंज्ञं स्यात् ।

मेवाहुः । पूर्वोक्तवैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः । **ओत्वोष्ठयोरिति** । अकारस्य ओत्वोष्ठयोश्च एकत्र समासे स्थितौ सत्यामिदं प्रवर्तते । तेनेह न,–'वृषलस्तुतौष्ठव्रणस्ते' इति । **शिवेहीति** । ननु 'शिव आ इही'त्यत्र सवर्णदीर्घे कृते पश्चादाद्गुणे च सिद्ध मिष्टं तत्किमाङ्ग्रहणेन ? । सत्यम् । 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते' इति दर्शने 'धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्ग'मिति पूर्वं गुणे कृते वृद्धिः स्यात्, तन्मा भूदित्याङ्ग्रहणम् । **अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ** । यद्यपि 'अतो गुणे' इति पूर्वसूत्रादत इत्यनुवर्त्याऽतो ग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यं, तथापि पूर्वसूत्रे 'अत' इति तपरकरणाद्ध्रस्वाकारस्य ग्रहणमिह तु शब्दाधिकारपक्षाश्रयणादच्छब्दस्य ग्रहणमिति व्याख्याने क्लेशः स्यादिति पुनरत्राऽतो ग्रहणं कृतम् ।
'अव्यक्त'शब्दं व्याचष्टे–**ध्वनेरिति** । **अनुकरणस्येति** । परिस्फुटाऽकारादिवर्णस्येति भावः । तस्य चानुकरणत्वं

टेरकारस्य च स्थाने पररूपमकारः । केचित्तु गोनर्दाख्यदेशे कस्यचिदृषेः सन्ध्योपासनसमयेऽञ्जलेर्निर्गत इत्यैतिह्यादञ्जलेः पतन्निति विगृह्णन्ति । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । **सारङ्गः पशुपक्षिणोरिति** । इदमपि गणान्तर्गतं वार्तिकम् । भाष्ये तु न दृश्यते । 'सार'शब्द उत्कृष्टे । 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबेऽम्बरे त्रिषु' इत्यमरः । साराणि अङ्गानि यस्येति विग्रहः । सार–अङ्ग इति स्थिते सवर्णदीर्घे प्राप्तेऽनेन पररूपम् । 'चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु' इत्यमरः । **आकृतिगणोऽयमिति** । आकृत्या=एवञ्जातीयकतया निर्णेतव्योऽयं गण इत्यर्थः । लोकप्रयोगानुसारेणैवंजातीयकाः शब्दा अस्मिन् गणे निवेशनीया इति यावत् । तत्फलमाह–**मार्तण्ड इति** । मृतमण्डं यस्य स मृतण्डः कश्चिदृषिः । मृत–अण्ड इति स्थिते सवर्णदीर्घं बाधित्वाऽनेन पररूपम् । ततोऽपत्येऽणि मार्तण्डः । 'परामार्ताण्डमास्थ'दिति सवर्णदीर्घस्तु च्छान्दसः । **ओत्वोष्ठयोः** । अवर्णादोतुशब्दे ओष्ठशब्दे च परे पूर्वपरयोरचोः स्थाने पररूपं वक्तव्यमित्यर्थः । **स्थूलोतुरिति** । 'ओतुर्बिडालो मार्जारः' इत्यमरः । स्थूल–ओतुरिति स्थिते वृद्धिं बाधित्वा पाक्षिकं पररूपम् । **बिम्बोष्ठ इति** । बिम्बफलवद्रक्तवर्णावोष्ठौ यस्येति विग्रहः । **ओमाङोश्च** । ओम् च आङ्चेति विग्रहः। आदिति पररूपमिति चानुवर्तते, 'एकः पूर्वपरयो'रिति च । तदाह—**ओमीत्यादिना** । **शिवायोंनम इति** । अत्र वृद्धिं बाधित्वा पररूपम् । **शिवेहीति** । आ–इहीति स्थिते गुणे 'एही'ति रूपम् । ततः शिव–एहि इति स्थिते वृद्धिं बाधित्वा पररूपमेकारः । नच 'शिव–आ–इही'ति स्थिते सवर्णदीर्घे कृते पश्चाद्गुणे शिवेहीति रूपसिद्धेराङ्ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं, 'धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्ग'मिति न्यायेन प्रथममाद्गुण इति गुणे कृते शिव–एहीति स्थिते वृद्धौ प्राप्तायां तन्निवृत्त्यर्थत्वात् । भाष्ये तु-आ ऋश्यात्, गुणः, अर्श्यात्, अद्य-अर्श्यात्-अद्यर्श्यादित्यत्र सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थमाङ्ग्रहणमिति स्थितम् । **अव्यक्तानुकरणस्य** । पररूपमिति वर्तते । अव्यक्तः=अस्फुटवर्णविभागो वृक्षपतनादिजनितध्वनिः । तस्यानुकरणं=तत्प्रतिपादकस्तत्सदृशोऽपरिस्फुटवर्णविभागः शब्दः । तस्यावयवो योऽच्छब्दस्तस्मादितिशब्दे परेऽच्छब्दस्य इकारस्य च स्थाने पररूपं स्यादित्यर्थः । अत्र इतिशब्दे यः प्रथम इकारस्तस्मिन्परे इति व्याख्येयम् । अन्यथा इतिशब्दस्य कृत्स्नस्यादेशप्रसङ्गात् । तदाह–**ध्वनेरित्यादिना** । अत्राऽलोऽन्त्यस्येति न भवति, 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधि'रिति निषेधात् । पटत्–इतीति प्रक्रियावाक्यप्रदर्शनम् । न तु पररूपाऽभावपक्षे रूपमिति भ्रमितव्यम्, अत्र पररूपस्य नित्यत्वात् । असंहितायां निर्देशो वा । **पटितीति** । उदाहरणमेतत् । 'वृक्षः पतित' इत्याद्यध्याहार्यम् । अत्राऽनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकमर्थतः सङ्गृह्णाति–**एकाचो नेति** । एकोऽच् यस्य स एकाच्, तथाभूतस्यानुकरणस्य उक्तं पररूपं नेत्यर्थः । **श्रदितीति** । अत्र एकाच्त्वान्न पररूपम् । ननु पटत्पटत्–इतीत्यत्र पटत्पटेति रूपमिष्यते । तत्राव्यक्तानुकरणस्येति पररूपे पटत्पटितीत्येव स्यात् । तत्राह–**नाम्रेडितस्य** । 'अव्यक्तानुकरणस्यात इता'विति 'पररूप'मिति 'एकः पूर्वपरयो'रिति चानुवर्तते । आम्रेडितस्याव्यक्तानुकरणस्यावयवो योऽच्छब्दस्तस्येतिशब्दे परे पररूपं न स्यात् । अन्त्यस्य तु वा । तुरवधारणे । अच्छब्दान्त्यस्य तकारस्यैव इकारस्य च पररूपं वा स्यान्नत्वकारस्यापीत्यर्थः । तदाह—**आम्रेडितस्य प्रागुक्तमित्यादिना** । ननु पटत् पटदित्यत्र कथं द्वित्वमित्यत आह—**डाचीति** । 'डाचि बहुलं द्वे भवत इति द्वित्व'मित्यन्वयः । नन्वव्यक्तानुकरणाद्व्यजवरार्धादनितौ डाच्' इति डाचः कथमिह संभवः, इतिशब्दे परतस्तत्पर्युदासः स्यादित्यत आह—**बहुलग्रहणादिति** ।

पट्त्पटेति। झलां जशोऽन्ते।८।२।३९। पदान्ते झलां जशः स्युः। पट्त्पटदिति। अकः सवर्णे दीर्घः।६।१।१०१। अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात्। दैत्यारिः। श्रीशः। विष्णूदयः। अचि किम्? कुमारी शेते। 'नाज्झलौ' विति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः, ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनि-

---

किंचित्साम्येन बोध्यम्। पररूपस्याऽस्य नित्यत्वेऽपि संहितायामविवक्षितायां तदभावादाह-पटत् इतीदी।

नाज्झलावित्यादि। अयं भावः—विधेयभेदे वाक्यभेदात्संभवन्त्यामेकवाक्यतायां तदयोगात् 'तुल्यास्य-प्रयत्न'मित्यस्य 'नाज्झलौ' इत्यस्य च एकवाक्यत्वलाभाय 'अज्झलिभन्नं तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्ण'मित्यर्थोऽभ्यु-पेयते। 'अज्झलिभन्न'मित्यत्र परस्परनिरूपिततुल्यत्वविशिष्टास्यप्रयत्नकौ यावज्झलौ, तदुभयभिन्नत्वं विवक्षितम्। तथाच 'यो ह्रस्वदीर्घात्मको वर्णो येन वर्णेन तादृशेन तुल्यास्यप्रयत्नस्तदुभयं मिथः सवर्णं भवति', तथा 'येन हला तुल्यास्यप्रयत्नकं यद्धल्, तदुभयं मिथः सवर्णं स्यात्', 'यश्च दीर्घप्लुतात्मको वर्णो येन हला तुल्यास्यप्रयत्नस्तदुभय-मपि मिथः सवर्ण'मित्यर्थः फलितः। ततश्चानेन सूत्रद्वयेन सवर्णसंज्ञायां सिद्धायाम् 'अणुदित्सवर्णस्ये'ति ग्राहकशास्त्रं प्रवर्तते, ननु ततः प्राक्। अतो 'नाज्झलौ' इत्यनेन आक्षरसमाम्नायिकानामेव सावर्ण्यं व्युदस्यते, ननु सर्वेषाम्। तेनात्र दीर्घशकारयोः सावर्ण्यसत्त्वेवेति तद्वारणाय 'अकः सवर्णे' इत्यात्राऽचीत्यनुवर्तनं युक्तमिदम्। यदा तूष्मणामीष-द्विवृतत्वं परिकल्प्य 'नाज्झलौ' इति सूत्रं प्रत्याख्यायते, तदेह सवर्णसूत्रे 'अची'ति नानुवर्तनीयम्। 'हे पिपा३सो' इत्यादौ 'गुरोरनृतः—'इत्याकारस्य प्लुते कृते ततः परस्य सस्य इणः परत्वेन षत्वं स्यात्, 'नाज्झलौ' इत्यत्राकार-प्रश्लेषेण दीर्घइकारयोः सावर्ण्याऽभावेऽपि प्लुताकारस्य हकारसवर्णत्वेनेण्त्वादित्याशङ्क्य तत्समाधानार्थमाश्च आ३श्चेति द्वन्द्वं कृत्वा सवर्णदीर्घेण दीर्घात्परत्र प्लुतोऽपि प्रश्लिष्यत इति क्लिष्टव्याख्यानमपि नाश्रयणीयम्। विश्वपाभिरित्यादौ ढत्वादे-

---

वेत्यनुक्त्वा बहुलग्रहणमधिकविधानार्थं, बहूनर्थान् लाति गृह्णातीति तद्व्युत्पत्तेरिति भावः। अभियुक्ताश्चाहुः—'क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव। शिष्टप्रयोगाननुसृत्य लोके विज्ञे-यमेतद्बहुलग्रहे तु।' इति। ननु किमाम्रेडितं नाम?, तत्राह—तस्य परमाम्रेडितम्। 'सर्वस्य द्वे' इत्य-नन्तरमिदं सूत्रं पठ्यते। ततश्च 'तस्ये'त्यनेन द्विरुक्तस्येति लभ्यते। अवयववाचिपरशब्दयोगे अत एव ज्ञापका-त्षष्ठी। तदाह—द्विरुक्तस्येत्यादिना। पटत्पटेतीति। पटत् पटत् इति इति स्थिते तकारस्येकारस्य च पररूप-मिकारः। ततश्च आद्गुणः। अथ पररूपाऽभावपक्षे पटत्पटत् इतीत्यत्र तकारस्य दकारं विधत्ते-झलां जशोन्ते। पदस्येत्यधिकृतं। तदाह—पदान्त इति। पटत्पटदितीति। स्थानसाम्यात्तकारस्य दकारो जशिति भावः। अत्रा-च्छब्दस्य पररूपनिषेधाऽभावे तकारमात्रस्य पररूपैकादेशविकल्पविधौ तस्य पररूपाभावपक्षेऽच्छब्दस्य पूर्वसूत्रेण पर-रूपापत्तौ पटत्पटितीति स्यादिति ध्येयम्। अकः सवर्णे। 'अक' इति पञ्चमी। 'इको यणची'त्यतोऽचीत्यनुवर्तते। 'एकः पूर्वपरयो'रित्यधिकृतम्। तदाह-अकः सवर्णेऽचीत्यादिना। दैत्यारिरिति। दैत्य—अरिरिति स्थिते द्वयोरकारयोरेको दीर्घ आकारः, स्थानसाम्यात्। श्री—ईश इति स्थिते ईकारयोरेक ईकारः। विष्णु—उदय इति स्थिते उकारयोरूकारः। अत्राचीत्यनुवृत्तेः किं प्रयोजनमिति पृच्छति- अचि किमिति। कुमारी शेत इति। 'अची'त्यननुवृत्तावीकारस्य शकारस्य च तालुस्थानविवृतप्रयत्नसाम्येन सवर्णतया तयोर्दीर्घ ईकार एकादेशः स्यात्। तन्निवृत्त्यर्थमचीत्यनुवर्तनीयमिति भावः। ननु ईकारशकारयोः स्थानप्रयत्नसाम्येऽपि न सावर्ण्यं, 'नाज्झलावि'ति निषे-धात्। अतः 'कुमारी शेते' इत्यत्र 'अकःसवर्णे' इत्यस्याऽप्रसक्तेरचीत्यनुवृत्तिर्व्यर्थैवेत्यत आह—नाज्झलाविततीति। नाज्झलाविति सावर्ण्यनिषेधो वार्णसमाम्नायिकानामेव, ननु दीर्घप्लुतानामपि, 'आदिरन्त्येन सहेते'त्यनेन वार्णसमाम्ना-यिकानामेवाऽच्शब्दवाच्यत्वावगमात्। अत ईकारशकारयोः सावर्ण्यसत्त्वात्कुमारी शेत इत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादित्यची-त्यनुवृत्तिरावश्यकीत्यर्थः। ननु वार्णसमाम्नायिकानामेव अच्शब्दवाच्यत्वेऽपि अच्शब्दोपस्थितैरकारादिभिर्ह्रस्वदीर्घ-प्लुतानामपि ग्रहणं भवति, अणुदित्सूत्रबलात्। अत ईकारशकारयोर्न सावर्ण्यप्रसक्तिरित्यननुवृत्तिर्व्यर्थैवेत्यत आह—ग्रहणकेति। अणुदित्सवर्णस्येति ग्रहणकसूत्रं हि लब्धात्मकमेव सत् 'अस्य च्वौ' इत्यादौ प्रवृत्तिमर्हति। नाज्झला-विति प्रवृत्तिदशायां च ग्रहणकशास्त्रमिदं न लब्धात्मकं। तद्धि सवर्णपदघटितत्वात्सवर्णपदार्थावगमोत्तरमेव लब्धात्म-कम्। सवर्णसंज्ञाविधायकं च तुल्यास्यसूत्रं सामान्यतः स्वार्थं बोधयदपि नाज्झलावित्यपवादविषयं परिहृत्य तदन्यत्रैव पर्यवसानं लब्ध्वा स्वकार्यक्षमतामश्नुते। उक्तं च—'प्रकल्प्यापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते' इति। एवं चाऽणुदित्सूत्रस्य नाज्झलाविति निषेधसहिततुल्यास्यसूत्रप्रवृत्तेः प्रागलब्धात्मकतया नाज्झलावित्यत्राऽज्ग्रहणेन दीर्घ-प्लुतानां ग्रहणाऽभावेन ईकारशकारयोः सावर्ण्यनिषेधाऽभावेन सावर्ण्यसत्त्वात्कुमारी शेत इत्यत्राऽकः सवर्ण इति प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमचीत्यनुवृत्तिराश्रयणीयेत्यर्थः। तदेतन्नाज्झलाविति सावर्ण्यनिषेधो यद्यपि प्रत्याख्यावसरे प्रपञ्चितम्।

ष्पत्तेः । अकः किम् ? हरये । 'अकोऽकि दीर्घ' इत्येव सुवचम् । * ऋति सवर्णे ऋ वा । होतॄकारः । होतृकारः । * ऌति सवर्णे ऌ वा । होतॢकारः । पक्षे ऋकारः सावर्ण्यात् । होतॄकारः । 'ऋति ऋ वा' 'ऌति ऌ वे'त्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम् । आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा । अभितोऽज्भक्तेरपरा । द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ । शेषं प्राग्वत् । इहोभयत्रापि 'ऋत्यकः' इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते । सर्वत्र एङः पदान्तादति ।६।१।१०९। पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव । विष्णोऽव । सर्वत्र विभाषा गोः ।६।१।१२२। लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्पदान्ते । गोअग्रम् । गोऽग्रम् ।

रप्यप्रसक्तिः । स्वराणामूष्मणां च प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याऽभावादिति सुगमोऽयं पन्थाः । अकोऽकीत्येवेति । 'अकोऽकि दीर्घः' इत्येनेत्यर्थः । सुवचमिति । यथासङ्ख्यसंबन्धेन 'दध्यत्रे'त्यादावतिप्रसङ्गाऽभावात्, 'ऋ'इति निपातः संज्ञेत्युक्तत्वात् 'होतृ-ऌकार' इत्यत्र ऋकारस्य ऋकारपरत्वमस्त्येवेत्यप्रसङ्गाभावादीकारचकारयोः सावर्ण्यं सत्यप्यची-त्यनुवर्तनं विनैव समीहितरूपसिद्धेश्चेति भावः । 'ऋति ऋ वा' 'ऌति ऌ वे'ति वार्तिकं सूत्रस्थेन सवर्णपदेन योजयित्वा पठति—ऋति सवर्ण इत्यादि । नन्वेवम् 'अकः सवर्णे–' इति सवर्णपदाऽकरणे वार्तिकयोः सवर्णग्रहणं कर्तव्यम्, सूत्रे तु 'अकोऽकी'ति कर्तव्यमिति विपरीतगौरवात्कथम् 'अकोऽकीत्येव सुवच'मित्युक्तमिति चेदत्राहुः—भाष्यकारैरेतद्वार्तिकद्वयस्य प्रत्याख्यानाद्वारस्येव गौरवमिति । प्रत्याख्याने तूपपत्तिर्ऌकारान्तेषु विचारयिष्यते ।

वर्णद्वयं द्विमात्रमिति । एतेन 'दीर्घे प्राप्ते ह्रस्वऋकारो ह्रस्वऌकारश्च विधीयते' इति प्राचो व्याख्यानमाकर-विरुद्धमिति ध्वनितम् । एङः पदान्तादति । अयवोरपवादः । 'ङसिङसोश्चे'त्यस्यारम्भादस्य पदान्तविषयत्वे लब्धे उत्तरार्थं पदान्तादिति स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतमिति मनोरमायां स्थितम् । केचित्तु 'पदान्ता'दित्येतदिहाप्यावश्यकमेव, अन्यथाऽपदान्तादपि स्यात् । 'ङसिङसोश्चे'ति सूत्रं तु 'सुप्सम्बन्धिन्यति परतः पूर्वरूपं चेन्ङसिङसोरेवाऽति परे' इति नियमार्थं स्यात् । तत्फलं तु हरयः, गुरवः, इः स्मृतौ येस्ते स्मृतय इत्यादौ पूर्वरूपाऽप्रवृत्तिरित्याहुः । एङः किम् ? । दध्यत्र । पदान्तात्किम् ?, चयनम् । लवणम् । अचिनवम् । अति किम् ?, हरयिह । विष्णविह । तपरः किम् ?, वायवागाहि । सर्वत्र विभाषा । यद्यपीह 'छन्दसि' इति न प्रकृतम्, तथापि 'यजुष्युरः' इत्यादिप्रक्रमाच्छन्दस्येवेति सं[illegible]येत, अतः 'सर्वत्रे'त्युक्तम् । तद्व्याचष्टे—लोके वेदे चेति । इह 'एङ' इत्यनुवर्त्य 'एङन्तस्य गो'रिति व्याख्ये-

---

अकोऽकि दीर्घ इत्येव सुवचमिति । एवंच सवर्णग्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवम् । दध्युकार इत्यत्र तु यथा-संख्याश्रयणान्नातिप्रसङ्गः । ततश्च अचीत्यनुवृत्तिरपि नाश्रयणीयेति भावः । 'ऋति ऋ वा' इति वार्तिकमकः सवर्ण इत्यतोऽनुवृत्तसवर्णपदेन योजयित्वा पठति—ऋति सवर्णे ऋ वा । अक इत्यनुवर्तते । एकः पूर्वपरयोरिति च । अकः सवर्णे ऋति परे पूर्वपरयोर्ऋ इत्येकादेशः स्यादित्यर्थः । होतृकार इति । होतृ–ऋकार इति स्थितेऽनेन द्वयोः ऋकारयोः स्थाने ऋकारविलक्षणो नृसिंहवद्व्यन्तरात्मा ऋकारो रेफद्वयवान् कश्चिद्वर्णो भवति । एतदभावपक्षे रूपं दर्शयति—होतॄकार इति । 'अकः सवर्णे' इति दीर्घः । ऌति सवर्णे ऌ वा । अकः सवर्णे ऌति परे पूर्वपर-योर्ऌ इत्येकादेशो वा स्यादित्यर्थः । होतॢकार इति । होतृ-ऌकार इति स्थिते ऋकारस्य ऌकारस्य च स्थाने नृसिंहवद्व्यन्तरात्मा ऌकारो द्विलकारवान् कश्चिद्वर्णो भवति । पक्ष इति । उक्तव्यन्तरात्मकवर्णाऽभावपक्षे ऋकारस्य ऌकारस्य च स्थानेऽकः सवर्ण इति दीर्घो भवन्नृऌवर्णयोरिति सावर्ण्यादॄकार एव भवति, ऌकारस्य दीर्घाऽभावादिति भावः । अत एव होतृ-ऌकार इत्यत्र सवर्णदीर्घपक्षे होतॄकार इत्येवोदाहृतं भाष्ये । अथ 'ऋति ऋ वा' 'ऌति ऌ वे'त्यत्र विधेयवर्णस्वरूपं विविनक्ति—उभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रमिति । तदेवोपपादयति—आद्यस्य मध्य इति । एका मात्रेति । व्यञ्जनानामर्धमात्रतया एकैकस्य रेफस्य अर्धमात्रत्वादिति भावः । अभितोऽज्भक्ते-रिति । 'अभित' इत्यनन्तरं 'रेफा'विति शेषः । 'अज्भक्ते'रिति सामान्याभिप्रायमेकवचनम् । रेफद्वयस्य पुरस्ता-दुपरिष्टाच्च विद्यमानयोर्ह्रस्वऋकारांशयोरन्या मात्रेत्यर्थः । द्वितीयस्य इति । 'विधेयस्ये'ति शेषः । शेषं प्राग्व-दिति । लकारयोरेका मात्रा, तावभितो विद्यमानयोर्ऌकारांशयोरन्या मात्रेत्यर्थः । एतच्च तुल्यास्यसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । एतेन दीर्घे प्राप्ते ह्रस्व ऋकारो ऌकारश्चात्र विधीयत इति प्राचीनग्रन्थः परास्तः । पाक्षिक इति । वैकल्पिक इत्यर्थः । प्रकृतिभाव इति । निर्विकारस्वरूपेणावस्थानमित्यर्थः । सन्ध्यभाव इति यावत् ।

एङः पदान्तादति । 'अमि पूर्वः' इत्यतः पूर्व इत्यनुवर्तते । एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतं । तदाह—पदा-न्तादित्यादिना । हरे–अवेति स्थितेऽयादेशं बाधित्वा पूर्वरूपमेकारः । विष्णो–अवेत्यत्राऽवादेशं बाधित्वा पूर्व-रूपमोकारः । सर्वत्र विभाषा । पदान्तादित्यनुवर्तते । 'प्रकृत्यान्तः पाद'मित्यतः 'प्रकृत्ये'त्यनुवर्तते । प्रकृत्या=स्व-भावेन निर्विकारस्वरूपेणावतिष्ठते इत्यर्थः । 'यजुष्युर' इत्यतो [illegible] । तत्सूचनाय 'सर्वत्रे'त्युपात्तम् ।

एङन्तस्य किम् ? । चित्रग्वग्रम् । पदान्ते किम् ? । गोः । अवङ् स्फोटायनस्य ।६।१।१२३। 'अतीति नि-वृत्तम्'।अचि परे पदान्ते गोरवङ् वा स्यात्। गवाग्रम् ; पदान्ते किम्? गवि । व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः। इन्द्रे च ।६।१।१२४। गोरवङ् स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः ।

अथ प्रकृतिभावः ।

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् । ६ । १ । १२५ । प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते तेऽचि परे नित्यं

यम् । तेनेह न—चित्रग्वग्रम् । प्रकृतिभाव इति । एतच्च 'प्रकृत्यान्तःपाद'मिति सूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवृत्त्या लभ्यते । 'नान्तःपाद'मिति पाठे तु 'सर्वत्र विभाषे'ति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विभाषा निषिध्यत इत्यवधेयम् । निषेधविकल्पे विधि-विकल्पः फलित इत्याद्याशयेन पूर्वरूपमेव विकल्प्यत इति मनोरमायां स्थितम् । अवङ् स्फोटायनस्य । स्फोटो-ऽयनं परायणं यस्य सः स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणः । तस्य स्फोटायनस्य । अत्रापि 'एङन्तस्य गो'रिति व्याख्ये-यम् । 'अ'गित्येव सूत्रयितुमुचितम् । विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम् । अतीति निवृत्तमिति । अन्यथा 'गवेशः' 'गवोद्धः' इत्यादि न सिद्ध्येदिति भावः । अचि पर इति । अत्रा'चीत्यनुवर्तते, अतीति तु निवृत्त'मित्यत्र व्याख्यानमेव शरणम् । गवाक्ष इति । गवां=किरणानाम् अक्षीवेति विग्रहः । 'अक्ष्णोऽदर्शना'दित्यच्समासान्तः । वातायने रूढोऽयम् । पुंस्त्वं लोकात् । इन्द्रे च ।आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदम् । इदं च सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । अन्यार्थं स्वीकृतेन व्यवस्थितविभाषाश्रयणेनैवेष्टसिद्धेरित्याहुः । 'प्लुतप्रगृह्याः—' इति सूत्रादव्यवहितपूर्वः 'अथ प्रकृतिभावः' इति पाठो मूलपुस्तकेषु प्रायेण दृश्यते, स चाऽपपाठ एव । 'सर्वत्र विभाषा गोः' इति प्रकृतिभावस्य प्रागेवारब्धत्वा-दित्येके । अन्ये तु 'अवङ् स्फोटायनस्य' 'इन्द्रे चे'ति सूत्रद्वयं प्रकृतिभावप्रकरणे पठितमपि तद्बहिर्भूतमित्यवश्यं वक्तव्यं, ताभ्यां तदविधानात् । न च 'अवङ्'सूत्रस्य प्रकृतिभावापवादत्वेनोत्सर्गापवादरूपत्वात्तत्प्रकरणस्थत्वं सुपपाद-मित्यवङादेशानुवृत्त्यर्थं तदनन्तरं पठितस्य 'इन्द्रे चे'ति सूत्रस्यापीति वाच्यम्; पूर्वरूपापवादत्वस्यापि 'अवङ्'सूत्रस्य सुवचत्वात् । एतत्प्रकरणपाठस्य गोशब्दानुवृत्त्यर्थतया चरितार्थत्वात् । एवं च स्वलेख्यप्रकृतिभावप्रकरणाद्बहिस्तत्सूत्र-द्वयं लिखितं, तदनुकूलत्वेन 'सर्वत्र विभाषे'ति सूत्रमपि तत्रैवेति स्थितस्य गतिर्बोध्येत्याहुः । प्लुतप्रगृह्याः । प्रकृति-भावं प्रति प्लुतो नाऽसिद्धः, प्लुतमनूद्य प्रकृतिभावविधानसामर्थ्यात् । अचि किम् ?, 'जानु उ जानू' । उञः प्रगृह्य-त्वेऽपीह सवर्णदीर्घः । 'अची'त्यनुवर्तमाने पुनरचिग्रहणमादेशनिमित्ते एवाऽचि प्रकृतिभावः । तेन इहाप्येकादेशः स्यादेव—'जानु उ अस्य रुजति', 'जानू अस्य रुजति' । इह 'मय उञः' इति पाक्षिके वकारे तु 'जान्वस्य रुजति' ।

तेन लोके वेदे चेति लभ्यते । तदाह—लोक इत्यादि । प्रकृतिभाव इति । स्वभावेनावस्थानमित्यर्थः । एवं च पूर्वरूपमवादेशश्च न । गो–अग्रमिति प्रकृतिभावे रूपम् । पूर्वरूपे गोऽग्रमिति । अत्र एङ इत्यप्यनुवर्तते । ततश्चैक-देशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायेन चित्रग्वग्रमित्यत्र नातिप्रसङ्गः । हे चित्रगोऽग्रमित्यत्रापि न प्रकृतिभावः, प्रतिपदो-क्तस्यैवैङो ग्रहणात् ।प्रकृते च 'ह्रस्वस्य गुण' इत्योकारस्य लाक्षणिकत्वात् । गोरिति । गो असिति स्थिते गो इत्यो-कारस्य पदान्तत्वाऽभावान्न प्रकृतिभावः । नन्वेवमपदान्तत्वादेङः पदान्तादिति पूर्वरूपमपि दुर्लभमिति वाच्यम्, अत एव 'ङसिङसोश्चे'ति तत्र पूर्वरूपारम्भात् । अवङ् स्फोटायनस्य । अतीति निवृत्तमिति । 'एङः पदान्ता-दित्यत' इति शेषः, व्याख्यानादिति भावः । पदान्तादिति, गोरिति, अचीति चानुवर्तते । स्फोटायनस्य ऋषेर्मते-ऽवङ् । अन्यस्य तु न । ततश्च विकल्पः सिद्धः । तदाह—अचि पर इत्यादिना । 'ङिच्चे'त्यन्तादेशः । गवाग्र-मिति । गो–अग्रमिति स्थिते गकारादोकारस्यावङ् । गव–अग्रमिति स्थिते सवर्णदीर्घः । न चाऽग्रशब्देऽकारसत्त्वं पर-त्वेनाश्रित्य प्रवृत्तोऽवङ् कथं तद्विघातकं सवर्णदीर्घं प्रवर्तयति, संनिपातपरिभाषाविरोधादिति वाच्यं, संनिपातपरिभा-षाया अनित्यत्वस्य रामायेत्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् । गवीति । 'गो इ'–इति स्थिते ओकारस्य पदान्तत्वविरहान्नावङ् । नापि पूर्वसूत्राभ्यां प्रकृतिभावपररूपे । किन्त्ववादेशः । अतीत्यनुवृत्तौ तु गवेश इत्यादि न सिध्येत् । व्यवस्थि-तेति । क्वचिद्भवतीत्यंश एव प्रवर्तते, क्वचित्तु न भवतीत्यंश एव, क्वचिदुभयमित्येवं लक्ष्यानुसारेण व्यवस्थया प्रवृत्ता विभाषा व्यवस्थितविभाषा सर्वत्र विभाषा गोरित्यत्राश्रीयते । ततश्च गवाक्ष इत्यत्र नित्यमवङित्यर्थः । इदं च—

'देवत्रातो' 'गलो' 'ग्राह' 'इतियोगे च सद्विधिः' । मिथस्ते न विभाष्यन्ते 'गवाक्षः' 'संशित-व्रतः' ॥ इति शाच्छोरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । गवाक्ष इति । गवां किरणानामक्षीवेति विग्रहः । 'अक्ष्णोऽदर्शना'-दित्यच् । पुंस्त्वं लोकात् । 'वातायनं गवाक्षः स्यात्' इत्यमरः । इन्द्रे च । 'गोः', 'अवङ्', 'अची'त्यनुवर्तते । तदाह–गोरिति । विकल्पनिवृत्त्यर्थः पुनरारम्भः । गवेन्द्र इति । गो–इन्द्र इति स्थिते अवङ् । आद्गुणः ।

अथ प्रकृतिभाव इति । 'निरूप्यते' इति शेषः । प्लुतप्रगृह्याः । वक्ष्यन्त इति । 'दूराद्धूते चे'-

प्रकृत्या स्युः । एहि कृष्णा ३ अत्र गौश्चरति । हरी एतौ । नित्यमिति किम् ? । हरी एतावित्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्या'दिकोऽसवर्णे' इति ह्रस्वसमुच्चितो माभूत् । **इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च । ६ । १ । १२७ ।** पदान्ता इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा । अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितम् । चक्रि अत्र । चक्र्यत्र । पदान्ता इति किम् ? । गौर्यौ । * **न समासे** । वाप्यश्वः । * **सिति च** । पार्श्वम् । **ऋत्यकः ।६।१।१२८।** ऋति

एहि कृष्णेति । 'दूराद्धूते चे'ति प्लुतः । प्राचा तु—'कृष्णा ३ एही'ति उदाहृतम् । तदसत् । 'वाक्यस्य टेः—'इत्यधिकारात् । **ह्रस्वसमुच्चितो मा भूदिति** । अयं भावः—'हरी ईशा'वित्यादौ 'प्लुतप्रगृह्याः' इत्येतत्सावकाशम्, 'चक्री अत्रे'त्यत्र तु 'इकोऽसवर्णे—'इति । ततश्च 'हरी एता'वित्यत्र परत्वाद्ध्रस्वसमुच्चित एव स्यात् । नित्यग्रहणे तु कृते तत्सामर्थ्यात्परमपि बाधत इति । **चक्र्यत्रेति** । इह 'स्कोः' इति कलोपो न, यणः कार्यकालपक्षे बहिरङ्गपरिभाषया असिद्धत्वात्, स्थानिवद्भावाच्च । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति तु नास्ति, 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' इति वक्ष्यमाणत्वात् । **पार्श्वमिति** । पर्शूनां समूहः । 'पर्श्वा णस् वक्तव्यः' इति णस् । ओर्गुणस्तु न, 'सिति चे'ति पदत्वस्य भत्वापवादत्वात् । **ऋत्यकः** । **ब्रह्म ऋषिरिति** । ननु 'ऋत्यस्ये'त्येव सूत्रमस्तु । 'दधि ऋच्छती'त्यादौ 'इकोऽसवर्णे' इत्यनेनैव प्रकृतिभावसिद्धेः । मैवम् । 'होतृ-ऋकार' इत्यत्र प्रकृतिभावार्थमग्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् । एतेन 'अकोऽसवर्णे' इत्येकमेव सूत्रमस्त्विति शङ्काया निरवकाश एव, उक्तदोषाऽनिवृत्तेः, सप्तऋषीणामित्यत्र 'न समासे' इति निषेधापत्तेश्च । 'न समासे' इति निषेधवार्तिकं हि 'इकोऽसवर्णे' इति सूत्र एव, न तु 'ऋत्यकः' इत्यत्रेति सिद्धान्तः ।

त्यादिना, ईदूदेदित्यादिना चेत्यर्थः । **प्रकृत्येति** । 'प्रकृत्यान्तः पाद'मित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । प्रकृत्या स्वभावेनाऽवस्थिताः स्युरित्यर्थः । सन्धयो न भवन्तीति यावत् । **एहि कृष्णा३ अत्रेति** । 'दूराद्धूते चे'ति णकाराद्कारः प्लुतः । तस्य अकारे न सवर्णदीर्घः । **हरी एताविति** । 'ईदूदे'दिति रेफादीकारः प्रगृह्यः । तस्य यणादेशो न भवति । ननु सर्वत्र विभाषेति पूर्वसूत्रे विभाषेत्यस्याऽस्वरितत्वादेव निवृत्तिसिद्धेरिह नित्यग्रहणं किमर्थमिति पृच्छति—**नित्यमिति किमिति** । उत्तरमाह—**हरी एताविति** । नित्यग्रहणे सत्येव हरी एतावित्यादौ 'प्लुतप्रगृह्या अची'त्ययमेव केवलः प्रकृतिभावः स्यादित्यर्थः । 'यथा'शब्दो योग्यतायाम् । अयमेव प्रकृतिभावः प्राप्तुं योग्यः । स च नित्यग्रहणे सति प्राप्नुयादित्यर्थः । एवमग्रेऽप्येवंजातीयकेषु । 'एव'शब्दव्यवच्छेद्यं दर्शयति—**इक इति** । 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्चे'ति वक्ष्यमाणः ह्रस्वसमुच्चितः प्रकृतिभावो **माभूत्**=न भवेत् । माङि लुङ् । सर्वलकारापवादः । अकृते सति नित्यग्रहणे परत्वाच्छाकलह्रस्वसहितप्रकृतिभावः प्रसज्येत । नित्यग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यादेव परमपि शाकलं ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावं 'प्लुतप्रगृह्या' इति केवलः प्रकृतिभावो बाधत इत्यर्थः । **इकोऽसवर्णे** । 'इक' इति षष्ठी । 'एङः पदान्ता'दित्यतः 'पदान्ता'दित्यनुवर्तते । तच्च षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते । 'अची'ति चानुवर्तते । ततश्च 'पदान्तस्येकोऽसवर्णेऽचि परे ह्रस्वः स्या'दित्येकं वाक्यम् । चकारात्प्रकृत्यान्तःपादमित्यतः प्रकृत्येत्यनुकृष्यते । ह्रस्व इति तत्रापि संबध्यते । ततश्च 'उक्तो ह्रस्वः प्रकृत्या स्वभावेन अवतिष्ठत' इति वाक्यान्तरं सम्पद्यते । फलितमाह—**पदान्ता इक इत्यादिना** । यदि चकारो न क्रियेत, तर्हि पदान्तस्य इकोऽसवर्णेऽचि परे ह्रस्वः स्यादित्येव लभ्येत । तस्य ह्रस्वस्य प्रकृतिभावो न लभ्येत । ततश्च चक्री—अत्रेति स्थिते ईकारस्य ह्रस्वे सति तस्य यणादेशे चक्र्यत्रेत्येव स्यात् । चक्रि—अत्रेति ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावविशिष्टं रूपं न स्यात् । इष्यते तदपि । अतः प्रकृत्येत्यनुकर्षणार्थश्चकार आवश्यक इति सूत्रकारस्य हृदयम् । भाष्यकारमतमाह—**अत्र ह्रस्वेति** । अत्र चकारो न कर्तव्यः, प्रकृत्येत्यनुकर्षस्य व्यर्थत्वात् । नच विहितस्य ह्रस्वस्य यण्निवृत्त्यर्थः स इति वाच्यं, ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव यणो निवृत्तिसिद्धेः । अन्यथा यणमेव विदध्यात् । अतः प्रकृत्येत्यनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितमित्यर्थः । चक्रि—अत्रेति ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावपक्षे रूपम् । तदभावपक्षे तु यणि चक्र्यत्रेति रूपम् । नचात्र ककारस्य 'स्कोः संयोगाद्यो'रिति लोपः शङ्क्यः, 'अचः परस्मि'न्निति यणः स्थानिवत्त्वेनाऽच्त्वेन पदान्तसंयोगाऽभावात् । नच 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति तन्निषेधः शङ्क्यः, 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वे'ष्विति वचनात् ।

न समासे । वार्तिकमेतत् । समासे उक्तशाकलविधिर्न भवतीत्यर्थः । **वाप्यश्व इति** । वाप्यामश्व इति विग्रहः । शौण्डादेराकृतिगणत्वात्सुप्सुपेति वा समासः । **सिति च** । सकार इद्यस्य स सित्, तस्मिन् परे उक्तः शाकलविधिर्न भवतीत्यर्थः । **पार्श्वमिति** । पर्शु=पार्श्वास्थि । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् । 'पर्श्वा णस् वक्तव्यः' इति णस् । आदिवृद्धिः । यणादेशः । अत्र पार्श्—अ इति स्थिते उक्तः शाकलो विधिर्न भवति । ओर्गुणस्तु न, भस्यैव तद्विधानात्; 'सिति चे'ति पदत्वेन भत्वबाधात् । 'अचो ञ्णिती'ति वृद्धिरपि न भवति, आदिवृद्ध्या तद्बाधात् । तथाच

परेऽकः प्राग्वत् । ब्रह्म ऋषिः । ब्रह्मर्षिः । पदान्ता इत्येव । आर्च्छत् । समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः । सप्तऋषीणाम् । सप्तर्षीणाम् । **वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः** ।८।२।८२। इत्यधिकृत्य । **प्रत्यभिवादेऽशूद्रे** ।८।२।८३। अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात्स चोदात्तः । अभिवादये देवदत्तोऽहम्भोः । आयुष्मानेधि

अत एवाह—**समासेऽप्ययमिति** । एवं च 'ऋलृवर्णयोः' इति पूर्वोक्तो निर्देशः सङ्गच्छते ।

प्रत्यभिवादे । इह 'प्रत्यभिवाद'शब्देन आशीर्वचनमुच्यते । अशूद्रे किम् ?, अभिवादये तुषजकोऽहम्भोः । आयुष्मानेधि तुषजक । **आयुष्मानेधीति**। अस्तेः सेर्हिः। 'ध्वसो'रिति एत्वम्। 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' । 'श्नसोरल्लोपः' ।

मूलकारो वक्ष्यति-'आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधते' इति । अत्र 'सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः' इति वार्तिकं, तदिह द्विधा विभज्य व्याख्यातम् । नन्वेवं सति वाग्यश्च इत्यत्र कथं शाकलप्रतिषेधः, तत्र समासस्य वैकल्पिकत्वादिति वाच्यम्, भाष्ये नित्यग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात् । **ऋत्यकः** । 'अकः' इति षष्ठी । 'शाकल्यस्य ह्रस्वश्चे'त्यनुवर्तते । असवर्णे इति निवृत्तम् । 'एङः पदान्ता'दित्यतः पदान्तादित्यनुवर्तते । तच्च षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते । ततः 'पदान्तस्याऽक ऋति ह्रस्वो वा स्या'दित्येकं वाक्यं सम्पद्यते । चकारात्प्रकृत्येत्यनुकृष्यते । 'उक्तो ह्रस्वः प्रकृत्या अवतिष्ठते' इति द्वितीयं वाक्यं संपद्यते । तदाह—**ऋति परेऽकः प्राग्वदिति** । **ब्रह्म ऋषिरिति** । ब्रह्मा—ऋषिरिति स्थिते आकारस्य ह्रस्वः प्रकृतिभावश्च । ततश्चाद्गुण इति रपरः अकारो न भवति । अत्राऽऽकारस्य इक्त्वाऽभावादिकोऽसवर्णे इत्यप्राप्ते इदं वचनम् । **ब्रह्मर्षिरिति** । उक्तह्रस्वसमुचितप्रकृतिभावाऽभावपक्षे आद्गुण इति अकारः । रपरत्वम् । 'ऋत्यस्ये'त्येव तु न सूत्रितम् । होतृ-ऋकार इत्यत्र प्रकृतिभावार्थमग्रहणस्यावश्यकत्वात् । **पदान्ता इत्येवेति** । पदान्तग्रहणमत्राप्यनुवर्तनीयमेवेत्यर्थः । **आर्च्छदिति** । ऋ गतौ । लङ् तिप् शप् । पाघ्राध्मेति ऋच्छादेशः । 'इतश्चे'ति इकारलोपः, 'आडजादीना'मित्याडागमः, आटश्चेति वृद्धिः । आ ऋच्छदिति स्थिते आकारस्याऽकः पदान्तत्वाऽभावान्नोक्तः प्रकृतिभावः । न समास इति पूर्वसूत्रस्थं निषेधवार्तिकमिह न संबध्यत इत्याह—**समासेऽपीति** । **सप्तऋषीणामिति** । 'दिक्संख्ये संज्ञाया'मिति समासः । सप्तऋषीणामिति प्रकृतिभावपक्षे रूपं । तदभावपक्षे तु आद्गुण इति गुणे रपरत्वे सप्तर्षीणामिति भवति ।

अथ प्लुतप्रगृह्यां इति सूत्राकाङ्क्षितप्लुतप्रगृह्ययोर्मध्ये प्रथमोपात्तप्लुतप्रकरणमारभते—**वाक्यस्य टेः** । 'पदस्ये'त्यधिकृतम् । वाक्यस्य टेः पदावयवस्य प्लुतो भवति, स च उदात्तो भवतीत्यर्थः । अत्र पदस्येत्यनुवृत्तिर्नेष्टव्यप्रशानित्याद्युत्तरार्था, इहानुवृत्तिविच्छेदे उत्तरत्रानुवृत्तेरसंभवात् । वाक्यस्येत्यभावे पदस्य टेरित्युक्ते यावन्ति वाक्ये पदानि तावतां टेः प्लुतः प्रसज्येत । 'वाक्यस्ये'त्युक्तं तु वाक्यस्य टिरन्त्यस्यैव पदस्य संभवतीति न दोषः । टिग्रहणाभावे प्लुतश्रुत्याऽच इत्येति परिभाषयाऽच इत्युपस्थितौ तस्य वाक्यविशेषणत्वात्तदन्तविधावजन्तस्य वाक्यस्येत्यर्थे सत्यलोऽन्त्यपरिभाषयां वाक्यान्तस्याचः प्लुत इति पर्यवसानाद्ग्रामं गच्छामिचि ३ दित्यादिहलन्तवाक्येषु प्लुतो न स्यात् । टिग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादेव टिनाऽचो विशेषणाट्टेरवयवस्याचः प्लुत इत्यर्थो लभ्यत इति न दोष इति भाष्ये स्पष्टम् । **इत्यधिकृत्येति** । 'प्लुतविधय आरभ्यन्ते' इति शेषः । **प्रत्यभिवादेऽशूद्रे** । 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त' इत्यधिकृतम् । अशूद्र इति च्छेदः । न शूद्रः अशूद्रः=द्विजातिः । तद्विषयः **प्रत्यभिवादः**=विधिवदभिवादयमानं प्रति विधिवदाशीर्वचनम् । भावे घञ् । अस्मिन् प्रत्यभिवादे विषये यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात्स चोदात्त इत्यर्थः । अभिवादविधिमाह—**आपस्तम्बः**—'दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयीत, उरःसमं राजन्यः, मध्यसमं वैश्यः, नीचैः शूद्रः ।''प्राञ्जलिः' इति । 'तिष्ठन्प्रातरभिवादमभिवादयीतासावहं भोः' इति च । 'असा'विति स्वनामनिर्देशोऽभिमतः । 'देवदत्तोऽहं भो' इति ब्रुवन् अभिवादम्=आशीर्वचनम् । अभिवादयीत=वक्तव्यत्वेन विज्ञापयेत् । ततश्च यथावर्णं दक्षिणं बाहुं प्रसार्य 'अभिवादये देवदत्तोऽहं भोः' इति ब्रूयादित्यर्थः । अयमभिवादनप्रकारः । प्रत्यभिवादनप्रकारस्तु मनुना दर्शितः—**आयुष्मान् भव सौम्येति विप्रो वाच्योऽभिवादने । अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥'** इति । अत्र नाम्नोऽन्ते इति वचनादायुष्मान् भव सौम्येत्यनन्तरमभिवादयमानस्य नाम संबुद्ध्यन्तं प्रयोक्तव्यमिति स्मृत्यन्तरसिद्धमनुगृहीतं भवति । अस्य नाम्नोऽन्ते अकारश्च वाच्यः=प्रयोज्यः । तस्मादकारात्पूर्वाक्षरः=पूर्वोऽच् प्लुतः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । एवंच 'आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्त ३ अ' इति प्रत्यभिवादवाक्यं संपन्नमिति स्थितिः । 'अभिवादये देवदत्तोऽह'मिति अभिवादवाक्यप्रदर्शनम् । भो इत्यस्याप्युपलक्षणम् । आयुष्मान् भव देवदत्त३ इति प्रत्यभिवादवाक्यप्रदर्शनम् । 'अभिवादये' इत्यस्य अभिवादमाशीर्वचनं वक्तव्यत्वेन विज्ञापयामीत्यर्थः । भवेत्यनन्तरं सौम्यशब्दस्य देवदत्त इत्यनन्तरमकारस्याप्युपलक्षणम् । अत्र देवदत्तशब्दे तकारादकारस्य प्लुतः । आयुष्मत्त्वस्य विधेयत्वात्संबोधनविभक्त्यभावः । अत्र प्रत्यभिवादवाक्ये नामान्ते ब्राह्मणस्येत्यादि न भवति,

देवदत्तः ३ । * स्त्रियां न । अभिवादये गार्ग्यहम्भोः । आयुष्मती भव गार्गि । नाम गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते । नेह—आयुष्मानेधि । * भोराजन्यविशां वेति वाच्यम् । आयुष्मानेधि भोः ३ । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म३न् । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ ।

दूराद्धूते च ।८।२।८४। दूरात्संबोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् । सक्तून्पिब देवदत्त ३ । **हैहेप्रयोगे हैहयोः** ।८।२।८५। एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव प्लुतः स्यात् । हे ३ राम । राम है ३ । **गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्** ।८।२।८६। दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य ऋद्भिन्नस्यानन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः स्यात् । दे ३ वदत्त । देवद ३ त्त । देवदत्त ३ । गुरोः किम् । वकारात्परस्याकारस्य मा भूत् । अनृतः

नाम गोत्रं वेति । गोत्रस्योदाहरणम्–'अभिवादये गार्ग्योऽहम्भोः, आयुष्मानेधि गार्ग्या ३' इत्यूह्यम् ।

दूराद्धूते च । हूतमाह्वानं, तच्च संबोधनमात्रोपलक्षणमित्याह—**दूरात्संबोधन इति** । उपलक्षणतया व्याख्यानस्य फलमुदाहरति–**सक्तून्पिबेत्यादि** । **गुरोरनृतः** । **अनन्त्यस्यापीति** । अत्र वदन्ति–यद्यन्त्यस्य गुरोः प्लुतार्थोऽपिशब्द इति व्याख्यायेत तर्हि गुरुस्थानिकप्लुतानामेव पर्यायता स्यात्तथाच 'दूराद्धूते' इति लक्षणान्तरेण लघोष्टेः स्थाने विहितेन प्लुतेन सह युगपत्प्रयोगः प्रसज्येत । तस्मादपिशब्दो गुरोरगुरोश्च टेः प्लुतार्थ इत्येव व्याख्यातव्यं, 'टे'रिति प्रकृतत्वादिति । **दे३वदत्तेति** । वाक्यत्वसंपत्तये अस्यादिरेहीति शब्दो बोध्यः । एवमग्रेऽपि ।

एचोऽप्रगृह्यस्येति सूत्रे शर्मादिशब्दं विना केवलस्य नाम्नो भाष्ये उदाहरणात्, उक्तमन्वादिस्मृतिविरोधाच्च । 'अशूद्र इति किम् ? 'कुशल्यसि तुषजक' इति भाष्यम् । एवंच शूद्रविषये आयुष्मान् भवेति न प्रयोक्तव्यमिति गम्यते । 'अशूद्रस्त्र्यसूयकेष्विति वक्तव्य'मिति वार्तिकम् । शूद्रविषय एव प्लुतप्रतिषेधो न भवति, किंतु शूद्रवत्स्त्रीविषये असूयकविषयेऽपि प्लुतप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र शूद्रविषये उदाहृतम् । स्त्रीविषये वार्तिकं विभज्यार्थतः संगृह्णाति—**स्त्रियां नेति** । स्त्रीविषयकप्रत्यभिवादवाक्ये उक्तो विधिर्न भवतीत्यर्थः । 'अभिवादये गार्ग्यह'मिति अभिवादनवाक्यप्रदर्शनम् । 'आयुष्मती भव गार्गी'ति प्रत्यभिवादवाक्यम् । अत्र न प्लुतः । असूयके तु उदाहरणं भाष्ये स्फुटम् । यद्यपि गार्गीति नाम न भवति किं तु गोत्रमेव, तथापि भाष्ये गार्गीशब्दोदाहरणादेवाऽभिवादप्रत्यभिवादवाक्ययोर्नाम्नो गोत्रस्य च विकल्पः । तदाह–**नाम गोत्रं वेति** । अत्र नामशब्देन 'द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्या'दिति विहितं नामैव गृह्यते । अत एव 'आयुष्मान्भव दण्डि'न्नित्यादौ प्लुतो नेति भाष्ये स्पष्टम् । 'नाम गोत्रं वे'ति परिगणनस्य प्रयोजमाह—**नेहेति** । **आयुष्मानेधीति** । अस्तेस्सिप् हिः । घ्वसोरित्येत्वं, हेर्धिः । 'श्नसोरल्लोपः' । अत्र धकारादिकारस्य न प्लुतः, अनामत्वादगोत्रत्वाच्च । **भोराजन्यविशाम्** । भोस्शब्दस्य राजन्यवैश्यवाचकनाम्नोश्च टेः प्लुतो वा स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । भोस्शब्दस्याऽप्राप्ते इतरयोस्तु नामत्वात्प्राप्ते विभाषेयम् । तत्र भोस्शब्दे यथा–आयुष्मानेधि भोः ३ । देवदत्त भोः' इति भाष्यम् । अत एव प्रत्यभिवादवाक्यान्ते नाम्नोऽनन्तरं भोश्शब्दस्य भवशब्देन एधिशब्दस्य च प्रयोगविकल्पो गम्यते । राजन्ये यथा–आयुष्मानेधि इन्द्रवर्म३न्, इन्द्रवर्मन् । वैश्ये यथा–आयुष्मनेधि इन्द्रपालित३, इन्द्रपालित इति भाष्यम् । अत एव भाष्यात् प्रत्यभिवादवाक्ये शर्मान्तं ब्राह्मणस्य वर्मान्तं क्षत्रियस्य पालितान्तं वैश्यस्येति विधयोऽपि प्रवर्तन्त इति गम्यते । उक्तभाष्यमन्वादिस्मृतिविरोधाद्विकल्पः । अत्र भाष्ये अपर आहेत्युक्त्या प्रत्यभिवादे सर्वस्यैव नाम्नो भोश्शब्द आदेशो वक्तव्य इति पठित्वा आयुष्मानेधि भो इत्येतावदेव सर्वत्र प्रत्यभिवादवाक्यमित्युक्तम् । **दूराद्धूते च** । यत्र प्रदेशे स्थितस्य प्रयत्नोच्चारितं बोध्यमानो न शृणोति किं त्वधिकं प्रयत्नमपेक्षते तद्दूरम् । हूतमाह्वानं । भावे क्तः । तच्च सम्बोधनमिह विवक्षितम् । 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त' इत्यधिकृतम् । तदाह–**दूरात्सम्बोधन इत्यादिना** । यदि तु आह्वानमेवात्र विवक्षितं स्यात्तर्हि एहि देवदत्तेत्यादावाह्वानवाचकपदे सत्येव स्यात् । सम्बोधनपरत्वे तु तदन्यत्रापि भवतीत्यभिप्रेत्योदाहरति—**सक्तूनिति** । **हैहेप्रयोगे** । है हे इत्यव्यये सम्बोधनद्योतके । तयोः प्रयोगे हैहयोः प्लुतः स्यादित्यर्थः । पूर्वसूत्रेण गुरोरनृत इत्यनेन च सिद्धे किमर्थमिदमित्याशङ्क्य नियमार्थमिति व्याचष्टे–**हैहयोरेवेति** । हैहयोरेवेति नियमार्थमिति भावः । पाहि है३ रामं, पाहि हे३ रामेत्यत्र हैहयोरेव प्लुतो न तु गुरोरनृत इत्यन्त्यस्यापीत्येतद्धैहयोरित्यनेन लभ्यत इति यावत् । प्रयोगग्रहणाभावे वाक्यस्य टेरित्यधिकाराद्राम है३ राम हे३ इत्यत्रैव स्यादतः 'प्रयोग'ग्रहणम् । ततश्चाऽनन्त्ययोरपि तयोः प्लुतो भवति । **गुरोरनृतः** । 'दूराद्धूते चे'त्यनुवर्तते । 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त' इत्यधिकृतं । दूरात्सम्बोधने यद्वाक्यं तत्र सम्बोध्यमानवाचकं यत्पदं तदवयवस्य ऋकारभिन्नस्याऽनन्त्यस्य गुरोः प्लुतः स्यात्, अन्त्यस्य तु गुरोरगुरोश्च स्यादित्यर्थः । टेरपिना समुच्चयात् । तदाह—**दूरादित्यादिना** । दे३वदत्तेत्यादिषु सर्वत्र 'एही'ति शब्दः प्रागध्याहर्तव्यः । अन्यथा 'एकतिङ् वाक्य'मिति

किम् । कृष्ण ३ । एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् । इह प्राचामिति योगो विभज्यते । तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते ।
अप्लुतवदुपस्थिते । ।६।१।१२९। उपस्थितोऽनार्ष इतिशब्दस्तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति । अप्लुतकार्यं यणादिकं करोति । सुश्लोक ३ इति । सुश्लोकेति । वत्किम् ? । अप्लुत इत्युक्तेऽप्लुत एव विधीयेत, प्लुतश्च निषिध्येत । तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात् । अग्नी ३ इति । ई३चाक्रवर्मणस्य ।६।१।१३०। ई ३ प्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा स्यात् । चिनु हि ३ इति । चिनु हीति । चिनु हि ३ इदम् । चिनु हीदम् । उभयत्र विभाषेयम् ।
ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ।१।१।११। ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ । विष्णू इमौ । गङ्गे

सर्वः प्लुतो विकल्प्यत इति । एतेन 'द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव पुत्रेति' इति भागवतं व्याख्यातम् । 'प्लुतस्य वैकल्पिकत्वादार्षः प्रयोगः' इति श्रीधराचार्योक्तिस्तु नादर्तव्या । विस्तरस्त्वत्र मनोरमायामनुसन्धेयः । यणादिकं करोतीति । अत्र नव्याः-'यद्येवम् 'अग्नी इति' 'विष्णू इति' इत्यत्र प्रगृह्याश्रयं प्रकृतिभावं बाधित्वा परत्वादनेन यणादिकार्यं स्यात्, ततश्च वत्करणप्रयोजनं यणादिकमेव स्यात्, तस्मात् 'प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोतीत्यर्थः' इति प्राचां व्याख्यैव ज्यायसी । एवं च 'इको यणची'त्यत्रेग्ग्रहणस्य वैयर्थ्यशङ्काऽपि नास्ति । तथाहि—तत्रेग्ग्रहणाऽभावेऽपि 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' 'दीर्घा'दित्यतो ह्रस्वदीर्घपदानुवृत्त्या तयोर्यण्विधानाच्च व्यञ्जनस्य भविष्यति । प्लुतस्य तु प्रकृतिभावेनैव न भवितव्यमेव । अयादयोऽपवादा 'हरये' इत्यादौ । 'उपेन्द्रः' 'कृष्णैकत्व'मित्यादौ तु 'आद्गुणः' 'वृद्धिरेचि' इति बाधके भविष्यतः । यथा सत्यपीग्ग्रहणे 'श्रीश' इत्यादौ सवर्णदीर्घत्वं बाधकम् । अतो नार्थ इग्ग्रहणेन । तथापि 'एहि करमोरु ३ इति' 'सुतनु ३ इति' 'चिनुहि ३ अत्रे'त्यादौ 'अप्लुतवदुपस्थिते' 'ई ३ चाक्रवर्मणस्ये'ति प्रकृतिभावनिषेधेऽपि आभ्यां यणादिकार्याऽविधानात् प्लुतस्याऽस्य यण्न स्यात् । ह्रस्वदीर्घपदानुवृत्तौ तु व्यञ्जनस्य स्यात् । तस्मादिग्ग्रहणं व्यर्थमिति न शक्यते शङ्कितु'मित्याहुः । अन्ये त्विग्ग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमप्याहुः,— इको यणेव क्वचिद्यथा स्यात्यदन्यत्राप्नोति तन्मा भूत् । किंचाऽन्यत् प्राप्नोति ?, 'इकोऽसवर्णे' इति शाकलम् । एवं च यदुक्तं 'न समासे' 'सिति चे'ति, तदनेन सङ्गृहीतं भवती'ति । चिनु हीति । 'चि'न्विति लोडन्तम् । 'ही'त्यव्ययम् । 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' इत्यनेन प्लुतः । उभयत्रविभाषेयमिति । 'इति'शब्दे परतः पूर्वेण प्राप्ते, अन्यत्राऽप्राप्ते चारम्भादिति भावः । ईदूदेदन्तमिति । अत्र विशेषेण तदन्तविध्याश्रयणं किम् ? । 'पचेते इमा-

---

वाक्यत्वानुपपत्तेः । पर्यायार्थमिति । अन्यथा सर्वेषां गुरूणां युगपत् प्लुतः स्यादिति भावः । इह प्राचामिति । 'गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्ये'त्येकं वाक्यं, 'प्राचा'मित्यन्यत् । तत्र 'प्लुत' इत्येवानुवर्तते । प्राचां मते प्लुतः स्यान्नान्यमते इति फलति । ततः किमित्यत आह—तेनेति । एवं च 'सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा वक्तव्य' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति भावः । प्लुतशास्त्रत्यागात्मकं साहसमनिच्छतेत्यर्थः । प्लुतशास्त्रेषु श्रद्धाजाड्यं विहायेति यावत् । अप्लुतवत् । 'किमिदमुपस्थितं नाम ? अनार्षमितिकरण'मिति भाष्यम् । अवैदिक इतिशब्द इत्यर्थः । 'प्लुत' इत्यध्याहार्यम् । अवैदिके इतिशब्दे परे प्लुतोऽप्लुतवत्स्यादिति फलति । तदाह—उपस्थितोऽनार्ष इति । अप्लुतवद्भावस्य प्रयोजनमाह—प्लुतकार्यं प्रकृतिभावमिति । 'अप्लुतकार्यं यणादिकं करोती'ति पाठान्तरम् । सुश्लोक३ इतीति । तैत्तिरीये 'सुश्लोक३' इति प्लुतान्तो मन्त्रः पठितः । पदकालेऽवग्रहे तस्मात्परत इतिशब्दं पदकाराः पठन्ति । तत्र 'सुश्लोक३ इती'ति स्थितेऽप्लुतवद्भावेन प्रकृतिभावाऽभावे सत्याद्गुणे सुश्लोकेतीति भवति । अत्रेतिशब्दः पदकारप्रक्षिप्तत्वादवैदिकः । तदेव 'सुश्लोकेति' इत्युदाहरणं भाष्ये स्थितम् । पदकारास्तु 'सुश्लोक३ इति सुश्लोक३ इती'त्येव अवगृह्णन्ति । तदपि संहितायां अविवक्षितत्वान्निर्वाह्यम् । संहितायामेव यणादिसन्धिविधानात् । वत्किमिति । 'अप्लुतव'दित्यत्र वद्ग्रहणस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । उत्तरमाह—अप्लुत इत्यादिना । वद्ग्रहणं विहायाऽप्लुत उपस्थित इत्युक्ते प्लुतस्य स्थानेऽप्लुत एव विधीयेत । अतः प्लुत एव निवर्तेत । ततश्च अग्नी३ इतीत्यत्र सम्बोधनप्रथमाद्विवचनान्तस्यानुकरणे प्रगृह्य ईकारस्त्रिमात्रो न श्रूयेत । वत्करणे तु प्लुतकार्यस्य प्रकृतिभावस्यैव निवृत्तिर्गम्यते न तु प्लुतस्यापीति नोक्तदोष इत्यर्थः ।

ई३चाक्र । ई३ इति प्लुतस्य लुप्तप्रथमाविभक्तिको निर्देशः । उपस्थित इत्यस्वरितत्वान्निवृत्तम् । 'अप्लुतव'दित्यनुवर्तते । 'इको यणची'त्यतोऽचीत्यनुवर्तते । चाक्रवर्मणमुनेर्मते ईकारोऽचि परेऽप्लुतवद्भवति, नत्वन्यमत इत्यर्थः । तदाह—प्लुतोऽचीत्यादि । चिनु हि३ इदमिति । 'किं मया कर्तव्य'मिति पृष्टस्येदं प्रतिवचनम् । 'चिन्वि'ति लोडन्तम् । 'उतश्च प्रत्यया'दिति हेर्लुक् । 'ही'ति त्वव्ययम् । 'विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः' इति तस्य प्लुतः । चिन्वित्यतः प्राग् 'देवदत्ते'त्यध्याहार्यम् । 'इद'मिति तु वाक्यान्तरस्थं, नतु चिन्वित्येतेनैकवाक्यतामापन्नम् । अन्यथा 'वाक्यस्य टे'रित्यधिकाराद्धिशब्दे इकारस्य प्लुतो न स्यात् । उभयत्रेति । इतिशब्दे परतो नित्यतया प्राप्ते, तदन्यत्राऽप्राप्ते चारम्भादुभयत्र विभाषेयमित्यर्थः । विभाषाशब्दस्त्वव्ययमिति न भ्रमितव्यं, 'नवेति विभाषाया'मिति भाष्यप्रयोगात् ।

अमू । पचेते इमौ । 'मणीवोष्ट्रस्ये'ति तु इवार्थे 'व'शब्दो 'वा'शब्दो वा बोध्यः । **अदसो मात्** । १।१।१२। अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते । मात्किम् ? अमुकेऽत्र । असति माद्-

---

विति यथा स्यात् । 'हरी' 'विष्णू' इत्यादिष्वेकादेशस्य परादिवद्भावाश्रयेण ईकारादीनां द्विवचनत्वादीदूदेद्रूपं द्विवचनमित्युक्तेऽपि प्रगृह्यत्वं सिध्यतीति बोध्यम् । **द्विवचनमिति** । 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति', 'सुप्तिङन्त'मित्यन्तग्रहणाज्ज्ञापकात् । तेन कुमार्योर्विष्वोश्चागारं कुमार्यगारं विष्वगारमिति सिद्धम् । 'द्विवचनान्तं प्रगृह्यं स्या'दिति व्याकुर्वतः प्राचस्तु नेदं सिध्येत् । **हरी एताविति** । इह ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावो न, 'प्लुतप्रगृह्याः' इत्यत्र नित्यग्रहणादित्युक्तम् । अत्र वृत्तिकारेण—'मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति पठित्वा 'मणीव' 'रोदसीव' 'जंपतीवे'त्युदाहृतम् । तच्च मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिति कैयटादयः । एवं स्थिते 'मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ ममे'ति भारतप्रयोगं समर्थयते—**इवार्थे इति** । **वशब्द इत्यादि** । 'वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्यय'मिति मेदिनी । 'व वा यथा तथैवैवं साम्ये' इत्यमरः । 'कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजानी'त्यादिप्रयोगदर्शनाच्चेति भावः । **अदसो मात्** । इह एकारो नानुवर्तते, असंभवादित्यभिप्रेत्याह—**ईदूताविति** । अदसः किम् ? । शम्यत्र, वाम्यत्र । ननूकारानुवृत्तिर्व्यर्था, 'स्त्रियौ फले वा अमू आसाते' इत्यत्र पूर्वेणैव सिद्धेः । मुत्वस्यासिद्धत्वेऽप्येकारान्तत्वादत आह—**रामकृष्णाविति** । पुंसि पूर्वेण न सिध्यति, औकारान्तत्वादिति भावः । 'अदसो मा'दिति सूत्रं प्रति मुत्वमीत्वं च नाऽसिद्धम् , आरम्भसामर्थ्यात् । **अमुकेऽत्रेति** । स्त्रीलिङ्गद्विवचनस्य तु पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभाव एव । अमु-

---

विभाष्यते विकल्प्यत इति विभाषा । 'गुरोश्च हल' इत्यप्रत्ययः । टाप् । **ईदूदेद्द्विवचनम्** । ईच्च ऊच्च एच्चेति समाहारद्वन्द्वः । ईदूदेदिति द्विवचनविशेषणत्वात्तदन्तविधिः । 'द्विवचन'मित्यनेन तु प्रत्ययत्वेऽपि न तदन्तं गृह्यते, 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ती'ति तन्निषेधात् । तदाह—**ईदूदेदन्तमित्यादिना** । **हरी एताविति** । अत्र ईकारस्य परादिवत्त्वाश्रयणाद्द्विवचनत्वम् । प्रगृह्यत्वे सति 'प्लुतप्रगृह्या' इति प्रकृतिभावान्न यण् । विष्णू इमावित्यत्राप्येवम् । गङ्गे अमू इत्यत्र त्वयादेशो न भवति । 'ईदूदेदन्त'मिति तदन्तविधेः प्रयोजनं दर्शयितुमाह—**पचेते इमाविति** । तदन्तविध्यभावे ईदूदेदात्मकं द्विवचनं प्रगृह्यमिति लभ्येत । एवं सति 'पचेते' इत्यत्र 'इते इति द्विवचनस्य एद्रूपत्वाऽभावात्प्रगृह्यत्वं न स्यादिति भावः ।'ईदूदेदन्तं यद्द्विवचनान्त'मिति व्याख्याने तु कुमार्योरगारं कुमार्यगारमित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात् । 'ईदूदेदन्तं द्विवचन'मिति व्याख्याने तु नातिप्रसङ्गः, ओसो द्विवचनस्य ईदूदेदन्तत्वाऽभावात् । ननु 'मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ ममे'ति भारतश्लोके 'मणी इवे'ति ईकारस्य प्रगृह्यत्वे सति प्रकृतिभावे सवर्णदीर्घो न स्यादित्यत आह—**मणीवोष्ट्रस्येति** । 'वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्यय'मिति मेदिनी । 'व वा यथा तथैवैवं साम्ये' इत्यमरः ।

अदसो मात् । 'अदस' इत्यवयवषष्ठी । अदश्शब्दावयवान्मकारादित्यर्थः । 'ईदू'दिति 'प्रगृह्य'मिति चानुवर्तते । 'मा'दिति दिग्योगे पञ्चमी । परशब्दोऽध्याहार्यः । तदाह—**अस्मात्पराविति** । अदश्शब्दावयवमकारात्परावित्यर्थः । 'ए'दिति नानुवर्तते, अदश्शब्दे मकारात्परस्यैकारस्याऽसंभवात् । 'द्विवचन'मित्यपि नानुवर्तते, अदश्शब्दे मकारात्परस्य ईकारस्य 'अमी' इति बहुवचनत्वात् , ऊकारस्य च मकारात्परस्य तत्र द्विवचनान्तेष्वेव सत्त्वेन व्यावर्त्याऽभावात् । **अमी ईशा इति** । अदश्शब्दाज्जसि त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं । जसश्शी । आद्गुणः । 'अदे' इति स्थिते एकारस्य 'एत ई'दिति ईत्त्वं,दस्य च मत्वम् । तदेवम्–'अमी' इति रूपम् । अत्र ईकारस्य द्विवचनत्वाऽभावात्पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्तेत्यनेन सा विधीयते । **रामकृष्णावमू इति** । पुँल्लिङ्गाददश्शब्दात्प्रथमाद्विवचने औङि, त्यदाद्यत्वं, पररूपत्वं । वृद्धिरेचि । अदौ इति स्थिते, अदसोऽसेरित्यौकारस्य ऊत्वं, दस्य मत्वम् । अमू इति रूपम् । यद्यप्ययमूकारो द्विवचनं भवति, तथापि पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यत्वे कर्तव्ये उत्वमत्वयोरसिद्धतया दकारादौकारस्यैव शास्त्रदृष्ट्या सत्त्वात्पूर्वसूत्रेण तस्य प्रगृह्यत्वं न प्राप्तमित्यनेन विधीयते । 'अदसो मा'दिति सूत्रं प्रति तु उत्वमत्वे नासिद्धे, आरम्भसामर्थ्यात् । पूर्वसूत्रस्य तु तत्र न सामर्थ्यं, हरी एतौ, विष्णू इमावित्यादौ चरितार्थत्वात् । 'स्त्रियौ फले वा अमू आसाते'इति स्त्रीलिङ्गो नपुंसकलिङ्गश्च अदश्शब्दो नात्रोदाहरणम् । तथाहि स्त्रीलिङ्गाददश्शब्दादौङि, त्यदाद्यत्वे, पररूपत्वे, टापि, 'औङ आप' इति शीभावे, आद्गुणे,'अदे'इति स्थिते उत्वमत्वयोरमू इति रूपम् । तथा नपुंसलिङ्गात्तस्मादौङि, त्यदाद्यत्वे, पररूपत्वे, नपुंसकाच्चेति शीभावे, आद्गुणे, उत्वमत्वयोरमू इत्येव रूपम् । अत्र पूर्वसूत्रेणैव प्रगृह्यत्वं सिद्धम् । उत्वमत्वयोरसिद्धत्वेऽप्येकारस्य द्विवचनस्य सत्त्वात् । अतः पुँल्लिङ्ग एव अदश्शब्दोऽत्रोदाहरणमिति प्रदर्शयितुं 'रामकृष्णा'वित्युक्तम् । **मात्किमिति** । 'अदस' इत्येव सूत्रमस्तु, माद्ग्रहणस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । **अमुकेत्रेति** । 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः' इत्यकचि अदकश्शब्दाज्जसि, त्यदाद्यत्वं, पररूपत्वम् , जसश्शी, आद्गुणः, उत्वमत्वे ।

इणे एकारोऽप्यनुवर्तेत । शे ।१।१।१३। अयं प्रगृह्यः स्यात् । अस्मे इन्द्राबृहस्पती । निपात एकाजनाङ् ।

केऽत्र ! एकारोऽप्यनुवर्ततेति । तथाच एकारानुवृत्तितात्पर्यग्रहफलकं माद्ग्रहणमिति भावः । शे इति । छान्दसमपीदं सन्दर्भशुद्ध्यर्थमुक्तमित्याहुः । अस्मे इति । अस्मभ्यमित्यर्थः । 'सुपां सुलु'गिति भ्यसः शेआदेशः । 'शेषे लोपः' । निपात एकाच् । निपातः किम् ? । अततेर्डः । अः । 'हे अ आगच्छ' । अत्र प्रगृह्यसंज्ञा मा भूत् । एकग्रहणाऽभावे 'येन विधि'रिति सूत्रात्तदन्तलाभे 'प्रेद'मित्यत्र स्यादत उक्तम्—एक इति । 'एका'जिति तु न बहुव्रीहिः, उक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यात् । अतः 'पूर्वकालैके'ति कर्मधारय एव । ननु 'निपातोऽना'ङित्युक्ते हलन्तस्य सत्यपि प्रगृह्यत्वे प्रयोजनाऽभावादजन्ते प्राप्ते अज्ग्रहणसामर्थ्यादज्रूपस्यैव निपातस्य प्रगृह्यत्वे सिद्धे किमेकग्रहणेन ?। न च 'पुरोऽस्ती'त्यादौ हलन्तस्य संज्ञायां सत्यां प्रकृतिभावादतो रोरितिरोरुत्वं न स्यादतोऽज्ग्रहणसामर्थ्यमुपक्षीणमित्येकग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् ; प्रगृह्यसंज्ञां प्रति रुत्वस्याऽसिद्धतया रेफान्त[स्यैत]स्य प्रगृह्यसंज्ञाऽभावेन दोषाऽप्रसक्तेः । न च सान्तस्य कृता प्रगृह्यसंज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन रेफान्तस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावादुत्वाऽभावप्रसङ्गस्तदवस्थ इति वाच्यम् ; प्रगृह्यसंज्ञां प्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि रुत्वस्याऽसिद्धत्वात्प्रकृतिभावाऽप्रवृत्तेः । सकारान्तस्य तु न किंचिदपि सिद्धकाण्डस्थं प्रयोजनं प्राप्नोति यत्प्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत । न चाज्ग्रहणसामर्थ्यादजन्तस्यैव प्र परा अपेत्यादिनिपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा स्यान्न त्वज्रूपनिपातस्येति वैपरीत्यशङ्कानिवारणार्थमेकग्रहणमिति वाच्यम्; अनाङ्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः, 'व्याहरति मृग' इत्यादिनिर्देशविरोधाच्चोक्तशङ्काया अप्रवृत्तेः । किंच 'निपातोऽजना'ङित्युक्तेऽप्यनाङिति प्रतिषेधसामर्थ्यान्निपातस्य विशेषणत्वाभ्युपगमे तदन्तविध्यप्रवृत्त्या निपातरूपो योऽच्स प्रगृह्य इत्यर्थलाभादज्रूपस्यैव निपातस्य प्रगृह्यत्वं सिद्धमिति नास्त्येव प्रयोजनमेकग्रहणस्य । नन्वेवमपि समुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहणमावश्यकमेव । अन्यथा 'अइउ अपेही'त्यत्रैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यान्नाऽवयवानामिति चरमस्यैव प्रकृतिभावः स्यान्न तु पूर्वयोरिति चेन्न; 'अ'जित्येकत्वस्य विवक्षयैव समुदायनिराससंभवात्समुदायसंज्ञयाऽवयवानामननुग्रहेणैकाज्द्विर्वचनन्यायस्याऽप्यप्रवृत्तेः । एकस्मिन्निपाते संज्ञाविधानसंभवेन निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेनाऽग्रहणाच्च । अत्राहुर्भाष्यकाराः—'अच्समुदायग्रहणशङ्कानिरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति वर्णग्रहणेषु व्यक्तिसङ्ख्या न विवक्ष्यते किंतु जातिरेव निर्दिश्यते' इति । तेन 'हलन्ताच्चे'ति सनः कित्त्वात् 'दम्भ इच्चे'तीत्त्वे 'धिप्सती'त्यादि सिद्धम् । हल्ग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे तु योऽत्रैकः समीपो हल् नकारो, न ततः परः सन्, यस्माच्च परः सन् भकारान्नासाविकः समीप इति कित्त्वं न स्यात्, ततश्च नलोपो न स्यात् । वस्तुतस्तु अपृक्तसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थज्ञापकमित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकाज्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यम् । अत एव मनोरमायामनाङिति पर्युदासादेवाऽज्रूपनिपाते लब्धे निपातग्रहणमुत्तरार्थं सत्स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिहैव कृतमिति निपातग्रहणस्यैव प्रयोजनमुक्तं न त्वेकाज्ग्रहणस्य । अत्र नव्याः—यदुक्तं मनोरमायाम्—'अनाङिति पर्युदासा'दित्यादि, तच्चिन्त्यम्, 'ओत्'सूत्रे भाष्यकारैः प्रसज्यप्रतिषेधस्यैवाङ्गीकृतत्वात् । नच लक्ष्यभेदाऽभावात्प्रौढिवादमात्रं भाष्यमिति वाच्यम् ;—अस्मादेव भाष्यवचनाल्लक्ष्यभेदोऽप्यस्तीति सुवचत्वात् । तथाहि—अततेर्डः—अः । 'अकारो वासुदेवः स्या'दिति वचनाद्रूढिशब्दो वा । अनेन 'अ'शब्देन सह 'आङ्मर्यादाभिविध्योः' इति आङोऽव्ययीभावे सवर्णदीर्घे 'अव्ययीभावश्चे'ति नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वे सोरम्यमि पूर्वे च कृते 'अ'मिति रूपं भाष्यकृत्संमतम् । तथा इणो निष्ठायामितः, वेञस्तु निष्ठायां संप्रसारणे उतः । अम् इतः—एतः, अम् उतः—ओतः' इत्यासमुद्रक्षितिवत्समासे रूपं च तत्संमतम् । तत्र पर्युदासपक्षे अमि पूर्वो गुणश्च न सिध्यति । अशब्दस्याऽभिन्नत्वात्स्थानिवद्भावेन

'अमुके' इति रूपम् । अत्र एकारस्य प्रगृह्यत्वनिवृत्त्यर्थं माद्ग्रहणम् । कृते च तस्मिन्नेकारस्य मात्परत्वाऽभावान्न प्रगृह्यत्वमिति भावः । नन्वेवमपि माद्ग्रहणं व्यर्थम्, एद्ग्रहणमननुवर्त्य ईदूतोरेवाऽत्र प्रगृह्यत्वविधानाभ्युपगमेन 'अमुके' इत्यत्र प्रगृह्यत्वप्रसक्तेरेवाऽभावादित्यत आह—असतीति । 'अदसो मा'दित्यत्र ईदूदेतामेकसमासपदोपात्तानां मध्ये ईदूतोर्द्वयोरनुवृत्तौ एतोऽप्यनुवृत्तिप्रसक्तौ माद्ग्रहणादेतोऽनुवृत्तिः प्रतिबद्धा । माद्ग्रहणाऽभावे तु बाधकाऽभावादेतोऽप्यनुवृत्तिः स्यात् । ततश्च 'अमुके' इत्यत्रापि एकारस्य प्रगृह्यत्वप्रसक्तौ तन्निवृत्त्यर्थं माद्ग्रहणम् । कृते तु तस्मिन्नेतोऽनुवृत्तिप्रतिबन्धादमुके इत्यत्र न प्रगृह्यत्वम् । तथाच एकारानुवृत्तिफलकं माद्ग्रहणमिति भावः । शे । एकपदं सूत्रम् । 'प्रगृह्य'मित्यनुवर्तते । छन्दसीत्यनुवृत्तौ 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' इति विहितः 'शे' इत्येकारान्त आदेशः प्रगृह्यः स्यादित्यर्थः । तदाह—अयमिति । 'शे'आदेश इत्यर्थः । अस्मे इति । अस्मभ्यमित्यर्थः । भ्यसः शे–आदेशः, 'लशक्वतद्धिते' इति शकार इत् । 'शेषे लोपः' । अस्मे इति रूपम् । अद्विवचनत्वादप्राप्तौ वचनम् । यद्यपि छान्दसमिदं वैदिकप्रक्रियायामेव निबन्ध्यं, तथापि 'अस्मे इति' 'त्वे इति' इत्याद्यवग्रहे लोकार्थत्वस्यापि सत्त्वादिह तन्निबन्धनम्, पदपाठस्याधुनिकत्वात् । निपात एकाच् । 'प्रगृह्य'मित्यनुवर्तते, पुंल्लिङ्गतया च विपरिणम्यते ।

।१।१।१४। एकोऽज्निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् । इ विस्मये । इ इन्द्रः । उ वितर्के । उ उमेशः । 'अना'ङि- त्युक्तेर्ङिदाकारः प्रगृह्य एव । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । ङित्तु न प्रगृह्यः । ईषदुष्णम्- ओष्णम् । ['ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद्] वाक्यस्मरणयोर- ङित्' । ओत् ।१।१।१५। ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईशाः । संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ।१।१।१६। संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे । विष्णो इति । विष्ण इति । विष्णविति । अनार्षे इति किम् ? । 'ब्रह्मबन्धवि'त्यब्रवीत् । उञः ।१।१।१७। उञ इतौ वा प्रागुक्तम् । उ इति । विति । ऊँ ।१।१।१८। उञ इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च 'ऊँ' इत्ययमादेशो वा स्यात् । ऊँ इति । मय उञो वो

निपातत्वाच्च प्रगृह्यत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रये तु सिध्यति, तस्याङ्त्वेन प्रगृह्यत्वनिषेधात् । न चैतादृशप्रयोगोऽ- प्रामाणिक इति वक्तुं युक्तम्, प्रकृतभाष्यस्यैव प्रमाणत्वात् । अन्यथा हि भाष्यकारेङ्गितमात्रावलम्बनेन तत्र प्राचां ग्रन्थानामधिक्षेपाय भवतां प्रवृत्तयो व्याहन्येरन्नित्याद्याहुः । **आङ्वर्ज इति** । प्रतिषेधपक्षे तु प्रगृह्यः स्यादित्येतदुत्तर- मिदं द्रष्टम् । वर्ज्यत इति वर्जः । वृजेर्ण्यन्तात्कर्मणि घञ् । वर्जनीय इत्यर्थः । आङां न भवतीति यावत् । **आ एव- मिति** । पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्य अन्यथात्वद्योतकोऽयमाकारः । पूर्वमित्थं नामंस्था इदानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः । **आ एवं किलेति** । स्मरणद्योतकोऽयमाकारः । **वाक्यस्मरणयोरित्यादि** । अत्रायमाशयः—'ईषदर्थे क्रियायोगे- मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ।' इति भाष्यस्याऽङिल्लक्षण एव तात्पर्यं, लाघवात् । अन्यस्य ङित्त्वं त्वर्थसिद्धम् । 'ईषदर्थे–' इत्यादिस्त्वेकदेशानुवादः । एवंच 'अभ्र आँ अप' इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्या- कारस्य ङित्त्वात् 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसी'ति प्रवर्तत इति । **ओत्** । निपात इति किम् ? । देवोऽसि, वायवायाहि ।

संबुद्धौ । ऋषिर्वेदः 'तदुक्तमृषिणा' इत्यादौ तथा दर्शनादित्यभिप्रेत्याह—**अवैदिक इति** । संबुद्धौ किम् ? । अहो इति । अत्र परत्वाद्विकल्पो मा भूत् । न च 'ओ'दिति सूत्रस्य निरवकाशत्वं शङ्क्यम्, 'अहो ईशा' इत्यादौ तस्य सावकाशत्वात् । इताविति किम् ? । पटोऽत्र । **उञः** । 'निपात एका'जिति नित्यं प्राप्ते विभाषेयम् । शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमिति चात्रानुवर्तते, इत्यत आह—**इतौ वा प्रागुक्तमिति** । इह 'उञ ऊँ' इत्येकमेव सूत्रं योगविभागेन व्याख्यातम् । एकसूत्रत्वे तु उञ इतौ ऊँ शाकल्यस्येत्यर्थात् 'ऊँइति' इत्येव रूपं शाकल्यमते सिध्यति । अन्येषां तु मते नित्यं प्रगृह्य इति उ–इतीत्येव रूपं सिध्यति, 'विती'ति रूपं तु न सिध्यत्येवेति ज्ञेयम् ।

ऊँ । अनुनासिक इति । तेनास्मिन् परे 'यरोऽनुनासिके–' इति विकल्पः 'यदेतनूँ इति पठसि' 'यदेतदूँ'

एकश्चासावच्चेति कर्मधारयः । तदाह—**एकोऽजित्यादिना । इ विस्मये इति** । इ इति चादित्वान्निपातः । स च आश्चर्ये वर्तत इत्यर्थः । इ इन्द्रः । उ उमेशः । इ इति उ इति निपातः । सम्बोधने उभयोरपि एकाच्त्वान्निपातत्वाच्च प्रगृह्यत्वान्न सन्धिः । 'अना'ङित्यत्र ङकारानुबन्धस्य प्रयोजनमाह—**अनाङित्युक्तेरिति । आ एवमिति** । पूर्व प्रक्रान्तवाक्यार्थस्याऽन्यथात्वद्योतकोऽयमाकारः । पूर्वमित्थं नामंस्था इदानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः । **आ एवमिति** । स्मरणद्योतकोऽयमाकारः । इहोभयत्रापि आकारस्य ङित्त्वाऽभावान्न पर्युदासः । **ङित्त्विति** । ङित्तु आकारः प्रगृह्यो न भवति, अनाङिति पर्युदासादित्यर्थः । **ओष्णमिति** । आ–उष्णमित्यत्र आकारस्य ङित्त्वात्प्रगृह्यत्वाऽभावे सति आद्गुणः । ननु प्रयोगदशायां ङकारस्याऽश्रवणाविशेषान्ङिदङिद्विवेकः कथमित्यत आह—**वाक्येति** । प्रक्रान्तवाक्या- र्थस्यान्यथात्वे स्मरणे च अङित् । अन्यत्र=ईषदाद्यर्थे गम्ये, ङिदिति **विवेकः**—भेदोऽवगन्तव्य इत्यर्थः । तथाच भाष्यम्–**'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥'** **इति** ॥ 'एकोऽच् यस्ये'ति बहुव्रीहिस्तु नाश्रितः, तथा सति 'प्रेद'मित्यादावतिप्रसङ्गात् । **ओत्** । 'निपात' इत्यनुवर्तते । 'ओ'दिति तस्य विशेषणमतस्तदन्तविधिः । 'प्रगृह्य'मित्यनुवर्तते, पुँल्लिङ्गतया च विपरिणम्यते, तदाह—**ओदन्त इत्यादिना । अहो ईशा इति** । अनेकाच्त्वात्पूर्वसूत्रेणाऽप्राप्तौ वचनम् । **संबुद्धौ शाकल्य- स्येति** । सम्बुद्धाविति निमित्तसप्तमी, ओदित्यनुवृत्तेन सहाऽन्वेति । 'प्रगृह्य'मित्यनुवर्तते, स च पुँल्लिङ्गतया विपरिण- म्यते । ऋषिः=वेदः । 'तदुक्तमृषिणे'त्यादौ तथा दर्शनात् । ऋषौ भवः–आर्षः, न आर्षः–अनार्षः । अवैदिके इतिशब्दे परत इत्यर्थः । शाकल्यग्रहणाद्विकल्पस्तदाह—**संबुद्धिनिमित्तक इति । विष्णो इतीति** । अत्र ओकारो 'ह्रस्वस्य गुण' इति सम्बुद्धिनिमित्तकः । अत्र ओदन्तत्वेऽपि निपातत्वाऽभावादप्राप्ते विभाषेयम् । 'विष्णवितीति प्रगृह्यत्वाऽभावे रूपम् । **उञः** । एकपदं सूत्रम् । शाकल्यस्य इतौ प्रगृह्यमिति चानुवर्तते । उ इति ञिदुकारो निपातः । तस्येतिशब्दे परे शाकल्यमते प्रगृह्यसंज्ञा स्यादित्यर्थः । तदाह—**उञ इतौ वेति** । पूर्वोक्तं=प्रगृह्यत्वमित्यर्थः । **उ इति । वितीति** । 'निपात एका'जिति नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । प्रगृह्यत्वपक्षे प्रकृतिभावे प्रथमं रूपम् । तद-

वा ।८।३।३३। मयः परस्य उञो वो वा स्यादचि । किमु उक्तम् । किम्वुक्तम् । व(त्व)स्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः।
ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ।१।१।१९। सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात् । सोमो गौरी अधिश्रितः ।
मामकी तनू इति । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अर्थग्रहणं किम् । वृत्तावर्थान्तरोपसंक्रान्ते मा भूत् । वाप्या-

इति वा । एतदर्थमेवात्रानुनासिकग्रहणम् । अन्यथा 'यरो ञम्यनुनासिको वे'त्येवावक्ष्यत् । 'यरो ञमि ञम्वे'त्येवावक्ष्यदित्युक्तौ तु यथासङ्ख्यप्रवृत्त्या 'अम्मयं' 'तन्ने'त्यादिसिद्धावपि 'चिन्मयं' 'एतन्मुरारि'रिति न सिध्येत् । 'कुन्मेन्तः' 'कमुण्मिन्व'मित्यादिनिर्देशाश्रयणे तु प्रतिपत्तिगौरवम् । वस्तुतस्तु 'यरोऽनुनासिके ञम्वे'त्येव सूत्रयितुं युक्तमित्याहुः । 'प्रगृह्य'मित्यनुवर्तनादाह—प्रगृह्यश्चेति । ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावसिद्धौ किमनेन प्रगृह्यत्वेनेति चेदत्राहुः—प्रगृह्याप्रगृह्ययोर्द्वयोरप्युञोरादेशापत्तौ प्रगृह्यादेशे प्रकृतिभावादिष्टसिद्धावपि अप्रगृह्यादेशस्याऽनुनासिको वकारः स्यात्तद्वारणाय प्रगृह्यत्वाश्रयणमिति । आदेशस्यास्य स्थानिवत्त्वेनोञ्त्वादुञ इति प्रगृह्यत्वविकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं तदाश्रयणमित्यन्ये । यदि तु 'प्रगृह्य'मित्यस्य स्थानिविशेषणत्वं स्वीकृत्य 'प्रगृह्यस्योञः ऊँ इत्ययमादेशः' इति व्याख्यायते,तदा दीर्घानुनासिकोक्तिवत्प्रगृह्यश्चेत्युक्तिरपि स्वरूपकथनमेवेति बोध्यम् । ऊँ इत्यत्र यदि शाकल्यस्येति नापेक्ष्यते,तदा प्रगृह्यस्योञो नित्यमादेशः स्यात्ततश्च 'विति' 'ऊँ इति' एते द्वे रूपे स्याताम्,तस्माच्छाकल्यग्रहणानुवृत्त्या आदेशविकल्पे सिद्धे त्रीणि रूपाणि सिध्यन्तीति कैयटस्तदाह—अयमादेशो वा स्यादिति । व(त्व)स्यासिद्धत्वादिति । अत एवेदं त्रिपाद्यां विधीयते । प्रकृतिभावमात्रबाधनार्थत्वे हि 'इको य'णित्यनन्तरं 'मय उञो वे'त्येवावक्ष्यत्, यणं चाऽन्ववर्तयिष्यत् । ईदूतौ च । ईदूताविति किम् ? । 'प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति' । अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्याः 'सुपां सुलु'गित्यादिना 'डा'देशः । पदकारैः प्रगृह्येषु इतिशब्दप्रयोगस्य नियमितत्वेन इहापि पदकाले इतिशब्दप्रयोगप्रसङ्गः, स चाऽनिष्ट इति बोध्यम् । सप्तमीग्रहणं किम् ?, धीती, मती, सुष्टुती। धीत्या, मत्या, सुष्टुत्या इति प्राप्ते तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णं ईकारः । ततः 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्येकादेशः । न त्विह 'सुपां सुलु'गिति लुक्, ह्रस्वश्रवणापत्तेः । सोमो गौरी इति । 'वातप्रमी अत्र' 'यथी आसक्त' इत्याद्युदाहरणे सत्यप्यूकारान्तस्य लौकिकोदाहरणाभावादुभयोरपि नेद एवोदाहरणमुक्तम् । मामकी तनू इति। यद्यप्यत्र संहितायां प्रगृह्यप्रयोजनं नास्ति, तथापि 'मामकी इति' 'तनू इति' इति पदकाले तदस्त्येव, 'स्वायां तनू ऋत्व्येनाधमाना'मित्यत्र तु संहिताकालेऽप्यस्ति, तथापि 'ऋत्यकः' इति पाक्षिकप्रकृतिभावेनाप्येतत्सिद्धं, छन्दसि रूपान्तरस्यापादयितुमशक्यत्वादिति बोध्यम् । सप्तम्या लुगिति । यदि धीत्यादाविव विभक्तेः पूर्वसवर्णे कृते सवर्णदीर्घ एकादेश

भावपक्षे यणादेशे द्वितीयं रूपम् । ऊँ । इदमप्येकपदं सूत्रम् । ऊँ इति दीर्घस्याऽनुनासिकस्य ऊकारस्य लुप्तप्रथमाविभक्तिकस्य निर्देशः । उञ इत्यनुवर्तते, इतौ शाकल्यस्य प्रगृह्यमिति च । तदाह—उञ इताविति । ऊँ इतीति । उक्तविधे ऊँकारादेशे रूपम् । प्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभावः । एतदादेशाऽभावपक्षे पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यत्वे सति 'उ इती'ति रूपम् । प्रगृह्यत्वस्याप्यभावे सति यणादेशे 'विती'ति रूपमिति त्रीणि रूपाणि फलितानि । तदेवमुञ ऊँ इत्येकमेव सूत्रं विभज्य व्याख्यातम् । एकसूत्रत्वे तु उञ इतौ परे 'ऊँ' इत्ययं दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्चादेशः शाकल्यमते स्यात् । तदभावपक्षे तु 'निपात एका'जिति नित्यं प्रगृह्यत्वमित्येतावल्लभ्येत । ततश्च 'ऊँ इति' 'उ इती'ति रूपद्वयमेव स्यात्, 'विती'ति रूपं न लभ्येत। अतो विभज्य व्याख्यातम् । मय उञो वो वा । 'मय' इति पञ्चमी, 'उञ' इति षष्ठी । 'ङमो ह्रस्वादचि' इत्यतोऽचीत्यनुवर्तते, तदाह—मयः परस्येति । किम्वुक्तमिति । 'किमु उक्त'मिति स्थिते मकारोत्तरोकारस्य उञो 'निपात एकाच्' इति नित्यं प्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभावायणभावे प्राप्ते वत्ववचनमिदम् । ननु तर्हीको यणचीत्यनन्तरमेव 'मय उञो वे'ति पठितव्यं, वग्रहणाऽभावेन लाघवात् । त्रिपाद्यां पाठे वग्रहणस्यापि कर्तव्यत्वेन गौरवादित्यत आह—वत्वस्येति । यदि षष्ठस्य प्रथमे पादे इको यणचीत्यत्रैव मय उञो यणादेशविकल्पो विधीयेत, तर्हि किम्वुक्तमित्यत्र 'मोऽनुस्वार' इति मकारस्य वकारे परेऽनुस्वारः स्यात् । त्रिपाद्यां वत्वविधौ तु तस्याऽसिद्धत्वान्नानुस्वारः । त्रिपाद्यामनुस्वारविध्यपेक्षया वत्वविधेः परत्वादिति भावः ।

ईदूतौ च । 'प्रगृह्य'मित्यनुवर्तते । तच्च द्विवचनान्ततया विपरिणम्यते । शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वात्तदन्तविधिः । 'ईदूतौ च सप्तम्या'वित्येव सिद्धेऽर्थग्रहणाद्यत्र सप्तम्या लुकि 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी' इति न्यायेन प्रकृतेरेव सप्तम्यर्थे पर्यवसानं तथाविधत्वमीदूदन्तयोर्गम्यते । तथा च सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नावीदूदन्तौ शब्दौ प्रगृह्यौ स्त इत्यक्षरार्थः । फलितमाह—सप्तम्यर्थ इत्यादिना । सोमो गौरी इति । गौर्यामित्यर्थः । 'सुपां सुलु'गिति सप्तम्या लुक् । प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावात् यण् । वातप्रमीत्यादिसप्तम्यन्तं तु नात्रोदाहरणम्, तत्र सप्तम्या लुप्तत्वाऽभावेन प्रकृतेः सप्तम्यर्थेऽप्रवृत्तेः । मामकी तनू इति । मामक्यां तन्वामित्यर्थः । 'सुपां सुलु'गिति सप्तम्या

मश्वो वाप्यश्वः । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ।८।४।५७। अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् । दधिँ । दधि । अप्रगृह्यस्य किम् ? । अग्नी । इत्यच्सन्धिप्रकरणम् ।

अथ हल्सन्धिप्रकरणम् ।

स्तोः श्चुना श्चुः ।८।४।४०। सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः । हरिश्शेते । रामश्चिनोति । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय ।

इति व्याख्यायेत तदा एकादेशं बाधित्वा परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च 'आण्नद्याः' इत्याट् ङेराम् च स्यादिति भावः । अर्थग्रहणं किमिति । 'वाप्यश्व' इत्यादावपि सप्तम्यर्थोऽस्त्येवेति नार्थोऽर्थग्रहणेनेति प्रश्नः । अर्थान्तरोपसङ्क्रान्त इति । 'वाप्यश्व' इत्यत्र यो वापीशब्दः स तु वाप्यधिकरणकद्रव्ये उपसङ्क्रान्तः । 'सोमो गौरी' इत्यत्र गौरीशब्दस्तु सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नः, न तु तदधिकरणकद्रव्ये उपसङ्क्रान्तः, वृत्त्यभावादिति भेदः । अणोऽप्रगृह्यस्य । अण इति किम् ?, हर्तृ कर्तृ । अच्सन्धिरिति । कुत्वं श्चुत्वं वाऽत्र न कृतं, स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । अत एवानुस्वारस्याप्यच्त्वा-दित्यादिनिर्देशोऽप्युपपन्नः । इति तत्त्वबोधिन्यामच्सन्धिप्रकरणम् ॥

अथ हल्सन्धिः । स्तोः श्चुना श्चुः । 'स्तो'रिति समाहारद्वन्द्वः, सौत्रं पुंस्त्वम् । एवं 'श्चुः' 'ष्टु'रित्यपि बोध्यम् । श्चुनेति । 'सह युक्ते–' इति सूत्रे 'विनापि तद्योगं तृतीये'ति वक्ष्यमाणत्वात्तृतीया । योगे इति । एतदध्याहारलभ्यम् । अत्र स्थान्यादेशयोर्यथासङ्ख्यम् । निमित्तकार्यिणोस्तु न, 'शा'दिति ज्ञापकात् । यथासङ्ख्यसूत्र-मिह नोपन्यस्तम्, 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यनेनापि इष्टसिद्धेर्नात्यन्तावश्यकत्वात् । हरिश्शेत इति । 'वा शरी'ति पाक्षिकत्वाद्विसर्जनीयस्य शेन योगे शः, चवर्गयोगे 'रामश्चिनोति' । तवर्गस्य तु चवर्गयोगे 'सच्चि'दित्यादि । शेन

लुक् । प्रगृह्येभ्यः परत इतिशब्दप्रयोगस्य पदकारैर्नियमितत्वात् पदपाठे 'मामकी इति' 'तनू इती'त्यत्र प्रगृह्यत्वफलं बोध्यम् । ननु 'ईदूतौ च सप्तम्याः' इत्येव सूच्यताम् । षष्ठ्या चाऽर्थद्वारा संबन्धो विवक्ष्यतां, ततश्च सप्तम्यर्थे विद्य-मानमीदूदन्तमित्यर्थस्यार्थग्रहणं विनैव लाभादर्थग्रहणं किमर्थमिति पृच्छति—अर्थग्रहणं किमिति । कस्मै प्रयो-जनायेत्यर्थः । 'कि'मित्यव्ययम् । वृत्ताविति । अर्थग्रहणसामर्थ्याल्लुप्तसप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नमित्यर्थो विवक्षितः । ततश्च समासवृत्तौ लुप्तसप्तमीके ईदूदन्तपूर्वपदे सप्तम्यर्थमतिलङ्घ्य उत्तरपदार्थे प्रवृत्ते सति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति । मा भूदिति । 'माङि लुङ्' । सर्वलकारापवादः । वाप्यश्व इति । 'वाप्याम्—अश्व' इति विग्रहे सुप्सुपेति समासे 'वाप्यश्व' इति रूपमित्यर्थः । अत्र वाप्यामिति सप्तम्या अधिकरणत्वमवगतं, तच्चाधिकरणकारकं क्रियापेक्षं । तत्र वाप्या-मश्वो वर्तत इति क्रियाध्याहारे वर्तमानक्रियायां वाप्या अधिकरणत्वेनाऽश्वस्य कर्तृत्वेनान्वयात्तयोः परस्परमन्वया-ऽभावादसामर्थ्यात्समासो नोपपद्यते । वाप्यां विद्यमानोऽश्व इति विद्यमानपदस्याध्याहारेऽपि अश्वपदेनाऽसामर्थ्यात्समासो न संभवति । अतो वाप्यामित्यस्य वाप्यां विद्यमानेऽश्वे लक्षणया प्रवृत्तिं पुरस्कृत्य समासो वक्तव्यः । एवं च समासे लुप्तसप्तमीकस्य वापीशब्दस्य सप्तम्यर्थमतिलङ्घ्य तत्संसृष्टे आधेयभूतेऽश्वेऽपि प्रवृत्तेः सप्तम्यर्थमात्रविश्रान्त्यभावान्न प्रगृह्यत्वमिति भावः । अणोऽप्रगृह्यस्य । 'वा 'अवसाने' इत्यनुवर्तते । तदाह—अप्रगृह्यस्येत्यादिना । अत्र अण् पूर्वेणैव णकारेण, व्याख्यानात् । ततश्च 'कर्तृ' इत्यत्र नानुनासिकः । इत्यच्संधीति । अल्पाच्तरमिति, सिद्धमन-च्त्वादिति, कथमनच्त्वमिति च सूत्रवार्तिकभाष्यप्रयोगादेवंजातीयस्थलेषु असंदेहार्थं संध्यभावोऽभ्यनुज्ञातः । अतोऽत्र कुत्वश्चुत्वयोरभावेऽपि न दोषः । इति॰ बालमनोरमायामच्सन्धिः ।

स्तोः श्चुना श्चुः । स् च तुश्चेति समाहारद्वन्द्वः । पुंस्त्वमार्षम् । इतरेतरयोगद्वन्द्वो वा, तथा सत्येकव-चनमार्षम् । एवं 'श्चुना श्चु' रित्यत्रापि । 'श्चुने'ति सहार्थे तृतीया, 'योगे' इत्यध्याहार्यं । ततश्च सहशब्दयोगाऽभावेऽपि तदर्थस्य गम्यत्वात्तृतीया युज्यते, अस्मादेव निर्देशात् । तदाह—सकारतवर्गयोरिति । अत्र स्थान्यादेशानां यथासङ्ख्यं भवति । ततश्च सकारस्य शकारस्तवर्गस्य चवर्गः । तत्रापि त-थ-द-ध-नानां क्रमेण च-छ-ज-झ-ञा इति फलितं, त-थ-द-ध-ने त्यादिक्रमस्याप्यनादिलोकसिद्धत्वात् । 'श्चुना योगे' इत्यत्र न यथासंख्यमित्युत्तरसूत्रे वक्ष्यते, ततश्च सकारस्य तवर्गस्य शकारेण चवर्गेण च यथासंभवं योगे श्चुत्वं भवति । रामश्शेते इति । रामस्-शेते इति स्थिते शकारेण योगात्सकारस्य शकारः । 'श्चुना योग इत्यत्र न यथासङ्ख्य'मित्यस्य प्रयोजनं दर्शयितुं सकारस्य चकार-योगेऽप्युदाहरति—रामश्चिनोतीति । रामस्-चिनोतीति स्थिते चवर्गयोगात्सकारस्य शकारः । 'श्चुना योगे' इत्य-त्रापि यथासङ्ख्याश्रयणे तु इह सकारस्य शकारयोगाऽभावाच्छकारो नस्यादिति भावः । सच्चिदिति । सत्–चिदिति स्थिते श्चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन तकारस्य दत्वे, तस्य श्चुत्वेन जकारे, 'खरि चे'ति चर्त्वेन तस्य चकारे च रूपम् । शार्ङ्गिञ्जयेति । शार्ङ्गिन्–जयेति स्थिते, चवर्गयोगान्नकारस्य श्चुत्वेन ञकारादेशः ।

शात् ।८।४।४४। शात्परस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न स्यात् । विश्नः । प्रश्नः । ष्टुना ष्टुः ।८।४।४१। स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात् । रामष्षष्ठः । रामष्टीकते । पेष्टा । तट्टीका । चक्रिण्ढौकसे । न पदान्ताट्टोरनाम् ।८।४।४२। अनामिति लुप्तषष्ठीकं पदम् । पदान्ताट्टवर्गात्परस्यानामः स्तोः ष्टुर्न स्यात् । षट् सन्तः । षट् ते ।

योगे तु तच्छिव इत्याद्युदाहरिष्यति । शात् । 'ने'ति 'तो'रिति चानुवर्तते, तदाह—तवर्गस्येत्यादि । 'जश्त्व'मित्यादिव्याख्यातृनिर्देशे निःसन्दिग्धत्वेन बोधनाय 'प्रश्चे'ति षत्वं जश्त्वं च न कृतं, तथा श्चुत्वलोपे न कृतमिति परिहारसम्भवाद्वर्गान्त्यमेवोदाहरति—विश्नः प्रश्न इति । 'विच्छ गतौ', 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' । 'यजयाचे'त्यादिना नङ् । 'छ्वोः शूडि'ति छस्य शत्वम् । नङो ङित्वाद्गुणाभावः । प्रच्छेस्तु 'प्रश्ने चासन्ने'ति निर्देशात्संप्रसारणाऽभावः । ननु ञमङणनानां नासिकास्थानाधिक्याद्वर्गीयाद्यैश्चतुर्भिः सह तुल्यस्थानत्वाभावेन सावर्ण्याऽभावात् 'स्तोः श्चुने'ति 'चु'शब्देन ञकारो न गृह्यते किं तु स्ववर्गीयाश्चत्वार एवेति विश्न प्रश्न इत्यत्र श्चुत्वाऽप्रसक्तेः किमनेन निषेधेनेति चेदत्राहुः,—'शा'दिति निषेधाल्लिङ्गादेव 'तुल्यास्यप्रयत्न'मित्यत्रास्यग्रहणेन नासिकास्थानभिन्नं ताल्वादिस्थानं गृह्यते, तत्स्थानं तु तुल्यमेवेति 'चु'शब्देन पञ्चमस्यापि ग्रहणात्श्चुत्वप्रसक्तौ निषेधोऽयमावश्यकः । एवंच 'तोर्लि'ति 'तु'शब्देन नकारस्यापि ग्रहणाद्विद्वाँल्लिखतीत्यादि सिध्यति । नच निमित्तकार्यिणोर्यथासङ्ख्यनिरासज्ञापकमित्युक्तत्वात्तेनैव चार्थवत्त्वे कथमुक्तार्थे ज्ञापकं भवेदिति वाच्यं; 'तु'शब्देन नकारग्रहणे सिद्धे हि यथासङ्ख्यनिवृत्तिरनेन ज्ञाप्यतामित्युभयज्ञापने बाधकाऽभावात् । नापि 'तुल्यास्ये'त्यत्र यत्किञ्चित्स्थानतुल्यत्वविवक्षायां वर्गेषु पञ्चापि वर्णाः परस्परं सवर्णा भवेयुरित्युक्तोदाहरणे श्चुत्वप्रसक्तौ 'शा'दित्यारम्भ आवश्यक इत्येतज्ज्ञापकाश्रयणं किमर्थमिति वाच्यं, तथाहि सति ञमङणनानां परस्परसावर्ण्यापत्त्या 'त्वं नयसी'त्यादौ 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' 'वा पदान्तस्ये'त्यनुस्वारस्य ञादयोऽपि स्युः । ताल्वादिस्थानसाम्याऽभावेऽपि नासिकारूपस्य यत्किञ्चित्स्थानस्य तुल्यत्वात् । नापि तुल्यास्यत्वमन्यूनास्यत्वमिति व्याख्यायां ञादीनां परस्परसावर्ण्यं न भवेत्, तेषां नासिकास्थानसाम्येऽपि ताल्वादिस्थानसाम्याऽभावेन न्यूनस्थानकत्वात् । ततश्च 'त्वं नयसी'त्यादिषु नातिप्रसङ्गः । स्ववर्गीयैः सह तु ञादीनां सावर्ण्यं स्यादेव । नासिकास्थानाधिक्येऽपितदन्यूनस्थानकत्वात्तेषामिति 'विद्वाँल्लिखती'त्यादीष्टं सिध्यति । वर्गाद्यानां तु नासिकास्थानाऽभावेन न्यूनस्थानकत्वात्पञ्चमेन च सावर्ण्याभावेऽपि न क्षतिरिति ज्ञापकाश्रयणं विनैवेष्टसिद्धिरिति वाच्यं, 'हे गौरि एही'त्यादौ सवर्णदीर्घापत्तेः । 'इकोऽसवर्णे' इति शाकलप्रकृतिभावानापत्तेश्च । इकारान्न्यूनस्थानकत्वेन तत्सवर्णत्वादेकारस्य । 'स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव चे'ति वचनात्प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याऽभावमभ्युपगम्योक्तानिष्टवारणेऽपि 'तद्वस्तु' 'तद्वत्र'मित्यत्र 'तोर्लि'ति परसवर्णविधिना दकारस्य वकारापत्तेः, वकारस्य ओष्ठस्थानाधिक्येऽपि दन्तस्थानसाम्येन लकाराऽन्यूनस्थानकत्वात् । यदि तु 'वकारस्य दन्तोष्ठ'मिति समाहारनिर्देशादोष्ठस्थान (दन्तस्थान)भिन्नमेव दन्तोष्ठस्थानमिति वकारस्य लकारसावर्ण्याभावात्तद्वस्त्वित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति ब्रूषे तर्हि 'लुग्वा दुहे'त्यादिना दन्त्ये तङि विधीयमानो यः क्सस्तस्य लुक्—'अदुग्ध्वम्'इत्यत्र न स्यात्, किंतु 'अदुग्धे'त्यादावेव स्यात् । तथा 'पिपूर्तेः' 'पिपुरती'त्यादौ विधीयमानम् 'उदोष्ठ्यपूर्वस्ये'त्युत्वं 'सुस्वूर्षती'त्यादौ न स्यादुक्तरीत्या वकारस्यौष्ठ्यत्वाऽभावात् । न च वस्यौष्ठ्यत्वेदन्त्यत्वेच सति 'सेक्सृप्' इति षोपदेशलक्षणे स्विदादीनां पृथग्ग्रहणं व्यर्थं स्यात्तेषामपि दन्त्यान्तसादित्वादिति भ्रमितव्यम्; 'दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोष्ठजोऽपी'त्यादेर्मूल एव वक्ष्यमाणत्वात् । ये तु पाणिनिशिक्षायां यमानुस्वारयोरेव नासिकास्थानत्वकथनादन्येषां स्थानं नासिका न भवति, किं त्वनुनासिकत्वं गुण एव । नासिकाव्यापारेणोच्चार्यमाणत्वमात्रेण नासिकास्थानत्वकथने त्वकारादीनामप्युक्तरीत्या नासिकास्थानमिति स्थाननिरूपणे तेषां तदकथनान्न्यूनतेत्यादि वदन्ति । तेषामत्रोक्तज्ञापकाश्रयणं विनैवेष्टसिद्धिः । अन्ये त्वकारादीनां नासिकया सर्वदाऽनुच्चारणादनुनासिकत्वं गुणः, 'सत्त्वे निविशतेऽपैती'त्यादिलक्षणलक्षितत्वात् । ञमङणनानां त्वनुनासिकत्वं नापैति, सर्वदैव तयोच्चारणादिति न गुणः, किन्तु

शात् । न पदान्तादिति पूर्वसूत्रात् 'ने'त्यनुवर्तते । 'स्तोःश्चुना श्चु'रित्यतः 'तो'रिति, 'चु'रिति चानुवर्तते । ननु सकारः शकारश्च । 'शा'दिति दिग्योगे पञ्चमी, 'परस्ये'त्यध्याहार्यन्तदाह—शात्परस्येत्यादिना । विश्न इति । विच्छ गतौ । 'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्' इति नङ् । छ्वोःशूठ्' इति छस्य शः । ङित्वान्न गुणः । अत्र शकारयोगात्तवर्गीयनकारस्य श्चुत्वेन ञकारे प्राप्ते निषेधः । पूर्वसूत्रे 'श्चुना योगे' इत्यत्रापि यथासङ्ख्याश्रयणे तु इह तवर्गीयस्य नकारस्य चुना योगाभावेन चुत्वस्याप्रसक्ततया तन्निषेधो व्यर्थः स्यात् । एवंचाऽस्मादेव निषेधात्पूर्वसूत्रे श्चुना योगे इत्यत्र न यथासंख्याश्रयणमिति विज्ञायते । प्रश्न इति । 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' । पूर्ववन्नङादि । अत्र 'ग्रहिज्ये'ति संप्रसारणं न, 'प्रश्ने चासन्नकाले' इत्यादिनिर्देशात् । अत्र वर्गपञ्चमानां नासिकास्थानाधिक्येऽपि तत्तद्वर्गीयैरस्ति सावर्ण्यमिति तुल्यास्यसूत्रेऽवोचाम । ष्टुना ष्टुः । 'स्तो'रित्यनुवर्तते । तदाह—स्तोरिति । अत्रापि

पदान्तात्किम् ? । ईट्टे । टोः किम् ? । सर्पिष्टमम् । *अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम् । षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगर्यः । तोः षि ।८।४।४३। तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वम् । सन्षष्ठः । झलां जशोऽन्ते ।८।२।३९। वागीशः । चिद्रूपम् । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ।८।४।४५। यरः पदान्तस्याऽनुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् । एतन्मुरारिः । एतद्मुरारिः । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरयं रेफे न प्रवर्तते । चतुर्मुखः । *प्रत्यये भाषायां नित्यम् । तन्मात्रम् । चिन्मयम् । कथं तर्हि मदोदग्राः ककुद्मन्त इति ? । यवादिगणे दकारनिपातनात् । तोर्लि ।८।४।६०। तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः । विद्वाँल्लिखति ।

यमानुस्वारयोरिव स्थानमेव नासिकेति स्थाननिरूपणे 'यमङणनानां नासिका च'ेत्युक्तं नत्ववकारादीनां नासिका चेति । यत्तूक्तं तुल्यास्यत्वमन्यूनास्यत्वमिति व्याख्यायां तद्रस्त्वित्यादौ 'तोर्लि'ति दकारस्य तकारप्रसङ्ग इति । तदापाततः । 'तोर्लि'त्यत्र लकारद्वयनिर्देश इति स्वीकृत्य लकाररूपे लकारे परे परसवर्ण इति व्याख्यायामुक्तदोषाऽप्रसक्तेरित्याहुः ॥

ष्टुना ष्टुः । इहापि कार्यिनिमित्तयोर्यथासङ्ख्यं न, 'तोः षी'ति ज्ञापकात् । सर्पिष्टममिति । 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति षत्वम् । यरो । पदान्तस्येति किम् ? । वेद्मि । क्षुभ्नाति । स्पर्शे चरितार्थ इति । प्रसिद्धप्रयोगाभिप्रायेणेदमुक्तम् । 'कमल्मुरारिः' 'त्वक्ष्व्नेते' त्यादौ लकारवकारयोरनुनासिकप्रवृत्तौ बाधकाऽभावात् । 'स्पर्शस्यैवेष्यते' इति प्राचो ग्रन्थानुरोधेन स्पर्शभिन्नेष्वनुनासिकविधिर्न प्रवर्ततेऽनभिधानादिति वा योज्यम् । रेफे न प्रवर्तत इति । यद्यपि 'व्यक्तिः पदार्थ' इति पक्षे लक्ष्यभेदे लक्षणभेदादस्यां व्यक्तौ लक्षणस्याऽचरितार्थत्वाद्रेफेऽपि प्रवृत्तिर्दुर्वारैव, तथापि लक्ष्यानुरोधेन

स्थान्यादेशानां यथासंख्यं, नतु ष्टुयोगे' इत्यत्र । रामष्षष्ठ इति । रामस्-षष्ठ इति स्थिते षकारयोगात्सस्य ष्टुत्वेन षः । अत्रापि 'ष्टुना योग' इत्यत्र न यथासंख्यमित्यस्य प्रयोजनं दर्शयितुं सकारस्य टवर्गयोगेऽपि उदाहरति—रामष्टीकते इति । 'टीकृ गतौ' । तट्टीकेति । तस्य-टीकेति विग्रहः । 'तद्-टीके'ति स्थिते ष्टुत्वेन दस्य डत्वे चर्त्वम् । चक्रिण्ढौकसे इति । ढौकृ गतौ । चक्रिन् ढौकसे इति स्थिते टवर्गयोगान्नस्य ष्टुत्वेन णत्वम् । न पदान्तात् । 'अना'मिति 'तो'रित्यस्य विशेषणं । ननु भिन्नविभक्तिकमेतत्कथं तद्विशेषणमित्यत आह—अनामिति लुप्तषष्ठीकमिति । नामवयवभिन्नस्येत्यर्थः । 'स्तोः' 'ष्टु'रित्यनुवर्तते । तदाह—पदान्तादित्यादिना । ईट्टे इति । 'ईड स्तुतौ' आत्मनेपदी । ईड्-ते इति स्थिते, खरि चेति डस्य चर्त्वम्, ततः परस्य तकारस्य ष्टुत्वम् । तस्य टवर्गात्परत्वेऽपि पदान्तात्परत्वाऽभावान्न ष्टुत्वनिषेधः । सर्पिष्टममिति । सर्पिष्-तममिति स्थिते 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति, अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य वा पदत्वात्षकारस्य पदान्तत्वात्ततः परस्य तकारस्य ष्टुत्वनिषेधो न भवति, पदान्ताट्टवर्गात्परत्वाऽभावात् । नच षकारस्य 'झलाञ्जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन डकारे सति तकारस्य टोः परत्वात्ष्टुत्वनिषेधः स्यादेवेति वाच्यं, 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति षत्वस्याऽसिद्धत्वेन जश्त्वाऽभावात् । इह 'आदेशप्रत्यययोरिति' षत्वं तु न भवति, 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारात् । अनाम्नवति । ष्टुत्वप्रतिषेधे नाम एव पर्युदासो न भवति, किन्तु नवतिनगरीशब्दावयवनकारस्यापि पर्युदासो वक्तव्य इत्यर्थः । षण्णामिति । षष्-नामिति स्थिते 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदान्तत्वात् षस्य जश्त्वेन डकारे 'प्रत्यये भाषायां नित्य'मिति तस्य णकारः । अत्र टवर्गयोगान्नकारस्य ष्टुत्वम् । 'न पदान्ता'दिति निषेधस्तु न, 'अना'मिति पर्युदासात् । षण्णवतिरिति । षडधिका नवतिरिति विग्रहः । अत्रापि नकारस्य ष्टुत्वनिषेधः, नवतिशब्दस्यापि पर्युदासात् । षण्-णगर्य इति—पृथक्पदे । न तु कर्मधारयः, 'दिक्संख्ये संज्ञाया'मिति नियमात् । अत्रापि 'न पदान्ता'दिति नगरीशब्दे नकारस्य ष्टुत्वनिषेधो न भवति, नगरीशब्दस्यापि पर्युदासात् । तोः षि । ष्टुरिति नेति चानुवर्तते । तदाह—तवर्गस्येति । सन्षष्ठ इति । अत्र नकारस्य षकारयोगात् ष्टुत्वं प्राप्तं निषिध्यते । अस्मादेव ज्ञापकात् ष्टुना ष्टुरित्यत्र ष्टुना योगे इत्यत्र यथासंख्यं नेति विज्ञायते । "झलाञ्जशोऽन्ते' इत्यच्सन्धिनिरूपणे प्रसङ्गादुपन्यस्तम् । हल्सन्धिप्रस्तावे पुनस्तदुपन्यासः । यरोऽनुनासिके । 'न पदान्ताट्टो'रित्यतः पदान्तादित्यनुवर्तते, तच्च षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते, तदाह—यरः पदान्तस्येति । 'एतन्मुरारि'रिति कर्मधारयः । एतद्-मुरारिरिति स्थिते दस्य अनुनासिको नकारः, दन्तस्थानसाम्यात्, स्पृष्टप्रयत्नसाम्याच्च ।

ननु चतुर्मुख इत्यत्रापि रेफस्य अनुनासिको णकारः स्यात्, रेफणकारयोः स्पृष्टेषत्स्पृष्टप्रयत्नभेदेऽपि मूर्धस्थानान्तर्यादित्यत आह—स्थानेति । 'एतन्मुरारि'रित्यादौ स्थानतः प्रयत्नतश्चान्तरतमे स्पर्शे चरितार्थः=लब्धप्रयोजनोऽयमनुनासिकविधिः स्थानमात्रेण आन्तर्यमादाय रेफे न प्रवृत्तिमर्हतीत्यर्थः । 'यूनि लब्धे तु युवतिर्जरठे रमते कथ'मिति न्यायादिति भावः । प्रत्यये भाषायाम् । वार्तिकमेतत् । भाषा=लौकिकप्रयोगः । तत्र प्रत्यये विद्यमाने अनुनासिके परतः प्रागुक्तोऽनुनासिको नित्यं भवतीत्यर्थः । तन्मात्रमिति । तत्-प्रमाणं यस्य तत्तन्मात्रं । 'प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः' इति मात्रच्प्रत्ययः । चिन्मयमिति । 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इत्यत्र 'नित्य'मिति योगविभा-

नकारस्याऽनुनासिको लकारः ॥ **उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य** ।८।४।६१। उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् ॥ 'आदेः परस्य'। उत्थानम्। उत्तम्भनम्। अत्राऽघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः। तस्य 'झरो झरी'ति पाक्षिको लोपः। लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणं न तु 'खरि चे'ति चर्त्वम्। चर्त्वं प्रति थकारस्याऽसिद्धत्वात्। **झयो होऽन्यतरस्याम्** ।८।४।६२। झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात्।

जातिपक्षमाश्रित्येदमुक्तम्। **दकारनिपातनादिति**। ननु यवादिगणे 'ककु'दित्येव पठ्यते न तु 'ककुद्मन्त' इति मतुब्विशिष्टम्। तथाच यरोऽनुनासिको दुर्वारः। न च यरोऽनुनासिकप्रवृत्तौ झयन्तत्वाऽभावेन 'झयः' इति मतुपो मकारस्य वत्वाप्रसक्त्या यवादिगणे 'ककु'दिति पाठो निरर्थकः स्यादिति वाच्यम्; अनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन झयन्तत्वानपायाद्गणे तत्पाठस्य सार्थक्यादिति चेदत्राहुः, यद्यत्र ककुद्दकारस्य नकार इष्टः स्यात्तर्हि गणे 'ककु'नित्येव पठेन्न 'ककु'दिति। मतुपः प्रकृतिभूतककुच्छब्दस्य नान्तत्वनिपातनेऽप्यन्यत्र दकारान्तप्रयोगस्य निर्बाधत्वात्। 'तस्माद्यरोऽनुनासिकोऽत्र न प्रवर्तत इति। अन्येत्वाहुः—'यचि भं तसौ मत्वर्थे' इति संहितया पाठे 'तसा'विति तात्पूर्वं दकारं प्रश्लिष्य भत्वेनाप्येतत्समाधातुं शक्यम्। 'तसा'विति द्विवचननिर्देशस्तु दतयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा इतरेतरयोगद्वन्द्वे कृते समुपपद्यत इति। **उदः स्था**। 'अनुस्वारस्य ययी'त्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य संबध्यते, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्यभिप्रेत्याह—**पूर्वसवर्णः स्यादिति**॥ **शश्छोऽटि**। इह पदान्तादित्यनुवर्त्य

गात्ताद्रूप्ये मयट्। **कथं तर्हीति**। यदि प्रत्यये परे नित्यमनुनासिकः स्यात्तदा 'मदोदग्राः ककुद्मन्त' इति कालिदासप्रयोगः कथमित्याक्षेपः। मतुपः प्रत्ययत्वेन तस्मिन् परे दकारस्य अनुनासिकनकारावश्यम्भावादिति भावः। परिहरति—**यवादीति**। यवादिगणे ककुद्मच्छब्दे दकारस्य निर्देशान्न तस्यानुनासिकः। यदि तत्र दकारस्य नकार एव इष्टः स्यात्तर्हि नकारमेव लाघवान्निर्दिशेदिति भावः। **तोर्लि**। 'अनुस्वारस्य ययी'त्यतः 'परसवर्ण' इत्यनुवर्तते। तदाह—**तवर्गस्येत्यादिना**। **तल्लय इति**। तस्य-लय इति विग्रहः। तद्-लय इति स्थिते दस्य परसवर्णः= परनिमित्तभूतलकारसवर्णो भवति, स च लकार एव, अन्यस्य तत्सावर्ण्याऽभावात्। **अत्र नकारस्येति**। विद्वान्-लिखतीत्यत्र विद्वान् लिखतीति स्थिते नकारस्य स्थानिनोऽनुनासिकस्य परसवर्णो लकारो भवन्नान्तर्यादनुनासिक एव लकारो भवतीत्यर्थः। **उदः स्थास्तम्भोः**। 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इत्यत्र समासनिर्दिष्टमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य सम्बध्यते, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्। 'उद' इति पञ्चमी। अतस्तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया 'उदः परयो'रिति लभ्यते। तदाह—**उदः परयोरिति**। **पूर्वेति**। पूर्वनिमित्तस्य उदो दकारस्य यः सवर्णः स आदेशः स्यादित्यर्थः। पूर्वसवर्णश्चायमलोऽन्त्यपरिभाषया स्थास्तम्भोरन्तादेशो न भवतीत्याह—**आदेः परस्येति**। अनया परिभाषया स्थास्तम्भोराद्यवयवस्य सकारस्यैव भवतीत्यर्थः। **उत्थानमिति**। 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ'। भावे ल्युट्। **उत्तम्भनमिति**। 'ष्टभि प्रतिष्टम्भे'। भावे ल्युट्। 'स्तम्भु रोधने' इति श्नुविधौ निर्दिष्टः सौत्रो वा धातुः। 'स्थास्तम्भो'रिति पवर्गीयोपधनिर्देशस्य उभयसाधारणत्वात्। ननु उद्-स्थानमित्यत्र सकारस्य पूर्वसवर्णविधौ पूर्वनिमित्तं दकारः, तत्सवर्णाश्च तथदधनाः पञ्चैव। दन्तस्थानसाम्यात्स्पृष्टप्रयत्नसाम्याच्च, नतु लकारः सकारश्च, तयोः स्थानसाम्येऽपि विवृतप्रयत्नत्वात्। नापि लकारः, ईषत्स्पृष्टत्वात्। एतदतिरिक्ताश्च सर्वे वर्णा भिन्नस्थानकत्वान्न दकारसवर्णाः। ततश्च पूर्वनिमित्तभूतदकारसवर्णास्तथदधनाः पञ्चापि सकारस्य प्राप्ताः, स्थानीभूतसकारेण दन्तस्थानत आन्तर्यस्य पञ्चस्वप्यविशिष्टत्वात्। आभ्यन्तरप्रयत्नत आन्तर्यस्य च पञ्चस्वप्यभावात्। स्थानीभूतसकारस्य विवृतप्रयत्नत्वात्, एतेषां च पञ्चानां स्पृष्टप्रयत्नत्वात्। अतोऽत्र बाह्यप्रयत्नत एवान्तर्यमादाय पञ्चस्वन्यतमव्यवस्थामाह—**अत्राऽघोषस्येति**। 'अघोषस्ये'त्यनेन श्वासवतो विवारवतश्चेत्युक्तप्रायं,समनियतत्वात्। स्थानीभूतस्तावत्सकारोऽत्राघोषश्वासविवारमहाप्राणात्मकयत्नचतुष्टयवान्। तस्य तथदधनेषु प्रथमतृतीयपञ्चमा न भवन्ति, तेषामल्पप्राणत्वात्। नापि चतुर्थो भवति, तस्य घोषनादसंवारयत्नकत्वात्। द्वितीयस्तु थकारोऽघोषश्वासविवारमहाप्राणात्मकयत्नचतुष्टयवान्। अतः स एव थकारः पूर्वनिमित्तभूतदकारसवर्णः सकारस्य भवतीत्यर्थः। एवं च उद्-स्थानमिति स्थिते दकारस्य 'खरि चे'ति चर्त्वेन तकारे सकारस्य पूर्वसवर्णे थकारे उत्थ्थानमित्येकतकारं द्विथकारं च रूपं सिद्धम्। एवं उत्थ्तम्भनमित्यत्रापि योज्यम्। तत्र द्वितकारमेकथकारं चेति विशेषः। **तस्येति**। सकारादेशस्य थकारस्येत्यर्थः। एवं च प्रथमथकारस्य लोपपक्षे एकतकारमेकथकारं च रूपमिति भावः। ननु प्रथमथकारस्य लोपाभावपक्षे एकतकारं द्विथकारं च रूपमित्यनुपपन्नम्। प्रथमथकारस्य खरि चेति चर्त्वे सति द्वितकारमेकथकारमित्यापत्तेरित्यत आह—**लोपाभावेति**। **असिद्धत्वादिति**। 'खरि चे'ति सूत्रापेक्षया उदस्था इत्यस्य परत्वादिति भावः। उत्-

घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः । वाग्घरिः । वाग्हरिः ॥ **शश्छोऽटि** ।८।४।६३। पदान्ताज्झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि । दस्य श्चुत्वेन जकारे कृते— । **खरि च** ।८।४।५५। खरि परे झलां चरः स्युः । इति जकारस्य चकारः । तच्छिवः । तच्शिवः ॥ * **छत्वममीति** वाच्यम् ॥ तच्छ्लोकेन । तच्श्लोकेन । अमि किम् । वाक्श्च्योतति ॥ **मोऽनुस्वारः** ।८।३।२३। मान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्याद्धलि ॥ 'अलोऽन्त्यस्य' । हरिं वन्दे । पदस्येति किम् ? गम्यते । **नश्चापदान्तस्य झलि**

'पदान्ताज्झय' इति व्याख्येयम्, तेनेह न, 'मध्वश्चोतन्त्यभितो विरप्शम्' । विपूर्वाद्रपेरौणादिकः शः । **छत्वममीति** । 'शश्छोऽटी'ति सूत्रं 'शश्छोऽमी'ति पठनीयमित्यर्थः । **तच्छ्लोकेनेति** । 'तच्छ्मश्रुणे'त्याद्यप्युदाहर्तव्यम् ॥

मोऽनुस्वारः । 'हलि सर्वेषा'मित्यतो 'हली'त्यनुवर्तते 'पदास्ये'ति च, तदाह—**मान्तस्येत्यादि** । हलि किम् ? । त्वमत्र । किमत्र । **नश्चापदान्तस्य** । अपदान्तस्य किम् ? । राजन्पाहि । **आक्रंस्यत इति** । 'आङ

तम्भनमिति त्रितकारपाठस्तु प्रामादिकः । उक्तप्रक्रियाया उभयत्रापि साधारण्यात् । केचित्तु 'न मुने' इत्यत्र नेति योगविभागमभ्युपगम्य पूर्वसवर्णस्य थकारस्य चर्त्वं प्रत्यसिद्धत्वाऽभावाच्चर्त्वे उत्त्तम्भनमिति त्रितकाररूपं कथञ्चित्साधयामासुः । तत्तु मूलकृतो न संमतं, मूले उभयसाधारण्येनैव प्रक्रियानिरूपणात् । वस्तुतस्तु 'दीर्घादाचार्याणा'मित्युत्तरम् अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः, वा पदान्तस्य, तोर्लि, उदःस्थास्तम्भोः पूर्वस्य, झयो होऽन्यतरस्याम्, शश्छोऽटीति षट्सूत्रीपाठोत्तरं 'झलाञ्जश् झशि', 'अभ्यासे चर्च', 'खरि च', 'वाऽवसाने', 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः', इति पञ्चसूत्रीपाठ इति 'हलो यमा'मिति सूत्रस्थभाष्यसंमतः सूत्रक्रमः। एवं च 'खरि चे'ति चर्त्वे कर्तव्ये उदःस्थास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णस्य थकारस्य असिद्धत्वाऽभावाच्चर्त्वे उत्त्थानमिति द्वितकारमेकथकारं च रूपम्, उत्त्तम्भनमिति तु त्रितकारमेव रूपमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । **झयो हः** । झय इति पञ्चमी । 'परस्ये'त्यध्याहार्यम् । 'ह' इति षष्ठी । 'उदःस्थास्तम्भो'रित्यतः 'पूर्वस्ये'ति, 'अनुस्वारस्य ययी'त्यतः 'सवर्ण' इति चानुवर्तते, तदाह—**झयः परस्येत्यादिना** । 'वाग्घरि'रित्युदाहरणम् । वाच्शब्दश्चकारान्तः, कुत्वं जश्त्वम् । वाग्-हरिरिति स्थिते हकारस्य पूर्वसवर्णविधौ गकारः पूर्वो निमित्तम्, तत्सवर्णाः कखगघङाः पञ्च । तेषां हकारेण स्थानिना स्थानत आन्तर्यमविशिष्टम्। आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्यं तु पञ्चानामपि हकारेण स्थानिना न विद्यते, स्पृष्टविवृतप्रयत्नभेदात् । अतो बाह्ययत्नत आन्तर्यमादाय पञ्चस्वन्यतमव्यवस्थामाह—**घोषवत इत्यादिना** । स्थानीभूतो हकारो घोषनादसंवारमहाप्राणाख्ययत्नचतुष्टयवान्, तस्य क-ख-ग-घ-ङेषु प्रथमतृतीयपञ्चमा न भवन्ति, तेषामल्पप्राणत्वात् । द्वितीयः खकारोऽपि न भवति, तस्याऽघोषश्वासविवारयत्नकत्वात् । चतुर्थस्तु घकारो घोषनादसंवारमहाप्राणवान् । अतः स एव घकारो हकारस्य (स्थाने) भवतीत्यर्थः। ततश्च वाग्घरिरिति भवति । पूर्वसवर्णाभावे तु वाग् हरिरिति रूपम् । **शश्छोऽटि** । 'झय'इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । 'श' इति षष्ठ्येकवचनम्। तदाह—**झयः परस्येति** । 'तद्-शिव' इति स्थिते दकारस्य चुत्वेन जकारे कृते जकारस्य चकार इत्यन्वयः । केनेत्यत आह—**खरि च** । 'झलाञ्जश्झशी'त्यतो झलामिति, 'अभ्यासे चर्चे'त्यतश्चरिति चानुवर्तते । तदाह—**खरि पर इत्यादिना** । **इति जकारस्येति** । स्थानत आन्तर्यादिति भावः । ततः छत्वं नतु प्रागित्यपि बोध्यम्। छत्वस्य चुत्वचर्त्वे प्रत्यसिद्धत्वात् । हलो यमामिति सूत्रस्थभाष्यसंमतसूत्रक्रमे तु चुत्वेन जकारे कृते शस्य छत्वं ततो जकारस्य चर्त्वम् । नतु छत्वात् प्राक् चर्त्वम्, चर्त्वं प्रति छत्वस्याऽसिद्धत्वात् । **तच्छिव इति** । स चासौ शिवश्चेति, तस्य शिव इति वा विग्रहः । 'चोः कु'रिति कुत्वं तु न, श्चुत्वस्याऽसिद्धत्वात् । **छत्वममीति** । 'शश्छोऽटी'ति सूत्रेऽटीति विहाय अमीति वक्तव्यमित्यर्थः । 'शश्छोऽमी'ति सूत्रं पठनीयमिति यावत् । **तच् श्लोकेनेति** । स चासौ श्लोकश्च, तस्य श्लोक इति वा विग्रहः । लकारस्य अड्बहिर्भूतत्वात्तत्परकस्य शकारस्य सूत्रपाठतः छत्वे अप्राप्ते वार्तिकमिदम् । **वाक्श्च्योततीति** । अत्र तु कुत्वं भवत्येव, चकारस्य स्वाभाविकतया श्चुत्वनिष्पन्नत्वाऽभावेन असिद्धत्वाभावात् । अत्र चकारस्य अम्बहिर्भूतत्वात्तत्परकशकारस्यात्र न छत्वम् । **मोऽनुस्वारः** । पदस्येत्यधिकृतम् । म इति षष्ठ्यन्तं पदस्य विशेषणं । तदन्तविधिः । हलि सर्वेषामित्यतो हलीत्यनुवर्तते । तदाह-**मान्तस्येत्यादिना** । **अलोन्त्यस्येति** । उपतिष्ठत इति शेषः। ततश्च मान्तस्य पदस्य योऽन्त्योऽल् तस्येत्यर्थः । पदान्तस्य मस्येति फलितम् । **हरिं वन्द इति** । हरिम्-वन्द इति स्थिते मस्यानुस्वारः । **गम्यत इति** । गम्लृ गतौ । कर्मणि लट् । 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदे यक् । अत्र मस्य पदान्तत्वाभावान्नानुस्वारः । **नश्चापदान्तस्य झलि** । चकारान्मस्येत्यनुकृष्यते, अनुस्वार इति च । तदाह—**नस्येत्यादिना** । **यशांसीति** । यशश्शब्दात् जस्, जश्शसोश्शिः । 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम् । 'सान्तमहत' इति दीर्घः । यशान्-सि इति स्थिते नकारस्य अनुस्वारः । **आक्रंस्यत इति** । क्रमु पादविक्षेपे । आङ्पूर्वात्कर्तरि

।८।४।२४। नस्य मस्य चाऽपदान्तस्य झल्यनुस्वारः [स्यात्] । यशांसि । आक्रंस्यते । झलि किम्? । मन्यते ॥

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ।८।४।५८। स्पष्टम् । [अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः स्यात्] । अङ्कितः । अञ्चितः । कुण्ठितः । शान्तः । गुम्फितः । 'कुर्वन्ती'त्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्याऽसिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्याऽसिद्धत्वान्न णत्वम् । **वा पदान्तस्य** ।८।४।५९। पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात् । त्वङ्करोषि । त्वं करोषि । सय्यँन्ता । संयन्ता । सव्वँत्सरः । संवत्सरः । यँल्लोकम् । यं लोकम् । अत्राऽनुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः ।

मो राजि समः क्वौ ।८।३।२५। क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । सम्राट् ॥

उद्गमने' इति तङ् । 'स्नुक्रमोः–' इति नेट् । **अनुस्वारस्य** । अत्र 'ययी'ति स्पष्टार्थम्, अचि परेऽनुस्वाराऽभावात् । शलि तु परसवर्णोऽनुस्वारान्तरतमो न संभवतीति 'कुण्डं रथेने'त्यत्रैव 'दंशन'मित्यादावपि परसवर्णविध्यप्रवृत्तेः । अत्र वदन्ति–'ईषद्विवृतमूष्मणां, विवृतं स्वराणा'मिति भाष्यमते 'ययी'त्यस्यापार्थकत्वम् । सूत्रकारमते तदावश्यकमेव । अन्यथा 'दंशन'मित्यादावनुस्वारान्तरतमः परसवर्णोऽनुनासिक ईकारः स्यात् । ईकारशकारयोस्तन्मते सावर्ण्यस्य सत्त्वात् । तथा 'कुण्डं शेते' इत्यादावनुस्वारस्य 'वा पदान्तस्ये'ति स्यादिति । **अङ्कित इति** । 'अङ्क पदे लक्षणे चे'ति चुरादिण्यन्तात्क्तः । 'निष्ठायां सेटी'ति णिलोपः । परसवर्णेन ङः । 'अकि लक्षणे' इत्यस्माद्वा क्तः । नुमोऽनुस्वारे परसवर्णेन ङः । **अञ्चित इति** । 'अञ्चेः पूजाया'मिति निष्ठायामिट् । 'नाञ्चे'रिति नलोपनिषेधः ।

कुण्ठित इति । 'कुठि प्रतिघाते' क्तः । नुमोऽनुस्वारे परसवर्णेन णः ।

शान्त इति । 'शम उपशमे' क्तः । 'वा दान्तशान्ते'ति निपातनादिडभावः । 'अनुनासिकस्य क्वी'ति दीर्घः । मस्यानुस्वारे परसवर्णेन नकारः । **गुम्फित इति** । 'गुम्फ ग्रन्थे' क्तः । मस्यानुस्वारे परसवर्णेन मः ॥

मो राजि समः क्वौ । राजीति किम्? संयत् । सम इति किम्?, इदं राट् । क्वाविति किम्? संराजितुं,

---

लट् । 'आङ उद्गमने' इति तङ्, स्यतासी लृलुटोरिति स्यः । स्नुक्रमोरिति नियमान्नेट् । आक्रम् स्य त इति स्थिते मस्य अपदान्तत्वात्पूर्वेणाप्राप्ते वचनम् । **मन्यत इति** । कर्मणि लट् तङ् यक् । अत्र मस्य झल्परकत्वाभावान्नानेनानुस्वारः । अपदान्तत्वाच्च न पूर्वेण । **अनुस्वारस्य ययि** । **स्पष्टमिति** । अनुवर्त्यपदान्तराभावादिति भावः ।

अङ्कित इति । अन्क पदे लक्षणे चेति चुरादौ नोपधः । नश्चापदान्तस्येति कृतानुस्वारस्य निर्देश इति केचित् । ण्यन्तात् क्तः, इट् । निष्ठायां सेटीति णिलोपः । अनुस्वारस्यानेन परसवर्णः । परनिमित्तमत्र ककारः, तत्सवर्णः कवर्गः । सोऽनुस्वारस्य भवन् नासिकास्थानसाम्यान्ङकार एव भवति । **अञ्चित इति** । अन्चु गतिपूजनयोः । नोपधः तस्मात् क्तः । अञ्चेः पूजायामिति इट् । नाञ्चेः पूजायामिति निषेधादनिदितामिति नलोपो न । अत्र नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारस्य परसवर्णो ञकारः । **कुण्ठित इति** । कुठि प्रतिघाते । इदित्त्वान्नुम् । क्त इट् । अत्र नश्चेत्यनुस्वारस्य परसवर्णो णकारः । **शान्त इति** । शम उपशमे । क्तः । वा दान्तशान्तेत्यादिनिपातनान्नेट् । अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः । नश्चेति मस्यानुस्वारः । तस्य परसवर्णो नकारः । **गुम्फित इति** । गुन्फ ग्रन्थे–द्वितीयान्तः चतुर्थान्तो वा, नोपधः । क्तः इट् । 'नोपधात्थफान्ताद्वा' इत्यकित्त्वपक्षे नलोपो न । अत्र नश्चेत्यनुस्वारस्य परसवर्णो मकारः । ननु कृञ्धातोर्लट्, झिः, झोऽन्तः, तनादिकृञ्भ्य उः, गुणः, परत्वम् । 'अत उत्सार्वधातुके' । उकारस्य यण् । न भकुर्छुरामिति निषेधात् र्वोरुपधाया इति दीर्घो न । कुर्वन्तीति रूपम् । अत्र नकारस्य नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारं बाधित्वा परत्वाद्रषाभ्यामिति णत्वं स्यात् । नच त्रिपाद्यां नश्चापदान्तस्येत्यपेक्षया रषाभ्यामित्यस्य परत्वात्पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वादनुस्वारे सति परसवर्णे च नकारस्यैव श्रवणमिति वाच्यम् । एवमपि परसवर्णविधिना प्राप्तस्य नकारस्य रषाभ्यामिति णत्वप्राप्तेर्दुर्वारत्वादित्यत आह—**कुर्वन्तीत्यादि** । रषाभ्यामित्यपेक्षया परसवर्णस्य परतया णत्वे कर्तव्ये अनुस्वारस्थानिकपरसवर्णस्य नकारस्याऽसिद्धत्वान्न णत्वमिति भावः । **वा पदान्तस्य** । 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण' इत्यनुवर्तते । तदाह—**पदान्तस्येत्यादिना** । **त्वङ्करोषीति** । त्वम्–करोषीति स्थिते मोऽनुस्वारः । परसवर्णो ङकारः । तदभावपक्षे अनुस्वार एव श्रूयते । **अत्रेति** । सम्–यन्तेति स्थिते मोऽनुस्वारः । तस्य परनिमित्तभूतयकारसवर्णः अनुनासिक एव यकारो भवति, आन्तर्यात् । तथाच सय्यँन्तेति रूपम् । एवं सं–वत्सर इति स्थिते अनुस्वारस्य परसवर्णोऽनुनासिको वकारः । सव्वँत्सर इति रूपम् । यं–लोकमिति स्थिते, अनुस्वारस्य परसवर्णोऽनुनासिको लकारः । यल्लोँकमिति रूपम् । परसवर्णाभावपक्षे तु अनुस्वार एवेत्यर्थः । **मो राजि** । म इति प्रथमान्तम् । मोऽनुस्वार इत्यतो म इति स्थानषष्ठ्यन्तमनुवर्तते । सम इत्यवयवषष्ठी । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया क्विग्रहणेन क्विप्प्रत्ययान्त-

हे मपरे वा ।८।३।२६। मपरे हकारे परे मस्य म एव स्याद्वा । 'ह्मल ह्मल चलने' । किम्ह्मलयति । किं ह्मलयति । *यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम् । **यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ।१।३।१०।** समसम्बन्धी विधिर्यथासङ्ख्यं स्यात् । किँय्ह्यः । किंह्यः । किँव्ह्वलयति । किंह्वलयति । किँल्ह्लादयति । किंह्लादयति ॥

नपरे नः ।८।३।२७। नपरे हकारे मस्य नः स्याद्वा । किन्ह्नुते । किंह्नुते ॥ **ङ्णोः कुक्टुक् शरि ।८।३।२८।** ङकारणकारयोः कुक्टुकावागमौ वा स्तः शरि । कुक्टुकोरसिद्धत्वाज्जश्त्वं न ॥ * **चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम् ॥** पौष्करसादिराचार्यः । प्राङ्ख्षष्ठः । प्राङ्क्षष्ठः । प्राङ्षष्ठः । सुगण्ठ्षष्ठः ।

संराजितव्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं, तदाह—**म एव स्यादिति** । **सम्राडिति** । 'राजृ दीप्तौ' संपूर्वादस्मात् 'सत्सूद्विषे'त्यादिना क्विप् । व्रश्चादिना षत्वं, जश्त्वचर्त्वे । **हे मपरे वा** । मपर इति बहुव्रीहिः । **यवलेति** । यवलाः परा यस्माद्यवलपरस्तस्मिन्हकारे परे मस्य यवला (वा) भवन्तीत्यर्थः ॥

यथासङ्ख्यमनुदेशः । अनुदिश्यत इति अनुदेशः । पश्चादुच्चार्यत इत्यर्थः । 'समाना'मिति संबन्धे षष्ठी, तदाह—**समसम्बन्धी विधिरिति** । 'समकर्मकं विधान'मिति तु नोक्तम्, तथाहि सति यत्रोद्देशिषु समेषु समानां विधानं पाघ्रादिषु पिबादीनां प्रियस्थिरादिषु च प्रस्थादीनां' तत्रैव यथाक्रमं प्रवृत्तिः स्यात् । इष्यते तु अनुवाद्ययोरपि यथासङ्ख्यत्वम् । 'समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः' इत्यत्र यथा । समानामिति किम् ?, 'लक्षणेत्थंभूते'त्यत्र लक्षणादयश्चत्वारोऽर्थाः, प्रत्यादयस्तु त्रयः, तत्र सर्वेषां सर्वत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् ।

नपरे । अयमपि बहुव्रीहिरेव । 'हे' इति त्वनुवर्तते, तदाह—**नपरे हकारे इति** ।

ङ्णोः । **चयो द्वितीया इति** । एतच्च नादिन्याक्रोशे इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । अतएव मनोरमायां 'डः सी'ति सूत्रे 'तु'डित्युच्यमाने 'चयो द्वितीयाः–' इति पक्षे थकारापत्तिरुक्ता । यदि तु 'ङ्णोः' इति सूत्रस्थं स्यात्तर्हि 'तु'डित्येव सुवचं स्यात् । तुटोऽसिद्धत्वेन चयो द्वितीयाः–इत्यस्याऽप्रवृत्तेः । **पौष्करसादेरिति** । पुष्करे तीर्थविशेषे सीदतीति पुष्करसत् । तस्यापत्यं पौष्करसादिराचार्यः । बाह्वादित्वादिञ् । अनुशतिकादित्वादुभय-

---

लाभः । तदाह—**क्विबन्त इत्यादिना** । **म एवेति** । न त्वनुस्वार इत्यर्थः । मस्य मविधानमनुस्वारनिवृत्त्यर्थमिति भावः । **सम्राडिति** । राजृ दीप्तौ । सम्पूर्वात्सत्सूद्विषद्रुहेत्यादिना क्विप् । व्रश्चेति षत्वम् । जश्त्वेन डत्वम् । चर्त्वम् । अत्र मोऽनुस्वारो न भवति । **हे मपरे वा** । 'मोऽनुस्वार' इत्यतो 'म' इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'मो राजी'त्यतो 'म' इति प्रथमान्तमनुवर्तते । मः परो यस्मादिति च विग्रहः । तदाह—**मपरे इति** । ह्मलयतीति ण्यन्ताल्लट् । 'ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा' इति मित्त्वाण्णौ मितां ह्रस्वः । **यवलपरे इति** । यवलाः परा यस्मादिति विग्रहः । यवलपरके हकारे परे मस्य म एव वा स्यादित्यर्थः । **यथासङ्ख्यम्** । साम्यमिह सङ्ख्यातो विवक्षितम् । **अनुदेशः**=विधानम् । समानामिति यदि कर्मणि षष्ठी स्यात्तर्हि स्थान्यादिभिः समसङ्ख्यानां यत्र विधानं, यथा 'एचोऽयवायाव' इत्यादौ तत्रैव यथासङ्ख्यप्रवृत्तिः स्यात्, 'समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः' इत्यत्र न स्यात्, तत्र विधेयस्य णमुल एकत्वात् । अतः 'समाना'मिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । एवञ्च समूलाद्युपपदानां हनादिधातूनां च समसङ्ख्यानामुपादानेन एकस्य प्रत्ययस्य विधिरपि समसङ्ख्याकसम्बन्धी विधिरेवेति तत्रापि यथासङ्ख्यप्रवृत्तिनिर्बाधा । तदाह—**समसम्बन्धीति** । **यथासङ्ख्यमिति** । सङ्ख्याशब्देनात्र प्रथमत्वद्वितीयत्वादिरूपाः सङ्ख्याघटितधर्मा विवक्षिताः,ताननतिक्रम्य यथासङ्ख्यम् । ततश्च 'एचोऽयवायाव' इत्यादिषु प्रथमस्य स्थानिनः प्रथम आदेशः, द्वितीयस्य द्वितीय इत्येवंक्रमेण स्थान्यादेशतन्निमित्तादीनां समसङ्ख्याकानां क्रमेणाऽन्वयः प्रतिपत्तव्य इति फलितम् । प्रकृते च यपरके हकारे परे मकारस्य यकारः, वपरके वकारः, लपरके लकार इति सिध्यति । **कियँ ह्य इति** । मस्य यत्वे रूपम् । 'ह्य' इत्यव्ययम्, पूर्वेद्युरित्यर्थः । यत्वाभावे मोऽनुस्वारः । **किवँ ह्वलयतीति** । मस्य वत्वम् । ह्वल चलने, णिच् । **किलँ ह्लादयतीति** । मस्य लत्वम् । 'ह्लादी सुखे च' णिच् । **नपरे नः** । 'हे' इति 'वे'ति 'म' इति चानुवर्तते । नः परो यस्मादिति विग्रहः । तदाह—**नपरे इति** । **किन्ह्नुते इति** । 'ह्नुङ्-अपनयने' मस्य नत्वे रूपम् । तदभावे मोऽनुस्वारः । **ङ्णोः** । 'हे मपरे वे'त्यतो वेत्यनुवर्तते । कुक् च टुक् चेति समाहारद्वन्द्वः । **आगमाविति** । एतच्च 'आद्यन्तौ टकिता'विति लभ्यम् । यथासङ्ख्यपरिभाषया च ङकारस्य कुक्, णकारस्य टुक् । उभयत्र ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । 'प्राङ् षष्ठः सुगण् षष्ठः' इति स्थिते, यथाक्रमङ्कुकि टुकि च तयोः पूर्वावयवत्वेन पदान्तत्वाज्जश्त्वमाशङ्क्याह—**कुक्टुकोरिति** । **चयो द्वितीया इति** । 'पौष्करसादिंशब्दस्य चयो द्वितीया' इत्यर्थभ्रमं वारयति—**पौष्करसादिराचार्य इति** । तथाच विकल्पः फलतीति भावः । प्राङ्क् षष्ठ इति कुकि रूपम् । 'चयो द्वितीया' इति पक्षे प्राङ्ख् षष्ठ इति रूपम् । नचात्र खकारस्य खरि चेति

सुगण्ट्षष्ठः । सुगण्षष्ठः॥ डः सि धुट् ।८।३।२९। डात्परस्य सस्य धुड्वा स्यात् । षट्त्सन्तः । षट्सन्तः । नश्च ।८।३।३०। नकारान्तात्सस्य धुड्वा । सन्त्सः । सन्सः । शि तुक् ।८।३।३१। नस्य पदान्तस्य शे परे तुग्वा स्यात् । 'शश्छोऽटी'ति छत्वविकल्पः । पक्षे 'झरो झरी'ति चलोपः । सञ्छम्भुः । सञ्च्छम्भुः । सञ्चशंभुः । सञ्शंम्भुः ।

'ञ्छौ ञ्चछा ञ्चशा ञशाविति चतुष्टयम् । रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् ॥'

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ।८।३।३२। ह्रस्वात्परो यो ङम्, तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याऽचो

पदङ्वृद्धिः । डः सि धुट् । 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो वलीयान्परत्वा'दित्यभिप्रेत्याह—सस्येति । सीति सप्तमी-निर्देशस्तु लाघवार्थः । षट्त्सन्त इति । धुटश्चर्त्वेन तकारः । 'चयो द्वितीयाः—' इति तस्य थो न, चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात् । अतएव धुडभावे 'षट्सन्त' इत्यत्र टस्य ठो न भवति । नन्वेवमपि 'डः सि धु'गिति धुग्विधीयतां डकारस्य सकारे परे धु'गिति व्याख्यानसंभवात्किमनेन धुटः परादित्वाभ्युपगमेन ? । मैवम् । पूर्वान्तत्वे तु न पदान्ताट्टोरनामिति निषेधाप्रवृत्त्या धकारस्य ष्टुत्वप्रसङ्गात् । अतएव वक्ष्यमाणस्तुगिहैव न कृतः । डस्य तुकि ष्टुत्वे तस्याऽसिद्धत्वेन चयो द्वितीया इत्यस्यापि प्रसङ्गाच्च । इह धुड्विकल्पेन रूपद्वये सति टकारनकारविसर्गाणां द्वित्व-विकल्पात्षोडश रूपाणि । खयः शर इति द्वित्वे द्वात्रिंशत् (३२) । शरोऽचीति निषेधोऽत्र न प्रवर्तते । तस्य सौत्रद्वित्व-मात्रविषयत्वस्योक्तत्वात् । न च चर्त्वस्यासिद्धत्वात्खयः परत्वमेव नास्तीति शङ्क्यम् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्युक्तेः ॥

शि तुक् । 'शी'ति सप्तमी पूर्वत्र कृतार्थाया 'न' इति पञ्चम्याः षष्ठीं कल्पयतीत्याह—नस्येति । चलोप इति । 'झरो झरी'त्यत्र सवर्णग्रहणसामर्थ्याद्यथासङ्ख्यं न प्रवर्तत इति भावः । सञ्छम्भुरिति । इह श्चुत्वतुकोर-सिद्धत्वमाश्रित्य 'नश्छव्यी'ति रुत्वं नाशङ्क्यं, छत्वस्याऽसिद्धत्वात् । चतुष्टयमिति । अत्र तुकः श्चुत्वे 'चयो द्वितीयाः' इति पक्षे चस्य छत्वे शस्यापि छत्वविकल्पात्सञ्छ्छम्भुः सञ्छ्शम्भुरिति रूपद्वयवृद्धिर्बोध्या । न च शस्य छत्वपक्षे शर्परत्वाऽभावात् 'चयो द्वितीयाः–' इति पक्षे चस्य छो नेति शङ्क्यम्, 'शश्छोऽटी'ति छत्वस्याऽसिद्धत्वादित्याहुः ।

ङमो ह्रस्वात् । ङम् प्रत्याहारः, संज्ञायां च कृतं टित्त्वं सामर्थ्यात्संज्ञिभिः संबध्यते । तेन यथासङ्ख्यं ङुट्—णुट्—

चर्त्वं, खकारारम्भविधिसामर्थ्यात् । 'चयो द्वितीया' इति, 'नादिन्याक्रोश' इति सूत्रभाष्यपठितमिदम् । 'प्राङ् षष्ठ' इति कुगभावे रूपम् । एवं टुक्यपि सुगण्टषष्ठ इत्यादि । डः सि धुट् । 'ड' इति पञ्चमी । ततश्च तस्मादित्युत्तर-स्येति परिभाषया 'सी'ति सप्तमी षष्ठी सम्पद्यते—डात्परस्य सस्येति । 'हे मपरे वे'त्यतो वेत्यनुवर्तते । तदाह—डात्परस्येत्यादिना । 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' इति नेह भवति, 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् परत्वा'दिति न्यायात् । धुट् चतुर्थधकारनिर्देशः । टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । थुडिति द्वितीयविधौ तत्सामर्थ्याच्चर्त्वं न स्यात् । अन्यथा तकारमेव विदध्यात् । चतुर्थविधेस्तु न तत्सामर्थ्यम्, प्रथमविधौ तस्य चयो द्वितीया इत्यापत्तौ तन्निवृत्त्या चरितार्थत्वात् । षट् सन्त इति । षषिति षकारस्य जश्त्वेन डः, षड्–सन्त इति स्थिते चर्त्वस्यासि-द्धत्वाड्डात्परत्वात्सस्य धुट् आद्यवयवः । तस्य चर्त्वेन तकारः । 'चयो द्वितीया' इति तु नेह, चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । ततो लक्ष्यभेदाड्डस्य चर्त्वेन टः । नश्च । 'सि धुट्' इति, 'वे'ति चानुवर्तते । न इति पञ्चमी । तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया सीति षष्ठी सम्पद्यते । तदाह-नकारान्तात्परस्येति । सन्त्स इति । धुटि धस्य चर्त्वम् ।

शि तुक् । पूर्वसूत्रात् 'न' इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तमिह षष्ठ्यन्तमाश्रीयते, शब्दाधिकाराश्रयणात् । पदस्ये'त्य-धिकृतम् । अवयवषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । 'हे मपरे वे'त्यतो 'वे'त्यनुवृत्तं । तदाह-पदान्तस्येति । 'नान्तस्य पदस्ये'त्यु-चितम् । उकार उच्चारणार्थः। 'सन् शम्भु'रिति स्थिते नकारस्यान्तावयवस्तुक् । ननु तुग्ग्रहणं व्यर्थं, डः सि धुडित्यतो धुडेवानुवर्त्त्य नकारात्परस्य शस्य विधीयतां । खरि चेति चर्त्वे सन्तशम्भुरित्यस्य सिद्धेरित्यत आह—शश्छोऽ-टीति छत्वविकल्प इति । 'शकारस्ये'ति शेषः । धुटो विधौ तु तस्य परादित्वात्पदान्तत्वाऽभावाच्छत्वं न स्यात्, छत्वविधेः पदाधिकारस्थत्वेन पदान्ताज्झयः परस्यैव शस्य तत्प्रवृत्तेर्भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथा विश्वपो विरप्-शिन्नित्यादावपि शस्य छत्वापत्तेः । पक्ष इति । कदाचिज्झरो झरीति तुकस्तकारस्य श्चुत्वमापन्नस्य लोप इत्यर्थः । सञ्छम्भुरिति । तकारस्य चुत्वमापन्नस्य लोपे सति नकारस्य श्चुत्वेन ञकारे रूपम् । सञ्च्छम्भुरिति । चुत्वमापन्नस्य तकारस्य लोपाभावे नकारस्य च श्चुत्वे ञकारे रूपम् । तुको जश्त्वं तु न, जश्त्वं प्रति तस्यासिद्धत्वात् । अत एव श्चुत्वोत्तरमपि जश्त्वं न । सञ्चशम्भुरिति । शस्य छत्वाभावे तकारनकारयोश्चुत्वे च रूपम् ।

सञ्शम्भुरिति । तुकोऽभावे नकारस्य श्चुत्वे रूपम् । तदिदं रूपचतुष्टयमेकेन श्लोकेन संगृह्णाति—ञ्छा-विति । तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात्–ञ्छौ ञ्चछा ञ्चशा ञशाविति रूपाणां चतुष्टयमित्यन्वयः ।

नित्यं ङमुडागमः स्यात्। प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीशः । सन्नच्युतः । **समः सुटि** ।८।३।५। समो रुः स्यात्सुटि। 'अलोऽन्त्यस्य' । **अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा** ।८।३।२। अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्याऽनुनासिको वा स्यात् ॥ **अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः** ।८।३।४। अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात् । 'खरव-

---

नुटः प्रवर्तन्ते । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थं, 'हे मपरे' इति 'मय उञो वे'ति च विकल्पद्वयस्य मध्ये पाठादेव नित्यत्व-लाभात् । नन्विह नित्यग्रहणाऽभावे 'हे मपरे वे'ति वाग्रहणमुत्तरसूत्रेषु पञ्चस्वप्यनुवर्तते वा न वेति शङ्का स्यादिति चेत्सत्यम् । अतएव 'विस्पष्टार्थ'मित्युक्तं न तु व्यर्थमिति । **तस्मात्परस्याऽच इति** । ननु 'ङम' इत्यस्य षष्ठ्य-न्ततामाश्रित्याऽचि परे पूर्वस्यैव विधीयतां को दोष इति चेन्मैवम्, तथाहि सति ङमन्तस्य पदस्य पूर्वावयवः स्या-दित्यनिष्टं प्रसज्येत । 'पदस्य यो ङम् तस्ये'ति वैयधिकरण्येन व्याख्यायामपि 'कुर्वन्नास्ते' इत्यत्र णत्वं प्रसज्येत, 'पदान्तस्ये'ति निषेधस्याऽप्रवृत्तेः । यद्यपि बहिरङ्गपरिभाषया ङमुड्विधेरसिद्धत्वादिष्टं सिध्यति, तथापि यथोद्देशपक्षे त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः प्रसज्यत एव णत्वमिति यथोक्तव्याख्यानमेव साध्विति दिक् । **सुग-ण्णीश इति** । ण्यल्लोपौ न स्थानिवत्, पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । ननु 'परमदण्डिना'वित्यादावन्तर्वर्त्तिविभक्त्या पद-त्वान्नुट् स्यादिति चेन्न; 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । अतएव 'परमवाचौ' 'परमगोदुहौ' 'परसलिहा'वित्यादौ कुत्वघत्वनत्वादीनि न । प्राचा तु 'उञि च पदे' इत्यतः 'पदे' इत्यनुवर्त्य 'अजादेः पदस्ये'ति व्याख्यानान्ङमुण्णेत्युक्तं, तदनेन प्रत्युक्तम् । इहैव नलोपं वारयितुमुक्तरीतेरेव तेनाऽप्यनुसर्तव्यत्वात् । **समः सुटि** । यद्यपि मोऽनुस्वारेण सिद्धं, तथापि अनुनासिकत्रिसकारसिद्ध्यर्थमिदम् । **अत्रानुनासिकः** । अयमधिकारो विधि-र्वेति पक्षद्वयम् । आद्ये 'अत्र'ग्रहणमनर्थकम्, अधिकारादेव रुप्रकरणलाभात् । 'तु'शब्दस्तु अधिकारपक्षे परस्मात्का-र्यिणः पूर्वकार्यस्य विशेषद्योतनार्थः,–'परस्य नित्यं रुत्वं पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक' इति । विधिपक्षे 'तु'शब्दो व्यर्थो 'वा' ग्रहणं स्पष्टार्थम्, 'अनुनासिकात्परः' इति ज्ञापकादेव सिद्धेः । नहि विकल्पं विना 'अनुनासिकं विहाये'त्यनुनासि-काऽभावपक्षः संभवति । इदमेव ध्वनयितुं वृत्तौ 'तु-वे'तिशब्दावनुक्त्वा 'रोः पूर्वस्यानुनासिकः स्या'दित्येवोक्तम् । **रोः पूर्वस्येति** । उपलक्षणमेतल्लोपस्यापि । अत्र 'रुप्रकरणे यो विधिस्ततः पूर्वस्ये'ति निष्कृष्टोऽर्थः । एवं 'रोः पूर्वस्मा-त्पर' इत्यस्यापि 'रुप्रकरणे यो विधिस्ततः पूर्वस्मात्पर' इत्यर्थो बोध्यः । **अनुनासिकात्** । ल्यब्लोपे पञ्चमीत्याह— **अनुनासिकं विहायेति** । अनुनासिकाऽभावपक्षे इत्यर्थः । 'पूर्वस्ये'ति प्रकृतस्य तु विभक्तिविपरिणामेन पञ्चम्यन्त-तेत्यभिप्रेत्याह–**रोः पूर्वस्मादिति** । '–संसर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वात् 'अवत्सा धेनुरानीयता'मित्य-

---

ङमो ह्रस्वात् । 'ङम्' प्रत्याहारः । 'ङम' इति पञ्चम्यन्तम् । तद्विशेषणत्वात् पदस्येत्यधिकृतं पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते । 'ङम' इति च 'ह्रस्वा'दिति विशेषणसम्बन्धमनुभूय पदविशेषणत्वं भजत्तदन्तपरम् । 'ङम' इति पञ्चमी बलादचीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे । तदाह–**ह्रस्वात्पर इति** । **ङमुडागम इति** । टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । संज्ञायां कृतं टित्त्वमानर्थक्यात्तदङ्गन्यायात्संज्ञिभिः सम्बध्यते । ततश्च ङुट् णुट् नुडिति त्रय आगमाः फलिताः । टित्त्वादच आद्यवयवा यथासङ्ख्यं प्रवर्तन्ते । 'हे मपरे वे'ति वाग्रहणानुवृत्तिशङ्काव्युदासार्थं नित्यग्रहणम् । **प्रत्यङ्-ङात्मेति** । प्रत्यङ्-आत्मा इति स्थिते आकारात्प्राक् ङुट् । **सुगण्णीश इति** । 'गण संख्याने' चुरादिः । ण्यन्ता-द्विचि णिलोपः । ननु क्विप् । 'अनुनासिकस्य क्वी'ति दीर्घप्रसङ्गात् । ङमुटि कर्तव्ये णिलोपस्तु न स्थानिवत्, 'पूर्वत्रा-सिद्धे न स्थानिव'दित्युक्तेः । सुगण्-ईश इति स्थिते ईकारात्प्राक् णुट् । **सन्नच्युत इति** । सन्-अच्युत इति स्थिते अकारात्प्राक् नुट् । नच परमदण्डिनावित्यत्र परमदण्डिन्–औ इति स्थिते प्रत्ययलक्षणेनाऽन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नुट् स्यादिति वाच्यम्, 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधा'विति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । वस्तुतस्तु उत्तरपदत्वे चेति प्रत्यय-लक्षणप्रतिषेधो यत्रोत्तरपदस्य कार्यित्वं तत्रैव प्रवर्तते । अन्यथा 'पदव्यवायेऽपी'ति निषेधो 'माषकुम्भवापेने'त्यत्र न स्यात् । अतः परमदण्डिनौ इत्यत्र ङमुड्वारणाय 'उञि च पदे' इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्याऽजादेः पदस्य ङमुडिति व्याख्येयमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् ।

समः सुटि । 'सम' इति षष्ठ्यन्तम् । 'मतुवसो रु सम्बुद्धौ' इत्यतः रुग्रहणमनुवर्तते । तदाह–**समो रुरिति** । 'रु'इत्युकार इत् । **अलोऽन्त्यस्येति** । 'उपतिष्ठते'इति शेषः । सम्पूर्वात्करोतेस्तृचि 'सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे' इति सुडागमे सम्-स्कर्तेति स्थिते मस्य रुत्वम् । सरु्-स्कर्तेति स्थिते । **अत्रानुनासिक** । 'मतुवसौ रु सम्बुद्धौ' इति रुत्वविध्यनन्तरमिदं पठितम् । अतोऽत्रेत्यनेन रुप्रकरणे इत्यर्थो गम्यते । पूर्वत्वं च 'रु' इत्यपेक्षया ज्ञेयम्, प्रकृतत्वात् । तदाह—**अत्रेति** । उत्तरसूत्रे अनुनासिकाभावपक्षानुवादादेव विकल्पे सिद्धे 'वा'ग्रहणं स्पष्टार्थम् । 'पर-स्य नित्यं रुत्वं, पूर्वस्य तु अनुनासिकविकल्प' इति वैषम्यस्य सिद्धस्यैव द्योतनार्थस्तुशब्दोऽपि स्पष्टार्थ एव । इद-

सानयोर्विसर्जनीयः'। **विसर्जनीयस्य सः** ।८।३।३४। खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् । एतदपवादे 'वा शरी'ति पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते—। *** संपुंकानां सो वक्तव्यः** । संस्स्कर्ता । सँस्स्कर्ता । 'समो वा लोपमेके' इति भाष्यम् । लोपस्यापि रुप्रकरणस्थत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयम् । द्विसकारं तूक्तमेव । तत्र 'अनचि चे'ति सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम् । अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसङ्ख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्यच्त्वात् । अनुनासिकवतां त्रयाणां 'शरः खयः' इति कद्वित्वे षट् । अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश । एषामष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे वचनान्तरेण पुन-

---

त्रैव संभावितानुनासिकत्वगुणक एवोपस्थितत्वादाकाङ्क्षितत्वाच्चावधित्वेन सम्बध्यत इत्यभिप्रेत्याह—रोः पूर्वस्मादिति—' इति तु मनोरमायामवतारितं, तत्तु 'पूर्वस्ये'त्यनुवर्तनं विभक्तिविपरिणामं चानपेक्ष्य लौकिकन्यायेनैवेष्टं सिध्यतीत्याशयेनोक्तमित्याहुः । **अनुस्वारागम इति** । आगमत्वं च परशब्देनैव लभ्यते । यथा 'पूर्वौ तु ताभ्यामै'जित्यत्र पूर्वशब्देन ऐचोरागमत्वमिति भावः । **विसर्जनीयस्य । खरीति** । एतच्च 'खरवसानयोः' इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्तते ।

संस्स्कर्तेति । 'संपरिभ्या'मिति करोतेः सुट् । नन्वनुस्वारस्याऽनच्त्वात्ततः परस्य द्वित्वं न स्यादेवेत्यनुस्वारपक्षे त्रिसकारकं रूपं कथं स्यादित्याशङ्क्याह—**अनुस्वारविसर्गेत्यादि** । **अकारोपरीति** । यदि इकारोपरि पठ्येरंस्तर्हि 'पयंःसु' 'यशःसु' इत्यादौ 'इणः परस्ये'ति षत्वं स्यादिति भावः । **अच्त्वादिति** । न चैवं 'हरिः कर्ता' 'हरिंस्मरेत्' 'रामः पाती'त्यादौ यणादिप्रसङ्गः, त्रिपादीस्थत्वेन विसर्गादीनामसिद्धत्वात् । **अनुस्वारस्यापि द्वित्वे इति** । अपिशब्दात्ककारस्य । **वचनान्तरेणेति** । 'अचो रहाभ्या'मिति कृतेऽपि 'यणो मयः' इति भवत्येवेति भावः ।

मेवाभिप्रेत्य मूले विवरणवाक्ये चाग्रहणं त्यक्तमिति प्रौढमनोरमायां मूलकृतैव उक्तम् । अनेन सूत्रेण 'सर्' इत्यत्र सकारादकारोऽनुनासिकः । सँर्स्कर्तेति स्थिते—**अनुनासिकात्** । 'अनुनासिका'दिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । 'विहाये'ति गम्यम् । पूर्वस्येत्यनुवृत्तं पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते । पूर्वत्वं च रुत्वकृतरेफापेक्षया । परत्वं च रोर्यः पूर्ववर्णस्तदपेक्षया, तदाह—**अनुनासिकं विहायेति** । अनुनासिकाऽभावपक्षे इत्यर्थः । आगमत्वं परशब्दलभ्यम् । ततश्च सकारादकारस्य अनुनासिकाऽभावपक्षे अकारात्परोऽनुस्वारागमः । संर्स्कर्ता ।

अथ रेफस्य विसर्गविधिं स्मारयति—**खरवसानयोरिति** । **विसर्जनीयस्य सः** । 'खरवसानयो'रित्यतो मण्डूकप्लुत्या खरीत्यनुवर्तते,एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् । केचित्तु विसर्गश्रवणात् खरीत्यार्थिकम्, अवसानस्य तु न संबन्धः, व्याख्यानादित्याहुः । तदाह—**खरीति** । 'विसर्जनीयस्य स' इति सिद्धे 'संपुंकाना'मिति पुनर्विधानं व्यर्थमित्यत आह—**एतदपवादेनेति** । पुनर्विधानं 'वा शरी'ति पाक्षिकविसर्गबाधनार्थमिति भावः । **संपुंकानामिति** । सम्-पुम्-कान्-एतेषां विसर्गस्य सकारो वक्तव्य इत्यर्थः । 'अनेन वार्तिकेनात्र विसर्गस्य नित्यमेव सत्व'मिति शेषः ।

सँस्स्कर्तेति । अनुनासिकपक्षे रूपम् । **संस्स्कर्तेति** । अनुस्वारपक्षे रूपम् । उभयत्रापि द्विसकारत्वमेव । **समो वेति** । समो मस्य सुटि लोपमेके आचार्या इच्छन्तीत्यर्थः । एकशब्दोऽन्यपर्यायः । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः। लोपपक्षेप्यनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयमित्याह—**लोपस्यापीति** । 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वे'त्यत्र रोः पूर्वस्येत्युपलक्षणं रुप्रकरणविधेयस्य लोपस्यापि, अन्यथा रुप्रकरण इत्यर्थकस्य 'अत्रे'त्यस्य वैयर्थ्यात् । एवमनुनासिकात्परोऽनुस्वार इत्यत्र रोः पूर्वस्मादित्यपि । ततश्च समो मलोपस्यापि रुप्रकरणस्थतया लोपात्पूर्ववर्तिनोऽकारस्य कदाचिदनुनासिकः । तदभावपक्षेऽकारात्परोऽनुस्वारागम इत्येवमनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयमित्यर्थः । **द्विसकारं तूक्तमेवेति** । 'रुत्वपक्षे' इति शेषः । ननु लोपपक्षे एवाऽनचि चेति सुटः सकारस्य द्वित्वेन द्विसकाररूपद्वयस्य सिद्धत्वात्समः सुटीति रुत्वविधानं व्यर्थमित्यत आह—**तत्रेति** । तत्र=द्विसकाररूपयोर्मध्ये, रुत्वे सति तत्स्थानिकसकारस्याऽनचि चेति द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयमित्यर्थः । एतदर्थमेव रुत्वविधानमिति भावः । स्कोरिति लोपस्तु न, रुत्वस्यासिद्धत्वात् । नच लोपपक्ष एव सुटः सकारस्याऽनचि चेति द्वित्वे प्रथमसकारस्य तेनैव सूत्रेण पुनर्द्वित्वे त्रिसकारमपि रूपद्वयं सिद्धमिति समो रुत्वविधिर्व्यर्थ एवेति वाच्यं, 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्ति'रिति न्यायात् । ननु वर्णसमाम्नायेऽनुस्वारस्य पाठाऽभावादनच्त्वात्ततः परस्य सकारस्य कथमनुस्वारपक्षे द्वित्वमित्यत आह—**अनुस्वारविसर्गेति** । एतच्च हयवरट्सूत्रे भाष्ये स्थितम् । **अकारोपरीति** । इकाराद्युपरि पाठे 'पयःसु' इत्यादौ इणः परस्य विहितमादेशप्रत्यययोरिति षत्वं स्यादिति भावः । कश्चित्तु 'इणः ष' इति षत्वं स्यादिति वदन् बभ्राम, तत्र विसर्गस्यैव षत्वविधेः । एवं चाऽनुनासिकपक्षे एकसकारं द्विसकारं त्रिसकारमिति त्रीणि रूपाणि । एवमनुस्वारपक्षेऽपि त्रीणि रूपाणीति स्थितम् । **अनुनासिकवतामिति** । अनुनासिकपक्षे एकद्वित्रिसकाराणां कद्वित्वे त्रीणि, तदभावे त्रीणीति षडित्यर्थः । ननु ककारस्याऽचः परत्वाऽभावात्कथमनचि चेति द्वित्वमित्यत आह—

द्वित्वे चैकतं द्वितं त्रितमिति चतुष्पञ्चाशत्। अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरशतम् (१०८)। **पुमः खय्यम्परे** ।८।३।६। अम्परे खयि पुम्शब्दस्य रु: स्यात् । व्युत्पत्तिपक्षे 'अप्रत्ययस्ये'ति षत्वपर्युदासात् ≍क≍पयोः प्राप्तौ, अव्युत्पत्तिपक्षे तु षत्वप्राप्तौ—'संपुंकाना'मिति सः। पुँस्कोकिलः। पुंस्कोकिलः। पुँस्पुत्रः। पुंस्पुत्रः। अम्परे किम्?। पुंक्षीरम्। खयि किम्?। पुंदासः। * ख्याञादेशे न। पुंख्यानम्। **नश्छव्यप्रशान्** ।८।३।७।

पुमःखयि। पुंसः संयोगान्तलोपेऽवशिष्टभागस्येदमनुकरणम्। 'अम्पर' इति बहुव्रीहिः। **पर्युदासादिति**। 'इदुदुपधस्ये'ति षत्वविधायके सूत्रे इति भावः। **ख्य आदेशे नेति**। 'चक्षिङः ख्या'ञित्यत्र ख्शादिरयमादेशः। असिद्धकाण्डे णत्वानन्तरं 'शस्य यो वे'ति स्थितमिति वक्ष्यते। एवंच यत्वस्यासिद्धतयाऽम्परत्वाऽभावात् 'पुमः खयी'ति रुत्वं नेत्यर्थः। **पुंख्यानमिति**। चक्षिङो 'ल्युट् चे'ति ल्युटि ख्याञादेशः। ननु आदेश इह दुर्लभः, 'वर्जने प्रतिषेधः'-'असनयोश्चे'ति वार्तिकादिति चेत्सत्यम्; 'बहुलं तण्यन्नवधकगात्रविचक्षणाऽजिराद्यर्थ'मिति वार्तिके बहुलग्रहणात्समा-

---

शरः खय इतीति। शरः परस्य खयो द्वे वा स्त इति वार्तिकार्थः। एवं चाऽनुनासिकपक्षे द्विककाराणि त्रीणि रूपाणि, एकककाराणि त्रीणीति षड्रूपाणि स्थितानि। अनुस्वारपक्षे तु द्वादश रूपाणीत्याह—**अनुस्वारवतामिति**। अनुस्वारस्यापीत्यपिना ककारसंग्रहः। अनुस्वारपक्षे एकद्वित्रिसकाराणां रूपाणामनुस्वारस्य शर्षु पाठस्योपसङ्ख्यातत्वेन शर्त्वाद्द्वित्वविकल्पे सति द्व्यनुस्वाराणि त्रीणि (३), एकानुस्वाराणि त्रीणि (३) इति षट् (६)। अथ षण्णामप्येषां 'शरः खय' इति ककारस्य द्वित्वविकल्पे सति द्विककाराणि षट् (६) एकककाराणि षट्—इत्यनुस्वारपक्षे द्वादश (१२) इत्यर्थः। एवं च अनुनासिकपक्षे षट् (६) अनुस्वारपक्षे द्वादश (१२) इत्यष्टादश (१८) रूपाणि। **एषामिति**। उक्तानामष्टादशानां रूपाणां तकारस्याऽचो रहाभ्यामिति द्वित्वविकल्पे सति प्रथमस्य तकारस्य 'यणो मय' इति पुनर्द्वित्वे एकैकस्य एकतं द्वितं त्रितमिति सङ्कलनया-एकतान्यष्टादय (१८), द्वितान्यष्टादश (१८), त्रितान्यष्टादश (१८) इति सङ्कलनया चतुरधिकपञ्चाशद्रूपाणि (५४) सम्पन्नानीत्यर्थः।

अणोऽनुनासिकत्व इति। अणोऽप्रगृह्यस्यानुनानासिक इति तकारादाकारस्याऽनुनासिकत्वविकल्पे सत्यानुनासिक्ये चतुष्पञ्चाशत् (५४)। तदभावे चतुष्पञ्चाशत् (५४) इति सङ्कलनया अष्टाधिकं शतं (१०८) रूपाणि सम्पन्नानीत्यर्थः। **पुमः**। 'रु'ग्रहणमनुवर्तते। अम् परो यस्मादिति विग्रहः। तदाह—**अम्परे खयीति**। 'पुमान्-कोकिल' इति कर्मधारये 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रिति सुब्लुकि 'संयोगान्तस्य लोप' इति सकारलोपे पुम्—कोकिल इति स्थिते मस्य रुत्वम्, अनुनासिकानुस्वारविकल्पः, विसर्गः, 'संपुंकाना'मिति सः। ननु 'विसर्जनीयस्य स' इत्येव सिद्धे 'संपुंकाना'मित्यत्र 'पुं'ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह। **व्युत्पत्तीत्यादि**। ≍क≍पयोः प्राप्तौ संपुंकानामिति स इत्यन्वयः। 'विसर्जनीयस्य स' इति सत्वापवादं कुप्वो ≍क≍चेति विधिं बाधितुं पुंग्रहणमित्यर्थः। ननु 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्ये'ति षत्वविधिः कुप्वोरित्यस्यापवादः। अतस्तं षत्वविधिं बाधितुं पुंग्रहणमित्येव वक्तुमुचितमित्यत आह—**अप्रत्ययस्येति षत्वपर्युदासादिति**। पूञो ड्डुम्सुन्नित्यौणादिकप्रत्ययस्थमकारस्थानिकत्वाद्विसर्गस्येति भावः। ननूणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीत्यायनेयीति सूत्रस्थभाष्यरीत्या औणादिकप्रत्ययान्तेषु प्रकृतिप्रत्ययविभागाभावात्कथमिहाप्रत्ययस्येति पर्युदास इत्यत आह—**व्युत्पत्तिपक्ष इति**। औणादिकशब्देषु प्रकृतिप्रत्ययविभागव्युत्पादनमस्ति नास्तीति पक्षद्वयमादेशप्रत्यययोरिति सूत्रभाष्ये स्थितम्। तत्र व्युत्पत्तिपक्षे पुंसशब्दस्य ड्डुम्सुन्प्रत्ययान्ततया तत्र मकारस्थानिकविसर्गस्याऽप्रत्ययस्येति पर्युदासेनेदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वस्य तत्र न प्रसक्तिः। अतस्तत्र कुप्वोरिति विधिं बाधितुं 'संपुंकाना'मिति पुंग्रहणमित्यर्थः। **अव्युत्पत्तीति**। औणादिकशब्देषु प्रकृतिप्रत्ययविभागाऽभावपक्षेऽप्रत्ययस्येति पर्युदासस्यात्राऽप्रसक्तेरिदुदुपधस्येति प्रसक्तं षत्वं बाधितुं 'संपुंकाना'मिति पुंग्रहणमित्यर्थः। 'पुँस्कोकिल' इत्यनुनासिकपक्षे रूपम्। 'पुंस्कोकिल' इत्यनुस्वारपक्षे रूपम्। ननु चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' अस्मात् ल्युट्, अनादेशः, चक्षिङः ख्याञ्, पुंसः ख्यानं पुंख्यानमित्यत्रापि पुमो मस्य रुत्वं स्यादित्यत आह—**ख्याञादेशे नेति**। भाष्ये 'चक्षिङः ख्शा' ञिति पठित्वा पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धकाण्डे रषाभ्यामिति णत्वविध्यनन्तरं 'ख्शाञशस्य यो वे'ति पठितमिति वक्ष्यते। एवंच यत्वस्याऽसिद्धतया खकारस्याऽम्परकत्वाऽभावात् 'पुनः खयी'ति रुत्वं नेत्यर्थः। **पुंख्यानमिति**। 'मोऽनुस्वारः' 'वा पदान्तस्ये'ति परसवर्णविकल्पः। नच 'वर्जने प्रतिषेधः, असनयोश्चे'त्यनादेशे परे प्रतिषेधात्कथमत्र ख्याञादेश इति वाच्यं, ख्याञादेशप्रयोजनपरवार्तिके पुंख्यानमित्यादिप्रयोगात्तदुपपत्तेः। **नश्छव्यप्रशान्**। 'न' इति षष्ठ्यन्तं पदस्येत्यधिकृतस्य विशेषणम्। तदन्तविधिः। 'अम्परे' इत्यनुवर्तते, 'रु' इति च। तदाह—**अम्परं इत्यादिना**। 'अप्रशा'निति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। तदाह—**न त्विति**। **विसर्ग इति**। 'शार्ङ्गिन्–छिन्धि' 'चक्रिन्–त्रायस्वे'ति स्थिते नकारस्यानेन रुत्वम्।

अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यान्न तु प्रशान्शब्दस्य । विसर्गः । सत्वम् । श्चुत्वम् । शार्ङ्गिँश्छिन्धि । शार्ङ्गिंश्छिन्धि । चक्रिँस्त्रायस्व । चक्रिंस्त्रायस्व । पदस्य किम् ? । हन्ति । अम्परे किम् ? । सन्त्सरुः खड्गमुष्टिः । अप्रशान् किं ? । प्रशान्तनोति । नॄन्पे ।८।३।१०। 'नॄ'नित्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे । कुप्वो ≍क≍पौ च ।८।३।३७। कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ स्तः । चाद्विसर्गः । येन नाप्राप्ति-न्यायेन 'विसर्जनीयस्य स' इत्यस्यापवादोऽयम् । न तु 'शर्परे विसर्जनीय' इत्यस्य । तेन 'वासः क्षौम'-मित्यादौ विसर्ग एव । नॄँ ≍ पाहि । नॄं ≍पाहि । नॄँः पाहि । नॄंः पाहि । नॄन्पाहि । कानाम्रेडिते

प्रेयम् । विस्तरस्त्विह मनोरमायामनुसन्धेयः । त्रायस्वेति । 'त्रैङ् पालने' लोटि शप्यायादेशः । प्रशानिति । प्रपूर्वाच्छाम्यतेः क्विप् । 'अनुनासिकस्ये'ति दीर्घः । 'मो नो धातो'रिति नः । तस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न । नॄन्पे । पकारोपरि अकार उच्चारणार्थः । तेन 'नॄः पुनाती' त्यादि सिद्धम् । 'उभयथर्क्षु' इत्यत 'उभयथे'त्यनुवृत्तेर्विकल्पः फलित इत्याशयेनाह—रुः स्याद्वेति । कुप्वो ≍ क । अत्र 'कुप्वो'रिति रेफस्य विसर्गः, जिह्वामूलीयस्य खर्त्वात् । 'खर्परे शरी'ति विसर्गस्यास्य लोपः, जिह्वामूलीयस्य शर्त्वात् । 'वा शरी'ति विसर्गस्य विसर्ग एव वा । आदेशयोः कपावुच्चारणार्थौ । चाद्विसर्ग इति । प्राचा तु 'चाद्विकल्पः' इत्युक्तं, तदसत् । ≍क≍पाभ्यां मुक्ते विसर्जनीयस्य सत्वप्रसङ्गात् । कानाम्रेडिते । 'कान्कान्' इति वाच्ये आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत्— 'कान् कान् पश्यसी'ति । अत्र एकः किंशब्दः प्रश्ने । द्वितीयः क्षेपे । कान् कुत्सितान् पश्यसीत्यर्थः । वार्तिके कान्ग्रह-णाऽभावेऽपि सत्वं सिध्यतीत्याशयेनाह—यद्वेति । संपुमोस्तु वार्तिकेनैव सत्वम् । कस्कादिषु संस्कर्ता संस्करिष्यति पुंस्कोकिलः पुंस्काम इत्यादिबहूनां पाठे गौरवात् । कस्कादिषु 'संपुंका'निति पठित्वा सर्वमपि वार्तिकं त्यक्तुमशक्यं

अनुनासिकानुस्वारविकल्पः । ततो विसर्गः, सत्वं, सस्य श्चुत्वेन शकार इत्यर्थः । शार्ङ्गिँश्छिन्धीति । अनुनासिक-पक्षे रूपम् । शार्ङ्गिंश्छिन्धीति । अनुस्वारपक्षे रूपम् । 'चक्रिँस्त्रायस्वे'त्यनुनासिकपक्षे । अनुस्वारपक्षे तु 'चक्रिंस्त्रा-यस्वे'ति । त्रैङ् पालने । ङित्त्वादात्मनेपदी । 'त्राहो'ति प्राचीनग्रन्थस्तु प्रामादिकः । त्रायत इति त्राः, त्रा इवाचरति त्रातीत्याचारक्विबन्ताल्लोट् परस्मैपदमिति वा कथञ्चित्समाधेयम् । प्रशानिति । प्रपूर्वाच्छाम्यतेः क्विप् । 'अनुना-सिकस्य क्वी'ति दीर्घः । 'मो नो धातो'रिति मस्य नः । तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । नॄन्पे । 'नॄन्' इति द्वितीयान्तशब्द-स्वरूपपरं षष्ठ्यन्तम् । षष्ठ्याः सौत्रो लुक् । नलोपाऽभावोऽपि सौत्र एव । 'मतुवसो रु' इत्यतो 'रु' इत्यनुवर्तते । 'उभयथर्क्ष्वि'त्यत 'उभयथे'त्यनुवर्तते । कदाचिद्भवति कदाचिन्न भवतीत्येवमुभयथा रुः प्रत्येतव्य इत्यर्थः । विकल्प इति यावत् । तदाह—नॄनित्यस्येत्यादिना । 'अलोऽन्त्यस्य' । नॄन्-पाहीति स्थिते नस्य रुत्वम् । अनुनासिकानुस्वार-विकल्पः । 'खरवसानयो'रिति रेफस्य नित्यं विसर्गे प्राप्ते—कुप्वो≍क≍पौ च । 'कुप्वोः' इति छेदः । ओस-स्सस्य रुत्वे तस्य खर्परत्वाद्विसर्गः, जिह्वामूलीयस्य शर्पूर्वसङ्घातत्वेन खर्त्वात् । तस्य च विसर्गस्य 'खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्य' इतिं लोपः । अतः सूत्रे कुप्वोरिति विसर्गो न श्रूयते । 'विसर्जनीयस्य स' इत्यतो विसर्जनी-यस्येत्यनुवर्तते । तदाह—कवर्गे इत्यादिना । 'क्रमा'दिति यथासंख्यसूत्रलभ्यम् । चाद्विसर्ग इति । 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यतो 'विसर्जनीय' इत्यनुकृष्यत इत्यर्थः । चकारः पक्षे विसर्गसमुच्चयार्थ इति यावत् । अन्यथा जिह्वा-मूलीयोपध्मानीयाभ्यां विसर्गस्य बाध एव स्यादिति भावः । एवं च प्रकृते पकारे परे विसर्गस्य सत्वं बाधित्वा कदाचिदुपध्मानीयः कदाचिद्विसर्गः । तयोरुच्चारणे भेदः । इहादेशयोः कपावुच्चारणार्थौ, नतु विधेयकोटिप्रविष्टौ ।

ननु कुप्वोरिति जिह्वामूलीयोपध्मानीयविसर्गविधिना यथा विसर्जनीयस्य सत्वं बाध्यते, तथा 'शर्परे विसर्ज-नीय' इति केवलविसर्गविधिरपि बाध्येत । तथाच वासः क्षौममित्यत्रापि कुप्वोरिति कदाचिज्जिह्वामूलीयः कदाचिद्वि-सर्गश्च स्याताम् । इष्यते तु केवलविसर्ग इत्यत आह—येन नाप्राप्तीति । 'येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्यापवादः' इति न्यायः । प्राप्तेति भावे क्तः । येनेति कर्तरि तृतीया । कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी तु न भवति, 'न लोके'ति निषेधात् । द्वौ नञावावश्यकत्वं द्योतयतः । यस्य विधेरवश्यं प्राप्तौ सत्यामित्यर्थः । अनेन न्यायेन कुप्वोरिति विधिः 'विसर्जनीयस्य सः' इत्यस्यैवापवादः । सत्वे प्राप्त एव तदारम्भात् । 'शर्परे विसर्जनीय' इत्यस्य तु कुप्वोरिति नाप-वादः । 'कः करोती'त्यादौ शर्परे खरीत्यप्राप्तेऽपि कुप्वोरित्यस्यारम्भादित्यर्थः । तेनेति । 'वासः क्षौम'मित्यादौ कुप्वोरिति विधिना शर्परे इत्यस्य बाधाऽभावेन शर्परे खरीति केवलविसर्ग एव भवतीत्यर्थ । नॄँ≍पाहि, नॄं≍पा-हीत्युपध्मानीयपक्षे आनुनासिक्येऽनुस्वारे च सति रूपद्वयम् । नॄँः पाहि, नॄंः पाहीति विसर्गपक्षेऽनुनासिकानुस्वा-राभ्यां रूपद्वयम् । नॄन्-पाहीति रुत्वाऽभावे रूपम् । तथाच पञ्च रूपाणि । सूत्रे 'पे' इत्यकार उच्चारणार्थः । तथाच नॄन्पुनातीत्यादावपि पञ्च रूपाणि भवन्ति । कानाम्रेडिते । 'का'निति द्वितीयान्तशब्दस्वरूपपरं षष्ठ्यन्तम् ।

।८।३।१२। कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते परे । 'संपुंकाना'मिति सः । यद्वा- । **कस्कादिषु च** ।८।३।४८। एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यादन्यत्र तु सः । ≍क≍पयोरपवादः । इति सः । काँस्कान् । कांस्कान् । कस्कः । कौतस्कुतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । आकृतिगणोऽयम् । **संहितायाम्** ।६।१।७२। इत्यधिकृत्य । **छे च** ।६।१।७३। ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम् । श्चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन दः । ततश्चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वं श्चुत्वेन जः । तस्य चर्त्वेन चः । चुत्वस्याऽसिद्धत्वात् 'चोः कु'रिति कुत्वं न । स्वच्छाया । शिवच्छाया । **आङ्माङोश्च** ।६।१।७४। एतयोश्छे परे तुक्स्यात् । 'पदान्ताद्वे'ति विकल्पापवादः । आच्छादयति । माच्छिदत् । **दीर्घात्** ।६।१।७५। दीर्घाच्छे परे तुक्स्यात् । दीर्घस्यायं तुक् न तु छस्य ।

'पुंस्कोकिल' इत्यादाविणः परत्वेन विसर्गस्य षत्वप्रसङ्गात् । किं तु कान्ग्रहणमिव सम्ग्रहणं वार्तिके त्यक्तुं शक्यमित्यन्ये । **कस्कादिषु च** । अत्र 'सोपदादौ' इत्यतः स इति, 'इणः षः' इति सूत्रं चानुवर्तते, तदाह—**एष्विण उत्तरस्येत्यादि** । **कौतस्कुत इति** । कुतः कुत आगत इत्यर्थे अव्ययात्त्यपि प्राप्ते गणपाठसामर्थ्यादणित्याहुः । 'अव्ययानां भमात्रे' इति वक्ष्यमाणेनाऽत्र टिलोपः । **सर्पिष्कुण्डिकेति** । 'नित्यं समासे' इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनमसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थमित्यादि वक्ष्यति । **संहितायाम्** । **इत्यधिकृत्येति** । एतच्च 'इको यणची'त्यत्रैव वक्तव्यमपि सूत्रक्रमानुरोधेनात्रोक्तम् । **छे च** । छकारोपरि अकार उच्चारणार्थः, 'विदिभिदिच्छिदे'रिति निर्देशात् । तेन 'विच्छिन्न'मित्यादि सिद्धम् । **ह्रस्वस्येति** । एतच्च 'ह्रस्वस्य पिति कृति'त्यतोऽनुवर्तते, तुक् च ।

प्रष्ठ्याः सौत्रो लुक् । नलोपाभावोऽपि सौत्र एव । अलोऽन्त्यपरिभाषया कान्शब्दान्तस्येति लभ्यते । 'रु' इत्यनुवर्तते, तदाह—**कान्नकारस्येत्यादिना** । **संपुंकानामिति** । 'कान्' इत्यस्य वीप्सायां द्विर्वचने कान्-कान् इति स्थिते प्रथमनकारस्य रुत्वेऽनुनासिकानुस्वारविकल्पः । रेफस्य विसर्गः । तस्य 'विसर्जनीयस्य स' इति सत्वं बाधित्वा 'कुप्वो'रिति प्राप्तौ 'संपुंकाना'मिति सत्वमित्यर्थः । वस्तुतस्तु 'संपुंकाना'मिति वार्तिके कानिति निष्फलमित्याह—**यद्वेति** । **कस्कादिषु च** । 'इण इत्यनुवर्तते । तच्च पञ्चम्यन्तम् । 'विसर्जनीयस्य स' इत्यतो विसर्जनीयस्येत्यनुवर्तते । कस्कादिष्विति विषयसप्तमी । कस्कादिगणे इणः परस्य विसर्गस्य षः स्यादित्यर्थः । सोऽपदादावित्यतः स इति प्रथमान्तमनुवर्तते । कस्कादिष्वनिणः परस्य विसर्गस्य सत्वं स्यादित्यर्थः । तदेवं वाक्यद्वयं सम्पद्यते । कस्कादिषु तथाविधानामेव कृतषत्वसत्वानां निर्देशादयं विषयविभागः । **≍क≍पयोरपवाद इति** । ≍क≍पयोरित्युपलक्षणं कुप्वोरिति विहितविसर्गस्यापि । **अन्यस्य तु स इति** । प्रकृते विसर्गस्य इणः परत्वाऽभावान्न षत्वं, किन्तु सत्वमित्यर्थः । **काँस्कानिति** । अनुनासिकपक्षे रूपम् । **कांस्कानिति** । अनुस्वारपक्षे रूपम् । अथ कस्कादिगणं पठति—**कस्क इत्यादिना** । वीप्सायां द्वित्वे पूर्वखण्डेऽकारात्परस्य विसर्गस्य सत्वम् । 'कः कोऽत्र भोः' इति प्रयोगे तु संहिताविरहात्सत्वाऽभावः, 'कस्कादिषु चे'त्यस्य 'तयोर्य्वावचि संहिताया'मिति संहिताधिकारस्थत्वादित्याहुः । **कौतस्कुत इति** । वीप्सायां द्विर्वचने कुतः-कुत आगत इत्यर्थे तत आगत इत्यण् । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' । अत एव निपातना'दव्ययात्त्यबि'ति न । **सर्पिष्कुण्डिकेति** । अत्र इणः परत्वात्षत्वम् । एवं धनुष्कपालं, चतुष्कपालमित्यत्रापि । ननु कस्कादिगणे कांस्कानित्यस्य पाठाऽभावात्कथं सत्वमित्यत आह—**आकृतिगणोऽयमिति** । एवं च कस्कादित्वादित्वादेव कांस्कानित्यत्र सत्वसिद्धेः संपुङ्कानामित्यत्र कान्ग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः । **संहितायाम्** । **इत्यधिकृत्येति** । 'छे चेत्यादि विधीयते' इति शेषः । यद्यप्येतदिको यणचीत्यत्रैव वक्तव्यन्तथापि सूत्रक्रमानुरोधादिहोक्तम् । **छे च** । 'ह्रस्वस्य पिती'त्यतो 'ह्रस्वस्ये'ति 'तु'गिति चानुवर्तते । 'संहिताया'मित्यधिकृतं, तदाह—**ह्रस्वस्येति** । तुकः ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वाद्ध्रस्वस्यान्तावयवः । स्वस्य-छाये'ति षष्ठीसमासे सुब्लुकि वकारादकारस्य तुकि स्वच्छायेति स्थिते वस्तुगत्या प्रक्रियाक्रमं दर्शयति—**चुत्वस्येत्यादिना** । ननु स्वच्-छायेति स्थिते तुको ह्रस्वावयवस्य पदान्तात्वात्तत्स्थानिकचकारस्य चोः कुरिति कुत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—**चुत्वस्येति** । **आङ्माङोश्च** । छे तुगित्यनुवर्तते । तदाह—**एतयोरिति** । आङ्माङोरित्यर्थः । ननु दीर्घादित्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**विकल्पापवाद इति** । **आच्छादयति** । **माच्छिददिति** । तुकि पूर्ववत्प्रक्रिया । **दीर्घात्** । छे तुगित्यनुवर्तते । तदाह—**दीर्घादित्यादिना** । 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीया'निति छकारस्य तुगन्तावयवः स्यात् । ततश्च छिदिधातोर्यङि, द्वित्वे, हलादिशेषे अभ्यासचर्त्वे 'गुणो यङ्लुको'रिति अभ्यासगुणे, तङि, चे-छिद्यते इति स्थिते, छकारस्यान्त्यवयवे तुकि, तस्य चुत्वेन चकारे सति तत्पूर्वस्य छकारस्य खरि चेति चर्त्वेन चकारे सति, चेच्चियत इति एकारोत्तरद्विचकारकमेव रूपं स्यात्, छकारो न श्रूयेतेत्यत आह—**दीर्घस्यायं तुगिति** । ततश्च छकारात्प्राग्दीर्घस्योपरि तुकि जश्त्वचुत्वचर्त्वेषु

'सेनासुराच्छाये'ति ज्ञापकात् । चेच्छिद्यते । पदान्ताद्वा ।६।१।७६। दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तुग्वा स्यात् । लक्ष्मीच्छाया । लक्ष्मीछाया ॥ * इति हल्सन्धिप्रकरणम् *

अथ विसर्गसन्धिप्रकरणम् ।

'विसर्जनीयस्य सः' । विष्णुस्त्राता । शर्परे विसर्जनीयः ।८।३।३५। शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो न त्वन्यत् । कः त्सरुः । घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् । इह यथायथं सत्वं जिह्वामूलीयश्च न । वा शरि ।८।३।३६। शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः शेते । हरिश्शेते । * खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः । राम स्थाता । हरि स्फुरति । पक्षे विसर्गे सत्वे च त्रैरूप्यम् । 'कुप्वोः ≍क≍पौ च' । ≍करोति । कः करोति । क≍खनति । कः खनति । क≍पचति । कः पचति । क≍फलति । कः फलति । सोऽपदादौ ।८।३।३८। विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुप्वोः परयोः । [* पाशकल्पककाम्येष्विति

सेनासुरेति । यदि हि छस्य तुक्स्यात्तर्हि छस्य चत्वें सति चद्वयं स्यात् । संनिपातपरिभाषया चर्त्वाऽप्रवृत्तौ तु छकारोपरि चकारः श्रूयेतेति भावः । पदान्ताद्वा । प्रकृतेन दीर्घेण पदविशेषणात्तदन्तविधिलाभेनैवेष्टसिद्धावप्यन्तग्रहणं पदान्तस्यैव तुग्यथा स्यात्पदस्य मा भूदित्येतदर्थम् । अन्यथा पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थितौ समर्थेषु 'लक्ष्मीच्छाये' त्यादिष्वेव स्यात्, 'तिष्ठतु कुमारी, छत्रं हर देवदत्ते'त्यत्र न स्यात्, असामर्थ्यात् । एवं 'न पदान्ताट्टो' रिति सूत्रे 'पदाट्टो' रिति वक्तव्येऽन्तग्रहणं 'तुष्टाः षट्', 'सन्तत्र य' इत्यत्रापि ष्टुत्वनिषेधार्थमित्याहुः ।

इति तत्त्वबोधिन्यां हल्सन्धिप्रकरणम् ।

अथ विसर्गसन्धिः । विष्णुस्त्रातेति । प्रातिपदिकात् 'स्वौजसमौ'डिति सुप्रत्यये तस्य रुत्वे 'खरवसानयो' रिति विसर्गे च कृते 'विसर्जनीयस्य स' इति सः । अस्य च रुत्वं नाशङ्क्यम्, रुत्वं प्रति विसर्जनीयसत्वस्याऽसिद्धत्वात् । शर्परे विसर्जनीयः । 'शर्परे' इति बहुव्रीहिः । अनुवर्तमानश्च खरन्यपदार्थः । सत्वादेरयमपवादः । यदि तु 'शर्परे' ते त्रैवोच्येत तर्हि प्रकृते सत्वे निषिद्धेऽपि कुप्वोः ≍क≍पौ स्याताम् 'वासः क्षौममद्भिः प्सात'मित्यादौ । विसर्जनीयवचनात्तु विकारमात्रं बाध्यते इत्याशयेनाह—न त्वन्यदिति । तदेव स्फुटयति—इहेति ।

सोऽपदादौ । अपदाद्योरिति । सूत्रे व्यत्ययेन एकवचनम् । यदि तु 'विसर्जनीयस्य सः' 'शर्परे विसर्जनीयः'

चेच्छिद्यत इति भवति । छकारस्य खर्परकत्वाभावाच्चत्वें न भवतीति चकाराच्छकारश्रवणं निर्बाधम् । ननु दीर्घस्यायं तुगिति कुत इत्यत आह—सेनेति । उत्तरसूत्रे पदान्तदीर्घाच्छे तुग्विकल्पविधानादिदं सूत्रमपदान्तविषयमित्यभिप्रेत्य उदाहरति—चेच्छिद्यत इति । पदान्ताद्वा । 'तुक्' 'छे' 'दीर्घात्' इत्यनुवर्तते । तदाह—दीर्घात् पदान्तादित्यादिना । अयमपि तुग्दीर्घस्यैव न तु ह्रस्य । उक्तज्ञापकात् ॥

इति बालमनोरमायां हल्सन्धिप्रकरणम् ।

विसर्जनीयस्य सः । हल्सन्धिनिरूपणे प्रसङ्गादिदं व्याख्यातमपि प्रकरणानुरोधात्पुनरुपन्यस्तं विसर्जनीयपदानुवृत्तिप्रदर्शनार्थम् । विष्णुस्त्रातेति । विष्णुशब्दात्सुप्रत्यये तस्य रुत्वे विसर्गे सति विष्णुः—त्रातेति स्थितेऽनेन सत्वम् । शर्परे । 'विसर्जनीयस्ये'त्यनुवर्तते । 'खरवसानयो'रित्यतः खर्ग्रहणं मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्तते । शर्परो यस्मादिति च बहुव्रीहिः । खर् विशेष्यम् । तदाह—शर्परे खरीति । विसर्गस्य विसर्गविधौ फलमाह—न त्वन्यदिति । विसर्गस्य विसर्गविधानं तदितरपरिसङ्ख्यानार्थमिति भावः । किं तदन्यदित्यत आह—इहेति । 'यथास्वे यथायथ'मिति निपातितम् । यथासम्भवमित्यर्थः । 'कः त्सरु'रित्यत्र सत्वम्, 'घनाघनः क्षोभण' इत्यत्र कुप्वोरिति जिह्वामूलीयश्च न भवतीत्यर्थः । तथाच सत्वस्य कुप्वोरित्यस्य चायमपवाद इत्युक्तं भवति । वा शरि । 'विसर्जनीयस्ये'ति 'विसर्जनीय' इति चाऽनुवर्तते । विसर्गस्य विसर्गविधानं च तस्य सत्वपरिसंख्यानार्थम् । वाग्रहणाच्च सत्वपरिसङ्ख्यानं पाक्षिकम् । तदाह—शरि परे इति । हरिः शेत इति । विसर्गस्य विसर्जनीयपक्षे सत्वपरिसंख्याने रूपम् । हरिश्शेत इति । विसर्गस्य विसर्गविध्यभावपक्षे सत्वे सति सस्य श्चुत्वेन शकारे रूपम् । खर्परे । खर् परो यस्मादिति बहुव्रीहिः, शर् विशेष्यम् । खर्परके शरि परे विसर्गस्य लोपविकल्पो वक्तव्य इत्यर्थः । लोपाऽभावपक्षे 'वा शरी'ति भवति । राम स्थातेति । रामः स्थातेति स्थिते विसर्गलोपेऽविसर्गमेकसकारं रूपम् । एवं हरि स्फुरतीत्यत्रापि । पक्षे इति । विसर्गस्य लोपाभावपक्षे वा शरीति विसर्गे सति सविसर्गमेकसकारं रूपम् । तदुभयाऽभावे तु सत्वे सति द्विसकारं रूपमिति रूपद्वयम् । ततश्च लोपपक्षसिद्धाऽविसर्गैकसकाररूपसंकलनया त्रीणि रूपाणीत्यर्थः । कुप्वोः ≍क≍पौ । हल्सन्धिनिरूपणे व्याख्यातमप्येतत्प्रकरणानुरोधात्पुनरुपन्यस्तम् । क≍करोतीति जिह्वामूलीयपक्षे । कः करोतीति विसर्गपक्षे । एवमग्रेऽपि । सोऽपदादौ । कुप्वोरित्यनुवर्तते । अपदादाविति तद्विशेषणम् । द्वित्वे

वाच्यम्]। पयस्पाशम् । यशस्कल्पम् । यशस्कम् । यशस्काम्यति । अनव्ययस्येति वाच्यम् । प्रातःकल्पम्।
* काम्ये रोरेवेति वाच्यम् । नेह—गीः काम्यति । इणः षः ।८।३।३९। इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति । **नमस्पुरसोर्गत्योः** ।८।३।४०। गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः स्यात् कुप्वोः परयोः । नमस्करोति । साक्षात्प्रभृतित्वात्कृञो योगे विभाषा गतिसंज्ञा । तदभावे नमः करोति । 'पुरोऽव्यय'मिति नित्यं गतिसंज्ञा । पुरस्करोति । अगतित्वान्नेह—पूः पुरौ पुरः प्रवेष्टव्याः ॥ **इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य** ।८।३।४१। इकारोकारोपधस्याऽप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुप्वोः ।

इत्यत्र मण्डूकप्लुत्यानुवर्तितो यः खर् स इहाप्यनुवर्त्य विशेष्येत 'अपदादौ री'ति, तदा यथाश्रुतं साधु । परन्तु पुनर्मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्तने क्लेश इति भावः । अन्ये त्वाहुः—पुनर्मण्डूकप्लुतिं विनाप्यनुवर्त्तितुं शक्यः, 'वा शरी'त्यत्र शरा खरं विशेष्य 'शरूपे खरी'ति व्याख्याने, 'कुप्वो'रिति सूत्रे 'कुप्वोः खरी'ति व्याख्याने च क्षत्यभावादिति । **पयस्पाशमिति** । 'याप्ये पाशप्' । 'ईषदसमाप्तौ कल्पप्' । 'अज्ञाते' 'कुत्सिते' इति कः । 'काम्यच्चे'ति काम्यच् । **पाशकल्पककाम्येष्विति** वृत्तिः । सम्भवदर्शनमेतन्नतु परिगणनम्, अन्यस्याऽसम्भवात् । **प्रातःकल्पमिति** । अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि 'प्रातः'शब्दस्येह वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वं, 'दोषाभूतमहः' 'दिवाभूता रात्रि'रितिवत् । **गीः काम्यतीति** । नच सत्वनिषेधेऽपीह 'इणः षः' इति षत्वं स्यादिति वाच्यं, तत्रापि 'काम्ये रोरेवे'त्यस्याऽनुवृत्तेः । यदि तु 'इणः षः' इत्यत्रैवेदं पठ्यते तर्हि षत्वमात्रप्रतिषेधेऽपि पूर्वेण सत्वं स्यात् । **इणः षः** । सोऽपदादावित्यस्यापवादः । **पुरःप्रवेष्टव्या इति** । 'पॄ पालनपूरणयोः' । भ्राजभासे'त्यादिना क्विप् । तदन्ताज्जस् । जसन्ततां स्फुटीकर्तुं 'पूः पुरा'वित्युपन्यस्तम् । **इदुदुपधस्य** । इदुदिति किम् ?, गीः करोति । पूः करोति । इह 'इदुतौ उपधे यस्य समुदायस्य तस्यावयवो यो विसर्ग' इति वैयधिकरण्येन सम्बन्धः । 'अप्रत्ययस्ये'ति तु 'अप्रत्ययो यो विसर्ग' इति सम्बध्यते । सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्याऽन्याय्यत्वात् । न च विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम्, 'अग्निः करोती'त्यादौ स्थानिवद्भावेन तत्प्रसिद्धेः । न चातिदेशं प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वं शङ्क्यम्, 'अप्रत्ययस्ये'ति निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनात् । अतएव 'अग्नि'रित्यादौ रोर्विसर्गः सिध्यति । अन्यथाऽपदान्तत्वान्न स्यात् ।

एकवचनमार्षं, प्रत्येकाभिप्रायं वा एकवचनम् । विसर्जनीयस्येत्यप्यनुवर्तते । तदाह—**विसर्जनीयस्येति** । 'कुप्वो'रित्यस्यायमपवादः । **पाशकल्पक** । एतद्वार्तिकं ग्रन्थकृता न धृतम् । **पयस्पाशमिति** । 'याप्ये पाशप्' । कुत्सितं पय इत्यर्थः । **यशस्कल्पमिति** । ईषदसमाप्तौ कल्पप् । ईषदसमाप्तं यश इत्यर्थः । **यशस्कमिति** । 'अज्ञाते' 'कुत्सिते' इत्यादिना कः । **यशस्काम्यतीति** । यश आत्मन इच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मन' इत्यनुवृत्तौ 'काम्यच्चे'ति काम्यच् । 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वाल्लडादयः । **अनव्ययस्य** । सोऽपदादाविति सत्त्वमव्ययविसर्गस्य न भवतीत्यर्थः । **प्रातःकल्पमिति** । ईषदसमाप्तौ कल्पप् । ईषदसमाप्तः प्रातःकाल इत्यर्थः । अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातःशब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वं न विरुध्यते, दोषाभूतमहः, दिवाभूता रात्रिरितिवत् ।

काम्ये रोः । काम्यप्रत्यये परतो रुस्थानिकस्यैव विसर्गस्य सोऽपदादाविति विधिर्भवतीत्यर्थः । **गीःकाम्यतीति** । गिरमात्मन इच्छतीत्यर्थे काम्यच् ।

गॄधातोः क्विपि 'ॠत इद्धातोः' इति इत्वे रपरत्वे रेफस्य विसर्गः । तस्य च रुस्थानिकत्वाऽभावान्न सत्वम् । किंतु कुप्वोरित्येव भवतीत्यर्थः । **इणः षः** । 'इण' इति पञ्चमी । 'परस्ये'त्यध्याहार्यम् । 'विसर्जनीयस्ये'त्यनुवर्तते । तदाह—**इणः परस्येति** । **पूर्वविषये इति** । अत्र 'कुप्वो'रिति अपदादा'विति 'अनव्ययस्ये'ति 'काम्ये रोरेवे'ति च संबध्यते इति भावः । तेन उच्चैःकल्पं, दोः पाशं, गीःकाम्यतीत्यादौ न षत्वमिति भावः । सर्पिष्पाशमित्यादौ पूर्ववत् पाशबादि । **नमस्पुरसोः** । इत उत्तरमपदादाविति न संबध्यते । 'विसर्जनीयस्य स' इति 'कुप्वो'रिति चानुवर्तते । तदाह—**गतिसंज्ञयोरित्यादिना** । कुप्वोरित्यस्यायमपवादः ।

नमस्करोतीति । 'नम'सिति सकारस्य रुत्वे विसर्गे तस्य कुप्वोरिति विधिं बाधित्वाऽनेन सत्वम् । ननु प्रादिषु पाठाभावात् कथं नमश्शब्दस्य गतित्वमित्यत आह—**साक्षादिति** । **विभाषेति** । 'साक्षात्प्रभृतीनि चे'त्यत्र 'विभाषा कृञी'त्यतो विभाषेत्यनुवृत्तेरिति भावः । **तदभाव इति** । गतित्वाऽभावपक्षे कुप्वोरिति जिह्वामूलीये सति नमᳵकरोतीति रूपमित्यर्थः । **पुरः प्रवेष्टव्या इति** 'पॄ पालनपूरणयोः' । भ्राजभासेत्यादिना क्विप्, उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं, रपरत्वं, ततो जसि अनव्ययत्वेन गतित्वाऽभावान्न सत्वम् । अनव्ययत्वसूचनार्थमेव 'पूः पुरौ' इत्युक्तम् ।

इदुदुपधस्येति । 'विसर्जनीयस्ये'त्यनुवर्तते । 'इदुदुपधस्ये'ति तद्विशेषणम् । 'इदुतौ उपधे यस्ये'ति

निष्प्रत्यूहम् । आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । अप्रत्ययस्य किम् ? । अग्निः करोति । वायुः करोति । एकादेशशास्त्र-

विसर्गविधिस्तु 'पुन'रित्यादौ चरितार्थः । ज्ञापकं च विशेषापेक्षम् । तेन 'अचः परस्मिन्–' इति त्रिपाद्यां न प्रवर्तते । एवं च 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिव'दिति सिद्धान्त उक्तयुक्तिमूलको न तु वाचनिक इति मनोरमायां स्थितम् ।

अत्र वदन्ति–'अप्रत्ययस्ये'त्यत्र प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवतीत्याद्यर्थ एव आकरे स्थित इति 'अप्रत्ययो यो विसर्ग' इति सामानाधिकरण्येनान्वयो न युक्तः । 'सर्पिष्करोती'त्यत्र 'इसुसोः सामर्थ्ये' इति वैकल्पिकषत्वप्रवृत्तावपि 'तिष्ठतु सर्पिः पिबत्वमुदक'मित्यत्र 'इदुदुपधस्ये' त्यनेन नित्यं षत्वप्रसङ्गात् । न चाकरमतेऽप्युणादीनामव्युत्पत्त्याश्रयणे तथा स्वीकारादिष्टापत्तिरिति वाच्यम्, व्युत्पत्त्याश्रयणे दोषतादवस्थ्यात् । 'इसुसो'रित्यत्र 'सर्पिष्करोती'त्युदाहरणेन व्युत्पत्तिपक्षस्यैव वार्तिककारेण स्वीकृतत्वानुमानात् । अन्यथा 'इदुदुपधस्ये'त्यनेनैव व्युत्पत्त्यव्युत्पत्तिपक्षभेदेन षत्वविकल्पसिद्धेस्तदुदाहरणस्याऽसङ्गतिप्रसङ्गात् । किंच 'तिष्ठतु सर्पि' रित्यादौ 'इदुदुपधस्ये'ति षत्वस्येष्टत्वे–'कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थः'–इति स्वमूलग्रन्थविरोध इति । अत्र केचित्, 'इदुद्भ्यामप्रत्ययस्ये'ति वक्तव्ये 'इदुदुपधस्ये'तिग्रहणं नित्यं य इदुदुपधस्तस्यैव विसर्गस्य षत्वं यथा स्यात्, 'कविभिः कृत'मित्यादौ मा भूदित्येवमर्थम् । भिसो विसर्गस्य हि नित्यमिदुदुपधत्वं नास्ति' 'रामै'रित्यादौ तदभावादिति, तन्न; 'अग्निः करोती'ति निषेधोदाहरणस्याऽसाङ्गत्यापत्तेः । 'देव' इत्यादावकारोपधत्वात् । 'प्रियचत्वा' इत्यादावाकारोपधत्वेन 'चतुष्कपाल' इत्यादौ षत्वानापत्तेश्चेति यत्किञ्चिदेतत् । अन्ये तु–'प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवती'त्यादिव्याख्याने तूक्तोदाहरणे षत्वस्याऽप्रवृत्तेरुपधस्येत्येतत्सुत्यजमित्याहुः । स्यादेतत् । 'अप्रत्ययग्रहणमेव—स्थानिवत्सूत्रं प्रति त्रिपादी सिद्धेत्यत्र ज्ञापक'मित्युक्तम् । तदिदं वैयधिकरण्येनान्वयमभ्युपगच्छतां न सिध्येत् । अत्राहुः—'न मु ने' इत्यत्र 'ने'ति योगं विभज्य 'स्थानिवत्सूत्रं प्रति त्रिपादी नासिद्धे'ति व्याख्यायते । 'प्रत्ययः', 'परश्चे'त्यादिनिर्देशाश्चेहानुकूलाः । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् । 'अचः परस्मिन्—'इति सूत्रं प्रति त्वसिद्धैव । ततश्च 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति सिद्धान्तो युक्तिमूलक इत्यादि सर्वं सङ्गच्छत इति । 'अप्रत्ययो यो विसर्ग' इति सामानाधिकरण्यपक्षे 'मातुः कृपे' त्यादौ 'इदुदुपधस्ये'ति षत्वमाशङ्क्याह—**एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्येति** । 'मातु'रित्यत्र हि 'ऋत उत्' इति एकादेशशास्त्रं विसर्गं प्रति परम्परया प्रयोजकम् । आकरे तु 'एकादेशनिमित्ता'दिति प्रचुरः पाठः । तत्र एकादेशः—एकादेश-

---

बहुव्रीहिः । 'कुप्वो'रिति चानुवर्तते । तदाह—**इकारोकारेति** । **अप्रत्ययस्येति** । प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थः । 'प्रत्ययभिन्नस्य विसर्गस्ये'त्यर्थे तु कविभिः कृतमित्यत्रापि षत्वं स्यात् । तत्र भिसः प्रत्ययत्वेऽपि विसर्गमात्रस्य प्रत्ययत्वाऽभावात् । अत्र इदुद्भ्यामुत्तरस्य विसर्गस्येत्यर्थस्य सिद्धत्वादुपधाग्रहणं न कर्तव्यमिति हयवरट्सूत्रे भाष्ये स्थितम्—'उपधाग्रहणं न करिष्यते । इदुद्भ्यां तु परं विसर्जनीयं विशेषयिष्यामः' इति । **निष्प्रत्यूहमिति** । प्रत्यूहः=विघ्नः, तस्याभावः–निष्प्रत्यूहम् । अर्थाऽभावे अव्ययीभावः । **आविष्कृतमिति** । 'प्रकाशे प्रादुराविः स्या'-दित्यमरः । **दुष्कृतमिति** । दुस् दुरिति प्रादौ पठितम् । तत्र प्रथमस्य सान्तस्य षत्वं निर्विवादम् । रेफान्तस्य तु 'इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय' इति हयवरट्सूत्रस्थभाष्यसम्मतपक्षान्तरे षत्वं न भवति, तत्र विसर्जनीयस्य सकारस्थानिकत्वाऽभावात् । **अग्निः करोतीति** । विसर्गस्य व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययाऽवयवत्वादिति भावः । ननु मातृशब्दात् पञ्चम्येकवचनं ङसिः । ऋत उदिति ऋकारस्याऽकारस्य च उकार एकादेशः । रपरत्वम् । मातुर् स् इति स्थिते रात्सस्येति सलोपः । मातुः कृपेत्यत्रापि षत्वं स्यात् । उरित्येकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनाऽप्रत्ययतया तदवयवरेफस्थानिकविसर्गस्य प्रत्ययाऽवयवत्वाऽभावात् । न च उ इत्यस्यैव एकादेशतया पूर्वान्तत्वेऽपि रेफस्य प्रत्ययावयवत्वमस्तीति वाच्यम् । 'उरण्रपर'इत्यत्र 'आद्यन्तौ टकिता'वित्यतोऽन्तग्रहणानुवृत्तिमङ्गीकृत्य रेफस्य एकादेशान्ततायाः भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । अत एव च 'रदाभ्या'मिति सूत्रे 'थलि च सेटी'ति सूत्रे च 'गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्तते' इति भाष्यम्, 'उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति, पूर्वभक्तश्च रेफः' इति कैयटश्च सङ्गच्छते । न च उरित्यस्य परादित्वे प्रत्ययावयवत्वमस्तीति वाच्यं, मातृ असित्यस्यां दशायां हि सकारसन्निधावकारस्य प्रत्ययत्वाऽभावेन तत्स्थाने भवन् 'उ'रित्यादेशः प्रत्ययत्वं न भजते, प्रत्ययत्वस्य समुदायनिवेशित्वात् । यस्तु कृते उरादेशेऽवशिष्टः सकारः प्रत्ययसंज्ञकः, स तु लुप्त एव । अस्तु वा परादित्वेन उरित्यस्य प्रत्ययत्वन्तथापि तस्य पूर्वान्तत्वेऽप्रत्ययत्वात्तद्विसर्गस्य षत्वमप्रत्यूहम् । न च अन्तवत्त्वे कर्तव्ये षत्वस्याऽसिद्धत्वात् तत्रान्तवत्त्वप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्युक्त्या तदितरातिदेशानां त्रिपाद्यामपि प्रवृत्त्यभ्यनुज्ञानात् । अत एव अमी क्षीरपेणेत्यत्र ईत्वपात्वे सिध्यतः । तत्र एकारेऽदश्शब्दसम्बन्धित्वस्य 'पि' इत्यत्र एकारोत्तरपदत्वस्य च अन्तवत्त्वाधीनत्वात् । तस्मादुरित्यस्य पूर्वान्तत्वे मातुः कृपेत्यत्र षत्वं दुर्वारमित्यत आह—**एकादेशेति** ।

निमित्तकस्य न षत्वम् । कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठात् । तेनेह न—मातुः कृपा । *मुहुसः प्रतिषेधः । मुहुः कामा । **तिरसोऽन्यतरस्याम्** ।८।३।४२। तिरसः सो वा स्यात्कुप्वोः । तिरस्कर्ता । तिरःकर्ता । **द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे** ।८।३।४३। कृत्वोऽर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात्कुप्वोः । द्विष्करोति । द्विःकरोतीत्यादि । कृत्वोर्थे किम् ? । चतुष्कपालः । **इसुसोः सामर्थ्ये** ।८।३।४४। एतयोर्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुप्वोः ।

शास्त्रं, तन्निमित्तं यस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः । नन्वेवम् 'अप्रत्ययस्ये'त्यत्र सामानाधिकरण्यपक्षोऽप्याकरसंमत इति चेदत्राहुः,'प्रत्येकं संयोगसंज्ञे'ति पक्ष आकरसंमतोऽपि यथा निष्प्रयोजनस्तथायमपि । वैयधिकरण्यपक्षस्त्वावश्यक एव । अन्यथा 'तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदक'मित्यादावसिद्ध्यापत्तेरिति । **भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठादिति** । नच 'षत्वतुकोरसिद्धः' इत्येकादेशशास्त्रस्याऽसिद्धत्वात्षत्वाऽप्राप्तौ विध्यर्थ एव तत्र पाठो न ज्ञापनार्थ इति वाच्यम्, 'षत्वे तुकि च कर्तव्ये पदान्तपदाद्योः सतोरेवैकादेशोऽसिद्ध' इति सिद्धान्तात् । अन्यथा 'शकहूष्वि'त्यत्रापि षत्वं न स्यात् । शकान् ह्वयन्तीत्यत्र 'आदेच उपदेशे' इत्यात्वे क्विपि संप्रसारणे कृते 'संप्रसारणाच्चे'ति पूर्वरूपैकादेशे च 'हलः' इति दीर्घः । भवति हि 'कोऽसिचत्' 'सोऽसिच'दित्यादौ पदान्तपदाद्योरादेशः । तेन तत्र षत्वनिषेधः सिध्यति, न तु 'शकहूष्वि'त्यत्र । एवं च 'भ्रातुष्पुत्र' इत्यत्रापि 'षत्वतुको'रित्येकादेशशास्त्रमसिद्धं न भवतीत्युक्तं ज्ञापकं सुस्थमेव । ननूक्तज्ञापकात् 'शकहूष्वि'त्यत्रापि 'मातुः कृपे'त्यत्रेव षत्वं न स्यात् । मैवम् । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकत्वात् । कश्च तुल्यजातीयः, यः कुप्वोरिति दिक् । **द्विस्त्रिश्चतुरिति** । इह द्वित्रिभ्यां सुजन्ताभ्यां साहचर्याच्चतुःशब्दोऽपि सुजन्त एव ग्रहीष्यते । कृत्वोर्थग्रहणं तु 'साहचर्यं न सर्वत्र व्यवस्थापक'मित्यत्र ज्ञापकम् । तेन 'दीधीवेवीटा' मित्यत्र धातुसाहचर्येऽप्यागमस्येटो ग्रहणम् । **चतुष्कपाल इति** । चतुर्षु कपालेषु संस्कृत इत्यर्थे 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यणो 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् । अत्र मनोरमायाम्—'इदुदुपधस्येति नित्यं ष'इत्युक्तम् । एवं च 'द्वितं त्रितमिति चतुःपञ्चाश'दिति स्वमूलग्रन्थे प्रयोगश्चिन्त्यः स्यात्, चतुष्कपालवत्तत्रापि नित्यतया षत्वप्रवृत्तेः । अतोऽत्र षत्वनिवारणाय 'अप्रत्ययस्ये'त्यत्र 'प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवती'त्यर्थ एव स्वीकर्तव्यः । 'चतुष्कपाल' इत्यत्र (तु) कस्कादेरा-

---

एकादेशशास्त्रसंपन्नरेफस्थानिकत्वेन विसर्गस्य एकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वमिति भावः । **भ्रातुष्पुत्रेति** । एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्यापि विसर्गस्य षत्वप्रवृत्तौ भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठो व्यर्थः स्यात् । कस्कादिषु चेति षत्वार्थो हि तत्र पाठः, षत्वस्य च अनेनैव सिद्धौ किं तेनेति भावः । **मुहुसः** । 'षत्वस्ये'ति शेषः । अत्र 'पुम्मुहुसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति भाष्ये पठितम् । तत्र पुंग्रहणमनुवादमात्रम् । 'समुंकानां सो वक्तव्य' इत्यनेन गतार्थत्वात् । **तिरसो** । सोऽपदादावित्यतः स इत्यनुवर्तते, कुप्वोरिति, विसर्जनीयस्येति च । 'इण' इति निवृत्तम्, असंभवात् । तत्सन्नियोगात् 'ष' इति च निवृत्तम् । तदाह—**तिरसो विसर्गस्येत्यादिना** । **तिरस्कर्तेति** । कुप्वोरिति प्राप्ते सत्वम् । तदभावे जिह्वामूलीयविसर्गौ । **द्विस्त्रिश्चतुरिति** । इतिकरणानन्तरं 'शब्दाना'मिति शेषः । विसर्जनीयस्येति कुप्वोरिति अन्यतरस्यामिति इणः ष इति चानुवर्तते । 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' इति कृत्वसुचोऽर्थः कृत्वोऽर्थः, तत्र वर्तमानानां द्विस्त्रिश्चतुरिति शब्दानां विसर्गस्येत्यन्वयः । तदाह—**कृत्वोऽर्थ इत्यादिना** । **द्विष्करोतीति** । 'द्वित्रिचतुर्भ्यस्सुच्' इति कृत्वोऽर्थे सुच् । आदिना त्रिष्करोति चतुष्करोतीति गृह्यते । सर्वत्र विसर्गस्य प्रत्ययावयवत्वादिदुदुपधस्येत्यप्राप्ते विभाषेयम् । षत्वाऽभावे कुप्वोरिति जिह्वामूलीयविसर्गौ । 'कृत्वोऽर्थे यो विसर्ग' इति तु न व्याख्यातम्, तथा सति चतुष्करोतीत्यत्राऽव्याप्तेः; चतुश्शब्दे सुचः संयोगान्तलोपेन विसर्गस्य तत्र प्रातिपदिकावयवत्वात् । **चतुष्कपाल इति** । चतुर्षु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश इत्यर्थे 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यणि विवक्षिते तद्धितार्थोत्तरपदेति समासः । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्यणो लुक् । अत्र चतुरशब्दस्य कृत्वोऽर्थेऽवृत्तेर्न तद्विसर्गस्य षत्वविकल्पः, किंतु इदुदुपधस्येति नित्यमेव षत्वम् । ननु तत्र प्रत्ययावयवभिन्नस्येति व्याख्याने 'चतेरुरन्' इत्यौणादिकप्रत्ययावयवत्वाद्विसर्गस्य कथमिह इदुदुपधस्येति नित्यं षत्वम् । अतस्तत्र प्रत्ययभिन्नस्येत्येव व्याख्यानमुचितम् । एवंचात्र चतुर्शब्दविसर्गस्य प्रत्ययत्वाभावादिदुदुपधस्येति नित्यषत्वं निर्बाधं भविष्यतीति चेन्नैष दोषः । 'कविभिः कृत'मित्यादौ षत्ववारणाय प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्येव व्याख्यातुमुचितत्वात् । चतुरशब्दस्त्वव्युत्पन्न एव, अतः प्रत्ययावयवभिन्नस्येति पर्युदासस्तत्र न भवति, 'चतुष्पाद्भ्यो ढञ्' इत्यादिनिर्देशबलेन चतुरशब्दे अव्युत्पत्तिपक्षस्यैवाङ्गीकार्यत्वात् । द्विनामा त्रिनामा च कश्चित् । द्विः करोति त्रिःकरोति । अत्रापि न षत्वम्, कृत्वोऽर्थे अवृत्तेः । **इसुसोः** । इणः ष इत्यतः ष इति, कुप्वोरिति, विसर्जनीयस्येति, अन्यतरस्यामिति चानुवर्तते । तदाह—**इसुसोर्विसर्गस्येति** । **सर्पिष्करोतीति**-व्युत्पत्तिपक्षेऽत्र विसर्गस्य प्रत्ययावयवत्वादिदुदुपधस्येत्यप्राप्तौ विभाषावचनम् । षत्वाभावपक्षे कुप्वोरिति जिह्वामूलीयविसर्गौ । धनुष्करोतीत्यत्राप्येवम् । ननुन्वेकार्थीभावलक्षणं सामर्थ्यं वृत्तावेव, नतु वाक्ये इति समर्थसूत्रे भाष्ये कैय-

सर्पिष्करोति । सर्पिःकरोति । धनुष्करोति । धनुःकरोति । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । सामर्थ्ये किम् ? । तिष्ठतु सर्पिः, पिब त्वमुदकम् । **नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य** ।८।३।४५। इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्थस्य नित्यं षः स्यात्कुप्वोः परयोः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । अनुत्तरपदस्थस्येति किम् ? । परमसर्पिःकुण्डिका । कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थो, व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च । **अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य** ।८।३।४६। अकारादुत्तरस्याऽनव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात्करोत्यादिषु परेषु न तूत्तरपदस्थस्य । अयस्कारः । अयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कुम्भः । अयस्पात्रम् । अयःसहिता कुशा-अयस्कुशा । अयस्कर्णी । अतः किम् ? । गीःकारः । अनव्ययस्येति किम् ? । स्वःकामा । समासे किम् ? । यशःकरोति । अनुत्तरपदस्थस्य किम् ? । परमयशःकारः । **अधःशिरसी पदे** ।८।३।४७। एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परे । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । समास इत्येव । अधःपदम् । शिरःपदम् । अनुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमशिरःपदम् । * **कस्कादिषु च** । भास्करः । * **इति विसर्गसन्धिः** * ॥

कृतिगणत्वात्षत्वप्रवृत्तिरित्याहुः । **व्यपेक्षाविरहेऽपीति** । 'तिष्ठतु सर्पिष्कुण्डिकामानाये'त्यादावित्यर्थः । **व्यपेक्षायामिति** । 'इदं सर्पिष्कुण्डिकाया' इत्यत्रेत्यर्थः । अत्र 'सर्पि'रित्यसमस्तं पदमिति बोध्यम् । समासे तु 'नित्यं समासे' इत्यनेन सिद्धे समासाऽभावमेव ज्ञापयितुमिदमिति सर्पिर्विशेषणमुक्तम् । **नित्यार्थश्चेति** । अयं भावः—असमासे व्यपेक्षाविरहेऽत्यन्ताप्राप्तौ नित्यतया षत्वार्थः पाठः, व्यपेक्षायां त्वसमासे 'इसुसोः' इति विकल्पेन प्राप्तौ नित्यार्थ इति ।

अयःसहितेति । न त्वयसो विकारः, 'जानपदे'तिङीष्प्रसङ्गात् । **अयस्कर्णीति** । अय इव कर्णौ यस्याः । 'नासिकोदर'इति ङीष् । **अधःशिरसी** । **एतयोरिति** । सूत्रे तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोध्या । **अधस्पदमिति** । पदस्याध इति विग्रहः । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । **शिरस्पदमिति** । षष्ठीसमासः । * **इति विसर्गसन्धिः** *

टादिषु च स्पष्टम् । एवंच सर्पिष्करोतीति धनुष्करोतीति वाक्ये कथमयं षत्वविकल्प इत्यत आह—**सामर्थ्यमिह व्यपेक्षेति** । विशिष्टा अपेक्षा व्यपेक्षा । पदानामाकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिवशाद्यः परस्परान्वयः सा व्यपेक्षा । इदं तु सामर्थ्यं वाक्येषु विद्यते । यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च, राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इत्यादौ । एवंच सर्पिष्करोतीत्यादावेतादृशं व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमस्तीति भवत्युदाहरणम् । व्यपेक्षालक्षणमेवात्र सामर्थ्यमाश्रित्य सर्पिष्करोतीति भाष्ये उदाहृतत्वादिति भावः । नच पेचुः काष्ठैः, सख्युः कामः, कविभिः कृतमित्यादौ षत्वं शङ्क्यम्, अत्र प्रातिपदिकावयवयोरेव इसुसोर्ग्रहणात्, नित्यं समास इत्युत्तरसूत्रोदाहरणे तयोरेव संभवेनार्थाधिकाराश्रयणात्, साहचर्याच्च । **तिष्ठत्विति** । 'तिष्ठतु सर्पि'रित्येकं वाक्यम् 'पिब त्वमुदक'मित्यन्यत् । तत्र सर्पिरित्यस्य पिब इत्यत्रान्वयाभावान्न सामर्थ्यम् । अतो नायमत्र षत्वविकल्पः । नापि इदुदुपधस्येति नित्यं षत्वम्, प्रत्ययावयवत्वात् । अत एव प्रत्ययभिन्नस्य विसर्गस्येति व्याख्यानं नाश्रितम् । तथा सति तिष्ठतु सर्पिः, पिब त्वमुदकमित्यत्र विसर्गस्य प्रत्ययैकदेशस्य प्रत्ययभिन्नतया इदुदुपधस्येति षत्वापत्तेः । **नित्यं समासे** । इसुसोरित्यनुवर्तते, कुप्वोरिति, विसर्जनीयस्येति च । तदाह—**इसुसोरित्यादिना** । **सर्पिष्कुण्डिकेति** । सर्पिषः कुण्डिकेति विग्रहः । समासे व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यस्यापि सत्त्वात् 'इसुसोः सामर्थ्ये' इति षत्वविकल्पे प्राप्ते वचनमिदम् । **परमसर्पिःकुण्डिकेति** । अत्र विसर्गस्य उत्तरपदस्थत्वान्न षत्वम् । इदुदुपधस्येति षत्वं तु न, विसर्गस्यात्र प्रत्ययावयवत्वात् । प्रत्ययभिन्नस्य विसर्गस्येति व्याख्याने त्वत्रापि इदुदुपधस्येति षत्वं स्यात्, अत्र विसर्गस्य प्रत्ययैकदेशतया प्रत्ययभिन्नत्वात् । नन्वनेनैव सिद्धे कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठो व्यर्थ इत्यत आह—**कस्कादिष्विति** । **व्यपेक्षाविरहेऽपीति** । तिष्ठतु सर्पिः, कुण्डिकां पश्येत्यादावित्यर्थः । अत्र चाऽसमासत्वान्नित्यं समास इति न भवति । सामर्थ्याऽभावाच्चेसुसोः सामर्थ्ये इति च न भवति । प्रत्ययावयवत्वादिदुदुपधस्येत्यपि न भवति । अतस्तत्र षत्वप्राप्त्यर्थं कस्कादिषु पाठ इति भावः । **व्यपेक्षायामिति** । 'इदं सर्पिष्कुण्डिकाया' इत्यत्रेत्यर्थः । तत्र इसुसोःसामर्थ्य इति विकल्पप्राप्तौ नित्यषत्वार्थः कस्कादौ पाठ इति भावः । **अतः कृकमि** । 'अत' इति पञ्चमी । 'विसर्जनीयस्ये'ति 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्ये'ति चानुवर्तते । तदाह—**अकारादित्यादिना** । **अयस्कार इति** । कुप्वोरिति बाधित्वा सत्वम् । एवमग्रेऽपि । **अयस्सहितेति** । अयसो विकार इति तु नोक्तम्, जानपदेत्यादिना ङीष्प्रसङ्गात् । **अयस्कर्णीति** । अय इव कर्णौ यस्या इति विग्रहः । 'नासिकोदरे'ति ङीष् । **अधश्शिरसी** । 'अधश्शिरसी' इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । विसर्जनीयस्येति, स इति चानुवर्तते । तदाह—**एतयोरिति** । कुप्वोरित्यस्यापवादः । **अधस्पदमिति** । पदस्याध इति विग्रहः । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । **शिरस्पदमिति** । शिरसः पदमिति विग्रहः । सौत्रक्रममनुरुध्य पुनराह—**कस्कादिषु चेति** । **भास्कर इति** । 'अत' इति तपरकरणादतः कृकमीत्यस्य न प्राप्तिरिति सत्वप्राप्त्यर्थं कस्कादौ भास्करशब्दस्य पाठ इति भावः । **इति बालमनोरमायां विसर्गसन्धिः** ।

अथ स्वादिसन्धिः।

'स्वौजसमौ'डिति सुबुत्पत्तये 'शिवस् अर्च्य' इति स्थिते । **ससजुषो रुः** ।८।२।६६। पदान्तस्य सस्य सजुष्शब्दस्य च रुः स्यात् । जश्त्वापवादः । **अतो रोरप्लुतादप्लुते** ।६।१।११३। अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुतेऽति । 'भोभगोअघो'इति प्राप्तस्य यत्वस्याऽपवादः । उत्वं प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वं तु न भवति, रुत्वमनूद्य उत्वविधेः सामर्थ्यात् । **प्रथमयोः पूर्वसवर्णः** ।६।१।१०२। अकः प्रथमाद्वितीययोरचि

अथ स्वादिसन्धिः । 'शिव' इत्यस्यावसाने विसर्गस्तस्याच्र्य इत्यनेन समभिव्याहारे सस्याभावादुत्वं कथं स्यादित्याशङ्कायामाह—**स्वौजसमौडित्यादिनेति** । एवं चात्र मूलभूत एव सुरस्तीति रुत्वादिकं स्यादेव, विसर्गस्त्विह न भवति, खरवसानाऽभावात् । भाविन्यवसानभङ्गेऽकृतव्यूहपरिभाषयाऽर्च्यपदसमभिव्याहारात्पूर्वमपि न भवतीति बोध्यम् । **ससजुषो रुः** । 'पदस्ये'त्यनुवृत्तं ससजूभ्यां विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिः । न च सजूःशब्दांशे 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्ने'ति निषेधः शङ्क्यः, तस्य प्रत्ययविधिविषयकत्वात् । सान्तं सजुष्शब्दान्तं च यत्पदं तस्य रुः स्यात्स चाऽलोन्त्यस्य । एवं स्थिते फलितमाह—**पदान्तस्य सस्येति** । **सजुष्शब्दस्येति** । तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः । तेन 'सजुषौ' 'सजुष' इत्यत्रापि नातिव्याप्तिः । नच 'सजू'रित्यत्राऽव्याप्तिः, 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिदिकेने'ति निषेधादिति वाच्यं, तस्यापि प्रत्ययविधिविषयकत्वात् । अतएव 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने'ति 'ग्रहणवते'ति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति 'दिव उ'त्सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । कैयटहरदत्ताभ्यामिति तु मनोरमायां स्थितम् । तत्र कैयटेनाऽनुक्तत्वात्कैयटग्रहणं प्रमादपतिततमिति नव्याः । केचित्तु 'दिव उ'त्सूत्रं यस्मिन्निति बहुव्रीहिरयं, सूत्रसमुदायश्चान्यपदार्थः । तथाच 'दिव उ'त्सूत्रशब्देन 'द्वन्द्वे चे'ति सूत्रस्यापि क्रोडीकारात्तत्र च कैयटेनोक्तत्वान्नोक्तदोष इति कुकविकृतिवत्क्लेशेन मनोरमां समर्थयन्ते । यत्वस्यासिद्धत्वादुत्वे कृतेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वाद्यत्वं स्यादित्याशङ्कायामाह—**यत्वस्यापवाद इति** । **उत्वविधेः सामर्थ्यादिति** । न च 'अतो रोरप्लुता'दिति सूत्रं परित्यज्य 'रोः सुपी'ति सूत्रानन्तरम् 'अत उरती'त्येव लाघवादुच्यतां किमनेन सामर्थ्याश्रयणप्रयासेनेति वाच्यम्; तथाहि सति उत्वस्यासिद्धतया 'शिवोऽर्च्य' इत्यादावाद्गुणस्याऽप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ।

प्रथमयोः । अत्र प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौणः, द्विवचनं तु समुदाय्यपेक्षया । 'इको यणची'त्यतोऽचीति 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यतोऽको दीर्घ इति 'एकः पूर्वपरयो'रिति सूत्रं चानुवर्तते इत्याशयेन व्याचष्टे—**अकः प्रथमाद्वितीययोरचीत्यादिना** । अचि किम् ? । रामः । अकः किम् ? गावौ,नावौ । प्रथमयोः किम् ? । वृक्षे, प्लक्षे । यद्यपीदं 'नादिची'त्यनेनैव सिध्यति, तथापि 'हरी' इत्यत्रेव 'हर्यो'रित्यत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् । तद्वारणाय 'प्रथमयो'रित्युक्तमिति दिक् । पूर्वग्रहणं किम् ? । 'अग्नी'इत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूत् । दीर्घग्रहणं

ससजुषो रुः । ससजुषोः रु रिति छेदः । 'रो रि' इति रेफलोपः । सश्च सजूश्च ससजुषौ, तयोरिति विग्रहः । रुविधौ उकार इत् । तत्फलं त्वग्रुपदमेव वक्ष्यते । 'स' इति सकारो विवक्षितः । अकार उच्चारणार्थः । पदस्येत्यधिकृतं सकारेण सजुष्शब्देन च विशेष्यते । ततस्तदन्तविधिः । सकारान्तं सजुष्शब्दान्तं च यत् पदं तस्य रुः स्यादित्यर्थः। सच 'अलोऽन्त्ये'त्यन्त्यस्य भवति । तत्फलितमाह—**पदान्तस्य सस्येति** । **सजुष्शब्दस्य चेति** । सजुष्शब्दान्तं यत् पदं तदन्तस्य षकारस्येत्यर्थः । ततश्च सजुषौ सजुष इत्यत्र षकारस्य न रुत्वम्, पदान्तत्वाभावात् । 'सजुष्शब्दान्तं यत्पद'मिति तदन्तविधिना परमसजूरित्यत्र नाव्याप्तिः । नच सजूरित्यत्राव्याप्तिः शङ्क्या, व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तत्वात् । 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न' इति च पारिभाषाद्वयं 'प्रत्ययग्रहणे यस्मा'दितिविषयं, नतु येन विधिरितिविषयमिति 'असमासे निष्कादिभ्यः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ननु शिवसिति सकारस्य 'झलाञ्जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन दकारः स्यात्, जश्त्वं प्रति रुत्वस्य परत्वेऽपि असिद्धत्वादित्यत आह—**जश्त्वापवाद इति** । तथा च रुत्वस्य निरवकाशत्वान्नासिद्धत्वमिति भावः । तदुक्तं भाष्ये 'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्ये'ति, 'अपवादो वचनप्रामाण्यादि'ति च ।

शिवर् अर्च्य इति स्थिते—**अतो रोः** । 'ऋत उ'दित्यत उदित्यनुवर्तते । 'अत'इति पञ्चमी । 'एङः पदान्तादती'त्यतोऽतीत्यनुवर्तते । तदाह—**अप्लुतादिति** । नन्वत्र उत्वं बाधित्वा 'भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि'इति यत्वं परत्वात्स्यात् । नच यत्वस्यासिद्धत्वादुत्वं निर्बाधमिति वाच्यं, कृतेऽपि उत्वे तस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वाद्यत्वस्य दुर्निवारत्वादत आह—**यत्वस्यापवाद इति** । यद्यपि भोभगोअघो इत्यंशे उत्वं नापवादः, तथाप्यपूर्वस्येत्यंशे उत्वमपवादः, प्राप्त एव अपूर्वकस्य रोर्यत्वे अतो रोरित्यस्यारम्भादिति भावः । ननूत्वं प्रति रोरसिद्धत्वात् कथमुत्वं तस्येत्यत आह—**उत्वं प्रतीति** । शिव उ अर्च्य इति स्थिते—**प्रथमयोः** । 'अकः सवर्णे' इत्यतोऽक इति, इको यणचीत्य-

परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते-। **नादिचि** ।६।१।१०४। अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात्। 'आद्गुणः' 'एङ पदान्तादति' । शिवोऽर्च्यः । अत इति तपरः किम् ? । देवा अत्र । अतोति तपरः किम् ? । श्व आगन्ता । अप्लुतात्किम् ? । एहि सुस्रोता ३ अत्र स्नाहि । प्लुतस्यासिद्धत्वादतः परोऽयम् । 'अप्लुता'दिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नाऽसिद्धत्वम् । तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यं, दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । अप्लुते इति किम् ? । तिष्ठतु पय आ३ग्निदत्त । 'गुरोरनृत' इति प्लुतः । **हशि च** ।६।१।११४। अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्याद्धशि । शिवो वन्द्यः । 'रो'रित्युकारानुबन्धग्रहणान्नेह-प्रातरत्र । धातर्गच्छ । 'देवास् इहे'ति स्थिते

किम् ? । त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्रो मा भूत्। 'आद्गुण' इति । अपवादे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य स्थिति'रिति न्यायादिति भावः । अत्र 'भियोध्यौ नदे' 'तौ स'दित्यादि लिङ्गम् । तद्धि 'नादिची'ति पूर्वसवर्णदीर्घे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य वृद्धेः प्रवृत्त्यैव सिध्यति नान्यथेति। नन्वेवं 'नान्तःपादमव्यपरे' इति पाठे 'सुजाते अश्वसूनृते' 'उपप्रयन्तो अध्वर'मित्यादौ 'एङः पदान्तादती'ति पूर्वरूपमेव हि तेन निषिध्येत, तस्मिंश्च निषिद्धे 'एचोऽयवायावः' इत्युत्सर्गोऽपि प्रवर्तेत ।

तोऽचीति चानुवर्तते । 'एकः पूर्वपरयो'रित्यधिकृतम् । प्रथमयोरित्यवयवषष्ठी । प्रथमाद्वितीये सुब्विभक्ती विवक्षिते । तदाह—**अकः प्रथमेत्यादिना । इति प्राप्त इति** । शिव—उ इत्यत्र अकारस्य उकारस्य च स्थाने पूर्वसवर्णे आकारे प्राप्त इत्यर्थः । **नादिचि** । न-आदिति छेदः । आदिति पञ्चमी । पूर्वसवर्ण इत्यनुवर्तते । तदाह—**अवर्णादिति** । अनेन शिव--उ इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधः । **आद्गुण इति** । शिव उ इति स्थिते आद्गुण इति गुणं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते तस्मिन्निषिद्धे सति बाधके निवृत्ते गुणः पुनरुन्मिषति । 'देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य न पुनरुन्मज्जन'मिति न्यायस्तु नात्र प्रवर्तते । देवदत्ते हते सति तद्धन्तुर्हनने देवदत्तस्य न पुनरुन्मेष इति हि तदर्थः । देवदत्तं हन्तुमुद्युक्तस्य हनने तु देवदत्तस्य उन्मेषोऽस्त्येव । प्रकृते च पूर्वसवर्णदीर्घेण गुणो न हतः । किन्तु हननोद्यमसजातीयं प्रसक्तिमात्रं पूर्वसवर्णदीर्घस्य स्थितम् । प्रसक्ते च तस्मिन्निषिद्धे गुणोन्मेषो निर्बाध एवेति स्वादिष्विति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । 'अपवादे निषिद्धे उत्सर्गस्य स्थितिः' इति न्यायश्च एतन्मूलक एव । 'तौ सत्' 'भियोद्ध्यौ नदे' इत्यादिनिर्देशाश्चात्रानुकूला इत्यलम् । **एङः पदान्तादतीति** । शिवो-अर्च्य इति स्थिते ओकारस्य अकारस्य च स्थाने पूर्वरूपमोकारः । **देवा अत्रेति** । देवास्-अत्रेति स्थिते; सस्य रुः । तस्य दीर्घादाकारात्परत्वादतः परत्वाऽभावादुत्वं न,—किंतु 'भोभगो' इति यत्वे, 'लोपः शाकल्यस्ये'ति [यकार]लोपः । **श्व आगन्तेति** । श्वस्-आगन्तेति स्थिते सस्य रुः । तस्य ह्रस्वाकारपरकत्वाऽभावादुत्वं न, किन्तु—यत्वं, लोपश्च । **एहीति** । सुस्रोत ३ र्—अत्रेति स्थिते प्लुतात्परस्य रोरुत्वनिवृत्तये अप्लुतादिति पदमित्यर्थः । नन्वत्र रोरतः परत्वाभावादेव उत्वनिवृत्तिसिद्धेरप्लुतादिति व्यर्थमेवेत्यत आह—**प्लुतस्यासिद्धत्वादिति** । उत्वे कर्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्वादतः परोऽयं रुः । अतस्तस्य उत्वे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमप्लुतादित्यावश्यकमित्यर्थः । नन्वप्लुतादित्युक्तेऽपि रोरुत्वमत्र दुर्वारम्, उत्वे कर्तव्ये प्लुतस्यासिद्धतया अप्लुतात्परत्वस्यापि सत्त्वादित्यत आह—**प्लुतादितीति । विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वमिति** । यदि उत्वे कर्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्वं, तर्हि अप्लुतादिति विशेषणं व्यर्थमेव स्यात्, । दत्तेऽपि विशेषणे प्लुतस्यासिद्धतयाऽप्लुतात्परत्वस्यापि सत्त्वेन उत्वप्राप्तिदोषतादवस्थ्यात् । अतोऽप्लुतादिति विशेषणसामर्थ्यात्प्लुतस्य नाऽसिद्धत्वमिति विज्ञायते इत्यर्थः। नन्वेवमपि अप्लुतादिति व्यर्थं, 'प्लुतात् परस्य रोरत'इति तपरकरणादेव उत्वनिवृत्तिसिद्धेः । नच उत्वे कर्तव्ये प्लुतस्याऽसिद्धत्वादतः परत्वस्यापि सत्त्वादुत्वं स्यादिति वाच्यं; तपरकरणसामर्थ्यादेव प्लुतस्याऽसिद्धत्वाऽभावविज्ञानेन अतः परत्वाभावेनैव उत्वनिवृत्तेः सम्भवादित्यत आह-**तपरकरणस्येति** । 'प्लुतस्यासिद्धत्वाऽभावसाधने' इति शेषः । कुत एतदत आह-**दीर्घनिवृत्त्येति** । 'देवा-अत्रे'त्यादौ दीर्घव्यावृत्त्या लब्धप्रयोजनकत्वादित्यर्थः । येन विना यदनुपपन्नं तत्तस्य गमकम् । यथा दिवा अभुञ्जानस्य पीनत्वं रात्रिभोजनं विना अनुपपद्यमानं रात्रिभोजनस्य गमकम् । प्रकृते तु प्लुतस्यासिद्धत्वेऽपि 'अत'इति तपरकरणं'देवा अत्रे'त्यादौ दीर्घव्यावृत्तिरूपं प्रयोजनं लब्ध्वा उपपद्यमानं सत्कथं प्लुतस्यासिद्धत्वाऽभावं गमयितुं शक्नुयादिति भावः । **तिष्ठतु पय आ३ग्निदत्तेति** । अत्र पयस् इति स्थिते, सस्य रुः, तस्य प्लुतपरकत्वादुत्वं न । ननु दूराद्धूते चेति वाक्यस्य टेः प्लुतविधानात् कथमिह अग्निदत्तशब्दे आद्यवर्णस्य प्लुत इत्यत आह—**गुरोरिति । हशि च** । 'अतो रोरप्लुता'दिति पदत्रयमनुवर्तते । 'ऋत उ'दित्यत 'उ'दिति च । तदाह-**अप्लुतादिति । शिवो वन्द्य इति** । शिवस्-वन्द्य इति स्थिते सस्य रुः । तस्याऽत्परकत्वाभावात्पूर्वसूत्रेण उत्वं न प्राप्तमिति वचनमिदम् । ननु प्रातरत्र धातर्गच्छेत्यत्र रेफस्य अतो रोरिति हशि चेति च उत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—**रोरित्युकारेति** । उकारोऽनुबन्धः इत्यस्य स उकारानुबन्धः; तस्यैव उत्वविधौ ग्रहणात् प्रातरत्र धातर्गच्छेत्यत्र रेफस्य उत्वं न भवति । प्रातरिति हि रेफान्तमव्ययम् । न तु

रुत्वम् । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ।८।३।१७ एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशः स्यादशि परे । असन्धिः सौत्रः । 'लोपः शाकल्यस्य' । देवा इह । देवायिह । अशि किम् ? । देवाः सन्ति । यद्यपीह यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यात् । नह्ययमल्विधिः, 'रो' रिति समुदायरूपाश्रयणात् ।

नैवम्; बाधके निषिद्धे बाध्यमपि क्वचिन्नेति स्वीकारात्तत्सिद्धेः । भोभगो । असन्धिः सौत्र इति । सूत्रे कृतः सौत्रः । 'कृतलब्धे'त्यण् । भगोअघोशब्दयोरोकारस्याऽकारस्य च पूर्वरूपं सौत्रत्वान्नेत्यर्थः । यदि तु भोस्भगोसघोसिति सान्तं रान्तं वाऽनुकृत्य-'भो'इत्यादीनां त्रयाणाम् 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यन्त्यस्य यः स्यात्, अपूर्वस्य रोर्य'इति व्याख्यायेत, तर्हि असन्धिर्न्याय्य एवेति बोध्यम् । ननु रोरुकारस्यानुबन्धत्वाद्रेफमात्रं विसर्गस्यस्थानि, तथा च 'अनल्विधौ' इति स्थानिवद्भावो न स्यादित्याशङ्क्याह—नह्ययमिति । अथा 'अग्रही'दित्यत्र 'ग्रहोऽलिटी'ति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन इट्त्वादिट ईटीति प्रवर्तते एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वाद्यत्वं प्रवर्ततेति भावः । यद्यपि 'रोरी'त्यतो 'र' इत्यनुवर्त्त्य 'रोर्यो रेफस्तस्य यादेश' इति व्याख्याने अयमल्विधिरेव, तथापि उत्तरार्थं कर्तव्यमशिग्रहणं 'र' इत्यस्यानुवृत्तिक्लेशवारणार्थमिहैव कृतम् । निपाता इति । 'भोभगो-'इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादेराकृतिगणत्वात्तत्र बोध्याः । यदि तु 'विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्ये'ति वार्तिकेन 'एषां रुः स्यादवस्योकारो वा संबुद्धौ' इत्यर्थकेन निष्पन्ना एव भोःशब्दादयो गृह्येरन्, तदा पुंल्लिङ्गैकवचनमात्रे 'भो हरे' इत्यादिसिद्धावपि 'भो हरिहरौ,' 'भो विद्वद्वृन्द,' 'भो गङ्गे' इत्यादि न सिद्ध्येत् । तस्माद्विभाषा भव'दिति वार्तिकं नावश्यमाश्रयणीयमिति भावः । मनोरमायां तु—'भाष्यस्वरसरीत्या तु 'विभाषे'ति वार्तिकमारब्धव्यमेवे' त्युक्तम् । तथाहि 'हे भवन्'इतिवत् 'हे भो'इति प्रयोगस्यापीष्टत्वात् । तस्य च वार्तिकारम्भ एव सिद्धेः । 'स्युः पाट्प्याडङ्गहेहेभोः' इत्यमरोक्तानां तु संबोधनार्थानां निपातानां सह प्रयोगाऽयोगात् । किंच 'अत्र भवान्हरिः' 'तत्र भवान्,' 'ततो भवान्' इतिवत्तत्र भो इत्याद्यपि वार्तिके सत्येव सिध्यति, 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते'इति सर्वविभक्त्यन्तात्त्रतसोर्भवदादियोग'एवेष्टत्वात् । किंच आमन्त्रितत्वे पदात्परस्याष्टमिकनिघातः, 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानव'दित्यविद्यमानद्भावश्चेत्यादि सिध्यति नान्यथा । 'भो हरिहरा'वित्यादिसिद्धये 'भो' इति निपातोऽप्यवश्याभ्युपगन्तव्यः । यदि तु भगोअघो इति निपातावपि प्रामाणिकौ,तर्हि स्तां नाम, वार्तिकं तूक्तप्रयोजनाय स्वीकर्तव्यमेवेति दिक् । स्यादेतत्—निपातानामभ्युपगमे यत्वविधौ त एव गृह्येरन् प्रतिपदोक्तत्वान्न तु संबुद्ध्यन्ताः,लाक्षणिकत्वादिति चेन्नैवम् । 'स्वरितेनाधिकारः' इत्यत्राधिकः कारोऽधिकार इति व्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वाच्च । अनित्यत्वे लिङ्गं तु'भुवश्च महाव्याहृतेः'इति सूत्रे महाव्याहृतिग्रहणं,'यावत्पुरे'ति सूत्रे निपातग्रहणं च । न चैवं लाक्षणिकानामपि ग्रहणे 'विभोरिदं',—सुप्रभा गौर्यस्य स सुप्रभगुः,तस्य-'सुप्रभगोरिदं,' 'रघो'रिदमित्यत्रापि यत्वापत्तिरिति वाच्यम्, परस्परसाहचर्येण निपातानां वार्तिकोक्तानां च ग्रहणेऽप्यन्येषामग्रहणात् । साहचर्यं त्वेषां संबोधनार्थे इति बोध्यम् । 'भो' इत्यादीनां त्रयाणामलोऽन्त्यस्य यः स्यादिति व्याख्याने तदर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नातिप्रसङ्गः । न च'अजहत्स्वार्था वृत्ति'रिति पक्षे विभोरिदं''प्रभोरिद'मित्यत्र

रेफ उकारानुबन्धवान् । धातृशब्दात् सम्बुद्धिः सुः, 'ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः' इति ऋकारस्य गुणोऽकारो रपरः, हल्ङ्यादिना सुलोपः । अत्रापि न रेफ उकारानुबन्धवान् । अत उभयत्रापि रेफस्य उत्वं न भवतीत्यर्थः ।

अथ देवा इहेति रूपं दर्शयितुमाह—देवास् इह इति स्थिते रुत्वमिति । भोभगो । 'रोस्सुपी'त्यतो 'रो'रित्यनुवर्तते । भो भगो अघो अ इत्येषां द्वन्द्वः । एते पूर्वे यस्मादिति बहुव्रीहिः । पूर्वशब्दश्च प्रत्येकं संबध्यते—भोपूर्वकस्य भगोपूर्वकस्य अघोपूर्वकस्य अकारपूर्वकस्य च रोरिति । तदाह—एतत्पूर्वकस्येति । अत्र सूत्रे भगो अघो इत्यत्र,अघो अपूर्वस्येत्यत्र च एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपमाशङ्क्याह—असन्धिरिति । सन्ध्यभावः सूत्रप्रयुक्त इत्यर्थः । 'कृतलब्धे'त्यण् । देवाय् इह इति स्थिते यलोपं स्मारयति—लोपश्शाकल्यस्येति । देवा इहेति यलोपपक्षे रूपम् । तदभावे देवायिहेति । देवास्सन्तीति । देवास्—सन्तीति स्थिते सस्य रुः । तस्य अश्परकत्वाभावाद्यत्वं न । किन्तु विसर्गः । 'विसर्जनीयस्य सः' । नन्विह अश्ग्रहणं व्यर्थम् । नच देवार्—सन्तीति स्थिते रेफस्य यत्वव्यावृत्त्यर्थं तदिति वाच्यं यत्वस्याऽसिद्धतया विसर्गे सति सत्वे देवास्सन्तीति सिद्धेरिति शङ्कते—यद्यपीति । परिहरति—तथापीति । अस्तु यत्वस्यासिद्धत्वाद्रेफस्य विसर्गः, तथापि तस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं दुर्वारम् । अतोऽश्ग्रहणमावश्यकमिति भावः ।

ननु यत्वविधौ विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन कथं रुत्वम् । अनल्विधाविति निषेधात् । विसर्गस्थानिभूतं रेफमाश्रित्य प्रवर्तमानस्य यत्वविधेः स्थान्यलाश्रयत्वादित्यत आह—न ह्ययमल्विधिरिति । कुत इत्यत आह—रोरिति समुदायरूपाश्रयणादिति । यद्यपि यत्वविधिर्विसर्गस्थानिभूतं रेफमाश्रयति, तथापि नाऽल्विधिः । हस्वत्वादिरूपवर्णमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण स्थान्यलाश्रयत्वस्य तत्र विवक्षितत्वात् । प्रकृते च यत्वविधौ रुत्वेनैव रेफमाश्रयति नतु

भोस्भगोस्अघोसिति सकारान्ता निपाताः। तेषां रोर्यत्वे कृते—। **व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य** ।८।३।१८। पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघूच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि परे। यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं जायते स लघूच्चारणः। **ओतो गार्ग्यस्य** ।८।३।२०। ओकारात्परस्य पदान्तस्याऽलघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात्। गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम्। भो अच्युत। लघुप्रयत्नपक्षे—भोयच्युत। पदान्तस्य किम्?, तोयम्। **उञि च पदे** ।८।३।२१। अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोप उञि [पदे]। स उ एकाग्निः। पदे किम्?, तन्त्रयुतम्। वेञः संप्रसारणे रूपम्। यदि तु प्रतिपदोक्तो निपात 'उ'ञिति गृह्येत तर्ह्युत्तरार्थं

'भो'रित्येकदेशस्य अर्थोऽस्तीति शङ्क्यम्, 'जहत्स्वार्था वृत्ति'रिति मुख्यपक्षे तदभावादिति दिक्। **व्योर्लघु**। वकारयकारयोरिति। भोभगोअघोअपूर्वयोरित्यर्थः। **लघुप्रयत्नतरः**=लघूच्चारणतरः। स चान्तरतम्याद्वस्य वः,यस्य य इत्याह—**वयाविति**। विधानसामर्थ्याल्लघुप्रयत्नतरस्य न भवतीत्याशयेनाह-**अलघुप्रयत्नस्येति**। **भोयच्युतेति**। एवं भगोयच्युत। अघोयच्युत। वकारस्योदाहरणं तु-'असावादित्यः'। एतच्च काशिकायां स्पष्टम्। **उत्तरार्थं पदग्रहणमिति**। वस्तुतस्तूत्तरत्रापि नोपयुज्यते, 'पदस्ये'त्यनुवृत्त्यैव निर्वाहात्। 'उञि च पदे' इत्यतः 'पदे' इत्यनुवर्त्य 'अजादेः पदस्ये'ति व्याख्यानात्। 'परमदण्डिनावित्यादौ ङमुण्णे'ति प्राचो व्याख्यानस्य'ङमो ह्रस्वादची'ति सूत्रे मनोरमायां निरस्तत्वाच्च। ननु 'हलि सर्वेषा'मित्यत्र 'पदे'ग्रहणानुवृत्तौ 'हलादौ पदे' इति व्याख्यानलाभा-(वृक्षवभ्यां वृक्षभिरित्यत्र वस्य नित्यं लोपो न भवति, किं तु 'लोपः शाकल्यस्ये'ति वैकल्पिक एव लोपइत्यस्ति 'पदे'-ग्रहणस्य प्रयोजनमिति चेन्मैवं; 'हलि सर्वेषा'मित्यत्र वस्याऽननुवर्तितत्वात्। किंच 'भाभ्यां' 'भाभि'रित्यत्र भ्यामादौ परतो यस्य विकल्पेनैव भवन्मते लोपः स्यात्, तत्र 'हलि सर्वेषा'मित्यस्याऽप्रवृत्तेः। न चेष्टापत्तिः, भाष्यकारैर्दण्डिनेत्यत्र ङमुड्वारणाय 'ङमो ह्रस्वादची'त्यत्रानुवृत्त्यर्थं पदग्रहणमित्युक्तत्वात्। न च तदेव प्रयोजनमस्त्विति वाच्यं, 'ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमु'डिति व्याख्यानेन'दण्डिने'त्यत्र ङमुटः प्रसक्त्यभावात्।

रेफत्वेन, तथा सति प्रातरत्रेत्यादावतिव्याप्तेः। रुत्वं च रेफोकारसमुदायधर्मो न तु रेफमात्रवृत्ति। अतो यत्वविधिविसर्गस्थानिभूतं न रेफं वर्णमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेणाश्रयतीति नाल्विधिः। अतो यत्वे कर्तव्ये विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यात्। अतोऽशीति परनिमित्तमाश्रितमिति भावः। **निपाता इति**। चादेराकृतिगणत्वादिति भावः।

रोर्यत्वे कृत इति। 'भोभगोअघो इत्यनेने'ति शेषः। 'भोय्–अच्युत' इति स्थिते 'लोपश्शाकल्यस्ये'ति न भवति, यकारस्य अपूर्वकत्वाऽभावात्।

व्योर्लघु। व् च य् च व्यौ, तयोरिति विग्रहः। 'पदस्ये'त्यधिकृतं, तच्च वकारयकाराभ्यां विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिः। तेन वान्तस्य यान्तस्य च पदस्येति लभ्यते। अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भवति, तथाच पदान्तयोर्यवयोरिति फलितम्। लघुः प्रयत्नो यस्योच्चारणे स–लघुप्रयत्नः। अतिशयितो लघुप्रयत्नः—लघुप्रयत्नतरः। अन्यपदार्थस्य च वर्तिपदार्थप्रकर्षापेक्षः प्रकर्षः। लघुतरप्रयत्नक इत्यर्थः। प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम्। आन्तर्यात्यस्य यः, वस्य वः। 'अशी'त्यनुवर्तते। शाकटायनमुनिग्रहणाद्विकल्पः। तदाह—**पदान्तयोरिति**। उच्चारणप्रयत्ने लघुतरत्वं विशदयति—**यस्येति**। ततश्च 'भोय्-अच्युत' इत्यत्र यकारस्य पाक्षिको लघुप्रयत्नो यकारः। वकारोदाहरणं तु 'असावादित्य इति वृत्तिः' इति शब्देन्दुशेखरे। **ओतो गार्ग्यस्य**। 'ओत' इति पञ्चमी। 'व्यो'रित्यतो यग्रहणमनुवर्तते, नतु वकारोऽपि, ओतः परस्य तस्याऽसंभवात्। 'पदस्ये'त्यधिकृतं यकारेण विशेष्यते, ततस्तदन्तविधिः। तेन ओकारात्परो यो यकारस्तदन्तस्य पदस्येति चार्थो लभ्यते। अलोऽन्त्यपरिभाषया च पदान्तस्य यकारस्येति फलितम्। 'भोभगो'इत्यतोऽशीत्यनुवर्तते। 'लोपश्शाकल्यस्ये'त्यतो 'लोप' इत्यनुवर्तते। सच पूर्वविहितलघुप्रयत्नस्य न भवति, विधानसामर्थ्यात्, तदाह—**ओकारादिति**। ननु लोपस्य कथं नित्यत्वं, 'गार्ग्य'ग्रहणादित्यत आह—**गार्ग्यग्रहणमिति**। व्याख्यानादिति भावः। **भो अच्युतेति**। अलघुप्रयत्नपक्षे यकारस्य नित्यं लोपः। लघुप्रयत्नपक्षे-**भोयच्युतेति**। अत्र लघुप्रयत्नस्य विधिसामर्थ्यान्न लोपः। **तोयमिति**। अत्र यकारस्य पदान्तत्वाभावादोतो गार्ग्यस्येति न भवति। अनेनाऽत्र 'भोभगो' इति नानुवर्तते इति सूचितम्। **उञि च पदे**। अपूर्वस्येति, पदस्येति, व्योरिति, लोप इति चानुवर्तते। तदाह—**अवर्णेति**। **स उ एकाग्निरिति**। 'उ' इति निपातः। सस् उ इति स्थिते सस्य रुः, भोभगो इत्यपूर्वत्वाद्यत्वम्। लोपश्शाकल्यस्येति विकल्पनिवृत्त्यर्थमिदम्। वकारोदाहरणं तु 'असा उ एकाग्नि'रिति वृत्तिः। **पदे किमिति**। उञः पदत्वाऽव्यभिचारात्पदे इति तद्विशेषणस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः। **तन्त्रयुतमिति**। तन्त्रे–उतमिति विग्रहः। अयादेशः। अत्र यकारस्य लोपनिवृत्त्यर्थं पदग्रहणमिति भावः। नन्वत्र उञ्परकत्वाऽभावादेव लोपनिवृत्तिसम्भवात्पदग्रहणं व्यर्थमेवेत्यत आह—**वेञ इति**। वेञ् तन्तुसं-

'पद'ग्रहणम् । हलि सर्वेषाम् ।८।३।२२। भोभगोअघोअपूर्वस्य लघ्वलघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्धलि सर्वेषां मतेन । भो देवाः ! । भो लक्ष्मि ! । भो विद्वद्वृन्द । भगो ! नमस्ते । अघो ! याहि । देवा नम्याः । देवा यान्ति । हलि किम् ? । देवायिह । रोऽसुपि ।८।२।६९। अह्नो रेफादेशः स्यान्न तु सुपि । रोरपवादः । अहरहः । अहर्गणः । असुपि किम् ? । अहोभ्याम् । अत्राऽहन्निति रुत्वम् । * रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम् । अहोरूपम् । गतमहो रात्रिरेषा । एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात्-अहोरात्रः । अहोरथ-

---

हलि सर्वेषाम् । यकारस्येति । वकारस्तु नानुवर्तते । भोभगोअघोअपूर्वस्याऽसंभवात् । अपूर्वस्तु यद्यपि संभवति 'वृक्षव्करोती'ति, तथापि तत्र लोपाऽप्रसङ्गः 'अशी'त्यनुवर्त्त्याऽशा हलो विशेषणात् । 'वृक्षव्हसती'त्यादि त्वनभिधानादसाध्वित्याहुः । 'गव्य' मित्यत्र तु पदान्तत्वं नास्ति । 'गव्यूति'रित्यत्र वकारप्रश्लेषान्न वलोप इत्युक्तम् । देवा नम्या इति । अत्र 'लोपो व्योर्वली'ति न प्रवर्तते, तं प्रति यत्वस्याऽसिद्धत्वात् । हलि किं देवायिहेति । उत्तरार्थमावश्यकं 'हली'ति ग्रहणमिहैव कृतम् । तेन 'लोपः शाकल्यस्ये'त्यस्यास्य च विषयविभागोऽत्र सिध्यतीति भावः ।

रोऽसुपि । 'असुपी'ति यदि पर्युदासः स्यात्ततः सुप्सदृशे प्रत्यय एव स्यादहर्यतीत्यादौ, न त्वहर्भातीत्यादावपि । तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेध एवेति व्याचष्टे–न तु सुपीति । अहरहरिति । 'नित्यवीप्सयो'रिति द्वित्वम् । न चात्र रेफादेशस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वं नलोपे अकारस्यैव रेफः स्यादिति वाच्यम्, 'अह'न्नित्यावर्त्त्य एकेन लोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेय इति 'अह'न्निति सूत्रे वक्ष्यमाणतया रुत्वापवादस्यापि रेफादेशस्य नकारस्थानिकत्वलाभात् । अहोरात्र इति । 'अहःसर्वैकदेशे'त्यादिना समासान्तो वक्ष्यते । 'रात्राह्नाहाः पुंसी'ति पुंस्त्वम् । अहोरथन्तरमिति ।

न्ताने' इत्यतः क्तप्रत्यये, 'वचिस्वपियजादीनाम्' इति वकारस्य संप्रसारणे उकारे, पूर्वरूपे, उतमिति रूपम् । अत्र उञ्परकत्वेऽपि तस्य उञः पदत्वाऽभावात्तस्मिन् परे यस्य लोपो न भवतीत्यर्थः । ननु स उ एकाग्निरित्यत्र उञ् प्रतिपदोक्तः, चादौ पठितत्वात् । उतमित्यत्र तु उञ् लाक्षणिकः, संप्रसारणादिविधिनिष्पन्नत्वात् । ततश्च 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहण'मिति परिभाषया चादिपठितस्यैव उञोऽत्र ग्रहणं भविष्यति । ननु उतमित्यत्र उञोऽपि । अतः पदग्रहणं व्यर्थमेवेत्यत आह–यदीति । उत्तरार्थमिति । ङमो ह्रस्वादचीत्यर्थमित्यर्थः । एतच्चात्रैव भाष्ये स्पष्टम् । हलि सर्वेषाम् । 'भोभगोअघोअपूर्वस्ये'त्यनुवर्तते । 'व्योर्लघुप्रयत्न'त्यतो यकारग्रहणमनुवर्तते । तदाह—भोभगो इति । लघ्वलघूच्चारणस्येति । ओकारात् परस्य यस्य लघुप्रयत्नतरस्यैवानेन लोपः । अलघुप्रयत्नतरस्य त्वोकारात् परस्य यस्य ओतो गार्ग्यस्येत्येव सिद्धम् । अपूर्वकस्य तु यस्य लघ्वलघूच्चारणस्येति विवेकः । यकारस्येति । वकारस्त्वत्र नानुवर्तते । भोभगोअघोअपूर्वस्य वकारस्याऽभावादिति वृत्तिः । 'अव्यपर' इति निर्देशादिति तदाशयः । वृक्षं वातीति वृक्षवाः; तमाचष्टे वृक्षव्, ण्यन्तात् क्विप्, इष्ठवद्भावाट्टिलोपः । णेरनिटीति णिलोपः, वृक्षव् करोतीत्यत्र अपूर्वकस्य वस्य सम्भवेऽपि नात्र लोपप्रसक्तिः, अशीत्यनुवर्त्त्य अशात्मके हलीति भाष्ये व्याख्यातत्वात् । वृक्षव् हसतीति तु अस्मादेव भाष्यादसाधुरित्याहुः । सर्वेषां मतेनेति । सर्वाचार्यसंमतत्वादयं लोपो नित्य इति फलितम् । अत्र यदि 'विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्ये'ति वार्तिकेन 'मतुवसो रु सम्बुद्धौ' इत्यत्र पठितेन 'एषामन्तस्य संबुद्धौ रुत्वं वा स्यात्, अवेत्यंशस्य ओकारश्चे'त्यर्थकेन निष्पन्ना भोरादिशब्दा एव गृह्येरन् तर्हि पुँल्लिङ्गैकवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि तदन्यत्र द्विवचनादौ स्त्रीनपुंसकयोश्च भो हरिहरौ, भो देवाः, भो लक्ष्मिः, भो विद्वद्वृन्देत्यादौ लोपो न सिध्येत् । अतो भोस् इत्यादिनिपातानामप्यत्र ग्रहणमित्यभिप्रेत्योदाहरति—भो देवा इत्यादि । देवा नम्या इति । नचात्र यकारस्य लोपो व्योरित्येव लोपः सिद्ध इति वाच्यम्, लोपो व्योरिति लोपं प्रति यत्वस्याऽसिद्धत्वात् । रोऽसुपि । रः–असुपीति छेदः । 'अहन्' इति सूत्रमनुवर्तते, तच्च लुप्तषष्ठीकं पदन्तदाह–अह्न इति । नतु सुपीति । पर्युदासाश्रयणे तु 'नञिवयुक्त'न्यायेन सुब्भिन्ने प्रत्यये परे इत्यर्थः स्यात्, ततश्च अहर्वानित्यादावेव स्यान्न त्वहर्भातीत्यादावपि, अतः प्रसज्यप्रतिषेध इहाश्रितः । ननु अहः इत्यस्य रुः स्यात् पदान्ते इत्यर्थकेन अहन्निति सूत्रेणैव सिद्धत्वात्किमर्थमिदमित्यत आह–रोरपवाद इति । अहरहरिति । 'नित्यवीप्सयो'रिति द्विर्वचनम् । अहन्–अहन् इति स्थिते रत्वम् । 'न लुमते'ति निषेधात्सुप्परकत्वाऽभावः । 'अह'न्निति रुत्वे तु 'अतो रोरप्लुता'दित्युत्वं स्यात् । अहर्गण इति । अह्नां गण इति विग्रहः । 'अह'न्निति रुत्वे तु 'हशि चे'त्युत्वं स्यात् । अहोभ्यामिति । 'अहन्-भ्या'मिति स्थिते नकारस्य सुप्परकत्वान्न रेफः । अत्रेति । 'अह'न्निति रुत्वे 'हशि चे'त्युत्वे आद्गुणः । रूपरात्रि । 'अहन्शब्दस्ये'ति शेषः । 'रोऽसुपी'ति रत्वस्याऽयमपवादः ।

अहोरूपमिति । अह्नो रूपमिति विग्रहः । 'अहन्-रूप'मिति स्थिते नकारस्य रुत्वम्, उत्वम्, आद्गुणः । रत्वे तु हशि चेत्युत्वं न स्यात् । गतमहो रात्रिरेषेति । 'अहन्-रात्रि'रिति स्थिते, रुत्वम्, उत्वम्, आद्गुणः । रत्वे तु

न्तरम् । * अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः । विसर्गापवादः । अहर्प्पतिः । गीर्प्पतिः । धूर्प्पतिः । पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ । रो रि ।८।३।१४। रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ।६।३।१११। ढरेफौ लोपयतीति तथा । तस्मिन्वर्णेऽर्थाड्ढकाररेफात्मके परे पूर्वस्याऽणो दीर्घः स्यात् । पुना रमते । हरी रम्यः । शंभू राजते । अणः किम् ? । तृढः । वृढः । 'तृहू हिंसायाम्' । 'वृहू उद्यमने' । पूर्वग्रहणमनुत्तर-

---

रथन्तरं साम । तेनाङ्गः समाहारद्वन्द्वः । पृथक्पदत्वं वा । अहरादीनामिति । उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे । तेन 'स्वर्चक्षा रथिरः,' 'कविः काव्येना स्वर्चना' इत्यादि ग्राह्यम् ।

विसर्गापवाद इति । मो राजिवद्रेफस्य रेफो विधीयते विकारनिवृत्त्यर्थमिति भावः । ढ्रलोपे । 'रे'त्यकार उच्चारणार्थः । ढश्च रश्च ढ्रौ, तौ लोपयतीति ढ्रलोपः । णिजन्तात्कर्मण्यण्युपपदसमासः । तृढो वृढ इति । ऊदित्त्वेन वेट्कत्वाद्यस्य विभाषेति निष्ठायां नेट् । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । प्राचा तु 'दृढ' इति प्रत्युदाहृतं, तदसत्, तत्र ढलोपस्यैवाऽभावात् । 'दृढः स्थूलबलयो'रिति सूत्रेण हि दृंहेर्नकारहकारयोर्लोपः, तकारस्य ढत्वं च निपात्यते । न त्वसिद्धकाण्डस्थढत्वस्येह प्रवृत्तिः, 'दादेर्धातो'रिति घत्वेन बाधात् । न चेडभावो ढत्वं नलोपश्च निपात्यतां, धत्व-ष्टुत्वढलोपास्तु भविष्यन्त्येवेति वाच्यम्, तथा सति 'परिद्रढय्ये'त्यत्र 'ल्यपि लघुपूर्वा'दिति णेरयादेशो न स्यात् । [तथा] 'पारिवृढी कन्ये' त्यत्र 'इतो मनुष्यजाते'रिति ङीषं बाधित्वा 'अणिञो'रिति ष्यङ् स्यात्, ढलोपस्याऽसिद्धत्वेन गुरू-पोत्तमत्वादित्याकरे स्थितम् । ननु 'परिद्रढय्ये'त्यत्र ल्यबादेशः कथं भवेद्यावता परिदृढमाचष्टे इति णिचि कृते क्त्वाप्रत्यये च क्त्वान्त एव परेरन्तर्भावात्समासाऽभाव इति चेदत्र कैयटः–सङ्ग्रामयतेरेव सोपसर्गात्प्रत्ययोत्पत्तिर्नान्यस्मा-दिति नियमात्परिशब्दं पृथक्कृत्य दृढशब्दादेव णिच्क्रियते । णिजन्तस्य धातुत्वात्क्त्वाप्रत्यये कृते परेः क्त्वान्तेन कृदन्तेन समास इति सिद्धो ल्यबादेशः । णाविष्ठवद्भावाद्रभाव इति । ननु 'पूर्वस्ये'ति व्यर्थं, सप्तमीनिर्देशादेव तल्लाभादत आह–पूर्वग्रहणमित्यादि । 'ढ्रलोपे पूर्वस्ये'ति सूत्रस्योत्तरपदाधिकारस्थत्वादुत्तरपदस्थयोरेव ढरेफयोः परतो दीर्घः स्यान्न तु 'लीढः' 'अजर्घाः' इत्यत्रेति भावः । यद्यप्यसंभवादेवानुत्तरपदस्थे ढकारे दीर्घो भवेत्तथाप्यजर्घा इत्यत्र दीर्घो न स्यादिति ज्ञेयम् । वस्तुतस्तूत्तरपदस्य समासचरमावयवे रूढत्वात्पुना रमत इत्यादावपि न स्यात्, किंतु 'नीरक्तं' 'दूरक्त'मित्यादावेव स्यादिति तत्त्वम् । लीढ इति । 'लिह आस्वादने' क्तः । ढत्व-धत्वष्टुत्वढलोपाः । इह ढलोपं प्रति ष्टुत्वं नासिद्धं, ढकारे परतो लोपविधिसामर्थ्यात् । अतएव 'ढो ढे लोपः' इत्यस्य पदाधिकारस्थत्वेऽप्यपदान्तस्य ढस्य लोपो भवति । अजर्घा इति । 'गृधु अभिकाङ्क्षायां' यङ्लुकि द्वित्वे अभ्यासस्य रुक् । लङः सिपि शब्लुकि सिप ईडभावपक्षे लघूपधगुणो रपरः । 'इतश्चे'तीकारलोपे हल्ङ्यादिलोपः । भष्भावः । जश्त्वं । 'दश्चे'ति रुत्वपक्षे 'अजर्घर् र्' इति स्थिते 'रोरी'ति रेफलोपेऽनेन दीर्घः । अत्रेयं सुगमा व्याख्या– 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । लीढः । नीरक्तं । दूरक्तम् । अणः किम् ? । तृढः । वृढः । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि

उत्वं न स्यात् । ननु अहश्च रात्रिश्चेति द्वन्द्वे, 'अहस्सर्वैकदेशे'त्यादिना समासान्ते अचि, 'यस्येति चे'ति लोपे, अहन्–रात्र इति स्थिते, नकारस्य रुत्वे, उत्वे, आद्गुणे, 'रात्राह्नाहाः पुंसी'ति पुंस्त्वे, 'अहोरात्र' इति रूपम् । अत्र नकारस्य रात्रिशब्दपरकत्वाभावात्कथं रुत्वम् ?, ततश्च 'रोऽसुपी'ति रत्वे उत्वं न स्यादित्यत आह–एकदेशेति । अहोरथन्तरमिति । अहश्च रथन्तरं चेति द्वन्द्वः । रथन्तरं=सामविशेषः । अहरादीनाम् । ननु 'अहरादीना'-मिति रेफविशिष्टस्योपादानाद्रेफस्य रेफविधानं व्यर्थमित्यत आह–विसर्गापवाद इति । अहर्पतिरिति । अह्नां पतिरिति विग्रहः । गीर्पतिरिति । गिरां पतिरिति विग्रहः । धूर्पतिरिति । धुरां पतिरिति विग्रहः । उभयत्रापि 'र्वोरुपधाया' इति दीर्घः । पक्षे इति । रत्वाऽभावपक्षे विसर्गस्य 'कुप्वो'रिति उपध्मानीयविसर्गौ । 'इदुदुपधस्ये'ति षत्वं तु तपरकरणान्नेति भावः । रो रि । 'र' इति षष्ठी । 'ढो ढे लोप' इत्यतो 'लोप' इत्यनुवर्तते, तदाह–रेफस्येति । पुनर्–रमते इति स्थिते रेफस्य लोपः । ढ्रलोपे । ढ् च रेफश्च ढ्रौ, तौ लोपयतीति-ढ्रलोपः । ण्यन्तात्कर्मण्युपपदे अण्, उपपदसमासः । ढलोपनिमित्तं रेफलोपनिमित्तञ्च विवक्षितम् । तच्च ढकाररेफात्मकमेव, ढो ढे लोपः, रो रीति तयोरेव ढ्रलोपनिमित्तत्वात् । तथाच ढलोपनिमित्ते ढकारे, रेफलोपनिमित्ते रेफे च परतः पूर्वस्याणो दीर्घ इत्यर्थः फलति । तदाह—ढरेफाविति । 'ढलोपे रेफलोपे च पूर्वस्याणो दीर्घ' इति तु न व्याख्यातं, तथा सति चयनीयमित्यनी-यर्प्रत्ययान्ते 'तस्य लोप' इति रेफलोपे यकारादकारस्य,चकार चचारेत्यादौ अभ्यासे अकारस्य च हलादिशेषेण रेफ-लोपे दीर्घापत्तेः । पुना रमत इति । 'पुनर्–रमते' इति स्थिते 'रो री'ति रेफलोपः । तन्निमित्ते रेफे परे नकाराद-कारस्य दीर्घः । हरी रम्य इति । हरिस्–रम्य इति स्थिते रुत्वे रेफलोपे ऽनेन दीर्घः । शम्भू राजत इति । शम्भुस्–राजते इति स्थिते रुत्वे रेफलोपेऽनेन दीर्घः । त्रयाणामुदाहरणात्पूर्वेणैव णकारेणात्राण् गृह्यत इति सूचितम् ।

पदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । अजर्घाः । लीढः । 'मनस् रथ' इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वे 'रोरी'ति लोपे च प्राप्ते । विप्रतिषेधे परं कार्यम् ।१।४।२। तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते । 'पूर्वत्रा-

---

पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । अजर्घाः ।-पुना रमते । हरी रम्यः । शम्भू राजते' इति । **विप्रतिषेधे** । विप्रतिपूर्वात् 'षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च' 'षिधं गत्या'मित्यस्माद्वा धातोर्घञ् । 'उपसर्गात्सुनोती'ति षत्वम् । उपसर्गवशाच्च विरोधार्थकत्वम् । **कार्यमिति** । 'अर्हे कृत्यतृचश्चे'त्यर्हार्थे कृत्यप्रत्ययः । तेन तुल्यबलविरोध इति पर्यवसानादतुल्यबलेषूत्सर्गापवादनित्यानित्यान्तरङ्गबहिरङ्गविधिषु नेदं प्रवर्तते । नह्यपवादादीनां संनिधावुत्सर्गादीनां कृत्यर्हत्वं, तैर्बाधितत्वात् । तत्र नित्यमावश्यकत्वाद्बाधकम्, अन्तरङ्गं तु लाघवात्, अपवादस्तु वचनप्रामाण्यात् । तद्भिन्नस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । अतएव 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः' इत्युक्तम् । यत्तु तुल्यबलेऽपि परमेव स्यात्तत्रोपपदयेताऽतो व्याचष्टे— **तुल्यबलविरोध इति** । जातौ पदार्थे विध्यर्थमिदं सूत्रम् । 'वृक्षेषु' 'वृक्षाभ्या' मित्यत्र हि लब्धावकाशयोरेत्वदीर्घत्वशास्त्रयोर्वृक्षेभ्य इत्यत्र युगपत्प्रसङ्गे विनिगमकाऽभावादप्रतिपत्तिरेव स्यात् । तदुक्तम्—'अप्रतिपत्तिर्वा उभयोस्तुल्यबलत्वा'दिति । तत्रास्माद्वचनात्परस्मिन् कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तर्हि तदपि भवति, यथा 'भिन्धकी'त्यत्र परत्वाद्विभावे कृतेऽ[प्य]कच् । तदुच्यते—'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्ध'मिति । व्यक्तौ तु पदार्थे तत्तद्व्यक्तिविषययोर्लक्षणयोरन्यत्र चरितार्थत्वाऽसम्भवात्तव्यत्तव्यानीयरामिव पर्यायेण प्रवृत्तौ नियमार्थमिदं सूत्रं 'विप्रतिषेधे परमेव स्यान्न तु पूर्व'मिति । एतल्लक्षणारम्भाच्च तत्र तत्र पूर्वस्यानारम्भोऽनुमीयते । तथाच 'जुहुतात्त्व'मित्यत्र परत्वात्तातङि कृते स्थानिवद्भावेन 'हुझल्भ्यः'—इति धित्वं न भवति । तदुच्यते—'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवे'ति ।

तृढो वृढ इति । अत्र ऋकारस्य दीर्घनिवृत्त्यर्थमण्ग्रहणम् । ऋकारश्चात्र अण्ग्रहणे न गृह्यते । पूर्वेणैव णकारेण प्रत्याहाराश्रयणात्, अन्यथा दीर्घश्रुत्या 'अच' इत्युपस्थितौ किमण्ग्रहणेनेति भावः । ननु तृढो वृढ इत्यत्र ढ्लोपस्यैवाऽभावाद्दीर्घाऽप्रसक्तेरण्ग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य तत्र ढलोपं दर्शयितुमाह—**तृहू हिंसायाम्** । **वृहू उद्यमन इति** । आभ्यां क्तप्रत्यये 'हो ढः' इति ढत्वे 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धत्वे, तस्य ष्टुत्वेन ढकारे, ढो ढे लोप इति पूर्वस्य ढकारस्य लोपे, तृढो वृढ इति रूपे । अत्र ढलोपनिमित्ते ढकारे परे ऋकारस्य दीर्घनिवृत्त्यर्थमण्ग्रहणमिति भावः । ननु 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'त्येव सिद्धौ पूर्वस्येति किमर्थमित्यत आह—**पूर्वग्रहणमिति** । 'ढ्लोप' इति सूत्रस्य 'अलुगुत्तरपदे' इत्युत्तरपदाधिकारस्थत्वादुत्तरपदस्थयोरेव ढ्लोपनिमित्तभूतढरेफयोः परतः पूर्वपदस्याणो दीर्घ इत्यर्थः स्यात् । ततश्च 'लिह आस्वादने' 'गुहू संवरणे' आभ्यां क्तप्रत्यये ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु इकारस्य उकारस्य च दीर्घो न स्यात् । तत्र ढलोपनिमित्तस्य ढस्य उत्तरपदस्थत्वाऽभावादिकारस्य उकारस्य च पूर्वपदस्थत्वाभावाच्च । इष्यते च लीढो गूढ इति । अतः पूर्वग्रहणम् । कृते तु पूर्वग्रहणे तत्सामर्थ्यादनुत्तरपदस्थयोरपि ढरेफयोः परतोऽपूर्वपदस्थस्यापि पूर्वस्याऽणो दीर्घः सिध्यतीत्यर्थः । तथा उत्तरपद इत्यस्यानुवृत्तौ अजर्घा इत्यत्रापि दीर्घो न स्यात् । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । यङ्लुक्, द्वित्वम्, हलादिः शेषः, अभ्यासस्य रुक्, कुहोश्चुः, जश्त्वम्, लङ्, सिप्, शप्, लुक्, लघूपधगुणः, रपरत्वम्, इतश्चेति इकारलोपः, हल्ङ्यादिना सुलोपः, जर् गर् ध् इति स्थिते 'एकाचो बश' इति गकारस्य भष्भावो घकारः, जश्त्वं दकारः, दश्चेति रुः, अडागमः, अजर्घर् र् इति स्थिते रो रीति रेफलोपः, ढ्लोप इति दीर्घः, विसर्गः । अजर्घा इति रूपम् । अत्रापि रेफलोपनिमित्तरेफस्य उत्तरपदस्थत्वाभावात्तस्मिन् परतोऽकारस्य दीर्घो न स्यात् । अत उत्तरपदानुवृत्तिनिवृत्तये पूर्वग्रहणम् । यद्यपि ढ्लोपे इत्यत्र ढलोपनिमित्तढकारविषये उत्तरपद इत्यस्यानुवृत्तिरसंभवादेव न सम्भवति, तथापि 'अजर्घा' इत्यत्र रेफलोपनिमित्तरेफविषये उत्तरपद इत्यस्यानुवृत्तिनिवृत्तये पूर्वग्रहणम् । तदनुवृत्तौ हि नीरक्तम्, दूरक्तमित्यादावेव स्यात् । 'अजर्घा' इत्यत्र न स्यात् । पुना रमत इत्यादावसमासेऽपि न स्यात् । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयव एव रूढत्वादित्यलम् । ननु मनोरथ इत्यत्र मनस्-रथ इति स्थिते, सस्य रुत्वे, तस्य रेफस्य 'हशि चे'त्युत्वं रो री'ति लोपश्चेत्युभयं प्रसक्तं, तत्र कतरद्बाध्यमित्यत्र निर्धारयति—**मनस् रथ इत्यत्रेति** । मनस्-रथ इत्यत्र रुत्वे कृते, हशि चेत्युत्वे, रो रीति रेफलोपे च प्राप्ते उत्वमेवेत्यन्वयः । ननु परत्वाद्रेफलोप एव स्यादिति शङ्कितुमाह—**विप्रतिषेधे** । विप्रतिपूर्वात्सेधतेर्घञि उपसर्गवशात्परस्परविरोधे विप्रतिषेधशब्दः । विरोधश्च तुल्यबलयोरेव लोकसिद्धः । नहि मशकसिंहयोर्विरोध इत्युक्ति । तदाह—**तुल्यबलेति** । द्वयोः शास्त्रयोः क्वचिल्लब्धावकाशयोरेकत्र लक्ष्ये युगपत्सम्भवस्तुल्यबलविरोधः । कार्यस्य परत्वञ्च—परशास्त्रविहितत्वमेव । **इति लोपे च प्राप्त इति** । 'हशि चे'त्यस्यावकाशः—शिवो वन्द्य इति ।

सिद्ध'मिति 'रो री'त्यस्याऽसिद्धत्वादुत्वमेव । मनोरथः । **एतत्तदोः सु लोपोऽकोरनञ्समासे हलि** ।६।१।१३२। अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्याद्धलि न तु नञ्समासे । एष विष्णुः । स शंभुः । अकोः किम् ? । एषको रुद्रः । अनञ्समासे किम् ? । असः शिवः । हलि किम्, एषोऽत्र । **सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्** ।६।१।१३४।

लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थाप्यमेतद्द्वयमपि । तत्र विधिपक्षे तूत्वे रेफलोपे वा प्राप्ते इति पाठ्यम् । नियमार्थमिति पक्षे 'परमेव कार्यं स्या'दित्येवकारोऽध्याहर्तव्यो वृत्तौ । उत्वमेवेति । सिद्धासिद्धयोरतुल्यबलत्वेन 'विप्रतिषेधे पर'मित्यस्याऽप्रवृत्तौ निष्प्रतिपक्षत्वादुत्वमेव भवतीत्यर्थः । तदुक्तम्—'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्ये'ति । एतेन विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे' इति वक्ष्यमाणग्रन्थो व्याख्यातः । **एतत्तदोः** । अत्र त्यदाद्यत्वमेकशेषश्च न कृतः, सौत्रत्वात्, 'प्रकृतिवदनुकरण'दिति वैकल्पिकातिदेशाद्वा । एवं च वृत्तावप्येतत्तदोरिति प्रयोगः साधुः । 'हल्ङ्याब्भ्यः'—इत्यस्यानन्तरमेवेदं लाघवाय न कृतं, संहिताधिकारोपजीवनादित्याहुः । सूत्रे 'सु'इति पृथक् पदं लुप्तषष्ठीकमित्याह—**एतत्तदोर्यः सुरिति** । एतत्तदर्थगतसङ्ख्याभिधायी यः सुस्तस्येत्यर्थः । 'एतत्तदोर्विहित' इति व्याख्याने तु परमैष ददाति परमस ददातीत्यादौ सुलोपो न स्यात् । 'एतत्तदोः पर' इति व्याख्यानं तु न संभवति, 'एतत्तद्भ्या'मिति पञ्चम्यभावात् । 'एतत्तदोरवयव'इति तु न संभवत्येव, सोः प्रत्ययत्वात् । तस्मादर्थद्वारकसंबन्ध एवाश्रितः । तदाश्रयणे लिङ्गं तु 'अनञ्समासे'-इति बोध्यम् । एतत्तदोः किम् ?, यो ददाति । **अकोः किमिति** । साकच्कयोः शब्दान्तरत्वादप्रसङ्ग इति प्रश्नः । **एषक इति** । अकोरिति प्रतिषेध एव 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति परिभाषां ज्ञापयतीति भावः । **सोऽचि लोपे** । 'अचीति विस्पष्टार्थ'मिति वृत्तौ स्थितम् । 'सस्'इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तस्यानुकरणं लुप्तषष्ठीकमि-

---

रेफलोपस्यावकाशः—पुना रमते इति । तत्र हि रोरित्युकारानुबन्धग्रहणाद्धशि चेत्यप्रसक्तम् । ततश्च तयोस्तुल्यबलयोः उत्वरेफलोपयोर्मनोरथ इत्यत्र युगपत्सम्भवादन्यतरस्मिन् बाधनीये सति परत्वादुत्वं बाधित्वा रेफलोपे प्राप्ते इत्यर्थः ।

तामिमां रेफलोपशङ्कां परिहरति—**पूर्वत्रेति** । अत्र रेफलोपस्यासिद्धत्वादित्यनुक्त्वा रो रीत्यस्यासिद्धत्वादिति ब्रुवन् पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र शास्त्रासिद्धत्वमेवाभ्युपैति, नतु कार्यासिद्धत्वम् । तथा सति हि अतिदेशस्यारोपरूपत्वादऽसिद्धत्वारोपाश्निरधिष्ठानारोपाऽसम्भवेन सूत्रोदाहरणसम्पत्त्यै परत्वाल्लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तेरावश्यकतया परत्वात्रैपादिके कार्ये जाते तत्राऽभावप्रतियोगित्वारोपेऽपि देवदत्तस्य न पुनरुन्मज्जनमिति न्यायेन स्थानीभूतरोरभावाद्धशि चेत्यस्य प्राप्तिर्न स्यात् । शास्त्राऽसिद्धत्वे तु यद्यत्रैपादिकं शास्त्रं प्रवृत्त्युन्मुखं तत्तच्छास्त्र एवासिद्धत्वारोपात्पूर्वशास्त्रप्रतिबन्धकस्य परशास्त्रस्य उच्छेदबुद्धौ सत्यां 'विप्रतिषेधे परं कार्य'मिति न प्रवर्तते । तदुक्तं—'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्ये'ति । ततश्च स्थानिनो निवृत्त्यभावात्पूर्वशास्त्रप्रवृत्तिर्निर्बाधा । एतच्च पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र, अचः परस्मिन्नित्यत्र, षत्वतुकोरसिद्ध इत्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् । न च तौ सदित्यादिनिर्देशाद्देवदत्तहन्तृन्यायो न सार्वत्रिक इति वाच्यं, 'हते सति देवदत्ते तद्धन्तरि हतेऽपि देवदत्तस्य न पुनरुन्मेषः । हन्तृहन्तरि हतत्वारोपे तु सुतरां नोन्मेषः । देवदत्तं हन्तुमुद्युक्तस्य हनने तु देवदत्तस्य जीवनमस्त्येवे'ति न्यायशरीरम् । तावित्यादौ च वृद्धिहन्तुः पूर्वसवर्णदीर्घस्य हननोद्यमसजातीयं प्रसङ्गमात्रम् । न तु हननस्थानीया लक्ष्ये प्रवृत्तिः । अतस्तावित्यादौ नास्य न्यायस्य प्रवृत्तिरिति तौ सदित्यादिनिर्देशः कथमेतस्य न्यायस्याऽनित्यतां बोधयितुमीष्टे । स्पष्टं चैतत् स्वादिष्विति सूत्रे कैयटे । प्रकृते तु निरधिष्ठानारोपाऽसम्भवाद्धननसजातीया लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तिरावश्यकी । ततश्च प्रवृत्तस्य रेफलोपस्याऽसिद्धत्वेऽपि देवदत्तहन्तृहतन्यायेन रोरुन्मेषाऽभावादुत्वं न भवतीति शब्दरत्ने प्रपञ्चितम् । न च उत्वकार्यासिद्धत्वपक्षेऽपि मनोरथसिद्धिरस्त्येव, दर्शनाऽभावरूपरेफलोपस्याभावरूपाऽसिद्धत्वे सति रोरुन्मेषावश्यकत्वात्, अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वादिति वाच्यं, एवमपि कार्यासिद्धत्वे अमू अमी इत्याद्यसिद्धेः । यथा चैतत्तथा अदस्शब्दनिरूपणावसरे प्रपञ्चयिष्यते ।

एतत्तदोः । 'एतत्तदो'रित्यत्र 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते' इत्येकशेषस्य, त्यदाद्यत्वस्य चाऽभाव आर्षः । 'सु' इति लुप्तषष्ठीकं पदम्—'एतत्तदो'रित्यनेनान्वेति—एतत्तदोः सकारस्येति । अत एव सोर्लोपः सुलोप इति न षष्ठीसमासः, असामर्थ्यात् । अविद्यमानः ककारो ययोस्तौ अकौ, तयोः अकोरिति बहुव्रीहिः । तदाह—**अककारयोरित्यादिना** । 'अनञ्समासे' इति न पर्युदासः । तथा सति नञिवयुक्तन्यायान्नञ्समाससदृशे समास एव स्यात्, नतु एष विष्णुरित्यादिवाक्येषु इत्यभिप्रेत्याह—**न तु नञ्समास इति** । **एष विष्णुः, स शम्भुरिति** । एषस् विष्णुः, सस् शम्भुरिति स्थिते सकारस्य लोपः । **एषको रुद्र इति** । 'अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः' इति अकच् । अत्र एतच्छब्दस्य सककारत्वान्न सुलोपः । तच्छब्देऽकचि सको रुद्र इत्यपि प्रत्युदाहरणम् । न चाऽकचि सति शब्दान्तरत्वात्प्राप्तिरेव नेति वाच्यम्, 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति परिभाषया साकच्कस्य अशब्दान्तरत्वात् । परिभाषायां तु इदमेव ज्ञापकम् । **असःशिव इति** । न सः असः इति विग्रहः । 'विसर्जनीयस्य स' इति

'स' इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि, पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत । 'सेमामविड्ढि प्रभृतिं य ईशिषे' । इह ऋक्पाद एव गृह्यत इति वामनः । अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपीत्यपरे । सैष दाशरथी रामः । लोपे चेदिति किम् ; । स इत्क्षेति । स एवमुक्त्वा । 'सत्येवे'त्यवधारणं तु 'स्यश्छन्दसि बहुल'मिति पूर्वसूत्राद्बहुलग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । तेनेह न 'सोऽहमाजन्मशुद्धानाम्' । * इति स्वादिसन्धिः । * इति सन्धिप्रकरणम् । * ।

अथाजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ।१।२।४५। धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वाऽर्थवच्छब्द-स्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ।

त्याह—**स इत्यस्येति** । **बहुलग्रहणेति** । अतएव लोपं विना पादपूरणेऽपि क्वचिद्भवति-'सास्मा अरम्' इति । अत्र वदन्ति—ये तु 'सोऽहमाजन्मशुद्धाना'मित्यादिसिद्ध्यर्थं 'पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येते'ति सावधारणं व्याचख्युस्तेषां 'सास्मा अर'मित्यादौ सुलोपानापत्तिः । अत्र हि 'सः—अस्मै' इति च्छेदः । बहुलग्रहणानुवृत्त्या तदुपपादने तु 'सोऽह-माजन्मे'त्याद्येव तथोपपाद्यतां, किमवधारणेनेति । **इति तत्त्वबोधिन्यां स्वादिसन्धिप्रकरणम्** ।

अथाजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् । **अर्थवदधातु** । **प्रत्ययं प्रत्ययान्तं चेति** । सूत्रे तन्त्रादिनोभयं विव-क्षितमिति भावः । अर्थव'दिति नपुंसकनिर्देशस्याऽनुगुणं विशेष्यमध्याहरति—**शब्दस्वरूपमिति** । 'अधातुरप्रत्यय' इति पुंलिङ्गनिर्देशस्तु 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इत्युत्तरपदलिङ्गवत्त्वाद्बोध्य इत्याहुः । यदि तु धातुभिन्नमित्यर्थं परित्यज्यारोपितो धातुरधातुरिति व्याख्यायते, तदा नपुंसकत्वप्राप्तेराशङ्कैव नास्तीति ज्ञेयम् । अर्थवदिति किम् ? । 'धनं' 'वन'मित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा मा भूत् । तस्यां च सत्यां स्वादयः स्युः । ननु सङ्ख्याकर्मादेरभावान्न भविष्यतीति चेन्न; 'एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते' इति सिद्धान्ताद्धुंफडादिभ्य इव सोर्दुर्वारत्वात् । न चार्थवद्ग्रहणपरिभाषया अन-र्थके न स्यादिति वाच्यं, तस्या विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् । 'प्रादूहोढ'इत्यत्र तु 'ऊढ' इति .विशिष्टरूपमुपात्तमिति क्तवत्वन्तैकदेशस्यानर्थकस्योढशब्दस्य ग्रहणं नेत्युक्तम् । न ह्यत्र तथा विशेषरूपस्योपादानमस्ति । यद्यप्यधातुरित्या-दिपर्युदासेनार्थवत्त्वं लभ्यते, तथाप्युत्तरार्थमर्थवद्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् । न चैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदाय-स्यैव संज्ञा स्यान्नावयवानामित्यर्थवद्ग्रहणमिह व्यर्थमिति शङ्क्यं; समुदाये द्विरुक्ते अवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्ति । 'वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलती'ति न्यायात् । इह तु समुदाये प्रवृत्तया प्रातिपदिकसंज्ञया नावयवानां तत्कार्यसिद्धि-रिति वैषम्यात् । अतएव 'यत्र बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां चाऽविशेषेण संयोगसंज्ञे'ति सिद्धान्तः सङ्गच्छते ।

सत्वे श्चुत्वेन शकारः । नञ्समासत्वान्न सुलोपः । अनेषश्शिव इत्यपि प्रत्युदाहरणम् । **एषोऽत्रेति** । एषस्-अत्रेति स्थिते, सस्य रुत्वम् , उत्वम् , आद्गुणः,हल्परकत्वाभावान्न लोपः । अत्र 'एतत्तदोरवयवस्य सो'रिति न व्याख्यातम् , असम्भवात्, सोः परत्वेन विहितस्य प्रातिपदिकावयवत्वाभावात् । 'एतत्तद्भ्यां परस्य सो'रित्यपि न भवति, एतत्तदो-रिति षष्ठीविरोधात् । 'एतत्तद्भ्यां विहितस्ये'ति व्याख्याने तु परमैष ददाति, परमस ददातीत्यत्र अव्याप्तिः । तत्र सोः समासाद्विहितत्वेन एतत्तद्भ्यां विहितत्वाभावात् । अनञ्समास इति प्रतिषेधवैयर्थ्याच्च । अत 'एतत्तदर्थगतसङ्ख्या-भिधायिनः सो'रिति व्याख्येयम् । **सोऽचि** । 'स' इति प्रथमैकवचनान्तस्वरूपपरं, ततः षष्ठ्या लुक् । एवञ्च 'सस्'-शब्दस्येति लभ्यते । 'सुलोप' इत्यनुवर्तते । तदाह—**सस् इत्यादिना** । इति **बालमनोरमायां** स्वादिसन्धिः ।

अथ स्वौजसमौडित्यादिना स्वादिप्रत्ययान्वक्ष्यति । तत्र ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् । किं तत्प्रातिपदि-दिकमिति जिज्ञासायामाह–**अर्थवदधातुः** । अर्थोऽस्यास्तीत्यर्थवत् । नपुंसकलिङ्गानुसारात्-'शब्दस्वरूप'मिति विशेष्य-मध्याहार्यम् । अधातुरिति, अप्रत्यय इति च तद्विशेषणम् । न धातुरधातुरिति नञ्तत्पुरुषः । 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्व-तत्पुरुषयोः' इति पुंस्त्वम् । 'अप्रत्यय' इत्यावर्तते । प्रत्ययभिन्नं प्रत्ययान्तभिन्नं च विवक्षितम् । पूर्ववत्पुंस्त्वम् । 'संज्ञाविधा'विति निषेधस्तु प्रत्ययस्य यत्र संज्ञा तद्विषय इति भावः । तदाह—**धातुं प्रत्ययमित्यादिना** । अव्यु-त्पन्ना डित्थादिशब्दा इहोदाहरणानि । अर्थवदिति किम् ? । धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं प्रातिपदिकसंज्ञा मा भूत् । सत्यां हि प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रतिवर्णं सुबुत्पत्तिः स्यात् , सङ्ख्याकारकाभावेऽपि प्रथमैकवचनस्य सोर्दुर्वारत्वात्प्रथमाविभक्तेः कारकानपेक्षत्वात्तदेकवचनस्य सङ्ख्यानवगमेऽपि प्रवृत्तेर्भाष्ये सिद्धान्तितत्वाच्च । नच हल्ङ्यादिना सुलोपात्प्रतिवर्णं सोरुत्पत्तावपि न क्षतिरिति वाच्यम् , एवमपि नलोपस्य दुर्वारत्वादकारात्सो रुत्वविसर्गापत्तेश्चेत्यलम् । अधातुरिति किम् ? । हनधातोर्लङि, तिपि, शपि, लुकि' इतश्चेतीकारलोपे, अडागमे, हल्ङ्यादिलोपेऽहन्निति रूपम् । अत्र धातोः प्रातिपदिकसंज्ञायां सुबपवादे तिङि उत्पन्ने लुप्ते तस्मिन् प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रागुत्पन्नाया अनपगमान्नलोपः स्यात् । नच प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य प्रत्ययान्तपर्युदासादेव न प्रातिपदिकत्वमिति वाच्यम् । एवमपि प्राक्प्रवृत्तप्रातिपदिकत्वस्या-

अन्यथा त्वदुपन्यस्तन्यायेन समुदाय एव संयोगसंज्ञा प्रवर्त्तेत । अत्र केचित्—'धनं' 'वन'मित्यादौ प्रतिवर्णं सत्यामपि संज्ञायां सत्स्वपि स्वादिषु न क्षतिः । 'हल्ङ्या'बित्यादिना सुलोपात् । नं च नलोपो धस्य जश्त्वं च स्यादिति शङ्क्यम्, धातुपाठे 'धन' 'वने'त्युच्चारणसामर्थ्यात्तदप्रवृत्तेरित्याहुः । तदसत् । अकारात्सोरुत्पत्तौ रुत्वप्रवृत्तेः । यद्यपि समुदित-प्रातिपदिकस्यावयवत्वेन सुपो लुकि रुत्वं न भवेत्तथापि 'चिकीर्षति' 'विद्म' इत्यादौ रेफदकारयोः पदान्तत्वे सति 'खरवसानयो'रिति विसर्गस्य 'यरोऽनुनासिके' इत्यनुनासिकस्य च प्रसङ्गादिति दिक् । अधातुः किम्?' अहन् । धातोः प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां तिङां स्वाद्यपवादत्वादहन्नित्यत्र हन्तेस्तिपि सिपि वा कृते 'इतश्चे'तीकारलोपे हल्ङ्यादिलोपे च प्राकृता प्रातिपदिकसंज्ञा नापगतेति 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति नलोपः स्यात्तन्मा भूत् । 'अहन्' इति रुत्वं "रोऽसुपी'ति रत्वं चेह नाशङ्क्यम्, लाक्षणिकत्वात् । न च कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासात्प्रातिपदिकसंज्ञाऽभावेन नलोपो न भवेदिति वाच्यं, प्रत्ययलक्षणेन उक्तपर्युदासाऽप्रवृत्तेः 'न ङिसंबुद्ध्यो'रिति निषेधेन ज्ञापितत्वात् । कथमन्यथा 'राजे'त्यादौ नलोपः स्यात् । यद्यपि व्युत्पत्तिपक्षे राजन्शब्दस्य कनिन्प्रत्ययान्ततया 'कृत्तद्धिते'ति प्रातिपदिकसंज्ञायां राजेत्यादौ नलोपःस्यात्, तथा च 'न ङिसंबुद्ध्यो'रिति निषेधो न ज्ञापक इति कार्यकालपक्षेऽधातुग्रहणं व्यर्थं, तथाप्यव्युत्पत्तिपक्षे ज्ञापक एवेति कार्यकालेऽपि तत्स्वीकर्तव्यम्, न च 'सुपो धा'त्विति सूत्रे प्रातिपदिकात्पृथग्धातुग्रहणाद्धातोर्नेयं संज्ञेति वाच्यम्, 'पुत्रीयती'त्यादौ प्रत्ययान्ते धातुग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । अप्रत्ययः किम् ?, हरिषु, करोषि । अत्र सुप्सिपोर्मा भूत् । अप्रत्ययान्तः किम् ? । तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्मा भूत् । न चान्तवद्भावेन 'काण्डे' 'कुड्ये'इत्यादौ प्रातिपदिकत्वं स्यादेव । तथा च 'ह्रस्वो नपुंसके–'इति ह्रस्वः सोरुत्पत्तिश्च स्यादिति वाच्यम्, "सप्तम्यधिकरणे चे'त्यादिनिर्देशेन विभक्त्येकादेशस्यान्तवद्भावानभ्युपगमादिति दिक् । ननु प्रत्ययपर्युदासो न कर्तव्यः, प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव गतार्थत्वात् । व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययान्तत्वादिति चेन्मैवं, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणात्, केवलस्य चाऽतथात्वात् । अन्यथा सुप्तिङोरपि तदन्तत्वात्पदत्वं स्यात् । तथा च 'हरिषु' 'करोषी'-त्यादौ षत्वं न स्यात् , 'सात्पदाद्यो'रिति निषेधात् । न च षत्वविधेर्निरवकाशता, 'सर्पिषे' 'एष'इत्यादौ चरितार्थत्वात् । अन्ये तु व्याचक्षते—'कृत्तद्धिते'त्यत्र हि तदन्तविधिर्वक्ष्यते । तथा च 'तद्धितग्रहणस्य तद्धितान्तानामेव नत्वन्यप्रत्ययान्तानां संज्ञे'ति नियमार्थतामाश्रित्य प्रत्ययान्तपर्युदासोऽत्र न कर्तव्यः । अथवा 'सात्पदाद्यो'रिति सूत्रे सातिग्रहणात्प्रत्ययो न प्रातिपदिकमिति सिद्धे प्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात्तदन्तपरम् । उत्तरसूत्रे तद्धितग्रहणं तु विध्यर्थमेवाऽस्तु । यद्वा सातिग्रहणात्प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वाऽभावे तद्धितग्रहणस्योक्तरीत्या नियमार्थत्वे च 'अर्थवदधातुः प्रातिपदिक'मित्येव सुवचमिति, तेषाम् 'इको यणची'ति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'वाम्भ्रुपितृषसः'—इत्यादिनिर्देशाज्ज्ञापकादिष्टसिद्धेः । 'नाज्झलौ' इत्यत्राकारसहितोऽच् आजित्ययं मूलग्रन्थोऽपि विरुध्येत, 'कालसमयवेलासु'—इत्यादिज्ञापकादेव ढत्वाऽभावसिद्धेः । यदि ज्ञापकेन प्रत्याख्यानमयुक्तमिति, यदि चाऽऽकारप्रश्लेषे एव तल्लिङ्गमित्यभ्युपगमे सूत्राक्षरैरेवेष्टं सिध्यतीत्युच्येत, तर्हि 'अप्रत्यय' इत्येतदभ्युपगम्य प्रत्ययपर्युदासे 'साति'ग्रहणं लिङ्गं, प्रत्ययान्तपर्युदासे तु तद्धितग्रहणमित्यप्रत्ययग्रहणमेवावर्त्त्य व्याख्यायतां, किमनया कुसृष्ट्येति दिक् । 'अधातुप्रत्ययौ'विति सिद्धे नञ्द्वयोपादानमप्रत्यय इत्यस्यावृत्तिसौकर्यार्थम् । महासंज्ञाकरणं श्रुत्यनुरोधात् । तथा चाथर्वणे पठ्यते—'को धातुः, किं प्रातिपदिकं, कः प्रत्ययः' इति । डित्यादीन्यव्युत्पन्नानीहोदाहरणम् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षे 'बहुपटव' इत्याद्यर्थं सूत्रमिति नव्याः । न चैवं 'बहुच्पूर्वः प्रातिपदिक'मित्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम्, 'मूलकेनोपदंश'मित्यादौ कृदन्तत्वेनातिप्रसङ्गात्, गतिकारकपूर्वस्यापि कृदन्तत्वात् । न च समासग्रहणं नियमार्थमिति निस्तारः, अर्थवत्सूत्रारम्भं विना समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाऽयोगात् ।

नपगमात् । नचैवमपि कार्यकालपक्षे नलोपार्थं प्रातिपदिकसंज्ञायां क्रियमाणायां प्रत्यलक्षणेन प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति वाच्यम् । तर्हि हे राजन्नित्यत्रापि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वाभावे सति नलोपस्याऽप्रसक्तौ 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति तन्निषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नच राजन्शब्दस्यौणादिककनिन्प्रत्ययान्तस्य कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वान्नलोपप्रसक्तौ 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति निषेधोऽर्थवानिति वाच्यम्, उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे कृत्तद्धितेत्यस्याऽप्रवृत्तेः । एवं चास्मादेव निषेधात्प्रत्ययलक्षणमाश्रित्याऽप्रत्ययान्त इति पर्युदासो न प्रवर्तत इति विज्ञायते । एवं च अहन्नित्यत्राप्यप्रत्ययान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमधातुग्रहणम् । अप्रत्यय इति किम् ? । हरिषु करोषीत्यत्र सुप्सिपोरर्थवत्त्वादप्रत्ययान्तत्वाच्च प्रातिपदिकत्वे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमप्रत्यय इति प्रत्ययपर्युदासः । नचात्र सुप्सिपोर्व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययान्तत्वात्प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव प्रातिपदिकत्वनिवृत्तिसंभवात्किं प्रत्ययपर्युदासेनेति वाच्यम्, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति परिभाषया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यैव प्रत्ययान्ततया केवलप्रत्यययोः

कृत्तद्धितसमासाश्च ।१।२।४६। कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम्,–यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैवेति । तेन वाक्यस्य न ।

कृत्तद्धितसमासाश्च । 'अर्थव'दित्यनुवर्तते, तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । ननु यथार्थवत्ता पारमार्थिकी विवक्ष्यते, सा पदस्य वाक्यस्य वाऽस्ति, न तु कृत्तद्धितान्तस्य, यदि तु प्रक्रियादशायां या कल्पिता सा विवक्ष्यते, तर्हि कृत्तद्धितयोरपि साऽस्तीति कथमर्थवद्ग्रहणानुवृत्त्या तदन्तग्रहणमिति चेदत्राहुः,–अतएवार्थवद्ग्रहणसामर्थ्यमुक्तम्। प्रत्ययान्तेन ह्येकार्थीभूतेन प्रतीयमानोऽर्थ इह गृह्यते । तस्य लौकिकार्थं प्रति प्रत्यासन्नतरत्वान्मतुपः प्राशस्त्यपरतया तस्यैव ग्रहणात् । अतएव च तदुपादानं सार्थकं, पूर्वसूत्रे 'अधातु'रिति पर्युदासबलेनापि तल्लाभसंभवादिति । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—**कृत्तद्धितान्तावि**ति । 'लिट्' 'धु'मित्यादौ 'अधातु'रिति 'कर्ता' 'औपगव' इत्यादौ 'अप्रत्ययान्त' इति च पर्युदासे प्राप्ते 'कृत्तद्धिते'त्यारम्भः । **नियमार्थमिति** । न च प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शङ्क्यम्; वाक्यस्याऽप्रत्ययान्तत्वात् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । न चैवमप्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाऽभावाद्राजकुमारीत्यादौ ङीबन्ते विध्यर्थमस्त्विति वाच्यम्, 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते' इति लुग्विषये हल्ङ्यादिलोपाऽप्रवृत्त्या श्रूयमाण एव सुपि समासप्रवृत्तेः। तत्र च कुमारीशब्दस्य सुबन्तत्वेऽपि राजशब्दसहित[कुमारी]शब्दस्याऽतथात्वादप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्तायाः संज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिलुक्यपि सुलभत्वात् । अतएव 'गोमत्प्रिय'इत्यादौ नुमादयो न, लुकः प्रागन्तरङ्गस्य हल्ङ्यादिलोपस्य प्रवृत्तौ तु स्युरेवेति दिक्। नियमशरीरमाह–**यत्र सङ्घात इति** । नियमश्चात्र सजातीयापेक्ष इत्याह–**पूर्वो भागः पदमिति** । षड्विधेऽपि समासे पूर्वभागस्य पदत्वाऽव्यभिचाराद्भवत्ययं सजातीयः । 'पूर्वो भाग' इत्युपलक्षणम्, 'उत्तरस्तु प्रत्ययो ने'त्यपि बोध्यम् । अन्यथा 'जन्मवा'नित्यादौ संज्ञा न स्यात्, 'स्वादिष्वि'त्यनेन पूर्वभागस्य पदत्वात् । न च तद्धितग्रहणसामर्थ्यात्तत्र स्यादेवेति वाच्यं, तद्धितग्रहणस्य 'भानव' इत्यादौ कृतार्थत्वात् । तत्र हि पूर्वभागस्य भत्वं, न तु पदत्वम् । न चैवमयमियानित्यादिसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वं स्यादेव, पूर्वभागस्य पदत्वेऽप्युत्तरस्य प्रत्ययत्वादनेन नियमेन वारयितुमशक्यत्वादिति वाच्यम्; 'उत्तरस्तु प्रत्ययो ने'त्यत्र 'तद्धितप्रत्ययो ने'ति व्याख्यानात् । पूर्वो भागः पदमिति किम् ?, बहुज्विशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा यथा स्यात् । तेन 'बहुपटव' इत्यत्र उपोत्तमोदात्तत्वं सिध्यति । प्रथमजसो लुकि 'चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थ'मिति चित्स्वरे कृते पुनर्जस उत्पत्तेः । प्रातिपदिकसंज्ञायामसत्यां तु जसेवोदात्तः स्यात्। यद्वा 'प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसङ्घातस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैवे'ति नियमार्थं 'समास'ग्रहणम् । तेन 'गवित्ययमाहे'त्यादौ नातिप्रसङ्ग इति दिक् । नियमफलमाह–**तेन वाक्यस्य नेति** । 'गामभ्याज शुक्ला'मित्यादिवाक्यस्य न भवतीत्यर्थः । सत्यां हि संज्ञायां सुब्लुक्स्यात् । नन्वेवमपि 'मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते' इत्यादिवाक्यस्य संज्ञा दुर्वारा, सुप्तिपोः पर्युदासाऽलाभात् । अप्रत्ययान्त इति किम् ? । हरिषु करोषि । अत्र प्रकृतिप्रत्ययसमुदाययोः प्रत्ययभिन्नत्वादर्थवत्त्वाच्च प्रातिपदिकत्वं मा भूत् ।

कृत्तद्धित । कृच्च तद्धितश्च समासश्चेति विग्रहः । पूर्वसूत्रात् 'प्रातिपदिक'मित्यनुवर्तते, तच्च बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कृत्तद्धितेति तदन्तग्रहणम् । तदाह—**कृत्तद्धितान्तावि**ति । कृत्तद्धितान्तयोः प्रत्ययान्तत्वात्पूर्वसूत्रेणाऽप्राप्तौ कृत्तद्धितग्रहणम् । केवलयोः कृत्तद्धितयोः संज्ञायां प्रयोजनाऽभावात्संज्ञाविधाविति निषेधोऽत्र न भवति । अस्मादेव पूर्वसूत्रे संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तलाभात्प्रत्ययान्तपर्युदासः । केचित्तु अर्थवदित्यनुवर्त्य तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिमाहुः । **कृदन्ते** यथा—'कर्ता' 'भर्ता' इत्यादि । **तद्धिते** यथा—'औपगव' इत्यादि । **समासे** यथा—'राजपुरुष' इत्यादि । ननु समासग्रहणं व्यर्थं, समासे 'राजपुरुष' इत्यादिशब्दानां पूर्वसूत्रेणैव प्रातिपदिकत्वस्य सिद्धत्वात् । न च उत्तरपदोत्तरलुप्तप्रत्ययं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य प्रत्ययान्तपर्युदासः शङ्क्यः, उत्तरपदमात्रस्य प्रत्ययान्तत्वेऽपि समुदायस्याऽप्रत्ययान्तत्वात्, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात्, प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य प्रत्ययान्तपर्युदासो न प्रवर्तत इति 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति निषेधेन ज्ञाप्यत इति पूर्वसूत्रे प्रपञ्चितत्वाच्चेत्यत आह—**पूर्वसूत्रेणेत्यादिना** । नियमशरीरं दर्शयति–**यत्रेति** । 'पूर्वो भागः पद'मित्युपलक्षणम् । 'उत्तरभागस्तु प्रत्ययो ने'त्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यथा जन्मवानित्यादौ प्रातिपदिकत्वं न स्यात् ,स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पूर्वभागस्य पदत्वात् । नचात्र कृत्तद्धितेति तद्धितग्रहणसामर्थ्यादेव प्रातिपदिकत्वं संभवतीति वाच्यम्, दाक्षिरित्यादौ तद्धितग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । तत्र हि प्रकृतिभागो न पदम्, भत्वेन तद्बाधात् । 'पूर्वो भागः पद'मित्यनुक्तौ 'बहुपटव' इत्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात् । ईषदसमाप्तावित्यनुवृत्तौ 'विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु' इति सूत्रेण 'पटव' इति प्रथमाबहुवचनान्तात्पूर्वतो बहुच्प्रत्यये कृतेऽर्थवदिति प्रातिपदिकत्वात्तदवयवजसो लुकि 'चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थे'-

प्रत्ययः ।३।१।१। आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् । परश्च ।३।१।२। अयमपि तथा । ङ्याप्प्रातिपदिकात् ।४।१।१। 'ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्चे'त्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण'मित्येव सिद्धे ङ्याब्ग्रहणं ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यान्ङ्याब्भ्यां प्राङ्मा भूदित्येव-

---

'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणा'दिति चेन्मैवम् । समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद्बाधात् । एवंच 'कृत्तद्धिते'ति सूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषा निष्फलत्वान्नोपतिष्ठते । तस्याश्च परिभाषायाः 'व्यावक्रोशी' 'व्यावहासी'त्यत्रावकाशः । तत्र हि 'कर्मव्यतिहारे णच्स्त्रिया'मिति धातोर्णचि कृते गतिपूर्वस्य णजन्तत्वात् 'णचः स्त्रिया'मित्यञि सत्युपसर्गाकारस्यादिवृद्धिस्वरौ भवतः । कृद्ग्रहणे कारकपूर्वस्याप्युदाहरणम्-अवतप्ते नकुलस्थितमित्यादि स्फुटीभविष्यति । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन 'निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्ये'ति वार्तिकं गतार्थम् । येषां द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम्,-अवद्यति । अनुकरणेषु तु अनुकार्येण सहाऽभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाऽभावादेव न प्रातिपदिकत्वम् । 'भू सत्ताया'मिति यथा । भेदविवक्षायां तु संज्ञा स्यादेव-'भुवो वु'गिति यथा । **अधिकारोऽयमिति** । प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियत इत्यर्थः ।

ङ्याप्प्रातिपदिकात् । समाहारद्वन्द्वादेकवचनम् । 'ङी'ति ङीप्ङीष्ङीनां सामान्यग्रहणम् । 'आ'बिति च टाप्डाप्चापाम् । **आपञ्चमपरिसमाप्तेरिति** । ननु 'घकालतनेषु'—इति ज्ञापकात्सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगतेः किमर्थस्तद्धितेषु प्रातिपदिकाधिकार इति चेदत्राहुः,—असति त्वधिकारे 'अत इ'ञित्यत्राऽत इत्येतत्सुबन्तस्यैव विशेषणं स्यात्, ततश्च दक्षस्यापत्यमित्यत्रैव इञ्स्यान्न तु दक्षयोर्दक्षाणामित्यत्र । किञ्च 'वृद्धाच्छः' इत्यत्र 'वृद्ध'मित्येतत्सुबन्तविशेषणं मा भूत् । अन्यथा जानन्तीति ज्ञाः, 'इगुपधे'ति कः । 'ज्ञानामय'मित्यत्र सुबन्तस्य वृद्धत्वाच्छः स्यात् । प्रातिपदिकाधिकारे तु वृद्धं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात्सुबन्ताच्छ इत्यर्थलाभादिह प्रातिपदिकस्याऽवृद्धत्वाच्छो न भवति, किन्त्वणेव भवति । शब्दकौस्तुभे त्वसत्यस्मिन्नधिकारे वाक्यादपि कप्रत्ययादयः स्युः । ततो विशिष्टस्य प्रातिपदिकतया [सकल]सुब्लोपे स्पष्टमेवानिष्टमिति स्थितम् । **लिङ्गविशिष्टस्येति** । लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः । परिभाषायाः प्रयोजनं-श्वश्रूः । प्रत्ययान्तत्वेनाऽप्रातिपदिकत्वेऽपि इह स्वादयः । न च 'श्वशुरः श्वश्र्वे'ति निर्देशादेव

मिति टकारादुकारस्य उदात्तत्वे चित्स्वरे कृते पुनर्जसि 'बहुपटव' इति रूपम् । अत्र टकारादकार उदात्त इति स्थितिः । जसन्तात्पूर्वतो बहुच्प्रत्यये बहुपटव इति समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाऽभावे तु ततो जसन्तरं नोत्पद्येत । नचेष्टापत्तिः, तथा सति बहुच्प्रकृतिभूतजसन्ते जसःप्रातिपदिकावयवत्वाऽभावेन 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रिति लुगभावाद्बहुपटव इति जसन्तस्यैव बहुच्प्रकृतितया चितस्सप्रकृतेर्विधीयमानश्चित्स्वरः जस एवाकारस्य स्यात् । इष्यते तु टकारादुत्तरस्य । 'बहुपटव' इति समुदायस्य प्रातिपदिकावयवत्वाज्जसो लुकि पटुशब्दस्यैव बहुच्प्रकृतितया टकारादुत्तरस्य चित्स्वरे सति पुनर्जसि बहुपटव इति रूपमुक्तं निर्बाधमिति भावः । नियमस्य फलमाह—**तेनेति** । उक्तनियमेनेत्यर्थः । अन्यथा 'देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेने'त्यादिवाक्यस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्तौ सुब्लुक् स्यात् । न च वाक्यस्य प्रत्ययान्तत्वादेव न प्रातिपदिकत्वमिति वाच्यम्, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणादिति भावः । कृत्तद्धितसमासाश्चेति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन 'निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्ये'ति वार्तिकं गतार्थम् ।

प्रत्ययः । तृतीयाध्यायस्यादिमं सूत्रमिदम् । इत ऊर्ध्वमा पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेः प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियत इत्यर्थः । 'हनश्च वधः', 'ई च खनः', 'नडादीनां कुक्चे'त्यादीनामादेशागमानां तु न प्रत्ययसंज्ञा, महासंज्ञाकरणात् । **परश्च** । तृतीयाध्यायस्य द्वितीयसूत्रमेतत् । **अयमपि तथेति** । अयमपि योग आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकार इत्यर्थः । अवधिनियमे तु व्याख्यानमेव शरणम् । **ङ्याप्प्रातिपदिकात्** । चतुर्थाध्यायस्यादिमं सूत्रमिदम् । ङी च, आप् च, प्रातिपदिकं चेति समाहारद्वन्द्वः । ङी इति ङीप्ङीष्ङीनां सामान्येन ग्रहणम् । आबिति टाप्डाप्चापां ग्रहणम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम् । तदाह—**ङ्यन्तादित्यादिना** । 'आ पञ्चमे'त्यवधिनियमे तु व्याख्यानमेव शरणम् । ननु प्रातिपदिकादित्येव सूत्र्यताम् । ङ्याब्ग्रहणं मास्तु । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण'मिति परिभाषया ऊङ्प्रत्ययान्तात् श्वश्रूशब्दादिव दण्डिनी अजा खट्वेत्यादिभ्योऽपि ङ्याबन्तेभ्यः सुबादिप्रत्ययसम्भवादित्यत आह—**प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापीति** । स्त्रीलिङ्गबोधकङीबादिप्रत्ययविशिष्टस्येत्यर्थः । **यथा स्यादिति** । यथेति योग्यतायाम् । ङ्याबन्तादेव तद्धितः प्राप्तुं योग्यः । स च ङ्याब्ग्रहणे सत्येव स्यादित्यर्थः । व्यवच्छेद्यं दर्शयति-**ङ्याब्भ्यां प्राङ्मा भूदिति** । ततश्च लोहिनिका आर्यका च सिध्यति । तथाहि—लोहितशब्दस्तावत् 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः । ततश्च ओकार उदात्तः । 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मिति परिशिष्टौ हकाराऽकारावनुदात्तौ । तथाच 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' इति मणौ विद्यमानाल्लोहितशब्दात्स्त्रीत्वविवक्षायां ङीप्, तत्संनियोगेन तकारस्य नकारादेशश्च प्राप्तः । 'लोहितान्मणौ' इति स्वा-

मर्थम् । **स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्** ।४।१।२। ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः । सुङस्योरुकारेकारौ जशटङपाश्चेतः । **विभक्तिश्च** ।१।४।१०४।

स्वादिसिद्धिरिति वाच्यम् । निर्देशस्य शब्दपरत्वात् । 'विपराभ्यां जेः' 'ङेर्यः' इतिवत् । किंच कुमारीमाचष्टे कुमारयति। 'णाविष्ठव'दिति टिलोपः । एवं यामिन्य इवाचरन्ति अहानि 'यामिनयन्ती'त्यत्राचारे क्विबपि फलम् । **ङ्याब्भ्यां प्रागिति** ।तेन 'एनिका' 'आर्यका' च सिध्यति । तथाहि 'न सामिवचने' इति ज्ञापयिष्यमाणोऽत्यन्तस्वार्थिकः क एतार्याशब्दाभ्यां ङ्यापौ बाधेत, ततश्च 'एतिका' 'आर्यिके'त्येव रूपं स्यात् । ङ्याब्ग्रहणसामर्थ्यात्तु ङीबन्तात्कनि 'एनिके'त्यपि सिध्यति । 'वर्णादनुदात्ता'दित्यस्य वैकल्पिकत्वात् । आबन्तात्कनि तु 'उदीचामातः स्थाने' इतीत्त्वविकल्पादार्यका आर्यिकेति रूपद्वयं सिध्यति । वस्तुतस्तु ङ्यापोर्ग्रहणं मास्तु, 'घकालतनेषु'—इत्यलुग्विधानसामर्थ्यात्सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति हि निष्कर्षः । तथा च सुपः प्रागेव ङ्यापौ प्रवर्तेते । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारकप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयम् । **स्वौजसमौट्** । समाहारे द्वन्द्वः । **सुङस्योरिति** । सोरुकारः 'अर्वणस्त्रसा'वित्यत्र विशेषणार्थः । 'असा'वित्युक्ते हि असकारादावित्यर्थः स्यात् । तथा च 'वाजमर्वत्सु' इति न सिध्येत् । ङसेरिकारः 'टाङसिङसा'--'ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ' इत्येतदर्थः । जश्शसोर्जकारशकारौ 'जसः शी' 'तस्माच्छसो नः' इत्यनयोर्विषयविभागार्थौ । [ननु]अन्यतरस्य निरनुबन्धकत्वमेवास्त्विति चेत्[न], जसो जकाराऽभावे 'औ'इत्यस्य आव् स्यात्, ततश्च प्रत्ययस्य वकारान्तता संभाव्येत। एवं शसः शकाराऽभावे औटो ङित्त्वं संभाव्येत, तथाच 'तेजसी' इत्यादौ टिलोपः स्यात्। अथवा 'लिहा'वित्यादौ ङित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः संभाव्येत । औटष्टकारः 'सु'डिति प्रत्याहारार्थः । टाटकारस्तु 'टाङसिङसा'--'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इति विशेषणार्थः । एतेन 'आदिरन्त्येने'ति सूत्रे काशिकाकारेण यदुक्तम्--'अन्त्येनेति किम् ?, 'सु'डिति तृतीयैकवचनावयवेन मा भूत्'--इति तत्परास्तम् । औटष्टकारस्यान्यार्थतया तेनैव संभवात्, प्रत्यासत्तेश्च । अतएव शब्दकौस्तुभे तत्रान्यदेव प्रयोजनमुक्तम्—'मध्यमेनेता सहित आदिस्तदुत्तरेषामपि ग्राहको मा भूदित्यन्त्येनेति ग्रहणम् । अन्त्येनेता सहितो मध्यमः पूर्वेषामपि मा भूदित्यादिग्रहणम्'--इति । अमुमेवार्थं मनसि निधाय—'आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते'—इति निष्कृष्टमुक्तं प्राक् । प्रकृतमनुसरामः—ङेप्रभृतीनां ङकारो 'घेर्ङिति' 'ङेराम्—'इति विशेषणार्थः । सुपः पकारस्तु प्रत्याहारार्थः । **विभक्तिश्च** । 'तिङस्त्रीणि

थिकः कनपि प्राप्तः । तत्र स्वार्थिकत्वादन्तरङ्गः परश्च कन् नत्वसंनियोगशिष्टं ङीपं बाधित्वा प्रवर्तेत । ततश्च ङीपो न प्रसक्तिः । कोपधत्वेन तोपधत्वाऽभावात् । ततश्च लोहितकशब्दात् 'अजाद्यतः' इति टापि 'प्रत्ययस्था'दित्यादिना इत्वे लोहितिकेत्येव स्यात्, न तु लोहिनिकेति । इष्यते तु रूपद्वयमपि । 'ङ्याप्प्रातिपदिका'दित्यत्र ङीब्ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादन्तरङ्गं परमपि कनं बाधित्वा नत्वसंनियोगशिष्टे ङीपि कृते, लोहिनीशब्दात्कनि, 'केऽणः' इति ह्रस्वे, लोहिनिकेति रूपम् । 'वर्णादनुदात्ता'दित्यस्य वैकल्पिकतया नत्वसंनियोगशिष्टङीबभावे तु लोहिताशब्दात्कनि, ह्रस्वे, पुनः कान्ताट्टापि, प्रत्ययस्थादितीत्वे लोहितिकेत्यपि सिध्यति । तथा आर्यशब्दात्स्वार्थिके कनि, समुदायोत्तरटापैव स्त्रीत्वबोधनसम्भवादेकाज्द्विर्वचनन्यायेन कनन्तादेव टापि, कनः पूर्वं टाबभावात्, आत्स्थानिकस्य अतोऽभावादुदीचामातःस्थाने इति इत्वविकल्पस्याऽप्रवृत्तौ, प्रत्ययस्थादिति नित्यमित्वे आर्यिकेत्येव स्यात्, आर्यकेति न स्यात् । इष्यते तूभयमपि । 'ङ्याप्प्रातिपदिका'दित्यत्र आब्ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात्स्वार्थिकं कनं बाधित्वा टापि, ततः कनि, 'केऽण' इति ह्रस्वे, पुनः कनन्ताट्टापि, 'उदीचामातः स्थाने' इतीत्वविकल्पे रूपद्वयं सिध्यति । वस्तुतस्तु ङ्यापोर्ग्रहणं मास्तु, सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तिः । सुपः प्रागेव च ङ्यापौ प्रवर्तेते । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारककुत्सादिप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वात् । तथाहि–**स्वार्थः**=प्रवृत्तिनिमित्तं जात्यादि । तज्ज्ञानं पूर्वं भवति, विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् । ततस्तदाश्रयज्ञानम्, धर्मित्वेन प्रधानत्वाल्लिङ्गादिभिराकाङ्क्षितत्वाच्च । ततः स्वमात्रापेक्षत्वाल्लिङ्गस्य ज्ञानम् । ततो विजातीयक्रियापेक्षकारकापेक्षया सजातीयपदार्थापेक्षसङ्ख्याज्ञानम् । ततः कारकरूपविभक्त्यर्थापेक्षा भवति । तन्निवृत्तौ कुत्सादिज्ञानमिति कुत्सित इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । शब्दरत्ने च परिष्कृतमेतत् ।

स्वौजसमौट् । सु–औ–जस्, अम्–औट्–शस्, टा–भ्यां–भिस्, ङे–भ्यां–भ्यस्, ङसि–भ्यां–भ्यस्, ङस्–ओस्–आम्, ङि–ओस्–सुप्—इत्येकविंशतिः स्वादयः । समाहारद्वन्द्वः, इतरेतरयोगद्वन्द्वो वा । तथा सति सौत्रमेकवचनम् । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकृतं, 'प्रत्ययः', 'परश्चे'ति च यथायथं च विपरिणम्यते । तदाह—**ङ्यन्तादित्यादिना** । **सुङस्योरिति** । सु–ङसि–इत्यनयोरुकारेकारौ, जस्–शस्–इत्यनयोर्जकारशकारौ, औट्–टा—इत्यनयोष्टकारः, ङे—ङसि—ङस—ङि—इत्येतेषां ङकारः, 'सुप' इत्यस्य पकार इत्येते इत्संज्ञकाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः । 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्, 'चुटू', 'लशक्वतद्धिते', 'हलन्त्यम्' इति सूत्रै'रिति शेषः ।

सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । तत्र 'सु' 'औ' 'जस्' इत्यादीनां सप्तानां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहारः । सुपः ।१।४।१०३। सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः । द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ।१।४।२२। द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः । बहुषु बहुवचनम् ।१।४।२१। बहुत्वे एतत्स्यात् । रुत्वविसर्गौ । रामः । सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ।१।२।६४। एकविभक्तौ यानि

त्रीणि—'इत्यतस्तिङ्ग्रहणं व्यवहितमपि स्वरितत्वबलादनुवर्तते । 'सुपः' इति च संनिहितमित्यभिप्रेत्याह—सुप्तिङाविति । तिङां विभक्तिसंज्ञायाः प्रयोजनं 'न विभक्तौ तुस्माः' इति । सुपां तु त्यदाद्यत्वादिकमपि । चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारादेकवचनादिसंज्ञाभिः सह वचनद्वयप्रामाण्यात्पर्यायः स्यात् । ततश्च 'रामेभ्यो' 'नमाम' इत्यादौ बहुवचनसंज्ञापक्षे विभक्तित्वाऽभावात्तस्येत्संज्ञा स्यात् । इहापीति । अस्मिन्नपि तन्त्रे 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणे'त्यादावित्यर्थः । सुपः । अत्र 'तिङस्त्रीणि त्रीणि'—इति सूत्रात् 'त्रीणि त्रीणी'ति पदं, 'तान्येकवचने'ति सूत्रं च 'तानी'ति पदं विहायानुवर्तत इति व्याचष्टे—सुपस्त्रीणि त्रीणीत्यादिना । एकश इति । एकैकमित्यर्थः । सङ्ख्यैकवचनाच्चे'ति वीप्सायां प्रथमान्ताच्छस् । द्व्येकयोः । इह 'द्व्येक'शब्दौ सङ्ख्यापरावित्यभिप्रेत्याह—द्वित्वैकत्वयोरिति । सङ्ख्येयपरत्वे तु बहुवचनं स्यादिति भावः । बहुषु । अयमपि सङ्ख्यापर एवेत्याह—बहुत्व इति । बहुवचनं त्वाश्रयद्रव्यगतबहुत्वं धर्मे आरोप्य कृतम् । तत्फलं तु 'बहुः पर्वत' इति वैपुल्यवाचिनो नेह ग्रहणमिति सूचनमेव । वस्तुतो व्यर्थं तत्, परत्वादेकवचनसंभवादिति शब्दकौस्तुभादौ स्थितम् । रुत्वविसर्गाविति । ननु रुत्वस्यासिद्धत्वादुकारस्येत्संज्ञालोपयोरभावात् 'स्थानिवदादेशः' इत्यस्यापि त्रिपाद्यामप्रवृत्त्या रेफान्तस्य 'सुप्तिङन्त'मिति पदसंज्ञाऽभावेन विसर्गोऽत्र दुर्लभः । विसर्गविधेस्तु 'पुन'रित्यादौ चरितार्थत्वादिति चेन्मैवम्, 'न मु ने' इति सूत्रे 'ने'ति योगं विभज्य 'असिद्धं ने'ति व्याख्यायामिष्टसिद्धिरित्युक्तत्वात् । राम इति । संज्ञाशब्दोऽयमव्युत्पन्न इति पक्षेऽर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा, 'करणाधिकरणयोश्चे'त्यधिकारे घापवादेन 'हलश्चे'ति घञ रमन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पादने तु 'कृत्तद्धिते'ति सूत्रेणेति विवेकः । अत्र केचित्परिष्कुर्वन्ति—'गन्धर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः । इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः' इत्यमरोक्त्या यदि पशुविशेषे प्रयुज्यते तदा रूढोऽयं रामशब्द इत्यर्थवत्सूत्रेण संज्ञा । यदा तु रामचन्द्रे भगवति प्रयुज्यते तदा रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति व्युत्प-

इत्संज्ञायां च लोपः । तदुच्चारणफलं तु तत्र तत्र वक्ष्यते । अथ 'न विभक्तौ तुस्माः' इत्याद्युपयोगिनीं विभक्तिसंज्ञामाह—विभक्तिश्च । 'सुप' इति पूर्वसूत्रात्सुब्ग्रहणम्, 'तिङस्त्रीणी'त्यतस्तिङ्ग्रहणं चानुवर्तते, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात् । तदाह—सुप्तिङाविति । चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभिः समावेशार्थः । तेन एकसंज्ञाधिकारस्थत्वेऽपि न पर्यायत्वम् । अन्यथा 'रामेभ्यः' 'भवाम' इत्यादौ विभक्तिसंज्ञाविरहेण 'न विभक्ता'विति निषेधो न स्यात् ।

ननु प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा, कर्मणि द्वितीया, कर्तृकरणयोस्तृतीया, चतुर्थी सम्प्रदाने, अपादाने पञ्चमी, षष्ठी शेषे, सप्तम्यधिकरणे चेत्यादौ कथं प्रथमादिव्यवहारः, सूत्रकृता पाणिनिना प्रथमादिसंज्ञानामनुक्तत्वादित्यत आह—तत्रेति । तेषु स्वादिप्रत्ययेषु मध्य इत्यर्थः । इत्यादीनामिति । आदिना—अम्—औट्—शस्—इत्यादीनां ग्रहणम् । प्राचामिति । पाणिनेः पूर्वेषां स्फोटायनाद्याचार्याणां शास्त्रे प्रथमाद्याः सप्तम्यन्ताः संज्ञाः स्थिता इत्यन्वयः । किं तत इत्यत आह—ताभिरिति । ताभिः=प्रथमादिसंज्ञाभिरिहापि=पाणिनीयशास्त्रेऽपि व्यवहारः—सम्भवतीत्यर्थः । सुपः । सुप् प्रत्याहारः, षष्ठ्येकवचनम् । 'तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः' इति सूत्रं तानीतिवर्जमनुवर्तते । एकश इति । एकैकमित्यर्थः । 'सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति शस् । शसैव वीप्साया अभिधानात् 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वित्वं न । तच्च 'सङ्ख्यैकवचनाच्चे'ति सूत्रव्याख्यावसरे प्रपञ्चयिष्यते । 'तिङस्त्रीणि त्रीणी'त्यतः 'त्रीणि त्रीणी'त्यनुवर्तते । तदाह—सुपस्त्रीणीत्यादिना । द्व्येकयोः । 'द्व्येकयो'रिति भावप्रधानो निर्देशः, अन्यथा 'द्व्येकेष्वि'ति स्यादित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—द्वित्वैकत्वयोरिति ।

बहुषु । पूर्वसूत्राऽवैरूप्यायेहापि बहुशब्दो बहुत्वपर इत्याह—बहुत्व इति । नचात्र सूत्रे बहुशब्दस्य बहुत्वपरत्वेऽपि बहुत्वस्य एकत्वाद्बहुष्विति बहुवचनं कथमिति शङ्क्यम्, बहुत्वसंख्याधारद्रव्यगतबहुत्वस्य बहुत्वगुणे आरोपेण तदुपपत्तेः । बहुत्वं च त्रित्वचतुष्ट्वादिपरार्द्धसङ्ख्याव्यापकीभूतधर्मविशेषः, नतु त्रित्वाद्यन्यतममित्येकादशस्य प्रथमे 'बहुवचनेन सर्वप्राप्ते विकल्पः स्या'दिति कपिञ्जलाधिकरणे तद्भाष्यवार्तिकयोः स्थितम् । प्रपञ्चितं चास्माभिरध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ । एवंच बहुरोदन इति वैपुल्यवाचिनो बहुशब्दान्न बहुवचनम् । द्व्येकयोरित्यादिप्रायपाठबलेन सङ्ख्यानियतस्यैव तथाविधबहुत्वस्यात्र विवक्षितत्वात् । एकस्यामेव स्त्र्यामिव्यक्तौ दारा इत्यादिप्रयोगे त्ववयवबहुत्वस्यावयविन्यारोपाद्बहुवचनं कोशवृद्धव्यवहारबलादित्यलम् । रुत्वविसर्गाविति । रामशब्दात्प्रथमा-

सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' 'नादिचि' 'वृद्धि[रेचि]' । रामौ । 'सुटू

त्याश्रयणात्कृद्धितेति सूत्रेण संज्ञेति । **सरूपाणामेकशेषः** । इतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं शेषशब्दार्थः । न च विरूपेष्वेकशेषाऽप्रवृत्त्या 'घटकलशा'विति द्वन्द्वापत्तिरिति शङ्क्यम्, 'विरूपाणा'मिति वार्तिकस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वस्तुतस्तु सूत्राक्षरैरेव वार्तिकार्थौ लभ्यते । रूप्यते बोध्यते इति रूपमर्थः, समानं रूपं येषामिति सरूपाः । ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सभावः । तथा समानं रूपं स्वरूपं येषां ते सरूपाः । सरूपाश्च सरूपाश्च सरूपाः, तेषामित्येकशेषेण व्याख्यानात् । न च स्वाङ्गे स्वव्यापाराऽयोगो वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादिति वाच्यम्; उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ततया स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तेः । अन्यथा 'तुल्यास्यप्रयत्न'मित्यादौ सवर्णदीर्घो न स्यात् । तथाऽर्थवत्सूत्रान्तर्गतानां प्रातिपदिकत्वं, 'प्रत्ययः' 'परश्चे'त्यत्र सुप्प्रत्ययः, 'ससजुषो'रित्यत्र रुः, 'खरवसानयो'रिति सूत्रे विसर्गश्च न स्यादिति सर्वोपप्लवः स्यात् । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यस्य 'नेह नाने'त्यादिश्रुतेश्च स्वस्मिन्नपि यथा प्रवृत्तिस्तथा दीर्घादीनामपीति चेत्तुल्यमेकशेषेऽपि । एतेन 'अइउ'णित्यादौ 'आद्गुणः' इत्यादिसन्धिकार्यं कुतो नेत्याशङ्कायाम्—'वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादात्सन्धिर्न'ेति केषाञ्चित्समाधानं परास्तम् । वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामच्प्रत्याहारे च निष्पन्ने प्रवर्तमानानां गुणादीनामुपेन्द्र इत्यादौ तटस्थ इव उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । स्यादेतत्—'सरूपाणामेक एकविभक्तौ' इत्येव सूत्रमस्तु, किमनेन 'शेष'ग्रहणेन ? । अत्राहुः—तथाहि सति सरूपाणां स्थाने एकोऽन्तरतम आदेशो भवतीत्यर्थः स्यात् । तथा चाश्वश्चाश्वश्चेत्यत्रोदात्तद्वयवतः स्थाने उदात्तद्वयवानादेशस्तथाऽनुदात्तद्वयवतः स्थानेऽनुदात्तद्वयवानादेशः प्रसज्येतेति । **एकविभक्तौ यानीति** । विभक्तिः सारूप्ये उपलक्षणं न त्वेकशेषे निमित्तम् । एवं चाऽनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गोऽयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते । यद्येतन्नारभ्येत तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्याद्द्वन्द्वश्च प्रवर्तेत । आरब्धे त्वेकशेषेऽनेकसुबन्तविरहाद्द्वन्द्वस्य प्राप्तिरेव नास्तीति भावः । ननु सुबुत्पत्तेः प्रागेकशेषप्रवृत्तौ शिष्यमाणं यत्प्रातिपदिकं तदेकमेवार्थं बोधयतीति द्विवचनाद्यनुत्पत्तौ 'रामौ' 'रामाः' इत्यादि न सिध्येत्; नैष दोषः, शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थाभिधायित्वात् । अतएव 'कृत्तद्धितसमासैकशेषे'त्येकशेषो वृत्तिषु गण्यते । परार्थाभिधानं हि वृत्तिः । अतएव च लुप्तेऽपि प्रत्यये'लिड्'धु'गित्यादौ कर्ता प्रतीयत इति दिक् । **सरूपाण्येवेति** ।

विभक्तौ एकवचने सुप्रत्यये सति, उकारस्य इत्त्वेन लोपे, 'ससजुषो'रिति रुत्वे, 'खरवसानयो'रिति विसर्ग इत्यर्थः । स इत्युकारस्तु अर्वणस्त्रसावित्यादौ विशेषणार्थः । असीत्युक्ते हि असकारादावित्यर्थः स्यात् । ततश्च वाजमर्वत्सु इत्यत्र अर्वणस्तृविधिर्न प्रवर्तेत । नचात्र रोरसुप्त्वात्तदन्तस्य पदत्वाऽभावाद्रेफस्य पदान्तत्वाऽभावात्कथमिह विसर्ग इति वाच्यम् । स्थानिवद्भावेन रोः सुप्त्वात् । नच स्थानिवद्भावे कर्तव्ये त्रैपादिकस्य रोरसिद्धत्वं शङ्क्यम्, 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्ये'त्यप्रत्ययग्रहणेन स्थानिवत्त्वातिदेशे रोरसिद्धत्वाऽभावज्ञापनात् । तत्र ह्यप्रत्ययग्रहणमभि≍करोति,कविभि≍कृतमित्यादौ विसर्गपर्युदासार्थम् । स्थानिवत्त्वे कर्तव्ये रोरसिद्धत्वे तु तत्र विसर्गस्यैवाऽभावात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यलम् । **राम इति । 'रमन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते । इति श्रुतिः** । 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकारे 'हलश्च' इत्यधिकरणे घञ् । कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वम् । अव्युत्पन्नः संज्ञाशब्दो वा । तथा सति अर्थवदिति प्रातिपदिकत्वम् ।

अथ प्रातिपदिकार्थगतद्वित्वादिविवक्षायां प्रातिपदिकस्य द्वित्र्यादिप्रयोगप्राप्ताविदमारभ्यते—**सरूपाणाम्** । 'एकविभक्ता'विति 'सरूपाणा'मित्यत्रान्वेति । समानं रूपं येषां तानि सरूपाणि । ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सभावः । निर्धारणषष्ठी । 'वृद्धो यूने'त्युत्तरसूत्रादेवेत्यपकृष्यते । शिष्यते इति शेषः । कर्मणि घञ् । एकश्चासौ शेषश्चेति पूर्वकालैकेति समासः । एकस्यां विभक्तौ परतः सरूपाणामेव दृष्टानां मध्ये एकः शिष्यते इति फलति । तदाह—**एकविभक्ताविति** । एवेति किम् ? । मातृशब्दस्तावज्जननीवाची परिच्छेत्तृवाची च । तत्र मातृभ्यामिति भ्यामादौ क्वचित्सारूप्ये सत्यपि, औजसादिषु मातरौ माताराविति वैरूप्यदर्शनान्नैकशेषः । यद्यपि कतिपयविभक्तौ उक्तयोर्मातृशब्दयोः सारूप्येणैव दर्शनमस्ति । तथापि एकस्यामपि विभक्तौ परतो विरूपाणि न दृष्टानीत्यर्थो विवक्षितः । एतद्द्योतनायैव एकविभक्तावित्यत्र'एक'ग्रहणम् । एवकारापकर्षसिद्धार्थकथनपरमेकग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति केचित् । 'एकशेष' इत्येकपदोपादानं तु द्विबहूनामपि शेषो मा भूदित्येतदर्थम् । 'शेष'पदानुपादाने तु सरूपाणां स्थाने एक आदेशः स्यात् । ततश्च अश्वश्च अश्वश्चेति द्व्युदात्तवतः स्थाने द्व्युदात्तवानादेशः स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं शेषग्रहणम् । एकविभक्ताविति सारूप्ये उपलक्षणम् । न तु एकविभक्तौ परतः एकशेषो भवतीति व्याख्यानमुचितम्, जननीपरिच्छेत्तृवाचिनोरेकशेषापत्तेरित्यादि प्रपञ्चितं **प्रौढमनोरमायाम्** । अत्र 'तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे' इति पूर्वसूत्राद्द्वन्द्व

।१।३।७। प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः । इति जस्येत्संज्ञायाम् । **न विभक्तौ तुस्माः** ।१।३।४। विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः । इति सकारस्य नेत्वम् । **अतो गुणे** ।६।१।९७। अपदान्तादकाराद्गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात् । इति [पररूपत्वे] प्राप्ते । परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः । 'अतो गुणे' इति हि पुरस्तादपवादा अनन्त-

---

एतच्च उत्तरसूत्रस्थस्यैवकारस्येहानुकर्षणाल्लभ्यते । अत्र च 'एकस्यामपि विभक्तौ परतो विरूपाणि न दृष्टानी'ति पर्यवसन्नोऽर्थः, तेन मातृशब्दयोर्जननीवाचिपरिच्छेत्तृवाचिनोर्नैकशेषः, 'मातृभ्यां' 'मातृभि'रित्यादौ सारूप्येऽपि औजसादिषु वैरूप्यात् । नन्वेवं 'पयः पयो नयति' 'देवदेवे'त्यादावतिप्रसङ्गः स्यादेवेति चेत्; उच्यते—सहविवक्षायामेवैकशेषः प्रवर्तते । इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषय इति यावत् । यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मिलितस्येतरान्वयः स तथाभूतो विषयः । इदं च 'इदितो नुम्धातो'रिति लिङ्गाल्लभ्यते; न्यायाच्च । तथाहि—'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी'ति स्थिते श्रूयमाणैकशब्दोपस्थितं सर्वमविशेषादैकरूप्येणैवान्वयितुमर्हति । यद्वा 'तिष्यपुनर्वस्वो'रिति सूत्राद्द्वन्द्वे इत्यनुवर्त्य 'द्वन्द्वे प्रसक्ते सती'ति व्याख्येयं, न तु द्वन्द्वे कृते सती'ति । 'पन्थानौ' 'पन्थान' इत्यादौ 'ऋक्पूरब्धू'रित्यादिना समासान्तापत्तेः, 'करौ' 'करा' इत्यादौ 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्ये'त्यादिना एकवद्भावापत्तेश्चेति दिक् । सूत्रे 'शेष'शब्दः कर्मसाधन इत्याह—एक एव शिष्यत इति । असत्येकग्रहणे द्विबह्वोरपि शेषः स्यादित्येकग्रहणम् । न चैवमप्येकविभक्तावित्यत्र एकग्रहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम्, 'एकस्यामपि विभक्तौ परतो विरूपाणि न दृष्टानी'त्यर्थलाभाय तस्यावश्यकत्वात् । किंच 'स्वसा च स्वसारौ चे'त्यादौ विभक्तौ परतः पूर्वभागयोर्वैरूप्यदर्शनात्स्वसार इत्येकशेषस्तत्र न स्यात् । तथा 'स्वसरि च स्वस्रोश्चे'त्यत्र वैरूप्यदर्शनात्स्वसृष्विति न स्यात् । किं तु 'कमलौ' 'कमल' इत्यादिष्वेव स्यात् । कृते त्वेकग्रहणे नायं दोषः प्रसज्यते । एकविभक्तौ परतः पूर्वत्र वैरूप्याऽदर्शनात् । यदा तु विभक्तावित्यत्रैकत्वस्य विवक्षितत्वान्मास्त्वत्र एकग्रहणमित्युच्यते, तर्हि स्पष्टप्रतित्त्यर्थमेवास्त्विति केचित् । अन्ये त्वाहुः—एकग्रहणमेकैकविभक्तावित्यर्थलाभार्थम् । तथा च सकलविभक्तावित्यर्थलाभादेवकारापकर्षणं विनैव सिद्धमिष्टमिति दिक् ।

एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेत्यादावेकशेषो न भवत्यनभिधानात् । द्वन्द्वोऽप्यत्रानभिधानेनैव वारणीयः । उत्सर्गतः सङ्ख्याशब्देष्वेवमेव । विंशत्यादौ त्वेकशेष इष्ट एवेति बोध्यम् । **चुटू** । 'आदिर्ञिटुडवः' इत्यत 'आदिः,' 'षः प्रत्ययस्य' इत्यतः 'प्रत्ययस्ये'ति चानुवर्तते, तदाह—**प्रत्ययाद्याविति** । प्रत्ययाद्याविति किम् ? । वाचाटः । 'तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ' इत्यत्र प्रत्ययादौ यकारो लुप्तनिर्दिष्टस्तेन चस्य नेत्संज्ञेति वक्ष्यति ।

न विभक्तौ । 'हलन्त्य'मितीत्संज्ञाप्राप्तौ निषेधारम्भः । 'तु' इत्यस्योदाहरणं रामात्, पचेरन् । मकारस्य

इत्यनुवर्त्य द्वन्द्वे प्रसक्त इति व्याख्येयम् । ततश्च 'देवदेवः' 'राजराज' इत्यादौ नैकशेषः । द्वन्द्वापवाद एकशेष इति फलितम् । यद्यप्यनैमित्तिकत्वादन्तरङ्गोऽयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते, तथापि द्वन्द्वापवाद एवायम् । असति ह्येकशेषे सुबुत्पत्तिः,पक्षे द्वन्द्वश्च स्यात् । सति तु अनेकसुबन्तविरहाद्द्वन्द्वस्याऽप्राप्तिः फलिता । घटश्च घटश्च घटश्च तेषां समाहार इति समाहारद्वन्द्वविषये तु नास्य प्रवृत्तिः, अनभिधानात् । द्वन्द्वे कृते एकशेष इति तु न व्याख्येयम् । 'पन्थान' इत्यादौ ऋक्पूरित्यादिसमासान्तापत्तेः । करावित्यादौ 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्ये'त्याद्यापत्तेः । पूर्वसूत्रादिह द्वन्द्वग्रहणानुवृत्तौ च 'इदितो नुम्धातो'रित्यत्र 'इदित' इति निर्देशो लिङ्गम् । इत्=इकार इत्संज्ञको यस्य स इदित् । अत्र इच्छब्दयोरेकविभक्तौ सारूप्येऽपि द्वन्द्वविषयत्वाऽभावान्नैकशेषः । अन्यथा तत्राप्येकशेषः स्यादित्यलम् ।

राम औ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**प्रथमयोरित्यादिना** । वृद्धिं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते आह—**नादिचीति** । तस्मिन् प्रतिषिद्धे सति वृद्धेः प्रवृत्तौ रामौ इति रूपमित्यर्थः । देवदत्तहन्तृहतन्यायस्तु नात्र प्रवर्तत इति स्वादिसन्धौ मनोरथ इत्यत्र प्रपञ्चितम् । राम जस् इति स्थिते—**चुटू** । 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इत्यतः 'इ'-दित्यनुवर्तते । तच्च द्विवचनान्ततया विपरिणम्यते । 'आदिर्ञिटुडवः' इत्यत 'आदि'ग्रहणमनुवर्त्य द्विवचनान्ततया विपरिणम्यते । 'षः प्रत्ययस्ये'त्यनुवर्तते । तदाह—**प्रत्ययाद्यावित्यादिना** । **इति जस्येति** । इत्संज्ञायां 'तस्य लोप' इति लोपः । जकारस्तु जसश्शीत्यादौ शसो निवृत्त्यर्थः । अथ जसः सकारस्य 'हलन्त्य'मितीत्संज्ञायां लोपमाशङ्क्याह—**न विभक्तौ** । तु स् म एतेषां द्वन्द्वः । 'इत' इत्यनुवृत्तं बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते । तदाह-**विभक्तिस्था इत्यादिना** । अथ राम असिति स्थिते 'अकःसवर्णे दीर्घ' इति सवर्णदीर्घस्यापवादं पररूपमाशङ्कितुमाह—**अतो गुणे** । 'एङि पररूप'मित्यतः पररूपमित्यनुवर्तते । 'उस्यपदान्ता'दित्यतोऽपदान्तादित्यनुवर्तते । 'एकः पूर्वपरयो'रित्यधिकृतम् । 'अत' इति पञ्चमी । तदाह—**अपदान्तादित्यादिना** । **इति प्राप्त इति** । नच परत्वादकः सवर्णे दीर्घ इति कुतो न स्यादिति वाच्यम्, 'अकःसवर्णे दीर्घ' इति प्राप्त एवारभ्यमाणपररूपस्य तदपवादत्वात्, परादपवादस्य बलीयस्त्वादिति भावः । **परत्वादिति** । 'अतो गुणे' इत्यपेक्षया 'प्रथमयोः पूर्वसवर्ण' इत्यस्य परत्वा-

सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' 'नादिचि' 'वृद्धि[रेचि]' । रामौ । चुटू

त्याश्रयणात्कृतेति सूत्रेण संज्ञेति- । सरूपाणामेकशेषः । इतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं शेषशब्दार्थः । न च विरूपेष्वेकशेषाऽप्रवृत्त्या 'घटकलशा'विति द्वन्द्वापत्तिरिति शङ्क्यम्, 'विरूपाणा'मिति वार्तिकस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वस्तुतस्तु सूत्राक्षरैरेव वार्तिकार्थो लभ्यते । रूप्यते बोध्यते इति रूपमर्थः, समानं रूपं येषामिति सरूपाः । ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सभावः । तथा समानं रूपं स्वरूपं येषां ते सरूपाः । सरूपाश्च सरूपाश्च सरूपाः, तेषामित्येकशेषेण व्याख्यानात् । न च स्वाङ्गे स्वव्यापाराऽयोगो वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादिति वाच्यम्; उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ततया स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तेः । अन्यथा 'तुल्यास्यप्रयत्न'मित्यादौ सवर्णदीर्घौ न स्यात् । तथाऽर्थवत्सूत्रान्तर्गतानां प्रातिपदिकत्वं, 'प्रत्ययः' 'परश्चे'त्यत्र सुप्प्रत्ययः, 'ससजुषो'रित्यत्र रुः, 'खरवसानयो'रिति सूत्रे विसर्गश्च न स्यादिति सर्वोपप्लवः स्यात् । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यस्य 'नेह नाने'त्यादिश्रुतेश्च स्वस्मिन्नपि यथा प्रवृत्तिस्तथा दीर्घादीनामपीति चेत्तुल्यमेकशेषेऽपि । एतेन 'अइउ'णित्यादौ 'आद्गुणः' इत्यादिसन्धिकार्यं कृतो नेत्याशङ्कायाम्—'वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादात्सन्धिर्ने'ति केषाञ्चित्समाधानं परास्तम् । वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामच्प्रत्याहारे च निष्पन्ने प्रवर्तमानानां गुणादीनामुपेन्द्र इत्यादौ तटस्थ इव उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । स्यादेतत्—'सरूपाणामेक एकविभक्तौ' इत्येव सूत्रमस्तु, किमनेन 'शेष'ग्रहणेन ? । अत्राहुः—तथाहि सति सरूपाणां स्थाने एकोऽन्तरतम आदेशो भवतीत्यर्थः स्यात् । तथा चाश्वश्चाश्वश्चेत्यत्रोदात्तद्वयवतः स्थाने उदात्तद्वयवानादेशस्तथाऽनुदात्तद्वयवतः स्थानेऽनुदात्तद्वयवानादेशः प्रसज्येतेति । एकविभक्तौ यानीति । विभक्तिः सारूप्ये उपलक्षणं न त्वेकशेषे निमित्तम् । एवं चाऽनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गोऽयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते । यद्येतन्नारभ्येत तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्याद्द्वन्द्वश्च प्रवर्तेत । आरब्धे त्वेकशेषेऽनेकसुबन्तविरहाद्द्वन्द्वस्य प्राप्तिरेव नास्तीति भावः । ननु सुबुत्पत्तेः प्रागेकशेषप्रवृत्तौ शिष्यमाणं यत्प्रातिपदिकं तदेकमेवार्थं बोधयतीति द्विवचनाद्यनुत्पत्तौ 'रामौ' 'रामा' इत्यादि न सिध्येत् । नैष दोषः, शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थाभिधायित्वात् । अतएव 'कृत्तद्धितसमासैकशेषे'त्येकशेषो वृत्तिषु गण्यते । परार्थाभिधानं हि वृत्तिः । अतएव च लुप्तेऽपि प्रत्यये'लिङ्'धु'गित्यादौ कर्ता प्रतीयत इति दिक् । सरूपाण्येवेति ।

विभक्तौ एकवचने सुप्रत्यये सति, उकारस्य इत्त्वेन लोपे, 'ससजुषो'रिति रुत्वे, 'खरवसानयो'रिति विसर्ग इत्यर्थः । स इत्युकारस्तु अर्वणस्त्रसावित्यादौ विशेषणार्थः । असीत्युक्ते हि असकारादावित्यर्थः स्यात् । ततश्च वाजमर्वत्सु इत्यत्र अर्वणस्तृविधिर्न प्रवर्तेत । नचात्र रोरसुप्त्वात्तदन्तस्य पदत्वाऽभावाद्रेफस्य पदान्तत्वाऽभावात्कथमिह विसर्ग इति वाच्यम् । स्थानिवद्भावेन रोः सुप्त्वात् । नच स्थानिवद्भावे कर्तव्ये त्रैपादिकस्य रोरसिद्धत्वं शङ्क्यम्, 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्ये'त्यप्रत्ययग्रहणेन स्थानिवत्त्वातिदेशे रोरसिद्धत्वाऽभावज्ञापनात् । तत्र ह्यप्रत्ययग्रहणमग्निः करोति,कविभिः कृतमित्यादौ विसर्गपर्युदासार्थम् । स्थानिवत्त्वे कर्तव्ये रोरसिद्धत्वे तु तत्र विसर्गस्यैवाऽभावात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यलम् । राम इति । 'रमन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते । इति श्रुतिः । 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकारे 'हलश्च' इत्यधिकरणे घञ् । कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वम् । अव्युत्पन्नः संज्ञाशब्दो वा । तथा सति अर्थवदिति प्रातिपदिकत्वम् ।

अथ प्रातिपदिकार्थगतद्वित्वादिविवक्षायां प्रातिपदिकस्य द्वित्र्यादिप्रयोगप्राप्ताविदमारभ्यते—सरूपाणाम् । 'एकविभक्ता'विति 'सरूपाणा'मित्यत्रान्वेति । समानं रूपं येषां तानि सरूपाणि । ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सभावः । निर्धारणषष्ठी । 'वृद्धो यूने'त्युत्तरसूत्रादेवेत्यपकृष्यते । शिष्यते इति शेषः । कर्मणि घञ् । एकश्चासौ शेषश्चेति पूर्वकालैकेति समासः । एकस्यां विभक्तौ परतः सरूपाणामेव दृष्टानां मध्ये एकः शिष्यते इति फलति । तदाह—एकविभक्ताविति । एवेति किम् ?। मातृशब्दस्तावज्जननीवाची परिच्छेत्तृवाची च । तत्र मातृभ्यामिति भ्यामादौ क्वचित्सारूप्ये सत्यपि, औजसादिषु मातरौ माताराविति वैरूप्यदर्शनान्नैकशेषः । यद्यपि कतिपयविभक्तौ उक्तयोर्मातृशब्दयोः सारूप्येणैव दर्शनमस्ति । तथापि एकस्यामपि विभक्तौ परतो विरूपाणि न दृष्टानीत्यर्थो विवक्षितः । एतद्द्योतनायैव एकविभक्ताविस्यत्र'एक'ग्रहणम् । एवकारापकर्षसिद्धार्थकथनपरमेकग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति केचित् । 'एकशेष' इत्येकपदोपादानं तु द्विबहूनामपि शेषो मा भूदित्येतदर्थम् । 'शेष'पदानुपादाने तु सरूपाणां स्थाने एक आदेशः स्यात् । ततश्च अश्वश्च अश्वश्चेति द्व्युदात्तवतः स्थाने द्व्युदात्तवानादेशः स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं शेषग्रहणम् । एकविभक्ताविति सारूप्ये उपलक्षणम् । न तु एकविभक्तौ परतः एकशेषो भवतीति व्याख्यानमुचितम्, जननीपरिच्छेत्तृवाचिनोरेकशेषापत्तेरित्यादि प्रपञ्चितं प्रौढमनोरमायाम् । अत्र 'तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे' इति पूर्वसूत्राद्द्वन्द्व

।१।३।७। प्रत्ययाद्यौ चुट्टू इतौ स्तः। इति जस्येत्संज्ञायाम्। **न विभक्तौ तुस्माः** ।१।३।४। विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः। इति सकारस्य नेत्वम्। **अतो गुणे** ।६।१।९७। अपदान्तादकाराद्गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात्। इति [पररूपत्वे] प्राप्ते। परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः। 'अतो गुणे' इति हि पुरस्तादपवादा अनन्त-

एतच्च उत्तरसूत्रस्थस्यैवकारस्येहानुकर्षणाल्लभ्यते। अत्र च 'एकस्यामपि विभक्तौ परतो विरूपाणि न इष्टानी'ति पर्यवसन्नोऽर्थः, तेन मातृशब्दयोर्जननीवाचिपरिच्छेत्तृवाचिनोर्नैकशेषः, 'मातृभ्यां' 'मातृभि'रित्यादौ सारूप्येऽपि औजसादिषु वैरूप्यात्। नन्वेवं 'पयः पयो नयति' 'देवदेवे'त्यादावतिप्रतिप्रसङ्गः स्यादेवेति चेत्; उच्यते—सहविवक्षायामेवैकशेषः प्रवर्तते। इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषय इति यावत्। यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मिलितस्येतरान्वयः स तथाभूतो विषयः। इदं च 'इदितो नुम्धातो'रिति लिङ्गाल्लभ्यते; न्यायाच्च। तथाहि—'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी'ति स्थिते श्रूयमाणैकशब्दोपस्थितं सर्वमविशेषादेकरूप्येणैवान्वयितुमर्हति। यद्वा 'तिष्यपुनर्वस्वो'रिति सूत्राद्द्वन्द्वे इत्यनुवर्त्य 'द्वन्द्वे प्रसक्ते सती'ति व्याख्येयं, न तु द्वन्द्वे कृते सती'ति। 'पन्थानौ' 'पन्थान' इत्यादौ 'ऋक्पूरब्धू'रित्यादिना समासान्तापत्तेः, 'करौ' 'करा' इत्यादौ 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य'इत्यादिना एकवद्भावापत्तेश्चेति दिक्। सूत्रे 'शेष'शब्दः कर्मसाधन इत्याह—**एक एव शिष्यत इति**। असत्येकग्रहणे द्विबह्वोरपि शेषः स्यादित्येकग्रहणम्। न चैवमप्येकविभक्तावित्यत्र एकग्रहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम्, 'एकस्यामपि विभक्तौ परतो विरूपाणि न इष्टानी'त्यर्थलाभाय तस्यावश्यकत्वात्। किंच 'स्वसा च स्वसारौ चे'त्यादौ विभक्तौ परतः पूर्वभागयोर्वैरूप्यदर्शनात्स्वसार इत्येकशेषस्तत्र न स्यात्। तथा 'स्वसरि च स्वस्रोश्चे'त्यत्र वैरूप्यदर्शनात्स्वस्रष्विति न स्यात्। किं तु 'कमलौ' 'कमल' इत्यादिष्वेव स्यात्। कृते त्वेकग्रहणे नायं दोषः प्रसज्यते। एकविभक्तौ परतः पूर्वत्र वैरूप्याऽदर्शनात्। यदा तु विभक्तावित्यत्रैकत्वस्य विवक्षितत्वान्मास्त्वत्र एकग्रहणमित्युच्यते, तर्हि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्त्विति केचित्। अन्ये त्वाहुः—एकग्रहणमेकैकविभक्तावित्यर्थलाभार्थम्। तथा च सकलविभक्तावित्यर्थलाभादेवकारापकर्षणं विनैव सिद्धमिष्टमिति दिक्।

एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेत्यादावेकशेषो न भवत्यनभिधानात्। द्वन्द्वोऽप्यत्रानभिधानेनैव वारणीयः। उत्सर्गतः सङ्ख्याशब्देष्वेवमेव। विंशत्यादौ त्वेकशेष इष्ट एवेति बोध्यम्। **चुट्टू**। 'आदिर्ञिटुडवः' इत्यत 'आदिः,' 'षः प्रत्ययस्य' इत्यतः 'प्रत्ययस्ये'ति चानुवर्तते, तदाह—**प्रत्ययाद्याविति**। प्रत्ययाद्याविति किम्? । चाचाटः। 'तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ' इत्यत्र प्रत्ययादौ यकारो लुप्तनिर्दिष्टस्तेन चस्य नेत्संज्ञेति वक्ष्यति।

न विभक्तौ। 'हलन्त्य'मितीत्संज्ञाप्राप्तौ निषेधारम्भः। 'तु' इत्यस्योदाहरणं रामात्, पचेरन्। मकारस्य

इत्यनुवर्त्य द्वन्द्वे प्रसक्त इति व्याख्येयम्। ततश्च 'देवदेवः' 'राजराज' इत्यादौ नैकशेषः। द्वन्द्वापवाद एकशेष इति फलितम्। यद्यप्यनैमित्तिकत्वादन्तरङ्गोऽयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते, तथापि द्वन्द्वापवाद एवायम्। असति ह्येकशेषे सुबुत्पत्तिः,पक्षे द्वन्द्वश्च स्यात्। सति तु अनेकसुबन्तविरहाद्द्वन्द्वस्याऽप्राप्तिः फलिता। घटश्च घटश्च घटश्च तेषां समाहार इति समाहारद्वन्द्वविषये तु नास्य प्रवृत्तिः, अनभिधानात्। द्वन्द्वे कृते एकशेष इति तु न व्याख्येयम्। 'पन्थान' इत्यादौ ऋक्पूरित्यादिसमासान्तापत्तेः। करावित्यादौ 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य'त्याद्यापत्तेः। पूर्वसूत्रादिह द्वन्द्वग्रहणानुवृत्तौ च 'इदितो नुम्धातो'रित्यत्र 'इदित' इति निर्देशो लिङ्गम्। इत्=इकार इत्संज्ञको यस्य स इदित्। अत्र इच्छब्दयोरेकविभक्तौ सारूप्येऽपि द्वन्द्वविषयत्वाऽभावान्नैकशेषः। अन्यथा तत्राप्येकशेषः स्यादित्यलम्।

राम औ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**प्रथमयोरित्यादिना**। वृद्धिं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते आह—**नादिचीति**। तस्मिन् प्रतिषिद्धे सति वृद्धेः प्रवृत्तौ रामौ इति रूपमित्यर्थः। देवदत्तहन्तृहतन्यायस्तु नात्र प्रवर्तत इति स्वादिसन्धौ मनोरथ इत्यत्र प्रपञ्चितम्। राम जस् इति स्थिते—**चुट्टू**। 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इत्यतः 'इ'दित्यनुवर्तते। तच्च द्विवचनान्ततया विपरिणम्यते। 'आदिर्ञिटुडवः' इत्यत 'आदि'ग्रहणमनुवर्त्य द्विवचनान्ततया विपरिणम्यते। 'षः प्रत्ययस्ये'त्यनुवर्तते। तदाह—**प्रत्ययाद्यावित्यादिना**। **इति जस्येति**। इत्संज्ञायां 'तस्य लोप' इति लोपः। जकारस्तु जसश्शीत्यादौ शसो निवृत्त्यर्थः। अथ जसः सकारस्य 'हलन्त्य'मितीत्संज्ञायां लोपमाशङ्क्याह—**न विभक्तौ**। तु स् म एतेषां द्वन्द्वः। 'इत' इत्यनुवृत्तं बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते। तदाह-**विभक्तिस्था इत्यादिना**। अथ राम असिति स्थिते 'अकः सवर्णे दीर्घ' इति सवर्णदीर्घस्यापवादं पररूपमाशङ्कितुमाह—**अतो गुणे**। 'एङि पररूप'मित्यतः पररूपमित्यनुवर्तते। 'उस्यपदान्ता'दित्यतोऽपदान्तादित्यनुवर्तते। 'एकः पूर्वपरयो'रित्यधिकृतम्। 'अत' इति पञ्चमी। तदाह—**अपदान्तादित्यादिना**। **इति प्राप्त इति**। नच परत्वादकः सवर्णे दीर्घ इति कुतो न स्यादिति वाच्यम्, 'अकः सवर्णे दीर्घ' इति प्राप्त एवारभ्यमाणपररूपस्य तदपवादत्वात्, परादपवादस्य बलीयस्त्वादिति भावः। **परत्वादिति**। अतो गुणे इत्यपेक्षया 'प्रथमयोः पूर्वसवर्ण' इत्यस्य परत्वा-

रान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायेन 'अकः सवर्णे' इत्यस्यैवापवादो न तु 'प्रथमयो'रित्यस्यापि। रामाः। **एकवचनं संबुद्धिः** ।२।३।४९। संबोधने प्रथमाया एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात् । **एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः** ।६।१।६९। एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्धल्लुप्यते संबुद्धेश्चेत् । संबुद्ध्याक्षिप्तस्याङ्गस्यैङ्ह्रस्वाभ्यां विशेषणान्नेह,—हे कतरत्, कुलेति । हे राम । हे रामौ । हे रामाः । एङ्ग्रहणं किम् ? । हे हरे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च संबुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं नास्ति। **अमि पूर्वः** ।६।१।१०७। अकोऽम्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः

तु—रामम्, अद्राक्षम् । विभक्तौ किम् ? । 'अचो यत्,' ऊर्णायां युस्', 'रुधादिभ्यः श्नम्' । एतेष्वन्त्यस्येत्संज्ञा यथा स्यात् । 'इदमस्थमु'रित्यत्र मकारपरित्राणार्थमुकारानुबन्धासञ्जनादनित्योऽयमिति ज्ञायते । अन्यथा'प्राग्दिशो विभक्ति'-रिति थमो विभक्तित्वाद्वानीमो मकारस्येवानेनैव सूत्रेणेत्त्वनिषेधसिद्धेः किं तेनेति ! तेन 'किमोऽत्' क्वेति सिद्धम् । **एकवचनम्** ।'सुः संबुद्धि'रित्येव सुवचम् । न च सप्तमीबहुवचनेऽतिप्रसङ्गः। 'संबोधने प्रथमे'त्यधिकारादेव तदभावादिति नव्याः । अत्र व्याचख्युः—'सुः संबुद्धि'रिति वाच्ये एकवचनग्रहणमेकोऽर्थ उच्यते येन तावन्मात्रस्य प्रत्ययस्य संज्ञार्थम् । अन्यथा 'सामन्त्रित'मिति पूर्वसूत्रे तदन्तस्यामन्त्रितसंज्ञा कृतेति प्रक्रमाऽभेदाय इयमपि संज्ञा तदन्तस्यैव स्यादिति । **एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः** । यद्यत्र 'हल्ङ्याब्भ्यः' इत्यतो हलमननुवर्त्य 'एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गात्परस्याः संबुद्धेर्लोप' इति व्याख्यायेत, हल्नुवृत्तावप्यङ्गात्परा या संबुद्धिः तस्या यद्धलिति वा, उभयथापि 'हे ज्ञाने'ति न सिध्येत् । लोपात्परत्वात्सोरतोऽमि कृते परत्वान्नित्यत्वाच्च अमि पूर्वत्वे च कृते एकादेशस्य परादिवद्भावे ह्रस्वान्तात्परत्वाभावात्, पूर्वान्तवद्भावे अम एवाभावादुभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति निषेधादतो व्याचष्टे—**एङन्ता**दित्यादिना चेदित्यन्तेन ।

संबुद्ध्याक्षिप्तस्येति। तदन्तस्यैव संज्ञाभ्युपगमे तु सम्बुद्ध्याऽङ्गमाक्षेप्तुं न शक्यते इति बोध्यम् । **ह्रस्वात्परत्वं नास्तीति** । तथा च सूत्रे एङ्ग्रहणमावश्यकमिति भावः । किं च 'इमां किमाचामयसे न चक्षुषी' इति श्रीहर्षप्रयोगे 'से' इति पृथक्पदं, 'सलक्ष्मीके हे दमयन्ती'त्यर्थ इति 'निगरणचलनार्थेभ्यश्चे'ति सूत्रे मनोरमायां व्युत्पादितम् । ततश्च तत्रापि संबुद्धिलोपार्थमेङ्ग्रहणमावश्यकमेव । स्यादेतत् । एङ्ग्रहणस्य 'से'इत्यत्र सावकाशतया 'हे हरे'इत्यादौ संबुद्धिलोपो न स्यात्, संनिपातपरिभाषाविरोधात् । तथा ह्रस्वग्रहणस्यापि 'हे रामे'त्यत्र सावकाशत्वात् 'हे गौरी'-त्यादौ परत्वाद्धल्ङ्यादिलोपं बाधित्वा 'अम्बार्थनद्यो'रिति ह्रस्वे कृते संबुद्धिलोपो न स्यात् । लक्ष्मीशब्दे तु हल्ङ्यादिलोपस्याप्यभावाद्धे लक्ष्मीत्यत्र सुतरां संबुद्धिलोपो न स्यात् । सत्यम्, 'गुणात्संबुद्धे'रिति वक्तव्ये एङ्ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषां बाधित्वाऽपि संबुद्धिलोपः प्रवर्तते इति दिक् । **अमि पूर्वः** । 'प्रथमयो'रिति पूर्वसर्णदीर्घे

दित्यर्थः । ननु पररूपमिदमपवादत्वात् सवर्णदीर्घमिव पूर्वसवर्णदीर्घमपि कुतो न बाधत इत्यत आह—**अतो गुण इतीत्यादि** । अनन्तरान् । अव्यवहितानित्यर्थः । **उत्तरानिति** । व्यवहितानित्यर्थः । 'अतो गुणे' इत्युत्तरम् अव्यक्तानुकरणस्येत्यादि पठित्वा, 'अकःसवर्णे दीर्घः' 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति पठितम् । ततश्च पररूपमिदं सवर्णदीर्घमेव बाधते, नतु तद्व्यवहितं पूर्वसवर्णदीर्घमपीति भावः । वस्तुतस्तु पुरस्तादपवादन्यायस्य नायं विषयः । नहि पररूपमिदं पूर्वसवर्णदीर्घस्यापवादः । भवन्तीत्यादावप्राप्तेऽपि पूर्वसवर्णदीर्घे एतस्य पररूपस्यारम्भादित्यलम् । रुत्वविसर्गौ सिद्धवत्कृत्याह—**रामा इति** । हे रामसिति स्थिते, 'एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः' इति लोपं विधास्यन् संबुद्धिसंज्ञामाह—**एकवचनम्** । 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गे'त्यतः 'प्रथमे'त्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । 'संबोधने चे'त्यतः संबोधने इत्यनुवर्तते । तदाह—**संबोधने इति** । 'सुः संबुद्धि'रित्येव सुवचम् । प्रथमाग्रहणानुवृत्तेः सप्तमीबहुवचनस्य सुपो न ग्रहणम् । नचात्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणं शङ्क्यम् । 'ह्रस्वस्य गुणः' इति संबुद्धौ परतोऽङ्गस्य गुणविधिबलात्, संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनिषेधाच्च । एतेन तदन्तसंज्ञानिवृत्त्यर्थमेकवचनग्रहणमित्यपास्तम् ।

एङ्ह्रस्वात् । 'एङ्ह्रस्वा'दित्यङ्गविशेषणं, तदन्तविधिः । सुतिस्यपृक्तं हलित्यतो हलिति प्रथमान्तमनुवर्तते; ङ्याबादित्यत्रान्वेति—'अङ्गात् परं ह'लिति । 'लोपो व्यो'रित्यतो 'लोप' इत्यनुवर्तते । तच्च हलित्यनेन सामानाधिकरण्येनान्वेति । लुप्यते इति लोपः । कर्मणि घञ् । 'संबुद्धे'रित्यवयवषष्ठी-हलित्यत्रान्वेति । ततश्च एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गात्परं यत् संबुद्ध्यवयवभूतं तल्लुप्यते इत्यर्थः फलति । तदाह—**एङन्तादित्यादिना** । ननु एङ्ह्रस्वादित्यस्याङ्गाधिकारस्थत्वाभावात् कथमङ्गस्य विशेष्यत्वलाभः । तस्य वा किं प्रयोजनम् । एङो ह्रस्वाच्च परं संबुद्ध्यवयवभूतं हल्लुप्यत इत्येवास्तु । तत्राह—**सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्येत्यादि** । संबुद्धेः प्रत्ययत्वात्तत्प्रकृतेरङ्गत्वमर्थाल्लब्धम् । तस्य च एङा ह्रस्वेन च विशेषितत्वात्तदन्तविधौ एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गात्परं हल्लुप्यत इत्यर्थलाभादिह लोपो नेत्यर्थः । इहेत्यस्य विशेष्यमाह—**हे कतरत्कुलेतीति** । कतरच्छब्दस्य नपुंसकत्वस्फोरणाय कुलशब्दः । कतरशब्दान्नपुंसकलिङ्गात्संबुद्धिः सुः । 'अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः' इति तस्य अद्ड्डादेशः । डकार इत् । डित्त्वसामर्थ्याद्भत्वेऽपि

स्यात् । रामम् । रामौ । लशक्वतद्धिते ।१।३।८। तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः । इति शसः शस्येत्संज्ञा । तस्माच्छसो नः पुंसि ।६।१।१०३। पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात्पुंसि ।

प्राप्तेऽयमारम्भः । 'इको यणचि' त्यतोऽचीत्यनुवर्तते, तदाह—अम्यचीति । अमि योऽच् तस्मिन् । अमोऽवयवे अचीति यावत् । तेन मकारसहितस्य पूर्वरूपं नेति स्थितं मनोरमायाम् । एवम् 'अक्षाद्ूहिन्या'मित्यादावपि 'ऊहिन्यां योऽच्तस्मि'न्नित्यादि वोध्यम् । 'पदास्वैरिबाह्ये'त्यादिनिर्देशाश्चास्मिन्व्याख्याने लिङ्गमित्यपि स्थितम् । कथं तर्हि काशिकादावमि परत इत्येवोक्तं, न त्वम्यचीति चेदत्राहुः—'तस्मादित्युत्तरस्य,' 'आदेः परस्ये'त्यादेरेवादेश इति निर्णीते'एकः पूर्वपरयो'रित्यादेशः पूर्वपरयोर्वर्णयोरेव भविष्यतीत्याशयेन नोक्तमिति । लशक्व । 'आदिर्ञिटुडवः' इत्यत 'आदि'रित्यनुवर्तते 'षः प्रत्ययस्ये'त्यतः प्रत्ययस्येति । 'अतद्धिते' इति पर्युदासाद्वा लभ्यत इत्याह—प्रत्ययाद्या इति । लश्च शश्च कुश्चेति समाहारद्वन्द्वे 'लशक्वि'ति नपुंसकम् । तदितरेतरयोगद्वन्द्वेन विवृणोति—लशकवर्गा इति । अतद्धित इति कम् ?, 'प्राणिस्थादातः—'इति लच् । चूडालः । 'लोमादिभ्यः [शः] । लोमशः । अत्र प्रयोजनाऽभावादेव नेत्संज्ञेति नेदं प्रत्युदाहरणमिति नव्याः । 'कर्णललाटा'दिति भवार्थे कन् । कर्णिका । सत्यां हीत्संज्ञायां 'किति चे'ति वृद्धिः स्यात् । प्रत्ययाद्या इति किम् ? । 'जल्पभिक्षे'ति वृञ् षाकन् । वराकः । अत्र 'क्ङिति चे'ति गुणो न स्यात् ।

तस्माच्छसो । 'त'च्छब्देन संनिहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यते । दीर्घमात्रपरामर्शे तु 'एतान् गाः पश्ये'त्यत्रापि नत्वप्रसङ्गात् । 'शस' इत्यवयवषष्ठी, स चावयवः परत्वेन विशेष्यते—पूर्वसवर्णदीर्घात्परस्य शसोऽवयवस्येति, तदेतदाह—परो यः शसः सकार इति । 'परो यः श'सिति न व्याख्यातम् । कृते पूर्वसवर्णदीर्घे ततः परस्य शसोऽ-

---

टेरिति रेफादकारस्य लोपः 'वाऽवसाने'इति चर्त्वे कतरदिति रूपम् । यदि एङ्ह्रस्वादित्यत्राङ्गस्य विशेष्यत्वं न स्यात्, तदा कतरदित्यत्र तकारस्य हलो ह्रस्वादकारात् परत्वात्संबुद्ध्यवयवत्वाच्च लोपः प्रसज्येत । अङ्गस्य विशेष्यत्वे तु न दोषः । अत्र हि टिलोपानन्तरं कतरिति रेफान्तमङ्गम् । तत्तु न ह्रस्वान्तम् । यत्तु ह्रस्वान्तं तन्नाङ्गम् । रेफादकारस्य सुस्थानिकादुडादेशावयवत्वेन प्रत्ययावयवतया प्रकृतिभागानन्तर्भावात् । नन्विह हल्ग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्था, एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गात्परस्य संबुद्धेर्लोपः स्यादित्येव व्याख्यायताम् । अस्तु वा हल्नुवृत्तिः, तथापि एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गात्परा या संबुद्धिस्तदवयवो हल्लुप्यते'इति कुतो न व्याख्यायत इति चेत्, एवं सति हे ज्ञानेति न सिध्येत् । तदिदमजन्तनपुंसकलिङ्गाधिकारे ज्ञानशब्दप्रक्रियावसरे मूल एव स्पष्टीभविष्यति । हे हरे हे विष्णो इति । हरिशब्दाद्विष्णुशब्दाच्च संबुद्धिः सुः । 'ह्रस्वस्य गुण' इति गुणः । हे हरेस्, हे विष्णोसिति स्थिते, ह्रस्वात्परत्वाऽभावात्सुलोपो न स्यादत एङ्ग्रहणमित्यर्थः । ननु गुणात्पूर्वं हे हरि स्, हे विष्णु सित्यस्यामेव दशायां ह्रस्वात्परत्वादेव सुलोपसंभवादेङ्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—अत्रेति । संबुद्धिलोपापेक्षयाऽयं गुणः परः, नित्यश्च, अकृतेऽपि संबुद्धिलोपे तत्प्रवृत्तेः, कृतेऽपि संबुद्धिलोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य तत्प्रवृत्तेः, अतः संबुद्धिलोपात्प्रागेव ह्रस्वस्य गुणे कृते सति ह्रस्वात्परत्वाऽभावात्सोर्लोपो न स्यात् । अत एङ्ग्रहणमित्यर्थः ।

अथ द्वितीया विभक्तिः । राम अमिति स्थिते, 'न विभक्तौ तुस्माः' इति मकारस्य नेत्त्वम् । 'अकः सवर्णे' इति बाधित्वा 'अतो गुणे' इति पररूपं प्राप्तम्—तद्बाधित्वा 'प्रथमयो'रिति पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते—अमिपूर्वः । 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यतोऽक इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । 'एकः पूर्वपरयो'रित्यधिकृतम् । 'इको यणचि'त्यतोऽचीत्यनुवर्तते । तदाह—अकोऽम्यचीति । अमि विद्यमानो योऽच् तस्मिन् परे इत्यर्थः । 'राम'मिति मकारादकारस्य अमवयवाऽकारस्य च पूर्वरूपमकार एको भवति । अचीत्यनुवृत्तौ 'अकोऽमि परे पूर्वपरयोः पूर्वरूपमेकादेशः स्या'दिति लभ्यते । तथा सति अमो मकारसहितस्य पूर्वरूपं स्यात् । तन्मा भूदित्यजनुवृत्तिः । रामाविति । राम औडिति स्थिते हलन्त्यमिति टकारस्य इत्संज्ञायां लोपः । औटष्टकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः । 'राम शस्'—इति स्थिते, 'न विभक्तौ तुस्माः' इति सकारस्य नेत्वम् । तत्र शकारस्य अनन्त्यत्वाद्धलन्त्यमित्यस्याऽप्राप्तावाह—लशक्वतद्धिते । 'लशकु' इति समाहारद्वन्द्वः । 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्, 'आदिर्ञिटुडवः, 'षः प्रत्ययस्ये'त्यतः—इदिति, आदिरिति, प्रत्ययस्येति चानुवर्तते । अतद्धित इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । तद्धितभिन्नस्य प्रत्ययस्य आदिभूतं लकारशकारकवर्गम् इत्संज्ञं भवतीत्यर्थः । तदाह—तद्धितवर्जेति । अतद्धित इति किम् ?। 'कर्णललाटात्कनलङ्कारे' । कर्णिका । अत्र ककारस्य तद्धितावयवत्वान्नेत्त्वम् । सति तस्मिन् 'किति चे'त्यादिवृद्धिः स्यात् । एतेन प्रयोजनाऽभावादेव लशादितद्धितेषु नेत्त्वमित्यतद्धितग्रहणं व्यर्थमिति निरस्तम् । इति शस इति । शकारस्येत्संज्ञायां 'तस्य लोप' इति लोपः । शकारोच्चारणं तु 'जसः शी' 'तस्माच्छसो नः' इत्यादौ विषयविभागार्थम् । राम असिति स्थिते, अकः सवर्णे दीर्घ इति बाधित्वा, अतो गुण इति प्राप्ते प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घे, रामास् इति स्थिते—तस्माच्छसो नः । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्ण'

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ।८।४।२। अट् कवर्गं पवर्गं आङ् नुम्—एतैर्व्यस्तैर्यथासंभवमिलितैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्समानपदे । 'पदव्यवायेऽपी'ति निषेधं बाधितुमाङ्ग्रहणम् । नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । तच्चाऽकर्तुं शक्यम् । अयोगवाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात् । इति णत्वे प्राप्ते । **पदान्तस्य ।८।४।**

संभवात् । **अट्कुप्वाङ्** । 'रषाभ्या'मिति पञ्चमीनिर्देशादव्यवहितस्याऽप्राप्तौ वचनमिदम् । तत्र सर्वैर्व्यवायोऽसंभवी । 'एकैकमात्रव्यवाय' इत्यपि नार्थः, क्षुभ्नादिषु क्षुभ्नपाठसामर्थ्यात्, 'सरूपाणाम्—'इत्यादिनिर्देशाच्चेत्यभिप्रेत्याह-व्यस्तै-र्यथासंभवमिलितैश्चेत्यादि । नन्वेवं 'कृत्स्नं' 'कार्त्स्न्य'मित्यादावडादिव्यवधानाऽभावाण्णत्वाऽभावेप्यादर्शेनेत्यादावड्व्यवधानादतिप्रसङ्गः । न च अडादिभिरेव व्यवधान इति नियमः, अप्राप्ते विधिरयमित्युक्तत्वात् । सत्यम् । योगविभागोऽत्र बोध्यः । 'व्यवायेऽपि' इत्येको योगो विध्यर्थः । 'अट्कुप्वाङ्नुम्—'इत्यन्यो नियमार्थः । छान्दसो भिसो लुक् । अत्र योगविभागं विनापि निर्वाहः सुकर इति तु नव्याः । तथाहि—अट्कुप्वाङ्—'इति सूत्रे 'रषाभ्याम्' इत्यनुवर्तते । पञ्चमीश्रुत्या 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषोपतिष्ठते । उपस्थितापि सा वचनप्रामाण्यादडादिव्यवाये न प्रवर्तते । तदन्यव्यवाये तु प्रवर्तत एव । अतएव—'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादेकवर्णव्यवहितस्यैव इको गुणो न तु भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येकः'—इति 'पुगन्तलघूपधस्ये'ति सूत्रे वक्ष्यति । एवं च यत्राडादिभिरेव व्यवधानं रामेणेत्यादौ तत्र भवत्येव णत्वम् । अत्र त्वडादिभिन्नेन व्यवधानमादर्शेनेत्यादौ, तत्र न भवति, 'तस्मा'दिति परिभाषाया जागरूकत्वात् । **निषेधं बाधितुमिति** । तेन 'पर्योणद्ध'मित्यत्र 'उपसर्गादसमासेऽपि—' इति णत्वं सिध्यतीति भावः । **उपलक्षणार्थमिति** । नुम्स्थानिकस्य, स्वाभाविकस्य वाऽनुस्वारमात्रस्योपलक्षणार्थं नुम्ग्रहणमित्यर्थः । तेन 'बृहि वृद्धौ' । इदित्त्वान्नुम् । तस्यानुस्वारः । 'तृंहू हिंसायां' । स्वाभाविकोऽत्रानुस्वारः । बृंहणम् तृंहणम् । उभयत्रापि णत्वं सिद्धम् । **अयोगवाहानामिति** । अविद्यमानो योगः=प्रत्याहारेषु संबन्धो येषां ते अयोगाः ।

इति पूर्वसूत्रकृतः संनिहितः पूर्वसवर्णदीर्घस्तस्मादित्यनेन परामृश्यते । दिक्शब्दयोगे पञ्चम्येषा । तेन 'परस्ये'त्यध्याहार्यम् । 'शस' इत्यवयवषष्ठी । स चावयवः परत्वेन विशेष्यते । स चावयवोऽर्थात् सकार एव, अन्यस्याऽसंभवात् । तदाह—[कृत]पूर्वेत्यादिना । कृतपूर्वेति किम् ? । दीर्घात्परस्य शसवयवस्येत्युक्तौ, 'एतान् गाः पश्ये'त्यत्र गोशब्दात् शसःसस्यापि नत्वप्रसङ्गः । अतः [कृत]पूर्वसवर्णदीर्घादिति । 'गा' इत्यत्र च औतोम्शसोरित्याकार एकादेशः, न तु पूर्वसवर्णदीर्घ इति ततः परस्य न नत्वम् । शसः किम् ? । रामाः । प्रकृते च नत्वे रामानिति रूपम् ।

अत्र नकारस्य णत्वप्राप्तिमाशङ्कितुमाह—**अट्कुप्वाङ्** । 'रषाभ्यां नो णः समानपदे' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र 'न' इति षष्ठ्यन्तम् । तेन च सूत्रेण रषाभ्यामव्यवहितपरस्य णत्वं विहितम् । रामेणेत्यादौ अडादिव्यवधानेऽपि प्राप्त्यर्थमिदमारब्धम् । अट्—प्रत्याहारः, कुः=कवर्गः, पुः=पवर्गः । अट्च कुश्च पुश्च आङ् च नुम्च तैर्व्यवधानम्, तस्मिन् सत्यपि रषाभ्यां परस्य नस्य णत्वं स्यादित्यर्थः । अत्र अडादिभिः समस्तैर्व्यवधानं 'रामेणे'त्यादिलक्ष्ये क्वाप्यसंभावितम् । 'एकैकव्यवायेऽपी'ति व्याख्याने तु 'रामेणे'त्यादावव्याप्तिः । 'यथासंभवं मिलितैर्व्यवायेऽपी'ति व्याख्याने तु 'नराणा'मित्यादावेकमात्रव्यवधाने णत्वं न स्यात् । अतोऽडादिभिर्व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्च व्यवायेऽपीति व्याख्येयम् । एवंच 'क्षुभ्नादिषु चे'ति णत्वनिषेधसूत्रे 'क्षुभ्न'शब्दपाठोऽर्थवान् । 'सरूपाणा'मित्यादिनिर्देशाश्च उपपन्ना भवन्ति । तदाह—**अट्कवर्गेत्यादिना** । विवरणावसरे अट् कवर्गेत्याद्यविभक्तिकनिर्देशाश्च न दूष्यन्ते, भाष्ये तथा बहुलमुपलम्भात् । **समानपद इति** । एकपद इत्यर्थः । अखण्डमेव पदमिह विवक्षितम् । तेन रामनामेत्यादौ नातिप्रसङ्गः । 'मातृभोगीण' इत्यादौ णत्वोपपत्तिस्तु तद्धिताधिकारे वक्ष्यते । अङ्व्यवाये पर्योणद्धमित्युदाहरणम् । इह आङ्ग्रहणाऽभावे तु उपसर्गादसमासेऽपीत्यत्र तदनुवृत्त्या णत्वं न स्यात् । नन्वड्व्यवाय इत्येवात्र णत्वं भविष्यति, किमाङ्ग्रहणेनेत्यत आह—**पदव्यवायेऽपीति** । ननु 'इवि प्रीणने' । ल्युट् । अनादेशः । इदित्वान्नुम् । प्रेन्वनम् । अत्र 'कुमति चे'ति नुमा व्यवधानेऽपि णत्वं स्यात् । किंच 'बृहि वृद्धौ' ल्युट्, इदित्त्वान्नुम्, 'नश्चापदान्तस्ये'त्यनुस्वारः । बृंहणम् । 'तृंहू हिंसायाम्' ल्युट् । स्वाभाविकोऽयमनुस्वारः । तृंहणम् । इहोभयत्रापि णत्वं न स्यात् । अनुस्वारस्य अडाद्यनन्तर्भावात् । अत आह—**नुम्ग्रहणमिति** । नुम्ग्रहणेन अनुस्वारो लक्ष्यते । प्रयोगानुसारादित्यर्थः । एवं च नुम्ग्रहणं प्रत्याख्येयमित्याह—**तच्चेति** । ननु नुम्ग्रहणाऽभावे तल्लक्षितानुस्वारस्य कथं लाभ इत्यत आह—**अयोगवाहानामिति** । न विद्यते योगो येषां वर्णसमाम्नाये ते अयोगाः । अनुपदिष्टाः, उपदिष्टैरगृहीताश्चेत्यर्थः । वाहयन्ति प्रयोगं निर्वाहयन्तीति वाहाः, अयोगाश्च ते वाहाश्च अयोगवाहाः=अनुस्वारविसर्गादयः । अट्सूपदेशस्य=पाठस्य हल्सन्धिनिरूपणावसरे उक्तत्वादित्यर्थः । स्पष्टं चैतद्धयवरट्सूत्रभाष्यवार्तिकयोः । उक्तं चात्रैव सूत्रे भाष्ये—'नार्थो नुम्ग्रहणेन । अनुस्वारे कृते अड्व्यवाय इत्येवात्र णत्वं सिद्धम्' इति । इति णत्वमिति । शसवयवस्य नकारस्य

३७। पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यात् । रामान् । **यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्** ।१।४।१३। यः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं स्यात् । 'भवामि' 'भविष्यामी'त्यादौ विकरणविशिष्टस्याङ्गसंज्ञार्थं तदादिग्रहणम् । विधिरिति किम् ?। स्त्री इयती । प्रत्यये किम् ?। वम्रश्च। प्रत्यय-

---

अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरगृहीतत्वाच्च प्रत्याहारसंबन्धशून्या इत्यर्थः । वाहयन्ति निर्वाहयन्ति प्रयोगमिति वाहाः । अयोगाश्च ते वाहाश्च अयोगवाहाः । अनुपदिष्टत्वे उपदिष्टैरगृहीतत्वे च सति श्रूयमाणा इत्यर्थः ।

अट्स्वियति । निष्कर्षस्त्वकारोपरीति । तेन पयःस्वित्यादाविणः परस्येति षत्वं न भवति । अत एवोक्तं प्राक्-'अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरी'ति । **णत्वं न स्यादिति** । 'न भाभूपूकमिगमी'त्यतो 'ने'त्यनुवर्तत इति भावः । **यस्मात्** । **तदादीति** । तत्प्रकृतिरूपमादिर्यस्य शब्दस्वरूपस्येति बहुव्रीहिः ।

ननु 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदङ्ग'मित्येवास्तु किमादिग्रहणेनेत्यत आह-**भवामीत्यादि** । प्रकृतिमात्रस्य तु व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वादङ्गत्वम्, तेन 'कर्ता' 'कारक' इत्याद्यपि सिध्यतीति भावः। **अङ्गसंज्ञार्थमिति**। अन्यथा 'अतो दीर्घो यञी'ति दीर्घो न स्यादिति भावः। नचारम्भसामर्थ्यादेव दीर्घः स्यादिति वाच्यम् । 'पय गतौ' 'वय गतौ' आभ्यां यङ्लुकि पापामि पापावः, वावामि वावाव इत्यादौ चरितार्थत्वात् । **स्त्रीइयतीति** । इदमः परिमाणे वतुप् । 'किमिदंभ्यां वो घ' इति घः । तस्य इयादेशः । 'इदंकिमो'रिति ईश् । 'यस्येति च' इति ईशो लोपः । 'उगितश्च' इति ङीप् । सत्यां संज्ञायां स्त्रीशब्दस्य 'यस्येति च' इति लोपः स्यात् । न चेशो लोपस्य 'असिद्धवदत्राभा'दित्यसिद्धत्वान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, 'प्राग्भादसिद्धत्व'मिति पक्षाभ्युपगमादनित्यत्वाद्वेति व्याख्यातारः । नव्यास्तु-'स्त्री अं पश्यती'त्यत्र स्त्रीशब्दस्य 'स्त्रियाः' इति इयङ् स्यात् । अकारादमि कृते 'अमि पूर्वः' इत्येकादेशस्य परादिवद्भावेन प्रत्ययत्वात् । अततेर्डप्रत्यये टिलोपे च सत्यकारस्य स्वत एव प्रत्ययत्वाच्च । विधिग्रहणे कृते तु नायं दोषः प्रसज्यते । अम्प्रत्ययस्य अकाराद्प्रत्ययस्य चाततेर्विहितत्वेऽपि स्त्रीशब्दादविधानात् । स्यादेतत् । वतुपोऽम्प्रत्ययस्य च स्त्रीशब्दादविधानेऽपि सोऽविधिरस्त्येवेति तद्दोषतादवस्थ्यमिति चेन्नैवम्, संनिधानबलेन 'यस्माद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिंस्तदङ्ग'मिति व्याख्यानात् । **प्रत्यये किमिति** । 'तदादिरूपं किम्'दित्यपेक्षायां यस्मात्प्रत्यय इति प्रत्ययस्य श्रुतत्वात्प्रत्यय-

---

णकारे प्राप्ते इत्यर्थः । **पदान्तस्य** । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते 'न भाभूपू' इत्यतो 'ने'ति च, तदाह—**पदान्तस्येति** ।

अथ तृतीयाविभक्तिः । तत्र टा इति टकारस्य 'चुटू' इतीत्संज्ञायां लोपः । टकारोच्चारणं तु 'टाङसिङसां' 'द्वितीयाटौस्स्वि'त्यादौ विशेषणार्थम् । राम-आ इति स्थिते अङ्गकार्यं विधास्यन्नङ्गसंज्ञामाह—**यस्मात्प्रत्ययविधिः**। यस्मादिति । प्रकृतिभूतादित्यर्थः । **यः प्रत्यय इति** । यच्छब्दान्तराध्याहारस्तु प्रत्यासत्तिलभ्यः । स च यस्माद्यस्य प्रत्ययस्य विधिस्तस्मिन्प्रत्यये तदादेरङ्गसंज्ञेत्यर्थलाभाय । तत्प्रकृतिरूपमादिर्यस्य तत्—**तदादि** । नपुंसकत्वशाच्छब्दरूपमित्यध्याहार्यम् । तदाह—**तदादि शब्दस्वरूपमिति** । प्रकृते च रामशब्दस्य प्रकृतिमात्रस्य तदादित्वं व्यपदेशिवद्भावाद्बोध्यम् । ननु 'यस्मात्प्रत्यविधिस्तदङ्ग'मित्येवाऽस्तु, किमादिग्रहणेनेत्यत आह—**भवामीति** । भूधातोर्लट् । मिप् । कर्तरि शबिति विकरणसंज्ञः शप् । गुणावादेशौ । अतो दीर्घो यञीति भवेत्यङ्गस्य दीर्घः । भवामीति रूपम् । तथा भूधातोर्लृट् मिप् । 'स्यतासी लृलुटोः' इति विकरणसंज्ञः स्यः । इट् । गुणावादेशौ । षत्वम् । 'अतो दीर्घो यञी'ति 'भविष्य' इत्यङ्गस्य दीर्घः । 'भविष्यामी'ति रूपम् । अत्र आदिग्रहणाऽभावे मिप्प्रत्यये परतो भू इति प्रकृतिमात्रस्य अङ्गसंज्ञा स्यात्, भूशब्दादेव मिप्प्रत्ययविधेः, नतु 'भव' इत्यस्य, 'भविष्य' इत्यस्य च विकरणविशिष्टस्य, ततो मिप्प्रत्ययविधेरभावात् । ततश्च 'अतो दीर्घो यञी'ति मिप्प्रत्यये परतो दीर्घो न स्यात् । अत आदिग्रहणमित्यर्थः । **विधिरिति किमिति** । यस्माद्यः प्रत्ययः परत्वेन श्रूयते तदादि शब्दरूपं तस्मिन् प्रत्यये अङ्गसंज्ञमित्येतावतैव सिद्धे विधिग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः । **स्त्री इयतीति** । इदं परिमाणमस्या इत्यर्थे इदंशब्दात् 'किमिदंभ्यां वो घः' इति वतुप्, वस्य घश्च । तस्य इयादेशः । 'इदंकिमोः' इति इदम ईश् । शित्वात्सर्वादेशः । ई-इयत् इति स्थिते 'यस्येति च' इतीकारलोपः । इयदिति प्रत्ययमात्रमवशिष्यते । 'उगितश्चे'ति ङीपि इयतीति रूपम् । अत्र विधिग्रहणाऽभावे स्त्री-इयतीत्यत्र रेफादीकारस्य 'स्त्रियाः' इत्यङ्गकार्यमियङ् स्यात् । स्त्रीशब्दात्परत्वेन इयदिति प्रत्ययस्य श्रूयमाणत्वात् । नच यस्येति लोपस्याभीयत्वेनाऽसिद्धत्वादजादिप्रत्ययपरकत्वाऽभावान्नात्र इयङः प्राप्तिरिति वाच्यम्, अन्यूनानतिरिक्तसमानाश्रये कार्ये कर्तव्य एव आभीयाऽसिद्धत्वस्य प्रवृत्तेः । अस्ति च यस्येति चेति शास्त्रापेक्षया 'स्त्रिया' इति सूत्रे अधिकस्य स्त्रीशब्दस्यापेक्षा । कृते तु विधिग्रहणे इयङत्र न भवति, वतुप इदम एवात्र विहितत्वेन तस्मिन् परे स्त्रीशब्दस्याङ्गत्वाऽभावात् । नच यस्येति लोपस्य इयङि कर्तव्ये अत्र परमित्ति स्थानिवद्भावशङ्कः, पदान्तविधौ तन्निषेधात् । स्त्रीशब्दस्य सुनिरूपिताङ्गत्वेऽपि नेयङ्, प्रत्यासत्त्या अजादिप्रत्ययनिरूपिताङ्गत्वे

विशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा माभूत्। अङ्गस्य ।६।४।१। इत्यधिकृत्य। **टाङसिङसामिनात्स्याः** ।७।१।१२। अकारान्तादङ्गाट्टादीनां क्रमादिनादय आदेशाः स्युः। णत्वम्। रामेण। **सुपि च** ।७।३।१०२। यञादौ सुपि परेऽतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात्। रामाभ्याम्। **अतो भिस ऐस्** ।७।१।९। अकारान्तादङ्गाद्भिस ऐस् स्यात्। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। रामैः। **ङेर्यः** ।७।१।१३। अतोऽङ्गात्परस्य 'ङे'इत्यस्य यादेशः स्यात्। रामाय। इह

पर्यन्तमेवाङ्गं भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः। प्रत्ययस्य श्रुतत्वेऽपि प्रत्ययविशिष्टं, ततोऽप्यधिकं वा निरवधिकमङ्गं स्यात्, तदादीत्यस्यार्थनिर्णये प्रत्ययश्रवणस्योपक्षयादित्याशयेन व्याचष्टे—**प्रत्ययविशिष्टस्येत्यादिना**। प्रत्ययविशिष्टस्येति किम्?। वव्रश्च। अत्र विशिष्टस्याङ्गसंज्ञायाम् 'उरत्' इत्यादेशस्य परनिमित्तत्वाऽलाभात् 'अचः परस्मि'न्निति स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्त्या 'न संप्रसारणे-' इति निषेधाऽभावादभ्यासस्य पुनरपि संप्रसारणं प्रवर्तेत। तथा 'श्र्यर्थं' श्र्यर्थमित्यत्र 'अचि श्नुधातुभ्रुवाम्-,'इति इयङुवङौ स्याताम्, उक्तरीत्या अचीप्यनेनाजादौ प्रत्यये इत्यलाभात्। ततोऽधिकस्याङ्गसञ्ज्ञायान्तु 'देवदत्त ओदनमपाक्षी'दित्यत्र देवदत्तशब्दात्प्रागडागमः स्यात्, देवदत्तशब्दात्सुप्प्रत्ययस्य विहितत्वेन लुङः प्राग्वर्तिसमुदायस्याऽङ्गत्वात्। द्वितीयप्रत्ययग्रहणे कृते तु न कोऽपि दोषः प्रसज्यते। अन्ये तु यस्माल्लुङादिविधिः प्रत्यासत्त्या तस्यैवाङ्गस्याडागमः स्यादिति ततोऽप्यधिकस्येत्येतदनास्थयोक्तं, किंतु एतस्यापि प्रत्ययविशिष्टस्याङ्गत्वे यद्दूषणं तदेवेत्याहुः। **टाङसि**। 'अतो भिस ऐ'सित्यस्मादनुवृत्तेन 'अत' इत्यनेन सामानाधिकरण्येन विशेषणात् 'अङ्गस्ये'त्यधिकृतं षष्ठ्यन्तमपि पञ्चम्या विपरिणम्यते, विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह—**अकारान्तादङ्गादिति**। **सुपि च**। 'यञी'त्यनुवर्तते। अल्ग्रहणात्तदादिविधिरित्याह—**यञादौ सुपीति**। यञि किम्?। रामः। अत इति किम्?। अग्निभ्याम्। **अतो भिस ऐस्**। ननु 'ए'सित्येवास्तु। न च 'अतो गुणे' इति पररूपापत्तिः। एकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः। अन्यथा इसमेव विदध्यादिति चेत्सत्यम्। एदैतोर्द्विमात्रत्वाऽविशेषेण गौरवाऽभावात्। 'बहुलं छन्दसि' इत्यत्र 'अनतोऽपि भवति नद्यै'रिति काशिकोदाहृतप्रयोगस्य ऐस्करणं विना अनिर्वाहाच्च। केचिदैस्करणं निर्जरसैरित्यैकारश्रवणार्थमिति व्याचख्युः, तच्चिन्त्यम्। संनिपातपरिभाषया जरसादेशाऽप्रवृत्तेर्निर्जरैरित्येव भाष्ये सिद्धान्तितत्वात्। **ङेर्यः**। 'ङे'रिति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं, न सप्तम्येकवचनस्य,

---

तत्प्रवृत्तेः। **प्रत्यये किमिति**। 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदाद्यङ्ग'मित्येतावदेवास्त्वित्यर्थः। **प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा मा भूदिति**। तदादि शब्दरूपं कियदित्यपेक्षायामविशेषात्प्रत्ययविशिष्टं वा, ततोऽप्यधिकं वा निरवधिकमङ्गं स्यात्। नच यस्मात्प्रत्ययेति प्रत्ययस्य श्रुतत्वात्प्रत्ययावध्येवाङ्गत्वं भविष्यतीति वाच्यम्, यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीत्यर्थसमर्पणेन तस्य प्रत्ययग्रहणस्य चरितार्थत्वात्। ततश्च प्रत्ययविशिष्टस्याङ्गत्वे वव्रश्चेत्यत्र प्रत्ययविशिष्टस्याङ्गत्वेन उरदित्यादेशस्य परनिमित्तत्वाऽलाभादचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्त्या 'न सम्प्रसारण' इति सम्प्रसारणनिषेधो न स्यात्। अधिकस्याङ्गत्वे च 'देवदत्त ओदनमपाक्षी'दित्यादौ देवदत्तादिशब्दोत्तरं सुपं निमित्तीकृत्य लुङ्पर्यन्तमङ्गत्वात्तस्य लुङ्परत्वेन देवदत्तादिशब्दात्पूर्वमप्यडापत्तिः, अङ्गसंज्ञायाः प्रत्ययनिमित्तत्वाऽभावेन लुङादिनिरूपिताङ्गस्येत्यर्थस्य दुर्लभत्वात्। 'प्रत्यये' इत्युक्तौ तु न कोऽपि दोष इत्यलम्। **टाङसिङसाम्**। 'अङ्गस्ये'त्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते। 'अतो भिस' इत्यस्मात् 'अत' इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तमङ्गस्य विशेषणम्। तदन्तविधिः। तदाह—**अकारान्तादङ्गादिति**। 'परेषा'मिति शेषः। 'क्रमा'दिति यथासङ्ख्यसूत्रलब्धम्। **टादीनामिति**। टा-ङसि-ङसामित्यर्थः। **इनादय इति**। 'इन-आत्-स्य' एते इत्यर्थः। राम-इनेति स्थिते आद्गुणः। **णत्वमिति**। 'अट्कुप्वा'ङिति नकारस्य णकार इत्यर्थः। राम-भ्याम् इति स्थिते 'न विभक्ता'विति मस्य नेत्त्वम्। **सुपि च**। 'अतो दीर्घो यञी'त्यनुवर्तते। 'यञी'त्यनेन सुपीति विशेष्यते। 'यस्मिन् विधि'रिति तदादिविधिरित्याह—**यञादाविति**। **अतोऽङ्गस्येति**। अदन्तस्याङ्गस्येत्यर्थः। राम-भिस् इति स्थिते, न विभक्ताविति सस्य नेत्त्वम्। **अतो भिस ऐस्**। 'अत' इति पञ्चमी। 'अङ्गस्ये'त्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते। 'अत' इति च तस्य विशेषणम्। विशेषणत्वाच्च तदन्तविधिः। तदाह—**अकारान्तादिति**। रुत्वविसर्गौ सिद्धवत्कृत्याह—**रामैरिति**। यद्यपि एसि विहितेऽपि वृद्धौ रामैरित्यादि सिद्धम्। नच अतो गुण इति पररूपं शङ्क्यम्, एकारोच्चारणसामर्थ्यादेव तदसम्भवात्। अन्यथा इसमेव विदध्यात्। तथापि एदैतोर्द्विमात्रत्वाऽविशेषात्प्रक्रियालाघवाच्च ऐसो विधिः। अलोऽन्त्यस्येत्यन्तादेशमाशङ्क्याह—**अनेकाल्त्वादिति**। **अथ चतुर्थीविभक्तिः**। तत्र ङे इति ङकारस्य लशक्वतीत्संज्ञायां लोपः। तदुच्चारणं तु घेर्ङितीत्याद्यर्थम्। राम-ए इति स्थिते। **ङेर्यः**। 'ङे'रित्येकारान्तात् षष्ठ्येकवचनम्, नतु ङि इति सप्तम्येकवचनं व्याख्यानात्। 'अतो भिस' इत्यतोऽत इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते। तेन च 'अङ्गस्ये'त्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणतं विशेष्यते। तदाह—**अतोऽङ्गादिति**। अदन्तादङ्गादित्यर्थः। 'सुपि चे'ति दीर्घं मत्वा आह—

स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वा'त्सुपि चे'ति दीर्घः । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते, 'कष्टाय क्रमणे' इत्यादिनिर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनात् । रामाभ्याम् ।

बहुवचने झल्येत् ।७।३।१०३। झलादौ बहुवचने सुपि परेऽतोऽङ्गस्यैकारः स्यात् । रामेभ्यः । बहुवचने किम् ? । रामः । रामस्य । झलि किम् ? । रामाणाम् । सुपि किम् ? । पचध्वम् ।

व्याख्यानात् । अतएव 'ङेरा'मित्यत्रास्याऽग्रहणम्, 'समानाधिकरणे''स्त्रिया'मित्यादिनिर्देशाच्च । **स्थानिवद्भावेनेति** । आदेशालाश्रयविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधाऽभावादिति भावः । **सुपि चेति दीर्घ इति** । न च परत्वात् 'अकृत्सार्वधातुकयोः–' इति दीर्घोऽस्त्विति शङ्क्यम्, तत्र 'अयङ् यि क्ङिति' इत्यतः 'क्ङिती'त्यनुवर्तनात् । अन्यथा 'उरुये'त्यत्रापि दीर्घः स्यात् । उरुशब्दात्परस्य 'टा' इत्यस्य 'सुपां सुलुक्' इति यादेशः । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् । यद्यपि ङ्येर्यादेशस्य ङित्त्वमस्ति 'न ल्यपि' इति ज्ञापकेन अनुबन्धकार्येष्वनल्विधावपि स्थानिवत्त्वाभ्युपगमात्, तथापि शानचः शित्त्वेन लिङ्गेन क्वचिदनुबन्धकार्येषु स्थानिवत्त्वानभ्युपगमाद्यादेशे ङित्त्वं नेत्यभ्युपेत्येदं । विरोधाऽभावात्परत्वमत्राकिंचित्करमित्यनादरेण वा 'अकृत्सार्वधातुकयोः–' इति दीर्घो नोक्त इति स्थितस्य गतिमाहुः । ननु 'ज्यादादीयसः' इति ईयस आकारविधानमङ्गवृत्तपरिभाषायां लिङ्गम् । अन्यथा 'बहोर्लोपः–' इत्यतो 'लोप' इत्यनुवर्त्य लोपमेव विदध्यादाकारं तु न विदध्यात्, 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घेण ज्यायानिति रूपसिद्धेरिति भाष्ये स्थितं, तदिदानीं विरुध्येत, 'क्ङिती'त्यनुवृत्तौ तु 'ज्याया'नित्यत्र 'अकृत्सार्वे'ति दीर्घोऽप्रवृत्तेः । तथाच 'अकृत्–' इति सूत्रे क्ङितीति नानुवर्तनीयम्, उरुया धृष्णुयेत्यत्र दीर्घाभावश्छान्दस इत्येवाभ्युपेयमिति चेत्, अत्राहुः, 'ज्ञाजनोर्जा' इत्याकारग्रहणमुक्तपरिभाषालिङ्गम् । अन्यथा जमेव विदध्यात् । 'अतो दीर्घो यञि' इति 'जायते' 'जानातीत्यादौ दीर्घसिद्धेरित्यपि भाष्ये स्थितं, तच्च ज्ञापकम् 'अकृत्–' इत्यत्र क्ङितीत्यनुवृत्तावपि सङ्गच्छते । एवं च सति 'ज्यादात्' इत्याकारग्रहणं लिङ्गमिति तु भाष्ये प्रौढिवादमात्रमस्तु । **संनिपातेति** । संनिपातः संश्लेषः लक्षणं निमित्तं यस्य स संनिपातलक्षणः । तं संनिपातं विहन्तीति तद्विघातः । कर्मण्यण्, कुत्वतत्वे । उपजीवकविधिः स्वोपजीव्यविघातकविधेर्निमित्तं न भवतीत्यर्थः । **रामः । रामस्येति** । यद्यपि रामस्येत्यत्र संनिपातपरिभाषयाप्येत्त्वं सुपरिहरम्, तथापि 'अदः सर्वेषा'मिति निर्देशादेत्त्वविधौ

रामायेति । ननु यादेशस्य सुप्त्वाऽभावात्तस्मिन् परतः कथं सुपि चेति दीर्घ इत्यत आह—**इहेति** । नन्वत्र दीर्घो यञादित्वेन सुप्त्वेन च यादेशं परनिमित्तीकृत्य प्रवर्तते । सच यञंशेऽलाश्रयः । तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य कथमिह स्थानिवद्भावः ?, अनल्विधाविति तन्निषेधादिति चेत्, सत्यम्—इह दीर्घस्य यञादिसुबाश्रयतयाऽऽदेशगतयकाररूपालाश्रयत्वेऽपि तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवद्भावे सुप्त्वं भवत्येव, दीर्घस्य आदेशगतयकाररूपालाश्रयत्वेऽपि स्थान्यलाश्रयत्वाऽभावात् । 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ' इति तु परमप्यत्र नोपन्यस्तम्, 'अकृत्सार्वधातुकयो'रिति पर्युदासबलेन तस्यांऽसुप्येव प्रवृत्तेरित्याहुः । स्यादेतत् । 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'त्यस्ति परिभाषा । **संनिपातः**=संश्लेषः, लक्षणं=निमित्तं यस्य सः संनिपातलक्षणः । विधिः—कार्यम् । **तद्विघातस्य** । तं=संनिपातं विहन्तीति **तद्विघातः** । 'कर्मण्यण्' इति कर्मण्युपपदे कर्तर्यण् । 'हनस्तोऽचिण्णलो'रिति तकारः । 'हो हन्ते'रिति कुत्वम् । संनिपातविघातकस्य न निमित्तमित्यर्थः । उपजीवकमुपजीव्यस्य विघातकं न भवतीति यावत् । प्रकृते चाऽदन्तसंबन्धमाश्रित्य प्रवृत्तो यादेशोऽदन्तसम्बन्धविघातकस्य दीर्घस्य कथं निमित्तं स्यादित्याशङ्क्य परिहरति—**संनिपातलक्षण इत्यादिना** । तृतीयाद्विवचनवद्दीर्घं सिद्धवत्कृत्याह—**रामाभ्यामिति** । भ्यसि न विभक्ताविति सस्य नेत्त्वम् । सुपि चेति दीर्घे प्राप्ते—**बहुवचने झल्येत्** । 'अतो दीर्घो यञी'त्यतः 'सुपि चे'त्यतश्च 'अत' इति 'सुपी'ति चानुवर्तते । 'झली'त्यनेन 'सुपी'ति विशेष्यते । 'यस्मिन् विधि'रिति तदादिविधिस्तदाह—**झलादाविति** । **अतोऽङ्गस्येति** । अदन्तस्याङ्गस्येत्यर्थः । एत्वे सति रुत्वविसर्गौ सिद्धवत्कृत्याह—**रामेभ्य इति** । **राम इति** । अयोगवाहानामकारोपरि शर्षु चोपसंख्यातत्वेन विसर्गस्य झल्त्वात्स्थानिवद्भावेन सुप्त्वाच्च तस्मिन् परत एत्वं प्राप्तं, रुत्वविसर्गयोरसिद्धत्वेऽपि राम—सिति दशायां झलादिसुप्परत्वात् । अतो बहुवचनग्रहणमित्यर्थः । **रामस्येति** । बहुवचनग्रहणस्य प्रयोजनान्तरम् । षष्ठ्येकवचनस्य ङसः स्यादेशे तस्य स्थानिवद्भावेन सुप्त्वात्स्वतो झलादित्वाच्च तस्मिन् परत एत्वे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं बहुवचनग्रहणमित्यर्थः । संनिपातपरिभाषा तु 'सर्वेषा'मिति निर्देशादेत्वविधौ न प्रवर्तत इत्याहुः । **झलि किमिति** । 'उतो वृद्धिर्लुकि हलीत्यतो हली'त्यनुवर्त्य हलादौ बहुवचने सुपि एत्वमित्येव व्याख्यातुं शक्यते । तावतैव 'रामा' इत्याद्यजादिबहुवचने एत्वनिरासादिति प्रश्नः । **रामाणामिति** । 'हलादौ बहुवचने सुपि एत्व'मित्युक्तौ रामाणामित्यत्राप्येत्वं स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं झल्ग्रहणमित्यर्थः । यद्यप्यत्र संनिपातपरिभाषया ह्रस्वान्ताङ्गसंनिपातसुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटस्तद्विघातकमेत्वं प्रति निमित्तत्वाऽसंभवादेव एत्वं न भविष्यति, तथापि झल्ग्रहणमेत्वे संनिपात-

जश्त्वम् । **वावसाने** ।८।४।५६। अवसाने झलां चरो वा स्युः। रामात् । रामाद् । द्वित्वे रूपचतुष्टयम् । रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य । सस्य द्वित्वपक्षे 'खरि चे'ति चर्त्वेऽप्यान्तरतम्यात्सस्य स एव न तु तकारः, अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् । अतएव 'सः सी'ति तादेश आरभ्यते । **ओसि च** ७।३।१०४। ओसि परेऽतोऽङ्गस्यैकारः स्यात् । रामयोः । **ह्रस्वनद्यापो नुट्** ।७।१।५४। ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादावन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः स्यात् ।

संनिपातपरिभाषा न प्रवर्तत इत्याशयेनोक्तमिति स्थितस्य गतिः समर्थनीया । **जश्त्वं वावसान इति** । अत्राहुः— जश्त्वे कृतेऽवसाने चर्त्वमिति न मन्तव्यं, किंतु येननाप्राप्तिन्यायेन अवसाने चर्त्वस्य जश्त्वापवादत्वाच्चर्त्वाऽभावपक्षे जश्त्वमिति योज्यमिति । **द्वित्व इति** । 'अनचि चे'त्यनेन । 'अनचीति प्रसज्यप्रतिषेध' इति प्रागेवोक्तम् । पर्युदासाऽभ्युपगमे तु इह द्वित्वं न स्यात् । **तादेश आरभ्यत इति** । वत्स्यतीत्यादौ चर्त्वेन तकारो न लभ्यत इति 'सः स्यार्द्धधातुके' इत्यनेन सकारस्य तकारो विधीयत इत्यर्थः । **ह्रस्वनद्यापो** । 'अङ्गस्ये'त्यनुवर्तते । तच्च पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्यादङ्गादिति विपरिणमय्य ह्रस्वादिभिर्विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेनाह—**ह्रस्वान्तादिति** । एतेन 'ह्रस्वनद्यापः—' इति पञ्चमी न तु षष्ठीति स्फोरितम् । ज्ञापकं त्वत्र 'नामी'ति । नहि प्रकृत्यागमत्वे अङ्गसंज्ञानिमित्तं नाम् सम्भवति । एवं चानया पञ्चम्याऽनन्यार्थया 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषोपस्थित्या 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' इत्यतोऽनुवृत्तमामीति सप्तम्यन्तं 'ङः सि धु'डित्यत्रेव षष्ठ्या विपरिणम्यते, 'आमी'ति सप्तम्याः 'त्रेस्त्रयः' इत्यत्र चरितार्थत्वादित्यभिप्रेत्याह—**आमो नुडागमः स्यादिति** । अत्र नव्याः—'नुट्' इति योगं विभज्य 'अङ्गात्परस्यामो नुट्' इत्युत्सर्गविधिं कृत्वा 'नद्यापः' इत्यंशेन 'दीर्घात्परस्यामो नुट् चेद्भवति तर्हि नद्याप एव' इति नियमविधिं व्याख्याय ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्येयम् । न चैवं 'लिहां' 'दुहा'मित्यादावतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । 'हलन्तांच्चेद्भवति तर्हि षट्-

---

परिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनार्थम् । तेन 'हलि सर्वेषा'मिति निर्देशात्सर्वशब्दे एत्वसिद्धावपि विश्वेषामित्यादावप्येत्वं भवति । **पचध्वमिति** । ध्वमो झलादिबहुवचनत्वेऽपि सुप्त्वाऽभावान्न तस्मिन् परत एत्वमित्यर्थः । नच 'बहुवचने झली'त्येवास्तु । कित्त्वादन्तावयवे श्चादुणे च 'रामेभ्य' इत्यादिसिद्धेरिति वाच्यम् ,एवं सति 'ओसि चे'त्युत्तरसूत्रेऽपि इगागमविधौ ज्ञान्योरित्यत्र 'इको ऽचि विभक्ता'विति नुमापत्तेः ।

अथ पञ्चमीविभक्तिः । तत्र 'उपदेशेऽजनुनासिक इ'दिति ङसेरिकार इत् । तस्य लोपः । ङकारस्तु लशक्विति इत् । तस्य लोपः । तदुभयोच्चारणं तु 'ङसिङ्योः' 'घेर्ङिती'त्याद्यर्थम् । 'टाङसिङसा'मिति आत् । सवर्णदीर्घः । **जश्त्वमिति** । 'झलां जशोऽन्ते' इति नित्यतया जश्त्वं प्राप्तम् । तदपवादश्चर्त्वविकल्प आरभ्यत इत्यर्थः । **वाऽवसाने** । 'झलां जश्झशी'त्यतो 'झला'मिति 'अभ्यासे चर्चे'त्यतश्चरिति चानुवर्तते । तदाह—**अवसान इति** । **द्वित्वे रूपेति** । तकारदकारयोरनचि चेति द्वित्वे, तदभावे च रूपचतुष्टयमित्यर्थः । तत्र चर्त्वपक्षे द्वितकारमेकतकारं च रूपम् । जश्त्वपक्षे द्विदकारं एकदकारं च । **रामाभ्याम्** । **रामेभ्य इति** । चतुर्थीवत्प्रक्रिया सुगमेति भावः ।

अथ षष्ठीविभक्तिः । ङसो ङकारस्य 'लशक्वतद्धित' इति इत्त्वं, लोपः । ङकारोच्चारणं तु 'ङिति ह्रस्वश्चे'त्याद्यर्थम् । 'टाङसिङसा'मिति स्यादेशं सिद्धवत्कृत्याह—**रामस्येति** । नन्विह सकारस्यानचि चेति द्वित्वे पूर्वसकारस्य 'खरि चे'ति चर्त्वेन दन्तस्थानतोऽन्तरतमे तकारे सति रामत्स्येति स्यादित्यत आह—**सस्य द्वित्वेति** । **स एवेति** । सकार एवेत्यर्थः । 'एव'कारव्यावर्त्यमाह—**नतु तकार इति** । ननु दन्तस्थानतः श्वासाघोषविवारात्मकबाह्यप्रयत्नतश्चान्तर्यं तकारेऽप्यविशिष्टमित्यत आह—**अल्पप्राणतयेति** । सकारः स्थानी महाप्राणः । तकारस्तु अल्पप्राणः । अतो बाह्यप्रयत्नभेदात्तकारो न भवति । इदमुपलक्षणम्, आभ्यन्तरप्रयत्नभेदादपि सकारस्य तकारो न भवतीति द्रष्टव्यम् । **अत एवेति** । 'वस निवासे' इत्यदिधातोर्वत्स्यतीत्यादौ सकारस्य सकारे परे तकारो विधीयते । यदि तु तत्र खरि चेति सकारस्य तकारः स्यात्तर्हि तद्विधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः । 'राम ओस्' इति स्थिते वृद्धौ प्राप्तायाम्—**ओसि चेति** । 'अतो दीर्घो यञी'त्यतोऽत इत्यनुवर्तते । 'अङ्गस्ये'त्यधिकृतम् । 'बहुवचने झल्ये'दित्यत 'ए'दित्यनुवर्तते । तदाह—**ओसि पर इति** । **अतोऽङ्गस्येति** । अदन्ताङ्गस्येत्यर्थः। 'रामे ओस्' इति स्थितेऽयादेशं रुत्वविसर्गौ च सिद्धवत्कृत्याह—**रामयोरिति** । 'राम आ'मिति स्थिते सवर्णदीर्घे प्राप्ते—**ह्रस्वनद्यापः** । ह्रस्वश्च नदी च आप्चेति समाहारद्वन्द्वाद्दिग्योगे पञ्चमी । 'परस्ये'त्यध्याहार्यम् । 'अङ्गस्ये'त्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्य ह्रस्वादिभिर्विशेष्यते,अतस्तदन्तविधिः । 'आमि सर्वनाम्नः' इत्यत 'आमी'त्यनुवर्तते । तच्च 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' इति न्यायात् 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति षष्ठ्यन्तं सम्पद्यते । तदाह—**ह्रस्वान्तादित्यादिना** । 'आम्' अत्र षष्ठीबहुवचनमेव, नतु 'ङेरा'मित्यादिविहितमिति भाष्ये स्पष्टम् । नुटि टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । टित्वादाद्यवयवः ।

नामि ।६।४।३। नामि परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाणाम् । 'सुपि चे'ति दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते ।

चतुर्थ्यं एवे'ति नियमाभ्युपगमात् । 'ध्वंस्वनडुहां' 'कतिपयचतुरां' 'युजिकुञ्चां' 'झलाम्' इत्यादिनिर्देशाच्च । तस्माद्ध्रस्वग्रहणप्रत्याख्याने न कोऽपि दोष इत्याहुः । अत्र वदन्ति—'नु'डिति पृथग्योगे कृते सति ङेरामि कृते परमप्याटं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादामो नुट् स्यात् । तथा च—'परत्वादाटा नुड्बाध्यते'—इति वक्ष्यमाणग्रन्थेन, "आटि कृते सकृद्गतिन्यायान्नुड् ने'ति भाष्यग्रन्थेन च विरोधः स्यात् । यद्यपि 'नियमसूत्राणां विधिमुखेन प्रवृत्ति'रिति पक्षे ङेरामि कृते तस्य 'नद्यापः' इत्यनेनैव नुडागमे प्रसज्यमाने 'आण्नद्याः' इत्यनेन स बाध्यत इति 'परत्वादाटा नुड् बाध्यत' इत्यादिग्रन्थः सङ्गच्छते, तथापि 'नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्ति'रिति पक्षे परमपि आटं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वान्नुट् स्यादेव । किंच 'नद्यापः' इत्यत्र 'नद्यापः परस्यामो नुडेव स्यान्नान्यत्' इत्यर्थः स्यात् । तथा च गौर्यां रमायां सर्वासां सर्वस्यामिति न सिध्येत् । सुडागमस्य पुंसि, आट्-याट्-स्याडागमानां तु ङिदन्तरे चरितार्थत्वात् । अपि च गौर्यामित्यादौ ङेरामि कृते नुटं बाधित्वा प्राप्तमाटं बाधितुं नदीग्रहणम् । एवं रमायां सर्वासां सर्वस्यामित्यादौ प्राप्तं याटं सुटं स्याटं च बाधितुमाब्ग्रहणमिति 'नद्यापः' एतद्विध्यर्थमेव स्यान्न नियमार्थम् । ततश्च विश्वपां वातप्रम्यामित्यादौ नुड् दुर्वार एव । 'नद्यां मतुप्' 'भाषायां सदवसश्रुवः' 'सर्वासां प्रायदर्शनम्' 'तदस्यां प्रहरणम्' इत्यादिनिर्देशाश्शरणीकृत्य विध्यर्थत्वापादनस्य, नुडेवेति प्रागुक्तनियमस्य [च] निवारणे तु प्रतिपत्तिगौरवम् । अपि च—'आकारान्तादीकारान्तादूकारान्ताच्चेद्भवति तर्हि नद्याप एव' इति नियमस्यापि संभवाद्विश्वपां वातप्रम्यां खलप्वामित्यादौ नुडागमाऽभावेऽपि गवामित्यादौ नुट् स्यात् । न च छन्दसि 'गोः पादान्ते' इत्यारम्भाल्लोके गोशब्दात्परस्यामो नुड् न भवेदिति वाच्यम्, 'पादान्ते गोशब्दात्परस्यामो नुट् चेच्छन्दस्येवे'ति नियमेन लोके पादान्ते 'गोना'मिति प्रयोगस्याभावेऽप्यपादान्ते तस्याऽनिवर्त्यत्वापत्तेः । रायां ग्लावां नावामित्यादौ दुर्निवारत्वाच्च । यदि तु 'दीर्घात्परस्य आमो नुट्चे' दित्यादिनियमे 'गोः पादान्ते' इति सूत्रं विध्यर्थं भवेत् । 'आकारान्तादिभ्यः परस्यामो नुट् चे'दित्यादिनियमे तु नियमार्थं स्यात् । तत्र विधिनियमयोर्विधिरेव ज्यायानिति न्यायानुसन्धानेन 'दीर्घान्तात्परस्यामो नुट् चे'दित्यादिनियम एव स्वीक्रियत इत्युच्यते तदापि पुनः प्रतिपत्तिगौरवमस्त्येव, तस्माद्ध्रस्वग्रहणप्रत्याख्यानस्यातिक्लेशसाध्यत्वाद्यथाश्रुतमेव रमणीयमिति । **नामि** । 'ढ्लोपे'—इत्यतो 'दीर्घ' इत्यनुवर्तते । दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाऽच इत्यनेनाङ्गस्येति विशेष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधिः । तदेतदाह—**अजन्ताङ्गस्येत्यादि** । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया 'नामी'ति नुट्सहित एवाऽऽम् गृह्यते । तेन पामनाम्, अङ्गनामित्यादौ न भवति । तत्र हि पामादिलक्षणे नप्रत्यये टापि द्वितीयैकवचने च कृते त्रयाणामपि प्रत्ययानां प्रत्येकमर्थवत्त्वेऽपि 'ना'मिति समुदायस्यानर्थकत्वात् । यद्यपि नलोपस्याऽसिद्धत्वादनेन 'पामना'मित्यत्र दीर्घः सुपरिहरः, तथापि 'नोपधायाः' इत्यनेन तु स्यादेवेति बोध्यम् । 'नुटि' इति तु न सूत्रितम् । 'मृजः किन्नुट् न' इत्यौणादिकगन्प्रत्ययान्ते मृङ्गशब्दे मा भूदिति । स्यादेतत् । नुडागमस्याऽऽम्भक्तत्वादाम्ग्रहणेन सनकारोऽप्याम् ग्रहीष्यत इति 'आमि' इत्येव सूत्रमस्तु । न चाऽऽमीति दीर्घस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात्परमपि नुटं बाधित्वा अग्नीनामिन्दूनामित्यत्र दीर्घे कृते ह्रस्वाश्रयो नुट् न भवेदिति वाच्यम्, ह्रस्वान्तान्नुडिति वचनसामर्थ्यात्कृतेऽपि दीर्घे भूतपूर्वगत्याश्रयणेन तत्प्रवृत्तेः । नापि 'न तिसृचतसृ' इति निषेधात्तिसृणां चतसृणामित्यत्र ह्रस्वान्तान्नुडिति वचनस्य प्रयोजनमस्तीति वाच्यम् । 'चतसृणा'मित्यत्र 'षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यनेनैव नुट्सिद्धेः । 'ह्रस्वनद्यापः'—इति सूत्रे 'त्रेस्त्रयः'

'राम—नाम्' इति स्थिते—**नामि** । 'ढ्लोप' इत्यतो 'दीर्घ' इत्यनुवर्तते । दीर्घश्रुत्या च 'अच' इत्युपस्थितम् । तेन चाङ्गं विशेष्यते । अतस्तदन्तविधिः । तदाह—**अजन्तस्येति** । 'नुटि' इति न सूत्रितम् । 'मृजः किन्नुट् चे'त्यौणादिकगन्प्रत्ययान्ते मृङ्गशब्दे ऋकारस्य दीर्घापत्तेः । 'अङ्गनां' पामना'मित्यादौ तु न दीर्घः, अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया अर्थवत एव नामो ग्रहणात्पामादिलक्षणे नप्रत्यये टापि द्वितीयैकवचने अमि कृते त्रयाणामपि प्रत्ययानां प्रत्येकमर्थवत्त्वेऽपि समुदायस्यानर्थकत्वात् । ननु नामीति सनकारग्रहणं मास्तु, 'आमि' इत्येव सूत्र्यताम् । न च राम-आमित्यस्यां दशायां दीर्घे सति ह्रस्वान्तत्वाभावात् 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुट् न स्यादिति वाच्यम् । 'ह्रस्वान्तान्नुडि'ति वचनसामर्थ्यात्कृतेऽपि दीर्घे भूतपूर्वगत्याश्रयणेन नुडुपपत्तेरिति चेन्न, सनकारनिर्देशस्य 'नोपधाया' इत्युत्तरार्थत्वात् । यदि हि आमीत्येवोच्येत तर्हि 'नोपधायाः' इत्युत्तरसूत्रेऽपि आमीत्येवानुवर्तेत । ततश्च नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादामीत्येव लभ्येत । एवं सति 'चर्मणां' 'वर्मणा'मित्यादावपि दीर्घः स्यात् । अतो 'नामी'ति सनकारनिर्देश इति भाष्ये स्पष्टमित्यलम् । 'अट्कुप्वाङि'ति णत्वं सिद्धवत्कृत्याह—**रामाणामिति** । नन्वत्र परत्वात् 'सुपि चे'ति दीर्घ एवोपन्यसनीयः, न तु 'नामी'ति दीर्घः, फलविशेषाऽभावेऽपि न्यायानुरोधेनैव शास्त्रप्रवृत्तेः 'इको झल्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टितत्वादिति शङ्कते—**सुपि चेति दीर्घो यद्यपि पर इति** । परिहरति—**तथापीति** ।

संनिपातपरिभाषाविरोधात्। 'नामी'त्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते। रामे। रामयोः। सुपि एत्वे कृते।

इत्यतः 'त्रे'रित्यनुवर्त्य त्रिशब्दात्परस्यामो नुडिति व्याख्यानात्तिसृणामित्यत्रापि तत्सिद्धेः। यद्यपि नृणामित्यत्र प्रयोजनमस्ति, तथापि नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति। अन्यथा 'नृनद्यापः' इत्येव वदेत्। तस्मादामीत्युक्तौ न किंचिद्बाधकमस्तीत्यामः सनकारस्य ग्रहणं व्यर्थमिति चेत्, अत्रोच्यते, उत्तरार्थं सनकारग्रहणं कर्तव्यं, 'नोपधायाः' इति दीर्घो नामि यथा स्यात्, 'चर्मणां' 'वर्मणा'मित्यत्र मा भूदिति। तदुक्तं वार्तिककृता—'नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड्भवेत्। वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च वर्मणाम्' इति। अत्र वदन्ति—वचनाद्भूतपूर्वगत्याश्रयणेन तत्प्रवृत्तिरित्येतच्चिन्त्यम्। गौणत्वे 'षट्चतुर्भ्यश्च'इति नुटोऽप्रवृत्त्या 'प्रियचतसृणा'मित्यत्र नुडर्थं ह्रस्ववचनस्य चरितार्थत्वेन सामर्थ्यस्योपक्षयात्। तत्र हि 'नुमचिर–'इति रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुडिष्यत इति। तदयुक्तम्। 'ह्रस्वनद्यापः'इति सूत्रितेऽपि ऋदन्तान्नुट् सिध्यत्येवेति ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यस्यानुपक्षीणत्वादिति दिक्। **परिभाषाविरोधादिति।** 'कृताकृतप्रसङ्गित्वेन 'नामि' इति दीर्घस्य नित्यत्वात्परोऽपि 'सुपि च' इति दीर्घो न प्रवर्तेत' इति तु नोक्तम्। 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति'इति 'नामि'इति दीर्घस्याप्यनित्यत्वात्। **आरम्भसामर्थ्यादिति।** 'सुपि च' इत्यस्य तु न सामर्थ्यं, रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः। ननु 'कतीना'मित्यत्र परत्वात् 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटि 'नामि' इति दीर्घः सन्निपातपरिभाषामबाधित्वैव प्रवर्तत इत्यारम्भसामर्थ्यस्योपक्षयात् 'नामि' इति सूत्रमपि 'रामाणा'मित्यत्र सन्निपातपरिभाषया न प्रवर्तते। तथा च 'आचार्याणाम्' इति निर्देशेनोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य 'सुपि च' इति दीर्घ एव परत्वात्प्रवर्ततामिति चेत्। अत्र केचित्समादधयन्ति—चतुर्ग्रहणसाहचर्याद्धलन्तषट्संज्ञकादेव परस्यामः षट्संज्ञाश्रयो नुड्भवति न तु कतिशब्दात्परस्यामः, तथा च 'कतीना'मित्यत्र ह्रस्वाश्रय एव नुडित्यारम्भसामर्थ्यं नोपक्षीणमिति। तदपरे न क्षमन्ते। रेफो यथा हल्संज्ञकस्तथा अम्संज्ञकोऽपि भवतीत्यमन्तषट्संज्ञकादेव परस्यामः षट्संज्ञाश्रयो नुड्भवति न तु षकारान्तात्परस्येति वक्तुं शक्यतया 'षण्णा'मित्यत्र नुडभावप्रसङ्गात्। तस्मादिह साहचर्यं न मानमेव। अन्ये तु 'षट्चतुर्भ्य–'इति बहुवचननिर्देशादर्थपरोऽयं निर्देशः, तथा चार्थे प्राधान्यं यत्र षट्संज्ञाश्रयो नुड्भवति न तु प्रियपञ्चां प्रियषषामित्यादाविति सिद्धान्ताद्बहिरङ्गः षट्संज्ञाश्रयो नुट्। तथा चान्तरङ्गत्वात्कतीनामित्यत्र ह्रस्वाश्रय एव नुडिति 'नामि'इति दीर्घः सन्निपातपरिभाषां बाधित्वैव प्रवर्तते, ततश्चारम्भसामर्थ्यादिति मूलोक्तग्रन्थस्य न काप्यनुपपत्तिरिति समादधुः। इतरे तु 'आरम्भसामर्थ्या'दित्यस्यायमर्थो 'न तिसृचतसृ'इति निषेधारम्भसामर्थ्यादिति। 'तिसृणा'मित्यत्र ह्रस्वान्तलक्षणे नुटि कृते 'नामि' इति दीर्घप्रवृत्तौ हि 'न तिसृ–' इति निषेध आरभ्यते। सन्निपातपरिभाषया दीर्घाऽप्रवृत्तौ तु किमनेन निषेधेन ?। अतो ज्ञायते 'नामि'इति दीर्घः संनिपातपरिभाषां बाधत इति। यैस्तु 'ह्रस्वनद्यापः–'इत्यत्र ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्यायते, तैस्तु 'नामि'इति दीर्घे आरम्भसामर्थ्यमाश्रयणीयमेव। **अपदान्तस्य।** 'ष'इत्येव सिद्धे मूर्धन्यग्रहणम् 'इणः षीध्व'मिति ढत्वार्थम्। चकृढ्वे। अकृढ्वम्।

सन्निपातेति। ह्रस्वान्तसन्निपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटो ह्रस्वविघातकं 'सुपि चे'ति दीर्घं प्रति निमित्तत्वाऽसम्भवादिति भावः। नन्विह 'नामी'ति दीर्घप्रवृत्तावपि सन्निपातपरिभाषाविरोधस्तुल्य इत्यत आह—**नामीत्यनेन त्विति।** यद्यत्र 'नामी'ति दीर्घो न स्यात्तर्हि तदारम्भो व्यर्थः स्यात्। ततश्च निरवकाशत्वाद्रामाणामित्यादौ नामीति दीर्घः सन्निपातपरिभाषां बाधित्वा प्रवर्तते। 'सुपि चे'ति दीर्घस्तु रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वाद्रामाणामित्यादौ नामि परे सन्निपातपरिभाषां न बाधितुमर्हति। तस्माद्रामाणामित्यादौ नामि परे दीर्घप्रवृत्तौ सन्निपातपरिभाषां बाधितुं नामीति दीर्घारम्भः। ननु 'नामी'ति दीर्घो निरवकाशत्वात्सन्निपातपरिभाषां बाधत इत्ययुक्तम्, यत्र ह्रस्वान्तसन्निपातमनुपजीव्यैव नुटः प्रवृत्तिस्तत्र सन्निपातपरिभाषानुपमर्देनैव नामीति दीर्घप्रवृत्तेः सावकाशत्वात्। यथा—कतीनामित्यत्र। तत्र हि 'षट्चतुर्भ्यः' इति नुट्। षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्याऽऽमो नुट् स्यादिति हि तदर्थ इति चेत्, एवं हि सति 'कतेर्नामी'त्येव सूत्र्येत। अजन्तस्याङ्गस्य नामि दीर्घ इत्येवंपरं नामीति सामान्यसूत्रं नारभ्येत। उक्तं हि भाष्ये—'न ह्येकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति' इति। एकस्य शब्दस्य साधनाय सामान्यसूत्रं नारम्भणीयमित्यर्थः। अन्यथा मुद्गादणित्यनुपपत्तेरिति कैयटः। न चैवं सति कतिशब्दस्याधिकस्य प्रवेशे गौरवमिति वाच्यं, 'न तिसृचतसृ' इति नामि दीर्घनिषेधाऽकरणेन लाघवात्। एवं च कतेर्नामीत्यनुक्त्वा नामीति सामान्यसूत्रारम्भसामर्थ्याद्रामाणामित्यादावपि नामीति दीर्घः सन्निपातपरिभाषां बाधित्वा निविशत इति युक्तम्। एवं च आरम्भसामर्थ्यादिति मूलमपि कतेर्नामीत्यनुक्त्वा नामीति सामान्यसूत्रारम्भसामर्थ्यादिति व्याख्येयमित्यलं विस्तरेण।

अथ सप्तमीविभक्तिः। ङेर्ङकार इत्। 'राम–इ' इति स्थिते 'आद्गुण' इति मत्वाह—**राम इति।** **रामयोरिति।** षष्ठीद्विवचनवत्। **सुप्येत्वे कृत इति।** पकारस्येत्वे, लोपे, 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वे कृत

अपदान्तस्य मूर्धन्यः ।८।३।५५। आ पादपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम्। **इण्कोः** ।८।३।५७। इत्यधिकृत्य। **आदेशप्रत्यययोः** ।८।३।५९। 'सहेः साडः सः' इति सूत्रात्स इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। इण्कवर्गाभ्यां परस्याऽपदान्तस्यादेशः प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्। विवृताऽघोषस्य सस्य तादृश एव षः। रामेषु। इण्कोः किम्? । रामस्य। आदेशप्रत्यययोः किम्? । सुपीः। सुपिसौ। सुपिसः। अपदान्तस्य किम्? । हरिस्तत्र। एवं कृष्णमुकुन्दादयः।

इण्कोः। समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम्। कोः किम्?। गवाक्षु। गवाक्षु।

आदेशप्रत्यययोः। प्रत्ययशब्दः प्रत्ययावयवे लाक्षणिकः, 'हलि सर्वेषाम्' इति निर्देशात् 'सात्पदाद्योः' इत्यत्र सातिग्रहणाच्च लिङ्गादित्याशयेन व्याचष्टे—**आदेशः प्रत्ययावयवश्चेति**। यदि तु आदेशावयवो गृह्येत, तर्हि 'तिसृणा'मित्यादौ दोषः। यद्यपि सकारोच्चारणसामर्थ्यात्तत्र षत्वं न स्यात्, तथापि बिसम्बिसं मुसलंमुसलमित्यादौ षत्वं दुर्वारं स्यात्। आष्टमिकद्विर्वचनस्यादेशरूपत्वात्। यदि तु 'प्रत्ययो यः सकार' इति गृह्येत, तर्हि 'रामेषु' 'करिष्यती'त्यादौ न स्यात्, किं तु 'इन्द्रो मा वक्षत्' इत्यादावेव स्यात्। इह मनोरमायामेकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यत इत्युक्ता सहविवक्षाऽभावेऽपि सौत्रत्वान्द्वद्व इत्युक्तं, तत्तु प्रत्ययशब्दे लक्षणामनङ्गीकृत्य यथाश्रुताभिप्रायेणोक्तमिति बोध्यम्। **विवृताघोषस्येति**। 'विवृतस्य सस्य तादृश एवे'त्युक्ते ऋकारेऽतिप्रसङ्गस्तद्वारणायाऽघोषस्येति। 'अघोषस्ये'त्येतावदुच्यमाने ठकारेऽतिप्रसङ्गस्तद्वारणायोभयमुपात्तम्। **तादृश एव ष इति**। तादृशः ष एवादेशो भवति नान्य इत्यर्थः। नच 'दधिसेचौ' 'दधिसेच' इत्यादौ प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे षत्वं वारयितुं पदादादिः पदादिरिति पञ्चमीसमासो भाष्ये उक्तस्ततश्चेहापि 'सात्पदाद्योः' इति निषेधः स्यात्, 'करिष्यती'त्यादौ षत्वविधेः सावकाशत्वादिति चेन्मैवम्, 'स्वादिषु' इति या पदसंज्ञा तामाश्रित्य उक्तनिषेधो न प्रवर्तत इति सातिग्रहणेन ज्ञापितत्वात्। **रामस्येति**। 'टाङसिङसामिनात्स्याः' इति वक्तव्ये सकारोच्चारणसामर्थ्यात्षत्वं न भवेत्, नडादिषु 'अमुष्ये'ति निपातनात्ततः फगादौ 'आमुष्यायण' इत्यादिवार्तिकनिर्देशाच्च 'अमुष्ये'त्यत्र षत्वं भवेदिति यदि तर्हि 'विश्वपास्वि'त्यादि प्रत्युदाहर्तव्यम्। न च तत्रापि 'षु'विति वक्तव्ये 'सु'विति सकारोच्चारणसामर्थ्यादेव न भवेदिति शङ्क्यं, लिट्त्सु' 'प्रशान्त्सु' इत्यत्र 'ङः सि धुट्' 'नश्चे'ति धुटः प्रवृत्तये सकारोच्चारणस्यावश्यं स्वीकर्तव्यत्वादिति

इत्यर्थः। रामे-सु' इति स्थिते। आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं विधास्यन्नाह—**अपदान्तस्य**। **मूर्धन्यः**=मूर्धस्थानकः। अष्टमाध्यायस्य तृतीयपादे मध्यत इदं सूत्रं पठितम्। इत आरभ्यैतत्पादसमाप्तिपर्यन्तमिदमधिक्रियत इत्यर्थः।

इण्कोः। **इत्यधिकृत्येति**। उत्तरत्र विधिष्वनुवर्तत इति भावः। इण् च कुश्चेति समाहारद्वन्द्वः। पुंस्त्वमार्षम्। इतरेतरयोगद्वन्द्वेत्वेकवचनमार्षम्। 'इ'णिति परणकारेण प्रत्याहारः। कुः=कवर्गः। अथ षत्वविधायकं सूत्रमाह—**आदेश**। **षष्ठ्यन्तमिति**। 'सहेः साडः सः' इति सूत्रे 'स्' इत्यस्मात्षष्ठ्येकवचने सति 'सः' इति निर्दिष्टमिति भावः। तच्चेह द्विवचनान्ततया विपरिणम्य 'आदेशप्रत्यययो'रित्यत्र सम्बध्यते। ततश्च 'इण्कवर्गाभ्यां परयोरपदान्तयोरादेशात्मकप्रत्ययावयवात्मकयोः सकारयोर्मूर्धन्यः स्या'दित्यर्थः। फलितमाह—**इण्कवर्गाभ्यामित्यादिना**। प्रौढमनोरमायां तु आदेशप्रत्यययोरित्येकापि षष्ठी प्रत्ययविषये अवयवार्थिका, आदेशविषये चाऽभेदार्थिका। तथाच आदेशस्य प्रत्ययावयवस्य च सकारस्येति लभ्यत इति प्रत्ययशब्दस्य लक्षणां विनोक्तम्। सहविवक्षाऽभावेऽपि सौत्रो द्वन्द्व इति च स्वीकृतम्। यदि तु आदेशविषयेऽपि अवयवषष्ठी स्यात्-'आदेशावयवस्य सस्य ष' इति, तर्हि 'तिसः' 'तिसृणा'मित्यादौ दोषः। नच 'त्रिचतुरोः स्त्रिया'मित्यत्रादेशे सकारोच्चारणसामर्थ्यान्न तत्र षत्वमिति वाच्यं, तिस इत्यत्र 'न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीना'मिति षत्वनिषेधेन चरितार्थत्वात्। बिसम्बिसमित्यादौ सकारस्याऽऽदेशावयवतया षत्वापत्तेश्च, नित्यवीप्सयोरित्याष्टमिकद्विर्वचनस्यादेशरूपताया वक्ष्यमाणत्वात्। 'प्रत्ययो यः सकारस्तस्ये'ति व्याख्याने तु जिगीषुरित्यादावेव स्यात्। 'रामेषु' इत्यादौ न स्यात्। अत 'आदेशः प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्ये'ति व्याख्यातम्। प्रत्ययावयवलक्षणायां च 'हलि सर्वेषा'मिति निर्देशो लिङ्गम्। **विवृताघोषस्येति**। मूर्धन्यत्वम् ऋटुरषेष्वविशिष्टम्। विवृतत्वरूपाभ्यन्तरप्रयत्नवतोऽघोषरूपबाह्यप्रयत्नवतश्च सकारस्य तदुभयात्मकः षकार एव भवतीत्यर्थः। टकारनिवारणायायं विशेषणम्। ऋकारवारणाय द्वितीयम्। **रामेष्विति**। ननु सु इत्यस्य व्यपदेशिवद्भावेन सुबन्तत्वेन पदत्वात् 'सात्पदाद्यो'रिति षत्वनिषेधः स्यादिति चेन्न, 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणा'दित्यलम्। **सुपिसाविति**। 'पिस गतौ' क्विप्। धातुसकारोऽयं नत्वादेशो नापि प्रत्ययावयव इति भावः।

अथ सर्वादिशब्देषु सर्वनामकार्यं विधास्यन् सर्वनामसंज्ञामाह—**सर्वादीनि**। सर्वः आदिः=प्रथमावयवः

सर्वादीनि सर्वनामानि ।१।१।२७। सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्यापीयं संज्ञा । 'द्वन्द्वे चे'ति ज्ञापकात् । तेन 'परमसर्वस्मै'ति त्रल्, 'परमभवका'नित्यत्राऽकच्च सिध्यति ।

दिक् । **सर्वादीनीति** । तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरयम् । 'अदः सर्वेषा'मिति लिङ्गात् । आदिशब्दोऽत्रावयववाची । सर्व आदिराद्यावयवो येषां तानीति विग्रहः । उद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति बहुवचनम् । तस्य समुदायस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात् 'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु' इति न्यायेन तदवयवेषु प्रवर्तमाना सर्वनामसंज्ञाऽविशेषात्सर्वशब्देऽपि प्रवर्तत इति युक्तं तद्गुणसंविज्ञानत्वम् । तस्यान्यपदार्थस्य गुणा वर्तिपदार्थरूपाणि विशेषणानि तेषां कार्यान्वयितया संविज्ञानं यत्र स तद्गुणसंविज्ञान इत्यक्षरार्थः । लोकवेदयोरपि संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धे 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजश्चरन्ति,' 'लम्बकर्णमानये'त्यादौ तद्गुणसंविज्ञानत्वमेव । स्वस्वामिभावसंबन्धे त्वतद्गुणसंविज्ञानत्वं 'चित्रगुमानये'त्यादौ । ननु 'सर्वनामानी'त्यत्र 'पूर्वपदात्संज्ञाया'मिति णत्वं कस्मान्न भवति ? । सौत्रत्वान्नेति चेत्, लोके सर्वनामशब्दस्याऽसाधुत्वापत्त्या 'सर्वनामसंज्ञानि स्यु'रित्युत्तरग्रन्थस्याऽसाधुत्वापत्तेरिति चेन्नैवम् । 'निपातनाण्णत्वं ने'ति भाष्योक्त्याख्याश्रयणादिष्टसिद्धेः । अत्र भाष्यानुसाराद्बाधकान्येव निपातनानि भवन्तीति पक्ष आश्रितः । 'अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ती'ति पक्षस्तु 'विभाषा फाल्गुनी'ति सूत्रे श्रवणाशब्दे निपातितेऽपि 'श्रावणी'ति प्रयोगोऽपि साधुरित्येवमर्थमाश्रयिष्यते । विशेषणानुगुणं विशेष्यमध्याहरति—**शब्दस्वरूपाणीति** । **द्वन्द्वे चेति** । स हि निषेधः समुदायस्यैव न त्ववयवानामिति वक्ष्यति, न च तदन्तविधिं विना समुदाये संज्ञाप्रसक्तिरस्तीति भावः । नन्वङ्गाधिकारे तदन्तविधिं विनैव 'परमसर्वस्मै' इत्यादौ स्मायादिसिद्धेस्तदन्तसंज्ञायाः किं फलमित्यत आह—**तेनेति** । न चेहापि 'प्रातिपदिका'दित्यनुवृत्तेः सर्वनाम्नस्तद्विशेषणत्वे तदन्तविधिर्भविष्यतीति वाच्यं, 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' इत्युक्त-

---

येषां तानि सर्वादीनि । अत्र सर्वशब्दः स्वरूपपरः । नपुंसकवशात् 'शब्दरूपाणी'ति विशेष्यमध्याहार्य, तदाह—**सर्वादीनीति** । ननु बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वात्सर्वशब्दस्य च समासवर्तिपदार्थत्वादन्यपदार्थत्वाभावाद्विश्वादिशब्दानामेव सर्वादिशब्देन बहुव्रीहिणावगमात्सर्वनामसंज्ञा स्यान्न तु सर्वशब्दस्यापीति चेत्, उच्यते—सर्व आदिर्यस्य समुदायस्येति विग्रहः । सर्वशब्दघटितः समुदायः समासार्थः । समुदाये च प्रवर्तमाना सर्वनामसंज्ञा क्वचिदप्यप्रयुज्यमाने तस्मिन् वैयर्थ्यादानर्थक्यात्तदङ्गेष्विति न्यायेनावयवेष्ववतरन्ती अविशेषात्सर्वशब्देऽपि भवति । एवंचात्र सर्वशब्दस्य स्वरूपेण वर्तिपदार्थता, समुदायरूपेण त्वन्यपदार्थप्रवेशः । नच समुदायस्यान्यपदार्थत्वे सर्वादीनीति बहुवचनानुपपत्तिः शङ्क्या, सर्वशब्दघटितस्य विवक्षितावयवसङ्ख्यस्य समूहस्यान्यपदार्थत्वात् । 'उद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थ' इति कैयटोक्तेरप्ययमेवार्थः । अतो न बहुवचनस्यानुपपत्तिः । तदेवं व्याख्याने 'हलि सर्वेषा'मित्यादिनिर्देशः प्रमाणम् । सर्वशब्दस्य सर्वनामत्वाऽभावे तु सर्वेषामित्यादौ सर्वनामकार्याणि सुडादीनि न स्युः । तथाच सर्वादीनीति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तस्य=अन्यपदार्थस्य, **गुणाः**=विशेषणानि वर्तिपदार्थरूपाणि, तेषां **संविज्ञानं**=क्रियान्वयितया विज्ञानं यत्र स तद्गुणसंविज्ञान इति व्युत्पत्तिः । यत्र संयोगसमवायान्यतरसंबन्धेनान्यपदार्थे वर्तिपदार्थान्वयस्तत्र प्रायेण तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । यथा—'द्विवासा देवदत्तो भुङ्क्ते,' 'लम्बकर्ण भोजये'त्यादौ । तत्र हि वाससोः कर्णयोश्च भुजिक्रियान्वयाऽभावेऽपि संनिहितत्वमात्रेण तद्गुणसंविज्ञानत्वम् । प्रकृते च समुदायेऽन्यपदार्थे सर्वशब्दस्य समवायान्तर्गतारोपितावयवावयविभावसंबन्धसत्त्वात्तद्गुणसंविज्ञानत्वम् । स्वस्वामिभावादिसम्बन्धेनान्यपदार्थे वर्तिपदार्थान्वये त्वतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । यथा—'चित्रगुमानये'त्यादावित्यलम् ।

ननु सर्व विश्वेत्येवं सर्वादिशब्दानां केवलानामेव सर्वादिगणे पाठात्परमसर्वादिशब्दानां कथं सर्वनामतेत्यत आह—**तदन्तस्यापीति** । **द्वन्द्वे चेतीति** । 'द्वन्द्वे चे'त्यनेन सर्वादिशब्दान्तद्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञा प्रतिषिध्यते—वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ । यदि केवलानामेव सर्वादिगणपठितानां सर्वनामता, नतु तदन्तानामपि, तर्हि तत्प्रतिषेधो व्यर्थः स्यात् । अतस्तदन्तस्यापीयं संज्ञेति विज्ञायत इत्यर्थः । ननु परमसर्वादिशब्देषु गणपठितानां केवलानामेव सर्वादिशब्दानामस्तु सर्वनामता, मास्तु तदन्तानामपि, 'सर्वनाम्नः स्मै' इत्यादिसर्वनामकार्याणामङ्गाधिकारस्थत्वेन 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य चे'ति परिभाषया 'परमसर्वस्मै' इत्यादिषु सिद्धेरित्यत आह—**तेनेति** । तदन्तस्यापि संज्ञाबलेनेत्यर्थः । **सिध्यतीति** । 'सप्तम्यास्त्र'लिति सप्तम्यन्तात्सर्वनाम्नो विधीयमानस्त्रल्, 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः' इत्यज्ञाताद्यर्थेषु विधीयमानोऽकच्च सिध्यतीत्यर्थः । चकारात्पञ्चम्यास्तसिलिति तसिल् च । नचावयवगतसर्वनामत्वेन तत्सिद्धिरिति वाच्यं, कुत्सित इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या सङ्ख्याकारकाभ्यां पूर्णार्थस्येतरान्वयेन सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्त्यवगमेन सर्वनामप्रकृतिकसुबन्तार्थगतकुत्सादिविवक्षायां सर्वनामावयवटेः प्रागकजित्यर्थपर्यवसानात्तदन्तसंज्ञाऽभावे तदसिद्धेरिति भावः ।

जसः शी ।७।१।१७। अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । नचाऽर्वणस्तृ इत्यादाविव 'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्व'मिति वाच्यं, सर्वादेशत्वात्प्रागित्संज्ञाया एवाऽभावात् । सर्वे ।

सर्वनाम्नः स्मै ।७।१।१४। अतः सर्वनाम्नो 'ङे' इत्यस्य स्मै स्यात् । सर्वस्मै । ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ।७।१।१५। अतः सर्वनाम्नो ङसिङ्योरेतौ स्तः । सर्वस्मात् । आमि सर्वनाम्नः सुट् ।७।१।५२। अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्याऽऽमः सुडागमः स्यात् । एत्वषत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं राम-

---

त्वादिति भावः । अकच्चेति । चकारात्परमसर्वत इत्यत्र तसिल् । जसः शी । दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थं–वारिणी मधुनी । अनेकाल्त्वादिति । न तु शित्त्वादिति भावः । इत्संज्ञाया एवाभावादिति । 'तृ'इत्यत्रोपदेशकाल एव ऋकारस्येत्संज्ञा, शीभावस्य तु सर्वादेशत्वानन्तरं स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वे लब्धे 'लशक्वतद्धिते' इति प्रत्ययादेःशस्येत्संज्ञेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति भावः । अवर्णान्तादिति । अवर्णान्तादङ्गात्परस्येत्यर्थः । तेन 'येषां' 'तेषा'मित्यादौ नाऽव्याप्तिः । सर्वनाम्नो विहितस्येति । 'सर्वनाम्नः परस्ये'ति तु नोक्तं, 'वर्णाश्रमेतराणा'मित्यत्र सुट्प्रसङ्गात्, 'द्वन्द्वे चे'त्यनेन समुदायस्य सर्वनामसंज्ञानिषेधेऽप्यवयवस्याऽनिषेधात् । विहितविशेषणत्वाश्रयणे प्रमाणं तु 'दक्षिणोत्तरपूर्वाणा'मिति भाष्यकारप्रयोग एव । आम इति । 'सर्वनाम्न'इति पञ्चम्या निरवकाशतया 'आमी'ति सप्तम्याः 'त्रेस्त्रयः'

सर्वशब्दाज्जसि पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते—जसः शी । 'अतो भिस' इत्स्मादत इत्यनुवर्तते । 'सर्वनाम्नः स्मै' इत्यतः 'सर्वनाम्न' इत्यनुवर्तते । तदाह—अदन्तादित्यादिना । 'शी'ति दीर्घोच्चारणं 'नपुंसकाच्चे'त्युत्तरार्थम् । तेन 'वारिणी' इति सिध्यति । अनेकाल्त्वादिति । ननु शित्त्वप्रयुक्तं सर्वादेशत्वमत्रेति भावः । ननु 'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्' इत्यस्ति परिभाषा । अनुबन्धः=इत्, तत्प्रयुक्तमनेकाल्त्वं सर्वादेशनिमित्तं न भवतीत्यर्थः । ततश्च 'शी'त्यत्र शकारस्य लशक्वतद्धित इति इत्संज्ञकत्वात्कथं तत्प्रयुक्तमनेकाल्त्वम् । अत एव 'अर्वणस्त्रसावनञः' इत्यत्र ऋकारमितमादाय 'तृ' इत्यादेशस्य नानेकाल्त्वम् । अन्यथा तस्यापि सर्वादेशत्वापत्तेः । अतः शित्त्वप्रयुक्तमेवात्र सर्वादेशत्वमाश्रयितुं युक्तमित्याशङ्क्य निराकरोति—नचेत्यादिना । 'अर्वणस्तृ' इत्यादाविव नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति नेत्यन्वयः । शीति शकारस्य 'लशक्वतद्धिते' इति इत्संज्ञा वक्तव्या । तेन च सूत्रेण प्रत्ययादिभूतानां लशकवर्गाणामित्संज्ञा विहिता । प्रकृते च 'शी'त्यस्य प्रत्ययाधिकारस्थत्वाऽभावान्न स्वतः प्रत्ययत्वं, किंतु जसादेशत्वेन स्थानिवद्भावात्प्रत्ययत्वं वक्तव्यम् । स्थानिवद्भावश्च आदेशभावमापन्नस्य 'शी'त्यस्य भवति । एवंचादेशत्वसिद्धेः प्रागादेशविधिदशायां 'शी'ति शकारस्य इत्संज्ञाया असिद्धेरनेकाल्त्वमप्रतिहतम् । अत एव 'शित्वात्सर्वादेश' इत्यपि निरस्तम् । 'तृ' इत्यत्र त्वादेशभावात्प्रागेव ऋकारस्य इत्संज्ञकत्वान्न तत्प्रयुक्तमनेकाल्त्वमिति वैषम्यमित्यभिप्रेत्य परिहरति—सर्वादेशत्वात्प्रागिति । शीभावे सति सर्व ई इति स्थिते आद्गुणं सिद्धवत्कृत्याह—सर्वे इति ।

सर्वशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने 'ङेर्यः' इति प्राप्ते—सर्वनाम्नः स्मै । 'अतो भिस' इत्यस्मादत इत्यनुवर्तते । 'ङेर्य' इत्यतो 'ङे'रिति च । तदाह—अतः सर्वेत्यादिना । सर्वशब्दात्पञ्चम्येकवचने टाङसिङसामिति प्राप्ते–ङसिङ्योः । ङसिश्च ङिश्चेति द्वन्द्वः । 'अतो भिस' इत्यस्मादत इति, 'सर्वनाम्नः स्मै' इत्यतः 'सर्वनाम्न' इति चानुवर्तते, तदाह—अतः सर्वेति । एतयोरिति । ङसिङ्योरित्यर्थः । एताविति । स्मात्स्मिनावित्यर्थः । स्मादादेशस्य स्थानिवद्भावेन विभक्तित्वान्न विभक्ताविति तकारस्य नेत्त्वमिति मत्वाह—सर्वस्मादिति ।

सर्व–आम् इति स्थिते 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुटि प्राप्ते–। आमि सर्वनाम्नः । 'आज्जसेरसुक्' इत्यतोऽनुवृत्तेन आदिति पञ्चम्यन्तेन 'अङ्गस्ये'त्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणतं विशेष्यते, तदन्तविधिः, 'परस्ये'त्यध्याहार्यम् । 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीया'निति न्यायेन 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषया 'आमी'ति सप्तम्यन्तं षष्ठ्यन्तमापद्यते । 'सर्वनाम्न' इति तु विहितविशेषणम् । ततश्च अवर्णान्तादङ्गात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यादित्यर्थः सम्पद्यते । तदाह—अवर्णान्तादित्यादिना । 'अवर्णान्ता'दित्यनन्तरम् 'अङ्गा'दिति शेषः । 'अवर्णान्तात्सर्वनाम्नो विहितस्याम' इति व्याख्याने तु येषां तेषामित्यादौ सुडागमो न स्यात् । तत्र आमो दकारान्ताद्विहितत्वात् । 'सर्वनाम्नः परस्ये'ति तु न व्याख्यातम् । तथा सति वर्णाश्रमेतराणामित्यसिद्धेरिदमग्रे मूल एव स्पष्टीभविष्यति । एत्वषत्वे इति । 'बहुवचने झल्ये'दित्येत्वम् । संनिपातपरिभाषा त्वत्र न प्रवर्तते इति बहुवचने झल्येदित्यत्रोक्तम् । 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वं सुटोऽपि, 'तदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति प्रत्ययावयवत्वादिति भावः । सर्वेषामिति । नन्वामीति सप्तमीनिर्देशसामर्थ्यात्तस्मादित्युत्तरस्येति न प्रवर्तते । ततश्च आमि परे प्रकृतेरेव सुडागमो युक्त इति चेन्न, सप्तमीनिर्देशस्य 'त्रेस्त्रयः' इत्युत्तरार्थमावश्यकत्वादिति भावः । सप्तम्येकवचनस्य ङसिङ्योरिति स्मिन्नादेशं सिद्धवत्कृत्याह—सर्वस्मिन्निति । शेषमिति । शिष्यते इति शेषः । कर्मणि घञ् । 'घञबन्ताः पुंसी'

वत् । एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः । सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्व, विश्व, उभ, उभय, डतर, डतम, अन्य, अन्यतर, इतर, त्वत्, त्व, नेम, सम, सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम्,-इति । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अतएव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह पाठस्तूभकावित्यकजर्थः । नच कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः, द्विवचनपरत्वाऽभावेनोभयत उभयत्रेत्यादाविवाऽय-

---

इत्युत्तरसूत्रे कृतार्थायाः षष्ठी प्रकल्प्यत इति भावः । **पञ्चत्रिंशदिति** । पञ्च च त्रिंशच्चेति द्वन्द्वः । पञ्चाधिकात्रिंशदिति तत्पुरुषो वा । न च 'सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्ये'ति वक्ष्यमाणवार्तिकेन समासान्तो डच्स्यादिति वाच्यम्, तत्रैव वार्तिके'ऽन्यत्राधिकलोपा'दित्युक्तत्वात् । ननु सर्वेषां नाम सर्वनामेत्यन्वर्थत्वात्संज्ञायाः सर्वविश्वादय एव संज्ञिनो भविष्यन्ति नान्ये इति किमनेन पञ्चत्रिंशदिति परिगनेन, 'सर्वादीनी'ति सूत्रेण वा ? । मैवम् । परिगणनाऽभावे कृत्स्नसकलसमस्तादिष्वतिप्रसङ्गात् । एवं च 'पञ्चत्रिंशत्सङ्ख्याकानि सर्वादीन्येव सर्वनामसंज्ञकानि नान्यानी'ति नियमाय 'सर्वादीनी'ति सूत्रमावश्यकं न त्वनुनासिकसंज्ञासूत्रमिव मन्दप्रयोजनमिति बोध्यम् । **पूर्वपरावर** । व्यवस्थायामसंज्ञायां यानि पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि तानि सर्वादिगणसंनिविष्टानि नान्यानीत्यर्थः । सर्वनामसंज्ञा तु 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इत्यनेनैव सिध्यति । एवमुत्तरसूत्रद्वयेऽपि बोध्यम् । 'त्यद्' 'तद्' एतौ उक्तपरामर्शकौ । 'तत्राद्यश्छान्दस'इति गणरत्नकारोक्तिर्नादर्तव्या । 'स्यश्छन्दसि बहुल'मिति सूत्रे छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । **एक इति** । 'एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे सङ्ख्यायां च प्रयुज्यते' । **अत एवेति** । द्वयोर्द्विवचनस्यैव युक्तत्वादिति भावः । **नित्यं द्विवचनान्त इति** । सर्वदा द्विवचनान्त इत्यर्थः । न चैव 'सुभादुदात्तो नित्यम्', 'उभस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थः'-इति सूत्रकारभाष्यकारप्रयोगो विरुध्यत इति शङ्क्यम्, अर्थपरस्यैव नित्यं द्विवचनान्तता न तु स्वरूपानुकरणपरस्येत्यभ्युपगमात् । अथ सर्वादिषूभशब्दपाठो व्यर्थः, सर्वनामकार्याणां स्मायादीनां द्विवचनेऽभावात् । न च'सर्वनाम्नस्तृतीया चे'ति सूत्रेणोभाभ्यां हेतुभ्याम् उभयोर्हेत्वोरिति षष्ठीतृतीयासिद्धिस्तत्फलमिति वाच्यम् । 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शन'मिति वार्तिकेनैव गतार्थत्वात् । न च वृत्तिकृता 'सर्वनाम्नस्तृतीया चे'ति सूत्रे पठितत्वादिदमपि वार्तिकं सर्वनाम्न एव सर्वविभक्तिप्रापकं नान्यस्येति वाच्यम्, भाष्ये 'हेतौ'इति सूत्रे तद्वार्तिकस्य पठितत्वात् । अत एव 'अन्नेन कारणेन वसति' 'अन्नस्य कारणस्ये'त्युदाहृतं हरदत्तेनेत्याशङ्क्याह-**तस्येह पाठस्त्विति** ।

ननु कप्रत्ययेनापीष्टसिद्धेः किमनेनाऽकजर्थपाठेन ? । न च काऽकचोः स्वरे विशेषोऽस्तीति वाच्यम्, प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वाऽन्तोदात्तत्वे विशेषाऽभावादित्याशङ्क्याह-**न चेति** । उभशब्दस्य द्विवचनपरत्वमकच्प्रत्ययो न विहन्ति, टेः प्रागजायमानत्वात्, तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् । कप्रत्ययस्तु विहन्त्येव, प्रातिपदिकात्परत्र जायमानत्वादित्याशङ्कायामाह-**द्विवचनपरत्वाभावेनेति** । **अयच्प्रसङ्गादिति** । उभशब्दात्तसोः परतः स्वार्थे यथा अयज्भवति

ति तु प्रायिकमिति भावः । **एवमिति** । सर्वशब्दवदित्यर्थः । नच सर्वशब्दस्य बहुत्वव्यापकसर्वत्वात्मकधर्मविशेषप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाद्बहुवचनमेव न्याय्यमिति वाच्यं, सर्वशब्दो हि बह्वयवारब्धसमुदाये वर्तते । तत्र यदाऽनुद्भूतावयवः समुदायो विवक्षितस्तदा भवत्येकवचनम् । यथा-सर्वो लोक इति । **अनुद्भूतत्वम्**=अविवक्षितसंख्याकत्वम् । यदात्वनुद्भूतावयवकौ समुदायौ तदा द्विवचनम् । यथा सर्वौ व्यूहाविति । यदा तूद्भूतावयवसमुदायस्तदा बहुवचनम् । यथा सर्वे जना इति । अथ के ते सर्वादयः शब्दाः ? कति च ते ? इत्यत्राह---**सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशदिति** । पञ्च च त्रिंशच्चेति द्वन्द्वः, पञ्चाधिका त्रिंशदिति शाकपार्थिवादित्वात्तत्पुरुषो वा । 'सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्योपसङ्ख्यानं'मिति डच्तु समासान्तो न भवति । 'अन्यत्राधिकलोपा'दित्युक्तेः ।

पूर्वपरावरेति---गणान्तर्गतं सूत्रम् । 'व्यवस्थायामसंज्ञायां च पूर्वादीनि सप्त सर्वादिगणप्रविष्टानि वेदितव्यानी'त्यर्थः । सर्वनामसंज्ञा तु 'सर्वादीनि सर्वनामानी'त्येव सिध्यति । '**स्वमज्ञाती**'ति '**अन्तरं बहि**'रिति च गणसूत्रद्वयमेवमेव योज्यम् । व्यवस्थादिशब्दा अग्रे मूल एव व्याख्यास्यन्ते । **इतिशब्दः**---सर्वादिगणसमाप्तिद्योतनार्थः । तत्र विश्वशब्दोऽपि सर्वशब्दवदेव । उभशब्दे तु विशेषमाह---**तत्रेति** । सर्वादिषु मध्य इत्यर्थः । **अत एवेति** । द्वित्वविशिष्टवाचकत्वादेवेत्यर्थः । **नित्यमिति** । सर्वदा द्विवचनान्त इत्यर्थः । द्विवचनान्त एव नत्वेकवचनबहुवचने इति यावत् । तेन टाबादि न निवार्यते । नन्वेवं सति 'जसः शीः' 'सर्वनाम्नः स्मै' 'ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ' 'आमि सर्वनाम्नः सुट्'इत्युक्तानां सर्वनामकार्याणां द्विवचनेऽभावादुभशब्दस्य सर्वादिगणे पाठो व्यर्थ इत्यत आह---**तस्येहेति** । **तस्य**=उभशब्दस्य, **इह**=सर्वादिगणे, **पाठस्तु उभकावित्यत्र** 'अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः' इत्यकच्प्रत्ययार्थ इत्यर्थः । ननु ... सर्वादिगणे पाठो, मास्तु च सर्वनामता, मास्तु च तत्प्रयुक्तो-

च्प्रसङ्गात् । तदुक्तम्—'उभयोऽन्यत्रे'ति । अन्यत्रेति—द्विवचनपरत्वाऽभावे । 'उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्ती'ति कैयटः । 'अस्तीति' हरदत्तः । तस्माज्जस्ययजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया 'प्रथमचरमे'ति विकल्पे

तथा कप्रत्यये सति स्यादिति भावः । यद्यपि स्वार्थे अयज्दृष्टान्तेऽपि दुर्लभस्तथापि 'उभादुदात्त'इति सूत्रे 'नित्य'मिति योगविभागात्सुलभ एव । तथाहि—'उभादुदात्तः' । 'द्वित्रिभ्या'मिति सूत्राद्वेति नानुवर्तते, अस्वरितत्वात् । अवयववृत्तेः सङ्ख्यावाचिन उभशब्दादवयविन्यर्थे अयच् स्यात् । उभयो मणिः । उभयः पाशः । ततो 'नित्यम्' । उभशब्दाद्वृत्तिविषये नित्यमयच्स्यात्स्वार्थे । तेन 'उभयतः', उभयत्र,' 'उभयपक्षविनीतनिद्राः' इत्यादि सिद्धम् । नन्वेवमकचि कृतेऽप्ययज्दुर्वारः, 'वृत्तिविषये स्वार्थे नित्यमय'जिति त्वयैवोक्तत्वादिति चेत्, एवं तर्हि योगविभागस्येष्टसिध्यर्थतया 'उभौ साभ्यासस्ये'ति निर्देशेन च यत्र द्विवचनं न श्रूयते तत्रैवायमिति व्याख्यायते, न तु वृत्तिविषय इति न दोषः । **तदुक्तमिति** । 'वार्तिककृते'ति शेषः । **उभयोऽन्यत्रेति** । उभयेति यः स्वार्थिकोऽयजन्तः सोऽन्यत्र प्रयुज्यते, न तु द्विवचने परत इत्यर्थः । न च 'उभा'वित्यादौ द्विवचनपरत्वं दुरुपपादम्, उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावविरहादिति वाच्यम्; 'उभशब्दादुत्पन्नं द्विवचनं लुका नापहृतं यत्र ततोऽन्यत्रायजिति विवक्षितोऽर्थ'इति मनोरमायामुक्तत्वात् । एवं च सर्वादिषूभशब्दपाठोऽकजर्थ इति स्थितम् । भाष्ये तु—कप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन स्वार्थाभिधानसमर्थत्वादुभशब्दात्परस्य द्विवचनपरत्वमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठः सर्वादिगणे प्रत्याख्यातः । मनोरमायां तु—भाष्ये प्रत्याख्यानं प्रौढिवादमात्रं, कृत्रिमस्यैव द्विवचनस्येह ग्रहीतुमुचितात्वदन्यथा त्रतसिलादावतिप्रसक्तत्वादित्यादि स्थितम् ।

उभयशब्दस्येति । उभावयवौ यस्य उभयः । 'उभादुदात्तो नित्य'मिति तयपोऽयच् । **नास्तीति** । अनभिधानादिति भावः । तथा चोभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तत्वेनाऽव्ययत्वे प्राप्ते 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति'रिति सूत्रे 'कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे' इति भाष्यं कैयटेनावतारितम् । **अस्तीति** । 'पचतिकल्प' 'पचतिरूप' मित्यादिवारणेन पाठस्योपक्षीणत्वादनभिधाने प्रमाणं नास्तीति भावः । **तस्मादिति** । उभयशब्दादित्यर्थः । **तयप्प्रत्ययान्ततयेति** ।

ऽकच् । उभशब्दात्स्वार्थिके कप्रत्यये सत्यपि उभकाविति रूपसिद्धेः । न च काकचोः स्वरभेदः शङ्क्यः । 'तद्धितस्य' इति प्रत्ययस्वरेण वा, 'चितः सप्रकृतेः'इति चित्स्वरेण वाऽन्तोदात्तत्वे विशेषाऽभावात् । उक्तं च भाष्ये—'काकचोः को विशेषः ?' इति । तत्राह—**नचेति** । कप्रत्ययेन उभकावितीष्टरूपसिद्धिर्नचेत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—**द्विवचनेति** । द्विवचनपरत्वाऽभावे उभशब्दादयच् विहितः । अकचि तु सति 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते'इति न्यायेन उभशब्देनोभकशब्दोऽपि गृह्यते । तस्य च 'उभक-औ इत्यस्यां दशायां द्विवचनपरत्वादयच्प्रत्ययो न भवति । कप्रत्यये तु सति तस्य उभशब्दात्परतो विहितत्वेन तन्मध्यपतितन्यायाऽप्रवृत्त्या उभकशब्दस्योभशब्देन ग्रहणाऽभावादुभशब्दस्य कप्रत्ययव्यवधानेन द्विवचनपरकत्वाऽभावादयचि उभयकौ इति स्यात् । यथा 'उभयत' 'उभयत्रे'त्यत्र द्विवचनपरकत्वाऽभावादयच्प्रत्ययोऽस्ति तद्वदित्यर्थः । द्विवचने सत्ययच्प्रत्ययो नेत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह—**तदुक्तमिति** । 'वार्तिककृते'ति शेषः । द्विवचने सति अयच्प्रत्ययो नेति यदभिहितं तत् 'उभयोऽन्यत्रे'ति वदता वार्तिककृता उक्तमित्यर्थः । अन्यत्रेत्येतद्व्याचष्टे—**अन्यत्र द्विवचनपरत्वाभावे इति** । उदाहृतवार्तिके अन्यत्रेत्यनेन द्विवचनादन्यस्मिन् परे इत्यर्थो विवक्षितः, 'अन्याभावो द्विवचनटाब्विषयत्वा'दिति पूर्ववार्तिके द्विवचनस्यैव प्रस्तुतत्वादिति भावः । टाब्ग्रहणं तु तत्राविवक्षितमिति कैयटादिषु स्पष्टम् । ततश्च सर्वनामतानिमित्तकाऽकजर्थ उभशब्दस्य सर्वादिषु पाठ इति स्थितम् । अत्र यद्वक्तव्यं तत्तद्धितप्रक्रियायाम् 'उभादुदात्तो नित्य'मित्यत्र वक्ष्यते । अथोभयशब्दे विशेषमाह—**उभयशब्दस्येति** । उभौ अवयवौ यस्यावयविनः स उभयो मणिः । 'उभादुदात्तः' इत्ययच् । अवयववृत्तेः सङ्ख्यावाचिन उभशब्दादवयविन्यर्थेऽयच्प्रत्ययः स्या'दिति तदर्थः । द्व्यवयवारब्धो मणिरित्यर्थः । मणेरवयविन एकत्वादुभय इत्येकवचनं । उभयश्च उभयश्च उभयश्चेत्येवं द्व्यवयवारब्धबह्वादिमणिविवक्षायां तु बहुवचनं 'उभये मणय इति । उभयश्च उभयश्चेति द्व्यवयवारब्धद्विमणिविवक्षायामुभयौ मणी इति द्विवचनं तु न भवति, 'उभयोऽन्यत्रे'त्युदाहृतवार्तिके उभयशब्दस्य द्विवचनान्तादन्यत्रैव प्रयोगविषयवगमात् । नच तत्र वार्तिके स्वार्थिकायजन्तस्यैवोभयशब्दस्य ग्रहणं, स्वार्थिकायजन्तोभयशब्दोपक्रमेणैव तद्वार्तिकप्रवृत्तेरिति वाच्यम्, एतद्वार्तिकव्याख्यावसरे 'उभयो मणिः,' 'उभये देवमनुष्याः' इति भाष्ये उदाहृतत्वेन तयप्समानार्थकायजन्तस्यापि तत्र ग्रहणावगमात् । एतदेवाभिप्रेत्य 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति'रित्यव्ययत्वमुभयशब्दस्य द्विवचनाभावेनाऽसर्वविभक्तित्वेऽपि न भवति, 'तसिलादयः प्राक्पाशपः','शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः,' 'अम्', 'आम्' 'कृत्वोऽर्थाः', 'तसिवती,' नानाञाविति परिगणितत्वादिति कैयटेनोक्तम् । तदाह—**कैयट इति** । एवञ्च—उभयः, उभये । उभयम्, उभयान् । उभयेन, उभयैः । उभयस्मै, उभयेभ्यः । उभयस्मात्, उभयेभ्यः । उभयस्य, उभयेषाम् । उभयस्मिन्, उभयेषु इत्येव रूपाणि । नतूभया-

प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वाज्जित्यैव संज्ञा भवति। उभये। डतरडतमौ प्रत्ययौ। 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहण'मिति तदन्ता ग्राह्याः। यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति, 'सुप्तिङन्त'मिति ज्ञापकात्। तथापीह तदन्तग्रहणम्। केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाऽभावात्। अन्यतराऽन्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्द्विबहुविषये निर्धारणे वर्तेते। तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा। 'त्व' 'त्व' इति द्वावप्यदन्तावन्य-

---

'उभयशब्दस्ये'ति शेषः। यदि तूभयशब्दादयच् स्वतन्त्रः, नतु तयप आदेश इति निष्कर्षः स्वीक्रियते, तदाऽपि 'प्रथमचरमतये'ति वैकल्पिकप्राप्तिर्नास्त्येवेति बोध्यम्। नित्यैवेति। 'उभया अमित्रा' इति तु छान्दसत्वाद्बोध्यम्। डतरडतमाविति। 'किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्', 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्', 'एकाच्च प्राचा'मिति विहितौ। अव्युत्पन्नाविति। एतच्च पस्पशायां कैयटे स्पष्टम्। एके इति। काशिकाकाराः। 'एतं त्वं मन्ये' इत्युनुदात्तस्य, 'उत त्वः पश्यन्' इत्यनुदात्तस्य च दर्शनादिति भावः। एक इति। प्रथम इत्यर्थः। संहितया पाठे तान्तत्वस्याऽस्फुटत्वेऽपि 'त्व'दिति तान्तश्छेत्तव्यः। अन्यथा एकश्रुत्या सकृदेव पठेत्। न च तान्ते विप्रतिपत्तव्यम्। 'त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानी'ति फिट्सूत्रात्। तथाच ऋग्भाष्यः—'स्तरीरु त्वद्भवति सूत उ त्वत्' इति। जयदेवोपि प्रायुङ्क्त—'त्वदधरसमधुरमधूनि पिबन्त'मिति। त्वत्तोऽन्यस्या अधर इति विग्रहो न तु तवाधर इति, 'पश्यति दिशि दिशि रहसि

वित्यादिद्विवचनान्तप्रयोग इति सिद्धं भवति। हरदत्त इत्यस्वरसोद्भावनम्। तद्बीजं तूभयोऽन्यत्रेति प्रागुक्तवार्तिकभाष्यविरोध एवेत्यन्यत्र विस्तरः। उभयशब्दाज्जसि सर्वादीनीति नित्यां सर्वनामसंज्ञां बाधित्वा परत्वात् 'प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च' इति सर्वनामसंज्ञाविकल्पप्राप्तिमाशङ्क्य परिहरति—तस्मादित्यादिना। तस्मात्=उभयशब्दात्, जसि सति प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते नित्यैव संज्ञा भवतीत्यर्थः। 'सर्वादीनीत्यनेने'ति शेषः। ननु प्रथमचरमादिष्वनन्तर्भावात्कथमुभयशब्दस्य प्रथमचरमेति विकल्पप्राप्तिरित्यत आह—तयप्प्रत्ययान्ततयेति। ननु तयपोऽश्रवणात्कथमुभयशब्दस्य तयप्प्रत्ययान्तत्वमित्यत आह—अयजादेशस्य स्थानिवद्भावेनेति। 'उभादुदात्त'इति सूत्रे सङ्ख्याया अवयवे तयप्'इति उभशब्दाद्विहितस्य तयपोऽयजादेशः, तयब्ग्रहणमननुवर्त्य अयच् स्वतन्त्रः प्रत्ययो वे'ति पक्षद्वयं भाष्ये स्थितम्। तत्र प्रथमपक्षाभिप्रायेणात्र सर्वनामसंज्ञाविकल्पशङ्का बोध्या। ननु प्रथमचरमेति विकल्पस्य परत्वात्कथमिह 'सर्वादीनी'तिनित्यैव संज्ञेत्यत आह—अन्तरङ्गत्वादिति। तदेवोपपादयति—विभक्तिनिरपेक्षत्वेनेति। 'प्रथमचरमे'ति जसि विकल्पविधिर्जसपेक्षत्वेन विभक्त्यपेक्षत्वाद्बहिरङ्गः। 'सर्वादीनी'ति नित्यसंज्ञाविधिस्तु तदनपेक्षत्वादन्तरङ्गः, 'अल्पापेक्षमन्तरङ्ग'मिति न्यायात्। अतोऽत्र परमपि 'प्रथमचरमे'ति विकल्पं बाधित्वा 'सर्वादीनी'ति नित्यैव संज्ञा भवति, परादन्तरङ्गस्य बलीयस्त्वादिति भावः। तथा च शीभावो नित्य इत्याह—उभये इति। ननु डतरडतमशब्दयोः क्वापि प्रयोगादर्शनात्किमर्थस्तयोः पाठ इत्यत आह—डतरडतमौ प्रत्ययाविति। 'किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्'। 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्'। 'एकाच्च प्राचा'मिति तद्धिताधिकारविहितौ डतरडतमौ प्रत्ययौ, 'प्रत्ययः'इत्यधिकृत्य तद्विधेः। अतः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया डतरग्रहणेन कतरादिशब्दानां, डतमग्रहणेन कतमादिशब्दानां च ग्रहणमिति भावः।

शङ्कते—यद्यपीति। सुप्तिङन्तमिति। यदि संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषा प्रवर्तेत, तर्हि 'सुप्तिङ् पद'मित्येव सूत्र्येत, प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव सुप्तिङन्तमित्यर्थलाभात्। अतः संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणपरिभाषा न प्रवर्तत इति विज्ञायते। एवंच प्रकृते सर्वनामसंज्ञाविधौ डतरडतमग्रहणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषानुपस्थानात्कथं तदन्तग्रहणमित्याक्षेपः। परिहरति—तथापीति। अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावेऽपीह सर्वनामसंज्ञाविधौ डतरडतमग्रहणे तदन्तग्रहणमस्त्येवेत्यर्थः। कुत इत्यत आह—केवलयोरिति। 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, नापि केवलः प्रत्ययः' इति न्यायेन केवलप्रत्यययोर्डतरडतमयोः प्रयोगानर्हत्वेन तयोः सर्वनामसंज्ञायां फलाऽभावादित्यर्थः। तस्माड्डतरडतमग्रहणेनात्र कतरकतमादिशब्दानां ग्रहणमिति स्थितम्। ननु डतरग्रहणेनैव सिद्धे सर्वादिगणेऽन्यतरशब्दपाठो व्यर्थः। अन्यतमशब्दस्यापि डतमप्रत्ययान्तत्वात्सर्वनामत्वापत्तिश्चेत्यत आह—अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नाविति। डित्थादिशब्दवत्प्रकृतिप्रत्ययविभागविहीनावित्यर्थः। किंयत्तदेकेभ्य एव डतरडतमविधानादिति भावः। नन्वेवं सत्यन्यतरान्यतमशब्दाभ्यां द्विबहुनिर्धारणावगमः कथमित्यत आह—स्वभावादिति। एवंचान्यतमशब्दस्य न सर्वनामत्वमित्याह—तत्रेति। एतयोर्मध्ये इत्यर्थः। अन्यतरशब्दस्य तु डतरप्रत्ययान्तत्वाऽभावेऽपि सर्वादिगणे पाठादेव सर्वनामत्वमित्युक्तप्रायम्। अथ 'त्व' 'त्वे'त्येकप्रातिपदिकभ्रमं वारयन् अप्रसिद्धार्थत्वाद्व्याचष्टे—त्व त्व इति द्वावप्यदन्तावप्पर्यायाविति। [illegible] द्वयोरप्यदन्तत्वेऽन्यतरपाठवैयर्थ्यं परिहरति—एक इति। इत्येके इति। इति कतिपये वृत्तिकृदादयो मन्यन्त इत्यर्थः। 'एतं त्वं मन्ये' इत्युदात्तत्वस्य

पर्यायौ । एक उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके । एकस्तान्त इत्यपरे । नेम इत्यर्धे । समः सर्वपर्यायः । तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते, 'यथासङ्ख्यमनुदेशः समाना'मिति ज्ञापकात् । अन्तरं बहिर्योगेति गणसूत्रे—अपुरीति वक्तव्यम् । अन्तरायां पुरि । **पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ।१।१।३४।** एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे । पूर्वाः । स्वाऽभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् ? । दक्षिणा गाथकाः । कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां

'भवन्त'मिति पूर्ववाक्येन सहाऽनन्वयापत्तेः । **सम इति** । तथाच श्रूयते—'मा नो वृकाय वृक्ये समस्मै' । 'उतो समस्मिन्' इत्यादि । 'सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादावबद्धयोः' । **गणसूत्र इति** । यद्यपि भाष्येऽष्टाध्यायीस्थसूत्रे 'अपुरीति वक्तव्य'मिति वार्तिकं पठितं, तथापि तद्गणसूत्रस्यैव शेषो न तु जसि विभाषाविधायकस्य । 'अत' इत्यधिकृत्य जसः शीविधानादावन्तात्प्राप्त्यभावात् । **अन्तरायामिति** । प्राकाराद्बाह्यायां, तदन्तर्वर्तिन्यां वेत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा सर्वनामतायाः प्राप्तिर्बोध्या । इत्थं सर्वादिगणं व्याख्यायेदानीं तदन्तर्गतत्रिसूत्रीसमानाकारामष्टाध्यायीस्थां त्रिसूत्रीं व्याचष्टे—**पूर्वपरावरेत्यादिना । स्वाभिधेयेति** । स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याऽभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थः । अपेक्ष्यते इत्यपेक्षः । कर्मणि घञ् । कथं तर्हि 'दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः' इति ? । अत्राहुः—अस्त्येवात्रापि व्यवस्था, प्रसिद्धत्वान्नावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते । न च संज्ञात्वान्निषेधः । आधुनिकसङ्केतो हि संज्ञा, न च दिक्षु साऽस्तीति । 'दिक्षु चिरन्तनः, कुरुषु त्वाधुनिकः सङ्केत' इत्यत्र तु व्याख्यातृवचनमेव प्रमाणम् । एतेन 'विश्वेषां देवाना'मिति व्याख्यातम्, वेदे प्रसिद्धत्वाद्देवगणविशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसङ्केताऽभावात् । **दक्षिणा गाथका इति** । 'गस्थक'निति शिल्पिनि थकन् । इहामुकस्मात्कुशला

'उत त्वः पश्यन्' इत्यादावनुदात्तत्वस्य च ऋग्वेदे दर्शनादिति भावः । **एकस्तान्त इति** । संहितापाठे 'त्व'दिति च्छेदमाश्रित्य प्रथमस्तकारान्तः, द्वितीयोऽदन्त इत्यपरे मन्यन्त इत्यर्थः । अन्यथा एकश्रुत्या वा स्वरविनिर्मुक्तं वा सकृदेव पठेत्, तावतैव द्वयोरपि लाभात्, 'त्वत्वसमसिमेत्यनुच्चानी'ति फिट्सूत्राच्च । 'स्तरीरु त्वद्भवति, सूत उ त्वत्' इति ऋग्व्याख्यावसरे वेदभाष्ये 'त्व'दिति सर्वादिपठितोऽनुदात्तोऽयमन्यपर्यायः' इत्युक्तत्वाच्च । 'त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्त'मिति जयदेवप्रयोगाच्च । तत्र हि त्वच्छब्दोऽन्यपर्यायः । त्वतोऽधर इति विग्रहः । अन्यथा अधरं इत्यर्थः । ननु तवाधर इति विवक्षितं, 'पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम्' इति पूर्ववाक्येनाऽन्वयानुपपत्तेः । **नेम इत्यर्धे इति** । 'वर्तते' इति शेषः । 'प्र नेमस्मिन् ददृशे सोमो अन्तः' इत्यृचि तथा दर्शनादिति भावः । **सम इति** । सर्वशब्दसमानार्थक एव समशब्दः सर्वादिगणे पठित इत्यर्थः । **तुल्यपर्यायस्त्विति** । तुल्यशब्दसमानार्थक इत्यर्थः । **ज्ञापकादिति** । अन्यथा तत्र समेषामिति निर्दिशेदिति भावः । ननु अष्टाध्यायीपठिते 'अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः' इति जसि सर्वनामसंज्ञाविकल्पविधायके सूत्रे 'अपुरीति वक्तव्य'मिति वार्तिकपाठो भाष्ये दृश्यते । एवंचान्तराः पुर इत्यत्र जसि सर्वनामसंज्ञानिषेधेऽपि, 'अन्तरायां पुरी'त्यत्र तन्निषेधाऽभावादन्यतरस्यामिति स्यादित्यत आह—**गणसूत्र इति** । यद्यपीदं वार्तिकं जसि विकल्पविधिप्रकरणे पठितं तथाप्यन्तरं बहिरितिगणसूत्रस्यैवायं शेषो, नत्वष्टाध्यायीपठितस्याऽन्तरं बहिरित्यस्य जसि विधायकस्य शेषः, 'जसश्शी'त्यत्र अत इत्यनुवृत्त्या टाबन्तात्तत्प्राप्तिविरहात् । ततश्च पुर्यां विशेष्यभूतायामन्तरशब्दः सर्वादिगणे पाठं न लभते इत्येतद्वार्तिकार्थः पर्यवस्यति । एवञ्जसोऽन्यत्रापि अन्तरशब्दस्य पुर्यां विशेष्यभूतायां सर्वनामत्वं नेति लभ्यते । अतोऽन्तरायां पुरीत्यादौ सर्वनामकार्यं स्याडादि न भवतीत्यभिप्रेत्योदाहरति—**अन्तरायां पुरीति** । यद्यप्यन्तरशब्द एव सर्वादिगणे पठितो, नतु टाबन्तः । तथापि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा, एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा सर्वनामत्वप्राप्तिर्बोध्या । 'सिम'शब्दस्तु 'सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादावबद्धयोः' इति कोशे प्रसिद्धः । अथ सर्वादिगणान्तर्गतत्रिसूत्रीसमानाकारामष्टाध्यायीपठितां पूर्वपरेत्यादित्रिसूत्रीं पुनरुक्तिशङ्कां व्युदस्यन् व्याचष्टे—**पूर्वपरा** । 'सर्वनामानी'ति 'विभाषा जसी'ति चानुवर्तते । तदाह—**एतेषामिति** । पूर्वादिसप्तानामित्यर्थः । **गण इति** । सर्वादिगण इत्यर्थः । **या प्राप्तेति** । 'सर्वादीनी'त्यनेन नित्या संज्ञा या प्राप्तेत्यर्थः । अनेन पूर्वपरेति सूत्रं गणपठितं जसोऽन्यत्र नित्यतया सर्वनामसंज्ञार्थम् । अष्टाध्यायीपठितं तु जसि तद्विकल्पार्थमिति न पौनरुक्त्यमिति सूचितम् । **स्वाभिधेयेति** । अपेक्ष्यत इत्यपेक्षः । कर्मणि घञ् । **स्वस्य**=पूर्वादिशब्दस्य । **अभिधेयं**=वाच्यं, तेन **अपेक्षस्य**=अपेक्ष्यमाणस्य अवधेर्नियमो व्यवस्थाशब्देन विवक्षित इत्यर्थः । ततश्च नियमेनावधिसापेक्षार्थे वर्तमानानां पूर्वादिशब्दानां जसि सर्वनामसंज्ञाविकल्प इति फलति । **व्यवस्थायां किमिति** । पूर्वादिशब्दानां नियमेनावधिसापेक्ष एवार्थे विद्यमानत्वादिति प्रश्नः । **दक्षिणा गाथका इति** । अत्र दक्षिणशब्दो नावध्यपेक्ष इति भावः । दक्षिणपार्श्ववर्तिनो गाथका इत्यत्र कस्मादित्यवध्यपेक्षा अस्त्येवेत्यत आह—**कुशला इत्यर्थ**

किम् ? । उत्तराः कुरवः । **स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्** ।१।१।३५। ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । स्वे । स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः । ज्ञातयोऽर्था वा । **अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः** ।१।१।३६। बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । अन्तरे अन्तरा वा गृहाः । बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः । परिधानीया इत्यर्थः । **पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा** ।७।१।१६। एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः । पूर्वस्मात् ।

इत्यवध्यन्वयसंभवेऽपि तन्नियमो नास्तीति भावः । एवमधरे ताम्बूलरागः, 'उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्तः' इत्यपि प्रत्युदाहर्तव्यम् । **उत्तराः कुरव इति** । सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषु उत्तरशब्दो वर्तते इत्यस्तीह व्यवस्था, किं त्वाधुनिकसङ्केतोऽयमित्याहुः । **स्वमज्ञाति** । आत्माऽऽत्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दः, तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासादात्मात्मीयौ परिशिष्टावित्याशयेन व्याचष्टे—**आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वेति** । यत्त्वाहुः—आत्मनि स्वशब्दो नपुंसकः, तेन 'स्वे' 'स्वा' इत्युदाहरणं तत्राऽयुक्तमिति । तद्भ्रमसात् । 'स्वो ज्ञातावात्मनि, स्वं त्रिष्वात्मीये, स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरसिंहोक्तेरात्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात् । न च 'स्वो ज्ञातौ' इत्यमरकोशे 'आत्मनी'त्यस्य 'स्व'मित्युत्तरेणान्वयादात्मवाची स्वशब्दो नपुंसक एवेति वाच्यम्, 'स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने'इति मेदिनीकोशविरोधेनात्मनीति पूर्वान्वयि, न तूत्तरान्वयीति व्याख्यातुमुचितत्वात् । किंच 'विभाषा जसी'ति प्रकरणे 'स्वमात्मीये' इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वन्सूत्रकारोऽप्यात्मवाचिस्वशब्दस्य पुंस्त्वे प्रमाणम् । तस्मात् 'स्वे' 'स्वा' इत्यस्य आत्मान इति विवरणं सम्यगेवेति स्थितम् । **ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति** । ताच्छील्येन णिनिना ज्ञातिधनयोरप्यात्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामताऽस्त्येवेति ध्वनयति । एतदर्थमेव हि सूत्रे आख्याग्रहणं कृतम् । 'स्वमात्मात्मीयाख्याया'मिति वक्तव्ये ज्ञातिधनयोः पर्युदासाश्रयणं मात्रालाघवाय । न च 'स्वमात्मात्मीययोः' इत्युच्यमाने आख्याग्रहणं नापेक्षितमिति वाच्यम्; वस्तुतस्तु आत्मीयस्यापि ज्ञातित्वेन धनत्वेन विवक्षायां सर्वनामता मा भू'दिति तस्यावश्यकत्वात् । **अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः** । 'बहि'रित्यनावृतो देशो, बाह्यं चोच्यते । तत्राद्यमर्थं गृहीत्वाह— **बाह्या इत्यर्थ इति** । द्वितीये त्वाभ्यन्तरा इत्यर्थो बोध्यः । बाह्येन ह्याभ्यन्तरस्य योगोऽस्ति । अर्थद्वयमप्याकरे स्थितम् । इदमेवाऽर्थद्वयं मनसि निधाय 'अन्तरायां पुरी'त्यत्र प्राकाराद्बाह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां वेति व्याख्यातम् । 'उपसंव्यान'शब्दोऽपि करणव्युत्पत्त्या उत्तरीयपरः, कर्मव्युत्पत्त्यात्वन्तरीयपरः । एकशब्दस्याष्टावर्था उक्तास्तत्र विशेष-

---

इति । यद्यपि प्रावीण्यमपि कस्मादित्यवध्यपेक्षमेव, तथापि 'उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्त' इत्यादि प्रत्युदाहरणं बोध्यमित्याहुः । **असंज्ञायां किमिति** । 'संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः' इति वक्ष्यमाणतया संज्ञायां सर्वनामत्वस्याऽप्रसक्तेरिति प्रश्नः । **उत्तराः कुरव इति** । कुरुशब्दो देशविशेषे नित्यं बहुवचनान्तः । सुमेरुमवधीकृत्य तत्रोत्तरशब्दो वर्तत इत्यस्तीह व्यवस्था । किं तु संज्ञाशब्दत्वान्नास्य सर्वनामता । पूर्वादिशब्दानां तु दिक्षु अनादिस्सङ्केत इति न ते संज्ञाशब्दाः । कुरुषु तूत्तरशब्दस्याधुनिकस्सङ्केत इति भवत्ययं संज्ञाशब्द इति मन्यते । केचित्त्वसंज्ञायामित्यस्याऽभावे संज्ञायामेव पूर्वादिशब्दानामप्राप्तविभाषा स्यादित्याहुः । **स्वमज्ञाति** । अत्रापि सर्वनामानीति विभाषा जसीति चानुवर्तते । ज्ञातिश्च धनं च ज्ञातिधने, तयोराख्या—ज्ञातिधनाख्या, न ज्ञातिधनाख्या अज्ञातिधनाख्या, तस्याम्—अज्ञातिधनाख्यायाम् । 'स्व'मिति शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकत्वम् । तदाह—**ज्ञातिधनान्येति** । **स्वे स्वा इति** । सर्वनामत्वे शीभावः, तदभावे तदभाव इति भावः । आत्मा आत्मीयं ज्ञातिः धनं चेति स्वशब्दस्य चत्वारोऽर्थाः । 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरः । अत्र 'स्वो ज्ञातावात्मनी'त्येकं वाक्यम् । ज्ञातावात्मनि च स्वशब्दः पुंल्लिङ्ग इत्यर्थः । 'स्वं त्रिष्वात्मीये' इति द्वितीयं वाक्यम् । आत्मीये स्वशब्दो विशेष्यनिघ्न इत्यर्थः । 'स्वोऽस्त्रियां धने' इति तृतीयं वाक्यम् । धने स्वशब्दः पुंनपुंसक इत्यर्थः । 'स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ, त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने' इति मेदनीकोशः । तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासादात्मनि आत्मीये च सर्वनामत्वं जसि विकल्प्यत इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वेति** । ज्ञातिधनपर्युदासस्य प्रयोजनमाह—**ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति** । ज्ञातिवाचिनो धनवाचिनश्च सर्वनामत्वपर्युदासाज्जसि 'स्वाः' इत्येव रूपमित्यर्थः । नच ज्ञातिधनयोरप्यात्मीयत्वपुरस्कारे सर्वनामत्वं न स्यादिति वाच्यम्, आख्याग्रहणबलेन ज्ञातित्वधनत्वपुरस्कार एव पर्युदासप्रवृत्तेः । **अन्तरम्** । अत्रापि 'सर्वनामानी'ति 'विभाषा जसी'ति चानुवर्तते । **बहिः**=अनावृतप्रदेशः, तेन **योगः**=सम्बन्धः यस्य स **बहिर्योगः**=बहिर्विद्यमानोऽर्थ इति यावत् । **उपसंवीयते**=परिधीयते इति **उपसंव्यानम्**=अन्तरीयं वस्त्रम् । तदाह—**बाह्य इत्यादिना** ।

पूर्वादिभ्यो । ङसिङ्योः स्मात्स्मिनाविव्यनुवर्तते इत्याह—**एभ्य इति** । पूर्वपरेत्यादित्रिसूत्रीनिर्दिष्टाः

पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे । एवं परादीनामपि । शेषं सर्ववत् । एकशब्दः सङ्ख्यायां नित्यैकवचनान्तः ।

न बहुव्रीहौ ।१।१।२९। बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य स त्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य स मत्कपितृकः । इह समासात्प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्ये इव तत्राप्यकच्प्रवर्तेत । स च समासेऽपि श्रूयेत । अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानितिवत् । भाष्यकारस्तु 'त्वकत्पितृको' 'मकत्पितृक' इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् ।

संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः । महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे संनिवेशात् । अतः संज्ञाकार्य-

---

आह—**सङ्ख्यायामिति** । अन्येषु तु सप्तस्वर्थेषु वचनान्तरमपि स्यादेव, 'एके' 'एकेषा'मिति यथेति भावः ।

न बहुव्रीहौ । कृते बहुव्रीहौ निषेधो व्यर्थः, 'उपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । अत आह—**चिकीर्षित इति** । 'बहुव्रीहा'वित्यत्र विषयसप्तम्याश्रयणादयमर्थो लभ्यते । **त्वकमिति** । अज्ञाते कुत्सिते वा 'अव्ययसर्वनाम्ना'मित्यकच् । एवमहकमित्यत्रापि । **प्रक्रियावाक्ये इति** । अलौकिकविग्रहवाक्ये इत्यर्थः । तच्च 'युष्मद् सु पितृ सु' इत्याद्याकारकम् । ननु तत्राऽकच् प्रवर्ततां को दोष इत्यत आह—**स चेति** । न च निमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्य विनाशोन्मुखत्वादकृतव्यूहपरिभाषया समासात्प्रागपि सर्वनामता न भविष्यतीति वाच्यं, तस्या अनित्यत्वात् । तत्र चैतत्सूत्रस्यैव ज्ञापकत्वात् । **अतिभवकानिति** । इदमेव ज्ञापनफलमिति भावः । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयये'ति प्रादिसमासः । **प्रत्याचख्याविति** । 'ष्णोः शू'डिति सतुग्ग्रहणं, प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं वा अनित्यत्वे ज्ञापकं, लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेति भावः । **यथोत्तरमिति** । तथाच सम्प्रति भाष्यकारोक्तयैव व्यवस्थेति भावः । **गणे संनिवेशादिति** । एतेन 'पूर्वपरावरे'ति गणसूत्रे 'असंज्ञाया'मिति ग्रहणं मन्दप्रयोजनमिति ध्वनितम् । संज्ञायां

पूर्वादय इह विवक्षिताः । त्यदादयो हलन्ताधिकारे व्याख्यास्यन्ते । **एकशब्दः सङ्ख्यायामिति** । अर्थान्तरे तु द्विवचने बहुवचने अपि स्तः । '**एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे सङ्ख्यायां च प्रयुज्यते** ।' इति कोशः । स्यादेतत्—'त्वत्कपितृकः' 'मत्कपितृक' इति बहुव्रीहिः । त्वकं पिता अस्य, अहकं पिता यस्येति लौकिकविग्रहवाक्यम् । लौकिकत्वं—प्रयोगार्हत्वम् । युष्मदस्मदोरज्ञाताद्यर्थे 'अव्ययसर्वनाम्ना'मित्यकचि—युष्मकद् स् इति स्थिते, 'ङे प्रथमयोः' इत्यमि, 'त्वाहौ सौ' इति त्वादेशेऽहादेशे च सति, 'शेषे लोपः' इति लोपे, 'अतो गुणे' अमि पूर्वे च त्वकम्, अहकमिति रूपम् । युष्मद् स्, पितृ स्, अस्मद् स्, पितृ स्—इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् । **प्रयोगानर्हत्वम्**—अलौकिकत्वमिति स्थितिः । तत्र त्वत्कपितृको मत्कपितृक इति बहुव्रीहिदशायां कप्रत्ययो न संभवति, युष्मदस्मदोः सर्वनामत्वेनाऽकच्प्रसङ्गात् । तत्रेदमारभ्यते—'**न बहुव्रीहौ**' । 'सर्वादीनि सर्वनामानी'त्यनुवर्तते । बहुव्रीहौ सर्वादीनि सर्वनामानि न स्युरित्यर्थः प्रतीयते । एवं सति सूत्रमिदं व्यर्थं, 'प्रियसर्वाये'त्यादीनां बहुव्रीहिवर्तिनां सर्वादीनां स्वार्थोपसङ्क्रान्तार्थान्तरप्रधानकतयोपसर्जनत्वादेव सर्वनामत्वनिषेधसिद्धेः, 'संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतो व्याचष्टे—**चिकीर्षित इति** । बहुव्रीहाविति विषयसप्तम्याश्रयणादयमर्थो लभ्यते । तथाच बहुव्रीहौ प्रसक्ते सति ततः प्रागेव विग्रहवाक्येऽयं निषेधोऽर्थवान् । एकार्थीभावात्मकसामर्थ्यस्य समासदशायामेव सत्त्वेन विग्रहवाक्ये तदभावेन तदानीमुक्तोपसर्जनत्वस्याऽभावादिति भावः । अथ लौकिकविग्रहवाक्यं दर्शयल्लँक्ष्यभूतं बहुव्रीहिं दर्शयति—**त्वकं पितेत्यादिना** । सर्वनामत्वाऽभावात्कप्रत्यये 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति त्वमादेशे त्वत्को मत्क इति च रूपम् । ननु बहुव्रीहिप्रवृत्तेः प्रागलौकिकविग्रहवाक्ये सर्वनामत्वनिषेधात्त्वं पितेति कथं लौकिकविग्रहवाक्यप्रदर्शनमित्यत आह—**इहेति** । 'न बहुव्रीहा'वित्यस्मिन्सूत्र इत्यर्थः । **प्रक्रियावाक्य इति** । युष्मद् स्–पितृ स्, अस्मद् स्–पितृ स्—इत्यलौकिकविग्रहवाक्य एवेत्यर्थः । लौकिकविग्रहवाक्ये तु नायं निषेधः, बहुव्रीहिवत्तस्य स्वार्थे परिनिष्ठितत्वेन स्वतन्त्रप्रयोगार्हतया बहुव्रीहेस्तत्र चिकीर्षितत्वाऽभावादलौकिकविग्रहात्मके प्रक्रियावाक्य एव तस्य चिकीर्षितत्वात् । यथा चैतत्तथा समासनिरूपणे वक्ष्यते । नन्वलौकिकविग्रहवाक्ये मास्तु सर्वनामतानिषेधः, को दोषः ? । तत्राह—**अन्यथेति** । न बहुव्रीहावित्यलौकिकविग्रहवाक्ये निषेधाऽभावे सतीत्यर्थः । **तत्रापीति** । अलौकिकविग्रहवाक्येऽपीत्यर्थः । नन्वलौकिकविग्रहवाक्ये भवत्वकच् । सत्यप्यकचि तस्य प्रयोगानर्हत्वेन बाधकाऽभावादित्यत आह—**स चेति** । अलौकिकविग्रहवाक्ये श्रुतस्य लौकिकविग्रहवाक्ये समासे च श्रवणनियमादिति भावः । उभयत्रापि तन्नियमे दृष्टान्तद्वयमाह—**अतिक्रान्तो भवकन्तमित्यादि** । भवच्छब्दस्य सर्वादिगणे पाठात्सर्वनामत्वादलौकिकविग्रहदशायामकच् । ततश्च भवकत् अम् अति इत्यलौकिकविग्रहवाक्यं संपद्यते । तत्र 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयये'ति समासे सति 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रिति सुब्लुकि अतिभवकच्छब्दात्प्रथमैकवचनेऽतिभवकानिति रूपम् । समासा-

मन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति । सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वः, तस्मै अतिसर्वाय देहि । अतिकतरं कुलम् । अतितत् । **तृतीयासमासे** ।१।१।३०। अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय ।

यानि पूर्वादीनि तेषां गणे संनिवेशाऽभावात् । एवमष्टाध्यायीस्थे 'पूर्वपरावरे'ति सूत्रेऽपि 'असंज्ञाया'मित्येतत्त्यक्तुं शक्यम् । न च तदभावे जसि परतः संज्ञायाम् 'उत्तराः कुरव' इत्यत्राऽप्राप्तविकल्पः स्यादिति वाच्यं, सर्वनामसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन संज्ञायामप्राप्तविधेरसंभवादसंज्ञायामेव पूर्वेण प्राप्ता संज्ञा जसि वा स्यादिति वक्तुमुचितत्वात् । **संज्ञाकार्यमिति** । सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तं स्मायादिकमित्यर्थः । **अन्तर्गणकार्यमिति** । 'अद्ड्डतरादिभ्यः,' 'त्यदादीनामः', 'तदोः सः सा'वित्यादिकमित्यर्थः । **अतिकतरमिति** । अत्राऽद्ड्डादेशो न । 'अतित'दित्यत्र तु त्यदाद्यत्वं, 'तदोः सः सौ' इति सत्वं च नेति भावः । **तृतीयासमासे** । अत्र 'विभाषा दिक्समासे' इत्यतः समास इत्यनुवर्तमाने पुनः समास-

---

ऽभावपक्षे तु भवकन्तमतिक्रान्त इति लौकिकविग्रहवाक्यं भवति । तत्र समासदशायां भवच्छब्दार्थस्य स्वोपसङ्क्रान्तार्थान्तरप्रधानतयोपसर्जनत्वेऽप्यलौकिकविग्रहदशायां भवच्छब्दस्यानुपसर्जनत्वात्सर्वनामत्वे सति प्रवृत्तोऽकच् अतिक्रान्तो भवकन्तमिति लौकिकविग्रहवाक्येऽतिभवकानिति समासे चानुवर्तते, लौकिकविग्रहदशायां भवच्छब्दस्योक्तरीत्याऽनुपसर्जनत्वात् । समासे तस्योपसर्जनत्वेऽपि योनिभूताऽलौकिकविग्रहदशायां प्रवृत्तस्याऽकचो निवर्तकाऽभावात् ।

नच भवत् अम् इत्यलौकिकविग्रहदशायां सतोऽप्यनुपसर्जनत्वस्य समासदशायां विनाशं प्राप्स्यमानतया विनाशोन्मुखत्वादकृतव्यूहपरिभाषयाऽलौकिकविग्रहवाक्येऽपि सर्वनामत्वाऽभावादकज्दुर्लभः । ततश्चाऽतिक्रान्तो भवकन्तमिति लौकिकविग्रहवाक्येऽतिभवकानिति समासे च कथमकच्प्रसक्त इति दृष्टान्ताऽसिद्धिरिति वाच्यम् । एवञ्जातीयकाऽलौकिकविग्रहवाक्ये सर्वनामत्वप्रवृत्तावकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वेनाऽप्रवृत्तेः । तदनित्यत्वे च न बहुव्रीहाविति सूत्रमेव ज्ञापकम् । तथा हि—यद्यकृतव्यूहपरिभाषा सार्वत्रिकी स्यात्, तर्हि बहुव्रीहिविषयेऽपि युष्मद् स् पितृ स् इत्याद्यलौकिकविग्रहवाक्येऽनुपसर्जनत्वस्य बहुव्रीहिकालिकविनाशोन्मुखतया सर्वनामत्वस्याऽप्रसक्तत्वात् 'न बहुव्रीहा'विति नारभ्येत । अकृतव्यूहपरिभाषायास्तत्र प्रवृत्तेर्भविष्यद्बहुव्रीहिकालिकविनाशोन्मुखमनुपसर्जनत्वं पुरस्कृत्य तदलौकिकविग्रहवाक्ये सर्वनामत्वस्याऽप्रसक्तत्वाच्च तन्निषेधाय न बहुव्रीहावित्यर्थवत् । नचोदाहृतबहुव्रीहिविषयाऽलौकिकविग्रहवाक्येऽकृतव्यूहपरिभाषामाश्रित्यैव सर्वनामत्वाऽभाव आश्रीयतां, किं न बहुव्रीहाविति सूत्रेणेति वाच्यम् । एवं सत्यतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानित्यादि न सिध्येत् । अकृतव्यूहपरिभाषया तदलौकिकविग्रहवाक्येऽपि सर्वनामत्वाऽभावेनाकचः प्रवृत्त्यभावे तस्यातिक्रान्तो भवकन्तमित्यादिलौकिकविग्रहवाक्येऽतिभवकानिति समासेऽपि च श्रवणं न स्यात् । एवञ्च बहुव्रीहिविषयेऽलौकिकविग्रहवाक्येऽकृतव्यूहपरिभाषाया अप्रवृत्तिं सिद्धवत्कृत्य सर्वनामत्वनिषेधात्तदितरसमासविषयेऽप्यलौकिकविग्रहवाक्येऽकृतव्यूहपरिभाषाया अप्रवृत्त्या सर्वनामत्वं विज्ञायते । एतदर्थमेव न बहुव्रीहाविति सूत्रमित्यन्यत्र विस्तरः । **प्रत्याचख्याविति** । निराकृतवानित्यर्थः । सूत्रभाष्ययोरुभयोरपि स्मृतित्वाऽविशेषाद्विकल्पमाशङ्क्याह—**यथोत्तरमिति** । सूत्रकाराद्वार्तिककारस्य, उभाभ्यामपि भाष्यकृत इत्येवं मुनीनामुत्तरोत्तरस्य ग्रन्थस्य प्रामाण्यं, पूर्वपूर्वस्याऽप्रामाण्यमिति वैयाकरणसमय इति भावः । न चाऽकृतव्यूहपरिभाषाया उक्तरीत्या अनित्यत्वज्ञापनार्थमेतत्सूत्रमिति वाच्यम्, अकृतव्यूहपरिभाषाया निर्मूलत्वस्य निष्फलत्वस्य च हलन्ताधिकारे सेदिवस्शब्दनिरूपणे, 'समर्थानां प्रथमाद्वे'त्यत्र च वक्ष्यमाणत्वात् । **संज्ञोपसर्जनीभूता इति** । आधुनिकसङ्केतः संज्ञा । अन्यविशेषणत्वेन स्वार्थोपस्थापकम्—उपसर्जनम् । **न सर्वादय इति** । सर्वादिगणे पठिता न भवन्तीत्यर्थः ।

महासंज्ञेति । टिघुभादिवदेकाक्षरसंज्ञामकृत्वा सर्वेषां नामानीत्यन्वर्थसंज्ञाकरणबलेन प्राधान्येनोपस्थितस्वीयसर्वार्थवाचकत्वस्य सर्वनामशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमित्यवगततया तथाविधानामेव सर्वादिगणे पाठानुमानादित्यर्थः । 'प्राधान्येनोपस्थिते'त्यनेन उपसर्जनव्यावृत्तिः । 'प्राधान्येनोपस्थितसर्वार्थवाचकत्व'मित्युक्ते पूर्वादिशब्देष्वव्याप्तिरतः--'स्वीये'ति । 'सर्वार्थे'त्यनेन संज्ञाशब्दव्यावृत्तिः, संज्ञाशब्दानामेकैकव्यक्तिविषयकत्वात् । **संज्ञाकार्यमिति** । सर्वनामसंज्ञाकार्यं शीस्मायादिकमित्यर्थः । **अन्तर्गणेति** । सर्वादिगणेऽन्तर्गतो गणः--**अन्तर्गणः** । तदीयं कार्यम्='अद्ड्डतरादिभ्यः' 'त्यदादीनामः' इत्यादिकमित्यर्थः । **सर्वाय देहीति** । संज्ञाशब्दत्वात्स्मायादेशो न ।

अतिकतरमिति । कतरमतिक्रान्तं कुलम् अतिकतरमित्यत्र कतरशब्दस्य उपसर्जनत्वान्नाऽद्ड्डादेशः । **अतितदिति** । तमतिक्रान्तो ब्राह्मणोऽतितदित्यत्र त्यदाद्यत्वं, 'तदोः सः सौ' इति च न भवति ।

तृतीयासमासे । 'सर्वादीनी'त्यतः सर्वनामग्रहणम्, 'न बहुव्रीहा'वित्यतो नेति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह-- **इहेति** । **मासपूर्वायेति** । मासेन पूर्व इति विग्रहः । हेतौ तृतीया । 'पूर्वसदृशे'ति तृतीयातत्पुरुषसमासः । मासात्पूर्वभावीत्यर्थः । 'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहा'वित्यतः समासग्रहणं अनुवर्तमाने पुनः समासग्रहणं तृतीयासमासीय-

तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि न । मासेन पूर्वाय । द्वन्द्वे च ।१।१।३१। द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम् । नचैवं तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गः, 'सर्वनाम्नो विहितस्याऽऽमः सु'डिति व्याख्यातत्वात् । विभाषा जसि ।१।१।३२। जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं, तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः । 'शीभावं प्रत्येव विभाषे'त्युक्तमतो नाऽकच् । किंतु कप्रत्यय एव ।

ग्रहणं गौणार्थस्यापि सङ्ग्रहार्थमित्यभिप्रेत्याह—**तृतीयासमासार्थेति** । इह 'पूर्वसदृशे'ति विहितः समासो गृह्यते, प्रतिपदोक्तत्वात् । न तु 'कर्तृकरणे'इति समासः, तेन 'त्वयका कृत'मित्यत्र निषेधो न भवति । 'ओकारसकारभकारादौ सुपी'ति व्यवस्थापयिष्यमाणत्वादिह सुपष्टेः प्रागकच् । **द्वन्द्वे च । समुदायस्येति** । तत्रैव द्वन्द्वशब्दस्य मुख्यत्वात् । न च 'द्वन्द्वे यानि सर्वादीनी'ति संबन्धः, कारकाणां क्रिययैवान्वयात् । न च 'द्वन्द्वे विद्यमानानि यानी'ति संबन्धः, विद्यतिक्रियाध्याहारे गौरवात्, निषेध्याया भवतिक्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्चेति भावः ।

सुट्प्रसङ्ग इति । न च 'द्वन्द्वे चे'ति निषेधसामर्थ्यात् 'वर्णाश्रमेतराणा'मित्यादौ सुण्न प्रसज्यत इति वाच्यम्, अनङ्गस्य त्रतसिलादेर्व्यावृत्त्या तत्सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् । **जसाधारमिति** । शीभावेन जस्यपहृतेऽप्यौपचारिकमाधारत्वमत्र बोध्यम् । यद्वा जस इर्जसिः, तस्मिन् । सौत्रः सप्तम्या लुगित्यर्थतो व्याचष्टे—**जसाधारमिति** । अन्यथा सत्यकचि 'जसः शी'त्यस्य प्रवृत्तौ 'वर्णाश्रमेतरके' इत्यपि रूपं स्यादिति भावः । यदा अज्ञातः कुत्सितो वा इतरः इतरक इत्यकचं कृत्वा वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरकश्चेति द्वन्द्वः क्रियते तदा रूपद्वयं स्यादेव । परं तु इतरशब्देन द्वन्द्वं कृत्वा अज्ञाता वर्णाश्रमेतरा इत्यज्ञातार्थयोगो यदा क्रियते तदा 'वर्णाश्रमेतरका'इत्येकमेव रूपं साध्विति बोध्यम् ।

नन्तु द्वन्द्वावयवस्येतरशब्दस्याप्यकच् दुर्वारः, अवयवस्य सर्वनामताऽनपायात् । 'द्वन्द्वे चे'त्यनेन हि समुदायस्य निषेधो न त्ववयवानामिति चेत् ; अत्राहुः—सिद्धान्ते हि 'जहत्स्वार्था वृत्ति'रिति पक्षो मुख्यस्तस्मिंस्तु पक्षेऽवयवानां निरर्थकत्वादज्ञाताद्यर्थयोगाऽभावेनाऽकचः प्राप्तिरेव नास्ति । येस्तु 'द्वन्द्वे चे'ति चकारेणावयवेष्वपि संज्ञा निषिध्यत

लौकिकविग्रहवाक्यरूपगौणसमासस्यापि परिग्रहार्थम् । ततश्च फलितमाह—**तृतीयासमासार्थेति । द्वन्द्वे च ।** सर्वादीनीत्यतः सर्वनामग्रहणं, न बहुव्रीहावित्यतो नेति चानुवर्तते । तदाह—**द्वन्द्वे उक्तेति** । सर्वनामसंज्ञा नेत्यर्थः । **वर्णाश्रमेतराणामिति** । 'वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः' इति याज्ञवल्क्यस्मृतिः । वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे चेति द्वन्द्वः । अत्र सर्वनामत्वाऽभावादामि सर्वनाम्न इति न सुट् । **समुदायस्यैवेति** । द्वन्द्वे विद्यमानानि यानि सर्वादीनि तानि सर्वनामानि न स्युरिति नाऽर्थः, विद्यतिक्रियाध्याहारे गौरवात् । किन्तु द्वन्द्वे सर्वनामसंज्ञा न भवतीति प्रधानभूतया निषेध्यभवनक्रिययैव द्वन्द्वस्याधारतयाऽन्वयः । द्वन्द्वाधारा सर्वनामसंज्ञा न भवतीत्यक्षरार्थः । द्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञा नेति फलितम् । वर्णाश्रमेतरेत्यादिसमुदायस्यैव द्वन्द्वता नतु तदवयवानाम् । एवंच वर्णाश्रमेतरेत्यादिसमुदायस्यैव सर्वनामत्वनिषेधो नतु तदवयवानामिति वस्तुस्थितिकथनम् । ननु द्वन्द्वावयवानां सर्वनामत्वनिषेधाऽभावे वर्णाश्रमेतरशब्दे इतरशब्दस्य सर्वनामतया ततः परस्यामः सुटि वर्णाश्रमेतरेषामिति स्यात् । नच अवर्णान्तात्सर्वनाम्नोऽङ्गात्परस्यामः सुड्विधानादिह चामि परे इतरशब्दस्य सर्वनामत्वेऽप्यङ्गत्वाऽभावान्न ततः परस्यामः सुट्प्रसक्तिरिति वाच्यम्, सुड्विधेर्यमङ्गाधिकारस्थः । ततश्च 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य चे'ति परिभाषया सर्वनामान्तादद्न्तादङ्गात्परस्यामः सुड्विधीयते । ततश्च वर्णाश्रमेतरशब्दस्य समुदायस्य द्वन्द्वतया सर्वनामत्वनिषेधेऽपि तदवयवस्य इतरशब्दस्य सर्वनामतया तदन्ताङ्गात्परत्वादामः सुट् स्यात् । न चैवं सति द्वन्द्वस्य तन्निषेधो व्यर्थः स्यादित्याशङ्क्यं, पदाङ्गाधिकारादन्यत्र तसिल्त्रलादिविधौ तन्निषेधसार्थक्त्वादित्याशङ्क्य परिहरति—**न चैवमित्यादिना** । 'एव'मित्यनन्तरं 'सती'ति शेषः । एवं समुदायस्यैव निषेधे सति तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गो नेत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—**सर्वनाम्नो विहितस्येति** । 'अवर्णान्तादङ्गात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सु'डिति व्याख्यानादित्यर्थः । प्रकृते च वर्णाश्रमेतरशब्दात्समुदायादाम् विहितः, न च स समुदायः सर्वनामसंज्ञकः, द्वन्द्वस्य तन्निषेधात् । इतरशब्दस्तु सर्वनामसंज्ञकः, न ततो विहित आम्, आमः समुदायादेव विधानात् । अतो न सुडिति भावः । 'अवर्णान्तादङ्गात्सर्वनाम्नो विहितस्यामः सु'डिति व्याख्याने तु येषां तेषामित्यत्राऽव्याप्तिः । अतोऽवर्णान्तादङ्गात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडित्येव व्याख्येयम् । **विभाषा जसि** । सर्वनामग्रहणमनुवर्तते, द्वन्द्व इति च । 'जसी'त्यविभक्तिको निर्देशः । जस इः जसिः । आर्षः सप्तम्या लुक् । 'इ'शब्द इवर्णपरः सन् 'शी'तीकारमाचष्टे । ततश्च जसादेशे शीभावे कर्तव्ये इति फलितम् । तदाह —**जसाधारमिति** । जस् आधारो यस्येति बहुव्रीहिः । जस्स्थानकमित्यर्थः । ननु 'जसि परतो द्वन्द्वे सर्वनामसंज्ञा वा स्या'दित्येव कुतो न व्याख्यायत इत्यत आह—**शीभावं प्रत्येवेत्यादिना** । यदि त्वकच्स्यात्तर्हि तस्याऽव्यवधायकत्वाच्छीभावः प्रसज्येत । कप्रत्यये तु सति तेन व्यवधाना-

वर्णाश्रमेतरकाः । प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च ।१।१।३३। एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे । प्रथमाः । शेषं रामवत् । तयः प्रत्ययस्ततस्तदन्ता ग्राह्याः । द्वितये । द्वितयाः । शेषं रामवत् । नेमे । नेमाः । शेषं सर्ववत् । *विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसङ्ख्यानम् । द्वितीयस्मै । द्वितीयायेत्यादि । एवं तृतीयः । अर्थवद्ग्रहणान्नेह—पटुजातीयाय ॥ निर्जरः । जराया जरसन्यतरस्याम् ।७।२।१०१। जराशब्दस्य

इत्युच्यते, तेषामजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षाभ्युपगमेऽपि न दोष इति । प्रथमचरम । नेमशब्दस्य नित्यं प्राप्तेऽन्येषामप्राप्ते चायमारम्भः । तयः प्रत्यय इति । 'सङ्ख्याया अवयवे तय'बिति विहितः । तीयस्येति । 'द्वेस्तीयः', 'त्रेः सम्प्रसारणं चे'ति विहितस्य । पटुजातीयायेति । 'प्रकारवचने जातीयर्' । जराया जर । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो 'विभक्ता'वित्यनुवर्त्य 'अचि र ऋतः' इत्यतोऽनुवृत्तेनाचीत्यनेन विशेष्यते, विशेषणेनेह तदादिविधिः, 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इत्यस्य तदन्तविधेरपवादत्वादित्याशयेनाह—अजादौ विभक्ताविति । अजादौ किम् ?। जराभ्याम् । जराभिः । विभक्ताविति किम् ?। जराया इदं जारम् । न च 'जराया अस्'इत्येवाऽस्त्विति वाच्यम् । जराशब्दात् 'तत्करोती'ति णिचि 'णाविष्ठवत्—'इति टिलोपे ततः क्विपि णिलोपे चैकदेशविकृतस्यानन्यतया 'जर'इत्यस्य जराशब्दत्वादसुकि सति 'छिन्ने'त्यन्त्यस्य प्रवृत्त्या 'जसौ' 'जस'इति रूपापत्तेः । इष्यते त्वत्रापि 'जरसौ' 'जरस'इति । न च णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्विभक्तिपरत्वाऽभावेन 'जरसा'वित्यादि न सिध्यतीति वाच्यम्, 'क्वौ लुप्तं न स्थानिव'दिति निषेधात् । यद्यपि 'क्वौ लुप्तं न स्थानिव'दिति क्वाचित्कं, तथापीह तदाश्रयणे 'जर'सिति गुर्वादेशकरणमेव मानमित्य-

---

क्तदोष इत्याह—वर्णाश्रमेतरका इति । नन्वाऽकचि कर्तव्ये विकल्पाऽभावेऽपि 'सर्वादीनी'ति नित्या सर्वनामसंज्ञा कुतोऽत्र न स्यादिति वाच्यं, 'द्वन्द्वे चे'ति तस्या नित्यनिषेधात् । नच 'द्वन्द्वे चे'ति निषेधस्योक्तरीत्याऽवयवेषु प्रवृत्त्यभावाद्वर्णाश्रमेतरशब्दे समुदाये इतरशब्दस्याऽवयवस्य सर्वनामत्वाऽनपायादकज्दुर्वार इति वाच्यं, द्वन्द्वावयवमात्रे सुन्दरादिविशेषणान्वयाऽभाववत्कुत्सादिविवक्षाया अभावात् । समुदाये तद्विवक्षायां समुदायोत्तरप्रत्ययेनाऽवयवगतकुत्सादेरपि बोधेनोक्तार्थत्वादवयवेभ्यः पृथक् तदनुत्पत्तेः । अन्यथा अवयवेभ्यः प्रत्येकं कप्रत्ययापत्तेः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं भाष्ये—'वर्णाश्रमेतरशब्दे अकच् न भवती'ति । एवञ्च यदा इतरशब्देन द्वन्द्वं कृत्वा कुत्सिता वर्णाश्रमेतरा इति कुत्सायोगः क्रियते तदा कप्रत्यये सति 'वर्णाश्रमेतरका' इत्येव रूपम् । यदा तु कुत्सित इतरः—इतरक इत्यकचं कृत्वा वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरकश्चेति द्वन्द्वः क्रियते, तदा शीभावविकल्पः स्यादेव ॥

प्रथमचरम । 'विभाषा जसी'त्यनुवर्तते, 'सर्वनामानी'ति च । तदाह—एते इति । प्रथमादय इत्यर्थः । उक्तसंज्ञा इति । सर्वनामसंज्ञका इत्यर्थः । तत्र नेमशब्दस्य जसि सर्वनामसंज्ञा गणे पाठान्नित्या प्राप्ता । तद्विकल्पोऽत्र विधीयते । नेमशब्दव्यतिरिक्तानां प्रथमादिशब्दानां तु गणे पाठाऽभावादप्राप्तैव सर्वनामसंज्ञा जसि विकल्पेन विधीयते । अतो नेमशब्दव्यतिरिक्तानां प्रथमादिशब्दानां जसोऽन्यत्र न सर्वनामकार्यमित्याह—शेषं रामवदिति ।

'तय'शब्दो न प्रातिपदिकमित्याह—तयप्प्रत्यय इति । 'संख्याया अवयवे तयबिति विहित' इति शेषः । तत इति । तस्मात् प्रत्ययत्वाद्धेतोः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया, तदन्ताः—तयबन्ता ग्राह्या इत्यर्थः । द्वितये द्वितया इति । द्वाववयवावस्येत्यर्थे तयप् । यद्यप्यवयवसमुदायोऽवयवी तयबर्थः, तस्य चैकत्वादेकवचनमेव युक्तन्तथापि यदोद्भूतावयवभेदः समुदायस्तयबर्थः, उद्भूतत्वं च विवक्षितसङ्ख्याकत्वं, तदाऽवयवबहुत्वाभिप्रायमवयविनोऽवयवाऽभेदाभिप्रायं वा बहुवचनमिति न दोषः । अत्र च तयब्ग्रहणमेव प्रमाणम् । अन्यथा तयबन्ताज्जस एवाऽभावात्किं तेन ?। चरमे चरमाः । अल्पे अल्पाः । अर्धे अर्धाः । कतिपये कतिपयाः—इत्यपि प्रथमशब्दवदुदाहार्यम् । अर्धशब्दस्त्वेकदेशवाची पुंलिङ्गः । समांशवाची तु नपुंसकलिङ्गः । 'वा पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके' इति कोशात् । शेषं सर्ववदिति । नेमशब्दस्य सर्वादिगणे पाठादिति भावः । विभाषाप्रकरण इति । 'विभाषा जसी'त्यधिकारे तीयान्तस्य ङे-ङसि-ङस्-ङि-इत्येतेषु ङित्सु परेषु सर्वनामसंज्ञावचनं कर्तव्यमित्यर्थः । द्वितीयस्मै द्वितीयायेति । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । 'द्वेस्तीय' इति पूरणे तीयप्रत्ययः । इत्यादीति । द्वितीयस्मात्, द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन्, द्वितीये इत्यादिशब्दार्थः । एवं तृतीय इति । 'ङित्सूदाहार्य' इति शेषः । 'त्रेः संप्रसारणं चे'ति पूरणे तीयप्रत्ययः । रेफस्य संप्रसारणमृकारः । 'संप्रसारणाच्चे'ति पूर्वरूपम् । ननु 'प्रकारवचने जातीयर्' इति पटुशब्दाज्जातीयरि 'पटुजातीय'शब्दः, तस्यापि तीयान्तत्वान्ङित्सु सर्वनामत्वविकल्पः स्यादित्यत आह—अर्थवदिति । 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्ये'ति परिभाषयाऽर्थवानेव तीयोऽत्र गृह्यते । जातीयरि तु समुदायस्यैवाऽर्थवत्त्वं न तु तदेकदेशस्येति भावः ।

निष्क्रान्तो जराया निर्जरः । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः । 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वम् । निर्गता जरा यस्मादिति बहुव्रीहिर्वा । अस्य निर्जरशब्दस्य विशेषं दर्शयितुमाह—जरायाः । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो 'विभक्ता'

जरस् वा स्यादजादौ विभक्तौ। (प) पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्राप्ते—। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् [वा] जरशब्दस्य जरस्। निर्जरसौ। निर्जरः। इनादीन्बाधित्वा परत्वाज्जरस्। निर्जरसा। निर्जरसे। निर्जरसः। पक्षे हलादौ च रामवत्।

वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेनेनाऽऽतोः कृतयोः संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वं [च] आश्रित्य जरसि कृते 'निर्जरसिन' 'निर्जरसा' दिति रूपे, न तु 'निर्जरसा' 'निर्जरस' इति केचि'दित्युक्तम्। तथा भिसि 'निर्जरसै'रिति रूपान्तरमुक्तम्। तदनुसारिभिश्च षष्ठ्येकवचने 'निर्जरस्ये'त्येव रूपं स्वीकृतम्। एतच्च भाष्यविरुद्धम्।

बधेयम्। पदाङ्गाधिकार इति। परिभाषेयं 'येन विधि'रित्यस्य प्रपञ्चभूता। अतएव मनोरमायां पदमङ्गं च विशेष्यं, विशेषणेन च तदन्तविधि'रित्युक्तम्। 'विशेष्य'मिति तु प्रायेणेति बोध्यम्। तेन 'अल्लोपोऽनः' इति सूत्रे 'अङ्गावयवो योऽ'निति वक्ष्यमाणग्रन्थः [स्वरसतः] सङ्गच्छते। अत्र नव्याः—'नन्वाकरे 'तस्य तदुत्तरपदस्य चे'ति प्रचुरः पाठः। 'तदन्तस्य चे'ति पाठे तु बहुच्पूर्वकेष्वपि पदाङ्गाधिकारकार्याणि प्रवर्तेर'न्नित्याशङ्क्य समादधुः—'अनभिधानात्पदाङ्गाधिकारकार्याणि बहुच्पूर्वकेषु न प्रवर्तन्त इत्याशयेन फलितार्थकथनपरतया 'तदुत्तरपदस्य चे'ति पठितं न त्विदमपूर्वं वचन'मिति। सोपसर्गस्य सर्वस्य स्थाने जरसादेशमाशङ्क्याह—निर्दिश्येति। ननु तदन्तविधिनाऽपि जराशब्दान्तं यदङ्गं तत्रैव निर्दिश्यमानजराशब्दे जरसादेशेन भवितव्यं, न त्वन्यत्रेत्यत आह—एकदेशविकृतस्येति। पदाधिकारेऽपि तदन्तविधावुदाहरणं—तदन्तस्यापि रुत्वरत्वे 'दीर्घाहा निदाघ' इति वक्ष्यति। 'अलुगुत्तरपदे'इत्ययमुत्तरपदाधिकारोऽपि पदाधिकारग्रहणेन गृह्यते। तत्फलं तु तत्रैव स्फुटीकरिष्यति। पक्षे इति। जरसादेशभावे। तदनुसारिभिरिति। ये तु 'निर्जरसिने'त्यादि व्याचक्षते तन्मतानुसारिभिरित्यर्थः। निर्जरस्येत्येवेति।

वित्यनुवृत्तम्, 'अचि र ऋतः' इत्यतोऽनुवृत्तेन 'अची'त्यनेन विशेष्यते। 'यस्मिन् विधि'रिति तदादिविधिः। तदाह—जराशब्दस्येत्यादिना। ननु जराशब्दस्य विधीयमानो जरसादेशः कथं निर्जरशब्दस्य भवेदित्यत आह—पदेति। पदाधिकारे अङ्गाधिकारे च यस्य यद्विहितं तत्तस्य, तदन्तस्य च भवतीत्यर्थः। जरसादेशश्चाऽयमङ्गाधिकारस्थत्वाज्जराशब्दस्य, तदन्तस्य च भवति। जरसावित्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तत्वं बोध्यम्। यद्यपि 'जराया' इत्यस्याऽङ्गविशेषणत्वादेव तदन्तविधिः सिद्धः, तथापि 'येन विधि'रित्यस्य प्रपञ्चभूतेयं परिभाषेत्यदोषः। अत एव 'पदमङ्गं च विशेष्यं, विशेषणेन च तदन्तविधि'रिति प्रौढमनोरमायामुक्तम्। ननु जराशब्दान्तस्य विधीयमानो जरसादेशो निर्जरशब्दस्य कृत्स्नस्य स्यात्, अनेकाल्त्वादित्याक्षिप्य समाधत्ते—अनेकाल्त्वादिति। निर्दिश्यमानस्येति। प्रत्यक्षनिर्दिश्यमानस्यैवेत्यर्थः। अनया परिभाषया जराशब्दस्यैव जरस्। जराशब्द एव ह्यत्र स्थानी प्रत्यक्षनिर्दिष्टः। जराशब्दान्तस्य तु निर्देशस्तदन्तविधिलभ्यत्वादानुमानिक इति भावः। इयञ्च परिभाषा 'षष्ठी स्थानेयोगे'ति सूत्रसिद्धार्थकथनपरेति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्। ननु निर्जरशब्दस्य जराशब्दान्तत्वाऽभावात्कथमिह जरसादेश इत्यत आह—एकदेशेति। 'छिन्नेऽपि पुच्छे श्वा श्वैव, न चाश्वो न च गर्दभ' इति न्यायादिति भावः। निर्जरसा। निर्जरस इति। प्रथमाद्वितीययोर्द्विवचने बहुवचने च रूपम्। अमि 'निर्जरस'मित्युदाहार्यम्। ननु तृतीयैकवचने पञ्चम्येकवचने च, निर्जर—आ, निर्जर—अस् इति स्थिते इनाऽऽतोः कृतयोर्जरसादेशे निर्जरसिन निर्जरसादिति प्राप्तं, तथा चतुर्थ्येकवचने षष्ठ्येकवचने च—निर्जर ए, निर्जर अस्—इति स्थिते, यादेशे, स्यादेशे च सत्यजादिविभक्त्यभावाज्जरसादेशाऽभावे निर्जराय निर्जरस्येति प्राप्तं, तत्राह—इनादीनिति। इन—य—आत्—स्येत्यादेशान्—नुटं च परत्वाद्बाधित्वा जरसादेशः। ततश्च अदन्तत्वाऽभावादिनादयो न भवन्तीत्यर्थः।

निर्जरसेति। तृतीयैकवचनम्। निर्जरसे इति—चतुर्थ्येकवचनम्। निर्जरस इति—पञ्चम्येकवचने षष्ठ्येकवचने च रूपम्। निर्जरसोः, निर्जरसां, निर्जरसीत्यप्युदाहार्यम्। पक्ष इति। जरसादेशाऽभावपक्ष इत्यर्थः। हलादौ चेति। भिस ऐसादेशे 'निर्जरै'रित्येव रूपं न तु जरसादेशे निर्जरसैरिति। अदन्तमङ्गमाश्रित्य प्रवृत्तस्यैसः संनिपातपरिभाषया तद्विघातकजरसादेशनिमित्तत्वाऽयोगात्।

अथ वृत्तिकृदुत्प्रेक्षितं मतान्तरं दूषयितुमनुवदति—वृत्तिकृता त्वित्यादिना। 'पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि केचि'दित्यन्तो वृत्तिग्रन्थः। वृत्तिकृता तु इनातोः कृतयोर्जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपं, नतु निर्जरस इति केचिदित्युक्तमित्यन्वयः। ननु इनादेशमादादेशं च परत्वाद्बाधित्वा जरसि कृतेऽदन्तत्वाऽभावात्कथमिनातौ स्यातामित्यत आह—पूर्वविप्रतिषेधेनेति। विप्रतिषेधे पूर्वस्य प्रवृत्तिर्यत्र बोध्यते तत् पूर्वप्रतिषेधं=‘विप्रतिषेधे परं कार्य’मिति सूत्रं, तेनेत्यर्थः। तत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वमाश्रित्य विप्रतिषेधे क्वचित्पूर्वस्य कार्यस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमेनेति यावत्। नन्विनातोः कृतयोः कथं जरसादेशः, संनिपातपरिभाषाविरोधादित्यत आह—संनिपातपरिभाषाया इति।

पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ।६।१।६३। पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असृज् यूष् दोष् यकृत् शकृत् उदक आस्य–एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा । यत्तु 'आसनशब्दस्य आसन्नादेश' इति काशिकायामुक्तं, तत्प्रामादिकम् [एव] । पादः । पादौ । पादाः । पादम् । पादौ । प॒दः-पादान् । पदा–पादेनेत्यादि । **सुडनपुंसकस्य** ।१।१।४३। सुट् प्रत्याहारः । स्वादिपञ्चवचनानि सर्व-

---

पूर्वविप्रतिषेधेन स्यादेशे कृते जरसादेशो न प्रवर्तत इत्येकमेव रूपमिति तेषामाशयः । अतएव 'वीतजन्मजरसः परं शुचि ब्रह्मणः पद'मिति भारविप्रयोगमसमञ्जसं मत्वा 'वीतजन्मजरसः' इति पठनीयमिति तैरुक्तम् । **एतच्चेति** । भाष्यकृता हि 'टाङसी'ति सूत्रे इनातौ प्रत्याख्याय, नादेशमदादेशं च विधाय, नादेशे परे एत्वम् 'आङि चापः' इत्यत्र 'आङि चे'-ति योगं विभज्य साधितम् । तथा च निर्जरसिनः' निर्जरसा'दित्येतद्भाष्यविरुद्धमिति स्पष्टमेव । न च नादेशे कृते हलि लोपप्रवृत्त्या 'अनेने'त्येतन्न सिध्यतीति शङ्क्यम्, नशब्दे परतो विशिष्याऽनादेशविधानात् । तथाहि 'अनाप्यकः' इत्यत्र 'अन्–नापि' इति पदच्छेदः । नपुंसकत्वात्सोर्लुकि नलोपः । 'नापी'ति समाहारद्वन्द्वात्सप्तम्येकवचनम् । न च ङसेरदादेशे कृते पररूपं स्यादित्यपि शङ्क्यम्, अकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घसंभवात् । तथा 'जराया जरसन्यतरस्या'मित्य-स्मिन्नेव सूत्रे भाष्ये उक्तम्–'अतिजरैरिति भवितव्यं संनिपातपरिभाषये'ति । ततश्च 'निर्जरसै'रित्यपि भाष्यविरुद्धमेव । एतेन 'अतो भिसः' इति सूत्रे 'ए'सिति वक्तव्ये ऐस्करणं 'निर्जरसै'रिति रूपार्थमिति केषांचिद्व्याख्यानं प्रामादिकमिति स्पष्टमेव । **पद्दन्नो । शसादौ वेति** । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्ये'त्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तत इति भावः । अत्र शस्प्रभृतयो निमित्ततयोपात्ताः, ते च पदाद्यादेशानुरूपान्प्रकृतिविशेषानाक्षिपन्तीत्याह–**पाददन्तेति** । यद्यपि 'शीर्षश्छ-न्दसी'त्यतः 'छन्दसी'त्यनुवर्तते, तथापि भाषायामपि क्वचित्पदादयो भवन्ति, 'मासश्छन्दसी'ति वार्तिके छन्दोग्रहण-सामर्थ्यादिति वक्ष्यति । **प्रामादिकमिति** । तथाहि–'आस्नो वृकस्य वर्तिका'मिति मन्त्रे मुखादित्यर्थः, औचित्यात् । 'वृकस्य चिद्वर्तिकामन्तरास्यात्' इति मन्त्रान्तरसंवादाच्च । तथा 'हव्या जुह्वान आसनि' इति मन्त्रे मुखे इत्यर्थः । एवम् 'आसन्यं प्राणमूचुः' इत्यादावपि बोध्यम् । **सुडनपुंसकस्य** । 'सुट् स्त्रीपुंसयो'रिति वक्तव्येऽनपुंसकस्येति वचनं

तथेति । भिस ऐसादेशे जरसादेशाऽभावपक्षे निर्जरैरिति रूपम् । संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाज्जरसि कृते तु निर्ज-रसैरिति रूपान्तरमुक्तमित्यर्थः । **तदनुसारिभिति** । निर्जरसिनेत्यादि रूपं यैरुक्तं तदनुसारिभिरित्यर्थः । **निर्जरसस्येत्ये-वेति** । पूर्वविप्रतिषेधेन स्यादेशे कृतेऽजादिविभक्त्यभावान्न जरस् । इनातोः पूर्वविप्रतिषेधे आश्रिते सति एकसूत्रोपा-त्तत्वात्स्यादेशविषयेऽपि पूर्वविप्रतिषेध आश्रयितुमुचितः । अतो निर्जरसस्येत्येकमेव रूपं, नतु 'निर्जरस' इत्यपीति भावः ।

एतच्चेति । वृत्तिकृदुत्प्रेक्षितं केषांचिन्मतं, तदनुसारिमतं चेत्यर्थः । **भाष्यविरुद्धमिति** । 'टाङसिङसामि-नात्स्याः' इत्यत्र नादेश एव विधेयः, इकारोच्चारणं मास्तु । तथा अदादेश एव विधेयो नतु दीर्घ आदिति । रामेणे-त्यत्र एकारस्तु योगविभागाद्भवति । तथाहि 'बहुवचने झल्येत्' 'ओसि च' 'आङि चापः' 'संबुद्धौ चे'ति सूत्रक्रमः । तत्र आङीति योगविभागः क्रियते । अत एकारः स्यादाङि । रामेण । 'आपः संबुद्धौ चे'त्यन्यो योगः । एकारः स्या-त्सम्बुद्धौ आङि ओसि च । हे रमे रमया रमयोः । ङसेरदादेशे अकारोच्चारणसामर्थ्यात् 'अतो गुणे' इति न पररूप-मित्यादि टाङसिङसामिति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपसत्त्वे एतद्भाष्याऽसङ्गतिः स्पष्टैव । अत्र इकारस्य आकारस्य च श्रवणाय इनादेशे इकारोच्चारणावश्यकत्वात् । किंच 'गोनर्दीयस्त्वाह–अतिजरैरित्येव भवित-व्यं संनिपातपरिभाषया' इति 'जराया जरसन्यतरस्या'मिति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । निर्जरसैरिति रूपाभ्युपगमे एतद-सङ्गतिः स्पष्टैव । अतः पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि मतान्तरमशुद्धमित्यर्थः ।

अथ पादशब्दस्य शसादौ विशेषं दर्शयितुमाह–**पद्दन्नो** । पद्–दत्–नस्–मास्–हृद्–निश्–असन्–यूषन्-दोषन्–यकन्–शकन्–उदन्–आसन्–इत्येषां समाहारद्वन्द्वः । शस्-द्वितीयाबहुवचनं-प्रभृति=आदिः येषामिति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्या'मित्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । शसादिषु परेषु पदादय आदेशा वा स्युरित्यर्थः । पदाद्यादेशैश्च स्वानुरूपाः स्थानिन आक्षिप्यन्ते । तदाह—**पाददन्तेत्यादिना** । यथासङ्ख्यपरिभाषया पादादीनां क्रमेण पदादय आदेशाः प्रत्येतव्याः । **तत्प्रामादिकमिति** । भ्रममूलकमित्यर्थः । 'हव्या जुह्वान आसनि' इति मन्त्रे 'आसन्यं प्राणमूचु'रित्यादौ च आस्यार्थकत्वस्यैव दर्शनादिति भावः । दन्तशब्दस्य सुटि रामवत् । शसि पद्दन्निति ददादेशः । दत्–अस् इति स्थिते तकारस्य 'झलां जशोऽन्ते' इति पदान्ते विधीयमानं जश्त्वमाशङ्कितुं पदसंज्ञाविधायकं सूत्रं वक्ष्यति–'स्वादिष्वसर्वनामस्थान' इति । तत्र किं सर्वनामस्थानमित्यत आह—**सुडनपुंसकस्य** । 'शि सर्वनामस्थान'मित्यतः 'सर्वनामस्थान'मित्यनुवर्तते । **अक्लीबं**=नपुंसकभिन्नप्रातिपदिकं, तस्य सुट् सर्वनामस्थानसंज्ञं स्यादित्यर्थः । तत्र सुडित्यस्य प्रसिद्धार्थत्वाभावादाचष्टे–**सुडिति प्रत्याहार इति** । 'सु' इत्यारभ्य

नामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ।१।४।१७। कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् । यचि भम् ।१।४।१८। यकारादिष्वजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात् । आ कडारादेका संज्ञा ।१।४।१। इत ऊर्ध्वं 'कडाराः कर्मधारये' इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया, या पराऽनवकाशा च। तेन शसादावचि भसंज्ञैव न पदत्वम् । अतो जश्त्वं न।

ज्ञापकं 'प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समासोऽस्ती'ति कैयटः । तेन 'असूर्यंपश्यानि मुखानी'त्यादि सिद्धम् । स्वादिष्वसर्वनाम । 'सु'रत्र सप्तमीबहुवचनमिति न शङ्क्यम्, किंतु 'असर्वनामस्थाने' इति पर्युदासात्प्रथमैकवचनमेव । 'सुपी'त्येव सिद्धे आदिग्रहणमधिकपरिग्रहार्थमित्याशयेनाह—कप्प्रत्ययावधिष्विति । नन्वेवं-राजे'त्यत्र नलोपो न स्यात्प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरतया पदत्वाऽभावात् । नैष दोषः । सौ परतः 'स्वादिषु' इत्यनेन पदत्वाऽसंभवेऽपि सुब्विशिष्टस्य 'सुप्तिङन्त'मिति पदसंज्ञायां हल्ङ्यादिना सुलोपे एकदेशविकृतन्यायेन नकारान्तस्य पदत्वात् । यदि तु 'स्वादिषु'इतियोगेन स्वादिषु परेषु पूर्वं पदं भवतीति पूर्वस्य पदसंज्ञां विधाय 'यचि भ'मित्यत्र 'यची'ति छित्त्वाऽजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदं नेति निषिध्यते, तदा औजसादिषु पदसंज्ञाऽभावेऽपि सौ परतः पदत्वसंभवात् 'राजे'त्यादौ नलोपे कार्ये न काप्यनुपपत्तिः ।

यचि भम् । 'यची'त्यत्रग्रहणेन सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधिरित्याह—यकारादिष्वित्यादि । यकारादिषु किम् ? । गार्ग्यः । वात्स्यः । गर्गादिभ्यो यञि 'यस्येति चे'त्यकारलोपो यथा स्यात् । असर्वनामस्थानेषु किम् ? । सुपादौ, सुपादः । विद्वांसौ, विद्वांसः । दित्यवाहौ, दित्यवाह इत्यादौ 'पादः पत्' 'वसोः संप्रसारणम्' 'वाह ऊ'ठित्यादयो मा भूवन्निति ।

आ कडारा । इह 'प्राक्कडारात्समासः' इत्यस्य नावधित्वं, व्याप्तिन्यायात् । 'तत्पुरुषो द्विगुश्चे'ति लिङ्गाच्च । संज्ञाद्वयसमावेशार्थं हि तत्र चकारः । तदाह—कडाराः कर्मधारय इत्यत इति । एकस्यैकैव संज्ञेति । उभयोः सावकाशत्वे 'विप्रतिषेधे पर'मिति परैव गृह्यते, निरवकाशत्वे तु सैव । तत्र परस्या उदाहरणं—'धनुषा विध्यती'ति । अत्र शराणामपायं प्रत्यवधिभूतस्यैव धनुषो व्यधनं प्रति साधकत्वमित्युभयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा अपादानसंज्ञां बाधते । निरवकाशायाः पूर्वस्यास्तूदाहरणं 'भवतष्ठक्छसौ'भवदीय इति । अत्र हि 'सिति चे'ति पदसंज्ञा परामपि भसंज्ञां बाधते, निरवकाशत्वात् । तेन तकारस्य जश्त्वं भवति । प्रकृते तु पराऽनवकाशा भसंज्ञा पदसंज्ञां बाधते

ह्रौटष्टकारेणे'ति शेषः । नतु टाटकारेण, प्रथमातिक्रमणे कारणाऽभावात् । तदेतदाह—स्वादिपञ्चेति । स्वादिष्वस । 'असर्वनामस्थाने'इति बहुत्वेऽप्येकवचनमार्षम् । कप्प्रत्ययावधिष्विति । पञ्चमाध्यायान्ते विधीयमानकप्प्रत्ययोत्तरावधिकेष्वित्यर्थः । तत्र च व्याख्यानमेव शरणम् । एवं च दत्–असित्यत्र दत्शब्दस्य सुबन्तत्वाऽभावेन पदत्वाऽभावेऽप्यनेन सूत्रेण पदत्वात् 'झलां जशोऽन्ते'इति तकारस्य जश्त्वं स्यादित्याक्षेपः सूचितः । भसंज्ञया पदसंज्ञाबाधाच्च जश्त्वमिति समाधातुं भसंज्ञासूत्रमाह—यचि भं । य्च अच्चेति समाहारद्वन्द्वः । 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इत्यनुवृत्तं 'यची'त्यनेन विशेष्यते । 'यस्मिन्विधि'रिति तदादिविधिः । तदाह—यकारादिष्वित्यादिना । एवं च दत्–असित्यत्र 'दत्' इत्यस्य भसंज्ञया पदसंज्ञाबाधान्न जश्त्वमिति भावः । ननु पदभसंज्ञयोरिह समावेशः कुतो न स्यात् । न च'विप्रतिषेधे परं कार्य'मिति परैव भसंज्ञा भवतीति वाच्यं, विरोधो हि विप्रतिषेधः । नह्यत्र द्वयोरपि संज्ञयोः समावेशे विरोधोऽस्ति, तव्यत्तव्यानीयरादौ कृत्कृत्यप्रत्ययादिसंज्ञासमावेशदर्शनादित्यत आह—आ कडारा।

आङ्मर्यादायामित्याह—कडाराः कर्मधारये इति । आङिह नाभिविधौ । कडारशब्दस्यापि प्रवेशे प्रयोजनाऽभावात् । 'प्राक्कडारा'दिति कडारशब्दस्तु नोत्तरावधिः । 'कडाराः कर्मधारये' इति कडारशब्दस्य उत्तरावधित्वेऽधिकलाभात् । 'प्राक्कडारा'दित्युत्तरं तत्पुरुषः द्विगुश्चेति चकाराच्च । संज्ञाद्वयसमावेशार्थो हि चकारः । तत्रैकसंज्ञाया नियमाऽप्रवृत्तौ किं तेन ? । नन्वस्त्विह एकैव संज्ञा, तथापि विनिगमनाविरहाद्वसंज्ञैवेति कुतो लाभः ? । तत्राह—या परेत्यादि । विरोधाऽभावेन विप्रतिषेधसूत्रस्य सामान्याद्विशेषबलीयस्त्वस्य चाऽप्रवृत्तावपि परत्वनिरवकाशत्वयोरन्यत्र बलवत्त्वेन दृष्टत्वादिहापि ताभ्यां व्यवस्था युज्यते इति भावः । द्वयोः सावकाशयोः परा संज्ञा बलवती । अन्यतरस्या निरवकाशत्वे तु सैवेति बोध्यम् । तत्र परा यथा—'धनुषा शरैर्विध्यती'त्यत्र शराणां विश्लेषं प्रत्यवधिभूतस्यैव धनुषा व्यधनं प्रति साधकतमत्वादपादानत्वे करणत्वे च प्राप्ते परा करणसंज्ञैव भवति । अनवकाशा यथा—अततक्षदिति । अत्र तकारादकारस्य 'संयोगे गुरु'इति गुरुसंज्ञैवाऽनवकाशत्वाद्भवति, नतु लघुसंज्ञा । तस्या असंयोगे परे चरितार्थत्वात् । अतः सन्वल्लघुनीति तत्र न प्रवर्तते । तेनेति । अनवकाशत्वेनेत्यर्थः । अत इति । पदत्वाऽभावाज्जश्त्वं नेत्यर्थः । जश्त्वमिति । दत्–असिति स्थिते 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने'इति पदान्तत्वात् 'झलां जशोऽन्ते'इति जश्त्वमित्यर्थः । इत्यादीति । दद्भिः दते इत्यादिरादिशब्दार्थः । 'खरि च'इति चर्त्वे–दत्सु । पक्षे रामवत्।

दतः । दता । जश्त्वम् । दद्भ्यामित्यादि । मासः । मासा । भ्यामि रुत्वे यत्वे च यलोपः—माभ्याम्, माभिरित्यादि ।

भस्य ।६।४।१२९। अधिकारोऽयम् । **अल्लोपोऽनः** ।६।४।१३४। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन्, तस्याऽकारस्य लोपः स्यात् । **रषाभ्यां नो णः समानपदे** ।८।४।१। एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां

इति शसादावचि सैव ग्रहीतुमुचितेत्याशयेनाह—**या परेत्यादि** । **यलोप इति** । 'हलि सर्वेषा'मित्यनेन । 'लोपो व्योर्वली'ति तु न प्रवर्तते, यत्वस्याऽसिद्धत्वात् । **अल्लोपोऽनः** । 'भस्ये'त्यनेनाक्षिप्तः प्रत्ययविशेषः, अङ्गं चेति द्वयमनो विशेषणम्, अन् तु अकारस्येत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**अङ्गावयव इत्यादि** । 'अन्नन्तस्य भस्याऽङ्गस्याऽकारस्य लोपः स्या'दिति प्राचां व्याख्याने 'तक्ष्णे'त्यादौ तकाराऽकारस्यापि लोपः स्यात् । 'भस्याङ्गस्यानोऽकारस्ये'ति व्याख्याने तु 'अनसा' 'मनसे'त्यादौ स्यात् । तआवृत्त्यादिनाऽन्नन्तस्य भस्याङ्गस्यानोऽकारस्येति व्याख्यानेऽपि 'अनस्तक्ष्णे'त्यादावतिव्याप्तिरेवेति भावः । सूत्रे तपरकर्णं नञ्समासभ्रमनिवारणाय कृतमित्येके । ननु प्राणितीति प्राण्, ततः शसादिप्रत्यये 'प्राणः' इत्यादौ 'अनितेः'इति णत्वस्याऽसिद्धतयाऽतिप्रसङ्गः स्यादिति तद्वारणायैव तपरकरणमस्त्विति चेन्मैवम् । सवर्णदीर्घे कृते अन एव तत्राऽसत्त्वात् । न च 'वार्णादाङ्गं बलीयः'इति सवर्णदीर्घात्प्रागेव लोपः प्रवर्तेत इति अस्त्येवाऽत्ररूपमिति वाच्यम्, तथाहि सति व्यावर्त्याऽलाभेन तपरकरणवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । वस्तुतो वार्णपरिभाषेह न प्रवर्तते, युगपत्प्रवृत्तावेव वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् । क्विपि 'अनुनासिकस्ये'ति दीर्घे सवर्णदीर्घात्प्रागपि अनोऽभावाच्च । तस्माद्भ्रमनिरासार्थमेव तपरकरणं, न तु 'प्राण'इत्यादावनोऽकारलोपवारणार्थमिति तेषामाशयः । वस्तुतस्तु एकदेशविकृतन्यायेन भवत्येव तत्राऽतिप्रसङ्ग इति तपरकरणमत्रावश्यकमेवेति नव्याः । **रषाभ्यां नो णः** । अत्र 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः'इत्यनुवर्त्य णग्रहणं, 'पदान्तस्ये'ति सूत्रं च भाष्ये प्रत्याख्यातम् । **समानपदे इति** । निमित्तनिमित्तिनोरपदस्थत्वाऽसंभवात्पदे इतीयतैव सामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धे समानग्रहणं यत्समानमेव पदं, निमित्तवत्पदभिन्नपदस्थत्वाऽभावदिति यावत्, तत्र यथा स्यादित्येतदर्थम् । तेन समासे 'रामनाम' 'गन्धर्वगान'दित्यादौ न भवति ।

मास इति । मासशब्दस्य शसि 'पद्दन्' इति मासित्यादेशे रूपम् । मासेति तृतीयैकवचनम् । **रुत्व इति** । मास्–भ्याम् इति स्थिते स्वादिष्विति पदत्वात् 'ससजुषोः'इति रुः । 'भोभगो'इति तस्य यकारे 'हलि सर्वेषा'मिति तस्य लोपे 'माभ्यां' 'माभि'रिति रूपमित्यर्थः । **इत्यादीति** । 'माभ्यः' इत्यादिरादिशब्दार्थः । मास्–सु इति स्थिते रुत्वे 'खरवसानयोः'इति विसर्गे 'वा शरि'इति सत्वविकल्पः । मास्सु–माःसु । **भस्य** । इत्यधिकृतं स्पष्टमेव । यूषशब्दो मण्डवाची । 'मुद्गामलकयूषस्तु भेदी दीपनपाचनः' इत्यादि वैद्यशास्त्रे प्रसिद्धम् । तस्य शसि 'पद्दनः' इति यूषन्नादेशे यूषन्-असिति स्थिते- । **अल्लोपोऽनः** । 'अत्'इति लुप्तषष्ठीकं भिन्नं पदम् । 'अन' इत्यवयवषष्ठ्यन्तम् । अतो विशेषणम्—अनोऽवयवो योऽकारस्तस्य लोप इति । अङ्गस्येत्यधिकृतमिहावयवषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । तच्चाऽन इत्यत्रान्वेति—'अङ्गावयवो योऽन् तदवयवस्य अकारस्य लोप' इति । भस्येत्यधिकृतमन इत्यनेनान्वेति । ततश्चाऽनोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरत्वं लभ्यते । तदाह—**अङ्गावयव इत्यादिना** । 'अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्या'दिति प्राचां व्याख्याने तु तक्ष्णेत्यत्र तकारादकारस्यापि लोपप्रसङ्गः । 'भस्याङ्गस्यानोऽकारस्य लोप'इति व्याख्याने तु अनसा मनसेत्यत्रातिव्याप्तिः । 'अन'इत्यावर्त्य 'अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्यानोऽकारस्य लोप'इति व्याख्याने तु 'अनस्तक्ष्णे'त्यत्रातिव्याप्तिरेव । तस्मादुक्तैव व्याख्येत्यन्यत्र विस्तरः । यूषन्–अस् इत्यत्र षकारादकारस्य लोपे यूष् न् अस् इति स्थिते– । **रषाभ्याम्** । रषाभ्यामिति दिग्योगे पञ्चमी । परस्येत्यध्याहार्यम् । समानशब्द एकपर्यायः । यथा-'समानग्रामा वय'मिति । आधारसप्तमीबलाद्विद्यमानाभ्यामिति लभ्यते । 'नः' इति षष्ठी । तदाह—**एकपदस्थाभ्यामिति** । एकत्वं चेहाऽखण्डत्वं विवक्षितं, पदे इत्येतावतैव सिद्धे समानग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा रामनामेत्यादौ 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वापत्तिः । एतस्यैव समानपदशब्दस्य तत्राप्यनुवृत्तेः । 'मातृभोगीणः' इत्यत्र णत्वं तु तद्धिताधिकारे वक्ष्यते । **यूष्ण इति** । शसि रूपम् । **यूष्णेति** । तृतीयैकवचनम् । नचाऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्नकारस्य षात्परत्वं नेति शङ्क्यं, 'रषाभ्या'मिति षात्परस्य हि नस्य णत्वे कर्तव्येऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावो नापेक्षितः । किंतु णत्वाऽभावे तदपेक्षा । णत्वाऽभावश्चाऽशास्त्रीयत्वान्नाऽतिदेश्यः । स्थानिनि संति यत्कार्यं भवति तदेव हि स्थानिवत्सूत्रेणातिदिश्यते । 'स्थानिनि सति यन्न भवति तदादेशेऽपि न भवती'त्येवं कार्याऽभावस्त्वशास्त्रीयत्वान्नातिदिश्यते इति स्थानिवत्सूत्रेऽवोचाम । यद्यप्यचः परस्मिन्नित्यत्राऽशास्त्रीयः कार्याभावोऽप्यतिदिश्यत इत्यभ्यधायि, तथापि नेह तस्यापि सूत्रस्य प्रवृत्तिरस्ति । स्थानीभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्यैव विधौ तत्प्रवृत्तेः । इह चाऽल्लोपस्थानीभूतादकारात्परस्यैव णत्वविधानादिति भावः । नन्वचः परस्मिन्निति सूत्रे स्थानीभूतादचः पूर्वस्मात्परस्य विधावजादेशः स्थानिवदिति पक्षोऽपि भाष्ये स्थितः । एवञ्चात्र ल्लोपादेशस्थानीभूतादकारात्पूर्वो यः षकारस्तस्मात्परस्य नकारस्य णत्वविधौ लोपस्य स्थानि-

परस्य नस्य णः स्यात् । यूष्णः । यूष्णा । 'पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव' इति पक्षे त्वड्व्यवाय इत्येवात्र णत्वम् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तु इह नास्ति, तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषेधात् । न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ।८।२।७। 'न' इति 'प्रातिपदिके'ति च लुप्तषष्ठीके पदे । प्रातिपदिक-

---

तत्र हि नकारस्यैकपदवृत्तित्वेऽपि निमित्तवत्पदभिन्नपदस्थत्वात् । भवति हि 'यूष्ण' इत्यादौ णत्वम्, निमित्तवत्पद-भिन्नपदत्वाऽभाववद्वृत्तित्वान्नकारस्य । 'मातृभोगीण' इत्यादावपि नस्य णत्वं भवत्येव, प्रत्ययवृत्तित्वेऽपि निमित्तवत्पद-भिन्नपदस्थत्वाऽभावात् । एतेन समानग्रहणमखण्डपदलाभार्थमिति व्याख्याय 'रामनामे'त्यादावतिप्रसङ्गे निवारितेऽपि 'मातृभोगीण' इत्यादावव्याप्तिः स्यादेवेति केषांचिदुक्तिः परास्ता । उक्तरीत्या त्वव्याप्तिशङ्काया निरस्तत्वात् । यूष्ण इति । यूषो मण्डः । 'मुद्गामलकयूषस्तु भेदी दीपनपाचनः' इति दर्शनात् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति । एतच्च न्यायसिद्धं, त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रत्ये कर्तव्ये 'अचः परस्मि'न्नित्यतिदेशस्याऽप्रवृत्तेः । तस्येति । तस्य 'पूर्व-त्रासिद्धे ने'त्यस्य । तथाच स्थलत्रये स्थानिवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः । संयोगादिलोपे—चक्र्यत्र । इह 'अचः परस्मि'-न्निति यणादेशस्य स्थानिवत्त्वात् 'स्कोः' इति कलोपो न । लत्वे-निगाल्यते । अत्र णिलोपस्य स्थानिवत्त्वा 'दचि विभाषे'-ति लत्वम् । णत्वे—माषवपनी । इह 'यस्येति चे'त्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाऽभावाण्णत्वं न । ननु 'गर्गभगिनी'त्यत्रेव 'माषवपनी'त्यत्रापि णत्वप्राप्तिर्नास्त्येव, 'उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्ये'ति वक्ष्यमाणत्वात् । अत्राहुः—'साधनं कृते'ति ल्युडन्तेन समासे पश्चान्ङीपि 'यस्येति चे'त्यल्लोपे कृते नकारस्योत्तरपदान्तत्वाण्णत्वप्राप्तिर-स्त्येवेति । स्यादेतत् 'यूष्ण' इत्यादौ 'रषाभ्या'मित्यस्य नोपयोगः, ष्टुत्वेनैव रूपसिद्धेः । अतएव च 'षग्रहणमुत्तरार्थ'-मित्याकरे स्थितमिति चेदुच्यते, उत्तरार्थतयाऽपीह षग्रहणं स्थितं, ततश्च 'यूष्णः' 'पुष्णाती'त्यादौ 'रषाभ्या'मिति णत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यताम् ? । ष्टुत्वेनेति चेन्न, तस्याऽसिद्धत्वात् । न च वचनप्रामाण्यात्सिद्धत्वं शङ्क्यम्, 'पुष्टः' 'पुष्टिः' 'षष्ठः' इत्यादौ चरितार्थत्वात् । 'नस्य षयोगे ण' इत्यंशोऽचरितार्थ इति चेन्न, तस्य पृथगनुक्तेः । इह षात्पर-स्येत्युक्तिप्यचरितार्थत्वस्यापि तुल्यत्वाच्च । एवमप्युत्तरार्थं षग्रहणमित्याकरो विरुध्यत इति चेन्न, आकरे हीह षग्र-हणं विना पुष्णातीत्यादिलक्ष्यस्याऽसिद्धिर्नास्तीत्येतावदभिप्रेतं, न तु 'पुष्णाती'त्यादौ 'रषाभ्या'मित्यस्याऽप्रवृत्तिरिति । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । लुप्तषष्ठीके इति । सौत्रत्वात् । न तु षष्ठीतत्पुरुषौ, पूर्वपदे सापेक्षत्वेन समा-

---

वद्भावे सत्यकारेण व्यवधानात्षात्परत्वाऽभावात्कथं णत्वमित्यत आह—पूर्वस्मादिति । पक्षे त्वित्यादिनाऽस्य पक्षस्याऽनित्यत्वं सूचितम् । अत एव प्रविगणय्येति भाष्ये प्रयुक्तं सङ्गच्छते । चुरादौ 'गण सङ्ख्याने' इत्यदन्तो धातुः । णिच् । अतो लोपः । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्न । ण्यन्तात्क्त्वो ल्यपि णिलोपं बाधित्वा 'ल्यपि लघुपूर्वा'दिति णेरयादेशः । पूर्वस्मात्परस्य विधौ स्थानिवद्भावस्य नित्यत्वे इह 'ल्यपि लघुपूर्वा'दिति णेरयादेशो न स्यात् । लोपस्थानीभूतादतः पूर्वस्मात्परस्य णेरयादेशविधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावे सति अता व्यवहितत्वेन णेर्लघुपूर्वाण्णकारात्परत्वाऽभावात् । तस्मादचः परस्मिन्नित्यत्र पूर्वस्मात्परस्य विधौ स्थानिवद्भाव-स्याऽनित्यत्वं विज्ञायते । एवं च गोशब्दात्संबुद्धौ ओतो णित्त्वे वृद्धौ हे 'गौ'रिति सिध्यति । अन्यथा औकारस्य स्थानीभूतादोकारात्पूर्वो यो गकारस्तस्मात्परस्याः सम्बुद्धेर्लोपविधौ स्थानिवद्भावे ओकारादेङः परत्वात्संबुद्धिलोपः स्यादिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । अड्व्यवाये इत्येवेति । 'अट्कुप्वाङि'ति सूत्रेणैवेत्यर्थः । षादव्यवहितपरस्य नस्य णत्वविधावुदाहरणं तु—पुष्णातीत्यादि बोध्यम् । वस्तुतस्तु 'तत्रापि ष्टुत्वेनैव सिद्धे षग्रहणमुत्तरार्थ'मिति स्पष्ट-माकरे । नन्वल्लोपस्य णत्वे कर्तव्ये कथं स्थानिवद्भावः, पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधात् । णत्वस्य पूर्वत्रासिद्धीय-त्वादित्यत आह—पूर्वत्रेति । संयोगादिलोपे लत्वे च कर्तव्ये, तस्य='पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दित्यस्य, दोषः= बाधः । अप्रवृत्तिरिति यावत् । संयोगादिलोपे यथा—चक्र्यत्र । इह 'अचः परस्मिन्' इति यणादेशस्य स्थानिव-द्भावात् 'स्कोः संयोगाद्यो'रिति ककारलोपो न । लत्वे यथा—निगाल्यते । अत्र णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'अचि विभाषे'ति लत्वम् । णत्वे यथा—माषवपनी । वपतेर्ल्युट्, अनादेशः, उगित्त्वान्ङीप्, 'यस्येति चे'ति नकारा-दकारस्य लोपः । इह अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाऽभावात् 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चे'ति णत्वं न । यूषन्—भ्यामिति स्थिते—। न लोपः । 'न' इति स्थानषष्ठ्यन्तं पृथक्पदम् । आर्षः षष्ठ्या लुक् । नकारस्य लोपः स्यादित्यर्थः । अन्तस्येति नकारस्य विशेषणम् । अत एव च नस्य विशेषणसापेक्षत्वाल्लोप-शब्देन समासो न भवति, असामर्थ्यात् । कस्यान्त इत्यपेक्षायां पदस्येत्यधिकृतमवयवषष्ठ्यन्तमन्वेति—पदस्य योऽय-मन्तावयवस्तस्य नकारस्य लोप इति । कीदृशं पदमित्यपेक्षायां प्रातिपदिकेति लुप्तषष्ठ्यन्तमन्वेति । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत् पदं तस्य योऽयमन्तावयवो नकारस्तस्य लोपः स्यादिति । अत एव प्रातिपदिकान्तस्येति न समस्तमेकं पदम् । तस्य

संज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् । नलोपस्याऽसिद्धत्वाद्दीर्घत्वमेत्वमैस्त्वं च न । यूषभ्याम् । यूषभिः । यूषभ्य इत्यादि । **विभाषा ङिश्योः** ।६।४।१३६। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याऽकारस्य लोपो वा स्यान्ङिश्योः परयोः । यूष्णि—यूषणि । पक्षे रामवत् । 'पद्दन्'इति सूत्रे 'प्रभृति'ग्रहणं प्रकारार्थम् । तथाच-औङः श्यामपि दोषन्नादेशो भाष्ये ककुद्दोषणी इत्युदाहृतः । तेन 'पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्', 'स्वान्तं हृन्मानसं मन'इत्यादि सङ्गच्छते । 'आसन्यं प्राणमूचु'रिति च । आस्ये भव आसन्यः । दोष्शब्दस्य नपुंसकत्वमप्यत एव भाष्यात् । तेन 'दक्षिणं दोर्निशाचर'इति सङ्गच्छते । 'भुजबाहू प्रवेष्टो दो'रिति साहचर्यात्पुंस्त्वमपि । 'दोषं तस्य तथाविधस्य भजत'इति । द्वयोरह्नोर्भवो द्व्यह्नः । सङ्ख्याविसायपूर्वस्याह्नस्या ऽहन्

साऽसंभवात्, प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः । **तदन्तस्येति** । षष्ठीतत्पुरुषोऽयम् । तस्य—प्रातिपदिकसंज्ञकपदस्याऽन्तो यो नकारस्तस्येत्यर्थः । यदि तु प्रातिपदिकेनैव'न'त्यनेनापि पदं विशेष्यते तदा विशेषणेन तदन्तविधौ सौत्रमन्तग्रहणं शक्यमकर्त्तुमिति मनोरमायां स्थितम् । प्रातिपदिकेति किम् ?। अहन् । पदमिति किम् ?। राजानौ। राजानः । **विभाषा ङिश्योः** । 'शी'ति–'नपुंसकाच्चे'ति विहितो गृह्यते, न तु 'जश्शसोः शिः' । तस्मिन्नभत्वात् । 'भस्ये'त्यनेनाऽसर्वनामस्थानस्यैव यजादेराक्षेपात् । तदेतदाह—**असर्वनामस्थानेत्यादि** । **ककुद्दोषणी इति** । ककुत्—दोषणी इति च्छेदः । एकपदत्वे त्वनुपपत्तिरनुपदमेव वक्ष्यते । **आसन्यमिति** । 'ये चाभावकर्मणो'रिति प्रकृतिभावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न । **अत एवेति** । 'ककुद्दोषणी' इति प्रयोगादेवेत्यर्थः । यद्यपि ककुच्च दोश्च तयोः समाहारः ककुद्दोः । ककुद्दोश्च ककुद्दोश्च ककुद्दोषणी इत्येकशेषे कृते भाष्यं सुयोजमिति दोःशब्दस्य नपुंसकत्वे नेदं प्रमाणं, तथापि 'ककु'दित्यस्य पृथक्पदत्वमेव न्याय्यम् । अन्यथा बाह्वोर्द्वित्वे लब्धेऽपि ककुद एकत्वं न लभ्येतेति भावः । 'तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः'इति रघुः । तत्र दक्षिणं दोरुद्यम्य तमुपाद्रवदित्यन्वयः । **दोषं तस्येति** । अयं च श्रीहर्षप्रयोगः । दोषं हस्तं दूषणं च भजतः चापस्येति संबन्धः । **द्वयोरह्नोर्भव इति** । 'तद्धि-

---

पदशब्देनान्वितत्वेनाऽन्तशब्देनाऽसामर्थ्यात् । तदाह–**नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तेति** । **तदन्तस्येति** । तस्य पदस्य अन्तावयवो यो नकारस्तस्येत्यर्थः । प्रातिपदिकग्रहणं किम् ? । अहन् । तिङन्तस्य न भवति । पदग्रहणं किम् ? । राजानौ । ननु नलोपे सति यूषभ्यामित्यत्र 'सुपि चे'ति दीर्घः स्यात् । यूषभिरित्यत्र 'अतो भिस ऐस्'सिति ऐसादेशः स्यात् । 'यूषभ्य'इत्यत्र 'बहुवचने झल्ये'दित्येत्वं स्यादित्यत आह–**नलोपस्यासिद्धत्वादिति** । **इत्यादीति** । यूष्णे यूष्णः यूष्णोः यूष्णामिति आदिशब्दार्थः । यूषन्-ङि इति स्थिते अल्लोपोऽन इति नित्येऽल्लोपे प्राप्ते–। **विभाषा ङिश्योः**। 'अल्लोपोऽन'इत्यनुवर्तते । 'अङ्गस्ये'ति 'भस्ये'ति चाधिकृतं । 'भस्ये'त्यनेन च असर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरत्वं पूर्ववदनो लभ्यते । तदाह—**अङ्गावयव इति** । **ङिश्योरिति** । ङिश्च शी चेति विग्रहः । 'नपुंसकाच्चे'ति विहित एवाऽत्र शी गृह्यते, नतु जश्शसोरिशः, तस्मिन् परे भत्वाऽसम्भवात् । **पक्षे इति** । यूषन्नादेशाऽभावपक्षे इत्यर्थः ।

अथ क्वचिच्छसादिभ्योऽन्यत्रापि पदाद्यादेशं साधयितुमाह—**पद्दन्न इतीति** । **प्रकारेति** । प्रकारः सादृश्यम् । तच्च प्रत्ययत्वेन बोध्यम् । प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वे प्रमाणं दर्शयति—**अत एवेति** । प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थकत्वादेवेत्यर्थः । 'ककुद्दोषणी याचते महादेवः' इत्येवं भाष्ये औङादेशभूतशीभावे परत उदाहृतो दोषन्नादेशोऽत एव सङ्गच्छते इत्यन्वयः । **तेनेति** । प्रकारार्थकप्रभृतिग्रहणेनेत्यर्थः । 'पदङ्घ्रि'रित्यत्र 'प'दिति प्रथमैकवचनम्, 'स्वान्तं हृ'दित्यत्र हृदिति च सङ्गच्छत इत्यर्थः । आदिना निशादिसङ्ग्रहः । **आसन्यं प्राणमिति** । आसन्यं प्राणमूचुरिति चाऽत एव सङ्गच्छते इत्यन्वयः । आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति भ्रमं वारयति—**आस्ये भव इति** । प्राणशब्दसमभिव्याहारादियमेव व्युत्पत्तिरिति भावः । 'शरीरावयवाच्चे'त्यास्यशब्दाद्भवार्थे यत्प्रत्यये आसन्नादेशः । 'ये चाऽभावकर्मणोः' इतिं प्रकृतिभावा'न्नस्तद्धिते' इति टिलोपो न । प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वाऽभावे त्विहाऽऽसन्नादेशो न स्यात्, यत्प्रत्ययस्य शसादिषु सुप्स्वनन्तर्भावादिति भावः । ननु 'दोषणी' इति भाष्ये नपुंसकप्रयोगोऽनुपपन्नः, 'दोषं तस्य तथाविधस्ये'त्यादौ पुंस्त्वस्यैव प्रयोगदर्शनादित्यत आह—**दोष्शब्दस्येति** । **अत एवेति** । 'ककुद्दोषणी' इति भाष्यादेव ज्ञेयमित्यर्थः । **तेन दक्षिणमिति** । 'तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः' इति रघुवंशे । दक्षिणं दोरुद्यम्य तमुपाद्रवदित्यन्वयः । दोष्शब्दस्य द्वितीयैकवचनं दोरिति । पुंस्त्वे दोषमिति स्यादिति भावः ।

ननु भाष्यानुसाराद्दोष्शब्दस्य नपुंसकत्वमेव स्यादित्यत आह–**भुजेति** । 'भुजबाहू प्रवेष्टो दो'रिति कोशात्पुंस्त्वमपीत्यर्थः । नन्वयं कोशो दोष्शब्दस्य नपुंसकत्वेऽप्युपपन्न इत्यत आह–**साहचर्यादिति** । पुंलिङ्गभुजादिशब्दसाहचर्यादित्यर्थः । 'साहचर्याच्च कुत्रचि'दिति कोशे परिभाषितत्वादिति भावः । दोष्शब्दस्य पुंस्त्वसाधने फलं दर्शयति—**दोषं तस्येति** । 'दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुण'मिति श्रीहर्षः । दोषं हस्तं दूषणं च भजत-

न्यतरस्यां ङौ । ६।३।११०। सङ्ख्यादिपूर्वस्याहस्याऽहनादेशो वा स्यान्ङौ । द्व्यह्नि । द्व्यहनि । द्व्यह्ने । विगतमहः व्यह्नः । व्यह्नि । व्यहनि । व्यह्ने । अह्नः सायः सायाह्नः । सायाह्नि । सायाहनि । सायाह्ने । इत्यदन्ताः । विश्वपाः । दीर्घाज्जसि च । ६।१।१०५। दीर्घाज्जसि इचि च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । वृद्धिः । विश्वपौ । सवर्णदीर्घः—विश्वपाः । यद्यपीह औङि 'नादिची'त्येव सिद्धं, जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति, तथापि 'गौर्यौ' 'गौर्यः' इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्यम् । आतो धातोः । ६।४।१४०। आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याऽङ्गस्य लोपः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' । विश्वपः । विश्वपा । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खध्मादयः ।

तार्थ' इति समासः । 'राजाहःसखिभ्य' इति टच्, 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इति अह्नादेशः, कालाट्ठञो 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् । अह्नः साय इति । स्यतेर्घञि अवसानवचनः सायशब्दः, 'सङ्ख्याविसाये'ति ज्ञापकादेकदेशिसमासः । इत्यदन्ताः । विश्वपा इति । विश्वं पाति रक्षतीति विग्रहे 'पा रक्षणे' इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे' इति कं बाधित्वा 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चे'ति चकाराद्विजिति व्याख्यातारः । इह च्छन्दसि 'आतो मनिन्—' इति विच् । लोके तु 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्यनेनेति विवेकः । दीर्घाज्जसि च । चकारादिचीत्यनुकृष्यते, नेति चानुवर्तते, तदाह—दीर्घाज्जसि इचि चेति । सूत्रे चकाराऽभावे ह्रस्वाऽकारादिचि दीर्घाकारात्तु जसीति व्यवस्था संभाव्येतेति भावः । इत्याद्यर्थमिति ।

नतु 'यू स्त्र्याख्यौ' 'ल्वादिभ्यः' इति निर्देशादिक्प्रत्याहाराऽच्प्रत्याहारयोरेव निरूढलक्षणेति व्याख्यायतां, तथाच दीर्घस्याऽच्त्वाऽभावाद्गौर्यावित्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घो न प्राप्नोतीति किमनेन निषेधसूत्रेणेति चेन्मैवम्, अस्मादेव निषेधाज्ज्ञापकादिगज्भिन्नेष्वपि प्रत्याहारेषु लक्षणा स्वीक्रियते । अन्यथा 'गौरी'रित्यादौ शसि परतः पूर्वसवर्णदीर्घो न

श्चापस्य गुणं मौर्वीम्, अतिशयं च गृह्णन्नित्यन्वयः । अत्र दोषमिति दोष्शब्दस्य पुंलिङ्गद्वितीयैकवचनम् । अत्र 'सुप्रभृतिष्वि'ति वाच्ये 'शस्प्रभृतिष्वि'ति वचनात्सुपि कचिदेव पदाद्यादेशा इति गम्यते । द्वयोरह्नोरिति । 'तद्धितार्थ' इति समासः । 'कालाट्ठ'ञिति ठञ् । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् । 'राजाहःसखिभ्यष्ट'जिति टच् । 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशः । रामशब्दवद्रूपाणि । ङौ विशेषमाह—सङ्ख्याविसाय । सङ्ख्या च विश्च सायश्च सङ्ख्याविसायाः । ते पूर्वे यस्मादिति विग्रह इत्यभिप्रेत्याह—सङ्ख्येत्यादिना । सङ्ख्यापूर्वमुदाहरति—द्व्यह्नि द्व्यहनीति । अल्लोपे तदभावे च रूपम् । द्व्यह्ने इति । अहन्नादेशाऽभावे रूपम् । एवं विपूर्वमुदाहरति—विगतमिति । 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमये'ति समासः । पूर्ववदह्नादेशः । सायपूर्वमुदाहरति—अह्नः साय इत्यादिना । अत एव ज्ञापकादेकदेशिसमासः । विश्वपा इति । आबन्तत्वाऽभावान्न सुलोपः । एतदर्थमेव हल्ङ्यादिसूत्रे सत्यपि दीर्घग्रहणे आब्ग्रहणमिति भावः । विश्वं पाति=रक्षतीत्यर्थे 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति प्राप्ते वाऽसरूपन्यायेन 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चे'ति चकाराद्विच् । यद्यपि तत्र 'विजुपेश्छन्दसी'त्यतश्छन्दसीत्यनुवर्तते तथापि वेदेऽनेन क्विप्, लोके तु 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति विच् । अन्ये तु 'क्विप्चे'ति सूत्रेण क्विपमाहुः । 'घुमास्थे'तीत्त्वं तु न, 'वकारे ईत्त्वप्रतिषेधः' इति वार्तिकात् । क्वनिपि 'पावान' इत्येतदर्थं तस्यावश्यकत्वात् । क्विपस्त्वादन्तेभ्यो भाष्यानुक्तक्विभ्योऽनभिधानमेवेति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । अत एव भाष्ये 'पावानः' इत्यत्र वनिपा रूपसिद्धिमाश्रित्य 'ईत्त्वमवकारादाविति वक्तव्य'मिति वार्तिकं प्रत्याख्यातम् । ततश्च 'विश्वपाः' इत्यत्र विजेव । विश्वपा-औ इति स्थिते 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति प्राप्ते—। दीर्घाज्जसि च । 'प्रथमयोः' इत्यतः 'पूर्वसवर्ण' इति 'नादिची'त्यतो 'ने'ति, 'इची'ति चानुवर्तते । तदाह—दीर्घादित्यादिना । नन्विदं सूत्रं व्यर्थं, 'नादिची'त्येव सिद्धेरिति शङ्कते—यद्यपीहेति । ननु जसि विश्वपा-असिति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधार्थमिदं सूत्रमावश्यकं, तत्र 'नादिची'त्यस्याऽप्रवृत्तेरित्यत आह—जसि त्विति । माऽस्तु पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधः । पूर्वसवर्णदीर्घे सत्यपि जसि 'विश्वपाः' इति सिध्यति । तन्निषेधे सत्यपि 'अकःसवर्णे दीर्घः' इति कृतेऽपि 'विश्वपाः' इत्येव रूपं सिध्यति । अतः किं तन्निषेधेनेत्यर्थः । परिहरति—तथापीति । इत्यादीति । आदिना लक्ष्म्यावित्यादिसङ्ग्रहः । तत्र 'नादिची'त्यस्याऽप्रसक्त्या तन्निषेध आवश्यक इति भावः । ननु 'दीर्घाज्जसि चे'ति सूत्रं यदि 'गौर्यौ' इत्याद्यर्थमेव, तर्हि ईदन्ताधिकारे गौरीशब्दनिरूपणावसर एव तदुपन्यासो युक्त इत्यत आह—इहापीति । विश्वपावित्यत्र 'नादिची'त्यस्य 'दीर्घाज्जसि चे'त्यस्य च प्राप्तौ परत्वेन 'दीर्घाज्जसि चे'त्यस्यैवोपन्यासौचित्यादित्यर्थः । 'अमि पूर्वः' । विश्वपाम् । औटि—विश्वपौ । शसि विश्वपा असिति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते—आतो धातोः । 'अङ्गस्ये'ति 'भस्ये'ति चाधिकृतं । 'धातो'रिति—आत इति षष्ठ्यन्तेन विशेष्यते । तेन तदन्तविधिः । 'अल्लोपोऽनः' इत्यतो 'लोप' इत्यनुवर्तते । तदाह—आकारान्तो य इति । अलोऽन्त्यस्येति । 'अन्त्यस्याऽऽकारस्य लोप' इति शेषः । विश्वपाभ्यामिति । अभत्वादाल्लोपो नेति भावः । इत्यादीति । विश्वपाभि । विश्वपे । विश्वपः । विश्वपोः । विश्वपाम् । विश्वपि । विश्वपोः । विश्वपासु । एवं शङ्खध्मादय इति ।

धातोः किम् ? । हाहान् । टा सवर्णदीर्घः—हाहा । ङे वृद्धिः—हाहै । ङसिङसोर्दीर्घः—हाहाः । ओसि वृद्धिः—हाहौः । ङ्यायाद्गुणः—हाहे । शेषं विश्वपावत् । 'आत' इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः क्वचित् । क्त्वः । श्नः । इत्यादन्ताः । हरिः । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' । हरी । **जसि च** ।७।३।१०९। ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि परे । हरयः । **ह्रस्वस्य गुणः** ।७।३।१०८। ह्रस्वस्य गुणः स्यात्संबुद्धौ । 'एङ्ह्रस्वा'दिति संबुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन् । **शेषो घ्यसखि** ।१।४।७। अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविदुतौ तदन्तं सखिवर्ज्जं

स्यात् । किंच 'उपार्छती'त्यादौ 'उरण्परः,' 'नैषादकर्षुकः'इत्यादौ 'इसुसु'गिति ठस्य कादेशः, 'अमीषा'मित्यादौ इणः परस्य सस्य च षत्वं न सिध्यतीति दिक् । 'प्रथमयोः—'इति सूत्रानन्तरं 'दीर्घाच्छसी'त्येव सुवचम् । दीर्घाच्छस्येव पूर्वसवर्णदीर्घ इति तस्यार्थः । एवं च चकारो न कर्तव्यो, नेति च नानुवर्तनीयमिति महल्लाघवमित्येके । 'शसि दीर्घादेवे'ति विपरीतनियमवारणाय 'नृन्ये', 'कानाम्रेडिते'इति निर्देशाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति यथान्यास एव श्रेय इत्यन्ये । **हाहानिति** । गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् । 'हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वाः' इत्यमरः । केचित्तु अकारो वासुदेवस्तेन सह वर्तन्ते इति साः । तान् सानिति प्रत्युदाहरन्ति । **क्त्वः श्न इति** । यद्यपि 'क्त्वो ल्यप्' श्नः शानज्झौ', 'क्रमश्च क्त्वि' इति निर्देशादेतत्सूत्रेष्वातो लोपः सिध्यति, तथापि 'क्त्वो ल्यब्भवति' 'श्नः शानज्भवती'ति व्याख्यानवाक्येष्वसाधुत्वशङ्कावारणायेदमुक्तम् । **इत्यादन्ताः** । सूत्रे शेषपदस्य प्रयोजनमाह—**अनदीसंज्ञाविति** । 'यूस्त्र्याख्यौ'इत्यतः 'यू' इति, 'ङिति ह्रस्वश्चे'त्यतो 'ह्रस्व'इति चानुवर्तते, तदाह-**ह्रस्वौ यावित्यादि** ।

शङ्खेन शङ्खं वा धमतीति शङ्खध्माः । 'ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः' । पूर्ववत् विच् क्विब्वा । आदिना सोमपादिसङ्ग्रहः । सोमं पिबतीति सोमपाः । कीलालं पिबतीति कीलालपाः । वारिपर्यायेषु 'पयः कीलालममृत'मित्यमरः । मधु पिबतीति मधुपा इत्यादि । **धातोः किमिति** । 'आतोऽनापः' इत्येव सूत्र्यतां, तावतैव रमा इत्याद्याबन्तेषु लोपव्यावृत्तेरिति प्रश्नः । **हाहानिति** । पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माच्छसः' इति नत्वम् । 'हाहा'इति गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमेतत् । 'हाहाहूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसः' इत्यमरः । सुटि विश्वपावत् । शसि-हाहा-असित्यत्रापि 'आतोऽनापः' इत्याल्लोपः स्यात्, अतो धातुग्रहणमित्यर्थः । **टा सवर्णदीर्घ इति** । 'टा' इत्यविभक्तिकनिर्देशः प्रक्रियादशायां न दुष्यति । तृतीयैकवचने सवर्णदीर्घ इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि योज्यम् । **ङे वृद्धिरिति** । हाहा—ए इति स्थिते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिरित्यर्थः । **ङसिङसोरिति** । हाहा—असित्यत्र सवर्णदीर्घ इत्यर्थः । **ओसि वृद्धिरिति** । हाहा ओस् इत्यत्र 'वृद्धिरेची'ति वृद्धिरित्यर्थः । **ङौ आद्गुण इति** । 'हाहा इ' इत्यत्र आद्गुण इति गुण एकार इत्यर्थः । क्त्वा, श्ना इति प्रत्ययौ आकारान्तौ विश्वपावत् । नन्वधातुत्वात्कथमिह आल्लोप इत्यत आह—**आत इति योगेति** । 'आतो धातोः' इत्यत्र 'आत' इति विभज्यते । आकारान्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यादित्यर्थः । तेन 'क्त्वः' 'श्न' इति शसि रूपं सिध्यति । 'धातो'रिति योगान्तरम् । आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यादित्यर्थः । आबन्तव्यावृत्त्यर्थं, हाहादिव्यावृत्त्यर्थं चेदम् । 'आत' इति योगविभागस्तु क्त्वः श्न इत्यादौ क्वचिदाल्लोपार्थः । ननु मालेवाचरति मालाः । आचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विप् । सुबुत्पत्तिः । अत्र कृतेऽपि धातुग्रहणे शसादावाल्लोपो दुर्वारः, 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वादादन्तत्वाच्च । न च 'अनाप इति वक्तव्य'मिति वार्तिकादाबन्तेषु नाल्लोप इति शङ्क्यम्, उक्तरीत्या योगविभागमभ्युपगम्य 'अनाप' इति वार्तिकस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वादिति चेन्मैवम्, एतद्वार्तिकभाष्यप्रामाण्यादेव आबन्तेभ्य आचारक्विबभावबोधनादिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । **हरिरिति** । हरिशब्दात्सुः । रुत्वविसर्गौ । नच विसर्जनीयस्य अकारादुपरि उपसङ्ख्यानेनाच्त्वात्तस्मिन् परतो रेफादिकारस्य यणादेशः शङ्क्यः, यणादेशे कर्तव्ये विसर्जनीयस्याऽसिद्धत्वात् । **प्रथमयोरिति** । हरि—औ इति स्थितेऽनेन पूर्वसवर्णदीर्घे सति हरी इति रूपमित्यर्थः ।

जसि हरि अस् इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते—। **जसि च** । 'ह्रस्वस्य गुणः' इत्यनुवर्तते । 'अङ्गस्ये'त्यधिकृतं ह्रस्वेन विशेष्यते । तेन तदन्तविधिः । तदाह-**ह्रस्वान्तस्येत्यादिना** । **हरय इति** । अलोऽन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्य गुणः । इकारस्य तालुस्थानसाम्यादेकारः । अयादेशः । रुत्वविसर्गाविति भावः । हे हरि स् इति स्थिते **ह्रस्वस्य गुणः** । 'सम्बुद्धौ चे'त्यतः सम्बुद्धावित्यनुवर्तते । तदाह—**ह्रस्वस्येत्यादिना** । अनेन रेफादिकारस्य गुण एकारः । **सम्बुद्धिलोप इति** । एङः परत्वादिति भावः । नत्वत्र ह्रस्वात्परत्वमस्ति, परत्वान्नित्यत्वाच्च सम्बुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वाऽभावात् । **हरिमिति** । अमि पूर्वरूपे रूपम् । **हरीनिति** । पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माच्छसः' इति नत्वम् । तृतीयैकवचने हरि आ इति स्थिते घिकार्यं वक्ष्यन्घिसंज्ञामाह—**शेषो** । 'यू स्त्र्याख्यौ' इत्यतो 'यू' इत्यनुवर्तते । इश्च उश्च यू=इवर्णश्च उवर्णश्च । 'ङिति ह्रस्वश्चे'त्यतो 'ह्रस्व' इत्यनुवर्तते । तच्च यूभ्यां प्रत्येकमन्वेति । उक्तानदीसंज्ञकादन्यः शेषः । स च यूभ्यां प्रत्येकमन्वेति । 'शब्दस्वरूप'मित्यध्याहार्यं यूभ्यां विशेष्यते । तदन्त-

घिसंज्ञं स्यात् । शेषः किम् ? । मत्यै । एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे 'शेष'ग्रहणं स्पष्टार्थम् । ह्रस्वौ किम् ? । वातप्रम्ये । इदुतौ किम् ? । मात्रे । **आङो नाऽस्त्रियाम्** । ७।३।१२० । घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम् । 'आ'ङिति टासञ्ज्ञा प्राचाम् । हरिणा । अस्त्रियां किम् ? । मत्या । **घेर्ङिति** ।७।३।१११। घिसंज्ञकस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् । हरये । घेः किम् ? । सख्ये । ङिति किम् ? । हरिभ्याम् । सुपि किम् ? पट्वी । 'घेर्ङिती'ति गुणे कृते—। **ङसिङसोश्च** ।६।१।११०। एङो ङसिङसोरति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेः । हर्योः । हरीणाम् ।

मत्यै इति । नदीसंज्ञापक्षेऽपि घिसंज्ञायां सत्याम् 'आण्नद्या' इत्याडागमे 'घेर्ङिती'ति गुणे कृतेऽयादेशे च 'मतयै' इति स्यादिति भावः । **आङो ना** । 'पुंसी'ति तु नोक्तम्, 'अमुना कुलेने'त्यत्र यथा स्यात् । न च नुमा रूपसिद्धिः, मुत्वस्याऽसिद्धत्वात् 'इकोऽची'ति नुमोऽप्रवृत्तेः । नादेशे तु नाऽसिद्धत्वम् । 'न मु ने' इति निषेधात् । नच 'न मु ने' इति निषेधो नुम्येव किं न स्यात्,—'न' इत्यकारस्याऽविवक्षितत्वादिति वाच्यम्, 'अमुना घटेने'त्यापसिद्ध्यापत्तेः । 'अमुष्मै कुलाये'त्यादौ नुम्प्रसङ्गाच्च । न च तत्र स्मायादेशे सति नुमोऽप्रवृत्तिरिति शङ्क्यं, स्मायादेशं बाधित्वा परत्वान्नुमः प्रवृत्तेः । **प्राचामिति** । 'आचार्याणा'मिति शेषः । **ङसिङसोश्च** । इह ङसिङसौ द्वौ, एङावपि द्वौ, तयोर्यथासङ्ख्यं न, अस्वरितत्वात् । अल्पाच्तरस्य पूर्वनिपाताऽकरणाल्लिङ्गात्, 'अच्च घेः' 'उपसर्गे घोः कि'रिति निर्देशाच्च ।

विधिः । तदाह—**अनदीसंज्ञावित्यादिना** । **शेषः किमिति** । अनदीसंज्ञकत्वविशेषणं किमर्थमिति प्रश्नः । **मत्यै इति** । शेषग्रहणाऽभावे 'ङिति ह्रस्वश्चे'ति नदीत्वपक्षेऽपि घिसंज्ञा स्यात् । ततश्च 'आण्नद्याः' इत्याडागमे वृद्धौ 'घेर्ङिती'ति गुणेऽयादेशे 'मतयै' इति स्यादिति भावः । शेषग्रहणाऽभावेऽपि 'मत्यै' इत्यत्र घिसंज्ञा न भवति, 'आकडारादेका संज्ञे'त्यनवकाशया नदीसंज्ञया बाधादित्यत आह—**एकसंज्ञेति** । **वातप्रम्ये इति** । ह्रस्वग्रहणाऽभावे वातप्रमी–ए इति स्थिते ईकारान्तस्यापि घिसंज्ञा स्यात् । ततश्च 'घेर्ङिती'ति गुणेऽयादेशे च 'वातप्रमये' इति स्यात् । अतो ह्रस्वग्रहणमिति भावः । **मात्रे इति** । 'यू' इत्यस्याऽभावे मातृ–ए इति स्थिते ऋकारान्तस्यापि घिसंज्ञायां 'घेर्ङिती'ति गुणे अकारे रपरत्वे 'मातरे' इति स्यात् । अत इदुताविति भावः । वस्तुतस्तु इदुताविति व्यर्थमेव, 'मात्रे' इत्यत्र ऋकारान्तस्य घित्वेऽपि 'घेर्ङिती'ति गुणो न भवति, 'ऋतो ङी'त्यत्र ङिग्रहणाज्ज्ञापकात् । तद्धि 'मातरि' इत्यादौ सप्तम्येकवचने गुणार्थम् । ऋकारान्तस्यापि घित्वे तु 'घेर्ङिती'त्येव गुणसिद्धौ किं तेन ? । **आङो** । **घेः परस्येति** । 'अच्च घेः' इत्यतो घिग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । **हरिणेति** । नादेशे 'अट्कुप्वा'ङिति णत्वम् । नन्वाङो विहितो नाभावः कथं टा इत्यस्य स्यादित्यत आह—**आङितीति** । प्राचामाचार्याणां शास्त्रे संज्ञैषेत्यर्थः । **मत्येति** । 'स्त्रियां क्ति'निति क्तिन्नन्तमतिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वान्नाभावो नेति भावः । हरिभ्याम् । हरिभिः । हरि–ए इति स्थिते । **घेर्ङिति** । 'सुपि चे'त्यतः 'सुपी'ति 'ह्रस्वस्ये'त्यतो 'गुण' इति चानुवर्तते । तदाह—**घिसंज्ञकस्येत्यादिना** । यणोऽपवादः । **हरये इति** । गुणे अयादेशः । **सुपि किं पट्वीति** । 'वोतो गुणवचना'दिति ङीष् । तस्य ङित्त्वेऽपि सुप्त्वाऽभावात्तस्मिन् परतो न गुण इत्यर्थः । नच 'घेर्ङी'त्येव सूत्र्यताम्, इद्ग्रहणं न कर्तव्यम्, 'यस्मिन् विधि'रिति परिभाषया ङकारादौ सुपीत्यर्थलाभादिति वाच्यम्, एवं सति 'आण्नद्याः' इत्यत्रापि ङीत्येवानुवृत्तौ ङकारादेराम आड्विधीयेत । ततश्च 'मत्या'मित्यत्र आण्न स्यात् । आमो ङादित्वाऽभावात् । नच स्थानिवद्भावेन ङादित्वं शङ्क्यम्, अल्विधित्वात् । स्थानिनो ङेर्ङकारस्यादित्वेनाश्रयणात् । इद्ग्रहणे तु स्थानिवद्भावः सम्भवति, अनुबन्धकार्ये कर्तव्ये अनल्विधाविति निषेधाऽभावात् । आमादेशदशायां ङेर्ङकारस्य इत्संज्ञालोपाभ्यामपहृतत्वेन आम्स्थान्यल्त्वाऽभावात्, अनुबन्धानामनेकान्तत्वात् । एकान्तत्वपक्षेऽपि अल्ग्रहणेन अनुबन्धस्य ग्रहणं न भवति, 'अनेकाल्शित्सर्वस्ये'त्यत्र शिद्ग्रहणाज्ज्ञापकात् । अन्यथा 'इदम इ'शित्यादिशितां शकारेणानुबन्धेन सहानेकाल्त्वादेव सिद्धे किं तेन ? । अतएव तिबाद्यादेशेषु पित्त्वादि सिध्यति । अत एव 'सेर्ह्यपिच्चे'त्यत्र अपिदित्यर्थवत् । अन्यथा पित्कार्यस्याऽल्विधित्वात्तत्र स्थानिवद्भावस्यैवाऽप्रसक्त्या हेः पित्त्वस्यैवाऽप्रसक्तौ किं तन्निषेधेन ? । तदिदं स्थानिवत्सूत्रे शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । **गुणे कृते इति** । 'ङसिङसो'रिति शेषः । हरे–अस् इति स्थितेऽपदान्तत्वात् 'एङः पदान्ता'दिति पूर्वरूपे अप्राप्ते, अयादेशे प्राप्ते—। **ङसिङसोश्च** । 'एङः पदान्ता'दित्यत 'एङ' इति, 'अती'ति चानुवर्तते । 'अमि पूर्वः' इत्यतः 'पूर्व' इत्यनुवर्तते । 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतं, तदाह—**एङो ङसिङसोरिति** । **हरेरिति** । पूर्वरूपे रुत्वविसर्गौ । पञ्चम्येकवचनस्य षष्ठ्येकवचनस्य च रूपमेतत् । यद्यपि ङसिङसौ द्वौ, एङौ च द्वौ, तथापि न यथासङ्ख्यमिष्यते । 'यथासङ्ख्यमनुदेशः समानां, स्वरितेने'ति सूत्रच्छेदमभ्युपगम्य यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तत्रैव यथासङ्ख्यविज्ञानादिति यथासङ्ख्यसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । 'अच्च घेः' 'उपसर्गे घोः किः' इत्यादिनिर्देशाच्च । **हर्योरिति** । षष्ठीद्विवचने यणादेशे रूपम् । **हरीणामिति** । 'ह्रस्वनद्यापः' इति

अच्च घेः ।७।३।११९। इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत्स्याद्धेरन्तादेशश्चाकारः । हरौ । हर्योः । हरिषु । एवं श्रीपत्यग्निरविकव्यादयः । **अनङ् सौ** ।७।१।९३। सख्युरङ्गस्याऽनङादेशः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । 'ङिच्चे'त्यन्तादेशः ।

अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा ।१।१।६५। अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् । **सर्वनामस्थाने चाऽसंबुद्धौ** ।६।४।८। नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने [परे] । **अपृक्त एकाऽल्प्रत्ययः** ।१।२।४१।

अच्च घेः । अत्र 'इदुद्भ्याम्', 'औ'दिति 'ङेरा'मित्यतो 'ङे'रिति च पदत्रयमनुवर्तते. इत्याशयेन व्याचष्टे—**इदुद्भ्यां परस्य ङेरौत्स्यादिति** । 'घेरुत्तरस्ये'ति प्राचां व्याख्यानमिह तु नोक्तम् । सूत्रे 'घे'रित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात्,तन्त्रावृत्त्यादौ च प्रमाणाऽभावात् । 'औ'दिति पूर्वसूत्रे 'इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङे'रिति क्लृप्तसम्बन्धस्य त्यागाऽयोगाच्च । यत्तु व्याचख्युः—'अ'दिति तपरत्वं 'बुद्धा'वित्यादावत्त्वे कृते स्त्रियां टाब्मा भूदित्येतदर्थमिति; तच्चिन्त्यम् । तपरग्रहणाद्धि टापा सह दीर्घो मा भूट्टापु स्यादेव, लक्षणद्वयबाधे मानाऽभावात् । अतएव 'कृन्मेजन्त'इति सूत्रे भाष्यादौ संनिपातपरिभाषया 'पद्धता'वित्यत्र टाब्नेत्युक्तम्, टापा व्यवधाने ह्यानन्तर्यविघातः स्यादिति । तपरकरणाट्टाबभावे तु संनिपातपरिभाषोपन्यासस्तत्र विरुध्येत । यदपि व्याचख्युः—'औतस्तकारः स्वरितार्थ' इति, तदपि न । 'स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्नौ'इत्यादौ स्वरितत्वाऽदर्शनात् । 'न विभक्तौ' इति सूत्रे ङेरौतस्तु तकार उच्चारणार्थो नेत्संज्ञक इति स्वयमेव उक्तत्वाच्च । तस्मादुभयत्र तपरकरणमुच्चारणार्थमेवेति मनोरमायां स्थितम् । **अनङ् सौ** । नकारादकार उच्चारणार्थः । 'असंबुद्धौ'इति पर्युदासात्साविति प्रथमैकवचनं गृह्यते,न तु सप्तमीबहुवचनम् । 'सोऽडो' इत्येव सिद्धे अनङ्विधानमन्यतोऽपि स्यादिति ज्ञापनार्थम्, तेन उशनसः संबुद्धावनङ् सिध्यतीति प्राञ्चः । यद्यपि 'सोऽडे'त्युक्ते 'ऋदुशन—'इत्युत्तरसूत्रेणापि डा स्यात् । ततश्च 'उशने'त्यत्र 'सर्वनामस्थाने चाऽसंबुद्धौ'इति दीर्घः स्यात् । 'पुरुदंसे'त्यत्र तु 'सान्तमहतः'इति दीर्घः स्यात्,तथापि संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादङ्गवृत्तपरिभाषया वा तत्समाधेयमिति तेषामाशयः । **अलोऽन्त्यात्पूर्व** । 'अल'इति पञ्चमी 'अन्त्या'दित्यनेन विशेष्यत इत्याह—**अन्त्यादल इति** । अलः किम् ? । 'शिष्टः' 'शिष्ट्वा'नित्यादावन्त्यात्सङ्घातात्पूर्वस्य शकारस्य मा भूत् । सत्यां हि संज्ञायां 'शास इदङ्हलोः'इति शस्येत्त्वं स्यात् । नन्वेवमप्यन्त्यादलः पूर्वस्य सङ्घातस्योपधासंज्ञायां 'शिष्ट'इत्यादौ शकारविशिष्टस्याकारस्य इत्त्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गदोषस्तदवस्थ एवेति चेदुच्यते—यथा हि लोके 'अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्व आनीयता'मित्युक्ते यथाजातीयकोऽन्त्यस्तथाजातीयकोऽन्त्यात्पूर्व आनीयते, तथाऽत्राप्यन्त्योऽलात्मक इति तत्पूर्वोऽप्यलेव गृह्यते । तदेतदाह—**पूर्वो वर्ण इति** । अत्र 'अचोऽन्त्यादि टी'त्यत्रेव 'अल' इति निर्धारणे षष्ठीत्यपि सुवचमिति केचिदाहुः, 'अलां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्या'दिति व्याख्याया अपि संभवदुक्तिकत्वात् । **सर्वनामस्थाने** । 'नोपधायाः' इति सूत्रं 'ढ्रलोपे'इति सूत्राद्दीर्घग्रहणं चानुवर्तते इत्याशयेनाह—**नान्तस्येत्यादि** । **अपृक्त एकाल्** । असहायवाच्यत्रैकशब्दः सङ्ख्यावाची वा । न च सङ्ख्यावाचित्वे 'अभैत्सी'दित्यत्र हलन्तात्परस्य सिचोऽपृक्तत्वाल्लोपः स्यादिति वाच्यं, विभक्तिसाहचर्याद्विभक्तेरेव लोप इति व्याख्यानात् । एकालिति किम् ?। जागृविः । 'वेरपृक्तस्ये'ति लोपो न ।

नुट् । 'नामी'ति दीर्घः । 'अट्कुप्वा'ङिति णत्वम् । 'हरि इ' इति स्थिते 'घेर्ङिती'ति गुणे प्राप्ते—**अच्च घेः** । ङेरामि'त्यतो 'ङे'रित्यनुवर्तते । 'इदुद्भ्या'मिति 'औ'दिति च सूत्रमनुवर्तते । तदाह—**इदुद्भ्यामिति** । **अन्तादेश इति** । अलोऽन्त्यपरिभाषालभ्यमेतत् । **वृद्धिरिति** । हर-औ इति स्थिते 'वृद्धिरेची'ति वृद्धौ, हरौ इति रूपमित्यर्थः । **हरिष्विति** । 'आदेशप्रत्यययो'रिति षत्वम् ।

अथ सखिशब्दात्सुः । सखि-स् इति स्थिते । **अनङ् सौ** । 'सख्युरसम्बुद्धौ' इत्यनुवर्तते । 'अङ्गस्ये'त्यधिकृतं । तदाह—**सख्युरङ्गस्येत्यादिना** । 'सौ' इति प्रथमैकवचनम्, नतु सप्तमीबहुवचनम्, 'असम्बुद्धा'विति पर्युदासात् । अनङि ङकार इत् । नकारादकार उच्चारणार्थः । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वमाशङ्क्याह—**ङिच्चेति** । सखन्-स् इति स्थिते उपधाकार्यं वक्ष्यन्नुपधासंज्ञामाह—**अलोन्त्यात्** । 'अल' इति पञ्चमी, 'अन्त्या'दिति सामानाधिकरण्यात् । अल्प्रत्याहारो वर्णपर्यायः । पूर्वोऽप्यल्वेव गृह्यते,साजात्यादित्याह—**अन्त्यादल इत्यादिना** । अलः किम् ? । 'शिष्ट' इत्यत्र शास्धातौ आसिति संघातात्पूर्वशकारस्योपधात्वं न भवति । अन्यथा 'शास इदङ्हलो'रिति शकारस्येकारप्रसङ्गः । वर्णग्रहणं किम् ? । शास्धातौ 'शा' इति समुदायस्य उपधात्वं न भवति । अन्यथा 'शा' इति समुदायस्य इकारः स्यात् । न चालोन्त्यपरिभाषया आकारस्यैव इकारो भवतीति वाच्यं, 'नानर्थकेऽलोन्त्यविधि'रिति तन्निषेधात् । **सर्वनामस्थाने** । 'नोपधायाः' इति सूत्रमनुवर्तते । 'न' इति लुप्तषष्ठीकं पदं । तेनाङ्गस्येत्यवयवषष्ठ्यन्तं विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । तदाह—**नान्तस्येत्यादिना** । सखान् स् इति स्थिते अपृक्तकार्यं वक्ष्यन्नपृक्तसंज्ञामाह—**अपृक्तः** । एकालिति कर्मधारयः । अत्रैकशब्दोऽसहायवाची । 'एके

एकाऽल्प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात् । **हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्** ।६।१।६८। हलन्तात्परं, दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं 'सुतिसी'त्येतदपृक्तं हल्लुप्यते । हल्ङ्याब्भ्यः किम् ? । ग्रामणीः । दीर्घात्किम्? । निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । सुतिसीति किम् ? । अभैत्सीत् । तिपा सहचरितस्य सिपो ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति । अपृक्तं किम् ? । बिभर्ति । हल्किम् ? । बिभेद । प्रथमहल्किम् ? । राजा । नलोपो न स्यात्संयोगान्त-

---

'अ'लित्यनेनैकत्वे लब्धे इदमेवैकग्रहणं वर्णग्रहणे जातिग्रहणं ज्ञापयतीति । फलं तु दम्भितुमिच्छति धिप्सतीत्यत्र सनो 'हलन्ताच्चे'ति किस्वम् । तत्र हल्ग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे योऽत्रैकः समीपवर्ती हल्नकारस्ततः परः सन् न, यस्माच्च परः सन् भकारान्नासाविकः समीप इति कित्त्वं न स्यात् । ततश्च नलोपो न स्यादित्यभ्युपगम्य 'निपात एकाजना' ङित्यत्र एकाज्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्यवोचाम । **हल्ङ्याब्भ्यो** । 'दीर्घा'दित्येतन्ङ्यापोरेव विशेषणं न तु हलोऽसंभवादित्याह— **दीर्घौ याविति** । **परमिति** । न त्विदं विहितविशेषणं, प्रमाणाऽभावात्, 'या' 'सा' 'के'त्यादावव्याप्तेश्च । न च तत्र हलन्ताद्विहितत्वेन निर्वाहः, 'यः' 'स' इत्यादावतिव्याप्तेः । 'कर्ता' 'सखे'त्यादावव्याप्तेश्च । यद्यपि त्यदाद्यत्वविधौ 'विभक्ता'वित्यस्य विषयसप्तमीत्वे स्वीकृते 'या' 'से'त्यादौ नोक्तदोषः, सुविभक्तेराबन्ताद्विहितत्वस्य संभवात् । तथा अनङ्विधौ सावित्यस्य विषयसप्तमीत्वे 'कर्ता' 'सखे'त्यादावपि न दोषः, हलन्ताद्विहितस्य सोः सम्भवात्तथापि 'बहुश्रे-यसी'त्यत्राऽव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः । **हलिति** । तस्य सुतिसीत्येवंरूपत्वमेकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम् । **लुप्यत इति** । यद्यपीह 'लोपो व्योर्वली'त्यतो 'लोप'इत्यनुवर्तते, तच्च तत्र भावसाधनं, तथापीह कर्मसाधनं, 'ह'लिति प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यादिति भावः । **निष्कौशाम्बिः । अतिखट्व इति** । प्रादिसमासे 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वः । नन्विह समस्तस्य ङ्यावन्तत्वं नास्ति, न च स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्तीति वाच्यम्, अनुपर्जने हि तथा, इह तूपसर्जन-त्वात्तदादिनियमोऽस्त्येव । अन्यथा 'अतिकारीषगन्ध्यापुत्र'इत्यत्र ष्यङन्तपूर्वपदलक्षणसंप्रसारणप्रसङ्गात् । सत्यम् । तथाप्युत्तरपदस्य ङ्यावन्तत्वेन सोस्ततः परत्वाऽनपायाद्दीर्घग्रहणाऽभावे सुलोपः स्यादेव । नहीदं ङ्याब्ग्रहणं विहित-विशेषणमित्यधुनैवोक्तम् । स्यादेतत् । गङ्गामात्मन इच्छति गङ्गीयति । ततः क्विपि अल्लोपे च 'गङ्गीः' । इह ईकारस्य स्थानिवद्भावेनाप्त्वाद्दीर्घत्वाच्चाऽतिव्याप्तिः । न चाऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्सोराप: परत्वं नेति शङ्क्यम् । 'क्वौ लुप्तं न स्थानिव'दिति निषेधादिति चेन्मैवम्, ङी-ई आ-आबिति प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वेन प्रकृते आकाररूपस्य आपोऽभावादुक्तातिप्रसङ्गाऽभावात् । निष्कौशाम्बीयतेः क्विपि तु 'निष्कौशाम्बी'ति भवत्येव, ईकाररूपङीबन्तत्वेन सु-लोपप्रवृत्तेः । **अपृक्तं किं बिभर्तीति** । इदं च प्रत्युदाहरणं चिन्त्यं, विशिष्टस्याऽहल्त्वात् । 'सुतिसीनां ह'लिति

मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । 'स्' इत्यस्याऽपृक्तसंज्ञायाम् । **हल्ङ्याब्भ्यो** । हल् च ङीच आप् चेति द्वन्द्वः । दिग्योगे पञ्चमी । परमित्यध्याहार्यम् । समासैकदेशयोरपि ङ्यापोरेव दीर्घादिति विशेषणं, न तु हलः, असम्भवात् । एवं च दीर्घादिति द्वित्वे एकवचनमार्षम् । 'हल्ङ्याब्भ्य' इत्यस्य सुतिस्याक्षिप्तप्रकृतिविशेषणतया, प्रत्ययग्रहणपरि-भाषया च तदन्तविधिः । ततश्च हलन्ताच्च दीर्घङ्याबन्ताच्च परमिति लब्धम् । 'सुतिसि' इति समाहारद्वन्द्वः । अपृक्तमिति हलिति च सामानाधिकरण्येनान्वेति । उकारे इकारे च लुप्ते परिशिष्टः सकारस्तकारश्च सुतिसि इत्यनेन विवक्षितः । ततश्च हलित्येनेन सामानाधिकरण्यं न विरुध्यते । 'लोपः व्योः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । तच्चेह कर्म-साधनमाश्रीयते । लुप्यते इति लोपः । कर्मणि घञ् । तदाह—**हलन्तात्परमित्यादिना** । **हल्ङ्याब्भ्यः किमिति** । 'राम' इत्यादावदीर्घान्तत्वान्न दोष इति प्रश्नः । **ग्रामणीरिति** । ग्रामं नयतीति विग्रहः । 'णीञ् प्रापणे' । 'सत्सूद्विषे'-त्यादिना क्विप् । 'अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः' इति णत्वम् । हल्ङ्याबन्तत्वाऽभावान्न सुलोपः । **दीर्घा-त्किमिति** । ङ्यापोर्दीर्घत्वाऽव्यभिचारात्किमर्थं दीर्घत्वविशेषणमिति प्रश्नः । **निष्कौशाम्बिः अतिखट्व इति** । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः, खट्वामतिक्रान्त इति विग्रहे 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः । 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वम् । अत्र ङ्यापोर्ह्रस्वत्वान्न सुलोपः । **अभैत्सीदिति** । भिदेर्लुङि सिच् । अत्र तकारात्परस्य सकारस्य लोपो न, सुतिस्यन्यतमत्वाऽभावादित्यर्थः । ननु सिचस्सिरेवायमित्यत आह—**तिपेति** । तिपा सहचरितस्य विभक्तिरूपस्यैव ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नेत्यर्थः । **बिभर्तीति** । अत्र तीति समुदायस्य न हल्त्वम् । तकारस्तु यद्यपि तेरवयवो हल्, तथापि तस्य नाऽपृक्तत्वम् । वस्तुतस्तु उकारे इकारे च लुप्ते परिशिष्टः सकारस्त-कारश्च सुतिसीत्यनेन गृह्यते, हल्शब्दसामानाधिकरण्यादित्युक्तम् । नात्र इकारलोपोऽस्ति । अतो हल्ग्रहणेनैव बिभर्ती-त्यत्र लोपाऽभावसिद्धेरपृक्तग्रहणस्य नेदं प्रत्युदाहरणम् । द्वितीयहल्ग्रहणस्य प्रयोजनं पृच्छति—**हल् किमिति** । **बिभेदेति** । भिदेर्लिट् तिप् णल् । णलोऽकारस्य हल्त्वाऽभावान्न लोपः । **प्रथमहल् किमिति** । राजन् स् इति स्थिते उपधादीर्घे संयोगान्तलोपेनैव राजेत्यादिसिद्धेरिति प्रश्नः । नन्विदं राजेति कथं प्रत्युदाहरणं, संयोगान्तलोपेनैव

लोपस्याऽसिद्धत्वात् । सखा । हे सखे । सख्युरसंबुद्धौ ७।१।९२। सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिवर्जं सर्वनाम-

---

क्विं च व्याख्यायाऽतिप्रसङ्गापादनस्यानुचितत्वात् । यत्तु व्याचख्युः—'सुरां सुनोतीति सुरासुत्, तमाचष्टे सुरासयति, ततः क्विप्—सुराः । सुरासौ । सुरासः । इह सुनोतेरवयवस्य सस्य लोपं व्यावर्तयितुमधृक्पग्रहण'मिति । तदपि चिन्त्यम् । परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तीनामेव ग्रहणात् । अन्यथा सिचो लोपापत्तेरुक्तत्वात् । प्रत्ययाऽप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च । यत्तु 'तित्स्वरित'मिति सूत्रे कैयटेनोक्तं—'न क्वचिदियं परिभाषा भाष्यवार्तिककाराभ्यामाश्रिते'ति, तद्भ्रमात् । 'अङ्गस्ये'ति सूत्रे भाष्यादौ तस्याः पठितत्वात्, स्वयमपि तत्र व्याख्यातत्वाच्च । **संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति** । ननु संयोगान्तलोपो नाऽसिद्धः, 'न ङिसंबुद्ध्यो'रिति सूत्रे संबुद्धिग्रहणाज्ज्ञापकात् । न चैवं 'गोमा'नित्यादावपि नलोपापत्तिः, ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वात् । यत्र हि नकारविभक्त्योरानन्तर्यं तत्रैव सिद्धत्वं, व्याख्यानात् । यत्त्वाहुः—'हे ब्रह्मन्निति नपुंसककार्यत्वान्नैतज्ज्ञापक'मिति, तन्न, लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाऽभावात् । 'संबुद्धौ वा नपुंसकाना'मित्यस्यावश्यकत्वाच्च । संबुद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयत्वाऽसंभवेनोक्तज्ञापकस्य सुस्थत्वात् । तस्मान्नलोपो न प्रयोजनमिति चेदिह तर्हि 'अभिनोऽत्रे'त्यत्र रोरुत्वं न स्यात् । सिपि 'दश्चे'ति रुत्वे विभक्तिसकारस्य संयोगान्तलोपे तस्याऽसिद्धत्वात् । तथा 'अबिभर्भवान्' 'अजागर्भवा'नित्यत्र तिलोपो न स्यात्, 'रात्सस्ये'ति नियमात् । तदुक्तम्—'संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति । रात्तु तेनैव लोपः स्याद्धलस्तस्माद्विधीयते' इति । नलोपादिरित्यादिशब्देनोत्त्वं सङ्गृह्यते । अत्रेदमवधेयम्—ङ्याब्ग्रहणं सोरेव विशेषणं न तु तिस्योः, व्याख्यानात्, तेन मालेवाचरत्—अमालात् । गङ्गेवाचरत्—अगङ्गादित्यत्र नातिप्रसङ्गः । तथा च 'हलन्तात्परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल्लुप्यते, दीर्घौ यौ ङ्याप्यौ तदन्तात्परं 'सु'इत्येतदपृक्तं हल्लुप्यते'इति वाक्यार्थोऽत्र पर्यवसन्नः । यत्तु व्याचख्युः—ङ्याब्भ्यां तिस्योरसंभव एवेति, तत्र 'ङ्यन्तादसंभव'इति सत्यम् । आबन्तात्तु आचारक्विबन्ताल्लङस्तिप्सिपौ स्त एव । 'अगङ्गात्' 'अगङ्गा'इति यथा । न च शपा व्यवधानम्, एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् । न च स्थानिवद्भावः, अपूर्वविधित्वात् । अन्ये त्वाहुः—ङ्याब्ग्रहणमसंभवादेव तिस्योर्विशेषणं न भवतीति यदुक्तं तत्सम्यगेव । न च अगङ्गादगङ्गा इत्यत्र संभवोऽस्तीत्युक्तमिति वाच्यं, तत्र स्थानिभूतस्य शपः पूर्वस्मान्निमित्तभूतादापः परयोस्तिस्योर्लोपे कर्तव्ये स्थानिवद्भावेन शपा व्यवधानात्तिस्योर्लोपस्याऽप्रसक्तेः । न च फलाऽभावात्पञ्चमीसमासपक्षो न स्वीक्रियत इत्यपि वाच्यं, तत्प्रयोजनस्य प्रागेव प्रदर्शितत्वादिति । **सखेति** । समानं ख्यायते जनैरिति 'सखा' । 'ङिच्च' 'यलोप'इति चानुवर्तमाने 'समाने ख्यः स चोदात्तः' इति ख्या इत्यस्मादिण्, समानशब्दस्योदात्तः, सभावश्च । न चेह सुविभक्तिसंनियोगेन सखिशब्दस्यानङि कृते संनिपातपरिभाषया 'हल्ङ्या'बिति सुलोपो न भवतीति शङ्क्यम्, 'स्वतन्त्रः कर्ते'त्यादिनिर्देशेनाऽनङो नकारमाश्रित्य सुलोपे कर्तव्ये तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः । **सख्युरसंबुद्धौ** । इह 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने'इत्यतः 'सर्वनामस्थाने' इत्यनुवर्तते, तदसंबुद्धावित्यनेन विशेष्यते । 'गोतो णि'दिति सूत्राण्णिदित्यनुवृत्तं तत्सामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यत इत्याह—**संबुद्धिवर्ज्जं सर्वनामस्थानमिति** । 'सख्युरसंबुद्धि' रित्येव सूत्रयितुं युक्तमिति मनोरमायां स्थितम् । ननु 'सखे'त्यत्रोपधादीर्घं बाधित्वा परत्वाद'त उपधाया'इति वृद्ध्या भाव्यं, सोर्णित्त्वादिति चेदत्राहुः—कृताऽकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणापि नित्यत्वस्वीकारात्, अन्तरङ्गत्वाच्च 'सखे'त्यत्र वृद्धिं बाधित्वा 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इत्युपधादीर्घेणैव भवितव्यम्, 'सख्युरसंबुद्धा'विति णिद्वद्भावमुपजीव्याऽत्र प्रवर्तमानस्य 'अत उपधायाः' इत्यस्य बहिरङ्गत्वादिति ।

अन्यथासिद्धत्वादित्यत आह—**नलोपादिर्न स्यादिति** । संयोगान्तलोपे सति नलोपो न स्यादिति भावः । 'अभिनोऽत्रे'त्यत्र उत्वमादिशब्दार्थः । भिदेर्लङि सिप् । 'इतश्चे'तीकारलोपः । 'सिपि धातो रुर्वे'ति रुत्वम् । सलोपः । अत्र 'अतो रोरप्लुता'दित्युत्वं न स्यात् । कुत इत्यत आह—**संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति** । हल्ङ्यादिलोपस्तु नासिद्धः, षष्ठप्रथमपादस्थत्वादिति भावः । अत्र क्वचित्पुस्तकेषु **'दीर्घात्किमित्यारभ्य संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्'** इत्यन्तः संदर्भो न दृश्यते । युक्तं चैतत्, मूलकृतैव प्रौढमनोरमायामस्य संदर्भस्य प्रदर्शितत्वादिति शब्देन्दुशेखरे व्यक्तम् । **सखेति** । सुलोपे सति 'न लोपः'इति नकारलोपः । नचेह 'सु'माश्रित्य अनङि कृते तन्नकारमाश्रित्य सोर्लोपो न संभवति, संनिपातपरिभाषाविरोधादिति वाच्यं, 'स्वतन्त्रः कर्ता' इत्यादिनिर्देशेनाऽनङो नकारमाश्रित्य सुलोपे कर्तव्ये संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेरित्याहुः । **हे सखे इति** । 'अनङ् सौ' इत्यत्र असम्बुद्धावित्यनुवृत्तेरनङभावे ह्रस्वस्य गुणे 'एङ्ह्रस्वा'दिति सुलोपे रूपम् । सखि—औ इति स्थिते णित्कार्यं वृद्धिं वक्ष्यन् णिद्वद्भावं दर्शयति—**सख्युरसम्बुद्धौ** । 'सख्यु'रिति दिग्योगे पञ्चमी । 'अङ्गस्ये'त्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते । 'पर'मित्यध्याहार्यम् । 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यतः 'सर्वनामस्थाने' इत्यनुवर्तते । 'असम्बुद्धा'वित्यनेनान्वेति । 'गोतो णि'दित्यतो 'णि'दिति प्रथमान्तमनुवृत्तम् । तत्सामानाधिकरण्या'दसम्बुद्धा'विति 'सर्वनामस्थाने'इति च सप्तमी प्रथमा कल्प्यते । तदाह—

स्थानं णिद्वत्स्यात् । **अचो ञ्णिति** ।७।२।११५। ञिति णिति च प्रत्यये परेऽजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । सखायौ । सखायः । सखायम् । सखायौ । सखीन् । घिसंज्ञाऽभावान्न तत्कार्यम् । सख्या । सख्ये । **ख्यत्यात्परस्य** ।६।१।११२। खि-ति-शब्दाभ्यां खी-ती-शब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उत्स्यात् । सख्युः । सख्युः । **औत्** ।७।३।११८। इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत्स्यात् । उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था । सख्यौ । शेषं हरिवत् । शोभनः सखा सुसखा । सुसखायौ । सुसखायः । अनङ्णिद्वद्भावयोराङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः । समुदायस्य सखिरूपत्वाभावादसखीति

अचोञ्णिति । 'मृजेर्वृद्धि'रित्यतो 'वृद्धि'रित्यनुवर्तते, 'अङ्गस्ये'ति चानुवृत्तमचा विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेन व्याचष्टे—**अजन्ताङ्गस्येति** । **ख्यत्यात्** । पञ्चमीनिर्देशादेव 'परस्ये'ति लब्धे 'परस्ये'ति ग्रहणमेकः पूर्वपरयोरिति निवृत्तमिह तु नाधिक्रियते इति ध्वननार्थम् । ख्यश्च त्यश्चेति समाहारद्वन्द्वे ख्यत्यं, तत्र खिखीशब्दयोः कृतयणादेशयोरनुकरणं 'ख्य' इति । एवं तितीशब्दयोस्त्येति । उभयत्राप्यकार उच्चारणार्थो न तु मुख्यापत्यादिशब्दैकदेशानुकरणमिदं, 'सख्युर्यः,' 'पत्युर्नः,' 'सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य च', 'आपत्यस्य चे'त्यादिनिर्देशादित्यभिप्रेत्याह—**खितिशब्दाभ्यामित्यादि** । एवं च यत्र यण्प्रवृत्तिः तत्रैवोत्त्वं न त्वतिसखेरित्यादौ । न चैवं यणा निर्देशस्योक्तप्रयोजनत्वाद्ध्रस्वान्तयोरेव ग्रहणं स्यान्न तु दीर्घान्तयोरिति शङ्क्यम् । निर्देशस्य ह्रस्वदीर्घसाधारणत्वाच्छास्त्रस्य बहुविषयत्वसंभवे तत्सङ्कोचस्याऽन्याय्यत्वाच्चेति भावः । **औत्** । एतच्च सूत्रं नदीसंज्ञकेषु 'इदुद्भ्या'मिति पूर्वसूत्रेण बाध्यते । घिसंज्ञकेषु 'अच्च घे'रिति उत्तरसूत्रेण । तस्मात्संज्ञाद्वयशून्योऽस्य विषयः । न च तादृश उकारोऽस्तीत्यत आह-**उकारानुवृत्तिरिति** । प्राचा तु 'घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिदुद्भ्यां परस्ये'त्युक्तम् । तदसत् । तादृशस्योकारस्याऽप्रसिद्धेः । **सुसखेति** । प्रादिसमासे 'राजाहः सखिभ्यः' इति टचो 'न पूजना'दिति निषेधः । 'शेषो घ्यसखी' इत्यत्राऽसखीति नायं प्रसज्यप्रतिषेधः, असमर्थसमासादिदोषापत्तेः, किं तु पर्युदास एवेति 'सुसखी'त्यस्य सखिशब्दभिन्नत्वाद्घिसंज्ञा स्यादेव । न च समुदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वेऽपि सखिशब्दान्तभिन्नत्वं नेति कथमसखीति निषेधाऽप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् । विशेष्याऽसंनिधानादसखीत्यत्र 'येन विधिस्तदन्तस्ये'त्यस्याऽप्रवृत्तेः । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—**समुदाय**-

---

-**सख्युरङ्गादित्यादिना** । **णिद्वदिति** । णित्कार्यकृत्स्यादित्यर्थः । णिच्छब्दस्तत्कार्यातिदेशार्थ इति भावः ।

अचो ञ्णिति । ञ् च ण् च ञ्णौ, तौ इतौ यस्य तत् ञ्णित् । 'मृजेः' इत्यतो 'वृद्धि'रित्यनुवर्तते । 'अङ्गस्ये'त्यधिकृतमचा विशेष्यते । ततस्तदन्तविधिः । तदाह-**अजन्तस्येत्यादिना** । स्थानंसाम्यादिकारस्य वृद्धिरैकारः । तस्य आयादेश इत्यभिप्रेत्याह-**सखायाविति** । एवं-सखायः । सखायं सखायौ । सखीनिति शसि हरिवद्रूपम् । असर्वनामस्थानत्वाण्णित्त्वाऽभावान्न वृद्धिः । **घिसंज्ञाऽभावादिति** । 'शेषो घ्यसखी'त्यत्र असखीति पर्युदासादिति भावः । **न तत्कार्यमिति** । घिप्रयुक्तकार्यं नेत्यर्थः । **सख्येति** । सखि-आ इति स्थिते घित्वाऽभावादाङो नाऽस्त्रियामिति नाभावाऽभावे यणि रूपम् । **सख्ये इति** । सखि-ए इति स्थिते घित्वाऽभावात् 'घेर्ङिती'ति गुणाऽभावे यणि रूपम् । ङसिङसोः–सखि अस् इति स्थिते घित्वाऽभावात् 'घेर्ङिती'ति गुणाऽभावे यणि सख्यस् इति स्थिते । **ख्यत्यात्परस्य** । 'खिखी'-त्यनयोः, 'ति-ती'त्यनयोश्च कृतयणादेशयोः 'ख्य' 'त्य' इति निर्देशः । यकारादकार उच्चारणार्थः । 'एङः पदान्ता'दित्यतोऽतीत्यनुवर्तते । तच्च परस्येति सामानाधिकरण्यात्षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते । 'ङसिङसोश्चे'त्यतो 'ङसिङसो'रित्यनुवर्तते । अवयवषष्ठ्येषा । ततश्च 'ङसिङसोरवयवस्य अत' इति लभ्यते । 'ऋत उ'दित्यत, उदित्यनुवर्तते । 'एकः पूर्वपरयोः' इति तु निवृत्तम्, 'पर'ग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा 'ख्यत्या'दिति पञ्चमीनिर्देशादेव सिद्धे किं तेन ? । तदाह—**खितिशब्दाभ्यामित्यादिना** । **सख्युरिति** । सख्यस् इति स्थिते यकारादकारस्य उकारे रुत्वविसर्गौ ।

ङौ सखि इ इति स्थिते घित्वाभावात् 'अच्च घे'रित्यस्याऽप्रवृत्त्या सवर्णदीर्घे प्राप्ते—**औत्** । 'इदुद्भ्या'मिति सूत्रमनुवर्तते । 'ङेरा'मित्यतो 'ङे'रिति च, तदाह—**इदुद्भ्यामित्यादिना** । ननु घिसंज्ञकेषु हरिकव्यादिषु 'अच्च घेः' इति प्रवर्तते, नदीसंज्ञकेषु तु 'इदुद्भ्या'मिति पूर्वसूत्रं प्रवर्तते, अतः सूत्रद्वयविषयादन्यौ सखिपतिशब्दौ एवास्य सूत्रस्य विषय इति व्यक्तम्, एवं च उकारानुवृत्तिर्व्यर्थेत्यत आह—**उकारेति** । उकारानुवृत्तिः 'अच्च घेः' इत्युत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थेत्यर्थः । **सख्यौ इति** । ङेरौत्वे यणि रूपमिति भावः । **सुसखेति** । प्रादिसमासः । 'राजाहः सखिभ्यष्ट'जिति टच् तु न भवति, 'न पूजना'दिति निषेधात् । 'अनङ् सौ' उपधादीर्घः, हल्ङ्यादिलोपः, 'न लोपः' इति नकारलोप इति भावः ।

सुसखायौ सुसखाय इति । णिद्वद्भावः, वृद्धिः । आयादेश इति भावः । नन्वनङ्णिद्वत्त्वे सखिशब्दस्य विधीयमाने कथं सुसखिशब्दे स्यातामित्यत आह—**अनङित्यादि** । अङ्गाधिकारस्थतया 'पदाङ्गाधिकारे' इति परिभाषया सखिशब्दान्तेऽपि प्रवृत्तिरित्यर्थः । नन्वेवं सति सुसखिशब्दे असखीति पर्युदासाद्घित्वाऽभावे नात्वादि न स्यादित्यत आह—**समुदायस्येति** । अत्र सुसखिशब्दस्य सखिशब्दरूपत्वाऽभावेऽपि सखिशब्दान्तत्वादसखित

निषेधाऽप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा । सुसखिना । सुसखये । ङसिङसोर्गुणे कृते कृतयणादेशत्वाऽभावात् 'ख्यत्या' दित्युत्वं न । सुसखेः २। सुसखावित्यादि । एवमतिशयितः सखा अतिसखा । परमः सखा यस्येति विग्रहे-परमसखा । परमसखायावित्यादि । गौणत्वेऽप्यनङ्णित्वे प्रवर्तेते । सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न टच् । हरिवत् । इहाऽनङ्णित्वे न भवतः । 'गोस्त्रियो' रिति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् । पतिः समास एव ।१।४।८। पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः

स्येत्यादि । एवमतिसखेत्यत्रापि समासान्तनिषेधादिकं बोध्यम्'। गौणत्वेऽपीति । 'अतिदध्रे'त्यादावस्थ्याद्यनङ्ङिति भावः । तथा च 'येन विधि'रिति सूत्रे 'परमसखाया'विति बहुव्रीहिः, तत्पुरुषे हि टचा भाव्यमिति कैयटः । तथा 'द्वितीया श्रिते'ति सूत्रे 'सोमसखे'ति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वाच समासान्त इति स एवाह । 'अनुधुक्षो वरुण इन्द्रसखा,' 'अग्ने याहि मरुत्सखा', 'तीव्रं सोमं पिबति गोसखाय'मित्यादिप्रयोगाश्चैवमेव सङ्गच्छन्ते । तत्र [तु] बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात् । एतेन घिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखा अस्य सुसखिरित्युदाहरन्तौ हरदत्तन्यासकारौ तदनुगामिनश्चान्ये उपेक्ष्याः । अनित्यत्वादिति । 'शक्तिलाङ्गलाङ्कुशे'ति वार्तिके घटघटीग्रहणमत्र लिङ्गम् । पतिः समास एव । एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः । अन्यथा हि 'समासे पतिरेवे'ति नियमः संभाव्येत, ततश्च 'महाकविने'त्यादिप्रयोगो न सिध्येत् । 'अनल्विधौ', 'धात्वादे'रित्यादिज्ञापकानुसरणे तु प्रतिपत्तिपर्युदासोऽपि दुर्निवार इति वाच्यं । 'शेषो घ्यसखी'त्यस्य पदाङ्गाधिकारस्थत्वादिति भावः । सुसखिनेति । घित्वाऽभावान्नात्वे रूपम् । सुसखये इति । 'घेर्ङिती'ति गुणेऽयादेशः । ङसीति । ङसिङसोर्घेर्ङितीति इति गुणे कृते 'ख्यत्या' दित्युत्वं नेत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—कृतयणादेशत्वाभावादिति । 'ख्यत्या'दित्यत्र कृतयणादेशनिर्देशेन यत्र यणादेशप्रवृत्तिस्तत्रैवोत्त्वप्रवृत्तेरिति भावः । सुसखेरिति । ङसिङसोरेतद्रूपम् । सुसखाविति । 'अच्च घेः' इत्यौत्त्वम् । एवमिति । सुसखिशब्दवदित्यर्थः । अतिसखेति । प्रादिसमासः, 'न पूजना'दिति न टच् ।'

वस्तुतस्तु उदाहृते सुसखिशब्देऽतिसखिशब्दे च घिसंज्ञा न भवत्येव । 'शेषो घ्यसखी'त्यत्र हि असखीति शेषविशेषणम् । तदन्तविधिः । सखिशब्दान्तभिन्नः शेषो घिसंज्ञक इति लभ्यते । अत एव 'यस्येति चे'ति सूत्रे इकारे परत इकारलोपे किमुदाहरणम् ? । सखीत्यत्र 'सख्यशिश्वीति भाषाया'मिति ङीषि इकारलोपः । न च सवर्णदीर्घेण निर्वाहः शङ्क्यः । सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः । प्रादिसमासः । 'गोस्त्रियोः'इति ह्रस्वः । 'अतिसखेरागच्छती'त्यत्र इकारलोपाऽभावात्सवर्णदीर्घे तस्य एकादेशस्य पूर्वान्ततया सखिग्रहणेन ग्रहणादसखीति पर्युदासे घिसंज्ञाप्रतिषेधापत्तेः । इकारलोपे तु सति ङीषो ह्रस्वत्वे कृते नायं सखिशब्दः । ङीषस्तदवयवत्वाऽभावादिति भाष्यं सङ्गच्छते इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । परमसखेति । बहुव्रीहित्वात्तत्पुरुषत्वाऽभावान्न टच् । ननु बहुव्रीहौ सखिशब्दस्य गौणत्वात्कथमनङ्णित्त्वे, 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः' इति न्यायादित्यत आह—गौणत्वेऽपीति । 'मिदचोऽन्त्या'दिति सूत्रे 'तृज्वत् क्रोष्टुः' 'स्त्रियां चे'ति भाष्यकैयटयोस्तथा दृष्टत्वादिति भावः । अतिसखिरिति । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः । 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः । 'राजाहःसखिभ्यष्ट'जिति टच् तु न भवति, तस्मिन् कर्तव्ये ह्रस्वस्य बह्वपेक्षतया बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन ईकारान्तत्वात् । नन्वेवमपि 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण'मिति परिभाषया सखीशब्दान्तादपि टच्स्यादित्याशङ्क्य आह—लिङ्गविशिष्टेति । 'शक्तिलाङ्गलाङ्कुशे'ति वार्तिके घटघटीग्रहणात्तस्या अनित्यत्वमिति भावः । ननु हरिवदिति कथम्, अनङ्णिद्भावयोः प्रवृत्तौ रूपभेदादित्यत आह—इहेति । कुतो न भवत इत्यत आह—गोस्त्रियोरिति । लाक्षणिकत्वादिति । लक्षणं=शास्त्रं । तत्र भव इत्यर्थे 'बह्वचोऽन्तोदात्ता'दिति वा अध्यात्मादित्वाद्वा ठञ् । अतिसखिशब्दस्वरूपस्य सामान्यतश्शास्त्रादुन्नेयत्वादिति यावत् । सखिशब्दस्तु नैवम् । समानं ख्यायते जनैरित्यर्थे इणिति ङिच्चेति यलोप इति चानुवर्तमाने 'समाने ख्यः स चोदात्तः' इति ख्याधातोरिणश्च विशिष्योपादानेन व्युत्पादितत्वेन तस्य प्रतिपदोक्तत्वादिति भावः । ननु लाक्षणिकस्यापि ग्रहणं कुतो नेत्यत आह—लक्षणेति । लक्षणशब्देन लाक्षणिकं विवक्षितम् । विशिष्य प्रत्यक्षोपदिष्टं प्रतिपदोक्तमित्युच्यते । तयोर्मध्ये प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति परिभाषितत्वादित्यर्थः । प्रतिपदोक्तं=झटित्युपस्थितम् । लाक्षणिकं तु लक्षणानुसन्धानाद्विलम्बितोपस्थितिकम् । प्रतिपदोक्तमादाय शास्त्रस्य चरितार्थत्वान्न लाक्षणिके प्रवृत्तिरिति न्यायसिद्धा चेयं परिभाषा । अथ पतिशब्दे विशेषं दर्शयति—पतिः समास एव । 'शेषो घ्यसखी'त्यतो 'घी'त्यनुवर्तते । तदाह—पतिशब्द इति । पत्या । पत्ये इति । घित्वाऽभावान्नात्वगुणाऽभावे यणि रूपम् । पत्युरिति । 'ख्यत्या'दित्युत्त्वम् । पत्याविति । घित्वाऽभावात् 'अच्च घेः' इत्यस्य प्रवृत्तेरभावे 'औत्' इति ङेरौत्त्वे यणि रूपम् । आरम्भसामर्थ्यादेव नियमार्थत्वे सिद्धे एवकारस्तु पतिरेव समासे घिरिति विपरीतनियमव्यावृत्त्यर्थः । तेन सुहरिणेत्यादि

स्यात् । पत्या । पत्ये । पत्युः । पत्युः । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु—[भूपतिना ।] भूपतये । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । **बहुगणवतुडति सङ्ख्या ।१।१।२३।** एते सङ्ख्यासंज्ञाः स्युः । **डति च ।१।१।२५।** डत्यन्ता सङ्ख्या षट्संज्ञा स्यात् । **प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ।१।१।६१।** लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययाऽदर्शनं क्रमा-

---

गौरवं स्यादिति भावः । **पत्येत्यादि** । नन्वेवं 'शेषो घ्यसखिपती'इत्येवोच्यतां, किमनेन 'पतिः समास एवे'ति सूत्रेणेति चेन्न ; समुदायस्य पतिरूपत्वाऽभावेन बहुच्पूर्वकपतिशब्दस्यापि घिसंज्ञा स्यात् । ततश्च 'सुसखिने'त्यादिवद्बहुपतिनेत्यादि प्रसज्येत, इष्यते तु 'बहुपत्ये'त्यादि । नापि 'सखिपती समास एवे'त्येवसूच्यतामिति शङ्क्यम्, 'बहुपत्ये'त्यादिवद्बहुसख्येत्याद्यापत्तेः, इष्यते तु 'बहुसखिने'त्यादि । अथ कथं 'सीतायाः पतये नमः'इति, 'नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ' इति पराशरश्च । अत्राहुः—पतिरित्याख्यातः पतिः । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि टिलोपे 'अच इः' इत्यौणादिक इप्रत्यये 'णेरनिटी'ति णिलोपे च निष्पन्नोऽयं पतिशब्दः 'पतिः समास एव' इत्यत्र न गृह्यते, लाक्षणिकत्वादिति । एतेन 'कृष्णस्य सखिरर्जुनः'इति भारतम्, 'सखिना वानरेन्द्रेणे'ति रामायणं च व्याख्यातम् । **कतिशब्द इति** । का सङ्ख्या येषां ते कति । 'किमः सङ्ख्यापरिमाणे डति च'इति डतौ डित्त्वाट्टिलोपः । **बहुगणवतु** । बहुगणौ प्रातिपदिके सङ्ख्यावाचके गृह्येते न तु सङ्घवैपुल्यवाचके अपि, सङ्ख्यायते अनयेत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् । अत एव डतिरपि 'किमः सङ्ख्यापरिमाणे डति चे'ति विहितस्तद्धित एव गृह्यते, 'वतु'साहचर्याच्च, न तु 'पातेर्डतिः' । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति तथापीह वतुडत्योः केवलयोः संज्ञाविधौ फलाऽभावादन्वर्थताबलाच्च तदन्तयोरेव संज्ञा प्रवर्तते । सानुबन्धनिर्देशस्तु 'ब्राह्मणवद्वसति'रित्यादावतिप्रसङ्गशङ्कां निराकर्तुमित्याहुः । न चैवं सङ्ख्याकार्येषु क्त्वसुजादिषु कृत्रिमसङ्ख्याया एव ग्रहणं स्यान्न त्वकृत्रिमाया इति 'पञ्चकृत्व'इत्यादि न सिध्येत्, कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययादिति वाच्यम् ; 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः क'नित्यत्रातिशदन्तपर्युदासबलेन सङ्ख्याकार्येषु कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायाऽप्रवृत्तेः । नन्वेवं भूरिशब्दात्कृत्वसुच्प्रत्ययप्रसङ्ग इति चेदत्राहुः—'अनियतसङ्ख्यावाचिनां चेत्सङ्ख्याकार्यं स्यात्तर्हि बहुगणयोरेवे'त्येवंभूतनियमफलकसङ्ख्याविज्ञानान्नास्त्यतिप्रसङ्ग इति ।

डति च । 'ष्णान्ता ष'ट्ित्यतः 'ष'डित्यनुवर्तते । 'सङ्ख्ये'ति च प्रकृतं, 'डती'त्यनेन विशेष्यते तदाह—**डत्यन्ता सङ्ख्येति** । सङ्ख्येति किम् ? । पतयः । **प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः** । 'अदर्शनं लोपः' इत्यतोऽनुवृत्तस्याऽदर्शनस्या-

---

सिध्यति । **समासे तु भूपतये इति** । 'भूपतिने'त्याद्युपलक्षणम् । 'सीतायाः पतये नमः' इत्यादि त्वार्षम् ।

अथ कतिशब्दे विशेषं दर्शयति-**कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्त इति** । 'किमः सङ्ख्यापरिमाणे' इत्यनेन किंशब्दाद्बहुत्वसङ्ख्यावच्छिन्नसङ्ख्येयविषयप्रश्न एव डतिरिति भाष्ये स्पष्टत्वादिति भावः । अथ षट्संज्ञाकार्यं वक्ष्यन् षट्संज्ञोपयोगिनीं सङ्ख्यासंज्ञामाह—**बहुगण** । बहुश्च गणश्च वतुश्च डतिश्चेति समाहारद्वन्द्वः । एतत्सङ्ख्यासंज्ञं स्यादित्यर्थः । फलितमाह—**एते इति** । बह्वादय इत्यर्थः । बहुगणशब्दाविह त्रित्वादिपरार्धान्तसङ्ख्याव्यापकधर्मविशेषवाचिनौ गृह्येते । न तु वैपुल्यसङ्घवाचिनौ, सङ्ख्यायतेऽनयेति अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् । वतुडती प्रत्ययौ । संज्ञाविधावपीह तदन्तग्रहणं, केवलयोः प्रयोगानर्हत्वात् । वतुरिह 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतु'बिति तद्धितप्रत्ययो गृह्यते, न तु 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति'रिति वतिरपि, उकारानुबन्धात् । डतिरपि 'किमः सङ्ख्यापरिमाणे डति च' इति विहितस्तद्धित एव गृह्यते, वतुना साहचर्यात् । न तु भातेर्डवतुरिति विहितः कृदपि । ननु 'सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसु'जित्यादिसङ्ख्याप्रदेशेषु बह्वादीनामेव चतुर्णां ग्रहणं स्यात् । न तु लोकप्रसिद्धसङ्ख्यावाचकानामपि, 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः' इति न्यायात् । ततश्च 'पञ्चकृत्वः' इत्यादि न स्यादिति चेन्न, 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कनि'त्यत्र तिशदन्तपर्युदासबलेन सङ्ख्याप्रदेशेषु कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तिज्ञापनात् । नहि विंशतित्रिंशदादिशब्दानां कृत्रिमा सङ्ख्यासंज्ञाऽस्ति । नन्वेवं सति बहुगणग्रहणवैयर्थ्यं शङ्क्यं, तयोर्नियतविषयपरिच्छेदकत्वाऽभावेन लोकसिद्धसङ्ख्यात्वाऽभावात् । अत एव भाष्ये 'एतत्सूत्रमतिदेशार्थं यदयमसङ्ख्यां संख्येत्याह' इत्युक्तं सङ्गच्छते इत्यास्तां तावत् ।

डति च । 'डतो'त्यविभक्तिको निर्देशः । प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । पूर्वसूत्रात् 'संख्ये'त्यनुवर्तते । 'ष्णान्ता षट्'इत्यतः 'ष'डिति च । तदाह—**डत्यन्तेति** । संख्येति किम् । पतिः । अथ षट्संज्ञाकार्यं लुकं वक्ष्यन्नाह-**प्रत्ययस्य लुक्** । 'अदर्शनं लोप' इत्यतोऽदर्शनमित्यनुवर्तते । प्रत्ययस्याऽदर्शनं लुक्श्लुलुप्संज्ञकं स्यादित्यर्थः प्रतीयते । एवं सति एकस्यैव प्रत्ययाऽदर्शनस्य त्रिसोऽपि संज्ञाः स्युः । ततश्च 'हन्ती'त्यत्र शब्लुकि 'श्लौ' इति द्वित्वं स्यात् । 'जुहोती'त्यत्र श्लौ सति 'उतो वृद्धिर्लुकि हली'ति वृद्धिः स्यात् । अतो नैवमर्थः, किं तु लुक्श्लुलुप इत्यावर्तते । ततश्च लुक् श्लु लुप् इत्युच्चार्य विहितं प्रत्ययाऽदर्शनं यथासङ्ख्यपरिभाषया क्रमाल्लुगादिसंज्ञं स्यादिति लभ्यते, अतो नोक्तसङ्कर इत्यभिप्रेत्याह—**लुक्श्लुलुप्शब्दैरित्यादिना** । 'अदो लुक्', 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' 'जनपदे लुप्' इत्यादिविधिप्रदेशेषु

त्तत्संज्ञं स्यात् । **षड्भ्यो लुक्** ।७।१।२२। षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक् स्यात् । **प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्** ।१।१।६२। प्रत्यये लुप्तेऽपि-तदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति 'जसि चे'ति गुणे प्राप्ते—। **न लुमताङ्गस्य** ।१।१।६३। लुक् श्लु लुप्-एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः २ । कतीनाम् । कतिषु । युष्मदस्मत्षट्संज्ञकास्त्रिषु सरूपाः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः । **त्रेस्त्रयः** ।७।१।५३। त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् । परम-

---

नेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तत्राद्याश्रित्य तद्भावितसंज्ञा इह विज्ञायन्ते, तेन संज्ञासङ्करोऽत्र न भवति, तदेतदाह—**लुक्श्लुलुप्शब्दैरित्यादि** । सति तु संज्ञासङ्करे 'हन्ती'त्यत्र शब्लुकि 'श्लौ' इति द्वित्वं स्यात् । 'जुहोती'त्यत्र श्लौ सति 'उतो वृद्धिर्लुकि हली'ति वृद्धिः स्यात् । न च तत्र 'अभ्यस्तस्य ने'त्यनुवृत्तेर्योयोति नोनोतीत्यादाविव वृद्धिर्न भविष्यतीति वाच्यं, संज्ञासङ्करपक्षे तदनुवृत्त्यसंभवात्, अन्यथा सूत्रस्य निर्विषयत्वापत्तेः । न च 'यौती'त्यादिरवकाशः, संज्ञासङ्करे तत्रापि द्वित्वस्य दुर्वारत्वादिति भावः । 'फले लुक्' 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' 'जनपदे लु'बित्यादिविधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाविज्ञानान्नान्योन्याश्रयः । **षड्भ्यो लुक्** । 'सर्वनाम्नः स्मै' इतिवत् 'षषो लु'गिति वक्तव्ये बहुवचननिर्देशोऽन्नार्थप्राधान्यसूचनार्थः, कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन स्वरूपनिरासससिद्धेः । तेन 'षडर्थगतसङ्ख्याभिधायिनोरेव जश्शसोर्लु'गित्यर्थपर्यवसानात्प्रियषड्जन इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । 'जश्शसोः शि' रित्यतोऽनुवर्तनादाह—**जश्शसोर्लुक्स्यादिति** ।

प्रत्ययलोपे प्रत्यय। विशेषविहिता अपि लुगादिसंज्ञा लोपसंज्ञां न वाधन्ते, एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां वाध्यवाधकभावानङ्गीकारादिति भावः । स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदं सूत्रं, 'प्रत्ययस्याऽसाधारणं रूपं यत्र प्रयोजकं, तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति न तु प्रत्ययाऽप्रत्ययसाधरण'मिति । तेन शोभना दृषदो यस्य सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र 'नञ्सुभ्या'मित्यन्तोदात्ततां वाधित्वा 'सोर्मनसी अलोमोषसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्, 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घश्च न भवति । यद्वा,—यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्राऽल्विधावपि विध्यर्थसिद्धम् । तेन 'अतृणे'डित्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विहित इम् लुप्तेऽपि तस्मिन्भवति । 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षण'मिति तु वर्णप्राधान्यविषयकम्, तेन गवे हितं 'गोहित'मित्यत्राऽवादेशो न । यद्यपीदं पक्षद्वयमाकरारूढं, तथापि नियमपक्ष एव प्रवल इति यङ्लुगन्ते मनोरमायां स्थितम् । स्यादेतत्-सूत्रस्याऽस्याऽवश्यकत्वेऽपि 'प्रत्ययलोपे तल्लक्षण'मित्येव सूत्र्यतां किमनेन द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन ? । अत्राहुः-'प्रत्ययस्याऽसाधारणं रूपं यत्रे'त्यादिलाभाय द्वितीयप्रत्ययग्रहणमिति । **न लुमताङ्गस्य**। लुमतेति किम् ? । कार्यते हार्यते । अत्र 'णेरनिटि' इति णिलोपेऽपि णिजपेक्षा वृद्धिर्भवत्येव । अङ्गस्येति किम् ? । 'पञ्च' 'सप्त' 'कती'त्यादौ प्रत्ययान्तकार्यं 'सुप्तिङन्तम्–'इति पदसंज्ञा यथा स्यात् । **अस्मदिति** । प्राचा त्वव्ययास्मदिति पठितं, तत्र अव्ययेत्युपेक्षितम्, 'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु' इति श्रुतेर्लिङ्गत्रयाद्यभावपरत्वेन अव्ययानामलिङ्गत्वात् । अव्ययीभावस्य तु वचनात्क्लीबत्वेऽपि लिङ्गान्तराऽभावाच्च। **त्रिशब्द इति** । 'तरतेर्ड्रिः' । डित्त्वाट्टिलोपः । **त्रेस्त्रयः** ।

'अस्य सूत्रस्य शाटकं वये'तिवद्भाविज्ञानान्नान्योन्याश्रयः । तदेवं कतिशब्दस्य षट्संज्ञायाम्—। **षड्भ्यो लुक्** । जश्शसोरित्यनुवर्तते । तदाह–**षड्भ्यः परयोरित्यादिना** । जसि लुप्तेऽपि 'जसि चे'ति गुणमाशङ्कितुमाह-**प्रत्ययलोपे प्रत्यय** । प्रत्ययो लक्षणं=निमित्तं यस्य तत्–प्रत्ययलक्षणम् । प्रत्ययस्य लोपे सति प्रत्ययनिमित्तकं कार्यं स्यादित्यर्थः । फलितमाह-**प्रत्यये लुप्तेऽपीत्यादिना** । स्थानिवद्भावादेव सिद्धे अल्विध्यर्थमिदं सूत्रम् । यत्र प्रत्ययस्याऽसाधारणं रूपं प्रयोजकं तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवतीति नियमार्थं चेति भाष्यादिषु स्पष्टम् । **इति जसि चेतीति** । अनेन सूत्रेण लुप्तं प्रत्ययमाश्रित्य 'जसि चे'ति गुणे प्राप्ते इत्यर्थः । **न लुमताङ्गस्य**। 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण'मित्यनुवर्तते । 'लु' इत्येकदेशोऽस्यास्तीति **लुमान्**=लुक्शब्दः श्लुशब्दो लुप्शब्दश्च । तेन शब्देन प्रत्ययलोपे विहिते सति प्रत्ययनिमित्तकमङ्गकार्यं न स्यादित्यर्थः । तदाह—**लुक्श्लु इत्यादिना** । अङ्गस्येत्यनुक्तौ पञ्च सप्तेत्यादौ 'सुप्तिङन्त'मिति पदसंज्ञा न स्यात्, जश्शसोर्लुका लुप्तत्वात् । ततश्च 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति नलोपो न स्यात् । अतोऽङ्गस्येत्युक्तम् । एवञ्च जसि लुका लुप्ते 'प्रत्ययलक्षणाऽभावाज्जसि चे'ति गुणो न भवतीत्यभिप्रेत्योदाहरति—**कतीति** । प्रसङ्गादाह—**अस्मदिति** । **त्रिष्विति** । पुंस्त्रीनपुंसकेष्वित्यर्थः । **सरूपा इति** । समानानि रूपाणि येषामिति विग्रहः । लिङ्गविशेषबोधकटावाद्यभावादिति भावः । नचैवं सति 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' इति 'साम आक'मिति सूत्रस्थभाष्यविरोध इति वाच्यं, पदान्तरसंनिधानं विना लिङ्गविशेषो युष्मदस्मच्छब्दाभ्यां न प्रतीयते इति हि तदर्थः । अत एव 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' इति पञ्चनादिषट्संज्ञकेभ्यष्टाब्ङीब्निषेधः सङ्गच्छते । अन्यथा स्त्रीत्वाऽभावादेव तदभावे सिद्धे किं तेन ? । अत एव च 'ङे प्रथमयो'रिति सूत्रे भाष्ये युष्मानित्यत्र 'तस्माच्छसो नः पुंसी'त्युपन्यासः सङ्गच्छते । अत एव च 'नेतराच्छन्दसी'ति सूत्रे शिशीनुमादिभिर्युष्मदस्मदाद्यादेशानां विप्रतिषेध-

त्रयाणाम् । 'गौणत्वे तु ने'ति केचित् । प्रियत्रीणाम् । वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम् । त्रिपु । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । **त्यदादीनामः** ।७।२।१०२। एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ । * **द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः** । द्वौ २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । द्विपर्यन्तानां किम् ? । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वम्, सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात् । द्विर्नाम कश्चित्–द्विः । द्वी । द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः । हरिवत् । प्राधान्ये तु

'त्रे'रिति षष्ठी न तु पञ्चमी । 'त्रय'इत्यदन्तं न तु सान्तं, 'निजां त्रयाणा'मिति निर्देशादित्यभिप्रेत्याह–**त्रिशब्दस्य त्रयादेश इति** । ननु 'निजां त्रयाणा'मिति निपातनादेव त्रयादेशे सिद्धे किमनेन सूत्रेणेति चेन्मैवम् । 'अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ती'त्यनेन ज्ञापनात् । तेन 'पुरातन'मिति सिध्यति । अन्यथा 'पुराणप्रोक्तेषु–'इति निपातनादेतद्बाध्येत । 'त्रेरय'ङित्येव न सूत्रितम् । तत्करोति आचष्टे वेत्यर्थे 'तत्करोति'इत्यादिना णिचि ततः क्विपि 'प्रकृत्यैकाजि'ति प्रकृतिभावाट्टिलोपाऽभावे 'ह्रस्वस्य पिती'ति तुकि 'त्रित्' । ततो बहुत्वविवक्षायामामि कृते त्रेरयङि 'त्रयाणा'मिति रूपाऽसिद्धेः । न च 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति तुकः प्रागेवायं स्यादिति शङ्क्यम्, युगपत्प्रवृत्तावेवाऽऽङ्गस्य बलीयस्त्वात् ।

केचिदिति । 'त्रेः संबन्धिन्यामी'ति विज्ञानाद्गौणत्वेऽपि त्रयादेशो न भवतीति तेषामाशयः । **वस्तुतस्त्विति** । अर्थप्राधान्यबोधकस्य बहुवचनस्याऽभावाद्गौणत्वेऽपि त्रयादेशो न्याय्यः, प्रियास्थ्नेत्यादावस्थ्यादयनङ्वदिति भावः ।

त्यदादीनामः । 'अष्टन आ विभक्तौ'इत्यतोऽनुवर्तनादाह–**विभक्ताविति** । विभक्ताविति किम् ? । तद् । यद् । सोर्लुका लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणं न । **द्विपर्यन्तानां किमिति** । युष्मदस्मच्छब्दयोरिष्ट्यभावेऽपि दोषो नास्ति, आत्वयत्वलोपैर्विशेषविहितैरत्वस्य बाधनात् । तथा किंशब्देऽपि न दोषः, किमः कादेशस्य विशिष्टस्य विधानादिति प्रश्नः । **भवानिति** । भवत्–सु इति स्थिते तकारस्थाने अत्वे कृते 'अतो गुणे' इति पररूपे 'उगिदचाम्–' इति नुमि सति 'सर्वनामस्थाने'इत्यनेन दीर्घे सुलोपे नलोपे च सति 'भवा' इति रूपं स्यादिति भावः । **भवन्ताविति** । पूर्ववत्तकारस्याऽत्वे पररूपे नुमि दीर्घे 'भवाना'विति रूपं स्यादिति भावः । उद्गनीव लोमानि यस्य तस्यापत्यमौडुलोमिः ।

परं वार्तिकं तद्भाष्ये च सङ्गच्छते । इति दिक् । त्रिशब्दे विशेषमाह—**त्रिशब्द इति** । त्रि-आमिति स्थिते नुटि दीर्घे णत्वे त्रीणामिति प्राप्ते । **त्रेस्त्रयः** । 'आमि सर्वनाम्नः' इत्यत 'आमी'त्यनुवर्तते । तदाह—**त्रयाणामिति** । 'त्रेरयङ्' इति तु नोक्तम्, अयङ् अनङित्यादिवन्ङकारात्पूर्वस्याऽकारस्योच्चारणार्थत्वशङ्काप्रसङ्गात् । अङ्गाधिकारस्थत्वात् 'पदाङ्गाधिकारे' इति परिभाषया 'त्रे'रिति तदन्तग्रहणमित्यभिप्रेत्योदाहरति—**परमत्रयाणामिति** । परमाश्च ते त्रयश्चेति विग्रहः । प्रियास्त्रयो यस्येति प्रियत्रिशब्दो बहुव्रीहिः । तस्यान्यपदार्थप्रधानत्वादेकद्विबहुवचनानि सन्ति । अतो हरिवत्तस्य रूपाणि ।

तत्र त्रयादेशमाशङ्क्याह–**गौणत्वे त्विति** । त्रिशब्दस्योपसर्जनत्वे 'त्रेस्त्रयः' इति न भवतीति केचिदाहुरित्यर्थः । 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः' इति न्यायादिति भावः । **वस्तुतस्त्विति** । 'प्रियत्रयाणा'मित्येव रूपं वस्तुत्वेन ज्ञेयमित्यर्थः । प्रामाणिकमिति यावत् । गौणमुख्यन्यायस्त्वत्र न प्रवर्तते, तस्य पदकार्य एव प्रवृत्तेः । अत एवोपसर्जनानां सर्वनामत्वप्रतिषेध आरब्धो वार्तिककृता । अत एव च 'प्रियतिसे'त्यादौ तिस्रादयो भाष्ये उदाहृताः सङ्गच्छन्त इत्यन्यत्र विस्तरः ।

अथ द्विशब्दे विशेषमाह—**द्विशब्द इति** । तस्य द्वित्वनियतत्वादिति भावः । द्वि–औ इति स्थिते—। **त्यदादीनामः** । 'अष्टन आ विभक्ता'वित्यतो विभक्तावित्यनुवर्तते । **एषामिति** । त्यदादीनामित्यर्थः । त्यद्–आदिर्येषामिति विग्रहः । 'अन्तादेश' इत्यलोऽन्त्यपरिभाषालभ्यः । विभक्तौ किम् ? । तत्फलम् । 'स्वमोर्नपुंसका'दिति लुकि अत्वं न । **द्विपर्यन्तानामिति** । सर्वादिगणे ये त्यदादयः पठितास्तेषामिह द्विपर्यन्तानामेव ग्रहणे भाष्यकारस्येच्छेत्यर्थः । द्विशब्दस्य द्विवचनेषु परतोऽत्वे कृते रामशब्दवद्रूपाणीत्याह—**द्वावित्यादि** । **द्विपर्यन्तानामिति किमिति** । युष्मदस्मदोरात्वयत्वयलोपैर्बाधात्, किमः कादेशविधानाच्च तेषां त्यदादिष्वन्तभावेऽपि न दोष इति प्रश्नः । **भवान् भवन्ताविति** । भवत्–सिति स्थिते 'उगिदचा'मिति नुमि हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे 'अत्वसन्तस्य चे'ति दीर्घे 'भवा'निति रूपम् । द्विपर्यन्ताना'मित्यभावे तु भवत्—सिति स्थिते तकारस्य अत्वे कृते 'अतो गुणे' इति पररूपे 'उगिदचा'मिति नुमि 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घे सुलोपे नलोपे 'भवा' इति स्यात् । तथा 'भवत्–औ' इति स्थिते पूर्ववत्तकारस्याऽत्वे नुमि दीर्घे च 'भवाना'विति स्यादिति भावः । अथ यदुक्तं 'संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वादिगणकार्यमन्तर्गणकार्यं च न भवती'ति तत्स्मारयति—**संज्ञायामित्यादिना** । **द्विर्नामेति** । 'नामे'त्यव्ययं प्रसिद्धौ । 'द्वि'रिति प्रसिद्धः कश्चिदित्यर्थः । अत्र च संज्ञाभूतस्य द्विशब्दस्य एकद्विबहुवचनानि सन्ति, एकद्वित्र्यादिष्वपि द्विसंज्ञकत्वसंभवादित्यभिप्रेत्य आह—**द्विः द्वी द्वय इति** । **अतिद्विरिति** । 'अत्यादयः' इति

परमद्वावित्यादि । औडुलोमिः । औडुलोमी । बहुत्वे तूडुलोमाः । * लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः । बाह्वादीञोऽपवादः । औडुलोमिम् । औडुलोमी । उडुलोमान् । इतीदन्ताः । 'वातप्रमी'रित्युणादिसूत्रेण माङ ईप्रत्ययः, स च कित् । वातं प्रमिमीते वातप्रमीः । 'दीर्घाज्जसि च ।' वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । हे वातप्रमीः । 'अमि पूर्वः' । वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् । वातप्रम्या । वातप्रमीभ्याम् ३ । वातप्रम्ये । वातप्रम्यः २ । वातप्रम्योः । वातप्रम्याम् । दीर्घत्वान्न नुट् । ङौ तु सवर्णदीर्घः । वातप्रमी । वातप्रम्योः । वातप्रमीषु । एवं ययीपप्यादयः । यान्त्यनेनेति ययीर्मार्गः । पाति लोकमिति पपीः सूर्यः । 'यापोः किद्द्वे चे'ति ईप्रत्ययः । क्विबन्तवातप्रमीशब्दस्य तु अमि शसि ङौ च विशेषः,— वातप्रम्यम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्यि । 'एरनेकाचः' इति वक्ष्यमाणो यण् प्रधीवत् । बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य

इञोऽपवाद इति । तथा च बहुत्वे अकारान्तोऽयमुडुलोमशब्दः, स औडुलोमिशब्दादन्य एव, तस्य च इकारान्तेषु व्युत्पादनं प्रासङ्गिकमिति बोध्यम् । इति इदन्ताः । किदिति । तेन 'आतो लोप इटि चे'त्यालोप इति भावः । क्विबन्तवातप्रमीति । माङ्धातोः क्विपि 'ईत्त्वमवकारादौ' इति निषेधादीत्त्वं नेति शङ्कायां मीनातेरेव क्विब्बोध्यः । यद्वा ईप्रत्ययान्तवातप्रमीशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विब्बोध्यः । श्रेयस्य इति । 'प्रशस्यस्य श्रः' इतीयसुनि श्रादेशः । 'उगितश्चे'ति ङीप् । बहुश्रेयसीति । 'स्त्रियाः पुंवत्–'इति पुंवद्भावः । 'ईयसश्चे'ति न कप् ।

समासः । परमद्वाविति । कर्मधारयोऽयम् । संज्ञोपसर्जनत्वाभावादिहाऽत्वं भवत्येव । आङ्गत्वेन पदाङ्गाधिकारपरिभाषया तदन्तग्रहणादिति भावः । उडूनि नक्षत्राणीव लोमानि यस्य स उडुलोमा । तस्यापत्यमौडुलोमिः । 'बाह्वादिभ्यश्चे'ति इञ् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । आदिवृद्धिः । अस्य एकवचनद्विवचनयोः सर्वत्र हरिवद्रूपम् । तदाह— औडुलोमिरौडुलोमी इति । बहुवचने तूडुलोमा इति । ननु तथा रूपं कथं, बाह्वादिगणस्थत्वेन इञः प्रसङ्गादित्यत आह—लोम्नोऽपत्येषु । लोमन्शब्दाद्बहुष्वपत्येषु विवक्षितेष्वकारः प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । बाह्वादीञ इति । बाह्वादिगणाद्विहितस्य इञोऽपवाद इत्यर्थः । 'उडुलोमन्–अ' इति स्थिते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । ञित्त्वाऽभावात्कित्त्वाऽभावाच नादिवृद्धिः । 'उडुलोम'शब्दोऽकारान्तः । तस्य सर्वत्र बहुवचनेषु रामवद्रूपमिति भावः । इति इदन्तप्रकरणम् । अथेदानीमीकारान्ता निरूप्यन्ते । तत्र वातप्रमीशब्दो द्विधा । 'माङ्माने' इति धातोरीप्रत्ययान्तः क्विबन्तश्च । तत्र प्रथमं व्युत्पादयति—वातप्रमीरित्यादिना । 'कि'दित्यनन्तरं 'निपात्यते' इति शेषः । वातमिति । वातमित्युपपदे कर्तरि माङ्धातोरीप्रत्यये कित्त्वात् 'आतो लोप इटि चे'त्याल्लोपे 'उपपदमतिङि'ति समासे तस्मात्सुबुत्पत्तौ 'वातप्रमी'रिति प्रथमैकवचनम् । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । एतदर्थमेव हल्ङ्यादिसूत्रे सत्यपि दीर्घग्रहणे ङीब्ग्रहणमिति भावः । दीर्घादिति । वातप्रमी–औ इति स्थिते 'दीर्घाज्जसि चे'ति पूर्वसवर्णदीर्घे निषिद्धे 'इको यणची'ति यणि वातप्रम्याविति रूपमित्यर्थः । हे वातप्रमीरिति । दीर्घान्तत्वात् 'ह्रस्वस्य गुणः' इति न । अमीति । वातप्रमी–अम् इति स्थिते 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपे 'वातप्रमी'मिति रूपमित्यर्थः । 'एरनेकाचः' इति यण्तु न, ईप्रत्ययान्तस्य धातुत्वाऽभावात् । वातप्रमीनिति । पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माच्छसः' इति नत्वम् । वातप्रम्येति । अघित्वात् 'आङो नाऽस्त्रिया'मिति नाभावस्याऽभावे यण् । वातप्रम्ये इति । अघित्वान्ङेङसिङस्सु 'घेर्ङिती'ति गुणो न । वातप्रम्यामिति । आमि यणादेशे रूपम् । दीर्घत्वान्न नुट्, 'ह्रस्वनद्यापः' इति ह्रस्वग्रहणादिति भावः । ङौ त्विति । 'वातप्रमी—इ' इति स्थिते परत्वाद्यणादेशं बाधित्वा सवर्णदीर्घे 'वातप्रमी'ति रूपम् । अघित्वादिदुदन्तत्वाऽभावाच 'अच घे'रिति,'औ'दिति च न भवति । वस्तुतस्तु 'ईदूतौ च सप्तम्यर्थे'इति सूत्रे 'सप्तम्यन्तमीदूदन्तं लोके नास्ति । अतः 'सोमो गौरी अधिश्रितः' 'मामकी तनू' इति वेद एव तदुदाहरण'मिति भाष्यविरोधाद्वातप्रमी इति सप्तम्यन्तस्य लोके प्रयोगो नेत्युन्नेयमीयत इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् ।

यापोरिति । 'पापोः किद्द्वे चे'त्यौणादिकसूत्रम् । याधातोः, पाधातोश्च ईप्रत्ययः स्यात्, सच कित् । प्रकृतिभूतयोस्तयोर्द्वित्वं चेत्यर्थः । कित्त्वादातो लोप इटि चेत्याल्लोपः । अभ्यासह्रस्वः । क्विबन्तवातेति । 'माङ् माने' इत्यस्मात्कर्तरि क्विपि 'घुमास्थे'तीत्त्वे 'वातप्रमी'शब्द इति केचित् । तन्न, 'ईत्त्वमवकारादौ' इति वार्तिकविरोधात् । 'मीञ् हिंसाया'मिति मीधातोः क्विपि तु 'वातप्रमी'शब्दो निर्बाधः । वक्ष्यमाणो यणिति । अमि पूर्वरूपं, शसि पूर्वसवर्णदीर्घः, ङौ सवर्णदीर्घं च बाधित्वा परत्वात् 'एरनेकाचः'इति यण्, ईकारान्तधातुत्वादिति भावः । प्रधीवदिति । प्रकृष्टं ध्यायतीति प्रधीः । 'ध्यायतेः संप्रसारणं चे'ति क्विपि यकारस्य संप्रसारणमिकारः । 'संप्रसारणाच्चे'ति पूर्वरूपम् । 'हलः'इति दीर्घः । अस्य च ईकारान्तधातुत्वादसि इति ङौ च 'एरनेकाचः' इति यणादेशः । बह्व्य इति । 'बह्वादिभ्यश्चे'ति ङीष् । श्रेयस्य इति । अतिप्रशस्ता इत्यर्थः । 'द्विवचनविभज्योपपदे' इति ईयसुन् । 'प्रशस्यस्य श्रः'

स बहुश्रेयसी । दीर्घङ्यन्तत्वाद्धल्ङ्याबिति सुलोपः । **यू स्त्र्याख्यौ नदी** ।१।४।३। ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । * **प्रथमलिङ्गग्रहणं च** । पूर्वं स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । **अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः** ।७।३।१०७। अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात्संबुद्धौ । हे बहुश्रेयसि । शसि—

नाऽप्युपसर्जनह्रस्वः, 'ईयसो बहुव्रीहेर्ने'ति निषेधात् । **यू स्त्र्याख्यौ** । ईश्च ऊश्च यू । व्याख्यानाद्दीर्घयोरेव ग्रहणम् । अविभक्तिकोऽयं निर्देश इत्येके । 'दीर्घाज्जसि चे'ति निषेधस्य 'वा छन्दसी'ति पाक्षिकत्वात् 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति दीर्घ इत्यन्ये । इह 'प्रत्ययस्यैव ग्रहण'मिति परिभाषा नोपतिष्ठते । नेयङुवङ्स्थानावस्त्री'ति निषेधाल्लिङ्गात् । तेन 'प्रध्यै' 'प्रध्य' इत्यादौ नदीकार्यं स्यादेव । स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ । मूलविभुजादित्वात्कः । 'चक्षिङः ख्याञ्' । 'आतो लोप इटि चे'त्यालोपः । **ईदूदन्ताविति** । इह 'वर्णयोरेव संज्ञे'त्यपि पक्षोऽस्ति । 'आच्छीनद्योः—'इति सूत्रस्वरसात् । तयोः स्त्र्याख्यत्वं तु स्त्र्यादिषु स्वतः, तन्त्रीलक्ष्मीरित्यादौ तु स्त्रीवाचकवर्णसमुदाये घटकत्वेन प्रवेशात् । तेन नद्यन्तादिव्यवहारो न विरुध्यते । एवं 'शेषो घ्यसखी'त्यत्रापि 'इवर्णोवर्णयोरेव घिसंज्ञे'ति पक्षोऽप्यस्तीति बोध्यम् । तेन 'घ्यन्ताजाद्यन्तयोर्घ्यन्तं पर'मिति व्यवहारः सङ्गच्छते । वर्णसंज्ञापक्षे 'असखी'त्यस्य सखिभिन्नस्यावयव इत्यर्थो न तु 'सखिशब्दावयवं वर्जयित्वे'ति । तेन समुदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वादतिसखिनेत्यादि निर्बाधमित्यवधेयम् ।

'स्त्रिया'मित्येव वक्तव्ये आख्याग्रहणं नित्यस्त्रीत्वलाभार्थमित्याशयनाह—**नित्यस्त्रीलिङ्गाविति** । यू किम् ?, मात्रे । स्त्र्याख्याविति किम् ?, ग्रामण्ये । **पूर्वमिति** । वृत्तेः प्रागित्यर्थः । संज्ञायां यथोद्देशप्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिदं, कार्यकालपक्षे तु वाचनिकमित्याहुः । वर्णसंज्ञापक्षाश्रयेणाह—**नद्यन्तानामिति** । **हे बहुश्रेयसीति** । अत्र ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणो न प्रवर्तते । अन्यथा 'अम्बार्थनद्योर्गुण' इत्येव ब्रूयात् । न च लाघवाऽभावः शङ्क्यः, ह्रस्वग्रहणे मात्राधिक्यात्, 'ह्रस्वस्य गुणः' इत्युत्तरसूत्रे गुणग्रहणत्यागेन सुतरां लाघवसंभवाच्च । अन्ये तु कृतेऽपि ह्रस्वे यदि गुण इष्टः स्यात्तर्हि 'अम्बार्थानां ह्रस्वः' इत्युक्त्वा 'नदीह्रस्वयोर्गुणः' इत्येव ब्रूयादित्याहुः । तत्र पदलाघवाऽभावेऽपि प्रक्रियालाघव-

इति श्रः । 'उगितश्चे'ति ङीप् । **बहुश्रेयसीति** । 'स्त्रियाः पुंव'दिति पुंवत्त्वम् । 'गोस्त्रियोरि'ति ह्रस्वस्तु न, 'ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्य'मिति तन्निषेधात् । बहुश्रेयसी-सिति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**दीर्घङ्यन्तत्वादिति** । ननु श्रेयसीशब्द एव ङ्यन्तः, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । नच 'स्त्रीप्रत्यये न तदादिनियमः' इति निषेधान्नेह तदादिनियम इति वाच्यम्, अनुपसर्जन एव स्त्रीप्रत्यये हि न तदादिनियम इति प्रतिषेधः । इह तूपसर्जनत्वात्तदादिनियमोऽस्त्येवेति चेत्, अस्तु श्रेयसीशब्दस्यैव ङ्यन्तत्वम्, नतु बहुश्रेयसीशब्दस्य । तथापि हल्ङ्यादिलोपोऽत्र निर्बाधः । सोर्ङ्यन्तात् श्रेयसीशब्दात्परत्वस्याऽनपायात् । नहि 'हल्ङ्याब्भ्य' इति विहितविशेषणं, प्रमाणाऽभावात् । या सा केत्यादावव्याप्तेश्च, तत्र सोष्टाबन्ताद्विहितत्वाऽभावात्, यत्तत्किमिति हलन्तेभ्यः सुबुत्पत्तौ त्यदाद्यत्वे सत्येव टापः प्रवृत्तेः । नच तत्र हलन्ताद्विहितत्वेन निर्वाहः शक्यः, यः सः क इत्यादावतिव्याप्तेः, कर्ता सखेत्यादावव्याप्तेश्चेत्यास्तां तावत् । 'दीर्घाज्जसि चे'ति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यणि बहुश्रेयस्यौ । बहुश्रेयस्यः ।

हे बहुश्रेयसी सिति स्थिते नदीकार्यं वक्ष्यन्नदीसंज्ञामाह—**यू स्त्र्याख्यौ नदी** । ईश्च ऊश्च यू । पूर्वसवर्णदीर्घः । 'दीर्घाज्जसि चे'ति निषेधाऽभावश्छान्दसः । व्याख्यानाद्दीर्घयोरेव ग्रहणम् । स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ । शब्दावित्यर्थो लभ्यते । 'यू' इतितद्विशेषणं, ततस्तदन्तविधिः । 'स्त्रिया'मित्येव सिद्धे 'आख्या'ग्रहणं नित्यस्त्रीलिङ्गलाभार्थम् । द्वित्वे नदीत्येकवचनं छान्दसम् । तदाह—**ईदूदन्तावित्यादिना** । यू किम् ? । मात्रे । 'आण्नद्याः' इति न भवति । स्त्रीलिङ्गाविति किम् ? । वातप्रम्ये । नित्येति किम् ? । ग्रामण्ये ।

ननु प्रकृते बहुश्रेयसीशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात्कथं नदीसंज्ञेत्यत आह—**प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति** । वार्तिकमेतत् । **प्रथमस्य**=समासादिवृत्तिप्रवृत्तेः पूर्वं प्रवृत्तस्य, स्त्रीलिङ्गस्य 'यूस्त्र्याख्यौ' इत्यत्र ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । नन्वेवं सति समासादिवृत्त्यभावे गौर्यादिशब्दानां नदीत्वं न स्यादित्याशङ्क्य अपिशब्दमध्याहृत्य व्याचष्टे—**पूर्वमित्यादिना** । समासादिवृत्तिप्रवृत्तेः पूर्वं स्त्रीलिङ्गस्य सतः वृत्तिदशायामुपसर्जनतया स्त्रीलिङ्गत्वाऽभावेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमिति वार्तिकार्थ इति भावः । **अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः** । **अम्बार्थानामिति** । अम्बापर्यायाणामित्यर्थः । **नद्यन्तानामिति** । अङ्गाधिकारस्थत्वात्तदन्तविधिः । तुल्यन्यायत्वादम्बार्थानामित्यत्रापि तदन्तविधिर्बोध्यः । **सम्बुद्धाविति** । 'सम्बुद्धौ चे'त्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अम्बागौर्यादिशब्देषु ह्रस्वत्वं तु व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तत्वाज्ज्ञेयम् । **हे बहुश्रेयसि इति** । ह्रस्वे सति 'एङ्ह्रस्वा'दिति सम्बुद्धिलोपः । ह्रस्वे गुणस्तु न, प्रक्रियालाघवाय 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इत्यनुक्त्वा 'अम्बार्थनद्योर्गुणः' इति वाच्ये ह्रस्वविधिसामर्थ्यादिति स्पष्टं भाष्ये । बहुश्रेयस्यौ । बहुश्रेयस्यः । 'दीर्घाज्जसि चे'ति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यण् । 'अमि पूर्वः' । बहुश्रेयसीम् । बहुश्रेयस्यौ । **बहुश्रेयसीनिति** । पूर्वसवर्णदीर्घे सति

बहुश्रेयसीन् । **आण्नद्याः** ।७।३।११२। नद्यन्तात्परेषां ङितामाडागमः स्यात्। **आटश्च** ।६।१।९०। आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः २ । नद्यन्तात्परत्वान्नुट् । बहुश्रेयसीनाम् । **ङेराम्नद्याम्नीभ्यः** ।७।३।११६। नद्यन्तादाबन्तान्नीशब्दाच्च ङेराम् स्यात् । इह परत्वादाटा नुड् बाध्यते । बहुश्रेयस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्तवातप्रमीवत् । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाऽऽचरन्वा ब्राह्मणः कुमारी । क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप् । 'हल्ङ्या'बिति सुलोपः ।

मस्ति, परन्तु 'जसि चे'त्यत्र 'ह्रस्वस्ये'त्येकदेशानुवृत्तौ क्लेशोऽस्तीति बोध्यम् । **आण्नद्याः** । 'अण्नद्याः' इत्येव सुवचम्, विधानसामर्थ्यात् 'अतो गुणे' इत्यस्याऽप्रवृत्तौ यथायथं वृद्धिसवर्णदीर्घाभ्यां 'बहुश्रेयस्यै' 'बहुश्रेयस्या' इत्यादिरूपसिद्धेः । ननु 'परत्वादाटा नुड् बाध्यते' इत्युत्तरग्रन्थपर्यालोचनया ङेरामि कृते तस्य नुडागमनिवारणार्थमङ्विधेरावश्यकत्वात्सामर्थ्यमुपक्षीणमिति चेत्, एवं तर्हि 'ह्रस्वनद्यापः' इत्यनन्तरं 'ङेर्ने'त्येव सूत्र्यतामामीत्यनुवृत्त्या 'ङेरामो नुण्णे'त्यर्थलाभात् । तस्मात् 'अण्नद्याः' इति विधानसामर्थ्यात् 'अतो गुणे' इति न प्रवर्तत इति दिक् । **आटश्च** । यद्यपि इह ङयि 'वृद्धिरेची'त्येव सिद्धं, ङसिङसोर्ङेरामि च सवर्णदीर्घेण, तथाप्यैन्दिददित्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । 'अजादीनामटा सिद्धम्' 'आडजादीनाम्'इति सूत्रं मास्तु इति वदतो वार्तिककारस्य मतेतु 'अटश्चे'त्येव सूत्रमिति बोध्यम् । **ङेराम्** । 'ङे'रिति सप्तम्येकवचनस्य ग्रहणं, 'समानाधिकरणे 'स्त्रिया'मित्यादिनिर्देशात् । **आटा नुड्बाध्यत इति** । आटि कृते तु पुनर्न प्रवर्तते । 'सकृद्गतौ' इति न्यायाश्रयणादिति भावः । **न सुलोप इति** । 'लक्षेर्मुट् चे'त्यौणादिक ईप्रत्ययान्तो लक्ष्मीशब्द इत्युपसर्जनह्रस्वोऽपि नेति बोध्यम् । **कुमारीति** । यद्यपि

'तस्माच्छसः'इति नत्वमिति भावः । बहुश्रेयस्या । अधित्वान्नाभावो न, किन्तु यणादेशः । बहुश्रेयसीभ्याम् । बहुश्रेयसीभिः । बहुश्रेयसी–ए इति स्थिते घित्वाऽभावान्न तत्कार्यम् । यणि बहुश्रेयस्ये इति प्राप्ते–। **आण्नद्याः** । 'अङ्गस्ये'त्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते । 'नद्या'इति पञ्चम्यन्तेन विशेष्यते, तदन्तविधिः । 'घेर्ङिती'त्यतो 'ङिती'त्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते, तदाह-**नद्यन्तादित्यादिना** । टित्त्वादाद्यवयवः । बहुश्रेयसी आ ए इति स्थिते–**आटश्च** । 'इको यणची'त्यतः अचीति 'वृद्धिरेचि'इत्यतो वृद्धिरिति चानुवर्तते । 'एकः पूर्वपरयो'रिति चाधिकृतम् । तदाह–**आटोऽचीत्यादिना** ।

बहुश्रेयस्यै इति । 'बहुश्रेयसी आ एं' इति स्थिते 'आटश्चे'ति वृद्धौ यणादेशे च रूपमिति भावः । यद्यपि 'वृद्धिरेची'त्येव सिद्धं तथापि ऐक्षतेत्याद्यर्थ'माटश्चे'ति सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । **बहुश्रेयस्या इति** । ङसिङसोर्बहुश्रेयसी आ अस् इति स्थिते 'आटश्चे'ति वृद्धावाकारे यणि रूपमिति भावः । अत्रापि सवर्णदीर्घेण सिद्धम् । न्याय्यत्वादाटश्चेति वृद्धिः । **नद्यन्तात्परत्वादिति** । श्रेयसीशब्दस्य ईकारान्तनित्यस्त्रीलिङ्गतया नदीत्वेन बहुश्रेयसीशब्दस्य नद्यन्तत्वादिति भावः । बहुश्रेयसी इ इति स्थिते 'अच्च घे'रिति, 'इदुद्भ्या'मिति च न भवति, अघित्वात् । सवर्णदीर्घे प्राप्ते–। **ङेराम्नद्याम्नीभ्यः** । आङ्गत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च तदन्तविधिमभिप्रेत्य आह–**नद्यन्तादित्यादिना** । 'ङे'रिति सप्तम्येकवचनं, व्याख्यानात् । नन्वामि कृते 'ह्रस्वनद्यापः'इति नुटि 'यदागमाः' इति न्यायेन नामोऽप्यामग्रहणेन ग्रहणात् 'आण्नद्या'इति आडागमः स्यादित्याशङ्क्य आह—**इह परत्वादिति** । न च कृतेऽप्याडागमे नुट् किं न स्यादिति वाच्यं, 'विप्रतिषेधेन यद्बाधितं तद्बाधितमेवे'ति न्यायादिति भावः । **शेषमीप्रत्ययान्तेति** । वातप्रमीशब्दस्यापि इवर्णान्तधातुत्वाऽभावेन अमि शसि ङौ च 'एरनेकाचः'इति यणः प्राप्त्यभावादिति भावः । 'लक्षेर्मुट् चे'ति लक्षधातोरीप्रत्यये तस्य मुटि च लक्ष्मीशब्दः । लक्ष्मीमतिक्रान्त इति विग्रहे 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः । अङ्गीप्रत्ययान्तत्वान्नोपसर्जनह्रस्वः । **अङ्यन्तत्वादिति** । औणादिकप्रत्ययान्तत्वादिति भावः । **शेषं बहुश्रेयसीवदिति** । 'प्रथमलिङ्गग्रहणं चे'ति नदीत्वादिति भावः । अथ धातुत्वमापन्ने कुमारीशब्दे पुँल्लिङ्गे श्रेयसीशब्दाद्वैलक्षण्यं दर्शयितुमाह–**कुमारीमिच्छन्नित्यादिना** । **क्यजन्तादिति** । कुमारीमात्मन इच्छतीत्यर्थे 'सुपः आत्मनः क्य'जिति क्यच् । कचावितौ । 'सनाद्यन्ता'इति क्यजन्तस्य धातुत्वात्तदवयवसुपोऽमः 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रिति लुक् । ततः 'क्विप् चे'ति कर्तरि क्विप् । कपावितौ । इकार उच्चारणार्थः । 'अतो लोपः,' 'लोपो व्यो'ःइति यलोपः । 'वेरपृक्तस्ये'ति वलोपः । 'कुमारी'ति रूपम् । **आचारक्विबन्तादिति** । कुमारीवाचरतीत्यर्थे 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः'इति क्विप् । कपावितौ । 'वेरपृक्तस्ये'ति वलोपः । 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात्कर्तरि क्विप् । तस्य च पूर्ववत्कृत्स्नलोपः । 'कुमारीति' रूपम् । नच क्विबर्थं प्रति कुमारीशब्दस्य उपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः शङ्क्यः 'गोस्त्रियो'रित्यत्र शास्त्रीयोपसर्जनस्यैव ग्रहणात्, कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणात् । **हल्ङ्याबिति सुलोप इति** । नच क्यजन्ते कथं सोर्लोपः, पूर्वस्माद्विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावा-

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ।६।४।७७। श्नुप्रत्ययान्तस्येवर्णोवर्णान्त[स्य]धातोर्भ्रू इत्यस्य चाङ्गस्येयङुवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे । 'ङिच्चे'त्यन्तादेशः । आन्तरतम्यादेरियङ् । ओरुवङ् । इतीयङि प्राप्ते । **एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ।६।४।८२।** धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्याऽनेकाचोऽङ्गस्य यण्स्यादजादौ

क्विबर्थं प्रति ङ्यन्तस्योपसर्जनत्वाद्ध्रस्वत्वं प्राप्तं, तथापि 'गोस्त्रियोः' इत्यत्र कृत्रिमोपसर्जनत्वं गृह्यते न त्वप्रधानरूपमिति नात्र ह्रस्वः प्रवर्तते । अतएव हरीतक्याः फलानि हरीतक्य इत्यत्रापि ह्रस्वो न भवति । 'लुक्तद्धितलुकी'त्यत्र त्वप्रधानरूपमुपसर्जनमेव गृह्यते, न तु कृत्रिमोपसर्जनमसम्भवादिति वक्ष्यामः । **अचि श्नु ।** 'भ्रमेश्च डूः' इति डूप्रत्ययान्तत्वाद्भ्रूशब्दस्य धातोः पृथग्ग्रहणम् । अन्ये त्वाहुः—'गमः क्वौ' इत्यत्र 'ऊङ् तु गमादीनामितिवक्तव्य'मिति वार्तिकादनुनासिकलोपे ऊङादेशे च कृते निष्पन्नोऽयं भ्रूशब्दः । तथा च धातुग्रहणेनैव सिद्धे भ्रूग्रहणं निरर्थकमिति । 'इण'इति वक्तव्ये 'य्वो'रिति गुरुनिर्देश 'इण्प्रत्याहारः परेणैव णकारेण गृह्यत' इति ज्ञापनार्थः। इह 'य्वो'रिति धातोरेव विशेषणं, न तु श्नुभ्रुवोरव्यभिचारादित्याशयेनाह—**इवर्णोवर्णान्तधातोरिति ।** 'श्नुधातुभ्रुवामिवर्णोवर्णयो'रिति व्याख्याने तु इयङुवोर्ङित्त्वं व्यर्थं स्याद्वैयधिकरण्यं च प्रसज्येतेति भावः । ननु सामानाधिकरण्यपक्षेऽपि ङित्त्वं व्यर्थं, 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'ति इवर्णोवर्णान्तधातोः सर्वादेशत्वनिवृत्तिसंभवादिति चेन्न; श्नुभ्रुवोरपि निर्दिश्यमानत्वेन सर्वादेशत्वप्रसङ्गात् । 'इ उ इत्यद्यदशानां संज्ञे लुप्तत्वाद्यथासङ्ख्यमिह न प्रवर्तते, इत्याह—**आन्तरतम्यादिति ।** स्थानत इति भावः । य्वोः किम् ? । चक्नतुः । चक्रुः । अचीति किम् ? । आप्नुयात् । जुहुयात् ।

एरनेकाचः । 'इणो यण्' इत्यतो यणिति वर्तते । 'अचि श्नुधातु—'इति सूत्रादिह धातुरेवानुवर्तते, न तु श्नुभ्रुवौ, तयोरिवर्णाऽसंभवात् । धातुग्रहणं चावृत्त्योभयोर्विशेषणं, संयोगस्याङ्गस्य चेति व्याचष्टे—**धात्ववयवसंयोगेत्यादि ।** तत्र धातुना संयोगस्य विशेषणादिह यण्—, उन्न्यौः । उन्न्यः । 'हरी' 'हरी'नित्यादि सिद्ध्यर्थं धातुना अङ्गं विशेष्यते । अन्यथा 'प्रध्यं' 'प्रध्य' इत्यादाविव पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा यण्स्यात्, धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तत्वादङ्गस्य । **प्रधीरिति ।** प्रध्यायतीति प्रधीः । 'ध्यायतेः संप्रसारणं चे'ति क्विपि संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते 'हलः'इति दीर्घः । यदा तु 'प्रकृष्टा धीर्बुद्धिर्यस्ये'ति विगृह्यते तदा धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् 'प्रथमलिङ्गग्रहणं चे'ति नित्यस्त्रीलिङ्गातिदेशो यथासंभवं नदीकार्यं बोध्यम् । 'प्रथमलिङ्गग्रहणं चे'ति वार्तिकस्य प्रथमलिङ्गं गृहीत्वा'यू स्त्र्याख्यौ'

दिति वाच्यं, 'क्वौ लुप्तं न स्थानिव'दिति निषेधादिति भावः । कुमारी-औ इति स्थिते 'इको यणची'ति यणपवादमियङमाशङ्कितुमाह—**अचि श्नु ।** इश्च उश्च यू, तयोः—य्वोः=इवर्णोवर्णयोरित्यर्थः । श्नुश्च धातुश्च भ्रूश्चेति द्वन्द्वः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया श्नुप्रत्ययान्तं विवक्षितं । 'य्वो'रिति धातोरेव विशेषणं, ततस्तदन्तविधिः । श्नुभ्रुवोस्तु नित्यमुवर्णान्तत्वान्न तद्विशेषणम् । इवर्णान्तत्वं तु असंभवान्न तद्विशेषणम् । 'संभवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थव'दिति न्यायात् । 'अङ्गस्ये'त्यधिकृतं । ततश्च प्रत्यये परत इति लभ्यते । अचीति तद्विशेषणं । तदादिविधिः । तदाह—**श्नुप्रत्ययान्तस्येत्यादिना ।** य्वोः किम् ? चक्नतुः । अचीति किम् ? । आप्नुयात् । इयङ् उवङित्यनयोरनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वमाशङ्क्य आह—**ङिच्चेत्यन्तादेश इति ।** नच 'श्नुधातुभ्रुवामिवर्णोवर्णयोः' इत्येवं व्याख्यायतां ङित्त्वं च न क्रियतामिति वाच्यम्, एवं सति 'क्षिपती'त्यादावतिव्याप्तेः । नचाऽजादिप्रत्यये परत इत्यनेन तन्निरासः शङ्क्यः, अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययपरकत्वस्याङ्गविशेषणताया एवोचितत्वादित्यलम् । **आन्तरतम्यादिति ।** तालुस्थानकस्य इवर्णस्य तादृश एव इयङ् । ओष्ठस्थानकस्य उवर्णस्य तादृश एवोवङित्यर्थः । **इतीयङि प्राप्ते इति ।** 'कुमारी औ इत्यादा'विति शेषः । **एरनेकाचः ।** 'इणो य'णित्यतो यणित्यनुवर्तते । एरिति षष्ठ्यन्तम् । इवर्णस्येत्यर्थः । पूर्वसूत्रे श्नुधातुभ्रुवामिति द्वन्द्वनिर्देशेऽपि धातोरिति पृथक्कृत्य षष्ठ्यन्तमनुवर्तते नतु श्नुभ्रुवावपि । तत्र इवर्णाऽभावात् । धातोरित्यनुवृत्तं चावर्तते । एकमवयवषष्ठ्यन्तम्, अन्यत्स्थानषष्ठ्यन्तम् । एरिति च धातोरिति षष्ठ्यन्तस्य विशेषणं, ततः-तदन्तविधिः । इवर्णान्तधातोरित्यर्थः । अवयवषष्ठ्यन्तं धातोरित्येतत्-'असंयोगपूर्वस्ये'त्यत्र संयोगांशेऽन्वेति । धात्ववयवसंयोगः पूर्वो यस्मात्स धात्ववयवसंयोगपूर्वः, तद्भिन्नः=असंयोगपूर्वः, तस्येति इवर्णविशेषणम् । 'अङ्गस्ये'त्यधिकृतं स्थानषष्ठ्यन्तधातुना विशेष्यते, तदन्तविधिः । अनेकोऽच् यस्य तस्य अनेकाच इत्यङ्गान्वयि । 'अचि श्नुधातुभ्रुवा'मित्यतोऽचीत्यनुवर्तते । तच्चाङ्गाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य विशेषणं । तदादिविधिः । तदाह—**धात्ववयवेत्यादिना ।** हरिं हरीनित्यादौ यण्निवृत्त्यर्थं 'धातो'रित्यङ्गविशेषणम् । अन्यथा प्रध्यमित्यादाविव पूर्वरूपादीन्बाधित्वा यण् स्यात् । धात्ववयवेति संयोगविशेषणस्य तु प्रयोजनम् उन्नीशब्दनिरूपणावसरे मूल एव स्फुटीभविष्यति । 'अनेकाचोऽसंयोगा'दित्येव सुवचम् । य्वोरित्यनुवर्तते । 'धात्ववयवसंयोगात्परो न भवतो यौ इवर्णोवर्णौ तदन्तस्ये'त्यर्थलाभः । 'ओः सुपी'ति तु नियमार्थः—'उवर्णस्य सुप्येव य णिति । ततश्च लुलुवतु रित्यादौ त्वतिप्रसङ्गा-

प्रत्यये परे। इति यण्। कुमार्यौ। कुमार्यः। हे कुमारि। अमि शसि च-कुमार्यम्। कुमार्यः। कुमार्यै। कुमार्याः २। कुमारीणाम्। कुमार्याम्। प्रधीः। प्रध्यौ २। प्रध्यः। प्रध्यम्। प्रध्यः। [प्रध्या। प्रधीभ्याम् ३। प्रध्ये। प्रध्यः २। प्रध्याम्। प्रध्यि]। उन्नयतीत्युन्नीः। धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण्-उन्न्यौ। उन्न्यः। हे उन्नीः। उन्न्यम्। ङेराम्,-उन्न्याम्। एवं ग्रामणीः। अनेकाचः किम्?। नीः। नियौ। नियः। अमि शसि च परत्वादियङ्,-नियम्। नियः। ङेराम्-नियाम्। असंयोगपूर्वस्य किम्?। सुश्रियौ। यवक्रियौ। *गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण्नेष्यते। शुद्धधियौ। परमधियौ। कथं तर्हि दुर्धियो वृश्चिकभियेत्यादि?। उच्यते-दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे 'दु'रित्यस्य

इत्यनेन नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थात्। एरनेकाच इति यण्विषयत्वेन 'नेयङुवङ्—' इति निषेधस्याऽप्रवृत्तेश्चेत्येके। अन्ये त्वाहुः—एवं तर्हि यथोद्देशप्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिदमिति मनोरमादिग्रन्थो विरुध्येत। यथोद्देशपक्षेऽपि प्रधीशब्दाद्यर्थतया वचनस्यावश्यकत्वात्। मूले हि 'उपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्य'मित्युक्तं, न तु नित्यस्त्रीत्वमिति। तस्मा'त्प्रथमलिङ्गग्रहण'मित्यनेन लिङ्गप्रयुक्तं यन्नदीत्वं वृत्तेः प्राक् स्थितं तदिहाऽतिदिश्यते। धीशब्दे तु 'नेयङुवङ्—'इति निषेधेन नदीत्वाऽभावान्नास्त्येव प्रधीशब्दे नदीत्वातिदेश इति। 'ङिति ह्रस्वश्चे'ति वैकल्पिकनदीत्वमपीह नातिदिश्यते। 'प्रथमलिङ्गे'ति वचनं यथोद्देशे न्यायसिद्धमिति ग्रन्थानुरोधेन वृत्तेः प्रागवस्थायामवयवत्वेनाभिमतेऽपि विद्यमानाया एव नदीसंज्ञायाः समुदाये अभ्युपेयत्वात्। न च प्रकृष्टा धीर्यस्य तस्मै प्रध्ये प्रध्य इत्यादौ प्रथमान्तधीशब्दस्य ङिति परे प्रवर्तमाना नदीसंज्ञाऽस्तीति दिक्। **उन्नीरिति**। 'सत्सूद्विषे'त्यादिना क्विप्। **ङेरामिति**। आङ्गत्वान्नीशब्दान्तादपि ङेराम्भवतीति भावः। **ग्रामणीरिति**। ग्रामं नयतीति ग्रामणीः। 'अग्रग्रामाभ्यां नयते'रिति णत्वम्। **नीरिति**। नयतीति नीः। क्विप्। **गतिकारकेतरेति**। 'गतिकारकपूर्वस्यैव यणिष्यते' इति तु नोक्तम्, कुमारीमिच्छन् ब्राह्मणः कुमारी, कुमार्यौ कुमार्य इत्यत्र यणभावप्रसङ्गात्। **शुद्धधियाविति**। यदा तु शुद्धं ब्रह्म ध्यायतीति विगृह्यते तदा भवत्येव यण्। शुद्धध्यौ। शुद्धध्यः। एवमग्रेऽपि। **कथं तर्हीति**। गतिकारकेतरपूर्वपदत्वमिह नास्तीति

ऽभाव इत्यलम्। **इति यणिति**। कुमार्यौ, कुमार्य इत्यत्र 'एरनेकाचः' इति इयङपवादो यणित्यर्थः। नन्वन्तर्वर्तिसुपा अमाक्यजन्तस्य कुमारीशब्दस्य पदत्वात् 'इकोऽसवर्णे' इति प्रकृतिभावः स्यात्। अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेऽपि तमाश्रित्यैव स दुर्वार इति चेन्मैवम्—'नः क्ये' इति क्यचि नान्तस्यैव पदत्वनियमात्। **अमि शसि चेति**। अमि पूर्वरूपं शसि पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा इयङि प्राप्ते तदपवादे 'एरनेकाचः' इति यणि, अमि कुमार्यं, शसि कुमार्य इति रूपम्। 'तस्माच्छसः' इति नत्वं तु न, कृतपूर्वसवर्णदीर्घात्परत्वाऽभावात्। तथाच बहुश्रेयसीशब्दापेक्षया अमूशसोरेव रूपे विशेष इति भावः। **प्रधीरिति**। प्रध्यायतीति प्रधीः। 'ध्यायतेः संप्रसारणं चे'ति क्विप्। यकारस्य संप्रसारणमिकारः। 'संप्रसारणाच्चे'ति पूर्वरूपम्। 'हलः' इति दीर्घः। कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात्सुबुत्पत्तिः। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। अजादौ सर्वत्र 'एरनेकाचः' इति यणेव। अस्त्रीत्वान्नदीकार्यं न। हे प्रधीः प्रध्यौ प्रध्यः। प्रध्यं प्रध्यः। प्रध्या। प्रध्ये। प्रध्योः। प्रध्यि। प्रकृष्टा धीर्यस्य स इति विग्रहे तु धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् 'प्रथमलिङ्गग्रहणं चे'ति नदीत्वान्नदीकार्यम्। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। प्रधीः। शेषमुदाहृतक्विबन्तकुमारीशब्दवत्। हे प्रधि। प्रध्यौ। प्रध्यः। प्रध्यम्। प्रध्यौ। प्रध्यः। प्रध्या। प्रध्यै। प्रध्याः २। प्रधीनाम्। प्रध्याम्।

उन्नीरिति। 'सत्सूद्विषे'त्यादिना उत्पूर्वान्नीधातोः क्विप्। सुबुत्पत्तिः। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। अजादौ तु प्रत्यये परे 'एरनेकाचः' इति यण्। नन्वत्र इवर्णस्य संयोगपूर्वकत्वात्कथमत्र यणित्यत आह—**धातुनेति**। धात्ववयवसंयोगपूर्वस्यैव यण् पर्युदस्यते। नचाऽत्र संयोगो धात्ववयव इति भावः। **हे उन्नीरिति**। अस्त्रीत्वादनदीत्वादम्बार्थेत्यादिना नदीकार्यं नेति भावः। **उन्न्यमिति**। पूर्वरूपापवादो यणिति भावः। शसादौ-उन्न्यः। उन्न्या। उन्न्ये। उन्न्यः। उन्न्योः। **ङेरामिति**। नदीत्वाऽभावेऽपि 'ङेराम्' इति सूत्रे नीशब्दस्य पृथग्ग्रहणादाम्। आङ्गत्वेन नीशब्दान्तादपि भवतीति भावः। **एवं ग्रामणीरिति**। ग्रामं नयति=नियच्छतीति ग्रामणीः। 'अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः' इति णत्वम्। **अनेकाचः किमिति**। 'एरनेकाचः इत्यत्रे'ति शेषः। **नीरिति**। नीधातोः केवलात्पूर्ववत्क्विप्। अनेकाच्त्वाऽभावान्न यण्। किंतु 'अचि श्नुधात्वि'ति इयङ्। एतावदेव उन्नीशब्दादस्य वैलक्षण्यमिति भावः।

सुश्रियाविति। 'श्रिञ् सेवायाम्।' 'क्विब्वची'इत्यादिना क्विप्। प्रकृतेर्दीर्घश्च। सु श्रयतीति, शोभना श्रीरस्येति वा सुश्रीः। ततोऽजादिप्रत्यये यण् न भवति। इवर्णस्य धात्ववयवसंयोगपूर्वकत्वादिति भावः। **यवक्रियाविति**। यवान् क्रीणातीति यवक्रीः। क्रीञ्धातोः क्विपि रूपम्। अत्रापि धात्ववयवसंयोगपूर्वकत्वान्न यणिति भावः। 'एरनेकाचः' इति सूत्रे 'गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते' इति वार्तिकं पठितं, तत्तात्पर्यतः सङ्गृहीतम्—**गतिकारकेतरेति**। यथाश्रुते तूदाहृतक्विबन्तकुमारीशब्दे यण् न स्यात्। **शुद्धधियाविति**। शुद्धा धीर्यस्येति विग्रहः। अत्र शुद्धशब्दस्य

धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः। वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम्। वृश्चिकसंबन्धिनी भीर्वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपो वा। **न भूसुधियोः** ।६।४।८५। एतयोर्यण्न स्यादचि सुपि। सुधियौ। सुधियः। इत्यादि। सखायमिच्छति सखीयति। ततः क्विप्। अल्लोपयलोपौ।

यणैव भाव्यमिति प्रश्नः। 'दुर्धिय' इत्यत्र 'प्रादिभ्यो धातुजस्ये'ति वार्तिकेन उत्तरपदलोपो बोध्य इत्याशयेनाह—**दुःस्थिता धीर्येषामिति**। **वृश्चिकशब्दस्येति**। भाष्यकृता हि बुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्य 'भीत्रार्थाना'मिति सूत्रं प्रत्याख्यातं। ततश्च सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येवेति नास्त्यत्र कारकपूर्वत्वमिति भावः। **वृश्चिकसंबन्धिनी भीरिति**। एवं च भययोगाऽभावाद्वृश्चिकस्य नापादानकारकत्वमिति सूत्रमतेऽपि न दोष इति भावः। 'ओः सुपी'त्यतः 'सुपी'त्यनुवर्तनादाह—**अचि सुपीति**। सुपीति किम्?। सुध्युपास्यः। वस्तुतस्तु सुपीत्यननुवृत्तावपि न क्षतिः, 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन 'एरनेकाचः' इति 'ओः सुपी'ति च सूत्रद्वयेन प्रापितस्यैव यणो 'न भूसुधियो'रिति निषेधाभ्युपगमात्। **स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्त इति**। 'एरनेकाचः—' इत्यनेन। न चान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य सखि-

---

गतिकारकेतरत्वात्तत्पूर्वकस्य न यणिति भावः। शुद्धं ब्रह्म ध्यायतीति विग्रहे तु स्यादेव यण्—शुद्धध्यौ इत्यादि।

कथं तर्हीति। यदि गतिकारकेतरपूर्वस्यैव यण् पर्युदस्यते, गतिकारकपूर्वस्य त्ववश्यं यण्, तदा दुर्धियः वृश्चिकभिय इत्यादि कथमित्यन्वयः। आदिना दुर्धियौ वृश्चिकभियौ इत्यादिसङ्ग्रहः। दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहः। 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति बहुव्रीहिः। पूर्वपदे उत्तरखण्डस्य लोपश्च। वृश्चिकाद्भीरिति विग्रहः। अत्र दुरो गतित्वाद्वृश्चिकस्याऽपादानत्वाच्च गतिकारकपूर्वत्वात्पर्युदासाऽभावे सतीयङपवादोऽत्र यण् दुर्वार इत्याक्षेपः। **उच्यते इति**। 'परिहार' इति शेषः। **गतित्वमेव नास्तीति**। 'उपसर्गाः क्रियायोगे' 'गतिश्चे'ति प्रादीनां क्रियान्वये गत्युपसर्गसंज्ञे विहिते। धीशब्दश्च बुद्धिगुणवाची, न तु क्रियावाची। अतो न तं प्रति दुरो गतित्वमिति गतिपूर्वकत्वाऽभावान्नात्र यण्, किंतु इयङेवेत्यर्थः। ननु लुप्तस्य स्थिताशब्दस्य क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात्तं प्रति दुरो गतित्वमस्त्येवेत्यत आह—**यत्क्रियेति**। यया क्रियया युक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव=तद्वाचकशब्दं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञका इत्यर्थः। नचैवमप्यत्र स्थिताशब्दं लुप्तं प्रति प्रवृत्तं दुरो गतित्वमादाय दुर्धीशब्दस्य गतिपूर्वकत्वमस्त्येवेति वाच्यं, यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तत्क्रियावाचकं प्रत्येव गत्युपसर्गत्वम्। तथाविधक्रियावाचकस्यैव च गत्युपसर्गकार्यमित्यर्थस्य विवक्षितत्वात्। 'यत्क्रियायुक्ताः' इति च प्रत्यासत्तिन्यायलभ्यम्। **वृश्चिकेति**। वृश्चिकशब्दस्याऽपादानत्वं नेह विवक्षितमित्यन्वयः। कुत इत्यत आह—**बुद्धिकृतमिति**। आरोपितमित्यर्थः। अपादानत्वं हि विश्लेषावधित्वम्। नह्यत्र वृक्षात्पर्णं पततीत्यत्र पर्णविश्लेषे वृक्षस्येव भयविश्लेषे वृश्चिकस्याऽवधित्वमस्ति, वृक्षे पर्णवद्भयस्य वृश्चिके संश्लेषाऽभावात्, विश्लेषस्य संश्लेषपूर्वकत्वात्। उक्तं च भाष्ये—'विवक्षातः कारकाणि भवन्ती'ति। प्रकृते च वृश्चिकेऽपादानत्वारोपस्य वक्त्रधीनत्वादिह च तदनारोपात्सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठीमाश्रित्य 'वृश्चिकस्य भी'रिति षष्ठीसमासे वृश्चिकभीशब्दस्य व्युत्पत्तिराश्रीयते। ततश्च कारकेतरपूर्वकत्वान्नात्र यणिति भावः। नच वृश्चिकाद्भीरित्यादौ बुद्धिकृतमेवापादानत्वमादाय पञ्चम्युपपत्तेः 'भीत्रार्थाना'मिति व्यर्थमिति वाच्यं, तस्य सूत्रस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेन इष्टापत्तेरित्यलम्। परिहारान्तरमाह—**वृश्चिकसम्बन्धिनीति**। **उत्तरपदेति**। वृश्चिकसम्बन्धिनीति पूर्वपदे उत्तरखण्डस्य सम्बन्धिनीशब्दस्य लोपः शाकपार्थिवादित्वादित्यर्थः। सुष्ठु ध्यायतीति, सु=शोभना धीर्यस्येति वा विग्रहे सुधीशब्दः। अत्र अजादौ परे 'एरनेकाचः' इति यणि प्राप्ते—। **न भूसुधियोः**। 'इणो य'णित्यतो यणिति, 'ओः सुपी'त्यतः सुपीति, 'इको यणची'त्यतोऽचीति चानुवर्तते। तदाह—**एतयोरित्यादिना**। **एतयोरिति**—सूत्रोक्तभूसुधियोः परामर्शः। **अचीति**। अजादावित्यर्थः। यणि प्रतिषिद्धे इयङमभिप्रेत्य आह—**सुधियाविति**। आदिना अजादिसर्वसङ्ग्रहः। प्रधीवद्रूपाणि। इयङेव विशेषः। अचीति वस्तुस्थितिः। अनजादौ यणः प्रसक्त्यभावात्। सुपीति किम्?। सुधीभिरुपास्यः सुध्युपास्यः। वस्तुतस्तु सुपीति नानुवर्तनीयम्। 'एरनेकाचः' इति यणो ह्यत्र न प्रसक्तिः, तस्य अजादिप्रत्यये विधानादुपास्यशब्दस्य च प्रत्ययत्वाऽभावात्। 'इको यणची'ति तु भवत्येव, 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन 'एरनेकाचः', 'ओः सुपी'ति च विहितयण एव प्रतिषेधात्। सुधिया उपास्यः सुध्युपास्य इत्यत्र त्वन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य 'एरनेकाचः' इति यणो 'न भूसुधियोः' इति प्रतिषेधेऽपि 'उपास्यः' इत्यचमाश्रित्य 'इको यणची'ति यण् भवत्येव, 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन तस्याऽत्र प्रतिषेधाऽभावादित्यलम्।

सखीयतीति। 'सुप आत्मनः' इति सखिशब्दात्क्यचि कृते 'अकृत्सार्वधातुकयो'रिति दीर्घे 'सखीयती'ति रूपम्। **ततः क्विबिति**। तस्मात् सखीयशब्दात् 'सनाद्यन्ताः' इति धातुसंज्ञकात् 'क्विप् चे'ति सूत्रेण क्विबित्यर्थः। **अल्लोपयलोपाविति**। 'अतो लोपः' इति यकारादकारस्य लोपः, 'लोपो व्यो'रिति यलोप इत्यर्थः। यलोपे कर्तव्येऽल्लोपस्य

अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्ते—। * क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्'। एकदेशविकृतस्यानन्यतयाऽनङ्णित्त्वे—। सखा। सखायौ। [सखायः]। हे सखीः। अमि पूर्वरूपात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ततोऽपि परत्वात् 'सख्युरसंबुद्धा'-

---

शब्दस्य पदत्वात् 'न पदान्ते'ति निषेधेन अल्लोपो न स्थानिवदिति वाच्यम्, 'नः क्ये'इति नियमेन क्यचि नान्तस्यैव पदत्वात्। अत आह—क्वौ लुप्तमिति। 'नपुंसके भावे क्तः'। क्वौ लोप इत्यर्थः। इदं सर्वं कुमारीमिच्छन् कुमारीत्यत्रापि बोध्यम्। 'क्वौ लुप्त'मित्येतत्काचित्कं, 'क्वौ विधिं प्रति न स्थानिव'दित्यभ्युपगमात्। अन्यथा 'बेभिदि ब्राह्मणकुलानी'ति हलन्तनपुंसके वक्ष्यमाणं न सङ्गच्छेत। बेभिद्यतेः क्विपि अल्लोपे यलोपे च क्वौ लुप्तत्वेनाऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाऽभावे झलन्तलक्षणनुम्प्रसङ्गात्। 'क्वौ विधिं प्रति न स्थानिव'दित्यस्योदाहरणं तु लवमाचक्षाणो लौः। अत्र णिचि यष्टिलोपो, यश्च क्वौ णिलोपः, तदुभयं 'च्छ्वोः शू'डिति वकारस्य क्विनिमित्ते ऊठि कर्तव्ये न स्थानिवत्। 'एत्येधत्यूठ्सु'इति वृद्धिः। अत्रेदमवधेयम्,—'न पदान्ते'ति सूत्रे 'क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसङ्ख्यान'मिति वार्तिकमस्ति तदेकदेशानुवादोऽयं 'क्वौ लुप्त'मित्यादीति। 'लुका लुप्ते न स्थानिव'दित्यादीनामप्युदाहरणान्यत्रोच्यन्ते। पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुः। 'आर्हा'दिति ठक्, तस्य 'अध्यर्धपूर्वे'ति लुक्, 'लुक्तद्धितलुकी'ति ङीषो लुक्। तस्य लुका लुप्तत्वेन स्थानिवत्त्वाऽभावादत्र यणादेशो न भवति। न च ङीषो लुकः परनिमित्तकत्वाऽभावात्स्थानिवत्त्वं न भवेदिति शङ्क्यं, ङीषो लुकं प्रति स्थानिद्वारा तद्धितलुकः परत्वस्वीकारात्। यद्वा बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमभावेऽप्यस्तीति नास्त्यत्राऽनुपपत्तिः। न च अढे तद्धिते विवक्षिते 'भस्याढे'इति पुंवद्भावादुक्तनिषेधं विनैवेष्टसिद्धिरित्यपि शङ्क्यं, 'यत्र भावि-भत्वं तत्रैव पुंवद्भावः, इह तु लुकि भत्वाऽभावात्कुतः पुंवद्भाव'इति कैयटेनोक्तत्वात्। तथा पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः। 'सास्य देवते'त्यण्। 'द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक्। ततो ङीपो लुकि तस्य स्थानिवत्त्वाऽभावान्ङीषा संनियुक्त आनङ् श्रूयते। पुंवद्भावस्यात्राऽऽशङ्कापि नास्ति, इन्द्रे इन्द्रत्वमिन्द्राण्यामिन्द्रस्त्रीत्वमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदे भाषितपुंस्कत्वस्यानभ्युपगमात्। ये तु 'न पदान्ते'ति सूत्रे 'वर—ई' इति ईकारप्रश्लेषं कुर्वन्ति तेषामिह लुग्ग्रहणं न कार्यम्। 'उपधात्वे कर्तव्ये न स्थानिवत्'। तेन परिखाशब्दाच्चातुरर्थिके अणि कृते 'वृद्धादकेकान्ते'त्यादिना पारिखशब्दात्खोपधलक्षणे छप्रत्यये 'पारिखीयः' सिध्यति। अन्यथा उपधासंज्ञायाः पूर्वविधित्वेन तस्यां कर्तव्यायामालोपः स्थानिवत्स्यात्। नन्वेवं 'पटयती'त्यादौ वृद्धिः स्यादिति चेन्न, यत्रोपधासंज्ञामुपजीव्य प्रत्ययो विहितस्तत्रैवायं निषेध इति भाष्ये स्थितत्वात्। तत्र च चङ्परनिर्ह्रासग्रहणमेव ज्ञापकम्—'चङ्परो यो ह्रस्वः स चङ्परनिर्ह्रासस्तत्र न स्थानिवत्'। वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणां परिवादकेन। अत्र प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वादाकारोऽनुपधेति 'णौ चङ्यु'पधाह्रस्वो न प्राप्नोति। णिसामान्यग्रहणादेतत्सिद्धमिति चेत्, तर्ह्यन्यदुदाहर्तव्यं,वारि आख्यदवीवरत्। न च 'अग्लोपी'ति निषेधः शङ्क्यः, परत्वाद्वृद्धौ सत्यां टिलोप इत्यभ्युपगमेनाऽग्लोपित्वाऽभावात्। अतएव 'मुण्डमिश्रे'ति सूत्रे हलिकल्योर्हलकलेत्यदन्तनिपातनं सार्थकम्। 'कुत्वे न स्थानिवत्'। अर्चयतेरर्कः। 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः'इति कः। पाचयतेः पाक्तिः। इह 'चोः 'कु'रिति कुत्वे णिलोपो न स्थानिवत्। वार्तिकेऽस्मिन् क्विचङ्परनिर्ह्रासोपधानां ग्रहणमावश्यकं। कुत्वे न स्थानिवत्, लुक ईकारप्रश्लेषेण गतार्थत्वात्, कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्चेत्यवधेयम्। 'चजो'रिति कुत्वे चोदाहरणमन्वेषणीयम्। सख इति। 'तेन सहे'ति बहुव्रीहौ 'वोपसर्जनस्ये'ति सभावः। सखीरित्यादि। 'सुप

न स्थानिवत्, 'न पदान्ते'ति यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधात्। **स्थानिवत्त्वादिति**। 'अचः परस्मिन्नित्यनेने'ति शेषः। **यणि प्राप्ते इति**। 'खकारादीकारस्य 'इको यणची'त्यनेने'ति शेषः। न चान्तर्वर्तिसुपा पदान्तत्वा'न्न पदान्ते'ति निषेधः शङ्क्यः, 'नः क्ये' इति क्यचि नान्तस्यैव पदत्वात्। **क्वौ लुप्तमिति**। 'न पदान्त' सूत्रे 'क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसङ्ख्यान'मिति वार्तिके 'क्विलु'गित्यंशस्यायमनुवादः। तत्र 'लु'गिति लोपो विवक्षित इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्। लुप्तमिति भावे क्तः। क्विप्प्रत्ययपरको लोपो न स्थानिवदित्यर्थः। ततश्च खकारादीकारस्याऽच्परकत्वाऽभावान्न यणिति भावः। यद्यपि 'न पदान्ते'ति सूत्रे 'क्वौ लुप्तं न स्थानिव'दिति निराकृत्य, 'क्वौ विधिं प्रति न स्थानिव'दित्येव स्वीकृतं तथापि गोमत्यतेः क्विपि गोमानिति भाष्यात्क्वौ लुप्तं न स्थानिवदित्यपि क्वचिदस्तीति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। ततश्च सखायमिच्छतीत्यर्थे सखीति ईदन्तं रूपं स्थितम्। ततः सुबुत्पत्तिः।

अनङ्णित्वे इति। 'अनङ् सौ' 'सख्युरसम्बुद्धौ' इत्युभाभ्या'मिति शेषः। इदन्तसखिशब्दस्य विधीयमाने अनङ्णित्त्वे कथं सखीशब्दस्य ईदन्तस्य भवेतामित्यत आह—**एकदेशेति**। **हे सखीरिति**। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। स्त्रीत्वाऽभावान्नदीत्वाऽभावान्नदीकार्यं न भवति। **यणि प्राप्ते इति**। 'एरनेकाचः इत्यनेने'ति शेषः। **शसि यणिति**। पूर्वसवर्णदीर्घापवादो यण्। कृतपूर्वसवर्णदीर्घत्वाऽभावान्नत्वं नेति भावः। सख्या। सख्ये। सख्युः। सख्योः। सख्यौ। **सह खेनेति**। खमाकाशं खकारो वा। 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः। 'वोपसर्जनस्ये'ति

विति प्रवर्त्तते। सखायम्। सखायौ। शसि यण्-सख्यः। सह खेन वर्तत इति सखः। तमिच्छतीति सखीः। सुखमिच्छतीतीति सुखीः। सुतमिच्छतीति सुतीः। सख्यौ। सुख्यौ। सुत्यौ। 'ख्यत्या'दिति दीर्घस्यापि ग्रहणादुकारः। सख्युः। सुख्युः। सुत्युः। लूनमिच्छतीति लूनीः। क्षाममिच्छतीति क्षामीः। प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः। पूर्वा ङसिङसोर्यण्। नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् 'ख्यत्या'दित्युत्वम्। लून्युः। क्षाम्युः। प्रस्तीम्युः। शुष्कीयतेः क्विप्। शुष्कीः। पक्वीः। इयङ्। शुष्कियौ। शुष्कियः। ङसिङसोः-शुष्कियः इत्यादि। इतीदन्ताः। शम्भुर्हरिवत्। एवं विष्णुवायुभान्वादयः। तृज्वत्क्रोष्टुः।७।१।९५। क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभतेऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः। ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः

आत्मनः क्यच्'। 'क्यचि च' इतीत्वम्। दीर्घस्यापीति। एतदर्थं कृतयणादेश इति भावः। ननु अतिसखेर्भूपतेरिति गुणविषयं व्यावर्तयितुं यणा निर्देश इति चेदस्त्वेवं, तथापि दीर्घे प्रवृत्तिः केन वार्यताम्? न हि ह्रस्वे यणा भाव्यं न दीर्घेष्वित्यत्र प्रमाणमस्ति। सौत्रस्य विकृतिनिर्देशस्याऽव्याप्त्यतिव्याप्त्युभयवारकत्वे सारवत्त्वलाभेन तथैवौचित्या-द्व्याख्यारूढत्वाच्च। लूनमिति। 'ल्वादिभ्यः' इति निष्ठातस्य नः। क्षाममिति। 'क्षायो मः' इति मः। प्रस्तीममिति। 'प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्' इति मः। 'स्त्यः प्रपूर्वस्ये'ति संप्रसारणम्। शुष्कीरिति। 'शुषः कः' इति निष्ठातस्य कः। पक्वीरिति। 'पचो वः' इति वः। इयङिति। संयोगपूर्वत्वादिवर्णस्य यणेनेति भावः। इतीदन्ताः।

हरिवदिति। तद्वत्साध्य इत्यर्थः। तृज्वत्क्रोष्टुः। 'क्रुश आह्वाने रोदने च'। अस्मा'त्सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्' इति तुन्प्रत्यये क्रोष्टुशब्दः। तृचि तु क्रोष्टृशब्दः। द्वावपि शृगालवचनौ। तत्राऽविशेषेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते 'सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृजन्त एव, तृतीयादावच्युभयम्, अन्यत्र तुन्नन्त एवे'ति नियमार्थं त्रिसूत्री आरभ्यते। 'क्रोष्टु'रिति तुन्नन्तात्प्रथमा। 'तृज्व'दिति तृतीयान्ताद्वतिः। निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपविषयकत्वेनातिदेशस्यानेकविधत्वेऽपि प्राधान्यादिह रूपमेवातिदिश्यते [इत्याह-तृजन्तवद्रूपमिति।] तच्च न पचादेर्यस्य कस्यचित्किंतु क्रुशेरेव, उपस्थितत्वादर्थत आन्तर्याच्चेत्यभिप्रेत्य फलितमाह—क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्द इति। निमित्तातिदेशो यथा—चिकीर्षति। चिकीर्षते। अत्र सन्नन्तस्य 'पूर्ववत्सनः' इत्यनेन मित्त्वातिदेशे कर्तृगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदं सिध्यति। ननु कार्यातिदेशेनाप्येतद्गतार्थमिति चेदत्राहुः—निमित्तप्रतिसन्धानपूर्वकत्वात्तस्येति निमित्तातिदेशः पृथगुक्त इति। व्यपदेशातिदेशो यथा—'आद्यन्तवदेकस्मि'न्नित्यनेन 'कर्तव्य'मित्यादौ सावकाशः प्रत्ययाद्युदात्तत्वफलक आदित्वव्यपदेश औपगवादावतिदिश्यते। तादात्म्यातिदेशो यथा—'सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे'

सभावः। तमिच्छतीति। सखमात्मन इच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः' इति क्यच्। 'क्यचि चे'तीत्वं, 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात्क्विपि अल्लोपयलोपयोः सखीशब्दः। एवं सुखीशब्दः, सुतीशब्दश्च। सखीरिति। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। सख्यावित्यादि। अजादौ 'एरनेकाचः' इति यणिति भावः। सख्यम्। सख्यः। सख्या। सख्ये। दीर्घस्यापीति। एतदर्थमेव तत्र कृतयणा निर्देश इति भावः। सख्याम्। सख्यि। सुखीसुतीशब्दयोरप्येवम्। लूनीरिति। 'लूञ् छेदने' क्तः। 'ल्वादिभ्यः' इति नत्वम्। क्यचि ईत्वम्। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। 'क्षै क्षये' क्तः। 'आदेच उपदेशेऽशिती'त्यात्त्वम्। 'क्षायो मः' इति मत्वम्। क्यजादि पूर्ववत्। प्रस्तीमीरिति। 'स्त्यै ष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः'। क्तः। 'आदेचः' इत्यात्त्वम्। 'प्रस्त्योऽन्यतरस्या'मिति मः। 'स्त्यः प्रपूर्वस्ये'ति सम्प्रसारणम्। 'सम्प्रसारणाच्चे'ति पूर्वरूपम्। 'हलः' इति दीर्घः। क्यजादि पूर्ववत्। सखी सुतीत्यादिवद्रूपाणि। ङसिङसोर्यणिति। 'एरनेकाचः' इत्यनेने'ति शेषः। 'असिद्धत्वा'दित्यनन्तरं 'ख्यात्परत्वा'दिति शेषः। शुष्कीयतेरिति। 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति श्तिपा निर्देशोऽयम्। शुषधातोः क्तः। शुष्कः। 'शुषः कः' इति कत्वम्। शुष्कमात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यजन्ताच्छुष्कीयधातोः क्विपि शुष्कीरिति रूपमित्यर्थः। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। सखी सुतीत्यादिशब्दवच्छुष्कीशब्दः। शुष्कियावित्यादि। संयोगपूर्वत्वान्न यण्, किं तु इयङिति विशेष इति इति भावः। ङसिङसोः शुष्कियः इति। न च कत्वस्याऽसिद्धत्वात्ख्यत्यात्परत्वादुत्वं शङ्क्यम्, इयङादेशे सति कृतयणादेशत्वाऽभावादिति भावः। इति ईदन्ताः। शम्भुर्हरिवदिति। तत्र पूर्वसवर्णदीर्घ ऊकारः, गुणस्तु ओकारः, अवित्यादयो विशेषास्त्वान्तरतम्यात्सङ्गता इति भावः। 'क्रुश आह्वाने, रोदने चे'ति धातोः 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्' इति तुन्प्रत्यये 'व्रश्चे'ति शस्य षकारे, ष्टुत्वेन टकारे च क्रोष्टुशब्दः। क्रुशधातोः कर्तरि तृचि तु क्रोष्टृशब्दः। द्वावपि सृगालवाचिनौ। तयोरविशेषेण सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते विशेषं दर्शयितुमाह—तृज्वत्क्रोष्टुः। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया 'तृच्' इति तृजन्तं गृह्यते। 'तेन तुल्य'मिति तृतीयान्ताद्वतिः। 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यतः 'सर्व-

।७।३।११०। औ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताङ्गस्य गुणः स्यात्। इति भाष्ये। ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च ।७।१।९४। ऋदन्तानामुशनसादीनां चाऽनङ् स्यादसंबुद्धौ सौ परे। अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् ।६।४।११। अबादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्। ['उणादिनिष्पन्नानां तृन्तृजन्तानां चेद्दीर्घो भवति तर्हि नप्त्रादीनामेव']। तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न।

इत्यनेन 'वृत्रघ्नी शुभस्पती' इत्यत्र शुभशब्दस्य पराङ्गवत्त्वे सति षाष्ठिकेन 'आमन्त्रितस्ये'त्यनेन शकारादुकारस्याद्युदात्तत्वं सिध्यति। शास्त्रातिदेशो यथा—'कालेभ्यो भववदि'त्यनेन कालवाचिभ्यः 'तत्र भवः' इत्यधिकारे यच्छास्त्रं तत् 'सास्य देवते'त्यर्थेऽतिदिश्यते। तेन 'मासिकं' 'प्रावृषेण्य'मित्यत्र यथाविहितं 'कालाट्ठञ्' 'प्रावृष एण्यः' इति सिध्यति। कार्यातिदेशो तु—इह प्रकृतिप्रत्ययादीनां साङ्कर्यं स्यात्। कार्यातिदेशो यथा—'गोतो णित्'। गौः गावौ गावः। अत्र णित्कार्यं वृद्धिरतिदिश्यते, प्राधान्यात्। केचित्तु निमित्तातिदेशे 'गोतो णि'दित्युदाहरन्ति, तन्मते कार्यातिदेशस्य 'कर्मवत्कर्मणा', 'स्थानिवदादेशः'-इत्याद्युदाहर्तव्यम्। रूपातिदेशो यथा—वतण्डी चासौ वृन्दारिका च वातण्ड्यवृन्दारिका। अत्र वतण्डीशब्दे 'पुंवत्कर्मधारये'त्यनेन पुंवाचकवातण्ड्यशब्दरूपमतिदिश्यते। इह मनोरमायामतिदेशस्य षड्विधत्वमुक्तम्। अन्ये तु—'कार्यरूपनिमित्तार्थशास्त्रतादात्म्यशब्दिताः। व्यपदेशश्च सप्तैतानतिदेशान् प्रचक्षते।'—इति सप्तविधत्वमाहुः। अर्थातिदेशोऽसोदाहरणं तु—गार्गी च गार्ग्यायणी च गर्गाः। अत्र 'स्त्री पुंवच्चे'त्यनेन गोत्रप्रत्ययान्तस्त्रीवाचकस्य 'वृद्धो यूने'त्येकशेषे सति स्त्र्यर्थस्य पुमर्थोऽतिदिश्यते। तेन स्त्रियामपत्यबहुत्वे 'यञञोश्चे'ति लुक् सिध्यति। ऋतो ङि। 'ऋ' 'तृ' एतयोरनुकरणे ऋकारान्ते गुणवारणाय तपरकरणमिति बोध्यम्।

अप्तृन्। 'तुरिष्ठेमेयस्स्वि'तिवत् तृ इत्येव सिद्धे तृन्तृचोर्भेदेनोपादानं 'क्वचित्सामान्योक्तावपि विशेष एव गृह्यते' इति ज्ञापनार्थम्। तेन 'न क्रोपधायाः' इत्यत्र सामान्योक्तावपि कृत्तद्धितयोरेव को गृह्यते, न कमात्रम्। तेन यदग्रे वक्ष्यति 'कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहण'मिति, तदुपपन्नं भवतीत्येके। अन्ये त्वाहुः—'अप्तृ'—इत्येव वक्तव्ये 'तृन्' 'तृ'जिति भेदेनोपादानमवर्णस्तृन्व्यावृत्तये। यद्यप्यर्थवत्परिभाषया तन्निवृत्तिः सिध्यति, तथापि तस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनाय तयोः पृथगुपादानम्। तेन 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ती'ति सिद्धमिति।

व्युत्पत्तिपक्षे तृन्नन्तत्वात्तृजन्तत्वाद्वा सिद्धे नप्त्रादिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—नियमार्थमिति। औणादिकानामन्येषां संज्ञाशब्दानां मा भूदित्येतदर्थमित्यर्थः। धातृशब्दस्त्वौणादिकः संज्ञाशब्दो न भवतीति तत्र दीर्घो भवत्येव। धातारौ। धातारः। अव्युत्पत्तिपक्षे तु नप्त्रादिग्रहणं विध्यर्थमिति पितृभ्रातृप्रभृतीनां दीर्घशङ्कैव नास्तीति बोध्यम्।

नामस्थाने' इति, 'सख्युरसंबुद्धौ' इत्यतो 'ऽसंबुद्धाविति' चानुवर्तते। तदाह—क्रोष्टुस्तृजन्तेनेत्यादिना। 'कार्यरूपनिमित्तार्थशास्त्रतादात्म्यशब्दिताः। व्यपदेशश्च सप्तैतानतिदेशान् प्रचक्षते'। इति ह्यतिदेशाः सप्त, तत्र प्राधान्यादिह तृजन्तरूपमेव अतिदिश्यते, तच्च न 'कर्तृ' 'भर्तृ' इत्यादि तृजन्तं रूपं, किंतु 'क्रोष्टृ' इत्येव तृजन्तरूपमतिदिश्यते। क्रुशधातोरुपस्थितत्वात्, अर्थत आन्तर्याच्चेत्यभिप्रेत्य फलितमाह—क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने इति। निमित्तादीनामुदाहरणानि तु तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यामः। क्रोष्टृ स् इति स्थिते। ऋतो ङि। 'ह्रस्वस्य गुणः' इत्यतो 'गुण' इत्यनुवर्तते। 'अङ्गस्ये'त्यधिकृतम् 'ऋत' इत्यनेन विशेष्यते, ततस्तदन्तविधिस्तदाह—ङाविति।

ऋदुशनस्। 'सख्युरसंबुद्धौ' इत्यतोऽसंबुद्धाविति 'अनङ् सौ' इत्यतोऽनङिति चानुवर्तते, 'अङ्गस्ये'त्यधिकृतमृदादिभिर्विशेष्यते। तदाह—ऋदन्तानामिति। उशनसादिष्वपि तदन्तविधिर्बोध्यः। अनङि ङकार इत्। नकारादकार उच्चारणार्थः। 'ङिच्चे'त्यन्तादेशः। क्रोष्टन् स् इति स्थिते। अप्तृन्। 'नोपधायाः' इत्यत 'उपधाया' इत्यनुवर्तते। 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इति चकारवर्जमनुवर्तते। तदाह—अबादीनामिति। अत्र अष्टाध्याय्यां तावत् 'तृन्' इति सूत्रेण, 'ण्वुल्तृचौ' इति सूत्रेण च कर्तरि तृन्तृचौ विहितौ। तथा उणादिषु 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चाऽनिटौ' 'बहुलमन्यत्रापि' इति सूत्राभ्यां तृन्तृचौ विधाय, 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ' इति सूत्रेण नप्त्रादयो निपातिताः। ततश्च संज्ञाशब्दास्तृन्तृजन्ता औणादिका इति स्थितिः। तत्र तृजन्तत्वादेव सिद्धे नप्त्रादिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—नप्त्रादिग्रहणमिति।

नियमशरीरमाह—उणादीति। तेनेति। औणादिकेषु नप्त्रादिसप्तानामेव तृन्तृजन्तानां दीर्घ इति नियमेन तदितरेषां पितृभ्रात्रादीनां न दीर्घ इति भावः। नच प्रशास्तृशब्द औणादिको न भवतीति भ्रमितव्यं, तस्यापि संज्ञाशब्दस्य शंसिक्षदादिगणप्रविष्टत्वेन औणादिकत्वात्। अत्र मूले 'व्युत्पत्तिपक्षे' इत्युक्त्या अव्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादिसप्तानां तृन्तृजन्तत्वाऽभावादप्राप्तौ नप्त्रादिग्रहणमर्थवत्। तदितरपितृमात्रादिशब्दानां तु औणादिकानामव्युत्पन्नतया तृन्तृजन्तत्वाऽभावादेव न दीर्घ इति सूचितम्। नन्वेवं सति उद्गातृशब्दस्यापि संज्ञाशब्दस्य शंसिक्षदादित्वेन औणा-

उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव । 'समर्थ'सूत्रे 'उद्गातार'इति भाष्यप्रयोगात् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टून् । **विभाषा तृतीयादिष्वचि** ।७।१।९७। अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत् । क्रोष्ट्रा । क्रोष्ट्रे । **ऋत उत्** ।६।१।१११। ऋदन्ताड्ङसिङसोरति परे उकार एकादेशः स्यात् । रपरत्वम् । **रात्सस्य** ।८।२।२४। रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । रेफस्य विसर्गः । क्रोष्टुः २। आमि परत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्ते—। *नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन । क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि । क्रोष्ट्रोः । पक्षे

सेनेति । पितरौ । पितरः । भ्रातरौ । भ्रातर इत्यादौ दीर्घो नेत्यर्थः । **क्रोष्टेति** । अनङ् । हल्ङ्यादिलोपात्परत्वादुपधादीर्घः । स च 'सर्वनामस्थाने चे'त्यनेन यद्यपि लभ्यते, तथापि परत्वात् 'अप्तृ'न्नित्येव न्याय्यः । कृतेऽप्यनङि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन तृन्त्वात् । अन्यथा गुणे कृतेऽपि 'क्रोष्टारा'वित्यादौ दीर्घो न स्यादिति भावः ।

विभाषा तृ । 'यस्मिन्विधिस्तदादौ'इति तदादिविधिरित्याह-**अजादिष्विति** । **ऋत उत्** । ऋकाराकारयोरेकादेशे सति ह्रस्व एव उकारः स्यान्न तु दीर्घ इत्येतदर्थकेन तपरकरणेन भाव्यमानोऽण्क्वचित्सवर्णान्गृह्णातीति ज्ञाप्यते, तेन यवलपरे हकारे मस्य विधीयमाना यवला अनुनासिका भवन्ति । **रात्सस्य** । 'संयोगान्तस्य लोपः'इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—**सस्यैवेति** । **नान्यस्येति** । 'ऊर्क्' 'परिमार्ट्'इत्यादौ रेफात्संयोगान्तस्य लोपो नेत्यर्थः । 'रादेव सस्ये'ति विपरीतनियमोऽत्र न भवति, उरःप्रभृतिषु कृतसंयोगान्तलोपस्य 'पुमा'नित्यस्य दर्शनात् । **परत्वादिति** । न च नुट् नित्यइति वाच्यम्, तृज्वद्भावे कृते संनिपातपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वादिति भावः । **नुमचिरेति** ।

दिकत्वारास्य च नप्त्रादिसप्तस्वनन्तर्भावात्कथं दीर्घ इत्यत आह—**उद्गातृशब्दस्येति** । 'प्शुल्तृचौ' इति सूत्रस्थभाष्ये तु 'अप्तृ'न्नित्येवास्तु, तृन्तृचोर्ग्रहणं मास्त्विति प्रपञ्चितम् । 'तृ'न्निति भाष्ये तु तृन्विधौ 'ऋत्विक्षु चानुपसर्गस्ये'ति वक्तव्यम् । होता । पोता । अनुपसर्गस्य किम् ? । प्रशास्ता । प्रतिहर्ता । औणादिकतृजन्त एवायम् । 'नयतेस्तृन् वक्तव्यः षुक्च' । नेष्टा । 'त्विषेर्देवतायां तृन् वक्तव्यः । अकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च' । त्वष्टा । 'क्षदेश्च युक्ते तृन् वक्तव्यः' । क्षत्ता । इत्येवं होतृपोतृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृशब्दास्तृन्नन्ता व्युत्पादिताः । तन्मते तु तेषां पञ्चानामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । नप्तृप्रशास्तृग्रहणमेवोक्तनियमार्थमित्यन्यत्र विस्तरः । **क्रोष्टेति** । क्रोष्टृ स् इति स्थिते एकदेशविकृतस्यानन्यतया तृजन्तत्वाद्दीर्घः । हल्ङ्यादिना सुलोपः । नलोपः । यद्यपि 'सर्वनामस्थाने चे'त्येवात्र दीर्घः सिध्यति तथापि परत्वादप्तृन्नित्येव दीर्घो न्याय्यः । **क्रोष्टाराविति** । क्रोष्टु—औ इति स्थिते तृज्वद्भावे 'ऋतो ङी'ति गुणेऽकारे रपरत्वे एकदेशविकृतस्यानन्यतया तृजन्तत्वाद्दीर्घे रूपम् । एवं क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । हे क्रोष्टो । असंबुद्धावित्यनुवृत्तेर्न तृज्वद्भावः । शसि शम्भुवद्रूपम् । **क्रोष्टूनिति** । 'सर्वनामस्थाने' इत्यनुवृत्तेर्न तृज्वद्भावः । क्रोष्टु-आ इति स्थिते । **विभाषा तृतीया** । 'तृज्वत्क्रोष्टु'रित्यनुवर्तते । 'अची'ति तृतीयादिविभक्तिविशेषणं, तदादिविधिस्तदाह—**अजादिष्विति** । **क्रोष्ट्रेति** । तृज्वद्भावे क्रोष्टृ-आ इति स्थिते ऋकारस्य यण् रेफः । एवं क्रोष्ट्रे इति । तृज्वद्भावाऽभावपक्षे-क्रोष्टुना क्रोष्टवे-शम्भुवत् । ङसिङसोस्तृज्वत्त्वे क्रोष्टृ अस् इति स्थिते—**ऋत उत्** । 'एङः पदान्तादति' 'ङसिङसोश्चे'त्यतः-'अती'ति 'ङसिङसो'रिति चानुवर्तते । 'ङसिङसो'रित्यवयवषष्ठी,-'अती'त्यत्रान्वेति । 'अङ्गस्ये'त्यधिकृतम् 'ऋत'इत्यनेन विशेष्यते, ततस्तदन्तविधिस्तदाह—**ऋदन्तादित्यादिना** । **रपरत्वमिति** । ऋकारस्य अकारस्य च स्थाने प्राप्नुवत उकारस्य ऋकारस्थानिकत्वानपायादिति भावः । उदिति तपरकरणं द्विमात्रनिवृत्त्यर्थम् । नच 'भाव्यमानोऽण्सवर्णान्न गृह्णाती'त्येव तन्निवृत्तिः सिध्यतीति वाच्यं, तस्याऽनित्यत्वादिह द्विमात्रप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थत्वात् । तदनित्यत्वं त्वनेनैव तपरकरणेन ज्ञाप्यते । ततश्च 'यवलपरे यवला वेति मकारस्याऽनुनासिका एव भवन्ती'ति 'चङ्क्षो'रिति सूत्रे कैयटः । यत्तु 'तपरत्वं ढ्रलोपे'इति दीर्घनिवृत्त्यर्थ'मिति, तन्न । 'उरण्रपरः' इति सूत्रे 'ऊ,-रपरः' इति भाष्यप्रयोगविरोधात् । 'सुपत्रवाहिता बाणा ज्वलिता इव पन्नगाः । नैर्ऋतोरस्यभाव्यन्त सवितू रश्मयो यथा' इति रामायणप्रयोगविरोधाच्चेत्यलम् । क्रोष्टुर् स् इति स्थिते—**रात्सस्य** । 'संयोगान्तस्य लोप' इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—**सस्यैवेति** । तेन ऊर्गित्यादौ न संयोगान्तलोपः । **रेफस्य विसर्ग इति** । 'खरवसानयो'रिति विसर्ग इत्यर्थः । **परत्वादिति** । परत्वान्नुटं बाधित्वा तृज्वत्त्वे कृते ततो नुटि 'नामी'ति दीर्घे णत्वे कृते क्रोष्टॄणामिति स्यादित्यर्थः । न च नुट् नित्य इति वाच्यं, तृज्वत्त्वे कृते संनिपातपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वात् ।

नुमचिरेति । 'अचिरे'त्यनुकरणम् । 'अचि र'इति विहितो रेफो विवक्षितः । प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति त्वनित्यम् । ततश्च 'अचि-रे'त्यस्य समासप्रवेशेऽपि न लुक् । **क्रोष्टूनामिति** । तृज्वत्त्वं बाधित्वा नुटि कृते 'नामी'ति दीर्घे रूपम् ।

क्रोष्टरीति । तृज्वत्त्वे क्रोष्टृ-इ इति स्थिते 'ऋतो ङी'ति गुणे रपरत्वे रूपम् । **क्रोष्ट्रोरिति** । तृज्वत्त्वे ऋकारस्य यण् रेफः । **पक्षे इति** । तृतीयादिष्वजादिषु तृज्वत्त्वाभावपक्षे [illegible] 'स्त्रियां च,' 'विभाषा

हलादौ च शम्भुवत् । इत्युदन्ताः । हूहूः । हूह्वौ । हूह्वः । हूहूम् । हूह्वौ । हूहूनित्यादि । अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्वै । अतिचम्वाः । अतिचम्वाः । अतिचमूनाम् । अतिचम्वाम् । खलपूः । **ओः सुपि** ।६।४।८३। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्याऽनेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि । ***गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण्नेष्यते** । खलप्वौ । खलप्व इत्यादि । एवं सुल्वादयः । अनेकाचः किम् ? । लूः । लुवौ । लुवः । धात्ववयवेति किम् ? । उल्लूः । उल्ल्वौ । उल्ल्वः । असंयोगपूर्वस्य किम् ? । [कटप्रूः] । कटप्रुवौ । कटप्रुवः । गतीत्यादि किम् ? । परमलुवौ । सुपि किम् ? । लुलुवतुः । स्वभूः । 'न भूसुधियोः' । स्वभुवौ । स्वभुवः । **वर्षाभ्वश्च** ।६।४।८४। अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । दृम्भतीति दृम्भूः । 'अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषू'रित्युणादिसूत्रेण व्युत्पादितः ।

'वारीणां' 'तिसृणां' 'क्रोष्टूना'मिति क्रमेणोदाहरणानि । ननु रेण स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यं, बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात्, अत एव 'गुणदीर्घोत्वानामपवाद'इति वक्ष्यति । तथा चाऽविशेषान्नुडप्यनेन बाध्यत इति कथमिह विप्रतिषेधः, उत्सर्गापवादयोस्तदयोगादिति चेत्; अत्राहुः—अतएव तदंशे विप्रतिषेधं दूषयित्वा 'न तिसृचतसृ'इतिज्ञापकान्नुडिति भाष्यकृतोक्तम् । एवंच 'नुम्तृज्वद्भावाभ्या'मित्येव सुवचमिति । **इत्युदन्ताः । हूहूरिति** । गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् । **हूह्वाविति** । 'दीर्घाज्जसि चे'ति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे सति 'इकः' इति यण् । **अतिचमूशब्दे त्विति** । 'प्रथमलिङ्गग्रहणं चे'त्युक्तेः । तथा च 'एवमतिचम्वादय' इति प्राचोक्तं नादर्तव्यमिति भावः ।

खलपूरिति । खलं पुनातीति । पूञः क्विप् । **ओः सुपि** ।'इणो यण्'इत्यतो यण्,'एरनेकाचः'इति सूत्रं च सर्वमनुवर्तते इवर्णवर्जम्, 'ओ'रित्युकारस्य कार्यिणो निर्देशात् । 'अचि श्नुधात्वि'ति सूत्राद्धातुः 'एरनेकाचः' इत्यत्रैव संबध्यत इत्याशयेन व्याचष्टे—**धात्ववयवसंयोगेत्यादि** । **वर्षाभ्वौ वर्षाभ्व इति** । अत्र 'इको यणची'ति यणं बाधित्वा 'प्रथमयो'रिति पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः,तस्य 'दीर्घाज्जसि चे'ति निषेधे पुनरपि यणादेशप्रसक्तौ 'अचि श्नुधातुभ्रुवाम्' इत्युवङ्, तं च बाधित्वा 'ओः सुपी'ति यण्, तस्य 'न भूसुधियो'रिति निषेधे पुनरुवङादेशस्य प्रसक्तौ 'वर्षाभ्वश्चे'ति यणिति बोध्यम् । एवमन्यत्राप्युत्सर्गापवादविषय ऊह्याः ।'भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः' इत्यमरः । 'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान्'इति यादवः । **दृम्भतीति** । 'दृम्भी ग्रन्थे'तुदादिः । दृम्भूर्ग्रन्थकर्ता । कथक इत्यन्ये । **व्युत्पादित इति** । ऊप्रत्ययो नुमागमश्चात्र निपात्यत इत्यर्थः । दशपादीवृत्तौ तु 'दर्भेणं दृम्भूः ।

तृतीयादिष्वची'ति त्रिसूत्री व्यर्था । सृगालवाचिनोः क्रोष्टृक्रोष्टुशब्दयोः स्वतन्त्रयोः सत्त्वादिति चेत्, शृणु—'सर्वनामस्थाने स्त्रियां च ऋदन्तस्यैव क्रोष्टृशब्दस्य प्रयोगः । तृतीयादिष्वजादिषु तूभयस्य,शसि हलादिषु च उदन्तस्यैवे'ति नियमार्था त्रिसूत्रीति । **इति उदन्ताः । अथ ऊदन्ताः । हूहूरिति** । गन्धर्वविशेषवाच्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमेतत् । **हूह्वा हूह्व इत्यादि** । दीर्घाज्जसि चे'ति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधः । 'इको यणची'ति यणि रूपम् । हे हूहूः । हूहूम् हूह्वौ हूहून् । हूह्वा । हूह्वे । हूह्वः । हूह्वोः । हूह्वाम् । हूह्वि । **अतिचमूशब्दे त्विति** । चमूमतिक्रान्तोऽतिचमूः । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे'इति समासः । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाऽभावाद्गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वो न भवति । **नदीकार्यमिति** । 'प्रथमलिङ्गग्रहणं चे'ति वचनादिति भावः । **खलपूरिति** । खलं पुनातीति क्विप् । खलपू–औ, खलपू–अस् इति स्थिते 'अचि श्नुधात्वि'त्युवङि प्राप्ते । **ओः सुपि** । 'एरनेकाचः' इति सूत्रं, एरितिवर्जमनुवर्तते । 'अचि श्नुधातु' इत्यतोऽचीत्यनुवृत्तं । तेन सुपीति विशेष्यते । तदादिविधिः । 'इणो य'णित्यतो यणित्यनुवर्तते । तदाह—**धात्ववयवेत्यादिना । गतिकारकेति** । इदमपि वार्तिकमत्रानुवर्तते इति भावः । **खलप्वौ खलप्व इति** । कारकपूर्वकत्वादिह यर्णिति भावः । हे खलपूः । खलप्वम् खलप्वौ खलप्वः । खलप्वा । खलप्वे । खलप्वः । खलप्वः खलप्वोः । खलप्वि । इह अजादौ 'एरनेकाचः' इति यणोऽसंभवादुवङि प्राप्तेऽनेन सूत्रेण यणि हूहूवद्रूपम् । उवङोऽपवादो यणिति फलितम् । इयङुवङौ 'एरनेकाचः' इति 'ओः सुपी'ति यण् च सर्वत्र पूर्वरूपसवर्णदीर्घापवादाः । **एवं सुल्वादय इति** । सुष्ठु लुनातीति सुलूः । गतिपूर्वकत्वादिहापि यण् । आदिना केदारलूरित्यादिसङ्ग्रहः । **कटप्रूरिति** । 'प्रु गतौ' ।'क्विब्वची'त्यादिना क्विप्, उकारस्य दीर्घश्च । **परमलुवाविति** । परमश्चासौ लूश्चेति विग्रहः । गतिकारकेतरपूर्वकत्वान्न यण् । **लुलुवतुरिति** । अतुसि लुलू इत्यस्याऽनेकाच्त्वेऽपि सुप्परकत्वाऽभावान्न यणिति भावः । **स्वभूरिति** । स्वस्माद्भवतीति क्विप् । कारकपूर्वकत्वाद्यणि प्राप्ते आह—**न भूसुधियोरिति** । वर्षासु भवति वर्षाभूः । वर्षर्तावुत्पन्न इत्यर्थः । वर्षाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गबहुवचनान्तः । 'अप्सुमनःसमासिकतावर्षाणां बहुत्वं चे'ति लिङ्गानुशासने स्त्र्यधिकारे सूत्रकृतोक्तेः । 'वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान्' इति यादवः । 'न भूसुधियो'रिति निषेधे प्राप्ते– । **वर्षाभ्वश्च** । 'ओः सुपी'त्यनुवर्तते । 'अचि श्नुधात्वि'त्यतोऽचीति च,'इणो य'णित्यतो यणिति चानुवर्तते । तदाह—**अस्येति** ।

हन्म्वौ । हन्म्वः । हन्मूस् । हन्म्वौ । हन्मून् । शेषं हूहूवत् । 'ह' न्निति नान्ते हिंसार्थेऽव्यये' भुवः क्विप् । हन्भूः । *हन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण्वक्तव्यः । हन्म्वौ । हन्म्व इत्यादि खलपूवत् । करम्वौ । करम्वः । दीर्घपाठे तु कर एव कारः । स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् । कारम्वौ । कारम्वः । पुनर्भूर्यौगिकः पुंसि । पुनर्म्वावित्यादि । दृम्भू-काराभूशब्दौ स्वयम्भूवत् । इत्यूदन्ताः । धाता । हे धातः । धातारौ । धातारः । *ऋवर्णान्नस्य णत्वं

नुमागमोऽनुस्वारश्च निपात्यते' इत्युक्तम् । अयमूकारो न धातोरिति उवङोऽप्रसङ्गात् 'इको यणची'ति यण् , स च 'अमि पूर्वः' इत्यनेन बाध्यत इत्याशयेनाह—**दृम्भूमिति** । शसि 'दीर्घाज्जसि चे'ति निषेधाऽप्रवृत्त्या पूर्वसवर्णदीर्घेणाऽपि बाध्यत इत्याह—**दृम्भूनिति** । **दृचितीति** । इदं च श्रीपतिमतम् । माधवेन तु 'अन्दूदृम्भू-' इत्यादिसूत्रेण दृढशब्दे उपपदे भुवः कूप्रत्ययः, उपपदस्य दृन्नादेशश्च निपात्यते' इत्युक्तम् । **दृन्भूरिति** । तरुः । सर्पजातिभेद इत्येके । कपिरित्यन्ये । **वक्तव्य इति** । 'वर्षाभ्वश्चे'ति चकारस्याऽनुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति भावः । एवञ्च 'ओः सुपि' इति प्राप्तस्य यणो 'न भू सुधियो'रिति निषेधे 'वर्षाहन्करपुनःपूर्वस्य भुवः' इत्येतद्विध्यर्थमिति स्थितम् । अत्र नव्याः—'वर्षाहन्करे'त्यस्य नियमार्थतां स्वीकृत्य 'न भूसुधियो'रित्यत्र भूग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति, तन्न, 'हन्करपुनःपूर्वस्य चेद्भ्वे'दिति विपरीतनियमापत्तेः । तथाच 'पुनर्म्वौ' 'वर्षाभ्वौ' इत्यादि न सिद्ध्येदिति । **दीर्घपाठ इति** । 'हन्कारे'-ति पाठे इत्यर्थः । एवंच ह्रस्वपाठे कारपूर्वस्योवङेव, दीर्घपाठे तु करपूर्वस्योवङिति विवेकः । 'पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्वि'रित्यमरोक्तेः पुनर्भूशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः । तथा च स्त्रीलिङ्गप्रकरण एव वक्तुमुचितो न त्वत्रेत्याशङ्कायामाह—**यौगिकः पुंसीति** । 'पुनर्भवतीति पुनर्भू'रिति क्रियाशब्दः पुंलिङ्गेऽप्यस्तीत्यर्थः । **स्वयंभूवदिति** । प्राचा तु 'दृम्भू' 'काराभू' शब्दौ वर्षाभूवदुदाहृतौ, तदुपेक्ष्यमिति भावः । **इत्यूदन्ताः** । **धातेति** । दधातीति धाता अब्जयोनिः । डुधाञस्तृच्

वर्षाभूशब्दस्येत्यर्थः । **दृभतीति** । 'दृभी ग्रन्थे' । तुदादिः । शविकरणस्य 'सार्वधातुकमपि'दिति ङित्त्वान्न गुणः ।

निपातित इति । कूप्रत्ययो नुम्चेह निपात्यते इत्यर्थः । 'नश्चापदान्तस्ये'त्यनुस्वारः, 'अनुस्वारस्य ययी'ति तस्य परसवर्णो मकारः । अत्र च ऊकारो न धात्ववयवः । अत उवङ्, 'ओः सुपी'ति यण्च न । किंतु 'इको यणची'त्येव यण् । स च 'अमि पूर्वः' इत्यनेन बाध्यत इत्याशयेनाह—**दृम्भूमिति** । शसि 'दीर्घाज्जसि चे'ति निषेधाऽप्रवृत्त्या पूर्वसवर्णदीर्घेण 'इको यणची'ति यण् बाध्यत इत्यभिप्रेत्याह—**दृम्भूनिति** । दृम्भ्वा । दृम्भ्वे । दृम्भ्वः । दृम्भ्वः दृम्भ्वोः । दृम्भ्वाम् । इह तु 'हन्करे'ति यण्न भवति, भूशब्दस्यार्थवत एव तत्र ग्रहणात् । इह च भूशब्दस्याऽनर्थकत्वात् । 'ह'न्निति नान्तमव्ययं हिंसायां वर्तते । तस्मिन्नुपपदे भूधातोः क्विबित्यर्थः । हन्=हिंसां, भवते=प्राप्नोतीति विग्रहः । **हन्भूरिति** । तरुविशेषः । सर्पविशेष इत्यन्ये । स्वाभाविक एवात्र नकारः । तस्य पदान्तत्वा'न्नश्चापदान्तस्ये'ति नानुस्वारः । अत एव न परसवर्णः । 'न भूसुधियो'रिति निषेधे प्राप्ते—**हन्करपुनः** । **हन्भ्वमिति** । यणा पूर्वरूपं बाध्यत इति भावः । **हन्भ्व इति** । शसि यणा पूर्वसवर्णदीर्घो बाध्यत इति भावः । करात् करे वा भवतीति करभूः, हन्भूवदित्यभिप्रेत्याह—**करभ्वं करभ्व इति** । 'हन्करे'त्युदाहृतवार्तिके दीर्घमध्यकारशब्दपाठ इति मतान्तरं । तत्राह—**दीर्घेति** । **स्वार्थिक इति** । स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थः, तत्र भवः स्वार्थिकः । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । **प्रज्ञाद्यणिति** । 'प्रज्ञादिभ्योऽणि'ति प्रज्ञादिभ्यः स्वार्थेऽण्विधानादिति भावः । दीर्घपाठे करपूर्वस्य उवङेव । ह्रस्वपाठे करपूर्वस्य यणेवेति विवेकः । पुनर्भवतीति पुनर्भूः । ननु 'पुनर्भूर्दिधिषूरूढा' इति कोशात्पुनर्भूशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्स्त्रीलिङ्गाधिकार एव तन्निरूपणं युक्तमित्यत आह—**पुनर्भूर्यौगिकः पुंसीति** । पुनर्भवतीति क्रियानिमित्तस्य पुनर्भूशब्दस्य पुँल्लिङ्गत्वमप्यस्तीत्यर्थः । **दृम्भू इति** । दृशो भवतीति दृग्भूः । कारायां भवतीति काराभूः । कारा=बन्धनालयः । **स्वयंभूवदिति** । तत्र 'न भूसुधियो'रिति यणः प्रतिषेधात् , प्रतिप्रसवाऽभावाच्चेति भावः । **इत्यूदन्ताः** । **अथ ऋदन्ताः** । **धातेति** । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' तत्र तृन् तृज्वा स्यात् । क्रोष्टुशब्दवदनङ्दीर्घसुलोपनलोपाः । **हे धातरिति** । 'ऋदुशनसि'त्यत्रासंबुद्धावित्यनुवृत्तेर्नानङ् । 'ऋतो ङी'ति गुणोऽकारः, रपरत्वं, हल्ङ्यादिलोपः, विसर्गः । 'अप्तृन्' इति दीर्घस्तु न, असंबुद्धावित्यनुवृत्तेः । **धातारावित्ति** । ङिसर्वनामस्थानयोः 'ऋतो ङी'ति गुणोऽकारः । रपरत्वम्, 'अप्तृन्' इति दीर्घश्च । धातारः । धातारम् धातारौ । शसि पूर्वसवर्णदीर्घ ऋकारः, नत्वम् । धातॄन् । टा-यण् । धात्रा । ङे-यण् । धात्रे । ङसिङसोः-ऋत उत् , रपरत्वम् , सलोपः, विसर्गः-धातुः । धातुः । धात्रोः धात्रोः । आमि 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुट् । 'नामी'ति दीर्घः । नकारस्य रेफषकाराभ्यां परत्वाऽभावादप्राप्ते णत्वे । **ऋवर्णान्नस्य** । ऋवर्णात्परस्येत्यर्थः । इदं तु वार्तिकं णत्वविधायकसूत्राणां सर्वेषां शेषभूतम् । ङौ 'ऋतो ङी'ति गुणोऽकारः रपरत्वम् । धातरि । धातृषु । नच धातृशब्दस्य हिरण्यगर्भसंज्ञाशब्दादौणादिकशंसिक्षदादितृन्तृजन्तत्वादिह कथमप्तृन्निति दीर्घः, औणादिकतृन्तृजन्तेषु नप्त्रादिसप्तानामेव दीर्घ इति नियमादिति वाच्यं,

वाच्यम् । धातॄणामित्यादि । एवं नप्त्रादयः । उद्गातारौ । पिता । व्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न दीर्घः । पितरौ । पितरः । पितरम् । [पितरौ] । शेषं धातृवत् । एवं जामातृभ्रात्रादयः । ना । नरौ । नरः । हे नः ।
नृ च ।६।४।६। 'नृ' इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम् । नृणाम् । इति ऋदन्ताः । 'कॄ' 'तॄ' अनयोरनुकरणे 'प्रकृतिवदनुकरण'मिति वैकल्पिकातिदेशादित्वे रपरत्वम् । कीः । किरौ । किरः । तीः । तिरौ ।

तृन् वा । अनङ्दीर्घसुलोपनलोपाः । व्युत्पत्तिपक्ष इति । अव्युत्पत्तिपक्षे दीर्घशङ्कैव नास्ति, अबादिष्वपठनादिति भावः । नेति । 'नयतेर्डिच्चे'ति ऋप्रत्ययान्तो 'नृ'शब्दः । अनङादि प्राग्वत् । नृ च । इह 'छन्दस्युभयथे'ति सूत्रादुभयथेत्यनुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह—वा दीर्घः स्यादिति । केचित्त्विह 'छन्दसी'त्यप्यनुवर्तयन्ति, तेषां हि 'चिन्ताजर्जरचेतसां बत नृणां का नाम शान्तेः कथा,' 'नृणामेको गम्यस्त्वमसी'त्यादिप्रयोगा न सङ्गच्छेरन् । किञ्च 'छन्दस्युभयथे'ति पूर्वसूत्रेणैव 'नृणां' 'नॄणा'मिति सिद्धे 'नृ चे'ति सूत्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् । यदपि पूर्वसूत्रे 'तिसृचतसृ'इत्यनुवर्तयन्ति, तदप्ययुक्तम् । अविशेषेण विकल्पदर्शनात् । तथा च "धाता धातृणा"मिति मन्त्रे तैत्तिरीयैर्ह्रस्वः पठ्यते, बह्वृचैस्तु दीर्घ इति दिक् । इत्यृदन्ताः । प्रकृतिवदनुकरणमित्यादि । 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे'इति निर्देशोऽत्र लिङ्गम् । भवति हि तत्र त्यदाद्यत्वकरणादनुकरणस्य प्रकृतिवत्त्वमेकशेषाऽभावदर्शनाच्च वैकल्पिकत्वमिति । इत्वे रपरत्वमिति । 'ऋत इद्धातोः' इतीत्वे 'उरण्रपरः' इति रपरत्वम् । कीरिति । कॄधातुरित्यर्थः । एवं-तीरिति ।

धाञ्धातोः शंसिक्षदादित्वकल्पनायां प्रमाणाऽभावेन धातृशब्दस्यौणादिकत्वाऽभावादिति भावः । एवं नप्त्रादय इति । नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृशब्दा धातृशब्दवदित्यर्थः । उद्गातृशब्दस्य औणादिकतृन्तृजन्तस्य नप्त्रादिष्वनन्तर्भावेऽपि समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगादेव दीर्घ इत्युक्तं प्राक् । तदेतत्स्मारयति—उद्गाताराविति । पितेति । धातृवदनङादि । सर्वनामस्थाने तु 'ऋतो ङी'ति गुणोऽकारः, रपरत्वम् । 'अप्तृन्' इति दीर्घस्तु नेत्याह—व्युत्पत्तीति । पातीति पिता । तृच्प्रत्ययः, इट् आकारलोपश्चेति व्युत्पत्तिर्बोध्या । अव्युत्पत्तिपक्षे तु अप्तृन्तृजादिष्वनन्तर्भावाद्दीर्घशङ्कैव नास्तीति भावः । पितरौ पितरः । पितरम् पितरौ पितॄनित्यादि धातृवत् । एवं जामातृभ्रात्रादय इति । उणादिषु 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ' इति सूत्रे पितृजामातृभ्रातृशब्दाः व्युत्पादिताः । तत्र पितृशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता । भ्राजेस्तृनि तृचि वा जलोपः । भ्राता । जायां मातीति जामाता । तृन्प्रत्ययः । तृज्वा यालोपश्च । अनयोरप्यौणादिकयोर्नप्त्रादिष्वनन्तर्भावान्न दीर्घ इत्यर्थः । आदिना मन्तृ हन्तृ इत्यनयोर्ग्रहणं, तयोरुणादिषु 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः' इति प्रकरणे बहुलमन्यत्रापि इत्यत्र उदाहृतत्वात् । नेति । नृशब्दो मनुष्यवाची । तस्मात्सुः । 'ऋदुशन'सित्यनङ् । 'अप्तृन्नि'ति सूत्रेऽनन्तर्भावा'त्सर्वनामस्थाने चे'ति नान्तत्वप्रयुक्तो दीर्घः । हल्ङ्यादिलोपः । नलोपः । ना इति रूपम् । नरा नर इति । 'ऋतो ङी'ति गुणो रपरः । अप्तृन्नाद्यनन्तर्भावान्नान्तत्वाऽभावाच्च न दीर्घः । हे न इति । 'ऋतो ङी'ति गुणो रपरः । हल्ङ्यादिलोपो विसर्गश्च । नरम् । नरौ । शसि पूर्वसवर्णदीर्घो ॠकारः, नत्वम्, नॄन् । टादावचि यणि रेफः । न्रा । न्रे । ङसिङसोः ऋत उत्, रपरः, सलोपः, विसर्गश्च । नुः । नुः । न्रोः । आमि नुट्, 'नामी'ति नित्यं दीर्घे प्राप्ते—। नृ च । 'नृ' इति लुप्तषष्ठीकम् । 'नामी'ति सूत्रमनुवर्तते । 'ढ्रलोपे' इत्यतो 'दीर्घ' इत्यनुवर्तते । 'छन्दस्युभयथे'त्यत उभयथेत्यनुवर्तते । तदाह—नृ इत्येतस्येत्यादिना । नृणां नॄणामिति । 'ऋवर्णान्नस्ये'ति णत्वम् । ङौ 'ऋतो ङी'ति गुणो रपरत्वम् । नरि न्रोः नृषु । इत्यृदन्ताः । अथ ॠदन्ता निरूप्यन्ते—कॄ इत्यादिना । कॄ तॄ इत्यनयोरनुकरणे इत्वे रपरत्वे इत्यन्वयः । 'कॄ विक्षेपे' 'तॄ प्लवनतरणयोः' । कॄ तॄ इत्याभ्यां शब्दाभ्यामनुकरणे क्रियमाणेऽनुकरणभूताभ्यां ताभ्यां धातुपाठपठितौ कॄ तॄ इत्येतौ विवक्षितौ । अत एवानुकरणस्य अनुकार्यमर्थः । अनुकार्यं च अनुकरणाद्भिन्नमिति 'मतौ छः' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । आनुपूर्वीव्यत्ययेऽपि वाचकसादृश्यादर्थोपस्थापकत्वमिति अत्र कैयटे, 'प्राग्दीव्यतोऽ'णित्यत्र भाष्ये च स्पष्टमेतत् । ततश्चाऽनुकार्याभ्यां कॄ तॄ इत्याभ्यां अनुकरणभूतयोः कॄ तॄ इत्यनयोरर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वात्सुबुत्पत्तिः । नन्वनुकरणभूतयोरनुकार्यशब्दस्वरूपवाचकत्वात्क्रियावाचकत्वाऽभावेन धातुत्वाऽभावात् 'ॠत इद्धातो'रिति कथमित्वम् । न च 'प्रकृतिवदनुकरण'मिति वचनादनुकरणभूतयोर्धातुत्वमिति वाच्यम्, एवं सति अधातुरिति धातुपर्युदासात्प्रातिपदिकत्वानुपपत्तेरित्यत आह—प्रकृतिवदनुकरणमितीति । 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इत्यत्र त्यदाद्यत्वनिर्देशात् 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्य'मित्येकशेषाऽकरणात् 'ग्रो यङि', 'क्षियो दीर्घा'दित्यादौ धात्वनुकरणे विभक्तिनिर्देशाच्च 'प्रकृतिवदनुकरण'मिति पाक्षिकम् । ततश्चात्रातिदेशभावमादाय धातुत्वात् 'ॠत इद्धातोः' इतीत्वम् । अतिदेशाऽभावमादाय धातुत्वाऽभावात्प्रातिपदिकत्वात्सुबुत्पत्तिश्च न विरुध्यत इति भावः । कीरिति । कॄधातुरित्यर्थः । ॠकारस्य इत्वे रपरत्वे 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घः । सोर्हल्ङ्यादिलोपः, विसर्गश्च ।

तिरः,-इत्यादि गीर्वत्। इत्वाऽभावपक्षे तु 'ॠदुशन'सिति 'ऋतो ङी'ति च तपरकरणादनङ्गुणौ न। कॄः। क्रौ-। क्रः। कॄम्। क्रौ। कॄन्। क्रा। क्रे। इत्यादि। इत्यॄदन्ताः। गम्ऌ शकॢ अनयोरनुकरणेऽनङ्। गमा। शका। गुणविषये तु लपरत्वम्। गमलौ। गमलः। गमलम्। गमलौ। गमॄन्। गम्ला। गम्ले। ङसिङसोस्तु "ऋत उ'दित्युत्वे लपरत्वे संयोगान्तस्य लोपः। गमुल्। शकुलित्यादि। इति ऌदन्ताः। सेः। सयौ। सयः। स्मृतेः।

'तॄ'धातुः। इत्यादीति। 'ऋत उ'दिति तपरकरणान्ङसिङसोरत उदादेशो न—क्रः। दीर्घान्तत्वादामो न नुट्-क्राम्। ङौ तु 'क्री'त्यादि। इत्यॄदन्ताः। अनङिति। ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यात् 'ॠदुशन'सिति सूत्रप्रवृत्तेः। गुणविषय इति। 'ऋतो ङी'ति गुणविषये। गमॄनिति। ऌवर्णस्य दीर्घाऽभावात् 'प्रथमयो'रिति यः पूर्वसवर्णदीर्घः स ऌकाराऽकारयोः स्थाने ॠकार एव भवति। नन्वत्र लकारद्वयगर्भो ॡकारो दीर्घोऽस्त्विति चेत्, अत्राहुः—'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः'इत्यस्याऽकः प्रथमाद्वितीययोरचि पूर्वस्य सवर्णो यो दीर्घः स पूर्वपरयोः स्थाने भवतीत्यर्थाद्दॢव-र्णयोर्वचनेन सावर्ण्यसद्भावादॄकार एव ऌकाराऽकारयोः स्थाने भवति न तु लकारद्वयगर्भो दीर्घः, तस्य ईषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वात्प्रयत्नभेदेन ऌकारसावर्ण्याऽभावादिति। एवं च 'होतॄ'नित्यादौ रेफद्वयगर्भो दीर्घ ऋकाराऽकारयोः स्थाने न भवत्येवेति बोध्यम्। इत्यादीति। गम्ऌभ्याम्। गम्ऌभिः। गम्ऌभ्यः। आमि तु 'गमॄणा'मिति केचित्। वस्तुतस्तु ऌकारस्थाने लकारद्वयगर्भेणैव दीर्घेण भवितव्यं, स्थानत आन्तर्यस्य बलीयस्त्वात्। 'होतॄणा'मित्यत्र तु ॠकार एव भवति, स्थानप्रयत्नोभयसाम्यात्। स्यादेतत्-रेफद्वययुक्तस्य लकारद्वययुक्तस्य चेषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वात्प्रयत्नभेदेन ऋऌवर्णाभ्यां सावर्ण्याऽभावेनाऽच्त्वाभावात् 'ऊकालोऽ'जित्यादिना दीर्घसंज्ञा नास्तीति कथमत्र लकारद्वयगर्भेण भवितव्यम्, 'ऋति ॠ वा' 'ऌति ॡ वे'ति वार्तिकप्रत्याख्यानं वा कथं सङ्गच्छताम्?, 'अकः सवर्णे' इत्यनेन इष्टरूपाणामसिद्धेः। अत्राहुः-उभयोरप्यच्त्वसिद्धये वर्णसमाम्नाये 'ऋऌक्'सूत्रोत्तरं पाठः कर्तव्यः, तेन सर्वेष्टसिद्धिः। न च दीर्घत्वसिद्धावपि विवृतप्रयत्नसाम्यात् 'होतृ-ऌकार'इत्यत्र ॠकारो दीर्घ एव स्यात्, न तु रेफद्वययुक्तो दीर्घ इति शङ्क्यम्, ऋकारद्वयस्थाने रेफद्वयवतः साम्येन कदाचित्तस्यापि प्रवृत्तेः। 'होतॄऌकार'इत्यत्र ॡकारेण आन्तर्यात्कदाचिल्लकारद्वययुक्तः कदाचिदृकारेण आन्तर्यादृकारश्च भवति। परं तु वार्तिकमते 'होतॄकार' इत्यत्र रेफद्वयगर्भो न भवति, प्रत्याख्यानपक्षे तु कदाचिद्भवतीति वैषम्यमस्ति, तत्रेष्टापत्तिर्वा, प्रत्याख्यानस्य प्रौढिवादमात्रता वा अभ्युपगन्तव्येति। अत्रेदं बोध्यम्-'अकः सवर्णे' इति सूत्रस्थभाष्ये 'ऋति ॠ वा' 'ऌति ॡ वे'त्येतन्न प्रत्याख्यातम्, 'तुल्यास्ये'ति सूत्रस्थभाष्ये तु तस्य प्रत्याख्यानेऽपि फलभेदे तदयोगात्। स्वीकृते तु तस्मिन्नकोऽकीत्येव सुवचमिति ग्रन्थोऽनुपपन्न एव। यदि तु 'ऋति ॠ वे'ति वार्तिकम्, 'उॠ' इति 'ॠ वे'ति पठ्येत, तदा वार्तिकयोः सवर्ण इति पदानुवृत्त्यनपेक्षणात्सुवचमेवाऽकोकीति। प्रकृतमनुसरामः,—ङौ तु 'ऋतो ङि-'इति गुणो लपरः। गमलि। गम्लोः। गम्ऌषु। एवं शकॢशब्देऽप्यूह्यम्। इति ऌदन्ताः। सेरिति। अस्यापत्यमिः कामः, अस्य स्त्री ई=लक्ष्मीः। तेन तया वा सह वर्तत इति विग्रहे 'तेन सहेति तुल्ययोगे'इति बहुव्रीहौ 'वोपसर्जनस्ये'ति सहस्य सभावे 'आद्गुणः'। सय इति। ननु 'से'

किराविति। अपदान्तत्वात् 'र्वोः'इति न दीर्घः। तीरिति। तॄधातुरित्यर्थः। गीर्वदिति। गीर्शब्दवद्रूपाणीत्यर्थः। किरम्। किरौ किरः। किरा। कीर्भ्याम्। कीर्भिः। किरे। किरः। किरोः। कीर्षु। भ्यामादौ 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने'इति पदत्वाद्दीर्घः। इत्वाऽभावेति। 'प्रकृतिवदनुकरण'मित्यस्याऽनित्यत्वादनुकरणस्य धातुत्वाऽभावात् 'ॠत इद्धातोः' इति इत्वाऽभावे सतीत्यर्थः। अनङ्गुणौ नेति। 'ऋत उ'दित्युत्त्वमपि तपरकरणान्नेति द्रष्टव्यम्। अत एव 'प्रो यकी'त्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते। कॄरिति। कॄधातुरित्यर्थः। क्रौः। क्र इत्यादौ यण्। इत्यादीति। क्रः। क्रः क्रोः क्राम्। क्रि। इत्यॄदन्ताः। अथ ऌदन्ताः। गम्ऌ इति। 'गम्ऌ गतौ' 'शकॢ शक्तौ' अजन्तौ धातू।

अनङिति। 'ॠदुशनसित्यनेने'ति शेषः। ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यादिति भावः। गुणविषये त्विति। ङौ सर्वनामस्थाने च ऋतो ङीति गुणोऽकारः, लपर इत्यर्थः। 'उरण्रपरः' इत्यत्र रप्रत्याहारग्रहणादिति भावः। गमॄनिति। ऋत ऌवर्णस्य दीर्घाऽभावादृवर्ण एव। पूर्वसवर्णदीर्घे नत्वमिति भावः। ङसिङसोस्त्विति। गम्ऌ अस् इति स्थिते उत्, लपरः। गमुल् स् इति स्थिते 'संयोगान्तस्य लोपः'। गमुल् इति रूपम्। इत्यादीति। गम्ऌभ्याम्। गम्ऌभिः। गम्ऌभ्यः। गम्ऌभ्यः। आमि तु गमॄणाम्। गमलि गम्लोः गम्ऌषु। वस्तुतस्तु 'उरण्रपरः' इत्यत्राऽजिति वक्तव्ये अण्ग्रहणसामर्थ्यादण्पूर्वेणैवेत्युक्तं भाष्ये। यदि ऌकारस्य यण् लकारः स्यात्तर्हि लपरत्वार्थं परेणाण्ग्रहणस्यावश्यकत्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव। तस्मादेवंजातीयकानां प्रयोगो न भाष्यसंमत इत्याहुः। इति ऌदन्ताः।

अथ एदन्ताः। इनेति। अः=विष्णुः तस्यापत्यम् इः=कामः। अत इञ्। 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। इना सहेत्यर्थे 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः 'वोपसर्जनस्ये'ति सत्वम्। 'आद्गुणः'। से इति रूपम्। ततः सुः, सत्व-

स्मृतयौ। स्मृतयः। इत्येदन्ताः। **ओतो णित्** ।७।१।९०। गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णित्कार्यकृत्स्यात्। गौः। गावौ। गावः। **औतोऽम्शसोः** ।६।१।९३। 'आ–ओत' इति च्छेदः। ओकारादम्शसोरचि परे आकार एकादेशः स्यात्। शसा साहचर्यात्सुबेवाऽम्गृह्यते। नेह—अचिनवम्। असुनवम्। गाम्। गावौ। गाः।

इत्येकारस्य अन्तवद्भावेन पदान्तत्वादयादेशं बाधित्वा जसि परतः 'एङः पदान्ता'दिति पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्, तथाच 'से'रित्येव रूपं स्यान्न तु 'सय'इति चेदत्र केचित्—एवं तर्हि 'थासः से' 'ईशः से' इति विहितादेशस्यानुकरणशब्दोऽयमस्तु, तत्र हि जसि परतोऽयादेशस्य निर्बाधत्वादिति। **स्मृतेरिति**। इः कामः स्मृतो येन सः, ई लक्ष्मीः स्मृता येनेति वा विग्रहः। 'निष्ठे'ति स्मृतशब्दस्य पूर्वनिपातः। **स्मृतय इति**। नन्वत्र पूर्वोक्तरीत्या 'एङः पदान्तादती'ति पूर्वरूपेण भाव्यं न त्वयादेशेन, न ह्यत्रानुकरणशब्दत्वकल्पनमौचित्यं लभत इति चेदत्र नव्याः— 'उत्तरपदत्वे चाऽपदादिविधौ प्रतिषेधः'इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधा'देङः पदान्तादती'त्यस्याऽप्रवृत्तिः। किंच 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' 'यचि भ'मित्यत्र भाष्यकृता 'स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवती'ति व्याख्याय ततो'ऽसर्वनामस्थाने यची'ति छित्वा नञं च क्रियया संबध्य 'यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदसंज्ञं न भवती'ति व्याख्यातम्। ततश्चानेन 'सुप्तिङन्त'मिति 'स्वादि'ष्विति च द्विविधापि संज्ञा निषिध्यत इति पूर्वान्तत्वप्रयुक्ता पदान्ततेह दुर्लभेति 'स्मृतय'- इति रूपं निर्बाधमेव। तथा 'सय'इत्यत्र 'इना सह'त्यादिव्युत्पत्तिपक्षेऽपि नानुपपत्तिः। न चैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनाव्ययत्वात्सुपो लुक् स्यादिति शङ्क्यम्,अव्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वेनोपसर्जने तदभावात्। न चैवमपि 'सह इ' इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते सहशब्दस्य सादेश एव न स्यात्, एकादेशस्य परादिवद्भावे सहशब्दाऽभावात्पूर्वान्तत्वे तूत्तरपदत्वाऽभावात्। उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावनिषेधाच्च। अस्तु वा सहशब्दस्य सभावः, तथापि 'स'इत्यदन्तमेव रूपं स्यान्न तु 'से'इत्येदन्तमिति शङ्क्यम्, 'नेन्द्रस्य परस्ये'त्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधेन 'पूर्वोत्तरपदयोः प्रथमं कार्यं भवति तत एकादेशः'इति सामान्यज्ञापनादित्याहुः। **गोतो णित्**। 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यतोऽनुवृत्तं सप्तम्यन्तं सर्वनामस्थानग्रहणं प्रथमया विपरिणम्यते, 'णि'दित्यनेन सामानाधिकरण्यात्तदाह—**सर्वनामस्थानमिति**। **णित्कार्यकृत्स्यादिति**। णिति परे पूर्वस्य यत्कार्यं तत्करोतीत्यर्थः। **गौरित्यादि**। 'चित्रगु'रित्यत्र तु न भवति 'ओत' इति वक्ष्यमाणत्वात्। 'तद्धितो यः शस् स ओकारान्तान्न संभवती'त्याशयेनाह—**शसा साहचर्यादिति**। 'सुपी'-

---

विसर्गौ। सेः। एवं स्मृतेः। स्मृतः इः=कामो येनेति विग्रहे 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिः। नच एकादेशस्य पूर्वान्तत्वात्से इत्यस्याऽव्ययत्वात् 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक् शङ्क्यः, अव्ययमिति महासंज्ञया लिङ्गाद्यनन्वितार्थकस्यैव अव्ययत्वात्। अजादावयादेशं मत्वाह—**सयौ सय इति**। 'एङ्ह्रस्वात्' इति संबुद्धिलोपः। हे से। नन्वेवं सति हे हरे इत्यत्र संबुद्धिलोपो न स्यात्। संबुद्धिं परनिमित्तमाश्रित्य प्रवृत्तस्य गुणस्य संबुद्धिविघातकं सुलोपं प्रति संनिपातपरिभाषया निमित्तत्वाऽयोगात्। नचैवं सत्येङ्ग्रहणवैयर्थ्यं शङ्क्यं, हे से इत्यत्र चरितार्थत्वादिति चेत्, शृणु—हे हरे इत्यत्र संबुद्धिरूपस्य स्वोपजीव्यगुणविघात्यत्वमेव नास्ति। सत्यपि तल्लोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य संबुद्धिसत्त्वात्, तेन च गुणस्य निर्बाधत्वात्। केचित्तु 'गुणात्संबुद्धे'रित्यनुक्त्वा 'एङ्ह्रस्वा'दित्युक्तेः संनिपातपरिभाषां बाधित्वापि संबुद्धिलोपः प्रवर्तत इत्याहुः। नच जसि सय इति कथम्। अन्तर्वर्तिविभक्त्या 'से' इत्यस्य पदत्वेनाऽयादेशं बाधित्वा 'एङः पदान्ता'दिति पूर्वरूपापत्तेरिति वाच्यम्, 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रतिषेधात्। उत्तरपदस्य तद्धितस्य वा पदत्वे कर्तव्येऽन्तर्वर्तिविभक्तेः प्रत्ययलक्षणं नास्तीति हि तदर्थः। सेनासेवकादिशब्दगतस्य से इत्यस्य अनुकरणं वा अस्तु। तत्र जसि अयादेशस्य निर्बाधत्वात्। इत्येदन्ताः। **अथ ओदन्ताः**। गो स् इति स्थिते। **गोतो णित्**। 'गोत' इति तपरकरणम्। 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यतः 'सर्वनामस्थाने' इत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते। तदाह—**गोशब्दादित्यादिना**। **णिद्वत्स्यादिति**। णिति परे यत्कार्यं तत्कार्यकारीत्यर्थः। **गौरिति**। णिद्वत्त्वे 'अचो ञ्णिती'ति वृद्धिरौकारः। रुत्वविसर्गाविति भावः। **गावौ गाव इति**। णिद्वत्त्वे वृद्धिरावादेशश्चेति भावः। हे गौः। वृद्धौ एङः परत्वाऽभावान्न संबुद्धिलोपः। अमि गो अम् इति स्थिते णिद्वत्त्वाद्वृद्धौ प्राप्तायाम्— **औतोऽम्शसोः**। **छेद इति**। आ-ओत इति च्छेदः, व्याख्यानादिति भावः। 'ओत' इति तपरकरणम्। ओकारादित्यर्थः। अम् च शस् च अम्शसौ, तयोरिति विग्रहः। अवयवषष्ठ्यन्तमेतत्। 'इको यणची'त्यतोऽचीत्यनुवर्तते। 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम्। तदाह—**ओकारादित्यादिना**। शस इह सुबेव गृह्यते ननु बह्वल्पार्थादिति तद्धितः शस्, अचीत्यनुवृत्तेः, तद्धितस्य च शसोऽजादित्वाऽसंभवात्, 'लशक्वतद्धिते' इत्यत्र तद्धितपर्युदासात्। ननु 'चिञ् चयने' लङ् अडागमः उत्तमपुरुषो मिप्। 'तस्थस्थमिपा'मिति तस्य अमादेशः। श्नुर्विकरणः। 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुण ओकारः। अचिनो इति स्थितेऽवादेशे अचिनवमिति रूपम्। तत्र अचिनो अम् इति स्थिते

गवा । गवे । गोः । गोः । इत्यादि । * ओतो णिदिति वाच्यम् । * विहितविशेषणं च । तेन सुद्यौः । सुद्यावौ । सुद्यावः—इत्यादि । 'ओकारान्ताद्विहितं सर्वनामस्थान'मिति व्याख्यानान्नेह,—हे भानो । हे भानवः । उः—शम्भुः स्मृतो येन सः—स्मृतोः । स्मृतावौ । स्मृतावः । स्मृताम् । स्मृतावौ । स्मृताः—इत्यादि । इत्योदन्ताः ।

रायो हलि ।७।२।८५। रैशब्दस्याऽऽकारोऽन्तादेशः स्याद्धलि विभक्तौ । अचि आयादेशः । राः । रायौ । रायः । रायम् । रायौ । रायः । राया । राभ्यामित्यादि । इत्यैदन्ताः । ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लावम् ।

त्यनुवर्तनाच्चेत्यपि काशिकायामुक्तम् । कैयटस्तु 'तद्धितोऽपि शसस्तीति कथमिदं साहचर्यादस्मः सुप्त्व'मित्याशङ्क्य, 'अचीत्यधिकारादजादिः शस् सुबेव संभवति, न तु तद्धित' इत्याह । अचिनवमिति । चिनोतेर्लङादेशस्य सिपः 'तस्थस्थमिपाम्—'इत्यम् । ओतो णिदिति वाच्यमिति । 'गोत'इत्यपहाय 'ओत'इति वाच्यमित्यर्थः । एवंच 'गा'मित्यत्र परत्वाद्वृद्धिः स्यादिति शङ्काया अनवकाशः, निरवकाशतया आत्वेन वृद्धेरेव बाधनात् । इत्योदन्ताः । रायो हलि । 'अष्टन आ विभक्तौ'इत्यत 'आ'इति, 'विभक्ता'विति च वर्तते । तदाह—आकारोऽन्तादेश इत्यादि । 'अर्थरैविभवा अपी'त्यमरः । 'रायिश्छान्दसः'इति भाष्यम्, तच्च क्यजन्तस्य रैशब्दस्य छान्दसत्वपरं न तु केवलस्यापीति 'वान्तो यी'ति सूत्रे कैयटः । स एव केवलोपि च्छान्दस इति पक्षान्तरमप्याह । इत्यैदन्ताः । ग्लौरिति । 'ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधि'रित्यमरः । एवं जनानवतीति 'जनौः' । 'ज्वरत्वरे'त्यूठ् । 'एत्येधत्यूठ्'स्विति वृद्धिः । अच्यावादेशः ।

अवादेशं बाधित्वा'औतोऽम्शसोः'इत्यात्वे 'अचिनाम्' इति स्यादित्यत आह-शसेति । गामिति । परापि'अचोञ्णिती'-ति वृद्धिरिह न भवति, आत्वस्य निरवकाशतया तदपवादत्वादिति भाष्यम् । नहि वृद्धिविषयादन्यत्राऽऽत्वस्य प्रवृत्तिरस्तीति तदाशयः । नच द्योशब्दादमि आत्वं सावकाशं 'गोतोणि'दिति णित्त्वस्य तत्राऽभावे वृद्धेरप्रसक्तेरिति वाच्यम् । अस्मादेव भाष्यादोतोणिदिति णित्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन तस्यापि वृद्धिविषयत्वादिति भावः । गा इति । असर्वनामस्थानत्वान्न णिद्वत्त्वम् । नापि वृद्धिः । 'औतोऽम्शसोः' इत्यात्वमिति भावः । टादावच्यावादेशं मत्वाह—गवा गवे इति ।

गोरिति । 'ङसिङसोश्चे'ति पूर्वरूपमिति भावः । इत्यादीति । गवोः गवाम् । गवि इत्यादिशब्दार्थः । द्योशब्द ओकारान्तः स्त्रीलिङ्गः । 'सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रिया'मित्यमरः । सु=शोभना द्यौर्यस्येति बहुव्रीहौ पुंलिङ्गः । सुद्यो स् इत्यादिसर्वनामस्थाने 'गोतो णि'दित्यप्राप्ते । ओतो णिदिति वाच्यं । गोत इति गकारमपनीय 'ओतो णित्' इति वाच्यमित्यर्थः । तत्र प्रमाणमनुपदमेवोक्तम् । नत्विदं वार्तिकम् । तत्र ओत इति तपरकरणम् । ओकारात् सर्वनामस्थानं णिदिति लभ्यते । विहितेति । ओकाराद्विहितं सर्वनामस्थानमित्येवमोत इत्येतद्विहितविशेषणमाश्रयणीयमित्यर्थः । तेनेति । गोत इति गकारमपनीय ओत इति वचनेनेत्यर्थः । सुद्यामित्यादीति । गोशब्दवद्रूपाणीति भावः । हे भानो इति । 'ओकारात्परं सर्वनामस्थानं णि'दिति व्याख्याने तु भानुशब्दात्सम्बुद्धौ 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणे ओकारे सति सोरोकारात् परत्वाण्णिद्वत्त्वे वृद्धौ औकारे एङः परत्वाऽभावात्सुलोपाऽभावे रुत्वविसर्गयोः हे 'भानौ'रिति स्यात् । अतो विहितविशेषणमित्यर्थः । ननु 'एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः' इत्यत्र—एङ्ग्रहणसामर्थ्यादेव हे भानो इत्यत्र णित्त्वं तत्प्रयुक्तवृद्धिश्च न भवति । अन्यथा 'एङ्ह्रस्वात्' इत्येव ब्रूयात् । अतो विहितविशेषणमनर्थकमित्यस्वारस्यादाह—हे भानव इति । तत्र 'जसि चे'ति गुणे भानो अस् इति स्थिते ओतः परत्वाणिद्वत्त्वे वृद्धौ आवादेशे 'भानावः' इति स्यात् । अतो विहितविशेषणमिति भावः । वस्तुतस्तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया हे भानो हे भानव इत्यत्र णिद्वत्त्वाऽभावोपपत्तेर्विहितविशेषणत्वाश्रयणं व्यर्थमेव । उः शम्भुरिति । उरित्यस्य विवरणं शम्भुरिति । उः स्मृतो येनेति विग्रहे बहुव्रीहिः । 'निष्ठे'ति स्मृतशब्दस्य पूर्वनिपातः । 'आद्गुणः । स्मृतो इति रूपम् । ततः सुबुत्पत्तौ गोशब्दवद्रूपाणि । वस्तुतस्तु 'गोतो णि'दिति सूत्रशेषतया 'द्योश्च वृद्धिर्वक्तव्ये'त्येव वार्तिकं भाष्ये दृश्यते । 'औतोऽम्शसोः' इत्यत्र ओतो णिदिति तु न दृश्यते । अतोऽन्यदोकारान्तं प्रातिपदिकं नास्तीत्याहुः । इत्योदन्ताः । अथैदन्ताः । रैशब्दो धनवाची । 'अर्थरैविभवा अपि' इत्यमरः । तस्य हलादिविभक्तिषु विशेषं दर्शयति—रायो हलि । 'राय' इति 'रै'शब्दस्य षष्ठ्यन्तम् । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत 'आ' इति विभक्ता'विति चानुवर्तते । 'हली'त्यनेन विभक्ताविति विशेष्यते, ततस्तदादिविधिः । तदाह—रैशब्दस्येति । हल्ग्रहणादचि आत्वं न, किं तु आयादेश एवेत्यत आह—अचीति । राः । आत्वे रुत्वविसर्गौ । अचि आयादेशमुदाहरति—रायो राय इति । इत्यादीति । राभिः । राये राभ्याम् राभ्यः । रायः राभ्याम् राभ्यः । रायः रायोः रायाम् । रायि रायोः रासु । रैशब्दः छान्दस इति भाष्यम् । क्यजन्त एव छान्दस इति पक्षान्तरम् । इत्यैदन्ताः ।

अथ औदन्ताः । ग्लौशब्दश्चन्द्रवाची । 'ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः' इत्यमरः । तस्य हलादौ न कश्चिद्विकारः । अचि तु आवादेश इति मत्वाह—ग्लौः ग्लावौ ग्लाव इति । ग्लावम्, ग्लावौ, ग्लावः । ग्लावा, ग्लौभ्याम्, ग्लौभिः ।

ग्लावौ । ग्लावः । इत्यादि । 'औतोऽम्शसो' रितीह न प्रवर्तते, 'ऐऔ'जिति सूत्रेण ओदौतोः सावर्ण्याऽभाव-ज्ञापनात् । इत्यौदन्ताः । * इत्यजन्ताः पुँल्लिङ्गाः * ।

अथाऽजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

रमा । **औङ आपः ।७।१।१८।** आबन्तादङ्गात्परस्यौङः शी स्यात् । 'औ' ङित्यौकारविभक्तेः संज्ञा । रमे । रमाः । **संबुद्धौ च ।७।३।१०६।** आप एकारः स्यात्संबुद्धौ । 'एङ्ह्रस्वा' दिति संबुद्धिलोपः । हे रमे ।

'जनावौ' 'जनाव' इत्यादि । **न प्रवर्तत इति ।** हे ग्लौरित्यत्र संबुद्धिलोपः, 'ग्लाव' इत्यत्र 'ङसिङसोश्चे' ति पूर्वरूपं च न प्रवर्तत इत्यपि बोध्यम् । **सावर्ण्याभावज्ञापनादिति ।** सति तु सावर्ण्ये एचश्चतुर्विंशतेः संज्ञा भवन्तीति 'वृद्धि-रादै' जित्येतद्वृद्धिरादेजिति पठितुं शक्यत्वादैऔजिसूत्रं व्यर्थं सत्सावर्ण्याऽभावं ज्ञापयति । अतएव 'एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम्, ऐऔजिति सूत्रारम्भसामर्थ्या' दित्यायणुदित्सवर्णस्येति सूत्रे एवोक्तमिति भावः । नन्वैऔजिति सूत्राऽभावे 'न य्वाभ्या' मिति सूत्रे 'ताभ्यामै' जिति प्रत्याहारोऽयं न सिध्येत्, 'पूर्वौ तु ताभ्यामे' ङित्युक्ते तु विधीय-मानस्य सवर्णाऽग्राहकतया 'वैयाकरणः' सौवश्व' इत्यादावेदोतावेवागमौ स्तो न त्वैदौतौ । ततश्च वैयर्थ्याऽभावादै औ-जिति सूत्रारम्भः सावर्ण्याऽभावं न ज्ञापयतीति चेन्मैवं, 'पूर्वौ तु ताभ्यामै औ' इति पठनेनापि इष्टसिद्धेस्तत्सूत्रवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । स्थितस्य गतिप्रदर्शनमिदम् । वस्तुतस्तु 'एओ' ङिति सूत्रारम्भसामर्थ्या' दित्युक्ते तु 'ताभ्यामै' जित्य-त्रानुपपत्तिर्नास्त्येव । न च 'एओ' ङिति सूत्राऽभावे 'अदेङ्गुणः' 'एङि पररूपम्,' 'एङः पदान्तादति' इत्यादावेङ्प्रत्या-हारः कथं सिध्येदिति वाच्यं, सति तु सावर्ण्ये 'अदेज्गुणः, 'एचि पररूपम्' 'एचः पदान्तादती' ति पठितुं शक्यत्वात् । अतिप्रसङ्गस्य 'ए' ज्ग्रहणेऽपि तुल्यत्वात् । न चैवमप्येचां चतुर्णां क्रमादयायादेशसिद्ध्यर्थम् 'ऐऔ' जिति सूत्रद्वयमप्या-वश्यकमिति वाच्यं; 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यनेनैव एचां क्रमादयादयः सिध्यन्तीति प्रागेवास्माभिरुपपादितत्वात् । यदा हि 'स्वराणामूष्मणां चैवे' त्यादिप्रागुक्तशिक्षावचनानुरोधादेङौ विवृततरौ, ऐचौ विवृततमौ' इत्यभ्युपगम्यते, तदा त्वेदैतोरोदौतोश्च मिथः सावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्तीति 'ऐऔ' जिति 'एओ' ङिति वा सूत्रं नोक्तज्ञापकमिति ज्ञेयम् । केचित्तु विवृततरयोरेङोर्विवृततमत्वाऽभावेऽपि विवृततरे विवृततमेच विवृतत्वस्य सत्त्वात्तदादाय तुल्यप्रयत्नत्वमेङोरैचोश्चास्तीति सावर्ण्यप्रसक्तावुक्तज्ञापकाश्रयणं सम्यगेवेत्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । तथाहि सति 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रस्थ-शब्दकौस्तुभग्रन्थेन सह विरोधप्रसङ्गात् । तत्र हि—'स्वराणामूष्मणां चे' त्यादिशिक्षानुरोधा'च्चेता' 'नेते' त्यादौ गुणा-ऽप्रवृत्तिः स्यात्, विवृतविवृततरत्वरूपवैलक्षण्यस्य सत्त्वादिति न शङ्क्यं, विधेर्निर्विषयत्वापत्तेः । 'जयः करणम्' 'धान्यानां भवने' इत्यादिनिर्देशैरिकारादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानाच्चे' ति प्रकारान्तरेण समाहितम् । तदुक्तरीत्या तुल्यप्रयत्नवत्त्वे तु 'चेता' 'नेते' त्यादौ गुणाऽप्रवृत्तिशङ्का निरालम्बनैन स्यात् । तस्मादीषद्विवृतभेदेन स्वराणामूष्मणामिव विवृततरविवृत-तमभेदेन सावर्ण्याऽभावोऽत्र सुवच इति दिक् । **इत्यजन्ताः पुँल्लिङ्गाः ।**

अथाऽजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः । रमेति । रमते इति रमा । 'रमु क्रीडायाम्' इत्यस्मात्पचाद्यचि टाप् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । हल्ङ्यादिलोपः । न चात्राबन्तत्वादेव स्वाद्युत्पत्तिरस्तु, प्रत्ययान्तस्याऽप्रातिपदिक-त्वेऽपि ङ्यापोः पृथग्ग्रहणादिति वाच्यं, ङ्याब्ग्रहणस्यान्यार्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात्प्रत्याख्यातत्वाच्च तद्ग्रहणस्य । **शी स्यादिति ।** 'जसः शी' त्यतः 'शी' त्यनुवर्तत इति भावः । **संबुद्धौ च ।** 'बहुवचने झल्येत्' 'आङि चापः' इत्यत

ग्लावे, ग्लौभ्याम्, ग्लौभ्यः । ग्लावः, ग्लौभ्याम्, ग्लौभ्यः । ग्लावः, ग्लावोः, ग्लावाम् । ग्लावि, ग्लावोः, ग्लौषु ।

ननु 'औतोऽम्शसोः' इत्यत्र ओद्ग्रहणेन सावर्ण्यादौकारस्यापि ग्रहणादम्शसोर्ग्लौशब्दस्याऽऽत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—**औतोऽम्शसोरितीह न प्रवर्तत इति ।** ऐऔजित्यादिग्रन्थस्तु संज्ञाप्रकरणे व्याख्यातः । एवं जनान-वतीति जनौः । क्विप् । ज्वरत्वरेत्यूठ् । एत्येधतीति वृद्धिः । जनावौ । जनाव इत्यादि । **इत्यौदन्ताः ॥**

* इति बालमनोरमायामजन्ताः पुंल्लिङ्गाः *

रमेति । रमते इति रमा । 'रमु क्रीडायाम्' पचाद्यचि 'अजाद्यतष्टाप्' । प्रत्ययान्तत्वादप्रातिपदिकत्वेऽपि 'ङ्याप्प्रातिपदिका' दिति ङ्यापोः पृथग्ग्रहणात्, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा स्वादयः । 'हल्ङ्या' बिति सुलोपः ।

अथ रमा औ इति स्थिते—**ओङ आपः ।** 'आप' इति पञ्चमी । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया आबन्तं विवक्षितम् । 'अङ्गस्ये' त्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते । 'औङः' इति षष्ठी । 'जसः शी' त्यतः 'शी' त्यनुवर्तते । तदाह—**आबन्ता-दिति ।** औङ्शब्दस्याऽप्रसिद्धार्थत्वादाह—**औङितीति । संज्ञेति ।** 'प्राचां शास्त्रे स्थिते' ति शेषः । **रमे इति ।** 'रमा-औ' इति स्थिते शीभावे तस्य स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वात् लशक्वतद्धिते' इति शस्येत्संज्ञायां लोपे 'आद्गुणः' इति एकारः । 'यस्येति चे' ति लोपस्तु न, अभत्वात् । जसि (अकः सवर्णे) इति सवर्णदीर्घं मत्वाह—**रमा इति ।** पूर्वसवर्णदीर्घस्तु न,

हे रमे । हे रमाः । रमाम् । रमे । स्त्रीत्वान्नत्वाऽभावः । रमाः । **आङि चापः** । ।७।३।१०५। आङि ओसि च परे आबन्तस्याङ्गस्य एकारः स्यात् । रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः । **याडापः** ।७।३।११३। आपः परस्य ङिद्वचनस्य याडागमः स्यात् । 'वृद्धिरेचि' । रमायै । सवर्णदीर्घः । रमायाः २ । रमयोः । रमाणाम् । रमायाम् । रमयोः । रमासु । एवं दुर्गादयः । **सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च** ।७।३।११४। आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः । याटोऽपवादः । सर्वस्यै । सर्वस्याः । सर्वस्याः । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणा-

---

'एत्' 'आप' इति चानुवर्तते, तदाह—**आप एकारः स्यादिति** । **एङ्ह्रस्वादिति** । न चात्र हल्ङ्यादिनैव सुलोपोऽस्तु, प्रत्ययलक्षणन्यायेन 'संबुद्धौ चे'त्येत्वस्यापि प्रवृत्तिसंभवादिति शङ्क्यं, परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च एत्वे कृते हल्ङ्यादिलोपस्याऽप्राप्तेः, स्थानिवद्भावादाप्त्वेऽप्याकाररूपत्वाऽभावात् । 'आ-आ'बित्याकारं प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् । 'एङ्ह्रस्वा'दिति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वाच्चेति भावः । **आङि** । चकारेण 'ओसि चे'ति प्रकृतं परामृश्यत इत्याह—**ओसि च पर इति** । **रमाभिरिति** । नन्विह एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादतो भिस ऐसित्यैस्प्राप्नोति । न च तपरत्वसामर्थ्यान्नैवमिति वाच्यम्, अकृतैकादेशे 'विश्वपाभि'रित्यादौ कृतार्थत्वादिति चेन्मैवम्, अल्विधौ 'अन्तादिवच्चे'त्यस्याऽप्रवृत्तेः । **याडापः** । 'घेर्ङिती'त्यतोऽनुवृत्तं 'ङिती'ति सप्तम्यन्तमाप इति पञ्चम्यनुरोधेन षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यत इत्याह—**ङिद्वचनस्येति** । अत्र 'सुपि चे'त्यतः 'सुपी'त्यनुवर्तनात्सुप एव याट् । तेन अपित्सार्वधातुकस्य ङित्त्वेऽपि मालेवाचरतो 'मालात' इत्यादौ तसादेर्न भवति । एतच्च 'अचः परस्मि'न्नित्यत्र पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिरिति षष्ठीसमासपक्षाभ्युपगमेनोक्तम् । पञ्चमीसमासपक्षाभ्युपगमे तु शपः स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात् 'मालात' इत्यादौ याटः प्रसङ्ग एव नास्तीत्याहुः । 'य'डित्येव वक्तव्ये दीर्घोच्चारणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । न च 'अतो गुणे' इति पररूपापत्तिः, अकारोच्चारणसामर्थ्यादेव तद्बाधात् । **वृद्धिरेचीति** । प्राचा तु 'आटश्चे'त्युपन्यस्तं तदुपेक्षितम् । याट्स्याटोष्टकारस्य समुदायानुबन्धत्वेनेह आटोऽभावात् । **सर्वनाम्नः स्याट्** । दीर्घोच्चारणं प्राग्वत्स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । आबन्तस्य सर्वादिगणे पाठाऽभावात्सर्वनामत्वं नेत्याशङ्क्याह—**एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनेति** ।

न भवति,'दीर्घाज्जसि चे'ति निषेधात् । हे रमा स् इति स्थिते— । **संबुद्धौ च** । 'बहुवचने झल्ये'दित्यत एदिति, 'आङि चापः' इत्यत 'आप' इति चानुवर्तते । तदाह—**आप इत्यादिना** । आबन्तस्येत्यर्थः । 'अलोऽन्त्यस्य' । हे रमे स् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**एङ्ह्रस्वादिति** । हल्ङ्यादिलोपस्तु न, परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च एत्वे कृते हल्ङ्यादिलोपस्याऽप्राप्तेः, 'एङ्ह्रस्वा'दिति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वाच्चेति भावः । **रमामिति** । 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपम् ।

औङः शीभावे आद्गुणं मत्वाह—**रमे इति** । **स्त्रीत्वादिति** । शसि रमा-असिति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घे सति कृतपूर्वसवर्णदीर्घात्परत्वेऽपि 'तस्माच्छसः' इति नत्वं स्त्रीलिङ्गत्वान्न भवतीत्यर्थः । रमा-आ इति स्थिते । **आङि चापः** । 'ओसि चे'त्यनुवर्तते, 'आप' इति षष्ठी,-'अङ्गस्ये'त्यधिकृतं, तदन्तविधिः । 'बहुवचने झल्ये'दित्यत एदित्यनुवर्तते । तदाह—**आङि ओसि चेत्यादिना** । 'आङिति टासंज्ञा प्राचा'मित्युक्तम् । अलोऽन्त्यस्य एत्वेऽयादेश इत्याह—**रमयेति** । **रमाभिरिति** । 'अतो भिसः' इति तपरकरणादैस् न । रमा-ए इति स्थिते— । **याडापः** । 'आप' इति पञ्चमी । 'घेर्ङिती'त्यतो ङितीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह—**आपः परस्येत्यादिना** । टित्वादाद्यवयवः । **वृद्धिरेचीति** । या-ए इति स्थिते आकारस्य एकारस्य च स्थाने ऐकार एकादेश इति भावः ।

सवर्णेति । ङसिङसोः रमा अस् इति स्थिते याडागमे 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति सवर्णदीर्घ इति भावः । 'य'डित्येव सुवचम् । 'अतो गुणे' इति पररूपं तु न, अकारोच्चारणसामर्थ्यात् । **रमयोरिति** । 'आङि चापः' इत्येत्वेऽयादेश इति भावः । **रमाणामिति** । 'ह्रस्वनद्यापः' इत्यत्राऽऽब्ग्रहणान्नुटि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या 'नामी'ति दीर्घे 'अट्कुप्वा'ङिति णत्वमिति भावः । **रमायामिति** । 'रमा-इ' इति स्थिते 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः' इत्यामादेशे याडागमे सवर्णदीर्घ इति भावः । 'न विभक्तौ' इति मस्य नेत्वम् । सर्वशब्दाट्टापि सर्वाशब्दः । सोऽपि प्रायेण रमावत् । ङित्सु 'याडापः' इति प्राप्ते— । **सर्वनाम्नः स्याड्** । 'याडापः' इत्यत 'आप' इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तं, तेन 'सर्वनाम्न' इत्येतद्विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'घेर्ङिती'त्यतो ङितीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । ततश्च 'आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्या'दित्यर्थः । टित्वादाद्यवयवः । 'ह्रस्वश्चे'ति वाक्यान्तरम् । 'आप' इत्यनुवृत्तमावर्तते । षष्ठ्यन्ततया च विपरिणम्यते । तच्च 'ह्रस्व' इत्यत्रान्वेति । 'आपः स्थाने ह्रस्वो भवती'ति तदर्थः । तदाह—**आबन्तादिति** । **याटोऽपवाद इति** । येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः । **सर्वस्यै इति** । सर्वा-ए इति स्थिते स्याट् । वकारोत्तराकारस्य ह्रस्वः, वृद्धिरिति भावः । **सर्वस्या इति** । ङसिङसोः सर्वा-अस इति स्थिते स्याट्, आपो ह्रस्वः, सवर्णदीर्घ इति भावः । नन्वाबन्तस्य सर्वाशब्दस्य सर्वादिगणे पाठाऽभावात्कथं सर्वनामत्वमित्यत आह—**एकादेश-**

दामि सर्वनाम्न इति सुट् । सर्वासाम् । सर्वस्याम् । सर्वयोः । सर्वासु । एवं विश्वादय आबन्ताः ।

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ।१।१।२८। अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह–योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै । 'बहुव्रीहि'ग्रहणं स्पष्टार्थम् । अन्तरस्यै शालायै । बाह्यायै इत्यर्थः । 'अपुरी'त्युक्तेर्नेह–अन्तरायै नगर्यै । **विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्** ।७।३।११५। आभ्यां ङितः स्याट् वा स्यादापश्च ह्रस्वः । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । तीयस्य ङित्सूपसङ्ख्यानात् । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । द्वितीयस्याः । द्वितीयायाः । द्वितीयस्याम् । द्वितीयायाम् । शेषं रमावत् । एवं तृतीया । 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । ❀असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां ह्रस्वो न । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । जरा । जरसौ । शीभावा-

---

विभाषा दिक्समासे । गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयं, न तु 'न बहुव्रीहा'विति निषेधे प्राप्ते इति भ्रमितव्यम् । तस्याऽलौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादिविषयत्वादस्य च समासविषयत्वात् । **स्पष्टार्थमिति** । प्रतिपदोक्तदिक्समासविधायके 'दिङ्नामानी'ति सूत्रे 'शेषो बहुव्रीहि'रित्यतो 'बहुव्रीहि'रित्यधिकारादिति भावः । **त्यक्तुं शक्यमिति** । न चाबन्तस्य द्वितीयादिशब्दस्य तीयप्रत्ययान्तत्वाऽभावाद्विभाषा द्वितीयेति सूत्रमावश्यकमिति शङ्क्यम्, एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादाबन्तस्यापि तीयप्रत्ययान्तत्वात् । **तीयस्येति** । पुंनपुंसकार्थमवश्यं वक्तव्येनाऽनेनैव सिद्धौ 'विभाषा द्वितीये'ति सूत्रं न कर्तव्यमिति भावः । **अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः** । अत्र 'अम्बार्थं द्व्यक्षरं यदी'ति वचनात् द्व्यचकस्यैवा-

---

स्येति । वकारादकारस्य आपश्च योऽयमेकादेशः सवर्णदीर्घः, तस्येत्यर्थः । नन्वेकादेशनिष्पन्नस्य आकारस्य पूर्वान्तत्वे आप्त्वव्याघातादाबन्तत्वं व्याहतम् । न च परादिवत्त्वेन आबन्तत्वमपीति वाच्यम्, उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति निषेधादिति चेत्, सत्यम्–लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाऽऽबन्तस्य सर्वनामत्वम् । आबन्तत्वं तु परादिवद्भावेनेत्याहुः । **सर्वस्यामिति** । ङौ सर्वा–इ इति स्थिते 'ङेरा'मित्याम् । सुटं बाधित्वा परत्वात्स्याट्, ह्रस्वश्च । सकृद्गतिन्यायान्न पुनः सुट् । **एवमिति** । सर्वादिगणपठितविश्वादय आबन्तत्वं प्राप्ताः सर्वाशब्दवदित्यर्थः ।

उत्तरस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालम् उत्तरपूर्वा । 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति बहुव्रीहिविशेषोऽयम् । तत्र विशेषं दर्शयितुमाह—**विभाषा दिक्समासे** । 'सर्वादीनी'त्यतः 'सर्वनाम'ग्रहणमनुवर्तते । तदाह—**अत्रेति** । दिक्समासे इत्यर्थः । 'न बहुव्रीहौ' इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये नित्यनिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थमिति केचित् । गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयमित्यन्ये । सर्वनामत्वपक्षे उदाहरति—**उत्तरपूर्वस्यै इति** । स्याड्ढ्रस्वौ । **उत्तरपूर्वायै इति** । सर्वनामत्वाऽभावपक्षे याट् । उत्तरपूर्वायाः–उत्तरपूर्वस्याः । उत्तरपूर्वासाम्–उत्तरपूर्वाणाम् । उत्तरपूर्वस्याम्–उत्तरपूर्वायाम् । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति मात्रग्रहणात्संप्रत्ययसर्वनामत्वेऽपि पूर्वपदस्य पुंवत्त्वम् । ननूत्तरा दिगिति गत्वा मोहवशात्पूर्वा दिक् यस्याः सा उत्तरपूर्वा । 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिः । अत्रापि दिक्शब्दघटितसमासत्वात्सर्वनामताविकल्पे उत्तरपूर्वस्यै—उत्तरपूर्वायै इति रूपद्वयं स्यात् । स्याडागमस्तु नेष्यते । तत्राह—**दिङ्नामानीति** । 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति बहुव्रीहिः प्रतिपदोक्तो दिक्समासः, दिक्शब्दमुच्चार्य विहितत्वात् । ननु 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिरपि । ततश्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न तस्येह ग्रहणमित्यर्थः । **योत्तरेति** । उत्तराशब्दस्य पूर्वाशब्दस्य च सामानाधिकरण्यं द्योतयितुं यत्तच्छब्दौ । सामानाधिकरण्याऽभावे 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहेरसंभवात्, 'बहुव्रीहिः समानाधिकरणानां वक्तव्यः' इति वचनात् । **उन्मुग्धाया इति** । तेन पूर्वोत्तरयोर्विरोधात्कथं सामानाधिकरण्यमिति शङ्का निरस्ता । ननु 'विभाषा दिक्समासे' इत्येवास्तु, बहुव्रीहिग्रहणं न कर्तव्यं, प्रतिपदोक्तत्वेन 'दिङ्नामानी'ति बहुव्रीहेरेव ग्रहणसिद्धेरित्यत आह—**बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थमिति** । **बाह्यायै इत्यर्थ इति** । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च' इति कोशात् । अर्थान्तरपरत्वे तु सर्वनामत्वाऽभावान्न स्यादिति भावः । **अपुरीत्युक्तेरिति** । 'अन्तरं बहिर्योगे' इति गणसूत्रे' इति शेषः ।

विभाषा । 'घेर्ङिती'त्यतो ङितीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । 'याडापः' इत्यत आप इति, 'सर्वनाम्नः स्याट्' इत्यतः 'स्या'डिति, 'ह्रस्व' इति चानुवर्तते । तदाह—**आभ्यामित्यादिना** । **इदमिति** । 'विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्या'मिति सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—**तीयस्येति** । विभाषाप्रकरणे तीयप्रत्ययान्तस्य ङित्सु सर्वनामत्वोपसङ्ख्यानादित्यर्थः । नच तीयस्य ङित्सूपसङ्ख्यानमेव त्यज्यतामिति वाच्यं, पुंनपुंसकार्थं तस्यावश्यकत्वात् । **अम्बार्थेति** । व्याख्यातमिदं पुंसीदन्ताधिकारे । तत्र नदीविषये उदाहृतम्, अम्बार्थानुदाहरति–**हे अम्बेत्यादि** । शेषं रमावत् । अत्र भाष्ये 'डलकवतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः' । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । तदिदं वार्तिकं न कर्तव्यमित्युक्त्वा द्व्यचकस्यैवाम्बार्थस्य ह्रस्व इति स्थितम् । यथाश्रुतवार्तिके तु हे अल्लेत्यत्रा-

त्परत्वाज्जरस् । आमि नुटः परत्वाज्जरस्—जरसामित्यादि । पक्षे हलादौ च रमावत् । इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावं कृत्वा संनिपातपरिभाषाया अनित्यतां चाश्रित्य 'जरसी' इति केचिदाहुस्तन्निर्मूलम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनाबन्ततामाश्रित्य 'औङ आपः' 'आङि चापः' 'याडापः' 'ह्रस्वनद्यापः' 'ङेराम्' मिति पञ्चापि विधयः प्राप्ताः । एवं न स्-निश्-पृत्सु । तथाप्यनल्विधावित्युक्तेर्न भवन्ति । 'आ-आ' विति प्रश्लिष्य आकार-

ऽम्बार्थस्य ह्रस्वो भवति नान्येषामित्याशयेन फलितमाह—असंयुक्ता ये डलका इत्यादि । जरेति । 'जृष् वयोहानौ' त्यस्मात्षिद्भिदादिभ्य इत्यङि 'ऋदृशोऽङी' ति गुणे कृते टाप् । शीभावात्परत्वाज्जरसित्यादि । ननु 'औङ आपः' 'ह्रस्वनद्यापो नु' डित्यपेक्षया 'जराया' इति सूत्रस्य परत्वादस्त्वेवं, परन्तु 'आङि चापः' 'याडापः' ङेरा' मिति विधयो जरसादेशं बाधित्वा परत्वात्स्युरिति चेदत्राहुः;—'आङि चापः' इत्येकारादेशे कृतेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन

ऽव्याप्तिः स्यादिति तदाशयः । तदत्र फलितमाह—असंयुक्ता इति । द्व्यच्कानामम्बार्थानां ह्रस्व - इत्यस्याङ्गत्वात्तदन्तविधिः । अतो जगदम्बेत्यत्र द्व्यच्काम्बान्तत्वाद्भवति ह्रस्वः । जरेति । 'जृष् वयोहानौ' । 'षिद्भिदादिभ्यः' इत्यङ् । 'ऋदृशोऽङी' ति गुणः, रपरत्वम् । अदन्तत्वाट्टाप् , सुः, हल्ङ्यादिना सुलोप इति भावः । जरसाविति । 'जराया जरसन्यतरस्या' मिति अजादौ जरसादेश इति भावः । ननु शीभावे कृते सति आबन्तसन्निपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य तस्य सन्निपातपरिभाषया आबन्तत्वविघातकजरसादेशनिमित्तत्वाऽसम्भवेन जरसादेशाऽभावे आद्गुणे 'जरे' इत्येव स्यादित्यत आह—शीभावादिति । जरसि कृते तु आबभावान्न शीभाव इति भावः । जरसः । जरसं जरसौ जरसः । टा-जरसा । न चात्र जरा आ इति स्थिते जरसादेशं बाधित्वा परत्वात् 'आङि चापः' इत्येत्त्वेऽयादेशे जरयेत्येव युक्तमिति वाच्यम् , एकदेशविकृतन्यायेन कृतेऽप्येत्वे प्रवृत्तस्य जरसादेशस्य नित्यतया तस्यैव प्रवृत्तेः, पराश्रित्यस्य बलवत्त्वात् । कृते तु जरसि आबभावादेत्वं न । ङे-जरसे । नन्वत्र जरा ए इति स्थिते जरसादेशं बाधित्वा परत्वात् याटि वृद्धौ जरायै इत्येव युक्तमिति वाच्यम् , अन्तरङ्गत्वेन जरसादेशस्यैव प्रवृत्तेः, परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वात् , आपः परस्य ङितः सुपो विहितस्य याटो बह्वाश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वात् । ङसिङसोः-जरसः । अत्रापि पूर्ववद्याट् न । जरसोः । एत्त्वं बाधित्वा नित्यत्वाज्जरस् । आमि-जरसाम् । नन्वामि नुटि कृते अजादिविभक्त्यभावात्कथं जरसादेश इत्यत आह—आमि नुट इति । ङौ जरसि । परमपि ङेराम् याटं च नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च क्रमेण बाधित्वा जरस् । पक्षे हलादौ च रमावदिति । जरसादेशाऽभावपक्षे हलादावपि रमावदित्यर्थः ।

मतान्तरं दूषयितुमनुवदति-इह पूर्वेत्यादिना । इह-जराशब्दे जरा औ इति स्थिते शीभावमाश्रित्य जरसी इति केचिदाहुरित्यन्वयः । आश्रित्येत्यनन्तरं-'जरसादेशे कृते' इति शेषः । ननु शीभावं बाधित्वा परत्वाज्जरसादेश एव युक्त इत्यत आह—पूर्वविप्रतिषेधेनेति । 'विप्रतिषेधे पर' मित्यत्र परशब्दस्येष्टवाचितामाश्रित्य क्वचित्पूर्वस्य प्रवृत्त्याश्रयणेनेत्यर्थः । नन्वाबन्तसंनिपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य शीभावस्य संनिपातपरिभाषया आबन्तसंनिपातविघातकजरसादेशनिमित्तत्वं न सम्भवतीत्यत आह—संनिपातपरिभाषाया अनित्यतां चेति । तन्निर्मूलमिति । पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणस्य भाष्यापरिगणितेष्वप्रवृत्तेः संनिपातपरिभाषायाः सर्वत्रानित्यत्वाश्रयणे प्रमाणाऽभावाच्चेति भावः।

स्यादेतत् । जरसौ, जरसामित्यत्र 'औङ आपः' 'ह्रस्वनद्यापो नु' डित्यपेक्षया परत्वादस्तु जरसादेशः । अस्तु च ङेङसिङस्सु जरसे जरस इत्यत्र याटमन्तरङ्गत्वात् बाधित्वा जरसादेशः, अस्तु च ङौ जरसीत्यत्र नित्यत्वादाममन्तरङ्गत्वाद्याटं च बाधित्वा जरसादेशः । तथापि तस्य=जरसादेशस्य स्थानिवत्त्वेन आबन्तत्वात्तमाश्रित्य एत्त्वशीभावयाड्नुडागमाः कुतो न स्युः । किञ्चाऽनेनैव न्यायेन नासिकाशब्दस्य निशाशब्दस्य पृतनाशब्दस्य च एत्त्वशीभावयाड्नुडागमान् बाधित्वा 'पद्दन्नो' इत्यादिना नस् निश् पृदित्यादेशेषु क्रमेण कृतेषु तेषां स्थानिवद्भावेन आबन्तत्वमाश्रित्य एत्त्वशीभावयाड्नुडागमाः प्रसज्येरन्निति शङ्कते—यद्यपीत्यादिना । परिहरति—तथापीति । स्थानीभूताबन्ताश्रयविषय एते एत्त्वादिविधयः, अतस्तेषु कर्तव्येषु जरसाद्यादेशानां स्थानिवत्त्वं न सम्भवति, अनल्विधाविति तन्निषेधात् । ततश्च जरसाद्यादेशानामाबन्तत्वाऽलाभादेत्त्वादिविषयो न भवन्तीत्यर्थः । नन्वल्त्वव्याप्याऽकारत्वादिधर्मपुरस्कारेण स्थान्यलमाश्रित्य प्रवर्तमानो विधिरल्विधिः, नतु यथाकथञ्चिदलाश्रयविधिरपि, रामायेत्यत्र 'सुपि चे' ति दीर्घाऽभावप्रसङ्गात् । तत्र हि दीर्घो यञादिसुपि परतो विधीयते । यादेशस्य च सुप्त्वं स्थानिवत्त्वलभ्यम् । यादेशस्य च एकारोऽल् स्थानी । ततश्च दीर्घस्य स्वनिमित्तभूतसुप्त्वांशे तदाश्रयत्वादनल्विधाविति निषेधाद्दीर्घे कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवत्त्वाऽभावेन सुप्त्वाऽभावात्तस्मिन् परतो दीर्घो न स्यात् । अल्त्वव्याप्याऽकारत्वादिधर्मपुरस्कारेण स्थान्यलमाश्रित्य प्रवर्तमानो विधिरल्विधिरित्याश्रयणे तु न दोषः । दीर्घो हि यादेशस्थानिभूतमेकारमेकारत्वेन नाश्रयति । किंतु सुप्त्वेनैव । सुप्त्वं चाल्त्वव्याप्यं न भवति, ... सत्त्वात् । ततश्च दीर्घस्या-

रूपस्यैवाऽऽपः सर्वत्र ग्रहणात् । एवं हल्ङ्यादिसूत्रेऽपि आ-आप् ङी-ई इति प्रश्लेषादतिखट्वो निष्कौशाम्बिरित्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम् । नचैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्त्वं चाश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम्, आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याड्विधानात् । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात् ।

'जरायाः' इति जरसादेशप्रसक्त्या नित्यत्वादेकारादेशं बाधित्वा जरसादेश एव भवति । न चैकारादेशोऽपि नित्य एव, जरसादेशे कृतेऽपि स्थानिवत्त्वेनाबन्तत्वादाङि चाप इति प्रवृत्तेरिति वाच्यम्, 'आकाररूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणा'दित्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्तदप्रवृत्तेः । 'याडापः' इति याडागमं तु जरसादेशोऽन्तरङ्गत्वाद्बाधते । आकाररूपादापः परस्य ङितः सुपो विहितस्य याटो बह्वाश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वात् । ङेराममपि जरसादेशो नित्यत्वाद्बाधते । न चाकाररूपाबन्तात्परस्य ङेरामि कृते संनिपातपरिभाषया जरसादेशस्याऽप्रवृत्तेर्न तस्य नित्यतेति वाच्यम्, रूपमालायां 'जरसी'इत्युक्तत्वादिष्टानुरोधेनोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वाभ्युपगमे बाधकाऽभावादिति । **स्वाश्रयमिति** । यमादिसुबाश्रयं । तन्निमित्तकमित्यर्थः । यमादिसुप एव याडागमापादनात्स्वशब्देन तत्परामृश्यते । **स्थानिवद्भावेनेति** । न चैवं लाक्षणिकत्वात्कथमिह याट् स्यादिति वाच्यम्, अतिदेशविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तावतिदेशस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अतो व्याचष्टे—**आबन्तं यदङ्गमिति** । 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहण'मिति नियमादतिखट्वेति यदङ्गं तदाबन्तं न, भवति, यच्चाबन्तं 'खट्वे'ति, तदङ्गं न भवतीति नात्र याडागमप्रसक्तिरिति भावः । अत्र नव्याः—प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहण'मित्याब्ग्रहणेनाबन्तं गृह्यते । आबन्तस्याङ्गविशेषणे त्वाबन्तान्तग्रहणादतिखट्वायेत्यत्रोक्तदोषतादवस्थ्यमिति यद्युच्यते, तर्ह्यङ्गेनाबन्तं विशेष्यताम्—'अङ्गसंज्ञकं यदाबन्त'मिति, तथा च नोक्तातिप्रसङ्गशङ्कालेश इत्याहुः । स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नेत्याशङ्क्याह-**उपसर्जनेति** । अयं भावः-'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने ने'त्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादि-

---

नल्विधित्वात्तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वसंभवाद्दीर्घो निर्बाधः । प्रकृते च एत्त्वादिविधयो जरसादेशस्थानीभूताबन्तत्वपुरस्कारेण संभवत्प्रवृत्तिकाः । आप्त्वं च समुदायस्य धर्मः, नत्वाकारमात्रस्य । ततश्च एत्त्वादिविधीनामनल्विधित्वात्तेषु कर्तव्येषु जरसादेशस्य स्थानिवत्त्वेनाबन्तत्वं दुर्वारमित्याशङ्क्याह—**आ आबित्यादिना** । 'आङि चापः' इत्यादिषु सवर्णदीर्घेण आ आबिति प्रश्लिष्य आकाररूपाबन्ताश्रयणेन एत्त्वादयो विधीयन्ते । ततश्च-ते आकारत्वरूपेणाप्यापमाश्रयन्तीति तेषामल्विधित्वात्तेषु कर्तव्येषु जरसादेशस्य स्थानिवत्त्वादाबन्तत्वं न संभवति । ततश्च एत्त्वादिविधयोऽत्र न भवन्तीत्यर्थः । प्रसङ्गादाह—**एवमिति** । यथा 'आङि चापः' इत्यादिषु आ—आबिति प्रश्लेषः, एवं 'हल्ङ्याब्भ्य' इत्यत्र ङी ई, आ आबिति सवर्णदीर्घेण प्रश्लेषाद्दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयमित्यन्वयः । ननु तत्र दीर्घग्रहणाऽभावे-'अतिखट्वः' 'निष्कौशाम्बि'रित्यत्रापि सुलोपः स्यात् । तथाहि खट्वाशब्दष्टाबन्तः खट्वामतिक्रान्तोऽतिखट्वः । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः । कुशाम्बेन निर्वृत्ता नगरी कौशाम्बी । 'तेन निर्वृत्त'मित्यण् । 'टिड्ढाण'मिति ङीप् । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः—निष्कौशाम्बिः । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासः । उभयत्रापि 'गोस्त्रियो'रिति आपो ङीपश्च ह्रस्वः, ततः सुबुत्पत्तिरिति स्थितिः । अत्र स्थानिवत्त्वेनाऽऽकाररूपाबन्तत्वस्य ईकाररूपङ्यन्तत्वस्य चानपायात्सोर्हल्ङ्यादिलोपे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं दीर्घग्रहणमावश्यकमेवेत्यत आह—**अतिखट्वो निष्कौशाम्बिरित्यादिसिद्धेरिति** । अयमाशयः—ङी ई, आ आबिति प्रश्लेषे सति आत्वरूपेण ईत्वरूपेण च ङ्यापावाश्रित्य सुलोपप्रवृत्तिर्वक्तव्या । ईत्वात्वयोश्च अल्त्वव्याप्यधर्मत्वात्तत्पुरस्कारेण प्रवर्तमानलोपविधेरल्विधित्वान्न स्थानिवत्त्वेन ङ्याबन्तत्वमस्तीति न सुलोप इति । एवञ्च दीर्घग्रहणप्रयोजनस्य प्रश्लेषेणैव सिद्धत्वाद्धल्ङ्यादिसूत्रे दीर्घग्रहणं न कर्तव्यमित्यन्यत्र विस्तरः । स्यादेतत् । 'याडापः' इत्यत्र 'आ-आ'बिति प्रश्लेषे सत्यपि अतिखट्वायेत्यत्र याड् दुर्वारः । खट्वामतिक्रान्तोऽतिखट्वः । 'अत्यादयः' इति समासे 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वत्वे रूपम् । ततो ङेर्यादेशे 'सुपि चे'ति दीर्घे अतिखट्वायेति रूपम् । तत्र 'याडापः' इति याट् स्यात् । दीर्घे सति स्थानिवत्त्वेनाऽऽकाररूपाप्त्वस्य सत्त्वात् । नचाकारत्वस्य अल्त्वव्याप्यधर्मत्वात्तत्पुरस्कारेण प्रवर्तमानयाड्विधेरल्विधित्वान्न दीर्घस्य स्थानिवत्त्वेनाऽऽकारत्वावच्छिन्नाप्त्वमिति वाच्यं, याड्विधिर्हि आकाररूपाऽऽबाश्रयः । तत्र आकाररूपत्वं दीर्घस्य स्वत एव सिद्धमिति न तत्स्थानिवत्त्वलभ्यम् । किन्तु आप्त्वमेव स्थानिवत्त्वलभ्यम् । आप्त्वं च समुदायधर्म एव । नत्वल्त्वव्याप्यधर्मः । तेन रूपेण स्थान्यलाश्रयत्वेऽपि अल्विधित्वाऽभावाद्याड्विधौ स्थानिवत्त्वं दुर्वारमिति शङ्कामुद्भाव्य परिहरति—**न चेति** । **एवमपीति** । 'याडापः' इत्यत्राऽऽकारप्रश्लेषे सत्यपीत्यर्थः ।

स्वाश्रयमिति । स्वः आकार आश्रयो यस्याकारत्वस्य तत्स्वाश्रयम् । स्वतस्सिद्धमिति यावत् । **एवमपीत्या**रभ्य **याट् स्यादित्यन्तः** संदर्भः शङ्कापरः । **इति च न वाच्यमित्यन्वयः** । कुत इत्यत आह—**आबन्तं यदङ्गमिति** । 'याडापः' इत्यत्र हि आब्ग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया आबन्तं गृह्यते । अङ्गस्येति तद्विशेषणं भवति ।

'पद्दन्' इति नासिकाया नस् । नसः । नसा । नोभ्यामित्यादि । पक्षे सुटि च रमावत् । निशाया निश् । निशः । निशा । **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ।८।२।३६।** व्रश्चादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्झलि पदान्ते च । षस्य जश्त्वेन डः । निड्भ्याम् । निड्भिः । सुपि 'डः सी'ति पक्षे धुट् । चर्त्वम् । तस्याऽसिद्धत्वाच्चयो द्वितीया इति टतयोष्ठथौ न । 'न पदान्ताट्टो'रिति ष्टुत्वं न । निट्त्सु । निट्सु ।

षढोः कः सि ।८।२।४१। षस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे । इति तु न भवति । जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात् । केचित्तु, 'व्रश्चा'दिसूत्रे 'दादेर्धातो'रिति सूत्राद्धातोरित्यनुवर्तयन्ति । तन्मते जश्त्वेन जकारे—निज्भ्याम् । निज्भिः ॥ [जश्त्वम्] । श्चुत्वम् । चर्त्वम् । निच्शु । 'चोः कु'रिति कुत्वं तु न भवति, जश्त्वस्याऽसिद्धत्वात् ।

नियमप्रतिषेधो वक्ष्यते न तूपसर्जनेऽपि । अतएव परमकारीषगन्धीपुत्रवदतिकारीषगन्ध्यपुत्र इत्यत्र 'ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे' इति संप्रसारणं न भवति । अतिकारीषगन्ध्यस्य हि ष्यङन्तत्वाऽभावात् । न च 'बहुश्रेयसी'त्यत्र 'श्रेयसी' त्युत्तरभागस्य ङ्यन्तत्वाद्यथा हल्ङ्यादिलोपः प्रवर्तते तथा तत्राप्युत्तरभागस्य ष्यङन्तत्वात्संप्रसारणं स्यादेवेति शङ्क्यं, पूर्वपदस्य ष्यङन्तस्य पुत्रपत्योरुत्तरपदयोः संप्रसारणमिति 'ष्यङः संप्रसारण'मित्यत्रैव वक्ष्यमाणत्वात् । **टतयोष्ठथौ नेति** । धुडभावे टस्य ठो न, धुट्पक्षे तु तस्य थो नेति विवेकः । **न भवतीति** । जश्त्वात्प्राक् षस्य कुत्वं न भवतीत्यर्थः । **केचित्त्विति** । परिशिष्टकारादयः । **निच्शु इति** । अत्र 'शश्छोटी'ति पक्षे

ततश्चाबन्तादङ्गात्परस्य ङितो याड्विधीयते । यस्माच्छब्दाद्यः प्रत्ययो विहितस्तादृशप्रकृतिभूतशब्दरूपाद्यवयवकस्य तत्प्रत्ययरूपान्तावयवकस्य समुदायस्य ग्रहणमिति परभाषार्थः । प्रत्ययग्रहणे प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य ग्रहणमिति पर्यवसन्नार्थः । प्रकृते चातिखट्वायेत्यत्र खट्वशब्दाददन्ताट्टाब्विधानात्खट्वेत्येव टाबन्तम् । तत्तु ङितं विभक्तिं प्रति नाङ्गम्, अतिखट्वशब्दादेव ङितो विधानात् । यत्त्वमङ्गमतिखट्वेति, न तट्टाबन्तमतः स्थानिवत्त्वेन आप्त्वे सत्यपि न याडिति भावः । ननु 'ष्यङः सम्प्रसारण'मित्यत्र भाष्ये स्त्रीप्रत्यये वाचनिकस्तदादिनियमप्रतिषेधः पठितः । तत्कथमत्र तत्प्राप्तिरित्यत आह—**उपसर्जनेनेति** । तत्र भाष्ये 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने ने'त्युपसर्जनादन्यत्रैव तदादिनियमनिषेधस्योक्ततया प्रकृते स्त्रीप्रत्यये उपसर्जने तदादिनियमस्य निर्बाधत्वादिति भावः । नन्वेवमप्याब्ग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्ते गृहीते तेनाङ्गस्य विशेषणादाबन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थादतिखट्वायेत्यत्र स दोषस्तदवस्थ इति वाच्यम्, अङ्गस्य विशेषणत्वाश्रयणात् । अत एव 'ङ्याब्ग्रहणे अदीर्घ आदेशो न स्थानिव'दिति वार्तिककारमतं ह्रस्वे फलाऽभावेन स्थानिवद्भावाऽप्रसक्त्या कथं तत्स्थानिके दीर्घे तल्लाभ इति भाष्यकारेण दूषितम् ।

अथ नासिकाशब्दे विशेषमाह—**पद्दन्निति** । शसि-नसः । टा-नसा । **नोभ्यामित्यादीति** । नस्-भ्यामित्यत्र 'स्वादिषु' इति पदत्वे 'ससजुषो रुः' इति रुत्वे 'हशि चे'त्युत्वे गुणे नोभ्यां नोभिरित्यादि रूपमित्यर्थः । नस्सु । **पक्षे इति** । शसादौ नशादेशाऽभावपक्षे इत्यर्थः । अथ निशाशब्दे विशेषं दर्शयति—**निशाया निशिति** । 'शसादौ 'पद्दन्नो' इत्यनेने'ति शेषः । निश्-भ्यामिति स्थिते । **व्रश्चभ्रस्ज** । व्रश्चादयः सप्त धातवः । छशौ वर्णौ, ताभ्यां शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्तविधिः । 'झलो झली'त्यतो 'झली'त्यनुवर्तते । 'पदस्ये'त्यधिकृतम् । 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते चे'त्यतोऽन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह—**व्रश्चादीनामिति** । **अन्तादेश** इत्यलोऽन्त्यसूत्रलभ्यम् ।

षस्य जश्त्वेनेति । प्रकृतसूत्रेण शस्य षत्वे तस्य षकारस्य 'स्वादिषु' इति पदत्वाज्झलाञ्जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन स्थानसाम्याड्डकारे निड्भ्यामित्यादि रूपमित्यर्थः । **सुपीति** । निश्-सु इति स्थिते 'व्रश्चे'ति षत्वे तस्य जश्त्वेन डकारे 'डःसि धुट्' इति कदाचिद्धुडागमः । **चर्त्वमिति** । 'डधयो'रिति शेषः । स्थानसाम्याड्डस्य टः, धस्य तः । **तस्येति** । चर्त्वस्येत्यर्थः । **ठथौ नेति** । धुडभावपक्षे टस्य ठो न, धुट्पक्षे तस्य थो नेत्यर्थः । 'नादिन्याक्रोशे' इति सूत्रस्थभाष्ये 'चयो द्वितीया' इत्यस्य पाठदर्शनात्तदपेक्षया चर्त्वस्य परत्वम् । अथ तकारस्य ष्टुत्वेन टकारमाशङ्क्य आह—**न पदान्तादिति** । 'स्वादिषु' इति पदत्वं बोध्यम् । **निट्त्सु इति** । धुट्पक्षे रूपम् । तदभावपक्षे तु निट्सु । तत्र धुडभावपक्षे निश्-सु इति स्थिते 'व्रश्चे'ति षत्वे तस्य षकारस्य जश्त्वात्प्राक् ककारमाशङ्कितुमाह—**षढोः कः सि** । षश्च ढश्चेति द्वन्द्वः । 'सी'ति सप्तमी । तदाह—**षस्येत्यादिना** । **इति तु न भवतीति** । षकारस्य ककारो न भवतीत्यर्थः । **जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वादिति** । 'झलाञ्जशोऽन्ते' इत्यपेक्षया 'षढोः कः सी'त्यस्य परत्वादिति भावः । शसादिषु निशादेशाऽभावपक्षे सुटि च रमावत् । व्रश्चादिसूत्रे मतान्तरमाह—**केचित्त्विति** । 'एकाचो बशः' इत्युत्तरसूत्रे धातोरित्यस्यानुवृत्त्या मध्येऽपि तदनुवृत्तेरौचित्यादिति भावः । अनुवृत्तं च धातोरित्येतच्छशयोरेव विशेषणम्, व्रश्चादिषु धातुत्वाऽव्यभिचारात् । **जश्त्वेनेति** । निश्भ्यामित्यादौ निशित्यस्य धातुत्वाऽभावात्षत्वाऽभावे 'झलाञ्जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन शकारस्य स्थानसाम्याज्जकार इत्यर्थः । निज्भ्यामित्यत्र कुत्वमा-

*** मांसपृतनासानूनां मांस्पृत्स्नवो वाच्याः शसादौ वा ।** पृतः । पृता । पृद्भ्याम् । पक्षे सुटि च रमा-वत् । गोपा विश्वपावत् । मतिः प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वान्नत्वाऽभावः । मतीः । नात्वं न—मत्या । **ङिति ह्रस्वश्च ।१।४।६।** इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ, ह्रस्वौ च इ-उवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे । 'आण्नद्याः' । मत्यै । मतये । मत्याः । मत्याः । मतेः । मतेः । नदीत्वपक्षे 'औ'दिति ङेरौत्वे प्राप्ते—। **इदुद्भ्याम् ।७।३।११७।** नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्य ङेराम् स्यात् । पक्षे 'अच्च घेः' । मत्याम् । मतौ । एवं श्रुतिस्मृत्यादयः । **त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ।७।२।९९।** स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो

छत्वं बोध्यम् । **मांसपृतनेति** । पृतना—सेना । **नात्वं नेति** । 'अस्त्रिया'मिति पर्युदासादिति भावः ।

ङिति ह्रस्वश्च । 'वामी'ति सूत्राद्वेत्यनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयं । ह्रस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तु 'नेयङुवङ्स्थाना'विति निषेधप्राप्तावारम्भात् । इहे 'इयङुवङ्स्थानौ' 'स्त्रीशब्दभिन्नौ' 'नित्यस्त्रीलिङ्गा'विति त्रीणि ईदूतोर्विशेषणानि, ह्रस्वयोस्तु 'स्त्रिया'मित्येव विशेषणं, नतु नित्यस्त्रीत्वपर्यन्तम्, अन्यथा इष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पट्वृदुप्रभृतीनां सर्वलिङ्गानां च स्त्रीत्वेऽपि नदीत्वं न स्यात् । कैयटमते हि तेषां नित्यस्त्रीत्वाऽभावात्, ह्रस्वांशे नित्यग्रहणव्यावर्त्त्याऽलाभाच्च । अतएवाऽऽख्याग्रहणं विहाय स्त्रीशब्दमात्रं निष्कृष्य संबध्यते, तदेतदाह—**ह्रस्वौ च इउवर्णौ स्त्रियामिति** ।

औत्त्वे प्राप्ते इति । 'ङेरा'मित्यपेक्षया परत्वादिति भावः । प्राचा तु 'औ'दिति सूत्रे 'इदुद्भ्याम्' 'अच्च घे'रिति पूर्वोत्तरसूत्रद्वयबलंलभ्यार्थमुपादाय 'घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्या'मिति व्याख्यातम् । 'इदुद्भ्या'मिति सूत्रं च नोपन्यस्तमित्य-

---

शङ्क्याह—**कुत्वं तु नेति** । **जश्त्वस्यासिद्धत्वादिति** । 'कुत्वं प्रती'ति शेषः । **निज्शु इति** । निश्सु इति स्थिते शस्य जश्त्वेन जः, तस्य श्चुत्वेन शः, जस्य चर्त्वेन चः, शस्य छत्वविकल्पः । **मासपृतना** । मांस, पृतना, सानु इत्येतेषां मांस्, पृत्, स्नु इत्यादेशा वाच्या इत्यर्थः । 'पद्दन्नो' इति सूत्रे वार्तिकमेतत् । अत एवाह—**शसादौ चेति** । 'पद्दन्नि'ति सूत्रस्य शसादौ विकल्पेन प्रवृत्तेरिति भावः । मांससानुशब्दयोरस्त्रीलिङ्गत्वात्पृतनाशब्दस्यैव शसादौ पृदादेशमुदाहरति—**पृत इति** । **पक्षे इति** । पृदादेशाऽभावपक्षे इत्यर्थः । **गोपा विश्वपावदिति** । आबन्तत्वाऽभावान्न सुलोप इत्यर्थः । इत्यादन्ताः । **अथ इदन्ताः** । **प्रायेणेति** । प्रायशब्दो बहुलपर्यायः । 'प्रायो भूम्नि' इत्यमरः । इह तु ईषदूनत्वे वर्तते । प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । मतिशब्द ईषदूनहरिशब्दवत्प्रत्येतव्य इत्यर्थः ।

शसि विशेषमाह—**स्त्रीत्वान्नत्वाभाव इति** । 'तस्माच्छसो नः पुंसी'तिनत्वस्य पुंस्त्वे विधानादिति भावः । तृतीयैकवचने घित्वान्नाभावमाशङ्क्याह—**नात्वं नेति** । 'आङो नाऽस्त्रिया'मिति नात्वविधावस्त्रियामिति पर्युदासादिति भावः । इदन्तत्वाद्यूस्त्र्याख्याविति नदीत्वेऽप्राप्ते ङित्सु तद्विकल्पं दर्शयितुमाह—**ङिति ह्रस्वश्च** । अत्र चकाराद्वाक्यद्वयं, तथा हि 'यूस्त्र्याख्यौ नदी'त्यनुवर्तते । ईश्च ऊश्च यू । 'दीर्घाज्जसि चे'ति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधाऽभावश्छान्दसः । स्त्रियमेवाचक्षाते स्त्र्याख्यौ । नित्यस्त्रीलिङ्गाविति यावत् । 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री'ति सूत्रं नञ्वर्जमनुवर्तते । इयङुवङोः स्थानं स्थितिर्ययोस्ताविति विग्रहः । इयङुवङ्प्राप्तियोग्यावित्यर्थः । 'वामी'त्यतो 'वे'त्यनुवर्तते । ततश्च 'इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ नदीसंज्ञौ वा स्तो ङिति परे' इति वाक्यमेकं संपद्यते । पुनरपि 'यू' इत्यनुवर्तते । इश्च उश्च यू । 'ह्रस्व' इति तत्र प्रत्येकमन्वेति । स्त्र्याख्याविति चानुवर्तते । तस्य च स्त्रीलिङ्गावित्येतावदेव विवक्षितं, नतु नित्यस्त्रीलिङ्गाविति, व्याख्यानात् । 'वामी'त्यतो वेति चानुवर्तते । ततश्च 'स्त्रीलिङ्गौ ह्रस्वौ चेवर्णोवर्णौ नदीसंज्ञौ वा स्तो ङिति परे' इति वाक्यान्तरं संपद्यते । तदाह—**इयङुवङ्स्थानाविति** । द्वितीयवाक्येऽपि स्त्रीलिङ्गे नित्यत्वविशेषणे तु इष्वशन्यरणिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां, पट्वृदुप्रभृतीनां त्रिलिङ्गानां च ङिति नदीत्वविकल्पो न स्यादिति बोध्यम् । तत्र ह्रस्वयोरप्राप्ते दीर्घयोस्तु 'नेयङुवङ्स्थाना'विति निषेधादप्राप्ते नदीत्वे विभाषेयम् । नदीत्वपक्षे आह—**आण्नद्या इति** । मति—ए इति स्थिते आटि वृद्धौ यणि च सिद्धं रूपमाह—**मत्यै इति** । **मतये इति** । नदीत्वाऽभावपक्षे 'शेषो घ्यसखी'ति घित्वाद्धेर्ङितीति गुणेऽयादेशे हरिशब्दवद्रूपम् । नदीत्वपक्षे ङसिङसोराटि वृद्धिराकारः, यण् । मत्याः । नदीत्वाऽभावे—मतेः । आमि नदीत्वाभावेऽपि ह्रस्वान्तत्वान्नुटि दीर्घः । मतीनाम् । ङौ विशेषमाह—**नदीत्वपक्षे इति** । नदीत्वपक्षे घित्वाऽभावात् 'अच्च घेः' इत्यत्वसंनियोगशिष्टमौत्वं न भवति । किंतु ङेरामिति प्राप्तं, तद्बाधित्वा औदिति केवलमौत्वे परत्वात्प्राप्ते सतीत्यर्थः । **इदुद्भ्याम्** । 'ङेराम्' इति सूत्रान्नदीग्रहणं ङेरामिति चानुवर्तते । तदाह—**नदीसंज्ञकाभ्यामित्यादिना** । **पक्षे इति** । नदीत्वाऽभावपक्षे 'अच्च घेः' इत्यत्वसंनियोगशिष्टमौत्वमित्यर्थः । **मत्यां मताविति** । नदीत्वे तदभावे च रूपम् । मत्यामित्यत्र संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्यण् । **एवं श्रुत्यादय इति** । आदिना स्मृत्यादिसंग्रहः ।

विभक्तौ परतः। अचि र ऋतः ।७।२।१००। 'तिसृ' 'चतसृ' एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि। गुणदीर्घोत्त्वानामपवादः। तिस्रः। तिस्रः। आमि 'नुमचिरे'ति नुट्। न तिसृचतसृ ।६।४।४। एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात्। तिसृणाम्। तिसृषु। 'स्त्रिया'मिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह,–प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः। इत्यादि मतिवत्। आमि तु 'प्रियत्रयाणा'मिति विशेषः। प्रियास्तिस्रो यस्य स इति विग्रहे तु-प्रियतिसा। प्रिय-

---

समञ्जसमेतत्। त्रिचतुरोः। 'अष्टन आ विभक्ता'वित्यतोऽनुवर्तनादाह—विभक्तौ परत इति। 'विभक्तौ किम्? 'त्रिभार्यः चतुर्भार्य' इति केचित्। तन्मन्दम्। 'स्त्रियाः पुंव'दिति पुंवद्भावेनापीष्टसिद्धेः। किंतु प्रियादौ परतः पुंवद्भावो नेति 'त्रिप्रिय' इत्याद्युदाहर्तव्यमिति नव्याः। गुणदीर्घोत्वानामिति। 'तिस्रस्तिष्ठन्ती'त्यत्र 'ऋतो ङी'ति गुणस्य रत्वमपवादः। 'तिस्रः पश्ये'त्यत्र तु 'प्रथमयो'रिति पूर्वसवर्णदीर्घस्यापवादः। 'प्रियतिस्र आगतः' 'प्रियतिस्रः स्व'मित्यत्र 'ऋत उ'दित्युत्त्वस्येति विवेकः। यद्यपि मध्येऽपवादन्यायेन दीर्घोत्त्वयोरेव रत्वमपवादः स्यान्न तु 'ऋतो ङी'ति गुणस्य, तथापि बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वमेव हि बाध्यत इति भावः। त्रिचतुरोर्विशेषणादिति। श्रुतत्वाद्धि 'त्रिचतुरो'रित्यस्यैव 'स्त्रिया'मिति विशेषणं, नाङ्गस्येति भावः। प्रियास्तिस्र इति। 'प्रिया जस् त्रि जस्' इति स्थिते 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते' इत्यकृत एव तिस्रादेशे सुपो लुकि कृते समासाद्या

त्रिचतुरोः। एतयोरेताविति। त्रिचतुरोस्तिसृ चतसृ इत्येतावित्यर्थः। विभक्ताविति। 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। जश्शसोः-तिसृ अस् इति स्थिते। अचि र ऋतः। पूर्वसूत्रात्तिसृचतसृ इत्यनुवर्तते। तच्चेह लुप्तषष्ठीकमाश्रीयते। तदाह-तिसृ इत्यादिना। ननु 'इको यणची'त्येव सिद्धमित्यत आह—गुणदीर्घोत्त्वानामपवाद इति। 'ऋतो ङी'ति गुणस्य, 'प्रथमयो'रिति पूर्वसवर्णदीर्घस्य, 'ऋत उ'दित्युत्त्वस्य च रत्वमपवाद इत्यर्थः। तिस्र इति। जश्शसोः रूपम्। तत्र जसि 'ऋतो ङी'ति गुणस्य रत्वमपवादः। शसि तु 'प्रथमयोः' इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य रत्वमपवादः। आमीति। तिसृ–आम् इति स्थिते नुटं बाधित्वा 'अचि र ऋतः' इति रत्वे तिस्रामिति प्राप्ते 'नुमचिरतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेने'ति रत्वं बाधित्वा नुडित्यर्थः।

तिसृ-नामिति स्थिते 'नामी'ति दीर्घे प्राप्ते-न तिसृचतसृ। 'तिसृचतसृ' इति लुप्तषष्ठीकं पदम्। 'ढ्रलोपे' इत्यतो 'दीर्घ' इत्यनुवर्तते। 'नामी'ति सूत्रं चानुवर्तते। तदाह—तिसृ इत्यादिना। तिसृणामिति। 'ऋवर्णान्नस्ये'ति णत्वम्। ननु 'अचि र' इति रत्वम् 'ऋत उदि'त्युत्त्वस्य कथमपवादः स्यात्, उत्त्वस्य ङसिङसोरेव प्राप्तेः, त्रिचतुर्शब्दयोश्च नित्यं बहुवचनान्तत्वेन ङसिङसोरभावादिति चेन्न, 'प्रियतिस्र' इत्यादिबहुव्रीहौ तत्सत्त्वात्। तच्चानुपदमेव वक्ष्यते। ननु प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिरिति बहुव्रीहावपि तिस्रादेशः कुतो न स्यादित्यत आह—स्त्रियामित्यादि। प्रियत्रिशब्दो हि स्त्रीलिङ्गो नतु त्रिशब्दः। स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणं, नतु तदन्तयोः, प्रमाणाऽभावात्। न चाङ्गत्वात्तदन्तलाभ इति वाच्यम्, एवमपि त्रिचतुरोरेव प्रत्यक्षश्रुतत्वेन स्त्रियामित्यस्य तद्विशेषणताया एवोचितत्वादिति भावः। 'ङिति ह्रस्वश्चे'ति नदीत्वविकल्पं मत्वाह—मतिशब्दवदिति। आमि त्विति। षष्ठीबहुवचने 'त्रेस्त्रयः' इति त्रयादेशस्य आङ्गत्वेन तदन्तेऽपि प्रवृत्तेरिति भावः। एवंच स्त्रियामित्यस्य त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वे प्रियत्रिशब्दे पुंनपुंसकलिङ्गत्रिशब्दगर्भबहुव्रीहावतिव्याप्तिः स्यादिति त्रिचतुरोरेव स्त्रियामिति विशेषणमिति स्थितम्। अथ स्त्रीलिङ्गत्रिशब्दगर्भबहुव्रीहावव्याप्तिनिरासार्थमपि स्त्रियामिति त्रिचतुरोरेव विशेषणं, न तु तदन्तयोरिति मत्वाह—प्रियास्तिस्र इत्यादि। प्रियतिसेति। समासे सत्यन्तर्वर्तिविभक्तेर्लुका लुप्तत्वात्तिस्रादेशनिवृत्तौ प्रियत्रिशब्दात्सुः। अत्र प्रियत्रिशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेऽपि त्रिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्तिस्रादेशः। 'ऋदुशन'सित्यनङ्। 'सर्वनामस्थाने चे'ति दीर्घः। नलोपः। स्त्रियामित्यस्य त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वे त्वत्राऽव्याप्तिः स्यादिति भावः।

ननु त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वेऽपि नात्राऽव्याप्तिः, प्रियास्तिस्रो यस्येति विग्रहवाक्ये प्रवृत्तस्य तिस्रादेशस्य समासेऽप्यनुवृत्तिसंभवादिति चेन्मैवं, लौकिकवाक्यं हि परिनिष्ठितत्वात्समासस्य न प्रकृतिः, किन्त्वलौकिकमेव प्रक्रियावाक्यम्। ततश्च प्रिया अस् त्रि असित्यलौकिकप्रक्रियावाक्ये समासप्रवृत्तौ 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते' इति परिभाषया तिस्रादेशं बाधित्वा विभक्तिलुकि प्रियत्रिशब्दात्समासात्सुबुत्पत्तौ त्रिचतुरोरित्यस्याङ्गत्वात्तदन्तविधावपि 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'ति परिभाषया त्रिशब्दस्य तिस्रादेशः। स च स्त्रियामित्यस्य त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वे सति न स्यात्, प्रियत्रिशब्दस्याङ्गस्य पुंलिङ्गत्वात्। सति चात्र तिस्रादेशे 'नद्यृतश्चे'ति कप् न। स हि समासान्तत्वात्समासवदलौकिकविग्रहवाक्ये प्रवृत्तिमर्हति। तदानीं च उत्तरपदस्य त्रिशब्दस्य ऋदन्तत्वाऽभावान्न कप्। अन्तर्वर्तिविभक्तेर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाऽभावाच्च जस्निमित्तकतिस्रादेशस्याऽभावात्। नचाऽकृते समासान्ते कपि प्रियत्रिशब्दात्सुबुत्पत्तौ तिस्रादेशे सति कप् शङ्क्यः। अकृते कपि समासान्ते समासत्वस्यैवाऽनिष्पत्त्या ततः सुबुत्पत्तेरसं-

तिस्रौ। प्रियतिस्रः। प्रियतिस्रमित्यादि। प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि। स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाऽभावान्न तिस्रादेशः। 'न लुमते'ति निषेधस्याऽनित्यत्वात्पक्षे-'प्रियतिसृ'। *रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्। प्रियतिसृणी। प्रियतिसृणि। तृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंवद्भावविकल्पात्पर्यायेण नुम्रभावौ। प्रियतिस्रा। प्रियतिसृणेत्यादि। द्वेरत्वे सत्याप्। द्वे। द्वे। द्वाभ्याम्। द्वाभ्याम्। द्वाभ्याम्। द्वयोः। द्वयोः॥ गौरी। गौर्यौ। गौर्यः। नदीकार्यम्-हे गौरि। गौर्यै इत्यादि। एवं वाणीनद्यादयः। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि

विभक्तिस्तस्यां परतस्तिस्रादेशः। 'स्त्रियाः पुंव'दिति प्रियाशब्दस्य पुंवद्भावः। 'ऋदुशने'त्यनङ्। यद्यपि इह जहत्स्वार्थावृत्तिपक्षे त्रिशब्दस्य निरर्थकत्वेन स्त्रीवाचित्वं दुर्लभं, तथापि भूतपूर्वगत्या स्त्रियां वृत्तिर्बोध्या। 'उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष' इत्यादिसिद्धान्तप्रवादस्यैवमेव निर्वाह्यत्वात्। 'अजहत्स्वार्था वृत्ति'रिति पक्षे तु 'स्त्रीनिष्ठसङ्ख्यासमर्पकयोस्त्रिचतुरो'रिति विवक्षितोऽर्थः, तेन प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा 'प्रियत्रि'रित्यत्र प्रियत्रिशब्दस्य स्त्रियां वृत्तित्वेऽपि न तिस्रादेशप्रसङ्गः, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'त्येतत्सूत्रगतभाष्यग्रन्थसन्दर्भश्चोक्तव्याख्याने प्रमाणम्। **अनित्यत्वादिति**। 'इकोऽची'त्यज्ग्रहणमिह लिङ्गम्। तथाहि—भ्याम्भिसादिषु सत्यपि नुमि 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति तल्लोपसंभवादचीति व्यर्थम्। न च 'न ङिसंबुद्ध्यो'रिति निषेधात्सम्बुद्धौ लोपो न संभवतीति तत्रानिष्टवारणायाऽचीत्यावश्यकमिति वाच्यं, संबुद्धिश्च लुका लुप्तेति नुमः प्राप्तेरेव तत्र दुर्लभत्वात्। 'न लुमते'ति निषेधस्याऽनित्यतां विना तत्र प्रत्ययलक्षणाऽप्रवृत्तेः। नाप्युत्तरार्थं तदिति वाच्यम्, उत्तरत्रैव कर्तव्ये तत्राऽचीति करणस्य वैयर्थ्यात्। 'न लुमते'ति निषेधस्याऽनित्यत्वे तु संबुद्धौ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं नुमं वारयितुं तदिति भवत्येवाऽज्ग्रहणं लिङ्गम्। न चेदमनित्यत्वं संबुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेष्टव्यं, लक्ष्यानुरोधेनाऽन्यत्रापि कचित्तदभ्युपगमे बाधकाऽभावात्। अतएव 'प्रियतिसृ' 'प्रियत्री'ति रूपद्वयमपि कैयटेन स्वीकृतम्। **रादेशादिति**। तत्र 'प्रियतिसृणी,' प्रियतिसृणी'ति भाष्यं मानम्। **इत्यादीति**। प्रियतिस्रे। प्रियतिसृणे। प्रियतिस्रः। प्रियतिसृणः। आमि रादेशं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्, तं च बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुट्। प्रियतिसृणाम्। **द्वेरत्वे सत्याविति**। विभक्तिसंनिपात-

---

वादित्यास्तां तावत्। **प्रियतिस्राविति**। गुणं बाधित्वा रत्वम्। **प्रियतिस्र इति**। जसि पूर्वसवर्णदीर्घं बाधित्वा रत्वम्। **प्रियतिस्रमिति**। अमि पूर्वरूपं गुणं च बाधित्वा रत्वम्। 'गुणदीर्घोत्त्वानामपवादः' इति पूर्वरूपस्याप्युपलक्षणम्। **इत्यादीति**। प्रियतिस्रौ। प्रियतिस्रः। प्रियतिस्रा। प्रियतिस्रे। ङसिङसोः-प्रियतिस्र इत्येव, 'ऋत उत्' इत्युत्त्वं बाधित्वा रत्वम्। प्रियतिस्रोः। आमि त्रयादेशं बाधित्वा परत्वात्तिस्रादेशे सति रत्वं बाधित्वा 'नुमचिरे'ति नुट्। प्रियतिसृणाम्। प्रियतिस्रः। 'ऋतो ङी'ति गुणाऽपवादो रत्वम्। प्रियतिस्रोः। ननु प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रीति कथम्? । त्रिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेन तिस्रभावप्राप्तेरित्यत आह—**स्वमोर्लुकेति**। 'स्वमोर्नपुंसका'दिति स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन 'न लुमते'ति प्रत्ययलक्षणाऽभावाद्विभक्तिपरकत्वाऽभावाच्च तिस्रभाव इत्यर्थः। **अनित्यत्वादिति**। 'न लुमते'त्यस्याऽनित्यत्वम् 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यज्ग्रहणादिति नपुंसकाधिकारे वक्ष्यते। अजादिविभक्तौ 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमपेक्षया परत्वा 'दचि र ऋतः' इति रत्वमाशङ्क्याह—**रत्वादिति**। ल्यब्लोपे पञ्चमी। पूर्वविप्रतिषेधेन रत्वं बाधित्वा नुमित्यर्थः। **प्रियतिसृणी इति**। रत्वं बाधित्वा नुमि णत्वम्। **प्रियतिसृणीति**। जश्शसोश्शिः। रत्वं बाधित्वा नुम्। शेः सर्वनामस्थानत्वान्नान्तलक्षणदीर्घः, णत्वम्। 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति सूत्रे प्रियतिसृणी, प्रियतिसृणीति भाष्योदाहरणात्पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य नुमा रत्वबाध इति बोध्यम्। **प्रियतिसृणेति**। टायां पुंवत्त्वाऽभावपक्षे नुमि रूपम्। **प्रियतिस्रेति**। पुंवत्त्वे नुमभावाद्रत्वम्। **इत्यादीति**। आदिना प्रियतिस्रे, प्रियतिसृणे इत्यादि बोध्यम्। **द्वेरत्वे इति**। द्विशब्दाद्विभक्तौ सत्यां त्यदाद्यत्वे 'अजाद्यतः' इति टाबित्यर्थः। **द्वे इत्यादि**। टापि सति सवर्णदीर्घे द्वाशब्दस्य रमावद्रूपाणीति भावः। इति इदन्ताः।

अथ ईदन्ताः। **गौरीति**। गौरशब्दाद्गौरादिलक्षणङीषि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे गौरीशब्दः। तस्मात्सुः, हल्ङ्यादिलोप इति भावः। **गौर्याविति**। 'दीर्घाज्जसि चे'ति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यणिति भावः। **गौर्य इति**। 'दीर्घाज्जसि चे'ति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यणिति भावः। **नदीकार्यमिति**। 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' 'आण्नद्याः'। 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः' इति विहितमित्यर्थः। 'यू स्त्र्याख्यौ' इति नदीत्वम्। बहुश्रेयसीवत्। **एवं वाणीनद्यादय इति**। 'वण शब्दे' वण्यते शब्द्यते इति वाणी। 'इञ्वपादिभ्यः'ति इञ्। 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष्। 'नदट्' इति पचादौ पठितात्टित्त्वान्ङीप्। आदिना कर्त्री दण्डिनीत्यादिसङ्ग्रहः। 'सख्यशिश्वीति भाषाया'मिति सखिशब्दात्ङीषि 'यस्येति चे'तीकारलोपे सखीशब्दः। तस्य 'अनङ् सौ' इत्यनङं 'सख्युरसम्बुद्धौ' इति णिद्वत्त्वं चाधत्ते—**प्रातिपदिकेति**। विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणम्। 'युवोरनाकौ' इत्यत्र 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र च

ग्रहणादनङि णिद्वद्भावे च प्राप्ते—। * विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणम् । सखी । सख्यौ । सख्य इत्यादि गौरीवत् । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः,—लक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् । एवं तरीतन्त्र्यादयः ॥ स्त्री । हे स्त्रि ।

स्त्रियाः ।६।४।७९। स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रियः । वाऽम्शसोः ।६।४।८०। अमि शसि च स्त्रिया इयङ्वा स्यात् । स्त्रियम्—स्त्रीम् । [स्त्रियौ] । स्त्रियः—स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः । स्त्रियाः । स्त्रियोः । परत्वान्नुट् । स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । स्त्रियोः । स्त्रीषु ॥ स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः । अतिस्त्रियौ ।

गुणनाभावौत्त्वनुड्भिः परत्वात्पुंसि बाध्यते । क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥

'जसि च' । अतिस्त्रयः । हे अतिस्त्रे ! । हे अतिस्त्रियौ । हे अतिस्त्रयः । 'वाम्शसोः' । अतिस्त्रियम्—अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियौ । अतिस्त्रियः—अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिणा । 'घेर्ङिति' । अतिस्त्रये । अतिस्त्रेः । अतिस्त्रेः ।

कृतमपि त्यदाद्यत्वं टापो निमित्तं, 'न यासयो'रिति निर्देशेन संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वादिति भावः । अङ्यन्तत्वादिति । केचिदिह 'कृदिकारा'दिति पाक्षिकं ङीषमिच्छन्ति तन्मते तु सुलोपः पक्षे स्यादेव । अतएव 'वातप्रमी' 'श्री' 'लक्ष्मी'तिपक्षे ङ्यन्ताः सुसाधव इति रक्षितः । 'लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरिप्रिये'ति द्विरूपकोशश्च । स्त्रीति । स्त्यायतोऽस्यां शुक्रशोणिते इति 'स्त्री' । 'स्त्यायतेर्ड्रट्' । 'लोपो व्यो'रिति यलोपः । टित्त्वान्ङीप् । ङ्यन्तत्वात्सुलोपः । पर-

---

भाष्ये इयं परिभाषा पठिता । विभक्तिनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणं नास्तीत्यर्थः । तथा च अनङ् णिद्वत्त्वं च न भवतीति भावः । सखीति । ङ्यन्तत्वात्सुलोपः । सख्य इत्यादीति । गौरीवदेव रूपाणीत्यर्थः । 'लक्षेर्मुट् चे'ति लक्षधातोरीप्रत्यये मुडागमे लक्ष्मीशब्दः । तस्य विशेषमाह—अङ्यन्तत्वादिति । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीषि तु सुलोपो भवत्येव । शेषं गौरीवदिति । अम्बार्थेत्यादिकार्यमित्यर्थः । एवं तरीतन्त्र्यादय इति । 'अवितॄस्तॄतन्त्रिभ्यः ईः' इत्यौणादिक ईप्रत्यये तरीः स्तरीः तन्त्रीरित्यादि । अत्राप्यङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । 'कृदिकारा'दिति ङीषि तु सुलोपो भवत्येव । शेषं गौरीवत् । स्त्रीति । 'स्त्यै शब्दसंघातयोः' । स्त्यायतः सङ्गते भवतोऽस्यां शुक्रशोणिते इति स्त्री । स्त्यायतेः ड्रट् । डटावितौ । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । 'लोपो व्यो'रिति यलोपः । टित्त्वान्ङीप् । हल्ङ्यादिलोप इति भावः । हे स्त्रि इति । अम्बार्थेति ह्रस्वः । स्त्री औ इति स्थितेऽधात्विकारत्वात् 'अचि श्नुधातु' इति इयङ्यप्राप्ते—। स्त्रियाः । अचि श्नुधात्वित्यतोऽचीति इयङिति चानुवर्तते । तदाह—स्त्रीशब्दस्येत्यादिना । स्त्रियौ स्त्रिय इति । औजसोः रूपम् । अमि शसि च स्त्रियं स्त्रिय इति नित्यमियङि प्राप्ते । वाऽम्शसोः । वा-अम्शसोः इति च्छेदः । स्त्रिया इति इयङिति चानुवर्तते । तदाह—अमि शसि चेत्यादिना । स्त्रियमिति । इयङि रूपम् । स्त्रीमिति । इयङभावे-अमि पूर्वः । स्त्रियाविति । औटि रूपम् । स्त्रियः स्त्रीरिति । शसि 'वाम्शसोः' इति इयङि तदभावे च रूपम् । स्त्रियेति । इयङ् । स्त्रियै इति । 'आण्नद्याः' इत्याट्, वृद्धिः, इयङ् । स्त्रिया इति । ङसिङसोराट्, वृद्धिः, इयङ् । स्त्रियोरिति । ओसि इयङ् । परत्वान्नुडिति । आमि 'स्त्रियाः' इति इयङं बाधित्वा परत्वान्नुट् । स्त्रीणामिति । कृते नुटि अजादिविभक्त्यभावान्नेयङ् । स्त्रियामिति । ङेराम् इयङ् । अथ प्रसङ्गात्पुंसि नपुंसके च स्त्रीशब्दस्य विशेषं दर्शयति—स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिरिति । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः । 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वत्वम् । दीर्घङ्यन्तत्वाऽभावादीकाररूपङ्यन्तत्वाऽभावाद्वा हल्ङ्यादिलोपो न भवति । अतिस्त्रियाविति । 'स्त्रियाः' इत्यस्याङ्गत्वात्तदन्तेऽपि एकदेशविकृतन्यायेन प्रवृत्तेरियङिति भावः । अथ जस्, टा, ङे, ङसि, ङस्, आम्, ङीत्येतेषु अति स्त्रीशब्दस्य इयङ् नेत्येतत् श्लोकेन सङ्गृह्णाति—गुणनाभावेत्यादिना । पुंसि गुणनाभावौत्त्वनुड्भिः, क्लीबे नुमा च परत्वात् स्त्रीशब्दस्य इयङ् बाध्यते—इत्यवधार्यतामित्यन्वयः । जसि चेति घेर्ङितीति च गुणः, 'आङो नाऽस्त्रिया'मिति नात्वम्, 'अच्च घेः' इत्यौत्त्वम्, 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुट्, 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुम्, एतेषामियङपेक्षया परत्वादित्यर्थः । 'जसि चे'त्यनन्तरम् 'इति गुण' इति शेषः । अतिस्त्रय इति । इयङं बाधित्वा गुणेऽयादेशे रूपम् । हे अतिस्त्रे इति । 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणे 'एङ्ह्रस्वा'दिति सम्बुद्धिलोपः । 'वाम्शसो'रित्यनन्तरं 'इयङ्विकल्प' इति शेषः । अतिस्त्रियमिति । अमि इयङ्पक्षे रूपम् । अतिस्त्रिमिति । इयङभावपक्षे 'अमि पूर्वः' । अतिस्त्रिय इति । 'वाम्शसोः' इति इयङ् । अतिस्त्रीनिति । इयङभावे पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माच्छसः' इति नत्वम् । टा-अतिस्त्रिणा । इयङं बाधित्वा परत्वात् 'आङो नाऽस्त्रिया'मिति नात्वम् । भ्यामादिष्वविकृतम् । ङे अतिस्त्रये । इयङं बाधित्वा परत्वात् 'घेर्ङिती'ति गुणेऽयादेशः । ङसिङसोः—अतिस्त्रेः । परत्वात् 'घेर्ङिती'ति गुणे 'ङसिङसोश्चे'ति पूर्वरूपम् । अतिस्त्रियोः । इयङ् । आमि इयङं बाधित्वा परत्वान्नुटि नामीति दीर्घे णत्वम्—अतिस्त्रीणाम् । इयङं बाधित्वा परत्वात् 'अच्च घेः' । अतिस्त्रौ अतिस्त्रियोः अतिस्त्रिषु । अथ पुंसि पूर्वश्लोकसिद्धमेवार्थं

अतिस्त्रिणोः । अतिस्त्रियोः । अतिस्त्रीणाम् । 'अम् घेः' । अतिस्त्रौ । **'ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया । इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने ॥'** क्लीबे तु नुम् । अतिस्त्रि । अतिस्त्रिणी । अतिस्त्रीणि । अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रिणे । ङेप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावात्पक्षे प्राग्वद्रूपम् । अतिस्त्रये । अतिस्त्रिणे । अतिस्त्रिणः । अतिस्त्रिणः । अतिस्त्रेः । अतिस्त्रेः । अतिस्त्रिणोः । अतिस्त्रिणोः । अतिस्त्रियोः । अतिस्त्रियोरित्यादि । स्त्रियां तु प्रायेण पुंवत् । शसि—अतिस्त्रीः । अतिस्त्रिया । 'ङिति ह्रस्वश्चे'ति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः । 'अस्त्री'ति तु 'इयङुवङ्स्थाना'वित्यस्यैव पर्युदासः । तत्संबद्धस्यैवानुवृत्तेर्दीर्घस्यायं निषेधो नतु ह्रस्वस्य । अतिस्त्रियै । अतिस्त्रये । अतिस्त्रियाः । अतिस्त्रियाः । अतिस्त्रेः । अतिस्त्रेः । अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्रियाम् । अतिस्त्रौ ॥ श्रीः । श्रियौ । श्रियः । **नेयङुवङ्स्थानावस्त्री** ।१।४।४। इयङुवङोः स्थितिर्ययो-

---

त्वादिति । 'स्त्रियाः' इतीयङपेक्षया । **इयादेशोऽचि नान्यत्रेति** । अजादौ य इयादेशो विहितः स उपसर्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य ओसादिषु चतुर्ष्वेव, न त्वन्यत्र, गुणनाभावादिभिः पूर्वोक्तैर्बाधितत्वादित्यर्थः ।

इयङुवङ्स्थानावित्यस्यैवेति । 'यू स्त्र्याख्यौ' वित्यनुवर्तनादियङुवङ्स्थानाविति ईदूतोर्विशेषणम् । तेन इयङुवङ्स्थानावीदूतावेवाऽस्त्रीति पर्युदस्तौ न तु ह्रस्वाविति भावः । **श्रीरिति** । 'क्विब्वचिप्रच्छी'त्यादिना क्विब्दीर्घौ । ङ्यन्तत्वाभावान्न सुलोपः । **नेयङुवङ्स्थानावस्त्री** । तिष्ठतो ययोरिति 'स्थानौ' । अधिकरणे ल्युट् । इयङुवङोः स्थानाविति षष्ठीसमासः । तथाच फलितार्थमाह—**इयङुवङोः स्थितिर्ययोरिति** । स्थानग्रहणं किम् ? । प्रकृष्टा

बालबोधाय लघुतरोपायेन संगृह्णाति—**ओस्यौकारे चेत्यादिना** । उपसर्जनत्वदशायां पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य अचि य इयादेशः 'स्त्रियाः' इति सूत्रविहितः स ओसि षष्ठीसप्तमीद्विवचने, औकारे च प्रथमाद्वितीयाद्विवचने च नित्यं स्यात् । अमूशसोस्तु विभाषया=विकल्पेन स्यात् । उक्तचतुर्भ्योऽन्यत्र तु अचि सर्वत्र इयादेशः स्यादिति योजना । **क्लीबे तु नुमिति** । 'इयङं बाधते' इति शेषः । **अतिस्त्रि इति** । स्त्रियमतिक्रान्तं कुलम्-अतिस्त्रि । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सुलुक् । **अतिस्त्रिणी इति** । अतिस्त्रि—औ इति स्थिते 'नपुंसकाच्चे'त्यौङः शीभावः । इयङं बाधित्वा परत्वात् 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुम् । असर्वनामस्थानत्वान्न दीर्घः । णत्वम् । **अतिस्त्रीणीति** । 'जश्शसोः शिः' । 'स्त्रिया' इति इयङं जसि च इति गुणं च बाधित्वा नुम् । 'शि सर्वनामस्थान'मिति सर्वनामस्थानत्वाद्दीर्घः । णत्वम् । टा—अतिस्त्रिणा । इयङं नुमं च बाधित्वा नाभावः । **ङेप्रभृतावजादाविति** । ङे, ङसि, ङस्, आम्, ङि, ओस्-इत्येतेषु 'तृतीयादिषु भाषिते'ति पुंवद्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात्पुंवद्भावपक्षे पुंलिङ्गातिस्त्रिशब्दवद्रूपम् । पुंवत्त्वाऽभावपक्षे नुमि वारिवद्रूपमित्यर्थः । टायां तु पुंवत्त्वे तदभावे च नात्वे रूपे विशेषाऽभावान्ङेप्रभृतावित्युक्तम् । **अतिस्त्रये इति** । पुंवत्त्वे 'घेर्ङिती'ति गुणोऽयादेशः । **अतिस्त्रिणे इति** । पुंवत्त्वाऽभावे नुमि रूपम् । इहोभयत्रापि गुणेन नुमा च इयङ् बाध्यते । **अतिस्त्रेरिति** । ङसिङसोः पुंवत्त्वपक्षे 'घेर्ङिती'ति गुणे 'ङसिङसोश्चे'ति पूर्वरूपम् । **अतिस्त्रिण इति** । ङसिङसोः पुंवत्त्वाऽभावपक्षे नुमि रूपम् । इहाप्युभयत्र गुणनुम्भ्यामियङ् बाध्यते । **अतिस्त्रियोः अतिस्त्रिणोरिति** । पुंवत्त्वाऽभावे नुम् । पुंवत्त्वे इयङ् । **इत्यादीति** । आमि पुंवत्त्वे तदभावे च इयङं बाधित्वा नुडेव, नतु नुम्, 'नुमचिरे'ति वचनात् । 'नामी'ति दीर्घः । अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्रौ-अतिस्त्रिणि । अतिस्त्रियोः—अतिस्त्रिणोः । तदेवमुपसर्जनस्त्रीशब्दस्य पुंनपुंसकविषये रूपाणि प्रदर्श्य प्रकृतमनुसरति—**स्त्रियां त्विति** । स्त्रियमतिक्रान्तेति विग्रहे 'अत्यादयः' इति समासे 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वे सति अतिस्त्रिशब्दः । तस्य प्रायेण उदाहृतपुंलिङ्गाऽतिस्त्रिशब्दवद्रूपाणीत्यर्थः । **शसि अतिस्त्रीरिति** । 'वाम्शसोः' इति इयङभावे पूर्वसवर्णदीर्घे सत्यपि स्त्रीलिङ्गत्वात् 'तस्माच्छसः' इति नत्वं नेति भावः । **अतिस्त्रियेति** । स्त्रीलिङ्गत्वान्नात्वाऽभावे इयङ् । **ह्रस्वान्तत्वेति** । 'ङिति ह्रस्वश्चे'त्यत्र 'इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ नदीसंज्ञौ वास्तः' इति प्रथमं वाक्यं । 'ह्रस्वाविवर्णोवर्णौ स्त्रियां नदीसंज्ञौ वा स्तः' इति द्वितीयं वाक्यम् । तत्र द्वितीयवाक्यादतिस्त्रिशब्दस्य [illegible]तु नदीत्वविकल्प इत्यर्थः । ननु 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री'त्यतोऽस्त्रीत्यस्यानुवृत्तेः कथमिह नदीत्वविकल्प इत्यत आह—**अस्त्री इति त्विति** । 'इयङुवङ्स्थाना'वित्यादिप्रथमवाक्यविहितनदीत्वस्यैवास्त्रीति पर्युदासो नतु 'ह्रस्वा'वित्यादिद्वितीयवाक्यविहितनदीत्वस्यापीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**तत्संबद्धस्यैवानुवृत्तेरिति** । नेयङुवङ्स्थानावित्यतोऽस्त्रीत्यस्यानुवृत्तिर्वक्तव्या । ततश्च इयङुवङ्स्थानाविति यत्रान्वेति तत्रैव तत्संबद्धस्याऽस्त्रीत्यस्यानुवृत्तिरुचिता । एवं च ह्रस्वादिवाक्ये इयङुवङ्स्थानावित्यस्याऽनुवृत्त्यभावादस्त्रीत्यस्यापि तत्र नानुवृत्तिरिति भावः । **अतिस्त्रियै इति** । नदीत्वपक्षे आट् वृद्धिः । **अतिस्त्रये इति** । नदीत्वाऽभावे घित्वात् 'घेर्ङिती'ति गुणेऽयादेशः । **अतिस्त्रियाः अतिस्त्रेरिति** । नदीत्वे आट् । तदभावे गुणः । 'ङसिङसोश्चे'ति पूर्वरूपम् । अति-

स्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो नतु स्त्री। हे श्रीः!। [श्रियं। श्रियौ। श्रियः]। श्रियै-श्रिये। श्रियाः२। श्रियः२ वामि।१।४।५। इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो नतु स्त्री। श्रीणाम्। श्रियाम्। श्रियां श्रियि। प्रधीशब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम्। 'पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्व'मिति स्वीकारात्। 'लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं त'दिति कैयटमते तु पुंवद्रूपम्। 'प्रकृष्टा धी'रिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत्। अमि शसि च-प्रध्यं

धीः–प्रधीः। हे प्रधि!। अत्र 'एरनेकाच' इति यणा इयङो बाधनान्नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधो न प्रवर्तते। 'यत्रेयङुवङौ निष्पद्येते तत्रैव नदीसंज्ञाया निषेधः। यत्र त्वपवादेन बाध्येते तत्र न निषेध' इत्येतदर्थं हि 'स्थान'ग्रहणं कृतम्। अन्यथा 'नेयङुवङा'वित्येव ब्रूयात्। 'इयङुवङोर्निमित्तभूतौ यू नदीसंज्ञकौ ने'त्यर्थलाभात्। अस्त्रीति किम्?। हे स्त्रि। वामि। 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री'त्यनुवर्तनादाह—इयङुवङ्स्थानावित्यादिना। यद्यपि 'ने'ति प्रकृतो निषेधोऽनेन विकल्प्यते तथापि निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलतीति स एव सूत्रार्थ उचित इत्याशयेनाह—वा नदीसंज्ञौ स्त इति। 'ङिति ह्रस्वश्चे'ति सूत्रेऽप्येवमेव। प्रधीशब्दस्य त्विति। 'एरनेकाच' इति यणा इयङो बाधनात् 'नेयङुवङ्स्थाना'विति निषेधोऽत्र न प्रवर्तते। यत्र त्वपवादेनेयङुवङौ बाध्येते तत्र न निषेध इत्याशयेन व्याचष्टे–लक्ष्मीवद्रूपमिति। 'अमि शसि च विशेष' इत्यनुपदमेव वक्ष्यति। पुंवद्रूपमिति। अयं च मतभेदः 'प्रकृष्टा धीर्यस्याः' 'प्रकर्षेण ध्यायती'ति वा विग्रहे बोध्यः। लक्ष्मीवदिति। 'मतद्वयेऽपी'ति

स्त्रियामिति। नदीत्वपक्षे ङेराम्, आट्। अतिस्त्राविति। नदीत्वाऽभावपक्षे 'अच्च घेः'। श्रीरिति। श्रयन्त्येतामिति श्रीः। 'क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं चे'ति क्विप्, प्रकृतेर्दीर्घश्च। श्रीशब्दात्सुः। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। श्रियौ श्रिय इति। 'दीर्घाज्जसि चे'ति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधौ 'इको यणची'ति यणि प्राप्ते धात्ववयवेवर्णान्तत्वादचि श्नुधात्वितीयङ्। एकाच्त्वात्संयोगपूर्वकत्वाच्च यण् न। 'यू स्त्र्याख्यौ' इति नदीत्वात् 'अम्बार्थे'ति ह्रस्वे प्राप्ते—नेयङुवङ्। 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' इत्यतो 'यू' 'नदी'त्यनुवर्तते। 'स्थान' शब्दो भावे ल्युडन्तः। इयङुवङोः स्थानं स्थितिर्ययोरिति बहुव्रीहिः। इयङुवङ्योग्याविति यावत्। तदाह—इयङुवङोरित्यादिना। हे श्रीरिति। अजादावियङ्योग्यत्वान्नदीत्वनिषेधादम्बार्थनद्यो रिति ह्रस्वो नेति भावः। श्रियमिति। अमि पूर्वरूपं बाधित्वा इयङ्। श्रियौ श्रिय इति। औट्शसोः पूर्ववत्। टा–श्रिया। श्रियै इति। 'ङिति ह्रस्वश्चे'ति ङिति नदीत्वपक्षे आट्, वृद्धिः। श्रिये इति। नदीत्वाऽभावे इयङ्। श्रियाः इति। ङसिङसोर्नदीत्वे आट्, वृद्धिः। श्रिय इति। नदीत्वाऽभावपक्षे इयङेव। ङित्त्वाऽभावादामि 'ङिति ह्रस्वश्चे'ति अप्राप्ते। वाऽऽमि। 'यूस्त्र्याख्यौ नदी'त्यनुवर्तते। 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री'ति नञ्वर्जमनुवर्तते। वा आमीति च्छेदः। अमि नदीकार्याऽभावात्। तदाह—इयङुवङ्स्थानावित्यादिना। श्रीणामिति। नदीत्वपक्षे 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुट्। श्रियामिति। नदीत्वाऽभावे इयङ्। श्रियां श्रियीति। नदीत्वे ङेराम्, आट्, इयङ्। नुट् तु न, आटा नुट् बाध्यते इत्युक्तत्वात्। नदीत्वाऽभावे तु इयङेव। श्रियोः। श्रीषु। प्रधीशब्दस्य त्विति। प्रध्यायतीत्यर्थे 'ध्यायतेः संप्रसारणं चे'ति क्विपि यकारस्य संप्रसारणे इकारे 'संप्रसारणाच्चे'ति पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घे निष्पन्नस्य प्रधीशब्दस्य वृत्तिकारहरदत्तादिमते लक्ष्मीवद्रूपाणि। तत्र 'एरनेकाचः' इति यणा इयङो बाधितत्वेन इयङ्स्थानत्वाऽभावान्नेयङुवङ्स्थानौ' इति नदीत्वनिषेधाऽभावा 'यू स्त्र्याख्यौ' इति नित्यनदीत्वे सति 'अम्बार्थे'त्यादिनदीकार्यप्रवृत्तेरिति भावः। तत्र अमि शसि च पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा यणेवेति विशेषः। ननु प्रध्यायतेः क्विपि निष्पन्नस्य प्रधीशब्दस्य प्रकर्षेण ध्यातृत्वप्रवृत्तिनिमित्तकस्य लिङ्गत्रयसाधारणत्वान्नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाऽभावान्नदीत्वाऽभावात्कथं नदीकार्याणीत्यत आह—पदान्तरं विनापीति। पदान्तरसमभिव्याहाराऽभावेऽपि यः शब्दः स्त्रीरूपार्थबोधकः सः नित्यस्त्रीलिङ्ग इति विवक्षितः। अत एव ब्राह्मण्यामाधीशब्दस्य आध्यै इति रूपमास्थितं भाष्ये। 'स्त्रियामेव यो वर्तते स एव नित्यस्त्रीलिङ्गः' इत्यभ्युपगमे तु तदसङ्गतिः स्पष्टैव, आधीशब्दस्य क्रियाशब्दतया त्रिलिङ्गत्वात्। अतः पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वमेव नित्यस्त्रीत्वम्। इदं तु प्रधीशब्दस्य संभवत्येव, प्रकर्षेण ध्यातृत्वं निमित्तीकृत्य स्त्रियां वृत्तिसम्भवात्। परन्तु प्रधीरित्युक्ते पुंसः स्त्रियाश्च प्रतीतिप्रसक्तावन्यतरव्यवच्छेदाय 'ब्राह्मणः' 'ब्राह्मणी'त्यादिपदान्तरसमभिव्याहारापेक्षा। नैतावतास्य पदान्तरसमभिव्याहाराऽभावे स्त्रियां वृत्तिरपैति। अतः प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वान्नदीकार्यं निर्बाधमिति भावः। लिङ्गान्तरेति। 'स्त्रीलिङ्गान्यलिङ्गानभिधायकत्वमेव नित्यस्त्रीत्व'मिति कैयटमतम्। 'स्त्रीविषयावेव यौ यू तयोरेव नदीसंज्ञे'ति 'यू स्त्र्याख्यौ' इत्यत्र भाष्यादिति तदाशयः।

पुंवद्रूपमिति। उदाहृतप्रधीशब्दस्य त्रिलिङ्गतया नित्यस्त्रीत्वाऽभावात्पुंसीव स्त्रियामपि अनदीत्वादिति भावः।

प्रकृष्टेति। प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे प्रादिसमासे प्रधीशब्दस्य मतद्वयेऽपि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाल्लक्ष्मीवद्रूपमित्यर्थः।

प्रध्य इति विशेषः । सुष्ठु धीर्यस्याः, सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे तु वृत्ति[कार]मते सुधीः श्रीवत् । मतान्तरे तु पुंवत् । 'सुष्ठु धी'रितिविग्रहे तु श्रीवदेव । ग्रामणीः पुंवत् । ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुंधर्मतया पदान्तरं विना [ऽपि] स्त्रियामप्रवृत्तेः । एवं खलपवनादेरपि पुंधर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यम् । धेनुर्मतिवत् । स्त्रियां च ।७।१।९६। स्त्रीवाची-क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते । ऋन्नेभ्यो ङीप् ।४।१।५। ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप्स्यात् । क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्र्यौ । क्रोष्ट्र्यः । 'वधू'र्गौरीवत् । 'भ्रूः' श्रीवत् । हे सुभ्रूः । कथं तर्हि—'हा पितः क्वासि हे सुभ्रु'इति भट्टिः ।

शेषः । **सुष्ठु धीर्यस्या इति** । नन्वस्मिन्विग्रहे कैयटमते सुधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वाऽभावेऽपि धीशब्दस्य नित्य-स्त्रीत्वा'त्प्रथमलिङ्गग्रहणं चे'ति सुधीशब्दः श्रीवदेव भवति, नतु पुंवदिति चेदत्राहुः—'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री'ति धीशब्दे नदीसंज्ञानिषेधात्सुधीशब्दे 'प्रथमलिङ्गग्रहणं चे'त्यस्याऽप्रवृत्तिः, तथाच 'वृत्तिमते' इति ग्रन्थः स्वरसतः सङ्ग-च्छते इति । **मतान्तर इति** । 'लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं त'दिति कैयटमते इत्यर्थः । **श्रीवदेवेति** । बुद्धिवाचक-धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वान्मतद्वयेऽपि श्रीवदेवेत्यर्थः । **स्त्रियां च** । असर्वनामस्थानार्थमयमारम्भः । 'तृज्वत्क्रोष्टु'रिति वर्तते । तद्वदेवात्रापि रूपाऽतिदेशः । 'स्त्रिया'मित्यर्थग्रहणं, तदाह—**स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्द इत्यादि** । एवं च पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतै रथैः पञ्चक्रोष्टृभी रथैरित्यत्रापि तृज्वद्भावः सिध्यति । ये तु 'स्त्रिया'मिति स्त्रीप्रत्यये इति व्या-चक्षते, ङीषर्थं च क्रोष्टुशब्दं गौरादिषु पठन्ति तेषामिह तृज्वद्भावो न सिध्येत् । 'तेन क्रीत'मिति ठको'ऽध्यर्ध-पूर्वे'ति लुका लुप्तत्वाल्लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुकि स्त्रीप्रत्ययपरत्वाऽभावात् । **ऋन्नेभ्यो** । ऋत्—ऋकारः, नो—नकारः । प्रयोगापेक्षं बहुत्वम् । प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिः । 'स्त्रिया'मिति चाधिक्रियते, तदाह—**ऋदन्तेभ्य इत्यादि** । **क्रोष्ट्रीति** । 'स्त्रियां चे'त्येतस्याङ्गत्वादङ्गेन प्रत्ययस्याक्षेपाद्विभक्तौ परत एवेह तृज्वद्भावस्ततो ङीबिति बोध्यम् ।

भ्रूरिति । भ्रमतीति भ्रूः । 'भ्रमेश्च डूः' इति भ्रमतेर्डूप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । **हे सुभ्रूरिति** । डूप्रत्ययस्या-ऽस्त्रीप्रत्ययत्वादम्बार्थनद्योर्ह्रस्व इति ह्रस्वो न भवति । 'नेयङुवङ्स्थाना'विति नदीसंज्ञानिषेधात्संबुद्धिह्रस्वोऽपि नेति भावः । ह्रस्वोऽत्रानुपपन्न इत्याक्षिपति—**कथं तर्हीति** । 'विमानना सुभ्रु पितुर्गृहे कुतः' इति कालिदासप्रयोगोऽप्यनुपपन्न

अमि शसि चेति । प्रध्यायतीति, प्रकृष्टा धीरिति च विग्रहे प्रधीशब्दादमि शसि च पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा 'एरनेकाचः' इति यणित्येतावान्विशेषो लक्ष्मीशब्दापेक्षयेत्यर्थः । कैयटमते ब्राह्मण्याम् 'आध्यै' इति भाष्य-प्रयोगस्तु बहुव्रीह्यभिप्रायेण नेयः । अत एव भाष्यात् 'नद्यृतश्च' इतिं कप् नेत्याहुः । **सुष्ठु धीर्यस्या इति** । सुष्ठु धीर्यस्या इति, सुष्ठु ध्यायतीति उभयविधविग्रहेऽपि पदान्तरं विना स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति वृत्तिकारा-दिमते सुधीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री'ति नदीत्वनिषेधा 'न्ङिति ह्रस्वश्चे'ति 'वामी'ति च श्रीशब्दवद्रूपाणि प्रत्येतव्यानि । 'न भूसुधियो'रिति यण्निषेधे इयङ एव प्रवृत्तेरिति भावः । **मतान्तरे तु पुंव-दिति** । 'लिङ्गाऽन्तरनभिधाकत्वं नित्यस्त्रीत्व'मिति कैयटमते तु त्रिलिङ्गतया नदीत्वाऽभावात्पुंवदेव रूपमित्यर्थः । ननु सुधीशब्दे बहुव्रीहिप्रवृत्तेः प्राक् धीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् 'प्रथमलिङ्गग्रहणं चे'ति नदीत्वं दुर्वारमिति चेत्, सत्यम्—यस्य वृत्तेः प्राक् नदीत्वं दृष्टं तस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वमतिदिश्यते । इह च वृत्तेः प्राक् धीशब्दस्य केवलस्य एकाच्त्वाद्यणभावे इयङ्योग्यतया 'नेयङुवङ्स्थानौ' इति नदीत्वनिषेधाद्वृत्तावपि न तदतिदेश इत्यास्तां तावत् । **सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु श्रीवदेवेति** । मतद्वयेपि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वादिति भावः । **ग्रामणीः पुंवदिति** । 'स्त्रिया'-मिति शेषः । ननु ग्रामं नयति नियमयतीति ग्रामणीशब्दस्य प्रधीशब्दवत्पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वान्नित्य-स्त्रीलिङ्गत्वान्नदीकार्यसत्त्वात्पुंवदिति कथमित्यत आह—**ग्रामनयनस्येति** । ग्रामनयनस्य लोके उत्सर्गतः=सामान्यतः पुंधर्मतया=पुरुषकर्तव्यतया ब्राह्मणीत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारं विना स्त्रीलिङ्गाप्रतीतेः वृत्तिकारादिमतेऽपि नित्यस्त्री-लिङ्गत्वाऽभावान्नदीत्वं नेत्यर्थः । **एवमिति** । खलपवकनकटप्रवणादिक्रियाणामपि पुरुषकर्तव्यत्वमौत्सर्गिकं सामान्यतः सिद्धम् । अतः खलपूः कटप्रूरित्यादिशब्दानामपि स्त्रियां वृत्तिकारादिमतेऽपि नित्यस्त्रीत्वं न । अतः पुंवदेव रूपमित्यर्थः । इति ईदन्ताः । **अथ उदन्ताः** । **धेनुर्मतिवदिति** । उकारस्य ओकारो गुणोऽवादेश इत्यादिविशेषस्तु सुगम इति भावः । अथ क्रोष्टुशब्दस्य स्त्रियां विशेषमाह—**स्त्रियां च** । 'तृज्वत्क्रोष्टुः' इत्यनुवर्तते । रूपातिदेशोऽयमित्युक्तम् । तदाह—**स्त्रीवाचीत्यादिना** । तथाच स्त्रियामुदन्तः क्रोष्टुशब्दो नास्त्येव । किन्तु क्रोष्टृ इति ऋदन्त एवेति फलितम् । **ऋन्नेभ्यो ङीप्** । ऋतश्च नाश्चेति द्वन्द्वः । 'स्त्रिया'मित्यधिकृतम् । 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यतः प्राति-पदिकग्रहणमनुवृत्तमृन्नकारैर्विशेष्यते । अतस्तदन्तविधिस्तदाह—**ऋदन्तेभ्य इत्यादिना** । ङपावितौ । क्रोष्टृ ई इति स्थिते यणि क्रोष्ट्रीशब्दात्सुबुत्पत्तिः । गौरीवद्रूपाणीत्याह—**क्रोष्ट्रीत्यादि** । इत्युदन्ताः । **अथ ऊदन्ताः** । **वधूर्गौरीवदिति** । 'वहो धश्चे'त्यूप्रत्ययः, हस्य धश्च । धात्ववयवोवर्णाऽभावान्नोवङ । ऊकारस्य यण्वकार इत्यादि-

प्रमाद एवायमिति बहवः । खलपूः पुंवत् । पूनर्भूः । 'हन्करे'ति यणा उवङो बाधना'न्नेयङुव'ङिति निषेधो न । हे पुनर्भु ! । पुनर्भ्वम् । पुनर्भ्वौ । पुनर्भ्वः । पुनर्भ्वा । एकाजुत्तरपदे णः ।८।४।१२। एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रतिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात् । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थम् । यणं बाधित्वा परत्वान्नुट् । पुनर्भूणाम् । वर्षाभूः । भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाऽभावान्नदी वर्षाभूः कैयटमते । मतान्तरे तु हे वर्षाभु । पुनर्नवायां तु हे वर्षाभु । 'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमा'निति यादवः । 'वर्षाभ्वश्च' । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । स्वयम्भूः पुंवत् । न षट्स्वस्रादिभ्यः ।४।१।१०।

इति बोध्यम् । बहव इति । केचित्तु–'नेयङुव'ङिति सूत्रे 'वामी'त्यतो वाग्रहणमपकृष्य व्यवस्थितविभाषां चाश्रित्य समादधिरे । तदसत् । तथा सतीह 'न'ग्रहणं 'वामी'त्युत्तरसूत्रं च व्यर्थं स्यात्, 'वेयङुवङ्स्थानौ' इत्येव वक्तुं शक्यत्वात् । अन्ये तु–'सामान्ये नपुंसक'मिति कथञ्चित्समादधुः । एकाच् । एकोऽच् यस्मिंस्तदेकाच् । तदुत्तरपदं यस्य स 'एकाजुत्तरपद' इति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । उत्तरपदशब्दः समासावयवे रूढः । तेनाक्षिप्तः समासोऽनेन विशेष्यत इत्याह—तस्मिन्समास इति । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यतो 'ण' इत्यनुवर्त्तमानेऽपि णग्रहणमिह नित्यार्थमावश्यकमित्याशङ्क्याह—आरम्भसामर्थ्यादिति । 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चे'ति विकल्पेन (णत्व)सिद्धावेतदारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । स्वयंभूः पुंवदिति । मतद्वयेऽपि नदीसंज्ञाया अभावान्ङिति ह्रस्वश्चेत्यादि न प्रवर्तत इति भावः । न षट्स्वस्रादिभ्यः । 'स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवती'ति व्याख्यानादनन्तरो ङीबिव व्यवहितष्टाबपि

विशेषस्तु सुगम इति भावः । भ्रूः श्रीवदिति । 'भ्रमेश्च डूः' इति डूप्रत्ययान्तोऽयम् । 'अचि श्नुधातुभ्रुवा'मित्युवङित्यादिविशेषस्तु सुगम इति भावः । सु=शोभना भ्रूर्यस्याः सा सुभ्रूः । अस्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वो न भवति । 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री'ति भ्रूशब्दस्य तदन्तस्य च निषेधान्नदीत्वं न । ततश्च 'अम्बार्थे'त्यादि नदीकार्यं नेत्यभिप्रेत्याह—हे सुभ्रूरिति ॥ कथं तर्हीति । यदि सुभ्रूशब्दे नदीकार्यं न स्यात्तदा 'हा पितः क्वासि हे सुभ्रु' इति कथं भट्टिराहेत्यर्थः । रावणेन सीतापहारोत्तरं रामविलापोऽयम् । हे सुभ्रु त्वयाऽहं हापितोऽस्मि विधिनेत्यर्थः । 'हापित' इत्यस्य त्याजित इत्यर्थः । प्रमाद इति । 'अम्बार्थे'ति ह्रस्वस्य करणादिति भावः । बहव इति । कतिपये सामान्ये नपुंसकत्वमाश्रित्य कथंचित्समादधुः । खलपूः पुंवदिति । खलपवनस्य उत्सर्गतः पुंधर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियां वर्तमानत्वाऽभावेन नित्यस्त्रीत्वाऽभावान्नदीत्वं नेति भावः । पुनर्भूरिति । 'पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विः' इत्यमरः । तस्य 'नेयङुवङि'ति निषेधमाशङ्क्याह–हन्करेतीति । 'अम्शसोः पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा 'हन्करे'ति यणिति मत्वाह—पुनर्भ्वं पुनर्भ्वाविति । पुनर्भ्वाः । नद्यन्तत्वान्नुटि दीर्घे पुनर्भू-नामिति स्थिते रेफान्नकारस्य भिन्नपदस्थत्वात् 'अट्कुप्वा'ङित्यप्राप्ते–। एकाजुत्तरपदे णः । समासस्य चरमावयवे रूढेन उत्तरपदशब्देन समास इति लभ्यते । एकोऽच्यस्मिन्तत्-एकाच्, तदुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपदः । तस्मिन्समासे इति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । 'पूर्वपदात्संज्ञाया'मित्यतः पूर्वपदादित्यनुवर्तते । पूर्वं पदं यस्य तत्पूर्वपदम् । एकत्वमविवक्षितम् । पूर्वपदस्थाभ्यामिति लभ्यते । 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चे'त्यनुवर्तते । 'विद्यमानस्ये'ति शेषः । तदाह—एकाजुत्तरपदमित्यादिना । नन्विह णकारग्रहणं व्यर्थं, 'रषाभ्यां नो णः' इत्यत एव तदनुवृत्तिसिद्धेः । नच 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चे'ति विकल्पनिवृत्त्यर्थं पुनर्णग्रहणमिति वाच्यम्, आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वसिद्धेरित्यत आह—आरम्भेति । यणमिति । 'हन्करे'ति यणमित्यर्थः । पुनर्भूणामिति । रेफस्य 'हशि चे'त्युत्त्वं तु न, रोरेव तद्विधानात् । ङेराम्, पुनर्भ्वाम् । वर्षाभूशब्दे विशेषमाह—भेकेति । 'बह्वादिभ्यश्चे'ति ङीषो वैकल्पिकत्वान्ङीषभावे वर्षाभूशब्दः । स च भेकजातौ द्विलिङ्गः । 'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान्' इति यादवः । दर्दुरो भेकः । एवं च 'लिङ्गान्तरानभिधायकत्व'मिति कैयटमते नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाऽभावान्नदीत्वाऽभावे सति 'अम्बार्थे'ति ह्रस्वाऽभावे सति हे वर्षाभूरिति रूपमित्यर्थः । मतान्तरे त्विति । 'पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्व'मिति वृत्तिकारादीनां मते तु वर्षाभूशब्दस्य जातिशब्दतया पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानतया नित्यस्त्रीत्वान्नदीत्वे 'अम्बार्थे'ति ह्रस्वे सति हे वर्षाभु इति रूपमित्यर्थः । ननु 'शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलि'रित्यमरकोशे वर्षाभूशब्दस्य भेकजातौ स्त्रीलिङ्गमात्रावगमात्कैयटमतेऽपि नित्यस्त्रीत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—भेक्यामिति । यादवकोशानुसारादमरकोशे स्त्रीग्रहणमुपलक्षणमिति भावः । यद्वा अमरमतरीत्या कैयटमतेऽपि नित्यस्त्रीत्वमस्तु । अजादौ 'एरनेकाचः' इति यणो 'न भूसुधियोः' इति निषेधे प्राप्ते 'वर्षाभ्वश्चे'ति यणः प्रतिप्रसव उक्तः । तं स्मारयति—वर्षाभ्वश्चेति । स्वयम्भूः पुंवदिति । स्वयम्भूशब्दस्य चतुरानने रूढत्वात्तस्य यौगिकस्य पदान्तरं विना स्त्रियामवृत्तेर्न वृत्तिमते नित्यस्त्रीत्वम् । कैयटमते तु अनेकलिङ्गत्वान्न नित्यस्त्रीत्वमिति

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च ङीप्टापौ न स्तः । **स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा । याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ।** 'अप्तृन्' इति दीर्घः । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । माता पितृवत् । शसि–मातॄः । द्यौर्गोवत् । राः पुंवत् । नौर्ग्लौवत् ॥ * इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥ *

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

अतोऽम् ।७।१।२४। अतोऽङ्गात्क्लीबात्स्वमोरम्स्यात् । 'अमि पूर्वः' । ज्ञानम् । 'एङ्ह्रस्वा'दिति हल्मात्रलोपः ।

निषिध्यत इत्याशयेनाह—**ङीप्टापौ नेति** । स्वस्रादीनां ङीप्प्राप्तः । षट्संज्ञकानां तूभौ । **स्वसा तिस्र इति** । 'न तिसृचतसृ' इति नामि दीर्घत्वप्रतिषेधाज्ज्ञापकादेव ङीबभावे सिद्धे स्वस्रादिषु तिसृचतसृशब्दपाठो न कर्तव्य इति 'कृन्मेजन्तः' इति सूत्रे कैयटः । **स्वसेति** । 'सावसेर्ऋन्' । 'ऋदुशन' इत्यनङ् । 'ननान्दा तु स्वसा पत्युः' । 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्' । **द्यौर्गोवदिति** । 'गमेर्डोः' बाहुलकाद्द्युतेरपि । डित्वाट्टिलोपः । 'ओतो णि'दिति णिद्वद्भावाद्वृद्धिः । **राः पुंवदिति** । यद्यपि पुंलिङ्ग एवायम्, 'अर्थरैविभवा अपि' इत्यमरोक्तेः । भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषितत्वात्, तथापि 'रात्येनं राः । स्त्रीत्येके' इति क्षीरस्वामिना स्त्रीलिङ्गताया अप्यभ्युपगमादेवमुक्तम् । **नौर्ग्लौवदिति** । 'ग्लानुदिभ्यां डौः' । डित्वाट्टिलोपः । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरि'रित्यमरः ।

॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अथाजन्ता नपुंसकलिङ्गाः । **अतोऽम्** । 'अत' इत्येतदधिकृतस्याऽङ्गस्य विशेषणं, 'स्वमोर्नपुंसका'-दिति चानुवर्तत इत्याशयेनाह—**अतोऽङ्गादित्यादि** । अदन्तादङ्गादित्यर्थः । **स्वमोरिति** । अमोऽम्विधानं 'स्वमोर्नपुंसका'दिति प्राप्तस्य लुको बाधनार्थम् । **अम्स्यादिति** । यद्यपि 'म्' इत्येवच्छित्त्वा सोर्मे कृते संनिपातपरिभाषया 'सुपि चे'ति दीर्घत्वाऽप्रसक्त्या 'ज्ञान'मिति रूपं सिध्यति । द्वितीयैकवचने तु 'आदेः परस्ये'त्यकारस्य मकारे कृतेऽन्त्यस्य मस्य संयोगान्तलोपे सिद्धमिष्टम्, तथापि 'संयोगान्तलोपो झलः' इत्यभिप्रायेणेदं व्याख्यातम् ।

यत्त्वाहुः—'अ'मिति पदच्छेदाऽकरणे 'अतिजरस'मिति न सिध्येदिति, तद्भ्रमसात् । सोरमि कृते संनिपातपरिभाषया जरसादेशस्याऽप्रवृत्त्या 'अतिजर'मिति रूपस्यैवेष्यमाणत्वात् । द्वितीयैकवचने तु 'अतोऽ'मिति बाधित्वा परत्वाज्जरसि कृते संनिपातपरिभाषया लुकोऽप्रवृत्तावतिजरसमिति रूपसिद्धेश्चेति दिक् । **ज्ञानमिति** । ज्ञप्तिर्ज्ञानम् । ल्युट् । 'युवोरनाकौ' । 'कृत्तद्धिते'ति प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिः । **हल्मात्रेति** । 'हे ज्ञान सु' इति स्थिते

भावः । इत्यृदन्ताः । **अथ ऋदन्ताः** । 'सावसेर्ऋन्' इति सौ उपपदे असधातोः ऋन्प्रत्यये स्वसृशब्दः, भगिनीवाची । 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीपि प्राप्ते—**न षट्** । षट् इत्यनेन षट्संज्ञका गृह्यन्त इत्याह—**षट्संज्ञकेभ्य इति** । **ङीप्टापाविति** । 'ऋन्नेभ्यः' इत्यतो 'ङी'विति, 'टाबृचि' इत्यतष्टाबित्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । स्वस्रादीन् पठति—**स्वसा तिस्र इत्यादिना** । अथ 'तिसृचतसृ' इत्यनयोः पाठो न कर्तव्यः, 'न तिसृचतसृ' इति नामि दीर्घनिषेधादेव लिङ्गान्ङीबभावसिद्धेरिति 'कृन्मेजन्तः' इति सूत्रे कैयटः । न नन्दतीनि ननान्दा । 'नञि च नन्देः' इति ऋन्, वृद्धिश्च । 'ननान्दा तु स्वसा पत्युः' इत्यमरः । दोग्धीति दुहिता । 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृपितृदुहितृ' इति दुहेस्तृच् । इट् गुणाऽभावश्च निपातितः । मान्यते पूज्यते इति माता । मान पूजायाम् । तृचि नलोपश्च । यतते इति याता । ''यतेर्वृद्धिश्च' इति ऋन्, उपधावृद्धिश्च । 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्' इत्यमरः । **अप्तृन्निति** । स्वसृशब्दात् सुः, 'ऋदुशनस्' इत्यनङ्, तृप्रत्ययान्तत्वाऽभावेऽपि 'अप्तृन्' इति सूत्रे स्वसृग्रहणाद्दीर्घ इति भावः । **माता पितृवदिति** । 'अप्तृन्' इति सूत्रे औणादिकतृन्तृजन्तेषु नप्त्रादीनामेव दीर्घनियमनादिति भावा । इत्यृदन्ताः । **अथ ओदन्ताः** । **द्यौर्गोवदिति** । ओतो णित्' इति णिद्वत्त्वाऽतिदेशात् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः । 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्र'मित्यमरः । इत्योदन्ताः । **अथ ऐदन्ताः** । **राः पुंवदिति** । 'रायो हली'-त्यात्वम् । 'राः स्त्रीत्येके' इति क्षीरस्वाम्युक्तेः स्त्रीलिङ्गोऽप्ययमिति भावः । इत्यैदन्ताः । **अथ औदन्ताः** । **नौर्ग्लौवदिति** । स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः' इत्यमरः । इत्यौदन्ताः । **इति बालमनोरमायामजन्ताःस्त्रीलिङ्गाः** ।

ज्ञानशब्दात्सुः 'स्वमोर्नपुंसका'दिति तस्य लुकि प्राप्ते—**अतोऽम्** । 'अत' इति पञ्चमी । 'अङ्गस्ये'त्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते, 'अत' इत्यनेन विशेष्यते । तेन तदन्तविधिः । 'स्वमोर्नपुंसका'दित्यनुवर्तते । तदाह—**अतोऽङ्गादिति** । अदन्तादङ्गादित्यर्थः । **ज्ञानमिति** । सोरमि कृते अमि पूर्वरूपमिति भावः । अमोऽम्विधानं तु 'स्वमोर्नपुंसका'दिति लुङ्निवृत्त्यर्थम् । ननु 'अतो-म्' इत्येवच्छेदोऽस्तु । स्रोर्मकारादेशे ज्ञानमिति सिद्धेः । अमि च 'आदेः परस्ये'त्यकारस्य मकारेऽन्त्यस्य मकारस्य संयोगान्तलोपेनैव ज्ञानमिति सिद्धेरिति चेत्, मैवम्—एवं सति ज्ञानमित्यत्र 'सुपि चे'तिं दीर्घापत्तेः । न च अदन्तसंनिपातमाश्रित्य प्रवृत्तस्य मादेशस्य तद्विघातकदीर्घनिमित्तत्वं न

हे ज्ञान। **नपुंसकाच्च** ।७।१।१९। क्लीबात्परस्यौङः शी स्यात्। **भसंज्ञायाम्** । **यस्येति च** ।६।४।१४८। भस्येवर्णाऽवर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे। इत्यकारलोपे प्राप्ते—। ॐ**औङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः**। ज्ञाने। **जश्शसोः शिः** ।७।१।२०। क्लीबादनयोः शिः स्यात्। **शि सर्वनामस्थानम्** ।१।१।४२। 'शि' इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात्। **नपुंसकस्य झलचः** ।७।१।७२। झलन्तस्याऽजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे। उपधादीर्घः। ज्ञानानि। पुनस्तद्वत्। शेषं रामवत्। एवं धनवनफलादयः। **अद्डुतरा-**

संबुद्धिलोपात्परत्वादमादेशे कृते अमि पूर्वत्वे च तस्याऽन्तवद्भावाद्ध्रस्वान्तमङ्गं भवतीति ततः परस्य संबुद्धिसंबन्धिनो मकारस्य लोप इत्यर्थः। **नपुंसकाच्च**। 'जसः शी' 'औङ आपः' इत्यतः 'शी' 'औङ' इति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह—**क्लीबात्परस्येत्यादि**। **भसंज्ञायामिति**। 'सुडनपुंसकस्ये'ति पर्युदासेनाऽसर्वनामस्थानत्वादौङि 'यचि भ'-मिति प्रवर्तत इति भावः। **यस्येति**। इश्च अश्च यं, तस्य—[यस्य]। तदाह—**इवर्णावर्णयोरिति**। 'ईति चे'ति चकारेण 'नस्तद्धिते' इत्यतस्तद्धितोऽनुकृष्यते, तदाह—**ईकारे तद्धिते चेति**। **औङः श्यामिति**। विभक्त्यपेक्षया स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। नेदं वचनं कर्तव्यम्। 'विभाषा ङिश्यो'रित्यतः 'श्या'मिति प्रकृतं, 'न संयोगात्' इत्यतो 'ने'ति च, तत्रापि सवन्धमात्रं कर्तव्यं, यस्य ईकारे तद्धिते च लोपो भवति, श्यां नेत्याकरः। **जश्शसोः**। जस साहचर्यादिह सुबेव शस् गृह्यते। तेनेह न—कुण्डशो ददाति। **शि सर्वनामस्थानम्**। महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधेन। **नपुंसकस्य**। 'इदितो नुम् धातो'रित्यतो नुमनुवर्तते। 'उगिदचा'मित्यतः 'सर्वनामस्थाने' इति च। 'अङ्गस्ये'ति चाधिकृतम्। तथाच झलज्भ्यां नपुंसकमङ्गं विशेष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह—**झलन्तस्येत्यादि**। **अद्ड्डतरादिभ्यः**। पञ्चभ्य इति किम्?, नेमं तिष्ठति। नेमं पश्य। डतरादयो 'डतरडतमेतरान्यान्यतरे'ति सर्वादिषु पठिताः। **अद्डादेशः स्यादिति**। जिघृक्षितादेशस्वरूपप्रतिपादनाय ष्टुत्वं न

संभवति, संनिपातपरिभाषाविरोधादिति वाच्यं, 'सुपि चे'ति दीर्घे कर्तव्ये संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेरित्युक्तत्वादित्यलम्।

हे ज्ञानेति। हे ज्ञानस् इति स्थिते सोरमि कृते पूर्वरूपे 'एङ्ह्रस्वा'दिति मकारलोपे हे ज्ञानेति रूपम्। नन्वेङ्ह्रस्वादित्यत्र संबुद्ध्याक्षिप्तस्य संबुद्ध्यैवान्वय उचितः, ततश्च एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परा या संबुद्धिस्तदवयवस्य हलो लोप इति लभ्यते। ततश्च प्रकृते पूर्वरूपे कृते तस्य पूर्वान्तत्वाश्रयेण ज्ञानेत्यदन्तमङ्गम्। ततः परा संबुद्धिर्नास्ति, मकारमात्रस्याऽसंबुद्धित्वात्, सुस्थानिकस्याम एव संबुद्धित्वात्, अर्द्धविकारेण एकदेशविकृतन्यायानवताराच्च। न च पूर्वरूपात्प्राक् 'एङ्ह्रस्वा'दित्यस्य प्रवृत्तिः किं न स्यादिति वाच्यं, परत्वात्पूर्वरूपस्यैव पूर्वं प्रवृत्तेः। न च पूर्वान्तत्वात्पूर्वरूपस्याऽङ्गान्तर्भावाज्ज्ञानेत्यदन्तमङ्गम्, परादित्वाच्च अम् इत्यस्य संबुद्धित्वं चेत्याश्रित्य तदवयवहलो मकारमात्रस्य 'एङ्ह्रस्वा'दिति लोपो निर्बाध इति वाच्यम्, 'उभयत आश्रयणे नान्तादिव'दिति निषेधादित्यत आह—**एङ्ह्रस्वादिति हल्मात्रलोप इति**। पूर्वरूपे कृते संबुद्धेर्मकारमात्रं यत् परिशिष्टं तस्य 'एङ्ह्रस्वा'दिति लोप इत्यर्थः। लक्ष्यानुरोधात्संबुद्ध्याक्षिप्तमङ्गं संबुद्धौ नान्वेति, किंतु संबुद्ध्यवयवहल्येवान्वेति। ततश्च एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गात्परो यः संबुद्ध्यवयवहल् तस्य लोप इति लभ्यते। प्रकृते च पूर्वरूपे कृतेऽपि ह्रस्वान्तादङ्गात्परत्वं संबुद्ध्यवयवस्य मकारमात्रस्य अस्त्येवेति तस्य 'एङ्ह्रस्वा'दिति लोपो निर्बाध इत्यन्यत्र विस्तरः। **नपुंसकाच्च**। 'जसः सी' त्यत्रः 'शी'ति 'औङ आपः' इत्यतः 'औङि'ति चानुवर्तते, तदाह—**क्लीबादिति**। ओङित्यौकारविभक्तेः संज्ञेत्युक्तम्। ज्ञानं ई इति स्थिते। **यस्येति च**। यस्य—ईतीति छेदः। इश्च अश्च तयोः समाहारो यं, तस्य [यस्य]=इवर्णस्य अवर्णस्य चेत्यर्थः। 'भस्ये'त्यधिकृतम्। 'नस्तद्धिते' इत्यतस्तद्धिते इत्यनुवर्तते। तदाह—**भस्येत्यादिना**। **इत्यकारलोपे प्राप्ते इति**। 'सुडनपुंसकस्ये'ति पर्युदासेन शीभावस्याऽसर्वनामस्थानतया तस्मिन्परतो भत्वादिति भावः। **औङः श्यामिति**। औङो यः श्यादेशस्तस्मिन् परतो 'यस्येति चे'ति लोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। श्यामिति निर्देशादेव नित्यस्त्रीत्वं बोध्यम्। 'औङ' इति तु व्यर्थमेव। 'सर्वे' इत्यादौ 'जसः शी'त्यस्य भाधिकारेणैव व्यावृत्तिसिद्धेः।

ज्ञाने इति। ज्ञान ई इति स्थिते आद्गुण इति भावः। **जश्शसोः शिः**। 'स्वमोर्नपुंसका'दित्यतो नपुंसकादित्यनुवर्तते। तदाह—**क्लीबादिति**। ज्ञान शि इति स्थिते स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वाल्लशक्वतद्धिते इति शकार इत्। **शिसर्वनामस्थानम्**। **उक्तसंज्ञमिति**। सर्वनामस्थानसंज्ञकमित्यर्थः। अनपुंसकस्येति पर्युदासाच्छीत्यस्य सर्वनामस्थानत्वेऽप्राप्ते वचनम्। **नपुंसकस्य**। झल्च अच्चेति समाहारद्वन्द्वः। तेन च अङ्गस्येत्यधिकृतं विशेष्यते। तदन्तविधिः। 'इदितो नु'मित्यतो नुमित्यनुवर्तते। तदाह—**झलन्तस्येत्यादिना**। मित्त्वादन्त्यादचः परः। **उपधादीर्घ इति**। ज्ञान न् इ इति स्थिते 'सर्वनामस्थाने चे'ति दीर्घ इत्यर्थः। **पुनस्तद्वदिति**। अमौट्शस्सु ज्ञानं ज्ञाने ज्ञानानि इति क्रमेण रूपाणीत्यर्थः। **शेषं रामवदिति**। शिष्यत इति शेषम्। कर्मणि घञ्। घञबन्ताः पुंसी'ति तु प्रायिकमिति भावः।

द्भ्यः पञ्चभ्यः ।७।१।२५। एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद्डादेशः स्यात् । **टेः** ।६।४।१४३। डिति परे भस्य टेर्लोपः स्यात् । 'वाऽवसाने' । कतरत् । कतरद् । कतरे । कतराणि । भस्येति किम् ?, पञ्चमः । टेर्लुप्तत्वात् 'प्रथमयो'रिति पूर्वसवर्णदीर्घः, 'एङ्ह्रस्वा'दिति संबुद्धिलोपश्च न च भवति । हे कतरत् । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ॥ कतमत् । अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् । अन्यतमशब्दस्य तु 'अन्यतम'मित्येव । ❀ **एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः** । एकतरम् । ज्ञानवत् । सोरमादेशे कृते संनिपातपरिभाषया न जरस् । अजरम् । अजरसी । अजरे । परत्वाज्जरसि कृते झलन्तत्वान्नुम् । **सान्त महतः संयोगस्य** ।६।४।१०। सान्तसंयोगस्य महतश्च यो

कृतम् । टेः । 'ति विंशते'रित्यतो–'डिती'त्यनुवर्तते, 'भस्ये'ति चाधिकृतं । तदाह—**डिति परे भस्येति** । भस्य किम् ?, पञ्चमः । अत्र डटो मडागमे भत्वाऽभावाट्टिलोपो न भवति । किंतु पदत्वान्नलोप एव । अद्डो डित्करणस्य प्रयोजनमाह—**टेर्लुप्तत्वादित्यादि** । ननु पूर्वसवर्णदीर्घाऽभावाय दादेश एव क्रियतां किमद्डादेशेनेत्याशङ्क्याह—**एङ्ह्रस्वादित्यादि** । दादेशे तु 'हे कतरे'ति स्यादिति भावः । **अन्यतमशब्दस्य त्विति** । एवञ्च 'सामान्यादिष्वन्यतमत्तमः' इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एवेति भावः । **अजरमिति** । अविद्यमाना जरा यस्य तत् । 'गोस्त्रियो'रित्युपसर्जनह्रस्वे 'अतोऽम्' । **परत्वादिति** । 'अजर शि' इति स्थिते यद्यपि जरसादेशात्प्रागेव 'नपुंसकस्य झलचः' इत्यजन्तलक्षणो नुमागमः स्यात्स चाङ्गभक्तोऽङ्गमेव न व्यवदध्यात्, अवयवस्य तु जराशब्दस्य व्यवधायक एवेति निर्दिश्यमानस्यादेशो विधीयमानो न प्राप्नोति, तथापि 'यस्मादन्त्यादचः परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्या'दिति स्वमते त्ववयवावयवः समुदायस्याप्यवयव इत्यभ्युपगमेन कथञ्चिज्जरसादेशे जातेऽपि सान्तत्वाऽभावात् 'सान्तमहतः' इति दीर्घो न स्यादिति भावः । **सान्त महतः** । अत्र 'नोपधायाः' 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धा'वित्यनुवर्तते । 'सान्ते'ति लुप्तषष्ठीकं 'संयोगान्तस्ये'त्यनेन समानाधिकरणमिति व्याचष्टे—**सान्तसंयोगस्येत्यादि** ।

अद्ड्डतरादिभ्यः । 'अद्ड्-डतरादिभ्य'इति छेदः । दस्य ष्टुत्वेन डकारः, डस्य संयोगान्तलोपश्च आदेशस्वरूपावगतये न कृत इति कैयटः । डतर, डतम, अन्य, अन्यतर, इतर इति डतरादयः सर्वादिगणपठिताः । अत्र डतरडतमौ प्रत्ययौ । अतस्तदन्तग्रहणं । 'स्वमोर्नपुंसका'दिति सूत्रमनुवर्तते तदाह—**एभ्य इत्यादिना** । डकार इत् । कतर अदिति स्थिते—**टेः** । 'अल्लोपोऽन' इत्यस्माल्लोप इति 'ति विंशतेर्डिती'त्यतो डितीति चानुवर्तते । भस्येत्यधिकृतं । तदाह-**डितीत्यादिना** । कतर अदित्यत्र रेफादकारस्य लोपः । चर्त्वविकल्पं स्मारयति–**वावसाने इति** । ननु पररूपेण 'कतर'दिति सिद्धेरद्डो डित्करणस्य किं प्रयोजनमित्यत आह-**टेर्लुप्तत्वादिति** । टेर्लुप्तत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घो न भवतीत्यन्वयः । डित्त्वाऽभावे 'टे'रिति लोपस्याऽप्राप्त्या पररूपं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घः प्रसज्येतेति भावः ।

ननु पूर्वसवर्णदीर्घाऽभावाय दकार एवादेशः क्रियतामित्यत आह-**एङ्ह्रस्वादित्यादि** । सोर्दकारादेशे सति तस्य स्थानिवत्त्वेन संबुद्धित्वाद्ध्रस्वान्तादङ्गात्परत्वाच्च लोपः प्रसज्येत । अद्डादेशे तु टिलोपे सति कतरित्यङ्गं, न तद्ध्रस्वान्तम् । यत्तु ह्रस्वान्तं 'कतर' इति न तदङ्गं, रेफादकारस्य प्रत्ययावयवत्वेन तदन्तस्य प्रत्ययपरकत्वाऽभावेन अङ्गत्वाऽभावात् । अतष्टिलोपप्रवृत्तयेऽद्डादेशविधिरिति भावः । **पुनस्तद्वदिति** । प्रथमावद्द्वितीयेत्यर्थः । **शेषं पुंवदिति** । सर्ववदित्यर्थः । **अन्यतमशब्दस्य त्विति** । तस्याऽव्युत्पन्नप्रातिपतिकत्वेन डतमप्रत्ययान्तत्वाऽभावेन तत्राद्डादेशो नेत्यर्थः । 'एकाच्च प्राचा'मिति डतरजन्तादेकतरशब्दात्स्वमोरद्डादेशे प्राप्ते आह-**एकतरादिति** । एकतरशब्दात्परयोः स्वमोरद्डादेशप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ।

अविद्यमाना जरा यस्य कुलस्येति विग्रहे 'नञोऽस्त्यर्थाना'मिति बहुव्रीहौ विद्यमानपदलोपे 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वत्वेऽजरशब्दः । तस्य प्रक्रियां दर्शयति—**सोरिति** । सोरमादेशे कृतेऽजरमित्यन्वयः । जरसादेशमाशङ्क्याह—**संनिपातेति** । अदन्तसंनिपाताश्रयस्य अमोऽदन्तत्वविघातकजरसादेशं प्रति निमित्तत्वाऽयोगादिति भावः । **अजरसी इति** । 'नपुंसकाच्चे'ति शीभावे जरसादेशे रूपम् । **अजरे इति** । जरसादेशाऽभावे रूपम् । जसि रूपं दर्शयितुमाह—**परत्वादिति** । अजर–सिति स्थिते 'जश्शसोः शिः' इति शिभावात् परत्वाज्जरसि कृते ततः -शिभावे झलन्तत्वान्नुमित्यर्थ इति केचित् । तदेतत् 'जराया जरसि'ति सूत्रे अजरांसीत्यत्र 'नुम्जरसोः प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेन जरसि'ति भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् । शिभावात्पूर्वमेव परत्वाज्जरसः प्रवृत्तौ हि तदा जसः सर्वनामस्थानत्वाऽभावेन नुम एवाऽप्रसक्तेस्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य जरसः पूर्वमेव शिभावे तु तद्भाष्यं सङ्गच्छते । एवञ्च जरसः पूर्वमेव शिभावे कृते तस्य सर्वनामस्थानत्वात्तस्मिन् परे नुम्जरसोः प्राप्तयोः नुमपेक्षया परत्वाज्जरस् । ततो झलन्तलक्षणो नुमित्येव व्याख्येयम् । यदि हि जरसादेशात्प्रागेव अजन्तलक्षणो नुम् स्यात्, तदा 'अजरन् इ' इति स्थिते 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'ति न्यायेन 'जर' इत्यस्य जरसि कृते अजरस् न इति स्थिते सान्तसंयोगाऽभा-

नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। अजरांसि। अजराणि। अमि लुकोऽपवादमम्भावं बाधित्वा परत्वाज्जरस्। ततः संनिपातपरिभाषया न लुक्। अजरसम्। अजरम्। अजरसी। अजरे। अजरांसि। अजराणि। शेषं पुंवत्। 'पद्दन्' इति हृदयोदकास्यानां हृद्-उदन्-आसन्। हृन्दि। हृदा। हृद्भ्यामित्यादि। उदानि। उद्ना। उदभ्यामित्यादि। आसानि। आस्ना। आसभ्यामित्यादि। मांसि। मांसा। मान्भ्यामित्यादि। वस्तुतस्तु 'प्रभृति'ग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम्। अतएव भाष्ये 'मांस्पचन्या उखायाः' इत्युदाहृतम्।

तस्योपधाया इति। तत्पूर्वस्येत्यर्थः। **अमि लुकोऽपवादमित्यादि**। एतेन 'स्वमोरमादेशे एव कृते वा जर'सिति प्राचो ग्रन्थः प्रत्युक्तः। **मांस्पचन्या इति**। पच्यतेऽस्यामिति पचनी। 'करणाधिकरणयोश्चे'ति ल्युट्। टित्त्वान्ङीप्। मांसस्य पचनी मांस्पचनी। अत्र ङसो लुका लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणं नेति प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वं विना मांसशब्दस्य 'मां'सित्यादेशो न सिध्येदिति भावः। ननु पृषोदरादिसूत्रे 'मांसस्य पचि युड्घञो'रिति वक्ष्यमाणत्वादन्तलोपेनाप्येतद्रूपं सिद्धमिति चेत्, अत्राहुः—'पृषोदरादीनि यथोपदिष्ट'मित्यस्योत्तरपदाधिकारस्थत्वाल्ल्युडन्तं यदुत्तरपदं 'मांस-

वात् 'सान्त महतः' इति वक्ष्यमाणदीर्घो न स्यादित्यादि शब्देन्दुशेखरे निर्जरशब्दनिरूपणे, अत्र च प्रपञ्चितम्। उभयथापि अजरन् स् इ इति स्थिते नान्तत्वाऽभावात् 'सर्वनामस्थाने चे'ति दीर्घे अप्राप्ते। **सान्त महतः**। 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इति, 'नोपधायाः' इति चानुवर्तते। 'न'इति लुप्तषष्ठीकं पदम्। 'ढ्रलोपे पूर्वस्ये'त्यतो 'दीर्घ' इत्यनुवर्तते। नकारस्य उपधायाः दीर्घ इति लभ्यते। 'संयोगस्ये'त्यवयवषष्ठ्यन्तं नकारेऽन्वेति। 'सान्ते'ति षष्ठ्यन्तं पृथक्पदम्। आर्षः षष्ठ्या लुक्। सान्तस्येति लभ्यते। तच्च संयोगेऽभेदेनान्वेति—सान्तो यः संयोग इति। अत एवाऽसामर्थ्यान्महच्छब्देन तस्य न समासः। 'महत' इत्यप्यवयवषष्ठ्यन्तम्। तच्च नकारेऽन्वेति। तदाह—**सान्तसंयोगस्येत्यादिना**। **अजरांसीति**। दीर्घे सति 'नश्चापदान्तस्ये'त्यनुस्वारः। अत्र उपधाया इति पूर्वत्वमात्रोपलक्षणं, पारिभाषिकोपधात्वस्याऽसंभवात्। अथ द्वितीयैकवचने रूपं दर्शयितुमाह—**अमि लुक इति**। अजर अमिति स्थिते 'स्वमोर्नपुंसका'दिति लुक् प्राप्तः, तं बाधित्वा तदपवादोऽतोमित्यम्भावः प्राप्तः, तं बाधित्वा 'विप्रतिषेधे पर'मिति परत्वाज्जरस्। **अजरसमिति**। वस्तुस्थितिकथनमेतत्। ननु लुगपवादस्याऽम्भावस्य जरसादेशेन बाधितत्वात् 'अपवादे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य स्थिति'रिति न्यायेनाऽमो लुक्कुतो न स्यादित्यत आह—**तत इति**। 'ततो न लु'गित्यन्वयः। जरसादेशानन्तरममो लुङ्न भवतीत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**संनिपातेति**। अम्संनिपातमाश्रित्य प्रवृत्तस्य जरसस्तल्लुकि निमित्तत्वाऽभावादिति भावः। **शेषं पुंवत्**। अजरसा—अजरेण। अजरसे—अजराय। अजरसः—अजरात्। अजरसः—अजरस्य। अजरसोः—अजरयोः। अजरसि—अजरे। हृदयोदकास्यशब्दाः सुटि ज्ञानवत्। शसादौ विशेषमाह—**पद्दन्निति**। **हृन्दीति**। हृदयशब्दाच्छसः शिभावे हृदादेशे 'नपुंसकस्य झलचः' इति ऋकारात् परतो नुमि 'नश्चापदान्तस्ये'त्यनुस्वारे तस्य परसवर्णे नकारे रूपम्। **इत्यादीति**। हृदे। हृदः। हृदः। हृदोः। हृदाम्। हृदि। हृदोः। हृत्सु। हृदभावपक्षे ज्ञानवत्। उदकशब्दः सुटि ज्ञानवत्। शसादौ विशेषमाह—**उदानीति**। शसः शिभावे उदन्नादेशे 'सर्वनामस्थाने चे'ति दीर्घः। 'अल्लोपोऽन' इति तु न, शेः सर्वनामस्थानत्वात्। **उद्नेति**। उदक्-आ इति स्थिते उदन्नादेशे अल्लोपः। **उदभ्यामिति**। उदन्नादेशे 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति नलोपः, 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वात्। **इत्यादीति**। उद्ने। उद्नः। उद्नः। उद्नोः। उदनि-उद्नि। उद्नोः। उदन्नभावपक्षे ज्ञानवत्। आस्यशब्दः सुटि ज्ञानवत्। शसादौ विशेषमाह—**आसानीत्यादि**। उदन्नादेशवद्रूपाणि। **इत्यादीति**। आस्ने। आस्नः। आस्नः। आस्नोः। आस्नि-आसनि। आस्नोः। आससु। आसन्नभावपक्षे ज्ञानवत्। मांसशब्दोऽपि सुटि ज्ञानवत्। 'मांसपृतनासानूना'मिति शसादौ 'मांस्' आदेशः। अत्र नकारस्य 'नश्चापदान्तस्ये'ति कृतानुस्वारस्य निर्देशः। अत एवाह—**मान्भ्यामिति**। मांस्आदेशे सकारस्य संयोगान्तलोपे सति निमित्ताऽपायादनुस्वारनिवृत्तौ रूपम्। संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्न लोपो न। अथ सुट्यपि हृदाद्यादेशं साधयितुमाह—**वस्तुतस्त्विति**। **इत्युक्तमिति**। 'ककुद्दोषणी' इति भाष्यप्रयोगात्प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वमजन्तपुंलिङ्गाधिकारे स्वयमुक्तमित्यर्थः। ननु प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेऽपि प्रत्ययत्वेन सादृश्यविवक्षायां प्रथमैकवचने हृदिति प्रयोगोऽनुपपन्नः, सोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणस्याप्यभावात्, तदनित्यत्वाश्रयणे च मानाऽभावादित्यत आह—**अत एवेति**। **मांस्पचन्या इति**। पच्यते अस्यामुखायामिति पचनी। अधिकरणे ल्युट्, अनादेशः। टित्वात् ङीप्। मांसस्य पचनीति षष्ठीसमासः। अत्र ङसो लुका लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणाऽभावे प्रत्ययपरत्वाऽभावात् मांसादेशो न स्यात्। अतो हृदाद्यादेशविधौ 'न लुमते'ति निषेधस्याऽनित्यत्वमाश्रीयत इत्यर्थः। ननु 'मांस्पचन्या'इत्यत्र अन्तर्वर्तिनं ङसं लुप्तमाश्रित्य मांसित्यस्यास्ति पदत्वम्, सुप्तिङन्तं मिति पदसंज्ञायां प्रकृतिप्रत्ययधर्मत्वेन केवलाङ्गधर्म-

अयस्मयादित्वेन भत्वात्संयोगान्तलोपो न । 'पद्दन्नि'त्यत्र हि 'छन्दसी'त्यनुवर्तितं वृत्तौ, तथापि 'अपो भी'त्यत्र 'मासश्छन्दसी'ति वार्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् । **ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य** ।१।२।४७। क्लीबे प्रातिपदिकस्याऽजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रीपम् । ज्ञानवत् । श्रीपाय । अत्र संनिपातपरिभाषया 'आतो धातो'रित्याकारलोपो न ।

च्न'मित्यादि तत्रैवान्तलोपः स्यात् । अत्र हि ङीवन्तमुत्तरपदं न तु ल्युडन्तमिति नास्त्येवान्तलोप इति । **मासश्छन्दसीति** । 'मास्शब्दस्य तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये छन्दसी'ति वार्तिकार्थः । 'माद्भिः शरद्भिः दुरोदरं तवे'त्युदाहरणम् । **ह्रस्वो नपुंसके** । इह ह्रस्वश्रुत्योपस्थितेनाऽच इत्यनेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह—**अजन्तस्येति** । प्रातिपदिकस्याच इति वैयधिकरण्येन व्याख्यायां तु 'सुवाग्ब्राह्मणकुल'मित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात् । एतच्च 'अचश्चे'ति सूत्र एवास्माभिः स्पष्टीकृतम् । प्रातिपदिकस्येति किम् ?। काण्डे । कुड्ये । **ज्ञानवदिति** । श्रीपाणी'त्यादौ 'एकाजुत्तरपदे' इति णत्वं तु विशेषः । श्रीपेणे'त्यत्रापीनादेशेन सहाद्गुणे कृते एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् 'अचः परस्मि'न्निति सूत्रे पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासपक्षाश्रयेण स्थानिवत्त्वाद्वा एकाजुत्तरपदत्वमस्तीति स्यादेव णत्वम् । **संनिपातेति** । अवर्णमाश्रित्य कृतो यादेशः कथमवर्णलोपे निमित्तं स्यात् । न च 'सुपि चे'ति दीर्घार्थं संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाभ्युपगम आवश्यक एवेति वाच्यम्, 'कष्टाये'ति निर्देशेन दीर्घविधौ अनित्यत्वाभ्युपगमेऽप्यवर्णलोपे कार्ये तदनभ्युपगमात् । कृतेऽपि दीर्घे ह्रस्वव्यक्त्यपायेऽप्यत्वजातेरनपायादिति दिक् । एतेन

त्वाऽभावेनाऽत्र 'न लुमते'ति निषेधस्याऽप्रवृत्तेः । अन्यथा 'राजपुरुष'इत्यत्र कथं नलोपः ?। ततश्चात्र सकारस्य संयोगान्तलोपो दुर्वार इत्यत्र आह—**भत्वात्संयोगान्तलोपो नेति** । ननु यजादिस्वादिप्रत्यये परे विधीयमानाया भसंज्ञायाः केवलाङ्गधर्मत्वात्तत्र लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणनिषेधात्कथमिह भसंज्ञेत्यत आह—**अयस्मयादित्वेनेति** । मांसादेशस्याऽयस्मयादिगणपठितत्वात् 'अयस्मयादीनि छन्दसी'नि भत्वमित्यर्थः । शङ्कते—**पद्दन्नित्यत्रेति** । पद्दन्निति सूत्रे 'शीर्षश्छन्दसी' त्यतश्छन्दसीत्यनुवृत्तिर्वृत्तिग्रन्थे प्रदर्शितेत्यर्थः । ततश्च वैदिकप्रक्रियायामेव तदुपन्यासो युज्यत इत्याक्षेपः । परिहरति—**तथापीति** । 'पद्दन्नो' इति सूत्रे छन्दोग्रहणानुवृत्तावपि लोकेऽपि क्वचिदित्यन्वयः ।

कुतो लोकेऽपि प्रयोग इत्यत आह—**अपो भीत्यादीति** । 'अपो भी'ति सूत्रम् । अपस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये परे इत्यर्थः । तत्रास्ति वार्तिकं—'मासश्छन्दसी'ति । मासित्यस्य तकारः स्याद्भादिप्रत्यये परे छन्दसीति तदर्थः । ऋग्वेदे 'माद्भिः शरद्भिः' इत्यादिमन्त्रमुदाहरणम् । यदि 'पद्दन्नि'ति छन्दोमात्रविषयं स्यात्तदा मासित्यादेशस्य छन्दोमात्रविषयत्वादलौकिकत्वान्मासश्छन्दसीति सस्य तकारविधौ छन्दोग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अतो लोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या 'पद्दन्नि'त्यस्य लोकेऽपि प्रवृत्तिमनुमत्य पदाद्यादेशाः प्रयोक्तुं योग्या इत्यर्थः । इत्यदन्ताः ।

अथ आदन्ताः । श्रियं पातीति श्रीपाशब्दो विश्वपाशब्दवद्विजन्तः क्विबन्तो वा । तस्य नपुंसकत्वे ह्रस्वविधानमाह—**ह्रस्वो नपुंसके** । ह्रस्वश्रुत्योपस्थितेनाऽच इत्यनेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात्तदन्तविधिरित्याह—**क्लीब इत्यादिना** । नच कुले इति द्विवचने एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादजन्तप्रातिपदिकत्वाद्ध्रस्वः स्यादिति वाच्यम्, अर्थवदधातुरित्यतः प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्तौ पुनः प्रातिपदिकग्रहणेनाऽन्तवद्भावतः प्रातिपदिकत्वे ह्रस्वाऽभावबोधनात् । **ज्ञानवदिति** । ह्रस्वविधानाद्दीर्घान्तत्वप्रयुक्तो न कश्चिद्विशेष इति भावः । 'जश्शसोः शिः' । श्रीपाणीति रूपम् । भिन्नपदस्थत्वेऽपि 'एकाजुत्तरपदे णः' इति णत्वप्रवृत्तेः । श्रीपेण । इनादेशे गुणे तस्य पूर्वान्तत्वादुत्तरपदस्य एकाच्त्वात्स्यादेव णत्वम् । **श्रीपायेति** । श्रीपाशब्दस्य 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वत्वे ङेर्यादेशे 'सुपि चे'ति दीर्घे रूपम् । संनिपातपरिभाषा तु कष्टायेति निर्देशान्न प्रवर्तत इति प्रागुक्तम् । नन्वत्र ह्रस्वत्वे कृतेऽपि 'पे'त्यस्य एकदेशविकृतन्यायेन धातुत्वानपायाद्दीर्घे कृते आकारान्तत्वाच्च 'आतो धातोः' इत्याल्लोपः स्यात्, यादेशस्य स्वतो यकारादितया स्थानिवत्त्वेन स्वादिप्रत्ययतया च तस्मिन् परे भत्वस्यापि सत्त्वादित्यत आह—**अत्र संनिपातेति** । ननूपजीव्यविघातकं प्रति उपजीवकं निमित्तं न भवतीति संनिपातपरिभाषया लभ्यते । प्रकृते च अदन्तमुपजीव्य प्रवृत्तस्य यादेशस्य आल्लोपं प्रति कथं न निमित्तत्वम् । यादेशस्य आकारमुपजीव्य प्रवृत्तत्वाऽभावेन आकारलोपं प्रति निमित्तत्वे बाधकाऽभावादिति चेत्, मैवम्—यादेशस्तावद्ध्रस्वमवर्णमुपजीव्य प्रवर्तते, तद्विधावत इत्यनुवृत्तेः । ततश्च ह्रस्वत्वमवर्णत्वं च समुदितं यादेशस्योपजीव्यम् । तत्र कष्टायेति निर्देशात्संनिपातपरिभाषां बाधित्वा कृतेऽपि दीर्घे ह्रस्वत्वांश एव निवृत्तः । अवर्णत्वांशस्त्वनुवृत्त एव । तस्याप्याल्लोपेन निवृत्तौ उपजीव्यविघातः स्यादेवेति भवेदेव संनिपातपरिभाषाविरोधः । अतो न भवत्याल्लोप इति कौस्तुभे समाहितम् 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र । वस्तुतस्त्वातो धातोरित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रतिपदोक्त एवाकारान्तधातुर्गृह्यते । इह तु पाधातोर्ह्रस्वत्वे तु पुनर्दीर्घे सति अवगम्यमानं पास्वरूपं लाक्ष-

स्वमोर्नपुंसकात् ।७।१।२३। क्लीबादङ्गात्स्वमोर्लुक् स्यात्। वारि। **इकोऽचि विभक्तौ** ।७।१।७३। इगन्तस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । 'न लुमते'ति निषेधस्याऽनित्यत्वात्पक्षे संबुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे । हे वारि । 'आङो ना' । वारिणा । 'घेर्ङिती'ति गुणे प्राप्ते— । ॐवृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम्पूर्वविप्रतिषेधेन । वारिणे । वारिणः २ । वारिणोः । 'नुमचिरे'ति नुट् । 'नामी'ति दीर्घत्वं । वारीणाम् । वारिणि । वारिणोः । हलादौ हरिवत् । **तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य** ।७।१।७४। प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा स्याट्टादावचि । अनादये । अनादिने । इत्यादि । शेषं

'श्रीपशब्दान्ङयि श्रीप्ये'ति केषाञ्चिद्व्याख्यानं परास्तम् । **स्वमोर्नपुंसकात्** । अयं लुक् पूर्वविप्रतिषेधेन त्यदाद्यत्वस्य, किमः कादेशस्य च बाधकः । परत्वाद्धि त्यदाद्यत्वे 'तदोः—' इति सत्वे सोरम्भावे च 'सं कुल'मिति स्यात् । इष्यते तु 'तत्कुल'मिति । **इकोऽचि** । विभक्तौ किं ?, मधु मयं तस्येदं माधवम् । अत्र नुमि सति टिलोपः स्यात् । **वृद्ध्यौत्वेति** । 'अतिसखिनी'त्यत्र 'सख्युरसंबुद्धा'विति णिद्वद्भावाद्वृद्धिः प्राप्ता, 'वारिणी'त्यत्र तु 'अच्च घे'रित्यौत्त्वम् , 'प्रियक्रोष्टुनी त्यादौ तृज्वद्भावः प्राप्तः । ननु नुम्नुटोः को विशेषस्तत्राह—**नामीति दीर्घत्वमिति** । नुमस्त्वङ्गभक्तत्वात्तस्मिन्सति दीर्घो न स्यादिति भावः । **तृतीयादिषु** । यद्यत्र भाषितः पुमान् येन शब्देन स भाषितपुंस्कः शब्द इति विज्ञायेत तदा 'पीलुने' इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात्, अतो व्याचष्टे-**प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इति** ।

णिकमेवेति न तस्यात्र ग्रहणमित्यास्तां तावत् । इत्यादन्ताः । **अथ इदन्ताः** । अथ वारिशब्दप्रक्रियां दर्शयितुमाह—**स्वमोर्नपुंसकात्** । 'षड्भ्यो लुक्' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । इत्याह—**क्लीबादित्यादिना** । **वारीति** । सोरमश्च लुकि रूपम् । नच 'आदेः परस्ये'त्यमोऽकारस्यैव लुक् स्यान्न तु मकारस्यापीति शङ्क्यं, 'प्रत्ययस्य' लोप एव हि लुगित्युच्यते । अम् इति समुदाय एवेह प्रत्ययो नतु तदेकदेशभूतमकारमात्रम् । अतो लुगमः सर्वादेश एव भवति । **इकोऽचि** । 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते । 'नपुंसकस्य झलचः' इत्यतो 'नपुंसकस्ये'त्यनुवर्तते, 'अङ्गस्ये'त्यधिकृतमिका विशेष्यते, ततस्तदन्तविधिः, तदाह—**इगन्तस्येत्यादिना** । **अचि विभक्ताविति** । अजादौ विभक्तावित्यर्थः । 'इकोऽचि सुपी'त्येव सुवचम् । विभक्तौ किम् ? मधु=मयं, तस्येदं माधवम् । अणि परे नुमि टिलोपे 'माध'मिति स्यात् । **वारिणी इति** । वारि—औ इति स्थिते शीभावे नुमि 'अट्कुप्वाङि'ति णत्वे रूपम् । **वारीणीति** । जश्शसोः शिभावे नुमि 'सर्वनामस्थाने चे'ति दीर्घे णत्वे रूपम् ।

हे वारि सु इत्यत्र सोर्लुकि प्रक्रियां दर्शयति—**पक्ष इति** । 'ह्रस्वस्य गुण' इति सम्बुद्धिनिमित्तको गुणः कदाचिद्भवतीत्यर्थः । नन्विह सम्बुद्धेर्लुका लुप्तत्वात् लुमतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्कथं गुण इत्यत आह—**न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वादिति** । अत्र च 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यत्राज्ग्रहणं ज्ञापकम् । हलादिषु भ्यामादिषु सत्यपि नुमि 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति तस्य लोपसम्भवादचीति व्यर्थम् । न च सम्बुद्धिव्यावृत्त्यर्थमज्ग्रहणं, तत्र नुमि सति 'न ङिसम्बुद्ध्योः'रिति निषेधे सति नकारश्रवणप्रसङ्गादिति वाच्यं,सम्बुद्धेर्लुका लुप्तया प्रत्ययलक्षणाभावेन तत्र नुमः प्राप्तेरेवाऽभावात् । 'न लुमते'ति निषेधस्याऽनित्यत्वे तु सम्बुद्धौ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं नुमं वारयितुमज्ग्रहणमर्थवदिति भवत्यज्ग्रहणं 'न लुमते'त्यस्यानित्यत्वे लिङ्गमित्याहुः । अत एव 'इकोऽची'ति सूत्रे हे त्रपो इति, एङ्ह्रस्वादिति सूत्रे हे त्रपु इति च भाष्यं सङ्गच्छते । **आङो ना इति** । रूपे विशेषाऽभावेऽपि नुमपेक्षया परत्वेन नाभावस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः । ङसिङसोर्विशेषमाह—**घेरिति** । नुमं बाधित्वा परत्वाद्गुणे प्राप्त इत्यर्थः । **वृद्ध्यौत्त्वेति** । वार्तिकम् । वृद्ध्यादीनां क्रमेण—गावौ हरौ क्रोष्ट्रा हरये इत्यवकाशः । नुमोऽवकाशो वारिणि इति । अतिसखीनीत्यत्र जश्शसोः 'सख्युरसम्बुद्धौ' इति णित्त्वाद्वृद्धिः परत्वान्नुमं बाधित्वा प्राप्ता । वारिणीत्यत्र ङौ तु 'अच्च घेः' इत्यौत्त्वं प्राप्तम् । प्रियक्रोष्टूनीत्यत्र जश्शसोस्तृज्वत्त्वं प्राप्तम् । वारिशब्दान्ङयादौ गुणः प्राप्तः । अत्र पूर्वविप्रतिषेधान्नुमेवेत्यर्थः । **वारिणे इति** । ङयि गुणं बाधित्वा नुमि णत्वे रूपम् । **वारिण इति** । ङसिङसोर्गुणं बाधित्वा नुमिं णत्वे रूपम् । **वारिणोरिति** । ओसि यणं बाधित्वा नुमि णत्वे रूपम् । वारि—आमित्यत्र परत्वान्नुटं बाधित्वा नुमि प्राप्त आह—**नुमचिरेति** । **नुडिति** । नुम्नुटोः को विशेष इत्यत आह—**नामीति दीर्घ इति** । नुमि तु सति तस्याङ्गभक्तत्वान्नामीःति दीर्घो न स्यादिति भावः । **वारिणीति** । ङौ 'अच्च घेः' इत्यौत्वं परमपि बाधित्वा 'वृद्ध्यौत्वे'ति पूर्वविप्रतिषेधान्नुम् । न विद्यते आदिः=उत्पत्तिः यस्य सः अनादिः=ईश्वरः । अनादिः अविद्या । अनादि ब्रह्म । त्रिलिङ्गोऽयं विशेष्यनिघ्नः । तस्य नपुंसकत्वे प्रथमाद्वितीययोर्वारिवद्रूपाणि । टादिषु अचि विशेषमाह—**तृतीयादिषु** । भाषितः पुमान् येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तत्—भाषितपुंस्कं, तदस्यास्तीति अर्शआद्यच् । शब्दस्वरूपं विशेष्यम् । पुंस्त्वे नपुंसकत्वे च एकप्रवृत्तिनिमित्तकमिति यावत् । इकोऽचि विभक्तौ इत्यत 'इकोऽची'ति

वारिवत् । पीलुर्वृक्षस्तत्फलं पीलु, तस्मै पीलुने । अत्र न पुंवत्, प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् । **अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः** ।७।१।७५। एषामनङ् स्याट्टादावचि स चोदात्तः । 'अल्लोपोऽनः' । दध्ना । दध्ने । दध्नः । दध्नः । दध्नोः । दध्नोः । दध्नि । दधनि । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसक्थ्यक्षि । तदन्तस्याऽप्यनङ् । अतिदध्ना । सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे । हे सुधि । सुधिया । सुधिना । सुधियां-सुधीनाम् । प्रध्या । प्रधिना ॥ मधु । मधुनी ।

अयं भावः—भाषितः पुमान् यस्मिन् अर्थे तद्भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं, तदस्यास्तीति अर्श आदित्वादच् । तेनैकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते भाषितपुंस्कं यच्छब्दस्वरूपं तल्लभ्यत इति । 'इकोऽचि विभक्तौ'त्यितो 'ऽची'त्यनुवर्तनादाह—**टादावचीति** । इगन्तं किम् ?, सोमपेन कुलेन । अचि किम् ?, ग्रामणिभ्याङ्कुलाभ्याम् । टादौ किम् ?, अनादिनी । अनादीनि । **तत्फलमिति** । पीलोः फलं पीलु । 'फले लु'गिति ओरणो लुक् । **प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति** । पीलुशब्दस्य हि वृक्षत्वव्याप्यजातिर्वृक्षे प्रवृत्तिनिमित्तं, फले तु फलत्वव्याप्यजातिर्वृक्षविशेषप्रभवत्वं वा । उभयथापि पुंनपुंसकयोर्नैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः । **अस्थिदधि** । 'इकोऽची'ति नुमि प्राप्ते विधिरयम्, नकारादकार उच्चारणार्थः । ङकारस्त्वन्तादेशार्थः । 'नब्विषयस्याऽनिसन्तस्ये'ति फिट्सूत्रेणाऽस्थ्यादय एते आद्युदात्ताः । तत्राऽन्तस्यानुदात्तेकारस्य विधीयमानोऽनङ् 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यनुदात्तः स्यादित्युदात्त उच्यते । तच्चोदात्तत्व-'मस्थनि' 'दधनि' इत्यादावल्लोपाभावपक्षे स्फुटम्, 'दध्ना' 'दध्ने' इत्यादावनङोऽकारलोपे 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं प्रयोजनमिति बोध्यम् । तृतीयाविस्यनुवर्तते, अचीति च, तदाह—**टादावचीति** । टादौ किम् ? । दधिनी, दधीनि । अचि किं ? दधिभ्याम् । **तदन्तस्यापीति** । आङ्गत्वादिति भावः । **अतिदध्नेति** । दधि अतिक्रान्तेनेत्यर्थः । स्त्रियामप्यतिदध्नेत्येव । संनिपातपरिभाषया बहिरङ्गपरिभाषया च ङीपोऽप्रवृत्तेः । प्राचा तु 'प्रियदध्ना ब्राह्मणेने' त्युक्तम् । स्त्रियां 'प्रियदध्न्या' 'प्रियदध्न्यै' इत्याद्यपि कैश्चिदुक्तम् । तदसत् । उरःप्रभृतिषु दधिशब्दस्य पाठाद्बहुव्रीहौ नित्यं कप्यनङः प्रसक्त्यभावात् । उक्तपरिभाषाभ्यां ङीपः प्रवृत्तेर्दूरापास्तत्वाच्चेति दिक् । **सुधिनी इति** । परत्वान्नुमा इयङ्बाध्यते । **सुधियेति** । शोभनज्ञानवत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात् 'तृतीयादिष्वि'ति पुंवत्पक्षे नुमभावात् 'न भूसुधियो'रिति यण्निषेधाच्चेयङ् । **प्रध्येति** । अत्रापि प्रकृष्टज्ञानवत्त्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात्तृतीयादिष्विति पुंवत्पक्षे यण् । नपुंसकपक्षे

'नपुंसकस्य झलचः'इत्यतो 'नपुंसकस्ये'ति चानुवर्तते । षष्ठी च प्रथमया विपरिणम्यते । तदाह—**प्रवृत्तिनिमित्तैक्य इत्यादिना** । **पुंवद्वेति** । गालवग्रहणादिति भावः । **अचीति** । अजादावित्यर्थः । पुंवत्त्वे ह्रस्वनुमोरभावः फलति । घटपटादिशब्दास्तावद्घटत्वपटत्वादिरूपेणैव तत्तद्व्यक्तिं प्रत्याययन्ति, ननु द्रव्यत्वपृथिवीत्वादिरूपेणेति निर्विवादम् । ततश्च यद्विशेषणं पुरस्कृत्य घटादिशब्दास्तत्तद्व्यक्तिषु प्रयुज्यन्ते तद्विशेषणं प्रवृत्तिनिमित्तमित्युच्यते । वाच्यतावच्छेदकमिति यावत् । एवंच नपुंसकत्वे लिङ्गान्तरे च यस्य एकमेव वाच्यतावच्छेदकं तच्छब्दस्वरूपं भाषितपुंस्कशब्देन विवक्षितम् । अनादिशब्दश्च उत्पत्त्यभावात्मकमनादित्वं पुरस्कृत्य स्त्रीपुंनपुंसकतत्तद्व्यक्तिप्रत्यायक इति भवति तस्य प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कता । अतस्तस्य टादावचि पुंवत्त्वविकल्प इत्यभिप्रेत्योदाहरति—**अनादये अदादिने इति** । पुंवत्त्वे नुमोऽप्रवृत्ते 'र्घेर्ङिती'ति गुणः । पुंवत्त्वाऽभावे तु नुमिति भावः । **इत्यादीति** । अनादेः—अनादिनः । अनाद्योः—अनादिनोः । आमि तु अनादीनामित्येव । **शेषं वारिवदिति** । प्रथमाद्वितीययोर्भ्यामादौ हलि च वारिवदित्यर्थः । 'प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये' इत्यस्य प्रयोजनं दर्शयितुमाह—**पीलुर्वृक्ष इति** । यदा वृक्षविशेषः पीलुशब्दवाच्यस्तदा पुंलिङ्गः पीलुशब्दः, यदा पीलुजन्यफलं पीलुशब्दवाच्यं तदा नपुंसकलिङ्गोऽयम् । 'फले लुक्' इत्यणो लुक् । अत्र फले वाच्ये पुंवत्त्वं नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति** । वृक्षत्वव्याप्यजातिविशेषात्मकं पीलुत्वं वृक्षविशेषे वाच्ये प्रवृत्तिनिमित्तम् । फलविशेषे तु वाच्ये फलत्वव्याप्यजातिविशेषात्मकं पीलुत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदादित्यर्थः । तदुक्तम्—'पीलुर्वृक्षः फलं पीलु पीलुने ननु पीलवे । वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं, तज्जत्वं तत्फले पुनः ।' इति । अस्थि, दधि, सक्थि, अक्षि एतेषां प्रथमाद्वितीययोर्वारिवद्रूपाणि । टादावचि विशेषमाह—**अस्थिदधि** । तृतीयादिष्विति, अचीति चानुवर्तते । तदाह—**एषामित्यादिना** । नुमोऽपवादः । अनङि ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थः । ङित्वादन्तादेशः । **दधनि दध्नि इति** । 'विभाषा ङिश्योः' इत्यल्लोपविकल्प इति भावः । **तदन्तस्यापीति** । आङ्गत्वादिति भावः । **अतिदध्नेति** । दधि अतिक्रान्तं कुलमतिदधि । अत्रापि नपुंसकस्येति संबध्यते । ततश्च धाञः 'आदृगमहन' इति किप्रत्यये दधिशब्दस्य पुंस्त्वे दधिनेत्येव । नपुंसकस्येति श्रूयमाणमस्थ्यादिभिरेवान्वेति । तेनातिदध्ना ब्राह्मणेनेत्यादि सिद्धम् । इति इदन्ताः ।

अथ ईदन्ताः । सु ध्यायतीति, सु—शोभना धीर्यस्येति वा विग्रहे सुधीशब्दस्य 'ह्रस्वो नपुंसके' इति

मधूनि। हे मधो। हे मधु। एवमम्ब्वादयः॥ सानुशब्दस्य स्नुर्वा। स्नूनि। सानूनि। प्रियक्रोष्टु। प्रियक्रोष्टुनी। तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्। प्रियक्रोष्टूनि। टादौ पुंवत्पक्षे-प्रियक्रोष्ट्रा। प्रियक्रोष्टुना। प्रियक्रोष्ट्रे। प्रियक्रोष्टवे। अन्यत्र तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव। प्रियक्रोष्टुना। प्रियक्रोष्टुने। नुमचिरेति नुट्। प्रियक्रोष्टूनाम्॥ सुलु। सुलुनी। सुलुनी। सुलूनि। [पुनस्तद्वत्]। सुल्वा। सुलुना। धातृ। धातृणी। धातॄणि।

तु नुमिति बोध्यम्। 'बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य तद्बहुश्रेयसी कुल'मित्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वं न, 'ईयसो बहुव्रीहेर्ने'ति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादित्येके। अन्ये तूपसर्जनह्रस्व एव निषिध्यते, नपुंसकह्रस्वत्वं तु स्यादेव। 'बहुश्रेयसि' बहुश्रेयसिनी' इत्याहुः। **मध्विति**। 'मधु मद्ये पुष्परसे' 'मधुर्वसन्ते चैत्रे च'। इह पुंनपुंसकयोरेकं प्रवृत्तिनिमित्तं नास्ति, किंतु मद्यत्ववसन्तत्वादिरूपं भिन्नं भिन्नमेव। तथा च भाषितपुंस्कत्वाऽभावान्मधुने' 'मधुनः' 'मधुनो'रित्येव भवति, न तु 'मधवे' 'मधो'रित्यादीति दिक्। **स्नुर्वेति**। 'मांसपृतनासानूना'मिति वार्तिककारोक्त्येति भावः। 'स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रिया'मित्युभयलिङ्गः सानुशब्दः, तस्य नपुंसकत्वे रूपमाह—**स्नूनि सानूनीति**। पुंसि तु स्नून्। सानून्—इत्यादि। **सुल्वेति**। शोभनलवनकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात्पुंवत्पक्षे नुमभावात् 'ओः सुपी'ति यण्। **सुलुनेति**। यणं बाधित्वा परत्वान्नुम्। **धात्रेति**। धारणपोषणकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति पुंवत्पक्षे यण्।

ह्रस्वत्वे वारिवद्रूपाणीत्याह—**सुधि सुधिनी इत्यादि**। परत्वान्नुमा इयङ् बाध्यत इति भावः। **सुधिया सुधिनेति**। सुध्यातृत्वस्य शोभनज्ञानवत्त्वस्य वा प्रवृत्तिनिमित्तस्य पुंसि नपुंसके च एकत्वात्पुंवत्त्वविकल्पः। एवं प्रधीशब्दः। तत्र 'नभूसुधियो'रिति निषेधाऽभावादेरनेकाच इति यण्। इति ईदन्ताः। **अथ उदन्ताः**। **मध्विति**। 'मधु मद्ये पुष्परसे' 'मधुर्वसन्ते चैत्रे च' इति कोशान्मधुशब्दस्य पुंनपुंसकयोः मद्यत्ववसन्तत्वादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदान्न पुंवत्त्वविकल्पः। मृद्वीकाविकारवाचिनो मधुशब्दस्य तु नित्यनपुंसकत्वान्न पुंवत्त्वमिति विवेकः। **सानुशब्दस्य स्नुर्वेति**। 'पद्दन्' इति सूत्रे 'मांसपृतनासानूनां मांस्पृत्स्नवो वाच्याः' इति वार्तिका'दिति शेषः। **स्नूनि सानूनीति**—शसि रूपं, शसादावेव स्नुविधेः। प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वे सुप्यपि स्नुर्भवति। अस्य च 'स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रिया'मिति पुंनपुंसकत्वाद्भाषितपुंस्कत्वादस्त्येव पुंवत्त्वविकल्पः। **प्रियक्रोष्टु प्रियक्रोष्टुनी इति**। प्रियः क्रोष्टा यस्येति विग्रहः। असर्वनामस्थानत्वान्न तृज्वत्त्वम्। अथ जश्शसोः शिभावे सति सर्वनामस्थानत्वान्नुमं बाधित्वा परत्वात्तृज्वत्त्वे प्राप्ते आह—**तृज्वद्भावादिति**। 'वृद्ध्यौत्वे'ति वार्तिकादिति भावः। **प्रियक्रोष्टूनीति**। जश्शसोः शिभावे नुमि 'सर्वनामस्थाने चे'ति दीर्घे रूपम्। नच नित्यत्वादेव नुम् सिद्धेः किं पूर्वविप्रतिषेधेनेति वाच्यं, नित्यत्वान्नुमि कृतेऽपि 'यदागमाः' इति न्यायेन 'तृज्वत्क्रोष्टुः' इत्यस्य नुम्विशिष्टस्य ग्रहणापत्तौ पुनस्तृज्वत्त्वापत्तेः। पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य तृज्वत्त्वं बाधित्वा नुमि कृते तु न पुनस्तृज्वत्त्वम्, 'विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवे'ति न्यायादित्यलम्। **पुंवत्पक्षे इति**। तत्रापि तृज्वत्त्वपक्ष इत्यर्थः। **प्रियक्रोष्ट्रेति**। पुंवत्त्वे तृज्वत्त्वे च सति रूपम्। अनपुंसकत्वान्न नुम्। **प्रियक्रोष्टुनेति**। पुंवत्त्वे, तदभावे च तृज्वत्त्वाऽभावे रूपम्। पुंवत्त्वाऽभावपक्षेऽपि नुमं बाधित्वा परत्वान्नात्वमेव। **प्रियक्रोष्ट्रे इति**। पुंवत्त्वे तृज्वत्त्वे यण्। अनपुंसकत्वान्न नुम्। **प्रियक्रोष्टवे इति**। पुंवत्त्वे तृज्वत्त्वाऽभावे रूपम्। **अन्यत्रेति**। पुंवत्त्वाऽभावपक्ष इत्यर्थः। **प्रियक्रोष्टुनेति**। पुंवत्त्वतृज्वत्त्वयोरभावे रूपम्। तथा ङयि त्रीणि रूपाणि। एवं ङसिङसोः। प्रियक्रोष्टुः प्रियक्रोष्टोः प्रियक्रोष्टुनः। प्रियक्रोष्ट्रोः—प्रियक्रोष्ट्वोः—प्रियक्रोष्टुनोः। आमि विशेषमाह—**नुमचिरेति नुडिति**। 'तृज्वत्त्वं नुमं च बाधित्वे'ति शेषः। पुंवत्त्वे तृज्वत्त्वं बाधित्वा नुट्। पुंवत्त्वाऽभावे तु तृज्वत्त्वं बाधित्वा नुम्, तदपि बाधित्वा नुडिति विवेकः। प्रियक्रोष्टरि—प्रियक्रोष्टौ—प्रियक्रोष्टुनि। भ्यामादौ हलि मधुवत्। इत्युदन्ताः। **अथ ऊदन्ताः**। **सुल्विति**। सुष्ठु लुनातीति क्विप्। 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वः। **सुलुनी इति**। 'ओः सुपी'ति यणं बाधित्वा परत्वान्नुम्। **सुल्वेति**। शोभनलवनकर्तृत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमेकमिति पुंवत्त्वविकल्पः। पुंवत्त्वे ह्रस्वाऽभावेनाऽघित्वान्नाभावो न। नुमभावश्च। 'ओः सुपी'ति यण्। पुंवत्त्वाऽभावपक्षे तु यणं बाधित्वा नुम्। ङेप्रभृतिषु तु पुंवत्त्वाऽभावे 'वृद्ध्यौत्वे'ति पूर्वविप्रतिषेधेन नुमि सुलुने इति, पुंवत्त्वे तु 'सुल्वे' इत्यादि रूपद्वयम्। इत्यूदन्ताः।

अथ ऋदन्ताः। **धातृ इति**। दधातीति धातृ। 'न लुमता' इति निषेधादनङ् न। **धातृणी इति**। 'इकोऽची'ति नुमि 'ऋवर्णान्नस्ये'ति णत्वम्। **धातॄणीति**। जश्शसोः शिभावे नुमि 'सर्वनामस्थाने चे'ति दीर्घे णत्वम्। 'न लुमते'ति निषेधस्याऽनित्यत्वात्संबुद्धिनिमित्तको ह्रस्वस्य पक्षे गुण इत्याह—**हे धातः हे धातृ इति**। धारणकर्तृत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तैक्याट्टादावचि पुंवत्त्वविकल्प इत्याह—**धात्रा-धातृणेति**। धात्रे—धातृणे। धातुः—धातृणः। धात्रोः—धातृणोः। नुमचिरेति नुट्। धातॄणाम्। धातरि-धातृणि। इत्यृदन्ताः। अथ ओदन्ताः।

हे धातः। हे धातृ। धात्रा। धातृणा। एवं ज्ञातृकर्त्रादयः। **एच इग्घ्रस्वादेशे** ।१।१।४८। आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एच इगेव स्यात्। प्रद्यु। प्रद्युनी। प्रद्यूनि। प्रद्युनेत्यादि। इह न पुंवत्, यदिगन्तं 'प्रद्यु' इति, तस्य भाषितपुंस्कत्वाऽभावात्। एवमग्रेऽपि। प्ररि। प्ररिणी। प्ररीणि। प्ररिणा। एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वाद्रायो हलीत्यात्वम्। प्रराभ्याम्। प्रराभिः। 'नुमचिरे'ति नुट्यात्वे 'प्रराणा'मिति माधवः। वस्तुतस्तु संनिपातपरिभाषया नुट् आत्वं न। 'नामी'ति दीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषां बाधत इत्युक्तम्। प्ररीणाम्।

सुनु। सुनुनी। सुनूनि। सुनुना। सुनुने। इत्यादि। इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्।

एचः। आदिश्यत इत्यादेशः, ह्रस्वश्चासावादेशश्च ह्रस्वादेशः। निर्धारणे सप्तमी, जातावेकवचनमतो व्याचष्टे— **आदिश्यमानेषु ह्रस्वेष्विति**। एचां पूर्वभागोऽकारसदृशः, उत्तरस्तु इवर्णोवर्णसदृशः, तत्रोभयान्तरतमस्य ह्रस्वस्याऽभावात्पर्यायेण अकारः स्यादिकारोकारौ च स्याताम्, तथाच मा कदाप्यकारो भूदिति नियमार्थेयं परिभाषेत्यभिप्रेत्याह—**इगेव स्यादिति**। आन्तरतम्यादेकारैकारयोरिकारः। ओकारौकारयोस्तूकारः। एकारान्तस्योदाहरणं तु इः स्मृतो येन स स्मृतेः। शोभनः स्मृतेर्यस्य तत् 'सुस्मृती'त्यादि। एतच्च परिभाषासूत्रमपार्थकम्। तथाच वार्तिककृतोक्तं-'सिद्धमेङः सस्थानत्वात्,' ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वा'दिति। अस्यार्थः—शब्दपरविप्रतिषेधेन एङ उत्तरभागान्तरतमौ इउवर्णाविवेति सिद्धम्। 'एचोश्चे'ति चकारो भिन्नक्रमः 'उत्तरभूयस्त्वाचे'ति हेतोरन्तरं बोध्यः। अर्धमात्रा अवर्णस्य, अध्यर्धमात्रा इवर्णोवर्णयोरित्युत्तरभागाधिक्यान्मल्लग्रामादिवद्भूयसा व्यपदेशेनाऽपि इकारोकारौ भविष्यत इति। **प्रद्युनेति**। ननु प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादिकं यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तत्पुंनपुंसकयोः समानमिति भाषितपुंस्कत्वात्पक्षे पुंवद्भावोऽत्र स्यादेवेत्याशङ्कायामाह—**यदिगन्तमिति**। एतच्च 'रा दाने' इति धातौ 'अतिरि ब्राह्मणकुल'मिति प्रक्रम्य माधवेन स्पष्टीकृतम्। कथं तर्हि प्राचा 'प्रद्यवा' 'प्रराया' 'सुनावे'त्युदाहृतमिति चेदत्राहुः—प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादिप्रवृत्तिनिमित्तैक्यात्प्रद्योशब्दो भाषितपुंस्कः, स एवेदानीमिगन्तः। तथाच प्रद्युशब्दोऽपि भाषितपुंस्क एव, एकदेशविकृतस्या-

---

प्रकृष्टा द्यौर्यस्येति बहुव्रीहौ प्रद्योशब्दस्य 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वः प्राप्नुवन्नेचो ह्रस्वाऽभावात्तेषां द्विस्थानत्वेन अ, इ, उ, ऋ, ऌ, इत्येतेषां ह्रस्वानामन्तरतमत्वाऽभावादन्यतरस्थानसाम्याश्रयेण अवर्णादिषु यस्य कस्यचिदनियमेन पर्यायेण वा प्राप्ताविदमारभ्यते—**एच इक्**। आदिश्यते इत्यादेशः। कर्मणि घञ्। तस्य ह्रस्वपदेन सह कर्मधारयः। विशेष्यस्यार्षः पूर्वनिपातः। आदेश इति निर्धारणसप्तमी। सौत्रमेकवचनम्। तदाह—**आदिश्यमानेष्वित्यादिना**। 'मध्ये' इत्यपपाठः, तद्योगे षष्ठ्या एवौचित्यात्। **इगेवेति**। तेन अकारव्यावृत्तिः फलतीति भावः। यद्यपीकश्चत्वारः, एचोऽप्येवं, तथापि स्थान्यादेशानां यथासङ्ख्यं न भवति। न ह्ययमपूर्वविधिः, किन्तु नियमविधिः। यथाप्राप्तमेव नियम्यते। एचां हि पूर्वभागोऽवर्णसदृशः। उत्तरभागस्तु इवर्णोवर्णसदृशः। तत्र पूर्वभागसादृश्यमवर्णस्यास्ति। तस्य च इग्ग्रहणेन निवृत्तौ इवर्णसादृश्यमात्रमादाय एकारस्य ऐकारस्य च इवर्णः, उवर्णसादृश्यादोकारस्य औकारस्य च उवर्ण इति व्यवस्था न्यायप्राप्ता। यथाप्राप्तमेव च नियम्यत इति न यथासङ्ख्यम्। ततश्च प्रद्योशब्दे ओकारस्य उकारो ह्रस्व इत्यभिप्रेत्योदाहरति—**प्रद्यु इत्यादि**। ननु पुंनपुंसकयोः प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वमेकमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति टादौ पुंवत्त्वविकल्पः कुतो नेत्यत आह—**इह न पुंवदिति**। कुत इत्यत आह—**यदिगन्तमिति**। प्रद्योशब्द ओदन्तः पुंसि। प्रद्युशब्दस्तु उदन्तो नपुंसके। तथाच पुंसि प्रद्योशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वेऽपि नपुंसके प्रद्युशब्दस्य तदपेक्षया भिन्नत्वेन भाषितपुंस्कत्वाऽभावान्न पुंवत्त्वमित्यर्थः। केचित्तु पुंसि यः प्रद्योशब्द ओदन्तः स एवेदानीं नपुंसकः, तस्य ह्रस्वान्तत्वेऽपि एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात्, अतः पुंवत्त्वविकल्पोऽस्त्येवेत्याहुः। **एवमग्रेऽपीति**। प्ररि, सुनु इत्यादावपीत्यर्थः। इत्योदन्ताः। **अथ ऐदन्ताः**। एकारान्तस्योदाहरणं तु स्मृत इः कामो येन स स्मृतेः। सु=शोभनः स्मृतेर्यस्य तत् 'सुस्मृति' इत्यादि बोध्यम्। **प्ररीति**। प्रकृष्टो रा=धनं यस्य इति बहुव्रीहौ प्ररैशब्दः। तस्य नपुंसकह्रस्वत्वेन इकारः। सुटि वारिवत्। सोर्लुप्तत्वात् 'रायो हली'त्यात्वं न, टादावचि पुंवत्त्वविकल्पः प्रद्युशब्दवत्। भ्यामादौ हलि विशेषमाह—**रायो हलीत्यात्वमिति**। ननु रैशब्दस्य ऐदन्तस्य विहितमात्वं कथमिदन्तस्येत्यत आह—**एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति**। आमि विशेषमाह—**नुमचिरेति**। नुटि 'रायो हली'त्यात्वे प्रराणामित्यन्वयः। ननु प्ररि-आमिति स्थिते नुटं बाधित्वा परत्वान्नुमि तस्याङ्गभक्तत्वाद्धलादिविभक्त्यभावात्कथमात्वमित्यत आह—**नुमचिरेति**। पूर्वविप्रतिषेधान्नुमं बाधित्वा नुट्यात्वं निर्बाधमिति भावः। **संनिपातेति**। ह्रस्वान्तत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटस्तद्विघातकमात्वं प्रति निमित्तत्वाऽसंभवादिति भावः। ननु तर्हि ह्रस्वान्तत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटस्तद्विघातकं 'नामी'ति दीर्घं प्रति कथं निमित्तत्वमित्यत आह—**नामीति दीर्घस्त्विति**। इत्युक्तमिति। 'रामशब्दाधिकारे' इति शेषः। इत्यैदन्ताः। **अथ ओदन्ताः**। सु=शोभना नौर्यस्येति विग्रहे बहुव्रीहौ

अथ हलन्ताः पुंलिङ्गाः ।

हो ढः ।८।२।३१। हस्य ढः स्याज्झलि पदान्ते च । 'हल्ङ्या' बिति सुलोपः । पदान्तत्वाद्धस्य ढः । जश्त्वचर्त्वे । लिट् । लिड् । लिहौ । लिहः । लिहम् । लिहौ । लिहः । लिहा । लिड्भ्याम् । लिट्सु-लिट्त्सु । **दादेर्धातोर्घः ।८।२।३२।** उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्झलि पदान्ते च । उपदेशे किम् ? । 'अधो'गित्यत्र

नन्यन्यत्वात्, अतः पुंवद्भावो भवतीति । इत्थं च पुंवद्भाव एजन्तेषु क्लीबेषु माधवमते नास्ति, मतान्तरे त्वस्तीति बोध्यम् । **प्रीति** । प्रकृष्टो रा यस्य तत् 'प्ररि' इति । शोभना नौर्यस्य तत्-'सुनु' । **इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।**

अथ हलन्ताः पुंलिङ्गाः । हो ढः । 'झलो झलि' 'पदस्य' 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते चे'त्यतो झलीति पदस्यान्त इति चानुवर्तते । तदाह—**झलीत्यादि** । झलि परतः पदान्ते वा विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः । **लिडिति** । 'लिह आस्वादने' क्विप् । **लिट्स्विति** । ढस्य जश्त्वेन डः, तस्य 'खरि चे'ति चर्त्वेन टः । तस्याऽसिद्धात्वाच्चयो द्वितीया इति पक्षे टस्य ठो न । सस्य ष्टुत्वं तु न भवति, 'न पदान्ताट्टो'रिति निषेधात् । **लिट्त्स्विति** । ढस्य जश्त्वेन डकारे कृते चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात्ततः प्रागेव 'डः सी'ति पक्षे धुट् । तस्य चर्त्वेन तकारः, ततो डस्य चर्त्वेन टः । धुटश्चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात्पक्षे 'चयो द्वितीया' इति तस्य थो न । ष्टुत्वं तु तकारस्य न शङ्क्यमेव, 'न पदान्ता'दिति निषेधस्याऽधुनैवोक्तत्वादिति । **दादेर्धातोर्घः** । 'धातो'रित्यावर्तते । तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्षयतीत्याशयेनाह—**उपदेश इति** । उपदेशग्रहणस्याऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारः फलमित्याह—**अधोगित्यादिना**—अत्र

'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्व उकार इति मत्वाह—**सुनु इति** । **इत्योदन्ताः ।**

*** इति बालमनोरमायामजन्ता नपुंसकलिङ्गाः । ***

अथ हकारान्ताः । तत्र वर्णसमाम्नायक्रममनुसृत्य हकारान्तमादौ निरूपयितुमाह—**हो ढः** । 'ह' इति षष्ठ्यन्तम् । झलो झलीत्यतो झलीत्यनुवर्त्तते । पदस्येत्यधिकृतम् । 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते चे'त्यतोऽन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह—**हस्येति** । **झलीति** । झलि परतः पूर्वस्य हकारस्य,पदान्ते विद्यमानस्य हकारस्य चेत्यर्थः । नच डकार एव कुतो न विहित इति वाच्यं, 'वा द्रुहे'त्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् । **पदान्तत्वादिति** । सुलोपे सति प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य झल्परत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । **लिडिति** । 'लिह आस्वादने' क्विप् । हल्ङ्यादिना सुलोपः । हस्य ढत्वे 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्प इति भावः । **लिड्भ्यामिति** । 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वाज्झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वमिति भावः । **इत्यादीति** । लिड्भिः । लिड्भ्यः । लिहे । लिहः । लिहः लिहोः लिहाम् । **लिट्त्सु इति** । लिह्-सु इति स्थिते हस्य ढः । तस्य जश्त्वेन डः । 'खरि चे'ति चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात्ततः प्रागेव 'डः सी'ति धुट् । ततो डस्य चर्त्वेन टः । धुटश्चर्त्वसंपन्नस्य तकारस्याऽसिद्धत्वा'च्चयो द्वितीयाः' इति न भवति । 'न पदान्ता'दिति तकारस्य ष्टुत्वं न । **लिट्सु इति** । धुडभावे रूपम् । हस्य ढः । तस्य जश्त्वेन डः । तस्य चर्त्वेन टः । तस्याऽसिद्धत्वा च्चयो द्वितीयाः' इति न । 'न पदान्तात्' इति सस्य न ष्टुत्वमिति भावः ।

दुह्धातोः क्विबन्तात्सुलोपे दुहित्यत्र ढत्वे प्राप्ते ढत्वं क्वचिदपवदति—**दादेर्धातोः** । 'हो ढः' इत्यतो 'ह' इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'झली'ति 'पदस्ये'ति, 'अन्ते' इति च पूर्ववदनुवर्तते । 'धातो'रित्यावर्तते । एकं धातुग्रहणमवयवषष्ठ्यन्तं हकारेऽन्वेति—'धातोरवयवस्य हस्ये'ति । 'दादे'रित्येतत्तु धातोरित्यत्र सामानाधिकरण्येनान्वेति । द आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः, 'धातो'रिति द्वितीयं धातुग्रहणं तु धातोरुपदेशकालं लक्षयति । ततश्च फलितमाह—**उपदेशे इत्यादिना** । धातूपदेशकाले यो दकारादिर्धातुस्तदवयवस्य हस्येत्यर्थः । आवृत्तधातुग्रहणलब्धोपदेशग्रहणस्य फलं पृच्छति—**उपदेशे किमिति** । **अधोगिति** । 'दुह प्रपूरणे' लङ्, अडागमः, तिप्, शप्, तस्य लुक्, लघूपधगुणः, हल्ङ्यादिना तिपो लोपः, 'दादेः' इति हस्य घः । 'एकाचो बशः' इति भष्भावेन दकारस्य धकारः । 'वाऽवसाने' इति चर्त्वजश्त्वे इति भावः । **यथा स्यादिति** । यथेति प्राप्तियोग्यतायाम् । घत्वमत्र प्राप्तियोग्यं, तच्च उपदेशग्रहणे सत्येव स्यादित्यर्थः । घत्वप्रवृत्तिवेलायां दुहधातोर्दकारादित्वं नास्ति, कृतेऽडागमे 'तदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इत्यकारादित्वात् । अतोऽत्र घत्वं न स्यादित्यव्याप्तिः स्यात् । उपदेशग्रहणे तु नायं दोषः, घत्वप्रवृत्तिवेलायां दुहेरत्र दकारादित्वाऽभावेऽपि धातूपदेशकाले दादित्वादिति भावः । तदेवमव्याप्तिपरिहारफलमुक्त्वाऽतिव्याप्तिपरिहारफलमाह—**दामेति** । ग्रीवासु गवादिपशुबन्धनार्थरज्जुपर्यायो दामशब्दः । 'लिह आस्वादने' दाम लेढीति दामलिट् । तमात्मन इच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः क्यजि'ति क्यचि 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात्तिपि शपि दामलिह्यतीति रूपम् ।

ततः क्विपीति । क्यजन्तात्कर्तरि क्विपि अल्लोपे यलोपे च दामलिह्शब्दात्सोर्लोपे 'होढः' इति ढत्वे 'वावसाने'

यथा स्यात् । दामलिहमात्मन इच्छति दामलिह्यति । ततः क्विपि दामलिट् । अत्र माभूत् । **एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः ।८।२।३७।** धातोरवयवो य एकाज्झषन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात्सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च । 'एकाचो धातो'रिति सामानाधिकरण्येनाऽन्वये तु इह न स्यात् । गर्दभमाचष्टे गर्दभयति । ततः क्विप् । णिलोपः । गर्धप् । 'झली'ति निवृत्तं, स्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तेनेह न-दुग्धम् । दोग्धा । व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे । धुक् । धुग् । दुहौ । दुहः । षत्वचर्त्वे । धुक्षु । **वा द्रुह-**

मा भूदित्यन्तेन । एकाचो बशो । झलीति निवृत्तमिति । 'धुग्भ्यां' 'धुक्ष्वि'त्यादौ 'पदान्ते' इत्येव भष्भावसिद्धेरिति भावः । प्राचा तु 'प्रातिपदिकस्य'तु झलि पदान्ते चे'ति व्याख्यातम् । तत्प्रामादिकमेव । 'अधोक्' 'अधोग्' इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । प्रातिपदिकग्रहणस्याऽप्रकृतत्वाच्च । ननु 'धातोरवयव' इति वैयधिकरण्येनाऽन्वये क्विबन्तस्य दुहेः 'दादे'रिति घत्वेन झषन्तत्वेऽपि भष्भावो न स्यात्, 'दु'घिति समुदायस्य यः पूर्वावयवो 'दु' इत्येकाच् तस्य झषन्तत्वाऽभावात् । 'उघ्' इत्युत्तरावयवे तु बशोऽभावादित्यत आह—**व्यपदेशिवद्भावेनेति** । न च धात्ववयवो धातुरित्येव व्यपदिश्यतां, तथाच 'गर्ध'विति सिध्येदिति वाच्यम्, अर्थवतां हि व्यपदेशिवद्भावः, न चावयवोऽर्थवानिति तस्य धातुत्वव्यपदेशाऽसंभवात् । **भष्भाव इति** । क्विपः प्राक्प्रवृत्ताया धातुसंज्ञाया निरपवादत्वेनावस्थितत्वात् 'दादेर्धातो'रिति घत्वे कृते झषन्तत्वादिति भावः । **धुगिति** । 'दुह प्रपूरणे' क्विप् । **वा द्रुह** । 'द्रुह

इति चर्त्वविकल्पे दामलिट्-दामलिडिति रूपमित्यर्थः । **अत्र मा भूदिति** । माङि लुङ् । सर्वलकारापवादः । अत्र घत्वं न भवेदित्येतदर्थमप्युपदेशग्रहणम् । कृते तु तस्मिन् घत्वमत्र न भवति । धातूपदेशे दामलिहिति सुब्धातोः पाठाऽभावादिति भावः । तथा च प्रकृतोदाहरणे सौ-दुघिति स्थिते—। **एकाचो बशो** । स् च ध्व् च स्ध्वौ, तयोरिति विग्रहः । 'बश' इति स्थानषष्ठी । एकाच' इत्यवयवषष्ठी । एकोऽच् यस्येति विग्रहः । झषन्तस्येत्यस्य शब्दस्येति विशेष्यम् । एकाच्कस्य झषन्तशब्दस्यावयवो यो बश् तस्य भष् स्यादित्यन्वयः । 'दादेर्धातोः' इत्यतो धातोरित्यवयवषष्ठ्यन्तमनुवर्तते । तच्च झषन्तशब्देनान्वेति । पदस्येत्यधिकृतं 'स्कोः संयोगाद्योः' इत्यतोऽन्ते चेत्यनुवर्तते । तदाह—**धातोरवयव इत्यादिना** । ननु संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्याश्रयणस्याऽन्याय्यत्वादेकाच् झषन्तो यो धातुस्तदवयवस्य बश इत्येवान्वय उचित इत्यत आह—**एकाचो धातोरित्यादि** । **गर्दभयतीति** । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिजन्तस्य 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात्तिबादि । **ततः क्विबिति** । गर्दभि इति ण्यन्तात्कर्तरि क्विबित्यर्थः । कपावितौ । वेर्लोपः । **णिलोप इति** । 'णेरनिटी'त्यनेने'ति शेषः । **गर्धबिति** । गर्दभित्यस्मात्सुः । हल्ङ्यादिलोपः । 'एकाचो बशः' इति दस्य धः । 'वावसाने' इति चर्त्वम् । 'एकाचो धातोर्झषन्तस्ये'त्यन्वये गर्दभित्यस्य सुब्धातोरनेकाच्त्वाद्दकारस्य भष्भावो न स्यात् । धात्ववयवस्य झषन्तस्येत्यन्वये तु दभिति एकाचो झषन्तस्य धात्ववयवत्वात्तदवयवस्य दस्य भष्भावो निर्बाध इति भावः । अत्र प्राचीनैर्झलीत्यनुवर्तितम् । तदयुक्तमित्याह—**झलीति निवृत्तमिति । सामर्थ्यादिति** । 'झली'त्यनुवृत्तौ तद्वैयर्थ्यादिति भावः । ननु झलीत्यस्यानुवृत्तिरेवास्तु । स्ध्वोरित्येव न क्रियतामित्यत आह—**तेनेति** । झलीत्यननुवर्तनेनेत्यर्थः । **दुग्धमिति** । दुहेः क्तः । कित्त्वान्न लघूपधगुणः । 'दादे:'ति हस्य घः । 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धः । 'झलां जश् झशी'ति घस्य गः । दुग्धमिति रूपम् । **दोग्धेति** । दुहेस्तृच् । लघूपधगुणः । 'दादेः' इति हस्य घः । 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धः । 'ऋदुशनस्' इत्यनङ् । 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः । हल्ङ्यादिलोपः । 'न लोपः' इति नकारलोपः, 'दोग्धा' इति रूपम् । झलीत्यनुवृत्तौ इहोभयत्रापि घत्वे कृते भष्भावः स्यादिति भावः । ननु दुहेः क्विबन्तात्सोर्लोपे 'दादेः' इति घत्वे कृते दुघिति झषन्तमेकाच्कम् । तस्य धातुत्वाद्धात्ववयवत्वाऽभावात्कथमिह दकारस्य भष्भावेन धकारः स्यादित्यत आह—**व्यपदेशिवद्भावेनेति** । विशिष्टोऽपदेशो व्यपदेशः=मुख्यव्यवहारः, सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी, तेन तुल्यं व्यपदेशिवत् । धातावेव धात्ववयवत्वव्यवहारो गौणः, 'राहोश्शिरः' इत्यादिवदिति भावः । इदं च 'आद्यन्तवदेकस्मि'न्निति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **धुक्धुगिति** । क्विपः प्राक्प्रवृत्ताया धातुसंज्ञाया अनपायात् 'दादेः' इति घत्वे कृते झषन्तत्वाद्भष्भावे चर्त्वविकल्प इति भावः । दुहौ दुहः । दुहम् दुहौ दुहः । दुहा । भ्यामादौ 'दादेः' इति घत्वे कृते स्वादिष्विति पदत्वात् पदान्तत्वप्रयुक्तो भष्भावः । 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वम् । धुग्भिः । दुहे धुग्भ्याम् धुग्भ्यः । दुहः दुहोः दुहाम् । दुह् सु इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**षत्वेति** । घत्वे कृते भष्भावे 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन गकारः । तस्य 'खरि चे'ति चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे कृते चर्त्वे धुक्षु इति रूपमिति भावः । 'द्रुह जिघांसायाम्,' 'मुह वैचित्त्ये' 'ष्णुह उद्गिरणे' 'ष्णिह प्रीतौ' एभ्यः क्विबन्तेभ्यः सोर्लोपे द्रुहेर्दादित्वाद्घत्वं बाधित्वा नित्यं घत्वे प्राप्ते इतरेषामदादि-

मुहष्णुहष्णिहाम् ।८।२।३३। एषां हस्य वा घः स्याज्झलि पदान्ते च । पक्षे ढः । ध्रुक् । ध्रुग् । ध्रुट् । ध्रुड् । द्रुहौ । द्रुहः । ध्रुग्भ्याम् । ध्रुड्भ्याम् । ध्रुक्षु । ध्रुट्सु । ध्रुट्त्सु । एवं मुहष्णुहष्णिहाम् ॥ विश्ववाट् । विश्ववाड् । विश्ववाहौ । विश्ववाहः । विश्ववाहम् । विश्ववाहौ । इग्यणः संप्रसारणम् ।१।१।४५। यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् । वाह ऊठ् ।६।४।१३२। भस्य वाहः संप्रसारणमूठ् स्यात् । संप्रसारणाच्च ।६।१।१०८। संप्रसारणादचि परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । 'एत्येधत्यूठ्सु' । विश्वौहः । विश्वौहेत्यादि ।

जिघांसायाम्','मुह वैचित्ये', 'ष्णुह उद्गिरणे', 'ष्णिह प्रीतौ'। द्रुहेर्दादित्वाद्घित्वं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते उभयत्र विभाषेयम् ।

ननु द्रुहादयो दिवादिष्वनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते, तत्र 'वा द्रुहादीनाम्' इत्येवास्तु, दिवाद्यन्तर्गणस्य पुषादेरन्तर्गणो रधादिस्तदन्तर्गणो द्रुहादिस्तु । रधादिगणसमाप्तये ष्णिहधातोरनन्तरं वृत्करणस्य कृतत्वेनाऽतिप्रसङ्गशङ्काया निरवकाशत्वात् । मैवम्, तथाहि सति यङ्लुकि दोध्रुक् दोध्रुडित्यादि न सिध्येत् 'निर्दिष्टं यद्गणेन चे'ति निषेधात् ।

इग्यणः । यणः स्थाने इति । विधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाश्रयणान्नान्योन्याश्रयः । ननु यण्स्थानिकस्त्वेकः संप्रसारणत्वे 'अदुद्दितरा'मित्यत्र लङो लकारस्य स्थाने उत्तमपुरुषैकवचनमिट्, तस्य यण्स्थानिकत्वेन संप्रसारणसंज्ञायां सत्यां 'हलः' इति दीर्घः स्यात्, तरपं प्रति लङन्तस्याऽङ्गत्वादिति चेत् । अत्र कैयटः-यथासङ्ख्यसम्बन्धात्सम्प्रसारणसञ्ज्ञाऽत्र न भवतीति । नन्वनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानात्कथमिह यथासङ्ख्यत्वलाभः । नचैवं स्थानेयोगोऽपि न लभ्येतेति वाच्यम्, 'षष्ठी स्थानेयोगे'त्यत्रैतत्सूत्रमनुवर्त्य व्याख्यायां तल्लाभात् । अत्राहुः-तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन 'सम्प्रसारणस्ये'ति सूत्रे तद्भावितग्रहणाददुहितरामित्यत्र 'हलः' इति लङः स्थानिकस्येटः संप्रसारणस्य दीर्घो न भवति, लङ्स्थानिकस्येटः संप्रसारणशब्देनाऽभावितत्वात् । नन्वेवमप्यक्षद्युवौ अक्षद्युव इत्यादावूठः संप्रसारणसंज्ञायां 'संप्रसारणाच्चे'तिपूर्वरूपं स्यादिति चेन्न, 'संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं कर्तव्य'मिति वार्तिककृतोक्तत्वाद्वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाद्वा उवङेव स्यात् । अत्र नव्याः-'ष्यङः संप्रसारण'मित्यादिविधिप्रदेशेष्वेव 'यण इ'गिति पठित्वा संप्रसारणसंज्ञासूत्रं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः । वाह ऊठ् । 'एत्येधत्यूठ्सु' इति विशेषणार्थष्ठकारो 'हलन्त्य'मितीत्संज्ञकः । अत्र 'भस्ये'त्यधिक्रियते, 'वसोः संप्रसारण'मित्यतोऽनुवृत्तं संप्रसारणमूठो विशेषणं, तेनात्र 'अलोऽन्त्यस्ये'ति न भवति, तदेतदाह-भस्य वाह इत्यादि । प्राचा तु 'वाहो वाशब्दस्य संप्रसारणं स्या'दित्युक्तं, तच्च फलितार्थकथनपरतया कथंचिन्नेयमित्याहुः । संप्रसारणाच्च । 'अमि पूर्वः' इत्यतः 'पूर्व' इति वर्तते 'इको यणची'त्यतोऽचीति च, 'एकः पूर्वपरयो'रिति चाधिक्रियते । तदाह—संप्रसारणादचीत्यादिना ।

त्वादप्राप्ते घत्वे इदमारभ्यते । वा द्रुहः । 'दादे'रित्यतो घ इत्यनुवर्तते । झलीति पदस्येति अन्ते इति पूर्ववदनुवर्तते । तदाह—एषामिति । द्रुहादीनां चतुर्णामित्यर्थः । ध्रुक्—ध्रुगिति । घत्वपक्षे भष्भावे चर्त्वविकल्प इति भावः । ध्रुट् ध्रुडिति । घत्वाऽभावपक्षे 'हो ढः' इति ढत्वे भष्भावे चर्त्वविकल्पः । अत्र भष्भावार्थमेव 'हो ढः' इति सूत्रे ढ एव विहित, नतु डः । तथा सति झषन्तत्वाऽभावाद्भष्भावो न स्यात् । अचि सुपि द्रुहमित्यादि । ध्रुग्भ्यामिति । घत्वपक्षे भष्भावः । ध्रुड्भ्यामिति । घत्वाऽभावपक्षे ढत्वे जश्त्वे रूपम् । एवं भिसि भ्यसि च रूपद्वयम् । द्रुहः । द्रुहः । द्रुहोः द्रुहाम् । ध्रुक्ष्विति । घत्वे भष्भावे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे 'खरि चे'ति चर्त्वम् । ध्रुट्स्विति । घत्वाऽभावपक्षे ढत्वे भष्भावे ढस्य जश्त्वे धुटि चर्त्वे डस्य चर्त्वम् । चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः' इति तकारस्य थो न भवति । 'न पदान्ता'दिति ष्टुत्वं न । ध्रुट्स्विति । धुडभावे रूपम् । हस्य ढः, भष्भावः, ढस्य जश्त्वेन डः, तस्य चर्त्वेन टः । एवमिति । 'भष्भाववर्ज'मिति शेषः । विश्वं वहतीत्यर्थे 'भजो ण्वि'रित्यतो ण्विरित्यनुवृत्तौ 'वहश्चे'ति ण्विः । णकार इत् । वेर्लोपः । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । उपपदसमासः । विश्ववाहिति रूपम् । ततस्सोर्हल्ङ्याबिति लोपे 'हो ढः' इति ढत्वे 'वाऽवसाने' इति चर्त्वविकल्पे—विश्ववाट् विश्ववाड्, विश्ववाहौ, विश्ववाहः । विश्ववाहम्, विश्ववाहौ इति सुटि रूपाणि सुगमत्वादुपेक्ष्य शसादावचि संप्रसारणकार्यं वक्ष्यन् संप्रसारणसंज्ञां दर्शयति—इग्यणः । यणः स्थाने इति । व्याख्यानात्स्थानार्थलाभः । 'षष्ठी स्थानेयोगे'ति तु नेह भवति, अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः । षष्ठीश्रुतौ सर्वत्र व्याख्यानादेव स्थानार्थलाभसंभवात् 'षष्ठीस्थानेयोगा' इत्येत'न्निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'त्येतदर्थमिति भाष्ये सिद्धान्तितत्वाच्च । संप्रसारणसंज्ञ इति । ततश्च 'वसोः संप्रसारणं' 'वचिस्वपियजादीनां'मित्यादौ संप्रसारणश्रुतौ यण्स्थानिक इगुपस्थितो भवति । तत्रान्तरतम्याद्यस्य इकारः, वकारस्य उकारः, रेफस्य ऋकारः, लस्य ऌकार इति ज्ञेयम् । वाह ऊठ् । 'भस्ये'त्यधिकृतम् । 'वसोः संप्रसारण'मित्यतः 'संप्रसारण'मित्यनुवर्तते । तच्च ऊडित्यनेनान्वेति । तदाह-भस्येत्यादिना । संप्रसारणमिति । तेन वाहो यो यण् वकारस्तस्य ऊडिति लभ्यते । संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ 'अलोऽन्त्यस्य' इति हकारस्य स्यात् ।

'छन्दस्येव ण्वि'रिति पक्षे णिजन्ताद्विच्। **चतुरनडुहोरामुदात्तः** ।७।१।९८। अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने स चोदात्तः। **सावनडुहः** ।७।१।८२। अस्य नुम् स्यात्सौ परे। 'आ'दित्यधिकारादवर्णात्परोऽयं नुम्। अतो विशेषविहितेनाऽपि नुमा आम्न बाध्यते। अमा च नुम्न बाध्यते। सोर्लोपः। नुम्विधिसामर्थ्यात् 'वसुस्रं-

---

छन्दस्येव ण्विरिति। 'वहश्चे'ति सूत्रे 'भजो ण्विः' 'छन्दसि सहः' इत्यतो ण्विप्रत्ययस्य 'च्छन्दसी'त्यस्य चाऽनुवृत्तेरिति भावः। स्यादेतत्–'वाहः' इत्येव सूत्रमस्तु, संप्रसारणमेवाऽत्र विधीयतां, तस्य लघूपधगुणे कृते 'वृद्धिरेची'ति वृद्धौ सिद्धं 'विश्वौह' इत्यादि, किमूठ्ग्रहणेन ?। सत्यम्। एवं स्थिते क्रियमाणमूठ्ग्रहणं बहिरङ्गपरिभाषां ज्ञापयति। तस्यां हि सत्यां जातस्य बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्याऽसिद्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितम्। नन्वनकारान्तोपपदेऽकारान्तोपसर्गोपपदे च रूपे विशेषः स्यादिति कथमूठग्रहणं ज्ञापकमिति चेत्, अत्राहुः कैयटादयः–भाष्यकारोक्तज्ञापकबलेनैव तादृशस्थले ण्विप्रत्ययाऽभावोऽनुमीयत इति। एतेन भुवं वहतीति भूवाट्। भूहः। भूहा। प्रौहः। प्रौहेत्यादिप्रयोगाः परास्ताः। **चतुरनडुहोः**। 'इतोत्सर्वनामस्थाने' इत्यतोऽनुवर्तनादाह–**सर्वनामस्थान इति**। **सावनडुहः**। 'आच्छीनद्यो'रित्यतो नुममनुवर्त्याह—**नुम्स्यादिति**। विशेषविहितेन यासुटा सामान्यविहितः सीयुडिव नुमा आम्बाध्यतामित्याशङ्कां निराकरोति–**अवर्णात्परोऽयमित्यादिना**।

तदनुवृत्तौ तु ऊठो यण्स्थानिकत्वलाभान्नालोऽन्त्यस्येति भवति। विश्व ऊ आह् असिति स्थिते–। **संप्रसारणाच्च**। 'इको यणची'त्यतोऽचीति 'अमि पूर्वः' इत्यतः पूर्व इति चानुवर्तते। 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम्। तदाह—**संप्रसारणादित्यादिना**। विश्व ऊह् असिति स्थिते आद्गुणमाशङ्क्याह—**एत्येधत्यूठ्स्विति**। 'अनेन गुणापवादो वृद्धि'रिति शेषः। विश्वौहः। विश्वौहा। **इत्यादीति**। विश्ववाड्भ्याम् विश्ववाड्भिः। विश्ववाड्भ्यः। विश्वौहे। विश्वौहः। विश्वौहः। विश्वौहोः। विश्वौहाम्। विश्ववाट्त्सु विश्ववाट्सु। ननु वहश्चेति ण्विविधौ 'छन्दसि सहः' इत्यतश्छन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति। तन्मते विश्ववाह्शब्दस्य लोके कथं प्रयोग इत्यत आह—**छन्दस्येव ण्विरिति-पक्षे णिजन्ताद्विजिति**। विश्वं वाहयतीत्यर्थे वाह् इ इति ण्यन्तात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति विचि 'नेड्वशि कृती'ति इडभावे णिलोपेऽपृक्तलोपे उपपदसमासे विश्ववाह्शब्दो लोके प्रयोगार्हः। किन्तु तस्य ऊठ् न भवति, 'अचः परस्मि'न्निति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन शसि तस्य भत्वाऽभावात्। वाहयतेः क्विपि विश्ववाह्शब्दस्य तूठ् निर्बाध एव, 'क्वौ लुप्त'मिति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाऽभावेन तस्य भत्वाऽनपायात्। अत एव 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्या'मिति सूत्रे प्रष्ठौह आगतं प्रष्ठवाड्रूप्यमिति लौकिकविग्रहवाक्ये 'प्रष्ठौह' इति प्रयोगः सङ्गच्छते। क्वचित्पुस्तके 'छन्दस्येव ण्विरिति प्रामाणिकाः' इति पठ्यते। 'कव्यपुरीष' इत्याद्युत्तरसूत्रे तदनुवृत्तेरावश्यकत्वादिति तदाशयः।

अनः=शकटं वहतीत्यर्थे अनसि वहेः क्विप्, अनसो डश्चेति सस्य डश्च। 'वचिस्वपियजादीनां किती'ति यजादित्वाद्वकारस्य सम्प्रसारणमुकारः। 'संप्रसारणाच्चे'ति पूर्वरूपम्। अनडुहिति रूपं। ततः सुबुत्पत्तिः। अनडुह् स् इति स्थिते। **चतुरनडुहोः**। **अनयोरिति**। चतुरनडुहोरित्यर्थः। **सर्वनामस्थान इति**। 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यतः 'सर्वनामस्थाने' इत्यनुवृत्तेरिति भावः। आमि मकार इत्। मित्त्वादन्त्यादचः परः। उकारस्य यण् वकारः। अनड्वाह् स् इति स्थिते–। **सावनडुहः**। **अस्येति**। अनुडुह्शब्दस्येत्यर्थः। **नुम् स्यादिति**। 'आच्छीनद्योर्नु'मित्यतो नुमित्यनुवृत्तेरिति भावः। नुमि मकार इत्। उकार उच्चारणार्थः। मित्त्वादन्त्यादचः परः। अनड्वान् ह् स् इति स्थितम्। ननु आम्नुमौ एतौ मित्त्वादन्त्यादच उकारात्परौ प्राप्तौ। तत्र 'चतुरनडुहोः' इत्याम् सर्वनामस्थाननिमित्तकः सामान्यविहितः। 'सावनडुहः' इति नुम् तु सर्वनामस्थानविशेषे सौ विहितत्वाद्विशेषविहितः। स च निरवकाशत्वात्सामान्यविहितमामं बाधेत, सोरन्यत्राऽऽम्विधेश्चरितार्थत्वात्। तथा च 'अनडुन्' इति स्यात्। 'अनड्वान्' इति न स्यात्। किंच सम्बुद्धौ हे अनडुह् सिति स्थिते 'अम् सम्बुद्धौ' इत्यमागम आमपवादोऽनुपदमेव वक्ष्यते। तत्र 'सावनडुहः' इति नुमपि प्राप्तः, सच सम्बुद्धावसम्बुद्धौ च विहितत्वात्सामान्यविहितः। 'अम्सम्बुद्धौ' इत्यम् तु सम्बुद्धावेव विहितत्वाद्विशेषविहितः। सच निरवकाशत्वात्सामान्यं नुमं बाधेत, असम्बुद्धौ सौ नुम्विधेश्चरितार्थत्वात्। ततश्च हे अनड्वन्निति न स्यात्। 'हो ढः' इति ढत्वे हे अनड्वट् इति स्यादित्याशङ्क्याह–**आदित्यधिकारादित्यादि, नुम्न बाध्यत इत्यन्तम्**। 'सावनडुहः' इति नुम्विधौ तावत् 'आच्छीनद्योः' इत्यत आदिति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते। अतोऽनडुहोऽवर्णात् परो नुमिति लाभाद्विशेषविहितेनापि 'सावनडुह' इति नुमा 'चतुरनडुहो'रिति सामान्यविहित आम्न बाध्यते, अवर्णात्परत्वेन विधीयमानं नुमं प्रति आम उपजीव्यत्वात्, उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधाऽभावेन बाध्यबाधकभावविरहात्, प्रत्युत आमभावे नुमः प्रवृत्त्यसम्भवात्। तथा 'अम्संबुद्धौ' इत्यमा च विशेषविहितेन 'सावनडुहः' इति नुम्न बाध्यते, नुम उपजीवकत्वेन विरोधाऽभावात्, प्रत्युत अमभावे नुमः प्रवृत्त्यसंभवा-

स्वि'ति दत्वं न । संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न । अनड्वान् । **अम्संबुद्धौ** ।७।१।९९। चतुरनडुहो-रम्स्यात्संबुद्धौ । आमोऽपवादः । हे अनड्वन् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । अनडुहा । **वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः** ।८।२।७२। सान्तवस्वन्तस्य स्रंसादेश्च दः स्यात्पदान्ते । अनडुद्भ्यामित्यादि । सान्तेति किम् ?, विद्वान् । पदान्ते इति किम् ?, स्रस्तम् । ध्वस्तम् । **सहेः साडः सः** ।८।३।५६। साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् ।

उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधाऽभावेन बाध्यबाधकभावो नेति भावः । **अमा चेति** । 'विशेषविहितेनाऽपी'त्यनुषज्यते । 'आमा च नुम्न बाध्यते' इति केचित्पठन्ति । तस्यायमर्थः–'बह्वनड्वांही'त्यत्र परत्वादामि कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्भवत्येव, न तु बाध्यत इति । नुमो दत्वमाशङ्क्याह–**नुम्विधिसामर्थ्यादित्यादि** । विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राऽविकृतेन नुमा भवितव्यमिति भावः । नन्वेवमनड्वांस्तत्रेत्यत्र 'नश्छव्यी'ति रुत्वमपि न स्यादिति चेदत्राहुर्भाष्यकाराः–'यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते, यस्य तु विधेर्निमित्तमेव, नासौ बाध्यते' इति । भवति हि दत्वं प्रति नुमो विधिरनर्थकः, रुत्वं प्रति तु निमित्तमेवेति । **अनड्वानिति** । अनः शकटं वहतीति विग्रहे अनसि वहेः क्विप् । अनसो डश्च । यजादित्वात्संप्रसारणम् । अनडुह्-स् इति स्थिते आम्नुम्सुलोपेषु कृतेषु संयोगान्तलोपेन हकारलोपः । **वसुस्रंसु** । वस्विति प्रत्ययः, तेन तदन्तं ग्राह्यम् । 'ससजुषो रि'ति सूत्रात्सेत्यनुवर्तते, तच्च वसोरेव विशेषणं, न तु स्रंसुध्वंस्वोः, अव्यभिचारात् । नाऽप्यनडुहः, असंभवादित्यभिप्रेत्याह–**सान्तवस्वन्तस्येति** । **सहेः साडः सः** । सहेरिति किम् ? । सह डेन वर्तते सडः । यस्य नाम्नि 'ड'शब्दोऽस्ति । यथा 'मृड'

दित्यर्थः । ननु 'सावनडुहः' इति नुम्विधौ आदित्यनुवर्ततां नाम, तथापि आमुपजीवकत्वं नुमो न लभ्यते, अनडुहि नुमो नकाराऽकारात्परत्वेऽपि आदित्यनुवृत्तेरविरोधादिति चेत्, मैवं–'सावनडुहः'इति नुम्विधौ मिरवादन्त्यादचः इत्युपस्थितम् ! तत्र च आदित्यनुवृत्तमन्वेति । ततश्चानडुहि योऽन्त्यरूपोऽवर्णः तस्मात्परो नुमिति लभ्यते । नकाराकारस्तु नैवंविध इत्यामुपजीवकत्वं नुमो निर्बाधमेव । एवं संबुद्धौ अमुपजीवकत्वमपि ज्ञेयम् । क्वचित्पुस्तके 'आमा च नुम् न बाध्यते' इति पठ्यते । तत्रेयं योजना–ननु 'बह्वनड्वांहि कुलानी'त्यत्र 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमपेक्षया परत्वादाम् स्यात् । कृते त्वामि पुनर्नुम्न भवति, 'विप्रतिषेधेन यद्बाधितं तद्बाधितमेवे'ति न्यायादित्यत आह–**'आमा च नुम्न बाध्यत' इति** । 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम्' इति क्वचिद्विप्रतिषेधेन बाधितस्य पुनरुन्मेषादामि कृतेऽपि 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्निर्बाध इति भावः । **सोर्लोप इति** । 'अनड्वान् ह् स् इत्यत्र हल्ङ्यादिने'ति शेषः ।

ननु कृते सुलोपे हकारस्य संयोगान्तलोपे नुमो नकारस्य पदान्तत्वात् 'वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः' इति दत्वं कुतो न स्यादित्यत आह–**नुम्विधीति** । यदि ह्यत्र नुमो नस्य दत्वं स्यात्तर्हि अनड्वाहित्यत्र नुमभावेऽपि हस्य दत्वेनैव अनड्वादिति सिद्धेर्नुम्विधिरनर्थकः स्यात् । अतो नुमो नस्य दत्वं नेति विज्ञायत इति भावः । ननु अनड्वान् ह् सित्यत्र सुलोपे संयोगान्तलोपे च कृते नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वात्पदान्तत्वाच्च 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति नलोपः किं न स्यात् । नच नुम्विधिसामर्थ्यान्नात्र नलोप इति वाच्यं, नलोपाऽभावस्थले संबुद्धौ 'हे अनड्व'नित्यत्र नुम्विधेश्चरितार्थत्वात् । तत्र 'न ङिसंबुद्ध्यो'रिति नलोपप्रतिषेधादित्यत आह-**संयोगान्तेति** । हकारलोपस्याऽसिद्धत्वे सति नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाऽभावात्पदान्तत्वाऽभावाच्च नलोपो नेत्यर्थः । **अनड्वानिति** । अनडुह् सिति स्थिते आम्, यण्, नुम्, सुलोपः, संयोगान्तलोपश्च । अथ संबुद्धौ हे अनडुह् सिति स्थिते चतुरनडुहोरित्यामागमे प्राप्ते–**अम्संबुद्धौ** । 'चतुरनडुहोः' इत्यनुवर्तते । तदाह–**चतुरनडुहोरिति** । अमो मकार इत् । मिरवादन्त्यादचः परः । **हे अनड्वन्निति** । अम्, यण्, नुम्, सुलोपः, संयोगान्तलोपश्च । **अनड्वाहाविति** । सर्वनामस्थानत्वादाम् । नुम् तु न, तस्य सावेव विधानात् । **अनडुह ईति** । शसादावचि अविकृत एवानडुहशब्द इति भावः । भ्यामादौ हलि विशेषमाह–**वसुस्रंसु** । वसुः प्रत्ययः, तेन तदन्तं गृह्यते । 'स्रंसु ध्वंसु अवस्रंसने' इति धातू । 'ससजुषो रुः' इत्यतः 'स' इति लुप्तषष्ठीकमनुवृत्तम् । तेन च वसुर्विशेष्यते । तदन्तविधिः । सान्तत्वं स्रंसुध्वंस्वोर्न विशेषणम्, अव्यभिचारात् । नाप्यनडुहः, असंभवात् । पदस्येत्यधिकृतं बहुवचनसान्तत्वेन विपरिणम्यते । 'अलोऽन्त्यस्ये'ति तदन्तस्य भवति । फलितमाह–**सान्तेत्यादिना** । यथासंभवं रुत्वढत्वयोरपवादः । **अनडुद्भ्यामिति** । 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वादिति भावः । **इत्यादीति** । अनडुद्भिः । अनडुद्भ्यः २ । अनडुहे । अनडुहः । अनडुहः अनडुहोः अनडुहाम् । दत्वे 'खरि चे'ति चर्त्वम् । अनडुत्सु । **सान्तेति किमिति** । वसोरपि सान्तत्वाऽव्यभिचारात्प्रश्नः । **विद्वानिति** । विद्वस् स् इति स्थिते 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घे 'उगिदचा'मिति नुमि सुलोपे संयोगान्तलोपे च रूपम् । अत्र वसोः सकारान्तत्वाऽभावान्न दत्वमिति भावः ।

स्रस्तं ध्वस्तमिति । क्तप्रत्ययान्तम् । अत्र पदान्तत्वाऽभावान्न दत्वम् । ... अनडुहावित्यपि

तुराषाट्। तुराषाड्। तुरासाहौ। तुरासाहः। तुराषाड्भ्यामित्यादि। तुरं सहत इत्यर्थे 'छन्दसि सहः' इति ण्विः। लोके तु साहयतेः क्विप्। 'अन्येषामपी'ति पूर्वपदस्य दीर्घः। [इति हान्ताः]। दिव औत् ।७।१।८४। 'दि'विति प्रातिपदिकस्य औत्स्यात्सौ परे। अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाऽभावाद्धल्ङ्याबिति सुलोपो न। सुद्यौः। सुदिवौ। सुदिवः। सुदिवम्। सुदिवौ। दिव उत् ।६।१।१३१। दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते। सुद्युभ्याम्। सुद्युभिः। [इति वान्ताः]। चत्वारः। चतुरः। चतुर्भिः। चतुर्भ्यः। चतुर्भ्यः। षट्चतुर्भ्यश्च

इति। सडस्यापत्यं साडिः। इति हान्ताः। दिव औत्। तकार उच्चारणार्थः। प्रातिपदिकस्येति। अव्युत्पन्नस्य, 'दिवेर्डिवि'रिति न्यासोहितसूत्रेण व्युत्पन्नस्य वा ग्रहणं, न तु 'दिवु क्रीडादौ' इति धातोः, 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्ये'ति परिभाषया। तेनाक्षद्यूरित्यादौ न भवति। न च तन्त्रान्तरङ्गत्वादूठेव स्यान्न तु औत्वप्रसक्तिरिति वाच्यम्, ऊठि कृतेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन 'दिव औ'दित्यस्यापि प्रसक्तिसंभवादिति दिक्। दिव उत्। तपरकरणमिह 'द्युभ्या'मित्यादावुकारस्य संप्रसारणत्वात् 'हलः'इति दीर्घे प्राप्ते तन्निवारणायेत्याहुः। इति वान्ताः।

चत्वार इति। 'चतेरुरन्' इत्युरन्प्रत्ययान्तश्चतुर्शब्दः। ततो जसि 'चतुरनडुहो'रित्याम्। षट्चतुर्भ्यश्च।

प्रत्युदाहार्यम्। अथ तुरासाह्शब्दात्सोर्हल्ङ्यादिलोपे हस्य ढत्वे कृते विशेषमाह—सहेः साडः सः। 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति 'षह मर्षणे' इति धातोरिक्प्रत्यये 'धात्वादेः षः सः' इति षस्य सत्वे सहिशब्दः। षह्धातोरित्यर्थः। साडिति कृतढत्वडत्वबृद्धेरनुकरणं। तदाह—साड्रूपस्येति। मूर्धन्येति। 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इति तदधिकारादिति भावः। मूर्धनि भवः--मूर्धन्यः। मूर्धस्थानक इत्यर्थः। तुराषाट् तुराषाडिति। सुलोपे ढत्वे जश्त्वेन डत्वे सस्य मूर्धन्यः षकारः, विवृतप्रयत्नसाम्यात्। 'वाऽवसाने' इति चर्त्वपक्षेऽपि मूर्धन्यो भवत्येव, सूत्रे 'साड' इति कृतजश्त्वनिर्देशस्य पदान्तोपलक्षणत्वादिति भावः। तुरासाहाविति। अपदान्तत्वान्न मूर्धन्य इति भावः। इत्यादीति। तुराषाड्भिः। तुराषाड्भ्यः। तुरासाहे। तुरासाहः। तुरासाहः। तुरासाहोः। तुराषाट्सु-तुराषाट्त्सु। अथ तुराषाट्शब्दं व्युत्पादयति—तुरं सहते इत्यर्थे छन्दसि सह इतीति। कर्मण्युपपदे सहेर्ण्विः स्याच्छन्दसीति तदर्थः। णकार इत्, उपधावृद्धिः, अपृक्तलोपः। ननु ण्विप्रत्ययस्य छन्दोविषयत्वेन तुरासाह्शब्दस्य कथं लोके प्रयोग इत्यत आह—लोके त्विति। सहेर्ण्यन्तात्क्विपि णिलोपेऽपृक्तलोपे च सति लोके प्रयोज्य इति भावः। ननु 'नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ' इति हि सहौ क्विबन्ते पर एव पूर्वपदस्य विहितो दीर्घः कथमिह स्यादित्यत आह--अन्येषामपीति। सहेः किम्?। डकारेण सहितः सडः=मृडादिशब्दः, स यस्य नाम सोऽपि लक्षणया सडः। तस्यापत्यम्। [साडिः]। अत इञ्। 'यस्येति चे'त्यकारलोपः। आदिवृद्धिः। साडिरिति रूपम्। अत्र न मूर्धन्य इति भाष्ये स्थितम्। इति हान्ताः। अथ वकारान्ताः। दिव्शब्दः स्त्रीलिङ्गः। 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बर'मित्यमरः। सु=शोभना द्यौर्यस्येति बहुव्रीहौ पुंसि सुदिव् स् इति स्थिते--। दिव औत्। 'सावनडुहः' इत्यतः 'सौ' इत्यनुवर्तते। 'दिव' इति षष्ठ्यन्तम्। 'दिवेर्डिविः' इत्यौणादिकमव्युत्पन्नं वा प्रातिपदिकं गृह्यते, नतु 'दिवु क्रीडादौ' इति धातुः, 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्ये'ति न्यायात्। तदाह—दिविति प्रातिपदिकस्येति। औदिति तकार उच्चारणार्थो नत्वादेशे तकारः श्रूयते। एवं चानेकाल्त्वप्रयुक्तं सर्वादेशत्वं न। तकारस्य इत्संज्ञा तु न, फलाऽभावात्। तित्स्वरितस्य तु नात्र सम्भवः, 'तिति प्रत्ययग्रहण'मिति वार्तिकात्। ननु सुदिव् सित्यत्र वकारस्यौत्वे इकारस्य यणि औकारस्य स्थानिवत्त्वेन हल्त्वाद्धल्ङ्यादिना सुलोपः स्यादित्यत आह—अल्विधित्वेनेति। औकारादेशस्थानिभूताद्वकारात्मकहलः परत्वमाश्रित्य प्रवर्तमानस्य सुलोपस्याऽल्विधित्वादिति भावः। सुद्यौरिति। आङ्गत्वात्तदन्तस्याप्यौत्वे यण्। रुत्वविसर्गौ। सुदिवाविति। अजादिषु सुदिव्शब्दोऽविकृत एवेति भावः। भ्यामादौ हलि विशेषमाह—दिव उत्। अन्तादेश इति। अलोऽन्त्यसूत्रलभ्यम्। पदान्त इति। पदान्तादित्युनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यत इति भावः। उतस्तपरत्वं तु 'भाव्यमान उकारः सवर्णग्राहकः' इति ज्ञापनार्थमिति 'तित्स्वरित'मिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। सुद्युभ्यामिति। वकारस्य उत्त्वे इकारस्य यण्। अत्र उकारस्य 'हल'इति दीर्घस्तु न,वकारस्थाने उकारस्य संप्रसारणत्वाऽनवसायात्, संप्रसारणशब्देन विहितस्यैव इक्स्थानिकस्य यणः संप्रसारणत्वादिति 'इग्यणः' इति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्। इत्यादीति। सुदिवे। सुद्युभ्यः। सुदिवः सुदिवोः सुदिवाम्। सुद्युषु। इति वान्ताः। अथ रेफान्ताः। 'चतेरुरन्' इत्युणादिषु चतुर्शब्दो व्युत्पादितो नित्यं बहुवचनान्तः। चत्वार इति। जसि रूपम्। 'चतुरनडुहोः' इत्युकारादाम्। उकारस्य यणिति भावः। चतुर इति। शसादौ सर्वनामस्थानत्वाऽभावान्नाम्। चतुर् आमिति स्थिते ह्रस्वाद्यन्तत्वाऽभावान्नुड्व्यप्राप्ते--। षट्चतुर्भ्यश्च। षट्चतुर्भ्य इति पञ्चमी। 'आमि सर्वनाम्नः' इत्यत आमी-

।७।१।५५। षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्याऽऽमो नुडागमः स्यात् । णत्वम् । द्वित्वम् । चतुर्ण्णाम् । **रोः सुपि** ।८।३।१६। सप्तमीबहुवचने परे रोरेव विसर्जनीयो नाऽन्यरेफस्य । षत्वम् । षस्य द्वित्वे प्राप्ते–। **शरोऽचि** ।८।४।४९। अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु । प्रियचत्वाः । हे प्रियचत्वः । प्रियचत्वारौ । [प्रियचत्वारः] । गौणत्वे तु नुण्नेष्यते । प्रियचतुराम् । प्राधान्ये तु स्यादेव–परमचतुर्णाम् । [इति रान्ताः] । कमलं कमलां वाऽऽचक्षाणः–कमल् । कमलौ । कमलः । षत्वं–कमल्षु । [इति लान्ताः] । **मो नो धातोः** ।८।२।६४। धातो-

---

बहुवचननिर्देशादर्थस्य प्राधान्यं विवक्षितम् । अर्थाच्चाऽऽमः परत्वं शब्दद्वारकं, तेन तदन्तविधौ सत्यपि 'परमचतुर्णा'मित्यादावेव भवति, न तु बहुव्रीहौ । तदेतद्वक्ष्यति–'गौणत्वे तु नुण्नेष्यते' इत्यादिना । **द्वित्वमिति** । 'अचो रहाभ्या'मित्यनेन । **रोः सुपि** । 'सुपी'ति न प्रत्याहारः, 'खरी'त्यनुवृत्तेः । तेन 'पयोभ्या'मित्यादौ विध्यर्थमेतन्न भवति । 'खरवसानयो'रित्येव सिद्धेऽयमारम्भो नियमार्थ इत्याह–**रोरेवेति** । 'रोः सुप्येव विसर्जनीयः' इति विपरीतनियमस्त्विह न भवति, 'हलोऽनन्तराः संयोगः' इत्यादिनिर्देशात् । **शरोऽचि** । 'अचो रहाभ्या'मित्यतो 'द्वे' इति, 'नादिन्याक्रोशे' इत्यतो 'ने'ति चानुवर्तत इत्याह–**न द्वे स्त इति** । नन्वस्तु द्वित्वमेकस्य, 'झरो झरि सवर्णे' इति लोपे सिद्धमिष्टम्, मैवम्, लोपस्य वैकल्पिकत्वेन पक्षे द्वयोः श्रवणप्रसङ्गात् । प्रियाः चत्वारश्चत्वारि वा यस्य स '**प्रियचत्वाः**' । आङ्गत्वात्तदन्तस्यापि 'चतुरनडुहो'रित्याम् । '**हे प्रियचत्व**' इत्यत्र तु 'अम्संबुद्धौ'इत्यम् । इति रान्ताः । **कमलामिति** । 'कमला श्रीर्हरिप्रिये'त्यमरः । **कमलिति** । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचीष्ठवद्भावा-

---

त्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । षडिति षट्संज्ञकं गृह्यते । नतु षट्शब्दः, 'कृत्रिमाकृत्रिमयो'रिति न्यायात् । तदाह–**षट्संज्ञकेभ्य इत्यादिना** । नुटि टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । टित्वादाद्यवयवः । **णत्वमिति** । 'रषाभ्या'मित्यनेने'ति शेषः । **द्वित्वमिति** । 'अचो रहाभ्या'मिति णकारस्ये'ति शेषः । द्वित्वस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वं णत्वे कृते ततो णस्य द्वित्वम् । नच 'पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचने' इति निषेधः शङ्क्यः, द्वित्वे कर्तव्ये अन्यदसिद्धं नेति हि तदर्थः । न तु द्वित्वस्याऽप्यसिद्धत्वं नेति तदर्थ इति णत्वोत्तरमेव द्वित्वमिति भावः । चतुर् सु इति स्थिते रेफस्य विसर्गे प्राप्ते–। **रोः सुपि** । 'खरी'त्यनुवृत्तेः सप्तमीबहुवचनमेवात्र सुप् । 'खरवसानयो'रित्येव सिद्धे नियमार्थ एवैष विधिरित्याह—**रोरेवेति** । विपरीतनियमस्तु न, 'हलोऽनन्तराः संयोग' इति निर्देशात् । **षत्वमिति** । 'आदेशप्रत्यययो'रित्यनेने'ति शेषः । रेफस्य इण्त्वेन ततः परत्वादिति भावः । **षस्य द्वित्व इति** । 'अचो रहाभ्या'मित्यनेने'ति शेषः । **शरोऽचि** । 'अचो रहाभ्या'मित्यतो 'द्वे' इति, 'नादिन्याक्रोशे' इत्यतो नेति चानुवर्तते । तदाह–**अचि पर इत्यादिना** । तथाच 'चतुर्षु' इत्येकषकारमेव रूपम् । नच सत्यपि द्वित्वे 'झरो झरि सवर्णे' इति लोपादेव एकषकाररूपसिद्धेरिदं व्यर्थमिति वाच्यं, लोपस्य वैकल्पिकत्वादिति भावः । प्रियाश्चत्वारो यस्येति बहुव्रीहौ प्रियचतुर्शब्दो विशेष्यनिघ्न एकद्विबहुवचनान्तः । तस्य सौ रूपमाह–**प्रियचत्वा इति** । प्रियचतुर् स् इति स्थिते 'चतुरनडुहोः' इत्युकारादाम् । तस्याङ्गत्वेन तदन्तेऽपि प्रवृत्तेः । तत उकारस्य यण् । हल्ङ्यादिलोपश्चेति भावः ।

हे प्रियचत्व इति । 'अम् संबुद्धौ' इत्यमिति भावः । **प्रियचत्वाराविति** । सुटि सर्वनामस्थानत्वादाम् । प्रियचत्वारः । प्रियचत्वारम्, प्रियचत्वारौ । शसादावाम् न । प्रियचतुरः । प्रियचतुरा प्रियचतुर्भ्याम् प्रियचतुर्भिः । प्रियचतुरे । प्रियचतुरः २ । प्रियचतुरोः । आमि 'षट्चतुर्भ्यश्चे'ति नुटमाशङ्क्याह–**गौणत्वे त्विति** । 'षट्चतुर्भ्यश्चे'ति बहुवचननिर्देशात्तदर्थप्राधान्य एवं नुडिति भावः । प्रियचतुरि । प्रियचतुर्षु । **परमचतुर्ण्णामिति** । कर्मधारयः । आङ्गत्वात्तदन्तादपि नुडिति भावः । इति रान्ताः । **अथ लकारान्ताः** । **कमलमिति** । कमलं=पद्मम् । कमला=लक्ष्मीः । कमलमाचष्टे इत्यर्थे कमलशब्दात्, कमलामाचष्टे इत्यर्थे कमलाशब्दा'त्तत्करोति तदाचष्टे'इति णिचि 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात्तदवयवस्य सुपो लुकि 'णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्ये'ति इष्ठवत्त्वाट्टिलोपे कमल्-इ इत्यतः कर्तरि क्विपि णेरनिटीति णिलोपे अपृक्तलोपे च कमलिति रूपम् । ततः सोर्हल्ङ्यादिलोपे कमलिति रूपम् । **कमलाविति** । औजसादिषु न कोऽपि विकार इति भावः । कमलं कमलौ कमलः । कमला कमल्भ्यां कमल्भिः । कमले । कमल्भ्यः । कमलः । कमलः कमलोः कमलाम् । सुपि विशेषमाह—**षत्वं कमल्ष्विति** । लकारस्य इण्त्वादिति भावः । तोयमाचष्टे तोयित्यादियकारान्तास्तु न सन्त्येव, क्विपि 'लोपो व्योः इति यलोपस्य दुर्वारत्वात् । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं तु न भवति, यलोपे तन्निषेधात् । वस्तुतस्तु 'न पदान्ता हलो यणः सन्ती'ति लण्सूत्रस्थभाष्यादनभिधानमेवंजातीयकानामिति हरदत्तः । 'भोभगो' इति सूत्रे 'वृक्षल्करोती'ति भाष्यं तु एकदेश्युक्तिरिति तदाशयं इत्यलम् । इति लान्ताः । **अथ मकारान्ताः** । अथ प्रपूर्वाच्छमुधातोः क्विपि 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति दीर्घे सति निष्पन्ने प्रशाम्शब्दे विशेषमाह—**मो नो धातोः** । 'म' इति षष्ठ्यन्तं 'धातो'रित्यस्य विशेषणं, ततस्तदन्त-

मस्य नः स्यात्पदान्ते । नत्वस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न। प्रशाम्यतीति प्रशान् । प्रशामौ । प्रशामः । प्रशान्भ्यामित्यादि । किमः कः ।७।२।१०३। किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकच्सहितस्याप्ययमादेशः । कः । कौ । के । कम् । कौ । कान् । इत्यादि सर्ववत् । इदमो मः ।७।२।१०८। इदमो मस्य मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः । इदोऽय् पुंसि ।७।२।१११। इदम इदोऽय् स्यात्सौ पुंसि । सोर्लोपः । अयम् । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च । इश्च

टिलोपः । णिजन्तात्क्विपि 'णेरनिटी'ति णिलोपः । एवं सलिलमाचक्षाणः—'सलिल्' 'सलिलौ' 'सलिल' इत्यादि बोध्यम् । नन्वेवं तोयमाचक्षाणस्तोय् तोयौ तोय इति यान्ता अपि सुसाधाः । न च 'वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेने'ति यलोपः शङ्क्यः, 'लोपो व्योर्वली'ति लोपे कर्तव्ये णिलोपस्य टिलोपस्य वा स्थानिवद्भावेन यकारस्य वल्परत्वाऽभावादिति चेन्मैवम्, 'न पदान्ते'ति सूत्रेण यलोपे स्थानिवद्भावनिषेधात् । तस्माल्लोपो व्योर्वलीति यलोपः स्यादेवेति यान्ता नोक्ताः । इति लान्ताः । पदान्त इति । प्राचा तु 'झलो'त्यप्युक्तं, तन्निष्फलत्वादुपेक्ष्यम् ।

प्रशानिति । 'शम उपशमे' क्विप् । 'अनुनासिकस्य क्वी'ति दीर्घः । किमः कः । 'कायतेर्डिमि'रिति डिमिप्रत्यये निष्पन्नः किंशब्दः । विभक्ताविति । 'अष्टन आ विभक्ता'वित्यतोऽनुवर्तत इति भावः । नन्वत्र 'इमः' इत्येव सूत्र्यताम्, तेन तिमष्टिमादीनां क्विबन्तानामतिप्रसङ्गवारणाय त्यदादीनामित्यनुवर्त्य 'त्यदादीनामिमः अः स्या'दिति व्याख्यास्यते द्विशब्दात्प्राक्किंशब्दस्य पाठः कर्तव्यः । 'नानर्थके' इति निषेधादारम्भसामर्थ्याच्चालोन्त्यविधिर्न भविष्यति, तत्किं कादेशेनेत्यत आह—अकच्सहितस्यापीति । इमोऽकारविधौ तु साकच्कस्य 'कक' इति रूपं स्यादिति भावः । नन्वेवं गणकार्यत्वाऽभावादुपसर्जनत्वेऽपि स्यात्, मैवम्, 'त्यदादीना'मित्यनुवर्त्य 'त्यदादीनां किम' इति व्याख्यानात् । इदमो मः । 'इन्देः कमिर्नलोपश्च' । इदम् । 'तदोः सः सौ' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—सौ पर

विधिः । पदस्येत्यधिकृतं, 'स्कोः संयोगाद्योः'इत्यतोऽन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह—मान्तस्येत्यादिना । 'अलोऽन्त्यस्ये'ति मकारस्य भवति । तत्र सोर्हल्ङ्यादिलोपे सति नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वात्पदान्तत्वाच्च 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति नलोपमाशङ्क्याह—नत्वस्येति । प्रशानिति । स्वरादिपाठेऽप्यस्य नाव्ययत्वं, सत्त्ववाचित्वात् । असत्त्ववाचित्वे तु स्वरादिपाठादव्ययत्वमेवेति भावः । प्रशान्भ्यामिति । भ्यामादौ हलि 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वान्नत्वमिति भावः । इत्यादीति । प्रशान्भिः । प्रशामे । प्रशान्भ्यः । प्रशामः । प्रशामः । प्रशामोः । प्रशामाम् । प्रशामि । प्रशान्त्सु–प्रशान्सु । 'नश्चे'ति धुड्विकल्पः ।

अथ कायतेर्डिमिरिति निष्पन्नः किम्शब्दः प्रश्ने वर्तते । तस्य विशेषमाह—किमः कः । विभक्ताविति । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ननु 'इमः' इत्येव सूत्र्यतां । 'त्यदादीनाम' इत्यनुवृत्तौ त्यदादीनामिमोऽकारः स्यादित्यर्थलाभात् । 'द्विपर्यन्ताना'मिति तु न सम्बध्यते, द्विपर्यन्तेषु त्यदादिषु इमोऽसम्भवात् । एवं च किंशब्दे 'इम्'इत्यस्य स्थाने अकारे सति 'क' इत्यदन्तत्वं सिध्यति । ननु 'अलोऽन्त्यस्ये'ति किंशब्दे इमो मकारस्यैव अकारः स्यात् । ततश्च इकारस्य यणि क्य इति स्यादिति वाच्यम्, 'नानर्थकेऽलोन्त्यविधिः' इति निषेधेन अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्तौ इमः कृत्स्नस्य स्थाने अकारे सति 'क' इत्यस्य सिद्धेरित्यत आह—अकच्सहितस्येति । त्यदादेरिमोऽकारविधौ 'अव्ययसर्वनाम्ना'मिति किंशब्दस्य अकचि कृते ककिमिति स्थिते इमोऽकारे कृते 'कक' इति रूपं स्यात् । 'किमः कः' इत्युक्तौ तु साकच्कस्यापि किंशब्दस्य 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति न्यायेन किंशब्दत्वात्तस्य कादेशे सति 'क' इत्येव रूपं सिध्यतीति भावः । अत्र त्यदादीनामित्यनुवर्त्य वचनविपरिणामेन त्यदादेः किमः क इति व्याख्येयम् । अतः सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वादुपसर्जनत्वे कादेशो न भवति । एवंच विभक्त्युत्पत्तौ कादेशे सर्वशब्दवद्रूपाणीत्याह—कः काविति । 'मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः, कं शिरोऽम्बुनोः' इत्यमरः । तत्र कशब्दस्य किंशब्दत्वाऽभावान्न सर्वनामत्वम् । वेधसि तु किंशब्दोऽप्यस्ति । तस्य सर्वनामत्वमस्ति नास्तीति पक्षद्वयं 'कस्येत्' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । कार्यं हविरित्यत्र यदि किमः कादेशो, यदि वा शब्दान्तरम्, उभयथापि 'कस्मा अनुब्रूही'ति भवितव्यम् । सर्वस्य सर्वनामसंज्ञा । सर्वश्च प्रजापतिः । प्रजापतिश्च कः । अपर आह—उभयथापि कायानुब्रूहीत्येव । संज्ञैषा तत्रभवत इति । अथ इदंशब्दे विशेषमाह—इदमो मः । साविति । 'तदोः सः सौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यन्त्यस्य मस्य मः । ननु मस्य मविधिर्व्यर्थ इत्यत आह—त्यदाद्यत्वापवाद इति । 'इदम् स्' इति स्थिते—इदोऽय्पुंसि । 'इद' इति स्थानषष्ठी । 'इदम' इत्यनुवर्तते । अवयवषष्ठ्येषा । 'यः सौ' इत्यतः सावित्यनुवर्तते । तदाह—इदम इति । इदम्शब्दस्यावयवो य इद्, तस्येत्यर्थः । अयम् स् इति स्थिते—सोर्लोप इति । हल्ङ्यादिना लोप इत्यर्थः । अयमिति । सुलोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य मकारस्याऽनुस्वारस्तु न, मकारविधिसामर्थ्यात् । अन्यथा अनुस्वारमेव विदध्यात् । 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्यय-

।७।२।१०९। इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ। इमौ। इमे। त्यदादेः सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गः। अनाप्यकः ।७।२।११२। अककारस्येदम इदोऽन्स्यादापि विभक्तौ। 'आ'बिति 'टा'इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः। अनेन। हलि लोपः ।७।२।११३। अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ। 'नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे'। आद्यन्तवदेकस्मिन् ।१।१।२१। एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादाविवाऽन्त इव स्यात्

इति। इदोऽय्। पुंसीति किम्?। इयं स्त्री। त्यदादेः संबोधनं नास्तीति। प्रचुरप्रयोगाऽदर्शनमेवात्र मूलम्। उत्सर्ग इति। तेन 'तदोः सः सा'विति सूत्रे 'अनन्त्ययोरिति किं, हे स' इति भाष्यं, 'भो अच्युत' 'भवन्नच्युते'त्यादि प्रयोगाश्च न विरुध्यन्त इति भावः। अनाप्यकः। 'आ'बिति प्रत्याहारो न तु टाप्, विभक्ताविति विशेषणादतो व्याचष्टे—टा इत्यारभ्य सुपः पकारेणेति। नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरिति। नन्वेवं 'बिभर्ति' 'पिपर्ती'त्यादौ 'भृञामित्' 'अर्तिपिपर्त्योश्चे'तीत्त्वं सर्वस्याऽभ्यासस्य स्यात्, द्वित्वाऽभावे केवलस्याऽर्थवत्त्वेऽपि द्वित्वे सति समुदायस्यैवाऽर्थवत्त्वादित्याशङ्कायामाह—अनभ्यासविकार इति। आद्यन्तवत्। 'सत्यन्यस्मिन् यस्य पूर्वो नास्ति स आदिः', 'सत्यन्यस्मिन्यस्य परो नास्ति सोऽन्तः' इति लोके प्रसिद्धं, तदुभयमेकस्मिन्नसहाये न संभवतीति तत्राद्यन्तव्यपदिष्टानि कार्याणि न स्युरतोऽयमतिदेश आरभ्यते। न च परत्वात् 'सुपि चे'ति दीर्घे पश्चाद्धलि लोपे सति आभ्यामित्यादि सिध्यतीति किमत्राद्यन्तवत्सूत्रोपन्यासेनेति शङ्क्यम्, नित्यत्वाद्धलि लोप इत्यस्य दीर्घात्पूर्वमेव प्रवृत्तेः। 'एकस्मि'न्नित्युपमेये सप्तमीदर्शनात्सप्तम्यर्थ एव वतिरित्यभिप्रेत्याह—आदाविवान्त इवेति। आदिवत्किम्?। औपगवः। अत्राऽण आद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। भाष्ये त्वाद्यन्तवदित्यपनीय 'व्यपदेशिवदेकस्मि'न्निति सूत्रमूहितम्।

लक्षण'मिति निषेधाच्च। अथ औजसादिषु विशेषमाह—त्यदाद्यत्वमिति। इदम्-औ इति स्थिते 'त्यदादीनाम'इति मस्य अकार इत्यर्थः। पररूपत्वमिति। इद अ औ इति स्थिते 'अतो गुणे' इति अकारयोरेकं पररूपम् अकार इत्यर्थः। इद-औ इति स्थिते। दश्च। 'इदमो मः' इत्यनुवर्तते। 'द' इति षष्ठी। इदमो दकारस्येति लभ्यते। 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतोऽतिव्यवहितमपि विभक्तावित्येतन्मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्तते। 'तदोः सः सौ' इत्यतः साविति तु संनिहितमपि नानुवर्तते, सौ इदमो दस्याऽभावात्, 'यः सौ' इत्युत्तरसूत्रे सौग्रहणाच्च। तदाह—इदमो दस्येत्यादिना। तथाच इम-औ इति स्थिते रामवद्रूपाणीत्याह—इमावित्यादि। त्यदादेः संबोधनं नास्तीति। प्रचुरप्रयोगाऽदर्शनादिति भावः। नन्वेवं सति 'तदोः सः सौ' इति सूत्रे 'हे स' इति भाष्यविरोध इत्यत आह-उत्सर्ग इति। प्रायिकमित्यर्थः। टादावचि विशेषमाह—अनाप्यकः। अन्,-आपि,-अक इति च्छेदः। न विद्यते क् यस्य सः अक्, तस्य—अकः। ककाररहितस्येत्यर्थः। 'इदमो मः' इत्यत 'इदम' इति, 'इदोऽय्पुंसी'त्यत 'इद' इति चानुवर्तते। 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्ताविति। तदाह—अककारस्येत्यादिना। आपीत्यनेन टाप्डाप्चापां ग्रहणं नेत्याह—आवित्यादिना। 'टा' इत्याकारमारभ्येत्यर्थः। विभक्तावित्यनुवृत्तिसामर्थ्यान्न टाबादिग्रहणमिति भावः। अनेनेति। इदम् आ इति स्थिते त्यदाद्यत्वं पररूपत्वम्। इदोऽनादेशः। अन-आ इति स्थिते इनादेशो गुण इति भावः। भ्यामादौ त्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते 'अनाप्यकः' इति प्राप्ते—हलि लोपः। 'आप्यक' इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते। 'इदमो मः'इत्यत 'इदम'इति 'इदोऽय् पुंसी'त्यत 'इद'इति 'अष्टनः'इत्यतो विभक्ताविति चानुवर्तते। हलीति विभक्तिविशेषणं। तदादिविधिः। तदाह-अककारस्येत्यादिना। अलोऽन्त्यपरिभाषया इदो दकारस्य लोपमाशङ्क्याह—नानर्थक इति। परिभाषेयमुपधासंज्ञासूत्रे भाष्ये स्थिता। इदम्शब्दे इदित्यस्यानर्थकत्वात्तदन्तस्येति न लभ्यते। ततश्च इदित्यस्य कृत्स्नस्यैव लोप इति भावः। अनभ्यासविकार इत्यनुक्तौ बिभर्तीत्यादौ 'भृञामित्', अर्तिपिपर्त्योश्चे'तीत्त्वं कृत्स्नस्याभ्यासस्य स्यात् द्वित्वे सति समुदायस्यैवार्थवत्त्वात्। 'हलि लोप'इत्यत्र लोपग्रहणमपनीय 'हल्य'शित्येव सूत्रयितुमुचितम्, शित्त्वादिदः कृत्स्नस्याकारे पररूपे 'सुपि चे'ति दीर्घे आभ्यामित्यादिसिद्धेः। ननु इदम् भ्यामिति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे इदो लोपे च कृते अ-भ्याम् इति स्थिते अङ्गस्याकारात्मकत्वाददन्तत्वाभावात्कथं'सुपि चे'ति दीर्घ इत्यत आह-आद्यन्तवदे। आदित्वान्तत्वयोर्नित्यमन्यसापेक्षत्वादेकस्मिन् तत्प्रयुक्तकार्याणामप्राप्तौ तत्प्राप्त्यर्थमिदमारभ्यते। एकशब्दोऽसहायवाची। 'एके मुख्यान्यकेवलाः'इत्यमरः। सप्तम्यन्ता'त्तत्र तस्येवे'ति वतिः, एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीदर्शनात्। वतिश्च द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकं संबध्यते। तदाह-एकस्मिन्नित्यादि। तदादितदन्तयोः क्रियमाणं कार्यं तदादौ तदन्त इव च असहायेऽपि स्यादित्यर्थः। एकस्मिन्निति किम्?। दरिद्रातेरेरजिति न। आदिवत्त्वफलम्—औपगव इत्यादौ अण्प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्। आभ्यामित्यादौ अन्तवत्त्वाद्दीर्घो दिर्भवति। भाष्ये तु आद्यन्तवदित्यपनीय व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति सूत्रपाठः शिक्षितः। तेन इयायेत्यादौ 'एकाचो द्वे प्रथमस्ये'ति द्विर्भावः, धुगित्यत्र व्यपदेशिवत्त्वेन धात्ववयवत्वाद्भष्भावश्च सिध्यति। विशिष्टोऽपदेशो—व्यपदेशः—

आभ्याम् । **नेदमदसोरकोः** ।७।१।११। अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस्न स्यात् । एत्वम् । एभिः । अत्वम् । नित्यत्वान्ङेः स्मै, पश्चाद्धलि लोपः । अस्मै । आभ्याम् । एभ्यः । अस्मात् । आभ्याम् । एभ्यः । अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । अनयोः । एषु ॥ ककारयोगे तु-अयकम् । इमकौ । इमके । इमकम् । इमकौ । इमकान् । इमकेन । इमकाभ्याम् । इमकैः ॥ **इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ** ।२।४।३२। अन्वादेश-विषयस्येदमोऽनुदात्तोऽशादेशः स्यात्तृतीयादौ । अश्वचनं साकच्कार्थम् ॥ **द्वितीयाटौस्स्वेनः** ।२।४।३४। द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे । किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं

न्निशिष्टोऽपदेशो व्यपदेशः—मुख्यो व्यवहारः । सोऽस्यातीति व्यपदेशी, मुख्य इति यावत् । तेन तुल्यमेकस्मिन्नसहायेऽपि कार्यं स्यादित्यर्थः । तेन 'इयाय' 'आरे'त्यादौ 'एकाचः' इति द्वित्वं सिध्यति । अन्यथा आद्यन्तोपदिष्टत्वाद्द्वित्वं न स्यादिति दिक् । **नेदमदसोः** । भाष्ये तु 'इदमदसोः कात्' । नियमार्थमिदम् । 'इदमदसोः कादेव भिस ऐस् नान्यतः' इति स्थितम् । नव्यास्तु-'इदमदसोः का'दिति सूत्रिते तु 'काद्भिस ऐस् इदमदसोरेवे'ति विपरीतनियमोऽपि संभाव्येत । तथाच 'पाचकै'रित्यादि न सिध्येत् । किं तु 'इदमदसोः काद्भिस ऐस्' 'अतः' इत्येव सूत्रद्वयं सुवचमित्याहुः । स्मायादेशात्परत्वादनादेशः स्यादित्याशङ्कायामाह—**नित्यत्वान्ङेः स्मै इति** । **इदमोऽन्वादेशे** । नन्विदमोऽनुदात्तमात्रविधावपि हलि लोपेन 'आभ्या'मित्यादि ,समीहितरूपं सिध्यति, 'एनेन' 'एनयो'रित्यत्र तु विशिष्यैनादेशो विहितः, किमनेनाऽश्वचनेनेत्यत आह—**साकच्कार्थमिति** । यद्यपीह शित्करणं व्यर्थम्, अकारस्याऽकारविधानसामर्थ्यादेव सर्वादेशसिद्धेः, तथाप्यनुदात्तत्वार्थमेवाऽकारविधानमित्याशङ्का स्यात्तन्निवारणाय शित्करणमित्याहुः । 'अ-अ' इति प्रश्लिष्य निर्देशे त्वनेकाल्त्वादेव सर्वादेशसिद्धेः शिद्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याकरः ।

द्वितीयाटौस्सु । 'इदमोऽन्वादेशे' इत्यतः 'इदम' इत्यनुवर्तते,'अन्वादेश'इति च । 'एतदस्त्रतसो'रित्यत 'एतद'

मुख्यो व्यवहारः । सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी । मुख्य इति यावत् । एकस्मिन् तदादित्वतदन्तत्वतदवयवत्वादिप्रयुक्तकार्यं स्यादिति फलितम् । इदम्-भिसिति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे 'हलि लोपः' इति इदो लोपे अ-भिस् इति स्थिते 'अतो भिस ऐ'सिति प्राप्ते—**नेदमदसोरकोः** । 'अतो भिस ऐ'सित्यतो भिस ऐसित्यनुवर्तते । 'अको'रिति षष्ठी । न विद्यते ककारो ययोरिति बहुव्रीहिः । तदाह—**अककारयोरित्यादिना** । **एत्वमिति** । 'बहुवचने झलीत्यनेने'ति शेषः । ङयि विशेषमाह—**अत्वमित्यादि** । अत्वं ङेः स्मै इत्यन्वयः । इदम् ए इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे इद ए इति स्थिते ङेर्यादेशं बाधित्वा 'सर्वनाम्नः स्मै' इति स्मैभाव इत्यर्थः । ननु इद-ए इति स्थिते स्मैभावात्परत्वादनादेशे 'विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवे'ति न्यायेन पुनः स्मैभावो न स्यादित्यत आह—**नित्यत्वादिति** । कृतेऽकृतेऽप्यनादेशे प्रवृत्तियोग्यतया स्मैभावस्य नित्यत्वादनादेशात्प्रागेव स्मैभावे कृतेऽनादेशस्य हलि लोपेन बाध इति भावः । **आभ्यामिति** । पूर्ववत् । **एभ्य इति** । त्यदाद्यत्वं, पररूपत्वं, हलि लोपः, 'बहुवचने झल्ये'दित्येत्वं चेति भावः । **अस्मादिति** । त्यदाद्यत्वं, पररूपत्वं हलि लोपः, 'ङसिङ्योः' इति स्मादिति भावः । **अस्येति** । त्यदाद्यत्वं, पररूपत्वं, स्यादेशः, हलि लोपश्चेति भावः । **अनयोरिति** । त्यदाद्यत्वं, पररूपत्वम्,'अनाप्यकः' 'ओसि चे'त्येत्त्वम्, अयादेशश्चेति भावः । **एषामिति** । आमि त्यदाद्यत्वं, पररूपत्वं, सुट्, हलि लोपः, एत्त्वषत्वे । **अस्मिन्निति** । अत्वं, पररूपत्वं, स्मिन्, हलि लोपश्चेति भावः । **एष्विति** । अत्वं, पररूपत्वं, हलि लोपः, एत्त्वषत्वे इति भावः । **ककारयोगे त्विति** । 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टे'रित्यनेन इदंशब्दस्य अकचि सतीत्यर्थः । **अयकमिति** । अकचि सति निष्पन्नस्य इदकम्शब्दस्य 'तन्मध्यपतिन्यायेन 'इदमो मः' इत्यादाविदंग्रहणेन ग्रहणान्मत्वादिकमिति भावः । 'अनाप्यकः' इति, 'हलि लोपः' इति, 'नेदमदसोरको'रिति च नेह प्रवर्तते । ककारयोगे तन्निषेधादित्याशयेनाह—**इमकेन इमकाभ्यामिति** । **इत्यादीति** । इमकैः । इमकस्मै । इमकेभ्यः । इमकस्मात् । इमकस्य, इमकयोः २, इमकेषाम् । इमकस्मिन् इमकेषु। **इदमोऽन्वादेशे** । 'अन्वादेशे अश' इति च्छेदः। अन्वादेशे इदमोऽश् स्यात्तृतीयादिविभक्तौ, स चानुदात्त इति स्पष्टोऽर्थः । 'आशास्ते यं यजमानोऽसौ । आयुराशास्ते' इति प्रस्तुत्य 'तदस्मै देवा राधन्ता'मित्युदाहरणम् । तत् आयुरादि अस्मै यजमानाय देवाः साधयन्त्वित्यर्थः । अत्र अस्मै इत्युदाहरणम् । इद-स्मै इति स्थिते प्रकृतेरशादेशे अनुदात्ते सति 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति स्मै इत्यैकारोऽनुदात्तः । तथाच अस्मै इति सर्वानुदात्तः । एवमाभ्यामित्यादावपि हलादावुदाहरणम् । द्वितीयादावचि टौसोरेनादेशस्य विशिष्य विधानात् । ननु अनुदात्तत्वमेवात्र विधीयतां न त्वशादेशोऽपि । त्यदाद्यत्वे हलि लोपे च अस्मै, आभ्यामित्यादिरूपस्याऽन्वादेशेऽपि सिद्धेरत आह—**अश्वचनं साकच्कार्थमिति** । 'इमकाभ्यां रात्रावधीतमाभ्यामहरप्यधीत'मित्यत्रान्वादेशे इमकाभ्यामिति न भवति । अत्र अ अ इति प्रश्लिष्टनिर्देशादनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वसिद्धेः शित्करणं न

पुनरुपादानमन्वादेशः । यथा'ऽनेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापये'ति । 'अनयोः पवित्रं कुलमेनयोः प्रभूतं स्व'मिति । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ । [इति मान्ताः] । गणयतेर्विच् । सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगण्ट्सु । सुगण्ठ्सु । सुगण्सु । क्विप् । 'अनुनासिकस्य क्विझलो'रिति दीर्घः । सुगाण् । सुगाणौ । सुगाणः । सुगाण्ट्सु । सुगाण्ठ्सु । सुगाण्सु । [इति णान्ताः] । परत्वादुपधादीर्घः । हल्ङ्यादिलोपः । ततो नलोपः । राजा । न ङिसंबुद्ध्योः ।८।२।८।। नस्य लोपो न स्यान्ङौ संबुद्धौ च । हे राजन् । ङौ तु च्छन्दस्युदाहरणम् । 'सुपां सुलु'गिति ङेर्लुक् । निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम् । परमे व्योमन् । ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

इत्यपि, तदाह—इदमेतदोरेनादेश इत्यादि । 'अनुदात्त' इत्यनुवर्तनादेनादेशोऽनुदात्त इति ज्ञेयः ।

कार्यं विधातुमिति । अपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्या'दित्यत्र तु ईषदर्थादयो न विधीयन्ते किन्त्वनूद्यते इति न तत्रैनादेशः । एतेन 'नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापये'त्यपि व्याख्यातम् । भीरुत्वस्याऽनुवाद्यत्वेन विवक्षितत्वात् । इति मान्ताः । सुगाणिति । क्विप् । न च 'अनुनासिकस्य क्वी'ति दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपणिलोपयोः-स्थानिवद्भावः शङ्क्यः, दीर्घविधौ तन्निषेधात् । क्वौ विधिं प्रति निषेधाच्च । इति णान्ताः । निषेधसामर्थ्यादिति । यदा तु 'न ङिसंबुद्ध्यो'रित्यत्र षष्ठ्यन्ततामाश्रित्य 'ङ्यन्तस्य संबुद्ध्यन्तस्य च पदस्य लोपो ने'ति व्याख्यायते, तदा प्रत्ययलक्षणं सुलभमिति तदर्थं निषेधसामर्थ्या-

---

कर्तव्यमिति भाष्ये स्पष्टम् । द्वितीयाटौस्स्वेनः । द्वितीया चं टाश्च ओश्च द्वितीयाटौसः, तेष्विति द्वन्द्वः । 'इदमोऽन्वादेशे' इत्यत 'इदम' इति, 'अन्वादेशे' इति चानुवर्तते । 'एतदस्त्रतसोः' इत्यत 'एतद' इति च । तदाह—द्वितीयायामित्यादिना । 'अन्वादेश'शब्दं व्याचष्टे-किञ्चिदिति । विधातुमिति । अपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः । अन्वादेशमुदाहृत्य दर्शयति—यथेति । उदाहरणप्रदर्शने यथाशब्दः । 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्' इत्यत्र तु एनादेशो न, पूर्वार्धस्य यच्छब्दयोगेनानुवादत्वात् । किञ्चित् कार्यं विधातुमुपात्तस्य इत्यत्र च पूर्ववाक्ये यथाकथंचित्तदुपादानं विवक्षितं, न त्विदमेवेत्याग्रह इति भाष्ये स्पष्टम् । इति मान्ताः । अथ णकारान्ताः । गणयतेर्विजिति । 'गण सङ्ख्याने' इति चुरादिरदन्तः । ततः सुपूर्वात्स्वार्थे णिच् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः । तस्माद्विच्, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वचनाण्णिलोपः, अपृक्तलोपः, ततः सुबुत्पत्तिः, हल्ङ्यादिना सुलोपः । सुगण् इति रूपम् । सुगणौ, सुगण इत्याद्यविकृतमेव । सुपि 'ङ्णोः कुक्टुक्शरी'ति टुग्विकल्पः । 'चयो द्वितीयाः' इति टस्य ठ इत्यभिप्रेत्याह—सुगण्ठ्सु इति । द्वितीयाऽभावे रूपमाह—सुगण्ट्सु इति । टुगभावे रूपमाह—सुगण्सु इति । सुगाणिति । गणधातोरदन्ताण्णिच्, अल्लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः । तस्मात्क्विप्, णिलोपः, अपृक्तलोपः । 'अनुनासिकस्य क्विझलो'रिति दीर्घः । सुगाणिति रूपम् । सुगाणौ सुगाण इत्यादि । नच दीर्घे कर्तव्ये णिलोपाऽल्लोपयोः स्थानिवत्त्वं शङ्क्यं, दीर्घविधौ तन्निषेधात्, क्वौ विधिं प्रति तन्निषेधाच्च । इति णान्ताः । अथ नान्ताः । राजन्शब्दे विशेषमाह—परत्वादिति । हल्ङ्यादिलोपापेक्षया परत्वात्पूर्वमेव 'सर्वनामस्थाने चाऽसंबुद्धौ' इति दीर्घः । ततो हल्ङ्यादिलोप इत्यर्थः । नच 'विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवे'ति न्यायात्कथमिह हल्ङ्यादिलोप इति वाच्यं, 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्ध'मिति । 'विप्रतिषेधे यद्बाधित'मित्यस्याऽसार्वत्रिकत्वादिति भावः । नलोप इति । 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति नकारस्य लोप इत्यर्थः । हे राजन् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिना सुलोपे सति नकारस्य पदान्तत्वात्प्रातिपदिकान्तत्वाच्च लोपे प्राप्ते—न ङिसंबुद्ध्योः । 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'त्यतो 'न लोप' इत्यनुवर्तते । तत्र 'ने'ति लुप्तषष्ठीकन्तदाह—नस्येत्यादिना । हे राजन्निति । 'सर्वनामस्थाने चे'ति दीर्घस्तु न, 'असंबुद्धा'वित्युक्तेः । नन्वत्र ङिग्रहणं व्यर्थं, राजनीत्यत्र भत्वात्पदत्वाऽभावान्नलोपस्याऽप्रसक्तेरित्यत आह—ङौ तु छन्दसीति । छन्दस्येवेत्यर्थः । ननु छन्दस्यपि ङौ परतो भत्वात्पदत्वाऽभावात्कथं नकारस्य लोपप्रसङ्गो येन तन्निषेधोऽर्थवान् स्यादित्यत आह—सुपामिति । ननु 'परमे व्योमन्' इत्यादौ ङेर्लुका लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणाऽभावात्कथं तत्र 'न ङिसंबुद्ध्यो'रित्यस्य प्रवृत्तिरित्यत आह—निषेधसामर्थ्यादिति । छन्दस्यपि ङिलुकि प्रत्ययलक्षणाऽभावे सति 'न ङिसंबुद्ध्यो'रित्यप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यादिति भावः । ननु यदि छन्दसि 'परमे व्योमन्' इत्यादौ ङेर्लुका लुप्तत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य 'न ङिसंबुद्ध्यो'रित्यस्य प्रवृत्तिरभ्युपगम्यते, तर्हि चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः, ब्रह्मणि निष्ठा अस्य ब्रह्मनिष्ठ इत्यत्रापि समासे ङिलुकः प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य 'न ङिसंबुद्ध्यो'रिति नकारस्य लोपनिषेधः स्यादित्यत आह—ङावुत्तरपदे इति । उत्तरपदे परतो यो ङिस्तस्मिन् परे 'न ङिसंबुद्ध्यो'रिति निषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । एवं च 'चर्मतिलः' इत्यत्र 'उत्तरपदे परतो न ङिसंबुद्ध्यो'रिति प्रतिषेधाभावान्नकारस्य लोपो निर्बाध इति भावः । भाष्ये तु

चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः । ब्रह्मणि निष्ठा अस्य-ब्रह्मनिष्ठः । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । अल्लोपोऽनः' । श्चुत्वम् । न चाऽल्लोपः स्थानिवत्, पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । नाऽपि बहिरङ्गतयाऽसिद्धः, यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति श्चुत्वस्याऽसिद्धतयाऽन्तरङ्गाऽभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः । जञोर्ज्ञः । राज्ञः । राज्ञा ॥ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ।८।२।२। सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र 'राजाश्व' इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न । राजभ्याम् ।

नुसरणक्लेशो न कर्तव्य इत्याहुः । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह—**न चेति । षाष्ठीं परिभाषामिति** । 'वाह ऊ'डित्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्देशस्थत्वादिति भावः । **नलोपः सुप्स्वर** । 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भ इत्याह—**नान्यत्रेत्यादि** । तेन 'राजाश्व' इत्यादौ सवर्णदीर्घे कर्तव्ये नलोपोऽसिद्धो न भवतीति भावः।

सुब्विधिमुदाहरति—**आत्वमित्यादिना** । सुबाश्रितो विधिः—सुब्विधिः । स्वरविधौ तु 'पञ्चार्मम्' । 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञाया'मिति समासे नलोपे कृते अवर्णान्तं पूर्वपदं जातमिति 'अर्मे चाऽवर्णं द्व्यच्त्र्य'जिति पूर्वपदाद्युदा-

---

छन्दसि 'परमे व्योमन्' इत्यत्र 'अयस्मयादीनि छन्दसी'ति भत्वात् पदत्वाऽभावान्नकारलोपस्याऽप्रसक्तेर्ङौ प्रतिषेधो न कर्तव्य इति ङिग्रहणं प्रत्याख्यातम् । न च 'राजन्यती'त्यत्र लोके राजनीवाचरतीत्यर्थे 'अधिकरणाच्चे'ति क्यचि 'सनाद्यन्ताः इति धात्ववयवत्वात्सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति ङेर्लुकि 'राजन्ये'त्यस्मात्तिपि 'राजन्यती'त्यत्राप्यन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वमाश्रित्य नकारस्य लोपप्राप्तौ तन्निषेधार्थं ङिग्रहणस्यावश्यकत्वात्तत्प्रत्याख्यानभाष्यमनुपपन्नमिति वाच्यम्, एतद्भाष्यप्रामाण्यादेव राजनीवाचरतीत्यर्थे 'अधिकरणाच्चे'ति क्यचोऽनभिधानाभ्युपगमादित्यलम् । राजानमित्यादौ सुटि 'सर्वनामस्थाने चे'ति दीर्घः । शसि विशेषमाह—**अल्लोपोऽन इति** । अनेन सूत्रेण नकाराद्कारस्य लोप इत्यर्थः । राजन् अस् इति स्थिते-। **श्चुत्वमिति** । ततश्च नकारस्य ञकारे 'राज्ञ' इति सिद्धम् । ननु 'अचः परस्मिन्' इत्यल्लोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वात्कथमिह श्चुत्वमित्यत आह—**नचाल्लोपः स्थानिवदिति** । कुत इत्यत आह—**पूर्वत्रेति** । 'पूर्वत्रासिद्धे' इति श्चुत्वे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः ।

नन्वल्लोपो भसंज्ञापेक्षो बहिर्भूतस्वादिप्रत्ययापेक्षो बहिरङ्गः, श्चुत्वं तु श्चुयोगमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गम् । ततश्च 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषया श्चुत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्याऽल्लोपस्याऽसिद्धत्वादकारेण व्यवधानात्कथमिह श्चुत्वमित्यत आह—**नापीति । यथोद्देशेति** । 'यथोद्देशं संज्ञापरिभाष'मित्येकः पक्षः । उद्देशाः=उत्पत्तिप्रदेशाः,ताननतिक्रम्य यथोद्देशम् । यत्र प्रदेशे संज्ञापरिभाषयोरुत्पत्तिस्तत्रैव ते स्थिते प्रतिविधि व्याप्रियेते इत्यर्थः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषेयं षष्ठाध्याये 'वाह ऊठ' इति सूत्रे ज्ञापितेति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । ततश्च इयं षाष्ठी परिभाषा त्रैपादिके श्चुत्वे कर्तव्येऽन्तरङ्गेऽपि न प्रवर्तते,तां प्रति श्चुत्वस्याऽन्तरङ्गस्याऽसिद्धतया तद्दृष्ट्या श्चुत्वस्यैवाऽभावेन तद्विषये तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्त्यसंभवात् । तथा च श्चुत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्याप्यल्लोपस्याऽसिद्धत्वाऽभावादिह श्चुत्वं निर्बाधमिति भावः । 'कार्यकालं संज्ञापरिभाष'मित्यप्यस्ति पक्षान्तरम् । प्रतिविधिप्रदेशं प्राप्य संज्ञापरिभाषे व्याप्रियेते इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे यद्यपि श्चुत्वमन्तरङ्गं पुरस्कृत्य 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषाऽत्र प्रवृत्तिमर्हति, तथापि लक्ष्यानुरोधात्कार्यकालपक्षो नेहाश्रीयत इत्यलम् । **जञोर्ज्ञ इति** । जञयोगे तादृशध्वनेर्लौकवेदसिद्धत्वादिति भावः । नन्विदं वर्णान्तरम्,शिक्षादावदर्शनात् । अत 'एतज्ज्ञान'मिति श्चुत्वसिद्धिरित्याहुः । **राज्ञः राज्ञेति** । शसादावपि भत्वादल्लोपे नकारस्य श्चुत्वेन ञकार इति भावः । ननु राजन्-भ्यामिति स्थिते 'स्वादिषु' इति पदत्वात्कृते नलोपे 'सुपि चे'ति दीर्घः प्राप्नोति । तथा राजन्-भिस् इति स्थिते नलोपे, 'अतो भिसः' इत्यैस् प्राप्नोति । तथा राजन्-भ्यस् इति स्थिते नलोपे 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वं प्राप्नोति । नच नलोपस्याऽसिद्धत्वादिह दीर्घ ऐस् एत्वं च नेति वाच्यं,नलोपविषये 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मित्यस्य प्रवृत्तौ राजाश्वो दण्डयश्च इत्यादावपि नलोपस्याऽसिद्धत्वात्सवर्णदीर्घयणाद्यनापत्तेरित्यत आह—**नलोपः सुप्** । नस्य लोपो नलोपः । विधिशब्दो भावसाधनः, विधानं विधिः । सुप्च स्वरश्च संज्ञा च तुक्च तेषां विधय इति सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासः । 'कृती'ति तु तुकैव सम्बध्यते, अन्यत्राऽसम्भवात्तदाह—**सुब्विधावित्यादिना** । सुपो विधिः सुब्विधिः । सम्बन्धसामान्यं विवक्षितम् । सुबाश्रयविधाविति यावत् । स्वरस्य विधिः । कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी । स्वरे विधेये इति यावत् । एवं संज्ञाविधावित्यपि कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी । संज्ञायां विधेयायामिति यावत् । कृति परतो यस्तुक् तस्य विधिः-कृतितुग्विधिः । इहापि कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी । कृति परे यस्तुक् । तस्मिन् विधेये इति यावत् । 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्येव सिद्धेऽन्यनिवृत्तिफलकनियमार्थमेतदित्याह—**नान्यत्रेति** । 'अन्यत्रे'त्येतदुदाहरति—**राजाश्व इत्यादाविति** । आदिना दण्डयश्च इत्यादिसङ्ग्रहः । अत्र सवर्णदीर्घयणादिविधीनां सुब्विध्याद्यनन्तर्भावात्तेषु कर्तव्येषु नलोपस्या-

राजभिः । राज्ञे । राजभ्यः । राज्ञः २ । राज्ञोः । राज्ञाम् । राज्ञि । राजनि । प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा । प्रतिदिवानौ । प्रतिदिवानः । अस्य भविषयेऽल्लोपे कृते-। **हलि च** ।८।२।७७। रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः

तत्वं प्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति । संज्ञाविधौ 'पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेऽपी'त्यादिना ङीप्रत्ययेषु वक्ष्यति:। अन्ये तु-'दण्डिगुप्तौ' 'गुप्तदण्डिना'वित्यप्युदाहरन्ति । अत्र नलोपस्याऽसिद्धत्वाद्धिसंज्ञा नास्तीति 'द्वन्द्वे घी'ति पूर्वनिपातनियमो न भवतीत्याहुः । कृति तुग्विधौ तु वृत्रहभ्याम् । अत्र 'ब्रह्मभ्रूणे'ति विहितं क्विपमाश्रित्य 'ह्रस्वस्ये'ति तुङ् । कृति तुग्विधाविति किम् ? । वृत्रहच्छत्रम् । इह स्यादेव 'छे चे'ति तुक् । यद्यपि 'वृत्रहभ्या'मित्यत्र 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यनेनैव नलोपस्याऽसिद्धत्वं सिध्यति, तथाप्यस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं कृति तुग्ग्रहणं, तेन 'या' 'से'त्यादि सिध्यति । अन्यथा विभक्त्याश्रयस्याऽत्वस्य बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वाट्टाब्न स्यात्। एतच्च 'नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्ति'रित्यत्र 'यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वाऽचोरानन्तर्य'मिति हरदत्तादिमतेन कैश्चिदुक्तम् । 'उत्तरकार्ये अच आनन्तर्य'मिति कैयटमते तु नाऽत्र बहिरङ्गपरिभाषा प्रवर्तते । 'या' 'से'त्यत्र टाप्सु संनिपातपरिभाषामपि बाधित्वा 'न यासयो'रिति निर्देशादेव सिध्यतीति ज्ञेयम् । **प्रतिदिवेति** । 'कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः' इति कनिन् । **हलि च** । 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' इत्यनुवर्तते, 'सिपि धातोः' इत्यतो 'धातो'रिति च, तच्च धातुग्रहणं र्वो'रित्यनेन विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह—**रेफवान्तस्य धातोरित्यादि** । रेफान्तस्य तु 'गीर्यति'

ऽसिद्धत्वाऽभावे सति नकारलोपस्य सत्वात्सवर्णदीर्घादिकं निर्बाधमिति भावः। प्रकृते-राजभ्यां राजभ्य इत्यत्र दीर्घादि न भवत्येवेत्याह—**इत्यसिद्धत्वादिति** । सुपि परतो दीर्घविधिः, भिसः ऐस्विधिः, भ्यसि एत्त्वविधिश्च सुबाश्रयविधय इति तेषु कर्तव्येषु परिसङ्ख्याविधिलभ्याऽसिद्धत्वनिषेधाऽभावे सति 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति नलोपस्याऽसिद्धत्वान्न दीर्घादिकमित्यर्थः। वस्तुतस्त्वन्यनिवृत्तिफलकसिद्धविषयकविधित्वमेव नियमविधित्वम् । अत एव 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' इत्यत्र पञ्चानां पञ्चनखप्राणिनां भक्षणनियमे तदितरेषां पञ्चनखानां भक्षणप्रतिषेधो गम्यते इति पस्पशाह्निकभाष्ये प्रपञ्चितम् । तदाह—**इत्यसिद्धत्वादिति** । ननु दण्डिष्वित्यत्र नलोपे कृत इणः परत्वात्सस्य षत्वमिति स्थितिः । तत्र षत्वविधेः सुबाश्रयविधित्वात्तत्र कर्तव्ये नलोपस्याऽसिद्धत्वात्कथं षत्वमिति चेत्, मैवं-न हि षत्वविधिः सुब्विधिः । सुप्त्वं तद्व्याप्यधर्मं वा पुरस्कृत्य प्रवर्तमानो विधिर्हि सुब्विधिरिह विवक्षितः । नच षत्वविधिस्तथा। अतस्तत्र नलोपस्य सिद्धत्वमस्त्येवेति षत्वं निर्बाधम् । अस्तु वा षत्वविधिरपि सुब्विधिस्तथापि तस्मिन् कर्तव्ये नलोपस्याऽसिद्धत्वं न भवत्येव । तदसिद्धत्वं हि किं 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यनेनापाद्यते, उत 'नलोपः सुप्स्वरे'त्यनेनैव ?। न तावदाद्यः, नलोपविधेः षत्वविध्यपेक्षया पूर्वत्वेन तस्य षत्वे कर्तव्येऽसिद्धत्वाऽसंभवात् । न द्वितीयः, 'नलोपः सुप्स्वरे'त्यनेन हि 'राजभ्या'मित्यादौ नलोपस्याऽसिद्धत्वमपूर्वं न विधीयते, किंतु 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यनेन प्राप्तमेव नियमार्थं पुनर्विधीयते 'राजाश्व' इत्यादौ सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिभिन्नसवर्णदीर्घादिविधिसिद्धये । दण्डिष्वित्यत्र तु नलोपस्याऽसिद्धत्वं 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यनेन प्राप्तं न भवतीति तस्य 'नलोपः सुप्स्वरे'ति सूत्रविषयत्वं न सम्भवति । अन्यथा सुब्विधावित्यनेन दण्डिष्वित्यादौ षत्वे कर्तव्ये नलोपाऽसिद्धत्वमपूर्वं विधीयेत । राजभ्या'मित्यादौ तु दीर्घादौ कर्तव्ये सिद्धमेव नियमार्थं विधीयत इति विधिवैरूप्यमापद्येत, तस्माद्दण्डिष्वित्यादौ षत्वे कर्तव्ये नलोपस्याऽसिद्धत्वाऽभावान्नलोपस्य सत्त्वादिणः परत्वाऽनपायात्षत्वं निर्बाधमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । प्रकृतमनुसरामः । **स्वरविधौ** यथा—पञ्चार्मम् ।अत्र नलोपस्याऽसिद्धत्वादकारान्तत्वाऽभावात् 'अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच्'जिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं न भवति। **संज्ञाविधौ** यथा—दण्डिदत्तौ दत्तदण्डिनौ । अत्र 'द्वन्द्वे घी'ति पूर्वनिपातनियमो न भवति, घिसंज्ञाविधौ नलोपस्याऽसिद्धत्वेन इदन्तत्वविरहात् । **कृतितुग्विधौ** यथा-वृत्रहभ्याम् वृत्रहभिः । अत्र 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्वि'बिति विहितं क्विपमाश्रित्य 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुगि'ति न तुक्, नलोपस्याऽसिद्धत्वेन ह्रस्वस्य नकारव्यवहितत्वात् । कृतीति विशेषणा च्छे चे'ति तुग्विधौ नलोपस्य नाऽसिद्धत्वम् । ततश्च वृत्रहच्छत्रम् । इह स्यादेव 'छे चे'ति तुक् । भाष्ये तु वृत्रहभ्यामित्यादौ नलोपस्य सत्त्वेऽपि संनिपातपरिभाषया 'ह्रस्वस्य पिती'ति तुक् न भविष्यतीति तुग्विधिग्रहणं प्रत्याख्यातम् । 'स्वादिषु' इति पदत्वद्वारा भ्यामृसंनिपातमिमित्तको नलोपस्तद्विघातकं न प्रवर्तयतीत्याशयः।

ननु 'वृत्रहघन'मित्यत्र तुग्व्यावृत्त्यर्थं तुग्विधिग्रहणमावश्यकं,तत्र नलोपस्यान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य प्रवृत्तं पदत्वमादाय प्रवृत्तस्य नलोपस्य संनिपातनिमित्तकत्वाऽभावादिति चेन्न, तुग्विधिग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन तादृशसंनिपाताऽनिमित्तकनलोपविषयाणां 'वृत्रहघन'मित्यादीनामनभिधानकल्पनादित्यास्तां तावत् । **राज्ञि-राजनीति** । 'विभाषा ङिश्योः' इत्यल्लोपविकल्प इति भावः। **प्रतिदिवेति** । 'दिवु क्रीडादौ' । तस्मात् 'कनिन्युवृषितक्षी'त्युणादिसूत्रेण कनिन्प्रत्ययः । कनाविती । इकार उच्चारणार्थः । प्रतिदिवन्शब्दात्सुबुत्पत्तिः । 'सर्वनामस्थाने चे'ति दीर्घः ।

स्याद्धलि। न चाऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम्, दीर्घविधौ तन्निषेधात्। बहिरङ्गपरिभाषा तूक्तन्यायेन नेह प्रवर्तते। प्रतिदीव्नः। प्रतिदीव्नेत्यादि। यज्वा। यज्वानौ। यज्वानः। **न संयोगाद्वमन्तात्** ।६।४।१३७। वकारमकारान्तसंयोगात्परस्याऽनोऽकारस्य लोपो न स्यात्। यज्वनः। यज्वना। यज्वभ्यामित्यादि। ब्रह्मणः। ब्रह्मणा। ब्रह्मभ्यामित्यादि। **इन्हन्पूषार्यम्णां शौ** ।६।४।१२। एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र। इति निषेधे प्राप्ते-। **सौ च** ।६।४।१३। इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सौ परे। वृत्रहा। हे वृत्रहन्। 'एकाजुत्तरपदे' इति

'पूर्यति' 'गीर्णे' 'पूर्ण'मित्याद्युदाहरणानि। धातोः किम्?। रेफान्तस्य पदस्य मा भूत्। अग्निः करोति। वायुः करोति। नन्वस्तु धातोरनुवर्तनं परंतु 'र्वो'रित्यनेन धातुर्न विशेष्यते-'रेफवान्तस्य धातो'रिति, किं तु इग्विशेष्यते,-'रेफवान्तस्येको दीर्घः स्यात्तौ च रेफवकारौ धातोश्चेत्'। अन्तशब्दोऽत्र समीपवाची। तथाच 'उपधायां चे'ति सूत्रं त्यक्तुं शक्यम्; अनेनैव मूर्छतिहूर्छतीत्यादिरूपसिद्धेरिति चेन्मैवम्। 'कुर्कुरीयती'त्यादवतिप्रसङ्गः स्यात्। तस्मात् 'र्वो'रित्यनेन धातुरेव विशेष्यः। एतच्चाकरे स्पष्टम्। यत्तु 'उपधायां चे'ति कैश्चिदुपन्यस्तम्, तन्न, दिवेर्वकारस्याऽनुपधात्वात्। **उक्तन्यायेनेति**। यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति दीर्घस्याऽसिद्धतयेत्यर्थः। **प्रतिदीव्न इति**। न भकुर्छुरा'मित्यत्र 'र्वो'रित्यनुवर्तनाद्रेफवान्तस्यैव भस्य निषेध इति न दीर्घनिषेधोऽत्र शङ्क्यो, नान्तस्येह भत्वात्।

यज्वेति। इष्टवान्यज्वा। 'सुयजोर्ङ्वनिप्'। **ब्रह्मण इति**। 'सर्वधातुभ्यो मनि'न्निति प्रक्रम्य 'बृंहेर्नोऽच्चे'ति नस्याऽत्वविधानाद्ब्रह्मन्शब्दोऽयं निष्पन्नः। **इन्हन्**। 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धा'वित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं,तदाह—**शावेवोपधाया इति**। उपधादीर्घमात्रस्यायं नियमः। तेन 'वृत्रहायते' इत्यत्र 'अकृत्सार्वधातुकयो'रिति दीर्घो भवत्येव। 'वृत्रहणी'इत्यत्र 'अनुनासिकस्य क्विझलो'रिति यो दीर्घः सोऽपि नियमेन व्यावर्त्यते। उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादिति तु मनोरमायां स्थितम्। शावेवेति नियमाद्दीर्घस्याऽप्राप्तावाह—**सौ चेति**। 'शिस्वो'रिति वक्तव्ये योगविभाग उत्तरार्थः। **वृत्रहेति**। वृत्रं हतवान्। 'ब्रह्मभ्रूणे'ति क्विप्। **हन्तेर्हस्येति**। 'ञिति' 'णिती'त्येतद्धन्तेर्विशेषणम्, 'नकारे' इति तु 'हस्ये'ति यथासंभवं बोध्यम्। यद्वा ञिण्णिन्नाः सर्वेऽपि हस्यैव विशेषणं। ञिति

हल्ङ्यादिना सुलोपे 'प्रतिदिवा' इति रूपम्। सुटि राजवत्। **अस्येति**। प्रतिदिवन्शब्दस्य शसादावचि अल्लोपोऽन इत्यल्लोपे सतीत्यर्थः। **हलि च**। 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' इत्यनुवर्तते। 'सिपि धातोः' इत्यतो धातोरिति च। तच्च र्वोरित्यनेन विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह-**रेफवान्तस्येत्यादिना**। रेफान्तस्य-जीर्यतीत्युदाहरणम्। अपदान्तत्वात् 'र्वोरुपधायाः' इत्यप्राप्ते विधिः। प्रकृते च प्रतिदिव् न् अस् इति स्थिते नकारे हलि परे वान्तस्य दिव्धातोरुपधाया इकारस्य दीर्घ इति भावः। ननु 'अचः परस्मि'न्नित्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादकारेण व्यवधानाद्धल्परत्वाऽभावात्कथमिह दीर्घ इत्याशङ्क्य परिहरति—**नचेति**। कुत इत्यत आह—**दीर्घविधौ तन्निषेधादिति**। 'न पदान्ते'ति सूत्रेण दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः। नन्वेवमपि भसंज्ञापेक्षस्याऽल्लोपस्य बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षत्वेन बहिरङ्गतया तस्याऽन्तरङ्गे दीर्घे कर्तव्येऽसिद्धत्वादकारेण व्यवधानाद्धल्परत्वाऽभावात्कथमिह दीर्घ इत्यत आह-**बहिरङ्गेति**। यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति श्नुत्वस्याऽसिद्धतयाऽन्तरङ्गाऽभावे परिभाषाया अप्रवृत्तेरिति राजन्शब्दोक्तन्यायेन दीर्घस्याऽसिद्धतया तद्विषये 'असिद्धं बहिरङ्ग'मिति परिभाषा न प्रवर्तते इति भावः। **प्रतिदीव्न इति**। 'न भकुर्छुरा'मिति निषेधस्तु वान्तस्याऽभत्वान्नेति भावः। **इत्यादीति**। प्रतिदीव्ने। प्रतिदीव्नः २। प्रतिदीव्नोः २। भ्यामादौ हलि राजवदित्यर्थः। यज्वन्शब्दः सुटि राजवदित्याह—**यज्वेति**। शसि अल्लोपे प्राप्ते—**न संयोगाद्वमन्तात्**। वश्च मश्च वमौ, तावन्तौ यस्येति विग्रहः। 'अल्लोपोऽन' इत्यनुवर्तते। तदाह—**वकारेत्यादिना**। अन्तग्रहणं स्पष्टार्थं, वमयोः संयोगविशेषणत्वादेव तदन्तलाभात्। **इत्यादीति**। यज्वने। यज्वनः २। यज्वनोः २। भ्यामादौ हलि राजवदित्यर्थः। मान्तसंयोगस्योदाहरणमाह—**ब्रह्मण इति**। शसादावचि नाऽल्लोपः। शेषं राजवदिति भावः। 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म, ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' इत्यमरः। वृत्रो नाम असुरः, तं हतवानित्यर्थे 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्'। कपावितौ। अपृक्तलोपः। उपपदसमासः। 'सुपो धातु' इत्यमो लुक्, वृत्रहन्शब्दः। तस्मात्सुबुत्पत्तिः। सौ विशेषमाह—**इन्हन्**। 'ढ्लोपे' इत्यतो 'दीर्घ' इत्यनुवर्तते। 'नोपधायाः' इत्यत 'उपधायां' इति। तदाह—**एषामिति**। इन् हन् पूषन् अर्यमन्नित्यन्तानामित्यर्थः। अङ्गविशेषणत्वेन तदन्तविधिः। 'सर्वनामस्थाने चे'ति सिद्धे नियमार्थमित्याह—**शावेवेति**। **नान्यत्रेति**। शेरन्यत्रेत्यर्थः। **इति निषेधे प्राप्त इति**। वृत्रहन्शब्दे हन् इत्यस्यापि शावेव दीर्घ इति नियमात्सौ परतः 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घेऽप्राप्ते सतीत्यर्थः। **सौ च**। पूर्वसूत्रमनुवर्तते। तत्र यदनुवृत्तं तच्च। तदाह—**इन्नादीनामिति**। **असम्बुद्धाविति**। 'सर्वनामस्थाने चे'त्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। 'इन्हन्पूषे'त्यस्यायमपवादः। **हे वृत्रहन्निति**। 'असम्बुद्धा'वित्यनुवृत्तेर्न दीर्घः। भिन्नपद-

णत्वम् । वृत्रहणौ । वृत्रहणः । वृत्रहणम् । वृत्रहणौ । **हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु** ।७।३।५४। ञिति णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात् । **हन्तेः** ।८।४।२२। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं नान्यस्य । प्रहण्यात् ।.**अत्पूर्वस्य** ।८।४।२२। हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं स्यान्नान्यस्य । प्रघ्नन्ति । योगविभागसामर्थ्याद- नन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायं बाधित्वा 'एकाजुत्तरपदे' इति णत्वमपि निवर्त्यते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो न स्थानिवत् । वृत्रघ्नः । वृत्रघ्ना । इत्यादि । यत्तु 'वृत्रघ्न' इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं

णितीत्यंशे येन नाव्यवधानन्यायेन द्वाभ्यां व्यवधानं स्वीक्रियते । तेन 'घातः' 'घातक' इत्यत्र कुत्वं भवति । इह तु न भवति, हननमात्मन इच्छति हननीयति । हननीयतेर्ण्वुल्-'हननीयक' इति । एतच्च भाष्यकैयटादौ स्पष्टम् । 'हन्तेरत्पूर्वस्ये'ति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे—**हन्तेरि**ति । प्रसङ्गादस्योदाहरणमाह—**प्रहण्यादि**ति । प्रकृतोप- युक्तमंशमाह—**अत्पूर्वस्येति** । **एकाजुत्तरे**ति । न चाऽल्लोपे कृते एकाच्त्वं नास्तीति वाच्यं, पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावात् । न च 'पूर्वत्राऽसिद्धे न स्थानिव'दिति वाच्यम्, 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु'त्युक्तेः । **निवर्त्यते इति** । 'कुमति चे'ति णत्वमपि निवर्त्यत एवेति बोध्यम् । भाष्ये तु-'कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः' । किं प्रयोजनम् ? । वृत्रघ्नः सुघ्नः प्राघानि । 'हन्तेरत्पूर्वस्ये'त्यत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति' इत्युक्तम् । एतच्च वार्तिकाशयवर्णनमात्रम्, न तु वस्तुस्थितिः । वार्तिकेन सूत्रावयवप्रत्याख्यानापेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्तिकार्थोपसङ्ग्रहस्यैव न्याय्यत्वादिति तु मनोरमायां स्थितम् । नन्वत्पूर्वस्येत्यत्र तपरो विवक्षितो न वा, यदि विव- क्षितस्तर्हि 'बहुवृत्रहाणी'ति न सिध्येत् । यद्यविवक्षितस्तदा 'प्राघानी'ति घिणन्तेऽपि णत्वं स्यात्, ततश्च 'कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधः' इति वचनं स्वीकर्तव्यमेवेति किमनेन योगविभागेन ? । अत्राहुः-तपरोऽत्र विवक्षित एव । न च 'बहुवृत्रहाणी'त्यत्र णत्वाऽसिद्धिः, णत्वस्याऽन्तरङ्गत्वेन तत्कार्यं प्रति दीर्घस्याऽसिद्धत्वात् । न च त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे षाष्ठी परिभाषा न प्रवर्तत इति वाच्यं, कार्यकालपक्षाऽभ्युपगमात् । न चैवमन्तरङ्गं णत्वं 'प्राघानी'त्यत्रापि स्यादिति वाच्यं, 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते' इति पक्षे णत्वस्य बहिरङ्गत्वात् । इष्टानुरोधेन 'पूर्वं धातुरुपसर्गेणे'ति पक्षस्या-

त्वादाह—**एकाजि**ति । **वृत्रहणावि**त्यादि । शावेवेति नियमान्न दीर्घः । घसादावचि अल्लोपे कृते-। **हो हन्तेः** । 'हः' इति स्थानषष्ठी, 'हन्ते'रित्यवयवषष्ठी । ञ् च ण् च ञ्णौ । तौ इतौ ययोस्तौ ञ्णितौ । इच्छब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । ञ्णितौ च नश्च ञ्णिन्नाः, तेष्विति विग्रहः । अङ्गाधिकारात्प्रत्ययत्वं ञ्णितोर्लभ्यते । 'चजोः कु घिण्ण्यतो' रित्यतः कुग्रहणमनुवर्तते । तदाह—**ञितीत्यादिना** । 'हन्ते'रिति श्तिपा निर्देशः । हन्धातोरित्यर्थः । प्रकृते हकारस्य नकारपरत्वात्कुत्वम् । तत्र घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थो घकारः । वृत्रघ्नः वृत्रघ्ना इत्यादि सिद्धम् । नन्विह कथं न णत्वं, भिन्नपदस्थत्वेऽपि 'एकाजुत्तरपदे णः' इति णत्वस्य दुर्वार- त्वात्, कृतेऽप्यल्लोपे तस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वादुत्तरपदस्य एकाच्त्वात्, स्थानिवत्त्वाऽभावेऽपि 'प्रातिपदिकान्तनु- म्विभक्तिषु चे'त्यस्य 'कुमति चे'त्यस्य वा दुर्वारत्वादिति प्राप्ते तद्वारणार्थं 'हन्तेरत्पूर्वस्ये'ति सूत्रं विभज्य व्याचष्टे- **हन्तेः** । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादसमासेऽपी'त्यत उपसर्गादित्यनुवर्तते । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । उपसर्गस्थादिति लभ्यते । तच्च रषयोः प्रत्येकमन्वेति । तदाह-**उपसर्गस्थान्निमित्तादित्यादिना** । निमित्त- शब्देन रेफः षकारश्च विवक्षितः । **प्रहण्यादिति** । अत्र भिन्नपदस्थत्वादप्राप्ते णत्वे वचनम् । प्रकृतोपयुक्तमाह— **अत्पूर्वस्य** । हन्तेरित्यनुवर्तते । 'रषाभ्यां नो णः' इति च । 'उपसर्गा'दिति तु निवृत्तम् । हन्तेरत्पूर्वस्य नस्य णः स्यादिति लभ्यते । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थस्तदाह—**हन्तेरत्पूर्वस्यैवेत्यादिना** । **प्रघ्नन्तीति** । हन्ते- र्लट्, झिः, झोऽन्तः, शप्, लुक् 'गमहने'त्युपधालोपः । 'हो हन्तेः' इति कुत्वम् । प्रघ्नन्तीति रूपम् । अत्र उपस- र्गस्थरेफात्परत्वात् 'हन्तेः' इत्यनेन प्राप्तं णत्वम् 'अत्पूर्वस्ये'ति नियमान्न भवति । 'वृत्रघ्न' इत्यत्र 'प्रातिपदिकान्ते' त्यादिणत्वं निवर्तते । ननु 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु' च, 'एकाजुत्तरपदे णः', 'कुमति च', 'हन्तेरत्पूर्वस्ये'ति सूत्रपाठ- क्रमः । ततश्च 'अनन्तरस्य विधि'रिति न्यायेन 'अत्पूर्वस्ये'ति नियमेन 'प्रघ्नन्ती'त्यत्र 'हन्ते'रित्यव्यवहितणत्वमेव निवर्तेत, नत्वन्यदित्यत आह—**योगेति** । यदि 'अत्पूर्वस्ये'त्यनेन 'हन्तेः' इति णत्वमेव व्यावर्त्येत, तर्हि 'हन्तेरत्पूर्वस्ये'त्ये- कमेव सूत्रं स्यात् । उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेरत्पूर्वस्य नस्य णत्वमित्येतावतैव प्रघ्नन्तीत्यत्र णत्वनिवृत्तिसम्भ- वात् । अतो योगविभागसामर्थ्याण्णत्वमात्रस्यायं नियम इति विज्ञायत इत्यर्थः । **एकाजुत्तरेति** । 'कुमति च' इत्य- स्य 'प्रातिपदिकान्ते'त्यस्य चोपलक्षणम् । अल्लोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वादेकाच्त्वमुत्तरपदस्य बोध्यम् । न च 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति वाच्यम्, 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' इत्युक्तेः । ननु वृत्रघ्न इत्यत्र 'हो हन्तेः' इति कथं कुत्वं, पूर्वस्य विधावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादित्यत आह—**नकारे परे इति** । आघ्नन्तं कुत्वमनुवदति—यत्त्वि-

माधवेनोक्तं तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । एवं शार्ङ्गिन्यशस्विन्नर्यमन्पूषन् । 'यशस्वि'न्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि 'इन्ह'न्नित्यत्र ग्रहणं भवत्येव, **अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति** वचनात् । अर्यम्णि । अर्यमणि । पूष्णि । पूषणि । **मघवा बहुलम्** ।६।४।१२८। मघवन्शब्दस्य वा 'तृ' इत्यन्तादेशः स्यात् । ऋ इत् ॥ **उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः** ।७।१।७०। अधातोरुगितो नलोपिनोऽ-

---

नभ्युपगमादिति । अन्ये तु–'हन्तेरत्पूर्वस्ये'त्यत्र 'उपसर्गा' दित्यस्यानुवृत्तिस्वीकाराद्योगविभागसामर्थ्येन 'भ्रूणघ्न' इत्यत्र 'एकाजुत्तरे'त्यादिना णत्वःऽभावेऽपि 'वृत्रघ्नः' 'सुघ्न' इत्यत्र णत्वं दुर्वारमिति 'कुव्यवाये' इति वार्तिकं स्वीकर्तव्यमेव । योगविभागस्याऽनन्तरस्येति न्यायबाधेनापि चरितार्थत्वादुपसर्गसंबन्धस्यापि बाधे सामर्थ्याऽभावात् । न च ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु विधीयमानः क्विप्प्रत्ययः केवलधातोरेव स्यान्न तु सोपसर्गादिति 'ब्रह्मप्रहा' 'भ्रूणप्रहे'-त्यादि रूपमेव दुर्लभमिति वाच्यम्, 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यत्राऽनुपसर्गे इति सामान्यापेक्षज्ञापकात्सोपसर्गाद्धन्तेरपि 'ब्रह्मभ्रूणे'ति क्विप्संभवात् । अनुपसर्गग्रहणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वे तूक्तवार्तिकमेव प्रमाणम् । तस्मात् 'हन्ते'रिति योगविभागोऽत्र निरर्थक एवेत्याहुः । **माधवेनोक्तमिति** । इत्थं हि तदीयो ग्रन्थः–'भसंज्ञायामल्लोपे उत्तरपदमनच्कं स्थानिवद्भावश्चाऽल्विधित्वान्ने'त्येकाजुत्तरपदत्वाऽभात् 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चे'ति विकल्पो भवति–वृत्रघ्नो' 'वृत्रघ्ण' इति । **तद्भाष्येति** । किंच 'अल्विधित्वान्ने'त्यसङ्गतम् । अल्विध्यर्थमेव 'अचः परस्मि'न्नित्यस्यारम्भात् । तस्याऽप्रवृत्तौ युक्त्यन्तरस्यैव वाच्यत्वात् । 'एकाजुत्तरे'त्यस्याऽप्रवृत्तावपि 'कुमति चे'ति सूत्रस्य दुर्वारत्वाद्वैकल्पिकत्वं णत्वस्याऽसङ्गतमेव । न च त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रत्युत्तरशास्त्रस्याऽसिद्धत्वात् 'एकाजुत्तरपदे णः' 'कुमति चे' त्यस्याऽप्रवृत्त्या 'प्रातिपदिकान्ते'ति वैकल्पिकमेव णत्वं भवतीति वाच्यं, 'न हि योगे योगोऽसिद्धः किंतु प्रकरणे प्रकरण मिति भाष्यादौ स्पष्टत्वादिति दिक् । **अनिनस्मन्ग्रहणानीति** । अन्–'राज्ञे'त्यर्थवता, 'साम्ना' इत्यनर्थकेन । इन्–'दण्डी'त्यर्थवता, 'वाग्ग्मी'त्यनर्थकेन । अस्—'सुपया' इत्यर्थवता, 'सुस्रोता' इत्यनर्थकेन । इह 'सुरीभ्यां नुट्चे'त्यसुनस्तुट् । मन्—'सुशर्मे'त्यर्थवता, 'सुप्रथिमा' इत्यनर्थकेन । एतच्च 'इणः षीध्व'मिति सूत्रेऽङ्गग्रहणेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्सिद्धम् । 'वेविषीध्व'मित्यत्र षीध्वंशब्दस्य ग्रहणं माभूदिति हि तत्राऽङ्गग्रहणं कृतम् । तच्चाऽपार्थकम्, अनर्थकत्वादेव तद्ग्रहणाऽसिद्धेः । अतो ज्ञायते 'अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा अनित्ये'ति । **मघवा बहुलम्** ।

ति । तुः पूर्ववैषम्ये । **वैकल्पिकमिति** । 'प्रातिपदिकान्ते'ति विहितमित्यर्थः । **तद्भाष्येति** । "कुव्यवाये ह्रादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? । वृत्रघ्नः सुग्घः प्राघानि । 'हन्तेरत्पूर्वस्ये'ति सूत्रे अत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यम्'' इति 'अट्कुप्वा'-ङिति सूत्रे भाष्यम् । अत्र णत्वप्रकरणे ह्रादेशकुव्यवाये प्रतिषेधविज्ञानात् 'प्रातिपदिकान्ते'ति णत्वमपि आदेशकुव्यवाये न भवतीति विज्ञायते । तद्विरोधान्माधवमतमुपेक्ष्यमित्यर्थः । **एवमिति** । वृत्रहन्शब्दवदित्यर्थः । 'इन्हन्पूषार्यम्णां शौ', 'सौ चे'ति दीर्घनियममात्रे दृष्टान्तो, न तु कुत्वादौ, असम्भवात् । शार्ङ्गमस्यास्तीत्यर्थे 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थीय इनिः । यशोऽस्यास्तीत्यर्थे 'अस्मायामेधास्रजः' इति विनिः । 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वान्न रुत्वम् ।

नन्वर्थवत्परिभाषया 'इन्हन्' इत्यत्रार्थवत एव इनो ग्रहणं, ततश्च विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वात्तस्य कथं ग्रहणमित्याशङ्क्य परिहरति—**यशस्विन्नित्यादिना** । **अनिनस्मन्निति** । एतच्च 'येन विधिः' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । राज्ञ' इत्यत्र अन् अर्थवान्, 'दाम्नः'इत्यत्र तु अनर्थकः । 'शार्ङ्गी'त्यत्र इन् अर्थवान्, 'यशस्वी'त्यत्र तु अनर्थकः । 'सुपया' इत्यत्राऽस् अर्थवान्, 'सुस्रोता' इत्यत्र तु अनर्थकः । असन्तत्वाद्दीर्घः । 'सुशर्मे'त्यत्र मन् अर्थवान्, 'सुप्रथिमे'त्यत्र त्वनर्थकः । 'मनः' इति न ङीप् । अर्यमन्शब्दे पूषन्शब्दे चाल्लोपे विशेष इत्याह–**अर्यम्णीत्यादि** । 'विभाषा ङिश्योः' इत्यल्लोपविकल्पः । शसादावचि तु नित्यमल्लोप उक्तप्राय इति भावः । मह्यते पूज्यत इत्यर्थे कनिप्रत्ययः । इकार उच्चारणार्थः । ककार इत् । अन्निति प्रत्ययः शिष्यते । धातोरवुगागमः । तत्र ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्तावयवः, महधातोर्हस्य घश्चेति त्रयं निपात्यते । 'श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघव'न्नित्युणादिसूत्रेण निष्पन्ने तस्मिन्मघवन्शब्दे विशेषमाह—**मघवा बहुलम्** । 'अर्वणस्त्रसौ' इत्यतः 'तृ' इत्यनुवर्तते । तच्च लुप्तप्रथमाकम् । 'मघवे'ति तु षष्ठ्यर्थे प्रथमा । तदाह—**मघवन्शब्दस्येत्यादिना** । **ऋ इदिति** । 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति ऋकार इत्संज्ञक इत्यर्थः । 'ऋ' इत्यविभक्तिको निर्देशः प्रक्रियासमये न दुष्यति । अलोऽन्त्यस्येति नकारस्य तकारः । सर्वादेशस्तु न, 'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमि'ति वचनात् । मघवत् स् इति स्थिते–। **उगिदचाम्** । 'अधातो'रितिच्छेदः । उक् इत् येषां ते उगितः । 'अच्' इति च लुप्तनकारस्य 'अञ्चु गतिपूजनयोः' इति धातोर्ग्रहणम् । अधातोरित्युगिद्विशेषणम् । न त्वचतेः, असंभवात् । 'इदितो नुम् धातो'रित्यतो नुमित्यनुवर्तते । तदाह–**अधातोरुगित इत्यादिना** । नुमि मकार इत् । उकार

ऋतेश्च नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । मघवान् । इह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वं न भवति, बहुलग्रहणात् । तथाच 'श्वन्नुक्ष'न्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे ॥ 'हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसा'विति भट्टिः । मघव-

---

'अर्वणस्त्रसा'वित्यतस्तृ इत्यनुवर्तते, तदपेक्षा च 'मघवे'ति षष्ठ्यर्थे प्रथमा, तदाह—मघवन्शब्दस्येति । अघातोरिति । अधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः । अश्वतिग्रहणं हि नियमार्थम्,—'उगितो धातोश्चेद्भवति तर्ह्यश्वतेरेवे'ति । एवञ्च गोमानिवाचरति 'गोमा'नित्यादौ संप्रति धातुत्वेऽपि विध्यर्थमधातुग्रहणम् । एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति । नन्वश्वतिग्रहणमौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यश्वतेरेवेति व्याख्याय अधातुग्रहणं त्यज्यतामिति चेत् । अत्र नव्याः—नुम्मात्रविषयको नायं नियमो,—'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यश्वतेरेवेति नियम्यते । तेनेह न,—उखास्रत्'—इति उगितश्चे ति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् । ततश्च यद्यौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्यमिति व्याख्यायेत तर्हि पूर्वोक्ते 'गोमा'नित्यादौ स्त्रियाम् 'उगितश्चे'ति ङीप्प्रसज्येत । आचारक्विबन्तस्यौपदेशिकधातुत्वाऽभावात् । न चेष्टापत्तिः,—अधातोर्ग्रहणादेव सूत्रकृता तत्र ङीब्नेष्यत इत्यनुमानादिति दिक् । ननु नलोपिनोऽश्वतेरेव नुमागमः स्यान्न तु पूजार्थस्य नकारवतोऽश्वतेरित्येवमर्थम् 'अचा'मिति ग्रहणस्य सार्थकत्वात्कथमेतस्य सामान्यनियमार्थतेति चेदुच्यते-'अचा'मित्यत्र नलोपोऽविवक्षितः । तथाच पूर्वोक्तनियमार्थता भाष्यकैयटाद्युक्ता सङ्गच्छत एव । पूजार्थस्याऽश्वतेर्नुमि सत्यपि 'नश्चापदान्तस्ये'ति सूत्रे जातिपक्षमाश्रित्य नत्वजातेरनुस्वारविधानेन समीहितरूपसिद्धेः । व्यक्तिपक्षे त्वनुस्वारस्य झर्षु पठितत्वादनुस्वारे परे नुमोऽनुस्वारे सति अनुस्वारद्वयवद्रूपमिष्यते । 'अनचि चे'ति द्वित्वेन तद्रूपस्य तवापि मते दुर्वारत्वात् । न च भवन्मते द्वित्वेनाऽनुस्वारत्रयं स्यादिति शङ्क्यम्, 'झरो झरी'ति लोपेन निवारयितुं शक्यत्वात् । लोपऽभावपक्षे त्रयाणां श्रवणं स्यादिति चेद्भाष्यकैयटाद्युक्तनियमानुरोधेन तत्स्वीकारे बाधकाभावात् । इष्टानुरोधेन जातिपक्ष एवात्राश्रयणीयः । नुमागमः स्यादिति । 'इदितो नुम् धातो'रित्यतो नुमनुवर्तत इति भावः । ननु 'कुर्व'न्नित्यादाविव संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वेन नान्तत्वाऽभावाद्दीर्घत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह—इह दीर्घे कर्तव्य इति । बहुलग्रहणादिति । क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थः । बहूनर्थान् लातीति बहुलम् । 'आतोऽनुपसर्गे' इति कर्मण्युपपदे कः । श्वन्नुक्षन्निति । 'श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघव'न्नित्युणादिसूत्रेणेत्यर्थः । निपातनादिति । महेर्हकारस्य घकारोऽनुगागमः कनिप्रत्ययश्चेत्यस्य त्रितयस्य निपातनादित्यर्थः । प्रत्याख्यातमाकर इति । एवंच फलभेदे त्रादेशस्य प्रत्याख्यानाऽसंभवादादेशपक्षेऽपि दीर्घो भाष्यादिसंमत एवेति बहुलग्रहणात्संयोगान्तलोपस्य नाऽसिद्धत्वमित्युक्तम् । यत्त्वाहुः—मतुप्पक्षेऽपि छान्दसत्वाच्च दीर्घ इत्येव भाष्याशय इति, तन्न,

---

उच्चारणार्थः । मित्त्वादन्त्यादचः परः । अजिति अच्प्रत्याहारो न गृह्यते, व्याख्यानात्, 'नपुंसकस्य झलचः' इत्यज्ग्रहणाच्च । अन्यथा 'उगिदचा'मित्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यात् । वृद्धिर्गुण इत्यादिनिर्देशाच्च । अधातोरित्येतत्तु अग्रे गोमच्छब्दनिरूपणावसरे मूल एव व्याख्यास्यते । तत्प्रयोजनं च तत्रैव वक्ष्यते । उपधादीर्घ इति । मघवन् त् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिना सुलोपे संयोगान्तलोपे च सति 'सर्वनामस्थाने चे'ति दीर्घ इत्यर्थः । नन्विह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्नान्तत्वाऽभावात् पचन्नित्यादाविव दीर्घो न संभवतीत्यत आह—दीर्घे कर्तव्य इति । बहुलग्रहणादिति । 'क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव । शिष्टप्रयोगाननुसृत्य लोके विज्ञेयमेतद्बहुलग्रहे तु ॥' इति स्थितिः । अत्र दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्य नासिद्धत्वम् । पचन्नित्यादौ त्वसिद्धत्वमेवेति बहुलग्रहणाल्लभ्यत इत्यर्थः । ननु त्रादेशपक्षे मघवन्नित्येवास्तु, बहुलग्रहणेन संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाऽभावकल्पनायां प्रमाणाऽभावात् । वेदे तु यज्ञेन मघवानित्यादौ दीर्घश्छान्दसो भविष्यतीत्यत आह—तथा चेति । त्रादेशपक्षे संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वाभावमभ्युपगम्यैवेत्यर्थः । निपातनादिति । कनि प्रत्ययस्य, अनुगागमस्य, घत्वस्य इति त्रयाणां निपातनादित्यर्थः । तथा च नान्तो मघवन्शब्दः सिध्यतीति भावः । मघशब्दादिति । धनपर्यायादित्यर्थः । मघो धनमस्यास्तीत्यर्थे मतुपि'मादुपधायाश्चे'ति वत्वे तान्तो मघवच्छब्दः सिद्ध इति भावः । भाषायामपीति । लोके छन्दसि च इत्यर्थः । शब्दद्वयेति । मघवन्शब्दो मघवच्छब्दश्चेति शब्दद्वयं 'मघवा बहुल'मित्यस्य फलम् । तस्य सिद्धिमाश्रित्येत्यर्थः । आकर इति । 'केशाद्वः' इति सूत्रे कैयटग्रन्थ इत्यर्थः । तत्र ह्येवमुक्तं—'मघवा बहुल'मित्येतन्न कर्तव्यम् । 'श्वन्नुक्ष'न्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वा'दिति । त्रादेशपक्षे संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वाद्दीर्घाऽभावाश्रयणे मघवन्निति रूपम् । मतुपि तु 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घे मघवानिति रूपमिति रूपभेदापत्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । वस्तुतस्तु कन्नन्तस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम्, मतुपि तु 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतु'बिति मतुबुदात्तत्वस्य 'न गोश्व'न्निति प्रतिषेधे सति पित्वादनुदात्तत्वे घकारादकारस्य फिट्स्वरेण उदात्तत्वमिति फलभेदात्

न्तौ। मघवन्तः। हे मघवन्। मघवन्तम्। मघवन्तौ। मघवतः। मघवता। मघवद्भ्यामित्यादि। तृत्वाऽभावे—मघवा। 'छन्दसीवनिपौ च' इति वनिबन्तं मध्योदात्तं छन्दस्येव। अन्तोदात्तं तु लोकेऽपीति विशेषः। मघवानौ। मघवानः। सुटि राजवत्॥ श्वयुवमघोनामतद्धिते ६।४।१३३। अन्नन्तानां भसंज्ञकानामेषामतद्धिते परे संप्रसारणं स्यात्। 'संप्रसारणाच्च'। 'आद्गुणः'। मघोनः। अन्नन्तानां किम्? मघवतः। मघवता। स्त्रियां मघवती। अतद्धिते किम्? माघवनम्। मघोना। मघवभ्यामित्यादि॥ शुनः। शुना।

मतुबन्तस्य छान्दसत्वे मानाऽभावादुदाहृतमह्निप्रयोगविरोधाच्चेति दिक्। छन्दसीवनिपाविति। 'मत्वर्थे ईवनिपौ स्तः छन्दसी'ति वार्तिकार्थः। 'सुमङ्गलीरियं वधूः' 'मघवानमीमहे' इत्युदाहरिष्यति वैदिकप्रक्रियायाम्। अन्तोदात्तं त्विति। यद्यपि 'श्वन्नुक्ष'मित्यत्र कनिन्नन्ता एते' इत्युज्ज्वलदत्तादिग्रन्थपर्यालोचनयाऽऽद्युदात्तत्वं लभ्यते, तथापि 'उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः' 'पूषा त्वेतो नयतु,' 'अग्निर्मूर्धा दिवः' इत्यादौ तत्सूत्रोपात्तानामुक्षादीनामन्तोदात्तत्वस्य निर्विवादतया कनिप्रत्यय एवोचित इति भावः। श्वयुव। 'अल्लोपोऽनः' इत्यतो 'ऽन' इत्यपकृष्य व्याचष्टे—अन्नन्तानामिति। अन्नन्तानां किं। मघवत इति। यद्यपि नस्य तादेशेऽप्येकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वादन्नन्तताऽत्रास्त्येव, तथापि विशेषणसामर्थ्याच्छ्रूयमाणनकारान्तस्यैव संप्रसारणं न त्वत्रेत्याहुः। वार्तिककृता तु 'श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थ'मित्युक्तम्। नन्वेवमपि 'अल्लोपोऽनः' इत्यल्लोपो दुर्वार इति चेन्मैवम्, भाष्यकृता पूर्वोक्तवार्तिकमत्रानुवर्त्य 'अल्लोपोऽनः, नकारान्तस्यैवे'ति व्याख्यातत्वात्। एतच्च 'ऋत्व'गिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। एतेन 'बहुधीवरी' 'राजकीय'मित्यत्राऽप्यल्लोपाऽभावः सिद्धः। 'वनो र च' 'राज्ञः क चे'त्यादेशे कृते नकारान्तत्वाऽभावात्। स्त्रियां मघवतीति। मघवती मघवत्यौ। मघवत्य इत्यत्र लिङ्गविशि-

---

कैयटग्रन्थश्चिन्त्य एव। मघवानिति दीर्घः शिष्टसंमतश्चेत्याह—हविरिति। मखेषु यज्ञेषु निश्शङ्कः असौ मघवान् हविर्जक्षिति=भक्षयतीत्यर्थः। मघवन्तावित्यादि। सुटि त्रादेशो नुम्चेति भावः। शसादौ त्रादेशो, नतु नुम्, असर्वनामस्थानत्वादित्यभिप्रेत्याह—मघवत इति। मघवद्भ्यामित्यादि। त्रादेशे 'स्वादिषु' इति पदत्वाज्जश्त्वम्। सुपि त्रादेशे जश्त्वे चर्त्वे मघवत्सु। तृत्वाऽभावे मघवेति। नान्तात्सौ राजवद्रूपमिति भावः। ननु 'मघवा बहुल'मिति सूत्रे 'अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत्' इति वार्तिकभाष्यकैयटेषु मघवन्शब्दस्य छन्दोमात्रविषयत्वावगमात्कथं तस्य लोके प्रयोग इत्यत आह—छन्दसीवनिपावित्यादि। 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतु'बित्यधिकारे 'केशाद्वोऽन्यतरस्या'मिति सूत्रे 'छन्दसीवनिपौ चे'ति वार्तिकम्। छन्दसि ईवनिपौ च वक्तव्यौ, वश्च मतुप्च। 'रथीरभून्मुद्गलानी गविष्टौ, सुमङ्गलीरियं वधूः, ऋतवानं मघवानमीमहे' इति तत्र भाष्यम्। तत्र वनिप्प्रत्ययान्ते मघवन्शब्दे प्रत्ययस्वरेण वकारादकार उदात्तः। मघशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः। 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मिति शिष्टस्वरेण मकारादकारो, वकारादकारश्चानुदात्तः। 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति वकारादकारः स्वरितः। तथाच मघवन्निति रूपं मध्योदात्तं संपद्यते। एतादृशमघवन्शब्दविषयकं छान्दसत्वाभिधानम्। कन्यन्ते तु मघवन्शब्दे वकारादकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। शिष्टस्वरेण मकारादकारो घकारादकारश्चाऽनुदात्तौ। तथा च मघवन्निति रूपमन्तोदात्तमिति स्थितिः। एतादृशमघवन्शब्दस्तु लोकवेदसाधारणः, तस्य छन्दोमात्रविषयत्वे प्रमाणाऽभावात्। किं च 'वनो र चे'ति सूत्रे भाष्यं—'मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिक'मिति। अयमपि मघवन्शब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तो लोकवेदसाधारण एव, छन्दोमात्रविषयत्वे प्रमाणाऽभावादिति भावः। शब्दरत्ने तु 'न शिष्यं छान्दसं हि तत्' इत्युदाहृतभाष्यवार्तिकयोः सामान्यप्रवृत्तयोर्मध्योदात्तमात्रविषयसङ्कोचे प्रमाणं न किञ्चिदस्ति। कविप्रयोगाणां तु 'तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे' इत्यादिविषये बहुशः प्रमाददर्शनात्तेषामपि नार्षवचनसङ्कोचकता। अतो मघवन्शब्दस्य सर्वस्यापि लोके ऽसाधुत्वमेवेति प्रपञ्चितम्। सुटि राजवदिति। तृत्वाऽभावपक्षे नान्तत्वाद्दीर्घ इति भावः। शसादावचि मघवन् अस् इत्यादि स्थिते 'अल्लोपोऽनः' इति प्राप्ते—श्वयुवमघोनाम्। श्वा च, युवा च, मघवा च इति द्वन्द्वः। 'वसोः संप्रसारण'मित्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्तते। 'भस्ये'त्यधिकृतम्। 'अल्लोपोऽनः' इत्यतोऽन इत्यपकृष्यते। तच्च श्वयुवमघोनां प्रत्येकं विशेषणं, तदन्तविधिः। फलितमाह—अन्नन्तानामित्यादि। 'इग्यणः संप्रसारणम्' इति वकारस्य संप्रसारणमुकारः। मघ उ अन् इति स्थिते पूर्वरूपमुक्तं स्मारयति—संप्रसारणाच्चेति। मघ उ न् इति स्थिते गुणं स्मारयति—आद्गुण इति। अन्नन्तानां किमिति। श्वयुवमघोनामन्नन्तत्वाऽव्यभिचारात्किमर्थमन्नन्तत्वविशेषणम्। मघवन्शब्दे नकारस्य त्रादेशपक्षेऽपि एकदेशविकृतस्यानन्यतयाऽन्नन्तत्वसत्त्वादिति प्रश्नः। मघवत इति। त्रादेशपक्षे संप्रसारणनिवृत्त्यर्थमन्नन्तत्वविशेषणम्। यद्यप्येकदेशविकृतस्यानन्यतया अन्नन्तत्वमस्त्येव, तथापि विशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणनकारान्तस्यैव संप्रसारणमि-

श्वभ्यामित्यादि । युवन्शब्दे वस्योत्वे कृते- । **न संप्रसारणे संप्रसारणम्** ।६।१।३७। संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् । इति यकारस्य नेत्वम् । अतएव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणम् । यूनः । यूना । युवभ्यामित्यादि ॥ अर्वा । हे अर्वन् । **अर्वणस्त्रसावनञः** ।६।४।१२७। नञा रहितस्याऽर्वन्नन्तस्या-

---

ङ्गपरिभाषया 'उगिदचा'मिति नुम्न शङ्क्यः, 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणा'दित्याहुः । **न संप्रसारणे ।** 'ष्वः संप्रसारण'मित्यतः 'संप्रसारण'मित्यनुवर्तमानेऽपि पुनः सम्प्रसारणग्रहणात्प्रदेशान्तरस्थं 'श्वयुवमघोना'मित्यपि संप्रसारणं निषिध्यते, तदाह-**इति यकारस्य नेत्वमिति । यून इति ।** ननूकारेण व्यवधानात्कथमत्र निषेधः ?, 'विव्याध' 'विव्यथे' इत्यादावव्यवधानेऽपि निषेधस्य चरितार्थत्वात् । न च सवर्णदीर्घे कृते नास्ति व्यवधानमिति वाच्यम्, 'अचः परस्मि'न्निति स्थानिवत्त्वात् । अत्राहुः-विदेशस्थनिषेधार्थात्पुनः सम्प्रसारणग्रहणादेव व्यवधानेऽप्यत्र निषेधो भविष्यतीत्यदोषः । न च 'व्यथो लिटी'ति विदेशस्थेन यकारस्य संप्रसारणे कृते वकारस्य तदभावाय 'न सम्प्रसारणे' इति सूत्रं प्रवर्त्त्य पुनः संप्रसारणग्रहणं चरितार्थमिति व्यवधाने निषेधो न भविष्यतीति शङ्क्यं, 'व्यथो लिटी'त्येतद्धलादिः शेषापवाद' इत्याकरे स्पष्टत्वात् । 'उत्सर्गसदेशश्चापवाद' इति परस्यैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्ये'ति कैयटेन व्याख्यातत्वाच्चेति । **अर्वणस्तृ ।** 'अङ्गस्ये'ति वर्तते, तच्चाऽर्वणा विशेष्यते, 'अनञ' इत्यनेनापि, तदाह—**नञा रहितस्येत्यादि ।** 'असा'विति पर्युदासे विभक्तौ परत एव स्यात्, ततश्चाऽर्वतीत्यादौ न स्यादित्याशयेनाह-**न तु-साविति ।** न चैवमर्वप्रिय इत्यादावतिप्रसङ्गः, अङ्गेन स्वनिमित्तस्य प्रत्ययस्याऽऽक्षेपाल्लुका लुप्तत्वेनाऽत्र प्रत्ययलक्षणाऽभावात् । एतेन 'वाहैरलुप्यत सहस्रहगर्वगर्वः' इति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः । नन्वेवं 'स्थानिवदादेशः' इति सूत्रे 'धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशाः स्थानिवत्स्यु'रिति प्राचो ग्रन्थमनूद्य-'तत्किं परिगणनमुदाहरणमात्रं वे'ति विकल्प्य, 'नान्त्यः, अव्ययस्याङ्गपदाभ्यां पृथग्ग्रहणवैयर्थ्या'दिति मनोरमायां यदुक्तं तत्कथं सङ्गच्छेत ?, अव्ययस्यो-

---

त्याहुः । **स्त्रियां मघवतीति ।** मघवतः स्त्री मघवती, पुंयोगेन स्त्रियां वृत्तौ 'उगितश्चे'ति ङीप् । अत्राप्यन्नन्तत्वविशेषणान्न संप्रसारणमिति भावः । अत्र 'उगिदचा'मिति नुम् तु न, ङीपा व्यवधानेन तान्तस्य उगितः सर्वनामस्थानपरकत्वाऽभावात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषा तु नेह प्रवर्तते, विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणमित्युक्तेरिति भावः । **माघवनमिति ।** 'साऽस्य देवता' इति मघवन्शब्दादणि आदिवृद्धिः । अत्राऽणस्तद्धितत्वात्तस्मिन् परे न संप्रसारणमिति भावः । **मघवभ्यामिति ।** भ्यामादौ हलि नलोप इति भावः । **इत्यादीति ।** मघोने । मघोनः २ । मघोनोः । मघोनाम् । मघोनि । श्वन्शब्दः प्रायेण राजवत् । शसादावचि 'श्वयुवे'ति संप्रसारणं वकारस्य उकारः । शु अन् इति स्थिते 'संप्रसारणाच्चे'ति पूर्वरूपमिति मत्वाह—**शुनः शुनेति । इत्यादीति ।** शुने । शुनः २ । शुनोः । शुनाम् । शुनि । युवन्शब्दोऽपि प्रायेण राजवत् । शसादावचि विशेषमाह—**युवन्शब्द इति ।** युवन् अस् इत्यादिस्थिते 'श्वयुवे'ति वकारस्य संप्रसारणे उकारे यु उ अन् इति स्थिते 'संप्रसारणाच्चे'ति पूर्वरूपे यु उ न् इति स्थिते सवर्णदीर्घे यून इत्यादिरूपेषु सिद्धेषु यकारस्यापि संप्रसारणे प्राप्त इत्यर्थः । लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरित्यस्य तु नायं विषयः, कार्याश्रयवर्णभेदेन लक्ष्यभेदात् । अन्यथा संस्कर्तेत्यादौ 'अनचि चे'त्यादेरसकृत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेरितिभावः ।

न संप्रसारणे । इति यकारस्येति । सवर्णदीर्घनिष्पन्नस्य ऊकारस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणतया यकारस्य संप्रसारणपरकत्वान्न संप्रसारणमिकार इत्यर्थः । ननूकारद्वयस्थानिकस्य ऊकारस्य स्थानिवत्त्वे सति तस्य उकारद्वयात्मकतया प्रथमेन उकारेण व्यवधानात्संप्रसारणपरत्वाऽभावात्कथमिह निषेधः ?। 'येन नाव्यवधान'मिति न्यायस्य तु नायं विषयः, विव्याधेत्यादौ 'व्यथो लिटी'ति वकारस्याऽव्यवहितसंप्रसारणपरत्वे निषेधस्य चरितार्थत्वादिति चेन्मैवम् । एवं हि सति 'न संप्रसारणे संप्रसारण'मिति निषेधस्य 'व्यथो लिटी'ति संप्रसारणमात्रविषयकत्वमापद्येत । एवंच सति 'व्यथो यो लिटी'ति यकारग्रहणेनैव सिद्धे 'न संप्रसारणे संप्रसारण'-मिति सूत्रमनर्थकमेव स्यात् । अतः 'श्वयुवे'ति संप्रसारणनिषेधकत्वमस्यावश्यकमिति व्यवहितेऽपि संप्रसारणे परे 'यून' इत्यादौ निषेधो निर्बाधः, 'यूनस्ति'रित्यादिनिर्देशाच्चेत्यलम् । ननु सकृत्प्रवृत्त्यैव युवन्शब्दे यवयोः संप्रसारणे जाते निषेधो व्यर्थः । निमित्तत्वानुपपत्तिश्च । यद्वा प्रथमं यकारस्य संप्रसारणमस्तु । तदानीं संप्रसारणपरत्वाऽभावेन निषेधाऽप्रवृत्तेः । अनन्तरं तु वकारस्यापि संप्रसारणमस्तु । तत्राह—**अत एव ज्ञापकादिति ।** अन्यथा एतन्निषेधारम्भवैयर्थ्यापातादिति भावः । **इत्यादीति ।** यूने । यूनः, २ । यूनोः । यूनि । 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च', 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति ऋधातोर्वनिपि गुणे रपरत्वेऽर्वन्शब्दोऽश्वे योगरूढः । तस्य सौ राजवद्रूपं मत्वाह—**अर्वा । हे अर्वन्निति । अर्वणस्त्रसावनञः ।** तृ-असौ इति छेदः । न विद्यते नञ् यस्येति बहुव्रीहिः । अङ्गस्येत्यधिकृतम् अर्वणा विशेष्यते । तदाह—**नञा रहितस्येत्यादिना ।** ऋकार इत् । 'संयोगान्तस्ये'ति नस्य तः ।

ङ्ऽस्य 'तृ' इत्यन्तादेशः स्यान्न तु सौ । उगित्त्वान्नुम्। अर्वन्तौ। अर्वन्तः। अर्वन्तम्। अर्वन्तौ। अर्वतः। अर्वता। अर्वद्भ्यामित्यादि॥ अनञः किम् ?, अनर्वा। यज्ववत्। **पथिमथ्यृभुक्षामात्** ।७।१।८५। एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे। 'आ- आ'दिति प्रश्लेषेण शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः॥ इतोऽत्सर्वनामस्थाने

कारीयांऽनङ्गत्वात्। न च 'न लुमते'त्यनेनाऽङ्गकार्यनिषेधेऽप्यङ्गसंज्ञाया अनिषेधान्नोक्तदोष इति वाच्यम्, प्रत्यये परतः पूर्वस्य यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तत्सर्वं 'न लुमते'त्यनेन निषिध्यते इति 'यचोऽचि चे'ति सूत्रस्थमनोरमाग्रन्थपर्यालोचनया लुमताशब्देन लुप्तेऽङ्गसंज्ञाया अप्यस्वीकार्यत्वात्। तस्या अपि प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यत्वात्। यदि तु लुका लुप्तेऽप्यङ्गत्वं स्वीक्रियते, तदाऽयं ग्रन्थो 'यचि भं' 'वृषण्वस्वश्वयो'रित्यत्र 'वृष वर्षुकं वसु धनं यस्य वृषण्वसु, वृषा अश्वो यस्य वृषणश्व' इत्युदाहृत्य भत्वादिह नलोपो न भवति, अल्लोपस्तु अनङ्गत्वान्ने'ति मूले वैदिकप्रक्रियायां वक्ष्यमाणग्रन्थेन सह विरुध्यते। न च 'अल्लोपोऽनः'' इत्यत्रा'ऽङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽ'निति व्याख्यानादल्लोपस्य तत्र प्राप्त्यभावादनाङ्गत्वादिति समाधानं व्यर्थमिति भ्रमितव्यम्, भसंज्ञयैव 'यजादिस्वादिपरो योऽ'निति व्याख्यानावद्वस्वश्वयोः परतो योऽनिति व्याख्यानस्यापि लाभात्। तस्मात्पदात्पृथगित्येव वक्तव्ये अङ्गपदाभ्यामित्यङ्गग्रहणं रभसकृतमेवेति चेदत्राहुः--'न लुमते'ति सूत्रे लुमता लुप्ते तन्निमित्ताङ्गस्याङ्गसंज्ञकस्य कार्यं न स्यादिति यदा व्याख्यायते, तदा 'अर्वणस्तृ' इत्याद्यङ्गकार्याऽप्रवृत्तावप्यङ्गसंज्ञाया निर्बाधत्वादङ्गग्रहणं तत्रत्यं सम्यगेव। यदा त्वाङ्गमनाङ्गं वेत्यादिमनोरमाग्रन्थस्यानङ्गत्वादिति मूलग्रन्थस्य च स्वारस्यपर्यालोचनया लाघवादव्ययस्याङ्गत्वे फलाभावाच्च प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यं निषिध्यते, तदा त्वविशेषेणाऽङ्गसंज्ञाया अपि निषेधादङ्गग्रहणं तत्र रभसकृतमेव। न च 'न लुमते'त्यनेनाङ्गसंज्ञानिषेधे 'युवोरनाका'विति सूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यां विरोधः स्यादिति वाच्यं, तयोस्तत्र प्रौढिवादेन प्रवृत्तत्वात्। तथाच 'न लुमता तस्मि'न्निति सिद्धान्तः, 'प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यं निषिध्यते' इति मनोरमाग्रन्थश्च स्वरसतः सङ्गच्छत इति। ननु ऋधातोर्विचि गुणे च 'अ'रिति रूपं, तस्मान्मतुपि अर्वन्तावित्यादि सेत्स्यति, 'छन्दसीवनिपा'विति वनिपि वेदे 'अर्वे'ति सेत्स्यति। ऋधातोरेव 'स्नामदिपद्यर्त्ती'त्यादिना वनिपि तु लोकेऽप्यर्वेति सेत्स्यति। रूढिशब्दश्चायं, 'वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः' इत्यमरकोशात्। ततश्चार्थोऽपि न भिद्यत इति किमनेन सूत्रेणेति चेदत्राहुः—नान्ततान्तयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते सौ परे नञ्पूर्वपदे च नान्तस्य प्रयोगो भवत्यन्यत्र तु नान्तस्य प्रयोगो न भवतीति व्यवस्थार्थमिदं, 'तृज्वत्क्रोष्टु'रिति त्रिसूत्रीवदिति। यत्तु कैश्चिदुक्तम्--'अर्वन्मघवन्शब्दयोरपि भाषायामसाधुत्वमेव। 'अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत्। मतुब्वन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनात्' इति वार्तिकादिति। तदापाततः, वार्तिकस्य वनिबन्तमध्योदात्तपरत्वात्। छन्दस्येव वनिब्विधानात्। तथाच श्रीहर्षः—'वाहैरलुप्यत सहस्रदृगर्वगर्वः' इति प्रायुङ्क्त। **अर्वन्तौ अर्वन्त इति**। व्यपदेशिवद्भावेनाऽर्वन्नन्तत्वात्रादेशः। न च व्यवदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति वाच्यं, तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात्। **पथिमथि**। 'गमेरिनि'रित्यत 'इनि'रिति 'परमे कि'दित्यतः 'कि'दित्यनुवर्तमाने 'मन्थः' इत्यनेन निष्पन्नो मथिन्शब्दः। 'पतस्थ च' चादिनिः। पथिन्। 'ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः'। ततो मत्वर्थीयेनिना ऋभुक्षिन्निति बोध्यम्। ननु 'अस्थिदधी'ति सूत्रे उदात्ततया पठितेऽप्यनङीष्टसिद्धौ 'अनङुदात्तः' इत्युदात्तग्रहणं 'गुणा अभेदकाः' इति पक्षं ज्ञापयतीति निर्विवादम्। तथाच तस्मिन्पक्षे सूत्रेऽननुनासिकोच्चारणेऽप्यान्तरतम्यादनुनासिकाऽऽकारः स्यादत आह—**आ-आदिति**। **इतोऽ-**

उगित्त्वान्नुमिति। 'उगिदचा'मित्यनेनेति भावः। **अर्वन्ताविति**। नुमो नस्य 'नश्चापदान्तस्ये'ति अनुस्वारः, परसवर्ण इति भावः। शसादावचि असर्वनामस्थानत्वान्नुम् नेति मत्वाह—**अर्वत इति**। **अर्वद्भ्यामिति**। 'स्वादिषु' इति पदत्वाज्जश्त्वमिति भावः। **इत्यादीति**। अर्वद्भिः। अर्वते। अर्वद्भ्यः। अर्वतः अर्वतोः अर्वताम्। अर्वति। अर्वत्सु। **अनञः किमिति**। 'अनञः' इत्यस्य किं प्रयोजनमित्यर्थः। **अनर्वा यज्ववदिति**। अनर्वन्शब्दो यज्ववदित्यर्थः। शसादावचि 'न संयोगाद्वमन्ता'दित्यल्लोपो नेति भावः। पथिन्, मथिन्, ऋभुक्षिन्, एते नकारान्ताः। तेषु विशेषमाह—**पथिमथ्यृभुक्षामात्**। पन्थाश्च, मन्थाश्च ऋभुक्षाश्च, पथिमथ्यृभुक्षाणः, तेषामिति विग्रहः। 'सावनडुहः' इत्यतः 'सा'वित्यनुवर्तते। आदिति तपरकरणम्। आकार एव विधेयः। तदाह—**एषामित्यादिना**। 'अलोऽन्त्यस्ये'ति नकारस्य आकारः। ननु नकारस्य आन्तरतम्यादनुनासिक एव आकारः प्राप्नोति। नच निरनुनासिकस्यैवाकारस्योच्चारणाच्छुद्ध एव आकार इति वाच्यं, गुणानामभेदकत्वाद्भेदकत्वेऽपि तपरकरणेन अनुनासिकस्याप्याकारस्य ग्रहणात्, व्यक्तिपक्षे तपरसूत्रस्य अनण्सु दीर्घप्लुतेषु विध्यर्थत्वात्। नच ग्रहणकसूत्रे वार्णसमाम्नायिकत्वेन निश्चितस्याऽण्ग्रहणस्य अप्रत्यय इत्यस्य च तपरसूत्रे अनुवृत्तेराकारस्येहानण्त्वाद्विधीयमानत्वाच्च न तत्काल इति वाच्यं, तपरसूत्रे अण्ग्रहणस्य अप्रत्ययग्रहणस्य चानुवृत्तौ मानाऽभावादित्यत आह—**आ आदिति**

।७।१।८६। पथ्यादेरिकारस्याऽकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । **थो न्थः** ।७।१।८७। पथिमथोस्थस्य न्थादेशः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । पन्थानौ । पन्थानः । पन्थानम् । पन्थानौ । **भस्य टेर्लोपः** ।७।१।८८। भसंज्ञकस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यत् । पथः । पथा । पथिभ्यामित्यादि । एवं मन्थाः ऋभुक्षाः । स्त्रियां नान्तलक्षणे ङीपि भत्वाट्टिलोपः । सुपथी । [सुमथी] नगरी । अनृभुक्षी सेना । आत्वं नपुंसके न भवति, 'न लुमते'ति प्रत्ययलक्षण-

त्सर्वनाम । 'आ'दिति वर्तमाने पुनरद्वचनं किमर्थं, कृतेऽप्यद्वचने 'पन्था' इत्यत्र सवर्णदीर्घेण भाव्यमन्यत्र तूपधाया दीर्घेणेति चेन्मैवम्, 'ऋभुक्षण'मित्यत्र 'वा षपूर्वस्य निगमे' इति दीर्घविकल्पे सति पक्षे ह्रस्वश्रवणार्थमद्वचनस्यावश्यकत्वात् । **थो न्थः** । स्थान्यादेशौ द्वावप्यनच्कौ । 'थेर्न्थः' इत्येव सिद्धे 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्येतदृभुक्षिन्नर्थं । त्रयाणामनुवृत्तावपि ऋभुक्षस्थो न संभवतीत्याशयेनाह—**पथिमथोरिति** । प्रसङ्गादाह—**स्त्रियामिति** । **नान्तलक्षण इति** । 'न पूजना'दिति निषेधात् 'ऋक्पूरब्धू'रित्यप्रत्ययो नेति भावः । **सुपथीति** । 'इनः स्त्रिया'-

सवर्णदीर्घेणाकारान्तरं प्रश्लिष्यते । ततश्चाननुनासिकरूप आकारो भवतीति लभ्यते । नच सर्वादेशत्वं शङ्क्यम् । नह्यत्र वर्णद्वयं विधीयते, विशेषणविशेष्यभावेनान्वयाभ्युपगमेन अननुनासिकाकारस्यैकस्यैव विधानादिति भावः ।

भाष्ये तु अनुनासिकविधेः संमतत्वे प्रतिपत्तिलाघवाय अनुनासिकस्यैव 'उञः, ऊँ' इत्यत्रेव उच्चार्य विधानसंभवात्तदनुच्चारणाच्छुद्ध एव आकार इह विधेय इत्युक्तम् । तपरकरणं तु उच्चारणार्थमेव । वस्तुतस्तु 'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं ने'ति परिभाषयैव अनुनासिकाकारनिरासस्संभवादाकारप्रश्लेषक्लेशो व्यर्थः । 'भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णाती'ति पाठस्तु प्रामादिकः, 'ज्यादादीयसः' इति सूत्रे आदिति तपरनिर्देशेनेयं परिभाषा ज्ञाप्यते—'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं ने'त्येव भाष्ये पाठात्, अणुदित्सूत्रभाष्येऽप्यण्ग्रहणरहिताया एवास्याः परिभाषायाः पाठदर्शनाच्चेत्यास्तां तावत् । नकारस्य आत्वे पथि आ स् इति स्थिते । **इतोऽत्** । पथिमथ्यृभुक्षाम् इत्यनुवर्तते । 'इत' इति तपरकरणं स्पष्टार्थं, पथ्यादिषु त्रिषु दीर्घप्लुतयोरसंभवात् । भाव्यमानत्वादेव सवर्णाऽग्राहकत्वे सिद्धे अदिति तपरकरणमपि स्पष्टार्थमेव । तदाह—**पथ्यादेरित्यादिना** । पथ आ स् इति स्थिते । **थो न्थः** । थः न्थ इति च्छेदः । थ इति षष्ठी । आदेशेऽकार उच्चारणार्थः । पथिमथिग्रहणमनुवर्तते । ऋभुक्षिग्रहणं निवृत्तं, तत्र थकाराऽभावात् । 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थानग्रहणमनुवर्तते । तदाह—**पथिमथोरित्यादिना** । **पन्था इति** । नकारस्य आत्त्वे इकारस्य अत्त्वे थकारस्य न्थादेशे पन्थ आ स् इति स्थिते सवर्णदीर्घे रुत्वविसर्गाविति भावः । **पन्थानाविति** । पथिन् औ इति स्थिते सावित्युक्तेर्नात्त्वम् 'इतोऽत्' इति इकारस्याऽत्त्वे थकारस्य न्थादेशे 'सर्वनामस्थाने चे'ति दीर्घे रूपमिति भावः । एवं पन्थानः । पन्थानम् पन्थानौ । शसादावचि विशेषमाह—**भस्य टेर्लोपः** । **पथ्यादेरिति** । पथिमथ्यृभुक्षामित्यनुवर्तत इति भावः । **पथः पथेति** । पथिन् अस् पथिन् आ इति स्थिते इनो लोपे रूपद्वयमिति भावः । **पथिभ्यामिति** । नलोपे रूपम् । **इत्यादीति** । पथिभिः । पथे । पथिभ्यः । पथः पथोः पथाम् । पथि, पथोः पथिषु । **एवं मन्था ऋभुक्षा इति** । मन्थदण्डवाची मथिन्शब्दः । तस्य आत्वम्, अत्त्वं, न्थादेशः, टिलोपश्च । मन्थाः मन्थानौ मन्थानः । मन्थानम् मन्थानौ मथः । मथा मथिभ्याम् । मथे । मथः मथोः मथाम् । मथि । मथिषु । ऋभुक्षिन्शब्दस्तु इन्द्रवाची । तत्र 'थो न्थः' इतिवर्जमात्वादि भवति । षात्परत्वाण्णत्वं च । ऋभुक्षाः ऋभुक्षाणौ इत्यादि । यत्तु अत्र पन्थानमात्मन इच्छति पथीयति । 'सुप आत्मनः क्यच्', 'नः क्ये' इति पदत्वान्नलोपः 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वम् । ततः क्विप् । अल्लोपयलोपौ । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'पथिमथी'त्यात्वं, 'थो न्थः' । इतोऽदित्यत्त्वं तु तपरकरणान्न भवति । पन्थाः । 'एरनेकाच' इति यणं बाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च 'थो न्थः' । ततः संयोगपूर्वत्वान्न यण् । किन्त्वियङेव । पन्थियौ । 'भस्य टेर्लोपः' पथ इत्यादि प्रौढमनोरमातत्त्वबोधिन्यादावुक्तम् । तदेतदनुनासिकविधौ सति प्रतिपत्तिलाघवायाऽनुनासिकस्यैव उच्चारणे कार्ये तदनुच्चारणाच्छुद्धस्यैव विधानमिति भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । पथीयतेः क्विपि हि ईकारस्य शुद्धाकारार्थं अनुनासिकानुच्चारणस्यावश्यकत्वे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मात्पथीयतेः क्विपोऽनभिधानमेवोचितमिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । प्रसङ्गादाह—**स्त्रियामिति** । सु=शोभनः पन्था अस्या इति बहुव्रीहिः । 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीप् । 'भस्य टेर्लोपः' इति इनो लोपः । सुपथीति रूपम् । 'ऋक्पूः'इत्यप्तु न, 'न पूजनादिति निषेधात् । न चैवमपि 'न पूजनात्' इति निषेधस्य षचः प्रागेव प्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् 'इनः स्त्रिया'मिति कब्दुर्वार एवेति वाच्यम्, 'युवोरनाकौ' इत्यत्र सुपथीति भाष्यप्रयोगेण तस्या अनित्यत्वज्ञापनात् । नच लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'पथिमथी'त्यात्वं थो न्थश्च कुतो नेति वाच्यं, विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणात् । **सुमथी इति** । सु=शोभनो मन्था यस्या इति विग्रहः । ङीबादि पूर्ववत् । **अनृभुक्षी सेनेति** । अविद्यमानः ऋभुक्षा यस्या इति विग्रहः । 'नञो-

निषेधात् । सुपथि वनम् । * संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः । हे सुपथिन् । सुपथि । 'नलोपः सुप्स्वरे'ति नलोपस्याऽसिद्धत्वाद्ध्रस्वस्य गुणो न । द्विवचने भत्वाट्टिलोपः । सुपथी । शौ सर्वनामस्थानत्वात्—सुपन्थानि । पुनरपि—सुपथि । सुपथी । सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे । सुपथिभ्यामित्यादि । **ष्णान्ता षट्** ।१।१।२४। षान्ता नान्ता च सङ्ख्या षट्संज्ञा स्यात् । 'षड्भ्यो लुक्' । पञ्च । पञ्च । सङ्ख्या किम् ? । विप्रुषः । पामानः । 'शतानि' 'सहस्राणी'त्यत्र संनिपातपरिभाषया न लुक् । सर्वनामस्थानसंनिपातेन कृतस्य नुम-

---

मिति कसु न कृतः, समासान्तविधेरनित्यत्वात् । 'युनोरनाका'विति सूत्रे 'सुपथी'ति भाष्याच्च । 'न पूजना'दिति निषेधस्य तु नायं विषयः' 'षचः प्राचीनेष्वेव सः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । 'पथिमथी त्यात्वं थो न्थश्च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तं विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणान्न भवति । अत्रेदं बोध्यम्—पन्थानमात्मन इच्छति पथीयति । ततः क्विप् । अल्लोपयलोपौ । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'पथिमथी'त्यात्वम् । 'थो न्थः' । पन्थाः । 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यत्वं न भवति । 'इत' इति तपरकरणात् । 'एरनेकाचः' इति यणं बाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च—'थो न्थः' । संयोगपूर्वकत्वान्न यण् । पन्थियौ । पन्थियः । पन्थियम् । पन्थियौ । 'भस्य टेर्लोपः' । पथः । पथा । पथीभ्याम् । पथीभिरित्यादि । एवं मथीयतेः क्विपि तु—मन्थाः । मन्थियौ । मन्थियः । ऋभुक्षाः । ऋभुक्षियौ । ऋभुक्षियः । इत्यादि । एतेन 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यत्र स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं मुखसुखार्थमिति हरदत्तग्रन्थः प्रयुक्तः । आदेशे तपरकरणस्यानावश्यकत्वेऽपि स्थानिनि तु 'पन्थियौ' इत्यादिसिद्धये तस्यावश्यकत्वात् । ननु नलोपस्याऽसिद्धत्वात् 'पथिमथ्यृभुक्षाम्—'इति नस्यात्वे पन्थ्याः, मन्थ्याः, ऋभुक्ष्या इत्येव भवितव्यम्, न तु 'पन्था' इत्यादीति चेत् । अत्राहुः—नलोपस्यान्तर्वर्त्ती सुब्निमित्तम् । आत्वस्य तु बहिर्वर्त्ती सुप् । प्रत्यासत्त्या हि अत्र एक एव सुब्निमित्तभूतस्तत्रैव 'नलोपः सुप्स्वरे'ति नलोपस्यासिद्धत्वं नान्यत्रेति नात्र नकारस्यात्वं, किं त्वीकारस्येति । **ष्णान्ता षट्** । स्त्रीलिङ्गनिर्देशः सङ्ख्यां विशेषयितुम्, तत्सामर्थ्याच्च पूर्वत्र संज्ञापरमपि सङ्ख्याग्रहणमिह संज्ञिपरं संपद्यत इत्याशयेनाह—**सङ्ख्येति** । प्राचा तूपदेशकाले षान्ता नान्ता चेत्युक्तम्, तत् 'पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेऽपी'त्यादिवक्ष्यमाणस्वग्रन्थविरुद्धम् । संप्रत्यनान्तत्वेऽप्युपदेशे नान्तत्वमासीदिति किमसिद्धत्वेनेति दिक् । **संनिपातेति** । तथा चोपदेशकाले इति व्याख्यानं निष्फलमपीति भावः । यत्त्वाहुः—परिभाषाया अनित्यत्वाल्लुक् स्यादिति, तत्साहसमात्रम् । इष्टस्थलेऽप्यप्रवृत्तौ परिभाषाया अकिञ्चित्करत्वापत्तेः । यदप्याहुः—'उपदेशग्रहणमिह कुतः समागत'मित्याशङ्क्य 'ष्णान्ते'त्यन्तग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं लभ्यत इति । तदपि न । 'सङ्ख्ये'त्यस्याकर्षणेन संज्ञिपरत्वसंपादनेन च सामर्थ्यो-

---

ऽस्त्यर्थाना'मिति समासः । **ऋभुक्षाः**=स्वामी । अथ सु=शोभनः पन्था अस्य वनस्येति बहुव्रीहौ सुपथिन्शब्दान्नपुंसकात् 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सोर्लुकि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सुप्परत्वसत्त्वात् 'पथिमथी'त्यात्त्वमाशङ्क्याह—**आत्वं नपुंसके इति** । **सम्बुद्धाविति** । यद्यपि भाष्ये नपुंसकानामित्येव पठितं तथापि हे चर्मन् हे चर्मेति भाष्ये सम्बुद्धावेव उदाहृतत्वात्तन्मात्रविषयत्वमस्येति भावः । सम्बुद्धेर्लुका लुप्तत्वात्संबुद्धिपरत्वाऽभावात् 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति निषेधाऽप्रवृत्तेर्नित्यं नलोपप्राप्तौ विकल्पार्थोऽयमारम्भः । ननु नलोपपक्षे 'ह्रस्वस्य गुणः' इति सम्बुद्धौ परतो गुणे कर्तव्ये न 'न लुमते'ति निषेधस्याऽनित्यत्वाद्धे वारे हे वारि इतिवद्गुणविकल्पः स्यादित्यत आह—**नलोपः सुबिति** । **द्विवचने इति** । सुपथिन्शब्दादौङः शीभावे सति असर्वनामस्थानत्वेन भत्वात् 'भस्य टेर्लोपः' इति इनो लोपे सुपथीति रूपमित्यर्थः । **शाविति** । सुपथिन्शब्दाज्जश्शसोः शिभावे सति तस्य सर्वनामस्थानत्वात् 'इतोऽत्' इत्यत्वे, 'थो न्थः' इति थस्य न्थादेशे नान्तत्वाद्दीर्घे सुपन्थानि इति रूपमित्यर्थः ।

पञ्चन्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । तस्य षट्संज्ञाकार्यं लुकं विधास्यन् षट्संज्ञामाह—**ष्णान्ता षट्** । ष्च नश्च ष्णौ । ष्टुत्वेन णः । ष्णौ अन्तौ यस्याः सा ष्णान्ता । 'बहुगणवतुडति सङ्ख्या' इत्यतः सङ्ख्येत्यनुवर्तते । तच्च पूर्वसूत्रे बहुगणवतुडतिपरमपि शब्दाधिकारादिह पञ्च षडित्यादिप्रसिद्धसङ्ख्याबोधकशब्दपरमाश्रीयते, बहुगणवतुडतिषु ष्णान्तत्वाऽसम्भवात् । तदाह—**षान्तेत्यादिना** । **षड्भ्यो लुगिति** । 'अनेन जश्शसोर्लु'गिति शेषः । **पञ्च पञ्चेति** । जश्शसोर्लुकि नलोप इति भावः । **सङ्ख्या किमिति** । सङ्ख्याग्रहणानुवृत्तेः किं फलमिति प्रश्नः । **विप्रुषः पामान इति** । विप्रुष्शब्दस्य पामन्शब्दस्य च ष्णान्तत्वेऽपि सङ्ख्यावाचकत्वाऽभावेन षट्संज्ञाविरहात्ततः परस्य जसो न लुगिति भावः । ननु शतशब्दाज्जश्शसोः शिभावे 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमि 'सर्वनामस्थाने चे'ति दीर्घे शतानीति रूपम् । एवं सहस्राणीत्यपि रूपम् । तत्र 'अट्कुप्वाङि'ति णत्वं विशेषः । इह 'तदागमाः इति न्यायेन नुमोऽङ्गभक्तत्वाच्छतशब्दसहस्रशब्दयोर्नान्तसङ्ख्या[illegible] षट्संज्ञायां सत्यां 'षड्भ्यो लु'गिति जश्शसोर्लुक् स्यादत आह—**शतानीत्यादि** । **सर्वनामेति** । सर्वनामस्थानं परत्वेन उपजीव्य प्रवृत्तस्य नुमः सन्निपातपरि-

स्तद्विघातकत्वात् । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः । पञ्चभ्यः । 'षट्चतुर्भ्यश्चे'ति नुट् । **नोपधायाः** ।६।४।७। नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे । नलोपः । पञ्चानाम् । पञ्चसु । परमपञ्चानाम् । गौणत्वे तु न लुङ्नुटौ । प्रियपञ्चा । प्रियपञ्चानौ । प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्च्ञाम् । एवं सप्तन् नवन् दशन् ।

अष्टन आ विभक्तौ ।७।२।८४। अष्टन आत्वं स्याद्धलादौ विभक्तौ परतः । **अष्टाभ्य औश्** ।७।१।२१। कृताऽऽकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश्स्यात् । 'अष्टभ्य' इति वक्तव्ये कृताऽऽत्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वम् । 'अष्टनो दीर्घा'दितिसूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् । अष्टौ । अष्टौ ।

पक्षयात् । **नोपधायाः** । 'ने'ति लुप्तषष्ठीकं पदमङ्गस्य विशेषणम् । नलोपस्याऽसिद्धत्वात् 'नामी'पि दीर्घो न प्रवर्तेत इत्ययमारम्भः । **गौणत्वे त्विति** । बहुवचननिर्देशस्यार्थप्राधान्यार्थत्वादिति भावः । **प्रियपञ्च्ञामिति** । ञद्वयमध्ये चकारः । **अष्टन आ विभक्तौ** । सौत्रत्वादिहाऽल्लोपो न कृतः । 'कनिन्युवृषितक्षी'त्यतः 'कनि'नित्यनुवर्तमाने 'सप्यशूभ्यां तुट् चे'त्यनेन सप्तन्नष्टन्शब्दौ निष्पन्नौ । 'रायो हली'त्युत्तरसूत्राद्धलीत्यपकृष्यते, तच्च विभक्तेर्विशेषणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**हलादाविति** । 'हली'त्यस्यानपकर्षणे त्वष्टानामिति न सिध्येत् । परत्वान्नित्यत्वाच्च नुटः प्रागात्वे कृते अनान्तत्वेन षट्संज्ञाऽभावान्नुटोऽप्रवृत्तेः । न च यथोद्देशपक्षेऽन्तरङ्गत्वात्प्रागेव कृता षट्संज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन कृतात्वेऽपि सुलभेति वाच्यम्, अल्विधौ उक्तन्यायाऽयोगात् । किंच 'प्रियाष्टानौ' 'प्रियाष्टानः' 'प्रियष्ट्नः' 'प्रियाष्ट्ने'त्याद्यपि न सिध्येत्, उक्तरीत्या तत्राप्यात्वप्रवृत्तेरिति बोध्यम् । **अष्टाभ्य औश्** । शित्त्वात्सर्वादेशः । ननु 'अनेकाल्शित्सर्वस्ये'ति सूत्रे शिद्ग्रहणं प्रत्याख्यायानेकाल्त्वादेव सर्वादेश इति सुवचम् । न च शस्येत्संज्ञायामनेकाल्त्वं नास्तीति वाच्यं, शकारोच्चारणसामर्थ्यादत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणात् । न चैवम् 'अर्वणस्त्रसा'विति त्रादेसस्यापि सर्वादेशता स्यादिति वाच्यम्, ऋकारस्योगित्कार्यार्थत्वेन तत्र सामर्थ्योपक्षयात् । न चैवमौशित्यादौ शकारः श्रवणार्थ एव स्यादिति शङ्क्यम्, अनुशतिकादिषु 'ऐहलौकिक'मिति निर्देशेन शकारस्येत्संज्ञाभ्युपगमादितिदिक् ।

कृताकारादिति । ननु 'हली'त्यपकृष्यत इत्युक्तं तत्कथं कृताकारतेत्यत आह—**अष्टभ्य इतीति** । 'अष्टाभ्य' इति कृतात्वस्येदमनुकरणम्, न तु लक्षणवशसंपन्नमात्वं, तथाहि सति वक्ष्यमाणज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकतया लाघवार्थम् 'अष्टभ्य औ'शित्येव ब्रूयादिति भावः । **इदमिति** । श्रुतमनुमितं चेत्यर्थः । **अष्टनो दीर्घादिति** । दीर्घान्ता-

---

भाषया सर्वनामस्थानभूतजश्शसोर्ङकं प्रति निमित्तत्वाऽभावादित्यर्थः । **पञ्चभिः पञ्चभ्य इति** । नलोपे रूपम् ।

पञ्चन् आम् इति स्थिते 'षट्चतुर्भ्यश्चे'ति नुटि नलोपे तस्याऽसिद्धत्वात् 'नामि' इति दीर्घेऽप्राप्ते आह—**नोपधायाः** । 'ने'ति लुप्तषष्ठीकम्, अङ्गस्येत्यधिकृतस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । 'ढ्रलोपे' इत्यतो 'दीर्घ' इत्यनुवर्तते, 'नामि' इति सूत्रं च । तदाह—**नान्तस्येत्यादिना** । **नलोप इति** । नलोपस्याऽसिद्धत्वात्प्रथमं दीर्घे ततो नलोप इत्यर्थः । **परमेति** । परमाश्च ते पञ्च चेति विग्रहः । 'षड्भ्यो लुक्' इत्यस्य 'षट्चतुर्भ्यश्चे'त्यस्य चाङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिरिति भावः । प्रियाः पञ्च यस्येति बहुव्रीहिः । प्रियपञ्चन्शब्दो विशेष्यनिघ्नः त्रिलिङ्गः । तस्य पुंस्त्वे विशेषमाह—**गौणत्वे त्विति** । 'षड्भ्यो लु'गिति 'षट्चतुर्भ्यश्चे'ति च बहुवचननिर्देशेन षट्चतुरर्थप्राधान्यावगमादिति भावः । **प्रियपञ्चेति** । सुटि हलादौ च राजवत् । शसादावचि तु 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपे नस्य श्चुत्वेन ञकारः । चकारे तु परेऽनुस्वारस्य परसवर्णे ञकारः स्थित एव । तथाच ञकारद्वयमध्ये चकारः । अष्टन्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । तस्य विशेषमाह—**अष्टन आ विभक्तौ** । 'रायो हली'त्यतो हलीत्यपकृष्यते । तच्च विभक्तेर्विशेषणं, तदादिविधिः । तदाह—**अष्टन आत्वमित्यादिना** । ग्रहणकसूत्रेऽण्ग्रहणेन वार्णसमाम्नायिकानामेव ग्रहणादाकारस्याऽनण्त्वाद्भाव्यमानत्वाच्च शुद्ध एव नकारस्य आकारः । **अष्टाभ्य औश्** । 'जश्शसोः शिः' इत्यतो जश्शसोरित्यनुवर्तते । अष्टाभ्य इति पञ्चमी । 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्युपतिष्ठते । 'अष्टा' इत्याकारान्तशब्दो विवक्षितः । तदाह—**कृताकारादित्यादिना** । नकारस्याऽऽत्वे कृते सति योऽष्टाशब्दास्तस्मादित्यर्थः । शित्त्वात्सर्वादेशः । 'आदेः परस्ये'ति तु नात्र प्रवर्तते, 'अनेकाल्शि'दिति परेण तस्य बाधात् । औशादेशोऽयं 'षड्भ्यो लु'गित्यस्यापवादः । ननु जश्शसोः परतोऽष्टन्शब्दस्यात्वं नास्त्येव, 'अष्टन आ विभक्तौ' इति आत्वविधौ हलीत्यपकर्षस्य उक्तत्वात् । ततश्च जश्शसोरौश्विधौ 'कृताकारादष्टन' इत्यनुपपन्नम् । तत्राह—**अष्टभ्य इति वक्तव्य इत्यादि** । भ्यसि अष्टभ्यः, अष्टाभ्य इति रूपद्वये सत्यपि औश्विधौ लाघवादष्टभ्य इत्येव निर्देश उचितः, आकारनिर्देशात्तु जश्शसोरचि परतोऽप्यात्वं विज्ञायत इत्यर्थः । ननु 'अष्टन आ विभक्तौ' इति हलादिविभक्तौ अष्टनो नित्यमात्वविधानादष्टाभ्य इत्येव निर्देष्टव्यं, प्रामाणिकगौरवस्याऽदोषत्वात् । ततश्च औश्विधौ 'अष्टाभ्य' इति निर्देशो जश्शसोरष्टनः कथमात्वं ज्ञापयेदित्यत आह—**वैकल्पिकं चेदमिति** । **ज्ञापकादिति** । 'अष्टनो दीर्घा'दिति सूत्रम् । दीर्घान्ता-

परमाष्टौ । परमाष्टौ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टाभ्यः । अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वाऽभावे,—अष्ट । अष्ट । इत्यादि पञ्चवत् । गौणत्वे त्वात्वाऽभावे राजवत् । शसि प्रियाष्ट्नः । इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न ष्टुत्वम् । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याऽल्लोपस्याऽसिद्धत्वाद्वा । 'प्रियाष्ट्ना'—इत्यादि । जश्शसोरनुमीय-

---

दष्टनः परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात् । अष्टाभिः । दीर्घात्किम् ? अष्टभिः । मध्योदात्तमिदम् । 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति बाधित्वा 'झल्युपोत्तम'मित्यस्य प्रवृत्तेः । 'षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिविभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्या'दिति तदर्थः । ननु 'प्रियाष्ट्न'इत्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वनिवारणाय दीर्घग्रहणमिहावश्यकमिति कथमस्यात्वविकल्पज्ञापकतेति चेदत्राहुः—'अष्टनो दीर्घा'दित्यत्रान्तोदात्तादित्यनुवर्त्यान्तोदात्तादष्टनः परेत्यादिव्याख्यानादष्टभिरित्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वं सिध्यति । घृतादित्वेनाऽष्टनोऽन्तोदात्तत्वात् । 'प्रियाष्ट्न' इत्यादिबहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वराभ्युपगमेनाष्टनोऽन्तोदात्तत्वाऽभावाद्विभक्त्युदात्तत्वं न प्रवर्तते इति दीर्घग्रहणं व्यर्थं सदुक्तार्थे ज्ञापकमेवेति । **अष्टानामिति** । 'नुटः पश्चादेव संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वादात्वं, न तु ततः प्रा'गिति तु मनोरमायां स्थितम् । अत्र नव्याः—संनिपातपरिभाषयाऽऽत्वाभावेऽप्यत्र न क्षतिः, 'नोपधायाः' इति दीर्घे नलोपे 'पञ्चानां' 'सप्ताना'मितिवद्रूपसिद्धेः । न च 'अष्टनो दीर्घा'दिति विभक्त्युदात्तत्वमात्वविधेः प्रयोजनमिति वाच्यं, 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि'रित्यनेनैव तत्सिद्धेरिति । **पूर्वस्मादपीति** । न चात्र 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्' इति निषेधः शङ्क्यः, 'तस्य दोषः

दष्टन्शब्दात्पराऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यादिति तदर्थः । अष्टाभिर्विकर्षयतीत्यत्र भकारादिकार उदात्तः । 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मिति शिष्टमनुदात्तम् । दीर्घादिति विशेषणादष्टभिरित्यत्र आत्वाऽभावस्थले भिस उदात्तत्वं न भवति, किंतु मध्योदात्तत्वमेव, 'झल्युपोत्तम'मित्यस्य प्रवृत्तेः । षट्चतुर्भ्यो या झलादिविभक्तिस्तदन्ते पदे विद्यमानमुपोत्तममुदात्तं स्यादिति तदर्थः । यदि तु अष्टन आत्वं नित्यं स्यात्तर्हि अष्टभिरिति ह्रस्वान्तव्यावृत्तये क्रियमाणं दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात्, व्यावर्त्याऽभावात् । आत्वस्य विकल्पितत्वे तु तदभावपक्षे अष्टभिरिति व्यावर्त्यस्य सत्त्वाद्दीर्घग्रहणमर्थवत् । अतो दीर्घग्रहणमष्टन आत्वस्य वैकल्पिकत्वे ज्ञापकमित्यर्थः । **अष्टाविति** । अष्टन्शब्दाज्जश्शसोरौश् । शित्त्वात्सर्वादेशः । 'अष्टाभ्य' इति निर्देशान्नकारस्यात्वं, सवर्णदीर्घः, वृद्धिरिति भावः । **परमाष्टाविति** । 'अष्टाभ्य औ'शित्यस्य आङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिरित्यर्थः । **अष्टाभिरिति** । हलादौ आत्वे सवर्णदीर्घः । **अष्टानामिति** । आदौ नुटि कृते सति हलादित्वादात्वम् । नच नान्तत्वप्रयुक्तषट्संज्ञकशब्दसन्निपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटस्तद्विघातकमात्वं प्रति कथं निमित्तत्वमिति वाच्यं, नहि षट्सन्निपातेन जातस्य नुट आत्वेऽपि तद्विघातकत्वं, कृतात्वेऽपि स्थानिवत्त्वेन षट्त्वसत्त्वात् 'शमामष्टानां दीर्घः श्यनी'त्यादिनिर्देशेनाऽत्र सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयणाच्चेति भावः । **आत्वाऽभावे इति** । 'अष्टनो दीर्घा'दिति दीर्घग्रहणेनात्वविकल्पस्य ज्ञापितत्वादिति भावः । यद्यपि 'अष्टनो दीर्घा दिति सूत्रे शसादिविभक्तिषु परतः स्वरविधायके दीर्घग्रहणं शसादिष्वेवात्वविकल्पं ज्ञापयितुं शक्नोति नतु जसि, तथापि ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वाज्जस्यप्यात्वविकल्प इति भावः ।

प्रिया अष्टौ यस्येति बहुव्रीहौ प्रियाष्टन्शब्दो विशेष्यनिघ्न एकद्विबहुवचनान्तः । तत्र विशेषमाह-**गौणत्वे त्विति** । अष्टन्शब्दार्थस्याप्राधान्ये सतीत्यर्थः । **आत्वाऽभावे इति** । 'अष्टनो दीर्घा'दिति दीर्घग्रहणेनात्वस्य वैकल्पिकत्वज्ञापनादिति भावः । **राजवदिति** । 'प्रायेणे'ति शेषः । प्रियाष्टा प्रियाष्टानौ प्रियाष्टानः । प्रियाष्टानम्, प्रियाष्टानौ । **शसि प्रियाष्ट्न इति** । 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपः । ननु कृतेऽल्लोपे नकारस्य ष्टुत्वेन णत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—**इहेति** । इहाऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न ष्टुत्वमित्यन्वयः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वे सति अकारव्यवहितत्वान्न ष्टुत्वमिति भावः । ननु स्थानिनि सति यत्कार्यं तदेवादेशेऽतिदिश्यते । स्थानिनि सति यत्कार्यं न भवति तदादेशे न भवति इत्येवं कार्याऽभावस्तु नातिदिश्यते । अन्यथा 'नायक' इत्यादौ आयाद्यभावप्रसङ्गादिति स्थानिवत्सूत्रे स्थितम् । तस्मादल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न ष्टुत्वमित्यनुपपन्नम् । 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रं तु यद्यपि स्थानिनि सति यत्कार्यं न भवति तदादेशेऽपि न भवतीत्येवं कार्याऽभावस्यातिदेशकं तथापि न तस्यात्र प्रवृत्तिरस्ति । स्थानिभूतादचः पूर्वस्यैव विधौ तत्प्रवृत्तेः । इह च स्थानिभूतादचः परस्यैव ष्टुत्वप्रवृत्तेरित्यत आह—**पूर्वस्मादपि विधाविति** । स्थानिभूतादचः पूर्वस्मात्परस्यापि विधौ स्थानिवत्त्वाभ्युपगमादित्यर्थः । नच 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिव'दिति निषेधः शङ्क्यः, 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' इति तन्निषेधात् । 'अट्कुप्वा'ङिति णत्वं तु न शङ्क्यं, टकारेण व्यवधानात् । शब्दकौस्तुभे तावत् 'तस्य दोषः' इत्यत्र णत्वग्रहणं मास्त्वि'त्युक्तं । तद्रीत्याप्याह—**बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वेति** । अल्लोपोऽङ्गसंज्ञाभसंज्ञापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः । ष्टुत्वं तु तदपेक्षयाल्पापेक्षत्वादन्तरङ्गम् । तस्मिन् कर्तव्ये बहिरङ्गस्याऽल्लोपस्यासिद्धत्वादकारव्यवहितत्वान्न ष्टुत्वमित्यर्थः । ननु यथोद्देशपक्षे 'असिद्धं बहिरङ्ग'मिति

मानमात्त्वं प्राधान्य एव न तु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्टौ हलादावेव वैकल्पिकमात्त्वम् । प्रियाष्टाभ्याम् ३ । प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः २ । प्रियाष्टासु । 'प्रियाष्टौ राजवत्सर्वं हाहावच्चाऽपरं हलि' । [इति नान्ताः] । भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे । भुत् । भुद् । बुधौ । बुधौ । बुधः । बुधा । भुद्भ्याम् । भुद्भ्याम् । भुद्भ्याम् । भुत्सु । [इति धान्ताः] । ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ।३।२।५९। एभ्यः क्विन्स्यात् । अलाक्षणिकमपि किंचित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते । निरुपपदाद्युजेः क्विन् । कनावितौ । कृदतिङ् ।३।१।९३। संनिहिते

संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' इत्युक्तत्वादिति दिक् । प्राधान्य एवेति । औश्त्वं हि लुङ्लुटाविव प्राधान्य एव भवति न तु गौणत्वे, 'अष्टाभ्य' इति बहुवचननिर्देशात् । अन्यथा हि कृताऽऽत्वानुकरणेऽपि एकवचनेनैव निर्दिशेत्—'अष्टा औ'शिति 'अष्ट' इति वा । एतच्च 'ष्णान्ता ष'डिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तथा चौश्त्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वं प्राधान्य एवोचितमिति भावः । 'प्रियाष्टा'—इति प्रथमैकवचनम् । उक्तार्थं सङ्गृह्णाति—प्रियाष्टौ राजवदिति । इति नान्ताः । भुदिति । बुध्यतेः क्विप् । इति धान्ताः । ऋत्विग्दधृक् । किञ्चिदिति । ऋतावुपपदे यजेः क्विन् । धृष्णोतेर्द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च । सृजेः कर्मणि क्विन्, अमागमश्च । दिशेः कर्मणि क्विन् । उत्पूर्वात्स्निहेः क्विन्, उपसर्गान्त्यलोपः, षत्वं च । अञ्चेः सुप्युपपदे क्विनित्यर्थः । निरुपपदाद्युजेरिति । क्रुञ्चेरप्येवम् । नलोपाऽभावस्त्वधिकः । कनावितताविति । इकारस्तूच्चारणार्थ इति भावः । संनिहित

षाष्ठीं परिभाषां प्रति ष्टुत्वस्याऽसिद्धतयाऽन्तरङ्गाऽभावेन परिभाषा अप्रवृत्तेः कथमिहाऽल्लोपस्याऽसिद्धत्वमित्यत आह—कार्यकालपक्षे इति । लक्ष्यानुरोधादिह यथोद्देशपक्षो नाश्रीयते इत्यन्यत्र विस्तरः । अथ प्रियाष्टन्शब्दस्यात्वपक्षे विशेषमाह—जश्शसोरिति । 'अष्टाभ्य औ'शिति जश्शसोरौशादेशविधौ कृतात्वनिर्देशाज्ज्ञाप्यमानमात्वमष्टन्शब्दस्य प्राधान्ये सत्येव भवति, न तूपसर्जनत्वेऽपि, 'अष्टाभ्य' इति बहुवचननिर्देशात् । अन्यथा 'हाह' इति पञ्चम्यन्तवत् 'अष्ट औश्' इति निर्दिशेदिति 'ष्णान्ता षट्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ततः किमित्यत आह—तेनेति । अष्टन्शब्दस्य गौणतायां जश्शसोर्विषये आत्वाऽभावेनेत्यर्थः । हलादावेवेति । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत्र 'अष्टन' इत्येकवचननिर्देशेन अष्टन्शब्दार्थस्य प्राधान्याश्रयणे मानाऽभावादिति भावः । 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः' इत्यपि नात्र प्रवर्तते, तथा सति 'अष्टाभ्य औ'शित्यत्र बहुवचनवैयर्थ्यादिति बोध्यम् । हलादावेवेत्येवकारेण जश्शसोरप्यात्वस्य पक्षेऽपि व्यावृत्तिरुक्तैवानूद्यते । औङादौ तु हलादित्वाऽभावादेव आत्वस्य न प्रसक्तिः । प्रियाष्टा इति । सौ हलि 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यात्वे रुत्वविसर्गाविति भावः । षड्भ्यो लुक्' इति 'षट्चतुर्भ्यः' इति च गौणतायां न प्रवर्तत इति च प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम् । तथा च अजादौ सर्वत्र राजवदेव रूपाणि, हलादिषु पक्षे आत्वमिति स्थितम् । तदेतत्सङ्गृह्णाति—प्रियाष्टनो राजवदिति । प्रियाष्टन्शब्दस्याजादिषु विभक्तिषु राजवदेव सर्वं रूपम् । हलादिषु विभक्तिषु तु हाहाशब्दवदन्यच्च रूपम् । चकाराद्राजवदपि । तदित्थमत्र रूपाणि-प्रियाष्टाः—प्रियाष्टा, प्रियाष्टानौ, प्रियाष्टानः । प्रियाष्टानम् । प्रियाष्टानौ । प्रियाष्ट्नः । प्रियाष्ट्ना । प्रियाष्टाभ्याम् । प्रियाष्टभ्याम् । प्रियाष्टाभिः प्रियाष्टभिः । प्रियाष्ट्ने । प्रियाष्टाभ्याम् प्रियाष्टभ्याम् । प्रियाष्टाभ्यः-प्रियाष्टभ्यः । प्रियाष्ट्नः प्रियाष्टाभ्याम्-प्रियाष्टभ्याम्, प्रियाष्टाभ्यः-प्रियाष्टभ्यः । प्रियाष्ट्नः प्रियाष्ट्नोः प्रियाष्ट्नाम् । प्रियाष्ट्नि प्रियाष्टनि, प्रियाष्ट्नोः प्रियाष्टासु—प्रियाष्टसु । वस्तुतस्तु 'ष्णान्ता षट्' इति सूत्रे भाष्ये 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत्र 'हली'त्यपकर्षमुक्त्वा 'प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इति न सिध्यति, प्रियष्टानौ प्रियष्टान इत्येव प्राप्नोती'ति शङ्किते 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' इति समाहितम् । 'नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते, प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानात्' इति कैयटः । एवं च एषामनभिधानमेवोचितम् । अत एव 'अष्टाभ्य औ'शिति सूत्रे भाष्ये 'अष्टन आत्वमिह वैकल्पिकं यदयमात्वभूतस्य ग्रहणं करोति-अष्टाभ्य इति । अन्यथा अष्टन इत्येव ब्रूयात्' इत्युक्तम् । प्रियाष्टन्शब्दस्य लोके प्रयोगसत्त्वे तु तत्र गौणे औशादेशप्रवृत्त्यभावाय बहुवचननिर्देशस्यावश्यकत्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मात्प्रियाष्टन्शब्दप्रयोगविचारः सर्वोऽप्यभित्तिचित्रायित इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । इति नान्ताः । अथ धान्ताः । 'बुध अवगमने' कर्तरि क्विप् । बुध् इति धकारान्तः शब्दः । ततः सुबुत्पत्तिः । सौ विशेषमाह—भष्भाव इति । हल्ङ्यादिना सुलोपे सति प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सकारपरकत्वाद्वा, पदान्तत्वाद्वा 'एकाचो बशः' इति बकारस्य भष्=भकार इत्यर्थः । जश्त्वचर्त्वे इति । 'वाऽवसाने' इति चर्त्वविकल्प इति भावः । भ्यामादौ 'स्वादिषु' इति पदत्वाद्भष्, जश्त्वम् । भुद्भ्याम् । भुद्भिः भुद्भ्यः । भुत्सु । इति धान्ताः । अथ जान्ताः । अथ युज्शब्दस्य व्युत्पत्तिं दर्शयितुमाह—ऋत्विग्दधृक् । 'धातो'रित्यधिकृतं । 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इत्यतः क्विन्नित्यनुवर्तते । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—एभ्य इति । ऋतो उपपदे यज्धातोः, धृष्धातोः, सृज्धातोः, दिश्धातोः, ष्णिहधातोः, अञ्चुधातोः, युज्धातोः, क्रुञ्चधातोश्चेत्यर्थः ।

धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् । **वेरपृक्तस्य** ।६।१।६७। अपृक्तस्य वेर्लोपः स्यात् । 'कृत्तद्धिते'ति प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः ॥ **युजेरसमासे** ।७।१।७१। युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः । 'संयोगान्तस्य लोपः' । **क्विन्प्रत्ययस्य कुः** ।८।२।६२। क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते । नस्य कुत्वेनाऽनुनासिको ङकारः । युङ् । 'नश्चापदान्तस्ये'ति नुमोऽनुस्वारः । परसवर्णः । तस्याऽसिद्धत्वा'च्चोः कु'रिति कुत्वं न । युञ्जौ । युञ्जः । युञ्जम् । युञ्जौ । युजः । युजा । युग्भ्यामित्यादि । असमासे किम् ? ॥ **चोः कुः** ।८।२।३०। चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च ।—इति कुत्वम् । 'क्विन्प्रत्ययस्ये'ति

इति । प्राचा तु 'तृतीये धात्वधिकारे'इत्युक्तं, तदसत्, ''धातोः कर्मणः' इति सन्निधौ धातुग्रहणस्योत्तरत्रानुवृत्तेरभावेनाधिकारत्रयाऽभावात् । **युजेरसमासे** । 'उगिदचा'मित्यतः 'सर्वनामस्थाने' इत्यनुवर्तते । 'इदितो नुम् धातो'रित्यतो 'नुम्'चेत्याशयेनाह—**सर्वनामस्थाने नुम्स्यादिति** । **क्विन्प्रत्ययस्य** । क्विनः कु'रित्युक्तेऽपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात्क्विन्नन्तस्य ग्रहणे सिद्धे प्रत्ययग्रहणं बहुव्रीहिविज्ञानार्थमित्याशयेन व्याचष्टे—**क्विन्प्रत्ययो यस्मा-**

ननु ऋत्विक्, दधृगित्यादौ कुत्वद्वित्वादि कुत इत्यत आह—**अलाक्षणिकमपीति** । लक्षणानि=सूत्राणि तद्विहितं कार्यं लाक्षणिकम् । सूत्रतः प्रत्यक्षानुपदिष्टमपि कार्यं निपातनात्सिद्धरूपनिर्देशाल्लभ्यत इत्यर्थः । तत्र ऋतावुपपदे यजेः क्विन् । तस्य कित्त्वात् 'वचिस्वपियजादीना'मिति संप्रसारणं, 'व्रश्चे'ति षत्वापवादः कुत्वं च । धृषेः क्विनि द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च । सृजेः कर्मणि क्विन्, अमागमश्च । दिशेः कर्मणि क्विन् । उत्पूर्वात्स्निहेः क्विन्, उदो दलोपः, षत्वं च । अञ्चेः सुप्युपपदे क्विन् । युजेः केवलात् क्विन् । क्रुञ्चेः क्विन्, नलोपाऽभावश्च निपात्यते । यद्यपि अञ्चेः केवलस्यैवोपादानं तथाप्युष्णिक्शब्दसाहचर्यात्सोपपदस्यैवाञ्चेर्ग्रहणमित्याहुः । **निरुपपदादिति** । क्विन्विधिफलं हि नुमो नस्य कुत्वमेव । नुम् च असमासे एव वक्ष्यते । समासे तु सुयुगित्यादौ जस्य 'चोः कु'रिति कुत्वेनैव सिद्धतया क्विनि क्विपि च विशेषाऽभावादिति भावः । **कनावितावि॑ति** । 'लशक्वतद्धिते' इति हलन्त्य'मिति च सूत्राभ्या'मिति शेषः । वकारादिकारस्तूच्चारणार्थः । अथ क्विन्नन्तस्य 'कृत्तद्धिते'ति प्रातिपदिकत्वं वक्तुं क्विनः कृत्संज्ञां दर्शयति—**कृदतिङ्** । 'धातो'रित्यधिकृतं, 'प्रत्यय' इति च । 'धातो'रिति च विहितविशेषणम् । तेन धातोर्विहितः प्रत्यय इत्यर्थो लभ्यते । 'धातो'रित्यधिकृत्य विहित इति यावत् । तदाह—**संनिहिते इति** । तेन णिजादिनिरासः । युज् व् इति स्थिते । **वेरपृक्तस्य** । 'लोपो व्योः' इत्यतो 'लोप' इत्यनुवर्तते । उत्सृष्टानुबन्धाः सर्वे क्विबादयो 'वे'रित्यनेन गृह्यन्ते । इकार उच्चारणार्थः, अपृक्तग्रहणात्, तदाह—**अपृक्तस्य वस्येति** । अपृक्तस्येति किम् ? । जागृविः । क्विनः कृत्संज्ञायाः प्रयोजनमाह—**कृत्तद्धितेति** । **युजेरसमासे** । 'उगिदचा'मित्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते । 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमिति च । तदाह—**नुम्स्यादित्यादिना** ।

युन् ज् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**सुलोप इति** । परत्वात्पूर्वं नुमि ततो हल्ङ्यादिलोप इति भावः । **संयोगान्तलोप इति** । 'जकारस्ये'ति शेषः ।

क्विन्प्रत्ययस्य कुः । 'पदस्ये'त्यधिकृतम् । 'झलाञ्जशोऽन्ते' इत्यतेऽन्त इत्यनुवर्तते । क्विन् प्रत्ययो यस्मात् स क्विन्प्रत्ययः, तस्येति बहुव्रीहिः । क्विन्नन्तस्येति तु नार्थः, तथासति 'क्विनः कु'रित्येव ब्रूयात्, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया क्विन्नन्तस्येत्यर्थलाभात् । तदाह—**क्विन्प्रत्ययो यस्मादित्यादिना** । बहुव्रीहेः प्रयोजनं तु घृतस्पृश्शब्दनिरूपणे मूल एव वक्ष्यते । कुरिति कवर्गो गृह्यते, उदित्त्वात् । अणुदित्सूत्रे 'अप्रत्यय' इत्येतदणैव संबध्यते, नतूदिता, उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन कुरिति विधीयमानोपि सवर्णग्राहकः । ननु नकारस्य कुत्वे कखगघङाः पञ्चापि पर्यायेण प्राप्नुयुः, स्थानत आन्तर्यस्य पञ्चस्वप्यभावात्, स्पृष्टप्रयत्नत आन्तर्यस्य पञ्चस्वप्यविशिष्टत्वात्, घोषसंवारनादवता अल्पप्राणवता च नकारेण गकारस्यापि आन्तर्यसत्त्वात् । अत आह—**नस्येति** । नासिकास्थानत आन्तर्यादिति भावः । **युङिति** । 'युजिर् योगे ।' रुधादिः । युनक्तीति युङ् । नुमि कृते तदीयनकारस्य 'चोः कुः' इति कुत्वं न प्राप्नोतीति 'क्विन्प्रत्ययस्ये'त्यारम्भः । अथ औजसादिषु विशेषमाह—**नश्चेति** । **नुम इति** । 'युजेरसमासे इति विहितस्ये'ति शेषः । **परसवर्ण इति** । 'अनुस्वारस्य ययी'ति परसवर्णो ञकारो, नासिकास्थानत आन्तर्यादिति भावः । तेन युञ्जावित्यादि सिद्धम् । नन्विह ञकारस्य झलि जकारे परे 'चोः कु'रिति कुत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—**तस्येति** । परसवर्णस्येत्यर्थः । **युग्भ्यामिति** । 'स्वादिषु' इति पदत्वाज्जकारस्य गकार इति भावः । युक्षु । 'असमासे' इत्यस्य व्यावर्त्यं सुयुज्शब्दं कथयिष्यंस्तत्र विशेषमाह—**चोः कुः** । 'झलो झली'त्यतो 'झली'त्यनुवर्तते । 'पदस्ये'त्यधिकृतम् । 'स्कोः संयोगाद्योः' इत्यतोऽन्ते इत्यनुवर्तते, तदाह—**चवर्गस्येति** । ननु 'चोः' इत्यत्र उकारस्य उपदेशाऽभावादित्वाऽभावेन उदित्त्वाऽभावात्कथमिह सवर्णग्रहणमिति चेन्न, चोरित्युकारान्तग्रहणसामर्थ्या-

कुत्वस्याऽसिद्धत्वात् । सुयुक् । सुयुग् । सुयुजौ । सुयुजः । 'युजे'रिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्याऽनुकरणं न त्विका निर्देशः । तेनेह न—युज्यते समाधत्ते इति युक् । 'युज समाधौ' दैवादिक आत्मनेपदी । संयोगान्त-लोपः । खन् । खञ्जौ । खञ्जः । इत्यादि । 'व्रश्चे'ति षत्वम् । जश्त्वचर्त्वे । राट् । राड् । राजौ । राजः । राट्सु । राट्त्सु । एवं विभ्राट् । देवेट् । देवेजौ । देवेजः । विश्वसृट् । विश्वसृड् । विश्वसृजौ । विश्वसृजः । इह 'सृजि-यज्योः कुत्वं ने'ति क्लीबे वक्ष्यते । परिमृट् । षत्वविधौ राजिसाहचर्यात् 'टुभ्राजृ दीप्ता'विति फणादिरेव गृह्यते । यस्तु 'एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्ता'विति, तस्य कुत्वमेव । विभ्राक् । विभ्राग् । विभ्राग्भ्यामित्यादि । परौ व्रजेः षः पदान्ते । परावुपपदे व्रजेः क्विप्स्याद्दीर्घश्च पदान्तविषये षत्वं च । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट् । परि-व्राजौ । परिव्राजः । **विश्वस्य वसुराटोः** ।६।३।१२८। विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः स्याद्वसौ राट्शब्दे च

दिति । बहुव्रीह्याश्रयणफलं तु 'स्पृ'गित्यादि स्फुटीभविष्यति । **सुयुगिति** । सुष्ठु युनक्तीति विग्रहे 'सत्सूद्विषे'ति क्विप् । **तेनेह नेति** । नुम्नेत्यर्थः । क्विन्प्रत्ययस्तु स्यादेव, 'ऋत्वि'गित्यादिसूत्रे 'युजी'ति इका निर्देशात् । **खनिति** । खञ्जतीति खन् । 'खजि गतिवैकल्ये' । **एवं विभ्राडिति** । फणादिरयम् । विशेषेण भ्राजते इति विभ्राट् । देवान् यजतीति देवेट् । क्विपि यजादित्वात्संप्रसारणे आद्गुणः । विश्वं सृजतीति विश्वसृट्, क्विबन्तः । क्विन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रणात्कुत्वं कस्मान्न भवतीत्यशङ्क्याह—**नेति क्लीबे वक्ष्यत इति** । 'रज्जुसृड्भ्या'मिति भाष्यकारप्रयो-गात् । यद्वा 'व्रश्चादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः' इति वक्ष्यत इत्यर्थः । परिमार्ष्टीति—**परिमृट्** ।
परौ व्रजेः । 'क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं चे'त्यौणादिकात्पूर्वसूत्रादिह क्विब्दीर्घावनुवर्तेते, तदाह—**क्विप्स्याद्दीर्घश्चेति** । **विश्वस्य वसु** । 'ढ्रलोपे'इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यादिति** ।

देव तत्र उकारस्य इत्त्वाभ्यनुज्ञानात् । अन्यथा 'चः कुः' इत्येव ब्रूयादिति । **कुत्वमिति** । सुयुज्शब्दे जकारस्य कुत्वं गकारः, घोषसंवारनादाल्पप्राणसाम्याद्यथासंख्यसूत्राच्चेति भावः । नन्विह 'क्विन्प्रत्ययस्ये'त्येव कुत्वं कुतो न स्यात् । यद्यपि सुपूर्वाद्युजेः 'सत्सूद्विषे'त्यादिना क्विपि उपपदसमासे सुयुज्शब्दो न क्विन्नन्तोऽयम् । निरुपपदाद्युजेः क्विन्निति अनुपदमेवोक्तत्वात् । तथापि क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात्संप्रति क्विबन्तत्वेऽपि अनेनैव कुत्व-मित्यत आह-**क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वादिति** । तथा चात्र 'चोः कु'रित्येव न्याय्यमिति भावः ।
सुयुक्सुयुगिति । 'वाऽवसाने' इति चर्त्वविकल्पः । ननु युगित्यपि रूपमिष्टं कथं सिध्येत्, क्विनि नुमि युङित्ये-वापत्तेः । नच 'ऋत्वि'गित्यादिसूत्रे 'युजेरसमासे' इति सूत्रे च युजीति इकारविशिष्टस्यैव निर्देशात् 'युज समाधौ' इति दैवादिकस्य अकारान्तस्याऽग्रहणात्ततः 'क्विप् चे'ति क्विपि नुमभावे कुत्वे युगिति सिध्यतीति वाच्यम्, 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति इक्प्रत्ययान्तत्वस्य उभयत्रापि संभवेन उभाभ्यां क्विनि नुमि युङित्येवापत्तेरित्यत आह—**युजे-रिति** । 'युजेरसमासे' इति सूत्रे युजीति ऋत्विगादिसूत्रे युजीति च धातुपाठे 'युजिर्योगे' इतीकारविशिष्टो यः पठित-स्तस्यैव रेफशिरस्कतया ग्रहणं, नत्विका निर्देशः, व्याख्यानादित्यर्थः । ततः किमित्यत आह—**तेनेति** । 'खजि गतिवैकल्ये' क्विप्, इदित्त्वान्नुम् । 'नश्चापदान्तस्ये'त्यनुस्वारः, परसवर्णो ञकारः । खञ्ज्शब्दः । तस्य विशेषमाह-**संयोगान्तेति** । हल्ङ्यादिना सुलोपे जकारस्य संयोगान्तलोपः । ततो निमित्तापायादनुस्वारपरसवर्णयोर्निवृत्तिः । खनिति रूपमित्यर्थः । 'अनिदिता'मिति नलोपस्तु न, इदित्त्वात् । 'राजृ दीप्तौ' इत्यस्मात्क्विपि राज्शब्दः । तस्य विशे-षमाह—**व्रश्चेति** । हल्ङ्यादिना सुलोपे 'व्रश्चे'ति षत्वम् । जश्त्वेन डकारः । 'वाऽवसाने' इति चर्त्वविकल्पः । भ्यामादौ 'स्वादिषु' इति पदत्वात् षत्वं जश्त्वं च । राड्भ्यामित्यादि । 'ङः सि धु'डिति विकल्पं मत्वाह-**राट्त्सु-राट्स्विति** । **एवं विभ्राडिति** । राज्शब्दवत्षत्वादीत्यर्थः । 'टु भ्राजृ दीप्तौ' क्विप् । विशिष्य भ्राजते इति विभ्राट् । देवान् यजतीति देवेट् । देवान् यजतीति विग्रहे क्विपि यजादित्वा'द्वचिस्व'पीति संप्रसारणम् । 'आद्गुणः' ।
विश्वसृडिति । 'सृज विसर्गे'क्विपि 'व्रश्चे'ति षत्वादि । ननु क्विबन्तेऽपि देवेज्शब्दे विश्वसृज्शब्देच क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणादृत्विक्शब्दवत्कुत्वं कुतो न स्यादित्यत आह-**इहेति** । 'सृजिदृशो रिति सूत्रे काम्यच्सूत्रे च विश्वसृड्भ्यामिति उपयट्काम्यतीति च भाष्यप्रयोगात् 'क्विन्प्रत्ययस्ये'ति कुत्वं नेत्यर्थः । **परिमृडिति** । 'मृजू शुद्धौ' क्विप् । 'क्ङिति चे'ति निषेधात् 'मृजेर्वृद्धि'रिति न भवति । 'व्रश्चे'ति षत्वम् । परिमार्ष्टीति परिमृट् । अथ विभ्रागिति कुत्वं साधयितुमाह—**षत्वविधाविति** । व्रश्चादिसूत्रे इत्यर्थः । अथ परिव्राज्शब्दं व्युत्पादयति—**परौ व्रजेः** । औणादिकसूत्रमेतत् । 'क्विब्वचिप्रच्छी'त्यादिपूर्वसूत्रात्क्विबिति दीर्घ इति चानुवर्तते । 'पदान्त' इति 'ष' इत्यनेनैव संबध्यते, नतु क्विब्दीर्घाभ्यामपि, व्याख्यानात् । तदाह—**परावुपपदे इत्यादिना** । **षत्वं चेति** । 'चोः कुः' इत्यस्यापवाद इति भावः । विश्वस्मिन् राजते इत्यर्थे 'सत्सूद्विषे'त्यादिना क्विपि उपपदसमासे विश्वराज्शब्दः । तस्य

परे। विश्वं वसु यस्य स विश्वावसुः। 'रा'डिति पदान्तोपलक्षणार्थम्। चर्त्वमविवक्षितम्। विश्वाराट्। विश्वाराड्। विश्वराजौ। विश्वराजः। विश्वराड्भ्यामित्यादि। **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** ।८।२।२९। पदान्ते झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात्। भृट्। भृड्। सस्य श्चुत्वेन शः। तस्य जश्त्वेन जः। भृज्जौ। भृज्जः। 'ऋत्वि'गित्यादिना ऋतावुपपदे यजेः क्विन्। क्विन्नन्तत्वात्कुत्वम्। ऋत्विक्। ऋत्विग्। ऋत्विजौ। ऋत्विजः। 'रात्सस्ये'ति नियमान्न संयोगान्तलोपः। ऊर्क्। ऊर्ग्। ऊर्जौ। ऊर्जः। [इति जान्ताः]। त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं [च]। **तदोः सः सावनन्त्ययोः** ।७।२।१०६। त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः

स्कोः। 'पदस्ये'त्यनुवर्तते, 'झलो झलि'त्यतो 'झली'ति च। 'संयोगे'ति लुप्तषष्ठीकं झलन्ताभ्यां विशेष्यते। तदेतदाह—**पदान्ते झलि च परे** इति। झलि किम्? भ्रष्टा। भृज्जतीति भृट्। क्विप्। 'ग्रहिज्ये'ति संप्रसारणम्। 'व्रश्चे'ति षत्वम्। **ऊर्गिति**। 'ऊर्ज बलप्राणनयोः'। अस्माच्चुरादिण्यन्तात् 'भ्राजभासे'त्यादिना क्विपि णिलोपः, स च चोः कुत्वे न स्थानिवत्, पदान्तविधित्वात्, पूर्वत्राऽसिद्धत्वाच्च। इह जान्तेषु—अवयाः। अवयाजौ। अवयाज इति नोदाहृतं, 'मन्त्रे श्वेतवहोक्थे'ति प्रकृत्य 'अवे यजः' इति विहितस्य ण्विनस्तदपवादस्य पदान्ते ङसश्छान्दसत्वेन वैदिकप्रक्रियायामेव वक्तुमुचितत्वात्। इति जान्ताः। **तदोः सः सावनन्त्ययोः**। 'त्यदादीनामः' इत्यतोऽनुवर्तनाऽऽह—**त्यदादीनामिति**। त्यदादीनामिति किम्? आतपः। तारकः। तदोरिति किम्? । यः। अनन्त्ययोः

विशेषमाह—**विश्वस्य वसु**। 'ढ्रलोपे' इत्यतो 'दीर्घ इत्यनुवर्तते। तदाह—**विश्वशब्दस्येति। विश्वस्विति**। 'वसुर्मयूखेऽग्नौ योक्त्रेंऽशौ वसु तोये धने मणौ' इति कोशः। 'विश्वावसु' रित्युदाहरणं प्रासङ्गिकम्। 'आदित्यविश्वसवः' इत्यमरप्रयोगे तु न दीर्घः, 'नरे संज्ञाया'मित्यतः संज्ञाग्रहणापकर्षात्। ननु राड्शब्दस्य कृतचर्त्वस्य निर्देशाज्जश्त्वे सति दीर्घो न स्यादित्यत आह—**राडिति अविवक्षितमिति**। व्याख्यानादिति भावः। **विश्वाराट् विश्वाराडिति**। 'व्रश्चे'ति षत्वम्। जश्त्वचर्त्वे। चर्त्वनिर्देशस्य पदान्तोपलक्षणत्वाज्जश्त्वपक्षेऽपि दीर्घः। यद्यपि त्रैपादिकं 'व्रश्चे'ति षत्वं 'चोः कु'रिति कुत्वात्परम्, तथापि चवर्गान्तव्रश्चादिविषये षत्वमपवादत्वान्नासिद्धम्, 'अपवादो वचनप्रामाण्यात्' इति। **विश्वराजाविति**। अपदान्तत्वान्न दीर्घ इति भावः। 'भ्रस्ज पाके' क्विप्। 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणं रेफस्य ऋकारः। 'संप्रसारणाच्चे'ति पूर्वरूपम्। भृस्ज्शब्दः। ततः सुबुत्पत्तिः। तत्र विशेषमाह—**स्कोः संयोगाद्योः**। 'पदस्ये'त्यधिकृतम्। चकारात् 'झलो झली'त्यतो 'झली'त्यनुवर्तते। पदस्यान्ते इति झलीति च संयोगेत्यनेन संबध्यते। 'संयोगे'ति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम्। स् च क् च स्कौ, तयोरिति विग्रहः। 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यतो 'लोप' इत्यनुवर्तते। तदाह—**पदान्ते इत्यादिना**। अत्र काष्ठशक् स्थातेत्यत्र झल्परसंयोगादित्वात्ककारस्य लोपप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं वार्तिकं पठितं—झलीत्यपहाय 'सकी'ति वक्तव्य'मिति। सनः सकारमारभ्य आमहिङो ङकारेण प्रत्याहारः। तदिदं वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातं—'काष्ठशगेव नास्ति' कुतः काष्ठशक् स्थाते'ति। ककारान्तेभ्यो नास्ति क्विप्, अनभिधानादित्याशयः। नच पृथक्स्थातेत्यत्र ककारस्य लोपनिवृत्तये 'सकी'ति वार्तिकमावश्यकमिति वाच्यं, तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यादेवंजातीयकसंयोगादिलोपप्राप्तियोग्योदाहरणानामप्रयोगावगमादिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्। **भृट्-भृडिति**। भृस्ज् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे 'स्कोः'रिति सकारलोपे जकारस्य व्रश्चादिना षत्वे जश्त्वचर्त्वे इति भावः। यद्यपि जकारस्य संयोगान्तलोपेऽपि सकारस्य 'व्रश्चे'ति षत्वे जश्त्वचर्त्वयोर्भृट्-भृड् इति सिध्यति तथापि न्याय्यत्वादिह संयोगादिलोप एव भवति। **सस्येति**। भृस्ज्-औ इत्यादावचि पदान्तझल्परसंयोगादित्वाऽभावाच्च संयोगादिलोपः। 'झलां जस् झशी'ति जश्त्वस्याऽसिद्धत्वात्सकारस्य श्चुत्वमिति भावः। **तस्येति**। शकारस्येत्यर्थः। तालुस्थानकत्वात् शकारस्य जकारः। नच जश्त्वस्यासिद्धत्वात्शकारस्य व्रश्चेति षत्वं शक्यं, षत्वं प्रति श्चुत्वस्याऽसिद्धत्वात्। भ्यामादौ तु 'स्वादिषु' इति पदत्वात्संयोगादिलोपः। व्रश्चेति षत्वं, जश्त्वं च। भृड्भ्यामित्यादि। **ऋत्विगित्यादिनेति**। 'ऋ गतौ' औणादिकस्तुः। ऋतुः=गमनं, प्राप्तिः, दक्षिणाद्रव्यलाभो विवक्षितः। तस्मिन्निमित्ते यजन्ति=यज्ञियव्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थे ऋतावुपपदे यजधातोः क्विन्। 'वचिस्वपी'ति यकारस्य संप्रसारणमिकारः। पूर्वरूपम्। यणादेशश्च। ऋत्विजिति रूपम्। ततः सोर्हल्ङ्यादिलोपः। एतावत्सिद्धवत्कृत्याह—**क्विन्नन्तत्वात्कुत्वमिति**। 'क्विन्प्रत्ययस्येत्यनेने'ति शेषः। एतदर्थमेव क्विन्विधानमिति भावः। नच क्विपि 'चोः कुः' इति कुत्वेनैवैतत्सिध्यतीति वाच्यं, चोः कुरिति कुत्वं हि 'व्रश्चे'ति षत्वेनाऽपवादत्वाद्बाध्येत। 'क्विन्प्रत्ययस्ये'ति कुत्वं तु क्विन्विधिसामर्थ्यादेव न बाध्यते। यष्टेत्यादौ षविधेश्चरितार्थत्वादिति भावः।

ऊर्क् ऊर्गिति। 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' चुरादिण्यन्तात् 'भ्राजभासे'त्यादिना क्विप्, णिलोपः। ऊर्जिति रूपम्। ततः सोर्हल्ङ्यादिलोपः। 'चोः कुः' इति जस्य कुत्वं गकारः। 'वाऽवसाने' इति चर्त्वविकल्पः। नच कुत्वे कर्तव्ये

सः स्यात्सौ परे'। स्यः । त्यौ । त्ये । [त्यम् । त्यौ । त्यान्] । सः । तौ । ते । परमसः । परमतौ । परमते । 'द्विपर्यन्ताना'मित्येव । नेह । त्वम् । नच तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यम्, अतित्वमिति गौणत्वे चरितार्थत्वात् । संज्ञायां गौणत्वे चाऽत्वसत्वे न । त्यद् । त्यदौ । त्यदः । अतित्यद् । अतित्यदौ । अतित्यदः । यः । यौ । ये । एषः । एतौ । एते । अन्वादेशे [तु–]एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः२ ॥ ङे प्रथमयोरम्

किम् ? । हे स । अत्र परत्वात्त्यदाद्यत्वं बाधित्वा दस्य सकारे सति हल्ङ्यादिना सुलोपे रुत्वविसर्गौ स्याताम्, तथाच 'हे सः' इति रूपं स्यात् । किञ्च स्त्रियां 'से'ति रूपं न स्यात् । यदा त्वन्त्यस्य सकारे जातेऽपि पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्त्यदाद्यत्वं सकारस्य स्वीक्रियते, तदा न किंचिदनिष्टमित्यनन्त्ययोरिति त्यक्तुं शक्यम् । यदि तु 'तदोः सः सा'-वित्यस्यानन्तरम् 'अदस औ सुलोपश्चे'त्यत्र 'अदसः' इति योगं विभज्याऽदस एव दकारस्य सत्वं नान्यस्य दस्ये'ति नियमः [स्वी]क्रियते, तदा तु 'सकृद्गता'विति न्यायेप्यनन्त्ययोरिति त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं द्वावात्मन इच्छति 'द्वीयति', ततः क्विपि 'स्व'इति रूपं न स्यात्, किंतु 'द्व'इति रूपं स्यादिति फले भेदान्नियमपक्षो न संभवतीति वाच्यं,–गौणे अत्वसत्वयोरसंभवे 'द्वी'रित्यस्यैव रूपस्य न्याय्यत्वादिति मनोरमायामुक्तत्वात् । सौ किम् ? । तौ ते तं तौ तान् । ननु 'तोः सः सौ'इत्येव सूत्रमस्तु, किमनेन 'तदो'रिति पृथग्ग्रहणेनेति चेन्मैवम्, 'अनेष'इत्यत्र नकारस्य सत्वप्रसङ्गात् । 'नलोपो नञः' 'तस्मान्नुडचि' इत्यजाद्युत्तरपदस्य 'एष' इत्यस्य नुड्विधानेन त्यदादितवर्गत्वान्नकारस्य । न च सत्वे सति नुड्विधानं व्यर्थमिति वाच्यम्, 'अनश्व'इत्यादौ सावकाशत्वात् । तथाच 'तदो'रित्येव सूत्रं युक्तम् । ननु 'तस्मान्नुडची'ति सूत्रे 'तस्मा'दिति पदं परित्यज्य लाघवात् 'नुगची'त्येवोच्यतां, तथाच अजाद्युत्तरपदे परे नञ एव नुगागम इत्यनेष इत्यत्र नोक्तदोष इति चेत्, एवं तर्हि 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति नलोपः स्यात् । विधानसामर्थ्यान्न भवतीति चेदेवमपि 'ङमो ह्रस्वादची'ति ङमुड् दुर्वार एव । ततश्च 'तस्मान्नुडची'ति सूत्रे पञ्चम्यन्तमावश्यकमेव टिदनुबन्धश्चेति । 'तदो'रिति सूत्रे तोरिति वक्तुमशक्यम् । 'अनेष' इत्यत्रोक्तदोषात् । अत्र कैयटः–'तो'-रित्युक्तेऽप्यनेष इत्यत्र सत्वं न भवेत्, नुडागमस्य पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गसत्वदृष्ट्या असिद्धत्वादिति । उत्तरपदाधिकारस्थकार्ये बहिरङ्गपरिभाषाऽभावस्य 'इच एकाचोऽम्–' इत्यत्र भाष्ये उक्तत्वादयं कैयटश्चिन्त्यः । **गौणे चरितार्थत्वादिति** । गौणे हि अन्तर्गणकार्यत्वात्सत्वं न प्रवर्तते । 'स्वाहौ सा'वित्युक्ते तु 'अतिस्व'मिति स्यादिति भावः । **अत्वसत्वे नेति** । तयोः सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वादिति भावः । **अतित्यदिति** । त्यमतिक्रान्तोऽतित्यद् ।

ङे प्रथमयोरम् । 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यतो 'युष्मदस्मद्भ्या'मित्यनुवर्तते । 'ङे'इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठी-

णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं शङ्क्यं, पदान्तविधौ तन्निषेधात्, 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिव'दिति वचनाच्च । इति जान्ताः ।

अथ दकारान्ता निरूप्यन्ते । त्यद्शब्दस्तद्शब्दपर्यायः । तस्य विशेषमाह—**त्यदाद्यत्वं पररूपत्वमिति** । सर्वत्र विभक्तावुत्पन्नायां 'त्यदादीनाम' इति दकारस्यान्त्यस्य अकारः, 'अतो गुणे' इति पररूपं चेत्यर्थः । ततश्चाऽदन्तवद्रूपाणीति भावः । त्य स् इति स्थिते । **तदोः सः सौ** । **त्यदादीनामिति** । 'त्यदादीनामः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **तकारदकारयोरिति** । सूत्रे तश्च दश्चेति विग्रहः । तकारादकार उच्चारणार्थ इति भावः । **सः स्यादिति** । आदेशेऽपि अकार उच्चारणार्थः । **त्यौ इति** । सावित्युक्तेर्न सत्वमिति भावः । **त्ये इति** । सर्वनामत्वाज्जसः शीभाव इति भावः । स्यायादीमप्युपलक्षणमिदम् । त्यं त्यौ त्यान् । त्येन त्याभ्यां त्यैः । त्यस्मै त्याभ्यां त्येभ्यः २ । त्यस्मात् । त्ययोः २ । त्येषां । त्यस्मिन् त्येषु । एवं तद्शब्दः । **परमस इति** । अत्वादीनामङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तेरिति भावः । ननु युष्मच्छब्दस्यापि त्यदादित्वात्तस्य प्रथमैकवचने त्वमित्यत्र 'तदोः सः सौ' इति सत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—**द्विपर्यन्तेति** । 'त्यदादीनामः' इत्यत्र पठितं 'द्विपर्यन्तानामेवेष्यते'' इति वार्तिकं 'तदोः सः सौ' इत्यत्राप्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—**नेहेति** । इहशब्दविवक्षितमाह—**त्वमिति** । युष्मच्छब्दस्य द्विशब्दादुपर्येव सर्वादिगणे पाठादिति भावः । ननु 'त्वाहौ सौ' इति तकारोच्चारणसामर्थ्यादेव त्वमित्यत्र सत्वं न भवति, अन्यथा 'स्वाहौ सौ' इत्येव ब्रूयात् । अतो द्विपर्यन्तानामित्यनुवृत्तिरिह व्यर्थेत्याशङ्क्य निराकरोति–**न चेति** । तकारोच्चारणसामर्थ्यादिह सत्वं नेति न वाच्यमित्यन्वयः । **अतित्वमिति** । 'द्विपर्यन्ताना'मित्यननुवृत्तौ 'त्व'मित्यत्रापि सत्वं स्यात् । न च 'त्वाहौ सौ' इति तकारोच्चारणानर्थक्यं, त्वामतिक्रान्तोऽतित्वमिति गौणे युष्मच्छब्दस्य त्वादेशे त्वाहाविति तकारोच्चारणस्य लब्धप्रयोजनत्वादित्यर्थः । नच अतित्वमित्यत्रापि सत्वप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात्त्वाहाविति तकारोच्चारणानर्थक्यं दुर्वारमिति वाच्यम्, सत्वस्य सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वेन गौणे तस्याऽप्रवृत्तेः । अत एवाह–**संज्ञायामिति** । **त्यदिति** । कस्यचिन्नामेदम् । **अतित्यदिति** । त्यमतिक्रान्त इति विग्रहः । **य इति** । यच्छब्दस्य त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे सर्वशब्दवद्रूपाणि । तकाराभावान्न सत्वम् । **एष इति** ।

।७।१।२८। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य 'ङे' इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चाऽमादेशः स्यात् । **मपर्यन्तस्य** ।७।२।९१। इत्यधिकृत्य । **त्वाहौ सौ** ।७।२।९४। युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य 'त्व' 'अह' इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे ॥ **शेषे लोपः** ।७।२।९०। आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात् । 'अतो गुणे' । 'अमि पूर्वः' । त्वम् । अहम् । ननु 'त्वं स्त्री' 'अहं स्त्री'त्यत्र 'त्व-अम्' 'अह अ'मिति स्थिते अमि पूर्वरूपं परमपि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाट्टाप्प्राप्नोति । सत्यम् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी, तेन स्त्रीत्वाऽभावान्न टाप् । यद्वा 'शेष'

कम् । 'प्रथमयो'रिति द्विवचनबलेन प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीयोभयार्थक इत्याशयेन व्याचष्टे— **युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्येत्यादिना** । 'ङेप्रथमयो'रिति सुवचम् । **त्वाहौ सौ** । यद्यपि युष्मदः 'त्वमावेकवचने' इत्येव त्वादेशः सिद्धस्तथापि अस्मदोऽहादेशार्थमिदम् । किंच 'त्वमौ' इति सूत्रेण युवां युष्मान् वाऽतिक्रान्तोऽतित्वमिति न सिध्यति, एकार्थवाचित्वाऽभावाद्युष्मद इति भावः । **युष्मदस्मदोरिति** । एतच्च 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो लभ्यते । **शेषे** । उक्तादन्यः शेषः, आत्वं यत्वं च प्रागुक्तम्, तद्विषयादन्यविभक्तिरिह शेषशब्दार्थस्तदेतद्व्याचष्टे— **आत्वयत्वनिमित्तेतरेति** । **अन्त्यस्येति** । अलोन्त्यपरिभाषयेति भावः । **अतो गुण इति** । नन्वास्तु 'त्वाहौ सा'वित्यत्र त्वाहादेशयोरन्त्याकार उच्चारणार्थं एवाऽस्तु किमनेन पररूपकरणप्रयासेनेत्याहुः । **त्वम्** । **अहमिति** । ननु युष्मानतिक्रान्तः 'अतित्व'मित्यादौ 'त्वाहौ सौ' इत्यस्यावकाशोऽस्ति, त्वामतिक्रान्तेनाऽतित्वयेत्यादौ 'त्वमावेकवचने' इत्यस्यावकाशः, त्वमहमित्यत्र तूभयोः प्रसङ्गे 'त्वमावेकवचने' इत्यनेन परत्वाद्भाव्यम् । नैष दोषः,—'त्वमावपि

एतच्छब्दस्य त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे सर्ववदेव रूपाणि । सौ तु तकारस्य सत्वमिति विशेषः । **अन्वादेशे त्विति** । 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इत्यस्य एतच्छब्देऽपि प्रवृत्तेरिति भावः । अथ युष्मदस्मच्छब्दयोः प्रक्रियां दर्शयति— **ङे प्रथमयोरम्** । 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यतो 'युष्मदस्मद्भ्या'मित्यनुवर्तते । परशब्दोऽध्याहर्तव्यः । 'ङे' इति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम् । 'प्रथमयो'रिति प्रथमाद्वितीयाविभक्त्योर्लाक्षणिकमिति भाष्यं । तदाह— **युष्मदस्मद्भ्यामित्यादिना** । सोरमादेशे कृते 'न विभक्तौ' इति मस्य नेत्वम् । युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति स्थितम् । **अधिकृत्येति** । 'कार्याणि वक्ष्यन्ते' इति शेषः । **त्वाहौ सौ** । त्वश्च अहश्च त्वाहौ । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते । तदाह— **युष्मदस्मदोरित्यादिना** । त्व अद् अम्, अह अद् अम् इति स्थितम् । यद्यप्यत्र 'त्वमावेकवचने' इत्येव युष्मच्छब्दस्य त्वादेशः सिद्धस्तथापि युष्मानतिक्रान्तोऽतित्वमित्यत्र त्वादेशार्थमिह युष्मदस्त्वविधानम् । नहि 'तत्र त्वमावेकवचने' इत्यस्य प्रवृत्तिरस्ति, अत्र युष्मच्छब्दस्य बहुत्वविशिष्टे वृत्तेः । एकवचनशब्दो हि तत्र एकत्वविशिष्टवृत्तिवाची, नतु एकवचनसंज्ञकप्रत्ययवाचीत्यनुपदमेव वक्ष्यते । **शेषे लोपः** । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत 'आविभक्तौ' इत्यनुवर्तते । विभक्तावित्यनुवृत्तं 'शेषे' इत्यनेनान्वेति । 'युष्मदस्मदोरनादेशे', 'द्वितीयायां च', 'प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायां', 'योऽचि'त्यात्वयत्वयोः प्रागुक्तत्वात्तद्विषयातिरिक्तविभक्तिरिह 'शेष'शब्दार्थः । 'युष्मदस्मदो'रिति चानुवृत्तन्तदाह— **आत्वयत्वेति** । **अन्त्यस्येति** । अलोऽन्त्यपरिभाषालभ्यम् । शेषग्रहणमिह विभक्तिविशेषणं स्पष्टार्थमेव, विशेषविहिताभ्यामात्वयत्वाभ्यां स्वविषये बाधसंभवादिति प्रकृतसूत्रे, 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । **अतो गुणे इति** । पूर्वयोरकारयोः पररूपमिति भावः । त्व अम्, अह अम् इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घमाशङ्क्याह— **अमि पूर्व इति** । अत्र शङ्कते— **नन्विति** । 'ननु च स्याद्विरोधोक्तौ' इत्यमरः । शङ्कायामिति यावत् । **अन्तरङ्गत्वादिति** । 'अजाद्यतः' इति टापः परनिमित्तानपेक्षतया पररूपादन्तरङ्गत्वं बोध्यम् । अर्धाङ्गीकारेण परिहरति— **सत्यमिति** । पररूपादन्तरङ्गष्टाबित्यङ्गीक्रियते । इह प्रवृत्तिस्तु तस्य नाङ्गीक्रियते इत्यर्थः । **अलिङ्गे युष्मदस्मदी इति** । 'साम आक'मिति सूत्रे भाष्ये पठितमेतत् । 'युष्मदस्मदी' इति शब्दस्वरूपपरत्वान्नपुंसके । शब्दस्वरूपपरत्वादेव च 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्य'मित्येकशेषोऽपि न, अत एव भाष्यप्रयोगात् । **तेनेति** । अलिङ्गत्वेनेत्यर्थः । ननु 'ङे प्रथमयोः' इति सूत्रे भाष्ये पुंसि युष्मानस्मानित्यत्र 'तस्माच्छसो न पुंसी'ति नत्वस्य सिद्धत्वात् 'शसो ने'ति नत्वविधिवैयर्थ्यमाशङ्क्य स्त्रियां नपुंसके च युष्मान्ब्राह्मणीः पश्य, अस्मान्ब्राह्मणीः पश्य, युष्मान्ब्राह्मणकुलानि पश्य, अस्मान्ब्राह्मणकुलानि पश्ये'त्यत्र नत्वार्थं 'शसो ने'ति नत्वविधानमित्यादि स्थितम् । किंच स्वमोर्नपुंसकादित्यधिकारे 'नेतराच्छन्दसी'ति सूत्रे 'नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेने'ति वार्तिकतद्भाष्ययोः शिशीलुङ्नुमिभिर्नपुंसकविहितैस्त्वाहादियुष्मदस्मदादेशानां विप्रतिषेध उपन्यस्तः । अतो युष्मदस्मदोरलिङ्गत्वमनुपपन्नम् । 'साम आम'मिति सूत्रे 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' इति भाष्यं तु पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गपदान्तरसमभिव्याहारं विना लिङ्गविशेषो युष्मदस्मच्छब्दाभ्यां न प्रतीयते इत्येवंपरमिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च युष्मदस्मदोः स्त्रीलिङ्गत्वाट्टाब्दुर्वार इत्यस्वरसादाह— **यद्वेति** ।

इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया । तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य 'अ'दित्यस्य लोपः । स च परोऽप्यन्तरङ्गे 'अतो गुणे' कृते प्रवर्तते, [तेन]अदन्तत्वाऽभावान्न टाप् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ॥

युवावौ द्विवचने ।७।२।९२। द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ । **प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्** ।७।२।८८। इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात् । 'औङी'त्येव सुवचम् । भाषायां किम् ? । युवं वस्त्राणि । युवाम् । आवाम् । मपर्यन्तस्य किम् ? । साकच्कस्य माभूत् । युवकाम् । आवकाम् ।

प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । **अधिकरणत्वविवक्षयेति** । यदि तु 'शेषे' इति विभक्तिविशेषणं स्यात्तर्हि व्यर्थमेव तत्, आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसम्भवात् । न चैवमन्त्यलोप इति पक्षस्य निरालम्बनतापत्त्या युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यादिति ग्रन्थोऽयुक्त इति वाच्यम्, 'साम आक'मिति ससुट्कनिर्देशेन तस्यापि पक्षस्य ज्ञापितत्वादिति भावः ।

अतो गुणे कृते प्रवर्तत इति । 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति तु समानाश्रय एव भवति, न तु व्याश्रये । इह तु शेषेलोपस्य विभक्तिर्निमित्तं, पररूपस्य त्वकार इति व्याश्रयत्वमिति भावः । समानाश्रये उदाहरणं तु 'कारक' इत्यादि बोध्यम् । तत्र हि यण्वृद्ध्योः प्राप्तयोर्वृद्धिरेव भवति । आङ्गत्वात्तदन्तविधिरित्याह—**परमत्वमित्यादि** ।

युवावौ द्विवचने । उक्तिर्वचनं, द्वयोर्वचनं द्विवचनं, तदेतदाह—**द्वयोरुक्ताविति** । न चात्र कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायविरोधः शङ्क्यः, वचनग्रहणसामर्थ्यादेव तद्बाधात् । अन्यथा 'द्वित्वे' इत्येव ब्रूयात् । 'अष्टन आ विभक्ता'वित्यतो विभक्तावित्यधिकाराद्द्वित्वे या विभक्तिस्तस्यां परत इति व्याख्यानसंभवात् । **युवं वस्त्राणीति** । शेषे लोपः । **मपर्यन्तस्य किमिति** । अधिकारसूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः । **युवकाम्** । **आवकामिति** । ननु युवावयोः समुदायादेशत्वेऽपि 'युवका'मित्यादि सिध्यति । 'ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र तु सुबन्तस्य

अधिकरणत्वविवक्षयेति । 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ती'ति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । यदि हि शेषे इति विभक्तिविशेषणं स्यात्तर्हि व्यर्थमेव स्यात्, आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात् । अतः शेषस्य स्थाने इत्यर्थ आस्थेयः । ततः किमित्यत आह—**तेनेति** । शेषस्य स्थाने इत्यर्थाश्रयणेनेत्यर्थः । **मपर्यन्तादिति** । मपर्यन्तस्येत्यपकृष्टं पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यत इति भावः । एतच्च 'त्यदादीनामः' इति सूत्रे 'टिलोपष्टाबभावार्थः कर्तव्य इति स स्मृतः । अथवा शेषसप्तम्या शेषे लोपो विधीयते ।' इति वार्तिकतद्भाष्ययोः स्पष्टम् । नच मपर्यन्तस्य त्व इति अह इति चादेशे कृते शिष्टस्य अदित्यस्य मपर्यन्तात्परत्वं नास्तीति वाच्यं, त्वाहादेशयोः कृतयोरदो लोपप्रवृत्तिवेलायां मपर्यन्ताच्छेषत्वाऽभावेऽपि त्वाहादेशप्रवृत्तेः पूर्वकालिकमपर्यन्तशेषत्वमादाय तदुपपत्तेः । नन्वस्तु मपर्यन्ताच्छेषस्य अदुशब्दस्य लोपस्तथापि त्व अद् अम्, अह अद् अम् इति स्थिते पररूपापेक्षया परत्वाददो लोपे अदन्तत्वाट्टाब्दुर्वार इत्यत आह—**स चेति** । शेषे लोप इत्यर्थः । **अन्तरङ्गे इति** । 'अतो गुणे' इत्यस्य बहिर्भूतविभक्त्यपेक्षलोपापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वं बोध्यम् । **अदन्तत्वाभावादिति** । त्व अद्, अह अद् इत्यत्र पररूपे सति त्वद् अहद् इति स्थिते अदो लोपे त्व् अह् इत्यनयोरदन्तत्वाऽभावान्न टाबित्यर्थः । **परमत्वमिति** । 'ङे प्रथमयोः' इत्यादीनामाङ्गत्वात्तदन्तविधिरिति भावः । **अतित्वमिति** । 'ङे प्रथमयो'रित्यादीनां गौणेऽप्रवृत्तौ मानाऽभावादिति भावः । 'युष्मद्-औ, अस्मद्-औ, इति स्थिते 'ङे प्रथमयो'रित्यमि कृते युष्मद्-अम्, अस्मद्-अम् इति स्थिते—**युवावौ द्विवचने** । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । उक्तिर्वचनम् । द्वयोर्वचनं द्विवचनम् । तत्र समर्थयोरित्यर्थः । द्वित्वविशिष्टार्थवाचिनोरिति यावत् । ननु द्विवचनसंज्ञके प्रत्यये परे इत्यर्थः, वचनग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा 'द्वित्वे' इत्येव ब्रूयात् । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः विभक्तावित्यस्यानुवृत्तौ सत्यां द्वित्वे या विभक्तिस्तस्यां परत इत्यर्थलाभात् । तदाह—**द्वयोरुक्तावित्यादिना** । द्वयोरुक्तावित्याश्रयणस्य फलमग्रे मूल एव स्पष्टीभविष्यति । युव-अद्, आव-अदिति स्थिते 'शेषे लोपः' इति प्राप्ते—**प्रथमायाश्च द्विवचने** । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत आग्रहणमनुवर्तते । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरिति च । तदाह—**इहेति** । भाषायां प्रथमाद्विवचने परे इत्यर्थः । **भाषायामित्यस्य** तु लौकिकव्यवहारे इत्यर्थः । **युवाम्** । **आवामिति** । युव अद् अम्', आव अद् अम् इत्यत्र दकारस्य आत्वे पूर्वयोरकारयोः पररूपे ततः सवर्णदीर्घे 'अमि पूर्वः' इति भावः । **औङीत्येव सुवचमिति** । द्वितीयाद्विवचनेऽप्यात्वस्य इष्टत्वादिति भावः । **युवं वस्त्राणीति** । युष्मद्-औ इति स्थिते मपर्यन्तस्य युवादेशे सति शेषलोपे रूपम् ।

मपर्यन्तस्य किमिति । युष्मदस्मदोः समस्तयोरेव युवावादेशयोः कृतयोरपि आत्वे पूर्वरूपे च युवाम् आवामिति सिद्धेरिति प्रश्नः । **साकच्कस्येति** । अव्ययसर्वनाम्नामिति ... युष्मकद्-औ अस्मकद्-औ इति स्थिते

'त्वया' 'मये' त्यत्र 'त्व्या' 'म्ये'ति माभूद् । युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिद्ध्येत् ॥ **यूयवयौ जसि** ।७।२।९३। स्पष्टम् । [अनयोर्मपर्यन्तस्य यूयवयौ स्तो जसि] यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अतिवयम् । 'इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप' इति पक्षे जसः शी प्राप्तः, 'अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्य'मिति न भवति । ङेप्रथमयो'रित्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य 'अम् मान्त एवाऽवशिष्यते नतु विक्रियते' इति

टेः प्रा'गिति युष्मदस्मद्विषये व्यवस्थायास्त्वयका मयकेत्यादिसिद्धये वक्ष्यमाणत्वात्, किमनेन 'मपर्यन्तस्ये'त्यधिकारेणेत्यपरितोषादाह—**त्वया मयेत्यत्रेति** । ननु त्वमादेशयोरपि समुदायादेशत्वे 'त्वये'त्यादि साधयितुं शक्यत एव, 'योऽची'ति सूत्रं परित्यज्य 'अच्ये' इति सूत्रे कृते अजादौ विभक्तौ परतोऽन्त्यस्य एकारादेशे सत्ययादेशप्रवृत्तेरिति पुनरपरितोषादाह—**युवकाभ्यादित्यादि** । **अङ्गकार्य इति** । एतेन 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधि'रिति परिभाषा अर्थत उपनिबद्धा । 'अङ्गे-अङ्गाधिकारे-वृत्तं वर्तनं यस्य तदङ्गवृत्तं शास्त्रं, तस्मिन्प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्याऽङ्गवृत्तशास्त्रस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायामविधिः' इति तत्परिभाषाया अर्थः । एषा च परिभाषा 'ज्ञाजनोर्जे'त्यनेन ज्ञापिता । उपपत्तिस्तु मनोरमातोऽवगन्तव्या । न चैवं 'द्वाभ्या'मित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते 'सुपि चे'ति दीर्घो न स्यादिति वाच्यं, 'द्वयोरेकस्ये'त्यादिनिर्देशेन उक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनादिति दिक् । **मकारान्तरमित्युपलक्षणं,** 'जसश्शी' त्यत्र 'जसः स्' इति सकारं प्रश्लिष्य सान्तस्य जस इति व्याख्यानात्, 'अतोऽ'मितिसूत्रादम्ग्रहणमनुवर्त्य 'अम्

'ङे प्रथमयो'रित्यमि 'युवावौ द्विवचने' इति समस्तयोः साकच्कयोस्तन्मध्यपतितन्यायेन युवावादेशयोः 'प्रथमायाश्चे'ति दकारस्य आत्वे अमि पूर्वे च युवाम् आवामित्येव स्यात्, ककारो न श्रूयेत, अतो मपर्यन्तस्येति'वचनमित्यर्थः । ननु समुदायादेशत्वेऽपि 'ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र सुबन्तस्य टेः प्रा'गिति व्यवस्थाया वक्ष्यमाणत्वाद्युवामावामिति परिनिष्ठितसुबन्तयोष्टेः प्रागकचि युवकाम् आवकामिति सिध्यत्येव, अत्र साकच्कयोर्युवावादेशाप्रसक्तेरित्यस्वरसादाह—**त्वया मयेति** । यदि मपर्यन्तस्येति न स्यात्तदा 'त्वमावेकवचने' इति त्वमादेशौ समस्तयोः स्याताम् । ततश्च तृतीयैकवचने युष्मद् आ, अस्मद् आ इति स्थिते समस्तयोः स्थाने त्वमादेशयोः त्व—आ, म—आ इति स्थिते 'योऽचि' इत्यकारस्य यत्वे त्व्या म्या इति स्यात् । अतो 'मपर्यन्तस्ये'ति वचनम् । सति तस्मिन्मपर्यन्तस्य त्वमादेशयोः कृतयोः–त्व अद् आ, म अद् आ इति स्थिते अकारयोः पररूपे दकारस्य यत्वे च त्वया मया इति सिध्यतीत्यर्थः । ननु 'योऽची'ति सूत्रस्थाने 'अच्ये' इति सूत्रमस्तु । अजादिविभक्तौ युष्मदस्मदोरन्त्यस्य एकारः स्यादिति तदर्थः । तथाच त्वमयोः समस्तादेशत्वेऽपि तदन्त्यस्य अकारस्य एत्वे अयादेशे च कृते त्वया मयेति सिध्यतीत्यस्वरसादाह—**युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिध्येदिति** । 'असति मपर्यन्तवचने' इति शेषः । 'ओकारसकारे'त्यादिवचनेन भ्यामि टेः प्रागकचि तन्मध्यपतितन्यायेन साकच्कयोः स्थाने युवावादेशयोः युवाभ्यामावाभ्यामित्येव स्यात् । ककारो न श्रूयेत । युष्मकद् अस्मकद् इत्यत्र मपर्यन्तस्यैव युवावादेशयोस्तु 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यात्वे युवकाभ्याम् आवकाभ्यामिति निर्बाधमित्यर्थः । 'ङे प्रथमयो'रिति जसोऽमि कृते विशेषमाह—**यूयवयौ जसि** । **स्पष्टमिति** । युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य यूय वय इत्यादेशौ स्तो जसि परत इति सुगममित्यर्थः । यूय अद् अम्, वय अद् अम् इति स्थिते पररूपे 'शेषे लोपः' इति मपर्यन्ताच्छेषस्य अदो लोपे परिनिष्ठितं रूपमाह—**यूयं वयमिति** । **परमयूयमिति** । यूयवयविधेराङ्गत्वात्तदन्तविधिरिति भावः । **अतियूयमिति** । गौणत्वेऽपि तदप्रवृत्तौ मानाऽभावादिति भावः । अत्र शीभावमाशङ्क्य परिहरति—**इहेति** । इह 'शेषे लोप इत्यन्त्यलोप'इति पक्षे दकारस्य लोपे सति अवर्णान्तात्सर्वनाम्नः परत्वाज्जसः शीभावः प्राप्तो न भवतीत्यन्वयः । कुत इत्यत आह-**अङ्गकार्ये इति** । अङ्गाधिकारविहिते कार्ये कृते सति पुनरङ्गाधिकारविहितं कार्यं न भवतीत्यर्थः । तेन त्वमित्यत्र पररूपे कृते 'अमि पूर्वः' इत्यस्य नानुपपत्तिः । 'ज्यादादीयसः' इति सूत्रे 'ज्ञाजनोर्जे'ति सूत्रे च 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधि'रिति परिभाषा स्थिता । सा चाऽत्राऽर्थत उपनिबद्धा । नच द्वाभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते 'सुपि चे'ति दीर्घो न स्यादिति वाच्यं, 'द्वयोरेकस्ये'त्यादिनिर्देशेन तदनित्यत्वज्ञापनात् । प्रकृते च शेषलोपस्य आङ्गस्य प्रवृत्तत्वादाङ्गः शीभावो न भवतीति भावः । ननु 'अङ्गकार्ये' इति परिभाषा नात्र प्रवर्तते । शीभावस्य अङ्गाधिकारविहितत्वेऽपि अङ्गाधिकरणकत्वाऽभावात् 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' इति परिभाषास्वारस्येन तथैव प्रतीतेः । अतोऽत्र शीभावो दुर्वार इत्यस्वरसादाह—**ङे प्रथमयोरिति** । 'ङे प्रथमयोर'मित्यत्र अम् म् इति मकारान्तरं प्रश्लिष्यते । अम् च म् चेति द्वन्द्वः । अन्त्यो मकारः संयोगान्तलोपेन लुप्तः । प्रश्लिष्टश्च मकारोऽमो विशेषणं, तदन्तविधिः । मकारान्तोऽम् स्यादिति लभ्यते । मकारान्तस्य अमः पुनर्मान्तत्वविधानादम् मान्त एव भवति नतु तस्य विकारो भवतीति लभ्यते । अतो न शीभाव इत्यर्थः । वस्तुतस्तु मकारान्तरप्रश्लेषो भाष्येऽदर्शनादुपेक्ष्यः । संनिपातपरिभाषं-

व्याख्यानाद्वा ॥ **त्वमावेकवचने** ।७।२।९७। एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो [विभक्तौ परतः] ॥ **द्वितीयायां च** ।७।२।८७। युष्मदस्मदोराकारः स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ॥ **शसो न** ।७।१।२९। 'ने'त्यविभक्तिकम् । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारः स्यात् । अमोपवादः । 'आदेः परस्य'। 'संयोगान्तस्य लोपः'। युष्मान् । अस्मान् ॥ **योऽचि** ।७।२।८९। अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परे । त्वया । मया ॥ **युष्मदस्मदोरनादेशे** ।७।२।८६। अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ परे । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ॥ **तुभ्यमह्यौ ङयि** ।७।२।९५। अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्य-

---

अमेवे'ति व्याख्यानाद्वेति बोध्यम् । **एकस्योक्ताविति** । 'त्वमावेकत्वे' इति वक्तव्ये वचनग्रहणादयमर्थो लभ्यत इति भावः । **अविभक्तिकमिति** । तथाच 'ङे प्रथमयो'रिति पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्याऽमः प्रतिषेधोऽयमिति भाष्ये शङ्कितम् । नच तथैव किं न स्यात्, 'द्वितीयायां चे'त्यात्वे पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माच्छसः' इति नत्वे चेष्टसिद्धेरिति वाच्यं; स्त्रीनपुंसकयोर्नत्वाऽप्राप्त्या 'युष्मान्ब्राह्मणीः' 'युष्मान्कुलानी'त्यसिद्धिप्रसङ्गात् । अलिङ्गत्वपक्षे तु 'युष्मान् ब्राह्मणा'नित्यादेरप्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च । **योऽचि** । अचि किम् ? । युवाभ्याम् । यदि तु 'युष्मदस्मदोरनादेशे'इत्यत्र 'रायो हली'त्यतो हलीत्यनुवर्तते तदेहा'ऽची'ति मास्तु, परिशेषादेव सिद्धेः । **युष्मदस्मदोरनादेशे** । आदेशे किम् ? युष्मभ्यम् । न चाऽभ्यम्पक्षे आदेशो हलादिर्नेत्यनादेशग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति वाच्यं, 'योऽचीत्यत्राऽनुवृत्त्यर्थं तस्यावश्यकत्वात् । **हलादौ परे इति** । 'योऽची'त्यज्ग्रहणात्परिशेषसिद्धमिदम्, 'रायो हली'त्यतो-

---

यैवाऽत्र शीभावो न भवति । दकारस्य शेषलोपो हि आत्वयत्वनिमित्तेतरात्मकशेषविभक्त्यात्मकस्य अमो युष्मदस्मदोश्च संनिपातमाश्रित्य प्रवृत्तः । ततः शीभावे तु आद्गुणे यूये वये इति स्यात् । तत्र एकादेशस्य पूर्वान्तत्वे प्रकृत्यनुप्रवेशात् प्रत्ययसंनिपातभङ्गः । परादित्वे तु युष्मदस्मत्संनिपातविरोध इत्यलम् । अथ द्वितीयैकवचनस्याऽमो 'ङे प्रथमयो'रित्यमि कृते युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति स्थिते—**त्वमावेकवचने** । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो 'युष्मदस्मदो'रित्यनुवर्तते । 'मपर्यन्तस्ये'त्यधिकृतम् । एकवचनशब्दो यौगिक एव, वचनग्रहणसामर्थ्यात् । तदाह—**एकस्येत्यादिना** । त्व अद् अम्, म अद् अम् इति स्थिते–। **द्वितीयायां च** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**युष्मदस्मदोरिति** । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **आकार इति** । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तथाच द्वितीयाविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोराकारः स्यादिति फलति । 'अलोऽन्त्यस्ये'ति दकारस्य भवति । त्व अ आ अम्, म अ आ अमिति स्थिते पररूपे, सवर्णदीर्घे, अमि पूर्वरूपे च परिनिष्ठितं रूपमाह—**त्वां मामिति** । **युवाम् आवामिति** । पूर्ववत् । 'द्वितीयायां चे'त्यात्वमिति विशेषः । 'प्रथमायाश्चे'त्यस्याऽत्राऽप्रवृत्तेः । अथ शसि विशेषमाह—**शसो न** । 'ङे प्रथमयोः' इत्यतोऽमित्यनुवर्तते । युष्मदस्मद्भ्यामिति च । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसोऽम् न स्यादिति लभ्यते । तथाच अमभावे 'द्वितीयायां चे'त्यात्वे पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माच्छसो नः पुंसी'ति नत्वे युष्मानिति यद्यपि पुंसि रूपं सिध्यति तथापि युष्मान् ब्राह्मणीः पश्य, अस्मान्ब्राह्मणीः पश्य, युष्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य, अस्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्येति स्त्रीनपुंसकयोर्न सिध्येत । अतो नेदं सूत्रं शसोऽम्निषेधपरं, किं तु शसो नकारोऽत्र विधीयते इत्यभिप्रेत्य—'तर्हि 'शसो न' इति प्रथमा कुतो न श्रूयते इत्याशङ्क्य च आह—**नेत्यविभक्तिकमिति** । लुप्तप्रथमाविभक्तिकमित्यर्थः । ततश्च फलितमाह—**युष्मदस्मद्भ्यामित्यादिना** । **अमोऽपवाद इति** । 'ङे प्रथमयोः' इति प्राप्ते एव नत्वविधेस्तदपवादता । युष्मद् अस्, अस्मद् अस् इति स्थिते 'द्वितीयायां चे'त्यात्वेऽनेन शसो नकारः । स च 'अलोऽन्त्यस्ये'ति नान्त्यस्येत्याह–**आदेः परस्येति** । **संयोगान्तस्येति** । अकारस्य नकारे कृते सकारस्य लोप इति भावः । यद्यपि शसोऽमि कृतेऽपि अकारस्य नकारे मकारस्य संयोगान्तलोपे युष्मान् अस्मानिति सिध्यति, तथापि 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवती'ति न्यायान्नत्वस्य अमपवादत्वमाश्रितम् । किंच अमि कृते 'ङे प्रथमयोः' इत्यत्र मकारान्तरप्रश्लेषपक्षे अकारस्य नकारे मकारस्य संयोगान्तलोपो न स्यादित्यलम् । **अथ तृतीया** । युष्मद् आ अस्मद् आ इति स्थिते–। **योऽचि** । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यनुवर्तते । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो 'विभक्ता'विति चानुवर्तते । 'अची'ति विभक्तिविशेषणं । तदादिविधिस्तदाह—**अनयोरिति** । युष्मदस्मदोरन्त्यस्येत्यर्थः । अचि किम् ?, युवाभ्याम् । अनादेशे किम् ?, त्वत्, मत् । 'पञ्चम्या अत्' इत्यदादेशे सति न यत्वम् । 'युष्मद् आ, अस्मद् आ इत्यत्र 'त्वमावेकवचने' इति मपर्यन्तस्य त्वमादेशयोर्दकारस्य यत्वे पररूपे च रूपमिति भावः । **युष्मदस्मदोरनादेशे** । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत आ इति विभक्ताविति चानुवर्तते । 'रायो हली'त्यतो हलीत्यनुवृत्तं विभक्तिविशेषणम् । तदादिविधिः । तदाह–**अनयोरिति** । युष्मदस्मदोरन्त्यस्येत्यर्थः । वस्तुतस्तु हलीति नानुवर्तनीयम् । 'योऽचि' इत्यजादौ यत्वविधानेन परिशेषादेव तत्सिद्धेः ।

मह्यौ स्तो ङयि । अमादेशः । 'शेषे लोपः' । तुभ्यम् । मह्यम् । परमतुभ्यम् । परममह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ॥ भ्यसोऽभ्यम् ।७।१।३०। भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्यः शेषे लोपस्याऽन्त्यलोपत्व एव । तत्राऽङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न । अभ्यम् तु पक्षद्वयेऽपि साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ॥ एकवचनस्य च ।७।१।३२। आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत्स्यात् । त्वत् । मत् । 'ङसेश्चे'ति सुवचम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ॥ पञ्चम्या अत् ।७।१।३१। आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत्स्यात् । युष्मत् । अस्मत् । तवममौ ङसि ।७।२।९६। अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि ॥ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ।७।१।२७। स्पष्टम् । तव । मम । युवयोः । आवयोः ॥ साम आकम् ।७।१।३३। आभ्यां परस्य

ऽनुवृत्त्या लब्धं वा । पक्षद्वयेऽपि साधुरिति । नन्वन्त्यलोपपक्षे पररूपं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यादकारोच्चारणसामर्थ्यादिति चेदत्राहुः, बहुवचने झल्ये'दित्येत्त्वनिवृत्त्याऽकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वादिति । यद्यप्यङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं सुपरिहरं, तथापि तस्या अनित्यत्वे इदमप्यकारोच्चारणं ज्ञापकमिति तत्त्वम् । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् । शित्त्वं सर्वादेशार्थम् । अन्यथा हि 'आदेः परस्ये'ति स्यात् । न चाऽकारस्याऽकारविधाने वैयर्थ्यम्, आदेशव्यपदेशेन यत्वनिवृत्त्यर्थत्वात् । न चावयवस्यादेशे सत्यपि विभक्तेरनादेशताऽस्त्येवेति वाच्यं, 'सर्वे सर्वपदादेशा' इति सिद्धान्तात् । इदमेव शित्त्वं ज्ञापयति 'सर्वे सर्वपदादेशाः' इति । अर्थवत्येव स्थान्यादेशभावविश्रान्तिरित्यर्थः । सिद्धान्तदयस्तु वचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापि भवन्तीति मनोरमायां स्थितम् । तव ममेति । नन्वत्रान्त्यलोपपक्षेऽशः स्यादेशः स्यात्, यत्वनिवृत्त्यर्थतया अश्वचनस्य चरितार्थत्वात् । नच स्यादेशस्यापवादोऽशिति वाच्यम्, अशादेश-

---

युवाभ्याम् आवाभ्यामिति । युष्मद् भ्याम्, अस्मद् भ्यामिति स्थिते युवावादेशयोर्दकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । अत्र हलीत्यनुवृत्तौ 'योऽची'त्यज्ग्रहणं मास्तु । हलादावात्वस्य विशेषविहितत्वादेव यत्वनिवृत्तिसिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टम् । युष्माभिः अस्माभिरिति । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यात्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । अथ चतुर्थी । युष्मद् ए, अस्मद् ए इति स्थितौ 'त्वमावेकवचने' इति प्राप्ते—। तुभ्यमह्यौ ङयि । 'ङे' इत्यस्य सप्तम्येकवचने ङयीति । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । तदाह—अनयोरिति । युष्मदस्मदोरित्यर्थः । अमादेश इति । 'ङे प्रथमयोरित्यनेने'ति शेषः । शेषे लोप इति । अदो दस्य वा लोप इत्यर्थः । 'अमि पूर्वः' इति मत्वाह—तुभ्यं मह्यमिति । परमतुभ्यमिति । तुभ्यमह्यविध्योराङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिरिति भावः । अतितुभ्यमिति । गौणत्वे तदप्रवृत्तौ मानाऽभावादिति भावः । युवाभ्याम् आवाभ्यामिति । तृतीयाद्विवचनवदिति भावः । भ्यसोभ्यम् । भ्यम् अभ्यमिति वा छेदः । तदाह—भ्यस इति । 'युष्मदस्मद्भ्यां परस्ये'ति शेषः, 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यतस्तदनुवृत्तेः । ननु भ्यमादेशपक्षे 'शेषे लोपः' इत्यदो लोपे युष्मभ्यमस्मभ्यमिति मकारादकारो न श्रूयेतेत्यत आह—आद्य इति । लक्ष्यानुरोधादिहाऽन्त्यलोपपक्ष एवाश्रयणीयः । नन्वन्त्यलोपपक्षे दकारस्य लोपे सति 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्त्वं स्यादित्यत आह—तत्राङ्गवृत्तेति । 'अङ्गवृत्तेः पुनर्वृत्तावविधि'रिति परिभाषयेत्यर्थः । अङ्गे वृत्तं वर्तनं यस्य तत्—अङ्गवृत्तं, तस्मिन् कार्ये प्रवृत्ते सति अन्यस्य अङ्गकार्यस्य वृत्तौ प्रवृत्तिविषये अविधिः=विधिर्नास्तीत्यर्थः । प्रकृते च शेषलोपे अङ्गकार्ये प्रवृत्ते सति, अन्यत् अङ्गकार्यमेत्त्वं न भवतीति भावः । अभ्यम् त्विति । अभ्यमादेशस्तु टिलोपपक्षे अन्त्यलोपपक्षे च अनुकूल इत्यर्थः । तत्र अन्त्यलोपपक्षे अभ्यमो झलादित्वाऽभावात्तस्मिन् परे एत्त्वं न । किन्तु पररूपे सति युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् इति सिध्यति । टिलोपपक्षे तु अङ्गस्य अदन्तत्वाऽभावादपि एत्त्वं न ।

अथ पञ्चमी । एकवचनस्य च । 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यतो 'युष्मदस्मद्भ्या'मित्यनुवर्तते, 'पञ्चम्या अत्' इति च, तदाह—आभ्यामिति । युष्मदस्मद्भ्यामित्यर्थः । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । 'न विभक्तौ' इति तस्य नेत्त्वम् । त्वत् मदिति । युष्मद् अस्, अस्मद् अस् इति स्थिते त्वमादेशयोः कृतयोः ङसेरदादेशे सति पररूपे 'शेषे लोपः' इति टिलोपः । अन्त्यलोपपक्षे दकारलोपे सति त्रयाणामकाराणां पररूपमिति भावः । सुवचमिति । लाघवादिति भावः । पञ्चम्या अत् । 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशि'त्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते । 'भ्यसोऽभ्य'मित्यतो 'भ्यस' इति । तदाह—आभ्यामिति । युष्मदस्मद्भ्यामित्यर्थः । युष्मत् अस्मदिति । युष्मद् भ्यस्, अस्मद् भ्यसिति स्थिते भ्यसोऽदादेशः । शेषलोपश्च । अथ षष्ठी । तवममौ ङसि । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो 'युष्मदस्मदो'रित्यनुवर्तते । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतं । तदाह—अनयोरिति । युष्मदस्मदोरित्यर्थः । 'त्वमावेकवचने' इत्यस्यापवादः । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् । स्पष्टमिति । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङसोऽश् स्यादिति सुगममित्यर्थः । शित्त्वात्सर्वादेशः । तव ममेति । युष्मद् अस्, अस्मद् असितिस्थिते मपर्यन्तस्य

साम आकम् स्यात् । भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । युष्मासु । अस्मासु ॥

समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी । समासार्थोऽन्यसङ्ख्यश्चेत्तौ युवावौ त्वमावपि ॥१॥

प्रवृत्तिकाले शेषे लोपाऽभावेन स्यादेशस्याऽप्रसक्तेः । अत्राहुः–अङ्गवृत्तपरिभाषया स्यादेशो वारणीयः । यदि तु अङ्गस्य तत्कार्यं तद्विषयिण्येव सा परिभाषा, न त्वङ्गाधिकारपरेति दुराग्रहस्तार्ह्यशित्यत्र 'अतो गुणे' इति पररूपेणाऽकारान्तरं प्रश्लिष्याऽकाररूप एवाऽश् भवति न तु विक्रियत इति व्याख्येयमिति । नन्वाकमादेशात्पूर्वमनादेशत्वाद्योऽचीति यत्वेन भाव्यं, ततश्च शेषे लोपाऽभावादवर्णान्तादिति विधीयमानस्य सुडागमस्याऽप्रसक्त्या साम इति ससुट्कनिर्देशो व्यर्थ इत्यत आह—**भाविन इति** । कृते हि शेषेलोपे अकारान्तत्वात्प्राप्तः सुट् ससुट्कस्य स्थानित्वेन निर्देशसामर्थ्यान्निवर्तत इति भावः । 'शेषे लोपष्टिलोपः' इति पक्षे तु सुड्ग्रहणं व्यर्थमेव । आकमि दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम् । अन्यथा पररूपं स्यात् । न चाऽकारोच्चारणसामर्थ्यम्, एत्वनिवृत्त्या अभ्यम इव चरितार्थत्वात् । इह 'युवावौ द्विवचने' 'त्वमावेकवचने' इति सूत्रद्वयेऽपि द्विवचनैकवचनशब्दावर्थपरौ, नतु प्रत्ययपराविति व्याख्यातं, तत्फलं दर्शयति–**समस्यमान इत्यादिना** । **द्व्येकत्ववाचिनी इति** । 'पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ' इति पक्षाभिप्रायेणेदमुक्तम् । अस्मिंस्तु पक्षे सङ्ख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वात् । त्रिकपक्षे तु 'द्व्येकार्थवाचिनी' इति पाठ्यम् । सङ्ख्याया विभक्त्यर्थत्वेऽपि सङ्ख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वानपायात् । **अन्यसङ्ख्यश्चेदिति** । युष्मदस्मदर्थगतसङ्ख्येतरसङ्ख्यायुक्तश्चेदित्यर्थः । **स्त इति** । अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेव भूतपूर्वगतेरपि स्वीकारा-युवावौ त्वमावपि स्तः । प्रत्ययपरत्वे तु न स्यातामित्यव्याप्तिः स्यादिति भावः । एवं चतुर्थश्लोकेऽपि 'न युवावौ त्वमौ न चे'त्युक्त्या प्रत्ययपरत्वेऽतिव्याप्तिर्ध्वनिता । एवं चाऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारायार्थपरत्वमाश्रितमिति फलितम् ।

त्वममादेशयोः कृतयोरशादेशे दकारात्पूर्वयोरकारयोः पररूपेऽदो लोपः । अन्त्यलोपपक्षे दकारलोपः, त्रयाणामकाराणां पररूपमिति भावः । **युवयोः आवयोरिति** । युष्मद् ओस्, अस्मद् ओस् इति स्थिते मपर्यन्तस्य युवावादेशयोः 'योऽची'ति दस्य यत्वे पररूपमिति भावः । **साम आकम्** । **आभ्यामिति** । 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **साम इति** । सकारेण सहित आम्-साम्, तस्येत्यर्थः । ससुट्कस्य आम इति यावत् । ननु युष्मद् आम्, अस्मद् आमिति स्थिते अवर्णात्परत्वाऽभावात्सुटो न प्रसक्तिः । नच 'शेषे लोपः' इति दस्य लोपे कृतेऽवर्णात्परत्वमस्तीति वाच्यम्, आकमादेशात्प्रागनादेशतया शेषेलोपस्यैवात्राऽप्रसक्तेः ससुट्कनिर्देशोऽनुपपन्नो व्यर्थश्चेत्यत आह—**भाविन इति** । भविष्यत इत्यर्थः । यदि तु 'आम आकम्'इत्येवोच्येत, तर्हि आम आकमादेशे कृते दकारस्य शेषेलोपे सति स्थानिवत्त्वेन आकमादेशस्य आम्त्वात्तस्य चाऽवर्णात्परत्वात्सुडागमः स्यात् । तत एत्वषत्वयोर्युष्मेषाकम्, अस्मेषाकमिति स्यादतः ससुट्कनिर्देशः । यद्यपि आकमादेशप्रवृत्तकाले सुटो न प्रसक्तिस्तथापि आकमादेशोत्तरं दकारलोपे कृते स्थानिवत्त्वेन यः सुट् भविष्यति, तस्यापि स्थानषष्ठ्या स्वीकरणान्निवृत्तिर्भवति । अन्यथा ससुट्कनिर्देशवैयर्थ्यादिति भावः । यदि तु शेषस्य लोप एवाश्रीयते, तदा कृतेऽप्याकमादेशेऽदो लोपेऽवर्णात्परत्वाऽभावादेव सुटः प्रसक्त्यभावात्ससुट्कनिर्देशो मास्तु । **युष्माकम् अस्माकमिति** । आकमादेशे कृतेऽदो लोपे रूपम् । दकारलोपे तु सवर्णदीर्घः । एतदर्थमेव दीर्घोच्चारणम् । अन्यथा पररूपापत्तेः । न चाऽकारोच्चारणसामर्थ्यादेव पररूपनिरास इति वाच्यं, 'क'मादेशे प्राप्तबहुवचने झल्येदित्येत्त्वनिवृत्त्या चरितार्थत्वादित्यलम् । **त्वयि मयीति** । युष्मद् इ, अस्मद् इ इति स्थिते मपर्यन्तस्य त्वमादेशयो 'योऽची'ति दस्य यत्वे पररूपे रूपमिति भावः । **युवयोः आवयोरिति** । प्राग्वत् । **युष्मासु अस्मास्विति** । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इति दकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । 'त्वमावेकवचने' इत्यत्र 'युवावौ द्विवचने' इत्यत्र च एकवचनद्विवचनशब्दौ यौगिकौ, नतु प्रत्ययपराविति स्थितम् । तत्फलं श्लोकचतुष्टयेन सङ्गृह्णाति—**समस्यमाने इति** । तत्र प्रथमश्लोके 'चे'दित्यनन्तरम् 'अपी'त्यध्याहार्यम् । यदि समस्यमाने युष्मदस्मदी द्व्येकत्ववाचिनी तदा समासार्थोऽन्यसङ्ख्यश्चेदपि युवावौ त्वमावपि स्त इत्यन्वयः । त्वां मां वा अतिक्रान्तः; अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति, युवामावां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति च विग्रहे–'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासं लभमाने युष्मदस्मदी द्वित्वैकत्वान्यतरविशिष्टार्थवाचिनी यदा तदा समासार्थः मुख्यविशेष्यभूतोऽन्यसङ्ख्यश्चेदपि युष्मदस्मदर्थगतसङ्ख्यापेक्षया अन्यसङ्ख्याकश्चेदपि युष्मदस्मदर्थगतद्वित्वे युवावौ, तदर्थगतैकत्वे त्वमौ च द्विवचनैकवचनप्रत्ययपरत्वाऽभावेऽपि भवतः, युवावादेशविधौ द्विवचनशब्दस्य, त्वमादेशविधौ एकवचनशब्दस्य च यौगिकत्वाश्रयणात् । एकवचने प्रत्यये परतस्त्वमादेशौ, द्विवचने प्रत्यये परतो युवावावादेशौ इत्यर्थाश्रयणे तु त्वां मां वा अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति विग्रहे

सुजस्ङेङस्सु परत आदेशाः स्युः सदैव ते । त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥ २ ॥
एते परत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषये स्वके । त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥
द्व्येकसङ्ख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी । तयोरद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ॥ ४ ॥

त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे,—अतित्वम् । अत्यहम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् । २ । अतिमाम् २ । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः । अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । ङसिभ्यसोः–अतित्वत् २ । अतिमत् २ । भ्यामि प्राग्वत् । अतितव । अतिमम । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाकम् । अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वासु । अतिमासु ।

नन्वेवं सुजस्ङेङस्स्वपि युष्मदस्मदोर्द्व्यर्थत्वे युवावौ स्यातामेकार्थत्वे तु त्वमावित्याशङ्कायामाह—**सुजस्ङेङस्सु परत इति** । के ते आदेशा इत्यत आह—**त्वाहौ यूयवयावित्यादि** । अस्त्वेवं त्वाहादिभिर्युवावयोर्बाधस्त्वमौ तु तेभ्यः परौ कथं तैर्बाध्येतामित्यत आह—**त्वमावपीति** । 'विप्रतिषेधे पर'मित्यत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वादिति भावः । **अतित्वामतिमामिति** । त्वां मां वा अतिक्रान्ताविति विग्रहः । **अतियूयम् । अतिवयमिति** । त्वां मां वा अतिक्रान्ता इति विग्रहः । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । **अतित्वाकम् । अतिमाकमिति** ।

अतियुष्मद्शब्दे अत्यस्मच्छब्दे च युष्मदस्मदोर्द्विवचने बहुवचने च प्रत्यये परे त्वमौ न स्याताम् । तथा युवामावां वा अतिक्रान्तः,अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति विग्रहे युष्मदस्मदोरेकवचने बहुवचने च प्रत्यये परे युवावौ न स्यातामित्यव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । ननु युष्मदस्मदोर्द्व्यर्थकत्वे युवावौ, एकार्थकत्वे तु त्वमौ इति किं सार्वत्रिकम् ? नेत्याह—**सुजस्ङेङस्सु इति** । द्वितीयश्लोकेऽस्मिन् उत्तरार्धे त्वाहावित्यादि तत्तत्सूत्रप्रतीकग्रहणम् ।'इती'त्यनन्तरं 'ये'इत्यध्याहार्यम् । 'त्वाहौ सौ', 'यूयवयौ जसि', 'तुभ्यमह्यौ ङयि','तवममौ ङसी'ति सुजस्ङेङस्सु ये आदेशा विहितास्ते अतियुष्मदत्यस्मच्छब्दाभ्यामेकद्विबह्वर्थवृत्तित्वेऽपि स्युरित्यर्थः । ननु तत्रापि द्व्यर्थकत्वे युवावौ एकार्थकत्वे त्वमौ कुतो नेत्यत आह—**एते इति** । तृतीयश्लोके पूर्वार्द्धमेकं वाक्यम् । **एते**=त्वाहादयः, **स्वके**=स्वीये विषये सुजसादौ, युवावौ बाधन्ते । कुतः ? । **परत्वात्** । युवावापेक्षया एतेषां परत्वादित्यर्थः । नन्वस्त्वेवं त्वाहादिभिर्युवावयोर्बाधः, त्वमौ तु तेभ्यः परौ कथं तैर्बाध्येतामित्यत आह—**त्वमावपीति** । **पूर्वेति** । विप्रतिषेधे सति पूर्वं पूर्वविप्रतिषेधः । 'सुप्सुपा' इति समासः । तृतीयान्तात्तसिः । विप्रतिषेधसूत्रे परशब्दस्य इष्टवाचितया क्वचिद्विप्रतिषेधे पूर्वकार्यस्य प्रवृत्त्याश्रयणादिति भावः । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रभाष्ये तु 'त्वमावेकवचने' इति सूत्रे 'शेष' इत्यनुवर्त्य 'सुजस्ङेङस्भिन्नविभक्तिषु' इति व्याख्यातम् । तदेवं 'त्वमावेकवचने', 'युवावौ द्विवचने' इत्यत्र एकद्विवचनशब्दयोर्यौगिकत्वाश्रयणस्याऽव्याप्तिपरिहारार्थत्वमुक्त्वाऽतिव्याप्तिपरिहारार्थत्वमाह–**द्व्यकसङ्ख्य इति** । चतुर्थश्लोकेऽस्मिन् 'यदा' 'तदे'त्यध्याहार्यम् । यदा युष्मान् अस्मान्वा अतिक्रान्तौ अतिक्रान्ता इति विग्रहे समासे सति द्वित्वैकत्वविशिष्टः समासार्थः=समासस्य मुख्यविशेष्यभूतः, युष्मदस्मदी तु बह्वर्थके, तदा युवावौ त्वमौ च न स्तः, तयोः युष्मदस्मदोर्द्वित्वैकत्वविशिष्टार्थकत्वाऽभावात् । युवावविधौ त्वमविधौ च युष्मदस्मदोर्द्वित्वैकत्वविशिष्टवाचित्वे सत्येव प्रवृत्तेराश्रयणात् । द्विवचने एकवचने च प्रत्यये परत इत्यर्थाश्रयणे तत्राऽतिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । अत्र 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति सूत्रे भाष्ये 'त्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणेष्वर्थग्रहण'मिति वार्तिकव्याख्यावसरे 'युवावौ द्विवचने' 'त्वमावेकवचने' इत्यत्र द्विवचनैकवचनशब्दयोर्यौगिकत्वाश्रयणमुपक्षिप्य युवाम् आवां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति विग्रहान् प्रदर्श्य, त्वां मां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति च विग्रहान् प्रदर्श्य, अतियुष्मदत्यस्मच्छब्दयोः सुजस्ङेङस्भ्योऽन्यत्र सर्वासु विभक्तिषु एकद्विबहुवचनेषु सर्वत्र युवावादेशौ त्वमादेशौ च उदाहृत्य प्रदर्शितौ । सुजस्ङेङस्सु तु त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममौ इत्येत एवादेशा उदाहृताः । तदिदं श्लोकचतुष्टयेन संगृहीतम् । तदिदानीं तत्प्रपञ्चनपरभाष्यानुसारेणोदाहृत्य प्रदर्शयति–**त्वां मां वा अतिक्रान्त इत्यादिना** । अतिक्रान्तौ अतिक्रान्ता इति च विग्रहयोरुपलक्षणमिदम् । '**विग्रहे**' इत्यनन्तरं 'रूपाणि वक्ष्यन्ते' इति शेषः । सुजस्ङेङस्भ्योऽन्यत्र सर्वासु विभक्तिषु एकद्विबहुवचनेषु मपर्यन्तस्य त्वमावेव भवतः । अवशिष्टप्रक्रियास्तु केवलयुष्मदस्मद्वज्ज्ञेयाः । सुजस्ङेङस्सु तु त्वाहौ, यूयवयौ, तुभ्यमह्यौ, तवममौ इत्येते एवादेशाः पूर्वप्रतिषेधात्त्वमौ बाधित्वा भवन्ति । ततश्च सुजस्ङेङस्सु केवलयुष्मदस्मद्वदेव रूपाणीति निष्कर्षः । **अतित्वाकम् अतिमाकमिति** । ननु 'सामः आक'मिति ससुट्कनिर्देशात्र आमः सुट् समवसत्रैवाकम्, नचात्र सुट् संभाव्यते, इह युष्मदस्मदोरुपसर्जनत्वे सर्वनामत्वाऽभा-

युवाम् आवां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत्। औअमौट्सु—अतियुवाम् ३। अत्यावाम् ३। अतियुवान्। अत्यावान्। अतियुवया। अत्यावया। अतियुवाभ्याम् ३। अत्यावाभ्याम् ३। अतियुवाभिः। अत्यावाभिः। भ्यसि—अतियुवभ्यम्। अत्यावभ्यम्। ङसिभ्यसोः—अतियुवत् २। अत्यावत् २। ओसि—अतियुवयोः २। अत्यावयोः २। अतियुवाकम्। अत्यावाकम्। अतियुवयि। अत्यावयि। अतियुवासु। अत्यावासु। युष्मानस्मान्वेति विग्रहे सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत्। औअमौट्सु-अतियुष्माम्३। अत्यस्माम्३। अतियुष्मान्। अत्यस्मान्। अतियुष्मया। अत्यस्मया। अतियुष्माभ्याम् ३। अत्यस्माभ्याम् ३। अतियुष्माभिः अत्यस्माभिः। भ्यसि—अतियुष्मभ्यम्। अत्यस्मभ्यम्। ङसिभ्यसोः—अतियुष्मत् २। अत्यस्मत् २। ओसि—अतियुष्मयोः २। अत्यस्मयोः २। अतियुष्माकम्। अत्यस्माकम्। अतियुष्मयि। अत्यस्मयि। अतियुष्मासु। अत्यस्मासु। पदस्य

अत्रान्त्यलोपपक्षे त्वन्नृत्तपरिभाषया नुडागमो निवार्यः, 'ह्रस्वनद्यापः' इत्यत्र 'ह्रस्वान्ताद्विहितस्यामो नु'डिति व्याख्यानाद्वा। नन्वेवं भिन्नविषयतया सुटो नुडपवादत्वाऽभावेनाऽवर्णान्तसर्वनामभ्यो विहितस्यामो नुडेव परत्वात्स्यात्, नतु सुडागमः, तस्य 'येषां' 'तेषा'मित्यादौ सावकाशत्वादिति चेदत्राहुः—'त्यदादेरामि सु'डिति वक्तव्ये 'आमि सर्वनाम्नः' इति सर्वनामग्रहणसामर्थ्याद्बलि सर्वेषामित्यादिनिर्देशाच्च अवर्णान्तसर्वनामभ्योऽप्यामः सुडेव भवति, नतु नुट्। 'शस्प्रभृतिषु' इति च विषयसप्तमी, तेन पद्भ्यादिष्वप्यामि न नुडिति। एवं च 'साम' इति ससुट्कनिर्देशेन युष्माकमस्माकमित्यत्र सुडागमाऽभावेऽपि नुडागमो दुर्वार इत्याशङ्काया अपि निरवकाश एवेति बोध्यम्।

यत्तु वदन्ति—'साम आक'मित्यत्र यद्यपि सुड्ग्रहणं न स्थानिविशेषणं, बाधात्, तथापि उपलक्षणं तु भवति। यस्यामः सुडग्रे भावी तस्यैवाम आकमा भवितव्यं, न चैतद्गौणत्वे संभवतीत्याकन्न प्रवर्तते। तथाच 'अतित्वयाम्' 'अतिमया'मित्येव रूपं, न त्वतित्वाकमतिमाकमिति। तदसत्। आकमाऽपहृतस्यामः सुडन्वयाऽभावात्। 'आकमः सुड्भावी'ति चेत्तर्हि तमेवोपलक्षयेत्। आदेशद्वारकेण परम्परासंबन्धेन स्थानिनमुपलक्षयति चेदेवं तर्हि 'युष्माक'-मित्यादौ सुट् श्रूयेत। 'साम' इति निर्देशसामर्थ्याच्च श्रूयेतेति चेन्न, निर्देशस्य गौणव्यावृत्त्या चरितार्थत्वेन सामर्थ्याऽभावादित्यन्यत्र विस्तरः। गुणभूतयोर्युष्मदस्मदोरेकार्थत्वे उदाहरणान्युक्त्वा सम्प्रति द्व्यर्थवाचित्वे उदाहरति—**युवामावां वा अतिक्रान्त इत्यादिना**। बह्वर्थयोस्तूदाहरति—**युष्मानस्मान्वेति**। **पदस्य**। 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इति विरोधिनिर्देशात्प्राक्पदस्येत्ययमधिकारः। तेन 'राजा' 'राजभ्या'मित्यादौ 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति नलोपः सिध्यति। न तु 'राजानौ' 'राजान' इत्यत्र। तथा 'गोमान्' 'यवमा'नित्यादौ संयोगान्तलोपो, न तु 'गोमन्तौ' 'यवमन्ता'वित्यादौ। तथा 'मो नो धातोः' इति नत्वं 'प्रशान्भ्या'मित्यादौ भवति न तु 'प्रशामौ' 'प्रशाम' इत्यत्र। तथा 'हरिं वन्दे' इत्यादौ 'मोऽनुस्वारः' प्रवर्तते, नतु 'गम्यते' इत्यादौ। न च 'उभि च पदे' इत्यतः 'पदे' इत्यधिकारात्पदे परतो मस्याऽनुस्वारः स्यात्, न तु गम्यत इत्यत्रेति किमिह पदस्येत्यधिकारेणेति वाच्यं, 'पुंस्वि'ति रूपाऽसिद्धिप्रसङ्गात्। तस्मात् 'मोऽनुस्वारः'इत्यत्र 'पदस्ये'त्यनुवर्तनीयमेव। 'पदे'इत्यस्योत्तरसूत्रेऽप्युपयोगो नास्तीति 'उभि च पदे' इत्यत्राऽवोचाम। इह 'पदस्ये'ति संबन्धसामान्ये षष्ठी, सा तूत्तरेषु वाक्येषु यथायोगं सम्बन्धविशेषेऽवतिष्ठते। क्वचित्स्थाने षष्ठी, क्वचिदवयवषष्ठीति। तत्र 'संयोगान्तस्य लोपः' 'मो नो धातोः' 'मोऽनुस्वारः' इत्यादौ पदस्येति स्थानषष्ठी। अवयवषष्ठ्यान्तूक्ताऽतिप्रसङ्गात्। 'मादुपधाया' इत्यादौ त्ववयवषष्ठी। अन्यथा 'वृक्षवा'निप्यत्रैव मतुपो मस्य वत्वं स्यान्न तु 'वृक्षवन्तौ' 'वृक्षवन्त' इत्यत्र। एतच्चानुपदमेवोपपादयिष्यते। यद्यपि 'षष्ठी स्थानेयोगे'ति परिभाषया 'पदस्ये'त्यत्र स्थानषष्ठ्येव लभ्यते, न त्ववयवषष्ठी, तथापि नलोपसूत्रे अन्तस्येति ग्रहणाज्ज्ञापकादवयवषष्ठ्यपि

वात्। सुटः सर्वनाम्नः परस्यामो विहितत्वादिति चेत्, मैवम्—ससुट्कत्वस्य संभावनामात्रविषयत्वात्। एवंच सुट् यत्र संभविष्यति तत्र सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः। यत्र तु सुट् न संभवति, तत्र केवलस्य आमः सुट्। अत्र च 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति सूत्रेऽतित्वाकमतिमाकमिति भाष्ये तदुदाहरणं प्रमाणमित्यास्तां तावत्। तदेवमुपसर्जनयोः युष्मदस्मदोरेकार्थवाचित्वे उदाहरणान्युक्त्वा द्व्यर्थवाचित्वे उदाहरति—**युवाम् आवां वा अतिक्रान्त इति**। अतिक्रान्तौ अतिक्रान्ता इति विग्रहयोरुपलक्षणम्। अत्र युष्मदस्मदोर्द्व्यर्थवृत्तित्वात्सुजस्ङेङस्भ्योऽन्यत्र सर्वासु विभक्तिषु एकद्विबहुवचनेषु मपर्यन्तस्य युवावावेव भवतः। अवशिष्टास्तु प्रक्रियाः केवलयुष्मदस्मद्वज्ज्ञेयाः। सुजस्ङेङ-स्सु तु 'त्वाहौ' 'यूयवयौ' 'तुभ्यमह्यौ' 'तवममौ' इत्येते एवादेशाः परत्वाद्युवावादेशौ बाधित्वा प्रवर्तन्ते। सुजस्ङे-ङस्सु केवलयुष्मदस्मद्वदेव रूपाणीति निष्कर्षः। अथ युष्मदस्मदोरुपसर्जनयोर्बह्वर्थवाचित्वे उदाहरणान्याह—**युष्मान् अस्मान्वेति**। युष्मानस्मान्वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति विग्रहेष्वित्यर्थः। 'द्व्येकसङ्ख्यः समासार्थः' इति चतुर्थश्लोकस्योदाहरणान्येतानि। अत्र युष्मस्मदोरेकत्वाभावाद्युवावादेशाऽभावात्सुजस्ङेङस्भ्योऽन्यत्र मपर्यन्तस्य क्वापि

।८।१।१६। पदात् ।८।१।१७। अनुदात्तं सर्वमपादादौ ।८।१।१८। इत्यधिकृत्य । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वानावौ ।८।१।२०। पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वा नावित्यादेशौ स्तस्तौ चानुदात्तौ । बहुवचनस्य वस्नसौ ।८।१।२१। उक्तविधयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः । वान्नावोरपवादः । तेमयावेकवचनस्य ।८।१।२२। उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः । त्वामौ द्वितीयायाः ।८।१।२३। द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्तः ॥

श्रीशस्त्वाऽवतु मा पीह दत्तात्ते मेपि शर्म सः । स्वामी ते मेपि स हरिः,पातु वामपि नौ विभुः ॥

लभ्यते । यदि तु 'पदस्ये'ति स्थानषष्ठ्येव स्यात्तर्हि नान्तस्य पदस्य लोपो भवन्नलोऽन्त्यस्य स्यादिति अन्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । अवयवषष्ठ्यङ्गीकारे तु 'अन्तस्ये'ति ग्रहणं सार्थकम् । तद्यथा,-नलोपसूत्रे 'प्रातिपदिकान्तस्ये'त्यसमासनिर्देशः । प्रातिपदिकसंज्ञकस्य पदस्य अन्तावयवो यो नकारस्तस्य लोप इति सूत्रार्थ इति । नन्वेवमन्तस्येतिग्रहणमवयवषष्ठीत्वज्ञापनार्थमिति स्वीकृतत्वात्पदस्येत्यत्र कथं नाम स्थानषष्ठीलाभः,संबन्धविशेषस्य निर्धारितत्वेन स्थानषष्ठीपरिभाषाया अनुपस्थितेः । अत्राहुः-प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्मृतेर्लक्ष्यानुरोधेन स्थानषष्ठ्यपि स्वीक्रियते,ज्ञापकसिद्धा अवयवषष्ठी न सर्वत्र स्वीक्रियते इति नलोपसूत्रे मनोरमायामन्तग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्युक्तम् । भाष्यादौ तु 'पदस्ये'त्यधिकृतस्याऽवयवषष्ठ्यन्तत्वमप्यभ्युपगम्यते न तु स्थानषष्ठ्यन्तत्वमेवेति ज्ञापनार्थमन्तग्रहणम् । तेन 'वृक्षवन्तौ' 'वृक्षवन्त' इत्यत्र 'मादुपधायाः' इति वत्वं सिध्यति, पदावयवस्य मतुपः सत्त्वात् । अन्यथा 'पदस्ये'त्यस्य विशेष्यत्वे मतुपा तदन्तविधौ 'मत्वन्तं यत्पदं तदवयवस्य मतुपो मादुपधायाः परस्य मस्य वत्वं भवती'त्यर्थः स्यात् । तथा च 'वृक्षवा'नित्यत्रैव स्यात्, न तु 'वृक्षवन्तौ' 'वृक्षवन्त' इत्यत्रे'ति स्थितम् । पदात् । 'कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ' इत्यतः प्रागयमधिकारः । यदि तु 'कुत्सने च सुपी'त्यत्रापि पदादित्यनुवर्तते, तदा 'देवदत्तःपचति पूती'त्यत्रैव निघातः स्यान्न तु 'पचति पूती'त्यत्र । अनुदात्तं सर्वमपादादौ । इदं पदत्रयमा पादपरिसमाप्तेरधिक्रियते । षष्ठीचतुर्थीति । 'अल्पाच्तर'मिति 'षष्ठी'त्यस्य पूर्वनिपातः । षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति । ननु युष्मदस्मदोरित्युक्तत्वात्तयोरेव वांनावादय आदेशाः स्युः, न च 'पदस्ये'त्यधिकाराद्विभक्त्यन्तस्यैव पदत्वात्षष्ठ्यादिविशिष्टयोरेव स्युरिति वाच्यम्, उक्तरीत्या वस्नसादौ दोषाऽभावेऽपि भ्यामादौ परतो युष्मदस्मदोः पदत्वात्केवलयोर्वांनावादेशप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । तथा च 'सुखं वां नौ ददात्वीशः' इति प्रयोगो न सङ्गच्छेत । नापि 'द्वितीयास्थयो'रिति स्थग्रहणसामर्थ्याद्विभक्तिविशिष्टयोरेव आदेशा भवेयुरिति वाच्यम्, 'स्थग्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्तिकयोरेवे'ति वक्ष्यमाणतया तत्सामर्थ्यस्योपक्षयात् । मैवम्, 'अनुदात्तं सर्वे'मिति सर्वग्रहणाधिकारात्सर्वस्यैव विभक्तिविशिष्टस्य आदेशा भवन्तीति आकरे स्पष्टत्वात् । यदि तु 'सर्वस्य द्वे' इत्यतः 'सर्वस्ये'ति पदमनुवर्तते, तदा सर्वग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ।

उक्तानादेशान्वचनक्रमेणोदाहरति—श्रीश इत्यादिना । स्वामी ते मेऽपीति । 'स्वामीश्वराधिपती'ति

न त्वमौ, नापि युवावौ । 'ङे प्रथमयोः' इत्याद्यास्तु भवन्त्येव । सुजस्ङेङस्सु तु त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममौ इत्येते भवन्त्येव । तेषामेकद्व्यर्थविशेषनिवन्धनत्वाऽभावात् । प्राग्वदिति । केवलयुष्मदस्मद्वदित्यर्थः । इत्यधिकृत्येति । 'विधयो वक्ष्यन्ते' इति शेषः । अष्टमस्य प्रथमे पादे इमानि सूत्राणि पठितानि । तत्र 'पदस्ये' त्येतत् 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यतः प्रागधिक्रियते । 'पदात्' इत्येतत्तु 'कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ' इत्यतः प्रागधिक्रियते । 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इति पदत्रयं तु आ पादसमाप्तेरधिक्रियते इति भाष्यादिषु स्पष्टम् । युष्मदस्मदोः षष्ठी । षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिः सह तिष्ठत इति षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थौ, तयोरिति विग्रहः । षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति यावत् । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु परतस्तिष्ठत इति विग्रहस्तु न भवति, 'पदस्ये'त्यधिकारविरोधात् । पदस्येत्यनुवृत्तं हि द्विवचनेन विपरिणतं षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोरित्यस्य विशेषणम् । न हि षष्ठ्यादिविभक्तिषु परतः पदत्वमस्ति । भ्यामादौ तत्सत्त्वेऽपि तदितरत्र द्वितीयादौ तदभावात् । स्थग्रहणस्य तु प्रयोजनं मूल एव वक्ष्यते । बहुवचनस्य वस्नसौ । उक्तविधयोरिति । षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्युष्मदस्मदोरित्यर्थः ।

तेमयौ । षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोरिति । अत्र द्वितीयाग्रहणं नानुवर्तते, तत्र त्वामादेशयोर्वक्ष्यमाणत्वात् । 'तेमयौ' इति सूत्रे.तेश्च मेश्च तेमयाविति विग्रह इति भावः । अयमपि वांनावोरपवादः । त्वामौ द्वितीयायाः । त्वाश्च माश्चेति विग्रहः । एकवचनस्येत्यनुवर्तते । तदाह-द्वितीयेत्यादिना । अथ विभक्तिक्रमङ्घद्वितीयाचतुर्थीषष्ठीक्रमेण एकद्विबहुवचनक्रमेण चोदाहरति-श्रीश इत्यादि । 'तत्र 'श्रीशस्त्वावतु मापीहे'ति प्रथमः पादः । श्रिया ईशः—पतिः—विष्णुः त्वा मा अपि पातु इत्यन्वयः । अत्र त्वां मामिति द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा इत्यादेशौ । दत्तात्ते मेऽपि शर्म स इति । स श्रीशः ते मेऽपि शर्म सुखं दत्तादित्यन्वयः ।

सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि हरिः । सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र वः स नः ॥ पदात्परयोः किम् ? । वाक्यादौ माभूत्,–त्वां पातु । मां पातु । अपादादौ किम् ? । 'वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान्कृष्णः सर्वदाऽवतु' । 'स्थ'ग्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्तिकयोरेव । नेह-'इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति' । 'इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति' ।

षष्ठीसप्तम्योर्विधानादिह षष्ठी । द्विवचनान्तयोरुदाहरणमाह—**पातु वामित्यादिना** । बहुवचनान्तयोस्तु—**सोऽव्याद्वो न इत्यादि । सेव्योऽत्र वः स न इति** । 'अर्हे कृत्यतृचश्चे'ति ण्यत् । 'कृत्यानां कर्तरि वे'ति षष्ठी ।

वेदैरशेषैरिति । 'युष्मान् रक्षतु गोविन्दः' इति प्राचः पाठस्तूपेक्षितः, 'युष्मा'नित्यस्य पदात्परत्वाऽभावादेवाऽप्राप्तेः । 'अस्मा'नित्यस्य तु पदात्परत्वेऽपि समानवाक्यस्थपदात्परत्वाऽभावात् । ननु 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाना'मिति सूत्र्यतां, विशेषणेन तदन्तविधौ षष्ठ्याद्यन्तयोर्युष्मदस्मदोः पर्यवस्यति । न च 'स्थ'ग्रहणाऽभावे युष्मदस्मदोः सम्बन्धिनीनां षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानां वांनावावित्यर्थः स्यादिति वाच्यं, 'सर्वस्य पदस्ये'त्यनुवर्तनादतो व्याचष्टे—**स्थग्रहणादिति** । तिष्ठतिरिहाऽहानौ वर्तते । यथा 'समये तिष्ठ सुग्रीवे'ति । समयं मा हासीरिति गम्यते । तेन षष्ठ्यादीनविजहतोरेव युष्मदस्मदोरादेशा इत्यर्थः । **इति युष्मत्पुत्र इति** । युवयोः पुत्रो युष्माकं पुत्र इति वा विग्रहः, न तु तव पुत्र इति । तथा हि सति 'त्वत्पुत्र' इत्येव स्यात् । एवमस्मत्पुत्र इत्यत्राप्यूह्यम् । पदात्परत्वं संपादयितुम्–इतिशब्दः । ननु राज्ञोः पुरुषो राज्ञां पुरुष इति विग्रहे 'राजपुरुष' इति नेष्यत इति सिद्धान्तविरोधाद्युष्मत्पुत्रोऽस्मत्पुत्र इत्यत्र युवयोर्युष्माकमित्यादिविग्रहो न संभवतीति चेदत्राहुः–यत्र वृत्तौ सङ्ख्याविशेषबोधकं प्रमाणं नास्ति तत्रैवैकत्वसङ्ख्याऽऽश्रीयते, यथा 'राजपुरुष' इति । न हि 'राजपुरुष'इत्यत्र विभक्तौ निवृत्तायां राजपदार्थे द्वित्वादिप्रत्यायकं किंचिदस्ति । यत्र पुनः सङ्ख्याभेदगमकमर्थप्रकरणाद्यस्ति, भवति तत्र द्विवचनबहुवचनयोरपि वृत्तिः । प्रकृते त्वेकवचनान्तेन विग्रहे 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति त्वमादेशप्रसङ्गादर्थाद्विवचनबहुवचनान्तेनेति विग्रहे वृत्तिर्भविष्यतीति । अर्थः–सामर्थ्यम् । अर्थो यथा,–मुद्गैः क्रीतो मौद्गिकः । न ह्येकेन मुद्गेन द्वाभ्यां वा मुद्गाभ्यां क्रयणं संभ-

---

'डु दाञ् दाने' आशिषि लोटि दत्तादिति रूपम् । 'दद्या'दिति क्वचित्पाठः । अत्र तुभ्यं मह्यमिति चतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे इत्यादेशौ । **स्वामी ते मेऽपि स हरिरिति** । अत्र तव मम इति षष्ठ्येकवचनान्तयोस्ते मे आदेशौ । **पातु वामपि नौ विभुरिति** । विभुः=सर्वव्यापको वां नौ अपि पातु इत्यन्वयः । अत्र युवाम् आवाम् इति द्वितीयाद्विवचनयोर्वां नौ इत्यादेशौ । **सुखं वां नौ ददात्वीश इति** । 'नौ' इत्यनन्तरमपिशब्दोऽध्याहार्यः । अत्र युवाभ्याम् आवाभ्याम् इति चतुर्थीद्विवचनान्तयोर्वांनावौ । **पतिर्वामपि नौ हरिरिति** । अत्र युवयोरावयोरिति षष्ठीद्विवचनान्तयोर्वांनावौ । **सोऽव्याद्वो न इति** । सः=हरि वः नः अपि अव्यात्=रक्षतादित्यर्थः । अत्र युष्मान् अस्मान् इति द्वितीयाबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ । **शिवं वो नो दद्यादिति** । शिवमिति शुभमुच्यते । 'न' इत्यनन्तरम् 'अपी'त्यध्याहार्यम् । अत्र युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम् इति चतुर्थीबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ । **सेव्योऽत्र वः स न इति** । स हरिः वः नः-अपि सेव्यः=भजनीयः इत्यर्थः । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी । अत्र युष्माकम्, अस्माकम् इति षष्ठीबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ । **त्वां पातु मां पात्विति** । अत्र युष्मदस्मदोः पदात्परत्वाऽभावात् 'त्वामौ द्वितीयायाः' इति न भवतीत्यर्थः । अद्यप्यत्र अस्मच्छब्दस्य पात्विति पदात्परत्वमस्ति, तथापि भिन्नकालं वाक्यद्वयमिह विवक्षितमित्यदोषः । **संवेद्योऽस्मानिति** । अत्राऽस्मच्छब्दस्य पादादौ स्थितत्वान्नादेशः । यद्यप्यनुष्टुप्छन्दस्कोऽयं श्लोकः, तत्र एकैकः पादोऽष्टाक्षर इति स्थितिः । तत्र सन्ध्यभावे 'अस्मान्कृष्णः सर्वदाऽवतु' इत्यस्य नवाक्षरत्वान्न पादत्वम् । कृते तु सन्धौ ओकारस्य परादित्वे सति अष्टाक्षरत्वव्याघातः । 'संवेद्य' इत्यस्य पदत्वाऽभावादस्मदः पदात्परत्वाऽभावश्च । पूर्वान्तत्वे तु 'स्मा'नित्यस्य पादादिस्थितस्य नास्मच्छब्दरूपता, तथापि 'संवेद्यो' इत्येकादेशविशिष्टस्य पूर्वान्तत्वात्पदत्वम् । 'स्मा'नित्यस्य तु एकदेशविकृतन्यायेन द्वितीयान्तास्मच्छब्दरूपत्वम् । वस्तुतस्तु ओकारस्य पूर्वान्तत्वात्संवेद्यो इत्यस्य पदत्वम्, स्मानित्यादेरष्टाक्षरत्वं च । परादित्वाच्चास्मच्छब्दरूपता । 'उभयत आश्रयणे नान्तादिव'दिति तु नास्तीतिण्धातौ निरूपयिष्यामः । केचित्तु 'अपदादौ किं, युष्मान् रक्षतु गोविन्दोऽस्मान् कृष्णस्सर्वदावतु' इति प्रत्युदाहरन्ति । तन्न, युष्मानित्यस्य पदात्परत्वाऽभावादेवाऽप्राप्तेः । अस्मानित्यस्य तु पदात्परत्वेऽपि समानवाक्यस्थपदात्परत्वाऽभावात् । ननु 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयान्तयोः' इत्येव सूत्र्यतां, किं स्थग्रहणेन । स्थग्रहणेऽपि कथञ्चित्तस्यैवार्थस्य लाभादित्यत आह—**स्थग्रहणादिति** । स्थाधातुरहानौ वर्तते । 'समये तिष्ठ सुग्रीवे'ति यथा । समये=मर्यादायां विषये, अनुवृत्तिं मा हासीरिति गम्यते । ततश्च षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्तिष्ठतः=न परित्यजत इति व्युत्पत्तिर्विवक्षिता । षष्ठ्यादिविभक्तीरपरित्यजतोरित्यर्थः । अलुप्तषष्ठ्यादिविभक्तिविशिष्टयोरिति फलतीति भावः । **इति युष्मत्पुत्र इति** । पदात्परत्वं सम्पा-

* समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । एकतिङ् वाक्यम् । तेनेह न,–'ओदनं पच तव भविष्यति' । इह तु स्यादेव,–'शालीनां ते ओदनं दास्यामी'ति । *एते वांनावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः । अन्वादेशे तु नित्यं स्युः । धाता ते भक्तोऽस्ति । धाता तव भक्तोऽस्तीति वा । 'तस्मै ते नम' इत्येव । **न चवाहाहैवयुक्ते** ।८।१।२४। चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । 'हरिस्त्वां मां च रक्षतु' । 'कथं त्वां मां वा न रक्षे'दित्यादि । 'युक्त'ग्रहणात्साक्षाद्योगेऽयं निषेधः । परम्परासंबन्धे त्वादेशः स्यादेव,–हरो हरिश्च मे स्वामी । **पश्यार्थैश्चानालोचने** ।८।१।२५। अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः ।

वति । प्रकरणाद्यथा'भवद्भिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः' । भवतीर्गिरामिति तत्र ह्यर्थः । **समानवाक्य इति** । 'देवदत्त अस्त्ययं दण्डो, देवदत्त हराऽनेने'त्यत्र 'दण्ड' इत्येतत्पूर्ववाक्यस्थमिति समानवाक्यस्थत्वाऽभावादामन्त्रितनिघातो न भवति । **एकतिङिति** । एकं तिङन्तं यत्रेति बहुव्रीहिः । ननु ओदनस्त्वया पक्तव्यस्तव भविष्यतीत्यत्राऽतिप्रसङ्गः, पक्तव्योऽस्तीत्यध्याहारेण भिन्नवाक्यतासमर्थनेऽपि पश्य मृगो धावतीत्यादावेकवाक्यत्वव्यवहारो न स्यात् । सत्यम् । प्रकृतोपयोगित्वेनेदमुक्तं । 'पश्य मृग' इत्यादौ तु 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्या'दिति शास्त्रान्तरप्रसिद्धमेवेत्येके । **अन्ये तु**—'आख्यातं सविशेषणं वाक्य'मिति वार्तिककारवचनपर्यालोचनया 'एकति'ङित्यत्र तिङन्तं विशेष्यसमर्पकं विवक्षितं, ततश्च 'पश्य मृगो धावती'त्यत्र तिङन्तद्वये सत्यपि पश्येत्यस्यैव विशेष्यसमर्पकत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः । एकशब्दः समानवचनो न तु सङ्ख्यावाची । बहुव्रीहिश्चायम् । तेन 'ब्रूहि ब्रूहि देवदत्ते'त्यत्र वाक्यत्वादामन्त्रितनिघातः सिध्यतीति समर्थसूत्रे कैयटः । 'युष्मदस्मदोर्विभाषा अनन्वादेशे' इति वार्तिकमर्थतः पठति **एते वांनावादय इति** । यद्यपि 'सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषे'त्यत्रैतत्पठ्यते तथाप्यविशेषेण विकल्पोऽयं विधीयते इत्याशयेन सपूर्वत्वाऽभावेऽपि विकल्पमुदाहरति—**धाता ते भक्त इति** । अन्वादेशे तु नित्यमुदाहरति—**तस्मै ते नम इत्येवेति** । 'तुल्यार्थै'रित्यादिवत्र चवाहाहैवैरिति तृतीयानिर्देशेनाऽपि युक्तार्थलाभे 'युक्त'ग्रहणमनर्थकमित्यत आह—**युक्तग्रहणादिति** । यत्र युष्मदस्मदर्थगतान् समुच्चयादींश्चादयो द्योतयन्ति तदा चादिभिः सहाऽर्थद्वारा युष्मदस्मदोः साक्षाद्योगः, तत्रैवायं निषेध इत्यर्थः । **हरो हरिश्चेति** । अत्र 'च'शब्दो हरहरिगतसमुच्चयमाह । हरिहराभ्यां त्वस्मदः सम्बन्धो, न तु समुच्चयेनेति न साक्षाद्योगः किंतु परम्परायोग इति न निषेध इति भावः । **पश्यार्थैश्चाऽना** । अतएव निपातनाद्भावे 'पाघ्राध्मा'धे'ङिति शः । दर्शनं पश्यः । तच्चेह ज्ञानमात्रम् । 'अदर्शनं लोपः' इत्यत्र यथा, न तु चाक्षुषज्ञानमेव, 'अनालोचने' इति निषेधात् । तदेतदाह—**अचाक्षुषज्ञाना-**

दयितुम् 'इति' शब्दः । युवयोर्युष्माकं वा पुत्रः, आवयोरस्माकं वा पुत्र इति विग्रहः । अत्र विभक्तेर्लुका लुप्तत्वात्श्रूयमाणविभक्तिकत्वाऽभावान्नादेशप्रवृत्तिः । तव पुत्रो मम पुत्र इति विग्रहस्तु न, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति तत्र त्वमादेशयोर्वक्ष्यमाणत्वात् । **समानवाक्ये इति** । निमित्तनिमित्तिनोरेकवाक्यस्थत्वे इत्यर्थः । निघातशब्दोऽनुदात्तवाची ।

एकतिङिति । तिङित्यनेन तिङन्तं विवक्षितम् । एकस्तिङ् यस्येति विग्रहः । इदं च वाक्यलक्षणमेतच्छास्त्रोपयोग्येव । तेन 'पश्य मृगो धावती'त्यादौ नाऽव्याप्तिरिति समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **ओदनमिति** । 'ओदनं पचे'त्येकं वाक्यम् । 'तव भविष्यती'त्यपरं वाक्यम् । ततश्च तवेति युष्मच्छब्दस्य भिन्नवाक्यस्थात्पदात्परत्वाऽभावान्नादेश इति भावः । **शालीनामिति** । व्रीहीणामित्यर्थः । प्रकृतिविकारभावे षष्ठी । **एते वांनावादय इति** । इदं च 'सपूर्वायाः' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । **धातेति** । महादेवं प्रति वचनमेतत् 'अन्वादेशे तु नित्य'मित्यस्योदाहरणमाह—**तस्मै ते नम इत्येवेति** । अत्र 'योऽग्निर्हव्यवाट् य इन्द्रो वज्रबाहुः' इत्यादिपूर्ववाक्यं द्रष्टव्यम् । एवंच किंचित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं बोधयितुं पुनरुपादानादन्वादेशोऽयमिति तत्र नित्य एवादेश इति भावः ।

न चवाहा । च इत्यव्ययं समुच्चये, वा इति विकल्पे, हा इत्यद्भुते, अह इति खेदे, एव इत्यवधारणे, एतेषां द्वन्द्वः । युक्त इति भावे क्तः । तदाह—**चादिपञ्चकयोगे इति** । पञ्चानामन्यतमेन योगे इत्यर्थः । **एते इति** । वांनावादय इत्यर्थः । 'युष्मदस्मदोः षष्ठी'त्यादिसूत्रेभ्यस्तत्तदनुवृत्तेरिति भावः । **इत्यादीति** । 'कृष्णो मम हा प्रसीदति' । अद्भुतमिदमित्यर्थः । 'कृष्णो ममाऽह न प्रसीदति' । अहेति खेदे । कृष्णो ममैव सेव्यः । ननु 'न चवाहाहैवैः' इत्येवास्तु, मास्तु युक्तग्रहणम् । 'वृद्धो यूना' इत्यादिवत्तृतीययैव तल्लाभादित्यत आह—**युक्तग्रहणादिति** । अत्र चाद्यर्थैः समुच्चयादिभिर्युष्मदस्मदर्थयोः साक्षादन्वयस्तत्रैवायं निषेध इत्यर्थः । **हरो हरिश्चेति** । अत्र 'च'शब्दस्य हरिहरियोः साक्षादन्वयः । समुच्चितयोर्हरिहरियोः स्वामीत्यत्रान्वयः । 'स्वामी'त्यस्य मे इत्यनेनान्वयः । ततश्च चशब्दस्य अस्मच्छब्देन साक्षादन्वयाऽभावान्नादेशस्य निषेधो नेति भावः । **पश्यार्थैश्चानालोचने** । दर्शनं पश्यः । 'दृशिर् प्रेक्षणे' इत्यस्मादत एव निपातनाद्भावे शप्रत्ययः । 'पाघ्रे'ति पश्यादेशः । पश्यः=दर्शनम् अर्थो येषां ते

चेतसा त्वां मां समीक्षते। परम्परासंबन्धेऽप्ययं निषेधः। भक्तस्तव रूपं ध्यायति। आलोचने तु-भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा। **सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा।८।१।२६।** विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा स्युः। 'भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम्'। 'त्वा' 'मे'ति वा। **साम्मन्त्रितम्।२।३।४८।** संबोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात्। **आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्।८।१।७२।** स्पष्टम्। अग्ने तव। देवाऽस्मान्पाहि। अग्ने नय। अग्न इन्द्र वरुण। इह युष्मदस्मदोरादेशस्तिङन्तनिघात आमन्त्रितनिघातश्च न। 'सर्वदा रक्ष देव नः'

थैरिति। परम्परासम्बन्धेऽपीति। पूर्वसूत्रस्थ-'युक्त'ग्रहणेन ज्ञापितमेतद्भवत्यन्यत्र परम्परासम्बन्धेऽपि निषेध इति। **सपूर्वायाः।** 'सह'शब्दोऽत्र 'सलोमक' इत्यत्रेव विद्यमानवचनः। 'तेन सहेती'त्यत्र तुल्ययोगवचनं प्रायिकमिति वक्ष्यमाणत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि सहस्य समासः। 'वोपसर्जनस्ये'ति सभावः। 'प्रथमाया' इति च प्रत्ययग्रहणात्तदन्तविधिरित्यालोच्याह—**विद्यमानपूर्वादित्यादि।** 'एते वांनावादय आदेशाः' इत्यविशेषोक्त्यैव विभाषया सिद्धे, किमर्थमिदं वचनमित्याशङ्कां परिहरन्नाह—**अन्वादेशेऽपीति। भक्तस्त्वमित्यादि।** त्वं भक्तोऽहमपि तेन हरिस्त्वां मां च त्रायते इति सम्बन्धः। एवं च प्रक्रान्तत्वात् यच्छब्दापेक्षा। 'येन कारणेन हरेस्त्वं भक्तस्तेनैव कारणेनाऽहमपी'ति व्याचक्षाणानां तु यच्छब्दाध्याहारक्लेश इति बोध्यम्। अत्र 'तेने'ति पूर्वं विद्यमानं पदं, ततो हरिरिति प्रथमान्तं, ततः परस्य युष्मच्छब्दस्यादेशः। तथा 'त्रायते' इत्यस्मात्परं 'स' इति प्रथमान्तं, ततः परस्याऽस्मच्छब्दस्यादेशः। **साम्मन्त्रितम्।** 'सम्बोधने चे'त्यतः 'सम्बोधने' इत्यनुवर्तते। 'से'त्यनेन प्रथमा निर्दिश्यते। महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्संज्ञाविधावपि तदन्तग्रहणम्। आमन्त्रणमामन्त्रितम्। उपचारात्तत्साधने वृत्तिः। विभक्त्यन्तेन चामन्त्र्यते न केवलया विभक्त्येत्याशयेनाह—**तदन्तमिति। इहेति।** 'अग्ने तव' 'देवास्मा'नित्यत्र युष्मदस्मदोर्न भवत्यादेशः; 'अग्ने नये'त्यत्र 'तिङ्ङतिङः' इति न तिङन्तनिघातः, 'अग्न इन्द्र वरुणे'त्यत्र तु 'आमन्त्रितस्य चे'त्यामन्त्रितनिघातो नेति विवेकः। **सर्वेषां निघात इति।** अयं च निघातः पदकाले श्रूयते न तु संहिताकाले। 'स्वरितात्संहितायामनुदात्ताना'मिति संहितायामेकश्रुतिविधानात्। **अग्ने तेजस्विन्निति।** इह पदा-

---

पद्यार्थाः, तैरिति विग्रहः। **आलोचनं**=चाक्षुषं ज्ञानं, तद्भिन्नमनालोचनम्, तत्र विद्यमानैः। दर्शनार्थकैरित्यर्थः। पश्येति दृशिना ज्ञानसामान्यं विवक्षितम्, अनालोचने इति चाक्षुषपर्युदासात्। तदाह—**अचाक्षुषेत्यादिना। चेतसेति।** देवेत्यध्याहार्यम्। हे देव मनसा त्वां चिन्तयतीत्यर्थः। **परम्परेति।** 'न चवाहे'त्यत्र युक्तग्रहणसामर्थ्यात्साक्षात्संबन्धविवक्षा युक्ता। इह तु तद्विवक्षायां मानाऽभावात्परम्परान्वयेऽपि स्यादेव निषेध इत्यर्थः।

भक्तस्तवेति। देवेत्यध्याहार्यम्। इह तवेत्यस्य रूपेणान्वयो न तु साक्षाद्ध्यायतिनेति भावः। 'अनालोचने' इत्यस्य प्रयोजनमाह-**आलोचने त्विति। सपूर्वायाः।** वांनावादयादेशा अनन्वादेशे पाक्षिकाः,अन्वादेशे तु नित्या इत्युक्तम्। अन्वादेशेऽपि क्वचिद्विकल्पार्थमिदम्। सहशब्दोऽत्र 'सलोमक' इत्यादिवद्विद्यमानवाची। विद्यमानं पूर्वं यस्य इति विग्रहः;'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति सहस्य समासः। तुल्ययोगवचनं प्रायिकमिति वक्ष्यमाणत्वात्। 'प्रथमे'त्यनेन तदन्तं गृह्यते। तदाह—**विद्यमानेत्यादिना। परयोरित्यनन्तरं** 'युष्मदस्मदो'रिति शेषः। **भक्तस्त्वमिति।** 'देवदत्ते'त्यध्याहार्यम्। हे देवदत्त त्वमपि भक्तः, अहमपि भक्त इत्यन्वयः। **तेनेति।** भक्तत्वेनेत्यर्थः। **त्रायते इति।** पालयतीत्यर्थः। अत्र पूर्ववाक्योपात्तयुष्मदस्मदर्थयोरिह पुनरुपादानादन्वादेशोऽयम्। अत्र 'तेने' त्येतत् पूर्वं विद्यमानं पदं, ततः परं 'हरि'रिति प्रथमान्तं, ततः परस्य युष्मच्छब्दस्यान्वादेशेऽपि त्वादेशविकल्पः। तथा 'त्रायते' इत्येतत्पूर्वं विद्यमानं पदम्, ततः परं 'सः' इति प्रथमान्तम्, ततः परस्याऽस्मच्छब्दस्यान्वादेशेऽपि मादेशविकल्पः। 'त्रायत' इत्येतन्मध्यमणिन्यायेनोभयत्र संबध्यते। तेने निमित्तनिमित्तिनोः समानवाक्यस्थत्वं, स इत्यस्य विद्यमानपूर्वत्वं च बोध्यम्। **साम्मन्त्रितं।** प्रातिपदिकार्थसूत्रोपात्ता प्रथमा 'सा' इत्यनेन परामृश्यते। 'संबोधने चे'त्यतः 'संबोधने' इत्यनुवर्तते। तदाह—**संबोधने इत्यादिना।** 'तदन्त'मिति प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यम्। महासंज्ञाकरणात्संज्ञाविधावपि तदन्तग्रहणम्। अत एव हे है भो इत्यादीनामपि संज्ञा सिद्धा।

आमन्त्रितं पूर्वम्। स्पष्टमिति। अनुवर्तनीयपदान्तराऽभावादिति भावः। **अग्ने तवेति।** 'अग्ने तव श्रवो वयः' इत्यृचि 'अग्ने' इत्यविद्यमानवत्। देवास्मानित्यत्र देवशब्दोऽविद्यमानवत्। 'अग्ने नये'त्यृचि 'अग्ने' इत्यविद्यमानवत्। 'अग्न इन्द्र वरुणे'त्यृचि 'अग्ने' इत्यविद्यमानवदिति भावः। ततः किमित्यत आह-**इहेति।** अग्ने तवेत्यत्र देवाऽस्मानित्यत्र च युष्मदस्मदोः ते-नसावादेशौ न भवतः, तव अस्मानित्यनयोः पदात्परत्वाऽभावात्पादादौ स्थितत्वाच्च। 'अग्ने नये'त्यत्र 'नये'ति तिङन्तस्य 'तिङ्ङतिङः' इत्यनुदात्तत्वं न भवति। अतिङन्तात्पदात्परं तिङन्तं निहन्यते इति हि तदर्थः। इह च 'अग्ने' इत्यतिङन्तस्याऽविद्यमानवत्त्वात्तिङन्तात्परत्वाऽभावादनुदात्तत्वम्। अग्न

इत्यत्र तु 'देवे'त्यस्याऽविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं 'रक्षे'त्येतदाश्रित्यादेशः। एवम् "इमं मे गङ्गे यमुने' इति मन्त्रे 'यमुने' इत्यादिभ्यः प्राचीनामन्त्रिताऽविद्यमानवद्भावेऽपि 'मे'शब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः। **नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्** ।८।१।७३। विशेष्यं समानाधिकरणे विशेषणे आमन्त्रिते परे नाऽविद्यमानवत्स्यात्। हरे दयालो नः पाहि। अग्ने तेजस्विन्। **विभाषितं विशेषवचने** ।८।१।७४। अत्र भाष्यम्—'बहुवचनमिति वक्ष्यामी'ति। बहुवचनान्तं विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परेऽविद्यमानवद्वा स्यात्। यूयं प्रभवः, देवाः शरण्याः! युष्मान् भजे। देवाः शरण्याः! वो भजे इति वा। इहाऽन्वादेशेऽपि वैकल्पिका आदेशाः। सुपात्। सुपाद्। सुपादौ। सुपादः। सुपादम्। सुपादौ॥ **पादः पत्** ।६।४।१०३ पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात्। सुपदः। सुपदा। सुपाद्भ्यामित्यादि॥ [इति दान्ताः]। अग्नि

त्परत्वात्तेजस्विन्नित्यस्य 'आमन्त्रितस्य चे'त्याष्टमिकनिघातः सर्वानुदात्तः। **सुपादिति**। शोभनौ पादौ यस्येति बहुव्रीहिः। 'सङ्ख्यासुपूर्वस्ये'ति पादस्याऽन्तलोपः। **पादः पत्। तदवयवस्येति**। एतच्च 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'ति परिभाषया लभ्यते। इयं च परिभाषा 'षष्ठीस्थानेयोगे'त्यनेन ज्ञापिता। तथाहि 'अस्तेर्भूः' 'इको यणची'-त्यादौ सामीप्यादिसम्बन्धप्रसङ्गे[ऽपि] लक्ष्यानुरोधेन व्याख्यानादन्तरङ्गत्वात् 'स्थानिवदादेशः' इति ज्ञापकाच्च स्थानेयोगत्वे सिद्धेऽप्यारभ्यमाणेन 'षष्ठी स्थानेयोगे'त्यनेन षष्ठ्यन्तमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थो लभ्यते। तथाच 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'ति सिद्धम्। 'अलोऽन्त्यस्य' 'आदेः परस्ये'ति योगौ त्वारम्भसामर्थ्यान्निर्दिश्यमानपरिभाषाया बाधकौ, तेन 'पुमः खय्यम्परे' 'उदः स्थास्तम्भो'रित्यादौ न दोष इति दिक्॥ इति

इन्द्र वरुणेत्यत्र तु 'आमन्त्रितस्य चे'ति सर्वानुदात्तत्वं न भवति, पदात्परमामन्त्रितं निहन्यते इति हि तदर्थः। इह च अग्नेशब्दस्याऽविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वाऽभावादिन्द्रशब्दस्य नानुदात्तत्वम्। एवं वरुणशब्दस्यापि नानुदात्तत्वं, ततः प्राचीनयोरग्ने इन्द्र इत्यनयोरविद्यमानत्वात्। ननु 'सर्वदा रक्ष देव नः' इत्यत्र कथं नसादेशः, देवेत्यस्याऽविद्यमानवत्त्वादित्यत आह--**सर्वदेति**। 'लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुगं स्मरामि' 'प्रतापरुद्र! ते ख्याति'रित्यादौ तु 'ते' इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं, तत्र आमन्त्रितस्याऽविद्यमानवत्त्वाद्युष्मच्छब्दस्य पादादिस्थत्वात्। **एवमिति**। 'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रिस्तोम ँ परुष्णिया' इति मन्त्रे सर्वेषां निघात इत्यन्वयः।'आमन्त्रितस्य चे'त्यनुदात्तत्वमित्यर्थः। सर्वशब्दं विशिनष्टि—**यमुने इत्यादिभ्यः प्राचीनानामिति**। इति आदिर्येषामिति विग्रहः। आदिना सरस्वतिशुतुद्रीत्यनयोर्ग्रहणम्। तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। 'यमुने' 'सरस्वति' 'शुतुद्रि' इत्येतेषु एकैकस्मात्प्राचीनानां 'गङ्गे' 'यमुने' 'सरस्वति' इत्येषां सर्वेषां निघात इत्यर्थः। शुतुद्रिशब्दस्य त्वनुदात्तत्वं नेत्यविवादं, तस्य द्वितीयपादादिस्थत्वात्। 'आमन्त्रितस्य चे'त्यत्र 'पदस्य, 'पदात्', 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यनुवृत्तेः, 'इमं मे' इत्यृचो जगतीच्छन्दस्कतया सरस्वतीत्यन्तप्रथमपादस्य द्वादशाक्षरस्य समाप्तेः। ननु 'गङ्गे' इत्यस्यानुदात्तत्वमुचितं, तस्य मे इति पदात्परत्वात्, यमुने, सरस्वति इत्यनयोस्तु नानुदात्तत्वसंभवः, ततः प्राचीनयोर्गङ्गे यमुने इत्यनयोरविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वाऽभावादित्यत आह--**आमन्त्रित[नाम]विद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्येति**। आमन्त्रितानां मध्ये गङ्गे यमुने इत्यनयोरविद्यमानवद्भावेऽपीति योजनीयम्। एवंच 'इत्यादिभ्य' इति 'सर्वेषा'मिति च बहुवचनमनुपपन्नमित्यपास्तम्। क्वचित् पुस्तकेषु 'यमुने इत्यादिप्राचीनाऽऽमन्त्रिताऽविद्यमानवद्भावेऽपी'ति पाठो दृश्यते। तत्र आदिना सरस्वतीत्येतदुच्यते। यमुने सरस्वतीत्याभ्यां प्राचीनयोरामन्त्रितयोरविद्यमानवद्भावेऽपीति सुगममेव। अयंच निघातः पदकाले स्पष्टं श्रूयते। **नामन्त्रिते**। आमन्त्रितम् अविद्यमानवदित्यनुवर्तते। 'सामान्यवचन'मित्यनेन विशेष्यसमर्पकः शब्दो विवक्षितः। विशेष्यस्य विशेषणापेक्षया सामान्यरूपत्वात्। तेन च विशेषणमाक्षिप्यते। समानाधिकरणे इति तत्रान्वेति। समानम् अधिकरणं यस्येति विग्रहः। समानशब्द एकत्वपरः। विशेष्यबोधकशब्देन अभेदसंसर्गेण एकार्थवृत्तित्वं विवक्षितमित्याशयेनाह—**विशेष्यमित्यादिना**। **हरे दयालो इति**। अत्र 'दयालो' इति समानाधिकरणविशेषणे परे हरिशब्दो नाऽविद्यमानवत्। ततश्च 'दयालो' इत्यस्याऽविद्यमानवत्त्वेऽपि 'हरे' इति पदात्परत्वान्नसादेश इति भावः। **अग्ने तेजस्विन्निति**। इह 'तेजस्वि'न्निति विशेषणे परे 'अग्ने' इत्यस्य अविद्यमानवत्त्वाऽभावात्पदात्परत्वात्तेजस्विन्नित्यस्य निघात इति भावः। सु=शोभनौ पादौ यस्येति बहुव्रीहौ 'संख्यासुपूर्वस्ये'ति पादशब्दान्त्यलोपे सुपाच्छब्दः। तस्य सुटि रूपाण्याह—**सुपादित्यादिना**। शसि विशेषमाह—**पादःपत्**। भस्य अङ्गस्येति चाधिकृतं पाद इत्यनेन विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—**पाच्छब्दान्तमिति**। **पाच्छब्दस्येति**। पाच्छब्दान्तस्य विधीयमानोऽपि पदादेशः 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'ति पाच्छब्दस्यैव सर्वादेशो भवति, नतु तदन्तस्येति भावः। **इत्यादीति**। सुपदे। सुपदः। सुपदः। सुपदोः २। सुपदि। इति दान्ताः।

मन्थतीत्यग्निमत् । अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमथः । अग्निमद्भ्यामित्यादि ॥ [इति थान्ताः] । 'ऋत्विग्'-गित्यादिसूत्रेणाऽञ्चेः सुप्युपपदे क्विन् ॥ **अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति** ।६।४।२४। हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्किति ङिति च । 'उगिदचा'मिति नुम् । 'संयोगान्तस्य लोपः' । नुमो नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कु'रिति कुत्वेन ङकारः । प्राङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । प्राञ्चम् । प्राञ्चौ ॥ **अचः** ।६।४।१३८। लुप्तनकारस्याऽञ्चतेर्भस्याऽकारस्य लोपः स्यात् ॥ **चौ** ।६।३।१३८। लुप्ताऽकारनकारेऽञ्चतौ पूर्वस्याऽणो दीर्घः स्यात् । प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । प्रत्य-

---

दान्ताः । अग्निमदिति । मथ्नातेर्मन्थतेश्च क्विपि एतदेव रूपम् । इदितस्तु न नलोपाभावादग्निमन् । अग्निमन्थौ । अग्निमन्थः ॥ **इति थान्ताः । अनिदिताम्** । इत् ह्रस्वेकार इत्संज्ञको येषां तानि इदिन्ति, न इदिन्ति अनिदिन्ति, तेषाम्—अनिदिताम् । एतच्च अङ्गस्य विशेषणं, हल इत्यपि । तदाह—**हलन्तानामनिदितामिति । उपधाया नस्येति** । 'श्नान्न लोपः' इति सूत्रान्नेति लुप्तषष्ठीकं पदमनुवर्तते, तच्चोपधाग्रहणेन विशेष्यत इति भावः । अनिदितामिति किम् ? । नन्द्यते । हलः किम् ?, नीयते । उपधायाः किम् ? । हन्यते । **अचः** । 'अल्लोपोऽनः' इत्यतोऽल्लोप इत्यनुवर्तते, 'भस्ये'ति च । तदाह—**भस्याकारस्य लोपः स्यादिति** । अत्र नव्याः-यद्यञ्चतेर्भस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः स्वीक्रियते तर्हि 'प्रतीचः' 'प्रतीचे'त्यादि न सिध्येत् । उपसर्गसहितस्यैव भत्वेन केवलस्याञ्चतेर्भत्वाऽभावात् । 'भस्यावयवस्याञ्चते'रिति वैयधिकरण्येनान्वये तु प्रत्यगात्मनेत्यादावञ्चतेरकारस्य लोपः स्यात् । 'अञ्चत्यन्तस्य भस्याकारस्य लोप'इति व्याख्यानेतु 'प्राचः' 'प्राचेति'प्रशब्दाकारस्यापि लोपः स्यात् । तन्मञ्च-र्यादिनाऽञ्चत्यन्तस्य भस्याञ्चतेरकारस्येति व्याख्यानेऽपि-प्रत्यञ्चमञ्चति प्रत्यङ् । ततः शसादिषु 'प्रत्यक्चः' 'प्रत्यक्चे'त्यादावतिप्रसङ्ग एव । तस्मात् 'अल्लोपोऽनः' इत्यत्रेवात्रापि 'अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽञ्चतिस्तस्याऽकारस्य लोपः स्या'दिति व्याख्येयम् । 'द्युप्रागपागुदक्प्रतीचः'इति निर्देशश्चेह व्याख्याने लिङ्गमित्याहुः । **चौ** । 'चजोः' इति निर्देशाच्चवर्गग्रहणं न भवतीत्याह—**लुप्ताकारनकारेऽञ्चताविति** । अत्राऽकारलोपेन नकारलोपस्याक्षिप्तत्वात्तत्कथनं व्यर्थमेव, किंतु लुप्ताऽकारेऽञ्चतावित्येव सुवचमित्याहुः । 'ढ्रलोपे' इति सूत्रादणो दीर्घ इत्यस्य चानुवर्तनादाह—**अणो दीर्घः स्यादिति । प्राचः । प्राचेति** । 'प्रतीचः' इत्याद्यर्थमवश्यंस्वीकार्येऽतोलोपे कृतेऽनेन दीर्घो विधीयत इति भावः । **प्राग्भ्यामिति** । 'चोः कुः' इति कुत्वं, न तु 'क्विन्प्रत्ययस्ये'त्यनेन, तस्या-

---

अथ थान्ताः । अग्निमदिति । 'मन्थ विलोडने' इति भ्वादौ । 'मन्थ विलोडने' इति क्र्यादौ । उभाभ्यामपि क्विपि 'अनिदिता'मिनि नलोपे अग्निमथिति रूपम् । ततः सुबुत्पत्तिः । सौ जश्त्वचर्त्वे इति भावः । भ्यामादौ जश्त्वेन थस्य दः । अग्निमद्भ्यामित्यादि । सुपि 'खरि चे'ति चर्त्वम्, अग्निमत्सु । 'मथे विलोडने' इत्यस्याप्येतदेव रूपम् । 'मथि हिंसासंक्लेशनयोः' इति इदितस्तु नलोपाऽभावात् अग्निमन् अग्निमन्थावित्यादि । इति थान्ताः । **अथ चान्ताः । ऋत्विगित्यादिसूत्रेणेति** । प्र-अञ्चतीत्यर्थे 'अञ्चु गतिपूजनयोः' इति गत्यर्थकाद्धातोर्नोपधात्क्विन्नित्यर्थः । पूजार्थस्य त्वग्रे वक्ष्यते । क्विनि 'हलन्त्य'मिति नकार इत् । इकार उच्चारणार्थः । 'लशक्वतद्धिते' इति ककार इत् । 'वेरपृक्तस्ये'ति वकारलोपः । प्र-अन्च् इति स्थिते—**अनिदिताम्** । 'अङ्गस्ये'त्यधिकृतं बहुवचनेन विपरिणम्यते । हल इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । 'अनिदिता'मित्यपि तद्विशेषणम् । इत्=ह्रस्व इकारः, इत्=इत्संज्ञको येषां तानि—इदिन्ति, न इदिन्ति, अनिदिन्ति, तेषामिति विग्रहः । अवयवषष्ठ्यन्तमेतत्तदुपधाया इत्यत्रान्वेति । 'उपधाया' इत्यप्यवयवषष्ठ्यन्तम् । तत्र 'श्नान्न लोपः' इत्यतो नेत्यनुवृत्ते लुप्तषष्ठीके अन्वेति । क् च ङ् च क्ङौ, तौ इतौ यस्येति विग्रहः । तदाह—**हलन्तानामित्यादिना** । इति चकारात्पूर्वस्य नकारस्य लोपः । प्र अच्-प्राच् इति स्थितम् । तस्मात्सुबुत्पत्तिः । सुटि विशेषमाह—**उगिदचामिति नुमिति** । सौ विशेषमाह—**संयोगान्तस्य लोप इति** । 'हल्ङ्याब्भ्यो' इत्यादिना सुलोपे सती'ति शेषः । **कुत्वेन ङकार इति** । नासिकास्थानसाम्यादिति भावः । **अनुस्वारपरसवर्णाविति** । प्राच् औ इति स्थिते नुमि 'नश्चापदान्तस्ये'ति नकारस्यानुस्वारः । 'अनुस्वारस्य ययी'ति तस्य परसवर्णो ञकारः । नस्य श्चुत्वं तु न भवति, अनुस्वारं प्रति तस्याऽसिद्धत्वादित्यर्थः । शसादावचि नुमभावात्प्र-अच् अस् इति स्थिते-**अचः** । अच इत्यन्चुधातोः 'अनिदिता'मिति लुप्तनकारस्य षष्ठ्यन्तम् । भस्येत्यधिकृतम् । 'अल्लोपोऽनः' इत्यतोऽल्लोप इत्यनुवर्तते । तदाह—**लुप्तेति** । इत्यकारलोपे प्र च् अस् इति स्थिते—**चौ** । अन्चुधातोरुकारान्तस्य लुप्तनकाराऽकारस्य चाविति सप्तम्यन्तम् । 'ढ्रलोपे' इत्यतः 'पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इत्यनुवर्तते । तदाह—**लुप्तेति । प्राच इति** । यद्यपि 'अचः' इत्यल्लोपस्य 'चौ' इति दीर्घस्य चाऽभावेऽपि सवर्णदीर्घेण 'प्राच' इति सिध्यति, तथापि 'प्रतीचः' इत्याद्यर्थं सूत्रम् । **प्राग्भ्यामिति** । प्राच् भ्याम् इति स्थिते 'चोः कुः' इति कुत्वं 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति

ञ्चम् । प्रत्यञ्चौ । 'अच' इति लोपस्य विषयेऽन्तरङ्गोऽपि यण्न प्रवर्तते, अकृतव्यूहा इति परिभाषया । प्रतीचः । प्रतीचा । अमुमञ्चतीति विग्रहे अदस्-अञ्च् इति स्थिते ॥ **विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये** ।६।३।९६। अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेशः स्यादप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । अदद्रि-अञ्च् इति स्थिते यण् । **अदसोऽसेर्दादु दो मः** ।८।२।८०। अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य च मः । 'उ' इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतम्याद्ध्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वो, दीर्घस्य दीर्घः । अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्चः । अमुमुयञ्चम् ।

ऽसिद्धत्वात् । **विष्वग्देवयोश्च** । चकारेण 'आ सर्वनाम्नः' इत्यतः 'सर्वनाम्न' लभ्यते, इत्याह—**अनयोः सर्वनाम्नश्चेति** । **अप्रत्ययान्तेऽञ्चताविति** । अविद्यमानः प्रत्ययोऽप्रत्ययः—क्विन्क्विबादिः । 'अञ्चतौ वप्रत्यये' इति पाठे तु 'वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ' इति व्याख्येयम् । विष्वग्देवयोस्तूदाहरणं-विष्वगञ्चतीति विष्वद्र्यङ् । देवानञ्चतीति देवद्र्यङ्ङिति बोध्यम् । **अदसोऽसेः** । 'असे'रिति इकार उच्चारणार्थस्तदाह—**अदसोऽसान्तस्येति** । असान्तस्येति किम् ? । अमुमात्मन इच्छति अदस्यति । दात्परस्य किम् ? । अमुया' 'अमुयो'रित्यत्राऽन्त्ययकारस्य माभूत् । **ह्रस्वव्यञ्जनयोरिति** । व्यञ्जनस्य हि ह्रस्व ईषत्सदृशो, दीर्घस्तु विसदृश इति भावः । प्राञ्चस्तु-ह्रस्वदीर्घयोः

कुत्वस्याऽसिद्धत्वात् । **इत्यादीति** । प्राग्भिः । प्राचे । प्राचः२ । प्राचोः२ । प्राक्षु । **प्रत्यङ्ङिति** । प्रतिपूर्वादञ्चेः क्विन्, यण्, 'अनिदिताम्' इति नलोपः, सुबुत्पत्तिः । 'उगिदचा'मिति नुम्, हल्ङ्यादिना सुलोपः, चकारस्य संयोगान्तलोपः, नुमो नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्ये'ति कुत्वेन ङकार इति भावः । **प्रत्यञ्चाविति** । प्रत्यच्-औ इति स्थिते 'उगिदचा'मिति नुमि तन्नकारस्य अनुस्वारे तस्य परसवर्णो ञकार इति भावः । एवं प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम्, प्रत्यञ्चौ ।

ननु प्रति-अन्च् इति स्थिते अन्तरङ्गत्वाद्यणि कृते 'अनिदिता'मिति नलोपे प्रत्यच् इत्यस्माच्छसि असर्वनामस्थानत्वात् 'उगिदचा'मिति नुमभावे 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घो न भवति, पूर्वस्याऽणोऽभावात्, ततश्च प्रत्य्च इति स्यादित्यत आह—**अच इति लोपस्येत्यादि** । 'अचः'इति लोपेन यण्निमित्तस्याऽकारस्य विनाशोन्मुखत्वादिह यण्न भवति । ततश्च प्रति अच् अस् इति स्थिते 'अचः' इत्यकारलोपे सति 'चौ' इति इकारस्य दीर्घे 'प्रतीच' इति रूपं निर्बाधम् । एतदर्थमेव 'अचः' इति 'चौ' इति चारब्धम् । 'प्राचः पश्ये'त्यत्र अल्लोपदीर्घयोरभावेऽपि सवर्णदीर्घेणैव रूपसिद्धेः । भाष्ये तु 'चौ' इत्यारम्भसामर्थ्यादेवात्र यण् नेति समाहितम् । न च 'प्राचः पश्ये'त्यादौ सावकाशत्वमिति वाच्यं, सवर्णदीर्घेणैव निर्वाहात् । 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति परिभाषया 'अचः' इत्यल्लोपे सति सवर्णदीर्घोऽसिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः । **अदस् अञ्च् इति स्थिते इति** । क्विनि उपपदसमासे सुब्लुकि च सति अदस् अञ्च् इति स्थिते 'अनिदिताम्' इति नलोपे कृते अदस् अच् इति स्थिते सतीत्यर्थः । **विष्वग्देवयोश्च** । 'अद्रि' इति लुप्तप्रथमाकम् । **अनयोरिति** । विष्वग्देवशब्दयोरित्यर्थः । **सर्वनाम्न इति** । चकारेण 'आ सर्वनाम्नः' इत्यतस्तदनुकर्षादिति भावः । **अप्रत्ययान्ते इति** । सूत्रे अप्रत्यय इत्यत्र नित्यम् अश्रूयमाणत्वादविद्यमानः प्रत्ययः क्विबादिर्यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणादिति भावः । प्रकृते अदसष्टेरद्र्यादेशमुदाहृत्य दर्शयति—**अदद्रि अञ्चिति स्थिते इति** । अद्र्यादेशोऽयमनिदितामिति नलोपे कृते प्रवर्तते, नलोपस्य परत्वादिति बोध्यम् ।

यणिति । 'रेफादिकारस्ये'ति शेषः । अदद्र्यचित्यतः सुबुत्पत्तिः । **अदसो** । अदसः, असेः, दात्, उ, दः, म इति च्छेदः । 'अदस' इत्यवयवषष्ठ्यन्तम् । 'असे'रिति तद्विशेषणम् । न विद्यते सिर्यस्य स असिः, तस्येति विग्रहः । इकार उच्चारणार्थः । दादिति दिग्योगे पञ्चमी । परस्येत्यध्याहार्यम् । तदाह—**अदसोऽसान्तस्येति** । असेः किम् ? । अदस्यति । दात् किम् ? । अमुया । अत्र 'अलोऽन्त्यस्ये'ति यकारस्य न भवति । ननु उदूताविति कथम्, उ इत्यस्यैव श्रवणादित्यत आह—**उ इतीति** । उश्च ऊश्च तयोः समाहार इति विग्रहे द्वन्द्वे सति, सुब्लुकि, सवर्णदीर्घे 'स नपुंसक'मिति नपुंसकत्वे 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्ये'ति ह्रस्वत्वे, समाहारस्यैकत्वादेकवचनस्य सोः 'स्वमोर्नपुंसका'दिति लुकि उ इति रूपमित्यर्थः । **आन्तरतम्यादिति** । अर्धमात्रस्य व्यञ्जनस्य ईषत्सदृशो मात्रिको ह्रस्व उकारः । ह्रस्वस्य तु मात्रिकस्य मात्रिकत्वसादृश्यादुकारो ह्रस्वः, दीर्घस्य तु द्विमात्रत्वसादृश्याद्द्विमात्र ऊकार इत्यर्थः । **अमुमुयङिति** । अदद्र्यच् स् इति स्थिते 'उगिदचा'मिति नुमि, हल्ङ्यादिलोपे, चकारस्य संयोगान्तलोपे, नुमो नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वे, अदद्र्यङिति स्थिते, प्रथमदकारस्य मत्वे, तदुत्तरस्याऽकारस्य उत्वे, द्वितीयदकारस्य मत्वे, तदुत्तरस्य रेफस्य उत्वे च कृते, अमुमुयङिति रूपमिति भावः । प्रक्रियाक्रमस्तु सूत्रपौर्वापर्यज्ञानवतां सुगमः । **अमुमुयञ्चाविति** । प्राञ्चावितिवद्रूपम् । उत्वमत्वे पूर्ववत् । अमुमु इ अच् औ इति स्थिते यणिति विशेषः । **अमुमुईच इति** । अमुमु इ अच् अस् इति स्थिते 'अन्तरङ्गोऽपि यण् 'अचः' इति लोपविषये न प्रवर्तते' इत्युक्तत्वादकृते यणि 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इतीकारस्य-

असुमुयञ्चौ । असुमुईचः । असुमुईचा । असुमुयग्भ्यामित्यादि । मुत्वस्याऽसिद्धत्वान्न यण् । 'अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्ये'ति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते—अदमुयङ् । 'अः—सेः सकारस्य स्थाने—यस्य सोऽसिरिति व्याख्यानात्त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वं नान्यत्रेति पक्षे—अदद्यङ् । उक्तं च–

'अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् । केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ।' इति ।

विष्वग्देवयोः किम् ? । अश्वाची । अञ्चतौ किम् ? । विष्वग्युक् । अप्रत्यये किम् ? । विष्वगञ्चनम् । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति–'अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधि'रिति । तेनाऽयस्कारः । 'अतः कृकमी'ति सः । उदङ् ।

समाहारद्वन्द्वमकृत्वैव 'विधीयमानोऽप्यण् क्वचित्सवर्णान् गृह्णाती'ति स्वीकृत्य आन्तरतम्याद्ध्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ इति व्याचक्षते । अन्त्यबाध इति । सूत्रे 'अदस' इति नाऽवयवषष्ठी, किन्तु स्थानेषष्ठी, एवं हि अलोऽन्त्यपरिभाषोपतिष्ठते । तथा च अदसो योऽन्त्यः स दात्परो न भवति, दात्परो यः सोऽदसोऽन्त्यो न भवतीत्येवमन्त्यबाधेऽन्त्यसमीपस्य भवतीति तेषामाशयः । उक्तं चेति । 'वार्तिककृते'ति शेषः । एवं च 'अमुद्य'ङ्ङिति केषाञ्चिदुदाहरणं भाष्यादावनुक्तत्वादुपेक्ष्यमिति भावः । लत्ववदिति । 'चलीक्लृप्यते' इत्यत्र 'कृपो रो लः' इत्युभयोर्यथा लत्वं तथेत्यर्थः । नन्वप्रत्ययग्रहणाभावेऽप्युत्तरपदाधिकारस्थत्वाद्विष्वद्र्यङ् देवद्र्यङ्ङित्यत्रत्युत्तरपदेष्वेवाऽद्र्यादेशः स्यान्न तु 'विष्वगञ्चन'मित्यत्राऽतो व्याचष्टे–अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयतीति । अन्यत्रेति । 'अतः कृकमी'त्यादौ । तेनेति । अन्यथा 'नित्यं समासे' इत्यतोऽनुवृत्तेन समासग्रहणेनोत्तरपदस्याक्षेपादतः कृकमीति कृधातुग्रहणे कृधातूत्तरपदक

दीर्घ इति भावः । असुमुयग्भ्यामिति । 'चोः कुः' इति कुत्वमिति विशेषः । इकारे परे मकारादुकारस्य यणमाशङ्क्य आह—मुत्वस्यासिद्धत्वादिति । असुमुईचे । असुमुईचः २ । असुमुईचोः २ । असुमुयक्षु । मतान्तरमाह—अन्त्यबाधे इति । अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य कार्याऽभावे सति अन्त्यसमीपवर्तिनः कार्यं भवतीत्यर्थः । प्रकृते च अदस इति नावयवषष्ठी, किन्तु स्थानषष्ठी । ततश्च 'अलोऽन्त्यस्ये'त्युपतिष्ठते । असान्तस्य अदसोऽन्त्यस्य दात्परस्य उत्वं दस्य च म इति फलितम् । अदसश्चान्त्यवर्णः सकारो दात्परो न भवति, अद्र्यादेशे कृते तु इकारोऽन्तः, सोऽपि दात्परो न भवति । ततश्च अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य आदेशबाधे सति अन्त्यसमीपवर्तिन एव दात्परस्य उत्वं, दस्य च मः, नतु ततः प्राचीनयोरपि दकारतदुत्तरवर्णयोर्मुत्वमित्यर्थः । नन्वेवं सति 'णो नः' इति धात्वादेर्णकारस्य विहितं नत्वं नेता इत्यत्रैव स्यान्नमतीत्यत्र न स्यादिति चेत्, मैवम्–अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोर्युगपत्प्राप्तौ अन्त्यसदेशस्यैव भवतीति परिभाषार्थ इति 'ष्यङः संप्रसारण'मिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं प्रपञ्चितत्वात् । यद्यपि 'ष्यङः सम्प्रसारण'मिति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च 'अनन्त्यविकारे अन्त्यसदेशस्ये'ति परिभाषा पठिता तथापि सैवाऽत्रार्थतः सङ्गृहीता । अन्त्यस्य विकारः–आदेशः अन्त्यविकारः । अन्त्यविकारस्याऽभावः अनन्त्यविकारः । 'अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सह नञ्तत्पुरुषो विकल्प्यते' इति वक्ष्यमाणत्वात्तत्पुरुषः । अव्ययीभावपक्षे तु 'तृतीयासप्तम्योर्बहुल'मित्यम्भावाऽभावः । अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य आदेशाऽभावे सतीति यावत् । अदमुयङिति । अत्र पूर्वस्य दकारस्य तदुत्तराऽकारस्य च न मुत्वमिति विशेषः । मतान्तरमाह—अः सेः सकारस्येति । सेरित्यस्य विवरणं—सकारस्येति । 'असे'रिति नायं नञ्तत्पुरुषः, किंतु अः सेर्यस्य स–असिः, तस्य असेरिति विग्रहः । सेरिति स्थानषष्ठी, इकार उच्चारणार्थः, सकारस्थानकाऽकारवत इत्यर्थः । अदस्शब्दस्य त्यदाद्यत्वे कृते सकारस्थानकाऽकारवत्त्वम् । अतस्त्यदाद्यत्ववत एवादस्शब्दस्य मुत्वं नान्यस्येति फलितम् । अतोऽद्र्यादेशे सति सकारस्थानकाऽकारवत्त्वाऽभावान्न मुत्वमित्यर्थः । तदिदं पक्षत्रयमपि भाष्यसंमतमित्याह—उक्तं चेति । अदसष्टेरद्रेर्विधौ सति अदद्र्यवित्यत्र प्रथमद्वितीययोर्दकारयोः पृथङ्मत्वं, तदुत्तरयोः अवर्णरेफयोरुत्वं च युगपदेव । लत्ववत्–चलीक्लृप्यते इत्यत्र चरीकृप्यते इति स्थिते रेफऋकारयोर्यथा 'कृपो रो लः' इति लत्वं, तथा केचिदिच्छन्ति । अन्त्यसदेशस्यैव केचिन्मुत्वमिच्छन्ति । अद्र्यादेशे सति प्रथमयोर्द्वितीययोश्च मुत्वं नैव केचिदिच्छन्ति । हि–यतोऽसेः सकारस्थानकाकारवत एव मुत्वं दृश्यते=अः सेः यस्येति बहुव्रीहिणा प्रतीयत इति योजना । विष्वग्देवयोः किमिति । विष्वग्देवयोश्चेति किमर्थमित्यर्थः । अश्वाचीति । अत्र विष्वग्देवयोः सर्वनाम्नश्चाऽभावान्नाद्र्यादेश इति भावः । विष्वगञ्चनमिति । अत्र 'अन' इति ल्युडादेशस्य श्रूयमाणतया अञ्चेरप्रत्ययान्तत्वं नेति भावः । ननु उत्तरपदाधिकारादञ्चुरूपे उत्तरपदे इत्यर्थाद्विष्वगञ्चनमित्यत्र अद्र्यादेशस्याऽप्रसक्तेः किमप्रत्ययग्रहणेनेत्यत आह—अप्रत्ययग्रहणमिति । तेनेति । अन्यथा 'अतः कृकमी'त्यत्र 'नित्यं समासे' इत्यतोऽनुवृत्तसमासग्रहणेन उत्तरपदाक्षेपात्कृधातुरूपे उत्तरपदे इत्यर्थलाभादयस्कृदित्यत्रैव सत्वं स्यात्, अयस्कार इत्यत्र न स्यादित्यर्थः । उदङ्ङिति । उत् अञ्चतीति विग्रहे क्विबादिरिति भावः । शसादौ 'अचः' इति

उदञ्चौ । उदञ्चः । शसादावचि—॥ उद ईत् ।६।४।१३९। उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याऽञ्चतेर्भस्याऽकारस्य ईत्स्यात् । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्यामित्यादि ॥ समः समि ।६।३।९३। वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः । समीचः । समीचा ॥ सहस्य सध्रिः ।६।३।९५। वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सध्र्यङ् ॥ तिरसस्तिर्यलोपे ।६।३।९४। अलुप्ताकारेऽञ्चतौ वप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यग्भ्यामित्यादि ॥ नाञ्चेः पूजायाम् ।६।४।३०। पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकारत्वान्न नुम् । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । नलोपाऽभावादकारलोपो न । प्राञ्चः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । [प्राङ्ख्षु] प्राङ्क्षु । प्राङ्षु । एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः । क्रुञ्च कौटिल्या

एवाऽयस्कृदित्यादौ सत्वं स्यान्नत्वणन्तोत्तरपदकेऽयस्कार इत्यत्रेति भावः । उद ईत् । 'अचः' इत्यस्यापवादः । इह 'अच' इत्यनुवर्तते, 'भस्ये'ति च । तदाह—उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्येत्यादि । भस्येति किम् ? । उदञ्चौ । उदञ्चः । उदग्भ्याम् ।। लुप्तनकारस्येति किम् ?, पूजायाम्—'उदञ्चः' 'उदञ्चे'ति यथा स्यादिति । समः समि ! 'समी'त्यविभक्तिको निर्देशः । एवं 'तिरसस्तिरी'त्यपि । सङ्गतमञ्चतीति—सम्यङ् । समीच इति । अल्लोपे 'चौ' इति दीर्घः । सह अञ्चतीति सध्र्यङ् । भविषये अल्लोपदीर्घौ । सध्रीच इत्यादि । तिरसः । न विद्यते लोपो यस्य सः 'अलोप' इति बहुव्रीहिः । अञ्चतावित्यनुवर्तमानमन्यपदार्थः । अवयवद्वारकश्च लोपः समुदाये उपचर्यत इत्यभिप्रेत्याह—अलुप्ताकार इत्यादि । 'अकारलोपे सती'ति नोक्तं, व्याख्यानात् । अप्रत्ययान्ते किम् ?, 'तिरोऽञ्चन'मित्यादौ मा भूत् । तिरश्च इति । लुप्ताऽकारत्वात्तिर्यादेशाऽभावे सस्य श्चुत्वेन शः । न चाऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् श्चुत्वं न स्यादिति वाच्यम्, पूर्वत्रासिद्धे तदभावात्पदान्तविधित्वाच्च । नाऽञ्चेः । नुमैव सिद्धे 'प्राञ्चः' 'प्राञ्चे'त्यादौ नुमोऽभावेऽपि नकारश्रवणार्थः । प्राङिति । प्रकर्षेणाऽञ्चति पूजयतीति पूजार्थादञ्चेः क्विन् । प्राङ्क्षिति । 'ङ्णोः कुक्टुक्' गिति वा कुक् । 'चयो द्वितीया' इति पक्षे खकारोऽपि बोध्यः । एवमिति । शसादिषु—प्रत्यञ्चः ।

लोपे प्राप्ते—उद ईत् । 'अचः' इति सूत्रमनुवर्तते, 'अल्लोप' इत्यतः 'अत्' इति च । 'भस्ये'त्यधिकृतं, तदाह—उच्छब्दादित्यादिना । सम् अञ्चतीति विग्रहे क्विनादि । समः समि । 'समी'ति लुप्तप्रथमाकम् । 'अञ्चताववप्रत्यये' इत्यनुवर्तते । तदभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—अप्रत्ययेति । समीच इति । 'अचः' इति लोपे 'चौ' इति दीर्घः । सहस्य सध्रिः । सहस्य सध्रिः स्यादप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे इति व्याख्यानं सुगमत्वादुपेक्षितम् । सध्र्यङिति । सह अञ्चतीति विग्रहे क्विनादि पूर्ववत् । सहस्य सध्र्यादेशे यण् । तिरसस्तिर्यलोपे । 'तिरि' इति लुप्तप्रथमाकम् । 'अञ्चतावप्रत्यये' इत्यनुवर्तते । न विद्यते 'अचः' इत्यल्लोपो यस्य स 'अलोपः,' तस्मिन्निति विग्रहः । तदाह—अलुप्तेत्यादिना । तिर्यङिति । तिरः—अञ्चतीति विग्रहे क्विनादि । तिरसस्तिर्यादेशे यण् । तिरश्च इति । शसादावचि 'अचः' इत्यल्लोपसत्त्वान्न तिर्यादेशः । सस्य श्चुत्वेन श इति भावः । पूजार्थादञ्चुधातोः क्विनि 'अनिदिता'मिति नलोपे प्राप्ते—नाऽञ्चेः । 'अनिदिता'मिति सूत्रात् 'उपधायाः' 'क्ङिती'त्यनुवर्तते । 'श्नान्नलोपः' इत्यतो 'नलोप' इत्यनुवर्तते । 'न' इति लुप्तषष्ठीकम् । तदाह—पूजार्थस्येत्यादिना । पूजाया गम्यत्वे सतीत्यर्थः, न त्वत्राञ्चुधातोः पूजार्थत्वमेवेह विवक्षितम् । अत एव 'अञ्चितं गच्छती'त्यत्र नलोपो न । अञ्चतेरत्र समाधानमर्थः । समाहितो भूत्वा गच्छतीति गम्यते । समाधानं च अव्याकुलत्वम्, अव्याकुलं गच्छतीत्यर्थः । अव्याकुलगमने च पूजा गम्यते, नत्वञ्चतेरेव सोऽर्थ इति 'अञ्चोऽनपादाने' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । प्राङिति । प्रपूर्वादञ्चतेः क्विन् । प्रकर्षेण पूजनमञ्चेरर्थः । नलोपाऽभावे प्राञ्च् इत्यतः सुबुत्पत्तिः । हल्ङ्यादिलोपः, संयोगान्तलोपः, ततोऽनुस्वारपरसवर्णनिवृत्तौ नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन ङकार इति भावः । प्राञ्चाविति । स्वाभाविकनकारस्य अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः । अलुप्तेति । 'उगिदचा'मित्यत्र नलोपिनोऽञ्चतेरेव ग्रहणान्नुम् । ततश्च नकारद्वयश्रवणं न शक्यमिति भावः । नलोपाऽभावादिति । शसादावचि 'अचः' इति लोपो न भवति । लुप्तनकारस्यैवाऽञ्चतेस्तत्र ग्रहणादिति भावः । प्राञ्च इति । प्र अञ्च् अस् इति स्थिते सवर्णदीर्घे रूपमिति भावः । 'नाञ्चेः पूजाया'मित्यनारम्भे सुटि नुमैव रूपसिद्धावपि शसादावचि नकारश्रवणं न स्यात्, 'अनिदिता'मिति लोपप्रसङ्गात् । असर्वनामस्थानतया 'उगिदचा'मिति नुमश्चाऽप्रसक्तेरिति बोध्यम् । प्राङ्भ्यामिति । 'स्वादिषु' इति पदत्वाच्चकारस्य संयोगान्तलोपेऽनुस्वारपरसवर्णनिवृत्तौ नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्ये'ति कुत्वेन ङकार इति भावः । इत्यादीति । प्राङ्भिः । प्राञ्चे, प्राङ्भ्याम्, प्राङ्भ्यः । प्राञ्चः, प्राञ्चोः, प्राञ्चाम् । प्राञ्चि, प्राञ्चोः । प्राङ्ख्ष्विति । 'ङ्णोः कुक्टुक्' इति वा कुक् । 'चयो द्वितीयाः' इति पक्षे खश्च बोध्यः । एवमिति । सुटि पूर्ववदेव रूपाणि । शसादावचि—प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चा । प्रत्यङ्भ्याम् । अमुमुयञ्चः । अमुमुयङ्भ्याम् । उदञ्चः । उदङ्भ्यामित्यादि ज्ञेयम् ।

ल्पीभावयोः'। अस्य ऋत्विगादिना नलोपाऽभावोऽपि निपात्यते। क्रुङ्। क्रुञ्चौ। क्रुञ्चः। क्रुङ्भ्यामित्यादि। 'चोः कुः'। पयोमुक्। पयोमुग्। पयोमुचौ। पयोमुचः। 'व्रश्चे'ति षत्वम्। 'स्को'रिति सलोपः। जश्त्वचर्त्वे। सुवृट्। सुवृड्। सुवृश्चौ। सुवृश्चः। सुवृश्चा। सुवृड्सु। सुवृट्त्सु [इति चान्ताः]। 'वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च'। एते निपात्यन्ते शतृवच्चैषां कार्यं स्यात्। उगित्त्वान्नुम्। 'सान्तमहत' इति दीर्घः। मह्यते पूज्यते इति महान्। महान्तौ। महान्तः। हे महन्। महता। महद्भ्यामित्यादि॥ अत्वसन्तस्य चाऽधातोः। ६।४।१४। अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्धातुभिन्नाऽसन्तस्य चाऽसंबुद्धौ सौ परे। परं नित्यं च नुमं बाधित्वा

प्रत्यङ्भ्याम्। अमुमुयञ्चः अमुमुयङ्भ्याम्। उदञ्चः। उदङ्भ्यामित्यादि ज्ञेयम्। क्रुञ्चतीति क्रुङ्। सलोप इति। श्चुत्वस्याऽसिद्धत्वादिति भावः। सुष्ठु वृश्चतीति सुवृट्। क्विपि 'ग्रहिज्ये'ति सम्प्रसारणम्। सुवृट्त्स्विति। चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वं 'डः सी'ति वा धुट्। ततश्चर्त्वम्। इति चान्ताः। निपात्यन्त इति। 'पृषु सेचने'। 'बृह वृद्धौ'। अत्र गुणाऽभावः। महेः कर्मणि प्रत्ययः। अतएव मह्यते पूज्यते महानिति व्याचष्टे। गमेस्तु जगादेशः। चत्वारोऽप्यतिप्रत्ययान्ताः। एतच्चोणादिषु स्फुटीकरिष्यते। अत्वसन्तस्य चाऽधातोः। 'ढ्रलोपे' सूत्राद्दीर्घस्य 'नोपधायाः' इत्युपधाग्रहणस्य चानुवर्तनादाह—उपधाया दीर्घः स्यादिति। इह 'अधातो'रिति योगो विभज्यते, तत्सामर्थ्यादनन्तरस्याऽसन्तस्यैव प्रतिषेधः, न त्वत्वन्तस्येति कैयटादयः। तदेतद्दर्शयति—धातुभिन्नाऽसन्तस्य चेति। धात्ववयवभिन्नो योऽस् तदन्तस्येत्यर्थः। तेन 'उखास्रत्' पर्णध्व'दित्यादि सिद्धम्। 'धातुभिन्नो योऽसन्तस्तस्ये'ति व्याख्यायां 'स्रत्' 'ध्व'दित्यत्र सिद्धान्ते दीर्घाऽभावेऽप्यत्र तु स्यादेवेति दिक्। अत्र 'सर्वनामस्थाने चे'ति सूत्रादसंबुद्धावित्यनुवर्तते। 'सौ चे'त्यतः 'सा'विति च। तदाह—असंबुद्धौ सौ पर इति।

अत्वन्तत्वाभावादिति। 'अतु'इत्यकारानुबन्धस्याऽनुकरणाच्छत्रन्तस्य न भवतीत्यर्थः। उभे। शब्द-

---

क्रुञ्च कौटिल्येति। नलोपाभावोऽपीति। 'अनिदिता'मिति नलोपाऽभावः, निरुपपदात्क्विन्नपि निपात्यत इत्यर्थः। सति तु नलोपे नकारो न श्रूयेत। 'उगिदचा'मिति नुमः सर्वनामस्थानेऽप्यप्रवृत्तेः। वस्तुतस्तु स्वाभाविकनोपधस्यैव धातुपाठे निर्देशान्नलोपस्याऽत्र प्रसक्तिरेव नास्ति। अत एव 'परेश्च घाङ्कयोः'इति सूत्रे भाष्ये 'क्रुञ्चे'-त्यत्र चकारे परे 'चो कुः' इति कुत्वमाशङ्क्य ऋत्विगित्यादि सूत्रे क्रुञ्चेति निपातनात्कुत्वं नेत्युक्तं सङ्गच्छते। यदि तु नस्यानुस्वारपरसवर्णाभ्यां ञकारो निर्दिश्येत, तर्हि तस्य 'चो कुः' इति कुत्वप्रसक्तिरेव नास्तीति तदसङ्गतिः स्यात्, कुत्वे कर्तव्ये परसवर्णस्याऽसिद्धत्वादित्यास्तां तावत्। नोपधत्वमभ्युपेत्य आह—क्रुङिति। हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्ये'ति कुत्वम्। क्रुङ्भ्यामिति। संयोगान्तलोपे नकारस्य कुत्वं ङकारः। अत्र प्रथमैकवचने भ्यामादावपि कुत्वं निपातनादेव न भवति, चवर्गपञ्चमञकार एव सर्वत्रेति 'परेश्च घाङ्कयोः' इति सूत्रभाष्यकैयटस्वरसः। पयोमुगिति। 'मुच्लृ मोक्षणे' क्विप्। सुपूर्वात् 'ओ व्रश्चू छेदने' इति धातोः क्विपि 'ग्रहिज्ये'ति सम्प्रसारणे सुवृश्च्शब्दः। तस्य विशेषमाह—षत्वमिति। हल्ङ्यादिना सुलोपे कृते चकारस्य षत्वमित्यर्थः। सलोप इति। धातुपाठे व्रस्चू इति सस्य श्चुत्वे कृते 'व्रश्चू' इति निर्देशः। तत्र श्चुत्वस्याऽसिद्धत्वात् 'स्कोः' इति सकारस्य लोप इत्यर्थः। 'वावसाने' इति चर्त्वे षस्य टः। तदभावे जश्त्वेन ड इत्यर्थः। सुवृट्त्स्विति। चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वं 'डः सी'ति वा धुट्। ततश्चर्त्वमिति भावः। इति चान्ताः। अथ तान्ताः। अथ महच्छब्दे विशेषं वक्तुमाह—वर्तमाने। उणादिसूत्रमेतत्। निपात्यन्ते इति। तत्र 'पृषु सेचने' 'बृह वृद्धौ' अनयोर्गुणाऽभावः, महेः कर्मणि अतिप्रत्ययः, गमेर्जगादेशश्चेति विशेषः। शतृवदिति। शतृप्रत्ययान्तवदित्यर्थः। उगित्त्वादिति। शतृवद्भावेन सुटि उगित्त्वान्नुमित्यर्थः। सान्तेति। सुटि महन्त् स् औ इत्यादिस्थितौ नकारात्पूर्वस्य अकारस्य दीर्घ इत्यर्थः। मह्यते इति। कर्तरि कृत्' इति कर्त्रर्थे बाधित्वा निपातनात् 'मह पूजायाम्' इति धातोः कर्मणि अतिप्रत्यय इति भावः। महानिति। नुमि दीर्घे सुलोपे संयोगान्तलोप इति भावः। महान्ताविति। नुमि दीर्घे अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः। हे महन्निति। असंबुद्धावित्यनुवृत्तेः 'सान्तमहतः' इति दीर्घो नेति भावः। महत इति। असर्वनामस्थानत्वाच्छसादौ न दीर्घः। धीरस्यास्तीत्यर्थे धीशब्दान्मतुप्, पकार इत्, उकार उच्चारणार्थः। तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात्सुबुत्पत्तिः। धीमत् स् इति स्थिते—अत्वसन्तस्य। 'अतु' इति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम्। अङ्गविशेषणत्वात्तदन्तविधिः। अधातोरित्यसन्तविशेषणम्। 'नोपधायाः' इत्यत उपधाया इत्यनुवर्तते। अत्वन्तस्य धातुभिन्नाऽसन्तस्य च उपधाया इति लभ्यते। 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इत्यतोऽसंबुद्धाविति 'सौ चे'त्यतः साविति 'ढ्रलोपे' इत्यतो 'दीर्घ' इति चानुवर्तते। तदाह—अत्वन्तस्येत्यादिना। ननु कृते अकृते च दीर्घे प्रवृत्त्यर्हस्य नुमो [illegible] कृते अत्वन्तत्वाऽभावात्कथमिह दीर्घ इत्यत

वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घः । ततो नुम् । धीमान् । धीमन्तौ । धीमन्तः । हे धीमन् । शसादौ महद्वत् । धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः । गोमन्तमिच्छ[ती]ति गोमानिवाचर[ती]ति वा क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप् । 'उगिदचा'मिति सूत्रेऽज्ग्रहणं नियमार्थं—'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवे'ति । तेन 'स्रत्' 'ध्व'दित्यादौ न । 'अधातो'रिति तु अधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थम् । गोमान् । गोमन्तौ । गोमन्तः । इत्यादि । 'भातेर्डवतुः' । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । शत्रन्तस्य त्वत्वन्तत्वाऽभावान्न दीर्घः । भवतीति भवन् ॥ **उभे अभ्यस्तम्** ।६।१।५। षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः ॥ **नाभ्यस्ताच्छतुः** ।७।१।७८।

रूपाऽपेक्षया नपुंसकनिर्देशः । षाष्ठाद्वित्वेति । 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति न्यायादिति भावः । 'द्वे' इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे 'उभे'ग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति व्याचष्टे—**उभे समुदिते** इति । अन्यथा 'नेनिजती-

---

आह—**परमिति** । **वचनसामर्थ्यादिति** । अन्यथा निरवकाशत्वापत्तिरिति भावः । **ततो नुमिति** । दीर्घे कृते नुमित्यर्थः । 'विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधित'मिति त्वनित्यम्, 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्ध'मित्युक्तेरिति भावः ।

धीमानिति । दीर्घे नुमि हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे रूपमिति भावः । **हे धीमन्निति** । 'असंबुद्धौ'इत्युक्तेर्न दीर्घ इति भावः । **महद्वदिति** । असर्वनामस्थानतया शसादौ नुमभावादिति भावः । 'अत्वसो'रिति वक्तव्येऽन्तग्रहणन्तु अत्वन्तमात्रग्रहणार्थम् । अन्यथोपदेशे ये अत्वन्तास्त एव गृह्येरन्न तु मतुबादयः । नह्येते उपदेशेऽत्वन्ता इत्याहुः । नन्वधातोरित्येतदसन्तस्येव अत्वन्तस्यापि विशेषणं कुतो नेत्यत आह—**धातोरपीति** । अत्वन्तस्य धातुत्वेऽपि दीर्घार्थम् । अधातोरित्येतस्य अत्वन्तविशेषणत्वं नाश्रितमित्यर्थः । ननु धातुपाठेऽत्वन्तधातुरप्रसिद्ध इत्यत आह—**गोमन्तमिति** । 'आचरति वे'त्यनन्तरम् 'इत्यर्थे' इति शेषः । गोमन्तमिच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः क्य'मिति क्यचि 'नः क्ये' इति नियमात्पदत्वाऽभावाज्जश्त्वाऽभावे गोमत्यशब्दात् 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात्कर्तरि क्विपि 'यस्य हलः' 'अतो लोपः' इति यलोपाऽल्लोपयोर्गोमच्छब्दात्सुबुत्पत्तिः । गोमानिवाचरतीत्यर्थे तु 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः' इति क्विपि 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात्कर्तरि क्विपि सुबुत्पत्तिरिति भावः । एवंविधाद्गोमच्छब्दात्सौ 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घे सति 'उगिदचा'मिति नुमि हल्ङ्यादिलोपे गोमानिति रूपं वक्ष्यति । तत्र गोमच्छब्दस्य क्यजन्तस्य आचारक्विबन्तस्य च 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात्कथमस्य 'उगिदचा'मिति नुमागमः, अधातोरेव उगितो नुम्विधानादित्याशङ्क्य आह—**उगिदचामिति सूत्रे इति** । 'उगितः सर्वनामस्थाने' इत्येतावदेव सूत्रमस्तु, अञ्चतेरुगित्त्वादेव सिद्धेः । अतोऽज्ग्रहणमतिरिच्यमानं नियमार्थमित्यर्थः । नियमशरीरमाह—**धातोश्चेदिति** । धातोश्चेदुगितः कार्यं स्यात्तर्हि अञ्चतेरेव नतु धात्वन्तरस्येति नियमार्थ'मिति पूर्वेणान्वयः । नियमस्य फलमाह—**तेनेति** । 'स्रन्सु ध्वन्सु गतौ' इत्युगितौ धातू । ताभ्यां क्विपि 'अनिदितां हल उपधायाः' इति नलोपे सुबुत्पत्तौ सोर्हल्ङ्यादिलोपे 'वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः' इति दत्वे स्रत् ध्वत् इति रूपमिष्टम् । 'उगितः सर्वनामस्थाने' इत्युक्ते त्वत्रापि नुम् स्यात् । कृते त्वज्ग्रहणे उक्तनियमलाभादत्र नुम् न भवतीत्यर्थः । तर्ह्येतावतैव सिद्धेऽधातोरिति किमर्थमित्यत आह—**अधातोरिति त्विति** । अधातुः पूर्वं भूतः अधातुभूतपूर्वः । पूर्वमधातुभूतस्यापि नुमर्थमधातोरित्येतदित्यर्थः । ततश्च 'उगिदचां सर्वनामस्थाने' इत्येकं वाक्यम् । तत्र अधातोरित्यभावेऽपि अज्ग्रहणादधातोरुगित इति लाभादधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यादित्यर्थः । 'अधातो'रित्यपरं वाक्यम् । उक्तो नुमागमोऽधातुभूतपूर्वस्यापि भवतीत्यर्थः । प्रकृते च क्यजाचारक्विबुत्पत्त्यनन्तरं धातुत्वे सत्यपि क्यजाद्युत्पत्तेः पूर्वमधातुत्वसत्त्वान्नुमनिर्बाध इत्यर्थः । एतत्सर्वम् 'उगिदचा'मिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत्र क्यच्पक्षे दीर्घे नुमि च कर्तव्येऽल्लोपो न स्थानिवत्, दीर्घविधौ तन्निषेधात्, 'क्वौ लुप्तं न स्थानिव'दित्युक्तेश्च । अथ भवच्छब्दे विशेषमाह—**भातेर्डवतुरिति** । उणादिसूत्रमेतत् । भाधातोर्डवतुः स्यादित्यर्थः । डकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । 'भवत्' इति रूपम् । **भवानिति** । भवच्छब्दात्सुः । 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घः । 'उगिदचा'मिति नुम्, हल्ङ्यादिलोपः, संयोगान्तलोपश्चेति भावः । **शत्रन्तस्य त्विति** । 'लटः शतृशानचौ' इति भूधातोर्लटः शत्रादेशः । शकार इत्, ऋकार इत्, शप्, गुणः, अवादेशः, पररूपम्, भवत् इति रूपम् । तस्य तु अत्वन्तत्वाऽभावादत्वसन्तस्येति दीर्घो न भवति । तत्र उकारानुबन्धग्रहणादित्यर्थः । **भवन्निति** । सौ नुमि हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपः । भवन्तावित्यादि तु पूर्ववदेवेति भावः । दाञ्धातोर्लटः शत्रादेशे शप् । 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' 'श्लौ' इति द्वित्वम्, अभ्यासह्रस्वः, 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याल्लोपः । ददिति रूपम् । ततः सुबुत्पत्तिः ।

'उगिदचा'मिति नुमि प्राप्ते 'नाभ्यस्ता'दिति तन्निषेधं वक्ष्यन्नभ्यस्तसंज्ञामाह—**उभे अभ्यस्तम्** । 'एकाचो द्वे प्रथमस्ये'त्यतो 'द्वे' इत्यनुवर्तते । 'उभे'ग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थम् । 'द्वे' इत्यनेन च षष्ठाध्यायविहितमेव द्वित्वं

अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम्न स्यात् । ददत् । ददद् । ददतौ । ददतः ॥ जक्षित्यादयः षट् ।६।१।६। षड्धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत् । जक्षद् । जक्षतौ । जक्षतः । एवं जाग्रत् । दरिद्रत् । शासत् । चकासत् । दीधीवेव्योर्ङित्त्वेऽपि छान्दसत्वाद्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । दीध्यत् । वेव्यत् । [इति तान्ताः] । गुप् । गुब् । गुपौ । गुपः । गुब्भ्यामित्यादि ॥ [इति पान्ताः] । त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ।३।२।६०। त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद्दृशेर्धातोः कञ्स्याच्चात्क्विन् ॥ आ सर्वनाम्नः ।६।३।९१। सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्दृग्दृशवतुषु । कुत्वस्याऽसिद्धत्वात् 'व्रश्चे'ति षः । तस्य जश्त्वेन डः । तस्य कुत्वेन गः ।

तत्र 'अभ्यस्तानामादि'रित्याद्युदात्तत्वं प्रत्येकं पर्यायेण स्यात् । नाभ्यस्ताच्छतुः । व्यवहितोऽपि नुमेवाऽत्र निषिध्यते, अन्येषामप्रसक्तेरित्यभिप्रेत्याह—नुम्न स्यादिति । ददिति । ददातीति ददत् । दाञो लटः शत्रादेशः । शपः श्लुः । 'श्लौ' इति द्वित्वम् । अभ्यासस्य ह्रस्वः । 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्यालोपः । जक्षित्यादयः षट् । 'जक्षि'ति पृथक् पदम् । 'इति'शब्देन जक्षिरेव परामृश्यते । इति आदिर्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिस्तदेतदाह—षड्धातवोऽन्ये इति । इति तान्ताः । गोपायतीति गुप् । क्विपि विवक्षिते 'आयादय आर्धधातुके वे'ति वैकल्पिकत्वादिहाऽऽयप्रत्ययाऽभावः । आयप्रत्ययपक्षे त्वतो लोपे यलोपे च 'गोपा' इति रूपं बोध्यम् । इति पान्ताः । त्यदादिषु । कञन्तस्य तूदाहरणं 'तादृशो' 'यादृश' इत्यादि, तच्चाऽत्र नोक्तं, हलन्तेष्वनुपयोगात् । अनालोचने किम् ? । तं पश्यतीति तद्दर्शः । कर्मण्यण् । तादृशादयस्तु रूढिशब्दत्वादसताप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते । अतएवाऽज्ञानार्थाद्दृशेरिति सङ्गच्छते । भाष्ये तु कर्मकर्तरि व्युत्पत्तिर्दर्शिता—'तमिवेमं पश्यन्ति जनाः, स इवायं पश्यति' । ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थात् । अज्ञानार्थादिति तु सङ्गच्छते, तत्र दृशेर्ज्ञानविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेऽपि विषयीकरणाऽवृत्तित्वात् ।

आकारोऽन्तादेश इति । अकारादेशे सति त्वतो गुणे इति स्यात् । न चाऽकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घः स्यादेवेति

विवक्षितम्, 'अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा' इति न्यायात् । तदाह—षाष्ठेत्यादिना । समुदिते किम् ?; नेनिजतीत्यत्र प्रत्येकमभ्यस्तसंज्ञायाम् 'अभ्यस्तानामादिः' इत्युदात्तः प्रत्येकं स्यात् । नाभ्यस्ताच्छतुः । 'इदितो नुम् धातो'रित्यतो नुमित्यनुवर्तते । तदाह—अभ्यस्तादित्यादिना । ददिति । ददत्शब्दात्सुः । हल्ङ्यादिलोपः । 'नाभ्यस्ता'दिति निषेधात् 'उगिदचाम्' इति नुम् न । अत्वन्तत्वाऽभावाच्च न दीर्घ इति भावः । 'जक्ष भक्षहसनयोः', 'जागृ निद्राक्षये', 'दरिद्रा दुर्गतौ', 'चकासृ दीप्तौ', 'शासु अनुशिष्टौ' 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः', 'वेवीङ् वेतिना तुल्ये' इति सप्त धातवोऽदादौ पठिता लुग्विकरणाः । तेभ्यो लटः शत्रादेशे शब्लुकि सुबुत्पत्तौ 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति निषेध इष्यते । अभ्यस्तसंज्ञायाश्च द्वित्वनिबन्धनत्वादिहाऽप्राप्ताविदमारभ्यते—जक्षित्यादयः । 'अभ्यस्त'मित्यनुवृत्तं बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते । तत्र जक्षितिरादिर्येषामिति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ सति जक्षधातुमारभ्य षण्णामेव ग्रहणं स्यात्, वेवीङो न स्यात् । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ तु जागृ इत्यारभ्य षण्णां ग्रहणं स्यान्नतु जक्षेः । अतो व्याचष्टे—षड्धातव इत्यादि । अत्र विवरणवाक्ये 'जक्षिति'रिति श्तिपा निर्देशः । जक्षधातुरित्यर्थः । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इति इडागमे रूपम् । सूत्रे जक्षिति पृथक्पदम् । इतिना जक्षिः परामृश्यते । इति आदिर्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः । ततश्च 'इत्यादयः षट्' इत्यनेन जक्षधातोरन्ये जागृ इत्यारभ्य षड् धातवो विवक्षिताः । चशब्दोऽध्याहार्यः । एवं च जक्षधातुश्च, जागृधातुमारभ्य षड् धातवश्चेत्येवं सप्त धातवोऽभ्यस्तसंज्ञकाः स्युरिति फलतीत्यर्थः । तदिदं भाष्ये स्पष्टम् । जक्षदिति । अभ्यस्तत्वान्नुन्निषेध इति भावः । ननु दीधीवेव्योर्ङित्त्वात् 'अनुदात्तङित' इति आत्मनेपदसंज्ञक एव लटः शानजादेशः स्यान्न तु शत्रादेश इत्यत आह—दीधीवेव्योरिति । दीधीवेव्योश्छन्दोमात्रविषयत्वं तिङन्ताधिकारे वक्ष्यते । ततश्च 'व्यत्ययो बहुल'मिति छान्दसं परस्मैपदम् । अतः शानजसंभवात् शत्रादेश एवेत्यर्थः । दीध्यद्वेव्यदिति । दीधी वेवी इत्याभ्यां लटः शत्रादेशे कृते शब्लुकि यणादेशः । अभ्यस्तत्वाच्च नुम्नेति भावः । इति तान्ताः । अथ पान्ताः । गुबिति । 'गुपू रक्षणे' क्विप् । 'आयादय आर्धधातुके वा' इति वैकल्पिकत्वादायप्रत्ययो नेति भावः । गुब्भ्यामिति । 'स्वादिषु' इति पदत्वाज्झ्यामादौ जश्त्वमिति भावः । इति पान्ताः । अथ शान्ताः । तादृक्शब्दं व्युत्पादयितुमाह—त्यदादिषु । चकारात् 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इत्यतः 'क्विन्' इत्यनुकृष्यते । आलोचनमिह ज्ञानसामान्यं विवक्षितं, तदाह—त्यदादिष्वित्यादि । अनालोचने किम् ? । तं पश्यति तद्दर्शः । कर्मण्यण् । कञि तु कित्त्वाद्गुणो न स्यात् । तद्शब्दे उपपदे क्विनि उपपदसमासे सुब्लुकि तद्–दृश् इति स्थिते–। आ सर्वनाम्नः । 'आ' इत्यविभक्तिकनिर्देशः । 'दृग्दृशवतुषु' इति सूत्रमनुवर्तते । तदाह–सर्वनाम्न इति । अन्तादेश इति । अलोऽन्त्यपरिभाषालभ्यमिदम् । दकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घः । तादृश् इति रूपम् । ततः सुबुत्पत्तिः । कुत्वस्येति । तादृश् स् इति स्थिते हल्ङ्या-

तस्य चर्त्वेन पक्षे कः । तादृक् । तादृग् । तादृशौ । तादृशः । 'षत्वाऽपवादत्वात्कुत्वेन खकार' इति कैयट-हरदत्तादिमते तु चर्त्वाऽभावपक्षे ख एव श्रूयते नतु गः, जश्त्वं प्रति कुत्वस्याऽसिद्धत्वात् । 'दिगादिभ्यो य'दिति निर्देशान्नाऽसिद्धत्वमिति वा बोध्यम् । 'व्रश्चे'ति षत्वम् । जश्त्वचर्त्वे । विट् । विड् । विशौ । विशः । विशड् ॥ **नशेर्वा** ।८।२।६३। नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक् । नग् । नट् । नड् । नशौ । नशः । नग्भ्याम् । नड्भ्यामित्यादि ॥ **स्पृशोऽनुदके क्विन्** ।३।२।५८। अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन्स्यात् ।

वाच्यम्, अकारस्याऽविधौ हल एव श्रवणप्रसङ्गात् । **विडिति** । 'विश प्रवेशने' इत्यस्मात् क्विप् । **नशेर्वा** । केचि-दिह 'झली'त्यनुवर्त्य 'झलि पदान्ते चे'ति व्याचक्षते, तन्न, 'नष्ट'मित्यादावतिप्रसङ्गात् । **नगिति** । षडगकाः प्राग्वत् । **स्पृशोऽनुदके क्विन्** । ककारो गुणाऽभावार्थः । नकारस्तु 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति विशेषणार्थः । वस्तु-तस्तु व्यर्थ एव सः, 'क्विप्रत्ययस्य कुः' इत्युक्तेऽपि तदनुबन्धपरिभाषया क्विबन्तस्य कुत्वाऽप्रसक्तेः । न चाद्युदात्तत्वं प्रयोजनं, क्विनः प्रकृतीनामेकाच्त्वाद्धातुस्वरेणाऽपि तत्सिद्धेः । 'दधृ'गित्यत्र त्वन्तोदात्तत्वनिपातनादद्युदात्तत्वं नापेक्षित-मेवेति दिक् । अत्र 'सुपी'त्यनुवर्तते, 'कर्मणी'ति तु निवृत्तमित्याशयेनाह—**अनुदके सुप्युपपदे इति** । **घृत-स्पृगिति** । घृतं घृतेन वा स्पृशतीति विग्रहः । अनुदके किम् ?, उदकं स्पृशतीति उदकस्पर्शः । निषेधसामर्थ्या-दिह क्विबपि न भवति, तस्मिन्हि सति क्विन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणेन कुत्वस्याऽवर्जनीयतया 'अनुदके' इति निषेधस्य फलाऽभावात् । केचित्तु 'उदकस्पृ'डिति प्रत्युदाहरन्ति, निषेधसामर्थ्यात्कुत्वं माऽस्तु, क्विप्स्यादेवेति

दिलोपे, 'क्विन्प्रत्ययस्य कु'रिति कुत्वस्याऽसिद्धत्वात् 'व्रश्चे'ति ष इत्यर्थः । **तस्येति** । 'व्रश्चे'ति संपन्नस्य षकार-स्येत्यर्थः । **तस्य कुत्वेनेति** । डकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कु'रिति कुत्वेन गकार इत्यर्थः । **तस्य चर्त्वेनेति** । गकारस्य 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्प इत्यर्थः । **तादृगिति** । स इव दृश्यत इति न विग्रहः, 'कर्तरि कृत्' इति कर्तर्येव क्विन्विधानात् । किंतु कर्मकर्तरि क्विन् । स इवायं पश्यति । ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः । 'दृशेरत्र ज्ञानविषय-त्वापत्तिमात्रवृत्तित्वादज्ञानार्थता' इति 'त्यदादिषु दृशेः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । रूढशब्द एवायमित्यन्ये । अथात्र कैयटादिमतं दूषयति—**षत्वापवादत्वादिति** । यद्यपि दधृग्स्रग्दिगुष्णिक्षु अप्राप्तेऽपि व्रश्चादिषत्वे 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वमारभ्यते । तथापि क्विपैव सिद्धे 'स्पृशोऽनुदके क्विन्', 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् चे'ति क्विन्विधानं 'क्विन्प्रत्ययस्य कु'रिति कुत्वार्थं क्रियमाणं घृतस्पृक्, तादृगित्यादिषु अप्रवृत्तौ निरवकाशमेव स्यात् । अतस्तद्विषये कुत्वस्य फलतः षत्वापवादत्वमिति भावः । क्विन्विधानं 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वार्थमेवेति 'स्पृ-शोऽनुदके' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अनवकाशत्वादेव च षकारविषये कुत्वस्य नाऽसिद्धत्वमपि । अन्यथा 'स्पृशो-ऽनुदके क्वि'न्नित्यादिना स्पृशादेः क्विन्विधिवैयर्थ्यात् । उक्तं च 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यत्र भाष्ये—'अपवादो वचन-प्रामाण्या'दिति । **खकार इतीति** । अघोषमहाप्राणसाम्यादिति भावः । **ख एवेति** । तादृक्, तादृगिति रूपद्वय-मिष्टम् । शकारस्य कुत्वेन खकारे सति तस्य 'वावसाने' इति चर्त्वपक्षे तादृगिति रूपसिद्धावपि चर्त्वाऽभावपक्षे ता-दृखित्येव स्यात्, तादृगिति गकारो न श्रूयेतेत्यर्थः । नन्वस्तु शकारस्य खकारस्तथापि तस्य चर्त्वाभावपक्षे जश्त्वेन गकारो निर्बाध इत्यत आह—**जश्त्वं प्रतीति** । जश्त्वेन गकारे कर्तव्ये शकारस्थानकस्य कुत्वसम्पन्नखकारस्या-ऽसिद्धतया झलोऽभावेन जश्त्वाऽसंभवादित्यर्थः । अथ कैयटादिमते उक्तदोषं निरस्यति—**दिगादिभ्यो यदितीति** । 'विश प्रवेशने' क्विप्, विशिति रूपम् । तस्य विशेषमाह—**व्रश्चेति षत्वमिति** । विश् सिति स्थिते हल्ङ्यादि-लोपे 'व्रश्चे'ति शकारस्य षकार इत्यर्थः । **जश्त्वचर्त्वे इति** । षस्य जश्त्वेन डः । 'वाऽवसाने' इति तस्य चर्त्वेन पक्षे ट इत्यर्थः । विड्भ्याम् । विट्त्सु विट्सु ।

'णश अदर्शने' क्विप् । नश् इति रूपम् । ततः सुबुत्पत्तिः । सोर्हल्ङ्यादिलोपे व्रश्चादिना नित्यं षत्वे प्राप्ते—। **नशेर्वा** । 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इत्यतः कुरित्यनुवर्तते, 'स्कोः संयोगाद्योः' इत्यतोऽन्ते इति च । 'पदस्ये'त्यधिकृतं । तदाह—**नशेरित्यादि** । 'अन्तादेश' इत्यलोऽन्त्यसूत्रलभ्यम् । पक्षे 'व्रश्चे'ति षत्वम् । **नक् नगिति** । कुत्व-पक्षे जश्त्वचर्त्वाभ्यां रूपे । **नट् नडिति** । षत्वपक्षे जश्त्वचर्त्वाभ्यां रूपे । **नग्भ्यां नड्भ्यामिति** । कुत्वपक्षे जश्त्वेन गकारः । षत्वपक्षे तु जश्त्वेन डकारः । 'मस्जिनशोर्झली'ति नुम् तु न, धातोर्विहिते प्रत्यये एव तत्प्रवृत्ते-र्वक्ष्यमाणत्वात् । **स्पृशोऽनुदके** । **अनुदके सुपीति** । उदकशब्दभिन्ने सुबन्ते इत्यर्थः । 'सुपि स्थः' इत्यतः 'सुपी'त्यनुवर्तते इति भावः । **घृतस्पृगिति** । घृतं स्पृशतीति विग्रहे क्विन् । उपपदसमासः । सुब्लुक् । घृतस्पृश-शब्दात्सुबुत्पत्तिः । सोर्हल्ङ्यादिलोपः । 'क्विन्प्रत्ययस्ये'ति कुत्वस्याऽसिद्धत्वात् पूर्वं 'व्रश्चे'ति षः । तस्य जश्त्वेन डः । तस्य कुत्वेन गः । तस्य चर्त्वविकल्प इति भावः । घृतस्पृग्भ्याम् । घृतस्पृक्षु । अथ 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इत्यत्र

घृतस्पृक् । घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ । घृतस्पृशः । क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात्क्विप्यपि [कुत्वम्] । स्पृक् । षडगकाः प्राग्वत् । [इति शान्ताः] । 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' । अस्मात् 'ऋत्विगा'दिना क्विन् , द्वित्व-मन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुत्वात्पूर्वं जश्त्वेन डः । गः । कः । धृष्णोतीति दधृक् । दधृग् । दधृषौ । दधृषः । दधृग्भ्यामित्यादि । रत्नानि मुष्णातीति रत्नमुट् । रत्नमुड् । रत्नमुषौ । रत्नमुषः । 'षड्भ्यो लुक्' । षट् । षड् । षड्भिः । षड्भ्यः २ । 'षट्चतुर्भ्यश्चे'ति नुट् । 'अना'मिति पर्युदासान्न ष्टुत्वनिषेधः । 'यरोऽनुनासिक' इति विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये भाषायां नित्यमिति वचनान्नित्यमनुनासिकः । षण्णाम् । षट्सु । षड्सु । तदन्त-विधिः । परमषट् । परमषण्णाम् । गौणत्वे तु—प्रियषषः । प्रियषषाम् । रुत्वं प्रति षत्वस्याऽसिद्धत्वा'त्ससजुषो रु'रिति रुत्वम् ॥ **र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ।८।२।७६।** रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्प-दान्ते । पिपठीः । पिपठिषौ । पिपठिषः । पिपठीर्भ्याम् । 'वा शरी'ति वा विसर्जनीयः । **नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ।८।३।५८।** एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । ष्टुत्वेन पूर्वस्य

तेषामाशयः । **इति शान्ताः । गौणत्वे त्विति ।** 'षड्भ्यो लुक्' 'षट्चतुर्भ्यश्चे'ति बहुवचननिर्देशात्षडर्थप्राधान्ये एव लुङ्नुटौ भवत इति भावः । पिपठिषतेः क्विप्यतो लोपे कृदन्तत्वात्स्वाद्युत्पत्तौ पिपठिष्—सु इति स्थिते सोर्हल्ङ्या-दिलोपे प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वात्सस्य रुर्भवति । न च रुत्वे कर्तव्येऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं शङ्क्यं, पूर्वत्रासिद्धे तन्निषे-धात् । **नुम्विसर्जनीय ।** 'इण्को'रिति पञ्चमीनिर्देशाद्व्यवहितस्याऽप्राप्तौ वचनम् । **ष्टुत्वेन पूर्वस्येति ।** सनः

'क्विनः कुः' इत्यतावतैव क्विन्नन्तस्येति लब्धे प्रत्ययग्रहणं क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिलाभायेत्युक्तं युक्शब्द-निरूपणावसरे, तस्य प्रयोजनमाह—**क्विप्यपि कुत्वमिति ।** 'सति भवती'ति शेषः । अनुदके सुप्युपपदे तावत् स्पृशेः क्विन् विहितः । अतो निरुपसर्गात् स्पृशेः क्विबेव । तस्य संप्रति क्विन्नन्तत्वाऽभावेऽपि कुत्वं भवत्येव, बहुव्रीह्याश्रय-णेन कदाचित् क्विबन्तत्वमात्रेणापि क्विन्प्रत्ययान्तत्वयोग्यतालाभादिति भावः । **षडगकाः प्राग्वदिति ।** षत्व-जश्त्वकुत्वचर्त्वैरिति भावः । इति शान्ताः । **अथ षान्ताः ।** दधृक्शब्दस्य व्युत्पत्तिं दर्शयति—**ञि धृषेति ।** 'आदिर्ञिटुडवः' इति ञिरित् । आकारस्तु 'उपदेशेऽजनुनासिक' इति इत् । **ऋत्विगादिनेति ।** क्विन्नादित्रयं निपात्यते । क्विनि लुप्ते धृष् इत्यस्य द्वित्वम् । 'उरत्' रपरत्वम् । 'हलादिः शेषः' । कित्वान्न लघूपधगुणः, दधृष् इति रूपम् । 'ञ्नित्यादिर्नित्य'मित्याद्युदात्तनिवृत्त्यर्थमन्तोदात्तनिपातनम् । **कुत्वात्पूर्वमिति ।** जश्त्वं प्रति कुत्वस्या-ऽसिद्धत्वात्प्रथमं जश्त्वेन षस्य डकार इत्यर्थः । **गः क इति ।** 'क्विन्प्रत्ययस्ये'ति डस्य कुत्वेन गकारः, तस्य चर्त्वेन ककार इत्यर्थः । **रत्नमुडिति ।** 'मुष स्तेये' क्विप् , उपपदसमासः सुब्लुक् , हल्ङ्यादिलोपः, जश्त्वचर्त्वे इति भावः । षष्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । तस्य बहुवचनेष्वेव रूपाणि दर्शयति—**षड्भ्यो लुगिति ।** 'अनेन जश्शसोर्लुकि जश्त्वचर्त्वे'इति शेषः । **तदन्तविधिरिति ।** 'षड्भ्यो लुक्', षट्चतुर्भ्यश्चे'त्यनयोराङ्गत्वादिति भावः ।

प्रियाः षट् यस्येति बहुव्रीहौ प्रियषष्शब्दस्य एकद्विबहुवचनानि सन्ति । प्रियषट्—प्रियषड्, प्रियषषौ, प्रियषष इत्यादि रत्नमुष्शब्दवत् । तत्र 'षड्भ्यो लुक्' इति 'षट्चतुर्भ्यश्चे'ति च लुङ्नुटावाशङ्क्य आह—**गौणत्वे त्विति ।** 'षड्भ्य' इति, 'षट्चतुर्भ्य' इति च बहुवचननिर्देशबलेन तदर्थप्राधान्य एव लुङ्नुटोः प्रवृत्तेरिति भावः ।

पठितुमिच्छतीत्यर्थे 'पठ व्यक्तायां वाचि'—इति धातोः 'धातोः कर्मणः' इति सन्प्रत्यये 'सन्यङोः'इति द्वित्वे हलादि-शेषे 'सन्यतः' इत्यभ्यासस्य इत्त्वं, सन इट् , षत्वं, 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वम् । 'पिपठिष' इत्यस्मात् क्विप्; 'अतो लोपः', पिपठिष् इति षकारान्तम् । कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वं, ततः सुः । तत्र विशेषं दर्शयति—**रुत्वं प्रतीति ।** 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति निषेधाद्धल्ङ्यादिलोपे कृते 'ससजुषो रुः' इति रुत्वम् । न च सकाराऽभावः शङ्क्यः, रुत्वं प्रति षत्वस्याऽसिद्धत्वादित्यर्थः । **र्वोरुपधायाः ।** र् च, व् च र्वौ, तयोरिति विग्रहः । 'सिपि धातो रुर्वा' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । र्वोरिति तद्विशेषणं, ततस्तदन्तविधिः । 'पदस्ये'त्यधिकृतम् । 'स्कोः संयोगाद्योः' इत्यतोऽन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह—**रेफेत्यादिना । पिपठीरिति ।** ठकारादिकारस्य दीर्घे रेफस्य विसर्ग इति भावः । **पिपठी-र्भ्यामिति ।** 'स्वादिषु' इति पदत्वात् 'र्वोरुपधायाः' इति भ्यामादौ पदान्तत्वलक्षणो दीर्घ इति भावः । सुपि विशेष-माह—**वा शरीति ।** पिपठिष्—सु इति स्थिते षत्वस्याऽसिद्धत्वाद्रुत्वे, दीर्घे, विसर्जनीये, तस्य सत्वं बाधित्वा 'वा शरी'ति विकल्पेन विसर्जनीयः । तदभावपक्षे विसर्जनीयस्य सत्वमित्यर्थः । तत्र विसर्जनीयपक्षे पिपठीः—सु इति स्थिते, इण्कवर्गाभ्यां परत्वाऽभावात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे अप्राप्ते—। **नुम्विसर्जनीय ।** 'इण्को'रिति, 'मूर्ध-न्यः' इति चानुवर्तते । तदाह—**एतैः प्रत्येकमित्यादिना ।** अत्र प्रत्येकमेव नुमादिभिर्व्यवधानं विवक्षितं, न तु 'अट्कुप्वा'ङितिवद्यथासंभवं व्यवधानमिति भाष्ये स्पष्टम् । ततश्च प्रकृते विसर्जनीयपक्षे तेन व्यवधानेऽपि षत्वमिति

षत्वम् । पिपठीष्षु । पिपठीःषु । 'प्रत्येक'मिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वं न । निंस्स्व । निंस्से । नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थं, व्याख्यानात् । तेनेह न—सुहिन्सु । पुंसु । अतएव न शर्ग्रहणेन गतार्थता । 'रात्सस्ये'ति सलोपे विसर्गः,—चिकीः । चिकीर्षौ । चिकीर्षः । 'रोः सुपी'ति नियमान्न विसर्गः,—चिकीर्षु । 'दमेर्डोस्' । डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोपः । षत्वस्याऽसिद्धत्वाद्रुत्वविसर्गौ । दोः । दोषौ । दोषः । 'पद्दन्' इति वा दोषन् । दोष्णः । दोष्णा । दोषः । दोषा । 'विश प्रवेशने' । समन्तात्क्विप् । षत्वस्याऽसिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः ।

सस्य रुत्वविसर्गयोः कृतयोः 'वा शरी'ति विकल्पात्पक्षे सकारस्तेन शरा व्यवाये सुपः सस्य षत्वं । पूर्वस्य ष्टुत्वम्, न तु 'आदेशप्रत्यययो'रिति षः, 'अपदान्तस्ये'ति निषेधादिति भावः । एवं स्थिते शर्ग्रहणेन न प्रयोजनं किं तु 'नुम्वि-सर्जनीयव्यवायेपी'त्येव सूत्रं युक्तमित्येके । 'नुम्शर्व्यवायेपी'त्येव युक्तं सूत्रयितुं, शर्ग्रहणेन विसर्जनीयस्य लाभादि-त्यन्ये । निंस्स्वेति । आद्यसकारस्य प्रत्येकं व्यवधानेऽपि आदेशप्रत्ययावयवत्वाऽभावात्षत्वं न भवति । न चाऽत्र 'आदेशप्रत्यययो'रित्यनुवृत्त्यभावात् 'नुम्विसर्जनीये'त्यनेन धातुसकारस्य षत्वं स्यादिति वाच्यम्, तस्य स्वातन्त्र्येण विधायकत्वाऽनङ्गीकारात् । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' 'इण्को'रितिवत् 'नुम्विसर्जनीये'त्यस्याप्यधिकारसूत्रत्वात् ।

कर्तुमिच्छति चिकीर्षति । चिकीर्षतेः क्विप्प्रत्ययः—चिकीः । 'एकाच उपदेशे' इति 'सनि ग्रहगुहोश्चे'ति वा सन इडभावे 'इको झ'लिति कित्वाद्गुणाऽभावे 'अज्झनगमां सनी'ति दीर्घे 'ऋत इ'द्धातोरित्वे रपरत्वं, ततो द्वित्वं, 'हलादिः शेषः' 'कुहोश्चुः' अल्लोपः । सोर्हल्ङ्यादिलोपे पदान्तत्वात् 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घः । दोरिति । दाम्यतीति दोः । संयो-गान्तलोप इति । न चाऽस्मिन्कर्तव्ये बहिरङ्गत्वेनाऽतोलोपस्याऽसिद्धत्वं शङ्क्यं, बहिर्निमित्तापेक्षपदसंज्ञासापेक्षत्वेन

भावः । विसर्जनीयस्य सत्वपक्षे आह—ष्टुत्वेनेति । पिपठीस्—सु इति स्थिते प्रथमसकारेण शरा व्यवायमाश्रित्य ईकारादिणः परत्वाद्द्वितीयसकारस्य षत्वे सति पूर्वस्य सकारस्य ष्टुत्वेन षकारः, न तु 'आदेशप्रत्यययोः' इति षः, तत्र अप-दान्तस्य इत्यनुवृत्तेरिति भावः । एवं न 'नुम्शर्व्यवायेऽपी'त्येव सिद्धे विसर्जनीयग्रहणं व्यर्थमित्याहुः । अयोगवाहानां शर्ष्वपि पाठादिह विसर्जनीयग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । निंस्स्वेति । 'णिसि चुम्बने' लुग्विकरणः । 'णो नः' इति णस्य नः, इदित्त्वान्नुम् । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं थास्, 'थासः से,' 'सवाभ्यां वामौ' इत्येकारस्य वत्वम् । निन्स्स्व इति स्थिते 'नश्चापदान्तस्ये'त्यनुस्वारे निंस्स्वेति रूपम् । अत्र यथासंभवं व्यवधाना-श्रयणे तु नुम्स्थानिकानुस्वारेण सकारेण च व्यवहितस्य द्वितीयसकारस्य षत्वं स्यादतः प्रत्येकं व्यवधानमाश्रितमिति भावः । निंस्से इति । उक्तधातोर्लण्मध्यमपुरुषैकवचनं थास् । तस्य 'थासः से' इति सेआदेशः । 'निंस्से' इत्यत्रापि द्वितीयसकारस्य षत्वं न भवति, प्रत्येकमेव व्यवधानाश्रयणादिति भावः । 'हिसि हिंसायाम्' सुपूर्वादस्मात् क्विप्, इदित्त्वान्नुम्, ततः सप्तमीबहुवचने सुहिन्स्सु इति स्थिते प्रथमसकारस्य संयोगान्तलोपे 'सुहिन्सु' इति रूपम् । 'स्वादिषु' इति पदान्तत्वात् 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारो न । किं च पुम्शब्दात् सप्तमीबहुवचने पुंस्सु इति स्थिते प्रथमसकारस्य संयोगान्तलोपे पुंसु इति रूपम् । तत्र सुहिन्सु इत्यत्र नुमा व्यवधानात्षत्वं स्यात् । नुम्ग्रहणस्यानुस्वा-रोपलक्षणार्थत्वे पुंसु इत्यत्र षत्वं स्यादित्यत आह—नुम्ग्रहणमिति । व्याख्यानादिति । प्रकृतसूत्रे, 'हयवरट्' सूत्रे च भाष्ये तथा व्याख्यानादित्यर्थः । नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थमित्येतत्सूत्राक्षरानुगतमित्याह—अत एवेति । नुम्ग्रहणस्य नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थत्वादेव शर्ग्रहणेन नुम्ग्रहणस्य गतार्थता=लब्धप्रयोजनता नेत्यर्थः। नुम्ग्रहणस्य केवलानुस्वारोपलक्षणार्थत्वे तु शर्ग्रहणेनैव सिद्धत्वात्तद्ग्रहणमनर्थकं स्यात्, अनुस्वारस्य शर्ष्वपि पाठादिति भावः । चिकीरिति । कृधातोः सनि 'इको झल्' इति किन्त्वादृकारस्य गुणाऽभावे 'अज्झनगमां सनी'ति दीर्घः । ततः 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वम्, 'हलि चे'ति दीर्घः । ततः 'सन्यङो'रिति द्वित्वम् । 'हलादिः शेषः' 'ह्रस्वः,' । 'कुहोश्चुः' इत्यभ्यासककारस्य चुत्वं, सस्य षत्वम् । चिकीर्ष इति रूपम् । 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात्ततः क्विप् । 'अतो लोपः' । चिकीर्ष् इत्यस्मात्पकारान्तात्सुबुत्पत्तौ सोर्हल्ङ्यादिलोपे चिकीर्ष् इति स्थितम् । एतावत् सिद्धव-त्कृत्य 'रात्सस्ये'ति नियमात्पकारस्य संयोगान्तलोपाऽभावमाशङ्क्य आह—रात्सस्येति । षत्वस्याऽसिद्धत्वादिति भावः । एवं चिकीर्भ्यामित्याद्यूह्यम् । विसर्गमाशङ्क्य आह—रोः सुपीति । प्रकृते रपरत्वसम्पन्नस्य रस्य रुत्वाऽ-भावादिति भावः । दमेर्डोसिति । औणादिकमेतत्सूत्रम् । 'दमु उपशमे' इत्येतस्माद्धातोर्डोस्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । डकार इत् । डित्त्वसामर्थ्यादिति । 'टेः' इति भस्य विहितष्टिलोप इह भत्वाऽभावेऽपि डित्त्वसामर्थ्याद्भवती-त्यर्थः । सकारस्य प्रत्ययावयवत्वात्षत्वं, दोषिति षकारान्तं रूपम् । ततः सोर्हल्ङ्यादिलोपः । एतावत्सिद्धवत्कृत्य-आह—षत्वस्यासिद्धत्वादिति । षत्वस्याऽसिद्धत्वाद्रुत्वे सति विसर्गः । वा दोषन्निति । 'शसादा'विति शेषः।

'व्रश्चे'ति षः। जश्त्वचर्त्वे। विविट्। विविड्। विविक्षौ। विविक्षः। 'स्को'रिति कलोपः। तट्। तड्। तक्षौ। तक्षः। गोरट्। गोरड्। गोरक्षौ। गोरक्षः। तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि तु 'स्को'रिति न प्रवर्तते, णिलोपस्य स्थानिवद्भावात्। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तु 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु'–इति निषिद्धम्। तस्मात्संयोगान्तलोप एव। तक् तग्। गोरक्। गोरग्। 'स्को'रितिकलोपं प्रति कुत्वस्याऽसिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः। पिपक्। पिपग्। एवं विवक्। दिधक्। [इति षान्ताः]॥ 'पिस गतौ'। सुष्ठु पेसतीति सुपीः। सुपिसौ। सुपिसः। सुपिसा। सुपीर्भ्याम्। सुपीष्षु। सुपीःषु। एवं सुतूः। 'तुस खण्डने'। विद्वान्। विद्वांसौ। विद्वांसः। हे विद्वन्। विद्वांसम्। विद्वांसौ॥ वसोः सम्प्रसारणम् ।६।४।१३१। वस्वन्तस्य भस्य

संयोगान्तलोपस्यैव बहिरङ्गत्वादिति दिक्। विविडिति। विशेः सन्। 'एकाच' इतीण्निषेधे 'हलन्ताच्चे'ति कित्त्वाद्गुणाऽभावः। द्वित्वाऽभ्यासकार्ये। तडिति। 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' इत्यस्मात् क्विप्। गां रक्षतीति—गोरट्। कर्मण्युपपदे 'वा सरूप'न्यायेन क्विप्। कुत्वस्यासिद्धत्वादिति। इतरथा 'स्को'रिति कलोपः स्यादिति भावः। पिपगिति। पक्तुमिच्छति पिपक्। वक्तुमिच्छति विवक्। 'दादे'रिति घः। 'एकाचो बश' इति भष्भावः। दग्धुमिच्छतीति दिधक्। इति षान्ताः। सुतूरिति। सुष्ठु तोसतीति सुतूः। वेत्तीति विद्वान्। 'विदेः शतुर्वसुः'। अदादित्वाच्छपो लुक्। 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वान्नोपधागुणः। उगित्त्वान्नुम्। 'सान्तमहतः' इति

दोष्ण इति। शसि दोषन्नादेशे 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपे 'रषाभ्या'मिति णत्वमिति भावः। दोःषु दोष्षु। विविक्षशब्दं व्युत्पादयति—विशेरिति। सन्नन्तादिति। वेष्टुमिच्छतीति विग्रहे विशेः सन्। 'हलन्ताच्च' इति सनः कित्त्वान्न लघूपधगुणः। 'सन्यङोः' इति द्वित्वम्। 'हलादिः शेषः'। शकारस्य झल्परकत्वात् 'व्रश्चे'ति षः। 'षढोः कः सी'ति षस्य कः। प्रत्ययावयवत्वात्सस्य षत्वम्। 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात्क्विप्। 'अतो लोपः'। विविक्ष् इति षकारान्तं रूपमित्यर्थः। कत्वस्येति। विविक्षित्यस्मात्सोर्हल्ङ्यादिलोपे षकारस्य संयोगान्तलोपः। 'स्कोः' इति ककारलोपस्तु न शङ्क्यः, संयोगादिलोपे कर्तव्ये 'षढोः कः सी'ति कत्वस्याऽसिद्धत्वादित्यर्थः। व्रश्चेति ष इति। संयोगान्तलोपे सति सकारस्य निमित्तस्य निवृत्त्या कत्वस्यापि निवृत्तौ, झल्परत्वनिवृत्त्या पूर्वप्रवृत्तषत्वस्यापि निवृत्तौ, पदान्तत्वात् 'व्रश्चे'ति शस्य ष इत्यर्थः। जश्त्वचर्त्वे इति। षस्य जश्त्वेन डः, तस्य चर्त्वविकल्प इत्यर्थः।

स्कोरिति। 'तक्षू तनूकरणे' अस्मात् क्विप्। ततस्सोर्हल्ङ्यादिलोपे 'स्कोः' इति कलोपे षस्य जश्त्वेन डः, तस्य चर्त्वविकल्प इत्यर्थः। तड्भ्याम्। तट्त्सु–तट्सु। गोरडिति। 'रक्ष पालने' इत्यस्मात् कर्मण्युपपदेऽणि प्राप्ते, वाऽसरूपन्यायेन क्विपि सुबुत्पत्तौ तक्षशब्दवद्रूपम्। तक्षिरक्षिभ्यामिति। इका निर्देशोऽयम्। तक्ष् रक्ष इति धातुभ्यां 'हेतुमति चे'ति णिच्, चकार इत्। 'चुटू' इति णकार इत्। ततः 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् क्विपि 'णेरनिटी'ति णिलोपे, क्विपि लुप्ते, तक्ष्, रक्षिति षकारान्ते रूपे। ततः सुलोपे सति संयोगान्तलोपापवादः 'स्कोः संयोगाद्योः' इति ककारस्य लोपो न प्रवर्तते इत्यर्थः। णिलोपस्येति। 'णेरनिटी'ति णिलोपस्य 'अचः परस्मि'न्निति स्थानिवत्त्वादित्यर्थः। तस्य दोष इति। तस्मादिति। 'स्कोः' इत्यस्याऽप्रवृत्तेरित्यर्थः। सति च षकारस्य संयोगान्तलोपे ककारस्य जश्त्वचर्त्वे इत्यभिप्रेत्य आह–तक् तग्, गोरक् गोरगिति। 'डु पचष् पाके' अस्मात् सनि 'सन्यङोः' इति द्वित्वम्। 'हलादिः शेषः'। 'सन्यतः' इत्यभ्यासाऽकारस्य इत्वम्। 'चोः कुः' इति चकारस्य कुत्वम्। प्रत्ययावयवत्वात्सस्य षः। पिपक्ष् इति रूपम्। ततः सोर्लोपे 'स्कोः' इति ककारस्य लोपमाशङ्क्य आह–कुत्वस्यासिद्धत्वादिति। 'चकारस्थानिकस्ये'ति शेषः। सति च षकारस्य संयोगान्तलोपे झल्परत्वनिवृत्त्या पूर्वप्रवृत्तककारस्य निवृत्तौ पदान्तत्वात्कुत्वे जश्त्वचर्त्वे इत्यभिप्रेत्य आह—पिपक् पिपगिति। पिपक्षौ, पिपक्ष इत्यादि। एवं विवगिति। वक्तुमिच्छतीति विग्रहे 'वच परिभाषणे' इत्यस्माद्विवक्षशब्दवदित्यर्थः। दिधगिति। दग्धुमिच्छतीत्यर्थे 'दह भस्मीकरणे' इत्यस्मात्सनि, द्वित्वे, हलादिशेषे, अभ्यासेत्त्वे, दिदह्स् इति स्थिते 'दादेर्धातोर्घः' इति हस्य घत्वे 'एकाचो बशः' इति दकारस्य धत्वे. दिधघ्स इति घकारस्य चर्त्वेन ककारे प्रत्ययावयवत्वात्सस्य षत्वे ततः क्विपि अतो लोपे दिधक्षिति रूपम्। तस्मात् सुबुत्पत्तौ सोर्लोपे चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात् 'स्कोः' इत्यभावे षकारस्य संयोगान्तलोपे खर्परत्वाऽभावात्पूर्वप्रवृत्तककारस्य निवृत्तौ पदान्तत्वाज्जश्त्वचर्त्वे इति भावः। दिधक्षौ दिधक्ष इत्यादि। इति षान्ताः। अथ सान्ताः। सुपीरिति। 'र्वोरुपधाया' इति दीर्घः। एवं सुतूरिति। विद्वानिति। विद ज्ञाने। अदादिः. लटः शत्रादेशे 'विदेः शतुर्वसुः' शित्वात्सार्वधातुकत्वात् शप्, लुक्। 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वान्न लघूपधगुणः। कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वं विद्वस्शब्दः। तस्मात्सुः, उगित्वान्नुम्, 'सान्तमहतः' इति दीर्घः, सुलोपः, सस्य संयोगान्तलोपः, तस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो नेति भावः। सान्तत्वाऽभावात् 'वसुस्रंसु'

संप्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपत्वं । षत्वम् । विदुषः । विदुषा । 'वसुस्रंस्विति दत्वम् । विद्वद्भ्यामित्यादि । सेदिवान् । सेदिवांसौ । सेदिवांसः । सेदिवांसम् । अन्तरङ्गोऽपीडागमः संप्रसारणविषये न प्रवर्तते, 'अकृतव्यूहा' इति परिभाषया । सेदुषः । सेदुषा । सेदिवद्भ्यामित्यादि । 'सान्तमहत' इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते, नतु धातोः, महच्छन्दसाहचर्यात् । सुष्ठु हिनस्तीति सुहिन् । सुहिंसौ सुहिंसः । सुहिन्भ्याम् । [सुहिन्त्सु] । सुहिन्सु । ध्वत् ।

दीर्घः । संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न । **वसोः** । प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्याह—**वस्वन्तस्येति** । **सेदिवानिति** । 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति लिटः क्वसुः । 'लिटि धातो'रितिद्वित्वम्, 'हलादिः शेषः' 'अत एकहल्मध्ये' इत्येत्वाभ्यासलोपौ । 'वस्वेकाजाद्घसा'मितीट् । नुम् । 'सान्ते'ति दीर्घः । **सेदुष इति** । ननु 'तदनुबन्धकग्रहणे नाऽतदनुबन्धकस्ये'ति परिभाषया 'विदेः शतुर्वसु'रित्यस्यैव वसोः संप्रसारणं युक्तं, न तु क्वसोः । सत्यम् । वसोरुकारानुबन्धकरणं क्वसोः सामान्यग्रहणार्थम् । उगित्त्वस्य स्थानिवद्भावेनाऽपि सिद्धेः । इह गमिप्रभृतिभ्यः क्वसुर्नोदाहृतः, छान्दसत्वात् । अतएव वैदिकप्रक्रियायां 'तस्थिवान्' 'जग्मिवान्' इत्याद्युदाहर्तव्यं नाऽत्रेत्याहुः । कवयस्तु प्रयुञ्जते—'श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते' । 'तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे' इत्यादि । अत्र वदन्ति—छान्दसा अप्येते पद्दादय इव क्वचिद्भाषायां भवन्ति, 'मासश्छन्दसी'त्यस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वाश्रयणा[दिति]कथंचित्समाधेयमिति । **सुहिनिति** । संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्नोपधादीर्घः । **सुहिन्त्स्विति** । 'नश्चे'ति सस्य वा धुट् । ध्वंसत इति ध्वत् । स्रंसत इति स्रत् । 'स्रंसु ध्वंसु अवस्रंसने' 'ध्वंसु गतौ याचने चे'त्याभ्यां क्विप् । 'अनिदिता'मिति

इति दत्वं न । **विद्वांसाविति** । सुटि नुमि कृते 'सान्तमहतः' इति दीर्घः, 'नश्चे'त्यनुस्वार इति भावः । शसादावचि विशेषमाह—**वसोः संप्रसारणं** । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वसोरिति तदन्तग्रहणं । भस्येत्यधिकृतं । तदाह—**वस्वन्तस्येति** । **पूर्वेति** । शसि वकारस्य उत्वे विदु अस् इति स्थिते, 'संप्रसारणाच्चे'ति पूर्वरूपे, विदुस् इति स्थिते, प्रत्ययावयवत्वात्सस्य षत्वमित्यर्थः । 'षत्वतुकोरसिद्ध' इति पूर्वरूपस्याऽसिद्धत्वं न शक्यं, पदान्तपदाद्योरेकादेश एव तत्प्रवृत्तेः । सुपि दत्वे चर्त्वम् । विद्वत्सु । **सेदिवानिति** । 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' 'धात्वादेः षः सः,' 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति लिटः क्वसुः, उकावितौ, 'लिटि धातोः' इति द्वित्वं, हलादिशेषः, 'अत एकहल्मध्ये' इत्येत्वाभ्यासलोपौ, 'वस्वेकाजाद्घसा'मिति इट् । सेदिवस्शब्दः । ततः सुः, उगित्त्वान्नुम्, 'सान्तमहतः' इति दीर्घः, सुलोपः, सस्य संयोगान्तलोपः; तस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न । सान्तवस्वन्तत्वाऽभावान्न दत्वमिति भावः । **सेदिवांसाविति** । नुमि 'सान्तमहतः' इति दीर्घः । ननु उक्तरीत्या निष्पन्नात्सेदिवस्शब्दाच्छसि 'वसोः संप्रसारण'मिति वकारस्य उत्वे पूर्वरूपे इकारस्य यणि 'सेद्युषः' इति स्यात् । ततश्च 'सेदुषः' इति वक्ष्यमाणं रूपमयुक्तम् । नच शसि भविष्यति भविष्यत्संप्रसारणरूपकार्यं पर्यालोच्य पूर्वमेव इट् न प्रवर्तते, पदावधिकान्वाख्यानाभ्युपगमादिति वाच्यम्, एवमपि बहिर्भूतयजाद्यसर्वनामस्थानस्वादिप्रत्ययनिमित्तकभसंज्ञापेक्षतया संप्रसारणस्याङ्गस्य बहिरङ्गत्वेन इडागमस्यैवान्तरङ्गत्वात्प्रथमं प्रवृत्तेः, परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वादित्यत आह—**अन्तरङ्गोऽपीति** । **अकृतेति** । भविष्यता संप्रसारणेन वलादित्वस्य विनाशोन्मुखत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु प्रथममपि सेदिवस्शब्दादेव सुबुत्पत्तिरस्तु, तथापि वकारस्य संप्रसारणे उत्वे कृते, यणि सत्यपि संप्रसारणस्य बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वात् 'लोपो व्योः' इति लोपे 'सेदुष' इति रूपं सिद्धम् । नच 'नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रकॢप्ति'रिति निषेधः शङ्क्यः, उत्तरकालप्रवृत्तिकेऽजानन्तर्य एव तत्प्रवृत्तेरभ्युपगमात् । इह च उत्तरकालप्रवृत्तिके वलि लोपे तदभावात् । किंच कृते इटि संप्रसारणप्रवृत्तावपि वलादित्वरूपनिमित्तनिवृत्त्या इटो निवृत्तौ 'सेदुष' इति निर्बाधं, 'निमित्ताऽपाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति न्यायात् । किंच पदावधिकान्वाख्यानेऽपि सेद्वस् अस् इति स्थिते इट्संप्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्प्रथमं संप्रसारणे वलादित्वाऽभावादिटः प्राप्तिरेव नास्तीति 'सेदुषः' इति निर्बाधमित्याहुः । **इत्यादीति** । सुपि—सेदिवत्सु । 'हिसि हिंसायाम्' इदित्त्वान्नुम्, सुपूर्वात्क्विप्, इदित्त्वान्नलोपो न, 'नश्चे'त्यनुस्वारः, सुहिंस्शब्दात्सोर्लोपः, सकारस्य संयोगान्तलोपः, तस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न । नापि 'सर्वनामस्थाने चे'ति दीर्घः । निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्तिः । सुहिन् इति सौ रूपं वक्ष्यति । तत्र 'सान्तमहतः' इति दीर्घमाशङ्क्य आह—**सान्तेति** । **सुहिन्भ्यामिति** । 'स्वादिषु' इति पदान्तत्वात्सस्य संयोगान्तलोपे निमित्ताऽपायादनुस्वारनिवृत्तिरिति भावः । **सुहिन्स्विति** । संयोगान्तलोपेऽनुस्वारनिवृत्तिः । सुपः सकारमाश्रित्य पुनरनुस्वारस्तु न, पदान्तत्वात् । **ध्वदिति** । ध्वंसु अवस्रंसने कृतानुस्वारनिर्देशः । क्विप्, अनुस्वारस्याऽसिद्धत्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोपः । सोर्लोपः । 'वसुस्रंसु' इति दत्वम् । 'वाऽवसाने' इति चर्त्वविकल्प इति भावः । **एवमिति** । 'स्रंसु अवस्रंसने' क्विबादि पूर्ववदिति भावः । 'पूञ्पवने' अस्मात् 'पूञो डुम्सुन्' इति उणादिसूत्रेण डुम्सुन्प्रत्ययः । डकारो नकार उकारश्च इत् । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि

ध्वद् । ध्वसौ । ध्वसः । ध्वद्भ्याम् । एवं स्रत् ॥ **पुंसोऽसुङ्** ।७।१।८९। सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात् असुङ उकार उच्चारणार्थः । 'बहुपुंसी'त्यत्र 'उगितश्चे'ति ङीबर्थं कृतेन 'पूञो डुम्सु'न्निति प्रत्ययस्योगित्त्वेनैव नुम्सिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् । पुमांसौ । पुमांसः । पुंसः । पुंसा । पुंभ्याम् । पुंभिः । पुंसु । 'ऋदुशने'त्यनङ् । उशना । उशनसौ । उशनसः । * **अस्य संबुद्धौ वाऽनङ्नलोपश्च वा वाच्यः** ॥ हे उशनन् । हे उशन ।

नलोपः । 'वसुस्रंसु' इति दत्वम् । **पुंसोऽसुङ्** । 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तनादाह—**सर्वनामस्थान इति** । **विवक्षित इति** । तेन 'परमपुमा'नित्यत्र परत्वादसुङि कृते समासान्तोदात्तत्वं भवदसुङ एवाऽकारस्य भवति । परसप्तम्यां तु नैतत्सिध्येत् । सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुम्शब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते स्रंसनधर्मणो हलः स्थाने तद्धर्मणोऽनुदात्तस्यैवादेशस्य प्रसङ्गात् । न चोकारस्य कृतोऽपि स्वरोऽनन्त्यत्वान्निवर्तयिष्यते, असुङश्चान्त्यत्वात्करिष्यत इति वाच्यम्, अन्तरङ्गे स्वरे कर्तव्ये बहिरङ्गस्याऽसुङोऽसिद्धत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु अकृतव्यूहपरिभाषाया अन्तरङ्गपरिभाषापवादत्वात्परसप्तमीपक्षोऽपि सूपपादः । एतच्च मनोरमायां स्पष्टम् । **पूञ इति** । यद्यप्युणादिषु 'पातेर्डुम्सु'न्निति वक्ष्यति, तथापि पाठान्तरमनुसृत्याऽत्रोक्तमिति बोध्यम् । **हे पुमन्निति** । 'असंबुद्धा'वित्युक्तेः 'सान्ते'ति न दीर्घः । **पुंस्विति** । संयोगान्तलोपे 'मोऽनुस्वारः' । नुम्स्थानिकस्यैवाऽनुस्वारस्योपलक्षणान्नुम्विसर्जनीयेति न षत्वम् । **उशनेति** । 'वशेः कनसिः' । 'ग्रहिज्ये'ति संप्रसारणम् । **अस्य संबुद्धाविति** । एतच्च वार्तिकम् । हरदत्तादयस्त्वाहुः—'सोडें'ति वाच्ये 'अनङ् सा'विति वचनेन क्वचिदनङ्श्रवणस्य ज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमिति ।

टेर्लोपः । पुंस्शब्दात्सुबुत्पत्तिः । तत्र सुटि विशेषमाह—**पुंसोऽसुङ्** । 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यतः 'सर्वनामस्थाने' इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**सर्वनामस्थाने इति** । 'पुंसोऽसुङ् स्यात्सर्वनामस्थाने' इति फलितम् । ननु तत्पुरुषात्परमपुंस्शब्दात्सुटि असुङादेशात्प्रागेव 'समासस्ये'त्यन्तोदात्तत्वं पकारादुकारस्य स्यात् । सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव समासस्वरस्याऽन्तरङ्गत्वात्प्राप्तेः । इष्यते तु असुङि कृते परमपुमस् इत्यत्र मकारादकारस्य । अत आह—**विवक्षिते इति** । 'पुंसोऽसुङ्' इत्यत्र सर्वनामस्थान इति न परसप्तमी, किंतु 'विवक्षिते' इत्यध्याहृत्य सर्वनामस्थाने प्रयोक्तुमिष्टे सति ततः प्रागेव असुङित्यर्थ आश्रीयते । एवं च सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव असुङि कृते 'समासस्ये'त्यन्तोदात्तत्वं, परमपुमस् इत्यत्र मकारादकारस्य भवतीति न दोष इति भावः । नच परसप्तमीपक्षेऽपि सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागन्तरङ्गोऽपि समासस्वरः पकारादुकारस्य अकृतव्यूहपरिभाषया न भवति, असुङि कृते पकारादुकारस्य समासान्ततायाः प्रनङ्क्ष्यत्त्वादिति वाच्यम्, विवक्षित इत्यर्थाश्रयणेनैव सिद्धे अकृतव्यूहपरिभाषाया अस्वीकार्यत्वादिति भावः । अत्र 'असुङि उकार इत् उदित्कार्यार्थ' इति प्राचीनमतं दूषयितुमाह—**उच्चारणार्थ इति** । न त्वित्संज्ञकः । प्रयोजनाऽभावादिति भावः । ननूदित्कार्यमस्ति प्रयोजनमित्यत आह—**उगित्त्वेनैवेति** ।

ननु विनिगमनाविरह इत्यत आह—**ङीबर्थमिति** । बहवः पुमांसो यस्यामिति बहुव्रीहौ सुब्लुकि निमित्ताऽपायादसुङो निवृत्तौ बहुपुंस्शब्दादुगित्त्वान्ङीपि बहुपुंसीशब्दः । अत्र ङीपोऽसर्वनामस्थानत्वात्तस्मिन्विवक्षिते असुङः प्राप्तिरेव नास्ति । डुम्सुन उगित्त्वादेव ङीप् वक्तव्यः । तदर्थं डुम्सुन उगित्त्वमावश्यकं । तेनैव नुमोऽपि सिद्धत्वादसुङ उकार उच्चारणार्थ इति भावः । यद्यप्युणादिषु 'पातेर्डुम्सुन्' इति वक्ष्यते, तथापि पाठान्तरमिदं द्रष्टव्यम् । 'स्त्रियाम्' इति सूत्रभाष्यकैयटयोस्तु सूतेः सस्य पः, ऊकारस्य ह्रस्वः, म्सुन्प्रत्यय इत्युक्तम् । **पुमानिति** । डुंसुन् इति कृतानुस्वारनिर्देशः । ततश्च पुंस्शब्दात्सौ विवक्षिते असुङ् । ङकार इत्, उकार उच्चारणार्थः, 'ङिच्चे'त्यन्तादेशः । निमित्ताऽपायादनुस्वारनिवृत्तौ पुम्स्शब्दात् सुः, उगित्त्वान्नुम्, 'सान्तमहतः' इति दीर्घः, सोर्लोपः सस्य संयोगान्तलोपः, तस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो नेति भावः । **हे पुमन्निति** । 'सान्तमहतः' इत्यत्र 'असंबुद्धौ' इत्यनुवृत्तेर्न दीर्घ इति भावः । **पुमांसाविति** । असुङि पुमस् औ इति स्थिते नुमि 'सान्ते'ति दीर्घः । 'नश्चे'ति नुमोऽनुस्वार इति भावः । **पुंसः पुंसेति** । शसादावसर्वनामस्थानत्वादसुङभावे रूपम् । यय्परत्वाऽभावान्न परसवर्ण इति भावः ।

पुम्भ्यामिति । सस्य संयोगान्तलोपे निमित्ताऽपायादनुस्वारनिवृत्तौ मकारमाश्रित्य पुनरनुस्वारे परसवर्णे रूपमिति भावः । **इत्यादीति** । पुंसे । पुंसः । पुंसोः । **पुंसीति** । अत्र यय्परत्वाऽभावान्न परसवर्णः । नुम्स्थानिकानुस्वारस्यैवोपलक्षणात् 'नुम्विसर्जनीये'ति षत्वं नेति भावः । 'वश कान्तौ' अस्मात् 'वशेः कनसिः' इति कनसिप्रत्ययः । ककार इत् । इकार उच्चारणार्थः । 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणम् । उशनस्शब्दः । तस्य सौ विशेषमाह—**ऋदुशनेत्यनङिति** । ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थः, ङित्त्वादन्तादेशः । उशनन्स् इति स्थिते उपधादीर्घः, हल्ङ्यादिना सुलोपः, नलोपः । उशना इति रूपमिति भावः । यद्यपि वशधातुश्छान्दस इति लुग्विकरणे वक्ष्यते, तथापि तत्प्रायिकम्, 'वष्टि वागुरिः' इत्यादिनिर्देशाच्च, 'उशना भार्गवः कविः' इति कोशाच्च । **अस्य संबुद्धाविति** । एतच्च वृत्तौ

हे उशनः । उशनोभ्यामित्यादि । अनेहा । अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि । वेधाः । वेधसौ । वेधसः । हे वेधः । वेधोभ्यामित्यादि । 'अधातो'रित्युक्तेर्न दीर्घः । सुष्ठु वस्ते सुवः । सुवसौ । सुवसः ॥ पिण्डं ग्रसते [इति] पिण्डग्रः । पिण्डग्लः । 'ग्रसु ग्लसु अदने' ॥ **अदस औ सुलोपश्च** ।७।२।१०७। अदस औकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च । 'तदोः सः सा'विति दस्य सः । असौ । ***औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः, सादुत्वं च** । प्रतिषेधसंनियोगशिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ । असुकः । त्यदाद्यत्वं । पररूपत्वम् । वृद्धिः । 'अदसोऽसे'रिति मत्वोत्वे । अमू । 'जसः शी' । 'आद्गुणः' ॥ **एत ईद्बहुवचने** ।८।२।८१। अदसो दात्परस्यैत ईत्स्याद्दस्य च मो बह्वर्थोक्तौ । अमी । 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मिति विभक्तिकार्यं प्राक्पश्चादुत्व-

---

यद्यपि सोर्डे कृते डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोपे 'सर्वनामस्थाने चाऽसंबुद्धौ' इति दीर्घे 'उशाने'त्यनिष्टरूपं प्रसज्येत, तथाप्यङ्गवृत्तपरिभाषया दीर्घो नेति कृत्वा ज्ञापकत्वं सङ्गच्छत इति तेषामाशयः । **अनेहा । वेधा इति** । असुन्प्रकरणे 'नञि हन एहच' 'विधाञो वेध चे'ति व्युत्पादनादसन्तत्वेन दीर्घः । अनेहा-कालः । वेधाः-विश्वसृट् । **अदस औ सुलोपश्च** । 'अदस इति षष्ठी । 'तदोः सः सौ इत्यतः सावित्यनुवर्तते, तदाह-**औकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ पर इति**। नन्वदस इति पञ्चम्येवाऽस्तु ततः परस्य सोरेवौकारो विधीयतां, त्यदाद्यत्वेन असाविति रूपं सिध्यति किं सुलोपविधानेन ?। न च स्वरे भेदः, उदात्तेन सहैकादेश औकारस्योदात्तत्वात् । मैवम् । 'असकौ स्त्री'त्यत्र टापि 'प्रत्ययस्था'दितीत्वप्रसङ्गात् । **असुक इति** । औत्वाऽभावे त्यदाद्यत्वे सादुत्वम् । स्त्रियां तु 'असुकौ' 'असुका' इति । 'असुकी' 'असुकी'ति च प्रयोगोऽसाधुरेव । एवमसुकशर्मेत्यादिरपि । 'अदकःशर्मे'त्यादेरेव न्याय्यत्वात् । **एतं ईद्बहुवचने** । पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणे 'अमीभि'रित्यादिसिद्धावपि जसि 'अमी'ति न सिध्येत् । न ह्यत्र एकारस्य बहु-

---

पठितम् । वशधातौ माधवस्तु 'संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्त'मिति श्लोकवार्तिकमित्याह । भाष्याऽदृष्टत्वादिदमप्रामाणिकमेवेति प्रामाणिकाः । **हे उशनन्निति** । अनङि नलोपाऽभावे रूपम् । **हे उशनेति** । अनङि नलोपे रूपम् । **हे उशन इति** । अनङभावे रूपम् । **उशनोभ्यामिति** । सस्य रुत्वे 'हशि चे'त्युत्वे 'आद्गुणः' । उशनःसु-उशनस्सु । **अनेहेति** । 'नञि हन एह चे'ति नञि उपपदे हन्धातोरसुन्, प्रकृतेरेहादेशश्च, उपपदसमासः, 'नलोपो नञः,' 'तस्मान्नुडचि' अनेहस्शब्दः । ततः सुः, अनङ्, सुलोपः, उपधादीर्घः, नलोप इति भावः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि । **वेधा इति** । 'विधाञो वेध च'। विपूर्वाद्धाञ्धातोरसुन्प्रकृतेर्धादेशश्च । असुनि उकार उच्चारणार्थः । उगित्त्वाऽभावान्न नुम्, ततः सुः, असन्तत्वाद्दीर्घः, सुलोपः, रुत्वविसर्गाविति भावः । 'वस आच्छादने' लुग्विकरणः । सुपूर्वादस्मात्क्विप्, सुवस्शब्दः । ततः सुः, हल्ङ्यादिलोपः, रुत्वविसर्गौ, 'सुव' इति रूपं वक्ष्यति । अत्र 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घमाशङ्क्य आह—**दीर्घ इति** । नच सुवस्शब्दस्य असन्तत्वादधातुत्वाच्च दीर्घो दुर्वार इति वाच्यम्, धात्ववयवभिन्नोयोऽस्तदन्तस्य दीर्घ इत्याश्रयणात् । सुवोभ्यामित्यादि । 'वस निवासे' इति भौवादिकस्य तु नेदं रूपं, तस्य यजादित्वेन संप्रसारणप्रसङ्गात् । पिण्डग्रस्शब्दः सुवस्शब्दवत् ।

अदस्शब्दात्सौ त्यदाद्यत्वे प्राप्ते-**अदस औ** । 'अदस इति षष्ठी । 'औ' इत्यविभक्तिकनिर्देशः । 'तदोः सः सौ' इत्यतः 'सा वित्यनुवर्तते । तदाह—**अदस इति** । 'अन्तादेश' इत्यलोन्त्यपरिभाषालभ्यम् । सकारस्य औत्वे कृते हलः परत्वाऽभावाद्धल्ङ्यादिलोपेऽप्राप्ते सुलोपविधिः । **दस्य स इति** । सुत्वापवाद इति भावः । **असौ इति** । अदस् इति स्थिते सकारस्य औत्वे, सुलोपे, दस्य सत्वे च रूपम् । अथ 'अव्ययसर्वनाम्ना'मित्यकचि अदकस्शब्दात्सौ विशेषमाह-**औत्वप्रतिषेध इति** । 'अदस औ सुलोपश्चे'त्यत्र अदस्शब्देन तन्मध्यपतितन्यायेन अदकस्शब्दस्यापि ग्रहणादौत्वे प्राप्ते विकल्पेन तत्प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'तदोः सः सौ' इति दकारस्य सकारे कृते तस्मात्सकारात्परस्य अकारस्य उकारश्च वा वक्तव्य इत्यर्थः । ततश्च अदकस् इति स्थिते, औत्वाऽभावे, दस्य सत्वे सति, सकारात्परस्य अकारस्य उत्वे सति, त्यदाद्यत्वे, पररूपे, रुत्वे, विसर्गे असुक इति रूपम् । औत्वप्रतिषेधाभावपक्षे अदकस् इति स्थिते, सकारस्य औत्वे, सुलोपे, दस्य सत्वे, असकौ इति रूपं वक्ष्यति । तत्र औत्वप्रतिषेधाऽभावपक्षे औत्वे कृते सकारादकारस्य उत्वविकल्पः कुतो न स्यादित्यत आह—**प्रतिषेधेति** । 'सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति न्यायादिति भावः । 'असुकः' 'असुकशर्मा' इत्यादि त्वसाध्वेवेत्याहुः । केचित्तु अदस्शब्दपर्यायोऽसुकशब्दोऽव्युत्पन्न इत्याहुः । अदस् औ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**त्यदाद्यत्वमिति** । पररूपमपि बोध्यम् । **मत्वोत्वे इति** । 'अदौ' इत्यत्र दात्परस्य औकारस्य दीर्घ ऊकारः, दस्य मत्वं चेत्यर्थः । जसि त्यदाद्यत्वं पररूपं च सिद्धवत्कृत्य आह—**जसः शीति** । आद्गुणे अदे इति स्थितम् । तत्र दकारादेकारस्य ऊत्वे प्राप्ते-**एत ईत्** । 'अदसोऽसेर्दादु दो मः' इत्यस्मात् 'अदसो दा'दिति 'दो मः' इति चानुवर्तते । तदाह-**अदस इत्या-**

मत्वे । अमुम् । अमू । अमून् । मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः ॥ न मु ने ।८।२।३। नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नाऽसिद्धः स्यात् । अमुना । अमूभ्याम् । अमीभिः । अमुष्मै । अमूभ्याम् ।

वचनपरताऽस्ति । अतो व्याचष्टे—बह्वर्थोक्ताविति । विभक्तिकार्यं प्रागिति । 'त्यदादीनामः' इत्यादिसपादसप्ताध्यायीं प्रति 'अदसोऽसे'रिति त्रैपादिकशास्त्रस्याऽसिद्धत्वात्, अकृते विभक्तिकार्ये सान्तत्वादुत्वमत्वयोरप्रवृत्तेश्चेति भावः । यदि तु 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यत्र कार्याऽसिद्धत्वमिष्येत, तर्हि 'अमू' 'अमु'मित्यादि न सिद्ध्येत् । त्यदाद्यत्वे कृते पररूपात्प्रागेवोत्वमत्वयोः कृतयोः पश्चान्मुत्वकार्यस्याऽसिद्धतया 'अतो गुणे' इति पररूपे 'अमौ' इत्यादिरूपसिद्धिप्रसङ्गात् । किंच चर्म वस्ते 'चर्मवः', सुष्ठु वस्ते 'सुवः' । अत्र परत्वात्स्कोरिति सलोपे तस्याऽसिद्धत्वाद्धल्ङ्यादिलोपे उक्तरूपं न सिध्यतीति कार्याऽसिद्धिपक्षो हेय एव । अत्र वदन्ति—'सपादसप्ताध्याय्यां विहितं कार्यं प्रति त्रिपाद्यां विहितमसिद्ध'मिति प्रक्रियाग्रन्थोक्तकार्याऽसिद्धिपक्षे 'मनोरथः' 'अमु'मित्यादि न सिद्ध्येदिति केचित् । तन्न । प्रक्रियाग्रन्थोक्तेर्हि कार्यं प्रति—कार्ये कर्तव्ये, असिद्धं—पूर्वमेव न जातमित्यर्थः । शास्त्राऽसिद्धत्वेऽप्येवमेव फलितोऽर्थः । तदुक्तं कैयटेन—'यच्छास्त्रमुच्चारितं तस्याऽसिद्धत्वमशक्यं कर्तुमित्यसिद्धवचनादतिदेश आश्रीयते' इति । तथा चातिदेशेन कार्याऽप्रवर्तकत्वरूपोऽसिद्धधर्मः शास्त्रेऽतिदिश्यमानः कार्याऽसिद्धत्व एव फलति । एवं च 'मनोरथ' इत्यत्र उत्वे कर्तव्ये रेफलोपस्य पूर्वमेवाऽप्रवृत्तौ रोरुत्वस्याऽप्रतीघातान्मनोरथसिद्धिरप्रत्यूहा । तथा 'अमु'मित्यादिसिद्धिरिति कार्याऽसिद्धिपक्षे न काप्यनुपपत्तिरिति । न मु ने । 'ने'इति विषयसप्तमीत्याह—नाभावे कर्तव्य इति । अन्यथा घेः परत्वाऽभावान्नाभावो न स्यादिति भावः । नन्वेवमपि कृते नाभावे 'सुपि चे'ति दीर्घः स्यात्, दीर्घं प्रति मुत्वस्याऽसिद्धत्वादत आह—कृते चेति । एतच्च 'ने'इत्यस्यावृत्त्या लभ्यते । एकत्र विषयसप्तम्यपरत्र तु परसप्तमी-

---

दिना । बह्वर्थोक्ताविति । सूत्रे बहुवचनशब्दो यौगिकः । पारिभाषिकस्य ग्रहणे तु अमीभिरित्यादिसिद्धावपि अमी इति न सिध्येत्, 'अदे' इत्येकारस्य बहुवचनतया तत्परकत्वाऽभावादिति भावः । ननु औजसादिषु त्यदाद्यत्वे पररूपे च उत्त्वमत्वयोः कृतयोरमुऔ अमुअः इत्यादि स्यात् । मुत्वस्याऽसिद्धत्वान्न यणित्याशङ्क्य आह—पूर्वत्रेति । विभक्तिकार्यमिति । त्यदाद्यत्वादिकमित्यर्थः । यदि तु 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यत्र कार्याऽसिद्धत्वमिष्येत, तर्हि अमू अमी इत्यादि न सिध्येत् । तथा हि 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति सिद्धे असिद्धत्वारोप उच्यते । निरधिष्ठानश्चासिद्धत्वारोपो न सम्भवति । ततश्च कार्याऽसिद्धत्वपक्षे सूत्रोदाहरणसम्पत्त्यै परत्वाल्लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तेरावश्यकतया परत्वात्त्रैपादिके मुत्वे कृते सति उत्वस्थानिनोऽकारस्यापहारे सति, पश्चान्मुत्वेऽभावप्रतियोगित्वारोपेऽपि 'देवदत्तस्य हन्तरि हते सति देवदत्तस्य न पुनरुन्मज्जन'मिति न्यायेन स्थानिभूतस्य दकारादकारस्याऽभावाद्वृद्धिगुणादि न स्यात् । शास्त्राऽसिद्धत्वपक्षे तु यत्र त्रैपादिकं शास्त्रं प्रवृत्त्युन्मुखं तत्तच्छास्त्र एवाऽभावारोपसम्भवात्पूर्वशास्त्रप्रतिबन्धकस्य परशास्त्रस्य उच्छेदबुद्धौ सत्यां 'विप्रतिषेधे परं कार्य'मिति न प्रवर्तते । तदुक्तं 'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्ये'ति । ततश्च स्थानिनोऽकारस्य निवृत्त्यभावाद्वृद्धिगुणादिप्रवृत्तिर्निर्बाधा । एतच्च 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यत्र 'अचः परस्मिन्' इत्यत्र 'षत्वतुकोरसिद्धः' इत्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् । प्रपञ्चितं च शब्देन्दुशेखरे शब्दरत्ने च इत्यास्तां तावत् । अमुमिति । अदस् अम् इति स्थिते त्यदाद्यत्वं, पररूपम्, अमि पूर्वः, उत्वमत्वे इति भावः । अमू . ति । द्वितीयाद्विवचनं प्रथमाद्विवचनवत् । अमूनिति । शसि, त्यदाद्यत्वं, पररूपं, पूर्वसवर्णदीर्घः, नत्वम्, उत्वमत्वे इति भावः । तृतीयैकवचने अदस् आ इति स्थिते त्यदाद्यत्वं, पररूपम्, उत्वमत्वे च सिद्धवत्कृत्याह—नाभाव इति । 'शेषो घ्यसखी'ति घिसंज्ञायाम् 'आङो नाऽस्त्रिया'मिति नाभाव इत्यर्थः । ननु 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमुत्वे इति प्रागुक्तम् । सम्प्रति तु मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभाव इत्युच्यते । तदिदं पूर्वाऽपरविरुद्धमिति चेत्सत्यम् । यद्विभक्तिकार्यं प्रति मुत्वं निमित्तं न भवति, तदेव विभक्तिकार्यं प्राक् भवति, न त्वन्यदिति विवक्षितम् । इह च नाभावं प्रति मुत्वं निमित्तमिति प्रथमं मुत्वप्रवृत्तेरविरोधः, 'न मु ने' इत्यारम्भसामर्थ्यादित्यलम् । ननु कृतेऽपि प्रथमं मुत्वे नाभावो न संभवति, तस्मिन् कर्तव्ये मुत्वस्याऽसिद्धतया घेः परत्वाऽभावादित्यत आह—नमुने इति । असिद्धमित्यनुवर्तते । म् च उश्चेति समाहारद्वन्द्वः । 'ने' इति ना इत्यस्य सप्तम्येकवचनम् । विषयसप्तमी सत्सप्तमी च एषा । तथाच 'नाभावे कर्तव्ये कृते चे'ति लभ्यते । तदाह—नाभावे इत्यादिना । अकृते च नाभावे कर्तव्ये मुत्वस्याऽसिद्धत्वाभावाद्घेः परत्वान्नाभावो निर्बाधः । यदि तु नाभावे कर्तव्ये मुभावो नासिद्ध इत्येवाश्रीयते, तर्हि प्रकृते नाभावे कृते 'सुपि च' इति दीर्घः प्रसज्येत । दीर्घे कर्तव्ये मुत्वस्याऽसिद्धतयाऽकारस्य सत्त्वात् । अतः 'कृतेऽपी'त्याश्रितम् । ततश्च प्रकृते नाभावे कृतेऽपि दीर्घे कर्तव्ये मुत्वस्याऽसिद्धत्वाभावादकाराऽभावात् न दीर्घ इति भावः । अमूभ्यामिति । त्यदाद्यत्वे, पररूपे, 'सुपि च' इति दीर्घे, दस्य मत्वम्, आकारस्य ऊत्वमिति

अमीभ्यः। अमुष्मात्। अमूभ्याम्। अमीभ्यः। अमुष्य। अमुयोः। अमीषाम्। अमुष्मिन्। अमुयोः। अमीषु।
[इति सान्ताः] ॥ इति हलन्ताः पुँल्लिङ्गाः ॥

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्।

नहो धः।८।२।३४। नहो हस्य धः स्याज्झलि पदान्ते च। उपानत्। उपानद्। उपानहौ। उपानहः। उपानद्भ्याम्। उपानत्सु। उत्पूर्वात् 'ष्णिह प्रीता'वित्यस्मात् 'ऋत्वि'गादिना क्विन्। निपातनाद्दलोपषत्वे। क्विन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः। जश्त्वचर्त्वे। उष्णिक्। उष्णिग्। उष्णिहौ। उष्णिहः। उष्णिग्भ्याम्। उष्णिक्षु।

त्याश्रयणात्। वस्तुतस्तु 'कृते चे'ति व्याख्यानं व्यर्थं, संनिपातपरिभाषया 'सुपि चे'ति दीर्घस्य सुसमाधेयत्वात्। ननु 'अधुना' इतिवत् 'अमुना' इत्येवोच्यतां किमनेनाऽसिद्धत्वनिषेधेनेति चेत्। अत्राहुः—'न मु ने' इत्युक्तिः 'न' इति योगविभागार्था, तेन 'रामः' 'रामेभ्य' इत्यादि सिध्यति। अन्यथा हि रोरसिद्धतयोकारस्येत्संज्ञालोपौ कथं स्याताम्। न चानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौ प्रति रुत्वं नासिद्धमिति वाच्यम्, 'तरुमूलं' 'देवरुही'त्यादौ 'हशि चे'त्यस्य व्यावृत्तये 'अतो रो'रित्यत्रानुनासिकस्यैव निर्देशेन तत्रैव चरितार्थत्वात्। एवं च स्थानिवत्सूत्रस्यापि प्रवृत्तौ पदत्वाद्विसर्गो लभ्यते। 'प्रत्ययः' 'परश्चे'त्यादिनिर्देशाश्चेह लिङ्गमिति दिक्। **इति हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्।**

अथ हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः। नहो धः। 'द'इत्येव तु नोक्तं, तथा हि सति 'नद्ध'मित्यत्र 'रदाभ्या'मिति नत्वं स्यात्, 'झषस्तथो'रिति च न स्यात्। **नहो हस्येति।** 'हो ढः' इत्यतोऽनुवृत्तेः 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यनेन वा हस्यैवादेश इति भावः। 'झलो झलि' 'पदस्य' 'स्कोः' 'संयोगाद्योरन्ते चे'त्यतो झल्पदान्तग्रहणान्यनुवर्तन्ते। तदाह—**झलीत्यादि।** झलि परतः पदान्ते वा विद्यमानस्येत्यर्थः। **उपानदिति।** उपपूर्वान्नहेः संपदादित्वात्क्विपि 'नहि-वृती'ति पूर्वपदस्य दीर्घः। सोर्हल्ङ्यादिलोपे धत्वम्। जश्त्वचर्त्वे। अत्रेदं बोध्यम्–सुष्ठु अनड्वाहो यस्यामिति बहु-

---

भावः। **अमीभिरिति।** त्यदाद्यत्वं, पररूपं, 'नेदमदसोरकोः' इति ऐस्निषेधः, 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वम्, 'एत ईद्बहुवचने' इति ईत्वमत्वे इति भावः। **अमुष्मै इति।** त्यदाद्यत्वं, पररूपं, ङेः स्मै, उत्वमत्वे, षत्वमिति भावः। **अमीभ्य इति।** त्यदाद्यत्वं, पररूपं, 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वम्, ईत्वमत्वे इति भावः। **अमुष्मादिति।** त्यदाद्यत्वं, पररूपं, ङसेः स्मात्, उत्वमत्वे, षत्वमिति भावः। **अमुष्येति।** त्यदाद्यत्वं, पररूपं, ङसः स्यादेशः, उत्वमत्वे, षत्वमिति भावः। **अमुयोरिति।** ओसि त्यदाद्यत्वं, पररूपम्, 'ओसि चे'त्येत्वम्, अयादेशः, उत्व-मत्वे इति भावः। **अमीषामिति।** आमि त्यदाद्यत्वं, पररूपम्, 'आमि सर्वनाम्नः' इति सुट्, एत्वम्, ईत्वं, मत्वं, षत्वमिति भावः। **अमुष्मिन्निति।** ङौ त्यदाद्यत्वं पररूपं, ङेः स्मिन्नादेशः, उत्वमत्वे, षत्वमिति भावः। **अमीष्विति।** सुपि त्यदाद्यत्वं, पररूपम्, एत्वम्, ईत्वमत्वे, षत्वमिति भावः। इति सान्ताः। **इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः।**

अथ हान्ताः। 'णह बन्धने' 'णो नः'। उपनह्यते इति विग्रहे उपपूर्वात्संपदादित्वात्कर्मणि क्विप्। 'नहिवृती'त्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः। उपानह्शब्दः स्त्रीलिङ्गः—पादुकावाची। 'पादूरुपानत्स्त्री' इत्यमरः। **नहो धः।** 'हो ढः' इत्यतो 'ह' इत्यनुवर्तते। 'पदस्ये'त्यधिकृतम्। 'स्कोः संयोगे' त्यतोऽन्ते इत्यनुवर्तते। 'झलो झली'त्यतो 'झली'त्यनुवर्तते। तदाह—**नहो हस्येत्यादिना।** 'हो ढः' इति ढत्वापवादः। **उपानदिति।** उपानह्शब्दात्सोर्हल्ङ्यादिलोपः, हस्य धः, जश्त्वचर्त्वे इति भावः। अत्र दकार एव तु न विहितः, तथा सति 'नद्ध'मित्यत्र 'रदाभ्या'मिति नत्वप्रसङ्गादित्यलम्। **उपानद्भ्यामिति।** हस्य धत्वे जश्त्वमिति भावः। **उपानत्स्विति।** धत्वे 'खरि चे'ति चर्त्वमिति भावः। उष्णिह्शब्दश्छन्दोविशेषवाची स्त्रीलिङ्गः। तं व्युत्पादयितुमाह—**ष्णिह प्रीतावित्यादिना। दलोपषत्वे इति।** उदो दकारस्य लोपः, सस्य षत्वं च निपात्यत इत्यर्थः। न च 'धात्वादेः षः सः' इति कृतसकारस्य 'आदेशप्रत्यययोः' इत्येव षत्वे सिद्धे किं तन्निपातनेन इति वाच्यं, 'सात्पदाद्यो'रिति निषेधबाधनार्थं षत्वनिपातनस्यावश्यकत्वात्। न च उष्णिह्शब्दात्समासात्सुबुत्पत्तेः पूर्वं स्निहित्येतन्न पदम्। नितरां सकारस्य पदादित्वमिति वाच्यं, 'पदादादि'रिति पक्षे षत्वनिषेधप्रसक्तेरित्याहुः। **हस्य घ इति।** घोषनादसंवारमहाप्राणसाम्यादिति भावः। नच 'क्विन्प्रत्ययस्ये'ति कुत्वस्याऽसिद्धत्वाड्ढो ढ इति ढत्वमेवोचितमिति वाच्यं, 'षत्वापवादः कुत्व'मिति कैयटादिमते तुल्यन्यायतया षत्वस्येव ढत्वस्यापि कुत्वेन बाधात्। **जश्त्वचर्त्वे इति।** नच जश्त्वे कर्तव्ये 'क्विन्प्रत्ययस्य कु'रिति कुत्वस्याऽसिद्धत्वं शङ्क्यम्, 'उष्णिगसु' इति निर्देशेन जश्त्वे कर्तव्ये कुत्वस्याऽसिद्धत्वाऽभावज्ञापनात्। वस्तुतस्तु 'क्विन्प्रत्ययस्य कु'रिति कुत्वं षत्वापवादो न भवती'ति मूलकारमते तुल्यन्यायाड्ढत्वस्यापि नापवादः। ततश्च तद्रीत्या [illegible] इति बोध्यम्। इति हान्ताः।

द्यौः । दिवौ । दिवः । द्युभ्याम् । द्युषु । गीः । गिरौ । गिरः । एवं पूः । चतुरश्चतस्रादेशः । चतस्रः २ । चतसृणाम् । किमः कादेशे टाप् । का । के । काः । सर्वावत् ॥ यः सौ ।७।२।११०। इदमो दस्य यः स्यात्सौ । 'इदमो मः' । इयम् । त्यदाद्यत्वं [पररूपत्वं] टाप् । 'दश्चे'ति मः । इमे । इमाः । इमाम् । इमे । इमाः । अनया । 'हलि लोपः' । आभ्याम् ३ । आभिः । अस्यै । अस्याः २ । अनयोः २ । आसाम् । अस्याम् । आसु । अन्वादेशे तु-एनाम् । एने । एनाः । एनया । एनयोः २ । 'ऋत्विग्'गादिना स्रजेः क्विन्, अमागमश्च निपातितः । स्रक् । स्रग् । स्रजौ । स्रजः ।

व्रीहौ 'स्वनडु'ानिति पुंवदेव रूपम् । केचित्तु गौरादिङीषं कृत्वा 'स्वनडुाही'त्युदाजहुः । तदसत् । अनुपसर्जनाधिकारविरोधात् । गीरिति । 'गॄ निगरणे', 'गॄ शब्दे' इत्यस्माद्वा क्विप् । 'ॠत इद्धातोः' इतीत्वे रपरत्वम् । 'र्वोरुपधाया दीर्घः' इति दीर्घः । पूरिति । 'पॄ पालनपूरणयोः' 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम् । चतस्र इति । इह 'चतुरनडुहो'रित्याम्न भवति, परत्वादामं बाधित्वा चतस्रादेशे कृते सकृद्गतिन्यायेन पुनस्तस्याऽप्रवृत्तेः । चतसृणामिति । 'न तिसृचतसृ' इति न दीर्घः । सर्ववदिति । 'तेन तुल्य'मिति वतिः । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवद्भावः । यः सौ । यत्वमिदं स्त्रियामेव, परिशेषात् । इदोऽय्पुंसी'ति पुंस्यय्वचनात्, क्लीबे सोर्लुका लुप्तत्वाच्च । एवमिति ।

अथ वान्ताः । द्यौरिति । दिव्शब्दः स्त्रीलिङ्गः । 'द्योदिवौ द्वे स्त्रिया'मित्यमरः । तस्मात्सुः, 'दिव औ'दिति वकारस्य औकारः, इकारस्य यण्, रुत्वविसर्गौ । सुलोपस्य औत्वस्यानिभूतवकाराश्रयत्वेनाल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाभावाच्च हल्ङ्यादिलोप इति भावः । द्युभ्यामिति । भ्यामादौ हलि 'दिव उदि'त्युत्वमिति भावः । इति वान्ताः ।

अथ रान्ताः । गीरिति । 'गॄ निगरणे' क्विप्, 'ॠत इद्धातो'रितीत्वं, रपरत्वं, गिर्शब्दात्सुबुत्पत्तिः, सोर्लोपः, 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घः, रेफस्य विसर्ग इति भावः । भ्यामादौ तु हलि 'र्वोः' इति दीर्घः, गीर्भ्यामित्यादि । गीर्षु । एवं पूरिति । गीर्वदित्यर्थः । 'पॄ पालनपूरणयोः' क्विप्, 'उदोष्ठ्यपूर्वस्ये'त्युत्वं, रपरत्वम् । पुर्शब्दात्सोर्लोपः, 'र्वो'रिति दीर्घः, रेफस्य विसर्ग इति भावः । चतस्रादेश इति । जश्शसोः स्त्रीलिङ्गस्य चतुर्शब्दस्य 'त्रिचतुरोः स्त्रिया'मित्यनेनेति भावः । चतस्र इति । परत्वा'च्चतुरनडुहो'रित्यामं बाधित्वा चतसृभावे यण् । चतसृभावे कृते आम्तु न, 'विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवे'ति न्यायादिति स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । चतसृणामिति । 'न तिसृचतसृ' इति दीर्घनिषेधः । इति रान्ताः । अथ मान्ताः । किम इति । किम्शब्दात्स्त्रीलिङ्गाद्विभक्तौ 'किमः कः' इति प्रकृतेः कादेशे कृतेऽदन्तत्वाट्टाबित्यर्थः । सर्वावदिति । सर्वाशब्दवदित्यर्थः । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति न, शब्दस्वरूपपरस्य गौणतया कदाऽपि सर्वनामत्वाऽभावादिति भावः ।

अथ इदम्शब्दस्य स्त्रीत्वे विशेषमाह-यः सौ । 'इदमो मः'इत्यत 'इदम'इत्यनुवर्तते, 'दश्चे'त्यतो 'द'इति च षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । तदाह—इदमो दस्येति । पुंसि तु नेदं प्रवर्तते, 'इदोऽय्पुंसी'ति विशिष्य विधेः । नापि क्लीबे, तस्य सोर्लुका लुप्तत्वात् । ततश्च परिशेषात्स्त्रियामेवेदम् । इयमिति । इदम् स् इति स्थिते, दकारस्य यत्वे, इयम् स् इति स्थिते, त्यदाद्यत्वं बाधित्वा 'इदमो मः' इति मकारस्य मकारे कृते, हल्ङ्यादिना सुलोप इति भावः । इदम्–औ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—त्यदाद्यत्वमिति । त्यदाद्यत्वे सति पररूपे, अदन्तत्वाट्टापि 'दश्चे'ति दकारस्य मत्वे, इमा-औ इति स्थिते, 'औङ आपः' इति शीभावे, आद्गुणे 'इमे' इति रूपम् । इमा इति । जसि त्यदाद्यत्वं, पररूपम्, टाप्, 'दश्चे'ति मः, पूर्वसवर्णदीर्घ इति भावः । अत्र विभक्तौ सत्यां त्यदाद्यत्वं, पररूपं, टाप् च सर्वत्र भवन्तीति बोध्यम् । 'इमाः' इत्यत्र इमा-अस् इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घः । 'जसः शी'ति तु न, टापि कृतेऽदन्तात्परत्वाऽभावात् । इमामिति । अत्वपररूपटाब्मत्वेषु कृतेषु 'अमि पूर्वः' इति भावः । इमे इति । औटि औवत् । इमा इति । अत्वपररूपटाब्मत्वेषु पूर्वसवर्णदीर्घः । स्त्रीत्वान्नत्वाऽभाव इति भावः । अनयेति । इदम्-आ इति स्थिते, अत्वं, पररूपम्, टाप्, 'अनाप्यकः' इति इदित्यस्य अनादेशः । अन्-आ इति स्थिते, 'आङि चापः' इत्येत्वे, अयादेश इति भावः । टाप्रभृत्यजादौ सर्वत्र अनादेश इति बोध्यम् । हलि लोप इति । भ्यामादौ हलि इदित्यस्य लोप इत्यर्थः । आभ्यामिति । इदम्-भ्यामिति स्थिते इदो लोपे, अत्वे, पररूपे, टापि च रूपमिति भावः । आभिरित्यप्येवम् । अस्यै इति । इदम्-ए इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, स्याडागमे, ह्रस्वत्वे, इदो लोप इति भावः । 'अस्याः' इत्यप्येवम् । अनयोरिति । इदम् ओस् इति स्थिते, इदम इदोऽनादेशे, अत्वपररूपटाप्सु, 'आङि चापः' इत्येत्वे अयादेश इति भावः । आसामिति । इदम् आम् इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, सुटि, इदो लोप इति भावः । अस्यामिति । इदम् इ इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, ङेराम्, स्याडागमे, ह्रस्वत्वे, इदो लोप इति भावः । आस्विति । इदम् सु इति स्थिते अत्वपररूपटाप्सु, इदो लोप इति भावः । अन्वादेशे त्विति । 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इत्येनादेशे, टापि रमावद्रूपाणि इति भावः । इति मान्ताः । अथ जान्ताः । स्रज्शब्दं व्युत्पा-

स्रग्भ्याम् । स्रक्षु । त्यदाद्यत्वं टाप् । स्या । त्ये । त्याः । एवं तद् यद् एतद् । वाक् । वाग् । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् । वाक्षु । अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । 'अप्तृन्निति दीर्घः । आपः । अपः ॥ अपो भि ।७।४।४८। अपस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये परे । अद्भिः । अद्भ्यः २ । अपाम् । अप्सु । दिक् । दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् । दिक्षु । 'त्यदादिषु'-इति दृशेः क्विन्विधानादन्यत्रापि कुत्वम् । दृक् । दृग् । दृशौ । दृशः । त्विट् । त्विड् । त्विषौ । त्विषः । त्विड्भ्याम् । त्विट्त्सु । त्विट्सु । सह जुषत इति सजूः । सजुषौ । सजुषः । सजूर्भ्याम् । सजूष्षु । सजूःषु । षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वम् । आशीः । आशिषौ । आशिषः । आशीर्भ्याम् । असौ । त्यदाद्यत्वं टाप् । औङः शी । उत्वमत्वे । अमू । अमूः । अमूम् । अमू । अमूः । अमुया । अमूभ्याम् । अमूभिः । अमुष्यै ।

सा । ते । ताः । याः ये । याः । एषा । एते । एताः । इत्यादीत्यर्थः । **वागिति** । वचेः 'क्विब्वची'त्यादिना क्विब्दीर्घोऽसंप्रसारणं च । 'चोः कुः' । **अप्शब्द इति** । 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्चे'ति ह्रस्वः, चकारात्क्विप् । 'अच उपसर्गात्तः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**तकारः स्यादिति** । **दिगिति** । क्विन्नन्तत्वात्कुत्वम् । षडगकाः प्राग्वदूह्याः । **अन्यत्रापीति** । त्यदाद्युपपदत्वाभावेऽपीत्यर्थः । **त्विडिति** । 'त्विष दीप्तौ' इत्यस्मात्क्विप् । जश्त्वचर्त्वे । **सजूरिति** । 'जुषी प्रीतिसेवनयो'रित्यस्मात्क्विप् । 'ससजुषो'रिति षस्य रुत्वम् । 'र्वो'रिति दीर्घः । **आशिषाविति** । 'आशासः क्वावुपधाया इत्वं वाच्य'मित्युपधाया इत्वम्, 'शासिवसी'ति षत्वम् । **असाविति** । अदसस्त्यदाद्यत्वं,

---

दयति—**ऋत्विगिति** । 'सृज विसर्गे' अस्मात्क्विन्, ऋकारात्परोऽमागमः, मकार इत्, ऋकारस्य यण् रेफः । स्रज्शब्दः स्त्रीलिङ्गः । 'माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि' इत्यमरः । **स्रक्-स्रगिति** । क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वं, जश्त्वचर्त्वे इति भावः । इति जान्ताः । **अथ दान्ताः** । त्यद्शब्दस्य प्रक्रियां दर्शयति—**त्यदाद्यत्वमिति** । विभक्तौ, अत्वे, पररूपे, टापि 'त्या' इति रूपम् । सर्वत्र ततः सर्वावद्रूपाणि । सौ तु 'तदोः सः सौ' इति तकारस्य सकार इति विशेषः । **एवमिति** । तद् यद् एतद् एतेभ्यो विभक्तौ अत्वपररूपटाप्सु सर्वावद्रूपाणि । तच्छब्दस्य तु तकारस्य सत्वम् । एतच्छब्दस्य तु तकारस्य सत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वमिति विशेषः । इति दान्ताः ।

अथ चान्ताः । **वागिति** । वचेः 'क्विब्वची'त्यादिना क्विप्, दीर्घश्च, 'वचिस्वपी'ति सम्प्रसारणाऽभावश्च । वाच्विति रूपम् । 'सुलोपः, चोः कुः, जश्त्वचर्त्वे इति भावः । इति चान्ताः । **अथ पान्ताः** । **अप्शब्द इति** । 'अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं चे'ति स्त्र्यधिकारे लिङ्गानुशासनसूत्रान्नित्यं बहुवचनान्तत्वं स्त्रीत्वं चेत्यर्थः । **दीर्घ इति** । 'जसी'ति शेषः । **अप इति** । 'अप्तृन्' इत्यत्र 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इत्यनुवृत्तेः शसि न दीर्घ इति भावः । **अपो भि** । 'अच उपसर्गात्तः' इत्यस्मात्त इत्यनुवर्तते । अङ्गाधिकारस्थमिदम् । ततश्च अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययो भीति सप्तम्यन्तेन विशेष्यते,तदादिविधिः । तदाह—**अपस्तकार इत्यादिना** । प्रत्यये किम् ?, अब्भक्षः । **अद्भिरिति** । पकारस्य तकारे जश्त्वमिति भावः । इति पान्ताः । **अथ शान्ताः** । **दिगिति** । 'दिश अतिसर्जने' ऋत्विगादिना क्विन्, सुलोपः, 'व्रश्चे'ति षः, तस्य जश्त्वेन डः, तस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन गः, तस्य चर्त्वविकल्प इति भावः । दृश्यन्ते अर्था अनयेति विग्रहे संपदादित्वाद्दृशेः क्विप् । ततः सुलोपः, 'व्रश्चे'ति षत्वमाशङ्क्याह—**त्यदादिष्विति** । **अन्यत्रापीति** । त्यदाद्युपपदाऽभावेऽपीत्यर्थः । क्विन् प्रत्ययो यस्माद्विहित इति बहुव्रीह्याश्रयणादिति भावः । **दृगिति** । षडगकाः प्राग्वत् । इति शान्ताः । **अथ षान्ताः** । **त्विडिति** । 'त्विष दीप्तौ' क्विप्, सुलोपः, जश्त्वचर्त्वे इति भावः । **सजूरिति** । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' क्विप्, 'सहस्य सः संज्ञायाम्' इति वा 'ससजुषो' इति निपातनाद्वा सहस्य सभावः, सुलोपः, 'ससजुषो रुः' इति षस्य रुत्वं, 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घः । 'आङः शासु इच्छायाम्' क्विप्, 'आशासः क्वावुपसङ्ख्यानम्' इत्युपधाया इत्वं, 'शासिवसिघसीनां चे'ति सस्य षः, आशिष्शब्दात्सोर्लोपः । एतावत्सिद्धवत्कृत्य आह-**षत्वस्येति** । **आशीरिति** । षस्य रुत्वे कृते 'र्वोरुपधायाः'इति दीर्घ इति भावः । इति षान्ताः । **अथ सान्ताः** । **असाविति** । अदश्शब्दस्य स्त्रियामपि पुंवदेव सौ रूपमित्यर्थः । अदस् औ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**त्यदाद्यत्वमित्यादिना** । अत्वे, पररूपे, टापि, औङः शीभावे, आद्गुणे, अदे इति स्थिते,-एकारस्य दीर्घत्वादूत्वं दस्य मत्वं चेत्यर्थः । विभक्तौ सत्याम् अत्वं, पररूपं, टाबित्येतत्सर्वत्र ज्ञेयम् । **अमूरिति** । जसि. अत्वपररूपटाप्सु, पूर्वसवर्णदीर्घे, ऊत्वमत्वे । टापि सति अदन्तत्वाऽभावाज्जसः शीभावो न । एकाराभावान्नेत्वम् । **अमूमिति** । पुंवत् । ऊत्वं विशेषः । **अमू इति** । औटि औवत् । **अमूरिति** । शसि जसीव रूपम् । स्त्रीत्वान्नत्वाऽभावः । **अमुयेति** । अदस् आ इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, 'आङि चापः' इत्येत्वे, अयादेशे, उत्वमत्वे इति भावः । **अमूभ्यामिति** । अत्वपररूपटाप्सु, ऊत्वमत्वे इति भावः । एवममूभिरिति । **अमुष्यै इति** । अदस-ए इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, स्याड्ढ्रस्वौ, उत्वमत्वे,

अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुष्याः२ । अमुयोः । अमूषाम् । अमुष्याम् । अमुयोः । अमूषु ॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः।

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

स्वमोर्लुक् । दत्वम् । स्वनडुत् । स्वनडुद् । स्वनडुही । 'चतुरनडुहो'रित्याम् । स्वनड्वांहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । 'दिव उत्' । विमलद्यु अहः। अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्येवोत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम्—। *उत्तरपदत्वे चाऽपदादिविधौ प्रतिषेधः । इति प्रत्ययलक्षणं न । विमलदिवी । विमलदिवि । अपदादिविधौ किम् ? । दधिसेचौ । इह षत्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्त्येव । [चकारस्य] कुत्वे तु न ।

टाप् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् 'अदस औ सुलोपश्च' । 'तदोः—' इति सत्वमित्येके । अन्ये तु परत्वाद्विशेषविधेश्च पूर्वमौत्वं, ततोऽत्र नाऽत्वटापावित्याहुः । इति हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

अथ हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः । **दत्वमिति** । 'वसुस्रंसु—' इति दत्वमनडुच्छब्दान्तेऽपि प्रवर्तते, पदाधिकारस्थत्वादिति भावः । **पूर्वपदस्येवेति** । अन्यथा 'राजपुरुषः' 'वागाशी'रित्यादौ नलोपकुत्वादिकं यथासंभवं न स्यादिति भावः । **उत्तरपदत्वे चेति** । उत्तरशब्देनोत्तरपदमुच्यते । उत्तरपदस्य पदत्वे=पदव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः । एतेन 'सुधियौ' 'सुधिय' इत्यत्रान्तर्वर्तिसुपा पदत्वात्पक्षे शाकलप्रसङ्ग इत्याशङ्का परास्ता, उक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । उत्तरपदत्वे किम् ? । 'राजपुरुष' इत्यादौ नलोपो यथा स्यात् । 'पश्यति दधी'त्यादावपि दधिशब्दस्य पदत्वे प्रत्ययलक्षणं भवत्येव । उत्तरपदस्य समासावयवे रूढत्वात् । **दधिसेचाविति** ।

षत्वमिति भावः । 'अमूभ्यः' इत्यपि भ्याम्वत् । टापि अदन्तत्वाऽभावादेत्वं न । **अमुष्या इति** । ङसिङसोर्वत् । रुत्वविसर्गौ तु विशेषः । **अमुयोरिति** । ओसि अत्वपररूपटाप्सु, 'आङि चापः' इत्येत्वे, अयादेशे, मुत्वमिति भावः । **अमूषामिति** । आमि, अत्वपररूपटाप्सु, सुटि, ऊत्वमत्वे, सस्य षत्वमिति भावः । **अमुष्यामिति** । अदस् इ इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, ङेरामि, स्याड्ढ्रस्वौ, मुत्वमिति भावः । **अमूष्विति** । सुपि अत्वपररूपटाप्सु ऊत्वमत्वे, षत्वमिति भावः । इति सान्ताः । **इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः** ।

अथ हान्ताः । सु शोभना अनड्वाहो यस्य कुलस्येति बहुव्रीहौ स्वनडुह्शब्दान्नपुंसकलिङ्गात्सुबुत्पत्तिः । ननु तत्र सौ परतः 'चतुरनडुहोः' इत्याम्, 'अम् संबुद्धौ' इत्यम्, 'सावनडुहः' इति नुम् च स्यात् । हल्ङ्यादिना सुलोपेऽपि प्रत्ययलक्षणसत्त्वादित्यत आह—**स्वमोर्लुगिति** । परत्वाद्धल्ङ्यादिलोपं बाधित्वा 'स्वमोर्नपुंसका'दिति लुक् । ततश्च लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाऽभावादामादि न भवतीति भावः । **दत्वमिति** । 'वसुस्रंसु' इत्यनेने'ति शेषः । दत्वविधेः पदाधिकारस्थत्वेन तदन्तेऽपि प्रवृत्तेरिति भावः । नच तत्रापि 'न लुमते'ति निषेधः शङ्क्यः, दत्वस्य सुबन्तत्वरूपपदत्वनिमित्तकतयाऽऽङ्गकार्यत्वाऽभावादित्याहुः । **स्वनडुदिति** । दत्वे चर्त्वविकल्पः । 'उरःप्रभृतिभ्यः क'विति तु न शङ्क्यं, तत्र गणेऽनड्वानित्येकवचनस्यैव पाठादिति बहुव्रीह्यधिकारे मूल एव वक्ष्यते ।

स्वनडुही इति । 'नपुंसकाच्चे'त्यौङः शीभावः । **स्वनड्वांहीति** । 'जश्शसोः शि'रिति शिभावे, तस्य सर्वनामस्थानत्वाच्चतुरनडुहोरित्यामि 'नपुंसकस्य झलच' इति नुमि 'नश्चे'त्यनुस्वार इति भावः । अत्र यद्वक्तव्यं तत्पुंलिङ्गनिरूपणे उक्तम् । इति हान्ताः । **अथ वान्ताः** । विमला द्यौः=आकाशं यस्य अह इति बहुव्रीहौ, सुब्लुकि, विमलदिव्शब्दात्सोर्लुक् । एतावत्सिद्धवत्कृत्य आह—**दिव उदिति** । **अहर्विमलद्यु इति** । वस्य उत्वे इकारस्य यणिति भावः । अहर्ग्रहणं नपुंसकत्वसूचनार्थम् । ननु विमलदिव् औ इति स्थिते 'नपुंसकाच्चे'ति शीभावे विमलदिवी इति रूपं वक्ष्यति, तदयुक्तं, 'दिव उत्' इत्युत्त्वप्रसङ्गात् । नच विमलदिवी इति समुदायस्यैव सुबन्ततया पदत्वान्न वकारस्य दिव्शब्दरूपपदान्तत्वमिति वाच्यं, 'सुपो धातु' इति लुप्तां दिव्शब्दोत्तरां विभक्तिं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य दिवित्यस्य पदत्वात् । नच लुका लुप्तत्वान्न प्रत्ययलक्षणमिति वाच्यं, पदसंज्ञायाः सुबन्तधर्मतयाऽङ्गधर्मत्वाऽभावेन तत्र 'न लुमते'ति निषेधाऽप्रवृत्तेः । अन्यथा राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इत्यादौ पूर्वभागे नलोपादिकं न स्यादित्याशङ्क्य आह—**अन्तर्वर्तिनीमित्यादि** । **उत्तरपदत्वे चेति** । समासे उत्तरखण्डस्य पदसंज्ञायां कर्तव्यायामन्तर्वर्तिविभक्तिलोपे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो वक्तव्यः, पदादिविधिं वर्जयित्वेत्यर्थः । वार्तिकमेतत् । **विमलदिवी इति** । औङि रूपम् । **विमलदिवीति** । शसि सति 'जश्शसो शिः' इति शिभावे रूपसिद्धिः । अझलन्तत्वान्न नुम् । **दधिसेचाविति** । सिञ्चतेः क्विप् । दध्नः सेचौ दधिसेचौ । समासे पूर्वोत्तरपदावयवसुपोर्लुकि समासात्पुनः सुबुत्पत्तिरिति स्थितिः । तत्र उत्तरखण्डादुत्तरां विभक्तिं लुप्तां प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य सेचित्यस्य पदत्वेन सकारस्य पदादितया 'सात्पदाद्योः' इति षत्वनिषेध इष्टः । 'उत्तरपदत्वे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः' इत्येतावत्येवोक्ते तु सेचित्युत्तरखण्डस्य पदसंज्ञायां कर्तव्यायांप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः स्यात् । तथाच सेचित्यस्य

र्धाः । वारी । अझलन्तत्वान्न नुम् । वारि । चत्वारि । 'नलुमते'ति कादेशो न । किम् । के । कानि । इदम् । इमे । इमानि ॥ * अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः । एनत् । एने । एनानि । एनेन । एनयोः । एनयोः । ब्रह्म । ['सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः'] । हे ब्रह्मन् । हे ब्रह्म । ब्रह्मणी । ब्रह्माणि । 'रोऽसुपि' । अहर्भाति । 'विभाषा ङिश्योः' । अह्नी—अहनी । अहानि ॥ अहन्

सिञ्चत इति सेचौ । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । दध्नः सेचाविति षष्ठीसमासः । उपपदसमासे तु प्राक् सुबुत्पत्तेः समासविधानात्सेच्शब्दस्य पदसंज्ञा नास्तीति पदादित्वं सकारस्य न स्यात् । नन्वेवमुपपदसमासे षत्वं दुर्वारमिति चेत्, अत्राह कैयटः—'अनभिधानात्सोपपदाद्विजभावः, दधिसेचाविति प्रयोगाऽभावा'दिति । वस्तुतस्तु पदादादिः पदादिरिति पक्षे तूपपदसमासेऽपि षत्वं सुपरिहरम् । अन्वादेश इति । अम्येवेदं विधीयते नत्वौट्शसादिषु, फलाऽभावात् । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यमो लुका लुप्तत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणमिह प्रवर्तते, वचनसामर्थ्यादित्याहुः । वस्तुतस्तु 'द्वितीयाटौःसु—' इति सूत्र एव एनद्वक्तव्यः । एनम् एनौ एनानित्यादि तु त्यदाद्यत्वेन सिद्धम् । क्लीबे अमि लुका लुप्तत्वेऽपि तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशः । न चैवमेतच्छ्रित इत्यत्राप्येनदादेशापत्तिः । 'द्वितीयाश्रिते'ति समासे कृते सुपो लुकि द्वितीयादिविभक्तिपरत्वाऽभावात् । न च तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेश इत्युक्तमिति वाच्यम्; एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गे स्वमोर्लुकि चरितार्थत्वेन बहिरङ्गे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तेरिति मनोरमायां स्थितम् । ब्रह्मणी इति । इह 'विभाषा ङिश्यो'रित्यल्लोपो न, 'न संयोगाद्वमन्ता'दिति निषेधात् । रोऽसुपि । अहर्भा-

---

सुबन्तत्वाऽभावेनाऽपदतया तत्सकारस्य पदादित्वाऽभावेन षत्वनिषेधो न स्यादतोऽपदादिविधावित्युक्तम् । षत्वनिषेधस्य पदादिविधितया तस्मिन् कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाऽभावेन प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सेचित्यस्य पदत्वात्तत्सकारस्य 'सात्पदाद्यो'रिति षत्वनिषेधो निर्बाधः । ननु सेचित्युत्तरखण्डस्य पदत्वे चकारस्य कुत्वं स्यादित्यत आह—चकारस्य कुत्वं तु नेति । कुत्वे कर्तव्ये तु सेचित्यस्य पदत्वं नास्त्येव,कुत्वस्य पदान्तविधित्वेन पदादिविधिभिन्नतया तस्मिन् कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधसत्त्वेन पदत्वाऽभावादिति भावः । ननु दधि सिञ्चत इति सोपपदाद्विचि उपपदसमासे षत्वं दुर्वारं, 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्ते'रिति वक्ष्यमाणत्वेन सेचित्यस्याऽन्तर्वर्तिसुबभावेनाऽपदान्ततया 'सात्पदाद्योः' इति निषेधस्य तत्राऽप्रवृत्तेरिति चेत्, अत्र सोपपदात्सिचेर्विचोऽनभिधानमिति भाव इति कैयटः समाहितवान् । पदादादिः पदादिरिति पक्षे तु उपपदसमासेऽपि षत्वं सुपरिहरम् । नचैवमपि परमश्चासौ दण्डी च परमदण्डी,स प्रियो यस्य सः 'परमदण्डिप्रिय'इत्यत्राऽवान्तरतत्पुरुषस्योत्तरखण्डे नलोपानुपपत्तिः,'उत्तरपदत्वे चे'ति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन तस्य पदत्वाऽभावादिति वाच्यं, मध्यपदत्वानाक्रान्तस्यैव उत्तरखण्डस्य विवक्षितत्वादित्यास्तां तावत् । इति वान्ताः । अथ रान्ताः । वारिति । वार्शब्दो रेफान्तो नपुंसकलिङ्गः । 'आपः स्त्री भूम्नि वार् वारी'-त्यमरः । वार्शब्दात्स्वमोर्लुक्, रेफस्य विसर्ग इति भावः । चत्वारीति । चतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः, तस्य जश्शसोश्शिः, तस्य सर्वनामस्थानत्वा'च्चतुरनडुहो'रिति प्रकृतेराम् । स च मि त्वादन्त्यादच उकारात्परः, उकारस्य यण्, अझलन्तत्वान्न नुमिति भावः । इति रेफान्ताः । अथ मान्ताः । किम्शब्दात्स्वमोर्लुकि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य विभक्तिपरकत्वात्कादेशमाशङ्क्य आह—न लुमतेति । सोरमश्चान्यत्र कादेशे सर्वशब्दवद्रूपाणीत्याह—के कानीति । इदमिति । स्वमोर्लुकि रूपम् । 'इदमो मः' 'दश्चे'त्यादिविधयो न भवन्ति, 'न लुमते'ति निषेधादिति भावः । इमे इति । औङि अत्वं, पररूपम्, 'दश्चे'ति दस्य मः' 'नपुंसकाच्चे'ति शीभावः, गुण इति भावः । इमानीति । 'जश्शसोश्शिः' अत्वं, पररूपं, 'दश्चे'ति मः, 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्, 'सर्वनामस्थाने चे'ति दीर्घ इति भावः । एनद्वक्तव्य इति । 'इदमेतदोः' इति शेषः । इदं च अम्येव भवति । तथाच भाष्ये 'एनदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्य'मिति पठित्वा 'कुण्डमानय प्रक्षालयैनत्' इत्युदाहृतम् । औट्शसोष्टायामोसि च 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इत्येनादेश एव इति मत्वाऽऽह—एने इत्यादि । वस्तुतस्तु 'द्वितीयाटौस्स्वेनत्' इत्येव सूत्र्यताम् । नपुंसकेऽमो लुकि एनदिति सिध्यति । एनम्, एनौ, एनान् एनेन, एनयोरिति तु त्यदाद्यत्वेन सिद्धमिति भाष्ये स्थितम् । परमार्थतस्तु नपुंसकैकवचनेऽमि एनदादेशः । एनम्, एनौ इत्याद्यर्थं 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इत्यत्र एनादेशो विधातव्यः । येन नाप्राप्तिन्यायेन एनदादेशस्य त्यदाद्यत्वापवादत्वेन त्यदाद्यत्वाऽसंभवादिति शब्देन्दुशेखरे स्थितं भाष्यप्रदीपोद्द्योते प्रपञ्चितं च । इति मान्ताः । अथ नान्ताः । ब्रह्मेति । वेदादौ वाच्ये ब्रह्मन्शब्दो नपुंसकलिङ्गः । 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' इत्यमरः । स्वमोर्लुकि नलोप इति भावः । ब्रह्मणी इति । औङः शी, 'अट्कुप्वा' इति णत्वम् । 'विभाषा ङिश्योः' इत्यल्लोपस्तु न, 'न संयोगाद्वमन्ता'दिति निषेधादिति भावः । ब्रह्माणीति । 'जश्शसोः शिः', तस्य सर्वनामस्थानत्वान्नान्तलक्षणो दीर्घः । हे ब्रह्मन्निति । 'संबुद्धौ नपुंसका-

।८।२।६८। 'अह'न्नित्यस्य रुः स्यात्पदान्ते । अहोभ्याम् । अहोभिः । इह 'अहः' अहोभ्या'मित्यादौ रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे प्राप्ते । 'अह'न्नित्यावर्त्य [एकेन] नलोपाऽभावं निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेयः । तदन्तस्याऽपि रुत्वरत्वे । दीर्घाण्यहानि यस्मिन् स दीर्घाहा [:] निदाघः । इह हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेना'ऽसुपी'ति निषेधाप्रत्वाऽभावे रुः । तस्याऽसिद्धत्वान्नान्तलक्षण उपधादीर्घः । संबुद्धौ तु–हे दीर्घाहो निदाघः । दीर्घाहानौ । दीर्घाहानः । दीर्घाह्णा । दीर्घाहोभ्याम् ।। दण्डि । दण्डिनी । दण्डीनि । स्रग्वि । स्रग्विणी । स्रग्वीणि । वाग्मि । वाग्मिनी । वाग्मीनि । [बहुवृत्रह । बहुवृत्रघ्नी । बहुवृत्रहणी] । बहुवृत्रहाणि । बहुपूषाणि । बह्वर्यमाणि । असृजः पदान्ते

तो.ति । 'अहन्' इति रुत्वे कृते तु 'हशि चे'त्युत्वप्रवृत्त्या 'अहो भाती'ति स्यादिति भावः । नलोपाभावं निपात्येति । 'अहन्' इत्यत्र नकारान्तरं प्रश्लिष्य 'नान्तस्य अहन्शब्दस्य रु'रिति व्याख्यायामपि रुत्वरत्वयोर्नकारस्थानिकत्वं सेत्स्यतीति बोध्यम् । तदन्तस्यापीति । पदाधिकारस्थत्वादिति भावः । न चात्र प्रत्ययलक्षणन्यायेन अन्त-

---

ना'न्निति नलोपविकल्प इति भावः । अथ अहन्शब्दात्स्वमोर्लुकि 'अहन्' इति रुत्वे प्राप्ते आह—रोऽसुपीति । लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाऽभावादिति भावः । अहर्भातीति । अत्र रुत्वे तु हशि चेत्युत्वे गुणे अहो भातीति स्यात् । रेफविधौ तस्य उत्त्वं न, रोरित्युकारानुबन्धग्रहणादिति भावः । अहानीति । जश्शसोः शिः, सर्वनामस्थानत्वादुपधादीर्घः । अल्लोपस्तु न, सर्वनामस्थानत्वादिति भावः । टादावचि अल्लोपः, अह्ना, अह्ने इत्यादि । भ्यामादौ हलि विशेषमाह–अहन् । 'ससजुषो रुः' इत्यतो रुरित्यनुवर्तते, 'स्कोः संयोगाद्योः' इत्यतोऽन्ते इति च । पदस्येत्यधिकृतम् । 'अहन्' इति लुप्तषष्ठीकम् । तदाह–अहन्नित्यस्येत्यादिना । अहोभ्यामिति । नकारस्य रुत्वे, 'हशि चे'त्युत्वे, गुण इति भावः । ननु अहः, अहोभ्यामित्यत्र रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपः स्यात् । नच रत्वरुत्वे नलोपापवादाविति वाच्यं, 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति नलोपनिषेधस्थले हे अहरित्यत्र, दीर्घाणि अहानि यस्मिन् स दीर्घाहाः, हे दीर्घाहो निदाघ इत्यत्र च नलोपेऽसत्यपि रत्वरुत्वयोरारम्भादित्याशङ्क्य निराकरोति—इहेति । एकेनेति । आवृत्तयोः प्रथमेन 'अहन्' इति सूत्रेण–'पदान्ते अहन्नित्येव स्यात्, न तु नलोप' इत्यर्थकेनेत्यर्थः । द्वितीयेनेति । 'अहन्नित्यस्य रुः स्यात् पदान्ते' इत्यर्थकेनेत्यर्थः । एवं च 'अह्नो नलोपप्रतिषेधः' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति भावः ।

पदान्तस्यापीति । अहन्शब्दान्तस्यापि रत्वरुत्वे भवतः, पदाधिकारस्थत्वादिति भावः । 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ती'ति निषेधस्तु प्रत्ययविधिमात्रविषय इति 'असमासे निष्कादिभ्यः' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तदन्ते रुत्वप्रवृत्तिं दर्शयति—दीर्घाहा निदाघ इ.ते । दीर्घाहन्शब्दात्पुंलिङ्गात्सौ परत्वादुपधादीर्घे कृते हल्ङ्यादिना सुलोपः । 'अहन्' इति रुत्वे, 'भोभगो' इत्यपूर्वत्वाद्यत्वे 'हलि सर्वेषा'मिति यलोपे, रूपमिति भावः ।

ननु सुलोपे कृते 'रोऽसुपी'ति रत्वे तस्य यत्वं न भवति, यत्वविधौ रोरित्युकारानुबन्धग्रहणात् । तथाच दीर्घाहार्निदाघ इत्येव युक्तमित्यत'आह—इह हल्ङ्यादीत्यादि । ननु नान्तलक्षणदीर्घस्य परत्वेऽपि अकृतव्यूहपरिभाषया हल्ङ्यादिलोपात्प्राक्प्रवृत्तिर्न सम्भवति, रुत्वेन नकारस्य विनाशोन्मुखत्वादित्यत आह—तस्यासिद्धत्वादिति । प्रवृत्तस्य रुत्वस्याऽसिद्धत्वान्नान्तलक्षणो दीर्घो निर्बाध इति भावः । वस्तुतस्तु अकृतव्यूहपरिभाषाया निर्मूलत्वादिह हल्ङ्यादिलोपात्पूर्वमेव परत्वादुपधादीर्घ इत्येवोचितमित्यलम् । सम्बुद्धौ त्विति । सोरत्र हल्ङ्यादिलोपात्प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य असम्बुद्धौ इति प्रवृत्तेरुपधादीर्घाऽभावे रुत्वे, 'हशि चे'त्युत्वे, आद्गुणे, हे दीर्घाहो निदाघ इति रूपमित्यर्थः । अत्र रोऽसुपी'ति रत्वविधेस्तदन्तेऽपि प्रवृत्तौ फलं तु नपुंसके दीर्घाहर्निदाघजालमित्यादि बोध्यम् । दण्डीति । दण्डोऽस्यास्तीत्यर्थे 'अत इनिठनौ' इति इनिः । दण्डिन्शब्दात्स्वमोर्लुक्, नस्य लोप इति भावः । दण्डिनी इति । औङ्शी । असर्वनामस्थानत्वादिनहन्निति नियमाच्च न दीर्घ इति भावः । दण्डीनीति । 'जश्शसोः शि' 'इन्हन्' इति दीर्घ इति भावः । स्रग्वीति । 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति स्रग्शब्दान्मत्वर्थीयो विनिः । स्रज् इत्यस्य अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाज्जस्य कुत्वं । स्रग्विन्शब्दात्सुबुत्पत्तिः । दण्डिवद्रूपाणि । अत्र इनोऽनर्थकत्वेऽपि 'इन्हन्' इत्यत्र ग्रहणं भवत्येव, 'अनिनस्मन्' इति वचनादिति बोध्यम् । वाग्मीति । 'वाचो ग्मिनि'रिति ग्मिनिः । तद्धितत्वान्न गकार इत्, चकारस्य जश्त्वं, कुत्वम् । वाग्मिन्शब्दात्सुबुत्पत्तिः, स्रग्विवद्रूपाणि । बहवो वृत्रहणो यस्मिन् मन्वन्तरे इति बहुव्रीहौ बहुवृत्रहन्शब्दात्स्वमोर्लुकि, नलोपे, बहुवृत्रहेति रूपम् । औङः श्याम्, अल्लोपे, 'हो हन्तेः' इति कुत्वे, 'बहुवृत्रघ्नी' इति रूपम् । 'अत्पूर्वस्य' इति नियमान्न णत्वम् । एतावत्सिद्धवत्कृत्य जश्शसोराह—बहुवृत्रहाणीति । शेः सर्वनामस्थानत्वेन तस्मिन्परेऽल्लोपाऽभावात् 'इन्हन्' इत्युपधादीर्घे 'एकाजुत्तरपदे णः' इति णत्वमिति भावः । बहुपूषाणीति । बहवः पूषणो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । बहुपूष, बहुपूष्णी । रषाभ्यामिति णत्वम् । जश्शसोस्तु शिः, शौ दीर्घः, 'अट्कुप्वा'ङिति णत्वम् । बह्वर्यमाणीति । बहवोऽर्यमणो यस्मि-

कुत्वम् । सृजेः क्विनो विधानात् । विश्वसृडादौ तु न,'स्रुजिदृशो'रिति सूत्रे 'रज्जुसृड्भ्या'मिति भाष्यप्रयोगात्। यद्वा 'व्रश्चे'तिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वाऽपवादः । स्रगृत्विक्शब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम् । असृक्शब्दस्तु अस्यतेरौणादिके ऋजप्रत्यये बोध्यः । असृक्-असृग् । असृजी । असृञ्जि । 'पद्दन्'इति वा असन् । असानि । असृजा । अस्ना । असृग्भ्याम् । असभ्यामित्यादि । ऊर्क् । ऊर्ग् । ऊर्जी । ऊर्न्जि । नरजानां संयोगः ॥ * बहूर्जि

वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य समासैकदेशस्याप्यहन्शब्दस्य पदत्वादुक्तं स्यादेव, किमनेन तदन्तविध्याश्रयणेनेति शङ्क्यम् । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रतिषेधेन प्रत्ययलक्षणाऽप्रवृत्तेः । स्रुजिदृशोरिति सूत्र इति । एतच्चोपलक्षणम् , 'मृजेर्वृद्धिः' इति सूत्रेऽपि तत्प्रयोगात् । रज्जुसृड्भ्यामिति । ननु भ्याम्प्रत्ययो झलादिरकिद्भवतीति 'सृजिदृशोः' इत्यमागमः स्यात् । मैवम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । न चैवमपि 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्ये'ति वैकल्पिकः प्राप्नोति, तद्विधौ धातोः स्वरूपेणानुपादानादिति शङ्क्यम्, धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति परिष्कारात् । एवं च 'स्रष्टव्यं' 'स्रष्टु'मित्यादौ नायं दोषः प्रसज्यते । एतच्च 'मृजेर्वृद्धि'रिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ननु धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति चेत् 'धियौ' 'धियः', 'भुवौ' भुवः इत्यादावियङुवङौ न स्यातां, किंतु 'चिक्षियतुः' 'लुलुवतु'रित्यादावेव स्याताम् । सत्यं । वस्तुगत्या धातोरेवाच्यमानं कार्यमियङादिकं न भवति किन्त्वङ्गस्योच्यमानमिति वैषम्यात् । कुत्वापवाद इति । षत्वसूत्रे 'सृजमृजयजे'ति विशिष्य ग्रहणादिति भावः । असृक्शब्दस्त्विति । एतच्च क्षीरस्वामिग्रन्थे स्पष्टम् । ऋजप्रत्यये बोध्य इति । यद्यप्यस्मिन्पक्षे स्वरो भिद्यते, तथापि लोके स्वरस्याऽनादराद्वेदे तु बाहुलकादिष्टःस्वरः सिध्यतीति भावः । बहूर्जीति । इदमन्त्यादिति च वाचनिकम् । तथा च वार्त्तिकं—बहूर्जि प्रतिषेधः,' 'अन्त्यात्पूर्वं नुममेके' इति । भाष्ये तु अचः परो यो झल्तदन्तस्य नुमित्याश्रित्य प्रथम-

मिति बहुव्रीहिः । बहुपूषवद्रूपाणि । इति नान्ताः । अथ जान्ताः । शरीरं यदोत्पद्यते तदैव सृज्यते न दन्तादिवन्मध्ये इत्यर्थे सृज्धातोर्नञ्पूर्वात्सम्पदादित्वात्क्विप् । उपपदसमासे 'नलोपो नञः' इति नकारलोपे असृज्शब्दो रक्तपर्यायो नपुंसकलिङ्गः । 'रुधिराऽसृग्लोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणित'मित्यमरः । तस्य स्वमोर्लुकि विशेषमाह— असृजः पदान्ते कुत्वमिति । 'क्विन्प्रत्ययस्ये'ति कुत्वस्याऽसिद्धत्वात् 'चोः कुः' इति प्राप्तं कुत्वं बाधित्वा तदपवादे व्रश्चादिषत्वे कृते, तस्य 'क्विन्प्रत्ययस्ये'ति कुत्वेन खकारः, अघोषश्वासविवारमहाप्राणत्वसाम्यादित्यर्थः । नच षत्वस्य निरवकाशत्वं शङ्क्यं,सृष्टमित्यादावपदान्ते 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वाऽभावस्थले षत्वस्य चरितार्थत्वात् ।

ननु क्विन्नन्तत्वाऽभावादिह 'क्विन्प्रत्ययस्ये'ति कुत्वं कुत इत्यत आह—क्विनो विधानादिति । 'ऋत्विगादिसूत्रेणे'ति शेषः । तथाच क्विन् प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणबहुव्रीह्याश्रयणादिहापि कुत्वं निर्बाधमिति भावः । भाष्यप्रयोगादिति । नच रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यप्रयोगाद्विश्वसृडादौ कथं कुत्वाऽभाव इति वाच्यं, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । नन्वेवं सति असृज्शब्देऽपि कुत्वं न स्यादिति वाच्यम्, अनव्ययपूर्वपदस्यैव सृजेर्भाष्यप्रयोगतः कुत्वाभावबोधनादिति भावः । ननूदाहृतभाष्यप्रयोगाद्विश्वसृड्रज्जुसृडादौ षत्वसिद्धावपि देवान् यजतीति देवेडित्यादौ 'चोः कु'रिति कुत्वस्याऽसिद्धत्वाद्व्रश्चादिना षत्वे, तस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वं दुर्वारमित्यस्वरसादाह—यद्वेति । कुत्वापवाद इति । यद्यपि सृष्टमित्यादावपदान्ते षत्वं सावकाशं तथापि यजिसृज्योः पूर्वोत्तरसाहचर्येण पदान्तेऽपि विशिष्यविहितत्वान्निरवकाशत्वाच्च पदान्तविषये षत्वं कुत्वापवादः । तच्चाच विश्वसृडादौ देवेडादौ च षत्वं निर्बाधम् । अत एव'स्रुजिदृशो'रिति सूत्रे रज्जुसृड्भ्यामिति, काम्यज्विधिसूत्रे उपयट्काम्यतीति च भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छत इति भावः । नन्वेवं सति स्रगृत्विक्छब्दयोरपि 'क्विन्प्रत्ययस्ये'ति कुत्वं बाधित्वा व्रश्चादिना षत्वं स्यादित्यत आह— स्रगृत्विक्छब्दयोरिति । ऋत्विगादिसूत्रे ऋत्विक्स्रक् इति निपातनादेव कुत्वमित्यर्थः । नच स्रष्टा यष्टेत्यादावपदान्ते निपातनात्कुत्वापत्तिरिति वाच्यं, निपातनेन ह्यनयोरपवादभूतषत्वस्याऽप्रवृत्तिमात्रं बोध्यते, कुत्वं तु स्वशास्त्रेणैव यथायथं भवतीति न दोषः । ननु तर्ह्यसृक्छब्देऽपि कुत्वापवादः षत्वं स्यात्, ऋत्विगादिसूत्रे स्रक्छब्दस्यैव कुत्वनिपातनादित्यत आह—असृक्छब्दस्त्विति । 'असु क्षेपणे' इत्यस्मादौणादिके ऋजिप्रत्यये सति निष्पन्नस्य असृक्छब्दस्य 'व्रश्चे'ति षत्वाऽविषयत्वात् 'चोः कुः' इति कुत्वे सति असृक्छब्दो बोध्य इत्यर्थः । असृञ्जीति । 'जश्शसोः शिः,' झलन्तत्वान्नुम्, 'नश्चे'त्यनुस्वारः, तस्य परसवर्णो ञकार इति भावः । असानीति । शसश्शिः, नान्तत्वाद्दीर्घ इति भावः । अस्नेति । तृतीयैकवचनेऽसन्नादेशेऽल्लोपः । असृग्भ्यामिति । असन्नादेशाऽभावे कुत्वे जश्त्वमिति भावः । असभ्यामिति । भ्यामादौ असन्नादेशे नलोप इति भावः । ऊर्गिति । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' क्विप् , स्वमोर्लुक्, कुत्वेन गः, तस्य चर्त्वविकल्प इति भावः । ऊर्न्जीति । जश्शसोः शिः, झलन्तत्वान्नुम्, स च मित्त्वादन्त्यादचः उकारात्परो भवति । तदाह—नरजानां संयोग इति । बहूर्क्छब्देऽपि प्रायेण ऊर्वदेव ।

नुम्प्रतिषेधः । *अन्त्यात्पूर्वो वा नुम् । बहूर्जि बहूर्ञ्जि वा कुलानि ॥ त्यत् । त्यद् । त्ये । त्यानि । तत् । तद् । ते । तानि । यत् । यद् । ये । यानि । एतत् । एतद् । एते । एतानि । अन्वादेशे तु एनत् । बोभिद्यतेः क्विप् । बेभित् । बेभिद् । बेभिदी । शावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाऽझलन्तत्वान्न नुम् । अजन्तलक्षणस्तु नुम्न, स्वविधौ स्थानिवत्त्वाऽभावात् । बेभिदि ब्राह्मणकुलानि । चेच्छिदि ॥

गवाक्छब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः । असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥ १ ॥

वार्तिकं प्रत्याख्यातम् । एवं च 'ऊर्जौ'त्यत्र नुम् दुर्लभः । किंच 'उर्द माने क्रीडायां च', 'गर्ह गर्हायाम्' इत्यादीनां क्विबन्तानां भाष्यमते नुमा न भाव्यमेवेति बोध्यम् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादिति । 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति तु नेहाश्रीयते, तस्य क्वाचित्कत्वात् । 'क्वौ विधिं प्रति न स्थानिव'दित्यस्यैव सार्वत्रिकत्वादिति भावः ।

जायन्ते नव सौ, तथाऽमि च नव, भ्यांभिस्भ्यसां सङ्गमे-षट्सङ्ख्यानि, नवैव सुप्यथ जसि त्रीण्येव, तद्वच्छसि । चत्वार्यन्यवचःसु कस्य विबुधाः ! शब्दस्य रूपाणि तज्जानन्तु प्रतिभाऽस्ति चेन्निगदितुं षाण्मासिकोऽत्रावधिः ।' इति नरपतिसभायां कश्चित्केनचित्प्राचीनेन कृतस्याक्षेपस्य प्राचीनैरेव पण्डितैः कैश्चित् 'गवाक्छब्दस्ये'त्यादिना 'विभावये'त्यन्तेन श्लोकद्वयेन समाधानमुक्तम् । तदेव श्लोकद्वयं प्रकृतोपयोगादाह-गवाक्छब्दस्य रूपाणीति । अञ्चतेर्गतौ नलोपः, पूजायां तु नेत्याशयेनाह-अर्चागतिभेदत इति । आवादित्वात्तिः । पूजा-

जश्शसोः शिभावे कृते, झलन्तलक्षणनुमि ऊकारादुपरि प्राप्ते, 'बहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः,' अन्त्यात्पूर्वं नुममेक इच्छन्ति' इति च वार्तिकं प्रवृत्तम् । तदेतदर्थतः सङ्गृह्णाति—बहूर्जीति । बहूर्ज्शब्दे अन्त्यादच ऊकारादुपरि नुमः प्रतिषेधो वक्तव्यः, किंतु अन्त्याद्वर्णात्पूर्वो नुम्वा स्यादित्यर्थः । बहूर्जीति । जश्शसोर्नुमभावे रूपम् । बहूर्ञ्जीति । जकारात्पूर्वं रेफादुपरि नुमि कृते, श्चुत्वस्याऽसिद्धत्वा'न्नश्चे'ति तस्यानुस्वारे, तस्य परसवर्णे ञकारे रूपं बोध्यम् । अत्र 'बहूर्जि प्रतिषेध' इति प्रथमवार्तिकं न कर्तव्यं, 'नपुंसकस्य झलचः' इति सूत्रस्य अचः परो यो झल्तदन्तस्य क्लीबस्य नुम्स्यादिति व्याख्याने सति नुम एवात्राऽप्रसक्तेः । न चैवं सति वनानीत्यादावव्याप्तिः शङ्क्या, 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यतोऽचीत्यनुवर्त्य अजन्तस्य क्लीबस्य सर्वनामस्थाने परे नुम्स्यादिति वाक्यान्तराश्रयणादिति भाष्ये स्थितम् । एवंच ऊर्क्छब्दे सौ 'नरजानां संयोगः' इति मूलं भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यमेव, तत्र अचः परस्य झलोऽभावेन नुमोऽप्रसक्तेः । इति जान्ताः । अथ दान्ताः । त्यदिति । त्यद्, तद्, यद्, एतद्, एषां स्वमोर्लुका लुप्तत्वात्त्यदाद्यत्वं, पररूपं, 'तदोः सः सौ' इति सत्वं च न भवति । इतरत्र तु सर्वत्र त्यदाद्यत्वे पररूपे च अदन्तवद्रूपाणि, सर्वनामकार्यं च इति बोध्यम् । अन्वादेशे त्वेनदिति । अन्वादेशे नपुंसकैकवचने एनद्विधानादिति भावः । औङि जश्शसोश्च—एने, एनानि । बेभिद्यतेरिति । श्तिपा निर्देशोऽयम् । बेभिद्य इति यङन्ताद्धातोरित्यर्थः । 'भिदिर्विदारणे' अस्माद्यङि 'सन्यङो'रिति द्वित्वे हलादिः शेषे, 'अभ्यासे चर्चे'त्यभ्यासभकारस्य जश्त्वेन बकारे, 'गुणो यङ्लुको'रिति गुणे, 'बेभिद्ये'ति रूपम् । तस्मात् 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात्क्विप्, अतो लोपः, 'यस्य हलः' इति यलोपः । बेभिच्छब्दात्स्वमोर्लुक्, जश्त्वचर्त्वे बेभिदिति रूपमिति भावः । बेभिदी इति । औङः श्यां रूपम् । जश्शसोश्शौ झलन्तलक्षणनुममाशङ्क्य आह—शाविति । स्थानिवत्त्वादिति । 'अचः परस्मिन्' इत्यनेने'ति शेषः । न चात्र अल्लोपस्थानिभूतादचः पूर्वो दकार एव न त्विकारः, तस्य दकारेण व्यवधानात्, तथाच तस्य नुम्विधिः स्थानिभूतादचः पूर्वस्य विधिर्नेति वाच्यम्, 'अचः परस्मिन्' इत्यत्र व्यवहितपूर्वस्यापि ग्रहणस्योक्तत्वात् । 'क्वौ लुप्तं न स्थानिव'दिति तु न सार्वत्रिकमिति 'दीधीवेवीटा'मित्यत्र कैयटे स्पष्टम् । नन्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाज्झलन्तलक्षणनुमोऽभावेऽप्यजन्तलक्षणो नुम्दुर्वार इत्यत आह—अजन्तलक्षणस्तु नुम्नेति । कुत इत्यत आह—स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादिति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य मित्त्वादन्त्यादचः परः प्रवर्तमानो हि नुम्दकारोपरितनस्य अकारोपलक्षितदेशस्योपरि प्रवृत्तिमर्हति, तथाच लोपस्थानिभूतस्य स्वस्यैवात्र नुम्विधिः । तस्मिन्कर्तव्येऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं न संभवति, स्थान्यपेक्षया पूर्वस्यैव विधौ 'अचः परस्मिन्' इत्यस्य प्रवृत्तेः । स्थानिवत्सूत्रमपि स्थानिभूतस्य स्वस्य कार्यविधौ न प्रवर्तते, अनल्विधाविति निषेधादित्यर्थः । 'अचः परस्मि'न्निति सूत्रे पूर्वविधावित्यपनीय 'अपरविधाविति वक्तव्यं स्वविधौ स्थानिवत्त्वार्थ'मिति वार्तिकं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमित्यदोषः । इति दान्ताः । अथ चान्ताः । जायन्ते नव सौ, तथामि च नव, भ्यांभिस्भ्यसां सङ्गमे षट्सङ्ख्यानि, नवैव सुप्यथ जसि त्रीण्येव, तद्वच्छसि । चत्वार्यन्यवचस्सु कस्य विबुधाः ! शब्दस्य रूपाणि तज्जानन्तु प्रतिभास्ति चेन्निगदितुं षाण्मासिकोऽत्रावधिः ।' इति प्राचीनस्य कस्यचित्प्रश्नस्य श्लोकद्वयेन उत्तरमाह—गवाक्छब्दस्येति । अर्चागतिभेदत इति । 'अनिदिताम्' इत्यञ्चतेर्गतौ नकारस्य लोपः, पूजायां तु 'नाञ्चेः पूजायाम्'

स्वम्सुप्सु नव षड्भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः। चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥२॥

तथाहि-गामञ्चतीति विग्रहे 'ऋत्विगा'दिना क्विन्। गतौ नलोपः। 'अवङ् स्फोटायनस्ये'त्यवङ्। गवाक्। गवाग्। 'सर्वत्र विभाषे'ति प्रकृतिभावे गोअक्। गोअग्। पूर्वरूपे-गोऽक्। गोऽग्। पूजायां नस्य कुत्वेन ङः-गवाङ्। गोअङ्। गोऽङ्। अम्यपि एतान्येव नव। औङः शी। भत्वादच इत्यल्लोपः। गोची। पूजायां तु गवाञ्ची। गोअञ्ची। गोऽञ्ची। 'जश्शसोः शिः'। शेः सर्वनामस्थानत्वान्नुम्। गवाञ्चि। गोअञ्चि। गोऽञ्चि। गतिपूजनयोस्त्रीण्येव। गोचा। गवाञ्चा। गोअञ्चा। गोऽञ्चा। गवाग्भ्याम्। गोअग्भ्याम्। गोऽग्भ्याम्। गवाङ्भ्याम्। गोअङ्भ्याम्। गोऽङ्भ्याम्। इत्यादि। सुपि तु ङान्तानां पक्षे 'ङ्णोः कुक्टुक्'इति कुक्। गवाङ्क्षु। [गोअङ्क्षु।

गत्यर्थभेदेनाऽसन्ध्यवङादिभिर्नवाधिकशतं रूपाणि बोध्यानीत्यर्थः। उक्तसङ्ख्यामेव व्यवस्थापयति—स्वम्सुप्स्विति। 'प्रत्येक'मिति शेषः। एवमग्रेऽपि 'षट्' 'त्रीणि' 'चत्वारी'त्यत्रापि बोध्यम्। रूपाणीति। सङ्कलनया नवाधिकशतं रूपाणीत्यर्थः। इह 'चयो द्वितीयाः' इति वार्तिकमनाश्रित्य 'नवाधिकशत'मित्युक्तमिति बोध्यम्। तदाश्रयणे तु 'त्रीणि रूपाणि वर्द्धन्ते' इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्। इत्यादीति। आदिशब्देनाऽन्यान्यपि ज्ञेयानि। तद्यथा-गवाग्भिः। गोअग्भिः। गोग्भिः। गवाङ्भिः। गोअङ्भिः। गोऽङ्भिः। ङयि-गोचे। गवाञ्चे। गोअञ्चे। गोऽञ्चे। भ्यामि प्राग्वत्। भ्यसि गवाग्भ्यः। गोअग्भ्यः। गोग्भ्यः। गवाङ्भ्यः। गोअङ्भ्यः। गोऽङ्भ्यः। ङसौ-गोचः। गवाञ्चः। गोअञ्चः। गोऽञ्चः। भ्यामि भ्यसि च प्राग्वत्। ङसि पञ्चम्येकवचनवत्। ओसि-गोचोः। गवाञ्चोः। गोअञ्चोः। गोऽञ्चोः। आमि-गोचाम्। गवाञ्चाम् गोअञ्चाम्। गोऽञ्चाम्। ङौ तु-गोचि। गवाञ्चि। गोअञ्चि। गोऽञ्चि। ओसि प्राग्वत्। सुपि तु-गवाङ्क्षु। गवाङ्षु। गोअङ्क्षु। गोअङ्षु। गोऽङ्क्षु। गोऽङ्षु। गवाक्षु।

इति निषेधान्नस्य लोपो नेत्येवं गतिपूजात्मकार्थभेदनिबन्धननलोपतदभावाभ्यामिति यावत्। 'असन्धी'ति प्रकृतिभावो विवक्षितः। 'असन्ध्यवङ्पूर्वरूपै'रित्यनन्तरं चशब्दोऽध्याहर्तव्यः। शतमित्यनन्तरमितिशब्दश्च। तथा च गत्यर्थ-पूजार्थभेदनिबन्धननलोपतदभावाभ्याम्, असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैश्च गवाक्छब्दस्य रूपाणि नवाधिकशतमिति मतं=संमत-मित्यर्थः। एतेन 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे सङ्ख्याःसङ्ख्येयसङ्ख्ययोः' इति कोशाच्छतशब्दस्य सङ्ख्यापरत्वे 'गवाक्छब्दस्य रूपाणा'मिति भाव्यं, सङ्ख्येयपरत्वे तु 'मत'मित्येकवचनानुपपत्तिरिति निरस्तम्। सङ्ख्येयपरत्वमाश्रित्य इतिशब्द-मध्याहृत्य नवाधिकशतं रूपाणीति मतमित्यर्थाश्रयणात्। यद्वा शतशब्दस्य सङ्ख्येयपरत्वेऽपि शतमित्येकत्वाभिप्रायं मतमित्येकवचनमित्यदोषः। नवाधिकशतमित्येतत्प्रपञ्चयति—स्वम्सुप्सु नवेति। 'प्रत्येक'मिति शेषः। 'रूपाणी'ति सर्वत्रान्वेति। षड्भादाविति। भिसि भ्यांत्रये,भ्यस्द्वये च प्रत्येकं षडित्यर्थः। त्रीणि जश्शसोरिति। 'प्रत्येक'मिति शेषः। चत्वारि शेषे दशके इति। 'प्रत्येक'मिति शेषः। स्वम्सुप्सु नवेत्येतदुपपादयति—तथाहीति। गामञ्चतीति। गां गच्छति पूजयति वेत्यर्थः। क्विनि उपपदसमासे सुब्लुकि गो अञ्च् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—गतौ नलोप इति। गत्यर्थकत्वे 'अनिदिता'मिति नस्य लोप इत्यर्थः। गवाक्-गवागिति। गो अच् स्, गो अच् अम् इति स्थिते, स्वमोर्लुकि, अक्लीबस्येति पर्युदासात्सर्वनामस्थानत्वाऽभावेन 'उगिदचा'मिति नुमभावे, ओकारस्याऽवङादेशे सवर्णदीर्घे,जश्त्वचर्त्वे इति भावः। सर्वत्रेति। अवङादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'सर्वत्र विभाषे'ति प्रकृतिभावात् 'एङः पदान्तादती'ति पूर्वरूपस्याऽप्यभावे सतीत्यर्थः। पूर्वरूपे इति। अवङः, प्रकृतिभावस्य चाऽभावे 'एङः पदान्ता'दिति पूर्वरूपे सतीत्यर्थः। तदेवं गत्यर्थकत्वे षड् (६) रूपाणि। पूजाया-मिति। 'नाञ्चेः पूजाया'मिति नलोपाऽभावाद्गो अञ्चित्यस्मात्स्वमोर्लुकि, चकारस्य|संयोगान्तलोपे, नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन ङकारः। ततोऽवङि, प्रकृतिभावे, पूर्वरूपे च, त्रीणि (३) रूपाणीति भावः। पूर्वोदाहृत-षड्रूपसङ्कलनया सौ नव (९) रूपाणि। औङः शीति। गत्यर्थकत्वे नलोपे औङश्शीभावे च सति अक्लीबस्येति पर्युदासादसर्वनामस्थानतया भत्वात् 'अचः' इत्यल्लोपे 'गोची' इत्येकमेव (१) रूपम्, अकारस्य लुप्तत्वेन अवङाद्य-संभवात्। पूजायां त्विति। अलुप्तनकारत्वात् 'अचः' इत्यल्लोपो नेति भावः। तथाच औङि त्रीणि (३) रूपाणि। पूर्वोदाहृतैकरूपसङ्कलनया प्रत्येकं चत्वारि (४) रूपाणि। शेः सर्वनामेति। गत्यर्थकत्वे नलोपे सति, शौ 'उगिदचा'मिति नुमि, तस्य 'नश्चे'त्यनुस्वारः, परसवर्ण इति भावः। पूजार्थकत्वे त्वलुप्तनकारत्वान्नुम्न। किंतु स्वाभाविक-नकारस्य अनुस्वारः परसवर्ण इति भावः। गतिपूजनयोः शौ अविशिष्टान्येव त्रीणि रूपाणीत्याह—त्रीण्येवेति। गोचेति। गत्यर्थत्वे लुप्तनकारत्वात् 'अचः' इत्यल्लोपे एकमेव (१) रूपमिति भावः। पूजार्थत्वे तु अलुप्तनकारत्वात् 'अचः' इत्यल्लोपाऽभावे अवङि, प्रकृतिभावे, पूर्वरूपे च,त्रीणि (३) रूपाणीत्याह—गवाञ्चा-गोअञ्चा-गोऽञ्चेति। भ्यामि गत्यर्थकत्वे नलोपे सति चस्य जश्त्वे कुत्वेऽवङसन्धिपूर्वरूपैस्त्रीणि (३) रूपाणि। पूजार्थत्वे तु नलोपा-

गोऽङ्क्षु]। गवाङ्षु । [गोअङ्षु । गोऽङ्षु ।] गवाक्षु । [गोअक्षु । गोऽक्षु ।] न चेह चयो द्वितीया इति पक्षे ककारस्य खकारेण षण्णामाधिक्यं शङ्क्यम्, चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात् । कुक्पक्षे तु तस्याऽसिद्धत्वाज्जश्त्वाऽभावे पक्षे चयो द्वितीयादेशात्त्रीणि रूपाणि वर्द्धन्त एव ॥

ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् । रूप...यश्वाक्षिभूतानि (५२७) भवन्तीति मनीषिभिः॥

गोअक्षु । गोक्षु । ननु भ्याम्त्रये भ्यस्द्वये ङसिङसोरोस्द्वये च समानरूपत्वात् कथमिह नवाधिकशतमित्युक्तमिति चेत् । अत्राहुः—अर्थभेदेन रूपभेदमाश्रित्य तथोक्तमिति । **षण्णामाधिक्यं शङ्क्यमिति** । नवसु मध्ये ककारस्थाने पाक्षिकखकारप्रवृत्त्या रूपषट्काधिक्यं न शङ्क्यमित्यर्थः । **चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति** । तथाच शास्त्रदृष्ट्या ककारो नास्त्येव, किंतु गकार एवास्तीति भावः । **तस्याऽसिद्धत्वादिति** । कुकोऽसिद्धत्वादित्यर्थः । **वर्द्धन्त एवेति** । एवं च त्रयाणामाधिक्यसंभवात्सुपि द्वादश रूपाणि भवन्तीति सङ्कलनया द्वादशाधिकशतं मतं न तु नवाधिकशतमिति भावः । **अश्वाक्षिभूतानीति** । सप्तविंशत्यधिका (५२७) पञ्चशतीत्यर्थः । सौ नवानामन्त्यस्य द्वित्वे अष्टादश । औङि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अद्वित्वे सप्त । 'अणोऽप्रगृह्ये'त्यनुनासिकस्तु नास्ति, प्रगृह्यत्वात् । जसि अद्वित्वस्यानुनासिकस्य च विकल्पात् द्वादश । सङ्कलनया सप्तत्रिंशत् (३७) । एवं द्वितीयायामपि विभक्तौ सप्तत्रिंशत् । तथा च सङ्कलनया चतुःसप्ततिः (७४) । टायां चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अद्वित्वे सप्त । तेषां च सप्तानामनुनासिकविकल्पे चतुर्दश । सङ्कलनया अष्टाशीतिः (८८) । भ्यामि षट्सु रूपेषु भात्पूर्वस्य द्वित्वे द्वादश, तेषां द्वादशानामपि 'यणो मयः' इति यद्वित्वे चतुर्विंशतिः, तेषामपि मकारस्य द्वित्वेऽष्टचत्वारिंशत् । संकलनया षट्त्रिंशदधिकं शतम् । भिसि चतुर्विंशतिः, भात् पूर्वस्य विसर्गस्य च द्वित्वात्सङ्कलनया षष्ट्युत्तरशतम् । ङयि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अद्वित्वे सप्त । अनुनासिकस्तु नास्ति, एकारस्यानण्त्वात् । सङ्कलनया सप्तोत्तरषष्ट्यधिकं शतम् । भ्यामि प्राग्वदेवाष्टचत्वारिंशत् । तथैव भ्यसि, भात्पूर्वस्य यविसर्गयोश्च द्वित्वात् सङ्कलनया त्रिषष्ट्यधिकं शतद्वयम् । ङसौ चतुर्णां मध्ये अद्वित्वे सप्त । तेषां तु सप्तानां विसर्गद्वित्वे चतुर्दश । सङ्कलनया सप्तोत्तरसप्तत्यधिकं शतद्वयम् । भ्याम्भ्यसोः प्राग्वदेव प्रत्येकमष्टचत्वारिंशत् । सङ्कलनया त्रिसप्तत्यधिकं शतत्रयम् । ङसाविव ङस्ओस्आम्ङिओसित्यत्रापि प्रत्येकं चतुर्दश । चतुर्षु रूपेषु मध्ये अद्वित्वे सप्तानामप्यन्त्यस्य द्वित्वात् । ङौ तु सप्तानामप्यन्त्यस्य 'अणोऽप्रगृह्यस्ये'ति वैकल्पिकानुनासिकप्रवृत्तेः सङ्कलनया त्रिचत्वारिंशदधिकं शतचतुष्टयम् । सुपि गत्यर्थे त्रयाणां कद्वित्वे षट् । तेषां तु 'खयः शरः' इति षद्वित्वे द्वादश । उकारस्यानुनासिके चतुर्विंशतिः । सङ्कलनया सप्तोत्तरषष्ट्यधिकं शतचतुष्टयम् ।

ऽभावाच्चकारस्य संयोगान्तलोपे नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्ये'ति कुत्वेन ङकारे अवङ्सन्धिपूर्वरूपैस्त्रीणि (३) रूपाणीत्यभिप्रेत्याह—**गवाग्भ्यामित्यादिना** । **इत्यादीति** । गवाग्भिः गोअग्भिः गोऽग्भि । गवाङ्भिः गोअङ्भिः गोऽङ्भिः । गोचे गवाञ्चे गोअञ्चे गोऽञ्चे । भ्यामि, भ्यसि च, प्राग्वत्षड्रूपाणि । **ङसौ**—गोचः-गवाञ्चः-गोअञ्चः-गोऽञ्चः । भ्यामि, भ्यसि च प्राग्वत् । **ङसि**—गोचः-गवाञ्चः गोअञ्चः-गोऽञ्चः । गोचोः-गवाञ्चोः-गोअञ्चोः-गोऽञ्चोः । गोचाम्-गवाञ्चां,गोअञ्चाम् गोऽञ्चाम् । गोचि गवाञ्चि-गोअञ्चि-गोऽञ्चि । ओसि प्राग्वत् । **सुपि त्विति** । पूजार्थकत्वे नलोपनिषेधाच्चकारस्य संयोगान्तलोपे नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्ये'ति कुत्वेन ङकारः । ततश्च अवङ्संधिपूर्वरूपैस्त्रयाणां रूपाणां ङकारान्तानां कुगागम इत्यर्थः । कुगभावे तु गवाङ्षु-गोअङ्षु-गोऽङ्ष्विति त्रीणि (३) रूपाणि सुगमत्वान्नोक्तानि । गतौ तु नलोपे सति चस्य कुत्वेन ककारे अवङ्सन्धिपूर्वरूपैस्त्रीणि (३) रूपाणि दर्शयति—**गवाक्षु इत्यादि** । तथाच सुपि नव (७) रूपाणि । नन्वेषां मध्ये ककारवत्सु षड्रूपेषु 'चयो द्वितीयाः' इति ककारस्य खकारपक्षे षड्रूपाणि (६) सखकाराण्यधिकानि स्युरित्याशङ्क्य निराकरोति—**नचेहेति** । **चर्त्वस्येति** । गतौ नलोपे सति, चकारस्य कुत्वे, तस्य जश्त्वेन गकारे, तस्य 'खरि चे'ति चर्त्वेन ककारे, गवाक्षु-गोअक्षु-गोऽक्ष्विति त्रीणि रूपाणीति स्थितिः । तत्र 'चयो द्वितीयाः' इति शास्त्रदृष्ट्या चर्त्वशास्त्रस्याऽसिद्धत्वात्ककारो नास्त्येव, किन्तु गकार एवास्ति, तस्य चय्त्वाऽभावात् 'चयो द्वितीयाः' इति न भवतीत्यर्थः । तथाच गतौ त्रयाणामाधिक्यं निरस्तम् । पूजायां तु कुक्पक्षे गवाङ्क्षु-गोअङ्क्षु-गोऽङ्क्षु इति त्रिषु ककारस्य द्वितीये सति खकारवतां त्रयाणामाधिक्यमिष्टमेवेत्याह—**कुक्पक्षे त्विति** । नचैवं सति नवाधिकशतमिति विरोधः शङ्क्यः, 'नवाधिकशत'मिति सूत्रकारस्य मतमित्यर्थात् । **ऊह्यमेषामिति** । प्रदर्शितानां द्वादशाधिकशत(११२) रूपाणामित्यर्थः । **अश्वाक्षिभूतानीति** । सप्तविंशत्यधिकपञ्चशतानीत्यर्थः (५२७) । अश्वशब्दो हि सप्तत्वसङ्ख्यावच्छिन्नलक्षकः, 'सप्ताश्वा हरितः सूर्यस्य' इति दर्शनात् । अक्षिशब्दस्तु द्वित्वसङ्ख्यावच्छिन्नलक्षकः, मनुष्यादिषु प्रायेणाऽक्ष्णोर्द्वित्वात् । भूतशब्दस्तु पञ्चत्वसङ्ख्यावच्छिन्नलक्षकः, पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां भूतानां ... पञ्चत्वात् । तत्राश्वशब्देन प्रथमनिर्दिष्टेन सप्तत्वसङ्ख्यैव

तिर्यक् । तिरश्ची । तिर्यञ्चि । पूजायां तु–तिर्यङ् । तिर्यञ्ची । तिर्यञ्चि । यकृत् । यकृती । यकृन्ति । पद्भ'इति

पूजायां तु कुगभावे त्रयाणां ङकारद्वित्वेऽनुनासिके च द्वादश । कुक्पक्षे तु चयो द्वितीयादेशे षट् । षण्णां ङयो-द्वित्वेऽनुनासिके चाऽष्टचत्वारिंशत् । सङ्कलनया सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः । तिरश्ची इति । भत्वात्–'अचः'

विवक्षिता । अक्षिशब्देन तु द्वितीयनिर्दिष्टेन सूचितया द्वित्वसङ्ख्यया दशकद्वयात्मिका विंशतिसङ्ख्या विवक्षिता । भूत-शब्देन तु तृतीयनिर्दिष्टेन सूचितया पञ्चत्वसङ्ख्यया पञ्चशतं लक्ष्यते । उक्तंच ज्यौतिषेण 'एकदशशतसहस्रायुत-लक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः । अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात् । जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्धमिति दश-गुणोत्तराः संज्ञाः ।' इति । अत्र अश्वशब्दसूचितां सप्तत्वसंङ्ख्यामादौ लिखित्वा तदुत्तरतोऽक्षिशब्दसूचिता द्वित्व-सङ्ख्या लेख्या । तदुत्तरतस्तु भूतशब्दसूचिता पञ्चत्वसङ्ख्या लेख्या । 'अङ्कानां वामतो गति'रिति वचनादित्यादि गणकसंप्रदायप्रवर्तकलीलावत्यादिग्रन्थतो ज्ञेयम् । तथाच सप्त च विंशतिश्च पञ्चशतानि (५२७) च रूपाणि भव-न्तीति मनीषिभिरूह्यमित्यर्थः । तथाहि सौ नवानां रूपाणामन्त्यवर्णस्य 'अनचि चे'ति द्वित्वे तदभावे च अष्टादश (१८) रूपाणि । प्रथमाद्विवचने चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां ञकारस्य 'अनचि चे'ति द्वित्वे तदभावे च षड्रू-पाणि । 'अणोऽप्रगृह्यस्ये'ति तु न, प्रगृह्यत्वात् । गतौ त्वेकमेव । सङ्कलनया सप्त (७) । जसि तु त्रयाणां ञकारस्य द्वित्वे तदभावे च षड्रूपाणि (६) 'षण्णामेषामन्त्यस्य इकारस्य 'अणोऽप्रगृह्यस्ये'त्यनुनासिकपक्षे षट्, (६) । अनुना-सिकत्वाभावपक्षे तु षट् स्थितान्येव, संकलनया जसि द्वादश (१२) । तथाच प्रथमायां विभक्तौ सप्तत्रिंशत् (३७) । एवं द्वितीयायां विभक्तावपि सप्तत्रिंशत् (३७) । तृतीयैकवचने तु चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां ञकारद्वित्वे तदभावे च षड्रूपाणि, गतौ त्वेकमेव । सङ्कलनया सप्त (७) । एषां सप्तानामन्त्यस्य आकारस्य अनुनासिकत्वपक्षे सप्त (७) । तदभावे तु सप्त स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्दश (१४) । भ्यामि तु षण्णां मध्ये गतौ गकारस्य, पूजायां ङकारस्य च द्वित्वे षट्, तदभावे षट् स्थितान्येव । सङ्कलनया द्वादश (१२) । एषु यकारस्य 'यणो मयः' इति द्वित्वे द्वादश (१२), मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीत्याश्रयणात् । यकारद्वित्वाऽभावे तु द्वादश स्थितान्येव । सङ्कलनया चतुर्विंशतिः (२४) । एषु मकारस्य द्वित्वे चतुर्विंशतिः, (२४) तदभावे चतुर्विंशति स्थितान्येव । संक-लनया भ्यामि अष्टाचत्वारिंशत् (४८) । भिसि तु षण्णां गतौ गकारस्य पूजायां ङकारस्य च द्वित्वे षट्, तदभावे षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया द्वादश (१२) । एषु विसर्गस्य द्वित्वे द्वादश (१२) । अयोगवाहानामट्सु शर्षु चोप-सङ्ख्यातत्वेन विसर्गस्य यर्त्वात् । तस्य तु द्वित्वाऽभावे द्वादश स्थितान्येव, संकलनया भिसि चतुर्विंशतिः (२४) । तथाच तृतीयाविभक्तौ षडशीतिः (८६) । चतुर्थ्येकवचने चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां ञकारद्वित्वे तदभावे च षट् (६) । गतौ त्वेकमेव (१) । सङ्कलनया ङयि सप्त (७) । एकारस्य अनण्त्वान्नानुनासिकः । भ्यामि तु प्राग्वदेव अष्टाचत्वारिंशत् (४८) । भ्यसि तु षण्णां मध्ये गतिपूजनयोः प्रत्येकं त्रयाणां गङयोर्द्वित्वे षट् (६) । तदभावे तु षट् (६) स्थितान्येव । सङ्कलनया द्वादश (१२) । एषु यकारस्य 'यणो मयः' इति द्वित्वे द्वादश, तदभावे तु द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्विंशतिः (२४) । एषु विसर्गस्य द्वित्वे चतुर्विंशतिः, तदभावे तु चतुर्विंशतिः स्थितान्येव, संकलनया भ्यसि अष्टाचत्वारिंशत् (४८) । तथा च चतुर्थ्यां विभक्तौ त्र्यधिकं शतम् (१०३) । ङसौ तु पूजायां त्रयाणां रूपाणां ञकारद्वित्वे तदभावे च षट्, गतौ त्वेकं स्थितमेव, सङ्कलनया सप्त (७) । एषु विसर्गद्वित्वे सप्त, तदभावे तु सप्त स्थितान्येव, सङ्कलनया ङसौ चतुर्दश (१४) । भ्यामि भ्यसि च प्राग्वत्प्रत्येकं अष्टाचत्वारिंशत् (४८) । तथाच पञ्चम्यां विभक्तौ दशाधिकं शतम् (११०) । ङसि तु ङसिवच्चतुर्दश (१४) । ओसि तु चतुर्णां मध्ये पूजायां त्रयाणां ञकारस्य द्वित्वे तदभावे च षट्, गतौ त्वेकं, सङ्कलनया सप्त (७) । एषु विसर्गस्य द्वित्वे तदभावे च चतुर्दश (१४) । आमि तु चतुर्णां मध्ये पूजायां त्रयाणां त्रिषु ञकारस्य द्वित्वे षट्, गतौ त्वेकं, सङ्कलनया सप्त (७) । एषु मकारस्य द्वित्वे तदभावे च चतुर्दश (१४) । तथाच षष्ठ्यां द्विचत्वा-रिंशत् (४२) । ङौ पूजायां त्रयाणां ञकारस्य द्वित्वे तदभावे षट्, गतावेकं, संकलनया सप्त (७) । एषु अन्त्यस्य इकारस्य अनुनासिकत्वे तदभावे च चतुर्दश (१४) । ओसि प्राग्वच्चतुर्दश । सुपि तु द्वादशानां मध्ये पूजायां कुग-भावपक्षे ङकारस्य द्वित्वे त्रीणि, तदभावे तु त्रीणि स्थितान्येव, सङ्कलनया षट्, (६) । कुक्पक्षे तु 'चयो द्वितीयाः' इति द्वितीयादेशे खकारवन्ति त्रीणि, तदभावे तु ककारवन्ति त्रीणि, सङ्कलनया षट् (६) । षण्णामेषां ङकारद्वित्वे षट्, तदभावे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया द्वादश (१२) । एषां द्वादशानां 'खयः शरः' इति षकारद्वित्वे द्वादश, तदभावे तु द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्विंशतिः (२४) । 'शरोऽची'ति निषेधस्तु न, तस्य सौत्र-द्वित्वमात्रविषयत्वात् । तथा च कुक्पक्षे चतुर्विंशतिः (२४) । कुगभावे तु षट् (६) स्थितान्येव, सङ्कलनया

वा यकन्। यकानि। यक्ना। यकृता। शकृत्। शकृती। शकृन्ति। शकानि। शक्ना। शकृता। ददत्। ददती॥ **वा नपुंसकस्य** ।७।१।७९। अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य नुम्वा स्यात्सर्वनामस्थाने परे। ददन्ति-ददति। तुदत्। **आच्छीनद्योर्नुम्** ।७।१।८०। अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छीनद्योः परतः।

इत्यल्लोपः। 'अलोपे' इति वचनात्तिर्यादेशाऽभावः। **ददिति**। पुंलिङ्गे[प्य]यं व्युत्पादितः। **शतेति**। 'ऋदुशने'त्यनङ्। शतृप्रत्यय इत्यर्थः। **आच्छीनद्योः**। नुम्ग्रहणमिह चिन्त्यप्रयोजनं, 'नाभ्यस्ताच्छतुः' 'वा नपुंसकस्ये'त्यत्र 'इदितो नुम्धातो' रित्यतोऽनुवृत्तेरावश्यकतया तदुत्तरत्रापि तत एवानुवर्तने बाधकाऽभावात्। **शतुरवयव इति**। तुदादेः शस्याऽन्तरङ्गत्वाच्छन्नादेशाऽकारेण सहैकादेशे कृतेऽवर्णान्तात्परस्य शतुरिति न सम्भवति। 'उभयत आश्रयणे

पूजायां त्रिंशत् (३०)। गतौ तु त्रयाणां ककारस्य द्वित्वे त्रीणि, तदभावे तु त्रीणि स्थितान्येव, षण्णामेषां 'खयः शरः' इति षकारद्वित्वे षट्, तदभावे तु षट् स्थितान्येव। सङ्कलनया द्वादश (१२)। तथाच सङ्कलनया गतौ पूजायां च द्विचत्वारिंशत् (४२)। एषामन्त्यस्यानुनासिकत्वे तदभावे च सुपि चतुरशीतिः (८४)। एवं च सु अष्टादश (१८)। औ-सप्त (७)। जस्-द्वादश (१२)। आहत्य प्रथमायां सप्तत्रिंशत् (३७)। अम्—अष्टादश (१८)। औट्-सप्त (७)। शस्-द्वादश (१२)। आहत्य द्वितीयायां सप्तत्रिंशत् (३७)। टा चतुर्दश (१४)। भ्याम्-अष्टाचत्वारिंशत् (४८)। भिस्-चतुर्विंशतिः (२४)। आहत्य तृतीयायां षडशीतिः (८६)। ङे-सप्त (७) भ्याम् अष्टाचत्वारिंशत् (४८)। भ्यस् अष्टाचत्वारिंशत् (४८)। आहत्य चतुर्थ्यां त्र्यधिकं शतम् (१०३)। ङसि चतुर्दश (१४)। भ्याम्-अष्टाचत्वारिंशत् (४८) भ्यस्-अष्टाचत्वारिंशत् (४८)। आहत्य पञ्चम्यां दशाधिकं शतं (११०)। ङस्-चतुर्दश (१४)। ओस्-चतुर्दश (१४)। आम् चतुर्दश (१४)। आहत्य षष्ठ्यां द्वाचत्वारिंशत् (४२)। ङि-चतुर्दश (१४)। ओस्-चतुर्दश (१४)। सुप्-चतुरशीतिः (८४)। आहत्य सप्तम्यां द्वादशाधिकं शतम् (११२)। ततश्च सङ्कलनया पञ्चशतानि च, विंशतिश्च, सप्त च (५२७) रूपाणि। **इति गवाक्छब्दप्रक्रिया। तिर्यङिति**। तिरः अञ्चतीति विग्रहे ऋत्विगादिना क्विन्। गतौ 'अनिदिता'मिति नलोपः। तिरस्-अच् इत्यस्मात्सुबुत्पत्तिः, स्वमोर्लुक्, प्रत्ययलक्षणविरहादसर्वनामस्थानत्वाच्च न नुम्। अभत्वात् 'अचः' इत्यल्लोपो न। तिरसस्तिर्यादेशः, यण्, 'क्विन्प्रत्ययस्ये'ति कुत्वस्याऽसिद्धत्वाच्चकारस्य 'चोः कुः'रिति कुत्वम्, जश्त्वचर्त्वे इति भावः। **तिरश्ची इति**। तिरस् अच् औ इति स्थिते औङः श्यां भत्वात् 'अचः' इत्यल्लोपः। 'अलोपे' इत्युक्तेर्न तिर्यादेशः। सस्य श्चुत्वेन श इति भावः। **तिर्यञ्चीति**। तिरस् अच् इत्यस्माज्जसि जश्शसोः शिः, सर्वनामस्थानत्वान्नुम्, अनुस्वारपरसवर्णौ, तिरसस्तिरिः, यण्। अभत्वात्, 'अचः' इत्यल्लोपो नेति भावः। **तिर्यङिति**। स्वमोर्लुकि अभत्वादलुप्तनकारत्वात् 'अचः' इत्यल्लोपाऽभावात्तिर्यादेशः, चकारस्य संयोगान्तलोपः, नस्य कुत्वेन ङकार इति भावः। **तिर्यञ्ची इति**। औङः श्यां रूपम्। अलुप्तनकारत्वादच इत्यल्लोपाभावात्तिरिः। **तिर्यञ्चीति**। जश्शसोः शिः। शेषं पुंवत्। इति चान्ताः।

अथ तान्ताः। यकृदिति। मांसपिण्डविशेषो यकृन्नाम याज्ञिकप्रसिद्धः। स्वमोर्लुक्, जश्त्वचर्त्वे इति भावः। **यकृती इति**। औङश्शी। **यकृन्तीति**। जश्शसोः शिः, झलन्तत्वान्नुम्, अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः। शसादौ विशेषमाह—**पद्दन्निति वा यकन्निति। यकानीति**। शसश्शिः, यकन्नादेशः सर्वनामस्थानत्वान्नान्तलक्षण उपधादीर्घ इति भावः। **यक्नेति**। टायां यकन्नादेशेऽल्लोपः। यक्ने। यक्नः। यक्नोः। यक्नि यकनि। यकसु। यकन्नभावे यकृद्भ्यामित्यादि। **शकृदिति**। शकृच्छब्दो विष्ठावाची यकृद्वत्। **ददत् ददती इति**। शतृप्रत्ययान्तोऽयं ददच्छब्दः पुंलिङ्गनिरूपणे व्युत्पादितः। तस्य स्वमोर्लुक्। औङश्शी। नुम्तु न, असर्वनामस्थानत्वात् 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति निषेधाच्च। शौ 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नित्यं नुम्निषेधे प्राप्ते—**वा नपुंसकस्य**। 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति सूत्रं नञ्वर्जमनुवर्तते। नपुंसकस्येति व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे षष्ठी। 'इदितो नुम्धातोः' इत्यतो नुमिति 'उगिदचा'मित्यतः 'सर्वनामस्थाने' इति च अनुवर्तते। तदाह—**अभ्यस्तादित्यादिना। ददन्तीति**। नुमि अनुस्वारपरसवर्णौ। **तुददिति**। 'तुद व्यथने' अस्माच्छतृप्रत्यये 'तुदादिभ्यश्शः' इति शः शपोऽपवादः, 'अतो गुणे' इति शतुरकारेण पररूपे तुदच्छब्दः, तस्मात्स्वमोर्लुक्, प्रत्ययलक्षणविरहादसर्वनामस्थानत्वाच्च न नुम्, जश्त्वचर्त्वे इति भावः। तुदच्छब्दादौङः श्याम्, असर्वनामस्थानत्वान्नुमि अप्राप्ते—**आच्छीनद्योर्नुम्**। 'नाभ्यस्तात्' इत्यतः शतुरिति, 'वा नपुंसकस्य' इत्यतो वेति चानुवर्तते। आदिति पञ्चमी। अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते, तच्च आदित्यनेन विशेष्यते, तदन्तविधिः। 'परस्ये'त्यध्याहियते। 'शतु'रित्यनन्तरमवयवस्येत्यध्याहियते, तेन च अङ्गस्येति षष्ठ्यन्तं विशेष्यते तदन्तविधिः। अङ्गस्येत्यस्य आवृत्तिर्बोध्या। तदाह—**अवर्णान्तादित्यादिना**। 'इदितो नुमि'त्यतोऽनुवृत्त्यैव सिद्धे नुम्ग्रहणं स्पष्टार्थम्। **तुदन्ती तुदती इति**। औङः श्यां, नुमि, तद-

तुदन्ती-तुदती । तुदन्ति । भात् । भान्ती-भाती । भान्ति । पचत्॥ शप्श्यनोर्नित्यम् ।७।१।८१। शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् स्याच्छीनद्योः परतः। पचन्ती । पचन्ति । दीव्यत्। दीव्यन्ती । दीव्यन्ति । स्वप् । स्वब् । स्वपी । नित्यात्परादपि नुमः प्राक् 'अप्तृ'न्निति दीर्घः,प्रतिपदोक्तत्वात्। [नुम्]। 'स्वाम्पि'। 'निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्व'मिति पक्षे तु अकृते तद्विरहान्नुमेव । स्वम्पि । स्वपा। 'अपो भि' । स्वद्भ्याम्। स्वद्भिः । 'अर्तिपृवपी'त्यादिना धनेरुस् । [सत्वस्याऽसिद्धत्वात्] रुत्वम् । धनुः । धनुषी ।'सान्ते'ति दीर्घः। 'नुम्विसर्जनीये'ति षत्वम् । धनूंषि । धनुषा । धनुर्भ्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः । पिपठिषतेः क्विप् । 'र्वो'रिति दीर्घः । पिपठीः ।

नान्तादिव'दिति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । भादिति । 'भा दीप्तौ' । लटः शतर्यदादित्वाच्छपो लुक् । शप्श्यनोर्नित्यम् । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धेऽपि नित्यग्रहणमिह 'वे'त्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा ह्यारम्भसामर्थ्यादिह नित्यमुत्तरत्र विकल्प इत्याशङ्क्येत । पचन्ती इति । कर्तरि शपि नित्यं नुम् । दीव्यन्ती इति । दिवादिभ्यः श्यनि नित्यं नुम् । पचन्ति दीव्यन्तीति बहुवचने तु 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्बोध्यः । स्वबिति । शोभना आपो यस्मिन्सरसीति बहुव्रीहिः । 'ऋक्पूर'बिति समासान्ते प्राप्ते 'न पूजना'दिति निषेधः । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्य' इति ईत्वं भवति, तत्र 'अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरण'मिति वक्ष्यमाणत्वात्। निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति । अयमेव पक्षः प्रबल इति 'छदिरुपधिबलेर्ढ'ञिति सूत्रे मनोरमायां स्थितम् । धनेरुसिति । 'जनेरुसिः' इत्यत 'उसि'रित्यनुवर्तमाने 'अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नि'दित्यौणादिकेनेत्यर्थः '। धनुर्भ्या-

---

भावे च रूपम् । शविकरणे कृते शतुरकारेण पररूपे एकादेशे सति तुद इत्यवर्णान्तमङ्गम्, तदादिग्रहणेन विकरणविशिष्टस्याप्यङ्गत्वात् । ततश्च तुददित्यन्त्यस्तकारः शतुरवयवः, तुदेत्यवर्णान्तादङ्गात्परश्चेति नुमिति भावः । 'अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतृप्रत्ययः' इत्याश्रयणे त्वत्र नुम् न स्यात्। शविकरणाऽकारस्य शतुरकारस्य च एकादेशे कृते तस्य पूर्वान्तत्वे शतुरवर्णान्तादङ्गात्परत्वाऽभावात्, परादित्वे अवर्णान्ताङ्गाऽभावात्, उभयत आश्रयणे च अन्तादिवत्त्वनिषेधादित्यलम् । तुदन्तीति । जश्शसोश्शिः, सर्वनामस्थानत्वान्नुमिति भावः । भादिति । 'भा दीप्तौ' लुग्विकरणः । लटः शतरि कृते सवर्णदीर्घे भादिति रूपम् । तस्मात् स्वमोर्लुक्, जश्त्वचर्त्वे इति भावः । भान्तीभाती इति । 'औङः शी' 'आच्छीनद्यो'रिति वानुमिति भावः। भान्तीति । जश्शसोः शिः, सर्वनामस्थानत्वान्नुमिति भावः । पचदिति । पच्धातोर्लटः शतरि शप्, 'अतो गुणे' इति पररूपम् ।, पचदित्यस्मात्स्वमोर्लुगिति भावः । औङः श्याम् 'आच्छीनद्योः' इति विकल्पे प्राप्ते—शप्श्यनोर्नित्यम् । 'आच्छीनद्योर्नुम्' इत्यनुवर्तते । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इत्यतः शतुरित्यनुवर्तते । अवयव इति चाध्याह्रियते । तदाह—शप्श्यनोरादित्यादिना । पचन्ती इति । औङः श्यां नुमि रूपम् । पचन्तीति । जश्शसोः शौ सर्वनामस्थानत्वान्नुमि रूपम्। दीव्यदिति । दिवुधातोर्लटः शतरि श्यन् । 'हलि चे'ति दीर्घः । दीव्यच्छब्दात्स्वमोर्लुगिति भावः । दीव्यन्ती इति । औङः श्यां नुमि रूपम् । 'शप्श्यनोः' इति नित्यं नुमिति भावः । दीव्यन्तीति । जश्शसोः शौ सर्वनामस्थानत्वान्नुमिति भावः । इति तान्ताः । अथ पान्ताः । स्वबिति । सु=शोभनाः आपो यस्मिन् सरसीति बहुव्रीहिः । 'ऋक्पूरब्धूः' इति समासान्तस्तु न भवति, 'न पूजनात्' इति निषेधात् । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ई'दिति न भवति, तत्र 'अप' इति कृतसमासान्तग्रहणात् । स्वप्शब्दात्स्वमोर्लुगिति भावः । स्वपी इति । औङः श्यां रूपम् । असर्वनामस्थानत्वान्न नुमिति भावः । जश्शसोः शौ स्वप् इ इति स्थिते, अप्तृन्' इति दीर्घे, झलन्तलक्षणनुमि, अनुस्वारे, परसवर्णे, स्वाम्पीति वक्ष्यति । तत्र 'अप्तृन्' इति दीर्घं बाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च नुमि कृतेऽकारस्य उपधात्वाऽभावात्कथं दीर्घ इत्यत आह—नित्यादित्यादि । प्रतिपदोक्तत्वादिति । 'अप्तृन्' इति दीर्घस्य अप्शब्दमुच्चार्य विहितत्वादित्यर्थः । ननु निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति 'छदिरुपधिबलेर्ढ'ञिति सूत्रे 'शेषाद्विभाषे'ति सूत्रे च भाष्ये स्थितम् । 'अप्तृन्' इति दीर्घस्तु न निरवकाशः, 'आप' इत्यत्र सावकाशत्वात् । अतोऽत्र नित्यत्वात्परत्वाच्च पूर्वं नुमागमे कथं दीर्घ इत्याशङ्क्य इष्टापत्त्या परिहरति—निरवकाशत्वमित्यादि । स्वम्पीति । दीर्घं बाधित्वा नुमि अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः । 'केचित्तु 'अप्तृन्' इति दीर्घस्य निरवकाशत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वाऽभावेऽपि प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकतया प्रथमं प्रवृत्तौ 'स्वाम्पी'त्येव युक्तमित्याहुः । इति पान्ताः । अथ षान्ताः । धनुश्शब्दं व्युत्पादयति—धनेरिति । 'जनेरुसिः' इत्यत उसिरित्यनुवर्तमाने 'अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्' इत्यौणादिकसूत्रेण 'धन धान्ये' इत्यस्माद्धातोरुस्प्रत्यय इत्यर्थः । प्रत्ययावयवत्वात्सस्य षत्वे धनुष्शब्दः। तस्मात्स्वमोर्लुक् । तत्र षकारस्य कथं रुत्वमित्यत आह—षत्वस्येति । धनुरिति । 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घस्तु न, रेफान्तस्याधातुत्वात् । धनूंषीति । 'नश्चे'त्यनुस्वारः । एवं चक्षुर्हविरादय इति । 'चक्षेश्शिच्च' इत्युसिः । शित्त्वेन

पिपठिषी । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाज्झलन्तलक्षणो नुम्न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाऽभावादजन्तलक्षणोऽपि नुम्न । पिपठिषि । पिपठीर्भ्यामित्यादि । पयः । पयसी । पयांसि । पयसा । पयोभ्यामित्यादि । सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांसि । अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्वमत्वे । अमू । अमूनि । [पुनस्तद्वत्] । शेषं पुंवत् ।

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

अथाऽव्ययप्रकरणम् ।

स्वरादिनिपातमव्ययम् ।१।१।३७। स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । स्वर्, अन्तर्, प्रातर्, पुनर्, सनुतर्, उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक्, ऋते, युगपत्, आरात्, पृथक्, ह्यस्, श्वस्, दिवा,

मिति । इह 'र्वोरुपधायाः' इत्यादिना दीर्घो न शङ्क्यः, रेफान्तस्याऽधातुत्वात् । **एवमिति** । 'चक्षेः शिच्च' चादुसि । चक्षुः । 'अर्चिशुचिहुसृपि' इत्यादिना जुहोतेरिसिः । 'आदि'शब्देन सर्पिरर्चिरादयो ग्राह्याः । **सुपुमांसीति** । 'पुंसोऽसुङ्' इति सूत्रे 'सुटी'ति व्याचक्षाणस्य प्राचो मते जसीष्टसिद्धावपि शसि नैतत्सिध्येत् । औङि चाऽतिप्रसङ्गः । 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यतोऽनुवृत्तिं पर्यालोच्य सर्वनामस्थान इति यथाश्रुतं ब्रुवतां तु सर्वेष्टसिद्धिः । इति हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

स्वरादिनिपातमव्ययम् । स्वरादयश्च निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः । ननु चादिष्वेव स्वरादीन्पठित्वा प्रकृतसूत्रं परित्यज्य 'तद्धितश्चासर्वे'त्यादि सूत्रचतुष्टयमपि 'चादयोऽसत्त्वे' इत्यस्मात्पूर्वं कृत्वाऽव्ययप्रदेशेषु निपातशब्देनैव व्यवह्रियतामिति चेन्न, 'स्वस्ति वाचयति' 'स्वः पश्यति' 'स्वः पतती'त्यादौ कर्मादिकारकयोगेन सत्त्ववाचकत्वात्तेषां निपातसंज्ञाऽनापत्तेः । चादीनां ह्यसत्त्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा, न तु सत्त्ववाचिनाम् । स्वरादीनां तु सत्त्ववाचिनामसत्त्ववाचिनां चाऽव्ययसंज्ञेष्यत इति व्यवस्थाऽनापत्तेश्च । अथ 'प्राग्रीश्वरान्निपाताः' 'स्वरादीनि' 'चादयोऽसत्त्वे' इति सूत्र्यतां, तथा हि सति स्वरादीनां सत्त्ववचनानामपि निपातसंज्ञा सेत्स्यतीति चेन्न; एवं हि सति 'निपात एकाजना'ङिति प्रगृह्यसंज्ञा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत । सन्ति हि स्वरादिषु 'किमोऽत्' 'दक्षिणादाच्' इत्यादावेकाचौ तद्धितौ । केऽप्रभृतय एकाचः कृत्प्रत्ययाश्च सन्ति । 'तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्तः' इति सूत्रस्य, 'कृन्मकारसन्ध्यक्षरान्तः' इति सूत्रस्य च स्वरादिगणपठितत्वात् । यद्यप्यत्र मूले स्वरादिषु गणसूत्रद्वयमिदं न पठितं, तथापि प्राचां पाठे त्वस्तीत्यनुपदमेव स्फुटीकरिष्यते । स्वरादीनुदाहरति—**स्वरित्यादिना** । **स्वरिति** स्वर्गे परलोके च । **अन्तरिति** मध्ये । **प्रातरिति** प्रत्यूषे । **पुनरित्यप्रथमे** विशेषे च । **सनुतरित्यन्तर्धाने** ।

सार्वधातुकत्वात् रुशावादेशो न । 'अर्चिशुचिहुसृपि' इत्यादिना हुधातोरिस्, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः, अवादेशः । आदिना सर्पिरादयो ग्राह्याः । **पिपठिषतेः क्विपिति** । 'पठ व्यक्तायां वाचि' सन्, इट्, द्वित्वं, हलादिशेषः, अभ्यासाऽकारस्य इत्वं, प्रत्ययावयवत्वात् षत्वं, 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वम् । पिपठिष इत्यस्मात् क्विप्, अतो लोपः, पिपठिष् इत्यस्मात् स्वमोर्लुक्, षत्वस्याऽसिद्धत्वाद्रुत्वम् । एतावत्सिद्धवत्कृत्य आह—**र्वोरिति दीर्घ इति** । **पिपठिषी इति** । औङः श्यां रूपम् । सौ विशेषमाह—**अल्लोपस्येति** । बेभिच्छब्दनिरूपणे व्याख्यातमेतदनुपदमेव प्राक् । इति षान्ताः । **अथ सान्ताः** । **पय इति** । 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु चे'त्यमरः । **पयांसीति** । शौ नुम् । 'सान्ते'ति दीर्घः, अनुस्वार इति भावः । **पयोभ्यामिति** । रुत्वे, 'हशि चे'त्युत्वे, गुण इति भावः ।

सुपुमिति । सु=शोभनः पुमान् यस्य गृहस्येति बहुव्रीहौ, सुपुंस्शब्दात् स्वमोर्लुक्, संयोगान्तलोपः । **सुपुंसी इति** । औङः श्यां रूपम् । **सुपुमांसीति** । शेः सर्वनामस्थानत्वात् 'पुंसोऽसुङ्' इत्यसुङ् । सुपुमस् इ इति स्थिते, झलन्तलक्षणनुमि, 'सान्तमहतः' इति दीर्घः, 'नश्चे'त्यनुस्वारश्चेति भावः । **अद इति** । अदस्शब्दात् स्वमोर्लुक्, रुत्वविसर्गौ, सान्तत्वान्न मुत्वम्, लुका लुप्तत्वात्त्यदाद्यत्वं नेति भावः । औङादावाह—**विभक्तिकार्यमिति** । त्यदाद्यत्वादिकमित्यर्थः । **उत्वमत्वे इति** । 'पूर्वत्राऽसिद्धमि'ति विभक्तिकार्योत्तरमुत्वमत्वे इत्यर्थः । **अमू इति** । औङः शी, त्यदाद्यत्वं, पररूपं, गुणः, उत्वमत्वे इति भावः । **अमूनीति** । जश्शसोश्शिः, त्यदाद्यत्वं, पररूपम् । अजन्तत्वात् नुम्, उपधादीर्घः, उत्वमत्वे इति भावः । इति सान्ताः ।

इति बालमनोरमायां हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

स्वरादिनिपातमव्ययम् । स्वर् आदिः येषां ते स्वरादयः, ते च निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः । फलितमाह—**स्वरादय इति** । स्वरादीन् पठति—**स्वरित्यादिना** । स्वरादीनां चादीनां च पृथक्पाठस्तु 'निपाता आद्युदात्ताः' इति स्वरभेदार्थः, चादीनामसत्त्ववाचिनामेवाऽव्ययत्वम्, स्वरादीनां तु सत्त्ववाचिनामसत्त्ववाचिनां च तदिति व्यवस्थार्थश्च । **स्वर्**—स्वर्गे पारत्रिकसुखविशेषे, परलोके च । **अन्तर्**—मध्ये । **प्रातर्**—प्रत्यूषे । **पुनर्**—

रात्रौ, सायम्, चिरम्, मनाक्, ईषत्, जोषम्, तूष्णीम्, बहिस्, अवस्, समया, निकषा, स्वयम्, वृथा, नक्तम्, नञ्, हेतौ, इद्धा, अद्धा, सामि। वत्। ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत्। सना, सनत्, सनात्, उपधा, तिरस्, अन्तरा, अन्तरेण, ज्योक्, कम्, शम्, सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा, अलम्, वषट्, श्रौषट्, वौषट्, अन्यत्, अस्ति, उपांशु, क्षमा, विहायसा, दोषा, मृषा, मिथ्या, मुधा, पुरा, मिथो, मिथस्, प्रायस्,

स्वरादयः पञ्च रेफान्ताः। तेन स्वर्याति प्रातरत्रेत्यादावुत्वं न भवति। सान्तत्वे हि स्यादेव दोषः। **उच्चैस्**-महति।' **नीचैस्**-अल्पे। **शनैस्**-क्रियासान्ये। **ऋधक्**-सत्येऽपि। वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये। **ऋते**-वर्जने। **युगपदि**त्येककाले। **आरा**द्दूरसमीपयोः। **पृथक्**-भिन्ने। **ह्यस्**-अतीतेऽह्नि। **श्वस्**-अनागतेऽह्नि। **दिवा** दिवसे। **रात्रा**विति निशि। **साय**मिति निशामुखे। **चिर**मिति बहुकाले। **मनाक्, ईषत्**-इमावल्पे। **जोषं**-सुखे मौने च। **तूष्णी**मिति मौने। **बहिस् अवस्** इमौ बाह्ये। **समये**ति समीपे मध्ये च। **निकषे**त्यन्तिके। **स्वय**मिति आत्मनेत्यर्थे। **वृथे**ति व्यर्थे। **नक्त**मिति रात्रौ। **नञि**ति निषेधे। **हेता**विति निमित्ते। **इद्धे**ति प्राकाश्ये। **अद्धे**ति स्फुटावधारणयोः। तत्त्वातिशययोरित्यन्ये। **सामी**त्यर्धजुगुप्सितयोः। **वत्**। 'तेन तुल्य'मित्यादिभिर्विहितो यो वतिप्रत्ययः स इह गृह्यते। तदाह-**ब्राह्मणवत्**। **क्षत्रियवदि**ति। प्रत्ययमात्रस्य संज्ञाप्रयोजनाऽभावात्प्रत्ययान्तमुदाहृतम्। यस्तु 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' इति विहितः, स इह न गृह्यते। 'यदुद्वतो निवतो यासो'त्यत्र सत्वधर्मस्य लिङ्गसङ्ख्यान्वयस्य दर्शनात्। अत्र वदन्ति-'तद्धितश्चासर्वविभक्ति'रित्यत्र 'तसिवती' इति वतिप्रत्ययोऽपि परिगण्यते, तच्च न कर्तव्यं, स्वरादिपाठेनैव गतार्थत्वात्, स्वरादिषु वा वदिति न पठनीयमिति। **सना, सनत्, सनात्**,-एते नित्ये। **उपधे**ति भेदे। **तिरस्**-अन्तर्धौ तिर्यगर्थे परिभवे च। **अन्तरे**ति मध्ये विनार्थे च। **अन्तरेणे**ति वर्जने। **ज्योगि**ति कालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थे च। **कमि**ति वारिमूर्धनिन्दासुखेषु। **शमि**ति सुखे। **सहसे**त्याकस्मिकाऽविमर्शयोः। **विने**ति वर्जने। **नाने**त्यनेकविनार्थयोः। **स्वस्ती**ति मङ्गले। **स्वधा** पितृदाने। **अलं**-भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु। **वषट्, श्रौषट्, वौषट्**,-एते हविर्दाने। **अन्यदि**त्यन्यार्थे। **अस्ती**ति सत्तायाम्। **उपांशु**—इत्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः। **क्षमे**ति क्षान्तौ। **विहायसे**ति वियदर्थे। **दोषे**ति रात्रौ। **मृषा, मिथ्ये**त्येतौ वितथे। **मुधे**ति व्यर्थे। इत ऊर्ध्वं 'कृतोऽसुन्कसुनः' 'कृन्मकारसन्ध्यक्षरान्तः' 'अव्ययीभावश्च' इति गणसूत्रत्रयमष्टाध्यायीस्थत्रिसूत्र्या समानार्थकमिह न पठितं चेदपि प्राचीनगणपाठे तदस्तीति बोध्यम्। वैयर्थ्यं तु परिहरिष्यते। **पुरे**त्यविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च। **मिथो, मिथस्**-एतौ रहः सहा-

अप्रथमे, विशेषे च। **सनुतर्**—अन्तर्धाने। स्वरादयः पञ्च रेफान्ताः। तेन स्वर्याति प्रातरत्रेत्यादौ 'हशि च' इत्युत्वं न, तत्र 'रोः' इत्युकारानुबन्धग्रहणात्। **उच्चैस्**—महति। **नीचैस्**-अल्पे। **शनैस्**-क्रियामान्द्ये। **ऋधक्**-सत्ये। वियोगशैघ्र्यसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये। **ऋते**-वर्जने। **युगपत्**-एककाले। **आरात्**-दूरसमीपयोः। **पृथक्**-भिन्ने। **ह्यस्**-अतीतेऽह्नि। **श्वस्**-अनागतेऽह्नि। **दिवा**-दिवसे। **रात्रौ**-निशि। **सायं**-निशामुखे। **चिरं**-बहुकाले। **मनाक्, ईषत्**—इदं द्वयमल्पे। **जोषं**-सुखे, मौने च। **तूष्णीम्**—मौने। **बहिस् अवस्**—इदं द्वयं बाह्ये। **समया**—समीपे, मध्ये च। **निकषा**—अन्तिके। **स्वयम्**—आत्मनेत्यर्थे। **वृथा**—व्यर्थे। **नक्तम्**—रात्रौ। **नञ्**-निषेधे। 'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः।' इत्यन्ये। **हेतौ**-निमित्ते। **इद्धा**-प्राकाश्ये। **अद्धा**-स्फुटावधारणयोः। तत्त्वातिशययोरित्यन्ये। **सामि**-अर्धे, जुगुप्सिते च। **वत्** इत्यनेन 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' 'तत्र तस्येव' 'तदर्हम्' इति वतिप्रत्ययो गृह्यते। 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' इति वतिस्तु न गृह्यते, 'परावतो निवत उद्वतश्चे'त्यत्राव्ययत्वाऽभावात्। वस्तुतस्तु 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्येव सिद्धे वतिग्रहणमिह व्यर्थमेव। **ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवदि**ति वतिप्रत्ययान्तस्योदाहरणम्। केवलप्रत्ययस्य अव्ययत्वे प्रयोजनाऽभावात्। **सना, सनत्, सनात्**-एतत्त्रयं नित्ये। **उपधा**-भेदे। **तिरस्**-अन्तर्धौ, तिर्यगर्थे, पराभवे च। **अन्तरा**-मध्ये, विनार्थे च। **अन्तरेण**-वर्जने। वस्तुतस्तु 'अन्तराऽन्तरेण युक्ते' इति सूत्रे भाष्ये अन्तरा, अन्तरेण इत्यनयोर्निपातत्वोक्तेरनयोः स्वरादिषु पाठः प्रक्षिप्त इति बोध्यम्। **ज्योक्**-कालभूयस्त्वे प्रश्ने, शीघ्रार्थे, सम्प्रतीत्यर्थे च। **कम्**-वारिमूर्धनिन्दासुखेषु। **शम्**-सुखे। **सहसा** आकस्मिकाविमर्शयोः। **विना** वर्जने। **नाना** अनेकविनार्थयोः। **स्वस्ति**-मङ्गले। **स्वधा**-पितृहविर्दाने। **अलम्**-भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु। **वषट्, वौषट्, श्रौषट्**, एतत्त्रयं देवहविर्दाने। **अन्यत्**-अन्यार्थे। **अस्ति**-सत्तायाम्। 'उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्चे'ति चाद्यन्तर्गणसूत्रादेव 'अस्ति'शब्दस्य विभक्तिप्रतिरूपकस्य अव्ययत्वसिद्धेरिह स्वरादिगणे तस्य पाठो व्यर्थ इति मतुप्सूत्रे भाष्यकैयटयो स्थितम्।

मुहुस्, प्रवाहुकम्, [प्रवाहिका] आर्यहलम्, अभीक्ष्णम्, साकम्, सार्धम्, नमस्, हिरुक्, धिक्, अथ, अम्, आम्, प्रताम्, [प्रशान्], प्रतान्, मा, माङ् । आकृतिगणोऽयम् । च, वा, ह, अह, एव, एवम्, नूनम्,

र्थयोः। **प्रायसि**ति बाहुल्ये । **मुहुसि**ति पुनरर्थे । **प्रवाहुक**मिति समानकाले ऊर्ध्वार्थे च । **प्रवाहिके**ति पाठान्तरम् । **आर्यहल**मिति बलात्कारे । शाकटायनस्तु—आर्येति प्रतिबन्धे । हलमिति प्रतिषेधविवादयोरित्याह । **अभीक्ष्ण**मिति पौनः पुन्ये । **साकं, सार्ध**मेतौ सहार्थे । **नमस्**—नतौ । **हिरु**ग्वर्जने । **धिक्**—निन्दाभर्त्सनयोः । इत उर्ध्वं 'तसिलादयस्तद्धिता एधाच्पर्यन्ताः' 'शस्तसी' 'कृत्वसुच्' 'सुच्' 'आस्थालौ' 'च्व्यर्थाश्चे'ति प्राचीनगणपाठेऽस्तीति बोध्यम् । **तसिलादी**त्यादेरयमर्थः,—'पञ्चम्यास्तसि'लित्यारभ्य 'एधाच्चे'त्येतदन्तैः सूत्रैरुक्ता ये तद्धितास्तदन्ताः स्वरादिषु बोद्धव्याः । तथा 'बह्वल्पार्थाच्छस्' 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' 'तेनैकदिक्' 'तसिश्चे'त्ययमपि तसिः । 'क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' । 'इण आसिः' इत्युणादिसूत्रेण विहित 'आसिः' । 'प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि' । 'संपद्यकर्तरि च्विः' । 'विभाषा साति कार्त्स्न्ये' 'देये त्रा च' इत्येतदन्ता अपि ग्राह्या इति । **अम्**—शैघ्र्येऽल्पे च । **आम्**—अङ्गीकारे । 'अमु च छन्दसि' 'किमेत्तिङव्यय—'इति 'कास्प्रत्ययात्—'इत्यादिभिश्च विहितावपि अमामौ गृह्येते इत्येके । प्रतं नय प्रतरं । पचतितरां । कारयामास । **प्रताम्**—ग्लानौ । **प्रशान्**—समानार्थे । **प्रतान्**—विस्तारे । **मा, माङ्** एतौ निषेधाशङ्कयोः । **आकृतिगण इति**। तेनान्येऽपि ज्ञेयाः । तथा हि—**कामम्**—स्वाच्छन्द्ये । **प्रकाम**मित्यतिशये । **भूय** इति पुनरर्थे । **साम्प्रत**मिति न्याय्ये । **पर**मिति किन्त्वर्थे । **साक्षात्**—प्रत्यक्षे । **साची**ति तिर्यगर्थे । **सत्य**मित्यर्धाङ्गीकारे । **मङ्क्षु, आशु**—एतौ शैघ्र्ये । **संवत्** वर्षे । **अवश्यं** निश्चये । **उषे**ति रात्रौ । **ओ**मित्यङ्गीकारे ब्रह्मणि च । **भू**रिति पृथिव्याम् । **भुव**रित्यन्तरिक्षे । **झटिति, झगिति, तरसा**—एते शैघ्र्ये । **सुष्ठु** प्रशंसायाम् । **दुष्ठु** निकृष्टे । **सु** पूजायाम् । **कु** इति कुत्सितेषदर्थयोः । **अञ्जसे**ति तत्त्वशीघ्रार्थयोः । **मिथु** इति द्वावित्यर्थे । **अस्त**मिति विनाशे । **स्थाने** इति युक्ते । **वर**मिति ईषदुत्कर्षे । **सुदि** शुक्लपक्षे । **वदि** कृष्णपक्षे इत्यादि । चादीनुदाहरति—**चेत्यादिना** । **चेति** समुच्च-

---

उपांशु—अप्रकाशोच्चारणे, रहस्ये च । **क्षमा**—क्षान्तौ । **विहायसा**—आकाशे । **दोषा**—रात्रौ । **मृषा मिथ्या**—इदं द्वयं वितथे । **मुधा**—व्यर्थे । **पुरा**—अविरते, चिरातीते, भविष्यदासन्ने च । **मिथो मिथस्**—इदं द्वयं रहसि, सहार्थे च । **प्रायस्**—बाहुल्ये । **मुहुस्**—पुनरर्थे । **प्रवाहुकम्**—समानकाले, ऊर्ध्वार्थे च । **प्रवाहिका** इति पाठान्तरम् । **आर्यहलम्**—बलात्कारे । शाकटायनस्तु-आर्येति प्रतिबन्धे, हलमिति निषेधानुवादयोरित्याह । **अभीक्ष्णम्**—पौनःपुन्ये । **साकम् सार्धम्**—इदं द्वयं सहार्थे । **नमस्**-नतौ । **हिरुक्**-वर्जने । **धिक्**—निन्दाभर्त्सनयोः । **अम्**—शैघ्र्ये, अल्पे च । **आम्**—अङ्गीकारे । **प्रताम्**—ग्लानौ । **प्रशाम्**—समानार्थे । **प्रतान्**—विस्तारे । अत्र 'प्रतान्' इति नान्तस्य पुनः पाठसामर्थ्यात् । **प्रताम्, प्रशाम्** इति पूर्वयोः 'मो नो धातोः' इति नत्वं न । **प्रशान्** इति नान्तपाठस्तु असाम्प्रदायिकः । 'कृन्मेजन्तः' इति सूत्रभाष्यस्वरसोऽप्येवमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । **मा, माङ्**—एतौ निषेधे । **आकृतिगणोऽयमिति** । ततश्च अन्येऽप्येवंजातीयकाः स्वरादिगणे ज्ञेयाः । तथाहि—**कामम्**—स्वाच्छन्द्ये । **प्रकामम्**—अतिशये । **भूयस्**—पुनरर्थे । **साम्प्रतम्**—न्याय्ये । **परम्**—किन्त्वर्थे । **साक्षात्**—प्रत्यक्षे । **साचि**—तिर्यगर्थे । **सत्यम्**—अर्धाङ्गीकारे । **मङ्क्षु, आशु**—इदं द्वयं शैघ्र्ये । **संवत्**—वर्षे । **अवश्यम्**—निश्चये । **सपदि**—शैघ्र्ये । **बलवत्**—अतिशये । **प्रादुस् आविस्**—इदं द्वयं प्रकाशे । **अनिशम्, नित्यम्, सदा, अजस्रम्, सन्ततम्**—एतत्पञ्चकं सातत्ये । **उषा**—रात्रौ । **रोदसी** द्यावापृथिव्यर्थे । **ओम्**—अङ्गीकारे ब्रह्मणि च । अत्र अश्च उश्च म् चेति समाहारद्वन्द्वे, ओम्शब्दो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकब्रह्मवाची । 'अवतेष्टिलोपश्च' इत्युणादिव्युत्पन्नस्तु ब्रह्मण्यङ्गीकारे चेति विवेकः । 'अवतेष्टिलोपश्चे' त्यस्यायमर्थः,—अवधातोर्मन्स्यात्प्रत्ययस्य टिलोपश्चेति । अव्म् इति स्थिते 'ज्वरत्वरे' ति वकारस्य उपधाभूतस्याकारस्य च ऊठ्, ऊकारद्वयस्य सवर्णदीर्घः, 'सार्वधातुके' ति तस्य गुणः, ओमिति रूपम् । उभयोरपि स्वरादित्वम् । न चौणादिकस्य 'कृन्मेजन्तः' इत्येव सिद्धमिति वाच्यम्, उणादौ हि 'च्विरव्यय'मिति पठ्यते । च्व्यन्तानां निपातत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदम्—'उणादिपठितानां चादिस्वरादिपठितानां चेदव्ययत्वं तर्हि च्विरेवाव्ययं नेतर'दिति । ततश्च ओमित्यस्य औणादिकस्याऽप्राप्ते अव्ययत्वे स्वरादिपाठ इत्यलम् । **भूः**—पृथिव्याम् । **भुवर्**—अन्तरिक्षे । **झटिति, द्राक्, तरसा**—त्रयमिदं शैघ्र्ये । **सुष्ठु**—प्रशंसायाम् । **दुष्ठु**—निकृष्टे । **सु**—पूजायाम् । **आः**—आश्चर्ये । **कु**—कुत्सिते, ईषदर्थे च । **अञ्जसा**—तत्त्वे शीघ्रार्थे च । **मिथु**—द्वावित्यर्थे । **अस्तम्**—विनाशे । **स्थाने**—युक्तार्थे । **ताजक्**—शैघ्र्ये । **चिराय, चिररात्राय, चिरस्य, चिरम्, चिरेण, चिरात्**—इति षट्कं चिरार्थकम् ।

शश्वत्, युगपत्, भूयस्, कूपत्, सूपत्, कुवित्, नेत्, चेत्, चण्, कच्चित् [किंचित्], यत्र, नह, हन्त, माकिः, माकिम्, नकिः, [नकिंम्], [आकिं] माङ्, नञ्, यावत्, तावत्, त्वै, द्वै, [न्वै], रै, श्रौषट्, वौषट्, स्वाहा, स्वधा, वषट्। तुम्, तथाहि, खलु, किल, अथो, अथ, सुष्ठु, स्म, आदह। (ग) उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च।

यान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारेषु। 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेऽपि समुच्चये'। हेति प्रसिद्धौ। अहेति पूजायाम्। एवेत्यवधारणेऽनवक्लृप्तौ च। एवमित्युक्तपरामर्शे। नूनमिति निश्चये तर्के च। शश्वदिति पौनःपुन्ये नित्ये सहार्थे च। युगपदित्येककाले। भूयस्-पुनरर्थे आधिक्ये च। कूपदिति प्रश्ने प्रशंसायां च। कुविदिति भूयर्थे प्रशंसायां च। नेदिति शङ्कायां प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु च। चेदिति यद्यर्थे। चण्-अयं चेदर्थे। णानुबन्धस्तु 'निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्—' इति विशेषणार्थः। समुच्चयादौ त्वननुबन्धकः। कच्चिदितीष्टप्रश्ने। यत्रेति अनवक्लृप्त्यमर्षगर्हाश्चर्येषु। 'नावकल्पयामि न मर्षये, गर्हा आश्चर्यं वा यत्र भवान् वृषलं याजयेत्'। नहेति प्रत्यारम्भे। हन्तेति हर्षे विषादेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भे च। माकिः, माकिं, नकिरिति त्रयोऽपि वर्जने। माङ्नञौ स्वरादिषूक्तौ। इह पाठस्तु निपातत्वार्थः, तेनाद्युदात्तत्वं फलं सिध्यतीति केचित्। तदसत्। फिट्स्वरेणाऽपीष्टसिद्धेः। अन्ये त्वाहुः—सत्त्ववचनानामप्यव्ययसंज्ञार्थं स्वरादिपाठ इति। तदप्यसत्। लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याऽव्ययत्वापत्तेः। तस्मादुभयत्र पाठश्चिन्त्यप्रयोजनः। यावत्तावदेतौ साकल्याऽवधिमानावधारणेषु। साकल्ये—यावत्कार्यं तावत्कृतम्। अवधौ—यावद्गन्तव्यं तावत्तिष्ठ। माने—यावद्दत्तं तावद्भुक्तम्। अवधारणे—यावदमत्रं तावद्ब्राह्मणानामन्त्रयस्व। त्वै—विशेषवितर्कयोः। द्वै—वितर्के। न्वै—इति पाठान्तरम्। रै दाने अनादरे च। रै करोति। ददातीत्यर्थः। त्वं रै किं करिष्यसि। श्रौषट्, वौषट्—एतौ हविर्दाने। स्वाहा देवताभ्यो दाने। स्वधेति पितृभ्यः। श्रौषडादीनामनेकाचामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः। तुमिति तुङ्कारे। 'गुरुं तुङ्कृत्य हुङ्कृत्य'। तथाहीति निदर्शने। खलु इति निषेधवाक्यालङ्कारनिश्चयेषु। किलेति वार्तायामलीके च। अथो अथेति मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु। अयं स्वरादावपि। तेन मङ्गलवाचकस्य सत्त्वार्थत्वेऽप्यव्ययत्वं सिध्यति। अतएव श्रीहर्षः—'उदस्य कुम्भीरथ शातकुम्भजाश्चतुष्कचारुत्विषि वेदिकोदरे। यथाकुलाचारमथाऽवनीन्द्रजां पुरन्ध्रिवर्गः स्नपयाम्बभूव ताम्' इति। अत्र हि 'अथ स्नपयांबभूवे'त्यस्य मङ्गलस्नपनं चकारेत्यर्थः। निपातस्तु स्वरूपेणैव मङ्गलं मृदङ्गध्वनिवत्। सुष्ठु—स्वरभेदार्थपाठः। स्मेत्यतीते पादपूरणे च। आदहेत्युपक्रम-

वरम्—ईषदुत्कर्षे। आनुषक्-आनुपूर्व्ये। अनुषक्-अनुमाने। अमेनः-शीघ्रसाम्प्रतिकयोः। सुदि—शुक्लपक्षे। वदि—कृष्णपक्षे इत्यादि। इति स्वरादयः। अथ चादीनाह—च वा इत्यादिना। च—समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारेषु। वा—विकल्पादिषु। 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेऽपि समुच्चये।' ह—प्रसिद्धौ। अह- अद्भुते, खेदे च। एव—अवधारणे, अनवक्लृप्तौ च। एवम्—उक्तपरामर्शे। नूनम्—निश्चये, तर्के च। शश्वत्—पौनःपुन्ये, नित्ये, सहार्थे च। युगपत्—एककाले। भूयस्—पुनरर्थे, आधिक्ये च। कूपत्—प्रश्ने, प्रशंसायां च। कुवित्—भूयर्थे, प्रशंसायां च। नेत्—शङ्कायां, प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु च। चेत्—यद्यर्थे। चण् अयं चेदर्थे णित्; समुच्चयादिष्वननुबन्धकः। स्वरे भेदः फलम्। कच्चित्—इष्टप्रश्ने। यत्र-अनवक्लृप्त्यमर्षगर्हाश्चर्येषु। 'नावकल्पयामि, न मर्षये, गर्हे, आश्चर्यं वा यत्र भवान्वृषलं याजयेत्'। नह—प्रत्यारम्भे। हन्त—हर्षे, विषादे, अनुकम्पायां, वाक्यारम्भे च। माकिः माकिम्, नकिः,—इदं त्रयं वर्जने। माङ्नञौ-स्वरादिषूक्तौ। अन्यतरत्र पाठ इति युक्तम्, उभयत्र पाठस्तु व्यर्थ एव। नच निपातस्वरार्थं इह पाठ इति वाच्यं, 'फिषोऽन्त उदात्तः' इत्येव तत्सिद्धेः। नच सत्त्ववचनत्वेऽप्यव्ययत्वार्थं स्वरादिपाठ इति वाच्यं, तथा सति लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः। तस्माच्चादिष्वेव माङ्नञौ पाठ्यावित्याहुः। यावत् तावत्-इदं द्वयं साकल्यावधिमानावधारणेषु। त्वै—विशेषवितर्कयोः। द्वै—वितर्के। न्वै इति पाठान्तरम्। रै—दाने, अनादरे च। श्रौषट्, वौषट्, स्वाहा—इदं त्रयं देवहविर्दाने। स्वधा-पितृदाने। श्रौषडादीनामनेकाचां त्रयाणां स्वरभेदार्थं उभयत्र पाठः। तुम्-तुङ्कारे। तथाहि—निदर्शने। खलु—निषेधवाक्यालंकारनिश्चयेषु। किल—इवार्थे, वार्तायाम्, अलीके च। अथ—अयं मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु। अयं स्वरादावपि। तेन मङ्गलवाचकस्य सत्त्वार्थकत्वेऽप्यव्ययत्वम्। तथाच श्रीहर्षः—'यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रिवर्गः स्नपयाम्बभूव ताम्' इति। 'अथ स्नपयाम्बभूव' इत्यस्य मङ्गलस्नानं कारयामासेत्यर्थः। निपातश्चाऽथशब्दः मृदङ्गादिध्वानवत् मङ्गलम्। सुष्ठु। स्वरभेदार्थः पुनः पाठः। स्म—अतीते, पादपूरणे च। आदह—उपक्रमहिंसाकुत्सनेषु। उपसर्गविभक्ति। चादिगणसूत्रमेतत्। उपसर्गप्रतिरूपकाः, विभक्त्यन्तप्रतिरूपकाः, स्वरप्रतिरूपकाश्च चादिगणे पाठ्या इत्यर्थः। तत्रोपसर्गप्रतिरूपकमुदाहरति-

अवदत्तम् । अहंयुः । अस्तिक्षीरा । अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ । पशु, शुकम्, यथाकथाच, पाट्, प्याट्, अङ्ग, है, हे, भोः, अये, द्य, विषु, एकपदे, युत्, आतः । चादिरप्याकृतिगणः ॥ **तद्धितश्चाऽसर्वविभक्तिः** ।१।१।३८। यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् ।

हिंसाकुत्सनेषु । 'आदह स्वधामनु'इत्यत्र तु पदकारा 'आ'दिति पृथक् पदं पठन्ति । **अवदत्तमिति** । इह अवस्यानुपसर्गत्वात् 'अच उपसर्गात्तः' इति न भवति । अहमिति सुबन्तप्रतिरूपकमहङ्कारे । एवं 'गेये केन विनीतौ वा'मिति । युवामित्यर्थः । सुबन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तीति तु तिङन्तप्रतिरूपकम् । एवं 'त्वामस्मि वच्मी'त्यत्राऽस्मीत्यहमर्थे तिङन्तप्रतिरूपकम् । आहेत्युवाचेत्यर्थे । आसेति बभूवेत्यर्थे ।--इत्यादि बोध्यम् । **अहंयुरिति** । 'अहंशुभमोर्युस्' । यदि तु 'त्वाहौ सौ' इति मपर्यन्तस्याऽहादेशे शेषलोपे च कृते निष्पन्नो योऽहंशब्दस्तस्माद्युस्प्रत्ययः क्रियेत तर्हि सुपो लुकि अस्मद्युसिति स्थिते मदीय इत्यत्रेव मपर्यन्तस्य मादेशे सति 'मद्यु'रिति स्यादिति भावः । **अस्तिक्षीरेति** । तिङन्तत्वे तु बहुव्रीहिसमासो[ऽयं] नोपपद्यत इति भावः । अ इति संबोधनेऽधिक्षेपे निषेधे च । आ इति वाक्यस्मरणयोः । 'इ' संबोधनजुगुप्साविस्मयेषु । ई उ ऊ ए ऐ ओ औ--संबोधने । पशु सम्यगर्थे । 'पशु मन्यमानाः' । शुकं--शैघ्र्ये । यथाकथाचेत्यनादरे । पाट्प्रभृतयः सप्त संबोधने । द्येति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु । विषु--नानार्थे । एकपदे--इत्यकस्मादित्यर्थे । युत्--कुत्सायाम् । आत इति--इतोऽपीत्यर्थे । **आकृतिगण इति** । तद्यथा--यत्तदिति हेतौ । आहोस्विद्विकल्पे । सीम--सर्वतोभावे । शुकम्--अतिशये । अनुकं वितर्के । शश्वद्--अन्तःकरणे आभिमुख्ये च । व पादपूरणे इवार्थे च । दिष्ट्येत्यानन्दे । चटु चाटु प्रियवाक्ये । हुमिति भर्त्सने । इवेति सादृश्ये । अद्यत्वे इति इदानीमित्यर्थे इत्यादि । अत्र स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वाऽविशेषेऽपि येषां निपातस्वर इष्टस्ते चादिषु, अन्ये तु स्वरादिषु, स्वरद्वयभाजस्तूभयत्र बोध्याः । **तद्धितश्चासर्वविभक्तिः** । **सर्वेति** । वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः । **नोत्पद्यत इति** । किं त्वेकवचनमेवोत्पद्यत इति भावः । तद्धितः किम् ?, एकः । द्वौ । त्रयः । असर्वेत्यादि किम् ? । औपगवः । ननु पञ्चालाः गोदौ वरणा इत्यादावतिप्रसङ्गः । न च 'लुब्योगाप्रख्याना'दिति वदता नैषां तद्धितान्तत्वमङ्गीकृतमिति [नातिप्रसङ्ग इति] वाच्यम्, एवमपि 'पचतिकल्पं' 'पचतिरूप'मित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादित्याशङ्क्याह—**परिगणनं कर्तव्यमिति** ।

अवदत्तमिति । अत्र अवेत्युपसर्गप्रतिरूपकं, न तूपसर्गः । ततश्च 'अच उपसर्गात्तः' इति तो न भवति । तादेशे तु 'अवत्त'मिति स्यात् । **अहंयुरिति** । 'अह'मिति सुबन्तप्रतिरूपकहङ्कारे । 'अहंशुभमोर्युस्'सिति मत्वर्थीयो युस् । अत्र अहमिति न अस्मच्छब्दस्य प्रथमैकवचनम्, तथा सति 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति मपर्यन्तस्य मदादेशे मद्युरित्यापत्तेः । **अस्तिक्षीरेति** । अस्ति क्षीरं यस्या इति बहुव्रीहिः । अत्र अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं, नतु तिङन्तम् । तथा सति बहुव्रीह्यनुपपत्तेः । 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिविधौ सुबित्यनुवृत्तेः । एवं च बहुव्रीहिविधौ 'अस्तिक्षीरेत्युपसंख्यान'मिति वार्तिकं न कर्तव्यमिति 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

स्वरप्रतिरूपकानुदाहरति--अ इत्यादिना । अ--सम्बोधने । आ वाक्यस्मरणयोः । इ—सम्बोधनजुगुप्साविस्मयेषु । ई उ ऊ ए ऐ ओ औ इति सप्तकं सम्बोधने । पशु--सम्यगर्थे । शुकम्--शैघ्र्ये । यथाकथाच सङ्कतोऽयमनादरे । पाट् प्याट् अङ्ग है हे भो अये एते सप्त सम्बोधने । द्य हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु । विषु--नानार्थे । एकपदे-अकस्मादित्यर्थे । युत्-कुत्सायाम् । आतः--इतोऽर्थे । चादिरप्याकृतिगण इति । यत् तत् द्वयं हेतौ । आहोस्वित् विकल्पे । सम् सर्वतोभावे । कम् पादपूरणे । सुकम् अतिशये । अनु वितर्के । शम्बत्(ट्) अन्तःकरणे, आभिमुख्ये च । व पादपूरणे इवार्थे च । चटु चाटु द्वयं प्रियवाक्ये । हुम् भर्त्सने । इव सादृश्ये । अद्यत्वे—इदानीमित्यर्थे इत्यादि । अत्र स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वेऽपि येषां निपातस्वर इष्टस्ते चादिषु, अन्ये तु स्वरादिषु, स्वरद्वयभाजस्तु उभयत्र बोध्याः । इति चादयः ।

अथ स्वरादिचादिभिन्नान्यव्ययान्याह—**तद्धितश्चासर्व** । असर्वविभक्तिरिति बहुव्रीहिः । तत्र सर्वा विभक्तयो यस्मान्न भवन्तीति बहुवचनान्तविग्रहो न संभवति; अव्ययेभ्यः सप्तानां विभक्तीनामुत्पत्त्यभ्युपगमात् । तथाहि 'तद्धितश्चे'ति प्रकृतसूत्रे भाष्ये तावत् 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचन'मिति सूत्रविन्यासं भङ्क्त्वा 'एकवचनं' 'द्व्योर्द्विवचनं' 'बहुषु बहुवचन'मिति सूत्रन्यासं कृत्वा एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते, द्विबह्वोरर्थयोस्तस्य द्विवचनबहुवचने बाधके इत्यादि स्थितम् । ततश्च एकवचन'मित्यनेन ङ्याप्प्रातिपदिकादेकवचनं भवतीति सामान्यविधिना द्वित्वबहुत्वाऽभावे एकवचनमिति लभ्यते । एवं च द्विबहुत्वाऽभावे सति एकत्वे तदभावे च एकवचनमिति फलति । तत्र द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनोक्त्यैव ततोऽन्यत्र एकवचनस्य सिद्धत्वात् 'एकवचनम्' इति

तसिलादयः प्राक्पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोर्थाः । तसिवती । नानाञाविति । तेनेह न,–पचतिकल्पम् । पचतिरूपम् । कृन्मेजन्तः ।१।१।३९। कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् । स्मारंस्मारम् । जीवसे । पिबध्यै । क्त्वातोसुन्कसुनः ।१।१।४०। एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतोः । विसृपः । अव्ययीभावश्च ।१।१।४१। [अव्ययीभावश्चाऽव्ययसञ्ज्ञः स्यात्] । अधिहरि ।

तसिलादय इति । 'पञ्चम्यास्तसि'लिति विहितो यस्तसिल् तदाद्यो 'याप्ये पाश'विति विहितपाशप्प्रत्ययपर्यन्ता इत्यर्थः । **शस्प्रभृतय इति** । 'बह्वल्पार्थात्–'इति विहितो यः शस्, तदादयः 'समासान्ताः' इति सूत्रपर्यन्ताः । **कृत्वोर्था इति** । 'सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसु'जिति विहिताः कृत्वसुजादयस्त्रयः । **तसिवती इति** । न च तसेः परिगणनं व्यर्थं, शस्प्रभृतित्वादेव 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' इत्यस्य लाभादिति वाच्यम्, तेनैकदिक्' 'तसिश्चे'त्येतदर्थतया तस्यावश्यकत्वात् । 'तेन तुल्य'मिति वतिः । **नानाञाविति** । 'विनञ्भ्यां नानाञौ न सह'ेति विहितौ । **पचतिकल्पमिति** । अव्ययसंज्ञायां हि सत्यां सुपो लुक् स्यादिति भावः । **कृन्मेजन्तः** । अत्र 'मेजन्त' इत्येतच्छ्रुतत्वात्कृत एव विशेषणं नतु कृदन्तस्याऽश्रुतस्य । अन्यथा 'प्रतामौ' 'प्रतामः' । लवमाचष्टे णौ क्विपि णिलोपे वस्योठि वृद्धौ च 'लौः'—अत्रापि प्रसज्येतेति भावः । भवति ह्येतत्प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तम्, एजन्तं च श्रूयते इति, तदाह–**कृद्यो मान्त एजन्त इति** । **स्मारं स्मारमिति** । स्मरतेः 'आभीक्ष्ण्ये णमुल्' । वृद्धिः । रपरत्वम् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वित्वम् । **जीवसे इति** । 'तुमर्थे सेसेन्' इत्यसेप्रत्ययः । **पिबध्यै इति** । 'तुमर्थे' इत्यनेनैव 'शध्यै' प्रत्ययः । 'पाघ्रे'ति पिबादेशः । 'येन विधिस्तदन्तस्ये'त्यनेनैव सिद्धे सूत्रेऽन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं, तेनेह न—आधये । चिकीर्षवे । लक्षणप्रतिपदोक्त-संनिपातपरिभाषाभ्यां सिद्धे तयोरनित्यत्वज्ञापनायेदमिति मनोरमायां स्थितम् । एतच्च 'अव्ययादाप्सुप' इत्यत्राव्ययात्परस्य सुपो लु'गिति यथाश्रुतव्याख्यानमभिप्रेत्योक्तम् । 'अव्ययाद्विहितस्ये'ति व्याख्याने त्वाधये इत्यादौ अव्ययसंज्ञायामनिष्टान्तरमूह्यम् । **क्त्वातोसुन्कसुनः** । **कृत्वेति** । 'समानकर्तृकयोः' इत्यादिना क्त्वा । **उदेतोरिति** । उत्पूर्वादिणो 'भावलक्षणे स्थे'णित्यादिना 'तोसुन्' । **विसृप इति** । 'सृपितृदोः कसुन्' । **अव्ययीभावश्च** । अव्ययसंज्ञः स्यात् । इह 'लुकि मुखस्वरोपचारयोर्निवृत्तौ

सूत्रं कर्मत्वाद्यभावेऽपि प्रापणार्थं संपद्यते । तथाच अलिङ्गसंख्येभ्योऽव्ययेभ्य एकवचनं प्रवर्तमानं विनिगमनाविरहात्सर्वविभक्त्येकवचनं भवति । अत एव 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणमर्थवत् । तस्मात्सर्वा विभक्तयो यस्मादिति न विग्रहः, किन्तु सर्वशब्दोऽत्र सर्वः पटो दग्ध इतिवदवयवकात्स्न्ये वर्तते । एवंच सर्वा वचनत्रयात्मिका विभक्तिर्यस्मान्नोत्पद्यते, किन्त्वेकवचनान्येवोत्पद्यन्ते, स तद्धितान्तोऽव्ययसंज्ञः स्यादिति फलतीत्यभिप्रेत्याह–**यस्मादिति** । **सर्वेति** । वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः । **नोत्पद्यत इति** । 'किन्त्वेकवचनान्येवोत्पद्यन्ते' इति शेषः । स्यादेतत्–तिङश्चेत्यनुवृत्तौ 'प्रशंसायां रूप'बिति रूपप्प्रत्यये 'ईषदसमाप्तौ कल्प'विति कल्पप्प्रत्यये च पचतिरूपं पचतिकल्पमिति रूपम् । प्रशस्तं पचति, ईषत् पचतीत्यर्थः । अत्राप्यव्ययत्वं स्यात्, असर्वविभक्तितद्धितान्तत्वात् । किंच उभयशब्देऽतिव्याप्तिः, तस्याप्यसर्वविभक्तितद्धितान्तत्वादित्यत आह–**परिगणनमिति** । वार्तिकमेतत् । **तसिलादय इति** । 'पञ्चम्यास्तसिल्' इत्यारभ्य 'द्वित्र्योश्च धमु'ञित्यर्थः । **शस्प्रभृतय इति** । 'बह्वल्पार्था'दित्यारभ्य 'अव्यक्तानुकरणा'दिति डाजन्ता इत्यर्थः । **अम् आमिति** । 'अमु च च्छन्दसी'त्यम्, 'किमेत्तिङव्ययघा'दाम् च गृह्यते । **कृत्वोऽर्था इति** । 'सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्','द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्','विभाषा बहोर्धे'ति त्रय इत्यर्थः । **तसिवती इति** । 'तेनैकदिक्','तसिश्च'इति तसिः 'तेन तुल्यम्' इत्यादिविहितो वतिश्च गृह्यते । 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' इत्यस्य तु शस्प्रभृतित्वादेव सिद्धम् । एवं च स्वरादिषु वदित्यस्य प्रयोजने चिन्त्यम् । **नानाञाविति** । 'विनञ्भ्यां नानाञौ न सह'ेति विहितौ नानाञौ । इति परिगणनं कर्तव्यमित्यन्वयः । परिगणनेनैव सिद्धे 'तद्धितश्चे'ति सूत्रं न कर्तव्यमिति भावः । **कृन्मेजन्तः** । कृत्-मेजन्त इति छेदः । म् च एच् मेचौ, तौ अन्ते यस्येति बहुव्रीहिः । तदाह–**कृद्यो मान्त इति** । **तदन्तमिति** । केवलस्य कृतः प्रयोगाऽनर्हत्वात्संज्ञाविधावपि तदन्तविधिरिति भावः । **स्मारं स्मारमिति** । 'आभीक्ष्ण्ये णमुल्चे'ति स्मृधातोर्णमुल्, 'अचो ञ्णिती'ति वृद्धिः, रपरत्वम्, 'नित्यवीप्सयो'रिति द्वित्वं, मान्तकृदन्तत्वादव्ययत्वम् । **जीवसे इति** । 'तुमर्थे सेसेनसे' इत्यादिनाऽसेप्रत्ययः । **पिबध्यै इति** । 'तुमर्थे से' इत्यादिना शध्यैप्रत्ययः । शित्त्वात्सार्वधातुकत्वम् । 'पाघ्राध्मे'ति पिबादेश इति भावः । शप्तु न, कर्त्रर्थे सार्वधातुके तद्विधेः, 'अव्ययकृतो भावे' इति सिद्धान्तादित्याहुः । **क्त्वातोसुन्** । **कृत्वेति** । 'समानकर्तृकयोः' इति क्त्वा । **उदेतोरिति** । उत्पूर्वादिणो 'भावलक्षणे' इत्यादिना तोसुन् । **विसृप इति** । 'सृपितृदोः कसुन्' । **अव्ययीभावश्च** । 'अव्ययसंज्ञः स्या'दिति शेषः । **अधिहरीति** । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । हरावित्यर्थः ।

अव्ययादाप्सुपः ।२।४।८२। अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक्स्यात् । तत्र शालायाम् । अथ । विहितविशेषणा- न्नेह,-अत्युच्चैसौ । अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि न गौणे । 'आब्ग्रहणं व्यर्थम्, अलिङ्गत्वात्' ।

चे'ति परिगणनं कर्तव्यम् । लुक्युदाहरणम्-उपाग्नि । 'अव्यया'दिति सुपो लुक् । मुखस्वरनिवृत्तौ उदाहरणम्- उपाग्निमुखः । प्रत्यग्निमुखः । 'मुखं स्वाङ्ग'मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'नाव्ययदिक्शब्दे'त्यादिना प्रतिषेधः । तथाच 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'ति पूर्वशब्दप्रकृतिस्वर एव भवति, पूर्वपदं च समासस्वरेणाऽन्तोदात्तम् । विसर्गस्थानिकस्य सकारस्य 'उपचार' इति प्राचां संज्ञा, तन्निवृत्तावुदाहरणम्—उपपयःकारः । उपपयःकामः । इह 'अतः कृकमी'ति प्राप्तं सत्वम् 'अनव्ययस्ये'ति पर्युदस्यते । परिगणनं किम् ? । उपाग्न्यधीयान । इह 'सुबामन्त्रिते' इति पराङ्गवद्भावेन षाष्ठम् 'आमन्त्रितस्य चे'त्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । पराङ्गवद्भावे हि अव्ययानां प्रतिषेध उपसङ्ख्यातः 'उपाग्न्यधी- याने'त्यादौ मा भूदिति । तथा 'उपाग्निक'मित्यादौ 'अव्ययसर्वनाम्ना'मित्यकच् [च] न । उपकुम्भंमन्यः । 'खित्यनव्यय- स्ये'ति वर्तमाने 'अरुर्द्विषदजन्तस्ये'ति विहितो यो मुम्तस्येह प्रतिषेधो न । उपकुम्भीभूतः । इह 'अस्य च्वौ' इतीत्त्वस्य प्रतिषेधो न । ईत्त्वविधौ हि 'अव्ययस्य च्वावितीत्वं ने'ति प्रतिषेध उच्यते, दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरित्यत्र मा भूदिति । स्यादेतत्—स्वरादित्वेनैव सिद्धत्वात् 'तद्धितश्चे'त्यादि चतुःसूत्री व्यर्था । तत्र हि 'तसि- लादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्तः' इत्यादिना 'च्व्यर्थाश्चे'त्यन्तेनाऽऽसिप्रत्ययमौणादिकं वर्जयित्वा 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यस्याऽर्थः सङ्गृह्यते । 'कृन्मकारसन्ध्यक्षरान्तः' इत्यनेन 'कृन्मेजन्तः' इत्यस्यार्थः सङ्गृह्यते । 'क्त्वातोसुन्कसुनः' 'अव्य- यीभावश्चे'ति सूत्रद्वयं तु स्वरूपेणैव पठ्यत इति । अत्राहुः—पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन प्रागुक्तं 'लुङ्मुख- स्वरोपचाराः' इति परिगणनं लभ्यते । 'पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः' । 'पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शि'न्नित्यासिद्धये 'न लोकाव्यये'त्यत्र 'अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः' इति वक्ष्यते तदप्यनेनैव लभ्यत इति । **अव्ययादा- प्सुपः** । 'ण्यक्षत्रियार्षे'ति सूत्राल्लुगत्रानुवर्तत इत्याह—**लुक्स्यादिति** । 'अव्यय'मिति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञा- विधानार्थम् । **न व्येति**—विविधं विकारं न गच्छति । सत्त्वधर्मान् लिङ्गसङ्ख्यादीन्न गृह्णातीति यावत् । तेनात्युच्चैसौ अत्युच्चैस इत्यादि सिद्धम् । अतिक्रान्तप्रधानत्वेन सत्त्वधर्मपरिग्रहादव्ययसंज्ञाया अत्राऽभावात् । नन्वेवमप्युच्चैः- शब्दस्याव्ययत्वानपायात्सुपो लुग्दुर्वार इत्यत आह-**विहितविशेषणादिति** । **अत्युच्चैसाविति** । ननु अत्या- दयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयान्तेन समस्यन्ते, उच्चैःशब्दस्त्वधिकरणशक्तिमत्प्रधान इति कर्मत्वाऽयोगान्न तस्य द्वितीया- न्तता । सत्यम् । शक्तिप्रधानान्यपि कानिचिदव्ययानि वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानानि क्वचिद्भवन्ति । यथा दोषामन्य- महः । दिवामन्या रात्रिरिति । ततश्च प्रक्रियादशायामुच्चैःशब्दस्य द्वितीयान्तत्वं संभवतीति दिक् । ननु स्वरादिषु उच्चैःशब्दः पठ्यते तत्र कथं तदन्तस्य प्रसङ्ग इति चेन्न, अन्वर्थसंज्ञयैव तदन्तविधेरपि ज्ञापनात् । अन्यथा उपसर्जने प्रसङ्गाऽभावेन तन्निवृत्त्यर्थाया अन्वर्थसंज्ञाया वैयर्थ्यापत्तेः । तेन 'परमस्वः' 'परमोच्चै'रित्यादौ सत्त्वधर्मापरिग्रहादव्य- यत्वं सिद्धम् । तदेतदाह—**अव्ययसंज्ञायां यद्यपीत्यादि** । 'अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाऽभावा'दिति वार्तिकं मनसि निधायाह—**आब्ग्रहणं व्यर्थमिति** । सूत्रस्योक्तिसंभवस्तु 'स्त्रिया'मिति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकरणा- दिति पक्षं गृहीत्वेति बोध्यः । स च न स्थितः, 'भूतमियं ब्राह्मणी'त्यादावतिव्याप्तेः । यदि तु 'आमः' इति सूत्रा- नन्तरं 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोरव्यया'दिति सूत्र्यते तदा सुब्ग्रहणमपि व्यर्थं, 'सुप' इत्यनुवृत्तिसंभवादिति नव्याः ।

अव्ययादाप्सुपः । आप्च सुप्च आप्सुप्, तस्य आप्सुपः, समाहारद्वन्द्वात्षष्ठी । 'ण्यक्षत्रियार्षे' त्यतो 'लु'गित्यनुवर्तते । तदाह-**अव्ययाद्विहितस्येति** । **तत्र शालायामिति** । तत्रेत्यस्याव्ययत्वादापो लुक् । स्त्रीत्वबोधनाय 'शालाया'- मिति । **अथेति** । अत्र सुपो लुक् । **विहितेति** । अव्ययात्परस्येत्यनुक्त्वा अव्ययाद्विहितस्येति व्याख्यानादिति भावः । **अत्युच्चैसाविति** । उच्चैरतिक्रान्त इति विग्रहे 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः । अधिकरणशक्ति- प्रधानान्यव्ययानि वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानानि भवन्ति । यथा 'दोषामन्यमहः, 'दिवाभूता रात्रि'रिति । अतो द्वितीयासम्भवात् 'अत्यादयः' इति द्वितीयासमासस्याऽविरोधः । अत्र समासाद्विहितस्य सुपोऽव्ययभूतादुच्चैश्शब्दा- त्परत्वेऽपि ततो विहितत्वाऽभावान्न लुक् । 'अत्युच्चै'रिति समुदायस्य तु नाव्ययत्वं, स्वरादिगणे उच्चैश्शब्दस्य केवलस्य पाठादिति भावः । ननु स्वरादिगणे केवलोच्चैश्शब्दस्य पाठेऽपि 'स्वरादिनिपातमव्यय'मित्यव्ययसंज्ञा भवत्येव, 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञाया'मिति वचनादित्याशङ्कते-**अव्ययसंज्ञायामिति** । परिहरति-**तथापीति** । सर्वनामसंज्ञायामुपसर्जनस्य नेति प्रकृतः प्रतिषेधोऽव्ययसंज्ञाविधावनुवर्तत इति 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति भावः । **व्यर्थमिति** । 'अव्ययादाप्सुपः' इति सूत्रे' इति शेषः । **अलिङ्गत्वादिति** । अव्य- यानां लिङ्गाऽभावादित्यर्थः । तथाच वार्तिकम्, 'अव्ययादाब्लुग्वचनानर्थक्यं, लिङ्गाऽभावात्' इति । तथा 'तद्धितश्चा-

'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥'
—इति श्रुतिर्लिङ्गकारकसङ्ख्याऽभावपरा ॥
'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥'
वगाहः । अवगाहः । पिधानम् । अपिधानम् ॥ * ॥ इत्यव्ययानि ॥ *

अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

स्त्रियाम् ।४।१।३। अधिकारोऽयम् । 'समर्थाना'मिति यावत् । अजाद्यतष्टाप् ।४।१।४। अजादीना-

---

अलिङ्गत्वे आथर्वणप्रणवविद्यागतश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह—सदृशमिति । एतेषु यत् व्येति किंतु सदृशम् एकप्रकारं तदव्ययमिति योजना । यद्वा—यस्मान्न व्येति तस्मात्तदव्ययम् । लिङ्गकारकेति । विभक्तिवचनशब्दौ कारकसङ्ख्यापराविति भावः । यद्यप्यव्ययीभावस्य लिङ्गसङ्ख्याकारकयोगोऽस्ति तथापि वचनादव्ययत्वम् । अव्ययविशेषे कार्यान्तरमाह—वष्टीति । भागुरिः—आचार्यः । आपं चैवेति । 'वष्टी'त्यनुषज्यते । यथा वाचेति । परिगणनमिदमित्येके । अन्ये तूदाहरणमात्र मित्याहुः । वगाह इति । अपिना साहचर्यादादिरेवाऽकारो लुप्यते नान्त्य इति भावः ।

इति तत्त्वबोधिन्यामव्ययप्रकरणम् ।

अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् । अजाद्यतः । अजशब्द आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः । अच् आदिर्यस्येति तु

सर्वविभक्तिः' इति सूत्रे भाष्येऽप्युक्तम्—स्त्रीपुंनपुंसकत्वानि सत्त्वगुणा एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च—एतानर्थान् ये न वियन्ति तदव्ययमिति । ननु अव्ययानां लिङ्गाऽभावे 'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु' इत्याथर्वणश्रुतिविरोध इत्याशङ्क्य परिहरति—सदृशमिति । त्रिषु लिङ्गेषु, सर्वासु च विभक्तिषु, सर्वेषु वचनेषु च यत् न व्येति=विकारं न प्राप्नोति, किन्तु सदृशम्=एकप्रकारमेव भवति तदव्ययमिति आथर्वणश्रुतियोजना । अत्र विभक्तिवचनशब्दौ कारकसङ्ख्यापरौ नतु प्रत्ययपरौ, अन्यतरग्रहणवैयर्थ्यात् । लिङ्गकारकेति । लिङ्गकारकसङ्ख्याऽभावः परः=तात्पर्यविषयभूतो यस्या इति विग्रहः । लिङ्गेष्वित्यादिषु सप्तमी हि 'षष्ठी चानादरे' इति विहिता । तथाच लिङ्गकारकसङ्ख्या अनादृत्य यन्न व्येति विकारं न प्राप्नोति, किन्तु सदृशम्=एकप्रकारमेव भवति, तदव्ययमित्युदाहृतश्रुतेरर्थः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इति सूत्रभाष्ये 'स्त्रीपुंनपुंसकत्वानि सत्त्वगुणा एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च । एतानर्थान् ये न वियन्ति तदव्ययम्' इत्युपक्षिप्य तत्र प्रमाणतया अस्याः श्रुतेरुदाहृतत्वादिति भावः । अयं च लिङ्गकारकसङ्ख्याऽभावनियमो निपातानामेव, स्वरादीनां तु कतिपयानां लिङ्गकारकसङ्ख्यान्वयोऽस्त्येव, 'स्वरादिनिपातमव्यय'मिति सूत्रे भाष्ये 'चादीनामसत्त्ववचनानामेव संज्ञा । स्वरादीनां तु सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां चे'त्युक्तत्वात्, 'स्वस्ति वाचयति', 'स्वस्ति वाच्यं' इति, 'क्षीणे पुण्ये स्वः पतति', 'प्रातर्यजते' इत्यादौ कर्मकारकयोगदर्शनाच्च । अथ प्रसङ्गादाह—वष्टीति । अव अपि इत्युपसर्गयोरकारस्य लोपं, हलन्तानाम् आपं च भागुरिनामक आचार्यो वष्टि-इच्छतीत्यर्थः । एवशब्दस्तु पादपूरणः । अवेत्युपसर्गे आदेरेवाकारस्य लोपो नान्त्यस्य, अपिना साहचर्यात् । भागुरिशब्दं दन्त्योष्ठ्यादिं केचित्पठन्ति । तत्त्वबोधिन्यां तु पवर्गचतुर्थादिः पठितः । शब्देन्दुशेखरेऽप्येवम् । यथा वाचेति । परिगणनमिति केचित् । उदाहरणमात्रमित्यन्ये । यद्यपि 'वश कान्तौ' इत्यस्य छन्दोमात्रविषयत्वं वक्ष्यते, तथापि अस्मादेव लिङ्गाल्लोकेऽपीत्याहुः । वस्तुतस्तु 'वष्टि भागुरि'रिति श्लोको भाष्ये न दृश्यते । प्रत्युत 'ङ्याप्प्रातिपदिका'दिति सूत्रस्थभाष्यपर्यालोचनया नास्तीत्येव युक्तम् । तत्र ह्येवमुक्तम्-'आब्ग्रहणं न कार्यं, खट्वा मालेत्यादौ अन्तवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वादेव सिद्धम्' इत्युक्त्वा,'कुञ्चा उष्णिहा देवविशेति हलन्ताट्टापः स्वार्थमाब्ग्रहणमस्त्वि'ति आक्षिप्य 'कुञ्चानालभेत उष्णिहककुभौ देवविशं चे'ति अकारान्तादेव तत्रापि टा'बित्युक्त्वा 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्या'मिति बहुराजा, बहुराजे, बहुराजाः—इत्यर्थमाब्ग्रहण'मिति समाहितम् । तस्मात् 'आपं चैव हलन्ताना'मित्याश्रित्य वाचा निशा दिशेत्ययुक्तम् । अत्र निदिशोरित्युपलक्षणे के अदन्तत्वाट्टापि निशेत्यादिरूपसंभवेऽपि वाचाशब्दोऽसाधुरेवेति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।

इति बालमनोरमायामव्ययानि ।

अथ स्त्रीप्रत्ययाः । तदेवं 'ङ्याप्प्रातिपदिका'दित्यधिकृत्य 'स्वौजसमौ'डिति सूत्रं सप्रपञ्चं निरूप्य तदुत्तरमनुक्रान्तान्स्त्रीप्रत्ययान्निरूपयितुमाह-स्त्रियाम् । अधिकारोऽयमिति । 'अजाद्यतष्टा'बित्याद्युत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यर्थमिदं सूत्रं, ननु स्वतन्त्रविधिरित्यर्थः । कियत्पर्यन्तमयमधिकारं इत्यत आह—समर्थेति । 'याव'दित्यवधौ । 'समर्थानां प्रथमा'दित्यतः प्रागित्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् । 'स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः । उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ।' इति लक्षणलक्षितमवयवसंस्थानविशेषात्मकं लौकिकं स्त्रीपुंसयोर्लिङ्गम् । तदभावे=तयोरुभयोरभावे सति, यदुभयोरन्तरं—मध्यं तन्नपुंसकमित्यर्थः । तदिदं लौकिकं लिङ्गमस्मिन् शास्त्रे नोपयुज्यते, तस्या-

मकारान्तस्य च वाच्यं यत्स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप्स्यात् । अजाद्युक्तिर्ङीपो ङीपश्च बाधनाय । अजा । अतः—

नाऽर्थः, 'ऋची'ति निर्देशात्, गणपाठसामर्थ्याच्च । 'अ'दिति न स्वरूपग्रहणम्, 'सङ्ख्याया' इति लिङ्गात्, अजादिभ्यः पृथक्पाठसामर्थ्याच्च । इह 'ङ्याप्प्रातिपदिका'दित्यधिकारेऽपि ङ्यापौ न संबध्येते, इहैव तयोर्विधेयत्वात्, अपि तु प्रातिपदिकमेव । तच्चाऽकारेण विशेष्यते । विशेषणेन च तदन्तत्वलाभः, तदाह—अजादीनामकारान्तस्य चेति । सूत्रे 'अतः' इति षष्ठी । तदर्थश्च वाच्यवाचकभावः । 'स्त्रिया'मिति तु धर्मप्रधानो निर्देश इत्याशयेनाह—वाच्यं यत्स्त्रीत्वमिति । एतच्च 'लिङ्गं प्रातिपदिकार्थ' इति पक्षाभिप्रायेणोक्तम् । 'स्तनकेशवती'त्याका-

ऽचेतने खट्वामालादौ बाधात्स्त्रीप्रत्ययानापत्तेः । दारानित्यादौ 'तस्माच्छसो नः पुंसी'ति नत्वानापत्तेश्च । किंतु सत्त्वरजस्तमसां प्राकृतगुणानां वृद्धिः—पुंस्त्वम्, अपचयः—स्त्रीत्वम्, स्थितिमात्रं नपुंसकत्वम् । अत एव उत्कर्षापकर्षसत्त्वेऽपि स्थितिमात्रमादाय 'सामान्ये नपुंसक'मिति प्रवादः । उत्कर्षाऽपकर्षसाम्यात्मकावस्थात्रयसाधारणस्थितिमात्रविवक्षायां नपुंसकं भवतीति तदर्थः । ईदृशमवस्थात्रयं केवलान्वयि । 'अयं पदार्थः,' 'इयं व्यक्तिः', 'इदं वस्तु' इति व्यवहारस्य सार्वत्रिकत्वात् । तच्चेदं लिङ्गमर्थनिष्ठमेव । तदुक्तं भाष्ये—'एकार्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्चे'ति । एकस्मिन्नेवार्थे 'पुष्यः' 'तारका' 'नक्षत्र'मिति शब्दनानात्वदर्शनात्, कुटीकुटीरादौ रेफाद्यवयवोपजनने लिङ्गभेददर्शनाच्च स्तनकेशाद्यतिरिक्तमेव लिङ्गमित्यर्थ इति कैयटः । 'पुंलिङ्गः शब्द' इत्यादिव्यवहारस्तु वाच्यवाचकयोरभेदोपचाराद्बोध्यः । नच उपचयादिधर्माणां विरुद्धत्वादेकत्र समावेशाऽयोगादेकस्य द्वित्रिलिङ्गताऽनापत्तिरिति वाच्यम्, एकैकस्मिन्वस्तुनि क्षणभेदेन त्रयाणां धर्माणामपि समावेशोपपत्तेः । उक्तं च भाष्ये—'कश्चिदपि सत्त्वादिधर्मः क्वचिन्मुहूर्तमपि नावतिष्ठते, यावदनेन वर्धितव्यमपायेन वा युज्यत' इति । नचैवं सति युगपत्त्रिलिङ्गत्वानापत्तिरिति वाच्यं, नहि व्यवहारे स्वसमकालिकपदार्थसत्ता प्रयोजिका । तथा सति भूतभविष्यद्व्यवहारोच्छेदापातात् । तत्र कश्चिच्छब्द एकलिङ्गविशिष्ट एवार्थे प्रयोज्यः, कश्चित्तु द्विलिङ्गे, कश्चित्तु त्रिलिङ्गे इत्येतत्तु लिङ्गानुशासनशास्त्रादवगन्तव्यम् । एषां पुंस्त्रीनपुंसकशब्दानां वृद्ध्यादिशब्दवदस्मिन् शास्त्रे संकेतश्च लिङ्गानुशासनत एव ज्ञेयः । उक्तं च भाष्ये-'अवश्यं तावत्कश्चित्स्वकृतान्त आस्थेयः' इति । वैयाकरणसिद्धान्त इत्यर्थः । 'कृतान्तौ यमसिद्धान्तौ' इत्यमरः । तत्र टिघुभादिसंज्ञावल्लघुसंज्ञामकृत्वा महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्सति संभवे 'स्तनकेशवती'त्यादिलौकिकं लिङ्गमप्यत्राश्रीयते । अन्यथा 'पशुना यजेते'त्यत्र स्त्रीव्यक्तावपि सत्त्वाद्युपचयात्मकपुंस्त्वाद्यनपायाद्दाढ्यों नाऽस्त्रियामिति नामावस्याऽविरोधात्स्त्रीपशुरप्यालभ्येत । तदेतच्चतुर्थस्य प्रथमपादे 'तथालिङ्ग'मित्यधिकरणे अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तावबोचाम । त्रिविधमपि एतल्लिङ्गं जातिव्यक्तिवत्प्रातिपदिकार्थ एव । प्रत्ययार्थत्वे प्राधान्यापत्तौ अजा, खट्वा इत्यादौ स्त्रीत्वविशिष्टतादात्म्यावच्छिन्नाऽजादिबोधोऽनुभवसिद्धो विरुध्येत । किंच मातृदुहितृस्वसृगवादिशब्देषु विनापि टाबादिप्रत्ययं स्त्रीत्वविशिष्टार्थस्य बोधात्प्रातिपदिकस्य तत्र शक्त्यावश्यकत्वे टाबादीनामपि शक्तिकल्पने गौरवम् । 'ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः, प्रावृड्विप्रुड्रुक्त्विषः' इत्यादिलिङ्गानुशासनसूत्राण्यपि प्रकृतिविषयाण्येव दृश्यन्ते । अत एव च 'कृदिकारादक्तिनः' इत्यत्र 'अक्तिन' इत्येतदर्थवत् । अन्यथा क्तिनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वान्ङीपोऽप्राप्तेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । न चैवमपि प्रकृत्यैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वात्कथं टाबादय इति वाच्यं, द्वावित्यादिवत्प्रकृत्युक्तस्याऽप्यनुवर्तकत्वात् । अन्यथा टाबादिविधिवैयर्थ्यात् । तथा च स्त्रीत्वमिह प्रातिपदिकस्यैव वाच्यं । टाबादयस्तु तद्द्योतकाः । तथाच टाबादिषु सत्सु अवश्यं स्त्रीत्वबोध इति नियमः, नतु टाबादिषु सत्स्वेवेति नियम इति ।

अजाद्यतष्टाप् । अजः=अजशब्दः–आदिर्येषां ते अजादयः, ते च अच्चेति समाहारद्वन्द्वात्षष्ठी । 'ङ्याप्प्रातिपदिका'दित्यतः प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणतम् अजादिभिरता च विशेष्यते । तदन्तविधिः । तत्राऽद्विषये 'समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति निषेधो न, 'उगिद्वर्णग्रहणवर्ज'मित्युक्तेः । ङ्याब्ग्रहणं तु नानुवर्तते, 'स्त्रिया'मित्यधिकारे तयोर्विधेयत्वात् । नच अजादिभिः प्रातिपदिकस्य विशेषणेऽपि तदन्तविधिर्नास्ति, 'समासप्रत्ययविधौ' इति निषेधात्, 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ती'ति च निषेधादिति वाच्यं, 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जाति'रित्यत्र अमहत्पूर्वेति वचनेनाऽत्र तदन्तविधिज्ञापनात् । किंच 'स्त्रियां व्यक्तौ गम्यमानाया'मिति नार्थः । तर्हि अजा खट्वेत्यादौ अजत्वाद्याकारेण वस्तुतः स्त्रीव्यक्तौ गम्यमानायां टाबादिप्रत्ययाः स्युः । ततश्च टाबादिप्रत्ययेषु प्रयुज्यमानेषु स्त्रीत्वस्य भानं न नियतं स्यात् । अतः स्त्रियामिति भावप्रधानो निर्देशः । स्त्रीत्वे इति यावत् । तदाह—अजादीनामित्यादिना । अजाद्यन्तानामित्यर्थः । द्योत्ये इति । उक्तरीत्या स्त्रीत्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः । उक्तं च भाष्ये-'स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्तते, तस्माट्टाबादयो भवन्ति स्वार्थे' इति । टाप्स्यादिति । 'प्रत्ययः', 'परश्चे'त्यधिकृतम् । कस्मात्परो भवतीत्याकाङ्क्षायां संनिधाना-

खट्वा । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह—पञ्चाजी । अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं [नत्वजानिष्ठम्] ।

ङ्क्षायां संनिधानादजादिभ्योऽकारान्ताच्चेति बोध्यम् । 'इको यणची'त्यत्र कस्मादचि पर इत्याकाङ्क्षायामिक इति यथा । टापः पकारः स्वरार्थः, 'औङ आपः', 'आङि चापः', 'याडापः', इत्यादौ सामान्यग्रहणार्थश्च । तदविघातार्थ-ष्टकारः । 'आ'बित्युक्ते हि तदनुबन्धपरिभाषया 'औङ आपः' इत्यादावयमेव गृह्येत, डाप्चापोस्तु ग्रहणं न स्यात् ।

नन्वत इत्येव सिद्धे अजादिग्रहणं व्यर्थम्, न च 'क्रुञ्चा' 'उष्णिहा' 'देवविशे'त्यादिषु हलन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थं तदिति वाच्यं, तथा सति 'कुञ्चे'त्यादिरेव गृह्येत, न त्वजादिः । अतो व्याचष्टे—**अजाद्युक्तिर्ङीषो ङीपश्चेति । खट्वेति ।** 'खट काङ्क्षायाम्' 'अशूप्रुषिलटिखटिकणिविशिभ्यः क्वन्' । नन्वचेतनानां खट्वादिशब्दानां कथं लिङ्गव्यवस्थेति चेत् । उच्यते—लोकप्रसिद्धं स्तनाद्यवयवसंस्थानविशेषात्मकं लिङ्गं न व्याकरणे आश्रीयते, दारा'नित्यादौ नत्वाऽभाव-प्रसङ्गात्, तटस्तटी तटमित्यादौ यथायथं लिङ्गत्रितयनिबन्धनकार्याणामसिद्धिप्रसङ्गाच्च, किन्तु पारिभाषिकमेव लिङ्ग-त्रयम् । तच्च केवलान्वयि । 'अयमर्थः' 'इयं व्यक्तिः' 'इदं वस्त्वि'ति शब्दानां सर्वत्राऽप्रतिबद्धप्रसरत्वात् । तत्र कश्चिच्छब्द एकस्मिँल्लिङ्गे शक्तः कश्चिद्द्वयोः कश्चित्त्रिष्विति लिङ्गानुशासनादिभ्यो निर्णेयम् । कुमारब्राह्मणादिशब्दास्तु लौकिकपुंस्त्वविशिष्टे शास्त्रीये पुंस्त्वे शक्ताः, लौकिकस्त्रीत्वविशिष्टे च शास्त्रीयस्त्रीत्वे । कथमन्यथा कुमी कुमार इत्यादयः प्रयोगा व्यवतिष्ठेरन् । 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे' इत्यमरस्याप्ययमेवार्थः । नन्वेवं 'पशुने'ति पुंस्त्वं विवक्षित-मिति मीमांसकोद्घोषः कथं योज्यः ? । पारिभाषिकस्याऽव्यावर्तकतया तद्विवक्षाया अकिञ्चित्करत्वात् । लौकिकस्य तु लिङ्गस्य पशुशब्दादप्रतीतेरिति चेत् । अत्राहुः—'छागो वा मन्त्रवर्णा'दिति षष्ठान्त्याधिकरणन्यायेन पुंस्त्वस्य नियमो बोध्यः, छागशब्दस्य लौकिकपुंस्त्वविशिष्टपारिभाषिके शक्तत्वादिति । तच्च जातित्रयमित्येके । उक्तं च हरिणा—'तिस्रो जातय एवैताः केषांचित्समवस्थिताः । अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः' । भाष्ये तु प्रकारान्तरमुक्तम्—'संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्ततः । संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री, सूतेः सप् प्रसवे पुमान् ॥ उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥' इति । अस्यायमर्थः—संस्त्यानं स्त्री, सत्त्वरजस्तमोलक्षणानां गुणानामपचयः । प्रसवो गुणानामुपचयः । स च पुमान् । सूतेर्धातोः सप्-सकारस्य पकारादेश इत्यर्थः । औणादिको-म्सुन्प्रत्ययो ह्रस्वश्च बाहुलकादिति कैयटः । 'पूञो ड्डुम्सुन्' इति माधवः । तयोरुपचयापचययोरभावे सति यदुभयो-रन्तरं=सदृशं तन्नपुंसकं । 'नभ्राण्नपा'दिति निपातनादिति भावः । तथाऽवस्थितिमात्रं नपुंसकम् । अत एवावि-र्भावतिरोभावयोरपि स्थितिसामान्यविवक्षासंभवान्नपुंसकलिङ्गं सर्वनामेति सिद्धान्तः । स्त्री पुमान्नपुंसकमिति शब्दाश्च शुक्लादिशब्दवद्धर्मे धर्मिणि च वर्तन्ते । **स्वकृतान्तत इति** । वैयाकरणसिद्धान्तत इत्यर्थः । 'कृतान्तौ यमसिद्धान्तौ' इत्यमरः । **पञ्चाजीति** । पञ्चानामजानां समाहार इति 'तद्धितार्थे'त्यादिना द्विगुः । 'अकारान्तो-त्तरपद' इति स्त्रीत्वे 'द्विगो'रिति ङीप् । न चात्र प्रत्ययविधौ तदन्तविधिविरहादेव टापोऽप्रवृत्तौ ङीबेव स्यादिति वाच्यम्, असमहत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेण च स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिज्ञापनाट्टाप्प्राप्तेः सत्त्वात् । **समासार्थ-समाहारनिष्ठमिति** । नन्वजहत्स्वार्थायां वृत्तौ समाहारोऽप्यजाद्यर्थ एवेति चेन्मैवम् । तथापि तस्य पदान्तर-

---

दजादिभ्योऽदन्ताच्चेति बोध्यम् । नन्वजादिगणे 'अज', 'अश्व' इत्याद्यदन्तपाठो व्यर्थः, अदन्तत्वादेव सिद्धेरित्यत आह—**अजाद्युक्तिरिति** । 'वयसि प्रथमे' 'जातेरस्त्रीविषया'दित्यादिवक्ष्यमाणस्य ङीपो ङीषश्च अदन्तटाबपवादस्य बाधनार्थमजादिग्रहणमित्यर्थः । एवंच अदन्तटावपवादौ ङीप्ङीषौ, तयोरप्यजादिटाबपवाद इति फलति । अजशब्द-श्छागजातौ वर्तते । 'अजा छागी तुभच्छागबस्तच्छगलका अजे' इत्यमरः । अजशब्दाट्टाप्, टपावितौ । सवर्णदीर्घः । व्यपदेशि-वत्त्वादजान्तत्वम् । **अत इति** । 'उदाहरणं वक्ष्यते' इति शेषः । **खट्वेति** । खट काङ्क्षायाम्' 'अशूप्रुषिलटिकणि-खटिविशिभ्यः क्वन्' । खट्वशब्दोऽदन्तः । तस्माट्टापि सवर्णदीर्घः । 'शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः' इत्य-मरः । ननु 'प्रत्ययः', 'परश्चे'त्यनुवृत्तौ दिग्योगपञ्चम्या युक्तत्वादजादिभ्योऽतश्च टाप्स्यात्स्त्रीत्वे द्योत्ये इत्यर्थ एव युक्तः, तथाच 'अजाद्यतः' इति षष्ठ्याश्रयणमयुक्तमित्यत आह—**अजादिभिरिति** । 'अजाद्यत' इति षष्ठीमा-श्रित्य अजादीनामदन्तस्य च वाच्ये स्त्रीत्वे टाबित्येवमजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणादित्यर्थः । **पञ्चाजीति** । पञ्चाना-मजानां समाहार इति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इत्यादिना द्विगुः । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इति स्त्रीत्वम् । 'द्विगोः' इति ङीप् । 'यस्येति चे'त्यकारलोपः । नन्वत्र समासेऽजशब्दसत्त्वात्तद्वाच्यमेव स्त्रीत्वमित्यत आह—**अत्रेति** । हि=यतोऽत्र=पञ्चाजशब्दे समासार्थभूतो यः समाहारस्तन्निष्ठं स्त्रीत्वं पञ्चाजेति समुदायस्य वाच्यं नत्वजशब्दस्य, अतोऽत्र न टाबित्यर्थः । नचोक्तरीत्या तदन्तविधिसत्त्वादजशब्दान्तस्य पञ्चाजेति समासस्य ग्रहणात्तद्वाच्यत्वं स्त्रीत्व-स्येति वाच्यं, सत्यपि तदन्तविधावजादीनां श्रुतत्वेन स्त्रीत्वस्य तद्विशेषणताया एव न्याय्यत्वात् । 'अजादिभ्यष्टाप-

अजा । एडका । अश्वा । चटका । मूषिका । एषु जातिलक्षणो ङीष्प्राप्तः । बाला । वत्सा । होडा [होढा] । मन्दा । विलाता ।—एषु 'वयसि प्रथमे' इति ङीप्प्राप्तः ॥ *सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् । सम्फला । भस्त्रफला । 'ङ्यापो'रिति ह्रस्वः ॥ *सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् ॥ सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा ॥ *शूद्रा चाऽमहत्पूर्वा जातिः ॥ [शूद्रा] । पुंयोगे तु-शूद्री । अमहत्पूर्वा किम् ? । महाशूद्री ।

समभिव्याहारापेक्षया बहिरङ्गत्वात् । टाब्विधेस्त्वन्तरङ्गे चरितार्थत्वात् । कथं तर्हि परमाजेति चेत्, प्रागुत्पन्नस्यैव टापस्तत्र श्रवणात् । 'अत्वजा निरजे'त्यत्र त्वदन्तत्वप्रयुक्तष्टाविलवेहि । न च 'पञ्चाजी'त्यत्रापि तथास्त्विति वाच्यं, 'द्विगो'रिति ङीपा बाधितत्वात् । चटकेति । न चाऽत्र 'प्रत्ययस्था'दितीकारः शङ्क्यः, 'चटकाया ऐर'गिति लिङ्गादिहैव निपातनाद्वा तदप्रवृत्तेः । एवं च क्षिपकादिषु 'चटके'ति पठनं नाऽतीवावश्यकमिति नव्याः । मूषिकेति । 'वृश्चिकृषोः किकनि'त्यधिकारे 'मुषेर्दीर्घश्चे'ति किकनि इकारमध्यो मूषिकाशब्दः । यस्तु 'मूष स्तेये' इति दीर्घोपधात्संज्ञायां क्वुनि मूषकशब्दो माधवेनोक्तस्ततोऽप्ययं टाप् । प्रत्ययस्थादितीत्वं तु विशेषः । केचित्तु क्वुन्तोऽसावजादिगणे पाठं न प्रयुञ्जे, गणे तत्पाठस्य जातिलक्षणङीष्बाधनार्थत्वात्संज्ञायाश्चाऽजादित्वात् । तथा चादन्तत्वादेव क्वुन्नन्ताट्टाप्सिध्यतीत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । 'व्याघ्री'त्यादिवत्संज्ञात्वेऽपि जातित्वानपायात् । भस्त्रफलेति । भस्त्रेव फलानि यस्या इति विग्रहः । ङ्यापोरिति । एतच्च 'फल निष्पत्तौ'विति धातौ माधवग्रन्थे स्थितम् । 'पाककर्णे'-त्यत्र भाष्ये तु दीर्घ एव दृश्यते । सदच्काण्डेति । 'सत्प्राक्काण्डे'ति पाठो नादर्तव्य इति ध्वनयन्नुदाहरति—प्रत्यक्पुष्पेति । अत्र नव्याः—'संभस्त्रे'त्यादि वचनद्वयं, 'मूलान्नञः' इति वक्ष्यमाणं च 'पाककर्णे'त्यनेन प्राप्तस्य ङीपो निषेधार्थं तत्रैव सूत्रे भाष्ये पठितमपि फले विशेषाऽभावादिहैव ग्रन्थकारैः पठितम् । न चैतावताऽजाद्यन्तर्गणसूत्राणीति भ्रमः कार्यः, तथात्वे मानाऽभावात् । किन्तु वार्तिकान्येवेमानीत्याहुः । शूद्रा चेति । शूद्रशब्दष्टापमुत्पादयति जातिश्चेत् । महत्पूर्वस्तु न । जातिश्चेदितीहापि संबध्यते । तेन महती शूद्रा 'महाशूद्रे'ति भवत्येव ।

पुंयोगेत्विति । पुंयोगश्च दाम्पत्यरूप एवेति न नियमः, किन्तु जन्यजनकभावोऽपि गृह्यते । तथा च स्मृतिः—'वैश्यायां शूद्रतस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ' इति । महाशूद्रीति । 'आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समे'त्यमरः । इह 'अमहत्पूर्वे'ति व्यर्थं, महाशूद्रशब्दो हि समुदित एवाऽऽभीरत्वजातौ वर्तते । तत्राऽवयवस्यानर्थकतया शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाऽभावेन टापः प्रसक्त्यभावात् । न. तदन्तविधिज्ञापनाय तदिति वाच्यम्, अनुपसर्जना-

---

त्स्त्रीत्वेद्योत्ये' इति व्याख्याने तु स्त्रीत्वस्य अजादिशब्दवाच्यत्वाऽलाभात्समाहारनिष्ठमपि स्त्रीत्वमादाय टाप्स्यादिति भावः ।

अथाजादीनुदाहरति—अजेत्यादिना । एडकेति । 'मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके' इत्यमरः । अस्य स्त्रीत्वे कोशान्तरं मृग्यम् । अश्वेति । 'वाम्यश्वा वडवा' इत्यमरः । चटकेति । चटकः पक्षिजातिविशेषः । अस्य जातिशब्दस्य स्त्रीत्वं मृग्यम् । अमरस्तु 'चटकः कलविङ्कः स्यात्तस्य स्त्री चटका' इत्याह । मूषिकेति । 'चुचुन्दरी गन्धमूषी दीर्घदेही तु मूषिका' इत्यमरः । एषु जातीति । अजादिपञ्चसु 'जातेरस्त्री'ति ङीष् प्राप्तः स अजादिटापा बाध्यत इत्यर्थः । बालादयः प्रथमवयोवचनाः, तत्र होढादित्रयस्य प्रथमवयोवाचित्वे कोशो मृग्यः । एष्विति । बालादिपञ्चसु 'वयसि प्रथमे' इति ङीप् प्राप्तः सोऽजादिटापा बाध्यत इत्यर्थः । सम्भस्त्रेति । 'पाककर्णे'ति सूत्रभाष्ये पठितमिदं वार्तिकमर्थतः संगृहीतम् । 'सम्' 'भस्त्र' 'अजिन' 'शण' 'पिण्ड' एतेभ्य परो यः फलशब्दस्तस्मादपि 'पाककर्णे'ति ङीष् न भवति, किंतु टाबेवेत्यर्थः । सम्फलेति । समृद्धानि फलानि यस्या इति विग्रहः । भस्त्रफलेति । भस्त्रेव फलानि यस्या इति विग्रहः । 'भस्त्रा चर्मप्रसेविका' इत्यमरः । ननु भस्त्राशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वाद्भाषितपुंस्कत्वाऽभावात् 'स्त्रियाः पुंव'दिति पुंवत्त्वस्याऽप्रसक्तेः कथं ह्रस्व इत्यत आह—ङ्यापोरिति । 'ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुल'मिति ह्रस्व इत्यर्थः । अजिनफला, शणफला, पिण्डफला—ओषधिविशेषसंज्ञाः । सदच्काण्ड । अयमपि 'पाककर्णे'ति सूत्रपठितवार्तिकार्थसङ्ग्रहः । 'सत्' 'अच्' 'काण्ड' 'प्रान्त' 'शत' 'एक'—एतेभ्यः परो यः पुष्पशब्दस्तस्मादपि 'पाककर्णे'ति ङीष् न भवति, किन्तु टाबेवेत्यर्थः । सत्पुष्पेति । सन्ति पुष्पाणि यस्या इति विग्रहः । अच् इति लुप्तनकारोऽञ्चुधातुर्गृह्यत इत्यभिप्रेत्य उदाहरति—प्राक्पुष्पेति । प्राञ्चि पुष्पाणि यस्या इति विग्रहः । प्रत्यक्पुष्पेति । प्रत्यञ्चि पुष्पाणि यस्या इति विग्रहः । काण्डपुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा । शूद्रा च । 'अजाद्यतः' इति प्रकृतसूत्रे पठितं वार्तिकमेतत् । शूद्रजातिर्वाच्या चेदमहत्पूर्वः शूद्रशब्दः स्त्रियां टापं लभते । जातिलक्षणङीषोऽपवादः । शूद्रात् स्वभार्यायां विधिनोढायामुत्पन्ना स्त्री शूद्रा । 'जाति'रित्यस्य प्रयोजनमाह—पुंयोगे त्विति । शूद्रस्य स्त्रीत्येवं पुंयोगात्स्त्रियां वृत्तौ जातिवाचित्वाऽभावान्न टाप्, किन्तु 'पुंयोगादाख्याया'मिति ङीषेवेत्यर्थः । महाशूद्रीति । महती च सा शूद्रा चेति विग्रहः । कर्मधारयः । 'पुंवत् कर्मधार-

क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । 'मध्यमे'ति पुंयोगेऽपि । कोकिला—जातावपि ॥ * मूलान्नञः । अमूला । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' । कर्त्री । दण्डिनी ॥ **उगितश्च** ।४।१।६। उगिदन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप्स्यात् । भवन्ती । पचन्ती । दीव्यन्ती । 'शप्श्यनो'रिति नुम् । 'उगिदचा'मिति सूत्रे-

---

धिकारेणैव तदन्तविधिज्ञापनादिति दिक् । अत्र नव्याः-'शूद्रा चे'त्यादिवचनम् 'अजायत' इसि सूत्रस्थं वार्तिकमेव, न त्विदं गणसूत्रमित्याहुः । **क्रुञ्चेत्यादि** । त्रयोऽमी हलन्ता इत्येके । भाष्ये तु 'कुञ्चानालभेत' 'उष्णिहककुभौ' इत्यादिप्रयोगमुदाहृत्याऽदन्ता अपि स्वीकृताः । पचाद्यचा इगुपधलक्षणेन कप्रत्ययेन च यथासंभवमदन्तत्वात् । **पुंयोगेऽपीति** ।यदा ज्येष्ठादयः प्रथमजातादौ वर्तन्ते तदाऽदन्तत्वादेव टाप्सिद्धः। यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्वादिविवक्षा तदा पुंयोगलक्षणो ङीष्प्राप्तः-सोऽप्यनेन बाध्यते इति सूचयितुमपिशब्दः । **मूलान्नञः** । नञः किम् ?, शतमूली । **अमूलेति** । ओषधिजातिरियंम् । **उगितश्च** । उगिच्छब्देन प्रातिपदिकं विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिः । न च प्रत्ययविधौ प्रतिषेधः शङ्क्यः; 'अनुपसर्जना'दित्यनेन स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिरस्तीति ज्ञापनात्, 'उगिद्वर्णग्रहणवर्ज'मिति 'येन विधि'रिति सूत्र एवोक्तत्वाच्चेत्याशयेनाह—**उगिदन्तादिति** । अत्रोगित्प्रातिपदिकं, प्रत्ययश्चेति द्विविधं संभवति । आद्ये उगिदन्तो—भवन्तं महान्तं चातिक्रान्ता अतिभवती अतिमहती-त्युदाहरणम् । सर्वादिगणे 'भवतु' इति पाठाद्भवच्छब्दस्योगित्वव्यपदेशः । महच्छब्दस्य तु शतृवद्भावात् । न चैवं 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने'ति निषेधात्केवलाभ्यां भवन्महच्छब्दाभ्यां ङीन्न स्यादिति वाच्यम् । प्रातिपदिकाऽप्रातिपदिकसाधारण्येन शब्दमात्रमुगित्पदाभिधेयमित्युक्तनिषेधाऽप्रवृत्तेरित्याशयेनोदाहरति—**भवन्तीति** । द्वितीयमुगिदन्तमुदाहरति—**पचन्तीति** । पचेर्लटः शतरि 'कर्तरि शप्' । यदि तु सर्वादिगणे 'भवतु' इति य उगित्पठितः

ये'ति पुंवत्त्वम् । अत्र महत्पूर्वत्वान्न टाप् । किन्तु जातिलक्षणङीषेव । 'आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा' इत्यमरः । नृपाच्छूद्रायामुत्पन्ना उग्रा, तस्या ब्राह्मणादुत्पन्नः आभीरः । स्त्री चेदाभीरी । अत्र जातिग्रहणस्य, अमहत्पूर्वग्रहणस्य च प्रयोजनविचारः शब्देन्दुशेखरे भाष्यप्रदीपोद्द्योते च स्फुटः । **क्रुञ्चेति** । क्रुञ्च्शब्दः चकारान्तः 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्विबन्तः पक्षिजातिविशेषे वर्तते । 'यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहित'मिति रामायणे । उष्णिह्शब्दो हकारान्तश्छन्दोविशेषे 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्विन्नन्त एव । देवविश्शब्दः शकारान्तः गणविशेषात्मकमरुत्सु वर्तते 'मरुतो वै देवानां विशः' इति श्रुतेः । एतेषामदन्तत्वाऽभावादप्राप्ते टापि तद्विधानार्थमजादिषु पाठः । 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति सूत्रभाष्ये त्वेषां त्रयाणामदन्तत्वमास्थितमिति 'वष्टि भागुरिरल्लोप'मिति श्लोकव्याख्यावसरे प्रपञ्चितमनुपदमेव । **ज्येष्ठेति** । यदा ज्येष्ठादिशब्दाः प्रथमोत्पन्नादौ वर्तन्ते तदाऽदन्तत्वादेव टाप् सिद्धः । यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्यादिविवक्षा तदापि पुंयोगलक्षणं ङीषं बाधित्वा टावर्थमिह पाठ इत्यर्थः । **कोकिलेति** । कोकिलशब्दस्य जातावपि जातिलक्षणङीषं बाधित्वा टावर्थमिह पाठ इत्यर्थः । **मूलान्नञ इति** । 'पाककर्णे'ति सूत्रे पठितं वार्तिकमेतत् । नञः परो यो मूलशब्दस्तस्मात् 'पाककर्णे'ति ङीष् न भवति, किन्तु टाबेवेत्यर्थः । **अमूलेति** । अविद्यमानं मूलं यस्या इति विग्रहे 'नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति बहुव्रीहिः । अत्र 'सम्भस्त्रेति, सदच्काण्डेति, मूलान्नञ इति च वार्तिकत्रयं 'पाककर्णे'ति सूत्रभाष्यपठितमपि फले विशेषाऽभावादजादिगणे मूले प्रपञ्चितम् । न चैतान्यजाद्यन्तर्गणसूत्राणीति भ्रमितव्यम् । अजादिराकृतिगणः । तेन 'न मु ने' इति सूत्रभाष्ये 'टायामादेश' इति भाष्यप्रयोगः सिद्धः । अतएव च पूर्वमीमांसायां द्वितीयस्य प्रथमपादे 'स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवताभिधानत्वा'दिति स्तुतशस्त्राधिकरणे 'वशावद्वा गुणार्थं स्या'दिति गुणसूत्रव्याख्यावसरे शाबरभाष्यभट्टवार्तिकयोः 'छागस्य वपाया मेदसः' इति प्राकृतमन्त्रस्य 'वायव्यामजां वशामालभेते'त्यत्र 'छागाया वपाया'इत्यूहानुक्रमणं सङ्गच्छते । अत एव च ब्रह्ममीमांसायां प्रथमस्य चतुर्थपादे 'चमसवदविशेषा'दित्यधिकरणे शाङ्करभाष्यवाचस्पत्ययोरजायां छागेति टाबन्तः प्रयोग उपपन्नः । अन्यथा जातिलक्षणङीष्प्रसङ्गादित्यास्तां तावत् । 'ऋन्नेभ्यः' इति सूत्रमजन्तस्त्रीलिङ्गाधिकारे प्रसङ्गाद्व्याख्यातम्, इह तु सूत्रक्रमात्पुनस्तदुपन्यासः । **उगितश्च** । उक् प्रत्याहारः । उक् इद्यस्य स उगित् । 'उगित' इति पञ्चम्यन्तम्, तेन प्रातिपदिकादित्येतद्विशेष्यते, तदन्तविधिः । 'उगिद्वर्णग्रहणवर्ज'मित्युक्तेः 'समासप्रत्ययविधौ' इति प्रतिषेधो न । पूर्वसूत्रान्ङीबित्यनुवर्तते । तदाह—**उगिदन्तादिति** । उगिद्द्विविधं, प्रातिपदिकं प्रत्ययश्च । तत्र प्रातिपदिकमुदाहरति—**भवतीति** । सर्वादिगणे 'भवतु' इत्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं पठितं, तस्य व्यपदेशिवत्त्वेन उगिदन्तत्वान्ङीप् । रूपावितो । 'आच्छीनद्योर्नुम्' 'शप्श्यनोर्नित्य'मिति नुम्न, शत्रन्तत्वाऽभावात् । 'उगिदचा'मित्यपि न, सर्वनामस्थानत्वाऽभावात् । अथ द्वितीयमुगितमुदाहरति—**पचन्तीति** । पचेर्लटः शतरि शपि पररूपे पचच्छब्दः । तत्र शतृप्रत्यय उगित्, तदन्तं पचदिति प्रातिपदिक-

ऽञ्चग्रहणेन 'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवे'ति नियम्यते। तेनेह न—उखास्रत्। क्विप्। 'अनिदिता'मिति नलोपः। पर्णध्वत्। अञ्चतेस्तु स्यादेव—प्राची। प्रतीची ॥ वनोर च ।४।१।७। वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप्स्याद्रश्चाऽन्तादेशः। 'व'न्निति ङ्वनिप्क्वनिब्वनिपां सामान्यग्रहणम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्। तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि लभ्यते। सुत्वानमतिक्रान्ता अतिसुत्वरी। अतिधीवरी। शर्वरी ॥ * वनो न हश इति वक्तव्यम्। हशन्ताद्धातोर्विहितो यो वन्, तदन्ता-

सः 'भातेर्डवतु'रिति व्युत्पाद्यते, तदा 'भवती'ति द्वितीयोगिदन्तस्याप्युदाहरणं भवत्येव। शत्रन्तात्तु भवतेर्ङीपि 'शप्श्यनो'रिति नित्यो नुम्। भवन्ती। उखास्रदित्यादि। उखायाः स्रंसते, पर्णेभ्यो ध्वंसते। 'स्रंसु ध्वंसु अवस्रंसने' 'वसुस्रंसु' इति दत्वम्। वनो र च। 'व'न्निति प्रत्ययेन तदन्तं प्रातिपदिकं गृह्यते। वन्नन्तेन त्वधिकृतप्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह—वन्नन्तात्तदन्ताच्चेति। 'येन विधिस्तदन्तस्ये'त्यत्र 'स्वं रूप'मिति सूत्रात्स्वमित्यनुवर्त्य स्वस्य चेति व्याख्यानादुभयं लभ्यत इति भावः। यदि तु वन्नन्तमेव व्यपदेशिवद्भावेन वन्नन्तान्तमित्युच्यते, तर्हि 'येन विधि'रित्यत्र 'स्व'मित्यनुवर्त्य 'स्वस्य चे'ति न व्याख्येयम्। न चात्र 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने'ति निषेधः शङ्क्यः, तस्य प्रातिपदिकमात्रविधिविषयत्वात्, वन्नन्तस्य वस्तुतः प्रातिपदिकत्वेऽपि सूत्रे गृहीतस्य 'वन' इत्यस्य प्रातिपदिकत्वाऽभावाच्चेत्याहुः। सामान्यग्रहणमिति। सूत्रे 'वन' इत्यनुबन्धरहितस्य ग्रहणात्तदनुबन्धपरिभाषा नोपतिष्ठत इति भावः। वन्ग्रहणे वन्नन्तं वन्नन्तान्तं च कथं लभ्यत इत्याशङ्कायामाह—प्रत्ययग्रहणे इत्यादि। तेनेति। वन्नन्तेनेत्यर्थः। तदन्तान्तमपि लभ्यत इति। 'स्त्रिया'मित्यधिकारे 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेने'ति निषेधो न प्रवर्तते, 'अमहत्पूर्वे'त्यादिज्ञापकादिति भावः। अन्ये त्वाहुः—वन्नन्तस्य वस्तुतः प्रातिपदकत्वेऽपि सूत्रे गृहीतस्य वन इत्यस्य प्रातिपदिकत्वं नास्तीत्युक्तत्वाद्ग्रहणवतेति निषेधशङ्कैव नास्तीति। सुत्वानमिति। 'सुयजोर्ङ्वनिप्'। 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः। अतिधीवरीति। दधातेः 'अन्येभ्योऽपि

मिति तस्मान्ङीपि 'शप्श्यनोर्नित्य'मिति नुमिति भावः। यदि तु सर्वादिगणे पठितं भवतु इत्येतत् 'भातेर्डवतुः' इति व्युत्पाद्यते, तदा उगित्प्रत्ययान्तस्यैवोदाहरणं बोध्यम्। भूधातोः शतरि शपि ऊकारस्य गुणेऽवादेशे भवच्छब्दान्ङीपि तु, 'शप्श्यनोर्नित्य'मिति नुमि भवन्तीति रूपम्। नच भवच्छब्दस्याऽव्युत्पन्नत्वे तस्य कथं व्यपदेशिवत्त्वेनोगिदन्तत्वं, 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने'ति वचनादिति वाच्यं, प्रातिपदिकस्य तत्तत्स्वरूपेण ग्रहण एव तत्प्रवृत्तेः। 'उगिदचामिति सूत्र' इत्यादिग्रन्थो हलन्ताधिकारे गोमच्छब्दनिरूपणे व्याख्यातः। तेनेति। अञ्चुव्यतिरिक्तधातोरुगित्कार्याऽभावलाभेनेत्यर्थः। उखेति। उखा=कुण्डी। उखायाः स्रंसते, पर्णाद्ध्वंसतेइति विग्रहः। 'पिठरं स्थाल्युखा कुण्ड'मित्यमरः। 'स्रंसु ध्वंसु अवस्रंसने'। सुपीत्यनुवृत्तौ 'क्विप्चे'ति क्विप्, उपपदसमासः, सुब्लुक्, 'अनिदिता'मिति न लोपः, हल्ङ्यादिना सोर्लोपः, 'वसुस्रंसु' इति दत्वमिति भावः। स्यादेवेति। 'ङी'बिति शेषः। प्राचीति। प्रपूर्वादञ्चतेः 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्विन्, 'अनिदिता'मिति नलोपः। उगित्त्वान्ङीप्, 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घः। एवं प्रतीची। वनो र च। वनः र च इति च्छेदः। 'र' इति लुप्तप्रथमाकम्, अकार उच्चारणार्थः। चकारात्ङीप्समुच्चीयते। 'वन' इति पञ्चम्यन्तम्। तेन वन्प्रत्ययान्तं तदन्तं च विवक्षितम्। 'प्रातिपदिका'दित्यधिकृतम्। तदाह—वन्नन्तादित्यादिना। अन्तादेश इति। 'प्रकृते'रिति शेषः। नान्तत्वादेव ङीप्प्राप्तः, तत्संनियोगेन रेफमात्रमिह विधेयम्। सामान्येति। अनुबन्धविनिर्मुक्त'वन्'ग्रहणस्य त्रिष्वपि साधारणत्वादिति भावः। ननु वन्ग्रहणेन वन्प्रत्ययान्तं तदन्तं च कथं लभ्यत इत्यत आह-प्रत्ययग्रहणे इति। यस्मात्प्रकृतिभूताच्छब्दाद्यः प्रत्ययो विहितः तदादेः=स प्रकृतिभूतः शब्द आदिर्यस्य तस्य, तदन्तस्य=स प्रत्ययोऽन्तो यस्य समुदायस्य, तस्य च ग्रहणम्। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तन्मध्यवर्तिनश्च ग्रहणमित्यर्थः। 'तिङ्ङतिङः' इत्यत्र तिङ्ग्रहणेन शबादिविकरणस्यापि ग्रहणार्थं तदादिग्रहणम्। 'यस्मात्प्रत्ययविधि'रिति सूत्रे इयं परिभाषा भाष्ये स्थिता। तेनेति। वन्नन्तेन प्रातिपदिकादित्यधिकृतस्य विशेषणात्पुनस्तदन्तविधिलाभादिति भावः। नचैवं सति वन्नन्तस्य कथं लाभ इति वाच्यं, 'येन विधिस्तदन्तस्ये'त्यत्र 'स्वं रूप'मित्यतः 'स्व'मित्यनुवर्त्य विभक्तिविपरिणामेन स्वस्य चेति व्याख्यानादिति भावः। तदेतदपिशब्देन सूचितम्। वन्नन्तमेव व्यपदेशिवत्त्वेन वन्नन्तान्तमिति केचित्। 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ती'ति तु 'स्त्रिया'मित्यस्मिन्नधिकारे न प्रवर्तते, 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' इत्यत्र अमहत्पूर्वेति लिङ्गात्।

अथ वन्नन्तान्तमुदाहरति—सुत्वानमिति। 'षुञ् अभिषवे' 'सुयजोर्ङ्वनिप्' 'ह्रस्वस्य पिति कृती'ति तुक्। सुत्वानमतिक्रान्ता इति विग्रहे 'अत्यादयः' इति समासः। सुब्लुकि, ङीप्, नकारस्य रत्वम्, अतिसुत्वन्शब्दः। 'इधाञ्धारणपोषणयोः', 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च', 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' सुत्वरीति रूपम्। अतिधीवरीति।

तदन्तांस्ताश्च प्रातिपदिकान्ङीब्रश्च नेत्यर्थः । 'ओणृ अपनयने' । वनिप् । 'विड्वनो'रित्यात्वम् । अवावा ब्राह्मणी । राजयुध्वा ॥ * बहुव्रीहौ वा ॥ बहुधीवरी । बहुधीवा । पक्षे डाब्वक्ष्यते । **पादोऽन्यतरस्याम्** । ४।१।८। पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रातिपदिकान्ङीब्वा स्यात् । द्विपदी । द्विपात् ॥ **टाबृचि** ।४।१।९। ऋचि वाच्यायां पादन्ताट्टाप्स्यात् । द्विपदा ऋक् । एकपदा । 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' । पञ्च । चतस्रः । 'पञ्चे'–

दृश्यते' इति क्वनिप् । 'घुमास्थे'तीत्त्वम् । भाष्ये तु ध्यायतेः क्वनिपि संप्रसारणमिति स्थितम् । नस्य रेफादेशे कृतेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'अल्लोपोऽनः'इति प्राप्नोति,अनो नकारान्तत्वविशेषणात्तु न भवतीति 'श्वयुवमघोना'मित्यत्रैव व्युत्पादितम् । **शार्वरीति** । शॄधातोः 'अन्येभ्योऽपी'त्यनेनैव वनिप् । गुणे कृते रपरत्वे च हशन्तात्परत्वेऽपि हशन्ताद्विहितत्वाभावान्ङीब्रयोरत्र निषेधो न । **वनो न हश इति** । अबहुव्रीह्यर्थोऽयमारम्भः । 'बहुयज्वे'त्यादौ तु 'अनो बहुव्रीहे'रिति ङीपो निषेधे रेफस्याऽप्यप्रवृत्तेः । **राजयुध्वेति** । राजानं योधितवती । 'राजनि युधि कृञः' इति ङ्वनिप् । **बहुव्रीहौ वेति** । 'अन्यतरस्या'मिति योगविभागादिदं लभ्यते, नत्वपूर्वं वचनमिति वक्ष्यते ।

बहुधीवरीति । 'बहवो धीवानो यस्यां नगर्या'मिति विग्रहः । **पक्षे डाबिति** । 'डाबुभाभ्या'मिति सूत्रेण । तथाच द्विवचने 'बहुधीवर्यौ' 'बहुधीवानौ' 'बहुधीवे' इति रूपत्रयं भवतीति भावः । **द्विपादिति** । द्वौ पादौ यस्या इति बहुव्रीहौ 'सङ्ख्यासुपूर्वस्ये'ति पादशब्दस्यान्तलोपः । ङीपि भत्वात् 'पादः पत्' । **टाबृचि** । पूर्वेण प्राप्तस्य ङीपोऽपवादः । यद्यपि 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु'इति कोशात्पादसमानार्थकः पदशब्दोऽस्तीति तेनैव 'द्विपदा' 'एकपदे'ति रूपं सिध्यति, तथापि ऋचि वाच्यायां 'द्विपदी' 'द्विपा'दिति प्रयोगनिवृत्तये सूत्रारम्भोऽवश्यावश्यकः । **असिद्धत्वादिति** । एतच्चाऽसिद्धत्वोपवर्णनं कार्यकालपक्ष एवोपयुज्यते, न तु यथोद्देशपक्षे, सकृत्कृतायाः

इति भाषायामपि क्वनिप् । 'घुमास्था' इति ईत्त्वम् । धीवानमतिक्रान्ता इति विग्रहे 'अत्यादयः' इति समासः । ङीब्रश्च, अतिधीवरीति रूपम् । भाष्ये तु 'ध्यायतेः क्वनिपि संप्रसारणे 'हलः' इति दीर्घ' इति स्थितम् । **शार्वरीति** । 'शॄ हिंसायाम्', 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च', 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति भाषायामपि वनिप्, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः, 'वनो र चे'ति ङीब्रश्च । वन्नन्तस्योदाहरणमेतत् । 'अतिशर्वरी'ति पाठे तु इदमपि वन्नन्तान्तस्योदाहरणम् । सुत्वरी, धीवरी, शर्वरीति वन्नन्तस्योदाहरणानि । **वनो नेति** । पूर्ववद्वन्नन्तं वन्नन्तान्तं च गृह्यते । 'हश' इति पञ्चमी, तेन च धातोरित्यधिकृत्य विहितेवनाऽऽक्षिप्तं धातोरित्येतद्विशेष्यते, तदन्तविधिः । ङीबिति रश्चेति चानुवर्तते । तदाह—**हशान्तादित्यादिना** । विहितविशेषणस्य प्रयोजनं दर्शयन्वन्नन्तोदाहरणं दर्शयितुमाह—**ओणृ इत्यादिना** । **वनिबिति** । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते इत्यनेने'ति शेषः । **अवावेति** । ओण् इत्यस्माद्वनिपि 'विड्वनोरनुनासिकस्या'दिति णकारस्य आत्त्वे ओकारस्यावादेशे 'अवावन्'शब्दः । स्त्रीत्वस्फोरणाय 'ब्राह्मणी'ति विशेष्यम् । अत्र ओण् इति धातोर्हशन्ताद्वन् विहितः,तदन्तत्वान्न ङीब्रत्वे,किंतु राजवद्रूपम् । 'हशन्ताद्धातोः परो यो व'न्निति व्याख्याने तु आत्वे सति वनो हशः परत्वाऽभावान्निषेधो न स्यादिति भावः । वन्नन्तान्तमुदाहरति–**राजयुध्वेति** । राजानं योधितवतीत्यर्थः । भूते कर्मणि क्विबित्यनुवर्तमाने 'राजनि युधिकृञः' इति क्वनिप् । कर्मीभूते राजनि उपपदे युधेः कृञश्च क्वनिबिति तदर्थः । उपपदसमासे सुब्लुकि राजयुध्वन्शब्दः । अत्र हशो विहितो वन्, तदन्तो युध्वन्शब्दः, तदन्तो राजयुध्वन्शब्दः, अतो न ङीब्रादेशावित्यर्थः । **बहुव्रीहौ वा** । इदं वार्तिकम् । 'वनो र चे'ति विधिर्बहुव्रीहौ वा स्यादित्यर्थः । 'अनो बहुव्रीहे'रिति निषेधस्यापवादः । **बहुधीवरीति** । बहवो धीवानो यस्या इति विग्रहः । **बहुधीवेति** । ङीब्रत्वयोरभावे राजवद्रूपम् । नन्व बहूनि पर्वाणि यस्याः सा बहुपर्वेत्यत्रापि ङीब्रत्वविकल्पः स्यादिति वाच्यम्, 'अल्लोपोऽनः' इति उपधालोपयोग्यस्थल एवैतद्वार्तिकस्य प्रवृत्तेर्भाष्ये उक्तत्वात् । बहुपर्वन्शब्दे च 'न संयोगाद्वमन्ता'दित्यल्लोपनिषेधात् । **पक्षे इति** । ङीब्रत्वाऽभावपक्षे 'डाबुभाभ्या'मिति डाब्वक्ष्यत इत्यर्थः । डपाविति । बहुधीवन्-आ इति स्थिते 'टेः' इति टिलोपे बहुधीवाशब्दात्सोर्हल्ङ्यादिलोपे 'बहुधीवे'ति रमावद्रूपम् । ङीब्रत्वयोर्डापश्चाऽभावे सौ बहुधीवेत्येव रूपम् । ङीब्रत्वयोर्बहुधीवरीति । औजसादिषु तु बहुधीवर्यौ-बहुधीवे बहुधीवानौ इत्यादि रूपत्रयमिति भावः ।

पादो । **कृतसमासान्त इति** । अन्तलोपात्मके समासान्ते कृते परिशिष्टः पाच्छशब्द इह गृह्यत इत्यर्थः । **तदन्तादिति** । पाच्छब्दान्तादित्यर्थः । 'पाद' इति पञ्चम्यन्तेन 'प्रातिपदिका'दित्यधिकृतस्य विशेषणादिति भावः । **ङीब्वा स्यादिति** । 'ऋन्नेभ्यः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **द्विपदीति** । द्वौ पादौ यस्या इति बहुव्रीहिः । 'सङ्ख्यासुपूर्वस्ये'ति पादशब्दान्तस्याऽकारस्य लोपः । ङीपि भत्वात् 'पादः पत्' । द्विपदिति रूपम् । ङीबभावे तु–द्विपादिति । **टाबृचि** । **पादन्तादिति** । 'प्रातिपदिका'दिति शेषः । 'पादोऽन्यतरस्या'मित्यतोऽनुवृत्तेन पाच्छब्देन

ऽयमत्र नलोपे कृतेऽपि 'ष्णान्ता षडि'ति षट्संज्ञां प्रति 'नलोपः सुप्स्वरे'ति नलोपस्याऽसिद्धत्वा'न षट्स्वस्रा-दिभ्य' इति न टाप्॥ **मनः।४।१।११।** मन्नन्तान्न ङीप्। सीमा। सीमानौ॥ सीमानः। **अनो बहुव्रीहेः।४।१।१२।** अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप्। बहुयज्वा। बहुयज्वानौ। **डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्।४।१।१३।** सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाब्वा स्यात्। सीमा। सीमे। सीमानौ। दामा। दामे। दामानौ। 'न पुंसि दामे'त्यमरः॥ बहुयज्वा।

संज्ञायाः सर्वार्थत्वेन तस्याः पुनरपेक्षाऽभावात्। न च 'पञ्च'ेति नान्तस्य कृतायामपि संज्ञायां 'पञ्चे'त्यदन्तस्य न कृतेति शङ्क्यम्, एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वादित्याहुः। तदसत्। एकदेशविकृतस्योपसङ्ख्यानं हि 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधा'वित्यत्र पठ्यते, तच्चाऽल्विधौ न प्रवर्तत एवेति यथोद्देशपक्षेऽप्यसिद्धत्ववर्णनस्य युक्तत्वात्।

न ङीबिति। पूर्वसूत्राण्णेत्यनुवर्तत इति भावः। **अनो बहुव्रीहेः।** ननु 'राजयुध्वे'त्यादिसिद्धयेऽवश्यं वक्तव्येन 'वनो न हशः' इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः किमनेन सूत्रेण?। मैवम्। अन्नन्ताद्बहुव्रीहेः 'डाबुभाभ्या'मिति डाब्विधानार्थमेतत्सूत्रस्याऽवश्यारब्धव्यत्वात्। तथा चाऽनेन ङीपि निषिद्धे तत्संनियोगेन प्राप्तो 'वनो र चे'ति यो रेफः सोऽपि दुर्लभ एवेति 'वनो न हशः' इति वार्तिकमबहुव्रीह्यर्थमिति फलितम्। **बहुयज्वानाविति।** 'न संयोगा'दिति निषेधान्नायमुपधालोपी। तेनाऽत्र 'अन उपधालोपिन' इति वक्ष्यमाणविकल्पो न प्रवर्तते। **डाबुभाभ्याम्।** उभाभ्याग्रहणं व्यर्थं, अन्नन्ताऽन्नन्तयोरनुवृत्त्यैव तत्फलसिद्धेरित्येके। उभयोरप्यनुवृत्तिसूचनाय तद्ग्रहणमावश्यकम्, अन्यथा संनिहितस्यान्नन्तस्यैवानुवृत्तिरिति शङ्का स्यादित्यन्ये। ननु निषेधडापोर्वचनसामर्थ्यात्पर्यायः सिध्यति तत्किमन्यतरस्याङ्ग्रहणेन?। सत्यम्। 'अन्यतरस्या'मिति योगो विभज्यते, तत्र 'मनः' इति निवृत्तम्। अनो बहुव्रीहेर्ङीब्वा स्यात्। पूर्वेणैव ङापि सिद्धे पुनर्विधानमिदम् 'ऋन्नेभ्यः—' इति ङीपा सह विकल्पार्थम्। 'अन उपधालोपिनः—' इति सूत्रं तु नियमार्थम्। 'अनो योऽसौ विकल्पः स उपधालोपिन एवे'ति। एवं च 'बहुधीवर्यौ' 'बहुधीवानौ' 'बहुधीवे'त्युक्तरूपत्रयं सिद्धमिति 'बहुव्रीहौ वे'त्येतन्नाऽपूर्वं वचनमिति बोध्यम्। 'उपधालोपिन एवे'ति नियमात्तु 'सुपर्वा' चारुपर्वे'त्यादावनुपधालोपिनो ङीप्न भवति, किंतु डाप्प्रतिषेधावेव भवतः। अयं च योगविभागोऽवश्यमभ्युपेयः, अन्यथा 'बहुधीवरी'त्यत्र प्रकरणान्तरस्थेन 'अन उपधालोपिन' इति वक्ष्यमाणेन पाक्षिके ङीपि कृतेऽपि 'ऋन्नेभ्यः' इति प्राप्तं ङीपमनूद्य तत्संनियोगेन हि विधीयमानो यो 'वनो र चे'ति रेफः स न सिध्येत्। ननु 'वनो र चे'ति सूत्रमेव ङीन्रौ विधत्तामिति चेन्न, उभयविधौ गौरवात्। किञ्चोभयविधायकत्वेऽपि 'अनो बहुव्रीहे'रित्यनेन

प्रातिपदिकादित्यधिकृतस्य विशेषणादिति भावः। 'पादोऽन्यतरस्या'मिति ङीपोऽपवादोऽयम्। **द्विपदा ऋगिति।** द्वौ पादौ यस्या इति विग्रहः। **एकपदेति।** एकः पादो यस्या इति विग्रहः। उभयत्रापि टापि, 'पादः पत्'। 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति सूत्रभाष्ये तु पादशब्दसमानार्थकं पदशब्दमवष्टभ्य प्रत्याख्यातमेतत्। नच ऋचि वाच्यायां द्विपदी द्विपादिति प्रयोगव्यावृत्तये एतत्सूत्रमिति वाच्यम्, एतद्भाष्यप्रामाण्येन तथाविधप्रयोगस्याऽपीष्टत्वादित्यलम्। **न षडिति।** इदमजन्ताधिकारे ऋकारान्तनिरूपणे व्याख्यातम्। **पञ्चेति।** इहान्तरङ्गत्वान्नान्तलक्षणङीपि प्राप्ते षट्त्वान्निषिद्धे 'षड्भ्यो लुक्' इति जश्शसोर्लुकि नलोप इति भावः। **चतस्र इति।** चतसृभावे सति ऋदन्तलक्षणङीब् न, स्वस्रादित्वात्। ननु 'न षट्स्वस्रादिभ्य' इति ङीबेव प्रतिषिध्यतां, किं टाबनुवृत्त्या, नान्तत्वाट्टापः प्रसक्तेरभावेन तन्निषेधवैयर्थ्यादित्यत आह—पञ्चेत्यत्रेति। पञ्चेत्यत्र 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' इति न टाबित्यन्वयः। 'अदन्तलक्षणष्टा'बिति शेषः। नान्तलक्षणङीपि प्रतिषिद्धे सति जश्शसोर्लुकि नलोपे कृतेऽदन्तत्वात्प्राप्तस्य टापः प्रतिषेधार्थमिह टाबनुवृत्तिरावश्यकीति यावत्। नच नलोपस्याऽसिद्धत्वाट्टापः प्रसक्तिरेव नेति वाच्यं, सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु टाब्विधेरनन्तर्भावेन तस्मिन्कर्तव्ये नलोपस्याऽसिद्धत्वाऽभावात्। ननु 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' इत्यत्र सत्यामपि टाबनुवृत्तौ कथमिह षट्संज्ञानिबन्धनस्तन्निषेधः, नलोपे कृते षट्संज्ञाविरहात्। नच टाब्निषेधे कर्तव्ये नलोपस्याऽसिद्धत्वं शङ्क्यं, टाब्निषेधस्य सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिष्वनन्तर्भावादित्यत आह—**नलोपे कृतेऽपीत्याद्यसिद्धत्वादित्यन्तम्।** टाब्निषेधविधिरयं षट्संज्ञामपि विधत्ते, कार्यकालपक्षाश्रयणात्। ततश्च तस्मिन् कर्तव्ये नलोपस्याऽसिद्धत्वेन षट्संज्ञाया निर्बाधतया षट्संज्ञानिबन्धनष्टाप्प्रतिषेधोऽत्र निर्बाध इति भावः। वस्तुतस्तु नलोपस्याऽसिद्धत्वेऽपि भूतपूर्वषट्संज्ञामाश्रित्य टाब्निषेध उपपद्यते। अत एव षट्संज्ञायां नलोपाऽसिद्धत्वस्य न फलमिति 'नलोपः सुप्स्वरे'ति सूत्रभाष्ये उक्तमित्याहुः। **मनः।** 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' इत्यतो नेति 'ऋन्नेभ्यः इत्यतो ङीबिति चानुवर्तते। 'मन' इति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते। तदाह—**मन्नन्तादिति। सीमेति।** 'षिञ् बन्धने' औणादिको मनिन्, प्रकृतेर्दीर्घश्च। सीमन्शब्दान्ङीपि निषिद्धे राजवद्रूपम्। ङीपि सति तु अल्लोपे सीम्नीति स्यादिति भावः। ननु वक्ष्यमाणडापि सीमेति सीमे इति रूपसिद्धेः किं ङीब्निषेधेनेत्यत आह—**सीमानाविति।** डापि तु सति

बहुयज्वे । बहुयज्वानौ ॥ **अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्** ४।१।२८। अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप्स्यात् । पक्षे डाब्ङीब्निषेधौ । बहुराज्ञी । बहुराज्यौ । [बहुराजा] । बहुराजे । बहुराजानौ ॥ **प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः** ।७।३।४४। प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याऽकारस्येकारः स्यादापि परे स आप्सुपः परो न चेत् ।

ङीपि निषिद्धे रोऽपि दुर्लभः, संनियोगशिष्टत्वात् । भाष्ये तु 'अनो बहुव्रीहे'रित्यस्याऽनन्तरम् 'उपधालोपिनो वे'ति सूत्रमस्तु, 'अन उपधे'त्यादि प्रदेशान्तरस्थं सूत्रं, डाप्सूत्रेऽन्यतरस्याङ्ग्रहणं च मास्त्वित्युक्तम् । अन उपधा । 'बहुव्रीहेरूधसो ङी'षित्यतो बहुव्रीहिग्रहणं 'सङ्ख्याव्ययादेर्ङी'बित्यतो ङीप्चानुवर्तत इत्याशयेनाह—**अन्नन्तादित्यादि** । नियमार्थमिदमित्युक्तम् । न चैवं पूर्वसूत्रेणैव विकल्पसिद्धाविहान्यतरस्याङ्ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, असति ह्यन्यतरस्याङ्ग्रहणे नित्यार्थो विधिरेवायं स्यान्न तु नियम इति । **प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य** । 'का'दित्यकार उच्चारणार्थः । व्यञ्जनमात्रं विवक्षितम् । अन्यथा एतिकाश्चरन्तीत्यादावकचि इत्वं न स्यात् । तत्र हि अकारविशिष्टककारस्य प्रत्ययस्थत्वाऽभावात् । न चाकच्यप्यकारान्तककार एव प्रत्ययस्थो भवतु, 'अतो गुणे' इति पररूपे सत्येतिका इत्यादिरूपसिद्धेरिति वाच्यम्, 'पचतकी'त्यादिवक्ष्यमाणरूपाऽसिद्धिप्रसङ्गादित्याशयेनाह—**ककारादिति** । वर्णनिर्देशे हि कारप्रत्ययो विहितः । क्वचित्समुदायात्प्रयोगस्तु 'उच्चैस्तरां वा वषट्कारः' इत्यादिनिर्देशरूपयत्नसाध्य इति भावः । **आपि पर इति** । एतच्चाऽकारविशेषणम् । तत्सामर्थ्यात्ककाराकाराभ्यां व्यवायेऽपि भवति, न तु 'पुत्रकाम्या' 'रथकट्ये'त्यादौ त्रिचतुरादिव्यवाये । अतएव 'सर्विके'त्यादावाद्याकारस्य न भवति, तदेतदुक्तम्—**अकारस्येकारः स्यादापि पर इति** । यदि त्वापीति ककारविशेषणं स्यात्तर्हि 'रथकट्ये'त्यादावतिप्रसङ्गः, व्यवहितस्यापि परत्वाऽनपायात् । न च निर्दिष्टपरिभाषया निस्तारः, अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः । न चाऽऽपीत्यस्याऽकारविशेषणत्वेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम्, अनुवादे परिभाषाणामित्यत्राऽनुवाद इत्यस्याऽनूद्यमानविशेषणेष्वित्यर्थाभ्युपगमात् ।

'सीमे' इत्येव स्यादिति भावः । **अनो बहुव्रीहेः** । 'अन' इति 'बहुव्रीहे'रित्यस्य विशेषणम्, तदन्तविधिः । नेति ङीबिति च पूर्ववदनुवर्तते । तदाह—**अन्नन्तादिति** । **बहुयज्वेति** । बहवो यज्वानो यस्या इति विग्रहः । नान्तलक्षणङीपः प्रतिषेधे राजवद्रूपाणि । 'न संयोगा'दिति निषेधान्नायमुपधालोपी । अतोऽत्र 'अन उपधालोपिनः' इति विकल्पो न प्रवर्तितुमर्हति । **डाबुभाभ्याम्** । 'उभाभ्या'मित्येतद्व्याचष्टे—**सूत्रद्वयोपात्ताभ्यामिति** । 'मन' इति 'अनो बहुव्रीहेः' इति च सूत्रद्वयोपात्तान्मन्नादन्नन्तबहुव्रीहेश्चेत्यर्थः । नन्विहान्यतरस्याङ्ग्रहणं व्यर्थम् । नच तदभावे डाब्नित्यः स्यादिति वाच्यं, डापो नित्यत्वे तेनैव ङीपो निवृत्तिसंभवेन ङीब्निषेधवैयर्थ्यात् । एवञ्च ङीप्निषेधडापोर्वचनसामर्थ्यादेव विकल्पसिद्धेरन्यतरस्याङ्ग्रहणं व्यर्थमिति चेत्, स्पष्टार्थमिति केचित् । भाष्ये तु 'अन्यतरस्या'मिति योगविभागमाश्रित्य 'बहुव्रीहौ' इति वार्तिकं प्रत्याख्यातम् । **सीमेति** । सीमन्शब्दाड्डापि टिलोपे सीमाशब्दात्सोर्हल्ङ्यादिलोपः । डाबभावपक्षेऽपि 'मनः' इति ङीब्निषेधे सौ 'सीमे'त्येव राजवद्रूपम् ।

तर्हि डाब्विधेः किं फलमित्यत आह—**सीमे सीमानाविति** । मन्नन्तविषये उदाहरणान्तरमाह—**दामेति** । दाधातोरौणादिको मनिन् । 'हिरण्मयं दाम दक्षिणा' इत्यादौ दामशब्दस्य नपुंसकत्वदर्शनादाह—**न पुंसीति** । दामन्शब्दः पुंसि न, किंतु स्त्रीनपुंसकयोरित्यर्थः, 'निषिद्धलिङ्गं शेषार्थ'मिति परिभाषितत्वात् । अन्नन्तबहुव्रीहेरुदाहरति—**बहुयज्वेति** । बहवो यज्वानो यस्या इति विग्रहः । डापि टिलोपे बहुयज्वाशब्दात्सोर्हल्ङ्यादिलोपः । ङीन्निषेधे सौ एतदेव राजवद्रूपम् । डापः फलमाह—**बहुयज्वे बहुयज्वानाविति** । शसि—बहुयज्वनः । अत्राऽल्लोपस्तु न भवति, 'न संयोगाद्वमन्ता'दिति निषेधात् । अत एव 'अन उपधालोपिनः' इत्यस्य नायं विषयः । अथ बहवो राजानो यस्या इति बहुव्रीहौ बहुराजन्शब्दात् 'अनो बहुव्रीहे'रिति ङीन्निषेधे 'डाबुभाभ्या'मिति डापि च नान्तत्वमाकारान्तत्वं च प्राप्तम्, ङीबन्तत्वमपीष्यते, तदर्थमिदमारभ्यते—**अन उपधा** । इदं सूत्रं नात्र प्रकरणे पठितम्, किंतु 'दामहायनान्ताच्चे'त्युत्तरं पठितं, प्रसङ्गादत्रोपन्यस्तम् । 'बहुव्रीहेरूधसो ङी'षित्यतो बहुव्रीहेरित्यनुवर्तते, 'संख्याव्ययादेर्ङी'बित्यतो ङीबिति च । प्रातिपदिकादित्यधिकृतमन इत्यनेन विशेष्यते, तदन्तविधिः । तदाह—**अन्नन्तादित्यादिना** । **पक्षे डाब्ङीन्निषेधाविति** । कदाचिन्ङीन्निषेधः, कदाचिड्डाप्चेत्यर्थः । अन्यतरस्याङ्ग्रहणस्य प्रयोजनमिदम् । अकृतेऽत्वन्यतरस्याङ्ग्रहणे बहुयज्वादिशब्दे अनुपधालोपिनि सावकाशस्य 'अनो बहुव्रीहे'रिति ङीप्प्रतिषेधस्य 'डाबुभाभ्या'मिति डापश्च बहुराजन्शब्दादावुपधालोपिन्यनवकाशेन ङीपा बाधः स्यात् । **बहुराज्ञीति** । ङीपि अल्लोपे सोर्हल्ङ्यादिलोप इति भावः । **बहुराजेति** । डापि ङीन्निषेधे च सौ रूपम् । **बहुराज्याविति** । ङीप्पक्षे औङि यण् । **बहुराजे इति** । डाप्पक्षे औङि रूपम् । **बहुराजानाविति** । ङीन्निषेधे औङि रूपम् । **प्रत्ययस्थात्** । **ककारादिति** । क् इति वर्णनिर्देशः । अकार उच्चारणार्थः । 'वर्ण-

सर्विका। कारिका। अतः किम् ?। नौका। प्रत्ययस्थात्किम् ?। शक्नोतीति शका। असुपः किम् ?। बहुपरिव्राजका नगरी। कात्किम् ?। नन्दना। पूर्वस्य किम् ?। परस्य मा भूत्—कटुका। [अत इति] तपरः किम् ?। राका। आपि किम् ?। कारकः॥ *मामकनरकयोरुपसङ्ख्यानम्। मामिका। नराान्कायतीति नरिका॥

'कात्पूर्वस्यात इ'दित्यत्र हि 'अत' इत्यनूद्येत्वविधानादनुवाद्यत्वमेवाऽत इत्यस्य, न त्वनूद्यमानविशेषणत्वम्। 'का'दित्यस्य त्वनूद्यमानविशेषणत्वं स्पष्टमेवेति न तत्र निर्दिष्टपरिभाषोपतिष्ठत इति वैषम्यात्। अनूद्यमानविशेषणे परिभाषा नोपतिष्ठत इत्येतत् 'उदीचामातः' इति सूत्रस्थस्थानेग्रहणेन ज्ञापयिष्यते। यदि 'असुपः' इति पर्युदासः स्यात्तर्हि 'बहुपरिव्राजका नगरी'त्यत्रापि स्यादेव, उत्तरपदस्य सुबन्तत्वेऽपि समुदायस्याऽसुबन्तत्वात्ततः परष्टाबिति। तेनाऽत्र प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह—**स आप्सुपः परो न चेदिति**। सुबन्तात्परो न चेदित्यर्थः। **सर्विकेति**। 'अव्ययसर्वनाम्ना'मित्यज्ञातार्थेऽकच्। **कारिकेति**। करोतेर्ण्वुल्। णित्वाद्वृद्धिः। **नौकेति**। 'नौ' शब्दात्स्वार्थे कः, ततष्टाप्। **शकेति**। शक्नोतीति विग्रहः। पचाद्यच्। ततष्टाप्। **बहुपरिव्राजकेति**। परिपूर्वाद्व्रजेर्ण्वुल्। बहवः परिव्राजका यस्यामिति बहुव्रीहौ तदवयवस्य सुपो लुकि कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेनोत्तरपदस्य सुबन्तत्वाट्टापः सुबन्तात्परत्वमस्तीतीत्वमत्र न भवति। **नन्दनेति**। 'नन्दिग्रही'ति ल्युः। **पूर्वस्य किमिति**। अर्थादेवेदं लभ्यते। टाबेकादेशे कृते परत्र ह्रस्वाऽकाराभावादिति प्रश्नः। इतरो निर्दिष्टपरिभाषया कात्पूर्वस्येति न लभ्येत, किंतु टाबेकादेशं बाधित्वा कात्परस्यैवाऽकारस्य स्यादित्याशयेनाह—**परस्येत्यादि**। **कटुकेति**। कटुरत्र कटुरसवति। अज्ञातादौ कः। वस्तुतस्तु सूत्रे 'प्रत्ययस्थे' कौ'ति सप्तमीनिर्देशमेव कृत्वा 'पूर्वस्ये'ति ग्रहणं सुत्यजमित्याहुः। **राकेति**। 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः'। बाहुलकादित्संज्ञाऽभावः। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् 'केऽणः' इति ह्रस्वो न। **मामकनरकयोरिति**। ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावादप्राप्ते वचनम्। **मामिकेति**। ममेयं मामिका। 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च'-

लकारः' इत्युक्तेः। एवंच सूत्रे कादित्यत्राऽकार उच्चारणार्थ इति सूचितम्। **स आबिति**। इत्वविधौ यः परनिमित्तत्वेनोपात्तः स आबित्यर्थः। **सुपः परो न चेदिति**। सूत्रे 'असुपः' इति पञ्चम्यन्तम्, असमर्थसमासः। आपि सुपः परस्मिन्सति इत्वं न भवतीत्यर्थो विवक्षित इति भावः। **सर्विकेति**। सर्वशब्दाट्टापि सवर्णदीर्घे सर्वाशब्दः। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्सर्वनामकार्यम्। ततश्च 'अव्ययसर्वनाम्ना'मिति टेः प्रागकच्। तत्र ककारादकार उच्चारणार्थः। चकार इत्। अक् इति ककारान्तः प्रत्ययष्टेः प्राग्भवति। सर्वकाशब्देऽस्मिन्ककारात्पूर्वस्य अत इत्वे सर्विकेति रूपम्। ननु ककारात्पूर्वस्य अकारस्य कथमित्वम्, ककारेण व्यवहिततया आप्परकत्वाऽभावादिति चेत्, न, 'येन नाव्यवधान'मिति न्यायेन तद्व्यवधानस्य अबाधकत्वात्। **कारिकेति**। कृञो ण्वुल्, अकादेशः, 'अचो ञ्णिती'ति ऋकारस्य वृद्धिः, रपरत्वं कारकशब्दाट्टाप्, सवर्णदीर्घः, कात्पूर्वस्य रेफादकारस्य इत्वम्। कादिति संघातग्रहणे तु एतिका इति न सिध्यति। एतच्छब्दे टेः प्रागकचि एतकच्छब्दाज्जसि, त्यदाद्यत्वे, पररूपे, अदन्तत्वाट्टापि, कात्पूर्वस्य इत्वे एतिका इति रूपम्। अत्राऽकचि अकारस्य उच्चारणार्थतया प्रत्ययस्थकशब्दाऽभावादित्वं न स्यात्, ककारादुत्तराऽवर्णस्याऽकजवयवत्वात्। न चाऽकचि अकारस्य नोच्चारणार्थत्वमिति शङ्क्यम्, एवं सति निरित्यव्यये अकचि नकिरिति न स्यात्। अतः कादित्यनेन ककारादित्येव विवक्षितम्। यका सकेत्यत्र 'न यासयोः' इतीत्वनिषेधाल्लिङ्गाच्च। अन्यथा तत्र प्रत्ययस्थककाराऽभावेन इत्वस्याऽप्राप्तेः किं तन्निषेधेनेत्यलम्।

नौकेति। नौशब्दात्स्वार्थिकः कः, टाप्। अत्र ककारात्पूर्वस्य औकारस्य इत्वनिवृत्त्यर्थमत इति वचनम्। **शकेति**। 'शक्लृ शक्तौ' पचाद्यच्, टाप्। अत्र ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाऽभावान्न ततः पूर्वस्य इत्वम्। **बहुपरिव्राजकेति**। परिपूर्वाद्व्रजेर्ण्वुल्। बहवः परिव्राजका यस्यामिति बहुव्रीहिः। सुपो लुकि बहुपरिव्राजकशब्दाट्टाप्। अत्राऽकारस्य कात्पूर्वस्य इत्वं न, प्रत्ययलक्षणेन आपः सुबपेक्षया परत्वात्। 'न लुमते'ति निषेधस्तु न, तस्य लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य कार्ये एव प्रवृत्तेः। इत्वं तु टाप्यनाङ्गकार्यमिति नात्र तन्निषेधः। यदि तु 'असुपः' इति पर्युदास आश्रीयेत, तर्हि 'बहुपरिव्राजक' इति समुदायस्य सुब्भिन्नत्वादापस्ततः परत्वादित्वं दुर्वारं स्यादिति भावः। **पूर्वस्य किमिति**। एकादेशे कृते परस्य ह्रस्वस्याऽभावात्पूर्वस्येत्यर्थसिद्धमिति प्रश्नः। **कटुकेति**। कटुशब्दात्स्वार्थे कः, टाप्, सवर्णदीर्घः। 'पूर्वस्ये'त्यनुक्तावत्र सवर्णदीर्घात्पूर्वं वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वादपवादत्वाच्च द्वितीयककारादुत्तरस्य अकारस्य आपि परे इत्वं स्यादिति भावः। **राकेति**। 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' इति राधातोरौणादिकः कप्रत्ययः। 'उणादयो बहुल'मिति बहुलग्रहणात् 'केऽणः' इति ह्रस्वो न, ककारस्य च नेत्वम्। टाप्। स्त्रीत्वं लोकात्। 'कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे' इत्यमरः। अत्र ककारात् पूर्वस्य दीर्घाकारत्वान्नेत्वमिति भावः। **मामकेति**। मामकनरकशब्दयोः कात्पूर्वस्य इत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। **मामिकेति**। ममेय-

*त्यक्त्यपोश्च । दाक्षिणात्यिका । इहत्यिका ॥ न यासयोः ।७।३।४५। यत्तदोरस्येत्त्वं न स्यात् । यका । सका । यकाम् । तकाम् ॥ *त्यकनश्च निषेधः । उपत्यका । अधित्यका ॥ *आशिषि वुनश्च न । जीवका । भवका ।

त्यण्, 'तवकममकावेकवचने' इति ममकादेशः, आदिवृद्धिः । 'केवलमामके'त्यादिना 'संज्ञाछन्दसोरेवे'ति नियमान्न ङीप् । नरकेति । 'कै शब्दे' 'आदेच उपदेशे' इत्यात्वम्, 'आतोऽनुपसर्गे कः', 'आतो लोप इटि चे'त्यालोपः, टाप्, इत्वम् । त्यक्त्यपोश्च । 'उपसङ्ख्यान'मित्यनुषज्यते । 'उदीचामातः' इति विकल्पापवादः । दाक्षिणात्यिकेति । दक्षिणस्यामदूरे दक्षिणा । 'दक्षिणादाच्' दक्षिणा भवेति विग्रहे 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्', 'किति च' इत्यादिना वृद्धिः, टाप् । ततोऽज्ञातार्थे कः । 'केऽणः' इति ह्रस्वः, टाप् । प्राचा तु 'दक्षिणस्यां दिशि भवे'ति विगृहीतं, तच्च मनोरमायां दूषितम् । त्यग्विधावव्ययसाहचर्यादाजन्तस्यैव दक्षिणाशब्दस्य ग्रहणात् । अन्यथा सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावापत्तेश्चेति । इहत्यिकेति । 'अव्ययात्त्यप्' । न यासयोः । 'प्रत्ययस्था'दिति प्राप्ते निषेधोऽयम् । 'यासे'ति यत्तदोरुपलक्षणमित्याशयेनाह—यत्तदोरिति । यका सकेति । यत्तदोरकच् । त्यदाद्यत्वे टाप् ।

स्वरूपस्याऽविवक्षायां फलमाह—यकां तकामिति । यद्यपि 'न यत्तदो'रित्येव सूत्रयितुमुचितं, तथापि संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं 'न यासयो'रित्युक्तमित्याहुः । वस्तुतस्तु ['न] यत्तदो'रित्युक्तेऽप्यनित्यत्वं सिध्यत्येव, अन्यथा अनयोरकारस्याप्परत्वं दुर्लभमिति किमनेन निषेधेनेति । त्यकनश्च निषेध इति । ननु 'मृदस्तिक'ञितिवत्प्रक्रियालाघवाय 'त्यिक'ञिति वक्तव्ये 'त्यक'न्नित्यकारनिर्देशसामर्थ्यादित्वाऽभावे सिद्धे किमनेन निषेधवचनेन ? । मैवम् । पञ्चभिरुपत्यकाभिः क्रीतः 'पञ्चोपत्यक'इत्यादौ तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्यकारस्य श्रवणार्थत्वात्तस्य । 'त्यिक'न्नित्युक्ते हि 'पञ्चोपत्यिक' इति स्यात्, इष्यते तु 'पञ्चोपत्यक' इति । तस्मादावश्यकमेव निषेधवचनम् । 'मृदस्तिक'न्नित्यत्रापीकारोच्चारणं तद्धितलुकि श्रवणार्थं न तु प्रक्रियालाघवार्थम् । अन्यथा पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीत इति 'आर्हा'दिति ठकः 'अध्यर्धपूर्वे'ति लुकि कृते 'लुक्तद्धितलुकी'ति टापो लुकि निमित्ताऽभावात् 'प्रत्ययस्थादि'तीत्वं न स्यात्—पञ्चमृत्तिक इत्यत्र । न च लुकः प्रागेवाऽन्तरङ्गत्वात् 'प्रत्ययस्थात्—'इतीत्वं सिध्यत्येवेति वाच्यम्, 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते' इत्यभ्युपगमात् । अतएव 'सन्नीस्रंसते' इत्यादौ नलोपाऽभावः सिध्यति । पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः 'पञ्चखट्व' इत्यादौ टापा सहैकादेशोऽपि न भवति, अन्यथा एकादेशस्यादिवद्भावाट्टाब्ग्रहणेन ग्रहणात् 'लुक्तद्धितलुकी'त्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते अकारस्य श्रवणं न स्यात् । एतच्च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । उपत्यकेति । 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' ।

आशिषीति । आशीरर्थे विहितस्य वुन्प्रत्ययस्याऽत इत्त्वं न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । जीवका ।

मिति विग्रहे 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चे'त्यणि, 'तवकममकावेकवचने' इति ममकादेशे, आदिवृद्धिः, टाप्, 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप्तु न, 'केवकमामके'त्यादिना संज्ञाच्छन्दसोरेव मामकशब्दान्ङीब्नियमात् । ततश्चात्र ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाऽभावात् 'प्रत्ययस्था'दित्यप्राप्तौ वचनमिदम् । नरानिति । कैशब्दे 'आदेच उपदेशे' इत्यात्वे, 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्यये 'आतो लोप इटि चे'ति आलोपः, उपपदसमासः, सुपो लुक्, टाप् । अत्रापि ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाऽभावात् 'प्रत्ययस्था'दित्यप्राप्तौ वचनम् । त्यक्त्यपोश्चेति । त्यगन्ते त्यबन्ते च प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्याऽकारस्य इत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः । 'उदीचामातः स्थाने' इति विकल्पस्यापवादः । दाक्षिणात्यिकेति । दक्षिणस्यां दिशि अदूरे इति विग्रहे 'दक्षिणादाच्' इत्याच्, 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययत्वम् । दक्षिणाशब्दाद्भवाद्यर्थे 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' इति त्यक्, 'किति चे'त्यादिवृद्धिः, दाक्षिणात्यशब्दाट्टाप् । ततः स्वार्थिकः कः, 'केऽणः' इति टापो ह्रस्वः, पुनष्टाप्, इत्त्वमिति भावः । 'दक्षिणस्यां दिशि भवे'ति विग्रहे दक्षिणाशब्दाट्टाबन्तादेव त्यकन्' इति मतं तु प्रौढमनोरमायां दूषितम् । इहत्यिकेति । 'अव्ययात्त्य'बिति त्यप्, टाप्, स्वार्थिकः कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनः टाप् । न यासयोः । नात्र कृतटापोः प्रथमान्तयोर्निर्देशः । यत्तदोरित्येव विवक्षितमिति भाष्ये स्पष्टम् । 'प्रत्ययस्था'दित्यतोऽत इति इदिति चानुवर्तते । तदाह—यत्तदोरिति । यका सकेति । 'अव्ययसर्वनाम्ना'मिति यत्तच्छब्दयोष्टेः प्रागकचि सौ त्यदाद्यत्वं, पररूपं, टाप्, हल्ङ्यादिना सुलोपः । तच्छब्दे 'तदोः सः सौ' इति तकारस्य सकारः । उभयत्रापि 'प्रत्ययस्था'दिति प्राप्तमित्त्वमत्र सूत्रे निषिध्यते । अथ 'न यासयो'रित्यस्य प्रथमान्तानुकरणत्वे किं बाधकमित्यत आह—यकां तकामिति । त्यकनश्च निषेध इति । त्यकन्प्रत्ययान्तस्यापि 'प्रत्ययस्था'दितीत्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । उपत्यका अधित्यकेति । 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' इति त्यकन्, टाप्, सोर्हल्ङ्यादिलोपः । 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः । ननु त्यकन्विधौ अकारस्य उच्चारणसामर्थ्यादेव इत्त्वं न भवति, अन्यथा त्यिकनमेव विदध्यात्, अतः किं तन्नि-

*उत्तरपदलोपे न । देवदत्तिका । देवका ॥ *क्षिपकादीनां च । क्षिपका । ध्रुवका । कन्यका । चटका ॥ *तारका ज्योतिषि । अन्यत्र-तारिका ॥ *वर्णका तान्तवे । अन्यत्र-वर्णिका ॥ *वर्तका शकुनौ प्राचाम् । उदीचां तु-वर्तिका ॥ *अष्टका पितृदेवत्ये । अष्टिकाऽन्या ॥ *सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति

भवकेति । जीवताद्भवतादित्यर्थे जीवतिभवतिभ्या 'आशिषि चे'ति वुन्, तस्याऽकादेशे कृते टाप् । देवकेति । देवदत्तशब्दात्स्वार्थिकः कः । 'अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः' इति प्राग्दीव्यतीयेषु वक्ष्यमाणत्वाद्द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य दत्तशब्दस्य लोपः । देवदत्तिकाशब्दस्योपन्यासस्तु दत्तलोपमभिव्यक्तुं, तदभावे इत्वनिषेधाऽभावं च दर्शयितुम् । क्षिपकादीनां चेति । 'ने'त्यनुवर्त्यते । क्षिपकेत्यादि । क्षिपेरिगुपधलक्षणः कः । एवं 'ध्रुव स्थैर्ये' इत्यस्मादपि कः । यद्वा 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः' पचाद्यच् । कुटादित्वान्ङित्वेन गुणाऽभावे उवङ् । 'चट भेदने' पचाद्यच् । ततष्टाप् । अज्ञातादौ कः । 'केऽणः' इति ह्रस्वः । पुनष्टाप् । तारकेति । तरतेर्ण्वुल् । अकादेशः । नक्षत्रं नेत्रकनीनिका च ज्योतिः । वर्णकेति । प्रावारविशेषः । 'वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु' इति चौरादिकाण्ण्वुल् । तन्तूनां विकारस्तान्तवम् । अन्यत्र वर्णिकेति । ग्रन्थविशेषस्य व्याख्या स्तोत्रकर्त्री च । वर्तकेति । वर्तयतीति वर्तका । शकुनावेव वाच्येऽयं विकल्पः, अन्यत्र नित्यमेवेत्त्वमिति बोध्यम् । अष्टकेति । पितरश्च ता देवताश्च पितृदेवताः । तदर्थं कर्म--पितृदेवत्यम् । देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् । अश्नन्ति ब्राह्मणा यस्यां सा अष्टका । 'इष्यशिभ्यां तकन्' । अष्टिकान्येति । अष्टौ परिमाणमस्याः । 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन्' । सूतकेति । सूतशब्दात् स्वार्थे कन् ।

षेधेनेति चेत्, नैवम्—'पञ्चोपत्यको ग्राम' इत्यत्र अकारश्रवणार्थत्वादित्यलम् । आशिषीति । आशिषि यो वुन् तस्य योऽयमकादेशः, तदकारस्य 'प्रत्ययस्था'दितीत्त्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । जीवका भवकेति । जीवतात्,भवतादित्यर्थः । जीवधातोः भूधातोश्च 'आशिषि चे'ति वुन्, 'युवोरनाकौ' इति तस्य अकादेशः, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति भूधातोरूकारस्य गुणेऽवादेशश्च । उत्तरपदेति । उत्तरपदलोपेऽपीत्त्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । देवकेति । देवदत्तशब्दात्स्वार्थे कः । 'ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः' 'अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः' इति दत्तशब्दलोपः । देवकशब्दाट्टाप् । देवदत्तिकेति तु दत्तपदस्य लोपाभिव्यक्तये उपन्यस्तम् । क्षिपकादीनां चेति । क्षिपकादिशब्दानामित्त्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । क्षिपकादिगणं पठति—क्षिपकेति । 'क्षिप प्रेरणे' । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' । कित्त्वान्न लघूपधगुणः,क्षिपाशब्दात्स्वार्थे कः,'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप् । ध्रुवकेति । 'ध्रुव स्थैर्ये' कुटादिः, क्षिपकेतिवद्रूपम् । यद्वा 'ध्रु स्थैर्ये' पचाद्यच्, 'गाङ्कुटादिभ्यः' इति ङित्वान्न गुणः, उवङ् । ध्रुवशब्दाट्टाप् । ततः स्वार्थिकः कः 'केऽणः' इति ह्रस्वः । पुनष्टाप् । कन्यकेति । कन्याशब्दात्कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप् । चटकेति । 'चट भेदने । पचाद्यच्,टाप् । स्वार्थे कः,'केऽणः' इति ह्रस्वः,पुनष्टाप् । क्षिपकादिराकृतिगणः । तेन अलका इष्टका इत्यादि । तारका ज्योतिषीति । वार्तिकमिदम् । ज्योतिषि वाच्ये तारकेति भवति । इत्त्वं न भवतीति यावत् । 'तॄ प्लवनसंतरणयोः' ण्वुल्, अकादेशः ऋकारस्य वृद्धिः, रपरत्वं, टाप् । ज्योतिरित्यनेन नक्षत्रम्, अक्ष्णः कनीनिका च विवक्षिते । 'नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकापि' इति, 'तारकाक्ष्णः कनीनिका' इति चामरः । अन्यत्रेति । ज्योतिषोऽन्यत्र वाच्ये तारिकेत्येव भवतीत्यर्थः । वर्णका तान्तव इति । इदमपि वार्तिकम् । तान्तवे गम्ये वर्णकेति भवति । इत्त्वं नेत्यर्थः । तन्तूनां विकारस्तान्तवम् । 'ओरञ्' । वर्णकेति प्रावरणविशेषः । 'वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु' चुरादिः । ण्यन्ताण्ण्वुल्, अकादेशः,णिलोपः, टाप् । अन्यत्रेति । तान्तवादन्यत्र वर्णकेति इत्त्वमित्यर्थः । वर्णिका-स्तोत्रीत्यर्थः । वर्णिकेति ग्रन्थविशेषस्य संज्ञा वा । वर्तका शकुनौ प्राचामिति । इदमपि वार्तिकम् । शकुनिः पक्षी,तत्र गम्ये प्राचां मते वर्तकेति भवति,इत्वं न भवतीत्यर्थः । प्राचाङ्ग्रहणस्य प्रयोजनमाह—उदीचां त्विति । उदीचां मते तु शकुनौ गम्ये वर्तिकेतीत्त्वं भवतीत्यर्थः । वर्तयतेर्ण्वुल्, अकादेशः, णिलोपः, स्वार्थे कः, टाप् । 'कोयष्टिकष्टिट्टिभको वर्तको वर्तिकादयः' इत्यमरः । शकुनेरन्यत्र तु नित्यमेवेत्त्वम् । अष्टका पितृदेवत्ये इति । इदमपि वार्तिकम् । पितरश्च ता देवताश्च पितृदेवताः । तदर्थं पितृदेवत्यम् । 'देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्' इति यत् । पित्रर्थे कर्मणि वाच्ये अष्टकेति भवति । 'अश भोजने' इत्यस्मात् 'इष्यशिभ्यां तकन्' इति तकन् प्रत्ययः, 'व्रश्चा'दिना शस्य षः, तकारस्य ष्टुत्वेन टः, अष्टकशब्दाट्टाप् । अष्टिकान्येति । अष्टाध्यायाः परिमाणमस्या अष्टिका पाणिनीयाष्टाध्यायी, 'सङ्ख्यायाः अतिशदन्तायाः कन्' इति सूत्रेण अष्टौ इति सुबन्तात्कन्प्रत्ययः, सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेः सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् । ततस्तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति जसो लुकि निमित्तापायादष्टन आत्वनिवृत्तौ, अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नकारलोपे, अष्टकशब्दाट्टापि 'प्रत्ययस्था'दितीत्त्वं भवत्येव । न चान्तवर्तिसुपः परत्वं टापः शङ्क्यं, ... व्यवधानात् । असुप इत्यस्य

वक्तव्यम् । इह 'वा-अ' इति च्छेदः । कात्पूर्वस्याऽकारादेशो वेत्यर्थः । तेन 'पुत्रिका'शब्दे ङीन इवर्णस्य पक्षेऽकारः । अन्यत्रेत्वबाधनार्थमकारस्यैव पक्षेऽकारः । सूतका । सूतिकेत्यादि ॥ **उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः** ।७।३।४६। यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाऽऽकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्येद्वा स्यादापि परे । 'केऽणः' इति ह्रस्वः । आर्यका । आर्यिका । चटकका । चटकिका । आतः किम् ? । साङ्काश्ये भवा साङ्काश्यिका । यकेति किम् ? । अश्विका । स्त्रीप्रत्ययेति किम् ? । शुभं यातीति शुभंयाः । अज्ञाता शुभंयाः शुभंयिका ।

वृन्दमस्यास्तीति मत्वर्थे 'शृङ्गवृन्दाभ्या'मित्यारकन् । देवतावाचिवृन्दारकशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेऽपि रूपिमुख्यवाचिनोः स्त्रीलिङ्गत्वं संभवत्येव, अतएव 'त्रिषूत्तरे' इत्युपक्रम्य 'वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ' इत्यमरेणोक्तम् ।

उदीचाम् । यकौ पूर्वौ यस्याः सा । अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारे आरोप्य 'यकपूर्वाया' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । तेन स्त्रीप्रत्ययो लभ्यत इत्याह—**स्त्रीप्रत्ययाऽऽकारस्येति** । अत्र 'न यासयो'रित्यतो 'ने'ति वर्तते । यकपूर्वस्य

'बहुपरिव्राजका नगरी'त्यत्राऽव्यवहिते सुपः परे टापि चरितार्थत्वात् । अतएव 'क्षिपकादीनां ने'ति निषेधोऽर्थवान् । अन्यथा क्षिपाशब्दात्सुबन्तात्स्वार्थिके कप्रत्यये सुपो लुकि अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य टापः सुबपेक्षया परत्वादसुप इति निषेधसिद्धेः किं तेनेत्यलम् । 'वा सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणा'मिति वार्तिकमर्थतः पठति—**सूतकेति** । अत्र पुत्रिकाशब्द इकारमध्यो नत्वकारमध्यः,स्त्रियां पुत्रशब्दस्य शार्ङ्गरवादित्वेन ङीनन्तत्वादिति कैयटः । अत्रेत्वविकल्पभ्रमं वारयति—**इह वा अ इति** । सवर्णदीर्घे सति वा इति निर्देश इति भावः । अत्र अ इति लुप्तप्रथमाकं, कात्पूर्वस्येत्यनुवर्तते, अत इति निवृत्तम्, पुत्रिकाशब्दे अतोऽभावात् । तदाह—**कात्पूर्वस्येति** । नन्वत्र इत्वविकल्प एव कुतो न विधीयत इत्यत आह—**तेनेति** । अत्वविधानेनेत्यर्थः । पुत्रशब्दाच्छार्ङ्गरवादित्वान्ङीनि स्वार्थिके कप्रत्यये 'केऽणः' इति ह्रस्वे, टापि, पुत्रिकाशब्दः । अत्र इकारस्य इत्वविकल्पविधौ पुत्रिका पुत्रीकेति इन्मध्य ईन्मध्यश्च स्यात् । अत्वविधौ तु पुत्रका पुत्रिकेत्यकारमध्यः इकारमध्यश्च भवतीति भावः । ननु सूतकाशब्दे वृन्दारकाशब्दे च कात्पूर्वस्याऽकारस्य अकारविधिः किमर्थमित्यत आह—**अन्यत्रेति** । सूतकाशब्दे वृन्दारकाशब्दे च 'प्रत्ययस्था'दिति नित्यमित्त्वे प्राप्ते तद्विकल्पार्थमित्यर्थः । 'षूङ्प्राणिगर्भविमोचने' । धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहादकर्मकः । 'गत्यर्थाकर्मके'त्यादिना कर्तरि क्तः, टाप्, स्वार्थिकः कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप् । अत्राकारस्य अत्त्वाऽभावपक्षे 'प्रत्ययस्था'दितीत्वम् । वृन्दमस्यास्तीति मत्वर्थे 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारक'न्नित्यारकन्प्रत्ययः । अमरेण तावद्देवतावाची वृन्दारकशब्दः 'अमरा निर्जरा देवाः' इत्यादिना पुंलिङ्गेष्वनुक्रान्तः । रूपिवाची मुख्यवाची च त्रिलिङ्गः । 'त्रिषूत्तरे' इत्युपक्रम्य 'वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ' इत्यमरः । स्त्रियां टाप् । अत्राप्यकारस्य अत्त्वाभावपक्षे इत्वम् । **उदीचामातः** । 'प्रत्ययस्थात्' इति सूत्रमनुवर्तते । यश्च कश्च यकौ, तौ पूर्वौ यस्या इति विग्रहः । यकेति वर्णग्रहणम्, अकारावुच्चारणार्थौ । 'यकपूर्वाया' इत्येतदात इत्यस्य विशेषणम् । तेन अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारे आरोप्य 'यकपूर्वाया' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । तेन आकारस्य स्त्रीवाचकत्वं लभ्यते । तदाह—**यकपूर्वस्येत्यादिना** । उदीचांग्रहणं विकल्पार्थमेव नतु देशतो व्यवस्थार्थमिति 'न वेति विभाषा' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नच 'षष्ठी स्थानेयोगा'इत्येव सिद्धेरिह स्थानेग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः । तत्र च इदमेव स्थानेग्रहणं ज्ञापकम् । अत एव 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्ध'मित्यत्र यस्यादिर्वृद्धिरित्यनुवादे इक्परिभाषा न प्रवर्तते । तत्प्रवृत्तौ तु शालाशब्दस्य वृद्धसंज्ञा न स्यात्, शकारादाकारस्य इक्स्थानिकत्वाऽभावात् । ततश्च शालीय इति 'वृद्धाच्छः' इति छो न स्यात्, 'औपगवीय' इत्यादावेव स्यादित्यलम् । **केऽण इति ह्रस्व इति** । आर्याशब्दात्स्वार्थिके कप्रत्यये यकाराकारस्य 'केऽणः' इति ह्रस्व इत्यर्थः । पुनष्टापि आर्यकाशब्दः । तत्र यकारादकारस्य आकारस्थानिकत्वादित्वविकल्पः । 'प्रत्ययस्था'दिति नित्यस्येत्त्वस्यापवादः । तदाह—**आर्यका-आर्यिकेति** । यकारपूर्वस्य उदाहरणमिदम् । अथ ककारपूर्वस्य उदाहरति—**चटकका चटकिकेति** । चटकाशब्दात्स्वार्थे कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप्, इत्वविकल्प इति भावः । **साङ्काश्यिकेति** । सङ्काशेन निर्वृत्तं नगरं साङ्काश्यम् । 'वुञ्छणकठ'जित्यादिना सङ्काशादिभ्यो ण्यः, आदिवृद्धिः,'यस्येति चे'त्यकारलोपः । साङ्काश्यशब्दाद्भवार्थे 'धन्वयोपधाद्वुञ्' । अकादेशः 'यस्येति चे'त्यकारलोपः, टाप्, 'प्रत्ययस्था'दिति नित्यमित्त्वम् । इह यकारादकारस्य आकारस्थानिकत्वाऽभावादित्वविकल्पो न भवतीति भावः । ननु स्त्रीबोधकस्य अत इद्वा स्यादित्येवास्तु, आत इति मास्तु । साङ्काश्यकाशब्दे यकारादकारस्य वुञादेशावयवत्वेन स्त्रीबोधकत्वाभावादिति चेत्, तर्ह्यात इति स्पष्टार्थमित्याहुः । **अश्विकेति** । अश्वाशब्दात्कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप्, अश्वकाशब्दः । अत्र अकारस्य आकारस्थानिकत्वेऽपि यकपूर्वकत्वाऽभावादित्वविकल्पो न, किंतु 'प्रत्ययस्था'दिति नित्यमित्वमिति भावः । **स्त्रीप्रत्यय इति किमिति** । 'यक-

ॐ धात्वन्तयकोस्तु नित्यम् । सुनयिका । सुपाकिका ॥ ॥ **भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि** ।७।३।४७। 'स्वे'त्यन्तं लुप्तषष्ठीकं पदम् । एषामत इद्वा स्यात् । तदन्तविधिनैव सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम् । अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धम् । 'एषा' 'द्वा' एतयोस्तु सर्वनाम्नोरित्त्वम् ।

स्त्रीप्रत्ययाऽऽकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्योदीचां मते इत्त्वं नेत्यक्षरार्थः । एवं स्थिते फलितमाह—**इद्वा स्यादिति** । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । 'षष्ठी स्थानेयोगे'त्यनेनैव लब्धे सूत्रे स्थानग्रहणमनूद्यमानविशेषणेषु परिभाषा नोपतिष्ठत इति ज्ञापनार्थम्, फलं तु वृद्धसंज्ञायामिक्परिभाषानुपस्थानाच्छालीयादिसिद्धिः । यदि तु तत्रेक्परिभाषोपतिष्ठेत, तदा औपगवीय इत्यादावेव 'वृद्धाच्छः' स्यात् नतु 'शालीयः' 'मालीय' इत्यादौ । तत्र ह्याकारवृद्धेरिक्स्थानिकत्वाऽभावात् । तथा 'अतो गुणे' इत्यत्रेक्परिभाषोपस्थितौ 'एधे' 'पचे' 'यजे' इत्यादावेव पररूपं स्यात् । 'टित आत्मनेपदाना'मिति इट एत्वे कृते इक्स्थानिकत्वादेकारगुणस्य । 'भवन्ती' 'पचन्ती'त्यादौ तु न स्यात्, तत्रेक्स्थानिकत्वाऽभावादकारगुणस्येत्यपि बोध्यम् । नव्यास्तु वृद्धाच्छं बाधित्वा 'अणृगयनादिभ्यः' इत्यण्प्रत्ययो यथा स्यादित्येतदर्थमृगयनादिगणे व्याकरणशब्दः पठ्यते । यद्यनूद्यमानविशेषणेषु परिभाषा उपतिष्ठेरन् तर्हि तत्पठनं व्यर्थं स्यात् । आकारवृद्धेरिक्स्थानिकत्वाऽभावेन वृद्धसंज्ञाया अभावाच्छस्याऽप्रवृत्तेः । तथा च तस्मादेव पाठादुक्तार्थज्ञापनसंभवे स्थानेग्रहणमिह स्पष्टार्थमित्याहुः । **साङ्काश्यिकेति** । सङ्काशेन निर्वृत्तं नगरं साङ्काश्यं, 'वुञ्छ'णादिसूत्रेण 'सङ्काशादिभ्यो ण्यः' । ततो भवार्थे 'धन्वयोपधाद्वुञ्' । अकादेशः । स च साङ्काश्यभवा स्त्रियमाहेति तदकारस्यापि वैकल्पिकमित्त्वं स्यात्, तस्मादात इत्युक्तम् । अत्र वदन्ति—यथाऽयमकारो नाऽऽकारस्थानिकः, एवं स्त्रीप्रत्ययस्थानिकोऽपि नेति व्यङ्गविकलमेतत्, 'अके'ति समुदायस्य स्त्रीवाचकवुञ्स्थानिकत्वेऽप्यकारमात्रस्याऽतथात्वात् । तस्मादात इति स्पष्टार्थमेवेति । **शुभंया इति** । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति विच् । 'शुभ'मिति मान्तो निपातः । **सुनयिकेति** । सुष्ठु नयो यस्याः सा सुनया । ततः कः । 'केऽणः' इति ह्रस्वः । एवं सुष्ठु पाको यस्याः सा सुपाकिका ।

भस्त्रैषा । **लुप्तषष्ठीकमिति** । केचिदिह 'स्वाः' इति च्छित्वा षष्ठ्याः स्थाने सौत्रत्वाद्व्यत्ययेन जसिति व्याचक्षते । 'प्रत्ययस्थादि'त्यतोऽनुवर्तनादाह—**अत इद्वा स्यादिति** । ननु 'नञ्पूर्वाणामपी'त्यपिशब्देन केवलानां सङ्ग्रहः क्रियते, नतु नञ्भिन्नपूर्वाणामपि । तथा च 'निर्भस्त्रिके'त्यादि न सिध्येदतस्तदन्तविधिरावश्यक इत्याशयेनाह—**तदन्तविधिनैवेत्यादि** । आङ्गत्वादिति भावः । एवं च 'नञ्पूर्वाणा'मित्यस्य नियमार्थत्वशङ्का निरस्ता, 'निर्भस्त्रिके'त्यादावव्याप्तिप्रसङ्गात् । **अन्यस्य त्विति** । अनुपसर्जनस्य तु 'अभाषितपुंस्काच्चे'त्यनेन सिद्धमित्यर्थः ।

पूर्वाया' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशलब्धं स्त्रीप्रत्ययस्येति किमर्थमिति प्रश्नः । **शुभंयिकेति** । 'शुभ'मिति मान्तमव्ययम् । तस्मिन्नुपपदे 'या प्रापणे' इति धातोः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति विच् । शुभंयाशब्दात्स्वार्थे कः । 'केऽणः' इति ह्रस्वः, टाप्, शुभंयकाशब्दः । अत्र यकारादकारस्य धात्ववयवस्य स्त्रीवाचकत्वाऽभावादित्त्वविकल्पो न, किन्तु 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमेवेत्त्वमिति भावः । 'यक पूर्वे धात्वन्तप्रतिषेधः' इति वार्तिकमर्थतः संगृह्णाति—**धात्वन्तयकोस्तु नित्यमिति** । यश्च कश्चेति विग्रहः । धात्वन्तयकारककारयोरुपरि विद्यमानस्य अकारस्य नित्यमित्त्वम्, न तु विकल्प इत्यर्थः । **सुनयिकेति** । णीञ्धातोः पचाद्यच् । 'सार्वधातुकार्धधातुकयो'रिति गुणेऽयादेशे नयशब्दः । सु=शोभनो नयो यस्याः सा सुनया । ततः स्वार्थे कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः । पुनष्टाप्, सुनयकाशब्दः । अत्र यकारस्य धात्वन्तत्वात्ततः परस्याऽकारस्य नेत्वविकल्पः, किंतु 'प्रत्ययस्था'दिति नित्यमित्त्वमिति भावः ।

भस्त्रैषा । यकपूर्वत्वाऽभावात् 'उदीचा'मित्यप्राप्तौ वचनमिदम् । **स्वेत्यन्तमिति** । भस्त्रा, एषा, अजा, ज्ञा, द्वा, स्वा एषां षण्णां द्वन्द्वः । ततः षष्ठ्या आर्षो लुक् । 'भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वाना'मिति विवक्षितमिति भावः । **एषामिति** । भस्त्रादीनामित्यर्थः । **अत इद्वेति** । पूर्वसूत्रादुदीचाङ्ग्रहणस्य 'प्रत्ययस्था'दिति सूत्रादिदित्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । नन्वाङ्गत्वात्तदन्तविधौ भस्त्रादिशब्दान्तानामिति लभ्यते, व्यपदेशिवत्त्वेन केवलानामपि लभ्यते । एवं च नञ्पूर्वाणां तद्भिन्नपूर्वाणां केवलानां च सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति व्यर्थमित्यत आह—**तदन्तविधिनैवेति** ।

ननु तदन्तविधिना भस्त्रादिशब्दानां नञ्पूर्वाणामनञ्पूर्वाणां च प्राप्तौ, नञ्पूर्वाणामेवेति नियमार्थं नञ्पूर्वग्रहणम् । तथा सति केवलानां भस्त्रादिशब्दानां ग्रहणव्यावृत्तिः स्यादित्यपिशब्द इति व्याख्यातुमुचितमिति चेन्न, एवं सति निर्भस्त्रिकेत्याद्यसिद्धेः । तस्मान्नञ्पूर्वाणामिति स्पष्टार्थमेवेति भाष्ये स्पष्टम् । ननु भस्त्राशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गतया 'अभाषितपुंस्काच्चे'त्युत्तरसूत्रेणैव इत्वविकल्पसिद्धेरिह भस्त्राग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थमिति** । 'निर्भस्त्रिके'त्युपसर्जनत्वे त्रिलिङ्गतया भाषितपुंस्कत्वेन तत्र 'अभाषितपुंस्काच्चे'त्यस्य अप्रवृत्तेरिति भावः । **अन्यस्य त्विति** । उपसर्जनादन्यस्य भस्त्राशब्दस्य तु भा[illegible] 'अभाषितपुंस्काच्चे'त्युत्तर-

अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य 'ऽसुप' इति प्रतिषेधात् । अनेषका । परमैषका । अद्वके । परमद्वके । 'स्व' शब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम् । इह हि 'आतः स्थाने' इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्याऽतो विशेषणम् । ननु द्वैषयोरसम्भवात्, नाप्यन्येषामव्यभिचारात् । स्वशब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः । अर्थाऽन्तरे तु न स्त्री । संज्ञोपसर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वान्नवत्येवोदाहरणम् । एवं चाऽऽत्मीयायां 'स्विका' 'परमस्विकेति नित्यमेवेत्वम् ।

एतयोस्त्विति । भस्त्राजाज्ञास्वानां तु सपूर्वाणामपीत्वं भवत्येव । तत्र टापः कप्रत्ययात्परत्वेन सुपः परत्वाऽभावात् 'असुपः' इति निषेधाऽप्रवृत्तेरिति भावः । सपूर्वयोरिति । पूर्वावयवसहितयोः । विद्यमानपूर्वपदकयोरिति यावत् । अन्तर्वर्तिनीमित्यादि । 'न सु एतद् सु' इति स्थितेऽकचि कृतेऽकचः प्रागेव वा नञ्तत्पुरुषे कृते 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायेन त्यदाद्यत्वप्रवृत्तेः प्रागेव सामासिके लुकि विशिष्टात्पुनः सुपि त्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते ततष्टाप्, स च आप् सुपः पर इति भावः । अनेषकेति । अज्ञाता एषा एषका, न एषका अनेषका, अज्ञाता अनेषा अनेषकेति वा लौकिकविग्रहोऽत्र बोध्यः । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । स्वशब्दस्यातो विशेषणमिति । यद्यपि हरदत्तग्रन्थे 'अत्रातः स्थान इत्येतत्स्वशब्दस्य विशेषण'मित्युक्तं, तथापि तत्र 'स्वशब्दस्ये'त्यनन्तरमत इति शेषो बोध्य इति भावः । अर्थान्तरे त्विति । आत्मज्ञातिधनेष्वित्यर्थः । नित्यमेवेति । 'स्विके'त्यादावकचि कृते आतःस्थानिकोऽकारोऽत्र दुर्लभ इति प्रकृतसूत्रस्याऽविषयत्वात् 'प्रत्ययस्था'दिति नित्यमेवेत्त्वप्रवृत्तेः । एवं च 'हंसं तनौ संनिहितं चरन्तं मुने-

---

सूत्रेणैव पाक्षिकमित्वं सिद्धम् । अतो 'भस्त्रैषा' इत्यत्र भस्त्राग्रहणं तदर्थं न भवतीत्यर्थः । नन्वनेषका, परमैषका, अद्वके, परमद्वके इत्यत्रापि पाक्षिकमेतदित्वं स्यादित्यत आह—एषा द्वेति । एषा द्वा एतयोस्तु पूर्वपदसहितयोरिदं पाक्षिकमित्वं नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—अन्तर्वर्तिनीमिति । 'इदाप्यसुपः' इत्यनुवर्तते । इह तु टाप् सुपः पर इति भावः । ननु टावत्र सुपः परो न भवति । तथाहि—एतच्छब्दस्य टेः प्राक् 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यकचि, एतकच्छब्दात्सौ 'तदोः सः सौ' इति तकारस्य सत्वे, 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे, त्यदाद्यत्वे, पररूपे, स्त्रियामादन्तत्वाट्टापि, सवर्णदीर्घे, हल्ङ्यादिलोपे, एषकेति रूपम् । ततो न एषकेति विग्रहे नञ्तत्पुरुषे कृते, 'नलोपो नञः' इति नञो नकारस्य लोपे, 'तस्मान्नुडचि' ति नुटि, अनेषकेति रूपम् । तथा परमा एषकेति कर्मधारये, परमैषकेति रूपम् । अत्र सौ परे प्रवृत्तत्यदाद्यत्वसिद्धमदन्तत्वमाश्रित्य प्रवृत्तष्टाप्कथं सुपः परः स्यात् । न च नञ्तत्पुरुषे सोः सामासिके लुकि सति, सत्वत्यदाद्यत्वटाडिन्वृत्तौ, समासात्पुनः सौ, सत्वत्यदाद्यत्वटाप्सु कृतेषु, हल्ङ्यादिलोपे, अनेषकेत्यत्र समासात्प्राक् प्रवृत्तात्सुपः पर एव टाबिति वाच्यं, सामासिकलुगपेक्षया हल्ङ्यादिलोपस्यैवान्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तेः । ततश्च लुप्तेऽपि सौ प्रत्ययलक्षणसत्त्वेन निमित्तानपायात्पूर्वप्रवृत्तसत्वत्यदाद्यत्वटापां निवृत्तिर्नास्ति । स च टाप्न सुपः पर इति चेत्, अत्र ब्रूमः "अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधते' इति परिभाषया 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुब्लुग्विषयेऽन्तरङ्गोऽपि हल्ङ्यादिलोपो न प्रवर्तते । अतो राजकुमारीत्यादौ श्रूयमाणे एव सुपि समासः प्रवर्तते । एवंच गोमान् प्रियो यस्य स गोमत्प्रिय इत्यत्र गोमच्छब्दात्सोर्लुका लुप्तत्वादुगिदचामिति नुमुपधादीर्घादिकं नेति 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति सूत्रभाष्ये स्थितम् । 'कृत्तद्धिते'ति सूत्रे प्रौढमनोरमायां परिष्कृतमेतत् । एवंच नञ् सु एतकद् सु इति स्थिते, नञ्तत्पुरुषे कृते, 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायेन त्यदाद्यत्वप्रवृत्तेः प्रागेव सामासिकलुकि, अनेतकच्छब्दात् समासात्पुनः सौ, सत्वे, त्यदाद्यत्वे, पररूपे, टापि, सवर्णदीर्घे, सोर्हल्ङ्यादिलोपे, अनेषकेति भवति । अत्र सवर्णदीर्घप्रवृत्तेः प्राक्समासात्पूर्वोत्पन्नसुपः पर एव टाब्भवतीत्यास्तां तावत् ।

अद्वके इति । न सु द्वकि औ इति स्थिते, नञ्तत्पुरुषे 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायेन त्यदाद्यत्वप्रवृत्तेः प्रागेव समासे औङो लुकि कृते, अद्वकिशब्दात्समासात्पुनरौङि, त्यदाद्यत्वे, पररूपे, टापि, औङश्शीभावे, आद्गुणे, अद्वके इति भवति । अत्रापि समासात्पूर्वोत्पन्नादौङः सुपः पर एव टाबिति भावः । एवं परमद्वके इत्यत्रापि ।

स्यादेतत्—आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दः । तत्र ज्ञातावात्मनि च पुंलिङ्ग एव, आत्मीये तु विशेष्यनिघ्नः स्त्रीलिङ्गः । धने तु पुंनपुंसकलिङ्गः, 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने' इति कोशात् । यदा तु स्त्रीव्यक्तिविशेषस्य स्वशब्दः संज्ञा तदापि स्त्रीलिङ्गः । तत्र 'स्वमज्ञातिधनाख्याया'मित्युक्तेः ज्ञातिधनवाचित्वे सर्वनामत्वं नास्ति । आत्मात्मीयवाचिन एव सर्वनामता, साप्यनुपसर्जनस्यैव भवति, 'संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः' इत्युक्तेरिति स्थितिः । तत्रात्मीयायां वाच्यायां सर्वनामत्वादकचि, टापि, 'प्रत्ययस्था'दिति नित्यमित्त्वे, स्विकेत्येवेष्यते । तत्तु न युज्यते । 'भस्त्रैषा' इत्यादिना इत्त्वविकल्पस्य दुर्वारत्वात् । नचात्र अकजकारस्य आत्स्थानिकत्वाभावान्नायमित्त्वविकल्प इति वाच्यम्, 'एषामत इद्वा स्या'दिति विवरणवाक्ये आतः स्थाने इत्यनुवृत्तेरदर्शनादित्यत आह—स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थमिति । स्वशब्दस्य संज्ञाभूतस्य सर्वनामत्वाऽभावादकजभावे, स्त्रियां

निर्भस्त्रका । निर्भस्त्रिका । एषका । एषिका । कृतषत्वनिर्देशान्नेह विकल्पः—एतिके । एतिकाः । अजका । अजिका ।

मनोवृत्तिमिव स्विकाया'मिति श्रीहर्षश्लोके 'भस्त्रैषे'ति वैकल्पिकमित्त्वमिति केषांचिद्व्याख्यानं नादर्तव्यमिति भावः । वस्तुतो 'हंसं तनौ—' इति श्लोके 'स्विकाया'मिति प्रयोगोऽसाधुरेव । आत्मीयायां स्वशब्दस्य सर्वनामत्वात्स्याडागमप्रवृत्तेरिति नव्याः । प्रत्युदाहरणान्युक्त्वोदाहरणान्याह—**निर्भस्त्रिकेत्यादि** । निष्क्रान्ता भस्त्रायाः निर्भस्त्रा । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासः । उपसर्जनह्रस्वः । टाप् । ततोऽज्ञातादौ कः । 'केऽणः' इति ह्रस्वः । पुनष्टाप् । सूत्रे 'एषे'ति विकृतनिर्देशो विवक्षितविषयो, न तु 'यासयोः' इतिवदुपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह—कृतषत्वनिर्देशादिति । इहाऽजाज्ञेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशादजादयः स्त्रीलिङ्गा एव गृह्यन्ते, तेनेह विकल्पो न, शुभ्रोऽज्ञो यस्याः सा शुभ्राजिका ।

टापि, सौ कृते, स्वार्थिककप्रत्यये, उक्तरीत्या 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते' इति परिभाषया हल्ङ्यादिलोपं बाधित्वा प्रातिपदिकावयवत्वात्सोर्लुकि, 'केऽणः' इति ह्रस्वे; कप्रत्ययान्तात्पुनष्टापि, स्वकाशब्दः । निर्गता स्वस्या इति विग्रहे 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासे सुब्लुकि, 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वे, टापि, सुपि, स्वार्थिके कप्रत्यये, 'केऽणः' इति ह्रस्वे, पुनष्टापि, निःस्वकाशब्दः । एतद्द्वयमेव 'भस्त्रैषा' इति स्वशब्दस्य उदाहरणम् । आत्मीयायां तु स्वशब्दो न संज्ञाभूतः, नाप्युपसर्जनीभूत इति नोदाहरणमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—**इह हीति** । इह 'भस्त्रैषा' इति सूत्रे 'उदीचा'मिति पूर्वसूत्रादातः स्थाने इत्यनुवृत्तं, तच्च स्वशब्दस्यैव अतो विशेषणम् । एवं च 'स्वशब्दस्य आत्स्थानिकस्य अत इद्वा स्या'दिति लभ्यते । एतद्विशेषविवक्षयैव 'एषामत इद्वा स्या'दिति विवरणवाक्ये 'आतः स्थाने' इत्यस्यानुवृत्तिर्न प्रदर्शितेति भावः । **नतु द्वैषयोरिति** । द्वा एषा इत्येतयोस्तु विषये आतः स्थान इति न संबध्यत इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**असंभवादिति** । एषा द्वेति सर्वाद्यन्तर्गणत्यदादित्वप्रयुक्तसत्वात्वनिर्देशेन सर्वनामत्वावश्यकत्वादकच् । तदकारस्य आत्स्थानिकत्वस्याऽप्रसक्तेरित्यर्थः । **नाप्यन्येषामिति** । भस्त्राजाज्ञाशब्दानामपि आतः स्थान इति विशेषणं नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**अव्यभिचारादिति** । भस्त्राऽजाज्ञाशब्दानां सर्वनामत्वाऽभावेनाकजनर्हतया कप्रत्ययान्ततया तेषु 'केऽणः' इति ह्रस्वसंपन्नस्य अत आत्स्थानिकत्वनियमेन तद्विशेषणवैयर्थ्यादित्यर्थः । नन्वातः स्थाने इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्य अतो विशेषणमस्तु, तावता आत्मीयायां स्विका इत्यत्र इत्त्वविकल्पशङ्कायाः किमायातमित्यत आह—**स्वशब्दस्त्विति** । अनुपसर्जनात्मीयवाची स्वशब्दस्तु सर्वनामत्वादकजर्हः । अतस्तदकारस्य आत्स्थानिकत्वाऽभावान्न प्रकृतसूत्रेणेत्त्वविकल्पशङ्का, किं तु 'प्रत्ययस्था'दिति नित्यमेव इत्वमित्यर्थः । ननु स्वशब्दस्य आत्मात्मीयज्ञातिधनवाचिन आत्मीयायामुदाहरणत्वाभावेऽपि आत्मज्ञातिधनवाचिनस्तस्य उदाहरणत्वसंभवात्स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थमित्यनुपपन्नमित्यत आह—**अर्थान्तरे तु न स्त्रीति** । आत्मज्ञातिधनेषु स्वशब्दो न स्त्रीलिङ्गः । उदाहृतकोशरीत्या आत्मज्ञातिवाचिनः स्वशब्दस्य नित्यपुंलिङ्गत्वाद्धनवाचिनस्तस्य पुंनपुंसकलिङ्गत्वाच्चेत्यर्थः । तथा च 'टापि परे' इत्यस्याऽभावान्नोदाहरणत्वप्रसक्तिः । 'प्रत्ययस्था'दित्यत आपीत्यनुवृत्तेरिति भावः । इदमुपलक्षणम्, आत्मनि वाच्ये स्वशब्दस्य सर्वनामत्वेन अकजर्हतया तदकारस्य आत्स्थानिकत्वाऽभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु संज्ञोपसर्जनीभूतस्यापि स्वशब्दस्य कथमुदाहरणत्वम् ?, तस्याप्यकचि तदकारस्य आत्स्थानिकत्वाऽभावादित्यत आह—**संज्ञोपसर्जनीभूतस्त्विति** । संज्ञोपसर्जनीभूतस्य स्वशब्दस्य असर्वनामतया अकजनर्हत्वेन स्वाशब्दात्सुबन्तात्स्वार्थिके कप्रत्यये, सुब्लुकि पुनष्टापि, 'केऽणः' इति ह्रस्वापन्नस्याऽत आत्स्थानिकतया भवत्युदाहरणत्वमित्यर्थः । नचान्तर्वर्तिसुपः परष्टाविति शङ्क्यं, केन व्यवधानादिति भावः । तदेवं 'भस्त्रैषा' इत्यत्र 'आतः स्थाने' इत्यनुवृत्तस्य स्वशब्देऽन्वयलाभात्स्वशब्दावयवस्य आत्स्थानिकस्य अत इद्वा स्यादिति लब्धम्, तस्य प्रयोजनमाह—**एवं चेति** । उक्तरीत्या स्वशब्दे आत्स्थानिकस्यैवाऽत इत्त्वविकल्पलाभादात्मीयायां स्वशब्दस्य सर्वनामत्वादकचि तदकारस्य आत्स्थानिकत्वाऽभावादित्त्वविकल्पाऽप्रवृत्तौ 'प्रत्ययस्था'दिति नित्यमेवेत्त्वमित्यर्थः । तदेवं प्रत्युदाहरणान्युक्त्वा उदाहरणान्याह—**निर्भस्त्रकेत्यादि** । भस्त्राया निष्क्रान्तेति विग्रहे 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासे, 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वे, पुनष्टापि, समासात्सौ, कप्रत्यये, 'केऽणः' इति ह्रस्वे, निर्भस्त्रकशब्दात्पुनष्टापि, सवर्णदीर्घे, निर्भस्त्रकाशब्दः । तत्र 'प्रत्ययस्था'दिति नित्यमित्त्वे प्राप्तेऽनेनेत्त्वविकल्पे निर्भस्त्रिका निर्भस्त्रकेति रूपद्वयम् । केन व्यवधानान्न सुपः परष्टाबिति भावः । **एषका एषिकेति** । अकचि एतकच्छब्दात्सुः । 'तदोः सः सौ' इति सत्वं, षत्वं, त्यदाद्यत्वं, पररूपं, टाप् । 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमित्त्वं बाधित्वा इत्त्वविकल्प इति भावः । नन्वकचि एतकच्छब्दात्स्त्रियामौजसादिषु एतिके एतिका इत्यादौ नित्यमित्त्वमिष्यते । तद्बाधित्वाऽनेन इत्त्वविकल्पः स्यादित्यत आह—**कृतषत्वेति** । 'भस्त्रैतज्ज्ञास्वा' इति वक्तव्ये एषेति कृतषत्वनिर्देशादौजसादिषु षत्वाऽभावान्नेत्त्वविकल्प इत्यर्थः । **अजका अजिकेति** । अजाशब्दात्कः, ह्रस्वः,

ज्ञका । ज्ञिका । द्वके । द्विके । निःस्वका । निःस्विका ॥ **अभाषितपुंस्काच्च** ।७।३।४८। एतस्माद्विहितस्याऽऽतः स्थानेऽत इद्वा स्यात् । गङ्गका । गङ्गिका । बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाता अखट्वा अखट्विका । शैषिके कपि तु विकल्प एव [अखट्विका । अखट्वाका] । **आदाचार्याणाम्** ।७।३।४९। पूर्वसूत्रविषये आद्वा स्यात् । गङ्गाका । [गङ्गिका] । उक्तपुंस्कात्तु—शुभ्रिका ॥ **अनुपसर्जनात्** ।४।१।१४। अधिकारोऽयं

जानातीति ज्ञः । 'इगुपधे'ति कः । प्रियो ज्ञो यस्याः सा प्रियज्ञिकेति । **निःस्वकेति** । स्वस्या निष्क्रान्तेति विग्रहो, न त्विह स्विकस्या निष्क्रान्तेति । तथात्वे ह्युपसर्जनेऽपि 'निःस्विके'त्येकमेव रूपं स्यात्, आतः स्थानिकाऽकारस्य दुर्लभत्वेन प्रकृतसूत्राऽविषयत्वात् । **अभाषित** । **एतस्मादिति** । नित्यस्त्रीलिङ्गादित्यर्थः । विहितविशेषणतया व्याख्यानस्य फलमाह—**बहुव्रीहेरिति** । **ततो विहितस्य नित्यमिति** । अविद्यमाना खट्वा यस्याः सा 'अखट्वे'त्यत्र 'शेषाद्विभाषे'ति समासान्तस्य कपो वैकल्पिकत्वात्कबभावपक्षे 'गोस्त्रियो'रित्युपसर्जनह्रस्वे कृते पुनरखट्वशब्दाद्भाषितपुंस्काट्टापि सत्यज्ञातादौ कप्रत्यये 'केऽणः' इति ह्रस्वेऽस्य विकल्पस्याऽप्रवृत्तेः 'प्रत्ययस्था'दित्युत्सर्ग एव प्रवर्तते, परविशेषणत्वे त्वयं विकल्पः स्यादेवेति भावः । 'बहुव्रीहे'रित्युपसर्जनोपलक्षणं, तेनाऽतिखट्विकेत्यादावपि नित्यमेव । **विकल्प एवेति** । 'अखट्वे'ति बहुव्रीहौ 'न सु खट्वा सु' इति स्थिते 'सुपो धातु—' इति सोर्लुक्युपसर्जनह्रस्वत्वं बाधित्वा 'शेषाद्विभाषे'ति समासान्ते कपि परत्वात्कृते स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाऽभावादुपसर्जनह्रस्वो न प्रवर्तते, किन्तु 'केऽणः' इति ह्रस्वस्य 'न कपि' 'आपोऽन्यतरस्या'मिति वैकल्पिकनिषेधात्पाक्षिकह्रस्वे सति 'अभाषितपुंस्काच्चे'ति विकल्पः प्रवर्तते । तत्र हि खट्वाशब्दात्परस्य टापोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वादिति भावः । ह्रस्वाऽभावपक्षे त्वखट्वाकेत्येतद्रूपान्तरम् । **अधिकारोऽयमिति** । स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । **अभिव्याप्येति** । अतएव 'बहुयुवा शाले'त्यत्र 'यूनस्ति'रिति न प्रवर्तत इति प्राञ्चः । न चाऽत्र नलोपस्याऽसिद्धत्वान्नान्तलक्षणो ङीप्स्यादिति शङ्क्यं, 'नलोपः सुप्स्वरे'ति नियमेन ङीपं प्रत्यसिद्धत्वाऽभावादित्येके । अन्ये तु-'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधेनाऽन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाऽभावान्नलोपस्याऽप्रसक्त्या ङीप् स्यादेव । परन्तु 'अनो

पुनष्टाप्, सवर्णदीर्घः, इत्वविकल्पः । **ज्ञका ज्ञिकेति** । ज्ञाधातोः 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कः, 'आतो लोप इटि चे'त्याल्लोपः । स्त्रियामदन्तत्वाट्टाप्, सवर्णदीर्घः । ज्ञाशब्दात्सुबन्तात्कः, सुब्लुक्, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप्, सवर्णदीर्घः, इत्वविकल्प इति भावः । **द्वके द्विके इति** । अकचि द्वकिशब्दात्स्त्रियामौङि, त्यदाद्यत्वं,पररूपं, टाप्, इत्वविकल्पः, औङश्शी, आद्गुणः । **निःस्वका निःस्विकेति** । स्वस्याः निष्क्रान्तेति विग्रहः । 'निरादयः' इति समासः । उपसर्जनह्रस्वः, टाप्, सुपि कः, सुब्लुक्, कप्रत्ययान्तात्पुनष्टापि सवर्णदीर्घः, इत्वविकल्प इति भावः ।

अभाषितपुंस्काच्च । 'उदीचामातः स्थाने' इत्यनुवर्तते, अत इदिति च । अभाषितः पुमान्येनेति विग्रहः । विहितस्येत्यध्याहार्यम् । तदाह—**एतस्मादिति** । अभाषितपुंस्कादित्यर्थः । अयकपूर्वार्थं वचनम् । **गङ्गका गङ्गिकेति** । गङ्गाशब्दात्कः । 'केऽणः' इति ह्रस्वः, इत्वविकल्पः । विहितविशेषणस्य फलमाह—**बहुव्रीहेरिति** । अविद्यमाना खट्वा यस्या इति विग्रहे 'नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति बहुव्रीहौ कृते, विद्यमानपदलोपे, नञो नलोपे 'शेषाद्विभाषा' इति कबभावपक्षे, 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वे, अखट्वशब्दाट्टापि, सुपि, अज्ञातादौ के, सुब्लुकि, 'केऽणः' इति ह्रस्वे, पुनष्टापि अभाषितपुंस्काद्विहितस्य आतः स्थाने अतोऽभावान्नेत्त्वविकल्पः । किंतु 'प्रत्ययस्था'दिति नित्यमित्त्वमित्यर्थः । 'अभाषितपुंस्कात्परस्ये'ति व्याख्याने तु तादृशखट्वाशब्दात्परस्य आतः स्थाने अतः सत्त्वादित्त्वविकल्पः स्यादिति भावः । **शैषिके कपि त्विति** । न स् खट्वा स् इत्यवस्थायां कपि सुब्लुक् । प्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्य सुबन्तत्वात् 'नञोऽस्त्यर्थाना'मिति बहुव्रीहिसमासः । 'समासान्त' इत्यन्वर्थसंज्ञाबलात्कबन्तस्यैव समासत्वम् । ततश्च अखट्वाकशब्दे अखट्वा इत्यंशस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तसमासरूपप्रातिपदिकत्वाऽभावात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वो न भवति । नापि 'केऽणः' इति ह्रस्वः, 'न कपी'ति निषेधात् । किंतु 'आपोऽन्यतरस्या'मिति ह्रस्वविकल्पः । तत्र खट्वाशब्दाद्विहितस्य कपः प्राग्वर्तिनष्टापोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वेन तत्स्थानिकह्रस्वाकारस्यायमित्त्वविकल्पो भवत्येवेत्यर्थः । 'आपोऽन्यतरस्या'मिति ह्रस्वाऽभावपक्षे तु अखट्वाकेत्येव बोध्यम् ।

आदाचार्याणां । **पूर्वसूत्रविषय इति** । अभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने अत इत्यर्थः । **शुभ्रिकेति** । शुभ्रशब्दो विशेष्यनिघ्नोऽनियतलिङ्गः । ततः स्त्रियां टापि शुभ्राशब्दात्कः । 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप् । अत्र कात्पूर्ववर्तिनष्टापोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वाऽभावात्तत्स्थानिकस्याऽतो नेत्वविकल्पः । किं तु 'प्रत्ययस्था'दिति नित्यमित्वमित्यर्थः । अनुपसर्जनादित्यधिकारस्य उत्तरावधिमाह—**यूनस्तिरित्यभिव्याप्येति** । 'यूनस्तिः' इत्यत्राप्ययमधिकारो नतु ततः प्रमित्यर्थः । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् । अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'यूनस्तिः' इत्यत्र वक्ष्यते ।

'थूनस्ति'रित्यभिध्याय । अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ॥ टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः ।४।१।१५। अनुपसर्जनं यट्टिदादि, तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं, ततः स्त्रियां ङीप्स्यात् ।

बहुव्रीहेः' इति निषेधान्ङीबभावे डाब्निषेधाविह भवत इत्याहुः । अयमेवेति । अनुपसर्जनाधिकार एवेत्यर्थः ।

टिड्ढाणञ् । टिड्ढादयः प्रत्ययास्तैः तदन्तं गृह्यते, तच्चाऽनुवर्तमानस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम् । 'अजाद्यतः' इतिसूत्रादनुवर्तमानमप्यत इत्येतत् प्रातिपदिकविशेषणम् । अतएव तदन्तविधिरतो व्याचष्टे—**यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकमिति** । नदट् देवडित्यादौ प्रत्ययस्यैव टित्त्वमिति 'टिदन्तं प्रातिपदिक'मिति व्याख्यानं सङ्गच्छत एव । 'स्तनन्धयी'त्यत्र तु प्रत्ययस्य टित्त्वाभावेऽपि धातोष्टित्त्वस्याऽचरितार्थत्वात्समुदायात्स्यादेव ङीबिति वक्ष्यति । अन्ये तु—ढादय एव प्रत्ययाः, टिदिति तु प्रत्ययाऽप्रत्ययसाधारणं, तेन टिद्यत्प्रातिपदिकं ढाद्यन्तं च यत्प्रातिपदिकमित्यर्थः । टित्त्वं तु प्रातिपदिकस्य क्वचित्प्रत्ययकृतं, क्वचित्स्वतः, क्वचित्प्रकृतिकृतं भवति, अवयवधर्मस्य समुदाये उपचारात् । तत्र आद्यस्योदाहरणम्—**कुरुचरीति** । द्वितीयस्योदाहरणं—**नदडिति** । पचादिषु टितो-

---

ननु बहवः कुरुचरा यस्यां सा बहुकुरुचरा, नदमतिक्रान्ता अतिनदा इत्यादिषु उपसर्जनेषु कुरुचरनदादिशब्देभ्यः 'टिड्ढाणञि'त्यादिना विधीयमानानां ङीबादिप्रत्ययानां प्रसक्तिरेव नास्ति, समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात् । तस्मादनुपसर्जनाधिकारो व्यर्थ इत्यत आह—**अयमेवेति** । अनुपसर्जनादित्यधिकार एवायं स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयतीत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । तत्फलं तु 'वनो र चे'त्यत्र वन्नन्तान्तलाभ इत्यादि ज्ञेयम् । ननु स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविध्यभावेऽपि नद इवाचरति नदा स्त्रीत्यादिषु आचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तेषु ङीबादिनिवृत्तये अनुपसर्जनाधिकारस्यावश्यकत्वात्कथं तस्य स्त्रीप्रत्ययविधिषु तदन्तविधिज्ञापकतेति चेत्, न, अनुपसर्जनाधिकारस्य स्त्रीप्रत्ययविधिषु तदन्तविधिज्ञापनार्थत्वपरभाष्यप्रामाण्येन स्त्रियामाचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तानामनभिधानोन्नयनादित्यलम् । **टिड्ढाणञ्** । टित्, ढ, अण्, अञ्, द्वयसच्, दघ्नच्, मात्रच्, तयप्, ठक्, ठञ्, कञ्, क्वरप्,—एषां द्वादशानां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । ढादय एकादश प्रत्ययाः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम् । टित्तु प्रत्ययोऽप्रत्ययश्च । टिदादिभिश्च प्रातिपदिकादित्यधिकृतं विशेष्यते, विशेषणत्वात्तदन्तविधिः । ततश्च टिदन्ताड्ढाणादिप्रत्ययान्तान्ताच्च प्रातिपदिकादिति लभ्यते । 'अजाद्यतष्टाप्' इत्यस्मादत इत्यनुवृत्तं, तेनापि प्रातिपदिकं विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'अनुपसर्जना'रित्येतच्छ्रुतेषु टिदादिष्वेवान्वेति, नतु तदन्तेषु । स्त्रियामित्यधिकृतं । तदाह—**अनुपसर्जनं यट्टिदादीत्यादिना** । **तदन्तमिति** । टिदन्तं, ढादिप्रत्ययान्तं चेत्यर्थः । टित्त्रिविधः । प्रत्ययः, प्रातिपदिकं, धातुश्च । तत्राद्यमुदाहरति—**कुरुचरीति** । कुरुषु चरतीत्यधिकरणे उपपदे 'चरेष्टः' इति कर्तरि टः । टकार इत् । उपपदसमासः । नच प्रत्ययस्यैवाऽत्र टित्त्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया चरेत्येव टिदन्तं, नतु कुरुचरशब्दः, तदादिनियमादिति वाच्यं, नदट् देवडित्यादेरप्रत्ययस्यापि टितः सत्त्वेन तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तौ 'येन विधिः' इति टिदन्तत्वस्य कुरुचरशब्दे सत्त्वात् । अथ द्वितीयं टितमुदाहरति—**नदडिति** । पचादिगणे पठितं प्रातिपदिकमेतत् । तृतीयं तु कृदन्ते स्तनन्धयीत्युदाहरिष्यते । अनुपसर्जनत्वविशेषणस्य प्रयोजनमाह—**बहुकुरुचरेति** । बहवः कुरुचरा यस्यामिति विग्रहः । बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थप्रधानः । ततश्च टितष्टप्रत्ययस्य उपसर्जनत्वान्न ङीप् । अनुपसर्जनत्वस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे तु ङीबत्र दुर्वारः । अतएव च आपिशलिना प्रोक्तमधीते आपिशला ब्राह्मणीत्यत्रापि न ङीप् । तत्र हि आपिशलिना प्रोक्तमित्यर्थे 'तेन प्रोक्त'मित्यणि आपिशलशब्दः । आपिशलमधीते इत्यर्थे 'तदधीते तद्वेदे'त्यणि 'प्रोक्ताल्लुगि'ति लुसे स्त्रियामदन्तत्वाट्टापि आपिशलेति रूपम् । अनुपसर्जनादित्यस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे प्रोक्ताणन्तस्यानुपसर्जनत्वात्स्त्रियां वर्तमानत्वाच्च अणन्तत्वनिबन्धनो ङीब्दुर्वारः स्यात् । तस्य च श्रुतटिदाद्यन्वये तु प्रोक्ताऽण उपसर्जनत्वान्न दोषः । अध्येत्रण्तु लुप्तः, अणो योऽकार इति व्याख्यानेन वर्णाश्रयतया प्रत्ययलक्षणाऽभावात् । नच स्त्रिया'मित्यस्य श्रुतटिदादिविशेषणत्वात्प्रोक्ताऽणश्च स्त्रियामवर्तनादेव न ङीपः प्रसक्तिरिति वाच्यं, ज्ञापिते तदन्तविधौ प्राधान्यात् 'स्त्रिया'मित्यस्य ङीप्प्रकृतिविशेषणतायां एव उचितत्वात्, अन्यथा अनुपसर्जनाधिकारवैयर्थ्याच्च । अतएव धीवानमतिक्रान्ता अतिधीवरीत्यादि सिद्धमित्यलम् । स्यादेतत्—'वच परिभाषणे' । अस्मात्कर्मणि, लट्, 'लटः सद्वा' इति तस्य शानजादेशः, 'स्यतासी लृलुटोः' इति स्यः, कुत्वषत्वे, आने मुक्, णत्वम्, टाप्, वक्ष्यमाणेति रूपम् । अत्र लडादेशस्य स्थानिवत्त्वेन टित्त्वादुगित्त्वाच्च 'टिड्ढाणञि'ति 'उगितश्चे'ति च ङीप् प्राप्नोति । नच स्थानिनो लटष्टकारस्य ऋकारस्य च इत्त्वाश्रयणान्ङीब्विधेरल्विधित्वादनल्विधाविति निषेधः शङ्क्यः, 'घुमास्थागापाजहातिसां हली'ति क्ङिति विहितस्य ईत्त्वस्य 'न ल्यपी'ति निषेधेन लिङ्गेन अनुबन्धकार्ये अनल्विधाविति निषेधाऽभावज्ञापनात् । अनुबन्धकार्येऽप्यनल्वि-

कुरुचरी। उपसर्जनत्वान्नेह—बहुकुरुचरा । नदट्—नदी । 'वक्ष्यमाणे'त्यत्र टित्त्वादुगित्त्वाच्च ङीप्प्राप्तः; यासुटो ङित्त्वेन 'लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशाना'मिति ज्ञापनान्न भवति । श्नः शानचः शित्त्वेन क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति निषेधज्ञापनाद्वा । सौपर्णेयी । ऐन्द्री । औत्सी । ऊरुद्वयसी । ऊरुदघ्नी ।

ऽस्य पाठात्स्वत एव टित्त्वम् । तृतीयन्तु 'घेटष्टित्त्वात्स्तनन्धयी'ति कृदन्ते उदाहरिष्यतीत्याहुः । **कुरुचरीति** । कुरुषु चरतीत्यधिकरणोपपदे 'चरेष्टः' इति कर्तरि टः । **उपसर्जनत्वान्नेहेति** । बहवः कुरुचरा यस्यां सा बहुकुरुचरेति बहुव्रीहिरन्यपदार्थप्रधानस्तथा च टिदन्तस्योपसर्जनत्वान्ङीन्नेत्यर्थः । **वक्ष्यमाणेति** । ब्रूञो लृटि 'लृटः सद्वे'ति शानच् । 'ब्रुवो वचि'रिति वच्यादेशः । 'वच परिभाषणे' इत्यस्मात्कर्मणि वा लृटः शानच् । 'स्यतासी' इति स्यः । कुत्वषत्वे । 'आने मुक्' इति मुक् । **टित्त्वादुगित्त्वाच्चेति** । स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः । न चाऽल्विधित्वात्कथमिह स्थानिवद्भाव इति शङ्क्यम्, 'न ल्यपि' इति ज्ञापकादनुबन्धकार्येषु 'अनल्विधौ' इति निषेधस्याऽप्रवृत्तेः । अतएव 'रमाया'मित्यादौ परत्वान्ङेरामि कृते स्थानिवद्भावेनाऽऽमो ङित्त्वात् 'याडापः' इति याडागमः सिध्यति ।

ज्ञापनान्न भवतीति । लिङादेशपरस्मैपदानां स्थानिवद्भावेनैव ङित्त्वलाभात्तदागमस्य यासुटो ङित्त्वं व्यर्थं सत् 'लाश्रयानुबन्धकार्यमादेशानां ने'ति सामान्यतो ज्ञापयतीति भावः । 'पिच्च ङिन्ने'त्यदादिगणे वक्ष्यमाणत्वात्तिबादिष्वौपदेशिकेन पित्त्वेनातिदेशिकं ङित्त्वं बाध्यत इति यासुटो ङित्त्वस्य वैयर्थ्याऽभावान्न तज्ज्ञापयतीति शङ्कमानं प्रत्याह—**श्नः शानचः शित्त्वेनेत्यादि** । **सौपर्णेयीति** । 'कद्रूश्च वै सुपर्णी'ति श्रुतिः । सुपर्णीशब्दादपत्येऽर्थे 'स्त्रीभ्यो ढक्' । 'आयनेयी'त्येयादेशः । नन्वत्र निरनुबन्धपरिभाषया 'शिलाया ढः', यश्च 'तत्र साधु'रित्यधिकारे 'सभाया यः' 'ढश्छन्दसी'ति विहितस्तयोरेव ढयोर्ग्रहणेन भवितव्यं न तु ढकः । सत्यम् । शिलाया ढस्य स्वभावान्नपुंसक एव प्रवृत्तेः स्त्रियामसंभवात् । सभाया ढस्य च 'सभेयी'ति स्त्रियां छन्दसि प्रयोगाऽदर्शनादन्यस्य हि निरनुबन्धस्याऽसम्भवादगत्या सानुबन्धको गृह्यते । **ऐन्द्रीति** । इन्द्रो देवता अस्याः । 'साऽस्य देवते'त्यण् । इन्द्रस्येय-

---

धाविति निषेधप्रवृत्तौ हि क्त्वादेशस्य ल्यपः कित्त्वाऽप्रसक्तेस्तस्मिन्परत ईत्वस्याऽप्रसक्त्या तन्निषेधवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अतो वक्ष्यमाणेत्यत्र स्थानिवत्त्वेन शानचष्टित्त्वादुगित्वाच्च ङीब्दुर्वार इत्याशङ्क्य परिहरति—**वक्ष्यमाणेत्यादिना** । वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्त्वादुगित्वाच्च ङीप् प्राप्तो न भवतीत्यन्वयः । कुतो नेत्यत आह—**यासुट इत्यादि, ज्ञापनादित्यन्तम्** । 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चे'ति लिङादेशानां-तिप्तस्झीत्यादिपरस्मैपदानां यासुडागमस्य ङित्त्वं विहितम् । 'यदागमाः' इति न्यायेन यासुडागमो लिङादेशावयवः । ततश्च स्थानिवत्त्वेनैव ङित्त्वसिद्धेर्यासुटस्तद्विधिवैयर्थ्यं स्यादतो 'लाश्रयमनुबन्धकार्यमादेशानां ने'ति विज्ञायते । ततश्च वक्ष्यमाणेत्यत्र लृडादेशस्य शानचष्टिदुगित्कार्ये ङीपि कर्तव्ये स्थानित्त्वाऽभावान्न ङीबित्यर्थः । ननु 'लाश्रयमनुबन्धकार्यमादेशानां ने'ति ज्ञापनेऽपि ब्रूतादित्यत्र 'ब्रुव ईट्' इति पितो विधीयमान ईडागमो दुर्वारः । तस्य तिबाश्रयत्वेऽपि लाश्रयत्वाऽभावेन तस्मिन्कर्तव्ये तातङः स्थानिवत्त्वेन पित्त्वस्य निर्बाधत्वादित्यस्वरसादाह—**श्नः शानच इति** । श्ना इत्यस्मात्षष्ठ्येकवचने आल्लोपे 'श्न' इति रूपम्, 'आतो धातोः' इत्यत्र 'आत' इति योगविभागमाश्रित्य अधातोरपि क्वचिदाल्लोपाभ्युपगमात् । 'हलः श्नः शानज्झौ' इति श्नाप्रत्ययस्य शानजादेशो विधीयते । तत्र स्थानिवत्त्वेनैव सिद्धत्वाच्छानचः शित्त्वं व्यर्थम् । नचानल्विधाविति निषेधः शङ्क्यः, 'न ल्यपी'ति लिङ्गेनाऽनुबन्धकार्येऽनल्विधाविति निषेधाऽभावस्यानुपदमेवोक्तत्वात् । एवं च क्वचिदनुबन्धकार्येऽपि अनल्विधाविति निषेधप्रवृत्तिर्विज्ञायते । तथाच वक्ष्यमाणेत्यत्र टिदुगित्कार्ये ङीपि 'अनल्विधा'विति निषेधप्रवृत्त्या स्थानिवत्त्वाऽभावेन टित्त्वोगित्त्वयोरभावान्न ङीबित्यर्थः । वस्तुतस्तु 'लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशाना'मित्यत्र यासुटो ङित्त्वं न ज्ञापकं, तस्य तिप्सिब्मिबर्थत्वात् । नहि लिङादेशत्वेऽपि तिप्सिब्मिपां ङित्त्वं स्थानिवत्त्वलभ्यम्, 'हलः श्नः शानज्झौ' इति सूत्रे भाष्ये 'ङिच्च पिन्न, पिच्च ङिन्ने'ति प्रपञ्चितत्वात् । तथा श्नश्शानचः शित्त्वमपि न लिङ्गं, तत्र शित्त्वस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् । प्रत्युत शित्त्वस्य ज्ञापकत्वे 'सेर्ह्यपिच्चे'ति हेरपित्त्वस्य तातङो ङित्त्वस्य च वैयर्थ्यमिति भाष्ये दूषणाभिधानाच्च । तस्माद्वक्ष्यमाणेत्यत्र ङीबेव युक्तः, टाप् त्वसाधुरेव । अजादित्वाट्टाबिति वा कथञ्चित्समाधेयमित्यास्तां तावत् ।

सौपर्णेयीति । सुपर्ण्या अपत्यं स्त्र्यर्थे 'स्त्रीभ्यो ढ'गिति ढकि 'आयने'यित्येयादेशः । 'यस्येति चे'तीकारलोपः, 'किति चे'त्यादिवृद्धिः । सौपर्णेयशब्दान्ङीप्, 'यस्येति चे'त्यकारलोपः, सौपर्णेयीति रूपम् । नच 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्ये'ति परिभाषया 'शिलाया ढः' 'ढश्छन्दसि' इत्यनयोरेव ग्रहणमिति वाच्यं, तयोः स्त्रियामप्रवृत्तेरगत्या सानुबन्धकस्य ढस्य ग्रहणादिति भाष्ये स्पष्टम् । **ऐन्द्रीति** । इन्द्रो देवता अस्या आमिक्षाया इति विग्रहः, 'सास्य देवता' इत्यणि, 'यस्येति चे'त्यकारलोपः, आदिवृद्धिः, ऐन्द्रशब्दान्ङीप्, 'यस्येति

ऊरुमात्री । पञ्चतयी । आक्षिकी । लावणिकी । यादृशी । इत्वरी ॥ ताच्छीलिके णेऽपि ॥ चौरी ।

मिति वा विग्रहः । 'तस्येद'मित्यण् । अत्र व्याचक्षते—'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्ये'त्यस्य प्रवृत्त्यभावेऽपि अण्णन्तस्य प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि गृह्यत इति कुम्भकारशब्दान्ङीप्स्यादेव । अस्तु वा कारशब्दादेव ङीप्, तथापि 'कुम्भकारी'ति रूपं सिध्यत्येव । न च कारशब्दान्ङीपि तदन्तात् 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक्प्रत्यये कौम्भकारेयो न सिध्येदिति वाच्यम्, अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाऽभावात्तत्सिद्धेः । नापि नियमाऽभावे 'कारी'शब्दात्कदाचिड्ढकि 'कुम्भकारेय' इति रूपं स्यादिति शङ्क्यम् । 'समर्थः पदविधि'रिति वक्ष्यमाणत्वेनाऽसमर्थात्तद्धितानुत्पत्तेरिति । मनोरमायान्तु इह सूत्रेऽनेकं वाक्यं, तत्राऽनुपसर्जनमण्, तस्य योऽकारस्तदन्तादिति व्याख्यानान्नेह—आपिशलमधीते आपिशला ब्राह्मणीति । अत्र हि प्रोक्तार्थे योऽण्श्रूयमाणः, स उपसर्जनम् । यस्तु प्रधानोऽध्येत्रण् 'प्रोक्ताल्लुक्' इति स लुप्तः । वर्णप्राधान्याच्च प्रत्ययलक्षणमतद्भावेद भवतीति स्थितम् । नन्वेवमापिशलेति रूपसिद्ध्यर्थमनुपसर्जनग्रहणस्यावश्यकत्वेन सामर्थ्योपक्षयात्कथमेतस्य तदन्तविधिज्ञापकतेति चेत्; अत्राहुः—स्वरितत्वप्रतिज्ञया अधिकारोऽयमित्यधिकारत्वाश्रयणादनुपसर्जनग्रहणस्य ज्ञापकत्वं संभवत्येवेति । **औत्सीति** । उत्से भवा । 'उत्सादिभ्योऽञ्' । नन्वनेनैव सिद्धे 'शार्ङ्गरवाद्यञः' इत्यत्राऽञ्ग्रहणं व्यर्थम् । अनन्तस्याद्युदात्तत्वेन ङीम्ङीनोः स्वरे विशेषाऽभावात् । मैवम् । उत्सस्यापत्यं स्त्री औत्सीत्यत्राऽनन्तलक्षणं ङीपं बाधित्वा परत्वाज्जातिलक्षणे ङीपि प्राप्ते तद्बाधनार्थं तस्यावश्यकत्वात् । न चैवं 'शार्ङ्गरवाद्यञः' इति ङीना सिद्धमिदं रूपमित्यञ्ग्रहमिह न कर्तव्यमिति वाच्यं, तत्र 'जाते'रित्यनुवृत्तेः । अन्यथा शार्ङ्गरवस्य स्त्री शार्ङ्गरवी, औत्सस्य स्त्री औत्सीत्यादौ पुंयोगेऽपि परत्वान्ङीन्स्यान्न तु ङीष् । इष्यते तु पुंयोगे ङीषेव । तस्माद्बाद्यर्थस्य जातित्वेनाऽपरिभाषणाद्बाद्यर्थे ङीबर्थमिहाप्यञ्ग्रहणमावश्यकमेवेति दिक् । **ऊरुद्वयसीत्यादि** । ऊरू प्रमाणमस्याः सा । 'प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः' । यद्यत्र 'न लोके'ति सूत्रे तृन्नितियद्वयसजिति मात्रचश्चकारेण प्रत्याहारो गृह्यते, तदा दघ्नञ्मात्रज्ग्रहणमिहाऽकर्तुं शक्यम् । **पञ्चतयीति** । पञ्च अवयवा अस्याः । 'सङ्ख्याया अवयवे तयप्' । **आक्षिकीति** । 'तेन दीव्यती'ति ठक् । **लावणिकीति** । लवणं पण्यमस्याः । 'लवणाट्ठञ्' । ठक्ठञोर्भेदेनोपादानं ठन्निवृत्त्यर्थम्, तेनेह न,—दण्डोऽस्त्यस्याः सा दण्डिका । 'अत इनी'ति ठन् । अतएव ञिठन्तेऽपि न ङीप् । काशिषु भवा काशिका । 'काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ' । **यादृशीति** । 'त्यदादिषु दृश' इति कञ् । 'आ सर्वनाम्नः' इत्याकारः । **इत्वरीति** । एति तच्छीला । 'इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्' । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' । क्वरपोऽन्यतरानुबन्धोपादानं स्पष्टार्थम् । एकेनैव वरचो व्यावृत्तिसिद्धेः । 'विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः' इति भारविः । तत्र 'स्थेशभासे'ति वरच् । 'ईश्वरी'ति तु त्रेधा । पुंयोगलक्षणे ङीष्यन्तोदात्तमेकम्, 'ईच्चोपधायाः' इत्यनुवृत्तौ 'अश्नोतेराशुकर्मणि वर'डित्यौणादिके वरटि टित्त्वान्ङीपि मध्योदात्तमपरम्, ईशेः क्वनिपि वनिपि वा ङीब्रयोराद्युदात्तमन्यत् । **ताच्छीलिकेति** । अयं भावः—'शीलं' 'छत्रादिभ्यो णः' इति विहितो

चे'त्यकारलोपः । इन्द्रस्येयमिति वा विग्रहः, 'तस्येद'मित्यण् । **औत्सीति** । 'उत्सः प्रस्रवणं वारि' इत्यमरः । ऋषिविशेषो वा उत्सः । उत्सस्येयमिति विग्रहः । 'उत्सादिभ्योऽञ्' । 'यस्येति च' । ङीप् । उत्सस्यापत्यं स्त्री औत्सीति तु नोदाहरणम्, जातेरित्यनुवृत्तौ 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङी'नित्येव सिद्धेः, 'गोत्रं च चरणैः सहे'त्यपत्यप्रत्ययान्तस्य जातित्वादित्यलम् । **ऊरुद्वयसी ऊरुदघ्नी ऊरुमात्रीति** । ऊरू प्रमाणमस्या इति विग्रहः । 'प्रमाणे द्वयसच्दघ्नञ्मात्रचः' । ङीप् । **पञ्चतयीति** । पञ्च अवयवा यस्या इति विग्रहः । 'सङ्ख्याया अवयवे तयप्' । ङीप् । **आक्षिकीति** । अक्षैर्दीव्यतीति विग्रहः । 'तेन दीव्यति खनति जयति जित'मिति ठक्, आदिवृद्धिः, 'ठस्येकः' 'यस्येति चे'त्यकारलोपः । आक्षिकशब्दान्ङीप्, 'यस्येति च' । **लावणिकीति** । लवणं पण्यमस्या इति विग्रहः । 'लवणाट्ठञ्' 'ठस्येकः', आदिवृद्धिः, 'यस्येति च', लावणिकशब्दान्ङीप्, 'यस्येति च' । ठेत्येव सिद्धे ठक्ठञोः पृथग्ग्रहणं तु ठनो ञिठस्य च व्यावृत्त्यर्थम् । दण्डोऽस्त्यस्याः दण्डिका । 'अत इनिठनौ' । काश्यां भवा काशिका । 'काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ' इति ञिठः । **यादृशीति** । 'त्यदादिषु दृशः' इति यच्छब्दे उपपदे कञ्, 'आ सर्वनाम्नः' इति यच्छब्दस्याकारः । ङीप्, 'यस्येति च' । **इत्वरीति** । 'इण् गतौ' 'इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्' । 'ह्रस्वस्य पिति कृति' इति तुक् । इत्वरशब्दान्ङीप् । 'यस्येति च' । 'स्थेशभासे'ति वरचो व्यावृत्तये ककारानुबन्धग्रहणम् । 'विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः' इति भारविः । 'सैनमीश्वराप्रदह' इति वेदे । क्वरपि अन्यतरानुबन्धेनैव वरचो व्यावृत्तिसिद्धेरनुबन्धद्वयोपादानं स्पष्टार्थम् । ईश्वरी तु ईश्वरशब्दादीश्वरस्य स्त्रीति पुंयोगे ङीष् । अथवा 'अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् चे'ति वरडन्ताट्टित्त्वान्ङीप् । यद्वा 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' अन्येभ्योऽपि 'दृश्यते' इति क्वनिपि वनिपि च 'वनो र चे'ति ङीप्रौ । **ताच्छीलिके णेऽपीति** । ताच्छील्ये भवस्ताच्छीलिकः । तच्छीलार्थक इति

*नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसङ्ख्यानम् । स्त्रैणी । पौंस्नी । शाक्तीकी । आढ्यङ्करणी । तरुणी । तलुनी ॥ यञश्च ।४।१।१६। यञन्तात्स्त्रियां ङीप्स्यात् । अकारलोपे कृते—॥ हलस्तद्धितस्य ।६।४।१५०। हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोपः स्यादीति परे। गार्गी। अनपत्याधिकारस्थान्न ङीप् । द्वीपे भवा द्वैप्या ।

यो णस्तस्मिन्नण्कार्यं भवति, 'कार्मस्ताच्छील्ये' इति ज्ञापकात् । तत्र हि 'अ'न्नित्यणि विहितं प्रकृतिभावं बाधितुं टिलोपो निपात्यते, यदि तु णप्रत्यये अण्कार्यं न स्यात्तर्हि किं तेन ? । ताच्छीलिके एवाऽण्कार्यज्ञापनान्नेह,—दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । 'तदस्यां प्रहरण'मिति णः । 'छत्रादिभ्योऽ'णित्येव सूत्रमस्तु किमनया कुसृष्ट्येति तु बहवः । चौरीति । चुरा शीलमस्याः । नञ्स्नञ् । वृत्तिकृता त्वत्रत्यख्युन्ग्रहणं सूत्रे प्रक्षिप्य 'कञ्ख्युना'मिति पठितम्, तच्च भाष्यविरुद्धमित्युत्तरत्र स्फुटीभविष्यति । स्त्रैणी पौंस्नीति । 'स्त्रीपुंसाभ्या'मिति नञ्स्नञौ । शाक्तीकीति । शक्तिः प्रहरणमस्याः । 'शक्तियष्ट्योरीकक्' । आढ्यङ्करणीति । अनाढ्य आढ्यः क्रियते अनये-त्यर्थे 'आढ्यसुभगे'त्यादिना कृञः ख्युन् । 'युवो'रित्यनादेशः । 'अरुर्द्विष'दिति मुम् । तरुणी । तलुनीति । तरुणतलुनयोर्गौरादिषु पाठान्ङीब्ङीषोः पर्यायो बोध्यः । स्वरे विशेषः । 'कृवृदारिभ्य उनन्' । 'रो रश्च लो वे'ति तरुणतलुनयोरुनन्प्रत्ययान्तत्वेन नित्त्वादाद्युदात्तता । सैव ङीपि । ङीषि त्वन्तोदात्ततेति । यञश्च । योगविभाग उत्तरार्थः । 'प्राचां ष्फ तद्धितः' इत्यत्र यञ एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् । हलस्तद्धितस्य । 'हल' इति पञ्चमी । 'यस्येति चे'ति सूत्रात्-ईतीत्यनुवर्तते । 'नस्तद्धिते' इत्यतस्तद्धित नानुवर्तते, 'आपत्यस्य चे'त्युत्तरसूत्रे पुनस्त-द्धितग्रहणात्तदाह—हल उत्तरस्येत्यादि । 'तद्धिते' इत्यनुवृत्तौ त्विहापि स्यात्,—साङ्काश्यकः । काम्पिल्यकः । 'सङ्काशादिभ्यो ण्यः' । ततो 'धन्वयोपधा'दिति वुञ् ।

उपधाभूतस्येति । 'सूर्यतिष्ये'त्यत 'उपधाया' इत्यनुवर्तत इति भावः । ननु 'यस्येति चे'ति यञोऽकार-लोपे कृते यकारस्य ईकारपरत्वमस्त्येव किमुपधाग्रहणानुवृत्त्या ? । न चाऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावो, यलोपे तन्निषेधात् । अत्राहुः—यलोपे कर्तव्येऽल्लोपस्याभीयत्वेनाऽसिद्धत्वादुपधाग्रहणानुवृत्तिरभ्युपगन्तव्येति । अन्ये त्वाहुः—सूत्रारम्भसाम-र्थ्यादल्लोपस्याऽसिद्धत्वं न भवति । तथा चोपधाग्रहणं विनापि नात्र क्षतिः । एवं च 'सूर्यतिष्ये'ति सूत्रेऽप्युपधाग्रहणं त्यक्तुं शक्यमुक्तयुक्तेरिति । गार्गीति । गोत्रप्रत्ययान्तस्य जातित्वेऽपि योपधत्वादत्र 'जाते'रिति ङीष्न भवति । तथाच

यावत् । तस्मिन् णप्रत्यये सति तदन्तादपि ङीब्भवतीत्यर्थः । ज्ञापकसिद्धमेतत् । तथाहि—'शील'मित्यनुवृत्तौ 'छत्रादिभ्यो णः' इति विहिते णप्रत्ययेऽण्कार्यं भवति, 'कार्मस्ताच्छील्ये' इति ज्ञापकात् । कर्म शीलमस्येति विग्रहे छत्रादित्वाण्णप्रत्यये 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे, 'कार्म' इति भवति, ननु 'अन्' इति सूत्रेण अण्यन् प्रकृत्या स्यादि-त्यर्थकेन प्रकृतिभाव इति तदर्थः । अत्र अणि विहितस्य प्रकृतिभावस्य णप्रत्यये परतः प्रतिषेधात्ताच्छीलिके णप्रत्ययेऽण्कार्यं विज्ञायते । अतस्ताच्छीलिकणप्रत्ययान्तादण्कार्यं ङीब् भवतीति भावः । चौरीति । चुरा शीलमस्या इति विग्रहः । छत्रादित्वाण्णः । आदिवृद्धिः । 'यस्येति च' । चौरशब्दान्ङीपि, 'यस्येति च' । नञ्स्नञ् । नञ् , स्नञ् , ईकक् , ख्युन्, तरुण, तलुन—एतेषामपि ङीब्विधिवचनं कर्तव्यमित्यर्थः । नञादयश्चत्वारः प्रत्ययाः, अतस्तदन्त-विधिः । स्त्रैणी पौंस्नीति । 'स्त्रीपुंसाभ्याम्' इति नञ्स्नञौ । तत्र स्त्रीशब्दान्नञि, आदिवृद्धिः, णत्वम् , ङीप् , 'यस्येति च' । पुंस्शब्दात्स्नञि, आदिवृद्धिः, ङीप् , 'यस्येति च' । शाक्तीकीति । शक्तिः—आयुधविशेषः प्रहरणमस्या इति विग्रहः । 'शक्तियष्ट्योरीकक्' । आदिवृद्धिः, ङीप् , 'यस्येति च' । आढ्यङ्करणीति । अनाढ्य आढ्यः क्रियते अनयेति विग्रहः । 'आढ्यसुभगे'त्यादिना ख्युन् । 'युवोः' इत्यनादेशः । 'अरुर्द्विषत्' इति मुम्, णत्वम् , ङीप् , 'यस्येति च' । तरुणी तलुनीति । यद्यप्यनयोः 'वयसि प्रथमे' इत्येव ङीप्सिद्धः, तथापि गौरादिषु पाठान्ङीषि प्राप्ते इदं वचनम् । गौरादिपाठान्ङीषि स्वरे विशेष इति भावः ।

यञश्च । यञ इति प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । 'ऋन्नेभ्यः' इत्यतो ङीबित्यनुवर्तते । स्त्रियामित्यधिकृतम् । तदाह—यञन्तादिति । यद्यपि 'टिड्ढाणञि'ति पूर्वसूत्र एव यञ्ग्रहणं कर्तुमुचितं तथापि 'प्राचां ष्फ तद्धितः' इत्युत्तरसूत्रे यञ एवानुवृत्तये पृथक् सूत्रमिति भावः । अकारलोपे कृते इति । गार्गीत्युदाहरणं वक्ष्यति । गर्ग-स्यापत्यं स्त्री इत्यर्थे 'गर्गादिभ्यो यञि'ति यञ् , आदिवृद्धिः, 'यस्येति चे'ति गकारादकारस्य लोपः । गार्ग्यशब्दा-न्ङीपि 'हलस्तद्धितस्ये'ति यकारलोपात्परत्वात् 'यस्येति चे'ति यकारादकारस्य लोपे कृते सति प्रक्रिया वक्ष्यत इत्यर्थः । हलस्तद्धितस्य । 'हल' इति दिग्योगे पञ्चमी । 'परस्ये'त्यध्याहार्यम् । 'यस्येति चे'ति सूत्रादीतीत्यनु-वर्तते, 'सूर्यतिष्यागस्त्ये'त्यतः 'उपधाया' इति, षष्ठ्यन्तं च, 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' इत्यतो 'लोप' इति च ।

तदाह—हलः परस्येत्यादिना । अकारलोपात्प्रागेव यकारलोपो न संभवति, अकारे सति यकारस्य ईकारपरक-

अधिकारग्रहणात्-[नेह] देवस्यापत्यं दैव्या। 'देवाद्यञञा'विति हि यञ् प्राग्दीव्यतीयो न त्वपत्याधिकारपठितः ॥ प्राचां ष्फ तद्धितः ।४।१।१७। यञन्तात्ष्फो वा स्यात्स्त्रियां, स च तद्धितः ॥ षः प्रत्ययस्य ।१।३।६। प्रत्ययस्यादिः ष इत्स्यात्। आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् ।७।१।२। प्रत्ययादिभूतानां

आद्युदात्तमेवेदं पदम्। अनपत्याधिकारेति। यद्यपि 'आपत्यग्रहणं कर्तव्य'मित्येव वार्तिकम्, तथाप्यपत्याधिकारविहितपरं तत्। तादृशश्च गर्गादियञेव न तु देवायञ्। तस्याऽपत्याधिकारात्प्रागेव पाठात्। अतएव भाष्यकृता 'यञश्चे'त्यत्र 'कम्बलपोऽयमश्चे'ति, 'गर्गादिभ्यो य'ञित्यत्र 'अय'ञिति च अकारः प्रश्लिष्टः। एवं च 'यञञोश्चे'ति सूत्रेऽपि 'यस्कादिभ्यो गोत्रे—अयञञोश्चे'त्यकारः प्रश्लिष्टः। एतच्च मनोरमाग्रन्थानुरोधेनोक्तम्। नव्यास्तु—अधिकारग्रहणमिहाऽपार्थकं, यथाश्रुतवार्तिकेनैव द्वीपे भवा द्वैप्येति रूपसिद्धेः। न च देवस्यापत्यं स्त्री दैव्येति रूपाऽसिद्धिः शङ्क्या, 'अयञश्चे'ति भाष्यकारीयनिष्कर्षात्तत्सिद्धेः। नहि 'देवाद्यञञौ' इत्यत्राऽयञित्यकारः प्रश्लेष्टुं शक्यते। किंवाधिकारग्रहणे अभिजितोऽपत्यं स्त्रीत्यणन्तात्स्वार्थे 'अभिजिद्विदभृ'दित्यादिना यञि 'आभिजिती'ति रूपं न सिध्येत्। 'शुभ्रदणोऽयञ' इत्यकारप्रश्लेषेण भाष्यकाररीत्याऽपीह ङीपः संभवादित्याहुः। स्यादेतत्—अकारं प्रश्लिष्य गर्गादिभ्योऽयञि कृते गार्ग्य इति रूपं न सिध्येत्। मैवम्। वार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्यकृता अकारप्रश्लेषे कृतेऽपि तस्येत्संज्ञकत्वेन लुप्तत्वादिष्टसिद्धेः। एवं च 'कम्बल्पुना'मिति पाठः 'कम्बलोऽयमश्चे'ति भाष्यविरुद्ध इति स्पष्टमेव। प्राचां ष्फ तद्धितः। 'तद्धित'ग्रहणं ष्फप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञार्थम्। तेन 'पिद्गौरे'ति ङीष्सिध्यति। ननु प्रातिपदिकसंज्ञां विनापि षित्करणसामर्थ्यादेव ङीष्भविष्यति किमनेन तद्धितग्रहणेन ?। न च यञन्ते 'यस्येति चे'ति लोपार्थं तदिति वाच्यम्। सवर्णदीर्घेणापि रूपसिद्धेर्लोपस्याऽनावश्यकत्वात्। एवं तर्हि तद्धितग्रहणमिञन्तादपि क्वचित्ष्फो भवतीति ज्ञापनार्थम्। तेन 'आसुरेरुपसङ्ख्यान'मिति वक्ष्यमाणं सिध्यति। षः प्रत्ययस्य। 'आदिर्ञिटुडवः' इत्यत 'आदि'रित्यनुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह—प्रत्ययस्यादिरिति। प्रत्ययस्य किम् ?। षोडश। 'षष उत्व'मित्यत्र उपदेशस्थोऽयं षकारः। एतच्च कौस्तुभे स्थितम्। आदिः किम् ?। अविषः। महिषः। 'अविमह्योष्टिषच्'। नन्वत्र प्रयोजनाऽभावादेव षकारस्येत्संज्ञा न भविष्यति, टित्वादेवाऽविषी महिषीति रूपसिद्धेः। न च पक्षे ङीष्यन्तोदात्तः प्रयोजनमिति वाच्यम्, 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण टितः परस्य ङीपोऽप्युदात्तत्वात्। अत्राहुः—विनिगमनाऽभावेन पक्षे टकारस्याऽपि श्रवणं स्यात्। तथा च षित्त्वान्ङीषि 'अविषी' त्यादिरूपसिद्धिः स्यात्। अतः षकारस्यैव श्रवणं भवतु, मा कदाचिट्टकारस्य श्रवणं भूदित्येतदर्थमादिग्रहणानुवृत्तिरिति। आयने। आयनीनोर्नकारस्य नेत्त्वम्, फिनो नित्करणत्वाऽभावात्। ननु कृतेऽकारलोपे कथं यकारस्य उपधात्वम् ?। नच अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं शङ्क्यं, यलोपविधौ तन्निषेधादिति चेन्न, यलोपे कर्तव्येऽल्लोपस्याभीयत्वेनाऽसिद्धतया यकारस्य उपधात्वसंभवात्। उपधाग्रहणाननुवृत्तौ त्वल्लोपस्याऽसिद्धत्वाद्यकारस्य ईकारपरकत्वाऽभावाल्लोपो न स्यात्। यदा तु सूत्रारम्भसामर्थ्यादेवाकारव्यवधानेऽपि यकारस्य लोपः सम्भवतीत्युच्यते, तदोपधाग्रहणानुवृत्तिर्मास्तु। गार्गीति। इह 'गोत्रं च चरणैः सहे'ति जातित्वेऽपि 'जातेरस्त्रीविषया'दिति न ङीष्, योपधत्वात्। अनपत्याधिकारेति। 'तस्यापत्य'मित्यपत्याधिकारविहितभिन्नयञन्तान्न ङीबिति वक्तव्यमित्यर्थः। द्वैप्येति। द्वीपे भवेति विग्रहे 'द्वीपादनुसमुद्रं यञि'ति यञ्। आदिवृद्धिः। 'यस्येति च'। टापि सवर्णदीर्घः। अस्य यञोऽपत्याधिकारविहितत्वाऽभावान्न ङीबिति भावः। नन्वपत्यान्न ङीबित्येतावतैव द्वैप्येत्यत्रातिप्रसङ्गनिरासादधिकारग्रहणं किमर्थमित्यत आह—अधिकारग्रहणादिति। 'इह ने'ति शेषः। देवस्यापत्यमिति विग्रहे 'देवाद्यञञौ' इति यञ्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च'। दैव्यशब्दाट्टाप्, सवर्णदीर्घः, दैव्येति रूपम्। 'अनपत्यान्न ङी'बित्युक्ते त्वस्य यञ आपत्यत्वान्ङीब्निषेधो न स्यात्। अधिकारग्रहणे तु अत्रापि निषेधः स्यादेव, अस्य यञ आपत्यत्वेऽपि 'तस्यापत्य'मित्यधिकारबहिर्भूतत्वात्। तदेतदुपपादयति—देवादिति। 'देवाद्यञञौ' इति तु 'तस्यापत्य'मित्यधिकारात्प्रागेव 'प्राग्दीव्यतो'णित्यधिकारपठितः। स चाऽपत्यादिविकारान्तार्थेषु साधारणत्वादपत्यार्थकोऽपि भवति, न त्वपत्याधिकारपठित इत्यर्थः। यद्यपि 'यञश्चे'ति सूत्रे 'आपत्यग्रहणं कर्तव्य'मित्येव भाष्ये दृश्यते, तथापि तत्र आपत्यपदमपत्याधिकारविहितपरमिति मनोरमायां शब्दरत्ने च प्रपञ्चितम्।

प्राचां ष्फ तद्धितः। 'यञ' इत्यनुवर्तते, स्त्रियामित्यधिकृतम्। 'ष्फे'ति लुप्तप्रथमाकम्। तदाह—यञन्तादिति। **षः प्रत्ययस्य**। 'आदिर्ञिटुडवः' इत्यत आदिरित्यनुवर्तते। 'उपदेशेऽजनुनासिक इ'दित्यत इदिति च। तदाह—प्रत्ययस्यादिरिति। षकारस्य इत्संज्ञायां तस्य लोपः। **आयनेयीनीयियः**। आयन्, एय्, ईन्, ईय्, इय्, एषां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम्। फ, ढ, ख, छ, घ्—एषां द्वन्द्वात्षष्ठीबहुवचनम्। फादिष्वकार उच्चारणार्थः। यथासङ्ख्यपरिभाषया क्रमेणान्वयः। तदाह—प्रत्ययादिभूतानामित्यादिना। आयनो . नस्य इत्त्वे

फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः । तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । षित्त्वसामर्थ्यात्ष्फेणोक्तेऽपि स्त्रीत्वे 'षिद्गौरे'ति वक्ष्यमाणो ङीष् । गार्ग्यायणी ॥ **सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः** ।४।१।१८। लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यञन्तेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात् । लौहित्यायनी ॥ **कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च** ।४।१।१९। आभ्यां ष्फः स्यात् । क्रमेण टाब्ङीषोरपवादः । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' । कौरव्यायणी । 'ढक् च मण्डूका'दित्यण् । माण्डूकायनी ।

सामर्थ्यात् । फकारादिष्वकार उच्चारणार्थः । तेन ढ्वक्फिञादीनामादेशः सिध्यति । आदिग्रहणं किम् ? । ऊरुदघ्न-मित्यादौ मा भूत् । प्रत्ययेति किम् ? । धातोरादीनां मा भूत् । फक्कति । ढौकते । खनति । छादयति । घूर्णते । षण्ढादिषु तु 'वजोः कुचिण्ण्यतो'रित्यादिनिर्देशेनेत्संज्ञया भाव्यमित्यादेशाऽभावः । 'शमेर्ढः—शण्ढ' इत्येवमादीनामेते आदेशा न भवन्ति, 'उणादयो बहुल'मिति बहुलवचनादिति दिक् । **क्रमादिति** । फ[स्य]—आयन् । ढ[स्य]—एय् । ख[स्य]—ईन् । छ[स्य]—ईय् । घ[स्य]—इय्-इत्यर्थः । स्त्रियामेव ष्फप्रत्ययविधानादत्र ङीष्न स्यादित्याशङ्क्याह—**षित्त्व-सामर्थ्यादिति** । एकमेव स्त्रीत्वमुभाभ्यामुच्यत इति भावः । सर्वत्रग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापकृष्यते बाधकबाधनार्थम् । तेन 'आवट्याच्चे'ति वक्ष्यमाणं परमपि चापं बाधित्वा प्राचां मते आवट्यशब्दादपि ष्फ एव भवति । चाब्विधेस्तूदीचां मते सावकाशत्वात् । आवट्यायनी । एवं चाधञ्श्वाब्विषयेऽपि प्राचां ष्फ एव,शार्कराक्ष्यायणीति यथा । **सर्वत्र** । सर्वेषां मत इत्यर्थः । तदेतत्फलितमाह—**नित्यं ष्फः स्यादिति** । नन्वारम्भसामर्थ्यादेवेत्यलं सिद्धे सर्वत्रग्रहणं व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः—पूर्वसूत्रे बाधकबाधनोपयुक्तस्येह स्पष्टार्थमभ्युपगमान्न वैयर्थ्यमिति । 'यञ' इत्यनुवर्तनादाह—**यञन्तेभ्य इति** । लोहितादिर्गर्गाद्यन्तर्गण इति भावः । **लौहित्यायनीति** । 'सांशित्यायनी''वाभ्रव्यायणी'-त्यादयोऽपि ज्ञेयाः । ननु गर्गादौ कत-कण्व-शकलेति पठ्यते, तथा च 'शाकल्यायनी'ति रूपं न सिध्येत् । यदि तु लोहितादिकार्यार्थं कतशब्दात्प्रागेव शकलब्दः पठ्यते तर्हि शाकल्यस्य छात्राः शाकला इत्यत्र 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति कण्वादिकार्यमण् न सिध्येत् । उच्यते—कतकण्वशकलेति गणपाठे कण्वशब्दात् पूर्वं शकलशब्दः पठितव्यः । 'कतन्तेभ्य' इत्यत्र कतस्याऽन्तः कतन्तः, कतोऽन्तो येषां ते कतन्ताः । शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । कतन्तश्च कतन्ताश्चेति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषोऽभ्युपेयः । तथा 'कण्वादिभ्य' इत्यत्रापि कण्वस्यादिः कण्वादिः, कण्व आदिर्येषामिति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषस्तथा च सर्वेष्टसिद्धिरिति । **कौरव्य । टाब्ङीषोरिति** । योपधत्वेन 'जाते'रिति

नित्यस्वरोपयोगेऽपि नेत्त्वं, फिनो नित्करणाज्ज्ञापकात् । तत्साहचर्यादीनोऽपि नस्य नेत्त्वम् । एयादिषु च यस्य नेत्त्वं, ङीषः प्राप्त्यभावात्कौरव्यशब्दाट्टाप्, माण्डूकात्तु ङीषिति भावः । यद्यपीह- 'टाब्ङीपो'रिति पाठः प्रायेण दृश्यते प्रयोजनाऽभावात् । ननु ष्फस्य तद्धितसंज्ञा किमर्थेत्यत आह—**तद्धितान्तत्वादिति** । ष्फान्तस्य प्रातिपदिकत्वे प्रयोजनमाह—**वक्ष्यमाणो ङीषिति** । 'षिद्गौरादिभ्यश्चे'त्यत्र प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तं, ततश्च ष्फान्तस्य प्रातिपदिकत्वाऽभावे ङीष् न स्यादिति भावः । ननु ष्फप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्य द्योतितत्वादुक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायादत्र कथं ङीषित्यत आह—**षित्त्वसामर्थ्यादिति** । ष्फेण द्योतितेऽपि स्त्रीत्वे षित्करणसामर्थ्यान्ङीषित्यर्थः । **गार्ग्याय-णीति** । गर्गस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहः । गर्गादियञन्ताद्गार्ग्यशब्दात्ष्फः, षकार इत्, फकारस्य आयन्नादेशः, 'यस्येति चे'ति यकारादकारस्य लोपः, 'हलस्तद्धितस्ये'ति तु न भवति, ईतीत्यनुवृत्तेः । 'आपत्यस्य चे'त्यपि न, अनातीति निषेधात् । षित्वान्ङीष् । णत्वमिति भावः । **सर्वत्र** । लोहितादिर्गर्गाद्यन्तर्गणः । लोहित आदिर्येषामिति, कतोऽन्तो येषामिति च विग्रहः । 'कतन्ते'त्यत्र शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । 'यञ' इत्यनुवृत्तं बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते । 'प्राचां ष्फ तद्धितः' इति सूत्रं 'प्राचां'वर्जमनुवर्तते । **सर्वत्रेति** । सर्वेषु मतेष्वित्यर्थः । नित्यमिति यावत् । तदाह—**लोहितादिभ्य इत्यादिना** । **लौहित्यायनीति** । लोहितस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहः । लोहितशब्दाद्गर्गादियञन्तात् ष्फः, ष इत्, फकारस्यायन्, 'यस्येति चे'ति यकारादकारस्य लोपः, 'तद्धित' इत्यप्यनुवृत्तेः षित्त्वान्ङीषिति भावः । **कात्यायनीति** । पूर्ववत्प्रक्रिया बोध्या । **कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च** । **आभ्यामिति** । कौरव्यमाण्डूकाभ्यामित्यर्थः । **क्रमेणेति** । कौरव्यशब्दाट्टापो माण्डूकशब्दान्ङीषश्चापवाद इत्यर्थः । कौरव्यशब्दस्य यञन्तत्वान्माण्डूकशब्दस्य अणन्तत्वाच्च 'ङीपोऽपवाद' इत्युचितमिति भ्रमं वारयितुमाह—**कुर्वादिभ्य इत्यादिना** । **कौरव्यायणीति** । कुरोरपत्यं स्त्रीति विग्रहः । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' इति ण्यः । णकार इत्, 'ओर्गुणः,' आदिवृद्धिः, 'गोत्रं च चरणैः सहे'ति जातित्वेऽपि योपधत्वात् 'जातेरस्त्रीविषया'दिति ङीषभावे टाप् प्राप्तः । तं बाधित्वा ष्फः, ष इत्, आयन्, 'यस्येति चे'त्यकारलोपः । षित्त्वान्ङीष् । 'यस्येति चे'ति भावः । **माण्डूकायनीति** । मण्डूको नाम ऋषिः, तस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहः । 'ढक् च मण्डूका'दित्यण्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च,' 'गोत्रं च चरणैः सहे'ति जातित्वान्ङीष् प्राप्तः, तं बाधित्वा ष्फः, ष इत्, आयन्, 'यस्येति च', षित्त्वान्ङीष्, 'यस्येति चे'ति भावः ।

* आसुरेरुपसङ्ख्यानम् ॥ आसुरायणी ॥ वयसि प्रथमे ।४।१।२०। प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप्स्यात् । कुमारी ॥ * वयस्यचरम इति वाच्यम् । वधूटी । चिरण्टी । 'वधूट''चिरण्ट'शब्दौ यौवनवाचिनौ । अतः किम् ? शिशुः । कन्याया न, 'कन्यायाः कनीन चे'ति निर्देशात् ॥ द्विगोः ।४।१।२१। अदन्ताद्द्विगोर्ङीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वात्त्रिफला । त्र्यनीका सेना ॥ अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ।४।१।२२। अपरिमाणान्ताद्बिस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्ङीन्न स्यात्तद्धितलुकि सति ।

तथापि तत्र 'ङी'बिति लेखकप्रमाद एव । पारिभाषिकस्य पौत्रप्रभृतिगोत्रस्यैव जातित्वान्ङीषः प्राप्तिर्नेति मतान्तराभिप्रायेण वा तथोक्तमिति बोध्यम् । कौरव्यसाहचर्यान्माण्डूकशब्दोऽप्यपत्यप्रत्ययान्त एवेह गृह्यते न तु 'तस्येद'मित्यणन्तः, तेन 'यथसौ कूपमाण्डूकि ! तवैतावतिकः स्मय' इति भट्टिप्रयोगः सिद्धः । तत्र हि मण्डूकस्येयं भार्येति विवक्षया 'तस्येद'मित्यण् । वयसि । कालकृता शरीरावस्था वयः । यस्त्वर्थप्रकरणादिकमनपेक्ष्य श्रवणमात्रेण वयः प्रतिपादयति स वयोवाचीत्युच्यते, अन्तरङ्गत्वात् । तेनेह न,-उत्तानशया । लोहितपादा । इह प्रकरणादिना वयसः प्रतीतावपि शब्दादप्रतीतेः । अबालाऽपि हि व्याध्यादिवशादुत्ताना शेते, अलक्तकेन च रक्तचरणा भवति । प्रथमेति किम् ? । वृद्धा । कुमारीति । प्रथमवयोवचन एवाऽयं शब्दो न त्वनूढत्वप्रयुक्तः । पुंस्यपि 'कुमार' इति प्रयोगात् । 'वृद्धकुमारी'ति तु गौणः प्रयोगः । वयस्यचरम इति । यौवनं न प्रथमवयः, किंतु द्वितीयमिति वार्तिकारम्भः । 'उपचयापचयलक्षणे द्वे एव वयसी' इति पक्षे यौवनस्यापि प्राथम्यात्सूत्रेणैव सिध्यतीति बोध्यम् । वयांसि चत्वारीत्येके । यदाहुः-'आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम् । तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यसि' ? ॥ इति । त्रीणीत्यन्ये । यदाहुः—'पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥' इति । त्रिलोकीति । त्रयाणां लोकानां समाहारे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगु'रिति स्त्रीत्वम् । त्रिफलेति । अत्र 'द्विगो'रिति ङीप्प्राप्नोति नतु 'पाककर्णे'ति ङीष्, तत्र 'जाते'रित्यनुवृत्तेः । त्र्यनीकेति । अनीकम्-अग्रता । त्रयाणामनीकानां समाहारः । 'अजादेराकृतिगणत्वाट्टा'बिति त्र्यनीकाधिकरणे मीमांसकाः ।

पञ्चाश्वेति । नन्वत्र 'द्विगो'रिति ङीब्माभूत्, ठगन्तत्वात्तु स्यादेव । नच 'अपरिमाणे'ति निषेधस्य

'टाब्ङीपोरपवाद' इति पाठस्तु प्रामादिकः । आसुरेरुपसङ्ख्यानमिति । 'ष्फस्ये'ति शेषः । आसुरायणीति । असुरस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहः । 'अत इञ्', आदिवृद्धिः, ष्फः, ष इत्, आयन् । 'यस्येति च' । 'षित्त्वान्ङीष्, 'यस्येति च' । णत्वमिति भावः । वयसि प्रथमे । प्राणिनां कालकृतावस्थाविशेषो वयः । तच्च कौमारं यौवनं वार्धकं चेति त्रिधा । 'पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥' इति दर्शनात् । चतुर्विधं वय इत्यन्ये । 'आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम् । तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति ॥' इति दर्शनात् । 'प्रथमे वयसी'त्यनन्तरं 'विद्यमाना'दिति शेषः । 'अजाद्यतष्टाप्' इत्यतोऽत इत्यनुवृत्तेन प्रातिपदिकादित्यधिकृतं विशेष्यते । तदन्तविधिः । स्त्रियामित्यधिकृतम् । 'ऋन्नेभ्यः' इत्यतो ङीबित्यनुवर्तते । तदाह—प्रथमवयोवाचिन इत्यादिना । कुमारीति । अप्रादुर्भूतयौवनेत्यर्थः । वृद्धकुमारीति तु वृद्धायामेव कुमारीत्वारोपाद्बोध्यः । वयस्यचरम इति । चरमम्=अन्त्यं वयः, तद्भिन्नम् अचरमं । प्रथमे इत्यपनीय अचरमे इति वक्तव्यमित्यर्थः । किमर्थमित्यत आह—वधूटी चिरण्टीति । अनयोर्द्वितीयवयोवाचित्वादप्राप्तिरिति भावः । अनयोर्द्वितीयवयसि अप्रसिद्धत्वादाह—यौवनवाचिनाविति । भाष्यप्रामाण्यादिति भावः । शिशुरिति । शिशुशब्दस्य प्रथमवयोवाचित्वेऽपि अदन्तत्वाऽभावान्न ङीबिति भावः । कन्याया नेति । 'ङी'बिति शेषः । कुत इत्यत आह—कन्यायाः कनीन चेति । नच 'द्विवर्षा स्त्री'त्यादावपि ङीप् शङ्क्यः, शालादावपि प्रयोगसत्त्वेन द्विवर्षेत्यादेः प्रथमवयोवाचित्वाऽभावात्, पदान्तरसमभिव्याहारप्रकरणादि अनपेक्ष्य यो वयोवाची तस्यैव विवक्षितत्वात् । द्विगोः । 'स्त्रिया'मिति 'अत' इति 'ङी'बिति चानुवर्तते । तदाह—अदन्तादिति । त्रिलोकीति । त्रयाणां लोकानां समाहार इति विग्रहः । 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चे'ति द्विगुसमासः । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इति स्त्रीत्वम् । त्रिलोकशब्दाट्टाबपवादो ङीप् । 'यस्येति चे'ति भावः । ननु त्रिफला त्र्यनीका इत्यत्रापि ङीप् प्राप्नोतीत्यत आह—अजादित्वात्त्रिफला त्र्यनीकेति । 'भवती'ति शेषः । त्रयाणां फलानां समाहार इति, त्रयाणामनीकानामिति च विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः । 'अकारान्तोत्तरपदः' इति स्त्रीत्वम्, 'द्विगोः' इति ङीपं बाधित्वाऽजादित्वाट्टाबिति भावः । अनीकशब्द ऐन्द्रवायवाग्रत्वे शुकाग्रत्वे आग्रयणाग्रत्वे च वर्तते इति त्र्यनीकाधिकरणे मीमांसकाः । अपरिमाण । 'द्विगोः' इति ङीबिति चानुवर्तते । प्रातिपदिकादित्यधिकृतमपरिमाणादिभिर्विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—अपरिमाणान्तादित्यादिना । अपरिमाणान्तमुदाहरति—पञ्चभिरिति ।

पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा । आर्हीयष्ठक् । 'अध्यर्धे'ति लुक् । द्वौ विस्तौ पचति द्विविस्ता । द्व्याचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणान्तात्तु—द्व्याढकी । तद्धितलुकि किम् ? । समाहारे पञ्चाश्वी ॥ काण्डान्तात्क्षेत्रे ।४।१।२३। क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि । द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । 'प्रमाणे-

---

निरवकाशतेति वाच्यम्, पञ्चानामजानां निमित्तं धनपतिसंयुक्तिः 'पञ्चाजा' 'पञ्चोष्ट्रे'त्यादौ सावकाशत्वात् । तत्र हि 'गोद्व्यचोऽसङ्ख्ये'ति यत्प्रत्ययस्य 'अध्यर्धपूर्वे'त्यादिना लुगिति चेदत्राहुः—'ठको योऽकार' इति व्याख्यानाट्टगन्तलक्षणो ङीन्नेति । **द्विविस्तेति** । 'सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे' इत्यमरः । 'आचितो दश भाराः स्युः' । **द्विकम्बल्येति** । द्वाभ्यां कम्बल्याभ्यां क्रीता । कम्बल्यम्—ऊर्णापलशतम् । 'कम्बलाच्च संज्ञाया'मिति यत् । ततः क्रीतार्थस्य ठञो लुक् ।

द्व्याढकीति । द्वावाढकौ पचतीति विग्रहे 'आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्', 'द्विगोष्ठंश्चे'ति खठनौ विहितौ, ताभ्यां मुक्ते प्राग्वतीयष्ठन् । तस्य 'अध्यर्द्धे'ति लुक् । एतेन 'द्व्याचिता' व्याख्याता । स्यादेतत्—'काण्डान्ता'दित्युत्तरसूत्रे 'परितः सर्वतो येन मीयते तत्-परिमाणमाढककुडवादि, न तु परिच्छेदकमात्र'मिति मनोरमायां स्थितम् । तथा चाऽपरिमाणत्वादेव सिद्धे बिस्तादिग्रहणमिह व्यर्थं स्यात् । अत्राहुः-'उन्मानस्य निषेधे बिस्तादीनामेवे'ति नियमार्थं तद्ग्रहणं, तेन 'द्विकार्षापणी' 'द्व्यक्षी'त्यादि सिध्यतीति । **काण्डान्तात्** । षोडशहस्तप्रमाणो दण्डः काण्डम् । यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिः सिद्धः, तथाप्यसत्यन्तग्रहणे 'क्षेत्रे' इत्येतत् श्रुतत्वात्काण्डस्यैव विशेषणं स्यान्न तु काण्डान्तस्य । ततश्च द्वाभ्यां काण्डाभ्यां=काण्डप्रमिताभ्यां क्रीता 'द्विकाण्डी वडवे'त्यत्र निषेधः स्यात् । इह तु निषेधो न स्यात्—'द्विकाण्डा क्षेत्रभक्ति'रिति । अत्र हि काण्डं प्रमाणे वर्तते, काण्डान्तस्तु क्षेत्रे, अतोऽन्तग्रहणं कृतम् । इह 'द्विगो'रित्यनुवर्तते 'न तद्धितलुकी'ति च, तदाह—**द्विगुस्ततो न ङीबित्यादि** । **मात्रच इति** ।

तद्धितलुकं दर्शयति—**आर्हीयष्ठक्, अध्यर्धेति लुगिति** । पञ्चभिरश्वैः क्रीतेति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः । 'आर्हादगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणाट्ठ'गित्यधिकारे 'तेन क्रीत'मिति ठक्, 'अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोर्लुगसंज्ञाया'मिति तस्य लुक् । अत्र 'द्विगोः' इति ङीप् न भवति, अपरिमाणान्तद्विगुत्वात् । नन्वत्र 'द्विगो'रिति प्राप्तङीन्निषेधेऽपि 'टिड्ढाण'मिति ठग्निमित्तको ङीप् दुर्वारः । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशतेत्यत्र 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः' इति कन्, 'अध्यर्धे'ति लुकि 'अपरिमाणे'ति निषेधस्य चरितार्थत्वादिति चेत्सत्यम्, 'टिड्ढाण'मित्यत्र प्रत्यासत्त्या टिड्ढाणवादीनां योऽकारस्तदन्तमिति विवक्षितम् । पञ्चाश्वशब्दश्चायं ठगवयवाकारान्तो न भवतीति न दोषः । नच प्रत्ययलक्षणेन ठगवयवाकारान्तत्वं शङ्क्यं, वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाऽभावात् । बिस्तादिशब्दानां तु परिमाणविशेषवाचित्वात् 'अपरिमाणे'त्यनेनाऽप्राप्तेः पृथगुपादानम् । **द्वौ बिस्ताविति** । 'सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे' इत्यमरः । 'गुञ्जाः पञ्च-आद्यमाषकः । ते षोडश अक्ष इति च । गुञ्जापञ्चकं माषपरिमाणम् । माषषोडशकम् अक्षपरिमाणम्, तच्च अशीतिगुञ्जात्मकम् तस्मिन् हेमविषये अक्षपरिमाणे सुवर्णबिस्तशब्दावित्यर्थः । द्वौ बिस्तौ पचतीति विग्रहे 'तद्धितार्थे' इति द्विगुः । 'सम्भवत्यवहरतिपचती'ति ठक्, तस्य 'अध्यर्धे'ति लुक् । 'द्विगो'रिति ङीपि प्रतिषिद्धे सति टापि—'द्विबिस्ता मूषा' । द्विबिस्तपरिमाणकहिरण्यं द्रावयतीत्यर्थः । पचिरिह द्रावणे द्रष्टव्यः । **द्व्याचितेति** । 'आचितो दश भाराः' इत्यमरः । 'तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिः पुमा'निति च । द्वावाचितौ वहतीत्यर्थे 'आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्' 'द्विगोष्ठंश्च' इति खठनोरभावे प्राग्वतीयष्ठन् । 'अध्यर्धे'ति तस्य लुक् । अनेन 'द्विगोः' इति ङीपि निषिद्धे टापि—'द्व्याचिता शकटी' । **द्विकम्बल्येति** । कम्बलस्य प्रकृतिभूतं द्रव्यं कम्बल्यम् ऊर्णापलशतं । 'तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ' इत्यर्थे 'कम्बलाच्च संज्ञाया'मिति यत् । द्वाभ्यां कम्बल्याभ्यां क्रीतेति विग्रहे 'तेन क्रीत'मिति ठञ् 'अध्यर्द्धे'ति लुक्, 'द्विगो'रिति ङीपि अनेन प्रतिषिद्धे टाप् । नन्वत्र 'न तद्धितलुकी'त्येवास्तु । तावतैव पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वेति सिद्धेः 'अपरिमाणे'ति मास्तु । एवंच द्विबिस्ता द्व्याचिता द्विकम्बल्येत्यपि सिद्धे बिस्तादिग्रहणमपि मास्त्वित्यत आह—**परिमाणान्तात्त्विति** । 'गुञ्जाः पञ्च तु माषः स्यात्ते सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् ॥ पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम् । चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः ॥' इति स्मृतिः । द्वावाढकौ पचतीति विग्रहे 'आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्यां' 'द्विगोष्ठंश्चे'ति खठनोरभावे प्राग्वतीयष्ठन् । 'अध्यर्धे'ति लुक् । 'द्विगोः' इति ङीप् । द्व्याढकीति रूपम् । 'न तद्धितलुकी'त्येतावत्येवोक्तेऽत्रापि ङीपो निषेधः स्यात् । अतोऽपरिमाणान्न तद्धितलुकीति वक्तव्यम् । तावत्युक्ते द्विबिस्तेत्यादौ परिमाणत्वान्ङीन्निषेधो न स्यात् । अतो बिस्तादिग्रहणमपीति भावः । **काण्डान्तात्क्षेत्रे** । 'द्विगोः' इति, 'न तद्धितलुकी'ति चानुवर्तते । तदाह—**क्षेत्रे य इत्यादि** । **द्वे काण्डे इति** । षोडशारत्न्यायामो दण्डः काण्डमिति स्मृतिः । द्वे काण्डे प्रमाणमस्या इति विग्रहे 'तद्धितार्थे' इति द्विगुसमासे द्विकाण्डशब्दस्य क्षेत्रवर्तित्वे नपुंसकत्वशङ्काव्युदासाय

द्वयस'जिति विहितस्य मात्रचः'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्य'मिति लुक्। क्षेत्रे किम् ?। द्विकाण्डी रज्जुः ॥ पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ।४।१।२४। प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद्विगोर्ङीब्वा स्यात्तद्धितलुकि सति । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिखा ॥ ऊधसोऽनङ् ।५।४।१३१। ऊधोऽन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः

'द्वयसचो लु'गिति प्राचोक्तं नादर्तव्यम् । 'प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम'ेति सिद्धान्तादिति भावः ।

द्विकाण्डी रज्जुरिति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः । पूर्ववत्तद्धितलुक् । 'द्विगोः' इति ङीप् । नन्विहापरिमाणान्तादिति पूर्वेण निषेधः स्यात्, काण्डशब्दस्यायामपरतया अपरिमाणार्थत्वात्, परितः सर्वत आरोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तद्धि परिमाणम्—आढककुडवादि, न तु यथाकथञ्चित्परिच्छेदकमात्रम् । यदाहुः—'ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्सङ्ख्या बाह्या तु सर्वतः' इति । अतएव 'द्विहस्ता भित्ति'रित्यत्र ङीन्न भवतीति चेदत्राहुः—नियमार्थमिदं 'क्षेत्र एव निषेधो यथा स्या'दिति । तथा च 'द्विकाण्डी रज्जु'रित्यत्र ङीबेव सूत्रारम्भस्य फलमिति । **पुरुषात्प्रमाणे** । अपरिमाणान्तत्वान्निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । पुरुषशब्दो यद्यपि लोके जातिवचनस्तथापि 'द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या' इति वाक्ये प्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यात्प्रमाणे वर्तत एव । वृत्तौ तु शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव । तथा च शुल्वसूत्रम्—'पञ्चारत्निः पुरुषः' इति । **द्विपुरुषीति** । अत्र 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्य'मिति द्वयसचो लुगिति न्यासकारः । नन्विह तद्धितलुग्दुर्लभः, पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाऽभावेन 'प्रमाणे लः' इति श्लोकवार्तिकस्याऽप्रवृत्तेः । ये हि शमादिवत्प्रमाणत्वेन प्रसिद्धास्तत्रैव तत्प्रवर्तते, न तु पुरुषशब्देऽपि । अन्यथा 'पुरुषद्वयस'मित्यत्रापि लुक् स्यात् । न चैवं द्वयसज्दघ्नचावपि नास्मात्स्यातामिति वाच्यम्,—'ऊर्ध्वमाने मतौ मम'ेति वचनात् । एवं 'पुरुषात्प्रमाणे–'इति वैकल्पिकस्यापि ङीपः सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः । किन्तु तद्धितलुगेव दुर्लभ इति चेत्राहुः—अस्त्विह 'प्रमाणे लः' इत्यस्याऽप्रवृत्तिस्तथापि सुलभ एव लुक् । 'पुरुषात्प्रमाणे' इति सूत्रे हि 'द्विगोस्तद्धितलुकी'त्यनुवर्तते तत्सामर्थ्याल्लुगप्याक्षिप्यत इति सुवचत्वादिति । प्रमाणे किम् ?। द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा गौः । 'तद्धितलुकी'त्येव । समाहारे—पञ्चपुरुषी । नन्विह पुरुषशब्दः प्रमाणे न वर्तते इति व्यङ्गविकलमेतदिति चेदत्राहुः—प्रमाणार्थवृत्तीनामेव पुरुषाणामत्र समाहारान्न व्यङ्गविकलता । ततश्च 'तद्धितलुकी'त्युनुक्तौ पञ्चपुरुषशब्दाद्विकल्पः स्यात्, इष्यते तु 'द्विगो'रिति नित्यं ङीबिति । **ऊधसोऽनङ्** । नादेशेनैव सिद्धेऽनङ्करणं

क्षेत्रभक्तिरिति विशेष्योपादानम् । तद्धितलुकं दर्शयितुमाह—**प्रमाणे द्वयसजिति** । नच काण्डादित्यस्य प्रातिपदिकविशेषणतया तदन्तलाभादन्तग्रहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम्, असति ह्यन्तग्रहणे क्षेत्र इत्येतत्काण्डस्यैव विशेषणं स्यात्, श्रुतत्वात् । क्षेत्रे यः काण्डशब्दस्तदन्तादिति लभ्येत । एवंच 'द्विकाण्डा क्षेत्रभक्ति'रित्यत्र द्विकाण्डशब्दस्यैव क्षेत्रवर्तित्वात्काण्डशब्दस्य प्रमाणवाचित्वान्ङीब्निषेधो न स्यात् । द्वाभ्यां काण्डाभ्यां=काण्डप्रमितक्षेत्राभ्यां क्रीता 'द्विकाण्डी वडवे'त्यत्रैव ङीब्निषेधः स्यात् । अतोऽन्तग्रहणम् । **द्विकाण्डी रज्जुरिति** । पूर्ववन्मात्रचो लुकि 'द्विगो'रिति ङीप् । क्षेत्रवृत्तित्वाऽभावान्न तन्निषेध इति भावः । ननु 'अपरिमाणे'ति पूर्वसूत्रे परिमाणशब्देन किं परिच्छेदकमात्रं विवक्षितम्, उत 'ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति वार्तिकानुसारेण परितः—सर्वत आरोहतः परिणाहतश्च येन मियते तत् परिमाणमित्याढककुडवाद्येव आयामव्यावृत्तं विवक्षितम् ?। नाद्यः, तथा सति द्वौ हस्तौ प्रमाणमस्या इति विग्रहे द्विहस्ता भित्तिरित्यत्र पूर्ववन्मात्रचो लुकि ङीब्निषेधो न स्यात् । न द्वितीयः, तथा सतिकाण्डशब्दस्यायामप्रमाणपरतयोक्तपरिमाणपरत्वाऽभावेन 'अपरिमाणे'त्यनेनैव 'द्विकाण्डा क्षेत्रभक्ति'रित्यत्रापि ङीब्निषेधसंभवेन 'काण्डान्तात्क्षेत्रे' इति सूत्रारम्भवैयर्थ्यादितु भयतः पाशा रज्जुरिति चेत्, सत्यम्—'अपरिमाणे'ति पूर्वसूत्रे पारिभाषिकमेव परिमाणं विवक्षितं, न त्वायामोऽपि, ततश्च 'द्विहस्ता भित्ति'रित्यत्र 'अपरिमाणे'ति ङीब्निषेधो निर्बाधः । काण्डान्तादिति सूत्रे तु'काण्डान्तात्क्षेत्र एव ङीब्निषेधः, नान्यत्र 'द्विकाण्डीरज्जु'रित्यादाविति नियमार्थमित्यन्यत्र विस्तरः । **पुरुषात्** । द्विगोरिति तद्धितलुकीति ङीबिति चानुवर्त्तते । तदाह—**प्रमाणे य इत्यादिना** । प्रमाणमायामः,'आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति वचनात् । **द्वौ पुरुषाविति** । 'पञ्चहस्तायामः पुरुषः' इति शुल्वसूत्रात् । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुसमासः । 'प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः' इति विहितस्य मात्रचः 'प्रमाणे लः, द्विगोर्नित्य'मिति लुक् । अत्रोक्तरीत्या पुरुषप्रमाणस्य आयामात्मकस्य 'अपरिमाणे'ति नित्यं ङीब्निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थमिदं वचनम् । अन्ये तु 'तदस्य परिमाण'मिति ठकः ठञो वा 'अध्यर्धे'ति लुक् । तत्र हि उत्तरसूत्रानुरोधात्परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते इत्याहुरित्यास्तां तावत् । **द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिखेति** । तिर्यक् द्विपुरुषायतेत्यर्थः । दुर्गं परितः तत्संरक्षणार्थो जलाशयः परिखा । अथ कुण्डमिव ऊधो यस्या इति बहुव्रीहौ कुण्डोधस्शब्दः । तत्र विशेषमाह—**ऊधसोऽनङ्** ।

स्यात्स्त्रियाम् । इत्यनङि कृते डाब्ङीब्निषेधेषु प्राप्तेषु ॥ **बहुव्रीहेरूधसो ङीष्** ।४।१।२५। ऊधोऽन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीष् स्यात्स्त्रियाम् । कुण्डोध्नी । स्त्रियां किम् ? । कुण्डोध्नो धैनुकम् । इहानङपि न, तद्विधौ 'स्त्रिया'मित्युपसङ्ख्यानात् ॥ **सङ्ख्याऽव्ययादेर्ङीप्** ।४।१।२६। ङीषोऽपवादः । द्व्यूध्नी । अत्यूध्नी । बहुव्रीहेरित्येव । ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः ॥ **दामहायनान्ताच्च** ।४।१।२७। सङ्ख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्धायनान्ताच्च ङीप् स्यात् । दामान्ते डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोर्हायनान्ते टापि प्राप्ते वचनम् । द्विदाम्नी । अव्ययग्रहणाऽननुवृत्तेरुद्दामा वडवेत्यत्र डाब्निषेधावपि पक्षे स्तः । द्विहायनी बाला ॥ *त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम् ॥ वयोवाचकस्यैव

'धनुषश्चे'त्युत्तरार्थम्, अन्यथा 'शार्ङ्गधन्वे'ति न सिद्ध्येदित्याहुः । वस्तुत इहार्थमप्यावश्यकमेव, अन्यथा अतो लाक्षणिकत्वेनाऽल्लोपाऽप्रसङ्गादित्यन्ये । इह 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो'रित्यतो बहुव्रीहावित्यनुवर्तते इत्याह—**ऊधोऽन्तस्य बहुव्रीहेरिति** । समासान्तप्रकरणस्थत्वेऽप्यनङो न प्रत्ययत्वम्, अन्यथा ङित्त्ववैयर्थ्यापत्तेरिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु ष्यङ इव प्रत्ययत्वेऽप्यादेशत्वमविरुद्धं, 'कुण्डोध्नी'त्यत्र ङीषि कृते स्वरेऽपि विशेषाऽभावादिति बोध्यम् ।

स्त्रियामिति । उपसङ्ख्यानाल्लब्धमेतत् । **डाब्ङीब्निषेधेष्विति** । 'डाबुभाभ्या'मिति वैकल्पिको डाप् । 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्या'मिति विकल्पेन ङीप् । 'अनो बहुव्रीहे'रित्यनेन 'ऋन्नेभ्य' इति प्राप्तस्य ङीपो निषेध इति विवेकः । **ङीष् स्यादिति** । प्रकृतो ङीबेव तु न विहितः, स्वरे विशेषात् । **कुण्डोध्नीति** । कुण्डमिव ऊधो यस्याः सा । बहुव्रीहेः किम् ? । प्राप्ता ऊधः—प्राप्तोधाः । 'प्राप्तापन्ने चे'ति समासः । **धैनुकमिति** । 'अचित्तहस्ती'-ति समूहार्थे ठक् । 'इसुसुक्तान्तात्कः' । **स्त्रियामित्युपसङ्ख्यानादिति** । नन्विहैव लाघवार्थं 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' 'नश्चे'ति सूत्र्यताम् 'अनङ् चे'ति वा । समासान्तेषु 'ऊधसो न'ङिति च त्यक्त्वा 'धनुषो न'ङित्येव पठ्यताम् । मैवम् । कबभावे सावकाशस्याऽस्य पक्षे कपा बाधापत्तेः । सिद्धान्ते त्वनङः समासान्ततया शेषत्वमेवेह नास्तीति न कप् । **सङ्ख्याऽव्यया** । आदिग्रहणात्पदान्तरव्यवधानेऽपि स्यादेव, द्विविधोध्नी । **दाम** । बहुव्रीहिविशेषणत्वादेव सिद्धेऽन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । **सङ्ख्यादेरिति** । समासनिर्देशेऽपि स्वरितत्वबलादेकदेश एवानुवर्तत इति भावः । **अननुवृत्तेरिति** । भाष्यकृताऽननुवर्तितत्वादिति भावः । एवं चोद्दामेत्यत्र 'दामहायनान्ताच्चे'त्यस्याऽप्रवृत्त्या

'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो'रित्यतो बहुव्रीहावित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते, 'ऊधसः' इत्यनेन विशेष्यते, तदन्तविधिः । तदाह—**ऊधोऽन्तस्येति** । समासान्तप्रकरणस्थत्वेऽपि ङित्त्वादस्यादेशत्वं बोध्यम् । **इत्यनङि कृते इति** । अनङि ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थः, 'ङिच्चे'त्यन्त्यस्य सकारस्य अन्, पररूपम्, कुण्डोधन् इति स्थिते सती-त्यर्थः । **डाब्ङीब्निषेधेष्विति** । 'डाबुभाभ्या'मिति वैकल्पिके डापि, 'अन उपधालोपिनः' इति वैकल्पिके ङीपि, तदुभयाऽभावे 'ऋन्नेभ्यः' इति प्राप्तस्य ङीपः 'अनो बहुव्रीहे'रिति निषेधे च प्राप्ते इत्यर्थः । **बहुव्रीहेः** । 'ऊधस' इति बहुव्रीहेर्विशेषणम्, तदन्तविधिः, स्त्रियामित्यधिकृतम् । तदाह—**ऊधोऽन्तादिति** । **कुण्डोध्नीति** । अनङि कृते ङीषि 'अल्लोपोऽनः' इति भावः । 'ऊधस्तु क्लीबमापीन'मित्यमरः । ङीप्ङीषोस्तु स्वरे विशेषः फलम् ।

स्त्रियां किमिति । ङीष्विधौ स्त्रियामित्यनुवृत्तिः किमर्थेति प्रश्नः । **कुण्डोध्नो धैनुकमिति** । कुण्डमिव ऊधो यस्येति विग्रहः । नपुंसकत्वस्फोरणाय 'धैनुक'मिति विशेष्यम् । धेनूनां समूह इत्यर्थः । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' । 'इसुसुक्तान्तात्कः' । आदिवृद्धिः, क्लीबत्वं लोकात् । अत्र स्त्रीत्वाऽभावान्न ङीषित्यर्थः । ननु मास्तु ङीष्, अनङ् तु कुतो न स्यात्, समासान्तप्रकरणस्थे ऊधसोऽनङ्विधौ 'स्त्रिया'मित्यभावादित्यत आह—**तद्विधाविति** । ऊधसोऽनङ्-विधौ 'स्त्रिया'मित्युपसङ्ख्यानादित्यर्थः । बहुव्रीहेः किम् ? । ऊधः प्राप्तेति विग्रहे 'प्राप्तापन्ने च द्वितीयये'ति समासे-'प्राप्तोधाः' । **सङ्ख्याव्ययादेर्ङीप्** । सङ्ख्याव्ययादेरूधोऽन्तात्स्त्रियां ङीप् स्यादित्यर्थः । **ङीषोऽपवाद इति** । 'बहु-व्रीहेरूधसो ङी'षित्यस्यापवाद इत्यर्थः । स्वरे विशेषः । सङ्ख्यादेरुदाहरति—**द्व्यूध्नीति** । द्वे ऊधसी यस्या इति विग्रहः । अनङि ङीपि अल्लोप इति भावः । अव्ययादेरुदाहरति—**अत्यूध्नीति** । अतिशयितमूधो यस्या इति विग्रहः । **बहुव्रीहेरित्येवेति** । 'बहुव्रीहे'रित्यनुवर्तते एवेत्यर्थः । **ऊधोऽतिक्रान्तेति** । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासस्य अबहुव्रीहित्वान्न ङीप् । अत एव नानङ्, नापि ङीष् । **दामहायनान्ताच्च** । 'सङ्ख्या-देः' 'ङीबि'ति चानुवर्तते । तदाह—**सङ्ख्यादेरिति** । अव्ययग्रहणं तु नानुवर्तते, अस्वरितत्वादिति भावः । बहु-व्रीहिविशेषणत्वादेव सिद्धेऽन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । **दामान्ते इति** । द्विदामन्शब्दे दामान्ते 'डाबुभाभ्या'मिति डापि, 'अन उपधालोपिनः' इति ङीपि, 'अनो बहुव्रीहे'रिति ङीप्प्रतिषेधे च–प्राप्ते, द्विहायनीत्यत्रापि हायनान्तेऽदन्तत्वा-ट्टापि प्राप्ते 'दामहायनान्ताच्चे'ति वचनमित्यर्थः । **द्विदाम्नीति** । द्वे दामनी यस्या इति विग्रहः । ङीपि 'अल्लोपो-ऽनः' इति भावः । नन्वव्ययग्रहणानुवृत्तौ किं बाधकमित्यत आह—**अव्ययग्रहणेति** । **उद्दामेति** । उत्क्रान्तं दाम

हायनस्य ङीप् णत्वं चेष्यते । त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र-त्रिहायना । चतुर्हायना शाला ॥ नित्यं संज्ञाछन्दसोः ।४।१।२९। अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो ङीप्स्यात् संज्ञाछन्दसोः । सुराज्ञी नाम नगरी । अन्यत्र पूर्वेण विकल्प एव । वेदे तु-शतमूर्ध्नी ॥ केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गल-भेषजाच्च ।४।१।३०। एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप् स्यात्संज्ञाछन्दसोः । अथोत इन्द्रः केवलीर्विशः । मामकी । भागधेयी । पापी । अपरी । समानी । आर्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र केवलेत्यादि । मामकग्रहणं नियमार्थम् । अण्णन्तत्वादेव सिद्धेः । तेन लोकेऽसंज्ञायां मामिका ॥ अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ।४।१।३२। एतयोः स्त्रियां नुक् स्यात् । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' । गर्भिण्यां जीवद्भर्तृकायां च प्रकृतिभागौ निपात्येते । तत्रान्तरस्त्यस्यां गर्भ इति विग्रहे अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्तिसामानाधिकरण्याऽभावादप्राप्तो मतुन्निपात्यते । पतिवत्नीत्यत्र तु वत्वं निपात्यते । अन्तर्वत्नी । 'पतिवत्नी । प्रत्युदाहरणं तु-अन्तरस्त्यस्यां शालायां घटः । पतिः

पूर्वोक्तेषु डाप्ङीब्निषेधेषु प्राप्तेषु बहुराज्ञीवद्रूपत्रयं भवत्यतो व्याचष्टे—डान्निषेधावपीति । नित्यं सञ्ज्ञाछन्दसोः । 'अन उपधालोपिनः' इति विकल्पस्याऽपवादः । आरम्भसामर्थ्यात्सिद्धेऽपि नित्यत्वे नित्यग्रहणमुत्तरत्र विकल्पाननुवृत्तिसूचनाय कृतमित्याहुः । शतमूर्ध्नीति । इह 'पञ्चदाम्नी'ति क्वचित्पाठः, स चाऽयुक्तः 'दामहायनान्ताच्चे'त्यनेनैव सिद्धत्वात् । केवल । छन्दसि 'मामकी तनू' । 'मित्रावरुणयोर्भागधेयी' 'तन्वः सन्तु पापीः' । 'उतापरीभ्यः' । 'समानी व आकूतिः' । आर्यकृती । सुमङ्गली । 'सुमङ्गलीरियं वधूः' इत्यत्र तु 'छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थे ईप्रत्ययो बोध्यः । 'शिवा रुद्रस्य भेषजी' । अन्यत्र केवलेत्यादीति । मामकनरकयोरुपसङ्ख्यानादित्वम् । मामिका । भागशब्दात्पुंलिङ्गात्स्वार्थे धेयप्रत्ययः । 'स्वार्थिकाः क्वचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति स्त्रीत्वम् । भागधेया । अभेदोपचारात्तद्वति वर्तमानः पापशब्दो विशेष्यनिघ्नः । पापा । अपरा । समाना । आर्येण कृतेति प्राक् सुबुत्पत्तेः कृदन्तेन समासः । टाप् । आर्यकृता । भिषज इयमित्यणि आदिवृद्धेरपवादोऽस्मादेव निपातनादेकारः । 'संज्ञाछन्दसो'रिति नियमादन्यत्र--भेषजा । प्रत्युदाहरणं त्विति । 'अन्तर्वती' 'पतिवती'ति प्राचोक्तं प्रत्युदाहरण-

---

यस्या इति विग्रहः । डान्निषेधावपीति । अपिना 'अन उपधे'ति ङीप् गृह्यते, अन्ग्रहणे अनर्थकस्यापि ग्रहणात् ।

अथ हायनान्तस्य उदाहरति---द्विहायनी बालेति । द्वौ हायनौ यस्या इति विग्रहः । अथ त्रिहायणीत्यत्र भिन्नपदत्वाण्णत्वाऽप्राप्तावाह---त्रिचतुर्भ्यामिति । नन्वेवमपि 'द्विहायना शाले'त्यत्रापि ङीप् स्यात्, 'त्रिहायना शाले'त्यत्र तु ङीप् णत्वं च स्यातामित्यत आह—वयोवाचकस्येति । इष्यते इति । 'भाष्यकृते'ति शेषः ।

केवलमामक । नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । एवंच 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्या'मित्यन्यतरस्यांग्रहणं निवृत्तम् । 'सङ्ख्याव्ययादेर्ङी'बित्यतो ङीबित्यनुवर्तते । तदाह-एभ्य इति । केवल, मामक, भागधेय, पाप, अपर, समान, आर्यकृत, सुमङ्गल, भेषज-इत्येतेभ्यो नवभ्य इत्यर्थः । छन्दस्युदाहरति—अथोत इन्द्रः केवलीरिति । मामकी तनू इति । मदीयायामित्यर्थः । 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् चे'त्यणि 'तवकममकावेकवचने' इति प्रकृतेर्ममकादेशः, ङीप्, 'सुपां सुलुगि'ति सप्तम्या लुक् । 'मित्रावरुणोर्भागधेयी स्थ' । 'भागरूपनामभ्यो धेयः' इति स्वार्थिको धेयप्रत्ययः । भागशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेऽपि 'स्वार्थिकाः प्रकृतेः क्वचिल्लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते'. इति स्त्रीत्वं, ङीप् । 'तन्वः सन्तु पापीः ।' पापमस्यास्तीत्यर्थे अर्श आद्यजन्तात्स्त्रीत्वे ङीप् । 'उत नापरीभ्यो मघवा विजिग्ये' । अपरशब्दः पवर्गमध्यः । 'समानीव आकूतिः ।' आर्यकृतीति क्वचिद्वेदेऽन्वेषणीयम् । एवं सुमङ्गलीति च । 'सुमङ्गलीरियं वधूः' इत्यत्र 'छन्दसीवनिपौ च' इति मत्वर्थे ईप्रत्ययः । 'शिवा रुद्रस्य भेषजी ।' भेषजशब्दो रोगनिवर्तके औषधे प्रसिद्धः । अत एव सूत्रात्स्त्रीत्वमपि । यद्वा भिषज इयमित्यर्थेऽणि इकारस्य एकारोऽत एव निपातनात् । संज्ञायामप्येवमेव सर्वत्र ङीबुदाहार्यः । संज्ञाच्छन्दोभ्यामन्यत्र तु केवला मामिका इत्यादि । नन्वणन्तत्वादेव 'टिड्ढाणञि'ति ङीपि सिद्धे मामकग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—मामकग्रहणमिति । लोकेऽसंज्ञायां च ङीब्निवृत्त्यर्थमिति भावः । एवं भेषजशब्दस्य अणन्तत्वेऽपि ज्ञेयम् । एतदर्थमेव वैदिकप्रक्रियायामिदं नोपन्यस्तम् ।

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् । नुक्स्यादिति । कित्त्वसामर्थ्यादयमागमः, नतु प्रत्यय इति भावः । कित्त्वादन्तावयवः । अन्तर्वत्-न, पतिवत्-न इति स्थिते आह—ऋन्नेभ्यो ङीबिति । गर्भिण्यामिति । गर्भिण्यां जीवद्भर्तृकायां च स्त्रियाम् अन्तर्वत्पतिवदिति प्रकृतिभागौ नुक्संनियोगेन निपात्येते इत्यर्थः । वार्तिकमेतत् । कतरस्मिन् किं निपात्यत इत्यत आह—तत्रेति । तयोर्मध्य इत्यर्थः । अन्तरस्त्यस्यां गर्भ इति विग्रहेऽप्राप्तो मतुप् निपात्यत इत्यन्वयः । कथमप्राप्तिर्मतुप इत्यत आह—अन्तःशब्दस्येत्यादि, अभावादित्यन्तम् । 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतु'बिति सूत्रेण अस्तिसमानाधिकरणात्कर्तृकारकप्रधानप्रथमान्तान्मतुप्प्रत्ययो विहितः । यथा गौरस्यास्तीति गोमानित्यादौ ।

मती पृथिवी। **पत्युर्नो यज्ञसंयोगे** ।४।१।३३। पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन संबन्धे। वसिष्ठस्य पत्नी। तत्कर्तृकयज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः। दम्पत्योः सहाधिकारात् ॥ **विभाषा सपूर्वस्य** ।४।१।३४। पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात्। गृहस्य पतिः गृहपतिः। गृहपत्नी। अनुपसर्जनस्येतीहोत्तरार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं किन्तु तदन्तस्य। तेन बहुव्रीहावपि। दृढपत्नी। दृढपतिः। वृषलपत्नी। वृषलपतिः। अथ वृषलस्य पत्नीति व्यस्ते कथमिति चेत्?। पत्नीव पत्नीत्युपचारात्। यद्वा—आचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विप्। अस्मिंश्च पक्षे-पत्नियौ पत्निय इतीयङ्विषये विशेषः। सपूर्वस्य किम्? गवां पतिः स्त्री ॥

मयुक्तमिति भावः। [आद्येऽस्तिसामानाधिकरण्याभावान्मतुपोऽसंभवात्, द्वितीये तु वत्त्वाऽसंभवादिति भावः]।

विभाषा सपूर्वस्य। अप्राप्तविभाषेयम्, अयज्ञसंयोगत्वात्। पूर्वेण सहितः सपूर्वस्तस्य। यस्य समुदायस्य पूर्वावयवो विद्यते तस्येत्यर्थः। स च समुदायः पतिशब्दो न भवतीति पतिशब्देन तदन्तविधिरित्याह—**पतिशब्दान्तस्येति**। ननु 'पत्यु'रिति प्रातिपदिकविशेषणेन तदन्तलाभात्पत्यन्तस्येत्येवास्तु किमनेन सपूर्वग्रहणेन?। अत्राहुः—केवलपतिशब्दस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन पत्यन्तत्वादतिप्रसङ्गः स्यात्तद्वारणाय सपूर्वग्रहणमिति। अत्र पूर्वशब्दः पूर्वावयवपर इति ध्वनयन्प्रत्युदाहरति—**गवां पतिः स्त्रीति**। पातीति पतिरिति क्रियाशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वा-

---

प्रकृते तु प्रथमान्तः कर्तृकारकप्रधानो गर्भशब्द एवास्तिसमानाधिकरणो, नत्वन्तश्शब्दः, तस्याधिकरणकारकप्रधानतया अस्तिसामानाधिकरण्याऽसंभवात्। अतोऽत्राऽप्राप्तो मतुन्निपात्यत इत्यर्थः। ततश्च 'मादुपधायाश्च मतोर्वः' इति मकारस्य वत्वेऽन्तर्वदिति प्रकृतिभागः संपद्यत इति भावः। **वत्वमिति**। पतिरस्या अस्तीति विग्रहे 'तदस्यास्त्यस्मि'न्नि'ति मतुपो मकारस्य मादुपधात्परत्वाऽभावेन 'मादुपधायाः' इति वत्वमप्राप्तं निपात्यत इत्यर्थः। **प्रत्युदाहरणं त्विति**। गर्भिण्यामेव मतुन्निपातनादन्तरस्त्यस्यां शालायां घट इति विग्रहवाक्यमेव, नतु मतुबित्यर्थः। **पतिमती पृथिवीति**। जीवद्भर्तृकायामेव वत्वनिपातनादिह वत्वाऽभाव इति भावः। **पत्युर्नो**। पत्युरिति षष्ठी। 'न' इत्यकार उच्चारणार्थः। स्त्रियामित्यधिकृतम्। तदाह—**पतिशब्दस्येति**। **यज्ञेनेति**। यज्ञसंबन्धः=यज्ञेन सह स्वामितया संबन्धः। यज्ञफलभोक्तृत्वमिति यावत्। तदाह—**तत्कर्तृकस्येति**। वसिष्ठकर्तृकस्येत्यर्थः। ननु वसिष्ठकर्तृकयज्ञस्य वसिष्ठ एव फलभोक्तेत्युचितं, नतु तस्त्र्यपि, 'स्वर्गकामः' इत्यादिपुंलिङ्गशब्दैः पुंस एवाधिकारावगमादित्यत आह—**दम्पत्योः सहाधिकारादिति**। एतच्च प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अत एव पूर्वमीमांसायां षष्ठस्य प्रथमपादे 'लिङ्गविशेषनिर्देशात्पुंयुक्तमैतिशायनः' इत्यधिकरणे 'स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात्' इत्यधिकरणे च दम्पत्योः सहाधिकारः सिद्धान्तितः। प्रपञ्चितं चैतदस्माभिरध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ। **विभाषा सपूर्वस्य**। 'पत्युर्न' इत्यनुवर्तते। प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणतं पत्युरित्यनेन विशेष्यते, तदन्तविधिः। सपूर्वस्येत्येतत्पतिशब्दान्तप्रातिपदिकेऽन्वेति। पूर्वावयवसहितस्येत्यर्थः। तदाह—**पतिशब्दान्तस्येत्यादिना**। यज्ञसंयोगाऽभावेऽपि अप्राप्तविभाषेयम्। **गृहपतिः गृहपत्नीति**। नत्वपक्षे 'ऋन्नेभ्य' इति ङीप्। अत्र गृहपतिशब्दः पतिशब्दान्तो गृहशब्दात्मकपूर्वावयवसहितश्चेति भावः। नच 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेने'ति निषेधः शङ्क्यः, 'शूद्रा चामहत्पूर्वा' इति लिङ्गेन तस्य स्त्रियामित्यधिकारेऽप्रवृत्तेरुक्तत्वात्। ननु दृढः पतिर्यस्या इति बहुव्रीहौ दृढपतिः दृढपत्नीति नत्वविकल्प इष्यते, स तु न संभवति, 'अनुपसर्जना'दित्यधिकारात्, पतिशब्दस्यात्रोपसर्जनत्वात्। नच अनुपसर्जनादिति नात्र संबध्यते इति वाच्यम्, उत्तरत्रानुवृत्तये इहापि तदनुवृत्तेरावश्यकत्वादित्यत आह—**अनुपसर्जनस्येत्यादि। किं तु तदन्तस्येति**। सपूर्वस्येति पत्यन्तस्य श्रुतत्वेन तद्विशेषणताया एव न्याय्यत्वात्। अवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव अनुपसर्जनत्वविशेषणप्रवृत्त्या तत्काले सपूर्वस्य श्रुतत्वेन तेनैव संबन्धे जाते सति पश्चात्पतिशब्देऽपि पुनर्व्यापारे मानाऽभावादिति भावः। **तेनेति**। अनुपसर्जनत्वस्य पत्यन्तविशेषणत्वेनेत्यर्थः। यज्ञसंयोगग्रहणमनुवर्त्य प्राप्तविभाषा कुतो न स्यादित्यत आह—**वृषलपत्नीति**। पाति रक्षतीति पतिः, वृषलस्य पतिः स्त्री इति विग्रहः। अपशूद्राधिकरणे शूद्राणां यज्ञाधिकारनिराकरणादिह यज्ञसंयोगाऽभावादप्राप्तमेव नत्वं विभाष्यत इति भावः। आक्षिपति—**अथेति**। आक्षेपारम्भद्योतकोऽथशब्दः, प्रश्नद्योतको वा। 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ' इत्यमरः। **व्यस्ते इति**। विग्रहवाक्ये इत्यर्थः। ततश्च सपूर्वत्वाऽभावाच्च प्रकृतसूत्रेण नत्वविकल्पः। यज्ञसंयोगाऽभावाच्च न पूर्वसूत्रेण, अतो वृषलस्य पत्नीत्यनुपपन्नमित्याक्षेपः। **इति चेन्नेति**। इत्याक्षिपसि चेन्नैतद्युक्तमित्यर्थः। **पत्नीवेति**। यज्ञसंयुक्तायां द्विजभार्यायां यः पत्नीशब्दो व्युत्पादितस्तस्यैव शूद्रस्त्रियामपि अयज्ञसंयुक्तायां पाणिग्रहणादिधर्मपुरस्कारेण गौण्या वृत्त्या प्रयोगः। यथा गङ्गायामिति कालिन्द्याः तीरे प्रयोगः। उक्तं च भाष्ये-'तुषजकस्य पत्नीत्युपमानात्सिद्ध'मिति। **यद्वेति**। प्रौढिवादमात्रमिदम्, स्त्रियामाचारक्विबन्तप्रकृतिक-

नित्यं सपत्न्यादिषु ।४।१।३५। पूर्वविकल्पापवादः। समानस्य सभावोऽपि निपात्यते। समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी। एकपत्नी। वीरपत्नी॥ **पूतक्रतोरै च** ।४।१।३६। *इयं त्रिसूत्री पुंयोग एवेष्यते। पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी। 'यया तु क्रतवः पूताः स्यात्पूतक्रतुरेव सा'॥ **वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः** ।४।१।३७। एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यान्ङीप् च। वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी। 'हरविष्णू वृषाकपी' इत्यमरः। 'वृषाकपायी श्रीगौर्यो'रिति च। अग्नायी। कुसितायी। कुसिदायी। कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो नतु दीर्घमध्यः॥ **मनोरौ वा** ।४।१।३८। मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वा, ताभ्यां

दिह स्त्रीत्वम्। तथा च तैत्तिरीयैर्नपुंसकेऽपि प्रयुज्यते--'अन्नं साम्राज्यानामधिपति तन्मावतु' इति। व्यस्ते कथमिति। प्राचा तु समस्तेऽप्युपचार इत्युक्तं तद्वृथैवेति भावः। **नित्यं सपत्न्यादिषु**। आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं स्पष्टार्थम्। **निपात्यत इति**। इह गणे समान एक वीर भ्रातृ पुत्रेति समानादय एव पठ्यन्ते, ततश्च 'समानादिषु' इति वक्तव्ये 'सपत्न्यादि'ष्वित्युक्तिः सभावनिपातनार्थेति भावः। सपत्न्यादिषु बहुव्रीहिराश्रीयत इत्याशयेनाह—**समानः पतिर्यस्याः सेति**। **पूतक्रतोरै च**। ऐकार आदेशो ननु प्रत्ययः, उत्तरसूत्रे उदात्तग्रहणात्। **नन्विति**। अन्यथा 'लघावन्ते इति मध्योदात्तो वृषाकपिशब्द उदात्तत्वं प्रयोजयति, अग्न्यादिषु त्रिषु 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्येव सिद्ध'मिति वृत्त्यादिग्रन्था विरुध्येरन्निति भावः। **उदात्तैकार इति**। 'शृस्त्रिहि-'

क्विबन्तशब्दा न सन्तीति 'अनुपसर्जना'दित्यत्रोक्तत्वात्। **सपूर्वस्येति किमिति**। प्रातिपदिकविशेषणतया पतिशब्दस्य तदन्तलाभे सति पतिशब्दान्तस्य सपूर्वत्वाऽव्यभिचारात्सपूर्वस्येति किमर्थमिति प्रश्नः। **गवां पतिः स्त्रीति**। स्वामिनी, रक्षित्री वेत्यर्थः। असमस्तत्वाद्गवामित्यस्य न पूर्वावयवत्वमिति भावः। यद्यपि 'यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पदं तत्र चेत्प्रातिपदिकसंज्ञा भवति तर्हि समासस्यैवे'ति नियमेन गवां पतिरिति समुदायस्य पत्यन्तत्वेऽपि प्रातिपदिकत्वाऽभावादेवात्र नत्वविकल्पो न भवति तथापि गवां पतिरित्यत्र पतिशब्दस्यैव व्यपदेशिवत्त्वेन तदन्ततया नत्वविकल्पप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं सपूर्वस्येति वचनमिति भावः। वस्तुतस्तु 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने'ति निषेधादिह केवलपतिशब्दस्य पतिशब्दान्तत्वाऽभावादेव नत्वविकल्पनिवृत्तिसिद्धेः सपूर्वस्येति स्पष्टार्थमित्याहुः। **नित्यं सपत्न्यादिषु**। विषयसप्तम्येषा। सपत्न्यादिविषये तत्सिद्ध्यर्थं नित्यं नत्वमित्यर्थः। **पूर्वविकल्पेति**। 'विभाषा सपूर्वस्ये'ति विकल्पस्यापवाद इत्यर्थः। आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं स्पष्टार्थम्। ननु समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नीति वक्ष्यति। तत्र समानशब्दस्य सभावोऽनुपपन्नः, अतः सदृशपर्यायेण सहशब्देनैव बहुव्रीहिराश्रयणीयः। एवं च 'वोपसर्जनस्ये'ति वैकल्पिकः सभाव इत्यत आह—**समानस्येति**। इह गणे-समान, एक, वीर, भ्रातृ, पुत्र इति समानादयः पठिताः। अतः समानशब्देनैन बहुव्रीहिरुचितः। तस्य च निपातनादेव नित्यं सभाव इति भावः। **समानः पतिरिति**। अत्र समानशब्द एकपर्यायः, पतिशब्दस्तु विवाहनिबन्धनभर्तृशब्दपर्यायः। **वीरपत्नीति**। वीरः पतिर्यस्या इति विग्रहः। सपत्न्यादित्वान्नत्वम्। **पूतक्रतोरै च**। 'ऐ' इति लुप्तप्रथमाकम्। पूतक्रतुशब्दात्स्त्रियां ङीप्स्यात्, प्रकृतेरैकारोऽन्तादेशश्चेत्यर्थः। **इयं त्रिसूत्रीति**। वार्तिकमिदम्। पूतक्रतोरित्यादिसूत्रत्रयं पुंयोगात्स्त्रियां वृत्तावेवेत्यर्थः। **पूतक्रतायीति**। पूतः क्रतुर्येन स पूतक्रतुः, तस्य स्त्रीत्यर्थे ङीप्, तकारादुकारस्य ऐकारः, तस्य आयादेश इति भावः। पुंयोग इत्यस्य प्रयोजनमाह—**ययेति**। **वृषाकप्यग्नि**। 'ऐ चे'त्यनुवर्तते। तदाह—**एषामिति**। **वृषाकपायीति**। ङीप्, प्रकृतेरुदात्त ऐकारोऽन्तादेशः, तस्य आयादेशः, तस्य एकारस्थानिकत्वात्तदाकारोऽप्युदात्तः, 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मित्यवशिष्टानामचामनुदात्तत्वम्। उदात्त इति किम्?। 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः' इति वृषाकपिशब्दो मध्योदात्तः, 'नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेः' इति यथा। अन्ते एकस्मिन् लघौ सति द्वयोर्वा लघ्वोः सतोः पूर्वो बह्वच्कस्य गुरुरुदात्तः स्यादिति तदर्थः। ततश्च षकारादाकारस्य उदात्तत्वे 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मित्यवशिष्टानामचामनुदात्तत्वमिति स्थितिः। तथा च पकारादिकारस्यानुदात्तत्वात्तत्स्थाने ऐकारोऽनुदात्तः स्यात्। ततश्च तदादेशभूतायादेशाकारस्याप्यनुदात्तत्वं स्यात्। अतोऽत्र उदात्तत्वविधिः। **अग्नायीति**। 'अग्निर्मूर्धा' इत्यादौ अग्निशब्दोऽन्तोदात्तः, ततो ङीप्, प्रकृतेरैकारोऽन्तादेशः, स च भवन्नान्तर्यादुदात्त एव भवति। अतस्तदादेशाऽऽयादेशाकारस्य उदात्तत्वसिद्धेरुदात्त इत्येतदग्निशब्दे अन्वयं न लभते, प्रयोजनाऽभावात्। **कुसितायी कुसिदायीति**। कुसितकुसिदे अव्युत्पन्नप्रातिपदिके देवताविशेषस्य नामधेये, फिट्स्वरेणान्तोदात्ते। ततो ङीप् ऐकारश्चान्तादेशः, स च भवन्नान्तर्यादुदात्त एवेति कुसितकुसिदशब्दयोरपि उदात्त इत्यस्य नान्वय इति वृत्त्यादिग्रन्थेषु स्थितम्। अत एवाह—**न तु दीर्घमध्य इति**। दीर्घमध्यत्वे हि 'लघावन्ते' इति मध्योदात्ततया शिष्टस्वरेण दकारादकारस्यानुदात्ततया तत्स्थाने ऐकारस्यानुदात्ततया तत्स्थाने आया-

संनियोगशिष्टो ङीप् च । मनोः स्त्री मनावी । मनायी । मनुः ॥ **वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः** ।४।१।३९। वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप् स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च । एनी । एता । रोहिणी । रोहिता । 'वर्णानां तणतिनितान्ताना'मिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः । 'त्र्येण्या च शलल्ये'ति गृह्यम् । त्रीण्येतानि यस्या इति बहुव्रीहिः । अनुदात्तात्किम् ? । श्वेता । 'घृतादीनां चे'त्यन्तोदात्तोऽयम् । अत इत्येव । शितिः स्त्री ॥ **पिशङ्गादुपसङ्ख्यानम्** । पिशङ्गी । पिशङ्गा ॥ ॐ **असितपलितयोर्न** ।

इत्यादिना मनेरुप्रत्ययविधौ 'धान्ये नि'दित्यधिकारान्मनुशब्द आद्युदात्तः । समासनिर्देशेनैतद्दर्शयति-उदात्त इत्यनुवर्तमानं संबन्धानुवृत्तेरैकारेणैव संबध्यते न त्वौकारेणापीति । ततश्चैकारौकारावुदात्तौ स्त इति प्राचोक्तं वृत्तिपदमञ्जर्यादिविरोधादुपेक्ष्यमिति भावः । **मनायीति** । मध्योदात्तमिदम् । इतरत्पदद्वयमाद्युदात्तम् । एता । कर्बुरा । **वर्णानामिति** । एतः । शोणः । पृश्निः । पृषत् । इति क्रमेणोदाहरणानि । **आद्युदात्त इति** । 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मिति शेषनिघातेनाऽनुदात्तान्त एतशब्द इति भावः । **त्र्येण्येति** । अत्र एतशब्दस्योपसर्जनत्वमिति भावः । 'पूर्वपदात्संज्ञाया'मिति णत्वम् । **गृह्यमिति** । 'ग्रह ग्रहणे' 'ऋदुपधाच्चाऽक्लृपिचृतेः' इति क्यप् । **त्रीण्येतानि यस्या इति** । ननु 'चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे' इति चित्रपर्याय एतशब्दः । तथा च शलल्यां चित्रत्रयाऽभावादर्थाऽसङ्गतिरित्याशङ्क्य केचिदिह व्याचक्षते-एतशब्दोऽत्र एतावयवपर इति नास्त्यत्रार्थाऽसङ्गतिः । न चैवमपि गुणविषये नपुंसकप्रयोगो न सङ्गच्छते 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इत्युक्तेरिति वाच्यम्, एतानि-एतावयवाधिकरणानीति व्याख्यया गुणिलिङ्गपरत्वादेतशब्दस्य नपुंसकमप्युपपद्यत इति । **पिशङ्गादिति** । 'लघावन्ते' इति पिशङ्गशब्दस्य मध्योदात्तत्वात्

कारस्यानुदात्तत्वापत्त्या तन्निवृत्त्यर्थं तत्राप्युदात्तग्रहणस्यावश्यकत्वादुदाहृतवृत्त्यादिग्रन्थविरोधः स्पष्ट एवेति भावः ।

मनोरौ वा । ऐ चेति, उदात्त इति, ङीबिति चानुवर्तते । तदाह—**मनुशब्दस्येति** । **उदात्तैकारश्च वेति** । औकारः, उदात्त ऐकारश्च वा स्यादित्यर्थः । 'उदात्तैकार' इति समासनिर्देशादुदात्त इत्यौकारेण न संबध्यत इति सूचितम्, एतच्च वृत्तिपदमञ्जर्योः स्पष्टम् । चकारान्ङीप् ऐकारौकाराभ्यां समुच्चीयते । तदाह—**ताभ्यामिति** । ऐकारौकाराभ्यां समुच्चयेनैव विहित इत्यर्थः । ततश्च तदुभयाऽभावपक्षे ङीबपि नेति लभ्यते, 'संनियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति परिभाषावशादिति भावः । इयं तु परिभाषा 'पूतक्रतोरै चे'ति सूत्रभाष्ये स्थिता ।

मनायीति । 'यद्वै किं च मनुरवद'दित्यादौ मनुशब्दः 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तः । 'धान्ये नित्' इत्यतो निदित्यनुवृत्तौ 'शॄस्वृस्निही'त्यादिना मनेरुप्रत्ययविधेः । ततश्च शिष्टस्वरेण नकारादुकारोऽनुदात्तः । तस्य स्थाने उदात्त ऐकारः, तस्यायादेशो ङीप् चेति भावः । **मनावीति** । अत्रौकारोऽनुदात्त एव । **मनुरिति** । ऐकारस्य औकारस्य चाऽभावे तत्संनियोगशिष्टो ङीबपि नेत्युक्तमेव । **वर्णादनु** । वेति ङीबिति चानुवर्तते । अनुदात्तादिति वर्णादित्यस्य विशेषणं, तदन्तविधिः । तोपधादित्यपि वर्णादित्यत्रान्वेति, तकार उपधा यस्येति विग्रहः । तकारादकार उच्चारणार्थः । 'वर्णा'दित्यस्य 'स्वं रूपं शब्दस्ये'ति वर्णशब्दादिति नार्थः, तोपधत्वाऽसंभवात् । किं तु वर्णवाचिनः शब्दादित्यर्थो विवक्षितः । वर्णादित्येतत्प्रातिपदिकादित्यस्य विशेषणम्, तदन्तविधिः । 'त' इति षष्ठी, तकारस्येत्यर्थः । 'न' इत्यत्र नकारादकार उच्चारणार्थः । नकार इत्यर्थः । तदाह—**वर्णवाचीत्यादिना** । **तदन्तादनुपसर्जनादिति** । अनुपसर्जनादित्यनुवृत्तं वर्णान्तेऽन्वेति, नतु वर्णादित्यत्रेति भावः । **एनी एतेति** । श्वेतेत्यर्थः । एतशब्दान्ङीप्, तकारस्य नकारश्च । ङीवभावे टाबेव । नत्वं तु न भवति, ङीपा संनियोगशिष्टत्वात् । एतशब्दः श्वेतपर्याय इति कल्पसूत्रव्याख्यातारो धूर्तस्वामिभवस्वामिरुद्रदत्तप्रभृतयो याज्ञिकाः । **रोहिणी रोहितेति** । रोहितशब्दो रक्तवर्णपर्यायः । ङीपि णत्वे-रोहिणीति । तदभावे टाप् । अनुदात्तान्तत्वं गमयितुमाह—**वर्णानामिति** । तान्तेत्यत्र तकारादकार उच्चारणार्थः । त, ण, ति, नि, त् इत्यन्तानां आदिरुदात्त इत्यर्थः । एतः, शोण, शितिः, पृश्निः, पृषत् इति क्रमेणोदाहरणानि । प्रकृते एतशब्दे एकारस्य, रोहितशब्दे ओकारस्य चोदात्तत्वे 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति शिष्टस्वरेण अवशिष्टानामनुदात्तत्वादन्तानुदात्तत्वमित्यर्थः । ननु 'अनुपसर्जना'दित्यनुवृत्तस्य श्रुतवर्णविशेषणत्वमेव युक्तं, नतु तदन्तविधिलभ्यवर्णान्तविशेषणत्वमित्यत आह—**त्र्येण्येति** । त्रीणि एतानि श्वेतानि अवयवसंस्थानानि यस्या इति बहुव्रीहौ त्र्येतशब्दः । तत्र एतशब्दस्य वर्णवाचिन उपसर्जनत्वान्ङीन्नत्वे न स्याताम् । अनुपसर्जनादित्यस्य वर्णान्तविशेषणत्वे तु त्र्येतशब्दस्यानुपसर्जनत्वान्न दोष इति भावः । **शलल्येति** । शल्यकाख्यमृगविशेषस्य अङ्गरुहा सूची शललीति याज्ञिकप्रसिद्धिः । **गृह्यमिति** । गृह्यन्ते संगृह्यन्ते औपासनाग्निसाध्यकर्माण्यत्रेति व्युत्पत्त्या आपस्तम्बाश्वलायनादिप्रणीतकल्पसूत्रविशेष उच्यते । त्र्येण्येति णत्वमार्षम् । यजुर्वेदे तु 'त्रि एण्या शलल्या निवर्तयेते'ति पठितम् । तत्र त्रीणि एतानि श्वेतानि यस्या इति विग्रहः । यणभावो णत्वं च आर्षमिति वेदभाष्ये भट्टभास्करः ।

असिता । पलिता ॥ * छन्दसि क्नमेके । असिक्नी । पलिक्नी । अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची किन्तु विशुद्धवाची । तेन 'अवदाते'त्येव ॥ अन्यतो ङीष् ।४।१।४०। तोपधभिन्नाद्वर्णवाचिनोऽनुदात्ता-न्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् स्यात् । कल्माषी । सारङ्गी । 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरु'रिति मध्योदात्तावेतौ । अनुदात्तान्तात्किम् ? । कृष्णा । कपिला ॥ षिद्गौरादिभ्यश्च ।४।१।४१। षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात् । नर्तकी । गौरी * आमनडुहःस्त्रियां वा । अनड्वाही । अनडुही । पिप्पल्यादयश्च । आकृतिगणोऽयम् ।

'अन्यतो ङी'षिति ङीषि प्राप्ते ङीबुपसङ्ख्यायते । स्वरे विशेषः । क्नमेके इति । असितपलितयोस्तकारस्य 'वर्णादनुदात्ता'दिति नकारे प्राप्ते तं बाधित्वा तकारस्थाने क्नादेशं तत्संनियोगेन ङीपं चेच्छन्त्येके आचार्या इत्यर्थः । अत्र 'छन्दस्येके'इत्यन्वयाद्भाषायां क्नो भवत्येव । छन्दस्येवैके इच्छन्त्यन्ये तु भाषायामपीत्यर्थपर्यवसानात् । अन्यथा एकग्रहणं भाष्यकारो न कुर्यात् । न हि छन्दसि 'पलिक्नीरियुवतयः' इत्यादिप्रयोगेषु कश्चिद्विप्रतिपद्यते । एवं च 'गतो गणस्तूर्णमसिक्निकाना'मिति प्रयोगो नाऽनुपपन्नः । विशुद्धवाचीति । 'दैप् शोधने' इत्युक्तेः । अमरेण तु विशुद्धत्वसाधर्म्यात् 'अवदातः सितो गौरः' इत्युक्तमिति भावः । लघावन्त इति । अन्ते एकस्मिन् लघौ द्वयोश्च लघ्वोः परतो बह्वषो=बह्वच्कस्य गुरुरुदात्तः स्यात् । 'अ'षिल्यचः प्राचां संज्ञा । कृष्णेत्यादि । 'कृषवर्णे'ति नक्प्रत्यये 'कपेर्थे'ति सौत्राद्धातोरौणादिके इलचि च कृष्णकपिलावन्तोदात्तौ । षिद्गौरादि । नर्तकीति । दतुधातोः 'शिल्पिनि ष्वुन्' । ष्वुनः षित्त्वमवयवेऽचरितार्थत्वात्तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम् । त्रपूषः षित्व-स्याऽङ्घौ चरितार्थत्वान्नपेत्यत्र तु न ङीष् । मृजेः षित्त्वमनार्षं, भिदादौ मृजेति पाठादित्याहुः । मृजेः षित्त्वादेवाङ्, भिदादौ मृजेति पाठस्त्वनार्ष इत्यन्ये । गौरीति । गौरशब्दस्य वर्णवाचित्वेऽपि प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वात् 'अन्यतो ङीष्' इति ङीष् न प्राप्नोतीतीह गणे पाठः । अनड्वाही । अनडुहीति । अनकारान्तत्वाज्जातिलक्षणस्य पुंयोगलक्षणस्य वा ङीषोऽप्राप्ततया गणेऽस्मिन्पठ्यते । प्रत्ययसहितपाठस्तु ङीषि परे आम्विकल्पार्थः । गौर मत्स्य मनुष्य शृङ्ग गवय हय मुकय [गौतम] अनड्वाही अनडुही तरुण तलुन श्वन् । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली ।

ननु 'वर्णानां तणति' इति श्वेतशब्दस्याद्युदात्तत्वात्छिष्टस्वरेणानुदात्तान्तत्वमेवेत्यत आह—घृतादीनामिति । अत इत्येवेति । 'अजाद्यतष्टा'बित्यस्मादत इत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । शितिः शीति । 'शिती धवलमेचकौ' इत्यमरः । पिशङ्गीति । 'लघावन्ते' इति पिशङ्गशब्दस्य मध्योदात्ततया शिष्टस्वरेणानुदात्तान्तत्वेऽपि तोपधत्वाभावादप्राप्तो ङीबु-पसङ्ख्यायते । 'अन्यतो ङी'षिति वक्ष्यमाणङीषोऽपवादः । स्वरे विशेषः । असितेति । वार्तिकमेतत् । असित-शब्दस्य कृष्णवाचकतया पलितशब्दस्य श्वेतवाचकतया च 'वर्णादनुदात्ता'दिति प्राप्ते ङीप्त्वे निषिध्यते । छन्दसि क्नमेके इति । इदमपि वार्तिकम् । असितपलितयोस्तकारस्य ङीप्संनियोगेन क्नादेशमन्ये आचार्या इच्छन्तीत्यर्थः । असिक्नीति । असितशब्दान्ङीप्, तकारस्य क्नादेशे पररूपे 'यस्येति चे'त्यकारलोपः । क्न् इति नकारान्त एवा-देश इत्यन्ये । एवं पलिक्नीत्यपि । 'पलितं जरसा शौक्ल्य'मित्यमरः । ननु 'अवदातः सितो गौरः' इति कोशादवदात-शब्दस्य वर्णवाचित्वा'ल्लघावन्ते' इति मध्योदात्ततयाऽनुदात्तान्तत्वात्तोपधत्वाच्च 'वर्णादनुदात्ता'दिति ङीप्त्वे स्याता-मित्यत आह—अवदातशब्दस्त्विति । 'अवदातः सिते पीते शुद्धे' इति कोशात् 'दैप् शोधने' इत्यस्मात्क्तप्रत्यये-ऽवदातशब्दस्य व्युत्पत्तेश्चेति भावः । एतच्च 'पुंयोगादाख्याया'मिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । 'अवदातः सितो गौरः' इति कोशस्तु शुद्धत्वसाधर्म्याद्बोध्यः । अन्यतो ङीष् । पञ्चम्यास्तसिः । वर्णादिति, अनुदात्तादिति, तोपधादिति चानुवर्तते । तत्र कस्मादन्यत इत्यपेक्षायां तोपधादिति प्रतियोगित्वेनान्वेति—तोपधापेक्षया अन्यत इति । तदाह—तोपधभिन्नादिति । कल्माषीति । चित्रवर्णेत्यर्थः । 'चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे' इत्यमरः । सार-ङ्गीति । सारङ्गः शबले त्रिषु' इत्यमरः । 'फिषोऽन्त उदात्तः' इत्यन्तोदात्तत्वशङ्कां व्युदस्यति—लघाविति । एत-त्सूत्रं 'वृषाकपी'ति सूत्रव्याख्यावसरे व्याख्यातम् । कृष्णा कपिलेति । फिट्स्वरेणान्तोदात्ताविमाविति भावः । षिद्गौरादिभ्यश्च । ष् इत् येषां ते षितः, गौर आदिर्येषां ते गौरादयः, षितश्च गौरादयश्चेति द्वन्द्वः । नर्त-कीति । 'नृती गात्रविक्षेपे' 'शिल्पिनि ष्वुन्' 'षः प्रत्ययस्य' इति षकार इत्, 'हलन्त्य'मिति नकारश्च इत्, 'युवोरनाकौ' इति अकादेशः, लघूपधगुणः, रपरत्वम् । नर्तकशब्दात् ङीष्, टापोऽपवादः, 'यस्येति चे'त्यकारलोप इति भावः । गौरीति । श्वेतेत्यर्थः । फिट्स्वरेण अन्तोदात्तत्वात् 'अन्यतो ङीष्' इत्यप्राप्तेरिह विधिरिति भावः । संज्ञाशब्दो वाऽयम् । 'उमा कात्यायनी गौरी'त्यमरः । 'दशवर्षा भवेद्गौरी'ति स्मृतिः । अनडुही अनड्वाहीति । अनडुहः स्त्रीत्यर्थः । अत्रो वहतीति यौगिको वा । गौरादिगणे निपातनादेव ङीपि आम्विकल्पः । एवं च 'अनडुहः स्त्रियामाम् वेति वक्तव्य'मिति वार्तिकं न कर्तव्यमिति भावः । पिप्पल्यादयश्चेति । अत्र गौर मत्स्य

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ।६।४।१४९। अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात्स चेयः सूर्याद्यवयवः ॥ * **मत्स्यस्य ङ्याम्** ॥ * **सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च** ॥ * **तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राऽणि यलोप इति वाच्यम्** । मत्सी ॥ **मातरि षिच्चेति** षित्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठादनित्यः षितां ङीष् । दंष्ट्रा ॥ **जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु** ।४।१।४२। एभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमाद्वृत्त्यादिष्वर्थेषु ङीष् स्यात् । जानपदी वृत्तिश्चेत् । अन्या तु जानपदी । उत्सादित्वादञन्तत्वेन

हरीतकी । कोशातकी । पृथिवी । मातामहीत्यादि । यत्तु प्राचा 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इत्यत्र 'शुनी'त्युदाहृतं तत्तु गौरादिगणे श्वन्शब्दपाठाऽदर्शनप्रयुक्तमित्याहुः । अत्र केचित्–नित्यस्त्रीत्वात् 'जातेरस्त्रीविषया'दित्यप्राप्ते ङीषि पिप्पल्यादयो गौरादिषु पठ्यन्ते, ङीषन्तपाठस्तु चिन्त्यप्रयोजनः । न च पिप्पली भार्या यस्य स पिप्पलीभार्य इत्यादौ पुंवद्भावं बाधित्वा ङीषः श्रवणं यथा स्यादित्येतदर्थः स इति वाच्यम्, भाषितपुंस्कत्वाऽभावादेव पुंवद्भावनिषेधसिद्धेः । किं चाऽवान्तरगणत्वाऽभ्युपगमोऽपि पिप्पल्यादेर्व्यर्थ एव । न चैवं जाताधिकारे 'चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसङ्ख्यान'मित्यत्र पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्ङीषिति वक्ष्यमाणग्रन्थो विरुध्यत इति वाच्यं, गौरादेराकृतिगणत्वादित्यपि वक्तुं शक्यत्वादित्याहुः । **सूर्यतिष्य** । अत्र 'भस्ये'त्यनुवर्तमानमपि न सम्बध्यते, विषयपरिगणनेनैवातिप्रसङ्गनिवारणात् । **मत्स्यस्य ङ्यामिति** । नेह–मत्स्यस्येदं मात्स्यम् । **छे च ङ्यां चेति** । सूरीयः । सूरी । अगस्तीयः । अगस्ती । नेह–सौर्यं चरुम् । आगस्त्यम् । **नक्षत्राऽणीति** । नक्षत्रसम्बन्धी योऽण् 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इति, 'सन्धिवेलायृतुनक्षत्रेभ्योऽ'णिति च विहितस्तस्मिन्नित्यर्थः । तत्र तिष्यस्य यलोपो निपात्यते । पुष्यस्य त्वप्राप्तो विधीयते । तिष्येण युक्तः कालस्तैषः । पुष्येण युक्तः पौषः । तथा–तिष्ये भवस्तैषः । पुष्ये भवः पौषः । नेह–तिष्यस्यायं तैष्यः । **मत्सीति** । योपधत्वात् 'जातेरस्त्रीविषया'दित्यप्राप्ते गौरादिपाठान्ङीष् । **मातरि षिच्चेति** । 'पितृव्यमातुलमातामहे'ति सूत्रस्थमिदं वचनम् । तच्च 'पितामही'ति रूपसिद्ध्यर्थमवश्यं वक्तव्यमिति न वार्तिकस्य वैयर्थ्यम् । ये तु पितामहशब्दमपि गौरादिषु पठन्ति, तन्मते वचनमिदं स्वरसतो न सङ्गच्छते । यदि त्वनित्यत्वज्ञापनमेव वचनस्य फलमिति ब्रूषे, तर्हि 'षिद्गौरे'ति सूत्र एव 'अनित्यं षितः' इति वक्तव्यं किमनेन वक्रमार्गेणेति दिक् । दश्यतेऽनयेति **दंष्ट्रा** । 'दाम्नीशसे'त्यादिना करणे ष्ट्रन् । **जानपदीति** । जनपदे भवा ।

मनुष्य, शृङ्ग, गवय, हय, मुकय, गौतम, अनड्वाही, अनडुही, तरुण, तलुन श्वन्-इति पठित्वा 'पिप्पल्यादयश्चे'त्युक्त्वा-पिप्पली, हरीतकी, कोशातकी, पृथिवी, मातामही इत्यादि पठितम् । पिप्पलीशब्दस्य जातिवाचित्वेऽपि नियतस्त्रीलिङ्गत्वान्ङीषोऽप्राप्तेरिह पाठः । श्वन्शब्दस्य तु 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीपि प्राप्ते ङीषर्थं इह पाठः । स्वरे विशेषः । **आकृतिगणोऽयमिति** । गौरादिरित्यर्थः । पिप्पल्यादेरवान्तरगणत्वे प्रयोजनं चिन्त्यम् । मत्स्यशब्दाद्गौरादित्वान्ङीषि विशेषं दर्शयितुमाह–**सूर्यतिष्यागस्त्य** । 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' इत्यतो 'लोप' इत्यनुवर्तते । 'य' इति षष्ठी, 'अङ्गस्ये'त्यधिकृतमवयवषष्ठ्यन्तं, तच्च उपधायामन्वेति । अङ्गस्य उपधाभूतो यो यकारस्तस्य लोपः स्यादिति लभ्यते । 'सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्याना'मित्यप्यवयवषष्ठ्यन्तं यकारेऽन्वेति, न त्वङ्गविशेषणं । तदाह–**अङ्गस्येत्यादिना** । **मत्स्यस्य ङ्यामिति** । तेनेह न, मत्स्यस्येदं मात्स्यम् । **सूर्यागस्त्ययोश्छे चेति** । सूरीयः । सूरी । अगस्तीयः । अगस्ती । नेह-सौर्यम् । आगस्त्यम् । **तिष्येति** । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः', 'सन्धिवेलायृतुनक्षत्रेऽभ्योऽणि'ति च विहिते नक्षत्रसंबन्धिनि अणि परतस्तिष्यपुष्ययोर्यलोप इत्यर्थः । तत्र तिष्यस्य यलोपो नियम्यते । पुष्यस्य त्वप्राप्तो विधीयते । तिष्येण युक्तः पूर्णमासः, तिष्ये भवो वा तैषः । एवं पौषः । नेह–तिष्यस्य पुष्यस्य वाऽयं तैष्यः, पौष्यः । **मत्सीति** । मत्स्यशब्दाद्गौरादिङीषि यलोपः, 'यस्येति चे'त्यकारलोपः । ननु 'पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः' इति सूत्रे मातुः पिता पितुः पितेति विग्रहे मातृपितृभ्यां डामहच्चि टिलोपे मातामहपितामहशब्दौ निपातितौ । तत्र मातुर्माता पितुर्मातेति विग्रहे डामहचः षित्वं विहितं–'मातरि षिच्चे'ति, ततश्च षित्त्वविधानादेव ङीष्सिद्धेर्गौरादिषु मातामहीशब्दपाठो न कर्तव्यः । नच 'मातरि षिच्चे'ति न क्रियतामिति वाच्यं, पितामहीत्यत्र ङीषर्थं तस्यावश्यकत्वादित्यत आह–**मातरीति** । **दंष्ट्रेति** । दंशेः 'दाम्नीशसे'ति करणे ष्ट्रन् । अत्र षित्वे सत्यपि न ङीषिति भावः । 'सूर्यादीनामङ्गानामुपधाभूतस्य यकारस्य लोप' इति तु न व्याख्यातं, तथा सति 'सौरी बलाके'ति न सिध्येत् । सूर्येणैकदिक् इत्यर्थे 'तेनैदि'गित्यणि तदन्तान्ङीप्यणन्तमङ्गं, नतु सूर्यशब्द इति तदसिद्धिः । वचनं तु सूरी कुन्तीत्यत्र चरितार्थमित्यन्यत्र विस्तरः । **जानपद** । जानपदेत्यादि कबरादित्यन्तमेकं पदम् । समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । **जानपदीति** । जनपदे भवेत्यर्थः । **वृत्तिश्चेदिति** । जीविका गम्या चेदित्यर्थः ।

'टिड्ढे'ति ङीप्याद्युदात्तः। कुण्डी अमत्रं चेत्। कुण्डाऽन्या। कुडि दाहे। 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः। यस्तु 'अमृते जारजः कुण्ड' इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो ङीष् भवत्येव। अमत्रे हि ङीविषयत्वादप्राप्तो ङीष् विधीयते नतु नियम्यते। गोणी आवपनं चेत्। गोणाऽन्या। स्थली अकृत्रिमा चेत्। स्थलाऽन्या। भाजी श्राणा चेत्। भाजाऽन्या। नागी स्थूला चेत्। नागान्या। गजवाची नागशब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम्। सर्पवाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम्। काली वर्णश्चेत्। कालाऽन्या। नीली अनाच्छादनं चेत्। नीलाऽन्या। नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः॥ 'नील्या अन्वक्तव्यः' इत्यन्। अनाच्छादनेऽपि न सर्वत्र किन्तु- ॥ * नीलादोषधौ। नीली॥ * प्राणिनि च। नीली गौः॥ * संज्ञायां वा। नीली। नीला। कुशी अयोविकारश्चेत्। कुशाऽन्या। कामुकी मैथुनेच्छा चेत्। कामुकाऽन्या। कबरी केशानां संनिवेशश्चेत्।

वृत्तिश्चेदिति। वर्ततेऽनयेति वृत्तिर्जीविका। **कुण्डीति**। 'अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी'त्यमरः। **कुण्डाऽन्येति**। क्रियाशब्दोऽयम्। अत एवाह–**कुडि दाह इत्यादि**। यस्तु घटपर्यायः कुण्डशब्दः स न प्रत्युदाहरणम्। 'पिठरः स्थाल्युखा कुण्ड'मिति तस्य नपुंसकत्वात्। अग्न्यालयादिपर्यायोऽपि कुण्डशब्दो नपुंसकलिङ्गे नियतः। 'कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये' इति मेदिनीकोशात्। **आवपनं चेदिति**। आङ्पूर्वाद्वपेरधिकरणे ल्युट्। ओप्यते निक्षिप्यते धान्यं यस्मिन्। **गोणाऽन्येति**। यस्या यादृच्छिकं नाम। **अकृत्रिमेति**। यथा 'सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वा'मिति। **स्थलाऽन्येति**। कृत्रिमा–पुरुषेण संस्कृता। श्राणा–पक्का। **अयोविकार इति**। 'फाल' इति प्रसिद्धः। **कुशाऽन्येति**। छन्दोगाः स्तोत्रीयागणनार्थानौदुम्बरान् शङ्कून् 'कुशा' इति व्यवहरन्ति। 'अतः

ननूत्सादित्वादञि ङीपैव सिद्धे ङीष्विधिर्व्यर्थ इत्यत आह–**उत्सादित्वादिति**। 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति ङीप्याद्युदात्तत्वम्। ङीषि तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति भेद इत्यर्थः। **कुण्डीति**। पिठरं स्थाल्युखा कुण्डम्' इत्यमरः। 'पात्राऽमत्रे च भाजन'मिति च। कुण्डशब्दस्य स्त्रीत्वमपि ङीष्विधिसामर्थ्यात्। 'पिठरे तु न ना कुण्ड मिति विश्वः। **कुण्डाऽन्येति**। दहनीयेत्यर्थः। तदेव विशदयति–**कुडि दाहे इति**। **गुरोश्चेति**। गुरुमतो हलन्ताद्धातोरप्रत्ययः स्याद्भावकर्मणोः स्त्रियामिति तदर्थः। ननु 'अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः' इति मनुष्यजातिविशेषवाची कुण्डशब्दोऽपि प्रत्युदाहरणं किं न स्यादित्यत आह–**यस्त्विति**। **जातिलक्षण इति**। 'जातेरस्त्रीविषया'दिति जातिनिमित्तक इत्यर्थः। नन्वमत्रेऽपि वाच्ये कुण्डशब्दाज्जातिलक्षणङीषि सिद्धे तद्वचनं व्यर्थम्। नच अमत्र एव ङीषिति नियमार्थं तदिति वाच्यम्, एवं सति मनुष्यजातिविशेषवाचित्वे ङीषोऽनुत्पत्तेरित्यत आह–**अमत्रे हीति**। 'जातेरस्त्रीविषया'दित्यनित्यस्त्रीलिङ्गान्ङीष् विहितः। अमत्रे कुण्डशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः; 'पदान्तरं विना स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्व'मिति स्वीकारात्। 'कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिपत्नीसुते पुमान्' इति मेदिनीकोशाच्च। तथाच कुण्डशब्दाज्जातिलक्षणङीषप्राप्त एव विधीयते, नतु नियम्यते। अतो मनुष्यजातिवाचित्वेऽपि ङीष् निर्बाध इति भावः। **आवपनं चेदिति**। ओप्यते निक्षिप्यते अस्मिन्नित्यर्थे आङ्पूर्वाद्वपेर्ल्युट्। **गोणाऽन्येति**। कस्याश्चिदिदं नाम। **अकृत्रिमा चेदिति**। इदामीन्तनपुरुषपरिष्कृता भूमिः कृत्रिमा, तद्भिन्नेत्यर्थः। **स्थलाऽन्येति**। कृत्रिमेत्यर्थः। 'स्थलयोदकं परिगृह्णन्ति' इति यजुर्वेदे। **भाजीति**। भज्यते सेव्यते इति कर्मणि घञ्। 'घञजबन्ताः पुंसि' इति तु प्रायिकम्। **श्राणा चेदिति**। 'यवागूरुष्णिका श्राणा' इत्यमरः। **भाजाऽन्येति**। अश्राणेत्यर्थः। 'श्रा पाके' क्तः। 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' इति निष्ठानत्वम्, णत्वं च। पक्केत्यर्थः। नागशब्दस्य स्थौल्ये क्वाप्यप्रसिद्धेराह–**गजवाचीति**। **वर्णश्चेदिति**। वर्णः प्रवृत्तिनिमित्तं चेदित्यर्थः। वर्णविशिष्टा चेदिति यावत्। अन्यथा कालशब्दस्य 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इति पुंस्त्वापातात्। सूत्रे वर्णा इति च्छेदः। अर्शआद्यजन्ताट्टाप्। **कालाऽन्येति**। क्रौर्ययुक्तेत्यर्थः। संज्ञाशब्दो वा। **अनाच्छादनं चेदिति**। वस्त्रभिन्नं गवादिकमित्यर्थः। **नीलाऽन्येति**। नन्वत्राच्छादनस्य विशेष्यत्वे स्त्रीत्वानुपपत्तिः। पटीत्यस्य विशेष्यत्वेऽपि नीलवर्णवती पटीत्यर्थे ङीषोऽप्रसक्तिरेव, 'नीलादोषधौ, प्राणिनि चे'ति नियमस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यत आह–**नील्या रक्तेति**। नील्या ओषध्या रागविशेषं प्राप्तेत्यर्थः। ननु कथमयमर्थो लभ्यत इत्यत आह–**नील्या अनिति**। 'तेन रक्तं रागा'दित्यत्रेदं वार्तिकम्। नीलीशब्दादन्प्रत्यये सति 'यस्येति चे'ति लोपे नीलशब्दः, तस्य नीलीरक्तवाचकस्य विशेषणांशे ओषधिवाचकत्वसत्त्वात् 'नीलादोषधौ प्राणिनि चे'ति नियमे सत्यपि ङीषः प्राप्तेस्तन्निवृत्त्यर्थमनाच्छदानग्रहणमिति भावः। ननु नीला कुण्डीत्यत्रापि अनाच्छादनत्वान्ङीष् स्यादित्याशङ्क्य आह–**अनाच्छादनेऽपीति**। 'नीलादोषधौ प्राणिनि चे'ति वार्तिकमेतत्। नीलादनाच्छादनेऽपि भवन्ङीष् ओषधौ प्राणिनि चैव स्यात्, न त्वन्यत्रेत्यर्थः। एवंच नीला कुण्डीत्यादौ न ङीषिति भावः। 'संज्ञायां वा' इत्यपि वार्तिकम्। संज्ञायामुक्त

कबराऽन्या । चित्रेत्यर्थः ॥ **शोणात्प्राचाम्** ।४।१।४३। शोणी । शोणा । **वोतो गुणवचनात्** ।४।१।४४। उदन्ता द्गुणवाचिनो वा ङीष् स्यात् । मृद्वी । मृदुः । [पट्वी । पटुः] । उतः किम् ? शुचिः । गुणेति किम् ? । आखुः । खरुसंयोगो-

---

पक्रमी'ति सूत्रे प्रसिद्ध एवाऽयम् । **कामुकाऽन्येति** । मैथुनादन्यद्धनादिकं कामयितुं यस्याः शीलं सेत्यर्थः । 'लष-पते'त्युकञ् । **शोणात्** । 'शोणः कोकनदच्छवि'रिति कोशाच्छोणशब्दस्य वर्णवाचित्वात् 'वर्णानां तणे'त्याद्युदात्त-तया 'अन्यतो ङीषि'ति सिद्धेऽपि प्राचामेव ङीष् नान्येषामिति नियमार्थमिदम् । **गुणवचनात्** । गुणो नाम नेह-अदेङ्रूपः, 'उतः' इति विशेषणाद्वचनग्रहणाच्च, नापि विशेषणमात्रमिदम्, आखुर्द्रव्यमित्यादावतिप्रसङ्गादिति चेत् । अत्राहुः—'**संज्ञाजातिक्रियाशब्दान् हित्वाऽन्ये गुणवाचिनः**' । 'चतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिरित्याकरग्रन्थ-निष्कर्षादेव निर्णयः' इति । भाष्ये तु '**सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाऽक्रिया-जश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः** ।' इति स्थितम् । सत्त्वं द्रव्यम् । सत्त्व एव निविशत इति सावधारणं व्याख्येयम् । एतेन सत्ता व्यावर्त्यते । सा हि न केवलं द्रव्ये वर्तते किन्तु द्रव्यगुणकर्मसु । ननु द्रव्य एव द्रव्यत्वं वर्तत इति तत्रा-ऽतिव्याप्तिरत आह—**अपैतीति** । अपगच्छतीत्यर्थः । अर्थात्सत्त्वादेव । यथा पीततायां जातायां फलादेर्नीलता-ऽपैति, नैवं द्रव्यत्वं द्रव्यादपैति । एवमपि गोत्वं गोषु वर्तते अश्वादेश्चापैति तत्रातिव्याप्तिरत आह—**पृथग्जातिषु दृश्यत इति** । गोत्वं हि द्रव्यत्वाऽवान्तरनानाजातिषु न दृश्यते । गुणस्तु दृश्यते । यथा अभ्रे दृष्टा नीलता तृणा-दिष्वपि दृश्यते । एतेन पूर्वार्धेन सकलजातेर्व्यवच्छेदः । एवं तर्हि कर्म द्रव्ये वर्तते ततोऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते चेति तत्रातिव्याप्तिरत आह—**आधेयश्चाक्रियाजश्चेति** । उत्पाद्योऽनुत्पाद्य इत्यर्थः । उत्पाद्यो–यथा घटादेः पाकजो रूपादिः । अक्रियाजोऽनुत्पाद्यः । स यथा आकाशादेर्महत्त्वादिः । क्रिया तु सर्वाप्युत्पाद्यैव न नित्येति तस्या द्वैविध्याऽभावाद्गुणत्वाऽभावः । एवमपि द्रव्यस्य गुणत्वं प्राप्नोति, अवयविद्रव्यं ह्यवयवद्रव्येषु निविशते, असमवायि-कारणसंयोगनिवृत्तौ (तु) विनाशात्ततोऽपैति, भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते, द्विविधं च भवति नित्याऽनित्य-भेदेन, निरवयवस्याऽऽत्मपरमाण्वादेर्नित्यत्वादवयविद्रव्यस्य तु घटादेरनित्यत्वादत आह—**असत्त्वप्रकृतिरिति** ।

विषये तदन्यत्रापि ङीष् वा स्यादित्यर्थः । **अयोविकारश्चेदिति** । फाला इति प्रसिद्धः । **कुशाऽन्येति** । छन्दोगसूत्रे 'प्रस्तोता तु कुशाः कारयेद्यज्ञियस्य वृक्षस्य खदिरस्य दीर्घसत्रेष्वेके प्रादेशमात्रीः कुशपृष्ठास्त्वक्तस्समा-भज्जते' इति प्रसिद्धा । **कामुकीति** । कामयितुं शीलमस्या इति विग्रहे 'लषपते'त्यादिना कर्मेरुकञ् । मैथुने-च्छावती चेदित्यर्थः । अर्शआद्यजन्ताट्टाप् । **कामुकान्येति** । धनादीच्छावतीत्यर्थः । **शोणात्प्राचाम्** । 'रोहितो लोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छविः' इत्यमरः । 'वर्णानां तणतिनितान्ताना'मिति शोणशब्द आद्युदात्तोऽनुदात्तान्तः । 'अन्यतो ङी'षिति नित्यं ङीषि प्राप्ते विकल्पार्थमिदम् । **वोतो गुणवचनात्** । प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तम् । वा उत इति च्छेदः । उता गुणवचनस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणात्तदन्तविधिः । तदाह—**उदन्तादिति** । **वा ङीषिति** । ङीषिति नात्रानुवर्तते । 'गुणवचनान्ङीबाद्युदात्तार्थः' इति वार्तिकादिति भावः । **मृद्वीति** । मृदुशब्दान्ङीपि यण् । अत्र–'सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाऽक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः' इति भाष्ये गुण-लक्षणमुक्तम् । सत्त्वं द्रव्यं समवायिकारणं, तत्रैव निविशते समवैति यः स गुण इत्यन्वयः । द्रव्यमात्रसमवेत इति यावत् । मात्रपदात्सत्ताजातिर्व्यवच्छिद्यते, तस्या द्रव्यगुणक्रियावृत्तित्वात् । अथ द्रव्यत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय आह—**अपैतीति** । कतिपयद्रव्येभ्योऽपगच्छतीत्यर्थः । द्रव्यत्वस्य सर्वद्रव्यवृत्तित्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । एवमपि गोत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय आह–**पृथग्जातिषु दृश्यते इति** । पृथक् भिन्ना जातयो येषां ते पृथग्जातयः । भिन्न-जातीयद्रव्यवृत्तिरिति यावत् । गोत्वस्य गोजातीयेष्वेव सत्त्वाद्भिन्नजातीयेषु अश्वादिष्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । एवमपि क्रियायामतिव्याप्तिवारणाय आह—**आधेयश्चाक्रियाजश्चेति** । आधीयते उत्पाद्यते इत्याधेयः=उत्पाद्यः, **अक्रियाजः**=अनुत्पाद्यः । उत्पाद्यत्वाऽनुत्पाद्यत्वाभ्यां द्विविध इति यावत् । गुणो नित्याऽनित्यभेदेन द्विविधो भवति । नित्यगतानां गुणानां नित्यत्वात्, अनित्यगतानामनित्यत्वात् । क्रियायास्तु सर्वस्या अप्युत्पाद्यत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । एवमपि द्रव्येऽतिव्याप्तिः, तस्य अवयवद्रव्यसमवेतत्वादसमवायिकारणसंयोगनाशे ततोऽपायात्, विजातीय-पार्थिवाद्यवयवेषु सत्त्वात्, नित्याऽनित्यभेदसत्त्वाच्च । अत आह–**असत्त्वप्रकृतिरिति** । अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः । द्रव्यभिन्न इति यावत् । अत्र **मात्र**पदेन सत्ताजातेः, **अपैती**त्यनेन द्रव्यत्वस्य, **पृथग्जातिषु दृश्यते** इत्यनेन गोत्वादिजातेश्च निरासात्तद्भिन्नत्वमिति लब्धम् । 'आधेयश्चाक्रियाजश्चे'त्यनेन क्रियानिरासात्क्रियाभिन्नत्वं लब्धम् । **असत्वप्रकृती**रित्यनेन द्रव्यस्य निरासाद्द्रव्यभिन्नत्वं लब्धम् । तथाच जातिभिन्नत्वे सति क्रियाभिन्नत्वे सति द्रव्यभिन्नत्वे सति समवेतत्वं गुणलक्षणं निष्कृष्टं वेदितव्यम् । समवेतत्वाऽभावादभावनिरासः । अत्र 'नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनन्ता

पधाच्च । खरुः पतिंवरा कन्या । पाण्डुः ॥ बह्वादिभ्यश्च ।४।१।४५। एभ्यो वा ङीष् स्यात् । बह्वी । बहुः । कृदिकारादक्तिनः । रात्रिः । रात्री । 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके' । शकटिः । शकटी । अक्तिन्नर्था-त्किम् ? । अजननिः । क्तिन्नन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थं पद्धतिशब्दो गणे पठ्यते । 'हिमकाषिहतिषु चे'ति पद्भावः । पद्धतिः । पद्धती ॥ पुंयोगादाख्यायाम् ।४।१।४८। या पुमाख्या पुंयोगात्स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् स्यात् ।

अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः । पतिंवरेति । एवं च पाणिग्रहणोत्कण्ठाभिधायित्वाद्गुणवचनोऽयमिति भावः । बह्वादि-भ्यश्च । बहुशब्दस्य गुणवाचित्वात् पूर्वेण सिद्धेऽप्युत्तरार्थं ग्रहणम्,–'नित्यं छन्दसी'त्युत्तरसूत्रेण बहुशब्दादपि छन्दसि नित्यं यथा स्यादिति । ,वस्तुतस्तु बहुशब्दो, 'नित्यं छन्दसी'ति सूत्रं च व्यर्थमेव, सर्वविकल्पानां छन्दसि व्यवस्थितत्वात् । गणसूत्रमाह—कृदिकारादिति । 'सर्वतोऽक्तिन्नर्था'दित्यपि गणसूत्रमेव । व्यवस्थितविभा-षात्वादिह न,–सुगन्धिः । प्रियकृतिर्वेश्या । अजननिरिति । 'आक्रोशे नञ्यनिः' इति जनेरनिप्रत्ययः । इहान्या-न्यपि गणसूत्राणि सन्ति—शक्तिः शस्त्रे । शक्तिः शक्ती । शस्त्रे किम् ? । शक्तिः सामर्थ्यम् । शक्तिः शक्तीति पाठे तु शब्दद्वयम् । शङ्खिः शङ्खी । इतः प्राण्यङ्गात् । धमनिः । धमनी । चन्द्रभागान्नद्याम् । चन्द्रभागी । चन्द्रभागा । अहन्शब्दोऽत्र पठ्यते, तत्सामर्थ्यात्तदन्तो बहुव्रीहिरुदाहार्यः, अनुपसर्जनाधिकारबाधश्च । दीर्घाह्नी प्रावृट् । पक्षे ङीप्ङीन्निषेधाः । बहु पद्धति यष्टि विकट विशाल कल्याण पुराण चण्ड कृपाण अहन् । इत्यादि ।

एव' इति तार्किकाभिमतविशेषपदार्थाङ्गीकारे तद्भिन्नत्वमपि निवेश्यम् । 'आकडारादेका संज्ञा' इति सूत्रभाष्ये तु 'समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दव्यतिरिक्तमर्थवच्छब्दरूपं गुणवचनसंज्ञं भवती'त्युक्तम् । तदिदं प्रकृतसूत्रभाष्यस्थलक्षणस्यास्योक्तस्य प्रपञ्चनपरं वेदितव्यम् । परन्तु आकडारसूत्रभाष्ये संख्याशब्दभिन्नत्व-मप्युपात्तम् । तदप्युक्तलक्षणे निवेश्यम् । न चैवमपि मृदुपट्वादिशब्दानां गुणविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद्गुणवचनत्वाऽभावं इति वाच्यं, गुणवचनेत्यन्वर्थसंज्ञया गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वस्यैव विवक्षितत्वात् । एवं च रूपशब्दस्य न गुणवचनता, तस्य प्राधान्येन रूपवाचितया रूपवति प्रयोगाऽभावात् । रूपादिशब्दस्यापि गुणवचनशब्देन ग्रहणे 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः' इत्यत्रापि रूपादिशब्दानां ग्रहणापत्तौ 'रूपो घटः' इत्यादिप्रयोगापत्तेः । प्रपञ्चितं चैदगुणाधिकरणेऽ-स्माभिरध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ । शुचिरिति । शुक्लेत्यर्थः । 'शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डराः' इत्यमरः । नच शुचिधातोः 'इगुपधात् कि'दित्यौणादिके इप्रत्यये उत्पन्नस्य शुचिशब्दस्य आकडारसूत्रे भाष्ये कृदन्तस्य गुण-वचनत्वपर्युदासादेवात्र ङीष् न भविष्यतीति वाच्यम्, उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणात् । आखुरिति । मूषिके-त्यर्थः । आखोस्तु जातिविशिष्टद्रव्यवचनत्वादुक्तगुणवचनत्वाऽभावान्न ङीप् । 'खरुसंयोगोपधान्ने'ति वार्तिकम् । खरु-श्च संयोगोपधश्चेति समाहारद्वन्द्वः । खरुशब्दात् संयोगोपधाच्च 'वोतो गुणवचनादि'ति ङीप् नेत्यर्थः । खरुशब्दम-प्रसिद्धत्वाद्व्याचष्टे—पतिंवरा कन्येति । पतिलाभोत्कण्ठावतीत्यर्थः । औत्कण्ठ्यलक्षणगुणोपसर्जनद्रव्यवाचितया गुणवाचित्वात् प्राप्तिः । पाण्डुरिति । श्वेतेत्यर्थः । संयोगोपधत्वान्न ङीप् । बह्वादिभ्यश्च । गुणवचनत्वादेव सिद्धे बहुग्रहणं व्यर्थमेवेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु अनुपदोदाहृताकडारसूत्रभाष्यरीत्या सङ्ख्याशब्दानां गुणवचनत्वाऽभावा-दप्राप्तस्य ङीषो विधानार्थं बहुग्रहणमित्याहुः । बह्वी बहुरिति । वैपुल्यवाची बहुशब्दोऽयम् । त्रित्वादिसमनि-यतसङ्ख्याविशेषवाचित्वे तु एकवचनानुपपत्तेः । वैपुल्यवाचित्वेऽपि 'बहुगणवतुडति सङ्ख्या' इति सङ्ख्याशब्दत्वान्न गुणवचनत्वमिति न वैयर्थ्यमिति भावः । 'कृदिकारादक्तिनः' इति बह्वाद्यन्तर्गणसूत्रम् । कृतो य इकारस्तदन्तात्प्रा-तिपदिकात् ङीष् वा स्यात्, न तु क्तिन्नन्तादित्यर्थः । रात्रिः रात्रीति । 'राशदिभ्यां त्रिप्' इति राधातोरौणादि-कस्त्रिप् । गुणवचनत्वाऽभावात्, उदन्तत्वाऽभावाच्चाऽप्राप्ते वचनम् । 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके' इत्यपि बह्वाद्यन्तर्गण-सूत्रमेव । कृदिकारान्तादकृदिकारान्तादपि ङीष् वा स्यात्, नतु क्तिन्नर्थकप्रत्ययान्तादित्यर्थः । शकटिः शक-टीति । शकटिशब्दस्य अव्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वात् कृदन्तत्वाऽभावात् 'सर्वत' इति वचनम् । अव्युत्पत्तिपक्षे रात्रि-शब्दोऽप्युदाहरणं बोध्यम् । अजननिरिति । 'स्त्रियां क्तिन्'त्यधिकारे 'आक्रोशे नञ्यनिः' इति नञि उपपदे जनेरनिप्रत्ययः । 'अक्तिन' इत्युक्तौ अत्र निषेधो न स्यादतोऽक्तिन्नर्थादित्युक्तिरिति भावः । ननु हनधातोः स्त्रियां कर्मणि क्तिनि 'अनुदात्तोपदेशे'त्यादिना नलोपे हतिशब्दः, तस्य क्तिन्नन्तत्वात्कथं पद्धतिशब्दान्ङीषित्यत आह—क्तिन्नन्तत्वादिति । गणे इति । बह्वादिगण इत्यर्थः । ननु पादाभ्यां हतिरिति विग्रहे 'कर्तृकरणे कृता बहुल'-मिति तृतीयासमासे सुब्लुकि पादहति इति स्थिते कथं पदादेशः, 'पादः पत्' इत्यत्र कृतसमासान्तलोपस्यैव पाद-शब्दस्य ग्रहणात्, भत्वाऽभावाच्च । 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इत्यपि न संभवति तस्य आज्यादिष्वेव परेषु प्रवृत्तेरित्यत आह—हिमकाषीति । हिमादिषु परेषु पादशब्दस्य पदादेशः स्यादिति तदर्थः ।

गोपस्य स्त्री गोपी ॥ पालकान्तान्न । गोपालिका । अश्वपालिका ॥ * सूर्याद्देवतायां चाब्वाच्यः । सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायां किम् ? । सूरी कुन्ती । मानुषीयम् ॥ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमा-

---

पुंयोगादाख्यायाम् । इह 'पु'मिति लुप्तषष्ठीकं पृथक् पदं, तच्चावर्तते । 'पुंयोगा'दिति हेतौ पञ्चमी । 'आख्याया'मिति तु पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याशयेनाह—**या पुमाख्येत्यादि** । **'पुमाख्या'**—पुंवाचकः शब्दः । **'पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते'** इत्यनेन गौणी वृत्तिरुक्ता । यदा तु मुख्यार्थात् 'तस्येदम्' इत्यण्, तदा 'गौपी'त्येव भवति । योगः–संबन्धः । स चेह दम्पतिभाव एवेति नाग्रहः; किं तु जन्यजनकभावोऽपि गृह्यते, सङ्कोचे मानाऽभावात् । तेन 'कौसल्ययाऽसावि सुखेन रामः प्राक्केकयीतो भरतस्ततोऽभू'दिति भट्टिप्रयोगः सङ्गच्छते । केकयस्य दुहिता केकयी । 'जनपशब्दात्क्षत्रियाद'ञित्यपत्यप्रत्यये तु 'कैकेयीतो भरत'इति स्यात् । नचेह 'अतश्चे'ति तद्राजाकारस्य लुक् शङ्क्यः, 'न प्राच्यभर्गादी'ति प्रतिषेधात् । तथा च कालिदासः–'कैकेयि ! कामाः फलितास्तवे'ति । एतेन 'देवकी' व्याख्याता । पुंयोगात् किम् ?, देवदत्ता । अयं हि संज्ञाशब्दः स्वभावात्स्त्रियमाह, न तु पुंवाचकशब्दयोगात् । आख्यायां किम् ?, प्रसूता । अयं हि जातप्रसवामाह । स च प्रसवो गर्भधारणद्वारा पुंयोगनिमित्तक इत्यस्तीह पुंयोगः, किं तु नायं पुंसो वाचक इति न ङीष् । **सूर्याद्देवतायामिति** । ङीषोऽपवादः । **सूरीति** । 'सूर्यतिष्ये'ति यलोपः । **आनुगिति** ।

पुंयोगात् । पुंयोगादिति हेतौ पञ्चमी । आख्यायामिति पञ्चम्याः सप्तम्यादेशः, 'सुपां स्थाने सुपो भवन्तीति वक्तव्य'मित्युक्तेः । आख्येत्यनेन वाचकः शब्दो विवक्षितः, कस्य वाचक इत्यपेक्षायां पुंयोगादित्युपस्थितत्वात्पुंस इति लभ्यते । तथाच आख्यायामित्यनेन पुंसि प्रसिद्धाच्छब्दादिति लभ्यते । पुंयोगादिति स्त्रियामित्यत्रान्वेति । तथाच पुंयोगमाश्रित्य लक्षणया स्त्रियां वर्तमानादिति लभ्यते । तदा—**या पुमाख्येत्यादिना** । **ङीषिति** । 'अन्यतो ङीष्' इत्यतस्त दनुवृत्तेरिति भावः । 'वोतो गुणवचना'दिति पूर्वसूत्रे तु 'गुणवचनान्ङीबाद्युदात्तार्थः' इति वार्तिकान्ङीप् लब्ध इति न तत्राऽस्यानुवृत्तिः । **गोपस्य स्त्रीति** । गाः पातीति गोपः, 'आतोऽनुपसर्गे कः' । तज्जायायां तु गोरक्षणाऽभावेऽपि तद्भार्यात्वात्तद्व्यपदेशः । ततश्च पुंयोगमाश्रित्य लक्षणया स्त्रियां वर्तमानत्वान्ङीषि 'यस्येति चे'त्यकारलोप इति भावः । हरेः स्त्री, शम्भोः स्त्रीत्यादौ न ङीष्, स्त्रीप्रत्ययविधिप्रकरणेऽत इत्यनुवृत्तेः । या तु स्वयमेव गाः पाति, नतु गोपस्य स्त्री, सा तु गोपा । तत्र गोपशब्दस्य स्वत एव स्त्रियां वृत्त्या पुंयोगादवृत्तेः । नच गोपस्य माता श्वश्रूः मातुलानी वा गोपीति स्यादिति वाच्यम्, 'अकुर्वती पापं भर्तृकृतान् वधबन्धादीन् यथा लभते एवं तच्छब्दमपी'ति भाष्यस्वारस्येन जायापत्यात्मकस्यैव पुंयोगस्य विवक्षितत्वात् । दुहितरि केकयी देवकीत्यादयस्तु गौरादौ पाठ्या इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । आख्याग्रहणं किम् ? । प्रसूता । अयं हि शब्दो जातप्रसवामाह । स च प्रसवः पुंयोगनिमित्तकः, तन्निमित्ता चास्य स्त्रियां वृत्तिः, न त्वयं पुंसि प्रसिद्धः, अतो न ङीष् । अत्र 'गोपालकादीनां प्रतिषेधः' इति वार्तिकम् । अत्र आदिपदेन अश्वपालिकेत्यादयः पालकान्ता एव गृह्यन्ते, भाष्ये तेषामेवोदाहरणात् । तदाह—**पालकान्तान्नेति** । 'पुंयोगलक्षणङी'षिति शेषः । **गोपालिकेति** । गोपालकस्य स्त्रीत्यर्थः । ननु पालयतीति पालकः, कर्तरि ण्वुल्, 'युवोरनाकौ' इत्यकादेशः । 'णेरनिटि'इति णिलोपः । गवां पालक इति विग्रहे षष्ठीसमासे सुपो लुकि गोपालकशब्दः । तत्र किं शेषे षष्ठी, उत 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी ? । न तावदाद्यः, प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य टापः समासावयवात् पालकशब्दादुत्पन्नसुपः परत्वेन असुप इति निषेधात् 'प्रत्ययस्था'दिति इत्त्वानुपपत्तेः । नचाऽस्तु कर्मणि षष्ठीति द्वितीयः पक्षः, 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः' इति वचनेन सुबुत्पत्तेः प्रागेव पालकशब्देन प्रातिपदिकेन गवामिति षष्ठ्याः समासे सति समासादुत्पन्नस्य टापः सुपः परत्वाऽभावेन इत्त्वस्य निर्बाधत्वादिति वाच्यं, 'तृजकाभ्यां कर्तरी'ति कारकषष्ठ्याः समासनिषेधादिति चेत्, मैवम्—गाः पालयतीति गोपालः । कर्मण्यण् । उपपदसमासः । गोपाल एव गोपालकः, स्वार्थिकः कः । तद्धितावयवत्वात्सुब्लुक् । गोपालकस्य स्त्री गोपालिकेति व्युत्पत्त्याश्रयणात् । नह्यत्र टाप् सुपः परः, केन व्यवधानात् । अस्तु वा शेषषष्ठ्या समासः, एवमपि न टाप् सुपः परः, शेषत्वविवक्षायामपि वस्तुतः कारकतया सुबुत्पत्तेः प्रागेव शेषषष्ठ्या समासप्रवृत्तेः । अत एव प्रकृतसूत्रे 'उपपदमतिङि'ति सूत्रे च भाष्ये कुम्भकारपदे सुबुत्पत्तेः प्रागेव कुम्भस्येति शेषषष्ठ्या समास उपन्यस्तः सङ्गच्छत इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । **सूर्याद्देवतायामिति** । देवताभूतायां स्त्रियां पुंयोगाद्वर्तमानात्सूर्यशब्दाच्चाप् वक्तव्य इत्यर्थः । 'पुंयोगा'दिति ङीषोऽपवादः । चपावितौ । **सूर्येति** । चापि सवर्णदीर्घः । **देवतायां किमिति** । सूर्यस्त्रियां देवतात्वाऽव्यभिचारात् प्रश्नः । **सूरी कुन्तीति** । ङीपि 'सूर्यतिष्ये'ति यकारलोपः, 'यस्ये'ति चे'त्यकारलोपः । **मानुषीयमिति** । इयं कुन्ती मानुषी, न तु देवतेत्यर्थः । एतच्च महाभारतादौ स्पष्टम् । नच 'सूर्याद्देवतायां ने'त्येवोच्यतां, ङीषि निषिद्धे

रण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ।४।१।४९। एषामानुगागमः स्यान्ङीप् च ॥ इन्द्रादीनां षण्णां मातुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते । तत्र ङीपि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां चतुर्णामुभयम् । इन्द्राणी ॥ * हिमारण्ययोर्महत्त्वे । महद्धिमं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी । * यवाद्दोषे । दुष्टो यवो यवानी ॥ * यवनाल्लिप्याम् ॥ यवनानां लिपिर्यवनानी । * मातुलोपाध्याययोरानुग्वा । मातुलानी । मातुली । उपाध्यायानी । उपाध्यायी । * या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्यः । उपाध्यायी । उपाध्याया । * आचार्यादणत्वं च । आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी । पुंयोग इत्येव । आचार्या

ननु ह्रस्वादिरेव लाघवादनुग्वक्तव्यः किमनेन दीर्घोच्चारणेन ? । अत्राहुः–अनुकि कृते 'अतो गुणे' इति पररूपं स्यात् । न चाऽकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घो भविष्यति, अन्यथा हि 'नुक'मेव कुर्यादिति वाच्यम्, 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्य बाधेन चरितार्थत्वात् । 'पत्युर्नः' इतिवदादेशे कर्तव्ये आगमलिङ्गककारोच्चारणसामर्थ्यादेवाऽल्लोपो न भविष्यतीति चेन्न; शर्वशब्दे ककारस्य चारितार्थ्यात् । न हि तत्र लोपोऽस्ति 'न संयोगा'दिति निषेधात् । तस्मात्ककाराऽकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपबाधनार्थं दीर्घोच्चारणमावश्यकमिति । केचित्तु नुकि कृते लाक्षणिकत्वात् 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्याऽप्रवृत्त्या सवर्णदीर्घ एव अनुकि कृते भविष्यत्यकारोच्चारणसामर्थ्यात् । एवं सत्यानुगिति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् 'आ-अनु'गिति पदं विभज्यते । तत्रेन्द्रादीनामनुकैव सिद्धे आकारादेशविधानसामर्थ्यात्क्वचिदन्यतोऽपि विधानमनुमीयते, तेन ब्रह्मणः स्त्री ब्रह्माणीति सिध्यतीत्याहुः । अत्र नव्याः–अस्तूक्तरीत्या दीर्घोच्चारणमन्यतो विधानार्थमेव, परन्तु 'आ–अनु'गिति पदं विभज्य नकारस्याऽऽकारादेशे कृते दीर्घग्रहणसामर्थ्यादनजन्तस्याप्यनुकि कृते ब्रह्माणीति सिध्यतीति न व्याख्येयम्, उभयविधौ वाक्यभेदापत्तेः । किन्तु इन्द्रमाचक्षाण इन्द्रः । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति ण्यन्तात्क्विप् । तस्य स्त्री इन्द्राणीति सिध्यतीत्येवेति व्याख्येयम् । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् 'अतः' इत्यधिकारोऽनुपसर्जनाधिकारश्च बाध्यत इति सुवचत्वात् । न चोभयबाधाभ्युपगमापेक्षयाऽत इत्यधिकारबाधमात्राभ्युपगमेन ब्रह्मणः स्त्री ब्रह्माणीति रूपसिद्धये आकारादेशोऽनुक् च भवतीत्येव व्याख्यायतामिति वाच्यं, वाक्यभेदापत्त्यपेक्षया उभयबाधनगौरवस्य सुसहत्वात् । एवं च ब्रह्माणमानयति जीवयतीत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थोऽपि स्वरसतः सङ्गच्छत इत्याहुः । **हिमानीति** । महत्त्वयोगे हिमारण्ययोः स्त्रीत्वम् । **दुष्टो यवो यवानीति** । जात्यन्तरमेवानेनाभिधीयते । अयमेव चाऽस्य दोषो यस्माद्धि यवत्वजातेरभावेऽपि तदाकारानुकृतिः । **यवनानीति** । 'तस्येद'मित्यणो बाधको ङीष् । **वा ङीष्वाच्य इति** । इदं च 'इङश्चे'ति घञ्विधायकसूत्रस्थं वार्तिकम् । वक्ष्यति च तत्र–'अपादाने स्त्रियामुपसङ्ख्यानं तदन्ताच्च वा ङी'षिति । **उपाध्यायी-उपाध्यायेति** । उपेत्य अस्या अधीयत इति विग्रहः । **स्वार्थे**

टापैव सूर्येति सिद्धेरिति वाच्यं, टापि हि सति पित्त्वादनुदात्तत्वम् 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्युक्तेः । चापि तु 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वमिति भेदः । इन्द्रवरुण । **आनुगागम इति** । कित्त्वादागमलिङ्गादिति भावः । **ङीष् चेति** । 'अन्यतो ङीष्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **पुंयोग एवेष्यते इति** । पुंयोगादित्यनुवृत्तेः, तेषां स्त्रीत्वे पुंयोगं विनाऽप्रवृत्तेश्चेति भावः । नन्वेवं पुंयोगादित्येव सिद्धे ङीष्विधिर्व्यर्थ इत्यत आह–**तत्रेति** । तत्र इन्द्रादिषु षट्सु मातुलाचार्ययोश्च पुंयोगादित्येव ङीषि सिद्धे तत्संनियोगेन आनुगागममात्रं विधीयत इत्यर्थः । **इतरेषामिति** । हिमारण्ययवयवनानां तु आनुक् ङीष् चेत्युभयं विधीयते, तत्र पुंयोगस्याऽसंभवादिति भावः । **इन्द्राणीति** । आनुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः, कित्त्वादन्तावयवः, सवर्णदीर्घः, णत्वमिति भावः । वरुणानी, भवानी, शर्वाणी, रुद्राणी, मृडानीत्युदाहरणानि सुगमत्वादुपेक्षितानि । दीर्घोच्चारणं विना अनुग्विधौ तु पररूपापत्तिः, अकारोच्चारणस्य अल्लोपनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । नुग्विधौ तु अल्लोपापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः । **हिमारण्योर्महत्त्वे**—इति वार्तिकम् । महत्त्वविशिष्टे हिमे अरण्ये च वर्तमानयोरानुङ्ङीषावित्यर्थः । **महद्धिमं हिमानीति** । महत्त्वयोगे स्त्रीत्वमत एव ज्ञेयम् । **अरण्यानीति** । महदरण्यमित्यर्थः । **यवाद्दोषे**—इति वार्तिकम् । 'आनुङ्ङीषा'विति शेषः । दुष्टयवे वृत्तौ स्त्रीत्वमत एव ज्ञेयम् । **यवनाल्लिप्याम्**—इत्यपि वार्तिकम् । लिपिरक्षरविन्यासः । तत्र लक्षणया वृत्तौ आनुङ्ङीषावित्यर्थः । **मातुलोपाध्याययोरानुग्वेति** । इदमपि वार्तिकम् । अत्र पुंयोगादिति सम्बध्यते, हिमादिष्विवाऽत्र असम्भवाऽभावात् । अत्र आनुगेव तु विकल्प्यते, आनुगभावेऽपि पक्षे ङीष् भवत्येव । मातुलान्नित्यं प्राप्ते उपाध्यायादप्राप्ते विभाषेयम् । **मातुलानी मातुलीति** । मातुलस्य स्त्रीत्यर्थः । **उपाध्यायानी उपाध्यायीति** । उपाध्यायस्य स्त्रीत्यर्थः । **या तु स्वयमेवेति** । इदं तु वार्तिकं तृतीयस्य तृतीये 'इङश्चे'ति सूत्रे पठितम् । या स्वयमेवाध्यापयति न तूपाध्यायस्य स्त्री, तत्र पुंयोगाऽभावेऽपि केवलङीष्विकल्पो वाच्य इत्यर्थः । युगान्तरे ब्रह्मवादिन्यः स्त्रियः सन्ति तद्विषयमिदम् । 'पुरा युगेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्री-

स्वयं व्याख्यात्री । ॐ अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे । अर्याणी । अर्या । स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थः। क्षत्रियाणी । क्षत्रिया । पुंयोगे तु–अर्यी । क्षत्रियी । कथं ब्रह्माणीति ? । ब्रह्माणमानयति जीवयतीति 'कर्मण्यण्' । क्रीतात्करणपूर्वात् ।४।१।५०। क्रीतान्तादन्तात्करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात् । वस्त्रक्रीती । क्वचिन्न

इति । यदि तु पुंयोग एवायं विधिः स्याच्छूद्रापि क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियाणी स्यात् । ब्राह्मणभार्या च क्षत्रिया क्षत्रियाणी स्यादिति भावः । वैश्या वेत्यर्थ इति । 'अर्यः स्वामिवैश्ययो'रित्यर्थद्वये निपातनादिति भावः । अत्राऽमरस्य सङ्ग्रहः—'अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि । उपाध्यायाऽप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः । आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्यी क्षत्रियी तथा । उपाध्यायाऽप्युपाध्यायी–'इति । कथमिति । सूत्रे ब्रह्मन्शब्दस्याऽग्रहणादानुगनुपपन्न एवेति प्रश्नः । उत्तरं तु—ब्रह्माणमानयतीत्यादि । ण्यन्तात् 'अन प्राणने' इत्यस्मात्कर्मण्यणि 'णेरनिटी'ति णिलोपे 'टिड्ढाण'ञिति ङीपि 'पूर्वपदात्संज्ञाया'मिति णत्वे च 'ब्रह्माणी'ति रूपसिद्धेरिति भावः । क्रीतात् । इह प्रकरणे 'अतः' इत्यनुवर्तते, 'प्रातिपदिका'दिति च, तदाह–अदन्तादिति । 'प्रातिपदिका'दिति शेषः । वस्त्रक्रीतीति । 'वस्त्र भिस्क्रीते'ति स्थिते प्राक्सुबुत्पत्तेः 'कर्तृकरणे' इति समासेऽदन्तत्वान्ङीष् । क्वचिन्नेति । 'कर्तृकरणे कृता बहुल'मिति बहुलग्रहणात् 'गतिकारकोपपदे'ति वक्ष्यमाणस्य क्वचिदप्रवृत्तौ सुबन्तेन समासः । तत्र सुपः प्रागेवान्तरङ्गत्वाट्टाप्, ततोऽदन्तत्वाऽभावान्न ङीषिति भावः । करणपूर्वादिति किम् ? । गवा क्रीता अश्वेन क्रीतेत्यादिविग्रहे मा भूत् । पूर्वशब्दो ह्यवयववचनः, समासप्रातिपदिकं चान्यपदार्थः । करणं

वचनं तथा ।' इति स्मरणात् । आचार्यादणत्वं च—इत्यपि वार्तिकम् । चकार आनुक्ङीषोः समुच्चयार्थः । आचार्यानीति । आचार्यस्य स्त्रीत्यर्थः । 'अट्कुप्वा'ङिति णत्वं न भवति । 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ।' 'एकदेशमुपाध्यायः' इति स्मृतिः । पुंयोग इत्येवेति । पुंयोगग्रहणमनुवर्तत एवेत्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह—आचार्येति । अत्र पुंयोगाऽभावं विशदयति—स्वयं व्याख्यात्रीति । धर्मोपदेष्ट्रीत्यर्थः । 'यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः' इति स्मरणादिति भावः । अर्यक्षत्रियाभ्यां वा—इति वार्तिकम् । 'आनुक्ङीषा'विति शेषः । 'स्वार्थे'ति व्याख्यानलभ्यं, तेन पुंयोगनिरासः । अत एव भाष्ये 'आर्याणी अर्या' इत्येवोक्तम् । पुंयोग एव प्रवृत्तौ तु उपाध्यायीतिवदर्यीति ङीषमेवोदाहरेत् । अर्यशब्दं व्याचष्टे—स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थ इति । 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' इति निपातनादिति भावः । क्षत्रियाणी क्षत्रियेति । क्षत्रियात् क्षत्रियायां भार्यायामुत्पन्नेत्यर्थः । 'सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः' इत्युपक्रम्य 'विन्नास्वेष विधिः स्मृतः' इति स्मरणात् । विन्नास्वित्यस्य ऊढास्वित्यर्थः । पुंयोगे तु अर्यी क्षत्रियीति । अर्यस्य स्त्री अर्यी, क्षत्रियस्य स्त्री क्षत्रियी, वैश्या शूद्रा वेत्यर्थः । कथमिति । 'इन्द्रवरुण'-त्यादिसूत्रे ब्रह्मन्शब्दस्याऽग्रहणाद्ब्रह्मणः स्त्रीत्यर्थे ब्रह्माणीत्यानुक्ङीषौ कथमिति प्रश्नः । उत्तरमाह—ब्रह्माणमिति । आनयतीत्यस्य व्याख्यानं—जीवयतीति । 'अन प्राणने' । प्राणनं जीवनम् । अस्माद्धातोर्हेतुमण्णिचि उपधावृद्धौ तिपि शपि गुणाऽयादेशयोरानयतीति रूपम् । भर्तृजीवनस्य जायासौमङ्गल्यायत्तत्वात् । ततश्च ब्रह्माणमानयतीति विग्रहे 'आनि' इति ण्यन्तात् 'कर्मण्यणि'त्यणि 'णेरनिटी'ति णिलोपे आनशब्देन ब्रह्माणमित्यस्य उपपदसमासे सुब्लुकि नलोपे सवर्णदीर्घे ब्रह्मानशब्दात् 'टिड्ढाणञि'ति ङीपि 'यस्येति चे'त्यकारलोपे 'पूर्वपदात्संज्ञाया'मिति णत्वे ब्रह्माणीति रूपमिति भावः । 'एकाजुत्तरपदे' इति तु न, अणि सति प्रातिपदिकस्य ह्यच्कत्वाल्लुप्तेऽप्यणि लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्' इति तु न, 'तस्य दोषः' इत्युक्तेः । क्रीतात्करणपूर्वात् । प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तमत इत्यनुवृत्तेन क्रीतादित्यनेन च विशेष्यते, तदन्त विधिः । तदाह–क्रीतान्तादित्यादिना । करणमादिर्यस्येति विग्रहः । प्रातिपदिकशब्दो विशेष्यं, तेन करणादेरिति पुंस्त्वमुपपन्नम् । वस्त्रक्रीतीति । ननु वस्त्रेण क्रीतेति टाबन्तेन विग्रहे 'कर्तृकरणे कृता बहुल'मिति समासात्मकं प्रातिपदिकमादन्तमेव, न त्वदन्तमिति कथमत्र ङीषिति चेत्, सत्यम्—समासस्य तावदलौकिकविग्रहवाक्यं प्रकृतिः । वस्त्र भिस् क्रीत इति स्थिते 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति परिभाषया सुबुत्पत्तेः प्रागेव क्रीतशब्देन समासे 'सुपो धातु' इति सुब्लुकि वस्त्रक्रीतेति प्रातिपदिकस्य अदन्तत्वं निर्बाधमिति भावः । एतच्च 'पुंयोगादाख्याया'मिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । धनक्रीतेत्यत्रापि ङीष् स्यादित्यत आह–क्वचिन्नेति । 'कर्तृकरणे कृता बहुल'मिति बहुलग्रहणेन 'गतिकारकोपपदाना'मित्यस्य क्वचिदप्रवृत्त्यवगमादिह सुबन्तेन समासः । तत्र च सुपः प्रागेवान्तरङ्गत्वाट्टापि सति ततः सुपि टाबन्तप्रकृतिकसुबन्तेन समासे सुब्लुकि धनक्रीताशब्दस्य अदन्तत्वाऽभावान्न ङीषित्यर्थः । एवं च 'अत' इत्यनुवृत्तेरेतत्प्रयोजनमित्युक्तं भवति । एतच्च 'उपपदमतिङि'त्यत्र कैयटे स्पष्टम् । करणपूर्वात् किम् ? । सुक्रीता ।

धनक्रीता ॥ क्तादल्पाख्यायाम् ।४।१।५१। करणादेः क्तान्तादवन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यादल्पत्वे द्योत्ये। अभ्रलिप्ती द्यौः । अल्पाख्यायां किम् ?, चन्दनलिप्ता अङ्गना । बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ।४।१।५२। बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्तावदन्तात्स्त्रियां ङीष् स्यात् ॥ *जातिपूर्वादिति वक्तव्यम् । तेन बहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वान्न । ऊरुभिन्नी । नेह-बहुकृता । *जातान्ताच्च । दन्तजाता । *पाणिगृहीती भार्यायाम् । पाणिगृहीता अन्या ॥ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ।४।१।५३। पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । [अस्वाङ्गभूतात्पूर्वपदात्परं यत्क्तान्तं

पूर्वं यस्मिन् प्रातिपदिके तदिदं करणपूर्वं, तस्मादित्यर्थः । क्तादल्पाख्यायाम् । अत्र व्याचख्युः—'अल्पाख्याया'मिति समुदायोपाधिः । अल्पैरभ्रैर्लिप्ता अभ्रलिप्ती । 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहण'मिति समुदायस्यापि क्तान्तत्वान्ङीष् । यद्यपि पूर्वपदार्थस्य अभ्राणामेवाल्पत्वं गम्यते तथापि तदल्पत्वे सति तद्विलेपनस्याप्यल्पत्वमवश्यं भावीति समुदायोपाधित्वमल्पत्वस्य सङ्गच्छत इति । तेन बह्विति । अयं भावः—'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि' 'नञ्सुभ्यां' 'जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः' इति ह्यन्तोदात्तविधायकानि । तत्र 'जातिपूर्वा'दित्युक्ते बह्वादिपूर्वकस्यार्थाद्व्युदास इति । सुखादिपूर्वान्नेति । 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनाया'मित्यत्र ये पठिताः सुखदुःखकृच्छ्रादयस्तेऽत्र गृह्यन्ते । सुखायाता । दुःखायाता । सुखं दुःखं वा आयातं प्राप्तमनयेति विग्रहः । 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वे'ति विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादिह स्वाङ्गपूर्वपद एवोदाहरणमाह—ऊरुभिन्नीति । भिन्नौ ऊरू यस्या इति बहुव्रीहौ भिन्नशब्दस्य 'निष्ठे'ति पूर्वनिपाते प्राप्ते 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्ये'ति परनिपातः । बहुकृतेति । बहूनि कृतानि यया सा । जातान्ताच्चेति । 'वर्णादनुदात्ता'दितिवत्—'बहुव्रीहेरुदात्ता'दित्येव सिद्धेऽन्तग्रहणं नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । 'वा जाते' इति तु वैकल्पिक उदात्तो न तु नित्यमिति भावः । पाणिगृहीतीति । यस्याः पाणिरभिसाक्षिकं गृह्यते तस्यां वाच्यायां पाणिगृहीतशब्दान्ङीष्वक्तव्य इत्यर्थः । अन्येति । कौतुकादिना पाणिर्गृहीतो यस्या दास्यादेः सा 'पाणिगृहीता' । पूर्वेण नित्यं प्राप्त इति । एतेन विकल्पोऽप्ययं जातिपूर्वादेवेति ध्वनितम् । कथं तर्हि 'पुत्रहती'त्यत्र 'अस्वाङ्गपूर्वपदा'दिति वा ङीबिति कैयटः, पुत्रशब्दस्याऽजातिवाचकत्वात् । अन्यथा 'पुत्रादिनी'त्यत्र 'सुप्यजातौ—' इति णिनिर्न स्यात् । यदि त्वदनमादः, सोऽस्यास्तीति आदिनी, पुत्राणामादिनीति

नचैवमपि वस्त्रेण क्रीतेति वाक्यान्ङीष्प्रसङ्गः, क्रीतेति प्रातिपदिकस्य करणपूर्वत्वात्, अदन्तत्वाच्चेति वाच्यं, करणपूर्वादिति हि क्रीतान्तस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणं, नतु क्रीतशब्दस्य । करणं पूर्वं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । करणशब्दात्मकपूर्वावयवात् क्रीतान्तसमासप्रातिपदिकादित्यर्थः । एतदर्थमेव पूर्वग्रहणम् । अन्यथा 'क्रीतात्करणा'दित्येवावक्ष्यदित्यलम् । क्तादल्पाख्यायां । करणादेरिति । करणपूर्वादित्यनुवृत्तेरिति भावः । क्तान्तादिति । क्तान्ताादित्यर्थः, प्रत्ययग्रहणपरिभाषालब्धक्तान्तेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात् । अदन्तादिति । 'अत' इत्यनुवृत्तेरिति भावः । अल्पत्वे द्योत्ये इति । 'अल्पाख्याया'मिति समुदायोपाधिः । अल्पत्वं करणगतं क्रियागतं वा । अभ्रलिप्ती द्यौरिति । अभ्रैरल्पैराच्छन्नेत्यर्थः । अभ्रैरीषदाच्छन्नेति वा । बहुव्रीहेश्च । क्तादिति अत इति चानुवर्तते । तदाह—बहुव्रीहेरिति । क्तान्तादिति । क्तान्तान्तादित्यर्थः । तेनेति । जातिपूर्वादिति विशेषणेन बह्वादिपूर्वान्न ङीषित्यर्थः । 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनाया'मित्यत्र सुखादिगणः पठितः । जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः' इति, 'नञ्सुभ्या'मिति 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नी'ति च क्तान्तबहुव्रीहावन्तोदात्तविधायकानि । अत्र जातिपूर्वादित्युक्तेर्बह्वादिपूर्वस्यान्तोदात्तत्वेऽप्यर्थात् पर्युदास इति भावः । ऊरुभिन्नीति । ऊरू भिन्नौ असंयुक्तौ यस्या इति विग्रहः । 'निष्ठा' इति भिन्नशब्दस्य पूर्वनिपातस्तु न भवति, 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' इति वार्तिकात् । 'जातिकालसुखादिभ्यः' इत्यादिसूत्रेणान्तोदात्तमिदम् । जातिलक्षणं तु 'जातेरस्त्रीविषया'दित्यत्र वक्ष्यते ।

बहुकृतेति । बहवः कृता ययेति विग्रहः । अकृता, सुकृता, मासयाता, सुखयाता, दुःखयाता इति च भाष्ये प्रत्युदाहृतम् । जातान्तान्न—इति वार्तिकम् । 'बहुव्रीहेश्चे'त्युक्तो ङीष् नेत्यर्थः । दन्तजातेति । दन्ता जाता यस्या इति विग्रहः । ऊरुभिन्नीतिवत् परनिपातः । पाणिगृहीती भार्यायामिति । इदमपि वार्तिकम् । विधिवदूढा भार्या, तस्यां विद्यमानादेव पाणिगृहीतशब्दान्ङीषित्यर्थः । विवाहकाले विधिवत् पाणिर्गृहीतो यस्या इति विग्रहः । अन्येति । दास्यादिरित्यर्थः । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा । स्वाङ्गलक्षणमुत्तरसूत्रे वक्ष्यते । अस्वाङ्गं यत् पूर्वपदं तस्मात् परं यत् क्तान्तं तदन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीष् वा स्यादिति सूत्रार्थः । यद्यपि 'अस्वाङ्गं पूर्वपदं यस्य तस्मात् क्तान्तबहुव्रीहे'रित्यपि व्याख्यातुं शक्यं, तथापि उत्तरसूत्रेऽस्वाङ्गपूर्वपदादित्यनुवृत्तस्य कर्मधारयसमासाश्रयणादिहापि तथा व्याख्यानमुचितम् । ननु बहुकृता, अकृता इत्यादावपि अस्वाङ्गपूर्वपदक्तान्तबहुव्रीहित्वान्ङीष्विकल्पः स्यादित्याशङ्क्याह—पूर्वेणेति । 'बहुव्रीहेश्चान्तोदात्ता'दिति पूर्वसूत्रेण नित्यं ङीषि प्राप्ते तद्विकल्पोऽत्र विधीयत इत्यर्थः । एवं च जाति-

तदन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीष्वा स्यात्]। सुरापीती। सुरापीता। अन्तोदात्तात्किम् ?। वस्त्रच्छन्ना। 'अनाच्छादना'-दित्युदात्तनिषेधः। अतएव पूर्वेणापि न ङीप्॥ **स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्** ।४।१।५४। असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्ताददन्तात्प्रातिपदिकाद्वा ङीष्। केशानतिक्रान्ता अतिकेशी। अतिकेशा। चन्द्रमुखी। चन्द्रमुखा। संयोगोपधात्तु–सुगुल्फा। उपसर्जनात्किम् ?। शिखा। [शोभना शिखा सुशिखा]। स्वाङ्गं त्रिधा—*अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम्। सुस्वेदा–द्रवत्वात्। सुज्ञाना–अमूर्तत्वात्।

विगृह्य कथंचित्साधितेऽपि 'जातिकालसुखादिभ्यः' इत्यन्तोदात्तविधायकसूत्रे 'जातेः किं, पुत्रायातः' इति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थो विरुध्यत एवेति चेदुच्यते—'प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः। असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः'—इति भाष्ये लक्षणान्तरमुक्तम्। 'सत्त्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां प्रादुर्भावतिरोभावौ या प्राप्नोति। यावद्द्रव्यभाविनीत्यर्थः। गुणैर्युगपद्द्रव्येण सम्बध्यते। बह्वर्था। सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः। तां जाति'-मित्यादि कैयटेन व्याख्यातम्। एवं च पुत्रत्वस्य यावद्द्रव्यभावित्वेनोक्तलक्षणलक्षितत्वाज्जातिवाचक एव पुत्रशब्द इति 'अस्वाङ्गेति वा ङी'षिति ग्रन्थस्तत्र न विरुध्यते। 'आकृतिग्रहणा जाति'रित्यादिमुख्यपक्षाश्रयणे तु पुत्रत्वस्याऽजातित्वाज्जातेः किं, 'पुत्राऽऽयात' इति ग्रन्थोऽपि सङ्गच्छत इति दिक्। केचिदर्वाचीनास्तु पुत्रहती पुत्रजग्धीत्यत्र 'काद्लाख्याया'मित्यनेन ङीषमाहुः। **सुरापीतीति**। पीता सुरा यया सा। 'जातिकाले'ति सूत्रवार्तिकाभ्यां निष्ठाया अन्तोदात्तत्वपरनिपातौ। **वस्त्रच्छन्नेति**। बहुव्रीहिस्वरेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते, च कृते अनुदात्तान्तोऽयम्। **स्वाङ्गाच्चोप**। इह बहुव्रीहेरिति नानुवर्तते इति ध्वनयन्नुदाहरति—**अतिकेशीति**। **शिखेति**। 'शीङः खो ह्रस्वश्चे'ति खः। तदन्ताट्टाप्। अन्यथा टापं बाधित्वा ङीष् स्यादिति भावः। [केचित्तु सुशिखेत्यपि प्रत्युदाहरन्ति। तच्चिन्त्यम्। टाबन्तेन समासेऽनदन्तत्वेन ङीषः प्राप्त्यभावात्। न च टापः प्रागेव कृदन्तेनैव समासाददन्तत्वमस्तीति वाच्यम्, तथा हि सति शोभना शिखा सुशिखेत्यर्थस्याऽलाभादिति नव्याः]। यद्यत्र स्वमङ्गं गृह्येत तर्हि सुमुखा शालेत्यत्रापि स्यात्, मुखस्य शालाङ्गत्वात्। सुकेशी रथ्येत्यत्र च न स्यात्, केशानां रथ्याङ्गत्वाऽभावात्। अतोऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमाह—**स्वाङ्गं त्रिधेति**। **मूर्तिमदिति**। स्पर्शवद्द्रव्यपरिमाणं मूर्तिः। **प्राणीति**।

पूर्वादित्यस्य अन्तोदात्तादित्यस्य चेहापि संबन्धाद्बहुकृतेत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः। **सुरापीति सुरापीतेति**। सुरा पीता ययेति विग्रहः। ऊरुभिन्नीतिवत् पूर्वनिपातः। **अन्तोदात्तात्किमिति**। 'बहुव्रीहेश्चे'त्यत्र श्रुतम्, 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इत्यत्रानुवृत्तमपि अन्तोदात्तादित्येतत्किमर्थमिति प्रश्नः। **वस्त्रच्छन्नेति**। ऊरुभिन्नीतिवत्पूर्वनिपातः। अथ वस्त्रच्छन्नेत्यत्र 'जातिकालसुखादिभ्यः' इत्यन्तोदात्तत्वमाशङ्क्य निरस्यति—**अनाच्छादनादिति**। तथाच बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघातेन अनुदात्तान्तमेतदिति भावः। **अत एवेति**। 'अस्वाङ्गपूर्वपदा'दित्यनेन 'बहुव्रीहेश्चे'ति पूर्वसूत्रेण च वस्त्रच्छन्नेत्यत्र वैकल्पिको नित्यश्च ङीष् नेत्यर्थः। अन्तोदात्तत्व एवोभयोः प्रवृत्तेरिति भावः। **स्वाङ्गाच्च**। उपसर्जनादिति असंयोगोपधादिति च स्वाङ्गादित्यत्रान्वेति। स्वाङ्गादित्येतदत इत्यनुवृत्तं च प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तस्य विशेषणं, तदन्तविधिः। तदाह—**असंयोगोपधमित्यादिना**। **वा ङीषिति**। 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इत्यतो वेति 'अन्यतो ङीष्' इत्यतो ङीषित्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः। बहुव्रीहेरित्यनुवर्तमाने उपसर्जनग्रहणं किमर्थमित्याशङ्क्य परिहरति—**केशानतिक्रान्तेति**। 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासस्तत्पुरुषः। अत्र बहुव्रीहित्वाऽभावेऽपि प्राप्त्यर्थमुपसर्जनग्रहणमिति भावः। 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इति केशशब्दस्योपसर्जनत्वम्। **चन्द्रमुखी चन्द्रमुखेति**। चन्द्र इव मुखं यस्या इति विग्रहः। **सुगुल्फेति**। सु=शोभनौ गुल्फौ यस्या इति विग्रहः। 'पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्'। 'तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ' इत्यमरः। **उपसर्जनात्किमिति**। केवलकेशादिशब्दानामनुपसर्जनानां स्त्रीत्वविरहादेवाऽप्राप्तेः प्रश्नः। **शिखेति**। अत्र स्वाङ्गान्तत्वात्केवलशिखाशब्दान्ङीष्निवृत्त्यर्थमुपसर्जनग्रहणमित्युक्तम्। अन्यथा टापं बाधित्वा पक्षे ङीष् स्यादिति भावः। 'शोभना शिखा सुशिखे'ति क्वचित् पुस्तकेषु दृष्टं, तत प्रक्षिप्तं वेदितव्यम्। टाबन्तेन समासेऽनदन्तत्वादेव प्राप्तिविरहात्। ननु स्वस्य अवयवीभूतस्य अङ्गं–स्वाङ्गम्। तथा च सुमुखा शालेत्यादावतिव्याप्तिः, तत्र मुखशब्दार्थस्य प्रथमभागस्य अवयवीभूतशालाङ्गत्वात्। किंच सुकेशी रथ्येत्यत्राऽव्याप्तिः, तत्र केशानां रथ्याङ्गत्वाऽभावादित्यत आह—**स्वाङ्गं त्रिधेति**। 'अद्रवं मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम्। अतत्स्थं तत्र दृष्टं च, तेन चेतत्तथायुतम्।' इति भाष्ये त्रिधा निरुक्तं पारिभाषिकं स्वाङ्गमिह विवक्षितमित्यर्थः। तत्र प्रथमार्धं प्रथमं स्वाङ्गलक्षणमित्यभिप्रेत्य विच्छिद्य पठति—**अद्रवमिति**। न विद्यते द्रवो यस्य तत्–अद्रवम्। **मूर्तिः**=अवयवसंयोगोऽस्यास्तीति मूर्तिमत्। अवयवसंयोगसमवायिकारणं द्रव्यमिति यावत्। **प्राणिनि**=प्राणवति जन्तौ विद्यमानं प्राणिस्थम्, **अविकारजं**=रोगादिविकाराजन्यं च यत्

सुमुखा शाला—अप्राणिस्थत्वात् । सुशोफा-विकारजत्वात् । *अतत्स्थं तत्र दृष्टं च । सुकेशी सुकेशा वा रथ्या । अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ॥ *तेन चेत्तत्तथा युतम् । सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा । प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ॥ **नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च** ।४।१।५५। एभ्यो वा ङीष् स्यात् । आद्ययोर्बह्वज्लक्षणो निषेधो बाध्यते, पुरस्तादपवादन्यायात् । ओष्ठादीनां पञ्चानां तु 'असंयोगोपधा'दिति पर्युदासे प्राप्ते वचनम्, मध्येऽपवादन्यायात् । सहनञ्लक्षणस्तु प्रतिषेधः-परत्वादस्य बाधकः । तुङ्गनासिकी ।

मुखनासिकासञ्चारी वायुः प्राणः । **सुमुखा शालेति** । एवं च 'फलमुखी कारणमुखी वाऽनवस्थे'त्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति भावः । प्रतिमादिगतस्तनस्य प्राणिन्यदृष्टत्वात्स्वाङ्गत्वं न प्राप्नोतीति तृतीयलक्षणमाह—**तेन चेदिति** । येनाऽङ्गेन प्राणिरूपं वस्तु यथा युतं तेन=तत्सदृशेनाऽङ्गेन तदप्राणिरूपं वस्तु तथा=प्राणिवद्युतं=युक्तं चेत्तदप्यप्राणिनि दृष्टं स्वाङ्गमित्यर्थः । **मध्येऽपवादेति** । 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायादि-

---

तत् प्रथमं स्वाङ्गमित्यर्थः । 'अद्रव'मित्यस्य प्रयोजनमाह—**सुस्वेदेति** । सु=शोभनः, स्वेदः=घर्मज उदकप्रस्रवो यस्या इति विग्रहः । स्वेदस्य शोभनत्वं तु दुर्गन्धाऽभावः । **द्रवत्वादिति** । 'न स्वाङ्गत्व'मिति शेषः । अतो न ङीषित्यर्थः । 'मूर्तिम'दित्यस्य प्रयोजनमाह—**सुज्ञानेति** । सु=शोभनं ज्ञानं यस्या इति विग्रहः । **अमूर्तत्वादिति** । 'न स्वाङ्गत्व'मिति शेषः । 'प्राणिस्थ'मित्यस्य प्रयोजनमाह—**सुमुखा शालेति** । सु=शोभनं मुखं प्रथमभागो यस्या इति विग्रहः । **अप्राणिस्थत्वादिति** । 'न स्वाङ्गत्व'मिति शेषः । 'अविकारज'मित्यस्य प्रयोजनमाह—**सुशोफेति** । सु=अधिकः शोफः=श्वयथुर्यस्या इति विग्रहः । 'शोफस्तु श्वयथुः' इत्यमरः । **विकारजत्वादिति** । रोगजत्वादित्यर्थः । 'न स्वाङ्गत्व'मिति शेषः । **अतत्स्थं तत्र दृष्टं चेति** । द्वितीयं स्वाङ्गलक्षणम् । तच्छब्देन प्राणी परामृश्यते । अतत्स्थम्=अप्राणिस्थं, तत्र=प्राणिनि, दृष्टं यत् तदपि स्वाङ्गमित्यर्थः । **रथ्येति** । रथ्यास्थानां केशानां प्राणिस्थत्वाऽभावात्पूर्वलक्षणेन स्वाङ्गत्वाऽसिद्धेर्लक्षणान्तरमिति भावः । उक्तलक्षणमुदाहरणे योजयति—**अप्राणिस्थस्यापीति** । इदानीं प्राणिस्थत्वाऽभावेऽपि कदाचित् प्राणिस्थत्वादपि स्वाङ्गत्वमित्यर्थः । **तेन चेत्तत्थेति** । तृतीयं स्वाङ्गलक्षणम् । अत्र भाष्ये 'स्वाङ्गमप्राणिनोऽपि' इति शेषः पूरितः । चेदिति यद्यर्थे । तेन प्राणिस्थेन स्तनाद्यङ्गाकृतिकावयवविशेषेण तत्=अप्राणिद्रव्यं प्रतिमादि, तथा=प्राणिद्रव्यवत्, युतं=संबद्धं यदि, तदा तत्=स्तनाद्याकृतिकं अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गमित्यर्थः । **सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमेति** । सु=शोभनौ स्तनौ=स्तनाकृती अवयवौ यस्या इति विग्रहः । प्रतिमागतयोः स्तनाकृतिकावयवयोः कदाचिदपि प्राणिस्थत्वाऽभावात् प्राण्यन्तरेऽदृष्टत्वाच्च पूर्वलक्षणद्वयस्याप्यप्रवृत्तेर्लक्षणान्तरमिदम् । अथोदाहरणे लक्षणं योजयति—**प्राणिवदिति** । सप्तम्यन्ताद्वतिः । प्राणिवत्-प्राणिसदृशे=प्रतिमादिद्रव्ये स्थितत्वात् स्वाङ्गमित्यर्थः । नच 'कल्याणपाणिपादे'ति बहुव्रीहावपि ङीष् स्यादिति वाच्यम्, 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इत्यनुवृत्तेः । अत्र हि पाणिपादेति समुदायो न स्वाङ्गं, किन्तु स्वाङ्गसमुदाय एव । यत्तु स्वाङ्गं पादेति न तु तदस्वाङ्गात्पूर्वपदात् परम्, पाणिपदेन व्यवधानात् । तथा च स्वाङ्गस्य पादस्य अस्वाङ्गात्पूर्वपदात् कल्याणशब्दात् परत्वाऽभावान्न ङीषिति भाष्ये स्पष्टम् । **नासिकोदरोष्ठ** । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा'इत्यतो वेति, 'अन्यतो ङीष्' इत्यतो ङीषिति चानुवर्तते । तदाह—**एभ्य इति** । उपसर्जनभूतनासिकादिशब्दान्तेभ्य इत्यर्थः, पूर्वसूत्रादुपसर्जनादित्यनुवृत्तेः । ननु 'स्वाङ्गाच्चे'ति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**आद्ययोरिति** । नासिकोदरशब्दयोर्विषये 'न क्रोडादिबह्वचः' इति निषेधः प्राप्तः सोऽनेन ङीष्विकल्पविधिना बाध्यत इत्यर्थः । बह्वज्लक्षणनिषेधस्तु सुजघनेत्यादौ सावकाश इति भावः । ननु सहनासिका, अनासिका, सहोदरा, अनुदरा इत्यत्र 'सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्चे'ति निषेधोऽप्यनेन बाध्यतां, 'सहनञ्' इत्यस्य सकेशा अकेशा इत्यादौ सावकाशत्वादित्यत आह—**पुरस्तादिति** । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायादित्यर्थः । ततश्च 'सहनञि'ति निषेधो 'न क्रोडादि'सूत्रेण व्यवहितत्वात् 'नासिकोदर'इत्यनेन बाधं नार्हतीत्यर्थः । ओष्ठादिपञ्चकस्य प्रयोजनमाह—**ओष्ठादीनामिति** । सुगुल्फेत्यादावसंयोगोपधादित्यस्य सावकाशत्वादिति भावः । ननु सहोष्ठा, अनोष्ठा इत्यादौ 'सहनञि'ति निषेधोऽप्यनेन बाध्यतामित्यत आह—**मध्येऽपवादेति** । 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायादित्यर्थः । ननु 'नासिकोदर' इति ङीष्विकल्पस्तुङ्गनासिकीत्यादौ सावकाशः, 'सहन'ञिति निषेधस्तु सहकेशेत्यादौ सावकाशः, सहनासिकेत्यादौ तूभयप्राप्तौ कतरस्य बाध इत्यत आह—**सहनञ्लक्षणस्त्विति** । **अस्येति** । 'नासिकोदर' इति ङीष्विकल्पविधेरित्यर्थः । **तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिकेति** । 'न क्रोडादिबह्वचः' इति बह्वज्लक्षणङीष्निषेधं बाधित्वा 'नासिकोदर' इति विकल्पः । **इत्यादीति** । कुम्भोदरी-कुम्भोदरा । अत्र बह्वज्लक्षणङीष्निषेधं बाधित्वा ङीष्विकल्पः । बिम्बोष्ठी-बिम्बोष्ठा । सुजङ्घी-सुजङ्घा । शुभ्रदन्ती-शुभ्रदन्ता ।

तुङ्गनासिकेत्यादि । नेह—सहनासिका । अनासिका । अत्र वृत्तिः—**अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्** । स्वङ्गी । स्वङ्गेत्यादि । एतच्चाऽनुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण सङ्ग्राह्यमिति केचित् । भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिति प्रामाणिकाः । अत्र वार्तिकानि—***पुच्छाच्च** । सुपुच्छी । सुपुच्छा ॥ ***कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम्** । कबरं=चित्रं पुच्छं यस्याः कबरपुच्छी मयूरी । इत्यादि ॥ ***उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च** । नित्यमित्येव । उलूकपक्षी शाला । उलूकपुच्छी सेना ॥ **न क्रोडादिबह्वचः** ।४।१।५६। क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्न ङीष् । कल्याणक्रोडा । अश्वानामुरः क्रोडा । आकृतिगणोऽयम् । सुजघना ॥ **सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च** ।४।१।५७। सहेत्यादित्रिकपूर्वान्न ङीष् । सकेशा । अकेशा । विद्यमाननासिका ॥ **नखमुखात्संज्ञायाम्** ।४।१।५८। ङीष् न स्यात् । शूर्पणखा । गौरमुखा । संज्ञायां किम् ? । ताम्रमुखी कन्या ॥ **दिक्पूर्वपदान्ङीप्** ।४।१।६०।

त्यर्थः । **उरः क्रोडेति** । स्त्रीलिङ्गोऽयमिति हरदत्तादयः । तत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे कृते अदन्तत्वान्ङीषः प्राप्तिः । अमरस्तु 'न ना क्रोडं भुजान्तरम्' इत्याह । रत्नमतिस्तु पुंलिङ्गतामाह । 'गणे च 'क्रोड' इति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते न तु टाबन्त'मिति गणरत्नमहोदधिकारः । एवं चाऽविशेषाल्लिङ्गत्रयेऽप्युदाहरणं बोध्यम् । माधवस्तु—तुदादिगणे 'क्रुड निमज्जने' इति धातावाह—'क्रोडः—घञ् । क्रोडा अश्वनामुरः । टाबन्तोऽयं स्वभावतो विशेषविषयः । क्रोडादिषु टाबन्तमात्रस्य पाठात् । भुजान्तरमात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य बहुव्रीहौ स्वाङ्गलक्षणो ङीष्विकल्पो भवत्येव । 'कल्याणक्रोडी कल्याणक्रोडा मयूरी'ति । केशैः सह वर्तत इति—**सकेशा** । अविद्यमानाः केशा यस्याः सा—**अकेशा** । **शूर्पणखेति** । 'पूर्वपदात्संज्ञाया'मिति णत्वम् । यदा तु शूर्पवन्नखानि यस्या इति योगमात्रं विवक्ष्यते न तु संज्ञा,

---

सुकर्णी-सुकर्णा । सुश्रृङ्गी-सुश्रृङ्गा । ओष्ठादिषु संयोगोपधत्वेऽपि ङीष्विकल्पः । **सहनासिकेति** । सहशब्दो विद्यमानवचनः, सह नासिका यस्या इति विग्रहः । अविद्यमाना नासिका यस्या इति च विग्रहः । इह उभयत्रापि 'सहनञ्विद्यमाने'ति ङीष्निषेधो नतु 'नासिकोदर' इति ङीष्विकल्प इत्यर्थः । **वक्तव्यमिति** । 'वा ङी'षिति इति शेषः संयोगोपधत्वाद्वचनम् । **स्वङ्गीति** । सु=शोभनानि अङ्गानि यस्या इति विग्रहः । सुगात्री-सुगात्रा । सुकण्ठी-सुकण्ठा । वृत्तिग्रन्थस्य मूलं दर्शयति—**एतच्चेति** । **प्रामाणिका इति** । एवं च तन्वङ्गी, सुगात्री, कलकण्ठीत्यपभ्रंशा एवेति भावः । **पुच्छाच्चेति** । संयोगोपधत्वेऽपि पुच्छशब्दान्तान्ङीष्वेति वक्तव्यमित्यर्थः । **कबरमणीति** । कबरादिभ्यः परो यः पुच्छशब्दस्तदन्तान्नित्यं ङीषिति वक्तव्यमित्यर्थः । 'पुच्छाच्चे'त्युक्तविकल्पापवादः । कबरमित्यस्य व्याख्यानं—चित्रमिति । **इत्यादीति** । मणिपुच्छी वृश्चिकी । विषपुच्छी । शरपुच्छी पक्षिजातिविशेषः । **उपमानादिति** । उपमानात्परौ यौ पक्षपुच्छशब्दौ तदन्तादपि ङीषित्यर्थः । **नित्यमित्येवेति** । नित्यमित्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । विकल्पापवादः । **उलूकपक्षी शालेति** । उलूकः पक्षिविशेषः, उलूकपक्षाविव पक्षौ पार्श्वे यस्या इति विग्रहः । 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्य उत्तरपदलोपश्च' इति समासः । संयोगोपधत्वादप्राप्ते विधिः । **उलूकपुच्छी सेनेति** । उलूकपुच्छमिव पुच्छं=पश्चिमान्तो यस्या इति विग्रहः । पूर्ववदेव बहुव्रीहिः । 'पुच्छाच्चे'ति विकल्पस्यापवादः । **न क्रोडादिबह्वचः** । क्रोडा आदिर्यस्येति, बहवोऽचो यस्येति च विग्रहः । क्रोडादिश्च बह्वच् इति समाहारद्वन्द्वः । **क्रोडादेरिति** । क्रोडादिर्गणः, बह्वच्च यत्स्वाङ्गं तदन्तान्ङीष् नेत्यर्थः । **कल्याणक्रोडेति** । कल्याणी क्रोडा यस्या इति विग्रहः । 'स्त्रियाः पुंवत्' इति कल्याणशब्दस्य पुंवत्त्वम् । **अश्वानामिति** । हरदत्तादिमते क्रोडाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः । उपसर्जनह्रस्वत्वेऽदन्ततया 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जना'दिति प्राप्तो ङीष् निषिध्यते । अमरस्तु 'न ना क्रोडं भुजान्तर'मिति स्त्रीत्वं नपुंसकत्वं चाह । क्वचित् कोशे पुंस्त्वमपि दृश्यते । क्रोडादिगणे क्रोड इति प्रातिपदिकं पठ्यते । एवं च लिङ्गत्रयेऽपि उदाहरणं निर्बाधम् । **आकृतिगणोऽयमिति** । 'क्रोडादि'रिति शेषः । **सुजघनेति**—बह्वच उदाहरणम् । सुशोभनं जघनं यस्या इति विग्रहः । **सहनञ्** । **त्रिकपूर्वादिति** । 'स्वाङ्गा'दिति शेषः । **सकेशेति** । सह केशा यस्या इति बहुव्रीहिः । सहशब्दो विद्यमानवचनः । 'वोपसर्जनस्ये'ति सभावविकल्पः । 'स्वाङ्गाच्चे'ति प्राप्तस्य निषेधः । 'नासिकोदर'इति ङीष्विकल्पोऽप्यनेन बाध्यत इत्युक्तं स्मारयितुमुदाहरति—**विद्यमाननासिकेति** । विद्यमाना नासिका यस्या इति बहुव्रीहिः । **नखमुखात्** । नखमुखादिति समाहारद्वन्द्वः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**ङीष् नेति** । 'स्वाङ्गाच्चे'ति प्राप्तस्य निषेधोऽयम् । **शूर्पणखेति** । राक्षसीविशेषस्य नाम । शूर्पाणीव कररुहा यस्या इत्यस्वपदविग्रहः, संज्ञात्वेन नित्यसमासत्वात् । 'पूर्वपदात्संज्ञाया'मिति णत्वम् । केवलयौगिकत्वे तु ङीष् भवत्येव । णत्वं तु न । **गौरमुखेति**—कस्याश्चिन्नाम । श्वेतं मुखं यस्या इत्यस्वपदविग्रहः । **ताम्रमुखीति** । यौगिकोऽयम् । ताम्रं मुखं यस्या इति विग्रहः । **दिक्पूर्वपदान्ङीप्** । दिक् पूर्वपदं यस्येति विग्रहः । स्वाङ्गादित्यनुवर्तते । प्रातिपदिकादिति च । अन्यतो ङीषि स्यतो ङीषित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विप-

दिक्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीबादेशः स्यात् । प्राङ्मुखी । आद्युदात्तं पदम् ॥ वाहः ।४।१।६१। वाहन्तात्प्रातिपदिकान्ङीष् स्यात् । ङीषेवानुवर्तते न ङीप् । दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे ॥ सख्यशिश्वीति भाषायाम् ।४।१।६२। इतिशब्दः प्रकारे भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । तेन छन्दस्यपि क्वचित् । सखी । अशिश्वी । 'आधेनवो धुनयन्तामशिश्वीः' ॥ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ।४।१।६३। जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष् स्यात् ॥ *आकृतिग्रहणा जातिः ।

ततोऽसंज्ञात्वान्न ङीब्निषेधो, न वा णत्वं, तेन राक्षस्यपि योगवृत्त्या 'शूर्पनखी'ति भवतीत्याहुः । ङीषो ङीबादेश इति । 'अन्यतो ङी'षित्यतो ङीषित्यनुवर्तते । 'दिक्पूर्वपदा'दिति पञ्चम्या 'ङी'षिति प्रथमायाः षष्ठी कल्प्यत इति भावः । यदि तु स्वतन्त्रो ङीप्स्यात्तर्हि 'प्राग्गुल्फा' 'प्राक्क्रोडे'त्यत्रापि प्रसज्येत, पूर्वोक्ताऽसंयोगोपधादित्यस्य निषेधानां चानुवृत्तौ प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः । [प्राङ्किति । 'निपाता आद्युदात्ताः' इति पूर्वपदे उदात्ते सति 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपद'मिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे ङीष् प्रत्ययस्वरेणोदात्त इति शेषनिघातः स्यात्, तन्माभूदिति ङीषो ङीबनुदात्तो विधीयत इति प्राङ्मुखीति पदमाद्युदात्तमिति भावः]। वाहः । ण्विप्रत्ययान्तस्य वहेरनुकरणमिदम् । 'वहश्चे'-त्यनेन कर्मण्युपपद एव वहेर्ण्विप्रत्ययविधानात्केवलस्य संभवो नास्तीति सामर्थ्यात्तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्याह-वाहन्तादिति । न ङीबिति । अस्वरितत्वादिति भावः । दित्यौहीति । ङीषि भसंज्ञायां 'वाह ऊठ्', 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः । सख्यशिश्वीति । सखिशब्दादशिशुशब्दाच्च ङीष् निपात्यते । न विद्यते शिशुर्यस्याः सा अशिश्वी । भाषायां किम् ? । सखा सप्तपदी भव । जातेरस्त्री । जात्या स्ववाचकशब्दो . लक्ष्यते, अर्थे कार्याऽसंभवात्, स्वरूपं तु न गृह्यते, अस्त्रीविषयादित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेनाह—जातिवाचि यदिति । आकृतिग्रहणेति । 'ग्रहण'मिति करणे ल्युट् । सामान्ये नपुंसकम् । आकृतिर्ग्रहणं यस्या इति बहुव्रीहिस्तदेत-

रिणम्यते । तदाह—दिक्पूर्वेत्यादिना । प्राङ्मुखीति । प्राक् मुखं यस्या इति विग्रहः । ङीषो ङीब्विधेः फलमाह—आद्युदात्तं पदमिति । ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ङीषि तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । नच स्वतन्त्रो ङीबेव विधीयतामिति वाच्यं, तथा सति प्राग्गुल्फेत्यादावपि 'असंयोगोपधा'दिति निषेधं बाधित्वा ङीप्प्रसङ्गात् । ङीषो ङीबादेशविधौ तु 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधा'दिति विहितङीषो ङीब्विधानान्न दोषः । 'असंयोगोपधा'दित्यस्यानुवृत्त्यङ्गीकारे तु प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः । वाहः । 'वाह' इति पञ्चम्यन्तं प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तस्य विशेषणं, तदन्तविधिः । तदाह—वाहन्तादिति । ङीषेवानुवर्तत इति । 'अन्यतो ङीष् इत्यत' इति शेषः । न ङीबिति । 'दिक्पूर्वपदात्' इति पूर्वसूत्रे संनिहितमपि ङीब्ग्रहणमिह नानुवर्तते, अस्वरितत्वादित्यर्थः । स्वरे विशेषः । दित्यौहीति । गवां तावत् षण्मासात्मकमेकैकं वयः । 'गर्भाश्च मे वत्साश्च मे' इत्यनुवाके अनुक्रान्तानि वयांसि । तत्र तृतीयं वयो दित्यशब्देनोच्यते, इति यजुर्वेदभाष्ये, भवस्वामिधूर्तस्वाम्यादिकृतकल्पभाष्येषु च स्पष्टम् । दित्यं वहतीति विग्रहे 'च्छन्दसि सहः', 'वहश्चे'ति ण्विः, उपधावृद्धिः, उपपदसमासः । दित्यवाह्शब्दात् ङीष् । 'वाह ऊठ्' । 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः, दित्यौहीति रूपम् । ण्विप्रत्ययस्य छन्दोमात्रविषयत्वाद्वेदवाक्यमुदाहृतम् । लोके तु वाहयतेः क्विपि, वाह्शब्दात् ङीषि, दित्यौहीति रूपमस्ति । वैदिकप्रक्रियायामुपन्यसनीयमेप्येतत्सूत्रमेतदर्थमिहोपन्यस्तम् । सख्यशिश्वी । सखिशब्दादशिशुशब्दाच्च स्त्रियां ङीष् निपात्यते भाषायाम् । लौकिकप्रयोगो–भाषा । तर्हि वेदे नैव स्यादित्यत आह—इतिशब्द इति । 'प्रकारे' इत्यनन्तरं 'वर्तते' इति शेषः । प्रकारः=सजातीयता । भाषायामित्यस्येति । सच 'इति'शब्दो भाषायामित्यस्यानन्तरं संनिवेश्यते इत्यर्थः । ततश्च भाषायां वेदे चेति फलितम् । नन्वेवं सति भाषायामिति व्यर्थमित्यत आह–तेनेति । भाषाग्रहणेन भाषायां सर्वत्र भवति, वेदे तु क्वचिदिति लभ्यत इत्यर्थः । सखीति । सखिशब्दान्ङीषि 'यस्येति चे'ति खकारादिकारस्य लोपः । भाषायां किम् ? । 'सखा सप्तपदा भव' । अशिश्वीति । न विद्यते शिशुर्यस्या इति विग्रहः । अशिशुशब्दान्ङीषि उकारस्य यण् । 'अशिश्वी शिशुना विना' इत्यमरः । छन्दस्यपि क्वचिदित्यस्योदाहरणमाह—आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीरिति । अशिश्वीशब्दाज्जसि 'दीर्घाज्जसि चे'ति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधाऽभावश्छान्दसः । जातेरस्त्री । अर्थे कार्याऽसंभवाच्छब्दे कार्यं विज्ञायत इत्याह–जातिवाचीति । न च स्त्रियां नियतमिति । स्त्री विषयः=नियमेन वाच्या यस्या इति बहुव्रीहिणा स्त्रीविषयशब्दो नियतस्त्रीलिङ्गपरः । तथा च 'अस्त्रीविषया'दित्यनेन अनियतस्त्रीलिङ्गादिति विवक्षितम्, नैयत्यलाभायैव विषयग्रहणम् । अन्यथा 'अस्त्रिया' इत्येवावक्ष्यदिति भावः । ननु यदि 'नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्य'मिति तार्किकोक्ता जातिस्तर्हि शुक्लादि-

अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तटी ॥ ॐ **लिङ्गानां च न सर्वभाक्–सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या** । असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्व्यत्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहा जातिरिति लक्षणान्तरम् । वृषली । सत्यन्तं किम् ? शुक्ला । सकृदित्यादि किम् ?, देवदत्ता ॥ ॐ**गोत्रं च चरणैः सह** । अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृ-

---

त्फलितमाह—**अनुगतसंस्थानेत्यादि** । वृषले ब्राह्मणादिव्यावृत्तसंस्थानाऽभावादव्याप्तिरिति लक्षणान्तरमाह—**लिङ्गानां चेत्यादि** । चकारो भिन्नक्रमः 'निर्ग्राह्ये'त्यस्यानन्तरं बोध्यः । 'लिङ्गाना'मिति कर्मणि षष्ठी । **न सर्वभागिति** । सर्वाणि लिङ्गानि न भजतीत्यर्थः । सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वेऽपि गमकत्वाद्भजो ण्विः समासश्च भवत्येवेति नात्र सामर्थ्याऽभावः शङ्क्यः । **वृषलीति** । एकस्यां हि व्यक्तौ वृषलत्वे कथिते तदपत्यतत्सहोदरादौ कथनं विनापि तस्य सुग्रहत्वादिति भावः । **देवदत्तेति** । नन्वत्र परिमाणभेदेन द्रव्यभेदाभ्युपगमे स्यादेवातिप्रसङ्गः, एकस्यां व्यक्तौ देवदत्तत्वे कथिते व्यत्यन्तरे कथनं विनापि तस्य सुग्रहत्वात् । मैवम् ,-परिमाणभेदेन द्रव्यभेदस्य प्रामाणिकैरनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा समानकालतया व्यक्त्यन्तरस्य विशेषणात् । तथा च यस्यां व्यक्तौ देवदत्तत्वं कथ्यतेतत्समकालमन्या देवदत्तव्यक्तिरप्रसिद्धेति न देवदत्तत्वं जातिः । वृषलत्वादिस्तु भवत्येव, तदीयपितृभ्रात्रादिषु तस्य सुग्रहत्वादिति दिक् । उक्तलक्षणद्वयानाक्रान्तत्वात्तृतीयं लक्षणमाह—**गोत्रं च चरणैः सहेति** । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं **गोत्रम्** । **चरणः**–शाखाध्येता । तदेतत्फलितमाह—**अपत्यप्रत्ययान्त इति** । अत्र व्याचख्युः—

गुणस्य नित्यत्वैकत्वपक्षे शुक्लेत्यादावतिव्याप्तिः, औपगवी कठीत्यादावव्याप्तिश्च । 'सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः' इत्यादिस्मृत्या जननेन यत् प्राप्यते ब्राह्मणत्वादि सा जातिश्चेद्युवत्वादावव्याप्तिः । तथा च युवतितरेत्यत्र 'जातेश्चे'ति पुंवत्त्वनिषेधो न स्यादिति चेन्न, 'आकृतिग्रहणा जातिः, लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या, गोत्रं च चरणैः सह' इति भाष्योक्तत्रिविधजातेर्विवक्षितत्वादित्यभिप्रेत्य भाष्योक्तत्रैविध्यं प्रपञ्चयति—**आकृतिग्रहणा जातिरिति** । 'प्रथमे'ति शेषः । **आकृतिः**=अवयवसंनिवेशविशेषः । गृह्यते अनेनेति **ग्रहणं**=व्यञ्जकम् । करणे ल्युट्, सामान्ये नपुंसकम् । आकृतिर्ग्रहणं यस्या इति विग्रहः । उपसर्जनत्वात् 'टिड्ढाणञि'ति ङीन्न । फलितमाह—**अनुगतेति** । सर्वासु घटादितत्तद्व्यक्तिषु एकरूपतत्तदाकारव्यङ्ग्येति यावत् । गृह्यते इति कर्मणि ल्युट्, आकृत्या ग्रहणा आकृतिग्रहणेति तु न व्याख्येयम्, 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्प्रसङ्गात् । **तटीति** । 'तटं त्रिषु' इत्यमरः । जलसमीपप्रदेश आकृतिविशेषविशिष्टस्तटः, अतस्तटत्वमाकृतिव्यङ्ग्यत्वाज्जातिः, अतस्तटशब्दस्य जातिवाचित्वादनियतस्त्रीलिङ्गत्वादयोपधत्वाच्च ङीषिति भावः । युवत्वादिकमप्याकृतिव्यङ्ग्यत्वाज्जातिरेव । अनेन प्रथमलक्षणेन अनुगताकारप्रत्ययसिद्धा तटत्वादिजातिरुक्ता । नन्वेवं सति वृषलत्वादीनां जातित्वं न स्यात्, तदवयवसंनिवेशस्य ब्राह्मणादिसाधारणत्वेन वृषलत्वादीनां तद्व्यङ्ग्यत्वाऽभावादित्याशङ्क्याह–**लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति** । 'अन्या जाति'रिति शेषः । लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी । सर्वाणि लिङ्गानि न भजते इत्यर्थः । असमर्थसमास आर्षः । 'सकृ'दित्यतः पूर्वम् 'एकस्यां व्यक्ता'विति शेषः । आख्यातेति भावे क्तः । उपदेश इत्यर्थः । **निर्ग्राह्येत्यस्य** व्यत्यन्तरे उपदेशं विनापि सुगमेत्यर्थः, निरित्युपसर्गवशात् । निर्ग्राह्येत्यनन्तरम्–'अन्या जाति'रिति शेषः । फलितमाह—**असर्वेति** । **एकस्यामिति** । एकस्यां व्यक्तौ वृषल इत्युपदेशाद्व्यत्यन्तरे तदुपदेशं विनापि सुगमेति यावत् । **लक्षणान्तरमिति** । जात्यन्तरमित्यर्थः । अन्यथोक्ततटत्वादिजातेरेव 'आकृतिग्रहणा जातिः' इत्युक्तलक्षणादन्यदिदं लक्षणमिति स्यात्, नहीदं युज्यते, तटस्य सर्वलिङ्गत्वात् । **वृषलीति** । वृषलत्वं ह्यसर्वलिङ्गं, नपुंसकत्वाऽभावात्, एकस्यां व्यक्तौ वृषलत्वे उपदिष्टे सति तदपत्यसहोदरादिषु तदुपदेशं विना तस्य सुग्रहत्वात्सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यं चेति भावः । ब्राह्मणत्वं तु पुत्रपौत्रादौ यद्यपि न सुगमं, ब्राह्मणात्क्षत्रियायामुत्पन्नस्य ब्राह्मणत्वाऽभावात्, तथापि पित्रादौ सुगममेव । एवं क्षत्रियत्वं वैश्यत्वं च तत्पित्रादावेव सुग्रहम् । **सत्यन्तं किमिति** । असर्वलिङ्गत्वे सतीति किमर्थमित्यर्थः । **शुक्लेति** । 'बलाके'ति शेषः । 'गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति' इति कोशाद्विशेष्यनिघ्नतया त्रिलिङ्गत्वादसर्वलिङ्गत्वाऽभावाच्छुक्लत्वं न जातिः । अवयवसंस्थानव्यङ्ग्यत्वाऽभावान्न पूर्वलक्षणमपि । **देवदत्तेति** । संज्ञात्वेन नपुंसकलिङ्गहीनतया असर्वलिङ्गत्वेऽपि न सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यत्वमिति भावः । अनेन द्वितीयलक्षणेन जननिमित्तकब्राह्मणत्वादिजातिसङ्ग्रहः । नन्वेवमपि औपगवी कठीत्याद्यसङ्ग्रहः, औपगवत्वादेरनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वाऽभावात्, सर्वलिङ्गत्वाच्चेत्यत आह—**गोत्रं च चरणैः सहेति** । 'जाति'रित्यनुषज्यते । गोत्रशब्देन अपत्यं विवक्षितं, नतु पौत्रप्रभृतीति परिभाषिकं, व्याख्यानात् । अत एवानन्तरापत्यप्रत्ययान्ते भवन्तीत्यत्र जातिप्रयुक्तो ङीषिति 'अनुपसर्जना'दिति सूत्रस्थभाष्यं सङ्गच्छते । शब्देन्दुशेखरे तु पारिभाषिकमेव गोत्रमिह विवक्षितमिति प्रपञ्चितम् । चरणशब्दस्तु शाखाध्येतरि प्रसिद्धः । चरणैः सह गोत्रं जातिरिति लभ्यते ।

वाची च शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः। औपगवी। कठी। बह्वृची। 'ब्राह्मणी'त्यत्र तु शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीना ङीष् बाध्यते। जातेः किम्? मुण्डा। अस्त्रीविषयात्किम्?। बलाका। अयोपधात्किम्?। क्षत्रिया॥ *योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः। हयी। गवयी। मुकयी। 'हलस्तद्धितस्ये'ति लोपः। [मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च]। मनुषी॥ * मत्स्यस्य ङ्याम्। मत्सी॥ पाककर्णपर्णपुष्पफलमूल-

'नाडायनं बह्वृचमिद'मिति नपुंसकप्रयोगदर्शनात्सर्वलिङ्गौ गोत्रचरणौ, अतः पृथग्लक्षणं कृतम्। तेनात्र 'लिङ्गानां च न सर्वभा'गिति द्वितीयलक्षणेन गतार्थता न शङ्क्येति। **औपगवीति**। अणन्तलक्षणं ङीपं परत्वादयं बाधते। एवं चापत्याधिकारे 'औपगवी'ति प्रतीकमुपादाय 'टिड्ढाण'मित्यादिना ङीबिति व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः। केचित्तु अपत्याधिकारादुत्तरत्रैव लौकिकं गोत्रं गोत्रशब्देन गृह्यते नान्यत्रेति पारिभाषिकगोत्रप्रत्ययान्त एव जातिकार्यं लभते न त्वपत्यप्रत्ययान्तः। 'गोत्रं च चरणैः सहे'ति वचनस्यापत्याधिकारात्पूर्वभावित्वात्। तथा चापत्यार्थे औपगवीति ङीबन्त इति प्राचामुक्तिः सम्यगेवेत्याहुः। **कठीति**। कठेन प्रोक्तमधीयाना [वा]। 'कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्यश्चे'ति वैशंपायनान्तेवासित्वाण्णिनिः। तस्य 'कठचरकाल्लु'गिति लुक्। अध्येत्रणस्तु 'प्रोक्ताल्लु'गित्यनेन। **बह्वृचीति**। बह्वय ऋचोऽध्येतव्या यया सेति बहुव्रीहिः। अनृचबह्वृचावध्येतर्येवे'ति वचनात् 'ऋक्पूरब्धू'रिति अप्रत्ययः समासान्तः। यद्यपि स्त्रीणामध्ययनं प्रतिषिद्धम्, तथापि पुराकल्पे ह्येतदासीत्। तदाह यमः—'पुराकल्पे तु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते। अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा।' इति। यद्वा—'मा नामाऽध्यगीष्ट, तद्वंश्यत्वात्ताच्छब्द्यं भविष्यति, यथाऽनधीयानेऽपि माणवके। **ब्राह्मणीत्यत्रेति**। एवं च प्राचो ङीबुदाहरणं प्रामादिकमिति भावः। **मुण्डेति**। मुण्डगुणयोगान्मुण्डा। '**बलाका** विसकण्ठिका'। **क्षत्रियेति**। 'क्षत्राद्घः' इत्यपत्ये घविधानाद्गोत्रलक्षणा, 'लिङ्गानां च न सर्वे'त्यादिलक्षणा वा जातिः। **योपधप्रतिषेध इत्यादि**। गौरादिषु गवादय इदानीन्तनैः प्रक्षिप्ता इत्यस्मादेव वार्तिकाद्विज्ञायत इति कैयटादयः। **पाककर्ण**। 'जाते'रित्यनुवृत्तेर्नेह—बहुपुष्पा बहुफला

गोत्रं चरणाश्च जातिरिति यावत्। यद्यपि अनुगताकारप्रत्ययवेद्या जननविशेषप्रयुक्ता चेति द्विविधैव जातिर्लोके प्रसिद्धा। तत्र गोत्रचरणा नान्तर्भवन्ति। तथापि 'अतस्मिंस्तच्छब्दस्तद्वाचिषु शब्देषु तत्कार्यार्थः' इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**अपत्यप्रत्ययान्त इत्यादिना**। गोत्रमुदाहरति—**औपगवीति**। उपगोरपत्यं स्त्रीत्यर्थे 'तस्यापत्य'मित्यणि 'टिड्ढाण'ञिति ङीपं बाधित्वा परत्वादनेन ङीष्। स्वरे भेदः। चरणमुदाहरति—**कठीति**। कठेन प्रोक्तमधीयानेत्यर्थः। **कलापीति**। वैशम्पायनान्तेवासित्वनिबन्धनो णिनिः। 'कठचरकाल्लु'गिति तस्य लुक्। ततः 'तदधीते' इत्यणः 'प्रोक्ताल्लु'गिति लुक्, ततो ङीष्। चरणविषये उदाहरणान्तरमाह—**बह्वृचीति**। बह्वव ऋचोऽध्येया यस्या इति विग्रहः। 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' 'अनृचबह्वृचावध्येतर्येव' इत्यच्समासान्तः, ततो ङीष्। 'पुरा कल्पे तु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते। अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा।' इति यमादिस्मृतिः। ननु 'लिङ्गानां च न सर्वभाक्' इति 'गोत्रं च चरणैः सहे'ति च जातिलक्षणे ब्राह्मणीति परित्यज्य वृषली औपगवीत्येवं कुत उदाहृतमित्यत आह—**ब्राह्मणीत्यत्रेति**। ब्रह्मणोऽपत्यमित्यर्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यणि 'ब्राह्मोऽजातौ' इति टिलोपाऽभावे आदिवृद्धौ ब्राह्मणशब्दः। स्त्रियां तु जातिलक्षणं ङीषं बाधित्वा 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङी'निति ङीन्, शार्ङ्गरवादिगणे तत्पाठस्य निरवकाशत्वादिति भावः। तदेवं जातिस्वरूपमुक्त्वा ङीष्विधौ तद्ग्रहणस्य प्रयोजनं पृच्छति—**जातेः किमिति**। **मुण्डेति**। मुण्डत्वं नाम विलुप्तसर्वकेशत्वम्। तत्तु नाकृतिव्यङ्ग्यं, केशदशायामपि तदाकृतेः सत्त्वात्। नापि 'लिङ्गानां चे'ति लक्षणलक्षितं, सर्वलिङ्गत्वात्। नापि गोत्रचरणान्तर्भूतं, अतो न जातिरिति भावः। **अस्त्रीविषयात्किमिति**। विषयग्रहणलभ्यं नियतत्वं प्रवेश्य अनियतस्त्रीलिङ्गादिति किमर्थमित्यर्थः। **बलाकेति**। पक्षिवर्गे 'बलाका विसकण्ठिका' इत्यमरः। बलाकात्वस्य आकृतिव्यङ्ग्यतया जातित्वेऽपि नियतस्त्रीलिङ्गत्वान्न ङीषित्यर्थः। यद्यपि बलं कायतीति यौगिकत्वे त्रिलिङ्गत्वमस्ति, तथापि प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये स्त्रीलिङ्गान्यलिङ्गरहितभिन्नादित्यर्थो विवक्षित इति न दोषः, जातिविशेषे नियतस्त्रीलिङ्गत्वात्। भाष्ये त्वनियतस्त्रीलिङ्गत्वमङ्गीकृत्य अजादित्वाट्टाबिति समाहितम्। **क्षत्रियेति**। 'लिङ्गानां च न सर्वभा'गिति जातिलक्षणसत्त्वेऽपि योपधत्वान्न ङीषिति भावः। **योपधप्रतिषेधे हयगवयेति**। वार्तिकमिदम्। हयादनां योपधत्वेऽपि ङीष् वाच्य इत्यर्थः। **हयीति**। अश्वा प्रसिद्धा। **गवयीति**। गोसदृशश्चतुष्पाज्जातिविशेषः। **मुकयीति**। चतुष्पाज्जातिविशेषः। **हल इति**। मनुष्यशब्दात्स्त्रियां ङीषि मनुष्य—ई इति स्थिते 'हलस्तद्धितस्ये'ति यकारस्य लोपे 'यस्येति चे'त्यकारलोपे मनुषीति रूपमित्यर्थः। 'हलस्तद्धितस्ये'ति लोपप्रवृत्तये यकारस्य तद्धितावयवत्वं दर्शयितुमाह—**मनोर्जाताविति**। तद्धिताधिकारेऽपत्याधिकारस्थमिदं सूत्रम्। मनुशब्दादपत्येऽञ्यतौ प्रत्ययौ स्तः, प्रकृतेः षुक्च, प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातौ गम्यायामिति तदर्थः।

पाकोत्तरपदाच्च ।४।१।६४। पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात् । ओदनपाकी । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गोवाली । ओषधिविशेषे रूढा एते ॥ **इतो मनुष्यजातेः** ।४।१।६५। ङीष् स्यात् । दाक्षी । योपधादपि—उदमेयस्यापत्यं स्त्री औदमेयी । मनुष्येति किम् ? । तित्तिरिः ॥ **ऊङुतः** ।४।१।६६। उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् । कुरूः । 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' । तस्य 'स्त्रियामवन्ती'त्यादिना लुक् । अयोपधात्किम् ? । अध्वर्युः—ब्राह्मणी । *अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसङ्ख्यानम् । रज्ज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य एव । अलाबूः । कर्कन्धूः । अनयोर्दीर्घान्त-

शाखा । एवं हि पूर्वेणैव सिद्धे किमनेन सूत्रेणेत्याशङ्क्याह—**स्त्रीविषयादपीति** । **इतो मनुष्य** । इतः किम् ? । विट् । दरद् । विट्शब्दात् 'जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्' इत्यञ् । दरच्छब्दात्तु 'द्व्यञ्मगधे'त्यण् । तयोः 'अतश्चे'ति लुक् । यस्तु वैश्यपर्यायो विट्शब्दः सोऽपि प्रत्युदाहरणमित्याहुः । **दाक्षीति** । 'अत इञ्' । गोत्रलक्षणा जातिः । अदन्तत्वाऽभावादप्राप्तो ङीष् विधीयते । **योपधादपीति** । 'जाते'रित्यनुवर्तमाने पुनर्जातिग्रहणादिति भावः । **उदमेयस्येति** । उदकं मेयं यस्य उदमेयः । 'उदकस्योदः संज्ञाया'मित्युदादेशः । इञ उपसङ्ख्यानमजात्यर्थम् । सौतङ्गमी । निर्वृत्ताद्यर्थे 'सुब्छ'णादिसूत्रेण सुतङ्गमादिभ्य इञ् । न चायमिञन्तो जातिः । **ऊङुतः** । ङकारो 'नोङ्धात्वोः' इति विशेषणार्थः । अन्यथा 'यवाग्वा' 'यवाग्वै' इत्यत्रापि स निषेधः स्यात् । दीर्घोच्चारणं तु 'श्वश्रू'शब्दार्थम् । अन्यत्र सवर्णदीर्घेणापि सिद्धेः । **कुरूरिति** । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । अत्र व्याचक्षते—'यद्येकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्स्वादय इति व्याख्यायेत तर्हि 'काण्डे' 'कुड्ये' इत्यादावपि 'एकवचनमुत्सर्गतः' इति सुः प्रवर्तेत, तद्वारणाय 'अप्रत्ययः' इति प्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमे तु प्रकृते दोषः । 'श्वश्रू'रित्यत्रैकादेशाऽभावाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया आवश्यकत्वाच्च । अतएव 'रमे'इत्यत्र 'एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्स्वादय' इति मनोरमादौ न व्याख्यातमिति । **अध्वर्युरिति** । अध्वर्युशाखाध्येत्री, अध्वर्युशाखाध्यायिवंशोद्भवेति वार्थः । 'चरणलक्षणेयं जातिः । अध्वरं यातीति विग्रहे 'मृगय्वादयश्चे'त्यौणादिकेन अध्वरशब्दस्यान्तलोपः, याधातोः कुप्रत्ययश्च । **पर्युदासादिति** । यदि सूत्रादुत इति गृह्यते तर्हि अलाब्वादावूङः संभवो नेति भावः । **अलाब्वेत्यादि** । प्रथमान्तं द्वितीयान्तं

मत्स्यशब्दान्ङीषि यकारस्य तद्धितावयवत्वाऽभावादप्राप्ते लोपे आह—**मत्स्यस्य ङ्यामिति** । 'सूर्यतिष्ये'ति सूत्रे वार्तिकमिदम् । मत्स्यस्यावयवस्य यकारस्य लोपः स्यान्ङ्यामेवेति नियमार्थमिदम् । **मत्सीति** । ङीषि यकारलोपे 'यस्येति चे'ति लोप इति भावः । ङ्यांकिम् ? । मात्स्योऽवतारः । **पाककर्ण** । 'जातेरस्त्रीविषया'दिति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**स्त्रीविषयादपीति** । नियतस्त्रीलिङ्गादपीत्यर्थः । नियतस्त्रीलिङ्गत्वात्पूर्वेणाऽप्राप्तिरिति भावः । जातिवाचित्वं दर्शयितुमाह—**ओषधिविशेषे रूढा इति** । अवयवव्युत्पत्तिरहिता इत्यर्थः । **इतो मनुष्यजातेः** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**ङीष् स्यादिति** । इदन्तान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां ङीष्स्यादित्यर्थः' । स्त्रीप्रत्ययविधिषु अत इत्यनुवृत्तेरिदन्तात् 'जातेरस्त्रीविषया'दित्यप्राप्तौ वचनम् । **दाक्षीति** । दक्षस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थे अत इञ्, अल्लोपः, आदिवृद्धिः, ङीष्, 'यस्येति चे'तीकारलोपः । 'गोत्रं च चरणैः सहे'ति जातिवाचित्वम् । दक्षः=प्रजापतिविशेषः । **योपधादपीति** । 'अयं ङी'षिति शेषः । पुनर्जातिग्रहणेन योपधग्रहणस्याऽनुवृत्त्यभावबोधनादिति भावः । **औदमेयीमि** । उदमेयो नाम कश्चित्, तस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थे 'अत इञ्', 'यस्येति चे'त्यल्लोपः, आदिवृद्धिः, औदमेयिशब्दान्ङीष्, 'यस्येति चे'तीकारलोपः । **तित्तिरिरिति** । तित्तिरिः पक्षि-जातिविशेषः । स्त्रियां ङीष् न, अमनुष्यजातिवाचित्वादिति भावः । 'स्त्रीपुंसयोरपत्यन्तद्विचतुष्षट्पदोरगाः' इत्यमरकोशादयं स्त्रियामपि भवति, द्विपात्त्वात् । **ऊङुतः** । 'अयोपधा'दिति 'मनुष्यजाते'रिति चानुवर्तते, उत इति तद्विशेषणम्, तदन्तविधिः । तदाह—**उकारान्तादित्यादिना** । **कुरूरिति** । कुरुक्षेत्रस्य राजा कुरुः, तस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः । 'गोत्रं च चरणैः सहे'ति जातित्वम् । कुरुशब्दादूङि सवर्णदीर्घः । ऊङि दीर्घोच्चारणस्य प्रयोजनं भाष्ये स्पष्टम् । 'तस्यापत्य'मित्यणमाशङ्क्याह—**कुरुनादिभ्यो ण्य इति** । अपत्याधिकारस्थमिदं सूत्रम् । अनेन सूत्रेण अणपवादो ण्यप्रत्यय इत्यर्थः । तर्हि स श्रूयेतेत्यत आह—**तस्येति** । **अध्वर्युरिति** । अध्वर्युशाखाध्यायिनीत्यर्थः । चरणत्वाज्जातित्वम् । 'पुरा युगेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ।' इति यमादिस्मृतिः । **अप्राणिजातेश्चेति** । 'वाचकाना'मिति शेषः । रज्ज्वादिभिन्नानामप्राणिजातिवाचकानामपि ऊङ उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । नन्वत्र उत इति संबध्यते वा, न वा ? । नाद्यः, अलाबूरिति भाष्योदाहरणविरोधात्, अलाबूशब्दस्य ऊदन्तत्वात् । न द्वितीयः, अदन्तादपि अप्राणिजातिवाचन ऊङापत्तेरित्यत आह—**रज्ज्वादिपर्युदासादिति** । 'उत' इति न संबध्यते। अदन्तेषु नातिप्रसङ्गः 'नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः' इति न्यायेन रज्ज्वादिसदृशाना-

त्वेऽपि 'नोङ्धात्वो'रिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊङः फलम् ॥ प्राणिजातेस्तु-कृकवाकुः । रज्ज्वादेस्तु-रज्जुः हनुः ॥ **बाह्वन्तात्संज्ञायाम्** ।४।१।६७। स्त्रियामूङ् स्यात् । भद्रबाहूः । संज्ञायां किम् ? । वृत्तबाहुः ॥ **पङ्गोश्च** ।४।१।६८। पङ्गुशब्दात्स्त्रियामूङ् स्यात् । पङ्गूः ॥ *श्वशुरस्योकाराऽकारलोपश्च । चादूङ् । पुंयोगलक्षणस्य ङीषोऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । श्वश्रूः ॥ **ऊरूत्तरपदादौपम्ये** ।४।१।६९। उपमानवाचिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात् । करभोरूः ॥ **संहितशफलक्षणवामादेश्च** ।४।१।७०। अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरूः । सैव शफोरूः । शफौ खुरौ, ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात् । लक्षणशब्दादर्श-

---

वा नोदाहृतम् । वक्ष्यमाणप्रयोजनस्य तत्राऽसंभवात् । **नोङ्धात्वोरिति** । ऊङ्धात्वोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युरिति सूत्रार्थः । **पङ्गोश्च** । अजात्यर्थमिदम् । पङ्गुशब्दो हि गुणवाची । **श्वशुरस्येति** । पुंयोगलक्षणे ङीषि प्राप्ते ऊङ् तत्संनियोगेन च विधीयमानो लोपः संनिहितत्वादन्तस्यैवाऽकारस्य न त्वादेः । एतच्च वचनं 'श्वशुरः श्वश्र्वे'ति निर्देशसिद्धार्थकथनपरम् । अतोऽपि प्रथमाकारस्य लोपो न शङ्क्यः । **ऊरूत्तरपदात्** । उपमीयतेऽनयेत्युपमा, तस्या भाव औपम्यम् । उत्तरपदेन पूर्वपदमिहाक्षिप्यते । तदेतत्फलितमाह—**उपमानवाचिपूर्वपदमिति** । **करभोरूरिति** । 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' । तद्वदूरू यस्याः सा । 'धात्रीकराभ्यां करभोपमोरु'रित्यत्र तूङ् न, करभशब्दस्योपमानवाचित्वेऽपि पूर्वपदत्वाऽभावात् । औपम्ये किम् ? । वृत्तोरुः । 'ऊर्वन्ता'दिति वक्तव्ये उत्तरपदग्रहणं 'हस्तिस्वाम्यूरु'रित्यत्र माभूदित्येवमर्थम् । अत्र हि हस्तिन इव स्वाम्यूरू अस्या इति विग्रहः । तथा चोर्वन्तत्वेऽपि ऊरूत्तरपदत्वमिह नास्ति । 'स्वाम्यूरु'शब्दस्यैवोत्तरपदत्वात् । **संहित** । संहितादिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत् प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात् । **शफाविति** । यद्यप्यमरेण 'शफं क्लीबे खुरः पुमान्' इति

सुवर्णान्तानामेव ग्रहणादिति भावः । **अलाब्वेति** । अलाबूशब्दादूङि सवर्णदीर्घे अलाबूशब्दादूङन्तात्सुबुत्पत्तिः । टायां यणादेशे अलाब्वा इति रूपम् । एवं कर्कन्धूशब्दादूङन्ताट्टायां 'कर्कन्ध्वा' इति रूपम् । 'कर्कन्धूर्बदरी'त्यमरः, 'तुम्ब्यलाबूरुभे समे' इति च । ननु ऊदन्तत्वादनयोरूङ्विधिर्व्यर्थ इत्यत आह—**अनयोरिति** । **कृकवाकुरिति** । पक्षिजातिविशेषः । अत्र मनुष्यजातित्वाऽभावात्पूर्वेणापि न ङीष् । **बाह्वन्तात्संज्ञायाम्** । 'ऊङुतः' इत्यत ऊङित्यनुवर्तते, स्त्रियामित्यधिकृतं, प्रातिपदिकादिति च । तदाह—**स्त्रियामूङ् स्यादिति** । **भद्रबाहूरिति** । कस्याश्चित्संज्ञा । **संज्ञायां किमिति** । संज्ञायामित्येतत्किमर्थमिति प्रश्नः । **वृत्तबाहुरिति** । वृत्तौ बाहू यस्या इति विग्रहः । स्त्रियामपि नोङ् । **पङ्गोश्च** । 'ऊङ्' इति सूत्रशेषः । भग्नपादत्वं पङ्गुत्वं न जातिः, आसीने शयाने च आकृत्या दुर्ग्रहत्वात्, एकस्यां व्यक्तौ 'विकलपादोऽयं पङ्गु'रिति पङ्गुत्वस्योपदेशेऽपि व्यक्त्यन्तरेषु आसनशयनाद्यवस्थेषु तस्य दुर्ग्रहत्वात्, गोत्रचरणानन्तर्भावाच्च । ततश्च 'ऊङुतः' इत्यप्राप्तौ वचनमिदम् । **श्वशुरस्येति** । वृत्त्यादौ पठितमिदम् । चकारादूङनुकृष्यते । श्वशुरस्य स्त्री इत्यर्थे पुंयोगलक्षणे ङीषि प्राप्ते तदपवाद ऊङ्, तत्संनियोगेन रेफादकारस्य शकारादुकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । नच वकारादकारस्य लोपः शङ्क्यः, 'अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्ये'ति वचनात् । 'यस्येति चे'ति तु नात्र भवति, ईकारे तद्धिते च तद्विधानात् । ननु श्वश्रूरित्यत्र कथं स्वादयः, 'ङ्याप्प्रातिपदिका'दित्यधिकृत्य तद्विधेः, अस्य च ङ्याबन्तत्वाऽभावात्, ऊङन्तस्य च प्रत्ययान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वाऽभावादित्यत आह—**लिङ्गविशिष्टेति** । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण'मिति परिभाषयेत्यर्थः । वस्तुतस्तु श्वशुरस्येति वचनममूलकमेव, भाष्येऽदृष्टत्वात्, 'ङ्याप्प्रातिपदिका'दिति सूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च । तत्र हि 'ङ्याप्प्रातिपदिका'दित्यत्र ऊङोऽपि ग्रहणं कर्तव्यमित्याक्षिप्य उवर्णान्तादूङ् विधीयते । तत्र सवर्णदीर्घे एकादेशे कृते पूर्वान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वलाभादेव सिद्धमित्युक्तम् । यदि युक्तरीत्या श्वश्रूशब्दो व्युत्पाद्यते तर्हि रेफादकारस्य लुप्तत्वेन एकादेशाऽप्रसक्तेरसङ्गतिः स्पष्टैव । तथाच श्वश्रूरित्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । **ऊरूत्तर** । ऊरुः—उत्तरपदं यस्येति बहुव्रीहिः । प्रातिपदिकादित्यनुवर्तते । उत्तरपदेत्यनेन पूर्वपदमाक्षिप्तम्, औपम्ये इति तत्रान्वेति । उपमीयते अनयेत्युपमा=उपमानम्, उपमैव औपम्यं, स्वार्थे ष्यञ् । तदाह—**उपमानवाचीति** । **करभोरूरिति** । करभाविव ऊरू यस्या इति विग्रहः । 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः । करभोरुत्वस्याऽजातित्वादप्राप्तौ वचनम्, ऊर्वाकृतेः करभसदृशपुरुषोरुसाधारणत्वेन करभसादृश्यघटितकरभोरुत्वस्य आकृतिग्राह्यत्वाऽभावात्, असर्वलिङ्गत्वाद्यभावाच्च । उपमानवाचीति किम् ? । वृत्तोरुः । करभोपमोरुरित्यादौ नोङ्, करभशब्दस्य करभसदृशेऽवृत्त्या उपमानवाचित्वाऽभावात् । **संहितशफ** । संहित शफ लक्षण वाम एतत्पूर्वपदादप्यूरूत्तरपदादूङ् स्यादित्यर्थः । पूर्वेणैव सिद्धे किमर्थमित्यत आह—**अनौपम्यार्थमिति** । **संहितोरूरिति** । संहितौ=संश्लिष्टौ ऊरू यस्या इति विग्रहः । **सैव शफोरूरिति** । संहितोरूरेव शफोरूरित्यनेनोच्यत इत्यर्थः । शफशब्दं विवृणोति—

आयच्। लक्षणोरूः। वामोरूः॥ *सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम्। हितेन सह सहितौ ऊरू यस्याः सा सहितोरूः। सहेते इति सहौ ऊरू यस्याः सा सहोरूः। यद्वा विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः। **संज्ञायाम्** ।४।१।७२। कद्रुकमण्डल्वोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यात्। कद्रूः। कमण्डलूः। संज्ञायां किम् ?, कद्रुः। कमण्डलुः। अच्छन्दोऽर्थं वचनम्॥ **शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्** ।४।१।७३। शार्ङ्गरवादेरञो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात्। शार्ङ्गरवी। बैदी। जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव। नृनरयोर्वृद्धिश्चेति गणसूत्रम्। नारी॥ **यङश्चाप्** ।४।१।७४। यङन्तात् स्त्रियां चाप् स्यात्।

नपुंसकतोक्ता, तथापि शफशब्दस्य पुंस्त्वमपि प्रामाणिकमेव। 'शफाविव जर्भुराणे'ति श्रुतेः। 'शफः खुरे गवादीनां मूले विटपिनामपि' इति हेमचन्द्रकोशाच्च। **वामोरूरिति**। वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्या इति विग्रहः। कथं तर्हि 'पीवरोरु! पिबतीव बर्हिणः' इति कुमारः। ऊङभावे हि 'पीवरोरो' इति स्यात्। ऊङ्चेह विधायकं नास्ति। अत्राहुः—संज्ञापूर्वकविधेरनित्यतया संबुद्धिगुणाऽभावादिति स्थितस्य गतिरुन्नेयेति। **हितेन सहेति**। अत्राहुः—'समो वा हिततयोः' इति व्युत्पादितः 'सहित'शब्दस्तु नेह गृह्यते, एकदेशविकृततया संहितग्रहणादेव तत्सिद्धेरिति भावः। **कमण्डलूरिति**। चतुष्पाज्जातिवाचकोऽयम्। अतएव 'चतुष्पाद्भ्यो ढञ्' इत्यत्र 'कामण्डलेय' इत्युदाहरिष्यति। पात्रपर्यायस्तु न प्रत्युदाहरणं,तस्य स्त्रीलिङ्गत्वाऽभावात्। **अच्छन्दोर्थमिति**। वेदे तु 'कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसी'त्यनेन संज्ञायामसंज्ञायां चोङ् सिध्यतीति भावः। **अञो योऽकार इति**। अञा अकारविशेषणं किम्?। शूरसेनी। 'जनपदशब्दा'दित्यञः 'अतश्चे'ति लुकि जातिलक्षणोऽत्र ङीष्। **शार्ङ्गरवीति**। शृङ्गरुशब्दादपत्येऽण्। आदिवृद्धिः। 'ओर्गुणः' 'टिड्ढाणञ्–' इति ङीपं बाधित्वा परत्वात् 'जातेः' इति ङीषि प्राप्ते ङीन् विधीयते। तेन निस्वादाद्युदात्तः। ङीषि तु प्रत्ययस्वरेणाऽन्तोदात्तः स्यात्। **बैदीति**। विदस्यापत्यं स्त्री। 'अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ्'। पूर्ववञ्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते ङीन् विधीयते। शार्ङ्गरव कापटव ब्राह्मण गौगुलव गौतम इत्यादि। शृङ्गरुकपटुब्रह्मन्गुगुलुशब्देभ्यः प्राग्दीव्यतोऽण्। गौतमशब्द ऋष्यणन्तः। अयं गौरादिष्वपि पठित इति पक्षे अत्र ङीषपि भवति। **ङीषेवेति**। 'जाते'रित्यननुवृत्तौ तु शार्ङ्गरवस्य स्त्री विदस्य स्त्रीति पुंयोगविवक्षायामपि परत्वान्ङीनेव स्यादिति भावः। **नृनरयोरिति**। नृशब्दात् 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीपि, नरशब्दाज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते

शफौ खुराविति। यद्यपि 'शफं क्लीबे खुरः पुमा'नित्यमरस्तथापि 'शफः खुरे गवादीना'मिति [हेम] चन्द्रकोशात्पुंस्त्वमिति भावः। ननु शफत्वमूर्वोः प्रत्यक्षविरुद्धमित्यत आह—**ताविवेति**। यतः शफाविव, अत ऊरू शफशब्देनोच्येते इत्यर्थः। कुतस्तत्साहश्यमित्यत आह—**संश्लिष्टत्वादिति**। तर्ह्युपमानवाचिपूर्वपदत्वादेव सिद्धमित्यत आह—**उपचारादिति**। शफवद्वास्तवं संश्लिष्टत्वमवलम्ब्य शफत्वस्य आरोपादित्यर्थः। एवं च शफशब्दात्तत्सादृश्याऽप्रतीतेर्नोक्तदोष इति भावः। **लक्षणोरूरिति**। लक्षणौ ऊरू यस्या इति विग्रहः। ननु मार्दवादिगुणपर्यायस्य लक्षणशब्दस्य कथमूरुशब्दसामानाधिकरण्यमित्यत आह—**लक्षणशब्दादिति**। लक्षणमनयोरस्तीति विग्रहे लक्षणशब्दादर्शआदिभ्योऽजित्यच्प्रत्यय इत्यर्थः। तथाच लक्षणयुक्तौ इत्यर्थलाभादिह नोक्तदोष इति भावः। **वामोरूरिति**। वामौ=सुन्दरौ ऊरू यस्या इति विग्रहः। 'वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वौ' इत्यमरः। **सहितेति**। 'सहित' 'सह' आभ्यां परो य ऊरुशब्दस्तस्मादपि ऊङ् स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः। ननु संहितग्रहणेनैव एकदेशविकृतन्यायेन सिद्धे पुनः सहितग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**हितेनेति**। हितेन सहेति विग्रहे 'तेन सहे'ति बहुव्रीहौ 'वोपसर्जनस्ये'ति सभावे सहितशब्द इत्यर्थः। ननु सहशब्दस्य विद्यमानवचनत्वे सहोरूरित्यत्र सहशब्दप्रयोगो व्यर्थ इत्यत आह—**सहेते इति**। 'रतिकालिकमर्दन'मिति शेषः। विद्यमानवचनत्वेऽपि सहशब्दस्य न वैयर्थ्यमित्याह—**यद्वेति**। अतिशयेन विद्यमानत्वं विवक्षितमिति न वैयर्थ्यमिति भावः। **संज्ञायाम्**। कद्रुकमण्डल्वोरिति ऊङिति चानुवर्तते, स्त्रियामित्यधिकृतम्। तदाह—**कद्रुकमण्डल्वोरित्यादि**। **अच्छन्दोऽर्थमिति**। पूर्वसूत्रे छन्दसीत्युक्तत्वाल्लोके संज्ञायामप्राप्तावयमारम्भः। **कद्रूरिति**। नागानां मातुः संज्ञा। एतच्च महाभारतादौ स्पष्टम्। **कमण्डलूरिति**। कस्यचिन्मृगस्य संज्ञा। अत एव 'चतुष्पाद्भ्यो ढ'मित्यत्र कामण्डलेय इत्युदाहरिष्यते। पात्रपर्यायस्तु नोदाहरणं, तस्य स्त्रीलिङ्गत्वाऽभावात्। **शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्**। शार्ङ्गरवादीति लुप्तपञ्चमीकम्। 'अञ' इति षष्ठी। 'अत' इत्यनुवृत्तं पञ्चम्यन्ते अन्वेति। जातेरित्यनुवृत्तमता विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—**शार्ङ्गरवादेरित्यादिना**। **शार्ङ्गरवीति**। शृङ्गरोरपत्यं स्त्रीत्यर्थे अण्, आदिवृद्धिः, रपरत्वम्, ओर्गुणः 'गोत्रं च चरणैः सहे'ति जातित्वान्ङीषि प्राप्ते ङीन्। स्वरे विशेषः। **बैदीति**। विदस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः। 'अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्'। गोत्रत्वेन जातित्वान्ङीषि प्राप्ते ङीन्। अञा अकार विशेषणात्—शूरसेनी। जनपदशब्दा दित्यपत्येऽञ्। 'अतश्चे'ति तस्य लुक्।

[यङ इति] ष्यङ्ष्यञोः सामान्यग्रहणम्। आम्बष्ठ्या । कारीषगन्ध्या ॥ *षाद्यञश्चाब् वाच्यः। [शार्कराक्ष्या]। पौतिमाष्या ॥ आवट्याच्च ।४।१।७५। अस्माच्चाप् स्यात्। 'यञश्चे'ति ङीपोऽपवादः। अवटशब्दो गर्गादिः।

वचनं वृद्धिविधानार्थम्। ननु नरशब्दे 'अलोऽन्त्यस्ये'ति वृद्धिः स्यात्। अत्राहुः–'वार्णादाङ्गं बलीयः' इत्यकारस्य 'यस्येति चे'ति लोपेनापहारादनन्त्यस्याप्यकारस्य वृद्धिर्भवतीति। यद्वा नरस्य–अः नरः। कतन्तवत्पररूपम्। ना च नरश्च तयोर्नृनरयोः। परस्य च प्रथम एवाऽकारो गृह्यते न तु द्वितीयः, प्रश्लेषसामर्थ्यादिति। इह नरस्येत्यर्थवतो ग्रहणाद्वानरशब्दे नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम्। यद्यप्यन्यतरोपादानेनापि 'नारी'ति रूपं सिध्यति तथाप्यन्यतरस्यानिष्टरूपनिवृत्त्यर्थं द्वयोरुपादानम्। कथं तर्हि 'किन्नरीणां नरीणा'मित्यादिप्रयोगः ?। अत्राहुः–नरस्य स्त्री नरी। पुंयोगलक्षणो ङीष्। एवं च किंन्नरीत्यपि सिद्धम्। किंचिन्नरीति विग्रहादिति। केचित्तु अनिर्दिष्टस्थानिकत्वादिक्परिभाषोपस्थितौ नृशब्दस्यैव वृद्धेर्नारीति भवति। नरशब्दस्य ग्रहणं तु ङीनर्थमेव। तत्राऽनिको वृद्ध्यभावान्नरीत्येव भवितव्यमित्याहुः। तदपरे न क्षमन्ते। यदि ङीनर्थमेव नरशब्दग्रहणं स्यात्तर्हि शार्ङ्गरवादिगणे पृथगेव पठेत्। वृद्धिविधायके तद्गणसूत्रे तत्पाठस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति। पुत्रशब्दोऽत्र गणे पठ्यते। ततः स्त्रियां ङीन्। पुत्री। न च पुत्रशब्दः कन्यायां नास्तीति शङ्क्यम्, 'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी। आहुर्दुहितरं सर्वे' इत्यमरोक्तेः। तेन 'पुत्रीव हर्षं हृदये तनोति'। 'कुर्वे तदुर्वीपतिपुत्रि! सर्वम्' इत्यादिप्रयोगा निर्बाधा एव। यत्त्वत्र हरदत्तेनोक्तम्–'केवलः पुत्रशब्दः स्त्रियां नास्ती'ति। तदुपेक्ष्यम्। उदाहृतकोशविरोधात्। 'सूतिकापुत्रिके'त्यत्र स्वग्रन्थविरोधाच्च। एवं च 'सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वा' इति 'कारे सत्यागदस्ये'तिसूत्रस्थवार्तिकं व्यर्थमिति मनोरमायां स्थितम्। **यङश्चाप्**। पकारोऽत्र 'हल्ङ्याब्भ्ये'ति सामान्यग्रहणार्थः। चकारस्य तदविघातेन चरितार्थत्वेऽपि परत्वाच्चित्स्वरः पित्स्वरं बाधते। **आम्बष्ठ्येति**। आम्बष्ठस्यापत्यं स्त्री। 'वृद्धेत्कोसला–'इति ञ्यङ्। **कारीषगन्ध्येति**। करीषस्येव गन्धोऽस्य करीषगन्धिः। 'उपमानाच्चे'ति गन्धस्येदन्तादेशः। तस्य गोत्रापत्यं स्त्री। अण्। 'अणिञोरनार्षयोः–' इति ष्यङादेशः। स च यद्यपि स्त्रियामेव विहितस्तथापि ङित्करणसामर्थ्यात्तदन्तादप्ययं चाप्। **षाद्यञ इति**। एतच्च 'आवट्याच्चे'ति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाल्लभ्यत इत्याहुः। **पौतिमाष्येति**।

अत्र जातिलक्षणङीषेव न तु ङीन्, अञो लुप्तत्वेन नकारादकारस्य अञोऽवयवत्वाऽभावात्। **नृनरयोर्वृद्धिश्चेति**। चकारात् ङीन्। **नारीति**। नृनरशब्दयोरुभयोरुदाहरणम्। तत्र नृशब्दात् 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीपि प्राप्ते ङीन्, ऋकारस्य वृद्धिः, रपरत्वम्। जातिलक्षणङीषस्तु नृशब्दान्न प्रसक्तिः, तत्र 'अत' इत्यनुवृत्तेः। नरशब्दात्तु ङीनि नकारादकारस्य वृद्धिः। ननु परमपि 'यस्येति चे'ति लोपं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादलोऽन्त्यपरिभाषया रेफादकारस्य वृद्धिः स्यात्। न च कृतायामपि वृद्धौ 'यस्येति चे'त्यकारलोपः स्यादिति वाच्यं, वृद्धिविधिसामर्थ्यादेव तस्य लोपाऽभावसिद्धेरिति चेदुच्यते–नृनरयोरित्यत्र 'नर्' इति रेफान्तस्य लुप्ताकारस्यानुकरणम्। नरः–अः–नरः, ना च नरश्च नृनरौ, तयोरिति विग्रहः। नचैवमपि वानरीशब्देऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, अर्थवत एव ग्रहणात्। न च नृशब्दान्ङीनि वृद्धौ नारीति सिद्धेर्नरग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं, नरत्वजातिवाचिनो नरशब्दात्स्त्रियां जातिलक्षणङीषि नरीति स्यात्तन्निवृत्त्यर्थत्वात्। वस्तुतस्तु 'नृनरयोर्वृद्धिश्चे'ति गणसूत्रं नारब्धव्यमेव। 'तदस्य धर्म्य'मित्यनुवृत्तौ 'ऋतोऽञि'ति सूत्रेण 'नरस्य चे'ति वक्तव्य'मिति वार्तिकेन च नुर्धर्म्या नरस्य धर्म्येत्यर्थे नृशब्दान्नरशब्दाच्च अञि ततः 'टिड्ढाणञि'ति ङीपि नारीति सिद्धेः। 'ञ्नित्यादिर्नित्य'मिति प्रकृतेराद्युदात्तत्वे ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। ङीन्यपि नित्स्वरेण प्रकृतेरुदात्तत्वमिति स्वरे विशेषाऽभावात्। नचैवं सति मनुष्यधर्म्यत्वेनैव बोधः स्यान्न तु नरत्वेनेति वाच्यं, योग्यतया हि तद्धर्म्या नरत्वजातिविशिष्टैव बुध्यते। अत एव वास्तुनि भवो वास्तव्य इति रूपस्य 'दिगादिभ्यो य'दिति भवार्थकतया सिद्धत्वात् 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्चे'ति वचनं न कर्तव्यमिति भाष्यं सङ्गच्छते। रूढानां यथाकथंचिदन्वाख्यानमिति कैयट इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। **यङश्चाप्**। पकारो 'हल्ङ्याब्भ्यः' इत्यत्र ग्रहणार्थः। चकारः 'चितः' इत्यन्तोदात्तार्थः। **सामान्येति**। यङ्रूपस्य उभयत्रापि सत्त्वादिति भावः। ञ्यङमुदाहरति—**आम्बष्ठ्येति**। आम्बष्ठस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः। 'वृद्धेत्कोसले'ति ञ्यङ्। आम्बष्ठ्यशब्दाच्चाप्। ष्यङमुदाहरति—**कारीषगन्ध्येति**। **करीषं**=गवादिपशुपुरीषं, तस्येव गन्धो यस्य सः–करीषगन्धिः। 'उपमानाच्चे'ति गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः। करीषगन्धेर्गोत्रापत्यं स्त्रीत्यर्थेऽण्प्रत्ययः। 'अणिञोरनार्षयोः' इति तस्य ष्यङादेशः। **षाद्यञ इति**। षकारात्परो यो यञ्तदन्तादपि चाबित्यर्थः। **शार्कराक्ष्येति**। शर्कराक्षस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः। **पौतिमाष्येति**। पूतिमाषस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः। 'गर्गादिभ्यो य'ञित्युभयत्र यञ्। **आवट्याच्च**। ननु कथमवटशब्दस्यापत्यमित्यर्थे यञन्तत्वमित्यत आह—**अवटशब्द इति**। **आवट्येति**। अवटस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः। गर्गादियञि 'यस्येति चे'त्यकार-

आवट्या ॥ तद्धिताः ।४।१।७६। आ पञ्चमसमासेरधिकारोऽयम् ॥ यूनस्तिः ।४।१।७७। युवन्शब्दात्तिप्रत्ययः स्यात्स च तद्धितः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः । अनुपसर्जनादित्येव । बहवो युवानो यस्यां सा बहुयुवा । 'युवती'ति तु यौतेः शत्रन्तान्ङीपि बोध्यम् ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ।

* अथ कारकप्रकरणम् *

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ।२।३।४६। नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः ।

पूतिमाषशब्दो गर्गादिः । **तद्धिताः** । बहुवचनमनुक्तानामुपसङ्ग्रहार्थम् । महासंज्ञाकरणं तु—तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्धिता इत्यन्वर्थलाभाय । तेन यथाप्रयोगमेव स्युः । ननु टापः प्रागेवायमधिकारोऽस्तु, ष्फविधौ तद्धितग्रहणं यस्येतिलोपे, ईद्ग्रहणं च मास्त्विति चेन्मैवम् ; 'पट्वी' 'मृद्वी'त्यादावोर्गुणप्रसङ्गात् । यदि तु 'यस्येति चे'त्यत्र ईद्ग्रहणमेव ङीषि तद्धितकार्याऽभावं ज्ञापयतीति स्वीक्रियेत, तर्हि टापः प्राक्तद्धिताधिकारेऽपि न कश्चिद्दोष इति केचित् । तच्चिन्त्यम् । 'कुरू'रित्यादौ ओर्गुणादिप्रसङ्गादिति नव्याः । **यूनस्तिः** । 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीपोऽपवादः । **युवतिरिति** । स्वादिषु–' इति पदत्वान्नलोपः । कथं तर्हि 'युवतीकरकोमलनिर्मथित'मिति प्रयोगः । अत्र केचित्–'सर्वतोऽक्तिन्नर्था'दिति बह्वादिगणसूत्राद्वैकल्पिकोऽत्र ङीष् । न च तिप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वान्ङीष् न भविष्यतीति शङ्क्यम्,—'उक्तेऽपि हि भवन्त्येते' इति भाष्यात् । न चैवमपि युवतीनां समूहो 'यौवत'मिति न सिध्येत् । किं तु 'तस्य समूहः' इत्यणि 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवद्भावेन 'यौवन'मित्येव स्यादिति वाच्यम्, बाहुलकाद्यौतेरौणादिके कतिप्रत्यये सति युवतिशब्दस्तमादाय तत्सिद्धेरिति । इमं क्लेशं परिहरन्नाह—**शत्रन्तादिति** । यौति मिश्रीकरोति पत्येति विग्रहे 'लटः शतृशानचौ' इति शतरि 'उगितश्च' इति ङीप् । एवं हि 'यौवत'मिति प्रयोगोऽपि सुलभः । त्यन्तादणि तु पुंवद्भावाद्यौवनमित्येव । 'भिक्षादिपाठसामर्थ्यात् पुंव'दिति वृत्तिकारोक्तिरयुक्तेति 'भिक्षादिभ्योऽण्' इत्यत्रैवोपपादयिष्यामः । *** इति तत्त्वबोधिन्यां स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ***

'स्वौजसमौट्'—इत्यादिना तावत् स्वादयो ङ्याप्प्रातिपदिकाद्दर्शिताः । तेषामर्थविशेषे व्यवस्थां दर्शयितुमारभते–**प्रातिपदिकार्थेत्यादिना** । प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां सञ्ज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहार इति 'स्वौजसमौट्'—इति सूत्रे मूलकृतोक्तम् । कौस्तुभे तु—इह प्रथमादयः शब्दाः सुपां त्रिकेषु वर्तन्ते; 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इति न्यायादित्युक्तम् । तथा च न्यायसिद्धत्वादस्मिन्शास्त्रे प्रथमादिसञ्ज्ञानामकरणेऽपि न क्षतिरिति ज्ञेयम् । यदा हि 'पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः' इति गृह्येत ततो लिङ्गवचनग्रहणमनर्थकम्, 'प्रातिपदिकार्थे' इत्येव सिद्धेः, मात्रग्रहणाच्च कर्मादिव्यवच्छेदो न स्यात्, प्रातिपदिकार्थादनतिरिक्तत्वात् । त्रिकपक्षेऽपि लिङ्गग्रहणमनर्थकमेवेत्याशङ्क्य विवक्षितं दर्शयति–**नियतोपस्थितिक इति** । यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स प्रातिपदिकार्थ इत्यर्थः ।

लोपे आदिवृद्धौ आवट्यशब्दाच्चाप् । **तद्धिताः** । वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तद्धितसंज्ञकाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः । अधिकारसूत्रमेतत् । उत्तरावधिमाह–**आ पञ्चमेति** । **यूनस्तिः** । 'तद्धिता' इत्यनुवृत्तमेकवचनेन विपरिणम्यते । तदाह—**युवन्शब्दादित्यादि** । 'स्त्रिया'मिति शेषः । 'समर्थाना'मित्यतः प्राक्तदधिकारस्योक्तत्वादिति भावः । नान्तलक्षणङीपोऽपवादः । नन्वत्र तद्धितग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्था । नच 'कृत्तद्धिते'ति प्रातिपदिकत्वार्थं तदनुवृत्तिरिति वाच्यम्, प्रातिपदिकत्वाभावेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तिप्रत्ययान्तात्सुबुत्पत्तिसिद्धेरित्यत आह–**लिङ्गविशिष्टस्येति** । **युवतिरिति** । स्वादिष्विति पदत्वात् 'न लोप' इति नकारलोपः । **अनुपसर्जनादित्येवेति** । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । **बहुयुवेति** । उपसर्जनत्वात्तिप्रत्ययाऽभावे नान्तलक्षणङीपः 'अनो बहुव्रीहेः' इति निषेधे 'डाबुभाभ्या'मिति डापि च रूपम् । ननु 'युवतीभिः परिवृत' इत्यादौ कथं युवतीशब्द ईकारान्त इत्यत आह—**युवतीति त्विति** । 'यु मिश्रणे' इत्यस्माल्लटः शतरि, शपो लुकि, उवङि उगित्वान्ङीपि युवतीशब्दो व्युत्पन्नो बोध्य इत्यर्थः । पतिं सुखेन मिश्रयन्ती योषिदुच्यते । अन्ये तु युधातोरौणादिके बाहुलकात्कतिप्रत्यये कित्त्वाद्गुणाऽभावे उवङि उगित्त्वान्ङीपि युवतीशब्दः सिध्यतीत्याहुः । इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां **बालमनोरमाख्यायां स्त्रीप्रत्ययनिरूपणम्** ।

तदेवं 'ङ्याप्प्रातिपदिका'दित्यधिकृत्य विहिताः स्वादिप्रत्ययाः सप्रपञ्चं निरूपिताः । तत्र प्रथमादिसप्तम्यन्तसप्तविभक्तीनामर्थविशेषव्यवस्थां दर्शयितुमुपक्रमते–**प्रातिपदिकार्थे** । ननु 'प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिश्चेति द्विकं प्रातिपदिकार्थः', 'प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिर्लिङ्गं चेति त्रिकं प्रातिपदिकार्थः', प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिर्लिङ्गं संख्या चेति चतुष्कं प्रातिपदिकार्थः, प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिर्लिङ्गं सङ्ख्या कारकं चेति पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः' इत्येते पक्षा 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' 'स्त्रिया'मित्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्थिता मञ्जूषायां प्रपञ्चिताश्च । तत्र त्रिकादिपक्षेषु लिङ्गस्यापि प्रातिपदिका-

मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये [परिमाणमात्रे] सङ्ख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च 'प्रातिपदिकार्थमात्रे' इत्यस्योदाहरणम् । अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधिक्यस्य । तटः । तटी । तटम् । परिमाणमात्रे—द्रोणो व्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो [व्रीहि]रित्यर्थः । प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन

शक्य इति यावत् । नन्वेवं सिंहो माणवक इत्यादौ प्रथमा न स्यात् । अत्राहुः—शक्यार्थमादाय प्रथमाविभक्तेरुत्पत्तौ सत्यां पश्चात् पदान्तरसमभिव्याहारे लक्ष्यार्थबोधेऽपि क्षत्यभावादिति । **मात्रशब्दस्येति** । तस्य चाऽत्राऽवधारणमर्थः । 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः ॥ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनान्येव प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रमित्येवकारेणाऽस्वपदविग्रहः । समासस्तु मयूरव्यंसकादित्वाद्बोध्यः । **प्रत्येकमिति** । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वादिति भावः । ननु वीरः पुरुष इत्यादावभेदसंसर्गस्याऽधिकस्य भानात्प्रथमा न स्यात् । न च 'पूर्वाऽपरे'त्यादिना वीरशब्दस्य समासविधानं प्रथमोत्पत्तौ लिङ्गमिति वाच्यं, द्वितीयाद्यन्तानामपि वीरं पुरुषमानयेत्यादौ तद्विधानस्य चरितार्थत्वादिति चेन्न; संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन बहिरङ्गत्वात्प्रथमप्रवृत्तसंस्कारबाधाऽनुपपत्तेः । पदसंस्कारपक्षस्यैवेहाभ्युपगमात् । मात्रपदेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमा न भवेत्तथापि लिङ्गपरिमाणग्रहणाल्लिङ्गाधिक्ये परिमाणाधिक्ये च भवेदेवेत्याह—**लिङ्गमात्राद्याधिक्ये इति** । यद्यपि 'लिङ्गमात्रे' 'परिमाणमात्रे' इत्येवाऽक्षरार्थस्तथापि प्रातिपदिकार्थं विना लिङ्गादिप्रतीतेरसम्भवादिति 'तदाधिक्ये' इत्युक्तम् । **उच्चैरिति** । पदत्वादिह रुत्वविसर्गौ भवतः । किञ्च अस्य प्रथमान्तत्वाद्ग्राम उच्चैस्तव स्वम्, ग्राम उच्चैस्ते स्वमिति 'सपूर्वायाः' इति सूत्रेण तेमयादेशयोर्विकल्पसिद्धिरपि फलम् ॥

कृष्ण इति । यद्यपि नीलद्रव्येऽयमनियतलिङ्गः,तथापि वासुदेवे भगवति नियतपुंलिङ्ग इति भावः । **ज्ञानमिति** । भावे ल्युट् । **तटः तटी तटमिति** । द्विकपक्षे नियतलिङ्गं न प्रकृत्यर्थः, त्रिकपक्षे तु यद्यपि प्रकृत्यर्थः, तथापि तत्तल्लिङ्गस्य पाक्षिकोपस्थितिकत्वान्न 'प्रातिपदिकार्थे'त्यनेन गतार्थता । **द्रोण इति** । न चेह 'प्रातिपदिकार्थमात्र' इत्येव प्रथमाऽस्त्विति वाच्यं, तथा सति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्य संसर्गविधया भानाऽयोगात् । नामार्थयोरभेदसंसर्गस्य व्युत्पन्नत्वात् । **व्रीहिरिति** । जातावेकवचनम् । व्यक्तिविवक्षायां तु 'द्रोणो व्रीहयः' इति भवत्येव ॥

र्थत्वात्पृथग्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**नियतेति** । नियता उपस्थितिर्यस्येति विग्रहः । यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स तदर्थ इत्यर्थः । एवंच तटः तटी तटमित्याद्यनियतलिङ्गेषु नियमेन कस्यापि लिङ्गस्योपस्थित्यभावात्प्रातिपदिकार्थशब्देनाऽग्रहणात्पृथग्लिङ्गग्रहणमावश्यकमिति भावः । मात्रशब्दस्य वचनशब्देनैवान्वयभ्रमं वारयति—**मात्रशब्दस्येति** । प्रातिपदिकार्थश्च लिङ्गं च परिमाणं च वचनं चेति द्वन्द्वः । 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनान्येव प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्र'मित्यस्वपदविग्रहः । मात्रशब्दोऽवधारणे । 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः । 'मयूरव्यंसकादयश्चे'ति नित्यसमासः । मात्रशब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्प्रातिपदिकार्थे, लिङ्गे, परिमाणे, वचने च प्रत्येकमन्वय इत्यर्थः । वचनं सङ्ख्येति वक्ष्यति । ननु प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे सङ्ख्यामात्रे च प्रथमेत्यनुपपन्नं, लिङ्गादीनां केवलानां प्रातिपदिकार्थं विना क्वाप्यनुपस्थितेरित्याशङ्क्य—'अत एव बाधकाल्लिङ्गमात्रेऽधिके इति विवक्षित'मित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**लिङ्गमात्राद्याधिक्ये इति** । लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्राधिक्ये चेत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरति—**उच्चैरित्यादि** । नन्वव्ययेषु 'सामान्ये नपुंसक'मिति नपुंसकत्वस्य च कृष्णशब्दे पुंस्त्वस्य च श्रीशब्दे स्त्रीत्वस्य च ज्ञानशब्दे नपुंसकत्वस्य च भानात्कथं प्रातिपदिकार्थस्योदाहरणान्येतानीत्यत आह—**अलिङ्गा इत्यादि** । 'अव्ययादाप्सुपः' इति सूत्रे 'आब्ग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वा'दिति भाष्योक्तरीत्याऽव्यये कस्यापि लिङ्गस्यानुपस्थितिरिति प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यस्य भवत्यव्ययमुदाहरणम् । कृष्णशब्दे पुंस्त्वस्य श्रीशब्दे स्त्रीत्वस्य ज्ञानशब्दे नपुंसकत्वस्य च नियमेन भानमस्ति तेषां नियतलिङ्गत्वात् अतस्तेषु लिङ्गानामपि प्रातिपदिकार्थान्तर्भावात्तेषामपि प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्युदाहरणत्वं निर्बाधमिति भावः । यद्यपि 'कृष्णः पटः' 'कृष्णा पटी' 'कृष्णं वस्त्र'मित्यादौ कृष्णशब्दस्त्रिलिङ्गः, तथापि भगवत्पर एवात्र कृष्णशब्दो विवक्षित इति भावः । नच प्रातिपदिकोक्तार्थे किं प्रथमयेति वाच्यम्, एकत्वादिसंख्याबोधार्थत्वात् । नचाऽव्ययात्प्रथमोत्पत्तेः फलाऽभावः 'अव्ययादाप्सुप' इति लुकोऽवश्यं प्रवृत्तेरिति वाच्यं, पदत्वार्थं सुबुत्पत्तेरावश्यकत्वात् । तेन उच्चैरित्यादौ रुत्वविसर्गौ 'उच्चैस्ते सम्यगुच्चारण'मित्यादौ तेमयादिसिद्धिश्च भवति । **अनियतेति** । अनियतलिङ्गास्तु तटादिशब्दा लिङ्गमात्राधिक्यस्योदाहरणम् । तत्र लिङ्गानामनियतोपस्थितिकतया प्रातिपदिकार्थानन्तर्भावादित्यर्थः । **तटः तटी तटमिति** । 'तटं त्रिषु' इत्यमरः । **परिमाणमात्रे इति** । उदाहरणं वक्ष्यते इत्यर्थः । **द्रोणो व्रीहिरिति** । द्रोणः परिमाणविशेषः । 'जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणुरिति स्मृतम् । तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप

संसर्गेण विशेषणम्। प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति विवेकः। वचनं—सङ्ख्या।

अभेदेनेति। न च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः, 'पचति' 'पाचकः' 'औपगव' इत्यादौ सर्वत्र भेदान्वयस्यैव दृष्टत्वादिति वाच्यं, देवतार्थकतद्धितादावभेदान्वयस्य दृष्टत्वात्। 'ऐन्द्रं हवि'रित्यत्र हि इन्द्रदेवताकं हविरिति बोधः सर्वैरेवाभ्युपगम्यत इति नास्ति शङ्कावसर इति भावः। **वचनं सङ्ख्येति**। वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसायेन तथैव पूर्वाचार्याणां व्यवहारादिति भावः। **अप्राप्तौ वचनमिति**। सूत्रे वचनग्रहणमित्यर्थः। वस्तुतस्तु सूत्रे मात्रग्रहणं व्यर्थम्। विशेषविहितैः 'कर्मणि द्वितीये'त्यादिभिर्बाधितत्वेन कर्मादौ प्रथमाया अप्रवृत्तेः। 'कर्मणि द्वितीये'-त्यादिषु 'कर्मणि द्वितीयैव' 'कर्तृकरणयोस्तृतीयैव नान्या विभक्ति'रित्येवमर्थनियमाभ्युपगमात्। न च 'कर्मण्येव द्वितीया', 'कर्तृकरणयोरेव तृतीया नान्यत्रे'ति प्रत्ययनियमपक्षे प्रथमाया अपि कर्मादौ प्रवृत्तिसम्भवान्मात्रग्रहणमावश्यकमेवेति वाच्यं, प्रत्ययनियमपक्षे हि 'प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा, नान्यत्रे'त्यर्थपर्यवसानात्कर्मादौ प्रथमाया अप्रवृत्तौ वचनग्रहणमपि व्यर्थं, 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्ये'ति निषेधादेव प्रथमोत्पत्तिसिद्धेः। न चैवं 'द्विशब्दाद्बहुशब्दाच्चैकवचनम्, एकशब्दाद्द्विवचनम्' इत्येवमव्यवस्था स्यादिति वाच्यम्, अनन्वितार्थकविभक्तिप्रयोगापेक्षया अनुवादकविभक्तिप्रयोगस्य न्याय्यत्वात्। 'गौर्वाहीक' इतिवद्द्रोणशब्दस्य तत्परिमिते उपचाराद्द्रोणो व्रीहिरित्यपि सिद्धमिति मनोरमायां परिमाणग्रहणमपि प्रत्याख्यातम्। नन्वस्मिन् पक्षे द्रोणपरिच्छिन्नाऽभिन्नो व्रीहिरित्यभेदान्वयः, नामार्थयोरभेदान्वयात्। 'परिमाणं प्रत्ययार्थः' इति पक्षे तु द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरिति प्रत्ययार्थनामार्थयोरभेदान्वयस्तथा च फलभेदे कथं प्रत्याख्यानमिति चेदत्राहुः—शाब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यमिहाऽनादृत्य परिमाणग्रहणं प्रत्याख्यातम्। अतएव औपगवादौ 'तस्येदम्' इत्यनेनैवाऽण्प्रत्ययसिद्धेः 'तस्यापत्य'मिति सूत्रं किमर्थमित्याक्षेपः, मत्वर्थीयेनिनैव सिद्धेः 'परिवृतो रथः' इत्यधिकारे 'पाण्डुकम्बलादिनिः' इतीनिप्रत्ययविधानं किमर्थमित्याक्षेपश्च वक्ष्यमाणः सङ्गच्छते। यदि तु सर्वत्रैव शाब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यं स्वीक्रियते तर्हि 'बाधनार्थं कृतं भवे'दिति समाधानस्याऽणो बाधनार्थमिनिप्रत्ययविधानमिति समाधानस्य च वैयर्थ्यापत्तेरिति। ननु क्वचित् पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः, क्वचित्त्रिकं, क्वचिद्द्विकं प्रातिपदिकार्थ इत्यादि व्यवह्रियते। त एते पक्षाः केषाममिमताः, कथं वाऽमीषामुपपत्तिरिति चेत्। अत्र व्याचख्युः—स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारकात्मकः पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः, दधि मध्वित्यादौ विनापि विभक्तिं प्रातिपदिकादेव तावतामर्थानां प्रतीतेः। वृक्षौ वृक्षाः वृक्षं वृक्षेणेत्यादौ यद्यपि विभक्त्यन्वयेऽपि प्रतीयन्ते नेयता प्रकृत्यर्थत्वहानिः, द्योतकत्वेनैवोपयोगादिति भाष्यकारो मन्यते। आदितश्चतुष्कमिति **कैयटः**। 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थ'मित्यत्र चतुष्कपक्षे, पञ्चकपक्षे वा कारकं प्रातिपदिकार्थ इत्यभिधानात्। आदितस्त्रिकमिति **वृत्तिकारः**। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सङ्ख्याकारकादेर्विभक्त्यर्थत्वनिश्चयात्। यद्यपि 'दधि' 'मधु' इत्यादौ विनापि विभक्तिं सङ्ख्या कारकं च प्रतीयते, नेयता वृक्षौ वृक्षा इत्यादावपि विभक्त्यर्थत्वं हीयते। न हि 'गर्गा' इत्यादौ विनापि यञा अपत्यं

उच्यते। गौरस्तु ते त्रयः, षट् ते यवो, मध्यस्तु ते त्रयः। कृष्णलः, पञ्च ते माषः, ते सुवर्णस्तु षोडश। पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम्। पलद्वयं तु प्रसृतं, द्विगुणं कुडवं मतम्। चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः, प्रस्थाश्चत्वार आढकः। आढकैस्तैश्चतुर्भिस्तु द्रोण इत्यभिधीयते। कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पः,खारी द्रोणास्तु षोडश।' इति स्मरणात्। **व्रीहिरिति**। जातावेकवचनं 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्'इति वचनात्। व्रीहिराशिरिति यावत्। नह्येकस्या व्रीहिव्यक्तेर्द्रोणपरिमाणं संभवति। ननु द्रोणाख्यपरिमाणविशेषस्य व्रीहिव्यक्तेश्च कथमभेदान्वयः, धर्मधर्मिणोर्भेदादित्यत आह—**द्रोणरूपमिति**। तथाचाऽभेदान्वयस्य बाधादेव द्रोणपरिमाणस्य व्रीहिव्यक्तेश्च परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेनान्वयाभ्युपगमान्नोक्तदोष इति भावः।

ननु द्रोणशब्दस्य परिमाणविशेषवाचिनो नियतपुंलिङ्गत्वे प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्येव सिद्धम्। यदि तु 'अस्त्रियामाढकद्रोणौ' इति द्विलिङ्गता, तर्हि लिङ्गमात्राधिक्ये इत्येव सिद्धं। तत्किं परिमाणग्रहणेनेति चेत्तत्राह—**प्रत्ययार्थे परिमाणे इति**। न हि द्रोणत्वेन रूपेण परिमाणविशेषवाचिद्रोणशब्दात्स्वार्थे प्रथमाविभक्तिरिष्यते, येन प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यनेन गतार्थता स्यात्। किं तु द्रोणत्वेन परिमाणवाचिनो द्रोणशब्दात्परिमाणत्वसामान्यरूपेण द्रोणपरिमाणे विवक्षिते प्रथमा विभक्तिर्विधीयते। ततश्च प्रत्ययार्थे परिमाणसामान्ये द्रोणशब्दार्थात्मकप्रकृत्यर्थः परिमाणविशेषः सामान्यविशेषात्मकाऽभेदसंसर्गेणान्वेति। परिमाणसामान्यात्मकप्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहावन्वेति। तथाच द्रोणाख्यपरिमाणविशेषात्मकं यत्सामान्यपरिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरिति बोधः फलति। अन्यथा द्रोणाख्यपरिमाणविशेषपरिच्छिन्नो व्रीहिरिति बोधः स्यात्। परिमाणसामान्यं न प्रतीयेत। तदर्थमिह परिमाणग्रहणमित्यर्थः। **वचनं सङ्ख्येति**। पूर्वाचार्यैस्तथा संज्ञाकरणादिति भावः। तथाच सङ्ख्यामात्रे प्रथमेति लभ्यते। नन्वं

एकः । द्वौ । बहवः । इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचनम् ॥ सम्बोधने च ।२।३।४७। इह प्रथमा स्यात् । हे राम ॥ [इति प्रथमा] ॥ कारके ।१।४।२३। इत्यधिकृत्य ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ।१।४।४९। कर्तुः क्रिययाऽऽप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसञ्ज्ञं स्यात् । कर्तुः किम् ? । मापेष्वश्वं बध्नाति । कर्मण ईप्सिता

गम्यत इति तदपि प्रकृत्यर्थः । न चाऽविभरित्यादौ अन्तरेणाऽपि प्रत्ययं कर्ता प्रतीयत इति भेत्तेत्यादावपि कर्ता प्रकृत्यर्थ एवेति युज्यते वक्तुम् । अतस्त्रिकमेव प्रातिपदिकार्थः, सङ्ख्याकर्मादयस्तु विभक्त्यर्था इति । लिङ्गं टाबादि-वाच्यमिति पक्षे आदितो द्विकमेवेत्यन्ये । तत्र स्वार्थो--विशेषणम् । द्रव्यं-विशेष्यम् । लिङ्गं-स्त्रीत्वादि । सङ्ख्या-एकत्वादिः । कारकं-कर्मादि । सम्बोधने च । मात्रग्रहणात्तत्प्रत्याख्यानपक्षेऽपि प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमेति नियमाद्वा सम्बोधनाधिक्येऽप्राप्तावस्यारम्भः । इह सम्बोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं, क्रियां प्रति विशेषणम् । तथा च 'व्रजानि देवदत्त' इत्यादौ 'एकतिङ् वाक्य'मिति वाक्यत्वे सिद्धे 'आमन्त्रितस्य चे'ति निघातो भवति, क्रियां प्रत्यविशेषणत्वे तु भिन्नवाक्यत्वान्नैतत्सिध्येत्, 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' इति वार्तिकात् । तथा चोक्तं--'संबोधनपदं यच्च तत् क्रियाया विशेषणम् । व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति' इति । एवं च 'राम मां पाही'ति वाक्यस्य रामसम्बन्धिसम्बोधनविषयो मत्कर्तृकं रक्षणमर्थः । 'व्रजानि देवदत्ते'त्यत्र तु देवदत्त-सम्बन्धिसंबोधनविषयो मत्कर्तृकं गमनमर्थः । इति प्रथमा । कर्तुरीप्सिततमं कर्म । कर्तुरिति 'क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी । आप्नोतेः सन् । द्वित्वम् । आप्ज्ञप्यृधामीत्', 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये'त्यभ्यासलोपः । 'मति-बुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तः । मतिरिहेच्छा, नतु बुद्धिः, पुनर्बुद्धिग्रहणात् । ततः 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' इत्यतिशये तमप् । एवं च कर्त्रा आप्तुमिष्यमाणतमं कर्मेत्यर्थः । कर्ता च धातूपात्तव्यापाराश्रयः । स च केनाऽऽप्तुमिच्छतीति विशेषणीभूतेन व्यापारेणेत्यर्थाल्लभ्यते, तदाह—क्रिययेति । क्तप्रत्ययेनोपस्थितं वर्तमानत्वं चेह न विवक्षितम् । तेन कटं कृतवान्करिष्यतीत्यादि सिद्धम् । कारकमिति । एतच्च 'कारके' इत्यधिकाराल्लभ्यते । तत्र हि व्यत्ययेन

लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्राधिक्ये इतिवत्सङ्ख्यामात्राधिक्ये इति कुतो न व्याख्यातमिति वाच्यं, केवललिङ्गपरि-माणयोः क्वाप्युपस्थित्यभावेन तथा व्याख्यानेऽपि एकद्विबहुशब्देष्वेकत्वद्वित्वबहुत्वानां केवलानां नियतोपस्थिति-सत्त्वेन सङ्ख्यामात्रे इत्येव व्याख्यातुमुचितत्वात् । अत एव भाष्ये वचनग्रहणांशे एको द्वौ बहव इत्युदाहृतम् ।

ननु एको द्वौ बहव इत्यत्र एकत्वद्वित्वबहुत्वानां नियमेनोपस्थित्या 'प्रातिपदिकार्थे' इत्येव सिद्धे वचनग्रहणं व्यर्थ-मित्यत आह-इहेति । प्रकृतिभिरेवैकत्वादीनामुक्तत्वात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन प्रथमाविभक्तेरप्राप्तौ तदर्थं वचनग्रहणमित्यर्थः । तथाच विभक्तिरिहानुवादिका शब्दसाधुत्वार्थं प्रयोज्या, 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि प्रत्ययः' इत्यनभिहितसूत्रभाष्यसिद्धन्यायादिति भावः । इदमेवाभिप्रेत्योक्तं भाष्ये—'उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा' इति । मात्रग्रहणात्कारकाद्याधिक्ये प्रथमा न भवति । अत्र 'अर्थे प्रथमे'त्येव सूत्रयितुमुचितमिति प्रौढमनोरमादौ प्रपञ्चितम् । संबोधने च । इहेति । संबोधनेऽधिके गम्येऽपि प्रथमा स्यादित्यर्थः । संबोधनमभिमुखीकृत्य ज्ञाप-नम् । हे रामेति । 'मां पाही'ति शेषः । इह रामं प्रति मद्रक्षणं ज्ञाप्यम् । नच 'हे राजन्सार्वभौमो भव' इत्यत्र सार्वभौमशब्दादपि संबोधने प्रथमा स्यादिति वाच्यं, सम्यग्बोधनमेव हि संबोधनं, समित्युपसर्गबलात् । श्रोतरि विशिष्य राजत्वादिना ज्ञाते सत्येव तं प्रति कश्चिदर्थो ज्ञापयितुं शक्यः, नान्यथा । ततश्च संबोधनविभक्तिरियमनुवाद्य-विषयैवेति लभ्यते । न तु विधेयविषया । तथाच सार्वभौमत्वस्य विधेयस्य इदानीमसिद्धत्वेन अनुवाद्यत्वाऽभावान्न सार्वभौमशब्दात्संबोधनविभक्तिरिति मञ्जूषायां विस्तरः । [इति प्रथमा] । अथ द्वितीया । कारके इत्यधिकृ-त्येति । 'संज्ञा वक्ष्यन्ते' इति शेषः । 'क्रियाजनकं कारकं, करोति क्रियां निर्वर्तयती'ति भाष्ये व्युत्पत्तिदर्शनात् । 'ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यती'त्यत्र ब्राह्मणस्याऽन्यथासिद्धत्वान्न कारकत्वम् । कर्तुरीप्सित । 'कारके' इत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । आप्तुमिष्यमाणम्-ईप्सितम् । 'आप्लृ व्याप्तौ,' अस्मात्सन्नन्तान्मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चे'ति वर्तमाने क्तः । मतिरिच्छा, बुद्धेः पृथग्ग्रहणात् । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी । अतिशयेनेप्सितमीप्सिततमम् । धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्ता । केनाऽऽप्तुमित्याकाङ्क्षायां कर्तृविशेषणीभूतव्यापारेणेत्यर्थाल्लभ्यते । तत्फलितमाह—कर्तुः क्रिययेत्यादिना । क्तप्रत्ययोपात्तं वर्तमानत्वं तु न विवक्षितम् । तेन कटं करोति कृतवान् इत्यादौ नाव्याप्तिः । आप्तिः=संबन्धः । एवं च कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापारप्रयोज्यफलेन संबन्द्धुमिष्यमाणमित्यर्थः । यथा 'तण्डुलान्पचती'त्यत्र विक्लित्त्यनुकूलव्यापारः पचेरर्थः । तप्तोदकप्रस्वेदनकृतप्रशिथिलावयवकत्वात्मकं मृदुविशदत्वं विक्लित्तिः; तदनुकूलव्या-पारोऽधिश्रयणोदकासेचनैधोऽपकर्षणप्रज्वलनादिरूप इति 'कारके' इत्यादिसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । अत एव 'फलव्यापारयो-र्धातु'रिति सिद्धान्तः । तथाच तण्डुलानधिश्रयणादिव्यापारेण विक्लेदयतीत्यर्थः । अधिश्रयणादिरूपकर्तृव्यापारप्रयोज्य-

माषा न तु कर्तुः । तमब्ग्रहणं किम् । पयसा ओदनं भुङ्क्ते । कर्मेत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा 'गेहं प्रविशती'त्यत्रैव स्यात् ॥ अनभिहिते ।२।३।१। इत्यधिकृत्य ॥ कर्मणि द्वितीया ।२।३।२।

प्रथमार्थे सप्तमी । प्रतिसूत्रं वाक्यं भित्त्वा कारकसञ्ज्ञाऽनेन विधीयते । तद्यथा अपाये ध्रुवं कारकसञ्ज्ञं स्यात् । ततो-ऽपादानम्' । उक्तं कारकमपादानं स्यात् । पुनः कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषसञ्ज्ञाभिः सह समावेशसिद्धिः । तेन 'स्तम्बेरम' इत्यत्राधिकरणत्वात्सप्तमी । कारकत्वाद्गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च सिध्यति । अन्यथा 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'त्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । नचाऽत्रोपपदस्वरेणान्यथासिद्धिः शङ्क्या, 'स्तम्ब-कर्णयोः' इति निर्देशात् प्रातिपदिकस्योपपदत्वेऽपि सप्तम्यन्तस्याऽतथात्वात् । यद्यपीह थाथादिस्वरेणैवाऽन्तोदात्तत्वं सिध्यति, तथाप्यप्रत्ययसाहचर्येण एरच एव तत्रोपादानान्नास्ति थाथादिस्वरेण तत्सिद्धिरित्याहुः । अन्वर्था चेयं सञ्ज्ञा—करोतीति कारकमिति । तेन 'ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छती'त्यत्र क्रियाऽनन्वयिनो न भवति । ब्राह्मणो ह्यत्र पुत्रविशेषणं, न तु क्रियान्वयीति । **पयसेति** । भुजिक्रियां प्रति पयसः प्रकृष्टोपकारकत्वेऽपि ओदन एवाऽत्र ईप्सिततमः, पयस्तु संस्कारत्वात्करणम् । नह्यसौ केवलपयसः पानेन सन्तुष्यति, किं तु तत्संस्कृतेनौदनेन । यदा तु पय एव ईप्सिततममस्य भवति, तदा कर्मत्वं भवत्येव—पयः पिबतीति । **कर्मेत्यनुवृत्ताविति** । 'अधिशीङ्स्थासां कर्मे'ति सूत्रात् । **अनभिहित इति** । ननु 'बहुपटु'रित्यादौ बहुच्प्रत्ययेनोक्तार्थत्वात्कल्पबादयो यथा न प्रवर्तन्ते तथा 'क्रियते कटः' इत्यादावपि तिङादिभिरुक्तार्थत्वाद्द्वितीया न भविष्यति । किञ्च 'कटं करोती'त्यादौ सावकाशा द्वितीया 'कृतः कटः' इत्यादौ निरवकाशया प्रथमया बाधिष्यते । न च वृक्षः प्लक्ष इत्यादौ प्रथमाया अवकाशः, तत्रापि प्रतीयमानामस्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात् । अथोच्यते—'नीलमिदं न तु रक्त'मित्यादौ विशेषणा-न्तरनिवृत्तितात्पर्यके अस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात्प्रथमाया अस्त्येवाऽवकाश इति, तर्हि उभयोः सावकाशत्वे परत्वा-त्प्रथमैव स्यात् । तथा चाऽनभिहिताधिकारो वृथैवेति चेत् । अत्राहुः—'सङ्ख्या विभक्त्यर्थः' इति पक्षे सूत्रारम्भ आवश्यकः । तथाहि सूत्रारम्भे 'कर्मणि द्वितीये'त्यस्याऽनभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमित्यर्थः । सूत्राऽनारम्भे च कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति हि वाक्यार्थः । तथा च सति कृतः कट इत्यादौ क्तेन कर्ममात्रोक्तावपि तदेकत्वस्याऽनुक्ततया अम् दुर्वारः स्यात् । न च परत्वात्प्रथमैव स्यादिति वाच्यम् । 'कर्तव्यः कट' इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कृद्योगलक्षणषष्ठीप्रसङ्गात् । 'कारकं विभक्त्यर्थः' इति पक्षे तु कारकस्य क्तप्रत्यया-दिनैवोक्तत्वात्प्रातिपदिकार्थे प्रवृत्तायाः प्रथमाया एकत्वादिबोधनसम्भवाच्चाऽमादिविभक्तेरप्रवृत्तौ 'अनभिहिते' इति सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे इति । 'कारकं प्रातिपदिकार्थ' इति पक्षे तु 'अनभिहिते' इत्यस्य 'अद्योत्ये' इत्यर्थः । तथा च क्तप्रत्ययादिभिरद्योत्ये कर्मणि द्वितीयेत्यादिवाक्यार्थः । तत्राप्येकेन द्योतिते द्योतकान्तरं न प्रवर्तत इत्यभ्युपगमे

विक्लित्तिरूपफलाश्रयत्वात्तण्डुलानां कर्मत्वम् । ननु कर्तृग्रहणं व्यर्थम् । नच व्यापारलाभाय तदिति वाच्यं, केना-प्तुमित्याकाङ्क्षायां कारकाधिकारादेव तल्लाभादिति पृच्छति—**कर्त्तुः किमिति** । **माषेष्वश्वं बध्नातीति** । माषेषु भक्षणाय प्रवृत्त्युन्मुखमुदरव्यथाभयात्तद्भक्षणान्निवर्तयितुमन्यत्र बध्नातीत्यर्थः । अत्र माषाणां कर्मत्वनिवृत्त्यर्थं कर्तृ-ग्रहणमिति भावः । कर्तृग्रहणे कृते तु नोक्तदोष इत्याह—**कर्मण इति** । बन्धनकर्मीभूतस्याश्वस्यैवात्र माषा ईप्सिता न तु बन्धनकर्तुः, अश्वरक्षणस्यैव तदपेक्षितत्वादित्यर्थः । **तमब्ग्रहणं किमिति** । तमबन्तमीप्सिततममित्येतत्किमर्थं 'कर्तु-रुद्देश्यं कर्मे'त्येवास्त्विति प्रश्नः । **पयसा ओदनं भुङ्क्ते इति** । पयसा मिश्रमित्यर्थः । यद्यप्यत्र भोक्तुरोदन एव पयसा मिश्र उद्देश्यो, न तु केवलं पयो, नापि केवल ओदनः, नह्यसौ केवलपयःपानेन तुष्यति, नापि केवलौदनेन । तथापि यदा भुक्तवानेव पयोलिप्सया पुनरोदनभोजने प्रवर्तते तदेदं प्रत्युदाहरणम् । तत्र यद्यपि पय एव उद्देश्यं भुजिक्रियां प्रति, तथापि भुजिक्रियाकर्मीभूतमोदनं प्रति मिश्रणसाधनतया गुणत्वेनैव तदुद्देश्यं, न तु भोज्यत्वेन । अतस्तत्र पयसो गुणत्वेन ओदनस्य तत्संस्कार्यतया उद्देश्यत्वादोदनस्यैव ईप्सिततमत्वम्, न तु पयसोऽपि । तस्याप्योदन एव ईप्सिततमः, गुणेच्छस्य नानुरोध इति भावः । नच तमब्ग्रहणं किमर्थम्, 'कर्तुरीप्सितं कर्म' इत्येवास्त्विति वाच्यम्, 'अग्नेर्माणवकं वारयती'त्यत्र माणवकस्य 'वारणार्थानामीप्सितः' इत्यपादानत्वनिवृत्त्यर्थत्वादिति प्रकृतसूत्रभाष्ये स्थितम् । तदेतद्वारणार्थानामिति सूत्रव्याख्यावसरे स्फुटीभविष्यति । प्राचीनैस्तु कैश्चित्,—'तमब्ग्रहणं किम्, पयसा ओदनं भुङ्क्ते' इति ग्रन्थः केवलतमब्ग्रहणप्रयोजनपरतया व्याख्यातः । ते भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्याः । ननु 'अधि-शीङ्स्थासां कर्मे'त्यतोऽनुवृत्तेरिह कर्मग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**कर्मग्रहणमाधारेति** । अधिशीङि त्यत्र हि आधार इत्यनुवर्तते । इहापि तदनुवृत्तिर्माभूदिति कर्मग्रहणमित्यर्थः । ननु 'हरिं भजती'त्यादावसंभवादेव तदनुवृत्तिर्न भविष्यती-त्यत आह—**अन्यथेत्यादि** । हरिं भजतीत्यादौ न स्यादित्येवकारार्थः । **अनभिहिते** । **इत्यधिकृत्येति** ।

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं भजति । अभिहिते तु कर्मणि 'प्रातिपदिकार्थमात्रे' इति प्रथमैव । अभिधानं च प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः । तिङ्,—हरिः सेव्यते । कृत् ,—लक्ष्म्या सेवितः । तद्धित[ः],—शतेन क्रीतः शत्यः । समास [ः],—प्राप्त आनन्दो यं [स] प्राप्तानन्दः । क्वचिन्निपातेनाऽभिधानं, यथा—विषवृक्षोऽपि

त्वनभिहिताऽधिकारो नातीवोपयुज्यत इति दिक् । हरिं भजतीति । भजनक्रियया हरौ प्रीतेरुत्पादात्प्रीतिविशिष्टतया क्रियाव्याप्यत्वेन हरिः कर्म, तद्विशिष्टं भजनं वाक्यार्थः । हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूल एकदेवदत्तादिनिष्ठो वर्तमानो व्यापार इति निष्कृष्टोऽर्थः । 'हरिः सेव्यत' इत्यत्राप्येवमेव, 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' इति सिद्धान्तात् । धातूपस्थिता क्रिया तिङर्थं प्रति विशेष्या, न तु कृदर्थं प्रतीव विशेषणमिति हि तस्यार्थः । अतएव 'पाचको व्रजती'तिवत्पचति व्रजतीति नैकं वाक्यम् । पाककर्तृकर्तृकं गमनं हि 'पाचको व्रजती'त्यस्यार्थः । एककर्तृका पचिक्रिया, एककर्तृका गमिक्रियेति पचतिव्रजत्योः पृथगेवाऽर्थः । एवं च प्रथमान्तविशेष्यको बोध इति नैयायिकोद्घोषो भाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्यः । तन्मते हि पाककर्ता व्रजनानुकूलकृतिमानिति 'पाचको व्रजती'त्यस्यार्थः । पचतिव्रजत्योस्तु पाकानुकूला कृतिर्व्रजतीत्यर्थ इत्येवं रूपेण वाक्यार्थपर्यवसानात् ,तस्य च भाष्यादिग्रन्थविरोधात् । किञ्च हरिं भजति देवदत्तः, हरि सेव्यते देवदत्तेनेत्यत्र चैकरूप एव शाब्दबोध इत्युक्तम् । नैयायिकानां मते तु भिद्यत एव, 'हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूलकृत्याश्रयो देवदत्तः' 'देवदत्तनिष्ठकृतिजन्यप्रीत्याश्रयो हरि'रित्युभयत्र भेदेन वाक्यार्थपर्यवसानात् । तस्मात्प्रथमान्तविशेष्यकबोधो भाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्य एव । यास्कोऽप्याह—'भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि' इति । 'पश्य मृगो धावती'त्यादौ तु मृगकर्तृकं गमनं दृशिक्रियायां कर्म, प्रधानं तु दृशिक्रियैव । उक्तं च—'सुबन्तं हि यथाऽनेकं तिङन्तस्य विशेषणम् । तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणम्' इति । न च लौकिकप्रयोगेषु तिङन्तस्य तिङन्तविशेषणत्वं दुर्लभमिति मन्तव्यम् । 'पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनम्' इति माघश्लोकस्य पुर्यवस्कन्दननन्दनलवनादिरूपा अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थ इति 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रे मूले स्फुटीभविष्यमाणत्वात् । एवं च 'पचति-भवती'त्यस्य पचिक्रिया भवतीत्यर्थो भाष्यमते बोध्य इति दिक् । अभिहिते त्विति । नन्वेवं 'पक्वमोदनं भुङ्क्ते' इत्यत्रापि द्वितीया न स्यादिति चेत् । नैवम् । इह हि पाचिभुजिनिरूपिते द्वे कर्मत्वशक्ती, तत्र प्रधानीभूतभुजिक्रियानिरूपितामनभिहितां शक्तिमाश्रित्य द्वितीयोत्पत्तेः । अतएव 'आसने आस्ते' इत्यत्र सप्तमी सङ्गच्छते । ल्युटाऽधिकरणत्वस्योक्तत्वेऽपि तिङन्तोपस्थाप्यक्रियानिरूपिताधिकरणत्वस्यानुक्तत्वात् । शत्य इति । 'शताच्च ठन्यतावशते' इति यत् । प्राप्तानन्द इति । इह 'प्राप्तमर्थ' इति कर्तरि क्तः । आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मीभूत इत्यर्थः । यदुक्तं 'प्रायेणे'ति, तस्य फलमाह—क्वचिन्निपातेनेति । विषवृक्ष इति । 'संवर्ध्य'त्यत्र 'छेत्तुमसाम्प्रत

द्वितीयादि वक्ष्यत इत्यर्थः । कर्मणि द्वितीया । 'अनभिहिते' इत्यनुवृत्तं व्याचष्टे—अनुक्त इति । हरिं भजतीति । तुष्ट्यनुकूलपरिचरणात्मकव्यापारो भजेरर्थः । पूजादिव्यापारेण हरिं तोषयतीत्यर्थः । कर्तृनिष्ठपूजादिव्यापारप्रयोज्यतुष्टिरूपफलाश्रयत्वाद्धरिः कर्म । हरिनिष्ठतुष्ट्यनुकूल एकदेवदत्तनिष्ठो वर्तमानो व्यापार इति बोधः । 'भावप्रधानमाख्यात'मिति निरुक्तकारयास्कवचनात् । क्रियाप्रधानं तिङन्तमिति तदर्थः । एवं च हरिनिष्ठतुष्ट्यनुकूलव्यापाराश्रयो देवदत्त इति प्रथमान्तविशेष्यकबोधस्तार्किकसम्मतो नादर्तव्य इति मञ्जूषादौ प्रपञ्चितम् । अभिहिते त्विति । 'हरिः सेव्यते' इत्यादा'विति शेषः । प्रथमैवेति । [illegible] 'अभिहिते प्रथमे'ति वार्तिकाच्चेति भावः । अत्र भाष्ये 'कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयं शोभन'मित्यत्र [illegible] द्वितीया कर्मणोऽभिहितत्वाद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य 'तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिधान'मिति परिगणितम् । तत्र 'प्रायेणे'त्यध्याहृत्याह—अभिधानं चेति । 'समासै'रित्यनन्तरं 'विवक्षित'मिति शेषः । तिङिति । अविभक्तिकनिर्देशोऽयं तिङभिधानप्रदर्शनाय । हरिः सेव्यत इति । 'लः कर्मणी'ति कर्मणि लकारः । 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदम् । तिङन्तेनाऽभिहितत्वाद्धरेः कर्मणो न द्वितीयेति भावः । हरिं भजतीति वाक्यार्थः । [illegible] एकरूप एव वाक्यार्थबोध इति वैयाकरणसमयः । कृदिति । [illegible] नाय । लक्ष्म्या सेवित इति । 'हरि'रिति शेषः । भूते कर्मणि क्तः, कर्तरि तृतीया । [illegible] [illegible] हरिरिति बोधः । सत्त्वप्रधानानि नामानीति यास्कस्मृतिप्रामाण्य प्रातिपदिकेषु [illegible] बोधस्यैव सर्वसंमतत्वात् । अत्र सेवितहरेः कर्मणः कृता अभिहितत्वान्न द्वितीया । तद्धितेति । [illegible] निर्देशस्त्वनुदाहरणसूचनाय । शत्य इति । पटादिरिति शेषः । 'शताच्च ठन्यतावशते' इति [illegible] । अत्र कर्मणस्तद्धितेनोक्तत्वान्न द्वितीया । समासेति । [illegible] । प्राप्तानन्द इति । देवदत्तादिरिति शेषः । [illegible]

संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् । 'साम्प्रत'मित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः । **तथा युक्तं चानीप्सितम् ।१।४।५०** ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसञ्ज्ञं स्यात् । ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशति । [ओदनं भुञ्जानो] विषं भुङ्क्ते । **अकथितं च ।१।४।५१।** अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसञ्ज्ञं स्यात् ।

चार्थाद्विषवृक्षमिति गम्यत इति ध्येयम् । **युज्यत इत्यर्थ इति** । एतेन निपातानां द्योतकत्वमेवेति नियमो नास्तीति ध्वनितम् । **तथा युक्तम्** । तथेत्युक्ते कथं युक्तमिति जिज्ञासायामाह—**ईप्सिततमवदिति** । सूत्रे चशब्दो-ऽपिशब्दार्थे वर्तत इति ध्वनयन्नाह—**अनीप्सितमपीति** । ईप्सितादन्यदनीप्सितमिति पर्युदासोऽयं, तेन यदुपेक्ष्यं, यच्च द्वेष्यं; तद्द्वयमपीह गृह्यत इत्याशयेनाद्यमुदाहरति—**ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशतीति** । यथा स्पृश्यमानस्य ग्रामादेरीप्सितस्य क्रियायोगस्तज्जन्यसंयोगादिफलाधारत्वात्, तथैवानीप्सितस्य तृणादेरपीति भावः । इह हि ग्रामं गच्छतस्तृणस्पर्शनं नान्तरीयकं, तृणस्याऽनीप्सितत्वात् । यदा तु तृणमपीप्सिततमं भवति तदा पूर्वेणैव सिद्धम् । उपेक्ष्यं च–नोपेक्षाबुद्धिविषयः, नदी कूलं कषतीत्यचेतने तदसम्भवात् । किन्तु यत्रेप्साद्वेषयोरभावस्तदुपेक्ष्यमिति विवक्षितम् । **विषमिति** । अत्र विषं हेयमप्योदनवद्भुजिना सम्बन्धात्कर्म । ननु य एव पुरुषो व्याघ्यादिना

नाभिहितत्वान्न द्वितीयेति भावः । आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मीभूत इति बोधः । 'प्रायेणे'त्यस्य फलं दर्शयति—**क्वचिदिति** । 'विषवृक्षोऽपी'ति 'असाम्प्रत'मित्यत्रान्वेति । 'संवर्ध्ये'त्यत्र 'छेत्तु'मित्यत्र चान्वये द्वितीयापत्तेः । तत्र त्वर्थाद्विषवृक्षमिति गम्यते । न साम्प्रतमिति विग्रहे नञ्तत्पुरुषः । **युज्यत इत्यर्थ इति** । युजियोगे कर्मणि लकारः । औचित्या न युज्यते । औचित्ययुक्तो न भवतीति यावत् । 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः । अत्र वृक्षस्य कर्मणो निपातेनाभि-हितत्वान्न द्वितीयेति भावः । वस्तुतस्तु 'छेत्तु'मिति तुमुन्नत्र दुर्लभः । 'कृष्णं द्रष्टुं याती'त्यत्रेव क्रियार्थक्रियोपपदत्वा-ऽभावेन 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थाया'मित्यस्याऽप्रवृत्तेः । 'शकधृषे'त्यादिनापि तुमुन्न, शकादियोगाऽभावात् । किंतु 'इच्छार्थेषु' इत्यनुवृत्तौ 'समानकर्तृकेषु तुमुन्',इति तुमुन् । अक्रियार्थोपपदत्वेऽपि तस्य प्रवृत्तेः । यथा 'इच्छति भोक्तु'मित्यादि । एवं च तुमुनः साधुत्वाय इष्यत इत्यध्याहार्यम् । विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य छेत्तुमिष्यत इति यत्तदसांप्रतम्= अयुक्तमित्यर्थः । एवं चात्रापि तिङाभिहितत्वादेव द्वितीयानिवारणात्तिङ्कृद्धितसमासैरभिधानमिति परिगणनवार्तिके 'प्रायेणे'त्यध्याहारो विफल इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । पक्वमोदनं भुङ्क्ते इत्यत्र तु पचिभुजिक्रियानिरूपिते द्वे कर्मत्वशक्ती । तत्र गुणभूतपचिनिरूपितकर्मत्वशक्तेः क्तप्रत्ययाभिहितत्वेऽपि प्रधानभूतभुजिक्रियानिरूपितामनभिहितां कर्मत्वशक्तिमादाय द्वितीया निर्बाधेति भाष्ये स्पष्टम् । ननु यथा 'बहुपटु'रित्यादौ तद्धितेन बहुच्प्रत्ययेन उक्तत्वा-त्कल्पबादयो न भवन्ति तथा 'क्रियते कट' इत्यादावपि तिङादिभिरुक्तत्वाद्द्वितीयादयो न भविष्यन्ति, 'उक्तार्थानाम-प्रयोगः' इति न्यायात् । किंच 'कटं करोती'त्यादौ सावकाशा द्वितीया 'कृतः कटः' इत्यादौ न भवत्येव, अनवकाशया प्रथमया बाधात् । नच वृक्षः प्लक्ष इत्यादिः प्रथमाया अवकाश इति वाच्यं, तत्र गम्यामस्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात् । अस्तु वा तत्र प्रथमाया अवकाशः, तथाप्युभयोः सावकाशत्वे परत्वात्प्रथमैव स्यात् । एवं चानभि-हिताधिकारो व्यर्थ इति चेत्, मैवम्—'कर्मणि द्वितीये'त्यादीनां 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचन'मित्यन-योश्च एकवाक्यतया कर्मणि यदेकत्वं द्वित्वं बहुत्वं वा तत्र एकद्विबहुवचनानीति लभ्यते । तत्र 'अनभिहिते' इत्या-रम्भे अनभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयेत्येवमर्थः स्यात् । 'अनभिहिते' इत्यभावे तु कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमित्येव पर्यवस्येत् । तथा सति 'कृतः कट' इत्यादौ क्तेन कर्ममात्रोक्तावपि तदेकत्वस्यानुक्ततया द्विती-यैकवचनं दुर्वारं स्यात् । नच प्रथमाया निरवकाशत्वं शङ्क्यं, नीलमिदं नतु रक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्प-र्यकेऽस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वेन तत्र प्रथमायाः सावकाशत्वात् । नापि तत्र परत्वात्प्रथमैव भविष्यतीति वाच्यं, 'कर्तव्यः कट' इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कृद्योगलक्षणषष्ठीप्रसङ्गात् । एवं च संख्या विभक्त्यर्थ इति पक्षे 'अनभि-हिते' इत्यारब्धव्यम् । यदि तु 'पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः' इत्यनाश्रित्य 'कारकं विभक्त्यर्थ' इत्याश्रीयते, तदा कारकस्य क्तप्रत्ययादिनोक्तत्वान्न द्वितीयादिविभक्तिप्रसक्तिः । एकत्वादिसङ्ख्याबोधश्च प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रवृत्तया प्रथमयैव सम्भ-वति । अतः 'अनभिहिते'इति नारब्धव्यमिति भाष्यकैयटकौस्तुभादिषु स्पष्टम् । अतिविस्तरस्तु मञ्जूषायामनुसन्धेयः ।

तथायुक्तं । 'तथा'शब्दस्य सादृश्यवाचकस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वादाह—**ईप्सिततमवदिति** । पूर्वसूत्रे संनिहितत्वा-दीप्सिततममेव सादृश्यप्रतियोगीति भावः । **क्रिययेति** । क्रियाजन्यफलयुक्तमित्यर्थः । पूर्वसूत्रे ईप्सिततमस्य कर्मत्वमुक्तम् । द्वेष्योपेक्ष्यसंग्रहार्थमिदं वचनम् । तत्र उपेक्ष्यमुदाहरति—**ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशतीति** । संयोगा-नुकूलव्यापारः स्पृशेरर्थः । अत्र स्पृश्यमानस्य तृणस्य ईप्सिततमत्वाऽभावेऽपि 'गङ्गां स्पृशती'त्यादौ स्पृश्यमानस्ये-प्सिततमस्य गङ्गादेरिव क्रियाजन्यसंयोगात्मकफलाश्रयत्वात्कर्मत्वमिति भावः । द्वेष्यमुदाहरति—**विषं भुङ्क्ते इति** ।

दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥

दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाऽकथितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्य-

---

पीड्यमानो मरणमेव श्रेयो मन्यते तस्य विषमपीप्सितमेव । योऽपि भ्रान्त्या भुङ्क्ते तस्यापि गुडादिवद्बुद्ध्या व्यवसीय-मानं विषमीप्सितमेव । कथमन्यथा प्रवर्तेत । तस्मादिदमुदाहरणमयुक्तमेवेति चेत् । अत्राहुः—यदा कश्चिन्मरण-कातरोऽपि वैरिणा निगृह्यमाणो विषं भुङ्क्ते तदेदमुदाहरणमिति । अनीप्सितग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं, 'तथा युक्तम्–' इत्यस्यारम्भादेवेष्टसिद्धेः । स्यादेतत्–'धातूपस्थाप्यफलाश्रयः कर्म' इत्येवास्तु, किमनेन 'कर्तुरीप्सिततमम्–' इत्यादि-सूत्रद्वयकथनेनेति चेत् । अत्राहुः–'अग्नेर्माणवकं वारयती'त्यत्र 'वारणार्थानामीप्सितः' इति सूत्रेण माणवकस्या-पादानत्वं प्राप्तं तद्बाधनाय 'कर्तुरीप्सिततम'मिति वक्तव्यमेव । एवञ्च द्वेष्योदासीनयोः सङ्ग्रहार्थं 'तथा युक्तम्–' इत्यपि आवश्यकमेवेति । **अकथितञ्च** । केनाऽकथितमित्याकाङ्क्षायामाह—**अपादानादिविशेषैरिति** । अपादानं सम्प्रदानम् अधिकरणं कर्म करणं कर्ता हेतुरित्येतैर्विशेषैरित्यर्थः । **अविवक्षितमिति** । अपादानादि-विशेषविवक्षायां तु–गोर्दोग्धि पयः । बलेर्याचते वसुधाम् । व्रजेऽवरुणद्धि गाम्–इत्येवं पञ्चम्यादय एव भवन्तीति भावः । एतेन 'पाणिना कांस्यपात्र्यां दोग्धी'त्यत्र करणाधिकरणयोरतिप्रसङ्गः । तयोस्तु दण्डेन करोति, कटे तिष्ठती-त्यादिरवकाशो दुह्यादिपरिगणना'दित्याक्षेपो निरस्तः । करणाधिकरणसञ्ज्ञयोरिह विवक्षितत्वात् । यदि तु सूत्रेऽकथित-शब्दोऽप्रधानपर्यायो न त्वनुक्तपर्याय इत्यभ्युपगम्येत, तदा स्यादेवाऽयमाक्षेपो न त्वन्यथा । **कारकमिति** । ततश्च 'ब्राह्मणस्य पुत्रं पृच्छती'त्यत्र नातिप्रसङ्गः । **दुह्याजिति** । 'दण्ड दण्डनिपातने' चुरादिः । इह तु दण्डि-र्ग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः । प्रच्छीत्यागन्तुकेनेकारेण निर्देशो न त्विका, 'ग्रहिज्ये'ति सम्प्रसारणप्रसङ्गात् । **कर्मयु-गिति** । कर्मणा युज्यते कर्मयुक् । 'सत्सूद्विषे'त्यादिना क्विप् । **कर्मणा यद्युज्यत इति** । मुख्यकर्मणा सह क्रियया सम्बध्यमानं कारकमेवाऽपादानादिविशेषैरकथितं सत्कर्मसञ्ज्ञकं भवतीत्यर्थः । एतेन दुहादीनां द्विकर्मकत्वं स्फोरि-तम् । अन्ये त्वाहुः—'कर्मयु'गित्यत्र कर्मशब्देन क्रियोच्यत इति । तेन क्रियान्वयीत्यर्थः । **परिगणनमिति** । तेन 'नटस्य शृणोति गाथा'मित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । इह हि गाथाकर्मकं नटसम्बन्धि श्रवणं वाक्यार्थः ।

यदा कश्चिद्बलवता वैरिणा निगृह्यमाणो विषं भुङ्क्ते तदेदमुदाहरणम् । भुजेर्हि मुखे प्रक्षिप्तस्य गलविवरप्रवेशानुकूलः हनुचलनादिव्यापारोऽर्थः । विषस्य द्वेष्यतया ईप्सिततमत्वाऽभावेऽपि ओदनं भुङ्क्ते इत्यादौ भुज्यमानस्य ईप्सिततमस्य ओदनादेरिव क्रियाजन्यगलविवरप्रवेशात्मकफलाश्रयत्वात्कर्मत्वमिति भावः । नच 'धातूपस्थाप्यफलशालि कर्मे'त्ये-वास्तु, किमीप्सिताऽनीप्सितयोः पृथग्ग्रहणेनेति वाच्यम्, 'अग्नेर्माणवकं वारयती'त्यत्र हि 'वारणार्थानामीप्सितः' इति माणवकस्यापादानत्वं प्राप्तं तन्निवृत्त्यर्थं 'कर्तुरीप्सिततम'मिति वक्तव्यमेव । एवंच द्वेष्योदासीनसंग्रहार्थं 'तथायुक्तं चे'ति सूत्रमावश्यकमित्यास्तां तावत् । **अकथितं च** । अकथितशब्दं व्याचष्टे—**अपादानादिविशेषैरिति** । अपादानं संप्रदानम् अधिकरणं कर्म करणं कर्ता हेतुरिति कारकसप्तकम् । तदेतद्यदाऽपादानत्वादिविशेषात्मना न विवक्षितं किन्तु संब-न्धसामान्यात्मनैव तदा तत्कर्मसंज्ञकमित्यर्थः । ननु 'नटस्य शृणोती'त्यत्र नटसंबन्धि श्रवणमित्यर्थके नटस्यापि कर्म-त्वं स्यात्, तस्य क्रियान्वयित्वेन कारकत्वात्, वस्तुतोऽपादानस्य संबन्धित्वेन विवक्षितत्वाच्चेत्याशङ्क्य परिगणयति— **दुह्याजिति** । वार्तिकार्थसङ्ग्रहश्लोकोऽयम् । अतो व्याचष्टे—**दुहादीनामिति** । 'दुह प्रपूरणे,' 'डु याचृ याच्ञायां,' 'डु पचष् पाके,' 'दण्ड दण्डनिपातने' चुरादिः । निग्रह इत्यर्थः । इह ग्रहणार्थकः । 'रुधिर् आवरणे,' 'प्रच्छ ज्ञीप्सा-याम्', । श्लोके प्रच्छीत्यत्रेकार उच्चारणार्थः । इका निर्देशे तु 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणप्रसङ्गात् । 'चिञ् चयने,' 'ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि,' 'शासु अनुशिष्टौ,' 'जि अभिभवे,' 'मन्थ विलोडने,' 'मुष स्तेये' इति द्वादशानामित्यर्थः । **चतुर्णामिति** । णीञ्प्रापणे, 'हृञ्हरणे,' 'कृष विलेखने,' 'वह प्रापणे' इति चतुर्णामित्यर्थः । **कर्मणा यद्युज्यते इति** । 'कर्मयु'गित्यस्य व्याख्यानमिदम् । करणे उपपदे कर्मणि वाच्ये 'सत्सूद्विषे'त्यादिना क्विबिति भावः । यद्यपि– 'दुहियाचिरुधिप्रछिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ।' इति प्रकृतसूत्रस्थश्लोकवार्तिके पचिमथिमुष्यादयो न पठिताः, तथापि चकारेण तेऽपि सङ्ग्राह्या इति कैयटः । **गां दोग्धीति** । क्षरणानुकूलव्यापारः क्षारणपर्यायो दुहेरर्थः । क्षारणात्मकव्यापारप्रयोज्यक्षरणात्मकफला-श्रयत्वात्पयः कर्म । गौस्तु क्षरणेऽपादानम् । तदपादानत्वमुपेक्ष्य संबन्धित्वात्मना गोर्विवक्षायां कर्मत्वमनेन भवति । ततश्च शेषषष्ठीनिरासे द्वितीया भवति । तदिदमुक्तं प्रौढमनोरमायां—गोसंबन्धि पयःकर्मकं दोहनमर्थ इति । तथाच 'न माषाणामश्नीया'दित्यत्रेव शेषत्वविवक्षायां प्राप्तां षष्ठीं बाधितुमिदं सूत्रम् । गोरपादानत्वविवक्षायां तु पञ्चम्येव— गोः पयो दोग्धीति । गाः स[illegible] क्षारयतीत्यर्थः । यदि तु गौः पयोविशेषणं तदा षष्ठ्येव । गोसंबन्धि यत्पय-

मित्यर्थः । गां दोग्धि पयः । बलिं याचते वसुधाम् । अविनीतं विनयं याचते । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गान्

तेन क्रियान्वयित्वाद्घटस्य कारकत्वमस्त्येव । गां दोग्धीति ! पयःकर्मकं गोसम्बन्धि दोहनमर्थः । पयोऽत्र मुख्यं कर्म, कर्तुरीप्सिततमत्वात् । गौस्तु पयसो निमित्ततामात्रेणोपात्ता, न तु वस्तुसताऽप्यवधिभावेनेत्यपादानसञ्ज्ञाया अप्रवृत्तेरनेन कर्मसञ्ज्ञिका भवति । तदुक्तं हरदत्तेन—'यद्यपि गोरवधिभावो विद्यते, तथाप्यविवक्षिते तस्मिन्निमित्तमात्रविवक्षायामुदाहरणोपपत्ति'रिति । एतेनाऽवधित्वविवक्षायां गोरिति पञ्चम्येवेति स्पष्टम् । यदा तु गौरित्येतत्पयसा सम्बध्यते तदा गोशब्दात्षष्ठ्येव भवतीत्यपि बोध्यम् । यत्तु प्राञ्चः—दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् । नीहृकृष्वहां तथा' 'दण्डग्रहसुप्चिकर्मभाक्' इति पठितं, तत्र ग्रहेः पाठोऽप्रामाणिकः । इतरेषां तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं, तथापि सन्दर्भाऽशुद्धिः । तथाहि दुह्यादीन्न्यादींश्च द्वैराश्येन पठित्वा भावकर्मप्रक्रियाशेषे 'लकृत्यक्तखलर्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणि स्युर्गौणे वा' इत्याशङ्कायां स्वयमेव पठितं—'न्यादयो ण्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि । प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिर्गौणेऽन्ये तु यथारुचि' इति । एवञ्च दण्डिमन्थिम्यामपि मुख्ये स्यात् । न चेष्टापत्तिः । 'गर्गाः शतं दण्ड्यन्ता'मिति भाष्यविरोधात् । शतं ह्यत्र प्रधानं न तु गर्गाः, 'अधिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति' इति वाक्यशेषात् । दण्डिरत्र ग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थ इत्युक्तम् । अतएवाऽत्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः, गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरसम्भवात् । तथा मन्थेरपि प्रधाने स्यात्, इष्यते तु गौणे । तथा च भारविः—'येनापविद्धसलिलस्फुटनागसद्मा देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे' इति । अत्राऽमृतं मुख्यम्—उद्देश्यत्वात्, अम्बुनिधिस्तु गौणः । बलिं याचत इति । अत्र प्रार्थनार्थस्य याचेर्वसुधा मुख्यं कर्म, तेन युक्तो बलिर्वस्तुतोऽवधिरपि तदविवक्षायामनेन कर्म भवति । अविनीतमिति । अनुनयार्थस्य याचेरविनीतो मुख्यं कर्म, अविनीतं विनयायाऽनुनयतीत्यर्थः । विनयस्य तादर्थ्याऽविवक्षायाम् 'अकथितञ्चे'ति कर्मसञ्ज्ञा । तण्डुलानिति । निर्वर्तनार्थस्य पचेरोदनो मुख्यं कर्म, ओदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः । तण्डुलास्तु करणत्वाऽविवक्षायामकथितं कर्म । अन्ये त्वाहुः—'धर्थः पचिः' इति भाष्यपर्यालोचनया 'तण्डुलानोदनं पचती'त्यस्य तण्डुलान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः । दुह्यादिषु पचेः परिगणनमप्रामाणिकं, भाष्यकैयटयोरनुक्तत्वादिति । गर्गानिति । ग्रहणार्थस्य दण्डेः शतं मुख्यं कर्म, गर्गास्त्वपादानत्वाऽविवक्षायामकथितं

स्तत्क्षारयतीत्यर्थः । एवमग्रेऽप्यूह्यमिति प्राचीनमतानुसारी पन्थाः । वस्तुतस्तु अपादानत्वादिविशेषरूपेणाविवक्षितं किन्तु कर्मत्वेनैव विवक्षितम् अकथितम् । तादृशमपादानादि कर्मसंज्ञकं स्यादित्यर्थः, कारकत्वव्याप्यसंज्ञानां स्वबोध्ये कर्मत्वादिशक्तिमत्त्वबोधकत्वात् । बोधोऽपि तथैव । एवं च 'गां दोग्धि पयः' इत्यत्र गोकर्मकं पयःकर्मकं च दोहनमित्येव बोधः । अवधेः सकाशाद्द्रवद्रव्यविभागो हि क्षरणम् । तच्च गोपनिष्ठव्यापारप्रयोज्यम् । एवंच कर्तृव्यापारप्रयोज्यक्षरणात्मकविभागविशेषाश्रयत्वाद्गोः, पयसश्च पूर्वसूत्राभ्यां कर्मत्वमस्त्येव । अत उभयकर्मकबोध एव युक्तो, नतु संबन्धित्वेन गोर्बोधः । अत एव प्रकृतसूत्रभाष्ये 'अकथित'मित्यनेनैव सिद्धत्वात्पूर्वसूत्रद्वयस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य ईप्सितमात्रस्याप्यनेन कर्मसंज्ञायां 'वारणार्थाना'मित्यस्यानवकाशतयाऽग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र माणवकस्याप्यपादानसंज्ञायां प्राप्तायां 'कर्तुरीप्सिततमं कर्मे'त्यारब्धव्यम् । ततश्च द्वेष्यापेक्ष्यसङ्ग्रहाय 'तथायुक्तं चानीप्सित'मित्यारब्धव्यमिति समाहितम्—'एतेन कर्मसंज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन । तत्रेप्सितस्य किं स्यात्प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः ॥ यत्तु कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्ध्यर्थम् । ईप्सितमेव तु यत्स्यात्तस्य भविष्यत्यकथितेन' ॥ इति श्लोकद्वयेनेति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । 'एतेन कर्मे'त्यादिभाष्यार्थस्तु कैयटे भाष्यप्रदीपोद्द्योते च स्पष्ट इत्यास्तां तावत् । बलिं याचत इति । 'हरि'रिति शेषः । बलिर्नाम असुरविशेषः । मह्यं देहीति प्रार्थना याचेरर्थः । दानानुकूलो मह्यं देहीति शब्दप्रयोगरूपव्यापार इति यावत् । बलिकर्तृकं वसुधाकर्मकं दानं प्रार्थयत इत्यर्थः । कर्तुः कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयेति नव्याः । प्रार्थनारूपव्यापारजन्यदाने जनकतया आश्रयत्वात् । बलिसंबन्धि यद्वसुधाकर्मकं दानं तत्प्रार्थयत इत्यर्थ इति तु प्राचीनाः । अविनीतमिति । अभ्युपगमप्रार्थना याचेरर्थः । यदा कश्चिद्बलवानविनीतो दुर्बलं कंचिद्बाधते तदा दुर्बलमधिकृत्येदं वाक्यं प्रवृत्तम् । अविनीतकर्तृकं विनयकर्मकमभ्युपगमं प्रार्थयते इत्यर्थः । कर्तुः कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयेति नवीनाः । अविनीतसंबन्धिनमभ्युपगममिति तु प्राचीनाः । तण्डुलानोदनं पचतीति । विक्लित्त्यनुकूलव्यापारः पचेरर्थः । तप्तोदकप्रस्वेदनजनितप्रशिथिलावयवकत्वात्मकं मृदुविशदत्वं विक्लित्तिः । तया ओदनाख्यद्रव्यान्तरं प्रकृतिभूतेषु तण्डुलेषु समवेतं निष्पद्यत इति स्थितिः । तत्र शिथिलावयवसंयोगविशेषात्मिका विक्लित्तिः समवायसंबन्धेन तण्डुलेषु वर्तते । ओदने तु जन्यजनकभावेन वर्तते । तण्डुलैः प्रकृतिभूतैरोदनं करोतीत्यर्थः । तण्डुलसमवायिकारणिकां तत्समवेतामोदनजनिकां विक्लित्तिं निर्वर्तयतीत्यर्थः । तत्र व्यापारफलं विक्लित्तिं प्रति जन्यतया आश्रयत्वादोदनः प्रधानं कर्म । तादृशौदनजनिकां विक्लित्तिं प्रति समवायित्वेनाधारत्वात्तण्डुलानां गुणकर्मत्वमिति

शतं दण्डयति । व्रजमवरुणद्धि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं सञ्ज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भाषते अभिधत्ते

कर्म । व्रजमिति । अत्र गौर्मुख्यं कर्म, व्रजं त्वधिकरणत्वाऽविवक्षायाम् 'अकथितञ्च' इति कर्म भवति । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । अर्थनिबन्धनेति । न तु स्वरूपाश्रया, 'अहमपीदमचोवं चोद्ये' इति 'तद्राज'सूत्रभाष्ये पृच्छिपर्यायस्य

तद्विवक्षायां द्वितीया । तण्डुसम्बन्धिनीमोदनजनिकां विक्लित्तिं निर्वर्तयतीति तु प्राचीनाः । गर्गानिति । दण्डधातुर्ग्रहणानुकूलव्यापारार्थकः । ताडनादिना गर्गेभ्यः सुवर्णशतं गृह्णातीत्यर्थः । ताडनादिव्यापारप्रयोज्यग्रहणविषयत्वाच्छतं प्रधानकर्म । गर्गाणां तु तद्ग्रहणावधित्वाद्गुणकर्मत्वम् । ग्रहणं हि परकीयद्रव्यस्य परस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं स्वीकरणम् । तत्र स्वत्वविश्लेषे गर्गाणामवधित्वादपादानत्वम्, ग्रहणघटकताहशविश्लेषप्रतियोगिभूतस्वत्वाश्रयत्वात्कर्मत्वं च । तत्रापादानत्वमनादृत्य कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया । गर्गसम्बन्धिकमिति तु प्राञ्चः । व्रजमिति । निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकयत्किञ्चिदधिकरणकचिरस्थित्यनुकूलबन्धनद्वारकपिधानादिव्यापारो रुधेरर्थः । गां निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकं व्रजे चिरस्थितिकां करोतीत्यर्थः । अत्र चिरस्थितिं प्रति व्रजस्याधिकरणत्वमुपेक्ष्य गोद्वारा तत्स्थित्याश्रयतया कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया । व्रजसम्बन्धिनं गोकर्मकं चिरस्थित्यनुकूलव्यापारं करोतीत्यर्थ इति प्राचीनाः । माणवकमिति । जिज्ञासितव्याऽर्थज्ञानानुकूलः 'केन पथा गन्तव्य'मित्यभिलापादिरूपव्यापारः पृच्छेरर्थः । तत्र विषयतया ज्ञानरूपफलाश्रयत्वात्पन्थाः प्रधानकर्म । तज्ज्ञानं प्रति जनकतया आश्रयत्वान्माणवको गुणकर्म । माणवकेन पन्थानं ज्ञातुमिच्छतीत्यर्थः । अत्र माणवके करणत्वमुपेक्ष्य कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया । पथिविषयकं माणवकसंबन्धि ज्ञानमिच्छतीत्यर्थ इति प्राञ्चः । वृक्षमवचिनोतीति । वृक्षात्प्रच्याव्य फलान्यादत्त इत्यर्थः । प्रच्याव्यादानानुकूलव्यापारो लोष्टप्रहारादिरूपोऽवपूर्वकचिञ्धातोरर्थः । तत्र प्रच्याव्यादानविषयत्वात्फलानि प्रधानकर्म । प्रच्यवावधित्वाद्वृक्षोऽपादानम् । तस्यापादानत्वमुपेक्ष्य कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया, वृक्षस्य फलप्रच्यवाश्रयत्वेन कर्मत्वात्प्रच्यवस्य विभागस्य द्विनिष्ठत्वात् । वृक्षसंबन्धि यत्प्रच्युतफलादानं तत्करोतीत्यर्थ इति प्राचीनाः । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वेति । बोधनानुकूलव्यापारः 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इत्यादिशब्दप्रयोगात्मको ब्रूञोऽर्थः । माणवकाय धर्मं बोधयतीत्यर्थः । व्यापारप्रयोज्यबोधविषयत्वाद्धर्मः प्रधानकर्म । बोधविषयेण कर्मणाऽभिप्रेयमाणत्वान्माणवकः संप्रदानम् । तस्य संप्रदानत्वमुपेक्ष्य धर्मद्वारा बोधाश्रयत्वात्कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया । धर्मविषयकं माणवकसंबन्धिनं बोधं जनयतीत्यर्थ इति तु प्राञ्चः । शासेस्तु धर्मं कुर्वित्यादिविधिघटितशब्दप्रयोगरूपो बोधनानुकूलव्यापारोऽर्थः । इतरत्प्राग्वत् । शतं जयतीति । 'जि अभिभवे' । ग्रहणानुकूलताडनादिव्यापारो जयतेरर्थः । गर्गान् शतं दण्डयतीतिवद्व्याख्येयम् । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नातीति । 'मन्थ विलोडने' । द्रवद्रव्यगतसारोद्भवनानुकूलो मन्थानदण्डभ्रमजनितसंक्षोभात्मक आस्फालनपर्यायो व्यापारो मन्थेरर्थः । क्षीरोदधेः सकाशात्सुधां मन्थानदण्डभ्रमणेनोद्भावयतीत्यर्थः । व्यापारप्रयोज्योद्भवाश्रयत्वात्सुधा प्रधानकर्म । क्षीरोदधिस्तूद्भवं प्रत्यपादानम् । तस्यापादानत्वमुपेक्ष्य सुधाद्वारा उद्भवाश्रयत्वात्कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया । सुधाश्रयं क्षीरोदधिसंबन्धिनमुद्भवं करोतीत्यर्थ इति तु प्राचीनाः । देवदत्तं शतं मुष्णातीति । अपश्यति देवदत्ते तदीयं सुवर्णशतं तस्मादपनीयादत्ते इत्यर्थः । परस्वामिकद्रव्यस्य स्वामिनः सकाशादपनीयादानानुकूलः स्वाम्यज्ञातो निशासंचारभित्तिच्छिद्रकरणादिरूपव्यापारो मुषेरर्थः । व्यापारप्रयोज्यापनयनपूर्वकादानाश्रयत्वाच्छतं प्रधानकर्म । अपनयनावधित्वाद्देवदत्तोऽपादानम् । अपादानत्वमनादृत्यापनीयादेयद्रव्यस्वामितया देवदत्तस्यापनीयादानाश्रयत्वात्कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया । शतकर्मकं देवदत्तसंबन्ध्यपनीयादानं करोतीत्यर्थ इति तु प्राञ्चः । ग्राममजां नयतीति । ग्रामेऽजां प्रापयतीत्यर्थः । 'णीञ् प्रापणे' । देशान्तरसंयोगानुकूलस्खलनगमनपर्यायो व्यापारः प्राप्तिः । न तु देशान्तरसंयोगमात्रम् । ग्रामं प्रति चलनदशायामेव प्राप्नोति-गच्छतीति प्रयोगदर्शनात् । चलनेन संयोगे जाते अजा ग्रामं गता प्राप्तेत्येव दर्शनात् । तादृशप्राप्त्यनुकूलो दण्डोद्यमनमार्गान्तरगतिप्रतिबन्धपूर्वकयोग्यमार्गसंयोजनादिरूपव्यापारो नीधातोरर्थः । एतादृशव्यापारप्रयोज्यग्रामसंयोगतदनुकूलगमनोभयाश्रयत्वादजा प्रधानकर्म । तादृशाऽजाधारत्वाद्ग्रामोऽधिकरणम् । अधिकरणत्वमनादृत्य ग्रामस्यापि तथाविधसंयोगाश्रयत्वात्कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया । अजाकर्मकं ग्रामसंबन्धि नयनमित्यर्थ इति तु प्राचीनाः । एवमेव-ग्राममजां हरति कर्षति वहतीत्यपि व्याख्येयम् । तत्र देशान्तरसंयोगानुकूलमजाचलनं वाहकद्वारकं, तादृशचलनानुकूलव्यापारः स्कन्धग्रहणादिरूपो हरतेरर्थः । रज्जुबन्धनादिना बलाच्चलनं कृषेरर्थः । शकटाद्यारोपणादिरूपदेशान्तरसंयोगानुकूलप्राप्त्यनुकूलो वहेरर्थ इति विशेषः । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञेति । कैयटादिभिस्तथा व्याख्यात-

वक्षीत्यादि । कारकं किम् । माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति । *अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसञ्ज्ञक इति वाच्यम् । कुरून् स्वपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते ।

चुदेरपि द्विकर्मकत्वदर्शनादिति भावः । अतएव 'स्थातुं रणे स्मेरमुखो जगाद मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थ'मिति भट्टिः प्रायुङ्क्त । एवञ्च नाथत्यादयो बहवो द्विकर्मका ज्ञेयाः । स्यादेतत्—यद्यर्थनिबन्धनेयं सञ्ज्ञा तर्हि नीवह्योरन्यतरो न पठनीयः, उभयोरप्येकार्थत्वादिति चेत्सत्यम् । भारं वहति, भारं नयतीत्यत्र यदि विलक्षणोऽर्थोऽनुभूयते, तदा द्वयमपि पठनीयमेव, यदि तु नानुभूयते तर्ह्यन्यतरो न पठनीयः, उभयथापि लक्ष्यस्य निर्बाधत्वात् । अत्र वदन्ति—'जग्राह युतरां शक्रम्' इत्युदाहरणमप्ययुक्तमिति मनोरमोक्तं चिन्त्यमेव । सञ्ज्ञाया अर्थनिबन्धनत्वाद्दण्डे-र्ग्रहणार्थत्वाच्चेति । **बलिं भिक्षत इति ।** 'भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च' । भिक्षते याचत इत्यर्थः । **देश इति ।** कुरुपञ्चालादिरेवेह गृह्यते, तेन 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इत्यस्य न वैयर्थ्यम्, अधिपूर्वाणामेवैषामाधारः कर्मेति नियमार्थत्वाभ्युपगमेऽपि वैकुण्ठे वर्तते इत्यादिष्वतिप्रसङ्गः स्यादेवेत्याशयेन तथैवोदाहरति—**कुरूनिति । गोदोहमिति ।** न चेह कालत्वात्सिद्धिः, लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव कालशब्देन ग्रहणात् । तेन 'घटमास्ते' इत्यादि न भवति, जन्यमात्रं कालोपाधिरिति घटादेरपि कालत्वात् । यत्तु प्राचा 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालाध्वभावेभ्यो द्वितीयेति केचि'दित्युक्ता 'नदीमास्त' इत्युदाहृतम् । तदसङ्गतम् । 'ग्रामसमूहः कुर्वादिरेव देशो गृह्यते, न तु प्रदेशमात्रम्, तेन ग्रामं स्वपितीति न भवती'त्याकरात् । अध्वेति च न्यूनम्, 'अध्वानं स्वपिती'त्यस्यापि प्रसङ्गात् । अतएव आकरेऽध्वा गन्तव्यत्वेन विशेषितः । गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धो नियतपरिमाणः क्रोशादिरिति च व्याख्यातम् । द्वितीयेत्यप्यसङ्गतम्, कर्मसञ्ज्ञाया अविहितत्वात्कर्मणि लादयो न स्युरित्यास्यते मास इत्यादिप्रयोगाऽभावप्रसङ्गात् । 'केचि'-दित्युक्तिस्तन्मतदौर्बल्यसूचनायेति कथञ्चिद्व्याख्याय पूर्वोक्तदोषपरिहारेऽपि नदीमास्त इत्युदाहरणस्याऽसाङ्गत्यदोष-

---

त्वादिति भावः । तथा च एतदर्थकधात्वन्तरसंयोगेऽपि द्विकर्मत्वं लभ्यते । वस्तुतस्तु भाष्ये याचिरुधीत्याद्युदाहृतश्लोकद्वयपरिगणिता दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञ्ब्रूञ्शासय इत्यष्टावेव धातवो द्विकर्मकाः । न तु पचिदण्डिजिप्रभृतयस्तद्बहिर्भूता अपि । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञेत्यपि न युक्तम्, भाष्ये अदर्शनात्, भाष्ये याचिग्रहणेनैव सिद्धे भिक्षिग्रहणवैयर्थ्याच्च । नन्वेवं सति 'अहमपीदमचोद्यं चोद्ये' इति 'तद्राजस्य बहुषु' इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि चुद-धातुश्चौरादिकः प्रच्छिपर्यायः, कर्मणि लट्, उत्तमपुरुषैकवचनम् । अप्रष्टव्यमहं पृच्छये इत्यर्थः । अत्र चुदेर्द्विकर्मकत्वदर्शनादर्थनिबन्धनेयं संज्ञेति विज्ञायत इति चेन्न । तावता चुदधातोरपि द्विकर्मकत्वलाभेऽपि तदन्येषां द्विकर्मकत्वे मानाऽभावात् । अत एव 'कर्तुरीप्सिततम'मिति सूत्रभाष्ये 'द्व्यर्थः पचिः, तण्डुलानोदनं पचतीति तण्डुलान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीति गम्यते । तण्डुलानादनं पचतीति तण्डुलविकारमोदनं निर्वर्तयतीति गम्यते । ओदनं पचतीति ओदनार्थान् तण्डुलान् विक्लेदयतीति गम्यत इत्युदाहृतम् । 'कर्तुरीप्सिततम'मित्येव तण्डुलानामपि कर्मत्वमिति पचेरेतदुदाहरणत्वमनुपपन्नमेव । तस्माद्भाष्यपरिगणितबहिर्भूतधातूनामन्तर्भावितण्यर्थकत्व एव द्विकर्मकत्वमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । ननु कुरूंस्स्वपिति देवदत्तः, मासमास्ते इत्यादौ कुर्वादेरनुद्देश्यत्वात् 'कर्तुरीप्सिततम'मिति कर्मत्वं न संभवति, कर्तुरेव स्वापादिक्रियाश्रयत्वात् 'तथायुक्त'मित्यपि न कर्मत्वमित्यत आह—**अकर्मकधातुभिरिति ।** ग्रामसमूहात्मककुरुपञ्चालाऽवन्त्यादिपरोऽत्र देशशब्दः, नतु ग्रामादिरपि । तेन 'ग्रामे स्वपिती'त्यत्र न द्वितीया । अत्र च 'अधिशीङ्स्थासां कर्मे'ति लिङ्गम् । अन्यथा अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिरित्यत्राप्यनेनैव कर्मत्वसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यभिप्रेत्योदाहरति—**कुरून् स्वपितीति ।** 'देवदत्त' इति शेषः । कुरुषु निद्रां करोतीत्यर्थः । देवदत्तात्तु न तृतीया, तिङा अभिहितत्वादिति भावः । कुर्वादिशब्दा जनपदविशेषेषु स्वभावान्नित्यबहुवचनान्ताः । **मासमास्ते इति ।** मासस्याधिकरणसंज्ञां बाधित्वा कर्मत्वम् । **गोदोहमिति ।** दोहनं दोहः । भावे घञ् । भावो धात्वर्थः । गोदोहनकालोऽत्र विवक्षितः । नचेह कालत्वादेव सिद्धिः शङ्क्या, अहोरात्रसमूहस्य मासादेरेव तत्र ग्रहणात् । गन्तव्यत्वेनाऽध्वनो विशेषितत्वान्नियतपरिमाणः क्रोशादिरेव गृह्यत इत्यभिप्रेत्योदाहरति—**क्रोशमास्ते इति ।** गन्तव्यत्वविशेषणादध्वन्यास्ते इत्यत्र न भवति । अनत्यन्तसंयोगार्थमिदं वार्तिकम् । अत्यन्तसंयोगे तु 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इत्येव सिद्धमिति प्राचीनानुसारी पन्थाः । वस्तुतस्तु 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इत्यादिवचनं भाष्ये न दृश्यते । किंतु अकर्मकधातूनां कथं द्विकर्मकत्वमित्याशङ्कायां 'कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् । देशश्चे'त्युक्तम् । हिशब्दघटितत्वादिदं न विधायकं, किन्त्वनुवादकमेव । तथाहि 'कुरून् स्वपिती'त्यादौ स्वापादिक्रियया कुर्वादीन् व्याप्नोतीत्यर्थः, धातूनामनेकार्थतया कदाचित्स्वापादिकरणकव्यापनेऽपि वृत्तेः । ततश्च 'कर्तुरीप्सिततम'मित्येव सिद्धम् । यदा तु स्वपादिधातूनां स्वापादावेव वृत्तिर्नतु व्याप्तिपर्यन्ते, तदा कुरुषु

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माऽकर्मकाणामणि कर्ता स णौ ।१।४।५२। गत्याद्यर्थानां शब्दकर्म[का]णामकर्मकाणां चाऽणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् । शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् । आशय-

---

स्तदवस्थ एवेति ध्येयम् । **गतिबुद्धि** । प्रत्यवसानं-भक्षणम् । **शब्दकर्मकाणामिति** । शब्दः कर्म कारकं येषां तेषामित्यर्थः । कर्मशब्दो ह्यत्र कारकपरः, न तु 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यत्रेव क्रियापरः, कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययात्, कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च । अन्यथा हि 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थाऽकर्मकाणाम्' इत्येव ब्रूयात् । **अणौ यः कर्तेति** । अनुत्पन्ने णिचि शुद्धधातुवाच्यां क्रियां प्रति यः कर्ता स ण्यन्तधातुवाच्यां क्रियां प्रति कर्मसञ्ज्ञः स्यादित्यर्थः । नियमार्थमेतत्सूत्रमिति प्राञ्चः । 'णिजर्थेनाऽऽप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेव कर्तु'रिति । तेन पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये कर्तरि प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनाऽवस्थानात्तृतीया सिध्यति । उक्तं च-'गुणिक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः । नियमात्कर्मसञ्ज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते' इति । कर्तुः स्वधर्मेण-तृतीययेत्यर्थः । ननु णिजर्थं प्रति कर्तृत्वं बाधित्वा प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धम्, अन्तरङ्गत्वाच्च । स्वकारकविशिष्टा हि क्रिया णिजर्थेन सम्बध्यते, हेतुमति णिज्विधानात् । कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात् । अतएव उपजीव्याऽपि कर्तृसञ्ज्ञा । एवञ्च-'परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयाऽपि च । प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचिता' । यद्यपि विधिपक्षेऽपि लक्ष्यं निर्बाधमेव, तथापि नियमसूत्रमिदमिति प्राचां ग्रन्थो विरुध्यत इति चेत् । अत्राहुः-णिजर्थस्य शाब्दं प्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्याः कर्मसञ्ज्ञायाः प्राबल्याद्विप्रतिषेध एव नास्तीति परत्वात्कर्तृत्वसिद्धिरित्येतन्न सङ्गच्छते । अन्तरङ्गत्वोपजीव्यत्वे अपि प्रधानं प्रति प्राबल्यं न प्रयोजयतः, ततश्च नियमार्थत्वोक्तिः प्राचां निर्बाधैवेति । गत्यादिण्यन्तान्क्रमेणोदाहरति—**शत्रूनिति** । शत्रवः स्वर्गमगच्छन्, तान् श्रीहरिः स्वर्गमगमयदिति-गमेरण्यन्तावस्थायां शत्रवः कर्तारस्ते ण्यन्तावस्थायां कर्म अभवन् । स्वकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्गमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः स श्रीहरिर्मे गतिरिति वाक्यार्थः । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । **वेदार्थमिति** । स्वे=स्वकीया वेदार्थमविदुः, तान् श्रीहरिर्वेदार्थमवेदयत् । तथा देवा अमृतम् आश्नन्, तानाशयत् । विधिः वेदमध्यैत, तं ब्रह्माणं वेदमध्यापयत्-अपाठयत् ।

स्वपिति, मासे आस्ते इत्यधिकरणत्वमेव । एतच्च 'अकथितं चे'त्यत्र 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इत्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् । अत एव 'समां समां विजायते' इति सूत्रे 'समायां समायां विजायते' इति विग्रहकथनं भाष्ये सङ्गच्छते । अन्यथा द्वितीयाप्रसङ्गात् । अत एव च लकारार्थप्रक्रियायाम् 'अत्यन्तापह्नवे लिड्वक्तव्यः' इत्यत्र 'कलिङ्गेष्ववात्सीः ? । नाहं कलिङ्गान् जगाम' इति मूलकृदुदाहृते वाक्ये कलिङ्गेष्विति सप्तमी संगच्छते । उक्तं च हरिणा—'कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः । सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते ॥' इति । इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् ।

गतिबुद्धि । गतिश्च बुद्धिश्च प्रत्यवसानं च तानीति द्वन्द्वः । **प्रत्यवसानं**-भक्षणम् । गतिबुद्धिप्रत्यवसानानि अर्थो येषामिति विग्रहः । शब्दः कर्म येषां ते शब्दकर्माणः, तेषामिति बहुव्रीहिः । अविद्यमानं कर्म येषां ते अकर्मकाः । उभयत्रापि कर्मशब्दः कारकपरः । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थाश्च शब्दकर्माणश्च अकर्मकाश्च तेषामिति द्वन्द्वः । अणौ कर्ता—अणिकर्ता । यच्छब्दोऽध्याहार्यः । तदाह—**गत्याद्यर्थानामित्यादिना** । णौ अनुत्पन्ने सति शुद्धधातुवाच्यां क्रियां प्रति यः कर्ता स ण्यन्तधातुवाच्यां प्रयोजकव्यापारात्मिकां क्रियां प्रति कर्मसंज्ञकः स्यादित्यर्थः । क्रमेणोदाहरति—**शत्रूनिति** । 'शत्रूनगमयत् स्वर्ग'मिति गत्यर्थकस्योदाहरणम् । शत्रवो युद्धे मृताः स्वर्गमगच्छन्, तान् यः शस्त्रघातेनाऽगमयत् स्वर्गं, स श्रीहरिर्मे गतिरित्यत्रान्वयः । अत्र गमेरण्यन्तावस्थायां शत्रवो गमनक्रियां प्रति कर्तारः, स्वर्गस्तु कर्म । ण्यन्तावस्थायां तु णिज्वाच्यां प्रयोजकव्यापारात्मिकां शस्त्रघातक्रियां प्रति घातयिता हरिः कर्ता । शत्रवस्तु कर्म । शस्त्रघातजन्या या क्रिया स्वर्गप्राप्तिस्तदाश्रयत्वात् । एवंच हरिः प्रयोजककर्ता, शत्रवस्तु प्रयोज्यकर्तारः । प्रयोजककर्तुर्हरेः शाब्दं प्राधान्यम्, अन्यानधीनत्वलक्षणं चार्थप्राधान्यमस्ति । शत्रूणां तु अन्याधीनस्वर्गप्राप्तिकर्तृत्वं प्रयोजकाधीनत्वाद्गुणभूतमेव । शेषित्वलक्षणमार्थप्राधान्यं तु प्रयोज्यशत्रुगतकर्तृत्वस्यैव, प्रयोजकव्यापारस्य प्रयोज्यस्वर्गप्राप्त्यर्थत्वादिति स्थितिः । तत्रान्यानधीनत्वलक्षणस्यार्थप्राधान्यस्य शाब्दप्राधान्यस्य च प्रयोजकव्यापारे सत्त्वात्तदनुरोधि शत्रुगतं कर्मत्वं 'कर्तुरीप्सिततम'मित्येव सिद्धम् । अतो नियमार्थमिदं सूत्रं 'णिजर्थेनाऽऽप्यमानस्य प्रयोज्यकर्तुर्यदि कर्मत्वं भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेवे'ति । तेन 'पाचयति देवदत्तेन' इत्यादौ प्रयोज्यकर्तुर्न कर्मत्वं, किंतु कर्तृत्वमेव । तदेतत् 'हेतुमति चे'ति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । उक्तं च हरिणा—'गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः । नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते ।' इति । **स्वधर्मेणेति** । तृतीययेत्यर्थः । एवंच स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्गमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः स श्रीहरिर्मे गतिरिति वाक्यार्थः । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । **वेदार्थं स्वानवेदयदिति** । बुद्ध्यर्थधातोरुदाहरणम् । स्वशब्द आत्मीयपरः । स्वे=स्वकीया

चाऽमृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥१॥ आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥ गतीत्यादि किम् । पाचयत्योदनं देवदत्तेन । अण्यन्तानां किम् । गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं, तमपरः प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ॥ * नीवह्योर्न । नाययति वाहयति वा भारं भृत्येन ॥ * नियन्तृकर्तृकस्य वहेर-निषेधः । वाहयति रथं वाहान् सूतः ॥ * अदिखाद्योर्न । आदयति खादयति वाऽन्नं बटुना ॥ *भक्षेर-

---

सलिले पृथ्वी आस्त, तां यो हरिरासयत्स्थापयतिस्म स हरिर्मे गतिरित्यन्वयः । ननु शत्रूणामनेन कर्मत्वे कृते कर्मण ईप्सिततमः स्वर्गो, न तु कर्तुरिति कर्तुरीप्सिततमत्वाऽभावात्स्वर्गस्य कर्मत्वं न स्यात् । अत्र केचित्–'गतिबुद्धि–' इति कर्मत्वस्य बहिरङ्गत्वेन ततः पूर्वमेव धात्वर्थव्यापारप्रयुक्तं कर्मत्वं स्वर्गस्य निर्बाधमित्यदोष इति । अन्येतु–'कर्तु-रीप्सिततमम्–'इत्यत्र कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रस्योपलक्षणम् । स्वातन्त्र्यं च धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वमेव । तच्च प्रयोजक-सन्निधानेऽपि प्रयोज्यस्याऽस्त्येवेति न काप्यनुपपत्तिः । न च स्वतन्त्रे सङ्केतितस्य कर्तृपदस्य तत्रैव लक्षणा न सङ्ग-च्छते, एकस्यैकस्मिन्नेवार्थे शक्तिलक्षणोभयाभ्युपगमस्य शास्त्रकाराऽसम्मतत्वादिति वाच्यम्, सञ्ज्ञान्तरानुपहित-स्वतन्त्रे सङ्केतितस्य सञ्ज्ञान्तरोपहितानुपहितसाधारणे स्वतन्त्रे लक्षणाभ्युपगमे बाधकाऽभावात् । अतएव जिधातोर्जये शक्तिः, प्रकृष्टजये लक्षणा । 'शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा' इति । तेन प्रजयतीत्यत्र प्रशब्दो द्योतकः, प्रकृष्टजयस्तु जिधातोरेवार्थ इति नैयायिकोक्तिः सङ्गच्छते । नापि कर्तृपदस्य स्वतन्त्रलक्षणायां प्रमाणाऽभावः शङ्क्यः । 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनाम्' इत्युक्त्वा 'ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' इतिवदतो भाष्य-कारस्यैव प्रमाणत्वात् । न हि लक्षणां विना णिजन्तानां द्विकर्मकता लभ्यते, येन 'ण्यन्ते कर्तुः' इति वचनं साव-काशं स्यादित्याहुः । **नीवह्योरिति** । यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो न गतिः, तथापि गतिरपि विशेषणीभूय प्रापणमध्ये प्रविष्टेत्येतावन्मात्रेण प्राप्तिं मत्वा प्रतिषेध उक्तः । **नियन्त्रिति** । नियन्ता पशुप्रेरकः, न तु सारथिरेवेति । तेन 'वाहयति बलीवर्दान्यवा'निति सिध्यति । अस्मादेव भाष्योदाहरणात् 'रूढिर्योगमपहरति' इति न्यायोऽत्र न स्वी-क्रियते । **अनिषेध इति** । 'प्रयोज्यः कर्मे'ति वक्तव्यमिति फलितोऽर्थः । यैस्तु प्रापणं गतिशब्देन गृह्यते यैर्वा न गृह्यते उभयेषामपीदं वचनमावश्यकम् । 'नीवह्योर्न'ेति वचनं तु यैः प्रापणं गतिशब्देन न गृह्यते तेषामनावश्यकमिति बोध्यम् । **सूत इति** । 'नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः' इत्यमरः । प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्मत्वे प्राप्ते निषेधमाह—**अदिखाद्योरिति** । 'अद भक्षणे' 'खाद भक्षणे' । प्राचा तु आदीति पठ्यते, तत्तु ण्यन्तावस्था-नुकरणमिति बोध्यम् । **आदयतीति** । 'इह निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति परस्मैपदनियमो न प्रवर्तते, 'अदेः प्रतिषेधः' इति तस्य निषिद्धत्वात् । तेनाऽकर्त्रभिप्राये क्रियाफले 'शेषात्कर्तरि'–इति परस्मैपदम्, कर्त्रभिप्राये तु 'णिचश्च' इत्या-

---

विधिप्रमुखा वेदार्थमविदुः, तान् हरिर्वेदार्थमवेदयदित्यर्थः । अत्र स्वेषां प्रयोज्यकर्तॄणां कर्मत्वम् । **आशयच्चामृतं देवानिति** । प्रत्यवसानार्थस्य उदाहरणम् । देवा अमृतमाश्नन्, तान् हरिराशयदित्यर्थः । **वेदमध्यापयद्विधि-मिति** । शब्दकर्मण उदाहरणमेतत् । विधिर्ब्रह्मा वेदमधीतवान्, तं हरिरध्यापयदित्यर्थः । अत्र प्रयोज्यकर्तुर्विधेः कर्मत्वम् । **आसयत्सलिले पृथ्वीमिति** । अकर्मकस्योदाहरणम् । सलिले पृथ्वी आस्त, तां हरिरासयदित्यर्थः । अत्र पृथिव्याः प्रयोज्यकर्त्र्याः कर्मत्वम् । यः स मे श्रीहरिर्गतिरिति प्रतिवाक्यमन्वयः ।

नीवह्योर्नेति । 'णीञ् प्रापणे,' 'वह प्रापणे' इत्यनयोर्ण्यन्तयोः प्रयोज्यकर्तु'र्गतिबुद्धी'त्युक्तं नेति वक्तव्य-मित्यर्थः । **नाययति वाहयति वेति** । भृत्यो भारं नयति वहति वा, तं प्रेरयतीत्यर्थः । अत्र प्रयोज्यकर्तुर्भृत्यस्य णिच्प्रकृत्यर्थं नयनं वहनं च प्रति कर्तुः प्रयोजकव्यापारं प्रतिकर्मत्वे निवृत्ते णिच्प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वे-नावस्थानात्तृतीया बोध्या । यद्यपि नीवह्योः प्रापणमर्थः, तथापि गत्यनुकूलव्यापारार्थके प्रापणे गतेर्विशेषणत्वेन प्रवि-ष्टतया गत्यर्थत्वात्प्राप्तिरिति भावः । **नियन्तृकर्तृकस्येति** । एवंच तत्र प्रयोज्यकर्तुरुक्तस्य 'नीवह्योर्न'ेति प्रति-षेधस्याऽभावे सति प्रयोज्यस्य कर्मत्वं वक्तव्यमिति फलितम् । **वाहयतीति** । **वाहाः**=अश्वा वहन्ति, तान् सूतः प्रेरयतीत्यर्थः । 'नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः' इत्यमरः । 'वहन्ति बलीवर्दा यवान्, वाहयति बलीवर्दान् देवदत्तः' इति भाष्योदाहरणान्नियन्ता पशुप्रेरक एव विवक्षितः । **अदिखाद्योर्नेति** । अद भक्षणे, खाद भक्षणे, अनयोः प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । प्रत्यवसानार्थकत्वात् प्राप्तिः । **आदयति खाद-यति वेति** । अत्ति खादति वा अन्नं बटुः, तं प्रेरयतीत्यर्थः । **भक्षेरिति** । अहिंसार्थकस्य भक्षधातोः प्रयोज्य-कर्तुः कर्मत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । ननु 'गतिबुद्धी'ति सूत्रे अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वमुक्तम् । भक्षधातुस्तु चुरादि-त्वान्नित्यं स्वार्थिकण्यन्तः, तस्याऽणिकर्ता नास्त्येव । अतस्तस्य कर्मत्वनिषेधोऽनुपपन्नः, अप्रसक्तत्वादिति चेन्न, अत एव निषेधाल्लिङ्गात् 'गतिबुद्धी'ति सूत्रे णिग्रहणेन हेतुमत एव विवक्षितत्वात् । एवंच हेतुमण्णिचि अनुत्पन्ने

हिंसार्थस्य न । भक्षयत्यन्नं बटुना । अहिंसार्थस्य किम् ? । भक्षयति बलीवर्दान् सस्यम् । ॐजल्पतिप्रभृतीनामुपसङ्ख्यानम् । जल्पयति भाषयति वा धर्मं पुत्रं देवदत्तः । ॐदृशेश्च । दर्शयति हरिं भक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरतिजिघ्रतीत्यादीनां न । स्मारयति घ्रापयति देवदत्तेन । ॐशब्दायतेर्न । शब्दाययति देवदत्तेन । धात्वर्थसङ्गृहीतकर्मत्वेनाकर्मकत्वात्प्राप्तिः । येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न सम्भवति तेऽत्राकर्मकाः, न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन मास-

---

त्मनेपदं भवत्येवेति बोध्यम् । **भक्षेरिति** । ननु 'गतिबुद्धि–' इति सूत्रेणाऽणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वं विधीयते न तु णौ कर्तुरिति प्राप्तेरेवाऽभावान्निषेधोऽयं व्यर्थ इति चेत् । अत्राहुः–हेतुमण्णिजन्ते विधिरिति निषेधोऽप्यणावित्ययं सन्निधानाद्धेतुमण्णिज्विषय एव, तेन चुरादिणिजन्तेऽपि भक्षयतौ प्राप्तिसत्त्वात्तन्निषेध उपसङ्ख्यात इति । **भक्षयतीति** । बलीवर्दाः सस्यं भक्षयन्ति । तान् भक्षयतीत्यर्थः । क्षेत्रस्थानां यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसा ज्ञेया, तस्यामवस्थायां तेषां चेतनत्वात् । **जल्पतिप्रभृतीनामिति** । 'जप जल्प व्यक्तायां वाचि' । पुत्रो धर्मं जल्पति, तं देवदत्तो जल्पयतीति । अण्यन्तावस्थायां पुत्रः कर्ता, ण्यन्तावस्थायां कर्म अभवत् । तथा पुत्रो धर्मं भाषते, तं भाषयति देवदत्तः । न च जल्पतिभाषत्योः शब्दक्रियत्वेन 'गतिबुद्धि–' इति सूत्रेणैव सिद्धे उपसङ्ख्यानमिदं व्यर्थमिति भ्रमितव्यम् । 'शब्दकर्मणा'-मित्यस्य शब्दः कर्म कारकं येषामित्यर्थात् । अन्यथा 'वेदमध्यापयद्विधिम्' इत्यादेरसिद्धिप्रसङ्गात् । एवं पुत्रो यत्किञ्चिद्विलपति, तं विलापयतीत्याद्यप्यूह्यम् । **स्मारयतीति** । आध्यानार्थकस्यैव स्मरतेः 'घटादयो मितः' इति मित्त्वं, न चिन्तार्थकस्येति भावः । **देवदत्तेनेति** । 'स्मारयत्येनं वनगुल्म' इत्यत्र तु 'णेरणौ–' इति सूत्रे भाष्ये प्रयोगादेव कर्मत्वं बोध्यम् । **शब्दाययतीति** । शब्दं करोतीत्यर्थे 'शब्दवैर–' इत्यादिना क्यङ् । ततो हेतुमण्णिच् । **धात्वर्थसंगृहीतेति** । एतेन 'शब्दाययति सैनिकै रिपू'निति कर्मं प्रयुञ्जानाः परास्ताः । **न त्वविवक्षितकर्माणोऽपीति** । यथा 'लः कर्मणि च' इति सूत्रे अविवक्षितकर्माणोऽप्यकर्मका इति गृह्यन्ते, तथैवेहापि यदि गृह्येरन् तदा

सति अण्यन्तभक्षिधातुवाच्यां क्रियां प्रति कर्तुर्हेतुमण्ण्यन्तवाच्यां क्रियां प्रति कर्मत्वमित्यर्थः पर्यवस्यतीति न दोषः ।

भक्षयत्यन्नं बटुनेति । चुरादिण्यन्ताद्भक्षधातोर्हेतुमण्णिचि पूर्वणेर्लोपे हेतुमण्ण्यन्तात्तिबादौ सति भक्षयतीति रूपम् । एवंच भक्षयत्यन्नं बटुः । खादतीत्यर्थः । तं प्रेरयतीति ण्यन्तस्यार्थः । **भक्षयति बलीवर्दानिति** । क्षेत्रे प्ररूढमलूनं सस्यमिह विवक्षितम् । तस्य तदानीमन्तःप्रज्ञजीवत्वात्तद्भक्षणं हिंसैवेति भावः । **जल्पतिप्रभृतीनामिति** । एतेषामणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । **जल्पयति भाषयति वेति** । 'धर्म'मिति शेषः । पुत्रो धर्मं जल्पति भाषते वा, तं देवदत्तः प्रेरयतीत्यर्थः । गत्यर्थादिष्वनन्तर्भावाद्वचनम् । नच शब्दक्रियार्थत्वादेव सिद्धे वचनमिदं व्यर्थमिति वाच्यम्, अत एव 'शब्दकर्माकर्मकाणा'मित्यस्य शब्दः कर्म कारकं येषामित्यर्थात् । अन्यथा वेदमध्यापयद्विधिमित्यसिद्धेः । वार्तिके आदिना व्याहरतिवदत्यादीनां सङ्ग्रहः । भाष्ये तु 'के पुनर्जल्पतिप्रभृतयः ? । जल्पति विलपति आभाषते' इत्येवोक्तम् । परिगणनमित्येके, उदाहरणमात्रप्रदर्शनमित्यन्ये ।

दृशेश्चेति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' अस्याप्यणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । **दर्शयतीति** । हरिं भक्ताः पश्यन्ति, तान् गुरुः प्रेरयतीत्यर्थः । ननु दृशेर्बुद्धिविशेषात्मकत्वादेव सिद्धे किमर्थमिदं वचनमित्यत आह–**सूत्रे इति** । 'गतिबुद्धी'ति सूत्रे बुद्धिग्रहणेन ज्ञानसामान्यवाचिनां 'विद ज्ञाने, ज्ञा अवबोधने' इत्यादीनामेव ग्रहणं, नतु ज्ञानविशेषवाचिनामित्येतत् 'दृशेश्चे'त्यनेन विज्ञायते । अन्यथा 'दृशेश्चे'त्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । **तेनेति** । ज्ञापनेनेत्यर्थः । **स्मरति जिघ्रतीत्यादीनामिति** । आदिना प्रेक्षते इत्यादीनां सङ्ग्रहः । **स्मारयतीति** । स्मरति प्रियां देवदत्तः, जिघ्रति चन्दनं देवदत्तः, तं यज्ञदत्तः प्रेरयतीत्यर्थः । **शब्दायतेर्नेति** । शब्दं करोतीत्यर्थे 'शब्दवैरे'त्यादिना क्यङि, 'अकृत्सार्वधातुकयो'रिति दीर्घे, 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वे श्तिपा निर्देशोऽयम् । शब्दायेति क्यङन्तधातोरणौ कर्ता णौ कर्म नेति वक्तव्यमित्यर्थः । **शब्दाययति देवदत्तेनेति** । शब्दायते देवदत्तः, तं यज्ञदत्तः प्रेरयतीत्यर्थः । देवदत्तस्य कर्मत्वाऽभावात्प्रयोज्यकर्तृत्वमादाय तृतीयैव । अत्र शब्दकर्मकत्वात्प्राप्तिरिति भ्रमं निरस्यति–**धात्वर्थेति** । शब्दकर्मकमुत्पादनं शब्दायेति क्यङन्तस्य धातोरर्थः । एवं च शब्दात्मकं कर्म धात्वर्थेऽन्तर्भूतम्, अतः शब्दायेति क्यङन्तधातुरकर्मकः, 'धात्वर्थबहिर्भूतकर्मकत्वमेव सकर्मकत्वमि'ति 'सुप आत्मनः' इति सूत्रे भाष्ये प्रपञ्चितत्वात् । तस्मादकर्मकत्वादेवात्र प्राप्तिरित्यर्थः । एवं च 'शब्दाययति सैनिकै रिपून्' इति कर्म प्रयुञ्जानाः परास्ताः । ननु मासमास्ते देवदत्तः, तं प्रेरयति मासमासयति देवदत्तं यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्तस्य प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं न स्यात् । आसधातोर्गत्यादिष्वनन्तर्भावात् । नचाकर्मकत्वात्तदन्तर्भाव इति वाच्यम्, 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इति मासस्य कर्मतया आसेरकर्मकत्वाऽसम्भवात् । किं च ओदनादिकर्मणोऽविवक्षायां देवदत्तः पचति,

मासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवति । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न । हृक्रोरन्यतरस्याम् ।१।४।५३। हृक्रोरणौ यः कर्ता स णौ वा कर्म[संज्ञः] स्यात् । हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कटम् । ॐअभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम् । अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा । अधिशीङ्स्थासां कर्म ।१।४।४६। अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात् । अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः । अभि-

---

ओदनादिकर्मणोऽविवक्षायां 'पाचयति देवदत्त'मिति स्यात्, न तु देवदत्तेन पाचयतीति । एवं 'गत्यर्थाकर्मक—' इति सूत्रेऽप्यविवक्षितकर्माणोऽकर्मका इति न गृह्यन्ते । दत्तवान् पक्वान् इत्यर्थे दत्तः पक्व इत्यापत्तेः । यत्तु प्राचा— 'अयकन्दशब्दायह्वेञां न' इत्युक्तं, तदयुक्तम् । अयतेर्निषेधस्य निर्मूलत्वेन अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वस्य तत्रेष्टत्वात् । क्रन्दह्वेञोस्तु शब्दक्रियत्वेऽपि शब्दः कर्म कारकं नेति प्राप्तेरेवाऽभावाच्चेतिस्थितं मनोरमायाम् । यद्यपि 'ग्रहदृशाम्' इति कर्मत्वमुक्तं, तत्र दृशिग्रहणं प्रामाणिकमेव । शृणोतेस्तु शब्दकर्मकत्वात्सिद्धम् । ग्राहेर्द्विकर्मकत्वं यद्यपि 'अभिग्रहत्तं जनको धनुस्तत्' इति भट्टिप्रयोगस्य, 'अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाके'ति कालिदासप्रयोगस्य चाऽनुगुणं, तथापि बहूनामसम्मतमेव । अतएव 'तं धनुरजिग्रहत्'—तं बोधितवान्, सुतां ग्राहयितुम् उद्वाह्यत्वेन बोधयितुम् इत्येवमुक्तप्रयोगं समर्थयाञ्चक्रिरे । न च ज्ञानार्थत्वं विनापि यथाश्रुतार्थे एव ग्राहेर्द्विकर्मकत्वमस्त्विति वाच्यम्, तथा हि सति 'जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या'मित्यत्र क्तप्रत्ययेनाऽभिधानं प्रयोज्यकर्मीभूतधेनोः स्यान्न तु गन्धमाल्यकर्मणः, 'ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' इत्युक्तेः । जायाप्रेरिता हि धेनुर्गन्धमाल्ये प्रतिगृह्णातीति भवत्येव धेनुः प्रयोज्यकर्म । ततश्च 'जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहिता'मिति स्यात्, क्तप्रत्ययानभिहितत्वेन गन्धमाल्यकर्मणि द्वितीयायाः प्रवृत्तेः । सिद्धान्ते तु जायया प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये ययेति विग्रहः, द्विकर्मकत्वाऽभावेन गन्धमाल्यस्यैव क्तप्रत्ययेनाऽभिहितत्वात् । 'यये'ति तृतीया तु णिजर्थं प्रति जायायाः कर्तृत्वेऽपि णिच्प्रकृत्यर्थं प्रतिग्रहं प्रति धेनोः कर्तृत्वादुपपद्यते । एवञ्चेह जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमिति वृत्त्यर्थः । यद्यपि धेनुकर्तृकं जायानिष्ठप्रेरणाविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्मीभूते गन्धमाल्ये इति विग्रहार्थः, तथाप्यन्यपदार्थान्तर्भाविणैव विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येनैकार्थीभावः कल्प्यत इति नास्त्यत्राऽनुपपत्तिरिति दिक् । हृक्रोः । हा च का च हृकरौ, तयोरिति विग्रहः । हृञ्च कृञ्च हृक्रोरिति वा । प्रथमान्तेन, परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह इति सिद्धान्तात् । 'गतिबुद्धी'त्यादीह नानुवर्तते । तेन उभयत्रविभाषेयम् । अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थकत्वाद्विकारार्थस्य करोतेश्चाऽकर्मकत्वात् 'गतिबुद्धि' इत्यादिना अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वे प्राप्ते, अर्थान्तरे चाऽनयोः सकर्मकत्वादप्राप्तेऽस्यारम्भात् । अप्राप्तावुदाहरणमाह— हारयतीति । हरति करोति वा कटं भृत्य इत्यण्यन्तावस्थायां भृत्यः कर्ता, स एव ण्यन्तावस्थायां कर्माऽभूत् । प्राप्ते तूदाहरणम्—तृणमभ्यवहारयति सैन्धवान्, तृणमभ्यवहारयति सैन्धवैः । विकारयति सैन्धवान्, विकारयति सैन्धवैरिति बोध्यम् । ननु यदि 'गतिबुद्धी'त्यादिरिह नानुवर्तेत तदैतदेवं स्यात्, तत्रैव मानं न पश्याम इति चेन्मैवं, 'न वेति विभाषा' इति सूत्रे उभयत्रविभाषासु भाष्यकृताऽस्यापि सूत्रस्य गणितत्वेनोक्तशङ्काया अनवतारात् ।

अभिवादीति । 'वद सन्देशवचने' चुरादिराधृषीयः । अभिपूर्वकत्वान्नमस्कारार्थता । अभिवादयतेरप्राप्तौ, दृशेस्तु प्राप्तावयं विकल्पः । अभिवदति देवं भक्तस्तं प्रेरयत्यन्यः—अभिवादयते । 'णिचश्चे'त्यात्मनेपदम् । परस्मैपदे तु अभिवादयति देवं भक्तेनेत्येव । तथा पश्यति देवं भक्तः, दर्शयते देवं भक्तमित्यादि । अभिनिविशश्च । नेरल्पाच्तर-

---

पाचयति देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र प्रयोज्यकर्तुर्देवदत्तस्य कर्मत्वं स्यात्, तदानीं पचेरकर्मकत्वेन गत्यादिष्वन्तर्भावादित्यत आह—येषामिति । इदं च प्रकृतसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । हृक्रोः । हा च का च हृकरौ, तयोरिति विग्रहः । हारयति कारयति वेति । हरति करोति वा कटं भृत्यः, तं प्रेरयतीत्यर्थः । अत्र प्रयोज्यकर्तुर्भृत्यस्य कर्मत्वविकल्पः । हृक्रोर्गत्यर्थादिष्वनन्तर्भावादप्राप्ते विभाषेयम् । हृक्रोरर्थान्तरे तु प्राप्तविभाषा । 'अभ्यवहारयति सैन्धवान्सैन्धवैर्वा,' 'विकारयति सैन्धवान्सैन्धवैर्वा' । अत्र अभ्यवहरतेर्भक्षणार्थत्वाद्विकारयतेरकर्मकत्वाच्च प्राप्तिः ।

अभिवादीति । हेतुमण्ण्यन्तस्याभिपूर्वकवदधातोर्दृशिप्रकृतिकण्यन्तस्य चात्मनेपदिनोऽणौ कर्ता णौ कर्म वेत्यर्थः । अभिवादयते इति । अभिवदति=नमस्करोति देवं भक्तः, तं गुरुः प्रेरयतीत्यर्थः । कर्तृगामिनि फले 'णिचश्चे'त्यात्मनेपदम् । अत्र भक्तस्य प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वविकल्पः । अप्राप्तविभाषेयम् । परस्मैपदे तु अभिवादयति देवं भक्तेनेत्येव । पश्यति देवं भक्तः, तं गुरुः प्रेरयति, दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा । 'गतिबुद्धी'त्यत्र बुद्धिग्रहणेन ज्ञानसामान्यवाचिन एव ग्रहणमित्युक्तम्, तथापि 'दृशेश्चे'ति नित्यं प्राप्ते विकल्पः । अधिशीङ् । शीङ्, स्था, आस् एषां द्वन्द्वः । अधिपूर्वाः शीङ्स्थाऽऽस इति विग्रहे शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपः । तदाह—अधिपूर्वाणामिति । अधिकरणसंज्ञापवादोऽयम् । अधिशेते इति । अधिशेते वैकुण्ठं हरिः, अधितिष्ठति वैकुण्ठं हरिः, अध्यास्ते वैकुण्ठं

निविशश्च ।१।४।४७। 'अभिनी' त्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभिनिविशते सन्मार्गम् । 'परिक्रयणे संप्रदान' मिति सूत्रादिह मण्डूकप्लुत्याऽन्यतरस्याङ्ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्क्वचिन्न । पापेऽभिनिवेशः । **उपान्वध्याङ्वसः** ।१।४।४८। उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति अनुवसति अधिवसति आवसति वा वैकुण्ठं हरिः । *अभुक्त्यर्थस्य न । वने उपवसति । **उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते** । उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् ।

त्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणमीदृशसङ्घातविवक्षार्थमित्याह—**सङ्घातपूर्वस्येति** । तेनेह न—'निविशते यदि शूकशिखा पदे' इति । क्वचिन्नेति । 'एष्वर्येष्वभिनिविष्टाना' मिति समर्थसूत्रस्थभाष्यप्रयोगोऽत्र मानमिति भावः ।

उपान्व । 'लुग्विकरणादलुग्विकरणं बलीय' इति 'वस निवासे' इति भौवादिक एव गृह्यते, न तु 'वस आच्छादने' इत्यादादिक इत्यभिप्रेत्य शपा निर्देशमाह—**उपादिपूर्वस्य वसतेरिति** । 'वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधः' इति वार्तिकमर्थतो व्याचष्टे—**अभुक्त्यर्थस्य नेति** । वार्तिके अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः । भोजननिवृत्तिवाचकस्य वसेराधारः कर्म नेत्यर्थः । **वने उपवसतीति** । कथं तर्हि 'गत्यर्थाऽकर्मके' ति सूत्रे 'हरिदिनमुपोषितः' इत्युदाहरणं सङ्गच्छत इति चेत् । अत्राहुः—वसेरत्र स्थितिरर्थः, भोजननिवृत्तिस्त्वार्थिकीति न दोष इति ।

उपपदविभक्तिमाह—**उभसर्वतसोरित्यादिना** । उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसो, तदन्तयोर्योगे द्वितीया कार्येत्यर्थः । प्रकृतिद्वित्वेन तसोरिति द्वित्वनिर्देशः । अत्र उभशब्दादयच् न कृतः, अनुकरणशब्दत्वेनाऽसङ्ख्यावाचित्वात् । तथाच उभशब्देन उभयशब्दो लक्ष्यते, केवलात्परत्र तसिलोऽसम्भवादित्येके । वस्तुतस्तु वृत्तिविषये अयच्प्रवृत्तावपि उभशब्दाद्विहितो यस्तस् तदन्तमस्त्येवेति यथाश्रुतं साधु इति तु मनोरमायां स्थितम् । **धिगिति** । धिक्शब्दयोगेऽपि द्वितीया कार्येत्यर्थः । अत्र प्राञ्चः—'धि' गित्यविभक्तिको निर्देशो गवित्ययमाहेतिवदित्याहुः । तन्न । तथा सत्यपदान्ततया दृष्टान्ते 'लोपः शाकल्यस्य' इत्यस्येव दार्ष्टान्तिके जश्त्वस्याप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न चायं गकारान्त एवास्त्विति शङ्क्यम् । 'कस्य च दः' इति सूत्रे 'धकि' दित्युदाहरणस्याऽसङ्गतिप्रसङ्गात् । 'कस्य च दः' इत्यनेन हि कान्ताव्ययस्याऽकच्सन्नियोगेन दत्वं विधीयते, तस्माद्धिगिति विभक्त्यन्तमेव । परन्तु 'प्रकृतिवदनुकरण' मित्यतिदेशेनाऽव्ययत्वात्सुपो लुक् । यदि तु धिगित्यविभक्तिको निर्देश इत्येतावानेव प्राचां ग्रन्थस्तदा सम्यगेव । अव्ययत्वात्सुपो लुक्यविभक्तिको निर्देश इति वक्तुं शक्यत्वात् । **उभयतः कृष्णमिति** । कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः । आद्यादित्वात्तसिः । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्यम् । अत्र व्याचक्षते—'उभसर्वतसो' रित्यत्र उभसर्वयोर्गणे परस्परसाहचर्या-

---

हरिरित्यन्वयः । अधिस्तु सप्तम्यर्थस्याधारस्य द्योतकः । वैकुण्ठे शेते तिष्ठत्यास्ते वेत्यर्थः । **अभिनिविशश्च** । आधार इति कर्मेति चानुवर्तते । अभिनीति सङ्घातग्रहणम् । तदाह—**अभिनीत्येतदिति** । **अभिनिविशते सन्मार्गमिति** । आग्रहवानित्यर्थः । अप्रतिहतप्रवृत्तिमानिति यावत् । नन्वेवं सति 'पापेऽभिनिवेश' इत्यत्रापि कर्मत्वाद्द्वितीया स्यादित्यत आह—**परिक्रयणे इति** । 'परिक्रयणे' इति सूत्रादन्यतरस्याङ्ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्क्वचिन्नेत्यन्वयः । तर्हि 'अभिनिविशते सन्मार्ग' मित्यत्रापि विकल्पः स्यादित्यत आह—**व्यवस्थितेति** ।

ननु 'परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्', 'आधारोऽधिकरणम्', 'अधिशीङ्स्थासां कर्म', 'अभिनिविशश्च' इति सूत्रक्रमः । तत्र 'अभिनिविशश्चे' त्यत्र कथमन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तिः, 'आधारोऽधिकरणम्' 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इत्यत्र च तदनुवृत्तेरभावादित्यत आह—**मण्डूकप्लुत्येति** । 'तुल्य' मिति शेषः । मण्डूका यथा मध्ये पदानि सन्ततमप्रक्षिपन्त एव उत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदनुवर्त्येत्यर्थः । 'एष्वर्येष्वभिनिविष्टाना' मिति समर्थसूत्रे भाष्यप्रयोगोऽत्र मानम् । **उपान्वध्याङ्वसः** । उप अनु अधि आङ् इत्येतेषां द्वन्द्वः । उपान्वध्याङ्पूर्वो वसिरिति विग्रहे शाकपार्थिवादित्वात्समासः । तदाह—**उपादिपूर्वस्येति** । **उपवसतीत्यादि** । वैकुण्ठे वसतीत्यर्थः । उपसर्गा आधारत्वद्योतकाः । अत्र 'वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधः' इति वार्तिकम् । तत्राऽर्थशब्दो निवृत्तिवचनः । 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । भोजनस्याऽर्थो निवृत्तिर्यस्मात्प्रतीयते सोऽश्यर्थः, भोजननिवृत्तिवाचकस्य वसेराधारस्य कर्मत्वप्रतिषेध इति यावत् । तदेतदर्थतः सङ्गृह्णाति—**अभुक्त्यर्थस्य नेति** । **उभसर्वतसोरिति** । वार्तिकम् । उभशब्दसर्वशब्दप्रकृतिकतसन्तयोः प्रयोगे सति द्वितीया कार्येत्यर्थः । **धिगिति** । धिक्शब्दस्य प्रयोगे सति द्वितीया कार्या । 'प्रकृतिवदनुकरणमि' त्यव्ययत्वात्सुपो लुक् । उपर्यादिष्वित्यनेन 'उपर्यध्यधसः सामीप्ये' इति सूत्रोपात्तान्यव्ययानि गृह्यन्ते । द्विरुक्तस्य परमाम्रेडितम् । तदन्तेषु । कृतद्विर्वचनेष्विति यावत् । तथाच कृतद्विर्वचनेषु उपर्यादिषु त्रिषु प्रयुज्यमानेषु द्वितीयेत्यर्थः । **तत इति** । उक्तप्रदेशेभ्योऽन्यत्रापि द्वितीया दृश्यत इत्यर्थः । **उभयतः कृष्णं गोपा इति** । कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः । आद्यादित्वात्तसिः । 'उभयोऽन्यत्रे' त्ययच् । षष्ठ्यर्थे

मासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवति। देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न। **हृक्रोरन्यतरस्याम्** ।१।४।५३। हृक्रोरणौ यः कर्ता स णौ वा कर्म[संज्ञः] स्यात्। हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कटम्। ॐअभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्। अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा। **अधिशीङ्स्थासां कर्म** ।१।४।४६। अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात्। अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः। अभि-

---

ओदनादिकर्मणोऽविवक्षायां 'पाचयति देवदत्त'मिति स्यात्, न तु देवदत्तेन पाचयतीति। एवं 'गत्यर्थाकर्मक–' इति सूत्रेऽप्यविवक्षितकर्मणोऽकर्मका इति न गृह्यन्ते। दत्तवान् पक्कवान् इत्यर्थे दत्तः पक्क इत्यापत्तेः। यत्तु प्राचा—'अयक्रन्दशब्दायह्वेनां न' इत्युक्तं, तदयुक्तम्। अयतेर्निषेधस्य निर्मूलत्वेन अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वस्य तत्रेष्टत्वात्। क्रन्दह्वेञोस्तु शब्दक्रियत्वेऽपि शब्दः कर्म कारकं नेति प्राप्तेरेवाऽभावाच्चेतिस्थितं मनोरमायाम्। यद्यपि 'भुप्रहृदृशाम्' इति कर्मत्वमुक्तं, तत्र दृशिग्रहणं प्रामाणिकमेव। शृणोतेस्तु शब्दकर्मकत्वात्सिद्धम्। ग्राहेर्द्विकर्मकत्वं यद्यपि 'अग्नि-ग्रहत्तं जनको धनुस्तत्' इति भट्टिप्रयोगस्य, 'अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाके'ति कालिदासप्रयोगस्य चाऽनुगुणं, तथापि बहूनामसम्मतमेव। अतएव 'तं धनुरजिग्रहत्'–तं बोधितवान्, सुतां ग्राहयितुम् उद्वाह्यत्वेन बोधयितुम्' इत्येवमुक्तप्रयोगं समर्थयाञ्चक्रिरे। न च बुध्यर्थत्वं विनापि यथाश्रुतार्थे एव ग्राहेर्द्विकर्मकत्वमस्त्विति वाच्यम्, तथा हि सति 'जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या'मित्यत्र क्तप्रत्ययेनाऽभिधानं प्रयोज्यकर्मभूतधेनोः स्यान्न तु गन्धमाल्यकर्मणः, 'ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' इत्युक्तेः। जायाप्रेरिता हि धेनुर्गन्धमाल्ये प्रतिगृह्णातीति भवत्येव धेनुः प्रयोज्यकर्म। ततश्च 'जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहिता'मिति स्यात्, क्तप्रत्ययानभिहितत्वेन गन्धमाल्यकर्मणि द्वितीयायाः प्रवृत्तेः। सिद्धान्ते तु जायया प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये ययेति विग्रहः, द्विकर्मकत्वाऽभावेन गन्धमाल्यस्यैव क्तप्रत्ययेनाऽभिहितत्वात्। 'ययेति' तृतीया तु णिजर्थं प्रति जायायाः कर्तृत्वेऽपि णिच्प्रकृत्यर्थं प्रतिग्रहं प्रति धेनोः कर्तृत्वादुपपद्यते। एवञ्चेह जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमिति वृत्त्यर्थः। यद्यपि धेनुकर्तृकं जायानिष्ठप्रेरणाविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्मीभूते गन्धमाल्ये इति विग्रहार्थः, तथाप्यन्यपदार्थान्तर्भावेणैव विशेषणविशेष्यभाव-वैपरीत्येनैकार्थीभावः कल्प्यत इति नास्त्यत्राऽनुपपत्तिरिति दिक्। हृक्रोः। हा च का च हृकरौ, तयोरिति विग्रहः। हृश्च कृश्च हृक्रोरिति वा। प्रथमान्तेन, परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह इति सिद्धान्तात्। 'गतिबुद्धी'त्यादीह नानुवर्तते। तेन उभयत्रविभाषेयम्। अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थकत्वाद्विकारार्थस्य करोतेश्चाऽकर्मकत्वात् 'गतिबुद्धि' इत्यादिना अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वे प्राप्ते, अर्थान्तरे चाऽनयोः सकर्मकत्वादप्राप्तेऽस्यारम्भात्। अप्राप्तावुदाहरणमाह—**हारयतीति**। हरति करोति वा कटं भृत्य इत्यण्यन्तावस्थायां भृत्यः कर्ता, स एव ण्यन्तावस्थायां कर्माऽभूत्। प्राप्ते तूदाहरणम्–तृणमभ्यवहारयति सैन्धवान्, तृणमभ्यवहारयति सैन्धवैः। विकारयति सैन्धवान्, विकारयति सैन्धवैरिति बोध्यम्। ननु यदि 'गतिबुद्धी'त्यादिरिह नानुवर्तेत तदैतदेवं स्यात्, तत्रैव मानं न पश्याम इति चेन्मैवं, 'न वेति विभाषा' इति सूत्रे उभयत्रविभाषासु भाष्यकृताऽस्यापि सूत्रस्य गणितत्वेनोक्तशङ्काया अनवतारात्।

अभिवादीति। 'वद सन्देशवचने' चुरादिराधृषीयः। अभिपूर्वकत्वान्नमस्कारार्थता। अभिवादयतेरप्राप्तौ, दृशेस्तु प्राप्तावयं विकल्पः। अभिवदति देवं भक्तस्तं प्रेरयत्यन्यः—अभिवादयते। 'णिचश्चे'त्यात्मनेपदम्। परस्मैपदे तु अभिवादयति देवं भक्तेनैव। तथा पश्यति देवं भक्तः, दर्शयते देवं भक्तमित्यादि। अभिनिविशः। नेरल्पाच्तर-

---

पाचयति देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र प्रयोज्यकर्तुर्देवदत्तस्य कर्मत्वं स्यात्, तदानीं पचेरकर्मकत्वेन गत्यादिष्वन्तर्भावादित्यत आह—**येषामिति**। इदं च प्रकृतसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। हृक्रोः। हा च का च हृकरौ, तयोरिति विग्रहः। **हारयति कारयति वेति**। हरति करोति वा कटं भृत्यः, तं प्रेरयतीत्यर्थः। अत्र प्रयोज्यकर्तुर्भृत्यस्य कर्मत्वविकल्पः। हृक्रोर्गत्यर्थादिष्वनन्तर्भावादप्राप्ते विभाषेयम्। हृक्रोरर्थान्तरे तु प्राप्तविभाषा। 'अभ्यवहारयति सैन्धवान्सैन्धवैर्वा,' 'विकारयति सैन्धवान्सैन्धवैर्वा'। अत्र अभ्यवहरतेर्भक्षणार्थत्वाद्विकारयतेरकर्मकत्वाच्च प्राप्तिः।

अभिवादीति। हेतुमण्ण्यन्तस्याभिपूर्वकवदधातोर्दृशिप्रकृतिकण्यन्तस्य चात्मनेपदिनोऽणौ कर्ता णौ कर्म वेत्यर्थः। **अभिवादयते इति**। अभिवदति=नमस्करोति देवं भक्तः, तं गुरुः प्रेरयतीत्यर्थः। कर्तृगामिनि फले 'णिचश्चे'त्यात्मनेपदम्। अत्र भक्तस्य प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वविकल्पः। अप्राप्तविभाषेयम्। परस्मैपदे तु अभिवादयति देवं भक्तेनेत्येव। पश्यति देवं भक्तः, तं गुरुः प्रेरयति, दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा। 'गतिबुद्धी'त्यत्र बुद्धिग्रहणेन ज्ञानसामान्यवाचिन एव ग्रहणमित्युक्तम्, तथापि 'दृशेश्चे'ति नित्यं प्राप्ते विकल्पः। **अधिशीङ्**। शीङ्, स्था, आस् एषां द्वन्द्वः। अधिपूर्वाः शीङ्स्थाऽऽस इति विग्रहे शाकपार्थिवत्वादुत्तरपदलोपः। तदाह—**अधिपूर्वाणामिति**। अधिकरणसंज्ञापवादोऽयम्। **अधिशेते इति**। अधिशेते वैकुण्ठे हरिः, अधितिष्ठति वैकुण्ठं हरिः, अध्यास्ते वैकुण्ठं

निविशश्च ।१।४।४७। 'अभिनी'त्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभिनिविशते सन्मार्गम् । 'परिक्रयणे संप्रदान'मिति सूत्रादिह मण्डूकप्लुत्याऽन्यतरस्याङ्ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्क्वचिन्न । पापेऽभिनिवेशः । उपान्वध्याङ्वसः ।१।४।४८। उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति अनुवसति अधिवसति आवसति वा वैकुण्ठं हरिः । *अभुक्त्यर्थस्य न । वने उपवसति । उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् ।

त्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणमीदृशसङ्घातविवक्षार्थमित्याह—सङ्घातपूर्वस्येति । तेनेह न—'निविसते यदि शूकशिखा पदे' इति । क्वचिन्नेति । 'एष्वर्थेष्वभिनिविष्टाना'मिति समर्थसूत्रस्थभाष्यप्रयोगोऽत्र मानमिति भावः ।

उपान्व । 'लुग्विकरणादलुग्विकरणं बलीय' इति 'वस निवासे' इति भौवादिक एव गृह्यते, न तु 'वस आच्छादने' इत्यादादिक इत्यभिप्रेत्य शपा निर्देशमाह—उपादिपूर्वस्य वसतेरिति । 'वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधः' इति वार्तिकमर्थतो व्याचष्टे—अभुक्त्यर्थस्य नेति । वार्तिके अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः । भोजननिवृत्तिवाचकस्य वसेराधारः कर्म नेत्यर्थः । वने उपवसतीति । कथं तर्हि 'गत्यर्थाऽकर्मके'ति सूत्रे 'हरिदिनमुपोषितः' इत्युदाहरणं सङ्गच्छत इति चेत् । अत्राहुः—वसेरत्र स्थितिरर्थः, भोजननिवृत्तिस्त्वार्थिकीति न दोष इति ।

उपपदविभक्तिमाह—उभसर्वतसोरित्यादिना । उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ, तदन्तयोर्योगे द्वितीया कार्येत्यर्थः । प्रकृतिद्वित्वेन तसोरिति द्वित्वनिर्देशः । अत्र उभशब्दादयच् न कृतः, अनुकरणशब्दत्वेनाऽसङ्ख्यावाचित्वात् । तथाच उभशब्देन उभयशब्दो लक्ष्यते, केवलात्परत्र तसिलोऽसम्भवादित्येके । वस्तुतस्तु वृत्तिविषये अयच्प्रवृत्तावपि उभशब्दाद्विहितो यस्तस् तदन्तमस्त्येवेति यथाश्रुतं साधु इति तु मनोरमायां स्थितम् । धिगिति । धिक्शब्दयोगेऽपि द्वितीया कार्येत्यर्थः । अत्र प्राञ्चः—'धि'गित्यविभक्तिको निर्देशो गवित्ययमाहेतिवदित्याहुः । तन्न । तथा सत्यपदान्ततया दृष्टान्ते 'लोपः शाकल्यस्य' इत्यस्येव दार्ष्टान्तिके जश्त्वस्याप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न चायं गकारान्त एवास्त्विति शङ्क्यम् । 'कस्य च दः' इति सूत्रे 'धकि'दित्युदाहरणस्याऽसङ्गतिप्रसङ्गात् । 'कस्य च दः' इत्यनेन हि कान्ताव्ययस्याऽकच्सन्नियोगेन दत्वं विधीयते, तस्माद्धिगिति विभक्त्यन्तमेव । परन्तु 'प्रकृतिवदनुकरण'मित्यतिदेशेनाऽव्ययत्वात्सुपो लुक् । यदि तु धिगित्यविभक्तिको निर्देश इत्येतावानेव प्राचां ग्रन्थस्तदा सम्यगेव । अव्ययत्वात्सुपो लुक्यविभक्तिको निर्देश इति वक्तुं शक्यत्वात् । उभयतः कृष्णमिति । कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः । आद्यादित्वात्तसिः । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्यम् । अत्र व्याचक्षते—'उभसर्वतसो'रित्यत्र उभसर्वयोर्गणे परस्परसाहचर्या-

---

हरिरित्यन्वयः । अधिस्तु सप्तम्यर्थस्याधारस्य द्योतकः । वैकुण्ठे शेते तिष्ठत्यास्ते वेत्यर्थः । अभिनिविशश्च । आधार इति कर्मेति चानुवर्तते । अभिनीति सङ्घातग्रहणम् । तदाह—अभिनीत्येतदिति । अभिनिविशते सन्मार्गमिति । आग्रहवानित्यर्थः । अप्रतिहतप्रवृत्तिमानिति यावत् । नन्वेवं सति 'पापेऽभिनिवेश' इत्यत्रापि कर्मत्वाद्द्वितीया स्यादित्यत आह—परिक्रयणे इति । 'परिक्रयणे' इति सूत्रादन्यतरस्याङ्ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्क्वचिन्नेत्यन्वयः । तर्हि 'अभिनिविशते सन्मार्ग'मित्यत्रापि विकल्पः स्यादित्यत आह—व्यवस्थितेति ।

ननु 'परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्', 'आधारोऽधिकरणम्', 'अधिशीङ्स्थासां कर्म', 'अभिनिविशश्च' इति सूत्रक्रमः । तत्र 'अभिनिविशश्चे'त्यत्र कथमन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तिः, 'आधारोऽधिकरणम्' 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इत्यत्र च तदनुवृत्तेरभावादित्यत आह—मण्डूकप्लुत्येति । 'तुल्य'मिति शेषः । मण्डूका यथा मध्ये पदानि सन्ततमप्रक्षिपन्त एव उत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदनुवर्त्येत्यर्थः । 'एष्वर्थेष्वभिनिविष्टाना'मिति समर्थसूत्रे भाष्यप्रयोगोऽत्र मानम् । उपान्वध्याङ्वसः । उप अनु अधि अङ् इत्येतेषां द्वन्द्वः । उपान्वध्याङ्पूर्वो वसिति विग्रहे शाकपार्थिवादित्वात्समासः । तदाह—उपादिपूर्वस्येति । उपवसतीत्यादि । वैकुण्ठे वसतीत्यर्थः । उपसर्गा आधारत्वद्योतकाः । अत्र 'वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधः' इति वार्तिकम् । तत्राऽर्थशब्दो निवृत्तिवचनः । 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । भोजनस्याऽर्थो निवृत्तिर्यस्मात्प्रतीयते सोऽश्यर्थः, भोजननिवृत्तिवाचकस्य वसेराधारस्य कर्मत्वप्रतिषेध इति यावत् । तदेतदर्थतः सङ्गृह्णाति—अभुक्त्यर्थस्य नेति । उभसर्वतसोरिति । वार्तिकम् । उभशब्दसर्वशब्दप्रकृतिकतसन्तयोः प्रयोगे सति द्वितीया कार्येत्यर्थः । धिगिति । धिक्शब्दस्य प्रयोगे सति द्वितीया कार्या । 'प्रकृतिवदनुकरणमि'त्यव्ययत्वात्सुपो लुक् । उपर्यादिष्वित्यनेन 'उपर्यध्यधसः सामीप्ये' इति सूत्रोपात्तान्यव्ययानि गृह्यन्ते । द्विरुक्तस्य परमाम्रेडितम् । तदन्तेषु । कृतद्विर्वचनेष्विति यावत् । तथाच कृतद्विर्वचनेषु उपर्यादिषु त्रिषु प्रयुज्यमानेषु द्वितीयेत्यर्थः । ततः इति । उक्तप्रदेशेभ्योऽन्यत्रापि द्वितीया दृश्यत इत्यर्थः । उभयतः कृष्णं गोपा इति । कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः । आद्यादित्वात्तसिः । 'उभयोऽन्यत्रे'त्ययच् । षष्ठ्यर्थे

धिक् कृष्णाभक्तम् । उपर्युपरि लोकं हरिः । अध्यधि लोकम् । अधोऽधो लोकम् । *अभितःपरितःसमया-निकषाहाप्रतियोगेऽपि । अभितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् । ग्रामं समया । निकषा लङ्काम् । हा कृष्णाभक्तम् । तस्य शोच्यतेत्यर्थः । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चिद् । अन्तराऽन्तरेण युक्ते ।२।३।४। आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् । अन्तरा त्वां मां हरिः । अन्तरेण हरिं न सुखम् ॥ कर्मप्रवचनीयाः ।१।४।८३।

तसिलेव गृह्यते, न त्वाद्यादिभ्य इति तसिः । तथा चोभयत इत्यादौ 'तसेश्चे'त्यनेन तसिलादेशोऽवगन्तव्यस्तेन यत्र सञ्ज्ञायां तसेस्तसिलादेशाऽभावस्तत्र न द्वितीया, किन्तु षष्ठ्येव । तसिलभावस्तु 'तसेश्चे'त्यत्र 'किंसर्वनामबहुभ्यः' इत्यनुवर्तनादिति । धिक् कृष्णाभक्तमिति । तस्य निन्द्यतेत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । स निन्द्य इत्यर्थः । प्रथमार्थे द्वितीयेत्येके । कथं धिङ् मूर्खेति ? । सम्बोधनपदस्य क्रियान्वय इति प्रागेवोक्ततया धिक्शब्दयोगाऽभावा-द्वितीया न प्रवर्तत इति 'सम्बोधने चे'ति प्रथमैव भव[ती]ति । क्रियापदं च क्वचिच्छ्रुतं क्वचिदाक्षिप्तम् । तथा च धिङ् मूर्ख निषिद्धाचरणमिदमित्येतदिह कल्प्यम् । मूर्खसम्बोध्यकनिषिद्धाचरणस्य निन्द्यतेति तु वाक्यार्थः । 'प्रथमार्थे धिग्योगे द्वितीये'ति वादिनां तु मूर्खसम्बोध्यकं निषिद्धाचरणं निन्द्यमिति वाक्यार्थः । यत्तु 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'ति सम्बोधने प्रथमैव भवति, सम्बोधनपदस्य कर्तृकारकवाचित्वादित्याहुः । तन्चिन्त्यम् । सम्बोधनस्य कर्तृकारकत्वे उक्तिसम्भवाऽभावात् । न च 'देव प्रसीदे'त्यादौ वस्तुगत्या देव एव कर्तेत्यस्त्येवोक्तिसम्भव इति वाच्यम्, वास्तवकर्तृत्वेऽपि कारकविभक्तित्वस्याऽलाभात् । किञ्च 'देव त्वां भजे, त्वां भजन्ति भक्ता' इत्यादौ सम्बोध्य-देवस्य वास्तवमपि कर्तृत्वं नास्तीति आस्तां तावत् । उपर्युपरीति । कथं तर्हि 'उपर्युपरिबुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः' इति ? । अत्राहुः—उपरिबुद्धीनाम्=उत्तानबुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः । तेनाऽऽम्रेडितत्वाऽभावान्न द्वितीया । यद्वा—प्रतिपदोक्तस्य 'उपर्यध्यधसः सामीप्ये' इति कृतद्वित्वस्य वार्तिके ग्रहणादिह च वीप्साद्विर्वचनत्वान्नास्ति द्वितीया-प्रसक्तिरिति । अभितःपरित इति । एतच्च 'अन्यत्रापि दृश्यते' इति पूर्वोक्तस्यैव प्रपञ्चभूतमिति व्याचख्युः ।

अभितः कृष्णमिति । 'पर्यभिभ्यां चे'ति तसिल् । समया-निकषाशब्दौ सामीप्यवचनावव्ययौ । 'विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यती'ति माघः । 'हे'ति खेदे, तदेतदाह—तस्य शोच्यतेति । बुभुक्षितमिति । बुभुक्षितस्ये-त्यर्थः । एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः, न तु कर्मप्रवचनीयः । तेनाऽत्र 'कर्मप्रवचनीययुक्ते—' इत्यनेन गतार्थता न शङ्क्या । अन्तरान्तरेण । प्रतिपदोक्तत्वान्निपातयोरेव ग्रहणं न तु टाबन्ततृतीयान्तयोः, परस्परसाह-चर्याच्च । तदथा गुरुभार्गवावित्युक्ते ग्रहयोरेव प्रतीतिर्न त्वाचार्यपरशुरामयोः । तेन किमनयोरन्तरेणावगतेनेति सिद्धम् । किमनयोर्विशेषेण ज्ञातेनेत्यर्थः । अन्तरा त्वां मामिति । तव मम च मध्ये इत्यर्थः । हरिशब्दात्तु द्वितीया न भवति, अन्तरङ्गतया प्रथमाया एवोत्पत्तेः । अन्तरेण हरिमिति । हरिं विनेत्यर्थः । 'मध्ये' इत्यर्थे-ऽप्यन्तरेणशब्दो वर्तते, 'मृणालसूत्रामलमन्तरेण स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयं सः' इति । चलच्चामरयोर्द्वयं यस्य मध्ये इत्यर्थः । युक्तग्रहणान्नेह,—'अन्तरा त्वां मां कृष्णस्य मूर्तिः' । इह कृष्णान्न द्वितीया, अन्तराशब्दप्रयोगेऽपि अन्तरे-

---

द्वितीया । सर्वतः कृष्णमिति । कृष्णस्य सर्वेषु पार्श्वेषु गोपा इत्यर्थः । धिक्कृष्णाभक्तमिति । धिक्—निन्दा-याम् । कृष्णाभक्तस्य निन्देत्यर्थः । केचित्तु कृष्णाभक्तो निन्द्य इत्यर्थः, प्रथमार्थे द्वितीयेत्याहुः । 'धिङ्मूर्खे'त्यत्र तु 'निषिद्धाचरण'मित्यध्याहार्यम् । उपर्युपरीति । 'उपर्यध्यधसः सामीप्ये' इति द्विर्वचनम् । लोकस्य समीपे उपरि हरिरस्तीत्यर्थः । अध्यधीति । लोकस्य समीपदेशे हरिरस्तीत्यर्थः । अधोऽध इति । लोकस्य समीपे अधो हरिर-स्तीत्यर्थः । अभितः परित इति । 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इत्यस्य प्रपञ्चोऽयम् । 'योगेऽपी'त्यनन्तरं 'द्वितीये'ति शेषः । अभितः कृष्णमिति । 'गोपा' इति शेषः । कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः । परितः कृष्णमिति । कृष्णस्य सर्वेषु पार्श्वेषु गोपा इत्यर्थः । 'पर्यभिभ्यां चे'ति तसिल् । ग्रामं समया निकषेति । 'समया' 'निकषा' इति च आकारान्ते अव्यये । 'ग्राम'मित्यस्य प्रत्येकमन्वयः । ग्रामस्य समीपे इत्यर्थः । 'निकषाऽन्तिके' 'समयाऽन्तिकमध्ययोः' इति चामरः । 'विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यती'ति माघः । हा कृष्णाभक्तमिति । 'हा' इत्याकारान्तमव्ययं खेदे । 'हा विषादशुगार्तिषु' इत्यमरः । तदाह—तस्य शोच्यतेत्यर्थ इति । कृष्णाभक्तः शोच्य इत्यर्थ इत्यन्ये । प्रतियोगमुदाहरति—बुभुक्षितमिति । क्षुधार्तस्य किंचिदपि न स्फुरतीत्यर्थः । 'भा दीप्तौ' । इह तु उपसर्गबलात्स्फुरणे वर्तते । ततो लक्षणाद्यवृत्तेः प्रतेर्न कर्मप्रवचनीयत्वम् । एवं च 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इत्यनेन गतार्थत्वं न भवति । अन्तरान्तरेणयुक्ते । 'अन्तरा' इत्याकारान्तमव्ययं, नतु टाबन्तम् । अन्तरेणेत्यप्यव्ययमेव, नतु तृतीया-न्तमिति भाष्ये स्थितम् । अन्तरा त्वां मां हरिरिति । तव मम च मध्ये हरिरित्यर्थः । 'अन्तरा मध्ये' इत्यमरः । अन्तरेण हरिमिति । हरेर्वर्जने सुखं नास्तीत्यर्थः । 'पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ्नाना च वर्जने' इत्य-

इत्यधिकृत्य । अनुर्लक्षणे ।१।४।८४। लक्षणे द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ।२।३।८। एतेन योगे द्वितीया स्यात् । जपमनु प्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः । पराऽपि हेतौ[इति]तृतीयाऽनेन बाध्यते, 'लक्षणेत्थंभूते'त्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधान-

त्वनेनाऽनन्वयात् । कर्मप्रवचनीयाः । इत्यधिकृत्येति । रीश्वरात्प्रागिति बोध्यम् । गुरुसंज्ञाकरणमन्वर्थत्वाय । कर्म क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः । बाहुलकाद्भूते कर्तर्यनीयर् । तेन संप्रति क्रियां न द्योतयन्तीति लभ्यते । तथा च हरिः—'क्रियाया द्योतको नाऽयं सम्बन्धस्य न वाचकः । नापि क्रियापदाक्षेपी, सम्बन्धस्य तु भेदकः' इति । तथाहि 'जपमनु प्रावर्ष'दित्यत्र अनुना न क्रियाविशेषो द्योत्यते,'अनुभूयते सुख'मित्यादौ यथा । नापि षष्ठ्येव सम्बन्ध उच्यते, द्वितीययैव तस्योक्तत्वात् । नापि 'प्रादेशं विपरिलिखति' विमाय परिलिखतीत्यत्र विशब्देन मानक्रियेवं क्रियान्तरमाक्षिप्यते, कारकविभक्तिप्रसङ्गात् । किं तु जपसम्बन्धि वर्षणमिति द्वितीययावगतः सम्बन्धो लक्ष्यलक्षणभाव एवेत्थवगमात्सम्बन्ध एवानुना विशेषेऽवस्थाप्यते । क्वचित्तु क्रियागतविशेषद्योतकेऽपि इयं संज्ञा वचनात्प्रवर्तते । 'सुःपूजायाम्' 'अतिरतिक्रमणे च' इति यथा। उक्तसंज्ञ इति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञ इत्यर्थः। गत्युपसर्गसंज्ञापवाद इति । ननु 'जपमनु प्रावर्ष'दित्यत्र वृष्टिं प्रत्यनोर्योगाऽभावेन क्रियायोगाऽभावादेतयोः संज्ञयोः प्राप्त्यभावात्कथं तदपवादत्वमस्याः सञ्ज्ञाया इति चेत् । अत्राहुः-गम्यमाननिशमनक्रियामपेक्ष्य तयोः प्राप्तिरस्तीति संभावनामात्रेण मूलस्य निर्बाधत्वात् । न चैवं कर्मत्वादेव द्वितीयासिद्धौ किमनया संज्ञयेति वाच्यम्, जपस्य निशमनप्रयुक्तहेतुत्वास्यसंबन्धविवक्षायां कर्मत्वाऽभावेन तृतीयायां प्राप्तायां तदारम्भात् । न चैवमपि 'जपमनु निशम्य देवः प्रावर्षत्'इत्यर्थावगमाल्ल्य[बन्त]लोपे पञ्चम्यपवादार्थैवेयं संज्ञाऽस्त्विति वाच्यम् । ल्य[बन्त]लोपे हि कर्मणि अधिकरणे च पञ्चमी,जपस्य तु कर्मत्वादिना विवक्षाऽभावादिति । परापि हेतौतृतीयेत्यादि । अयं भावः—लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अवकाशो यो न हेतुः-'वृक्षमनु विद्योतते विद्यु'दिति, हेतुतृतीयाया अवकाशो 'धनेन कुल'मित्यादि । 'जपमनु प्रावर्ष'दित्यत्र तु हेतुभूते लक्षणे परत्वात्तृतीया स्यात्तां बाधित्वा 'अनुर्लक्षणे' इति पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्याद्वितीयैव भवतीति । न च

मरः । 'किमनयोरन्तरेण गतेने'त्यत्र तु अन्तरशब्दो विशेषवाची । अनयोर्विशेषेण ज्ञातेनेत्यर्थः । अत्र अन्तरेणेत्यस्य तृतीयान्तत्वादव्ययत्वाऽभावाच्च तद्योगे द्वितीया । नचैवं सति 'हलोऽनन्तराः संयोगः' इत्यत्र 'द्वयोश्चैवान्तरा कश्चि'दिति भाष्यप्रयोगः कथमिति शङ्क्यम्, मध्यत्वनिमित्तमवधित्वं हि ययोर्निर्णीतं तत्र द्वितीया । ययोस्तु न तन्निर्णयस्तत्र संबन्धसामान्ये षष्ठ्येव भवति युक्तग्रहणादिति कैयटः । कर्मप्रवचनीयाः । इत्यधिकृत्येति । 'प्राग्रीश्वरान्निपाताः' इति पर्यन्तमिति बोध्यम् । अनुर्लक्षणे । लक्षणे द्योत्ये इति । लक्ष्यलक्षणभावसंबन्धे द्योत्ये इत्यर्थः । उक्तसंज्ञ इति । कर्मप्रवचनीसंज्ञ इत्यर्थः । लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेनेति लक्षणम्, तच्च हेतुभूतं विवक्षितम्, नतु वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युदितिवच्चिह्नमात्रम्, तथा सति 'लक्षणेत्थ'मित्येव सिद्धेरिति वक्ष्यते । गत्युपसर्गसंज्ञापवाद इति । अनेन क्रियायोगे एव कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति सूचितम् । 'कर्मप्रवचनीयाः' इति महासंज्ञाकरणसामर्थ्यादन्वर्थत्वम् । कर्मेति क्रियोच्यते, तां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः, भूते कर्तरि बाहुलकादनीयर्प्रत्ययः, ततश्च क्रियामेव न द्योतयन्ति किंतु क्रियानिरूपितसंबन्धविशेषं द्योतयन्ति । एवं च अनुप्रत्यादिषु क्रियानिरूपितसंबन्धस्य द्योत्यत्वेन अन्वयात्तत्र गत्युपसर्गसंज्ञयोः प्राप्तिर्बोध्या । कर्मप्रवचनीय । युक्ते इति भावे क्तः । तदाह—एतेन योगे इति । जपमन्विति । कदा पर्जन्योऽवर्षदिति प्रश्ने उत्तरमिदम् । अत्र वृष्टिकाल उपदेश्यः, स च दुर्ज्ञानत्वात् 'शाखाग्रं प्रति द्विकलश्चन्द्र' इतिवत्प्रज्ञानं किंचिदवलम्ब्यैव ज्ञाप्यः । जपोऽत्र प्रज्ञानम्, तत्र जपकाले पर्जन्यः प्रावर्षदिति संभवति । हेतुभूतजपो ह्यत्र लक्षणम् । हेतुत्वं च पूर्वकालवृत्तित्वघटितम् । एवंच वर्षहेतुभूतवरुणजपोत्तरकाले पर्जन्यः प्रावर्षदित्युत्तरं पर्यवस्यति । तत्र लक्षणत्वं हेतुत्वं चेति द्वयं द्वितीयार्थः । तदुभयमनुना द्योत्यते । लक्षणत्वं च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम् । जपज्ञानेन तदुत्तरकालविशिष्टा वृष्टिर्ज्ञाप्यते । ततश्च जपात्मकहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्षणमिति बोधः । तदाह—हेतुभूतेति । अनभिहिताधिकाराच्च पर्जन्यात्तृतीया, तस्य तिङा अभिहितत्वात् । ननु हेतुत्वांशस्य कथमिह लाभः, 'अनुर्लक्षणे' इत्यत्र तदनुपादानात् । एवंच हेतुत्वाऽविवक्षायां 'वृक्षमनु विद्योतते विद्यु'दित्यत्र 'अनुर्लक्षणे' इति सावकाशम् । 'हेतौ' इति तृतीया तु 'धनेन कुल'मित्यादौ सावकाशा । 'पर्जन्यो जपमनु प्रावर्ष'दित्यत्र तु तदुभयमपि प्रसक्तम् । तत्र परत्वाद्धेतुतृतीयैव स्यादित्यत आह—परापीति । 'अनुर्लक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वप्रयुक्तद्वितीयाविधिनेत्यर्थः । पुनः संज्ञेति । 'वृक्षमनु विद्योतते विद्यु'दित्यत्र हि 'अनुर्लक्षणे' इत्यस्य न प्रयोजनम्, 'लक्षणेत्थ'मित्येव सिद्धेः । ततश्च 'अनुर्लक्षणे' इत्यारम्भसामर्थ्याद्धेतुभूते लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वलब्धया द्वितीयया हेतौतृतीया बाध्यत इति विज्ञायते इत्यर्थः । ततश्च हेतुत्व-

सामर्थ्यात् ॥ **तृतीयार्थे** । १।४।८५। अस्मिन् द्योत्येऽनुक्तसंज्ञः स्यात् । नदीमन्ववसिता सेना । नद्या सह संबद्धेत्यर्थः ॥ षिञ् बन्धने । क्तः ॥ **हीने** ।१।४।८६। हीने द्योत्येऽनुः प्राग्वत् । अनु हरिं सुराः । हरेर्हीना इत्यर्थः । **उपोऽधिके च** ।१।४।८७। अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्ययं प्राक्संज्ञं स्यात् । अधिके सप्तमी वक्ष्यते । हीने-उप हरिं सुराः ॥ **लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः** ।१।४।९०। एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे-वृक्षं प्रति पर्यनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्थंभूताख्याने,-भक्तो विष्णुं प्रति पर्यनु वा । भागे-लक्ष्मीर्हरिं प्रति पर्यनु वा । हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायां-

---

'तृतीयार्थे' इति सूत्रेणेह गतार्थता शङ्कया, तस्य पुरस्तादपवादन्यायेन 'सहयुक्तेऽप्रधाने'इत्येतावन्मात्रबाधकत्वात् । **सामर्थ्यादिति** । अत एव हेतुत्वपर्यन्तमपि शाब्दबोधे विषय इति स्वीक्रियते इति भावः । **नदीमन्विति** । द्वितीयायाः संबन्धोऽर्थः, षष्ठ्यपवादत्वादेतद्द्वितीयायाः । स चेह संबन्धः साहित्यरूप एवेत्यनुना द्योत्यते ।

हीने । उत्कृष्टादेव द्वितीया न त्वपकृष्टात्, शक्तिस्वभावादित्याशयेनोदाहरति—**अनु हरिमिति** । **उपोऽधिके च** । चकारेण हीने इत्यनुकृष्यते, तदाह—**अधिके हीने चेति** । अधिके संज्ञाविधानं न द्वितीयार्थमित्याह—**सप्तमी वक्ष्यत इति** । 'यस्मादधिक'मित्यनेनेति भावः । तस्मिन्नपि सूत्रे 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इत्यनुवृत्तेरधिके संज्ञाविधानमावश्यकमेवेति ज्ञेयम् । **उप हरिमिति** । पूर्ववदुत्कृष्टादेव द्वितीया । **लक्षणेत्थं** । **वृक्षं प्रतीति** । वृक्षसंबन्धिद्योतनमर्थः । संबन्धश्च लक्ष्यलक्षणभाव इति प्रत्यादयो द्योतयन्ति । **भक्तो विष्णुं प्रतीति** । विष्णोर्भक्तेश्च विषयविषयिभावः प्रत्यादिद्योत्यः । भक्तः कंचित् प्रकारं प्राप्त इत्यर्थः । **लक्ष्मीर्हरिं प्रतीति** । लक्ष्मीरूपस्य भागस्य

मपि शाब्दबोधे विषय इति फलति । **तृतीयार्थे** । अनुरित्यनुवर्तते । 'कर्मप्रवचनीयाः' इत्यधिकृतम् । **अस्मिन्द्योत्ये इति** । 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीयार्थे साहित्ये द्योत्ये इत्यर्थः । अत्र 'तृतीयार्थे' इत्यनेन कर्तृकरणे न गृह्येते, 'रामेण शरेणानुहतो वाली'त्यत्र 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति न्यायेन तृतीयाया एव प्रवृत्त्या अस्याः संज्ञायाः फलाऽभावात् । नापि 'येनाङ्गविकारः' इति तृतीयार्थोऽत्र विवक्षितः, 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इत्यस्य 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इत्यस्यैव बाधकत्वात् । तदाह—**नद्या सह संबद्धेति** । साहित्यं द्वितीयार्थः, अनुस्तद्द्योतक इति भावः । नन्ववसितशब्दस्य अवपूर्वात् 'षो अन्तकर्मणि' इति धातोरुत्पन्नत्वात्कथमुक्तार्थलाभ इत्यत आह—**षिञ्बन्धने क्त इति** । उपसर्गबलेन संबन्धवृत्तेरस्मात्क्तप्रत्यय इत्यर्थः । अत्र यदवश्यं पुनः पुनर्लक्ष्यस्य ज्ञापकं तदेव न लक्षणम्, किंतु सकृज्ज्ञापकमपि । यथा यं कमण्डलुना भवानद्राक्षीत्, स छात्र इति । सकृदेव हि कमण्डलुपाणिर्दृष्टः, तस्य कमण्डलुर्लक्षणमिति 'अनुर्लक्षणे' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । तेन व्याप्यात्मकलिङ्गमेवात्र लक्षणमिति न भ्रमितव्यम् । **हीने** । **हीने द्योत्ये इति** । निकर्षे द्योत्ये इत्यर्थः । हीन इति भावे क्तः । 'ओ हाक् त्यागे' इति धातोरोदित्त्वात् 'ओदितश्चे'ति निष्ठानत्वम् । **अनुः प्राग्वदिति** । कर्मप्रवचनीयसंज्ञ इत्यर्थः । **अनु हरिं सुरा इति** । अत्र निकृष्टभावोऽनुद्योत्या द्वितीयार्थः । तदाह—**हरेर्हीना इत्यर्थ इति** । हरेरिति षष्ठी प्रतियोगितायाम्, हरिप्रतियोगिकनिकर्षवन्त इत्यर्थः । **उपोऽधिके च** । चकारात् 'हीने' इति समुच्चीयते । तदाह—**अधिके हीने चेति** । आधिक्ये निकर्षे चेत्यर्थः । **प्राक्संज्ञमिति** । प्रागुक्तकर्मप्रवचनीयसंज्ञकमित्यर्थः । अधिके संज्ञाविधानं न द्वितीयार्थमित्याह—**अधिके सप्तमी वक्ष्यत इति** । 'यस्मादधिक'मित्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञाकार्यं सप्तमी वक्ष्यते इत्यर्थः । **हीने इति** । 'उदाहरणं वक्ष्यते' इति शेषः । **उप हरिं सुरा इति** । हरेर्हीना इत्यर्थः । **लक्षणेत्थंभूत** । लक्षणं ज्ञापकम् । अयं प्रकार इत्थं, तं प्राप्त इत्थम्भूतः, तस्याख्यानमुपपादकमित्थम्भूताख्यानम् । भागः स्वीकार्योऽशस्तत्स्वामी विवक्षितः । व्याप्तुं कात्स्न्र्येन संबन्द्धुमिच्छा वीप्सा । लक्षणं च इत्थम्भूताख्यानं च भागश्च वीप्सा चेति द्वन्द्वाद्विषयसप्तमी । तदाह-**एष्विति** । एष्वर्थेषु द्योत्येष्विति तु नाश्रितम् । व्याप्तुमिच्छायास्तद्द्योत्यार्थत्वाऽभावादिति भावः । **लक्षणे इति** । 'उदाहरणं वक्ष्यते' इति शेषः । **वृक्षं प्रतीति** । लक्ष्यलक्षणभावसंबन्धो द्वितीयार्थः । स च प्रत्यादिद्योत्यः । वृक्षेण लक्ष्यमाणा विद्युद्विद्योतते इत्यर्थः । उत्पन्नविनष्टा विद्युत्, तदुत्पादितो वृक्षप्रकाशोऽपि उत्पन्नविनष्ट एव । तथाच वृक्षप्रकाशोत्तरं विद्युतोऽसत्त्वेन प्रत्यक्षाऽभावादनुमेया सा । ततश्च प्रकाशितेन वृक्षेण विद्युज्ज्ञानाद्वृक्षो लक्षणम् । **इत्थम्भूताख्यान इति** । 'उदाहरणं वक्ष्यते' इति शेषः । **भक्तो विष्णुं प्रतीति** । 'भज सेवायाम्' । भक्तिरस्त्यस्येति भक्तः, मत्वर्थीयोऽर्शआद्यच्, विषयतासंबन्धः प्रत्यादिद्योत्यो द्वितीयार्थः, तस्य भक्तावेकदेशेऽन्वयः । विष्णुविषयकभक्तिमानित्यर्थः । अत्र भक्तो भक्तिरूपं प्रकारविशेषं प्राप्तत्वादित्थम्भूतस्तस्य विष्णुविषयकतया उपपाद्यत्वाद्विषयतासंबन्धस्तदुपपादकः प्रतिद्योत्य इति ज्ञेयम् । **भागे इति** । 'उदाहरणं वक्ष्यते' इति शेषः । **लक्ष्मीर्हरिं प्रतीति** । स्वामित्वं द्वितीयार्थः प्रत्यादिद्योत्यः । तदाह—**हरेर्भाग**

वृक्षं वृक्षं प्रति पर्यन्तु वा सिञ्चति । अत्रोपसर्गत्वाऽभावान्न षत्वम् । एषु किम् ? । परिषिञ्चति ॥ अभिरभागे ।१।४।९१। भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभिवर्तते । भक्तो हरिमभि । देवं देवमभि सिञ्चति । अभागे किम् ? । यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयताम् । अधिपरी अनर्थकौ ।१।४।९३। उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गतिसंज्ञाबाधात् 'गतिर्गता'विति निघातो न । सुः पूजायाम् ।१।४।९४। [पूजायां सुरुक्तसञ्ज्ञः स्यात् ।] सु सिक्तम् । सु स्तुतम् । अनुपसर्गत्वान्न षः । पूजायां किम् ?।

हरिणा सह स्वस्वामिभावः [संबन्धः] । वृक्षं वृक्षमिति । इह वीप्सा द्विर्वचनेनैव द्योत्यते । प्रत्यादिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते । कर्मण्येव द्वितीया । कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् षत्वं न, एतदर्थमेव 'लक्षणादयो विषयतयोपात्ता' इति व्याख्यातमाकरे । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति तु न भवति, वर्जनार्थेनाऽपेत्यनेन साहचर्यात् ।

परिषिञ्चतीति । सर्वतः सिञ्चतीत्यर्थः । 'उपसर्गात्सुनोती'ति षत्वम् । ममाऽभिष्यादिति । मम भागः स्यादित्यर्थः । प्राञ्चस्तु—मामभिष्यादिति प्रत्युदाहरन्ति, तत्र मां प्राप्नुयादित्यर्थः । उपसर्गवशेनाऽस्तेः सकर्मकत्वान्मामिति द्वितीया । अत्र च मम भाग इत्यर्थतः पर्यवसानात् 'अभागे' इति कर्मप्रवचनीयत्वे निषिद्धे 'उपसर्गप्रादुर्भ्या'मिति षत्वम् । कुतोऽध्यागच्छतीति । इह—प्रजयति, पराभवति, वृक्षं प्रति विद्योतते इत्यत्र प्रादेर्विशेषद्योतकत्ववदधिपर्योरिह विशेषद्योतकत्वाऽभावादानर्थक्यं, धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन त्वर्थवत्ताऽस्त्येवेति बोध्यम् ।

इत्यर्थं इति । हरेः स्वभूतेति यावत् । वीप्सायामिति । 'उदाहरणं वक्ष्यते' इति शेषः । वृक्षं वृक्षं प्रतीति । 'नित्यवीप्सयो'रिति द्विर्वचनम् । अत्र सन्वाच्या इच्छा स्वरूपसती व्याप्तिरेव तु विवक्षिता, सा च कात्स्न्र्येन संबन्धात्मिका । तथाच प्रकृत्यर्थगतकात्स्न्र्यमेव व्याप्तिः, सा यद्यपि द्विर्वचनद्योत्या, तथापि प्रतिपर्यनुयोगे तद्द्योत्यत्वमपि । तथाच कृत्स्नं वृक्षं सिञ्चतीत्यर्थः । व्यक्तिकात्स्न्र्यमिह विवक्षितं नत्ववयवकात्स्न्र्यमिति 'नित्यवीप्सयो'रित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । ननु सेचने वृक्षस्य कर्मत्वादेव द्वितीयासिद्धेः किमिह कर्मप्रवचनीयसंज्ञयेत्यत आह—अत्रेति । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः कर्मप्रवचनीयसंज्ञेत्युक्तमतोऽत्र प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् 'उपसर्गात्सुनोती'ति षत्वं न भवति । कर्मप्रवचनीयत्वाऽभावे तु प्रतेरुपसर्गत्वात्ततः परस्य सिञ्चतेः सस्य षत्वं स्यादित्यर्थः । भाष्ये तु 'किमर्थमिदमुच्यते, कर्मत्वादेव द्वितीया सिध्यति, उपसर्गसंज्ञानिवृत्तिस्तु न प्रयोजनम् । क्रियायोगाऽभावे तदप्रसक्ते'रित्याक्षिप्य 'द्वितीयार्थमेवैतत् कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधान'मित्युक्तम् । वृक्षस्य सेचने कर्मत्वेऽपि तदविवक्षायां षष्ठीं बाधितुमिदं कर्मप्रवचनीयत्वविधानम् । किं च वृक्षस्य सेचने कर्मत्वेऽपि प्रथमतः प्रतिद्योत्यसंबन्धेऽन्वयेन अन्तरङ्गत्वात्तन्निमित्तषष्ठीबाधनार्थमिदम् । 'वृक्षं वृक्षं प्रति पक्षिण आसते' इत्यादावकर्मकधातुयोगेऽधिकरणादिसंज्ञानिरासार्थं चेदमिति भाष्याशय इति शब्देन्दुशेखरे मञ्जूषायां च स्पष्टम् । एषु किमिति । 'लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु' इति किमर्थमित्यर्थः । परिषिञ्चतीति । 'अभि'मित्यादि शेषः । अत्र लक्षणाद्यभावात्कर्मप्रवचनीयत्वाऽभावे 'उपसर्गात्सुनोती'ति षत्वमिति भावः । अभिरभागे । लक्षणादाविति । आदिना इत्थम्भूताख्यानवीप्सयोः सङ्ग्रहः । लक्षणे उदाहरति—हरिमभि वर्तत इति । जयः क्वेति प्रश्ने इदमुत्तरम् । लक्ष्यभावोऽभिद्योत्यो द्वितीयार्थः । हरिलक्ष्यो जय इत्यर्थः । भक्तो हरिमभीति । इत्थम्भूताख्याने उदाहरणमिदम् । विषयतासंबन्धोऽभिद्योत्यो द्वितीयार्थः । हरिविषयकभक्तिमानित्यर्थः । वीप्सायामुदाहरति—देवं देवमभि सिञ्चतीति । कात्स्न्र्यसंबन्धात्मिका व्याप्तिर्द्वितीयार्थः, अभिद्योत्यश्च । कृत्स्नं देवमभि सिञ्चतीत्यर्थः । षत्वाऽभावादिपूर्ववत् । यदत्रेति । बहूनां द्रव्यं तण्डुलादि यत्र संसृष्टं तत्रेदं वाक्यम् । स्वस्वामिभावः षष्ठ्यर्थः । अभिस्तद्द्योतकः । अत्र संसृष्टद्रव्ये यद्वस्तु मम स्वभूतं स्यात्तन्मह्यं दीयतामित्यर्थः । स्यादित्यस्तेर्लिङि रूपम् । अत्र मम भाग इत्यर्थतः पर्यवसानादभाग इति कर्मप्रवचनीयत्वपर्युदासादुपसर्गत्वस्य निर्बाधत्वात् 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः' इति षत्वम् ।

अधिपरी । उक्तसंज्ञौ स्त इति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञकावित्यर्थः । कुतोऽध्यागच्छति, कुतः पर्यागच्छतीति । अत्र 'कुत' इत्यपादानपञ्चम्यास्तसिल् । कस्मात् प्रदेशादागच्छतीत्यर्थः । नन्वत्र अधिपर्योरनर्थकतया सम्बन्धस्य तद्द्योत्यत्वाऽभावेन द्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वरूपकर्मप्रवचनीययुक्तत्वस्याऽभावान्न द्वितीयाप्रसक्तिरित्यत आह—गतिसंज्ञाबाधादिति । अत्र 'गतिर्गतौ' इत्यत्र पदादित्यधिकारात् पदात्परत्वसम्पत्तये 'कुत' इत्युपात्तमिति भावः । अत्र प्रभवति पराभवति अनुभवतीत्यादौ प्रादेरिवाऽर्थान्तरद्योतकत्वाऽभावेऽपि धात्वर्थद्योतकत्वमस्त्येव । अर्थान्तरद्योतकत्वाऽभावेनाऽनर्थकत्वव्यवहारः । उक्तं च भाष्ये—'अनर्थान्तरवाचिनौ धातुनोक्तक्रियामेवाहतुः' इति । एवंच क्रियायोगाऽभावाद्गतित्वस्यापि न प्रसक्तिरिति शङ्का निरस्ता । सुः पूजायाम् । 'कर्मप्रवचनीय' इति शेषः । सु सिक्तं सु स्तुतमिति । अत्र सोः कर्मप्रवचनीयत्वे प्रयोजनमाह—अनुपसर्गत्वान्न ष इति । 'उपसर्गात्सु-

सुषिक्तं किं तवाऽत्र । क्षेपोऽयम् । **अतिरतिक्रमणे च** ।१।४।९५। अतिक्रमणे पूजायां चाऽतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । अति देवान्कृष्णः ॥ **अपिः पदार्थसंभावनाऽन्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु** ।१।४।९६। एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञः स्यात् । सर्पिषोऽपि स्यात् । अनुपसर्गत्वान्न षः । संभावनायां लिङ् । तस्या एव विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः 'स्या'दित्यनेन संबध्यते । 'सर्पिष' इति षष्ठी त्वपिशब्दबलेन गम्यमानस्य बिन्दोरवयवावयविभावसंबन्धे । इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु नेह प्रवर्तते, सर्पिषो बिन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् । अपि स्तुयाद्विष्णुम् । संभावनं

'गतिर्गतौ' इत्यत्र पदादित्यधिक्रियत इति पदात्परत्वसंपत्तये 'कृत' इत्युक्तम् । **अतिरतिक्रमणे च** । चकारेण 'पूजाया'मित्यनुकृष्यत इत्याह—**पूजायां चेति** । अतिक्रमणम्—उचितादधिकस्यानुष्ठानम् । अर्थद्वयेऽप्येकमेवोदाहरति—**अति देवान् कृष्ण इति** । अन्ये तूदाहरन्ति अतिसिक्तम्, अतिस्तुतमिति । बहुतरं समीचीनं वा सिक्तं स्तुतं चेत्यर्थः । बहुतरार्थे अतिक्रमणं, समीचीने पूजेति विवेकः । **अपिः पदार्थ** । **सर्पिषोऽपि स्यादिति** । सर्पिर्बिन्दुः स्यादित्यर्थः । अपेः कर्मप्रवचनीयत्वे फलमाह—**अनुपसर्गत्वान्न ष इति** । उपसर्गसंज्ञाऽभावात् 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्ति'रितीह न प्रवर्तत इति भावः । **संभावनायामिति** । संभाव्यत इति संभावना । 'ण्यास-श्रन्थो युच्' । भवनक्रियासंभावनायां भवनस्य विषयत्वादाह—**तस्या एवेति** । संभावनाया एवेत्यर्थः । **कर्तृदौर्लभ्येत्यादि** । कर्तृदौर्लभ्याद्भवनक्रियाया दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दो भवनक्रियावाचिना 'स्या'दित्यनेन सम्बध्यत इत्यर्थः । **अवयवावयविभावेति** । सर्पिरवयवी, बिन्दुरवयवः । **इयमेवेति** । बिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यद्योतकतैवेत्यर्थः । **द्वितीयेति** । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते—' इत्यनेन विहिता । **नत्वपिनेति** । न च बिन्दुना योगे तद्द्योतकाऽपिशब्देनाऽपि योगो जात एव, अर्थद्वारा शब्दानां योगस्याभ्युपगमादिति वाच्यम् । अपिशब्दस्य बिन्दुद्योतकत्वाऽभावात् । कथं तर्हि बिन्दुप्रतीतिरिति चेत् । शृणु—अपिना द्योत्यं भवनदौर्लभ्यमेव कर्तृदौर्लभ्यमाक्षिपति । कर्ता त्विह बिन्दुरेवेति स प्रतीयते । अत एव 'अपिशब्दबलेन गम्यमानस्ये' त्युक्तं, न त्वपिना गम्यमानस्येति । **उक्तत्वादिति** । उक्तप्रायत्वादित्यर्थः । 'अपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यत' इत्युक्ते स्यादित्यस्याऽपिना योगो न तु सर्पिषा इत्यर्थपर्यवसानात् । **अपि स्तुयादिति** । अवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपि स्तुयादित्यधिकोक्तिः । एतादृशस्या-

नोतीत्यनेने'ति शेषः । **पूजायां किमिति** । सुना पूजाया नित्यं प्रतीतेः प्रश्नः । **सुषिक्तं किं [स्यात्] तवात्रेति** । त्वया सम्यक् सिक्तं, किन्त्वत्रास्मिन् सुसेके कृते सति सेक्तुस्तव किं, न किञ्चिदपीत्यर्थः । **क्षेपोऽयमिति** । निन्दाऽत्र गम्यत इत्यर्थः । सेकक्रियाकर्तुः पूज्यत्वे गम्य एवात्र कर्मप्रवचनीयत्वम् । तदभावात् 'उपसर्गात्सुनोती'ति षत्वमिति भावः । **अतिरतिक्रमणे च** । चकारात्पूजायामिति समुच्चीयत इत्याह—**पूजायां चेति** । अतिक्रमणम्—उचितादाधिक्यम् । **अति देवान् कृष्ण इति** । प्रपञ्चसंरक्षणविषये देवेभ्योऽधिकः कृष्ण इत्यर्थः । देवानां पूज्य इति वा । आद्येऽर्थे 'कुगतिप्रादयः' इति समासो न, 'स्वती पूजाया'मि'ति नियमात् । द्वितीये त्वनभिधानान्नेत्याहुः । **अपिः पदार्थ** । पदार्थश्च संभावनञ्च अन्ववसर्गश्च गर्हा च समुच्चयश्चेति द्वन्द्वः । एषु द्योतकतया विद्यमानोऽपिः कर्मप्रवचनीय इत्यर्थः । तदाह—**एष्विति** । अप्रयुज्यमानस्य पदान्तरस्यार्थः—पदार्थः । तद्द्योतकमपिमुदाहरति—**सर्पिषोऽपि स्यादिति** । यत्रातिदौर्लभ्यादत्यल्पमाज्यं भुञ्जानेभ्यो दीयते तदुपहासार्थमिदं वाक्यम् । अत्रापेः कर्मप्रवचनीयत्वे प्रयोजनमाह—**अनुपसर्गत्वान्न ष इति** । 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामित्यनेने'ति शेषः । अपिद्योत्यं पदार्थं विशदयितुमाह—**संभावनायां लिङिति** । 'उपसंवादाशङ्कयोश्चे'ति सूत्रे 'उपसंवादाशङ्कयोर्लिङ्'इति पठितवचनेने'ति शेषः । तत्र आशङ्का=उत्कटान्यतरकोटिका शङ्का संभावनैवेति भावः । सा च प्रकृत्यर्थगता भवति, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः । अस्धातोश्च भवनमर्थः, 'अस भुवी'त्युक्तेः । भवनं च सत्ता, 'भू सत्ताया'मित्युक्तेः । ततश्च संभावनाविषयीभूतभवनार्थकाऽस्धातोः कर्तरि लिङि श्नसोरल्लोपे यासुडागमादौ स्यादिति रूपम् । तेन च संभावनाविषयभवनाश्रयः कर्ता अवगतः । सच कर्ता क इत्याकाङ्क्षायां प्रकरणादौचित्यात्सर्पिष इत्यवयवषष्ठीबलाच्च बिन्दुरिति गम्यते, तमेवाऽपिशब्दो द्योतयति । सच बिन्दुरपिशब्दद्योत्यः कर्ता प्रकृत्यर्थे संभावनाविषये भवने स्वस्य बिन्दोर्दौर्लभ्यात्तदेव दौर्लभ्यं पुरस्कृत्यान्वेति, संभावनाविषयत्वबोधे दौर्लभ्यस्यापि संभावनाविषयतया अनुभवसिद्धत्वात् । तदिदं दौर्लभ्यमपि अपिशब्दो द्योतयति । एवं च बिन्दोः कर्तृविशेषरूपेण द्योत्योक्तदौर्लभ्यसंबन्धेन च स्यादित्यत्रान्वयः । तदाह—**तस्या एवेति** । संभावनाया एवेत्यर्थः । कर्तुर्बिन्दोर्दौर्लभ्याद्भवनक्रियायां यद्दौर्लभ्यं तद्द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यत इत्यर्थः । ननु सर्पिरेव कर्तृत्वेनान्वेतु इत्यत आह—**सर्पिष इति** । 'संबन्ध' इत्यनन्तरं 'वर्तते' इति शेषः । एवंच सर्पिरवयवबिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवती बिन्दु-

शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः । अपि स्तुहि ।—अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा । धिग्देवदत्तम्—अपि स्तुयाद्वृषलम् । —गर्हा । अपि सिञ्च । अपि स्तुहि ।—समुच्चये । **कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे** ।२।३।५। इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते । मासं गुडधानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः । अत्यन्तसंयोगे किम् ? । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः । [इति द्वितीया] । **स्वतन्त्रः कर्ता** ।१।४।५४। क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् । **साधकतमं करणम्** ।१।४।४२। क्रियासिद्धौ

ऽन्यदीयस्तवने सामर्थ्यमस्तीत्यत्र किं वक्तव्यमिति भावः । इह संभावनाद्योतकोऽपिशब्दः, पूर्वत्र तु संभावनाविषये-दौर्लभ्यद्योतक इति महान्भेदः । 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना षत्वं न भवति, कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् । **अपि सिञ्च । अपि स्तुहीति** । सिञ्च च स्तुहि चेत्यर्थः । **कालाध्वनोः** । अन्तं विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः, स चासौ संयोगश्चाऽत्यन्तसंयोगः । निरन्तरसंनिकर्ष इत्यर्थः । केनेत्याकाङ्क्षायां गुणक्रियाद्रव्यैरित्यौचित्याद्बोध्यम् । **द्वितीया स्यादिति** । श्रुतत्वात्कालाध्ववृत्तिभ्यामेव । स्वरूपग्रहणं त्विह न भवति, 'कालाः,' 'अत्यन्तसंयोगे च' इति समासविधायके 'कालाः' इति बहुवचननिर्देशेन द्वितीयाविधौ स्वरूप-विधिर्नेति ज्ञापनात् । अतएव 'मासप्रमितः,' 'मुहूर्तसुख'मिति द्वितीयासमासविधावुदाहरिष्यति । **मासं कल्याणी-त्यादि** । अकर्मकधातुभिर्योग एव देशकालादीनां कर्मसञ्ज्ञाविधानान्नेह 'कर्मणि द्वितीया' इति द्वितीया प्राप्नोतीति भावः । **मासस्य द्विरिति** । 'कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इत्यनेन षष्ठीति प्राञ्चः । तन्न । तत्र शेषग्रहणाऽनु-वृत्त्या 'द्विरह्नो भोजन'मिति कृदन्तेन सह समासनिवृत्तेरेव फलत्वात् । तस्मादिह 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेणैव षष्ठी भवत्यन्तरङ्गत्वादित्याहुः । अन्यार्थमारब्धस्याऽपि 'कृत्वोर्थप्रयोगे' इति सूत्रस्य द्विरह्नो भुङ्क्ते इत्यत्र विशेषविहितत्वा-त्प्रवृत्तौ बाधकं नास्तीति केचित् । **इति द्वितीया । स्वतन्त्रः कर्ता** । प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम् । आह च-'धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते' इति । स्थाल्यादीनां वस्तुतः स्वातन्त्र्याऽभावेऽपि 'स्थाली पचति'

कर्तृका संभावनाविषयीभूता सत्तेति बोधः । **इयमेवेति** । बिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यद्योतकतैवेत्यर्थः । ननु कर्मप्रव-चनीयेनाऽपिना अन्वयसत्त्वात् सर्पिषो द्वितीया स्यादित्यत आह—**द्वितीया तु नेति** । कुत इत्यत आह—**सर्पिष इति** । सर्पिषो बिन्दुनैव योगो न त्वपिनेत्येवं सर्पिष इति षष्ठी त्वित्यादिसंदर्भेण उक्तत्वादित्यर्थः । कर्मप्रव-चनीयद्योत्यसंबन्धप्रतियोगित्वमेव कर्मप्रवचनीययुक्तत्वम्, प्रकृते च अपिद्योत्यस्य उक्तसंबन्धस्य बिन्दुरेव प्रतियोगी नतु सर्पिरिति भावः । तदेवं पदार्थद्योतकमपिमुदाहृत्य संभावनद्योतकमपिमुदाहरति—**अपि स्तुयादिति** । 'संभा-वनेऽलमिति चेत् सिद्धाऽप्रयोगे' इति लिङ् । संभावनपदं व्याचष्टे—**संभावनमित्यादिना** । अवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपि स्तुयात् । स्तोतुं शक्त इत्यर्थः । अत्युक्तिरियम्, अवाङ्मनसगोचरस्य विष्णोः केनापि स्तोतुमशक्यत्वात् । तत्र कर्मप्रवचनीयत्वे उपसर्गत्वबाधात् 'उपसर्गात्सुनोती'ति षत्वं न । अन्ववसर्गद्योतकमपिमुदाहरति—**अपि स्तुहीति** । स्तुहि वा, न वा, यथेष्टं कुर्वित्यर्थः । अन्ववसर्गपदं व्याचष्टे—**कामचारानुज्ञेति** । 'प्रैषातिसर्गे'ति लोट् । गर्हाद्योतकमपिमुदाहरति—**अपि स्तुयाद्वृषलमिति** । 'गर्हायां लडपिजात्वोः' इति लटं बाधित्वा पर-त्वादन्तरङ्गत्वाच्च संभावनायां लिङ् । अत्र वृषलस्य निन्द्यत्वात् तत्स्तुतेर्निन्द्यत्वं गम्यमानमपिशब्दो द्योतयति । धिग्देवदत्तमिति तदनुवादः । समुच्चयद्योतकमपिमुदाहरति—**अपि सिञ्च अपि स्तुहीति** । अपिद्वयेन मिलितेन समुच्चयद्योतनात् प्रत्येकं कर्मप्रवचनीयत्वादुभयत्रापि षत्वाऽभावः । सिञ्च, स्तुहि चेत्यर्थः । **कालाध्वनोः** । **इहेति** । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इत्यर्थः । निरन्तरसंयोगः=अत्यन्तसंयोगः । अन्तो विच्छेदः, तमतिक्रान्तोऽत्यन्तः, स चासौ संयोगश्चेति विग्रहः । गुणक्रियाद्रव्यैरित्यौचित्याद्गम्यते । गुणक्रियाद्रव्यैः कालाध्वनोरविच्छिन्नसंयोगे गम्ये द्वितीया स्यादित्यर्थः । सा च कालाध्वभ्यामेव भवति, श्रुतत्वात् । तत्र गुणात्यन्तसंयोगे उदाहरति—**मासं कल्याणीति** । 'भवती'ति शेषः । त्रिंशद्दिनात्मको मासः । तस्मिन्नविच्छिन्नमङ्गलवानित्यर्थः । क्रियात्यन्तसंयोगे उदाहरति—**मास-मधीते इति** । त्रिंशद्दिनात्मके प्रतिदिनमुचितकाले निरन्तरमधीत इत्यर्थः । द्रव्यात्यन्तसंयोगे उदाहरति—**मासं गुडधाना इति** । मासे प्रतिदिनं निरन्तरं गुडधानाः सन्तीत्यर्थः । कालात्यन्तसंयोगमुदाहृत्य अध्वात्यन्तसंयोगे उदाहरति—**क्रोशं कुटिलेत्यादि** । **मासस्य द्विरिति** । मासे त्रिंशद्दिनात्मके द्वयोर्दिनयोः प्रतिदिनमेकवार-मित्येवं द्विरधीत इत्यर्थः । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' इति द्विशब्दात्कृत्वोऽर्थे सुच् । 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इति षष्ठी । शेषषष्ठीति केचित् । 'शिवरात्रौ जागृयात्' इत्यत्र त्वधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात्सप्तमीत्याहुः । उपपदविभ-क्तीनां शेषत्वविवक्षायामेव प्रवृत्तेरिति तदाशयः । इति द्वितीया । **अथ तृतीया** । **स्वतन्त्रः कर्ता** । कारकाधि-कारात्क्रियाजनने स्वातन्त्र्यमिह विवक्षितमित्याह—**क्रियायामिति** । स्वातन्त्र्यमिह प्राधान्यमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् । तमब्ग्रहणं किम् ? । गङ्गायां घोषः । **कर्तृकरणयोस्तृतीया** ।२।३।१८।

काष्ठानि पचन्ती'त्यादिप्रयोगोऽपि साधुरेवेति ध्वनयति—**विवक्षितोऽर्थं इति** । **साधकतमं करणम्** । **प्रकृष्टेति** । यद्व्यापारानन्तरं फलनिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम् । उक्तञ्च—'क्रियायाः फलनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्' इति । 'विवक्ष्यते' इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि करणत्वमस्तीति सूचितम् । आह च—'वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् । स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः' इति । अयं भावः—कारकत्वं तद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कं च वस्तुविशेषे विशेषणविशेष्यभाववन्न नियतं, किन्तु वैवक्षिकम् । न हि 'गौः सर्वं प्रति गौरेव, नतु कश्चित्प्रत्यगौः' इतिवद्विशेषणं सर्वं प्रति विशेषणमेवेति वक्तुं शक्यम् । तथाच कया धातुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने 'प्रकृतधातुव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रयतया विवक्षितः कर्ता, व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म, कर्तृकर्मद्वारकसम्बन्धेन व्यापारस्य फलस्य वा आश्रयोऽधिकरण'मिति स्थितम् । पच्यर्थो व्यापारश्चाऽनेकधा । एवञ्च पचेरधिश्रयणतण्डुलावपनैधोपकर्षणादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्ता, ज्वलनतात्पर्यकत्वे एधाः कर्तारः, तण्डुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री, अवयवविभागादिपरत्वे तण्डुलाः कर्तारः । 'स्थाल्या पचती'त्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयाऽपि स्थाली करणमेव, नतु कर्त्री, देवदत्तादिव्यापारस्यैव तद्धातूपात्तत्वात्, तथा आदिखादिभ्यामुपात्तेऽर्थे प्रयोज्यः कर्ता, तस्मिन्नेवार्थे भक्षयतिनोपात्ते प्रयोज्यः कर्म । अधिपूर्वैः शीङादिभिरुपात्तेऽर्थे आधारः कर्म, केवलैरुपात्ते अधिकरणमित्यादि ज्ञेयम् । एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोध इति केषाञ्चिदुक्तिः परास्ता । यद्धातूपात्तक्रियायां यदा यस्य स्वातन्त्र्यं विवक्ष्यते तदा तत्क्रियायां स कर्ता, यदुपात्तया कर्तुः क्रियया यदा आप्तुमिष्टतमत्वेन यद्विवक्ष्यते तदा तत्कारकं तत्क्रियायां कर्मेत्येवं शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षे उक्तिसम्भवाऽभावात् । यत्तु केचित्परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं चेत् 'वृक्षात्पर्णं पतती'त्यादौ स्वसमवेतक्रियाजन्यविभागादिफलशालिनि कर्तर्यतिव्याप्त्यभावेऽप्यापादानेऽतिव्याप्तिः स्यादेव । अतश्च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमित्येवाभ्युपगन्तव्यम् । एवञ्च सति 'ग्रामं गच्छती'त्यादिसकर्मकेषु गमनजन्यसंयोगादावियाऽनुरोधेन धात्वर्थतावच्छेदकत्वेऽभ्युपगतेऽपि, 'वृक्षात्पतती'त्याद्यकर्मकेषु पतनादिजन्यविभागादौ तदवच्छेदकत्वाऽकल्पनान्नापादानेऽतिव्याप्तिः, नवा 'ग्रामं गच्छती'त्यादौ कर्तर्यतिव्याप्तिः, संयोगादिफलजनकीभूतधात्वर्थस्य परसमवेतत्वविशेषणात्कर्मत्वेनाभिमतं यत्तद्भिन्नस्य परशब्देनाऽत्र विवक्षितत्वादित्याहुः । तदप्येतेन प्रत्युक्तम् । 'ग्रामं गमयति देवदत्त'मित्यादौ गन्तर्यव्याप्तेः । णिजर्थप्रेरणाजन्यप्रयोज्यव्यापारे गमनादौ धात्वर्थतावच्छेदकत्वाऽभावात् । तत्त्वाभ्युपगमे तु 'देवदत्तेन पाचयती'त्यादौ प्रयोज्यकर्तर्यतिव्याप्तेः । 'गतिबुद्धी'त्यादिशास्त्राभ्युपगमं विना क्वचित्प्रयोज्यकर्तरि कर्मत्वं, क्वचित्तु कर्तृत्वमिति निर्धारयितुमशक्यत्वात् । 'हृक्रोरन्यतरस्या'मिति शास्त्रमन्तरेण 'हारयति कारयति वा कटं भृत्येन भृत्य'मित्यत्र वैकल्पिककर्मत्वस्य दुरुपपादत्वाच्च । एतादृशेषु वैयाकरणोक्त्यैव निर्वाह इति चेत्, तर्हि 'आकडारादेका सञ्ज्ञा, या पराऽनवकाशा चे'त्युक्तत्वान्निरवकाशया अपादानसंज्ञया सावकाशायाः कर्मसञ्ज्ञाया बाधान्नोक्तातिव्याप्तिरिति किमनेन 'धात्वर्थतावच्छेदके'त्यादि परिश्रमेण ? । स्यादेतत्—'आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मने'त्यादिप्रयोगः कथं सङ्गच्छते, एकस्यैव वस्तुनो युगपदेकक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वादेरसम्भवात्, परया कर्तृसञ्ज्ञया कर्मकरणादिसञ्ज्ञाया बाधात् । नैष दोषः । अहङ्काराद्युपाधिभेदेनात्मनोऽपि भेदमाश्रित्य 'आत्मानमात्मना हन्ति' इत्यादिप्रयोगस्याकरे समर्थितत्वात् । ननु 'साधकं करण'मित्येवास्तु, कारकाधिकारादिह कारकमिति वर्तते, साधकं कारकं हि पर्यायः, तथा चोभयोपादानेन प्रकर्षो लभ्यत इत्याशयेन पृच्छति—**तमब्ग्रहणं किमिति** । इतरस्तु कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्याय एतत्सूत्रादन्यत्र न प्रवर्तत इति ज्ञापनाय तमब्ग्रहणमित्याशयेन ज्ञापनफलमुदाहरति—**गङ्गायां घोष इति** । उक्तज्ञापनाऽनङ्गीकारे त्विहाधिकरणसञ्ज्ञा न स्यात् । तिलेषु तैलं, दधनि सर्पिरि-

---

ननु स्थाली पचतीत्यादौ कथं स्थाल्यादीनां कर्तृत्वं, स्वातन्त्र्याऽभावादित्यत आह—**विवक्षितोऽर्थं इति** । 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ती'ति भाष्यादिति भावः । स्वातन्त्र्यं च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम् । फलानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । तत्र पचतीत्यत्र विक्लित्तिरूपफलाश्रये तण्डुलेऽतिव्याप्तिवारणाय व्यापारेति । उक्तं च हरिणा—'धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते ।' इति । धातूपात्तव्यापारवतीत्यर्थः । **साधकतमं करणं** । **क्रियासिद्धाविति** । क्रियोत्पत्तावित्यर्थः । कारकाधिकारलभ्यमिदम् । **प्रकृष्टोपकारकमिति** । कर्त्रा क्रियायां जनयितव्यायां यत्सहायभूतं तदुपकारकमित्युच्यते । 'साधकतम'मित्यस्य व्याख्यानमेतत् । साधकशब्दादतिशायने तमबिति तमप् । अतिशयितं साधकं साधकतममिति भावः । यद्व्यापारानन्तरं क्रियानिष्पत्तिस्तत् प्रकृष्टम् । कर्तृव्यापाराधीनयद्व्यापाराऽव्यवहिता क्रियानिष्पत्तिस्तत्तस्यां करणमिति यावत् । **तमब्ग्रहणं किमिति** । साधकमित्येवोच्यताम्, कारका-

अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन हतो वाली । * प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम् । प्रकृत्या चारुः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समेनैति । विषमेणैति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति ।

त्यादौ मुख्याधारे तस्याश्चरितार्थत्वादिति भावः । अत्र व्याचख्युः—यदा च तीरधर्म आधारत्वं सामीप्यात्प्रवाहे उपचर्यते तदेदं प्रयोजनम्, यदा तु गङ्गाशब्द एव तीरे वर्तते तदा तु न प्रयोजनम्, तीरस्य मुख्याधारत्वात् । तत्राद्यपक्षे विभक्तिर्लाक्षणिकी, द्वितीये तु प्रकृतिर्लाक्षणिकीत्यादि । रामेणेति । यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियां प्रति विशेषणतैव, तथापि कृदुपस्थितानां विशेष्यतैव, 'सत्त्वप्रधानानि नामानी'त्युक्तेः । धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोर्हन्यत इत्यादिकर्माख्यातसमभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासाऽभावेऽपि 'हत' इत्यादिकर्मक्तसमभिव्याहारे व्यत्यासोऽस्त्येव । तथा च रामनिष्ठो यो व्यापारो धनुराकर्षणादिस्तद्विषयीभूतो यो बाणव्यापारः शरीरभेदनादिस्तत्साध्यप्राणवियोगाश्रयो वालीति वाक्यार्थः । 'वालिनं हन्ति' 'वाली हन्यते' इत्यादौ तु वालिनिष्ठप्राणवियोगानुकूलो यः शरीरभेदनादिर्बाणव्यापारस्तद्विषयको रामनिष्ठधनुराकर्षणादिव्यापार इत्यर्थो बोध्यः । अत्रेदमनुवेयं—'फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृतः । फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्' । इह 'धातुः स्मृत' इत्यन्वयः । 'वाचकत्वेने'ति शेषः । 'आश्रये तु तिङः' इत्यत्र विभक्तिविपरिणामेन 'स्मृता' इति सम्बध्यते । वाचकत्वेनेति पूर्ववत् । तिङ इत्युपलक्षणं, द्वितीयातृतीयादीनामपि केषाञ्चिदाश्रयमात्रार्थकत्वात् । नन्वेवमाधारार्थकत्वे द्वितीयातृतीयासप्तमीनां साङ्कर्यं स्यात् । मैवम् । निरूपकभेदेनाधारभेदात् । फलनिरूपित आधारो द्वितीयार्थः । व्यापारनिरूपितस्तु तृतीयार्थः । स्वाश्रयद्वारा व्यापारनिरूपितः फलनिरूपितश्च सप्तम्यर्थ इति ह्यभ्युपगम्यते । 'फले प्रधान'मिति । एतच्च प्रायिकम् । कर्मकृत्समभिव्याहारे तु व्यत्यासोऽस्त्येवेत्युक्तत्वात् । 'हरिं भजति देवदत्तः' इत्यादौ तु व्यापारस्य प्राधान्यमस्त्येव । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्हर्याधारयोर्देवदत्ततिङ्वाच्याधारयोश्चाऽभेद इह संसर्गः । तथा च हर्याधारिका या प्रीतिस्तदनुकूल एकदेवदत्ताधारको वर्तमानो यो व्यापार इति वाक्यार्थः । न चाऽऽधारतैव वाच्येति मन्तव्यं, तन्निष्ठधर्मस्याधारत्वस्य वाच्यतावच्छेदकत्वापत्त्याऽतिगौरवात् । 'कर्मणि द्वितीये'त्यादिसूत्रस्वरसभङ्गापत्तेश्च । अतएव भाष्यकारोऽप्याह—'सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः सङ्ख्या चैव तथा तिङा'मिति । अनभिहिते किम् ? हरिः करोति । पाचकः । कर्तरि ण्वुल् । शाब्दिकः । 'शब्ददर्दुरं करोति' इति ठक् । कृतं विश्वं येन कृतविश्वः, विश्वकर्मककृत्याश्रय इत्यर्थः । जीवन्त्येन जीवनः । करणे ल्युट् । प्रकृत्यादिभ्य इति । आकृतिगणोऽयम् । तेन 'नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः' इत्यादि सिद्धम् । चारुरिति । अभिरूप इत्यर्थः । क्रियाया अश्रवणात् कर्तृकरणयोरभावात् षष्ठीह प्राप्ता । एतच्च गम्यमानकरोतिक्रियाकरणत्वात्सिद्धं, करणान्तरव्युदासाय हि प्रकृतेरेव करणत्वं विवक्षितम् । स्वभावेनायमभिरूपः कृतो, न त्वलङ्कारादिनेत्यर्थात् । प्रायेण याज्ञिक इति । एतदपि गम्यमानज्ञानक्रियां प्रति करणत्वात्सिद्धम्, आचारादिबाहुल्येन याज्ञिकोऽयमिति जनैर्ज्ञायत इत्यर्थात् । गोत्रेण गार्ग्य इति । गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः । प्रथमाऽत्र प्राप्ता । गोत्रेणाहं गार्ग्यं इति ज्ञाये इत्यर्थादिहापि तृतीया सिद्धा । समेनैतीत्यादि । सममेतीत्याद्यर्थे समविषमाभ्यां कर्मणि द्वितीया प्राप्ता । इहापि

धिकारादेव सिद्धे पुनः साधकग्रहणादेव प्रकृष्टं साधकमिति विज्ञायत इति प्रश्नः । गङ्गायां घोष इति । अयमाशयः,—कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्याय एतत्सूत्रादन्यत्र न प्रवर्तते इति ज्ञापनार्थं तमब्ग्रहणम् । अन्यथा 'आधारोऽधिकरण'मित्यत्र अन्वर्थमहासंज्ञाबलादेवाधारलाभे पुनस्तद्ग्रहणसामर्थ्यात्सर्वावयवव्याप्त्या य आधारः सोऽधिकरणमित्यर्थः स्यात् । एवं च 'तिलेषु तैलं', 'दध्नि सर्पि'रित्यादावेव स्यात् । 'गङ्गायां घोषः', 'कूपे गर्गकुल'मित्यादौ न स्यात् । अतस्तमब्ग्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम् । अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'आधारोऽधिकरणं' 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यत्र वक्ष्यते । कर्तृकरणयोस्तृतीया । 'अनभिहिते' इत्यधिकारादाह—अनभिहित इति । रामेणेति । रामकर्तृकबाणकरणकहिंसाक्रियाविषयो वालीत्यर्थः । प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति । 'तृतीयाया' इति शेषः । उपपदविभक्तिरियम् । यथायोगं सर्वविभक्त्यपवादः । प्रकृत्या चारुरिति । संबन्धस्तृतीयार्थः । प्रकृतिः=स्वभावः; तत्संबन्धिचारुत्ववानित्यर्थः । यदा तु स्वभावेनैवाऽयमभिरूपो न त्वलङ्कारादिनेति करणान्तरव्युदासाय प्रकृतेः करणत्वं विवक्ष्यते तदा 'कर्तृकरणयो'रित्येव सिद्धमिति भाष्यम् । प्रायेण याज्ञिक इति । प्रायशब्दो बहुलवाची । बहुलाचारसंबन्धियाज्ञिकत्ववानित्यर्थः । संबन्धश्च ज्ञाप्यज्ञापकभावः । बहुलेन आचारेण हेतुना ज्ञाप्ययाज्ञिकत्ववानित्यर्थे तु 'इत्थंभूतलक्षणे' इत्येव सिद्धम् । बहुलेन आचारेण संपन्नयाज्ञिकत्ववानित्यर्थे तु करणत्वादेव सिद्धमिति भाष्यम् । गोत्रेण गार्ग्य इति । गोत्रमस्य गार्ग्य इत्यर्थः । अत्र प्रथमा प्राप्ता । गोत्रेण हेतुना ज्ञाप्यगार्ग्यत्ववानित्यर्थे तु 'इत्थंभूतलक्षणे' इत्येव सिद्धमिति भाष्यम् । समेनैति विषमेणैतीति । क्रियाविशेषणमेतत् । समं विषमं च

सुखेन दुःखेन [वा] यातीत्यादि ॥ **दिवः कर्म च** ।१।४।४३। दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्याच्चात्करणसंज्ञम् । अक्षैरक्षान्वा दीव्यति ॥ **अपवर्गे तृतीया** ।२।३।६। अपवर्गः फलप्राप्तिः,तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अह्ना क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीतः । अपवर्गे किम् ? । मासमधीतो नाऽऽयातः । **सहयुक्तेऽप्रधाने** ।२।३।१९। सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः पिता । एवं साकं-सार्धं समं-योगेऽपि । विनापि [ए]तद्योगं तृतीया । 'वृद्धो यूने'त्यादिनिर्देशात् । **येनाङ्गविकारः** ।२।३।२०। येनाऽङ्गेन विकृतेनाऽङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् । अक्ष्णा काणः । अक्षिसंबन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः ।

तृतीया सिद्धा, पथोऽपि गमने करणत्वाभ्युपगमात् । **द्विद्रोणेनेति** । द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाऽभावः । द्रोणद्वयसम्बन्धि धान्यमित्यर्थः । इह षष्ठी प्राप्ता । द्विद्रोणपरिमितधान्यार्थे मूल्ये द्विद्रोणशब्दः, तस्य च क्रयं प्रति करणत्वमितीहापि तृतीया सिद्धेति दिक् । **चादिति** । करणशब्दानुवृत्त्या, 'परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्या'मित्युत्तरसूत्रस्थाऽन्यतरस्याङ्ग्रहणापकर्षणेन वा संज्ञयोः पर्यायत्वे लब्धे चग्रहणं समुच्चयार्थम् । तेन 'मनसा दीव्यती'ति 'मनसदिव' इत्यत्र कर्मण्यण्, करणे तृतीया चोभयं युगपत्सिध्यति । 'मनसः संज्ञायाम्' इत्यलुक् । किञ्च 'अक्षैर्देवयते देवदत्तो यज्ञदत्तेने'त्यत्र सकर्मकत्वादणि कर्तुर्णौ 'गतिबुद्धी'त्यनेन कर्मत्वं न, 'अणावकर्मका'दिति परस्मैपदमपि न भवति । ननु कर्मकरणसंज्ञासमावेशस्य 'मनसादेव' इत्यत्र कृतार्थत्वादक्षान्दीव्यतीत्यत्र परत्वात्तृतीयैव स्यान्न तु द्वितीयेति चेत् ?, अत्राहुः—कार्यकालपक्षे 'कर्मणि द्वितीये'त्यत्र यदस्योपस्थानं तस्यानवकाशत्वाद्द्वितीयेति । स्यादेतत्—'दीव्यन्तेऽक्षा' इत्यत्राभिहितेऽपि कर्मणि करणत्वस्याऽनभिधानात्तृतीया स्यात् । तथा 'देवना अक्षा' इत्यत्र ल्युटा करणत्वस्याभिधानेऽपि कर्मणोऽनभिधानाद्द्वितीया स्यात् । मैवम् । एकैव ह्यत्र शक्तिः संज्ञाद्वययोगिनी, तथा चैकस्यां शक्तावभिहितायामन्यस्या अप्यभिधानादुभयत्राप्यभिधानमेव, न त्वनभिहितत्वम् । **सहयुक्ते** । 'सहेनाऽप्रधाने' इत्येव वाच्ये युक्तग्रहणादर्थग्रहणमित्याह—**सहार्थेनेति** । सहार्थकशब्देनसह-साकं-सार्धमित्यादिनेत्यर्थः । **पुत्रेणेति** । पितुरेवागमनक्रियासम्बन्धः शाब्दः, पुत्रस्य त्वार्थ इत्येतावतैवाऽस्याऽप्राधान्यमुच्यते । अप्रधानग्रहणं त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं पितुरपि तृतीयापत्तिः, तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे अन्तरङ्गत्वात्प्रथमोपपत्तेः । न च यत्र प्रथमा न प्राप्नोति 'पुत्रेण सह पितुरागमन'मित्यादौ तत्र प्रधानात्पितुरपि तृतीया स्यादतस्तद्वारणायाऽप्रधानग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् । कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात् 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठ्या एव तत्र प्रवृत्तेरिति दिक् । **येनाङ्गेति** । येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोऽवयव एव गृह्यते, संनिधानात् ।

गमनं करोतीत्यर्थः । कर्मणि द्वितीया प्राप्ता । समेन विषमेण वा पथा एतीत्यर्थे तु करणत्वादेव सिद्धमिति भाष्यम् । **द्विद्रोणेनेति** । द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पात्रादित्वान्न स्त्रीत्वम् । द्विद्रोणसंबन्धि धान्यमित्यर्थः । षष्ठी प्राप्ता । द्विद्रोणपरिमितधान्यमूल्यं हिरण्यं द्विद्रोणं, तेन क्रीणातीत्यर्थे तु करणत्वादेव सिद्धमिति भाष्यम् । **सुखेनेति** । सुखजनकं यानं करोतीत्यर्थः । क्रियाविशेषणम् । द्वितीया प्राप्ता । **इत्यादीति** । 'नाम्ना सुतीक्ष्णः' । नामसंबन्धिसुतीक्ष्णत्ववानित्यर्थः । नामज्ञाप्यसुतीक्ष्णत्ववानित्यर्थे तु 'इत्थंभूतलक्षणे' इत्येव सिद्धम् । 'धान्येन धनवा'नित्यत्र तु अभेदस्तृतीयार्थः । धान्याऽभिन्नधनवानित्यर्थः । 'वह्नित्वेन वह्निं जानामी'त्यत्र तु प्रकारत्वं तृतीयार्थः । वह्नित्वप्रकारकवह्निज्ञानवानस्मीत्यर्थ इत्याद्यूह्यम् । **दिवः कर्म च** । साधकतममित्यनुवर्तते । तदाह—**दिवः साधकतममिति** । दिवुधात्वर्थं प्रति साधकतममित्यर्थः । **चादिति** । चकारात्करणसंज्ञकमित्यपि लभ्यत इत्यर्थः । **अपवर्गे तृतीया** । अपवर्गः समाप्तिः, 'कर्मापवर्गे लौकिका अभयः' इत्यादौ दर्शनात् । इह तु फलप्राप्तिर्विवक्षिता, फलप्राप्तिपर्यन्तत्वात् प्रायेण क्रियायाः । तदाह—**अपवर्गः फलप्राप्तिरिति** । **कालाध्वनोरिति** । अनेन 'कालाध्वनोः' इति द्वितीयाया अयमपवाद इति सूचितम् । **अह्नेति** । अह्नि क्रोशे वा निरन्तरमनुवाकोऽध्ययनेन गृहीत इत्यर्थः । **नायात इति** । न गृहीत इत्यर्थः । **सहयुक्ते** । 'पृथग्विनानानाभिः' इतिवत् सहेनेत्येव सिद्धे युक्तग्रहणं सहार्थकशब्दानां साकमित्यादीनामपि ग्रहणार्थमित्याह—**सहार्थेनेति** । **पुत्रेणेति** । पितुरत्रागमनक्रियासंबन्धः शाब्दः, पुत्रस्य तु तत्साहित्यगम्य आर्थिक इति तस्याऽप्राधान्यम् । यद्यप्यागमनक्रियाकर्तृत्वादेव पुत्रात्तृतीया सिद्धा तथापि 'पुत्रेण सह स्थूल' इत्याद्येवास्य मुख्योदाहरणमिति भाष्ये स्पष्टम् । अर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**एवं साकमिति** । ननु 'पुत्रेणागतः पिते'त्यत्र सहादिशब्दाऽभावात्कथं तृतीयेत्यत आह—**विनापीति** । 'वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदि'ति सूत्रे सहादिशब्दाऽभावेऽपि तदर्थावगमेऽपि तृतीयानिर्देशदर्शनादित्यर्थः । **येनाङ्गविकारः** । अङ्गान्यस्य सन्तीत्यङ्गं=शरीरम् । अर्शआद्यच् । तस्य विकार इति विग्रहः । येनेत्यनेन प्रकृत्यर्थभूतमङ्गं परामृश्यते । नह्यविकृतेन अङ्गेन अङ्गिनो विकारः संभवति । तदाह—**येनाङ्गेनेत्यादिना** । **अक्ष्णा काण इति** । काणशब्दः काणत्ववति वर्तते । संबन्ध-

अङ्गविकारः किम् ? । अक्षि काणमस्य । **इत्थंभूतलक्षणे** ।२।३।२१। कंचित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभिस्तापसः । जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्टः [इत्यर्थः] । **संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि** ।२।३।२२। संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पित्रा पितरं वा संजानीते । **हेतौ** ।२।३।२३। हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिसाधारणं, निर्व्यापारसाधारणं च हेतुत्वम् । करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं, व्यापारनियतं च । दण्डेन घटः । पुण्येन दृष्टो हरिः । फलमपीह हेतुः । अध्ययनेन वसति । गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तौ

स चाऽर्थाद्विकृत एव । न ह्यविकृतेनावयवेन शरीरस्य विकारः संभवति, तदेतदाह—**येनाङ्गेन विकृतेनेति** । **अङ्गिन इति** । सूत्रेऽङ्गशब्दोऽर्शआद्यजन्त इति भावः । जटानामित्थंभूतलक्षणत्वमुपपादयति—**जटाज्ञाप्येति** । जटाभिर्ज्ञाप्यं यत्तापसत्वं, तद्विशिष्ट इत्यर्थः । **संज्ञो** । 'ज्ञा अवबोधने' इत्ययमेव गृह्यते न तु 'जनी प्रादुर्भावे' इति, तस्याऽकर्मकत्वात् । ङसः प्राग्भागस्य 'ज्ञ' इत्यस्य 'अल्लोपोऽनः' इत्यल्लोपेन निष्पन्नतया लाक्षणिकत्वाच्चेत्याशयेनाह— **जानातेरिति** । **संजानीत इति** । 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' इति तङ् । कृद्योगे परत्वात् 'कर्तृकर्मणोः' इति षष्ठ्येव, 'पितुः संज्ञाता' । आध्याने तु 'पित्रा पितरं वा सञ्जानाति' । हरदत्तस्त्वाह–आध्याने तु परत्वादधीगर्थेति षष्ठी–मातुः संजानातीति, तन्न । तत्र शेषाधिकारादिति मनोरमायां स्थितम् । **हेतौ** । हेतुरिह लौकिकः फलसाधनीभूतो गृह्यते, न तु 'तत्प्रयोजको हेतुश्चे'ति कृत्रिमः । तस्य चकारेण कर्तृसंज्ञाविधानात्कर्तृत्वादेव तृतीयासिद्धेरत आह— **हेत्वर्थे इत्यादि** । ननु लौकिकहेतोरपि करणत्वादेव तृतीयासिद्धौ किमनेनेत्याशङ्क्य हेतुत्वकरणत्वयोर्भेदमाह— **द्रव्यादीति** । 'आदि'शब्देन गुणक्रिये ग्राह्ये । द्रव्यगुणक्रियानिरूपितं निर्व्यापारसव्यापारवृत्ति च यत्तद्धेतुत्वमित्यर्थः । **करणत्वं त्विति** । क्रियामात्रनिरूपितं व्यापारवद्वृत्ति च यत्तत्करणत्वमित्यर्थः । एवं च हेतुकरणयोर्भेदादन्यतरेणान्यस्यान्यथासिद्धिर्न शङ्क्येति भावः । उक्तं च—'द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् । अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते' इति । द्रव्यविषये हेतुत्वमुदाहरति—**दण्डेन घट इति** । दण्डहेतुको घट इत्यर्थः । अत्र हि व्यापारोऽस्तु वा, मा वा, साक्षात्क्रियान्वयित्वाऽभावात्करणत्वं नास्तीति भावः । क्रियाविषये उदाहरणमाह— **पुण्येन दृष्ट इति** । पुण्यशब्देनेह परमाऽपूर्वमुच्यते, तस्य च हरिदर्शनरूपक्रियान्वयित्वसंभवेऽपि व्यापारवत्त्वाऽभावान्न करणत्वमिति भावः । यदा तु यागादिकमेव पुण्यशब्देन विवक्ष्यते, तदा तस्य व्यापारवत्त्वमस्त्येवेति 'कर्तृकरणयो'रित्यनेनैव तृतीया सिद्धा । गुणविषये तु 'पुण्येन गौरवर्ण' इत्याद्युदाहार्यम् । 'जटाभिस्तापस' इत्यादौ

स्तृतीयार्थः । स च काणत्वेऽन्वेति । तदाह—**अक्षिसंबन्धीति** । संबन्धश्च विकारप्रयुक्तत्वरूपः । अक्षिविकारप्रयुक्तकाणत्ववानिति यावत् । यद्यपि एकमक्षि विकलं काणमित्युच्यते, तथाप्यवयवधर्मस्य शरीरे तदवच्छिन्नात्मनि व्यवहारो निरूढः । द्वौ विप्राविितिवत् अक्ष्णेति पदस्य प्रयोगः समर्थ्यः । **इत्थंभूतलक्षणे** । अयं प्रकार इत्थं, तं भूतः=प्राप्तः–इत्थंभूतः । 'भू प्राप्तौ' इति चौरादिकात् 'आधृषाद्वा' इति णिजभावे गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्तरि क्तः । लक्षणं=ज्ञापकम् । प्रकारविशेषं प्राप्तस्य ज्ञापके इत्यर्थः । तदाह—**कंचित्प्रकारमिति** । **जटाभिस्तापस इति** । तपोऽस्यास्तीति तापसः । 'तपस्सहस्राभ्यां विनीनी' 'अण्चे'ति मत्वर्थीयोऽण्प्रत्ययः । तापसत्ववति वर्तते । लक्ष्यलक्षणभावस्तृतीयार्थः । तदाह—**जटाज्ञाप्येति** । नच ज्ञाने करणत्वादेव तृतीया सिद्धेति वाच्यं, करणत्वाऽविवक्षायां लक्ष्यलक्षणभावमात्रविवक्षायां तृतीयार्थत्वात् । **संज्ञोऽन्यतरस्यां** । संपूर्वस्य ज्ञाधातोरनुकरणात् षष्ठ्येकवचनं 'संज्ञ' इति, तदाह—**संपूर्वस्य जानातेरिति** । द्वितीयापवादोऽयं तृतीयाविकल्पः । **संजानीते इति** । सम्यक् जानीते इत्यर्थः । 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' इत्यात्मनेपदम् । **हेतौ** । **हेत्वर्थे इति** । हेतुरिह कारणपर्यायो लौकिक एव विवक्षितो, नतु 'तत्प्रयोजको हेतुश्चे'ति कृत्रिमः, तस्य चकारेण कर्तृसंज्ञाया अपि सत्त्वेन कर्तृतृतीययैव सिद्धेः । ननु हेतोरपि करणत्वादेव तृतीया सिद्धेत्याशङ्क्य हेतुत्वकरणत्वयोर्भेदमाह—**द्रव्यादिसाधारणमिति** । आदिना गुणक्रियासङ्ग्रहः । द्रव्यं गुणं क्रियां च प्रति यज्जनकं, तत्र सर्वत्र विद्यमानमित्यर्थः । **निर्व्यापारसाधारणं चेति** । द्वारीभूतव्यापारवति तद्रहिते च विद्यमानं चेत्यर्थः । एवं च द्रव्यगुणक्रियात्मककार्यत्रयनिरूपितं निर्व्यापारसव्यापारवृत्ति च यत्तद्धेतुत्वमिति फलति । **करणत्वं त्विति** । क्रियाजनकमात्रवृत्ति व्यापारवद्वृत्ति च यत्तदेव करणत्वमित्यर्थः । एवं च हेतुत्वकरणत्वयोर्भेदादन्यतरेण अन्यतरस्य नान्यथासिद्धिरिति भावः । तत्र द्रव्यं प्रति हेतुमुदाहरति—**दण्डेन घट इति** । दण्डहेतुको घट इत्यर्थः । दण्डे व्यापारसत्त्वेऽपि क्रियाजनकत्वाऽभावान्न करणत्वमिति भावः । क्रियां प्रति हेतुमुदाहरति–**पुण्येन दृष्टो हरिरिति** । यागादिना स्वर्गादिफले जननीये यदवान्तरव्यापारभूतमपूर्वं तत् पुण्यमित्युच्यते । तस्य हरिदर्शनजनकत्वेऽपि निर्व्यापारत्वान्न करणत्वमिति भावः । गुणं प्रति हेतुत्वे तु 'पुण्येन ब्रह्मवर्चस'मित्याद्युदाहार्यम् । अध्ययनेन वसतीत्यत्र कथं तृतीया, अध्ययनस्य गुरुकुलवास

प्रयोजिका । अलं श्रमेण । श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः । साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम् । शतेन शतेन वत्सान् पाययति पयः । शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः ॥ *अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया । दास्या संयच्छते कामुकः । धर्म्ये तु—भार्यायै संयच्छति ॥ [इति तृतीया] । कर्मणा यमभिप्रैति स

तु लक्ष्यलक्षणभावविवक्षायां हेतुत्वाऽविवक्षणादनेनाऽप्राप्ता तृतीयेति 'इत्थम्भूतलक्षणे' इत्यारब्धमित्याहुः ।

अत्र केचिदुत्प्रेक्षन्ते-द्रव्यादिसाधारणत्वाद्धेतुत्वस्य 'हेतौ' इत्यनेनैव 'बाणेन हत' इत्यादिप्रयोगसिद्धेः 'कर्तृकरणयो'रिति सूत्रे करणग्रहणं त्यक्तुं शक्यम्., करणसंज्ञा तु आवश्यकी 'करणाधिकरणयोश्चे'त्याद्यर्थमिति । अन्ये तु क्रियासाधकतमं यत्तद्व्यापारवत्त्वेन विवक्षितं चेत् करणं,नो चेद्धेतुः । द्रव्यसाधकतमस्य दण्डादेस्तु व्यापारवत्त्वेऽपि हेतुत्वमेव । एवं च 'रामेण बाणेन हत' इत्यादौ हनने बाणादिर्निमित्तमित्येतावदेव यदा विवक्ष्यते, तदा 'हेतौ' इत्यनेनैव तृतीया । 'बाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रयः' इत्येवं व्यापाराविष्टत्वेन विवक्षायां तु हेतुत्वाऽविवक्षणात् 'कर्तृकरणयोः—' इति करणे तृतीया आरब्धेत्याहुः । **फलमपीति** । एतच्च 'प्रत्ययः' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । **अध्ययनेनेति** । तादर्थ्यविवक्षायां चतुर्थ्यपि भवतीति चतुर्थ्या सहेयं तृतीया विकल्प्यते । अध्ययनाय वसति ।

अत्र केचित्परिष्कुर्वन्ति—'अध्ययनेन वसती'त्यत्र 'दण्डहेतुको घट' इतिवदध्ययनहेतुको निवास इत्यर्थस्वीकारेऽप्ययं विशेषः,—अध्ययनस्य फलेन सहाऽभेदः संसर्गः, उपकारकत्वेन सह तु निरूपकता । ततश्च फलाभिन्नाऽध्ययननिरूपितोपकारकत्वाश्रयनिवसनानुकूलो व्यापारः' इत्यर्थः । 'दण्डेन घटः' इत्यत्र तु दण्डनिष्ठोपकारकत्वनिरूपितोपकार्यत्वाश्रयो घट इत्यर्थः । उपकार्यं हि साध्यम् । फलमपि तदेवेति । **गम्यमानापीति** । 'अपि'शब्देन श्रूयमाणक्रिया समुच्चीयते । न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका, किं तु गम्यमानाऽपीति भावः । **साधनेति** । 'साध्य'मित्यत्र प्रकृतिभूतो यो धातुस्तदर्थं प्रतीति भावः । **अशिष्टेति** । एतच्च 'दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे' इत्यनेन ज्ञाप्यते इति मनोरमायां स्थितम् । केचिदिह परिष्कुर्वन्ति—'अशिष्टव्यवहार' इत्यंशो वाचनिक एव, अन्यांशस्तु ज्ञापकसिद्धः' इति । **दास्या संयच्छते इति** । 'दाणश्च सा चे'दिति तङ् । 'पाघ्राध्मे'ति यच्छादेशः । **कामुक इति** । 'लषपतपदे'त्यादिना कमेरुकञ् । **इति तृतीया** । **कर्मणा** । महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविधानार्थम् ।

प्रति हेतुत्वाऽभावात्, प्रत्युत अध्ययनस्य वाससाध्यत्वादित्यत आह—**फलमपीह हेतुरिति** । अध्ययनं यद्यपि वासफलं तथापि वासं प्रति हेतुरपि भवति, इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुतया अध्ययनस्य फलस्य स्वज्ञानद्वारा वासजनकत्वात् । यदा त्वध्ययने फले एतादृशं हेतुत्वमविवक्षित्वा अध्ययनार्थमेव वासो विवक्ष्यते, तदा चतुर्थ्येव भवति—अध्ययनाय वसतीति । एतच्च प्रकृतसूत्रे कैयटे स्पष्टम् ।

ननु अलं श्रमेण इत्यत्र कार्यस्य कस्यचिदप्यश्रवणात्करणत्वहेतुत्वयोरसंभवात्कथं तृतीयेत्यत आह—**गम्यमानाऽपीति** । न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका, किं तु गम्यमानाऽपीत्यर्थः । करणतृतीयैवेयमित्यभिप्रेत्याह—**अलं श्रमेणेति** । ऊषरक्षेत्रं परिष्कुर्वाणं प्रतीदं वाक्यं प्रवृत्तम् । अत्र अलमिति नञर्थे निषेधे वर्तते । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचक'मित्यमरः । 'साध्य'मित्यध्याहारलभ्यम् । तदाह—**श्रमेण साध्यं नास्तीति** । सद्यः खेदाधायकत्वात्साधने व्यापृतिरेव श्रम इत्युपचर्यते । नन्वेवमपि साधनीयस्य व्रीह्यादिफलस्य क्रियारूपत्वाऽभावात्कथं श्रमस्य तत्र करणत्वमित्यत आह—**इहेति** । 'साध्य'मित्यत्र प्रकृतिभूतो यो धातुस्तदर्थः साधनक्रिया उत्पत्त्यात्मिका, तां प्रतीत्यर्थः । एतेन श्रमस्य साधनक्रियायाश्चाऽभेद इति निरस्तम्, श्रमशब्देन व्रीह्युत्पत्त्यनुकूलकर्षणादिव्यापारस्य, 'साधनक्रियां प्रती'त्यनेन व्रीह्याद्युत्पत्तेश्च विवक्षितत्वात् । 'गम्यमानापि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिके'त्यत्र उदाहरणान्तरमाह—**शतेनेति** । वीप्सायां द्विर्वचनम् । एकैकेन शतेन सङ्ख्यया वत्सान्पाययतीति प्रतीयमानार्थः । तत्र वत्सनिष्ठशतसङ्ख्यायाः पायने करणत्वाऽभावात्परिच्छिद्येति गम्यते । एकैकशतसङ्ख्यया वत्सान्परिच्छिद्य=तदधिकवत्सेभ्यो व्यावर्त्य पाययतीत्यर्थः । तथाच शतसङ्ख्यायाः परिच्छेदं प्रति करणत्वमिति भावः । **अशिष्टेति** । इदंच 'दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे' इत्यनेन ज्ञाप्यत इति पदव्यवस्थायां वक्ष्यते । वैदिकमार्गानुयायिनः शिष्टाः, वेदमार्गादपेता अशिष्टाः, तेषां व्यवहारः=आचारः, तस्मिन्विषये दाण्धातोः प्रयोगे सति चतुर्थ्यर्थे संप्रदाने तृतीया वाच्येत्यर्थः । **दास्येति** । दास्यै कामुकः प्रयच्छतीत्यर्थः । 'कामुक' इत्यनेन रत्यर्थमिति गम्यते । दास्यां रतिर्धर्मशास्त्रनिषिद्धत्वादशिष्टव्यवहार इति भावः । अशिष्टपदप्रयोजनमाह—**धर्म्ये त्विति** । धर्मादनपेत इत्यर्थः । 'न तृतीये'ति शेषः । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते इति य'दिति **रत्नाकरः** । धर्मे त्विति पाठस्तु सुगम एव । इति तृतीया । **अथ चतुर्थी** । **कर्मणा यमभि** । कर्मसंज्ञकेन गवादिद्रव्येण यमभिप्रैति=शेषित्वेनाऽध्यवस्यति स संप्रदानमित्यर्थः । शेषित्वं—भोक्तृत्वम् । संप्रदीयते यस्मै तत्संप्रदानमित्यन्वर्थसंज्ञैषा । ततश्च कस्याः

संप्रदानम् ।१।४।३२। दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः स्यात् ॥ **चतुर्थी संप्रदाने** ।२।३।१३। स्पष्टं।[सम्प्रदाने चतुर्थी स्यात्] । विप्राय गां ददाति । अनभिहित इत्येव । दानीयो विप्रः। ***क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम्*** । पत्ये शेते । **** कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा*** । पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः । **रुच्यर्थानां प्रीयमाणः** ।१।४।३३। रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः संप्रदानं स्यात् । हरये रोचते भक्तिः । अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः । हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री । प्रीय-

---

सम्यक् प्रदीयतेऽस्मै तत्संप्रदानमिति । अत एवाह—**दानस्येति** । दानक्रियाकर्मणा कर्ता यमभिप्रैति सम्बध्नाति, सम्बन्द्धुमीप्सति वा तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञकमित्यर्थः । तेन 'अजां नयति ग्रामं' 'हस्तं निदधाति वृक्षे' इत्यादौ नाऽतिप्रसङ्गः । दानं चाऽपुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वोत्पादनम् । अतएव 'रजकस्य वस्त्रं ददाती'त्यादौ न भवति । तत्र हि ददातिर्भाक्तः । एतच्च वृत्तिमतम् । भाष्यमते तु नाऽन्वर्थतायामाग्रहः 'खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददाति' इत्यादिप्रयोगात् । 'रजकस्य ददाती'ति प्रयोगस्तु शेषत्वविवक्षायां भविष्यति । न चैवमजां नयति ग्राममित्यादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यः, अजां प्रति ग्रामस्य शेषित्वाऽभावात् । 'यमभिप्रैती'त्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं, कर्मणश्च शेषत्वं लभ्यते, गां प्रति तु विप्रस्य शेषित्वमस्तीति भवति तस्य संप्रदानसंज्ञा । अत्र अभि प्र एतीत्येतत्पदत्रयं, न तु समासः । 'उदात्तवता गतिमता च तिङा गतेः समासो वक्तव्यः' इति वार्तिकस्य छन्दोविषयत्वादिति हरदत्तः । भाषाविषयत्वे तु 'यत्प्रकुरुते' इत्यादौ समासत्वात्सोरुत्पत्तिः स्यात् । लिङ्गसर्वनामनपुंसकतामभ्युपेत्य 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकि कृतेऽपि 'ह्रस्वो नपुंसके—' इति ह्रस्वः स्यात्, 'यत्प्रकुर्वीर'न्नित्यत्र तु नलोपः स्यात्, तस्मादुक्तवार्तिकस्य छन्दोविषयत्वं युक्तमेव । **दानीय इति** । बाहुलकात्संप्रदाने अनीयर् । **क्रिययेति** । क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वाऽभावात्तया अभिप्रेयमाणस्य सूत्रेण संज्ञा न प्राप्नोतीति वचनम् । एतच्च 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इत्यनेन सिद्धम् । 'पत्ये शेते' इत्यादौ पतिमनुकूलयितुं शेते इत्याद्यर्थाभ्युपगमे बाधकाऽभावात् । भाष्यकारमते तु 'कर्मणा यमभिप्रैति' इति सूत्रेणैव सिद्धम्, 'संदर्शनप्रार्थनाऽध्यवसायैराप्यमाणत्वात्क्रियापि कृत्रिमं कर्म' इति तैरुक्तत्वात् । नचैवमपि ददातिकर्मत्वाऽभावात् 'क्रियया यमभिप्रैति' इत्येतद्वचनं कर्तव्यमेवेति वाच्यम्, भाष्येऽन्वर्थसंज्ञात्वस्वीकारात् । नन्वेवं कटं करोति, ओदनं पचतीत्यादावपि संप्रदानत्वप्रसङ्गस्तथा च वचनद्वयबलात्कर्मसंप्रदानयोः पर्यायत्वे 'कटाय करोती'त्याद्यनिष्टप्रयोगोऽपि स्यादिति चेत् ? । अत्राहुः—'पत्ये शेते' इत्यकर्मकस्थले सावकाशायाः संप्रदानसंज्ञायाः निरवकाशया कर्मसंज्ञया बाधितत्वान्नैवाऽनिष्टप्रसक्तिः । न चैवं 'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ—' इति सूत्रमावश्यकमेवेति तत्प्रत्याख्यानं भाष्यस्थं न सङ्गच्छत इति वाच्यम् । भाष्ये तत्प्रत्याख्यानस्य प्रौढिवादमात्रत्वादिति दिक् । स्यादेतत्—दानस्य तदर्थत्वात्तादर्थ्ये चतुर्थी सिद्धैव किमनया संप्रदानसंज्ञया ? । मैवम् । दानक्रियार्थं हि संप्रदानं न तु दानक्रिया तदर्था । कारकाणां क्रियार्थत्वात् । **कर्मणः करणसंज्ञेत्यादि** । छान्दसमेतत् । अत एवेदं सुव्व्यत्ययेन सिद्धत्वादिति प्रत्याख्यायते । **रुच्यर्थानाम्** । रुचिरर्थो येषां ते रुच्यर्थास्तेषाम् । **प्रीयमाण इति** । 'प्रीञ् तर्पणे' अस्मात्कर्मणि लट् । **हरये रोचत इति** । हरिं प्रीणयतीत्यर्थः । कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनम् । यद्यपि रुचिर्दीप्तावपि पठ्यते, तथापीह दीप्तिर्न विवक्षितेत्याह—

क्रियायाः कर्मणेत्याकाङ्क्षायां दानस्येति गम्यते । तदाह—**दानस्येत्यादिना** । देयद्रव्योद्देश्यं संप्रदानमिति फलितम् । दानस्येति किम् ? पयो नयति देवदत्तस्य । अत्र देवदत्तस्य पयोनयनोद्देश्यत्वेऽपि न संप्रदानत्वं, पयसो दानकर्मत्वाऽभावात् । **चतुर्थी सम्प्रदाने** । **विप्रायेति** । विप्रमुद्दिश्य गां ददातीत्यर्थः । **अनभिहित इत्येवेति** । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । **दानीयो विप्र इति** । दानोद्देश्य इत्यर्थः । 'कृत्यल्युटो बहुल'मिति बहुलग्रहणात्संप्रदानेऽनीयर् । तेन कृता संप्रदानस्य विप्रस्याऽभिहितत्वान्न चतुर्थीति भावः । ननु दानक्रियाकर्मोद्देश्यस्यैव संप्रदानत्वे 'पत्ये शेते' इत्यत्र अकर्मकशयनक्रियोद्देश्यस्य पत्युः कथं संप्रदानत्वमित्याशङ्कायां 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्य'मिति वार्तिकं प्रवृत्तम् । तदेतदर्थतः सङ्गृह्णाति—**क्रियया यमिति** । क्रियोद्देश्यमपि संप्रदानमिति यावत् । **पत्ये शेते इति** । पतिमुद्दिश्य शेते इत्यर्थः । नन्वेवमपि ओदनं पचतीत्यादावपि संप्रदानत्वप्रसङ्गः । न च कर्मसंज्ञाविधिवैयर्थ्यं शङ्क्यम्, अत एव तत्र कर्मत्वसंप्रदानत्वयोर्विकल्पोपपत्तेरिति चेन्न, 'पत्ये शेते' इत्यकर्मकस्थले सावकाशायाः संप्रदानसंज्ञायाः सकर्मकस्थले कर्मसंज्ञया बाधात् । तथाच अकर्मकक्रियोद्देश्यमपि संप्रदानमिति फलतीति भावः । **कर्मणः करणसंज्ञेत्यादि** । वार्तिकमिदम् । 'एकस्मिन्वाक्ये कर्मणः संप्रदानस्य च समवाये सती'ति शेषः । यजधातुविषयमेवेदमित्यभिप्रेत्योदाहरति—**पशुना रुद्रं यजत इति** । अत्र यजधातुर्दानार्थक इत्यभिप्रेत्याह—**ददातीत्यर्थ इति** । इदं वार्तिकं छान्दसमेवेति कैयटः । **रुच्यर्थानां । रुच्यर्थानां धातूनामिति** । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ

माणः किम् ? । देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि । **श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः** ।१।४।३४। एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः संप्रदानं स्यात् । गोपी स्मरात्कृष्णाय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते वा । ज्ञीप्स्यमानः किम् ? । देवदत्ताय श्लाघते पथि । **धारेरुत्तमर्णः** ।१।४।३५। धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात् । भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः । उत्तमर्णः किम् ? । देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे ।

अन्यकर्तृकोऽभिलाष इति । अत एव 'आदित्यो रोचते दिक्षु' इत्यत्र दीप्त्यर्थे संज्ञा न भवति । **हरिनिष्ठप्रीतेरिति** । एतेन अन्यकर्तृकत्वमिह प्रीत्याश्रयान्यकर्तृकत्वमित्युक्तं भवति । **मोदकः पथीति** । देवदत्तस्यैव प्रीयमाणत्वं न तु पथ इति न तस्य संप्रदानत्वं । प्रीयमाणपदाऽभावे तु पथोऽपि स्यादिति भावः । **श्लाघह्नुङ्** । 'श्लाघृ कत्थने,' 'ह्नुङ् अपनयने' 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ,' 'शप उपालम्भे' । **कृष्णाय श्लाघत इति** । कृष्णं स्तौतीत्यर्थः । कर्मत्वे प्राप्ते वचनमिदम् । अन्ये त्वाहुः—कृष्णाय आत्मानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति । अस्मिंस्तु पक्षे शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । **ह्नुत इति** । सपत्नीभ्यः कृष्णं ह्नुवाना तमेवाऽर्थं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । यस्य कस्यचिद् ह्नुतिं बोधयतीति वा । **तिष्ठत इति** । स्थित्या स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चे'ति तङ् । **शपत इति** । उपालम्भेन स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । 'शप उपालम्भे' इति तङ् । **धारेरुत्तमर्णः** । 'धृङ् अवस्थाने' । हेतुमण्ण्यन्तः । उत्तमर्णो=धनस्वामी । अर्तेः क्तः । ऋणम् । ऋणमाधमर्ण्ये इत्यत्र व्यवहारविशेषोपलक्षणार्थमाधमर्ण्यग्रहणमिति व्याख्यानादुत्तमर्णेऽपि निष्ठानत्वं भवति । अस्मादेव निपातनादत्र बहुव्रीहौ निष्ठान्तस्य परनिपातो बोध्यः । **भक्तायेत्यादि** । इह भक्त उत्तमर्णो, हरिरधमर्णः । धृङोऽकर्मकत्वादणौ कर्तुर्मोक्षस्य णौ कर्मत्वम् । **शतं धारयति ग्राम इति** । परत्वादिहाऽधिकरणसंज्ञा भविष्यतीति चेदुत्तमर्णेऽपि तर्हि हेतुसंज्ञा स्यादिति हरदत्तः । ततश्चोत्तमर्णग्रहणाऽभावे हेतुसंज्ञाया इवाधिकरणसंज्ञाया अप्ययमपवादः स्यात्तद्वारणायोत्तमर्णग्रहणमिति भावः । एवं च कृतेऽप्युत्तमर्णग्रहणे 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति हेतुसंज्ञायां प्राप्तायां तद्बाधनार्थमिदं संप्रदानसंज्ञावचनमिति निष्कर्षमाहुः । मनोरमायां तु षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनमिति स्थितम् ।

च' । दीप्तिरिह न रुच्यर्थः, प्रीयमाण इति विरोधात् । तथाच प्रीतिजननार्थानामित्यर्थः । **प्रीयमाण इति** । समवायेन प्रीत्याश्रय इत्यर्थः । **हरये रोचते भक्तिरिति** । भक्तिः स्वविषयां प्रीतिं हरौ जनयतीत्यर्थः । भक्तिगतव्यापारप्रयोज्यप्रीत्याश्रयत्वाद्धरेः कर्मत्वं प्राप्तं, तदपवादोऽयम् । नन्वेवं सति हरिर्भक्तिमभिलषतीत्यत्रापि भक्तेः प्रीतिविषयत्वात्संप्रदानत्वं स्यादित्यत आह—**अन्यकर्तृक इति** । समवायेन प्रीत्याश्रयापेक्षया यदन्यत्, तत्कर्तृकाभिलाषो रुचधात्वर्थः । प्रीत्याश्रयकर्तृकः किञ्चिद्विषयक इच्छाविशेषोऽभिलाषः । तथा च अभिलषते रुच्यर्थकत्वाऽभावान्न तद्योगे संप्रदानत्वम् । प्रकृते च प्रीत्याश्रयो हरिः, तदपेक्षया यत् अन्यत्=भक्तिः, तत्कर्तृकैव प्रीतिरिति रुच्यर्थयोगः।

नन्विह भक्तेः संप्रदानत्वं कुतो न स्यात्, विषयतासंबन्धेन भक्तेरपि प्रीत्याश्रयत्वादित्यत आह—**हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्रीति** । हरेरेव समवायसंबन्धेन प्रीत्याश्रयतया प्रीयमाणत्वाद्भक्तेः कर्त्र्या उक्तरीत्या प्रीयमाणत्वाऽभावाच्च न संप्रदानत्वमिति भावः । भक्तिर्हरिं प्रीणाति, प्रीणयतीत्यादौ तु न भक्तेः संप्रदानत्वप्रसक्तिः, तिङा अभिहितत्वात्, समवायेन प्रीत्याश्रयत्वाऽभावाच्च । नापि हरेः, प्रीयमाण इति कर्मणि शानच्प्रयोगबलेन प्रीधातुयोगे रुच्यर्थानामित्यस्याऽप्रसक्तेर्विज्ञानात्, अन्यथा प्रीधातुकर्मणः संप्रदानत्वे कर्मणि शानचो दौर्लभ्यात् । **मोदकः पथीति** । अत्र पथः प्रीयमाणत्वाऽभावान्न संप्रदानत्वमिति भावः । **श्लाघह्नुङ्** । 'श्लाघृ कत्थने' 'ह्नुङ् अपनयने' 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' 'शप उपालम्भे' एषां द्वन्द्वः । 'शपा'मित्यनन्तरं 'प्रयोगे' इत्यध्याहार्यम् । श्लाघादीनां स्तुत्यादिना बोधनमर्थः, ज्ञीप्स्यमान इति लिङ्गात् । ज्ञापनवाचिनो ज्ञपेः सन्नन्तात्कर्मणि शानच् । तदाह—**एषां प्रयोगे इत्यादिना** । **गोपी स्मरादिति** । मन्मथपीडावशाद्गोपी आत्मस्तुत्या विरहवेदनां कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । कृष्णस्यैव स्तुत्यत्वे तु द्वितीयैवेत्याहुः । **ह्नुते इति** । सपत्न्यपनयनेन स्वाशयं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । **तिष्ठते इति** । गन्तव्यमित्युक्तेऽपि स्थित्या स्वाशयं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चे'त्यात्मनेपदम् । **शपते इति** । उपालम्भेन स्वाशयं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । **धारेरुत्तमर्णः** । 'धारे'रित्यनन्तरं 'प्रयोगे' इत्यध्याहार्यम् । 'धृङ् अवस्थाने' इत्यस्य हेतुमण्ण्यन्तस्य धारेरिति निर्देशः । तदाह—**धारयतेरित्यादिना** । अन्यस्वामिकं द्रव्यं नियतकाले पुनरर्पणबुद्ध्या गृहीतम् ऋणमित्युच्यते । तत्र ऋणस्य ग्रहीता—अधमर्णः, ऋणस्यार्पयिता—धनस्वामी—उत्तमर्णः । प्रतिमासमशीतिभागादिवृद्ध्या उत्तमम्=अधिकतां प्राप्तम् ऋणं यस्येति विग्रहः । **भक्तायेति** ।' भक्तसंबन्धी यो मोक्षः=अपरिमितनित्यसुखविशेषस्तं धारयतीत्यर्थः । धरते मोक्षः, अवतिष्ठते इत्यर्थः । तं प्रेरयति धारयति, अवस्थापयतीति यावत् । पूजयन्हि भक्तस्तुलसीदलादिद्रव्यं प्रयच्छति, तच्च गृह्णन्तुष्टो हरिस्तत्प्रत्तद्रव्यं मोक्षदानेन

स्पृहेरीप्सितः । ।१।४।३६। स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः सम्प्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । ईप्सितः किम् ?, पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्मसंज्ञा । पुष्पाणि स्पृहयति ॥ क्रुधद्रुहेर्ष्याऽसूयार्थानां यं प्रति कोपः ।१।४।३७। क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात् । हरये क्रुध्यति । द्रुह्यति । ईर्ष्यति । असूयति । यं प्रति कोपः किम् ?। भार्यामीर्ष्यति, मैनामन्योऽद्राक्षीदिति । क्रोधोऽमर्षः । द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्याऽक्षमा । असूया—गुणेषु दोषाविष्करणम् । द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । अतो विशेषणं सामान्येन 'यं प्रति कोप' इति ॥ क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ।१।४।३८। सोपसर्गयोरनयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । क्रूरमभिक्रुध्यति । अभिद्रुह्यति ॥ राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ।१।४।३९। एतयोः कारकं संप्रदानं स्याद्यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृष्णाय

स्पृहेरीप्सितः । 'स्पृह ईप्सायां' चुरादावदन्तः, तेन स्पृहयतीत्यत्र लघूपधगुणो न । परत्वादिति । तेन 'परस्परेण स्पृहणीयशोभम्', स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिः' इत्यादौ कर्मण्यनीयर् सिध्यति । शेषत्वविवक्षायां तु 'कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति च' इत्यत्र षष्ठ्यपि सिध्यतीति हरदत्तादयः । वाक्यपदीयहेलाराजीयग्रन्थयोस्तु स्पृहयतियोगे कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्च बाधिकेयं संप्रदानसंज्ञेति स्थितम् । युक्तं चैतत्—'क्रियया यमभिप्रैति—'इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः 'स्पृहेरीप्सितः' इत्येतत्सूत्रस्य हरदत्तादिमते वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तस्माद्वाक्यपदीयादिग्रन्थानुरोधेन 'परस्परेण स्पृहणीयशोभम्' इत्यादौ 'दानीयो विप्रः' इतिवद्बाहुलकात्संप्रदानेऽनीयरिति व्याख्येयम् । 'कुमार्य इव कान्तस्य' इत्यत्र तु त्रस्यन्तीत्येतदर्थतया कृतार्थस्य कान्तस्येति षष्ठ्यन्तस्य विभक्तिविपरिणामेन 'कान्ताय स्पृहयन्ती'ति व्याख्येयमिति केचित् । क्रुधद्रुह । 'क्रुध क्रोधे', द्रुह जिघांसायाम्', 'ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्',असूयतिः कण्ड्वादियगन्तः, एषामर्थ इवार्थो येषां धातूनामित्यर्थः । द्रोहोऽपकार इति । द्रुह द्रोहे' इति पाठाभिप्रायेणोक्तं, जिघांसा द्रोह एवेत्यर्थतोऽनुभाषणं वा। अक्षमेति । परसंपत्त्यसहनमित्यर्थः । क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात्तद्योगे षष्ठी प्राप्ता,अन्ययोस्तु सकर्मकत्वाद्द्वितीया प्राप्ता । ननु चित्तदोषार्थानामित्येवास्तु, किं क्रोधादीनां विशिष्योपादानेनेति चेत् ? अत्राहुः—द्विषादावतिप्रसङ्गवारणाय विशिष्योपादानम् । तेन 'योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः' इत्यत्र चतुर्थी न भवति । तत्र ह्यनभिनन्दनं द्विषेरर्थः । अत एवाऽचेतनेषु न प्रयुज्यते'-औषधं द्वेष्टि देवदत्त'मिति । कोपप्रभवा एवेति । कथं तर्हि 'कुप्यसि कस्मैचित्' इति । न हि कोपः कोपप्रभवः।अत्र व्याचख्युः—कुपिरत्र द्रोहार्थ इति । पत्ये शेते इतिवत् 'क्रियया यम्—' इत्येव सिद्धे क्रुधद्रुहोर्ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः ।राधीक्ष्योः। 'राध संसिद्धौ', 'ईक्ष दर्शने' ।अनयो-

---

निष्क्रीणाति । तदाहुः पौराणिकाः—'तोयं वा पत्रं वा यद्वा किञ्चित्समर्पितं भक्त्या । तदृणं मत्वा देवो निःश्रेयसमेव निष्क्रयं मनुते ।' इत्यादि । तथाचात्र भक्तस्य ऋणदातृत्वेन उत्तमर्णत्वात्संप्रदानत्वं संबन्धषष्ठ्यपवादः । स्पृहेरीप्सितः । 'स्पृह ईप्सायाम्' चुरादावदन्तः । ततः स्वार्थे णिचि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणाऽभावे स्पृहिशब्दात्षष्ठ्येकवचनम् । 'प्रयोग' इत्यध्याहार्यम् । तदाह—स्पृहयतेरित्यादिना । ननु 'पुष्पेभ्यः स्पृहयती'त्येव स्यात्, नतु पुष्पाणि स्पृहयतीत्यपि । उभयं त्विष्यते । तत्राह—ईप्सितमात्र इति । यदा त्वीप्सितत्वस्यापि न विवक्षा, किं तु विषयतामात्रविवक्षा, तदा 'पुष्पाणां स्पृहयती'ति साधु । 'कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति चे'त्यादिदर्शनात् । वाक्यपदीये तु स्पृहयतियोगे कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्चायमपवाद इति स्थितम् । हेलाराजोऽप्येवम् । तन्मते पुष्पाणि स्पृहयति पुष्पाणां स्पृहयतीत्याद्यसाध्वेवेत्यन्यत्र विस्तरः । क्रुधद्रुह । क्रुधाद्यर्थानामिति । 'क्रुध क्रोधे' 'द्रुह द्रोहे' श्यन्विकरणौ । 'ईर्ष्य ईर्ष्यायां' शब्विकरणः । 'असूञ् उपतापे' कण्ड्वादिः । एषामर्था एवार्था येषामिति विग्रहः । हरये क्रुध्यतीति । 'रावणादि'रिति शेषः । हरिविषयकं कोपं करोतीत्यर्थः । घातेच्छासमनियतश्चित्तवृत्तिविशेषः कोपः । अकर्मकत्वात्षष्ठी प्राप्ता । द्रुह्यतीति । कोपाद्धरिविषयकमपकारं करोतीत्यर्थः । अकर्मकत्वात्षष्ठी प्राप्ता । अपकारो दुःखजनिका क्रिया । धात्वर्थोपसङ्ग्रहादकर्मकः । ईर्ष्यतीति । ईर्ष्या असहनम् । हरिं कोपान्न सहत इत्यर्थः । कर्मणि द्वितीया प्राप्ता । असूयति वेति । असूया गुणेषु दोषारोपः । यथाविहितकर्माचारे दम्भादिकृतत्वारोपणम् । इह कोपाद्धरिं दुर्गुणं मन्यत इत्यर्थः । मैनामिति । एनां भार्यामन्यो न पश्येदित्येतदर्थं भार्यागुणेषु दोषारोपणं करोतीत्यर्थः । नात्र भार्यां प्रति कोपः, किन्तु परेण दृश्यमानां तां न सहत इत्येव विवक्षितमिति बोध्यम् । एवंच क्रोधद्रोहेर्ष्यासूयानां कोपमूलकत्व एवेदमिति भाष्ये स्थितम् । तथाच कुप्यति कस्मैचिदित्याद्यसाध्वेव, कोपमूलकत्वाऽभावात्क्रुधार्थकत्वाऽभावाच्च । प्ररूढकोप एव हि क्रोधः, 'नह्यकुपितः क्रुध्यति' इति भाष्यात् । क्रुधद्रुहोः । 'उपसृष्टयो'रित्येतद्व्याचष्टे—सोपसर्गयोरिति । पूर्वसूत्रापवादोऽयम् । हरेः क्रोधद्रोहोद्देश्यत्वाऽभावात् 'क्रियया यमभिप्रैती'ति संप्रदानत्वस्य न प्रसक्तिः । नापि तादर्थ्ये चतुर्थी । क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वाच्च

राध्यति ईक्षते वा। पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥ **प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता** ।१।४।४०। आभ्यां परस्य श्रृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्तनरूपव्यापारस्य कर्ता संप्रदानं स्यात्। विप्राय गां प्रतिश्रृणोति आश्रृणोति वा। विप्रेण 'मह्यं देही'ति प्रवर्तितः प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥ **अनुप्रति गृणश्च** ।१।४।४१। आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात्। होत्रेऽनुगृणाति, प्रतिगृणाति। होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥ **परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्** ।१।४।४४। नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणं, तस्मिन् साधकतमं कारकं संप्रदानसंज्ञं वा स्यात्। शतेन शताय वा परिक्रीतः। ***तादर्थ्ये**

स्त्विह शुभाऽशुभपर्यालोचनमर्थस्तच्च प्रश्नपूर्वकमित्याशयेन विवृणोति–**पृष्टो गर्ग इति**। शुभाऽशुभरूपयोः कर्मणो-र्धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकावेतौ। अत एव राध्यतीति श्यन्, 'राधोऽकर्मकाद्वृद्धावेव' इति दिवादिषु वक्ष्यमाणेन गणसूत्रेणाऽकर्मकादेव तद्विधानात्, कृष्णसम्बन्धि शुभाऽशुभमित्यर्थाभ्युपगमात् षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनमिदम्।

अनुप्रति। 'गृण' इति श्नान्तस्यानुकरणशब्दात्षष्ठी। प्रत्याङ्भ्याम्-' इति पूर्वसूत्रे द्विवचननिर्देशात्प्रत्येकमेव धातुसम्बन्ध इति निर्धारिते तत्साहचर्यादिहापि प्रत्येकमेव धातुसम्बन्ध इति सूचयन्नाह--**आभ्यां गृणातेरिति**। **होत्रे इति**। कर्मत्वे प्राप्ते वचनम्। **परिक्रयणे**। द्रव्यदानेनाऽत्यन्तस्वीकारः क्रयः, तस्य समीपं परिशब्द आचष्टे। तच्च नियतकालम्। अनियतकालात्क्रयणात्परिक्रयणस्य न्यूनकालत्वादित्याशयेनाह–**नियतेति**। **भृत्या**–वेतनादिना। **ताद-र्थ्ये इति**। तस्मै कार्यायेदं तदर्थं=कारणं, तस्य भावस्तादर्थ्यम्। ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्। 'कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धा-

---

हरेः कर्मत्वम्। अतः शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां वाचनिकं कर्मत्वम्। **राधीक्ष्योः**। **यदीय इति**। यद्विषयक इत्यर्थः। 'विप्रश्न' इत्येतद्व्याचष्टे—**विविधः प्रश्न इति**। **कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा**। **पृष्टो गर्ग इति**। गर्गो नाम ज्योतिःशास्त्रविदृषिविशेषः, स कृष्णाय राध्यति ईक्षते वेत्यन्वयः। 'राध संसिद्धौ' 'ईक्ष दर्शने'। इह तु प्रश्न-विषयशुभाऽशुभपर्यालोचनमर्थः, 'यस्य विप्रश्न' इति लिङ्गात्। तदाह—**शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थ इति**। अत्र शुभस्याऽशुभस्य च प्रश्नविषयस्य धात्वर्थोपसङ्ग्रहादकर्मकावेतौ। अत एव राध्यतीति श्यन्नुपपद्यते। अन्यथा 'राधोऽकर्मकादि'ति नियमाच्छ्यन्न स्यात्। एवंच किं कृष्णस्य शुभमशुभं वेति पृष्टो गर्गः कृष्णविषयकं शुभाऽशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः। कृष्णस्य संप्रदानत्वं। षष्ठ्यपवादः। **प्रत्याङ्भ्याम्**। प्रत्याङ्भ्यामिति दिग्योगे पञ्चमी। परस्येत्यध्याहार्यं श्रुव इत्यस्य विशेषणम्। 'श्रु श्रवणे'। इह तु प्रेरणापूर्वकाभ्युपगमे वर्तते। पूर्वशब्दः प्रेरणात्मक-व्यापारं परामृशति। तदाह-**आभ्यामित्यादिना**। 'पूर्वस्ये'त्यस्य व्याख्यानं–**प्रवर्तनारूपस्येति**। प्रेरणारूपस्ये-त्यर्थः। 'प्रत्याङ्भ्या'मित्यनेन समुदिताभ्यां परस्येति नार्थो विवक्षितः, किन्तु प्रत्येकमेव तयोर्निमित्तत्वम्, अन्यथा 'अभिनिविशश्चे'तिवत् 'प्रत्याङ् श्रुवः' इत्येव ब्रूयादित्यभिप्रेत्योदाहरति—**विप्राय गां प्रतिश्रृणोति आश्रृणोति वेति**। अत्र प्रतिपूर्वक आङ्पूर्वकश्च श्रुधातुः प्रेरणापूर्वकाभ्युपगमे वर्तते, ततश्च प्रवर्तितः प्रतिजानीते इति लभ्यते। केन प्रवर्तित इत्याकाङ्क्षायां विप्रः कर्तृत्वेनान्वेति। तत्र विप्रस्य प्रेरणाकर्तृत्वात्संप्रदानत्वं कर्तृतृतीयापवाद इत्यभिप्रे-त्याह–**विप्रेणेति**। मह्यं गवादिद्रव्यं देहीति विप्रेण पृष्टः सन् देवदत्तस्तुभ्यं ददामीत्यभ्युपगच्छतीति योजना।

अनुप्रतिगृणश्च। पूर्वस्य कर्तेत्यनुवर्तते। 'गॄ शब्दे'इत्यस्य श्नान्तस्याऽनुकरणशब्दाद्गृण इति षष्ठी। अत्र गॄधातुः शंसितृकर्मके शंसनविषयकप्रोत्साहने वर्तते। तत्र पूर्वव्यापारस्य शंसनस्य कर्ता संप्रदानमित्यर्थः। तदाह–**आभ्या-मिति**। पूर्वसूत्रे प्रत्याङ्भ्यामिति द्विवचननिर्देशबलात्प्रत्येकमेव धातुसंबन्धावधारणात्तत्साहचर्यादिहापि प्रत्येकमेव धातुसंबन्धः इत्यभिप्रेत्योदाहरति—**होत्रे अनुगृणाति प्रतिगृणाति वेति**। **होता प्रथममिति**। शंसितारं होतारम् उत्तरोत्तरशंसनविषये प्रोत्साहयतीति यावत्। 'ओऽथ मोदै वे'ति प्रतिगरमन्त्रः। 'ओ' इति संबोधने, 'मोदै' इति लोडुत्तमपुरुषैकवचनम्। 'व' इत्येवकारार्थे। हे होतः! अथ त्वदीयशंसनानन्तरं तुष्याम्येवेति तदर्थः। प्रोत्साहने होतुः कर्मत्वं प्राप्तं, पूर्वव्यापारं शंसनं प्रति कर्तृत्वाद्धोतुः संप्रदानत्वम्। **परिक्रयणे**। **नियतकाल-मिति**। 'तुभ्यमेतावद्वेतनं दीयते, तद्गृह्णन्नेतावन्तं कालं त्वं मम कर्मकरो भवे'त्येवं परिमितकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणमित्यर्थः। साधकतममित्यनुवर्तते। तदाह—**तस्मिन्साधकतममिति**। संप्रदानत्वाऽभावे करणसंज्ञा। **शतेनेति**। सुवर्णादियत्किञ्चिद्द्रव्यशतेनेत्यर्थः। **तादर्थ्ये चतुर्थीति**। 'चतुर्थी संप्रदाने' इति सूत्रभाष्ये पठित-मेतत्। तस्मै इदं तदर्थम्। अर्थेन नित्यसमासः। तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यम्। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। तेन च उप-कार्योपकारकभावसंबन्धो विवक्षितः। तत्र उपकार्यादेव चतुर्थी, भाष्ये यूपाय दारु, कुण्डलाय हिरण्यमित्युदाहृत-त्वादित्यभिप्रेत्योदाहरति-**मुक्तये इति**। मुक्त्यर्थमित्यर्थः। उपकार्यत्वं च बहुविधं-जन्यत्वादि। यथा मुक्तये हरिं भजतीति। मुक्तिर्जन्येति गम्यते। प्राप्यत्वं वा, ब्राह्मणाय दधीति। ब्राह्मणस्योपकार्यत्वं गम्यते इत्यादि। नचैव-

चतुर्थी वाच्या ॥ मुक्तये हरिं भजति ॥ * क्लृपि संपद्यमाने च ॥ भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते संपद्यते जायत इत्यादि ॥ *उत्पातेन ज्ञापिते च । वाताय कपिला विद्युत् । *हितयोगे च । ब्राह्मणाय हितम् । क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ।२।३।१४। क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः । नमस्कुर्मो नृसिंहाय ।

भिधानं भावप्रत्ययेन' इति सिद्धान्तात्त्यजा संबन्धोऽभिधीयते । स च संबन्धोऽनेकविधो, न तु कार्यकारणभाव एव; तेन 'ब्राह्मणाय दधी'त्याद्यपि सिद्धम् । ब्राह्मणस्य दध्यजन्यत्वेऽपि तत्संस्कार्यत्वात् । न चैवं दधिशब्दादपि चतुर्थी स्यादिति शङ्क्यं, संबन्धस्य द्विष्ठत्वेऽपि षष्ठीवद्विशेषणादेव भवतीत्याकरे ऽभ्युपगमात् । एवं 'यूपाय दारु' इत्यत्र दारुशब्दादपि न भवति । 'हेतौ' इति तृतीयापि षष्ठीविषय एव भवतीति सापीह न भवति, किंतु प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव । न चैवद्वार्तिकस्यावश्यकत्वे 'चतुर्थी संप्रदाने' इति सूत्रं व्यर्थमिति भ्रमितव्यम् , 'हरये रोचते' इत्याद्यर्थं तस्याप्यावश्यकत्वात् । 'विप्राय गा'मित्यत्रापि तादर्थ्यचतुर्थ्याः प्राप्तिर्नास्तीति प्रागेवोक्तत्वाच्चेति दिक् । क्लृपीति । संपदादित्वाद्भावे क्विपि तदन्तात्सप्तमी । संपत्तिरिहाऽभूतप्रादुर्भावः, क्लृप्त्यर्थकधातुप्रयोगे यः संपद्यते तत्र चतुर्थी, विकारवाचकाच्चतुर्थीत्यर्थः । स हि संपद्यते=प्रादुर्भवति । तदुदाहरति—भक्तिर्ज्ञानायेति । ज्ञानात्मना परिणमत इत्यर्थः । प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी । अभेदविवक्षायां तु परत्वात्प्रथमैव, 'भक्तिर्ज्ञानं कल्पते' । यदा तु 'जनिकर्तुः—' इति भक्तेरपादानत्वं विवक्ष्यते, तदापि ज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वात्प्रथमैव, 'भक्तेर्ज्ञानं कल्पते' । क्लृपीत्यर्थग्रहणमित्याशयेनाह—संपद्यते इत्यादि । यद्यपि तादर्थ्ये चतुर्थ्यैव भक्तिर्ज्ञानायेत्यादिप्रयोगाः सिध्यन्ति, तथापि परिणामत्वप्रकारकबोधार्थमिदं वचनमित्याहुः । उत्पातेनेति । प्राणिनां शुभाऽशुभसूचको भूतविकार उत्पातः, तेन ज्ञापितेऽर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी वाच्येत्यर्थः । वातायेति । वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः । हितेति । चतुर्थीसमासविधानाज्ज्ञापकादेतल्लब्धमिति भावः । एवं सुखयोगेऽपि चतुर्थी बोध्या । क्रियार्थोपपद । क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था, सा क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य । यद्यपि क्रियाया उपपदत्वं न संभवति, तथापीह स्ववाचकशब्दद्वारा तद्बोध्यम् । क्रियाफलकक्रियावाचकमित्यर्थः । क्रियावाचकस्यापि धातोरुपोच्चारितपदरूपोपपदत्वं यद्यपि न संभवति, सुप्तिङन्तस्यैव पदत्वात्, तथापीह क्रियावाचकप्रकृतिकमित्यर्थो विवक्षितः, तादृशमुपपदं यस्य तुमुन्नन्तस्य तस्य कर्मणि चतुर्थी भवतीति निष्कृष्टोऽर्थः । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायाम्—' इति सूत्रमहिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्येव फलतीत्याशयेनाह—क्रियार्था क्रियेति । स्थानिन इत्यस्यैवार्थकथनम्—अप्रयुज्यमानस्येति । तुमुन इति । ण्वुलोऽप्युपलक्षणम्, फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहारक इति विवरणे बाधकाऽभावात् । कर्मणीति । तथा

मपि अनेनैव सिद्धे 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति सूत्रं संप्रदानसंज्ञाविधानं च व्यर्थमिति वाच्यं, 'हरये रोचते भक्तिः' इत्यादौ 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इत्याद्यर्थं तदावश्यकत्वादिति भाष्ये स्पष्टम् । क्लृपि संपद्यमाने चेति । क्लृपीति सप्तमी । सम्पत्तिः=विकारात्मना उत्पत्तिः । परिणाम इति यावत् । क्लृपिधातौ प्रयुज्यमाने सति संपद्यमानेऽर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी वाच्येत्यर्थः । भक्तिरिति । ज्ञानात्मना परिणमते इत्यर्थः । 'क्लृपीत्यर्थग्रहण'मित्यभिप्रेत्योदाहरति—संपद्यते जायते इत्यादीति । आदिना 'परिणमते' इत्यादिसङ्ग्रहः । परिणामत्वप्रकारकबोधार्थमिदं वचनम् । अन्यथा तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धमित्याहुः । उत्पातेन ज्ञापिते चेति । अशुभसूचक आकस्मिको भूतविकार उत्पातः, तेन सूचितेऽर्थे विद्यमानाच्चतुर्थी वाच्येत्यर्थः । वातायेति । महावातस्य सूचिकेत्यर्थः । हितयोगे चेति । 'चतुर्थी वाच्ये'ति शेषः । ब्राह्मणाय हितमिति । ब्राह्मणस्य सुखकृदित्यर्थः । 'याजनादी'ति शेषः । क्रियार्थ । क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था । 'क्रिये'ति विशेष्यमध्याहार्यम् । क्रियाफलकक्रियावाचकमिति यावत् । क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्येति विग्रहः । तुमुनो विशेषणमेतत् । उपोच्चारितं पदम्—उपपदम् । 'स्थानिन' इत्यपि तद्विशेषणम् । स्थानं प्रसक्तिरस्यास्तीति स्थानी, तस्येति विग्रहः । अप्रयुज्यमानस्येति यावत् । तादृशस्य तुमुन्नन्तस्य कर्मणि चतुर्थीति फलितम् । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थाया'मिति तुमुन्विधिमहिम्ना क्रियाफलकमुपपदं क्रियावाच्येव लभ्यते । तदाह—क्रियार्था क्रियेति । 'स्थानिन' इत्यस्य व्याख्यानम्—अप्रयुज्यमानस्येति । 'फलेभ्यो याती'त्यत्र कस्य तुमुन्नन्तस्य प्रसक्तिरित्यत आह—फलान्याहर्तुमिति । इह फलाहरणक्रियार्था यानक्रिया, तद्वाचके उपपदे आहर्तुमित्यध्याहारलभ्यतुमुन्नन्तार्थाहरणक्रियां प्रति फलानां कर्मत्वाच्चतुर्थी द्वितीयापवादः । ननु तादर्थ्यचतुर्थ्या गतार्थता शङ्क्या, नहि यानक्रिया फलार्था, किन्तु फलकर्मकाहरणक्रियार्थैव, अतो न फलेभ्यस्तादर्थ्यचतुर्थीप्रसक्तिः । एवं च फलकर्मकाहरणक्रियार्था यानक्रियेति बोधः । उदाहरणान्तरमाह—नमस्कुर्म इति । तुमुन्नन्तार्थाध्याहारं दर्शयति—नृसिंहमनुकूलयितुमिति । नचात्र 'नमःस्वस्ती'त्येव चतुर्थी

नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः । एवं स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादावपि ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् ।२।३।१५। 'भाववचनाश्चे'ति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति । यष्टुं यातीत्यर्थः ॥ **नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च** ।२।३।१६। एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । ***उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी** ॥ नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति ।

च द्वितीयापवादोऽयमिति भावः । यत्तु प्रसादकृता व्याख्यातम् 'अप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात्, प्रयुज्यमानस्य कर्मणि मा भूदिति नियमार्थं सूत्र'मिति, तदसत्, अप्राप्तस्य नियमाऽयोगात् । न चेह 'तादर्थ्ये' इति प्राप्तिः शङ्क्या, यानक्रियायाः फलार्थत्वाऽभावात् । आहरणार्थो हि यानक्रिया । आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्यदेतत् । क्रियार्थोपपदस्य किम् ? । प्रविश पिण्डीम् । गृहप्रवेशनं यद्यपि भक्षणार्थं तथापि भक्षिं प्रति कृत्रिमोपपदत्वं नास्ति । न च तुमुनः कर्मणीत्युक्तत्वाद्भक्षिकर्मणि चतुर्थ्याः प्रसक्तिरेव नास्तीति प्रत्युदाहरणमिदं न सङ्गच्छत इति वाच्यम्, सति तु 'क्रियार्थोपपदस्य' इति पदे 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायाम्' इत्येतद्विषयकमेवेदं सूत्रमिति 'तुमुनः' इति लभ्यते नान्यथेति प्रत्युदाहरणस्याऽसङ्गतत्वाऽभावात् । **तुमर्थात्** । 'अव्ययकृतो भावे' इति तुमुनो भाव एव विधानात्तदर्थस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणं सूत्रविशेषपरिग्रहार्थमित्याह—**भाववचनाश्चेतीति** । न च 'तादर्थ्ये' इत्येव गतार्थता शङ्क्या । क्रियार्थक्रियोपपदकेन 'भाववचनाश्च' इति घञा तुमुनेव तादर्थ्यस्य द्योतितत्वात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्राप्तावेतत्सूत्रारम्भात् । यत्तु प्रसादकृतोक्तम्–भाववचनादेव यथा स्यात्, पाचको व्रजतीति ण्वुलन्तान्मा भूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति । तन्न, ण्वुलः कर्तृवाचकत्वया तुमर्थकत्वाऽभावेन नियमार्थत्वाऽयोगात् । ण्वुलन्ते कर्तुः प्राधान्यात्, कर्तारं प्रति च तादर्थ्याऽभावात्, गुणीभूत[तया]पाकं प्रति तादर्थ्यसंभवेऽपि पाकवाचकधातोश्चतुर्थ्ययोगाच्च । तुमर्थात्किम् ? । पचनं वर्तते । भाववचनात्किम् ? । पाकः । त्यागः । अत्र वदन्ति–'क्रियार्थोपपदस्य–' इत्यनुवर्त्य पञ्चम्या विपरिणमय्य व्याख्याने बाधकाऽभावाद्भाववचनादिति त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं 'तुमर्थात्–' इत्येव वक्तव्यमिति वाच्यम् । वर्णलाघवसम्भवे गौरवाश्रयणाऽयोगादिति । **बलीयसीति** । हरये नम इत्यत्र तुद्देशनक्रियाद्वारा हरिनमस्कारयोः सम्बन्धः–हर्युद्देश्यको नमस्कार इति । एवं चोद्देशनक्रियावगतौ विलम्ब

सिद्धेति वाच्यम्, 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति द्वितीयापत्तेः । एतत्सूचनार्थमेवेदमुदाहरणान्तरं दर्शितम् । **तुमर्थाच्च** । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थाया'मिति सूत्रम् । क्रियार्थायां क्रियायामुपपदभूतायां भविष्यति काले तुमुन्ण्वुलौ स्तः । भोक्तुं व्रजति, भोजको व्रजति । भविष्यद्भुजिक्रियार्थो व्रजतिरत्रोपपदम् । अस्य तुमुनोऽर्थ इवार्थो यस्य तस्मादिति विग्रहः । भावः=क्रिया । उच्यते अनेनेति वचनः, भावस्य वचनो भाववचनः, तस्मादिति विग्रहः । क्रियावाचिन इति यावत् । 'प्रत्यया'दिति शेषः । तत्र 'अव्ययकृतो भावे' इति तुमुनो भाव एव विहितत्वेन तुमर्थकस्य प्रत्ययस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणं सूत्रविशेषपरिग्रहणार्थमित्याह— **भाववचनाश्चेति** । 'भावे' इत्यधिकृत्य ये घञादिप्रत्यया विहितास्ते क्रियार्थक्रियायामुपपदभूतायां भविष्यति स्युरिति तदर्थः । 'यागाय याती'त्याद्युदाहरणम् । एवं च क्रियार्थक्रियोपपदत्वलाभार्थं तुमर्थादिति विशेषणम् । अत्र तादर्थ्यस्य तुमुनेव घञा द्योतितत्वात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन तादर्थ्यचतुर्थ्या अप्राप्तौ प्रथमायाः प्राप्तावि‍दं वचनम् । तुमर्थादिति किम् ? । पाकः त्याग इत्यादौ घञो भावे इत्यधिकारस्थत्वेऽपि न चतुर्थी । क्रियार्थक्रियोपपदत्वाऽभावेन तुमर्थकत्वाऽभावात् । भाववचनादिति किम् ? । पाचको व्रजति । पक्तुं व्रजतीत्यर्थः । 'तुमुन्ण्वुलौ' इति ण्वुल् । तस्य तुमर्थकत्वेऽपि 'भावे' इत्यधिकारे विध्यभावान्न चतुर्थी । तादर्थ्यस्य ण्वुलैवोक्तत्वान्न तादर्थ्यचतुर्थी, किंतु प्रथमैव । **नमःस्वस्ति** । युज्यत इति योगः । कर्मणि घञ् । 'नमस्' इत्यादिभिर्युक्तादित्यर्थः । फलितमाह—**एभिर्योगे इति** । न च तादर्थ्यचतुर्थ्या गतार्थत्वं शङ्क्यं, तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठीनिवारणार्थत्वात् । तादर्थ्यं हि उपकार्योपकारकभावः, तस्य यदा सम्बन्धत्वेन भानं तदा षष्ठी, यथा 'गुरोरिदं गुर्वर्थ'मिति भाष्ये स्पष्टम् । एवंच नमःस्वस्त्यादियोगे तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षायामपि चतुर्थ्येवेत्येतदर्थमिदं सूत्रम् । ननु नमस्करोति देवानित्यत्रापि चतुर्थी स्यादित्यत आह—**उपपदविभक्तेरिति** । पदान्तरयोगनिमित्तिका विभक्तिः-उपपदविभक्तिः, तदपेक्षया कारकविभक्तिर्बलीयसीत्यर्थः । 'अन्तरान्तरेणे'ति सूत्रे भाष्ये पठितमिदं वचनम् । तच्च न्यायसिद्धम् । क्रियाकारकयोर्हि सम्बन्धः–अन्तरङ्गः । उपपदार्थेन तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकः सम्बन्ध इति तन्निमित्ता विभक्तिर्बहिरङ्गेति कैयटः । अन्ये तूपपदविभक्त्या सम्बन्धसामान्यमवगम्यते, विशेषावगमस्तु प्रकरणादिपर्यालोचनया लभ्यः । कारकविभक्त्या तु कर्मत्वादिसम्बन्धविशेषो झटित्येवावगम्यत इति सा बलीयसीत्याहुः । **नमस्करोति देवानिति** । करशिरःसंयोगादिना तोषयतीत्यर्थः । करशिरःसंयोगादिमात्रार्थत्वेऽकर्मकत्वापातात् ।

अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि । प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः । 'तस्मै प्रभवति' 'स एषां ग्रामणी'रिति निर्देशात् । तेन 'प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्ये'ति सिद्धम् । वषडिन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थः, तेनाशीर्विवक्षायां परामपि 'चतुर्थी चाशिषी'ति षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ॥ **मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ।२।३।१७।** प्राणिवर्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वां तृणं मन्ये, तृणाय वा । श्यना निर्देशात्तानादिकयोगे न । न त्वां तृणं मन्वे । अप्राणिष्वित्यपनीय—॥ ***नौकाकान्नशुकशृगालवर्ज्येष्विति वाच्यम् ।** तेन न त्वां नावमन्नं [वा] मन्ये इत्यत्राऽप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न । 'न त्वां शुने श्वानं वा मन्ये'

इति कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वमित्येके । अन्ये तूपपदविभक्त्या संबन्धसामान्यमवगम्यते, तद्विशेषावगमस्त्वर्थप्रकरणादिपर्यालोचनाऽधीनः । कारकविभक्त्या तु कर्मत्वादिसंबन्धविशेषो झटित्येवाऽवगम्यत इति तस्या बलीयस्त्वमित्याहुः । **षष्ठ्यपीति ।** ननु प्रभ्वादियोगे षष्ठ्येवास्तु, अलंशब्दस्तु पर्याप्तीतरार्थक एव गृह्यतामित्याशङ्क्याह—**तस्मै प्रभवतीति । न त्वां तृणमित्यादि ।** ननु तृणादिवद्युष्मच्छब्दादपि पक्षे चतुर्थ्या भाव्यम् । मैवम्, 'अनादरे' इत्यस्य कर्मविशेषणत्वेन अनादरद्योतकं यत्कर्म तत्र चतुर्थीति व्याख्यानात् । तृणं ह्यत्राऽनादरद्योतकं न तु युष्मदर्थः । स्यादेतत्—त्वां तृणं मन्ये तृणाय वेत्युदाह्रियतां, किमनेन नञः प्रयोगेण ? । अत्राहुः—'प्रकृष्य कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकमस्ति, तेन यद्वाचिनश्चतुर्थी विधीयते ततो निकृष्टत्वेन यदि कुत्सा प्रतिपाद्यते, तदा चतुर्थी भवति न तु साम्यविवक्षायाम् । तादृशी च कुत्साप्रतीतिर्नञः प्रयोगे झटित्येव भवतीति 'न त्वा'मित्युक्तमिति । **श्यना निर्देशादिति ।** न च मन्य इति यका निर्देशः किं न स्यादिति वाच्यम्, अनभिहित इत्यधिकारात् । न हि यका योगे अनभिहितं कर्म संभवति । श्यन्नपि दैवादिकधातूपलक्षणमात्रं, न तु स्वयं विवक्षितः । तेन 'तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽपि बाणेन रक्षः प्रधनान्निरास्थत्' इति भट्टिप्रयोगः सङ्गच्छते । **नौकाकान्नेति ।**

प्रजाभ्यः स्वस्तीति । प्रजासम्बन्धि कुशलमित्यर्थः । **अग्नये स्वाहेति ।** अग्न्युद्देश्यकं द्रव्यदानमित्यर्थः । **पितृभ्यः स्वधेति ।** पित्रुद्देश्यकं द्रव्यदानमित्यर्थः । 'स्वं रूपं शब्दस्य' इति अलंशब्दस्यैव ग्रहणे 'कुमारीणामलङ्कार' इत्यत्रातिव्याप्तिः । किंच दैत्येभ्यो हरिरलमित्यत्रैव स्यात्, 'दैत्येभ्यो हरिः प्रभु'रित्यादौ न स्यादित्यत आह—**अलमितीति ।** वार्तिकमेतत् । अलमित्यनेन पर्याप्त्यर्थकशब्दानां ग्रहणमित्यर्थः । **तेनेति ।** पर्याप्त्यर्थग्रहणेनेत्यर्थः । **इत्यादीति ।** आदिना 'कुमारीणामलङ्कार' इत्यत्रातिव्याप्तिनिराससङ्ग्रहः । ननु 'प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्ये'त्यादौ कथं षष्ठीत्यत आह—**प्रभ्वादियोगे षष्ठीति ।** कुत इत्यत आह—**स एषां ग्रामणीरिति निर्देशादिति ।** नन्वेवं सति 'दैत्येभ्यः प्रभु'रिति चतुर्थी न स्यात् । अलंशब्दस्तु पर्याप्तीतरार्थक एव भविष्यतीत्यत आह—**तस्मै प्रभवतीति । वषडिन्द्रायेति ।** इन्द्रोद्देश्यकं हविर्दानमित्यर्थः । ननु स्वस्ति गोभ्यो भूयादित्याशीर्वाक्ये चतुर्थ्येवेष्यते । तत्र 'चतुर्थी चाशिष्यायुष्ये'त्यादिना परत्वात्पक्षे षष्ठीप्रसङ्ग इत्यत आह—**चकारः पुनर्विधानार्थ इति । तेनेति ।** पुनर्विधानसामर्थ्येनेत्यर्थः । **मन्यकर्मणि ।** 'अप्राणिष्वि'ति च्छेदः । 'मन ज्ञाने' दिवादिः, श्यन्विकरणः, 'मनु अवबोधने' तनादिरुविकरणः । तत्र मन्येति श्यना निर्देशाद्दैवादिकस्य ग्रहणमित्याह—**मन्यतेरिति । कर्मणीति ।** अतो द्वितीयां बाधित्वा पक्षे चतुर्थीति सूचितम् । **तिरस्कारे इति ।** 'अनादरे' इत्यस्य व्याख्यानमेतत् । 'अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया' इत्यमरः । **न त्वां तृणमिति ।** हे देवदत्त त्वां तृणत्वेनापि न मन्ये इत्यर्थः । नञुपादानादयमर्थो लभ्यते । तृणादप्यधमत्वप्रतीतेस्तिरस्कारातिशयः फलितः । 'तृणं त्वां मन्ये तृणाय वे'त्युक्तौ तु तृणसाम्यमेव प्रतीयेत । न तु ततोऽप्यपकृष्टत्वम् । एतदेवाभिप्रेत्य भाष्येऽपि नञुपात्तः । न च मन्यकर्मत्वाऽविशेषात्त्वामिति युष्मच्छब्दादपि चतुर्थी शङ्क्या, अनादरद्योतके कर्मणीत्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । तृणमेव ह्यत्रानादरद्योतकं, न तु युष्मदर्थः । **श्यनेति ।** तानादिकमनुधातुकर्मणि द्वितीयैव, नतु पक्षे चतुर्थीति भावः । **न त्वां तृणं मन्वे इति ।** मनुधातोरुविकरणस्य लडुत्तमपुरुषैकवचनम् । ननु 'न त्वां नावमन्नं मन्ये' इत्यत्रापि चतुर्थीविकल्पः स्यादित्यतिव्याप्तिः, 'न त्वां शुने मन्ये' इत्यादौ तु प्राणित्वाच्चतुर्थीविकल्पो न स्यादित्यव्याप्तिः, कर्मणः प्राणित्वादित्यत आह—**अप्राणिष्वित्यपनीयेति । न त्वां नावं मन्ये इति ।** जीर्णां नावं प्रति वाक्यमेतत् । न त्वामन्नं मन्ये इत्यप्युदाहार्यम् । कुत्सितमन्नं प्रति वाक्यमेतत् । उभयत्राप्यप्राणित्वेऽपि न चतुर्थीविकल्पः; किंतु द्वितीयैवेति भावः । **न त्वां शुने मन्ये इति ।** हे देवदत्त ! त्वां श्वत्वेनापि न मन्ये इत्यर्थः । न त्वां काकं मन्ये, न त्वां शुकं मन्ये, न त्वां सृगालं मन्ये इत्यप्युदाहार्यम् । एषु प्राणित्वेऽपि न चतुर्थीविकल्प इति भावः । **गत्यर्थ ।** शारीरपरिस्पन्दः—चेष्टा । **मनसेति ।** अत्र शारीरचेष्टाया अभावान्न द्वितीया-

इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ॥ **गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि** ।२।३।१२। अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तश्चेष्टायाम् । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति । चेष्टायां किम् ? । मनसा हरिं व्रजति । अनध्वनीति किम् ? । पन्थानं गच्छति । गन्त्राधिष्ठितेऽध्वन्येवायं निषेधः, यदा तूत्पथात्पन्था एवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव । उत्पथेन पथे गच्छति ॥ [इति चतुर्थी] ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् ।१।४।२४। अपायो विश्लेषस्तस्मिन्साध्ये ध्रुवमवधिभूतं कारकमपादानं स्यात् ॥ **अपादाने पञ्चमी** ।२।३।२८। ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पतति । कारकं किम् ? । वृक्षस्य पर्णं

व्यवस्थितविभाषा विज्ञातव्येति भावः। **गत्यर्थकर्मणि**। गत्यर्थेति किम् ?। ओदनं पचति। कर्मणीति किम् ?। अश्वेन व्रजति। 'अनध्वनि' इत्यत्राध्वनीति न स्वरूपग्रहणम्। तथा हि सति 'अनध्वनः' इत्येवाऽवक्ष्यत्। किं त्वर्थग्रहणं, सप्तमीनिर्देशात्, कर्मणीत्यनेन सामानाधिकरण्यात्। अर्थस्यैव हि कर्मत्वं संभवति न शब्दस्वरूपस्य, तेनाऽध्ववाचिनां सर्वेषामेव निषेधः। तथा च वार्तिकम्—अध्वन्यर्थग्रहणमिति। **गन्त्राधिष्ठित एवेति**। 'आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वार्तिकादिति भावः। आस्थितः—संप्राप्तः। पन्थानं गच्छतीत्यत्र हि पन्थाः प्राप्त एवेति न पक्षे चतुर्थी। यदा त्वप्राप्तत्वेन विवक्षा तदा पक्षे भवत्येव सा। इह अनध्वनीत्यपनीय 'असंप्राप्ते' इति पूर्यते। तेन 'स्त्रियं गच्छती'त्यत्र स्त्री प्राप्तैवेति न चतुर्थी। अत्र व्याचक्षते—'अजां नयति ग्राम'मित्यत्र तु न भवत्येव चतुर्थी, अगत्यर्थत्वात्। आक्षेपादिना ह्यत्र प्रतीयते गतिर्न त्वसौ नयतेरर्थः, प्रापणवाचित्वादिति। 'गत्यर्थकर्मणि [चतुर्थी] वा' इति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीया यथा स्यादित्येतदर्थं, तेन 'ग्रामं गन्ते'त्यत्र कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवतीति वृत्तिकृतोक्तम्। **इति चतुर्थी**।

ध्रुवमपाये। 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः' अस्मात्पचाद्यचि कुटादित्वान्ङित्त्वे उवङ्। 'ध्रुव स्थैर्ये' इति केचित्। तत्र 'इगुपध-' इति कः। ध्रुवं स्थिरम्। अपायशब्देन विवक्षितमाह—**विश्लेष इति**। एवं च प्रकृतधात्वर्थाऽनाश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयो ध्रुवमिति फलितम्। तच्चाऽर्थादवधिरेवेत्याह—**अवधिभूतमिति**। **धावत इति**। इह धावनक्रियाविशिष्टस्याऽप्यश्वस्य प्रकृतपतनधातूपात्तक्रियां प्रत्यवधित्वं न विरुध्यते, 'परस्परस्मान्मेषावपसरतः' इत्यत्र तु सधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानादेकनिष्ठां गतिं प्रति इतरस्याप्यपादानत्वं न विरुध्यते। उक्तं च हरिणा—'अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम्। ध्रुवमेवाऽतदावेशात्तदपादानमुच्यते। पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ। तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते। मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक्। मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक्' ॥ इति। 'पर्वतात्पततोऽश्वात्पतती'त्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयो योऽश्वस्तदवधिकं देवदत्तादिनिष्ठं पतनमर्थः, पञ्चम्यर्थोऽवधौ अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थः पर्वतादिर्विशेषणम्, प्रत्ययार्थस्तु पतनक्रियायाम्, स चाऽवधिरूपो धर्मी, न तु धर्ममात्रम्, 'उद्धृतौदना स्थाली'त्यत्रौदनकर्मकोद्धरणावधिभूता स्थालीति सामानाधिकरण्यदर्शनात्। एतच्च मनोरमायां स्थितम्। नन्विह ध्रुवग्रहणं किमर्थम् ?। न च 'ग्रामादागच्छति शकटेने'त्यत्र शकटेऽतिव्याप्तिवारणाय तदिति वाच्यम्, परत्वात्तत्र करणसंज्ञाप्रवृत्तेः। न च संज्ञिनिर्देशार्थं ध्रुवग्रहणम्, कारका-

---

चतुर्थ्यौ, किन्तु द्वितीयैवेति भावः। 'आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वार्तिकमर्थतः सङ्गृह्णाति—**गन्त्राऽधिष्ठिते इति**। गन्त्राक्रान्ते अध्वन्येव अनध्वनीत्ययं निषेध इत्यर्थः। यथा—पन्थानं गच्छतीति। पन्थानं प्राप्नोतीत्यर्थः। अत्र पथः प्राप्त्याश्रयत्वेन गन्त्राधिष्ठितत्वान्निषेधः। अस्य वार्तिकस्य प्रयोजनमाह—**यदा त्विति**। **उत्पथादिति**। अमार्गादित्यर्थः। ल्यब्लोपे पञ्चमी। उज्जयिनीं प्राप्तुं प्रस्थितो मोहात्तन्मार्गात्प्रच्युतो मार्गान्तरं प्रविष्टः। तं परित्यज्य पुनरुज्जयिनीमार्गं आक्रमितुमिष्यते, तदाऽनध्वनीति निषेधाऽभावाच्चतुर्थ्यपि भवत्येवेत्यर्थः। तादृशं लक्ष्यं दर्शयति—**उत्पथेन पथे गच्छतीति**। 'उत्पथेने'त्यनन्तरं 'गन्तुमशक्त' इति शेषः। उत्पथेन उज्जयिनीं प्राप्तुमशक्त उत्पथं परित्यज्य उज्जयिनीमार्गं प्रवेष्टुं तदीयं मार्गमनुसरतीत्यर्थः। अत्र उज्जयिनीमार्गस्य गन्त्राधिष्ठितत्वाऽभावादनध्वनीति निषेधो न भवति, अतश्चतुर्थी भवति, पक्षे द्वितीया चेति भावः। इति चतुर्थी।

अथ पञ्चमी। **ध्रुवमपाये**। अपायपदं व्याचष्टे—**अपायो विश्लेष इति**। वियोग इत्यर्थः। 'ध्रुव'पदं व्याचष्टे—**अवधिभूतमिति**। द्वयोः संयुक्तयोरन्यतरस्य चलनाद्विश्लेष इति स्थितिः। तत्र तादृशचलनाऽनाश्रयभूतं ध्रुवम्। तच्चेहार्थादवधिभूतं विवक्षितमिति भावः। **अपादाने पञ्चमी**। स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम्। **ग्रामादायातीति**। आगच्छतीत्यर्थः। कस्मादित्याकाङ्क्षाविषयत्वाद्ग्रामोऽवधिरिति अपादानत्वात्पञ्चमी। 'माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः' इत्यादौ बुद्धिकल्पितविश्लेषावधित्वमादाय अपादानत्वमिति भाष्ये स्पष्टम्। ननु विश्लेषानुकूलचलनाऽनाश्रयभूतं यत्तदेव ध्रुवमिति व्याख्यायताम्, किमवधित्वविवक्षयेत्यत आह—**धावतोऽश्वात्पततीति**। अश्वस्य

पतति ॥ *जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् । पापाज्जुगुप्सते । विरमति । धर्मात्प्रमाद्यति ॥ भीत्रार्थानां भयहेतुः ।१।४।२५। भयार्थानां त्राणार्थानां च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् । चोराद्बिभेति । चोरात्त्रायते । भयहेतुः किम् ? । अरण्ये बिभेति त्रायते वा ॥ पराजेरसोढः ।१।४।२६। पराजेः प्रयोगेऽसह्योऽर्थोऽपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराजयते । ग्लायतीत्यर्थः । असोढः किम् ? । शत्रून्पराजयते । अभिभवतीत्यर्थः ॥ वारणार्थानामीप्सितः ।१।४।२७। प्रवृत्तिविघातो वारणम् । वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थोऽपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति । ईप्सितः किम् ? । यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे ॥

ऽधिकारात् कारकमिति लभ्यत इति ध्रुवग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति चेत् । अत्र वदन्ति- कारकत्वरूपव्यापकधर्ममात्रविवक्षायां साधकतमत्वेन विवक्षाऽभावदशायां करणसंज्ञाप्रसङ्गेन शकटस्याऽपादानत्वं स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थं ध्रुवग्रहणमिति । जुगुप्सेति । जुगुप्सा-निन्दा, विरामो विरतिः, प्रमादोऽनवधानता, एतदर्थकानां धातूनां कारकमपादानसंज्ञं स्यादित्यर्थः । संयोगपूर्वको विश्लेषो विभागः, स चेह नास्ति, बुद्धिकृतस्तु गौणत्वान्नेह गृह्यत इति सूत्रेणाऽप्राप्तौ वार्तिकारम्भः । भाष्यकारस्तु—कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्यायो नाश्रीयत इति तमब्ग्रहणेन ज्ञापितत्वाज्जुगुप्सादीनां तत्पूर्वकनिवृत्तिवाचित्वमाश्रित्येदं वार्तिकं, 'भीत्रार्थानाम्--' इत्यादि सूत्राणि च प्रत्याचख्यौ । पूर्वं हि बुद्ध्याऽपायं संप्राप्य ततो दोषदर्शनान्निवर्तेत इत्यस्त्येवाऽत्र बुद्धिकृतोऽपायः । भीत्रा । 'कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे' इति रामायणे तु 'कस्ये'त्यस्य संयुगेनान्वयान्नास्ति भयहेतुत्वमिति षष्ठीप्रयोगः सङ्गच्छत एव । न चैवं संयुगस्याऽपादानत्वापत्तिरिति वाच्यम् । परया अधिकरणसंज्ञया अपादानसंज्ञा[या]बाधात् । अधिकरणत्वाऽविवक्षायां तु इष्टापत्तेः । भीत्रार्थेति किम् ? । व्याघ्रं पश्यति । न च कर्मत्वेन बाधः शङ्क्यः, कर्मत्वाऽविवक्षायां शेषषष्ठीं बाधित्वा पञ्चमीप्रसङ्गादित्याहुः । भयहेतुग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् , अरण्ये बिभेतीत्यत्र परत्वादधिकरणसंज्ञाप्रवृत्तेरिति चेत् , अत्र वदन्ति—भयहेतुग्रहणाऽभावे कारकशेषत्वविवक्षायामतिप्रसङ्गः स्यात् । तथा च 'अरण्यस्य चोराद्बिभेती'ति प्रयोगो न स्यादिति । पराजेः । अध्ययनादिति । अध्ययनसंबन्धिनी ग्लानिरित्यर्थः । कारकशेषत्वेन षष्ठ्यां प्राप्तायामिदम् । पराजयत इति । 'विपराभ्यां जेः' इति तङ् । 'असोढ' इति क्तार्थो भूतकालो न विवक्षितः । तेनाऽध्ययनात् पराजेष्यत इत्यादि सिद्धम् । नन्वसोढग्रहणं व्यर्थं, शत्रून् पराजयत इत्यत्र परत्वात् कर्मसंज्ञासिद्धेः । अत्रापि वदन्ति—कर्मत्वाऽविवक्षायां शेषषष्ठीं बाधित्वा पञ्चमी स्यात्, सा मा भूदिति कर्तव्यमेवाऽसोढग्रहणमिति । वारणार्था । यवेभ्य इति । यवसंयोगात्प्रागेव गां निवारयतीति 'ध्रुवमपाये—' इत्यनेनाऽसिद्धावयमारम्भः । बुद्धिपरिकल्पितापायमङ्गीकुर्वतो भाष्यकारस्य मते तु वैयर्थ्यमेतस्य स्फुटमेव । गां वारयतीति । 'वृञ् वरणे' चुरादिः । 'गा'मित्यत्र ईप्सितत्वप्रयुक्ताऽपादानसंज्ञा न भवति । ईप्सिततमत्वविवक्षायां परत्वात्कर्मसंज्ञाप्रवृत्तेः । नन्वेवमीप्सितग्रहणमेव व्यर्थं, क्षेत्रे वारयतीत्यत्र परत्वादधिकरणसंज्ञाप्रवृत्तेः । सत्यम् । अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायामिदं प्रत्युदाहरण-

---

चलनाश्रयत्वेऽपि पतनक्रियां प्रति कस्मादित्याकाङ्क्षाविषयत्वलक्षणमवधित्वं न विरुद्धमिति भावः । जुगुप्सेति । जुगुप्साद्यर्थकधातुभिर्योगे जुगुप्सादिविषयस्यापादानत्वमित्यर्थः । पापाज्जुगुप्सत इति । पापविषये कुत्सितत्वबुद्ध्या न रमते इत्यर्थः । विरमतीति । 'पापा'दित्यनुषज्यते । पापविषये न प्रवर्तत इत्यर्थः । धर्मात्प्रमाद्यतीति । धर्मविषये मुह्यतीत्यर्थः । वास्तवसंयोगविश्लेषयोरभावाद्वचनमिदम् । यदा तु 'जुगुप्सते' इत्यादेर्जुगुप्सादिभिर्निवर्तत इत्यर्थ आश्रीयते, तदा बुद्धिकृतविश्लेषावधित्वमादाय अपादानत्वादेव सिद्धमिति वार्तिकमिदं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । भीत्रा । चोराद्बिभेतीति । चोरेण हेतुनेत्यर्थः । हेतुतृतीया प्राप्ता । चोरात्त्रायत इति । चोरेण हेतुना आत्मानं तत्कृतवधबन्धनादिनिवृत्त्यै रक्षतीत्यर्थः । यदा तु चोराद्बिभेति=भीत्या निवर्तते, चोरात्त्रायते=आत्मानं त्रातुं निवर्तयतीत्यर्थ आश्रीयते, तदा बुद्धिकल्पितविश्लेषावधित्वमादायापादानत्वं सिद्धमिति इदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । पराजेरसोढः । सहधातोः क्तप्रत्यये धत्वढत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु 'सहिवहोरोदवर्णस्ये'त्योत्वे सोढ इति रूपम् । तत्र क्तार्थो भूतकालो न विवक्षितः । तदाह—असह्योऽर्थ इति । सोढुमशक्य इत्यर्थः । हेतुतृतीयाऽपवादोऽयम् । ग्लायतीत्यर्थ इति । 'असहना'दिति शेषः । यदा तु असहनान्निवर्तत इत्यर्थ आश्रीयते, तदा ध्रुवमित्यपादानत्वादेव सिद्धमिति भाष्यम् । अभिभवतीति । तिरस्करोतीत्यर्थः । अत्र शत्रूणामभिभवनीयतया असह्यत्वाऽभावान्नापादानता । वारणार्थानामीप्सितः । प्रवृत्तिविमुखीकरणं वारणम् । यवेभ्य इति । यवेषु प्रवर्तितुकामां गां प्रवृत्तिविमुखीकरोतीत्यर्थः । संयोगपूर्वकविश्लेषाऽभावात् 'ध्रुवमपाये' इत्यप्राप्ताविदं वचनम् । तत्र यवानां स्वकीयतया संरक्षणीयत्वेन ईप्सितत्वादपादानत्वं, नतु गोः, तस्याः परकीयत्वेनानीप्सितत्वात्, वारणीयतया ईप्सितत्वव्याघाताच्च । तथाच 'तथायुक्तं चे'ति गोः कर्मत्वादिति । यदा तु यवाः परकीयाः, गौस्तु स्वकीया, तदा

अन्तर्द्धौ येनाऽदर्शनमिच्छति ।१।४।२८। व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याऽभावमिच्छति तदपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः । अन्तर्द्धौ किम् ? । चौरान्न दिदृक्षते । इच्छतिग्रहणं किम् ? । अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥ **आख्यातोपयोगे ।१।४।२९।** नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् । उपाध्यायादधीते । उपयोगे किम् ? । नटस्य गाथां शृणोति ॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः

मिति पूर्वोक्तरीत्या पदप्रयोजनस्येहापि कल्पयितुं शक्यत्वात् । **अन्तर्धौ** । येनेति कर्तरि तृतीया । न च कृद्योगषष्ठीप्रसङ्गः, 'उभयप्राप्तौ कर्मण्येवे'ति नियमात् । अत्र ह्यात्मन इति गम्यमानत्वादस्त्युभयोः प्राप्तिः । **निलीयत इति ।** 'लीङ् श्लेषणे' दैवादिकः । नन्वन्तर्द्धाविति व्यर्थं, 'न दिदृक्षते चोरा'नित्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञासिद्धेः । अत्राहुः—चोरा आत्मानं मा द्राक्षुरिति बुद्ध्या चोरान्न दिदृक्षत इत्ययमर्थोऽत्र विवक्षितस्तत्र कर्मणः शेषत्वविवक्षायामिदं पूर्ववत्प्रत्युदाहरणमिति । शब्दकौस्तुभे तु 'अन्तर्धौ' इत्येतच्चिन्त्यप्रयोजनमिति स्थितम् । **आख्यातोप** । **नियमपूर्वकेति ।** तत्रैवोपयोगशब्दो रूढ इति भावः । आख्यातेत्येतत्तृजन्तमित्याह—**वक्तेति** । **उपाध्यायादिति** । उपेत्य अस्मा-

---

वारणमसंभावितमेव । वस्तुतस्तु यवानां परकीयत्वेऽपि तद्विनाशादधर्मः स्यात्, यवस्वामी गामपहृत्य बध्नीयात्, गोस्वामिनं च यवस्वामी दण्डयेत्, अतो यवानां रक्षितुमिष्टत्वादीप्सितत्वादपादानत्वमस्त्येव । गोस्तु स्वकीयत्वेऽपि बाधकनिवृत्त्यै वारयितुमिष्टतमत्वात्कर्मत्वम् । नच गोरीप्सिततमत्वेऽपि ईप्सितत्वस्यापि सत्त्वादपादानत्वं किं न स्यादिति वाच्यम्, ईप्सिततमत्वे 'वारणार्थाना'मित्यपादानत्वं बाधित्वा 'कर्तुरीप्सिततम'मिति कर्मत्वस्यैव परत्वात्प्राप्तेः । नच 'वारणार्थानामीप्सितः' इत्यपादानत्वस्य 'कर्तुरीप्सिततम मिति कर्मत्वापवादत्वं शङ्क्यं, 'कर्तुरीप्सिततम'मिति कर्मत्वं हि ईप्सिततममात्रविषयम् । वारणार्थानामित्यपादानत्वं तु ईप्सितविषयम् । तस्य प्रकृते ईप्सितेषु यवेषु परकीयेषु सावकाशत्वान्न 'कर्तुरीप्सिततम'मिति कर्मत्वापवादत्वम् । अतः परत्वाद्गोः स्वकीयायाः परकीययवापेक्षया ईप्सिततमत्वात्कर्मत्वमेव । नच 'अग्नेर्माणवकं वारयती'त्यत्र अग्नेरीप्सितत्वाऽभावात्कथमपादानत्वमिति वाच्यम्, इष्टत्वभ्रमादग्नौ विषये स्पर्शफलकप्रवृत्त्यभिमुखं माणवकं प्रवृत्तिविमुखीकरोतीति हि तदर्थः । तत्राग्निस्पर्शे माणवकस्य दाहप्रसङ्गात्तद्विषयप्रवृत्तिविमुखीकरणात्मकवारणक्रिययाऽऽप्तुमिष्टतमत्वेन वारयितुरीप्सिततमत्वान्माणवकस्य कर्मत्वम् । अग्नेस्तु वारणक्रियेप्सिततममाणवकीयस्पर्शक्रियया आप्तुमिष्टतमत्वेऽपि वारयितुरीप्सितत्वादपादानत्वम् । एतेन कर्तुर्व्यापारजन्यफलाश्रयः कर्मेत्येवास्तु, 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' 'तथायुक्तं चानीप्सित'मिति किमीप्सिततमानीप्सितयोः पृथग्ग्रहणेन । एतावतैव हरिं भजति, ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशति, विषं भुङ्क्ते इत्यादिसर्वलक्ष्यसङ्ग्रहादिति निरस्तम् । कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयः कर्मेत्युक्तौ हि 'वारणार्थाना'मिति सूत्रमस्यापवादः स्यात्, विशेषविहितत्वात् । तथाच माणवकस्य कर्मत्वं न स्यात् । नचाग्नौ 'वारणार्थाना'मिति सावकाशमिति वाच्यं, वारयतेर्ह्यत्र स्पर्शफलकप्रवृत्तिविघटनमर्थः । तच्चान्यतो नयनादिरूपम् । तादृशव्यापारप्रयोज्यफलं माणवककर्तृकस्पर्शफलकप्रवृत्तिविरहः । तत्र स्पर्शांशोऽग्निनिष्ठः माणवकनिष्ठश्च, संयोगरूपस्य स्पर्शस्य द्विनिष्ठत्वात् । प्रवृत्तिविरहश्च विषयतयाऽग्निनिष्ठः, आश्रयतया माणवकनिष्ठश्च । तथाच कर्तृव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वलक्षणकर्मत्वस्य परत्वादुभयत्रापि प्राप्तौ 'वारणार्थाना'मित्यपादानत्वं निरवकाशत्वादपवादः स्यादिति माणवकादपि पञ्चमी स्यात्, तद्बाधनार्थं 'कर्तुरीप्सिततमं कर्मे'त्यारब्धव्यम् । एवंच ईप्सितमात्रेऽग्नौ सावकाशस्यापादानत्वस्य परत्वादीप्सिततमे माणवके बाधः सिध्यति । 'कर्तुरीप्सिततम'मित्यारब्धे च द्वेष्योदासीनसङ्ग्रहार्थं 'तथायुक्त'मित्यप्यारब्धव्यमित्यास्तां तावत् । भाष्ये तु बुद्धिकल्पितसंयोगविश्लेषकृतमपादानत्वमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदं सूत्रम् । **अन्तर्धौ** । अन्तर्धावित्येतद्व्याचष्टे—**व्यवधाने सतीति** । व्यवधानेनेति यावत् । **यत्कर्तृकस्येति** । येनेति कर्तृतृतीयेति भावः । **आत्मनो दर्शनस्येति** । 'आत्मन' इति दर्शनशब्दयोगे कर्मणि षष्ठी । 'आत्मन' इत्यध्याहारलभ्यम् । अत एव येनेति कर्तरि तृतीया सङ्गच्छते । अन्यथा कृद्योगषष्ठीप्रसङ्गात् । 'आत्मन' इत्यध्याहारे तु उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमान्न कृद्योगषष्ठी । आत्मशब्देन इच्छतिकर्ता विवक्षितः । व्यवधानेन स्वविषये यत्कर्तृकदर्शनस्य अभावमिच्छतीति यावत् । **मातुर्निलीयते कृष्ण इति** । 'लीङ् श्लेषणे' श्यन्विकरणः । इह तूपसर्गवशाद्व्यवधानेन परकर्तृकस्वविषयकदर्शनविरहानुकूलव्यापारे वर्तते । ततश्च कृष्णो मातृकर्तृकस्वविषयकदर्शनविरहाय कुड्यादिना प्रच्छन्नो भवतीत्यर्थः । अत्र व्यवधानमाश्रित्य मातृकर्तृकस्वविषयकदर्शनविरहस्य कृष्णेनेष्यमाणतया मातुरपादानत्वात्पञ्चमी । कर्तृतृतीयापवादोऽयं, षष्ठ्यपवादो वा । भाष्ये तु बुद्धिकृतमपादानत्वमाश्रित्य इदमपि प्रत्याख्यातम् । **आख्यातोपयोगे** । आख्याता—उपयोगे इति च्छेदः । आख्यातेति तृजन्तात्प्रथमैकवचनम् । उपयोगपदं व्याचष्टे—**नियमपूर्वकेति** । भाष्ये तथोक्तेरिति भावः । आख्यातेति तृजन्तं व्याचष्टे—**वक्तेति** । अध्यापयितेत्यर्थः । **उपाध्यायादधीते इति** । नियमविशेषपूर्वकमुपाध्यायस्योच्चारण-

।१।४।३०। जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते ॥ **भुवः प्रभवः** ।१।४।३१। भवनं भूः । भूकर्तुः प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । तत्र प्रकाशत इत्यर्थः । ***ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च** ।

दधीयत इति उपाध्यायः, 'इङश्च' इति घञ् । अध्ययनं तु गुरूच्चारणोत्तरोच्चारणं नियमपूर्वकम् । **नटस्येति** । गाथाकर्मकं नटसंबन्धि श्रवणमित्यर्थः । नटस्य गाथाऽन्वये तु कारकत्वाऽभावादेवाऽप्राप्तेरुपयोगग्रहणम समर्थितं स्यात् । **जनिकर्तुः** । जननं जनिः-उत्पत्तिः । 'इनजादिभ्यः' इति जनेर्भावे इन् । 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिप्रतिषेधः । तस्याः कर्तेति शेषषष्ठ्या समासो, न तु कारकषष्ठ्या, 'तृजकाभ्याम्–' इति निषेधात् । एवं चोत्पत्त्याश्रयस्य यो हेतुस्तदपादानमित्यर्थाद्वात्वन्तरयोगेऽप्यपादानत्वं भवत्येव । 'अङ्गादङ्गात्संभवसि–' इति यथा । तदेतदाह—**जायमानस्येति** । एतेन 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति इका निर्देशोऽयं जनिरित्याश्रित्य 'गमहन–' इत्युपधालोपमर्थाऽसङ्गतिं समासानुपपत्तिं चोद्भाव्य व्याकरणाधिकरणे जरन्तो मीमांसकाः समाहिता इति भावः । इह प्रकृतिग्रहणं हेतुमात्रपरमिति वृत्तिकृन्मतम् , 'पुत्रात् प्रमोदो जायते'इत्युदाहरणात् । उपादानमात्रपरमिति तु भाष्यकैयटमतं, तदुभयसाधारणमुदाहरणमाह–**ब्रह्मण इति** । ब्रह्मा=हिरण्यगर्भः । स च हेतुरेव न तूपादानम् । किंच मायोपहितं चैतन्यं ब्रह्म, तद्धि सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः । **भुवः । भवनं भूरिति** । संपदादित्वाद्भावे क्विप् । पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमनुवर्तते, स्वरितत्वादित्याह–**भूकर्तुरिति** । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः, 'अकर्तरि च कारके' इत्यधिकारादपादानार्थे 'ऋदोरप्' । जनिकर्तुरित्येव सिद्धे निरर्थकमिदमित्याशङ्कां परिहरन्नाह—**तत्र प्रकाशत इति** । प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः । एष चाऽर्थो धातूनामनेकार्थत्वाल्लभ्यते । तथा चाऽभूतप्रादुर्भावो जनिः । अन्यतः सिद्धस्य प्रथममुपलम्भः प्रभव इत्यर्थभेदोऽस्तीति भावः । 'भीत्रार्थानाम्–' इत्यारभ्येयं सप्तसूत्री भाष्ये प्रत्याख्याता । तत्रेत्थमुपपत्तिसंभवः–चौरेभ्यो बिभेति, भयान्निवर्तत इत्यर्थः । त्रायते=रक्षणेन चौरेभ्यो निवर्त्तयतीत्यर्थः । पराजयते=ग्लान्या निवर्तत इत्यर्थः । वारयति । प्रवृत्तिं प्रतिबध्नन्निवर्तयतीत्यर्थः । निलीयते=निलयनेन निवर्तत इत्यर्थः । अधीते=उपाध्यायान्निःसरन्तं शब्दं गृह्णातीत्यर्थः । ब्रह्मणः प्रपञ्चो जायत इत्यत्रापि ततोऽपक्रामति । निर्गच्छतीत्यर्थः । प्रभवतीत्यत्रापि भवनपूर्वकं निःसरणमर्थः । तथा च 'ध्रुवमपाये–' इत्यनेनैवेष्टरूपसिद्धिरिति । वस्तुतस्तु निवृत्तिनिस्सरणादिधात्वन्तरार्थविशिष्टे स्वार्थे वृत्तिमाश्रित्य यथाकथंचिदुक्तप्रयोगाणां समर्थनेऽपि मुख्यार्थपुरस्कारेण षष्ठीप्रयोगो दुर्वारः,–नटस्य शृणोतीतिवत् । न ह्युपाध्यायनटयोः क्रियानुकूलव्यापारांशे विशेषो वक्तुं शक्यः । अनभिधानव्रह्मास्त्रमाश्रित्य प्रत्याख्यानं तु नाऽतीव मनोरमम् । एवं 'जुगुप्साविरामे'त्यादिवार्तिकमप्यारम्भणीयम् । तथा च सूत्रवार्तिकमतमेवेह प्रबलम् । तथा 'ध्रुवं' 'भयहेतुः' 'असोढः' इत्यादिसंज्ञिनिर्देशोऽपि सार्थकः । परत्वात्तत्तत्संज्ञाप्राप्तावपि शेषत्वविवक्षायां 'न माषाणामश्नीयात्' इत्यादाविव षष्ठ्या इष्टतया तत्रापादानसंज्ञाया वारणीयत्वात् । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् । **ल्यब्लोप इति** । ल्यबन्तस्य गम्यमानार्थत्वादप्रयोग इत्यर्थः । ल्यब्ग्रहणमिह ल्यबर्थपरम् ।

मनूच्चारयतीत्यर्थः । षष्ठ्यपवादोऽयम् । भाष्ये तूपाध्यायान्निर्गतं वेदं गृह्णातीत्यर्थमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदम् । **जनिकर्तुः प्रकृतिः** । जनिर्जननमुत्पत्तिः । 'जनी प्रादुर्भावे' दैवादिकोऽकर्मकः । 'इणजादिभ्यः' इति भावे इण् । 'जनिवध्योश्चे'ति निषेधान्नोपधावृद्धिः । जनेः कर्तेति विग्रहः । शेषषष्ठ्या समासः । 'तृजकाभ्यां कर्तरी'ति निषेधस्तु कारकषष्ठ्या एवेति वक्ष्यते । **जायमानस्येति** । जनधातोः कर्तरि लटश्शानच् , श्यन् , 'ज्ञाजनोर्जा' 'आने मुक्' । उत्पत्त्याश्रयस्येत्यर्थः । प्रकृतिशब्दं व्याचष्टे–**हेतुरिति** । **ब्रह्मण इति** । हिरण्यगर्भादित्यर्थः । घटादिषु कुलालादिवत्तस्य प्रजोत्पत्तौ निमित्तकारणत्वमिति भावः । वृत्तिकृन्मतमेतदयुक्तम्, संयोगविश्लेषसत्त्वेन 'ध्रुवमपाये' इत्येव सिद्धत्वात् । अतोऽत्र मूले हेतुशब्द उपादानकारणपर एव । अत एव भाष्यकैयटयोः 'गोमायाद्वृश्चिका जायन्ते' गोलोमाऽविलोमभ्यो दूर्वा जायन्ते' इत्युदाहृत्य परिणामेषु प्रकृतिद्रव्यावयवानुस्यूतिसत्त्वेऽपि बुद्धिकृतविश्लेषसत्त्वात् 'ध्रुवमपाये' इत्येव सिद्धमिति प्रत्याख्यानं सङ्गच्छते । एवंच 'ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते' इत्यत्र ब्रह्मशब्देन मायोपहितमीश्वरचैतन्यमेव विवक्षितम् । तद्धि सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः । **भुवः प्रभवः** । पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमेकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादिहानुवर्तते । तदाह–**भूकर्तुरिति** । भवनं भूः । संपदादित्वात्क्विप् । भुवः कर्ता भूकर्ता, तस्येत्यर्थः । **प्रभव इति** । प्रभवति=प्रथमं प्रकाशतेऽस्मिन्निति प्रभवः । प्रथमप्रकाशस्थानमित्यर्थः । 'प्रभवती'त्यस्य उत्पद्यते इत्यर्थे तु असङ्गतिः, गङ्गायास्तत्रानुत्पत्तेः । तदाह–**प्रकाशते इत्यर्थ इति** । प्रथमं प्रकाशते इति यावत् । अत एव 'हिमवति प्रकाशते' इत्यत्र न भवति । एतेन 'जनिकर्तृ'रित्यनेन 'ध्रुवमपाये' इत्यनेन च गतार्थत्वं निरस्तम् । भाष्ये तु अपक्रामतीत्यर्थमाश्रित्य 'ध्रुवमपाये' इत्यनेनैव सिद्धमिति स्थितम् ।

ल्यब्लोपे इति । ल्यबन्तस्य लोपः=अदर्शने अप्रयोगे सति गम्यमानतदर्थे सति कर्मणि अधिकरणे च पञ्चमी

प्रासादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । श्वशुराज्जिह्रेति । श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः । गम्यमानापि क्रियाकारकविभक्तीनां निमित्तम् [इत्युक्तम्] । कस्मात्त्वं ? । नद्याः ॥ *यतश्चाऽध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी ॥ *तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ ॥ *कालात्सप्तमी च वक्तव्या । वनाद्ग्रामो योजने योजनं वा । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ॥ अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ।२।३।२९। एतैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आराद्वनात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वो ग्रामात् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः ।

तेन क्वोऽपि लोपे सिध्यति । आसने स्थित्वा प्रेक्षते,—आसनात्प्रेक्षते इति । यतश्चेति । यदवधित्वेनाश्रित्याध्वनः कालस्य वा निर्माणं=परिच्छेदः प्रतिपाद्यते ततः पञ्चमीत्यर्थः । तेन पञ्चम्यन्तार्थेनार्थद्वारा युक्तान्निर्मीयमाणाध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौ स्तः । कालादिति । इहापि तद्युक्तादित्यपेक्ष्यते । आग्रहायणीति । अग्रे हायनमस्याः सा । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात्स्वार्थिकोऽण् । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति णत्वम् । अन्याराः । अर्थग्रहणमिति । व्याख्यानादिति भावः । प्रपञ्चार्थमिति । न च 'इतरस्त्वन्यनीचयोः' इत्यमरोक्तेर्नीचार्थस्येदं ग्रहणमस्तीति वाच्यम्, 'अस्मात्तारो मन्द्रो वा' इतिवत् 'पञ्चमी विभक्ते' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । अन्यो भिन्न इतरो वेति । न चैवं 'घटः पटो ने'त्यत्रातिप्रसङ्गः, नञोऽपि भेदे शक्तत्वादिति वाच्यम्, निपातानां द्योतकत्वमेव न तु वाचकत्वमित्यभ्युपगमात् । आराद्वनादिति । इह 'दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्' इति प्राप्तम् । ऋते कृष्णादिति । कथं तर्हि 'फलति पुरुषाराधनमृते' इति प्रयोग इति चेत् । प्रमादोऽयमिति हरदत्तः । अन्ये तु—'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति दृशिग्रहणाच्चैत्रं यावच्छीतमित्यादाविव ऋतेयोगे द्वितीयाऽपि साधुरित्याहुः । अस्मिन् व्याख्याने 'ऋते द्वितीया च' इति चान्द्रसूत्रमनुकूलम् । दिशि दृष्ट इति । 'रूढ्ये'ति शेषः । तेनैन्द्र्यादयो नात्र गृह्यन्ते । नन्वेवं ककुबादिग्रहणप्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः—अन्यतरसाहचर्याद्व्याख्यानाद्वा दिग्भिन्नेऽर्थे यो न दृष्टः सोऽत्र गृह्यत इति । दिक्श-

---

वाच्येत्यर्थः । जिह्रेतीति । लज्जते इत्यर्थः । नन्वत्र ल्यबन्तस्य प्रयोगाऽभावात्कथं तदर्थं प्रति कर्मत्वबगतिरित्यत आह—गम्यमानापीति । प्रकरणादिनेत्यर्थः । 'गम्यमानापी'त्यस्य प्रयोजनान्तरमाह—कस्मात्त्वमिति । 'आगतोऽसी'ति गम्यमानक्रियापेक्षमपादानत्वमिति भावः । 'नद्या' इत्युत्तरम् । 'आगतोऽसी'ति गम्ययानक्रियापेक्षमपादानत्वमिति भावः । यतश्चेति । 'यत' इति तृतीयार्थे तसिः । येनावधिना अध्वनः कालस्य वा निमानं परिच्छेद:=इयत्ता गम्यते, ततः पञ्चमी वाच्येत्येकं वाक्यम् । 'तत्र पञ्चमी'ति पाठेऽप्ययमेवार्थः । तद्युक्तादिति । तेन=पञ्चम्यन्तेन युक्तादन्वितात् अध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौ वाच्ये इति द्वितीयं वाक्यम् । 'कालात्सप्तमी च वक्तव्या' इति वाक्यान्तरम् । तद्युक्तादित्यनुषज्यते । तेन=पञ्चम्यन्तेन अन्वितात्कालवाचिनः सप्तमी वक्तव्येत्यर्थः । वनादिति । अत्र योजनात्मकमध्वपरिमाणं वनेन पूर्वावधिना परिच्छिद्यते, कस्मादारभ्य योजनमित्याकाङ्क्षोत्थानात् । योजने योजनमिति प्रथमासप्तम्योरपि स्वोत्तराव्यवहितदेशवृत्तित्वमर्थः । वनात्मकपूर्वावधिकयोजनोत्तरदेशो ग्राम इत्यर्थः । अवधित्वसत्त्वेऽपि विश्लेषाऽप्रतीतेर्ध्रुवमित्यपादानत्वाऽभावाद्वचनम् । कार्तिक्या इति । कार्तिक्या मासे आग्रहायणीत्यन्वयः । अत्र मासात्मकं कालपरिमाणं कार्तिक्या पूर्वावधिना परिच्छिद्यते, कस्मादारभ्य मास इत्याकाङ्क्षोत्थानात् । मासे इति सप्तम्यास्तु स्वोत्तराऽव्यवहितकालवृत्तित्वमर्थः । कार्तिकपौर्णमास्यात्मकपूर्वावधिकमासोत्तरकाले मार्गशीर्षपौर्णमासीत्यर्थः । अन्यारात् । युक्त इति भावे क्त इत्याह—एभिर्योगे इति । अन्य, आरात्, इतर, ऋते, दिक्शब्द, अञ्चूत्तरपद, आच्, आहि एतैरेभिर्योगे सतीत्यर्थः । भिन्नादिशब्दयोगे पञ्चमीं साधयितुमाह—अन्येत्यर्थग्रहणमिति । व्याख्यानादिति भावः । अन्यार्थकशब्दयोगे पञ्चमीति फलितम् । तर्हीतरग्रहणं व्यर्थमन्यार्थकत्वादेव सिद्धेरित्यत आह—इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थमिति । 'पचि विस्तारे' । अन्यशब्दस्य अन्यार्थकशब्दग्रहणोपलक्षणार्थत्वकथनस्य प्रयोजनकथनार्थमिति यावत् । अन्यो भिन्न इतरो वेति । भेदवान्विलक्षण इत्याद्युपलक्षणमिदम् । कृष्णप्रतियोगिकभेदवानित्यर्थः । षष्ठ्यपवादोऽयम् । अन्यादिशब्दानामवधिनियमसत्त्वेऽपि संयोगविश्लेषाऽभावादपादानत्वस्य न प्रसक्तिः । एवमग्रेऽपि । आराद्वनादिति । वनस्य दूरं समीपं वेत्यर्थः । 'आराद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः । ऋते कृष्णादिति । 'ऋते' इत्येकारान्तमव्ययम् । 'ऋते वर्जने' इत्यमरः । कृष्णस्य वर्जने सुखं नास्तीत्यर्थः । 'क्व कर्मप्रध्वंसः फलति पुरुषाराधनमृते' इति शिवरहस्यान्तर्गतस्तुतिगतः प्रयोगस्त्वार्षः । 'ततोन्यत्रापि दृश्यते' इति वा द्वितीया । 'ऋते द्वितीया चे'ति चान्द्रं सूत्रम् । अथ दिक्छब्दयोगे उदाहरति—पूर्वो ग्रामादिति । ग्रामावधिकपूर्वदिग्वर्ती ग्राम इत्यर्थः । ननु 'चैत्रात्पूर्वः फाल्गुन' इत्यत्र पूर्वशब्दस्य कालवाचकतया दिग्वाचकत्वाऽभावात्कथं तद्योगे पञ्चमीत्यत आह—दिशि दृष्ट इति । रूढ्या दिग्विशेषवाचकाः पूर्वादय एव गृह्यन्ते, नत्वैन्द्रीकु-

तेन सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति। चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः। अवयववाचियोगे तु न, 'तस्य परमाम्रेडित'मितिनिर्देशात्। पूर्वं कायस्य। अञ्चूत्तरपदस्य तु दिक्शब्दत्वेऽपि 'षष्ठ्यतसर्थे'ति षष्ठीं बाधितुं पृथग्ग्रहणम्। प्राक्प्रत्यग्वा ग्रामात्। आच्,-दक्षिणा ग्रामात्। आहि,-दक्षिणाहि ग्रामात्। 'अपादाने पञ्चमी'ति सूत्रे 'कार्तिक्याः प्रभृती'ति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतियोगे पञ्चमी। भवात्प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः। 'अपपरिबहि'रिति समासविधानाज्ज्ञापकाद्बहिर्योगे पञ्चमी। ग्रामाद्बहिः॥ **अपपरी वर्जने** ।१।४।८८। एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः॥ **आङ्मर्यादावचने** ।१।४।८९। आङ्मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात्। वचनग्रहणाद-

---

ब्दत्वेऽपीति। यद्यपि अदिक्शब्दोऽप्यञ्चूत्तरपदमस्ति सध्र्यङित्यादिः, तथापि दिक्शब्दसाहचर्यादञ्चूत्तरपदेन प्रागित्यादिदिक्शब्द एव गृह्यते।तेन सध्र्यङ् देवदत्तेनेत्यत्र नातिप्रसङ्ग इति भावः। **दक्षिणा ग्रामादिति**। दिक्शब्दत्वेनैव सिद्धे आजाहिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः। **प्रभृतियोग इति**।प्रभृत्यर्थैर्योग इत्यर्थः। तथा च 'कार्तिक्याःप्रभृति' इति भाष्यं विवृण्वता कैयटेन 'तत आरभ्य इत्यर्थ' इति प्रयुक्तम्। **ग्रामाद्बहिरिति**। 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र'। तेन 'करस्य करभो बहिः' इति सिद्धम्। **अपपरी**। वर्जने किम्?। परिषिञ्चति। सर्वत इत्यर्थः। अत्रोपसर्गत्वात्षत्वम्। **वचनग्रहणादिति**। विना तेनेति मर्यादा, सह तेनेत्यभिविधिरित्यत्र य उपात्तो विशेषो विशेषणांशरूपः सोऽत्र न गृह्यते, वचनग्रहणसामर्थ्यात्, किंत अवधिमात्रं विवक्ष्यते इत्यर्थद्वयसङ्ग्रहः। यद्वा मर्यादाशब्दो यस्मिन्नुच्यते तन्मर्यादा-

---

वादयः। **संप्रतीति**। कदाचिद्दिग्वाचकानामिदानीं कालवाचकानामपि योगे पञ्चमी भवतीत्यर्थः। नन्वेवं सति पूर्वं कायस्येत्यत्रापि स्यादित्यत आह—**अवयववाचीति**। **तस्य परमिति**। तस्येति हि प्रकृतं द्विरुक्तं परामृशति। द्विरुक्तस्य परं=परावयवभूतमाम्रेडितमिति तदर्थः। **पूर्वं कायस्येति**। शरीरस्य पूर्वावयव इत्यर्थः। अञ्चुधातुरुत्तरपदं यस्य स अञ्चूत्तरपदः=प्रागादिदिक्छब्दः, नतु सध्र्यङ् इत्यादिशब्दोऽपि, दिक्शब्दसाहचर्यात्। तेन सध्र्यङ् देवदत्तेनेत्यत्र न पञ्चमी। ननु दिक्शब्दत्वादेव सिद्धे अञ्चूत्तरपदग्रहणं व्यर्थमित्यत आह-**अञ्चूत्तरपदस्येति**। 'षष्ठ्यतसर्थे'त्यनन्तरं 'परत्वात्प्राप्ता'मिति शेषः। **प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामादिति**।ग्रामावधिक इत्यर्थः। **आजिति**। अच्प्रत्ययान्तयोगे उदाहरणं वक्ष्यत इति सूचनमिदम्। **दक्षिणा ग्रामादिति**। ग्रामावधिकायां दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः। **आहीति**। आहिप्रत्ययान्तयोगे उदाहरणसूचनमिदम्। **दक्षिणाहि ग्रामादिति**। ग्रामावधिकायां दक्षिणस्यां दिशि दूर इत्यर्थः। 'आहि च दूरे' इत्याहिप्रत्ययः। आजाहिप्रत्ययान्तयोर्दिक्शब्दत्वेऽपि 'षष्ठ्यतसर्थे'ति षष्ठीं बाधितुं पृथग्ग्रहणम्। नन्वेवमपि 'भवात्प्रभृत्यारभ्य वा सेव्यो हरिः' इत्यादौ कथं पञ्चमी, अन्यादिशब्दयोगाऽभावादित्यत आह—**अपादाने इति**। **प्रभृतियोगे इति**।प्रभृत्यर्थकशब्दयोगे इत्यर्थः। तथा हि—'अपादाने पञ्चमी'ति सूत्रे भाष्ये 'यतश्चाध्वकालनिमानमि'ति वार्तिकं पठित्वा कार्तिक्या आग्रहायणी मासे इत्युदाहृत्य 'इदं न वक्तव्यमि'ति तद्वार्तिकप्रत्याख्यानमुपक्षिप्य 'इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते, कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मासे' इत्युक्तम्। प्रभृतिशब्दाऽभावेऽपि तदर्थसत्तया पञ्चमी सिद्धेत्यर्थः। एवं वदता भाष्यकृता 'प्रभृत्यर्थकशब्दयोगे पञ्चमी'ति वचनं ज्ञाप्यते। अन्यथा पञ्चम्यर्थं वार्तिकस्यावश्यकत्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव। एवंच प्रभृतिशब्दपर्यायशब्दयोगेऽपि पञ्चमी भवति। अत एव च 'कार्तिक्याः प्रभृति' इति भाष्यव्याख्यावसरे 'तत आरभ्येत्यर्थ' इति कैयट आह। तत्र हि तत इति पञ्चम्यास्तसिः। एतत्सर्वमभिप्रेत्योदाहरति—**भवात्प्रभृत्यारभ्य वेति**। भव=उत्पत्तिः। **आरभ्येत्यस्यावधिं परिगृह्येत्यर्थः**। प्रभृतीत्यव्ययमप्येतदर्थकमेव। भवमवधिं परिगृह्य हरिः सेव्य इत्यर्थः। उत्पत्तिक्षणात्मकपूर्वावधिकोत्तरकाले सर्वदा आमरणं हरिः सेव्य इति यावत्। अत्रारभ्येति क्रियापेक्षया कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयैव, 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'त्युक्तेः। यथा 'सूर्योदयमारभ्य आऽस्तमयाज्जपती'त्यादौ। शेषत्वविवक्षायां तु षष्ठीं बाधित्वा भवशब्दात्पञ्चमी। प्रभृतिशब्दयोगे तु आरभ्येत्यर्थे कदापि न द्वितीया, प्रभृतिशब्दार्थस्यावधिं परिगृह्येत्यस्यावध्यादिघटितत्वेन क्रियात्वाऽभावात्। **अपपरीति**। बहिश्शब्दयोगे पञ्चमीं सिद्धवत्कृत्य 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इति समासविधानाद्बहिश्शब्दयोगे पञ्चमी विज्ञायते इत्यर्थः। इदंच 'अपपरी'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। 'करस्य करभो बहिः' इति त्वसाध्वेव। 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रे'ति वा कथञ्चित्समाधेयम्।

अपपरी वर्जने। **कर्मप्रवचनीयौ स्त इति**। 'कर्मप्रवचनीयाः' इत्यधिकृतस्य द्विवचनेन विपरिणाम इति भावः। वर्जने किम्?। परिषिञ्चति। सर्वतः सिञ्चतीत्यर्थः। अत्रोपसर्गत्वात् 'उपसर्गात्सुनोती'ति षत्वम्। **आङ्मर्यादावचने**। **उक्तसंज्ञ इति**। कर्मप्रवचनीयसंज्ञक इत्यर्थः। ननु 'आङ्मर्यादायामि'त्येव सिद्धे वचनग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**वचनग्रहणादिति**। तेन विनेति मर्यादा। तेन सहेत्यभिविधिः। मर्यादाशब्दो यत्रोच्यते तन्मर्यादावचनम्='आङ्मर्यादाभिविध्योः' इति सूत्रम्। तत्र य आङ् दृष्टः स कर्मप्रवचनीयसंज्ञकः स्यादित्यर्थः।

भिविधावपि ॥ पञ्चम्यपाङ्परिभिः ।२।३।१०। एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अप हरेः, परि हरेः संसारः । परिरत्र वर्जने । लक्षणादौ तु हरिं परि । आ मुक्तेः संसारः । आ सकलाद्ब्रह्म ॥ प्रतिः प्रतिनिधि-प्रतिदानयोः ।१।४।९२। एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात् ॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ।२।३।११। अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् ॥ अकर्तर्यृणे पञ्चमी ।२।३।२४। कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् । शताद्बद्धः । अकर्तरि किम् ? । शतेन बन्धितः । विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ।२।३।२५। गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्याज्जाड्येन वा बद्धः । गुणे किम् ? । धनेन कुलम् । अस्त्रियां किम् ? । बुद्ध्या मुक्तः । 'विभाषे'ति योगविभागादगुणे स्त्रियां च

वचनं, तद्धि 'आङ्मर्यादाभिविध्योः' इति सूत्रं, तत्र य आङ् दृष्टः स उपसंज्ञ इत्यर्थः । परिहरेरिति । हरिं वर्जयित्वेत्यर्थः । 'परेर्वर्जने वा वचनम्' इति वार्तिकात्पक्षे द्विर्वचनाऽभावः । परिरत्रेति । अत्र=पञ्चमीविधौ । वर्जनार्थेनाऽपेन साहचर्यादिति भावः । आ मुक्तेरिति । मुक्तिं मर्यादीकृत्येत्यर्थः । आ सकलादिति । सकलमभिव्याप्येत्यर्थः । प्रतिनिधिप्रतिदाने । अस्मादेव निर्देशाल्लिङ्गादाभ्यां योगे पञ्चमी । 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति 'कृष्णस्य प्रतिनिधि'रित्यपि सिद्धमित्याहुः । मुख्यस्याऽभावे सति तत्सदृश उपादीयते स प्रतिनिधिः । देयस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् । अकर्तरि । हेतुभूतमिति । 'हेतौ' इत्यनुवर्तते इति भावः । पञ्चमी स्यादिति । तृतीयापवादोऽयम् । शतेनेति । शतमिह उत्तमर्णाय धार्यमाणत्वादृणं, 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति चकारात्कर्तृसंज्ञं च । बन्धित इति । ण्यन्ते प्रयोजककर्तुः शतस्य हेतुसंज्ञाप्यस्तीति पञ्चम्यत्र स्यादेवातोऽत्राऽकर्तरीत्युक्तमिति भावः । योगविभागादिति । एतच्च 'हेतुमनुष्येभ्यः—' इति सूत्रे पदमञ्जर्यां स्पष्टम् । स्त्रियां चेति । 'बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः' इति वार्तिकनिर्देशोऽपीह ज्ञापकः । पृथग्विना । ननु तृतीयाऽभावपक्षे 'एनपा द्वितीया' इति प्रकृता द्वितीयैव स्यात् । यदि तु द्वितीया विकल्पेन भवेत्, तदा पञ्चम्यपि स्यात् । सा तु नित्यैव । तस्माद्विभक्तित्रय-

---

तथाच मर्यादाभिविध्योराङ् कर्मप्रवचनीय इति फलतीति भावः । पञ्चम्यपाङ्परिभिः । एतैरिति । अप आङ् परि-इत्येतैरित्यर्थः । कर्मप्रवचनीयैरिति । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अप हरेः परि हरेः संसार इति । अपहरेः संसारः, परिहरेः संसार इत्यन्वयः । हरिं वर्जयित्वा जनिमृतिचक्रात्मकं संसरणमित्यर्थः ।

ननु 'वृक्षं प्रति विद्योतते', 'भक्तो हरिं प्रति' इत्यादौ 'लक्षणेत्थंभूते'ति कर्मप्रवचनीयत्वात् 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीयां परत्वादपवादत्वाच्च बाधित्वा 'पञ्चम्यपाङ्परिभि'रिति पञ्चमी स्यादित्यत आह—परिरत्रेति । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इत्यत्र वर्जनार्थकेनाऽपेन साहचर्यात् परिरपि वर्जनार्थक एव गृह्यत इत्यर्थः । आ मुक्तेरिति । मुक्तेः प्रागिति यावत् । आ सकलादिति । ब्रह्म सकलमभिव्याप्य वर्तत इत्यर्थः । प्रतिः प्रतिनिधि । सदृशः प्रतिनिधिः, दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् । उक्तसंज्ञ इति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञक इत्यर्थः । प्रतिनिधि । अत्रेति । सूत्रोक्तविषये इत्यर्थः । सूत्रे यस्मादिति षष्ठ्यर्थे पञ्चमी, अस्मादेव निर्देशात् । 'कृष्णस्य प्रतिनिधिः' इति तु 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रे'ति समाधेयम् । तथाच यत्सम्बन्धिनी प्रतिनिधिप्रतिदाने, तस्मात् कर्मप्रवचनीययुक्तात्पञ्चमीत्यर्थः फलति । प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रतीति । युद्धादौ प्रद्युम्नः कृष्णनिरूपितसादृश्यवानित्यर्थः । पञ्चम्यर्थः सादृश्यम् । प्रतिस्तु तद्द्योतकः । तिलेभ्य इति । ऋणत्वेन गृहीतान् तिलान् स्वरूपेण मूल्याद्यात्मना वा प्रत्यर्पयतीत्यर्थः । कर्मणि पञ्चमी । अकर्त्तर्यृणे । 'हेतौ' इति सूत्रमनुवर्तते । अकर्तरि हेतुभूते ऋणे विद्यमानादित्यर्थः । फलितमाह—कर्तृवर्जितमिति । कर्तृसंज्ञारहितमित्यर्थः । शताद्बद्ध इति । नियमितकाले प्रत्यर्पणाऽभावे सति सुवर्णादिशतेन ऋणेन हेतुना अधमर्णो बद्ध इत्यर्थः । हेतुतृतीयापवादः । शतेन बन्धित इति । 'अधमर्ण उत्तमर्णेने'ति शेषः । बन्धेर्हेतुमण्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । अधमर्ण उत्तमर्णेन बद्ध इत्यण्यन्तस्यार्थः । शतेन ऋणेन प्रयोजककर्त्रा उत्तमर्णेन प्रयोज्यकर्त्रा बन्धनं कारितोऽधमर्ण इति ण्यन्तस्यार्थः । अत्र शतमृणं प्रयोजकत्वात् कर्तृसंज्ञं हेतुसंज्ञं च, 'तत्प्रयोजको हेतुश्चे'त्यत्र चकारेण कर्तृसंज्ञाया अपि विधानात् । ततश्च शतशब्दात् कर्तरि तृतीयां बाधित्वाऽपवादत्वात्पञ्चमी स्यात्, अतोऽकर्तरीत्युक्तमिति भावः । शतस्य हेतुत्वेऽपि कर्तृत्वान्न ततः पञ्चमीति भावः । विभाषा । हेतावित्यनुवर्तते । तदाह—गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे इति । 'विद्यमाना'दिति शेषः । जाड्यादिति । जडस्य भावो जाड्यम् । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चे'ति ष्यञ् । ननु धूमादग्निमानित्यादौ कथं पञ्चमी, धूमादेरगुणत्वादित्यत आह—योगविभागादिति । 'विभाषा' इति योगो विभज्यते । हेतावित्यनुवर्तते, पञ्चमीति च । हेतौ पञ्चमी वा स्यादित्यर्थः । ततश्च धूमादग्निमानित्यादि सिद्धम् । ततः 'गुणेऽस्त्रियामि'ति । तत्र विभाषेत्यनुवर्तते पञ्चमीति च । गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यादित्युक्तोऽर्थः । ततश्च 'जाड्याद्बद्ध' इत्यादि सिद्धम् । ननु विभाषेत्येव सिद्धे गुणेऽस्त्रिया-

क्वचित् । धूमादग्निमान् । नास्ति घटोऽनुपलब्धेः ॥ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ।२।३।३२। एभिर्योगे तृतीया स्यात्पञ्चमीद्वितीये च । अन्यतरस्याङ्ग्रहणं समुच्चयार्थम् । पञ्चमीद्वितीये अनुवर्तेते । पृथग्रामेण रामाद्रामं वा । एवं विना नाना ॥ करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्याऽसत्त्ववचनस्य ।२।३।३३। एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः । दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ।२।३।३५। एभ्यो द्वितीया स्याच्चात्पञ्चमीतृतीये । प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम् । ग्रामस्य दूरं दूरात् दूरेण वा । अन्तिकम् अन्तिकात् अन्तिकेन वा । असत्त्ववचनस्येत्यनुवृत्तेर्नेह–दूरः पन्थाः ॥

समावेशो दुरुपपाद इत्यत आह—अन्यतरस्याङ्ग्रहणं समुच्चयार्थमिति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः । पञ्चमीति । तत्र मण्डूकप्लुत्या पञ्चमी । द्वितीया तु संनिहितैव । इह पृथगर्थैरिति सूत्रयितव्ये पर्यायत्रयोपादानं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम्, तेन हिरुग्देवदत्तस्येत्यत्र नेत्याहुः । 'पृथङ्नानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्' इति सुवचम् । नानाजिति प्रत्ययग्रहणे तदन्तयोर्विनानानाशब्दयोर्लाभात् । नानेति । 'हिरुङ्नाना च वर्जने' इत्यमरः । 'नाना नारीं निष्फला लोकयात्रा' इति प्रयोगः । करणे च । अन्यतरस्यामिति वर्तते, पञ्चमीति च, तेन करणे तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे पञ्चमी विधीयते, तया मुक्ते करणत्वादेव तृतीया सिद्धेत्याशयेनाह—तृतीयापञ्चम्यौ स्त इति । स्तोकेनेति । अनायासेन मुक्त इत्यर्थः । दूरं दूराद् दूरेण वेति । इह सप्तम्यपि वक्ष्यते । किंच 'दूरान्तिकार्थेभ्यः' इति सूत्रस्य 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्युत्तरसूत्रेऽप्यनुवर्तनादधिकरणेऽप्येभ्यो विभक्तिचतुष्टयं बोध्यम् । तथा च प्रयुज्यते 'दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम्' इति । आवसथस्य दूरे इत्यर्थः । असत्त्ववचनस्येति । सत्त्ववचनत्वमिह सत्त्वविशेषकत्वम् । एवं च सामानाधिकरण्येन प्रातिपदिकार्थविशेषकं व्युदस्यते । तदाह—दूरः पन्था इति । एतेन 'करणे च स्तोके'ति सूत्रे–'करणे किम् ?' क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत् । स्तोकं पचति । क्रिया न द्रव्यम्' इति प्राचां ग्रन्थोऽपि व्याख्यातः । न च क्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वाऽवश्यंभावान्नैतत्प्रत्युदाहरणं युक्तमिति वाच्यम्, धातुवाच्यायाः क्रियाया असत्त्वरूपत्वस्याकरे प्रसिद्धत्वात् । न च विशेष्यत्वे तदनुपपत्तिः ।

मिति व्यर्थमित्यत आह—अगुणे स्त्रियां च क्वचिदिति । योगविभागस्य इष्टसिद्ध्यर्थत्वादिति भावः । अत्राऽगुणे उदाहरति—धूमादिति । 'अग्निमा'नित्यनन्तरं 'ज्ञायते' इति शेषः । धूमस्य अग्निज्ञानहेतुत्वादत्र धूमस्य अगुणत्वेऽपि हेतुत्वात्ततः पञ्चमीति भावः । स्त्रियामुदाहरति—नास्ति घट इति । 'घट' इत्यनन्तरं 'इति ज्ञायते' इति शेषः । अनुपलब्धेरिति । उपलब्धिः=ज्ञानम्, तस्या अभावः–अनुपलब्धिः । नञ्तत्पुरुषः । न चार्थाऽभावेऽव्ययीभावः शङ्क्यः, अर्थाऽभावे तयोर्विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात् । पृथग्विना । पञ्चमीद्वितीये चेति । 'तृतीयाऽभावपक्षे' इति शेषः । 'अपादाने पञ्चमी' 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' 'एनपा द्वितीया' 'पृथग्विना' इति सूत्रक्रमः । तत्र षष्ठीत्यस्वरितत्वान्नानुवर्तते, पञ्चमी द्वितीयेति चानुवर्तते । तथाच तृतीयाऽभावपक्षे पञ्चमी द्वितीया चेति भावः । ननु तृतीयाऽभावपक्षे द्वितीयैव संनिहितत्वात् स्यात्, नतु पञ्चम्यपि, षष्ठ्यतसर्थेत्यत्र तदनुवृत्तेरभावात् । अतोऽत्र पञ्चम्याः समावेशोऽनुपपन्न इत्यत आह—अन्यतरस्याङ्ग्रहणमिति । तृतीया चेत्येतावतैव संनिहितद्वितीयासमुच्चयसिद्धेरन्यतरस्यामिति गुरुयत्नकरणं व्यवहिताया अपि पञ्चम्याः समुच्चयार्थम्, अव्ययानामनेकार्थकत्वादिति भावः ।

ननु पञ्चम्याः 'षष्ठ्यतसर्थे'त्यत्रानुवृत्ताया इहानुवृत्तेरसम्भवात्कथमिह तदुपस्थितिरित्यत आह–पञ्चमीद्वितीये चानुवर्तेते इति । 'मण्डूकप्लुत्ये'ति शेषः । पृथग्रामेणेति । रामप्रतियोगिकभेदवानित्यर्थः । एवं विना नानेति । विना रामेण, रामात्, रामम् । नाना रामेण, रामात्, रामं वा । पृथग्विनानानात्रयोऽपि भेदार्थका इति केचित् । 'पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ्नाना च वर्जने' इत्यमरः । रामस्य वर्जने सुखं नास्तीत्यर्थः । करणे च । एभ्य इति । स्तोक अल्प कृच्छ्र कतिपय–एभ्यश्चतुर्भ्य इत्यर्थः । असत्त्वपदं व्याचष्टे—अद्रव्येति । अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते, पञ्चमीति च । ततश्च करणे पञ्चमी वेति लभ्यते । तदभावे तु तृतीया सिद्धैव । तदाह—तृतीयापञ्चम्याविति । स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्त इति । लघुना आयासेन मुक्त इत्यर्थः । आयासो न द्रव्यमिति भावः । द्रव्ये त्विति । द्रव्ये वृत्तौ स्तोकेन विषेण हत इति तृतीयैवेत्यर्थः । अल्पेनाल्पाद्वा मुक्तः, कृच्छ्रेण कृच्छ्राद्वा मुक्तः । कष्टेनेत्यर्थः । कतिपयेन कतिपयाद्वा मुक्तः । अकृत्स्नेन साधनेनेत्यर्थः । दूरान्तिक । एभ्य इति । दूरार्थकेभ्योऽन्तिकार्थकेभ्यश्चेत्यर्थः । चकारो व्यवहितयोरपि पञ्चमीतृतीययोः समुच्चयार्थः, ननु 'दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्या'मिति संनिहितषष्ठ्या अपि, व्याख्यानात् । तदाह—चात्पञ्चमीतृतीये चेति । प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयमिति । व्याख्यानादिति भावः । तथाच प्रथमापवाद इति फलितम् । 'दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावनेजनम्' इति भाष्यप्रयोगात्सप्तम्यर्थेऽधिकरणेऽप्ययं विधिः । ननु दूरः पन्था इत्यत्र कथं न पञ्चमीत्यत आह—असत्त्ववचनस्येति ।

षष्ठी शेषे ।२।३।५०। कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिः सम्बन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव । सतां गतम् । सर्पिषो जानीते । मातुः स्मरति । एधो दकस्योपस्कुरुते । भजे शम्भोश्चरणयोः । फलानां तृप्तः ॥ **षष्ठी हेतुप्रयोगे ।२।३।२६।**

कर्तृकर्मेतरकारकलिङ्गानन्वयित्वमात्रेणाऽसत्त्वरूपत्वोपपत्तेः । उक्तं च—'क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः । असत्त्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यताम्' । इति । फलं व्यापारश्च क्रिया, फलाधारकारकं कर्म, व्यापाराधारकारकं कर्तेति विवेकः । **इति पञ्चमी । षष्ठी शेषे ।** उक्तादन्यः शेषः । कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थपर्यन्ता उक्ताः, तत्र द्वितीयादीनां विधानात्, अतो व्याचष्टे—**कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्त इति । राज्ञः पुरुष इति ।** प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यादप्रधानादेव षष्ठी । प्रत्ययार्थस्त्विह पुरुषविशेषणम् । राजनिरूपितसेवकत्वसम्बन्धवान् पुरुष इत्यर्थविवक्षायां प्रधानात्पुरुषशब्दान्न षष्ठी, उक्तन्यायविरोधात्, शेषत्वाऽभावाच्च । 'राज्ञः पुरुषस्तिष्ठती'त्यादौ पुरुषशब्दो हि प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः । 'राज्ञः पुरुषेण कृत'मित्यादौ तु कारकार्थकः । यदा तु पुरुषनिरूपितसेव्यत्वसम्बन्धवान् राजेत्यर्थविवक्षा तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी भवत्येव पुरुषस्य राजेति । यत्तु 'अप्रधानं शेष' इति कैश्चिदुक्तम् । तन्न । प्रातिपदिकार्थमात्रे शुक्लः पटः श्यामो घट इत्यादौ विशेषणे षष्ठीप्रसङ्गात् । न च प्रथमया बाधः, तस्याः प्रधाने चरितार्थत्वात् । **कर्मादीनामपीति ।** यथा विशेषाऽविवक्षायां रूपवानिति प्रयुज्यते, विशेषविवक्षायां तु नीलः पीत इत्यादि,तथेदमपि न्यायसिद्धमिति भावः । **सतां गतमिति ।** सत्पुरुषसम्बन्धि गमनमित्यर्थः । सन्तो गच्छन्तीत्यत्र त्वाख्यातेन कर्तृत्वसम्बन्धस्योक्तत्वात्सम्बन्धमात्रविवक्षा कर्तुं न शक्यते इति षष्ठीह न भवति, किन्तु प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैवेत्याहुः । **सर्पिषो जानीते इति ।** वस्तुतः करणस्य सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी । सर्पिःसम्बन्धि प्रवर्तनमित्यर्थः । 'अकर्मकाच्च' 'अनुपसर्गाज्ज्ञः' इत्यनेन वा जानातेस्तङ् । अन्ये तु व्याचख्युः—कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी । सर्पिःसम्बन्धि ज्ञानमित्यर्थ इति । **एधोदकस्येति ।** एधाश्च उदकं चैषां समाहार एधोदकम् ।

'दूरः पन्था' इत्यत्र पन्था द्रव्यम् । तद्विशेषणं दूरशब्दः सत्त्ववचन इति भावः ॥ इति पञ्चमी ।

अथ षष्ठी । षष्ठी शेषे । उक्तादन्यः शेषः । 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिसूत्रेषु द्वितीयादिविधिषु हि कर्मकर्तृकरणसंप्रदानापादानाधिकरणकारकाण्यनुक्रान्तानि । प्रथमाविधौ प्रातिपदिकार्थोऽनुक्रान्तः । एतेभ्योऽन्यः स्वस्वामिभावादिर्संबन्धः शेषपदार्थ इत्यर्थः । तत्राऽसति बाधके संबन्धो विशेषरूपेण सामान्यरूपेण च भासते, 'न हि निर्विशेषं सामान्यमि'ति न्यायात् । सति तु बाधके 'मातुः स्मरती'त्यादौ संबन्धत्वेनैव भानम् । कर्मत्वादिविशेषरूपेणापि भाने द्वितीयादिप्रसङ्गादिति स्थितिः । 'राज्ञः पुरुष' इत्यत्र स्वस्वामिभावरूपविशेषात्मना संबन्धत्वरूपसामान्यात्मना च संबन्धः षष्ठ्यर्थः । राजाश्रितस्वामित्वनिरूपितस्वत्वात्मकसंबन्धाश्रयः पुरुष इति बोधः । आश्रयत्वादि तु संसर्गमर्यादया भासते । तत्र पुरुषो मुख्यं विशेष्यम् । संबन्धस्त्वाधेयतया पुरुषविशेषणम् । राजा तु आश्रयतया संबन्धविशेषणम् । संबन्धस्त्वाधेयतया राजानं प्रति विशेष्यं, 'प्रधानप्रत्ययार्थवचनमि'ति वचनेन प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यावगमात् । अत एव पुरुषशब्दादपि न षष्ठी, राजनिरूपितसंबन्धाश्रयः पुरुष इति बोधे संबन्धस्य प्रकृत्यर्थपुरुषं प्रति विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन च भानानुपपत्तेः । यदा तु पुरुषगतस्वत्वनिरूपितस्वामित्वरूपसंबन्धाश्रयो राजेति बोधः, तदा पुरुषस्य राजेति पुरुषशब्दात् षष्ठी भवत्येवेत्यन्यत्र विस्तरः । सतां गतमित्यादौ कर्तृतृतीयादिकमाशङ्क्याह—**कर्मादीनामपीति ।** कर्मत्वकर्तृत्वादीनामपि संबन्धत्वसामान्यात्मना विवक्षायां षष्ठ्येव, नतु कारकविभक्त्य इत्यर्थः । तथाच 'क्तस्य च वर्तमाने' इति सूत्रे भाष्यं—'कर्मत्वादीनामविवक्षा शेषः' इति । **सतां गतमिति ।** भावे क्तः । सत्संबन्धि गमनमित्यर्थः । कर्तृत्वविवक्षायां तु सद्भिर्गतमिति तृतीया भवत्येव । कृद्योगलक्षणा षष्ठी तु न भवति, 'न लोके'ति निषेधात् । **सर्पिषो जानीते इति ।** करणत्वविवक्षायां सर्पिषा उपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः । करणत्वस्य संबन्धत्वविवक्षायां तु षष्ठी, कर्त्राश्रिता सर्पिःसम्बन्धिनी प्रवृत्तिरिति बोधः । **मातुः स्मरतीति ।** कर्मत्वविवक्षायां मातरं स्मरतीत्यर्थः । कर्मत्वस्य शेषत्वविवक्षायां तु देवदत्तकर्तृकं मातृसम्बन्धि स्मरणमित्यर्थः । **एधो दकस्योपस्कुरुते इति ।** एधशब्दोऽकारान्तः पुंलिङ्गः, 'कारके' इति सूत्रे 'एधाः पक्ष्यन्ते' इति भाष्यप्रयोगात् । एधाश्च उदकानि चेति द्वन्द्वात् षष्ठी । 'जातिरप्राणिना'मित्येकद्भावः । कर्मत्वविवक्षायां एधोदकं शोषणगन्धद्रव्याधानादिना परिष्कुरुते इत्यर्थः । कर्मत्वस्य शेषत्वविवक्षायां तु एधोदकसम्बन्धि परिष्करणमिति बोधः । एधस्शब्दः सकारान्तोऽप्यस्ति नपुंसकलिङ्गः । 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित् स्त्रियाम्' इति कोशात् । 'यथैधांसि समिद्धोऽग्निः' इत्यादिदर्शनाच्च । तथा सति 'एधः दकस्ये'ति छेदे उदकशब्दसमावेशो एध उदकस्येत्यापत्तेः । उदकशब्दपर्यायो दकशब्दोऽप्यस्ति, 'भुवनममृतं जीवनं स्यादकं च' इति हलायुधकोशात् ।

हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात्। अन्नस्य हेतोर्वसति ॥ **सर्वनाम्नस्तृतीया च** ।२।३।२७। सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात्, षष्ठी च । केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः ॥ *निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्। किं निमित्तं वसति। केन निमित्तेन। कस्मै निमित्ताये-त्यादि। एवं—किं कारणं को हेतुः किं प्रयोजनमित्यादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः। ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि ॥ **षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन** ।२।३।३०।

'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावः। यद्वा एधांसि च दकं चेति विग्रहे पूर्ववदेकवद्भावः। उदकपर्यायो दकशब्दो-ऽप्यस्ति। तथा च हलायुधः–'भुवनममृतं जीवनीयं दकं चे'ति। **उपस्कुरुते इति**। गन्धनादिसूत्रेणात्मनेपदम्। 'उपात्प्रतियत्ने'ति सुट्। नचैवं 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे', 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि', 'कृञः प्रतियत्ने', 'रुजार्थानां भाव-वचनानामज्वरेः', 'आशिषि नाथः', 'जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्', 'व्यवहृपणोः समर्थयोः', 'कृत्वोर्थ-प्रयोगे कालेऽधिकरणे' इति शेषषष्ठीविधानार्थेयमष्टसूत्री निष्फला स्यादिति वाच्यम्, 'सर्पिषो ज्ञान'मित्यादौ तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात्। तथा हि 'ज्ञोऽविदर्थस्य–' इत्यादौ 'शेष' इत्यनुवर्तते, शेषत्वेन विवक्षिते तु करणादौ षष्ठी सिद्धैव। तदयमर्थः–इह षष्ठ्येव न तु तल्लुक्। तथा च लुकः प्रयोजकीभूतः समास एव न भवतीति। न चाष्टसूत्र्या लुङ्मात्रनिवृत्तिफलकत्वमेवास्तु, समासस्तु स्वीक्रियतामिति वाच्यम्। इष्टानुरोधेन समास एव न भवतीति व्याख्यानस्योचितत्वात्। तथा च वार्तिकं 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते' इति। हरिश्चाह–'कारकैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः। प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये' इति। एवं च शेषत्वविवक्षायां सर्पिषो ज्ञानं, मातुः स्मरणमित्यादीन्यसमस्तान्येव साधूनि। 'हरिस्मरण'मित्यादीनि तु शेषत्वाऽविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्या समासे बोध्यानि। तत्र च कारकपूर्वकत्वात् 'गतिकारक--' इत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वं भवति। शेषषष्ठ्या समासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चाऽनिष्टम्। तथा च स्वरार्थेयमष्टसूत्रीति निष्कर्षः। किं च 'मातुः स्मृत'मित्यादौ समासा-ऽभावोऽपि फलम्, न हि तत्र कारकषष्ठी लभ्यते, 'न लोके'ति निषेधात्। आह च–'निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते। शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यते' इति। एतच्च मनोरमायां स्थितम्। **षष्ठी हेतु**। अत्र 'हेतौ' इत्यनुवर्तते, तदाह—**हेतौ द्योत्य इति**। **अन्नस्येति**। 'हेतौ' इति तृतीयायां प्राप्तायामनेन षष्ठी। हेतु-प्रयोगे किम्?। अन्नेन वसति। हेतौ द्योत्ये किम्। अन्नशब्दात्षष्ठी यथा स्यादित्येके। 'अन्नस्य हेतोस्तुभ्यं नम' इत्यत्र युष्मच्छब्दान्मा भूदित्यन्ये। **सर्वनाम्नस्तृतीया च**। इह सर्वनाम्न इति प्रयोगापेक्षया षष्ठी, पञ्चम्यां तु हेतुशब्दात्षष्ठीतृतीये न स्यातामित्याशयेनाह—**सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य चेति**। कस्माद्भवतीत्यपेक्षायामर्थात् सर्वनामहेतुभ्यामिति सम्बध्यते। अत्र व्याचख्युः–यद्यपि सर्वनाम्न इति पदस्य पञ्चम्यन्तत्वेऽपि हेतुशब्दस्य विशे-षणत्वे सामानाधिकरण्यादप्युपपद्यत इति न क्षतिः, तथापि विशेष्यत्वे त्वयं विधिर्न स्यादिति बोध्यमिति। **निमित्तपर्यायेति**। पर्यायग्रहणस्य फलमाह—**एवमित्यादिना**। एतद्वार्तिकेन 'षष्ठी हेतुप्रयोगे', 'सर्वनाम्नस्तृ-तीया च' इति सूत्रद्वयं गतार्थमिति बोध्यम्। **षष्ठ्यतसर्थे**। 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' इत्यस्य योऽर्थो दिग्देश-कालरूपः सोऽर्थो यस्य प्रत्ययस्य सोऽतसर्थप्रत्ययः, अस्तातिप्रभृतिरयञ्च, तदन्तेन योगे इत्यर्थः। अतसुचोऽस्तात्य-

---

तथाच एधः कर्तृ उदकं परिष्कुरुते इत्यर्थः। कर्मत्वस्य शेषत्वविवक्षायां तु षष्ठी, निम्बकरञ्जादिकाष्ठविशेषप्रज्वलिता-ग्नितप्तोदकस्य गुणविशेषो वैद्यशास्त्रप्रसिद्धः। **भजे शम्भोश्चरणयोरिति**। अत्र चरणयोः कर्मत्वस्य शेषत्व-विवक्षायां षष्ठी। शम्भुचरणसंबन्धि भजनमित्यर्थः। **फलानां तृप्त इति**। अत्रापि करणत्वस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। फलसंबन्धिनी तृप्तिरिति बोधः। **षष्ठी हेतुप्रयोगे**। हेताविल्यनुवर्तते। तदाह—**हेतौ द्योत्ये इति**। हेतुत्वे द्योत्ये इत्यर्थः। हेतुवाचकात्षष्ठीति फलितम्। 'हेतौ' इति तृतीयां बाधित्वा षष्ठी। हेतुप्रयोगे किम्?। अन्नेन वसति। हेतौ द्योत्ये इति किम्?। अन्नस्य हेतोस्तुभ्यं नमः। अत्र युष्मच्छब्दान्न भवति। **सर्वनाम्नस्तृतीया च**। सर्वनाम्न इति षष्ठी। तदाह—**सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य चेति**। कस्माद्भवतीत्यपेक्षायां सन्निहितत्वात्सर्व-नामहेतुभ्यामिति गम्यते इत्यभिप्रेत्योदाहरति—**केन हेतुनेति**। सर्वनाम्न इति यदि पञ्चमी स्यात्तदा हेतुशब्दात् षष्ठी न स्यादिति बोध्यम्। **निमित्तपर्यायेति**। निमित्तपर्यायाणां प्रयोगे तेभ्यस्तत्समानाधिकरणेभ्यश्च सर्वासां विभक्तीनां प्रायेण प्रयोगो भवतीत्यर्थः। **किं निमित्तं वसतीति**। प्रथमान्तं द्वितीयान्तं च ज्ञेयम्। **इत्या-दीति**। कस्मान्निमित्तात्, कस्य निमित्तस्य, कस्मिन्निमित्ते। पर्यायग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**एवं किं कारणमि-त्यादि**। प्रायग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**प्रायग्रहणादिति**। एवं च 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' 'सर्वनाम्नस्तृतीया चे'ति सूत्रद्वयं न कर्तव्यं भवतीति भावः। **षष्ठ्यतसर्थ**। **एतद्योगे इति**। दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो

एतद्योगे षष्ठी स्यात् । 'दिक्शब्दे'ति पञ्चम्या अपवादः । ग्रामस्य दक्षिणतः । पुरः पुरस्तात् । उपरि उपरिष्टात् ॥ **एनपा द्वितीया** ।२।३।३१। एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । एनपेति योगविभागात्षष्ठ्यपि । दक्षिणेन ग्रामं, ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण । **दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्** ।२।३।३४। एतैर्योगे षष्ठी स्यात्पञ्चमी च । दूरं निकटं ग्रामस्य ग्रामाद्वा ॥ **ज्ञोऽविदर्थस्य करणे** ।२।३।५१। जानातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् । सर्पिषो ज्ञानम् ॥ **अधीगर्थदयेशां कर्मणि** ।२।३।५२। एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरणम् । सर्पिषो दयनम्, ईशनं वा ॥ **कृञः प्रतियत्ने**

नन्तरत्वेपि लाघवानुरोधेन अस्तात्यर्थेति नोक्तमित्याहुः । **पञ्चम्या अपवाद इति** । 'ततः पश्चात्स्रंस्यते ध्वंस्यते च' इति भाष्यप्रयोगात्पश्चाच्छब्दयोगे तु पञ्चम्यपि साधुः । अस्मादेव भाष्यप्रयोगात्पश्चाच्छब्देनाऽव्ययीभावो न भवतीति वक्ष्यते । प्रत्ययग्रहणं किम् ? । इह मा भूत्, प्राग्ग्रामात् । प्रत्यग्ग्रामात् । कृतेऽपि प्रत्ययग्रहणे कुतो नेति चेत् । अत्राहुः कैयटादयः—प्रत्ययग्रहणमधिकं क्रियमाणं श्रूयमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति लुप्तेऽस्तातौ षष्ठ्यभावः । 'अन्यारात्--'इत्यत्राञ्चूत्तरपदस्यापीदं प्रयोजनमुक्तम् । तत्रान्यतरच्छक्यमवक्तुम्, एक प्रयोजनत्वादिति । प्रत्ययग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति तु मनोरमायां स्थितम् । **पुर इति** । 'पूर्वाधरावराणाम्' इत्यसिप्रत्यये पुरादेशः । **पुरस्तादिति** । 'दिक्शब्देभ्यः' इत्यादिनाऽस्तातिः, 'अस्ताति च' इति पूर्वस्य पुरादेशः । **एनपा** । कथं तर्हि 'तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयम्' इति । उत्तरेणेत्येतत् 'दूराल्लक्ष्यं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेन' इति तोरणसमानाधिकरणं तृतीयान्तं न त्वेनबन्तमित्याहुः । 'धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयम्' इति कैश्चित्पठ्यते, तदा तु सम्यगेव । **दक्षिणेनेति** । दक्षिणस्यामदूर इत्यर्थे 'एनबन्यतरस्याम्' इत्यादिना एनप् ।

दूरान्तिकार्थैः । षष्ठ्यां प्राप्तायां पक्षे पञ्चम्यर्थं वचनम् । इहान्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थं, तेन विप्रकृष्टापि पञ्चमी समुच्चीयते व्याख्यानात्, न तु सन्निहिते अपि द्वितीयातृतीये, तदेतदाह—**पञ्चमी चेति** । **सर्पिषो ज्ञानमिति** । वस्तुतः करणीभूतं यत्सर्पिः तत्सम्बन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः । ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ जानातेर्लक्षणा । **अधीगर्थ** । अधिशब्दोच्चारणम् 'इङिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरतः' इति ज्ञापनार्थम् । अन्यथा

दिग्देशकालेष्वस्तातिः' इत्यारभ्य 'आहि च दूरे' 'उत्तराच्चे'त्यन्तैः सूत्रैर्दिग्देशकालवृत्तिभ्यः शब्देभ्यः स्वार्थे प्रत्यया विहिताः । तत्र 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' इति विहितो योऽतसुच्प्रत्ययः, तस्यार्थः—दिग्देशकालरूपः, स एवार्थो यस्य स—अतसर्थप्रत्ययः, तद्योगे इत्यर्थः । यद्यप्यतसर्थप्रत्ययेषु अस्तातिरेव प्रथमस्तथापि लाघवादतसर्थेत्युक्तम्, न त्वस्तात्यर्थेति, संयुक्ताक्षरघटितत्वेन गौरवात् । **दिक्शब्देतीति** । 'अन्यारादि'ति सूत्रे दिक्शब्देत्यनेन या पञ्चमी विहिता तदपवाद इत्यर्थः । **दक्षिणत इति** । सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तात् स्वार्थे दिग्देशकालवृत्तेर्दक्षिणशब्दादतसुच् । दक्षिणस्यां,दक्षिणस्याः,दक्षिणा वा दिगित्यर्थः । एवं देशे काले च । **पुर इति** । पूर्वाशब्दादस्तात्यर्थे 'पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्' इत्यसिप्रत्ययः प्रकृतेः पुरादेशश्च । पूर्वस्यां, पूर्वस्याः, पूर्वा वेत्यर्थः । **पुरस्तादिति** । पूर्वशब्दादस्तातिप्रत्यये सति 'अस्ताति चे'ति प्रकृतेः पुरादेशः । पुरश्शब्दसमानार्थकमिदम् । **उपरीति** । 'उपर्युपरिष्टादि'ति सूत्रेण ऊर्ध्वशब्दाद्रिल्प्रत्ययो रिष्टातिल्प्रत्ययः प्रकृतेरुपादेशश्च निपातितः । ऊर्ध्वायां दिशि, ऊर्ध्वाया दिशः, ऊर्ध्वा दिगिति वा अर्थः । एवं देशे कालेऽपि । **एनपा द्वितीया** । 'षष्ठ्यतसर्थे'ति षष्ठ्या नित्यं बाधे प्राप्ते आह—**योगविभागादिति** । एनपेति योगो विभज्यते । 'षष्ठ्यतसर्थे' ति, पूर्वसूत्रात्षष्ठीत्यनुवर्तते । एनबन्तेन योगे षष्ठी स्यादित्यर्थः । द्वितीयेति योगान्तरम् । एनपेत्यनुवर्तते । एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यादित्युक्तोऽर्थः । **दक्षिणेनेति** । 'एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः' इत्येनप् । **एवमुत्तरेणेति** । उत्तरेण ग्रामं ग्रामस्य वेत्युदाहरणमित्यर्थः । पूर्वेण ग्रामं ग्रामस्य वेत्याद्यपि बोध्यम्, दिक्शब्देभ्य एनब्विधेः । भाष्ये तु 'षष्ठ्यतसर्थे'ति सूत्रात्प्राक् 'एनपा द्वितीया' इत्यस्य पाठ इति 'पृथग्विना' इति सूत्रे उक्तम् । अतोऽत्र सत्यपि योगविभागे षष्ठीग्रहणानुवृत्तेरसंभवादेनप्योगे षष्ठ्यसाधुरेवेति युक्तम् ।

दूरान्तिकार्थैः । **एतैरिति** । दूरार्थकैरन्तिकार्थकैश्च शब्दैर्योगे इत्यर्थः । **पञ्चमी चेति** । षष्ठ्यभावे 'अपादाने पञ्चमी'त्यतोऽनुवृत्ता पञ्चमीति भावः । 'एनपा द्वितीया' इति 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीया' इति द्वितीयातृतीये संनिहिते अपि न समुच्चीयेते, व्याख्यानात् । **ज्ञोऽविदर्थस्य** । ज्ञः--अविदर्थस्येति च्छेदः । 'ज्ञ' इति ज्ञाधातोरनुकरणात्षष्ठ्येकवचनम् । वित्—ज्ञानं अर्थो यस्य विदर्थः, स न भवतीति अविदर्थः । ज्ञानार्थकभिन्नस्येति यावत् । तदाह—**जानातेरज्ञानार्थस्येति** । **शेषत्वेनेति** । संबन्धत्वेनेत्यर्थः । शेष इत्यनुवृत्तेरिति भावः । **सर्पिषो ज्ञानमिति** । वस्तुतः करणीभूतं यत्सर्पिस्तत्संबन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः । अविदर्थस्येति लिङ्गादेव 'ज्ञा अवबोधने' इति धातोः प्रवृत्ती वृत्तिः । 'षष्ठी शेषे' इति सिद्धेऽपि 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते' इत्येतदर्थं वचनम् । **अधीगर्थ** । **एषामिति** ।

।२।३।५३। कृञः कर्मणि शेषे षष्ठी स्याद्गुणाधाने। एधो दकस्योपस्करणम्॥ **रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः** ।२।३।५४। भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात्। चौरस्य रोगस्य रुजा॥ *अज्वरिसंताप्योरिति वाच्यम्। रोगस्य चौरज्वरः, चौरसंतापो वा। रोगकर्तृकं चौरसंबन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः। **आशिषि नाथः** ।२।३।५५। आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। सर्पिषो नाथनम्। आशिषीति किम्? माणवकनाथनम्। तत्संबन्धिनी याच्ञेत्यर्थः। **जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्** ।२।३।५६।

'स्मृत्यर्थदयेशाम्' इत्येव ब्रूयात्, 'इगर्थे'ति वा। इकंशे नेदं ज्ञापकमिति चेत्तर्हि तदंशे 'णेरध्ययने वृत्तम्' इत्यत्राऽधिशब्दोच्चारणं ज्ञापकमस्तु। अत्र व्याचख्युः—कर्मणि किम्?। करणे शेषत्वविवक्षायां मा भूत्। मातुर्गुणस्मरणम्। अत्र माता कर्म, गुणास्तु करणम्, उभयत्र शेषत्वविवक्षायामपि मातृशब्दादेवानेन सूत्रेण षष्ठी, गुणशब्दात्तु 'षष्ठी शेषे' इत्यनेन। तेन 'गुणस्मरण'मिति समासो भवतीति। **रुजार्थानाम्।** 'रुजो भङ्गे'। भिदादिपाठादत एव निपातनाद्वा अङि टाप्। रुजा व्याधिरर्थो येषां तेषां रुजार्थानां धातूनां भाववाचकत्वाऽव्यभिचाराद्भावशब्देनाऽत्र घञादिवाच्यः सिद्धरूपो भाव उच्यते। वक्तीति वचनः। बाहुलकात्कर्तरि ल्युट्। प्रकृत्यर्थस्तु न विवक्षितः, नहि भावो वक्ता सम्भवति। तस्मात्प्रत्ययस्य साधुत्वनिर्वाहायैव वचिरिति बोध्यम्। तथा चायमर्थः,-भावो वचनः=कर्ता येषां तेषां भाववचनानामिति, तदेतद्व्याचष्टे—**भावकर्तृकाणामिति।** 'रुजार्थानां भावकर्तृकाणाम्' इत्येव सूत्रयितुं युक्तम्। **चौरस्येति।** चुरा शीलमस्य चौरः। अत्र कर्मणि शेषत्वविवक्षायामनेन षष्ठी। **रोगस्येति।** 'पदरुज-' इति घञा रोगो भावोऽभिधीयते, स च रुजायां कर्ता। 'कर्तृकर्मणोः—' इति रोगशब्दात्षष्ठी। भावकर्तृकाणां किम्?। श्लेष्मणश्चौररुजा। 'मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा' इत्यमरः। **चौरज्वर इति।** इह चौरशब्दात् 'रुजार्थानाम्-' इति षष्ठ्या अप्रवृत्तौ 'षष्ठी शेषे' इत्यनेन षष्ठ्यां 'षष्ठी'ति समासो भवत्येवेति भावः। **सर्पिषो नाथनमिति।** सर्पिर्मे भूयादित्याशासनमित्यर्थः। **माणवकनाथनमिति।** यद्यपि कर्मत्वविवक्षायां 'कर्तृकर्मणोः' इति यदा षष्ठी, तदा आशिष्यपि समासोऽस्त्येव, तथापि तत्र 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। समासान्तोदात्तत्वं तु याच्ञादावेव न त्वाशिषीति निष्कर्ष इति कौस्तुभे स्थितम्। **जासि।** 'जसु ताडने,' 'जसु हिंसा-

---

'इक्स्मरणे' नित्यमधिपूर्वः, तस्यार्थ इवार्थो यस्य सोऽधीगर्थः। स्मरणार्थक इति यावत्। **शेष इति।** 'षष्ठी शेषे' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **मातुः स्मरणमिति।** वस्तुतःकर्मीभूतमातृसंबन्धि स्मरणमित्यर्थः। **सर्पिषो दयनमिति।** वस्तुतः कर्मीभूतसर्पिःसंबन्धि दयनमित्यर्थः। 'दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु'। दीनान्दयते इत्यत्र दुःखाद्वियोजयितुमिच्छतीत्यर्थः। परदुःखापहरणेच्छा दया। **ईशनं वेति।** 'सर्पिष' इत्यनुषज्यते। वस्तुतः कर्मीभूतसर्पिःसंबन्धी यथेष्टविनियोग इत्यर्थः। इदमपि समासनिषेधार्थमेव। 'लोकानीष्टे' इत्यत्र तु यथास्वेच्छमाज्ञापयतीत्यर्थः। **कृञः प्रति।** कर्मणीति, शेष इति चानुवर्तते। प्रतियत्नो गुणाधानम्। तदाह—**कृञः कर्मणीति।** **एधोदकस्योपस्करणमिति।** एधश्शब्दः सकारान्तो नपुंसकलिङ्गः। दकशब्द उदकवाची। एधश्च दकं चेति द्वन्द्वः। यद्वा एधशब्दोऽकारान्तः पुंलिङ्गः। एधश्च उदकं चेति द्वन्द्व इत्यनुपदमेवोक्तम्। वस्तुतःकर्मीभूतैधोदकसंबन्धि परिष्करणमित्यर्थः। **रुजार्थानाम्।** रुजा पीडा रोग इत्यर्थो येषामिति विग्रहः। भाववचनानामित्येतद्व्याचष्टे—**भावकर्तृकाणामिति।** वक्तीति वचनः, कर्तरि ल्युट्। प्रकृत्यर्थो न विवक्षितः। भावो=धात्वर्थो, वचनः=कर्ता. येषामिति विग्रहः। भावकर्तृकाणामिति फलितमिति भाष्ये स्पष्टम्। शेष इति कर्मणीति चानुवर्तते। तदाह—**कर्मणि शेष इति।** इदमपि समासाऽभावार्थमेव। **चौरस्य रोगस्य रुजेति।** अत्र रुजेति व्याधिकृतसन्तापादिपीडोच्यते। रोगश्चौरं संतापादिना पीडयतीति पर्यवसन्नोऽर्थः। रोगकर्तृका वस्तुतःकर्मीभूतचौरगता सन्तापादिपीडेत्यर्थः। अत्र भावघञन्तेन रोगशब्देन शारीरक्षयादिविकारविशेषो विवक्षितः। सच रुजायां कर्ता। तत्कर्मणश्चौरस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। 'रोगस्य चौररुजे'ति समासो न भवतीति बोध्यम्। **अज्वरिसंताप्योरिति।** 'रुजार्थानां भाववचनानां ज्वरिसंतापिवर्जिताना'मिति सूत्रं वक्तव्यमित्यर्थः। **रोगस्य चौरज्वर इति।** अत्र चौरज्वरशब्दे शेषषष्ठ्या समासो भवत्येव, शेषषष्ठ्याः पुनर्विध्यभावात्। एवं 'रोगस्य चौरसंताप' इत्यत्रापि बोध्यम्। अत्राऽज्वरिसंताप्योरित्यनुक्तौ तु रुजार्थानां भाववचनानां कर्मणि शेषे चौरशब्दात्षष्ठी स्यादित्यनिष्टमिति दर्शयितुमाह—**रोगकर्तृकमिति।** रोगकर्तृको वस्तुतःकर्मीभूतचौरसंबन्धी ज्वरः संतापो वेति यावत्। एवंच ज्वरिसंताप्योः रुजार्थकत्वाद्रोगात्मकभावकर्तृकत्वाच्च तत्कर्मणश्चौरस्य शेषत्वविवक्षायां नाऽनेन षष्ठी, किन्तु कृद्योगे षष्ठी, षष्ठी शेषे इत्येव षष्ठी वा। अतः—चौरज्वरः चौरसन्ताप इति समासो भवत्येवेति भावः।

आशिषि नाथः। शेषे, कर्मणि इति चानुवर्तते। तदाह—**आशीरर्थस्येति।** इदमपि समासाऽभावार्थ-

हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्योज्जासनम् । निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा । चौरस्य निप्रहणनम् । प्रणिहननम् । निहननम् । प्रहणनं वा ॥ 'नट अवस्कन्दने' चुरादिः । चौरस्योन्नाटनम् । चौरस्य क्राथनम् । वृषलस्य पेषणम् । हिंसायां किम् ? । धानापेषणम् ॥ **व्यवहृपणोः समर्थयोः** ।२।३।५७। शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता । शतस्य व्यवहरणं पणनं वा । समर्थयोः किम् ? । शलाकाव्यवहारः । गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनम् । स्तुतिरित्यर्थः ॥ **दिवस्तदर्थस्य**

याम्' इति च चुरादिस्तस्येदं ग्रहणं न तु दैवादिकस्य 'जसु मोक्षणे' इत्यस्य, जासीति निर्देशात्, 'हिंसायाम्' इति वचनाच्च । **निप्रहणनमिति** । 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति णत्वम् । **प्रणीति** । 'नेर्गद–' इति णत्वम् । **चुरादिरिति** । 'नट नृत्तौ' इति तु न गृह्यते, दीर्घनिर्देशादिति भावः । **क्राथनमिति** । 'क्रथ हिंसायाम्' इति घटादौ पठ्यते, तस्य मित्त्वेऽपि इह निपातनाद्वृद्धिः । मित्त्वफलं तु निपातनात्परत्वात् 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घे चरितार्थमिति घटादौ वक्ष्यति । यत्तु हरदत्तेनोक्तम्—"घटादिपाठो 'घटादयः षितः' इत्यातिदेशिकषित्त्वे अङ्यथा स्यादित्येतदर्थः" इति । तन्मन्दम् । 'घटादयः षितः' इति हि मध्ये सूत्रितम् । तेन पूर्वेषां त्वरत्यन्तानामेव षित्त्वं, न तु ज्वरादीनां परेषामिति । अतएव 'त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः षितश्च' इति घटादौ वक्ष्यति । **पणनमिति** । 'स्तुतावेव' इति वक्ष्यमाणत्वादायस्याऽभावः । **ब्राह्मणपणनमिति** । 'आयादय आर्द्धधातुके वा' इत्यायस्य विकल्पः । **दिवस्तद** । तच्छब्देन व्यवहृपणौ परामृश्येते, तौ च द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च तुल्यार्थौ पूर्वसूत्रे गृहीतावित्याशयेनाह–**द्यूते इति** । पूर्वसूत्रे एव दिवेः पाठे तदर्थस्येति न कर्तव्यमिति यद्यपि लाघवं, तथापि योगविभाग उत्तरार्थः ।

कर्मणीति । इह शेष इति न सम्बध्यते, उत्तरसूत्रे विकल्पारम्भसामर्थ्यात् । अन्यथा षष्ठ्यां विकल्पितायां तया मुक्ते शेषे विभक्त्यन्तरस्याऽप्राप्त्या वृथैव विकल्पारम्भः स्यादिति भावः । अन्ये त्वाहुः–लाघवात्पूर्वसूत्रे एव दिवो ग्रहणे कर्तव्ये पृथग्योगकरणसामर्थ्यादत्र शेष इति न सम्बध्यते । न चोत्तरार्थत्वात्पृथग्योगस्य नोक्तार्थज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । सङ्कोचे मानाऽभावेन फलद्वयस्यापि सुवचत्वादिति । शेष इत्यस्याऽसम्बन्धादिह त्रिसूत्र्यां तिङन्त-

---

मेव । **सर्पिषो नाथनमिति** । इदं मे भूयादितीच्छा आशासनम् । तदेवाशीर्नाथतेरर्थः । वस्तुतःकर्मीभूतसर्पिःसम्बन्धि आशासनमित्यर्थः । **जासिनिप्र** । कर्मणि शेषे इत्यनुवर्तते । तदाह–**हिंसार्थानामित्यादिना** । इदमपि समासाऽभावार्थमेव । **चौरस्योज्जासनमिति** । 'जसु ताडने' 'जसु हिंसायाम्' इति चुरादौ । वस्तुतः कर्मीभूतचौरसंबन्धिनी हिंसेत्यर्थः । 'जसु मोक्षणे' इति दैवादिकस्य तु न ग्रहणम्, हिंसार्थत्वाऽभावात्, जासीति निर्देशाच्च । **निप्राविति** । निप्रहणेति निप्रपूर्वस्य हनधातोर्निर्देशः । तत्र नि प्र इत्येतौ समस्तौ गृह्येते, प्रनीत्येवं व्युत्क्रमेण च गृह्येते, प्रेति नीति च पृथगपि गृह्येते, व्याख्यानादित्यर्थः । समस्तावुदाहरति—**चौरस्य निप्रहणनमिति** । वस्तुतःकर्मीभूतचौरसंबन्धि हननमित्यर्थः । 'हन्तेरत्पूर्वस्ये'ति णत्वम् । विपर्यस्तावुदाहरति—**प्रणिहननमिति** । 'नेर्गदे'ति णत्वम् । हन्तेर्नकारस्य तु न णत्वम्, 'अट्कुप्वाङ्' इति नियमात्, नेर्नकारस्य तदनन्तर्भावात् । व्यस्तावुदाहरति—**निहननं प्रहणनं वेति** । निमित्ताऽभावान्निहननमित्यत्र 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति णत्वं न । **चुरादिरिति** । 'नट नृत्तौ' इति तु न गृह्यते, नाटेति दीर्घोच्चारणादिति भावः । **चौरस्योन्नाटनमिति** । उपसर्गवशान्नाटेर्हिंसायां वृत्तिरिति भावः । **चौरस्य क्राथनमिति** । 'क्रथ हिंसायाम्' इति घटादौ । 'घटादयो मितः' इति तस्य मित्त्वेऽपि 'मितां ह्रस्वः' इति न भवति, इह दीर्घनिपातनात् । **वृषलस्य पेषणमिति** । हिंसेत्यर्थः । **व्यवहृपणोः** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**शेषे कर्मणि षष्ठी स्यादिति** । समौ तुल्यौ अर्थौ ययोरिति विग्रहः । शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । एकार्थकस्य व्यवपूर्वकहृञ्धातोः पणधातोश्च कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यादित्यर्थः । इदमपि समासनिवृत्त्यर्थमेव । ननु 'पण व्यवहारे स्तुतौ चे'ति पणधातुः स्तुतावपि वर्तते, नतु व्यवहार एव, तत्कथमनयोरेकार्थकत्वमित्यत आह–**द्यूते इति** । द्यूते=अक्षैः क्रीडने, क्रयविक्रयविषयकमूल्यसंवादे चानयोः=व्यवहृपणोरेकार्थकत्वमित्यर्थः । तथाच एतादृशव्यवहारार्थकयोरिति फलतीति भावः । **शतस्य व्यवहरणं पणनं वेति** । द्यूतव्यवहारेण क्रयविक्रयव्यवहारेण वा गृह्णातीत्यर्थः । केवलव्यवहारार्थकत्वेऽकर्मकत्वापातात् । तथाच वस्तुतः कर्मीभूतशतसंबन्धि अक्षक्रीडनेन ग्रहणं, क्रयविक्रयविषयकमूल्यसंवादेन ग्रहणं वेत्यर्थः । **समर्थयोः किमिति** । व्यवहारार्थकयोरिति किमर्थमित्यर्थः । **शलाकाव्यवहार इति** । प्रत्युदाहरणे व्यवहरतेर्न व्यवहारार्थकत्वमित्याह—**गणनेत्यर्थ इति** । वस्तुतःकर्मीभूतशलाकासंबन्धिगणनेति फलितम् । अत्र षष्ठ्याः पुनर्विध्यभावादस्त्येव समास इति भावः । **ब्राह्मणपणनमिति** । पणतेः प्रत्युदाहरणम् । अत्र पणिर्न व्यवहारार्थ इत्याह—**स्तुतिरित्यर्थ इति** । वस्तुतःकर्मीभूतब्राह्मणसम्बन्धिनी स्तुतिरित्यर्थः । अत्रापि अस्त्येव समास इति भावः । **दिवस्तदर्थस्य** ।

।२।३।५८। द्यूतार्थस्य, क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किम् ?। ब्राह्मणं दीव्यति । स्तौतीत्यर्थः ॥ **विभाषोपसर्गे** ।२।३।५९। पूर्वयोगापवादः । शतस्य शतं वा प्र[ति]दीव्यति ॥ **प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने** ।२।३।६१। देवतासंप्रदानकेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणोर्हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात्षष्ठी स्यात् । अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य, अनुब्रूहि वा ॥ **कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे** ।२।३।६४। कृत्वोऽर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात् । पञ्चकृत्वोऽह्नो भोजनम् । द्विरह्नो भोजनम् । शेषे किम् ? । द्विरहन्यध्ययनम् ॥ **कर्तृकर्मणोः कृति** ।२।३।६५। कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । कृष्णस्य कृतिः । जगतः कर्ता कृष्णः ॥

मुदाहरति—**शतस्य दीव्यतीति** । **प्रेष्यब्रुवोः** । इष्यतेर्दैवादिकस्य लोटो मध्यमपुरुषैकवचनं—प्रेष्येति । तत्साहचर्याद्ब्रुविरपि तथाभूत एव गृह्यते । अत एवेह शेषग्रहणं न सम्बध्यते । तिङन्तेन सह समासस्याऽप्रसक्तत्वात् । प्रेष्यब्रुवोः किम् ? । अग्नये छागस्य हविर्वपां मेदो जुहुधि । हविषः किम् । अग्नये गोमयानि प्रेष्य । देवतासम्प्रदाने किम् ? । माणवकाय पुरोडाशान्प्रेष्य । 'हविषः प्रस्थितत्वेन विशेषणे प्रतिषेधो वक्तव्यः' । इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य । **कृत्वोर्थे** । कृत्वसुचोऽर्थ इवार्थो येषांप्रत्ययानां ते कृत्वोर्थाः । **शेषे इति** । इह 'दिवस्तदर्थस्य' इत्यादिसूत्रषट्के विच्छिन्नमपि शेषग्रहणमनुवर्तते, व्याख्यानात् । **पञ्चकृत्व इति** । 'सङ्ख्यायाः क्रिया–' इत्यादिना कृत्वसुच् । **द्विरिति** । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' । **कर्तृकर्मणोः कृति** । शेष इति निवृत्तं, 'कर्तरि च कृति' इति सूत्रे कृते चकारेण 'अधीगर्थ–' इति सूत्रात् 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति पर्यन्तमनुवर्तमानस्य कर्मणीत्यस्यानुकर्षणसम्भवेऽपि पुनरत्र कर्मग्रहणात् । तस्माद्व्याख्यानमेवात्र शरणमित्यपरे । कर्तृकर्मणोः किम् ? । शस्त्रेण भेत्ता । **कृतिरिति** । करणं कृतिः । 'स्त्रियां क्तिन्' । कृष्णोऽत्र कर्ता । कर्मण्युदाहरति—**जगत इति** ।

पूर्वसूत्रे निर्दिष्टव्यवहृपणौ तच्छब्देन परामृश्येते । तयोः=व्यवहृपणोरर्थ एवार्थौ यस्येति विग्रहः । तदाह—**द्यूतार्थस्येति** । द्यूतमक्षक्रीडनेन ग्रहणमर्थो यस्य दिव इति विग्रहः । **क्रयेति** । क्रयविक्रयविषयकमूल्यसंवादोऽर्थो यस्य दिव इति बहुव्रीहिः । **कर्मणि षष्ठीति** । इह शेष इति नानुवर्तते, व्याख्यानादिति भावः । तथाच कर्मणः शेषत्वविवक्षाऽभावात् 'षष्ठी शेषे' इत्यप्राप्तौ इदं वचनम्, ननु कृदन्तयोगे समासनिवृत्त्यर्थम् । तद्ध्वनयन्नुदाहरति—**शतस्य दीव्यतीति** । शतमक्षक्रीडनेन, क्रयविक्रयविषयकमूल्यसंवादेन वा गृह्णातीत्यर्थः । अत्र शेष इत्यननुवृत्तेः कर्मत्वप्रकारक एव बोधः । अत एव 'द्वितीया ब्राह्मणे' इत्युत्तरसूत्रे 'गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः' इत्यत्र नित्यषष्ठीप्राप्तौ द्वितीयार्थ मित्युक्तं भाष्यकैयटयोः सङ्गच्छत इत्यन्यत्र विस्तरः । **विभाषोपसर्गे** । उपसर्गे सति व्यवहृपणार्थस्य दिवः कर्मणि षष्ठी वा स्यादित्यर्थः । **प्रेष्यब्रुवोः** । **देवतासंप्रदानके इति** । देवता संप्रदानं यस्य तस्मिन्नित्यर्थः । **प्रेष्यब्रुवोरिति** । 'इष गतौ' दिवादिः श्यन्नन्तः, उपसर्गवशात्प्रेरणे वर्तते । प्रेष्यश्च ब्रूश्च तयोरिति विग्रहः । **कर्मण इति** । 'अधीगर्थे'त्यतः कर्मणीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यत इति भावः । **हविष इति** । हविश्शब्दो न स्वरूपपरः किंतु हविर्विशेषवाचकशब्दपरः, व्याख्यानात् । तथाच देवतासंप्रदानकक्रियावाचिनोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मीभूतो यो हविर्विशेषस्तद्वाचकाच्छब्दात्षष्ठीति फलितम् । अत्रापि शेष इति नानुवर्तते, व्याख्यानात् । तथाच द्वितीयापवादोऽयम् । **अग्नये छागस्येति** । मैत्रावरुणं प्रति अध्वर्युकर्तृकोऽयं सम्प्रैषः । हे मैत्रावरुण ! अग्न्युद्देशेन प्रदास्यमानं छागसम्बन्धि यद्धविः वपाख्यं मेदोरूपं तत्प्रेष्य । 'होता यक्षदग्निं छागस्य वपाया मेदसो जुषतां हविर्होतर्यजे'ति प्रैषेण प्रकाशयेत्यर्थः । अत्र यद्यपि 'अग्नये छागस्य वपाया मेदसः प्रेष्ये'त्येव कल्पसूत्रेषु दृश्यते, ननु हविष इत्यपि, तथापि तथाविधः प्रैषो भाष्योदाहरणात्क्वचिच्छाखायां ज्ञेयः । मेदश्शब्देन वस्त्रखण्डतुल्यो मांसविशेष उच्यते । **अनुब्रूहि वेति** । 'अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसोऽनुब्रूही'त्युदाहरम् । हे मैत्रावरुण ! अग्न्युद्देशेन प्रदास्यमानं छागसम्बन्धि यद्धविः–वपाख्यं मेदोरूपं–तत्पुरोऽनुवाक्यया प्रकाशयेत्यर्थः । प्रेष्यब्रुवोः किम् ?। अग्नये छागस्य हविर्वपां मेदो जुहुधि । हविषः किम् ?। अग्नये गोमयानि प्रेष्य । देवतासंप्रदाने किम् ?। माणवकाय पुरोडाशं प्रेष्य । 'हविषः प्रस्थितत्वविशेषणे प्रतिषेधो वक्तव्यः' । इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य । प्रस्थितमिति । अव्यक्तमित्यर्थः । **कृत्वोऽर्थे** । **कृत्वोऽर्थानामिति** । कृत्वसुच्प्रत्ययस्यार्थ एवार्थो येषां ते कृत्वोऽर्थाः, तेषां प्रयोग इत्यर्थः । **शेषे षष्ठीति** । 'दिवस्तदर्थस्ये'त्यादिपूर्वसूत्रे विच्छिन्नमपि शेषग्रहणं मण्डूकप्लुत्या इहानुवर्तते, व्याख्यानात् । **पञ्चकृत्वोऽह्नो भोजनमिति** । पञ्चवारं वस्तुतोऽधिकरणीभूतं यदहस्तत्संबन्धि भोजनमित्यर्थः । 'सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' । इह षष्ठ्याः शेषे पुनर्विधानान्न समासः । **द्विरहन्यध्ययनमिति** । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' इति कृत्वोऽर्थे सुच् । अत्र अधिकरणस्य विवक्षितत्वात्सप्तम्येव,

*गुणकर्मणि वेष्यते । नेताऽश्वस्य स्रुघ्नं, स्रुघ्नस्य वा । कृति किम् ? । तद्धिते माभूत् । कृतपूर्वी कटम् ॥

कृष्णस्य तृचाऽभिहितत्वात्ततः षष्ठी न भवति । **कृति किमिति** । नन्विह कर्तृकर्मभ्यां क्रिया आक्षिप्यते, तद्वाची तु धातुरेव । धातोश्च द्वये प्रत्ययाः, कृतस्तिङश्च । तत्र तिङ्प्रयोगे कटं करोतीत्यादौ 'न लोका–' इति प्रतिषेधेन भाव्यम् । ततश्च परिशेषात्कृद्योगे एव षष्ठी भविष्यति, त[त्सा]त्किं कृद्ग्रहणेनेति प्रश्नः । **कृतपूर्वी कटमिति** । अत्र करोतिक्रियापेक्षमनभिहितं कर्मत्वं कटस्याऽस्त्येवेति षष्ठी स्यात् । तद्धिताधिक्ये तु सा मा भूदित्येतदर्थं कृद्ग्रहणमिति भावः । ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेत्यस्मिन् विग्रहे क्तस्य कर्मणि विधानात्तेनैवाऽभिहितं कर्मेति नैव द्वितीया प्राप्नोति, नापि तदपवादभूता षष्ठी, इहाप्यनभिहिताधिकारात् । किञ्च कृतशब्दस्य कटसापेक्षतया समासो दुर्लभ एव, एवं तद्धितोऽपीति चेत् । अत्राहुः–पूर्वं कृतमनेनेति विग्रहे अविवक्षितकर्मतया भावे क्तप्रत्यये कृते कृतशब्दस्य कटसापेक्षत्वाऽभावात्समासतद्धितौ भवत एव । तथाच 'कृतपूर्वी'त्ययं पूर्वं कृतवान् इत्यनेन समानार्थः सम्पद्यते, गुणभूतयापि क्रियया कारकाणां सम्बन्धस्य कटं कृतवानित्यादौ दर्शनादत्रापि करोति क्रियापेक्षं कर्मत्वं कटस्याभ्युपगम्यते । तच्च कर्मत्वं न केनाप्यभिहितम् । भावे क्तस्य, कर्तरि इनिप्रत्ययस्य च विधानात् । अतोऽसति कृद्ग्रहणे षष्ठी स्यादेवेति । एवं च 'ओदनस्य पाचकतम' इत्यत्र षष्ठ्या असाधुत्वे इष्टापत्तिरेव शरणम् । 'कृतपूर्वी'त्यत्र समासतद्धितौ भवत एवेत्युक्तम् । तत्र समासः 'सुप्सुपा' इति बोध्यः । तद्धितस्तु 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्च' इति कर्तरि इनिः, तद्विधौ 'श्राद्धमनेन' इति सूत्रादनेनेत्यनुवृत्तेः । स्यादेतत्–भिदेर्ण्यन्तात् 'पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु' इति ण्वुचि 'भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठाना'मित्युभाभ्यामप्यनेन कृद्योगषष्ठी जायते, तत्र मुख्याऽमुख्यसन्निधौ मुख्यस्यैव कार्ये सम्प्रत्ययात्प्रयोजककर्तृवाचकादेव स्यात् । अन्यथा 'पाचयत्योदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त' इत्यत्र प्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपि लकारवाच्यत्वे उभाभ्यामपि कर्तृवाचकाभ्यां प्रथमा स्यात् । मैवं । प्रयोज्यप्रयोजकवाचकाभ्यां भेदेन षष्ठी जायते न त्वेकैवेति नेह मुख्याऽमुख्यन्यायप्रवृत्तिः । तत्र तु लकारस्यैकत्वात्कर्तुस्तद्वाच्यत्वकल्पनायामुक्तन्यायः प्रवर्तत इति वैषम्यात् । एवं च 'ओदनः पाच्यते देवदत्तेन यज्ञदत्तेने'त्यादावुभाभ्यामपि तृतीया स्यादेवेति बोध्यम् । अत्र व्याचक्षते–'तदर्हमि'ति निर्देशात् 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्येतदनित्यम् । तथाच

नतु षष्ठी । **कर्तृकर्मणोः कृति** । कृत्प्रत्यये प्रयुज्यमाने सतीत्यर्थः' । फलितमाह—**कृद्योग इति** । तत्र कर्तर्युदाहरति—**कृष्णस्य कृतिरिति** । भावे स्त्रियां क्तिन् । कृष्णकर्तृका सृष्टिरित्यर्थः । कर्मण्युदाहरति–**जगत इति** । जगत्कर्मकसृष्ट्यनुकूलव्यापारवानित्यर्थः । **गुणकर्मणीति** । कृदन्तद्विकर्मकधातुयोगेऽप्रधानकर्मणि षष्ठीविकल्प इष्यत इत्यर्थः । प्रधानकर्मणि तु नित्यैव षष्ठी । 'अकथितं चे'त्यत्र भाष्ये स्थितमेतत् । **नेताऽश्वस्येति** । 'अकथितं चे'त्यत्र 'ग्राममजां नयती'त्युदाहरणे अजा प्रधानं कर्म, ग्रामस्तु गुणकर्मेति प्रपञ्चितं प्राक् । तद्रीत्या अत्र अश्वः प्रधानकर्म, स्रुघ्नस्तु गुणकर्मेति ज्ञेयम् । स्यादेतत्—कृतीति व्यर्थम् । नच तिङ्व्यावृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम्, 'ओदनं पचती'त्यादौ 'न लोके'ति लादेशयोगे षष्ठीनिषेधादेव षष्ठ्यभावसिद्धेः । 'शतेन क्रीतः शत्योऽश्वः' इत्यादौ तु तद्धितयत्प्रत्ययाभिहितत्वादेवाऽश्वादेः षष्ठी न भविष्यति । न च देवदत्तं हिरुगित्यादौ हिरुगाद्यव्ययबोध्यवर्जनादिक्रियां प्रति कर्मत्वादनेन षष्ठी शङ्क्या, 'न लोकाव्यये'ति तन्निषेधात् । शेषत्वविवक्षायां तु षष्ठ्यत्र इष्यत एव । एवञ्च परिशेषात्कृद्योग एवेयं षष्ठी पर्यवस्यतीति किं कृद्ग्रहणेनेति पृच्छति—**कृति किमिति** । उत्तरमाह—**तद्धिते इति** । तद्धितयोगे षष्ठीनिवृत्त्यर्थमिति यावत् । **कृतपूर्वी कटमिति** । कटः पूर्वं कृतोऽनेनेति लौकिकविग्रहः । तत्र पूर्वमिति क्रियाविशेषणं । 'सुप्सुपा' इति समासः । अनेनेत्यनुवृत्तौ कृतपूर्वशब्दात् 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्चे'ति इनिप्रत्ययस्तद्धितः । तत्र करोतिक्रियापेक्षया कटस्य कर्मत्वादनेन षष्ठीप्राप्तौ तद्धितयोगान्न भवति । ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेति विग्रहे कृतशब्दस्य पूर्वशब्देन समासो न संभवति, कृतशब्दस्य कटशब्दापेक्षत्वेन सामर्थ्यविरहात् । अत एव तद्धित इनिप्रत्ययोऽपि दुर्लभः । किञ्च कृतमिति क्तप्रत्ययेन कटस्य कर्मणोऽभिहितत्वेन ततः षष्ठ्याः प्राप्तिरेव नास्तीति किं तन्निवृत्त्यर्थेन कृद्ग्रहणेन ? । क्तप्रत्ययेन कृता अभिहितत्वादेव कटाद्द्वितीयापि दुर्लभेति चेत्, मैवम् , कृत अम् पूर्व अम् इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये कटस्याऽसंनिहिततया कर्मत्वेनान्वयाऽसंभवेन कृञ्धातोस्तदानीमकर्मकतया कर्मणि क्तप्रत्ययस्याऽसंभवे सति 'नपुंसके भावे क्तः' इति भावे क्तप्रत्यये कृते सति कृतशब्दस्य कटशब्दसापेक्षत्वाऽभावात्समासतद्धितौ निर्बाधौ । ततश्च कृतपूर्वीति तद्धितान्तस्य पूर्वं कृतवानित्यर्थः पर्यवस्यति । किं कृतवानिति कर्मजिज्ञासायां कटमित्यन्वेति, गुणभूतयापि क्रियया कारकसंबन्धस्य कटं कृतवानित्यादौ दर्शनात् । तच्च कर्मत्वं न क्तप्रत्ययेनाभिहितम्, तस्य भावे विधानात् । नापीनिप्रत्ययेन, तस्य कर्तरि विधानात् । तथाच असति कृद्ग्रहणे षष्ठी स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम् । न च निष्ठायोगे निषेधादेवात्र षष्ठी न भविष्यतीति वाच्यं,

उभयप्राप्तौ कर्मणि ।२।३।६६। उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन ॥ **स्त्रीप्रत्यययोरकाऽकारयोर्नायं नियमः ।** भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः ॥ **शेषे विभाषा ।** स्त्रीप्रत्यये इत्येके । विचित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा । केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दाना-

---

'धायैरामोदमुत्तमम्' इति भट्टिप्रयोगः सङ्गच्छत इति । **उभयप्राप्तौ ।** कृतीत्यनुवर्तते । तेनान्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहिरित्याह-**उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्निति ।** उभयशब्देन कर्तृकर्मणी परामृश्येते । तेनैकस्मिन् कृति कर्तृकर्मणोः प्राप्त्यभावादाश्चर्यमिदमोदनस्य पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इत्यत्र नायं नियमः प्रवर्तते । तत्पुरुषे तु स्यादेवाऽतिप्रसङ्ग इति भावः । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदमिति ध्वनयति—**कर्मण्येवेति ।** एवं च कर्तरि षष्ठीप्रतिषेधोऽस्य सूत्रस्य फलं, न तु कर्मणि षष्ठीविधानमिति स्थितम् । **स्त्रीप्रत्यययोरिति ।** 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे विहितयोरित्यर्थः । **नायं नियम इति ।** 'अकाऽकारयोः प्रयोगे कर्मण्येव षष्ठी न तु कर्तरी'ति यो नियम उक्तः स न प्रवर्तते, किन्तु कर्तर्यपि षष्ठी प्रवर्तत इति। फलितोऽर्थः ।कथं तर्हि 'मुद्तियोः' इति सूत्रे 'मुटासीयुटो बाधो न' इति वृत्तिः ? । अत्राहुः-कर्तुः करणत्वविवक्षया तृतीया बोध्येति । **भेदिकेति ।** भेदनं भेदिका । 'पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु' इति ण्वुच् । 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः' इत्यनेन ण्वुलित्येके । 'युवोरनाकौ' । स्त्रियां टापि 'प्रत्ययस्थात्–' इति इत्वम् । **बिभित्सेति ।** भेत्तुमिच्छा । भिदेः सनि 'हलन्ताच्च' इति किरवाद्गुणाऽभावः । 'अ प्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्यये टाप् । **शेषे इति ।** अकाऽकाराभ्यामन्यस्मिन् क्तिनादावित्यर्थः । कर्तरि षष्ठीनिषेधफलकस्य 'उभयप्राप्तौ' इति सूत्रस्य, तत्रैव कर्तरि षष्ठीसम्पादनफलकस्य 'स्त्रीप्रत्यययोरकाऽकारयोः' इति वचनस्य च प्राक् स्थितत्वात्कर्तर्येव विभाषा अनेन शेषवचनेन क्रियते, न तु कर्मणीत्याशयेनोदाहरति—**जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वेति । अविशेषेणेति ।** अकाऽकारभिन्ने कृन्मात्रे इत्यर्थः । **अनुशासनमिति ।** अनुशिष्यन्ते असाधुशब्देभ्यः

'नपुंसके क्ते भावे षष्ठ्या उपसङ्ख्यान'मिति 'क्तस्य च वर्तमाने' इति सूत्रस्थवार्तिकेन निष्ठायोगे षष्ठीनिषेधस्यात्राऽप्रसक्तेः । तथाच षष्ठ्यभावे उक्तरीत्याऽनभिहितत्वाद्द्वितीया सुलभैव । नच कृतेऽपि कृद्ग्रहणे षष्ठी दुर्वारा, कृतेति क्तप्रत्ययात्मककृद्योगस्य सत्त्वादिति वाच्यं, कृद्ग्रहणसामर्थ्येन भाष्योदाहरणेन च वृत्त्यन्तर्भावानापन्नकृद्योगस्य विवक्षितत्वात् । प्रकृते च कृतेत्यस्य तद्धितवृत्त्यन्तर्भूतत्वाच्च तद्योगः षष्ठीनिमित्तम् । नचैवं सति 'ओदनस्य पाचकतमः' 'ओदनस्य पाचकग्रहण'मित्यादौ षष्ठी न स्यात्, वृत्त्यनन्तर्भूतकृद्योगाऽभावात् । तथाच ओदनं पाचकतमः, ओदनं पाचकग्रहणमिति द्वितीयैव स्यादिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः । अत एव मतुबधिकारे 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः' इत्यत्र 'प्राज्ञो व्याकरण'मित्युदाहरिष्यते मूलकृता । नचैवं 'घटः क्रियते' इत्यत्रापि कर्मणो विवक्षाऽभावमाश्रित्य भावलकारे सति अनन्तरं घटस्य कर्मत्वेनाऽन्वयसंभवादनभिहितत्वाद्द्वितीया दुर्वारेति वाच्यं, वैषम्यात् । कृतपूर्वीत्यत्र हि अलौकिकविग्रहदशायां कटशब्दस्याऽसंनिधानात् कर्मणो विवक्षा न संभवतीति भावे क्तप्रत्यय इति युक्तमाश्रयितुम् । 'क्रियते' इत्यत्र तु न संभवत्येवाऽविवक्षा, कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपवृत्तिपञ्चकानन्तर्भूतत्वेन वृत्तिशून्यतया विग्रहाऽभावात् । तथाच वृत्तिविषयएवायं व्युत्पत्तिप्रकार इति प्राचीनमतानुसारी पन्थाः । शब्देन्दुशेखरे तु 'ओदनं पाचकतम'इत्यादौ द्वितीयाऽसाधुरेव, षष्ठ्येव साधुरिति प्रपञ्चितम् । विस्तरभयान्नेह तल्लिख्यते । ननु भट्टिकाव्ये "ददैर्दुःखस्य माधवम्यो धायैरामोदमुत्तमम् । लिम्पैरिव तनोर्वातैश्चेतयः स्याज्ज्वलो न कः' इति श्लोकोऽस्ति । श्रीरामस्य विरहार्तस्य वाक्यमेतत् । अत्र दुःखस्येति तनोरिति च कर्मणि षष्ठी । माधवम्यो दुःखं ददैः=ददद्भिः, पुष्पादीनाम् आमोदं=परिमलं धायैः=पोषकैः, तनोः=तनुं शरीरं लिम्पैः=लिम्पद्भिः कः चेतयः=प्राणी, ज्वलः=ज्वलन्निव न स्यादित्यर्थः । अत्रामोदस्योत्तमस्येति कर्मणि षष्ठ्या भाव्यम् । धायशब्दस्य पोषणार्थकधाञ्धातोः 'ददातिदधात्योः' इति णप्रत्ययात्मककृदन्तत्वादिति चेत्, न, उत्तममामोदं पुष्पादीनां गृहीत्वा दुःखस्य पोषकैरित्येवं गृहीत्वेत्यध्याहृत्य तद्योगे द्वितीयाया उपपत्तेः । **उभयप्राप्तौ कर्मणि ।** पूर्वसूत्रात्कृतीत्यनुवर्तते । उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिः । अन्यपदार्थः कृत् । तदाह—**उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृतीति ।** एकस्मिन्कृति उभयोः=कर्तृकर्मणोः षष्ठीप्रसक्तौ कर्मण्येव षष्ठी स्यात्, नतु कर्तरीति यावत् । **आश्चर्यं इति ।** अगोपकर्तृको गोकर्मको यो दोहः सोऽद्भुत इत्यर्थः । उभयोः प्राप्ताविति षष्ठीसमासाश्रयणे तु ओदनस्य पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इत्यत्रापि कर्मण्येव षष्ठी स्यान्न तु कर्तरि । बहुव्रीह्याश्रयणे तु एकस्यैव कृतो निमित्तत्वलाभाद्भिन्नक्रियानिरूपितकर्तृकर्मणोः षष्ठीप्राप्तौ नायं नियम इति फलति । **स्त्रीप्रत्यययोरिति ।** वार्तिकमेतत् । 'स्त्रियां क्ति'न्नित्यधिकारविहितयोरकाऽकारप्रत्यययोः कृतोः प्रयोगे 'कर्मण्येवे'त्युक्तनियमो नास्तीत्यर्थः । कर्तर्यपि षष्ठी भवतीति फलितम् । **भेदिकेति ।** धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् । अकादेशः, टाप्, 'प्रत्ययस्थादि'तीत्वम् । **बिभित्सेति ।** भिदेः सन्नन्तात् 'अ प्रत्यया'दित्यकारप्रत्ययष्टाप् । रुद्रकर्तृकं जगत्कर्मकं भेदनं,

मनुशासनमाचार्येणाऽऽचार्यस्य वा। क्तस्य च वर्तमाने ।२।३।६७। वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात्। 'न लोके'ति निषेधस्यापवादः। राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा॥ अधिकरणवाचिनश्च ।२।३।६८। [अधिकरणवाचिनश्च] क्तस्य योगे षष्ठी स्यात्। इदमेषामासितं शयितं गतं भुक्तं वा॥ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ।२।३।६९। एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात्। लादेशाः-कुर्वन् कुर्वाणः [वा] सृष्टिं हरिः। उ-हरिं दिदृक्षुः। अल-

---

प्रविभज्य बोध्यन्ते येनेति करणे ल्युट्। राज्ञां मत इत्यादि। 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तः। 'पूजितो यः सुरासुरैः' इत्यादौ तु भूते क्तो, न तु वर्तमाने। तेन तृतीया तत्रोपपद्यते। न च 'मतिबुद्धि–' इति सूत्रेण भूते क्तस्य बाधः शङ्क्यः 'तेन' इत्यधिकारे 'उपज्ञाते' इति लिङ्गेनाऽबाधज्ञापनात्। अधिकरण। अयमपि निषेधापवादः। आसितमिति। आस्यते अस्मिन्नित्यासितं, 'क्तोऽधिकरणे च–' इत्यधिकरणे क्तः। इदमेषामिति। कर्तरि षष्ठीयम्। सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्ते कृते कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी, अनभिहितत्वाऽविशेषात्। इदमेषां भुक्तमोदनस्य। 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्ययं नियमस्तु नेह प्रवर्तते, 'कर्तृकर्मणोः कृति'इत्यनन्तरस्या एव षष्ठ्यास्तन्नियमाभ्युपगमात्। एतच्च कौस्तुभे स्पष्टम्। न लोका। जिघृक्षितरूपविनाशप्रसङ्गात्तृनामित्यत्र णत्वं न कृतम्। उश्च उकश्च उकौ, लश्च उकौ चेति विग्रहः। ल इति लडादीनां सामान्यग्रहणं। तेषां च साक्षात्प्रयोगो न सम्भवतीति तदादेशा गृह्यन्त इत्याह—लादेशा इति। उदाह्रियन्त इति शेषः। कटं कारयाञ्चकारेत्यत्र कृत्सञ्ज्ञकलिडन्तामन्तेन योगेऽपि कटस्य 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठी न भवति, 'आमः' इति लुकोऽपि लादेशत्वादित्याहुः। नन्वेवमपि 'वज्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गाः' इत्यत्र 'न लोका–' इति निषेधाऽप्रवृत्तेः षष्ठी दुर्वारैव, न हि किकिनौ लकारौ, नापि तदादेशौ। नैष दोषः। 'किकिनौ लिट् च' इत्यनेन लिट्कार्यातिदेशः क्रियते, न तु लिट्सञ्ज्ञा। तथा च विशेषातिदेशे च सामान्यमप्यतिदिश्यत इति नानुपपत्तिः। दिदृक्षुरिति। 'सनाशंसभिक्ष उः'। उकारेण कृतो विशेषणात्तदन्तमपि लभ्यत इत्याशयेनाह—अलङ्करिष्णुरिति। 'अलङ्कृञ्निराकृञ–' इत्यादिना इष्णुच्।

भेदनेच्छा वेत्यर्थः। शेषे विभाषेति। इदमपि वार्तिकम्। अकाऽकारप्रत्ययव्यतिरिक्तप्रत्यययोगे 'उभयप्राप्तौ' इति नियमो विकल्प्यत इत्यर्थः। स्त्रीप्रत्यये इत्येके इति। उक्तो विकल्पः स्त्रीप्रत्यययोगे सत्येव भवतीति केचिन्मन्यन्ते इत्यर्थः। विचित्रेति। हरिकर्तृका जगत्कर्मिका कृतिरित्यर्थः। केचिदविशेषेणेति। अकाऽकारभिन्नस्त्रीप्रत्यये अस्त्रीप्रत्यये च कृति प्रयुज्यमाने उक्तविकल्प इत्यर्थः। शब्दानामिति। आचार्यकर्तृकं शब्दकर्मकमनुशासनमित्यर्थः। अनुशासनमसाधुभ्यो विवेचनम्। क्तस्य च वर्तमाने। ननु 'कर्तृकर्मणोः कृती'त्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह–न लोकेति। राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वेति। मनुधातोः बुधधातोः पूजधातोश्च 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चे'ति वर्तमाने क्तप्रत्ययः। तत्र मतिरिच्छा, बुद्धेः पृथग्ग्रहणात्। राजकर्तृकवर्तमानेच्छाविषयः, राजकर्तृकवर्तमानज्ञानविषयः, राजकर्तृकवर्तमानपूजाश्रय इति क्रमेणार्थः। 'पूजितो यः सुरासुरैः' 'त्वया ज्ञातो घटः' इत्यत्र तु भूते क्तप्रत्ययो बोध्यः। नच 'मतिबुद्धी'त्यनेन भूतक्तस्य बाधः शङ्क्यः, 'तेन' इत्यधिकारे 'उपज्ञाते' इति लिङ्गात्तदबाधज्ञापनादित्याहुः। अधिकरणवाचिनश्च। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—क्तस्य योगे षष्ठीति। शयितमिति। शेतेऽस्मिन्निति शयितम्। 'शीङ् स्वप्ने' 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्ये'ति क्तप्रत्ययः। तत्र एषामिति कर्तरि षष्ठी। 'न लोके'ति निषेधापवादः। भुजेस्तु प्रत्यवसानार्थकत्वादधिकरणे क्तप्रत्ययः। 'इदमेषां भुक्तमोदनस्ये'त्यत्र तु कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी। 'उभयप्राप्तौ' इति नियमस्तु न प्रवर्तते, मध्येऽपवादन्यायेन 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति षष्ठ्या एव तन्नियमाभ्युपगमात्। न लोक। एषामिति। लं, उ, उक, अव्यय, निष्ठा, खलर्थ, तृन् एषामित्यर्थः। उ, उक इत्यत्र सवर्णदीर्घे सति ऊकेति भवति। ततो ल–ऊकेत्यत्र आद्गुणे लोकेति भवति।

लादेशेति। अविभक्तिकनिर्देशोऽयं लादेशोदाहरणसूचनार्थः। ल इति लडादीनां सामान्येन ग्रहणम्। तेषां च साक्षात्प्रयोगाऽभावात्तदादेशग्रहणमिति भावः। कुर्वन्कुर्वाणो वेति। लटः शतृशानचौ। इह कर्मणि षष्टीनिषेधाद्वितीया। उ इति। उदाहरणसूचनमिदम्। उ इत्यनेन कृतो विशेषणात्तदन्तविधिः। हरिं दिदृक्षुरिति। दृशेः सन्नन्तात् 'सनाशंसभिक्ष उः' इति उप्रत्ययः कृत्। व्यपदेशिवत्त्वेन उकारान्तोऽयं कृत्। हरिकर्मकदर्शनेच्छावानित्यर्थः। अलङ्करिष्णुर्वेति। हरिमित्यनुषज्यते। 'अलं कृञि'त्यादिना ताच्छील्यादाविष्णुच्। उवर्णस्यैव ग्रहणे त्वत्र निषेधो न स्यात्। उक इति। इदमपि तदुदाहरणसूचनार्थम्। दैत्यान्घातुको हरिरिति। 'आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु' इत्यधिकारे 'लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञि'ति तच्छीलादिषु हनधातोः कर्तरि उकञ्प्रत्ययः, उपधावृद्धिः। 'हो हन्तेः' इति हस्य घत्वम्। 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति नकारस्य

ङ्करिष्णुर्वा । उक-दैत्यान् घातुको हरिः॥ ॐकमेरनिषेधः॥ लक्ष्म्याः कामुको हरिः । अव्ययं-जगत् सृष्ट्वा । सुखं कर्तुम् । निष्ठा-विष्णुना हता दैत्याः । दैत्यान् हतवान् विष्णुः । खलर्थ[ः]-ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । 'तृ'-न्निति प्रत्याहारः 'शतृशानचा'विति 'तृ'शब्दादारभ्य [आ]तृनो नकारात् । शानन्-सोमं पवमानः । चानश्-आत्मानं मण्डयमानः । शतृ-वेदमधीयन् । तृन्-कर्ता लोकान् ॥ ॐ द्विषः शतुर्वा । मुरस्य मुरं वा द्विषन् ॥ सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः । शेषे षष्ठी तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ।२।३।७०। भविष्यत्यकस्य, भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न स्यात् ।

घातुक इति । 'लषपते'त्यादिना उकञ् । **ईषत्कर इति** । 'ईषद्दुस्सुषु-' इत्यादिना खल् । अर्थग्रहणादीषत्पानः सोमो भवतेत्यप्युदाहार्यम् । अव्याप्तिं परिहर्तुमाह—**प्रत्याहार इति** । **पवमान इति** । 'पूङ्यजोः शानन्' । **मण्डयमान इति** । 'मडि भूषायाम्' । इदित्वान्नुम् । 'ताच्छील्यवयोवचन-' इति चानश् । **अधीयन्निति** । 'इङ्धार्योः' इति शता । शाननादिषु 'लटः' इत्यननुवृत्त्या लादेश इत्यसिद्धेः प्रत्याहारग्रहणमाश्रीयत इति भावः । **तृन्निति** । तच्छीलादिषु 'तृन्' इति विहितस्तृन् प्रत्ययः । तृन्निति प्रत्याहारग्रहणान्नित्यं निषेधे प्राप्ते विकल्पमाह—**द्विष इति** । 'द्विष अप्रीतौ' इत्यस्मात् 'द्विषोऽमित्रे' इति विहितो यः शतृप्रत्ययस्तत्प्रयोगे वा षष्ठीनिषेध इत्यर्थः । **सर्वोऽयमिति** । 'अनन्तरस्य इति न्याया'दिति शेषः । **शेषे षष्ठी त्विति** । शाब्दबोधे वैलक्षण्यमस्तीति भावः । एवं चाश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेनेत्यत्र शेषत्वविवक्षायां कर्तर्यपि षष्ठी भवत्येवेति बोध्यम् । **अकेनोः** । आधमर्ण्ये अकस्याऽसम्भवाह—**भविष्यत्यकस्येति** । इनस्तु उभयोः सम्भवादाह—**भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योग इति** । यथासंख्यं तु न भवति, भाष्ये 'अकस्य भविष्यति' 'इन आधमर्ण्ये च' इति योगं विभज्य व्याख्यानात् ।

तकारः । घातनशीलः, घातनधर्मा घातनसाधुकारी वेत्यर्थः । **कमेरिति** । वार्तिकमिदम् । उकान्तकमेर्योगे षष्ठ्या निषेधो नास्तीत्यर्थः । **लक्ष्म्याः कामुक इति** । 'लषपते'त्यादिना उकञ् । **अव्ययमिति** । उदाहरणसूचनमिदम् । **जगत्सृष्ट्वेति** । 'हरिरास्ते' इति शेषः । 'समानकर्तृकयोः' इति क्त्वाप्रत्ययः । 'क्त्वातोसुन्कसुनः' इति अव्ययत्वम् । **सुखं कर्तुमिति** । 'भक्तस्य हरिः प्रभवती'ति शेषः । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थाया'मिति तुमुन् । 'कृन्मेजन्तः' इत्यव्ययत्वम् । इह कृदव्ययमेव गृह्यत इति केचित् । वस्तुतस्त्वविशेषादकृदन्तमपीति तत्त्वम् । देवदत्तं हिरुक् । तत्कर्मकं वर्जनमित्यर्थः । **निष्ठेति** । उदाहरणसूचनमिदम् । 'क्तक्तवतू निष्ठा' । **विष्णुना हता इति** । अत्र भूते इति कर्मणि क्तः । कर्तरि षष्ठीनिषेधात्तृतीया । **दैत्यान्हतवानिति** । भूते कर्तरि क्तवतुः । कर्मणि षष्ठीनिषेधाद्द्वितीया । **खलर्था इति** । उदाहरणसूचनमिदम् । **ईषत्कर इति** । 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' इति कर्मणि खल् । अर्थग्रहणात् 'आतो युच्' इति खलर्थको युजपि गृह्यते । ईषत्पानः सोमो भवता ।

ननु तृन्नित्यनेन यदि तृनेव गृह्येत तर्हि 'सोमं पवमान' इत्यादौ निषेधो न स्यादित्यत आह—**तृन्निति प्रत्याहार इति** । कुत आरभ्य किमन्तानामित्यत आह—**तृशब्दादारभ्य तृनो नकारादिति** । लटः शतृशानचावित्यत्र शत्रादेशस्य एकदेशस्तृशब्दः, तत आरभ्य 'तृन्' इति सूत्रस्थनकारपर्यन्तानामित्यर्थः । 'लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे,' 'सम्बोधने च,' 'तौ सत्', 'पूङ्यजोः शानन्', 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश', 'इङ्धार्योःशत्रकृच्छ्रिणि', 'द्विषोऽमित्रे,' 'सुञो यज्ञसंयोगे,' 'अर्हः प्रशंसायाम्', 'आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु', 'तृन्' इति सूत्रक्रमः । अत्र शानन्नादितृन्नन्तानां ग्रहणं, नतु 'लटः शतृ' इति तृशब्दस्यापि शत्रादेशैकदेशस्य, तस्य क्वापि पृथक् प्रयोगानर्हत्वात् । नापि शानचः, लादेशत्वादेव सिद्धे इति स्थितिः । **शानन्निति** । उदाहरणसूचनमिदम् । **सोमं पवमान इति** । 'पूयङ्यजोः शानन्' । **आत्मानं मण्डयमान इति** । 'मडि भूषायाम्' 'ताच्छील्यवयोवचन' इति चानश् । **शतृ इति** । उदाहरणसूचनमिदम् । **वेदमधीयन्निति** । 'इङ्धार्योः' इति शतृप्रत्ययः । **तृन्निति** । उदाहरणसूचनमिदम् । **कर्ता लोकानिति** । तृन्निति सूत्रेण तच्छीलादिषु तृन्प्रत्ययः । शानन्नादितृन्नन्तानां लादेशत्वाऽभावात्प्रत्याहाराश्रयणमिति बोध्यम् । **द्विषः शतुर्वेति** । शत्रन्तद्विषधातुयोगे षष्ठीनिषेधो वा वक्तव्य इत्यर्थः । **मुरस्य मुरं वा द्विषन्निति** । द्विषोऽमित्रे' इति शतृप्रत्ययः । तस्य तृन्प्रत्याहारप्रविष्टत्वान्नित्यनिषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । **सर्वोऽयमिति** । 'अनन्तरस्ये'ति न्यायादिति भावः । **शेषे षष्ठी त्विति** । शब्दबोधे प्रकारवैलक्षण्यं फलमिति भावः । **ब्राह्मणस्य कुर्वन्निति** । 'हरि'रिति शेषः । लटः शत्रादेशः । मुखतो ब्राह्मणसंबन्धिसृष्ट्यनुकूलव्यापारवानित्यर्थः । कर्मत्वविवक्षायां तु द्वितीयैव । **नरकस्य जिष्णुरिति** । 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' इति तच्छीलादिषु ग्स्नुप्रत्ययः । नरकसंबन्धिजयवानित्यर्थः । कर्मत्वविवक्षायां तु द्वितीयैव । **अकेनोर्भविष्य** ।

सतः पालकोऽवतरति । व्रजं गामी । शतं दायी ॥ **कृत्यानां कर्तरि वा** ।२।३।७१। [कृत्यानां कर्तरि] षष्ठी वा स्यात् । मया मम वा सेव्यो हरिः । कर्तरीति किम् ? । गेयो माणवकः साम्नाम् । 'भव्यगेये'ति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म । अत्र योगो विभज्यते ॥ **कृत्यानाम्** । उभयप्राप्ताविति, नेति चानुवर्तते । तेन--नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन । ततः--**कर्तरि वा** । उक्तोऽर्थः । **तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्** ।२।३।७२। तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात्पक्षे षष्ठी । तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा । अतुलोपमाभ्यां किम् ? ।

इह भविष्यदिति स्वर्यते, तेन 'भविष्यति गम्यादयः' इत्यधिकारे विहितः 'तुमुन्ण्वुलौ--' इति ण्वुलेव गृह्यत इत्याशयेनोदाहरति--**सतः पालक इति** । सत इति शत्रन्तम् । यस्तु कालसामान्ये 'ण्वुल्तृचौ--' इति ण्वुलुक्तस्तत्र न निषेधः, 'ओदनस्य पाचकः' 'पुत्रपौत्राणां दर्शक' इतीति भावः । **व्रजं गामीति** । 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' इत्यावश्यके णिनिः । यद्यप्ययं कालसामान्ये विहितस्तथापि 'भविष्यति गम्यादयः' इत्युक्तेर्भविष्यदर्थकः । गम्यादयः केचिदुणादयः, केचिदष्टाध्यायीगता इति हरदत्तः । ननु 'गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी च' इत्येव सिद्धे द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीयाप्रवृत्त्यर्थमिति व्रजङ्गामीति सिध्यत्येवेति चेत्, अत्राहुः--इहैव सूत्रे ग्रामङ्गमीति भाष्योदाहरणात्तत्सूत्रं नाङ्गीक्रियते । तेन ग्रामस्य गन्तेति षष्ठ्येव साध्वी, न तु ग्रामं गन्तेति द्वितीयेति । **शतं दायीति** । 'आवश्यके'त्याधमर्ण्ये णिनिः । 'भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योग' इत्युक्तत्वान्नेह निषेधः । अवश्यं करोत्यवश्यङ्कारी कटस्य । गम्यादित्वाऽभावाद्वर्तमानेऽप्ययम् । **कृत्यानाम्** । 'कर्तृकर्मणोः' इति नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् । **सेव्य इति** । 'षेवृ सेवायाम्', 'ऋहलोः--' इति कर्मणि ण्यत् । **योगो विभज्यत इति** । 'भाष्यकारै'रिति शेषः । 'उभयप्राप्तौ' इत्यनेन कर्तरि निषेधे सिद्धे कर्मणि निषेधार्थमिदम् । 'गुणकर्मणि वेष्यते' इति तूभयप्राप्तिरहितस्थले नेताऽश्वस्येत्यादौ चरितार्थमिति दिक् । **तुल्यार्थैः** । शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां विकल्पेन तृतीया अनेन विधीयते, तया मुक्ते षष्ठ्येव भवेत्तदाह--**पक्षे षष्ठीति** । बहुवचननिर्देशादेव पर्यायग्रहणे सिद्धे 'तुल्यार्थैः'इत्यर्थग्रहणं पदान्तरनैरपेक्ष्येण

नेत्यनुवर्तते । अकश्च इन् च तयोरिति विग्रहः । भविष्यच्च आधमर्ण्यं च तयोरिति द्वन्द्वः । यथासङ्ख्यं नेष्यते, भाष्यात् । भविष्यति आधमर्ण्ये च वर्तमानयोरकेनोर्योगे षष्ठी नेति फलितम् । तत्र आधमर्ण्याऽशोऽकेन नान्वेति, 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' इत्युक्तेः । अतो भविष्यदंश एवाऽके अन्वेति । इनेस्तु भविष्यदाधमर्ण्ययोरुभयोरप्यन्वयः, संभवात् । तदाह--**भविष्यत्यकस्येति । भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्चेति** । भविष्यदर्थकस्य आधमर्ण्यार्थकस्य चेन इत्यर्थः । **सतः पालक इति** । सज्जनान्पालयिष्यन्हरिः प्रादुर्भवतीत्यर्थः । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थाया'मिति भविष्यति ण्वुल्, तत्र 'भविष्यति गम्यादयः' इत्यतो भविष्यतीत्यनुवृत्तेः । 'ओदनस्य पाचक' इत्यत्र तु न षष्ठीनिषेधः, 'ण्वुल्तृचौ' इत्यस्य भविष्यति विधानाऽभावात् । **व्रजं गामीति** । 'गमेरिनिः' इत्यौणादिक इनिः । स च भविष्यति विहितः, 'भविष्यति गम्यादयः' इत्युक्तेः । गोष्ठं गमिष्यन्नित्यर्थः । **शतं दायीति** । ऋणत्वेन गृहीतं शतं प्रत्यर्पयतीत्यर्थः । 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' इत्याधमर्ण्ये णिनिः । तस्य भविष्यति विधानाऽभावाद्भविष्यदर्थकतया गतार्थत्वं न शङ्क्यम् । **कृत्यानाम्** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे--**षष्ठी वा स्यादिति** । 'कृत्या' इत्यधिकृत्य विहिताः कतिपयकृत्प्रत्ययविशेषाः, तद्योगे कर्तरि षष्ठी वा स्यादित्यर्थः । 'कर्तृकर्मणोः' इति नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । **मया मम वा सेव्यो हरिरिति** । 'षेवृ सेवायाम्' 'ऋहलोर्ण्य'दिति कर्मणि ण्यत्प्रत्ययः । अस्मच्छब्दार्थस्य कर्तुरनभिहितत्वात्षष्ठीतृतीये । **गेय इति** । नन्विह साम्नः कर्मत्वस्य 'अचो य'दिति यत्प्रत्ययाभिहितत्वात्कथं षष्ठीप्रसक्तिरित्यत आह--**भव्येति** । ननु 'नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेने'त्यत्र कृत्यसंज्ञकतव्यप्रत्यययोगात् 'उभयप्राप्तौ' इति बाधित्वा कृष्णात्षष्ठीविकल्पः स्यात्, व्रजात्तु 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति नित्यं षष्ठी स्यादित्यत आह--**अत्र योगो विभज्यत इति** । विभागप्रकारं दर्शयति--**कृत्यानामिति । अनुवर्तत इति** । तथाच कृत्ययोगे कर्तृकर्मणोरुभयोः प्रसक्ता षष्ठी नेत्यर्थः फलति । **नेतव्या व्रजमिति** । 'गुणकर्मणि वेष्यते' इति व्रजाद्विकल्पस्तु न भवति, नेता अश्वस्य स्रुघ्नस्य स्रुघ्नं वेति उभयप्राप्तिरहिते कृत्यव्यतिरिक्ते चरितार्थस्य 'दोग्धव्या गाः पयः कृष्णेने'त्यादौ गुणकर्मण उक्तत्वेन प्रधानकर्मणि चरितार्थेनानेन परत्वाद्बाधात् । **ततः कर्तरि वेति** । 'कृत्याना'मिति सूत्रप्रणयनानन्तरं कर्तरि वेति पृथक्प्रणेतव्यमित्यर्थः । **उक्तोऽर्थ इति** । 'कृत्याना'मित्यनुवर्त्त्य कृत्ययोगे कर्तरि षष्ठी वा स्यादिति व्याख्येयमित्यर्थः । अनुभयप्राप्तिविषये 'मया मम वा सेव्यो हरि'रित्यादाविदमवतिष्ठते ।

अथोपपदविभक्तयः । तुल्यार्थैः । शेषषष्ठ्यां नित्यं प्राप्तायां तृतीयाविकल्पोयम् । तुल्यैरिति बहुवचनादेव पर्यायग्रहणे सिद्धेऽर्थग्रहणं पदान्तरनिरपेक्षस्तुल्यार्थस्तेषां ग्रहणार्थम् । तेन 'गौरिव गवय' इत्यादौ नेत्याहुः । अतुलोपमाभ्यामिति पर्युदासादनव्ययोग एवेदमित्यन्ये । **चतुर्थी च । पतदर्थैरिति** । आयुष्य, मद्र भद्र, कुशल, सुख, अर्थ,

तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति ॥ **चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः** ।२।३।७३। एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात्पक्षे षष्ठी आशिषि। आयुष्यं चिरंजीवितं कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात्। एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शम् अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं [वा] भूयात्। आशिषि किम् ?। देवदत्तस्यायुष्यमस्ति। व्याख्यानात्सर्वत्राऽर्थग्रहणम्। मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः। इति षष्ठी।

आधारोऽधिकरणम् ।१।४।४५। कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञं स्यात्। **सप्तम्यधिकरणे च** ।२।३।३६। अधिकरणे सप्तमी स्यात्। चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यः। औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा। कटे आस्ते। स्थाल्यां पचति। मोक्षे इच्छाऽस्ति। सर्वस्मिन्नात्माऽस्ति। वनस्य दूरे अन्तिके वा। 'दूरान्तिकार्थेभ्यः'–इति विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः। ✻ क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्या-

ये तुल्यार्थास्तेषां ग्रहणार्थं, तेन गौरिव गवय इत्यादौ नेत्याहुः। कथं तर्हि 'तुलां यदारोहति दन्तवाससा' इति कालिदासः, 'स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना' इति माघश्च ?। उच्यते–'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीया। न चात्र सहशब्दयोगो नेति शङ्क्यम्, विनापि तद्योगं तृतीयेत्यभ्युपगमात्। वेति वर्तमानेऽन्यतरस्याङ्ग्रहणमुत्तरसूत्रे चकारेण स्वस्यानुकर्षणार्थम्। अन्यथा हि तृतीयैवानुकृष्येत, संनिहितत्वात्। **तुल्य इति**। तुलया संमितस्तुल्यः। 'नौवयोधर्म–' इत्यादिना यत्। **तुला उपमा वेति**। तोलनं तुला। अस्मिन्नेव सूत्रे णिलुगङोर्निपातनात्साधुरिति माधवः। उपमितिरुपमा। 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्। **हितमिति**। 'हितयोगे च' इत्यनाशिषि चरितार्थमित्याशिष्ययं विकल्प इति भावः। **व्याख्यानादिति**। सूत्रेऽर्थशब्दोऽपि पृथङ् निमित्तं, तथा च द्वन्द्व एवाऽयं न त्वर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः। **इति षष्ठी**। **आधारः**। आध्रियतेऽस्मिन्नित्याधारः। 'अध्यायन्याय–' इति सूत्रे 'अवहाराधारे' त्युपसङ्ख्यानादधिकरणे घञ्। स चाधारः कस्येत्याकाङ्क्षायां कारकाधिकारात्क्रियाया इति लभ्यते। इयं च संज्ञा साक्षात्क्रियाधारयोर्न सम्भवति, पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधितत्वात्। अतो व्याचष्टे–**कर्तृकर्मद्वारेति**। एवं च 'भूतले घट' इत्यादौ अस्तीति क्रियाध्याहारो बोध्यः। **त्रिधेति**। एतच्च 'संहितायाम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। नद्यामास्त इत्याद्यर्थं सामीपिकमधिकरणं चतुर्थमपि केचिदिच्छन्ति। **कटे आस्ते इति**। कर्तृद्वारा क्रियाधारस्योदाहरणमिदम्। कर्मद्वारा क्रियाधारस्य तु–**स्थाल्यां पचतीति**। वैषयिकाधारमुदाहरति–**मोक्षे इच्छाऽस्तीति**। अभिव्यापकस्य तु–**सर्वस्मिन्निति**। तिलेषु तैलमित्याद्यप्यभिव्यापकस्योदाहरणमाहुः।

चतस्र इति। प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यर्थः। दूरान्तिकार्थेभ्य इत्यस्येहाऽनुवर्तनादधिकरणेऽप्येते बोध्याः। **क्तस्येन्विषयस्येति**। इन्=इन्नन्तः शब्दो, विषयो=वर्तनभूमिर्यस्य क्तान्तस्य तस्येत्यर्थः। अन्ये त्वाहुः–इनो

हित–एतदर्थकैरित्यर्थः। **पक्षे षष्ठीति**। चकारेण तत्समुच्चयावगमादिति भावः। आयुष्यपर्यायश्चिरञ्जीवितमिति। कुशलं निरामयमिति मद्रभद्रपर्यायौ। शमिति सुखपर्यायः। प्रयोजनमित्यर्थपर्यायः। पथ्यमिति हितपर्यायः। 'हितयोगे च'ति नित्यचतुर्थी तु नाशिषि ज्ञेया। ननु 'स्वं रूपमि'ति परिभाषया आयुष्यादिशब्दानामेव ग्रहणमुचितमित्यत आह–**व्याख्यानादिति**। ननु मद्रभद्रयोः पृथग्ग्रहणादेतदर्थैरिति व्याख्यानमयुक्तमित्यत आह–**मद्रभद्रयोरिति**। इति षष्ठी। **अथ सप्तमी**। **आधारोऽधिकरणं**। 'कारके' इत्यधिकृतं प्रथमान्ततया विपरिणम्यते, तच्च आधारस्य विशेषणम्। आधारः कारकमधिकरणमिति लभ्यते। क्रियान्वयि कारकम्। एवञ्च कस्याधार इत्याकाङ्क्षायाम् उपस्थितत्वात्क्रियाया इति लभ्यते। क्रिया च कर्तृकर्मगता विवक्षिता। तदाधारत्वं च न साक्षात्, किंतु कर्तृकर्मद्वारैव, व्याख्यानात्। तदाह–**कर्तृकर्मद्वारेति**। **तन्निष्ठेति**। कर्तृकर्मनिष्ठेत्यर्थः। **सप्तम्यधिकरणे च**। **चकाराद्दूरेति**। 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चे'ति पूर्वसूत्रात् 'दूरान्तिकार्थेभ्यः' इत्यस्य चकारेणानुकर्षणादिति भावः। **औपश्लेषिक इति**। उपश्लेषः=संयोगादिसंबन्धः, तत्प्रयोज्य आधारः प्रथम इत्यर्थः। **वैषयिक इति**। विषयतासंबन्धकृत आधारो द्वितीय इत्यर्थः। **अभिव्यापक इति**। सकलावयवव्याप्तिकृत आधारस्तृतीय इत्यर्थः। तत्र औपश्लेषिकं कर्तृद्वारकमाधारमुदाहरति–**कटे आस्ते इति**। 'देवदत्तः' इति शेषः। तत्र साक्षाद्देवदत्तात्मककर्तृगतामासनक्रियां प्रति कटस्य संयोगसम्बन्धं पुरस्कृत्य देवदत्तद्वारा तदाधारत्वादधिकरणत्वम्। अथ कर्मद्वारकमौपश्लेषिकमाधारमुदाहरति–**स्थाल्यां पचतीति**। 'तण्डुला'निति शेषः। अत्र साक्षात्तण्डुलात्मककर्मगतां पाकक्रियां प्रति स्थाल्याः संयोगसम्बन्धं पुरस्कृत्य तण्डुलद्वारा आधारत्वादधिकरणत्वम्। रूपे रूपत्वमस्ति, शरीरे चेष्टास्तीत्यादौ समवायेन औपश्लेषिकमाधारत्वमित्यादि ज्ञेयम्। अथ वैषयिकमाधारमुदाहरति–**मोक्षे इच्छास्तीति**। अत्र कर्तृभूतेच्छागतां सत्ताक्रियां प्रति मोक्षस्य विषयतासम्बन्धपुरस्कारेण इच्छाद्वाराऽऽधारत्वादधिकरणत्वम्। अथाऽभिव्यापकमाधारमुदाहरति–**सर्वस्मिन्नात्मास्तीति**। अत्र आत्मरूपकर्तृगतां सत्ता-

नम् । अधीती व्याकरणे । अधीतमनेनेति विग्रहे 'इष्टादिभ्यश्चे'ति कर्तरीनिः । * साध्वसाधुप्रयोगे च । साधुः कृष्णो मातरि । असाधुर्मातुले । * निमित्तात्कर्मसंयोगे । निमित्तमिह फलम् । योगः संयोगसमवायात्मकः । चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ हेतुतृतीयाऽत्र प्राप्ता [तन्निवारणार्थमिदम्] । सीमाऽण्डकोशः । पुष्कलको गन्धमृगः ।

विषय इति षष्ठीसमासः । विषयशब्देनेह प्रकृतिरुच्यते । क्तान्तस्येनः प्रकृतित्वादिति । अधीती व्याकरणे इति । भावे क्तप्रत्यये तत 'इष्टादिभ्यश्च' इति कर्तरीनौ कृते पश्चाद्गुणभूतक्रियया सम्बध्यमानं व्याकरणमनभिहितं कर्मेति कृतपूर्वी कटमितिवद्द्वितीयाऽत्र प्राप्ता । 'मासमधीती व्याकरणे' इत्यादौ त्वकर्मकैर्धातुभिर्योगनिमित्तस्य कालकर्मणो बहिरङ्गत्वादिहाऽग्रहणमिति सप्तम्यभावः । न चैवं तत्र द्वितीयापि न स्यादिति वाच्यम् । लक्ष्यानुरोधेन द्वितीयाविधाने व्यक्तिपक्षाश्रयणात् । एतच्च कौस्तुभे स्थितम् । साध्वसाधुप्रयोगे च । यत्राऽर्चा न विवक्षिता, किं तु तत्त्वकथनमात्रं, तत्रापि सप्तम्यर्थं वार्तिकेऽस्मिन् साधुग्रहणं, साधुर्भृत्यो राज्ञीत्यादि यथा । 'साधुनिपुणाभ्याम्' इति सूत्रे साधुग्रहणं त्वर्चायां विवक्षितायां प्रतियोगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थमिति विवेकः । निमित्तमिह फलमिति । यदि तु कारणमित्युच्येत तर्हि 'जाड्येन बद्ध' इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । चर्मणीति । चर्मद्वीप्यादीनां समवायः सम्बन्धः । हेतुतृतीयेति । तादर्थ्ये चतुर्थ्यपि बोध्यम् । सीमाऽण्डकोश इति । तथा च मेदिनीकारः-

---

क्रियां प्रति कृत्स्नव्याप्तिं पुरस्कृत्य आत्मद्वारा सत्ताधारत्वात्सर्वस्याधिकरणत्वम् । अथ चकारानुकृष्टदूरान्तिकार्थेभ्य उदाहरति—वनस्य दूरे अन्तिके वेति । दूरमन्तिकमित्यर्थः । प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम् । विभक्तित्रयेणेति । द्वितीयापञ्चमीतृतीयाभिरित्यर्थः । वस्तुतस्तु उप समीपे श्लेषः संबन्धः, तत्कृतमौपश्लेषिकमिति व्युत्पत्त्या सामीपिकमेवाधारत्वमौपश्लेषिकम् । अत एव 'अधिकरणं नाम त्रिप्रकारं, व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति । शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्योऽभिसंबन्धो भवितुमर्हति अन्यदत उपश्लेषात् । 'इको यणचि' अच्युपश्लिष्टस्ये'ति 'संहितायाम्' इत्यत्र भाष्यं सङ्गच्छते । अच्युपश्लिष्टस्य=अच्समीपोच्चारितस्येत्यर्थ इति कैयटः । अत एव मासेऽतिक्रान्ते दीयत इत्यत्र मास औपश्लेषिकमधिकरणमिति 'तत्र च दीयते कार्यं भववत्' इत्यत्र भाष्यं सङ्गच्छते । अत एव च 'तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः' इत्यत्र एकादश माषा अधिका अस्मिन् कार्षापणशते इत्यत्राधिकानां एकादशानां कथं शतमधिकरणमित्याक्षिप्य व्यापकवैषयिकाधिकरणसंभवादौपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञायत इति भाष्यं सङ्गच्छते । एवंच 'कटे आस्ते' इत्यादौ औपश्लेषिकाधारोदाहरणं मूलोक्तमनुपपन्नमेव, उक्तभाष्यविरोधात् । एवंच 'कटे आस्ते' इत्यादौ एकदेशव्याप्त्या गौणमभिव्यापकाधारत्वम् । सर्वावयवव्याप्तिकृताधिकरणत्वमेव मुख्यम्, वैषयिकमौपश्लेषिकं च गौणमित्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वात् । अत एव 'स्वरितेनाधिकारः' इति सूत्रे 'साधकतमं करण'मिति सूत्रे च भाष्ये 'अधिकरणमाचार्यः किं मन्यते ? । यत्र कृत्स्नमाधारात्मा व्याप्तो भवति । तर्हि इहैव सप्तमी स्यात्-तिलेषु तैलं, दध्नि सर्पिरिति । गङ्गायां घोषः, कूपे गर्गकुलमित्यत्र तु न स्यात्, मुख्य एव कार्यसंप्रत्यया'दित्याशङ्क्य स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीति वचनात्तमब्ग्रहणाच्च न दोष इति समाहितम् । एवंच 'कटे आस्ते, गङ्गायां घोषः' इत्यादौ गौणमप्यधिकरणं सप्तम्यर्थ एव । यदि तु 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ सामीपिकमधिकरणत्वं न विवक्ष्यते तदा लक्षणेति बोध्यम् । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्यः । क्तस्येन्विषयस्येति । न च 'कृतपूर्वी कट'मित्यत्रापि सप्तमी शङ्क्या, इन्प्रत्ययान्तो यः क्तप्रत्ययान्तस्तस्य कर्मणीत्यर्थाभ्युपगमात् । कर्तरीनिरिति । भावक्तान्तादधीतशब्दात् कर्तरीनिप्रत्यये कृते अधीतीत्यस्याधीतवानित्यर्थः पर्यवस्यति । किम् अधीतवानिति कर्मविशेषजिज्ञासायां व्याकरणमध्ययने कर्मत्वेनान्वेति । तच्च व्याकरणकर्मत्वं न केनाप्यभिहितमिति कृतपूर्वी कटमितिवत् द्वितीयायां प्राप्तायामनेन सप्तमीति भावः । साध्वसाधुप्रयोगे चेति । 'सप्तमी वक्तव्ये'ति शेषः । साधुरिति । हितकारीत्यर्थः । असाधुरिति । अहितकारीत्यर्थः । उभयत्र शेषषष्ठ्यपवादः । 'साधुनिपुणाभ्यामर्चाया'मित्येव सिद्धे इह साधुग्रहणमनर्चार्थम् । यथा—साधुर्भृत्यो राजनि । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् । साधुनिपुणाभ्यामित्यत्र साधुग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते । निमित्तादिति । कर्मयोगे हेतुवाचकाच्छब्दात् सप्तमी वाच्येत्यर्थः । ननु 'जाड्येन बद्ध' इत्यत्रापि सप्तमी स्यादित्यत आह—निमित्तमिह फलमिति । फलमेवेत्यर्थः । इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकतया फलस्यापि हेतुत्वं बोध्यम् । जन्यजनकत्वादिसंबन्धं व्यावर्तयितुमाह—योगः संयोगेति । अयुतसिद्धयोः संबन्धः समवायः । अन्ययोस्तु संयोगः । चर्मणीति । चर्मार्थं व्याघ्रं हन्तीत्यर्थः । अत्र द्वीपिना कर्मणा चर्मणः समवाय एव, अवयवावयविनोरयुतसिद्धत्वात् । दन्तयोरिति । दन्तार्थमित्यर्थः । अत्र कुञ्जरेण कर्मणा दन्तयोः समवाय एव । केशेष्विति । केशार्थमित्यर्थः । चमरी—मृगविशेषः । सीम्नीति । सीमार्थमित्यर्थः । हेतुतृतीया प्राप्तेति । तादर्थ्यचतुर्थ्यपीति बोध्यम् ।

योगविशेषे किम् ? वेतनेन धान्यं लुनाति। यस्य च भावेन भावलक्षणम् ।२।३।३७। यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात्। गोषु दुह्यमानासु गतः। * अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च। सत्सु तरत्सु असन्त आसते। असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति। सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति। असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति। षष्ठी चाऽनादरे ।२।३।३८। अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत्। रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवानित्यर्थः। स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ।२।३।३९। एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पाक्षिक-

---

'सीमा घाटस्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोशेपु च स्त्रियाम्' इति। 'अथ पुष्कलको गन्धमृगे क्षपणकीलयोः' इति च। हरदत्तस्तु-'पुष्कलकः शङ्कुः, सीम्नि=सीमज्ञानार्थं हतो=निहतः निखात' इत्याह। अस्मिंस्तु पक्षे सीमपुष्कलयोः संयोगसम्बन्धः। यस्य च। निर्ज्ञातकाला हि क्रिया अनिर्ज्ञातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वाल्लक्षणं, तत्र प्रसिद्धक्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्वाचकाद्ब्राह्मणादिशब्दाल्लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धे षष्ठ्यां प्राप्तायामियं सप्तमी। लक्षकत्वमिह क्रियायाः साक्षात्, आश्रयस्य तु ब्राह्मणादेः क्रियाद्वारेणेति बोध्यम्। 'ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत' इति कर्त्रुदाहरणम्। कर्मण्याह-गोष्विति। अर्हाणामित्यादि। यस्यां क्रियायां ये उचितास्ते अर्हाः। तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते सति तत्र सप्तमी वाच्या। तथा यस्यां क्रियायां येषां कर्तृत्वमनुचितं तेषामकर्तृत्वे विवक्षिते च सप्तमी वाच्या। तथा तद्वैपरीत्ये=येषां कर्तृत्वमुचितं तेषामकर्तृत्वे, येषां तु नोचितं तेषां कर्तृत्वे च सप्तमी वाच्येत्यर्थः। आद्यमुदाहरति—सत्सु तरत्स्विति। सन्तो हि तरणक्रियाऽर्हाः कर्तारश्च। द्वितीयमुदाहरति—असत्सु तिष्ठत्स्विति। अत्र तरणक्रियायामसतामनर्हत्वमकर्तृत्वं च तिष्ठत्स्वित्यनेन द्योत्यते। तद्वैपरीत्ये प्रथममुदाहरति-सत्सु तिष्ठत्स्विति। सतां हि तरणमुचितं, तेषां चाऽकर्तृत्वं तिष्ठत्स्वित्यनेन गम्यते। द्वितीयमुदाहरति-असत्सु तरत्स्विति। असतां हि तरणमनुचितं, तेषां च कर्तृत्वं तरत्सु इत्यनेन गम्यते। यद्यपीदं 'यस्य च भावेन-' इत्येव सिद्धं, तथापि लक्ष्यलक्षणभावाऽविवक्षायां सप्तम्यर्थमिदमिति कैयटादयः। तत्त्वतस्तु व्यर्थमेवेदमित्यन्ये। षष्ठी चानादरे। अनादर इति। 'यस्य च भावेन' इत्यनेन सप्तमी। अनादरे सति यो भावं लक्षयतीति। तदेतत्फलितमाह-अनादराधिक्य इति। केवलभावलक्षणे सप्तम्येव, अनादराधिक्ये तु षष्ठीसप्तम्याविति निष्कर्षः। स्वामीश्वर। 'स्वाम्यर्थे'ति

सीमा अण्डकोश इति। 'सीमा घट्टस्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोशेपु च स्त्रियाम्' इति मेदिनी। पुष्कलको गन्धमृग इति। 'अथ पुष्कलको गन्धमृगे क्षपणकीलयोः' इति मेदिनी। अत्रापि पुष्कलकेन कर्मणा सीम्नः समवाय एव। हरदत्तस्तु-सीमा ग्रामादिमर्यादा, तस्या ज्ञानार्थं पुष्कलकः=शङ्कुर्हतः=निखात इति व्याचष्ट। अत्र पुष्कलकेन कर्मणा सीम्नः संयोगो बोध्यः। वेतनेनेति। अत्र वेतनं भृतिद्रव्यम्, तदर्थमित्यर्थः। अत्र वेतनस्य लूयमानस्य धान्यस्य च तादर्थ्यमेव संबन्धो, न तु संयोगः, नापि समवाय इति भावः।

यस्य च। भावशब्दौ क्रियापर्यायावित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—यस्य क्रिययेति। क्रिया च कर्त्राश्रया कर्माश्रया च। तत्र कर्माश्रयामुदाहरति—गोष्विति। देवदत्तः कदा गत इति प्रश्ने उत्तरमिदम्। अत्र लक्षकत्वसंबन्धे सप्तमी। शेषषष्ठ्यपवादः। वर्तमानदोहनविशिष्टाभिर्गोभिर्ज्ञाप्यगमनवानित्यर्थः। अत्र दोहनक्रियायाः साक्षाल्लक्षकता। गवां तु तदाश्रयतया। ततश्च गोदोहनदशायां गत इत्युत्तरं पर्यवस्यति। 'दुग्धासु गत' इत्यत्र तु अतीतदोहनविशिष्टाभिर्गोभिर्ज्ञाप्यमानगमनवानित्यर्थः। गोदोहोत्तरकाले गत इति फलितम्। कर्तृगतक्रियायास्तु ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इत्युदाहार्यम्। अत्र यदवश्यं पुनः पुनर्लक्ष्यज्ञापकं तदेव न लक्षणम्। किंतु सकृज्ज्ञापकमपि। यथा—यं कमण्डलुपाणिं भवानद्राक्षीत्स छात्र इति। यद्यपि सकृदसौ कमण्डलुपाणिर्दृष्टस्तथापि तस्य कमण्डलुर्लक्षणं भवत्येवेति प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। 'उदिते आदित्ये जुहोती'त्यत्र तु सामीपिकमधिकरणत्वं सप्तम्यर्थः। उदितादित्यसमीपकाल इत्यर्थः। आदित्योदयोत्तरसमीपकाल इति पर्यवसन्नोऽर्थः। 'उपरागे स्नायात्' इत्यत्र तु उपरागपदेन उपरागाश्रयकालो लक्ष्यत इत्यधिकरणसप्तम्येवेत्यन्यत्र विस्तरः। षष्ठी चानादरे। चात्सप्तमीत्यनुकृष्यते। अनादरे इति विषयसप्तमी। यस्य चेति पूर्वसूत्रमनुवर्तते। अनादरे गम्यमाने सति यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः षष्ठी सप्तमी चेत्यर्थः। फलितमाह—अनादराधिक्ये इति। अनादरोऽधिको यस्मादिति विग्रहः। रुदति रुदत इति। 'कदा संन्यस्तवा'निति प्रश्ने उत्तरमिदम्। अत्र लक्षकत्वं षष्ठीसप्तम्योरर्थः। अनादरविशिष्टं प्रव्रजनं धात्वर्थः। षष्ठीसप्तम्यौ तात्पर्यग्राहिके। अनादरश्च लक्षकक्रियाश्रयपुत्रादिविषयः। वर्तमानरोदनक्रियाविशिष्टपुत्राविज्ञाप्यमनादरविशिष्टं प्रव्रजनमित्यर्थः। फलितमाह—रुदन्तं पुत्रादिकमिति। स्वामीश्वर। षष्ठीसप्तम्याविति। चकारेण तदुभयानुकर्षणादिति भावः। ननु शेषषष्ठ्यैव सिद्धं किमर्थमिह षष्ठीविधानमित्यत आह—

संसम्यर्थं वचनम् । गवां गोषु वा स्वामी । गवां गोषु वा प्रसूतः । गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः । **आयुक्तकुशलाभ्यां चाऽऽसेवायाम्** ।२।३।४०। आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तस्तात्पर्येऽर्थे । आयुक्तो—व्यापारितः । आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा । आसेवायां किम् ? । आयुक्तो गौः शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः ॥ **यतश्च निर्धारणम्** ।२।३।४१। जातिगुणक्रियासञ्ज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ॥ **पञ्चमी विभक्ते** ।२।३।४२। विभागो विभक्तम् । निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः ॥ **साधुनिपुणाभ्या-मर्चायां सप्तम्यप्रतेः** ।२।३।४३। आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायां न तु प्रतेः प्रयोगे । मातरि साधुर्निपुणो वा ।

वक्तव्ये स्वाम्यादित्रयग्रहणं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम् । 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' इत्येकशेषोऽत्र न भवति, स्वरूपपरत्वेन समानार्थकत्वाऽभावात् । **दायाद इति** । दायमादत्ते इति दायादः । सोपसर्गादप्यादन्तादत एव निपातनात्कः । 'गवां गोषु वा दायाद' इत्यत्र यद्यपि गवामित्येतत्समुदायस्य विशेषणं, तथापि दीयतेऽसौ दाय इति व्युत्पत्त्या अवयवार्थभूतमंशं स्पृशत्येव, तथा चात्र गवात्मकस्यांऽशस्य आदातेति फलितम् । **पञ्चमी विभक्ते । भेद एवेति** । न तु शब्दान्तरोपात्तसामान्याक्रान्ततेति भावः । **तत्र पञ्चमी स्यादिति** । नन्वेवं माथुरा इत्यत्रापि पञ्चमी स्यात् । मैवम् । पूर्वसूत्रमिहानुवर्तते । तेन यतो निर्धार्यते तत एवेत्यर्थात् निर्धारणावधेरेव पञ्चमीप्रवृत्तेः । अनभिहिताधिकारान्माथुरा इत्यत्र नातिप्रसङ्ग इत्यन्ये । **माथुरा इति** । न ह्यत्र निर्धारणावधे-र्निर्धार्यमाणस्य च गवां कृष्णेत्यादाविव सामान्यविशेषभावोऽस्ति, किन्तु शब्दोपात्तयोर्द्वयोर्विरोध एव । इदं च सूत्रं बुद्धिपरिकल्पितापायमाश्रित्यापादानप्रकरणे भाष्ये प्रत्याख्यातम् । **साधुनिपुणाभ्यामर्चायां** । 'पुण कर्मणि

षष्ठ्यामेवेति । गवां गोषु वेति । गोसंबन्धीत्यर्थः । गवां गोषु वा ईश्वरः । गवां गोषु वा अधिपतिः । गवां गोषु वा दायादः । पुत्रादिभिर्ग्रहीतुं योग्यः पित्राद्यर्जितधनांशो दायः । तमादत्त इति दायादः । 'आतोऽनुपसर्गे' इति कविधौ अनुपसर्गग्रहणे सत्यपि अत एव निपातनात्कः । गोसंबन्धिदायाद इत्यर्थः । गवां च दाये अन्वयः । नित्यसाकाङ्क्षत्वाद्वृत्तिः । गवात्मकस्यांशस्य आदातेति फलितोऽर्थः । 'यस्मादधिकम्' इति सूत्रभाष्ये तु दायादशब्दः स्वामिपर्याय इति स्थितम् । **गवां गोषु वा प्रसूत इति** । गोसंबन्धीत्यर्थः । संबन्धश्च भोक्तृत्वरूपः । तदाह—**गा एवेति** । एवशब्दान्महिषादिव्यावृत्तिः । **आयुक्त** । आसेवापदं व्याचष्टे—**तात्पर्ये इति** । औत्सुक्ये इत्यर्थः । 'तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः' इत्यमरः । आयुक्तपदं व्याचष्टे—**व्यापारित इति** । प्रवर्तित इत्यर्थः । **आयुक्तः कुशलो वेति** । हरिपूजनविषये आयुक्तः=प्रवर्तित इत्यर्थः । अत्र वैषयिकाधिकरणत्वविवक्षायां सप्तम्या-मेव प्राप्तायां, संबन्धमात्रविवक्षायां तु षष्ठ्यामेव प्राप्तायां वचनम् । **आयुक्तो गौरिति** । आङीषदर्थे । 'युजि-र्योगे' । तदाह—**ईषद्युक्त इत्यर्थ इति । यतश्च निर्धारणम् । जातिगुणेति** । 'यतः' इति 'ततः' इति च पञ्चम्यर्थे तसिः । यस्मात्समुदायादेकदेशस्य जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः पृथक्करणं=स्वेतरव्यावृत्तधर्मविशेषवत्त्वबोधनं निर्धारणशब्दवाच्यं गम्यते तस्मात्षष्ठीसप्तम्यावित्यर्थः । अत्र स्वशब्देन एकदेश उच्यते । तत्र जात्या पृथक्करणमु-दाहरति—**नृणां नृषु वेति** । नृशब्दो मनुष्यसमुदाये वर्तते । उद्भूतावयवभेदविवक्षायां बहुवचनम् । द्विज इति तु जात्यभिप्रायमेकवचनम् । षष्ठीसप्तम्योरवयवावयविभावः संबन्धोऽर्थः, उदाहृतनिर्धारणविषयत्वरूपश्च । ततश्च मनुष्यसमुदायैकदेशभूतो द्विजः स्वेतरव्यावृत्तश्रैष्ठ्यरूपधर्मक इत्यर्थः । गुणेन पृथक्करणमुदाहरति—**गवां गोषु वेति** । गोसमुदायैकदेशभूता कृष्णा गौः स्वेतरव्यावृत्तबहुक्षीरत्वरूपधर्मिकेत्यर्थः । क्रियया पृथक्करणमुदाहरति—**गच्छतां गच्छत्सु वेति** । गच्छत्समुदायैकदेशभूतो धावन्स्वेतरव्यावृत्तशैघ्र्यधर्मक इत्यर्थः । संज्ञया पृथक्करण-मुदाहरति—**छात्राणामिति** । छात्रसमुदायैकदेशभूतो मैत्रनामा स्वेतरव्यावृत्तपटुत्वधर्मक इत्यर्थः । **पञ्चमी विभक्ते । विभागो विभक्तमिति** । भावे क्तप्रत्ययाश्रयणादिति भावः । 'यतश्च निर्धारण'मित्यनुवर्तते । निर्धारणा-वधिभूतानां मनुष्यादीनां निर्धार्यमाणानां द्विजानां च सामान्यात्मनाऽभेदो, विशेषात्मना भेदश्च स्थितः । एवंच निर्धारणे सर्वत्र कथंचिद्भेदस्य सत्त्वाद्विभक्त इत्यनेन भेद एवेत्यर्थो विवक्षितः । ततश्च यत्र निर्धारणावधेर्निर्धार्यमा-णस्य च भेद एव, न तु केनाप्युपात्तरूपेणाऽभेदस्तत्रैवास्य प्रवृत्तिरित्यभिप्रेत्याह—**निर्धार्यमाणस्येति** । 'निर्धार-णावधे'रिति शेषः, 'यतश्च निर्धारण'मित्यनुवृत्तेः । अत्रावधिव्यावृत्तधर्मवत्त्वबोधनमेव, न तु समुदायादेकदेशस्ये-त्यंशो विवक्षितः, असम्भवादित्यभिप्रेत्योदाहरति—**माथुरा इति** । अवधित्वं पञ्चम्यर्थः । मथुरादेशीयाः पाटलीपुत्र-देशीयापेक्षया अतिशयेनाढ्या धनिन इत्यर्थः । अत्र मथुरादेशीयत्वपाटलीपुत्रदेशीयत्वयोर्गोत्वाऽश्वत्ववद्विरोधात्कथञ्चि-

अर्चायां किम्? । निपुणो राज्ञो भृत्यः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् ॥ *अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ॥ साधुर्निपुणो वा मातरं प्रति पर्यनु वा ॥ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ।२।३।४४। आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्तमी । प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा ॥ नक्षत्रे च लुपि ।२।३।४५। नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानात्तृतीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे । 'मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत्' । मूले श्रवणे इति वा । लुपि किम्? । पुष्ये शनिः ॥ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ।२।३।७। शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः । अद्य भुक्त्वाऽयं द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं कालः । इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः । अधिकशब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्याविष्येते, 'तदस्मिन्नधिक'मिति 'यस्मादधिक'मिति च सूत्रनिर्देशात् । लोके लोकाद्वाऽधिको हरिः ॥ अधिरीश्वरे ।१।४।९७। स्वस्वामिभावसंबन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ॥ यस्मादधिकं यस्य

क्षुभे' अस्मान्निपूर्वादिगुपधलक्षणः कः । 'अर्च पूजायाम्' अस्माद्भौवादिकात् 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्यये टाप् । चौरादिकात्तु 'ण्यासश्रन्थ—' इति युचि अर्चनेति स्यात् । निपुणो राज्ञ इति । साधुशब्दप्रयोगे त्वर्चां विना सप्तमी भवत्येव, 'साध्वसाधुप्रयोगे च' इति वार्तिकात् । अप्रत्यादिभिरिति । 'लक्षणेत्थम्—' इति सूत्रोपात्ताः प्रत्यादयः । प्रसितोत्सुकाभ्यां । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः । उत्सुकसाहचर्यात् प्रसितोऽपि तत्पर एवेह गृह्यते, रूढ्या च । तेन प्रकर्षेण सितः=शुक्ल इत्यर्थे न भवति । नक्षत्रे च लुपि । लुप्शब्दोऽत्रार्थविशेषे लाक्षणिक इत्याशयेनाह—यो लुप्संज्ञयेत्यादि । अधिकरण इति । एतच्च 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यतो मण्डूकप्लुत्यानुवर्तत इति भावः । अधिकरणे किम्, मूलं प्रतीक्षते, मूलाय स्पृहयति । मूलेनेति । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यणो 'लुबविशेषे' इति लुप् । नक्षत्र इति किम्? । पञ्चालेषु तिष्ठति । इह 'जनपदे लुप्' इति लुप् । सप्तमीपञ्चम्यौ । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इत्यतः कालाध्वनोरित्यनुवर्तते, तच्च पञ्चम्या विपरिणम्यते, तदाह—यौ कालाध्वानौ ताभ्यामिति । इह कालाध्वभ्यां विभक्त्योर्यथासंख्यं न भवत्यस्वरितत्वात् । अद्य भुक्त्वाऽयमिति । नन्वत्र कर्ता एक एव, तत्कथं कारकयोर्मध्ये कालः? । सत्यम् । नात्र शक्त्याश्रयं द्रव्यं कारकमिति व्यवह्रियते, किंतु शक्तिरेव । सा च कालभेदाद्भिद्यत एव । एका हि अद्य भुजेः साधनम्, अपरा द्व्यहेऽतीते भुजेः । तदेतदाचष्टे—कर्तृशक्त्यो-

---

दपि तद्रूपेण नाऽभेद इति निर्धारणावधेः पञ्चमीति भावः । साधुनिपुणाभ्याम् । शेषषष्ठ्यपवादः । मातरि साधुरिति । हितकारीत्यर्थः । निपुणो वेति । मातरि कुशल इत्यर्थः । 'शुश्रूषाया'मिति शेषः । निपुणो राज्ञ इति । साधुशब्दप्रयोगे तु अर्चां विनापि सप्तमी भवत्येव, 'साध्वसाधुप्रयोगे चे'त्युक्तेः । इह साधुग्रहणं तु अर्चायां प्रत्यादियोगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थम् । अप्रत्यादिभिरिति । प्रति, परि, अनु एतैर्योगे सति साधुनिपुणाभ्यां योगेऽपि न सप्तमीति भावः । प्रसितोत्सुकाभ्याम् । 'तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः' इत्यमरः । वैषयिकाधिकरणत्वे सप्तम्यामेव प्राप्तायामिदं वचनम् । नक्षत्रे च लुपि । 'नक्षत्रे' इत्यनन्तरं 'प्रकृत्यर्थे सती'ति शेषः । लुप्शब्देन लुप्संज्ञया लुप्तप्रत्ययार्थो विवक्षितः । तदाह—नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे इति । अधिकरण इति । 'सप्तम्यधिकरणे चे'त्यत मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः । मूलेनेति । मूलनक्षत्रयुक्तकाल इत्यर्थः । 'नक्षत्रेण युक्तः काल' इत्यण् । 'लुबविशेषे' इति तस्य लुप् । अधिकरणे किम्? । मूलं प्रतीक्षते । नक्षत्र इति किम्? । पञ्चालेषु तिष्ठति । इह 'जनपदे' इति लुप् । सप्तमीपञ्चम्यौ । कारकशब्दः कर्तृत्वादिशक्तिपरः, न तु कर्त्रादिपरः, व्याख्यानात् । मध्यस्यावधिद्वयसापेक्षत्वात्कारकयोर्मध्यमिति विग्रहः । तदाह—शक्तिद्वयमध्ये इति । 'कालाध्वनोः' इत्यनुवृत्तं पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यत इत्याह—यौ कालाध्वानाविति । अद्य भुक्त्वेति । सामीपिकाधिकरणत्वे सप्तम्यामेव प्राप्तायां वचनम् । अद्य भुक्त्वा द्व्यहे अतीते तत्समीपे तृतीयेऽह्नि भोक्तेत्यर्थः । भविष्यति लुट् । कर्तृशक्त्योरिति । अद्यतनभुजिक्रियानिरूपितकर्तृत्वस्य, द्व्यहोत्तरदिनगतभुजिक्रियानिरूपितकर्तृत्वस्य चेत्यर्थः । कारकशब्दस्य कर्त्रादिपरत्वे त्विह न स्यात्, क्त्वाप्रत्ययस्य कर्त्रैकत्वे विधानात् । कर्तृशक्तिस्तु भुजिक्रियाभेदाद्भिद्यत एव । कारकद्वयमध्येऽप्युदाहरति—इहस्थोऽयमिति । इहापि देशतः सामीपिकमधिकरणत्वं पञ्चमीसप्तम्योरर्थः । इह तिष्ठन्नयमिष्वास इषुणा क्रोशोत्तरसमीपदेशे लक्ष्यं विध्येदित्यर्थः । कर्तृकर्मशक्त्योरिति । कर्तृत्वकर्मत्वरूपशक्त्योर्मध्य इत्यर्थः । कारकशब्दस्य कर्त्रादिपरत्वे त्विहैव स्यात् । अद्य भुक्त्वायमित्यत्र न स्यादिति सूचयितुमिदमप्युदाहृतम् । ननु लोके लोकाद्वा अधिको हरिरित्यत्र अवधित्वसंबन्धे शेषषष्ठ्येवोचितेत्याशङ्क्याह—अधिकशब्देनेति । लोके लोकाद्वेति । अवधित्वसंबन्धः सप्तमीपञ्चम्योरर्थः । लोकापेक्षया श्रेष्ठ इत्यर्थः । अधेः कर्मप्रवचनीयकार्यं वक्ष्यन्कर्मप्रवचनीयसंज्ञामाह—अधिरीश्वरे । ईश्वरशब्देन ईश्वरत्वं स्वस्वामिभावसंबन्धात्मकं विवक्षि-

चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ।२।३।९। अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् । उप परार्द्धे हरेर्गुणाः । परार्द्धादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधि भुवि रामः । अधि रामे भूः । 'सप्तमी शौण्डै'रिति समासपक्षे तु—रामाधीना । 'अषडक्षे'त्यादिना खः ॥ विभाषा कृञि ।१।४।९८। अधिः करोतौ प्राक्सञ्ज्ञो वा स्यादीश्वरेऽर्थे । यदत्र मामधिकरिष्यति । विनियोक्ष्यत इत्यर्थः । इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते । अगतित्वात् 'तिङि चोदात्तवती'ति निघातो न ॥ इति सप्तमी ॥ इति विभक्त्यर्थाः ॥

* इति भट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां कारकप्रकरणम् *

मध्येऽयं काल इति । यस्मादधिकम् । उप परार्धे इति । 'उपोऽधिके चे'त्यनेन 'उपे'त्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । 'यस्य चेश्वरवचन'मित्यस्य तत्रादिना अर्थद्वयं विवक्षितम् । तथा हि यस्येत्यनेन स्वं निर्दिश्यते, यस्य स्वस्य संबन्धी ईश्वर उच्यते ततः सप्तमीति व्याख्याने स्ववाचकात्सप्तमीत्येकोऽर्थः । 'ईश्वर'शब्दो भावप्रधानः । यन्निष्ठमीश्वरत्वमुच्यते ततः सप्तमीति व्याख्याने स्वामिवाचकात्सप्तमीत्यपरः । एवं स्थिते फलितमाह—स्वस्वामिभ्यां पर्यायेणेति । अन्यतरस्मादुत्पन्नयैव सप्तम्या इतरनिष्ठसंबन्धस्याप्युक्तत्वाद्युगपदुभाभ्यां न सप्तमी स्यादिति भावः । रामाधीनेति । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे त्वधिरामम् । यदत्रेति । यो मामधिकरिष्यति=विनियोक्ष्यते तस्य मद्विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते इत्यर्थः । तिङि चोदात्तेति । उदात्तवति तिङि परे गतिर्निहन्यत इति सूत्रार्थः । अत्र करिष्यतीति तिङन्त उदात्तवान्, 'तिङ्ङतिङः' इति निघातस्य 'निपातैर्यद्यदि' इत्यादिना निषेधात् । निघातो नेति । मामिति द्वितीया तु 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनेनैव सिध्यतीति भावः । इति सप्तमी । इति विभक्त्यर्थाः ।

* इति ज्ञानेन्द्रभिक्षुविरचितायां तत्त्वबोधिन्यां कारकप्रकरणम् *

तम् । 'कर्मप्रवचनीयाः' इत्यधिकृतमेकवचनान्ततया विपरिणम्यते । तदाह—स्वस्वामीति । यस्मादधिकम् । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इत्यनुवर्तते । तदाह—अत्र कर्मप्रवचनीयेति । शेषषष्ठ्यपवादः । उप परार्ध इति । अवधित्वं सप्तम्यर्थः । तदाह—परार्धादधिका इत्यर्थ इति । यस्मादधिकं संख्यान्तरं न विद्यते तत्परार्धम् । तदपेक्षयेत्यर्थः । 'उपोऽधिके च' इति उपेत्यस्य कर्मप्रवचनीयत्वस्येदं फलम् । यस्येश्वरवचनमित्यस्य यत्सम्बन्धी ईश्वर उच्यते तत सप्तमीत्येकोऽर्थः । इह यच्छब्देन स्वमुच्यते । एवंच स्ववाचकात्सप्तमीति लभ्यते । ईश्वरशब्दो भावप्रधानः । यस्येश्वरत्वमुच्यते ततः सप्तमीत्यन्योऽर्थः । यन्निष्ठमीश्वरत्वमुच्यते ततः सप्तमीति यावत् । स्वामिवाचकात्सप्तमीति लभ्यते । तदाह—ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमीति । अधि भुवि राम इति । अधिरीश्वरपर्यायः । संबन्धः सप्तम्यर्थः । भुवः स्वामी राम इत्यर्थः । अत्र स्ववाचकात्सप्तमी । अधि रामे भूरिति । अत्र अधिः स्वशब्दपर्यायः । सम्बन्धः सप्तम्यर्थः । रामस्य स्वभूता भूरित्यर्थः । अत्र स्वामिवाचकात्सप्तमी । समासपक्षे त्विति । शौण्डादिगणे अधिशब्दस्य पठितत्वेन तेनाऽधिशब्देन रामे इति सप्तम्यन्तस्य समासे सति 'सुपो धातु' इति सुब्लुकि रामाधिशब्दात् 'अषडक्षाशितङ्ग्वलङ्कर्मालम्पुरुषाध्युत्तरपदात्खः' इति खप्रत्यये 'आयनेयीनीयियः' इति तस्य ईनादेशे रामाधीना भूरिति सिध्यति । रामस्वामिकेत्यर्थः । विभक्त्यर्थे अव्ययीभावे त्वधिरामं भूः । रामाधिकरणिका भूरित्यर्थः । खप्रत्ययस्तु न, अध्युत्तरपदत्वाऽभावात् । विभाषा कृञि । 'अधिरीश्वरे' इत्यनुवर्तते । 'कर्मप्रवचनीया' इत्यधिकृतम् । तदाह—अधिः करोताविति । कृञ्धातौ परे अधिः कर्मप्रवचनीयो वा स्यादीश्वरत्वे इति यावत् । यदत्र मामधिकरिष्यतीति । अत्र=अस्मिन्विषये मामधिकरिष्यतीति यत्तद्युक्तमित्यर्थः । अत्र कर्मप्रवचनीययोगे मामिति द्वितीया । अधिकरिष्यतीत्येतद्व्याचष्टे—विनियोक्ष्यत इत्यर्थ इति । तर्हि कर्मत्वादेव द्वितीयासिद्धेः किं कर्मप्रवचनीयत्वेनेत्यत आह—अगतित्वादिति । तिङि चेति । उदात्तवति तिङि परे गतिर्निहन्यत इति तदर्थः । अत्र करिष्यतीति तिङन्तमुदात्तवत्, तिङ्ङतिङः' इति निघातस्य 'निपातैर्यत्' इत्यादिना निषेधात् । ततश्च अधेरत्र गतित्वान्निघात इह प्राप्तः । कर्मप्रवचनीयत्वे तु स न भवति; तेन गतित्वस्य बाधात् । अतोऽधेर्निघाताऽभावार्थमिदं सूत्रमिति सिद्धम् । इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां विभक्त्यर्थनिरूपणम् ।

सिद्धान्तकौमुद्याम्

अव्ययीभावप्रकरणम् ।

समर्थः पदविधिः ।२।१।१। पदसंबन्धो यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः ॥

* अथ तत्त्वबोधिन्यामव्ययीभावप्रकरणम् । *

समर्थः पदविधिः । सामर्थ्यं च द्विविधं–व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणं चेति । तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षादिवशाद्यः परस्परसंबन्धः सा व्यपेक्षा । सैव वाक्ये राज्ञः पुरुष इत्यादौ । तत्र व्यपेक्षायां सत्यां यो यः संनिहितो योग्यश्च तेन तेन संबन्धोऽभ्युपेयते । यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च । राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति । एकार्थीभावस्तु राजपुरुष इत्यादिवृत्तावेव । स च प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतस्य विशिष्टैकार्थत्वरूपः । अतएव राजपुरुष इत्यत्र राज्ञि ऋद्धस्येति विशेषणं नान्वेति, पदार्थैकदेशत्वात् । न चैवं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावनन्वयापत्तिः, तत्रापि देवदत्तोत्तरषष्ठ्यर्थस्य गुरुणाऽन्वयादिति वाच्यम् । देवदत्तस्य प्रधानीभूतकुलेनैवान्वयात् । संबन्धस्तूपस्थितगुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थो, न तु तदितरः । उक्तं च–'**समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना । संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह**' । इति । यद्वा–ससंबन्धिकपदार्थस्यैकदेशत्वेऽपि भवत्येव विशेषणान्वयः । उक्तं च–'**संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते**' इति । नन्वेवं राज्ञोऽपि नित्यसापेक्षत्वादेकदेशत्वेऽपि ऋद्धस्येति विशेषणेनान्वयोऽस्तु । मैवम् । राज्ञ ईशितुरीशितव्यं प्रति साकाङ्क्षत्वेऽपि ऋद्धं प्रत्यनाकाङ्क्षत्वात् । ननु वाक्ये क्लृप्तयैवाऽवयवशक्त्योपपत्तौ विशिष्टार्थविषयं शक्त्यन्तरमेव मास्तु । सत्यम्–'बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आस्थितः । चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् । कर्तव्यं ते, न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितम्' । तथाहि–धवखदिराविति वृत्त्यैव क्रोडीकृतार्थत्वाच्चकारो न प्रयुज्यते, तथा चित्रग्वादौ यत्पदम् । त्वया तु वचनं कर्तव्यम् । निरूढलक्षणा तु शक्तितो नातीव भिद्यते । किंच प्राप्तमुदकं यमिति व्यस्ते समीचीनमुदकमिति विशेषणवत्समस्तेऽपि उदकविशेषणप्रयोगः [समासघटकपदार्थानां] प्राप्तः, स च 'वृत्तस्य विशेषणयोगो न' इति वचनेनैव वारणीयः, 'नामार्थयोरभेदान्वयः', 'प्रत्ययार्थः प्रधानम्' इति व्युत्पत्तित्यागश्च । 'प्राप्तोदक' इत्यादौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेत्याद्यर्थाभ्युपगमात् । एकार्थीभावे तु लाघवमिति दिक् । पदग्रहणं किम् ? । वर्णविधौ समर्थपरिभाषा मा भूत् । तिष्ठतु दध्यानय तक्रम् । इह स्यादेव यण् । विधिग्रहणं तु पदस्य विधिः पदयोर्विधिः पदानां विधिरित्यनेकविभक्त्यन्तसमासलाभार्थम् । पदस्येत्युक्तौ तु 'उपपदमतिङ्' इत्यादावेवास्योपस्थितिः स्यादित्याहुः । सूत्रे समर्थशब्दो लाक्षणिक इति ध्वनयन्नाह–**समर्थाश्रित इति** ।

* बालमनोरमा *

अथ समासेष्वव्ययीभावः । तदेवं विभक्त्यर्थं निरूप्य तदाश्रितसमासान्निरूपयिष्यंस्तदुपोद्घातत्वेनाह–**समर्थः पदविधिः** । विधीयते इति विधिः–कार्यम् । पदस्य विधिः पदविधिरिति शेषषष्ठ्या समासः । तदाह–**पदसंबन्धी यो विधिरिति । समर्थाश्रित इति** । सूत्रे समर्थशब्दः समर्थाश्रिते लाक्षणिक इति भावः । सामर्थ्यं द्विविधम्–व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणं च । तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षादिवशाद्यः परस्परान्वयस्तद्व्यपेक्षाभिधं सामर्थ्यम्, विशिष्टा अपेक्षा व्यपेक्षेति व्युत्पत्तेः । संबद्धार्थः समर्थ इति व्युत्पत्तेश्च । इदं च राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्य एव भवति । तत्र च एकैकस्य शब्दस्य यो यः संनिहितो योग्यश्च तेन तेनान्वयो भवति । यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेति, राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति, ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति च । **एकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यं तु** प्रक्रियादशायां प्रत्येकमर्थवत्त्वेन पृथग्गृहीतानां पदानां समुदायशक्त्या विशिष्टैकार्थप्रतिपादकतारूपम् । 'सङ्गतार्थः समर्थः', 'संसृष्टार्थः समर्थः' इति व्युत्पत्तेः । सङ्गतिः संसर्गश्च एकीभाव एव । यथा–सङ्गतं घृतं तैलेनेति । एकीभूतमिति गम्यते । यथा वा संसृष्टोऽग्निरिति । एकीभूत इति गम्यत इति भाष्याच्च । इदंच सामर्थ्यं राजपुरुष इत्यादिवृत्तावेव । अत एव 'ऋद्धस्य राजपुरुष' इत्येवं राज्ञि पुरुषविशेषणे ऋद्धत्वविशेषणं नान्वेति, विशिष्टस्य एकपदार्थतया राज्ञः पदार्थैकदेशत्वात् । 'देवदत्तस्य गुरुकुल'मित्यत्र तु उपसर्जनस्य नित्यसापेक्षत्वात्समासः । यद्वा गुरुर्देवदत्तोऽपि विशेष्ये प्रधाने कुल एवान्वेति । तत्र गुरोः कुलस्य सम्बन्धसंबन्धेनान्वयः । देवदत्तेन तु कुलस्य तदीयगुरुत्वाय-तयाऽन्वयो गुरुगर्भः । उक्तं च हरिणा–'संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्ता-

प्राक्कडारात्समासः ।२।१।३। 'कडाराः कर्मधारये' इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते ॥

सह सुपा ।२।१।४। 'सह' इति योगो विभज्यते। सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते। योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं समासः।

समर्थेति किम्? । पश्यति कृष्णं, श्रितो देवदत्तमित्यादौ कृष्णश्रित इत्यादि समासो मा भूत्। यथा वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्येत्यत्र 'तस्यापत्यम्' इत्युपगुशब्दादण्मा भूदिति। क्वचित्तु सापेक्षत्वेऽपि भाष्यप्रामाण्याद्वृत्तिरङ्गीक्रियते। तद्यथा—'किमोदनः शालीनाम्'। केषां शालीनामोदन इत्यर्थः। 'सक्त्वाढकमापणीयानाम्'। आपणीयानां सक्तूनामाढकमित्यर्थः। 'कुतो भवान्पाटलिपुत्रकः'। द्वे पाटलिपुत्रे, तत्र कस्मात्पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः। 'रोपधेतोः प्राचाम्' इति वुञ्। **प्राक्कडारात्समासः**। प्राग्ग्रहणमावर्तते, तेन पूर्वं समाससंज्ञा, ततः संज्ञान्तरमपीति लभ्यते। अतोऽव्ययीभावादिभिः समावेशः सिद्ध्यति। अन्यथा पर्यायः स्यात्। समसनं समासः। भावे घञ्। अनेकस्य पदस्य एकपदीभवनमित्यर्थ इत्येके। वस्तुतस्तु—'अकर्तरि च कारके—' इति कर्मणि घञ्। अन्यथा सुबन्तं समस्यत इत्युत्तरग्रन्थो न सङ्गच्छेत। नन्वन्वर्थत्वात्समाससंज्ञायाः प्रत्येकमप्रसङ्गात्सहग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—**योगो विभज्यत इति**। 'सुबामन्त्रिते—' इत्यतः सुबित्यनुवर्तते, तदाह—**सुबन्तमिति**। **समस्यत इति**। संपूर्वादस्यतेः कर्मणि तङ्। आचार्येणेति शेषः। समर्थेनेति तु सहयोगे तृतीया। समसनक्रियां प्रति सुबन्तं कर्म, न तु कर्तृ। यद्यपि सुबन्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमेऽपि 'उपसर्गादस्यत्यूह्योः' इति वार्तिकेन समस्यत इत्यत्रात्मनेपदं लभ्यते, तथापि

वपि न हीयते।' इति। 'समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना। संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह।' इति च।

एतेन 'अयस्शूल' इति सूत्रे भाष्ये 'शिवस्य भगवतो भक्तः' इत्यर्थे 'शिवभागवतः' इत्यादि व्याख्यातम्। एकार्थीभावश्चाऽयमलौकिकविग्रहवाक्ये कल्प्यते। यथा लादेशभूतशतृशानचोरप्रथमासामानाधिकरण्यं लकारेऽपि कल्प्यते तद्वत्। अत एव 'लस्य अप्रथमासमानाधिकरणेनार्थेनाऽयोगादादेशानुपपत्तिः, तस्य क्वापि प्रयोगाऽभावा'दित्याक्षिप्य 'आदेशे सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वा अनुमानाद्गन्तव्यं प्रकृतेरपि तद्भवति' इति 'लटश्शतृशानचौ' इति सूत्रभाष्ये समाहितम्। 'सिद्धानां शब्दानामन्वाख्यानात् पचन्तं देवदत्तं पश्येत्यादिप्रयोगदर्शनात् स्थानिनोऽपि लस्य प्रक्रियार्थं कल्पितस्य अप्रथमासामानाधिकरण्यमनुमीयते' इति कैयटः। अत्र 'प्रक्रियार्थं कल्पितस्ये'त्युक्त्या अन्यस्यापि प्रक्रियार्थं कल्पितस्य बोधकत्वकल्पना सूचिता। अलौकिकविग्रहवाक्ये श्रूयमाणानां च शब्दानां क्लृप्तशक्तित्यागे मानाऽभावात् प्रत्येकशक्तिसहकृतया समुदायशक्त्या विशिष्टोपस्थितिः। ततश्च अयमेकार्थीभावोऽजहत्स्वार्था वृत्तिरिष्यते। वृत्तिविषये पदानां प्रत्येकमनर्थकत्वमाश्रित्य जहत्स्वार्था वृत्तिस्तु नाश्रयितुं युक्ता, महाबाहुः, सुपन्था इत्यादौ आत्वाद्यनापत्तेः, वृत्तौ महादादिशब्दानामनर्थकत्वादर्थवद्ग्रहणसंभवे अनर्थकस्य 'आन्महतः' इत्यादौ ग्रहणाऽयोगात्। तदुक्तम्—**'जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी'** इति। अवयवार्थविरुद्धो यत्र समुदायार्थस्तत्रैव सेति तदर्थः। यथा अश्वकर्णमण्डपादौ। विस्तरस्तु **शब्देन्दुशेखरे मञ्जूषायां** चानुसंधेयः। समर्थः किम्?। पश्य कृष्णं, श्रितो रामं मित्रम्। अत्र कृष्णश्रितयोः परस्परान्वयाऽभावाद्विशिष्टैकार्थोपस्थित्यजनकत्वान्न सामर्थ्यम्।

प्राक्कडारात्। 'आकडारात्' इत्येव 'प्रा'गिति सिद्धे प्राग्ग्रहणमेकसञ्ज्ञाधिकारेपि अव्ययीभावादिसंज्ञासमुच्चयार्थमिति भाष्ये स्पष्टम्। सम्पूर्वकस्य अस्यतेरेकीकरणात्मकः संश्लेषोऽर्थः। समस्यते अनेकं पदमिति समासः। 'अकर्तरि च कारके संज्ञाया'मिति कर्मणि घञ्। अत एव मूले समस्यते इति वक्ष्यते। तथा च अन्वर्थेयं संज्ञा।

सह सुपा। 'सुबामन्त्रिते' इत्यतः 'सु'बित्यनुवर्तते। सुबन्तं सुबन्तेन सहोच्चारितं समाससंज्ञं भवतीति फलति। एवं सति 'पर्यभूषय'दित्यादौ सुबन्तस्य तिङन्तेन समासो न स्यात्। तत्राह—**सहेति योगो विभज्यत इति**। समाससंज्ञाया अन्वर्थत्वादेकस्याऽप्रसङ्गात्सुपेत्येतावतैव सहेति सिद्धे तद्ग्रहणं योगविभागार्थमिति भावः। 'सहे'त्यत्र 'सुबामन्त्रिते' इत्यतः सुबित्यनुवर्तते। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम्। 'समर्थः पदविधिः' इत्यतः समर्थग्रहणमनुवृत्तं तृतीयया विपरिणम्यते। तदाह—**सुबन्तमित्यादिना**। **समस्यत इति**। एकीक्रियते प्रयोक्तृभिरित्यर्थः। समाससंज्ञां लभत इति यावत्। केचित्तु सुबन्तं कर्तृ समर्थेन समस्यते, एकीभवतीत्यर्थः। कर्तरि लट्। 'उपसर्गादस्यत्यूह्यो'रित्यात्मनेपदम्। समासशब्दोऽपि कर्तरि बाहुलकाद्घञन्त एव, कर्मणि घञन्तो वा। तथा सति समस्यत इति कर्तरि तिङन्तं फलितार्थकथनपरमित्याहुः। ननु 'घटो भवती'त्यत्र समासे घटभवतीत्यपि लोके प्रयोगः स्यादित्यत आह—**योगविभागस्येति**। **कतिपयेति**। कतिपयानि तिङन्तानि उत्तरपदानि यस्येति विग्रहः।

स च छन्दस्येव। पर्यभूषत्। अनुव्यचलत्। 'सुपा'। सुप्सुपा सह समस्यते। समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम्॥
सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ।२।४।७१। एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात्। 'भूतपूर्वे चर'डितिनिर्देशाद्भूत-शब्दस्य पूर्वनिपातः। पूर्वं भूतो भूतपूर्वः। *** इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च**। जीमूतस्येव॥

समास इति व्याख्येयग्रन्थे कर्तरि घञ् दुर्लभः। बाहुलकं तु अगतिकगतिरिति कर्मत्वाभ्युपगम एव ज्यायान्।
स चेति। एतदपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादेव लभ्यते। **छन्दस्येवेति**। यदि लोकेऽपि स्यात्तर्हि यत्र-कुरुते इत्यादौ स्वाद्युत्पत्तिः स्यात्। लिङ्गसर्वनामनपुंसकतामभ्युपेत्य 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकि कृतेऽपि 'ह्रस्वो नपुं-सके-'इति ह्रस्वः स्यादित्यादि दूषणं 'कर्मणा यमभिप्रैति' ति सूत्रेऽस्माभिरुद्भावितम्। **अनुव्यचलदिति**। सुबि-त्येकत्वस्य विवक्षितत्वात्पर्यायेण समासो बोध्यः। समासान्तोदात्तत्वे शेषनिघात इति 'कुगति-'इति सूत्रे कैयटः।
सुपो धातु। सुप इति प्रत्याहारस्य ग्रहणं, 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्यादलुक्समासविधानाज्ज्ञापकात्। **निर्देशादिति**। अन्यथा हि प्रथमानिर्दिष्टत्वाऽविशेषेऽपि उपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः।
इवेनेति। अयमपि समासः पूर्ववत्काचित्क एव। तेन जीमूतस्येवेत्यादौ तैत्तिरीयाणां पृथक्पदत्वन पाठः। 'उद्बाहुरिव वामनः' इत्यादौ व्यस्तप्रयोगश्च सङ्गच्छत इति मनोरमायां स्थितम्। **विभक्त्यलोपश्चेति**। समासावयवस्य सुपोऽलोपविधानेऽपि समासादुत्पन्नस्य सोरव्ययादिति लुग्भवत्येव, अनुपसर्जने तदन्तस्याप्यव्ययत्वादिति बोध्यम्।

पर्यभूषयदिति। समासान्तोदात्तत्वे शेषनिघात इति 'कुगति' इति सूत्रे कैयटः। 'देवो देवान् क्रतुना पर्य-भूषय'दित्यत्र तु स्वरव्यत्ययो बोध्यः। **अनुव्यचलदिति**। 'अचल'दित्यनेन वेः पूर्वं समासे सति तेन अनोः समासः। नत्वनुव्योर्युगपत्समासः, सुबित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात्। अत एव 'महिष्या अजायाश्च क्षीर'मित्यत्र क्षीरशब्देन सुबन्तयोर्न समास इति कैयटः।

सुपा। 'सुबामन्त्रिते' इत्यतः सुबित्यनुवर्तते। 'समास' इत्यधिकृतम्। तदाह-**सुप्सुपेति**। सुबन्तं सुबन्तेने-त्यर्थः। ततश्च पूर्वं भूत इति विग्रहे समाससंज्ञा स्थिता। **समासत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञेति**। 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यनेने'ति शेषः। **सुपो धातु**। 'धातुप्रातिपदिकयो' रित्यवयवषष्ठीत्याह-**एतयोरवयवस्येति**। **लुक्स्या-दिति**। 'ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुक्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। न च 'सुप' इत्यनेन सप्तमीबहुवचनस्यैव ग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम्, 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्यलुग्विधानात्सुप्प्रत्याहारस्यैवात्र ग्रहणमिति ज्ञापनात्। नन्वेव-मपि पूर्वं भूत इति लौकिकविग्रहवाक्ये परिनिष्ठितसन्धिकार्ययोः सुबन्तयोः समासे सति पूर्वमित्यत्र अमि पूर्वरूपस्य एकादेशस्य परादित्वमाश्रित्य अमो लुकि समासदशायां वकारादकारो न श्रूयेत। पूर्वान्तत्वे तु परिशिष्टस्य मकारस्य सुप्त्वाऽभावात् कथं लुगिति वाच्यं, 'सुपो धातु' इति लुग्विषये 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते' इत्याश्रित्य सन्धिकार्यप्रवृत्तेः प्रागेवाऽलौकिकविग्रहवाक्ये समासप्रवृत्तिरिति 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रभाष्ये स्थितम्। 'कृत्तद्धित-समासाश्च' इत्यत्र प्रौढमनोरमायामपि परिष्कृतमिदम्। 'भस्त्रैषा' इति सूत्रव्याख्यावसरे प्रपञ्चितं चास्माभिः। एवं च पूर्व अम् भूत सित्यलौकिकविग्रहदशायामेव अमो लुक्प्रवृत्तेर्नोक्तदोषः। तथा च सुपो लुकि भूतपूर्वेति स्थितम्। ननु 'सुबन्तं सुबन्तेन समस्यते' इति समासशास्त्रे सुबन्तं प्रथमानिर्दिष्टम्। सुबन्तत्वं च द्वयोरप्यविशिष्टम्। ततश्च 'प्रथमा-निर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इति वक्ष्यमाणोपसर्जनत्वस्य द्वयोरप्यविशिष्टत्वात् 'उपसर्जनं पूर्व'मित्यन्यतरस्य पूर्वनिपाते विनिगमनाविरह इत्यत आह-**भूतपूर्वे चरडिति**। **पूर्वं भूत इति**। लौकिकविग्रहोऽयम्। पूर्वमिति क्रियाविशेषणम्। **भूतपूर्व इति**। समासत्वेन प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्पुनर्यथायथं सुबुत्पत्तिरिति भावः। **इवेनेति**। इवेत्यव्ययेन सुबन्तस्य समासः। 'सुपो धातु' इति लुगभावः। पूर्वपदस्य प्रकृतिसिद्धस्वरश्च भवति, न तु समासस्वर इति वक्तव्यमित्यर्थः। 'सह सुपा' इति सिद्धे समासविधानमिवशब्दस्य पूर्वनिपातनिवृत्त्यर्थम्। अन्यथा अत्र इव-शब्दस्यापि सुबन्तत्वाऽविशेषात्समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वात्पूर्वनिपातः स्यात्। **जीमूतस्येवेति**। अत्र जीमूतशब्दस्य पूर्वपदस्य फिट्स्वरेणान्तोदात्तत्वमेव, न तु समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम्। अत्र यथार्थत्वप्रयुक्तोऽव्ययीभाव-स्तु न, 'तत्र तस्येवे'ति निर्देशात्। क्वाचित्कश्चायं समासः। अत एव बह्वृचा एव पदपाठे अवगृह्णन्ति। याजुषास्तु भिन्ने एव पदे पठन्ति। 'उद्बाहुरिव वामनः' इत्यादिव्यस्तप्रयोगोऽपि सङ्गच्छते। 'हरीतकीं भुङ्क्ष्व राजन्मातेव हितका-रिणी'मित्यत्र तु मातरमिवेति भवितव्यम्। 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' 'अभिहिते प्रथमा' इति वार्तिकस्वारस्येन

अव्ययीभावः ।२।१।५। अधिकारोऽयम् । **अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाऽभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्याऽन्तवचनेषु** ।२।१।६। अव्ययमिति योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः ॥ **प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्** ।१।२।४३। समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ॥ **उपसर्जनं पूर्वम्** ।२।२।३०। समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यम् ॥ **एकविभक्ति चापूर्वनिपाते** ।१।२।४४। विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यान्न तु तस्य पूर्वनिपातः ॥ **गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य** ।१।२।४८। उपसर्जनं यो गोशब्दः

अव्ययं विभक्ति । विभक्तिरिह कारकशक्तिः । विभज्यते अनया प्रातिपदिकार्थ इति व्युत्पत्तेः । अतएव वक्ष्यति 'विभक्त्यर्थादिषु विद्यमानमव्यय'मिति । **प्रथमानिर्दिष्टम्** । अत्र समासपदं तद्विधायके लाक्षणिकम् । अन्यथा 'चिकीर्षिते समासे यत्प्रथमान्त'मिति व्याख्यानप्रसक्त्या कृष्णश्रित इत्यादौ श्रितादिष्वतिप्रसङ्ग इत्याशयेनाह—**समासशास्त्र इति । विग्रह इति** । अनुवर्तमानेन समासग्रहणेन विग्रहो लक्ष्यत इति भावः । **ननु तस्येति** । 'अनन्तरस्य–' इति न्यायात्पूर्वसूत्रेण विहितस्य पूर्वनिपातत्वं न निषिध्यते । तेन कुमारीश्रित इत्यादौ न दोषः ।

गोस्त्रियोः । उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणम् । एकवचनं तु प्रत्येकाभिप्रायेण । गोस्त्रीभ्यां तु प्रातिपदिकं विशेष्यते । विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेनाह—**उपसर्जनं य इति** । उपसर्जनमिह शास्त्रीयं गृह्यते, न त्वप्रधानलक्ष-

---

प्रथमायाः कारकविभक्तित्वोक्तिपरभाष्येण च क्रियायोग एव प्रथमायाः प्रवृत्त्या मातेति प्रथमाया मातृसदृशीमित्यर्थे असाधुत्वादित्यास्तां तावत् । **अव्ययीभावः । अधिकारोऽयमिति** । एकसंज्ञाधिकारेऽपि अनया संज्ञया समाससंज्ञा न बाध्यते इति 'प्राक्कडारात्' इत्यत्रोक्तम् । **अव्ययं विभक्ति** । विभक्त्यर्थाद्यभावेऽप्यपदिशमित्यादि साधयितुमाह—**अव्ययमिति योगो विभज्यत इति** । अत्र 'समर्थः पदविधिः' इत्यतः समर्थग्रहणमनुवृत्तं तृतीयान्ततया विपरिणम्यते । समास इति, अव्ययीभाव इति चाधिकृतम् । तदाह—**अव्ययं समर्थेनेति । सोऽव्ययीभाव इति** । स समासः अव्ययीभावसंज्ञः स्यादित्यर्थः । तथाच दिशयोर्मध्यमित्यस्वपदविग्रहे मध्यार्थकस्य अपेत्यव्ययस्य दिशयोरित्यनेन समाससंज्ञा, तस्य समासस्याऽव्ययीभावसंज्ञा च सिद्धा । तथाच समासत्वात्प्रातिपदिकत्वे 'सुपो धातु-' इति सुब्लुकि सति दिशा–अप इति स्थितम् । अत्र उपसर्जनकार्यं वक्ष्यन्नुपसर्जनसंज्ञामाह—**प्रथमानिर्दिष्टम्** । ननु समासे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनमिति व्याख्याने असंभवः, समासे सति 'सुपो धातु' इति प्रथमाया लुप्तत्वात् । समासे चिकीर्षिते प्रथमानिर्दिष्टमिति व्याख्याने तु कृष्णं श्रितः कृष्णश्रित इत्यत्र विग्रहे कृष्णशब्दस्य द्वितीयानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वं न स्यात् । श्रितशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वं स्यात् । अतो व्याचष्टे—**समासशास्त्रे इति** । समासपदं समासविधायकशास्त्रपरमिति भावः । एवंच 'द्वितीया श्रिते'ति समासविधायकशास्त्रे द्वितीयान्तस्यैव कृष्णशब्दस्य द्वितीयेति प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वम् । एवंच 'अव्यय'मिति समासविधावपेत्यस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वं स्थितम् ।

उपसर्जनं पूर्वम् । प्राक्कडारात् समास इत्यधिकृतम् । समास इति प्रथमान्तं योग्यतया सप्तम्यन्तं विपरिणम्यते । तदाह—**समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यमिति** । पूर्वमित्यस्य पूर्वं प्रयोज्यमित्यर्थ इति भावः । एवंच प्रकृते अपेत्यस्य पूर्वं प्रयोगनियमः सिद्धः । अप दिशा इति स्थितम् । अत्र दिशाशब्दस्यापि उपसर्जनत्वमाह—**एकविभक्ति** । 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जन'मित्यतः 'समास' इति, 'उपसर्जन'मिति चानुवर्तते । 'समास' इत्यनेन विग्रहवाक्यं लक्ष्यते । एकैव विभक्तिर्यस्य तदेकविभक्ति । नियतविभक्तिकमिति यावत् । एवंच विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तत्पूर्वनिपातभिन्नकार्ये कर्तव्ये उपसर्जनं स्यादित्यर्थः । फलितमाह—**विग्रहे यन्नियतेति** । 'निष्कौशाम्बि'शब्द उदाहरणम् । तत्र कौशाम्ब्या निष्क्रान्तः निष्क्रातं निष्क्रान्तेन निष्क्रान्ताय निष्क्रान्तात् निष्क्रान्तस्य निष्क्रान्ते इति विग्रहेषु 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासे निष्कौशाम्बिः निष्कौशाम्बि निष्कौशाम्बिना इत्यादीति स्थितिः । अत्र 'कौशाम्बी'शब्द एव विग्रहे नियतविभक्तिक इति तस्योपसर्जनत्वमनेन भवति । समासशास्त्रे कौशाम्बीशब्दस्य पञ्चमीनिर्दिष्टत्वमेव, न तु प्रथमानिर्दिष्टत्वमिति प्रथमानिर्दिष्टमित्यनेनोपसर्जनत्वाऽप्राप्तौ वचनम् । तत्र कौशाम्बीशब्दस्याऽनेन उपसर्जनत्वेऽपि न पूर्वनिपातः । तत्तद्विभक्त्यन्तैरेव समास इत्यत्र इदमेव सूत्रं प्रमाणम् । 'तुल्यार्थै'रिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदम् । प्रथमान्तपदेनैव समास इति 'अनेक'मिति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । प्रकृते च दिशयोर्मध्यः मध्यं मध्येनेत्यादिविग्रहवाक्येषु दिशाशब्दस्य नियतविभक्तिकत्वात्समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टत्वाऽभावेऽपि अनेनोपसर्जनत्वं भवति । पूर्वनिपातस्तु न भवतीति स्थितम् । **गोस्त्रियोः** । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्ये'-

स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात्। 'अव्ययीभावश्चे'त्यव्ययत्वम्॥ **नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः** ।२।४।८३। अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक्, [किन्तु] तस्य पञ्चमीं विनाऽमादेशः। दिशयोर्मध्यम्–अपदिशम्। 'क्लीबेऽव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक्स्त्रिया'मित्यमरः॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ।२।४।८४। अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात्। अपदिशम्–अपदिशेन। अपदिशम्–अपदिशे। बहुलग्रहणात्सुमद्रसुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यमम्भावः। विभक्तीत्यादेरयमर्थः,–विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः। विभक्तौ तावत् हरौ इत्यधिहरि।

णम्। तेन कुमारीवाऽऽचरन्ब्राह्मणः कुमारीत्यत्र न दोष इत्युक्तम्। **स्त्रीप्रत्ययान्तमिति**। स्त्र्यधिकारोक्तटाबाद्यन्तमित्यर्थः। तेनातिलक्ष्मीरित्यादौ नातिप्रसङ्गः। नन्वेवमपि 'राजकुमारीपुत्र' इत्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत्। अत्राहुः–उपसर्जनस्य ससंबन्धिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थं प्रति ययुत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभावस्तदैव ह्रस्वत्वमिति भाष्यादावुक्तत्वाच्च दोषः। भाष्यादावपि उत्तरपदभूतयोरित्यर्थलाभस्तु 'कृत्तद्धिते'त्यतः समासपदानुवर्तनादिति बोध्यमिति। **नाव्ययी**। अत्र 'अपञ्चम्याः' इति प्रतिषेधोऽनन्तरत्वादम एव न तु व्यवहितस्याऽलुकोऽपि। असुमेवार्थं द्योतयितुं सूत्रे 'तु'शब्दः। **तस्य पञ्चमीं विनेति**। एवं चाऽदन्तादव्ययीभावात्परस्य पञ्चमीभिन्नस्य सुपो लुङ् न, पञ्चम्यास्तु लुगमादेशावुभावपि न भवत इति स्थितम्। अतः किम्? अधिहरि। **दिशयोरिति**। दिशोरिति हलन्तेन विग्रहेऽपि एतदेव रूपम्। दिश्शब्दस्य शरदादिषु पाठाट्टच्। **अपदिशमिति**। पञ्चमीव्यतिरिक्तविभक्तीनामुदाहरणमिदम्। पञ्चम्यास्तु अपदिशादित्युदाहार्यम्। **विभक्तौ तावदिति**। तावच्छब्दः क्रमार्थः। लौकिकं विग्रहवाक्यं प्रदर्शयति–**हराविति**। प्राचा तु 'हरौ अधिकृत्ये'ति विगृहीतं, तदसत्। अधिहरीत्यत्र

त्यतो 'ह्रस्व' इति 'प्रातिपदिकस्ये'ति चानुवर्तते। उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणम्। प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम्। स्त्रीशब्देन स्त्रीप्रत्ययो गृह्यते। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिः। उपसर्जनभूतस्य गोशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य चेति लभ्यते। तदुभयं प्रातिपदिकस्य विशेषणम्। तेन तदन्तविधिः। तदाह– **उपसर्जनमित्यादिना**। अत्र च शास्त्रीयमेवोपसर्जनं गृह्यते, न त्वप्रधानमात्रं, कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा ब्राह्मणः कुमारीत्यत्रातिप्रसङ्गात्। **अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वमिति**। तथाच अव्ययीभावसमासादुत्पन्नानां सुपामव्ययादाप्सुप इति लुक् स्यादिति शङ्कायामाह– **नाव्ययीभावात्**। 'अम् तु अपञ्चम्या' इति छेदः। 'नाव्ययीभावादतः' इत्येकं वाक्यम्। 'ण्यक्षत्रियार्षे'त्यतो लुगित्यनुवर्तते। 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यतः 'सुप' इति च। अता अव्ययीभावो विशेष्यते। तेन तदन्तविधिः। तदाह– **अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुगिति**। 'अम् तु अपञ्चम्याः'इति वाक्यान्तरम्। पञ्चमीभिन्नस्य तु सुपोऽमादेशः स्यात्। पञ्चम्यास्तु अम् न भवतीति लभ्यते। तदाह– **तस्य पञ्चमीं विना अमादेश इति**। अत्राऽपञ्चम्या इति प्रतिषेधोऽयमनन्तरत्वादम एव भवति, न तु लुङ्निषेधस्यापि। एवंचाऽदन्तादव्ययीभावात्परस्य सुपो न लुक्, किंत्वमादेशः। पञ्चम्यास्तु लुगमादेशश्च न भवतीति स्थितिः। सूत्रे एतत्सूचनार्थमेव तुशब्दः। 'अव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः' इत्येवोक्तौ तु अदन्तादव्ययीभावात्परस्य पञ्चमीभिन्नस्य सुपो लुकोऽपवादोऽमादेशः स्यादित्येव लभ्येत। एवं सति पञ्चम्या अमोऽभावे 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक् स्यात्। अतो लुङ् निषिध्यत इत्यास्तां तावत्। **अपदिशमिति**। पञ्चमीभिन्नविभक्तीनामुदाहरणम्। पञ्चम्यास्तु अपदिशादित्युदाहार्यम्। यद्यपि नपुंसकह्रस्वत्वेनाऽप्येतत्सिध्यति, 'अव्ययीभावश्चे'ति नपुंसकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। तथापि 'गोस्त्रियो'रिति सूत्रं चित्रगु अतिखट्व इत्याद्यर्थमावश्यकमितीहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम्। तदेवमव्ययमिति भाष्याऽदृष्टेनापि योगविभागेनाऽपदिशमिति रूपसाधनं वृद्धसंमतमित्याह–**क्लीबेऽव्ययमिति**। **तृतीया**। 'नाव्ययीभावा'दित्यस्मादत इत्यनुवर्तते, तदाह–**अदन्तादिति**। अमादेशाऽभावे तु 'नाव्ययीभावा'दित्यलुक्। ननु वेति सिद्धे किं बहुलग्रहणेनेत्यत आह–**बहुलग्रहणादिति**। तदेवमव्ययमिति योगं विभज्य व्याख्याय तदुत्तरखण्डं व्याख्यातुमुपक्रमते–**विभक्तीत्यादेरयमर्थ इति**। विभक्तीत्यनेन विभक्त्यर्थो विवक्षितः। उच्यन्त इति वचनाः। कर्मणि ल्युट्। विभक्ति-समीप समृद्धि-व्यृद्धि–अर्थाऽभावाऽत्यया-ऽसंप्रति-शब्दप्रादुर्भाव-पश्चात्-यथा-ऽऽनुपूर्व्य-यौगपद्य-सादृश्य-संपत्ति-साकल्य-अन्त'–एतेषां षोडशानां द्वन्द्वः। तेषु ते वचनाः तेषु विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमित्यर्थः। 'अव्यय'मित्यनुवर्तते। 'अव्ययीभावः' 'समास'इति चाधिकृतं। तदाह–**विभक्त्यर्थादिष्विति**। **विभक्तौ तावदिति**। विभक्त्यर्थे प्रथममुदाहियत इत्यर्थः।

सप्तम्यर्थस्यैवाऽत्र द्योतकोऽधिः । हरि ङि अधीत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् । अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमी ॥ **अव्ययीभावश्च** ।२।४।१८। अयं नपुंसकं स्यात् ॥ **'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य'** ॥ गोपायतीति, गाः पातीति वा-गोपाः । तस्मिन्नित्यधिगोपम् । समीपे—कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् । समया ग्रामम्, निकषा लङ्काम्, आराद्वनाद्दित्यत्र तु नाव्ययीभावः । 'अभितः परितः' 'अन्तरा'दिति द्वितीया-

---

अधिकृत्येत्यर्थस्याऽप्रतीतेः। **हरि ङीति** । अलौकिके ङिशब्दस्यैव प्रवेश उचितः, 'अन्तरङ्गानपि-' इति न्यायात् । अन्यथा ङेरौत्त्वे कृते अधिहरीति समासे हरिशब्देकारो दुर्लभः स्यादिति भावः । इह 'हरावधी'ति स्थिते' इति प्राचोक्तमुपेक्षितं, नित्यसमासेषु अस्वपदविग्रहस्यैवोचितत्वात् । **अभिहितेऽपीति** । द्योतितेऽपीत्यर्थः । **वचनसामर्थ्यादिति** । 'सुपे'त्यनुवर्त्य सुबन्तेन समासविधानसामर्थ्यात्सप्तमी स्यादेवेति भावः । नन्वभिहितेऽधिकरणे 'प्रातिपदिकार्थमात्रे'ति प्रथमैव स्यान्न तु सप्तमीति चेत् । अत्राहुः—अचीत्यस्य सुबन्तेन समासस्यावश्यकत्वेऽधिशब्दद्योत्याधिकरणार्थवाचकविभक्तेरेवेह स्वीकर्तुमुचितत्वादिति । यत्तु **प्रसाद**कृता व्याख्यातं—'तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनादधिनाऽभिहितेऽपि सप्तमी स्यादेवे'ति । तन्न । परिगणनस्याकरे प्रत्याख्यातत्वात् । 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तत्वात् । 'क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः' इति प्रयोगविरोधाच्च । अत्र व्याचक्षते—'वचनग्रहणं विभक्त्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते', 'साकल्यान्तेषु' इत्येव वक्तव्ये वचनग्रहणात् । एवं च तत्सामर्थ्याद्विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययस्येह ग्रहणम् । तेन वृक्षस्योपरि वृक्षस्य पुर इत्यत्र समासो न भवति । उपर्यादयो हि दिग्देशकालेष्वपि वर्तन्ते, न तु विभक्त्यर्थमात्रे । अतएव 'क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः, इतिशब्दस्य सर्वनामवत्प्रकृतपरामर्शकत्वेन कर्मत्वमात्रानभिधायकत्वात् । एवं च विभक्तिशब्दः सप्तम्यां पर्यवस्यति । अतएव परिशिष्टे—'अधिकरणे' इत्येव सूत्रितम् । पाणिनिस्तु मात्रालाघवमभिप्रेत्य विभक्तिशब्दं प्रायुङ्क्ते'ति । अन्ये तु—'लाघवात् 'ङिसमीपसमृद्धी'ति वक्तव्ये विभक्तिग्रहणाद्विभक्तिशब्दो न सप्तम्यां पर्यवस्यति । ततश्च कर्मत्वमात्रद्योतकतायाम् 'इतिनारद'मिति समासो भवत्येव' इत्याहुः । **नपुंसकं स्यादिति** । एतच्च 'स नपुंसक'मित्यतो लभ्यते । **समीप इति** । 'अव्ययीभाव' इत्यन्वर्थसंज्ञाश्रयणात्सप्तमीरूपाव्ययार्थप्राधान्य एवायं समासः । समीपवर्तिप्राधान्ये तु 'संख्ययाव्ययासन्ने'ति

हरौ इत्यधिहरीति । हरौ इति लौकिकविग्रहः । तेन यावदवगम्यते तावदेवाधिहरीति समासेनाप्युच्यत इत्यर्थः । अधिशब्दस्य हरावित्यनेन अव्ययीभावसमासे सुब्लुकि समासविधावव्ययमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वादधेः पूर्वनिपाते समासादुत्पन्नस्य सुपः 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुगिति भावः । ननु लौकिकविग्रहे समस्यमानोऽधिशब्दः कुतो नोपात्त इत्यत आह—**सप्तम्यर्थस्यैवात्रेति** । तथाचाऽधिद्योत्यार्थस्याऽधिकरणत्वस्य सप्तम्यैव उक्तत्वादधिशब्दो न पृथगुपात्तः, नित्यसमासताया वक्ष्यमाणत्वेन स्वपदविग्रहानौचित्यादिति भावः । ननु हरौ इति परिनिष्ठितसन्धिकार्यस्य समासे सति 'औ' इत्यस्य सुपो लुकि समासे रेफादिकारः कुतः श्रूयेतेत्यत आह—**हरि ङि इति** । संधिकार्यात्प्रागलौकिकविग्रहवाक्य एव समासप्रवृत्तेः 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति भाष्यसंमतत्वादिति भावः । यथा चैतथा 'भूतपूर्व' इत्यत्रानुपदमेवोक्तम् । नन्वधिना निपातेनाधिकरणत्वस्योक्तत्वात् कथं हराविति सप्तमीत्यत आह—**अत्र निपातेनेति। वचनेति** । सुपेत्यनुवर्त्य सुबन्तेनाऽत्र समासविधिसामर्थ्यात् सप्तमी स्यादेवेति भावः । वस्तुतस्तु अनभिहितसूत्रभाष्ये तिङ्कृत्तद्धितसमासैरित्येव परिगणनं दृष्टम् । अतो निपातेनाऽधिना अभिहितेऽप्यधिकरणत्वे सप्तमी निर्बाधा । 'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रत'मित्यत्र तु 'एष्टव्य' इत्यध्याहार्यम् । कृताऽभिधानाद्विषवृक्षाद्द्वितीया न भवति । नच कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति वाच्यम्, 'कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीय'मित्यत्र परिगणनफलस्याऽन्यथासिद्धेरेव तत्रोक्तत्वादित्यास्तां तावत् । **अव्ययीभावश्च । अयं नपुंसकमिति** । 'स नपुंसक'मित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । नपुंसकत्वस्य फलमाह—**ह्रस्वो नपुंसक इति । गोपायतीति** । रक्षतीत्यर्थः । 'गुपू रक्षणे' विच् । 'आयादय आर्धधातुके वा' इत्यायप्रत्ययः । 'लोपो व्योः' इति यलोपः । 'वेरपृक्तस्ये'ति वकारलोपः । गोपाशब्द आकारान्तः । **गाः पातीति** । पातेर्विच् उपपदसमासे गोपाशब्द इति भावः ।

अधिगोपमिति । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावसमासे सुब्लुकि नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वे सति 'नाव्ययीभावात्' इत्यमि पूर्वरूपमिति भावः । 'गोस्त्रियोः' इति तु नात्र प्रसज्यते, स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाऽभावात् । **समीपे इति** । समीपार्थकाव्ययस्य समासे उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । **कृष्णस्य समीपमिति** । लौकिकविग्रहवाक्यमेतत् । अत्र समस्यमानस्य उपशब्दस्य स्थाने समीपमिति प्रयुक्तम् । कृष्णस्य उप इति तु न विग्रहः, नित्यसमासत्वेनाऽस्वपदविग्रहौचित्यात् ।

पञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात् । मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम् । विगता ऋद्धिर्व्यृद्धिः । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । हिमस्याऽत्ययोऽतिहिमम् । अत्ययो-ध्वंसः । निद्रा संप्रति न युज्यत इत्य-

---

यद्बहुव्रीहिर्वक्ष्यति-'उपदशाः' इति यथा। **विधानसामर्थ्यादिति** । ननु 'समया ग्राम'मित्यादौ द्वितीयाविधानसामर्थ्यान्माऽस्त्वव्ययीभावः, आराद्वनादित्यत्र तु भवेदेव । 'अन्यारा'दिति पञ्चमीविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे सावकाशत्वादिति चेत् । अत्र केचिदुत्प्रेक्षयन्ति-'दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्या'मिति षष्ठीपञ्चम्योः प्राप्तयोस्तदपवादतया पञ्चम्येव तेन विधीयते। तथा चाऽन्तिकार्थकाऽऽराच्छब्दयोगे षष्ठ्यपवादतया पञ्चमीविधानं निरवकाशमेवेति तत्सामर्थ्यादव्ययीभावो नेत्युक्तिः सम्यगेवेति। तदपरे न क्षमन्ते । अन्तिकार्थाऽऽराच्छब्दयोगे विशिष्य पञ्चमीविधानाऽभावात्, 'अन्यारा'दिति सूत्रस्य त्वन्यत्र कृतार्थत्वाच्च, सामीप्ये आराद्वनमित्यव्ययीभावो दुर्वार एव' इति । एवं हि व्याकुर्वतां पदस्येत्यपकर्षाऽभावे भृशार्थे सावकाशोऽयं थङ् पौनःपुन्ये परेण द्विर्वचनेन बाध्येतेति 'नित्यवीप्सयो'रिति सूत्रस्थमनोरमाग्रन्थोऽनुकूल इति दिक्। **सुमद्रमिति** । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु 'कुगती'ति तत्पुरुषः—समृद्धा मद्राः सुमद्राः । **दुर्यवनमिति** । न चार्थाऽभावेनेह सिद्धिः, येन समस्यते तदीयार्थाभावे तत्र समासस्वीकारात् । न चेह यवनानामभावो, येनार्थाऽभावे समासः स्यात्, किंतु तदीयाया ऋद्धेरभाव इति । **निर्मक्षिकमिति** । संसर्गाऽभावेऽयं समासो, न त्वन्योन्याऽभावेऽपि । अर्थग्रहणसामर्थ्येन समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधिन एवाऽभावस्य ग्रहणात् । अन्योन्याऽभावस्य तु प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधात्, तस्य च प्रकारत्वेऽप्यविशेष्यत्वात्। ये तु वदन्ति-'घटः पटो नेत्यत्रापि पटत्वात्यन्ताऽभाव एवार्थः, आकृत्यधिकरणन्यायेन जातेः पदार्थत्वा'दिति, तेषामपि मते अर्थग्रहणसामर्थ्यादेवाक्षिप्तधर्म्यभावेऽयं समासो न तु धर्माभाव इति न दोषः । **अत्यय इति** । स्पष्टार्थमेतत् । अर्थाभावेन गतार्थत्वात्। अर्थाऽभावेन संसर्गाऽभावो विवक्षितो न त्वन्योन्याभावः। घटः पटो नेत्यत्रातिप्रसङ्गादिति निष्कर्षात्।

संप्रति नेति। 'संप्रतीत्य'व्ययमिदानीमित्यर्थे । 'एतर्हि संप्रतीदानी'मित्यमरोक्तेः। तच्चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वा-

---

ननु समया ग्रामं, निकषा लङ्कामाराद्वनादित्यत्रापि समयाद्यव्ययानां समीपार्थकत्वादव्ययीभावः स्यात्, ततश्च 'ग्रामं समया, ग्रामं निकषा, वनादारा'दिति च प्रयोगो न स्यात् । अव्ययीभावसमासेऽव्ययस्य पूर्वनिपातनियमादित्यत आह-**समयेति** । **विधानसामर्थ्यादिति** । समया ग्रामं, निकषा लङ्कामाराद्वनादित्यत्र शेषषष्ठ्यां सत्यामपि अव्ययीभावसमासे सति प्रातिपदिकावयवत्वादुपपदविभक्त्योः द्वितीयापञ्चम्योः षष्ठ्यां वा लुकि समासात्प्रातिपदिकार्थादिविवक्षायां सर्वासु विभक्तिषु जातासु यथायथमम्भावे तद्विकल्पे च 'समयाग्रामं', 'निकषालङ्कमाराद्वनं'; 'समयाग्रामेण', निकषालङ्केन, 'आराद्वनेन' 'समयाग्रामे', 'निकषालङ्के', 'आराद्वने' इति स्यादेव । ततश्च द्वितीयापञ्चम्योर्विधिर्व्यर्थः स्यात् । षष्ठ्यैव गतार्थत्वात् । नच समासात्पुनरुपपदविभक्ती द्वितीयापञ्चम्यौ शङ्क्ये, सकृत्प्रवृत्तयोः पुनः प्रवृत्त्ययोगात्। वस्तुतस्तु मध्यार्थकसमयाशब्दयोगे द्वितीयाविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे पञ्चमीविधानस्य चरितार्थत्वादिदमयुक्तम् । नचैवं सति 'समया ग्राम'मित्यादावव्ययीभावः शङ्क्यः, अब्भक्ष इत्यादाविव विभक्त्यर्थसमीपादिमात्रवृत्त्यव्ययस्यैव ग्रहणात्, समयानिकषाऽऽराच्छब्दानां चाधिकरणशक्तिप्रधानतया समीपमात्रवृत्तित्वाऽभावात्। ग्रामस्य समीपे इति हि तेषामर्थः । उपशब्दस्तु तन्मात्रवाची । 'उपकृष्णं भक्ता' इत्यत्र कृष्णसामीप्यवन्त इति बोधात् । **मद्राणां समृद्धिरिति** । 'स'मित्यव्ययपर्यायः समृद्धिशब्दो विग्रहवाक्ये ज्ञेयः । एतत्सूत्रविहितसमासस्य नित्यतयाऽस्वपदविग्रहः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । **संमद्रमिति** । सर्वत्र सुब्लुगादि पूर्ववज्ज्ञेयम् । समृद्धा मद्राः संमद्रा इत्यादौ तु नाव्ययीभावः, वचनग्रहणसामर्थ्येनाव्ययार्थप्राधान्य एव तत्प्रवृत्तेरिति भाष्ये स्पष्टम् । **यवनानां व्यृद्धिः दुर्यवनमिति** । दुर्शब्दार्थको व्यृद्धिशब्दो विग्रहे ज्ञेयः । **विगतेति** । अभावप्रतियोगिनीत्यर्थः । ऋद्धेरभावो व्यृद्धिरिति यावत् । नचार्थाभावेऽयमिति भ्रमितव्यं, समस्यमानपदार्थाऽभावस्यैव तत्र विवक्षितत्वात्। इह च यवनाऽभावस्याऽप्रतीतेः । यवनीयवृद्ध्यभावस्यैव प्रतीतेः । तद्धनयन्नर्थाऽभावे उदाहरति—**मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकमिति** । विग्रहे निर्शब्दसमानार्थकमभावपदमिति भावः । घटः पटो नेत्यत्र तु नाव्ययीभावः, अर्थग्रहणसामर्थ्येनात्यन्ताऽभावस्यैव विवक्षितत्वात् । **हिमस्यात्ययोऽतिहिममिति** । अतीत्यव्ययपर्यायोऽत्ययशब्दो विग्रहे ज्ञेयः । अर्थाभावेत्यनेन पौनरुक्त्यं निरस्यति-**अत्ययो ध्वंस इति** । अर्थाऽभावशब्देनाऽत्यन्ताभाव एव विवक्षितः । तेन पटस्य प्रागभावो निष्पन्नमिति न भवतीति भावः । सत्रे असंप्रतीत्यस्य संप्रति न युज्यते इत्यर्थः । 'एतर्हि संप्रतीदानी'मित्यमरः । युजिक्रियान्तर्भावेण एकार्थीभावान्नञ्समासः । तदाह-**निद्रा संप्रति न युज्यते इत्यतिनिद्र-**

तिमिद्रम्। हरिशब्दस्य प्रकाश-इतिहरि। विष्णोः पश्चादनुविष्णु। पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः। 'ततः पश्चात्स्रंस्यते' इति भाष्यप्रयोगात्। योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः। अनुरूपम्। रूपस्य योग्यमित्यर्थः। अर्थमर्थं प्रति-प्रत्यर्थम्। प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागर्भं वाक्यमपि। शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति। हरेः सादृश्यं सहरि। वक्ष्यमाणेन सहस्य सः। ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम्। चक्रेण युगपदिति विग्रहे—**अव्ययीभावे चाऽकाले** ।६।३।८१। सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले। सचक्रम्।

टक्रियापदेनैवान्वयार्हम्। निषेधोऽपि क्रियाया एवोचितः। तदेतदाह-**युज्यत इति**। असंप्रतीति सौत्रप्रयोगे तु युजिक्रियान्तर्भावेण नञ्समास इति बोध्यम्। यत्तु **प्रसादकृता**क्तम्-'असंप्रति। संप्रत्ययभाव इत्यर्थः। अनेन उपभोग्यवस्तुनो यो वर्त्तमानः कालः स निषिध्यत' इति। तन्न। अधिकरणशक्तिप्रधानस्य क्रिययैवान्वयार्हस्य निषेधं प्रति प्रतियोगित्वेनान्वयस्याऽयुक्तत्वात्। न हि 'भूतले घटो नास्ती'त्यनेन भूतलं निषिध्यत इति कश्चिदभ्युपैति, येनात्र वर्तमानकालनिषेधो युक्त्यर्हः स्यात्। **इतिहरीति**। स्वरूपपरेण षष्ठ्यन्तेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थस्येतिशब्दस्य समासः। **ततः पश्चादिति**। सति चात्राव्ययीभावे पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति भावः। **भाष्यप्रयोगादिति**। 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रे 'सर्वपश्चा'दिति भाष्यप्रयोगाच्चेत्यपि बोध्यम्। **प्रत्यर्थमिति**। वृत्तौ वीप्सान्तर्भावान्न द्विर्वचनम्। **प्रतिशब्दस्येति**। यत्त्वाहुः-'ग्रामस्य वृक्षं वृक्षं प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासाऽभावे द्वितीयाविधानं सावकाश'मिति। तन्न। नित्यसमासेषु 'सविशेषणानां वृत्तिर्ने'त्यस्याऽप्रवृत्तेः। **आनुपूर्व्येणेति**। अनुपूर्वस्य भाव आनुपूर्व्यं। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। **चक्रेण युगपदिति**। अत्र केचित्-युगपच्चक्रमिति समासेनैव

मिति। अतीत्यव्ययस्याऽसंप्रत्यर्थकस्य स्थाने 'संप्रति न युज्यते' इति विग्रहवाक्यं ज्ञेयम्। सूत्रे 'शब्दप्रादुर्भाव' इत्यनेन शब्दस्य प्रकाशनं विवक्षितं, तदाह-**हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि इति**। 'इती'त्यव्ययं शब्दप्रकाशे वर्तते। तस्य हरिशब्देन स्वरूपपरेण षष्ठ्यन्तेन समास इति भावः। **विष्णोः पश्चादनुविष्णु इति**। 'अनु' इत्यव्ययं पश्चादर्थे वर्तते इत्यर्थः। **भाष्येति**। 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रभाष्ये इत्यर्थः। 'ततः पश्चात्' इत्यत्राव्ययीभावे तु पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति भावः। एतद्भाष्यप्रयोगादेव एतत्सूत्रे तत्तदर्थबोधकपदघटकतया गृहीताव्ययेन तत्तदर्थकेनाऽयं समासो नेति विज्ञायते। अत एव 'यथाऽसादृश्ये' इति सूत्रे 'सादृश्यसंपत्तीति प्राप्नोती'त्येवोक्तं भाष्ये। यथाशब्देन तु भवत्येव समासः, उत्तरसूत्रारम्भात्। सूत्रे यथाशब्देन तदर्थो लक्ष्यते। यथार्थे विद्यमानमव्ययं समस्यते इति लभ्यत इत्यभिप्रेत्याह-**योग्यतेति**। **अनुरूपमिति**। अत्रानु इत्यव्ययं योग्यतायाम्, अतो यथार्थे वर्तत इति भावः। **अर्थमर्थं प्रतीति**—लौकिकविग्रहवाक्यम्। अत्र वीप्सायां द्विर्वचनम्। 'लक्षणेत्थंभूताख्यान' इति वीप्सायां द्योत्यायां प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया। समासे तु द्विर्वचनं न, समासेन वीप्साया द्योतितत्वात्—इति 'हयवरट्' इति सूत्रे कैयटः। प्रतिना तस्योक्तत्वादिति तु तत्त्वम्। नन्वर्थमर्थं प्रतीति लौकिकविग्रहप्रदर्शनं न संभवति। नित्यसमासत्वादित्यत आह-**प्रतिशब्दस्येति**। **सामर्थ्यादिति**। अव्ययीभावसमासस्य नित्यत्वे तु शेषषष्ठ्यामपि अव्ययीभावे सुब्लुकि समासात् सर्वविभक्तीनामम्भावे तद्विकल्पे च प्रत्यर्थं प्रत्यर्थेनेत्यादिसिद्धे द्वितीयाफलकं प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वविधानमर्थकं स्यादिति भावः। वस्तुतस्तु प्रतिस्थानमित्यादौ 'उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वाऽभावसंपादनेन कर्मप्रवचनीयत्वं चरितार्थमेव। 'अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थ'मिति 'सरूपाणा'मिति सूत्रे भाष्ये प्रयोगदर्शनादिह वैकल्पिकसमास इति तत्त्वम्। **शक्तिमनतिक्रम्येति**। 'परावरयोगे चे'ति क्त्वाप्रत्ययः। परावरत्वं च बौद्धम्। अत्र यथेत्यव्ययं पदार्थानतिक्रमे वर्तत इत्यर्थः। **हरेः सादृश्यं सहरीति**। अत्र सहेत्यव्ययं सादृश्ये वर्तत इति भावः। **वक्ष्यमाणेनेति**। 'अव्ययीभावे चाकाले' इत्यनेनेत्यर्थः। **ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेति**। 'कार्यं कृत'मिति शेषः। तत्तद्विभक्त्या विग्रह इति पक्षाभिप्रायेणेदम्। पूर्वस्य क्रमेण इत्यनुपूर्वं। ततः स्वार्थे ष्यञ्। एतत्सूत्रगृहीताव्ययेन समासो नेत्यनुपदमेवोक्तम्। तथापि सूत्रगृहीतानुनाऽप्यनुज्येष्ठमिति समासः, अनुपूर्वेति निर्देशात्। सूत्रे युगपच्छब्दात्स्वार्थे ष्यञि यौगपद्यशब्दः। तद्ध्वनयन्नाह—**चक्रेण युगपदिति**। युगपत्पर्यायस्य सहशब्दस्य चक्रेण इत्यनेन समासे कृते सतीत्यर्थः। युगपच्छब्देन तु न समासः, सूत्रे गृहीतत्वादिति भावः। **अव्ययीभावे। सहस्य सः स्यादिति**। 'सहस्य सः संज्ञाया'मित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **न तु काले इति**। कालवाचके परे सहस्य सो नेत्यर्थः। **सचक्रमिति**। चक्रेण युगप-

काले तु-सहपूर्वाह्णम् । सदृशः सख्या ससखि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् । क्षत्त्राणां संपत्तिः सक्षत्त्रम् । ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः । अनुरूप आत्मभावः संपत्तिरिति भेदः । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति । साकल्येनेत्यर्थः । नत्वत्र तृणभक्षणे तात्पर्यम् । अन्ते-अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि ॥ **यथाऽसादृश्ये** ।२।१।७। असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते । तेनेह न—यथा हरिस्तथा हरः । हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति । तेन 'सादृश्य' इति वा 'यथार्थे' इति वा प्राप्तं निषिध्यते ॥ **यावदवधारणे** ।२।१।८। यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामा यावच्छ्लोकम् ॥

भवितव्यं, युगपच्छब्दस्याप्यव्ययत्वात्, किं तु चक्रेणैककालमित्यादि विग्रहीतुमुचितमित्याहुः । **सहपूर्वाह्णमिति** । साकल्येऽव्ययीभावः । **गुणभूतेऽपीति** । यदि सादृश्य इति नोच्येत, तर्हि यत्र सादृश्यं प्रधानमवगम्यते तत्रैव स्यात्, अव्ययार्थप्राधान्यस्याऽव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः । **अन्त इति** । 'इदानीमेतावान् प्रदेशोऽध्येतव्य' इति यावतो ग्रन्थप्रदेशस्य परिग्रहः कृतस्तदपेक्षा समाप्तिरिहाऽन्तशब्देन विवक्षिता । सा चाऽसकलेऽप्यध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते । **साग्नीति** । अग्निशब्दस्तत्प्रतिपादकग्रन्थे वर्तते । स च तृतीयान्तो नित्यं समस्यते । न चैवमग्निना सहेति प्रयोगो दुर्लभ इति वाच्यम् । साहित्यमात्रविवक्षायां तत्प्रयोगस्योपपत्तेः । अन्तत्वविवक्षायां तु समासस्य नित्यत्वादग्निग्रन्थपर्यन्तमित्यस्वपदविग्रहो दर्शितः । यत्तु केचित्-अग्निरन्तोऽस्येति प्रथमान्तेनाऽग्नेरन्तत्वमिति षष्ठ्यन्तेन वा विग्रहः, समासोऽपि प्रथमान्तेन षष्ठ्यन्तेन वेत्याहुः । तन्न । सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाऽभावात् । अन्तत्वस्य तु सुतरामलाभात् । सहयुक्ते तृतीयाया न्याय्यत्वाच्च । 'सतृणमत्ती'त्यत्र साकल्यस्येव साग्नीत्यत्रान्तत्वस्यापि साहित्यद्योत्यतया तत्र तृतीयान्तेन समासं स्वीकृत्य इह तत्परित्यागस्य निष्प्रमाणत्वाच्च । अत्रेदं बोध्यम्-'तदधीते' इत्यध्येतृप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वात्साग्नीत्यत्राऽणोक्तः । कृतेऽप्यध्येत्रणि 'सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः' इति वक्ष्यमाणत्वात्साग्नीत्येव रूपमिति । **यथाऽसा** । निःसंदेहाय 'सादृश्ये यथे'त्येव वक्तव्ये विपरीतोच्चारणं नञः प्रश्लेषलाभार्थमिति व्याचष्टे-**असादृश्य इति** । **यावन्त इति** । यत्परिमाणमेषां ते । 'यत्तदेतेभ्यः-' इति वतुप् । **यावच्छ्लोकमिति** ।

तत्प्रयुक्तमित्यर्थः । **सहपूर्वाह्णमिति** । समीपादौ अव्ययीभावः । सूत्रे सादृश्येति स्वार्थे ष्यञ् । तद्ध्वनयन्नाह-**सदृशः सख्या ससखीति** । 'सहे'त्यव्ययं सदृशार्थकमिति भावः । **गुणभूतेऽपीति** । वचनग्रहणसामर्थ्येनाऽव्ययार्थप्राधान्य एव समासप्रवृत्तेः गुणीभूतसादृश्येऽप्राप्त्या तद्ग्रहणमिति भावः । **क्षत्त्राणां संपत्तिः सक्षत्त्रमिति** । क्षत्त्रियाणामनुरूपं कर्मेत्यर्थः । सहेत्यव्ययमत्र संपत्तौ वर्तत इति भावः । संपत्तिसमृद्धिशब्दयोः पौनरुक्त्यं परिहरति-**ऋद्धेरिति** । धनधान्यादेरित्यर्थः । **अनुरूप इति** । **अनुरूपः**=योग्यः, **आत्मभावः**=स्वभावः । स्वोचितं कर्मेति यावत् । **तृणमपीति** । 'पराऽवरयोगे चे'ति क्त्वा । पराऽवरत्वं बौद्धमेव । सहशब्दोऽत्राऽपरिवर्जने वर्तते, न तु तृणसहभावेऽपीति भावः । नन्वेवं सति साकल्ये कथमिदमुदाहरणं स्यादित्यत्र आह—**साकल्येनेत्यर्थ इति** । पात्रे परिविष्टं सकलं भक्षयतीति यावत् । **न त्वत्रेति** । तृणभक्षणस्याऽप्रसक्तेरिति भावः । **अन्ते इति** । 'उदाहरणं वक्ष्यते' इति शेषः । सूत्रेऽन्तशब्देन अन्तावयवसाहित्यं विवक्षितमित्यभिप्रेत्योदाहरति-**अग्निग्रन्थपर्यन्तमित्यादि** । अग्निशब्देनाऽग्निचयनप्रतिपादको ग्रन्थो विवक्षितः । तेनाऽन्तावयवेन सहितं ग्रन्थमिति विग्रहः । अग्निग्रन्थपर्यन्तमिति बहुव्रीहिः । 'ग्रन्थ'मित्यन्यपदार्थाध्याहारः । अधीत इति तु न समासप्रविष्टम् । अन्तावयवेन अग्निग्रन्थेन सहितं वेदकल्पसूत्रादिभागमधीते इत्यर्थः । अत्र कृत्स्नस्यानध्येतव्यत्वादग्निग्रन्थपर्यन्ताध्ययने तत्कात्स्न्र्यानवगमात्साकल्यात्पृथगुक्तिः । **यथाऽसादृश्ये** । 'असादृश्ये' इति छेदः । व्याख्यानात् । असादृश्ये योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिरूपे वर्तमानं यथेत्यव्ययं समस्यते इत्यर्थस्य यथार्थत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह-**असादृश्ये एवेति** । ननु 'प्रकारवचने था'लिति विहितथाल्प्रत्ययान्तस्य कथं सादृश्ये वृत्तिरित्यत आह-**हरेरिति** । सामान्यस्य भेदको यो विशेषः स **प्रकारः**, तस्मिन्प्रकारे थालिति 'प्रकारवचने थाल्' इत्यस्यार्थः । ततश्च यद्विशेषधर्मवान्हरिस्तद्विशेषधर्मवान्हर इति बोधे सति यत्तच्छब्दाभ्यां तयोः प्रकारयोरभेदावगमादुपमानत्वप्रतीतिरिति भावः ।

तेनेति । 'प्राप्त'मित्यत्रान्वयः । सादृश्यार्थकत्वेनेत्यर्थः । **सादृश्य इति वेति** । 'अव्ययं विभक्ती'ति सूत्रगतेन सादृश्ये वर्तमानमव्ययं समस्यत इत्यंशेन वा, यथार्थे विद्यमानमव्ययं समस्यत इत्यंशेन वा प्राप्तमव्ययीभावसमासकार्यं निषिध्यत इति भावः । भाष्ये तु प्रकारवचने यथाशब्दयोगे सादृश्येऽयथार्थत्वेनैव प्राप्तिरुक्ता, न तु यथार्थत्वेन प्राप्तिरुक्ता । यथाशब्दस्य सूत्रगृहीतत्वेन तद्योगे यथार्थेत्यस्याऽप्रवृत्तेरिति तदाशय इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । **यावदव-**

सुप्प्रतिना मात्रार्थे ।२।१।९। शाकस्य लेशः शाकप्रति । मात्रार्थे किम् ?। वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ॥
अक्षशलाकासंख्याः परिणा ।२।१।१०। द्यूतव्यवहारे पराजय एवायं समासः । अक्षेणविपरीतं-वृत्तमक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि । **विभाषा** ।२।१।११। अधिकारोऽयम् । एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्य

'याव'दित्यव्ययं समस्यते, विग्रहस्तु तद्धितान्तेनेत्यस्वपदविग्रहत्वमस्त्येव । अवधारणे किम् ? । यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् । [कियद्दत्तं] कियद्भुक्तं वा नावधारयतीत्यर्थः । **सुप्प्रतिना** । सुबित्यनुवर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति—**शाकप्रतीति** । नन्वारम्भसामर्थ्यादव्ययभिन्नमेव सुप्समस्यत इति चेत् । अत्राहुः--पुनः सुब्ग्रहणाऽभावे दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनात्तादृशाव्ययान्येव मात्रार्थे प्रतिना समस्येरन्, तथा च दिवसस्य लेशो दिवाप्रति दोषाप्रतीत्यादीनामेवोदाहरणत्वं संभाव्येतेति । **वृक्षं प्रतीति** । ननु लक्षणादौ प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्याद्द्वितीयागर्भं वाक्यमेव स्यात्, न तु समासः, तस्य लेशार्थे सावकाशत्वादिति चेत् । मैवम् । 'वृक्षं प्रति सिञ्चन्ती'त्यादौ षत्वनिवारकत्वेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वान्मात्रार्थग्रहणाऽभावे लक्षणादावप्यनेन समासप्रसङ्गात् । वीप्सायामव्ययीभावे तु प्रत्यादेः पूर्वनिपातत्वे 'प्रत्यर्थं सिञ्चन्ती'त्यादौ षत्वाऽप्रसक्त्या कर्मप्रवचनीयविधानस्याऽचरितार्थतया तत्सामर्थ्याद्द्वितीयागर्भं वाक्यमपीत्युक्तं मूलकृता 'अव्ययं विभक्ती'ति सूत्रे । अत्र नव्याः-प्रत्यर्थमित्यव्ययीभावे वीप्सायां द्योतकत्वेन विद्यमानमव्ययं समस्यते । वीप्साद्योतकस्य यदि कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधिः स्वीक्रियते, तदापि प्रतिस्तवनं प्रतिस्थानमित्यादौ षत्वनिवारणाय प्रतीत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा चरितार्थैव । वस्तुतस्तु वीप्सायां विषयभूतायां प्रत्यादेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, न तु वीप्साद्योतकस्यैव । अन्यथा 'वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चन्ती'त्यत्र द्विर्वचनेनैव वीप्सा द्योत्यते । प्रतिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते । कर्मणि द्वितीया । कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् षत्वं ने'त्यादिमनोरमाग्रन्थस्य 'लक्षणेत्थंभूते'ति सूत्रस्थस्य दत्तजलाञ्जलिः स्यात्, ततश्च संज्ञाविधानसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात्, अर्थमर्थं प्रतीत्यादिभाष्यप्रयोगादेव द्वितीयागर्भं वाक्यमपि भवतीत्येवं व्याख्येयमित्याहुः । पराजयं द्योतयितुमाह—**विपरीतं वृत्तमिति** । पूर्वं जये यथा वृत्तं तथा न वृत्तमित्यर्थः । **एकपरीति** । एकेन विपरीतं वृत्तमित्यर्थः । एवं द्विपरीत्यादि । 'विभाषाऽपपरिबहि'रिति योगं विभज्य व्याचष्टे—**विभाषेति** । इतः प्राचीनानां समासानां हि टिघुभादिसंज्ञानामिव नाग्रहणाऽभावान्नित्यत्वं न्यायत एव सिद्धं, तच्च लिङ्गेनापि द्रढयति—**एतदिति** । नन्वेवं 'सुप्सुपा' इत्यपि नित्यं स्यात्, इष्टापत्तौ तु 'पूर्वं भूतो भूतपूर्वः ।

धारणे । इयत्तापरिच्छेदे गम्ये यावदित्यव्ययं समस्यते, सोऽव्ययीभाव इत्यर्थः । **यावन्त इति** । यत्परिमाणं येषामिति विग्रहे 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतु'बिति वतुप्प्रत्ययः । यावदित्यव्ययमेव समस्यते, विग्रहस्तु तद्धितान्तेनैव, नित्यसमासत्वेनाऽस्वपदविग्रहौचित्यात् । अवधारणे किम् ?। यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् । इयद्भुक्तमिति नावधारयतीत्यर्थः ।

सुप्प्रतिना मात्रार्थे । सुबिति छेदः । **मात्रा**—लेशः । तस्मिन्नर्थे विद्यमानेन प्रतिना सुबन्तं समस्यत इत्यर्थः । सुबित्यनुवर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं संनिहितस्याऽव्ययमित्यस्यानुवृत्त्यर्थं, तद्ध्वनयन्नुदाहरति—**शाकस्य लेश इति** । अत्र 'प्रती'त्यव्ययं मात्रार्थकम् । अतस्तेन शाकस्येति सुबन्तस्य समासः । समासविधौ सुबन्तस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वेन उपसर्जनत्वात्पूर्वनिपातः, न तु प्रतेः, तस्य समासविधौ तृतीयानिर्दिष्टत्वात् । **वृक्षं प्रतीति** । अत्र प्रतेर्मात्रार्थकत्वाऽभावान्न तेन समासः । न च 'लक्षणेत्थ'मिति कर्मप्रवचनीयत्वविधानसामर्थ्यादेवाऽत्र समासो न भविष्यति, सति समासे द्वितीयायाः षष्ठ्या वा लुकि अविशेषात्, सकृत्प्रवृत्ततया समासात्तद्विभक्त्यनुत्पत्तेरिति वाच्यम्, 'वृक्षं प्रति सिञ्चती'त्यादौ 'उपसर्गात्सुनोती'ति षत्वनिवृत्त्या कर्मप्रवचनीयत्वस्य चरितार्थत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । **अक्षशलाका** । 'समस्यन्ते सोऽव्ययीभाव' इति शेषः । **द्यूतव्यवहारे इति** । वार्तिकमिदम् । [इदं] द्यूतं तावत्पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति । यदि अक्षाः शलाका वा कृत्स्ना उत्ताना अवाञ्चो वा पतन्ति, तदा पातयिता जयति । अन्यथा पराजयत इति स्थितिः । **अक्षेणेति** । कर्तरि तृतीया । 'विपरीतं वृत्त'मित्यत्र वृतेर्भावे क्तः । 'विपरीत'मिति क्रियाविशेषणम् । जये यथा परिवर्तितव्यं न तथा परिवृत्तमित्यर्थः । **शलाकापरीति** । शलाकया विपरीतं वृत्तमिति भावः । **एकपरीति** । एकेन विपरीतं वृत्तमित्यर्थः । एवं 'द्विपरि' 'त्रिपरी'त्यादि । **विभाषा** । **अधिकारोऽयमिति** । ततश्चोत्तरत्र समासविधिष्वेतदनुवर्तते इति लभ्यते । ननु 'प्राक्कडारात्समासः' इत्यत ऊर्ध्वं 'सहसुपे'त्यतः प्रागेव कुतो विभाषाधिकारो न कृत इत्यत आह—**एतत्सामर्थ्यादिति** । मध्ये विभाषाधिकारपाठसामर्थ्यादेवेतः प्राचीनानां नित्यसमासत्वं गम्यत इत्यर्थः । यद्यपीतः प्राचीनानां विकल्पे प्रमाणाऽभावादेव नित्यत्वं सिद्धं, तथापि

समासत्वम् । 'सुप्सुपे'ति तु न नित्यसमासः । 'अव्यय'मित्यादिसमासविधानाज्ज्ञापकात् । **अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या** । २।१।१२। अपविष्णु संसारः-अप विष्णोः। परिविष्णु-परि विष्णोः। बहिर्वनं-बहिर्वनात् । प्राग्वनम्-प्राग्वनात्। **आङ्मर्यादाभिविध्योः**। २।१।१३। एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः। आमुक्ति संसारः। आ मुक्तेः । आबालं हरिभक्तिः-आ बालेभ्यः। **लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये** । २।१।१४।

सुप्सुपेति समासः' इति वृत्तिग्रन्थो विरुध्येत । तथा शाकलसूत्रे 'सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः' इत्यत्र 'नित्यग्रहणेन नार्थः, इदमपि सिद्धं भवति-वाप्यामश्वो वाप्यश्वः' इति भाष्यं कैयटो व्याख्यत्-'वाप्यश्व इति सुप्सुपे'ति समासः । 'संज्ञायाम्' इति सप्तमीसमासस्य तु नित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेधः' इति। सोऽपि ग्रन्थो विरुध्येतेत्याशङ्कायामाह-**सुप्सुपेति त्विति**। नन्वत्र किं प्रमाणमित्यत आह-**अव्ययमित्यादीति** । सुप्सुपेत्यनेनैव सिद्धे समासे 'अव्यय'मित्यादिसूत्रैः पुनः समासविधानं प्राचीनस्य क्वाचित्कतां ज्ञापयतीत्यर्थः । एवं च इवेन समासस्यापि क्वाचित्कत्वात् 'उद्बाहुरिव वामनः' इत्यादि सिद्धम् । 'इवेने'तिवार्तिकं तु यद्यपि 'कुगती'त्यत्र पठ्यते तथापि 'सुप्सुपे'त्यत्रत्यमेव नित्याऽधिकारे स्मारितमिति कैयटः । एवं स्थिते 'उद्बाहुरिव वामनः' इत्यादिलोकप्रयोगसिद्धये इवेन समासस्य छन्दोविषयकत्वं कल्पयन्तः प्रत्युक्ताः । छन्दस्यपि तत्समासस्य नित्यत्वानभ्युपगमात् । 'जीमूतस्येवे'त्यत्र हि बह्वृचैः समासाभ्युपगमेऽपि तैत्तिरीयैर्व्यस्तस्यैव पाठात् । एतच्च मनोरमायां स्थितम् । **अपपरिबहिः** । अपपरियोगे 'पञ्चम्यपाङ्परिभि'रिति पञ्चमीविहिता, अञ्चूत्तरपदयोगेऽपि 'अन्यारा'दित्यादिना विहितैव । तेनाऽत्र 'पञ्चम्या'इति ग्रहणं 'बहिर्योगे पञ्चमी भवति' इति ज्ञापनार्थम् । 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रे'ति 'करस्य करभो बहि'रित्यपि सिद्धम् ।

आबालमिति । 'आ परमाणोरा च भूगोलक'मिति किरणावलीप्रयोगस्तु प्रामादिकः, समासमध्ये चशब्द-

---

तस्यैव लिङ्गेन दृढीकरणमिति बोध्यम् । नन्वेवं सति 'सुप्सुपे'त्यपि नित्यसमासः स्यात्, ततश्च पूर्वं भूत इति लौकिकविग्रहवाक्यमनुपपन्नं स्यात् । 'सुप्सुपे'ति विषये विस्पष्टं पटुर्विस्पष्टपटुरिति विग्रहप्रदर्शनपरम् 'आकडारात्' इति सूत्रस्थभाष्यमपि विरुध्येतेत्यत आह-**न नित्यसमास इति** । कुत इत्यत आह-**अव्ययमित्यादीति** । 'आकडारा'दित्येव सिद्धे 'प्राक्कडारा'दिति प्राग्ग्रहणं समाससंज्ञाया अव्ययीभावादिसंज्ञासमावेशार्थम् । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात्पर्यायः स्यादिति 'आकडारा'दिति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । तत्र 'अव्ययं विभक्ती'त्याद्यव्ययीभावादिविधिषु 'सुप्सुपे'ति समासमनूद्य नाव्ययीभावादिसंज्ञा विधेयाः । 'उपपदमतिङ्' 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये' इत्यादौ सुबन्तस्य सुबन्तेन समासस्य उद्देश्यस्याऽप्रसिद्धेः । अतस्तेषु समासविधानस्यावश्यकत्वादर्थाधिकारानुरोधात्सर्वत्र समास इत्यनुवृत्तं विधेयसमर्पकमित्यास्थेयम् । तत्र 'सुप्सुपे'त्येव सिद्धे 'अव्ययं विभक्ती'त्याद्यव्ययीभावादिविधिषु समाससंज्ञाविधानं व्यर्थं सत्ततः प्राचीनविधेर्वैकल्पिकत्वं ज्ञापयति । न चाव्ययीभावादिविधिषु समासविध्यभावेऽव्ययादीनां समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वाऽभावेन उपसर्जनत्वाऽभावात्पूर्वनिपातनियमो न स्यात्, तदर्थमव्ययीभावादिविधिषु समासविधानं चरितार्थमिति वाच्यं, 'प्रथमानिर्दिष्टम्' इति सूत्रे 'समासे' इत्यस्य समासत्वव्याप्याऽव्ययीभावादिविधायके शास्त्रे इत्यर्थाभ्युपगमेनाऽव्ययादीनामुपसर्जनत्वसिद्धेर्वक्तुं शक्यत्वात् । तस्मादव्ययीभावादिविधिषु समासविधानं 'सुप्सुपे'ति समासस्य वैकल्पिकत्वं ज्ञापयतीति स्थितम् । 'आकडारा'दिति सूत्रे 'सुप्सुपे'ति समासविषये विस्पष्टं पटुर्विस्पष्टपटुरिति विग्रहप्रदर्शनपरभाष्यं चेह लिङ्गमित्यलं बहुना । एवंच 'इवेन समासः' इत्यादि वैकल्पिकमिति सिद्धम् । यद्यपि नित्यसमासाधिकारे 'कुगती'त्यत्रापि 'इवेने'ति वार्तिकं पठितं तथापि 'सुप्सुपे'त्यत्र पठितमेव तत्रापि स्मार्यत इति कैयटः । **अपपरिबहिः** । 'समस्यन्ते सोऽव्ययीभाव'इति शेषः । **अपविष्ण्विति** । अत्र 'अप'इत्यव्ययं वर्जने । विष्णुं वर्जयित्वा संसरणमित्यर्थः । **अप विष्णोरिति**-लौकिकविग्रहवाक्यम्, समासस्य वैकल्पिकत्वेनास्वपदविग्रहनियमाऽभावात्। 'अपपरी वर्जने'इति अपेत्यव्ययस्य कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे 'पञ्चम्यपाङ्परिभि'रिति पञ्चमी । तदन्तेन 'अपे'त्यस्याव्ययीभावसमासः । सुब्लुक् । अपेत्यव्ययस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातः । समासात्सुबुत्पत्तिः । 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक् । एवं यथायथमग्रेऽपि ज्ञेयम् । **परिविष्ण्विति** । अत्रापि परिर्वर्जने । पञ्चम्यादि पूर्ववत् । **बहिर्वनं बहिर्वनादिति** । अस्मादेव ज्ञापकाद्बहिर्योगे पञ्चमी । इतरत् पूर्ववत् । अदन्तत्वादम्भावः । **प्राग्वनं प्राग्वनादिति** । अञ्चूत्तरपदयोगे पञ्चमी । **आङ्मर्यादाभिविध्योः** । **एतयोरिति** । मर्यादाभिविध्योर्विद्यमानादित्यर्थः । मर्यादायामुदाहरति-**आमुक्तीति** । मुक्तेः प्रागित्यर्थः । अभिविधावुदाहरति-**आबालमिति** । बालानारभ्येत्यर्थः । 'आङ्मर्यादावचने' इत्युक्तत्वादपि कर्मप्रवचनीयत्वात् 'पञ्चम्य-

आभिमुख्यद्योतकावभिप्रती चिह्नवाचिना सह प्राग्वत् । अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति । अग्निमभि । प्रत्यग्नि । अग्निं प्रति । **अनुर्यत्समया ।** २।१।१५। यं पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते सोऽव्ययीभावः । अनुवनमशनिर्गतः । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः । **यस्य चायामः ।** २।१।१६। यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते । अनुगङ्गं वाराणसी । गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः ।

प्रयोगाऽसंभवात् । 'आ च भूगोलकात्' इति पाठस्तूचितः । **लक्षणेना ।** 'चिह्नं लक्ष्म च लक्षण'मित्यमरस्तदाह–**चिह्नवाचिनेति ।** इहाऽभिप्रती लक्ष्यलक्षणभावम्, आभिमुख्यं चेत्युभयं द्योतयत इति फलितम् । **अग्निमभि । अग्निं प्रतीति ।** 'अभिरभागे' 'लक्षणेत्थंभूते'त्यनेन च अभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया । लक्षणेनेति किम् ? । स्रुघ्नं प्रतिगतः । स्रुघ्नादागतस्तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः । अत्र हि स्रुघ्नः कर्म, न तु लक्षणम् । अभिप्रतीति किम् ? । येनाग्निस्तेन गतः । येन पथा अग्निर्गतस्तेन गत इति प्रतीतेर्भवति गमनस्याग्निर्लक्षणम्, आभिमुख्यमप्यस्तीति येनतेन-शब्दयोरभिशब्देन समासः स्यात् । आभिमुख्ये किम् ? । अभ्यङ्का गावः । प्रत्यङ्काः । अभिनवः प्रतिनवश्चाङ्क आसामिति बहुव्रीहिः । अङ्को ह्यत्र भवति गवां लक्षणम् । आभिमुख्यं तु नास्ति । ननूत्सर्गतोऽव्ययार्थप्राधान्येऽव्ययीभाव-स्वीकारात्कथमिह प्रसङ्गः ? । अत्राहुः–इह प्रकरणे बहुव्रीहिविषयेऽव्ययीभावो भवतीति ज्ञापनार्थमिदं । तेन 'सङ्ख्या वंश्येन' 'द्विमुनि व्याकरण'मित्यादि सिद्धमिति ।

अनुर्यत्स । यदिति समयायोगे द्वितीयेति ध्वनयति–**यं पदार्थमिति ।** यस्य पदार्थस्य समीपमित्यर्थः । लक्षणेनेत्यनुवर्तत इत्याह–**लक्षणभूतेनेति ।** चिह्नवाचिनेत्यर्थः । 'अव्ययं विभक्ती'त्यनेन सिद्धे विभाषार्थं सूत्रम् । तेन पक्षे 'वनस्यानु' इत्युदाहार्यमिति मनोरमायां स्थितम् । अत्र वदन्ति–वनस्येति षष्ठीह दुर्लभा, कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयाया दुर्वारत्वात्, तत्सामर्थ्यात्समया लङ्कामितिवत्समासबाधे प्रसक्ते अस्य विध्यर्थत्वात् । न चायमनुः सामीप्य-मात्रद्योतको, न लक्ष्यलक्षणभावस्येति वाच्यम् । लक्षणेनेत्यनुवृत्तिवैयर्थ्यात् । न चैदमपि लक्षणमात्रद्योतकत्वं नास्तीति वाच्यम् । 'लक्षणेत्थ'मित्यत्र मात्रपदाऽभावात् । अग्निमभि, अग्निं प्रतीति पूर्वसूत्रस्थोदाहरण[प्रत्युदाहरण]-वाक्यविरोधाच्च । अतोऽत्र पक्षे 'वनमनु'इत्युदाहार्यम् । 'वनस्य समीपं गत' इति मूलस्थं विवरणवाक्यं तु 'लक्षण-भूतस्य वनस्य समीपं गत' इति व्याख्येयमिति । अन्विति किम् ? ग्रामं समया । यत्समयेति किम् ? । वृक्षमनु-विद्योतते विद्युत् । लक्षणेन किम् ? । अनुव[च]नम् । उपकृष्णमितिवदत्र नित्यमव्ययीभावः । **यस्य चा ।** इहानुरित्यनुवर्त्य आवर्त्यैकं तृतीयान्तत्वेन विपरिणमय्य व्याचष्टे–**अनुनेति । लक्षणभूतेनेति ।** लक्षणेने-त्यनुवर्तत इति भावः । **अनुगङ्गमिति ।** इहाऽऽयामोपलक्षणत्वं चानुना द्योत्यते, लक्ष्यं तु समासार्थः । अतएव वाराणस्याः सामानाधिकरण्यम् । एवं स्थिते फलितमाह–**गङ्गादैर्घ्येति । वाराणसीति ।** वरं च तदनश्च वरानः=श्रेष्ठोदकम् । 'अनः क्लीबं जले शोके मातृस्यन्दनयोर्द्वयोः' इति रुद्रभसौ । तस्याऽदूरे भवा । 'अदूरभवश्च' इत्यण् । आदिवृद्धिः । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति णत्वम् । **गङ्गाया अन्विति ।** समासाऽभावपक्षे प्रागुक्तरीत्या गङ्गा-

---

पाङ्परिभि'रिति पञ्चमी । **लक्षणेनाभि ।** लक्षणेनेत्येतद्व्याचष्टे–**चिह्नवाचिनेति । प्राग्वदिति ।** 'समस्येते सोऽव्ययीभाव' इत्यर्थः । **अभ्यग्नीति । शलभाः**–क्षुद्रजन्तुविशेषाः स्थूलमक्षिकाः । **अग्निमभीति ।** विग्रहो-ऽयम् । 'अभिरभागे' इति 'लक्षणेत्थ'मिति चाभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयत्वम्, अग्निज्ञाप्यं तदभिमुखं च शलभपतन-मित्यर्थः । **अनुर्यत्समया ।** लक्षणेनेत्यनुवर्तते । 'य'दिति समयायोगे 'अभितःपरितः' इति द्वितीयान्तम् । सामान्ये नपुंसकम् । तदाह–**पदार्थमिति । अनुवनमिति ।** अत्र वनशब्दः वनसमीपदेशे लाक्षणिकः । वनसमीपस्य लक्ष-णत्वं वस्तुसदेव निमित्तम् । तदाह–**वनस्य समीपं गत इत्यर्थ इति ।** वस्तुतो लक्षणीभूतस्य वनस्य समीपं गत इति यावत् । 'अव्ययं विभक्ती'त्यादिना सिद्धे विभाषार्थमिदं सूत्रम् । ततश्च 'वनस्यानु' इति लौकिकविग्रह-वाक्यमुदाहार्यम् । नात्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा शङ्क्या, वस्तुसत एवात्र लक्षणत्वस्य निमित्तत्वाश्रयणात् । लक्षणत्वस्य ज्ञातस्य निमित्तत्वे तु 'वनमनु' इत्येववाक्यमुदाहार्यम् । **यस्य चायामः ।** लक्षणेनेत्यनुवर्तते । अनुरित्यनुवर्त्य आवर्त्य तृतीयया विपरिणम्यते । तत्र एकं लक्षणेनेत्यत्र संबध्यते । द्वितीयं तु अनुनेत्येतत्—'यस्य चायामः' इत्य-नन्तरं संबध्यते । द्योत्यत इति शेषः । आयामो दैर्घ्यम् । तदाह–**यस्य दैर्घ्यमिति ।** यद्दैर्घ्यसदृशं दैर्घ्यमित्यर्थः । **समस्यते इति ।** 'सोऽव्ययीभाव' इत्यपि बोध्यम् । **अनुगङ्गमिति**–समासः । लौकिकविग्रहं दर्शयति–**गङ्गाया अन्विति ।** इहापि लक्षणत्वं वस्तुसदेव निमित्तं न लक्षणीयम् । अतो न कर्मप्रवचनीयत्वम् । द्योत्यत्वेनान्वये

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । २।१।१७। एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले स तिष्ठद्गु दोहनकालः । आयतीगवम् । इह शत्रादेशः पुंवद्भावविरहः समासान्तश्च निपात्यते । **पारे मध्ये षष्ठ्या वा ।** २।१।१८। पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते । एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः । पारेगङ्गादानय गङ्गापारात् । मध्येगङ्गात्–गङ्गामध्यात् । महाविभाषया वाक्यमपि । गङ्गायाः पारात् । गङ्गाया मध्यात् ।

मन्वित्युदाहार्यमित्याहुः । **तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च** । चकार एवकारार्थे । तेनैषां वृत्त्यन्तरं न भवति । परमतिष्ठद्गु इत्यादि न भवतीत्यर्थः । **तिष्ठद्गु इति** । 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वः । प्रथमासमानाधिकरणे शत्रादेशस्याऽसंभवादाह–**इह शत्रादेश इति । इत्यादीति** । आदिशब्देन–खलेयवम् । खलेबुसम् । सप्तम्या अलुक् । लूनयवम् । लूयमानयवमित्यादि ग्राह्यम् । **पारे मध्ये । निपात्यत इति** । यत्र सप्तम्यर्थो न संभवति तदर्थमेकारान्तत्वनिपातनम् । सप्तम्यर्थसंभवे तु 'तत्पुरुषे कृति बहुल'मिति बहुलग्रहणादलुकाऽपि सिद्धेः, अतोऽत्र सप्तम्यर्थाऽभावसूचनाय पञ्चम्यन्तमुदाहरति–**पारेगङ्गादित्यादि । महाविभाषयेति** । नन्वपवादेऽव्ययीभावे महाविभाषया विकल्पिते पक्षे तदुत्सर्गः षष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्तते, तस्यापि विभाषाधिकारस्थत्वेन वैकल्पिकत्वात्पक्षे वाक्यमपि सिध्यतीति सूत्रे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति चेत् । अत्राहुः–महाविभाषया एकार्थीभावस्य पाक्षिकत्वे विवक्षिते यदा एकार्थीभावस्तदा षष्ठीसमासं बाधित्वा नित्यमव्ययीभावे प्राप्ते पक्षे षष्ठीसमाससमावेशार्थमिह वाग्रहणम् । 'व्यपेक्षासामर्थ्यमेके' इति पक्षे तु वृत्तावपि व्यपेक्षालक्षणमेव सामर्थ्यमिति वाक्यस्य नित्यं बाधे प्रसक्ते तया वृत्तिर्विकल्प्यते । तथा चाऽव्ययीभावे विकल्पिते पूर्वोक्तरीत्या पक्षे तत्पुरुषस्तस्यापि वैकल्पिकत्वाद्वाक्यमपि सिद्ध्यत्येव, तथापि 'यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते' इति ज्ञापनार्थेदम् । तेन पूर्वं कायस्येत्येकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न

तु गङ्गामन्विति युक्तम् । अनुगङ्गमित्यत्र गङ्गाशब्देन गङ्गादैर्घ्यसदृशं दैर्घ्यं लक्ष्यते । तदेवानुद्योत्यम् । तदाह–**गङ्गादैर्घ्येति । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । एतानीति** । शब्दरूपाणीत्यर्थः । **तिष्ठन्ति गाव इति** । फलितार्थकथनम् । तिष्ठन्त्यो गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु इत्येव वक्तव्यम्, 'अनुपर्ग' इत्यनुवृत्तेः । **दोहनकाल इति** । तदा गवां शयनोपवेशनयोरभावादिति भावः । **आयतीगवमिति** । आयत्यो गावो यस्मिन् काले इति विग्रहः । **इहेति** । उदाहरणद्वये इत्यर्थः । **शत्रादेश इति** । 'तिष्ठन्त्यो गाव' इति 'आयत्यो गाव' इति च प्रथमासमानाधिकरणत्वात् 'लटश्शतृशानचौ' इत्यस्याऽप्राप्तौ तन्निपातनमिति भावः । **पुंवद्भावेति** । तिष्ठन्तीशब्दस्येव आयतीशब्दस्यापि 'स्त्रियाः पुंवद्' इति पुंवत्त्वस्य प्राप्तौ तदभावो निपात्यते इति भावः । **समासान्तश्चेति** । आयतीगोशब्दस्य अच् समासान्तो निपात्यते, तत्पुरुष एव गोशब्दस्य टज्विधेरिति भावः । 'समासान्तश्चे'ति चकारादव्ययीभावश्च निपात्यते इति ज्ञेयम् । तथा च तिष्ठद्गोशब्दस्य नपुंसकह्रस्वत्वम् । अव्ययत्वात् सुपो लुक् । आयतीगवशब्दात्तु 'नाव्ययीभावात्' इत्यम्भाव इत्यादि फलति । **इत्यादीति** । खलेयवं खलेबुसमिति सप्तम्या अलुगिति–आदिपदग्राह्यम् ।

पारे मध्ये । पारे मध्ये इति न सप्तम्यन्तयोर्ग्रहणं, किन्तु पारमध्यशब्दयोरेवेत्याह–**पारमध्यशब्दाविति । समस्येते इति** । अव्ययीभावसंज्ञौ चेत्यपि बोध्यम् । ननु पारमध्यशब्दयोरकारान्तयोर्ग्रहणे कथमेकारनिर्देश इत्यत आह–**एदन्तत्वं चेति** । ननु विभाषेत्यधिकारादेव सिद्धे 'वा'ग्रहणं किमर्थमित्यत आह–**पक्षे षष्ठीतत्पुरुष इति** । वाग्रहणाभावेऽयमव्ययीभावसमासो विशेषविहितत्वात् षष्ठीसमासं बाधेत, तदबाधार्थं वाग्रहणमिति भावः ।

पारेगङ्गादानयेति । गङ्गायाः पारादिति विग्रहे अव्ययीभावसमासे सति सुब्लुकि पारशब्दस्य पूर्वनिपाते निपातनादेत्वे नपुंसकह्रस्वत्वे पारेगङ्गशब्दात्समासात्पुनः पञ्चम्युत्पत्तिः । 'अव्ययादाप्' इति न लुक्, अदन्ततया 'नाव्ययीभावात्' इति निषेधात् । 'अपञ्चम्या' इति पर्युदासादम्भावश्च नेति भावः । **गङ्गापारादिति**–षष्ठीसमासपक्षे ज्ञेयम् । **मध्येगङ्गादिति** । पारेगङ्गादितिवद्रूपम् । **गङ्गामध्यादिति**–षष्ठीसमासे ज्ञेयम् । 'पारे मध्ये इति सप्तम्यन्तौ षष्ठ्या समस्येते' इति व्याख्याने तु गङ्गायाः पारे मध्ये इति विग्रहे समासे सति 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बहुलग्रहणात् सप्तम्योरलुकि नपुंसकह्रस्वत्वे समासात्पुनरुत्पन्नायाः सप्तम्या अम्भावे पारेमध्यं पारेगङ्गमिति सिद्धेरेकारनिर्देशो व्यर्थः स्यात् । अतो यत्र सप्तम्यर्थो न संभवति तदर्थमेकारनिपातनमिति भाष्ये स्पष्टम् । एतत्सूचनायैव पञ्चम्यन्तोदाहरणमिति बोध्यम् । ननु यदि वाग्रहणमिह पक्षे षष्ठीसमासप्राप्त्यर्थमेव स्यात्, तर्हि गङ्गायाः पारात् गङ्गाया मध्यादिति वाक्यं न स्यादित्यत आह–**महाविभाषयेति** । विभाषेत्यधिकृता महाविभाषा । सर्वेषु समासविधिषु प्रायेण तस्यानुवृत्तेर्महत्त्वं बोध्यम् । नन्वव्ययीभावसमासस्य षष्ठीसमासापवादत्वेऽपि तस्य महा-

संख्या वंश्येन ।२।१।१९। वंशो द्विधा-विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्यातद्वतामभेदविवक्षायां त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशति भारद्वाजम् । **नदीभिश्च** ।२।१।२०। नदीभिः सह संख्या प्राग्वत् । ❀ **समाहारे चायमिष्यते** । सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् । **अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्** ।१।२।२१। अन्यपदार्थे विद्यमानं

भवति, दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र अत इञा मुक्ते अण् न भवति, किंतूभयत्र वाक्यमेवेति । **संख्या वंश्येन** । वंशः संतानस्तत्र भवो वंश्यः । दिगादित्वाद्यत् । **द्विमुनीति** । पाणिनिकात्यायनौ । **त्रिमुनीति** । तौ द्वौ, पातञ्जलिश्चेति त्रयो वंश्याः । व्याकरणस्येति संबन्धे षष्ठी । स्वपदार्थप्राधान्य एवायं समासः । यदा त्वन्यपदार्थप्राधान्यविवक्षा-त्रयो मुनयो वंश्या यस्येति, तदा बहुव्रीहिरेवेत्याहुः । **त्रिमुनि व्याकरणमिति** । यद्यप्येतद्बहुव्रीहिणाऽप्युपपन्नं, तथापि विभक्त्यन्तरेषु रूपेऽपि विशेषोऽस्त्येवेति भावः । वस्तुतस्तु 'लक्षणेनाभिप्रती-' इति सूत्रे आभिमुख्यग्रहणाद्बहुव्रीहिविषयेऽप्यव्ययीभावो भवतीति द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धमित्यवोचाम । जन्मनोदाहरति—**एकविंशति भारद्वाजमिति** । एकविंशतिर्भरद्वाजा वंश्या इति विग्रहः । ननु भरद्वाजाद्विदाद्यञो 'यञञोश्चे'ति लुक् प्राप्नोति । न च वर्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनैकत्वविशिष्टार्थान्तरोपसङ्क्रमाल्लुगभाव इति कैयटोक्तमादर्तव्यम् । वृत्तिप्रवेशात्प्रागेव प्राप्नुवतोऽन्तरङ्गस्य लुको दुर्वारत्वात् । अन्यथा गर्गाणां कुलं गर्गकुलमित्यपि न स्यात् । अत्राहुः-भाष्यकारप्रयोगादेव लुगभावोऽत्र बोध्य इति । एतच्च 'तृतीयासप्तम्यो'रिति सूत्रे शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् । **नदीभिश्च** । स्वरूपस्य संज्ञायाश्च नेह ग्रहणं, बहुवचननिर्देशात्, किं त्वर्थस्य । नच तस्य समासः संभवति, अतस्तद्वाचिनामयं समासः, ते च न केवलं विशेषशब्दा एव किंतु सामान्यशब्दोऽपि । तेन पञ्चनदं सप्तगोदावरमिति सिद्धम् । 'गोदावर्याश्च नद्याश्चे'ति वक्ष्यमाणेन समासान्तोऽच् । चकारेण सङ्ख्येत्यनुकृष्यत इत्याह--**संख्येति** । स्यादेतत्-पुरस्तादपवादन्यायेन 'पूर्वकालैके'त्यस्यैवेदं बाधकं स्यात्, ततश्चैव नदीत्यत्राव्ययीभावे तन्निबन्धनस्य 'नदीपौर्णमास्ये'ति टचः प्रसङ्गः, समाहारे तु परत्वाद्द्विगुरेव स्यादित्यत आह-**समाहारे चायमिति** । एवकारार्थश्चकारः । एवं च द्विगोरपवादोऽयमव्ययी-

---

विभाषया वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे उत्सर्गतः षष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्तत एव । तस्यापि षष्ठीसमासस्य विभाषाधिकारस्थत्वेन वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे वाक्यमपि सिध्यत्येव । तस्मादिह सूत्रे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति चेत्, उच्यते, 'यत्र उत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्पितौ तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते' इति ज्ञापनार्थमिह वाग्रहणम् । तेन पूर्वं कायस्येत्यत्र एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति । दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र अत इञा मुक्ते 'तस्यापत्य'मित्यण् न भवति । किं तु वाक्यमेवेति भाष्ये स्पष्टम् । **संख्या वंश्येन । वंशो द्विधेति** । वंशः--सन्ततिः । 'सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ । वंशोऽन्ववायः सन्तानः' इत्यमरः । **विद्यया जन्मनेति** । तत्र जन्मना वंशः पुत्रादिपरम्परेति प्रसिद्धमेव । विद्यया तु वंशो गुरुपरम्परा, 'यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः । तस्मै न द्रुह्येत्कदाचन । स हि विद्यातस्तं जनयति तच्छ्रेष्ठं जन्म । शरीरमेव मातापितरौ जनयतः' इत्यापस्तम्बस्मरणात् ।

तत्र भवो वंश्य इति । दिगादित्वाद्यत् । **वा समस्यते इति** । 'सोऽव्ययीभाव'इत्यपि बोध्यम् । **द्वौ मुनी वंश्याविति** । विग्रहोऽयम् । मुनिशब्दो विद्यावंश्यवाचीति सूचनाय वंश्यावित्युक्तम् । **द्विमुनि व्याकरणस्येति** । द्वौ च तौ मुनी चेति विग्रहे 'विशेषणं विशेष्येण बहुल'मिति कर्मधारयं बाधित्वाऽव्ययीभावः । अव्ययत्वात्सुब्लुक् । व्याकरणविद्यायाः प्रवर्तकौ द्वौ मुनी पाणिनिकात्यायनावित्यर्थः । **त्रिमुनीति** । त्रयो मुनयः पाणिनिकात्यायनपतञ्जलय इति विग्रहः । नन्वेवं 'त्रिमुनि व्याकरण'मिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यत आह— **विद्यातद्वतामिति** । यद्यपि बहुव्रीहिणाप्येतत्सिद्धं तथापि विभक्त्यन्तरेषु रूपभेद इत्याहुः । अथ जन्मना वंश्यमुदाहरति—**एकविंशतिभारद्वाजमिति** एकविंशतिर्भरद्वाजा इति कर्मधारयं बाधित्वाऽव्ययीभावः । तत्र विग्रहवाक्ये भरद्वाजशब्दाद्विदादित्वादञ् । 'यञञोश्चे'ति लुक् । समासे तु 'उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे' इति लुगभावः । 'तृतीयासप्तम्योर्बहुल'मिति सूत्रे 'एकविंशतिभारद्वाज'मिति प्रयोगदर्शनेन उपकादिषु भारद्वाजशब्दस्य पाठानुमानात् ।

नदीभिश्च । प्राग्वदिति । नदीभिः संख्या समस्यते सोऽव्ययीभाव इत्यर्थः । **समाहारे चेति**-वार्तिकम् । चकार एवार्थे । भाष्ये चकारविहीनस्यैव पाठात् । **सप्तगङ्गमिति** । सप्तानां गङ्गानां समाहार इति विग्रहे 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चे'ति द्विगुसमासं बाधित्वाऽव्ययीभावसमासः । **द्वियमुनमिति** । द्वयोर्यमुनयोः समाहार इति विग्रहः । अत्र नदीशब्देन नदीशब्दविशेषस्य, नदीवाचकानां च ग्रहणमिति संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये

सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायाम् । विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् । **समासान्ताः** ।५।४।६८। इत्यधिकृत्य । **अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः** ।५।४।१०७। शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीपमुपशरदम् । प्रतिविपाशम् । शरद् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् । अनडुह् । दिश् । दृश् । विश् । चेतस् । चतुर् । त्यद् । तद् । यद् । कियत् । (ग)**जराया जरस् च** । उपजरसम् । (ग)**प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः** । 'यस्येति च'।

भाव इति फलितम् । **अन्यपदार्थे च** । सङ्ख्येति निवृत्तम् । नदीग्रहणमनुवर्तते । तदाह—**सुबन्तं नदीभिः सहेति** । अन्यपदार्थ इति किम् ? । कृष्णवेणी । **संज्ञानवगमादिति** । सम्यक् ज्ञायते इति संज्ञा । 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ् । संज्ञिनो देशविशेषस्याऽनवगमादित्यर्थः । अन्यपदार्थानवगमादिति तु नोक्तं, यस्येत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेणाऽन्यपदार्थप्रतीतेः । अतएव बहुव्रीहिर्न नित्यसमास इति भावः । संज्ञायां किम् ? । शीघ्रगङ्गो देशः ।

अथाऽव्ययीभावेऽसाधारणान्समासान्तानाह—**अव्ययी** । 'शरदादिभ्य' इति वक्तव्ये पर्यायेषु लाघवचिन्ता नाद्रियत इति प्रभृतिग्रहणं कृतम् । **टच् स्यादिति** । 'राजाहःसखिभ्यः–' इत्यतष्टजनुवर्तत इति भावः । **समासान्त इति** । समासस्य समासार्थोत्तरपदस्य वा चरमावयव इत्यर्थः । तेनोपशरदमित्यत्र 'नाव्ययीभावा'दित्यम् सिद्ध्यति, अव्ययीभावस्याऽदन्तत्वात् , द्विपुरीत्यादौ तु 'ऋक्पूरब्धू' रित्यप्रत्यय उत्तरपदस्यावयव इति 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रिया'मिति स्त्रीत्वे 'द्विगो'रिति ङीप्सिध्यतीति बोध्यम् । **प्रतिविपाशमिति** । 'लक्षनेनाभिप्रती–' इति समासः । 'विपाशा तु विपाट् स्त्रिया'मित्यमरः ।

गणं पठति—**शरदित्यादिना** । अत्र ये झयन्तास्तेषां 'झयः' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थः पाठः । इह 'जराया जरस्', 'प्रतिपरे'ति च द्वयं गणसूत्रम् । **उपजरसमिति** । जरायाः समीपमित्यर्थः । **यस्येति**

स्पष्टम् । तेन पञ्चनदं सप्तगोदावरमित्यादि सिध्यति । **अन्यपदार्थे च** । संख्येति निवृत्तम् । नदीभिरित्यनुवर्तते । तदाह–**सुबन्तं नदीभिरिति** । **समस्यत इति** । सोऽव्ययीभाव इत्यपि बोध्यम् । **संज्ञानवगमादिति** । सम्यक्ज्ञायते इति संज्ञा । 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ् । उन्मत्ता गङ्गा यस्मिन्निति वाक्येन देशविशेषस्यानवगमादिह नित्यसमास इत्यर्थः । ततश्च नास्ति लौकिकविग्रहः । अस्वपदविग्रहो वेति फलति । वस्तुतस्तु विभाषाधिकारादयमपि समासो वैकल्पिक एव । अत एव 'द्वितीयतृतीये'ति सूत्रेऽन्यतरस्याङ्ग्रहणेन उत्सर्गापवादयोर्महाविषाविभाषयत्वादपवादाऽभावे उत्सर्गस्याऽप्रवृत्तिरिति ज्ञापितेऽर्थे उन्मत्तगङ्गमित्युदाहृतम् । 'अव्ययीभावेन मुक्ते बहुव्रीहिर्न'ति चोक्तं भाष्ये । अस्य समासस्य नित्यत्वे तु तदसङ्गतिः स्पष्टैव, कदाप्यव्ययीभावमुक्त्यसंभवात् ।

समासान्ताः । इत्यधिकृत्येति । 'आपादपरिसमाप्ते'रिति भावः । अत्र समासपदमलौकिकविग्रहवाक्यपरमेव । अत एव 'बहुकुमारीक' इत्यत्र ह्रस्वो न । 'गोस्त्रियोः' इति सूत्रे 'अन्तः' इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमेतत् । एवंचाऽलौकिकविग्रहवाक्ये समाससंज्ञासमकालमेव समासान्ता इति सिद्धान्तः । अन्तशब्दश्चरमावयववाची । अत एव उपशरदमित्यादौ 'नाव्ययीभावा'दित्यम् । तत्र टचस्तदनवयवत्वे टजन्तस्याव्ययीभावसमासत्वाऽभावादम् न स्यात् । तथाच टचस्तदनवयवत्वे 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इति प्रसज्येत । टचस्तदवयवत्वे तु तदन्तस्यैवाव्ययीभावसमासतया अव्ययत्वादुपशरदित्यस्याव्ययत्वाऽभावान्न टिलोपः । समासान्तप्रत्ययाश्चालौकिकविग्रहवाक्ये सुपः परस्तादेव भवन्ति । अत एव 'प्रत्ययस्थात्' इति सूत्रभाष्ये 'बहुचर्मिका' इत्युदाहृतं सङ्गच्छते । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे ज्ञेयः । **अव्ययीभावे** । 'राजाहःसखिभ्यष्ट'जित्यतष्टजित्यनुवर्तते । तदाह–**शरदादिभ्य इति** । अव्ययीभावे उत्तरपदं यच्छरदादिप्रकृतिकं सुबन्तं तदन्ताट्टच्स्यात् । स च अलौकिकविग्रहवाक्यान्तावयव इत्यर्थः ।

उपशरदमिति । 'अव्ययं विभक्ती'त्यादिना समीपार्थकस्य उपेत्यव्ययस्य शरद इति षष्ठ्यन्तेनाव्ययीभावः । टच् । टचः समासावयवत्वेन तदन्तस्याव्ययीभावसमासत्वान्नाव्ययीभावादित्यम् । उपशरदित्यस्य अव्ययीभावसमासत्वाऽभावादनव्ययत्वात् 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इति न भवति । विपाट्शब्दो नदीविशेषे वर्तते । 'विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम्' इत्यमरः । 'लक्षणेनाभिप्रती' इति अव्ययीभावसमासः । शरदादिगणं पठति–**शरदित्यादिना** । अत्र झयन्तानां 'झयः' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थः पाठः । 'जराया जरश्चे'ति शरदादिगणसूत्रम् । जराशब्दस्य जरसादेशश्चाऽस्मिन्गणे वाच्य इत्यर्थः । **उपजरसमिति** । जरायाः समीपमित्यर्थः । सामीप्ये उपेत्यव्ययस्य जराया इति षष्ठ्यन्तेनाव्ययीभावसमासे कृते टच्, सुब्लुक्, उपेत्यस्य पूर्वनिपातः । टचो विभक्तित्वाऽभावात्तस्मिन्परे ऽजादेशे

प्रत्यक्षम् । अक्ष्णः परमिति विग्रहे समासान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः। 'परोक्षे लि'डिति निपातनात्परस्यौकारादेशः। परोक्षम् । 'परोक्षा क्रिये'त्यादि त्वर्शआद्यचि। समक्षम् । अन्वक्षम्। **अनश्च** ।५।४।१०८। अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच्स्यात् । **नस्तद्धिते** ।६।४।१४४। नान्तस्य भस्य टेर्लोपः स्यात्तद्धिते। उपराजम्। अध्यात्मम्। **नपुंसकादन्यतरस्याम्** । ५।४।१०९। अन्नन्तं यत्क्लीबं तदन्तादव्ययीभावाट्टज्वा स्यात्। उपचर्मम् ।

चेति । टचस्तद्धितत्वात्तस्मिन्परे इकारलोप इति भावः। **प्रत्यक्षमिति** । वीप्सायां यथार्थत्वेन समासः। अक्ष्णोराभिमुख्यमित्यर्थे 'लक्षणेनाभिप्रती-'इति वा समासः। **अक्ष्णः परमिति** । अविषय इत्यर्थः। वृत्तिविषये 'अक्षि'-शब्द इन्द्रियमात्रपरः। अव्ययाऽघटितसमुदायस्य कथमिहाव्ययीभावो, विधायकसूत्राऽभावादित्याशङ्क्याह—**विधानसामर्थ्यादिति** । **समक्षमिति** । अक्ष्णो योग्यम्। **अन्वक्षमिति** । अक्ष्णः पश्चादित्यर्थेऽव्ययीभावः।

नस्तद्धिते । 'न'इत्यनेन भस्येत्यधिकृतं विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिरत आह—**नान्तस्य भस्येति** । ननूपराजमित्यत्र 'नस्तद्धिते' इति व्यर्थम्, 'अव्ययानां भमात्रे-' इति टिलोपेनैव सिद्धेः। न चाव्ययत्वं टज्विशिष्टे पर्याप्तमिति वाच्यम्, अव्ययीभावसंज्ञायां उपजीव्यत्वेन टचः पूर्वभागस्याप्यव्ययत्वानपायात्। अत्राहुः—भाष्ये लुङ्मुखस्वरोपचारेषु त्रिष्वेव कार्येषु अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञाविधानान्न दोष इति। युक्तं चैतत्। अन्यथा उपशरदमित्यादौ टिलोपः प्रसज्येत। यद्यप्याङुत्तमस्य पिच्चेत्यत्र दीर्घोच्चारणेन स्वावयवेन पौर्वापर्यं नास्तीतिज्ञापितम्, 'अ'ङित्युक्तेऽपि तदादिग्रहणेन तद्विशिष्टस्याऽङ्गत्वादतो दीर्घो यञीति दीर्घसिद्धेः, तथाप्यहृष्टखोरेवेति लिङ्गात्समासान्तेषु तन्नाश्रीयत इति बोध्यम्। **अध्यात्ममिति** आत्मनि अध्यात्मम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। **नपुंसकादन्य** । नपुंसकग्रहणमन्नन्तस्य विशेषणं नाव्ययीभावस्य, अव्यभिचारादित्याह—**अन्नन्तं यत्क्लीबमिति** । अन्नन्तेन चाव्ययीभावविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह—**तदन्तादिति** । **उपचर्ममिति** । टचि टिलोपोऽदन्तत्वादम्भावश्च ।

जरसि अनेन जरस्। टजन्ताद्यथायथं सुपोऽम्भाव इति भावः। **'प्रतिपरसम्'** इत्यपि गणसूत्रम्। एतेभ्यः परस्याऽक्षिशब्दस्य इह गणे पाठ इत्यर्थः। **यस्येति चेति** । टचस्तद्धितत्वात्तस्मिन्परे इकारस्य लोप इति भावः।

प्रत्यक्षमिति । अक्षिणी प्रतीति विग्रहः। अक्ष्णोरभिमुखमित्यर्थः। 'लक्षणेत्थम्' इति कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया। 'लक्षणेनाभिप्रती' इत्यव्ययीभावः। टच्, सुब्लुक् 'यस्येति च' इति इकारलोपः। प्रत्यक्षशब्दाद्यथायथं सुबुत्पत्तिः, अम्भाव इति भावः। **परमिति** । व्यवहितमित्यर्थः। अविषय इति यावत्। अक्ष्णः परमिति विग्रहे अव्ययीभाव इत्यन्वयः। ननु परशब्दस्याऽनव्ययत्वात्कथमिहाव्ययीभाव इत्यत आह—**समासान्तविधानसामर्थ्यादिति** । 'प्रतिपरस'मिति परशब्दात्परस्याक्षिशब्दस्य टजर्थं शरदादिगणे पाठोऽवगतः। 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इत्यव्ययीभावे टज्विहितः। तत्सामर्थ्यादनव्ययस्यापि परशब्दस्याव्ययीभाव इत्यर्थः। **परोक्षमिति** । अक्ष्णः परमिति विग्रहे परमित्यस्य अक्षि इत्यनेनाव्ययीभावसमासः। टच्, सुब्लुक्। परशब्दस्य ओकारोन्तादेशः। पररूपम्। परोक्षाद्यथायथं सुप्। अम्भाव इति भावः। **अर्शआद्यचीति** । परोक्षमस्यास्तीत्यर्थे परोक्षशब्दाद्धर्मप्रधानात् 'अर्शआदिभ्योऽच्' इति मत्वर्थीये अच्प्रत्यये कृते 'यस्येति च' इत्यकारलोपे टापि च कृते, परोक्षा क्रिया इत्यादि ज्ञेयमित्यर्थः। अत्र गणसूत्रे परग्रहणं प्रक्षिप्तमिति युक्तम्, 'परोक्षे लिट्' इति सूत्रस्थभाष्यकैयटयोरत्र समासान्तस्यापि निपातनेनैव साधितत्वात्। **समक्षमिति** । अक्ष्णोर्योग्यमित्यर्थः। यथार्थेऽव्ययीभावः। टच्, इकारलोप इति भावः। **अन्वक्षमिति** । अक्ष्णोः पश्चादित्यर्थः। पश्चादर्थेऽव्ययीभावः। शेषं समक्षवत्।

अनश्च । 'अव्ययीभावे' इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यते। 'अन' इति तद्विशेषणम्। तदन्तविधिः। तदाह—**अन्नन्तादिति** । **नस्तद्धिते** । 'न' इति षष्ठ्यन्तम्। तेन भस्येत्यधिकृतं विशेष्यते, तदन्तविधिः। टेरिति सूत्रमनुवर्तते। 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्माल्लोप इति च। तदाह—**नान्तस्येत्यादि** । **उपराजमिति** । राज्ञः समीपमित्यर्थः। सामीप्ये उपेत्यस्याव्ययीभावः। 'अनश्च' इति टच्, सुब्लुक्, टिलोपः। उपराजशब्दाद्यथायथं सुप्, अम्भावः। टजन्तस्यैवाव्ययीभावसमासत्वाट्टचि परे अव्ययानां भमात्रे टिलोपाऽप्रवृत्तेः 'नस्तद्धिते' इत्यारम्भः। **अध्यात्ममिति** । आत्मनीत्यर्थः। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। शेषं पूर्ववत्। **नपुंसकादन्यतरस्याम्** । 'अन'-इत्यनुवृत्तं नपुंसकस्य विशेषणं। तदन्तविधिः। अन्नन्तात्क्लीबादिति लब्धम्। तेनाव्ययीभावे इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणतं विशेष्यते, तदन्तविधिः। तदाह—**अन्नन्तादित्यादि** । **उपचर्मम् उपचर्मेति** । चर्मणः समीपमित्यर्थः। सामीप्ये उपेत्यव्ययस्याव्ययीभावः। टचि टिलोपः। अम्भावः। टजभावे उपचर्मेति रूपम्।

उपचर्मं। **नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः** ।५।४।११०। वा टच् स्यात्। उपनदम्। उपनदि। उपपौर्णमासम्। उपपौर्णमासि। [उपाग्रहायणम्। उपाग्रहायणि]। **झयः** ।५।४।१११। झयन्तादव्ययीभावाट्टज्वा स्यात्। उपसमिधम्। उपसमित्। **गिरेश्च सेनकस्य** ।५।४।११२। गिर्यन्तादव्ययीभावाट्टज्वा स्यात्। सेनकग्रहणं पूजार्थम्। उपगिरम्। उपगिरि। ॥ इत्यव्ययीभावः ॥

अथ तत्पुरुषसमासप्रकरणम् ।

तत्पुरुषः ।२।१।२२। अधिकारोऽयं प्राग्बहुव्रीहेः। **द्विगुश्च** ।२।१।२३। द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात्। इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम्। संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठित्वा चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुवचत्वात्। समासान्तः प्रयोजनम्। पञ्चराजम्।

तत्त्व.] **नदीपौर्ण**। इह स्वरूपस्यैव ग्रहणं न संज्ञायाः, पौर्णमास्याग्रहायण्योः पृथग्ग्रहणात। **उपनदीति**। टजभावे नपुंसकह्रस्वः। अत्र व्याचक्षते-'वृत्तिग्रन्थमनुरुध्येदं विकल्पकथनम्। परमार्थतस्तु नेहान्यतरस्यामित्यनुवर्तते। 'बहुगणे'ति सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। तत्र हि-नदीशब्देन नदीविशेषाणां गङ्गायमुनादीनां ग्रहणमाशङ्क्य शरत्प्रभृतिषु विपाट्शब्दपाठान्नेति समाहितम्। न चेदं भाष्यं 'नदीपौर्णमासी'त्यत्र टचः पाक्षिकत्वे सङ्गच्छते, नित्यार्थतया तत्पाठस्योपपत्तेः। अतएव सेनकग्रहणमुत्तरत्राऽर्थवत्। कैयटस्तु व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य वृत्तिग्रन्थं कथंचित्समर्थितवानिति। **पूजार्थमिति**। अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्या विकल्पसिद्धेरिति भावः। **इतितत्त्वबोधिन्यामव्ययीभावः॥**

चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्येति। न चैवं द्विगुतत्पुरुषयोः पर्यायता स्यादिति शङ्क्यम्। योगं विभज्य संख्यापूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञां विधाय पश्चाद्द्विगुसंज्ञाविधाने चकारपठनमन्तरेणापि पर्यायत्वसिद्धेः। नापि द्वौ अन्यौ यस्य 'द्व्यन्य' इत्यत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः, 'तद्धितार्थोत्तरपदे'ति सूत्रमनुवर्त्य 'तद्धितार्थेत्यत्रोक्तत्रिविधः सङ्ख्यापूर्व' इति व्याख्यानात्। द्विगोस्तत्पुरुषत्वे फलमाह-**समासान्त इति**। टजचावित्यर्थः। अचि तूदाहरणं-'तत्पुरुष-

---

बाल.] **नदीपौर्णमासी**। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे-**वा टजिति**। 'अन्यतरस्या'मिति 'ट'जिति चानुवर्तत इति भावः। नदी पौर्णमासी आग्रहायणी-एतदन्तादव्ययीभावसमासाट्टज्वा स्यादिति यावत्। अत्र नदीसंज्ञकस्य न ग्रहणम्, पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणाल्लिङ्गात्। **उपनदमिति**। नद्याः समीपमित्यर्थः। सामीप्ये उपेत्यस्याव्ययीभावसमासः। टच्। 'यस्येति च' इतीकारलोपः। उपनदशब्दात्सुप्। अम्भाव इति भावः। **उपनदीति**। टजभावे रूपम्। नपुंसकह्रस्वः। 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक्। **उपपौर्णमासमिति**। पौर्णमास्याः समीपमित्यर्थः। टचि उपनदमितिवद्रूपम्। **उपपौर्णमासीति**। टजभावे रूपम्। एवम्—उपाग्रहायणम् उपाग्रहायणीति ज्ञेयम्। अग्रे हायनमस्याः। आग्रहायणी = मार्गशीर्षपौर्णमासी। अत ऊर्ध्वं मकरायनप्रवृत्त्या उदगयनप्रवृत्तेः। उदगयनादिरेव हि संवत्सरस्यादिः। 'अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य वत्सरः' इति प्रसिद्धेः। **झयः**। झया अव्ययीभावे इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणतं विशेष्यते। तदन्तविधिः। अन्यतरस्यामिति टजिति चानुवर्तते। तदाह-**झयन्तादिति**। **गिरेश्च सेनकस्य**। सेनको नामाचार्यः। **पूजार्थमिति**। अन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्त्यैव विकल्पसिद्धेरिति भावः। **उपगिरमिति**। गिरेः समीपमित्यर्थः। टचि 'यस्येति चे'तीकारलोपः। अम्भावः। इह सेनकग्रहणान्नदीपौर्णमासीत्यत्र 'झयः' इत्यत्र चाऽन्यतरस्याङ्ग्रहणं नानुवर्तत इति केचित्। इति **बालमनोरमायामव्ययीभावः।**

तत्पुरुषः। **प्रागिति**। 'शेषो बहुव्रीहि'रित्यतः प्रागित्यर्थः। **द्विगुश्च**। **द्विगुरपीति**। 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति वक्ष्यमाणसमासस्य 'संख्यापूर्वो द्विगु'रिति द्विगुसंज्ञा विधास्यते। स द्विगुसमासोऽपि तत्पुरुषसंज्ञक इति यावत्। एतत्सूत्राऽभावे एकसंज्ञाधिकाराद्द्विगुसंज्ञया तत्पुरुषसंज्ञा बाध्येतेति भावः। **इदमिति**। 'द्विगुश्चे'त्येतदित्यर्थः। तर्हि द्विगुसंज्ञया तत्पुरुषसंज्ञा बाध्येतेत्यत आह-**संख्येति**। 'संख्यापूर्वो द्विगु'रिति द्विगुसंज्ञाविधायकं सूत्रम्। तत्र चकारः पठनीयः। ततश्च संख्यापूर्वसमासो द्विगुसंज्ञकस्तत्पुरुषसंज्ञकश्च स्यादिति लभ्यते। एवञ्च चकारेण लघुना तत्पुरुषसंज्ञासमुच्चयलाभा'द्द्विगुश्चे'ति गुरुभूतं सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः। ननु मास्तु द्विगोस्तत्पुरुषत्व-

---

* लघुशब्देन्दुशेखरः *] **चकारबलेनेति**। 'संख्यापूर्वः' 'द्विगुः' इति योगं विभज्य पूर्वेण संख्यापूर्वस्य 'तद्धितार्थे'त्यत्रोक्तस्य तत्पुरुषसञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यादेव पर्याये सिद्धे चकारः समावेशार्थ इति भावः। **श्रितेति**। श्रितादीनां सुबन्तत्वाऽसम्भवात् [illegible] प्रथमान्त मिश्रेऽपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वाच्छ्रितादिप्रकृतिकैरित्यर्थलाभः। 'येन विधिः' इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन सबुद्धि-[illegible] दिति भावः। समर्थविशेषणत्वाच्छ्रितादीनां प्राप्तोऽपि तदन्तविधिः 'समासप्रत्ययविधौ' इति निषेधान्न भवति। तदन्तविधौ

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ।२।१।२४। द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते स तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः ।

त.] स्याङ्गुले'रित्यचि द्व्यङ्गुलमिति बोध्यम्। **पञ्चराजमिति** । समाहारद्विगौ 'राजाहःसखिभ्यः' इति टच् । समासस्यैवायमन्तावयव इति उत्तरपदस्याऽनकारान्तत्वात् स्त्रीत्वाऽभावः । 'समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता' इति पक्षे तु अकारान्तोत्तरपदत्वेऽपि पात्रादित्वान्नेति बोध्यम् । काशिकायां तु पञ्चराजीत्युदाहृतम् । स क्वाचित्कोऽपपाठ इति हरदत्तः । अत्र केचित्—पात्रादित्वकल्पने मानाऽभावात्पञ्चराजीति काशिकोक्तोदाहरणमपि सम्यगेवेत्याहुः । **द्वितीया श्रितातीत** । श्रितादीनां गतिविशेषवाचित्वात् 'गत्यर्थाकर्मके'ति कर्तरि क्तः । 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहण'मित्याशयेनाह—**द्वितीयान्तमिति** । **श्रितादिप्रकृतिकैरिति** । यद्यपि संबोधने सुबन्तत्वं संभवति तथाप्यन्यत्रापि समासस्येष्टत्वात् श्रितादयस्तद्घटितसमुदाये लाक्षणिका इह गृह्यन्त इति भावः । एवं 'खट्वा क्षेपे' 'गर्गादिभ्यो य'मित्यादावप्यूह्यम् । न हि खट्वेत्यस्य द्वितीयान्तत्वं, गर्गादीनां षष्ठ्यन्तत्वं वा संभवति । स्यादेतत्—द्वितीयान्तस्य श्रितप्रकृतिकसुबन्तेन समासे काष्टश्रितेयो न सिध्येत् । श्रितशब्दाट्टापि ततः सुपि कष्टं श्रिता कष्टश्रितेति समासे श्रिताशब्दस्यैव टाबन्तत्वात्, ततः 'स्त्रीभ्यो ढ'गिति ढकि काष्टश्रैतेय इति स्यात् । 'गतिकारकोपपदाना'मिति सुबुत्पत्तेः प्राक्कृदन्तेन समासे तु श्रितान्तस्य टाबन्तत्वादिष्टं सिध्यतीति चेत् । मैवम् । प्रधानस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाऽभावेन काष्टश्रितेयस्य निर्बाधत्वात् । न च कदाचित् श्रिताशब्दादपि ढक्स्यादिति वाच्यम् । जहत्स्वार्थायां वृत्तौ श्रिताशब्दस्यानर्थकत्वेनाऽपत्ययोगाऽसंभवात् । अजहत्स्वार्थायामपि न दोषः, समुदायावयवसंनिधौ समुदायस्यैव कार्यप्रयोजकत्वात् । अन्यथा सुन्दरदुहितुरपत्यं सौन्दरदौहित्र इत्यापत्तेरिति दिक् । **कृष्णं श्रित इति** । 'न लोके'ति षष्ठीनिषेधः । **कृष्णश्रित इति** । 'प्रथमानिर्दिष्ट'मिति द्वितीयान्तस्य पूर्वनिपातः । यद्यपीह श्रितशब्दोऽपि प्रथमानिर्दिष्टस्तथापि 'समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जन'मित्युक्तमिति नास्त्यतिप्रसङ्गः । नन्वेवमव्ययादीनामुपसर्जनसंज्ञार्थमव्ययं विभक्तीत्यादिना समासविधानस्यावश्यकत्वात् 'सुप्सुपा' इति समासस्याऽनित्यत्वे प्रागुक्तज्ञापकं न संभवत्येव, तथा चाऽव्ययीभावतत्पुरुषादिसमासाऽभावपक्षे 'सुप्सुपे'ति समासप्रवृत्त्या 'अप विष्णोः' 'परि विष्णोः' 'कृष्णं श्रितः' 'राज्ञः पुरुष' इत्यादिविग्रहवाक्यानि न सिध्येरन्निति चेत् । अत्राहुः—पुनः समासविधानं न केवलमुपसर्जनसंज्ञार्थं, तस्याः प्रकारान्तरेणापि सिद्धेः । तथा हि—'प्राक्कडारात्समासः' इत्यनन्तरं 'प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनम्', 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इति पठित्वा समासाधिकारे प्रथमानिर्दिष्टमिति व्याख्यायामुपसर्जनसंज्ञा सिद्ध्यत्येव, 'विभक्त्यर्थादिषु

बा.] मित्यत आह—**समासान्तः प्रयोजनमिति** । तदुदाहृत्य दर्शयति—**पञ्चराजमिति** । पञ्चानां राज्ञां समाहार इति विग्रहे 'तद्धितार्थे'ति द्विगुः । तस्य तत्पुरुषत्वाद्राजाहःसखिभ्यष्टजि'ति टच् । 'स नपुंसक'मिति नपुंसकत्वम् । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रिया'मिति तु न भवति, समासान्तस्य टचः समुदायावयवत्वेन उत्तरपदावयवत्वाऽभावात् । वं. च्र. 'संख्यापूर्वो द्विगुश्चे'ति पाठे द्विगुतत्पुरुषसंज्ञयोः पर्यायेण प्रवृत्तिः स्यात्, अतः समुच्चयार्थं 'द्विगुश्चे'ति पृथक्सूत्रमस्त्विति वाच्यम्, 'सङ्ख्यापूर्व' इति, 'द्विगु'रिति च योगौ विभज्य पूर्वेण सङ्ख्यापूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञाविधिः, द्विगुरित्यनेन द्विगुसंज्ञाविधिरित्याश्रयणे सति, चकारमन्तरेणापि पर्यायेण प्रवृत्तिसिद्ध्या चकारस्य समुच्चयार्थत्वोपपत्तेः । **द्वितीया श्रिता । द्वितीयान्तमिति** । प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यस्तदन्तविधिः । ननु सुपेत्यनुवृत्तं बहुवचनान्ततया विपरिणतं प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुबन्तपरम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च प्रत्ययग्रहणे प्रकृतिप्रत्ययसमुदायग्रहणं लभ्यते । तथा च 'सुबन्तै'रित्यस्य सुप्-तत्प्रकृतिसमुदायैरित्यर्थः पर्यवस्यति । श्रितादिशब्दास्तु क्तप्रत्ययान्ता एव न तु सुबन्ताः, तेषां सुब्घटितसमुदायात्मकत्वाऽभावादित्यत आह—**श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैरिति** । श्रितादिशब्दाः श्रितादिप्रकृतिकेषु लाक्षणिका इति भावः । 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्ते'रित्यस्य तु नायं विषयः, 'कर्तृकरणे कृता' 'साधनं कृते'तिवत्कारकविशेषानुपादानादिति प्रौढमनोरमायां स्थितम् । न च श्रितादीनां समर्थविशेषणत्वात्तदन्तविधौ श्रितान्तादिशब्दप्रकृतिकैरित्यर्थलाभा'त्कृष्णं परमश्रित' इत्यत्रापि समासः स्यादिति वाच्यं, समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात् । **कृष्णं श्रित इति** । श्रयतेर्गतिविशेषार्थकत्वाद्गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि क्तः । 'न लोके'ति कृद्योगषष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया । समासविधौ द्वितीयेति प्रथमानिर्दिष्टत्वात्कृष्णशब्दस्य

शेखर] हि श्रिताद्यन्तसमर्थप्रकृतिकै'रित्यर्थे 'कष्टं परमश्रितः' इत्यादावपि समासापत्तिः । **कष्टं श्रित इति** । 'न लोका' इति षष्ठीनिषेधः । पतितशब्दे तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वेट्कत्वेन 'यस्य विभाषा' इतीण्निषेधप्राप्तावपि ...

[दुःखमतीतो] दुःखातीतः। [इत्यादि]। ❀ **गम्यादीनामुपसङ्ख्यानम्**। ग्रामं गमी ग्रामगमी। अन्नं बुभुक्षुः अन्नबुभुक्षुः। **स्वयं क्तेन**।२।१।२५। 'द्वितीये'ति न संबध्यते, अयोग्यत्वात्। स्वयङ्कृतस्यापत्यं स्वायङ्कृतिः। **खट्वा क्षेपे**।२।१।२६। खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायाम्। खट्वारूढो

त.] विद्यमानमव्ययं सुबन्तेन चेत्समस्यते स समासोऽव्ययीभावः स्यात्, द्वितीयान्तं चेत्स समासस्तत्पुरुष इत्येवं व्याख्यानादव्ययीभावतत्पुरुषादिसंज्ञापि सिध्यतीति पुनः समासविधानं व्यर्थं सज्ज्ञापयतीति। ननु 'अव्ययं विभक्ति–' इत्यादीनां समासविधायकत्वे सिद्धे भवदुक्तमेतत्स्यात्, तत्रैव मानं न पश्याम इति चेत्–अत्र केचित्–उक्तरीत्यैवोपसर्जनसंज्ञायां सिद्धायां 'प्रथमानिर्दिष्ट'मिति सूत्रे समासग्रहणं व्यर्थं सत्समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थलाभार्थं। तेनामीषां समासविधायकत्वं सिध्यतीति। अथवा 'सुप्सुपे'ति समासस्याऽनित्यत्वे आकरग्रन्थ एव प्रमाणम्, अन्यथा 'सिश्लित्यसमासयोः' इति वार्तिके 'नित्यग्रहणेन नार्थः, इदमपि सिद्धं भवति · वाप्यामश्वो वाप्यश्व' इत्यादिप्रागुक्तभाष्यकैयटग्रन्थस्याऽसामञ्जस्यापत्तेरिति दिक्। ननु कृष्णश्रित इत्यस्य कृष्णकर्मकश्रयणकर्तेति ह्यर्थः, स च कृष्णः श्रितो येनेति कर्मणि क्तान्तेन बहुव्रीहिणापि सुलभ इति किमनेन समासारम्भेण?। मैवम्। बहुव्रीहौ श्रितकृष्ण इति निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात्। 'शेषाद्विभाषे'ति समासान्तः कप्प्रसज्येतेति दिक्। **दुःखातीत इति**। अतिपूर्वकादिणः कर्तरि क्तः। अवशिष्टान्यप्युदाहरणान्यूह्यानि। कूपपतितः। यद्यपि 'तनिपतिदरिद्रातिभ्यः' इति विकल्पितेट्कत्वात् 'यस्य विभाषे'तीण्निषेधेन भाव्यं, तथाप्यतएव निपातनादिडित्याहुः। वस्तुतस्तु चुरादावदन्तेषु पठितस्य 'पत गतौ वा' इत्यस्याश्रयणेन पतितः सिध्यति, 'यस्य विभाषे'त्यत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः सर्वसंमतत्वात्। ग्रामगतः। तुहिनात्यस्तः। **अत्यासो**–व्यतिक्रमः। सोऽपि गतिविशेष एवेति कर्तरि क्तः। आदिकर्मणि क्तो वाऽत्राभ्युपेयः। सुखप्राप्तः। दुःखापन्नः। **गम्यादीनामिति**। गम्यादयश्च प्रयोगतो ज्ञेयाः। **ग्रामगमीति**। 'गमेरिनिः' इत्यौणादिक इनिः। स च 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यत्काले। 'अकेनो'रिति षष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया। **अयोग्यत्वादिति**। 'स्वय'मित्यस्यात्मनेत्यर्थकस्य कर्त्रर्थतया द्वितीयान्तत्वानुपपत्तिरिति भावः। **स्वायंकृतिरिति**। असति समासे कार्तिरिति स्यादिति भावः। **खट्वारूढ इति**। 'जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्' इत्यमरः। वेदं व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खट्वारोढव्या। ब्रह्मचर्ये एव भूमिशयनार्होऽपि यः खट्वामारोहति स जाल्मः। रूढश्चायम्। तेन खट्वामारोहतु मा

बा.] पूर्वनिपातः। **दुःखातीत इति**। दुःखमतीत इति विग्रहः। 'इण् गतौ'। अतिपूर्वात् कर्तरि क्तः। **इत्यादीति**। गर्तं पतितो गर्तपतितः। 'पत्लृ गतौ'। कर्तरि क्तः। तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वेट्कत्वेन 'यस्य विभाषे'तीण्निषेधप्राप्तावप्यत एव निपातनादिट्। ग्रामं गतो ग्रामगतः। ग्राममत्यस्तः–अतिक्रान्तो–ग्रामात्यस्तः। ग्रामं प्राप्तः ग्रामप्राप्तः। संशयमापन्नः संशयापन्नः। **गम्यादीनामिति**। गम्यादिप्रकृतिकैः सुबन्तैरपि द्वितीयान्तं समस्यते स तत्पुरुष इति यावत्। **ग्रामं गमीति**। 'गमेरिनिः' रित्यौणादिक इनिप्रत्ययः, स च 'भविष्यति गम्यादयः' इति वचनाद्भविष्यति काले भवति। 'अकेनो'रिति कृद्योगषष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया। ग्रामं गमिष्यन्नित्यर्थः। **अन्नं बुभुक्षुरिति**। भुजेः सन्। 'सनाशंसभिक्ष उः'। 'न लोके'ति कृद्योगषष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया। बुभुक्षुशब्दो गम्यादिपठित इति भावः। **स्वयं क्तेन**। क्तप्रत्ययान्तप्रकृतिकसुबन्तेन स्वयमित्यव्ययं समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः।

अयोग्यत्वादिति। 'स्वय'मित्यव्ययस्य आत्मनेत्यर्थकस्य, कर्तृशक्तिप्रधानतया तृतीयाया एवोचितत्वादिति भावः। 'स्वय'मित्यव्ययस्य समासेऽसमासेऽपि को भेदः?। असमासेऽपि 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुकः प्रवृत्तेरित्यत आह–**स्वयंकृतस्यापत्यमिति**। स्वयंकृतस्यापत्यमित्यर्थे 'अत इ'ञिति स्वयंकृतशब्दात्षष्ठ्यन्तादिञि तद्धितान्तप्रातिपदिकावयवत्वात्सुब्लुकि 'यस्येति चे'त्यकारलोपे आदिवृद्धौ स्वायंकृतिशब्दः। समासाऽभावे तु कृतशब्दस्यैव षष्ठ्यन्तत्वात्तत इञि ऋकारस्यादिवृद्धौ रपरत्वे स्वयंकार्तिरित्येव स्यादिति भावः। वस्तुतस्तु असामर्थ्यादिह न तद्धितः। स्वयंकृतशब्दस्य समासस्वरः प्रयोजनम्। **खट्वा क्षेपे**। क्तेनेत्यनुवर्तते। प्रत्ययग्रहणात्तदन्तविधिः। क्षेपो निन्दा। द्वितीयेति सुपेति चानुवर्तते। तदुभयमपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तपरं सत्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायपरम्। खट्वाशब्दस्य क्तान्तशब्दस्य च सुब्घटितसमुदायात्मकत्वाऽसंभवादत्र खट्वाशब्दः क्तप्रत्ययान्तशब्दश्च तत्प्रकृतिके लाक्षणिक इत्याह–**खट्वाप्रकृतिकमिति**। **खट्वारूढो जाल्म इति**। 'जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी'त्यमरः। खट्वा अम्–आरूढ सु इत्य-

---

शे.] **अयोग्यत्वादिति**। 'स्वय'मित्यात्मनेत्यर्थकं कर्तृशक्तिप्रधानमित्यर्थः। **स्वायंकृतिरिति**। असमासे 'कार्तिः' इति स्यादिति

जाल्मः । नित्यसमासोऽयम् । नहि वाक्येन निन्दा गम्यते । **सामि ।२।१।२७।** सामिकृतम् । **कालाः ।२।१।२८** क्तेनेत्येव । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्रः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवान् [इत्यर्थः]। **अत्यन्तसंयोगे च ।२।१।२९।** काला इत्येव । अक्तान्तार्थं वचनम् । मुहूर्तं सुखं मुहूर्तसुखम् । **तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ।२।१।३०।** 'तत्कृते'ति लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनाऽर्थशब्देन च

त.] वा, निषिद्धानुष्ठानपरः सर्वोऽपि खट्वारूढ इत्युच्यते। अत एवाह-**नित्येति। सामि।** सामीत्येतदव्ययमर्धशब्दपर्यायः। **कालाः।** बहुवचननिर्देशः स्वरूपनिरासार्थः। 'कालवाचिनो द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह वा समस्यन्त' इति सूत्रार्थः। ननु 'काला अत्यन्तसंयोगे' इत्येवास्तु क्तेनेति निवृत्तम्, नार्थो योगविभागेनेत्यत आह-**अनत्यन्तेति। मासप्रमित इति।** 'माङ्माने'। आदिकर्मणि क्तः कर्तरि। इह प्रतिपच्चन्द्रेण नास्त्यत्यन्तसंयोगः। **मुहूर्तमिति।** मुहूर्तव्यापीत्यर्थः। 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया। **तृतीया तत्कृत। लुप्तेति।** सौत्रत्वादिति भावः। तच्छब्देन तृतीयान्तपरामर्शिना तदर्थो लक्ष्यते। तदर्थकृतत्वं च गुणवाचकस्यार्थद्वारा विशेषणं—तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्वचनेनेति। तदेतद्व्याचष्टे-**तृतीयान्तार्थेत्यादिना। अर्थशब्देन चेति।** सोऽपि स्वतन्त्रं निमित्तमिति भावः। नन्वर्थेन समासाऽसंभवात्तद्वाची शब्दो ग्रहीष्यते किमत्र वचनग्रहणेन ?। अत्राहुः-गुणमुक्तवान्गुणवचनः। 'कृत्यल्युटो बहुल'मिति भूते कर्तरि ल्युट्। गुणमुक्त्वा यो द्रव्यमुक्तवान्स गुणवचनस्तेन घृतेन पाटवमिति गुणमात्रनिष्ठेन शब्देन समासो न भवति। गुणश्चात्र 'सत्त्वे निविशतेऽपैति' इत्यादिलक्षणलक्षितो गृह्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वादिः,

---

बा] लौकिकविग्रहः। लौकिकविग्रहस्तु नास्तीत्याह-**नित्यसमासोऽयमिति।** तत्कुत इत्य आह-**न हि वाक्येनेति।** वृत्त्यर्थबोधकं वाक्यं-लौकिकविग्रहः। तत्र खट्वामारूढ इति वाक्यं हि गृहस्थाश्रमिणि निन्दां न गमयति। 'खट्वारूढ' इति समासस्तु रूढ्या निन्दां गमयति। तथाच भाष्यम्—'अधीत्य स्नात्वा गुर्वनुज्ञातेन खट्वा आरोढव्या। यस्तावदन्यथा करोति स 'खट्वारूढोऽयं जाल्म' इत्युच्यते' इति। अत्र 'जाल्म'इत्यनेनोद्वृत्तेऽयं शब्दो रूढः, अवयवार्थे तु नामिनिवेष्टव्यमिति सूचितम्। **सामि।** 'सामी'त्यव्ययमर्धे वर्तते। तत्-क्तान्तप्रकृतिकसुबन्तेन समस्यत इत्यर्थः। **सामिकृतमिति।** समासाऽभावे तु तद्धितवृत्तौ 'सामिकार्ति'रिति स्यादिति भावः। **कालाः। क्तेनेत्येवेति।** क्तेनेत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः। कालवाचिप्रकृतिकद्वितीयान्ताः क्तप्रत्ययान्तप्रकृतिकसुबन्तेन वा समस्यन्त इत्यर्थः। ननु 'अत्यन्तसंयोगे च'त्युत्तरसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह-**अनत्यन्तेति। मासप्रमित इति।** मासं प्रमित इति विग्रहः। प्रपूर्वकान्माधातोरादिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति कर्तरि क्तः। तदाह-**मासं परिच्छेत्तुमिति।** इह प्रतिपच्चन्द्रेण मासस्य नात्यन्तसंयोग इति भावः। **अत्यन्तसंयोगे च। काला इत्येवेति।** तेनात्यन्तसंयोगे कालवाचिनो द्वितीयान्ताः सुबन्तेन सह वा समस्यन्त इति लभ्यत इत्यर्थः। ननु 'कालाः' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्य आह-**अक्तान्तार्थमिति।** अत्र क्तेनेति निवृत्तमिति भावः। **मुहूर्तं सुखमिति।** अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। मुहूर्तव्यापि सुखमित्यर्थः। **तृतीया तत्कृत।** तत्कृतेत्यस्याऽव्यवहितमप्यर्थेनेति परित्यज्य गुणवचनेनेत्यत्रान्वयं वक्तुमाह-**तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकमिति।** तत्र 'तृतीये'त्यनेन तृतीयान्तं विवक्षितम्। 'तत्कृते'ति लुप्ततृतीयाकं भिन्नं पदम्। तच्छब्देन तृतीयान्तपरामर्शिना तदर्थो लक्ष्यते। तत्कृतेत्येतच्च गुणद्वारा गुणवचनेऽन्वेति। ततश्च 'तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्वाचिना समस्यते' 'अर्थशब्देन च तृतीयान्तं समस्यते'इति वाक्यद्वयं संपद्यत इति भाष्ये स्थितत्। तदाह-**तृतीयान्तमित्यादिना।** 'गुणे'त्यस्य तत्कृतत्वसापेक्षत्वेऽपि सौत्रः समासः। इदं सूत्रं कृतशब्दार्थद्वारक एव सामर्थ्ये प्रवर्तते न तु साक्षात्परस्परान्वये इति भाष्ये स्पष्टम्। नच 'घृतेन पाटव'मित्यत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः, गुणेनेति सिद्धे वचनग्रहणाद्गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिशब्दो गृह्यत' इति व्याख्यानात्।

शे.] भावः। ऐकस्वर्यमपि समासफलम्। **खट्वा।** अस्य तत्प्रकृतिकं लक्षणया 'द्वितीया' इत्यनेन सामानाधिकरण्यम्। **जाल्म इति।** तेन केवलरूढत्वं तस्य सूचयति। एतेन प्रकारणादिसहकृतवाक्येन निन्दाप्रतीतिसम्भवात् 'न हि निन्दा'इत्ययुक्तमित्यपास्तम्। योगरूढे तत्सम्भवेऽपि केवलरूढे तदभावात्। न हि निन्देत्यस्य च विवक्षिता निन्देत्यर्थः। **सामि इत्यर्थे। काला इति।** कालवाचिन इत्यर्थः। बहुवचनात्। ननु क्तेनेत्यस्य निवृत्त्या क्तान्ताऽक्तान्तसाधारणोत्तरसूत्रेण सिद्धे योगविभागो व्यर्थोऽत आह-**अनत्यन्तेति। परिच्छेत्तुमिति।** [illegible] शक्तधृषे'ति तुमुन्। **अत्यन्त।** अत्यन्तसंयोगानत्यन्तसंयोगसाधारणेन पूर्वेण सिद्धे इदं किमर्थमत आह-**अक्तान्तार्थमिति।** 'क्तेन'इति अत्र नानुवर्तत इति भावः। **तृतीया।** इदं सूत्रं कृतद्वारक एव सामर्थ्ये प्रवर्तते, न साक्षात्परस्परान्वये। [illegible]

सह प्राग्वत् । शङ्कुलाखण्डः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् ? । अक्ष्णा काणः । **पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ।२।१।३१।** तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् । मासपूर्वः । मातृसदृशः । पितृसमः । ऊनार्थे-

---

त.] तस्य तत्त्वाऽसंभवादिति । **शङ्कुलया खण्ड इति ।** करणेऽत्र तृतीया । 'खडि भेदने' इत्यस्माद्भावे घञि व्युत्पादितः खण्डशब्दः क्रियारूपापन्ने गुणे वर्तित्वा पश्चान्मत्वर्थलक्षणया तद्वति द्रव्ये वर्तत इति गुणवचनो भवति । **धान्येनेति ।** करणे तृतीया । अर्थ्यते इत्यर्थः—प्रयोजनम् । कर्मणि घञ् । अर्थनमर्थः—अभिलाषो वा । भावे घञ् । अर्थशब्दस्य रूढत्वे तु धान्येनेति हेतौ तृतीया । 'कर्तृकरणे कृता—' इत्यनेन गतार्थत्वशङ्कैवाऽत्र नेति रूढत्वाभ्युपगमपक्ष एव श्रेयान् ।

तत्कृतेति किमिति । 'कर्तृकरणे कृता—' इति सिद्धमिति प्रश्नः । इतरो 'गुणवचनेन चेत्तत्कृतेनैवे'ति नियमार्थमिदमित्याशयेन प्रत्युदाहरति—**अक्ष्णेति ।** न ह्यक्ष्णा काणत्वं कृतं किंतु कर्मादिनैवेति भावः । तृतीया त्विह 'येनाङ्गविकारः' इत्यनेन । **काण इति ।** 'कण निमीलने' इत्यस्माद्घञ् । गुणवचनत्वं तूक्तरीत्या खण्डशब्दस्येवास्यापि बोध्यम् । **गुणवचनेनेति किम् ? । गोभिर्वपावान् ।** गोसंबन्धिदध्यादिभोजनेन देवदत्तस्य वपावत्त्वमित्यस्ति तत्कृतत्वं, न त्वसौ गुणवचनः । **पूर्वसदृश ।** इह समसदृशाभ्यां योगे 'तुल्यार्थैः' इति तृतीया । अन्यैर्योगे त्वत एव वचनात्; 'हेतौ' इति वा तृतीया । इह सदृशग्रहणं व्यर्थं, षष्ठीसमासेन गतार्थत्वात् । न च 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया—' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिदमिति वाच्यम् । 'सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये' इति सूत्रेण तत्सिद्धेरिति मनोरमायां स्थितम् । विद्यया सदृशो विद्यासदृश इत्यादौ हेतुत्वप्रकारकबोधार्थं तृतीयासमासोऽप्यावश्यक इति त्वन्ये । पूर्वसूत्रेणैव तत्कृतत्वात्तृतीयासमासोऽपि सिध्यतीत्यपरे । **ऊनार्थेति ।** पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्योक्तत्वादिहार्थग्रहण-

---

बा.] **शङ्कुलाखण्ड इति ।** 'देवदत्त' इति शेषः । 'शङ्कुलाखण्डो देवदत्तः' इत्येव भाष्ये उदाहृतम् । 'खडि भेदने' भावे घञ् । खण्डनं खण्डः । मत्वर्थीयोऽर्शआद्यच् । शङ्कुलयेति करणे तृतीया । शङ्कुलाकृतखण्डनक्रियावानित्यर्थः । यत्त्वाकडारादिति सूत्रभाष्ये 'समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दभिन्नमर्थवच्छब्दस्वरूपं गुणवचनसंज्ञं भवती'त्युक्त, तदेतत्प्रकृते न प्रवर्तते । 'गुणमुक्तवता गुणवचनेने'ति भाष्येण यौगिकत्वावगमात् । अतोऽत्र गुणशब्देन धर्ममात्रं विवक्षितम् । एवञ्च खण्डशब्दस्य क्रियावचनत्वेऽपि न क्षतिः । तत्त्वबोधिन्यां तु 'वोतो गुणवचना'दित्यत्र 'सत्त्वे निविशतेऽपैती'त्यादिलक्षणलक्षितो गुणोऽत्र गृह्यत इत्युक्तम् । तद्व्याख्यावसरे क्रियाया गुणत्वं नास्तीत्यप्युक्तम् । इह तु खण्डशब्दस्य क्रियावाचिनोऽपि गुणवचनत्वमास्थितम् । तत्तु प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरुद्धत्वात्पूर्वोत्तरविरुद्धत्वाच्चोपेक्ष्यम् । अर्थशब्देन समासमुदाहरति—**धान्येनेति ।** अर्थशब्दो धनपरः । हेतौ तृतीया । धान्यहेतुकं धनमित्यर्थः । अत्र धनस्य धान्यहेतुकत्वेऽपि तत्करणकत्वाऽभावादप्राप्तौ पृथगुक्तिः । 'धान्येनेति प्रकृत्यादित्वात्तृतीया, धान्याऽभिन्नं धनमित्यर्थ' इति केचित् । ननु 'शङ्कुलया खण्ड' इत्यत्र 'कर्तृकरणे कृता बहुल'मित्येव सिद्धे तत्कृतेति व्यर्थमिति पृच्छति—**तत्कृतेति किमिति ।** 'गुणवचनेन चेत्तत्कृतेनैवे'ति नियमार्थं तत्कृतग्रहणमित्यभिप्रेत्य प्रत्युदाहरति—**अक्ष्णा काण इति ।** नह्यक्ष्णा काणत्वं कृतं, किन्तु रोगादिनेति भावः । गुणवचनेनेति किम् ? । गोभिर्वपावान् । गोसम्बन्धिक्षीरादिभोजनेन देवदत्तस्य वपावत्त्वमित्यस्ति तत्कृतत्वम् । किन्तु न गुणवचनोऽसौ ।

पूर्वसदृश । एतैरिति । पूर्व-सदृश-सम-ऊनार्थ-कलह-निपुण-मिश्र-श्लक्ष्ण-एतैरित्यर्थः । **मासपूर्व इति ।** मासेन पूर्व इति विग्रहः । मासात्प्रागुत्पन्न इत्यर्थः । यद्यप्यवधित्वसम्बन्धे 'अन्यारादितरर्ते' इति दिक्शब्दयोगे पञ्चमी प्राप्ता, दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इत्यभ्युपगमात् । तथाप्यत एव ज्ञापकात्तृतीया । हेतौ तृतीयेत्यन्ये ।

मातृसदृश इति 'मात्रा सदृश' इति विग्रहः । **पितृसम इति ।** पित्रा सम इति विग्रहः । 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्या'मिति तृतीया । 'तुल्यार्थै'रिति षष्ठ्यां षष्ठीसमासेनैव सिद्धमिदमित्याहुः । **ऊनार्थेति ।** उदाहरणसूचनमिदम् ।

शे.] स्पष्टश्चैतद्भाष्ये । गुणेत्यस्य 'तत्कृत' इत्येतत्सापेक्षत्वेऽपि सौत्रत्वात्समासः । खण्डशब्दश्च खण्डगुणवत्त्वेन शकलबोधक इति शङ्कुलाखण्ड इत्यत्र कृतद्वारकमेव सामर्थ्यम् । शङ्कुलाकृतखण्डगुणवानित्यर्थः । वचनग्रहणन्तु गुणोपसर्जनद्रव्यवचनेनैव समासार्थम् । तेन 'कुसुम्भेन कृतं रूप'मित्यादौ न, 'घृतेन पाटव'मित्यादौ च न । स्पष्टञ्चेदं भाष्ये । यद्यपि जातिसंख्याकृदन्ततद्धितान्तसमस्तसर्वनामसंख्याशब्दभिन्नशब्दानामेव गुणवचनसंज्ञा, तथाऽपि प्रकृते व्याख्यानाच्छुद्धयौगिक एव गुणवचनशब्द इति बोद्धयम् । तृतीयान्तार्थेन कृतो यो गुणस्तद्वचनेन समास इत्यर्थात्, 'तत्कृत' इत्यस्य गुणपदेनैवान्वयेन सम्बन्धाऽनुपादानाच्च, 'गुणेन' इतीयता सिद्धे वचनग्रहणाद्गुणमुक्तवतेत्यर्थं इति भाष्याच्च गुणपदेन धर्ममात्रमत्र । तेन खण्डशब्दस्य क्रियावचनत्वेऽपि न दोषः । धान्येनेति । अर्थशब्दो धनपरः, हेतुतृतीयेति बोद्धयम् । पूर्वसदृश । यद्यपि सदृशशब्देन षष्ठीसमासः सिद्धः,

माषोनं कार्षापणम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम्, 'मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ' इत्यत्राऽनुपसर्गग्रहणात् । गुडसंमिश्रा धानाः । ॐ **अवरस्योपसङ्ख्यानम्** । मासेनाऽवरो मासावरः । **कर्तृकरणे कृता बहुलम्** ।२।१।३२। कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा त्रातो हरित्रातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः । **कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्** । नखनिर्भिन्नः । कर्तृकरणे इति किम् ? । भिक्षाभिरुषितः । हेतावेषा तृतीया । बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् ।

त.] मभिधेयपरम् । तच्चोनशब्देनैव संबध्यते, न तु पूर्वादिभिः, समसदृशयोः पृथग्ग्रहणादिति भावः । **मिश्रं चेति** । 'पणबन्धेनैकार्थ्यं संधिस्तत्राऽप्रयुज्यमानो मिश्रशब्द उपसर्गरहितोऽन्तोदात्तः' इति सूत्रार्थः । **अवरस्येति** । अत्र व्याचक्षते—ऊनार्थेत्येव सिद्धत्वादिदं सुत्यजमेव । न चावरशब्दस्योनार्थकत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । 'सप्तदशावराः सत्रमासीरन्' इति श्रुतौ 'अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धात्' इति सूत्रे च तत्प्रसिद्धेरिति । **कर्तृकरणे** । समाहारद्वन्द्वात्सप्तमीत्याशयेनाह—**कर्तरि करणे चेति** । अत्र केचित्—कर्तृकरणे इति प्रथमाद्विवचनं तृतीयया विशेष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिस्तेन तृतीयान्ते कर्तृकरणे कृदन्तेन समस्येते इति व्याख्यान्तरमित्याहुः । **सर्वोपाधीति** । कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तमपि बहुलग्रहणात् क्वचिन्न समस्यते । क्वचित्तु विभक्त्यन्तरमपि समस्यते, बहुलग्रहणादेवेत्यर्थः । समासाऽभावं प्रदर्शयति—**दात्रेण लूनवानित्यादाविति** । आदिशब्देन दात्रेण छिन्नवान्, हस्तेन कुर्वन्नित्यादि भाष्यम् । विभक्त्यन्तरमपि समस्यत इत्यस्योदाहरणं तु—पादहारकः गलेचोपकः । ह्रियत इति हारकः । बाहुलकात्कर्मणि ण्वुल् । पादाभ्यामित्यपादानपञ्चम्यन्तस्य समासः । 'चुप मन्दायां गतौ' । हेतुमण्णिजन्तात्कर्मणि ण्वुल् । 'अमूर्धमस्तका'दित्यलुक् । कर्तृ[त्व]करणत्वयोः क्रियानिरूपितत्वेन क्रियासमर्पककृदन्तेनैव भवेत्समासः, 'सुपा' इत्यधिकारात्तिङन्तेन तु नातिप्रसङ्ग इत्याशयेन पृच्छति—**कृता किमिति** । इतरस्तु तिङन्तप्रकृतिकतद्धि-

बा.] **माषोनमिति** । माषाख्यपरिमाणविशेषेण ऊनं परिमाणमित्यर्थः । अतएव ज्ञापकादवधित्वे तृतीया, हेतौ वा । अर्थग्रहणं च ऊनेनैव सम्बध्यते, न पूर्वादिभिरपि, समसदृशयोः पृथगुपादानात् । अर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**माषविकलमिति** । माषेण विकलमिति विग्रहः । हीनमित्यर्थः । पूर्ववत्तृतीया । **वाक्कलह इति** । वाचा कलह इति विग्रहः । **आचारनिपुण इति** । आचारेण निपुण इति विग्रहः । आचारहेतुकनैपुण्यवानित्यर्थः । **गुडमिश्र इति** । गुडेन मिश्र इति विग्रहः । **आचारश्लक्ष्ण इति** । आचारेण श्लक्ष्ण इति विग्रहः । आचारहेतुककुशलत्ववानित्यर्थः । ननु 'गुडसंमिश्रा' इत्यत्र कथं समासः ?, सुबन्तविशेषणत्वेऽपि समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात् । तत्राह—**मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापीति** । कुत इत्यत आह—**मिश्रं चेति** । 'असन्धौ मिश्रेत्युत्तरपदमुपसर्गहीनं तृतीयान्तात्परमन्तोदात्त'मिति तदर्थः । अत्राऽनुपसर्गग्रहणादितरत्र मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणं विज्ञायत इत्यर्थः ।

मासेनावर इति । मासेन पूर्व इत्यर्थः । न्यून इत्यर्थे तूनार्थकत्वादेव सिद्धम् । **कर्तृकरणे** । कर्ता च करणं चेति समाहारद्वन्द्वात्सप्तमी । तृतीयेत्यनुवर्तते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणं । कृतेत्यपि तथैव । तदाह—**कर्तरि करणे चेति** । **प्राग्वदिति** । समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । इह कृद्ग्रहणेन क्तप्रत्यय एव गृह्यते, बहुलग्रहणादिति भाष्यम् । अतः क्तान्तमेवोदाहरति—**हरिणा त्रात इति** । पालित इत्यर्थः । ननु कृदन्तस्य समर्थविशेषणत्वेऽपि समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधान्नखनिर्भिन्न इत्यत्र न स्यादित्यत आह—**कृद्ग्रहणे इति** ।

शे.] 'तुल्यार्थैः' इत्यनेन तद्योगे षष्ठ्या अपि विधानात् । एतस्याश्च न प्रतिपदविधानत्वमिति वक्ष्यते । अतः 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते' इति निषेधोऽत्र न । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽपि 'सदृशप्रतिरूपयोः' इति सिद्धः । तत्र हि 'दास्याःसदृशः' इत्यादौ षष्ठ्या अलुकि पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं सदृशग्रहणमावश्यकं । 'मनसा सदृशः' इति सञ्ज्ञा नास्त्येवेति न तदर्थमिदमावश्यकं, तथापि भोजनहेतुकसादृश्यवानित्यर्थे 'भोजनसदृशः' इत्यत्र समासार्थमिदमावश्यकम् । हेतोः शेषत्वविवक्षया षष्ठीसमासे तु पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽसिद्धिः । सादृश्यग्रहणेन 'सदृशप्रतिरूपयोः' इत्यस्योपमानबोधकपूर्वपदे एव प्रवृत्तेरिति स्पष्टं 'सदृशप्रतिरूपयोः' इत्यत्र भाष्ये । यदि तु भोजनेन कृतः सदृश इत्यर्थे पूर्वसूत्रेण समासे 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यनेन स्वरोऽपि सिद्ध इत्युच्यते, तदा सदृशग्रहणं व्यर्थमेवेति प्रकृतसूत्रे कैयटेन ध्वनितम् । 'सदृश' इति स्वरविधायकसूत्रशेषस्थं भाष्यन्तु एकदेश्युक्तिरिति तदाशयः । **मिश्रञ्चेति** । पणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धिः, तत्राऽगम्यमाने 'मिश्र' इत्युत्तरपदमनुपसर्गं तृतीयान्तात्परमन्तोदात्तमित्यर्थः । **अवरस्येति** । यद्यप्ययमूनार्थोऽपि, तथापि व्यवस्थाविषयाऽवरार्थमिदम् । भाष्ये ऊनार्थेत्यर्थग्रहणस्य 'तृतीया' इति सूत्रे प्रत्याख्यानात्, 'समर्थ'सूत्रे 'तृतीया तत्कृते', सुंपन्यस्य 'उपादानविकलः' इत्युदाहरणाच्च । अत्रोनार्थग्रहणं नेति वादिनां मते सर्वथाऽस्यावश्यकत्वाच्चेति दिक् । **कर्तरि करणे चेति** । सूत्रे समाहारद्वन्द्वात्सप्तम्येकवचनमिति भावः । **तृतीयेति** । तृतीयान्तमित्यर्थः । **कृद्ग्रहणे इति** । यत्र गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदन्तं, तत्र तद्विशिष्टस्यैव ग्रहणम्, अपिशब्दात्तदसमभिव्याहृते केवलस्यापीत्यर्थं इत्यन्यत्र विस्तरः । **कृतेति किमिति** ।

तेन दात्रेण लूनवानित्यादौ न। कृता किम्?। काष्ठैः पचतितराम्। **कृत्यैरधिकार्थवचने** ।२।१।३३। स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनं, तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः प्राग्वत्। वातच्छेद्यं तृणम्। काकपेया नदी। **अन्नेन व्यञ्जनम्** ।२।१।३४। संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन प्राग्वत्। दध्ना ओदनो दध्योदनः। इहान्तर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम्। **भक्ष्येण मिश्रीकरणम्** ।२।१।३५। गुडेन धानाः गुडधानाः। मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम्। **चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः** ।२।१।३६। चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिना, अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत्। तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव [गृह्यते]।

त] तान्तप्रकृतिकसुबन्तेनाऽसमासस्तत्फलमित्याशयेन प्रत्युदाहरति—**काष्ठैरिति**। **कृत्यैरधिकार्थे**। पूर्वसूत्रस्यैव प्रपञ्चोऽयं न तु नियमार्थमित्याहुः। **वातच्छेद्यमिति**। पूर्ववत्कृत्यः। कोमलत्वाद्वातेनापि छेत्तुं शक्यत इति स्तुतिः, वातेनापि छेत्तुं शक्यते निर्बलत्वादिति निन्दा वा। **काकपेयेति**। 'शकि लिङ् चे'ति शक्यार्थे कृत्यः। पूर्णतोयत्वात्तटस्थैः काकैरपि पातुं शक्येति स्तुतिः, अल्पतोयत्वेन निन्दा वा। **अन्नेन**। 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री' इत्यमरः। व्याख्यानान्नेह स्वरूपग्रहणं,तदाह—**संस्कारकेत्यादि**। **भक्ष्येण**। खरं विशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम्। खरं =कठिनं विशदं=विविक्तावयवं खाद्यं भक्ष्यमित्यर्थः। यत्प्रत्ययान्तस्य एरजन्तस्य च भक्षयतेस्तत्रैव प्रयोगात्। 'अब्भक्ष' इत्यादिप्रयोगस्तु भाक्तः। **गुडधाना इति**। ननु धानानां प्रत्येकं विविक्तावयवत्वाऽभावात्कथमेतदुदाहरणं सङ्गच्छत इति चेत्। मैवम्। भृष्टयवसमुदायस्य धानात्वात्समुदायं प्रति समुदायिनामवयवत्वाच्च तदुपपत्तेः। **चतुर्थी तदर्थार्थे**। तच्छब्देन प्रकृता चतुर्थी परामृश्यते, प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणम्, चतुर्थ्यन्तेन सामर्थ्यात्तदर्थो लक्ष्यते

बा] परिभाषेयम् 'गतिरनन्तरः' इति सूत्रे भाष्ये स्थिता। **पचतितरामिति**। अतिशयेन पचतीत्यर्थः। 'अतिशायने' 'तिङश्चे'त्यनुवृत्तौ 'द्विवचनविभज्ये'ति तरप्। 'किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे' इत्याम्। अत्र तद्धितान्तेन समासनिवृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणमिति भावः। **कृत्यैरधिकार्थवचने**। **अर्थवादवचनमिति**। असदुक्तिरित्यर्थः।

वातच्छेद्यमिति। वातेन च्छेद्यमिति विग्रहः। छेत्तुं योग्यमित्यर्थः। 'ऋहलोर्ण्य'दिति कृत्यप्रत्ययः। कोमलत्वेन स्तुतिः, दुर्बलत्वेन निन्दा वा। **काकपेयेति**। 'अचो य'दिति यत्। 'ईद्यती'ति गुणः। अत्र पूर्णाम्भस्त्वेन स्तुतिः, अल्पाम्भस्त्वेन निन्दा वा। **अन्नेन व्यञ्जनम्**। व्यञ्जनशब्दं व्याचष्टे—**संस्कारेति**। संस्क्रियते गुणविशेषवत्तया क्रियते अनेनेति संस्कारः=उपसेकादिसाधनं दध्यादि, तद्वाचकमित्यर्थः। **अन्नेनेति**। **अन्नम्**-ओदनः। तद्वाचकशब्देनेत्यर्थः। 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्न'मिति कोशः। **दध्योदन इति**। नन्विह दध्नेति करणत्वस्योपसिक्तपदापेक्षत्वादसामर्थ्यात्कथमिह समास इत्यत आह—**अन्तर्भूतेति**। उपसेकक्रियां विना दध्नोऽन्नसंस्कारकत्वानुपपत्त्या दध्नेत्यस्य दधिकरणकोपसेके वृत्तेर्नाऽसामर्थ्यमिति भावः। तदुक्तं भाष्ये—'युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्य'मिति। **भक्ष्येण**। मिश्रीक्रियते खाद्यं द्रव्यमनेनेति **मिश्रीकरणं**—गुडादि। तद्वाचकं तृतीयान्तं भक्ष्यवाचकेन समस्यत इत्यर्थः। कठिनद्रव्यं-खाद्यम्। पृथुकादि भक्ष्यं विवक्षितम्। **गुडधाना इति**। 'धाना भृष्टयवे स्त्रियः' इत्यमरः। गुडेन मिश्रा धाना इत्यर्थः। ननु गुडकरणत्वस्य मिश्रपदाऽपेक्षत्वान्न सामर्थ्यमित्यत आह—**मिश्रणेति**। गुडेनेत्यस्य गुडकरणकमिश्रणे वृत्तेर्नाऽसामर्थ्यमिति भावः। **चतुर्थी**। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया चतुर्थीत्यनेन चतुर्थ्यन्तं गृह्यते। तदर्थ-अर्थ-बलि-हित-सुख-रक्षित-एषां द्वन्द्वः। चतुर्थ्यन्तम् एतैः षड्भिः समस्यते, स तत्पुरुष इति फलितम्। तदर्थेत्यत्र तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तार्थो विवक्षितः। तस्मै चतुर्थ्यन्तार्थाय इदं तदर्थम्। 'अर्थेन नित्यसमासः' इति वक्ष्यमाणः समासः। चतुर्थ्यन्तवाच्यप्रयोजनकं यत्तत्तदर्थमिति पर्यवस्यति। तदाह—**चतुर्थ्यन्तार्थायेत्यादिना**। **तदर्थेनेति**। तदर्थेन

शे.] सुपेत्यधिकारेण तिङन्तेनाऽप्रसङ्गात्कर्त्राद्याक्षिप्तधात्वर्थक्रियाबोधककृदन्तेनैव भविष्यतीति प्रश्नः। **काष्ठैरिति**। अन्ये तु कृदन्तेनैव समासो यथा स्यान्न सुबन्तेनेत्यर्थं तत्। उक्तोदाहरणे तु शानजन्तादिभिरिव बहुलग्रहणेन वारयितुं शक्य इति प्राहुः। **अर्थवादः**—आरोपितोऽर्थः। **काकपेयेति**। शक्यार्थे कृत्यः। पूर्णाम्भस्त्वेन कोमलत्वेन च स्तुतिः, अल्पाम्भस्त्वेन दुर्बलत्वेन च निन्दा वा।

इहान्तर्भूतेति। तां विना दध्नः संस्कार्यत्वेन प्रतीतान्नसंस्कारकत्वानुपपत्तेरिति भावः। तदुक्तं भाष्ये—'युक्तार्थसम्प्रत्ययाच्च सामर्थ्यमि'ति। दध्ना युक्तो योऽर्थ उपसेकादिस्तत्संप्रत्ययादित्यर्थः। सर्वलोकव्यवहारप्रसिद्ध्या च तदर्थान्तर्भावनिश्चय इति च। अन्नशब्देनात्रौदनः। 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्न'मिति कोशेन तत्र तस्य रूढेः, योगाच्च रूढिर्बलीयसीति बोध्यम्। **मिश्रणेति**। तां विना मिश्रीकरणत्वाऽयोगादिति भावः। तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तार्थं इत्याशयेनाह—**चतुर्थ्यन्तार्थायेति**। तादर्थ्ये चतुर्थी।

बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह—रन्धनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः ।

७ अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् । द्विजायाऽयं द्विजार्थः सूपः ।

त] इत्याशयेनाह—**चतुर्थ्यन्तार्थायेति** । चतुर्थ्यन्तवाच्याय यूपाय यद्दार्वादि, तद्वाचिना चतुर्थ्यन्तं समस्यत इत्यर्थः । **बलिरक्षितग्रहणादिति** । हितसुखग्रहणं तु न ज्ञापकं, तद्योगे चतुर्थी चाशिषीत्यतादर्थ्येऽपि चतुर्थी-संभवादिति भावः । ननु 'चतुर्थी चाशिषी'ति विहिता या चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति, समासादाशिषोऽनव-गमादिति केचिदाहुरिति कैयटेनोक्तम् । ततश्च तत्पक्षे हितसुखग्रहणमपि बलिरक्षितग्रहणवज्ज्ञापकमेवेति चेत् , अत्र नव्याः—'ब्राह्मणाय हितं ब्राह्मणहितम् । गोहितम् । गोसुखमित्यतादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेनापि समासः स्वीक्रियते । सा चाऽतादर्थ्यचतुर्थी 'हितयोगे चे'ति वार्तिकाच्चतुर्थी तदर्थे'त्यादिना हितसुखशब्दाभ्यां समासविधानाज्ज्ञापकाद्वा सम्भवतीति हितसुखग्रहणं न ज्ञापकमिति सम्यगेवेत्याहुः । **यूपायेति** । तादर्थ्ये चतुर्थी । एवमग्रेऽपि यथासंभवमूह्यम् ।

अश्वघासादय इति । एतच्च भाष्यकृतोक्तम् । नन्वेवं 'रन्धनाय स्थाली'त्यत्रापि षष्ठीसमासः स्यादेवेति प्रकृति-विकृतिभाव एवेति नियमो निष्फल एव । न च स्वरे विशेषः,'चतुर्थी तदर्थे' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापि प्रकृतिविकृतभाव एवेष्यमाणत्वात् । अत्राहुः—'संबन्धत्वतादर्थ्यकृतवैलक्षण्येनोक्तनियमसाफल्यान्न दोषः । अत्र च मानमेतदेव भाष्यम् । 'न माषाणामश्नीयात्,' 'दाशरथाय मैथिली'त्यादिप्रयोगा अपीत्थमेव विवक्षाभेदेन निर्वाह्याः । एवंच 'पूर्वसदृशे'ति सूत्रे सदृशग्रहणं व्यर्थमिति कैयटहरदत्तादीनामुक्तिः प्रामादिकीत्यवधेयम् । शाब्दबोधकृतवैलक्षण्यस्य तत्रापि सत्त्वादिति । **अर्थेन नित्येति** । अन्यथा विभाषाधिकारात्पक्षे 'द्विजायार्थ' इति प्रयोगः स्यादिति भावः । **विशेष्यलिङ्गता चेति** ।

बा] समास इति यदुक्तं तत्प्रकृतिविकृतिभाव एव भवति, न त्वन्यत्रेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**बलिरक्षितेति** । यदि तादर्थ्यमात्रेऽयं समासः स्यात्प्रकृतिविकृतिभाव एवेति नोच्येत, तर्हि बलिरक्षितग्रहणं व्यर्थं स्यात् । भूतेभ्यो बलिः, गोभ्यो रक्षितं तृणमित्यत्रापि बलेर्भूतार्थतया, रक्षिततृणस्य गवार्थतया च तदर्थेनैव समाससिद्धेरिति भावः । **यूपा-येति** । अत्र चतुर्थ्यन्तवाच्ययूपार्थं दारु, अतो दारुशब्देन यूपायेत्यस्य समासः, यूपस्य दारुविकृतित्वाच्च, तक्षादिना अंष्टाश्रीकृतवृक्षस्यैव यूपशब्दार्थत्वात् । अथ प्रकृतिविकृतिभावग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**नेहेति** । **रन्धनायेति** । पाका-येत्यर्थः । 'रध हिंसायाम्' । इह पाको विवक्षितः । भावे ल्युट्, अनादेशः । 'रधिजभोरची'ति नुम् । स्थाल्याश्चतुर्थ्यन्त-वाच्यपाकार्थत्वेऽपि प्रकृतिविकृतिभावविरहान्न समासः । नन्वश्वेभ्यो घासः अश्वघासः, धर्माय नियमो धर्मनियम इत्यादौ कथं तदर्थेन समासः, प्रकृतिविकृतिभावविरहादित्यत आह—**अश्वघासादयस्त्विति** । न चैवं 'रन्धनाय स्थाली'त्यत्रापि षष्ठीसमासः स्यादेवेति प्रकृतिविकृतिभावनियमो व्यर्थ इति वाच्यं, शाब्दबोधे सम्बन्धत्वतादर्थ्यत्व-कृतवैलक्षण्येन उक्तनियमसाफल्यात् । एवञ्च 'रन्धनस्य स्थाली'ति सम्बन्धत्वेन भाने षष्ठीसमास इष्ट एव । तादर्थ्य-त्वेन भाने चतुर्थीसमासवारणाय तु प्रकृतिविकृतिभावनियमाश्रयणमित्यास्तां तावत् । तदेवं तदर्थेत्यंशः प्रपञ्चितः ।

अथेदानीमर्थशब्देन चतुर्थ्यन्तस्य समासे विशेषमाह—**अर्थेनेति** । अर्थशब्देन चतुर्थ्यन्तस्य नित्यसमास इति वक्तव्यम् । अन्यथा विभाषाधिकाराद्विकल्पः स्यात् । विशेष्यस्य प्रधानस्य यल्लिङ्गं तल्लिङ्गमित्यपि वक्तव्यम् । अन्यथा अर्थशब्दस्य नित्यं पुँल्लिङ्गत्वात् 'परवल्लिङ्ग'मिति सर्वत्र पुँल्लिङ्गतैव स्यादित्यर्थः । अर्थशब्दोऽत्र वस्तुपरः । 'अर्थोऽभि-धेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । इहोपकारकं वस्तु विवक्षितमित्यभिप्रेत्योदाहरति—**द्विजार्थ इति** । तत्र द्विजायाऽयमित्यस्वपदविग्रहः । तत्राऽर्थशब्दस्थानेऽयमिति शब्दः, नित्यसमासत्वेनाऽस्वपदविग्रहौचित्यात् । द्विजायेति

शे.] **बलिरक्षितग्रहणादिति** । तद्योगे हि तादर्थ्ये चतुर्थी । हितयोगे चाऽस्मादेव ज्ञापकाच्चतुर्थी । हितसुखाभ्यामन्योपकाराऽजननेन तद्योगे तादर्थ्यचतुर्थ्या असम्भवात् । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । **षष्ठीसमासा इति** । 'रन्धनाय स्थाली'त्यादावभिधानस्वाभाव्या-त्तादर्थ्येनैव तस्य भानं न संबन्धत्वेनेति षष्ठ्यभावान्न तत्र षष्ठीसमासः । चतुर्थीसमासवारणाय तु 'प्रकृतिविकृतिभावे एव'इत्यु-क्तम् । अश्वघासादावुपकारकत्वेन बोधे वाक्यमेव । संबन्धत्वेन बोधे षष्ठ्यन्तेन समासोऽपीति व्यवस्था । 'रन्धनार्था स्थाली'इति मध्यमपदलोपिसमासोऽपि तत्र न, अनभिधानादिति भावः । एतेन षष्ठीसमासेन रन्धनस्थाल्या अपीष्टत्वात्प्रकृतिविकृतिभाव एवेति व्यर्थम् । चतुर्थीसमासेऽपि 'चतुर्थी तदर्थे' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न, तस्य प्रकृतिविकृतिभाव एव प्रवृत्तेः । अन्यथा 'गोरक्षितम्' इत्यत्राप्यनेनैव स्वरसिद्धौ 'क्ते च' इति व्यर्थं स्यात् । न च हितार्थं, क्ते चेत्यत्रापि तदर्थं इत्यनुवृत्तेः । अतएवास्योक्तार्थज्ञापकता-परं भाष्यं सङ्गच्छते इत्यपास्तम् । अर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वेन 'परवल्लिङ्ग'मित्यस्य बाधायाह—विशेष्यलिङ्गता चेति । एतदेवात्र

द्विजार्था यवागूः। द्विजार्थं पयः। भूतबलिः। गोहितम्। गोसुखम्। गोरक्षितम्। **पञ्चमी भयेन** ।२।१।३७। [पञ्चम्यन्तं सुबन्तं भयप्रकृतिकेन सुबन्तेन सह वा समस्यते स तत्पुरुषः]। चोराद्भयं चोरभयम्। **भयभीतभीति-भीभिरिति वाच्यम्**। वृकभीतः। वृकभीतिः। वृकभीः। **अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः** ।२।१।३८। एतैः सहाऽल्पं पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः। सुखापेतः। कल्पनापोढः। चक्रमुक्तः। स्वर्गपतितः। तरङ्गापत्रस्तः। अल्पशः किम् ?, प्रासादात्पतितः। **स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन** ।२।१।३९। [स्तोकान्तिक-दूरार्थवाचकाः कृच्छ्रशब्दश्चेति पञ्चम्यन्ताः क्तान्तेन सह वा समस्यन्ते स तत्पुरुषः]। स्तोकान्मुक्तः। अल्पान्मुक्तः। अन्तिकादागतः। अभ्याशादागतः। दूरादागतः। विप्रकृष्टादागतः। कृच्छ्रादागतः। 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्यलुक्। **षष्ठी** ।२।२।८। [षष्ठ्यन्तं सुबन्तं सुबन्तेन सह वा समस्यते स तत्पुरुषः]। राज्ञः पुरुषो

त.] वचनाऽभावे त्वर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वात् 'परवल्लिङ्ग'मिति सर्वत्र पुँल्लिङ्गप्रयोग एव स्यादिति भावः। **पञ्चमी भयेन**। भयेनेति स्वरूपग्रहणं, नार्थस्य, प्रमाणाऽभावात्, 'भयभीते'ति वार्तिकारम्भाच्च। तेन 'वृकात्त्रास' इत्यादौ समासो न। कथं तर्हि 'भोगोपरतो' 'ग्रामनिर्गतः', इत्यादिप्रयोगाः ?। अत्राहुः—बहुलग्रहणात्क्वचिद्विभक्त्यन्तरमपि कृता समस्यतइति प्रागेवोक्तत्वात्, 'सुप्सुपे'त्यनेन वा तदुपपत्तिरिति। **अपेतापोढ**। 'पञ्चमी'ति वर्तते, प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणम्। '**अल्पश**'इत्यत्र 'बह्वल्पार्थाच्छस्कारका'दिति शस्। यद्यपि 'बह्वल्पार्थान्मङ्गलाऽमङ्गलवचन'मिति वक्ष्यति, तथाप्यत एव निपातनाच्छसिति बोध्यम्। कारकत्वं तु समसनक्रियां प्रति पञ्चम्यन्तस्य कर्मत्वात्तदभिधायित्वाच्चाल्पशब्दस्य। तदेतदाह—**अल्पं पञ्चम्यन्तमिति**। **स्तोकान्मुक्त इत्यादि**। 'करणे च स्तोकाल्पे'ति पञ्चमी। 'दूरादागत' इत्यादौ तु 'दूरान्तिकार्थेभ्यः' इत्यनेन। **राजपुरुष इति**। राजन् अस्–पुरुष सु इत्यलौकिकविग्रहे समासे कृते सुपो

बा.] तादर्थ्यचतुर्थी। तदन्तस्याऽर्थशब्देन समासो विशेष्यसूपशब्दस्य पुँल्लिङ्गत्वात्समासस्य पुँल्लिङ्गता च। द्विजस्योपकारकः सूप इत्यर्थः। **द्विजार्थेति**। द्विजायेयमिति विग्रहः। अर्थशब्दस्य नित्यपुँल्लिङ्गत्वेऽपि 'परवल्लिङ्ग'मिति पुँल्लिङ्गं बाधित्वाऽनेन विशेष्यलिङ्गानुसारेण स्त्रीलिङ्गता। **द्विजार्थं पय इति**। द्विजायेदमिति विग्रहः। अत्र विशेष्यलिङ्गानुसारान्नपुंसकत्वम्। भाष्ये तु चतुर्थ्यैव तादर्थ्यस्योक्तत्वात 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेनाऽर्थशब्देन विग्रहाऽप्रसक्तेर्नित्यसमासत्वं न्यायसिद्धमेव। 'गुरोरिदं गुर्वर्थ'मित्यादाविव लिङ्गमपि लोकत एव सिद्धमिति वार्तिकमिदं प्रत्याख्यातम्। **भूतबलिरिति**। भूतेभ्यो बलिरिति विग्रहः। तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तस्य बलिशब्देन समासः। **गोहितमिति**। गोभ्यो हितमिति विग्रहः। गवामनुकूलमित्यर्थः। 'हितयोगे चे'ति शेषषष्ठ्यपवादश्चतुर्थी। तदन्तस्य हितशब्देन समासः। **गोरक्षितमिति**। 'तृणादिक'मिति शेषः। गोभ्यो रक्षितमिति विग्रहः। तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तस्य रक्षितशब्देन समासः। **पञ्चमी भयेन**। पञ्चम्यन्तं भयशब्देन सुबन्तेन समस्यत इत्यर्थः। **चोरभयमिति**। 'भीत्रार्थानां भयहेतुः'- इत्यपादानत्वात्पञ्चमी। **भयभीतभीति**। सूत्रे भयशब्दस्यैव ग्रहणाद्भीतादेरप्राप्ते समासे वचनम्। **वृकभीत इति**। वृकभीतिः-वृकभीरित्यप्युदाहार्यम्। अत्र भाष्ये 'अपर आहे'त्युक्त्वा भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यमित्युक्त्वा वृकभयं ग्रामनिर्गतः, अधर्मजुगुप्सु'रित्युदाहृतम्। चोरत्रस्तः, भोगोपरत इत्यादौ 'सुप्सुपे'ति वा, मयूरव्यंसकादित्वाद्वा समासः। **अपेतापोढ**। अल्पशः' इति स्वार्थे शस्, अत एव निपातनात्। तदाह—**अल्पं पञ्चम्यन्तमिति**। 'बह्वल्पार्था'दिति शस्तु न भवति, 'बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचन'मिति वक्ष्यमाणत्वात्। **स्तोकान्तिक**। स्तोक-अन्तिक-दूर-एतदर्थकानि, कृच्छ्र-एतानि पञ्चम्यन्तानि क्तप्रत्ययान्तेन समस्यन्त इत्यर्थः। अर्थग्रहणं स्तोकान्तिकदूरेषु संबध्यते। **अल्पान्मुक्त इति**। स्तोकपर्यायस्योदाहरणम्। **अभ्याशादागत इति**। अन्तिकपर्यायस्योदाहरणम्। **विप्रकृष्टादागत इति**। दूरशब्दपर्याय उदाहार्यः। 'करणे च स्तोके'ति पञ्चमी। 'दूरादागत' इत्यत्र तु 'दूरान्तिकार्थेभ्यः' इति पञ्चमी। अत्र 'सुपो धात्वि'ति लुकमाशङ्क्याह—**पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुगिति**। **षष्ठी**। षष्ठ्यन्तं सुबन्तेन समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः। **राजपुरुष इति**। राजन् अस् पुरुष स् इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये समासे सति सुब्लुकि अन्तर्वर्तिनी

शे.] विधेयम्। नित्यत्वन्तु चतुर्थ्या तादर्थ्यस्योक्तत्वादर्थशब्देन विग्रहाऽप्रसक्तेर्न्यायसिद्धम्। गुरोरिदं गुर्वर्थमित्यादाविव यदि लिङ्गमपि लोकतः सिद्धं, तदेदं स्पष्टार्थम्। भयभीति। निर्गतजुगुप्सयोरप्युपलक्षणमिदम्। भोगोपरत-वन्येतरादिषु 'सुप्सुपे'ति समासः, मयूरव्यंसकादित्वाद्वा। अल्पं पञ्चम्यन्तमिति। कानि चिदेव पञ्चम्यन्तानि समस्यन्ते इत्यर्थः। अमङ्गलसम्बन्धाऽभावेऽपि 'अल्पशः' इत्यस्मादेव निपातनाच्छस्। स्तोकान्तिक। स्तोकार्थोऽल्पशब्द एव, न लेशादयो, व्याख्यानात्। स्तोकाल्पाभ्यां कृच्छ्राच्च 'करणे च स्तोके'ति पञ्चमी, दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया [illegible] बोध्यम्। प्रतिपदोक-

राजपुरुषः। **याजकादिभिश्च** ।२।२।९। एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते। 'तृजकाभ्यां कर्तरि'त्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम्। ब्राह्मणयाजकः। देवपूजकः॥ **ॐ गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम्** ॥ तरबन्तं यद्गुणवाचि तेन सह समासस्तर[प्रत्यय]लोपश्च। 'न निर्धारणे' इति 'पूरणगुणे'ति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम्। सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः। सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान्। **ॐ कृद्योगा [च] षष्ठी समस्यत इति वाच्यम्।** इध्मस्य व्रश्चनः इध्मव्रश्चनः॥ **न निर्धारणे** ।२।२।१०। निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते। नृणां द्विजः श्रेष्ठः॥

स] लुक्यन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्न लोपः। **याजकादिभिश्च**। याजक। पूजक। परिचारक। परिवेषक। स्नातक। अध्यापक। उत्पादक। होतृ। पोतृ। भर्तृ। रथगणक। पत्तिगणक। वृत्। **गुणात्तरेणेति**। एतच्च वार्तिकं 'सर्वं गुणकार्त्स्न्ये' इत्यत्र पठितम्। **कृद्योगा षष्ठीति**। 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति कृत्संनियोगेन कृतेत्यर्थः। यदा तु 'प्रतिपदविधाने'त्यादिनिषेधवचनमारभ्यते, तदेदं तद्बाधनायारब्धव्यम्। तस्यैवाऽनारभ्यत्वमनुपदं वक्ष्यामः। **इध्मव्रश्चन इति**। वृश्च्यते छिद्यतेऽनेनेति व्रश्चनः=कुठारादिः। करणे ल्युट्। इध्मानामिति कर्मषष्ठ्यन्तस्यानेन समासः। **नृणामिति**। 'यतश्च निर्धारण'मिति षष्ठी। द्विजशब्देनात्र समासप्रसङ्गस्तदपेक्षा हि षष्ठी। श्रेष्ठत्वं द्विजेतरमनुष्येभ्यः, तेषां सामान्यशब्देनोपस्थिततया तान्विहायानुपस्थितकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। अथ कथं पुरुषोत्तम इति ?। यस्मान्निर्धार्यते, यश्चैकदेशो निर्धार्यते, यश्च निर्धारणहेतुः–एतत्रितयसंनिधाने सत्येवायं निषेध इति 'द्विवचनविभज्योपे'ति सूत्रे कैयटः। अन्ये तु–पुरुषेषूत्तम इति निर्धारणसप्तम्याः 'संज्ञाया'मिति समासः। न चैवं 'न निर्धारणे' इति व्यर्थम्। स्वरे भेदात्। सप्तमीसमासे हि 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'त्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, षष्ठीसमासे तु 'समासस्ये'त्य-

---

बा] विभक्तिं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य नलोपः। नच लुका लुप्तत्वान्न प्रत्ययलक्षणमिति वाच्यं, पदत्वस्य सुब्घटितसमुदायधर्मत्वेन तस्याऽङ्गकार्यत्वाऽभावादिति भावः। **याजकादिभिश्च**। ननु 'षष्ठी'तिपूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह **तृजकाभ्यामिति**। **ब्राह्मणयाजक इति**। ब्राह्मणस्य याजक इति विग्रहः। यजतेर्ण्यन्तात्कर्तरि ण्वुल्। अकादेशः। 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति कर्मणि षष्ठी। **देवपूजक इति**। देवानां पूजक इति विग्रहः। पूजकशब्दो याजकादिरिति भावः। 'भूभर्ते'ति तृजन्तस्योदाहार्यम्, भर्तृशब्दस्य याजकादित्वात्। **गुणात्तरेणेति**। वार्तिकमिदं 'सर्वं गुणे'ति सूत्रे भाष्ये स्थितम्। गुणवाचकाद्विहितो यस्तरप्तदन्तेन षष्ठी वा समस्यते, तरपो लोपश्चेत्यर्थः। फलितमाह–**तरबन्तं यदिति**। ननु 'षष्ठी'ति सूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह–**न निर्धारणे इति**। 'सर्वं गुणे'ति सूत्रे भाष्ये तु 'पूरणगुणेत्यस्यापवाद'इत्येवोक्तम्। सर्वशब्दानुवृत्तेः सर्वशब्द एवेदं वार्तिकमित्यभिप्रेत्योदाहरति–**सर्वश्वेत इति**। 'बकानां गुण' इति शेषः। द्रव्यान्तरवृत्तिश्वेतरूपापेक्षया सर्वेषां बकानां श्वेतगुणोऽयमधिक इत्यर्थः। 'द्विवचनविभज्य' इति विभक्तव्योपपदे तरप्। अत्र सर्वेषामिति षष्ठ्यन्तस्य श्वेततरशब्देन समासे तरपो लोपे 'सर्वश्वेत' इति रूपम्। **सर्वमहानिति**। 'ईश्वर' इति शेषः। पूर्ववत्तरप्। 'सर्वेषां महत्तरः'इति विग्रहः। इतरसंबन्धिमहत्त्वापेक्षया ईश्वरस्य महत्त्वमधिकमित्यर्थः। **कृद्योगेति**। कृता योगो यस्या इति विग्रहः। 'कर्तृकर्मणोः कृतीति विहिते'ति भाष्यम्। **इध्मप्रव्रश्चन इति**। 'कुठार' इति शेषः। प्रवृश्च्यतेऽनेनेति 'प्रव्रश्चनः'। करणे ल्युट्। इध्मानां प्रव्रश्चनं इति विग्रहः। कर्मणि षष्ठी। 'प्रतिपदविधाने'ति वक्ष्यमाणनिषेधस्यापवादोऽयम्। **न निर्धारणे। नृणां द्विजः श्रेष्ठ इति**। अत्र 'नृणा'मिति षष्ठ्यन्तस्य द्विजशब्देन समासो न भवति। पुरुषाणामुत्तमः पुरुषोत्तम इत्यत्र तु शेषषष्ठ्येव, न तु निर्धारणषष्ठी। 'यतो निर्धारणं यच्च निर्धार्यते यश्च निर्धारणहेतुः–एतत्रितयसंनिधान एव तस्याः प्रवृत्ते'रिति कैयटः। 'गुणेन निषेधस्त्वनित्य'इति तरप्सूत्रे कैयटः। केचित्तु 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः

शे.] परिभाषयैतद्विहितपञ्चम्यन्तेनैवायं समास इत्याहुः। **राजपुरुष इति**। अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नलोपः। **गुणात्तरेण**। इदञ्च 'पूरणगुणे'त्यस्यापवाद इति 'सर्वं गुणे'ति सूत्रे भाष्ये। ततः सर्वपदानुवृत्तेः सर्वशब्द एवेदम्। गुणबोधकाद्विहितो यस्तरप् तदन्तेन सर्वशब्दस्य समास इति वाच्योऽर्थः। गुणाद्विहिततरबन्तञ्च गुणवाच्येवेत्याशयेनाह–**तरबन्तं यद्गुणेत्यादि**।

ननु यतो निर्द्धार्यते, यश्च निर्द्धार्यते, यश्च निर्द्धारणहेतुस्तत्त्रितयसन्निधान एवायं निषेधो युक्तो, निर्द्धारणषष्ठी च युक्ता, स्पष्टं चेदं तरब्विधायके कैयटे। अतो नाऽत्रास्य प्राप्तिः, 'सर्वेषां श्वेततरः' इत्यादौ तमबापत्तिश्चेत्यरुचेराह–**पूरणेत्यादि**। द्रव्यान्तराधेयश्वेतापेक्षया सर्वेषां पटानामधिकोऽयं श्वेतो गुण इत्युदाहरणार्थः। एवञ्च तरबप्युपपन्नः। **कृद्योगा चेति**। 'प्रतिपदविधाना न समस्यते' इत्यस्यापवादः। **न निर्द्धारणे**। द्विजादिशब्दैः प्राप्तस्य निषेधोऽयम्। 'पुरुषोत्तमः' इत्यत्र त्रितयसन्निधानाऽभावान्ननिर्द्धारणविभक्तिः, किन्तु संबन्धसामान्ये षष्ठीति तया समासः। अत एव 'हलादिः शेषः' इति सूत्रे 'किमयं हलामादिरिति षष्ठीसमासः' इति भाष्ये उक्तम्। गुणवचनेन निषेधस्त्वनित्य इति तरप्सूत्रे कैयटः। 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदा-

ॐ प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यम्॥ सर्पिषो ज्ञानम्। **पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन** ।२।२।११। पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते। पूरणे—सतां षष्ठः। गुणे—काकस्य कार्ष्ण्यम्। ब्राह्मणस्य शुक्लाः।

त.] न्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चाऽनिष्टमित्याहुः। तन्मन्दम्। 'संज्ञाया'मिति समासस्य नित्यत्वेन स्वपदविग्रहाऽसङ्गतिप्रसङ्गात्। तस्मात्कैयटोक्तसमाधानमेव समीचीनमिति नव्याः। **प्रतिपदविधानेति**। पदं पदं प्रति विहिता प्रतिपदविधाना। 'षष्ठी शेषे' इति विहायाऽन्येन 'ज्ञोऽविदर्थस्ये'त्यादिना विहिता सर्वैव षष्ठीत्यर्थः। धातुकारकविशेषं गृहीत्वैव 'ज्ञोऽविदर्थस्य' इत्यादिना षष्ठी विधीयत इति भवति तस्याः प्रतिपदविधानत्वम्। नन्वनेनैव गतार्थत्वा'न्न निर्धारणे' इति व्यर्थमिति चेत्। अत्राहुः—'यतश्च निर्धारण'मिति सूत्रं न षष्ठीं विधत्ते, किं तु सप्तमीमेव। षष्ठी तु तया मा बाधीति प्रतिप्रसूयत इत्यन्यदेतत्। एवं 'स्वामीश्वराधिपती'त्यादिष्वपि। तेन 'गृहस्वामी' 'सर्वेश्वरः' 'निषादाधिपति'रित्यादि सिद्धमिति। वस्तुतस्तु 'ज्ञोऽविदर्थस्ये'त्यादिचतुर्दशसूत्रीमध्ये 'दिवस्तदर्थस्ये'त्यादिषट्सूत्रीं विहायावशिष्टाष्टसूत्र्यां 'शेषे' इति वर्तते, तथा च 'न माषाणामश्नीया'दित्यादाविव 'षष्ठी शेषे' इत्येव सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम्—इह षष्ठ्येव न तु तल्लुगिति। तथा च लुकः प्रयोजकीभूतः समास एव नेति फलितोऽर्थः। ततश्च 'प्रतिपदविधाने'ति वचनं न कर्तव्यम्। एवं स्थिते 'कृद्योगा षष्ठी'ति वचनमपि मास्तु। 'कर्तृकर्मणोः कृती'त्यत्र हि 'शेषे' इति निवृत्तम्। तथा चाऽप्राप्तषष्ठीविधानार्थमेव तदिति समासनिवृत्तिप्रसङ्गाऽभावात् 'षष्ठी' इत्यनेनैव समाससिद्धेः। **सर्पिषो ज्ञानमिति**। वस्तुतः करणस्य संबन्धमात्रविवक्षया 'ज्ञोऽविदर्थस्य' इति षष्ठी। सर्पिःसंबन्धि प्रवर्तनमित्यर्थः। **पूरणगुण**। अर्थशब्दस्य त्रिषु संबन्धादाह—**पूरणाद्यर्थैरिति**। अत्र प्राचोक्तम् 'एतदर्थैः षष्ठी न समस्यते' इति। तन्न्यूनम्। तथा हि सति सुहितान्तानामेव ग्रहणं स्यात्, तावतामेवाऽर्थशब्देन समस्तत्वादिति ध्वनयन्नाह—**सदादिभिश्चेति**। **षष्ठ इति**। षण्णां पूरणः षष्ठः। 'तस्य पूरणे डट्', 'षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्'। कथं तर्हि 'तान्युच्छषष्ठाङ्कितसैकतानी'ति?। प्रमाद एवायमिति केचित्। नन्वेषु षष्ठः, उञ्छात्मकः षष्ठ इति वा व्याख्येयमिति मनोरमायां स्थितम्।

गुणे इति। 'सत्त्वे निविशतेऽपैती'त्यादिलक्षणलक्षितो गुणोऽत्र गृह्यते, न त्वदेल्लक्षणः, अर्थग्रहणात्। नापि सङ्ख्या, 'क्रोशशतयोजनशतयो'रिति वार्तिके निर्देशात्। **काकस्य कार्ष्ण्यं**। **ब्राह्मणस्य शुक्ला इति**। व्याप्तिन्याया-

---

बा] परमात्मेत्युदाहृतः' इति गीतावाक्यात्कर्मधारय एव। उत्तमशब्दस्य विशेषणत्वेऽपि राजदन्तादित्वात् परनिपात इत्याहुः। **प्रतिपदविधानेति**। पदं पदं प्रतीति वीप्सायामव्ययीभावः। प्रतिपदं विधानं यस्याः सा प्रतिपदविधाना। 'षष्ठी शेषे' इति शेषलक्षणां षष्ठीं वर्जयित्वा सर्वा षष्ठी प्रतिपदविधानेति भाष्यम्। **सर्पिषो ज्ञानमिति**। अत्र 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे'इति विहितषष्ठ्याः समासो न भवति, 'न निर्धारणे' इति प्रत्याख्येयमेवेति भाष्ये स्पष्टमित्यलम्। **पूरणगुण**। पूरणगुणसुहितानि अर्था येषां ते पूरणगुणसुहितार्थाः, ते च सच्च अव्ययं च तव्यश्च समानाधिकरणं चेति समाहारद्वन्द्वात्तृतीया। तदाह—**पूरणाद्यर्थैरिति**। **पूरणे इति**। 'उदाहरणं वक्ष्यते' इति शेषः।

सतां षष्ठ इति। षण्णां पूरण इत्यर्थे 'तस्य पूरणे डट्' 'षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्'। नच 'कुम्भपूरण'मित्यत्रापि निषेधः स्यादिति वाच्यम्, 'सोऽचि लोपे चेत्पादपूरण'मिति निर्देशेन पूरणार्थकप्रत्ययस्यैव ग्रहणात्। 'उञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानी'त्यत्र तुञ्छात्मकः षष्ठ इति व्याख्येयम्। **गुणे इति**। 'उदाहरणं वक्ष्यते'इत्यर्थः। प्रधानत्वेन वा, उपसर्जनत्वेन वा गुणवाची गुणशब्दः, व्याख्यानात्। तदाह—**काकस्य कार्ष्ण्यं ब्राह्मणस्य शुक्ला इति**। कृष्णशब्दात् 'गुण-

---

शे.] हृतः' इत्यादि गीतावाक्यादत्र कर्मधारय इति लभ्यते। राजदन्तादित्वात्परनिपातः। प्रतिपदेति। 'ज्ञोऽविदर्थस्ये'त्यादि 'कृत्वोऽर्थे' इत्येतत्सूत्रविहिता प्रतिपदविधाना। यत्तु 'तेषु शेषपदसंबन्धेन शेषे एव तैः षष्ठीविधानेन तत्र च 'षष्ठी शेषे' इत्यनेनैव सिद्धौ तत्सामर्थ्यात्समासाऽभावः कल्प्यते, तेन 'प्रतिपदविधाने'ति नापूर्व'मिति, तन्न। तत्तद्धातुयोगे उपात्तकारकातिरिक्तकारकाणां शेषत्वविवक्षाऽभावज्ञापनेनापि चारितार्थ्यसम्भवात्। किं च 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे' 'ज्ञोऽविदर्थस्य' 'दिवस्तदर्थस्ये'त्यादिविषये समासनिषेधाऽनापत्तिः। तत्र शेषग्रहणनिवृत्तेः सर्वसंमतत्वात्, 'कृत्वोऽर्थे' इत्यत्र तत्सम्बन्धे भाष्यानुग्रहाऽभावात्। एवं 'ज्ञोऽविदर्थस्ये'ति सूत्रेऽपि तत्सम्बन्धे नात्यन्तं भाष्याऽनुग्रहः 'अधीगर्थे'त्यादौ मण्डूकानुवृत्तिः। एतच्च 'दिव' इति सूत्रे विस्तरेणोपपादितम्। 'शतस्य दीव्यति' इत्यादौ तु न्योगे 'कर्तृकर्मणो'रित्यस्य निषेधेनानेनैव षष्ठ्या समासनिषेधस्य आवश्यकत्वात्। अत एव भाष्ये नेदं प्रत्याख्यातम्। अत एव 'प्रतिपदविधाना के'ति प्रश्ने 'सर्वा प्रतिपदविधाना, शेषलक्षणां वर्जयित्वा। कर्तृकर्मणोः कृतीति च कृद्योगा' इति भाष्ये उक्तम्। तत्र 'शेषलक्षणा'मित्यस्य शेषमात्रलक्षणामित्यर्थः। प्रतिपदविधानेत्यस्य कारकविशेषोपादानेन विहितेत्यर्थः। तेन 'तुल्यार्थै'-रित्यादेर्न तत्त्वमित्यलम्। पूरणाद्यर्थैरिति। आदिना गुणसुहितौ। अत्र पूरणार्थैः ...

यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणम्। अनित्योऽयं गुणेन निषेधः,'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वा'दित्यादिनिर्देशात्। तेनाऽर्थगौरवं बुद्धिमान्द्यमित्यादिसिद्धम्। सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः। फलानां सुहितः॥

त.] त्केवलगुणवाची गुणोपसर्जनद्रव्यवाची च गुणशब्देन गृह्यत इति भावः। ननु 'ब्राह्मणस्य शुक्ला' इत्यत्र समासप्रसङ्ग एव नास्ति, ब्राह्मणशब्दस्य दन्तैरेवान्वयाद्ब्राह्मणस्य ये दन्तास्ते शुक्ला इत्यर्थादत आह–यदेति। शुक्लशब्द एवेह विशेष्यसमर्पक इति भावः। 'चन्दनगन्धः' 'घटरूप' मित्यादावनेन निषेधे प्राप्ते 'तत्स्थैश्च गुणैः समासो वक्तव्यः' इति वार्तिकेन समासः प्रतिप्रसूयते। गन्धत्वेन प्रतीयमानो गन्धो न कदापि गुणिसमानाधिकरणः, किंतु स्वप्रधानः। इदमेव हि तात्स्थ्यं नाम। ननु 'पिनष्टि गन्धा'निति प्रयोगदर्शनाच्छुक्लशब्दादितुल्य एव गन्धशब्दो न तत्स्थगुणवचन इति चेत्। न। 'पिनष्टी'ति प्रयोगे हि 'गन्धा'निति न गुणशब्दः, मालतीकुसुमादिषु गन्धशब्दप्रयोगदर्शनात्। किंतु चन्दनत्वादिजातिनिमित्तकोऽन्य एव सः। तस्माच्चन्दनगन्ध इत्यादौ तत्स्थत्वं सुस्थमेव। एवं 'घटरूप'मित्यादावपि।

नन्वेवमपि 'बलाकायाः शौक्ल्यं', 'केशस्य नैल्य'मित्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत्। अत्राहुः–'गुणिवचनादुत्पन्नस्य शुक्लादिगुणस्यैवाभिधानात्तद्वाचकपदानां गुणिसामानाधिकरण्यसत्त्वान्न दोषः। तथा च प्राधान्येनाऽप्राधान्येन वा द्रव्याऽप्रतिपादकत्वे सति गुणप्रतिपादकत्वं तत्स्थगुणवाचित्वमित्यर्थ इति। **फलानामिति**। करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी।

बा.] वचनब्राह्मणादिभ्यः' इति भावे ष्यञ्। शुक्लशब्दात्तु 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लु'गिति लुक्। ननु 'दन्ता' इति शेषपूरणेन 'ब्राह्मणस्य दन्ताः शुक्ला' इत्यर्थे ब्राह्मणशब्दस्य दन्तशब्देनैवान्वयाच्छुक्लशब्देनान्वयाऽभावादसामर्थ्यात्कथमिह समासप्रवृत्तिरित्यत आत–**यदा प्रकरणादिनेति**। प्रकरणादर्थाद्वेत्यर्थः। दन्ताः संयुक्ताः शुभावहा न तु, विरला इत्यादिदन्तवर्णने प्रकृते यदा 'ब्राह्मणस्य शुक्ला' इत्युच्यते, तदा प्रकरणाद्दन्ता इति विशेष्योपस्थितिः। यदा वा सर्ववर्णेषु दन्तवस्त्रभूषणेषु प्रकृतेषु 'ब्राह्मणस्य शुक्ला' इत्युच्यते, तदाऽर्थाद्दन्ता इति विशेष्योपस्थितिस्तत्र सामर्थ्यसत्त्वात्समासे प्राप्ते निषेध इत्यर्थः। अत्र 'आकडारा'दिति सूत्रोक्तगुणवचनसंज्ञकानां 'तृतीया तत्कृते'ति सूत्रे प्रपञ्चितानां गुणानां न ग्रहणम्, अत्र गुणवचनशब्दाभावात्। किंतु 'वोतो गुणवचना'दिति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितानां 'सत्त्वे निविशतेऽपैती'त्यादिलक्षितगुणानामेव ग्रहणमिति बोध्यम्। एतेन 'आकडारा'दिति सूत्रभाष्ये तद्धितान्तस्य गुणवचनत्वपर्युदासात्कथं कार्ष्ण्यादिशब्दानां गुणवाचित्वमिति निरस्तम्। अथ 'अर्थगौरव'मित्यादौ षष्ठीसमासं साधयितुमाह–**अनित्योऽयमिति**। **संज्ञाप्रमाणत्वादिति**। संज्ञायाः प्रमाणत्वं–संज्ञाप्रमाणत्वं, तस्मादिति विग्रहः। अत्र प्रमाणत्वस्य गुणत्वात्तेन षष्ठीसमासनिषेधात्समासनिर्देशोऽनुपपन्नः स्यादतो गुणेन समासनिषेधोऽनित्य इति विज्ञायत इत्यर्थः। **इत्यादीति**। आदिना 'गुणकार्त्स्न्य'मित्यादिसङ्ग्रहः। वस्तुतस्त्वनित्यो गुणेन निषेध इत्ययमर्थो भाष्ये न दृश्यते। न च कृष्णैकत्वमित्यादौ समासानुपपत्तिरिति वाच्यं, 'पङ्क्तिविंशती'ति सूत्रे 'विंशत्यादिशब्दा भाववचना भवन्ती'त्युक्तः। गवां विंशतिर्गवां सहस्रमित्यर्थे गोविंशतिर्गोसहस्रमित्यादिप्रयोगात्। 'अर्थगौरव'मित्यादौ त्वर्थगतं गौरवमिति मध्यमपदलोपिसमासो बोध्य इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्। 'सुहित'पदं व्याचष्टे–**सुहितार्थास्तृप्त्यर्था इति**। नपुंसके भावे क्त इति भावः।

फलानां सुहित इति। करणत्वस्याऽविवक्षायां संबन्धविवक्षायां षष्ठी। अर्थग्रहणात्फलानां तृप्तिरित्यादा-

शे.] व्याख्यानात्। गुणार्थशब्देन केवलगुणवाची सन् गुणोपसर्जनद्रव्यवाची, गुणिबोधकप्रकृतिकभावप्रत्ययान्तश्च गृह्यते, व्याख्यानात्, तदाह–काकस्येति। 'आकडार' सूत्रोक्तगुणवचनानां तु नेह ग्रहणं, वचनपदानुपादानात्। तदेदमिति। अन्यथा ब्राह्मणस्य ये दन्ता इत्यर्थे शुक्लपदेनाऽसामर्थ्यात्समासप्राप्तिरेव नेति भावः। इदानीं तु शुक्लशब्द एव विशेष्यसमर्पक इति तात्पर्यम्। परे तु एवमपि सामर्थ्यं दुरुपपादम्। षष्ठ्यन्तं समर्थप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते इत्यर्थेनाऽदोषात्। अत्र हि सुबन्तेन 'शुक्ला' इति पदेन वाक्यैकदेशन्यायेन शुक्ला दन्ता इत्यर्थबोधः। एवञ्च सुबुत्पत्तिः शुक्लशब्दात्स्वार्थे एवेति न समर्थप्रकृतिकता सुबन्तस्य। अत एव ब्राह्मणस्य ग्रामं गत इत्यर्थके 'ब्राह्मणस्य गतः' इति वाक्ये प्रकरणादिना ग्राममित्यर्थस्योक्तन्यायेन 'गत' इत्यनेनोक्तौ समासो न। नेष्यते च तत्र समास इति 'कर्मणि च' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः। तस्मात् कार्ष्ण्यादय एवात्रोदाहरणम्। गुणिपरताऽपि शुक्लादीनां विशेष्यद्रव्योपादाने, प्रकरणादिना तदवगतौ वा, नान्यत्र,' अभिधानस्वाभाव्यादित्याहुः। अनित्योऽयं गुणेनेति। पूरणार्थेनेति च बोद्धव्यम्। इत्यादीति। 'लोपे चेत्पादपूरणम्' इति आदिशब्दार्थः। तेन 'कुम्भपूरणभवः' 'उञ्छषष्ठः' इत्यादि सिद्धम्। परे तु एषु कुम्भसम्बन्धिपूरणमुञ्छसम्बन्धी षष्ठ इति मध्यमपदलोपी समासः। अत एव भाष्येऽनित्यत्वं नोक्तम्। अन्यत्राऽस्यानभिधानम्। अत एव 'सर्वश्वेतः' इत्यादौ गुणेन नेति निषेधात् कथं समासः' इत्याशङ्क्य 'गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्च' इति वचनमारब्धं 'सर्वे गुणे'ति सूत्रे भाष्ये। सङ्ख्याशब्दास्तु भावशब्दा इति यौवनशतादौ कोशशतादौ गोविंशतिरित्यादौ च नायं निषेधः। तथा च 'पङ्क्तिविंशति' इति सूत्रे भाष्यं–'ते एते विंशत्यादयः समुदाये सन्तो भाववचना भवन्ति' इति, विंशत्यादिषु भाववचनेषु' इति च। यच्च

तृतीयासमासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः । सत्—द्विजस्य कुर्वन्कुर्वाणो वा । किङ्कर इत्यर्थः । अव्ययम्[म्]—ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति रक्षितः । तव्ये । ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यता तु भवत्येव । स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणेन—तक्षकस्य सर्पस्य ।

त.] **स्वरे विशेष इति** । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा 'थाथा'दिसूत्रेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेन 'तृतीया कर्मणि'त्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सत्याद्युदात्त इष्टः, षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्च नेष्यत इति भावः। तृपिश्च सकर्मकोऽप्यस्ति' 'पितॄनताप्सींसममंस्त बन्धून्'इति भट्टिप्रयोगात् । तेनाऽस्मात्कर्मणि क्तो नास्तीति न शङ्कनीयम् । **द्विजस्य कुर्वन्कुर्वाण इति** । नेयं घटाद्यपेक्षया षष्ठी, 'द्विजस्य घटं कुर्व'न्निति । तथा हि सत्यसामर्थ्यादेव समासाऽप्रसक्तौ निषेधोऽयं व्यर्थः स्यादतो व्याचष्टे—**किङ्कर इत्यर्थ इति । ब्राह्मणस्य कृत्वेति** । तादर्थ्यरूपसंबन्धस्य सामान्यरूपेण विवक्षायां षष्ठी । ब्राह्मणसंबन्धिनी या क्रिया तदनन्तरमित्यर्थः । **कृदव्ययमेवेति** । 'अनेकमन्यपदार्थे'इति सूत्रे 'सर्वपश्चा'दिति भाष्यप्रयोगादिति भावः । **इत्यादीति** । तथा च भट्टिः प्रायुङ्क्त—'यत्कृतेऽरीनिग्रहीमः' । 'आदेयाः किङ्करास्ते भोगाः कुम्भकर्ण ! त्वया विना' इति । **रक्षित इति** । कैयटहरदत्तौ त्वव्ययप्रतिषेधे 'वृक्षस्योपरी'त्युदाहरन्तावकृदव्ययेनापि निषेधं मन्येते, तौ च प्रागुक्तभाष्यप्रयोगविरोधादुपेक्ष्याविति भावः। **तव्यता तु भवत्येवेति** । सूत्रे निरनुबन्धग्रहणादिति भावः । **स्वकर्तव्यमिति** । कर्तृषष्ठ्या समासः। **स्वरे भेद इति** । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तित्स्वरस्यावस्थानादन्तस्वरित इष्टः । तव्येन तु समासे मध्योदात्तत्वं स्यात्तच्च नेष्यत इति

बा.] वापि न समासः । 'फलसुहित'मिति कथं समास इत्यत आह—**तृतीयासमासस्त्विति** । करणत्वविवक्षायां तृतीया । 'कर्तृकरणे कृता बहुल'मिति समास इति भावः । तर्हि सुहितयोगे षष्ठीसमासनिषेधो व्यर्थ इत्यत आह—**स्वरे विशेष इति** । तृतीयासमासे 'तृतीया कर्मणी'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । षष्ठीसमासे तु 'समासस्ये'त्यन्तोदात्तत्वमिति फलभेद इति भावः । **सदिति** । सद्योगे षष्ठीसमासनिषेध उदाह्रियत इत्यर्थः । 'तौ स'दिति शतृशानचोः सदिति संज्ञा वक्ष्यते । ननु 'द्विजस्य कुर्व'न्निति न कर्मणि षष्ठी, 'न लोके'ति निषेधात् । नापि 'द्विजस्य घटं कुर्व'न्निति घटाद्यपेक्षया शेषषष्ठी, तर्हि सापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्यात्कुर्वन्नित्यनेन समासाऽप्रवृत्तेरित्यत आह—**किङ्कर इत्यर्थ इति** । द्विजं परिचरन्नित्यर्थ इति यावत् । कृञ्धातुरिह परिचरणे वर्तत इति फलितम् । **अव्ययमिति** । 'उदाहरणं वक्ष्यते'इति शेषः । **पूर्वोत्तरेति** । सत्तव्याभ्यां कृद्ग्रहणमित्यर्थः । 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रभाष्ये 'सर्वपश्चा'दिति प्रयोगश्चेह लिङ्गम् । **तव्य इति** । उदाहरणं वक्ष्यते इत्यर्थः। **ब्राह्मणस्य कर्तव्यमिति** । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' 'तव्यत्तव्यानीयरः' इति कृत्यस्तव्यः । 'कृत्यानां कर्तरि वे'ति षष्ठी । **तव्यता तु भवत्येवेति** । 'षष्ठीसमास'इति शेषः । तकारानुबन्धरहितस्यैव तव्यस्य सूत्रे ग्रहणात्तव्यतो न ग्रहणमिति भावः । **स्वकर्तव्यमिति** । स्वस्य कर्तव्यमिति विग्रहः । 'कृत्यानां कर्तरि वे'ति षष्ठी । अत्र तव्यता योगात्समासनिषेधो नेति भावः । ननु तव्यत्प्रत्ययमाश्रित्य 'ब्राह्मणकर्तव्य'मिति समाससंभवात्किं तव्ययोगे तन्निषेधेनेत्यत आह—**स्वरे भेद इति** । तव्यति कृते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः, तव्ये तु नेति फलभेद इति भावः । **समानाधिकरण इति**। समानाधिकरणेन षष्ठ्यन्तं न समस्यते इत्यत्रोदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । **तक्षकस्य सर्पस्येति** । अत्र समासे सति पुनः समासात् षष्ठ्युत्पत्तौ तक्षकसर्पस्येति न भवतीत्यर्थः । ननु षष्ठीसमासस्य निषेधेऽपि 'विशेषणं विशेष्येणे'ति कर्मधारयसमासो दुर्वारोऽतः किं षष्ठी-

---

शे.] तत्रैषां गुणवचनत्वव्यवहारोऽपि, स तु तत्साहचर्यात् । अन्यथा धनमित्युपक्रम्य 'धनमेको गुणः, अपत्यमेको गुणः' इत्यपि भाष्योक्तेः 'चैत्रधनम्' 'चैत्रापत्यम्' इत्यादि न स्यादिति वदन्ति । सूत्रे सुहितेति भावे क्तः, तेन फलानां तृप्तिरित्यादावपि निषेधस्तदाह—तृप्त्यर्था इति । तृतीययेति । तत्र करणत्वेन भानं, षष्ठीसमासे संबन्धत्वेनेति भावः । भेदविशेषमप्याह—स्वरे विशेष इति । तृतीयासमासे 'तृतीया कर्मणि'इति पूर्वपदकृतिस्वरः थाथादिस्वरापवादः । षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तः। तृप्त्यर्थानां सकर्मकत्वात्कर्मणि क्तः।

द्विजस्येति । कुर्वन्नित्यपेक्षया न कर्मणि षष्ठी, 'न लोके'ति निषेधात्; नापि घटापेक्षया, असामर्थ्यात्समासानापत्तेः, किं तु शेषे इत्याह—किंकर इत्यर्थ इति । रक्षित इति । अत एव 'सर्वपश्चात्'इति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते । प्रकृतसूत्रभाष्येऽपि अकृदव्ययैरुच्चैरादिभिरसामर्थ्येन समासाऽभावमुक्त्वा कृदव्ययमेवोदाहृतम् । तेनाऽन्याव्ययैः सति सामर्थ्ये समास इष्ट इति गम्यते ।

परे तु द्विजस्य कुर्वन्कृत्वेत्यादौ कारकषष्ठ्या निषेधात् कटाद्यपेक्षया शेषषष्ठ्यां त्वसामर्थ्यात्समासप्राप्तिरेव नेत्याशङ्क्य द्विजस्य द्विषन्पुरा सूर्यस्योदेतोरित्यादौ द्विषः शतुर्वावचनं तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति कारकषष्ठीसत्त्वात्तत्रोदाहृतं भाष्ये । तस्मादीदृशे कर्मणः शेषत्वविवक्षायाः, तादर्थ्यस्य संबन्धत्वविवक्षायाश्चाऽभाव एव । पाणिनितात्पर्यनिर्णयायैव भाष्यकृतः प्रवृत्तेरित्याहुः । स्वकर्तव्यमिति । कर्तृषष्ठ्या समासः । तक्षकस्येति । परिनिष्ठितसमानाधिकरणषष्ठ्या समासः । अत्र परत्वात्समानाधिकरणसमासं बाधित्वा षष्ठी-

विशेषणसमासस्त्विह बहुलग्रहणान्न । गोर्धेनोरित्यादिषु 'पोटायुवती'त्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वा-द्बाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः सोऽप्यनेन वार्यते ॥ क्तेन च पूजायाम् ।२।२।१२। 'मतिबुद्धी'ति सूत्रेण विहितो यः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । 'राजपूजित' इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह

त.] भावः । सोऽप्यनेनेति । षष्ठीसमासेन 'पोटायुवती'ति समासो वारितः, सोऽपि षष्ठीसमासः 'पूरणगुणे'त्यनेन वार्यत इत्यर्थः । क्तेन च पूजायाम् । सूत्रे उपलक्षणं पूजाग्रहणं, व्याख्यानादित्याह—मतिबुद्धीति । राज्ञामिति । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी । भूत इति । न च तक्रकौण्डिन्यन्यायेन मत्यादिभ्यः क्तस्य वर्तमानकालो

बा] समासनिषेधेनेत्यत आह—विशेषणसमासस्त्विति । ननु षष्ठीसमासनिषेधसामर्थ्यादेवात्र कर्मधारयो न भवि-ष्यति, तत्किमगतिकगत्या बहुलग्रहणाश्रयणेन ? । न च कर्मधारयस्वर एव यथा स्यान्नतु षष्ठीसमासस्वर इत्येतदर्थः षष्ठी-समासनिषेध इति वाच्यम्, उभयथापि 'समासस्ये'त्यन्तोदात्तत्वस्याऽविशिष्टत्वादिति चेत्, मैवम्- कर्मधारये हि सति 'गमनस्य श्रेयस' इत्यादौ 'अज्यावमकन्यापवत्सु भावे' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तत्वं स्यात्, तन्मा भूदित्येतदर्थं षष्ठीसमासनिषेध आवश्यक इति समासनिषेधस्य चरितार्थत्वान्न तस्य विशेषणसमासनिवृत्तिसामर्थ्यमिति बहुलग्रहणमाश्रितम् । न चैवमपि तक्षकः सर्प इति प्रथमान्तविग्रहे कर्मधारये सति 'तक्षकसर्पस्ये'ति दुर्निवारमिति वाच्यं, निषेधसामर्थ्यादेव प्रथमान्तकर्मधारयमाश्रित्य तक्षकसर्पस्येत्येवंजातीयकप्रयोगाऽभावोन्नयनात् । अथ समाना-धिकरणे निषेधे उदाहरणान्तरमाह—गोर्धेनोरिति । गोर्धेनोरित्यादिषु षष्ठीसमासः प्राप्तः, सोऽप्यनेन वार्यत इत्य-न्वयः । आदिना यूनः खलतेरित्यादिसङ्ग्रहः । ननु षष्ठीसमास एवात्र न प्रसज्यते, 'पोटायुवति', युवा खलती'त्यादि-विशेषविहितकर्मधारयेणाऽत्र परस्यापि षष्ठीसमासस्य बाधितत्वादित्यत आह—पोटायुवतीत्यादि । 'पोटायुवति', 'युवा खलती'त्यादिविधयो 'गौर्धेनुः' 'युवा खलति'रित्यादिषु प्रथमाविभक्त्यन्तेषु सावकाशाः । षष्ठीसमासस्तु 'राज्ञः पुरुषः' इत्यादावसमानाधिकरणे सावकाशः । 'गोर्धेनोः', 'यूनः खलते'रित्यादिषूभयं प्राप्तम् । तत्र 'पोटायुवति,' 'युवा खलती'त्यादिविधीन् बाधित्वा षष्ठीसमासः प्राप्तः, सोऽप्यनेन समानाधिकरणेनेति निषेधेन वार्यत इत्यर्थः । न च निषेधसामर्थ्यादेव पोटायुवतीत्यादिसमासोऽपि बाध्यतामिति वाच्यं, षष्ठीसमासे गोर्धेनोरित्यादावन्यतरस्य पूर्वनिपातः, 'पोटायुवती'त्यादिसमासे तु गोयुवादिशब्दस्यैवेति फलभेदस्य स्पष्टत्वात् । समानाधिकरणेन निषेधश्चायं क्वाचित्क एव, अन्यस्य पदस्यार्थ इत्यर्थेऽन्यपदार्थ इति निर्देशात् । तेन 'नीलोत्पलस्य गन्ध' इत्यादिः सिद्धः । क्तेन च । अत्र पूजा-ग्रहणं 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चे'ति सूत्रोपलक्षणं । तदाह—मतिबुद्धीति सूत्रेणेति । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो

शे.] समासः प्राप्तः । 'कटोऽपि कर्म, भीष्मादयोऽपि' इति पक्षेऽपि परस्परान्वय एवेति नाऽसामर्थ्यम् । क्रियान्वयनियमश्च न साक्षादेव, किं तु यद्द्वारा कारकत्वं तद्द्वारकोऽपीत्युक्तम् । अत एवैतन्निषेधसार्थक्यं तत्पक्षे । न च—'समानाधिकरणमर्थवत्' इत्यसामर्थ्यम्, समानाधिकरणाधिकारे 'समानमध्यमध्यमवीराश्च' इति पाठेन तस्य समानाधिकरणाधिकारस्थसमासाऽविषयत्वेऽप्यन्यत्राऽप्रवृत्ती मानाऽभावात्—इति वाच्यम्, 'अधात्वभिहित'मित्युक्त्या धातूत्तरप्रत्ययेन कर्माभिधाने यजुषः पीयमानस्येत्याद्यर्थसावश्यकत्वात् । स्पष्टश्चेदं भाष्ये । समर्थसूत्रभाष्योक्तेः प्रकरणान्तरस्थे 'इसुसोः' इति षत्वेऽपि तत्प्रवृत्तिरित्यन्यत् । ननु षष्ठीसमासस्य निषेधेऽपि विशेषणसमासोऽत्र दुर्वार इति निषेधे फलाऽभावोऽत आह—विशेषणसमासस्त्विति । 'विशेषणं विशेष्येण' इत्युभयोपादानेन तत्तावच्छेदकधर्मयोः परस्परं व्यभिचार एव विशेषणसमासप्रवृत्तिरिति तु न युक्तम्, कैलासाद्रिरित्यादौ समासानापत्तेः । अत एवोभयोपादानं स्पष्टार्थमिति कैयटः । इह—तक्षकस्य सर्पस्येत्यादौ । तयोः समासयोरत्र फले विशेषाऽभावादिति भावः । एवं प्रथमान्तेन समास इति पक्षेऽपि षष्ठ्यन्ततत्प्रयोगाऽभाव एवानभिधानादिति बोध्यम् । एतच्च भाष्यवृत्त्युदाहृतप्रयोगविषयम् । अत एवान्यस्य पदस्यार्थे इत्यर्थकः 'अन्यपदार्थे' इति सूत्रप्रयोगः सङ्गच्छते । एवञ्च 'नीलोत्पलस्य गन्धः' इत्यादि साध्वेव । निषेध-सामर्थ्यादिति तु नोक्तम् । 'गमनस्य श्रेयसः' इत्यादौ कर्मधारये 'अज्यावमकन्यापवत्सु भावे कर्मधारये' इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तत्वमिति भेदेन तत्सार्थक्यात् । फलान्तरमप्याह—गोर्धेनोरिति । तत्र हि षष्ठीसमासे गुणप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे-नाऽप्रधानत्वात्प्रथमानिर्दिष्टत्वाच्च धेनोः पूर्वनिपातो, विशेषणसमासे तु गोरिति भेद इति भावः । आदिना भोज्यस्योष्णस्येत्यादि-सङ्ग्रहः । ये तूपसर्जनसञ्ज्ञामन्वर्थां नाश्रयन्ते, तेषां षष्ठीसमासे पूर्वनिपाताऽनियम इति तद्वारणाय निषेधो, विशेषणसमासस्तु स्यादे-वेति कैयटः । परे तु 'प्रथमानिर्दिष्टम्' इत्यादिसूत्रभाष्योक्तरीत्या 'षष्ठी' इति सूत्रे प्रत्यासत्त्या येन सुबन्तेन समासस्तदर्थनिरूपित-सम्बन्धावर्थकषष्ठ्या ग्रहणम् । एवञ्च प्रकृते न समासप्राप्तिरिति समानाधिकरणग्रहणं व्यर्थमेव । ध्वनितश्चेदमत्र भाष्ये । तथा च भाष्यम्—'समानाधिकरणे किमुदाहरणम् ?, एकदेश्याह—राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य । प्रष्टाऽऽह—नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । उक्त आशयः । उदाहरणवाद्येकदेश्याह—कथमसामर्थ्यम् ? । प्रष्ट्रेकदेश्याह—समानाधिकरणमसमर्थवदिति । उदाहरणवाद्येकदेश्याह—अधात्वभिहितमिति । तच्छेपास्सर्पिषः पीयमानस्येत्युदाहरणम्' इति । उपसर्जनसञ्ज्ञासूत्रस्थभाष्यैकवा-

तृतीयान्तस्य समासः । **अधिकरणवाचिना च** ।२।२।१३। [अधिकरणवाचिना च] क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा ॥

कर्मणि च ।२।२ १४। 'उभयप्राप्तौ कर्मणी'ति या षष्ठी सा न समस्यते। आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन ॥

त.] भूतकालतां बाधंत इति वाच्यं, 'तेनैकदि'गित्यतः 'तेन' इत्यधिकारे 'उपज्ञाते' इति निर्देशेन भूतकालस्याऽबाधज्ञापनात् । 'उपज्ञाते' इत्यत्र हि भूते क्तो, न तु वर्तमाने । अन्यथा 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठीविधानादुपज्ञातशब्दस्य तेनेति तृतीयायोगो न स्यात् । न चैवमपि ज्ञानार्थेष्वेव ज्ञापकत्वमस्त्विति वाच्यं, 'पूजितो यः सुरासुरैः' इति प्रयोगानुरोधेन सामान्यविषयज्ञापकत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । अन्ये तु कारकषष्ठ्या एव समासनिषेधोऽयम्, शेषषष्ठ्या तु समासः स्यादेवेत्याहुः । एतेन 'कलहं स राममहितः कृतवा'निति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः । 'राममहितः स कलहं कृतवा'नित्यन्वयः । **अधिकरणवाचिना च** । 'वाचि'ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति हरदत्तादयः । **इदमेषामिति** । 'क्तोऽधिकरणे चे'ति क्तः । 'अधिकरणवाचिनश्चे'ति कर्तरि षष्ठी । 'अधिकरणे चे'त्येव सिद्धे सूत्रद्वयेऽपि 'वाचि'ग्रहणं स्पष्टार्थमित्याहुः । ननु 'किंवृत्तं' 'यद्वृत्त'मित्यत्र न कर्मणि क्तः, वृतेरकर्मकत्वात् । तथा चाधिकरणक्तान्तेन कथमिह समास इति चेत् । मैवम् । नायमधिकरणे क्तः, किं तु 'गत्यर्थाकर्मके'ति कर्तरि । किंवा वृत्तं निष्पन्नमित्यर्थः ।

कर्मणि च । क्तेनेति नानुवर्तते, 'क्तेन च पूजाया'मिति निषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । षष्ठी त्वनुवर्तते, किंतु सापि या काचित्कर्मणि षष्ठी न गृह्यते । 'अपां स्रष्टे'त्यादावनेनैव सिद्धौ 'तृजकाभ्यां कर्तरी'ति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । किं च 'इध्मव्रश्चनः' इत्यादौ समाससिद्धये वचनं कर्तव्यं स्यात् । न च 'कृद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यते'इति वार्तिकमस्त्वेवेति वाच्यं, तस्य सिद्धान्ते प्रत्याख्यानात् । ततश्च निपातानामनेकार्थत्वादितीत्यर्थे चशब्दोऽयं; तदाह—**कर्मणीति या षष्ठीति** । सप्तम्येकवचनान्तं पदमुच्चार्य या षष्ठी विहिता परिशेषिता वेत्यर्थः । नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण वेति द्वेधा प्रवृत्तेः स्वीकृतत्वात् । **गवां दोह इति** । 'अगोपेने'त्युपन्यासस्त्विह उभयप्राप्तिप्रदर्शनार्थः । अथ कथं 'शब्दानुशासन'मिति ? । अत्र व्याचख्युः—शब्दानामितीयं षष्ठी 'कर्तृकर्मणो'रिति विहिता, न तु 'उभयप्राप्तौ' इत्यनेन, आचार्यस्य कर्तुः वस्तुतः सत्त्वेऽपीहानुपादानात् । 'कृत्वोर्थप्रयोगे–' इत्यतः 'प्रयोगे' इत्यनुवर्तनात्कर्तृकर्मणोरुपादान एवायं नियम इति स्वीकारात् । 'आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेने'त्यत्र हि आश्चर्यं प्रतिपाद्यं, तच्च यदशिक्षितो दोग्धा दुर्दोहा गावश्च दोग्धव्यास्तदैव निर्वहति न त्वन्यथा । अतः कर्तृकर्मणोर्विशिष्योपादानादस्तूभयप्राप्तिः, इह तु 'शब्दानामिदमनुशासनं, न त्वर्थाना'मित्यर्थनिवृत्तिपरं वाक्यं, न तु कर्तृविशेषनिवृत्तिपरमतो नास्त्युभयप्राप्तिः । अस्तु वा यथाकथंचिदुभयप्राप्तिः, तथापि न क्षतिः, 'उभयप्राप्तौ' इति सूत्रे 'अविशेषेण

बा.] **वेति** । राज्ञा इष्यमाणो ज्ञायमानः पूज्यमान इति क्रमेणार्थः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चे'ति वर्तमाने क्तः । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी । नन्वेवं सति 'राजपूजितः' 'राजमतः' 'राजबुद्ध' इति कथं समास इत्यत आह—**राजपूजित इत्यादावपीति । अधिकरण** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**क्तेनेति । इदमेषामासितं शयितं गतं भुक्तं वेति** । 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' इत्यधिकरणे क्तः । 'अधिकरणवाचिनश्चे'ति षष्ठी । **कर्मणि च** । क्तेनेति निवृत्तम् । कर्मणि या षष्ठी सा न समस्यते इत्यर्थे अपां स्रष्टेत्यादावपि निषेधसिद्धेः 'तृजकाभ्यां कर्तरी'ति व्यर्थं स्यात् । किं-तु-चकार इतिपर्यायः । कर्मणीति सप्तम्येकवचनमुच्चार्य या षष्ठी विहिता सा न समस्यत इत्यर्थः । फलितमाह—**उभयेत्यादिना । आश्चर्य इति** । यद्यप्यत्र 'कर्तृकर्मणोः कृती'त्येव कर्मणि षष्ठी, न तु 'उभयप्राप्तौ कर्मणी'ति सूत्रेण, तस्य सूत्रस्य कर्मण्येव षष्ठी, न तु कर्तरीति नियमपरत्वात्, तथापि नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण च द्वेधा प्रवृत्तेः स्वीकाराच्च दोषः । 'शब्दानुशासन'मित्यत्र तु वस्तुत आचार्यस्य कर्तृत्वेऽपि तस्यानुपादानादुभयप्राप्तावित्यस्याऽप्रवृत्तेर्नायं निषेधः, 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे' इत्यनुवृत्त्या कर्तृकर्मणोरुभयोः प्रयोग एव तस्य प्रवृत्तेः । यद्वा शेषे विभाषा अविशेषेण विभाषेत्याश्रित्य उभयप्राप्तावित्यभावपक्षे 'कर्तृकर्मणोः कृती'त्येव षष्ठ्याः प्राप्ते-

---

शे.] वचतयाऽस्यैवं व्याख्यानस्यैवौचित्यादित्याहुः । व्याख्यानात् 'पूजायाम्'इति सूत्रोपलक्षणमित्याह—**मतिबुद्धीति । राज्ञां मत** इति । 'क्तस्य च वर्त्तमाने'इति षष्ठी । अयञ्च कारकषष्ठीशेषषष्ठ्योरुभयोरपि समासस्य निषेधः । तयोः समासयोः थाथादिस्वर-समासस्वराभ्यामन्तोदात्तस्यैव प्राप्त्या फले विशेषाऽभावात्; तद्ध्वनयन्नाह—**भूते क्तान्तेनेत्यादि** । 'न च वर्त्तमाने क्तो भूते क्तस्य बाधकस्तक्रकौण्डिन्यन्यायादिति वाच्यम्, भूते क्तेऽवश्यं प्राप्ते वर्त्तमाने क्तस्यानारम्भात् । भूतत्ववर्तमानत्वयोर्युगपद्विवक्षाया असम्भवात् । दधिदानेऽवश्यं प्राप्ते तक्रदानारम्भा[illegible] इति बोध्यम् । **कर्मणि च** । अस्य क्तेन न सम्बन्धः, पूजायां प्रतिषेधानर्थक्यात्; तदाह—**कर्मणीति या षष्ठीति** । चशब्द इतीत्यस्यार्थे इति भाव । एवञ्च क्तस्यानुवृत्तिरेव ।

तृजकाभ्यां कर्तरि ।२।२।१५। कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अपां स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्तरि किम् ?। इक्षूणां भक्षणमिक्षुभक्षिका । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य तु याजकादित्वात्समासः । भूभर्ता । कथं तर्हि 'घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह' इति ?। शेष षष्ठ्या समास इति कैयटः । **कर्त्तरि च** ।२।२।१६। कर्तृशेषषष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह तृजनुवर्तते । तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृषष्ठ्या अभावात् ॥ **नित्यं क्रीडाजीविकयोः** ।२।२।१७। एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । 'संज्ञाया' मिति भावे ण्वुल् । जीविकायां—दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां

त.] विभाषे'ति पक्षस्यापि विद्यमानतया नियमाऽप्रवृत्तिपक्षे 'आचार्यस्य शब्दानुशासनमि'ति प्रयोगसम्भवात् । यदि वा शेषलक्षणा षष्ठीति व्याख्यायते, तदा तु समासनिषेधशङ्कैवात्र नास्तीति । **तृजकाभ्याम्** । इह 'कर्तृषष्ठ्या तृजकाभ्या'मिति वृत्तिकारव्याख्यानमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह—**कर्त्रर्थतृजकाभ्यामिति** । 'कर्तृ'ग्रहणं तृजकयोरेव विशेषणमिति युक्तं, तयोः श्रुतत्वात्, न तु षष्ठ्या इति भावः । यद्यपि 'कर्तरी'ति तृचो न विशेषणमव्यभिचारात्, तथाप्यकस्य विशेषणत्वेन तदावश्यकमित्याह—**इक्षुभक्षिकेति** । 'पर्यायार्हणे'ति भावे ण्वुच् । कर्मणि षष्ठ्या समासः । ननु 'वज्रस्य भर्ते'त्युदाहरणमयुक्तम्, भर्तृशब्दस्य याजकादित्वेन समासाऽवश्यम्भावादित्याशङ्क्याह-**पत्यर्थभर्तृशब्दस्येति** । यद्यपि याजकादिष्वर्थविशेषविशिष्टतया भर्तृशब्दो न पठितः, तथापि रूढेर्बलीयस्त्वात्पतिपर्यायस्यैव तत्र ग्रहणम्, न तु यौगिकस्येति भावः । **शेषषष्ठ्येति** । न्यासकारस्तु तृन्नन्तमेतत्, 'न लोके'ति निषेधस्त्वनित्यः, 'त्रकाभ्या'मिति वक्तव्ये तृचः सानुबन्धग्रहणाज्ज्ञापकादित्याह । केचित्तु—'जनिकर्तुः', 'तत्प्रयोजको हेतुश्चे'ति निर्देशादनित्योऽयं समासनिषेध इत्याहुः । तन्मन्दम् । शेषषष्ठीसमासेनोक्तनिर्देशोपपत्तेः । **नेह तृजिति** । न चोत्तरार्थत्वं शङ्क्यम् । तृच्क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति जयादित्येनोक्तत्वादिति भावः । वामनस्तु—'अके जीविकार्थे' इत्यत्र 'अके' इति किम् ?। 'रमणीयकर्ते'ति

बा.] नायं निषेध इत्यलम् । **तृजकाभ्यां कर्तरि** । कर्तरीति तृजकयोरेव विशेषणं, श्रुतत्वात्, नतु षष्ठ्याः । तदाह—**कर्त्रर्थतृजकाभ्यामिति** । **अपां स्रष्टा वज्रस्य भर्तेति** । 'ण्वुल्तृचौ' इति कर्तरि तृच् । 'कर्तृकर्मणोः' इति कर्मणि षष्ठी । एवमोदनस्य पाचक इति पचेः कर्तरि ण्वुल् । अकादेश इति विशेषः । **इक्षुभक्षिकेति** । 'स्त्रियां क्ति'न्नित्यधिकारे धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् । कर्मणि षष्ठ्या समासः । 'कर्मणि चे'ति निषेधस्तु न, कर्तुः प्रयोग एव तत्प्रवृत्तेः । ननु भुवो भर्ता भूभर्तेत्यत्रापि निषेधः स्यात् । न च भर्तृशब्दस्य याजकादौ पाठाद्भवत्येव षष्ठीसमासः, 'याजकादिभिश्चे'त्यस्य प्रतिप्रसवार्थत्वादिति वाच्यम्, एवं तर्ति 'वज्रस्य भर्ते'त्यत्रापि समासप्रसङ्गादित्यत आह—**पत्यर्थेति** । याजकादौ पत्यर्थकस्यैव भर्तृशब्दस्य ग्रहणं, व्याख्यानात् । ततश्च 'वज्रस्य भर्ते'त्यत्र 'याजकादिभिश्चे'ति समासो नेति भावः । **कथं तर्हीति** । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं । 'तद्धितार्थे'ति द्विगुः । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रिया'मिति तु न भवति, 'पात्राद्यन्तस्य ने'त्युक्तेः । 'त्रिभुवनस्य विधाते'ति तृचो योगे कथं कर्मणि षष्ठ्या समास इत्याक्षेपः । परिहरति—**शेषषष्ठ्येति** । प्रत्यासत्त्या कारकषष्ठ्या एवायं निषेध इति बहुष्विति सूत्रे कैयट आहेत्यर्थः । **कर्तरि च** । कर्तरीत्येतत्षष्ठीत्यनुवृत्तेऽन्वेति । तदाह-**कर्तरि षष्ठ्या इति** । **अकेनेति** । 'तृजकाभ्यां कर्तरी'त्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **भवतः शायिकेति** । 'स्त्रियां क्ति'न्नित्यधिकारे धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्, अकादेशः, टाप् । 'कर्तृकर्मणो' रिति कर्तरि षष्ठी । अत्र अकस्य कर्त्रर्थकत्वाऽभावात् 'तृजकाभ्या'मित्यस्य न प्राप्तिः ।

ननु पूर्वसूत्रे 'तृजकाभ्या'मिति समस्तपदोपादानात्कथमिहाऽकस्यैवानुवृत्तिः, न तु तृच इत्यत आह—**नेहेति** । **तद्योगे इति** । तृचः कर्तरि विहितत्वेन 'स्रष्टा कृष्ण' इत्यादौ कर्तुः कृताभिहिततया तत्र कर्तरि षष्ठ्या एवाऽप्रसक्त्या तत्समासनिषेधस्य 'शशशृङ्गेण कण्डूयनं न कर्तव्य'मितिवदसंभवपराहतत्वादित्यर्थः । **नित्यं क्रीडा** । **उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति** । उद्दालकः=श्लेष्मातकः, तस्य पुष्पाणि, तेषां भञ्जनमित्यस्वपदविग्रहः । **संज्ञायामिति** । 'स्त्रियां

शे.] **इक्षुभक्षिकेति** । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् । कर्मणि षष्ठ्या समासः । कर्तुः प्रयोगाऽभावेनोभयप्राप्तावित्यस्याऽप्राप्तेः 'कर्मणि च'इति निषेधो न शङ्क्यः । 'पर्यायार्हणोत्पत्ति' इति भावे ण्वुजित्यन्ये । **पत्यर्थेति** । प्रसिद्धत्वेन तस्यैव तत्र ग्रहणादिति भावः । **कैयट इति** । प्रत्यासत्त्या कारकषष्ठ्या एव तन्निषेध इति भावः । 'गुणविशेषक' इति भाष्यप्रतीकमुपादाय'बहुषु'इति सूत्रे कैयटे एतत् ।

कर्त्तरि च । अत्र सामर्थ्यात् 'कर्त्तरि'इति षष्ठ्या एव विशेषणम् । **भवतः शायिकेति** । 'पर्याये'ति ण्वुच् । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वा । **नित्यं क्रीडा** । जीविकायां निषेधस्य सिद्धेर्नित्यग्रहणाच्च विधिरयम् । दन्तानां लेखितेत्यादौ जीविकायां तृचोऽनभिधानात्, क्रीडायां तृचोऽसम्भवाद्विच्छिन्नत्वाच्च तस्यात्राऽसम्बन्ध इत्याह—**अकेनेति** । 'अके जीविकार्थे'इत्यत्राकग्रहणं स्वर्थग्रहणत्वस्पष्टार्थम् । प्रतिपदोक्तत्वेनैतद्विहितसमास एव तत्प्रवृत्तिसिद्धेः । **सञ्ज्ञायामितीति** । यद्यप्यत्र 'धात्वर्थनिर्देश' इत्येव सिद्धं 'सञ्ज्ञायाम्'

विकल्पे, जीविकायां 'तृजकाभ्यां कर्तरी'ति निषेधे प्राप्ते वचनम् ॥ **पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ।२।२।१।** अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी। षष्ठीसमासापवादः। पूर्वं कायस्य पूर्वकायः। अपरकायः। एकदेशिना किम्?। पूर्वं नाभेः कायस्य। एकाधिकरणे किम्?।

त.] प्रत्युदाहरजीविकायां तृचमिच्छति। **नित्यंक्री।** **भावे ण्वुलिति।** भञ्जनं भञ्जिका। 'पुष्पाणा'मिति कर्मणि षष्ठी। 'भावे' इत्युपलक्षणम्, अधिकरणे ण्वुल्यपि बाधकाभावादिति मत्वा 'संज्ञाया'मिति सूत्रे कृदन्ते मनोरमायामुक्तम्-'उद्दालकः श्लेष्मातकस्तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां सा उद्दालकपुष्पभञ्जिके'ति। **पूर्वापर।** 'एकदेश'शब्दोऽवयवे रूढः। अतएव तस्य कर्मधारयत्वेऽपि ततो मत्वर्थीयः। 'कृष्णसर्पवा'नित्यत्रेव 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः' इति निषेधस्य रूढेष्वप्रवृत्तेः। यद्यपीह 'एकगोपूर्वादि'ति ठञ् प्राप्तः, तथाप्यत एव निर्देशादिनिः। तदेतदाह-**अवयविनेति।** नन्विदं सूत्रं व्यर्थं, 'पूर्वकाय' इत्यादिप्रयोगाणां कर्मधारयेणैव सिद्धेः, 'ऊर्ध्वकाय' इतिवत्, 'समुदाये हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि प्रवर्तन्ते' इति न्यायादत आह-**षष्ठीसमासापवाद इति।** तथा च 'कायपूर्व' इत्याद्यनिष्टप्रयोगनिवृत्तये सूत्रमिति भावः। **पूर्वं कायस्येति।** यद्यपि 'अन्यारा'दिति सूत्रे 'दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द' इति व्याख्यानेन संप्रत्यदिग्वृत्तिनापि योगे पञ्चमी स्वीकृतेति षष्ठीह दुर्लभा, तथापि 'तस्य परमाम्रेडित'मिति लिङ्गात् 'अवयववाचिदिक्शब्दयोगे पञ्चमी ने'त्युक्तत्वात्षष्ठ्येव भवतीति भावः। **पूर्वं नाभेरिति।** नाभेर्यः पूर्वो भागः स कायस्यावयव इत्यर्थः। 'नाभे'रिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी। तेनाऽत्र पूर्वस्य भागस्य नाभिरवधिः, न त्वेकदेशिनीति नाभ्या सह समासो नेत्यर्थः। कायेन तु स्यादेव 'पूर्वकायो नाभेः' इति। पूर्वशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्प्रधानत्वाच्च। **पूर्वम्छात्राणा-**

बा.] किन्' इत्यधिकारे 'संज्ञाया'मिति भावे ण्वुलित्यर्थः। अत्र कर्मणि षष्ठ्याः समासः। वस्तुतस्तु 'स्त्रियां क्ति'न्नित्यधिकारे 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वु'लिति भावे ण्वुलित्येव युक्तम्। 'संज्ञाया'मिति त्वधिकरणार्थमिति कृदन्ते वक्ष्यते। तथा सति उद्दालकपुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायामिति विग्रहः। **जीविकायामिति।** उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः। **दन्तलेखक इति।** दन्तानां लेखनेन जीवतीत्यस्वपदविग्रहः। लिखेः कर्तरि ण्वुल्। अकादेशः। जीविका समासगम्या। ननु 'षष्ठी'ति सूत्रेणैवात्र षष्ठीसमाससिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह-**तत्रेति।** **तत्र**=तस्मिन्नुदाहरणद्वये, क्रीडाबोधके 'उद्दालकपुष्पभञ्जिके'त्यत्र विभाषाधिकारात् षष्ठीसमासनिषेधे प्राप्ते, जीविकाबोधके तु 'दन्तलेखक' इत्यत्र 'तृजकाभ्याम्' इति षष्ठीसमासनिषेधे प्राप्ते इदं सूत्रमारब्धमित्यर्थः। **पूर्वापर।** 'पूर्वापराधरोत्तर'मिति समाहारद्वन्द्वात्प्रथमैकवचनम्। एकदेशशब्दोऽवयवे रूढः। एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशी-अवयवी, तेनेति लभ्यते। **अधिकरणं**=द्रव्यम्। एकमधिकरणम्-एकाधिकरणम्। एकत्वविशिष्टद्रव्ये वर्तमानेनाऽवयविवाचकसुबन्तेन पूर्वापराधरोत्तरशब्दाः सुबन्ताः समस्यन्ते, स तत्पुरुष इत्यर्थः। फलितमाह-**अवयविना सहेत्यादिना।** ननु पूर्वश्चासौ कायश्चेति कर्मधारयेणैव 'पूर्वकाय' इत्यादि सिद्धम्। भक्त्या कायशब्दस्य कायावयववाचित्वेन सामानाधिकरण्योपपत्तेरित्यत आह-**षष्ठीसमासापवाद इति।** पूर्वं कायस्येति विग्रहे 'षष्ठी'ति सूत्रेण समासे सति षष्ठ्यन्तस्य समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टत्वात्पूर्वनिपातः स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमिदं वचनमित्यर्थः। **पूर्वं कायस्येति।** अत्र पूर्वं कायस्येति विग्रहवाक्यम्। 'अर्ध'मिति गम्यम्। विशेष्याभिप्रायान्नपुंसकत्वम्। 'तस्य परमाम्रेडित'मिति निर्देशादवयववृत्तिदिक्शब्दयोगे पञ्चम्यभावात्षष्ठी। **पूर्वकाय इति।** पूर्वशब्दस्य समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातः। 'परवल्लिङ्ग'मिति पुंस्त्वमिति भावः। 'यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते' इति 'पारे मध्ये षष्ठ्या वे'त्यत्रोक्तम्। ततश्च एकदेशिसमासाऽभावे षष्ठीसमासो न भवति।

अपरकाय इति। अपरं कायस्येति विग्रहः। अपरकायः। उत्तरकायः। **एकदेशिना किमिति।** एकद्रव्यवाचिना पूर्वादयः समस्यन्त इत्येवास्त्वित्यर्थः। **पूर्वं नाभेः कायस्येति।** अत्र 'नाभे'रिति पूर्वशब्देऽन्वेति। दिग्योगे पञ्चमी। नाभ्यपेक्षया यत् पूर्वमर्द्धं तत् कायावयवभूतमित्यर्थः। अत्र नाभिशब्दस्य पूर्वांशेऽन्वयः। अत्र पूर्वस्यांशस्य नाभिरवधिरेव, न त्ववयवी। अतो नाभिशब्देन पूर्वशब्दस्य समासो न

शे.] इति त्वधिकरणार्थमिति कृदन्ते वक्ष्यते, तथापि तदर्थस्य भावेऽपि प्रवृत्तिर्न्याय्या। सञ्ज्ञायां विशेषविहितत्वात्। अचारितार्थ्यो-ऽभावेऽपि तस्य प्रथमं बुद्ध्यारोहेण प्रथमं प्रवृत्तौ नियामकत्वमस्तीत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। 'सञ्ज्ञायामिति ण्वुल्' इत्येव पाठः। उदाहरणेऽ-धिकरणे स इति तत्त्वम्। षष्ठीसमासप्रसञ्जने तदपवादमेकदेशिसमासमाह-पूर्वापरेति। अवयविना त्ववयवापेक्षम्। तद्वाचका-श्चोपस्थितत्वात्पूर्वादय एवेत्याह-**पूर्वादय इति।** अधिकरणं-द्रव्यम्। एकत्वविशिष्टद्रव्ये वर्तमानेनावयववाचकेनेति वाच्योऽर्थः।

पूर्वश्छात्राणाम् । सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते । 'संख्याविसाये'ति ज्ञापकात् । मध्याह्नः । सायाह्नः । केचित्तु सर्वोऽप्येकदेशः कालेन समस्यते न त्वह्नैव । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन मध्यरात्रः । 'उपारताः पश्चिमरात्रगोचरा'दित्यादि सिद्धमित्याहुः । अर्द्धं नपुंसकम् ।२।२।२। समांशवाच्यर्द्धशब्दो नित्यं क्लीबे, स

त.]मिति । नासौ निर्धारणे षष्ठी, किं तु समुदायसमुदायिसंबन्धे । बहुवचनं तूद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षया । ततश्छात्राणामेकदेशित्वे सत्यप्येकत्ववैशिष्ट्याऽभावान्न समासः । **सर्वोऽपीति** । पूर्वादिभिन्नोऽपीत्यर्थः । **ज्ञापकादिति** । अन्यथा अह्नस्य सायपूर्वत्वं न स्यादिति भावः । **मध्याह्न इति** । 'राजाहःसखिभ्यः' इति टच् । 'अह्नोह्न' इत्यह्नादेशः । अयं चादेशो मध्याह्नसायाह्नशब्दयोरूर्ध्वकायवत्कर्मधारयेण न निर्वहति, तस्यैकदेशिसमासप्रयुक्तत्वात्, अतोऽत्र ज्ञापकाश्रयणं युक्तमेवेति बोध्यम् । **इत्याहुरिति** । न चैवं 'दिनमध्यो' 'रात्रिमध्य' इत्यादि न सिध्येदिति वाच्यम् । ज्ञापकसिद्धस्याऽसार्वत्रिकत्वात् । **अर्धं नपुंसकम्** । खण्डवाच्यर्द्धशब्दो न नित्यनपुंसकः, ग्रामार्द्धो नगरार्द्ध इति यथा । समांशवाची तु नित्यनपुंसकः । स एवेह गृह्यते, 'पूर्वापरे'ति पूर्वसूत्र एवार्द्धशब्दे पठनीये 'अर्ध'मिति योगविभागेन निर्देशान्नपुंसकत्वे लब्धे, पुनर्नपुंसकग्रहणादित्याशयेन व्याचष्टे–**नित्यं क्लीबे स इति** । यो नित्यनपुंसकलिङ्गः स इत्यर्थः । **प्राग्वदिति** । एकत्वविशिष्टेनावयविना समस्यत इत्यर्थः । अन्ये तु व्याचख्युः–'अर्ध'मिति निर्देशादेव नपुंसकत्वे सिद्धे नपुंसकग्रहणं 'सूत्रेषु लिङ्गनिर्देशो न विवक्षितः' इति ज्ञापयितुम् । 'तेन तस्येद'मित्यादि लिङ्गत्रयेऽपि भवतीति । 'अर्धपिप्पली'त्यत्र 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इत्युपसर्जनसंज्ञायां 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वः स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते–**अषष्ठ्यन्तवचनमिति** । तेन पिप्पलीशब्दस्याऽनुपसर्जनत्वान्न दोष इति भावः । नन्वेवं पञ्चानां खट्वानां समा-

---

बा.] भवतीत्यर्थः । **पूर्वश्छात्राणामिति** । अत्र छात्रशब्दः छात्रसमुदायपरः । उद्भूतावयवसमुदायापेक्षं बहुवचनम् । अवयवावयविभावसम्बन्धे षष्ठी । छात्रसमुदायस्य पूर्वमर्धमित्यर्थः । अत्र छात्रसमुदायस्य एकत्वेऽपि उद्भूतावयवकतया बहुत्वादेकत्वसंख्यावैशिष्ट्याऽभावान्न समास इति भावः । ननु अह्नो मध्यं मध्याह्न इत्यत्र कथमेकदेशिसमासः, मध्यशब्दस्य पूर्वादिष्वनन्तर्भावादित्यत आह–**सर्वोऽप्येकदेश इति** । पूर्वादिभिन्नोऽपीत्यर्थः । **ज्ञापकादिति** । 'तत्पुरुषस्ये'ति 'अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्चे'ति च प्रकृते,–'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्येकदेशवाचकात्परस्याऽहन्शब्दस्याऽह्नादेशो विधीयते । ततश्चाह्नः साय इति विग्रहे अवयविवृत्तिना अहन्शब्देन षष्ठ्यन्तेन अवयववृत्तिसायशब्दस्य तत्पुरुषसमासे सति प्रथमानिर्दिष्टत्वात्सायशब्दस्य पूर्वनिपाते सति एकदेशवृत्तिसायशब्दात्परस्याऽहन्शब्दस्याऽह्नादेशे रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंस्त्वे'सायाह्न'इति भवति । तस्मात्सप्तम्येकवचने परे 'सङ्ख्याविसाये'ति सायशब्दपूर्वकस्याह्नशब्दस्याऽहन्नादेशविकल्प उक्तः । सायाह्नि, सायाहनि, सायाह्ने इत्युदाहरणम् । तत्र अह्नः साय इति विग्रहे यदि सायशब्दस्य पूर्वार्धप्रविष्टत्वादहन्शब्देन समासो न स्यात् तदा 'षष्ठी' इति सूत्रेण अहन्शब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य सायशब्देन समासे सति षष्ठ्यन्तस्यैव समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपाते सति सायशब्दात्परस्याह्नशब्दस्याऽहन्नादेशविधानं निर्विषयं स्यात्, अतः 'सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते' इति विज्ञायते इत्यर्थः । **मध्याह्न इति** । अह्नो मध्यमिति विग्रहेऽयं समासः । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच् । 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशः । **सायाह्न इति** । अह्नः साय इति विग्रहः । मध्याह्नवत् । ननु 'सर्वोऽप्येकदेशः कालेन समस्यते' इत्ययुक्तं, 'संख्याविसाये'ति सूत्रेऽहन्शब्दस्यैवोपात्ततया तदितरकालवाचिना सर्वस्यैकदेशस्य समासज्ञापनाऽनुपपत्तेरित्यत आह—**ज्ञापकस्येति** । अहन्शब्देन सह सायशब्दस्य एकदेशिसमासं सिद्धवत्कृत्य सायशब्दादह्नशब्दोपादानात्सर्वेणाप्यवयविवृत्तिकालवाचिना सर्वस्यैकदेशस्य समासो ज्ञाप्यते, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात्, नत्वहन्शब्देन सायशब्दस्यैव पूर्वार्धप्रविष्टत्वेऽपि समासो ज्ञाप्यत इति भावः । **मध्यरात्र इति** । रात्रेर्मध्यमित्यर्थः । **पश्चिमरात्रेति** । रात्रेः पश्चिममिति विग्रहः । 'अहः सर्वैकदेशे'त्यच्समासान्तः । **अर्धं नपुंसकम्** । अर्धमिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे पुनर्नपुंसकग्रहणं नित्यनपुंसकलिङ्गस्य ग्रहणार्थमित्यभिप्रेत्याह—**समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीबे इति** । 'वर्तते' इति शेषः । 'वा पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके' इति

शे.]फलितमाह–एकत्वेति । मध्याह्न इति । 'राजाह'इति टच् । 'अह्नोऽह्न' इत्यह्नादेशः । अर्धं न । निर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे नपुंसकग्रहणं सूत्रनिर्देशे लिङ्गाऽविवक्षाज्ञापनार्थम् । न च समांशवाचिनित्यनपुंसकग्रहणार्थं तत् । 'एओङ्' 'एच इग्'इति सूत्रे एचो ह्रस्वशासने अर्धैकारार्धौकारयोर्विधानमाशङ्क्य 'न वेदे नैव लोकेऽर्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो वाऽस्ति'इति भाष्यप्रयोगात्समांशवाचिनोऽपि नित्यनपुंसकत्वाऽभावात् । अशवाचो तु पुंल्लिङ्ग एव । अपूपार्धं ग्रामार्धमित्यादावपि समप्रविभाग एवेत्याहुः । पिप्पल्या

प्राग्वत् ॥ ॐ एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम् । एकदेशिसमासविषयकोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः । तेन 'पञ्चखट्वी'त्यादि सिद्ध्यति । अर्द्धं पिप्पल्याः अर्द्धपिप्पली । क्लीबे किम् ? ग्रामार्द्धः । द्रव्यैक्य एव । अर्द्धं पिप्पलीनाम् ॥ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ।२।२।३। एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा । एकदेशिना किम् ? । द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । अन्यतरस्याङ्ग्रहणसामर्थ्याद

त.] हारः पञ्चखट्वीति न सिद्ध्येत्, उपसर्जनसंज्ञानिषेधेन खट्वेत्याकारे ह्रस्वाप्रवृत्तेरदन्तत्वाभावेन 'द्विगोः' इति ङीपोऽप्रवृत्तेरत आह-**एकदेशिसमासविषयकोऽयमिति**। 'पञ्चखट्वी'ति भाष्योदाहरणमेव 'अषष्ठ्यन्ते'त्यस्य संकोचे लिङ्गमिति भावः। **अर्धपिप्पलीति**। परवल्लिङ्गत्वात्स्त्रीत्वम्। **अर्धं पिप्पलीनामिति**। सति समासे 'अर्धपिप्पली'त्येव स्यात्, विशेष्यैक्यात्। 'परवल्लिङ्ग'मिति लिङ्गातिदेशोऽपि वचनातिदेशाऽभावाच्चेति भावः। 'अर्धपिपल्यः' इति प्रयोगस्तु 'अर्धानि पिप्पलीना'मिति विग्रहे असाधुश्चेदपि खण्डसमुच्चये साधुरेव, अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली, अर्धपिप्पली च अर्धपिप्पली चेत्यादिविग्रहात्। एकदेशिना किम् ?। अर्धं पशोर्देवदत्तस्य। अत्र देवदत्तः स्वामी, न त्ववयवीति न तेन समासः। इदं सूत्रं 'परवल्लिङ्ग'मित्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम्। तथा-अर्धपिप्पलीति हि कर्मधारयेण सिद्धम्। 'समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते' इति न्यायात्। समप्रविभागादन्यत्र तवाप्येषैव गतिः, 'अर्धाहारः' अर्धोक्तम्' 'अर्धविलोकितम्' इत्यादिप्रयोगदर्शनात्। न च समप्रविभागे षष्ठीसमासं बाधितुमिदं सूत्रमिति वाच्यम्, षष्ठीसमासस्यापीष्टत्वात्। अतएव कालिदासः प्रायुङ्क्त-'प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्ये'ति। **द्वितीयतृतीय**। षष्ठीसमासा-

बा.] कोशादिति भावः। अंशसामान्यवाची अर्धशब्दः पुंसि वा नपुंसके वा भवति। समे त्वंशे अर्धशब्दो नपुंसकलिङ्ग एवेत्यर्थः। भाष्ये तु समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गोऽर्धशब्दः, अंशसामान्यवाची तु पुंलिङ्ग इत्युक्तम्। **स प्राग्वदिति**। स नित्यनपुंसकलिङ्गोऽर्धशब्दोऽवयविवाचिना समस्यत इत्यर्थः। अर्धशब्दस्य पूर्वाद्यनन्तर्भावात्पूर्वेण न प्राप्तिः।

नन्वर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पलीत्युदाहरणं वक्ष्यति। तत्र अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली, अर्धेन पिप्पल्या अर्धपिप्पल्या, अर्धाय पिप्पल्याः अर्धपिप्पल्यै, अर्धात्पिप्पल्याः अर्धपिप्पल्याः, अर्धस्य पिप्पल्याः अर्धपिप्पल्याः, अर्धे पिप्पल्याःअर्धपिप्पल्यामिति विग्रहेषु पिप्पलीशब्दस्य नियतविभक्तिकतया 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते'इत्युपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः स्यादित्यत आह—**एकविभक्ताविति**। 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इति सूत्रे 'अषष्ठ्यन्त'मिति वक्तव्यमित्यर्थः। ततश्च पिप्पलीशब्दस्य षष्ठ्यन्तत्वान्नोपसर्जनत्वमिति न ह्रस्व इत्यर्थः। नन्वेवं सति पञ्चानां खट्वानां समाहारः समाहारं समाहारेणेत्यादिविग्रहेषु खट्वाशब्दस्य नियतविभक्तिकत्वेऽपि षष्ठ्यन्तत्वादनुपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वाऽभावेऽदन्तत्वाऽभावेन 'द्विगो'रिति ङीबभावे पञ्चखट्वेति स्यात्, पञ्चखट्वीति न स्यादित्यत आह-**एकदेशिसमासेति**। 'अपथं नपुंसक'मिति सूत्रभाष्ये पञ्चखट्वीत्युदाहरणमत्र लिङ्गमिति भावः। **अर्धपिप्पलीति**। 'प्रथमानिर्दिष्ट'मित्यर्धशब्दस्योपसर्जनत्वात्पूर्वनिपातः। पिप्पलीशब्दस्य तु विग्रहे नियतविभक्तिकत्वेऽपि 'एकविभक्तौ' इति निषेधादुपसर्जनत्वाऽभावान्न ह्रस्व इति भावः। **ग्रामार्ध इति**। ग्रामस्याऽर्ध इति विग्रहः। ग्रामस्यांश इत्यर्थः। अर्धशब्दस्य समांशवाचित्वाऽभावेन नित्यनपुंसकत्वाऽभावान्नायं समास, किन्तु 'षष्ठी'इत्येव समास इति षष्ठ्यन्तस्य पूर्वनिपातः। **द्रव्यैक्य एवेति**। एकाधिकरण इत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः। **अर्धं पिप्पलीनामिति**। अत्र द्रव्यैक्याऽभावान्न समासः। सति समासेऽर्धपिप्पलीत्येव स्यात्, विशेष्यैक्यात्। इदं सूत्रं 'परवल्लिङ्ग'मिति सूत्रभाष्ये प्रत्याख्यातम्। **द्वितीयतृतीय**। **द्वितीयं भिक्षाया इति**। विग्रहोऽयम्। भिक्षाया द्वितीयमर्धमित्यर्थः। **द्वितीयभिक्षेति**। द्वितीयशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात्पूर्वनिपातः। 'परवल्लिङ्ग'मिति स्त्रीत्वम्। **द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्येति**। भिक्षाया द्वितीयं भागं भिक्षुकस्येत्यन्वयः। 'भिक्षाया' इत्यवयवषष्ठी 'द्वितीय'मित्यत्रान्वेति। 'द्वितीय'मित्येतत्तु 'भिक्षुकस्ये'त्यत्र कर्मत्वेनान्वेति। 'न लोके'ति निषेधान्न षष्ठी। अत्र 'द्वितीय'मित्यस्य 'भिक्षुकस्ये'त्यनेन समासो न भवति, द्वितीयं प्रति भिक्षुकस्य एकदेशित्वाऽभावादित्यर्थः। ननु विभाषाधिकारेण विकल्पे सिद्धेऽन्यतर-

शे.] 'एकविभक्ति'इत्युपसर्जनत्वाद्ध्रस्वत्वं स्यात्, अत आह-एकविभक्ताविति। नन्वेवं पञ्चानां खट्वानां समाहार इति विग्रहे 'पञ्चखट्वी'इति न सिध्येत्, अत आह-एकदेशीति। इदञ्च 'अपथं नपुंसकम्'इति सूत्रे 'पञ्चखट्वी'ति भाष्योदाहरणाज्ज्ञायते।

निषेधं बाधित्वेति। भागार्थकात्प्रत्ययान्तोऽपि स्वार्थिकत्वात्पूरणार्थं इति भाष्ये स्पष्टम्। 'पूर्व'इत्यादिविहित एकदेशिसमासः,

'परवल्लिङ्गम्' इति सूत्रस्थमेकदेशिसमासपरं तत्पुरुषग्रहणञ्च 'परवल्लिङ्गम्'इति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातम्, 'द्वन्द्वैकदेशिनो'रिति वक्ष्यामि। प्राप्तादिषु चाऽप्राप्तिरेव। तदेकदेशिग्रहणमपि न कार्यम्। कथम् ?। एकदेशिसमासो नारभ्यते। अर्धपिप्पल्यादिः

'पूरणगुणे'ति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् ॥ **प्राप्तापन्ने च द्वितीयया** ।२।२।४। पक्षे 'द्वितीयाश्रिते'ति समासः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । जीविकाप्राप्तः । आपन्नजीविकः । जीविकापन्नः । इह सूत्रे 'द्वितीयया-अ' इति छित्त्वाऽकारोऽपि विधीयते । तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री--प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका । **कालाः परिमाणिना** ।२।२।५। परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो

त.] पवादोऽयं योग इति वृत्तिकृतोक्तमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह–**निषेधं बाधित्वेति** । **प्राप्तजीविक इति** । 'गोस्त्रियो'रित्युपसर्जनह्रस्वः । 'द्विगुप्राप्तापन्ने'ति वक्ष्यमाणेन परवल्लिङ्गनिषेधः । न चेदं बहुव्रीहिणा गतार्थमिति शङ्क्यम्, स्वरे विशेषात् । 'प्राप्तसुखं' इत्यादौ निष्ठान्तस्य 'जातिकालसुखादिभ्यः' इति परनिपातापत्तेश्च । 'प्राप्तापन्ने चे'ति चकारेण विधेयसमुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषानुमानात्, प्राप्तापन्ने समस्येते, अ च, अत्वं च तयोः स्यादिति भाष्ये स्थितम् । तत्र चकारात्पूर्वमेवाऽकारं छित्त्वा सौत्रत्वात्प्रकृतिभावो नेति प्राञ्चः । इमं क्लेशं परिहरन्नाह–**द्वितीयया अ इति** । **प्राप्ता स्त्रीति** । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा टाबन्तयोरपि प्राप्तापन्नयोः समासः । **कालाः परिमाणिना** । परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं=परिच्छेदकं, तद्वान्परिमाणी, तदाह–**परिच्छेद्यवाचिनेति** । **काला इति** । कालविशेषवाचका इत्यर्थः । सूत्रे बहुवचननिर्देशात्कालसामान्यस्याऽपरिच्छेदकत्वाच्च । **मासो जातस्येति** । षष्ठीसमासे प्राप्ते वचनम् । ननु जातः पुरुषस्तस्य तु हस्तवितस्त्यादिकं परिच्छेदकं, न तु कालः, तस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति चेत् । अत्राहुः–साक्षात्क्रियां परिच्छिन्दन्नपि कालस्तद्द्वारा देवदत्तं परिच्छिनत्ति । यस्य हि जननादूर्ध्वं मासो गतः स 'मासजात' इति व्यवह्रियते । तत्र व्यवहारकालजननक्षणयोरन्तरालभावी मासो जननद्वारा जातमपि परिच्छिनत्त्येवेति । इह विग्रहे षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि वृत्तौ प्राधान्यं द्योतयितुं 'यस्य [सः'] इत्युक्तम् । अलौकिके तु प्रक्रियावाक्ये नास्य प्रवेशः । एवं बहुव्रीहावपीति बोध्यम् । ननु 'जातस्य मासः' इति विग्रहे वृत्तौ मासशब्दस्य पूर्वनिपातार्थमेतत्सूत्रारम्भस्यावश्यकत्वेऽपि मासविशेष्यकबोध एवात्रोचित इति किमनेन 'जातस्य यस्य सः' इति कथनेनेति चेत् । अत्राहुः–'मासजातो मृतः' इत्यादिप्रयोगानुरोधेन विग्रहे 'यस्य सः' इति स्वीक्रियत इति । **मासजात इति** । यद्यपि मासो जातो यस्येति बहुव्रीहिणापीदं सिध्यति, 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्ये'ति

बा.] स्याङ्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह–**अन्यतरस्यामिति** । अन्यतरस्याङ्ग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे षष्ठीसमास इत्यन्वयः । अन्यथा षष्ठ्यपवादभूतेनानेन समासेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तेत । महाविभाषाधिकारे 'अपवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते' इति 'पारेमध्ये षष्ठ्या वे'ति वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादिति भावः । ननु 'पूरणगुणे'ति निषेधात्कथमिह षष्ठीसमास इत्यत आह–**पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वेति** । अन्यथा अन्यतरस्याङ्ग्रहणवैयर्थ्यादिति भावः । **[इत्येकदेशिसमासनिरूपणम्]** । **प्राप्तापन्ने च** । प्राप्त आपन्न एतौ शब्दौ द्वितीयान्तेन समस्येते इत्यर्थः । चकारो द्वितीयासमाससमुच्चयार्थः । तदाह–**पक्ष इति** । वस्तुतस्तु 'द्वितीया श्रिते'ति सूत्रे 'प्राप्तापन्नशब्दाभ्यां द्वितीयायाः समासविधानमपि निरवकाशमेव इति तत्समुच्चयस्य सिद्धत्वाच्चकारो न तत्समुच्चयार्थः' इति भाष्ये स्थितम् । तत्र प्रकृतसूत्रेण समासे प्राप्तापन्नयोः पूर्वनिपातः । 'द्वितीया श्रिते'ति समासे तु द्वितीयान्तस्य पूर्वनिपातः । तदाह–**प्राप्तजीविक इत्यादि** । अथ जीविकां प्राप्ता स्त्री जीविकामापन्ना स्त्री इति विग्रहे प्रकृतसूत्रेण समासे सति पूर्वपदयोरकारमन्तादेशं साधयितुमाह––**इह सूत्रे इति** । **अकारोऽपीति** । 'प्राप्तापन्ने द्वितीयया समस्येते, तयोरकारोऽन्तादेशश्चे'त्यर्थलाभादिति भावः । **तेनेति** । प्राप्तापन्नयोराकारस्यान्तस्य स्थाने अकारविधानेनेत्यर्थः । **कालाः परिमाणिना** । परिमाणिपदं व्याचष्टे–**परिच्छेद्यवाचिनेति** । 'काला' इति बहुवचनात्कालविशेषवाचका इत्यर्थः । **मासजात इति** । अत्र विग्रहे मासः प्रधानम् । समासे तु जातः प्रधानम् । 'मासजातो दृश्यता'मित्यादौ जातस्यैव

शे.] समानाधिकरणसमासोऽवयवे समुदायरूपारोपात्–अर्धं च सा पिप्पलीति । न च भेदविवक्षायां षष्ठीसमासबाधार्थम् । इष्यत एव षष्ठीसमासो, ग्रामार्धमित्यादिवत्पिप्पल्यर्धमित्यादि भवितव्यमेव' इति भाष्यात् । **द्वितीयया अ इतीति** । न चात्र प्रश्लेषे द्वितीयान्तस्यैवाकारः स्यात्, न प्राप्तापन्नयोरिति वाच्यम्, प्राधान्येन तयोरेवादेशात् । चकारश्च भिन्नक्रम इति भावः प्राप्तापन्ने इत्युत्तरमकारप्रश्लेषः । प्रगृह्यत्वं सौत्रत्वान्नेति भाष्यस्वरसः । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्प्राप्तशब्देन समासः । जीविकाशब्दस्य 'एकविभक्ति' इत्युपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वे तदन्ताट्टाबिति बोध्यम् । बहुव्रीहिणा तु न गतार्थता, स्वरे विशेषात् । कालाःप । मासस्य जात इति षष्ठीसमासेन सिद्धे जातमास इत्यनिष्टनिवृत्तये इदम् । यद्यपि बहुव्रीहिणेदं सिद्धम् । 'जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्क्तो' 'वा जाते' इत्यनेनान्तोदात्तत्वेन स्वरे विशेषाऽभावात् । 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा' इति वचनान्न जातस्य पूर्वनिपातः, तथाऽपि जातबच्छब्देन

जातस्य यस्य स मासजातः । द्व्यहजातः । द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः । द्व्यहो जातस्य [यस्य स] इति विग्रहः ।
ॐ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसङ्ख्यानम् । द्वे अहनी जातस्य यस्य [स] द्व्यह्नजातः । 'अह्नोऽह्न' इति वक्ष्यमाणोऽह्नादेशः । पूर्वत्र तु 'न सङ्ख्यादेः समाहारे' इति तन्निषेधः ।

त.] वचनात् । न च स्वरे विशेषः । 'वा जाते' इत्यन्तोदात्तत्वस्यापि सिद्धेः, तथापि षष्ठीसमासापवादार्थमिदमारम्भणीयमेव । किं च मासो जातवतो यस्य स मासजातवानित्येतदर्थमपीदमवश्यारम्भणीयमिति । **उत्तरपदेनेति** । परिमाण्युत्तरपदहेतुकद्विगुसिद्धये त्रिपदतत्पुरुषो वक्तव्य इत्यर्थः । 'सुप्सुपे'त्येकत्वस्य विवक्षितत्वादप्राप्ते वचनम् । अस्मादेव वार्तिकारम्भात् 'सुप्सुपे'त्येकत्वं विवक्षितमिति ज्ञायते । **अह्नादेश इति** । त्रिपदतत्पुरुषे सत्युत्तरपदे परतः 'तद्धितार्थ'

बा.] दर्शनकर्मत्वादिप्रतीतेः । विशेषणविशेष्यभावस्तु एकार्थीभावसम्बन्धसाध्यः । एतदेवाभिप्रेत्य मूले क्वचित् पुस्तके 'मासो जातस्य यस्य स' इति पठितम् । तत्र विग्रहे जातस्येति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावे षष्ठी । जातपरिच्छेदको मास इति विग्रहवाक्ये बोधः । मासपरिच्छेद्यो जात इति समासाद्बोधः । तत्र मासस्तावज्जननं साक्षात्परिच्छिनत्ति । जननाश्रयं तु देवदत्तं जननद्वारा परिच्छिनत्ति । तथाच 'मासपरिच्छेद्यजननाश्रयो देवदत्त' इति समासाद्बोधः फलति । षष्ठीसमासापवादोऽयम् । षष्ठीसमासे तु 'जातमास' इति स्यात् । न च मासो जातस्य यस्य स मासजात इति बहुव्रीहिणैवैतत्सिद्धमिति वाच्यं, समानाधिकरणानामेव बहुव्रीहिविधानात् । 'निष्ठे'ति जातशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेश्च । 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्ये'ति जातशब्दस्य परनिपातस्तु न, सुखादावस्य पाठकल्पनायां प्रमाणाऽभावादित्यलम् । **द्व्यहो जातस्येति** । 'तद्धितार्थ' इति समाहारे द्विगुः, 'राजाहःसखिभ्यः' इति टच् । 'रात्राह्नाहाः पुंसी'ति पुंस्त्वम् । **उत्तरपदेनेति** । 'तद्धितार्थ' इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं पठितम् । तेन हि सूत्रेण उत्तरपदे परे दिक्सङ्ख्ययोस्सुबन्तेन द्विगुसमासो विहितः । उत्तरशब्दश्च समासस्य चरमावयवे रूढः । ततश्च द्वे अहनी जातस्य यस्येति विग्रहे त्रयाणां समासे सति जातशब्दे उत्तरपदे संपन्ने पूर्वयोः सुबन्तयोर्द्विगुसमासप्रवृत्तिर्वक्तव्या । सच समासस्त्रयाणां 'कालाः परिमाणिने'ति पूर्वसूत्रेण न सम्भवति, 'सुप्सुपे'त्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् । अत उत्तरपदेन परिमाणिना परिच्छेद्यवाचिना परनिमित्तभूतेन हेतुना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसङ्ख्यानं वक्तव्यमित्यर्थः । उत्तरपदभूतपरनिमित्तकद्विगुसिद्धये त्रिपदतत्पुरुषो वाच्य इति यावत् । 'सुप्सुपे'त्येकत्वं विवक्षितमित्यत्र इदमेव लिङ्गम् ।

द्वे अहनी इति । द्वे अहनी जातस्येति विग्रहे त्रयाणां समासे सुब्लुकि 'द्व्यहन्-जात' इति जातशब्दे उत्तरपदे परे द्वि-अहन् इत्यनयोः 'तद्धितार्थ' इति द्विगुसमासे 'राजाहःसखिभ्यः' इति टचि 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशे 'द्व्यह्नजात' इति रूपमित्यर्थः । अत्र पूर्वयोर्द्विगुतत्पुरुषत्वाऽभावे टच्, अह्नादेशश्च न स्यातामिति भावः । ननु द्वयो-

---

शे.] समासे 'मासजातवान्' इत्यादावन्तोदात्तार्थमावश्यकमिदमिति केचित् । परे तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकसमभिव्याहारे परिच्छेद्यादेव षष्ठीस्वीकारेण 'मासस्य जात' इति विग्रहस्य तत्र षष्ठीसमासस्य च खपुष्पायमाणता । अत एव भाष्ये उत्तरपदार्थप्रधानत्वे समासात्षष्ठीमाशङ्क्य सम्बन्धस्य प्रातिपदिकार्थत्वेनाऽशेषत्वात्परिहृता । अन्यथा 'मासस्य जात' इति विग्रहेण तत्प्राधान्यं दर्शितं स्यात्, यत्र षष्ठीप्रसक्तिरेव न । 'षष्ठी' इति सूत्रेण सिद्धे इदं सूत्रं जातमास इत्येतन्निवृत्त्यर्थं तवैव ममापि । कालाः परिमाणिना समस्यन्ते न तु परिमाणी कालेनेत्यर्थात् । किं च मासो जातो यस्येति बहुव्रीहिणाऽतीतमाससम्बन्धिजननक्रियाकर्तुरिव तत्सम्बन्धिगमनादिकर्तुरपि मासजातशब्दात्प्रतीत्यापत्तिरित्यनयोर्बहुव्रीहेरनभिधानमेव । अत्र विग्रहे वृत्तौ चोभयत्राप्युत्तरपदार्थप्रधानत्वम् । न च विग्रहेऽपि तत्त्वे जातात्षष्ठ्यनुपपत्तिर्विशेषणादेव षष्ठीविधानादिति वाच्यम् । वाक्यस्य वृत्त्यर्थबोधकत्वविवक्षायां विशेष्यविशेषणभावपरीत्येऽपि पूर्वजातसंस्काराऽनिवृत्तेः । अन्यथा समासे जातप्राधान्येन विशेषणविभक्तिषष्ठ्यापादनस्य भाष्येऽसङ्गत्यापत्तेः । मम तु न दोषः । विग्रहे तस्यैव प्राधान्येऽपि तत्स्थितिवत्समासादपि तदापादनसम्भवात् । तदुत्तरषष्ठ्यैव तत्र मासविशेषणकसम्बन्धप्रतीतिवत्समासेऽपि विशिष्टोत्तरषष्ठ्या तत्सम्भव इत्याशयात् । शब्दस्वभाव एव च तद्व्यत्यासे बीजम् । यत्तु एकार्थीभाववशाद्वृत्तौ विशेष्यविशेषणभावव्यत्यास इति, तन्न, एकार्थीभावफलेषु भाष्येऽस्याऽगणनात् । वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वमज्ञापत्तेश्च । 'किंप्रधानोऽयं समासः ? उत्तरपदार्थप्रधानः' इति भाष्यं वृत्तिविग्रहोभयपरम् । समासपदेन तस्याप्युपलक्षणात् । अन्यथा 'मासजातो दृश्यताम्' इत्यादौ जातस्यैव कार्यसम्बन्धदर्शनेनौत्सर्गिकत्वाच्च तत्पुरुषत्वेनोत्तरपदार्थप्रधानत्वनिर्णयेन 'किंप्रधानोऽयं समासः' इति प्रश्नस्य निर्दलत्वापत्तेः । तस्माद्वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनिर्वाहमपश्यत उभयविषयोऽयं प्रश्न, उत्तरश्चेत्युचितम् । अन्यथोत्तरपदार्थप्रधानोऽयं तत्पुरुषः, तेनान्यैरुत्तरपदार्थप्रधानैः सधर्मणा भवितव्यम् । अन्यत्र चोत्तरपदे याऽन्तवर्तिनी विभक्तिः; सैव समासेऽपि भवति, इह तु वाक्ये षष्ठी, समासे प्रथमा केनैतत् ?' इत्येवाशङ्क्येत । प्रातिपदिकेनोक्तत्वेन प्रातिपदिकार्थतयाऽशेषत्वान्न षष्ठीत्युत्तरं तुल्यमेवेत्याहुः । मासजात इत्यादौ मासत्वेनैकत्र[illegible] अन्यथा परिच्छेदकत्वं न स्यात् । मासो जातस्येत्यर्थे तु न समासोऽनभिधानात् । **उत्तरपदेनेति** । इदं वार्त्तिकमेतत्सूत्रविषयमेव, 'तद्धितार्थ' इति सूत्रे पाठेऽप्येतद्विषयस्यैव भाष्यकृतोदाहरणात् । पूर्वत्र

सप्तमी शौण्डैः ।२।१।४०। सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिःप्राग्वद्वा। अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः। अधिशब्दोऽत्र पठ्यते। 'अष्युत्तरपदा'दिति खः। ईश्वराधीनः॥ **सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च** ।२।१।४१। एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत्। साङ्काश्यसिद्धः। आतपशुष्कः। स्थालीपक्वः। चक्रबन्धः॥ **ध्वाङ्क्षेण क्षेपे** ।२।१।४२। ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम्। तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव–तीर्थध्वाङ्क्षः। तीर्थकाकः॥ **कृत्यैर्ऋणे** ।२।१।४३। सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यके। मासेदेयं ऋणम्। ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थम्। पूर्वाह्णेगेयं साम॥

संज्ञायाम् ।२।१।४४। सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत्संज्ञायाम्। वाक्येन संज्ञानवगमान्नित्यसमासोऽयम्।

त.]इत्यवान्तरद्विगौ सतीति भावः। **पूर्वत्रेति** । व्यहजात इत्यत्रेत्यर्थः। **सप्तमी शौण्डैः**। बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्च आद्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह–**शौण्डादिभिरिति**। **अक्षशौण्ड इति**। शौण्डः=प्रवीणः। इह आसक्तिरूपा क्रिया वृत्तावन्तर्भवतीति, तद्वारकं च सामर्थ्यम्। यथा दध्योदनगुडधानादौ उपसेचनमिश्रीकरणादिद्वारा सामर्थ्यम्। तेन 'कारकाणां क्रिययैव संबन्ध' इति नियमस्य न व्यभिचारः। **अधिशब्द इति**। 'आधेयप्रधान'इति शेषः। अधिकरणप्रधानस्य त्वव्ययीभाव एव। अधिहरीति यथा। **ख इति**। 'नित्य'मिति शेषः। 'विभाषाञ्चेः'इति विभाषाग्रहणसामर्थ्यादिति वक्ष्यमाणत्वात्। अन्तःशब्दोऽत्र पठ्यते, स चाधिकरणप्रधानः। मध्ये इत्यर्थात्। तद्योगेऽव्ययविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी, यथा 'वृक्षे शाखे'ति। वने अन्तर्वनान्तर्वसति। यस्त्वधिकरणत्वमात्रवृत्तिरन्तःशब्दस्तस्य तु 'विभक्त्यर्थे' इति नित्यमव्ययीभावः। 'प्रनिरन्तःशरे' इति णत्वम्। वने इति अन्तर्वणम्। यत्तु तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे अव्ययीभाव इति हरदत्तेनोक्तम्। तच्चिन्त्यम्। तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वेऽप्यव्ययीभावस्य नित्यत्वाद्वने अन्तरिति तदुक्तस्वपदविग्रहस्याऽयोगात्। किं च विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययीभावः, वचनग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथा वृक्षस्योपरीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात्। ततश्च मध्यवाचिनः प्रसङ्ग एव नास्तीति दिक्। शौण्ड। धूर्त। कितव। व्याड। प्रवीण। संवीत। अन्तर्। अधि। पटु। पण्डित। कुशल। चपल। निपुण। वृत्। **कृत्यैः**। यत्प्रत्ययान्तेनैव समास इष्यते। 'अल्पशः' इत्यनुवृत्तेः। बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम्। तथैवोदाहरति–**मासेदेयमिति**। तत्पुरुषे कृती'त्यलुक्। नेह–मासे दातव्यम्। **नियोगोपलक्षणार्थमिति**। नियोगो-निर्धारणम्। आवश्यकोपलक्षणार्थमित्यर्थः। **नित्यसमासोऽयमिति**। अतएव 'पुरुषेषूत्तमः' इति स्वपदविग्रहोऽसङ्गत इत्यवोचाम।

बा.]र्ह्नोः समाहारो व्यह इति कथं पूर्वमुक्तं, तत्राप्यह्नादेशप्रसङ्गादित्यत आह—**पूर्वत्र त्विति**। **निषेध इति**। अह्नादेशनिषेध इत्यर्थः। **सप्तमी शौण्डैः**। **शौण्डादिभिरिति**। बहुवचननिर्देशाद्गणपाठाच्च शौण्डशब्दस्तदादिपरः। **अक्षेषु शौण्ड इति**। **शौण्डः**= क्रियाकुशलः। वैषयिकाधिकरणत्वे सप्तमी। अक्षविषयकक्रीडाकुशल इत्यर्थः। **अत्रेति**। शौण्डादावित्यर्थः। **ईश्वराधीन इति**। 'प्रपञ्च' इति शेषः। 'ईश्वरे अधि' इति विग्रहः। 'अधिरीश्वरे' इत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वम्। 'यस्मादधिक'मिति सप्तमी। तदन्तस्याऽधिना समासः। सुब्लुक्। 'अषडक्षे'त्यष्युत्तरपदत्वात्खः। ईनादेशः। 'ईश्वराधीन' इति रूपम्। **सिद्धशुष्क**। 'सप्तमी'त्यनुवर्तते। तदाह–**एतैः सप्तम्यन्तमिति**। **साङ्काश्यसिद्ध इति**। सङ्काशेन निर्वृत्तं नगरं साङ्काश्यम्। तत्र **सिद्धः**=उत्पन्नो ज्ञातो वेत्यर्थः। **आतपशुष्क इति**। आतपे शुष्क इति विग्रहः। **स्थालीपक्व इति**। स्थाल्यां पक्व इति विग्रहः। **चक्रबन्ध इति**। चक्रे बन्ध इति विग्रहः। शौण्डादिगणे एतेषां पाठाऽभावात्पृथगुक्तिः। **ध्वाङ्क्षेण क्षेपे**। 'ध्वाङ्क्षे'त्यर्थग्रहणम्, व्याख्यानात्। तदाह—**ध्वाङ्क्षवाचिनेति**। 'क्षेप'पदं व्याचष्टे—**निन्दायामिति**। **तीर्थध्वाङ्क्ष इति**। **ध्वाङ्क्षः**=काकः, स इव यो गुरुकुले चिरं न तिष्ठति स इत्यर्थः। एवं हि निन्दा भवति। अर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**तीर्थकाक इति**। **कृत्यैर्ऋणे**। 'सप्तमी'त्यनुवर्तते। कृत्यग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कृत्यसंज्ञकप्रत्ययान्तग्रहणम्। 'ऋणपदमावश्यकोपलक्षण'मिति भाष्यम्। तदाह—**सप्तम्यन्तमित्यादि**। **मासे इति**। सामीप्याधिकरणत्वे सप्तमी। मासाऽव्यवहितोत्तरकाले प्रत्यर्पणीयमृणमित्यर्थः। ऋणपदस्यावश्यकोपलक्षणतायाः प्रयोजनमाह—**पूर्वाह्णेगेयमिति**। 'तत्पुरुषे कृती'त्यलुक्। यत्प्रत्यय एव कृत्योऽत्र विवक्षित इति

शे.]त्विति। व्यहजात इत्यत्रेत्यर्थः। **अक्षशौण्ड इति**। अधिकरणकारकस्य कर्तृकर्मद्वारा क्रियान्वयाच्छौण्डादिभिः सामर्थ्यम्। आसक्त्यादिक्रियाऽन्तर्भावेन सामर्थ्यमिति तु न युक्तम्। तदप्रतीतेः। **साङ्काश्ये सिद्ध इति**। सङ्काशेन निर्वर्तिते वने तपसा सिद्ध इत्यर्थः। साङ्काश्ये नगरे सिद्धो जात इत्यर्थो वा। ध्वाङ्क्षेण। व्याख्यानादर्थग्रहणम्। इवेति। तत्र स इव यो गुरुकुलादौ न चिरं तिष्ठति स एवमुच्यते। एवं हि निन्दा भवति। ऋणग्रहणमावश्यकोपलक्षणमित्याह–**आवश्यके इति**। तत्फलमाह–**पूर्वाह्णे**-

अरण्येतिलकाः। वनेकसेरुकाः। 'हलदन्तात्सप्तम्या' इत्यलुक्॥ **क्तेनाहोरात्रावयवाः** ।२।१।४५। अह्नो रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत्। पूर्वाह्णकृतम्। अपररात्रकृतम्। अवयवग्रहणं किम्? । अह्नि दृष्टम्॥ **तत्र** ।२।१।४६। 'तत्रे'त्येतत्सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत्। तत्रभुक्तम्॥ **क्षेपे** ।२।१।४७। सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम्। अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत्॥ **पात्रेसमितादयश्च** ।२।१।४८। एते निपात्यन्ते क्षेपे। पात्रेसमिताः। भोजनसमये एव सङ्गता नतु कार्ये। गेहेशूरः। गेहेनर्दी। आकृतिगणोऽयम्। चकारोऽवधारणार्थः। तेनैषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न। परमाः पात्रेसमिताः। **पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन** ।२।१।४९। 'विशेषणं विशेष्येणे'ति सिद्धे पूर्वनिपात-

---

त.]**अवतप्ते इति**। नकुलेन स्थितं नकुलस्थितम्। 'कर्तृकरणे कृते'ति समासः। कृद्ग्रहणपरिभाषया नकुलस्थितशब्दोऽपि क्तान्त इति तेन सह सप्तम्यन्तस्य समासः। 'तत्पुरुषे कृती'ति सप्तम्या अलुक्। अव्यवस्थितत्वप्रतिपत्त्याऽत्र निन्दावगम्यते। **पात्रेसमितादयश्च**। संपूर्वादिणः क्तः। **गेहेनर्दीति**। 'नर्द शब्दे' इत्यस्मात् 'सुप्यजातौ-' इति णिनिः। **घटकतया प्रवेशो नेति**। 'परमाः पात्रेसमिताः' इति वाक्यमेव भवति, न तु 'सन्महदि'त्यादिना समासान्तरमिति भावः। एतच्च शब्दकौस्तुभे स्थितम्। अन्ये तु 'केवलाः पात्रेसमिताः' इति वाक्यमेव, न तु 'पूर्वकालैके'त्यादिना समासान्तरमित्याहुः। **पूर्वकालैक**। 'पूर्वकाले'त्यर्थनिर्देशः। इतरेषां तु पण्णां स्वरूपग्रहणम्। पूर्वत्वस्य ससंब-

---

बा.]भाष्यम्। तेनेह न—पूर्वाह्णे दातव्या भिक्षेति। **संज्ञायाम्**। 'सप्तमी'त्यनुवर्तते। तदाह—**सप्तम्यन्तमित्यादि**। 'अरण्येतिलका' इति 'वनेकसेरुका' इति च संज्ञाशब्दौ। 'हलदन्तात्सप्तम्याः' इत्यलुक्। **क्तेनाहो**। अहोरात्रयोरवयवा इति विग्रहः। सप्तमीत्यनुवर्तते। क्तेनेति तदन्तग्रहणं। तदाह—**अह्नो रात्रेश्चेति**। अहरवयवस्योदाहरति—**पूर्वाह्णकृतमिति**। रात्र्यवयवस्योदाहरति—**अपररात्रकृतमिति**। **तत्र**। 'तत्रे'ति शब्दस्वरूपग्रहणम्। 'सप्तमी'ति 'क्तेने'ति चानुवर्तते। तदाह—**तत्रेत्येतदित्यादि**। **तत्रभुक्तमिति**। समासस्वरः प्रयोजनम्। तत्रभुक्तस्येदं तात्रभुक्तमिति च। **क्षेपे**। 'सप्तमी' 'क्तेने'ति चानुवर्तते। तदाह—**सप्तम्यन्तमित्यादि**। **अवतप्तेनकुलस्थितं त एतदिति**। 'स्थित'मिति भावे क्तः। नकुलेन स्थितम्। 'कर्तृकरणे कृता बहुल'मिति समासः। 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहण'मिति परिभाषया 'नकुलस्थित'शब्दोऽपि क्तान्तः, तेन सहावतप्ते इति सप्तम्यन्तस्याऽनेन समासे कृते 'तत्पुरुषे कृती'त्यलुक्। हे देवदत्त! ते=तव, **एतत्**=अवस्थानम्, अवतप्ते नकुलस्थित'मित्यन्वयः। यथा अवतप्तप्रदेशे नकुला न चिरं तिष्ठन्ति तथा कार्याण्युपक्रम्य तान्यनिर्वर्त्य तत्र इतस्ततो धावनमित्यर्थः। अव्यवस्थितोऽसीति निन्दा ज्ञेया। **पात्रेसमितादयश्च**। **निपात्यन्त इति**। कृतसमासादिकार्या एते शब्दा निर्दिश्यन्त इत्यर्थः। **पात्रेसमिता इति**। इण् गतौ। संपूर्वात् 'गत्यर्थाकर्मके'ति कर्तरि क्तः। निपातनात्सप्तम्या अलुक्। भोजनपात्रे निहिते सति सङ्गता इत्यर्थः। फलितमाह—**भोजनेति**। **गेहेशूर इति**। गेह एव प्रकटितशौर्यो, न तु युद्ध इत्यर्थः। **गेहेनर्दीति**। 'नर्द शब्दे' 'सुप्यजातौ' इति णिनिः। समासे सति निपातनादलुक्। गेह एव गर्जति, युद्धादौ तु न प्रवर्तत इत्यर्थः। **अवधारणार्थ इति**। ततश्च एते यथा गणे पठितास्तथैव भवन्तीत्यर्थः। ततः किमित्यत आह—**तेनेति**। ततश्च परमाश्च ते पात्रेसमिताश्चेत्यादौ समासो न भवति।

पूर्वकालैक। 'सु'बित्यनुवृत्तं बहुवचनेन विपरिणम्यते। सुपेति चानुवर्तते। पूर्वः कालो यस्य स पूर्वकालः। पूर्वकालवृत्तिरित्यर्थः। ततश्च 'पूर्वकाले'त्यनेन पूर्वकालवृत्त्यर्थकशब्दस्य ग्रहणम्। एकादिशब्दास्तु षट् स्वरूपपरा एव। तथाच पूर्वकालादयः सप्त सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुबन्तेन समस्यन्ते, स तत्पुरुष इत्यर्थः। समानम्-एकम् अधिकरणं=वाच्यं यस्येति विग्रहः। एकार्थवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यमिति फलितम्। **पूर्वनिपातेति**। पश्चादनुलिप्तः पूर्वं स्नातत्वेन, पूर्वं स्नातो वा पश्चादनुलिप्तत्वेन विशेष्टुं शक्यते, अतो 'विशेषणं विशेष्येणे'ति समासे सति

शे.]**गेयं सामेति**। 'तत्पुरुषे कृति'इत्यलुक्। अयं समासो यत्प्रत्ययान्तेनैव, अभिधानस्वाभाव्यात्। तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तमिति। 'अधिकाराऽवाधायाधिकरणशक्तिप्रधानादपि सप्तमी'इति वृत्तिकृत्। तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिः। अव्ययत्वेन तु न सः, 'अव्यये नञ्कुनिपातानाम्'इति परिगणनात्। **अवतप्तेनकुलेति**। चापलादिति भावः। कृद्ग्रहणपरिभाषया नकुलस्थितशब्देन समासः। 'तत्पुरुषे कृति'इत्यलुक्। अव्यवस्थितत्वप्रतिपत्त्याऽत्र निन्दा। **गेहेनर्दीति**। 'नर्द शब्दे' अस्माण्णिनिः। 'तत्पुरुषे कृति'इत्यलुक्सर्वत्र। **समासान्तरे इति**। समासप्रकरणादिति भावः। तेन 'पात्रेसमितिः'इत्यादि भवत्येव! समासश्चानन्तरत्वात्कर्मधारय एवेत्याहुः। **प्रवेशो नेति**। तेन 'परमाः पात्रेसमिताः'इत्येव। समितेति निरनुस्वारम्। **पूर्वकालैक**। अत्र पूर्वकालशब्दोऽर्थपरोऽ-

सप्तमी शौण्डैः ।२।१।४०। सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः । अधिशब्दोऽत्र पठ्यते । 'अप्युत्तरपदा'दिति खः । ईश्वराधीनः ॥ **सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च** ।२।१।४१। एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । साङ्काश्यसिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः । चक्रबन्धः ॥ **ध्वाङ्क्षेण क्षेपे** ।२।१।४२। ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम् । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव–तीर्थध्वाङ्क्षः । तीर्थकाकः ॥ **कृत्यैर्ऋणे** ।२।१।४३। सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यके । मासेदेयं ऋणम् । ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थम् । पूर्वाह्णेगेयं साम ॥

संज्ञायाम् ।२।१।४४। सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत्संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमान्नित्यसमासोऽयम् ।

त.]इत्यवान्तरद्विगौ सतीति भावः । **पूर्वत्रेति** । व्यहजात इत्यत्रेत्यर्थः । **सप्तमी शौण्डैः** । बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्च आद्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह–**शौण्डादिभिरिति** । **अक्षशौण्ड इति** । शौण्डः=प्रवीणः । इह आसक्तिरूपा क्रिया वृत्तावन्तर्भवतीति, तद्वारकं च सामर्थ्यम् । यथा दध्योदनगुडधानादौ उपसेचनमिश्रीकरणादिद्वारा सामर्थ्यम् । तेन 'कारकाणां क्रिययैव संबन्ध' इति नियमस्य न व्यभिचारः । **अधिशब्द इति** । 'आधेयप्रधान'इति शेषः । अधिकरणप्रधानस्य त्वव्ययीभाव एव । अधिहरीति यथा । **ख इति** । 'नित्य'मिति शेषः । 'विभाषाञ्चेः'इति विभाषाग्रहणसामर्थ्यादिति वक्ष्यमाणत्वात् । अन्तःशब्दोऽत्र पठ्यते, स चाधिकरणप्रधानः । मध्ये इत्यर्थात् । तद्योगेऽवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी, यथा 'वृक्षे शाखे'ति । वने अन्तर्वनान्तर्वसति । यस्त्वधिकरणत्वमात्रवृत्तिरन्तःशब्दस्तस्य तु 'विभक्त्यर्थे' इति नित्यमव्ययीभावः । 'प्रनिरन्तःशरे' इति णत्वम् । वने इति अन्तर्वणम् । यत्तु तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे अव्ययीभाव इति हरदत्तेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वेऽप्यव्ययीभावस्य नित्यत्वाद्वने अन्तरिति तदुक्तस्वपदविग्रहस्याऽयोगात् । किं च विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययीभावः, वचनग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा वृक्षस्योपरीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात् । ततश्च मध्यवाचिनः प्रसङ्ग एव नास्तीति दिक् । शौण्ड । धूर्त । कितव । व्याड । प्रवीण । संवीत । अन्तर् । अधि । पटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । वृत् । **कृत्यैः** । यत्प्रत्ययान्तेनैव समास इष्यते । 'अल्पशः' इत्यनुवृत्तेः । बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम् । तथैवोदाहरति–**मासेदेयमिति** । तत्पुरुषे कृती'त्यलुक् । नेह–मासे दातव्यम् । **नियोगोपलक्षणार्थमिति** । नियोगो-निर्धारणम् । आवश्यकोपलक्षणार्थमित्यर्थः । **नित्यसमासोऽयमिति** । अतएव 'पुरुषेषूत्तमः' इति स्वपदविग्रहोऽसङ्गत इत्यवोचाम ।

बा.]रङ्गोः समाहारो व्यह इति कथं पूर्वमुक्तं, तत्राप्यह्लादेशप्रसङ्गादित्यत आह—**पूर्वत्र त्विति** । **निषेध इति** । अह्लादेशनिषेध इत्यर्थः । **सप्तमी शौण्डैः** । **शौण्डादिभिरिति** । बहुवचननिर्देशाद्गणपाठाच्च शौण्डशब्दस्तदादिपरः । **अक्षेषु शौण्ड इति** । **शौण्डः**=क्रियाकुशलः । वैषयिकाधिकरणत्वे सप्तमी । अक्षविषयकक्रीडाकुशल इत्यर्थः । **अत्रेति** । शौण्डादावित्यर्थः । **ईश्वराधीन इति** । 'प्रपञ्च' इति शेषः । 'ईश्वरे अधि' इति विग्रहः । 'अधिरीश्वरे' इत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । 'यस्मादधिक'मिति सप्तमी । तदन्तस्याऽधिना समासः । सुब्लुक् । 'अषडक्षे'त्यप्युत्तरपदत्वात्खः । ईनादेशः । 'ईश्वराधीन' इति रूपम् । **सिद्धशुष्क** । 'सप्तमी'त्यनुवर्तते । तदाह–**एतैः सप्तम्यन्तमिति** । **साङ्काश्यसिद्ध इति** । सङ्काशेन निर्वृत्तं नगरं साङ्काश्यम् । तत्र **सिद्धः**=उत्पन्नो ज्ञातो वेत्यर्थः । **आतपशुष्क इति** । आतपे शुष्क इति विग्रहः । **स्थालीपक्व इति** । स्थाल्यां पक्व इति विग्रहः । **चक्रबन्ध इति** । चक्रे बन्ध इति विग्रहः । शौण्डादिगणे एतेषां पाठाऽभावात्पृथगुक्तिः । **ध्वाङ्क्षेण क्षेपे** । 'ध्वांक्षे'त्यर्थग्रहणम्, व्याख्यानात् । तदाह—**ध्वाङ्क्षवाचिनेति** । 'क्षेप'पदं व्याचष्टे—**निन्दायामिति** । **तीर्थध्वाङ्क्ष इति** । **ध्वाङ्क्षः**=काकः, स इव यो गुरुकुले चिरं न तिष्ठति स इत्यर्थः । एवं हि निन्दा भवति । अर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**तीर्थकाक इति** । **कृत्यैर्ऋणे** । 'सप्तमी'त्यनुवर्तते । कृत्यग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कृत्यसंज्ञकप्रत्ययान्तग्रहणम् । 'ऋणपदमावश्यकोपलक्षण'मिति भाष्यम् । तदाह—**सप्तम्यन्तमित्यादि** । **मासे इति** । सामीप्याधिकरणत्वे सप्तमी । मासाऽव्यवहितोत्तरकाले प्रत्यर्पणीयमृणमित्यर्थः । ऋणपदस्यावश्यकोपलक्षणतायाः प्रयोजनमाह—**पूर्वाह्णेगेयमिति** । 'तत्पुरुषे कृती'त्यलुक् । यत्प्रत्यय एव कृत्योऽत्र विवक्षित इति

शे.]स्त्विति । व्यहजात इत्यत्रेत्यर्थः । **अक्षशौण्ड इति** । अधिकरणकारकस्य कर्तृकर्मद्वारा क्रियान्वयाच्छौण्डादिभिः सामर्थ्यम् । आसक्त्यादिक्रियाऽन्तर्भावेन सामर्थ्यमिति तु न युक्तम् । तदप्रतीतेः । **साङ्काश्ये सिद्ध इति** । सङ्काशेन निर्वर्तिते वने तपसा सिद्ध इत्यर्थः । साङ्काश्ये नगरे सिद्धो जात इत्यर्थो वा । ध्वाङ्क्षेण । व्याख्यानादर्थग्रहणम् । **इवेति** । तत्र स इव यो गुरुकुलादौ न चिरं तिष्ठति स एवमुच्यते । एवं हि निन्दा भवति । ऋणग्रहणमावश्यकोपलक्षणमित्याह–**आवश्यके इति** । तत्फलमाह–**पूर्वाह्णे-**

अरण्येतिलकाः । वनेकसेरुकाः । 'हलदन्तात्सप्तम्या' इत्यलुक् ॥ क्तेनाहोरात्रावयवाः ।२।१।४५। अह्नो रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वाह्णकृतम् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् ? । अह्नि दृष्टम् ॥ तत्र ।२।१।४६। 'तत्रे'त्येतत्सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत् । तत्रभुक्तम् ॥ क्षेपे ।२।१।४७। सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् ॥ पात्रेसमितादयश्च ।२।१।४८। एते निपात्यन्ते क्षेपे । पात्रेसमिताः । भोजनसमये एव सङ्गता नतु कार्ये । गेहेशूरः । गेहेनर्दी । आकृतिगणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थः ! तेनैषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न । परमाः पात्रेसमिताः । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ।२।१।४९। 'विशेषणं विशेष्येणे'ति सिद्धे पूर्वनिपात-

---

त.] अवतप्ते इति । नकुलेन स्थितं नकुलस्थितम् । 'कर्तृकरणे कृते'ति समासः । कृद्ग्रहणपरिभाषया नकुलस्थितशब्दोऽपि क्तान्त इति तेन सह सप्तम्यन्तस्य समासः । 'तत्पुरुषे कृती'ति सप्तम्या अलुक् । अव्यवस्थितत्वप्रतिपत्त्याऽत्र निन्दावगम्यते । पात्रेसमितादयश्च । संपूर्वादिणः क्तः । गेहेनर्दीति । 'नर्द शब्दे' इत्यस्मात् 'सुप्यजातौ–' इति णिनिः । घटकतया प्रवेशो नेति । 'परमाः पात्रेसमिताः' इति वाक्यमेव भवति, न तु 'सन्महदि'त्यादिना समासान्तरमिति भावः । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्थितम् । अन्ये तु 'केवलाः पात्रेसमिताः' इति वाक्यमेव, न तु 'पूर्वकालैके'त्यादिना समासान्तरमित्याहुः । पूर्वकालैक । 'पूर्वकाले'त्यर्थनिर्देशः । इतरेषां तु पण्णां स्वरूपग्रहणम् । पूर्वत्वस्य ससंब-

---

बा.] भाष्यम् । तेनेह न–पूर्वाह्णे दातव्या भिक्षेति । संज्ञायाम् । 'सप्तमी'त्यनुवर्तते । तदाह–सप्तम्यन्तमित्यादि । 'अरण्येतिलका' इति 'वनेकसेरुका' इति च संज्ञाशब्दौ । 'हलदन्तात्सप्तम्याः' इत्यलुक् । क्तेनाहो । अहोरात्रयोरवयवा इति विग्रहः । सप्तमीत्यनुवर्तते । क्तेनेति तदन्तग्रहणं । तदाह—अह्नो रात्रेश्चेति । अहरवयवस्योदाहरति—पूर्वाह्णकृतमिति । रात्र्यवयवस्योदाहरति-अपररात्रकृतमिति । तत्र । 'तत्रे'ति शब्दस्वरूपग्रहणम् । 'सप्तमी'ति 'क्तेने'ति चानुवर्तते । तदाह–तत्रेत्येतदित्यादि । तत्रभुक्तमिति । समासस्वरः प्रयोजनम् । तत्रभुक्तस्येदं तात्रभुक्तमिति च । क्षेपे । 'सप्तमी' 'क्तेने'ति चानुवर्तते । तदाह–सप्तम्यन्तमित्यादि । अवतप्तेनकुलस्थितं त एतदिति । 'स्थित'मिति भावे क्तः । नकुलेन स्थितम् । 'कर्तृकरणे कृता बहुल'मिति समासः । 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहण'मिति परिभाषया 'नकुलस्थित'शब्दोऽपि क्तान्तः, तेन सहावतप्ते इति सप्तम्यन्तस्याऽनेन समासे कृते 'तत्पुरुषे कृती'त्यलुक् । हे देवदत्त ! ते=तव, एतत्=अवस्थानम्, अवतप्ते नकुलस्थित'मित्यन्वयः । यथा अवतप्तप्रदेशे नकुला न चिरं तिष्ठन्ति तथा कार्याण्युपक्रम्य तान्यनिर्वर्त्य तत्र इतस्ततो धावनमित्यर्थः । अव्यवस्थितोऽसीति निन्दा ज्ञेया । पात्रेसमितादयश्च । निपात्यन्त इति । कृतसमासादिकार्या एते शब्दा निर्दिश्यन्त इत्यर्थः । पात्रेसमिता इति । इण् गतौ । संपूर्वात् 'गत्यर्थाकर्मके'ति कर्तरि क्तः । निपातनात्सप्तम्या अलुक् । भोजनपात्रे निहिते सति सङ्गता इत्यर्थः । फलितमाह—भोजनेति । गेहेशूर इति । गेह एव प्रकटितशौर्यो, न तु युद्ध इत्यर्थः । गेहेनर्दीति । 'नर्द शब्दे' 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । समासे सति निपातनादलुक् । गेह एव गर्जति, युद्धादौ तु न प्रवर्तत इत्यर्थः । अवधारणार्थ इति । ततश्च एते यथा गणे पठितास्तथैव भवन्तीत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—तेनेति । ततश्च परमाश्च ते पात्रेसमिताश्चेत्यादौ समासो न भवति ।

पूर्वकालैक । 'सु'बित्यनुवृत्तं बहुवचनेन विपरिणम्यते । सुपेति चानुवर्तते । पूर्वः कालो यस्य स पूर्वकालः । पूर्वकालवृत्तिरित्यर्थः । ततश्च 'पूर्वकाले'त्यनेन पूर्वकालवृत्त्यर्थकशब्दस्य ग्रहणम् । एकादिशब्दास्तु षट् स्वरूपपरा एव । तथाच पूर्वकालादयः सप्त सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुबन्तेन समस्यन्ते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । समानम्–एकम् अधिकरणं=वाच्यं यस्येति विग्रहः । एकार्थवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यमिति फलितम् । पूर्वनिपातेति । पश्चादनुलिप्तः पूर्वं स्नातत्वेन, पूर्वं स्नातो वा पश्चादनुलिप्तत्वेन विशेष्टुं शक्यते, अतो 'विशेषणं विशेष्येणे'ति समासे सति

शे.] गेयं सामेति । 'तत्पुरुषे कृति'इत्यलुक् । अयं समासो यत्प्रत्ययान्तेनैव, अभिधानस्वाभाव्यात् । तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तमिति । 'अधिकाराऽबाधायाधिकरणशक्तिप्रधानादपि सप्तमी'इति वृत्तिकृत् । तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिः । अव्ययत्वेन तु न सः, 'अव्यये नञ्कुनिपातानाम्'इति परिगणनात् । अवतप्तेनकुलेति । चापलादिति भावः । कृद्ग्रहणपरिभाषया नकुलस्थितशब्देन समासः । 'तत्पुरुषे कृति'इत्यलुक् । अव्यवस्थितत्वप्रतिपत्त्याऽत्र निन्दा । गेहेनर्दीति । 'नर्द शब्दे' अस्माण्णिनिः । 'तत्पुरुषे कृति'इत्यलुगसर्वत्र । समासान्तरे इति । समासप्रकरणादिति भावः । तेन 'पात्रेसमितिः'इत्यादि भवत्येव । समासग्रहणान्तरत्वात्कर्मधारयप्रवेशाद्युः । प्रवेशो नेति । तेन 'परमाः पात्रेसमिताः'इत्येव । समितेति निरनुस्वारम् । पूर्वकालैक । अत्र पूर्वकालशब्दोऽप्यरो-

नियमार्थं सूत्रम् । एकशब्दस्य 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञाया'मिति नियमबाधनार्थञ्च । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः । एकनाथः । सर्वयाज्ञिकाः । जरन्नैयायिकाः । पुराणमीमांसकाः । नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः । **दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम्** ।२।१।५०। 'समानाधिकरणेने'त्या पादपरिसमाप्तेरधिकारः। 'संज्ञायामेवे'ति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामशमी । सप्तर्षयः । नेह—उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ॥

त]न्धिकत्वात्पूर्वकालोऽपरकालेन समस्यते। तथैवोदाहरति—**स्नातानुलिप्त इति**। अत्र क्रियाशब्दत्वात्पाचकपाठकवत्पर्यायः। **याज्ञिका इत्यादि**। यज्ञमधीयते विदन्ति वा याज्ञिकाः। 'क्रतूक्थादी'ति ठक्। एवं नैयायिकाः। 'जीर्यतेरतृन्' इति भूतेऽर्थेऽतृन्। जरन्तश्च ते नैयायिकाश्च। जीर्णनैयायिका इत्यर्थः। मीमांसामधीयते विदन्ति वा मीमांसकाः। 'क्रमादिभ्यो वुन्'। **नवपाठका इति**। पठन्तीति पाठकाः। 'ण्वुल्तृचौ' इति ण्वुल्। संख्यावाची नवशब्दोऽत्र न गृह्यते, 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञाया'मिति नियमात्। समानाधिकरणेनेति किम् ? । एकस्याः शौक्ल्यम्। षष्ठीसमासोऽपि इह न भवति, 'पूरणगुणे'ति निषेधात्। **दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम्। नियमार्थमिति**। 'तत्पुरुषे संज्ञायामेव दिक्सङ्ख्ये समस्येते' इति नियमशरीरम्। तेन पञ्चगुरित्यादि सिद्ध्यति। कथं तर्हि 'त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः' इति कालिदासः। त्रिलोकशब्दस्याऽसंज्ञात्वात्। न च समाहारे द्विगुः, 'द्विगोः' इति ङीप्प्रसङ्गात्। न च पात्रादित्वं कल्प्यं, 'यदि त्रिलोकी गणना परा स्या'दित्यादिप्रयोगाणामसङ्गत्यापत्तेः। न च 'उत्तरपदे' इति समासः, त्रिपदतत्पुरुषस्येह दुर्लभत्वात्। अत्राहुः—लोकशब्दोऽत्र लोकसमुदायपरः। त्र्यवयवो लोकस्त्रिलोकः। 'शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोप' इति। **पञ्च ब्राह्मणा इति**। यद्यप्यत्र कृतेऽपि समासे रूपे विशेषो नास्ति, तथापि विभक्त्य-

---

बा.]अन्यतरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते पूर्वकालवृत्तिशब्दस्यैव पूर्वनिपातार्थमिदं वचनम्। एवमेकादीनामपीत्यर्थः। एकशब्दविषये प्रयोजनान्तरमप्याह—**एकशब्दस्येति**। 'दिक्संख्ये संज्ञायां समस्येते' इति नियमस्य वक्ष्यमाणतया 'एकनाथ' इत्यत्र विशेषणसमासस्य बाधे प्राप्ते तत्प्रतिप्रसवार्थमप्येकग्रहणमित्यर्थः। **स्नातानुलिप्त इति**। विग्रहवाक्यवदिह पूर्वपश्चाच्छब्दाऽभावेऽपि स्नानानुलेपनयोः पौर्वापर्यं समासगम्यमेव। 'पूर्वकालः समस्यते' इत्युक्ते परकालेनेत्यर्थात्प्रतीतेः। **एकनाथ इति**। एकश्चासौ नाथश्चेति विग्रहः। **सर्वयाज्ञिका इति**। यज्ञमधीयते विदन्ति वा याज्ञिकाः। 'क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्'। सर्वे च ते याज्ञिकाश्चेति विग्रहः। **जरन्नैयायिका इति**। जरन्तश्च ते नैयायिकाश्चेति विग्रहः। न्यायमधीयते विदन्ति वा नैयायिकाः। पूर्ववट्ठक्। 'न य्वाभ्या'मित्यैजागमो वृद्धिनिषेधश्च। 'जीर्यतेरतृ'न्निति भूते अतृन्। जीर्णनैयायिका इत्यर्थः। **पुराणमीमांसका इति**। मीमांसामधीयते मीमांसकाः। 'क्रमादिभ्यो वुन्'। पुराणाश्च ते मीमांसकाश्चेति विग्रहः। **नवपाठका इति**। नवाश्च ते पाठकाश्चेति विग्रहः। अत्र पुराणसाहचर्यान्नवशब्दो नूतनवाच्येव गृह्यते, न तु सङ्ख्याविशेषवाची। **केवलवैयाकरणा इति**। व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणाः। 'तदधीते तद्वेदे'त्यण्। 'न य्वाभ्या'मिति वृद्धिनिषेध ऐजागमश्च। केवलाश्च ते वैयाकरणाश्चेति विग्रहः। **दिक्संख्ये। अधिकार इति**। 'पूर्वकालैके'ति सूत्रस्थं 'समानाधिकरणेने'त्येतदा पादसमाप्तेरनुवर्तत इत्यर्थः। ततश्च दिक्सङ्ख्ये समानाधिकरणेन सुबन्तेन समस्येते, स तत्पुरुष इत्यर्थः। ननु 'विशेषणं विशेष्येणे'त्येव सिद्धे किमर्थमिदं वचनमित्यत्र आह—**संज्ञायामेवेति**। नचैवं सति पञ्च गावो यस्य स पञ्चगुरिति बहुव्रीहिर्न स्यात्, पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवमित्यत्र 'तद्धितार्थ'इति समासश्च न स्यादिति वाच्यं, 'विशेषणं विशेष्येणे'ति यदि दिक्सङ्ख्ययोस्समासः स्यात्तर्हि संज्ञायामेवे'ति नियमशरीराभ्युपगमात्। 'पूर्वसूत्रं' 'पूर्वमासः' 'पूर्वसमुद्रः' इत्यादौ तु संज्ञात्वाऽभावेऽपि कालदेशवाचकत्वात् समासो भवत्येव। ननु 'त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः' इति कथं कालिदासप्रयोगः, त्रिलोकशब्दस्य असंज्ञात्वात्। त्रयाणां लोकानां समाहार इति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुसमासे तु 'द्विगोः' इति ङीप्प्रसङ्गः। 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इति स्त्रीलिङ्गत्वात्। पात्रादित्वात्त्क्लीबत्वमित्यभ्युपगमे 'यदि त्रिलोकी गणनापरा स्या'दित्यादिप्रयोगा न युज्येरन्निति चेत्सत्यम्। लोकशब्दोऽत्र लोकसमुदायपरः। त्र्यवयवो लोकस्त्रिलोक इति मध्यमपदलोपी समासः।

शे.]न्ये षट् स्वरूपपराः। पूर्वः कालो यस्य तद्वाचकः शब्दः प्रत्यासत्त्या परकालवाचकेन समस्यते इत्यर्थः। **सिद्धे पूर्वनिपातेति**। एषां विशेषणत्वस्याऽनैयत्येऽपि एषामेव तत्त्वार्थमिति भावः। **नियमबाधनार्थञ्चेति**। मुख्याद्यर्थकैकशब्दस्य तु अप्रसिद्धत्वान्नात्र ग्रहणमिति भावः। नवशब्दः पुराणसाहचर्यान्नूतनार्थः। जरन्=वृद्धः। समानाधिकरणेनेति किम् ?, एकस्याः शौक्ल्यम्।

नियमार्थमिति। 'विशेषणम्' इत्येव सिद्धे नियमोऽयमिति भावः। 'विशेषणम्' इत्यस्यैवायं नियमः। तेन 'पञ्चगुः' 'पञ्चगवम्' इति

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ।२।१।५१। तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्सङ्ख्ये प्राग्वत्। पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः। समासे कृते 'दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः' इति ञः। *** सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः।** आपरशालः। पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः। तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः। पूर्वशालाप्रियः। दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात्। सङ्ख्यायास्तद्धितार्थे—षण्णां मातॄणामपत्यं षाण्मातुरः। पञ्च गावो धनं यस्येति

त.] न्यन्ते पञ्चभिर्ब्राह्मणैरित्यादौ विशेषो बोध्यः। **तद्धितार्थो !** असंज्ञार्थं वचनम्। एकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यत इत्याशयेनाह—**तद्धितार्थे विषये इत्यादि।** यदि तु 'तद्धितार्थे वाच्ये' इति व्याख्यायेत, तर्हि 'पौर्वशाल' इत्यादौ तद्धितो न स्यात्, तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वात्। 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति ज्ञापकादुक्तेऽपि तद्धितार्थे तद्धितो भवतीति कल्पनायां प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः। 'तद्धिते परे' इति तु न व्याख्येयमेव, तद्धिते परतः समासः, समासे कृते 'दिक्पूर्वपदा'दित्यादिना तद्धित इत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्। **समाहारे च वाच्ये इति।** तेन 'पञ्चगव'मित्यादौ समासेनैव समाहारस्योक्तत्वात्समूहार्थप्रत्ययो नोत्पद्यते। अन्यथा अत्र 'गोरतद्धितलुकी'ति टज्न स्यात्, सामूहिकप्रत्ययस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्प्रवृत्तेरिति भावः। **सर्वनाम्न इति।** एतच्च पूर्वापरोदाहरणान्वयि। यद्यपि 'स्त्रियाः पुंव'दित्यनेनापि प्रकृतरूपसिद्धिः, तथाप्युत्तरपूर्वेत्याद्यर्थं 'सर्वनाम्न' इति वचनमावश्यकं, प्रतिपदोक्तत्वादिहापि तदुपन्यासो न्याय्य इति भावः। **वृत्तिमात्रे इति।** तद्धितवृत्तौ समासवृत्तौ चेति कैयटः। **आकार उदात्त इति।** असति त्ववान्तरे तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वमेव स्यादिति भावः। **षाण्मातुर इति।** 'मातुरुत्सङ्ख्या-

---

श.] एतच्च 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। 'षोडशपदार्थाना'मित्यत्र तु षोडशसंख्याकाः पदार्था इति मध्यमपदलोपी समास इत्यलम्। **पूर्वेषुकामशमीति।** पूर्वशब्दस्य इषुकामशमीशब्देन समासः। देशविशेषस्य संज्ञेयम्। **सप्तर्षय इति।** मरीच्यत्रिप्रभृतीनां सप्तानामृषीणां संज्ञेयम्। **नेहेति।** असंज्ञात्वादिति भावः।

तद्धितार्थे। एकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते। तत्र तद्धितार्थेत्यंशे वैषयिकाधारत्वे वर्तते। उत्तरपदेत्यंशे सामीपिकमाधारत्वमादाय परसप्तमी पर्यवस्यति। समाहारांशे तु वाच्यतया आधारत्वे सप्तमी। पूर्वसूत्राद्दिक्संख्ये इत्यनुवर्तते। तदाह—**तद्धितार्थे विषये इति।** तद्धितार्थे भविष्यत्तद्धितजन्यज्ञानविषये सतीत्यर्थः। तद्धिते भविष्यतीति यावत्। **प्राग्वदिति।** समानाधिकरणेन समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः। तद्धितार्थे दिक्समासमुदाहरति—**पूर्वस्यामिति। समासे कृते इति।** पूर्वस्यां शालायां भव इति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति समासे कृते 'दिक्पूर्वपदा'दिति ञप्रत्यये कृते 'यस्येति चे'त्याकारलोपे आदिवृद्धिरिति भावः। **सर्वनाम्न इति।** मात्रशब्दः कात्स्न्र्ये। समासतद्धितादिवृत्तिगतसर्वनाम्नां पुंवत्त्वमिति तदर्थः। यदि तु 'तद्धिते परे दिक्सङ्ख्ये समस्येते' इत्युच्यते, तर्हि उत्पन्ने तद्धिते समासः, समासे कृते दिक्पूर्वपदत्वात्तद्धित इत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गः! 'तद्धितार्थे वाच्ये दिक्संख्ये समस्येते' इति तु न व्याख्यातं, तद्धितार्थस्य तद्धितवाच्यतया समासार्थत्वाऽभावात्। अतस्तद्धिते भविष्यतीत्येव व्याख्यातुमुचितम्। **आपरशाल इति।** अपरस्यां शालायां भव इति विग्रहः। समासादि पौर्वशालवत्।

उत्तरपदे परतो दिक्समासमुदाहरति—**पूर्वा शाला प्रिया यस्येत्यादिना।** ननु बहुव्रीहिसमासे कृते सुपां लुप्तत्वादुत्तरपदे परतः पूर्वयोः किमनेन समासेनेत्यत आह—**तेन शालाशब्दे आकार उदात्त इति।** अवान्तरतत्पुरुषे सति समासान्तोदात्तत्वेन लकारादाकार उदात्त इत्यर्थः। असति त्ववान्तरतत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यादिति भावः। ननु पूर्वेषां पुरुषाणां समाहार इत्यत्रापि समासः स्यादित्यत आह—**दिक्ष्विति।** दिक्षु समाहारो द्विगुविषयो न भवतीत्यर्थः। समाहारे दिक्पूर्वपदसमासो नास्तीति यावत्।

सङ्ख्यायास्तद्धितार्थे इति। समास उदाह्रियत इत्यर्थः। तत्र तद्धितार्थे उदाहरति—**षाण्मातुर इति।**

शे.] च सिध्यति। 'पूर्वसूत्रम्'इत्यादौ संज्ञात्वाभावेऽपि कालवाचकत्वात्समासः, एवं देशवाचकेनापीति बोध्यम्। **तद्धितार्थो।** वैषयिके आधारे सप्तमी। विषयत्वञ्चानेकप्रकारैरित्याह—विषये इत्यादि। 'तद्धितार्थे वाच्ये' इति तु नोक्तम्, 'पाचनापितिः'इत्यादौ समासेनोक्तत्वात्तद्धिताऽनापत्तेः। अत एव द्विगोस्तद्धितस्य लुग्वचनं चरितार्थम्। 'तद्धितविषये' इत्येव सिद्धेऽर्थग्रहणं स्पष्टार्थम्। मत्वर्थे नायम्, अनभिधानात्, तदर्थे परेण बहुव्रीहिणाऽस्य बाधाच्च। समाहारः=समूहः। भावघञन्तत्वात्। अत एव पञ्चानां खट्वानामिति नियमेन षष्ठ्यामेकविभक्त्यन्तत्वेनोपसर्जनत्वाद्ध्रस्वेऽदन्तद्विगुत्वात् पञ्चखट्वी इत्यत्र ङीप्। स चावयवाऽभिन्नो बुद्धिपरिकल्पितभेदवानपि ... समूहस्य तद्धितार्थत्वेऽपि सामूहिकस्य लुकि ... 'गोरतद्धितलुकि' इति टच्न स्यात्, 'पञ्चकुमारि,

त्रिपदे बहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते—। * द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्।
गोरतद्धितलुकि।५।४।९२। गोऽन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासान्तो न तु तद्धितलुकि। पञ्चगवधनः। पञ्चानां गवां

त.] संभद्रपूर्वायाः' इत्युदादेशः। 'अनपत्ये' इत्युक्तेः 'द्विगोर्लु'गिति लुग् न। **विकल्पे प्राप्त इति।** 'महाविभाषये'ति शेषः। ततश्च तत्पुरुषप्रयुक्तटजभावे 'पञ्चगोधन' इत्यपि स्यादिति भावः। मनोरमायां तु—विकल्पे प्राप्ते नित्यसमासार्थं द्वन्द्व-तत्पुरुषयोरित्येतद्वचन'मिति प्राचां ग्रन्थमनुसृत्योक्तम्। वस्तुतस्तु त्रयाणां समासे कृतेऽन्यपदार्थोपसङ्क्रमेण परस्पर-संबन्धाऽभावाद्द्वन्द्वतत्पुरुषयोरप्राप्तौ सत्यां वचनमिदमित्यादि स्थितम्। द्वन्द्वस्योदाहरणं तु—वाक् च दृषच्च प्रिये अस्य वाग्दृषदप्रियः। छत्रोपानहप्रियः। इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोर्नित्यं द्वन्द्वः, तेन 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्ता'दिति समा-सान्तष्टजपि नित्य एव। **गोरतद्धित।** 'तत्पुरुषस्ये'त्यनुवर्तते, टच्, तदाह—**गोन्तादित्यादि।** ननु ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेरभावात्तत्पुरुषस्यावयवो यो गोशब्दस्तस्मात्टजित्यर्थः स्यात्। तथा च 'गोमूत्र'मित्यादावति-प्रसङ्गः स्यादत आह—**समासान्त इति।** अयं भावः—'समासान्ताः' इत्यधिकाराद्गवा समासान्तेन भवितव्यम्, गोरिति पञ्चमीश्रवणात्ततः परेणापि। न चैतत्तदन्तविधिमन्तरेणोपपद्यत इति सामर्थ्यात्तदन्तविधिलाभः, ततश्च तत्पु-रुषस्येति षष्ठ्यन्तं पञ्चम्यन्तेन विपरिणम्यत इति। **न तु तद्धितलुकीति।** लुग्विषय इत्यर्थो, न तु तद्धितलुकि सतीति, समासान्तानामन्तरङ्गत्वात्। अतद्धितलुकीति किम्? पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः। अत्र तद्धितस्य ठको 'ऽध्यर्धपूर्वे'ति लुक्। **सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः। अन्नोक्त इति।** अयं भावः—पूर्वसूत्रविषय एवेयं संज्ञा, 'अनन्तरस्यैवे'ति न्यायात्। एतदर्थमेव हि सूत्रद्वयं कृतम्, अन्यथा 'दिक्संख्ये संज्ञायां तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेष्वि'त्येव ब्रूयात्। तेन 'सप्तर्षय' इत्यत्र 'इगन्तकालकपाले'त्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति, किन्तु समासान्तोदात्त एव। तथा च लक्ष्यं, 'सप्त ऋषय-स्तपसे ये निषेदुः'। 'सप्तऋषीणां सुकृतां यत्र लोकः' इत्यादि। **त्रिविधः संख्यापूर्व इति।** तद्धितार्थे विषये, उत्तरपदे च परतः, समाहारे च वाच्ये संख्यापूर्वो यः समासः स इत्यर्थः। तद्धितार्थे यथा—पञ्चकपालः। 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यणो 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्। उत्तरपदे यथा—पञ्चनावप्रियः। 'नावो द्विगोः' इति समासान्तष्टच्। समा-

---

बा.] 'मातुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वायाः' इत्यण्, प्रकृतेरुकारश्चादेशः, आदिवृद्धिश्च। अथ उत्तरपदे परत उदाहरति—**पञ्च गावः इति। अवान्तरतत्पुरुषस्येति।** उत्तरपदे परतो विहितस्येत्यर्थः। **विकल्पे प्राप्ते इति।** 'महाविभाषा-धिकारा'दिति शेषः। ततश्च पञ्चगोशब्दयोस्तत्पुरुषाऽभावपक्षे 'गोरतद्धितलुकी'ति तत्पुरुषप्रयुक्तटजभावे 'पञ्चगोधन' इत्यपि स्यादिति भावः। **द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति।** उत्तरपदे परतो यौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ तयोर्नित्यत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। समासग्रहणं तु संपातायातम्, अनन्वयात्, उत्तरपदे परतः समाससंज्ञाया अव्यभिचाराच्च, उत्तरपदशब्दस्य समासो-त्तरखण्डे रूढत्वात्। **गोरतद्धितलुकि।** 'तत्पुरुषस्याङ्गुले'रित्यतस्तत्पुरुषस्येत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणतं गोरित्यनेन विशेष्यते। तदन्तविधिः। 'राजाहःसखिभ्यः' इत्यतष्टजित्यनुवर्तते। 'समासान्त'इत्यधिकृतम्। तदाह—**गोऽन्ता-दित्यादिना।** अतद्धितलुकीति किम्? पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः। अत्र तद्धितस्य 'अध्यर्धे'ति लुक्। **पञ्च-गवधन इति।** त्रिपदबहुव्रीहौ कृते सति धनशब्दे उत्तरपदे परे पूर्वयोस्तत्पुरुषे टचि अवादेश इति भावः। अत्र 'द्वन्द्वतत्पुरुषयो'रिति वार्तिके द्वन्द्वस्योदाहरणं तु वाक् च त्वक् च प्रिया यस्य स वाक्त्वचप्रिय इति बोध्यम्। इह त्रिपदबहुव्रीहौ कृते पूर्वयोर्नित्यद्वन्द्वः। तेन 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे' इति टजपि नित्य एव। नच वाक्त्व-

---

शे.] इत्यादौ 'लुक्तद्धितलुकि'इति स्त्रीप्रत्ययलुक्स्यादिति पृथग्ग्रहणम्। तत्सामर्थ्यादेवात्र 'वाच्ये'इति व्याख्यातम्। **उदात्त इति।** सतिशिष्टत्वात्तत्पुरुषप्रयुक्तसमासान्तोदात्तत्वेनेति भावः। **विकल्पे प्राप्ते इति।** महाविभाषयेति भावः। ततश्च पक्षे टजभावे पञ्च-गोधन इत्याद्यपि स्यादिति भावः। स्पष्टचेदं भाष्ये। एवञ्चोभयत्रापि नित्यत्वमात्रबोधकं वार्त्तिकमिति बोध्यम्। अत एवैतद्वार्त्तिक-मुक्त्वा—'किं प्रयोजनं?' समुदायवृत्तावयवानां कदाचिदप्यवृत्तिर्मा भू'दित्येव प्रयोजनमुक्तं भाष्ये। तत्र तत्पुरुषो बहुव्रीह्यवयवोत्तरपदे इव तत्पुरुषावयवोत्तरपदेऽपि। अत एव 'उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये'इत्युक्तम्। द्वन्द्वस्तु बहुव्रीह्यवयवोत्तरपदे एव। 'वाग्दृषदप्रिय' इत्यादौ प्रियशब्देनोभयोः सामानाधिकरण्यं, न द्वन्द्वावयवोत्तरपदे। चतुर्णां द्वन्द्वे 'होतृपोतृनेष्टोद्गातारः' इति भाष्य-प्रयोगेण तदनभिधानात्। पदयोर्निष्कृष्यैकार्थीभावाऽभावेऽपि समासादिप्रवृत्तिरस्तीति निरूपितम्। एवं तयोर्निष्कृष्य सामानाधिक-रण्याऽभावेऽपि यथाकथञ्चित्सामानाधिकरण्यमादायैव तत्प्रवृत्तिः। अत एव 'पञ्चिमशालीप्रिय' इत्यादौ पुंवत्त्वसिद्धिः। पुंवत्त्वे यथा-कथञ्चित्सामानाधिकरण्यं नियामकं, समासे [तु] निष्कृष्यैवेत्यत्र न विनिगमकम्। अस्य प्रत्याख्यानपक्षे एकविंशतिर्भरद्वाजा वंश्याः प्रिया यस्येत्यादिबहुव्रीहौ अव्ययीभावादि तु न, अनभिधानात्। वस्तुतो नित्यत्वांशोऽपि न्यायसिद्धः। त्रयाणामेकार्थीभावे द्वयोर्व्यपे-क्षाया दुरुपपादत्वादित्यन्यत्र विस्तरः। गोरत। तत्पुरुषस्येति। 'राजाहः' इत्यतष्टजनुवर्तते। गोऽन्तस्य तत्पुरुषस्य समासस्यान्त-

समाहारः। **सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः** ।२।१।५२। 'तद्धितार्थ'इत्यत्रोक्तस्त्रिविधः सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः स्यात्। **द्विगुरेकवचनम्**।२।४।१।द्विग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात्।'स नपुंसक'मिति-नपुंसकत्वम्। पञ्चगवम्। कुत्सि-

त.] हारे–पञ्चपूली। 'द्विगोः' इति ङीप्। **द्विगुरेकवचनम्**। वक्तीति वचनम्। बाहुलकात्कर्तरि ल्युट्। 'सामान्ये नपुंसकम्'। द्विगुः समास एकार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः। न च वस्तुतोऽनेकार्थस्यैकार्थत्वं कथंचिदुपपद्यत इति सामर्थ्यादतिदेशः संपद्यत इत्याह–**एकवत्स्यादिति**। 'समाहारे' इति तूपसङ्ख्यानाल्लभ्यते। समाहारे यो द्विगुस्तदर्थ एकवदित्यन्वयः। समाहारे किम् ?। तद्धितार्थे माभूत्। पञ्चसु कपालेषु संस्कृताः पञ्चकपालाः, पञ्चभिर्गोभिः क्रीताः पञ्चगवः पटाः। पञ्चगवे पञ्चगवानीत्यत्र तु प्रथमं द्विग्वर्थस्यैकवद्भावे कृते योऽयमेकशेषे कृते द्विग्वर्थसमुदायस्तस्याऽद्विग्वर्थत्वाद्बहिरङ्गत्वाच्चैकवद्भावो न भवतीति स्थितमाकरे। यदा 'तद्धितार्थ'इति सूत्रे 'समाहारे' इति कर्मसाधनस्तदा समाहृतप्रधानो द्विगुरिति बहुत्वे प्राप्तेऽनेन एकवद्भावः क्रियते। यदा तु भावसाधन एव समाहारस्तदा समूहप्रधानत्वाद्द्विगोः, समूहस्य चैकत्वात्सिद्धमेकत्वमिति नास्य प्रयोजनम्। न च 'स नपुंसक'मिति नपुंसकत्वार्थमेकत्वविधानमितिवाच्यं, समुदायवाचकेषु 'सामान्ये नपुंसक'मित्यभ्युपगमे बाधकाऽभावादित्याहुः। वस्तुतस्तु 'तद्धितार्थ'इति सूत्रे समाहार इति भावे घञ्न तु कर्मणि। 'पञ्चगव'मित्यत्र पञ्च गावः समाहृता इत्यर्थाभ्युपगमे समाह्रियमाणानां बहुत्वेन एकवचनानुपपत्तेः। न च 'द्विगुरेकवचन'मिति सूत्रान्नैवमिति वाच्यम्, पञ्चखट्वीत्यसिद्धेः। तत्र हि पञ्च खट्वाः समाहृताः, पञ्चसु खट्वासु समाहृतास्वित्येवं विग्रहसंभवेन नियतविभक्तित्वाऽभावादेकविभक्ति चापूर्वनिपाते इत्यप्रवृत्तेरनुपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वो न स्यात्। ततश्च 'आबन्तो वे'ति स्त्रीत्वपक्षे 'द्विगोः' इत्यदन्तलक्षणो ङीप्न स्यात्। भावसाधनत्वे त्वेकविभक्तित्वादुपसर्जनत्वमव्याहतमेव। समाहारापेक्षया नियमेन वर्तिपदानां षष्ठ्यन्तत्वात्, तथा च पञ्चखट्वीत्यादिरूपं निर्बाधमेवेति दिक्।

स नपुंसकमिति। एतस्यार्थो मूल एव स्फुटीभविष्यति। **कुत्सितानि**। 'कुत्स अवक्षेपणे' कर्मणि

वा.]क्छब्दयोः परस्परसामानाधिकरण्याऽभावात्कथमिह त्रिपदबहुव्रीहिरिति वाच्यं,द्वयोः प्रियाशब्दसामानाधिकरण्यमादाय तदुपपत्तेः। 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति ज्ञापकेन 'कण्ठेकाल' इत्यादाविव व्यधिकरणबहुव्रीहिसंभवाच्च। 'वाक्त्वचप्रियः' इति भाष्ये उदाहरणमेवात्र लिङ्गमित्यलम्। अथ समाहारे उदाहर्तुं विग्रहं दर्शयति—**पञ्चानां गवां समाहार इति**। अत्र समासे सति 'गोरतद्धितलुकि' इति टचि अवादेशे पञ्चगवशब्दस्य द्विगुकार्यं विधास्यन् द्विगुसंज्ञामाह–**संख्यापूर्वो द्विगुः**। सङ्ख्या पूर्वोऽवयवो यस्येति बहुव्रीहिः। 'तद्धितार्थ' इति पूर्वसूत्रविहितसमासोऽन्यपदार्थः, प्रत्यासत्तेः, तदाह—**तद्धितार्थेत्यत्रोक्तस्त्रिविध इति**। तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये इत्येवं त्रिप्रकारो यः सङ्ख्यापूर्वः समास उक्तः, स द्विगुरिति यावत्। तथाच पञ्चगवशब्दस्य समाहारे वाच्ये विहितसमासत्वाद्द्विगुसंज्ञा स्थिता। तद्धितार्थे तु पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः। 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यण्। 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्। उत्तरपदे यथा,–पञ्चनावप्रियः। 'नावो द्विगो'रिति समासान्तष्टच्। **द्विगुरेकवचनम्**। अत्र 'समाहारग्रहणं कर्तव्य'मिति वार्तिकात्समाहार इति लभ्यते। वक्तीति वचनम्। बाहुलकः कर्तरि ल्युट्। सामान्ये नपुंसकम्। समाहारे द्विगुरेकार्थप्रतिपादकः स्यादिति लभ्यते। तत्र यदि समाह्रियत इति कर्मणि घञि समाहारशब्दः समाहृतप्रधानः, तदा समाहृतगतद्वित्वबहुत्वयोः एकत्वानुपपत्तेरतिदेशःसम्पद्यते। तदाह—**द्विग्वर्थः समाहार एकवदिति**। यदा समाहरणं समाहारः=समूहः, तदा तस्यैकत्वादेव सिद्धमिति नेदं सूत्रमारम्भणीयमिति भाष्ये स्पष्टम्। केचित्तु समूहस्य वस्तुत एकत्वेऽपि उद्भूतावयवभेदविवक्षया द्विबहुवचनव्यावृत्त्यर्थमिदम्। एवं चात्र उद्भूतावयवभेदविवक्षा न कर्तव्येति फलतीत्याहुः।

स नपुंसकमिति। समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यादिति तदर्थो मूले वक्ष्यते। [इति द्विगुसमासः]।

शे.] टजित्यर्थस्तत्फलितमाह–गोऽन्तादिति। न त्विति। न तु तद्धितलुग्विषये इत्यर्थः। तेन पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यत्र न। एकापूपीत्यत्रापि समाहारे द्विगुः। एकमप्यपूपं कश्चित्कृपणो दददनेकं मन्यत इति तत्रारोपितबहुत्वाश्रयसमाहारसत्त्वात्। एकभिक्षीति तु न, अनभिधानात्। द्विगुरेक। वचनमिति कर्त्तरि ल्युट्। सामान्ये नपुंसकम्। इदं सूत्रं समाहारद्विगावेव। अनुवादत्वे लाघवात्। अत एव पञ्चपूलीनामेकशेषे न। अनुवादफलं तु द्विगुवाच्यस्य समाहारस्य न कदाऽप्युद्भूतावयवभेदविवक्षेति बोधनम्। तेन द्वन्द्ववाच्ये तथा विवक्षाया अपि बोधनम्। उद्भूतावयवभेदः समाहार एवेतरेतरयोगपदेनोच्यते। 'स नपुंसकम्'इत्यत्र तच्छब्देन समाहारद्विगोर्द्वन्द्वस्य च परामर्शस्तदाह–स नपुंसकमितीति। कुत्सितानि। [illegible]। कुत्सनैरिति। करणे

तानि कुत्सनैः २।१।५३। कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत्। वैयाकरणखसूचिः। मीमांसकदुर्दुरूढः। **पापाणके कुत्सितैः** २।१।५४। पूर्वसूत्रापवादः। पापनापितः। अणककुलालः। **उपमानानि सामान्यवचनैः** ।२।१।५५। घन इव श्यामो घनश्यामः। इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते।

त.] क्तः। स च 'मतिबुद्धी'ति सूत्रे चकारस्याऽनुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्तमाने विहित इत्याशयेनाह—**कुत्स्यमानानीति** । तत्प्रतिपादकानीत्यर्थः। उभयत्र बहुवचननिर्देशः स्वरूपविधिनिरासार्थः। **वैयाकरणखसूचिरिति** । सूचयतेः 'अच इः'। यः पृष्टः सन् प्रश्नं विस्मारयितुं खं सूचयत्यभ्यासवैधुर्यात्स एवमुच्यते, न तु वस्तुतो व्याकरणं, तदध्ययनं वा कुत्सितम्, वेदाङ्गत्वेन तस्य प्रशस्तत्वात्। तथापि तस्य प्रतिभानाऽभावेन निष्फलत्वात्कुत्स्यते। **दुर्दुरूढ इति**। 'दुल उत्क्षेपे' दुर्पूर्वः। औणादिक कूटप्रत्ययः। 'बहुलमन्यत्रापी'ति णेर्लुक्। रलयोरेकत्वस्मरणाल्लस्य रः। विशेष्यस्य पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम्। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवाऽयं, संनिधानात्। तेनेह न—नैयायिको दुराचारः। **पापाणके**। एतौ कुत्सनाभिधायिनौ। 'कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याऽणकाः समाः' इत्यमरः। ततश्चानयोः पूर्वसूत्रेण समासे परनिपातः स्यात्, तस्मात्पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रमित्याशयेनाह—**पूर्वसूत्रापवाद इति**।

उपमानानि। उपमीयते येन तदुपमानम्। उपपूर्वान्माङः करणे ल्युट्। प्रादिसमासः। उपपूर्वको माङ् सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रूढः। येन वस्त्वन्तरं सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः। यथा 'गौरिव गवयः'। इह हि गौः करणं, सादृश्यं हेतुः, पुरुषः परिच्छेत्ता। स हि गोसादृश्येन गवयं परिच्छिनत्ति। **सामान्यवचनैरिति**। समानो धर्मः—सामान्यम्। चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्। उपमानोपमेयसाधारणो यो धर्मस्तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः, न तु साधारणधर्ममात्रवचनैरिति। एतच्च वचनग्रहणाल्लभ्यते। सामान्यमुक्तवन्तः—सामान्यवचनाः। बाहुलकात्कर्तरि भूते ल्युट्। ये पूर्वं सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये पर्यवस्यन्ति ते तथोक्ताः। तच्च सामान्यविशिष्टमुपमानशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादाक्षिप्तमुपमेयमेव विज्ञायते। **लाक्षणिकमिति**। अतएव सामानाधिकरण्यान्मृगीव चपला मृग-

---

बा.] **कुत्सितानि**। वर्तमाने क्तः, व्याख्यानात्। तदाह—**कुत्स्यमानानीति**। कुत्सनैरिति करणे ल्युट्। **प्राग्वदिति**। समानाधिकरणेन समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः। **वैयाकरणखसूचिरिति**। वैयाकरणश्चासौ खसूचिश्चेति विग्रहः। यः प्रक्रियां पृष्टःसन् प्रश्नं विस्मारयितुमाकाशं दर्शयति पश्यति वा स एवमुच्यते। अत्र वैयाकरणः प्रक्रियाविस्मरणाच्चिन्त्यः। खसूचनं निन्दाहेतुः। **मीमांसकदुर्दुरूढ इति**। 'दुल उत्क्षेपे' चुरादिः। दुर्पूर्वादौणादिकः कूटप्रत्ययः। 'बहुलमन्यत्रापी'ति णेर्लुक्। रलयोरभेदाद्रः। यो मीमांसामधीत्याऽन्यथा जानानो दुराक्षेपं करोति स एवमुच्यते। विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम्। विशेषणसमासे तु विशेषणस्य पूर्वनिपातः स्यात्। **पापाणके**। पापशब्दोऽणकशब्दश्च कुत्सितवाचकैः समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः। ननु विशेषणसमासेनैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**पूर्वसूत्रेति**। पापमस्यास्तीति मत्वर्थीयोऽर्शआद्यच्। पापशब्दः पापवति वर्तते। अणकशब्दः कुरूपिणि वर्तते। 'कुरूपकुत्सिताऽवद्यखेटगर्ह्याऽणकाःसमाः' इत्यमरः। ततश्च पापाऽणकशब्दौ निन्दाहेतुभूतपापकुरूपात्मकप्रवृत्तिनिमित्तौ कुत्सनाभिधायिनौ। ततश्चानयोः पूर्वसूत्रेण समासे परनिपातः स्यादतः पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः। **पापनापित इति**। पापश्चासौ नापितश्चेति विग्रहः। **अणककुलाल इति**। अणकश्चासौ कुलालश्चेति विग्रहः। **उपमानानि**। उपमीयन्ते सदृशतया परिच्छिद्यन्ते यैस्तानि—उपमानानि। सादृश्यनिरूपकाणीत्यर्थः। सामान्यम्=उपमानोपमेयसाधारणधर्मः, तमुक्तवन्तः शब्दाः सामान्यवचनाः। बाहुलकः कर्तरि ल्युट्। पूर्वं सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये ये पर्यवस्यन्ति ते सामान्यवचना इति यावत्। तथाच सादृश्यनिरूपकशब्दाऽपरपर्याया उपमानशब्दा उपमानोपमेयसाधारणधर्मविशिष्टवाचिभिः समानाधिकरणैः समस्यन्ते स तत्पुरुष इत्यर्थः। **घनश्याम इति**। नन्विह घन इव श्याम इति विग्रहे घनशब्दस्य श्यामशब्दस्य चैकार्थवृत्तित्वलक्षणसामानाधिकरण्याऽभावात्कथमिह समासः, इवशब्दापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्याच्चेत्यत आह—**इह पूर्वपदमिति**। एवंच घनशब्दो लक्षणया घनसदृशे रामे वर्तते, श्यामशब्दो-

---

शे.] ल्युट्, दुर्दुरूढशब्दो दुष्टकर्मकर्त्तरि रूढः। **लाक्षणिकमिति**। अत एव समानाधिकरणाधिकारस्याऽबाधः। येन वस्त्वन्तरं स्ववृत्तिधर्मवत्त्वेन परिच्छिद्यते तदुपमानम्। सामान्यवचनत्वं चोपमानोपमेयसाधारणधर्मविशिष्टोपमेयवचनत्वम्। परे तु स्वसमभिव्याहृतनिष्ठमुपमानत्वमिवादिद्योत्यम्। साधारणधर्मसम्बन्धस्योभयत्र बोधे तात्पर्यग्राहकता च। एवञ्चोपमानश्यामघनाऽभिन्नः श्याम उपमेय इति बोधः। अत एवोपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वनियमः। रामादेः स्वरूपार्थस्य समासशक्त्या लाभः। उपमानानीत्यस्योपमानत्वेन बोधकानीत्यर्थः। अन्यथा स्वसम्बन्धिकत्वात्सामान्यवचनैरित्यनेन तेन समासलाभे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। एवमुत्तरसूत्रे उपमित-

पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । **उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे । २ । १ । ५६ ।** उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्याऽप्रयोगे सति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्याऽप्रयोगे किम् ? । पुरुषो व्याघ्र इव शूरः । **विशेषणं विशेष्येण बहुलम्**

त.] चपलेत्यादौ पुंवद्भावः । उत्तरपदोपस्थितश्यामत्वचपलत्वादिद्वारकमेवेह सादृश्यं गृह्यते, संनिधानात् । कथं तर्हि उपमानपरतेति चेत्, भूतपूर्वगत्या शक्यार्थमादाय तत्परतेत्यवेहि। **पूर्वनिपातेति**। अन्यथाऽनियमः स्यात्, खञ्जकुब्जवदिति भावः । किंच 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्यये'ति सूत्रे प्रतिपदोक्तस्यास्यैवोपमानग्रहणेन ग्रहणार्थमपीदं सूत्रम् । अंतएव मयूरव्यंसकादित्वात्समासे उपमानस्वरो न प्रवर्तत इति सिद्धान्तः। **उपमितम्**। उपमेयमुपमितम् । भूतकालोऽत्र न विवक्षितः । तच्च संबन्धिशब्दादुपमानमाक्षिपति । तथा चोपमानभूतैर्व्याघ्रादिभिरित्यर्थः । **पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति** । तत्र हि शूरसापेक्षस्यापि पुरुषस्य प्रधानत्वात् 'राजपुरुषः सुन्दरः' इतिवदत्रापि समासः स्यात्स मा भूदिति 'सामान्याऽप्रयोगे' इत्युक्तमिति भावः। कथं तर्हि 'भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीरः' इति कैयटः, सामान्यप्रयोगसत्त्वेनाऽस्याऽप्राप्तेः । अत्र केचित्—प्रमाद एवायमित्याहुः । इह गाम्भीर्येण सादृश्यं न विवक्षितं, किंतु विततदुरवगाहत्वादिना । तस्य हि विततत्वादेरप्रयोगोऽस्त्येवेति निर्बाधः समास इति मनोरमायां स्थितम्। **विशेषणम्**। विशिष्यते येन तद्विशेषणं। कर्तुः करणत्वविवक्षायां ल्युट्। तदाह—**भेदकमिति**। व्यावर्तक-

बा.] ऽपि रामे वर्तत इति सामानाधिकरण्यम् । अत एव मृगीव चपला मृगचपलेत्यत्र 'पुंवत्कर्मधारये'ति पुंवत्त्वं सिध्यति। घनशब्दस्य भूतपूर्वगत्योपमानपरत्वं निर्वाह्यम् । तथाच 'घनसदृशश्यामः' इति बोधः । सादृश्यं तद्भिन्नत्वे सति तद्गतधर्मवत्त्वम् । एवंच सादृश्यप्रतियोग्यनुयोगिनोः साधारणधर्मवत्त्वं लब्धम् । स चेह साधारणधर्म उत्तरपदोपस्थाप्य एव गृह्यते, संनिहितत्वात् । तथाच घनगतश्यामत्वसदृशश्यामत्ववानिति बोधपर्यवसानम्। ननु विशेषणसमासेन सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—**पूर्वनिपातेति** । अन्यथा उभयोरपि गुणवचनतया विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्ज इतिवदनियमः स्यादिति भावः । **उपमितम्** । **प्राग्वदिति** । समानाधिकरणैः समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । अत्रोपमितस्य नित्यमुपमानाकाङ्क्षत्वादुपमानभूतव्याघ्रादिभिरित्यर्थसिद्धम् ।

ननु विशेषणसमासेनैव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—**विशेष्यस्येति** । उपमानोपमेयसमभिव्याहारे उपमानस्यैव विशेषणत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातनार्थमिदमित्यर्थः। **पुरुषव्याघ्र इति** । पुरुषो व्याघ्र इवेति विग्रहः। अत्र सादृश्योपपादकः शौर्यात्मकः साधारणधर्मः, स इह नोपात्त इति भवति समासः। **पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति** । शौर्येण व्याघ्रसदृश इति यावत् । अत्र शौर्यस्योपमानोपमेयसाधारणधर्मस्य प्रयोगान्न समास इति भावः । 'भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीरः' इति कैयटप्रयोगस्तु मयूरव्यंसकादित्वात्समाधेयः । भाष्यमेवाब्धिरिति रूपकं वा । नच पुरुषशब्दस्य शूरशब्दसापेक्षत्वादसामर्थ्यादेवात्र समासस्य न प्रवृत्तिः, अतः 'सामान्याऽप्रयोगे' इति व्यर्थमिति वाच्यं, समस्यमानेष्वप्रधानस्यैव हि सापेक्षत्वं सामर्थ्यविघातकं न तु प्रधानस्य । तथाचाऽत्र पुरुषस्य प्रधानतया तस्य शूरापेक्षत्वेऽपि अस्त्येव सामर्थ्यमिति समासप्रवृत्तेः, तन्निवृत्त्यर्थं सामान्याऽप्रयोग इति वचनम् । इदमेव 'प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि न सामर्थ्यविघातकत्व'मिति ज्ञापयति । तेन 'राजपुरुषः सुन्दर'इत्यादौ समासः सिद्धो भवतीति भाष्ये स्पष्टम् । **विशेषणं विशेष्येण** । विशिष्यते अनेनेति विशेषणम्, इतरस्माद्व्यावर्तकम् । व्यावर्त्यं तु विशेष्यं, भिन्न-

शे.] मित्यप्युपमेयत्वेन बोधकमित्यर्थकम्। एवमेव भाष्यस्वरस इत्याहुः। **उपमितम्**। उपमेयत्वम्—उपमानपरिच्छेद्यत्वम्। उपमानोपमेययोः समभिव्याहारे उपमानस्य विशेषणतैव। तदाह—**विशेष्यस्येति**। एतच्चोपमितमित्येतत्स्वारस्यात्तस्योपमानेन नित्यसाकाङ्क्षत्वाच्च व्याघ्रादीनामुपमानत्वे एव, उभयोः समानलिङ्गत्व एव च प्रवर्त्तते । अत एव 'परवल्लिङ्गम्'इति सूत्रे 'द्वन्द्वैकदेशिनो'रिति न्यासं कृत्वा तत्पुरुषग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अन्यथाऽस्य पूर्वपदार्थप्रधानस्य भाष्याब्धिरित्यादौ दृश्यमानपरवल्लिङ्गस्य सिद्ध्यर्थं तत्पुरुषग्रहणावश्यकत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । 'भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीरः'इत्यादौ सामान्यधर्मप्रयोगेऽपि 'लिङ्गभेदेऽपि मयूरव्यंसकादित्वात्सिद्धम् । स च राजान्तरमित्यादौ पूर्वपदार्थप्रधानोऽपि दृष्टः । परवल्लिङ्गताऽपि तत्पाठेनैव। विशेषणसमासेन तु न सिद्धिः, उपमानस्य विशेषणतया पूर्वनिपातापत्तेः । एवञ्च भाष्याब्धिरित्यादौ रूपकमेव । यत्तु अनुपात्तधर्मेण साम्यविवक्षणादनेन समास इति, तन्न, एतदुपादानवैयर्थ्यापत्तेः, उपात्तधर्मसत्त्वे तेनैव साम्यप्रतीतेरनुभवात्, 'सकलकलः पुरचन्द्रो राजते' इत्यादावुपात्तधर्मातिरिक्तधर्मस्य साम्यप्रयोजकस्याऽभावाच्चेति दिक् । **पुरुषव्याघ्र इति** । उपमानशूरव्याघ्राऽभिन्नः शूरः पुरुष उपमेय इति बोधः । **व्याघ्र इव शूर इति** । न च शूरसापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्यादत्र समासाऽप्राप्तिः । प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽप्यसामर्थ्याऽभावात्। विशेषणमुपमानन्तु नित्यसापेक्ष[...] न दोषः । साधारणधर्मवत्त्वेन परिच्छेदकत्वं हि तत्त्वं । तच्च तत्त्वेन ज्ञातस्यैव ।

।२।१।५७। भेदकं समानाधिकरणेन भेद्येन बहुलं प्राग्वत्। नीलमुत्पलं नीलोत्पलम्। बहुलग्रहणात्क्वचिन्नित्यम्। कृष्णसर्पः। क्वचिन्न—रामो जामदग्न्यः। **पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च** ।२।१।५८। पूर्वनिपातनियमार्थमिदम्। पूर्ववैयाकरणः। अपराऽध्यापकः। ॐ **अपरस्यार्द्धे पश्चभावो वक्तव्यः**। अपरश्चासावर्द्धश्च पश्चार्द्धः। कथमेकवीर इति ?, 'पूर्वकालैके'ति बाधित्वा परत्वादनेन समासे 'वीरैक' इति हि स्यात्। बहुलग्रहणाद्भविष्यति। **श्रेण्यादयः कृतादिभिः** ।२।१।५९। ॐ **श्रेण्यादिषु**

त.] मित्यर्थः। विशेषणविशेष्ययोः स संबन्धिकतयाऽन्यतरोपादानमात्रेणेतराक्षेपसंभवे उभयोरुपादानं स्पष्टार्थमिति कैयटः। एतच्च 'कुत्सितानि कुत्सनै'रित्यत्रापि तुल्यम्। हरदत्तस्त्वाह—'समस्यमानपदद्वयजन्यबोधप्रकारकयोर्विशेषण-विशेष्यधर्मयोर्यत्र परस्परव्यभिचारस्तत्रैव समासो भवति, न तु 'तक्षकः सर्पः' इत्यादौ। न हि तक्षकत्वं सर्पत्वं व्यभिचरती'ति। तन्मंदम्। 'कैलासाद्रिः, 'मन्दराद्रिः,' 'भावपदार्थः' 'तर्कविद्या,' 'व्याकरणशास्त्रं,' 'भोजराजः,' इत्यादिप्रयोगाणामसाङ्गत्यापत्तेः। ननु विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्पाचकपाठकादाविव नीलोत्पलादावप्यव्यवस्थितः पूर्वनिपातः स्यादिति चेदत्राहुः—जातिशब्दस्य गुणक्रियाशब्दसमभिव्याहारे विशेष्यसमर्पकतैव। तेन 'नीलोत्पलं' 'पाचकब्राह्मण' इति व्यवस्थित एव प्रयोगः। गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोर्गुणक्रियाशब्दयोश्चाऽनियम एव। खञ्जकुब्जः, कुब्जखञ्जः। पाचकपाठकः, पाठकपाचकः। खञ्जपाचकः, पाचकखञ्ज इति। अत्र भूलमुपसर्जनमिति महासंज्ञा। अप्रधानं ह्युपसर्जनम्। गुणक्रिययोश्च द्रव्यं प्रत्यप्राधान्यं स्पष्टमेवेति। **अपरस्यार्ध इति**। एतच्च 'पश्चा'दिति सूत्रे भाष्ये स्थितम्। **बहुलग्रहणादिति**। एकेषु मुख्येषु वीरयते पराक्रमते इति वा बोध्यम्। **श्रेण्यादयः**। आद्य आदिशब्दो

बा.] त्वेन ज्ञायमानम्। समानाधिकरणेनेत्यधिकृतम्। तदाह—**भेदकमिति**। **प्राग्वदिति**। समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः। **नीलोत्पलमिति**। नीलपदं तावदुत्पलमनीलादुत्पलाद्व्यावर्तयतीति विशेषणसमर्पकम्। तस्य उत्पलपदेन विशेष्यसमर्पकेण समासः। प्रथमानिर्दिष्टत्वाद्विशेषणस्य पूर्वनिपात इति भावः। नच उत्पलपदमनुत्पलान्नीलं व्यावर्तयतीत्युत्पलपदस्यापि विशेषणत्वं स्यादिति वाच्यं, जातिशब्दो गुणक्रियाशब्दसमभिव्याहारे विशेष्यसमर्पक एव, न तु विशेषणसमर्पकः, स्वभावात्। यथा—'नीलोत्पलं' 'पाचकब्राह्मण' इति। गुणशब्दयोः समभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावस्य न नियमः। यथा—खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्ज इति। क्रियाशब्दयोरप्यनियमः। यथा—'पाचकपाठकः' 'पाठकपाचक' इति। तथा गुणक्रियाशब्दयोरप्यनियमः। यथा—'खञ्जपाचकः' 'पाचकखञ्ज' इति—इतिभाष्ये स्पष्टम्। तथा 'कैलासाद्रिः' 'मन्दराद्रिः' 'अयोध्यानगरी'त्यादौ संज्ञाशब्दा अपि विशेषणसमर्पका एव, स्वभावात्। सामान्यजाति-विशेषजातिशब्दयोः समभिव्याहारे तु विशेषजातिरेव विशेषणम्। 'शिंशपावृक्ष' इत्यादि ज्ञेयम्। ननु वाग्रहणेन सिद्धे बहुलग्रहणं किमर्थमित्यत आह—**बहुलग्रहणादिति**। **पूर्वापर**। पूर्वादयः समानाधिकरणेन समस्यन्ते इत्यर्थः। विशेषणसमासेनैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**पूर्वनिपातेति**। **अपराध्यापक इति**। बहुलग्रहणानुवृत्त्या पाचकादिक्रियाशब्दैः पूर्वादीनामेषां न समास इति समर्थसूत्रे भाष्ये स्थितम्। ततश्च 'अपराध्यापकः' इत्युदाहरणमुपेक्ष्यम्। 'अपरमीमांसक' इत्युदाहरणमुचितम्। **अपरस्यार्धे इति**। 'पश्चा'दिति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं स्थितम्। प्रथमवैयाकरणः। चरमवैयाकरणः। 'मध्यान्मः'। मध्यमवैयाकरणः। वीरवैयाकरणः। आक्षिपति—**कथमेकवीर इति**। हि=यतः, **अनेन**=प्रकृतसूत्रेण, वीरशब्दस्यैकशब्देन समासे सति वीरशब्दस्य पूर्वनिपाते सति वीरैक इति स्यात्, अतः 'एकवीरः' इति कथमित्यन्वयः। ननु 'पूर्वकालैके'ति सूत्रेणैकशब्दस्य वीरशब्देन समासे सति 'एकवीरः' इति निर्बाधमित्यत आह—**पूर्वकालैकेति बाधित्वा परत्वादिति**। परिहरति—**बाहुलकादिति**। बहुलग्रहणानुवृत्तेरस्य सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ 'पूर्वकाले'त्येव समासो भवतीत्यर्थः। **श्रेण्यादयः**। श्रेण्यादयः कृतादिभिः समानाधिकरणैः समस्यन्ते

शे.] यद्यप्युपमेयत्वं तद्रूपेण परिच्छेद्यत्वमेव, तथापि तस्य तत्त्वं विधेयमेवेति तन्न नित्यसापेक्षमिति दिक्। **विशेषणम्**। अत्र विषयताविशेषरूपं विशेषणत्वादि गृह्यते, व्याख्यानात्। वृत्तौ भेदकभेद्यशब्दाभ्यामपि तदेव। व्यावर्त्तकत्वरूपं तत्तु नील इति सामान्योपक्रमे उत्पलस्याप्यस्तीत्यव्यावर्त्तकम्। अत्र जातिसञ्ज्ञयोर्गुणक्रियाभ्यां समभिव्याहारे विशेष्यतैव। गुणयोः क्रिययोर्गुणक्रिययोश्चाऽनियम एव। व्याप्यव्यापकभावानापन्नजात्योरप्येवम्। यथा भूतमूर्त्तयोः। तद्भावापन्नयोस्तु व्यापकस्य विशेष्यतैव। यथा शिंशपावृक्ष इति। यत्रैकोऽवयवशब्दः, परः समुदायशब्दस्तत्रावयवस्य विशेषणत्वमेव। अत एव 'वर्णो वर्णेन' इति सूत्रे भाष्ये 'कृष्णसारङ्ग' इत्युदाहृत्य तृतीयासमासेनेदं सिद्धमित्युक्तम्। अन्यथा कर्मधारये पूर्वनिपातानियमेन तृतीयासमासे तु नियमेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव। द्वयोरप्यवयवशब्दत्वे त्वनियमः। एवञ्च 'सोमयाजिडित्थ' इत्येवोचितम्। डित्थसोमयाजीत्याद्यसाध्वेव। कुब्जखञ्जः खञ्जकुब्ज इत्यादौ

च्व्यर्थवचनं कर्तव्यम् । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः । **क्तेन नञ्विशिष्टेनाऽनञ्** ।२।१।६०। नञ्विशिष्टेन क्तान्तेनाऽनञ् क्तान्तं समस्यते । कृतं च तदकृतं च कृताऽकृतम् । ॐ **शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसङ्ख्यानम्** । शाकप्रियः पार्थिवः—शाकपार्थिवः । देवब्राह्मणः । **सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः** ।२।१।६१। सद्वैद्यः । वक्ष्यमाणेन महत आकारः। महावैयाकरणः। पूज्यमानैः

त.] व्यवस्थावाची। द्वितीयस्तु प्रकारवाची। 'श्रेण्यादयः पठ्यन्ते, कृतादिराकृतिगणः' इति भाष्यात्। श्रेणी, एक, पूग, कुन्द, शशि, विशिख, निचय, निधनादिः-**श्रेण्यादिः**। कृत, मित, भूतादिः **कृतादिः**। यदा तु सिद्धा एव श्रेणयः सम्यक्कृतास्तदा समासो नेष्यत इत्याशयेनाह—**अश्रेणयः श्रेणय इति**। एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषां समूहः-श्रेणिः। च्व्यन्तानां तु 'कुगती'ति नित्यसमासः, परत्वात्। श्रेणीकृतम्। इह तु 'च्वौ चे'ति दीर्घः। **क्तेन**। विशिष्टशब्दोऽवधारणार्थः। नञ्मात्राधिक्येन नञ्रहितं समस्यत इति सूत्रार्थः। तेनेह न-सिद्धं चाऽभुक्तं च। '**नुडिडधिकेनापी'ति वाच्यम्**। अशितं चानशितं च अशितानशितम्। क्लिष्टाऽक्लिशितम्। 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' इति वेट्। **कृताकृतमिति**। एकदेशकरणात्कृतम्। एकदेशान्तरस्याऽकरणात्तदेवाऽकृतम्। **शाकपार्थिव इति**। पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः। 'तस्येश्वरः' इत्यण्। 'शाकप्रिय' इति बहुव्रीहिः, तस्य पार्थिवशब्देन समासे कृते पूर्वसमासे यदुत्तरपदं प्रिय इति, तस्य लोपः। तथा 'देवब्राह्मण' इत्यत्र देवस्य पूजको देवपूजक इति पूर्वस्मिन् षष्ठीसमासे यदुत्तरपदं पूजक इति, तस्य लोपो ज्ञेयः। **सन्महत्**। गुणक्रियाशब्दैः सह समासे सदादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम्। **कतरकतमौ**। जातिपरिप्रश्ने किम्?। कतरो देवदत्तः। 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतम'जिति व्युत्पादितकतमशब्दसाहचर्यात्तादृशस्यैव कतरशब्दस्यापि ग्रहणे सिद्धे जातिपरिप्रश्नग्रहणं ज्ञापयति 'कतमश ब्दोऽर्थान्तरेऽपि

बा.] स तत्पुरुष इत्यर्थः। **श्रेण्यादिष्विति**। श्रेण्यादिषु समासविधौ च्व्यर्थवचनं। च्विप्रत्ययार्थेऽभूततद्भावे गम्ये श्रेण्यादीनां समासो वक्तव्य इत्यर्थः। **अश्रेणय इति**। शिल्पेन पण्येन वा जीविनां समूहाः-श्रेणयः। पूर्वं शिल्पेन पण्येन वा जीवितुमसमर्था इदानीं तेन जीवितुं समर्थाः कृता इत्यर्थे समासे सति 'श्रेणिकृताः' इति भवतीत्यर्थः। श्रेणिशब्दो ह्रस्वान्तः, भाष्ये तथैवोदाहरणात्। यदा तु सिद्धा एव श्रेणयः परिष्कृतास्तदा तु न समासः, च्व्यर्थाऽभावात्। च्विप्रत्ययान्तस्य तु परत्वात् 'कुगती'ति नित्यसमासः। ततः 'च्वौ चे'ति श्रेणिशब्दस्य दीर्घः। **क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्**। नञ्विशिष्टेन क्तान्तेन समानाधिकरणेन सह नञ्रहितं क्तान्तं समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः। **कृतं च तदिति**। एकदेशस्य करणात्कृतम्, एकदेशान्तरस्याऽकरणात्तदेवाऽकृतम्। पूर्वनिपातनियमार्थम्। सिद्धं च तदभुक्तं चेत्यत्र तु नायं समासः, विशिष्टशब्दो ह्यत्राधिक्यवाची। यथा 'देवदत्तायज्ञदत्तः स्वाध्यायेन विशिष्ट' इत्युक्ते अधिक इति गम्यते। नञैव विशिष्टे। नञ्मात्राधिक्येन क्तान्तेनेति लभ्यते। एवंच समानप्रकृतिकत्वं क्तान्तयोः पर्यवसन्नमिति बोध्यम्। **शाकपार्थिवादीनामिति**। 'वर्णो वर्णेने'ति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं पठितम्। **शाकपार्थिव इति**। शाकः प्रियो यस्य स शाकप्रियः। 'वा प्रियस्ये'ति प्रियशब्दस्य परनिपातः। शाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्चेति विग्रहे बहुव्रीहिगर्भो विशेषणसमासः। तत्र पूर्वखण्डे बहुव्रीहौ उत्तरपदस्य प्रियशब्दस्य लोपः। **देवब्राह्मण इति**। देवाः प्रिया यस्य स देवप्रियः, स चासौ ब्राह्मणश्चेति विग्रहः। पूर्ववदुत्तरपदलोपः। देवपूजको ब्राह्मण इति वा विग्रहः। **सन्महत्परम**। 'समानाधिकरणैः समस्यन्ते स तत्पुरुषः' इति शेषः। **सद्वैद्य इति**। सन्-वैद्य इति विग्रहः। चिकित्साशास्त्रकुलङ्कषज्ञानवत्त्वं सत्त्वम्। तेन वैद्यस्य पूजा गम्यते। पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम्। **वक्ष्यमाणेनेति**। महांश्चासौ वैयाकरणश्चेति विग्रहेऽनेन समासे सति महच्छब्दस्य 'आन्महतः' इति वक्ष्यमाणेन आकारेऽन्तादेशे सवर्णदीर्घे 'महा-

---

शे.] विपर्यतायां अपि शाब्दबोधे मानाद्बोधे विशेष इति दिक्। **पूर्वापर**। बहुलग्रहणानुवृत्त्या क्रियाशब्दैः पाचकादिभिरेषां न समास इति समर्थसूत्रे भाष्ये। एवञ्च 'अपराध्यापकः' इत्युदाहरणं चिन्त्यम्। 'अपरमीमांसकः' इत्याद्युचितमुदाहरणम्। भूत्यमरणीयादौ विशेषणमिति प्रवर्तत एवेत्यपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्। **च्व्यर्थेति**। तेन श्रेणीस्थानामेव दण्डनादिप्रकरणेन समासः। च्व्यन्तानां तु परत्वात् 'कुगति' इति नित्यसमासः। कृतादिराकृतिगणः। **क्तेन नञ्**। क्तेनेति विभक्तिविपरिणामेनाऽनजित्यत्रापि सम्बध्यते। तेनोभयोः क्तान्तत्वे एकप्रकृतिकत्वे एव चायं समासः। नञ्ग्रहणञ्च क्रियागताऽसमाप्तिद्योतकाव्ययोपलक्षणम्। तेन कृतापकृतादिसङ्ग्रहः। पूर्वनिपातनियमार्थञ्चेदम्। **देवब्राह्मण इति**। देवपूजको ब्राह्मण इत्यर्थः। यद्यपि पूर्वपदस्य तत्तदर्थे लक्षणायां विशेषणसमासेन सिद्धं, तथापि मुख्यार्थे 'शाकप्रियपार्थिव' इत्यादिनिवृत्त्यर्थमिदम्। **सन्महत्**। 'महापापं मित्यादौ पूजाऽभावेऽपि विशेषणसमासो

किम् ? । उत्कृष्टो गौः । पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः । **वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्** ।२।१।६२। गोवृन्दारकः ॥ व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् । **कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने** ।२।१।६३। कतरकठः । कतमकलापः । 'गोत्रं च चरणैः सहे'ति जातित्वम् । **किं क्षेपे** ।२।१।६४। कुत्सितो राजा किंराजा यो न रक्षति ॥ **पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः** ।२।१।६५। **तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः** ।१।२।४२। **पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशी-**

त.] साधुः' इति । तथा च प्रत्युदाहृतं प्राचीनवृत्तिषु 'कतरो भवतोर्देवदत्तः, कतमो भवतां देवदत्तः' इति । **किं क्षेपे** । **किंराजेति** । 'किमः क्षेपे' इति समासान्तनिषेधः । क्षेपे किम् ? । को राजा पाटलिपुत्रे । एवं 'किंसखा यो द्रुह्यति' 'किंगौर्यो न वहति' इत्यप्युदाहरणं बोध्यम् । **तत्पुरुषः** । समानाधिकरणशब्दोऽर्शआद्यजन्तः । समानाधिकरणपदक इत्यर्थः । **भाषितपुंस्कादित्यादि** । एतच्च 'स्त्रियाः पुंव'दिति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते । ननु तेनैव कर्मधारयेऽपि सिद्धं,

बा.] वैयाकरण' इति भवतीत्यर्थः । ननूत्कृष्टो गौरित्यत्रोत्कृष्टशब्दस्याऽतिशयितवाचितया तेन गोः पूजावगमात्कथमिह समासो न भवतीत्यत आह—**पङ्कादुद्धृत इत्यर्थ इति** । उत्पूर्वकः कृषधातुरिहोद्धरणार्थक इति भावः । परमवैद्यः, उत्तमवैद्यः, उत्कृष्टवैद्यः । गुणक्रियाशब्दैः समासे सदादीनां पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रम् । **वृन्दारकनाग** । 'समानाधिकरणैः समस्यते' इति शेषः । विशेषणसमासेनैव सिद्धे विशेष्यस्य पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । **गोवृन्दारक इति** । वृन्दारकशब्दो देवतावाची । 'अमरा निर्जरा देवाः' इत्युपक्रम्य, 'वृन्दारका दैवतानी'त्यमरः । गौर्वृन्दारक इवेति विग्रहः । गौर्नाग इव-गोनागः । गौः कुञ्जर इव-गोकुञ्जरः । नागशब्दः कुञ्जरशब्दश्च गजवाची । अत्र गोर्वृन्दारकादितुल्यत्वात् श्रैष्ठ्यं गम्यत इति पूज्यमानता । ननु व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् 'उपमितं व्याघ्रादिभि'रित्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**व्याघ्रादेरिति** । **सामान्येति** । गोकुञ्जरः श्रेष्ठ इत्यादाविति भावः ।

कतरकतमौ । जातिपरिप्रश्ने गम्ये कतरकतमौ समानाधिकरणेन समस्येते इत्यर्थः । **कतरकठ इति** । अनयोः कः कठ इत्यर्थः । 'किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्' । कठेन प्रोक्तमधीते कठः । वैशम्पायनान्तेवासित्वात् प्रोक्ते णिनिः । 'कठचरकाल्लु'गिति तस्य लुक् । ततः 'तदधीते' इत्यणः 'प्रोक्ताल्लु'गिति लुक् । **कतमकलाप इति** । एषां कः कलाप इति विग्रहः । कलापिना प्रोक्तमधीते कलापः । 'कलापिनोऽण्' । 'सब्रह्मचारी'ति टिलोपः । 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' । ननु घटत्वादिवत्कठशाखाध्येतृत्वादिकं न जातिः, 'आकृतिग्रहणा जातिः' इति लक्षणस्य 'लिङ्गानां च न सर्वभाक्, सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या' इति लक्षणस्य च तत्राऽप्रवृत्तेरित्यत आह—**गोत्रं चेति** । अत्र कतमशब्दस्य जातिपरिप्रश्न एव व्युत्पादनात्कतरार्थमेव जातिपरिप्रश्नग्रहणम् । एवंचाऽनयोः कतरो देवदत्त इत्यत्र न भवति समासः । 'एषां कतमो देवदत्तः' इति तु नास्त्येव, जातिपरिप्रश्न एव डतमचो विधानात् । वस्तुतस्तु डतरडतमविधौ द्वयोरिति बहूनामिति जातिपरिप्रश्ने इति प्रत्याख्यातं भाष्ये । एवंच 'कतम एषां देवदत्त' इत्यप्यस्ति । तत्र समासाऽभावाय जातिपरिप्रश्नग्रहणमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । **किं क्षेपे** । क्षेपो निन्दा । तत्र गम्ये किमित्यव्ययं समानाधिकरणेन समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । **कुत्सितो राजेति** । अस्वपदविग्रहोऽयम् । किम्पदस्थाने कुत्सितपदमिति ज्ञेयम्, वाक्येन निन्दानवगमेन स्वपदलैकिकविग्रहाऽसम्भवात् । **किंराजेति** । 'राजाहःसखिभ्यः' इति टच् तु न, 'किमः क्षेपे' इति निषेधात् । ननु राज्ञो बहुसम्पत्तिशालिनः कथं कुत्सितत्वमित्यत आह—**यो न रक्षतीति** । स किंराजेत्यन्वयः । **पोटायुवति** । पोटादिभिः समानाधिकरणैर्जातिवाचकं समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । अथ कर्मधारयकार्यं वक्ष्यन्कर्मधारयसंज्ञामाह—**तत्पुरुषः समाना** । समानम्-एकमधिकरणं=वाच्यं ययोः पदयोः, ते समानाधिकरणे पदे, ते अस्य स्त इति समानाधिकरणः, मत्वर्थीयोऽर्शआद्यच् । समानाधिकरणानेकपदावयवकस्तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञको भवतीत्यर्थः । तत्पुरुषाधिकारे इयं संज्ञा न कृता, तथा सत्येकसंज्ञाधिकारात्कर्मधारयसंज्ञया तत्पुरुषसंज्ञा बाध्येतेत्याहुः । **पुंवत्कर्मधारय** । "स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनू'ङिति वर्तते ।

शे.] बोध्यः । अत्रापि महत्त्वेन पापस्य स्वगुणांशे पूजाऽस्त्येवेत्यन्ये । **वृन्दारकना** । वृन्दारकशब्दो देवजातिवाची । द्वितीयो गजसर्पवाची । अन्त्यो गजवाची । तेषामुपमानत्वेनैव पूजावाचित्वादाह—**व्याघ्रादेरिति** । **सामान्येति** । 'गोकुञ्जरः स्थूल' इत्यादौ ।

कतरकतमौ । 'द्वयोरेकस्य' 'वा बहूनाम्'इति सूत्रयोरुपाधिप्रत्याख्यानात् 'कतमो भवतां पण्डित' इत्यादौ समासाऽभावाय जातिपरिप्रश्ने इति । यथान्यासेऽपि कतरार्थं तत् । **किंराजेति** । 'किमः क्षेपे' इति समासान्तनिषेधः । क्षेपे किम् ? को राजा पाटलिपुत्रे ।

तत्पुरुषः । तत्पुरुषाधिकार एतत्करणे त्वेकसञ्ज्ञाधिकारात्तस्या अनया बाधः स्यादिति बोध्यम् । समानाधिकरणपदावयवक

धेनु।६।३।४२। कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर ऊङभावो यस्मिंस्तथाभूतं पूर्वं पुंवत्। पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावो[ऽनेन] विधीयते। महानवमी। कृष्णचतुर्दशी। महाप्रिया। तथा कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते। [पाचिका चासौ स्त्री च] पाचकस्त्री। दत्तभार्या। पञ्चमभार्या। स्रौघ्नभार्या। सुकेशभार्या। ब्राह्मणभार्या। एवं-पाचकजातीया। पाचकदेशीयेत्यादि। इभपोटा। 'पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा'। इभयुवतिः। अग्निस्तोकः। उदश्वित्कतिपयम्। गृष्टिः सकृत्प्रसूता। गोगृष्टिः। धेनुर्नवप्रसूतिका।

त.] जातीयदेशीययोस्तु 'तसिलादिष्वि'ति सिद्धं, तत्किमनेन सूत्रेणेत्यत आह-पूरणीप्रियादिष्विति। तथेति च। महानवमीति। नवानां पूरणी। 'तस्य पूरणे डट्' 'नान्तादसङ्ख्यादेर्मट्'। टित्त्वान्ङीप्। महती चासौ नवमी चेति विग्रहः। पुंवद्भावे कृते वक्ष्यमाणेन महत आकारः। कोपधादेरिति। 'न कोपधायाः' 'संज्ञापूरण्योश्च' 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्याऽरक्तविकारे' 'स्वाङ्गाच्चेतः' 'जातेश्चे'ति पञ्चसूत्र्या प्रतिषिद्ध इत्यर्थः। क्रमेणोदाहरति-पाचकस्त्रीति। जातीयदेशीययोरपि प्रतिप्रसवमुदाहरति-एवमिति। पाचिकाप्रकारवती पाचकजातीया। 'प्रकारवचने जातीयर्'। पाचकदेशीयेति। 'ईषदसमाप्तौ' इति देशीयर्। उभयत्र 'तसिलादिषु' इति पुंवद्भावस्य 'न कोपधायाः' इति निषेधः प्राप्तः, पटुजातीया पटुदेशीयेत्यादौ तस्य चरितार्थत्वात्। इत्यादीति। आदिपदाद्दत्तजातीया, पञ्चमजातीया, स्रौघ्नजातीया, सुकेशजातीया, ब्राह्मणजातीया। एवं दत्तदेशीयेत्याद्युदाहार्यम्। स्त्रीपुंसलक्षणेति। स्तनश्मश्र्वादियुक्ता स्त्रीत्यर्थः। उदश्विदिति। 'तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाऽम्बु निर्जल'मित्यमरः। कठधूर्त इति।

बा.] एकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते। कर्मधारयांशेऽधिकरणसप्तमी। जातीयदेशीयविषये परसप्तमी। तदाह-कर्मधारये इति। 'तथाभूत'मित्यनन्तरं 'स्त्रीवाचक'मिति शेषः। 'भाषितपुंस्कादनू'ङित्येतत् 'स्त्रियाः पुंवत्' इति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते। ननु कर्मधारये 'स्त्रियाः पुंव'दित्यनेन सिद्धं पुंवत्त्वं, जातीयदेशीययोस्तु 'तसिलादिष्वाकृत्वसुचः' इत्यनेन सिद्धमित्यत आह—पूरणीप्रियादिष्वप्राप्त इति। अपूरणीप्रियादिष्विति पर्युदासादिति भावः। महानवमीति। महती चासौ नवमी चेति विग्रहः। 'सन्महदि'त्यादिना समासः। नवानां पूरणी नवमी। 'तस्य पूरणे डट्' 'नान्तादसंख्यादेर्मट्'। टित्त्वान्ङीप्। अत्र नवमीशब्दस्य पूरणप्रत्ययान्तत्वात्तस्मिन् परे 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वमप्राप्तमनेन विधीयते। कृते पुंवत्त्वे 'आन्महतः' इत्यात्त्वमिति भावः। कृष्णचतुर्दशीति। चतुर्दशानां पूरणी-चतुर्दशी। डट्। 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। टित्त्वान्ङीप्। कृष्णा चासौ चतुर्दशी चेति विग्रहः। महाप्रियेति। महती चासौ प्रिया चेति कर्मधारयः। अत्रापि प्रियादिपर्युदासादप्राप्तमनेन विधीयत इति भावः।

'पुंवत्कर्मधारय' इत्यस्य प्रयोजनान्तरमाह-तथा कोपधादेरिति। 'न कोपधायाः' 'संज्ञापूरण्योश्च' 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्याऽरक्तविकारे' 'स्वाङ्गाच्चेतः' 'जातेश्चे'ति पञ्चसूत्र्या प्रतिषिद्ध इत्यर्थः। कर्मधारयादाविति। कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परयोरित्यर्थः। पाचकस्त्रीति। पाचिका चासौ स्त्री चेति कर्मधारयः। अत्र 'न कोपधायाः' इति पुंवत्त्वस्य प्रतिषेधः प्राप्तः। दत्तभार्या पञ्चमभार्येति। दत्ता चासौ भार्या चेति, पञ्चमी चासौ भार्या चेति च कर्मधारयः। अत्र 'संज्ञापूरण्योश्चे'ति प्रतिषेधः प्राप्तः। स्रौघ्नभार्येति। स्रौघ्नी चासौ भार्या चेति कर्मधारयः। अत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य चे'ति प्रतिषेधः प्राप्तः। सुकेशभार्येति। सुकेशी चासौ भार्या चेति कर्मधारयः। अत्र 'स्वाङ्गाच्चेत' इति निषेधः प्राप्तः। ब्राह्मणभार्येति। ब्राह्मणी चासौ भार्या चेति कर्मधारयः। अत्र 'जातेश्चे'ति निषेधः प्राप्तः।

अथ जातीयदेशीययोः प्रतिप्रसवमुदाहरति—एवं पाचकजातीया पाचकदेशीयेति। 'प्रकारवचने' इति जातीयर्। 'ईषदसमाप्तौ' इति देशीयर्। उभयत्रापि 'तसिलादिषु' इति पुंवत्त्वस्य 'न कोपधायाः' इति निषेधः प्राप्तः। इत्यादीति। दत्तजातीया, दत्तदेशीया। पञ्चमजातीया, पञ्चमदेशीया। स्रौघ्नजातीया, स्रौघ्नदेशीया। सुकेशजातीया, सुकेशदेशीया। ब्राह्मणजातीया, ब्राह्मणदेशीया। तदेवं 'पुंवत्कर्मधारये'ति सूत्रं निरूप्य 'पोटायुवती'ति सूत्रस्य क्रमेणोदाहरणान्याह--इभपोटेति। पोटा चासौ इभी चेति कर्मधारयः। इभीशब्दस्य पुंवत्त्वम्। जातेः पूर्वनिपातार्थमिदं सूत्रम्। पोटा स्त्रीपुंसलक्षणेति। कोशवाक्यमिदम्। स्त्रीपुंसयोर्लक्षणानि चिह्नानि यस्या इति बहुव्रीहिः। इभयुवतिरिति। युवतिश्चासौ इभी चेति विग्रहः। कर्मधारये पुंवत्त्वम्। अग्निस्तोक इति। स्तोकः=अल्पः, स चासौ अग्निश्चेति विग्रहः। उदश्वित्कतिपयमिति। 'तक्रं ह्युदश्वित्' इत्यमरः। कतिपयं च

शे.] इत्यर्थोऽत्र, व्याख्यानात्। पुंवत्कर्मधारय। 'स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्' इत्यनुवर्त्तते। अपूरणीप्रियादिष्विति तु नानुवर्त्तते, व्याख्यानात्। तदाह-पूरणीत्यादि। एतेन 'स्त्रियाः पुंवत्', 'तसिलादिष्वि'ति सिद्धे इदं व्यर्थमित्यपास्तम्। महानवमीति। पुंवत्त्वे 'आन्महतः' इत्यात्वम्। तथा कोपधादेरिति। एतेन निषेधप्रकरणात्पूर्वमेतत्पाठार्थं, पुंवदिति च न कार्यमित्यपास्तम्। 'मध्येऽपवादा' इति न्यायेन परनिषेधबाधाऽनापत्तेः। 'न कोपधायाः' 'सञ्ज्ञापूरण्योश्च' 'वृद्धिनिमित्तस्य च' 'स्वाङ्गाच्चेतः' 'जातेश्च'

गोधेनुः । वशा वन्ध्या । गोवशा । वेहद्गर्भोपघातिनी । गोवेहत् । बष्कयणी तरुणवत्सा । गोबष्कयणी । कठ-प्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्तः । **प्रशंसावचनैश्च** ।२।१।६६। एतैः सह जातिः प्राग्वत् । गोमतल्लिका । गोमचर्चिका । गोप्रकाण्डम् । गवोद्धः । गोतल्लजः । प्रशस्ता गौरित्यर्थः । मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा न तु विशेष्यनिघ्नाः । जातिः किम् ? । कुमारी मतल्लिका ॥ **युवा खलतिपलितवलिन-जरतीभिः** ।२।१।६७। पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोऽपि समस्यते । युवा खलतिः–युवखलतिः । युवतिः खलती युवखलती । युवजरती । युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्भेन

त:] नात्र कठत्वं कुत्स्यते,अतः 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इति गतार्थता न शङ्क्या,प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तस्य प्रवृत्तेः । 'जनयति कुमुदभ्रान्तिं धूर्तबको बालमत्स्याना'मित्यत्र 'धूर्तबक'इत्यसाधुरेव । **प्रशंसावचनैश्च** । वचनग्रहणं रूढि-शब्दपरिग्रहार्थम् । तेन ये यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयो, ये च विशेषवचनाः शुचिमृद्वादयो, ये तु गौण्या वृत्त्या प्रशंसां गमयन्ति–'सिंहो माणवकः' इत्यादयस्ते सर्वे व्युदस्यन्ते । **गवोद्ध इति** । 'अवङ् स्फोटायनस्ये'त्य-वङि 'आद्गुणः' । 'मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि' इत्यमरः । 'प्रशंसावचनपोटायुव-ती'त्येकयोगसंभवे पृथग्योगकरणं चिन्त्यफलम् । **युवखलतीति** । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् । 'पुंवत्कर्मधारये'ति युवतिशब्दस्य पुंवद्भावः । **जरतीति** । 'जीर्यतेरतृन्' 'उगितश्चे'ति ङीप् । एवं युवपलितः युववलिन इत्युदाहार्यम् ।

बा.] तदुदश्विचेति कर्मधारयः । **गृष्टिः सकृत्प्रसूतेति** । कोशवाक्यमिदम् । **गोगृष्टिरिति** । गृष्टिश्चासौ गौश्चेति कर्मधारयः । **धेनुर्नवप्रसूतेति** । कोशवाक्यमिदम् । **गोधेनुरिति** । धेनुश्चासौ गौश्चेति विग्रहः । **वशा वन्ध्येति** । कोशवाक्यमिदम् । **गोवशेति** । वशा चासौ गौश्चेति विग्रहः । **वेहद्गर्भघातिनीति** । कोशवाक्य-मिदम् । **गोवेहदिति** । वेहच्चासौ गौश्चेति विग्रहः । **बष्कयण्यतरुणवत्सेति** । 'चिरसूता बष्कयणी' इत्यमरः। 'तरुणवत्से'त्यपपाठः । **गोबष्कयणीति** । बष्कयणी चासौ गौश्चेति विग्रहः । **कठप्रवक्तेति** । प्रवक्ता=अध्यापकः, स चासौ कठश्चेति विग्रहः । **कठाध्यापक इति** । अध्यापकश्चासौ कठश्चेति विग्रहः । **कठधूर्त इति** । धूर्तश्चासौ कठश्चेति विग्रहः । 'धूर्तोऽक्षदेवी'त्यमरः । विट इत्यन्ये । नच 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इत्यनेन सिद्धिः शङ्क्या, प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तत्प्रवृत्तेः । न हि कठत्वं कुत्सितम् । **प्रशंसावचनैश्च** । **एतैरिति** । रूढ्या प्रशंसा-वाचकैरित्यर्थः । **जातिरिति** । 'पोटायुवती'त्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **प्राग्वदिति** । समानाधिकरणैः समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । जातेः पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । **गोमतल्लिकेति** । मतल्लिका चासौ गौश्चेति विग्रहः । **गो-मचर्चिकेति** । मचर्चिका चासौ गौश्चेति विग्रहः । **गोप्रकाण्डमिति** । प्रकाण्डं चासौ गौश्चेति विग्रहः । **गवोद्ध इति** । उद्धश्चासौ गौश्चेति विग्रहः । 'अवङ् स्फोटायनस्य' 'आद्गुणः' । **गोतल्लज इति** । तल्लजश्चासौ गौश्चेति विग्रहः । सर्वत्र परवल्लिङ्गता । मतल्लिकादिशब्दानामप्रसिद्धत्वाद्व्याचष्टे—**प्रशस्ता गौरित्यर्थ इति** । गोशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाभिप्रायात्प्रशस्तेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । गोशब्दस्य पुंलिङ्गत्वे तु प्रशस्त इति पाठ्यम् । ननु गोशब्दस्य पुंलिङ्गत्वे मतल्लिकामचर्चिकाप्रकाण्डशब्दानामपि विशेष्यनिघ्नत्वात्पुंलिङ्गतापत्तिः । गोशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वे तु प्रकाण्डो-द्धतल्लजानामपि स्त्रीलिङ्गतापत्तिश्चेत्यत आह—**मतल्लिकादय इति** । 'मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनी'त्यमरः । **कुमारी मतल्लिकेति** । अवस्थाविशेषात्मकवयोविशेषवाचित्वान्न जातिवाची कुमारी-शब्द इति न समासः । समासे तु 'पुंवत्कर्मधारये'ति पुंवत्त्वं स्यादिति भावः । **युवा खलति** । युवन्शब्दः खल-त्यादिभिः समानाधिकरणैः समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । विशेषणसमासेन सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह–**पूर्वेति** । युवन्शब्दस्य खलत्यादिशब्दानां च गुणवाचित्वाद्विशेषणत्वे कामचारात्पूर्वनिपातस्याऽनियमे प्राप्ते तन्नियमार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः । **खलतिः**=केशहीनशिराः । 'पलितं जरसा शौक्ल्यं' 'वलिनो वलिभः समौ' इत्यमरः । **युवखलति-रिति** । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नलोपः । ननु युवेति पुंलिङ्गनिर्देशात् कथं युवतिशब्दस्य समास इत्यत आह—**लिङ्गविशिष्टेति** । **युवखलतीति** । 'पुंवत्कर्मधारये'ति पुंवत्त्वम् । **युवजरतीति** । जरती=वृद्धा । युवतिश्चासौ जरती चेति विग्रहः । 'पुंवत्कर्मधारये'ति पुंवत्त्वम् । ननु युवतिः कथं जरती स्यादित्यत आह—

शे.] इति पञ्चसूत्र्येत्यर्थः । विध्युन्मूलकत्वरूपयुक्तिमूलकस्य 'निषेधाश्च बलीयांसः' इत्यस्य तु न विषयः,तद्बाधं विना कर्मधारयांशेऽस्य विधेरचारितार्थ्यात् । बाध्यसामान्यचिन्तया च सर्वबाधः । इभी पोटेत्यादिविग्रहः । जातेः पूर्वनिपातार्थं 'पोटायुवति' इति सूत्रम् ।

प्रशंसाव । जातिरिति वर्त्तते । ननु मतल्लिकादेः स्त्रीत्वात् प्रशस्त इत्यर्थो न युक्तः । 'प्रशस्ता गौरित्यर्थ इति पाठ' उद्धादेः पुंस्त्वात्प्रकाण्डस्य क्लीबत्वादयुक्तोऽत आह—**न तु विशेष्यनिघ्ना इति** । **युवत्यामेवेति** । जरत्यां युवतीधर्मारोपे तु युवती-

तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम् । **कृत्यतुल्याख्या अजात्या** ।२।१।६८। भोज्योष्णम् । तुल्यश्वेतः । सदृशश्वेतः । अजात्या किम् ? । भोज्य ओदनः । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न ॥ **वर्णो वर्णेन** ।२।१।६९। समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः । **कडाराः कर्मधारये** ।२।२।३१। कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः । **कुमारः श्रमणादिभिः** ।२।१।७०। कुमारी

त.] वलिनशब्दः पामादिः । **कृत्यतुल्याख्या** । 'तुल्यमहान्' 'सदृशमहा'नित्यादौ तु परत्वादनेन 'सन्महद्'दिति बाध्यते । 'तस्य सत्कृत्यशालिनः' इति भट्टिप्रयोगे तु 'सतां कृत्यं सत्कृत्य'मिति षष्ठीसमासो बोध्यः । एवं 'परमपूज्यः' इत्यादिष्वपि । **वर्णो** । समानाधिकरणेन वर्णवाचिना वर्णवाचि समस्यत इत्यर्थः । 'विशेषणं विशेष्येणे'त्यनेनैव सिद्धे पृथग्विधानं 'वर्णो वर्णेष्वनेते' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो विधीयमानः प्रतिपदोक्तत्वादेतत्समासपूर्वपदस्यैव भवतु नान्यस्येत्येतदर्थम् । **कृष्णसारङ्ग इति** । सारङ्गश्चित्रपर्यायः । स च गुणोपसर्जनद्रव्यपरः । कृष्णशब्दोऽपि कृष्णावयवके भाक्तः । एवं च गौणे सामानाधिकरण्ये 'विशेषणं विशेष्येणे'त्यप्रवृत्तौ समासार्थमपीदमारब्धव्यमित्याहुः । ननु 'तृतीया तत्कृते'त्यनेनैवायं समासः सिध्यति, सारङ्गत्वस्य कृष्णादिकृतत्वात् । नापि स्वरे भेदः । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीये'त्यनेनैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धेरिति चेदत्राहुः—'कृष्णशुक्लो हरितशुक्ल इत्याद्यर्थं समासोऽनेनाऽवश्यं विधेयः । नहीह तत्कृतत्वमस्ति । यद्यपीह 'विशेषणं विशेष्येणे'त्यनेन समासः सिध्यति, तथापीष्टः स्वरो न सिध्यति । न च प्रतिपदोक्तसमासोऽकिञ्चित्करः, व्यावर्त्याऽलाभादिति वाच्यं, कृष्णशुक्लौ इत्यादेर्व्यावर्त्यस्य संभवा'दिति । **कडाराद्य इति** । बहुवचननिर्देशादिति भावः । आदिशब्देन—'गडुलशाण्डिल्यः', 'शाण्डिल्यगडुलः' इत्यादि । एतच्च

बा.] **युवत्यामेवेति** । **कृत्यतुल्याख्या** । कृत्यप्रत्ययान्ताः, तुल्यवाचकाश्च जातिभिन्नवाचकेन समानाधिकरणेन समस्यन्ते स तत्पुरुष इत्यर्थः । **भोज्योष्णमिति** । भोज्यं च तदुष्णं चेति विग्रहः । 'ऋहलोर्ण्य'दिति ण्यत् । अर्हे कृत्यप्रत्ययः । भोज्योष्णशब्दयोः क्रियागुणशब्दत्वाद्विशेषणत्वे कामचारादनियतपूर्वनिपाते प्राप्ते नियमार्थमिदम् । **तुल्यश्वेत इति** । तुल्यश्चासौ श्वेतश्चेति विग्रहः । उभयोर्गुणवचनतया विशेषणत्वाऽनियमेऽपि तुल्यशब्दस्यैव पूर्वनिपातः । आख्याग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**सदृशश्वेत इति** । सदृशशब्दस्य तुल्यपर्यायत्वादिति भावः **भोज्य ओदन इति** । अत्र ओदनशब्दस्य जातिवाचित्वात्तेनायं समासो न भवतीत्यर्थः । नन्वेतत्समासाऽभावेऽपि विशेषणसमासो दुर्वार इत्यत आह—**प्रतिषेधेति** । भोज्यशब्दपूर्वनिपातस्योभयत्राप्यविशिष्टतया 'अजात्ये'ति पर्युदासवैयर्थ्यादिति भावः । **वर्णो** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**समानाधिकरणेनेति** । वर्णवाचिना समानाधिकरणेन वर्णवाची समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । **कृष्णसारङ्ग इति** । सारङ्गः—चित्रवर्णवान् । कृष्णशब्दः कृष्णावयवके लाक्षणिक इति सामानाधिकरण्यम् । कृष्णश्चासौ सारङ्गश्चेति विग्रहः । विशेषणसमासेन सिद्धे इदं प्रपञ्चार्थमेव । यत्तु 'वर्णो वर्णेष्वनेते' इति स्वरविधौ प्रतिपदोक्तत्वादस्यैव ग्रहणार्थमिदम् । तेन सारङ्गस्यावयवः कृष्णः सारङ्गकृष्ण इत्यत्र 'वर्णो वर्णेषु' इति स्वरो नेति, तच्चिन्त्यं, कर्मधारयस्वरप्रकरणे 'वर्णो वर्णेष्वनेते' इति सूत्रस्य पाठेनैव सिद्धेरिति दिक् । **कडाराः कर्म** । 'उपसर्जनं पूर्व'मित्यतः पूर्वमित्यनुवर्तते । 'कडाराः' इति बहुवचननिर्देशात्तदादिग्रहणम् । तदाह—**कडाराद्य इति** । 'उपसर्जनं पूर्व'मिति नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । **कडारजैमिनिरिति** । कडारश्चासौ जैमिनिश्चेति विग्रहः । **कुमारः श्रमणा** । कुमारशब्दः श्रमणादिभिः समानाधिकरणैः समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । **कुमारश्रमणेति** । 'पुंवत्कर्मधारये'ति पुंवत्त्वम् । **श्रमणा**—परित्यक्तसर्वसङ्गा ।

शे.] शब्दस्य विशेषणत्वेन 'विशेषणम्' इति समासेऽपि पूर्वनिपातनियमसिद्धया जरतीग्रहणस्य वैयर्थ्यमेव स्यादिति भावः । **कृत्यतु** । कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यवाचकाश्च जातिभिन्नवाचकेन समस्यन्त इत्यर्थः । 'तुल्यमहा'नित्यादौ परत्वादनेनैव समासः । पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । सत्कृत्यं, परमपूज्य इत्यादौ षष्ठीसमासो बोद्धव्यः । यद्वा बाहुल्कादेतद्विषये 'सन्महद्' इत्यस्यैव प्रवृत्तिः । **सामर्थ्यादिति** । पूर्वनिपातस्योभयत्रापि समत्वादिति भावः । जातिभिन्नवाचकेन समासे हि पूर्वनिपाताऽनियमे प्राप्ते तन्नियमार्थमिदं सार्थकमिति अजात्येत्येतदर्थं स्यादिति तत्सामर्थ्याद्विशेषणसमासबाध इति तात्पर्यम् । इदं प्राचामनुरोधेन । परे तु अजात्येति उक्तार्थस्य स्पष्टतया लाभायैव । अत एव 'कुलगार्हपते'ति सूत्रभाष्योदाहृते पण्यकम्बलः पण्यहस्तीत्यत्र विशेषणमिति समाससिद्धिः । भोज्य ओदन इत्यत्राऽसमासस्येष्टत्वे स बाहुल्काद्बोध्य इत्याहुः । **समानाधिकरणेनेति** ॥ वर्णवाचिना तादृशेन वर्णवाचि समस्यत इत्यर्थः । सारङ्गः—चित्रः । कृष्णशब्दस्तदवयवके लाक्षणिक इति सामानाधिकरण्यम् । 'विशेषण'मित्येव सिद्धे इदं व्यर्थम् । न च 'वर्णो वर्णेष्वनेते' इति स्वरविधायके प्रतिपदोक्तस्याऽस्यैव ग्रहणार्थमिदम् । अत एव सारङ्गस्यावयवः कृष्णः 'सारङ्गकृष्ण' इत्यत्र तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नेति वाच्यम् । कर्मधारयस्वरप्रकरणे तत्पाठेन सिद्धेरिति दिक् । बहुवचननिर्देशाद्यथार्थावगतिरित्याह—**कडाराद्य इति** । कर्मधारये किम् ? [illegible] इत्यपीत्यर्थः । 'युवा खलती'ति

श्रमणा कुमारश्रमणा। इह गणे श्रमणा प्रव्रजिता गर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एतदेव ज्ञापकं बोध्यम्। **चतुष्पादो गर्भिण्या** ।२।१।७१। चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत्। गोगर्भिणी। **मयूरव्यंसकादयश्च** ।२।१।७२। एते निपात्यन्ते। मयूरो व्यंसको मयूरव्यंसकः। व्यंसको धूर्तः। उदक्चाऽवाक् च उच्चावचम्। निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम्। नास्ति किंचन यस्य सः अकिंचनः। **(ग) आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये**। अश्नीत पिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अश्नीतपिबता। पचत-भृज्जता। खादतमोदता। **(ग) एहीडादयोऽन्यपदार्थे**। एहीड इति यस्मिन्कर्मणि [प्रयुज्यते] तदेहीडम्।

त.] भाष्ये स्पष्टम्। **एतदेवेति**। एवकारः स्फुटसिद्धत्वद्योतनार्थो, न त्ववधारणार्थः, 'युवा खलती'ति सूत्रे जरतीग्रहणस्यापि ज्ञापकत्वसंभवात्। न हि युवन्शब्दस्य पुंस्त्वे जरतीसामानाधिकरण्यं सङ्गच्छते। **चतुष्पादो**। मण्डूकप्लुत्याऽत्र 'जाति'रित्यनुवर्तत इत्याह—**जातिवाचीति**। जातिः किम्?। 'कालाक्षी गर्भिणी'। चतुष्पात्किम्?। ब्राह्मणी गर्भिणी। प्रत्युदाहरणे 'विशेषण'मिति समासः स्यादेव। गर्भिणीकालाक्षीत्यादिपूर्वनिपाते विशेषः। **मयूर**। चकारोऽत्रावधारणार्थः। तेन 'परममयूरव्यंसकः' इत्यादि समासान्तरं न भवति। **धूर्त इति**। एवं च गुणवचनत्वात्पूर्व-निपाते प्राप्ते इदं वचनमारब्धमिति भावः। अन्ये तु 'मयूर इव व्यंसको मयूरव्यंसक' इत्यादौ 'उपमानानि सामान्य-वचनै'रिति समासस्यापवादोऽयम्। तेन 'समासस्ये'त्यन्तोदात्तत्वमिह सिध्यति, 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'त्युपमानपूर्व-पदप्रकृतिस्वरस्योपमानसंशब्दनेन विहिते प्रतिपदोक्तसमासे चरितार्थत्वादित्याहुः। **अश्नीतपिबतेति**। इह क्रिया-रूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात्स्त्रीत्वाट्टाप्। एवमग्रेऽपि। **राजान्तरमिति**। अन्तरशब्दोऽत्र भिन्नवाची। **चिन्मात्र-मिति**। 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः। अन्तर-मात्रशब्दाभ्यां सह नित्यसमास इत्युभयत्राऽस्वपदविग्रहो

बा.] ननु सूत्रे कुमारशब्दस्य पुंलिङ्गस्यैव पाठात्कथमिह स्त्रीलिङ्गस्योदाहरणमित्यत आह—**इहेति**। ननु गणे स्त्रीलिङ्गाना-मेव पाठे सूत्रस्य कथं तेषु प्रवृत्तिः?। नच लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति वाच्यं, तत्सद्भावे प्रमाणाऽभावादित्यत आह—**लिङ्गेति**। **एतदेवेति**। एतदपीत्यर्थः। 'युवा खलती'ति सूत्रे जरतीग्रहणस्यापि तज्ज्ञापकत्वात्। न हि युवन्शब्दस्य जरतीसामानाधिकरण्यमस्ति। **चतुष्पादो गर्भिण्या**। 'जातिग्रहणं कर्तव्य'मिति वार्तिकमभिप्रेत्याह—**चतुष्पाज्जा-तीति**। **गोगर्भिणीति**। गर्भिणी चासौ गौश्चेति विग्रहः। विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमिदं सूत्रम्। जातिरिति किम्?। कालाक्षी गर्भिणी। **मयूरव्यंसका**। **एते निपात्यन्त इति**। कृतसमासकार्या निर्दिश्यन्त इत्यर्थः। **मयूरव्यंसक इति**। व्यंसकश्चासौ मयूरश्चेति विग्रहः। **व्यंसको धूर्त इति**। अत्र कोशो मृग्यः। गुणवचनत्वाद्व्यंसकशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं वचनम्। **उच्चावचमिति**। उदक्शब्दस्य उच्चेत्यादेशः। अवाक्शब्दस्य अवचादेशश्च। उच्चावचं नैकभेद'मित्यमरः। **निश्चप्रचमिति**। निश्चितशब्दस्य निश्चादेशः। प्रचितशब्दस्य प्रचादेशः। **नास्ति किंचनेति**। चनेत्यव्ययमप्यर्थे। नास्ति किमपि यस्येत्यर्थे बहुव्रीह्यपवादस्त्रिपदस्तत्पुरुषः। नञो नकारस्य लोपश्च निपात्यते। 'नलोपो नञः' इति तु नात्र प्रवर्तते, किंशब्दस्य उत्तरपदत्वाऽभावात्, समासचरमखण्ड एव उत्तरपद-शब्दस्य रूढत्वात्। **नास्ति कुत इति**। कुतोऽपि भयमस्य नास्तीति विग्रहस्यार्थः। **अकुतोभय इति**। बहुव्रीह्यपवादस्तत्पुरुषः। **राजान्तरमिति**। अत्राऽन्तरशब्दोऽन्यपर्यायः। तस्य स्थाने अन्यशब्दो विग्रहवाक्ये ज्ञेयः, नित्यसमासत्वेनाऽस्वपदविग्रहौचित्यात्। नित्यसमासत्वं च राजान्तरमित्यस्य व्याख्यानादेव ज्ञेयम्। अत्र अन्तरशब्दस्य परनिपातः। **चिन्मात्रमिति**। 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः। नित्यसमासत्वसूचनाय अस्वपद-विग्रहः। निपातनादनुनासिकनित्यतेत्याहुः। **आख्यातमिति**। गणसूत्रम्। क्रियासातत्ये गम्ये तिङन्तं तिङन्तेन समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः। **अश्नीतपिबतेति**। इहाऽसुबन्तत्वेऽपि समासः। क्रियारूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्या-त्स्त्रीत्वाट्टाप्। एवं पचतभृज्जतेत्यादावपि। **एहीडादय इति**। इदमपि गणसूत्रम्। अन्यपदार्थे एहीडादयो निपात्यन्त इत्यर्थः। एहि ईडे इति विग्रहः। 'ईडे' इति लडुत्तमपुरुषैकवचनम्। इकारादेकारस्य अकारादेशः।

शे.] सूत्रे जरतीग्रहणस्यापि ज्ञापकत्वात्। **चतुष्पादो**। 'जातिग्रहणं कर्त्तव्य'मिति वार्त्तिकलब्धमर्थमाह—**जातिवाचिन इति**। **मयूरो व्यंसक इति**। केचित्तु मयूर इव व्यंसक इत्यर्थे उपमानसमासापवादोऽयं, प्रतिपदोक्तोपमानसमासविषयकपूर्वपदप्रकृति-स्वराऽभावायेत्याहुः। **उच्चावचमिति**। उच्चावचादेशोऽत्र। उच्चनीचमित्यर्थे इदमित्यन्ये। निश्चितप्रचितयोर्निश्चप्रचादेशः।

एतदन्तर्गणसूत्राण्याह—**आख्यातमिति**। क्रियाप्रधानमित्यर्थः। अत्र 'एहीडादयः' इत्यतोऽन्यपदार्थ इत्यनुवर्त्तते। गणे तस्य पूर्वं पाठात्। इह त्वसातत्याऽर्थतां तस्य ध्वनयितुं व्युत्क्रमेण पाठस्तदाह—**यत्राऽभिधीयत इति**। **अश्नीतपिबतेति**। अन्य-पदार्थस्य क्रीडादिरूपत्वेन स्त्रीत्वात्समासत्वेन प्रातिपदिकत्वाच्च टाप्। **खादतमोदतेति**। 'मोदन्ता'मित्यस्य स्थाने मोदतेत्यादेशः।

पृहियवन्न् । उद्धर कोष्ठादुत्सृज-देहीति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृजा । उच्चमविचमा । भसावत्यार्थमिह पाठः । (ग) जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति । जहीत्येतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्ये, समासेन चेत्कर्ताऽभिधीयत इत्यर्थः । जहिजोडः । जहिस्तम्बः । नास्ति कुतो-[ऽपि] भयं यस्य सोऽकुतोभयः । अन्यो राजा राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् । [अविहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः] । ईषदकृता ।२।२।७। ईषत्पिङ्गलः । * ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम् । ईषद्रक्तम् । नञ् ।२।२।६। नञ् सुपा सह समस्यते । नलोपो नञः ।६।३।७३। नञो नस्य लोपः

त.] दर्शितः । नित्यसमासत्वं त्ववधारणार्थकचकारेण लब्धमित्याहुः । उद्धर कोष्ठादित्यादि । उद्धर उत्सृजेत्येतावानेव विग्रहः । उत्सृजेत्यस्य विवरणं-देहीति । कोष्ठादिति तूद्धरेत्यस्याकाङ्क्षापूरणार्थमुक्तम् । समासेन चेत्कर्तेति । 'जहि जोड'मित्याभीक्ष्ण्येन य आह स जहिजोडः । एवं जहि स्तम्बमिति य आह स जहिस्तम्बः । नञ् । इह 'नलोपो नञः' इत्यत्र विशेषणार्थो ञकारः । तत्फलं च नैकधेत्यत्राऽलोपः । 'अव्यये नञ्कुनिपातानां'मित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं ञकारोच्चारणमित्यन्ये । सुपा सह समस्यत इति । उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः । तथाहि आरोपितत्वं नञा द्योत्यते । तथा च अब्राह्मणशब्दादारोपितो ब्राह्मण इति बोधे अर्थाद्ब्राह्मणभिन्न इति पर्यवस्यति । अतएवाऽनुपसर्जनत्वादतस्मिन्स इत्यादौ सर्वनामकार्यं सिध्यति । तत्पुरुषस्यौत्सर्गिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमप्येवं सति निर्बाधम् । 'एतत्तदो'रिति सूत्रेऽनञ्समासग्रहणं चेह लिङ्गमित्यादि मनोरमायामनुसन्धेयम् । नलोपो नञः । 'नञोऽचि'ति वक्तव्ये नलोपवचनं साकच्कार्थं,तेन नञोऽकचि 'अकब्राह्मणः' 'अकनश्व' इत्यादि सिद्धमित्याहुः । उत्तरपदे इति । 'अलुगुत्तरपदे' इत्यधिकारादिति भावः । उत्तरपदे किम् ? । घटो नास्ति । पटो नास्ति । नन्वेवमपि 'स्त्रैणाऽर्थे' इत्यत्र नलोपः स्यादिति चेदत्राहुः—उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदेन नञं विशेष्य 'पूर्वपदभूतस्य नञः' इति व्याख्यानान्न भवति । 'स्त्रीपुंसाभ्या'मिति विहितस्य नञ्प्रत्ययस्याऽपूर्वपदत्वात् । अतएव चाऽत्र 'प्रत्ययाऽप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहण'मिति परिभाषा नोपतिष्ठते । न च प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणान्नञ्प्रत्ययान्तस्य पूर्वपदत्वं संभवत्येवेति 'प्रत्ययाप्रत्यययो'रित्येतदुपतिष्ठत एवेति वाच्यं, 'हृदयस्य हृल्लेखे'ति सूत्रेऽण्ग्रहणात्पृथग्लेखग्रहणेन 'उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ती'ति ज्ञापनात् । यद्वा 'अमूर्धमस्तकात्' 'विभक्तावप्रथमाया'मित्यादिज्ञापकात्

बा.] पृहियवमिति । 'यौमी'त्यस्य यवादेशः । 'उत्सृजे'त्यस्य विवरणं-देहीति । इह पाठ इति । एहीडादिष्वित्यर्थः । 'जहि कर्मणा बहुल'मित्यपि गणसूत्रम् । कर्ताऽभिधीयते इति । उक्तः कर्तेत्यर्थः । जहिजोड इति । 'जोड' इति कस्यचित्संज्ञा । जहि जोडं जहि जोडमित्याभीक्ष्ण्येन य आह स जहिजोडः । जहिस्तम्ब इति । जहि स्तम्बं, जहि स्तम्बमिति य आहेति विग्रहः । [इति समानाधिकरणाधिकारः] । ईषदकृता । ईषच्छब्दोऽकृदन्तप्रकृतिकसुबन्तेन समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । ईषत्पिङ्गल इति । पिङ्गलशब्दोऽव्युत्पन्नप्रातिपदिकमिति भावः । ईषद्गुणवचनेनेति । 'अकृतेत्यपहाये'ति शेषः । नञ् । इदं समानाधिकरणाधिकारस्थं नेत्यभिप्रेत्याह—सुपा समस्यत इति । न लोपो नञः । नेति लुप्तषष्ठीकं पदं । तदाह—नञो नस्येति । उत्तरपदे इति । 'अलुगुत्तरपदे' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'नञोऽ'चीति सिद्धे लोपवचनम्-'अकब्राह्मण' इति साकच्कार्थमित्याहुः । अब्राह्मण इति । अत्रारोपितत्वं नञर्थः । आरोपितत्वं च ब्राह्मणत्वद्वारा ब्राह्मणे अन्वेति । आरोपितब्राह्मणत्ववानिति बोधः ।

शे.] एहीडादय इति । लडुत्तमपुरुषैकवचनस्य 'ईडे इत्यस्य ईडादेशः । पृहियवमित्यत्र यौमीत्यस्य यवादेशः । उद्धर कोष्ठादिति । उद्धरोत्सृजेति विग्रहः । उत्सृजेत्यस्य विवरणं देहीति । कोष्ठादिति तूद्धरेत्यस्याकाङ्क्षापूरणाय । इह पाठ इति । एहीडादिषु तिङन्तपूर्वपदोत्तरपदकसमुदायानामित्यर्थः । कर्तेति । 'उक्त' इत्यादिः । जहि जोडमित्याभीक्ष्ण्येन य आह स जहिजोडः । चिन्मात्रमिति । अत्राऽनुनासिकनित्यता निपातनात् । एवार्थमात्रशब्देनात्र समासः । मयूरव्यंसकादयश्चेति चकार एवकारार्थः । तेनैषां समासान्तरघटकता नेति 'परमो मयूरव्यंसक' इत्याद्येव । ईषद्गुणवचनेनेति । अकृतेत्यस्य स्थाने इदं । तदाह-ईषद्रक्तमिति ।

नञ् । ञकारो निषेधार्थकनशब्देन समासे तत्पुरुषत्वाऽभावाय । तेन नैकधेत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न । अत्रैव नलोपं वारयितुं लोपविधायके ञकारोच्चारणम् । प्रसिद्धतरत्वान्नञत्राऽव्ययं, न तु स्त्रीपुंसाभ्यां नञ् । ये तु नेत्यव्ययं नेच्छन्ति, अत एव 'न लोपो नञः' इति सूत्रे नञः सानुबन्धकस्य ग्रहणं व्यर्थं, नस्येत्येव सिद्धम् । न च प्रश्नपुत्रे दोषः, सानुबन्धकत्वात् । अव्ययेष्वपि नेत्येव पाठ्यमित्याशयः । 'वामनपुत्र' इत्येतद्वारणार्थं तु सानुबन्धकः पठित इति भाष्योक्तं सङ्गच्छत इति वदन्ति च, तेषामुभयत्रापि ञकारः स्पष्टार्थः । नैकधेत्यादि नान्तरीयकमिति च पृषोदरादित्वात्साधुः । न लोपो । 'नञोऽचि'ति सिद्धे लोपवचनं साकच्कार्थम् । तेनाऽकब्राह्मण इत्यादि सिद्धमित्येके । ननेत्यादौ द्वित्वे बहुव्रीहिवद्भावेऽपि नाऽनेन लोपः । उत्तरपदशब्दस्य

स्यादुत्तरपदे । [न ब्राह्मणः—] अब्राह्मणः । तस्मान्नुडचि ।६।३।७४। लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याऽजादेर्नुडागमः स्यात् । अनश्वः । अर्थाऽभावेऽव्ययीभावेन सहाऽयं विकल्प्यते । 'रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः

त.] 'नलोपो नञः' इत्यत्राऽव्ययमेव नञ् गृह्यते, न तु प्रत्यय इति । तस्मान्नुडचि । 'ङः सि धुडि'त्यत्रेवाऽचीति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यत इत्याह—अजादेरिति । अचा उत्तरपदविशेषणात् 'यस्मिन्विधि'रिति तदादिविधिर्लभ्यत इति भावः । अनश्व इति । नुटः परादित्वेनाऽपदान्तत्वान्ङमो ह्रस्वादिति ङमुण्न भवति । ननु विघ्नानामभावोऽविघ्नमित्यत्रापि परत्वात्तत्पुरुषः स्यात्, अव्ययीभावस्य निर्मक्षिकादौ सावकाशत्वात् । अन्यथा 'अनुपलब्धिः' अविवाद

बा.] अर्थाद्ब्राह्मणभिन्न इति पर्यवस्यति । केचित्तु नञ् भिन्नवाची, ब्राह्मणाद्भिन्न इत्यर्थ इत्याहुः । तदयुक्तं, ब्राह्मणाद्भिन्न इत्यर्थे पूर्वपदार्थप्राधान्यापत्तेः । तथाच 'उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष' इति भाष्योद्घोषो विरुध्येत । किंच—अते, अतस्मै, अतस्मादित्यादौ सर्वनामकार्यं शीभावस्मायादिकं न स्यात्, तच्छब्दार्थस्य नञर्थं प्रति विशेषणत्वेऽप्रधानत्वात्, 'संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः' इत्युक्तेः । तथा 'अस' इत्यादौ 'तदोः सः सावनन्त्ययोः' इति सर्वाद्यन्तर्गतत्यदादिकार्यं सत्वं च न स्यात् । 'अनेक'मित्यत्र एकवचनानुपपत्तिश्च । एकभिन्नस्य एकत्वाऽसंभवेन द्वित्वबहुत्वनियमेन च द्विबहुवचनापत्तेः । तथा सति 'अनेकमन्यपदार्थे' इति नोपपद्येत । 'एतत्तदोः सुलोपः'इत्यत्र अनञ्समासग्रहणं चात्र लिङ्गम् । तद्धि 'असः शिवः', 'अनेषः शिव' इत्यादौ सुलोपाऽभावार्थम् । तद्भिन्न एतद्भिन्न इत्यर्थे तु तच्छब्दार्थस्य उपसर्जनतया त्यदाद्यत्वानापत्तौ हल्ङ्यादिलोपस्य दुर्वारत्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तस्मादुत्तरपदार्थप्राधान्यं भाष्योक्तमनुसृत्य आरोपितत्वमेव नञर्थ इति युक्तम् । विस्तरस्तु प्रौढमनोरमायां शब्दरत्ने मञ्जूषायां च ज्ञेयः।प्राचीनास्तु 'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ।' इति पठित्वा-अब्राह्मणः, अपापम्, अनश्वः, अनुदरा कन्या, अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः, अधर्म इत्युदाजह्रुः । तत्र सादृश्यादिकं प्रकरणादिगम्यमित्याहुः ।

तस्मान्नुडचि । तच्छब्देन पूर्वसूत्रावगतो लुप्तनकारो नञ् परामृश्यते । उत्तरपद इत्यनुवृत्तमचीत्यनेन विशेष्यते । तदादिविधिः । 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् परत्वा'दिति परिभाषया सप्तमी षष्ठीं प्रकल्पयति । तदाह—लुप्तनकारादिति । अनश्व इति । समासे सति नञो नकारस्य लोपे तत्परिशिष्टाऽकारस्य नुट् । टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । टित्त्वादाद्यवयव इति भावः । ङमुट् न कृतः, ङमुट्प्रसङ्गात् । ननु 'उत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्तु' इत्यादौ विघ्नानामभाव इत्यर्थे नञ्तत्पुरुषे सति परवल्लिङ्गत्वेऽविघ्न इति स्यात् । नच अर्थाभावेऽव्ययीभावेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम्, अव्ययीभावस्य निर्मक्षिकमित्यादौ सावकाशतया परत्वात्तत्पुरुषस्यैव प्रसङ्गादित्यत आह—अर्थाऽभावे इति । रक्षेति । पस्पशाह्निकभाष्ये इदं वाक्यम् । रक्षा च ऊहश्च आगमश्च लघु च असन्देहश्चेति द्वन्द्वः । 'परवल्लिङ्ग'मिति पुंस्त्वम् । अत्र सन्देहाऽभाव इत्यर्थेऽसन्देहशब्दस्य असन्देहा इति प्रयोगात्तत्पुरुषो विज्ञायते ।

शे.] मुख्यसमासचरमावयव एव रूढेरित्याहुः । तस्मान्नुट् । नञो नुडभावाय नाकनासत्ययोर्नलोपाऽभावे तद्धारणाय च 'तस्मा'दिति । ततो व्याख्यानाचाऽचीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे, सप्तमीनिर्देशस्तु 'यस्मिन्विधिः' इति परिभाषाप्रवृत्तये । तदाह—अजादेरिति । नुक् तु न कृतः । ङमुट्प्रसङ्गात् । अनश्व इति । आरोपितोऽश्व इति बोधः । नञ् तु द्योतकः । तत्र तादात्म्यारोपस्य भेदसादृश्ययोः सतोरेव सत्त्वेन संसर्गारोपस्य तदभाव एव सत्त्वेनाऽऽरोपितत्वबोधे सादृश्याऽभावादीनामर्थतो बोध इति नाऽब्राह्मणपदाल्लोष्टादिप्रतीतिरित्यन्यत्र विस्तरः । अर्थाऽभावे इति । तत्राप्यारोपितो घट इत्येव बोधः । भेदेन तदारोपबोधेऽत्यन्ताभावबोधः, तादात्म्येन तदारोपबोधे भेदबोधः । अत्र च प्रकरणादिकं नियामकमिति बोध्यम् । विकल्प्यत इति । पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभाव उत्तरपदार्थप्राधान्येऽयमित्यादिरीत्येति भावः । न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गमप्याह—रक्षोहेति । 'असन्देहा' इत्यस्य आरोपितः सन्देह इत्यर्थः । सन्देहाऽभावः प्रयोजनमिति यावत् । अव्ययीभावेन द्वन्द्वे हि परवल्लिङ्गेनाऽसन्देहा इत्यनुपपन्नमिति भावः । इदं पस्पशायां भाष्ये । असंहितमिति संहितासञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये वार्तिकम् । द्रुतामित्यायां मध्याविलम्बितवृत्तौ संहिताऽभाव इति तदर्थः । परे तु—भाष्ये नञ्तत्पुरुषोऽन्यपदार्थप्रधानः, उत्तरपदस्य धर्मपरतया न विद्यते ब्राह्मण्यं यस्मिन्सोऽब्राह्मणः । बहुव्रीहिस्तु तस्य धर्मिपरत्वे चरितार्थः । अत एव 'नञोऽस्त्यर्थानामुत्तरपदलोपश्च' इति 'अनेकम्' इति सूत्रस्थं वार्तिकं सङ्गच्छते । एतेन तत्त्वेऽपवादत्वादयं बहुव्रीहेर्बाधकः स्यादिति कैयटोक्तमपास्तम् । 'असः' इत्यादौ सर्वादिकार्यं तु 'एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे' इति ज्ञापकात्सिद्धम् । अत्र पक्षे 'अवर्षा हेमन्तः' इत्यादौ विशेष्यगतलिङ्गवचनापत्तिर्दोष उक्तः । तत्र यद्यपि लिङ्गदोषो 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वात्' इति परिहर्तुं शक्यते तथापि वचनदोषः स्थितः । ततः 'पूर्वपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति' । तत्रापि पक्षे 'असः' इत्यादिसिद्धिः प्राग्वदेव । न च पूर्वपदस्याऽव्ययत्वेन तदर्थप्रधानस्य लिङ्गसङ्ख्यायोग्यां कथं योग इति वाच्यम्? । शब्दशक्तिस्वभावाद्यत्वे नञोऽसत्त्वभूतार्थाभिधायित्वेऽपि समासे सत्त्वरूपार्थाभिधायित्वेन तद्योगसम्भवात् । यद्वा गुणवचनाना-

प्रयोजनमि'ति, अहुतायामसंहितमिति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेनानुपलब्धिरविवादोऽविघ्नमित्यादि सिद्धम् । * नञो नलोपस्तिङि क्षेपे । अ पचसि त्वं जाल्म ! । 'नैकधे'त्यादौ तु 'न'शब्देन सह 'सुप्सुपे'ति समासः । नभ्राण्नपान्नवेदा नासत्या नमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ।६।३।७५। [भ्राडिति क्विबन्तः]। पादिति शत्रन्तः । 'वेदा' इत्यसुन्नन्तः । न सत्या असत्याः । न असत्या नासत्याः । न मुञ्चतीति नमुचिः । न कुलमस्य [नकुलम्] । न खमस्य [नखम्] । न स्त्रीपुमान् । [नपुंसकम्] । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपात-

त.] इति न सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह–अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहेत्यादि । अविघ्नमिति । यद्यप्यविद्यमाना विघ्ना यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा 'अविघ्नं कर्मे'त्यादिप्रयोगः सिध्यति, तथापि 'उत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्तु' इत्यादिप्रयोगा अव्ययीभावं विना स्वरसतो न सिध्यन्तीति भावः । नञो नलोप इति । तिङन्तेन समासाऽभावादप्राप्ते वचनम् । अपचसीति । कुत्सितं पचसीत्यर्थः । नशब्देनेति । नञा समासे त्वनेकधेत्येव स्यादिति भावः । नभ्राट् । सत्सु साधवः सत्याः । 'तत्र साधुः' इति यत् । न सत्या असत्याः । न असत्या नासत्याः । इह बहुवचनमविवक्षितम् । तेन 'नासत्यावश्विनौ दस्रौ' इति सिद्धम् । नमुचिरिति । 'सर्वधातुभ्य इन्' । 'इगुपधात्किदि'ति कित्त्वान्न गुणः ।

बा.] अव्ययीभावे 'रक्षोहागमलघ्वसन्देह'मिति स्यात् । अहुतायामसंहितमिति । 'परः सन्निकर्षः संहिते'ति सूत्रे पठितमिदं वार्तिकम् । अहुतायां वृत्तौ संहिताऽभाव इत्यर्थः । अत्र अव्ययीभावे सति असंहितमिति प्रयोगादव्ययीभावेऽपि अर्थाऽभावो नञा गम्यो भवतीति विज्ञायते । अन्यथा तत्पुरुषे सति परवल्लिङ्गत्वादसंहितेति स्यात् । ततश्च नञा गम्येऽभावे तत्पुरुषाऽव्ययीभावयोर्विकल्प इति स्थितम् । तेनेति । अनुपलब्धिरित्यत्र, अविवाद इत्यत्र च तत्पुरुषः, अविघ्नमित्यत्र अव्ययीभावश्च सिध्यतीत्यर्थः । शब्देन्दुशेखरे त्वन्यथा प्रपञ्चितम् । नञो नलोपस्तिङि क्षेपे इति । 'न लोपो नञः' इति सूत्रस्थवार्तिकमिदम् । नञो नकारस्य लोपः स्यात्तिङि परे निन्दायामिति वक्तव्यमित्यर्थः । अपचसि त्वं जाल्मेति । कुत्सितं पचसीत्यर्थः । अत्र अ इति भिन्नं पदं तिङन्तेन समासाऽभावात् । वार्तिकमिदं प्रसङ्गादुपन्यस्तम् । नञ्समानार्थकेन 'अ' इत्यव्ययेनापि सिद्धमिदमिति वार्तिकं विफलमेव । केचित्तु असादेव वार्तिकादव्ययेषु 'अ' इत्यस्य पाठोऽप्रामाणिक इत्याहुः । ननु नैकधेत्यत्रापि नञ्समासे 'न लोपो नञः' इति नकारस्य लोपे 'तस्मान्नुडचि'ति नुटि अनेकधेत्येव स्यादित्यत आह—नैकधेत्यादौ त्विति । एतदर्थमेव 'न'मिति सूत्रे, 'न लोपो नञः' इति सूत्रे च ञकारानुबन्धग्रहणमिति भावः । नभ्राण्नपात् । सुगमम् । अनुवर्तमान

शे.] माश्रयतो लिङ्गादिवत्समासाऽर्थः प्रतियोगितया यद्द्रव्यं श्रितस्तत्स्थलिङ्गादि समासस्य भविष्यति । एतेनात्र पक्षे 'अवर्षा हेमन्तः' इत्यादौ हेमन्ताद्याश्रयगतलिङ्गसङ्ख्याप्रसङ्ग इति कैयटोक्तमपास्तम् । अभावेन प्रतियोगिनोऽपि स्वज्ञानाद्याश्रयणेन तस्याप्याश्रयत्वात् । स्वघटितसमासघटकेनोपस्थित्या च तस्यैवाश्रयस्य ग्रहणौचित्यात् । अन्यथा तद्दोषदूषितपक्षोर्ध्वमाश्रितेऽपि पक्षे तद्दोषानुवृत्तौ भाष्यस्य निर्दलतापत्तिः । एतत्समकक्षतया 'अथ वा पुनरस्तूत्तरपदार्थप्रधानः' इत्युक्तेरसङ्गतिश्च । त्वद्रीत्या हि 'अस्तु तर्ह्युत्तरपदार्थे' इति वक्तुमुचितम् । एतत्पक्षद्वयेऽप्यनेकमित्यादावेकवचनाऽसिद्धिं वक्ष्यमाणां मनसि निधायोत्तरपदार्थप्रधानत्वं सिद्धान्तितम् । तत्पुरुषस्योत्सर्गतस्तत्प्रधानत्वाच्च । अत्र पूर्वपदार्थप्रधानत्वपक्षेऽपवादत्वेनाऽव्ययीभावस्य बाधनाञ्ञाऽव्ययीभावाऽभावोऽवश्यं स्वीकार्यः । अन्यथाऽव्ययीभावाऽसिद्धिरूपदूषणानुपन्यासेन भाष्यस्य न्यूनतापत्तिः । तस्मादत्यन्ताभावार्थकनञः क्रियादिप्रतियोगिकाऽभावबोधकत्वेनोत्तरपदार्थेनानन्वयादसामर्थ्येन नाऽव्ययीभावः–'अमाक्षिकम्' इत्यादौ । न सन्देह इत्यादौ सन्देहस्य गुणत्वेन भवत्येव तदभावबोधो नञा । एतदेवाभिप्रेत्य भाष्ये उक्तम्–'प्रसज्यायं क्रियागुणौ ततः प्रतिषेधति' इति । 'असन्देह' इत्यादौ चारोपितः सन्देह इति भेदेनारोपज्ञानात्तदत्यन्ताऽभावप्रतीतिः । किञ्चाऽर्थाभावशब्दे नञो घटकतयाऽस्य सूत्रगृहीताऽव्ययतयाऽनेन नाऽव्ययीभावः । सूत्रगृहीताव्ययेन 'अव्ययम्' इति समासाऽभावस्य तत्र सूत्रे उपपादितत्वात् । अत्र चेदं भाष्यमपि मानम् । 'असंहित'मित्यत्र सन्धानं संहितमिति भावे क्तः । आरोपितं सन्धानम् । आरोपितः परः सन्निकर्ष इत्यर्थे तदभावात्संहितासञ्ज्ञा न प्राप्नोतीत्यर्थ इति न तदसङ्गतिः । संहितशब्दः 'परः सन्निकर्षः' इति सूत्रबलात्स्त्रीलिङ्गो, वार्त्तिकप्रामाण्यात् क्लीबोऽपि । अत एव 'संहितव'दित्यादिप्रातिशाख्यतद्भाष्ययोः प्रयुक्तम् । अत एव 'परः सन्निकर्षः संहिता चेदहुतायामसंहितमि'ति वार्त्तिकं, 'परः सन्निकर्षः संहिता चेदहुतायां वृत्तौ हि संहितासञ्ज्ञा न प्राप्नोती'ति शेषपूरणेन व्याख्याय हुतायामेव हि परः सन्निकर्षो नाऽहुतायामित्यनेनासंहितमित्यंशोऽर्थतो हेतुत्वेन व्याख्यातो भाष्ये । 'न प्राप्नोती'त्यंशस्य तद्व्याख्यानत्वे हि असामर्थ्यात्समासानापत्तिः । त्वद्रीत्या संहितासञ्ज्ञाऽभावः प्राप्नोतीत्येवं वदेत्, वार्त्तिककृतो हेत्वकथनेन न्यूनता चेत्याहुः । प्रसङ्गादाह–नञो नलोपस्तिङीति । तिङन्तेन समासाऽभावादप्राप्तौ वचनम् । अपचसीत्यस्य–कुत्सितं पचसीत्यर्थः । अत एव नञ्समानार्थः 'अ'शब्दोऽव्ययेष्वप्रामाणिक इति बोध्यम् । नञा समासेऽनेकधेत्येव स्यादत आह—नशब्देनेति । एकशब्दस्येति भावः । ततो वा प्रकारे । प्रकारेऽनेकस्य [illegible] । एवमेव [illegible] नान्तरीयकत्वयः साधवः ।

मांस्। न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षरतेः क्षीयतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । न क्रामतीति नक्रः। क्रमेर्डः। न अकमस्मिन्निति नाकः । **नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्** ।६।३।७७। नग इत्यत्र नञ् प्रकृत्या वा । नगाः, अगाः पर्वताः । अप्राणिष्विति किम् ? । अगो वृषलः शीतेन । 'नित्यं क्रीडे'त्यतो नित्यमित्यनुवर्तमाने—। **कुगतिप्रादयः** ।२।२।१८। एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः । 'गतिश्चे'त्यनुवर्तमाने—। **ऊर्यादिच्विडाचश्च** ।१।४।६१। एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । उररीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य । * **कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम्** । कारिका-क्रिया । कारिकाकृत्य । **अनुकरणं चाऽनितिपरम्** ।१।४।६२। खाट्कृत्य । अनितिपरं किम्—। खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् । **आदराऽनादरयोः सदसती** ।१।४।६३।

त.] क्षरतेः क्षीयतेर्वेति । 'क्षर सञ्चलने' भ्वादिः । 'क्षि निवासगत्योः' तुदादिः । कुगति । 'कु'शब्दोऽत्राव्ययं गृह्यते, न तु पृथिवीवाचको, गत्यादिसाहचर्यात् । ऊर्यादिच्विडाचश्च । 'उपसर्गाः क्रियायोगे' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—क्रियायोग इति । च्विडाचौ कृभ्वस्तियोगे विहितौ, तत्साहचर्यादूर्यादीनामपि तत्रैव गतिसंज्ञा । तेनेह न:—ऊरी पक्त्वा । माधवादिग्रन्थे तु आविःप्रादुःशब्दौ मुक्त्वा अन्येषां करोतिनैव योगे गतिसंज्ञे'ति स्थितम् । तथैवोदाहरति—ऊरीकृत्येति । एतच्च मनोरमानुसारेणोक्तम् । वस्तुतस्तु ऊरीभूयेति भाष्योदाहरणाद्दिङ्मात्रमुदाहरति, ऊरीकृत्येत्यवतरितुं युक्तम् । संज्ञाफलं समासः, तत्फलं च ल्यबिति बोध्यम् । ऊरी उररी—एतावङ्गीकारे । आविःशब्दस्य तु साक्षात्प्रभृतिषु पाठात्कृञो योगे गतिसंज्ञाविकल्पः, कृभ्वस्तियोगे त्वनेन नित्यमिति बोध्यम् । कथं तर्हि 'वारुणीमदविशङ्कमथाविश्चक्षुषो भवदसाविव रागः' इति माघ इति चेत् ? । अत्राहुः—'ते प्राग्धातोः' इति सूत्रस्य प्रयोगनियमार्थत्वपक्षे प्रकृतेऽनुपपत्तावपि संज्ञानियमार्थत्वपक्षे दोषलेशोऽपि नास्तीति । शुक्लीति । 'कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः' । 'अस्य च्वौ' इतीकारः । पटपटाकृत्येति । 'डाचि बहुलं द्वे भवतः' इति पटच्छब्दस्य द्वित्वम् । 'अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्द्धादि'ति डाचि टिलोपः । 'नित्यमाम्रेडिते डाची'ति तकारपकारयोः पकार एकादेशः । निपातसंज्ञायाः समावेशार्थः [सूत्रे] चकारः । तेन ऊरीकृतमित्यत्र 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे क्रियमाणे निपातप्रयुक्तमाद्युदात्तत्वं भवति । कारिकेति । भावे 'पर्यायार्हणे'ति ण्वुच् । तदाह—क्रियेति । 'क्रियायोगे' इत्यनेन कारिकाशब्दस्य विशेषणाच्छ्लोकवाची कारिकाशब्दोऽत्र न गृह्यत इति भावः । क्रियाशब्दस्याऽत्र मर्यादास्थितिरर्थः । यत्न इत्यन्ये । अनुकरणं चा । 'ते प्राग्धातोः' इत्यस्य संज्ञानियमपक्षेऽनितीति व्यर्थमिति मत्वा पृच्छति—अनितिपरं किमिति । इतरस्तु प्रयोगनियमपक्षे खाडित्यनुकरणस्येतिशब्दे परे गतिसंज्ञानिवारणायाऽनितिपरमि-

बा.] इति । 'समासविधयो वक्ष्यन्ते' इति शेषः । कुगतिप्रादयः । समस्यन्त इति । स तत्पुरुष इत्यपि ज्ञेयम् । कुत्सितः पुरुष इति । नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः । कुत्सितार्थकस्य 'कु' इत्यव्ययस्यैवात्र ग्रहणं, न तु पृथ्वीपर्यायस्य, गत्यादिसाहचर्यात् । गतिश्चेत्यनुवर्तमान इति । क्रियायोग इति चेति बोध्यम् । ऊर्यादिच्वि । च्वि-डाचौ प्रत्ययौ । ऊरीकृत्येति । ऊरीत्यव्ययमङ्गीकारे, तस्य कृत्वेत्यनेन गतिसमासः । समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । शुक्लीकृत्येति । अशुक्लं शुक्लं कृत्वेत्यर्थः । 'कृभ्वस्तियोगे' इत्यभूततद्भावे च्विः । गतिसमासे सति क्त्वो ल्यप्, 'वेरपृक्तस्ये'ति वलोपः । 'अस्य च्वौ' इति ईत्वम् । पटपटाकृत्येति । 'पटपटा' इति शब्दं कृत्वेत्यर्थः । 'अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धादनितौ डाच्' इति पटच्छब्दाड्डाचि द्वित्वम्, टिलोपः । 'नित्यमाम्रेडिते डाची'ति तकारपकारयोः पकार एकादेशः । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । कारिकाशब्दस्योपसङ्ख्यानमिति । 'गतिसंज्ञाया' इति शेषः । कारिकाशब्दं व्याचष्टे—कारिका क्रियेति । 'स्त्रियां क्ति'न्नित्यधिकारे धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् । कारिकाकृत्येति । क्रियां कृत्वेत्यर्थः । द्वितीयान्तस्य गतिसमासे क्त्वो ल्यप्, सुब्लुक् । कारिकाशब्दोऽत्र न कर्त्रीवाची, न श्लोकवाची च, व्याख्यानात् । अनुकरणं चा । अनुकरणं गतिसंज्ञं स्यादितिपरं वर्जयित्वेत्यर्थः । खाट्कृत्येति ।

शे.] शत्रन्त इति । 'पातेः क्विपि निपातनात्तुक्' इति 'उभे वनस्पत्यादिषु' इति सूत्रे वृत्तिः । 'नासत्या' इत्यन्तानि चत्वारि पृथक्पदानि । एते निपात्यन्त इत्यर्थः । समासे हि 'नवेदोनासत्या' इति स्यात् । 'नासत्या' इति बहुवचनं वैचित्र्यार्थम्, न तु बहुवचनान्तस्यैव साधुत्वार्थम्, 'नासत्यावश्विनौ दस्रौ' इत्यमरविरोधात् । अश्विनोरेवायं साधुः । तेनाऽन्यत्र 'असत्यः' इत्येवेति हरदत्तः । नमुचिशब्दे औणादिकः किप्रत्ययः । क्षीयतेरिति पाठे 'क्षीष् हिंसाया'मिति दिवादिः, तस्याऽऽकृतिगणत्वात् । क्षियतेरिति ह्रस्वपाठे 'क्षि निवासगत्योः' तुदादिः । एषु नञैव समासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थः, निषेधार्थकनशब्दान्तराऽभावाच्च। कुगति प्रा। कुशब्दः पापार्थोऽव्ययमेवाऽत्र । गत्यादिसाहचर्यात् । तेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । समर्थेनेति । समर्थपदं तृतीयया विपरिणम्यत इति भावः । ऊर्यादि । क्रियायोग इति । 'उपसर्गाः' इत्यतस्तदनुवर्तते । अत एव सञ्ज्ञाविधावपि च्विडाजंशे तदन्तविधिः । ऊर्यादयो निपाता भवति, निपाताः सन्तः क्रियायोगे गतिसञ्ज्ञा इत्यर्थः । कारिका क्रियेति । मर्यादास्थितियत्नरूपेण

सत्कृत्य । असत्कृत्य । भूषणेऽलम् ।१।४।६४। अलङ्कृत्य । भूषणे किम् ? । अलङ्कृत्वौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः । 'अनुकरण'मित्यादित्रिसूत्री स्वभावात्कृञ्विषया । अन्तरपरिग्रहे ।१।४।६५। अन्तर्हत्य । मध्ये हत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् ? । अन्तर्हत्वा गतः । हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः । कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ।१।४।६६।- कणेहत्य पयः पिबति । मनोहत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्तते । मनःशब्दोऽप्यत्रैव । पुरोऽव्ययम् ।१।४।६७। पुरस्कृत्य । अस्तं च ।१।४।६८। अस्तमिति

त.] त्यावश्यकमिति प्रत्युदाहरति-खाडिति कृत्वेति । सत्यां संज्ञायामेष प्रयोगो नैव स्यात्किन्तु 'इति खाटकृत्ये'त्येव स्यादिति भावः । न च 'इति खाटकृत्ये'ति न भवति, इतेः परस्यानुकरणस्य गतिसंज्ञानिषेधादिति वाच्यम्, 'अनितिपर'मित्यत्र इतिः परो यस्मात्तदितिपरं, न इतिपरमनितिपरमिति बहुव्रीहिघटितनञ्तत्पुरुषाश्रयणात् । स्यादेतत्-अनुकरणस्येतिशब्द-परत्वे क्रियायोगाऽभावाद्गतिसंज्ञा नास्तीति खाडिति कृत्वेति रूपं निर्बाधं, किमनेनाऽनितिपरग्रहणेनेति चेत्, अत्राहुः- इतिकृत्वेति समुदाय एवंकृत्वेत्यर्थे वर्तते । तथा च इतिशब्दः क्रियाविशेषक इति तद्घटितसमुदायस्य क्रियावाचकत्वादस्त्येव क्रियायोग इति । हतं परिगृह्यति । हत्वा गमनं द्विधा, हतं त्यक्त्वा परिगृह्य चेति । आद्यमुदाहरणं, द्वितीयं तु प्रत्युदाहरणम् । 'अपरिग्रहे' इति च प्रयोगोपाधिः, नतु वाच्यकोटिनिविष्टमिति भावः । कणेहत्येति । अत्यन्तमभिलष्य तन्निवृत्तिपर्यन्तं पिबतीत्यर्थः । तथा च श्रद्धाया अपगमात्तत्प्रतीघातो गम्यते । प्रत्युदाहरणं तु कणे हत्वा गतः । सूक्ष्मस्तण्डुलावयवः कणः । तस्मिन् हत्वेत्यर्थः । पुरस्कृत्येति । 'पूर्वाधरावराणा'मित्यसिप्रत्ययान्तोऽयमव्ययम् । 'नमस्पुरसो'रिति विसर्गस्य सः । 'अमुं पुरः पश्यसी'त्यत्र तु 'स्थित'मित्यध्याहारेण दर्शि प्रत्यगतित्वात्सत्वाऽभावः । अव्ययं किम् ? । पुरं पुरौ पुरः कृत्वा गतः । अस्तं च । अव्ययमिति किम् ? । अस्तं कृत्वा काण्डं गतः । क्षिप्त-

वा.] खाडिति शब्दं कृत्वेत्यर्थः । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । खाडिति कृत्वेति । न चात्र इतिशब्देन व्यवहितत्वे क्रियायोगाऽभावादेव गतिसंज्ञा न भविष्यति तत्किमनितिपरग्रहणेनेति वाच्यं, यथाकथंचित्क्रियायोगसत्त्वात् । 'ते प्राग्धातोः' इति सूत्रं तु 'ते गत्युपसर्गा धातोः प्रागेव प्रयोज्याः, न तु परत' इति प्रयोगनियमपरमेवेति भावः ।

आदरानादरयोः । सदिति असदिति च अव्यये आदराऽनादरयोः क्रमेण विद्यमाने गतिसंज्ञके स्त इत्यर्थः । सत्कृत्येति । आदरं कृत्वेत्यर्थः । असत्कृत्येति । अनादरं कृत्वेत्यर्थः । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । भूषणेऽलम् । भूषणे विद्यमानमलमित्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः । अलंकृत्येति । कटकादिधारणेन परिष्कारं कृत्वेत्यर्थः । कृञ्विषयेति । कृञ्योग एव भवतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु सङ्कोचे प्रमाणाऽभावाद्धात्वन्तरयोगेऽपि त्रिसूत्रीप्रवृत्तिर्युक्ता । अत एव 'अलं भुक्त्वा ओदनं गत' इति वृत्तिकृता प्रत्युदाहृतम् । अन्तरपरि । अपरिग्रहे वर्तमानमन्तरित्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः । हतं परिगृह्येति । हत्वा गमनं हतमपरिगृह्य परिगृह्य वा भवति । तत्र आद्यमुदाहरणं, द्वितीयं प्रत्युदाहरणमित्यर्थः । अपरिग्रह इति प्रयोगोपाधिरेव, न तु वाच्यकोटिप्रविष्टम् । कणेमनसी । कणेशब्दो मनश्शब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते गतिसंज्ञकौ स्तः । अत्यन्ताभिलाषः=श्रद्धा, तस्या निवृत्तिः=प्रतीघातः । कणेहत्येति । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । मनोहत्येति । 'पयः पिबती'त्यनुषज्यते । ननु समासे कृते 'कणे' इति सप्तम्याः कथं न लुगित्यत आह-कणेशब्द इति । ननु श्रद्धाप्रतीघातस्य कथमिहावगतिः, श्रद्धावाचकशब्दाऽभावात् । मनसो घाते सति कथं वा पयःपानमित्यत आह-अभिलाषातिशये इति । 'कणेशब्द' इत्यनुषज्यते । 'परावरयोगे चे'ति सूत्रेण क्त्वा । अभिलाषनिवृत्तिपर्यन्तं पयः पिबतीत्यर्थः । श्रद्धाप्रतीघाते किम् ? । कणे हत्वा गतः । सूक्ष्मस्तण्डुलावयवः कणः, तद्विषये हत्वा गत इत्यर्थः । मनो हत्वा गतः । विषपानादौ मनः प्रवृत्तिं प्रतिवध्य गत इत्यर्थः । पुरोऽव्ययं । पुर इत्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यात् । पुरस्कृत्येति । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । अव्ययं किम् ? । पुरम्, पुरौ,

शे.] त्यर्थः । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् । दासीश्लोकवाचिनस्तु न ग्रहणं, व्याख्यानादिति भावः । अनितिपरं किमिति । 'ते प्राग्धातोः' इत्यस्य सञ्ज्ञानियमार्थत्वे व्यर्थमिति प्रश्नः । प्रयोगनियमार्थत्वाऽभिप्रायेणोत्तरम् । भाष्यकृता तु सञ्ज्ञानियमार्थत्वमाश्रित्येदं, 'छन्दसि परेऽपि' 'व्यवहिताश्च' इति सूत्रद्वयञ्च प्रत्याख्यातम् । अत एव 'सुकटङ्कराणि' 'स्वाढ्यम्भव'मित्यादिभाष्यप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । 'कटं सुकराणी'त्यादि त्वनभिधानेन वारणीयमत्र पक्षे । खाडितीति । एतद्विशेषणाऽभावे प्रयोगनियमशास्त्रादेवं-प्रयोगोच्छेद एव स्यादिति भावः । अनितिपरमिति चात्र बहुव्रीहिः । अनिताविति वक्तव्ये परग्रहणन्तु अनुकरणकृतावनितिपरत्वविवक्षार्थम् । तेन 'श्रौषड्वौषडि'ति कृत्वा' इत्यादौ व्यवहितेऽपि निषेधसिद्धिरेतद्बलादेव । 'ते प्रा'गित्यादावपि गत्याकृतिनिर्देशः । एतत्प्रकरणे आकृतिपरतायां तस्य तात्पर्यग्राहकत्वात् । अत एव 'अभ्युद्धरति' इत्यादावुभयोः पूर्वप्रयोग इति दिक् । आदराना । अनादर इति बहुव्रीहिः । अतः 'पाखण्डिनमसत्कृत्ये'त्यादि सिद्धम् । तत्पुरुषे हि यत्रादरप्रसक्तिस्तदीयाऽनादर एव स्याद्गुरुमसत्कृत्येत्यादौ । कणेमनसी । 'श्रद्धाप्रतीघाते' इति विशेष्यम् । कणेहत्येति । 'परावरयोगे च' इति क्त्वा । पुरोऽव्ययम् ।

मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तङ्कृत्य । **अच्छ गत्यर्थवदेषु** ।१।४।६९। अव्ययमित्येव । अच्छगत्य । अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः । अव्ययं किम् ? । जलमच्छं गच्छति । **अदोऽनुपदेशे** ।१।४।७०। अदःकृत्य अदःकृतम् । परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम् । [अदःकृत्वा अदः कुरु] । **तिरोऽन्तर्धौ** ।१।४।७१। तिरोभूय । **विभाषा कृञि** ।१।४।७२। तिरःकृत्य । तिरस्कृत्य । तिरः कृत्वा । **उपाजेऽन्वाजे** ।१।४।७३। एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य । उपाजेकृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजेकृत्वा । दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः । **साक्षात्प्रभृतीनि च** ।१।४।७४। कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः । च्व्यर्थ इति वाच्यम् । साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । लवणङ्कृत्य । लवणं कृत्वा । मान्तत्वं निपातनात् । अनत्याधान उरसि-

त.] मित्यर्थः । **अच्छमिति** । सत्यां हि गतिसंज्ञायां निपातसंज्ञावत्त्वेनाव्ययत्वात्सुब्लुक् स्यादिति भावः । **अदःकृत्येति**। यदा स्वयमेव पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम् । **अदःकृतमिति** । 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । **प्रत्युदाहरणमिति** । अदः कृत्वा अदः कुर्वित्यादीत्यर्थः । **तिरोऽन्तर्धौ** । अन्तर्धौ किम् ? । तिरोभूत्वा स्थितः । पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः । **विभाषा कृञि** । **तिरः कृत्वेति** । गतित्वाऽभावपक्षे 'तिरसोऽन्यतरस्या'मिति-सत्वमपि न भवति, तद्विधौ गतिग्रहणानुवृत्तेः । माधवस्तु-पराभवे 'तिरस्कार' इति प्रयोगदर्शनात्सत्वविधौ गतिग्रहणानुवृत्तिं केचिन्नेच्छन्तीत्याह । **उपाजेऽन्वाजे** । एतौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तेते । तदाह-**दुर्बलस्येति** । **साक्षात्प्रभृतीनि** । साक्षात् । मिथ्या । आम् । अद्धा । लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् । आर्द्रम् । गतिसंज्ञासंनियोगेन लवणादीनां पञ्चानां मकारान्तत्वं निपात्यते । प्रादुस् । नमस् । आविस् इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् । **साक्षात्कृत्येति** । असाक्षाद्भूतं यथा साक्षाद्भवति तथा कृत्वेत्यर्थः । च्व्यन्तेषु तु पूर्वविप्रतिषेधात् 'ऊर्यादिच्विडाचश्चे'ति नित्यैव गतिसंज्ञा । तेन लवणीकृत्येत्यत्र मान्तत्वं न भवति। तद्धि पाक्षिकं । गतिसंज्ञा-

बा.] पुरः कृत्वा गतः । **अस्तं च** । पूर्वसूत्रादव्ययमित्यनुवर्तत इत्याह-**मान्तमव्ययमिति** । **अस्तङ्कृत्येति** । तिरोधानं प्राप्येत्यर्थः । अव्ययं किं ? । काण्डमस्तं कृत्वा । प्रक्षिप्तं कृत्वेत्यर्थः । **अच्छ गत्यर्थ** । गत्यर्थधातुषु, वदधातौ च प्रयुज्यमानेषु अच्छेत्यव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् । **अच्छगत्येति** । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । **अच्छोद्येति** । वदधातोः क्त्वा । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । अच्छेत्यव्ययमाभिमुख्ये । तथथा-बर्हिरच्छैतीति । तदाह-**अभिमुखमिति** । **जलमच्छं गच्छतीति** । अत्राऽच्छशब्दस्य नाव्ययत्वं, न गतिसंज्ञा, नापि 'प्राग्रीश्वरान्निपाताः' इत्यधिकृतनिपातसंज्ञा । निपातत्वे सति हि अव्ययत्वाद्विभक्तिलुक् स्यादिति भावः । **अदोऽनुपदेशे** । अदश्शब्दोऽनुपदेशे गतिसंज्ञः स्यात् । **अदः कृतमिति** । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । अमुं यज्ञं कृत्वेत्यर्थे तु सुब्लुक् च । **अदः कृतमिति**। 'गतिरनन्तरः' इति स्वरः फलम् । यदा स्वयमेव पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम् । **परं प्रतीति** । अदः कृत्वा अदः कुर्वित्यादावित्यर्थः । **तिरोऽन्तर्धौ** । अन्तर्धिः=व्यवधानम्, तत्र तिरसित्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः । **तिरोभूयेति** । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । व्यवहितो भूत्वेत्यर्थः । **विभाषा कृञि** । कृञि प्रयुज्यमाने तिरसित्यव्ययं गतिसंज्ञं वा स्यादित्यर्थः । **तिरस्कृत्य तिरः कृत्येति** । गतिसंज्ञापक्षे गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । 'तिरसोऽन्यतरस्या'मिति सत्वविकल्पः । **तिरः कृत्वेति** । गतित्वाऽभावपक्षे सत्वमपि न भवति, तद्विधौ गतिग्रहणानुवृत्तेरित्याहुः । केचित्तु तिरस्कार इति परिभवे प्रयोगदर्शनात्सत्वविधौ गतिग्रहणं नानुवर्तयन्ति । **उपाजेऽन्वाजे** । **उपाजेकृत्येति** । गतिसंज्ञापक्षे गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । अन्वाजेकृत्येत्यपि तथैव । 'उपाजे' 'अन्वाजे' इत्यव्यये दुर्बलस्य बलाधाने वर्तेते । तदाह-**दुर्बलस्येति** । **साक्षात्प्रभृतीनि च** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे-**कृञि वेति** । साक्षादित्यव्ययम् । **च्व्यर्थ इति** । अभूततद्भावे गम्ये सतीति वक्तव्यमित्यर्थः । **साक्षात्कृत्येति** । अप्रत्यक्षं प्रत्यक्षं कृत्वेत्यर्थः । गतित्वपक्षे क्त्वो ल्यप् । तत्र सुब्लुकमाशङ्क्याह-**मान्तत्वमिति** । लवणम्, उष्णम्, शीतम्, उदकम्, आमिति पञ्चानां साक्षात्प्रभृति-

शे.] 'पुरोभूय' 'पुरोगत्य' इत्यप्युदाहरणम् । कृञोयोगे एवेति नियमे मानाऽभावात् । अव्ययपदमनुवर्त्तते इत्याशयेनाह-**मान्तमव्ययमिति** । तेन काण्डमस्तं कृत्वेत्यत्र न । अस्तं=क्षिप्तम् । **जलमच्छङ्गच्छतीति** । 'प्राग्रीश्वरात्' इत्यधिकारान्निपातत्वेऽव्ययत्वे च विभक्तिलुक् स्यादिति भावः । सप्तमीनिर्देशेऽपि 'तस्मिन्' इति परिभाषा न प्रवर्त्तते, क्रियायोग इत्यनुवृत्तेः । एतेनाऽनुस्वारव्यवधानात्कथमत्र प्राप्तिरित्यपास्तम् । **उपाजेन्वाजे**शब्दौ एदन्तौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य बलाधाने वर्तेते । **च्व्यर्थे इति** । च्व्यन्ते तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यैव सञ्ज्ञेति भाष्ये स्पष्टम् । इदं प्रायिकम् । अत एव 'नमस्करोति' इत्यादौ च्व्यर्थाऽभावेऽप्यनेन गतित्वमाहुः । अन्ये तु स ऊर्यादौ स्वरादौ चेति विकल्पफलसिद्धिमाहुः । **मान्तत्वमिति** । गतिसञ्ज्ञासन्नियोगेन 'लवणम्-उष्णं-शीतम्-उदकम्-आर्द्रम्' इति पञ्चानामित्यर्थः । **'उरसि' 'मनसि'** इति विभक्तिप्रतिरूपकौ

मनसी ।१।४।७५। उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य । मनसिकृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः। अत्याधानमुपश्लेषणं, तत्र न । उरसि कृत्वा पाणिं शेते । मध्ये पदे निवचने च ।१।४।७६। एते कृञि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने । मध्येकृत्य । मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृत्वा । निवचनेकृत्य । निवचने कृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः । नित्यं हस्ते पाणावुपयमने ।१।४।७७। कृञि । उपयमनं विवाहः । स्वीकारमात्रमित्यन्ये । हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य । प्राध्वं बन्धने ।१।४।७८। प्राध्वमित्यव्ययम् । प्राध्वङ्कृत्य । बन्धनेनानुकूलं कृत्वेत्यर्थः । प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे-प्राध्वं कृत्वा । जीविकोपनिषदावौपम्ये ।१।४।७९। जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य । औपम्ये किम् ? । जीविकां कृत्वा । प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः । अत्र वार्तिकानि-प्रादयोगताद्यर्थे

त.] संनियोगेनेह गणे निपातनात् । भाष्यकृता 'लवणशब्दस्य लवणीशब्दस्य वा विकल्पेन लवणशब्द आदिश्यते तस्य च संज्ञाविकल्प' इत्युक्तम् । उभयथापि त्रैरूप्यं निर्बाधम् । अनत्या । उरसिमनसी विभक्तिप्रतिरूपकौ । मध्ये पदे । 'विभाषा 'कृञी'ति वर्तते, चकाराद्'नत्याधाने' इति च । एषामनत्याधानरूपार्थविशेषे एदन्तत्वमविशेषेण निपात्यते, न तु गतिसंज्ञासंनियोगेन । अनत्याधाने किम् ? । पदे कृत्वा शिरो नमति । वाचं नियम्येति । निवचनं हि वचनाऽभावः । अर्थाऽभावेऽव्ययीभावः । नित्यं हस्ते । उपयमनरूपार्थ एवैतयोरेदन्तत्वमौदन्तत्वं च निपात्यते । हस्तेकृत्येति । परिणीयेत्यर्थः । उपयमने किम् ? । हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः । स्वीकारमात्रमिति पक्षे तु नाऽलमिति बुद्ध्या परावृत्य दानार्थं गति इति योज्यम् । एवं तावद्गतिसमासानुदाहृत्य प्रादिसमासान्वक्तुमारभते--प्रादिग्रहणमिति। सुपुरुष इति । क्रियायोगाऽभावाद्गतित्वाऽभावः । अव्यवस्थया समासप्रसक्तौ व्यवस्थार्थं वचनानि पठ्यन्ते—

बा.] गणे मान्तत्वं निपात्यत इत्यर्थः । अनत्याधाने । 'उरसि' 'मनसि' इति विभक्तिप्रतिरूपके अव्यये गतिसंज्ञे वा स्तोऽनत्याधाने । उरसिकृत्येति । गतित्वपक्षे क्त्वो ल्यप् । इह अत्याधानं न गम्यत इत्याह-अभ्युपगम्येत्यर्थ इति । मनसिकृत्येति । गतित्वपक्षे क्त्वो ल्यप् । इहापि नाऽत्याधानं गम्यत इत्याह--निश्चित्येत्यर्थ इति । अत्याधानशब्दं विवृण्वंस्तस्य प्रयोजनमाह---उपश्लेषणमिति । संयोग इत्यर्थः । उरसि कृत्वेति । उरसि पाणिं निधाय शेत इत्यर्थः । अत्र पाणिसंश्लेषणावगमान्न गतिसंज्ञेति भावः । मध्येपदे । गतित्वे तदभावे च त्रयाणामेदन्तत्वं निपात्यते । मध्येकृत्येति । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । मध्यं कृत्वेत्यर्थः । पदेकृत्येति । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । पदं कृत्वेत्यर्थः । निवचनेकृत्येति । वचनाऽभावं कृत्वेत्यर्थः । तदाह-वाचं नियम्येत्यर्थ इति । वचनस्याभावो निवचनम् । अर्थाभावेऽव्ययीभाव इति भावः । नित्यं हस्ते । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे-कृञीति । हस्ते इति पाणाविति च शब्दौ कृञि नित्यं गतिसंज्ञौ भवत उपयमन इति यावत् । हस्तेकृत्य, पाणौकृत्येति । कन्यां स्वीकर्तुं पाणिं गृहीत्वेत्यर्थः । एदन्तत्वमौदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते । उपयमने किं ?। हस्ते कृत्वा सुवर्णं गतः। अन्यदीयमिति बुद्ध्या दातुं परावृत्त इत्यर्थः । प्राध्वं बन्धने । प्राध्वमिति न द्वितीयान्तमित्याह-प्राध्वमित्यव्ययमिति । बन्धने गम्ये प्राध्वमित्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः । प्राध्वङ्कृत्येति । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । अत्र प्राध्वमिति मान्तमव्ययं बन्धनेन आनुकूल्ये वर्तते । तदाह-बन्धनेनेति । बन्धनग्रहणस्य प्रयोजनमाह--प्रार्थनादिनेति । जीविकोपनि । उपमैव औपम्यं, तस्मिन्विषये जीविकाशब्द उपनिषच्छब्दश्च कृञा योगे गतिसंज्ञौ स्तः । जीविकामिवेति । अशनपानादिजीवनोपायो जीविका । तामिव अवश्यं कृत्वेत्यर्थः । जीविकाकृत्येति । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । उपनिषदमिव कृत्वेति । उपनिषद्वेदान्तभागः, तामिव रहसि ग्राह्यत्वेन कृत्वेत्यर्थः । उपनिषत्कृत्येति । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । उभयत्रापि सुब्लुक् । तदेवं 'कुगतिप्रादयः' इत्यत्रत्यगतिसमासाः प्रपञ्चिताः । ननु गतिग्रहणेनैव सिद्धे प्रादिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह-प्रादिग्रहणमगत्यर्थमिति । सुपुरुष इति । अत्र क्रियायोगाऽभावादगतित्वेऽपि समासः । सोः पूजार्थकत्वेऽपि धातुवाच्यक्रियायोगाऽभावान्न गतित्वम् । भाष्ये तु 'कुगतिप्रादयः' इति सूत्रमपनीय तत्स्थाने 'क्वाङ्स्वतिदुर्गतयः समस्यन्त इति वक्तव्य'मित्युक्त्वा 'कुब्राह्मणः, 'आकडारः', 'सुब्राह्मणः,' 'अतिब्राह्मणः, 'दुर्ब्राह्मणः', 'ऊरीकृत्ये'त्युदाहृतम् । 'स्वती पूजायां', 'दुर्निन्दायाम्', 'आङीषदर्थे', 'कुः पापार्थे' इति सौनागव्याकरणवचनमिति भाष्ये स्पष्टम् । अत्र वार्तिकानीति ।

शे.] निपातौ । मध्ये पदे । 'विभाषा कृञि' इति, 'अनत्याधान' इति चानुवर्त्तते । तत्रचैषामेदन्तत्वं निपात्यते । सप्तमी तु न, मध्यं पदं कृत्वा, वाचं नियम्येति च प्रत्ययेन तस्या अनन्वितत्वात् । अनत्येति किम् ? । हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शेते । नित्यं हस्ते । उदाहरणे 'तत्पुरुषे कृति' इत्यलुक् । उपयमने किम् ?। हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः । प्राध्वम् । इदं मान्तमव्ययं बन्धनेनाऽऽनुकूल्ये वर्त्तते । कृञ्जात्येव । जीविका — जीवनोपायः । सुपुरुष इति । क्रियायोगाऽभावादगतित्वम् । अत्रेति । अव्यव-

प्रथमया । प्र गत आचार्यः प्राचार्यः। ***अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया** । अति क्रान्तो मालामतिमालः। ***अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया** । अव क्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः [वसन्तः] । ***पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या** । परि ग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । ***निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या** । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः । ***कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः** । वृक्षं प्रति । **तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्** ।३।१।९२। सप्तम्यन्ते पदे 'कर्मणी'त्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि, तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात्, तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्य-

---

त.] **प्रादय इति** । आदिशब्द उभयत्र प्रकारे । तेन दुराचारः पुरुषो दुष्पुरुष इत्यादि सिद्धम्। **प्रगत आचार्य इति** । अनेन गतार्थे वृत्तिमस्वपदविग्रहेण नित्यसमासतां च दर्शयति । एवं प्रगतः पितामहः प्रपितामहः । प्रमातामह इत्यादि। **अत्यादय इति** । आदिपदादभिगतो मुखमभिमुखः । उद्गतो वेलामुद्वेलः । प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्ष इत्यादि सिद्धम्। **अतिमाल इति** । 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वः । **अवादय इति** । आदिपदात्परिणद्धो वीरुधा परिवीरुत् । संनद्धो वर्मणा संवर्मेति । **पर्यादय इति** । आदिपदादुद्युक्तः सङ्ग्रामाय-उत्सङ्ग्रामः । **अध्ययनायेति** । तादर्थ्ये चतुर्थी । गुरुकुलवासादिना परिग्लानोऽध्ययनार्थमित्यर्थः । **निरादय इति** । आदिपदादुत्क्रान्तः कुलादुत्कुलः । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् । **प्रतिषेध इति** । 'कुगतिप्रादयः' इति प्रसक्तसमासस्य वक्तव्यः प्रतिषेधः, स च 'सुराजा, अतिसखे'ति भाष्यादिप्रयोगात्स्वतिभिन्नानामेव कर्मप्रवचनीयानामित्यर्थः । **वृक्षं प्रतीति** । 'लक्षणेत्थंभूते'ति कर्मप्रवचनीयत्वविधिसामर्थ्यादिह समासो नेति चेत्, तर्हि अपि स्तुतमित्युदाहार्यम् । 'अपि स्तुयाद्विष्णु'मित्यादौ 'अपिः पदार्थसंभावने त्यस्य सावकाशत्वात्स्वरे विशेषसत्त्वाच्चेत्याहुः । **तत्रोपपदम्** । 'सप्तमीस्थ मित्येतद्व्याचष्टे—**सप्तम्यन्त इत्यादिना** । **तद्वाचकं पदमिति** । एतच्चोपपदमित्यन्वर्थसंज्ञाबलाल्लभ्यते । अतएव संज्ञाविधावपि सप्तमीग्रहणेन सप्तम्यन्तं गृह्यते । 'धातोः' इति पृथगधिकारबलात् 'संनिहिते धात्वधिकारे' इति लभ्यते ।

बा.] 'प्रादयो गताद्यर्थे समस्यन्ते इति वक्तव्य'मिति वार्तिकं पठित्वा तत्र व्यवस्थापकानि पञ्च वार्तिकानि सौनागव्याकरणसिद्धानि भाष्ये यानि पठितानि तानि प्रदर्श्यन्त इत्यर्थः। **प्रादय इति** । गताद्यर्थे विद्यमानाः प्रादयः समस्यन्त इत्यर्थः। **प्र गत आचार्य इति** । प्रेत्यस्य विवरणं गत इति, 'गत आचार्य' इत्येव अस्वपदविग्रहः, नित्यसमासत्वात् । अभिगतो मुखम् अभिमुखः, प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्ष इत्यादि । **अत्यादय इति** । क्रान्ताद्यर्थे अत्यादयः समस्यन्त इत्यर्थः । **अति क्रान्तो मालामिति** । अतिशब्दः क्रान्ते वर्त्तते। क्रान्तो मालामित्यस्वपदविग्रहः । तत्र क्रमुधातोरतिक्रमणमर्थः । **अतिमाल इति** । 'एकविभक्ति चे'ति मालाशब्दस्य उपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः । **अवादय इति** । क्रुष्टाद्यर्थे अवादयः समस्यन्त इत्यर्थः । **अवकोकिल इति** । कोकिलया आहूत इत्यर्थः । **पर्यादय इति** । ग्लानाद्यर्थे पर्यादयः समस्यन्त इत्यर्थः । अध्ययनाय=अध्ययनार्थम् । तेन श्रान्त इत्यर्थः । परिरत्र ग्लाने वर्तते । **निरादय इति** । क्रान्ताद्यर्थे निरादयः समस्यन्त इत्यर्थः । **निष्कौशाम्बिरिति** । अतिमालवद्ध्रस्वः । निरित्यव्ययं निर्गमने वर्तते । **कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध इति** । वार्तिकमेतत् । **वृक्षं प्रतीति** । 'लक्षणेत्थ'मिति कर्मप्रवचनीयत्वान्न प्रादिसमासः । इदं वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अथोपपदसमासं वक्ष्यन्नुपपदसंज्ञामाह— **तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्** । अधिकारोऽयम् । 'सप्तमी'ति तदन्तग्रहणम् । सप्तम्यन्ते पदे वाच्यवाचकभावसम्बन्धेन तिष्ठतीति सप्तमीस्थम् । सप्तम्यन्तवाच्यमिति यावत् । धातोरित्यधिकारसूत्रादुत्तरसूत्रमिदम् । ततश्च तदधिकारान्तर्गतेषु 'कर्मण्य'णित्यादिसूत्रेषु यत्सप्तम्यन्तमुच्चारितं तदेव इह विवक्षितम् । एवंच तदुदाहरणे कुम्भं करोति कुम्भकार इत्यत्र सप्तम्यन्तवाच्यं कुम्भादीति पर्यवसन्नम् । कुम्भादेश्च उपपदसंज्ञायां प्रयोजनाऽभावात्तद्वाचकपदेषु विश्राम्यति । तथाच धातोरित्यधिकारान्तर्गते कर्मणीत्यादिसूत्रे यत्सप्तम्यन्तं 'कर्मणी'त्यादि, तद्वाच्यं यत्कुम्भादि, तद्वाचकं पदम् उपपदसंज्ञं स्यादित्यधिकृतं वेदितव्यमित्यर्थः फलितः । तदाह—**सप्तम्यन्ते पद इत्यादिना** । तत्र 'धातोः

शे.] स्थया समासप्राप्तौ व्यवस्थाऽर्थानीति भावः । **कर्मप्रवचनीयानामिति** । सा सञ्ज्ञा तु प्रतिस्तवनमित्यादौ षत्वाऽभावार्थेति बोध्यम् । भाष्ये तु "कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः—वृक्षं प्रति विद्योतते । व्यवहितानाश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि" इत्युक्त्वा 'सिद्धन्तु काङ्क्षुद्गतयः प्रादयः क्तार्थे' इत्यनेनेदं वचनद्वयमपि प्रत्याख्यातम् । "एतदेव सौनागैर्विस्तरतरकेण पठितम् । 'स्वती पूजायां, दुर्निन्दायाम्, आङीषदर्थे, कुः पापार्थे, प्रादयो गताद्यर्थे'" इत्याद्युक्तम्। एवञ्चैषामावश्यकत्वेन कर्मप्रवचनीये प्रासिरेव नेति तदाशयः । **तत्रोप** । अयमधिकारः । अत एवाऽमैव तुल्यविधानमित्यादि सङ्गच्छते । येनाऽमैव विधीयते तेन यस्योपपदसञ्ज्ञा विधीयत इति तदर्थात् । 'कर्मण्यण्' इत्यादौ 'कर्मणी'त्यादिः सौत्री प्रथमार्थे सप्तमी । 'धातोरण् भवति, कर्म चोपपदसञ्ज'मिति तदर्थः । अत्र सूत्रे सप्तमीपदं तदन्तपरम् । तदर्थं = तद्वाच्यम् । तदाह—**सप्तम्यन्ते पदे इति** । महासञ्ज्ञया, प्रथमार्थे सप्तमीबलेन च लब्धमर्थमाह—**तद्वाचकं पदमिति** । पदमत्र विभक्त्यन्तम्, 'स्तम्बकर्णयोः' इत्यादौ 'सुपी'त्यधिकारात् ।

माणः प्रत्ययः स्यात् । **उपपदमतिङ्** ।२।२।१९। उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्च समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह—कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् । अतिङ् किम् ?।

त.] तेन 'च्लि लुङी'त्यस्य लुङन्तेऽभूदित्यादावुपपदे धातोश्च्लिरित्यर्थो न भवति 'तत्र'ग्रहणं व्याचष्टे—**तस्मिन् सत्येवेति** । उपपदे सत्येवेत्यर्थः । तत्रग्रहणाऽभावे तु 'घः कर्मणि ष्ट्रन्'नित्यादाविव 'कर्मण्य'णित्यादावपि कर्मण्यभिधेयेऽणित्याद्यर्थः स्यात् । तथा च कर्तर्यण्प्रत्ययो न स्यात् । किंच सप्तम्यन्तनिर्देशस्योपपदसंज्ञार्थतया चरितार्थत्वात्केवलादपि धातोः कर्तर्यण्प्रत्ययः संभाव्येत । कृते तु 'तत्र'ग्रहणे कुम्भाद्युपपदस्य प्रत्ययोत्पत्तौ निमित्तत्वप्रतीत्या केवलादण्प्रत्ययशङ्कैव नास्ति । एवं स्थिते 'घः कर्मणी'त्यादौ क्वचिदर्थग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः । अन्ये तु 'तत्रोपपद'मित्यस्य 'कर्मण्य'णित्यादेश्चैकवाक्यतया प्रवृत्तावुपपदसंज्ञाया निर्विषयत्वापत्तेस्तत्रग्रहणं विनापीष्टं सिध्यत्येवेत्याहुः । **समर्थेनेति** । तेन 'महान्तं कुम्भं करोती'त्यादौ नातिप्रसङ्गः । **अतिङन्तश्चेति** । सुबिति तु अनुवर्तत एवेति अतिङन्तमिति नोक्तमिति भावः । **कुम्भ अस्इति** । अमिति तु नोक्तं, कृद्योगे षष्ठीविधानात् । **अतिङ्**

बा.] कर्मणः समानकर्तृकात्' इति, 'धातोरेकाचो हलादेः' इति, 'धातो'रिति च क्रमेण त्रयो धात्वधिकाराः। तत्र प्रत्यासत्त्या तृतीयधात्वधिकारस्थसप्तम्यन्तस्यैव ग्रहणात् 'धातोरेकाचः' इत्यधिकारे 'च्लि लुङी'त्यत्र सप्तम्यन्तं न गृह्यते । अन्यथा कर्मणीत्यादाविव लुङन्ते अभूदित्यादावुपपदो धातोः च्लिरित्यर्थः स्यात् । ननु तत्रेति व्यर्थं, तृतीयधात्वधिकारस्य प्रकृतत्वादेव ग्रहणसंभवादित्याशङ्क्याह—**तस्मिंश्च सत्येवेति** । अयमाशयः—तत्रेति भिन्नं वाक्यं क्रमव्यत्यासेन योज्यम् । सप्तमीस्थमुपपदसंज्ञं स्यात् , 'तत्र'=तस्मिन्सति इति चाधिकृतं वेदितव्यमिति। तथाचोपपदे सति वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यादिति 'तत्रे'त्यस्यार्थः फलति । तथाच 'कर्मण्य णि'त्यत्र इदं सूत्रमुपस्थितम् । कर्मणीति सप्तम्यन्तं प्रथमान्तत्वेन विपरिणम्यते । सप्तमीनिर्देशस्तु उपपदसंज्ञाप्रवृत्त्यर्थः । 'धातोरण्स्यात्कर्तर्यर्थे, कर्मवाचकं तु कुम्भादिपदमुपपदसंज्ञं प्रत्येतव्यम्, तस्मिन्नुपपदे सत्यत्र अण्स्या'दिति फलति । 'तस्मिन्सत्येवाऽण्स्या'दित्यभावे तु कारेत्येवं केवलादपि धातोः कर्तर्यर्थे अण्प्रत्ययः स्यात् । कर्मणीति सप्तम्यन्तनिर्देशस्तु कुम्भकार इत्यादौ उपपदसंज्ञां प्रापय्य'उपपदमति'ङिति नित्यसमाससंपादनेन कुम्भे त्यस्य कारेत्यस्य च साधुत्वप्रापणार्थतया चरितार्थः । 'तस्मिन्नुपपदे सत्येवाण्स्या'दित्युक्ते तु कुम्भाद्युपपदस्य अण्प्रत्ययोत्पत्तौ निमित्तत्वावगमान्न केवलादण्प्रत्ययः, उपपदसंज्ञायाः प्रत्ययविधिसंनियोगशिष्टत्वलाभात् । 'घः कर्मणि ष्ट्रन्' 'भुवो भावे' इत्यादौ सप्तम्यन्तमर्थनिर्देशपरमेव, व्याख्यानादिति भाष्यकैयटादिषु स्पष्टम् । **उपपदमतिङ्** । **सुबन्तमिति** । 'सुबामन्त्रिते' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **समर्थेनेति** । प्रथमान्तं समर्थग्रहणं तृतीयान्ततया विपरिणम्यत इति भावः । **अतिङन्तश्च समास इति** । सूत्रे तिङिति तदन्तग्रहणमिति भावः । समासः तिङन्तघटितो न भवतीत्यर्थः । अतिङ् किम् ?, कारको व्रजति । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थाया'मिति व्रजतावुपपदे कृञो ण्वुल् , अकादेशः । 'उपपदं समर्थेने'त्येतावत्युक्ते इहाप्युपपदसमासः स्यात् । अतोऽतिङ्ग्रहणम् । नचैवं सुबित्यनुवृत्तेः प्रयोजनाऽभाव इति वाच्यं, 'चर्मकार' इत्यत्र नलोपार्थ-

शे.] तत्प्रकृतिके सुबन्ते लक्षणा । अन्यथोपपदमितिमहासञ्ज्ञकसुबन्ताऽभावात् 'स्तम्बेरमः' इत्यादौ समासाऽनापत्तिः । समासविधायके उपपदप्रकृतिकसुबन्तग्रहणे 'सुप्यजातौ' इति णिनौ 'राजद्वर्षी'त्यादौ समासाऽनापत्तिः । तत्र हि सुबन्तमेवोपपदं न तु तत्प्रकृतिकम् । आवृत्त्याऽर्थद्वयपरत्वे गौरवं, महासञ्ज्ञाविरोधश्च । सुप्यजातावित्यादिविषये सुबन्तस्य सप्तम्यन्तपदवाच्यत्वरूपन्तस्त्वलमादायोपपदत्वं बोध्यम् । 'विभाषाऽग्रेप्रथमे'त्यादौ सुपोत्यधिकाराऽभावेऽपि महासंज्ञाबलात्तेषां तत्प्रकृतिकसुबन्ते लक्षणा बोद्धया । अत एव 'उपपदम्' इति सूत्रे 'अतिङ्ग्रहणादनयोर्योगयोः सुप्सुपेति निवृत्त'मि'ति भाष्ये उक्तम् । उप = समीपे उच्चारितं पदमुपपदम् । सामीप्यञ्च सप्तम्यन्तपदघटितसूत्रविधेयप्रत्ययप्रकृत्यर्थेऽन्वयित्वमेव, न त्वानुपूर्व्यन्यवधानम् । कर्मण्यण्सूत्रे 'उष्ट्रप्रणाय' इति भाष्योदाहरणात्, 'धातोऽनुपसर्गे' इत्यत्रानुपसर्गग्रहणाच्च । 'गुरुं नमस्करोति' 'कन्यामलङ्करोती'त्यादौ हि भवन्तं शृणोतीत्यादाविवाऽनभिधानान्नाऽण् । 'अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासा' इति 'अकर्त्तरि चे'ति सूत्रे भाष्योक्तेः । नन्वेवं 'तत्र'ग्रहणं व्यर्थं, प्रकृतधात्वधिकारविषयता त्वधिकारेणैव सिद्धेत्यत आह—**तस्मिंश्चेति** । अनेनोपपदसञ्ज्ञासन्नियोगशिष्टत्वं प्रत्ययविधेर्बोधयति । अन्यथाऽन्वाचयशिष्टत्वं सम्भाव्येत । प्रातिपदिकार्थे सप्तम्यामेवाऽस्य प्रवृत्त्या, भुवो 'भावे' इत्यादौ न प्रवृत्तिः । तद्व्यवस्था त्वनुनासिकत्वादिवल्लक्ष्यानुरोधेनैवेति बोद्धव्यम् । **उपपदम्** । 'सुबन्त'मिति महासञ्ज्ञाबललभ्यम् । अत एव 'राजयुध्वे'-त्यादौ नलोपः । 'पथानाहारको व्रजती'त्यत्र तु अतिङिति बहुव्रीहिणा 'तिङन्ताऽघटितः समास' इत्यर्थेन तदप्रवृत्तेः, तदाह—**अतिङन्तश्च समास इति** । कथमपि तिङन्ताऽघटित इत्यर्थः । **समास इति**। तत्सञ्ज्ञकः समुदाय इत्यर्थः । **कुम्भ असिति**। ननु 'अन्तरङ्गानपि' इति न्यायेनेतसञ्ज्ञालोपयोर्लुका बाधादिदमयुक्तमिति चेन्न, इत्वलोपबाधाऽबाधयोः फले विशेषाऽभावेन 'अन्तरङ्गानपि' इत्यस्याऽप्रवृत्तेः । **'अलौकिकं प्रक्रियावाक्य'**मित्यस्य समासप्रवृत्तियोग्यं लोके प्रयोगाऽनर्हमित्यर्थः । इह कीरव-

मा भवान् भूत्। 'माङि लुङि'ति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम्। अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति-'सुपेत्येतन्नेहानुवर्तते' इति। पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्याऽतिङ्ग्रहणं तन्नापकृष्यते। सुपेति च निवृत्तम्। तथा च-गतिकारकोपपदानां

त.] किमिति। सुपेत्यधिकारात्किमनेनेति प्रश्नः। इतरो वक्ष्यमाणं ज्ञापकं मनसि निधाय प्रत्युदाहरति—**मा भवानिति**। समासाऽभावसूचनाय 'भवा'निति मध्ये प्रयुक्तम्। **पूर्वसूत्र इति**। 'कुगतिप्रादयः' 'गतिः' इति योगं विभज्य 'कुप्रादयः सुबन्ताः सुबन्तेन समस्यन्ते, गतिस्तु सुबन्तोऽतिङन्तेन समस्यते' इति व्याख्येयमित्यर्थः। **तथा चेति**। यद्यप्युक्तरीत्या गत्युपपदयोरेव लाभः, तथापि त्रितयविषयिणी प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा इहापि ज्ञाप्यत

बा.] क्त्वात्। 'उपपदमतिङन्तं समर्थेन समस्यते' इति व्याख्याने तु सुबिति नानुवर्तेत। ततश्च 'चर्मकार' इत्यत्र नलोपो न स्यादिति भावः। **कुम्भमिति**। कुम्भं करोतीत्यर्थे 'कर्मण्य'णिति कर्मीभूतकुम्भवाचकपदे उपपदे कृञ्धातोः कर्तरि अण्प्रत्यये 'अचो ञ्णिती'ति वृद्धौ रपरत्वे कारशब्दः। तेन कुम्भशब्दस्य समासे कुम्भकारशब्द इत्यर्थः। ननु कुम्भं करोतीति कथं विग्रहप्रदर्शनम्, 'अतिङन्तः समास' इत्युक्तत्वादित्यत आह—**कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यमिति**। लोके प्रयोगानर्हत्वमलौकिकत्वम्। 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति सूत्रभाष्यरीत्या अलौकिकविग्रहवाक्य एव समासप्रवृत्तिः। कुम्भं करोतीति तदर्थप्रदर्शनमात्रमिति भावः। कुम्भ अम्-कार इत्यपपाठः, कृद्योगे षष्ठ्या विधानात्। **मा भवान्भूदिति**। अत्र भूदिति तिङन्तेन माङः समासनिवृत्त्यर्थमतिङ्ग्रहणमिति भावः। भवानिति पदं तु समासाऽभावसूचनाय मध्ये प्रयुक्तम्। ननु माङस्तृतीयधात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टत्वं तु अदृष्टं येन तस्य उपपदत्वात्समासः प्रसज्यत इत्यत आह—**माङिति**। ननु अतिङ्ग्रहणं व्यर्थं, मा भवान्भूदित्यत्र सुपेत्यनुवृत्त्यैव समासनिवृत्तिसंभवादित्यत आह—**अतिङ्ग्रहणमिति**। एवंच उपपदमसुबन्तेन समस्यत इति फलितम्। गतिसमासोऽप्यसुबन्तेनेत्याह—**पूर्वसूत्र इति**। उत्तरसूत्रात्पूर्वसूत्रेऽनुवृत्तिरपकर्षः। 'कुप्रादयः' इति 'गति'रिति च योगो विभज्यते। कुप्रादयः सुबन्तेन समस्यन्ते। गतिस्तु समर्थेन समस्यते। अतिङन्तश्च समास इति व्याख्येयमिति यावत्। ततः किमित्यत आह—**तथा चेति**। 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह सुबुत्पत्तेः

शे.] प्रागेवास्य सञ्ज्ञासुत्तरमेव समासः, लोके प्रयोगानर्हत्वस्योभयत्रापि सत्त्वेनाऽविशेषादकृतेतत्संज्ञालोपमेवोच्चारितमित्यलम्। कृद्योगलक्षणा चात्र षष्ठी। न चान्तरङ्गा द्वितीया, प्रकल्प्यापवादविषयमुत्सर्गप्रवृत्तेः। अत्र षष्ठीसमासो न, उत्तरपदे विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेवास्य प्रवृत्त्याऽन्तरङ्गत्वात्। कारकषष्ठीत्वेन षष्ठीसमासस्यापि ततः पूर्वं प्रवृत्तौ तु अस्तु सः। अस्य नित्यत्वेन तत्कृततत्पुरुषसञ्ज्ञाप्रयुक्तकार्याभावाऽभावेप्येतत्कृततत्सञ्ज्ञाप्रयुक्तस्य तस्यानपगमेनाऽदोषात्। एकस्या एव सञ्ज्ञाया उभाभ्यामपि प्रवृत्त्याऽविरोधेन युगपदेवोभाभ्यां सा। स्पष्टश्चेदमत्र भाष्ये। एवञ्च 'द्वितीया श्रिते'त्यादिसमासोऽप्युत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्रागेव। अत एव कारकेति सामान्यत एवोक्तम्। भाष्यकृता च तदंशे प्रमाणं नोपन्यस्तम्। 'परिभाषा न कर्तव्ये'ति प्रकृतसूत्रभाष्यं तु विशिष्टाया अकर्तव्यत्वपरम्। अत एव भाष्ये प्रत्याख्यानोत्तरमपि 'गतिकारकेति समासवचनात्' इत्युक्तम्। तेन कारकांशे वचनत्वमेव बोधितमिति दिक्। **मा भवानिति**। समासे सति व्यवहितप्रयोगो न स्यादिति सूचयितुं 'भवा'निति। इदमुपलक्षणम्—'कारको व्रजती'त्यादेर्भाष्योक्तस्य। किञ्च माङ उपपदत्वे महासञ्ज्ञाकरणबलात् 'मा कदाचिद्वर्णं भूत्' इति 'एच' इति सूत्रस्थे भाष्यप्रयोगे 'मा कदाचिदप्यवृत्तिर्भूत्' इति 'तद्धितार्थ' इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगे च द्वित्रिपदव्यवधाने प्रयोगो न स्यात्, यथा 'कर्तुं देवदत्तो घटं ग्रामं व्रजती'ति न प्रयोगः। किञ्च माङो नोपपदत्वम्। लुङ्विधौ माङीति सप्तम्याः प्रथमार्थत्वे मानाऽभावात्। तस्योपपदसञ्ज्ञायां फलाऽभावाच्च। तुमुन्विधौ तु 'क्रियार्थोपपदस्ये'त्यर्थमुपपदसञ्ज्ञाऽऽवश्यकेति दिक्।

अतिङ्ग्रहणमिति। न च 'कारको गत' इत्यत्र सुबन्तोपपदस्य समासव्यावृत्तये तिङन्तार्थक्रियावोधकाऽघटित इत्यर्थकं तदिति वाच्यम्, तस्य द्रव्यवाचितया तिङन्तार्थत्वाऽभावेन तेन तद्वारणस्याऽशक्यत्वात्। किञ्च गतादेर्द्रव्यवाचितया क्रियावाचकोपपदत्वाऽभावेन ण्वुल एव तत्राऽप्राप्तेः। क्रियावाचकशब्दग्रहणे क्रियायाः साध्यमात्रावस्थाया एव ग्रहणस्य 'गतिकारकोपपदात्' इति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च भाष्ये ध्वनितत्वात्। प्रकृतसूत्रे 'उपपदमक्रिये'ति न्यासेऽक्रियेत्यस्येदं प्रत्युदाहरणमाशङ्क्याऽस्य क्रियावाचित्वाऽभावाद् षितम्। तत्र क्रियावाचित्वाऽभावादत्र प्रत्युदाहरणत्वं न, तुमुन् [न, ण्वुल् तु] भवतीत्यस्याऽन्याय्यत्वात्। न च धातोः क्रियावाचित्वेन तन्निबन्धनस्तुमुन् स्यादेवेति वाच्यम्, उपपदमिति महासञ्ज्ञया तुमुन्विधावपि पदत्वपर्यन्तं निवेशात्। तस्मात्तत्र तुमुन्ण्वुलोरसाधुत्वे एव भाष्यतात्पर्यम्। अर्थमात्रग्रहणे तु गुणीभूतादेरपि ग्रहणमिति गतपाकादियोगेऽपि कारकविभक्तिकृत्वसुचूक्त्वादीनां साधुत्वं भवत्येवेति भाष्यप्रदीपोद्द्योते विस्तरः। 'कारको व्रजतितरा'मित्यादेस्त्वनभिधानमेवेति भावः। **सुपेत्येतदिति**। 'सु'बित्यस्याप्युपलक्षणमिदम्। किञ्च कारको व्रजतीत्यस्यैव भाष्ये प्रत्युदाहृतत्वेन तद्व्यावृत्तेः सुबिति प्रथमान्तानुवृत्त्यैव सिद्ध्या तद्वैयर्थ्यमिति प्रथमान्तनिवृत्तिरेव तेन बोधयितुं युक्ता। परिभाषाऽकरणलाघवानुरोधेन तु भाष्ये सामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रित्योभयोर्निवृत्तिरुक्ता। **पूर्वसूत्रेऽपीति**। तत्र गत्यंशेऽतिङित्यस्य सम्बन्धे फलाऽभावेन तिङन्ताऽघटितः समास इत्येवं

कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरिति सिद्धम् । व्याघ्री । अश्वक्रीती । कच्छपी । 'अमैवाव्ययेन

त.] इति भावः । कारकांशे तु 'कर्तृकरणे कृते'ति सूत्रस्थबहुलग्रहणमुक्तार्थे साधकमित्यपि मनोरमायां स्थितम् ।

प्रागिति । कृदन्ताच्चरमपदात्सुबुत्पत्तेः पूर्वं समास इत्यर्थः । प्रथमान्तसुब्ग्रहणं त्विहानुवर्तत एव, तेन 'राजदर्शी' त्यादौ पूर्वपदे नलोपादि कार्यं सिध्यति । परिभाषाफलं दर्शयन् गतिमुदाहरति—**व्याघ्रीति** । व्याजिघ्रतीति व्याघ्री । 'आतश्चोपसर्गे' इति इति कः । 'पाघ्राध्माधे'ङिति शस्तु संज्ञायां न भवति, व्याघ्रादिभिरिति निर्देशादिति वक्ष्यते । व्याङो 'घ्र'शब्देन गतिसमासः । स यदि घ्रशब्दस्य सुबन्ततामपेक्षेत, तर्हि सुबुत्पत्तये सङ्ख्याद्यपेक्ष्यं, ततः प्रागेव लिङ्गयोग इति लिङ्गनिमित्तप्रत्ययेन टापा भाव्यं न तु ङीषा । घ्रशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वाऽभावात्, ततो घ्राशब्देन समास इत्यदन्तत्वाऽभावाज्जातिलक्षणो ङीष् न स्यादिति भावः । यद्यप्युपपदत्वेनाप्येतत्सिद्धं तथापि गतिग्रहणमाङो घ्रशब्देन समासे पश्चाद्घ्राघ्रशब्देन विशब्दस्य समासार्थमावश्यकमेव । आङ्पूर्वाद्धातोः कप्रत्ययविधानादाङ्युपपदसंज्ञाभ्युपगमेऽपि विशब्दे तदनभ्युपगमादिति बोध्यम् । कारकमुदाहरति—**अश्वक्रीतीति** । अश्वेन क्रीता । 'कर्तृकरणे कृते'ति समासः । 'क्रीतात्करणपूर्वा'दिति ङीष् । सुबन्तेन समासे तु टापा भाव्यमित्यदन्तत्वाऽभावात् 'क्रीतात्करण—' इत्ययं ङीष् न स्यादिति ज्ञेयम् । उपपदमुदाहरति—**कच्छपीति** । कच्छेन पिबतीति कच्छपी । 'सुपि' इति योगविभागात्कः । इहापि समासस्य सुबन्ततापेक्षायां टाबेव स्यान्न ङीषित्यादि व्याघ्रीत्यत्रेव बोध्यम् । प्राचा तु 'उपपदमतिङन्तं समस्यते' इत्युक्तं, तदसत्, तथा सति प्रथमान्तसुब्ग्रहणनिवृत्त्यापत्त्या 'रजदर्शी' 'चर्मकार' इत्यादौ नलोपो न स्यात्, पदान्तत्वात् । प्राटितेत्यादौ 'अतो गुणे' इति पररूपं च स्यात् । स्यादेतत्—कच्छेन साधनेन पिबतीत्यर्थाभ्युपगमे कच्छस्य कारकत्वेन कच्छपीति रूपसिद्धौ नेदमुपपदस्याऽसाधारणोदाहरणमिति चेत्, एवं तर्हि 'माषवापिणी'त्युदाहर्तव्यम् । 'सुप्यजातौ' इति णिनौ कृते माषोपपदस्य कृदन्तेन समासे 'प्रातिपदिकान्ते'त्यादिना

बा.] प्राक्समासो वक्तव्य' इति प्राचीनव्याकरणोक्तं सिद्धं भवतीत्यर्थः । यद्यप्युक्तरीत्या गत्युपपदयोरेव लाभः, तथाप्येकदेशानुमतिद्वारा प्राचीनपरिभाषेयं सिध्यति । अथ परिभाषायाः फलं दर्शयितुं गतिसमासमुदाहरति—**व्याघ्रीति** । व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः । व्याङ्पूर्वाद्घ्राधातोः 'आतश्चोपसर्गे' इति कः, 'आतो लोप इटि चे'त्यालोपः । 'पाघ्राध्माधेट्दृशः शः' इति तु न भवति, 'जिघ्रतेः संज्ञायां नेति वाच्य'मिति निषेधात् । आङो घ्रशब्देन गतिसमासः । आघ्रशब्देन वेर्गतिसमासः । तत्र यदि घ्रशब्दस्य सुबन्तत्वमपेक्ष्येत, तर्हि ङीप्रत्यये उत्पन्ने सुबुत्पत्तिः स्यात्, स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारकप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्य 'कुत्सिते' इति सूत्रस्थभाष्यदर्शितस्य 'ङ्याप्प्रातिपदिका'दित्यत्रास्माभिः प्रपञ्चितत्वात् । ततश्च सुबुत्पत्तये लिङ्गसङ्ख्याकारकं क्रमेणाऽपेक्ष्यमिति प्रथमं लिङ्गसंयोगे सति अदन्तत्वाट्टाप्स्यात् । न तु जातिलक्षणङीष्, घ्रशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वाऽभावात् । ततश्च घ्राशब्देन सुबन्तेन समासे सति व्याघ्राशब्दस्याऽदन्तत्वाऽभावाज्जातिलक्षणो ङीष् न स्यादिति भावः । यद्यप्युपपदत्वेनाप्येतत्सिद्धं, तथापि गतित्वसंभवमात्रेणेदमित्याहुः । वस्तुतस्तु आङो घ्राशब्देन उपपदसमासः, 'आतश्चोपसर्गे' इति सप्तमीनिर्देशात् । वेस्तु आघ्रशब्देन गतिसमास इति तदंशे गतिसमासोदाहरणमित्याहुः । अथ कारकसमासमुदाहरति—**अश्वक्रीतीति** । अश्वेन क्रीतेति विग्रहे 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः । 'क्रीतात्करणपूर्वा'दिति ङीष् । सुबन्तेन समासे तूक्तरीत्या पूर्वं टापि अदन्तत्वाऽभावान्ङीष् न स्यादिति भावः । उपपदसमासमुदाहरति—**कच्छपीति** । कच्छः—तीरं, तेन तस्मिन्वा पिबतीति

शे.] समासविशेषणतैव । अत एव 'प्रपचतितरा'मित्यादौ न गतिसमासः । किं तु 'उदात्तवता गतिमता च तिङा' इति वार्त्तिकेन समासः । तत्र 'तिङे'त्यस्य तिङ्घटितेनेत्यर्थः । 'सहे'ति योगविभागेन वा । तत्राऽर्थाधिकारानुरोधेनात्राऽपि अतिङन्तः समास इति व्याख्यातम् । अत एव 'अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' इति सूत्रे किंवृत्तस्याधिकारादकिंवृत्तग्रहणानर्थक्यमित्युक्त्वा सामर्थ्यादुपपदसञ्ज्ञार्थन्तर्हीत्याशङ्क्याऽतिङितिप्रतिषेधात्सञ्ज्ञाऽऽनर्थक्यमित्युक्तं सङ्गच्छते । अतिङित्यस्योपपदविशेषणत्वे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । उपपदमतिङन्तेनेति तु नार्थः, 'अतिङिति ज्ञापयति—अनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपेति । केनेदानीं सह समासः ?, समर्थेन' इति भाष्याऽसङ्गतेः, लुप्ततृतीयान्तत्वकल्पने मानाऽभावाच्च, भाष्यरीत्या प्रत्युदाहरणाऽभावाच्च । न चैवं तरबन्ते तद्वारणाय तत्र तस्य चारितार्थ्ये कथं तत्र सुपेत्यस्याऽसम्बन्धे तस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यम्, उपपदमिति सूत्रसम्बद्धेनैवाऽनेन तिङन्तव्यावर्त्तकेन प्राचीनपठितपरिभाषानुरोधेन सूत्रद्वयेऽपि सुप्सुपेत्येतदसम्बन्धज्ञापनात् । तदुक्तं भाष्ये—'अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति अनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपे'ति । तत्र पूर्वसूत्रे गत्यंशे एव तदसम्बन्धः परिभाषानुरोधादेव । तदाह—**तथा चेति** । कारकांशेऽप्येकदेशानुमत्येष्ट इति गम्यते । भाष्याच्च 'कर्तृकरणे' इति सूत्रविहितसमासो बहुलग्रहणात् क्वचित्सुबुत्पत्त्यनन्तरमपि । यथा—'सा हि तस्य धनक्रीते' त्यादौ । **प्राक्सुबुत्पत्तेरिति** । 'स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रा' गित्यपि बोद्धव्यम् । **अश्वक्रीतीति** । अश्वेन क्रीतेति करणस्य कृता समासः । 'क्रीतात्करणपूर्वा' इति ङीष् । सुबन्तेन समासे पूर्वं टाप्यदन्तत्वाऽभावात्स न स्यादिति भावः । व्याघ्यामपि आङो

।२।२।२०। अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते । स्वादुङ्कारम् । नेह 'कालसमयवेलासु तुमुन्' । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् । अमैवेति किम् ? । अग्रेभोजम् । अग्रे भुक्त्वा । 'विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु' इति क्त्वाणमुलौ । अमा चाऽन्येन च तुल्यविधानमेतत् । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ।२।२।२१। 'उपदंशस्तृतीयाया'मित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाऽव्ययेन सह वा समस्यन्ते । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकोपदंशम् ।

त.] पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य समासप्रातिपदिकान्तनकारस्य णत्वं सिध्यति । सुबन्तेन समासे त्वन्तरङ्गत्वाद्यान्तलक्षणेऽपि पश्चाद्वापिनीशब्देन समासे गर्गभगिनीत्यत्रेव णत्वं न स्यादित्येके । अन्ये तु कच्छेन हेतुना पिबतीत्यर्थविवक्षायां कच्छस्याऽकारकत्वात्कच्छपीत्युपपदस्योदाहरणं सम्यगेवेत्याहुः । अमैवाव्ययेन । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । तुल्यविधानमिति । एतच्चाध्याहारेण लभ्यम् । तदेवेति । यस्मिन्नुपपदे येन वाक्येन अमेव विहितस्तदेवोपपदमव्ययेन समस्यते नान्यदित्यर्थः । नियमबललभ्योऽयमेवकारो न तु सूत्रस्थः । स्वादुङ्कारमिति । 'स्वादुमि णमुल्' । अव्ययेनेति किम् ? । कुम्भकारः । असति ह्यव्ययग्रहणे अमैव यत्तुल्यविधानं तदेव केनचित्समर्थेन समस्येत । तथा सति 'स्वादुङ्कारः' इत्यत्रैव समासः स्यान्न तु 'कुम्भकार' इत्यत्र । अथ पूर्वसूत्रवैयर्थ्यभीत्याऽव्ययविषयकनियम एव इति चेत्तर्हि अमन्तविषयक एव किं न स्यात् 'अमन्तेन यः समासः सोऽमैव तुल्यविधानस्ये'ति । तथा चाग्रेभोजमित्यत्र समासो मा भूत्, अग्रे भुक्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेवेति भावः । तदेवेति किम् ? । कालो भोक्तुम् समयो भोक्तुम् । 'अमैवे'त्येवकारेणाऽमा चान्येन च तुल्यविधानस्योपपदस्य समासनिवारणेऽपि तुमुना तुल्यविधानस्य स्यादेवातस्तन्निवारणाय तदेवेत्युक्तम् । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । उभयत्रविभाषेयम् । अमैव तुल्यविधानस्य प्राप्तेऽमा चान्येन च तुल्यविधानस्याऽप्राप्ते चारम्भात् । प्राप्ते यथा—'उपदंशस्तृतीयायाम्' । मूलकेनोपदंशं । मूलकोपदंशम् । अप्राप्ते यथा-'अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने' इति क्त्वाणमुलौ । उच्चैःकारम् । इह समासपक्षे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः-'आदिर्णमुल्यन्यतरस्या'मित्याद्युदात्तत्वम् । असमासे तु उच्चैरित्यन्तोदात्तत्वम् । 'उदि चेडैसिः' इति व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययस्वरस्य, अव्युत्पत्तिपक्षे तु 'फिषः' इत्यस्य च प्रवृत्तेरित्याहुः । मनोरमायां तूच्चैरित्यन्तोदात्तः, स्वरादिषु तथा पाठादिति

बा.] कच्छपो । 'सुपि स्थः' इत्यत्र 'सुपी'ति योगविभागात्कः, उपपदसमासः । तस्य सुबन्तापेक्षायामुक्तरीत्या टाबेव स्यान्न तु जातिलक्षणङीषिति भावः । अमैवाऽव्ययेन । 'अमैवे'त्यनन्तरं तुल्यविधानमित्यध्याहार्यम् । 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्या'मिति तृतीया । अमैव तुल्येति । अम्प्रत्ययमात्रविधायकशास्त्रेण अमैव सह यस्य उपपदसंज्ञा विधीयते तदुपपदमव्ययेन समस्यत इति यावत् । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—तदेवेति । विवरणवाक्ये द्वितीय एवकारो नियमलभ्यः, न तु सूत्रस्थः, तस्य अप्राप्ते अमा तुल्यविधानत्वेऽवधारणार्थत्वात् । स्वादुङ्कारमिति । स्वादुं कृत्वेत्यर्थः । 'ओदनं भुङ्क्ते' इति शेषः । 'स्वादुमि णमु'लिति णमुल् । स्वादुशब्दस्य मान्तत्वं निपातनात् । 'क्रुन्मेजन्तः' इत्यव्ययत्वम् । 'तदेवे'ति नियमस्य प्रयोजनमाह—नेहेति । 'उपपदसमास' इति शेषः । भोक्तुमिति । यद्यपि 'कालसमयवेलासु' इति सप्तमीनिर्देशात्कालसमयवेलानामुपपदत्वन्तथापि कालादीनामुपपदसंज्ञा तुमुना तुल्यविधानैव, न त्वमा । अतः कालादीनामुपपदत्वेऽपि न समास इत्यर्थः । अमैवेति किमिति । अमैवेत्येवकारः किमर्थ इति प्रश्नः । अमा चान्येन चेति । अम्प्रत्ययेन क्त्वाप्रत्ययेन च सह उपपदसंज्ञा अग्रेप्रथमपूर्वशब्दानां विहिता, ततश्च उपपदत्वस्य अमैव तुल्यविधानत्वाऽभावान्नोपपदसमास इति भावः ।

तृतीयाप्रभृतीनि । तृतीयाशब्देन 'उपदंशस्तृतीयाया'मित्यारभ्य 'अन्वच्यानुलोम्ये' इत्यन्तसूत्रोपात्तान्युपपदानि विवक्षितानि । अमेति, अव्ययेनेति चानुवर्तते । एवकारस्तु नानुवर्तते, अस्वरितत्वात् । अमेत्येतदव्ययविशेषणम् ।

शे.] ग्रशब्देन वैराग्रशब्देन गतिसमासः । कच्छपीत्यत्रापि सुपीति योगविभागात्के कच्छे पिबतीत्यर्थे उपपदसमासः । अमैवेति । 'तुल्यविधान'मित्यध्याहारलभ्यम् । सञ्ज्ञायास्तुल्यविधानत्वमाश्रित्य तत्सञ्ज्ञकस्य तुल्यविधानत्वमुक्तम् । येनाऽमेव विधीयते तेन यस्योपपदसञ्ज्ञा विधीयते तदुपपदमव्ययेन समस्यते नान्येन तुल्यविधानमित्यर्थः । तत्फलितमनुवदति—तदेवेति । कालादेस्त्वग्रप्रभृतेश्चाऽमैव तुल्यविधानत्वाऽभावान्न दोषः । 'अ'मिति णमुल्खमुञोः सामान्यग्रहणम् । तेन चोरङ्कारमित्यप्युदाहरणम् ।

तृतीया प्र । वा समस्यन्ते इति । यद्यपि उपपदनिमित्तकृद्विधौ समर्थपरिभाषोपस्थितेरुपपदसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये उक्तत्वेनोपपदकृदन्तयोर्व्यपेक्षा दुरुपपादा । कृतोऽसाधुत्वापत्तेः । अत एव 'महान्तं कुम्भं करोती'त्यत्र सविशेषणत्वे नाऽसामर्थ्यान्नाऽणिति 'तत्रोपपद'मित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । विशिष्टस्य तु नोपपदसञ्ज्ञा । अपदत्वात् । तथाप्येकार्थीभाव एव वाग्रहणात्सञ्ज्ञाऽभावोऽत्र, यथा गङ्गापारमित्यत्राव्ययीभावत्वाऽभावः । 'न च सञ्ज्ञाया भावाऽभावाविष्येते' इति भाष्ये 'महाविभाषये'ति शेषः । एवञ्च 'महता मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते' इत्यसमासेऽपि व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यम् । विभक्तिस्तु प्रधानक्रियानुरोधित्वात्परत्वाच्च तृतीयैवेति निरूपितमन्यत्र । क्त्वा च । क्त्वेति तृतीयान्तम् । अलङ्कृत्वेति । 'अलङ्खल्वोः' इति सूत्रम्

क्त्वा च ।२।२।२२। तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैःकृत्य । उच्चैः कृत्वा । [नीचैःकृत्य । नीचैः कृत्वा] ।'अव्ययेऽयथाभिप्रेते'ति क्त्वा । तृतीयाप्रभृतीनीति किम् ? । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । **तत्पुरुषस्याङ्गुलेः सङ्ख्याव्ययादेः** ।५।४।८६। सङ्ख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच्स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य व्यङ्गुलं दारु । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् । **अहःसर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः** ।५।४।८७। एभ्यो रात्रेरच्स्याच्चात्सङ्ख्याव्ययादेः । *अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्चाऽहोरात्रः । सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः ।

त.] स्थितम् । 'अमे'त्यनुवर्तत इत्याह-**अमन्तेनेति** । तेनेह न-पर्याप्तो भोक्तुम् । 'पर्याप्तिवचनेष्वि'ति तुमुन् । **क्त्वा च** । क्त्वेति तृतीयान्तम् । 'आतः' इति योगविभागादालोपः, 'क्वि स्कन्दिस्यन्दोः' इतिवदिति हरदत्तः । तन्न । सवर्णदीर्घेणापि तृतीयान्तत्वोपपत्तेः । **अलं कृत्वेति** । 'अलङ्खल्वोः प्रतिषेधयो'रिति सूत्रस्य 'उपदंशस्तृतीयाया'मित्यस्मात्पूर्वत्वान्नेह समासः । तत्पुरुषेऽसाधारणान्समासान्तानाह-**तत्पुरुषस्येति** । अलोन्त्यविधिं बाधित्वा 'प्रत्ययः' 'परश्चे'ति परत्वात्तत्पुरुषात्पर एवाऽच्प्रत्ययो भवति । यथा गापोष्टकः कित्त्वेऽपि गापाभ्यां पर एव टग्भवति, न त्वन्तावयवः । श्रमस्तु अनुबन्धकरणसामर्थ्यात्परविधिर्बाध्यते । एवं च लाघवात् 'तत्पुरुषादङ्गुले'रिति वक्तव्ये 'तत्पुरुषस्याऽङ्गुले'रिति तु समासान्तापेक्षया अवयवषष्ठीत्याहुः । **द्व्यङ्गुलमिति** । 'तद्धितार्थ' इति समासः । 'द्विगोर्नित्य'मिति मात्रचो लोप इति वृत्तिकृत् । मनोरमायां तु द्वयसचो लुगिति स्थितम् । **द्वन्द्वार्थमिति** । 'अह्नो रात्रि'रिति षष्ठीतत्पुरुषस्याऽसम्भवादिति भावः । नन्वहःशब्दस्याऽहस्तुल्यतायां, रात्रिशब्दस्य वा रात्रितुल्यतायां गौणत्वसम्भवादहश्चासौ रात्रिश्चेति कर्मधारयोऽस्त्विति चेन्न । मुख्यसम्भवे गौणग्रहणाऽयोगात् । 'हेमन्तशिशिरावहोरात्रे चे'त्यत्र द्वन्द्वे समासान्तदर्शनाच्च । **अहोरात्र इति** । 'जातिरप्राणिना'मित्येकवद्भावः । 'स नपुंसक'मित्येतद्बाधित्वा परत्वात् 'रात्राह्नाहाः' इति पुंस्त्वम् । एतेनैकवद्भावात् क्लीबतेति प्राचो ग्रन्थः परास्तः । 'मासेन स्यादहोरात्रः' इत्यादिग्रन्थविरोधाच्च । **सर्वरात्र इति** । 'पूर्वकालैके'ति समासः । **पूर्वरात्र इति** । 'पूर्वापराधरोत्तर'मित्येकदेशिसमासः । यदा तु रात्रिशब्दस्यैकदेशे लक्षणां स्वीकृत्य कर्मधारयोऽभ्युपगम्यते तदा पूर्वरात्रिरित्येव भवति ।

बा.] तदाह-उपदंशस्तृतीयायामित्यादिना । **मूलकोपदंशमिति** । 'उपदंशस्तृतीयाया'मिति णमुल् । अमैव तुल्यविधानत्वात्पूर्वसूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । ननु 'मूलकेने'त्यस्य 'भुङ्क्ते' इत्यत्रैवान्वयादुपदंश इत्यत्रानन्वयादसामर्थ्यात्कथमिह समास इति चेत्, मैवम्—उपदंशनक्रियां प्रति हि मूलकस्य आर्थिकं कर्मत्वमादाय सामर्थ्यमुपपाद्यम् । तृतीया तु प्रधानक्रियानुरोधात्परत्वाच्चोपपाद्येत्यन्यत्र विस्तरः । **उच्चैःकारमिति** । उच्चैःकृत्वेत्यत्र तु 'अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ' । तत्र 'उच्चैःकार'मित्यत्र उपपदत्वस्य अमैव तुल्यविधानत्वाऽभावात् 'अमैवाव्ययेने'त्यप्राप्तेऽनेन विकल्पः । समासपक्षे 'आदिर्णमुल्यन्यतरस्या'मिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर आद्युदात्तत्वम् । असमासपक्षे तु उच्चैरिति फिट्सूत्रेणाऽन्तोदात्तत्वमिति फले भेदः । **अमन्तेनेति** किम् ? । पर्याप्तो भोक्तुम् । 'पर्याप्तिवचनेषु' इति तुमुन् । **क्त्वा च** । 'तृतीयाप्रभृतीनी'ति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । क्त्वेति तृतीयार्थे प्रथमा । टायां 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णे'ति पूर्वसवर्णदीर्घ इत्यपरे । तदाह—**तृतीयेति** । ननु 'उपदंशस्तृतीयाया'मित्यतः प्रागेव 'समानकर्तृकयो'रिति क्त्वाविधेः पाठात्कथमुच्चैः कृत्वेत्युदाहरणमित्यत आह—**अव्ययेऽयथेति** । 'अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ' इति सूत्रेणेत्यर्थः । **अलं कृत्वेति** । 'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' इत्येतत् 'उपदंशस्तृतीयाया'मित्यतः पूर्वमेव पठितम् । अतस्तद्विहितक्त्वो मान्तेन सह समासाऽभावान्न ल्यबिति भावः । इत्युपपदसमासाः । अथ तत्पुरुषेष्वसाधारणसमासान्तान् वक्तुमुपक्रमते—**तत्पुरुषस्याङ्गुलेः** । 'अच्प्रत्यन्ववपूर्वा'दित्यतोऽजित्यनुवर्तते, 'समासान्त' इत्यधिकृतम् । तेन समासस्य अन्तावयव इति लभ्यते । प्रत्ययः परश्च इत्यधिकारादच्प्रत्ययस्य तत्पुरुषात्परत्वेऽपि तस्य तदवयवत्वादङ्गुलेरित्यवयवषष्ठी । अङ्गुलेरिति तत्पुरुषविशेषणं, तदन्तविधिः । तदाह-**संख्याव्ययादेरिति** । सङ्ख्या च अव्ययं च सङ्ख्याव्यये, ते आदी यस्येति विग्रहः । **द्व्यङ्गुलमिति** । तद्धितार्थ' इति द्विगुः । प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः 'प्रमाणेलो द्विगोर्नित्य'मिति लुक् । द्व्यङ्गुलिशब्दादचि तस्य तद्धितत्वात्तस्मिन् परे 'यस्येति चे'ति इकारलोपः । **निरङ्गुलमिति** । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः, अच्, इलोपः । **अहःसर्वैकदेश** । **एभ्यो रात्रेरिति** । अहन्, सर्व, एकदेश, सङ्ख्यात, पुण्य—एभ्यः परस्य रात्रिशब्दस्येत्यर्थः । अहन्नादिपूर्वपदकस्य रात्र्यन्तस्य तत्पुरुषस्येति यावत् । ननु अहरादौ रात्र्यन्तस्तत्पुरुषो नास्त्येव, अह्नो रात्रिरिति वा, अहश्चासौ रात्रिश्चेति वा, असंभवादित्यत आह-**अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थमिति** । नन्व ब्रह्मणो यदहस्तस्यावयवभूता या मानुषी

शे.] उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्यतः पूर्वमिति भावः । अथ तत्पुरुषाऽसाधारणसमासान्तानाह-तत्पुरुषस्य । **द्व्यङ्गुलमिति** । तद्धितार्थ इति समासः । **द्वन्द्वार्थमिति** । ब्रह्मणोह्नोऽवयवीभूता मानुषी रात्रिरित्याद्यर्थे षष्ठीतत्पुरुषायनभिधानमिति भावः । **सर्वरात्र**

पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः। सङ्ख्यातरात्रः। पुण्यरात्रः। द्वयो रात्र्योः समाहारो द्विरात्रम्। अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः। राजाहःसखिभ्यष्टच् ।५।४।९१। एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात्। परमराजः। अतिराजी। कृष्णसखः। अह्नष्टखोरेव ।६।४।१४५। [अह्नष्टखोरेव] टिलोपः स्यान्नान्यत्र। उत्तमाऽहः। द्वे अहनी भृतो द्व्यहीनः [क्रतुः]। तद्धितार्थे द्विगुः। 'तमधीष्ट' इत्यधिकारे 'द्विगोर्वे'त्यनुवृत्तौ 'रात्र्यहःसंवत्सराच्चे'ति खः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह-मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी। अह्नोऽह्न एतेभ्यः ।५।४।८८। सर्वादिभ्यः परस्याऽहन्शब्दस्या-

त.] द्विरात्रमिति। 'सङ्ख्यापूर्वं रात्रं क्लीब'मिति वक्ष्यते। अह्नष्टखोरेव। 'नस्तद्धिते' इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम्। एवकारस्त्वह्न एव टखयोरिति विपरीतनियमशङ्कानिरासार्थः। 'आत्माध्वानौ खे' इति प्रकृतिभावविधानेन तन्निरासे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः। टखोरेवेति किम्?। अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम्। 'काला'दित्यधिकारे 'तेन निर्वृत्त'मिति ठञ्। टिलोपाऽभावात् 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपः। उत्तमाह इति। 'सर्वैकदेशसङ्ख्याते'त्यत्र उत्तमशब्दस्याऽपाठादह्नादेशो न। द्व्यहीन इति। समासान्तविधेरनित्यत्वाच्च टच्। सति तु तस्मिन्नह्नादेशः प्रसज्येत। न च नान्तस्य खे परे टिलोपविधिसामर्थ्यान्न टजिति वाच्यम्, 'अहीन' इत्यत्र तस्य सावकाशत्वात्।

अनित्यत्वादिति। अत्र च लिङ्गं 'शक्तिलाङ्गलाङ्कुशे'त्यत्र घटीग्रहणम्। मद्रराज्ञीति। यद्यत्र टच् स्यात्तदा 'भस्याऽढे—' इति पुंवद्भावे टिलोपे च मद्रराजीत्यनिष्टरूपं स्यादिति भावः। अह्नोऽह्न एतेभ्यः। एत-

बा.] रात्रिरिति षष्ठीतत्पुरुषः संभवतीति वाच्यम्, 'अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थ'मिति भाष्यप्रामाण्येन एवंजातीयकतत्पुरुषस्य प्रयोगाऽभावोन्नयनात्। अहोरात्र इति। द्वन्द्वादच्, इलोपः, 'जातिरप्राणिना'मित्येकवत्त्वम्। 'स नपुंसक'मिति बाधित्वा 'रात्राह्नाहाः पुंसी'ति पुंस्त्वम्। सर्वा रात्रिः सर्वरात्र इति। सर्वा रात्रिरिति विग्रहे 'पूर्वकालैके'ति कर्मधारयः। अच्। इकारलोपः। 'रात्राह्नाहा' इति पुंस्त्वम्। 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वम्। एकदेशेऽप्यर्थग्रहणमित्यभिप्रेत्योदाहरति—पूर्वमिति। पूर्वं रात्रेरिति विग्रहे 'पूर्वापराधरोत्तर'मित्येकदेशिसमासः। अच्, इलोपः, 'रात्राह्ने'ति पुंस्त्वम्। सङ्ख्यातरात्र इति। सङ्ख्याता रात्रिरिति विग्रहे कर्मधारयः। 'पुंवत्कर्मधारये'ति पुंवत्त्वम्। पुण्यरात्र इति। पुण्या रात्रिरिति विग्रहे कर्मधारयः। 'पुंवत्कर्मधारये'ति पुंवत्त्वम्। अच्, इलोपः। 'रात्राह्ने'ति पुंस्त्वम्। द्विरात्रमिति। 'तद्धितार्थे'ति द्विगुः। सङ्ख्यादित्वादच्, इलोपः। 'सङ्ख्यापूर्वं रात्रं क्लीब'मिति नपुंसकत्वम्। अतिरात्र इति। 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः। अव्ययादित्वादच्, इलोपः, 'रात्राह्ने'ति पुंस्त्वम्। राजाहःसखिभ्यष्टच्। 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' इत्यतस्तत्पुरुषस्येत्यनुवृत्तं पञ्चमीबहुवचनत्वेन विपरिणतं 'राजाहःसखिभ्यः' इत्यनेन विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—एतदन्तादिति। परमराज इति। परमश्चासौ राजा चेति विग्रहः। समासान्तष्टच्। 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। अतिराज इति। अतिक्रान्तो राजानमिति विग्रहः। 'अत्यादयः' इति समासः। टचि टिलोपः। कृष्णसख इति। कृष्णस्य सखेति विग्रहः। समासान्तष्टच्। 'यस्येति चे'ति इकारलोपः। अह्नष्टखोः। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—टिलोपः स्यादिति। टेरित्यनुवर्तते, 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्माल्लोप इति चेति भावः। 'नस्तद्धिते' इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—नान्यत्रेति। एवकारस्तु 'अह्न एव टखो'रिति विपरीतनियमव्यावृत्त्यर्थः। टखोरेवेति किम्?। अह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम्। 'कालाट्ठञ्' इत्यधिकारे 'तेन निर्वृत्त'मिति ठञ्। टिलोपाऽभावादल्लोपः। टप्रत्यये उदाहरति—उत्तमाह इति। उत्तमं च तदहश्चेति विशेषणसमासः। 'राजाहःसखिभ्यष्ट'जिति टच्। 'अह्नष्टखोरेवे'ति टच्। अह्नष्टखोरेवे'ति प्रकृतसूत्रेण टिलोपः, 'रात्राह्नाहाः पुंसी'ति पुंस्त्वम्। खे उदाहरति—द्वे अहनी भृत इति। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। भृतः=परिक्रीत इत्यर्थः। 'द्व्यहीन' इत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति—तद्धितार्थे द्विगुरिति। कोऽत्र तद्धित इत्यत आह—तमधीष्ट इत्यादि। तथाच द्व्यहन्शब्दात्खस्य ईनादेशे 'अह्नष्टखोरेवे'ति टिलोपे 'द्व्यहीन' इति रूपमित्यर्थः। नन्वत्र 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशः कुतो न स्यात्। नच खे टिलोपविधिसामर्थ्यान्नाह्नादेश इति वाच्यम्, 'अहीन' इत्यत्र खे टिलोपविधेश्चरितार्थत्वादिति चेन्न, समासान्ते पर एवाह्नादेशविधानात्, प्रकृते तु समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'राजाहःसखिभ्यः' इति न टच्। यद्यपि 'उत्तमाहः' इत्यत्र, 'द्व्यहीन' इत्यत्र च 'नस्तद्धिते' इत्येव टिलोपः सिद्धस्तथापि आह्निकमित्यादावावश्यकस्य नियमविधेर्विधिमुखेनापि प्रवृत्त्यभ्युपगमादिह तदुपन्यासः।

ननु मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञीत्यत्रापि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'राजाहःसखिभ्यः' इति टच् स्यादित्याशङ्क्याह-लिङ्गेति।

शे.] 'पूर्वकालैके'ति समासः। 'पुंवत्कर्मधारये'ति पुंवत्, 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति वा। अतिराजीति। उत्तरपदावयवत्वस्य भाष्याऽसंमतत्वेन टितोऽनुपसर्जनत्वान्ङीप्। द्व्यहीन इति। समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच्। अत एव 'द्विगोर्वे'त्यनुवर्तमाने 'रात्र्यहःसंवत्सराच्च' इति चरितार्थम्। समासान्ते हि ... अनित्यत्वादिति। अत एव समासान्त-

ऽह्नादेशः स्यात्समासान्ते परे । **अह्नोऽदन्तात्** ।८।४।७। अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात्परस्याह्नो [ह्नादेशस्य] नस्य णः स्यात् । 'सर्वाह्णः । पूर्वाह्णः । सङ्ख्याताह्नः । द्वयोरह्नोर्भवः । 'कालाट्ठञ्' । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति ठञो लुक् । द्व्यह्नः । स्त्रियामदन्तत्वट्टाप्—द्व्यह्ना । द्व्यह्नप्रियः । अत्यह्नः । **क्षुभ्नादिषु च** ।८।४।३९। एषु णत्वं न स्यात् । दीर्घाह्नी

त.] चच्छब्देन 'अहःसर्वैकदेश–' इति सूत्रस्थाः परामृश्यन्ते । सूत्रे तु तस्मिन्नहरादयो निर्दिष्टाश्चकारेण च संख्याव्यये अनुकृष्टे । तत्र सर्वेषां बुद्धिस्थत्वाऽविशेषेऽप्यहःशब्द इह न गृह्यते, असंभवादित्यशयेनाह—**सर्वादिभ्य इति । समासान्ते पर इति** । एतच्च प्रकरणाल्लब्धम् । भाष्ये तु अह्नादेशः प्रत्याख्यातः, 'अह्न एभ्योऽच्स्याट्चोऽपवादः' इति व्याख्यायाम्, 'अहष्टखोरेवे'ति नियमाट्टिलोपाऽभावे 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपात्सर्वाह्ण इत्यादिरूपसिद्धेः । **रेफादिति** । यदि तु लक्षे अहस्सु भव इत्यादिव्युत्पत्त्या 'लक्षाह्ण' इत्यपि प्रयोगोऽस्ति, तर्हि षादित्यपि बोध्यम् । 'रषाभ्या'मित्यधिकारात् । **ठञो लुगिति** । 'अणो लु'गिति वृत्तिकाराद्युक्तमयुक्तमिति भावः । प्रसङ्गादाह-**स्त्रियामिति** । नन्विह स्त्रीत्वं दुर्लभं, 'रात्राह्नाहाः पुंसी'ति वचनादिति चेन्मैवम् । सर्वमहः सर्वाह्ण इत्यादावुपक्षीणस्य तद्वचनस्य लुप्ततद्धितायामप्रवृत्तेः । 'लुपि युक्तव'दिति लिङ्गातिदेशो ह्यत्र प्रमाणम् । प्राकृतलिङ्गानुशासनानां लुप्तप्रत्ययेषु प्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः । अतएव लवणः सूपः लवणा यवागूरित्यादौ न क्लीबत्वम् । किं च 'द्विगुप्राप्तापन्ने'त्यादिना परवल्लिङ्गत्वे प्रतिषिद्धे तदपवादस्य 'रात्राह्नाहाः' इत्यस्याऽप्राप्तिरेवेति व्यह्नशब्दोऽयं विशेष्यनिघ्न एव, न तु नियतपुंलिङ्गः । एवं चाऽत्र भवार्थकतद्धिते लुप्तेऽपि 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी'ति न्यायेन भवार्थवस्तुनिष्ठस्त्रीत्वाभिधानमपि न्याय्यमेवेति दिक् । **टाबिति** । न चेह ठञन्तत्वान्ङीप्स्यादिति शङ्क्यं, ठञो लुप्तत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणं, वर्णाश्रयत्वात् । 'ठञो योऽकारस्तदन्तान्ङी'बिति तत्र व्याख्यातत्वात् । अतएव वृत्तिकाराद्युक्ताऽणो लुक्पक्षेऽपि न ङीप्, 'अण्योऽकारः' इति तत्र व्याख्यातत्वात् । न चैवमपि टजन्तत्वान्ङीप्स्यादेवेति वाच्यम् । टचः समासान्ततया तदन्तस्य तद्धितार्थं प्रत्युपसर्जनत्वात् । अतएव हि आपिशलिना प्रोक्तमधीयाना ब्राह्मणी आपिशलेत्युदाहृतं भाष्ये । 'द्विगो'रिति ङीप्तु न शङ्क्य एव, 'अपरिमाणे'ति निषेधात् । अतष्टाबेवात्र युक्तः । तथैवोदाहरति–**द्व्यह्नेति** । 'अह्नोऽह्न' इति सूत्रेऽह्नादेशं प्रत्याख्याय 'अच्प्रत्यन्ववे'त्यतोऽचमनुवर्त्य 'टजपवादोऽ'जिति व्याचक्षाणस्य

बा.] **अनित्यत्वादिति** । समासान्तप्रकरणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेति 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र भाष्ये उक्तत्वादिति भावः । **मद्रराज्ञीति** । नच टचि सत्यपि 'यस्येति चे'तीकारलोपे मद्रराजशब्दात् टित्त्वान्ङीपि मद्रराज्ञीति निर्बाधमिति वाच्यं, टचि हि सति 'भस्याऽढे तद्धिते' इति पुंवत्त्वे टिलोपे 'मद्रराजी'ति स्यादिति भावः । **अह्नोऽह्न एतेभ्यः** । पूर्वसूत्रे अहःसर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्यशब्दा निर्दिष्टाः । तत्र चकारेण सङ्ख्याव्यये अनुकृष्टे । अहन्शब्दवर्जं ते सर्वे एतच्छब्देन परामृश्यन्ते, नत्वहःशब्दः, अहःशब्दात्परस्य अहन्शब्दस्य तत्पुरुषे असंभवादित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे-**सर्वादिभ्य इति । समासान्ते पर इति** । एतत्तु प्रकरणाल्लब्धम् । **अह्नोऽदन्तात्** । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इत्यतः पूर्वपदादित्यनुवृत्तमदन्तादित्यत्रान्वेति । 'रषाभ्यां नो णः' इति सूत्रं षकारवर्जमनुवर्तते । पूर्वपदादित्यनेन पूर्वपदस्थादिति विवक्षितम् । तदाह—**अदन्तपूर्वेति** । तदन्तविधिनैव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । लक्षेषु अहस्सु भवो लक्षाह्ण इत्यत्र णत्वार्थं षादित्यपि बोध्यम् । समासान्ते परे इति किम् ?। द्वे अहनी भृतो द्व्यहीनः । अत्र समासान्तविधेरनित्यत्वाट्टजभावेऽह्नादेशो न । **सर्वाह्ण इति** । सर्वमहरिति विग्रहे 'पूर्वकालैके'ति समासे 'राजाहःसखिभ्यः' इति टच्, अह्नादेशः । णत्वं । 'रात्राह्नाहाः' इति पुंस्त्वम् । **पूर्वाह्ण इति** । समासादि सर्वाह्णवत् । **सङ्ख्याताह्न इति** । सङ्ख्यातमहरिति विग्रहः । विशेषणसमासः, टच्, अह्नादेशः । निमित्ताऽभावान्न णत्वम् । पुण्यपूर्वस्य त्वग्रे वक्ष्यते । सङ्ख्यापूर्वस्य उदाहरति—**द्वयोरह्नोरित्यादि । द्व्यह्न इति** । तद्धितार्थे द्विगुः । टच् । ततो भवार्थे ठञ्, तस्य लुक्, अह्नादेशः । प्रसङ्गादाह—**स्त्रियामिति । द्व्यह्नेति** । द्वयोरह्नोर्भवेत्यर्थः । ठञ् । लुक् च पूर्ववत् । 'अपरिमाणबिस्ते'ति न ङीप् । ठञ्निमित्तस्तु ङीब्नेत्यपरिमाणबिस्तेत्यत्रोक्तम् । टचष्टित्त्वेऽप्युप-

शे.] प्रकरणे सा नेति ङ्याप्सूत्रे भाष्ये उक्तम् । **मद्रराज्ञीति** । टचि 'भस्याढे'ति इति पुंवत्त्वे टिलोपे मद्रराजीति स्यादिति भावः ।

अह्नोऽद । 'अत' इत्येव पूर्वपदविशेषणतया सामानाधिकरण्येनान्वयेऽदन्तपूर्वपदेत्यर्थलाभेऽन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । 'अह्न' इति नान्तानुकरणात्षष्ठी । **द्व्यह्नेति** । द्वयोरह्नोर्भवेत्यर्थः । इदं तद्धितार्थद्विगोर्विशेष्यनिघ्नत्ववादिनां मते । वस्तुतोऽस्य स्त्रीत्वमेव नास्ति । [तत्र] 'रात्राह्नाहाः' इति पुंस्त्वेन बाधात् । न चेदं सूत्रं रात्राह्नादिशब्दघटितसमासमात्रनिमित्तलिङ्गस्यान्तरङ्गस्यैव बाधकं न तु बहिर्भूततद्धितार्थनिमित्तलिङ्गस्यापीति वाच्यम् । सूत्रोपस्थितरात्राह्नादिशब्दार्थविशेष्यत्वप्राप्तस्यैव बाधापत्त्या बहिर्भूतसमाहारविशेष्यत्वप्राप्तस्य बाधाऽनापत्तेः । न च पुंस्त्वाधिकारे-अह्नाहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसङ्ख्यकाः' इत्यनन्तरम्-'अर्धान्ताः प्रायलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोक्षया । तद्धितार्थे द्विगुः सङ्ख्या सर्वनामतदन्तकाः' इत्यस्यामरोक्तेन 'परं विरोधे शेषं तु ङ्के च

प्रावृट् । एवं चैतदर्थमह्ने त्यदन्तानुकरणक्लेशो न कर्तव्यः । 'प्रातिपदिकान्ते'ति णत्ववारणाय क्षुभ्नादिषु पाठस्यावश्यकत्वात् । अदन्तादिति तपरकरणान्नेह-परागतमहः पराऽह्णः । **न सङ्ख्यादेः समाहारे** ।५।४।८९। समाहारे वर्तमानस्य सङ्ख्यादेरह्नादेशो न स्यात् । सङ्ख्यादेरिति स्पष्टार्थम् । द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः । त्र्यहः । **उत्तमैकाभ्यां च** ।५।४।९०। आभ्यामह्नादेशो न । उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः पुण्यशब्दमाह । 'पुण्यैकाभ्या'मित्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् । [सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची] । एकाहः । उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि सङ्ग्रहार्थमित्येके । सङ्ख्याताऽहः । **अग्राख्यायामुरसः** ।५।४।९३। टच्स्यात् । अश्वानामुर इव

त.] भाष्यकारस्य मते तु निर्विवाद एवात्र टाप् । कथं तर्हि कालनिर्णयदीपिकायां द्व्यह्नीति प्रयोग इति चेत्, अत्राहुः- द्वे अहनी यस्यां तिथाविति बहुव्रीहौ नान्तलक्षणो ङीब्बोध्यः । 'द्वयोरह्नोर्भव' इति व्याख्यानग्रन्थस्तु फलितार्थकथनपरतया ज्ञेय इति । सङ्ख्यादिभिन्नस्य तत्पुरुषस्य समाहारे वृत्त्यसम्भवादाह—**स्पष्टार्थमिति** । **पुण्याहमिति** । 'पुण्यसुदिनाभ्या'मिति क्लीबत्वं वक्ष्यति । **उपान्त्यस्यापीति** । यथा 'प्रथमयो'रिति प्रथमाद्वितीययोर्ग्रहणं द्विवचननिर्देशात्, तथेहापि उत्तमग्रहणसामर्थ्यादन्त्ययोर्द्वयोर्ग्रहणम् । उत्तमौ चैकश्चेति विग्रहे सौत्रं द्विवचनमिति तेषा-

बा.] सर्जनस्त्वाट्टिड्ढेति न ङीप् । वस्तुतस्तु स्त्रीत्वमेवाऽत्र नास्ति । 'रात्राह्नाहाः पुंसी'त्युक्तेरिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् ।

सङ्ख्यापूर्वस्योदाहरणान्तरमाह-**द्व्यह्नप्रिय इति** । द्वे अहनी प्रिये यस्येति विग्रहः । तद्धितार्थ इत्युत्तरपदे द्विगुः । टच्, अह्नादेश इति भावः । अव्ययपूर्वस्योदाहरति—**अत्यह्न इति** । अहरतिक्रान्त इति विग्रहः । 'अत्यादय' इति समासः । टच्, अह्नादेश इति भावः । **क्षुभ्नादिषु च** । 'रषाभ्या'मित्यतो 'ण' इति, 'न भाभूपूकमी'त्यतो 'ने'ति चानुवर्तते । तदाह—**एष्विति** । **दीर्घाह्नी प्रावृडिति** । वर्षर्तौ प्रावृट्शब्दः स्त्रीलिङ्गः । 'स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः' इत्यमरः । दीर्घाण्यहानि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्या'मिति ङीप् । 'अल्लोपोऽनः' इत्युपधालोपः । 'अह्नोऽदन्ता'दिति णत्वं तु क्षुभ्नादित्वान्नेति भावः । ननु क्षुभ्नादिषु 'दीर्घाह्नी'त्यस्य पाठो व्यर्थः, 'अह्नोऽदन्तात्' इत्यत्र हि 'अह्ने'त्यदन्तात् षष्ठ्यर्थे प्रथमा । अदन्तपूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्याऽह्नशब्दस्य नस्य णत्वं स्यादिति तदर्थः । दीर्घाह्नीत्यत्र च अह्नादेशस्याप्रसक्त्याऽदन्तत्वाऽभावादेव णत्वस्याऽप्राप्तौ किं तन्निवृत्त्यर्थेन क्षुभ्नादिपाठेनेत्यत आह—**एवं चेति** । एवं सति=दीर्घाह्नीशब्दस्य क्षुभ्नादिपाठे सति, एतदर्थम्-'अह्नोऽदन्ता'दिति णत्वनिवृत्त्यर्थम्, अह्नेत्यस्य अदन्तत्वानुसरणं, षष्ठ्यर्थे व्यत्ययेन प्रथमानुसरणं क्लेशावहं न कर्तव्यमित्यर्थः । क्षुभ्नादिपाठादेव णत्वनिवृत्तिसिद्धेरिति भावः । ननु दीर्घाह्नीत्यस्य णत्वाऽभावाय किं क्षुभ्नादिपाठोऽभ्युपगम्यतामुत 'अह्ने'त्यस्याऽदन्तत्वमित्यत्र विनिगमनाविरह इत्यत आह—**प्रातिपदिकान्तेति** । अथ 'अह्नोऽदन्ता'दित्यत्र पूर्वपदविशेषणेऽदन्तादिति तपरत्वस्य प्रयोजनमाह—**अदन्तादिति** । **पराह्न इति** । 'प्रादयो गताद्यर्थे' इति समासः, टच्, अव्ययात्परत्वादह्नादेशः । परेति पूर्वपदस्याऽदन्तत्वाभावान्न णत्वमिति भावः । **न सङ्ख्यादेः** । **अह्नादेश इति** । 'अह्नोऽह्नः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ननु सङ्ख्यादिभिन्नस्य तत्पुरुषस्य समाहारेऽभावादेव सिद्धे सङ्ख्यादेरिति व्यर्थमित्यत आह—**स्पष्टार्थमिति** । **द्व्यह इति** । समाहारे द्विगुः । टच्, 'रात्राह्ने'ति पुंस्त्वम् । सङ्ख्यादित्वात्प्राप्तस्याऽह्नादेशस्य निषेधः । **त्र्यह इति** । त्रयाणामह्नां समाहार इति विग्रहः । समासादि द्व्यहवत् । **उत्तमैकाभ्यां च** । ननु उत्तमशब्दात्परस्याऽहन्शब्दस्याऽह्नादेशाऽप्रसक्तेरुत्तमग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**उत्तमशब्द इति** । उत्तमशब्दोऽन्त्ये वर्तते । यथा द्वादशाहे 'उदयनीयातिरात्र उत्तममहः' इति । अन्त्यमिति गम्यते । 'अहःसर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्या'दित्युपात्तेषु अन्त्यः पुण्यशब्दो विवक्षित इत्यर्थः । तर्हि 'पुण्यैकाभ्या'मित्येव कुतो न सूत्रितमित्याशङ्क्य स्वतन्त्रेच्छत्वान्महर्षेरित्याह—**पुण्यैकाभ्यामित्येवेति** । **पुण्याहमिति** । पुण्यमहरिति विग्रहे विशेषणसमासः, टच्, टिलोपः । 'पुण्यसुदिनाभ्यां चे'ति नपुंसकत्वम् । **एकाह इति** । एकमहरिति विग्रहे 'पूर्वकालैके'ति समासः । टच्, टिलोपः । **उपान्त्यस्यापीति** । 'लक्षणये'ति शेषः । पुण्येत्यनुक्त्वा उत्तमग्रहणमेव लक्षणाबीजम् । उत्तमे च एकं चेति द्वन्द्वः, सौत्रं द्विवचनमिति भावः । **सङ्ख्याताह इति** । सङ्ख्यातमहरिति विग्रहे विशेषणसमासः, टच्, टिलोपः । 'रात्राह्नाहा' इति पुंस्त्वम् । उपान्त्यसङ्ख्यातशब्दपूर्वकत्वान्नाऽह्नादेशः ।

शे.] शिष्टप्रयोगतः' । इत्युक्तेरह्नाहान्ता इत्यनेन प्राप्तस्य पुंस्त्वस्य 'तद्धितार्थे द्विगु'रिति परोपगत्वेन परत्वाद्बाध इति वाच्यम् । कोशस्य लोकव्याकरणसिद्धलिङ्गानुवादकत्वात् व्याकरणैकवाक्यतया तद्धितार्थे द्विगुरित्यत्र रात्राह्नाहान्तातिरिक्तस्यैव ग्रहणात् । अन्यथा 'प्राप्तापन्ने'त्यनेनापि परत्वाद्बाधे 'प्राह्णः' [परागतमह्नः पराह्णः] इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेरिति दिक् । **क्षुभ्नादिषु च** । तत्पुरुषातिरिक्तोऽहन्शब्दान्तः समासः सर्वोऽपि क्षुभ्नाद्यन्तर्गण एवेति युवादिषु पाठ इति भाष्येणाऽविरोधस्तद्ध्वनयन्नाह-**अदन्तानुकरणेति** । तत्पक्षे षष्ठ्याः स्थाने व्यत्ययेन प्रथमा । **स्पष्टार्थमिति** । समाहारेऽन्यस्य वृत्त्यभावात् । **पुण्याहमिति** । 'पुण्यसुदिनाभ्या'मिति क्लीबत्वम् ।

अश्वोरसम्। मुख्योऽश्व इत्यर्थः। **अनोश्माऽयःसरसां जातिसंज्ञयोः** ।५।४।९४। टच्स्याज्जातौ संज्ञायां च। उपानसम्। अमृताश्मः। कालायसम्। मण्डूकसरसमिति जातिः। महानसम्। पिण्डाश्मः। लोहितायसम्। जलसरसमिति संज्ञा। **ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः** ।५।४।९५। ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः। साधारण इत्यर्थः। कुट्यां भवः कौटः। स्वतन्त्रः। स चासौ तक्षा च–कौटतक्षः। **अतेः शुनः** ।५।४।९६। अतिश्वो वराहः। अतिश्वी सेवा। **उपमानादप्राणिषु** ।५।४।९७। अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच्स्यात्। आकर्षःश्वेव आकर्षश्वः। अप्राणिषु किम्?। वानरःश्वेव वानरश्वा। **उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः** ।५।४।९८। चादुपमानात्। उत्तरसक्थम्। मृगसक्थम्। पूर्वसक्थम्। फलकमिव सक्थि-फलकसक्थम्। **नावो द्विगोः** ।५।४।९९। नौशब्दान्ताद्द्विगोष्टच्स्यान्न तु तद्धितलुकि। द्वाभ्यां नौभ्यामागतः द्विनावरूप्यः। 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्यत्र 'अची'त्यस्यापकर्षणाद्धलादेर्न लुक्। पञ्चनावप्रियः। द्विनावम्। त्रिनावम्। अतद्धितलुकीति किम्?। पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः। अर्द्धाच्च

त.] माशयः। **अग्राख्यायाम्** । पञ्चम्यर्थे सप्तमी। अग्रं प्रधानम्। अग्रवाची य उरःशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात्। अग्राख्यायां किम्?। देवदत्तस्योरो देवदत्तोरः। **ग्रामकौटाभ्यां** । 'जातिसंज्ञयोः' इति नानुवर्तते। ग्रामेति किम्?। राज्ञस्तक्षा राजतक्षा। **अतिश्व इति** । श्वानमतिक्रान्तो जवेनेत्यर्थः। **अतिश्वीति** । नीचेत्यर्थः। **आकर्षःश्वेवेति** । 'उपमितं व्याघ्रादी'ति समासः। आकृष्यतेऽनेन खलादिगतं धान्यमित्याकर्षः काष्ठविशेषः। उपमानात्किम्?। निष्क्रान्तः शुनो निःश्वा। **फलकसक्थमिति** । अतएव ज्ञापकादसामान्यवचनेनाप्युपमानस्य समास इति माधवः। **द्विनावरूप्य इति** । 'हेतुमनुष्येभ्यः–' इति रूप्यः। **पञ्चनौरिति** । आर्हीयष्ठक्। 'अध्यर्धपूर्वे'ति लुक्।

बा.] **अग्राख्याया** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**टच् स्यादिति** । पञ्चम्यर्थे सप्तमी। अग्रं प्रधानं, तद्वाची य उरश्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यादित्यर्थः। 'अग्र्याख्याया'मिति पाठान्तरम्। अग्रे भवमग्र्यं। मुख्यमिति यावत्। **अश्वानामुर इवेति** । उरो यथा प्रधानं तथेत्यर्थः। उरश्शब्दस्य मुख्ये वृत्तौ लक्षणाबीजमिदम्। **अश्वोरसमिति** । उरश्शब्देन मुख्यवाचिना षष्ठीसमासः। टच्। 'परल्लिङ्गम्' इति नपुंसकत्वम्। अग्राख्यायामिति किं?। देवदत्तस्योरः देवदत्तोरः। **अनोऽश्मायस्** । **उपानसमिति** । उपगतमन इति प्रादिसमासः। **अमृताश्म इति** । अमृतोऽश्मेति विग्रहः। टचि टिलोपः। **कालायसमिति** । कालम् अय इति विग्रहः। टच्। 'परवल्लिङ्ग'मिति नपुंसकत्वम्। **मण्डूकसरसमिति** । षष्ठीसमासः। टच्। जातिविशेषा एते। महानसं, पिण्डाश्मः, लोहितायसं, जलसरसमिति संज्ञाविशेषाः। **ग्रामकौटाभ्यां च** । **आभ्यां टजिति** । ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तक्षन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यादित्यर्थः। **ग्रामतक्ष इति** । टचि टिलोपः। **साधारण इति** । ग्रामे यावन्तो जनाः सन्ति तावतां विधेय इत्यर्थः। **कुट्यां भव इति** । कुटीमेकां क्रयादिना सम्पाद्य तत्र यो वसति, न तु परकीयभूमिप्रदेशे स कौट इत्यर्थः। फलितमाह–**स्वतन्त्र इति** । **कौटतक्ष इति** । टचि, टिलोपः। **अतेश्शुनः** । अतीत्यव्ययात्परो यः श्वन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टजित्यर्थः। **अतिश्व इति** । श्वानमतिक्रान्त इति विग्रहः। अत्यादय इति समासः। टचि, टिलोपः। श्वापेक्षयाधिकवेगवान्वराह इत्यर्थः। **अतिश्वी सेवेति** । श्वानमतिक्रान्तेत्यर्थः। श्वापेक्षया नीचा सेवेति यावत्। टच्। टिलोपः। टित्वान्ङीप्, यस्येति चेत्यकारलोपः। **उपमानादप्राणिषु** । **आकर्षःश्वेवेति** । आकृष्यते कुसूलादिगतधान्यमनेनेत्याकर्षः—पञ्चाङ्गुलो दारुविशेषः। 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इति समासः। टच्। टिलोपः, आकर्षश्व इति रूपम्। उपमानात्किम्?। शुनो निष्क्रान्तो निःश्वा। **उत्तरमृग** । 'उत्तर' 'मृग' 'पूर्व' एभ्य, उपमानाच्च परो यः सक्थिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यादित्यर्थः। **उत्तरसक्थमिति** । उत्तरं सक्थीति विग्रहः। पूर्वं सक्थीति विग्रहे 'पूर्वकालैके'ति समासः। **फलकसक्थमिति** । फलकमिव सक्थीति विग्रहे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। सर्वत्र टच्, टिलोपः। **नावो द्विगोः** । **न तु तद्धितलुकीति** । 'गोरतद्धितलुकी'त्यतो मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः। **द्विनावरूप्य इति** । तद्धितार्थे समासः, टच्, आवादेशः। 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः'। तस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुकमाशङ्क्याह—**द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यत्रेति** । **अपकर्षणादिति** । 'गोत्रेऽलुगची'त्युत्तरसूत्रादित्यर्थः। **पञ्चनावप्रिय इति** । पञ्च नावः प्रिया यस्येति विग्रहे उत्तरपदे द्विगुः, टच्, आवादेशः। **द्विनावमिति** । द्वयोर्नावोः समाहार इति विग्रहे द्विगुः। टच्। आवादेशः। 'स

शे.] अग्र्याख्या। अग्रे भवोऽग्र्यो मुख्यः। अग्र्येत्यादि किम्?। देवदत्तस्योरो देवदत्तोरः। उपानसमिति। प्रादिसमासः। अतिश्व इति। ततोऽधिकवेगवानित्यर्थः। सेवेति। नीचेत्यर्थः। आकर्षश्व इति। पञ्चाङ्गुलो धान्यादिकर्षकः काष्ठविशेष आकर्षः। उपमानात्किम्?। शुनो निष्क्रान्तो निःश्वा। फलकसक्थमिति। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। नावो। मण्डूक-

।५।४।१००। अर्द्धान्नावष्टच्स्यात् । नावोऽर्द्धम्—अर्द्धनावम् । क्लीवत्वं लोकात् । **खार्याः प्राचाम्** ।५।४।१०१। द्विगोरर्धाच्च खार्याष्टज्वा स्यात् । द्विखारम् । द्विखारि । अर्द्धखारम् । अर्धखारी । **द्वित्रिभ्यामञ्जलेः** ।५।४।१०२। [आभ्यामञ्जलेः] टज्वा स्याद्विगौ । द्व्यञ्जलम् । द्व्यञ्जलि । अतद्धितलुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्व्यञ्जलिः । **ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम्** ।५।४।१०४। ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः । **कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्** ।५।४।१०५। आभ्यां ब्रह्मणो वा टच्स्यात्तत्पुरुषे । कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । **आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः** ।६।३।४६। महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा ।

त.] **खार्याः । द्विगोरिति** । खारीशब्दान्ताद्विगोरित्यर्थः । **अर्द्धखारीति** । 'परवल्लिङ्ग'मिति स्त्रीत्वम् । **अर्द्धखारमिति** । अर्द्धनावमिव क्लीवत्वं लोकात् । **टज्वा स्याद्विगाविति** । द्विगाविति किम् ? । द्वयोरञ्जलिः—द्व्यञ्जलिः । **द्व्यञ्जलमिति** । समाहारे द्विगुः । **अतद्धितलुकीत्येवेति** । एतच्च पूर्वसूत्रेऽपि बोध्यम् । **अञ्जलिभ्यां क्रीत इति** । नात्राऽञ्जलिः पाणिद्वयं, तस्य मूल्यत्वाऽसंभवात्, किन्तु अञ्जलिपरिमितो व्रीह्यादिर्विवक्षितः । ततश्च परिमाणत्वाद्व्यञ्जलिरित्यत्र ठञ् । तस्य तु 'अध्यर्धपूर्वे'ति लुक् । **ब्रह्मणो** । जनपदे भवो जानपदः । 'द्व्येकयो'रितिवद्भावप्रधानो निर्देशस्तस्याख्यायां, प्रत्यासत्त्या समासेनेत्येतल्लभ्यते । तदाह—**समासेन जानपदत्वमिति** । कस्येत्याकाङ्क्षायां संनिधानाद्ब्रह्मण इति लभ्यते । **सुराष्ट्रब्रह्म इति** । 'सप्तमी'ति योगविभागात्समासः । जानपदेति किम् ? । देवब्रह्मा नारदः । **कुब्रह्म इति** । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दः । **आन्महतः** । तकार उच्चारणार्थो, न तु सवर्णग्रहणार्थ इत्याह—**आकारोऽन्तादेशः स्यादिति** । इहोत्तरपदाऽधिकारे पूर्वपदमाक्षिप्यते ।

बा.] नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । **त्रिनावमिति** । तिसृणां नावां समाहार इति विग्रहः । द्विनाववत् । **पञ्चनौरिति** । तद्धितार्थे समासः । आर्हीयष्ठक्, 'अध्यर्धे'ति लुक् । **अर्द्धाच्च** । अर्द्धशब्दात्परो यो नौशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टजित्यर्थः । **अर्धनावमिति** । 'अर्धं नपुंसक'मिति समासः, टच्, आवादेशः । अत्र 'परवल्लिङ्ग'मिति स्त्रीत्वमाशङ्क्याह—**क्लीबत्वं लोकादिति । खार्याः प्राचाम्** । खारीशब्दान्ताद्विगोरर्धपूर्वकात्खारीशब्दान्तात्तत्पुरुषाच्चेत्यर्थः । **द्विखारमिति** । द्वयोः खार्योः समाहार इति विग्रहे द्विगुः । टच् । 'यस्येति च' । 'स नपुंसक'मिति नपुंसकत्वम् । टजभावपक्षे 'स नपुंसक'मिति नपुंसकत्वान्नपुंसकह्रस्वः । **अर्धखारमिति** । खार्या अर्धमिति विग्रहः । 'अर्धं नपुंसक'मिति समासः, टच्, यस्येति च । क्लीवत्वं लोकात् । **अर्धखारीति** । पूर्ववत्समासः । टजभावपक्षे 'परवल्लिङ्ग'मिति स्त्रीत्वम् । एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनादुपसर्जनत्वाऽभावान्न ह्रस्वः । 'अर्धखारि' इति क्वचिद्ध्रस्वान्तपाठः । तदा क्लीवत्वं लोकात्, ततो नपुंसकह्रस्वः । **द्वित्रिभ्यामञ्जलेः** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**टज्वा स्यादिति । द्विगाविति । द्व्यञ्जलमिति** । द्वयोरञ्जल्योः समाहार इति विग्रहे द्विगुः, टच्, 'यस्येति च', 'स नपुंसकम्' । **द्व्यञ्जलीति** । समाहारे द्विगुः । टजभावे सति नपुंसकह्रस्वत्वम् । **अतद्धितलुकीत्येवेति** । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । **अञ्जलिभ्यां क्रीत इति** । अञ्जलिशब्दोऽञ्जलिपरिमितधान्यादौ वर्तते, केवलस्याऽञ्जलेर्मूल्यत्वाऽसम्भवात् । परिमाणत्वाट्ठञ् । 'अध्यर्धे'ति तस्य लुक् । **ब्रह्मणो जानपदाख्यायां** । जनपदे भवो जानपदः । भावप्रधानो निर्देशः । तस्य केनाख्येत्याकाङ्क्षायां प्रकृतत्वात्समासेनेति लभ्यते । तदाह—**समासेनेत्यादि । जानपदत्वमित्यनन्तरं** 'ब्रह्मण' इति शेषः । **सुराष्ट्रे ब्रह्मेति** । ब्रह्मशब्दोऽत्र पुंलिङ्गः । ब्रह्मा—विप्रः । 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' इत्यमरः । सप्तमीति योगविभागात्समासः । टच्, टिलोपः, 'परवल्लिङ्ग'मिति पुंस्त्वम् । जानपदेति किं ? । देवब्रह्मा नारदः । **कुमहद्भ्याम् । कुब्रह्मेति** । टजभावे रूपम् । 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । **कुब्रह्म इति** । टचि रूपं, टिलोपः । अथ महत्पूर्वस्य टज्विकल्पमुदाहरिष्यन्विशेष-

---

शे.] पुंस्त्वाऽद्धितलुकीत्यनुवर्तते । परवल्लिङ्गतया स्त्रीत्वं प्राप्नोतीत्यत आह—**क्लीबत्वमिति । द्विगोरिति** । खारीशब्दान्ताद्विगोरित्यर्थः । अत्राऽप्यतद्धितलुकीत्येव । तेन द्वाभ्यां खारीभ्यां क्रीतो द्विखारिरित्येव । उदाहरणेऽर्धखारमित्यादौ क्लीवत्वं प्राग्वत् । **अर्द्धखारीति** । 'एकविभक्तावषष्ठ्यन्ते'ति वचनादुपसर्जनत्वाऽभावेन न ह्रस्वः । ह्रस्वपाठे तु लोकतो नपुंसकत्वे नपुंसकह्रस्वत्वम् । **अञ्जलिभ्यामिति** । तत्परिमितधान्यादिनेत्यर्थः । अस्य परिमाणत्वाट्ठञः 'अध्यर्धे'ति लुक् । जनपदे भवो जानपदः । भावप्रधाननिर्देशस्तदाह—**समासेति** । प्रत्यासत्तिलभ्यमेतत् । 'कस्ये'त्याकाङ्क्षायां सन्निधानाद्ब्रह्मण इति लभ्यते । **सुराष्ट्रे इति** । अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठीसमासोऽत्र बोद्धव्यः । सप्तमीति योगविभागस्तु न भाष्यारूढः । जानपदेति किम् ? । देवब्रह्मा नारदः । **कुब्रह्म इति** । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दः । [illegible] वाऽर्थः । तत्रापि मूर्तित्रय-

महादेवः । महाजातीयः । समानाधिकरणे किम् ? । महतः सेवा महत्सेवा । लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः 'सन्महद्'दिति समासो ग्रहीष्यते चेद्, महाबाहुर्न स्यात् । तस्मात् लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति परिभाषा नेह प्रवर्तते, समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् । आदिति योगविभागादात्वम् । 'प्रागेकादशभ्य' इति निर्देशाद्वा । एकादश । महतीशब्दस्य 'पुंवत्कर्मधारये'ति पुंवद्भावे कृते आत्वम् । महाजातीया ॥ **महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसङ्ख्यानं पुंवद्भावश्च** । असामानाधिकरण्यार्थमिदम् ।

त.] तच्च महता विशेषितमिति तदन्तविधिर्लभ्यते । 'ग्रहणवता' इति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इत्युक्तत्वात् । तेन महाबाहुवदतिमहाबाहुरिति प्रयोगो भवति । 'परममहत्परिमाण'मित्यत्र तु परममहतो द्रव्यस्य परिमाणमिति षष्ठीतत्पुरुषोऽभ्युपगम्यत इति न तत्राऽऽत्वप्रसक्तिरिति वृद्धाः । यत्तु वर्द्धमानेनोक्तम्—'इष्टकेषीकामालानामित्यत्र तदन्तविध्युपसङ्ख्यानसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्ति, तेन परममहत आत्वं ने'ति, तद्भाष्यकैयटविरुद्धम् । तथाहि—'येन विधि'रिति सूत्रे पदाधिकारे प्रयोजनमिष्टकचितं पक्वेष्टकचितमिति भाष्ये उदाहृतं, कैयटेन च पदशब्देन उत्तरपदं गृह्यत इति व्याख्यातम् । एतदेवाऽर्थतः काशिकायामुपनिबद्धं न तु 'इष्टकेषीके'त्यत्र कात्यायनोक्तमुपसङ्ख्यानमस्ति । ननु प्रतिपदोक्तसमासे यदुत्तरपदं तस्मिन्नेव परे आत्वं स्यान्नान्यत्रेति किमनेन समानाधिकरणग्रहणेनेत्यत

बा.] आह—आन्महतः । 'अलुगुत्तरपदे' इत्युत्तरपदाधिकारस्थमिदं सूत्रम् । 'उत्तरपदे' इत्यनुवृत्तं समानाधिकरणपदेऽन्वेति, न तु जातीये इति, तस्य प्रत्ययत्वात् । तदाह—**महत आत्वमित्यादिना** । **महाब्रह्म इति** । महांश्चासौ ब्रह्मा चेति विग्रहः । 'सन्महद्'दित्यादिना समासः । आत्वम् । सवर्णदीर्घः । 'कुमहद्भ्या'मिति टच् । टिलोपः, 'परवल्लिङ्ग'मिति पुंस्त्वम् । **महाब्रह्मेति** । टजभावे आत्वे रूपम् । अथ प्रसङ्गादुक्तमात्वविधिं प्रपञ्चयिष्यन्समानाधिकरणे पुनरुदाहरति—**महादेव इति** । जातीये उदाहरति—**महाजातीय इति** । महत्सदृश इत्यर्थः । 'प्रकारवचने जातीयर्' । आत्वं, सवर्णदीर्घः । **समानाधिकरणे किमिति** । 'आन्महतो जातीये चे'त्येवास्तु, चकारादुत्तरपदसमुच्चये सति महत आत्वं स्यादुत्तरपदे जातीये च परत इत्यर्थलाभादेव महादेव इत्यादिसिद्धेः किं समानाधिकरणेनेति प्रश्नः । **महत्सेवेति** । अत्र षष्ठीसमासे आत्वनिवृत्त्यर्थं समानाधिकरणग्रहणमिति भावः । ननु षष्ठीसमासो लाक्षणिकः, समस्यमानपदं विशिष्यानुच्चार्य सामान्यशास्त्रत एव निर्वर्तितत्वात् । 'सन्महद्'दित्ययं समासस्तु सन्महदादिशब्दं समस्यमानं विशिष्योच्चार्य विहितत्वात्प्रतिपदोक्तः । ततश्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया 'आन्महतो जातीये चे'त्यत्र 'सन्महद्'दिति प्रतिपदोक्तसमासोत्तरपदग्रहणे सति तत एव षष्ठीसमासोत्तरपदनिराससंभवाद्व्यर्थमेव समानाधिकरणग्रहणमिति शङ्कते—**लाक्षणिकमित्यादिना** । परिहरति—**महाबाहुर्न स्यादिति** । महान्तौ बाहू यस्येति विग्रहः । अस्य समासस्य 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सामान्यविहितत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाऽभावात्तदुत्तरपदे परे आत्वं न स्यादतः समानाधिकरणग्रहणमित्यर्थः । ननु कृतेऽपि समानाधिकरणग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वान्महाबाहुरित्यत्रात्त्वं न स्यादेवेत्यत आह—**तस्मादिति** । तच्छब्दार्थमाह—**समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यादिति** । एवं च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषां बाधित्वा लाक्षणिकस्यापि ग्रहणार्थं समानाधिकरणग्रहणमिति भावः । नच सुमहान्तौ बाहू यस्य स सुमहाबाहुरित्यत्र कथमात्त्वम् ? । आत्त्वविधेः पदाङ्गाधिकारस्थत्वाऽभावेन तदन्तविध्यभावादिति वाच्यम्, उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदस्य महता विशेषणे सति तदन्तविधिलाभात् । 'परममहत्परिमाणवा'नित्यत्र तु महतः परिमाणं महत्परिमाणं, परमं महत्परिमाणमिति षष्ठीसमासगर्भः कर्मधारय इति दिक् । ननु 'आन्महतः' इत्यत्र महत एव ग्रहणात् 'द्व्यष्टनः' इत्युत्तरसूत्रे द्व्यष्टनोरेव ग्रहणादेकादशेत्यत्र कथमात्त्वमित्यत आह—**योगविभागादात्त्वमिति** । योगविभागस्य भाष्याऽदृष्टत्वादाह—**निर्देशाद्वेति** । **एकादशेति** । एकश्च दश चेति द्वन्द्वः । एकाधिका दशेति वा । 'आन्महत' इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया महतीशब्दस्यापि जातीयर्प्रत्यये परे महाजातीयेति स्यादित्यत आह—**महतीशब्दस्येति** । नच परत्वात्पुंवत्त्वं बाधित्वा आत्वं स्यादिति वाच्यम्, 'आन्महतः' इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषा न प्रवर्तत इति ङ्याप्सूत्रे भाष्ये उक्तत्वादिति भावः । **महदात्वे इति** । 'घास' 'कर' 'विशिष्ट'-एषु परतो महत आत्वं पुंवत्त्वं च वक्तव्यमित्यर्थः । ननु 'आन्महतः' इत्यात्वे 'पुंवत्कर्मधारये'ति पुंवत्त्वे च सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**असामानाधिकरण्यार्थमिति** । महा-

शे.] सत्तायास्तन्त्रेषु प्रसिद्धत्वात् । आन्महतः । ग्रहीष्यत इति । एवञ्च समानाधिकरणग्रहणं व्यर्थमिति भावः । **महाबाहुरिति** । बहुव्रीहिः । ननूत्तरसूत्रे द्व्यष्टनोरेव ग्रहणादेकादशेत्यत्राऽऽत्वं न स्यादत आह—**आदितीति** । योगविभागस्य भाष्यानारूढत्वादाह—**निर्देशाद्वेति** । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वमिति परे । **कृते आत्वमिति** । 'आन्महत' इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽभावस्य ङ्याप्सूत्रे भाष्ये च कथया सत्वात्पुंवत्त्वं बाधित्वाऽऽत्वं स्यादिति न शङ्क्यमिति भावः । 'महद्भूतश्चन्द्रमा'

महतो महत्या वा घासो महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः ॥ * अष्टनः कपाले हविषि । अष्टाकपालः ॥ * गवि च युक्ते । गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्येऽष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । अष्टागवं शकटम् । 'अच्प्रत्यन्ववे'त्यत्राऽजिति योगविभागाद्बहुव्रीहावप्यच् । अष्टानां गवां समाहारः–अष्टागवम् । तद्युक्तत्वाच्छकटमष्टागवमिति वा ॥ द्व्यष्टनः सङ्ख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ।६।३।४७। आत्स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश । अधिका दशेति वा । द्वाविंशतिः । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अबहुव्रीह्यशीत्योः किम् ? । द्वित्राः । द्व्यशीतिः ॥ * प्राक् शतादिति वक्तव्यम् । नेह । द्विशतम् । द्विसहस्रम् । त्रेस्त्रयः ।६।३।४८।

त.] आह—महाबाहुरिति । बहुव्रीहिरयम्, स च सामान्यशास्त्रनिर्वृत्तत्वाल्लाक्षणिक इति भावः । अष्टनः कपाल इति । कपाले उत्तरपदे हविषि वाच्ये अष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । अष्टाकपाल इति । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यणः 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् । 'अध्यर्धपूर्वे'त्यणो लुगिति केषांचिद्व्याख्यानं तु प्रामादिकं,'संस्कृत'मित्यणोऽनार्हीयत्वात् । त्रेस्त्रयः । सन्धिवेलादिषु त्रयोदशीति पाठात्सान्तोऽयमादेश इति ध्वनयन्नाह—त्रयस्स्यादिति ।

बा.] कर इति । महतो महत्या वा कर इत्यर्थः । महाविशिष्टइति । महतो महत्या वा विशिष्टः । अधिक इत्यर्थः । अष्टन इति । कपाले उत्तरपदे हविषि वाच्ये अष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । अष्टाकपाल इति । अष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश इत्यर्थे तद्धितार्थे द्विगुः । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यण् । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् । आत्वं । सवर्णदीर्घः । गवि च युक्ते । वार्तिकमिदम् । तत्सूचयितुमाह–वक्तव्यमित्यर्थ इति । अष्टागवं शकटमिति । अष्टौ गावो यस्येति बहुव्रीहिः । आत्वं, सवर्णदीर्घः । अष्टभिर्गोभिर्युक्तमित्यर्थः । ननु 'गोरतद्धितलुकी'ति टज्विधेस्तत्पुरुषमात्रविषयत्वादष्टागवमिति कथमित्यत आह–अच्प्रत्यन्ववेत्यत्रेति । तत्पुरुषत्वेऽष्टगवशब्दष्टजन्त एवेत्याह–अष्टानामिति । तथा च समाहारद्विगोस्तत्पुरुषत्वात् 'गोरतद्धितलुकी'ति टच्सुलभ इत्यर्थः । नन्वष्टानां गवां समाहार इत्यर्थे शकटे कथमन्वयः, युक्तार्थवृत्तित्वाऽभावात्, कथं वा आत्वमित्य आह–तद्युक्तत्वादिति । समाहारद्विगुरूपतत्पुरुषाट्टचि व्युत्पन्नस्य अष्टगवशब्दस्य लक्षणया अष्टभिर्गोभिर्युक्ते वर्तमानस्य आत्वमित्यर्थः । द्व्यष्टनः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे–आत्स्यादिति । द्विशब्दस्य अष्टन्शब्दस्य च सङ्ख्यावाचके उत्तरपदे परे आत्स्यान्न तु बहुव्रीह्यशीत्योरित्यर्थः । द्विशब्दस्योदाहरति–द्वादशेति । द्वौ च एकश्च द्व्येकाः, द्व्यधिक एकः द्व्येक इत्यादौ तु नास्ति, 'एकादिनवान्तानां परस्परं द्वन्द्वतत्पुरुषौ न स्तः' इति 'चार्थे' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । द्वाविंशतिरिति । द्वौ च विंशतिश्चेति समाहारद्वन्द्वः । 'स नपुंसक'मिति क्लीबत्वं तु न, किंतु लोकात् स्त्रीत्वम् । इतरेतरयोगस्तु न, अनभिधानात् । द्व्यधिका विंशतिरिति तत्पुरुषो वा । अथाऽष्टन्शब्दस्योदाहरति–अष्टादशेति । अष्टौ च दश चेति द्वन्द्वः । अष्टाधिका दशेति वा । अष्टाविंशतिरिति । अष्टौ च विंशतिश्चेति समाहारद्वन्द्वः । स्त्रीत्वं लोकात् । अष्टाधिका विंशतिरिति वा । द्वित्रा इति । द्वौ वा त्रयो वेति विग्रहः । 'सङ्ख्ययाव्यये'ति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये ड'जिति डच् । बहुव्रीहित्वादत्र द्विशब्दस्य आत्वं न । द्व्यशीतिरिति । द्वौ चाशीतिश्चेति समाहारद्वन्द्वः । स्त्रीत्वं लोकात् । द्व्यधिका अशीतिरिति वा । अत्राशीति-

शे.] इत्यादौ च्व्यन्ते गौणत्वान्नात्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । महतो महत्या वेति । 'पुंवद्भावश्चे'ति चोऽन्वाचये इति भावः । 'समुच्चये चशब्दः, पुंस्त्वसंनियोगेनैव चाऽऽत्वम् । अत एव भाष्ये स्त्रियामेवोदाहृत'मिति मतान्तरं कैयटे स्पष्टम् । अष्टनः क । हविषि किम् ? । अष्टानां कपालानि—अष्टकपालानि । बहुव्रीहावपीत्ति । तत्पुरुषे एव समासान्तः सुलभ इति न, यतो बहुव्रीहावप्यच्समासान्तः सुलभ इत्यर्थः । एतेनास्य साधारणत्वाद्बहुव्रीहावपीति चिन्त्यमित्यपास्तम् । योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनादाह–समाहार इति । एवञ्च 'गोरतद्धिते'ति टजिति भावः । एकादिनवान्तानां द्वन्द्वतत्पुरुषयोः 'चार्थे द्वन्द्वः' इति सूत्रस्थभाष्ये ध्वनिताऽनभिधानादाह—द्वादशेति । द्वाविंशतिरिति । समाहारद्वन्द्वे स्त्रीत्वं लोकात् । इतरेतरयोगस्तु न, तत्सूत्रभाष्ये एव ध्वनितानभिधानात्, द्व्यधिका विंशतिरिति तत्पुरुषो वा । द्व्यधिकेत्यत्र सङ्ख्या, सङ्ख्येयं वाऽन्यपदार्थः । एकादीनां वृत्तिविषये, विंशत्यादीनां च सर्वत्र सङ्ख्यापरत्वस्यापि सत्त्वात् । तेन 'द्वाविंशतिर्गवाम्' 'द्वाविंशतिर्गावः' इत्युभयं सिद्धम् । तत्र द्वन्द्वे सङ्ख्येत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, तत्पुरुषे समासान्तोदात्तत्वमिति बोद्धव्यम् । भाष्ये द्व्यधिका विंशतिर्द्वाविंशतिरिति समानाधिकरणसमासे स्वरो न सिद्ध्यति । सङ्ख्येत्यस्य द्वन्द्वविषयत्वात् । 'अस्तु तर्हि द्वन्द्वः' इत्यस्य द्वन्द्वोऽपीत्यर्थः । 'स्वरो न सिद्ध्यति' इत्यस्य सोऽपीष्टः स्वरो न सिद्ध्यतीत्यर्थं इति केचित् । परे तु भाष्ये समानाधिकरणसमासोक्तिरेकदेशिनः । सा च स्वराऽसिद्ध्या दूषिता । ततोऽ'स्तु तर्हि द्वन्द्व' इति सिद्धान्त्युक्तिः । तस्मादितरेतरयोगद्वन्द्ववत्समानाधिकरणतत्पुरुषस्याप्यनभिधाने एव भाष्यस्वरसः । इदमप्यन्नाख्यानोपायमात्रम् । वस्तुतः सङ्ख्यान्तराणि निरस्तावयवान्येवैकविंशत्यादीनि । अत एव तेभ्यः संख्याकार्यकत्वसुजादिसिद्धिः, अन्यथा स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गकार्याभाववदिहापि सङ्ख्याकार्यं न स्यादित्याहुः । त्रयसिति

त्रिशब्दस्य त्रयस् [आदेशः] स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । बहुव्रीहौ तु-त्रिदश । त्रिदशाः । सुजर्थे बहुव्रीहिः । अशीतौ तु-त्र्यशीतिः । प्राक् शतादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् । **विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्** ६।३।४९। द्व्यष्टनोस्त्रेश्च प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु । **एकादिश्चैकस्य चाऽदुक्** ।६।३।७६। एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यादेकस्य चाऽदुगागमश्च । नञो विंशत्या सह समासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति योगविभागात्समासः । अनुनासिकविकल्पः । एकेन न विंशतिः । एकान्नविंशतिः । एकाद्नविंशतिः । एकोनविंशतिरित्यर्थः । * षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादे[ः] ष्टुत्वं च, धासु वेति वाच्यम् । षोडन् । षोडश । षोढा । षड्धा । परवल्लिङ्गं द्वन्द्व-

त.] सुजर्थे बहुव्रीहिरिति । 'सङ्ख्ययाव्यये'त्यादिने'ति शेषः । एकादिरिति । 'अदु'गिति च्छेदः । पररूपं तूच्चारणसामर्थ्यान्न भवति । धासु वेति । 'सङ्ख्यायां विधार्थे' इत्यादिना विहितस्य धाप्रत्ययस्यैवेह ग्रहणम्, 'प्रत्ययाऽप्रत्यययो'रिति परिभाषया । तेनेह न—षड् दधातीति षड्धा । 'आतोऽनुपसर्गे कः' टाप् । षोडन्निति । षड् दन्ता

बा.] परत्वाद्द्विशब्दस्याऽऽत्वं न । प्राक्शतादिति । 'द्व्यष्टनः सङ्ख्याया'मित्येतच्छतप्रभृतिसङ्ख्याशब्दे परे न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । द्विशतमिति । द्वौ च शतं चेति समाहारद्वन्द्वः । द्व्यधिकं शतमिति वा । एवं द्विसहस्रमित्यत्रापि । त्रेस्त्रयः । सन्धिवेलादिषु त्रयोदशीति पाठात्सकारान्तोऽयमादेश इत्याह-त्रयस्स्यादिति । पूर्वविषये इति । प्राक्शतात्सङ्ख्याशब्दे उत्तरपदे परतो, न तु बहुव्रीह्यशीत्योरित्यर्थः । त्रयोदशेति । त्रयश्च दश चेति, त्र्यधिका दशेति वा विग्रहः । सुब्लुकि त्रिशब्दस्य त्रयस्, रुत्वम्, उत्वम्, आद्गुणः । एवं त्रयोविंशतिरित्यपि । त्रिदशा इति । त्रिरावृत्ता दशेत्यर्थः । 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डच्' इति डच् । नन्वत्र त्रिरित्यस्य 'सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' इति सुजन्तत्वात्समासेऽपि सुचः श्रवणापत्तिरित्यत आह-सुजर्थे बहुव्रीहिरिति । सुजर्थे क्रियाभ्यावृत्तौ लक्षणया विद्यमानस्य त्रिशब्दस्यैवात्र 'सङ्ख्ययाव्यये'ति बहुव्रीहिर्न तु सुजन्तस्येत्यर्थः । त्र्यशीतिरिति । त्रयश्चाऽशीतिश्चेति समाहारद्वन्द्वः । स्त्रीत्वं लोकात् । त्र्यधिकाऽशीतिरिति वा । त्रिशतमिति । त्रयश्च शतं चेति समाहारद्वन्द्वः, त्र्यधिकं शतमिति वा । एवं त्रिसहस्रमित्यपि । विभाषा चत्वारिंशत् । व्यवहितस्यापि 'द्व्यष्टनो'रित्यस्य सम्बन्धाय-सर्वेषामिति । द्व्यष्टनोस्त्रेश्चेत्यर्थः । तदाह-द्व्यष्टनोस्त्रेश्चेति ।

एकादिश्च । 'न लोपो नञः' इत्यतो 'नञ' इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । तच्च प्रथमया विपरिणम्यते । 'नभ्राण्नपात्' इत्यतः प्रकृत्येत्यनुवर्तते । तदाह-एकादिर्नञ्प्रकृत्येति । एक आदिर्यस्येति विग्रहः । एकस्य चादुगागमश्चेति । आदु'गिति 'अदु'गिति वा च्छेदः । नञो विंशत्येति । न विंशतिरिति विग्रहे नञ्समासे सति 'नविंशति' शब्दस्यैकशब्देन तृतीयान्तेन सह एकेन नविंशतिरिति विग्रहे समास इत्यन्वयः । ननु तत्कृतत्वाद्यभावात्कथमिह तृतीयासमास इत्यत आह-योगविभागादिति । अनुनासिकविकल्प इति । तृतीयासमासे कृते सुब्लुकि एकनविंशतिरिति स्थिते 'न लोपो नञः' इति प्राप्तस्य नकारलोपस्य प्रकृतिभावान्निवृत्तौ एकशब्दस्याऽऽदुगागमः, तत्र ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्तावयवः, सवर्णदीर्घः, एकाद्-नविंशतिरिति स्थिते 'यरोऽनुनासिके' इति दकारस्य पक्षेऽनुनासिकनकार इत्यर्थः । अदुगागमपक्षेऽपि पररूपं तु अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवति । एकेन न विंशतिरिति । विग्रहवाक्यम् । एकेन हेतुना विंशतिर्न भवतीत्यर्थः । एकान्नविंशतिः, एकाद्नविंशतिरिति । अनुनासिकत्वे तदभावे च रूपम् । एकोनविंशतिरित्यर्थ इति । 'पर्यवस्यती'ति शेषः । एकेन ऊनेति विग्रहः । 'पूर्वसदृशे'ति समासः । सा चासौ विंशतिश्च । षष उत्वमिति । दतृशब्दे दशन्शब्दे च उत्तरपदे परे धाप्रत्यये च परे षष्शब्दस्य उत्वम्, उत्तरखण्डस्य दतृशब्दस्य दशन्शब्दस्य धाप्रत्ययस्य च आदेर्दकारस्य धकारस्य च ढुत्वं च वक्तव्यमित्यर्थः । 'ढुत्व'मित्येव छेदः, न तु ष्टुत्वमिति, प्रयोजनाऽभावात् । 'धासु वा' इति बहुवचनाद्विधार्थधाप्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति भाष्यम् । धाप्रत्यये परे षष उत्वं वा स्यात् । ढुत्वं तूत्वपक्षे तदभावपक्षे च पूर्ववाक्यान्नित्यमेवेति कैयटः । उत्वपक्ष एव नित्यं ढुत्वमिति हरदत्तः । षोडन्निति । षड् दन्ता यस्येति बहुव्रीहौ 'वयसि दन्तस्य

शे.] सान्त आदेशो, व्याख्यानादित्याह-त्रयस्स्यादिति । सुजर्थे इति । 'सङ्ख्ययाऽव्यये'ति समासः । सुजर्थेनेतिपाठे तदर्थेन त्रिशब्देनेत्यर्थः । व्यवहितद्व्यष्टन्सम्बन्धाय-सर्वेषामिति । एकादिश्च । अत्रैकशब्दः सङ्ख्यावाच्येव, प्रसिद्धत्वात् । तृतीयेतीति । सहेति योगविभागात्, मयूरव्यंसकादित्वाद्वेति तु न्याय्यम् । धास्विति । धा प्रत्यय एव, व्याख्यानात् । तेन षड् दधातीति षड्धेत्यत्र न । 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः । स्त्रियां टाप् । धासु वेत्यनेनोत्वस्यैव विकल्पः । तेन ढुत्वं नित्यमेव । तेनोत्वाऽभावेऽपि षड्ढेत्येति कैयटः । उत्वपक्षे नित्यं ढुत्वमिति हरदत्तः, तदनुसारेणाह—षड्धेति । अत्र कैयटोक्तं युक्तम् ।

तत्पुरुषयोः ।२।४।२६। एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्द्धपिप्पली । * द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः—पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै अलङ्कुमारिः । अतएव ज्ञापकात्समासः । निष्कौशाम्बिः । **पूर्ववदश्ववडवौ** ।२।४।२७। द्विवचनमतन्त्रम् । अश्ववडवौ ।

त.] अस्य षोडन् । 'वयसि दन्तस्ये'ति दत्रादेशः । **परवल्लिङ्गम्** । इतरेतरयोगे द्वन्द्वोऽत्र गृह्यते न समाहारे द्वन्द्वः, 'स नपुंसक'मित्यपवादस्य वक्ष्यमाणत्वात् । सूत्रे 'द्वन्द्वतत्पुरुषयो'रिति न सप्तमीद्विवचनम् , तथात्वे द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परपदं तद्वल्लिङ्गं पूर्वपदस्यातिदिश्येत,परपदस्य संबन्धिशब्दत्वेन पूर्वपदाक्षेपकत्वात् , ततश्च मयूरीकुक्कुटावित्यत्र पूर्वपदे ईकारनिवृत्तिप्रसङ्गः । कुक्कुटमयूर्यौ, अर्द्धपिप्पलीत्यादौ तु पूर्वपदे स्त्रीप्रत्यय उत्पद्येत । किं तु षष्ठीद्विवचनमित्याशयेनाह—**एतयोरिति** । द्वन्द्वतत्पुरुषार्थयोरित्यर्थः । एवं चानुप्रयोगेऽपि तदेव लिङ्गं सिद्धम् । उपमेये षष्ठ्यभ्युपगमाद्वतिरपि षष्ठ्यन्तादेवेत्याशयेनाह—**परपदस्येवेति** । भाष्ये तु 'लिङ्गमशिष्यं, लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्ये'ति प्रत्याख्यातमिदं सूत्रम् । अस्मिंश्च प्रत्याख्याने तुल्यन्यायत्वाल्लिङ्गानुशासनं सर्वमेव प्रत्याख्यातं, तथापि तत्प्रौढिवादमात्रम् । अन्यथा व्याकरणस्यैव वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । **गतिसमासेष्विति** । गतिग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं, मुख्यस्य गतेरसंभवादित्याशयेनोदाहरति—**निष्कौशाम्बिरिति** । **अतन्त्रमिति** । अत्र च लिङ्गं 'पूर्वव'द्ग्रहणम् । अन्यथा निपातनादेव सिद्धे किं तेनेति भावः । इह समासार्थस्य वा पूर्ववल्लिङ्गातिदेशः, उत्तरपदार्थस्य वा, उभयथाप्यश्ववडवौ

बा.] दतृ' इति दत्रादेशः,ऋकारस्य इत्त्वम् । अन्त्यषकारस्य उत्त्वम् ।आद्गुणः। दकारस्य ष्टुत्वेन डकारः । सुप्रत्यये उगित्त्वान्नुम् । सुलोपः । संयोगान्तलोपः । तस्याऽसिद्धत्वान्न दीर्घः । षोडन्निति रूपम् । **षोडशेति** । षट् च दश चेति, षडधिका दशेति वा विग्रहः । अन्त्यस्य षकारस्य उत्त्वम् , आद्गुणः, दकारस्य ष्टुत्वेन डकारः । हरदत्तमतमनुसृत्य उत्त्वाऽभावपक्षे 'धासु वे'त्यस्योदाहरति—**षड्धेति** । 'सङ्ख्याया विधार्थे धा' । अन्त्यस्य षकारस्य उत्त्वाभावपक्षे तु ष्टुत्वमपि न भवति । 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन षकारस्य ड इति भावः । उत्त्वपक्षे उदाहरति—**षोढेति** । धाप्रत्ययः, अन्त्यस्य षकारस्य उत्त्वम् , आद्गुणः, ष्टुत्वेन धस्य ढ इति भावः । कैयटमते तूत्वाऽभावपक्षेऽपि ष्टुत्वं नित्यमेव । षड्ढा । कैयटमतमेव युक्तम् ,षोढा-षड्ढा इत्येव भाष्ये उदाहृतत्वादिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।

परवल्लिङ्गं । 'परव'दिति षष्ठ्यन्ताद्वतिः । तदाह-**एतयोः परपदस्येवेति** । द्वन्द्वपदमत्र इतरेतरयोगद्वन्द्वपरं, समाहाद्वन्द्वे 'स नपुंसक'मित्यस्य तदपवादत्वात् । **कुक्कुटमयूर्याविमे इति** । अत्र द्वन्द्वे अवयवलिङ्गेनाऽनियमे प्राप्ते नियमार्थमिदम् । **अर्धपिप्पलीति** । 'अर्धं नपुंसकम्' इति तत्पुरुषः । अस्यैकदेशिसमासस्य पूर्वपदार्थप्रधानतया पूर्वपदलिङ्गे प्राप्ते उत्तरपदलिङ्गार्थं विधिः । अत्र 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति षष्ठ्यन्तमर्थपरम् । द्वन्द्वतत्पुरुषार्थयोरित्यर्थः । एवंच 'कुक्कुटमयूर्याविमे' इत्यनुप्रयोगेऽपि तदेव लिङ्गम् । **द्विगुप्राप्तेति** । 'द्विगु' 'प्राप्त' 'आपन्न' 'अलंपूर्व' 'गतिसमास'-एतेषु परवल्लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । **पञ्चस्विति** । उत्तरपदस्य नपुंसकत्वात्समासस्य नपुंसकत्वं प्राप्तं, न भवति, किन्तु विशेष्यलिङ्गमेव । **प्राप्तजीविक इति** । अत्रोत्तरपदस्य जीविकाशब्दस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्य न भवति । अलंपूर्वस्योदाहरति—**अलंकुमारिरिति** । अत्र उत्तरपदकुमारीलिङ्गं समासस्य न भवति । नन्वत्र तदर्थादियोगाऽभावान्न चतुर्थीसमासः । 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे' इत्यपि न भवति, तस्य समासस्य नित्यत्वेन 'अलं कुमार्यै' इति भाष्ये विग्रहप्रदर्शनानुपपत्तेरित्यत आह—**अत एवेति** । 'एकविभक्ति चे'ति कुमारीशब्दस्योपसर्जनत्वाद्ध्रस्वः । गतिसमासमुदाहरति—**निष्कौशाम्बिरिति** । अत्र कौशाम्बीशब्दलिङ्गं समासस्य

शे.] भाष्येऽपि षड्ढेत्येव पाठस्य प्रायेणोपलम्भात् । **षोडन्निति**। बहुव्रीहौ 'वयसि दन्तस्य' इति दत्रादेशः । **परवल्लिङ्गं**। समाहारे 'स नपुंसकम्' इत्यस्य बाधकत्वाद्द्वन्द्वपदमितरेतरयोगविषयम् । तत्रोद्भूतावयवभेदस्य समुदायस्य तद्द्वन्द्वार्थतयाऽवयवलिङ्गेनाऽनियमे प्राप्ते नियमार्थमिदम् । तत्पुरुषे त्वेकदेशिसमासे पूर्वपदार्थप्रधाने परलिङ्गाऽप्राप्त्या विध्यर्थम् । 'द्वन्द्वतत्पुरुषयो'रिति षष्ठ्यन्तमर्थपरम् । तेनानुप्रयोगेऽपि तल्लिङ्गम् । शब्दार्थयोरभेदाच्च सूत्रे तथा निर्देशस्तदाह-**परपदस्येवेति** । परपदार्थस्येव समासार्थस्य लिङ्गमित्यर्थः । **द्विगुप्राप्तेति** । द्विगुग्रहणम् 'एकविभक्ती'तिसूत्रस्थकैयटानुरोधेन । वस्तुतस्तद्व्यर्थम् । 'परवल्लिङ्ग'मित्यस्य परपदाक्षिप्तोपस्थितपूर्वपदप्रयुक्तलिङ्गमात्रबाधकत्वेन तद्धितार्थद्विगावेतदप्राप्तेः । समाहारद्विगौ नपुंसकत्वमेव प्रायेणेष्यते । अत एव भाष्ये निषेधवार्तिके द्विगुग्रहणं नोक्तम् । यत्तु अलंशब्देन 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे' इति समास इति, तन्न । तस्य नित्यसमासत्वेनालं कुमार्यै इति भाष्योक्तविग्रहानुपपत्तेरत आह—**अत एव ज्ञापकादिति** । अत एवालंशब्दयोगे चतुर्थीविधानं सार्थकम् । गतिसमासपदं गतेः समासो येनेति बहुव्रीहिणा 'कुगती' इति सूत्रपरम् । तच्चान्यत्र फलाऽभावात्प्रादिपरमेवेत्याह—**निष्कौशाम्बिरिति** । 'द्वन्द्वैकदेशिनी'रिति न्यासेनाऽयं प्रतिषेधो भाष्ये प्रत्याख्यातः । **अतन्त्रमिति** । अत एव 'पूर्वव'दिति चरितार्थम् ।

अश्ववडवान् । अश्ववडवैः । **रात्राह्नाहाः पुंसि** ।२।४।२९। एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव । अनन्तरत्वात्परवल्लिङ्गतापवादोऽप्ययं परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते । अहोरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः । पूर्वाह्णः । द्व्यहः । **सङ्ख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्** । द्विरात्रम् । द्विरात्रम् । गणरात्रम् । **अपथं नपुंसकम्** । ।२।४।३०। तत्पुरुष इत्येव । अन्यत्र तु—अपथो देशः । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह—अपन्थाः । **अर्द्धर्चाः पुंसि च**

त.] शोभनावित्यनुप्रयोगेऽपि पुंस्त्वं सिध्यति । ननु समासार्थस्य पुंस्त्वेऽपि स्वाश्रयस्त्रीत्वस्याऽनिवर्तनाट्टापः श्रवणप्रसङ्गः । न चातिदेशवैयर्थ्यं, शसि नत्वप्रवृत्त्या, अनुप्रयोगे पुंलिङ्गत्वलाभेन च तत्सार्थक्यादिति चेदत्राहुः—इहैव निपातनात्, 'अश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणा'मित्यत्र निपातनाद्वा टापो निवृत्तिरिति । **अहोरात्र इति** । प्राचा तु अहोरात्रमित्युदाहृतं, तच्चेति प्रागेवोक्तम् । अत्र वदन्ति—'रात्राह्नाहाः' इत्यनेन रात्रादीनामेव पुंस्त्वं विधीयते । तदन्तस्य तु 'परवल्लिङ्ग'मित्येव सिध्यति । अतएव भिन्नविषयत्वात् 'विप्रतिषेधे परं कार्य'मिति न प्रवर्तते । एवं च 'रात्राह्नाहाः' इति पुंस्त्वाऽप्रवृत्त्या समाहारे 'स नपुंसक'मित्येव भवति, परवल्लिङ्गापवादत्वादिति । तन्न । उक्तरीत्या द्व्यहत्र्यहादावपि नपुंसकत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । द्व्यहत्र्यह इति प्राचाप्युदाहृतत्वेन स्वमूलग्रन्थेन सह विरोधापत्तेः । 'ते तु त्रिंशदहोरात्रः' इत्यादिकोशविरोधाच्च । तस्माद्रात्र्याद्यन्तस्यैवायं पुंस्त्वविधिः 'द्वन्द्वतत्पुरुषयो'रिति प्रक्रमणात्, तथा च भिन्नविषयत्वाऽभावात् 'रात्राह्नाहाः' इति पुंस्त्वं समाहारनपुंसकतां परत्वेन बाधत एव । **सङ्ख्यापूर्वमिति** । अत्र च 'अपथपुण्याहे नपुंसके' 'सङ्ख्यापूर्वा रात्रिः' इति लिङ्गानुशासनसूत्रं मूलम् । सङ्ख्याग्रहणेषु कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायो न प्रवर्तते 'व्यष्टनः सङ्ख्याया'मिति सूत्रेऽशीतिपर्युदासादित्याशयेनोदाहरति—**द्विरात्रम् गणरात्रमिति** । गणानां बहूनां रात्रीणां समाहार इति विग्रहः । **अपथं नपुंसकम्** । **तत्पुरुष इत्येवेति** ।

बा.] न भवति । यद्यपि निरादिसमास एवायं, न तु गतिसमासः, प्रादिग्रहणमगत्यर्थमित्युक्तेः, तथापि गतिसमासग्रहणं प्रादिसमासोपलक्षणमित्याशयः । **पूर्ववदश्ववडवौ** । 'अश्वश्च वडवा चे'ति द्वन्द्वे परवल्लिङ्गं बाधित्वा पूर्ववल्लिङ्गार्थमिदम् । 'अश्ववडवाविति द्वन्द्वः पूर्वपदस्य लिङ्गं लभते' इत्यर्थे बहुवचने विभक्त्यन्तरे च न स्यादित्यत आह-**द्विवचनमतन्त्रमिति** । उपलक्षणमिदम् । द्विवचनं विभक्तिश्चेति द्वयमपि अविवक्षितमित्यर्थः । 'पूर्वव'द्ग्रहणमत्र लिङ्गम् । अन्यथा निपातनादेव सिद्धे किं तेनेति भावः । **रात्राह्नाहाः** । 'द्वन्द्वतत्पुरुषयो'रित्यनुवृत्तं प्रथमाबहुवचनेन विपरिणतं रात्रादिभिर्विशेष्यते, तदन्तविधिः । रात्राह्नाहान्तद्वन्द्वतत्पुरुषाः पुंसीत्यर्थः । फलितमाह-**एतदन्ताविति** । परवल्लिङ्गतापवादः । नन्वहोरात्र इति समाहारद्वन्द्वे 'स नपुंसक'मिति नपुंसकत्वप्रसङ्गः । नच नपुंसकत्वस्याप्ययं पुंस्त्वविधिरपवाद इति वाच्यं, 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरा'निति न्यायेनाऽस्य पुंस्त्वविधेः परवल्लिङ्गतामात्रापवादत्वात् । तस्मादहोरात्राविति इतरेतरद्वन्द्व एवेहोदाहर्तुमुचित इत्यत आह-**अनन्तरत्वादिति** । **अयमिति** । 'पुंस्त्वविधि'रिति शेषः । **अहोरात्र इति** । अहश्च रात्रिश्च तयोः समाहार इति द्वन्द्वे परत्वान्नपुंसकत्वम् । अपवादत्वात्परवल्लिङ्गमपि बाधित्वाऽनेन पुंस्त्वम् । 'अहःसर्वैकदेशे'त्यच् । **पूर्वाह्ण इति** । अह्नः पूर्वमित्येकदेशिसमासः । 'राजाहःसखिभ्यः' इति टच् । 'अह्नोऽह्नः' इत्यह्नादेशः । परवल्लिङ्गं नपुंसकं च बाधित्वा पुंस्त्वम् । **द्व्यह इति** । द्वयोरह्नोः समाहार इति विग्रहे द्विगुः, टच्, 'न सङ्ख्यादेः समाहारे' इत्यह्नादेशनिषेधः । परवल्लिङ्गं बाधित्वा पुंस्त्वम् । उत्तरपदस्याऽहन्शब्दस्याऽकारान्तत्वाऽभावान्न स्त्रीत्वं, समासान्तस्य समासभक्तत्वात् । **सङ्ख्यापूर्वं** । लिङ्गानुशासनसूत्रमिदम् । न त्वष्टाध्यायीस्थं सूत्रं, नापि वार्तिकम्, भाष्ये अदर्शनात् । 'रात्राह्नाहाः पुंसी'त्यस्यायमपवादः । **द्विरात्रमिति** । समाहारद्विगुः । 'अहःसर्वैकदेशे'त्यच् । **गणरात्रमिति** । गणशब्दो बहुपर्यायः, 'बहुगणवतु' इति सङ्ख्यात्वम् । गणानां रात्रीणां समाहार इति द्विगुः । अच् । **अपथं नपुंसकं** । न-पन्था इति विग्रहे नञ्समासे नञो नस्य लोपे 'ऋक्पूः' इत्यप्रत्यये टिलोपे अपथशब्दः, स नपुंकमित्यर्थः । परवल्लिङ्गतापवादः । **तत्पुरुष इत्येवेति** । 'परवल्लिङ्ग'मित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । द्वन्द्वग्रहणं तु नानुवर्तते, अयोग्यत्वात् । **अन्यत्र**

शे.] अन्यथा निपातनादेव सिद्धे किं तेन । समुदायस्य पूर्ववल्लिङ्गत्वेऽपि उत्तरपदेऽश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणामिति निर्देशाट्टापो निवृत्तिः । अश्ववडवाविति तु समुदायस्यावन्तत्वाऽभावाच्छीभावाऽप्राप्त्या वृद्ध्या सिद्धम् । अतिदेशस्त्वनुप्रयोगे चरितार्थः स्यात् । अश्ववडवशब्दार्थः पूर्ववल्लिङ्गं लभते इत्यर्थात् । **रात्राह्ना** । द्वन्द्वतत्पुरुषपदमनुवर्त्तते । इदं प्राप्तापन्नालंप्रादिसमासेष्वपि । अत एव परवदिति सूत्रे एकदेशिग्रहणं कृत्वा प्राप्तेत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । 'अत्रैवं तत्पुरुषग्रहणं कार्यमिति तद्भावः । अत एव प्राह्णः सर्वाह्ण इत्यादिसिद्धिः, पुण्यसुदिनाभ्यामिति च चरितार्थम् । अस्यैकदेशिसमासविषयत्वे तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । **द्व्यह इति** । अकारान्तोत्तरपदत्वाऽभावान्न स्त्रीत्वम् । **गणरात्रमिति** । समाहारे द्विगुः । इदं तत्पुरुषाधिकारे लिङ्गानुशासने पाठात्, प्रतिप्रसवविधिलाघवानुरोधाच्च समाहारद्विगावेव प्रवर्त्तते इति भावः । **तत्पुरुषइत्येवेति** । तादृशद्वन्द्वाऽसंभवादिति भावः । **अपन्था**

।२।४।३१। अर्द्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्द्धर्चः । अर्द्धर्चम् । ध्वजः । ध्वजम् । एवं तीर्थ, शरीर, मण्डप, यूप, [यूष] देह, अङ्कुश, कलश-इत्यादि । **जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्** ।१।२।५८।एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः । ब्राह्मणः पूज्यः । **अस्मदो द्वयोश्च** ।१।२।५९।एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् । वयं ब्रूमः । पक्षे-अहं ब्रवीमि । आवां ब्रूव इति वा । ॐ **सविशेषणस्य प्रतिषेधः** । पटुरहं ब्रवीमि । **फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे** ।१।२।६०। द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात् । पूर्वे फल्गुन्यौ । पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वे प्रोष्ठपदे । पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रे किम् ?। फल्गुन्यौ माणविके । **तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्** ।१।२।६३।

त.] द्वन्द्वग्रहणं तु नानुवर्तते, अयोग्यत्वादिति भावः । **अपन्था इति**। 'पथो विभाषा' इति समासान्तविकल्पः । इदं सूत्रं शक्यमकर्तुम् । 'पथः सङ्ख्याव्ययादेः' इति वक्ष्यमाणवार्तिकेन गतार्थत्वात् । प्रसङ्गादाह—**अर्द्धर्चा इति** । इह केषांचिदर्थभेदेन व्यवस्थेष्यते । सा च व्यवस्था,-मद्यमकरन्दमाक्षिकाणां वाची मधुशब्दो द्विलिङ्गः, चैत्रादि-वाची तु पुंलिङ्गः, भूतः पिशाचे द्विलिङ्गः, क्रियावचनस्तु विशेष्यलिङ्ग इत्येवं यथायथं ज्ञेया । 'अर्द्धर्चाः पुंसि च' 'स नपुंसक'मित्यनयोर्मध्ये 'जात्याख्याया'मिति चतुःसूत्र्याः सङ्गतिरिह चिन्त्या । बहूनां वचनं प्रतिपादनमिति व्याख्या-नात्फलितोऽन्नातिदेश इत्याशयेनाह—**एकोऽप्यर्थो वा बहुवदिति** । एवंच विशेषणादपि सिद्धमिति ध्वनयन्नु-दाहरति—**ब्राह्मणाः पूज्या इति** । जात्याख्यायां किम् ? । देवदत्तो यज्ञदत्तः । एकस्मिन्किम् ? । व्रीहियवौ ।

अस्मदो द्वयोश्च । चात् 'एकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्या'मिति च वर्तते । तदेतदाह—**एकत्वे द्वित्वे च विवक्षित इत्यादि** । **फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च** । चकारेण द्वयोरनुकर्षणादाह—**द्वित्व इति** । **फल्गुन्यौ माणविके इति** । फल्गुनीशब्दात् 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण् । तस्य 'लुबविशेषे' इति लुप् । ततो जातार्थे 'फल्गुन्यषाढाभ्यां टाऽनौ' इति टः । टित्त्वान्ङीप् । न चायं गौणः, यौगिकत्वात् । तथा च गौणमुख्यन्यायाऽप्रवृत्त्या

वा.] **त्विति** । बहुव्रीहावित्यर्थः । **अपन्था इति** । 'पथो विभाषा' इति समासान्तविकल्पः । 'पथः संख्याव्ययादेः' इति वक्ष्यमाणवार्तिकेन गतार्थमेवेदं सूत्रम् । **अर्धर्चाः** । बहुवचनात्तदादीनां ग्रहणमित्याह-**अर्धर्चादय इति** । **अर्धर्चमिति** । ऋचोऽर्धमिति विग्रहे 'अर्द्धं नपुंसक'मिति समासः । 'ऋक्पूः' इति अच् । परवल्लिङ्गं स्त्रीत्वं बाधित्वा पुंनपुंसकत्वविकल्पः । **जात्याख्यायाम्** । आकृत्यधिकरणन्यायेन घटादिशब्दानां जातिवाचकत्वाज्जातेश्चैक-त्वादेकवचनमेव स्यादित्यारम्भः । जातिशब्दे एकत्वे बहुवचनं वा स्यादित्यक्षरार्थः । तथा सति 'ब्राह्मणा भोज्या' इत्यादौ विशेषणान्न स्यादित्याशङ्क्य एकस्मिन्नर्थे विद्यमानः शब्दो बहूनर्थान् वक्ति, एकार्थो बहुवद्भवतीति लभ्यते इत्यभिप्रेत्याह-**एकोऽप्यर्थ इति** । बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं लभत इत्यर्थः । **अस्मदो द्वयोश्च** । **सविशेषणस्येति** । 'त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः' इत्यत्र तु अवयवगतबहुत्वाभिप्रायं बहुवचनम् । **फल्गुनी** । 'नक्षत्रे' इति प्रथमाद्विवचनम् । नक्षत्रे यद्यभिधीयते इत्यर्थः । चेन द्वयोरित्यनुकर्षः । तदाह-**द्वित्वे इति** । **पूर्वे प्रोष्ठपदे इति** । स्त्रीत्वादौङः शीभावः । 'प्रोष्ठपदा भाद्रपदा स्त्रिया'मित्यमरः । **फल्गुन्यौ माणविके इति** ।

शे.] **इति** । 'पथो विभाषा' इति समासान्तनिषेधः । 'भविष्यति मर्यादा' इति सूत्रस्थस्त्रिशद्रात्रः पञ्चदशरात्र इति भाष्यप्रयोगो लोका-श्रयत्वाल्लिङ्गस्य सिद्धः । **अर्द्धर्चाः** । बहुवचनादाद्यर्थावगतिः । ननु लिङ्गप्रकरणं व्यर्थम्, अर्द्धनावमित्याद्यर्थं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्ग-स्येत्यस्यावश्यकत्वादिति चेत्सत्यम् । 'जात्याख्याया'मित्यादिसूत्रसमूहवदिष्टापत्तेः । तद्ध्वनयन्प्रकृतानुपयुक्तान्यपि तानि व्या-चष्टे—**जात्याख्यायामित्यादि** । जातेः प्राधान्येनाऽऽख्यायामित्यर्थः । भावप्रत्ययं विना प्राधान्येन जातिबोधे यवादिशब्दानां साधुत्वे इदमेव सूत्रं मानम् । तस्या विशेष्यत्वे च वाह्याद्यन्वयो व्यक्तिघटितपरम्परया बोद्धव्यः । तत्र जातेरेकत्वेनैकवचनमेव प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । एकत्वचात्र बहुवचनार्थः । एकस्मिन्नर्थे वर्तमानः शब्दो बहूनामर्थानां वचनं=बोधको भवतीत्यर्थादर्थाति-देशोऽयमित्याह—**एकोऽप्यर्थं इत्यादि** । तदुक्तं भाष्ये–'यावद्ब्रूयादेकोऽर्थो बहुवद्भवतीति, तावदेकस्मिन्बहुवचनमिति' इति । एकत्वेऽर्थे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यमतिदिश्यते इत्ययमपि कार्यातिदेश एवेत्यन्यत्र विस्तरः । एतच्च भाष्ये प्रत्याख्यातम् । जातौ सङ्ख्यान्वये एकवचनस्य, व्यक्तौ सङ्ख्यान्वये बहुवचनस्य सिद्धत्वात् । एवञ्च यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्सूत्रोक्तार्थे प्रयोगाणाम-साधुत्वमेव । एतेन यत्र वने एक एवाऽऽम्रवृक्षस्तत्र जातिपरत्वे 'आम्राः सन्ती'ति प्रयोगसाधुत्वार्थमिदमित्यपास्तम् । **सविशेष-णस्येति** । इदं मुख्यार्थे बहुवचननिषेधाय । यदा त्वस्मच्छब्दस्य स्वघटिते उद्भूतावयवभेदे समुदाये लक्षणा तदा बहुवचनं भव-त्येव । तेन 'त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नता' इत्यादि सिद्धम् । 'गार्ग्योऽहं ब्रवीमी'त्यादावप्ययं निषेधः । उत्तम-पुरुषानुरोधेनात्राऽहमित्यस्यैव विशेष्यत्वात् । **फल्गुनी** । 'नक्षत्रे' इति प्रथमाद्विवचनम् । नक्षत्रे यद्यभिधीयेते इत्यर्थः । चेन द्वयोरित्यनुकर्षः । **फल्गुन्यौ माणविके इति** । फल्गुनीषु जातो इत्यर्थे 'फल्गुन्याषाढाभ्यां टाऽनौ' इति टः । टित्त्वान्ङीप् । एकस्यां

बहुत्वं द्वित्ववन्नवत्ति । तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू । तिष्येति किम् ? । विशाखानुराधाः । नक्षत्रेति किम् ? । तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः । **स नपुंसकम्** ।२।४।१७। समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परवल्लिङ्गापवादः । पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् । *** अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः** । पञ्चमूली । [पञ्चपूली] । ***आबन्तो वा** । पञ्चखट्वी । पञ्चखट्वम् । ***अनो नलोपश्च वा द्विगुः स्त्रियाम्** । पञ्चतक्षी ।

त.] नक्षत्रग्रहणमावश्यकमिति भावः । **तिष्यपुनर्वस्वोः** । **विशाखानुराधा इति** । विशाखे चानुराधाश्चेति विग्रहः । **तिष्यपुनर्वसव इति** । तिष्यपुनर्वसुशब्दाभ्यां पूर्ववत् 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण्, 'लुबविशेषे' इति च लुप् । ततो जातार्थे सन्धिवेलादिसूत्रेण अण्, तस्य तु 'श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधे'त्यादिना लुक् । नक्षत्र इत्यनुवर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणं पर्यायाणामपि यथा स्यादित्येतदर्थमित्याकरः । एवं च 'सिध्यपुनर्वसू' इत्यपि सिध्यतीति दिक् । बहुवचनस्य किम् ?, इदं तिष्यपुनर्वसु । 'चार्थे द्वन्द्व' इति समाहारद्वन्द्वोऽयम् । **स नपुंसकम्** । 'अनन्तरस्ये'ति न्यायोऽत्र नाश्रीयते, तथात्वे द्विगुसङ्ग्रहो न स्यादित्याशयेनाह—**द्विगुर्द्वन्द्वश्चेति** । अत्र व्याचक्षते—प्रकरणादेवानुवायलाभे 'स'ग्रहणमेतत्प्रकरणानुपात्तस्यापि समाहारद्वन्द्वस्य सङ्ग्रहार्थम्, तेन 'सञ्ज्ञापरिभाष'मित्यादि सिद्धमिति । **पञ्चगवमिति** । 'तद्धितार्थ'इत्यादिना समाहारे द्विगुः । **दन्तोष्ठमिति** । 'द्वन्द्वश्च प्राणी'त्यादिना समाहारे द्वन्द्वः । **पञ्चखट्वमिति** । नपुंसकह्रस्वः । **पञ्चखट्वीति** । उपसर्जनह्रस्वत्वे सत्यदन्तत्वात् 'द्विगो'रिति स्त्रीत्वपक्षे ङीप् । **अनो नलोपश्चेति** । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादप्राप्तो नलोप इति भावः । इह वाशब्दः

बा.] फल्गुनीनक्षत्रयुक्तकाले जाते इत्यर्थः । 'नक्षत्रेण युक्तः' इत्यण् । 'लुबविशेषे' इति लुप् । ततो जातार्थे 'फल्गुन्यषाढाभ्यां टाऽनौ' इति टः । टिड्ढाण्ङीप् । **तिष्यपुनर्वस्वोः** । **विशाखानुराधा इति** । विशाखे च अनुराधाश्चेति विग्रहः । **तिष्यपुनर्वसव इति** । तिष्यश्च पुनर्वसू चेति विग्रहः । तिष्यशब्दात्पुनर्वसुशब्दाच्च 'नक्षत्रेण युक्तः' इत्यण् । 'लुबविशेषे' इति लुप् । ततो जातार्थे सन्धिवेलाद्यण् । 'श्रविष्ठाफल्गुनी'त्यादिना लुक् । 'जात्याख्याया'मित्यादिचतुःसूत्र्या अत्र सङ्गतिश्चिन्त्या । **स नपुंसकं** । 'द्विगुरेकवचन'मिति द्विगुः, 'द्वन्द्वश्च प्राणी'ति द्वन्द्वश्च तच्छब्देन परामृश्येते । तौ च समाहारार्थावेव विवक्षितौ, व्याख्यानात् । तदाह—**समाहारे इति** । **पञ्चगवमिति** । पञ्चानां गवां समाहार इति द्विगुः । **दन्तोष्ठमिति** । दन्ताश्च ओष्ठौ चेति विग्रहः । 'द्वन्द्वश्च प्राणी'ति समाहारद्वन्द्वः । **अकारान्तेति** । अकारान्तमुत्तरपदं यस्येति विग्रहः । 'स नपुंसक'मित्यस्यापवादः । **पञ्चमूलीति** । समाहारद्विगुः, स्त्रीत्वं, 'द्विगोः' इति ङीप् । **आबन्तो वेति** । 'स्त्रियां वे'ति वक्तव्यमित्यर्थः । **पञ्चखट्वमिति** । समाहारद्विगुः । नपुंसकत्वे ह्रस्वः । **पञ्चखट्वीति** । उपसर्जनह्रस्वत्वे अदन्तत्वात्, 'द्विगोः' इति ङीप् ।

अनो नलोपश्चेति । 'अन' इत्यावर्तते । एकं प्रथमया विपरिणतं द्विगुरित्यत्रान्वेति । तदन्तविधिः । अनन्तो द्विगुः स्त्रियां वा स्यात्, अनो नस्य लोपः स्यादित्यर्थः । वाग्रहणं स्त्रियामित्यत्रैव संबध्यते, न तु नलोपेऽपि । तेन स्त्रीत्वाऽभावेऽपि नलोपः । **पञ्चतक्षीति** । पञ्चानां तक्ष्णां समाहार इति द्विगुः, स्त्रीत्वं, नलोपः, 'द्विगोः' इति ङीबिति भावः । **पञ्चतक्षमिति** । समाहारद्विगुः । स्त्रीत्वाऽभावपक्षे 'स नपुंसक'मिति नपुंसकत्वं, नलोप इति भावः । न चान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य तक्षन्शब्दस्य सुबन्तत्वेन पदत्वात् 'न लोपः प्रातिपदिके'त्यनेन नलोपो

शे.] तु तारायां नैतयोः प्रयोगः, उद्भूतावयवभेदे समुदाय एव रूढत्वात् । **तिष्यपुनर्वस्वोः** । नक्षत्र इत्यनुवर्त्तते । तिष्यपुनर्वसुशब्दयोरभिधेये नक्षत्रे वर्त्तमानो यो नक्षत्रवाचिनां द्वन्द्व इत्यर्थः । तेन पर्यायाणामपि सिद्ध्यति । **पुनर्वसू इति** । तिष्य एका तारा, पुनर्वसू द्वे तारे । 'छन्दसि पुनर्वस्वोः' इति निर्देशात् । तदाह—**तिष्यश्च पुनर्वसू चेति** । **विशाखेति** । विशाखे चाऽनुराधाश्चेति द्वन्द्वः । **माणवका इति** । 'नक्षत्रेण युक्तः' इत्यणो 'लुबविशेषे' इति लुपि, जातार्थे 'सन्धिवेला' इत्यणि, तस्य 'श्रविष्ठाफल्गुनी'त्यादिना लुक् । बहुवचनस्य किम् ?, इदन्तिष्यपुनर्वसु [इति] । समाहारद्वन्द्वः । अत एव 'समाहारद्वन्द्वः प्राण्यङ्गादीनामेवे'ति 'द्वन्द्वश्चे'त्यादीनां नार्थः । न चैवमप्यत्र 'जातिरप्राणिना'मिति नित्यैकवद्भावे बहुवचनाऽभावात्सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम् । तद्वैकल्पिकत्वस्याप्यनेन ज्ञापनात् । न चैते प्राणिनः, 'आपोमयः प्राणः' इति श्रुतेरद्भिर्विना ग्लायमानप्राणानामेव प्राणित्वात् । स्पष्टं चेदं भाष्ये । नक्षत्रसमासे इति तु नोक्तम् । यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषां ते तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धाः । अवयवभूतास्तिष्यादयो वर्तिपदार्थः, तेषामेव विपर्यासबुद्धिविषयाणामुद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थः । 'उन्मुग्धा' इत्यस्य विपर्यासबुद्धिविषया इत्यर्थः । 'अस्मद्' इत्यादीन्यपि व्यर्थानि, 'आचार्याः कथयन्ती'त्यादौ शक्तिगतस्यावयवगतस्य वा बहुत्वस्यारोपेणेवेहापि तदारोपेणैव सिद्धेरिति । स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति चेल्लिङ्गानुशासनमपि तथेति भावः । **उच्छृङ्खलास्तु**—'कालोपसर्जने' इत्यत एकशेषप्रकरणान्तं तुल्यपदानुवृत्त्या प्रधानप्रत्ययार्थवचनेन तुल्यमित्यर्थात्सर्वमिदं सूत्रकृतैव प्रत्याख्यातमित्याहुः । **स नपुंस** । तच्छब्देन समाहारद्विगुद्वन्द्वौ परामृश्येते, व्याख्यानात् । **अकारान्तेति** । अत्र द्विगुः समाहारद्विगुरेव, स नपुंसकमित्यपवाद-

पञ्चतक्षम् । ॐपात्राद्यन्तस्य न । पञ्चपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् । ॐपुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टा । पुण्याहम् । सुदिनाहम् । ॐपथः सङ्ख्याव्ययादेः । सङ्ख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः । त्रयाणां पन्थास्त्रिपथम् । विरूपः पन्थाः—विपथम् । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह-सुपन्थाः । अतिपन्थाः । ॐ सामान्ये नपुंसकम् । मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् । तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः

त.] क्रियामित्यनेन संबध्यते, न तु पूर्वेण । तेन नित्यो नलोप इत्याह-पञ्चतक्षमित्यादि । पात्राद्यन्तस्येति । 'क्लीत्व'मिति शेषः । आकृतिगणोऽयम् । सुदिनाहमिति । प्रशस्तपर्यायः सुदिनशब्दः, 'सुदिनासु समासु कार्यमेतत्प्रविचिन्वीत विशेषतः स्वयं च' इत्यादिप्रयोगात् । पथः सङ्ख्याव्ययेति । संख्याव्ययरूपो य आदिस्तस्मादित्यर्थः । त्रिपथं विपथमिति,—'ऋक्पूरब्धूः' इत्यप्रत्ययः । सुपन्थाः अतिपन्था इति । 'न पूजना'दिति समासान्तनिषेधः । कथं तर्हि 'व्यध्वो दुरध्वा विपथः कदध्वा कापथः समाः' इत्यमर इति चेत्, प्रमाद एवायमिति बहवः । मनोरमायां तु 'पथे गतौ' इत्यस्मात्पचाद्यचि पथति व्याप्नोतीति व्युत्पादितः पथशब्दोऽस्ति । तथा च त्रिकाण्डशेषः—'वाटः पथश्च मार्गः स्या'दिति । तेन पथशब्देन समासे पुंस्त्वमुपपन्नम् । न चैवं विपथसिद्धावपि कापथो न स्यात्कादेशस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यम्, 'ईषदर्थे चे'ति तत्सम्भवात्, कुत्सायामर्थतः पर्यवसानादिति स्थितम् । केचित्तु—'पथः संख्ये'ति वार्तिके कृतसमासान्तस्यैव ग्रहणं न तु पचाद्यजन्तस्येत्यत्र बीजाऽभावाद्विपथः कापथ इति प्रयोगो दुरुपपाद एवेत्याहुः । अत्र माधवः—'परवल्लिङ्गापवादत्वात्तत्पुरुष एवेदं प्रवर्तते नान्यत्र । विपथा नगरी । बहुव्रीहिरयम् । पन्थानमतिक्रान्ता अतिपथा । इहापि न, 'द्विगुप्राप्ते'त्यादिना परवल्लिङ्गतायाः प्रतिषेधादिति । सामान्ये नपुंसकमिति । अनियतलिङ्गविषयकमिदम् । तेनादिं पचति, प्रातरादिरिति पुंस्त्वमेव । मृदु पचतीति । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयान्तम् । धातूपात्तभावनां प्रति हि फलांशः कर्मीभूतः । तथा च फलसामानाधिकरण्ये-

वा.] भविष्यतीति वाच्यम्, 'उत्तरपदत्वे चे'ति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । पात्राद्यन्तस्य नेति । पात्रादिर्गणः । तदन्तस्य समाहारद्विगोर्न क्लीत्वमिति वक्तव्यमित्यर्थः । पञ्चपात्रं त्रिभुवनं चतुर्युगमिति । क्लीत्वाऽभावे 'स नपुंसक'मिति नपुंसकत्वमिति भावः । पुण्येति । पुण्यसुदिनाभ्यां परो योऽहन्शब्दस्तदन्तस्य तत्पुरुषस्य नपुंसकत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । 'रात्राह्ने'त्यस्यापवादः । पुण्याहमिति । पुण्यम् अहरिति कर्मधारयः, 'राजाहः' इति टच्, टिलोपः । 'उत्तमैकाभ्यां चे'त्यत्यह्नादेशनिषेधः । सुदिनाहमिति । सुदिनम् अहरिति कर्मधारयः, टच्, टिलोपः । प्रशस्तपर्यायः सुदिनशब्द इति न पौनरुक्त्यम् । पथः सङ्ख्याव्ययादेरिति । 'नपुंसकत्वं वक्तव्य'मिति शेषः । संख्याव्ययेति समाहारद्वन्द्वः । संख्याव्ययमादिरिति कर्मधारयः, दिग्योगे पञ्चमी । पर इति शेषः । पथ इति कृतसमासान्तादकारान्तात्प्रथमा । तदाह—सङ्ख्याव्ययादेरिति । परवल्लिङ्गतापवादः । त्रिपथमिति । 'ऋक्पूः' इति अप्रत्ययः, टिलोपः । एवं विपथमित्यपि । 'प्रादयो गताद्यर्थे' इति समासः । सुपन्था अतिपन्था इति । 'स्वती पूजाया'मिति समासः । 'न पूजना'दिति समासान्तनिषेधः । आवश्यकत्वादनेन सिद्धे 'अपथं नपुंसक'मिति न कार्यम् । सामान्ये नपुंसकमिति । न्यायसिद्धमेतत्, विशेष्यविशेषणसंनिधाने सति क्लीत्वपुंस्त्वयोरनभिव्यक्तौ 'उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसक'मिति लक्षणलक्षितनपुंसकत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । अत एव 'दाण्डिनायने'ति सूत्रभाष्ये 'एकश्रुतिः स्वरसर्वनाम, नपुंसकं लिङ्गसर्वनामे'त्युक्तम् । मृदु पचतीति । क्रियाविशेषणमिदं द्वितीयान्तम् ।

शे.] त्वात् । पात्रादीति । क्लीत्वं नेत्यर्थः । त्रिसूत्रीत्यादिप्रयोगदर्शनात्सूत्रशब्दस्याऽत्र पाठ इति कैयटश्चिन्त्यः । बहुसूत्रमिति भाष्यप्रयोगस्तु प्रकरणेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिणा साध्यः । पुण्येत्यादि । 'रात्राह्ने'त्यस्यापवादः । पथः सं । कृतसमासान्त इति । 'पथ' इति कृतसमासान्तैकदेशानुकरणं प्रथमान्तमिति भावः । प्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्त्तते, व्याख्यानात्, तदाह—त्रयाणां पन्था इति । 'ऋक्पूः' इति समासान्तः । 'विपथा नगरी' 'अतिपथे'त्यादौ च नेदम्, अर्धनावमितिवल्लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । एतेन कापथ-विपथौ व्याख्यातौ । आवश्यकत्वादनेनैव सिद्धे 'अपथं नपुंसक'मिति सूत्रं न कार्यम् । 'सामान्ये नपुंसक'मिति अनियतलिङ्गविषयम् । तेनादिं पचतीत्याद्येव । आदिशब्दो नित्यं पुमान् । आद्यपाकानुकूलक्रियेत्यर्थः । न्यायसिद्धमेतत् । विशेष्यविशेषाऽसन्निधाने लिङ्गसर्वनाम्नो नपुंसकस्य न्याय्यत्वात् । 'लिङ्गसर्वनाम नपुंसक'मिति 'दाण्डिनायने'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अनेनैव क्रियाविशेषणानां नपुंसकत्वे सिद्धे 'क्रियाविशेषणानां क्लीवत्वं द्वितीयान्तत्वं चे'ति नापूर्वम् । धातूपात्तभावनां प्रति फलांशस्य कर्मतया तत्समानाधिकरणे क्रियाविशेषणे द्वितीयान्तत्वस्यापि सिद्धेः । तस्य क्रियाजनकत्वमपि स्वज्ञानद्वारा बोध्यम् । तद्बुद्ध्या पूर्वमुद्दिश्य क्रियायां प्रवृत्तेः, सम्प्रदानादेरिव । ज्ञानगतजनकत्वस्य च तद्विषये आरोपः । वाचनिकत्वे तु यत्र धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयस्तत्रापि स्यात्, यथा—तृप्तिकामः स्तोकेनौदनं पचतीत्यादौ । तृप्तिविषयकामनावत्कर्तृकः स्तोकविक्लित्तिकरणक ओदनकर्मकः पाक इति बोधः । तद्विषयकामनावत्कर्तृकत्वेन तस्या उद्देश्यत्वमर्थसिद्धम् । केषाञ्चित्तृप्त्या-

।२।४।१९। अधिकारोऽयम् । **संज्ञायां कन्थोशीनरेषु** ।२।४।२०। कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा । सुशमस्यापत्यानि सौशमयः, तेषां कन्था सौशमिकन्थम् । संज्ञायां किम् ? । वीरणकन्था । उशीनरेषु किम् ? । वाह्निकन्था । **उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्** ।२।४।२१। उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्, तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः=प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः । **छाया बाहुल्ये** ।२।४।२२।

त.] द्वितीया । अतएव सङ्कल्प्यावित्यादौ कारकपूर्वकत्वाद्यण् । यत्र तु भावनां प्रति करणतया धात्वर्थविशेषोऽन्वेति तत्र तद्विशेषणानां तृतीयान्ततैव, 'ज्योतिष्टोमेन यजेते'त्यत्र यथा । एतच्च 'करणे यजः' इति सूत्रे वृत्तिपदमञ्जर्योः स्पष्टम् । **तत्पुरुषोऽनञ्** । नञ्समासकर्मधारयभिन्नस्तत्पुरुषो वक्ष्यमाणकार्यभाग्भवतीति सूत्रार्थः । **उपज्ञो** । उपज्ञायत इत्युपज्ञा । 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । कर्मणि घञ् । 'नोदात्तोपदेशस्ये'ति वृद्धिप्रतिषेधः । उपज्ञा च उपक्रमश्चेति समाहारद्वन्द्वः । स चानुवर्तमानस्य तत्पुरुषस्य विशेषणम् । तच्छब्देन उपज्ञोक्रमौ परामृश्येते । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—**उपज्ञान्त इत्यादि** । आख्यातुमिच्छा आचिख्यासेतीच्छासना इह विवक्षैव शब्दप्रवृत्तौ नियामिका, न तु वस्तुस्थितिरिति ज्ञाप्यते । तेन 'त्वदुपक्रमं सौजन्य'मित्याद्यपि सिध्यति । **पाणिनेरिति** । कर्तरि षष्ठी । **नन्दोपक्रममिति** । नन्दस्योपक्रममिति विग्रहः । **छाया बाहुल्ये** । बाहुल्ये सति या छाया तद्वाची यश्छायान्तस्तत्पुरुष इत्यर्थः । इह कस्य बाहुल्य इत्यपेक्षायामावरकद्रव्यनिमित्तत्वाच्छायायास्तद्बाहुल्य

बा.] पचेर्हि विक्लित्त्यनुकूलव्यापारोऽर्थः । तत्र विक्लित्त्यंशे मृदुत्वमन्वेति । विक्लित्तिश्च व्यापारे साध्यत्वेनान्वेति । तथाच मृदु पाकं करोतीत्यर्थः । तथाच धातूपात्तव्यापारं प्रति कर्मीभूतेन विक्लित्त्यंशेन सामानाधिकरण्यान्मृद्विति द्वितीया । यत्र तु धात्वर्थः करणत्वेनान्वेति 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादौ, तत्र हि यागेन स्वर्गं कुर्यादित्यर्थः । तत्र क्रियाविशेषणस्य तृतीयान्तत्वमेव 'ज्योतिष्टोमेन यजेत स्वर्गकामः' इत्यादावित्यन्यत्र विस्तरः । **प्रातः कमनीयमिति** । रमणीयमित्यर्थः । अत्रापि 'प्रात'रित्यव्ययस्य विशेष्यस्याऽलिङ्गत्वात्तद्विशेषणस्य कमनीयशब्दस्यानव्ययस्य लिङ्गविशेषावगमकत्वाऽभावान्नपुंसकत्वमेवेति भावः । इदं चाऽनियतलिङ्गविषयम् । तेन आदिं पचति, प्रातरादिरित्यत्र न भवति, आदिशब्दस्य नियतलिङ्गत्वात् । **तत्पुरुषोऽनञ्** । नञ्समासकर्मधारयाभ्यां भिन्नस्तत्पुरुषो वक्ष्यमाणकार्यभागित्यर्थः । तदाह—**अधिकारोऽयमिति** । 'परवल्लिङ्गमित्यतः प्रा'गिति शेषः । **संज्ञायां कन्थो** । सुगममेव । **उपज्ञा** । उपज्ञायते=प्रथमं ज्ञायत इत्युपज्ञा । 'स्त्रियां क्ति'न्नित्यधिकारे 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यते=आरभ्यते इत्युपक्रमः । कर्मणि घञ् । 'नोदात्तोपदेशस्ये'ति वृद्धिनिषेधः । उपज्ञा चोपक्रमश्चेति समाहारद्वन्द्वः । 'तत्पुरुष' इत्यस्य विशेषणमिदम् । तदन्तविधिः । 'स नपुंसक'मित्यतो 'नपुंसक'मित्यनुवर्तते । तदाह—**उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्चेति** । तच्छब्देन उपज्ञोपक्रमौ विवक्षितौ । आदिशब्दो भावप्रधानः प्राथम्ये वर्तते । तयोरादिः=प्राथम्यं—तदादिः । तस्य आचिख्यासा=आख्यातुमिच्छा । विवक्षायामिति यावत् । तदाह—**तयोरादिरित्यादि** । **पाणिनेरुपज्ञेति** । कर्तरि षष्ठी । **पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थ इति** । पाणिनिना प्रथमं ज्ञायमान इत्यर्थः । इदं प्रकरणं परवल्लिङ्गत्वस्य विशेष्यनिघ्नत्वस्य चापवादः । **नन्दोपक्रमं द्रोण इति** । नन्देनारभ्यमाण इत्यर्थः । कर्तरि षष्ठ्या समासः । **छाया बाहुल्ये** । छायया तत्पुरुषस्य विशेषणात्तदन्तविधिमभिप्रेत्याह—**छायान्त इति** । **पूर्वपदा-**

शे.] दिपु कर्मत्वव्यवहारस्तूद्देश्यत्वसामान्यादिति दिक् । तत्पुरुषोऽनञ् । 'परवल्लिङ्ग'मिति यावदधिकारोऽयम् । 'अनञ्कर्मधारय' इत्युक्तेर्नञ्तत्पुरुषस्य न कर्मधारयत्वम् । आरोपमात्रस्य नञ्द्योत्यत्वेन सामानाधिकरण्याऽभावात् । यद्वा पृथगुपस्थितयोः सामानाधिकरण्यव्यवहारः । नञ्समासे हि आरोपितोत्तरपदार्थे आरोपितधर्मकेऽर्थे वोत्तरपदस्य वृत्तिः, नञ् तु द्योतक इति तदभावः ।

संज्ञायां क । अनादिरिह सञ्ज्ञा । सा चोशीनरेषु तत्पुरुषभिन्ना नञ्समासकर्मधारयरूपा च नास्तीति नात्राधिकारप्रयोजनम् । इदं प्रकरणं परवल्लिङ्गत्वस्य विशेष्यनिघ्नत्वस्य चापवादः । **उपज्ञोप** । इह सना शास्त्रे विवक्षैव नियामिका न वस्तुस्थितिरिति सूच्यते । तेन 'त्वदुपक्रमं सौजन्यव्यवहार' इत्यपि । तत्र यद्यपि विवक्षा द्विविधा—प्रायोक्त्री लौकिकी च । प्रयोक्तृशब्देन व्यवहारार्थं प्रयोगकर्त्तारोऽस्मदादयः । लोकशब्देन विदितवेद्यः परावरज्ञः शिष्टः । लोके एतदेव शिष्टत्वं पृषोदरादिसूत्रभाष्योक्तम् । तथाप्यत्र नाद्या विवक्षिता । तेषामपभ्रंशप्रयोगे बाहुल्येन प्रवृत्तेः । तस्मादन्त्यैव । ते हि तत्रार्थे यं शब्दं धर्मबुद्ध्या प्रयुञ्जते तेषां शास्त्रविषयतेति 'तदस्य तदस्मिन् स्यादिति' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेषामेवाभिधानानभिधाने अपि बोद्धव्ये । इह षष्ठीतत्पुरुषं विना तदादित्वाऽसम्प्रत्ययान्नाधिकारफलम् । उपज्ञायत इत्युपज्ञा । कर्मण्यङ् । पाणिनेरुपज्ञेति कर्तृषष्ठ्या समासः । उपक्रमे कर्मणि घञ् । पाणिनिसम्बन्ध्याद्यज्ञानविषय इत्यर्थः । **छाया बा** । बाहुल्ये सति या छाया तद्वाची यश्छायान्तस्तत्पुरुष इत्यर्थः । तत्र 'कस्य बाहुल्ये' इत्याकाङ्क्षायामावरकद्रव्यनिमित्तत्वाच्छायायास्तद्बाहुल्य इति गम्यते । तच्च पूर्वपद-

छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् । 'विभाषा सेने'ति विकल्पस्यायमपवादः । 'इक्षुच्छायाऽऽनिषादिभ्य' इति तु आ समन्तान्निषादिन्य इत्याङ्प्रश्लेषो बोध्यः । **सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा** ।२।४।२३। राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । इनसभम् । ईश्वरसभम् । *पर्यायस्यैवेष्यते । नेह—राजसभा । चन्द्रगुप्तसभा । अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् । **अशाला च** ।२।४।२४। सङ्घातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् । स्त्रीसभम् । स्त्रीसङ्घात इत्यर्थः । अशाला किम् ? । धर्मसभा । धर्मशालेत्यर्थः । **विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्** ।२।४।२५। एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात् । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । यवसुरम् । यवसुरा । कुड्यच्छायम् । कुड्यच्छाया । गोशालम् । गोशाला । श्वनिशम् । श्वनिशा । 'तत्पुरुषो-

त.] इति गम्यते । तच्चावरकं पूर्वपदार्थभूतमेवेत्याशयेनाह—**पूर्वपदार्थबाहुल्ये इति** । पूर्वपदार्थबाहुल्ये किम् ? । कुड्यस्य छाया कुड्यच्छाया । **प्रश्लेषो बोध्य इति** । केचित्तु—'इक्षुच्छायनिषादिन्यः' इत्येवं पठन्ति । **सभा । इनसभमित्यादि** । इनशब्दोऽत्र राजपर्यायः, ईश्वरशब्दश्च । ननु 'स्वं रूप'मिति वचनाद्राजशब्दस्यैव ग्रहणं युक्तं, न पर्यायस्येत्यत आह—**पर्यायस्यैवेष्यत इति** । एवकारेण स्वरूपस्य विशेषाणां च निरासः । कथं तर्हि 'नृपतिसभामगमन्न वेपमानः' इति कीचकवधे । अत्र केचित्—ना पतिर्यस्यां सभायामिति बहुव्रीहौ कृते पश्चात्कर्मधारयः । 'अनञ्कर्मधारयः' इत्युक्तेर्न क्लीबत्वमित्याहुः । रक्षितस्त्वाह—गजपतिवन्नृपतिरपि राजविशेषस्तेनात्र नानुपपत्तिरिति । **अशाला च** । शालावाची सङ्घातवाची च सभाशब्दस्तत्र राजमनुष्यपूर्वत्वे शालावाचिनः क्लीबत्वमुक्तम् , अनेन तु सङ्घातवाचिनो विधीयत इत्याह—**सङ्घातार्थेति** । **विभाषा सेना** । प्रथमार्थे षष्ठीति सेनादिभिस्तत्पुरुषो विशेष्यते । विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह—**एतदन्त इति** । **श्वनिशमिति** । कृष्णचतुर्दशी । तस्यां किल केचिच्छ्वान उपवसन्ति । एतच्च शाबरभाष्ये तिर्यगधिकरणे स्पष्टम् । 'तत्पुरुष' इत्याद्यधिकारसूत्रस्यात्रैव प्रयोजनं; न तु 'संज्ञायां कन्थोशीनरेषु' इत्यादिपञ्चसूत्र्याम् । अतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य च तत्राऽसम्भवादित्याकरे स्थितम् । तथैव प्रत्युदाहरति—**दृढसेन इत्यादि** । ननु बहुव्रीहौ विशेष्यनिघ्नता न्याय्यैवेति किमनेन तत्पुरुषग्रहणेन ? । मैवम् । न्यायापेक्षया वचनस्य बलीयस्त्वात् । किं चाऽसति तद्ग्रहणे द्वन्द्वे नपुंसकता स्यात्परव-

बा.] **र्थेति** । कस्य बाहुल्ये इत्याकाङ्क्षायामापादकद्रव्यनिमित्तकत्वाच्छायायास्तद्बाहुल्ये इति गम्यते । तच्चापादकद्रव्यमर्थात्पूर्वपदार्थभूतमिति भावः । बाहुल्ये किम् ? । कुड्यस्य छाया कुड्यच्छाया । **सभा** । राजा च अमनुष्यश्च राजाऽमनुष्यौ, तौ पूर्वौ यस्याः सा—राजाऽमनुष्यपूर्वा इति विग्रहः । सभया तत्पुरुषविशेषणात्तदन्तविधिः । राजशब्देन राजपर्याय एव विवक्षितः, न तु राजन्शब्दः । तदाह—**राजपर्यायपूर्व इति** । **इनसभम् ईश्वरसभमिति** । इनस्य ईश्वरस्य वा सभेति विग्रहः । इनेश्वरशब्दौ राजपर्यायाविति भावः । पर्यायमात्रग्रहणे प्रमाणं दर्शयति—**पर्यायस्यैवेष्यत इति** । 'भाष्यकृते'ति शेषः । 'स्वं रूप'मिति सूत्रे 'जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थ'मिति वार्तिकं भाष्ये पठितमिति भावः । **राजसभेति** । राजन्शब्दपूर्वकत्वेऽप्यत्र राजपर्यायपूर्वकत्वं नास्तीति भावः । **चन्द्रगुप्तसभेति** । 'चन्द्रगुप्त' इति राजविशेषस्य नाम, न तु तत्पर्याय इति भावः । नन्वमनुष्यपूर्वकत्वाद्देवसभेत्यादावपि स्यादित्यत आह—**अमनुष्यशब्दो रूढ्येति** । असुरशब्दो दैत्यानिवेति भावः । **अशाला च** । अशालार्थकेत्यर्थः । सभाशब्दः शालायां, सङ्घातार्थे च वर्तते । तत्र राजाऽमनुष्यपूर्वकस्य शालावाचिनः सभाशब्दस्य पूर्वसूत्रे क्लीबत्वमुक्तम्, संप्रति सङ्घातवाचिनः सभाशब्दस्य क्लीबत्वमुच्यत इत्याह—**सङ्घातार्था या सभेति** । सभाशब्द इत्यर्थः । **विभाषा सेना** । प्रथमार्थे षष्ठी । 'तत्पुरुष' इत्यनुवृत्तं सेनादिभिर्विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—**एतदन्त इति** । प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । **श्वनिशमिति** । शुनो निशेति विग्रहः । कृष्णचतुर्दशीत्याहुः । 'शुनश्चतुर्दश्यामुपवसतः पश्यामः' इति तिर्यगधिकरणे शाबरभाष्ये स्थितम् । **दृढसेन इति** । दृढा सेना यस्येति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषत्वाऽभावान्न क्लीबत्वविकल्पः । **असेनेति** । तत्पुरुषत्वेऽपि नञ्समासत्वान्न क्लीबत्वविकल्पः । **परमसेनेति** । कर्मधारयत्वान्न क्लीबत्वम् । 'तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः' इत्यधिकारस्याऽत्रैव प्रयोजनमिति कैयटे प्रपञ्चितम् । **इति तत्पुरुषः** ।

शे.] र्थभूतमेवेत्याशयेनाह—**पूर्वपदार्थेति** । पूर्वपदार्थबाहुल्यस्य षष्ठीतत्पुरुष एव सम्भवान्नात्राप्यधिकारफलम् । **पर्यायस्यैवेति** । पर्यायवचनस्येति वाच्ये 'पर्यायस्ये'त्युक्तिः सत्या सत्यभामेतिवत् । एवकारेण स्वरूपस्य विशेषाणां च व्यावृत्तिः । **रूढ्येति** । पर्युदासवृत्त्येत्यपि कश्चित् । नेह—काष्ठसभा । अत्रापि नाधिकारोपयोगोऽन्याऽसम्भवात् । सभाशब्दः शालायां सङ्घाते च । तत्राद्यप्रतिषेधादाह—**सङ्घातेति** । अशालेत्यस्य—अशालार्थेत्यर्थः । अत्राप्यन्याऽसम्भवान्नाधिकारोपयोगः । प्रथमार्थे षष्ठीत्याशयेनाह—**एतदन्त इति** । द्वन्द्वे समाहारेतरेतरयोगाभ्यां स्पष्टस्य दुर्वारत्वेन बहुव्रीहौ प्रत्युदाहरति—**दृढसेन इति** । इति तत्पुरुषः ।

ऽनन्कर्मधारयः' इत्यनुवृत्तेर्नेह—दृढसेनो राजा। असेना। परमसेना॥ इति तत्पुरुषः॥

अथ बहुव्रीहिसमासप्रकरणम्।

शेषो बहुव्रीहिः ।२।२।२३। अधिकारोऽयम्। 'द्वितीया श्रिते'त्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः। प्रथमान्त इत्यर्थः। **अनेकमन्यपदार्थे** ।२।२।२४। अनेकं प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्त्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः। 'अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहि'रिति, 'समानाधिकरणाना'मिति च

त.] लिङ्गापवादत्वादस्य प्रकरणस्येति दिक्। इति तत्पुरुषः॥

शेषो बहुव्रीहिः। 'शिष् असर्वोपयोगे' कर्मणि घञ्। अत्र वृत्तिकृत्—,'यत्रान्यः समासो नोक्तः स शेष' इत्याह। 'येषां पदानां यस्मिन्नर्थेऽव्ययीभावादिसंज्ञकः समासो न विहितः स शेष इत्यर्थ' इति हरदत्तो व्याख्यत्। एतच्च 'प्राक्कडारात्परं कार्य'मिति पाठाभिप्रायेण बोध्यम्। अस्मिंस्तु पक्षे शेषग्रहणाऽभावे उन्मत्तगङ्गमित्यत्र परत्वाद्बहुव्रीहिः स्यात्, निरवकाशत्वाच्चाऽव्ययीभाव इत्युन्मत्तगङ्ग इत्याद्यनिष्टं पक्षे प्रसज्येत। 'आ कडारादेके'ति पाठाभ्युपगमपक्षे त्वेकसंज्ञाऽधिकारेणैवोन्मत्तगङ्गमित्यादिसिद्धेः शेषग्रहणं व्यर्थम्। निरवकाशतयाऽव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधात्। अतस्तत्रापि प्रयोजनमाह—**द्वितीया श्रितेत्यादिनेति**। शेषाधिकारस्थबहुव्रीहेरेव 'शेषाद्विभाषे'ति कप्प्रत्ययो नान्यस्माद्बहुव्रीहेरित्येतल्लाभार्थमपि शेषग्रहणमावश्यकमिति बोध्यम्। **यस्य त्रिकस्येति**। यद्यपि 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमये'त्युक्तम्, तथापि 'द्वितीया श्रितादिभिः' इतिवत् 'प्रथमा केनचित्सह समस्यते'इति नोक्तमित्यर्थः। वार्तिककृता प्रथमयेत्युक्तावपि सूत्रकृता नोक्तमिति वा। **प्रथमान्तमिति**। 'कण्ठेकाल' इत्यादिबहुव्रीहिस्तु ज्ञापकसाध्य इति भावः। **अन्यस्य पदस्यार्थे इति**। समस्यमानपदातिरिक्तस्य पदस्याऽर्थ इत्यर्थः। पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः प्रत्ययार्थः कर्मकर्त्रादिरभिधीयते। प्रथमान्तेन तु प्रातिपदिकार्थमात्रम्। यद्यपि त्रिकपक्षे सङ्ख्या प्रत्ययार्थस्तथापि तस्याः प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणत्वान्न प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः प्रत्ययार्थः प्रथमान्तस्यास्ति। एवं च 'द्वितीयान्तार्थे' इति फलितम्। तदाह—**अप्रथमाविभक्त्यर्थे इति**। **समानेति**। एतच्च शेषग्रहणाल्लब्धम्। अनेकं किं ?। बहूनामपि यथा स्यात्। एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति। अनिज्विधौ केवलग्रहणं ज्ञापकीकृत्याऽनेकग्रहणमिह सुत्यजमित्याहुः। अन्यग्रहणं किम् ?। बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विषयविभागो यथा विज्ञायेत, स्वपदार्थे हि सावकाशं तत्पुरुषं परत्वादन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्बाधते। असति त्वन्यग्रहणे 'कण्ठेकाल' इत्यादौ व्यधिकरणपदे, बहूनां समुदाये च सावकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थ इवान्यपदा-

बा.] **शेषो बहुव्रीहिः**। **त्रिकस्येति**। विभक्तेरित्यर्थः। ननु 'द्वितीया श्रिते'ति 'तृतीया तत्कृते'ति 'चतुर्थी तदर्थे'ति 'पञ्चमी भयेने'ति, 'षष्ठी'ति, 'सप्तमी शौण्डै'रिति च द्वितीयादिविभक्तीनां षण्णां समासो विहितः। 'विशेषणं विशेष्येणे'त्यादिना तु प्रथमाया अपि समासो विहितः, अतः शेषविभक्तिर्दुर्लभेत्यत आह—**विशिष्येति**। विशेषणसमासस्य वस्तुतः प्रथमाविभक्तौ प्रवृत्तावपि प्रथमाविभक्तिं विशिष्य उच्चार्य विधानाऽभावात्समासविधिषु विशिष्यनिर्दिष्टद्वितीयादिविभक्तिषट्कापेक्षया शेषः प्रथमाविभक्तिरिति भावः। तदाह—**प्रथमान्त इत्यर्थ इति**। एतच्च भाष्ये स्पष्टम्। **अनेकमन्य**। **प्रथमान्तमिति**। शेषग्रहणानुवृत्तिलभ्यमिदम्। एवं च सुप्सुपेति नानुवर्तते, प्रयोजनाऽभावात्। 'अनेकं सुबन्त'मिति पाठेऽपि प्रथमान्तमित्यर्थः। **अन्येति**। उपस्थितप्रथमान्तातिरिक्तेत्यर्थः। एवंच पञ्चभिर्भुक्तमन्नं यस्य सः 'पञ्चभुक्त' इति बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थं 'बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्य'मिति वार्तिकं यद्भाष्ये स्थितं, यच्च वृष्टे देवे यो गतः स वृष्टदेव इति बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थम् 'अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिर्वक्तव्यः' इति वार्तिकं,तदुभयमपि न कर्तव्यमित्याह—**अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति**। **समाना-**

शे.] **द्वितीयाश्रितेत्यादिनेति**। व्याख्यानात्, शेष इत्यस्य प्रथमान्तत्वाच्च प्रथमान्तपदोपात्तापेक्ष शेषस्यैव ग्रहणमिति भावः। **अन्यस्येति**। अन्यत्वं चोपस्थितसमस्यमानप्रथमान्तापेक्षम्। तच्च यस्य यस्मिन्नित्यादि, तदाह—**अप्रथमेति**। तदन्तार्थे इत्यर्थः। यद्यपि पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनः क्रियाकारकभावादिसम्बन्धरूपो विभक्त्यर्थः प्राधान्येनाभिधीयते, प्रकारतानिरूपितत्वाच्च सम्बन्धस्यापि प्राधान्यव्यवहारः, एवञ्च देवदत्तादिपदैः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः, तथापि व्याख्यानात् विभक्त्यर्थाक्षिप्तसम्बन्ध्यन्तर्भावेणापि शक्तिकल्पनयाऽदोषात्। तत्रैकस्य सम्बन्धिनः समस्यमानपदैरुक्तत्वेन द्वितीयः सबन्धी यस्येत्यादिप्रकृत्यर्थभूतो गृह्यते इति स्पष्टं भाष्ये। 'चित्रा गावो यस्ये'त्यादौ लौकिके वाक्ये चित्राणां गवां प्राधान्येऽपि, वृत्तौ, तदर्थबोधकविग्रहवाक्ये च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः, ततः शिष्टानां तथैव बोधात्। तत्र षष्ठीसप्तमीविभक्त्यन्तातिरिक्तार्थे कर्तृकर्मवचनसुबन्तानामेव समासः। 'मत्वर्थे बहुव्रीहिः कर्मकर्तृवचनेनाऽप्रथमायाः' इति वार्त्तिकात्। तः परो यस्मादिति विग्रहो मत्वर्थे यत्र। तत्र पञ्चम्याः षष्ठ्यपवादत्वेन षष्ठ्यर्थकत्वात्। एवं चन्द्रा इतरे यथा इत्यत्रापि मतमत्रैव बहुव्रीहिरत्यर्थान्तर्भावेण शक्तिरिति

फलितम् । प्राप्तमुदकं यं [सः]–प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतपशू रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषको ग्रामः । प्रथमार्थे तु न–वृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥ * **प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः** । प्रपतितपर्णः

त.] येऽपि 'नीलोत्पलं सर' इत्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधेत । पदग्रहणं किम् ? । वाक्यार्थे मा भूत् । प्राहवती नदी । इह मा स्नासीरिति वाक्यार्थो गम्यते । अर्थग्रहणं किम् ?, यावता पदेन पदान्तरस्य वृत्त्यसम्भवादेव पदार्थे भविष्यति ? । अत्राहुः–प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थाभिधानं यथा स्यात् । अन्यथा प्राधान्यात्प्रत्ययार्थमात्रं गृह्येत । इष्टापत्तौ तु चित्रगुरित्येतत्षष्ठ्यर्थसम्बन्धमात्रपरं स्यात् । तथा च देवदत्तादिभिः सामानाधिकरण्यं न स्यादिति । अत्रेदमवधेयम्–'सुपा' इत्येतन्नानुवर्तते । तेनाऽनेकं प्रथमान्तं मिथः समस्यते इति पर्यवसन्नोऽर्थः । एवं च द्विपदबहुव्रीहिरबाध एव । ये तु 'सुप्सुपा' इत्यनुवर्त्य 'अनेकं सुबन्तं सुपा सह' ेति व्याचक्षते, तेषां तु द्विपदबहुव्रीहिर्दुर्लभ एवेति । द्वितीयादिविभक्त्यर्थक्रमेणोदाहरति—**प्राप्तमित्यादि** । ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्तृ उदकं विग्रहार्थः । उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेति समासार्थः । विग्रहवाक्ये स इति प्रयोगे तु तस्याप्ययमेवार्थः । अनड्वत्कर्तृकोद्वहनकर्मीभूतो रथः । रथकर्मकोद्वहनकर्ता तु समासार्थः । रुद्रसंप्रदानकोपहरणकर्मीभूतः पशुः । पशुकर्मकोपहरणसंप्रदानं तु समासार्थः । स्थाल्यवधिकोद्धरणकर्म ओदनः । ओदनकर्मकोद्धरणावधिः स्थाली समासार्थ इत्यादि । इह कर्मादीनां समासेनाभिहितत्वात्प्रथमा । ननु वाक्ये धात्वर्थं प्रति क्तप्रत्ययार्थस्य कर्तुः कर्मणो वा विशेष्यत्वाद्वृत्तावपि तथैवोचितेति प्राप्तोदकोढरथादौ उदककर्तृकप्राप्तीत्यादिवर्णनं [तु] न युज्यते इति चेत् । उच्यते–एकार्थीभावादिभिर्वृत्तौ विशिष्टार्थविषयकं शक्त्यन्तरमेव स्वीक्रियते, न त्ववयवशक्तिरिति नानुपपत्तिः । व्यपेक्षावादिभिस्त्वगत्या भिन्नैव व्युत्पत्तिः स्वीकार्या । किञ्च कर्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वे तस्यैव नामार्थत्वादुदकस्य तदभेदो वाच्यः, स च बाधितः, न हि कर्तृविशिष्टा प्राप्तिरुदकमिति सम्भवति । अतएव 'बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवमि' त्यादिना समर्थसूत्रे एकार्थीभावपक्ष एव प्रबल इत्यवोचाम । **प्रथमार्थे तु नेति** । शेषपदेन वा, अन्यपदार्थ इत्यनेन वा अतिप्रसङ्गवारणात् 'अप्रथमाविभक्त्यर्थे' इति वचनं न कर्तव्यमिति भावः । **व्यधिकरणानामित्यादि** । इह शेषपदेनैव वारितोऽतिप्रसङ्ग इति 'समानाधिकरणानां बहुव्रीहि' रित्यपि न कर्तव्यमिति भावः । 'यत्रान्यसमासो नोक्तः स

बा.] **धिकरणानामिति च फलितमिति** । 'शेषग्रहणा' दिति शेषः । 'शेषग्रहणात् प्रथमान्त इति लभ्यते' इति हि भाष्यम् । 'पञ्चभिर्भुक्तमस्ये' त्यत्र च समस्यमानपदयोरेकस्याऽप्रथमान्तत्वान्न बहुव्रीहिरिति फलितम् । प्रथमान्तातिरिक्तस्य पदस्यार्थे वर्तमानं समस्यते इत्यर्थाश्रयणाद्वृष्टे देवे गत इत्यत्रापि न बहुव्रीहिरिति फलितमिति भावः ।

तत्र द्वितीयार्थबहुव्रीहिमुदाहरति–**प्राप्तमिति** । 'गत्यर्थाकर्मके' ति कर्तरि क्तः । अत्र विग्रहवाक्ये ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्तृ उदकमित्येवं ग्रामस्य विशेषणतया, विशेष्यत्वेन तु प्राप्तस्य उदकस्य बोधः । समासे तु एकार्थीभावमहिम्ना उदककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतो ग्राम इत्येवं ग्रामस्य विशेष्यतया, तद्विशेषणतया तु प्राप्तस्य उदकस्य बोधः । एवमुत्तरत्रापि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासो ज्ञेयः । अथ तृतीयार्थबहुव्रीहिमुदाहरति–**ऊढरथोऽनड्वानिति** । ऊढो रथो येनेति विग्रहः । अथ चतुर्थ्यर्थबहुव्रीहिमुदाहरति–**उपहृतपशू रुद्र इति** । उपहृतः पशुर्यस्मै इति विग्रहः । अथ पञ्चम्यर्थबहुव्रीहिमुदाहरति—**उद्धृतौदना स्थालीति** । उद्धृत ओदनो यस्या इति बहुव्रीहिः । अथ षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिमुदाहरति—**पीताम्बरो हरिरिति** । पीतमम्बरं यस्येति विग्रहः । अथ सप्तम्यर्थबहुव्रीहिमुदाहरति—**वीरपुरुषको ग्राम इति** । वीराः पुरुषा यस्मिन्निति विग्रहः । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । अत्र कर्मादीनां समासेनाभिहितत्वात्प्रथमैव । **प्रथमार्थे तु नेति** । 'अन्यपदार्थ' शब्देन प्रथमान्तातिरिक्तद्वितीयाद्यन्तार्थस्यैव विवक्षितत्वादिति भावः । **व्यधिकरणानामपि नेति** । 'अनेकं प्रथमान्त' मित्युक्तेरिति भावः । **प्रादिभ्यः** । प्रादिभ्यः परं यद्धातुज-

शे.] भाष्ये स्पष्टम् । 'प्राहवती नदी' त्यादेः पदसमुदायस्य 'मा स्नाही' ति वाक्यार्थे वर्त्तमानस्य बहुव्रीहिव्यावृत्त्यर्थं पदग्रहणम् । अन्येत्यादि किम् ? । बहुपदो बहुव्रीहिः स्वपदार्थे मा भूदिति । द्वयोः पदयोः समानाधिकरणत्वे स्वपदार्थे वृत्तौ तत्पुरुषेणाऽबाधात् । किञ्च बहुषु सावकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थ इवान्यपदार्थेऽपि समानाधिकरणतत्पुरुषो बाधेत । सति त्वस्मिन् स्वपदार्थे सावकाशं तत्पुरुषमन्यपदार्थे बहुव्रीहिः परत्वाद्बाधत इति न दोषः । अनेकं किम् ? । बहूनामपि यथा स्यात् । तेन चित्राजरद्गुरित्यत्र चित्रापदे पुंवत्त्वं न । कपिञ्जलाधिकरणन्यायस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रयणाच्चतुरादिपदानामप्ययम् । यदि तु 'तद्धितार्थ' इत्यनेनोत्तरपदे समासविधानाज्ज्ञापकाद्बहूनां समासो यथाभिधानं सिद्धः, चित्रगुरित्यादौ गोशब्दादेरुपसर्जनत्वमपि 'एकविभक्ति' इति सूत्रेण सिद्धं, तच्च तत्रैवोपपादितम्, स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे भाष्ये इत्युच्यते, तदा स्पष्टार्थमनेकग्रहणम् । सुपेति तृतीयान्तं तु नेह सम्बध्यते, द्वयोः समासाऽनापत्तेः । **प्राप्तमुदकमित्यादि** । अत्र यद्वक्तव्यं तत्कारके उक्तम् । तत्रान्यपदार्थः समासघटकसर्वपद-

प्रपर्णः । ※ नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः । अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः । [※'अव्ययानां च' । उच्चैर्मुखः । ※सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च । सप्तम्यन्तमुपमानं च पूर्वपदं यस्य तस्य पदान्तरेण समास उत्तरपदलोपश्च भवतीत्यर्थः । कण्ठेस्थः कालो यस्य सः कण्ठेकालः । उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्य स उष्ट्रमुखः । ※'सङ्घातविकारषष्ठ्याश्चोत्तरपदलोपश्च' । केशानां सङ्घातश्चूडा यस्य स केशचूडः । सुवर्णस्य विकारोऽलङ्कारो यस्य स सुवर्णालङ्कारः । ※ 'अस्तिक्षीरादयश्च'] । अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तिक्षीरा गौः । स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे

त.] शेषः' इति वृत्तिकारादीनां मते तु 'प्रथमान्तानामेव बहुव्रीहिः' इत्यलाभात्कर्तव्यमेवेदं वचनमिति बोध्यम् । प्रादिभ्य इति । प्रादिभ्यः परं यद्धातुजं तदन्तस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिर्व्याख्येय इति सूत्रसिद्धानुवादः । वा चेति । इदं तु वाचनिकम् । पूर्वपदान्तर्गतस्योत्तरपदस्य धातुजस्य लोपो वाच्य इत्यर्थः । एतच्च प्रादीनामेव वृत्तौ विशिष्टार्थवृत्तितामाश्रित्य सुत्यजम् । नञोऽस्त्यर्थानामिति । नञः परेषामस्त्यर्थवाचिनां पदान्तरेण बहुव्रीहिर्व्याख्येयः, अस्त्यर्थवाचिनां तु लोप इत्यर्थः । अस्त्यर्थानां किम् ? । अनुपनीतपुत्रः । नञः किम् ? । निर्विद्यमानपुत्रः । नन्विह 'सुपा' इत्यननुवृत्तावपि सुबित्येतदनुवर्तते, तथा चाऽस्तिक्षीरेति प्रयोगो दुर्लभ इत्याशङ्क्य तं साधयति—विभक्तिप्रतिरूपकमिति । स्त्रियाः पुंवत् । निपातनादिति । एतच्च पूर्वत्रापि योज्यम् । अन्यथा व्यधिकरणानां

बा.] प्रकृतिकप्रथमान्तं तस्य अन्येन प्रथमान्तेन बहुव्रीहिर्वाच्यः । तत्र बहुव्रीहौ प्रादिभ्यः परस्य उत्तरपदस्य धातुजस्य लोपश्च विकल्पेन वाच्य इत्यर्थः । अत्र 'बहुव्रीहि'रित्यनुवादः, लोपस्यैव विधिः । प्रपतितपर्ण इति । प्रकृष्टं पतितं—प्रपतितम् । 'प्रादयो गताद्यर्थे' इति समासः । प्रपतितं पर्णं यस्मादिति विग्रहः । प्रपर्ण इति । प्रपतितेति पूर्वपदे धातुजस्य उत्तरपदस्य लोपे रूपम् । नञोऽस्त्यर्थानां । नञः परेषामस्त्यर्थवाचिनां सुबन्तानां बहुव्रीहिर्वाच्यः, त[था]ऽस्त्यर्थवाचिनामुत्तरपदभूतानां लोपश्च वा वक्तव्य इत्यर्थः । अविद्यमानपुत्र इति । न विद्यमान इति नञ्समासः । नञो नलोपः । अविद्यमानः पुत्रो यस्येति विग्रहः । अपुत्र इति । अस्त्यर्थकविद्यमानशब्दस्य लोपे रूपम् । अत्रापि बहुव्रीहिरित्यनुवादः । अव्ययानां चेति । 'बहुव्रीहिर्वाच्य' इति शेषः । उच्चैर्मुख इति । उच्चैरित्यस्याधिकरणशक्तिप्रधानतया सप्तम्यन्तत्वेन प्रथमान्तत्वाऽभावादप्राप्ते बहुव्रीहौ वचनम् । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्चेति । सप्तम्यन्तोपमानसहिते पूर्वपदे यस्य तत् सप्तम्युपमानपूर्वपदम्, तस्य समस्तपदस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिर्वाच्यः । समस्तपदात्मके पूर्वपदे यदुत्तरपदं तस्य लोपश्च वक्तव्य इत्यर्थः । तत्र सप्तम्यन्तसहितसमस्तपूर्वपदकं बहुव्रीहिमुदाहरति—कण्ठेस्थ इत्यादि । 'सुपि स्थः' इति कः । कण्ठे तिष्ठतीति कण्ठेस्थः । उपपदसमासः । 'अमूर्द्धमस्तका'दिति सप्तम्या अलुक् । 'कण्ठेस्थ' इति समस्तपदम् । तस्य कालशब्देन बहुव्रीहिरित्यनुवादः । सुपो लुक् । तत्र कण्ठेस्थेत्येतद्बहुव्रीहेः पूर्वपदं सप्तम्यन्तपदसहितं, तस्मिन् यदुत्तरपदं स्थेत्येतत्, तस्य लोपो वाचनिकः । 'कण्ठेकाल' इति सप्तम्यन्तपदघटितसमासगर्भो बहुव्रीहिः । तदवयवभूतसप्तम्याः 'अमूर्धमस्तका'दित्यलुक् । अथ उपमानसहितसमस्तपूर्वपदकं बहुव्रीहिमुदाहरति—उष्ट्रमुख इति । उष्ट्रस्य मुखमिवेति विग्रहे षष्ठीतत्पुरुषः । मुखशब्दो मुखसदृशे लाक्षणिक इति सूचयितुमिवशब्दः । उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिरित्यनुवादः । तत्र उष्ट्रमुखेत्येतद्बहुव्रीहेः पूर्वपदं, तस्मिन्नुत्तरपदस्य मुखशब्दस्य लोपो वाचनिकः । सङ्घातविकारेति । षष्ठ्यन्तात्परस्य उत्तरपदस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिर्वाच्यः, षष्ठ्यन्तादुत्तरपदस्य लोपश्च । केशचूड इति । सङ्घातशब्दस्य लोपे रूपम् । सुवर्णालङ्कार इति । अत्र विकारशब्दस्य उत्तरपदस्य लोपे रूपम् । अस्तिक्षीरादयश्चेति । अस्तिक्षीरादयो बहुव्रीहावुपसङ्ख्येया इत्यर्थः । 'अस्तिक्षीरा गौ'रित्यत्र अस्तीत्यस्य तिङन्ततया प्रथमाविभक्त्यन्तत्वाऽभावादप्राप्ते बहुव्रीहाविदं वचनम् । वस्तुतस्तु वचनमिदं नारब्धव्यमित्याह—अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमिति । विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन निपातितत्वादस्तीति 'स्वरादिनिपातमव्यय'मित्यव्ययं विद्यमानार्थकम् । ततः सोः 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुकि प्रत्ययलक्षणेन प्रथमान्तत्वादेव सिद्धेरिदं वचनं न कर्तव्यमिति भावः । तदुक्तं भाष्ये—'अस्तिक्षीरादिवचनं, न वाऽव्ययत्वा'दिति । स्त्रियाः पुंवत् । 'भाषित-

शे.] शक्यः । परस्परसमभिव्याहार एव च तच्छक्त्युद्बोधकः । अत एवान्यपदार्थे वर्तमानमनेकं सुबन्तमिति सङ्गच्छते । नञोऽस्त्यर्थानामिति । नञः परं यदस्त्यर्थवाचि पदं तदन्तस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिरस्त्यर्थवाचिनान्तु वा लोप इत्यर्थः । एवं प्रादिभ्य इत्यपि व्याख्येयम् । उच्चैर्मुख इत्यादौ उच्चैरित्यस्याऽधिकरणशक्तिप्रधानत्वेऽपि वृत्तावाधेयप्रधानत्वात्सामानाधिकरण्यम् अस्तीत्यस्य तिङन्तत्वेन सुबित्यनुवृत्तेः समासो न स्यादत आह—विभक्तीति । विद्यमानक्षीरेत्युदाहरणार्थः । निपातना-

स्त्रियाम्पूरणीप्रियादिषु ।६।३।३४। भाषितपुंस्कात्-अनूङ्—ऊङोऽभावोऽ[य]स्यामिति बहुव्रीहिः। निपातनात्पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे, न तु पूरण्यां प्रियादौ च

त.] बहुव्रीहिः स्वरसतो न सिध्येत् । **लुगिति** ।'अनू'ङिति प्रथमान्तम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमेति हरदत्तः। एवं च सूत्रे केषांचित् 'अनूङः समानाधिकरणे' इति षष्ठ्यन्तपाठोऽसांप्रदायिक इति भावः । **तुल्ये इत्यादि** । 'भाषितः पुमान् यस्मिन्' इत्यादिव्याख्यानादयमर्थो लभ्यते इति 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्क'मित्यत्रोपपादितम् । यद्यत्र 'भाषितः पुमान्येन तद्भाषितपुंस्क'मित्युच्येत तर्हि कुटीभार्यः द्रोणीभार्य इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात् । भवति हि कुटशब्दो घटे पुंलिङ्गो, गेहे तु स्त्रीलिङ्गः। द्रोणशब्दस्तु परिमाणविशेषे पुंलिङ्गो, गवादन्यां तु स्त्रीलिङ्ग इति । **ऊङोऽभावा यत्रेति** । यदि तु ऊङन्योऽनूङिति पर्युदासः स्यात्तर्हि टाबाद्यन्तमेव गृह्येत । ततः किमिति चेत्, दरदोऽपत्यं दारदः । 'द्व्यञ्मगधे'त्यण्, तस्य स्त्रियाम् 'अणश्चे'ति लुक् । दरद् । सा चासौ वृन्दारिका च दारदवृन्दारिकेत्यादि न सिध्येत् । न ह्यत्र दर्शनीया भार्या यस्य स दर्शनीयभार्य इत्यादाविव स्त्रीप्रत्ययः कश्चिदस्तीति भावः। ननु 'न कोपधाया ऊङश्चे'त्येव सूत्र्यतामिति चेन्न, बाधकबाधनार्थेन 'पुंवत्कर्मधारये'त्यनेन वामोरुभार्येति कर्मधारये पुंवद्भावापत्तेः। पृथक्प्रतिषेधसामर्थ्यात्सिद्धान्ते तु न दोषः। 'स्त्रिया' इत्यस्य स्त्रीप्रत्ययपरतां वारयति—**स्त्रीवाचकस्येति** । 'स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भावः' इत्युक्ते तु स्त्रीप्रत्ययलोप इत्येवार्थः पर्यवस्यतीति दारदवृन्दारिकेति न सिध्येत्। किं च 'पट्वभार्य' इत्यत्र उत्तरपदनिमित्ताया ङीषो निवृत्तेः 'अचः परस्मिन्नि'ति स्थानिवद्भावाद्यण् स्यात् । अपि च—वतण्डस्यापत्यं स्त्री वतण्डी । 'वतण्डाच्चे'ति यञ्, 'लुक्स्त्रिया'मिति तस्य लुक् । शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् । वतण्डी चासौ

वा.] पुंस्कादनू'ङिति समस्तमेकपदं 'स्त्रिया' इति षष्ठ्यन्तस्य विशेषणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**भाषितपुंस्कादिति** । 'अनू'ङित्यस्य व्याख्यानम्—**ऊङोऽभाव इति** । अर्थाभावेऽव्ययीभावः, नञ्तत्पुरुषो वा । 'भाषितपुंस्का'दिति दिग्योगे पञ्चमी । 'पर' इति प्रथमान्तमध्याहार्यम् । तथाच भाषितपुंस्कात् पराऽनूङ् यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिरिति फलति । ननु समासे सति पञ्चम्या लुक्प्रसङ्ग इत्यत आह—**निपातनादिति** । इदमुपलक्षणम् । निपातनादप्रथमान्तस्यापि बहुव्रीहिः, परशब्दलोपश्चेत्यपि बोध्यम् । यद्वा अत एव निपातनादप्रयुज्यमानेऽपि परशब्दे तदर्थे गम्ये पञ्चमी । नन्वेवमपि 'स्त्रिया' इति षष्ठ्यन्तस्य 'भाषितपुंस्कादनू'ङिति यदि विशेषणं स्यात्तर्हि भाषितपुंस्कादनूङ' इति षष्ठी श्रूयेतेत्यत आह—**षष्ठ्याश्च लुगिति** । 'निपातना'दित्यनुषज्यते । भाषितः पुमान् येन तद्भाषितपुंस्कं, तदस्यास्तीति अर्शआद्यच् । पुंस्त्वे स्त्रीत्वे च एकप्रवृत्तिनिमित्तकमिति यावत् । 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्क'मित्यत्र व्याख्यातमेतत् । तदाह—**तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते इति** । **स्त्रीवाचकस्य शब्दस्येति** । स्त्रीलिङ्गस्येत्यर्थः । 'स्त्रिया' इति षष्ठ्यन्तं न स्त्रीप्रत्ययपरमिति भावः । 'पुंव'दिति रूपातिदेशः । पुंस इव पुंवदिति षष्ठ्यन्ताद्वतिः । तदाह—**पुंवाचकस्येव रूपमिति** । 'स्त्रिया'मिति सप्तम्यन्तमपि न स्त्रीप्रत्ययपरं, किन्तु स्त्रीलिङ्गपरम् । तच्च 'अलुगुत्तरपदे' इत्यधिकृते उत्तरपदेऽन्वेति । तदाह—**स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे इति** । 'अपूरणीप्रियादिष्वि'त्येत-

---

शे.] दिति। अन्यथाप्राप्तस्यान्यथोच्चारणं निपातनम् । प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञा समासोऽपि तत एव। भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे तद्भाषितपुंस्कम् । प्रवृत्तिनिमित्तस्याऽऽधारत्वविवक्षया सप्तमी । ततः-तदस्यास्तीत्यर्श आद्यच् । अतद्गुणसंविज्ञानश्चायं बहुव्रीहिः । पुंस्त्वविशिष्टस्य स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यत्वाऽभावात्। शब्दश्च स्त्र्यर्थकृतवैलक्षण्यातिरेकेण स्त्रीवाचकसमानानुपूर्वीकः समानार्थश्च गृह्यते, प्रत्यासत्तेः । **तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते इति** । यदर्थज्ञानेन तद्विशिष्टे शब्दस्य प्रवृत्तिस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तम् । भाषितः पुमान् येनेति तु नोक्तम्, 'कुटीजाविक' इत्यादावतिप्रसङ्गात् । कुटशब्दो घटे पुमान्, गेहे स्त्री । गर्भिभार्यः प्रसूतभार्य इत्यत्र तु 'गर्भी व्रीहिः' 'प्रसूतोऽयम्' इत्यादिप्रयोगात्पुंस्त्वविशिष्टस्यापि बोधनाद्भाषितपुंस्कत्वमस्ति, उभयत्रापि गर्भसम्बन्धोऽपत्याऽपत्यवत्सम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तमिति समानायामाकृतौ तत्त्वमस्तीति **कैयटादयः** । अन्ये तु पुंसि गर्भी व्रीहिरित्यत्रावयवभूतगर्भसम्बन्धः, स्त्रियान्त्वनवयवभूतगर्भसम्बन्धः, तथा प्रसूतादिशब्दानामपि स्त्रियां गर्भविमोचनं, पुंसि- गर्भाधानमिति समानाकृतित्वाऽभाव एव । पुंवद्भावार्थन्तु 'स्त्रियाः पुंवत्' इतियोगविभागरूपो यत्नः कार्यः । अग्रिमेण च तस्य क्वाचित्कत्वं बोद्ध्यते । एतदेव ध्वनयितुं पुंवदिति आदौ मध्ये पठितम् । अत एव भाष्ये 'कर्त्तव्योऽत्र यत्न' इत्युक्तम् । न हि शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं यत्नसाध्यम् । शब्दार्थसम्बन्धनित्यताहानेः । एवञ्च प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे गर्भिणीशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्ग इति 'गर्भिण्यो दारा' इत्येव । '**स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः। गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः।**' इत्यमरोऽनियतलिङ्गविषय एव। **यादृशैः**=यल्लिङ्गसङ्ख्याबोधकैः । **तथा**=तल्लिङ्गसङ्ख्याबोधकाः । **भेदकाः**=विशेषणभूताः प्रतिपादकाः । शुक्लादयो गुणशब्दाः, दण्ड्यादयो द्रव्यशब्दाः, पाचकादयः क्रियाशब्दाः । [**शृणुत जनककल्पाः क्षत्रियाः ! सर्वं एते, दशवदनभुजानां कुण्ठिता**

परतः। 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वः। चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे, चित्रा अस् गो अस् इत्यलौकिकविग्रहे-चित्रगुः। रूपवद्भार्यः। चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहूनामपि बहुव्रीहिः। अत्र केचित् "चित्राजरतीगुः। जरतीचित्रागुर्वा। एवं दीर्घातन्वीजङ्घः। तन्वीदीर्घाजङ्घः। त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत्। उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात्। द्वितीयमपि न पुंवत्, पूर्वपदत्वाऽभावात्। उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः। पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे रूढः" इति वदन्ति। वस्तुतस्तु नेह पूर्वपद-

---

त.] वृन्दारिका च वातण्ड्यवृन्दारिका। अत्र पुंवद्भावेन ङीनो निवृत्तावपि अर्थगतस्य स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वात् 'लुक् स्त्रिया'-मिति यञो लुक् प्रसज्येतेति भावः। ह्रस्व इति। 'अनेक'मिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् 'प्रथमानिर्दिष्ट'मिति, 'एकविभक्ति चे'ति वा गोशब्दस्योपसर्जनत्वादिति भावः। चित्रा असिति। 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायादिह पूर्वसवर्णदीर्घो

बा.] ऽऽचष्टे-न तु पूरण्यां प्रियादौ च परत इति। पूरणीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्स्त्रीलिङ्गः पूरणप्रत्ययान्तो विवक्षित इति ज्ञेयम्। तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते इति किम्?। कुटीभार्यः। अत्र पुंवत्त्वं न भवति, कुटीशब्दो घटे पुंलिङ्गः, गेहे तु स्त्रीलिङ्ग इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्। 'स्त्रीप्रत्ययः पुंवत्स्या'दित्युक्ते तु स्त्रीप्रत्ययस्य लोपः पर्यवस्येत्। ततश्च पट्वी भार्या यस्य स पट्वभार्य इत्यत्र उत्तरपदं परनिमित्तमाश्रित्य ङीषो लोपे तस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वादुकारस्य यण्स्यात्। ह्रस्व इति। चित्रा गावो यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे सुब्लुकि सति अनेकमिति प्रथमान्तनिर्दिष्टतया, विग्रहे नियतविभक्तिकतया वा उपसर्जनत्वे सति, चित्रगोशब्दे ओकारस्य 'गोस्त्रियो'रित्युकारो ह्रस्व इत्यर्थः। ननु चित्रा गाव इति लौकिकसमासाभ्युपगमे सुपो लुकः प्राक् चित्रा अस् इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे, गो अस् इत्यत्र पूर्वरूपे च एकादेशे कृते तस्य परादिवत्त्वेन असो लुकि चित्रशब्दे अकारो न श्रूयेत, चित्रगुरित्यत्र उकारश्च न श्रूयेत, पूर्वान्तवत्त्वे तु परिशिष्टस्य सकारमात्रस्य सुप्त्वाऽभावाल्लुक् न स्यादित्यत आह—चित्रा अस् इति। गोशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्तद्विशेषणत्वाच्चित्रेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति सूत्रभाष्यरीत्या 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते' इति न्यायात्प्रागेव पूर्वसवर्णदीर्घात्सुब्लुगिति भावः। चित्रगुरिति। बहुव्रीहौ ह्रस्वत्वे चित्राशब्दस्य पुंवत्त्वमिति भावः। रूपवद्भार्य इति। रूपवती भार्या यस्येति विग्रहः। अत्र उपसर्जनह्रस्वः। 'रूपवती'शब्दस्य पुंवत्त्वम्। ननु चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे कथं त्रिपदबहुव्रीहिः, 'सुप्सुपे'त्येकत्वस्य विवक्षितत्वादित्यत आह-अनेकोक्तेरिति। शेषग्रहणात्प्रथमान्तमिति लब्धम्। एकस्य प्रथमान्तस्य समासो नोपपद्यते, समास इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्, ततश्चार्थादनेकं प्रथमान्तमिति सिद्धे पुनरनेकग्रहणाद्बहूनां प्रथमान्तानां बहुव्रीहिरिति भाष्ये स्पष्टमिति भावः। अत्रेति। त्रिपदबहुव्रीहावित्यर्थः। चित्राजरतीगुः जरतीचित्रागुर्वेति। गां प्रति चित्रात्वस्य जरतीत्वस्य च विशेषणत्वाऽविशेषादन्यतरस्य 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति पूर्वनिपात इति भावः।

एवं दीर्घेति। दीर्घे तन्व्यौ जङ्घे यस्येति विग्रहः। उभयत्रापि पूर्वमध्यपदयोः पुंवत्त्वमाशङ्क्याह-त्रिपदे इति। उत्तरपदस्येति। समासचरमावयवपदस्य उत्तरपदत्वात्तृतीयमेव पदमत्रोत्तरपदं वाच्यम्। तत्परकत्वं च मध्यमपदस्यैव, नतु प्रथमपदस्यापि, तस्य मध्यमेन पदेन व्यवधानादित्यर्थः। ननु तर्हि मध्यमपदस्य पुंवत्त्वं दुर्वारम्, उत्तरपदपरकत्वसत्त्वादित्यत आह-द्वितीयमपि न पुंवदिति। पूर्वपदत्वाभावादिति। उत्तरपदेन पूर्वपदमाक्षेपाल्ल-

---

शे.] यत्र शक्तिः।] नमयति धनुरैशं यस्तदारोपणेन त्रिभुवनजयलक्ष्मीमैथिली तस्य दाराः।' इत्यादौ [हनूमन्नाटकपद्ये] दारा इत्यादेरेव विशेषणत्वेन न दोष इति वदन्ति। अनूङिति च प्रसज्यप्रतिषेधः, तेनैडविडभार्ये न दोषः। पुंवाचकस्येति। प्रत्यासत्त्या पुंवद्भावभाजः शब्दस्य प्रयोगान्तरे पुमांसमाचक्षाणस्य यद्रूपं तदेवातिदिश्यते। तेन जरतीशब्देन विग्रहे वृद्धगुरिति न। 'वरटाभार्य' इत्यत्र 'हंसभार्य' इति न। अत्र च रूपातिदेशो, न तु स्त्रीरूपार्थे पुमर्थातिदेशः, अर्थस्योत्तरपदपरत्वाऽभावात्, भाषितपुंस्कात् परत्वस्य चाऽसंभवेन भाषितपुंस्कादित्यस्याऽसङ्गतेश्च। वरटाभार्यस्य स्थाने हंसभार्यस्यापत्तेश्च, स्त्र्यर्थस्य पुमर्थो भवतीत्यर्थेऽतिदिष्टे तद्वाचिशब्दप्रवृत्तिरत्र पक्ष इति बोद्धव्यम्। यद्यपि रूपातिदेशेऽर्थानिवृत्तिः, एवञ्च वातण्ड्ययुवतिरित्यादौ 'वतण्डाच्च' 'लुक् स्त्रियाम्' इति यञो लुगापत्तिस्तथाप्यतिदिश्यमानरूपविरुद्धस्य स्वाश्रयस्यातिदेशविषयेऽप्रवृत्तेर्न दोषः। स्पष्टश्चेदमसिद्धवत्सूत्रे कैयटे। किं च स्त्रीत्वविशिष्टार्थवाचकस्य शब्दस्य स्थाने पुंस्त्वविशिष्टार्थवाचकरूपातिदेशे तदर्थविशिष्टस्य निवृत्त्याऽर्थस्यापि निवृत्तिरिति न कश्चिद्दोषः। ध्वनितश्चेदं 'तृतीयादिषु' इति सूत्रे भाष्ये। समानाधिकरणे इति। सामानाधिकरण्यश्चैकार्थविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वमात्रं न तु भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वगर्भम्। अत एव युगपदधिकरणवचनतापक्षे पट्वीमृद्व्यावित्यत्र पुंवत्त्वमाशङ्क्य 'वृत्तौ वृत्तेः प्राक्च यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव तत्प्रवृत्तिः। प्रकृते च न ततः प्राक् सामानाधिकरण्य'मित्युत्तरितं द्वन्द्वसूत्रे भाष्ये। 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इतिसूत्रे च भाष्ये सामान्यवचनमित्यस्य 'अघ्न्ये देवि सरस्वति' इति पर्यायेषु प्रत्युदाहरणं दत्तमिति दिक्। चित्रा असिति। वृत्तौ संख्याविशेषाऽभानेऽपि [illegible] ऽत्र बहुव्रीहिरिति

माक्षिप्यते । 'आनङ् ऋतः'-इत्यत्र यथा । तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव । चित्राजरद्गुरित्यादि ।-अतएव चित्राजरत्यौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्राजरद्गुरिति भाष्यम् । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत् । जरच्चित्रगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु-चित्रजरद्गवीकः । स्त्रियाः किम् ? । ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्का-

ल.] न प्रवर्तते । अन्यथा एकादेशस्य परादित्वेन सुपो लुकि चित्रगुरित्यत्र अकारो न लभ्येतेति भावः । नेहेति । अत्रैव सूत्रे पट्वीमृद्व्यौ भार्ये अस्येति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहौ 'पट्वीमृदुभार्य' इति भाष्योदाहरणादिति भावः । आनङिति । तथा च 'समर्थ'सूत्रे भाष्ये 'होतृपोतृनेष्टोद्गातार' इत्यत्र चतुर्णां द्वन्द्वे तृतीयस्यानङ् उदाहृतः । पूर्वपदाक्षेपे तु स न सिध्येत् । न ह्यत्र नेष्टा पूर्वपदं, होतुरेव पूर्वपदत्वादिति भावः । अतएवेति । पूर्वपदाऽनाक्षेपादेवेत्यर्थः । चित्राजरदिति । द्वन्द्वान्तर्गतजरच्छब्दस्योत्तरपदत्वेऽप्यसामानाधिकरण्याज्ञ टापो निवृत्तिः । न चैवमपि द्वन्द्वात्मकस्य पूर्वपदस्य समानाधिकरणोत्तरपदपरत्वात्पुंवद्भावे टाब्निवृत्तिर्दुर्वारेति वाच्यं, द्वन्द्वान्तर्गतचित्रजरच्छब्दयोः स्त्रीप्रत्ययप्रकृत्योः प्रत्येकं भाषितपुंस्कत्वेऽपि द्वन्द्वात्मकस्य पूर्वपदस्याऽतथात्वात् । द्वयोरपीति । पूर्वपदान्तर्गतमुत्तरपदमाश्रित्य प्रथमस्यापि पुंवद्भाव इति भावः । जरच्चित्रेति । 'पूर्वकालैके'ति समासः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया

बा.] भ्यते । समासप्रथमावयवपदमेव पूर्वपदम्, नतु मध्यमावयवपदमपीति भावः । ननु मध्यमपदापेक्षया प्रथमपदस्य पूर्वपदत्वमस्ति । मध्यमपदस्य च प्रथमपदापेक्षया उत्तरपदत्वमस्तीत्यत आह-उत्तरपदशब्दो हीति । रूढ इति । वैयाकरणसमयसिद्ध इत्यर्थः । इति वदन्तीति । एवंप्रकारेण केचिद्वदन्तीत्यन्वयः । तत्र प्रथमपदस्य त्रिपदबहुव्रीहौ नास्ति पुंवत्त्वमिति युज्यते, उत्तरपदपरकत्वाऽभावात् । मध्यमपदस्य तु पूर्वपदत्वाभावेऽप्यस्त्येव पुंवत्त्वम्, स्त्रियाः पुंवदित्यत्र तु पूर्वपदस्याश्रवणात्, अनुवृत्त्यभावाच्च, किन्तु 'उत्तरपदे' इत्यनेन पूर्वपदस्य पुंवत्त्वमित्यर्थाद्गम्यत इति वक्तव्यम् । तदपि न सम्भवतीत्यत आह-नेह पूर्वपदमाक्षिप्यत इति । इह='स्त्रियाः पुंव'दित्यत्र, 'उत्तरपदे इत्यनुवृत्तेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते, नाऽर्थाद्गम्यत इत्यर्थः । कुत इत्यत आह-आनङृत इत्यत्र यथेति । ऋदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यात् उत्तरपदे इति तदर्थः । तत्र चतुर्णां द्वन्द्वे 'होतृपोतृनेष्टोद्गातारः' इत्युपान्त्यस्य नेष्टुरानङुदाहृतः 'समर्थः पदविधि'रित्यत्र भाष्ये । तत्रोत्तरपदेन पूर्वपदाक्षेपनियमे नेष्टुरुपान्त्यस्य पूर्वपदत्वाऽभावादानङ् नोपपद्येत । तस्मान्नावश्यमुत्तरपदे विहितं कार्यं पूर्वपदस्यैवेति नियम इत्यर्थः । तेनेति । पूर्वपदाऽनाक्षेपेणेत्यर्थः । उपान्त्यस्येति । अन्त्यस्य समीपमुपान्त्यम् । चरमावयवसमीपवर्तिनो मध्यमस्येत्यर्थः । पुंवदेवेति । 'रूप'मिति शेषः । तदेव दर्शयति-चित्राजरद्गुरिति । अत्र चित्राशब्दस्य न पुंवत्त्वम्, मध्यमेन व्यवधानात्, उत्तरपदपरकत्वाऽभावाच्चेति भावः । इत्यादीति । जरतीचित्रगुः, तन्वीदीर्घजङ्घः । ननु 'आनङृतः' इत्यत्र 'होतृपोतृनेष्टोद्गातारः' इति भाष्योदाहरणान्मास्तु पूर्वपदाक्षेपः । 'स्त्रियाः पुंव'दिति सूत्रे तदनाक्षेपे किं प्रमाणमित्यत आह-अत एवेति । 'स्त्रियाः पुंव'दित्यत्रापि पूर्वपदाऽनाक्षेपादित्यर्थः । 'द्वन्द्वगर्भेऽपी'त्यनन्तरं 'बहुव्रीहा'विति शेषः । भाष्यमिति । यद्यपि कृत्स्नभाष्यपरिशोधनायां चित्राजरद्गुरित्युदाहरणं भाष्ये क्वापि न दृश्यते, तथापि 'चित्राजरद्गु'रितीत्यनन्तरं 'प्रयोग'मिति शेषः । 'भाष्य'मित्यस्य-'पट्वीमृदुभार्य' इति प्रकृतसूत्रस्थभाष्यमित्यर्थः । 'सूचयती'ति शेषः । 'स्त्रियाः पुंव'दिति प्रकृतसूत्रभाष्ये पट्व्यौ मृद्व्यौ भार्ये यस्येति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहौ पट्वीमृदुभार्य इत्युदाहृतम् । तत्र पट्वीमृदुशब्दात्मको द्वन्द्वः पूर्वपदं, न तस्य भाषितपुंस्कत्वमस्तीति न पुंवत्त्वं, द्वन्द्वस्य परवल्लिङ्गतानियमात् । तत्र द्वन्द्वे पूर्वपदस्य पट्वीशब्दस्य तु न पुंवत्त्वं, मध्यमपदेन व्यवधानादुत्तरपदपरकत्वाऽभावात् । मध्यमपदस्यानुत्तरपदत्वादसमानाधिकरणत्वाच्च न तस्मिन्परे पुंवत्त्वसंभवः । मृद्वीशब्दस्य तु केवलस्य भाषितपुंस्कत्वादुत्तरपदपरकत्वाच्च पुंवत्त्वमिति तदाशयः । 'स्त्रियाः पुंव'दित्यत्र पूर्वपदाक्षेपे तु मृदुशब्दस्य पूर्वपदत्वाऽभावेन पुंवत्त्वाऽप्रवृत्तेः तदसङ्गतिः स्पष्टैव । ततश्च 'पट्वीमृदुभार्य' इति भाष्यं 'चित्राजरद्गु'रिति प्रयोगं गमयतीत्यर्थः । कर्मधारयेति । जरती चासौ चित्रा चेति कर्मधारयः । 'पुंवत्कर्मधारये'ति जरतीशब्दस्य पुंवत्त्वान्ङीपो निवृत्तिः । ततश्च जरच्चित्रा गौर्यस्येति कर्मधारयपूर्वपदत्वे बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य जरच्चित्राशब्दस्य 'स्त्रियाः पुंव'दिति पुंवत्त्वाट्टापो निवृत्तिरिति भावः । कर्मधारयोत्तरेति । जरती चासौ गौश्चेति कर्मधारये 'गोरतद्धितलुकी'ति टचि अवादेशे 'पुंवत्कर्म-

शे.] भावः । नेहेति । अत एवाऽत्र सूत्रे 'पट्वीमृद्व्यौ भार्ये यस्ये'ति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहौ 'पट्वीमृदुभार्य' इति भाष्ये उदाहृतम् । तत्र हि यत् पूर्वपदं द्वन्द्वो, न स भाषितपुंस्कः । अत एव पट्वीशब्दोत्तरङीषो न निवृत्तिः । मृद्वीशब्दस्य केवलस्य भाषितपुंस्कत्वेऽपि न पूर्वपदत्वमिति तदाक्षेपे नैतत्सिद्ध्येदिति भावः । परे त्वाक्षेपेऽपि न दोषः, धर्मादनिच्सूत्रे केवलादित्युक्त्या तस्य यौगिकत्वबोधनात् । तद्धि मध्यमपदव्यावृत्तये समासाक्षिप्तपूर्वपदस्य विशेषणमित्याकर इत्याहुः । चित्राजरद्गुरितीत्यस्य 'प्रयोग' इति शेषः । भाष्यमित्यस्य सूचयतीति शेषः । पट्वीमृदुभार्य इति भाष्येणेदं ध्वनितमिति भावः । जरद्गवीत्यत्र 'गोरद्धित' इति टचि ङीप् । ततश्चित्राशब्देन

किम् ? । गङ्गाभार्यः । अनूङ् किम् ? । वामोरूभार्यः । समानाधिकरणे किम् ? । कल्याण्याः माता कल्याणीमाता । स्त्रियां किम् ? । कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणीप्रधानः । पूरण्यां तु— । अप्पूरणीप्रमाण्योः ।५।४।११६। पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणः । पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्प्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव । रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या । अन्यत्र तु— । नद्यृतश्च

त.] जरद्ग्रहणेन जरतीशब्दस्यापि ग्रहणात् । चित्रजरद्गवीक इति । जरती चासौ गौश्च जरद्गवी । 'गोरतद्धितलुकि' इति टचि टित्वान्ङीप् । चित्रा जरद्गवी यस्येति बहुव्रीहौ 'नद्यृतश्चे'ति वक्ष्यमाणः कप् । वामोरूभार्य इति । 'संहितशफलक्षणवामादेश्चे'त्यूङ् । प्रधानमिति । भावल्युडन्तं नित्यनपुंसकम् । पञ्चमीति । 'तस्य पूरणे' इति डट् । 'नान्तादसङ्ख्यादेः' इति डटो मडागमः । 'टिड्ढे'ति ङीप् । प्रमाणीति । करणे ल्युट् । तदन्तस्य विशेष्यनिघ्नत्वात्स्त्रियां ङीप् । कथं तर्हि 'प्रमाणायां स्मृतौ' इति शाबरभाष्यमिति चेत् ? अत्र भट्टाः—'प्रमाणमवते यावि मूलभूतां श्रुतिं यतः । क्विबन्तावतेस्तस्मात्प्रमाणा स्मृतिरुच्यते ॥' इत्याहुः । तत्राऽवतेः क्विपि 'ह्रस्वस्य पिति कृती'ति तुकि टाब्दुर्लभः, तथाप्यागमशास्त्रस्याऽनित्यत्वात्तुङ्नेति बोध्यम् । क्विबिवाचरति क्विब्, विचित्यर्थ इति वा व्याख्येयम् । अन्ये तु प्रमाणं वेदस्तद्वदाचरतीत्याचारक्विबन्तात्प्रमाणशब्दात्पचाद्यचि टाबित्याहुः । प्रधानपूरण्यामेवेति । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययान्न्यायसिद्धमिदम् । नद्यृतः । तपरत्वं स्पष्टार्थम् । नद्युत्तरपदादिति । 'नद्यन्ता-

बा.] धारये'ति जरतीशब्दस्य पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ टित्वान्ङीपि जरद्गवीशब्दः । ततश्चित्रा जरद्गवी यस्येति कर्मधारयोत्तरपदके बहुव्रीहौ 'नद्यृतश्चे'ति कपि चित्राशब्दस्य 'स्त्रियाः पुंव'दिति पुंवत्त्वे 'चित्रजरद्गवीक' इति रूपमित्यर्थः ।

स्त्रियाः किमिति । षष्ठ्यन्तस्य प्रश्नः । ग्रामणिदृष्टिरिति । ग्रामणीशब्दस्य नपुंसकत्वे 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वे ग्रामणिशब्द इदन्तः । कुलशब्दो नपुंसकत्वस्फोरणार्थः । दृष्टिशब्देन नेत्रस्थानापन्नं विवक्षितम् । ग्रामणि दृष्टिरस्येत्येव विग्रहः । 'स्त्रियाः' इत्यस्याऽभावे ग्रामणीशब्दस्य पुंवत्त्वे नपुंसकह्रस्वनिवृत्तौ 'ग्रामणीकुल'मिति स्यादिति भावः । गङ्गाभार्य इति । अत्र गङ्गाशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गतया भाषितपुंस्कत्वाऽभावान्न पुंवत्त्वमिति भावः । वामोरूभार्य इति । वामौ=सुन्दरौ ऊरू यस्या इति बहुव्रीहिः । 'संहितशफलक्षणवामादेश्चे'त्यूङ् । तदन्तस्य पुंवत्त्वे ऊङो निवृत्तौ 'वामोरुभार्य' इति पूर्वपदमुदन्तमेव स्यादिति भावः । स्त्रियां किमिति । सप्तम्यन्तस्य प्रश्नः । कल्याणीप्रधान इति । अत्र प्रधानशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वात् कल्याणीशब्देन सामानाधिकरण्येऽपि स्त्रीलिङ्गत्वाभावात्तस्मिन्परे पुंवत्त्वं नेति भावः । पूरण्यां त्विति । 'पुंवत्त्वनिषेधोदाहरणे विशेषो वक्ष्यते' इति शेषः । अप्पूरणी । अबिति छेदः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो'रित्यतो बहुव्रीहावित्यनुवृत्तं पूरणीप्रमाणीभ्यां विशेष्यते, तदन्तविधिः, स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पूरणप्रत्ययान्तं स्त्रीलिङ्गमिह गृह्यते । तदाह—पूरणार्थेत्यादिना । अप् स्यादिति । समासान्तस्तद्धित इत्यपि बोध्यम् । पञ्चमीति । पञ्चानां पूरणीत्यर्थः । 'तस्य पूरणे डट्' 'नान्तादसंख्यादे'रिति तस्य मडागमः । टित्वान्ङीप् । कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति । इह बहुव्रीहौ कृते पञ्चमीशब्दे पूरणार्थप्रत्ययान्ते परे कल्याणीशब्दस्य पुंवत्त्वनिषेधः । अप् । समासान्तस्तद्धितः । टाप् 'यस्येति चे'तीकारलोपः । ननु पञ्चमी रात्रिरन्यपदार्थप्रविष्टा वा, न वा ? । नाद्यः । तस्याः समस्यमानपदार्थत्वेन तदन्यत्वानुपपत्तेः । नान्त्यः । पञ्चम्या रात्रेरन्यपदार्थप्रवेशाऽभावे 'कल्याणीपञ्चमा' इति समासात्पञ्चमीं रात्रिं विना चतुर्णामेव बोधनापत्तौ पञ्चमपदस्याऽसङ्गत्यापादनादिति चेत्, सत्यम्—पञ्चानां रात्रीणामुद्भूतावयवभेदः समुदाय एवान्यपदार्थः । तत्र पञ्चम्या रात्रेः प्रवेशेऽपि तद्घटितसमुदायस्यान्यपदार्थत्वं न विरुध्यते, समुदायस्यावयवापेक्षया अन्यत्वात् । 'रात्रय' इति बहुवचनं त्ववयवबहुत्वापेक्षम् । यथा चैतत्तथा सर्वनामसंज्ञासूत्रे प्रपञ्चितम् । अथ प्रमाण्यन्तादब्विधेरुदाहरणमाह—स्त्रीप्रमाण इति । प्रमाणशब्दोऽत्र करणल्युडन्तो विशेष्यनिघ्नः । टित्वान्ङीप् । बहुव्रीहौ सति अप्प्रत्यये 'यस्येति चे'ति ईकारलोपे 'स्त्रीप्रमाण' इति रूपम् । पूर्वपदस्य तु नित्यस्त्रीलिङ्गत्वादभाषितपुंस्कत्वान्न पुंवत्त्वप्रसक्तिः । प्रधानपूरण्यामेवेति । 'स्त्रियाः पुंव'दिति सूत्रे, 'अप्पूरणी'ति सूत्रे च प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यमिति भावः । ननु 'कल्याणीपञ्चमा रात्रय' इत्यत्र पञ्चम्या रात्रेः समस्यमानपदार्थत्वात्कथं प्राधान्यं, बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वादित्यत आह—रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्येति ।

शे.] बहुव्रीहौ 'नद्यृतश्च' इति कप् । वामोरूभार्ये 'संहितशफ' इत्यूङ् । प्रधानमिति । भावल्युडन्तं नित्यनपुंसकम् । अप्पूरणी । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे सिद्धेऽप्यपः पित्त्वं 'सुपञ्चमा' इत्यादौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तबाधनार्थम् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पञ्चमशब्देन समासे सुपञ्चमा इत्यादावब्न । तेन तत्रान्तोदात्तत्वमेव । रात्रय इति । उद्भूतावयवभेदो रात्रिसमुदायोऽन्यपदार्थः । प्रमाणीति । करणे ल्युट्, तदन्तस्य विशेष्यनिघ्नतया ङीप् । प्रधानपूरण्यामेवेति । पुंवद्भावविधौ वार्त्तिकात् 'कल्याणप-

।५।४।१५३। नद्युत्तरपदादृदन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप् स्यात्। पुंवद्भावः। केऽणः ।७।४।१३। के परेऽणो ह्रस्वः स्यात्। इति प्राप्ते। न कपि ।७।४।१४। कपि परेऽणो ह्रस्वो न स्यात्। कल्याणपञ्चमीकः पक्षः। अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम्। बहुकर्तृकः। अप्रियादिषु किम्?। कल्याणीप्रियः। प्रिया। मनोज्ञा। कल्याणी। सुभगा। दुर्भगा। भक्तिः। सचिवा। स्वसा। कान्ता। क्षान्ता। समा। चपला। दुहिता। वामा। अबला। तनया। *सामान्ये नपुंसकम्। दृढं भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः। स्त्रीत्वविवक्षायां तु—दृढाभक्तिः। तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ।६।३।३५। तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात्। परिगणनं कर्तव्यम्। अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय *त्रतसौ। तरप्तमपौ।

त.] दिति नोक्तं, कप्प्रत्ययेन सह समासे कृते बहुव्रीहेरनद्यन्तत्वात्। उत्तरपदं तु नद्यन्तं भवत्येव, 'समासे अन्तः समासान्तः' इति पक्षाश्रयणादिति बोध्यम्। दृढमिति। अदार्ढ्यनिवृत्तिमात्रपरत्वेनात्र दृढशब्दप्रयोगान्न लिङ्गविशेषविवक्षेति भावः। लिङ्गविशेषविवक्षायां तु दृढाभक्तिरित्यादिसिद्ध्यै प्रियादिषु भक्तिशब्दपाठः। तसिलादिषु

बा.]'कल्याणीपञ्चमा रात्रय' इत्युक्तोदाहरणे पञ्चानां पूरणी रात्रिः समस्यमानपञ्चमीपदार्थत्वेऽपि अन्यपदार्थसमुदायघटकतया बहुव्रीहिसमासवाच्यापि भवतीति कृत्वा मुख्या भवतीत्यर्थः। उद्भूतावयवस्य रात्रिसमुदायस्य प्रधानत्वेऽपि तद्घटकतया यथा प्रथमाद्याश्चतस्रो रात्रयः समासाभिधेयाः, एवं पञ्चम्यपि रात्रिः समासाभिधेया भवतीति समस्यमानपञ्चमीपदार्थस्य अन्यपदार्थानुप्रवेशात्प्राधान्यमिति भावः। अन्यत्र त्विति। 'कल्याणपञ्चमीकः पक्ष' इत्यत्र पूरण्या रात्रेरन्यपदार्थप्रवेशाऽभावादप्राधान्यादप्प्रत्ययाऽभावे सति विशेषो वक्ष्यत इत्यर्थः। नद्यृतश्च। नदी च ऋच्चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो'रित्यतो बहुव्रीहावित्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यते। तदाक्षिप्तमुत्तरपदं नद्यृद्भ्यां विशेष्यते। तदन्तविधिः। 'उरःप्रभृतिभ्यः' इत्यतः कबित्यनुवर्तते। तदाह—नद्युत्तरपदादिति। नद्यन्तोत्तरपदादित्यर्थः। कप् स्यादिति। तद्धितः समासान्तश्चेत्यपि बोध्यम्। तथा च कल्याणी पञ्चमी यस्य पक्षस्येति विग्रहे बहुव्रीहौ सति व्यपदेशिवत्त्वेन पञ्चम्युत्तरपदस्य नद्यन्तत्वात्तदुत्तरपदकबहुव्रीहेः कबिति भावः। 'नद्यन्ताद्बहुव्रीहे'रिति न व्याख्यातं, बहुधीवरीति बहुव्रीहेर्नद्यन्तत्वात्कबापत्तेः। 'नद्यन्तोत्तरपदा'दिति व्याख्याने तु न दोषः, धीवन्शब्दयोत्तरपदस्य नकारान्तत्वेन नदीत्वाऽभावादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः। पुंवद्भाव इति। पूरण्या रात्रेः समासवाच्यत्वाऽभावेन निषेधाऽभावादिति भावः। केऽणः। ह्रस्वः स्यादिति। 'शूद्रप्रा'मित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। न कपि। अणो ह्रस्व इति। 'केऽणः' इत्यतः, 'शूद्रप्रा'मित्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः। ननु 'कल्याणपञ्चमीकः पक्ष' इत्यत्र पञ्चदशाहोरात्रात्मके पक्षेऽन्यपदार्थे पञ्चम्या रात्रेः प्रवेशात्प्राधान्यं दुर्वारमित्यत आह—अत्र तिरोहितेति। रात्रेः तत्प्रवेशाऽभावादप्राधान्यमिति भावः। भाष्ये एवमुदाहरणमेवात्र लिङ्गम्। ऋदन्तोत्तरपदात्कपमुदाहरति—बहुकर्तृक इति। बहवः कर्तारो यस्येति विग्रहः। तदेवमपूरणीप्रियादिषि त्यत्र पूरणीविषयं प्रपञ्च्य प्रियादिषु परेषु पुंवद्भावनिषेधस्य प्रयोजनं पृच्छति—अप्रियादिषु किमिति। कल्याणीप्रिय इति। कल्याणी प्रिया यस्येति विग्रहः। प्रियादिगणं पठति—प्रिया मनोज्ञेत्यादि। ननु भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठे दृढा भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिरित्यत्र कथं पुंवत्त्वमित्यत आह—सामान्ये नपुंसकमिति। 'आश्रित्ये'ति शेषः। दृढमिति। पदसंस्कारपक्षे सामान्यपरत्वमाश्रित्य दृढशब्दो नपुंसकलिङ्गो व्युत्पाद्यः, ततस्तस्य भक्तिशब्देनान्वये पूर्वप्रवृत्तं नपुंसकत्वं नापैति, लिङ्गविशेषस्याऽविवक्षितत्वात्, 'वेदाः प्रमाण'मितिवत्। अत्र चार्थे पस्पशाह्निकभाष्ये 'शक्यं चानेन श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तु'मिति प्रयोगो लिङ्गम्। नन्वेवं सति प्रियादिषु भक्तिशब्दपाठो व्यर्थ इत्यत आह—स्त्रीत्वविवक्षायां त्विति। वाक्यसंस्कारपक्षे विशेष्यानुसारेण स्त्रीत्वप्रतीतेर्नियमादिति भावः। तसिलादिष्वाकृत्वसुचः। 'स्त्रियाः पुंव'दित्यनुवर्तते। 'आ कृत्वसुच' इत्याङ् अभिविध्यर्थकः, तमभिव्याप्येत्यर्थः। तदाह—तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेष्विति। 'पञ्चम्यास्तसि'लित्यारभ्य 'सङ्ख्यायाः

शे.]मीकः पक्षः' इति भाष्योदाहरणात्समासान्तश्च तत्रैवेति भावः। वाच्या चेति। अन्यपदार्थघटकतया समासवाच्या चेत्यर्थः। उद्भूतावयवभेदस्य रात्रिसमूहस्य प्रधानत्वेन यथा प्रथमाद्या रात्रयः समासाभिधेयाः, एवं पञ्चम्यपीति वर्तिपदार्थस्यान्यपदार्थेऽनुप्रवेशात्प्राधान्यमिति भावः। नद्युत्तरपदादिति। 'नद्यन्ता'दिति नोक्तम्। बहुधीवरीति नद्यन्तबहुव्रीह्यर्थे बहु अस् धीवन् अस् इति वाक्ये कबापत्तेः। न च बहुधीवरीति नद्यन्तस्य न बहुव्रीहित्वम्। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तत्त्वात्। तया हि—प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिङ्गप्रत्ययरहिते दृष्टानां तद्विशिष्टेऽतिदेशः क्रियते। ध्वनितश्चेदं 'बहुव्रीहेरूधसः' इत्यत्र भाष्ये। पुंवद्भाव इति। पूरण्या अप्रधानत्वान्निषेधाऽप्राप्तेरिति भावः। केऽणः। अत्र कस्तद्धित एव, व्याख्यानात्। तेन 'राके'त्यादौ न ह्रस्वः।

दृढमिति। अदार्ढ्यनिवृत्तिमात्रपरत्वेन लिङ्गविशेषविवक्षा नेति भावः। तद्विवक्षायां दृढाभक्तिरित्यादिसिद्ध्यर्थं प्रियादिषु तत्पाठः।

चरड्जातीयरौ। कल्पब्देशीयरौ। रूपप्पाशपौ। थाल्। तिल्थ्यनौ। बह्वीषु बहुत्र। बहुतः। दर्शनीयतरा। दर्शनीयतमा। 'घरूपे'ति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात्पुंवद्भावं बाधते। पट्वितरा। पट्वितमा। पटुचरी। पटुजातीया। दर्शनीयकल्पा। दर्शनीयदेशीया। दर्शनीयरूपा। दर्शनीयपाशा। बहुथा। प्रशस्ता वृकी- वृकतिः। अजाभ्यो हिता अजथ्या। *दासि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः। बह्वीभ्यो देहि बहुशः।

त.] कृत्वसुजन्तेष्विति। 'पञ्चम्यास्तसिलि'त्यारभ्य 'सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजि'त्येतत्पर्यन्तेष्वित्यर्थः। अव्याप्त्यतिव्याप्तिवारणायेति। वृकतिरजथ्या बहुश इत्यत्राऽव्याप्तिः, तसिलादिकृत्वसुच्पर्यन्तेषु तिल्थ्यन्शसां पाठाऽभावात्। पट्वीदेश्या शुभ्रारूप्य इत्यत्राऽतिव्याप्तिः, 'ईषदसमाप्तौ'इति देश्यस्य, 'षष्ठ्या रूप्य चे'ति रूप्यस्य च तत्र पाठात्, अतस्तन्निवारणाय परिगणनमित्यर्थः। परिगणितान् त्रतसादीन् क्रमेणोदाहरति-बह्वीष्विति। यद्यपि बह्वादिषु ङीषो वैकल्पिकत्वात्तदभावे बहुत्रेत्यादि सिध्यति, तथापि पक्षे बह्वीत्रेत्याद्यनिष्टवारणायेदम्। ततस्तत्रेति प्राचोक्तमुदाहरणमत्रोपेक्षितम्। 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इत्यनेन गतार्थत्वादिति मनोरमायां स्थितम्। पट्वितरेति। प्राचा तु पटुतरेत्युदाहृतं तत्प्रामादिकमिति भावः। पटुचरीति। 'भूतपूर्वे चरट्'। पटुजातीयेति। 'प्रकारवचने जातीयर्'। दर्शनीयरूपेत्यादि। प्रशंसायां रूपप्। 'याप्ये पाशप्'। बहुथेति। 'प्रकारवचने थाल्'। तत्र हि 'किंसर्वनामबहुभ्यः' इत्यधिकृतम्। वृकतिरिति। 'वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसी'ति तिल्। अजथ्येति। 'अजाविभ्यां थ्यन्'। बालमनो-

---

र.] क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसु'जित्येतत्पर्यन्तसूत्रविहितेष्वित्यर्थः। उत्तरपदपरकत्वाऽभावात्स्त्रियाः पुंवदित्यप्राप्तौ वचनमिदम्। ननु तिल्थ्यन्शसां कृत्वसुचः परत्रैव पाठात्तसिलादिष्वनन्तर्भावात्तेषु परेषु 'वृकतिः' 'अजथ्या' 'बहुशः' इत्यत्र पुंवत्त्वं न स्यादित्यव्याप्तिः। 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः' इति देश्यस्य, 'षष्ठ्या रूप्य चे'ति रूप्यस्य च तसिलादिष्वन्तर्भावात्तयोः परतः 'पट्वीदेश्ये'त्यत्र 'शुभ्रारूप्ये'त्यत्र च पुंवत्त्वं स्यादित्यतिव्याप्तिरित्यत आह—परिगणनमिति। अव्याप्त्यतिव्याप्तीति। इष्टस्थले अप्रवृत्तिः—अव्याप्तिः। अनिष्टस्थले प्रवृत्तिः—अतिव्याप्तिः। परिगणनप्रकारमाह--त्रतसावित्यादिना। बह्वीषु बहुत्रेति। बह्वीष्वित्यर्थे बह्वीशब्दात् 'सप्तम्यास्त्र'लिति त्रलि पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तौ बहुत्रेति रूपमित्यर्थः। बहुत इति। 'पञ्चम्यास्तसि'लिति बह्वीशब्दात्तसिल्, पुंवत्त्वान्ङीषो निवृत्तिरिति भावः। दर्शनीयतरेति। अनयोरियमतिशयेन दर्शनीयेत्यर्थे दर्शनीयाशब्दात् 'द्विवचनविभज्योपपदे तर'बिति तरप्। पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः। दर्शनीयतमेति। आसामियमतिशयेन दर्शनीयेत्यर्थे दर्शनीयाशब्दात् 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' इति तमप्। पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः। ननु पट्वीशब्दात्तरपि तमपि च पट्वीतरा पट्वीतमेत्यत्रापि पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तौ पटुतरा पटुतमेति स्यादित्यत आह–घरूपेति। तथा च ह्रस्वेन पुंवत्त्वे बाधिते सति ङीषो निवृत्त्यभावे तस्य ह्रस्वे सति पट्वितरा पट्वितमेति रूपमित्यर्थः। पटुचरीति। पट्वीशब्दात् 'भूतपूर्वे चर'डिति पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तिरिति भावः। पूर्वं पट्वीत्यर्थः। पटुजातीयेति। पट्वीशब्दात् 'प्रकारवचने जातीय'रिति पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तिरिति भावः। पटुसदृशीत्यर्थः। दर्शनीयकल्पेति। 'ईषदसमाप्तौ' इति दर्शनीयाशब्दात्कल्पप्। पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः। प्रायेण दर्शनीयेत्यर्थः। दर्शनीयदेशीयेति। 'ईषदसमाप्तौ' इति दर्शनीयाशब्दाद्देशीयर्। पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः। प्रायेण दर्शनीयेत्यर्थः। दर्शनीयरूपेति। दर्शनीयाशब्दात् 'प्रशंसायां रूप'बिति रूपपि पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः। प्रशस्तत्वेन द्रष्टुं योग्येत्यर्थः। दर्शनीयपाशेति। दर्शनीयाशब्दाद्याप्ये पाशप्। पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः। कुत्सितत्वेन द्रष्टुमयोग्येत्यर्थः। बहुथेति। बह्वीशब्दात्प्रकारवचने थाल्। पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तिरिति भावः। बहुप्रकारेत्यर्थः। वृकतिरिति। 'प्रशंसाया'मित्यनुवृत्तौ 'वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसी'ति वृकीशब्दाज्जातिलक्षणङीषन्तात्तिल्। पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तिरिति भावः। अजथ्येति। 'तस्मै हित'मित्यधिकारे'अजाविभ्यां थ्य'न्नित्यजाशब्दात्थ्यन्।

शे.] अव्याप्त्यतिव्याप्तीति। तिल्थ्यन्शसां तसिलादिषु पाठाऽभावात्तदन्तेऽव्याप्तिः। देश्यादेः पाठात्तदन्तेऽतिव्याप्तिरिति भावः। तिल्थ्यनोः परिगणनसामर्थ्यात्तदुदाहरणे वृकतिः, अजथ्येत्यत्र 'जातेश्चे'ति निषेधो न। जातीयराविति। नन्वत्र जातीयदेशीयग्रहणं व्यर्थम्। 'पुंवत्कर्मधारये'त्यनेन तत्र सिद्धेः। पाचकजातीयादौ च 'न कोपधायाः'इत्यादिनिषेधं बाधित्वा तेनैव परत्वात्पुंवत्त्वसिद्धेः। कर्मधारयांशे निषेधापवादत्वेऽपि जातीयाद्यंशे तदपवादत्वे मानाभावादिति चेन्न, 'कर्मणिङि'तिसूत्रभाष्योक्तेन विध्युन्मूलकत्वमूलकेन 'निषेधाश्च बलीयांसः'इति न्यायेन परत्वाऽप्रवृत्तेः। अस्याश्चेदमेव ज्ञापकं बोध्यम्। पुनर्ग्रहणे तु कर्मधारय इवात्राप्यपवादत्वेन निषेधं बाधित्वा प्रवृत्तिः। अत्र कप्प्रत्यययोऽपि बोद्धव्यः। पुंवत्वाद्ध्रस्वत्वं विप्रतिषेधेनेति 'पुंवत्कर्मधारये'ति सूत्रस्थविप्रतिषेधनिरूपणे—'पुंवद्भावावकाशो–दारदिका। इहोभयं प्राप्नोति-पट्विका'इति भाष्योक्तेः। दारदिकेत्यत्र 'जातेश्च'इति निषेधो न। दरदोऽगोत्रत्वेनाऽजातित्वात्। किं च 'स्वाङ्गाच्चेतः' इति साहचर्येण, व्याख्यानेन च जातेरित्यस्य पञ्चम्यन्ततया जातेः परो यः प्रत्ययस्तदन्ता स्त्री

[अल्पाभ्यो देहि] अल्पशः । *त्वतलोर्गुणवचनस्य । शुक्लाया भावः शुक्लत्वम् । शुक्लता । गुणवचनस्य किम् ? । कर्त्र्या भावः कर्त्रीत्वम् । 'शरदः कृतार्थते'त्यादौ तु 'सामान्ये नपुंसकम्' । *भस्याऽढे तद्धिते । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । अढे किम् ? । रौहिणेयः । 'स्त्रीभ्यो ढ'गिति ढोऽत्र गृह्यते । 'अमेथे'ति

त.] ति । 'बह्वल्पार्थादि'ति यः शस् स तसिलादिषु ज्ञातव्य इत्यर्थः। अतसादिषु परिगणनं कर्तव्यमिति यावत् । त्वतलोर्गुणवचनस्येति ! 'गुणस्ये'ति वक्तव्ये वचनग्रहणं प्रसिद्धगुणपरिग्रहार्थम् । अतस्तथैवोदाहरति—शुक्लत्वं शुक्लतेति । नन्विह जातिसंज्ञाव्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गुण इति यत्प्राचीनैरुक्तं, तत्स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा 'निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता', 'सा सुमीन्द्र रतिदुःखशीलता'मित्यादिषु पुंवद्भावाऽप्रवृत्त्या दीर्घश्रवणं स्यादित्यत आह—सामान्ये नपुंसकमिति । एवं च 'नेष्टं पुरो द्वारवतीत्वमासीद्' इत्यादिप्रयोगो निर्बाध इति भावः ! हास्तिकमिति । 'अचित्तहस्तिधेनो'रिति ठक् । न चात्र यस्येति लोपेन निर्वाहः, तस्य 'असिद्धवदत्रे'त्यसिद्धत्वात्, 'अचः परस्मि'न्निति स्थानिवद्भावाच्च 'नस्तद्धिते' इति टिलोपाऽनापत्तेः। न च 'ठक्छसोश्चे'त्यनेनैवात्र पुंवद्भावसिद्धिः शङ्क्या, छसा साहचर्यात् 'भवतष्ठक्छसौ' इत्यस्यैव ठकस्तत्र ग्रहणात् । नापि 'जातेश्चे'ति पुंवद्भावनिषेधः शङ्क्यः, अस्मादेव भाष्योदाहरणात् 'सौत्रस्यैव निषेधो, न त्वौपसङ्ख्यानिकस्ये'ति ज्ञापनात् । रौहिणेय इति । रोहितशब्दात् 'वर्णादनुदात्ता-दि'ति ङीन्नकारौ । सति तु पुंवद्भावे तयोर्निवृत्तौ 'रौहितेय' इति स्यादिति भावः । गृह्यत इति । व्याख्यानादिति

बा.] पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । 'वृकतिरश्च्यः' इत्यत्र 'जातेश्चे'ति पुंवत्त्वनिषेधो न, परिगणनसामर्थ्यात् । शसीति । शसि परे बह्वर्थकस्य अल्पार्थकस्य पुंवत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः । 'अतसा'दित्यादिपरिगणितेष्वनन्तर्भावाद्वचनमिदम् । बह्वीभ्य इति । बह्वीभ्यो देहीत्यर्थे 'बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्या'मिति बह्वीशब्दाच्छस् । पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तिरिति भावः । संप्रदानकारकत्वस्फोरणाय 'देही'ति शब्दः । अल्पश इति । अल्पाभ्यो देहीत्यर्थः । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । त्वतलोरिति । त्वप्रत्यये तल्प्रत्यये च परे गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः पुंवत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः । कर्त्रीत्वमिति । कर्त्रीशब्दस्य क्रियानिमित्तत्वान्न गुणवचनत्वमिति भावः । 'आ कडारा'दिति सूत्रभाष्ये समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वनामजातिसङ्ख्यासंज्ञाशब्दभिन्नमर्थवच्छब्दरूपं गुणवचनसंज्ञकं भवतीति स्थितम् । प्रकृते च गुणवचनशब्देन एतदेव विवक्षितम् । 'वोतो गुणवचना'दिति सूत्रभाष्यस्थं 'सत्त्वे निविशतेऽपैती'-त्यादि गुणलक्षणं तु नात्र प्रवर्तते । अत एव 'एक तद्धिते चे'ति सूत्रभाष्ये एकस्या भाव एकत्वमित्यत्र एकशब्दस्य गुणवचनत्वाऽभावात् 'त्वतलोर्गुणवचनस्ये'त्यप्राप्तं पुंवत्त्वमत्र विधीयत इत्युक्तं सङ्गच्छते । 'सखीत्व'मित्यादि तु असाध्वेवेति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । ननु कृतोऽर्थः=कृत्यं यया सा कृतार्था, तस्या भावः कृतार्थतेत्यत्र कथं पुंवत्त्वम् । कृतार्थशब्दस्य समासत्वेन उक्तगुणवचनत्वाऽभावादित्यत आह—शरद इति । 'दृढभक्ति'रित्यत्रानुपदोक्तरीत्या कृतोऽर्थो येन तत्कृतार्थमिति सामान्याभिप्रायं कृतार्थशब्दं प्रथमतो व्युत्पाद्य तस्मादविवक्षितलिङ्गात्तल्प्रत्ययो व्युत्पाद्य इति भावः । भस्याऽढे इति । टभिन्ने तद्धिते परे स्त्रियाः पुंवत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः । परिगणितेष्वनन्तर्भावाद्वचनम् । हास्तिकमिति । 'तस्य समूहः' इत्यधिकारे 'अचित्तहस्तिधेनो'रिति ठक् । 'ठस्येकः' । पुंवत्त्वे सति नान्तलक्षणङीपो निवृत्तिः । 'नस्तद्धिते' इति टिलोप इति भावः । नच पुंवत्त्वाऽभावेऽपि 'यस्येति चे'ति ईकारलोपे टिलोपे च 'हास्तिक'मिति सिद्धमिति वाच्यं, 'यस्ये'ति लोपस्याभीयत्वेनासिद्धतया स्थानिवत्त्वेन च तद्धितपरकत्वाऽभावेन टिलोपाऽनापत्तेः । 'ठक्छसोश्चे'ति पुंवत्त्वादेव सिद्धिस्त्वनाशङ्क्या,—छसः साहचर्येण 'भवतष्ठक्छसौ' इति ठक एव तत्र ग्रहणात् । रौहिणेय इति । 'वर्णादनुदात्ता'दिति रोहितशब्दान्ङीप्, तकारस्य नकारश्च । रोहिण्या अपत्यमित्यर्थे 'स्त्रीभ्यो ढक्' । एयादेशः । 'भस्ये'ति पुंवत्त्वे ङीन्नकारयोः निवृत्तिः

शे.] न पुंवदित्यर्थेनाऽदोपात् । अन्यथा जातिरित्येव वदेत् । तस्यां वेलायां तदेत्यादौ 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इत्येव सिद्धम् । अतसुचोऽकाराऽभावे दक्षिणाशब्दात्तसि दक्षिणत इत्यसिद्धिमाशङ्क्य 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इत्येव सिद्ध'मिति भाष्योक्त्या तस्य तद्धितेऽपि प्रवृत्तेः । त्वतलोः । अत्र सञ्ज्ञाजातिकृदन्ततद्धितान्तसमस्तसर्वनामसंख्याशब्दातिरिक्तः शब्दो गुणवचन इत्युच्यते । आकडारसूत्रभाष्यतस्तथैव लाभात् । अत एव 'एक तद्धिते च' इति सूत्रे भाष्ये 'एकत्वमिति पुंवत्त्वात्सिद्धम्' इत्याशङ्क्य 'न सिद्धयति । उक्तमेतत्त्वतलोर्गुणवचनस्य' इत्युक्तम् । एकशब्दे सर्वनामसञ्ज्ञया गुणवचनसञ्ज्ञाया बाध इति तदाशयः । 'सखीत्वं सखि रक्षणीय'मिति त्वसाध्वेव । हास्तिकमिति । 'अचित्तहस्ति' इति ठक् । यस्येति लोपेन तु न निर्वाहः, तस्याऽऽभीयत्वेनाऽसिद्धत्वात्स्थानिवत्त्वाच्च 'नस्तद्धिते' इति टिलोपाऽनापत्तेः । 'ठक्छसोः' इत्यनेनापि न सिद्धिः, छसा सहचरितस्य भवतष्ठक एव तत्र ग्रहणात् । रौहिणेय इति । रोहितशब्दात् 'वर्णादनुदात्तात्' इति ङीन्नकारौ । सति पुंवत्त्वे 'सिद्धश्च प्रत्ययविधौ' इत्युक्त्या प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव तयोर्निवृत्तावपि रौहितेः इति स्यादिति भावः । स्त्रीभ्य इति । व्याख्यानमत्र मूलम् । अमायीति ।

ढकि तु पुंवदेव । अग्नायी देवताऽस्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः । सपत्नीशब्दस्त्रिधा । शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्येकः । समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः । स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः । आद्ययोः शिवाद्यण् । सपत्न्या अपत्यं सापत्नः ।

त.] शेषः । अग्नायीति । अग्निशब्दात् 'वृषाकप्यग्नी'ति स्त्रियां ङीबैकारादेशौ । आग्नेय इति । पुंवद्भावाऽभावे तु 'आग्नायेय' इति स्यादिति भावः । शत्रुपर्यायादिति । अत्र च 'व्यन् सपत्ने' इति निर्देशो लिङ्गम् । 'रिपौ वैरिसपत्नाऽरिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः' इत्यमरः । विवाहनिबन्धनमिति । तज्जन्यसंस्कारविशेषविशिष्टे रूढमित्यर्थः । सापत्न इति । अभाषितपुंस्कत्वाद्द्वितीयस्य पुंवद्भावो न भवति । सति च पुंवद्भावे नकारादेशाऽभावात्सापत

बा.] स्यादिति भावः । गृह्यत इति । व्याख्यानादिति भावः । अग्नायीति । अग्नेः स्त्री अग्नायी । 'वृषाकप्यग्नी'ति ङीप् । अग्नेरिकारस्यैकारादेशः, अग्नायी देवताऽस्येत्यर्थेऽग्नेर्ढगिति ढक्, प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् । ततो ढस्य एयादेशः । पुंवत्त्वे सति ङीबैत्वनिवृत्तौ अग्नि-एय इति स्थिते 'यस्येति च' इति इकारलोपे आदिवृद्धौ आग्नेय इति रूपम् । पुंवत्त्वनिषेधे तु 'आग्नायेय' इति स्यादिति भावः । वस्तुतस्तु अग्नित्वं पुंसि प्रवृत्तिनिमित्तं, स्त्रियां तु अग्निसंबन्ध इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदादेवात्र न पुंवत्त्वमिति बोध्यम् । सपत्नीशब्दस्त्रिधेति 'व्युत्पादनभेदा'दिति शेषः । शत्रुपर्यायादिति । 'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः' इति कोशादिति भावः । अयं भाषितपुंस्कः । विवाहनिबन्धनमिति । विवाहजनितसंस्कारविशेषनिमित्तकमित्यर्थः । 'पतित्वं सप्तमे पदे' इत्यादिस्मरणादिति भावः । 'आश्रित्ये'त्यनन्तरं 'प्रवृत्त' इति शेषः । समानः पतिर्यस्या इति बहुव्रीहिः । 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति निपातनात्सभावः, ङीप् नत्वं च । नित्यस्त्रीलिङ्ग इति । अन्यपदार्थस्य स्त्रीत्वे सत्येव विवाहनिबन्धनपतिशब्दस्य सभावादिविधानादिति भावः । 'पतिर्नास्त्र धवः' इति कोशादिति भावः । आद्ययोरिति । शत्रुपर्यायं सपत्नशब्दं, विवाहनिबन्धनं पतिशब्दं चाश्रित्य प्रवृत्तयोः सपत्नीशब्दयोरित्यर्थः । सापत्न इति । सपत्न्या अपत्यमित्यर्थे 'तस्यापत्य'मित्यणं बाधित्वा 'स्त्रीभ्यो ढ'गिति ढकि प्राप्ते 'शिवादिभ्योऽ'णित्यणि आद्यस्य सपत्नीशब्दस्य भाषितपुंस्कतया पुंवत्त्वे ङीनो निवृत्तौ 'सापत्न' इति रूपम् । ननु नकारस्यापि निवृत्तिः, शत्रुपर्यायसपत्नशब्दस्य अव्युत्पन्नप्रातिपदिकतया तत्र नकारस्य स्त्रीत्वनिमित्तकत्वाऽभावात्,

शे.] नन्वस्य पुंसि प्रवृत्तावग्नित्वं प्रवृत्तिनिमित्तं, स्त्रियां त्वग्निसंबन्ध इति प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कत्वाऽभावात्कथं पुंवत्त्वम् ?, 'न कोपधायाः' इति सूत्रभाष्येऽत्रापि तत्संबन्धस्योक्तत्वादिति चेन्न । आरोपितशक्यतावच्छेदकस्यैव स्त्रियां लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनाऽदोषात् । गङ्गादिशब्दास्तु लक्ष्यं तटमपि शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टमेव प्रत्याययन्तीति न कदापि भाषितपुंस्का इति न गङ्गाभार्यइत्यादौ पुंवत्त्वमिति दिक् । शत्रुपर्यायादिति । अयं भाषितपुंस्कः । विवाहेति । अयं 'पा रक्षणे' इतिधातुस्थभाष्यानुरोधेनोक्तः । तत्र हि-'भावकर्मणोः 'पत्यन्ते'ति यकि सापत्न्यम्, अभाषितपुंस्कत्वात्पुंवत्त्वं न, 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इत्यनेन साधुत्वम्' इति तेनोक्तम् । परे त्वयं नास्त्येव । 'भस्याढे इत्यत्र 'अढे' इत्युच्यते, तत्र सापत्ने पुंवत्त्वं प्राप्नोति' इत्याशङ्क्य 'सापत्नः प्रकृत्यन्तरत्वात् । सपत्नशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति' इति भाष्येण सपत्नीशब्दद्वयस्य लाभेऽप्यस्याऽलाभात् । किं च स्वामित्वेनैव बोधकः पतिशब्दः, यदा तु स्वामित्वं प्रकरणादिना यज्ञफलनिरूपितं बुद्ध्यते तदा पुमानेव पतिशब्दः, स्त्रियां 'पत्नी'ति रूपात् । तथा च 'पतिर्ना धवे, त्रिष्वीशे' इति कोशः । विवाहजन्यसंस्कारविशिष्टे रूढौ तु न मानमित्याहुः । स्वामिपर्यायेति । अस्य च योगार्थप्रवृत्तिनिमित्तकस्य ङ्यन्तस्य 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति समुदायोच्चारणेन, लोकव्यवहारेण च स्त्रीविशेषे रूढिः । समानस्वामिकदास्योस्तथा व्यवहाराऽभावात् । क्वचित्तथा व्यवहारस्तु गौणः । योगार्थमादाय च भाषितपुंस्कत्वम् । पुंसि तु सपतिरित्येव । आद्यस्यापि शत्रुत्वेन स्त्रीविशेष एव रूढिः । अत्राप्युक्तभाष्यमेव मानम् । तच्च भाष्यं कैयटेनैवं व्याख्यातम्—'सपत्नप्रकृतिकसपत्नीशब्दाऽभावं मन्यमानस्य सपत्नीशब्दादणि सापत इति प्राप्नोतीति पूर्वपक्षः । प्रकृत्यन्तरात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादिङीनि निष्पन्नसपत्नीशब्दादणि पुंवत्त्वेन सापत्नसिद्धिरित्युत्तरम्' इति । परे तु एवं सति तृतीयादप्यणो दुर्वारत्वेन सापतो दुर्वारः । न च शिवादौ रूढस्यैव ग्रहणम्, तृतीयस्यापि स्त्रीविशेषे रूढिसत्त्वात् । न च सापते इष्टापत्तिरिति कैयटाशयः, शार्ङ्गरवादिगणपाठाद्यज्ञानकल्पनमपेक्ष्य सापत इत्यस्यापि प्राप्तिरित्येवं शङ्काभाष्यव्याख्याया औचित्येन तस्या अयुक्तत्वात् । सपत्नशब्दस्य भाष्यतोऽणुनिरूपितप्रकृत्यन्तरत्वमेव लभ्यते इति तस्यान्यथाव्याख्याने मानाऽभावश्च । तस्माच्छिवादौ सपत्नीति पाठः । तत्र सपत्नप्रकृतिकसपत्नीशब्दादणि सापत्नसिद्धावपि तृतीयादणि सापतोऽपि प्राप्नोतीति पूर्वपक्षः । उत्तरं सापत्न इत्यादि । अन्या प्रकृतिर्यस्य स प्रकृत्यन्तरस्तत्त्वात्सापत्नः सिद्धः, प्रकृत्यन्तरं सपत्न इति । एवञ्च त्वदुक्ता सपत्नीति प्रकृतिः शिवादिगणे न पठ्यते, किं तु सपत्नेति । एवञ्च ततोऽणः प्राप्तिरेव नेति न सापतप्राप्तिः । सपत्नेति पाठेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ङीनन्तादप्यण् । बाध्यसामान्यचिन्तया चाऽयमण् स्त्रीभ्योढकोऽप्यपवाद इति तद्वव इत्याहुः । तद्ध्वनयन्नाह—आद्ययोरिति । सपत्नशब्दतत्प्रकृतिकसपत्नीशब्दयोरित्यर्थः ।

तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य एव न त्वण् । शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणात् । सापत्यः । **ठक्छसोश्च** । भवत्यादछात्रा भावत्काः । भवदीयाः । एतद्वार्तिकम्, 'एक तद्धिते चे'ति सूत्रं च न कर्तव्यम् । **'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः'** इति भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात् । सर्वमयः ।

त.] इति स्यात् । आद्यस्य तु पुंवद्भावेऽपि 'सापत्न' इत्येव भवतीति भावः । **रूढयोरेवेति** । आद्यः शब्दो रूढः, द्वितीयस्तु योगरूढः, तेन 'समानः पतिर्यस्याः' इति विग्रहो न विरुध्यत इति दिक् । **ठक्छसोश्च** । असत्वार्थं आरम्भः । **भावत्का इति** । 'भवतष्ठक्छसौ' । ठावस्थायामेव पुंवद्भावे कृते 'ठस्येकः' इति इकादेशं बाधित्वा तान्तलक्षणः कादेशः । नन्विकादेशे भत्वात् 'भस्याऽढे' इति पुंवद्भावे सति कादेशप्रवृत्त्या रूपसिद्धौ किमत्र ठग्रहणेन ? । नैवम् । मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्रेवाऽल्विधित्वेन स्थानिवद्भावाऽयोगात्सन्निपातपरिभाषया वा कादेशप्रवृत्तेर्दुर्लभत्वात् । अतः 'ठक्छसो'रिति ठग्रहणं कर्तव्यमेव । **भवदीया इति** । छसः सित्करणात् 'सिति चे'ति पदसंज्ञा । तेनाऽत्र जश्त्वं भवति । एवं च पदसंज्ञया भसंज्ञाया बाधात् 'भस्याऽढे' इत्यस्याऽप्रवृत्त्या वार्तिके छसग्रहणं कृतम् । **भाष्यकारेष्टयेति** । अनेन सूत्रवार्तिकयोरुक्तिसंभवो ध्वनितः । उत्तरं दृष्ट्वा पूर्वस्याऽप्रवृत्तत्वात् । निष्कर्षे तु व्यर्थमेवेत्याह—**गतार्थत्वादिति** । इष्टेरुदाहरणान्याह—**सर्वमय इत्यादिना** । 'तत आगतः' इत्यर्थे

बा.] द्वितीयस्य तु सपत्नशब्दस्य ङीन्नत्वाभ्यामुत्पन्नस्य शिवाद्यणि कृते भाषितपुंस्कत्वाऽभावान्न पुंवत्त्वं, किंतु ङीपो 'यस्येति चे'ति लोपे 'सापत्न' इति रूपम् । सति तु पुंवत्त्वे ङीन्नकारयोर्निवृत्तौ 'सापत' इति स्यात् । **तृतीयात्त्विति** । स्वामिपर्यायं पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तात्सपत्नीशब्दात्पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य एवेत्यन्वयः । सपत्न्या अपत्यमित्यर्थे 'तस्यापत्य'मित्यणं बाधित्वा 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' इति ण्य एवेत्यन्वयः । ननु सपत्नीशब्दो न पत्युत्तरपद इत्यत आह—**लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति** । एवशब्दस्य व्यावर्त्यमाह—**न त्वणिति** । ननु ण्यप्रत्ययस्यापि शिवाद्यण् अपवाद इत्यत आह—**शिवादौ रूढयोरेवेति** । सपत्नशब्दः शत्रौ केवलरूढः । विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तस्तु योगरूढः, विवाहकर्तरि पाति रक्षतीति योगस्यापि सत्त्वात् । स्वामिपर्यायं तु पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तः केवलयौगिकः । शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणं, नतु केवलयौगिकस्य, योगाद्रूढेर्बलवत्त्वादिति भावः ।

ततः किमित्यत आह—**सापत्य इति** । स्वामिपर्यायपतिशब्दघटितसपत्नीशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वात्पुंवत्त्वे सति ङीन्नत्वयोर्निवृत्तौ 'यस्येति चे'तीकारलोपः । सापत्य इति रूपमित्यर्थः । **ठक्छसोश्चेति** । वार्तिकमेतत् । एतयोः परतः पुंवत्त्वं वक्तव्य'मिति शेषः । अभत्वादप्राप्तौ वचनम् । **भावत्काः भवदीया इति** । 'तस्येद'मित्यधिकारे 'भवतष्ठक्छसौ' इति भवतीशब्दाट्ठक्छसौ, लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् । तत्र ठकि इकादेशात्प्राक् ठावस्थायामेव पुंवत्त्वे इकादेशं बाधित्वा 'इसुसुक्तान्तात्कः' इति कादेशः । नच इकादेशे सति भत्वात् 'भस्याऽढे तद्धिते' इति पुंवत्त्वे कृते इकस्य स्थानित्वेन ठक्त्वात् 'इसुसुक्तान्ता'दिति कादेशे 'भावत्क' इति रूपसिद्धौ किं ठग्रहणेनेति वाच्यम्, इकादेशे कृते हि मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्रेव अल्विधितया स्थानिवत्त्वाऽभावेन संनिपातपरिभाषया वा कादेशाऽनापत्तेः । अतष्ठग्रहणम् । भवतीशब्दाच्छसि तु 'सिति चे'ति पदत्वेन भत्वस्य बाधात् 'भस्याऽढे' इत्यप्राप्ते पुंवत्त्वेऽनेन पुंवत्त्वम् । **एतदिति** । 'ठक्छसोश्चे'ति वार्तिकमित्यर्थः । **एक तद्धिते चेति** । एकशब्दस्य तद्धिते उत्तरपदे च परे ह्रस्वः स्यादिति तदर्थः । एकस्या भावः एकत्वम्, एकता । एकस्याः शाटी एकशाटी । **वृत्तिमात्र इति** । कृत्तद्धितादयो वृत्तयः । मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये । 'स्त्रियाः पुंव'दित्यादिसूत्रगतनिमित्ताऽभावेऽपि भवति । **भाष्यकारेष्ट्येति** । भाष्यकारवचनेनेति यावत् । इदंच 'दक्षिणोत्तराभ्या'मिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **गतार्थत्वादिति** । निवृत्तप्रयोजनकत्वादिति भावः । एतत्प्रयोजनस्य 'सर्वनाम्नः' इति वचनेनैव सिद्धत्वादिति यावत् । 'सर्व-

---

शे.] **लिङ्गविशिष्टेति** । एवञ्च ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषेधेनेति ण्य इति भावः । यदि तु 'दित्यदित्ये'ति सूत्रे दैतेयाऽऽदितेययोः सिद्धये लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽभावस्याऽऽकरे उक्तत्वेन तत्साहचर्यात्पत्युत्तरपदांशेऽपि तदप्रवृत्तिस्तदा सापत्नेयः, अन्यथा मूलोक्तम् । **रूढयोरेवेति** । सपत्नशब्दतत्प्रकृतिकङीनन्तयोरित्यर्थः । यत्तु मूलोक्तत्रयाणां मध्ये आद्ययोरित्युभयमाप्यर्थं इति । तन्न । तृतीयस्यापि रूढेर्मनोरमायामुक्तत्वात्, द्वितीयस्यानतिप्रसक्ततया रूढौ मानाऽभावाच्च । सापत्यमित्यपि सपत्नप्रकृतिकाद्ब्राह्मणादित्वात्ष्यञि बोद्ध्यम् । अस्मात्तु पत्यन्तलक्षणे यकि पुंवत्त्वे यस्येतिलोपे सापत्यमेवेति दिक् । **ठक्छसोश्चेति** । अभत्वार्थ आरम्भः । **भावत्का इति** । ठावस्थायामेव पुंवत्त्वे इकादेशं बाधित्वा तान्तलक्षणः कः, इकादेशे तु कादेशः संनिपातपरिभाषया, ठादिष्वकारस्योच्चारणार्थत्वेनाल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाऽभावाच्च दुर्लभ इति भावः । **भाष्यकारेष्ट्येति** । अष्टाध्याय्यामपाठात्, अन्यवार्तिकानामिवास्य प्रकरणे [?] पाठात् [illegible] भाष्यकारीयत्वमेव युक्तम् इति भावः । इदञ्च 'दक्षिणोत्तराभ्याम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **गतार्थत्वादिति** । न चैकशब्दादकचि त्वादौ एकिकत्वमित्यादौ पुंवत्त्वे इकारो न श्रूयेत, पाचक-

सर्वकाम्यति। सर्विका भार्या यस्य स सर्वकभार्यः। 'सर्वप्रिय' इत्यादि। पूर्वस्यैवेदम्, 'भस्त्रैषाजाज्ञाद्वे'ति लिङ्गात्। तेनाऽकचि, एकशेषवृत्तौ च न। सर्विका। सर्वाः। *कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु। कुक्कुट्या अण्डं-कुक्कुटाण्डम्। मृग्याः पदं-मृगपदम्। मृगक्षीरम्। काकशावः। क्यङ्मानिनोश्च।६।३।३६। एतयोः परतः पुंवत्। एनीवाचरति एतायते। श्येनीवाचरति श्येतायते। स्वभिन्नां कांचिद्दर्शनीयां मन्यते-दर्शनीयमानिनी।

त.]'मयट्चे' इति मयट्। तसिलादिषु मयडादेरपरिगणितत्वात्तेनेदं न सिध्यतीति भावः। सर्वकभार्य इति। न च 'स्त्रियाः पुंव'दिति सूत्रेण गतार्थता, 'न कोपधायाः' इति निषेधात्। न चाऽस्यापि तेन निषेधः शङ्क्यः, 'स्त्रियाः पुंवदि'त्यादिप्रकरणोक्तस्यैव तेन निषेधात्। अस्या इष्टेस्तु तस्मिन्प्रकरणेऽसमाविष्टत्वात्। न च वृत्त्यन्तर्गतस्य सर्वनामत्वाऽभावात्पुंवद्भावो न भवेदिति वाच्यं, वचनारम्भसामर्थ्यान्मात्रग्रहणाद्वा क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रति संज्ञाऽभावेऽपि पुंवद्भावाभ्युपगमात्। अतएवोत्तरपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाऽभावेऽपि पुंवद्भावः। सर्वा नाम काचित्तस्याः पुत्रः सर्वापुत्र इत्यत्र तु नाऽतिप्रसङ्गः, संज्ञोपसर्जनयोः सर्वादिगणबहिर्भूतत्वेन वृत्तेः पूर्वमप्यसर्वनामत्वात्। सर्वप्रिय इति। 'स्त्रियाः पुंव'दित्यत्र प्रियादिपर्युदासो 'रूपवतीप्रिय' इत्यादावुपयुज्यत इति भावः। तदितरा तदन्येत्यादावुत्तरपदेऽतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह—पूर्वस्यैवेति। वृत्तिघटकाऽनेकभागमध्ये किंचिदपेक्षया पूर्वस्येत्यर्थः। लिङ्गादिति। अन्यथा एषा द्वा एतयोः कात्पूर्वस्य आपि विधीयमानमित्वं निर्विषयं स्यादिति भावः। 'दक्षिणपूर्वा दि'गिति भाष्योदाहरणमपीह लिङ्गमिति बोध्यम्। यत्तु प्राचा 'सर्वनाम्नः समासे पूर्वं पुंव'दित्युक्तम्, यच्च व्याचख्युः—'वार्तिकार्थमनुवदति—सर्वनाम्न इत्यादिना' इति। तत्प्रामादिकम्। 'वृत्तिमात्रे' इति पाठस्यैव भाष्यारूढत्वात्। 'सर्वमयः' 'सर्वकाम्यती'त्युक्तोदाहरणाऽसिद्धिप्रसङ्गाच्च। 'वार्तिकार्थ'मित्यावपि प्रामादिकमेव। वार्तिकग्रन्थे एतदभावात्। न च 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इत्येतद्वार्तिकमेव, न तु भाष्यकारेष्टिरिति शङ्क्यं-'ठक्छसो'रिति वार्तिकस्य निरालम्बनत्वापत्तेः। भाष्यकारेष्टित्वे तु वार्तिकस्योक्तिसंभव उक्त एव प्राक्। क्यङ्मा। एतायते इत्यादि। 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च'।

बा.] नाम्नो वृत्तिमात्रे' इत्यस्य तद्धितवृत्तौ उदाहरति—सर्वमय इति। सर्वस्या आगत इत्यर्थः। 'तत आगतः' इत्यधिकारे 'मयट् चे'ति मयट्। 'सर्वनाम्नः' इति पुंवत्त्वम्। चिन्मयमित्यादिवदत्यन्तस्वार्थिको वा मयट्। अथ सनाद्यन्तधातुवृत्तावुदाहरति—सर्वकाम्यतीति। सर्वामात्मन इच्छतीत्यर्थे 'काम्यच्चे'ति सर्वाशब्दात्काम्यच्। 'सर्वनाम्नः' इति पुंवत्त्वम्। 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वाल्लडादि। मयट्काम्यचोस्तत्रतसावित्यादिपरिगणितेष्वनन्तर्भावात्तसिलादिष्विति पुंवत्त्वमत्र न स्यादिति भावः। तद्धितवृत्तौ उदाहरणान्तरमाह—सर्वकभार्य इति। समासवृत्तिरेवैषा। सर्वप्रिय इति। सर्वा प्रिया यस्येति विग्रहः। समासवृत्तिरियम्। प्रियादिपर्युदासो 'रूपवतीप्रिय' इत्यादौ उपयुज्यत इति भावः। वस्तुतस्तु एकशब्दे अकच्प्रत्यये 'प्रत्ययस्था'दितीत्वे एकिका, तस्या भावः—एकिकत्वम्। अत्र पुंवत्त्वे टाप इत्वस्य च निवृत्तौ एककत्वमिति स्यात्। इकारो न श्रूयेत। इत्वनिमित्तस्य टापो निवृत्तत्वात्, पाचिकाशब्दाज्जातीयरि पाचकजातीयेतिवत्। ह्रस्वे सति स्थानिवत्त्वेन टापः सत्त्वात्प्राप्तजीविकवदित्वश्रवणमिति फलभेदसत्त्वात् 'एक तद्धिते चे'ति न गतार्थमित्याहुः। ननु तदितरा तदन्येत्यादावुत्तरपदस्य सर्वनामत्वात्पुंवत्त्वं स्यादित्यत आह—पूर्वस्यैवेदमिति। वृत्तिप्रविष्टाऽनेकभागानां मध्ये किंचिदपेक्षया पूर्वस्यैवेदं सर्वनाम्नः पुंवत्त्वविधानमित्यर्थः। भस्त्रैषाजाज्ञाद्वेति लिङ्गादिति। 'भस्त्रैषे'ति सूत्रेण एषा द्वा इत्येतयोः साकच्कयोरपि कात्पूर्वस्य इत्त्वविधानम्, अन्यथा निर्विषयं स्यात्। तद्धितवृत्तौ तयोः सर्वनामतया पुंवत्त्वनियमादिति भावः। अकचि तद्धितवृत्तावुदाहरति—सर्विकेति। सर्वाशब्दात्साकच्काट्टापि 'प्रत्ययस्थादि'तीत्वे पुंवत्त्वे टाबित्वयोर्निवृत्तिः स्यादिति भावः। एकशेषवृत्तावुदाहरति—सर्वा इति। टाबन्तस्य प्रथमाबहुवचनमिदम्। पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिः स्यादिति भावः। कुक्कुट्यादीनामण्डादिष्विति। 'पुंवत्त्वं वक्तव्य'मिति शेषः। असमानाधिकरणार्थमिदमिति सूचयन् षष्ठीसमासमुदाहरति—कुक्कुटाण्डमिति। पुंवत्त्वेन जातिलक्षणङीषो निवृत्तिरिति भावः। एवमग्रेऽपि। मृगक्षीरमिति। मृग्याः क्षीरमिति विग्रहः। काकशाव इति। काक्याः शाव इति विग्रहः। 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः

शे.]जातीयेतिवत्। ह्रस्वे तु प्राप्तजीविकवत्तच्छ्रवणमित्येक तद्धिते चेति न गतार्थम्। एकेत्यविभक्तिकनिर्देशो, न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येतिवन्न स्वरूपविवक्षार्थं इति वाच्यम्। तादृशप्रयोगाणामनभिधानमित्यभिमानात्। सर्वमये तत आगत इत्यर्थे मयट्, अत्यन्तस्वार्थिको वा। इष्टौ मात्रग्रहणाद्यस्य क्वचित्सर्वनामत्वं दृष्टं तस्य वृत्तौ पुंवत्त्वमित्यर्थः। अत एव 'उत्तरपूर्वायै' 'प्रथमद्वितीयकक्ष्ययोः' इत्यादि सिद्धम्। तृतीयासप्तम्योरित्यादावतिसर्वापुत्र इत्यादौ च न। सञ्ज्ञोपसर्जनयोः कदाऽपि तत्त्वाऽदर्शनात्। तेनाकचीति। उपलक्षणमेतत्—तदितरादेः। कुक्कुट्यादीनाम्। जातिमात्रपरायां नोदनायां जात्यन्तरनिवृत्तिपरत्वात् कुक्कुट्यादिशब्दैरेव समासेन सिद्धेरिदं प्रत्याख्यातं भाष्ये। कुक्कुट्यादिशब्देषु न समासोऽनभिधानात्। एतायत इति। कर्तुः क्यङि-

दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते-दर्शनीयमानी चैत्रः। न कोपधायाः ।६।३।३७। कोपधायाः स्त्रिया न पुंवत् । पाचिकाभार्यः । रसिकाभार्यः । मद्रिकायते । मद्रिकामानिनी । ॐकोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम् । नेह-पाका

त.] क्यङि पुंवद्भावे कृते एतश्येतयोः 'अकृत्सार्वे'ति दीर्घः । मानिन्ग्रहणमसमानाधिकरणार्थमस्त्र्यर्थं चेत्याशयेन यथाक्रममुदाहरति—**स्वाभिन्नामित्यादिना । दर्शनीयमानिनीति** । 'मनः' इति णिनिः । नान्तत्वान्ङीप् । या त्वात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तत्र 'स्त्रियाः पुंव'दित्येव सिद्धम् । एकस्या अपि ईप्सिततमत्वव्यापाराश्रयत्वविवक्षाभेदेन कर्मत्वकर्तृत्वयोः सत्त्वेऽपि वास्तवाऽभेदेन सामानाधिकरण्याऽविघातादिति भावः । **पाचिकाभार्य इति** । पचतीति पाचिका । ण्वुल् । 'युवो'रित्यकादेशे टापि 'प्रत्ययस्था'दितीत्वम् । **रसिकाभार्य इति** । रसोऽस्त्यस्या इति रसिका । 'अत इनिठनौ' इति ठन् । **मद्रिकायत इति** । 'क्यङ्मानिनोश्चे'ति पुंवत्त्वप्राप्तिः । मद्रेषु भवा मद्रिका । 'मद्रवृज्योः कन्' । सति तु पुंवद्भावे इत्वं न श्रूयेतेति भावः । **तद्धितवुग्रहणमिति** । द्वन्द्वान्ते श्रूय-

---

बा.] शावकः शिशुः' इत्यमरः । **क्यङ्मानिनोश्च । एतयोरिति** । क्यङि मानिनि च उत्तरपदे परत इत्यर्थः । **एनीवेति । एता**-चित्रवर्णा । 'चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे' इत्यमरः । एतशब्दः श्वेतपर्याय इति याज्ञिकाः । 'वर्णादनुदात्ते'ति ङीब्नकारश्च । 'उपमानादाचारे' इत्यनुवर्तमाने 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्चे'ति एनीशब्दात्क्यङि पुंवत्त्वे ङीब्नत्वयोर्निवृत्तौ, 'अकृत्सार्वधातुकयो'रिति दीर्घे 'एतायते' इति रूपमिति भावः । **श्येनीवेति** । श्येतशब्दः श्वेतपर्यायः । 'शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डुराः' इत्यमरः । क्यङादि पूर्ववत् । ननु 'स्त्रियाः पुंव'दित्येव मानिनीत्युत्तरपदे परतः पुंवत्त्वसिद्धेर्मानिन्ग्रहणं किमर्थमित्याशङ्क्य मानिन्ग्रहणमसमानाधिकरणार्थमस्त्रीलिङ्गार्थं चेत्यभिप्रेत्य असमानाधिकरणे परे तावदुदाहरति—**स्वभिन्नामिति । दर्शनीयमानिनीति** । 'दर्शनीया'मिति द्वितीयान्ते उपपदे 'सुप्यजातौ णिनि'रित्यनुवृत्तौ 'मन' इति णिनिप्रत्ययः । उपपदसमासः, सुब्लुक् । असमानाधिकरणेऽपि मानिन्शब्दे उत्तरपदे परे अनेन पुंवत्त्वे टापो निवृत्तो 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीपि दर्शनीयमानिनीति रूपम् । या त्वात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तस्या दर्शनीयायाः 'स्त्रियाः पुंव'दित्येव पुंवत्त्वं सिद्धमिति ध्वनयितुं—'**स्वभिन्ना**'मित्युक्तम् । एकस्या एव दर्शनीयाया मनधात्वर्थं प्रति कर्मत्वकर्तृत्वसंभवेऽपि वास्तवाऽभेदेन मानिनीशब्दसामानाधिकरण्यसत्त्वादिति भावः । अथाऽस्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे उदाहरति—**दर्शनीयामिति** । स्त्रियमित्यनन्तरमात्मानमिति शेषः । आत्मानं यो दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते स दर्शनीयमानी चैत्र इत्यन्वयः । अत्र उत्तरपदवाच्यस्य मानिनो वस्तुतो दर्शनीयस्त्रीभेदेऽपि आरोपिततदभेदमादाय सामानाधिकरण्यं यद्यप्यस्ति, तथापि मानिन्शब्दस्य उत्तरपदस्य पुंलिङ्गत्वात्तस्मिन् परे पुंवत्त्वं न प्राप्तमित्यनेन तद्विधिरिति भावः । **न कोपधायाः । पाचिकाभार्य इति** । पाचिका भार्या यस्येति विग्रहः । पचो ण्वुल् । अकादेशटाबित्वानि । पुंवत्त्वे टाबित्त्वयोर्निवृत्तिः स्यात् । **रसिकेति** । रसोऽस्या अस्तीति रसिका । 'अत इनिठनौ' इति ठन् । 'ठस्येकः' । टाप् । पुंवत्त्वनिषेधः । पुंवत्त्वे तु टापो निवृत्तिः स्यात् । **मद्रिकायते इति** । मद्राख्ये देशविशेषे भवा मद्रिका । 'मद्रवृज्योः कन्' । टाप् । इत्वम् । मद्रिकेवाचरतीत्यर्थः । 'क्यङ्मानिनोश्चे'ति पुंवत्त्वं प्राप्तमिह निषिध्यते । **मद्रिकामानिनीति** । मद्रिकां मन्यत इत्यर्थे 'मनश्चे'ति णिनिः । उपपदसमासः । इहापि 'क्यङ्मानिनोश्चे'ति पुंवत्त्वं प्राप्तं निषिध्यते । उभयत्रापि पुंवत्त्वे टाबित्वयोर्निवृत्तिः स्यात् । **तद्धितवुग्रहणमिति** । 'न तद्धितवुकोपधायाः' इति सूत्रं पठनीयमिति यावत् । तद्धितसंबन्धी वुसंबन्धी च यः

शे.] [ति क्यङि] पुंवत्त्वे 'अकृत्सार्वे'ति दीर्घः । अत्र क्यङः प्रत्ययस्य निमित्तत्वात् पूर्वे कार्यो यस्मात्स विहितः स गृह्यते । तेन पट्वीमृद्वीशब्दात्क्यङि न पुंवत्त्वम् । प्रकृतिभूतस्य समुदायस्य भाषितपुंस्कत्वाऽभावात् । मृद्वीशब्दस्य तत्प्रकृतित्वाऽभावात् । 'प्रत्ययस्य निमित्तत्वे पूर्वो यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तदादिर्गृह्यते' इति 'अङ्गस्य' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । मानिन्ग्रहणमसमानाधिकरणार्थमस्त्र्यर्थञ्चेत्युदाहरति—**स्वभिन्नामित्यादि** । 'मन' इति णिनिः । नान्तत्वान्ङीप् । **न कोपधा** । सौत्रौपसंख्यानिकपुंवत्त्वमात्रस्य निषेधोऽयम् । तेन विलेपिकाया धर्म्यं वैलेपिकमित्यादौ 'भस्याऽढे' इति पुंवत्त्वं न । इष्टेस्तु न निषेधः । उत्तरनिषेधास्तु सौत्रविषयका इति बोद्धव्यम् । तदुक्तं भाष्ये 'न कोपधाया इत्ययं योगः पुंवद्भावमात्र[स्य]विषये, तत उत्तरमेवमाद्यनुक्रमणमाद्यस्य योगस्य विषये' इति । **आद्यस्येति** पाणिनीयस्येत्यर्थः । एतद्भाष्यप्रामाण्याद्वार्तिकानामपि सूत्रसंमतत्वमाहुः । तदुक्तमभियुक्तैः—**सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्त्तिके** । इति । यत्तु 'तृतीया च होः' इति सूत्रे 'किमर्थमिदं कर्मणि द्वितीयासिद्धेः, सुपां सुपो भवन्ति इति तृतीयायाश्च सिद्धेः' इत्याशङ्क्य 'असत्येतस्मिन्सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयार्थोऽयमारम्भः' इति भाष्ये उक्तम् । तस्य-एतस्मिन् बुद्धावसतीत्यर्थः । 'न हि पाणिनेः सूत्रकरणकाले कात्यायनवचसो भावः' इति **कैयटस्यापि** तद्वचसो नियमेन बुद्धौ भाव इत्यर्थः । एवञ्चोपायान्तरपरमिदं सूत्रमिति तद्भावः । पाणिनिश्च तज्ज्ञानेऽप्यन्यार्थ्या तस्य वाच्यत्वात्स्वयं वार्तिकभाष्योक्तार्थात्रोक्तवानिति **साम्प्रदायिकाः । पाचिकेति** । ण्वुलकादेशटाबित्वानि । **रसिकेति** । 'अत इनी'ति ठन् ।

भार्या यस्य स पाकभार्यः। **संज्ञापूरण्योश्च** ।६।३।३८। अनयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्यः । दत्तामानिनी। दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति। पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाशा । **वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्याऽरक्तविकारे** । ६।३।३९। वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । स्रौघ्नीभार्यः । माथुरीयते । माथुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्य किम् ?। मध्यमभार्यः। तद्धितस्य किम् ?। काण्डलावभार्यः । वृद्धिशब्देन किम् ?। तावद्भार्यः। रक्ते तु–काषायो

त.] माणः शब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते, तद्धितग्रहणं वुग्रहणं चेत्यर्थः। **पाका भार्येति** । 'अर्भकपृथुकपाका वयसी'ति कप्रत्ययान्तोऽयमुणादिषु निपातितः । न चायं तद्धितस्य ककारो, नापि वोः। 'वयसि प्रथमे' इति ङीपं बाधित्वाऽजादित्वाट्टाप् । **संज्ञापूरण्योश्च** । यत्तु 'दत्तायते' इति क्यङन्तमपि वृत्त्यादिषूदाहृतं, तत्तु विशेषाऽभावादिहोपेक्षितम् । **पञ्चमीपाशेति** । 'याप्ये पाशप्' । 'तसिलादिषु' इति प्राप्तिः। **वृद्धिनिमित्तस्य**। **स्रौघ्नीति** । स्रुघ्ने भवा । 'तत्र भवः' इत्यणि 'टिड्ढे'ति ङीप् । **माथुरीयत इति**। मथुरायां भवा माथुरी । सेवाऽऽचरतीत्यर्थे 'कर्तुः क्यङ्'इति क्यङ् । **मध्यमेति**। मध्ये भवा मध्यमा । 'मध्यान्मः' इति मः। **काण्डलावेति** । काण्डं लुनातीति काण्डलावी । 'कर्मण्यण्' । कृदयम् । **तावदिति** । तत्परिमाणमस्यास्तावती । 'यत्तदेतेभ्यः' इति वतुपि 'आ सर्वनाम्नः' इत्याकारो न वृद्धिशब्देन विहित इति भावः। **काषायीति** । कषायेण रक्तेत्यर्थे 'तेन रक्तं

बा.] ककारस्तदुपधायाः स्त्रिया न पुंवत्त्वमिति फलति। **मद्रिकायते** इति। तद्धितकोपधोदाहरणम्। **पाचिकाभार्य** इति तु वुसबन्धिकोपधोदाहरणम् । तद्धितवुग्रहणस्य प्रयोजनमाह–**नेहेति**। **पाकेति**। 'अर्भकपृथुकपाका वयसी'–त्युणादिषु कप्रत्ययान्तो निपातितः। अयं तद्धितस्य वुप्रत्ययस्य वा न ककार इति नात्र पुंवत्त्वनिषेध इति भावः। ननु दत्ताशब्दस्य संज्ञात्वेन एकद्रव्यनिवेशितया भाषितपुंस्कत्वाऽभावात् 'स्त्रियाः पुंव'दित्यस्य प्रसक्तेरेवाऽभावात्किं तन्निषेधेनेत्यत आह—**दानक्रियानिमित्त इति** । दत्तशब्दोऽयं डित्थादिशब्दवन्न, किंतु दानक्रियां पुरस्कृत्यैव स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतः प्रवृत्तः, अतस्तस्य भाषितपुंस्कत्वात्पुंवत्त्वे प्राप्ते निषेधोऽयमित्यर्थः। पूरण्याः पुंवत्त्वनिषेधमुदाहरति—**पञ्चमीभार्य इति** । पञ्चमी भार्या यस्येति विग्रहः। अत्र 'स्त्रियाः पुंव'दिति प्राप्तं निषिध्यते। **पञ्चमीपाशेति** । निन्दिता पञ्चमीत्यर्थः। 'याप्ये पाशप्' । अत्र 'तसिलादिषु' इति प्राप्तं पुंवत्त्वं निषिध्यते।

वृद्धिनिमित्तस्य च । वृद्धेर्निमित्तं हेतुरिति विग्रहः। रक्तं च विकारश्चेति समाहारद्वन्द्वः । ततो नञ्तत्पुरुषः । रक्तविकारभिन्नेऽर्थे विद्यमानस्येत्यर्थः । वृद्धिशब्देन विहितैव वृद्धिरिह विवक्षिता, व्याख्यानात् । तदाह—**वृद्धिशब्देनेत्यादिना** । **तदन्तेति** । प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यम्। **स्रौघ्नीति** । स्रुघ्नो देशः । 'तत्र भव' इत्यण् । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। णित्त्वादादिवृद्धिः, 'टिड्ढाण'ञिति ङीप् । स्रौघ्नी भार्या यस्येति विग्रहः। 'स्त्रियाः पुंवत्' इति प्राप्तमिह निषिध्यते। **माथुरीयते माथुरीमानिनीति** । मथुरायां भवा माथुरी, 'तत्र भवः' इत्यण् । 'यस्येति च' इत्याकारलोपः, आदिवृद्धिः, 'टिड्ढे'ति ङीप् । माथुरीवाचरतीत्यर्थे 'कर्तुः क्यङ्'ङिति क्यङ् । 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वाल्लडादि । माथुरीयते । माथुरीं मन्यते माथुरीमानिनी । 'मनः' इति णिनिः। उपधावृद्धिः । उपपदसमासः । सुब्लुक् । नान्तत्वान्ङीप् । इहोभयत्रापि 'क्यङ्मानिनोश्चे'ति प्राप्तं पुंवत्त्वं निषिध्यते। **मध्यमभार्य इति** । मध्ये भवा मध्यमा । 'मध्यान्मः' इति मः। मध्यमा भार्या यस्येति विग्रहः। 'स्त्रियाः पुंव'दिति पुंवत्त्वम् । अत्र मप्रत्ययस्य तद्धितस्य वृद्धिनिमित्तत्वाऽभावाच्च पुंवत्त्वनिषेधः। **काण्डलावभार्य इति** । काण्डं लुनातीति काण्डलावी । 'कर्मण्यण्' इत्यण्प्रत्ययः कृत् । 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः, आवादेशः, उपपदसमासः, टिड्ढाण'ञिति ङीप् । काण्डलावी भार्या यस्येति विग्रहः। पुंवत्त्वान्ङीपो निवृत्तिः । अत्राऽणः कृत्त्वात्तद्धितत्वाऽभावाच्च पुंवत्त्वनिषेधः। **तावद्भार्य इति** । तत् परिमाणमस्यास्तावती । 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति तच्छब्दाद्वतुप् तद्धितः, 'आ सर्वनाम्नः' इत्याकारः, उगित्त्वान्ङीप् । तावती भार्या यस्येति विग्रहः। पुंवत्त्वान्ङीपो निवृत्तिः, 'आ सर्वनाम्नः' इत्याकारात्मिकां वृद्धिं प्रति वतुपो निमित्तत्वेऽपि आकारस्य वृद्धिशब्देन विधानाऽभावात्तन्निमित्तवतुबन्तस्य न पुंवत्त्वनिषेधः। **रक्ते त्विति** । रक्तेऽर्थे विद्यमानस्य तद्धितस्य न पुंवत्त्वनिषेध इत्यर्थः। **काषायीति** । कषायो गैरिको धातुविशेषः । तेन रक्ता काषायी। 'तेन रक्तं रागा'दित्यणि 'यस्येति चे'ति लोपः,

शे.] **तद्धितवु इति** । तद्धितग्रहणं वुग्रहणं चेत्यर्थः। **पाका**=बाला । **पञ्चमीपाशेति**। 'याप्ये पाशप्'। तसिलादिष्विति प्राप्तिः। **वृद्धिशब्देनेति** । वृद्धिशब्द आवर्त्तते इति भावः। **स्रौघ्नीति** । भवार्थेऽणि ङीप् । **मध्यमेति** । भवार्थे 'मध्यान्मः' । **काण्डलावेति** । 'कर्मण्यण्' । कृदयम् । **तावद्भार्य इति** । तत्परिमाणमस्या इत्यर्थे तच्छब्दाद्वतुपि 'आ सर्वनाम्नः' इत्याकारो न वृद्धिशब्दविहित इति भावः। **काषायीति** । कषायेण रक्तेत्यर्थेऽण् । हेम्नो विकारे 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ् । **फलोपधेति** । व्याख्याना-

कन्था यस्य स काषायकन्थः । विकारे तु—हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः । वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपधानाऽभावादिह पुंवत्—वैयाकरणभार्यः । सौवश्वभार्यः । स्वाङ्गाच्चेतः ।६।३।४०। स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । सुकेशीभार्यः । स्वाङ्गात्किम् ? । पटुभार्यः । ईतः किम् ? । अकेशभार्यः । ⊛ अमानिनीति वक्तव्यम् । सुकेशमानिनी । जातेश्च ।६।३।४१। जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत् । शूद्राभार्यः ।

त.] रागा'त्यणि ङीप् । हैमीति । हेम्नो विकार इत्यर्थे 'अनुदात्तादेश्चे'त्यञ् । फलोपधानेति । निमित्तशब्दः फलोपहितपरः । स्वरूपयोग्यपरत्वे तु 'वैयाकरणभार्य' इत्यत्र पुंवद्भावो न सिध्येदिति भावः । व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणी । 'तदधीते तद्वेदे'त्यण् । स्वश्वस्यापत्यं स्त्री सौवश्वी । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । उभयत्र णित्त्वात्प्राप्ता आदिवृद्धिः 'न य्वाभ्या'मित्यनेन प्रतिषिध्यत इति नायं वृद्धिं प्रति फलोपहितः, किं तु स्वरूपयोग्यः । यद्यप्यैजागमनिमित्तत्वाद्वृद्धिं प्रति फलोपहितोऽपि भवत्ययं तद्धितस्तथापि वृद्धिशब्देन विहितां वृद्धिं प्रति न भवतीति भावः । अत्र व्याचक्षते—सूत्रे निमित्तशब्दः फलोपहितपरः, अन्यथा निमित्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । वृद्धेस्तद्धितस्येत्युक्तेऽपि निमित्तत्वमेव सम्बन्ध इति वृद्धिनिमित्तं यस्तद्धित इत्यर्थलाभात् । तेन वृद्धिरित्ययमर्थो लभ्यते । अन्यथा फलोपहितपरत्वलाभो निष्फलः स्यात्, उक्तदोषतादवस्थ्यादिति । सुकेशीति । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जना'दिति

बा.] आदिवृद्धिः, 'टिड्ढाण'मिति ङीप् । काषायकन्थ इति । पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तिः । अत्राऽणस्तद्धितस्य रक्तार्थकत्वान्न पुंवत्त्वनिषेधः । विकारे त्विति । विकारार्थे विद्यमानस्य तद्धितस्य न पुंवत्त्वनिषेध इत्यर्थः । हैमीति । हेम्नो विकारभूतेत्यर्थः । 'अनुदात्तादेश्चे'त्यञ्, टिलोपः, आदिवृद्धिः, 'टिड्ढे'ति ङीप् । हैमीति रूपम् । हैमी मुद्रिका यस्येति विग्रहः । पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तिः । अत्राऽञस्तद्धितस्य विकारार्थकत्वान्न पुंवत्त्वनिषेधः । स्यादेतत् । व्याकरणमधीते वेत्ति वा स्त्री वैयाकरणी, 'तदधीते तद्वेदे'त्यण् तद्धितः । 'यस्येति चे'त्यकारलोपः । अणो णित्त्वात्तन्निमित्तिकाया यकाराकारस्य पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या प्राप्ताया वृद्धेः 'न य्वाभ्या'मिति निषेधः । यकारात्प्रागैकारागमश्च, 'टिड्ढाण'मिति ङीप् । वैयाकरणी भार्या यस्येति बहुव्रीहौ पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ 'वैयाकरणभार्य' इति रूपम् । तथा स्वश्वस्यापत्यं स्त्री । 'अत इञ्' इति इञोऽपवादः शिवाद्यण्, 'यस्येति चे'ति लोपः । प्रथमवकारात्परस्य अकारस्यादिवृद्धेर्न य्वाभ्यामिति निषेधः । प्रथमवकारात्प्रागौकारागमश्च, 'टिड्ढे'ति ङीप् । सौवश्वी भार्या यस्येति बहुव्रीहौ पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ 'सौवश्वभार्य' इति रूपमिति स्थितिः । अत्रोभयत्रापि आदिवृद्धेः 'न य्वाभ्या'मिति निषेधेऽपि अणस्तस्य णित्त्वेन स्वरूपयोग्यवृद्धिनिमित्तत्वानपायात् पुंवत्त्वनिषेधो दुर्वार इत्यत आह—वृद्धिं प्रति फलोपधानाऽभावादिति । प्रतीत्यनन्तरं 'निमित्तस्य तद्धितस्ये'ति शेषः । अणो वृद्धिनिमित्तस्य यत् फलं=वृद्धिस्तेन उपधानं=तात्कालिकसाहित्यं, तदभावादित्यर्थः । 'वृद्धेस्तद्धितस्ये'त्येतावत्युक्तेऽपि निमित्तत्वसंबन्धे वृद्धेरिति षष्ठीमाश्रित्य 'वृद्धिनिमित्ततद्धितस्ये'त्यर्थलाभे सति निमित्तग्रहणात् फलोपहितनिमित्तत्वं विवक्षितमिति विज्ञायत इति भावः । यद्यप्यैजागमसिद्धवृद्धिं प्रति अण्प्रत्ययः फलोपहितमेव निमित्तन्तथापि वृद्धिशब्देन विहितां वृद्धिं प्रति फलोपहितं निमित्तं न भवत्येवेति न दोषः । वृद्धिशब्देन विहितैव वृद्धिरिह गृह्यत इत्यत्रापि इदमेव निमित्तग्रहणं लिङ्गम् । अन्यथा ऐजागमादत्र फलोपहितनिमित्तत्वस्यापि सत्त्वात्तन्निमित्तग्रहणं निष्फलं स्यात् । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्यः । स्वाङ्गाच्चेतः । 'ईत' इति च्छेदः । तदाह—'स्वाङ्गाद्य ईकार इति । सुकेशीभार्य इति । सु=शोभनाः केशा यस्याः सा सुकेशी । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति ङीष् । 'स्त्रियाः पुंव'दिति प्राप्तस्य निषेधः । पटुभार्य इति । पट्वी भार्या यस्येति विग्रहः । पटुत्वस्य अस्वाङ्गत्वान्न पुंवत्त्वनिषेधः । किंतु पुंवत्त्वे 'वोतो गुणवचना'दिति ङीषो निवृत्तिरिति भावः । अकेशभार्य इति । अविद्यमानाः केशा यस्याः सा अकेशा । 'नञोऽस्त्यर्थाना'मिति बहुव्रीहिः, विद्यमानशब्दस्य लोपश्च । स्वाङ्गत्वेऽपि न ङीष्, 'सहनञ्विद्यमाने'ति निषेधात् । अतष्टाबेव । अकेशा भार्या यस्येति विग्रहः । स्वाङ्गत्वेऽपि ईकाराऽभावान्न पुंवत्त्वनिषेधः । किंतु पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । अमानिनीति । 'स्वाङ्गाच्चे'ति निषेधो मानिन्शब्दे परतो न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । सुकेशमानिनीति । सुकेशीं

शे.] देतल्लाभ इति भावः । अत एव प्रवाहणस्य परस्य वृद्धिर्न, पूर्वस्य तु वेत्यर्थके 'प्रवाहणस्य' इति सूत्रे प्रवाहणेयीभार्य इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य' इति पुंवत्त्वनिषेधो न प्राप्नोतीति, मा भूदेवं जातेरिति भविष्यति' इति भाष्ये उक्तम् । तेन आर्धप्रस्थिकीभार्य इत्यत्रायं निषेधो न । अत्र हि 'नातः परस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिनिषेधात् पूर्वस्य वैकल्पिकत्वेनाऽभावाच्च । फलोपधानश्च यां काञ्चिद् वृद्धिं प्रति बोध्यम् । तेन पारिषद्यभार्येऽयं निषेधः । अन्यथा परिषदो ण्यस्य यावद्वृद्धिं प्रति फलोपधानाऽभावेन दोषः स्यात् । वैयाकरणभार्य इति । ऐचोस्तु न वृद्धिशब्देन विधानं नाप्यैचौ प्रति वृद्धिर्वो निमित्तम्, निषेधसंनियोगशिष्टत्वैवातिप्रसङ्गभङ्गादिति भावः । स्पष्टश्चायं प्रयोगो 'न य्वाभ्याम्' इत्यत्र कैयटे । परे तु भाष्ये तावद्वार्थे दोषवारणाय वृद्धेर्निमित्तं यस्मिं-

ब्राह्मणीभार्यः । सौत्रस्यैवायं निषेधः । तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र 'भस्याऽढे' इति तु भवत्येव ।

सङ्ख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसङ्ख्याः सङ्ख्येये ।२।२।२५। सङ्ख्येयार्थया सङ्ख्ययाऽव्ययादयः समस्यन्ते

त.] ङीष् । अकेशेति । 'सहनञ्विद्यमाने'ति निषेधान्ङीषभावः । **जातेश्च** । यद्यत्र 'जातेरित्येव विहित' इति व्याख्यायेत तर्हि हास्तिकमित्युदाहरणे 'औपसङ्ख्यानिकस्य नायं निषेध' इति भाष्योक्तिर्न सङ्गच्छेत । हस्तिन्शब्दात् 'जाते'रिति ङीष्न विहितः, अदन्तत्वाऽभावात्, किं तु 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीब्विहित इति पुंवद्भावनिषेधस्याऽप्रसक्तेरत आह—**जातेः पर इति** । एवं च 'हस्तिनीभार्यः', 'शुनीभार्य' इत्यादावपि निषेधः सिध्यतीति भावः ।

यः **स्त्रीप्रत्यय इति** । टाबादिः । प्राचा तु ङीषेवोपात्तस्तदयुक्तमिति ध्वनयन्नुदाहरति—**शूद्राभार्य इति** । **ब्राह्मणीति** । शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् । प्राचा तु 'ङीष् न पुंव'दिति व्याख्याय 'ब्राह्मणीभार्य' इत्युदाहृतं, तदसत् । **सौत्रस्यैवेति** । व्याख्यानादिति भावः । 'न कोपधायाः' इति निषेधस्तु 'भस्याढे' इति प्राप्तस्यापि भवत्येव । तेन विलेपिकाया धर्म्यं वैलेपिकमिति सिद्धम् । यदि 'अण्महिष्यादिभ्यः' इत्यणि पुंवद्भावः स्यात्तर्हि ककारोऽत्र न श्रूयेत । एतच्च 'न कोपधायाः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । प्रासङ्गिकं समाप्य प्रकृतमनुसरति—**सङ्ख्ययेति** । सामानाधि-

---

बा.] मन्यत इत्यर्थे 'मनश्चे'ति णिनिः, उपधावृद्धिः, उपपदसमासः, सुब्लुक्, पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तिरिति भावः ।

जातेश्च । 'इत' इति अस्वरितत्वान्नानुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह—**जातेः परो यः स्त्रीप्रत्यय इति** । **शूद्राभार्य इति** । 'शूद्रा चामहत्पूर्वे'ति जातिलक्षणङीषोऽपवादष्टाप् । पुंवत्त्वनिषेधान्न टापो निवृत्तिः । **ब्राह्मणीभार्य इति** । पुंवत्त्वनिषेधान्न शार्ङ्गरवादिङीनो निवृत्तिः । ननु हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र 'अचित्तहस्ती'ति ठकि हस्तिनीशब्दस्य 'भस्याऽढे' इति कथं पुंवत्त्वं 'जातेश्चे'ति निषेधादित्यत आह—**सौत्रस्यैवायं निषेध इति** । सूत्रविहितस्येत्यर्थः । 'भस्याऽढे' इति तु वार्तिकमिति भावः । एतच्च 'न कोपधायाः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

सङ्ख्यया । शेषग्रहणम्, 'अनेकमन्यपदार्थे' इति च निवृत्ते । 'बहुव्रीहि'रित्यनुवर्तते । 'सुप्सुपा' इति च । 'सङ्ख्येये' इत्येतत्सङ्ख्ययेत्यत्रान्वेति । सङ्ख्यया परिच्छेद्यं-सङ्ख्येयम् । 'तत्रार्थे विद्यमानया सङ्ख्यये'ति लभ्यते । सङ्ख्याशब्दश्चायं न स्वरूपपरः, किंतु एकादिशतान्तशब्दपरः । तदाह—**सङ्ख्येयार्थया सङ्ख्ययेति** । एकादिशब्देन सुबन्तेनेत्यर्थः । **अव्ययादय इति** । अव्यय-आसन्न-अदूर-अधिक-सङ्ख्या एते सुबन्ता इत्यर्थः । अत्रापि सङ्ख्याशब्दो न स्वरूपपरः, किंतु एकादिशब्दपर एव । अत्रेदमवधेयम्—विंशतेः प्रागेकादिशब्दाः सङ्ख्येयेषु वर्तन्ते, विशेष्य-

---

शे.] मित्यर्थाश्रयणं कृतम् । निमित्तग्रहणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भावाऽनाश्रयणमिति शब्दव्यापाराश्रयणे न मानम् । ऐचौ प्रति च तद्धितस्य निमित्तत्वमस्त्येव, अधिकारप्राप्तत्यागे मानाऽभावात् । किञ्चैतत्सूत्रे वृद्धिपदानुवृत्त्या ऐचोरपि वृद्धिशब्देन विधानमस्ति । अत एव दाविकीभार्ये 'देविकाशिंशपे'त्यात्वे पुंवत्त्वनिषेधः । भाष्ये देविकेत्यस्य प्रथमाध्याये करणेनैपामाकारस्य वृद्धिसञ्ज्ञां विधाय 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यनेन तद्विधानमिति पक्षान्तरस्योक्ततया तदेकफलत्वाय तत्र वृद्धिपदसम्बन्धसत्त्वात् । सूत्रमेतद्दूषणमात्रेण च तद्दूषितमित्यन्यत् । एवञ्चैज्विधायके ऐजंशेऽपि तत्संबन्ध इत्यर्थायातम् । मण्डूकानुवृत्तौ मानाऽभावात् । एवञ्च वैयाकरणीभार्यं इत्येव सत्यभिधाने । अत एव 'न य्वाभ्याम्' इति सूत्रे यद्यपि नित्यत्वादैचि वृद्धिस्तयोरेव स्यादिति निषेधवैयर्थ्यमाशङ्क्य विषयार्थं दाप्यश्विरिति समाहितम् । तत्पक्षे पुंवत्त्वनिषेधाऽलाभात् । यद्यप्यपवादो वृद्धेरयमिति वृद्ध्यप्राप्त्यैव निषेधवैयर्थ्यं वक्तुं युक्तं, तथापि विषयभेदाद्यापवादत्वम् । 'असम्भवे एवापवादत्वम्' इति वार्तिकमते एवमुक्तम् । किंच वृद्धिरादैच्सूत्रे आदैज्मात्रग्रहणपक्षे वैयाकरणभार्ये तावद्भार्ये इव निषेधानापादनेन तत्र तत्प्रवृत्तेरिष्टत्वमनुमीयते । किंचात्र पुंवत्त्वे इष्टे निषेधवारणाय शब्दव्यापाराश्रयणस्यावश्यकत्वेन वृद्धिरादैच्सूत्रे तावद्भार्ये दोषवारणाय व्यधिकरणबहुव्रीहिपर्यन्तं भाष्यकृतोऽनुधावनं विफलं स्यात् । एतेन तद्भावितानामेव संज्ञेति पक्षेऽत्र पुंवत्त्वप्रतिषेधाऽप्राप्तिरुपदोपानुद्भावनेनाऽत्र तन्निषेधोऽनिष्ट इत्यपास्तम् । मदुक्तरीत्याऽस्यापि तद्भावितत्वेनैतद्दोषानुपन्यास इत्यस्य वक्तुं शक्यत्वादित्याहुः । **तदन्ता स्त्रीति** । तदन्तस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्येत्यर्थः । स्त्रिया इति षष्ठ्यन्तानुवृत्तेरेवमेवौचित्यात् । **सुकेशीति** । 'स्वाङ्गाच्च' इति ङीष् । 'अमानिनी'ति निषेधो 'दीर्घमुखमानिनी'त्यादावपि । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया मानिन्ग्रहणेन मानिनीशब्दस्यापि ग्रहणात् । यतो यो विहितस्तद्विशिष्टस्यैव तेन ग्रहणमिति नियमे मानाभावादिति ध्वनितं भाष्ये । तद्ध्वनयन्नाह—**सुकेशमानिनीति** । **जातेः पर इति** । स्वाङ्गादित्येतत्साहचर्यात्, व्याख्यानाच्च जातेरित्येषा पञ्चमीति भावः । अत एव दारदिकेत्यत्रायं निषेधो न । 'स्त्रियाः पुंवद्' इति सूत्रेऽनूङ् इत्यस्य पर्युदासत्वे 'ऐडविडभार्यः' इत्यादौ दोषानुद्भावनम् । ऐडविडवृन्दारिकेत्यादावेतदुद्भावनन्तु पुंवदिति सूत्रेऽप्येतदनुवृत्ति तत्रापीदृशार्थकत्वमेवेति ध्वनयितुं, न तु पुंवत्त्वाऽप्राप्त्या । यत्तु तत्र 'जातेश्च' इति निषेधः, 'पुंवत्कर्मधारये'ति तु निषेधविषये एवेति तदाशय इति, तन्न । इडविडादीनामतत्प्रप्रत्ययपरत्वे भाष्यमते जातित्वाऽभावादिति दिक् । यत्त्वत्रापि अमानिनीत्येव, कठमानिनीति वृत्त्युक्तं, तत्तु भाष्येऽनुपलम्भान्मूलकृतोपेक्षितम् । **सौत्रस्यैवायमिति** । 'न कोपधायाः' इति सूत्रव्यतिरिक्तः सर्वोऽपि निषेध इत्यर्थः

स बहुव्रीहिः । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः । नव एकादश वेत्यर्थः । 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये' इति वक्ष्यमाणो डच् । **ति विंशतेर्डिति** ।६।४।१४२। विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्याड्डिति । आसन्नविंशाः । विंशतेरासन्ना इत्यर्थः । अदूरत्रिंशाः । अधिकचत्वारिंशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । द्विरावृत्ता दश द्विदशाः । विंशतिरित्यर्थः ।

त.] कण्ठ्यस्यान्यपदार्थवृत्तेश्च विरहात्पूर्वेणाऽप्राप्तौ वचनम् । **दशानामिति** । उपगता दश येषामिति न विगृहीतं, पूर्वेणैव सिद्धेः । **उपदशा इति** । उपशब्दः समीपे समीपिनि च वर्तते । आद्येऽव्ययीभावः, द्वितीये तु बहुव्रीहिरिति विवेकः । **नव एकादश वेत्यर्थ इति** । सङ्ख्याद्वारकसम्बन्धस्याऽन्तरङ्गत्वादिति भावः । तेन दशानां वृक्षादीनां समीपे ये सन्ति गवादयस्ते 'उपदशा' इति न प्रयुज्यन्ते । सूत्रे तीति लुप्तषष्ठीकमित्याशयेनाह—**तिशब्दस्येति** । **आसन्नविंशा इति** । इह तिलोपोत्तरम् 'अतो गुणे' इति पररूपमेव, न तु टिलोपः, टिलोपस्याऽऽभीयत्वेनाऽसिद्धत्वात् । न चात्र पररूपमपि न स्याट्टिलोपस्य स्थानिवत्त्वादिति शङ्क्यम्, अज्झलादेशोऽजादेशो न भवतीति 'अचः परस्मि'न्नित्यस्याऽप्रवृत्तेः । 'स्थानिवदादेशः' इति तु न प्रवर्तत एव, शास्त्रीये कार्ये हि कर्तव्ये तत्प्रवृत्तिर्न तु विघातार्थमिति सिद्धान्तात् । **विंशतेरिति** । इहापि आसन्ना विंशतिर्येषामिति न विगृहीतम्, उक्तयुक्तेः । **अदूरेत्यादि** । अदूरात्त्रिंशतः, अधिकाश्चत्वारिंशत इति विग्रहौ बोध्यौ । **द्वित्रा इति** । वाऽर्थेऽयं बहुव्रीहिः । सच

बा.] लिङ्गश्च । दशादयो नित्यबहुवचनान्ताः । विंशत्यादिशब्दास्तु नित्यमेकवचनान्ताः, सङ्ख्यायां सङ्ख्येये च वर्तन्ते, नवतिपर्यन्ताः नित्यस्त्रीलिङ्गाश्च । यथा विंशतिर्ब्राह्मणाः, ब्राह्मणानां विंशतिरिति । यदा विंशत्यादिः सङ्ख्या, ततो द्वित्वबहुवचने स्तः । यथा गवां द्वे विंशती इति । चत्वारिंशदिति गम्यते । गवां तिस्रो विंशतय इति । षष्टिरिति गम्यते । 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे सङ्ख्याः सङ्ख्येयसङ्ख्ययोः । सङ्ख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः ।' इत्यमरः । अत्राव्ययस्योदाहरति—**उपदशा इति** । उपशब्दस्य समीपार्थकस्याव्ययीभाव उक्तः । इह तु समीपवर्तिनि उपशब्दो वर्तते । दशसमीपवर्तिन इत्यर्थः । ततश्च अन्यपदार्थवृत्तित्वाऽभावादप्रथमान्तत्वाच्च 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यप्राप्ते वचनमिदम् । तस्य दशानां वृक्षादीनां समीपवर्तिनो गवादय इत्यर्थभ्रमं वारयति—**नवैकादश वेत्यर्थ इति** । सामीप्यमिह दशन्शब्दार्थगतदशत्वापेक्षम्, एकार्थीभावबलात् । तथाच दशत्वसमीपवर्तिसङ्ख्यावत्सु उपशब्द इति फलति । ततश्च दशत्वसमीपवर्तिसङ्ख्यावन्त इति बोधपर्यवसानं भवति । **डजिति** । उपदशन्शब्दाड्डचि 'नस्तद्धिते' इति टिलोप इति भावः । आसन्नशब्दस्य विंशतिशब्देन षष्ठ्यन्तेन समासे डचि कृते 'टे'रितीकारमात्रस्य लोपे प्राप्ते आह—**ति विंशतेर्डिति** । तीति लुप्तषष्ठीकम् । 'भस्ये'त्यधिकृतम् । 'अल्लोपोऽनः' इत्यनुवर्तते । तदाह—**विंशतेर्भस्येति** । अलोऽन्त्यस्ये'ति न भवति, 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधि'रित्युक्तेः । **आसन्नविंशा इति** । विंशतिसङ्ख्याऽऽसन्नसङ्ख्यावन्त इत्यर्थः । डचि कृते आसन्नविंशति-अ-इति स्थिते, तिलोपे सवर्णदीर्घं बाधित्वा 'अतो गुणे' इति पररूपे, आसन्नविंशशब्दोऽदन्तः । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' इति प्रत्ययलक्षणाऽभावेनाऽपदत्वात् । अथाऽदूरशब्दस्योदाहरति—**अदूरत्रिंशा इति** । त्रिंशतोऽदूरा इति विग्रहः । त्रिंशत्सङ्ख्याया अदूरसङ्ख्यावन्त इत्यर्थः । डचि टिलोपः । अधिकस्योदाहरति—**अधिकचत्वारिंशा इति** । चत्वारिंशतोऽधिका इति विग्रहः । चत्वारिंशत्सङ्ख्याया अधिकसङ्ख्यावन्त इत्यर्थः । डचि टिलोपः । सङ्ख्यावाचकशब्दस्य सङ्ख्यावाचकशब्देन समासमुदाहरति—**द्वित्रा इति** । वाऽर्थे बहुव्रीहिः । द्वित्र्यन्यतरा इत्यर्थः । डचि टिलोपः । ननु 'द्वित्रा आनीयन्ता'मित्युक्ते कदाचिद्द्वावानयति, तदा कथं बहुवचनमिति चेत्, अत्र भाष्ये 'अनिश्चये बहुवचनं प्रयोक्तव्य'मिति वचनात् समाहितम् । तथा 'कार्यान्वये विकल्पः, शब्दात्तु नियमेन कोटिद्वयोपस्थितिः । तदुपस्थित्यनन्तरमन्यतरानयनमिच्छया । अतः शब्दान्नियमेन पञ्चानामुपस्थिति'रित्यपि समाहितम् । नच वाऽर्थप्राधान्यात् 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्येवाऽत्र सिद्धमिति वाच्यं, 'शेषाद्विभाषे'ति कबभावार्थकत्वात् । स हि कप् 'अनेकमन्यपदार्थे' इति विहितबहुव्रीहावेव प्रवर्तत इति भाष्ये स्पष्टम् । अथ सङ्ख्यायाः सङ्ख्यया समासे उदाहरणान्तरमाह—**द्विदशा इति** । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्सुजर्थान्तर्भावेण पूर्वपदस्य वृत्त्याश्रयणात् समासे सुचो न श्रवणमिति भाष्ये स्पष्टम् । द्वित्वसङ्ख्याकदशत्ववन्त इत्यर्थः । फलितमाह—**विंशतिरित्यर्थ इति** ।

शे.] उपदशा इति । दशसमीपवर्तिन इति बोधः । दशसमीपाश्चाभिधानस्वाभाव्यात् स्ववृत्तिदशत्वसमीपसंख्यावन्त एव, तदाह—**नवैकादश वेत्यर्थ इति** । अत एव नित्यंबहुवचनान्तोऽयम् । **आसन्नविंशा इति** । तिलोपे पररूपम् । समुदायस्य पदभिन्नस्याऽन्तेऽकारसत्त्वात् । यस्येति लोपस्तु न, आभीयतया तिलोपस्याऽसिद्धत्वात् । **द्वौ वेति** । संशयविषयो हि नियमेन परस्परप्रतिक्षेपकः । अत एव संशये परस्परप्रतिक्षेपकाऽनेकधर्मवत्त्वं धर्मिणि भासते । तदेव विषयनिष्ठं वाऽर्थः । अयं स्थाणुर्न वा, व्रीहिभिर्यवैर्वेत्यादौ संशयात्मक एव बोधः । स च परस्परप्रतिक्षेपकतत्तद्वस्तुमानित्याद्याकारः । तत्र कचित् बलवत्प्रमाणेनैका

दिङ्नामान्यन्तराले ।२।२।२६। दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं—दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणाद्यौगिकानां न । ऐन्द्र्याः कौबेर्याश्चान्तरालं दिक् । **तत्र तेनेदमिति सरूपे** ।२।२।२७। सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते, कर्मव्यतिहारे द्योत्ये, स बहुव्रीहिः । इतिशब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते ।

त.] वार्थो न विकल्पः, पक्षे द्विवचनस्याप्यापत्तेः, किं तु संशयः । स चाऽनियतसङ्ख्यावमर्शी, तत्र च त्रयोऽपि सर्वदा भासन्त इति तदपेक्षं बहुवचनमेव । आनयनादिक्रियान्वयस्तु द्वयोस्त्रयाणां वेत्यनियत एवेत्याहुः । **द्विरावृत्ता इति** । सुजर्थे बहुव्रीहिरित्यर्थः । वृत्तौ तु सुजर्थान्तर्भावेणैवैकार्थीभावाश्रयणात्सुचोऽप्रयोगः । सङ्ख्येति किम् ?। चत्वारो ब्राह्मणाः । अव्ययेत्यादि किम् ? । ब्राह्मणाः पञ्च । सङ्ख्येये इति किम् । अधिका विंशतिर्गवाम् । सङ्ख्यायेयं सङ्ख्येति न समासः । आ दशतः सङ्ख्याः सङ्ख्येये वर्तन्ते न तु सङ्ख्यायाम् । विंशत्याद्याः सङ्ख्यास्तु सङ्ख्येय-सङ्ख्ययोर्वर्तन्ते । यदा तु सङ्ख्येये विंशतिशब्दस्तदा भवत्येव समासः—अधिकविंशा इति । **तत्र तेनेदं । ग्रहणविषय इति** । गृह्यते अनेनेति ग्रहणं=केशादि । तद्विषयो=वाच्यो ययोस्ते सरूपे । प्रह्रियते अनेनेति प्रहरणं=दण्डादि, तद्विषयो=वाच्यो ययोरिति प्राग्वत् । **कर्मव्यतिहारः**=परस्परग्रहणं, परस्परप्रहरणं च । ननु 'ग्रहणविषये सप्तम्यन्ते समस्येते, प्रहरणविषये तृतीयान्ते चे'त्यादिविषयविशेषः सूत्राक्षरैः कथं लभ्यत इत्यत आह—**इतिशब्दादिति** । स हि लौकिकीं विवक्षां दर्शयति । लोके केशाकेशीत्यादिप्रयोगे यावानर्थः प्रतीयते तावत्यर्थे बहुव्रीहि-

बा.] **दिङ्नामानि** । **नामानी**त्यनन्तरं 'सुबन्तानि परस्पर'मिति शेषः । **प्राग्वदिति** । समस्यन्ते, स च बहुव्रीहिरित्यर्थः । 'नामानी'ति बहुत्वमविवक्षितमित्यभिप्रेत्योदाहरति—**दक्षिणस्याश्चेति** । **दक्षिणपूर्वेति** । स्त्रीत्वं लोकात् । यद्वा अन्तरालमिह दिगेव गृह्यते । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवत्त्व'मिति भाष्यम् । यद्यप्युपसर्जनत्वात्सर्वनामत्वन्तथापि भूतपूर्वगत्या सर्वनामत्वमादाय पुंवत्त्वं भवति, अत एव भाष्यात् । ननु दिशोरन्तराले इत्येव सिद्धे नामग्रहणं किमर्थमित्यत आह—**नामग्रहणादिति** । दिक्षु रूढाः शब्दा 'दिङ्नामानी'त्यनेन विवक्षिताः । ऐन्द्रीशब्दः कौबेरीशब्दश्चेन्द्रसंबन्धात्कुबेरसंबन्धाच्च प्रवृत्तो यौगिक एव, न रूढ इति भावः । **तत्र तेन** । समास इति, बहुव्रीहिरिति चाधिकृतम् । 'तत्रे'त्यनेन सप्तम्यन्ते पदे विवक्षिते । 'ग्रहणविषये' इति प्रथमाद्विवचनान्तं तद्विशेषणमध्याहार्यम् । 'तेने'त्यनेन तु तृतीयान्ते पदे विवक्षिते । 'प्रहरणविषये' इति, प्रथमाद्विवचनान्तं तद्विशेषणमध्याहार्यम् । 'सरूपे' इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदविशेषणम् । 'ग्रहणविषये' इति 'प्रहरणविषये' इति तु सप्तम्यन्तयोस्तृतीयान्तयोश्च यथासङ्ख्यमन्वेति । 'इद'मित्यर्थनिर्देशः । 'युद्धं प्रवृत्त'मिति तद्विशेष्यमध्याहार्यम् । 'कर्मव्यतिहारे द्योत्ये' इत्यप्यध्याहार्यम् । तदाह—**सप्तम्यन्ते इति** । प्रथमाद्विवचनमिदम् । **ग्रहणविषये इति** । गृह्यते अस्मिन्निति ग्रहणं=केशादि । अधिकरणे ल्युट्, तत् विषयः=वाच्यं ययोस्ते ग्रहणविषये । ग्रहणवाचके इति यावत् । **प्रहरणविषये इति** । प्रह्रियते अनेनेति प्रहरणं=दण्डादि । तत्-विषयः=वाच्यं ययोस्ते प्रहरणविषये । प्रहरणवाचके इति यावत् । अत्रापि 'सरूपे पदे' इत्यन्वेति । **इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे इति** । 'इद'मिति सामान्यार्थनिर्देशः । 'युद्ध'मिति विशेषनिर्देशः । अतः केशाकेशि युद्धमिति न पुनरुक्तिः । परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च कर्मव्यतिहारः । ननु 'ग्रहणविषये' 'प्रहरणविषये' इत्यध्याहारे किं प्रमाणमित्यत आह-**इतिशब्दादिति** ।

शे.] कोटिर्बाध्यैव । यत्र तु न तथा बाधकं तत्र क्वचिदैच्छिकं पाक्षिकानुष्ठानम्, क्वचिद्व्यवस्थितं, लक्ष्यानुरोधादित्यन्यत् । एवञ्च नियमतः पञ्चाऽस्मादुपतिष्ठन्त इति बहुवचनम् । वस्तुतो द्वित्र्यन्यतरा इत्यादिरीत्या बोधः । अत एव 'वाऽर्थप्राधान्यात्पूर्वसूत्रेणैव सिद्धम् इति' भाष्योक्तं सङ्गच्छते । **द्विरावृत्ता इति** । शब्दशक्तिस्वभावात्सुजर्थान्तर्भावेण पूर्वपदस्य वृत्त्याश्रयणात्सुचोऽप्रयोगः । द्वित्वसंख्योत्पत्तिकाऽऽवृत्तिविषया दशेति बोधः । न चात्र संख्येयं वाऽर्थः सुजर्थश्चान्यपदार्थ इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमितिवाच्यम् । अधिकदशा इत्यर्थं सूत्रसत्त्वात्, कबभावार्थमस्यावश्यकत्वाच्च । शेषाधिकारस्थेन 'अनेकम्' इति सूत्रेण समास एव कप्प्रवृत्तेः । 'शेषात्' इति सूत्रे 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इत्याद्यपेक्ष एव शेष इति भाष्ये स्पष्टम् । एवं च डज्विषये पूर्वसूत्रेण समासे पाक्षिकः कबिष्ट एवेति बोद्धव्यम् । संख्येति किम् ?, चत्वारो विप्राः । अव्ययेत्यादि किम् ?, विप्राः पञ्च । संख्येये इति किम् ?, अधिका विंशतेर्गावो सङ्ख्येति । **अन्तराले इति** । अन्तरालशब्देन दिगेव, प्रत्यासत्तेः । अत एवास्य नित्यस्त्रीलिङ्गता । इदं सूत्रमसमानाधिकरणार्थं कबभावार्थं च । **दक्षिणपूर्वेति** । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वम् । **तत्र तेनेदम्** । सप्तम्यन्ते इत्यादीनि प्रथमाद्विवचनान्तानि । ग्रहणविषये इत्यादेर्ग्रहणक्रियाद्यन्तर्भावेण वृत्तिमापन्ने इत्यर्थः । **इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे इति** । तत्र विशेष्ये इत्यर्थः । अत एव 'केशाकेशि युद्ध'मिति सङ्गच्छते । यत्र न तदुपादानं तत्राध्याहारः । इदं क्रियामात्रोपलक्षणम् । भाष्ये 'क्रियाभिधानात्' इत्युक्तेः । ग्रहणप्रहरणेत्यप्येवम् । अत एव कर्णाकर्णि प्रथितमयशः' इत्यादिप्रसि-

अन्येषामपि दृश्यते [।६।३।१३७] दीर्घ इत्यनुवर्तते । 'इचि कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः' । इच् समासान्तो वक्ष्यते । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं—केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं—दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि । ओर्गुणः ।६।४।१४६। उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । अवादेशः । बाहूबाहवि । 'ओरो'दिति वक्तव्ये गुणोक्तिः—संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ज्ञापयितुम् । तेन

त.] भवतीत्यर्थः । अन्येषामपि दृश्यते । अत्र प्राञ्चा 'दृशिग्रहणात्कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घत्वम्, आत्वं वाऽनचि' इत्युक्तम् । तत्र 'आत्वं वा' इत्यपाणिनीयम् । अतएव मुष्टामुष्टीत्युदाहरणमप्यप्रामाणिकमेव । एतच्च मनोरमायां स्पष्टम् । ओर्गुणः । तद्धिते किम् ? । पट्वी । नाव्योः । गुणोक्तिरिति । यद्यपि 'ओरो'दिति सूत्रितेऽपि 'भस्य' 'तद्धिते' इत्येवंरूपसंज्ञापूर्वकत्वमस्त्येव, तथापि विधेयसमर्पकं पदं यत्र संज्ञारूपं स एव संज्ञापूर्वको विधिरिति भावः । यद्यपि 'ओ'दिति तपरस्तत्कालस्य संज्ञैव, तथापि इह तकार उच्चारणार्थः, तपरत्वे फलाऽभावात् ।

बा.] इतिशब्दो लौकिकप्रसिद्धप्रकारवचनः । 'केशाकेशी'त्यादिलौकिकप्रयोगे यावानर्थः प्रसिद्धस्तावत्यर्थेऽयं बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः । अन्येषामपि दृश्यते । अनुवर्तते इति । 'ढ्रलोपे इत्यत' इति शेषः । 'नहिवृतिवृषी'त्यादिपूर्वसूत्रोक्तादन्येषामपि दीर्घो दृश्यत इत्यर्थः । अतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह—कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घ इति । 'बहुव्रीहौ चेत् कर्मव्यतिहारे एव पूर्वपदान्तस्यैव दीर्घ' इत्यर्थः । तेन 'तुराषा'डित्यादौ दीर्घो निर्बाधः । दृशिग्रहणादयमर्थो लभ्यते । वक्ष्यत इति । 'इच्कर्मव्यतिहारे इति सूत्रेणे'ति शेषः । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विति । वृत्तिग्रन्थ एवात्र प्रमाणम् । अव्ययीभावत्वमिति । तत्र 'अव्ययीभावः' इत्यनुवृत्तेरिति भावः । अव्ययत्वमिति । 'अव्ययीभावश्चे इत्यनेने'ति शेषः । 'अव्ययादाप्सुपः' इति सुब्लुक् तत्फलमिति भावः । गृहीत्वेति । 'परस्पर'मिति शेषः । न च केशग्रहणस्य पुरुषकर्तृकत्वात् प्रवृत्तेश्च युद्धकर्तृकत्वात्समानकर्तृकत्वाऽभावात्कथमिह क्त्वाप्रत्यय इति वाच्यं, गृहीत्वेत्यनन्तरं 'स्थितयो'रित्यध्याहारात् । ततश्च अस्य केशेषु सः, तस्य केशेष्वयमित्येवं परस्परं गृहीत्वा स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहवाक्यं फलितम् । केशाकेशीति । केशेषु केशेष्वित्यनयोर्ग्रहणाद्यन्तर्भावेन वृत्तिघटकयोः समासे सति सुब्लुक् । पूर्वपदस्य दीर्घः । इच्समासान्तः । 'यस्येति चे'त्यकारलोपः । अव्ययत्वात्सुब्लुगिति भावः । अन्यपदार्थवृत्तित्वेऽपि एकशेषापवादोऽयं बहुव्रीहिसमासः, अप्रथमान्तार्थश्च, दण्डैश्चेति । अस्य दण्डैः सः, तस्य दण्डैरयमित्येवं परस्परं प्रहृत्य स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहार्थः । दण्डादण्डीति । दण्डैर्दण्डैरित्यनयोः प्रहरणाद्यन्तर्भावेन समासघटकयोः समासे सति सुब्लुक्, पूर्वपदस्य दीर्घः, इच्, 'यस्येति च' इति अकारलोपः । अव्ययत्वात्सुब्लुक् । मुष्टीमुष्टीति । अस्य मुष्टिभिः सः, तस्य मुष्टिभिरयमित्येवं परस्परं प्रहृत्य स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहः । मुष्ट्या मुष्ट्या इत्यनयोः समासे सति सुब्लुगादि पूर्ववत् । 'मुष्टामुष्टी'ति पूर्वपदान्तस्य आत्वमपाणिनीयमेव । ओर्गुणः । ओरित्युकारात्षष्ठ्येकवचनम् । तेन भस्येत्यधिकृतं विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'नस्तद्धिते' इत्यनुवर्तते । तदाह—उवर्णान्तस्येति । बाहूबाहवीति । बाहौ बाहौ च परस्परं गृहीत्वा स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहः । समासः, सुब्लुक्, पूर्वपदस्य दीर्घः, इच् । 'यस्येति चे'ति बाधित्वा ओर्गुणः, अवादेशः । अव्ययत्वात्सुपो लुक् । ननु गुण उकारस्थाने भवन् स्थानसाम्यादोकार एव भवति, ततश्च लाघवात् 'ओरो'रित्येव सिद्धे 'गुण' इति गुरुनिर्देशो व्यर्थ इत्यत आह—ओरोदिति ।

शे.] मिथालत्पृशन्कुचतटीम्' इत्यादि सङ्गच्छते । अयं विषयविशेष इति । ग्रहणादिरूपोऽन्यपदार्थक्रियारूपः, कर्मव्यतिहाररूपश्चेत्यर्थः । इतिशब्दश्चाऽत्र प्रकाशे । तत्त्वं च लोकप्रसिद्धत्वम् । तदुच्यते—'इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयति' इति । कर्मव्यतिहारः—परस्परग्रहणादि । 'इच् कर्मव्यतिहारे' इति समासान्तस्यैतद्विषयतैव । इतिशब्दबलेन तत्राऽस्य प्रतिपदोक्तत्वात् । इतीति । तुराषाडित्याद्यर्थमावश्यकेनानेन सूत्रेणेत्यर्थः । तिष्ठद्गुष्विति । अत्र च वृत्त्यादि प्रमाणम् । द्विदण्ड्यादिपठिते उभाभ्यां हस्ताभ्यामित्यर्थके उभयाहस्तीत्यादौ विभक्त्यश्रवणायाऽव्ययत्वं, केशाकेशि कुर्वन्नित्यादौ पराङ्गवत्त्वायाव्ययीभावत्वम् । 'अव्ययानां न' इति निषेधस्याऽव्ययीभावेऽभावादिति बोद्धव्यम् । केचित्तु इच्प्रत्ययस्य स्वरादिषु पाठादव्ययत्वम्, अव्ययीभावत्वफलांशे न दृढतरं मानं, नापि तत्प्रयोगः प्रमित इत्याहुः । गृहीत्वेति । क्त्वाप्रत्ययोऽध्याहृतस्थित्यादिक्रियामादाय बोद्धव्यः । केशेषु केशेषु गृहीत्वा स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थात् । ग्रहणकर्मत्वं प्रत्यासत्त्या केशादिविशिष्टपुरुषाणां बोद्धव्यम्, युद्धस्यानेककर्तृकत्वात् । केशादिपदद्वयप्रयोगात्, समासाच्च कर्मव्यतीहारस्य लब्धत्वेन 'व्यती'ति नोक्तम् । इदं सूत्रं वैयधिकरण्यार्थम् । ओरोदितीति । ओरित्यस्याप्युपलक्षणमिदम् । सञ्ज्ञापूर्वेति । इदं कैयटहरदत्ताद्यनुरोधेनोक्तम् । भाष्ये तु न दृश्यते । स्वयंभुव इदमित्यर्थेऽणि स्वायंभुवो

'स्वायम्भुव'मित्यादि सिद्धम् । सरूपे इति किम् ? । हलेन मुसलेन । **तेन सहेति तुल्ययोगे** ।२।२।२८। तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत् । **वोपसर्जनस्य** ।६।३।८२। बहुव्रीहेरवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा आगतः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् । सकर्मकः । सलोमकः ।

त.] 'ओरो' इत्येव वाऽस्तु । 'स्वं रूपं शब्दस्ये'ति तु प्रत्याख्यातमिति भावः । स्यादेतत्–तपरस्तत्कालस्य संज्ञा भवतीति 'गुरोरनृतः' इति प्लुतनिषेधस्यापि संज्ञापूर्वकत्वेनाऽनित्यत्वात्क्लृ३प्तशिखेत्यत्र प्लुतसिद्धये 'ऋलृक् सूत्रे ऋकारात्पृथक् लृकारोपदेशो व्यर्थः । सावर्ण्ये सत्यप्युक्तरीत्या लृकारस्य प्लुतसिद्धेरनित्यत्वज्ञापनस्य निष्फलत्वात् । न चैवमपि ऋदितामॢदित्कार्यमॢदितामृदित्कार्यं च वारयितुमनित्यत्वज्ञापनमावश्यकमिति वाच्यं, राजृभ्राजृभ्लृशक्लृ इति पृथगनुबन्धकरणसामर्थ्यात्, 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' 'लृदितः परस्मैपदेषु' इति पृथगनुवादसामर्थ्याच्च तत्कार्याणामसाङ्कर्यसिद्धेरिति चेदत्राहुः—'गुरोरनृतः' इत्यनेन ऋद्भिन्नस्य गुरोः प्लुतविधानात् 'अनृतः' इत्येतदनूद्यमानगुरुविशेषणत्वेनानुवादरूपमेव, न तु विधेयसमर्पकसंज्ञारूपं पदमिति ऋस्थानिकप्लुतनिषेधस्याऽनित्यत्वाऽसिद्ध्या क्लृ३प्तशिखेत्यत्र प्लुतो न सिध्यति, ततश्च तत्सिद्ध्यर्थमुक्तज्ञापनायोभयोपदेश आवश्यक इति । अन्ये तु–ऋकारात्पृथग्लृकार उपदेष्टव्य एव, ऋकारोपदेशेन लृकारस्याऽलाभात् । न च 'ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्य'मिति वचनात्तल्लाभः शङ्क्यः । वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतोऽप्रवृत्तेरित्याहुः । **तेन सहेति** । तुल्ययोगे किम् ? । 'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी' । इह सहशब्दो न तुल्ययोगवचनः, भारकर्मकवहनक्रियायां पुत्राणामनन्वयात् । किं तु विद्यमानवचनः, दशसु पुत्रेषु विद्यमानेष्वित्यर्थः, एतच्च सहशब्दस्य विद्यमानार्थत्वमप्यस्तीति वक्तुमुक्तम् । प्रत्युदाहरणशरीरं तु 'सह पुत्रै'रित्येवेति बोध्यम् । तृतीया तु 'सहयुक्ते' इत्यनेनैव । **वोपसर्जनस्य** । उपसर्जनस्येति न सहस्य विशेषणम्, अव्यभिचारात् । किं तूत्तरपदेन संनिधापितस्य समासस्य । तच्चावयवद्वारकम् । उपसर्जनसर्वावयवकस्य समासस्येत्यर्थः । तदेतत्फलितमाह—**बहुव्रीहेरिति** । तेनेह न,–सहयुध्वा । सहकृत्वा । 'राजनि युधि कृञः' 'सहे चे'ति क्वनिपि उपपदसमासाविमौ । 'सहस्य सः संज्ञाया'मित्यतोऽनुवर्तनादाह—**सहस्य सः स्यादिति** । प्रायिक-

---

बा.] नचैवमपीह तद्धितसंज्ञापूर्वकत्वं दुर्वारमिति वाच्यं, विधेयसमर्पकं पदं यत्र संज्ञारूपं स एव संज्ञापूर्वकविधिरित्यभ्युपगमात् । नच 'ओ'दिति तपरस्तत्कालस्य संज्ञेति वाच्यं, विधीयमानत्वादेव तत्कालत्वासिद्ध्या तकारस्य उच्चारणार्थत्वात् । **स्वायम्भुवमिति** । स्वयम्भुवोऽपत्यमित्यर्थे अण्, स्वायंभुवः । संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वादोर्गुणाऽभावे उवङ्, आदिवृद्धिरिति भावः । 'स्वायम्भुव'मिति पाठे तस्येदमित्यण् । **हलेन मुसलेनेति** । अत्र असरूपत्वाद्धलामुसलीति न भवतीति भावः । **तेन सहेति** । **तुल्ययोगे इति** । युगपत्कालिकक्रियायोगे इत्यर्थः । **तृतीयान्तेनेति** । तेनेत्यनेन तल्लाभादिति भावः । **प्राग्वदिति** । समस्यते स बहुव्रीहिरित्यर्थः । असामानाधिकरण्यार्थं कबभावार्थं चेदम् । **वोपसर्जनस्य** । 'उत्तरपदे' इत्यधिकृतम् । 'सहस्य सः संज्ञाया'मित्यतः 'सहस्य स' इत्यनुवर्तते । उपसर्जनमस्यास्तीत्युपसर्जनः, मत्वर्थे अर्शआद्यच् । उत्तरपदाक्षिप्तसमासो विशेष्यम् । उपसर्जनवतः समासस्येत्यर्थः । यद्यपि सर्वेषामपि समासानां कश्चिदवयव उपसर्जनमेव, तथापि सामर्थ्यादुपसर्जनसर्वावयवकस्येति लभ्यते । तथा च उपसर्जनस्येत्यनेन बहुव्रीहेरिति लब्धम् । अवयवषष्ठ्येषा । तदाह—**बहुव्रीहेरवयवस्येत्यादिना** । बहुव्रीहेरिति किम् ? । सहयुध्वा । 'राजनि युधि कृञः', 'सहे चे'ति क्वनिप् । उपपदसमासः । अबहुव्रीह्यवयवस्य सहस्य सत्वं न । **सपुत्र इति** । सभावे रूपम् । पुत्रेण युगपदागत इत्यर्थः । **प्रायिकमिति** ।

शे.] लोकेऽसाधुरेव, भाष्यानुक्तज्ञापितार्थस्य साधुतानियामकत्वे मानाभावात् । भाष्याविचारितप्रयोजनकानां सौत्राक्षराणां पारायणादावदृष्टमात्रार्थकत्वकल्पनाया एवौचित्यात् । शौवादंष्ट्रो मणिरित्यत्र—'श्वदेरिञि' इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगात् 'अन्येषामपि दृश्यते' इत्यनेन तत्र दीर्घसत्त्वात्, श्वपुच्छमितिवद्दीर्घाऽभावे—अण् । एवमेव 'आगमशास्त्रमनित्यं' 'नञ्घटितमनित्यम्' 'आतिदेशिकमनित्यं' 'सर्वविधिभ्यो लोपविधिरिड्विधिश्च बलवानि'त्यादि भाष्यानुक्तं बोद्ध्यम् । **तेन सहेति** । तुल्ययोगः=एकेन गमनादिना योगः, तद्द्योतकं सहेत्येतदित्यर्थः । **वोपस** । अत्रोपसर्जनस्येति मत्वर्थीयाऽच्प्रत्ययान्तमुत्तरपदेन सन्निधापितस्य समासस्यावयवद्वारकं विशेषणं, लक्ष्यानुसारिव्याख्यानात् । सर्वत्र च कश्चिदवयव उपसर्जनमेवेति विशेषणसामर्थ्यादुपसर्जनसर्वावयवकस्येत्यर्थस्तदाह—**बहुव्रीह्यवयवस्येति** । व्यधिकरणा षष्ठीति भावः । तेनेह न सहकृत्वा । सहयुध्वा । 'राजनि युधि कृञः' 'सहे च' इति क्वनिप्, उपपदसमासः । सहकृत्वप्रिय इत्यत्रापि न, उपसर्जनसर्वावयवके बहुव्रीहौ यदुत्तरपदं प्रियशब्दः सहशब्दस्य तत्परत्वाऽभावात् । सहशब्देन द्वन्द्वस्तु नास्त्येव, चार्थे वृत्तेरभावात्, अनभिधानाच्च । व्याख्यानादेवोपसर्जनपदेन शास्त्रीयं लौकिकं च गृह्यते । तेन सपुत्रादेरुपसर्जनसर्वावयवकत्वं बोध्यम् । व्यधिकरणत्वात्पूर्वेणाऽप्राप्तौ वचनं, कबभावार्थश्च । **सपुत्र इति** । 'सप्तमी विशेषणे' इति न पुत्रस्य पूर्वनिपातः, 'प्रथमानिर्दिष्टम्' इत्यनेनोपसर्जनत्वात् । बन

प्रकृत्याऽऽशिषि ।६।३।८३। सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहामात्याय । * अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम् । सगवे सवत्साय सहलाय । बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डजबहुगणात् ।५।४।७३। संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्माड्डच् स्यात् । [न तु बहुगणात्] । उपदशाः । अबहुगणात्किम् ? । उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः । * सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः, । निर्गतानि त्रिंशतो—निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य ।

त.] मिति । 'विभाषा सपूर्वस्ये'त्यादिनिर्देशादिति भावः । सकर्मक इति । विद्यमानकर्मक इत्यर्थः । प्रकृत्याशिषि । कथं तर्हि 'यजमानस्य सपुत्रस्य सभ्रातृकस्य सपरिवारस्यायुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्धिरस्तु' इत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्त इति चेत् । उच्यते—'ऐश्वर्याभिवृद्धिरस्त्विति भवन्तोऽनुगृह्णन्तु' इत्येतत्प्रार्थनावाक्यं, न त्वाशीर्वचनम् । यच्चाशीर्वचनं 'तथास्तु' इति, तत्र हि सपुत्रकेत्यादि न प्रयुज्यत एवेति न काप्यनुपपत्तिः । बहुव्रीहौ सङ्ख्येये । व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याह—यो बहुव्रीहिस्तस्मादिति । 'उपगणा' इत्यत्र डचि सत्यसति च रूपे विशेषो नास्तीत्यत आह—स्वरे विशेष इति । डचि सति 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्, असति तु पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः । न च सत्यपि डचि परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव स्यादिति शङ्क्यं, 'चितः' इति स्वरस्य सतिशिष्टत्वात्, डचश्चित्करणस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । सङ्ख्याया इति । सङ्ख्यान्तस्य तत्पुरुषस्य चरमावयवो डज्वक्तव्य इत्यर्थः ।

बा.] इतिशब्दादिदं लभ्यते । 'विभाषा सपूर्वस्ये'त्यादिनिर्देशाच्चेति भावः । सकर्मक इति । विद्यमानकर्मक इत्यर्थः । अत्र तुल्ययोगाऽभावेऽपि सहस्य सः । प्रकृत्याशिषि । 'सहस्य सः संज्ञाया'मित्यतः सहस्येत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । तदाह—सहशब्द इति । प्रकृत्येति । स्वभावेन स्थितः स्यादित्यर्थः । सभावो नेति यावत् । स्वस्तीति । 'भूया'दिति शेषः । सहपुत्रायेति । 'तेन सहे'ति समासे कृते, आशीर्योगान्न सभावः । एवं-सहामात्यायेति । अगोवत्सेति । गोवत्सहलेषु परतः सहस्य प्रकृतिभावो नेत्यर्थः । सगवे इति । 'राज्ञे स्वस्ती'ति शेषः । अथ बहुव्रीहावसाधारणसमासान्तानाह—बहुव्रीहौ । सङ्ख्येये यो बहुव्रीहिरिति । 'सङ्ख्ययाव्यये'ति विहित' इति शेषः । तस्मादिति । बहुव्रीहाविति पञ्चम्यर्थे सप्तमीति भावः । डच्स्यादिति । समासान्तस्तद्धितश्चेति ज्ञेयम् । उपदशा इति । दशानां समीपे ये सन्तीति विग्रहः । 'सङ्ख्ययाऽव्यये'ति बहुव्रीहिः । सुब्लुक् । उपदशन्शब्दाड्डचि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । उपबहवः । उपगणा इति । बहूनां समीपे ये सन्तीति, गणस्य समीपे ये सन्तीति च विग्रहः । 'बहुगणवतुडति सङ्ख्ये'ति सङ्ख्यात्वात् 'सङ्ख्ययाव्यये'ति समासः । अबहुगणादिति निषेधान्न डच् । ननूपगणा इत्यत्र डचि सत्यसति च रूपसाम्यात्किं तन्निषेधेनेत्यत आह—स्वरे विशेष इति । डचि सति 'चित' इति अन्तोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । सङ्ख्याया इति । सङ्ख्यान्ततत्पुरुषस्य समासान्तो डज्वक्तव्य इत्यर्थः । निस्त्रिंशानीति । 'निरादयः क्रान्ते'ति तत्पुरुषः, डच्, 'टे'रिति टिलोपः ।

शे.] पूर्वनिपाताऽनियमप्रसक्तिस्तत्रैव तत्प्रवृत्तेः । प्रायिकमिति । इतिशब्दादिदं लब्धम् । सकर्मक इति । स्वार्थे कः । अत एवाऽर्थेन सह निवृत्त इत्यर्थकः 'सार्थको निवृत्तः' इति द्वन्द्वसूत्रस्थभाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते । एतच्च प्राचामनुरोधेन । परे तु सकर्मक इत्यादौ विद्यमानवाची कर्मादिसमानाधिकरणः सहशब्दः । तत्र च षष्ठ्यपवादतृतीयाया असम्भवान्नानेन समासः । सहैव पुत्रैरित्यादौ विद्यमानतावाची । तेषां विद्यमानत्वेऽपीत्यर्थं इति न दोषः । प्रकृते तु न सः, कर्मणो विद्यमानत्वे इत्यर्थाननुभवात् । एवञ्च 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्येव समासः । 'सपूर्वाया' इत्यादिनिर्देशैर्वोपसर्जनस्येत्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्या सादेशः सुलभः । सपूर्वेत्यत्र सर्वनामसङ्ख्ययोरित्यस्याऽप्रवृत्तिरनित्यत्वात् । अत एव 'संहितशफे'ति सूत्रे सहोरुरित्यस्य सह=विद्यमानावूरू यस्या इति विग्रहप्रदर्शनं कैयटादिभिः कृतमित्याहुः । प्रकृत्याशि । सपुत्रस्य यजमानस्यैश्वर्याभिवृद्धिरस्त्वित्याद्याशीर्वचनमसाध्वेवेति बोद्धव्यम् । बहुव्रीहौ सं । सङ्ख्येये वर्त्तमानसङ्ख्याशब्दान्तो यो बहुव्रीहिरित्यर्थः । पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याह—तस्मादिति । उपगणा इत्यत्र डचि सत्यसति रूपे विशेषाऽभावादित्याह—स्वरे विशेष इति । डच्यन्तोदात्तम्, अन्यथा पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः । बहुगणयोर्यदा चतुरादिबोधकता तदा तत्समीपत्र्यादीनां बहुत्वाद्बहुवचनम् । अत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्त्तते । तेन नव दश येषामिति 'अनेकम्' इति समासेऽपि नवदशा इति भवतीति ध्वनितं 'सङ्ख्यया' इति सूत्रे 'अशिष्यः सङ्ख्योत्तरपदः । सङ्ख्येयवार्थाभिधायित्वात्' इत्यनेन । तत्प्रत्याख्याने तु सङ्ख्येये वर्त्तमानबहुव्रीहेरित्यर्थान्न दोषः । मूलेऽपि सङ्ख्येये यो बहुव्रीहिरित्यनेन सूचितमिदम् । स्पष्टं चेदं समर्थसूत्रे 'सङ्ख्ययाव्यये'ति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः । अत्र पक्षे कबपि, भाष्येऽनन्तरबहुव्रीह्यपेक्षया शेषस्य ग्रहणात् । अत एव बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति प्रकरणे एवेदं न कृतम् । सङ्ख्याया इति । अव्ययादेरिति बोद्धव्यम् । तेन गोविंशतिरित्यादौ न । स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्ये । 'अन्यत्राधिकलोपा'दित्यपि भाष्ये उक्तं, द्व्यधिका विंशतिर्द्वाविंशतिरिति चोदाहृतम्, तत्तु वार्तिककृता स्वीकृत्योक्तम् । भाष्यकृता तु तत्र द्वन्द्वस्यैवाङ्गीकारात्तद्रीत्या तदनावश्यकम् । तत्पुरुषे हि पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽसिद्ध्या द्वन्द्व एवात्रेति भाष्यकृतोक्तम् । द्वन्द्वसूत्रे द्व्यधिकेत्यादावव्ययादित्वा-

निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो—निस्त्रिंशः खड्गः । **बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्** ।५।४।११३। व्यत्ययेन षष्ठी । स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात् । दीर्घे सक्थिनी यस्य स दीर्घसक्थः । जलजाक्षी । स्वाङ्गात्किम् ? । दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः । 'अक्ष्णोऽदर्शना'दित्यच् । **अङ्गुलेर्दारुणि** ।५।४।११४। अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्याद्दारुण्यर्थे । पञ्चाङ्गुलयो यस्य तत् पञ्चाङ्गुलं दारु । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते । बहुव्रीहेः किम् ? । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्या द्व्यङ्गुला यष्टिः । तद्धितार्थे तत्पुरुषे 'तत्पुरुषस्याङ्गुले'रित्यच् । दारुणि किम् ? । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः । **द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः** ।५।४।११५। आभ्यां मूर्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । **॥ नेतुर्नक्षत्रे उब्वक्तव्यः** । मृगो नेता यासां रात्रीणां ता

त.] 'एकविंशति'रित्यादौ तु न भवति, 'अन्यत्राधिकलोपा' दिति वार्तिककारोक्तेः । **व्यत्ययेन षष्ठीति** । एतच्चोपलक्षणं, सप्तम्यपि व्यत्ययेनैव । तदाह—**स्वाङ्गवाचीत्यादि** । 'अद्रवं मूर्तिम'दित्यादिलक्षणलक्षितं स्वाङ्गं गृह्यते । तेन 'शोभनाक्षी प्रतिमे'त्यादिप्रयोगो निर्बाध एवेत्याहुः । **षच्स्यादिति** । षो ङीषर्थः । चस्तु 'चितः' इत्यन्तोदात्तार्थः । तेनात्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति । **स्थूलाक्षेति** । स्थूलानि अक्षीणि=पर्वाङ्कुराणि यस्याः सा । प्राचा तु स्थूलाक्षिरिक्षुरिति प्रत्युदाहृतम् । तन्न । 'अक्ष्णोऽदर्शना'दित्यचो दुर्वारत्वात् । यदपि समासान्तविधेरनित्यत्वात्स न कृत इति कैश्चिद्व्याख्यातं, तदसारम् । एवं हि षजपि तथैव न भविष्यतीति प्रत्युदाहरणस्याऽसङ्गतिप्रसङ्गात् । **द्व्यङ्गुलेति** । मात्रचो 'द्विगोर्नित्यम्' इति लुक् । **नेतुरिति** । नेता—नायकः । नक्षत्रे यो नेतृशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः ।

बा.] त्रिंशतोऽधिकानीति यावत् । **निस्त्रिंश इति** । समासादि पूर्ववत् । त्रिंशदधिकाङ्गुलिरित्यर्थः । न च गवां विंशतिर्गोविंशतिरित्यत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः, 'अव्ययादे'रिति विशेषणादिति भाष्ये स्पष्टम् । नन्वेकाधिका विंशतिरेकविंशतिरित्यत्र 'सङ्ख्ययाव्यये'ति समासे सति 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये' इति डच्शङ्क्यः, 'अन्यत्राधिकलोपा'दिति वार्तिकादित्यास्तां तावत् । **बहुव्रीहौ** । **व्यत्ययेनेति** । 'सक्थ्यक्ष्णो'रिति षष्ठी पञ्चम्यर्थे, 'व्यत्ययो बहुल'मिति छन्दसि वचनादित्यर्थः । 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ती'ति भाष्यम् । 'बहुव्रीहा'विति सप्तमी व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे । तदाह—**स्वाङ्गवाचीति** । **सक्थ्यक्ष्यन्तादिति** । बहुव्रीहिविशेषणत्वात्तदन्तविधिरिति भावः । **षच्स्यादिति** । समासान्तस्तद्धितश्चेति ज्ञेयम् । **दीर्घसक्थ इति** । 'षच्' । 'यस्येति चे'ति लोपः । **जलजाक्षीति** । जलजे इव अक्षिणी यस्या इति विग्रहः । समासे षचि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । षित्त्वान्ङीष् । षित्त्वं ङीषर्थमिति भावः । **दीर्घसक्थि शकटमिति** । दीर्घे सक्थिनी=सक्थिसदृशावीषादण्डौ यस्येति विग्रहः । अत्र सक्थिशब्दार्थयोरीषादण्डयोः 'अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्ग'मित्यादिस्वाङ्गलक्षणाऽभावान्न षजिति भावः । अत्र 'स्वाङ्गा'दित्यस्य प्रत्युदाहरणान्तरमाह—**स्थूलाक्षेति** । स्थूलानि अक्षाणि=पर्वग्रन्थयो यस्या इति बहुव्रीहिः । अस्वाङ्गत्वादिह न षजिति भावः । ननु षजभावेऽपि नान्तलक्षणङीपि स्थूलाक्षिणीति स्यादित्यत आह—**अक्ष्णोऽदर्शनादित्यजिति** । षचि तु षित्त्वलक्षणङीष्स्यादिति भावः । **अङ्गुलेर्दारुणि** । बहुव्रीहावित्यनुवृत्तस्य पञ्चम्यर्थे सप्तम्यन्तस्य अङ्गुल्या विशेषणात्तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्याह—**अङ्गुल्यन्तादिति** । **पञ्चाङ्गुलं दार्विति** । षचि 'यस्येति चे'तीकारलोपः । ननु दारुणः कथमङ्गुलय इत्यत आह—**अङ्गुलिसदृशावयवमिति** । अङ्गुलिसदृशा अवयवा यस्येति विग्रहः । **धान्येति** । कुसूलादिस्थितधान्याद्याकर्षकमिति यावत् । **उच्यत इति** । 'लक्षणये'ति शेषः । **द्व्यङ्गुलेति** । 'प्रमाणे द्वयस'जिति विहितस्य मात्रचो 'द्विगोर्नित्य'मिति लुक् । अबहुव्रीहित्वादत्र न षजिति भावः ।

तर्हि 'द्व्यङ्गुलि'रिति स्यादित्यत आह-**तद्धितार्थे इति** । षचि तु ङीष् स्यादिति भावः । **द्वित्रिभ्यां** । 'ष'इति लुप्तप्रथमाकं पदम् । **द्विमूर्ध इति** । द्वौ मूर्धानौ यस्येति विग्रहः । **त्रिमूर्ध इति** । त्रयो मूर्धानो यस्येति विग्रहः । समासान्तः । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । षचि अनुवर्तमाने षग्रहणं चित्स्वरनिवृत्त्यर्थम् । **नेतुरिति** । नक्षत्रे विद्यमानो यो नेतृशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरब्वक्तव्य इत्यर्थः । **नेता—नायकः** । **मृगो नेतेति** । मृगः=मृगशीर्षम् । रात्रिनेता

शे.] भावाच्च अव्ययादेरित्याश्रित्यान्यत्राधिकलोपादिति न वक्तव्यमिति चात्र भाष्ये उक्तमित्याहुः । **व्यत्ययेन षष्ठीति** । सप्तम्यप्येवम्, तदाह—**बहुव्रीहेरिति** । स्वाङ्गम्—अद्रवं मूर्तिमदित्यादि । षचः षो ङीषर्थः । तदुदाहरति—**जलजाक्षीति** । चित्त्वमन्तोदात्तत्वाय । तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न । **स्थूलाक्षेति** । अक्ष्यत्र पर्वग्रन्थिः । षचि हि ङीष्स्यात् । **अङ्गुलिसदृशेति** । दारुणोऽप्राणितया मुख्याङ्गुल्यसंभवादिति भावः । **द्व्यङ्गुलेति** । मात्रचो द्वयसचो वा 'द्विगोर्नित्यम्' इति लुक् । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' इत्येतत्तु अदारुणि चरितार्थमिति भावः । द्वन्द्वाव्ययीभावव्यावृत्तिरप्येतत्फलम् । **द्वित्रिभ्याम्** । षचि प्रकृते षविधानं द्विमूर्ध इत्यादौ 'द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु' इति पाक्षिकान्तोदात्तत्वाऽभावे पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थम् । षचि हि चित्त्वसामर्थ्यात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात् । विकल्पस्तु अनित्यतया समासान्ताऽभावे चरितार्थः । अनित्यत्वञ्च मूर्धस्विति निर्देशादेव

मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः । **अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः** ।५।४।११७। आभ्यां लोम्नोऽप् स्याद्बहुव्रीहौ । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः । **अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्** ।५।४।११८। नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यात्, नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति, न तु स्थूलपूर्वात् । **पूर्वपदात्संज्ञायामगः** ।८।४।३। पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायां, न तु गकारव्यवधाने । द्रुरिव नासिकाऽस्य द्रुणसः । खरणसः । अगः किम् ? । ऋचामयनं ऋगयनम् । 'अणृगयनादिभ्यः' इति निपातनाण्णत्वाऽभावमाश्रित्य 'अग' इति प्रत्याख्यातं भाष्ये । अस्थूलात्किम् ? । स्थूलनासिकः । *** खुरखराभ्यां वा नस्** । खुरणाः । खरणाः । पक्षे—अजपीष्यते । खुरणसः । खरणसः । **उपसर्गाच्च** ।५।४।११९। प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच्, नासिकाया नसादेशश्च । असंज्ञार्थम् [इदं] वचनम् । उन्नता नासिका यस्य स उन्नसः । 'उपसर्गादनोत्परः' इति सूत्रं । तन्नङ्क्त्वा

त.] **मृगनेत्रा इति** । मृगः—मृगशीर्षनक्षत्रम् । चन्द्रो नेता यस्य मृगनक्षत्रस्य 'चन्द्रनेता मृग' इत्यत्र तु न भवति, इह हि नेतृशब्दान्तो बहुव्रीहिर्नक्षत्रे वर्तते न तु नेतृशब्द इति । **खुरखराभ्यामिति** । 'नासिकायाः' इति वर्तते । केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थम् । **खुरणा इति** । 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घः । **उपसर्गाच्च** । उपसर्गग्रहणं

बा.] चन्द्रः । तद्योगान्नक्षत्रस्यापि बोध्यम् । **मृगनेत्रा इति** । मृगनेतृशब्दादप् , ऋकारस्य यण् , रेफः, टाप् । **पुष्यनेत्रा इति** । पुष्यो नेता यासामिति विग्रहः । **अन्तर्बहिर्भ्यां च** । **अन्तर्लोम इति** । अन्तर्लोमानि यस्येति विग्रहः । अप् । टिलोपः । एवं बहिर्लोमः । **अञ्नासिकायाः** । 'अ'जिति च्छेदः । 'नासिकाया' इत्यस्य बहुव्रीहेर्विशेषणत्वात्तदन्तविधिमभिप्रेत्याह—**नासिकान्तादिति** । नसमित्यनन्तरं 'प्राप्नोती'त्यध्याहार्यम् । उपस्थितत्वान्नासिकाशब्द इति लभ्यते । तदाह—**नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोतीति** । **पूर्वपदात्** । 'रषाभ्या'मनुवृत्तम् । पूर्वपदशब्देन पूर्वपदस्थं लक्ष्यते । 'रषाभ्या'मित्यनेन लब्धो रेफः षश्च प्रत्येकमन्वेति । तदाह—**पूर्वपदस्थान्निमित्तादिति** । रेफषकारात्मकादित्यर्थः । 'अग' इति पञ्चम्यन्तम् । गकारभिन्नात्परस्येत्यर्थः । गकारात्परस्य नेति यावत् । तदाह—**न तु गकारव्यवधाने इति** । अनेन 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इत्यनुवृत्तिः सूचिता । अन्यथा 'अग' इत्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् । खण्डपदत्वादप्राप्तौ वचनमिदम् । **द्रुरिवेति** । वृक्ष इवेत्यर्थः । **द्रुणस इति** । बहुव्रीहेरच् । नासिकाशब्दस्य नसादेशः । णत्वम् । **ऋगयनमिति** । 'ऋवर्णा'दिति वार्तिकस्याप्यत्रानुवृत्त्या णत्वं प्राप्तं गकारेण व्यवधानान्न भवतीति भावः । अत्र 'ऋचामयन'मिति विग्रहप्रदर्शनं चिन्त्यं, वाक्येन संज्ञानवगमात् । नच 'रघुनाथ' इत्यादौ संज्ञायां णत्वं शङ्क्यम् , णत्वेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्यर्थात् । इह तु कृते णत्वे संज्ञात्वभङ्गापत्तेर्न णत्वम् । अत एव 'भूनोऽसंज्ञाया'मिति सूत्रभाष्ये 'य एते संज्ञायामिति विधीयन्ते, तेषु नैवं विज्ञायते संज्ञायामभिधेयायामिति । किं तर्हि ? । प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यते' इत्युक्तम् । **खुरेति** । खुरखराभ्यां परस्य नासिकाशब्दस्य बहुव्रीहौ संज्ञायां नसादेशो वेति वक्तव्यमित्यर्थः । प्रकृतत्वादेव सिद्धे नसादेशवचनमच्प्रत्ययानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम् । **खुरणा इति** । खुराविव नासिके यस्येति विग्रहः । नसादेशः । 'पूर्वपदात्संज्ञाया'मिति णत्वम् । 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घः । **खरणा इति** । खररूपा नासिका यस्येति विग्रहः । पक्षे 'खुरनासिक' इति 'खरनासिक' इति च न भवतीत्याह—**पक्षेऽजपीष्यते इति** । अच्प्रत्ययसहितो नसादेश इत्यर्थः । भाष्ये त्विदं न दृश्यते । **उपसर्गाच्च** । नन्वञ्नासिकाया इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**असंज्ञार्थमिदमिति** । **उपसर्गादनोत्पर इति सूत्रमिति** । तत्र हि 'नश्च धातुस्थो'इति सूत्रान्नसिति लुप्तषष्ठीकम-

शे.] ज्ञायते । अन्यथा प्रक्रमाऽभेदाय मूर्द्धन्वित्येव वदेदिति 'द्वित्रिभ्याम्' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । **द्वित्रिभ्या**मित्यस्य ताभ्यां परो यो मूर्द्धन्शब्दस्तदुत्तरपदकबहुव्रीहेरित्यर्थात्समासान्ते कृतेऽपि तत्प्रवृत्तिरित्यलम् । 'अह्नोऽदन्तात्' इत्यन्तग्रहणाज्ज्ञापकादत्र प्रकरणे वर्णग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीत्याशयेनाह—**पूर्वपदस्थादिति** । 'समानपदे' इत्यस्य अखण्डपदे इत्यर्थात्समासेऽप्राप्ते विद्ध्यर्थमिदम् । **भाष्ये इति** । प्रागयनम् , ऋगयनमित्यादीनान्त्वनभिधानमिति भावः । रघुनाथादिशब्दे तु णत्वे सञ्ज्ञात्वभङ्गापत्तेर्न णत्वम् । कृतणत्वेन चेत्सञ्ज्ञारूढ्यर्थौ गम्यत इति सूत्रार्थः । तदुक्तं 'भूनोऽसञ्ज्ञायाम्' सूत्रे भाष्ये—'य एते सञ्ज्ञायां विधीयन्ते तेषु नैवं विज्ञायते सञ्ज्ञायामभिधेयायामिति, किं तर्हि ?, प्रत्ययान्तेन चेत्सञ्ज्ञा गम्यते' इति । 'प्रत्ययान्तेन यदि रूढिर्गम्यते ततः प्रत्ययः' इति कैयटः । रूढिः=रूढ्यर्थः । भाष्ये प्रत्ययान्तेनेति तत्तच्छास्त्रविधेयकार्योपलक्षणम् । एतन्मूलकमेव पठ्यतेऽभियुक्तैः—'सञ्ज्ञाशब्दा अनादिप्रयुक्ता नियतानुपूर्वीका एव सिद्धास्तत्रेदानीं कस्तद्विपरीतं प्रयोक्तुमर्हति' इति । **खुरखराभ्याम्** । अस्यादेशस्यैव स्थानिद्वारा समासान्तत्वेनाऽशेषत्वात् 'शेषाद्विभाषा' इति कबत्र विषये न । **पक्षेऽजपीति** । भाष्ये त्वेतन्न दृश्यते । **उपसर्गाद** । अनोत्किम् ? । प्रनो मुखतमित्यत्र णत्वं मा भूदिति । **तन्नङ्क्त्वेति** । 'अनोत्पर' इत्य-

भाष्यकार आह—**उपसर्गाद्बहुलम्** ।८।४।२८। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुलम् । प्रणसः । *वेर्ग्रो वक्तव्यः । विगता नासिका यस्य [सः] विग्रः । *ख्यश्च । विख्यः । कथं तर्हि 'विनसा हतबान्धवे'ति भट्टिः ? । विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् । **सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः** ।५।४।१२०। एते बहुव्रीहयोऽच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः । शोभनं दिवाऽस्य सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रोऽश्रयोऽस्य चतुरश्रः । एण्या इव पादावस्य एणीपदः । अजपदः । प्रोष्ठो गौः, तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः । **नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम्** ।५।४।१२१। अच् स्यात् । अहलः । अहलिः ।

त.] प्रादीनामुपलक्षणं, नासिकाशब्दस्याऽक्रियार्थत्वेन तं प्रत्युपसर्गत्वाऽयोगात् । न च क्रियायोगाभावेऽप्युपसर्गत्वमस्त्विति शङ्क्यं, सावके [इति] अधिसावकमित्यव्ययीभावे 'उपसर्गात्सुनोती'ति सस्य षत्वप्रसङ्गात् । तदाह-**आदेरिति** । **उपसर्गादनोत्परः** । अनोत्परः किम् ? । प्रनो मुञ्चतमित्यत्र णत्वं मा भूत् । **तद्भाष्येति** । 'अनोत्पर' इत्यपनीय बहुलग्रहणं च कृत्वेत्यर्थः । अन्यथा प्रणो नयेत्यादावव्याप्तिः, प्र नः पूषेत्यादौ त्वतिव्याप्तिः प्रसज्येतेति भावः । **प्रणस इति** । प्रगता नासिका अस्येति विग्रहः । **कथं तर्हीति** । प्रत्यययोरन्यतरेण भाव्यमिति प्रश्नः । **नासिकयेति** । तथा च विनसेति न प्रथमान्तं, किं तु 'पद्दन्' इति नसादेशे तृतीयान्तमिति भावः । **शोभनं प्रातरस्येति** । अधिकरणशक्तिप्रधानस्य सामानाधिकरण्याऽसम्भवात्प्रातःशब्देन प्रातस्तनं कर्म लक्ष्यत इत्याहुः । 'प्रातःकल्प'मित्यत्रेव प्रातःशब्दो वृत्तिविषये शक्तिमत्पर इति न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यन्ये । **एणीपदादिषु** निपातनात्पुंवद्भावः । **नञ्दुःसुभ्यो** । नन्वत्र हलिग्रहणं व्यर्थं, हलशब्दमादायाऽहल इति प्रयोगसम्भवात् । नच महद्धलं हलिः, तद्रहितोऽहलिस्तत्रैवार्थेऽहल इति प्रयोगार्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यम्, अहल इत्यत्र महद्धलरहित इत्यर्थाऽप्रतीतेः । न चैवमप्यन्तोदात्तार्थमच्प्रत्ययविधानमावश्यकम्, अन्यथाऽहल इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यादिति शङ्क्यं, 'नञ्सुभ्या'मित्यनेनान्तोदात्तत्वविधानात् । अत्राहुः—शैषिकस्य कपो निवृत्त्यर्थं, 'दुर्हलः' इत्यत्रान्तोदात्तत्वार्थं च तदिति ।

बा.] नुवर्तते । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । उपसर्गस्थाद्रेफषकारात्परस्य नसो नस्य णः स्यात्, ओत्परस्तु नकारो णत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । खण्डपदस्थत्वादप्राप्ताविदं सूत्रम् । 'प्र ण आयूंषि तारिषत्' इत्याद्युदाहरणम् । अनोत्परः किम् ? । 'प्र नो मुञ्चतम्' । अत्र ओत्परकत्वान्न णत्वमिति स्थितिः । **तद्भाष्यस्थेति** । 'अनोत्परः' इत्यपनीय तत्स्थाने 'बहुल'मिति च कृत्वा भाष्यकार आहेत्यर्थः । तथाच फलितं सूत्रमाह-**उपसर्गाद्बहुलं** । **निमित्तादिति** । रेफाषकारात्मकादित्यर्थः । 'उपसर्गादनोत्परः' इति यथाश्रुते तु 'प्र णो नय' इत्यादावव्याप्तिः, 'प्र नः पूषा' इत्यादावतिव्याप्तिश्चेति भावः । **प्रणस इति** । प्रगता नासिका यस्येति विग्रहः । 'उपसर्गाच्चे'त्यच्, नासिकाया नस् । 'उपसर्गाद्बहुल'मिति णत्वमिति भावः । **वेरिति** । वेः परो यो नासिकाशब्दः स ग्रादेशं प्राप्नोतीति भावः । **विग्र इति** । विगता नासिका यस्येति विग्रहः, प्रकृतवार्तिकेन नासिकाशब्दस्य ग्रादेश इति भावः । विगता नासिका यस्येति विग्रहे अचि नसादेशे टापि च विनसेति भट्टिप्रयोगो न युज्यते, ग्रादेशस्यास्य नसादेशं प्रत्यपवादत्वादित्याक्षिपति-**कथं तर्हीति** । समाधत्ते-**विगतयेति** । विगता नासिका । प्रादिसमासः । अबहुव्रीहित्वान्न ग्रादेशः । किंतु टायां 'पद्द'न्निति नसादेशे विनसेति तृतीयान्तं रूपम् । 'उपलक्षिते'त्यध्याहार्यमिति भावः । **सुप्रात** । **सुप्रात इति** । अच्प्रत्ययः । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' । **सुश्व इति** । अच् । पूर्ववट्टिलोपः । **सुदिव इति** । शोभनं दिवा यस्येति विग्रहः । 'दिवे'त्याकारान्तमव्ययम् । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोप' इति टिलोपः । **शारिकुक्ष इति** । शारिः—पक्षिविशेषः । अचि 'यस्येति चे'तीकारलोपः । **चतस्रोऽश्रय इति** । कोणा इत्यर्थः । अचि 'यस्येति चे'तीकारलोपः । **एण्या इवेति** । एणी—मृगी । **अजपद इति** । अजः-छागः, तस्येव पादावस्येति विग्रहः । एणीपदादिषु अच् निपातनात् । 'पादः पत्' । **नञ्दुःसुभ्यः** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**अच्स्यादिति** । **अहलः, अहलिरिति** । अविद्यमानो हलिर्यस्येति विग्रहः । हलिशब्द इदन्तो हलपर्यायः । तदन्तादचि 'यस्येति चे'तीकारलोपे तदभावे च रूपम् । यद्यपि हलशब्देन हलिशब्देन च रूपद्वयं सिद्धन्तथापि अनुक्तसमासान्तत्वाऽभावादत्र न कप् । **असक्थः, असक्थिरिति** । अविद्यमानं सक्थि यस्येति

शे.] पनीय बहुलग्रहणं कृत्वेत्यर्थः । अन्यथा प्रणो नयेत्यादावव्याप्तिः, प्र नः पूषेत्यादावतिव्याप्तिश्च स्यादिति भावः । अत्राप्युपसर्गग्रहणं प्राग्वदेव । **प्रणस इति** । प्रगता नासिका यस्येति विग्रहः । **विगतया नासिकयेति** । तत्र च 'पद्दन्' इति नसादेश इति भावः । **सुप्रातादौ** 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपः । **शारिकुक्षे** 'यस्य' इति लोपः । कुक्षीतीकारान्तपाठस्त्वपाठः, अच्प्रकरणविरोधात् । **चतुरश्रेति** तालव्यमध्यः । एणीपदादिषु पुंवद्भावो निपातनात् । **अहल इति** । अस्य वैकल्पिकत्वेऽप्यनुक्तसमासा-

असक्थः । असक्थिः । एवं दुःसुभ्याम् । शक्त्योरिति पाठान्तरम् । अशक्तः । अशक्तिः । **नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ।५।४।१२२।** नञ्दुःसुभ्य इत्येव । अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः । **धर्मादनिच्केवलात् ।५।४।१२४।** केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् स्यात् । कल्याणधर्मा । केवलात्किम् ? । परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ माभूत् । स्वशब्दो हीह न केवलं पूर्वपदं, किंतु मध्यमत्वादापेक्षिकम् । 'संदिग्धसाध्यधर्मे'त्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः । एवं तु

त.] **शक्त्योरिति** । आचार्येण केचिच्छात्रा 'हलिशक्त्यो'रिति पाठिता इति भावः । **नित्यमसिच्** । अकारोच्चारणं भत्वसम्पादनार्थम्, तेन सुप्रजसावित्यादौ 'यस्येति चे'त्यकारलोपः सिध्यति । अस्वरितत्वादेव अन्यतरस्याङ्ग्रहणाननुवृत्तिसिद्धौ नित्यग्रहणमन्यतो विधानार्थम् । तेन 'अल्पमेधस' इति सिध्यतीति वृत्तिकारादयः । **धर्मादनिच्** । अनिचोऽकारश्चिन्त्यप्रयोजन इत्येके । अन्ये तु धर्मं करोत्याचष्टे वा, 'तत्करोती'ति ण्यन्तात्क्विपि धर्म्, परमो धर्म् यस्य सः परमधर्म् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्धर्मशब्दोऽयमित्यकारोच्चारणमिह सप्रयोजनमेवेत्याहुः । बहुव्रीहिणात्र पूर्वपदमाक्षिप्यत इत्यनुपदमेव वक्ष्यति । तच्च 'केवला'दित्यनेन विशेष्यत इत्याह—**केवलात्पूर्वपदादिति** । प्राचा तूत्तरपदमपि विशेषितम् । प्रसादकृतापि केवलादिति धर्मशब्दस्य पूर्वपदस्य च विशेषणमिति व्याख्यातम्, तदुभयमपि चिन्त्यम् । आवृत्तौ मानाऽभावात्, धर्मपदविशेषणे प्रयोजनाऽभावाच्च । न च धर्मशब्दान्तं यत्रोत्तरपदं तद्व्यावृत्तिः फलमिति वाच्यं, तत्र बहुव्रीह्यवयवीभूतपूर्वपदात्परत्वस्य धर्मपदेऽसम्भवादेवाऽदोषत्वात् । **मध्यमत्वादिति** । न च 'सर्वनामसङ्ख्ययो'रिति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातः शङ्क्यः, आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वादिति हरदत्तादिभिः समाहितत्वात् । **आपेक्षिकमिति** । नन्वत एव केवलग्रहणं व्यर्थं, पूर्वशब्दस्य समासप्रथमावयवे रूढत्वेनैव मध्यमपदव्यावृत्तिसम्भवादिति चेत् । अत्राहुः—पूर्वपदाक्षेपे तात्पर्यग्राहकत्वेन केवलपदस्य सार्थकत्वादिति । **कर्मधारयपूर्वपद इति** । नन्वत्राऽनिच् दुर्लभः, 'केवला'दित्यस्य समासानात्मकत्वादित्यर्थादिति चेत्, मैवम् । केवलग्रहणस्य समासानात्मकपूर्वपदपरत्वे मानाऽभावात् । 'निवृत्तिधर्मा हि स्थानी भवती'त्यादिप्रयोगविरोधाच्च । अस्मदुक्तार्थस्तु 'धृञ् धारणे' इति धातौ माधवग्रन्थे स्पष्टः । एतेन साध्यो धर्मोऽस्येति साध्यधर्मा, संदिग्धश्चासौ

बा.] विग्रहः । **एवं दुःसुभ्यामिति** । दुर्हलः, दुर्हलिः । दुःसक्थः, दुःसक्थिः । **शक्त्योरिति** । 'हलिशक्त्योः' इति केचित्पाणिनीयाः पठन्तीत्यर्थः । केचिच्छिष्याः पाणिनिना तथा पाठिता इति वदन्तीति भावः । **नित्यमसिच् । नञ्दुःसुभ्य इत्येवेति** । पूर्वसूत्रादनुवर्तत इति भावः । एतेभ्यः पराभ्यां प्रजामेधाशब्दाभ्यां नित्यमसिच्समासान्तः स्यात्, स तद्धित इत्यर्थः । असिचश्चकार इत् । इकार उच्चारणार्थः । 'अन्यतरस्या'मित्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम् । अस्वरितत्वादेव तदनुवृत्त्यभावे सिद्धे स्पष्टार्थमिति तत्त्वम् । **अप्रजा इति** । अविद्यमाना प्रजा यस्येति विग्रहः । 'नञोऽस्त्यर्थाना'मिति समासः । असिचि 'यस्येति चे'त्यकारलोपादप्रजस्शब्दात्सुबुत्पत्तिः । सौ तु 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घः । 'हल्ङ्या'बिति सुलोपः । यद्यप्यकारं विना सिचि विहितेऽपि सिद्धमिदन्तथापि सिच्यभत्वेन आकारलोपाऽभावादप्रजास्शब्दात्सुबुत्पत्तौ, प्रथमैकवचने 'अप्रजा' इति रूपसिद्धावपि अप्रजसाविति न स्यात् । किंतु अप्रजासावित्यादि स्यात् । तस्मादकारोच्चारणं भत्वसंपादनार्थमावश्यकम् । **दुष्प्रजा इति** । दुर्गता प्रजा यस्येति विग्रहः । 'प्रादिभ्यो धातुजस्ये'ति समासः । असिजादि पूर्ववत् । 'इदुदुपधस्ये'ति षत्वम् । **सुप्रजा इति** । शोभना प्रजा यस्येति विग्रहः । असिजादि पूर्ववत् । **अमेधा इत्यादि** । अविद्यमाना मेधा यस्येति विग्रहः । असिजादि पूर्ववत् । केचित्तु नित्यग्रहणमन्यतो विधानार्थं, तेनाल्पमेधस इत्यादि सिध्यतीत्यप्याहुः । **धर्मादनिच्केवलात्** । 'पूर्वपदा'दित्यध्याहृत्य 'केवला'दित्यस्य तद्विशेषणत्वमाह—**केवलात्पूर्वपदादिति** । अनिचि चकार इत् । इकार उच्चारणार्थः । मध्यमपदत्वानाक्रान्तत्वं केवलपूर्वपदत्वम् । **कल्याणधर्मेति** । कल्याणो धर्मो यस्येति विग्रहः । अनिचि 'यस्येति चे'त्यकारलोपः । **परम इति** । परमः स्वो धर्मो यस्येति बहुव्रीहौ परमस्वधर्मशब्दे स्वशब्दस्य धर्मशब्दापेक्षया पूर्वपदत्वात्ततः परमस्वधर्मशब्दादप्यचः प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं केवलग्रहणमिति भावः । केवलग्रहणे कृते तु न दोष इत्याह-**स्वशब्दो हीह न केवलं पूर्वपदमिति । किं त्विति** । किं तु स्वशब्दो धर्मपदापेक्षया पूर्वत्वात्पूर्वपदं, न तु केवलं, मध्यमत्वात् । केवलशब्देन च पदान्तरराहित्य-

शे.] न्तत्वाऽभावादत्र न कप् । **नित्यम** । सरयेत्त्ववारणाय चस् न कृतः । अकारोच्चारणं सुप्रजसावित्यर्थम् । नित्यग्रहणं स्पष्टार्थमिति भाष्यस्वरसः । **धर्माद** । **केवलात्किमिति** । बहुव्रीहिणा पूर्वपदाक्षेपे तस्य च समासप्रथमावयवे रूढत्वेन ततः परत्वाऽभावेनैव त्रिपदबहुव्रीहौ न दोष इति प्रश्नः । उत्तरन्तु पूर्वपदशब्दस्य तत्प्रथमावयवे रूढौ न मानं । तदाह-**आपेक्षिकमिति** । परमस्वधर्म इत्यत्र स्वशब्दस्य सर्वनामसङ्ख्ययोः इति पूर्वनिपातो न, आहिताग्न्यादित्वात् । एवमेव जहत्स्वार्थेत्यत्रापि । केवल-

'परमस्वधर्मे'त्यपि साध्वेव, 'निवृत्तिधर्मा' 'अनुच्छित्तिधर्मे'त्यादिवत्। पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणाऽऽक्षिप्यते। **जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः** ।५।४।१२५। जम्भेति कृतसमासान्तं निपात्यते। जम्भो भक्ष्ये दन्ते च। शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा। हरितजम्भा। तृणं भक्ष्यं यस्य, तृणमिव दन्ता यस्येति वा तृणजम्भा। सोमजम्भा। स्वादिभ्यः किम्? । पतितजम्भः। **दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे** ।५।४।१२६। दक्षिणे ईर्मं व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः। व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः। **इच् कर्मव्यतिहारे** ।५।४।१२७। कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् स्यात्समासान्तः। केशाकेशि। मुसलामुसलि। **द्विदण्ड्यादिभ्यश्च** ।५।४।१२८। तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा। एषां सिद्ध्यर्थमिच् प्रत्ययः स्यात्। द्वौ दण्डौ यस्मिन्प्रहरणे तत्—द्विदण्डि प्रहरणम्। द्विमुसलि। उभाहस्ति।

त.] साध्यधर्मा चेति विग्रहः। स च सन्देहः साध्यधर्मद्वारक एव पर्यवस्यतीति केषाञ्चिद्व्याख्यानं परास्तम्। उक्तरीत्यैव साध्यस्य साक्षात्सन्दिग्धत्वलाभे तत्समर्थनप्रयासस्य व्यर्थत्वात्। **साध्वेवेति**। परमश्चासौ स्वश्च परमस्वः, स धर्मो यस्येति यदा विगृह्यते तदेत्यर्थः। **दक्षिणेर्मा**। लुब्धो-व्याधः। तद्योगादेवेर्मेनिष्पत्ताविदं निपातनं नान्यदेत्यर्थस्तदेतदाह—**व्याधेनेति**। 'वाली हेमाब्जमाली गुणनिधिरिषुणा निर्मितो दक्षिणेर्मा' इति प्रयोगस्त्वौपचारिक इति कथंचिन्नेयः। **केशाकेशीति**। 'तत्र तेनेद'मिति कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहिः। इच्प्रत्ययस्य तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठादव्ययीभावत्वेऽव्ययत्वम्। नन्वेवमिचश्चित्करणं व्यर्थम्, अव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधात्समासस्वरेणान्तोदात्तत्वसिद्धेः। अत्राहुः—विशेषणार्थं तदावश्यकमेव। तिष्ठद्गुप्रभृतिषु इकारमात्रपाठे हि सुगन्धिरित्यादावतिव्याप्तिप्रसङ्गात्। किञ्चात्राऽव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञा न बाध्यते, किं तु द्वयोः समावेश एव, उपजीव्यविरोधस्याऽन्याय्यत्वात्। एवं च स्वरार्थमपि चित्त्वं कर्तव्यमेवेति। **द्विदण्डीति**। समुदायनिपातनस्य विषयविशेषपरिग्रहार्थत्वाद्द्विदण्डा शालेत्यत्र त्विज् न भवति। **उभाहस्तीत्यादि**। इह निपातनादेवाऽयचः पाक्षिकत्वम्।

बा.] वाचिना मध्यमपदत्वानाक्रान्तत्वलाभादित्यर्थः। इदं च 'इजादे'रिति सूत्रभाष्ये स्पष्टम्। एवं च त्रिपदबहुव्रीहौ परमस्वधर्म इत्येव भवति। नत्वनिच्। 'सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यान'मिति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातस्तु 'वाहिताग्न्यादिषु' इति पाक्षिकत्वान्न भवति। नन्वेवं सति सन्दिग्धः साध्यो धर्मो यस्य स 'सन्दिग्धसाध्यधर्मे'त्यत्र कथमनिच्। अत्र हि सन्दिग्धेति केवलं पूर्वपदं, धर्मशब्दस्तस्मात्परो न भवति। यस्मात्साध्यशब्दात्परो धर्मशब्दः, तत्तु न पूर्वपदत्वं, मध्यमपदत्वादित्यत आह-**सन्दिग्धेति**। सन्दिग्धश्चासौ साध्यश्चेति कर्मधारयः। सन्दिग्धसाध्यो धर्मो यस्येति कर्मधारयगर्भो बहुव्रीहिः। एवञ्च सन्दिग्धसाध्यशब्दस्य केवलपूर्वपदत्वात्तत्राऽनिच्निर्बाध इति भावः। **एवं चेति**। उक्तरीत्या परमश्चासौ स्वश्च परमस्वः, परमस्वो धर्मो यस्येति कर्मधाराश्रयणे तु केवलपूर्वपदत्वादनिच्। परमस्वधर्मेत्यपि साध्वेवेत्यर्थः। **निवृत्तीति**। निवृत्तिः धर्मो यस्येति, अनुच्छित्तिः धर्मो यस्येति च विग्रहः। अत्र समासे निवृत्तिशब्दस्य अनुच्छित्तिशब्दस्य च केवलपूर्वपदत्वाद्यथायोग्यमनिजिति भावः। नन्विह सूत्रे पूर्वपदशब्दस्याऽश्रवणादनुवृत्त्यभावाच्च कथं पूर्वपदादिति लभ्यत इत्यत आह—**पूर्वपदं त्विति**। **जम्भा सुहरित**। 'जम्भे'ति नकारान्तं पदम्। तदाह-**जम्भेति कृतसमासान्तमिति**। अनिजन्तमित्यर्थः। सु-हरित-तृण-सोम-इत्येतेभ्यः परो यो जम्भशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच्प्रत्ययो निपातित इति भावः। **जम्भो भक्ष्ये दन्ते चेति**। अत्र कोशो मृग्यः। **सुजम्भेति**। सुजम्भशब्दादनिचि 'यस्येति चे'त्यकारलोपः। **हरितजम्भेति**। हरितो जम्भो यस्येति विग्रहः। **तृणमिवेति**। तृणशब्दस्य दन्तवाचिना जम्भशब्देन सामानाधिकरण्यलाभाय तृणशब्दस्य तत्सदृशे लक्षणेति भावः। **सोमजम्भेति**। सोमः=चन्द्रः, स इव शुभ्रा जम्भाः=दन्ता यस्येति विग्रहः। सोमः=सोमलता वा, सैव जम्भः=भक्ष्यं यस्येति विग्रहः। **पतितजम्भ इति**। पतिता जम्भाः=दन्ता यस्येति विग्रहः। **दक्षिणेर्मा**। लुब्धो—व्याधः, तद्योगे 'दक्षिणेर्मा' इत्यनिच्प्रत्ययः, बहुव्रीहिश्च निपात्यते। दक्षिणे ईर्मं यस्येति विग्रहः। ईर्ममित्यस्य व्याख्यानं 'व्रण'मिति। व्यधिकरणत्वेऽपि बहुव्रीहिर्निपातनात्। अनिचि 'यस्येति चे'त्यकारलोपे 'दक्षिणेर्मे'ति रूपम्। लुब्धशब्दं विवृण्वन्नाह-**व्याधेनेति**। रोगादिना व्रणे तु दक्षिणेर्म इत्येवेति भावः। **इच्कर्मव्यतिहारे। समासान्त इति**। तद्धित इत्यपि ज्ञेयम्। **केशाकेशीति**। अत्र प्रक्रिया प्रागेव प्रदर्शिता। **द्विदण्ड्यादिभ्यश्च**। द्विदण्ड्यादिषु इदन्तानामेव निपातनात्तेभ्यः परत्वेन इच्प्रत्ययविधिरनर्थक इत्याशङ्क्य नेयं पञ्चमीत्याह-**तादर्थ्ये चतुर्थ्येषेति**। **द्वौ दण्डाविति**। कर्मव्यतिहाराभावेऽपि वैरूप्येऽपि बहुव्रीहिरिच्प्रत्ययश्च निपात्यते। **द्विदण्डीति**। दण्डादण्डीतिवत् प्रक्रिया। कर्मव्यतिहाराऽभावात् पूर्वपदस्य न दीर्घ इति विशेषः। **द्विमुसलीति**। द्वे मुसले यस्मिन् प्रहरणे इति विग्रहः। **उभाहस्ति**।

शे.] त्वञ्च सजातीयान्याऽभाववत्त्वम्। इदञ्च इजादेः इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। असिचोऽकारोऽदृष्टार्थ कृतसमासान्तमिति।

उभयाहस्ति । **प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः** ।५।४।१२९। आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्ज्ञुरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ । प्रगते जानुनी यस्य प्रज्ञुः । संज्ञुः । **ऊर्ध्वाद्विभाषा** ।५।४।१३०। ऊर्ध्वज्ञुः । ऊर्ध्वजानुः । **धनुषश्च** ।५।४।१३२। धनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् । [द्विधन्वा] । शार्ङ्गधन्वा । **वा संज्ञायाम्** ।५।४।१३३। शतधन्वा । शतधनुः । **जायाया निङ्** ।५।४।१३४। जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात् । **लोपो व्योर्वलि** ।६।१।६६। वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि । पुंवद्भावः । युवतिर्जाया यस्य युवजानिः । **गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः** ।५।४। १३५। एभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् । उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । *गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम् । एकान्त एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धि पुष्पं सलिलं च । सुगन्धिर्वायुः ।

त.] **प्रसंभ्याम्** । जानुशब्दस्यैकत्वेऽप्युपपदनिबन्धनं द्वित्वमाश्रित्य जानुनोरिति द्विवचननिर्देशः, तत्फलं तु स्थान-षष्ठीत्वस्फुटीकरणम् । 'जानुनः' इत्युक्ते तु किमियं पञ्चमी, प्रत्ययाधिकारात् ज्ञुरपि प्रत्यय इत्येवं सन्देहः स्यात्, तदेतद्ध्वनयन्नाह—**जानुशब्दयोर्ज्ञुरादेश इति** । **शार्ङ्गधन्वेति** । कथं तर्हि 'स्वलावण्याशंसाधृतधनुषमह्नाय तृणव'दिति पुष्पदन्तप्रयोग इति चेदत्राहुः—समासान्तविधेरनित्यत्वान्नात्रानुपपत्तिः । अनित्यत्वे प्रमाणं त्वश्वादिगणे राजन्शब्दपाठः । स हि 'प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे' इत्यन्तोदात्तार्थः । 'राजाहःसखी'ति टचो नित्यत्वे तु किं तेनेति । **लोपो व्योर्वलि** । 'व्योर्लोप' इति वक्तव्ये 'वेरपृक्तलोपाद्वलिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति ज्ञापयितुमादौ विधेय-निर्देशः कृतः । तेन सुखीयतेः क्विपि सुखीरिति सिद्धम् । **गन्धस्येत्** । तकार उच्चारणार्थ इत्याशयेनाह—**इकारो-ऽन्तादेश इति** । 'आदेः परस्ये'तीह न भवति, 'समासान्ताः' इत्यधिकारात् । अत्र केचिदाहुः—इकारस्य प्रत्ययत्वेऽपि न क्षतिः, 'यस्येति [चे'ति] लोपेनोद्गन्धिरित्यादिरूपसिद्धेः । न च 'तित्स्वरित'मित्यन्तस्वरितत्वापत्तिर्न शङ्क्या, तकारस्योच्चारणार्थत्वाभ्युपगमात् । नापि षष्ठीनिर्देशादादेशत्वमेव न प्रत्ययत्वमिति वाच्यं, 'गापोष्ट'गित्या-दिप्रत्ययविधिष्वपि षष्ठीदर्शनादिति । **अविभागेनेति** । एवं च गुणवाचिन एव ग्रहणं, न तु द्रव्यवाचिन इति

बा.] **उभयाहस्तीति** । उभौ हस्तौ यस्मिन् प्रहरण इति विग्रहः । 'उभयोऽन्यत्रे'ति नित्यमयचि प्राप्ते निपातनेन विकल्प्यते । कर्मव्यतिहाराभावेऽपि दीर्घश्च । **प्रसंभ्यां** । **जानुशब्दयोरिति** । 'प्र' 'सम्' इति पूर्वपदद्वित्वादुत्तरप-दभूतजानुशब्दस्यापि द्वित्वं बोध्यम् । 'जानुन' इत्युक्ते तु 'प्रत्ययः, परश्चे'त्यधिकारात् पञ्चम्यन्तत्वसंभवाज्ज्ञोः प्रत्य-यत्वं च सम्भाव्येत । तस्यादेशत्वसिद्धये षष्ठीद्विवचननिर्देशः । तदाह—**ज्ञुरादेश इति** । **प्रज्ञुरिति** । 'प्रादिभ्यो धातुजस्ये'ति समासः । **संज्ञुरिति** । सङ्गते जानुनी यस्येति विग्रहः । **ऊर्ध्वाद्विभाषा** । ऊर्ध्वशब्दात् परो यो जानुशब्दस्तस्य ज्ञुरादेशो वा स्यात्, बहुव्रीहावित्यर्थः । **ऊर्ध्वज्ञुरिति** । ऊर्ध्वे जानुनी यस्येति विग्रहः ।

धनुषश्च । 'ऊधसोऽनङि'ति पूर्वसूत्रं स्त्रीप्रत्ययाधिकारे व्याख्यातं, तस्मादनङित्यनुवर्तते । तदाह-**अनङादेश इति** । ङित्त्वादन्तादेश इति भावः । **द्विधन्वेति** । द्वे धनुषी यस्येति विग्रहः । समासे द्विधनुशब्दे सकारस्य अनङादेशः । ङकार इत् । अकार उच्चारणार्थः । उकारस्य यणिति भावः । **शार्ङ्गधन्वेति** । शृङ्गस्येदं शार्ङ्गं । 'तस्येद'मित्यण्, तत् धनुर्यस्येति विग्रहः । समासे शार्ङ्गधनुःशब्दे सकारस्यानङ्, ङकार इत्, अकार उच्चार-णार्थः, उकारस्य यणिति भावः । महिम्नःस्तवे 'स्वलावण्याशंसाधृतधनुषमि'ति प्रयोगस्त्वार्षः । **वा संज्ञायां** । 'धनुषश्च' इत्युक्तोऽनङ् संज्ञायां वा स्यादित्यर्थः । **शतधन्वेति** । शतधन्वा नाम राजविशेषः स्यमन्तकोपाख्याने प्रसिद्धः । **जायाया निङ्** । **आदेश इति** । 'प्रत्ययः, परश्चे'त्यधिकारस्थत्वेऽपि ङित्त्वादन्तादेशोऽयमिति भावः ।

लोपो व्योर्वलि । 'व्' 'य्' अनयोर्द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम् । तदाह—**वकारयकारयोरिति** । **पुंवद्भाव इति** । 'स्त्रियाः पुंवदि'त्यनेने'ति शेषः । **युवजानिरिति** । जायाशब्दे यकारादाकारस्य निङ् । ङकार इत्, 'लोपो व्यो'रिति यकारलोपः । युवतिशब्दस्य पुंवत्त्वात्तिप्रत्ययस्य निवृत्तिः । नलोप इति भावः । **गन्धस्येदुत्** । 'गन्ध-स्य-इत्' इति च्छेदः । **एभ्य इति** । उत्-पूति-सु-सुरभि-एतेभ्य इत्यर्थः । **इकारोऽन्तादेश इति** । पूर्वोत्तर-साहचर्यादिकार आदेश एवेति भावः । समासान्ताधिकारात् 'आदेः परस्ये'ति न भवति । **उद्गन्धिरिति** । उद्गतो गन्धो यस्येति विग्रहः । **पूतिगन्धिरिति** । पूतिशब्दोऽसुरभौ । पूतिर्गन्धो यस्येति विग्रहः । **सुगन्धि-रिति** । शोभनो गन्धो यस्येति विग्रहः । **सुरभिगन्धिरिति** । सुरभिर्गन्धो यस्येति विग्रहः । सर्वत्र 'वायु'रिति विशेष्यम् । **तदेकान्तेति** । तस्य=विशेष्यभूतद्रव्यस्य, **एकान्तः**=एकदेश इव प्रतीयमान इत्यर्थः । अत्र गन्धस्य गुणस्य द्रव्यैकदेशत्वं न युज्यत इत्याशङ्क्य एकान्तशब्द एकदेशवदविभक्ते लाक्षणिक इत्याह—**एकान्त एकदेश इवेति** । **सुगन्धि पुष्पं सलिलं चेति** । अत्र गन्धस्य पुष्पात्सलिलाच्च द्रव्यात्पृथगलक्ष्यमाणत्वा-

---

दी.] अनिजन्तमित्यर्थः । **धनुषश्च** । ङ्सासाहचर्याङ्कित्करणाच्चास्यादेशत्वं निश्चित्याह-**अनङादेश इति** । **लोपो व्यो** । वलादौ

नेह-[सु]शोभना गन्धाः=द्रव्याण्यस्य सुगन्ध आपणिकः। **अल्पाख्यायाम्** ।५।४।१३६। सूपस्य गन्धो लेशो यस्मिंस्तत्-सूपगन्धि भोजनम्। घृतगन्धि। 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयो'रिति- विश्वः। **उपमानाच्च** ।५।४।१३७। पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः। **पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः** ।५।४।१३८। हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ। स्थानिद्वारेणाऽयं समासान्तः। व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात्। अहस्त्यादिभ्यः किम्? हस्तिपादः। कुसूलपादः। **कुम्भपदीषु च** ।५।४।१३९। कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम्। 'पादः पत्'। कुम्भपदी। स्त्रियां

त.] फलितोऽर्थः। **द्रव्याणीति**। अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः,'वहति जलमियं पिनष्टि गन्धा'निति प्रयोगात्, 'गन्धस्तु सौरभे नृत्ये गन्धके गर्वलेशयोः। स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः' इति कोशाच्च। केचित्तु—'गन्धस्येत्वे' इति वार्तिके तदेकान्तशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षितं, तेनागन्तुकस्य नेत्याहुः। तथा च भट्टिः—'आघ्रायिवान् गन्धवहः सुगन्धः' इति। व्याख्यातं च जयमङ्गलायाम्—'गन्धस्ये'त्यादिनेकारः समासान्तो न, 'गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहण'मिति वचनात्। सुगन्ध आपणिक इति यथेति। अतएव 'भग्नबालसहकारसुगन्धौ' इत्यादीनां प्रामादिकत्वं दुर्घटवृत्तिकृतोक्तम्। **अल्पाख्यायाम्**। अल्पवाचिनो गन्धस्येकारान्तादेशः स्याद्बहुव्रीहौ। **सूपस्य गन्ध इति**। अतएव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः। यद्वा फलितार्थकथनमेतत्। सूपो गन्धो यस्मिन्नित्येव विग्रहः। गन्धशब्दस्य विशेषणत्वेऽप्यस्मादेव ज्ञापकात्परनिपातः। **पादस्य**। यद्ययं लोपः समासान्तो न स्यात् 'आदेः परस्ये'त्यादेः स्यात्। शैषिकः कप् च प्रसज्येत, 'शेषाद्विभाषा' इत्यत्र समासान्तापेक्षस्य शेषस्याश्रयणात्। अत आह-**समासान्त इति**। कथं पुनरभावो भावस्यावयवः स्यात्तत्राह—**स्थानिद्वारेणेति**। वचनबलादौपचारिकमवयवत्वं गृह्यत इति भावः। **कुम्भपदीषु च**। बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चायमर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह—**कुम्भपद्यादिष्विति**। इह गणे -कुम्भपदी एकपदी जानपदीत्येवं समुदाया एव पठ्यन्ते, तस्य च प्रयोजनं विषयविशेषपरिग्रह इत्याशयेनाह—**स्त्रियामिति**। यच्चेहोपमानपूर्वं संख्यापूर्वं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपे नित्यङीबर्थ

बा.]दिति भावः। **सु शोभना इति**। 'सु'इत्यस्य व्याख्यानं-शोभना इति। **गन्धा इति**। गन्धवन्त इत्यर्थः। 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः' इति लुक्। **द्रव्याणीति**। चन्दनादीनीत्यर्थः। 'गन्धा' इत्यस्य विशेष्यमेतत्। गन्धशब्दस्य नपुंसकद्रव्यविशेषणत्वेऽपि नियतलिङ्गत्वात्पुंस्त्वं युज्यते। 'गन्धस्तु सौरभे नृत्ये गन्धके गर्वलेशयोः। स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः' इति कोशात्। **गन्ध आपण इति**। अत्र गन्धशब्दवाच्यानां चन्दनादिद्रव्याणां विशेष्यभूतापणापेक्षया पृथग् लक्ष्यमाणत्वादित्त्वं नेति भावः। **अल्पाख्यायाम्**। अल्पवचने सति गन्धशब्दस्य इकारोऽन्तादेशः स्याद्बहुव्रीहावित्यर्थः। 'लेश' इति गन्धशब्दस्य विवरणम्। सूपस्य गन्धो यस्मिन्नित्येव विग्रहः। **सूपगन्धि भोजनमिति**। उत्पूतिसुसुरभिपूर्वकत्वाऽभावादेकान्तत्वाऽभावाच्चाऽप्राप्ते वचनमिदम्। व्यधिकरणपदानामपि क्वचिदस्ति बहुव्रीहिरिति मूल एवानुपदं वक्ष्यते। **घृतगन्धीति**। घृतस्य गन्धो लेशो यस्मिन्निति विग्रहः। गन्धशब्दस्याऽल्पवाचित्वे प्रमाणमाह—**गन्धो गन्धक इति**। **उपमानाच्च**। उपमानवाचिपूर्वपदात्परस्यापि गन्धशब्दस्य इकारोऽन्तादेशः स्याद्बहुव्रीहावित्यर्थः। **पद्मस्येवेति**। फलितार्थकथनमिदम्। पद्मगन्ध इव गन्धो यस्येति विग्रहः। पद्मपदं पद्मसंबन्धिगन्धसदृशे लाक्षणिकम्। 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्ये'ति समासः। **पादस्य लोपः**। 'अहस्त्यादिभ्य' इति च्छेदः। उपमानादित्यनुवर्तते। तदाह—**हस्त्यादिवर्जितादिति**। 'आदेः परस्ये'त्यप्रवृत्तये आह—**समासान्तो बहुव्रीहाविति**। शैषिकस्य कपो निवृत्त्यर्थमपि लोपस्य समासान्तत्वम्। अन्यथाऽनुक्तसमासान्तत्वात्कप्प्रसज्येत। नन्वभावात्मकस्य लोपस्य कथं समासान्तावयवत्वमित्यत आह-**स्थानीति**। **व्याघ्रस्येवेति**। फलितार्थकथनमिदम्। व्याघ्रपादाविव पादावस्येति विग्रहः। 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्ये'ति समासः। **कुम्भपदीषु च**। कुम्भपदीष्विति बहुवचननिर्देशाद्गणपाठाच्च कुम्भपद्यादिग्रहणमिति भावः। **ङीप् चेति**। 'पादोऽन्यतरस्या'मिति विकल्पापवाद इति भावः।

शे.] प्रत्यय इति त्वयुक्तम्, प्रत्ययस्याऽप्रकृतत्वात्, गौधेर इत्यसिद्धेश्च। पूर्वोत्तरसाहचर्यादिकार आदेशः। समासान्ता इत्यधिकारात् 'आदेः परस्य' इति न प्रवर्त्तते इत्याशयेनाह—**अन्तादेश इति**। **एकदेश इवेति**। 'तदेकान्तग्रहणम्' इति वार्तिकम्। गुणसमुदायो द्रव्यमिति पतञ्जलिमते गन्धोऽवयव इति तद्भाव इत्यन्ये। **अल्पाख्या**। अल्पशब्दोऽल्पत्वपरः। तथा च लेशवाचिनो गन्धशब्दस्य ग्रहणमित्याशयेनाह—**सूपस्य गन्धो लेश इति**। तत्र प्रमाणं कोशमाह-**गन्धो गन्धक इति**। नन्वभावस्य कथं समासान्तत्वमत आह-**स्थानिद्वारेणेति**। 'पादस्य पा'दिति नोक्तम्। प्रतिपदोक्ततयाऽस्यैव 'पादः पत्' इत्यत्र ग्रहणापत्तौ पादयतेः क्विपि [illegible] इत्यादयः **कुम्भपदी**। बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चार्थावगतिः। स्त्रीलिङ्गानामेव

किम् ?। कुम्भपादः । **सङ्ख्यासुपूर्वस्य** ।५।४।१४०। पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सुपात् । **वयसि दन्तस्य दतृ** ।५।४।१४१। संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य 'दतृ' इत्यादेशः स्याद्वयसि । द्विदन् । चतुर्दन् । षट् दन्ता अस्य षोडन् । सुदन् । सुदती । वयसि किम् ? । द्विदन्तः करी । सुदन्तः [नटः] । **स्त्रियां संज्ञायाम्** ।५।४।१४३। दन्तस्य दतृ स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । अयोदती । फालदती । संज्ञायां किम् ?। समदन्ती । **विभाषा श्यावारोकाभ्याम्** ।५।४।१४४। दन्तस्य दतृ वा बहुव्रीहौ । श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरोकदन्तः । **अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च** ।५।४।१४५। एभ्यो दन्तस्य दतृ वा । कुड्मलाग्रदन् । कुड्मलाग्रदन्तः । **ककुदस्यावस्थायां लोपः** ।५।४।१४६। अजातककुत् । पूर्णककुत् । **त्रिककुत्पर्वते** ।५।४।१४७। त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य । त्रिककुदोऽन्यः । **उद्विभ्यां काकुदस्य** ।५।४।१४८। लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु । **पूर्णाद्विभाषा** ।५।४।१४९। पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः । **सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः** ।५।४।१५०। सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सुहृत्-मित्रम् । दुर्हृत्-अमित्रः ।

त.] वचनं, तेन 'पादोऽन्यतरस्या'मिति विकल्पो न भवति । **द्विदन्निति** । द्वौ दन्तावस्य जातौ । शिशुत्वावस्था त्विह गम्यते । 'उगिदचा'मिति नुम् । संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न । **षोडन्निति** । 'षष उत्वं दतृदशधे'त्यनेनोत्वष्टुत्वे । **सुदतीति** । 'उगितश्चे'ति ङीप् । **समदन्तीति** । 'नासिकोदरे'त्यादिना ङीष् । **श्यावदन्निति** । 'श्यावः स्यात्कपिशः' इत्यमरः । **अरोकदन्निति** । अरोकाः=अच्छिद्रा दन्ता यस्य सः । **अग्रान्त** । इहाऽनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः, तेन मूषिकदन्निति सिध्यतीत्याहुः । **अजातेति** । अजातं ककुदमस्येति विग्रहः । इह हि बाल्या-

बा.] **स्त्रियामिति** । कुम्भपद्यादीनां स्त्रीलिङ्गानामेव गणे पाठादिति भावः । **कुम्भपदीति** । कुम्भस्येव पादावस्येति विग्रहः । 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' इति लोपे सिद्धे तदनुवादेन नित्यं ङीबर्थं वचनम् । **सङ्ख्यासुपूर्वस्य** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**पादस्येति** । उपमानात्परत्वाऽभावादप्राप्तौ वचनम् । **द्विपादिति** । द्वौ पादावस्येति विग्रहः । **सुपादिति** । शोभनौ पादावस्येति विग्रहः । **वयसि दन्तस्य दतृ** । **द्विदन्निति** । द्वौ दन्तौ यस्येति विग्रहः । शिशुत्वं गम्यते । दन्तस्य दत्रादेशः । ऋकार इत् । उगित्त्वान्नुम् । सुलोपः । संयोगान्तलोपः । तस्याऽसिद्धत्वादुपधादीर्घो न । **चतुर्दन्निति** । चत्वारो दन्ता यस्येति विग्रहः । दत्रादि पूर्ववत् । **षोडन्निति** । षट् दन्ता यस्येति विग्रहः । दत्रादि पूर्ववत् । 'षष उत्त्व'मिति ष्टुत्वोत्त्वे । **सुदन्निति** । सु=शोभना दन्ताः समस्ता जाता यस्येति विग्रहः । वयोविशेषावगतये समस्तस्य निवेशः । **सुदतीति** । शोभना दन्ताः समस्ता यस्या इति विग्रहः । दत्रादेशः । 'उगितश्चे'ति ङीप् । **द्विदन्तः करीति** । हस्तिनः सर्वदा द्विदन्तत्वेन वयोविशेषानवगतिरिति भावः । **स्त्रियां संज्ञायाम्** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**दन्तस्येति** । वयोविशेषानवगमेऽपि प्राप्त्यर्थमिदम् । **अयोदतीति** । **फालदतीति** । संज्ञाविशेषाविमौ । **समदन्तीति** । समा दन्ता यस्या इति विग्रहः । 'नासिकोदरे'ति ङीष् । **विभाषा श्यावारोकाभ्यां** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**दन्तस्येति** । **श्यावदन्निति** । श्यावा धूम्रा दन्ताः यस्येति विग्रहः । 'श्यावः स्यात्कपिशो धूम्रः' इत्यमरः । **अरोकदन्निति** । अरोकाः=अदीप्ताः अच्छिद्रा वा दन्ता यस्येति विग्रहः । **अग्रान्त** । अग्रः=अग्रशब्दोऽन्तेऽवसाने यस्य स अग्रान्त इत्यभिप्रेत्योदाहरति—**कुड्मलाग्रदन्निति** । कुड्मलानां—मुकुलानाम्—अग्राणि, तानीव दन्ता यस्येति विग्रहः । शुद्धदन् । शुद्धदन्तः । शुभ्रदन्—शुभ्रदन्तः । वृषदन्—वृषदन्तः । वराहदन्—वराहदन्तः । **ककुदस्य** । अवस्थायां गम्यमानायां ककुदस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहावित्यर्थः । आहारकालादिकृतोऽवयवनामुपचयोऽपचयश्चावस्थेत्युच्यते । बलीवर्ददोर्मूलगतो बाल्ये उद्भूतोऽवयवः ककुदम् । **अजातककुदिति** । अजातं ककुदमस्येति विग्रहः । बाल इत्यर्थः । **पूर्णककुदिति** । पूर्णं ककुदमस्येति विग्रहः । युवेत्यर्थः । **त्रिककुत्पर्वते** । पर्वतविशेषे गम्ये इत्यर्थः । त्रिककुदिति कृताऽकारलोपो निपात्यते । त्रीणि ककुदानि शृङ्गाणि यस्येत्यर्थः । **उद्विभ्यां काकुदस्य** । **लोप इति** । उद्विभ्यां परस्य काकुदस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहावित्यर्थः । **उत्काकुदिति** । उन्नतं काकुदं यस्येति विग्रहः । काकुदशब्दं व्याचष्टे—**काकुदं तात्विति** । **पूर्णाद्विभाषा** । पूर्णात्परस्य काकुदस्य लोपो वा स्यादित्यर्थः । पूर्णं काकुदं यस्येति विग्रहः । **सुहृद्दुर्हृदौ** । यथासङ्ख्यमभिप्रेत्योदाहरति—**सुहृन्मित्रमिति** । सु शोभनं हृदयं यस्येति विग्रहः ।

शे.] गणे पाठादाह—**स्त्रियामिति** । यदिहोपमानपूर्वं सङ्ख्यापूर्वं च तस्य सिद्धे लोपे नित्यं ङीबर्थं वचनम् । **अष्टापदीत्यत्र** निपातनाद्दीर्घत्वम् । **द्विदन्निति** । शिशुत्वावस्थाप्रतीतिः । **समदन्तीति** । 'नासिकोदर' इत्यादिना ङीष् । **श्यावः**=श्यामः, कपिशः । **अरोकः**=अदीप्तिरच्छिद्रो वा । **ककुदस्य** । कालाहारादिकृता अवयवोपचयादयो वस्तुधर्मा अवस्थेत्युच्यन्ते । अजातककुत्त्वेन बाल्यं पूर्णककुत्त्वेन तारुण्यं गम्यते । अवस्थायां किम् । श्वेतककुदः । **संज्ञैषेति** । एवं च पर्वत इत्यस्य तद्विशेष इत्यर्थः । व्यूढ=

अन्यत्र सुहृदयः । दुर्हृदयः । उरःप्रभृतिभ्यः कप् ।५।४।१५१। व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह—पुमान्, अनड्वान्, पयः, नौः, लक्ष्मीरिति एकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु 'शेषाद्विभाषे'ति विकल्पेन कप् । द्विपुमान् । द्विपुंस्कः । (ग) अर्थान्नञः । अनर्थकम् । नञः किम् ? । अपार्थम् ।

इनः स्त्रियाम् । ।५।४।१५२। बहुदण्डिका नगरी । अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति । बहुवाग्मिका । स्त्रियां किम् ? । बहुदण्डी, बहुदण्डिको ग्रामः । शेषाद्विभाषा ।५।४।१५४। अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्थाद्बहुव्रीहेः कप् वा स्यात् । महायशस्कः । महायशाः । अनुक्तेत्यादि किम् ? । व्याघ्रपात् । सुगन्धिः । शेषाधिकारस्थात्किम् ? । उपबहवः । उत्तरपूर्वा ।

त.] वस्था गम्यते । उरःप्रभृतिभ्यः कप् । उरः प्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहेः कप्स्यात् । 'समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ताः' इति पक्षे तु बहुव्रीहेश्चरमावयवेभ्य उरःप्रभृतिभ्यः कबिति व्याख्येयम् । तद्धितत्वात्कस्य नेत्वम् । व्यूढोरस्क इति । व्यूढं विशालमुरो यस्य सः । 'सोऽपदादौ' इति विसर्जनीयस्य सः । प्रियसर्पिष्क इति । 'इणः षः' इति विसर्गस्य षत्वम् । एकवचनान्तानीति । 'नद्यृतश्चे'ति सिद्धे लक्ष्मीशब्दपाठस्त्विह एकवचनान्तलक्ष्मीशब्दावयवकबहुव्रीहेरेव नित्यं कप्, अन्यत्र 'शेषा'दिति विकल्प एवेति नियमार्थः । तेन 'अकृशमकृशलक्ष्मीश्चेतसा शंसितं सः' इति भारविप्रयोगः सिद्धः । अकृशा लक्ष्म्यो यस्येति विग्रहः । यत्तु प्राचोक्तं—'नद्यृतश्चे'ति कप्, बहुलक्ष्मीक इति । तदयुक्तम् । सङ्ख्यावाचिबहुशब्दस्यैकवचनान्तत्वाऽभावात्प्रकृतनियमेन वारितत्वात् । बह्वी अधिका लक्ष्मीर्यस्येति विग्रहे वैपुल्यवाचिन एकवचनान्तत्वसंभवेऽपि विशेषविधेर्बलीयस्त्वेन 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' इत्येव वक्तुमुचितत्वात् । यदा तु 'नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्ति'रित्याश्रीयते तदा प्राचोक्तमपि सम्यगेवेति ज्ञेयम् । अर्थान्नञ इति । गणसूत्रमिदम् । अनर्थकेनापीति । कथं तर्हि 'सुपथी नगरी'ति हलन्तेपूक्तं, कपोऽत्र दुर्वारत्वात् । न च 'न पूजनात्' इत्यनेन 'ऋक्पूरब्धूः—' इत्यस्यैव कपोऽपि निषेधः शङ्क्यः । षचः प्राचीनानामेव स निषेध इति वक्ष्यमाणत्वात् । कप्प्रत्ययस्य षच उत्तरत्वात् । सत्यम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात्साधुरिति समाधेयम् । 'युवोरनाकौ' इति सूत्रे सुपथीति भाष्याच्चेत्युक्तम् । बहुवाग्मिकेति । 'वाचो ग्मिनिः' । शेषाद्वि । यद्यत्र प्रागुक्तकप्मात्रापेक्षः शेषः स्यात्तर्हि व्याघ्रपात्सुगन्धिरित्यादावपि स्यादतः समासान्तापेक्षः शेष इह गृह्यत इत्याह—अनुक्तसमासान्तादिति । व्याघ्रपादिति । स्थानिद्वारा लोपोऽपि समासान्तापेक्ष इत्युक्तम् । सुगन्धिरिति । 'गन्धस्ये'दित्यादिना इत्समासान्तः । प्रियपथ इति । 'ऋक्पूः-'इत्यप्प्रत्ययः समासान्तः । उपबहव

बा.] उरःप्रभृतिभ्यः कप् । बहुव्रीहौ समासान्तस्तद्धित इति विशेषः । तद्धितत्वात् ककारस्य नेत्संज्ञा । व्यूढोरस्क इति । व्यूढं=विशालम् उरः=वक्षो यस्येति विग्रहः । कप् । 'सोऽपदादौ' इति सत्वम् । प्रियसर्पिष्क इति । प्रियं सर्पिर्यस्येति विग्रहः । कप् । 'इणः ष' इति षत्वम् । ननु द्वौ पुमांसौ यस्य स द्विपुमानित्यनुपपन्नम्, उरःप्रभृतिषु पुमानिति पुंस्शब्दस्य पाठादित्यत आह—इहेति । गणेऽविभक्तिकानामेव पाठः । इह तु केषांचिदेकवचनान्तानामेवं पाठस्तद्विवक्षार्थ इति भावः । द्विपुंस्क इति । 'संपुंकाना'मिति सः । अर्थान्नञ इति । गणसूत्रम् । नञः परो योऽर्थशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेः कप् स्यादिति तदर्थः । अनर्थकमिति । अविद्यमानोऽर्थो यस्येति विग्रहः । अपार्थम्—अपार्थकमिति । अपगतोऽर्थो यस्मादिति विग्रहः । अत्र नञ्पूर्वकत्वान्न नित्यः कबिति भावः । इनः स्त्रियाम् । इन्नन्तात् कप् स्याद्बहुव्रीहावित्यर्थः । बहुदण्डिका नगरीति । दण्डोऽस्या अस्तीति दण्डी । 'अत इनिठनौ' इति इनिः । बहवो दण्डिनो यस्यामिति विग्रहः । बहुवाग्मिकेति । वागस्यास्तीति वाग्मी । 'वाचो ग्मिनिः' इति ग्मिनिप्रत्ययः । नकारादिकार उच्चारणार्थः । तद्धितत्वाद्गकारस्य नेत्संज्ञा, चकारस्य कुत्वम्, जश्त्वम्, वाग्मीति रूपम् । बहवो वाग्मिनो यस्यामिति विग्रहः । अत्रेन अनर्थकत्वेऽपि 'अनिनस्मन्'निति वचनात्तदन्तस्याप्यत्र ग्रहणमिति भावः । बहुदण्डी बहुदण्डिको ग्राम इति । बहवो दण्डिनो यस्मिन्निति विग्रहः । अत्र समासस्याऽस्त्रीलिङ्गत्वान्न नित्यः कबिति भावः । शेषाद्विभाषा । इतः पूर्वं येभ्यः समासान्ता विहितास्तेभ्योऽन्यः शेषः । तदाह—अनुक्तसमासान्तादिति । शेषाधिकारस्थादिति । 'शेषा'दित्यनेन शेषाधिकारस्थादित्यपि विवक्षितमिति भावः । महायशस्क इति । महत् यशः यस्येति विग्रहः । 'आन्महतः' इत्यात्त्वे, कपि, 'सोऽपदादौ' इति सत्वम् । महायशा इति । कबभावे 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घः । व्याघ्रपादिति । 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' इत्युक्तसमासान्तोऽयम्, स्थानिद्वारा लोपस्यापि समासान्तत्वात् । सुगन्धिरिति । 'गन्धस्येदुत्पू-

शे.] विशालम् । तद्धितत्वात्कस्य नेत्वम् । 'सोऽपदादौ' इति सः । प्रियसर्पिष्के 'इणः षः' । एकवचनान्तानीति । सर्वत्र गणे निर्विभक्तिकपाठस्यैव दृष्टत्वेन केषांचित्सविभक्तिकानां पाठस्तद्विवक्षार्थस्तदाह—द्विवचनेत्यादि । अनुक्तसमासान्तादिति ।

सुपुत्रः । तन्त्रादिना शेषशब्दोऽर्थद्वयपरः । **आपोऽन्यतरस्याम्** ।७।४।१५। कप्यावन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बहुमालाकः । बहुमालकः । कबभावे तु—बहुमालः । **न संज्ञायाम्** ।५।४।१५५। 'शेषा'दिति प्राप्तः कब्न स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । **ईयसश्च** ।५।४।१५६। ईयसन्तोत्तरपदाच्च कप् । बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् । 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वे प्राप्ते । **ॐईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम्** । बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । बहुव्रीहेः किम् । अतिश्रेयसिः । **वन्दिते भ्रातुः** ।५।४।१५७। पूजितेऽर्थे यो भ्रातृशब्द-

त.] इति । 'संख्ययाव्यये'त्यादिना समासः । **उत्तरपूर्वेति** । 'दिङ्नामे'त्यादिना समासः । **सपुत्र इति** । 'तेन सहेती'त्यादिना समासः । अयं भावः—'शेषो बहुव्रीहि'रित्यतः शेषपदम् 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्येतस्मिन्नेव सूत्रेऽनुवर्तते, 'सङ्ख्ययाव्ययासन्ने'त्यादिषु च निवर्तते । तथा च शेषाधिकारस्थत्वाऽभावादुपबहव इत्यादिषु कप्प्रत्ययो नेति । एवं च 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रात्पृथक् 'सङ्ख्ययाव्ययासन्ने'त्यादीनामारम्भः कबभावार्थमप्यावश्यक इति स्थितम् । ननु सकृदुच्चरितस्य शेषशब्दस्याऽनुक्तसमासान्तपरत्वं शेषाधिकारस्थपरत्वं च कथमित्यत आह—**तन्त्रादिनेति** । 'अर्थभेदेन शब्दभेदः', 'सत्यप्यर्थभेदे शब्दस्याऽभेदः' इति मतद्वयम् । आद्ये आवृत्तिर्द्वितीये तन्त्रमिति विवेकः । यत्तु वदन्ति—'प्रतिपदोक्ताः समासान्ताः स्वविषये बाधका भवन्ति, तत्किमनुक्तसमासान्तपरेण शेषग्रहणेने'ति । तन्न । 'ऋक्पूः' इत्यादीनां समासान्तरे चरितार्थतया 'प्रियपथ' इत्यादौ परेण कपा बाधापत्तेः ।

ईयसश्च । नित्यो वैकल्पिकश्च कप्सर्वोऽपि निषिध्यते । **बहुश्रेयानिति** । अतिशयेन प्रशस्यः—श्रेयान् । 'द्विवचनविभज्योपे'तीयसुन् । 'प्रशस्यस्य श्रः' । 'शेषाद्विभाषे'ति कप्प्राप्तः । **बहुश्रेयसीति** । 'नद्यृतश्चे'ति नित्यं प्राप्तः

बा.] ती'ति कृतसमासान्तोऽयम् । **प्रियपथ इति** । 'ऋक्पू'रिति कृतसमासान्तोऽयम् । **उपबहव इति** । सङ्ख्याव्यये'ति बहुव्रीहिरयं, न शेषाधिकारस्थः । **उत्तरपूर्वेति** । अयमपि 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति बहुव्रीहिः न शेषाधिकारस्थः । **सपुत्र इति** । 'तेन सह' इत्ययमपि बहुव्रीहिः न शेषाधिकारस्थः । ननु सकृदुच्चारिताच्छेषशब्दात् कथमर्थद्वयलाभ इत्यत आह—**तन्त्रादिनेति** । आदिना आवृत्तिसंग्रहः । एकमनेकोपयोगि तन्त्रम् । उच्चारयित्रा तन्त्रेणोच्चारिताच्छब्दादावृत्त्या बोध इति बोध्यम् । 'श्वेतो धावती'त्यादौ सकृदुच्चारणेऽपि 'श्वा इतो धावति, श्वेतगुणको धावती'त्येवमनेकार्थबोधदर्शनादिति भावः । **आपोऽन्यतरस्याम्** । **कपीति** । 'न कपी'त्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **आबन्तस्येति** । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया लब्धमिदम् । **ह्रस्वो वेति** । 'शृदृप्रां ह्रस्वो वा' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'न कपी'ति नित्यं निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थमिदं वचनम् । **बहुमालाक इति** । बह्व्यो माला यस्येति विग्रहः । ह्रस्वपक्षे 'बहुलमालक' इति भवति । कपो वैकल्पिकत्वात् पक्षे बहुमालः । सर्वत्र 'स्त्रियाः पुंवदि'ति पुंवत्वम् ।

न संज्ञायाम् । **शेषादिति प्राप्त इति** । 'अनन्तरस्ये'ति न्यायात् 'शेषाद्विभाषा' इति विहितस्य कप एवायं निषेधो, नतु व्यवहितस्य 'नद्यृतश्चे'त्यादिकप इति भावः । **विश्वे देवा अस्येति** । अत्र संज्ञायां समासस्य नित्यत्वाल्लौकिकविग्रहप्रदर्शनं चिन्त्यमेव । **ईयसश्च** । बहुश्रेयसीशब्दे श्रेयसीशब्दस्यैव प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ईयसन्तत्वादाह—**ईयसन्तोत्तरपदादिति** । बहुव्रीहिणा उत्तरपदादित्याक्षिप्यत इति भावः । **न कबिति** । 'न संज्ञेयसो'रिति वक्तव्ये पृथग्योगकरणान्नित्यस्य वैकल्पिकस्य च कपोऽयं निषेध इति भावः । **श्रेयांस इति** । अतिशयेन प्रशस्ता इत्यर्थः । 'द्विवचनविभज्य' इति ईयसुन् । 'प्रशस्यस्य श्रः' इति श्रः, 'आद्गुणः' इति गुणः । **बहुश्रेयानिति** । शैषिकः कब्निषिध्यते । **ह्रस्वत्वे प्राप्त इति** । बह्व्यः श्रेयस्यो यस्येति बहुव्रीहिः । तत्र श्रेयसीशब्दस्योपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वत्वे प्राप्ते इत्यर्थः । **ईयसो बहुव्रीहेरिति** ।

शे.] सामान्यतः समासान्तापेक्षयैव शेष इत्यभिमानस्तद्वक्ष्यति—**प्रियपथ इति** । परे तु 'नैव कबपेक्षं शेषग्रहणम्, नापि समासान्तापेक्षं ; किन्तर्ह्यनन्तरो यो बहुव्रीह्यधिकारः सोऽपेक्ष्यते' इति भाष्योक्तेस्तदपेक्षयैव शेषो ग्राह्यः । 'समासान्ताश्च कबभावे सावकाशाः' इति समासान्तैः स्वस्वविषये कपो बाधेनोपपत्तौ शेषग्रहणं व्यर्थमिति न वाच्यम् । एवञ्च प्रियपथिक इत्यपि । अत एव 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये' इत्यस्यान्यत्र पाठः सार्थक इत्यन्यत्र विस्तर इत्याहुः । **शेषाधिकारेति** । इदं सङ्ख्ययेत्यादौ कबभावार्थमिति भाष्योक्तेर्ज्ञायते । सकृदुच्चारितादर्थद्वयलाभोऽसम्भवीत्यत आह—**तन्त्रादिनेति** । उच्चारयित्रा तन्त्रेणोच्चारितं बोद्धुरावृत्त्या बोध इति बोद्धव्यम् । **आपोऽन्य** । 'न कपि' इत्यतः कपीत्यनुवर्त्तते । अनन्तरस्येति न्यायात् शेषादित्यस्यैव निषेध इत्याह—**शेषादितीति** । **विश्वे इति** । विश्वाख्यदेवगणविशेष इत्यर्थः । उद्भूतावयवभेदत्वाद्बहुवचनं विग्रहे । **विश्वदेव इति** । विश्वेदेव इति त्वपपाठः । 'न सञ्ज्ञेयसोः' इत्येव वक्तव्ये योगविभागसामर्थ्यात् 'ईयसश्च' इति 'नद्यृतश्च' इत्यस्यापि निषेधकमित्याह—**न कबिति** । **ईयसो बहुव्रीहौ पुंवदिति वचनम्** । ईयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य बहुव्रीहौ विद्यमानस्य पुंवत्, पुंवद्विषयकस्येकारस्य यथा न ह्रस्वस्तथाऽस्याणीति तदर्थः । तदर्थतः पठति—**ईयस इत्यादि** । अत्र सूत्रे 'ईयस उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य दीर्घत्वं वक्त-

स्तदन्ताच्च कप्स्यात्। प्रशस्तो भ्राता यस्य [स]प्रशस्तभ्राता। सुभ्राता। 'न पूजना'दिति निषेधस्तु 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो' रित्यतः प्रागेवेति वक्ष्यते। वन्दिते किम्?। मूर्खभ्रातृकः। **नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे** ।५।४।१५९। स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात्कब्न स्यात्। बहुनाडिः कायः। बहुतन्त्रीर्ग्रीवा। तन्त्रीधमनी। स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाऽभावाद्ध्रस्वो न। स्वाङ्गे किम्?। बहुनाडीकः स्तम्भः। बहुतन्त्रीका वीणा। **निष्प्रवाणिश्च** ।५।४।१६०। कबभावोऽत्र निपात्यते। प्रपूर्वाद्वयतेर्ल्युट्। प्रवाणी—तन्तुवायशलाका। निर्गता प्रवाण्यस्य निष्प्रवाणिः पटः। समाप्तवानः। नव इत्यर्थः। **सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ** ।२।२।३५। सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम्। कण्ठेकालः। अतएव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः। चित्रगुः।

त.] कब्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'ईयसश्चे'ति प्रतिषिध्यते। **बहुनाडिरिति**। उपसर्जनह्रस्वः। **स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादिति**। 'अवितॄस्तॄतन्त्रिभ्यः' इतीप्रत्ययस्य 'स्त्रिया'मित्यधिकारेऽविहितत्वादिति भावः। **सप्तमीविशेषणे**। यदा कण्ठे किंचिदस्तीति ज्ञायते, तस्य विशेषणं काल इति, तदेदं सप्तमीग्रहणम्। अन्यदा तु तेन विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धम्। **चित्रगुरिति**। न च 'उपसर्जनं पूर्व'मित्येवेदं सिध्यतीति वाच्यं, 'बहुव्रीहौ सप्तमी'त्युक्ते तत्र-

बा.] ईयसन्ताद्बहुव्रीहेः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य ह्रस्वो नेति वाच्यमित्यर्थः। **बहुश्रेयसीति**। 'नद्यृतश्चे'ति नित्यः कबिह निषिध्यते, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ईयस्ग्रहणेन स्त्रीप्रत्ययान्तश्रेयसीशब्दस्यापि ग्रहणादिति भावः। **बहुव्रीहेः किमिति**। ईयसो बहुव्रीहेरित्यत्रे'ति शेषः। **अतिश्रेयसिरिति**। श्रेयसीमतिक्रान्त इति तत्पुरुषोऽयमिति भावः। **वन्दिते भ्रातुः**। **पूजितेऽर्थे इति**। 'वदि अभिवादनस्तुत्यो'रित्युभयार्थकवदिधातोरिह उभयसाधारणपूजार्थकत्वमाश्रीयत इति भावः। **प्रशस्तभ्रातेति**। 'नद्यृतश्चे'ति प्राप्तः कबिह निषिध्यते। **सुभ्रातेति**। सु=शोभनो भ्राता यस्य स इति विग्रहः। अत्रापि 'नद्यृतश्चे'ति प्राप्तस्य कपो निषेधः। ननु 'न पूजना'दित्येव निषेधे सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**न पूजनादिति**। **प्रागेवेति**। एवंच 'नद्यृतश्चे'त्यादिकपस्तेन निषेधाऽप्राप्तौ इदं वचनमिति भावः। **नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे**। **बहुनाडिः काय इति**। प्राणिस्थत्वात्स्वाङ्गत्वसूचनाय 'काय इति विशेष्यम्। उपसर्जनह्रस्वः। 'नद्यृतश्चे'ति प्राप्तः कब्न भवति। **बहुतन्त्रीर्ग्रीवेति**। बह्व्यस्तन्त्र्यो यस्या इति विग्रहः। वीणातन्तुषु तन्त्रीशब्दस्य प्रसिद्धत्वादाह—**तन्त्रीर्धमनीति**। बहुतन्त्रीशब्दे 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वमाशङ्क्याह—**स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाऽभावादिति**। 'अवितॄस्तॄतन्त्रीभ्य ईः' इत्यौणादिकस्य 'स्त्रिया'मित्यधिकारेऽविहितत्वादिति भावः। **निष्प्रवाणिश्च**। **प्रपूर्वादिति**। 'वेञ्तन्तुसंताने' इत्यस्मात्प्रपूर्वात् 'करणाधिकरणयोश्चे'त्यधिकरणे ल्युट्। प्रोयते अस्यामिति प्रवाणी। 'पूर्वपदात्संज्ञाया'मिति णत्वम्। **समाप्तवान इति**। समाप्तं वानं=वानक्रिया यस्येति विग्रहः। अत्र शैषिककबभावो निपात्यते। **सप्तमीविशेषणे**। 'उपसर्जनं पूर्व'मित्यतः पूर्वमित्यनुवर्तते। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सप्तमीति तदन्तग्रहणं। तदाह—**सप्तम्यन्तमिति**। **कण्ठेकाल इति**। 'कण्ठे तिष्ठतीति कण्ठेस्थः, स कालो यस्येति विग्रहः। 'सुपी'ति योगविभागात्कः। 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्ये'ति बहुव्रीहिसमासः, स्थशब्दलोपश्चे'ति 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। 'अमूर्धमस्तका'दिति सप्तम्या अलुक्। **अत एवेति**। यद्यपि कण्ठेस्थशब्दः प्रथमान्त एवात्र बहुव्रीहौ पूर्वपदं, तस्य कालशब्देन सामानाधिकरण्यमस्त्येवेति कथं सप्तमीग्रहणं व्यधिकरणपदबहुव्रीहिज्ञापकम्। किंच विशेषणत्वादेव सिद्धे किं वा सप्तमीग्रहणेन?। तथापि यदा स्थपदमनादृत्य 'कण्ठे' इत्यस्याधिकरणत्वं, तस्य च कालरूपे उत्तरपदार्थे उपसङ्क्रमस्तदा 'कण्ठे' इत्यस्याऽप्रथमान्तत्वाद्बहुव्रीहेरप्रसक्तेस्तत्र सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातविधिरभित्तिचित्रायितः स्यात्। ततश्च सप्तमीग्रहणादप्रथमान्तोऽपि बहुव्रीहिः क्वचिदस्तीति विज्ञायते इति योज्यम्। तेन 'सच्छास्त्रजन्मा हि विवेकलाभः' इत्यादि सिद्धम्।

शे.] व्यम्। न वक्तव्यम्। पुंवद्वचनात्सिद्धम्' इति भाष्योक्तेरनेन नपुंसकह्रस्वस्यापि निवृत्तिः। अन्यथा वचनेन वचनप्रत्याख्यानाऽसङ्गतिः। मम तु नपुंसकह्रस्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकेन युज्यते प्रत्याख्यानमिति दिक्। **बहुश्रेयसीति**। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया निषेधः। 'नद्यृतश्च' इति नित्यं कप्प्राप्तः। अभिवादनस्तुतिरूपोभयार्थकवदिधातुनोभयसाधारणपूजा लक्ष्यत इत्याशयेनाह—**पूजित इति**। एतेन स्तुत्यर्थकस्यैवात्र ग्रहणमिति वृत्त्यादिध्वनितं निर्बीजमिति सूचितम्। **सुभ्रातेति**। 'नद्यृतश्च' इति कप् प्राप्तः। **स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादिति**। 'अवितॄस्तॄन्त्रिभ्य ईः' इत्यौणादिकत्वादिति भावः। **ल्युडिति**। प्रोयतेऽस्यामित्यधिकरणे इति भावः। **समाप्तवान इति**। समाप्तं वानं=वयनक्रिया यस्येत्यर्थः। **सप्तमीवि**। सप्तम्यन्तस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारैव क्रियान्वयाद्विशेषणत्वेन सिद्धे[ऽत्र] वैयधिकरण्येऽपि समासज्ञापनार्थं सप्तमीग्रहणम्। विशेषणपदं च ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन तदतिरिक्तविशेषणपरं, तदाह—**अत एवेति**। **चित्रगुरिति**। [अन्यपदार्थापेक्षया] उभयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेन एकविभक्तित्वेन वाऽनियमे

*सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानम् । सर्वश्वेतः । द्विशुक्लः । [त्रिशुक्लः] । *मिथोऽनयोः समासे सङ्ख्या पूर्वम् । शब्दपरविप्रतिषेधात् । द्व्यन्यः । *सङ्ख्याया अल्पीयस्याः । द्वित्राः । * द्वन्द्वेऽपि । द्वादश *वा प्रियस्य । गुडप्रियः । प्रियगुडः । *गड्वादेः परा सप्तमी । गड्डुकण्ठः । क्वचिन्न । वहेगड्डुः । निष्ठा ।२।२।३६। निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः । *जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या । सारङ्गजग्धी । मासजाता । सुखजाता । प्रायिकं चेदम् । कृतकटः । पीतोदकः । वाऽऽहिताग्न्यादिषु

त.] कौण्डिन्यन्यायेनोपसर्जनपूर्वत्वस्य बाधापत्तेरतो विशेषणग्रहणं कृतम्। सर्वनामेति। कथं तर्हि 'तः परो यस्मात्स तपरः' इति, कथं च 'जहत्स्वार्था वृत्तिः' इति ? । इह हि जहत्स्वं पदं यं स जहत्स्वः, सोऽर्थो यस्यामिति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । तथा च स्वपरशब्दयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनिपातेन भाव्यमिति चेत् । अत्राहुः-सूत्रभाष्यप्रयोगात्स्वपरशब्दयोर्न पूर्वनिपातः । राजदन्तादित्वाद्वा सिद्धमिति । द्विशुक्ल इति । यद्यपि सर्वनामत्वेनैव द्विशब्दस्य पूर्वनिपातत्वं सिध्यति, तथापि 'त्रिशुक्ल' इत्यादिसिद्धये वार्तिके सङ्ख्याग्रहणं कृतम् । ननु सङ्ख्याया अल्पाच्तरत्वेन 'सङ्ख्यासर्वनाम्नो'रिति वाच्ये विपरीतोच्चारणमयुक्तमित्याशङ्क्याह—मिथोऽनयोरिति । विपरीतोच्चारणमेवात्र लिङ्गमिति भावः । अल्पीयस्या इति । अल्पार्थवाचिकाया इत्यर्थः । गड्वादेरिति । आदिशब्दः प्रकारवाची । तेन पद्मं नाभौ यस्य पद्मनाभः । ऊर्णा नाभौ यस्य । 'ङ्यापोः–' इति ह्रस्वः । ऊर्णनाभ इति सिध्यतीत्याहुः । जातिकालेति । एतच्च 'जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादना'दित्यनेन ज्ञापितमिति भावः । सारङ्गजग्धीति ।

बा.] चित्रगुरिति । उभयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेन विग्रहे नियतविभक्तिकत्वेन चान्यतरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते उत्तरपदविशेषणस्यैव पूर्वनिपातार्थं विशेषग्रहणमिति भावः । सर्वनामसङ्ख्ययोरिति । 'बहुव्रीहौ पूर्वनिपातस्ये'ति शेषः । सर्वश्वेत इति । सर्वः श्वेतो यस्येति विग्रहः । उभयोरपि गुणवचनत्वेन विशेषणविशेष्यभावे कामचारादन्यतरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते सर्वनामत्वात्सर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः । उपसर्जनत्वेऽपि भूतपूर्वगत्या सर्वनामत्वम् । त्रिशुक्ल इति । त्रयः शुक्ला यस्येति विग्रहः । उभयोरपि कामचारेण पूर्वनिपाते प्राप्ते सङ्ख्यात्वात्त्रिशब्दस्यैव पूर्वनिपातः । 'द्विशुक्ल' इत्यत्र तु सर्वनामत्वादेव सिद्धम् । ननु द्वौ अन्यौ यस्य द्व्यन्य इति बहुव्रीहौ सर्वनामसङ्ख्ययोरन्यतरस्य पाक्षिकः पूर्वनिपातः स्यादित्यत आह—मिथोऽनयोरिति । सर्वनामसङ्ख्ययोरित्यर्थः । सङ्ख्या पूर्वमिति । 'प्रयोज्ये'ति शेषः । शब्दपरेति । एकस्मिन्नेव सूत्रे सर्वनामसङ्ख्ययोः समासोपात्तत्वेऽपि सर्वनामसङ्ख्याशब्दयोः सङ्ख्याशब्दस्य पाठतः परत्वमादाय विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तेरित्यर्थः । सङ्ख्याया अल्पीयस्या इति । न्यूनाधिकसङ्ख्यावाचकशब्दानां समासे न्यूनसङ्ख्यायाः पूर्वप्रयोग इति वक्तव्यमित्यर्थः । द्वित्रा इति । द्वौ वा त्रयो वेति विग्रहे 'सङ्ख्ययाव्यये'ति बहुव्रीहिः । ननु 'द्वन्द्वे घी'त्यतो 'द्वन्द्वे' इत्यनुवृत्तौ 'अल्पाच्तर'मिति सूत्रभाष्येऽस्य वार्तिकस्य पाठाद्बहुव्रीहौ कथमस्य प्रवृत्तिरित्यत आह—द्वन्द्वेऽपीति । इदं च वार्तिकं द्वन्द्वेऽद्वन्द्वेऽपि प्रवर्तत इत्यर्थः । द्वादशेति । द्वौ च दश चे'ति द्वन्द्वः । तत्पुरुषे तु शतानां विंशतिः विंशतिशतमित्युदाहार्यम् । 'तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः' इति सूत्रभाष्ये सहस्राणां शतमित्यर्थे शतसहस्रमिति भाष्यकैयटयोः प्रयोगोऽत्र मानमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । वा प्रियस्येति । बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोगो वक्तव्य इत्यर्थः । गड्वादेः परा सप्तमीति । 'बहुव्रीहौ योज्येति वक्तव्य'मिति शेषः । गड्डुकण्ठ इति । गड्डुः कण्ठे यस्येति विग्रहः । गड्डुर्नाम ग्रीवादिगतो दुर्मांसगोलः । असंज्ञात्वात् 'हलदन्तात्' इत्यलुङ् न । क्वचिन्नेति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । वहेगड्डुरिति । वहः=स्कन्धः, तस्मिन् गड्डुः–दुर्मांसग्रन्थिर्यस्येति विग्रहः । निष्ठा । निष्ठान्तमिति । 'क्तक्तवतू निष्ठे'ति वक्ष्यति, तदन्तमित्यर्थः । कृतकृत्य इति । कृतं कृत्यं येनेति विग्रहः । उभयोरपि क्रियाशब्दत्वाद्विशेषणत्वे कामचारादन्यतरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः । जातिकालेति । 'जातिकालसुखादिभ्यो-

शे.] प्राप्ते उत्तरपदार्थविशेषणस्यैव पूर्वनिपातार्थं विशेषणग्रहणमिति भावः । सर्वनामसङ्ख्ययोरिति । श्वेतशुक्लयोरुदाहरणे विशेषणत्वं बोद्धव्यम् । 'वन्येतरा' 'हस्तदक्षिण' इत्यादौ राजदन्तादित्वात्परनिपातः । सर्वश्वेत इति । वचनसामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्या सर्वनामत्वं बोद्धव्यम् । त्रिशुक्ल इति पाठः । द्विशुक्ल इत्यादौ द्विशब्दस्य सर्वनामत्वादेव सिद्धेः । शब्दपरेति । अत एव वार्त्तिकेऽल्पाचोऽपि परनिपातः । सङ्ख्याया इति । सङ्ख्यावाचकानां समासेऽल्पार्थवाचिकाया इत्यर्थः । 'द्वन्द्वे घि' इति सूत्रे पठितमपीदं द्वन्द्वाऽद्वन्द्वसाधारणं, तदाह–द्वित्रा इति । द्वादशेति च । सहस्राणां शतमित्यर्थेऽपि शतसहस्रमित्येव । स्पष्टं चेदं 'तदस्मिन्नधिकम्' इत्यत्र भाष्ये । वा प्रियस्येति । इदं बहुव्रीहावेव । तेन 'तेन सह' इत्युदाहरणे सहप्रिय इत्यत्र न, 'सप्तमीविशेषणे' इत्यत्रोपसङ्ख्यानात् । गडवाद्याहिताग्नी–आकृतिगणौ । अत्र वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादाह--क्वचिन्नेति । एतद्वृत्तौ स्पष्टम् । निष्ठा । कृतकृत्ययोः क्रियाशब्दत्वादनियमे प्राप्ते वचनम् । चारुस्मितेत्यादि आहिताग्न्यादित्वात्साधु । जातिकालेति ।

।२।२।३७। आहिताग्निः । अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् । *प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ । अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । क्वचिन्न । विवृतासिः । * इति बहुव्रीहिः ॥ * ॥

अथ द्वन्द्वः ।

चार्थे द्वन्द्वः ।२।२।२९। अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोग-समाहाराश्चार्थाः। परस्परनिरपेक्षस्याऽनेकस्य एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वे[नान्वयो]ऽन्वा-

---

त.] सारङ्गो जग्धो यया सा । 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वे'ति ङीष् ॥ कथं तर्हि 'चारुस्मितश्चारुहसितः' इत्यादि ? । अत्राहुः— 'नपुंसके भावे क्तः' इति क्तस्य न पूर्वनिपातः, निष्ठाशब्देन विहितस्यैवेह ग्रहणादिति । क्वचिन्नेति । आहिता-ग्न्यादित्वकल्पनादनभिधानाद्वेति भावः । इति तत्त्वबोधिनीव्याख्यायां बहुव्रीहिप्रकरणम् ।

चार्थे द्वन्द्वः । 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यतोऽनेकमित्यनुवर्तते, 'सुबामन्त्रिते—' इत्यस्मात्सुबपि । 'समासः' इति, 'विभाषा' इति चाऽधिक्रियत एव । तदाह—**अनेकं सुबन्तमित्यादि** । **चार्था इति** । चशब्दद्योत्या

या.] ऽनाच्छादनात्क्तः' इति स्वरविधिना ज्ञापितमिदमिति भाष्ये स्पष्टम् । जातिपूर्वस्योदाहरणमाह—**सारङ्गजग्धीति**। सारङ्गः=हरिणः, जग्धः=भक्षितो यया इति विग्रहः । 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वे'ति ङीष् । कालपूर्वस्योदाहरति— **मासजातेति** । मासो जातो यस्या इति विग्रहः । टाप् । सुखपूर्वस्योदाहरति—**सुखजातेति** । सुखं जातं यस्या इति विग्रहः । **प्रायिकमिति** । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । **कृतकट इति** । कृतः कटो येनेति विग्रहः । अत्र कटत्वस्य जातित्वेऽपि न कृतशब्दस्य परनिपातः । **पीतोदक इति** । पीतमुदकं येनेति विग्रहः । उदकत्वस्य जातित्वेऽपि न पीतशब्दस्य परनिपातः । **वाऽऽहिताग्न्यादिषु** । 'निष्ठायाः पूर्वं प्रयोग' इति शेषः ।

आहिताग्निरिति । आहिताः=आधानेन संस्कृता अग्नयो येनेति विग्रहः । **प्रहरणार्थेभ्य इति** । आयुधार्थेभ्य इत्यर्थः । निष्ठायामुदाहरति—**अस्युद्यत इति** । असिः उद्यतो येनेति विग्रहः । सप्तम्या उदाहरति—**दण्डपाणि-रिति** । दण्डः पाणौ यस्येति विग्रहः । 'निष्ठे'त्यस्य 'सप्तमीविशेषणे' इत्यस्य चाऽयमपवादः । **क्वचिन्नेति** । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । **विवृतासिरिति** । विवृतः=कोशान्निष्कासितोऽसिर्येनेति विग्रहः । एवंजातीयान्याहिता-ग्न्यादित्वकल्पनया समाधेयानीत्याहुः । इति बालमनोरमायां बहुव्रीहिसमासः ।

अथ द्वन्द्वसमासनिरूपणम् । **चार्थे द्वन्द्वः** । 'सुबामन्त्रिते' इत्यतः 'सुबिति, 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यतो-ऽनेकमिति चानुवर्तते । समास इति विभाषेति चाधिकृतं । तदाह—**अनेकमित्यादिना** । कश्चार्थ इत्यत आह—

शे.] 'जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तः' इत्यन्तोदात्तविधायकेन ज्ञापितम् । वाग्रहणानुवृत्तेराह—**प्रायिकमिति** । **क्वचिन्नेति** । तेषामाहिताग्न्यादित्वमिति भावः । **इति बहुव्रीहिः** ।

चार्थे । 'अनेकमन्य' इत्यतोऽनेकमित्यनुवर्त्तते । तत्फलं 'स्त्रग्वाग्दृषदं' 'होतृपोतृनेष्टोद्गातारः' इत्यादौ यथायथं समासान्ताऽऽनङोर्मध्ये प्रवृत्तिर्न, अन्ते एव च तत् प्रवृत्तिः । अत्र वदन्ति—द्वन्द्वः प्रथमान्तानामेव न परिनिष्ठितविभक्त्यन्तानाम् । 'चैत्रेण मैत्रेण च कृत'मिति वाक्येऽवयवकर्तृत्वस्यैव प्रतीतेः, 'चैत्रमैत्राभ्यां कृत'मिति समासे समुदायकर्तृत्वस्यैव प्रतीतेः, तस्य वाक्यस्य समाससमानार्थत्वाऽभावेन तस्य तद्वाक्यत्वाऽभावात् । अत एव 'यदग्नये च प्रजापतये च' इत्यादौ व्यस्ते प्रत्येकं देवतात्वप्रतीतिः, 'अग्नीषोमाभ्याम्' इत्यादौ समुदाये देवतात्वप्रतीतिरिति व्यवस्था सिद्ध्यति । तस्यापि तद्वाक्यत्वे तु समास इव तत्रापि समुदाये देवतात्वप्रतीतिरेव स्यात् । अत एव 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति सूत्रे भाष्ये— 'न ङिसबुद्ध्योरनुत्तरपदे' इति वार्त्तिके संबुद्धिग्रहणं न कार्यम्, राजवृन्दारकेत्यादौ संबुद्ध्यन्तानां न समासः । इह तावत्स-माससमानार्थकेन वाक्येन भवितव्यम्, समासेन च । यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातु चित्समासेन गम्यते; अवयवसंबो-धनं वाक्येन गम्यते, समुदायसंबोधनं समासेन' इत्युक्तम् । संबोधनविभक्त्यन्तस्याभिमुखीभावफलकत्वेन प्रत्येकमेवाभिमुखी-भावप्रतीत्या क्रियान्वयेन परस्परमसामर्थ्यमिति तद्भावः । यदा समानाधिकरणस्थलेऽपि समासो न, तदा व्यधिकरणानां द्वन्द्वः सुतरां नेति परिनिष्ठितविभक्त्या समासेऽपि राजपुरोहिताविति न तदुदाहरणम् । एवञ्च व्यधिकरणतृतीयाद्यन्तानामपि क्रियाद्यन्वे-वान्वयेन क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वस्य प्रत्येकमेव बोधेन वाक्यसमासयोर्न समानार्थत्वम् । एतेन 'कटं भीष्मम्'इत्यादौ प्रत्येकं कर्मतयोभयोः क्रियान्वयेऽपि पार्ष्णिकपरस्परान्वयेन सामर्थ्यमादाय समास इति मीमांसकम्मन्योक्तमपास्तम् । राजवृन्दारकेत्या-दावपि पार्ष्णिकान्वयेन सामर्थ्यमादाय समासापत्तौ भाष्याऽसङ्गतेः । 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' 'अभिहिते प्रथमा' इति न्यासे-ऽपि समुदायद्वाराऽवयवानामपि तिङ्सामानाधिकरण्येन समुदायकर्तृत्वोक्त्याऽवयवकर्तृत्वस्याप्यभिहितत्वेन समुदायप्राधान्येऽप्य-वयवेभ्यः प्रथमा भवत्येव । अत एव तत्र चैत्रो मैत्रश्च गच्छतः, तौ पचत इत्यादि नित्यद्विवचनान्ताख्यातप्रयोग एवेति दिक् ।

परस्परनिरपेक्षस्येति । तत्त्वं चैकस्य क्रियान्वयोत्तरमपरस्याऽऽवृत्त्या तदन्वयात् । **अनेकस्येति** । तेनैकस्य सापेक्षत्वेऽपि

चयः । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । समूहः समाहारः । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति समुच्चये, भिक्षामट गां चानयेत्यन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात् । धवखदिरौ । संज्ञापरिभाषम् । अनेकोक्तेः–होतृपोतृनेष्टोद्गातारः ।

त.] इत्यर्थः । **एकस्मिन्निति।** भजनादावित्यर्थः । **ईश्वरं गुरुंच भजस्वेति।** क्रियायां द्रव्ययोः समुच्चयोऽयम् । तथा राज्ञो गजश्चाश्वश्चेति द्रव्ये द्रव्ययोः समुच्चयः । पटः शुक्लो रक्तश्चेति द्रव्ये गुणयोः । रक्तः पटः कुण्डलं चेति गुणे द्रव्ययोरित्यूह्यम् । **भिक्षामट गां चानयेति** । अत्र ह्यदर्शनाद्गामनानयन्नपि भिक्षामटत्येव । अनटंस्तु भिक्षां न गामानयति । तथा अटन्नपि नाऽन्विष्य गामानयति । अतो भिक्षाऽटनस्यैव प्राधान्यं, गवानयनस्य त्वानुषङ्गिकता । **असामर्थ्यादिति** । एकार्थीभावाऽभावादित्यर्थः । तथाहि बहुव्रीहिघटकपदानां कर्माद्यन्तर्भावेणेव

बा.] **समुच्चयेति।** 'चाऽन्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये' इत्यमरः। तत्र समुच्चयं निर्वक्ति-**परस्परेति** । **एकस्मिन्निति** । एकस्मिन् क्रियापदे आवृत्ते एकस्य असमस्यमानपदस्य प्रथममन्वयः, तदनन्तरमन्यस्यान्वयो यत्र, तत्र समुच्चयश्चार्थ इत्यर्थः । यथा—'ईश्वरं गुरुं च भजस्वे'ति । तत्र हि चशब्दयोगाद्गुरोरीश्वरसापेक्षत्वम्, न त्वीश्वरस्य गुरुसापेक्षत्वं, तस्य चकारयोगाऽभावात् । अत एवात्र एक एव चशब्दः प्रयुज्यते । एवंच 'ईश्वरं च भजस्व' गुरुं च भजस्वे'ति वाक्यद्वयं पर्यवस्यति । अथाऽन्वाचयं लक्षयति—**अन्यतरस्येति** । यत्राऽन्यतरस्य पदस्यैकस्मिन् क्रियापदे आनुषङ्गिकत्वेन परार्थप्रवृत्तिविषयत्वेनान्वयः, इतरस्य तु पदस्यान्यस्मिन् क्रियापदे उद्देश्यत्वेनान्वयश्च तत्रान्वाचयश्चार्थ इत्यर्थः । यथा–'भिक्षामट गां चानये'ति । 'अट गतौ' । भिक्षामटनेन प्राप्नुहीत्यर्थः । भिक्षामट, तदा गौः सन्नता चेत्तामप्यानय, नतु गवानयने ऐदंपर्येण प्रयतितव्यमिति तात्पर्यार्थः । इतरेतरयोगं लक्षयति—**मिलितानामिति** । परस्परापेक्षितानां समुदितानामेकस्मिन् क्रियापदेऽन्वयो यत्र, तत्रेतरेतरयोगः परस्परसाहर्ये चार्थः प्रत्येतव्य इत्यर्थः । यथा धवश्च खदिरश्च धवखदिराविति । अत्र परस्परसाहित्यसूचनाय चकारद्वयप्रयोगः । अथ समाहारं लक्षयति–**समूहः समाहार इति** । परस्परसाहित्यमित्यर्थः । यथा संज्ञापरिभाषयोः समूहः संज्ञापरिभाषमिति । तत्रेतरेतरयोगद्वन्द्वे साहित्यं द्रव्यविशेषणम् । यथा धवखदिरौ छिन्द्धीति । समुदिताविति गम्यते । समाहारद्वन्द्वे तु समूहो विशेष्यम् । यथा 'संज्ञापरिभाष'मिति । तयोः समूह इति गम्यते । 'संज्ञापरिभाषमधीयते' इत्यादौ समूहस्य क्रियान्वयस्तु समूहिद्वारा बोध्य इत्यलम् । **तत्रेति** । तेषु चार्थेषु समुच्चयेऽन्वाचये च न द्वन्द्वसमास इत्यन्वयः । **ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति** । समुच्चयोदाहरणमिदम् । 'भिक्षामट गां चानये'त्युदाहरणं चानुपदमेव व्याख्यातम् । **असामर्थ्यादिति** । 'ईश्वरं गुरुं चे'त्यत्रोक्तरीत्या ईश्वरगुरुशब्दयोः परस्परनिरपेक्षयोरावृत्ते 'भजस्वे'ति पदे क्रमेणान्वयात्परस्परमन्वयाऽभावादसामर्थ्यम् । 'भिक्षामट गां चानये'त्यत्र तु भिक्षागवोरटने आनयने च क्रमेण परस्परवार्तानभिज्ञयोरेवान्वयात्परस्परान्वयाभावादसामर्थ्यं स्पष्टमेव । ततश्च इतरेतरयोगसमाहारयोरेव चार्थयोः परस्परसाहित्यसत्त्वात्समर्थत्वेन द्वन्द्वसमासः । विस्तरस्तु मञ्जूषायां द्रष्टव्यः ।

इतरेतरयोगमुदाहरति-**धवखदिराविति** । धवश्च खदिरश्चेति द्वन्द्वः । धवो–वृक्षविशेषः, खदिरः–प्रसिद्धः, तौ समुदिताविति बोधः । समाहारे तूदाहरति—**संज्ञेति** । संज्ञा च परिभाषा च तयोः समाहार इति विग्रहः । समाहारस्यैकत्वादेकवचनम् । 'स नपुंसक'मिति नपुंसकत्वम् । ननु 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यत्र 'सुप्सुपे'त्यनुवृत्त्यैव धवखदिरावित्यादिसिद्धेरनेकग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्थेत्यत आह—**अनेकोक्तेरिति** । **होतृपोत्रिति** । होता च पोता च नेष्टा च

शे.] न दोष इति भावः । समुच्चये चशब्देन समभिव्याहृतपदार्थे इतरसापेक्षत्वं बुद्ध्यते, तदसमभिव्याहृते तु न । अत एवात्रैकचशब्दप्रयोग एव । **एकस्मिन्निति** । एकधर्मावच्छिन्ने इत्यर्थः । **अन्वय इति** । यत्रैवमन्वयस्तत्र समुच्चयश्चशब्दार्थ इत्यन्वयः;न त्वन्वय एव समुच्चय इति भ्रमितव्यम् । अन्वयो विशेष्यतया, विशेषणतया वा । तत्राऽन्त्यो वक्ष्यमाणोदाहरणे । आद्यस्तु 'देवदत्तः पचति हसति चे'त्यादौ क्रियासमुच्चये । **आनुषङ्गिकत्वमनुद्देश्यत्वम्** । अन्यस्य प्राधान्यश्च तत्संबन्धिक्रियाया अवश्यकर्त्तव्यत्वरूपम् । अन्वाचये आनुषङ्गिकत्वं व्याप्यत्वं च समभिव्याहृतक्रियागतश्चाऽर्थः । **मिलितानामिति** । परस्परापेक्षाणामुद्भूतावयवभेदसमूहरूपाणामित्यर्थः । **अन्वय इति** । एकधर्मावच्छिन्नेनाऽन्वय इत्यर्थः । तेन नीधातोः संयोगजनकव्यापारानुकूलव्यापारवाचकतया द्विकर्मत्वेऽपि 'अजां ग्रामं नयति' इत्यादौ न चकारप्रयोगो, नापि समासः, एकधर्मावच्छिन्नेऽन्वयाऽभावात् । अत एवात्राऽनेकचकारप्रयोगः । यत्रैवमन्वयस्तत्रेतरेतरयोगस्तादृशसमूहश्चार्थ इत्यन्वयः । समूहे उद्भूतावयवभेदत्वञ्चावयवगतसंख्यारोपवत्त्वं, प्रत्यवयवं समूहरूपत्वारोपो वा । **समूह इति** । अनुद्भूतावयवभेदः समूह इत्यर्थः । तत्रेतरेतरयोगे उद्भूतावयवभेदसमूहस्य प्रतीत्या प्रत्येकवृत्तिधर्मरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । समाहारे त्वतिरिक्तत्वेनैव समूहस्य भानात्समूहत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति विशेषः । **असामर्थ्यादिति** । अनेकसुबन्तानां चार्थे वृत्त्यभावेनैकार्थीभावरूपसामर्थ्याऽभावात् । किं च तत्र चार्थश्च समभिव्याहृते विशेषणम्, समासस्त्वन्यपदार्थप्राधान्ये इव चार्थप्राधान्ये एव । स्पष्टश्चेदं सर्वमत्र सूत्रे भाष्ये । तत्र हि–'चार्थस्या-

द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु–होतापोतानेष्टोद्गातारः । राजदन्तादिषु परम् ।२।२।३१। एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः । धर्मादिष्वनियमः । अर्थधर्मौ । धर्मार्थौ । दम्पती । जम्पती । जायापती । जायाशब्दस्य दम्भावो जम्भावश्च वा निपात्यते । आकृतिगणोऽयम् । द्वन्द्वे घि ।२।२।३२। द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ । *अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे । हरिगुरुहराः । हरिहरगुरवः ।

त.] द्वन्द्वघटकपदानां चार्थान्तर्भावेण एकार्थीभाव आवश्यकः, 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषितत्वात्, 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्युक्तेश्च । न चेतरेतरान्वये परस्परनिरपेक्षाणामेकार्थीभावः संभवति येन समुच्चयान्वाचयावेकार्थीभावान्तर्भूतौ स्याताम् । ततश्चेतरयोगे समाहारे च परस्परसाहित्यसत्त्वात्समासो भवति, न तु समुच्चयान्वाचययोः । परं त्वितरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं, द्रव्यं तु विशेष्यं, समाहारे तु साहित्यं प्रधानं, द्रव्यं विशेषणमिति विवेक्तव्यम् । ननु 'नीलोत्पल'मित्यादौ चशब्दान्तर्भावेण विग्रहदर्शनादेकार्थीभावसत्त्वाच्च द्वन्द्वो दुर्वारः स्यात् । मैवम् । 'विशेषणं विशेष्येणे'ति सामानाधिकरण्ये विहितया तत्पुरुषसंज्ञया द्वन्द्वसंज्ञाया बाधात् । तस्यास्त्वसामानाधिकरण्ये सावकाशत्वात् । सामानाधिकरण्याऽभावविवक्षायां तु 'प्रमाणप्रमेये'त्यादाविव नीलोत्पलादावपि द्वन्द्वे इष्टापत्तिरेव । होतृपोत्रिति । उत्तरपदपरत्वाऽभावादनयोरानङ् न । राजदन्तादिषु । इह द्वन्द्वतत्पुरुषयोः पाठेऽपि 'अर्थधर्मौ' इत्याद्यभिप्रायेणाऽस्य द्वन्द्वेषूपन्यासः । द्वन्द्वे घि । 'अनेक'मिति सर्वेषामेव प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वाऽविशेषादनियमप्राप्तावयमारम्भः । यत्र त्वनेकं घ्यन्तं तत्र द्वयोरपि पूर्वनिपातनियमः स्यादत आह—अनेकप्राप्तावेकत्रेति । अत्र व्याचख्युः—आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्षणं प्रवर्तते, न प्रतिव्यक्त्यावृत्त्या । तत्रैकस्य पूर्वनिपाते सति जातौ लक्षणं प्रवृत्तमेवेति न पुनः प्रवर्तते । व्यक्तिपक्षस्त्विह नाश्रीयते, लक्ष्यानुरोधादिति । हरिहर-

बा].उद्गाता चे'तिं विग्रहे बहूनामपि द्वन्द्वार्थमनेकग्रहणमिति भावः। 'आनङृतो द्वन्द्वे' इति नेष्टृशब्दस्यैव उत्तरपदपरकत्वादानङ्, नतु होतृपोतृशब्दयोरपि, उत्तरपदस्य मध्यमपदव्यवहितत्वेन होतृपोतृशब्दयोरुत्तरपदपरकत्वाऽभावात् । ननु तर्हि 'होतापोतानेष्टोद्गातार' इति कथमित्यत आह–द्वयोरिति । होता च पोता चेति द्वयोर्द्वन्द्वः । होतृशब्दस्य आनङ् । ततश्च नेष्टा च उद्गाता चेति द्वयोर्द्वन्द्वः । नेष्टृशब्दस्यानङ् । ततो होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ चेति द्वन्द्वद्वयगर्भो द्वन्द्वः । तत्र नेष्टोद्गातृशब्दे उत्तरपदे होतापोतृशब्दस्य आनङित्यर्थः । आनङि ङकार इत् । ङित्वादन्तादेशः । अकार उच्चारणार्थः । अन्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नस्य लोपः । नेष्टोद्गातृशब्दे आद्गुणश्च । राजदन्तादिषु परम् । 'उपसर्जनं पूर्व'मित्यनुवर्तते । तदाह–एष्विति । राजदन्तादिष्वित्यर्थः । पूर्वप्रयोगार्हमित्यतः प्राक् 'उपसर्जन'मिति शेषः । राजदन्त इति । दन्तशब्दस्य षष्ठीतत्पुरुषेऽप्रधानतयोपसर्जनत्वेऽपि परनिपातः । इह गणे राजदन्ताग्रेवणादिशब्दास्तत्पुरुषाः, विष्वक्सेनार्जुनादयो द्वन्द्वाश्च पठिता अतो द्वन्द्वप्रकरणे तदुपन्यासः । विष्वक्सेनार्जुनावित्यत्र 'अजाद्यदन्त'मित्यर्जुनशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते परनिपातः । धर्मादिष्वनियम इति । गणसूत्रमिदम् । अन्यतरस्य पूर्वनिपात इत्यर्थः । अर्थधर्माविति । अजाद्यदन्तशब्दस्य पूर्वनिपातनियमे प्राप्ते तदनियमो वक्तव्य इत्यर्थः । निपात्यत इति । पाक्षिको राजदन्तादिगण इत्यर्थः । पत्युरभ्यर्हितत्वेऽपि परनिपातश्च । आकृतिगणोऽयमिति । वृत्तौ तु कृत्स्नोऽयं गणः पठितः । द्वन्द्वे घि । 'पूर्व'मित्यनुवर्तते । तदाह–पूर्वं स्यादिति । हरिहराविति । हरिशब्दस्य घित्वात्पूर्वनिपातः । ननु 'हरिहरगुरव' इत्यत्र गुरुशब्दस्यापि घित्वात्पूर्वनिपातः स्यादित्यत आह–अनेकेति । अनेकस्य घिसंज्ञकपदस्य द्वन्द्वप्राप्तौ सत्यामेकस्य घिसंज्ञकस्य पूर्वनिपातनियमः । शेषेऽन्यस्मिन् घिसंज्ञकपदविषये पूर्वनिपातस्य विकल्प इत्यर्थः । इदं 'अल्पाच्तर'मिति सूत्रे भाष्ये

शे.] ऽसत्त्वभूतत्वात्तदर्थसमासस्याप्यलिङ्गाऽसंख्यता प्राप्नोति' इत्याशङ्क्य स्वभावेन परिहृतम्। गुणवचनवद्द्रव्याश्रितः समासार्थस्तद्द्रव्यलिङ्गसङ्ख्याग्राहक इति च समाहितम् । अतो नेदं भाष्यं समाहारविषयम्, तस्य समूहद्रव्यलिङ्गादिग्राहित्वाऽभावात् । नन्वेवं 'परवत्' इति सूत्रस्थस्य 'अवयवावेवापेक्षितपरस्परौ द्वन्द्वाऽर्थौ न तु तद्व्यतिरिक्तः समुदायोऽस्ति' इति कैयटग्रन्थस्याऽसङ्गतिरिति चेत् । न, तस्यात्यन्तव्यतिरिक्तो नेत्यर्थात् । अपेक्षितपरस्परावित्यनेन च समूहरूपता उद्भूतावयवभेदता च दर्शिता। अत एव यद्वाऽवयवव्यतिरिक्तः समुदायोऽर्थः, स चावयवलिङ्गेन लिङ्गवान्' इति तदुक्तपक्षान्तरावबोधाऽविशेष इत्यन्यत्र निरूपितम् । 'अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुं'मित्यादौ न समासः । अहरहःपदेन विनिगमनाविरहात् परस्परसाहित्यावगतावपि तस्य चकाराऽवाच्यत्वात् । यत्र विग्रहे चैतदेव द्योत्यं साहित्यं तत्रैव समासो नान्यत्रेति स्पष्टं भाष्ये । चार्थबलादेवं सति तात्पर्ये समभिव्याहृतक्रियायामेककालिकत्वादि गम्यते इति दिक् । 'प्राच्यभरतेषु' इति निर्देशात्सामान्यशब्दस्योपात्तविशेषातिरिक्तपरत्वे सहविवक्षासंभवेन द्वन्द्वो भवत्येव । तेन 'गोबलीवर्द'मित्यादिसिद्धिः । राजदन्तादिषु । इदं सर्वसमासविषयम्, षष्ठीसमासकर्मधारयद्वन्द्वानां तत्र पाठात् । धर्मादिष्विति । द्वन्द्व एवेदम् । राजदन्ताद्यन्तर्गणसूत्रमेतत् । जम्पतीति । अभ्यर्हित-

अजाद्यदन्तम् ।२।२।३३। इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ । *बहुष्वनियमः । अश्वरथेन्द्राः । इन्द्राश्वरथाः । *घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन । इन्द्राग्नी । **अल्पाच्तरम्** ।२।२।३४। शिवकेशवौ । *ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण । हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समाक्षराणां किम् ? । ग्रीष्मवसन्तौ । *लघ्वक्षरं पूर्वम् । कुशकाशम् । *अभ्यर्हितं च । तापसपर्वतौ । *वर्णानामानुपूर्व्येण । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । *भ्रातुर्ज्यायसः । युधिष्ठिरार्जुनौ । **द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाऽङ्गानाम्** ।२।४।२। एषां द्वन्द्व

त.] **गुरव इति** । हरगुरुशब्दयोर्न नियमः प्रवर्तत इति भवः । **अजाद्यदन्तं** । 'समुद्राभ्राद्धः' 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इत्यादिनिर्देशादनित्यमिदं प्रकरणम् । तेन 'स सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनी'मिति भारविप्रयोगः सङ्गच्छते । **अल्पाच्तरम्** । अतएव निपातनात्स्वार्थे तरप्, कुत्वचुत्वयोरभावश्च । यदि तु प्रकर्षे तरप् स्यात्तदा द्वयोरेव नियमः स्यात्, द्विवचनान्तोपपदत्वविषय एव तरपो विधानात् । ततश्च 'धवखदिरपलाशा' इत्यादौ बहुषु नियमो न स्यात् । **ऋतुनक्षत्राणामिति** । ऋतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतं, नक्षत्राणां तूदयकृतम् । **अभ्यर्हितं च** । 'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुनि'ति निर्देशेनेदं ज्ञाप्यत इति चतुर्थे भाष्यम् । 'अल्पाच्तरम्' 'अजाद्यदन्त'मिति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तमकुर्वन् ज्ञापयति 'सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्व'मिति तत्रैव सूत्रे वक्ष्यते । **युधिष्ठिरार्जुनाविति** ।

बा.] स्पष्टम् । जातिपक्षे तावदाकृतिं पुरस्कृत्य सर्वासु व्यक्तिषु तत्तच्छास्त्राणि सकृदेव प्रवर्तन्ते, सकृच्छ्रुतत्वात्, न तु प्रतिव्यक्ति, तथा सति प्रतिव्यक्त्यावृत्तिप्रसङ्गात् । ततश्च अनेकघिसंज्ञकसमवाये एकस्य घिसंज्ञकस्य पूर्वनिपाते सति पुनः शास्त्रं न प्रवर्तते, सकृत्प्रवृत्त्यैव शास्त्रस्य शान्ताकाङ्क्षत्वात् । व्यक्तिपक्षस्तु नेहाश्रीयते, लक्ष्यानुरोधादित्याहुः । **हरिहरगुरव इति** । हरगुरुशब्दयोर्न नियम इति भावः । **अजाद्यदन्तम्** । **इदमिति** । अजादित्वे सत्यदन्तमित्यर्थः । **ईशकृष्णाविति** । अत्र कृष्णस्याऽदन्तत्वेऽप्यजादित्वाऽभावान्न पूर्वनिपातः । **बहुष्वनियम इति** । 'वक्तव्य' इति शेषः । ननु इन्द्राग्नी इत्यत्र घित्वादग्निशब्दस्य पूर्वनिपातः किं न स्यादित्यत आह—**घ्यन्तादिति** । घ्यन्तशब्देन 'द्वन्द्वे घि'ति सूत्रं विवक्षितम् । ल्यब्लोपे पञ्चमी । विप्रतिषेधसूत्रेण 'द्वन्द्वे घि'त्येतद्बाधित्वा 'अजाद्यदन्त'मिति प्रवर्तते इत्यर्थः । **अल्पाच्तरम्** । अल्पः=अल्पसङ्ख्योऽच्यस्य तदल्पाच्, तदेवाऽल्पाच्तरम् । अत एव निपातनात्स्वार्थे तरप्, कुत्वाऽभावश्च । अल्पसङ्ख्याऽच्कं पदं द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोज्यमित्यर्थः । **शिवकेशवाविति** । हरिहरयोरन्यतरोत्कर्षवादस्य पाषण्डवादत्वादिति भावः । यदि तु 'द्विवचनविभज्य' इत्यतिशयार्थे तरप्स्यात्, तदा 'धवखदिरपलाशा' इत्यत्र बहुषु न स्यादिति प्राञ्चः । शब्देन्दुशेखरे तु प्रकर्षार्थक एवायं तरबिति स्थितम् । **ऋतुनक्षत्राणामिति** । समानसङ्ख्याऽच्कानाम् ऋतूनां नक्षत्राणां च द्वन्द्वे आनुपूर्व्येण=क्रमेण पूर्वनिपातो वक्तव्य इत्यर्थः । **हेमन्तशिशिरवसन्ता इति** । त्रयाणामृतूनामानुपूर्व्यं लोकप्रसिद्धम् । एवं कृत्तिकादिनक्षत्राणामपि । **ग्रीष्मवसन्ताविति** । विषमाक्षरत्वान्न वसन्तस्य पूर्वनिपातः, किंतु अल्पाच्त्वाद्ग्रीष्मस्य पूर्वनिपातः । **लघ्वक्षरं पूर्वं** । लघु अक्षरमच् यस्य तद्द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोज्यमिति वक्तव्यमित्यर्थः । **कुशकाशमिति** । समाहारद्वन्द्वोऽयम् । **अभ्यर्हितं चेति** । श्रेष्ठः पूर्वः प्रयोज्य इति वक्तव्यमित्यर्थः । **तापसपर्वताविति** । पर्वतस्य स्थावरजन्मतया तापसस्य तदपेक्षया अभ्यर्हितत्वं बोध्यम् । भाष्ये तु मातापितराविल्युदाहृतम् । 'गर्भधारणपोषाभ्यां पितुर्माता गरीयसी'त्यादिस्मृतेरिति तदाशयः । **वर्णानामानुपूर्व्येणेति** । एषां क्रमेण पूर्वनिपातः । 'ब्रह्म-

शे.] त्वात्पत्युः पूर्वनिपातः प्राप्तः । **निपात्यत इति** । राजदन्तादिगणे पाठेनेति भावः । अयं राजदन्तादिरित्यर्थः । **अल्पाच्तरम्** । यथाकथंचिदतिशयमारोप्य'गरीयांसम्' इत्यादिभाष्यप्रयोगे ईयसुनिव इह तरप् । अत एव 'अतन्त्रं तरनिर्देशः' इति भाष्यं सङ्गच्छते । 'उच्चैस्तराम्' इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमिदम् । तत्प्रयोगश्चाऽदृष्टार्थः । अत एव 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इति सूत्रेऽनुदात्तानामित्यत्र शब्दसंस्कारार्थमेव बहुत्वं विवक्ष्यते न तु तत्कार्यान्वयीति कैयटः । 'मृदङ्गशङ्खतूणवाः' इत्यादौ द्वन्द्वोत्तरपदो द्वन्द्व इति बोद्धव्यम् । 'तन्त्रं तरनिर्देशः' इति भाष्योक्तपक्षान्तरे मुख्योऽतिशयोऽर्थ इत्यर्थः; तदाऽपि प्रकृतसूत्रेऽतिशय एव विवक्षितो न तु द्वयोरित्यंशः । तेन 'शङ्खदुन्दुभिवीणानाम्' इति बहुष्वपि सिद्ध्यति । 'यदेतदल्पाच्तरमिति, तदल्पाजिति वक्ष्यामि' इति भाष्यस्य यतः कुतश्चित्सर्वस्याप्यल्पाच्त्वात्सामर्थ्यादतिशयार्थे भविष्यतीत्यर्थः । अत्र पक्षेऽल्पाच्त्वं यत्किंचिदपेक्षया, अतिशयस्तूपात्ताऽपेक्षया । अतन्त्रपक्षे तु अतिशयः सर्वथाऽविवक्षित एव, अल्पाच्त्वञ्चोपात्तापेक्षयैवेति स्पष्टं भाष्ये । तन्त्रपक्षेऽपि द्वयोरित्यंशाऽविवक्षणादतन्त्रपक्षस्यैव ज्यायस्त्वमत्र । अस्याऽत्यन्तस्वार्थिकतरब्ज्ञापकत्वमिति तु न युक्तम् । तन्त्राऽतन्त्रविचारस्य भाष्येऽसङ्गत्यापत्तेः । न हि सर्वथाऽर्थाऽभावे एवं विचारः संभवति । मम तु आरोपितत्वेऽतन्त्रत्वं, मुख्यत्वे तन्त्रत्वमिति तत्सङ्गतिः । कुत्वचुत्वयोरभावश्च निपातनात् । अत्रापि बहुष्वनियमः । **आनुपूर्व्येणेति** । ऋतूनामानुपूर्व्यं-प्रादुर्भावकृतम्, नक्षत्राणामुदयकृतं बोद्धव्यम् । अनित्यमिदं प्रकरणम्, 'लक्षणहेत्वोः' इति निर्देशात् । **घ्यन्तादिति** । अजाद्यदन्ताद्यल्पाच्तरं लघ्व-

एकवत्स्यात् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । रथिकाश्वारोहम् । समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं

त.] इन्द्रपुत्रत्वाद्विष्णोरंशत्वाच्छूरत्वाद्वाऽभ्यर्हितत्वमर्जुनेऽप्यस्तीति न तेन नियमः सिध्यतीति भावः। द्वन्द्वश्च प्राणि। प्राणितूर्यसेनानामङ्गानीति बहुवचनान्तेनाऽङ्गशब्देन षष्ठीसमासः। अङ्गशब्दश्च प्रत्येकमन्वेति। तेन प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरेव, तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैरेव, सेनाङ्गानां सेनाङ्गैरेव यो द्वन्द्वः स एकवद्भवति न तु व्यतिरेकेण। तेनेह न-मार्दङ्गिकाश्वारोहौ। अत्र प्राणिसेनयोरङ्गं नामाऽवयवः। तूर्यस्य त्वङ्गं नामोपकारकं बोध्यम्। एषां द्वन्द्व इति। प्राण्यङ्गानां द्वन्द्वः, तूर्याङ्गानां द्वन्द्वः, सेनाङ्गानां द्वन्द्व इत्यर्थः। 'द्विगुरेकवचन'मित्यत एकवचनं वर्तते। तत्रैकं वक्तीति व्युत्पत्त्या एकत्वविशिष्टः समाहाररूपो योऽर्थस्तत्प्रतिपादकः स्यादित्यर्थं मन्वानः फलितमाह-**एकवत्स्यादिति**। **पाणिपादमिति**। यद्यप्यत्र 'जातिरप्राणिना'मित्येव सिद्धं, तथापि द्रव्यप्राधान्येऽपि भवत्विति प्राणिग्रहणमित्येके। प्राणिपणवाविति व्यतिकरे मा भूदिति नियमार्थं वचनमित्यन्ये। **मार्दङ्गिकेति**। मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येत्यर्थे 'तदस्य शिल्प'मिति ठक्। एवं 'पाणविक' इत्यपि। **रथिकाश्वारोहमिति**। रथेन चरन्तीति रथिकाः। 'पर्पादिभ्यः ष्ठ'न्निति ष्ठन्। ते चाश्वारोहाश्च तेषां समाहारः। ननु 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यनेन समाहारद्वन्द्वः सिद्धः तस्य चैकत्वादेकवचनमपि सिद्धमिति किमनेनेत्याशङ्क्याह-**नियमार्थमिति**। **समाहार एवेति**। 'समाहारे प्राण्यङ्गादीनामेवे'ति विपरीतनियमोऽत्र न भवति, 'तिष्यपुनर्वस्वो'-

बा.] क्षत्रियविट्शूद्रा वर्णाः' इत्यमरः। तेषामानुपूर्व्यं तु 'प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति, स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीते'-त्यादितैत्तिरीयब्राह्मणादिसिद्धम्। **भ्रातुर्ज्यायस इति**। ज्येष्ठभ्रातुः पूर्वनिपात इत्यर्थः। अत्र 'द्वन्द्वे घि' 'अजाद्यदन्त'मिति विधिद्वयम् 'अल्पाच्तर' 'लघ्वक्षरं पूर्वम्', 'ऋतुनक्षत्राणाम्', 'अभ्यर्हितं च' 'भ्रातुर्ज्यायसः' इति विधिभिः परत्वाद्बाध्यते। भाष्ये तु 'सर्वत एवाभ्यर्हितं पूर्वं निपतती'ति मतान्तरं स्थितम्। **द्वन्द्वश्च प्राणि**। 'प्राणितूर्यसेनाङ्गानी'ति द्वन्द्वगर्भषष्ठीसमासः। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणोऽङ्गशब्दः प्रत्येकं संबध्यते, इत्यभिप्रेत्याह—**एषामिति**। प्राण्यङ्गानां तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां चेत्यर्थः। **द्वन्द्व इति**। समाहारद्वन्द्व इत्यर्थः। 'द्विगुरेकवचन'मिति पूर्वसूत्रे 'समाहारग्रहणं कर्तव्य'मिति वार्तिकस्यात्राप्यनुवृत्तेः। **एकवदिति**। 'एकवचन'मित्यनुवर्तते। एकं वक्तीत्येकवचनम्। ल्युट्। सामान्याभिप्रायं नपुंसकम्। **पाणिपादमिति**। पाण्योः पादयोश्च समाहार इति विग्रहः। अत्र समाहारे एकवत्त्वं, 'स नपुंसक'मिति नपुंसकत्वं च। पाण्योः पादयोश्च प्राण्यवयवत्प्राण्यङ्गोदाहरणमिदम्।

अथ तूर्याङ्गद्वन्द्वे उदाहरति—**मार्दङ्गिकपाणविकमिति**। मृदङ्गपणवशब्दौ वाद्यविशेषपरौ। इह तु तद्वादनेऽपि वर्तेते। मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येत्यर्थे 'शिल्प'मिति ठक्। मार्दङ्गिकपाणविकयोः समाहार इति विग्रहः। तूर्याङ्गत्वादेकवचनम्। तूर्याङ्गत्वं च तद्वादकतया बोध्यम्। 'स नपुंसक'मिति नपुंसकत्वम्।

सेनाङ्गद्वन्द्वे उदाहरति—**रथिकाश्वारोहमिति**। रथेन चरन्तीति रथिकाः। 'पर्पादिभ्यः ष्ठन्'। रथिकानामश्वारोहाणां च समाहार इति विग्रहः। सेनावयवत्वादेकवत्त्वम्। पूर्ववन्नपुंसकत्वम्। ननु समाहारद्वन्द्वे समाहारस्य विशेष्यत्वात्तस्य चैकत्वादिदं सूत्रं व्यर्थमित्यत आह—**समाहारस्यैकत्वादिति**। **समाहार एवेति**। न त्वितरेतरयोगः। एषां द्वन्द्वे नियमार्थं सूत्रमित्यर्थः। एवमुत्तरसूत्राण्यपि समाहार एवेति नियमार्थानि। नचेतरेतरयोगद्वन्द्वे एषामेकवत्त्वविधानार्थमिदं सूत्रमस्तु। तथा च 'पाणिपाद' इति पुंलिङ्गमेकवचनान्तं रूपं फलमिति वाच्यं, 'समाहारग्रहणं कर्तव्य'मिति पूर्वसूत्रस्थवार्तिकस्यात्रानुवृत्तेः, एकव-

शे.] क्षरम् ऋतुनक्षत्राणामिति अभ्यर्हितश्चेति भ्रातुर्ज्यायस इति च विप्रतिषेधेन। सर्वतोऽप्यभ्यर्हितं पूर्वम्। 'वासुदेवार्जुनाभ्याम्' इति निर्देशात्। **द्वन्द्वश्च**। अत्र तूर्याङ्गशब्देन वादका एवेति 'अल्पाच्तरम्' इत्यत्र भाष्ये ध्वनितम्। अङ्गशब्द आद्यन्तयोरवयवपरः, मध्ये तूपकारकपरः। अङ्गशब्दस्य च प्रत्येकमन्वयः, तत्रैकप्राण्याद्यङ्गकद्वन्द्वाऽसंभवेनान्यग्रहणस्यावश्यकत्वे प्रत्यासत्त्या तत्तद्वाक्योपस्थितप्राण्यङ्गाद्येव द्वितीयं गृह्यते। तेन 'मार्दङ्गिकाश्वारोहौ' इति सिद्धम्। एवमेव 'अध्वर्युक्रतुः' इत्यादौ बोद्धव्यम्। एकवचनशब्दश्च योगेनैकत्वविशिष्टबोधकपरः, तदाह—**एकवदिति**। एकार्थबोधकपदवदित्यर्थः। **पाणिपादमिति**। प्राण्यङ्गत्वेन प्राणित्वात् 'जातिरप्राणिनाम्' इत्यनेन न सिद्धिः। **नियमार्थमिति**। एतच्च 'विभाषा वृक्षे'ति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। न चैतानि इतरेतरयोग एकवद्भावविधानार्थानि कुतो न भवन्ति, 'पाणिपादः' इति च तत्फलमिति वाच्यम्। द्विगुरेकवचनम् इति साहचर्येण, व्याख्यानेन चानुवादत्वस्यैवौचित्येनाऽत्रत्यद्वन्द्वपदस्य समाहारद्वन्द्वपरत्वात्। तत्र तदनुवादेनैकत्वविधाने फलाऽभावात्। प्राण्यङ्गाद्यनुवादेन एकवचनद्वन्द्वविधयो नियमार्थाः-'एतेषां समाहार एवे'ति। तदाह-**समाहार एवेति**। ध्वनितं चेदं 'विशिष्टलिङ्ग' इत्यादौ 'समाहारे द्वन्द्वः स्या'दिति व्याख्यानेन। 'द्विगुरेके'ति सूत्रेऽनुवाद फलन्तु तत्रैवोक्तम्। विपरीतनियमाऽभावबीजं 'तिष्यपुनर्वस्वोः' इति सूत्रे उक्तम्। अनुवादे यदा प्रतिपन्ना प्रमाणान्तरावगतमप्यर्थं कार्यान्तरार्थं प्रयोगः। प्रतिपाद्यते तदाऽनुवादः, तदाह-**सिद्धस्येति**। प्रकृते चोद्यप्रतिष्ठयोरनुवादः। [illegible] कठकालापा इत्यपि।

प्रकरणम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव यथा स्यात् । **अनुवादे चरणानाम्** ।२।४।३। चरणानां द्वन्द्व एकवत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासे । *स्थेणोर्लुङीति वक्तव्यम् । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । **अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम्** । ।२।४।४। यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । अर्काश्वमेधम् । अध्वर्युक्रतुः किम् ? । इषुवज्रौ । सामवेदे विहितौ । अनपुंसकं किम् ? । राजसूयवाजपेये । अर्धर्चादी [इमे] । **अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम्** ।२।४।५। अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्व एकवत् । पदकक्रमकम् । **जातिरप्राणिनाम्** ।२।४।६। प्राणिवर्ज्जजातिवाचिनां द्वन्द्व एकवत् । धानाशष्कुलि ।

त.] रिति सूत्रे बहुवचनग्रहणात् । तद्धि समाहारे एकवचनस्य द्विवचनं मा भूदिति कृतम् । अन्यथा 'तिष्यपुनर्वस्वि'ति न स्यादिति । एवं च 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यें'ति प्रकरणबहिर्भूतानामपि समाहारद्वन्द्वो भवत्येव, तेन 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवती'ति पठ्यमानं नाऽपूर्ववचनमिति ज्ञेयम् । **चरणानामिति** । शाखाध्येतृवाचिनामित्यर्थः । **स्थेणोरिति** । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' । 'इण् गतौ' । स्थाप्रकृतिकइण्प्रकृतिकलुङन्ते उपपदे सतीत्यर्थः । स्थेणोः किम् ? । अभूवन् कठकालापाः । लुङिकिम् ? । तिष्ठन्तु कठकालापाः । **उदगादिति** । इह यदा कठेषु कालापेषु च प्रतिष्ठितेषु उदितेषु चाऽऽवाभ्यां तत्र गन्तव्यमिति संकेतयित्वा तत्सङ्केतं विस्मृत्यासीनं प्रतीदमुच्यते । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशंपायनान्तेवासित्वाण्णिनिः । तस्य 'कठचरका'दिति लुक् । अध्येत्रणस्तु 'प्रोक्ताल्लु'गिति लुक् । 'कलापिनोऽण्' । 'सब्रह्मचारी'त्याद्युपसङ्ख्यानाट्टिलोपः । **यजुरिति** । सूत्रे अध्वर्युशब्दो यजुर्वेदलक्षक इति भावः । **पदकेति** । पदान्यधीते पदकः । 'क्रमादिभ्यो वुन्' । एवं क्रमकोऽपि । पदान्यधीत्य क्रमोऽध्येतव्य इति स्पष्टा प्रत्यासत्तिः । अध्ययनतः किम् ? । पितापुत्रौ । अविप्रकृष्टेति किम् ? । याज्ञिकनैयायिकौ । **जातिर** । जातिवाच्यवयवकद्वन्द्वोऽपि जातिरित्युपचर्यत इत्याशयेनाह-

---

बा.] द्वावप्रकरणेऽस्मिन् सर्वत्र समाहारद्वन्द्वानामेव भाष्ये उदाहृतत्वाच्च । नच रथिकमार्दङ्गिकानित्यादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यः, प्राण्यङ्गानां परस्परद्वन्द्व एकवत्, तूर्याङ्गानां परस्परद्वन्द्व एकवत्, सेनाङ्गानां परस्परद्वन्द्व एकवदित्यभ्युपगमादिति भाष्ये स्पष्टम् । **अनुवादे चरणानाम्** । **चरणानां द्वन्द्व एकवदिति** । शाखाध्येतृविशेषाश्चरणाः । तद्वाचिनां परस्परद्वन्द्वः एकवदित्यर्थः । 'अनुवादे' इत्येतद्व्याचष्टे—**सिद्धस्योपन्यासे इति** । अवगतार्थस्य प्रतिपादने इत्यर्थः । **स्थेणोरिति** । लुङीति प्रत्येकमन्वयाभिप्रायमेकवचनम् । लुङन्ते स्थाधातौ, लुङन्ते इण्धातौ च प्रयुज्यमान एव अनुवादे चरणानां द्वन्द्व एकवदिति वक्तव्यमित्यर्थः । **उदगादिति** । प्रादुरभूदित्यर्थः । इण्धातोर्लुङि रूपम् । **कठकालापमिति** । कठेन प्रोक्तमधीयते इति कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनिः । तस्य 'कठचरका'दिति लुक् । ततोऽध्येतृप्रत्ययस्य 'प्रोक्ताल्लु'गिति लुक् । कलापिना प्रोक्तमधीयते इति कालापाः । प्रोक्तार्थे 'कलापिनोऽण्' । 'सब्रह्मचारिपीठसर्पी'त्यादिना टिलोपः । ततोऽध्येत्रणः 'प्रोक्ताल्लु'गिति लुक् । कठानां कालापानां च समाहार इति विग्रहः । **प्रत्यष्ठादिति** । प्रतिपूर्वात्स्थाधातोर्लुङि रूपम् । **कठकौथुममिति** । कठेन प्रोक्तमधीयत इति कठाः । कौथुमिना प्रोक्तमधीयते इति कौथुमाः । प्रोक्तेऽर्थे 'तेन प्रोक्त'मित्यण् । 'सब्रह्मचारी'त्यनेन टिलोपः । ततोऽध्येत्रणो लुक् । कठानां कौथुमानां च समाहार इति विग्रहः । यदा कठाः कालापाश्च उदिताः, यदा कठाः कौथुमाश्च प्रतिष्ठिताः, तदा किञ्चिदिदं वक्तव्यमिति कृतसङ्केतयोरिदं वाक्यद्वयम् । अत्रोदयप्रतिष्ठयोः पूर्वसिद्धयोरनुवादादेकत्वम् । स्थेणोः किम् ? । अभूवन्कठकालापाः । लुङि किम् ? । अतिष्ठन्कठकालापाः । **अध्वर्युक्रतुः** । अध्वर्युशब्दोऽत्राध्वर्युकर्मविधायकयजुर्वेदपरः । तदाह-**यजुर्वेदे इति** । **अर्काश्वमेधमिति** । अर्को--महाक्रतुः । अश्वमेधो नाम प्रसिद्धः । उभौ यजुर्वेदविहितक्रतू । अर्कस्य च अश्वमेधस्य च समाहार इति विग्रहः । **इषुवज्राविति** । क्रतुविशेषावेतौ न यजुर्वेदविहिताविति भावः । तर्हि कस्मिन्वेदे विहितावित्यत आह-**सामेति** । **राजसूयवाजपेये इति** । एतयोर्यजुर्वेदविहितत्वेऽपि नपुंसकत्वान्नैकवत्त्वमिति भावः । राजसूयवाजपेययोः पुंलिङ्गतया प्रसिद्धेराह-**अर्धर्चादी इति** । **अध्ययनतः** । 'अविप्रकृष्टाख्याना'मिति च्छेदः । 'अध्ययनत'इति तृतीयार्थे तसिः । तदाह-**अध्ययनेन प्रत्यासन्नेति** । संनिकृष्टेत्यर्थः । **पदकक्रमकमिति** । पदान्यधीयते पदकाः । क्रमान् अधीयते क्रमकाः । 'क्रमादिभ्यो वुन्' । पदकानां क्रमकाणां च समाहार इति विग्रहः । पदाध्ययनानन्तरं क्रमाध्ययनमित्यध्ययनगता प्रत्यासत्तिरध्येतर्यारोप्यत इति भावः । पदक्रममिति नोदाहृतम्, 'जातिरप्राणिना'मित्येव सिद्धेः । तदध्येतृत्वे तु न जातिरिति भावः । **जातिरप्राणिनां** । 'जाति'रिति षष्ठीबहुवचनस्थाने व्यत्ययेन प्रथमा । जातिवाचिनामित्यर्थः । **धानाशष्कुलीति** । धानाश्च

शे.] चरणशब्दोऽत्र शाखाध्येतृपरः । **स्थेणोरिति** । लुङन्तस्थेणोः प्रयोगे सतीत्यर्थः । **अध्वर्युक्रतुरिति** । षष्ठ्यर्थे इयं प्रथमा । अविप्रकृष्टेति च्छेदस्तदाह—**प्रत्यासन्ना इति** । अध्ययनतया प्रत्यासत्तिरध्येये, तद्द्वारा तदध्येतरि चारोप्यत इति भावः । पदक्रमशब्दयोस्तु जातित्वादेव सिद्धमिति तदध्येतृपुरुषवाचकेऽस्य प्रवृत्तिः । **जातिर** । षष्ठ्यर्थे प्रथमा, तदाह—जाति-

प्राणिनां तु—विट्शूद्राः । द्रव्यजातीयानामेव । नेह—रूपरसौ । गमनाऽऽकुञ्चने । जातिप्राधान्य एवाऽय-मेकवद्भावः । द्रव्यविशेषविवक्षायां तु–बदरामलकानि । **विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः ।२।४।७।** ग्रामवर्ज्ज-नदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्वः [एकवत्] स्यात् । उध्यश्च इरावती च उद्ध्येरावति । गङ्गा च

त.] **जातिवाचिनामिति । विट्शूद्रा इति ।** जातिप्राधान्येऽपि बहुवचनमुपपद्यते, 'जात्याख्यायामेकस्मि'न्निति विधानात् । तेनात्र व्यङ्गविकलं नेति भावः । **द्रव्यजातीयानामेवेति ।** 'अप्राणिना'मिति पर्युदासात् 'नञिवयुक्त'-न्यायेन द्रव्यजातीयानामेकवद्भावो, न तु गुणक्रियाजातीयानामिति भावः । जातिः किम् ? । नन्दकपाञ्चजन्यौ । संज्ञाशब्दावेतौ । **जातिप्राधान्य एवेति ।** एतच्च जातिग्रहणाल्लभ्यम् । अन्यथा पर्युदासेनैव जात्युपस-र्जनद्रव्यवाचिनोऽपि ग्रहणोपपत्तौ किं तेनेति भावः । **द्रव्यविशेषेति ।** नन्वेवं 'रञ्जिता नु विविधास्तरुशैलाः' इति भारविप्रयोगः सङ्गच्छत एवेति किमिति तरुसहिताः शैला इति मनोरमायां समर्थितमिति चेत् । अत्राहुः—सकल-तरुशैलरञ्जनं तत्र विवक्षितं, न तु केषांचित्तरुशैलविशेषाणामिति जातिप्राधान्यादेकवद्भावमाशङ्क्य तथोक्तमिति ।

बदरामलकानीति । 'फले लु'गिति लुक् । 'लुक्तद्धितलुकी'ति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुकि फलत्वजात्युपसर्जनद्रव्य-वचनावेतौ । 'विभाषा वृक्षमृगे'ति सूत्रे बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । 'जातिरप्राणिना'मित्येकवद्भाव' इति वक्ष्यति, तत्तु नाऽनेन ग्रन्थेन विरुध्यते । 'फलत्वजातिवाचिनां बहुवचनान्तानामेव द्वन्द्व एकवद्भवति, न त्वेकव-चनान्तां द्वन्द्व' इति 'फलसेनावनस्पती'ति वार्तिकोक्तनियममुपेत्य तत्प्रवृत्तेः । **विशिष्टलिङ्गो ।** सूत्रे चत्वारोऽपि शब्दा अवयवधर्मेणाऽवयविद्वन्द्वे वर्तन्त इत्याशयेनाह–**ग्रामेत्यादि ।** इह 'नदीवाचिनां द्वन्द्वः, 'देशवाचिनां द्वन्द्व' इति वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेन 'गङ्गाकुरुक्षेत्रे' इत्यत्र न भवति । देशशब्देनात्र प्रसिद्ध एव जनपदो गृह्यते, नद्याः पृथग्ग्रहणात् । तेन पर्वतानां न, कैलासश्च गन्धमादनं च कैलासगन्धमादने । नदीदेश इति किम् ? । कुक्कुट-मयूर्यौ । विशिष्टपदस्याऽर्थमाह–**भिन्नलिङ्गानामिति ।** विपूर्वो हि शिषिर्भेदार्थः । अतएव 'विशेषणं विशेष्येणे'ति

बा.] शष्कुल्यश्च तासां समाहार इति विग्रहः । जातिवाचित्वादेकवत्त्वम्, नपुंसकत्वाद्ध्रस्व इति भावः । **विट्छूद्रा इति ।** विशश्च शूद्राश्चेति विग्रहः । **द्रव्यजातीयानामेवेति ।** 'अप्राणिना'मिति पर्युदासे सति नञिवयुक्तन्याया-दिदं लभ्यत इति भावः । **रूपरसाविति ।** गुणगतजातिवचनावेतौ । **गमनाकुञ्चने इति ।** क्रियागतजाति-विशेषवाचिनावेतौ । ननु बदर्याः फलानि बदराणि, आमलक्याः फलान्यामलकानि । 'फले लु'गिति विकारप्रत्ययस्य लुकि 'लुक्तद्धितलुकी'ति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । फलत्वव्याप्यजातिविशेषवाचिनावेतौ । ततश्च बदराणि चामलकानि च बदरामलकं, बदरामलकानीति कथं रूपद्वयम् ?, 'जातिरप्राणिना'मित्येकवत्त्वस्य नित्यत्वादित्यत आह—**जाति-प्राधान्ये इति ।** व्यक्तिविशेषाऽनादरेण सकलतत्तद्व्यक्त्यनुस्यूतजातिविवक्षायामित्यर्थः । 'घटमानये'त्यादौ हि घटादिशब्दानामाकृत्यधिकरणन्यायेन घटत्वादिजातिरर्थः । जातेश्च निराश्रयाया उपस्थित्यसंभवादाश्रयभूत-व्यक्त्याकाङ्क्षायामविशेषात्कृत्स्नाप्युपस्थिता । तत्र घटमानयेत्यादिप्रयोगेषु जातेरतीतानागतवर्तमानकृत्स्नव्यक्तीनां च क्रियान्वयाऽसंभवाद्व्यक्तिविशेषमेव कञ्चिदादाय क्रिया विश्राम्यति । इदमेव च जातेः प्राधान्यं, तत्तज्जात्याश्रयसकलतत्तद्व्यक्तिबोधकत्वात्मकम् । 'घटाः शुक्लाः' इत्यादिप्रयोगेषु पदान्तरसमभिव्याहारादि-वशाद्व्यक्तिविशेषानेव जातिरुपस्थापयतीति जातेरप्राधान्यम्, जात्याश्रयसकलव्यक्त्यनुपस्थापकत्वादिति 'तस्यादितः' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । ततश्च फलत्वव्याप्यया बदरत्वजात्या, आमलकत्वजात्या चाऽविशेषात्तदाश्रय-सकलव्यक्त्युपस्थितौ बदरामलकमित्येकवद्भावः । **द्रव्यविशेषेति ।** 'आरण्यानि बदरामलकानी'त्यादौ फलत्व-व्याप्यबदरत्वामलकत्वादिजातिभ्यामारण्यत्वादिविशेषितकतिपयव्यक्तीनामेवोपस्थितिः, ग्राम्याणां व्यक्तीनामनुपस्थिते-स्तयोर्जात्योरप्राधान्यान्नाऽयमेकवद्भाव इत्यर्थः । 'क्षीरोदके संपृक्ते' इत्यन्तादिवत्सूत्रभाष्यप्रयोगोऽत्र लिङ्गमित्याहुः । **विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः ।** 'अग्रामा' इति च्छेदः । व्यत्ययेन बहुत्वे एकवचनम् । विपूर्वकशिषधातुर्भेदे

शे.] **वाचिनामिति ।** यद्यपि-क्षतप्ररोहणादिना वृक्षादीनामपि प्राणित्वं, तथापीह लोकप्रसिद्धमनुष्यादय एव प्राणिशब्देन गृह्यन्ते इति 'विभाषा वृक्षे'ति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः । जातिः किम् ?, नन्दकपाञ्चजन्यौ । हरेः खड्गो नन्दकः, शङ्खश्च पाञ्चजन्यः । एक-व्यक्तिवृत्तित्वान्न जातिः । **द्रव्येति ।** 'अप्राणिना'मिति पर्युदासादेतल्लभ्यते । **जातिप्राधान्येति ।** प्राधान्यञ्च तज्जात्याश्रयसकल-व्यक्तिबोधनरूपम् । **द्रव्यविशेषे**त्यस्य नियतद्रव्यविशेषेत्यर्थः । इदञ्च 'तस्यादित' इत्यत्र कैयटे । यद्वा प्राधान्यं नाम विशेष्यत्वम् । तदा द्रव्यं विशेषणं, वाद्यान्वयः परम्परया जातौ । तत्र तात्पर्यग्राहकमेकवचनम् । द्रव्यप्राधान्ये त्वितरेतरयोगोऽपीति बोध्यम् । 'क्षीरोदके सम्पृक्ते' इति 'अन्तादिवच्चे'ति सूत्रे भाष्यप्रयोगोऽत्र मानम् । **बदरामलकानीति ।** फलत्वव्याप्यजातिवचनावेतौ । **विशिष्टलिङ्गो ।** अग्रामा इति पर्युदासः । ग्रामभिन्नसर्वावयवग्रहणमन । इह ग्रामपदेन 'ग्रामे नाध्येयम्' 'उदीच्यग्रामाच्च' इत्यादा-

शोणश्च गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । भिन्नलिङ्गानां किम् ? । गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः । अग्रामाः किम् ? । जाम्बवं नगरम् । शालूकिनी ग्रामः । जाम्बव-शालूकिन्यौ । **क्षुद्रजन्तवः** ।२।४।८। एषां समाहारे [एव] द्वन्द्वः [एकवत्] स्यात् । यूकालिक्षम् । 'आ नकुलात्क्षुद्रजन्तवः' । **येषां च विरोधः शाश्वतिकः** ।२।४।९। एषां प्राग्वत् । अहिनकुलम् , गोव्याघ्रम् , काकोलूकमित्यादौ परत्वात् 'विभाषा वृक्षमृगे'ति प्राप्तं चकारेण बाध्यते । **शूद्राणामनिरवसितानाम्** ।२।४।१०। अबहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् । तक्षायस्कारम् ।

त.] सूत्रे भेदकं भेद्येनेति व्याख्यातम् । **समाहारे द्वन्द्वः स्यादिति** । निष्कर्षाभिप्रायेणेयमुक्तिः । यथाश्रुताभिप्रायेण तु 'द्वन्द्व एकवत्स्या'दिति केषुचित्सूत्रेषु व्याख्यायत इति ज्ञेयम् । **उद्ध्यश्चेरावतीति** । उद्ध्यो नदः, सोऽपि नदीविशेषत्वान्नदीशब्देन गृहीतः । एवं शोणोऽपि । **'अग्रामा इत्यत्र नगरप्रतिषेधो वक्तव्यः'** । तेन 'मथुरापाटलिपुत्र'मित्यत्र निषेधो न भवति, उभयोरपि नगरत्वात् । **क्षुद्र** । अपचितपरिमाणत्वं क्षुद्रत्वम् । तच्चापेक्षिकत्वादनवस्थितम् । यच्च स्मर्यते—'क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथ वा क्षुद्र एव यः । शतं वा प्रसृतौ येषां, केचिदानकुलादपि' इति । तत्र सर्वपक्षसाधारण्येनोदाहरति—**यूकालिक्षमिति** । **आ नकुलादिति** । नकुलपर्यन्ता इत्यर्थः । **येषां च विरोधः** । विरोधो वैरं, न तु सहानवस्थानम् । तेनेह न—छायातपौ । 'शश्व'दित्यव्ययं त्रैकाल्ये वर्तते, तत्र भवः शाश्वतिकः । 'कालाट्ठञ्' । अतएव निपातनात् 'इसुसुक्तान्ता'दिति कादेशः, 'अव्ययानां भमात्रे' इति इति टिलोपश्च न । शाश्वतिकः किम् ? । 'देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे' । तेषां ह्यमृतादिप्रयुक्तः कादाचित्को विरोधो न तु नित्यः, मन्थनप्रवृत्तिकाले तद्विरहात् । **परत्वादिति** । पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशो-गोमहिषं गोमहिषाः । हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः । 'येषां चे'त्यस्यावकाशः-मार्जारमूषकं श्रमणब्राह्मणमित्यादौ ज्ञेयः । **चकारेण बाध्यत इति** । चकारः पुनर्विधायक इति भावः । **शूद्राणां** । त्रैवर्णिकेतरमनुष्यपरः शूद्रशब्दो न तु शूद्रत्वजातिपरः,

बा.] वर्तते-'विशेषणं विशेष्येणे'त्यादौ यथा । विशिष्टं लिङ्गं येषामिति विग्रहः । तथा च ग्रामवाचकभिन्ना भिन्नलिङ्गका ये नदीवाचिनो, ये देशवाचिनश्च तेषां द्वन्द्व एकवत्स्यादिति लभ्यते । तदाह—**ग्रामवर्जेति** । **समाहारे द्वन्द्वः स्यादिति** । एकवत्त्वविधेः फलाभिप्रायमेतत् । अस्यैकवद्भावप्रकरणस्य समाहार एव द्वन्द्व इति नियमार्थताया अनुपदमेवोक्तत्वात् । **उद्ध्यश्चेति** । उद्ध्यो नाम नदविशेषः । इरावती नाम काचिन्नदी । तयोर्नदीविशेषवाचकत्वादेकवत्त्वम्, नदीशब्देन नदस्यापि ग्रहणात्, अन्यथा भिन्नलिङ्गत्वाऽसम्भवादिति भावः । **जाम्बवशालूकिन्याविति** । 'अग्रामाः' इत्यनेन ग्रामावयवकद्वन्द्वपर्युदासो विवक्षितः । अयं च द्वन्द्वे नगरग्रामोभयावयवकोऽपि ग्रामावयवक इति तस्य पर्युदास इति भावः । **क्षुद्रजन्तवः** । एतेषां द्वन्द्व एकवदित्यर्थः । फलितमाह—**एषां समाहारे [एव] द्वन्द्व इति** । **यूकालिक्षमिति** । यूकाश्च लिक्षाश्चेति विग्रहः । केशबहुले शिरःप्रदेशे स्वेदजा जन्तुविशेषा यूकाः । लिक्षाश्च प्रसिद्धाः । एकवत्त्वं, नपुंसकह्रस्वत्वं च । **आ नकुलादिति** । 'नकुलपर्यन्ताः क्षुद्रजन्तवः' इति भाष्यादिति भावः । **येषां च** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**एषां प्राग्वदिति** । समाहारद्वन्द्व एकवदित्यर्थः । 'शश्व'दित्यव्ययं सदेत्यर्थे वर्तते । ततो भवार्थे ठञ् । निपातनादव्ययानां भमात्रे टिलोपः, 'इसुसुक्तान्तात्कः' इति कादेशश्च न भवति । स्वाभाविक इत्यर्थः । **अहिनकुलमिति** । अहयो नकुलाश्चेति विग्रहः । अनयोः स्वाभाविको विरोधः प्रसिद्धः । विरोधो—वैरं, नतु सहानवस्थितिः । तेन छायातपावित्यत्र न भवति । 'देवाऽसुराः' इत्यत्र तु नायमेकवद्भावः, तद्विरोधस्य कादाचित्कत्वात् । अमृतादिप्रयुक्तः कादाचित्क एव हि तेषां विरोधः, अमृतमथनादिकाले तेषां विरोधाऽभावात् । ननु 'विभाषा वृक्षमृगे'ति सूत्रे पशुशकुनिद्वन्द्वयोरेकवद्भावविकल्पो वक्ष्यते । तस्य तावद्गोमहिषं गोमहिषाः, हंसचक्रवाकं, हंसचक्रवाका इत्यत्रावकाशः । 'येषां चे'त्यस्य-अहिनकुलमित्यवकाशः । गोव्याघ्रं काकोलूकमित्यादौ तदुभयं प्रसक्तम् । तत्र परत्वाद्वक्ष्यमाणविभाषा प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—**गोव्याघ्रमिति** । **चकारेणेति** । 'येषां चे'ति चकारेणेत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । **शूद्राणाम्** । 'अनिरवसित'शब्दं व्याचष्टे—**अबहिष्कृतानामिति** । 'यैर्भुक्ते पात्रं क्षारोदकप्रक्षालनेन संस्कारेणापि न शुध्यति ते निरवसिताः,—चण्डालादयः । यैस्तु भुक्तं पात्रं संस्कारेण शुध्यति तेऽनिरवसिताः' इति भाष्ये स्पष्टम् । **शूद्राणामिति** । त्रैवर्णिकेतरः शूद्रशब्देन विवक्षितः, 'अनिरवसितानां'मिति लिङ्गात् । **प्राग्वदिति** । समाहारद्वन्द्व एकवदित्यर्थः ।

शे.] चिन्नगरं न गृह्यते, व्याख्यानात् । तेन मथुरापाटलिपुत्रमित्येव । अत्र नदीदेशविषये द्वे वाक्ये । तत्र 'द्वन्द्वश्च' इति सूत्रोक्तरीत्या नद्यादिसर्वावयवग्रहणम् । अतो 'गङ्गापाटलिपुत्रे' इत्यादौ न । तदाह—**ग्रामवर्जेति** । नदीग्रहणेन नदस्यापि ग्रहणम् । अत एव तत्र भिन्नलिङ्गत्वसम्भवः । **येषां च** । शश्वच्छब्दस्त्रैकाल्ये, ततो भवार्थे निपातनात् टिलोपकादेशयोरभावः । अस्य सन्निवेलादिषु पाठाच्छश्वत्तमपि । स्वाभाविक इत्यर्थः । **परत्वादिति** । पशुशकुनिद्वन्द्वावकाशो-गोमहिषहंसचक्रवाकादिः । अस्यावकाशो-अहि-

पात्राद्बहिष्कृतानां तु—चण्डालमृतपाः । गवाश्वप्रभृतीनि च ।२।४।११। यथोच्चारितानि साधूनि स्युः । गवाश्वम् । दासीदासमित्यादि । विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् ।२।४।१२। वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः, अश्ववडवेत्यादिद्वन्द्वत्रयं च प्राग्वद्वा । *वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणम् । प्लक्षन्यग्रोधम् । प्लक्षन्यग्रोधाः । रुरुपृषतम् । रुरुपृषताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । व्रीहियवम् । व्रीहियवाः । दधिघृतम् । दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । शुकबकम् । शुकबकाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे । *फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तु-

त.] 'अनिरवसिताना'मिति निषेधात् । पात्रादिति । यैर्भुक्ते 'भस्मना शुध्यते कांस्य'मित्यादिस्मृत्युक्तसंस्कारेणापि पात्रं न शुध्यति तेषामित्यर्थः । गवाश्व । यथोच्चारितानीति । गणपाठे पाणिनिना यथा पठितानि तथैव साधूनीत्यर्थः । तेनाऽवङः पाक्षिकत्वाद्यदा नावङ् तदा उत्तरसूत्रेण विकल्पो न भवति । गोअश्वम् । 'अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः, पशवो गोअश्वाः' । गवाश्वमिति । इह पशुद्वन्द्वे विभाषा प्राप्ता । दासीदासमिति । अत्र 'पुमान्स्त्रिये'त्येकशेषो बाध्यते । विभाषा । विशेषाणामेवेति । अयं भावः—वृक्षादिशब्दैः प्रत्येकं द्वन्द्वो विशेष्यते, न चैको वृक्षशब्दो द्वन्द्वः, न च द्वयोः सह प्रयोगः, 'सरूपाणा'मित्येकशेषात् । नापि पर्यायाणां, 'विरूपाणामपि समानार्थाना'मित्येकशेषात् । नापि वृक्षश्च धवश्चेत्यादिसामान्यविशेषयोः, अनभिधानात्तत्र द्वन्द्वस्यैवाऽभावादिति ।

सर्वप्रकरणशेषतया नियममाह—फलसेनेत्यादि । फलसेनादीनां द्वन्द्वो 'विभाषा वृक्षमृगे'त्यनेन, लक्षणान्तरेण वा एकवद्भवन्बहुप्रकृतिरेव एकवद्भवतीत्यर्थः । बहवो वर्तिपदार्थाः, बहुवचनान्ता वा–प्रकृतिः=कारणं यस्य स बहु-

बा.] तक्षायस्कारमिति । तक्षाणश्च अयस्काराश्चेति विग्रहः । 'अनिरवसिताना'मित्यस्य प्रयोजनमाह—पात्रादिति । चण्डालमृतपा इति । एतद्भुक्तपात्रस्य संस्कारेणापि नास्ति शुद्धिरिति–अत एव भाष्याद्विज्ञेयम् । धर्मशास्त्रेषु च प्रसिद्धमेतत् । गवाश्वप्रभृतीनि च । यथागणे गठितानि तथैव साधूनीत्यर्थः । गवाश्वमिति । गावश्चाश्वाश्चेति विग्रहः । अत्र 'विभाषा वृक्षे'ति पशुद्वन्द्वत्वाद्विकल्पे प्राप्ते नित्योऽयं विधिः । अत्र 'सर्वत्र विभाषे'ति प्रकृतिभावे पूर्वरूपे च गो-अश्वं, गोऽश्वमिति नैकवत्त्वनियमः, 'यथोच्चारितानी'त्युक्तेः, गणे च गवाश्वमित्येव निर्देशात् । गवाश्वादिषु 'यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्त'मिति वार्तिकमत्र मानम् । दासीदासमिति । अत्रैकवत्त्वनियमः । 'पुमान्स्त्रिये'त्येकशेषस्तु निपातनान्न । इत्यादीति । गवाविकं गवैडकमित्यादि वृत्तौ स्पष्टम् । विभाषा वृक्ष । 'द्वन्द्व' इत्यनुवृत्तम् । एकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते । वृक्षादिसप्तानामवयवत्वेनान्वयः—'वृक्षादीनां द्वन्द्व' इति । वृक्षाद्यवयवको द्वन्द्व इति लभ्यते । अश्ववडवादियुगलत्रयस्य त्वभेदेनान्वयः–'अश्ववडव,' 'पूर्वापर,' 'अधरोत्तरे'-त्यात्मको द्वन्द्व' इति । तदाह–वृक्षादीनामिति । प्राग्वदिति । विकल्पेन एकवदित्यर्थः । वृक्षादाविति । वृक्षविशेषवाचिनां, तृणविशेषवाचिनां, धान्यविशेषवाचिनां पशुविशेषवाचिनां चेत्यर्थः । 'स्वं रूप'मिति सूत्रे भाष्यवार्तिकयोस्तथोक्तत्वादिति भावः । तथा च वृक्षांश्च धवाश्चेत्यादौ नायं विधिरिति फलितम् । किं तु 'जातिरप्राणिना'-मिति नित्यमेवैकवत्त्वम् । तत्र वृक्षाद्यवयवकद्वन्द्वेषु सप्तसु वृक्षद्वन्द्वमुदाहरति–प्लक्षेति । प्लक्षाश्च न्यग्रोधाश्चेति विग्रहः । मृगद्वन्द्वमुदाहरति–रुरुपृषतमिति । रुरवश्च पृषताश्चेति विग्रहः । तृणद्वन्द्वमुदाहरति—कुशेति । कुशाश्च काशाश्चेति विग्रहः । धान्यद्वन्द्वमुदाहरति—व्रीहीति । व्रीहयश्च यवाश्चेति विग्रहः । व्यञ्जनद्वन्द्वमुदाहरति—दधीति । दधि च घृतं चेति विग्रहः । पशुद्वन्द्वमुदाहरति–गोमहिषमिति । गावश्च महिषाश्चेति विग्रहः । शकुनिद्वन्द्वमुदाहरति—शुकेति । शुकाश्च बकाश्चेति विग्रहः । अश्ववडवादिद्वन्द्वमुदाहरति–अश्ववडवमिति । अश्वाश्च वडवाश्चेति विग्रहः । 'पूर्ववदश्ववडवौ' इति अश्ववडवावित्यत्र पूर्वपदवत्पुंलिङ्गता । फलसेनेति । एकवद्भावप्रकरणशेषभूतमिदं वार्तिकम् । 'द्वन्द्वश्च प्राणी'त्यादिसूत्रैः फलसेनादीनां

शे.] नकुलादिः । अत्र विरोधो=वैरं, न तु सहानवस्थितिः । तेन छायातपाविति सिद्धम् । पात्रादिति । यैर्भुक्ते स्मृत्युक्तसंस्कारेण पात्रं न शुद्ध्यति ते=निरवसिता इत्यर्थः । यथोच्चारितानीति । गणपाठे रूपमेषां विवक्षितं, न तु पूर्वोत्तरपदनिर्देशमात्रे तात्पर्यम् । तेन [पररूपादिपक्षे ?] पूर्वरूपपक्षे 'गोऽश्वम्' गोऽश्वाः' इति । 'दासीदासम्' इत्यत्राऽत एव निपातनात् 'पुमान्स्त्रिये'त्येकशेषो न । गवाश्वे पशुद्वन्द्वविभाषा प्राप्ता, केषाञ्चिद्बहुप्रकृत्यर्थः पाठः, केषाञ्चित्सामान्यतः प्राप्ते नियमार्थः । वृक्षादौ विशेषाणामेवेति । 'स्वं रूपम्' इति सूत्रे भाष्ये तथोक्तेरिति भावः । आदिना मृगादिषट्कम् । प्रागुक्तरीत्या मृगादिसर्वावयवकसमुदाये एवैतद्बोधितसत्तद्वाक्यप्रवृत्तिः । व्रीहिकुशप्लक्षमित्यादौ तु जातित्वान्नित्यमेव । फलसेनेति । बहुप्रकृतिः=बहुवचनान्तावयवक इत्यर्थः । अत्र वनस्पतिशब्देन वृक्षग्रहणम् । सेनाशब्देन तदङ्गम् । इदं प्रकरणशेषभूतम् । एष्वेकवचनद्वन्द्वविषयं यच्छास्त्रं प्राप्नोति तद्बहुवचनान्तावयवकसमुदायस्यैव । तेनाऽबहुप्रकृतेरितरेतरयोग एव । एतेन संग्रामे हस्त्यश्वरथपदातिभिः इति येन विधिः इतिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगः,

धान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम्। बदराणि चामलकानि च बदरामलकम्। 'जातिरप्राणिना'मित्येकवद्भावः। नेह—बदरामलके। रथिकाश्वारोहौ। प्लक्षन्यग्रोधौ। इत्यादि।

'विभाषा वृक्षे'ति सूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं 'जातिरप्राणिना'मिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम्। पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते। 'मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां तैरेवोभयत्र द्वन्द्वः, अन्यैस्तु सहेतरेतरयोग एवे'ति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम्। एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि। अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम्।

त.] प्रकृतिः। **बदराणि चामलकानि चेति।** 'जात्याख्यायामेकस्मि'न्निति वैकल्पिकं बहुवचनम्। **बदरामलके इति।** जातिप्राधान्येऽप्येकवचनान्तयोर्द्वन्द्व इति नास्त्येकवद्भाव इति भावः। **पशुग्रहणमिति।** 'विकल्पार्थ'-मित्यनुषज्यते। 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यनेनैव सिद्धे मृगशकुनिग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—**मृगाणां मृगैरेवेत्यादि। नपुंसकत्वार्थमिति।** अयं भावः—पशुत्वाद्विकल्पे सिद्धे अश्ववडवग्रहणं प्रतिपदविधानार्थम्। तेनाश्ववडवमि-त्येकवद्भावपक्षे 'पूर्ववदश्ववडवौ' इत्येतद्बाधित्वा 'स नपुंसक'मित्येतदेव भवति। 'स' इति तच्छन्देन ह्येकवद्भाव-भाजं परामृश्य विधीयमानं नपुंसकत्वमेकवद्भाववदेव प्रतिपदविहितं भवति। तथा च प्रतिपदोक्तस्य बलीयस्त्वा-

---

बा.] द्वन्द्व एकवद्भवन् बहुवचनान्तावयवक एव एकवद्भवति, नत्वेकद्विवचनान्तावयवक इत्यर्थः। तत्र फलद्वन्द्वमुदाहरति—**बदराणि चेति।** बदरीफलानि आमलकीफलानि चेत्यर्थः। विकारतद्धितस्य फले लुक्। 'लुक्तद्धितलुकी'ति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। **जातिरिति।** बहुवचनान्तावयवकद्वन्द्वत्वात् 'जातिरप्राणिना'मित्येकवत्त्व-मित्यर्थः। 'बहुप्रकृतिरेवे'त्यस्य प्रयोजनमाह—**नेहेति। बदरामलके इति।** बदरं चामलकं चेति विग्रहः। बहुवचनान्तावयवकद्वन्द्वत्वाऽभावान्न 'जातिरप्राणिना'मित्येकवत्त्वम्। **रथिकाश्वारोहाविति।** अत्र सेनाङ्गत्वेऽपि नैकवत्त्वम्। **प्लक्षन्यग्रोधाविति।** इह वृक्षद्वन्द्वत्वेऽपि 'विभाषा वृक्षे'त्येकवत्त्वं न। **इत्यादीति।** रुरुपृषती। अत्र मृगद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम्। हंसचक्रवाकौ। अत्र शकुनिद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम्। यूकालिक्षे। अत्र क्षुद्रजन्तुद्वन्द्व-त्वेऽपि नैकवत्त्वम्। व्रीहियवौ। अत्र धान्यद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम्। कुशकाशौ। अत्र तृणद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम्।

ननु 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यनेनेतरेतरयोगसमाहारद्वन्द्वाभ्यामेव एकवत्त्वविकल्पस्य सिद्धत्वात् 'विभाषा वृक्षे'ति सूत्रं व्यर्थ-मित्याशङ्क्याह—**विभाषेत्यादि, विकल्पार्थमित्यन्तम्।** वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनद्वन्द्वेषु प्लक्षन्यग्रोधं, रुरुपृषतं, कुशकाशं, व्रीहियवं, दधिघृतमित्येतेषु 'जातिरप्राणिना'मिति नित्यविहितैकवत्त्वाऽनित्यत्वार्थमप्राणिवृक्षादिग्रहणमित्यर्थः।

नन्वेवमपि पशुग्रहणं व्यर्थं, तदुदाहरणे 'गोमहिष'मित्यत्र 'जातिरप्राणिना'मिति नित्यैकवत्त्वनियमस्याऽप्राप्त्या तन्निवृत्त्यर्थत्वाऽयोगादित्यत आह—**पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्यं प्राप्ते इति।** 'विकल्पार्थ'मित्य-नुषज्यते। नन्वेवमपि मृगशकुनिग्रहणं व्यर्थं, तदुदाहरणे रुरुपृषतं शुकबकमित्यादौ 'जातिरप्राणिना'मित्येकवत्त्वस्य सेनाङ्गनिबन्धनैकवत्त्वस्य च अप्राप्त्या तन्निवृत्त्यर्थत्वाऽभावेन 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्येवेतरेतरयोगसमाहारद्वन्द्वाभ्यामेकवत्त्व-विकल्पसिद्धेरित्यत आह—**मृगाणां मृगैरेवेत्यादि, मृगशकुनिग्रहणमित्यन्तम्।** मृगाणां मृगैरेव सह उभयत्र-=इतरेतरयोगे समाहारे च 'चार्थे' इति द्वन्द्वः। यथा-रुरुपृषतं, रुरुपृषतावित्यादि। तथा शकुनीनां शकुनिभिरेव उभयत्र=इतरेतरयोगे समाहारे च 'चार्थे' इति द्वन्द्वः। यथा—शुकबकं, शुकबकाविति। मृगाणां तदितरैः शकु-नीनां तदन्यैश्च सह इतरेतरयोगद्वन्द्व एव भवति, न समाहारद्वन्द्वः। यथा—रुरुशुका इति। एतादृशनियमार्थं मृगशकुनिग्रहणमित्यर्थः। ननु पूर्वापरग्रहणमधरोत्तरग्रहणं च व्यर्थं, 'चार्थे' इत्येव सिद्धेः। 'जातिरप्राणिना'मित्यादि-नित्यैकवत्त्वस्य तत्राऽप्रवृत्त्या तन्निवृत्त्यर्थत्वाऽसंभवादित्यत आह—**एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपीति।** यथा मृगशकुनिग्रहणं मृगैरेव मृगाणां, शकुनीनां तैरेव उभयत्र द्वन्द्वः, एवं पूर्वशब्दस्य अपरशब्देनैव, अधरशब्दस्य उत्तरशब्देनैव उभयत्र=इतरेतरयोगे समाहारे च-द्वन्द्वः, अन्येन तु सह पूर्वोत्तरावित्यादौ इतरेतरयोगे एवेति निय-मार्थं पूर्वापरग्रहणमधरोत्तरग्रहणं चेत्यर्थः। नन्वश्ववडवग्रहणं व्यर्थं, सेनाङ्गत्वेऽपि पशुद्वन्द्वत्वादेव एकवद्भावविकल्प-सिद्धेरित्यत आह—**अश्ववडवेति।** नपुंसकत्वविकल्पार्थमित्यर्थः। ननु समाहारस्य एकत्वादेव एकवत्त्वसिद्धेरि-

---

शे.] 'पातितै रथनागाश्वैः' इति चोपपन्नम्, तदाह—**जातिरिति। सेनाङ्गत्वान्नित्यं प्राप्ते इति।** 'विकल्पार्थ'मित्यनुषज्यते। गोमहिषमित्याद्युदाहरणन्तु प्राप्तिमात्राभिप्रायेण, 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्येव सिद्धेः। **परे तु** फलसेनेति वार्त्तिकव्याख्यानभाष्ये 'एषां द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति बहुप्रकृतिः' इति व्याख्यानाद्बहुप्रकृतिकद्वन्द्वस्य वैकल्पिकैकवत्त्वं फलादिविषयेऽपि। अत एव बदरामलकं बदरामलकानीत्युदाहृतं भाष्ये। एवं चोक्तप्रयोगाः सर्वथा निर्बाधा एव। अत एवैतद्वचनं विभाषापदानुवृत्त्येऽत्र पठितं न तु 'द्वन्द्वश्च' इति सूत्रे इत्याहुः। नन्वेवं मृगशकुनिग्रहणं व्यर्थं, 'चार्थे' इत्यनेनैव सिद्धेरत आह—**मृगाणां मृगैरेवेति।** तेषामन्यै-रेकवचनो द्वन्द्वः, नान्यैः, स च विभाषेति नियम इति भावः, तदाह—**अन्यैस्त्विति। एवमिति।** पूर्वापरशब्दयोरधरो-

अन्यथा परत्वात् 'पूर्ववदश्ववडवौ' इति स्यात्। **विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि** ।२।४।१३। विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात्। [शीतोष्णम्। शीतोष्णे]। वैकल्पिकः समाहारद्वन्द्वः 'चार्थे द्वन्द्वः' इति सूत्रेण प्राप्तः स 'विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवे'ति नियमार्थमिदम्। तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव। शीतोष्णे उदके स्तः। विप्रतिषिद्धं किम् ?। नन्दकपाञ्चजन्यम्। इह पाक्षिकः समाहारन्द्वन्द्वो भवत्येव। **न दधिपयआदीनि** ।२।४।१४। एतानि नैकवत्स्युः। दधिपयसी। इध्माबर्हिषी। निपातनाद्दीर्घः। ऋक्सामे। वाङ्मनसे। **अधिकरणैतावत्त्वे च** ।२।४।१५। द्रव्यसङ्ख्यावगमे 'एकवदेवे'ति

त.] नपुंसकत्वं सिध्यतीति। **विप्रतिषिद्धम्**। अधिकरणमिह द्रव्यम्। चकारो विभाषानुकर्षणार्थः। तदेतद्व्याचष्टे—**विरुद्धार्थानामित्यादि**। उदाहरणं तु—शीताष्णं, शीतोष्णे, सुखदुःखं, सुखदुःखे इत्यादि। विरोधोऽत्र सहानवस्थानलक्षणः। **भवत्येवेति**। विप्रतिषिद्धग्रहणाऽभावे तु स न स्यात्, 'अद्रव्यवाचिनामेवे'ति नियमादिति भावः। अनधिकरणवाचीति किम् ?। शीतोष्णे उदके स्तः। इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वोऽपि स्यादिति दिक्। **न दधिपय**। **दधिपयसी इति**। व्यञ्जनत्वाद्विकल्पः प्राप्तः। एवं 'मधुसर्पिषी, 'सर्पिर्मधुनी' इत्यत्रापि बोध्यम्। इह 'ब्रह्मप्रजापती' 'शिववैश्रवणौ' इत्यादौ समाहारद्वन्द्वनिषेधमुखेनेतरेतरयोगद्वन्द्वोऽनेन व्यवस्थाप्यते। तत्साहचर्याद्दधिपयसी

वा.] दमेकवत्त्वप्रकरणं समाहार एव द्वन्द्व इति नियमार्थमित्युक्तम्। तथा च पशुद्वन्द्वत्वादेकवत्त्वविकल्पे सति समाहारे वा, इतरेतरयोगे वा द्वन्द्व इत्यनियमः पर्यवस्यति। एवंच समाहारद्वन्द्वपक्षे 'स नपुंसक'मिति नपुंसकत्वम्, इतरेतरयोगे तु नेति नपुंसकत्वविकल्पस्य सिद्धत्वादश्ववडवग्रहणं व्यर्थमेवेत्यत आह—**अन्यथेति**। इह नपुंसकत्वविध्यभावे समाहारद्वन्द्वपक्षेऽपि 'स नपुंसक'मिति नपुंसकत्वं बाधित्वा परत्वात् 'पूर्वपदश्ववडवौ' इह पुंस्त्वं स्यात्। नपुंसकविधौ तु तत्सामर्थ्यात्समाहारद्वन्द्वपक्षे 'पूर्ववदश्ववडवौ' इत्येतद्बाधित्वा नपुंसकत्वं भवत्येव। अधिकारप्राप्तपूर्ववदश्वेत्येतत्तु इतरेतरयोगद्वन्द्वे सावकाशमिति भावः। **विप्रतिषिद्धं च**। 'विभाषे'त्यनुवर्तते। विप्रतिषेधो-विरोधः, सहानवस्थानलक्षणः। अधिकरणं-द्रव्यम्। अद्रव्यवाचि विरुद्धार्थकं च यदनेकं सुबन्तं तदवयवको द्वन्द्वो विभाषैकवद्भावक इत्यर्थः। फलितमाह—**विरुद्धार्थानामिति**। गोत्वाश्वत्वम्। गोत्वाश्वत्वे। सुखदुःखं सुखदुःखे इत्याद्युदाहरणम्। ननु 'चार्थे' इति इतरेतरयोगसमाहाराभ्यामेवात्र एकवत्त्वविकल्पसिद्धेरिदं व्यर्थम्। नच 'जातिरप्राणिना'मिति नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थमिति वाच्यं, जातिप्रवृत्तिनिमित्तकद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एव तत्प्रवृत्तेरित्यत आह—**वकल्पिक इत्यादि, नियमार्थमिदमित्यन्तम्**। **तेनेति**। उक्तनियमेनेत्यर्थः। **शीतोष्णे उदके स्त इति**। अत्र विरुद्धार्थकत्वेऽपि द्रव्यवाचित्वान्न समाहारद्वन्द्व इति भावः। **नन्दकपाञ्चजन्यमिति**। विष्णोः खड्गो नन्दकः, शङ्खस्तु पाञ्चजन्यः, तयोरेकत्र विष्णौ सहावस्थानान्न विरुद्धत्वमिति स्थितिः। इह विप्रतिषिद्धग्रहणाऽभावे 'चार्थे' इति समाहारद्वन्द्वोऽद्रव्यवाचिनामेवेति नियमो लभ्येत। एवं सति नन्दकपाञ्चजन्यमिति पाक्षिकसमाहारद्वन्द्वो न स्यात्, समाहारद्वन्द्वस्य सर्वस्यापि अद्रव्यवाचिष्वेव नियमितत्वात्। 'विप्रतिषिद्ध'मित्युक्तौ तु 'विरुद्धार्थानां समाहारद्वन्द्वश्चेत्तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवे'ति नियमो लभ्यते। नन्दकपाञ्चजन्ययोश्चाऽविरुद्धत्वादयं नियमो न प्रवर्तते। ततश्च द्रव्यवाचित्वेऽपि 'चार्थे' इति कदाचित्समाहारद्वन्द्वः, कदाचिदितरयोगद्वन्द्वश्च भवत्येव। तदाह—**इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येवेति**। **न दधिपयआदीनि**। **नैकवत्स्युरिति**। एषां समाहारद्वन्द्वो नास्तीत्यर्थः। **दधिपयसी इति**। दधि च पयश्चेति विग्रहः। 'जातिरप्राणिना'मिति नित्यमेकवत्त्वं प्राप्तं बाधित्वा व्यञ्जनद्वन्द्वत्वाद्विकल्पः प्राप्तः, सोऽपि न भवति। **इध्माबर्हिषी इति**। इध्मं च बर्हिश्चेति विग्रहः। **दीर्घ इति**। 'इध्मशब्दस्ये'ति शेषः। **ऋक्सामे इति**। ऋक्च साम चेति विग्रहः। 'अचतुरे'त्यादिनाऽच्समासान्तः। **वाङ्मनसे इति**। वाक्च मनश्चेति विग्रहः। पूर्ववत्समासान्तः। अत्र गणे 'ब्रह्मप्रजापती'

शे.] त्तयोः परस्परमेव समाहारद्वन्द्वोऽन्यैस्त्वितरेतरयोग एवेत्यर्थः। **विप्रतिषिद्धं चा**। विरोधोऽत्र सहानवस्थानलक्षणः। अद्रव्याणान्तस्यैव सम्भवात्। **अधिकरणं**=द्रव्यम्। चो विभाषानुकर्षणार्थः। **अद्रव्येति**। 'अद्रव्यवाचिनाचेद्विरुद्धार्थानामेवे'ति विपरीतनियमस्तु न, व्याख्यानात्। **इतरेतरयोग एवेति**। 'विरुद्धार्थानाचेदेकवचनद्वन्द्वोऽद्रव्यवाचिनामेव, स च वे'ति वचनव्यक्तेरिति भावः। **भवत्येवेति**। विप्रतिषिद्धग्रहणाऽभावे तु स न स्यात्, सामान्यतोऽद्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भावः। सूत्रोदाहरणन्तु शीतोष्णं, शीतोष्णे, सुखदुःखं, सुखदुःखे इत्यादि। विप्रतिषिद्धमेतावन्मात्रोक्तौ शीतोष्णे जले इत्यत्रोभयापत्तिः, नन्दकपाञ्चजन्यं नन्दकपाञ्चजन्यावित्यादौ समाहारद्वन्द्वापत्तिश्चेति बोद्धव्यम्। **न दधिपय**। नियमप्रक्रमेऽपि नानेन नियमस्यैव निषेधः, ब्रह्मप्रजापत्यादिषु नियमाऽप्रसक्तेः तत्साहचर्यात्प्रकरणाच्च 'चार्थे द्वन्द्वः' इति सूत्रविहितसमाहारद्वन्द्वस्य, नियममात्रस्य च निषेधः। गणे द्विवचनान्तानामेव पाठाच्च। तदाह—**नैकवदिति**। यद्येकवचनद्वन्द्वविषयं शास्त्रं, विधायकं नियामकं वा,

नियमो न स्यात् । दश दन्तोष्ठाः । **विभाषा समीपे** ।२।४।१६। अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे 'समाहार एवे'त्येवंरूपो नियमो वा स्यात् । उपदशं दन्तोष्ठम् । उपदशा दन्तोष्ठाः । **आनङृतो द्वन्द्वे** ।६।३।२५।

त.] इत्यादावपि तथैव । तेन तत्र व्यञ्जनत्वप्रयुक्तविकल्पे निषिद्धेऽपि जातिलक्षणो नित्यमेकवद्भावोऽस्त्विति न शङ्कनीयम् । किं च नेह लक्षणविशेषे आग्रहः, 'एतानि नैकवत्स्युः' इत्येकवद्भावमात्रस्य निषेधात्, यथा 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' इत्यत्र ङीप्टापोरुभयोरपि निषेधसिद्धये 'स्त्रियां यदुक्तं तन्ने'ति सामान्यतो निषिध्यते इति दिक् । **अक्सामे वाङ्मनसे इति** । 'अचतुरे'त्यादिनाऽत्र समासान्तोऽच्निपात्यते । **अधिकरणे** । समासार्थस्याश्रयोऽधिकरणं=वर्तिपदार्थः, तस्यैतावत्त्वं=परिगणननियमः, तस्मिन्गम्यमान इति व्याचष्टे—**द्रव्यसङ्ख्यावगमे इति** । **नियमो न स्यादिति** । न चेह प्राण्यङ्गत्वात्प्राप्तस्य 'एकवदेवे'ति नियमस्य प्रतिषेधेऽपि 'चार्थे द्वन्द्वः' इति समाहारेद्वन्द्वः स्यादिति वाच्यं, 'सविशेषणानां वृत्तिर्ने'त्यभ्युपगमेन समाहारेद्वन्द्वस्य प्राप्त्यभावात् । न चोक्तन्यायेनेतरयोगद्वन्द्वोऽपि न स्यादिति वाच्यं, 'सामान्याऽप्रयोगे' इति लिङ्गात्प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि तदभ्युपगमात् । उक्तं हि भाष्ये—'भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिः' इति । स्यादेतत्—समाहारद्वन्द्वस्याऽत्र प्राप्त्यभावे 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्ये'ति नियमाऽप्रवृत्त्या इतरेतरयोगद्वन्द्वो निर्बाध एवेति सूत्रमिदमकिंचित्करमिति चेदत्राहुः—'नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्ति'रिति पक्षे 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्ये'ति सूत्रं केवलमितरेतरयोगद्वन्द्वनिषेधपरम् । तथा चेतरेतरयोगनिषेधस्य निषेधद्वारा इतरेतरयोगद्वन्द्वप्रापणार्थमिदमिति । एवं च निषेधमुखप्रवृत्तिपक्षस्य ज्ञापनायेदमिति फलितमिति दिक् । **विभाषा समीपे** । यद्यपीह 'समाहारद्वन्द्व एवे'ति व्याख्यानेऽपि न क्षतिस्तथापि पूर्वसूत्रे नियमनिषेधस्योक्तत्वात्तदनुरोधेनाह—**नियमो वा स्यादिति** । **उपदशं दन्तोष्ठमिति** । एकवद्भावपक्षेऽव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगः । यदि तु बहुव्रीहि-

---

बा.] इत्यादि पठितम् । 'समाहारद्वन्द्व एवे'ति नियमप्रक्रमेपि नानेन नियमस्यैव निषेधः, 'ब्रह्मप्रजापती' इत्यादौ नियमस्याऽप्राप्तेः । किंत्वेकवत्त्वस्यैव । तथाच 'चार्थे' इति समाहारद्वन्द्वस्य निषेधः फलति । **अधिकरणैतावत्त्वे च** । अधिकरणं—द्रव्यं, तस्य एतावत्त्वम्—इयत्ताविशेषः । तदाह—**द्रव्यसङ्ख्यावगमे इति** । समस्यमानपदार्थस्येयत्ताविशेषे पदान्तरसमभिव्याहारगम्ये इत्यर्थः । **नियमो नेति** । 'ब्रह्मप्रजापती' इत्यादौ समाहार एव द्वन्द्व इति नियमस्य प्रकृतस्याऽप्रवृत्तेरेकवत्त्वनिषेधः पूर्वसूत्रे आश्रितः । इह तु बाधकाऽभावात्प्रकृतस्य नियमस्यैव निषेध आश्रित इति भावः । **दश दन्तोष्ठा इति** । दन्ताश्च ओष्ठाश्चेति विग्रहः । इतरेतरयोगद्वन्द्वोऽयं, न तु समाहारद्वन्द्वः । समासार्थसमाहारविशेषणीभूतसमस्यमानपदार्थानां पदान्तरलभ्यदशत्वसापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्यात् । इतरेतरयोगद्वन्द्वस्तु भवत्येव, तत्र समस्यमानपदार्थानामेव प्रधानत्वात् । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इति सूत्रभाष्ये प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समासाभ्युगमात् । ततश्चात्रैकवदेवेति नियमाऽभावे सति असामर्थ्यात्समाहारत्वे निवृत्ते परिशेषादितरेतरयोगत्वमेवावतिष्ठते । यदि त्वेकवन्न स्यादित्येव व्याख्यायेत, तर्हि समाहारद्वन्द्वो नेत्यर्थः पर्यवस्येत् । तथा सति 'दश दन्तोष्ठाः' इतीतरेतरयोगद्वन्द्वो न स्यात्, 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्ये'ति तन्निषेधात् । तथाच वाक्यमेव स्यात् । किंच समाहारद्वन्द्वनिषेधोऽयं व्यर्थ एव, उक्तरीत्या सापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्यादेवाऽप्राप्तेः । अत एकवदिति नियमो न स्यादित्येव व्याख्ययेम् । एवं च प्राण्यङ्गनिबन्धनस्य एकवदेव स्यादिति नियमस्य इतरेतरयोगद्वन्द्वनिवृत्तिफलकस्याऽनेन निषेधे सति इतरेतरयोगद्वन्द्वस्यावस्थितिः फलतीति पदमञ्जर्यां स्पष्टम् । **विभाषा समीपे** । 'अधिकरणैतावत्त्वे' इत्यनुवर्तते । 'समीपे' इत्यस्य सामीप्येन परिच्छिन्ने सतीत्यर्थः । फलितमाह—**अधिकरणेति** । **उपदशं दन्तोष्ठमिति** । दशानां समीपे इत्यर्थेऽव्ययीभावः । उक्तरीत्याऽसामर्थ्येऽपि वचनसामर्थ्यात्समाहारद्वन्द्वः । समान-

---

शे.] प्राप्नोति तन्नेत्यर्थः । तेन 'दधिपयसी' इत्यादौ 'जातिरप्राणिनाम्' इत्यपि नेति बोद्धव्यम् । **अधिकरणे** । **नियमो नेति** । पूर्वसूत्रवत्सामान्यतोनिषेधे मानाऽभावान्नियमप्रकरणाच्च नियमस्यैव निषेधः । किं च वर्त्तिपदार्थस्य सङ्ख्याविशेषे बोधनीये सापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्यात्समाहारद्वन्द्वप्राप्तेरेवाऽभावेन तन्निषेधो व्यर्थः । प्रधानस्य सापेक्षत्वात् । इतरेतरयोगस्तु भवत्येव । मम तु प्राण्यङ्गादिनियमादितरेतरयोगस्याऽप्राप्तौ तद्विधानेन चारितार्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । परे तु इतरेतरयोगेऽप्युद्भूतावयवभेदसमूहस्यैव भाष्यरीत्या समासार्थत्वेन तस्यापि सापेक्षत्वादप्राप्तिः । किं च दन्तोष्ठद्वारकसम्बन्धेन दशत्वस्य समाहारेऽन्वयविवक्षायामस्त्येव समाहारे द्वन्द्वप्राप्तिः । किं च समाहारद्वन्द्वस्याऽप्राप्तौ द्वन्द्वश्चेत्यस्याप्यत्राऽप्राप्तिरिति कस्यानेन निषेधः ? । नियमेन तत्प्राप्तिविषये एवेतरेतरयोगनिषेधनात् । तस्मात्पूर्वसूत्रवदयमप्युभयोर्निषेधः । अत एवोत्तरसूत्रविषये समाहारद्वन्द्वसिद्धिः । सामर्थ्येनाऽसामर्थ्ये समासकल्पनापेक्षयैवमन्वयकल्पनस्यैवौचित्यात् । मूले **नियमो न स्यादित्यस्य** सोऽपि नेत्यर्थः । समाहारे साक्षाद्दशत्वान्वये तु दन्तोष्ठानीत्याहुः । **समीप** इत्यस्य सामीप्येन परिच्छेदे लक्षणा अनुवृत्तस्य च षष्ठ्या विपरिणाम इत्याह-**स्वस्य सामीप्येनेति** ।

उपदशमिति । नवैकादशदन्तोष्ठसमूह इत्यर्थः । तत्र समाहारद्वन्द्वे समानलिङ्गवचनत्वादव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगः । अत एव

विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे। होतापोतारौ । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । मातापितरौ । 'पुत्रेऽन्यतरस्या'मित्यतो मण्डूकप्लुत्या 'पुत्र' इत्यनुवृत्तेः,—पितापुत्रौ । देवताद्वन्द्वे च ।६।३।२६। इहोत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ । *वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः । अग्निवायू । वाय्वग्नी ।

त.] स्तदा 'उपदशस्य दन्तोष्ठस्ये'ति षष्ठी स्यात्, 'उपदशं दन्तोष्ठस्ये'त्येवेष्यत इत्याकरः। 'दन्तोष्ठस्य दशन'मित्यभिप्रायेण षष्ठ्यां कृतायामपि उपदशशब्देन षष्ठी नेष्यते । अतो बहुव्रीहेर्नानुप्रयोगः, किं त्वव्ययीभावस्यैवेति तदाशयः ।

आनङ् । 'ऋत' इति षष्ठ्यन्तं जातावेकवचनम् । 'ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः' इति त्वनुवर्तते, तच्चात्र षष्ठ्या विपरिणम्यते, तदाह–विद्यायोनिसंबन्धवाचिनामिति । ननु 'ऋतः' इत्यनुवर्तनादेव सिद्धे किमनेन ऋतो ग्रहणेन ?। अत्राहुः–'ऋतः' इति श्रूयमाणद्वन्द्वविशेषणम् । अनुवृत्तं तूत्तरपदे परतो यत्पूर्वं तस्य विशेषणं, पुत्रशब्दे परे आनङ् विधास्यते तत्र कार्यिनिर्देशार्थम् । अन्यथा तातपुत्रावित्यत्रापि स्यादिति । उत्तरपदे इति । एतच्च 'अलुगुत्तरपदे' इत्यधिकाराल्लभ्यते । उत्तरपदे परतः पूर्वं यदृदन्तं तस्याऽऽनङित्यर्थः । होतापोतारावेति । आनङो ङित्त्वात्पूर्वान्त्यस्य ऋकारस्याऽऽदेशे सति नलोपः । न चाऽऽकारमात्रमेव विधीयतामिति वाच्यम्, 'उरण्परः' इति रपरप्रसङ्गात्, नन्विहोत्तरपदेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते, अन्यथा 'होतृपोतृनेष्टोद्गातार' इत्यत्र मध्यमस्याऽऽनङ् न स्यात् । ततश्च विशेष्याऽसन्निधानादृत एव स्थाने आदेशेन भवितव्यं, न तु ऋदन्तपदस्य स्थाने इति किमनेनानङो ङित्करणेन ?। सत्यम्। ङित्करणाऽभावे मित्रावरुणावित्यादौ 'देवताद्वन्द्वे चे'त्युत्तरपदे परे विधीयमानोऽयमादेशः पूर्वस्याक्षरस्य पदस्य वा स्यात्, पूर्वस्याऽल एवेत्यत्र नियामकाऽभावात् । एतेन 'ऋत इति कार्यिनिर्देशार्थ'मित्युक्त्याऽनिर्दिश्यमानस्य ऋकारस्यैवादेशः स्यादिति ङित्करणं व्यर्थमित्याशङ्कापि परास्ता । नेष्टोद्गातार इति । न ह्यत्र नेष्टा पूर्वपदम्, आद्यवयवस्यैव पूर्वपदत्वात् । मातापितराविति । पुत्रोत्पादने अनयोर्योनिकृतः संबन्धः, पूर्वत्र तु हौत्रादिरूपविद्याकृतः सम्बन्ध एकस्मिन्यज्ञे आर्त्विज्यरूप इति विवेकः । मण्डूकप्लुत्येति । तेन 'विभाषा स्वसृपत्यो'रित्यत्र न संबध्यत इति भावः । पितापुत्राविति । अनयोरपि योनिकृतः

बा.] लिङ्गवचनत्वादव्ययीभावस्यैवाऽनुप्रयोग इति भाष्यम्। अत एवोपदशं दन्तोष्ठेनेत्यादि सिद्धम्।समीपसमीपिनोरभेदविवक्षायां सामानाधिकरण्यम् । नवत्वसङ्ख्यदन्तोष्ठसमूहः,एकादशत्वसङ्ख्यदन्तोष्ठसमूह इति वा बोधः । उपदशा दन्तोष्ठा इति । इतरेतरयोगद्वन्द्वोऽयम् । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशा इति बहुव्रीहिः । नव एकादश वेत्यर्थः । 'बहुव्रीहेरेवात्राऽनुप्रयोगः, समानलिङ्गवचनत्वा'दिति भाष्यम् । आनङृतो द्वन्द्वे । विद्यायोनिसंबन्धवाचिनामिति । विद्यासंबन्धवाचिनां, योनिसंबन्धवाचिनां चेत्यर्थः । 'ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ऋदन्तानामिति । बहुत्वे व्यत्ययेन 'ऋतः' इत्येकवचनम् । ऋदन्तसर्वावयवकानामित्यर्थः । 'ऋत' इत्यनुवर्तमाने पुनर्ऋत इत्युक्तिरेतदर्थेति भावः । उत्तरपदे परे इति । 'अलुगुत्तरपदे' इत्यधिकारादिति भावः । होतापोताराविति । होता च पोता चेति विग्रहः । विद्याद्वारकैकयज्ञर्त्विक्त्वकृतः सम्बन्धः । आनङि ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थः, 'ङिच्चे'त्यन्तादेशः, नलोपः, नकारस्तु रपरत्वनिवृत्त्यर्थ इति भाष्ये स्पष्टम् । होतृपोत्रिति । अत्र होतृशब्दस्य पोतृशब्दस्य च नाऽऽनङ्, नेष्टृशब्देन व्यवधानादुत्तरपदपरकत्वाऽभावात् । तथाच नेष्टृशब्दस्यैवाऽऽनङ् । उत्तरपदेन तु न पूर्वपदमाक्षिप्यते, समर्थसूत्रे नेष्टृशब्दस्याऽऽनङ्दर्शनात् ।

अथ योनिसबन्धमुदाहरति—मातापितराविति । पितृपितामहावित्यादौ तु नाऽऽनङ्, ऋदन्तसर्वावयवकत्वाऽभावादिति भावः । तर्हि पितापुत्राविति कथमित्यत आह–पुत्रेऽन्यतरस्यामिति । 'ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः' इत्यत्र 'विभाषा स्वसृपत्योः' इत्यत्र च मध्येऽसम्बन्धादाह—मण्डूकेति । अनुवृत्तेरिति । नच तातपुत्रावित्यत्रापि स्यादिति वाच्यम्, ऋदन्तस्य पुत्रे परे आनङ् स्यादिति वाक्यभेदेन व्याख्यानात् । देवताद्वन्द्वे च । मित्रावरुणाविति । इह ऋदन्तत्वाऽभावात्पूर्वेणाऽप्राप्ते विधिरयम् । वायुशब्देति । वायुशब्दस्य पूर्वपदत्वेनोत्तरपदत्वेन वा प्रयोगे सत्यानङः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । ननु पूर्वसूत्राद्द्वन्द्वग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणं

शे.] 'उपदशं दन्तोष्ठस्ये'ति सिद्धम्।तत्र सामानाधिकरण्यन्तु समीपसमीपिनोरभेदविवक्षया बोद्धयम् । इतरेतरयोगे तु बहुव्रीहेरेवानुप्रयोगः । तस्य समीपिप्रधानत्वात्समानलिङ्गवचनत्वाच्चेति बोद्धयम् । आनङृतो । 'ऋतो विद्यायोनि' इत्यतो विद्यायोनीत्याद्यनुवर्त्तते । ऋदन्तानामिति । ऋत इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्ऋत इत्युक्तिः सर्वावयवद्वारा द्वन्द्वविशेषणार्था । तेन पितृपितामहादौ नाऽऽनङ् । नकारोच्चारणमुरण्रपरव्यावृत्त्यर्थम् । अत्र ऋकारस्य निर्दिश्यमानत्वेऽपि ङकारो मित्रावरुणावित्यादौ देवताद्वन्द्वविषयेऽन्त्यादेशार्थः । उत्तरपदे इति चाऽधिकारः । होत्रेति । एषां विद्याद्वारकैकयज्ञर्त्विक्त्वकृतः सम्बन्धः । उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदशब्दः केवलयौगिक इति [illegible] होतापोतारिति । मातापितराविति । अत्र योनिकृतः । मण्डूकेति । अत एव मद्वचे

पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन 'ब्रह्मप्रजापती' इत्यादौ नाऽऽनङ् । एतद्धि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतं, नापि लोके प्रसिद्धं साहचर्यम् । **ईदग्नेः सोमवरुणयोः** ।६।३।२७। देवताद्वन्द्वे' इत्येव । **अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः** ।८।३।८२। अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ । **इद्वृद्धौ** ।६।३।२८। वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे । अग्नामरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवारुणम् । 'देवताद्वन्द्वे चे'त्युभयपदवृद्धिः । अलौकिके वाक्ये आनङमीत्वं च बाधित्वा इत् । वृद्धौ किम् ? । आग्नेन्द्रः । 'नेन्द्रस्य परस्ये'त्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः ।

त.] सम्बन्धो जन्यजनकभावलक्षणः । **देवता** । अनुकारान्तार्थमविद्यायोनिसम्बन्धार्थं च वचनम् । **ईदग्नेः** । आनङोऽपवादोऽयम् । **देवताद्वन्द्व इत्येवेति** । इदं च वृत्तिग्रन्थे स्थितम् । ज्योतिर्लतयोरदेवताद्वन्द्वेऽपि 'अग्नीषोमौ प्रणेष्यामि' इत्याश्वलायनप्रयोगस्त्वार्षत्वात्साधुः । यद्वा मास्तु तदनुवृत्तिः, अग्निसोमौ माणवकावित्यत्र 'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः' इति न्यायेनाऽदोषत्वात् । **अग्नेः** । 'सात्पदाद्यो'रिति निषेधेऽयमारम्भः । **अग्निष्टुदिति** । अग्निः स्तूयतेऽस्मिन् स क्रतुविशेषः । सम्पदादित्वादधिकरणे क्विप् । **अग्निष्टोम इति** । अग्नीनां स्तोमोऽग्निष्टोमः । सोमयागस्य संस्थास्ताया संस्थोच्यते । **इद्वृद्धौ** । तकार उच्चारणार्थः । इकारस्येकारविधानं तु बाधकबाधनार्थम् । वृद्धिशब्देनाऽत्र वृद्धिमद्गृह्यते, वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्याऽसंभवात् । अतो व्याचष्टे—**वृद्धिमत्युत्तरपद इति** । **आनङमीत्वं च बाधित्वेति** । यद्यपि वृद्धेः प्रागेव आनङीत्वयोरन्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिरस्ति, तथापि

बा.] व्यर्थमित्यत आह—**पुनरिति** । निर्वापादौ प्रसिद्धसाहित्यकदेवतावाचकशब्दग्रहणार्थः । **तेनेति** । प्रसिद्धसाहचर्यग्रहणेनेत्यर्थः । **एतदिति** । एतत्=ब्रह्मप्रजापतियुगलं हविर्भागित्वेन न वेदे प्रसिद्धमित्यर्थः । **नापि लोके इति** । प्रौढिवादमात्रमेवेदम्, 'वेदे ये सहनिर्वापनिर्दिष्टाः' इत्येव भाष्ये दर्शनात्, लोकप्रसिद्धसाहचर्यग्रहणे पार्वतीपरमेश्वरावित्यादावतिप्रसङ्गाच्च । **ईदग्नेः** । **इत्येवेति** । 'देवताद्वन्द्वे' इत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । सोमशब्दे वरुणशब्दे च उत्तरपदे परे अग्नेरीदादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे इत्यर्थः । आनङोऽपवादः । **अग्नेः स्तुत्** । स्तुत्-स्तोम-सोम इति द्वन्द्वात् षष्ठ्यर्थे प्रथमा । 'सहेः साडः सः' इत्यतः 'स' इति षष्ठ्येकवचनान्तमनुवर्तते । अग्नेरिति पञ्चमी । 'समासेऽङ्गुलेः' इत्यतः समासे इत्यनुवर्तते । तदाह—**अग्नेः परेषामिति** । **षः स्यादिति** । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यनुवृत्तेरिति भावः । 'सात्पदाद्योः' इति षत्वनिषेधापवादोऽयम् । **अग्निष्टुदिति** । क्रतुविशेषोऽयम् । **अग्निष्टोम इति** । स्तोत्रविशेषस्य, संस्थाविशेषस्य च नाम । **अग्नीषोमाविति** । अग्निश्च सोमश्चेति विग्रहः । ईत्वषत्वे । **अग्नीवरुणाविति** । अग्निश्च वरुणश्चेति विग्रहः । ईत्वम् । देवताद्वन्द्वे किम् ? । अग्निर्नाम कश्चित्, सोमो नाम कश्चित् । अग्निसोमौ । अदेवताद्वन्द्वत्वादीत्वं न । अत एव च न षत्वम्, 'अग्नेर्दीर्घात् सोमस्य इष्यते' इति वार्तिकात् । **इद्वृद्धौ** । 'अग्ने'रिति 'देवताद्वन्द्वे' इति चानुवर्तते । वृद्धिशब्देन वृद्धिमल्लक्ष्यते, देवताद्वन्द्वे केवलवृद्धिरूपोत्तरपदाऽसम्भवात् । तदाह—**वृद्धिमतीति** । इदिति तकार उच्चारणार्थः । प्रयोजनाऽभावान्नेत्संज्ञा । नापि तपरकरणं, विधीयमानत्वादेव सवर्णाऽग्राहकत्वात् । **अग्नामरुताविति** । अग्निश्च मरुच्चेति विग्रहः । 'देवताद्वन्द्वे चे'त्यानङ् । **आग्निमारुतं कर्मेति** । 'साऽस्य देवते'त्यण् । तद्धितान्तप्रातिपदिकावयवत्वात्सुपो लुक् । **अग्नीवरुणाविति** । 'ईदग्नेः' इतीत्त्वम् । **आग्निवारुणमिति** । 'साऽस्य देवते'त्यण् । ननु 'तद्धितेष्वचामादे'रित्यादेरचो वृद्धिविधानात्कथमुत्तरपदस्याऽऽदिवृद्धिरित्यत आह-**देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिरिति** । नन्वग्नेरिकारस्य इकारविधिर्व्यर्थ इत्यत आह—**आनङमीत्वं च बाधित्वेति** । 'आग्निमारुत'मित्यत्रानङ, 'आग्निवारुण'मित्यत्र ईत्वस्य च बाधनार्थमग्नेरिकारस्य पुनरिकारविधानमित्यर्थः । ननु 'समर्थानां प्रथमाद्वे'त्यत्र परिनिष्ठितात्तद्धितोत्पत्तिरिति वक्ष्यते । तथा च अग्नामरुतौ देवते अस्येति, अग्नीवरुणौ देवते अस्येति च विग्रहे अग्नामरुच्छब्दादग्नीवरुणशब्दाच्च आनङीत्वाभ्यां परिनिष्ठिताद्देवताद्वन्द्वात् 'साऽस्य देवते'त्यण्तद्धित उत्पद्यते । ततस्तन्निमित्तकोभयपदवृद्धिः । ततः 'इद्वृद्धौ' इत्यस्य प्रवृत्तिरिति क्रमः । ततश्च तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव प्रवृत्तयोरानङीत्वयोः कथम् 'इद्वृद्धौ' इत्यनेन बाधः ?, युगपत्प्रवृत्तावेव बाध्यबाधकभावाभ्युपगमात् । उक्तं च भाष्ये—'भुक्तवन्तं प्रति मा भुक्था इत्युक्ते किं तेन कृतं स्या'दिति । अत आह—**अलौकिके [विग्रह]वाक्ये इति** । अग्नि मरुत् औ देवते अस्येति, अग्नि वरुण औ देवते अस्येति च तद्धिताऽलौकिकविग्रहवाक्ये आनङीत्वे प्रवर्तमाने बाधित्वा इद्विधिः प्रवर्तत

शे.] न सम्बन्धः । वाक्यभेदेन च सम्बन्धः । ऋदन्तस्य पुत्रे आनङित्यर्थः । तेन तातपुत्रावित्यादौ न । **इत्यादाविति** । स्कन्दविशाखावित्यादि आदिशब्दार्थः । **अग्नेः स्तुत्** । सात्पदाद्योरित्यस्याऽपवादः । **इद्वृद्धौ** । देवताद्वन्द्वे वृद्धिरूपोत्तरपदाऽसम्भवात् सौत्रलोपेन लुप्तमत्वन्तं वृद्धिपदमित्याह—**वृद्धिमतीति** । नन्वन्तरङ्गत्वात्पूर्वमानङीत्वे स्यातामत आह—**अलौकिके इति** ।

* विष्णौ न । आग्नावैष्णवम् । **दिवो द्यावा** ।६।३।२९। देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी । द्यावाक्षामा । **दिवसश्च पृथिव्याम्** ।६।३।३०। 'दिव' इत्येव । चाद्द्यावा । आदेशेऽकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं माभूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ । * **छन्दसि दृष्टानुविधिः** । द्यावा चिदस्मै पृथिवी [संनमेते] । 'दिवस्पृथिव्योररति'रित्यत्र पदकारा विसर्गं पठन्ति । **उषासोषसः** ।६।३।३१। उषस्शब्दस्योषासादेशो देवताद्वन्द्वे । उषासासूर्यम् । **मातरपितरावुदीचाम्** ।६।३।३२। [मातरपितरौ] । उदीचां किम् ? । मातापितरौ । **द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे** ।५।४।१०६। चवर्गान्ताद्दषहान्ताच्च द्वन्द्वाट्टच् स्यात्समाहारे । वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । त्वक्स्रजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्विषम् । छत्रोपानहम् ।

त.] 'परिहृत्यापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते' इति न्यायादानङीत्वे न भवत इति भावः । **आग्नावैष्णवमिति** । इत्वाऽभावादानङेव भवति । **रुत्वं मा भूदिति** । अकारे सति सकारस्य श्रवणं भवति, तेन प्रयोगे विकाराऽभावोऽनुमीयत इति भावः । **विसर्गमिति** । तथा च 'क्वचिद्विकारो ने'त्येवानुमेयं, लक्ष्यानुरोधादिति भावः । **उषासासूर्यमिति** । उषाश्च सूर्यश्च तयोः समाहारः । **मातरपितरौ** । मातृशब्दस्याऽरङादेशो निपात्यते । **द्वन्द्वात्** । अन्तग्रहणं विस्पष्टार्थं । चु इति वर्गग्रहणस्य प्रयोजनं ध्वनयति—**त्वक्स्रजमिति** । बहूनां द्वन्द्वे तु वाक्त्वक्स्र-

---

बा.] इत्यर्थः । यद्यपि तदानीमुत्तरपदस्य वृद्धिमत्त्वं नास्ति,तद्धिताऽभावात्,तथाप्युत्तरपदस्य भाव्येव वृद्धिमत्त्वमिह विवक्षितमिति भावः । **अग्नेन्द्र इति** । अग्निश्च इन्द्रश्च अग्नेन्द्रौ । 'देवताद्वन्द्वे चे'त्यानङ् । आद्गुणः । अग्नेन्द्रौ देवते अस्येत्याग्नेन्द्रः । 'साऽस्य देवते'त्यण् । आदिवृद्धिः । अग्नेन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य वृद्धिमत्त्वाऽभावात् 'इद्वृद्धौ' इति नेति भावः । 'देवताद्वन्द्वे चे'त्युभयपदवृद्धिमाशङ्क्याह—**नेन्द्रस्येति** । **विष्णौ नेति** । विष्णुशब्दे परे अग्नेरिकारो नेति वक्तव्यमित्यर्थः । **आग्नावैष्णवमिति** । अग्निश्च विष्णुश्च—अग्नाविष्णू । 'देवताद्वन्द्वे चे'त्यानङ् । अग्नाविष्णू देवते अस्येत्यर्थे 'साऽस्य देवते'त्यण् । आग्नावैष्णवं हविः । 'देवताद्वन्द्वे चे'त्युभयपदवृद्धिः । इत्वाऽभावादानङेव । **दिवो द्यावा** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**देवताद्वन्द्वे इति** । **द्यावाभूमी इति** । द्यौश्च भूमिश्चेति विग्रहः । **द्यावाक्षामे इति** । 'द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्विभाति' इति ऋचि पठितमिदम् । द्यावापृथिव्यो-रित्यर्थः । द्यौश्च क्षामा चेति विग्रहः । क्षामाशब्दो भूमिपर्यायो वेदे । तत्र द्वन्द्वे दिवो द्यावादेशः । षष्ठ्यास्तु 'सुपां सुलुक्' इति डादेशः, 'देवताद्वन्द्वे चे'ति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वर इति वेदभाष्ये स्पष्टम् । **दिवसश्च पृथिव्यां** । **दिव इत्येवेति** । दिव इत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः, स्वरितत्वादिति भावः । तर्हि चकारो व्यर्थ इत्यत आह—**चादिति** । तथा च दिव्शब्दस्य दिवसादेशो, द्यावादेशश्च स्यात्पृथिवीशब्दे उत्तरपदे परे देवताद्वन्द्वे इत्यर्थः । 'दिवस्पृथिव्याः' इत्यत्र सकारादकारस्याऽश्रवणाद्दिवसादेशस्य सकारान्तत्वावश्यंभावादादेशे सकारादकारोच्चारणस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—**आदेशेऽकारोच्चारणमिति** । सामर्थ्यात् 'ससजुषो रु'रिति रुत्वं नेति भावः । ननु 'द्यावा चिदस्मै पृथिवी सन्नमेते' इत्यत्र दिव्शब्दपृथिवीशब्दयोः कथं द्वन्द्वः ?, कथं वा दिवो द्यावादेशः ?, उत्तरपदस्य 'चिदस्मै' इत्यनेन व्यवहितत्वादित्यत आह—**छन्दसि दृष्टानुविधिरिति** । भाष्यवाक्यमेतत् । वेदे दृष्टानुसरणमित्यर्थः । यथादृष्टं तथा प्रक्रिया कल्पनीयेति भावः । **पदकारा इति** । 'दिवस्पृथिव्यो'-रित्यवग्रहे विसर्गं पठन्तीत्यर्थः । 'पदकारा' इत्यनेन पदपाठस्याधुनिकत्वं सूचितम् । तथाच विसर्गपाठः प्रामादिक इति सूचितम्, अकारोच्चारणेन रुत्वनिवृत्तेरुक्तत्वात् । **उषासोषसः** । **उषासासूर्यमिति** । उषाश्च सूर्यश्चेति समाहारद्वन्द्वः । **मातरपितरावुदीचाम्** । उदीचां मते मातरपितराविति भवतीत्यर्थः । अत्र मातृशब्दस्याऽरङादेशो निपात्यते । **मातापितराविति** । अरङभावे 'आनङृतः' इत्यानङ् । **द्वन्द्वाच्चुदष** । समासान्ताधिकारस्थं तद्धिताधिकारस्थं चेदं सूत्रम् । **टच्स्यादिति** । 'राजाहःसखिभ्यः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **वाक्त्वचमिति** । वाक्च त्वक्चेति समाहारद्वन्द्वः । कुत्वस्याऽसिद्धत्वाच्चवर्गान्तत्वाट्टच् । एवं त्वक्स्रजमित्यत्रापि । त्वक्च स्रक्चेति विग्रहः । **शमीदृषदमिति** । शमी च दृषच्चेति विग्रहः । दकारान्तत्वाट्टच् । **वाक्त्विषमिति** । वाक्च

शे.] तद्धिताऽलौकिके इत्यर्थः । परिनिष्ठितात्तद्धितोत्पत्तेः । वृद्धिमत्त्वश्चोत्तरपदस्य भाव्येव निमित्तमित्यर्थः । **आग्नावैष्णवमिति** । इत्वाऽभावादानङ् । **द्यावाक्षामेति** । 'द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्विभाति' इत्यत्रत्यमिदम् । तत्र द्वन्द्वे द्यावादेशे षष्ठ्याः 'सुपां सुलुक्' इति डादेशः । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वर इति वेदभाष्ये स्पष्टम् । **द्यावा चिदस्मै इति** । 'द्यावाचिदस्मै पृथिवी सन्नमेते' इत्यत्रत्यमिदम् । 'चिदस्मै' इत्यनेन व्यवधानात्समासाऽभावनिर्णयः । इतरेतरापेक्षया द्विवचनम् । प्र मित्रयोर्वरुणयोरितिवत । अत एव पदकाले 'पृथिवी—इति' इति प्रगृह्यं पठन्ति । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णः । अन्ये त्वत्र

समाहारे किम् ?। प्रावृट्शरदौ ॥ इति द्वन्द्वः ॥

अथ एकशेषप्रकरणम् ।

अथैकशेषः। 'सरूपाणाम्' । रामौ । रामाः । ॥ विरूपाणामपि समानार्थानाम् । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ । कुटिलदण्डौ । वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ।१।२।६५। यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्धः किम् ?। गर्गगार्ग्यायणौ । यूना किम् ?। गर्गगार्ग्यौ । तल्लक्षणः किम् ?। भागवित्तिभागवित्तिकौ । कृत्स्नं किम् ?।

त.] जम् । द्वन्द्वगर्भे द्वन्द्वे तु वाक्यद्वयसजम् । इति द्वन्द्वः ।

द्वन्द्वापवादत्वेनाह—अथैकशेष इति । विरूपाणामिति । रूप्यते बोध्यत इति व्युत्पत्त्या सौत्रस्य रूपशब्दस्याऽर्थपरतापि व्याख्यानात्सूत्राक्षरैरेव लब्धुं शक्यत इति प्रागेव व्याख्यातम् । वृद्धो यूना । 'अपत्यमन्तर्हितं वृद्ध'मिति पूर्वाचार्यैः परिभाषितस्य पाणिन्युक्तगोत्राऽपरपर्यायस्येह ग्रहणं, कृत्रिमेण यूना साहचर्यात् । तदाह—गोत्रं शिष्यत इति । 'गोत्रं यूना' इत्येव तु न सूत्रितम्, 'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रग्रहण'मिति सिद्धान्तात् । तेन औपगवश्चानन्तरः, औपगविश्च युवेत्यत्र नैकशेषः । भागवित्तीति । भगवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवित्तिरित्यस्यापत्ये यूनि 'वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुल'मिति कुत्सायां ठक् । इह कुत्सा सौवीरत्वं चाधिकमपेक्ष्यते ननु

बा.] त्विट् चेति विग्रहः । षान्तत्वाट्टच्, जश्त्वस्याऽसिद्धत्वादिति भावः । छत्रोपानहमिति । छत्रं च उपानच्चेति विग्रहः । हान्तत्वाट्टच् । प्रावृट्शरदाविति । प्रावृट् च शरच्चेति विग्रहः । इतरेतरयोगद्वन्द्वत्वान्न टजिति भावः ।

इति द्वन्द्वसमासः ।

अथैकशेषो निरूप्यते । तदेवं द्वन्द्वे निरूपिते तदपवादमेकशेषप्रकरणमारभते—अथैकशेष इति । 'निरूप्यते' इति शेषः । तत्रैकशेषसूत्राणि व्याचिख्यासुः पूर्वं व्याख्यातमपि सूत्रं सन्दर्भशुद्धये आह—सरूपाणामिति । तदुदाहरणमपि स्मारयति—रामौ रामा इति । विरूपाणामिति । 'सरूपाणा'मित्यनेन सूत्रेणार्थभेदेऽपि शब्दैकरूप्ये एकशेष उक्तः, एकार्थकत्वे विरूपाणामप्येकशेषो वक्तव्य इत्यर्थः । वक्रदण्डश्चेति । अत्र शब्दवैरूप्येऽप्यर्थैक्यादन्यतरः शिष्यत इति भावः । वृद्धो यूना । रूपतोऽर्थतश्च भेदेऽपि प्राप्त्यर्थमिदम् । यूनेति । 'जीवति तु वंश्ये युवे'ति वक्ष्यमाणयुवप्रत्ययान्तेनेत्यर्थः । सहोक्ताविति । अध्याहारलब्धमेतत् । गोत्रमिति । वृद्धशब्देन 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्र'मिति सूत्रोक्तं गोत्रं विवक्षितम् । 'अपत्यमन्तरितं वृद्ध'मिति पूर्वाचार्यपरिभाषितत्वादिति भावः । गोत्रप्रत्ययान्त'मिति यावत् । न च 'गोत्रं यूने'त्येव कुतो न सूत्रितमिति वाच्यम्, 'अपत्याधिकारादन्यत्र गोत्रग्रहणेन लौकिकं गोत्रं विवक्षितमिति सिद्धान्तज्ञापनार्थत्वात् । शिष्यत इति । शेषे इति कर्मणि घञन्तमनुवर्तत इति भावः । तल्लक्षण इति । स=गोत्रप्रत्ययो युवप्रत्ययश्च, लक्षणं=निमित्तं यस्येति विग्रहः । विशेषः=वैलक्षण्यम् । तथाच गोत्रयुवप्रत्ययान्तयोर्विशेषः=वैरूप्यम्, तल्लक्षणश्चेत्=गोत्रयुवप्रत्ययनिमित्तकश्चेदित्यर्थः । अन्यनिमित्तको न चेदित्यर्थः सिद्धः । तदाह–गोत्रयुवेति । कृत्स्नमिति । एवकारलभ्यमिदम् । गार्ग्यश्चेति । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । 'गर्गादिभ्यो यञ्' । गार्ग्यायण इति । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । तस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । 'यञिञोश्चे'ति फक् । गार्ग्याविति । अत्र गार्ग्यशब्दस्य गार्ग्यायणशब्दस्य च गोत्रयुवप्रत्ययकृतमेव वैरूप्यमिति गोत्रप्रत्ययान्तो गार्ग्यशब्दः शिष्यत इति भावः । गर्गगार्ग्यायणाविति । गर्गश्च गार्ग्यायणश्चेति विग्रहः । अत्र गर्गशब्दस्य गार्ग्यायणशब्दस्य च युवप्रत्ययमात्रकृतवैरूप्येऽपि गोत्रप्रत्ययान्तत्वाऽभावान्नैकशेष इति भावः । गर्गगार्ग्याविति । अत्र गर्गशब्दस्य, गार्ग्यशब्दस्य च गोत्रप्रत्ययमात्रकृतवैरूप्येऽपि गोत्रप्रत्ययान्तो गार्ग्यशब्दो न शिष्यते, यूना सहोक्त्यभावादिति भावः । भागवित्तिभागवित्तिकाविति । भगवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवित्तिः । अत इञ् । भागवित्तेः सौवीरस्यापत्यं युवा कुत्सितो भागवित्तिकः । 'वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु' इति ठक् । अत्र भागवित्तिशब्दस्य भागवित्तिकशब्दस्य च न [गोत्र]युवप्रत्ययमात्रकृतं वैरूप्यं, कुत्सासौवीरत्वकृतस्यापि

शे.] चोशब्दस्यैव द्विवचने णित्त्वे 'सुपां सुलुक्' इत्याकार इत्याहुः । मातरपितरा । एकशेषस्य वैकल्पिकत्वाद्द्वन्द्वः । अत्र पूर्वपदेऽरङादेशो निपात्यते, उत्तरपदाधिकारात् । उत्तरत्र तु 'ऋतो ङी'ति सिद्धम् । पदद्वयेऽपि तन्निपातनमित्यन्ये । इति द्वन्द्वः ॥

अपवादसङ्गत्याऽऽह—अथेति । युवप्रत्ययमात्रेति । गोत्रयुवत्वप्रतीतिमात्रेत्यर्थः । तेन गर्गाश्च गार्ग्यायणाश्च गर्गा इति सिद्ध्यति । मात्रपदेन प्रत्ययार्थकुत्सनादेः प्रकृत्यर्थस्य च प्रतीतेर्व्यवच्छेदः । तदाह—कृत्स्नमिति । एतदेवकारलभ्यं, तत्कृत एव विशेषश्चेन्न तु तत्कृतातिरिक्त इत्यर्थात् । तल्लक्षणः किमिति । 'तल्लक्षण एवे'ति किमित्यर्थः । भागवित्तिके कुत्सने ठक् । कृत्स्नं किमिति । एवकारेण प्रकृत्यर्थस्यापि व्यावृत्तिः किमर्थेति प्रश्नः । 'तल्लक्षणविशेष' इत्येव सामर्थ्यात्तल्लक्षण एवेति

गार्ग्यवात्स्यायनौ । **स्त्री पुंवच्च** ।१।२।६६। यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् । गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः । अस्त्रियामित्यनुवर्तमाने 'यञञोश्चे'ति लुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी । **पुमान्स्त्रिया** ।१।२।६७। स्त्रिया सहोक्तौ पुमाञ्छिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेद् । हंसी च हंसश्च हंसौ ।

त.] युवत्वमात्रकृतं वैरूप्यम् । **गार्ग्यवात्स्यायनाविति** । इह प्रकृत्यंशे वैरूप्यं,न गोत्रादिकृतम् । **स्त्री पुंवच्च** । **वृद्धा स्त्रीति** । गोत्रप्रत्ययान्तं स्त्रीवाचकमित्यर्थः । पुंवद्भावकृतवैलक्षण्यं स्फुटीकर्तुं द्विवचनान्तेन विग्रहमाह—**गार्ग्यायणाविति** । **अनुवर्तमान इति** । 'तद्राजस्य बहुषु—' इत्यतः 'पुंव'दित्यर्थातिदेशस्य फलमनेन दर्शितम् । अन्यथा स्त्रीत्वस्याऽनिवर्तनाल्लुङ् न स्यात् । 'गर्गान्पश्ये'त्यत्र नत्वं च सिद्धम् । रूपातिदेशे तु नैतत्सिद्ध्येत्, सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशादित्याहुः । 'वृद्धो यूना' इत्याद्यनुवर्तनान्नेह—गार्गी च वात्स्यायनौ च ।
पुमान्स्त्रिया । 'वृद्धो यूने'ति निवृत्तम्, 'सरूपाणा'मिति त्वनुवर्तते, 'भ्रातृपुत्रौ' इत्युत्तरसूत्रारम्भात् । तेन 'हंसश्च वरटा चे'त्यत्र न भवति । अन्यथा स्यादेवाऽतिप्रसङ्गः । हंसत्वजातिसाम्येन शब्दवैलक्षण्यस्य स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वात् । स्यादेतत्—गौरियं, गौश्चायं,तयोः सहोक्तौ 'एतौ गावौ' इति नियमतो न स्यात्, तल्लक्षणविशेषाऽभावात् । किं तु स्त्रीवाचकस्य पुंवाचकस्य वा 'सरूपाणा'मित्येकशेषोऽनियमेन स्यात् । अत्राहुः—तदितरकृतविशेषाऽभावे तात्पर्याच्च दोष इति । 'इन्द्रेन्द्राण्यौ' इत्यादौ त्वेकशेषो न भवति, स्त्रीत्वपुंस्त्वेतरपुंयोगकृतविशेषस्य सद्भावात् । स्यादेतत्—'एतौ गावौ' इति नियमतो न स्या'दिति मनोरमादौ यदुक्तं, तत्कथं सङ्गच्छताम् ? । 'त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतः' इति नियमप्रवृत्त्या स्त्रीवाचिनो गोशब्दस्य शेषेऽपि 'एतौ गावौ' इति नियमतः प्रयोगः सिद्ध्यत्येवेति चेत् । अत्र केचित्—दिक्प्रदर्शनमात्रमिदम् । 'नीलौ गावौ' इति 'सुन्दरौ गावौ' इति नियमतो न

बा.] वैरूप्यस्य सत्त्वात् । अतो गोत्रप्रत्ययान्तो भागवित्तिशब्दो न शिष्यत इति भावः । **गार्ग्यवात्स्यायनाविति** । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः, वत्सस्य गोत्रापत्यं वात्स्यः । गर्गादित्वाद्यञ् । वत्सस्यापत्यं युवा वात्स्यायनः । 'यञिञोश्चे'ति फक् । गार्ग्यश्च वात्स्यायनश्चेति विग्रहः । अत्र गार्ग्यशब्दस्य वात्स्यायनशब्दस्य च न गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं वैरूप्यं, प्रकृतिवैरूप्यस्य गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतत्वाऽभावात् । अतो गोत्रप्रत्ययान्तो गार्ग्यशब्दो न शिष्यत इति भावः । **स्त्री पुंवच्च** । 'वृद्धो यूने'त्यनुवर्तते । वृद्धेति स्त्रीलिङ्गेन विपरिणम्यते । तदाह—**यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यत इति** । गोत्रप्रत्ययान्तः स्त्रीवाचकः शब्दः शिष्यत इति भावः । स्त्रीत्वस्य वैरूप्यकारणस्याधिकस्य सत्त्वात् पूर्वेणाऽप्राप्ते वचनमिदम् । **तदर्थ इति** । तस्य=शिष्यमाणस्य स्त्रीवाचकगोत्रप्रत्ययान्तस्यार्थः पुमानिव स्यादित्यर्थः । **गार्गी चेति** । गर्गस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः । गर्गादियञन्तात् 'यञश्चे'ति ङीप् । **गार्ग्यायणौ चेति** । गर्गायञन्ताद्यून्यपत्ये 'यञिञोश्चे'ति फक् । **गर्गा इति** । अत्र स्त्रीत्वकृतवैरूप्याधिक्येऽपि गोत्रप्रत्ययान्तः स्त्रीवाचको गार्गीशब्दः शिष्यते । स पुंवत् । तर्हि यञ् कुतो न श्रूयत इत्यत आह—**अस्त्रियामितीति** । उपलक्षणमिदम् । 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामि'त्यतोऽस्त्रियामिति, तेनैवेति, बहुष्विति चानुवर्तमाने सतीत्यर्थः । एतेन 'पुंव'दित्यस्य प्रयोजनमुक्तम् । गार्गी च गार्ग्यायणश्चेति विग्रहस्तु न दर्शितः । तथा सत्यबहुत्वाद्यञो लुगभावे सति पुंस्त्वे स्त्रीत्वे च रूपं तुल्यं—गार्ग्याविति । तत्र पुंवत्त्वं निरर्थकं स्यात् । उदाहरणान्तरमाह—**दाक्षी चेति** । दक्षस्य गोत्रापत्यं स्त्री दाक्षी । 'अत इञि'तीञन्तात् 'इतो मनुष्यजाते'रिति ङीष् । **दाक्षायणश्चेति** । दक्षस्यापत्यं पुमान् दाक्षिः, तस्यापत्यं युवा दाक्षायणः । 'यञिञोश्चे'ति फक् । दाक्षी च दाक्षायणश्चेति विग्रहे दाक्षीशब्दः शिष्यते । तस्य पुंवत्त्वे सति ङीषो निवृत्तौ दाक्षिशब्दात् प्रथमाद्विवचने 'दाक्षी' इति भवति । अत्र तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्यप्यनुवर्तते । ततश्च भागवित्ती च भागवित्तिकश्च, गार्गी च वात्स्यायनश्चेत्यत्र न भवति । **पुमान्स्त्रिया** । **तल्लक्षण एवेति** । 'वृद्धो यूने'त्यस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **हंसी चेति** । अत्र पुंस्त्वस्त्रीत्वमात्रकृतवैरूप्यात् पुंलिङ्गो हंसशब्दः शिष्यते । स्त्रीत्वपुंस्त्वकृतवैरूप्यादेव 'सरूपाणामि'त्यस्याऽप्राप्तिः । मातृमातरावित्यत्र जननीवाचकपरिच्छेत्तृवाचकमातृशब्दयोस्तु नायमेकशेषः, एकविभक्तौ सरूपाणामित्यनुवर्त्य एकविभक्तौ सरूपाणां स्त्रीत्वपुंस्त्वेतरकृतवैरूप्यरहितानामित्याश्रयणात् । इह च मातरावित्यत्र 'अप्तृ'न्निति दीर्घतदभावाभ्यामपि वैरूप्यात् । अत एव हंसश्च वरटा चेत्यत्रापि नेत्यलम् ।

शे.] लब्धे 'चेदेव'ग्रहणं स्पष्टार्थम् । स्त्रीपुम् । स्त्रीत्वस्य वैरूप्यकारणस्याऽधिक्यात्पूर्वेणाऽप्राप्तौ वचनम् । 'तल्लक्षणश्चे'दित्यादीहापि सम्बध्यते । तेन भागवित्ती च भागवित्तिकश्च, गार्गी च वात्स्यायनश्चेत्यादौ न । अर्थे पुंवत्त्वातिदेशे फलमाह—**अनुवर्तमाने इति** । 'तद्राजस्य बहुषु' इत्यतः । **पुमान् स्त्रिया** । अत्र विभक्तावित्यनुवर्तते । विभक्तौ तदितरकृतविशेषविरहश्चेदित्यर्थः । अत एव जननीपरिच्छेत्तृवाचकमातृशब्दयोर्नैकशेषः । **हंसाविति** । स्त्रीव्यक्तेरपि हंसत्वेन स्त्रीत्वाऽनालिङ्गिताया एव बोधेन नात्र ङीष् । ब्राह्मणीवत्सश्च ब्राह्मणवत्सा चेत्यादौ तु नेदम्, प्रधाने [illegible]मात्रकृतविशेषे पवैतत्प्रवृत्तेः ।

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ।१।२।६८। भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ ।पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ । **नपुंसकम-नपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्** ।१।२।६९। अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवत्स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्लः पटः । शुक्ला शाटी । शुक्लं वस्त्रम् । तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि । **पिता मात्रा** ।१।२।७०। मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ । मातापितरौ । **श्वशुरः श्वश्र्वा** ।१।२।७१। श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । [श्वश्रूश्च श्वशुरश्च] श्वशुरौ । श्वश्रूश्वशुरौ । **त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्** ।१।२।७२। सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते । स च

त.]स्यादित्युदाहर्तव्यम् । अथवा एतशब्दोऽत्राऽदन्तः कर्बुरवाची । एतश्च एता च एतौ गावौ, कर्बुरौ गावौ । 'सरूपाणा-' मित्यनेन स्त्रीलिङ्गशेषे तु 'एते गावौ' इत्यपि स्यादिति यथाश्रुतमेव समर्थनीयमित्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । 'त्यदादितः शेषे' इति नियमाऽप्रवृत्तावपि 'पुमान्स्त्रिया' इति नियमप्रवृत्त्या 'नीलौ गावौ' 'एतौ गावौ' इति नियमतः सिद्ध्यत्येवेति । अत्र वदन्ति--'अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणाना'मित्येतन्न्यायसिद्धमेव वचनम् । 'विशेष्ये यल्लिङ्गं तदेव विशेषणेष्वपी'ति सर्वसंमतत्वात्, एवं च द्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणेष्विव एकशेषविशेषणेऽपि 'एतौ' इत्यत्र 'त्यदादितः शेषे' इत्यादिनियमाऽप्रवृत्त्या विशेष्यगतमेव लिङ्गं भवतीति स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषे 'एते' इति स्यादेवेति 'एतौ गावौ' इति नियमतो न स्यादित्याक्षेपः सङ्गच्छत एवेति दिक् । **नपुंसकमन** । अन्यतरस्याङ्ग्रहणम् 'एकवच्चे'त्यनेनैवानन्तर्यात्संबध्यते, न त्वेकशेषेणेत्याशयेनाह—**क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवदिति** । अनपुंसकेनेति किम् ? । शुक्लं च शुक्लं च शुक्ले । अत्र 'एकवच्चे'ति न भवति । 'अस्य'ग्रहणम् 'अस्यैवैकशेषस्य एकवद्भावो यथा विज्ञायेते'त्येवमर्थम् । अन्यथा उत्तरत्राप्येकवदित्यस्यानुवृत्तिः शङ्क्येत । **शुक्लः पट इत्यादि** । 'शुक्लः शुक्ला शुक्ल'मित्येव विग्रहः, 'पटः पटी'त्यादिप्रदर्शनं तु शुक्लशब्दस्य गुणिलिङ्गत्वस्फोरणाय । **पिता मात्रा । श्वशुरः श्वश्र्वा** । नन्वेतत्सूत्रद्वयं व्यर्थं, पितृशब्देन मातापित्रोः, श्वशुरशब्देन श्वश्रूश्वशुरयोर्लक्षणया बोधसंभवात् । न च 'सरूपाणा'मित्यादिसूत्रसमूहवदिदमपि सूत्रद्वयं द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकमिति वाच्यं, पक्षे तस्यापीष्टत्वादिति चेत् । अत्राहुः—पितृश्वशुरशब्दयोरिव मातृश्वश्रूशब्दयोः केवलयोरुक्तविषये प्रयोगं वारयितुमारम्भणीयमेव सूत्रद्वयम्, अनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यानस्याऽनुचितत्वादिति । **मातापितराविति** । 'पितुर्दशगुणं

बा.] **भ्रातृपुत्रौ** । स्वसृदुहितृभ्यां सहोक्तौ क्रमात् भ्रातृपुत्रौ शिष्येते । स्वरूपतोऽपि वैरूप्यादप्राप्तौ वचनम् । **नपुंसकम्** । अन्यतरस्याङ्ग्रहणमेकवदित्यनेनैवान्वेति, आनन्तर्यात्, नत्वेकशेषेणेत्याह—**तच्चेति** । **तल्लक्षण एवेति** । नपुंसकत्वाऽनपुंसकत्वमात्रकृतवैरूप्यं चेदित्यर्थः । **शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रमिति** । पटशब्दसमभिव्याहाराच्छुक्लशब्दः पुंलिङ्गः, शाटीशब्दसमभिव्याहारात्स्त्रीलिङ्गः, वस्त्रशब्दसमभिव्याहारे तु नपुंसकलिङ्गः, 'गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वती'त्यमरोक्तेरिति भावः । स च सा च तच्च तत् । अयं च इयं च इदं च इदम् । शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लं च शुक्लम् । अत्र नपुंसकान्येव शिष्यन्ते एकवच्च भवन्ति । **तानीमानि शुक्लानीति** । नपुंसकत्वे एकशेषे सति एकवत्त्वाऽभावे रूपाणि । न चेतरेतरयोगविवक्षायां द्विबहुवचनान्तयोः, समाहारद्वन्द्वविवक्षायामेकवचनस्य च सिद्धत्वादेकवदिति व्यर्थमिति वाच्यम्, अत एवैकशेषप्रकरणस्य समाहारेऽप्रवृत्तिज्ञापनात् । तेन ओदनश्च ओदनं च तयोः समाहारे ओदनमिति न भवति । ओदनशब्दो ह्यर्धर्चादिः । ओदनश्च ओदनं चेति इतरेतरयोगद्वन्द्वेऽपि ओदनमिति न, अनभिधानात् । एवंच क्वचिदनभिधानस्यावश्याश्रयणीयतया द्वन्द्वमात्रस्यैकशेषविषयेऽनभिधानमाश्रित्य एकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वं चाश्रित्य एकशेषप्रकरणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । **पिता मात्रा** । 'पुमान् स्त्रिये'त्यत्र 'सरूपाणा'मित्यनुवृत्तेरप्राप्ताविदं वचनं, विकल्पार्थं च । **मातापितराविति** । 'पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते' इति स्मृत्या मातुरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । 'आनङृतः' इत्यानङ् । **श्वशुरः**

शे.] **नपुंसकम्** । अन्यतरस्यामित्येकवच्चेत्यनेनैव सम्बद्ध्यते, आनन्तर्यात्, त्वर्थंचशब्दाच्चेत्याह-**तच्च वेति** । अनपुंसकेनेति किम् ? । शुक्लश्च शुक्लश्च शुक्ले । 'अस्य'ग्रहणमस्यैवैकवद्भाव इति बोधनार्थम् । तेनान्यसूत्राणां समाहारद्वन्द्वविषये न प्रवृत्तिः । घटघटमित्यादि त्वनभिधानान्न । एवञ्चानभिधानस्यावश्यकत्वेन द्वन्द्वमात्रस्यैकशेषविषये तदाश्रित्यैकशब्दस्यानेकार्थत्वञ्चाश्रित्यैकशेषप्रकरणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अन्यथैकशेषारम्भेऽपि गार्ग्यावित्यतो गार्ग्यगार्ग्यायणबोधो न स्यात्, तस्य तदर्थकत्वाऽभावादिति दिक् । गुणे शुक्लादिपदानां पुंस्त्वाद्गुणिपरताप्रकटनाय पटादिपदोपादानम् । एवञ्च गुणपरतायां नीलो रूपमित्याद्येव प्रयोगः । गुणिपरतायान्तु विशेष्यनिघ्नता । 'गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु, तद्वति' इत्यमरोक्तेः । तद्वतीत्यस्य द्रव्ये विशेषणतापन्ना इत्यर्थ इति प्रामाणिकाः । **तल्लक्षण एवेति किम् ?** । हिमहिमान्यौ । अत्र महत्त्वादिकृतोऽपि विशेषः । **मातापितराविति** । 'पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते' इत्युक्तेर्मातुरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । 'आनङ् ऋत' इत्यानङ् । [illegible] । श्वश्रूरपि मातृतुल्यत्वोक्तेरभ्यर्हि-

देवदत्तश्च तौ। ॐत्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते। स च यश्च यौ। [सा च या च ये]। पूर्वशेषोऽपि दृश्यत इति भाष्यम्। स च यश्च तौ। ॐत्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि। सा च देवदत्तश्च तौ। तच्च देवदत्ता च यज्ञदत्ता च तानि। पुंनपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यते। तच्च देवदत्तश्च ते। ॐ अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम्। कुक्कुटमयूर्याविमे। मयूरीकुक्कुटाविमौ। तच्च सा च

त.]माता गौरवेणातिरिच्यते' इति स्मृतेर्मातुरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः। 'आनङृतः' इत्यानङ्। श्वश्रूश्वशुराविति। 'श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता' इति स्मृतेः श्वश्र्वा अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः। त्यदादीनि सर्वैः। सर्वैः किम्?। त्यदादिभिन्नैरपि सहोक्तौ यथा स्यात्, प्रत्यासत्त्या 'त्यदादिभिरेव सहोक्तौ' इत्यर्थो मा भूत्। यत्परमिति। शब्दपरविप्रतिषेधादिति भावः। त्यदादित इति। आद्यादित्वात्तसिः। 'त्यदादीनां [स्त्री]शेषे सह विवक्षितेषु यः पुमान्, यच्च नपुंसकं, तद्वशेन लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्तीति वाच्य'मित्यर्थः। कानीत्याकाङ्क्षायामर्थात्त्यदादीन्येव। अस्यापवादमाह—अद्वन्द्वेति। द्वन्द्वादिविशेषणानां पूर्वोक्तं न, किं तु विशेष्यनिघ्नतैवेत्यर्थः। नन्वेवं 'कुक्कुटमयूर्यौ' इत्यत्र उभयपदार्थप्रधानत्वेन उभयोरपि विशेष्यत्वाद्विशेष्यनिघ्नतायामपि 'कुक्कुटमयूर्याविमे' इति नियमतो न स्यादिति चेदत्र नव्याः—'परवल्लिङ्ग'मित्यनेन द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदलिङ्गवत्त्वादुत्तरपदलिङ्गस्यैव द्वन्द्वतत्पुरुषप्रतिपाद्यत्वेन तल्लिङ्गाधीनतैवाऽनुप्रयोगस्येति न काचिदनुपपत्तिरिति। मयूरीकुक्कुटाविमाविति। प्रकृतानुपयुक्तमप्येतत्प्रसङ्गादुक्तम्। तच्चेति। पिप्पल्यर्द्धम्। सा चेति। अर्धपिप्पली। तत्पुरुषविशेषणमुदा-

बा.] श्वश्र्वा। श्वश्रूश्वशुराविति। श्वश्र्वा अपि मातृतुल्यत्वोक्तेरभ्यर्हितत्वम्। 'श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता' इति स्मृतेः। इह तल्लक्षणग्रहणानुवृत्तिः स्पष्टार्था, 'श्वशुरः श्वश्र्वा' इति शब्दग्रहणात्। त्यदादीनि। सर्वैरिति। त्यदादिभिरितरैश्चेत्यर्थः। ताविति। अत्र देवदत्तशब्दो निवर्तते। तच्छब्दस्तु शिष्यते। तद्देवदत्ताविति न भवति। सर्वैः किम्?। प्रत्यासत्त्या त्यदादिभिरेव सहोक्तावित्यर्थो मा भूदित्येतदर्थम्। त्यदादीनां मिथ इति। भाष्ये स्थितमेतत्। यत्परमिति। त्यदादिगणे यत्परं पठितं तच्छिष्यत इत्यर्थः। शब्दपरविप्रतिषेधाश्रयणादिति भावः। स च यश्च यौ, सा च या च ये इति। त्यदादिगणे यच्छब्दस्य तच्छब्दादूर्ध्वं पाठात् परत्वात्स एव शिष्यते इति भावः, पूर्वशेषोऽपीति। परशब्दस्येष्टवाचित्वात्क्वचित्पूर्वमपि शिष्यत इति भावः। अत्र 'द्विपर्यन्ताना'मिति न भवति। अहं च भवांश्चावामिति भाष्योक्तेः। त्यदादित इति। आद्यादित्वात्षष्ठ्यर्थे तसिः। त्यदादीनां स्त्रीशेषेऽपि सहविवक्षितेषु यः पुमान् यच्च नपुंसकं यद्वशेन लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्तीत्यर्थः। कानीत्याकाङ्क्षायामर्थात्त्यदादीन्येव सम्बध्यन्ते। सा च देवदत्तश्च ताविति। अत्र तच्छब्दः शिष्यते, समभिव्याहृतदेवदत्तशब्दलिङ्गश्च। देवदत्तशब्दस्तु निवर्तत एव। पुंनपुंसकयोरिति। 'सहोक्ता'विति शेषः। परत्वादिति। 'पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानी'त्यत्र पुमपेक्षया नपुंसकस्य पाठतः परत्वावगमादित्यर्थः। अद्वन्द्वेति। द्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानां त्यदादीनां स्त्रीशेषे 'त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानी'त्येतन्न भवतीत्यर्थः। द्वन्द्व उदाहरति—कुक्कुटमयूर्याविमे इति। 'अयं च इयं च इमे'इत्यत्र 'त्यदादितः शेषे' इति पुंलिङ्गत्वं न भवति, किंतु विशेष्यनिघ्नतैव। यद्यपि द्वन्द्वे उभयपदार्थप्रधानत्वादुभयमपि विशेष्यन्तथापि 'परवल्लिङ्ग'मिति परपदलिङ्गत्वात्तदधीनतैव विशेषणस्येति बोध्यम्। न च अयं च इयं च इत्यत्र स्त्रीशेष एव न भवति, 'पुमान् स्त्रिये'त्युक्तत्वात्, अतः पुंनपुंसकतो लिङ्गविधेः प्रसक्तिः कथमिति वाच्यं, 'परवल्लिङ्ग'मिति हि द्वन्द्वतत्पुरुषार्थयोः परवल्लिङ्गविधिः। अतो द्वन्द्वविशेषणस्य तत्पुरुषविशेषणस्य चानुप्रयोगे तदेव लिङ्गमिति भाष्यकैयटयोः स्थितम्। ततश्च 'कुक्कुटमयूर्याविमे' इति उदाहरणे-अयं च इयं चेति विग्रहे 'पुमान् स्त्रिये'ति पुंशेषेऽपि 'परवल्लिङ्ग'मिति विशेषणत्वात्स्त्रीलिङ्गत्वे सति तस्य 'त्यदादितः' इति पुंवत्त्वं प्राप्तमनेन निषिध्यत इति नानुपपत्तिः। क्वचिन्मूलपुस्तकेषु तु 'मयूरीकुक्कुटा-

शे.] तत्वम्। त्यदादीनि सर्वैः। तदादिभिरन्यैश्चेत्यर्थः। यत्परमिति। गणीयमत्र परत्वम्। अत्र द्विपर्यन्तानामिति नियमो नास्ति, 'अहञ्च भवांश्च-आवाम्' इति भाष्योक्तेः। पुंनपुंसकत इति। स्त्रीशेषेऽपीति भावः। पुंनपुंसकयोस्त्विति। तयोः सहोक्तौ 'पुंनपुंसकतः' इति वचने परत्वान्नपुंसकं शिष्यते इत्यर्थः। इदं कैयटादौ स्पष्टम्। अत एव 'नपुंसकम्' इति सूत्रे भाष्ये शुक्लं च वस्त्रं, शुक्लश्च कम्बलः, तदिदं शुक्लं, ते इमे शुक्ले इत्युदाहृतं सङ्गच्छते। त्यदाद्यन्तर्गतयोरपि एकद्वयोर्नैकशेषः, अनभिधानात्। ध्वनितश्चेदं सरूपसूत्रे भाष्ये। द्वन्द्वोऽप्येतयोर्न, एकादिनवान्तानां द्वन्द्वाऽभावस्य 'चार्थे' इति सूत्रशेषे भाष्ये ध्वनितत्वात्। एवञ्च 'एकद्विकरणे हेतू महापातकपञ्चके। तृणवन्मन्यते कोपकामौ यः पञ्च कारयन्' इति नैषधपद्ये 'एकद्विकरणे' इत्यसाध्वेव। अनेकपदः षष्ठीतत्पुरुषोऽप्यसाधुरेवेति दिक्। अस्यापवादमाह—अद्वन्द्वेति। कुक्कुटमयूर्याविति। द्वन्द्वतत्पुरुषयोः परपदलिङ्गत्वेन तदधीनतैव विशेषणस्येति बोध्यम्। तत्पुरुषे [illegible] विशेषो बोध्यः। 'तथितो-

अर्धपिप्पल्यौ ते । ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री ।१।२।७३। एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । 'पुमान्स्त्रिया'-त्यस्यापवादः । गाव इमाः । ग्राम्येति किम् ? । रुरव इमे । पशुग्रहणं किम् ? । ब्राह्मणा इमे । सङ्घेषु किम् ? । एतौ गावौ । अतरुणेषु किम् ? । वत्सा इमे । [बर्करा इमे] । ॐअनेकशफेष्विति वाच्यम् । अश्वा इमे । इह सर्वत्रैकशेषे कृतेऽनेकसुबन्ताऽभावाद्द्वन्द्वो न । तेन शिरसी शिरांसीत्यादौ समासस्येत्यन्तोदात्तः, प्राण्यङ्गत्वा-

त.] हरति—अर्धपिप्पल्यौ ते इति । यद्यपि स्त्रीनपुंसकसाधारणः 'ते' इति प्रयोगस्तथापि 'तच्च तच्च सा च अर्धपिप्पल्यस्ताः' इत्याद्युदाहरणमूह्यम् । ग्राम्य । ग्रामे भवा गाम्याः । 'ग्रामाद्यखञौ' इति यः । लिङ्गद्वयेऽपि 'गावः' इति रूपस्य समानत्वात्स्त्रीलिङ्गशेषस्य फलमाह—इमा इति । एवं च 'इमे च इमाश्च इमाः' इति स्त्रीलिङ्गशेष एव भवति, न त्वत्र 'त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानी'ति पुंलिङ्गशेषः, 'गाव इमाः' इति भाष्योदाहरणादि-त्येके । अन्ये तु ग्राम्यपशुसङ्घविषयत्वाऽविशेषात् 'गावः' इतिवत् 'इमाः' इति च स्त्रीलिङ्गशेष एव स्यादिति नास्ति शङ्कावकाश इत्याहुः । एतौ गावाविति । एकशेषस्याऽनेकविषयत्वादेवाऽनेकपरिग्रहे सिद्धे सङ्घग्रहणसामर्थ्याद्बहूनां समुदायोऽत्र गृह्यत इति भावः । एकशेषे कृते इति । विभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः । नन्वेवं विषयभेदात् 'द्वन्द्वापवाद एकशेषः' इत्युद्घोषः कथं प्रवर्तत इति चेत् ? । अत्राहु-र्यद्येकशेषो न स्यात्तर्हि विभक्तावुत्पद्यमानायां द्वन्द्वः स्यात्, कृते त्वेकशेष स न भवतीति तार्किकीं प्राप्तिमादायापवादोद्घोष इति । द्वन्द्वो नेति । एतेन 'कृतद्वन्द्वानामेकशेषः' इति भ्रमो निरस्तः । न च तथैवास्तु, फले विशेषाऽभावादिति

बा.] विमा'वित्यपि दृश्यते, तत्तु प्रकृतानुपयुक्तम्, अत्र मयूरीकुक्कुटाविति द्वन्द्वार्थस्य पुंलिङ्गतया इयं चायं च इमाविति तद्विशेषणस्यानुप्रयुज्यमानस्यापि 'पुमान् स्त्रिया' इति परिशिष्टस्य पुंलिङ्गस्य इदम्शब्दस्य स्त्रीत्वाऽप्रसक्त्या तत्र 'त्यदादितः शेषे' इति पुंस्त्वविधेरप्रवृत्तत्वेन 'अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणाना'मिति निषेधस्यानुपयोगात् । तत्पुरुषे उदाहरति—तच्चेति । पिप्पल्या अर्धम्—अर्धपिप्पली । 'अर्धं नपुंसक'मिति तत्पुरुषः । अर्धपिप्पली च पिप्पल्यर्धं च—अर्धपिप्पल्यौ । तच्च सा च ते । तत्र पिप्पल्यर्धशब्दविशेष्याभिप्रायं 'त'दिति नपुंसकत्वम् । 'से'ति स्त्रीत्वं तु अर्धपिप्पलीति विशेष्याभिप्रायम् । अत्र 'पुमान् स्त्रिये'त्यस्य नैव प्रसक्तिः, किन्तु 'नपुंसकमनपुंसकेनैकव'दिति नपुंसकं शिष्टम् । तत्र 'परवल्लिङ्ग'मिति स्त्रीत्वम् । तस्य स्त्रीलिङ्गतया तद्विशेषणस्यापि 'परवल्लिङ्ग'मिति स्त्रीत्वम् । तस्य 'त्यदादितः शेषे' इति नपुंसकत्वं प्राप्तं निषिध्यते । एवंच 'ते' इति स्त्रीलिङ्गमेव सिध्यति । यद्यपि स्त्रीत्वे नपुंसकत्वे वा 'ते' इति द्विवचनस्य न कोऽपि विशेषः, तथाप्यर्धपिप्पल्यस्ता इत्युदाहार्यम् । तच्च तच्च सा चेति विग्रहः । ग्राम्यपशु । एष्विति । तरुणभिन्नेषु ग्राम्याणां पशूनां सङ्घेष्वित्यर्थः । इह अनपुंसकेनेत्यनुवर्तनादाह—पुमान्स्त्रियेत्यस्यापवाद इति । गौश्च गौश्च गौश्चे'ति पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गेषु गोशब्देषु सहविवक्षितेषु 'पुमान् स्त्रिये' त्येतद्बाधित्वा स्त्री शिष्यत इति भावः । ननु स्त्रीशेषे पुंशेषे वा न कोऽपि रूपभेद इत्यत आह—इमा इति । अनुप्रयोगे रूपभेदः फलमिति भावः । 'त्यदादितः शेषे' इति न भवति, 'गाव इमाः' इति भाष्यप्रयोगादित्याहुः । रुरव इमे इति । रुरुः—कृष्णाख्यो मृगः । अग्राम्यपशुत्वान्न स्त्री शिष्यते । किंतु 'पुमान् स्त्रिये'त्येकशेषः । तत-श्चानुप्रयोगे 'इमे' इति पुंलिङ्गत्वमेव । ब्राह्मणा इमे इति । ब्राह्मणी च ब्राह्मणश्चेति विग्रहः । अपशुत्वान्न स्त्री शिष्यते, किन्तु 'पुमान् स्त्रिये'त्येकशेषः । अन्यथा 'ब्राह्मण्य इमा' इति स्यात् । एतौ गावाविति । स्त्रीलिङ्ग-पुंलिङ्गयोः सहोक्तावसङ्घत्वान्न स्त्री शिष्यते । सङ्घशब्दो हि बहूनां समुदाये वर्तते, अन्यथा एकशेषस्यानेकविषय-त्वादेवाऽनेकपरिग्रहे सिद्धे किं तेनेति भावः । स्त्रीशेषे तु 'एते' इत्यनुप्रयोगे रूपं स्यात् । वत्सा इमे इति । वत्साश्च वत्साश्चेति विग्रहः । तरुणत्वान्न स्त्री शिष्यते । अन्यथा 'वत्सा इमा' इत्यनुप्रयोगः स्यात् । अनेकशफेष्विति वाच्यमिति । वार्तिकमिदम् । एकशफा अश्वादयः, तेषां सहोक्तौ 'ग्राम्यपश्वि'ति न भवति । अश्वा इमे इति । एकशफत्वान्न स्त्री शिष्यते । ततश्चानुप्रयोगे पुंलिङ्गत्वमिति भावः । ननु 'सरूपाणा'मिति सूत्रे 'तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्र-द्वन्द्वे' इत्यतो द्वन्द्वग्रहणानुवृत्त्या द्वन्द्वे एकशेष इति भाष्यात्कृते द्वन्द्वे एकशेषः स्यादित्यत आह—इहेति । इहो-दाहृतेषु एकशेषविषयेषु सर्वत्र प्रसक्तं द्वन्द्वमनवकाशत्वादेकशेषो बाधते । कृते त्वेकशेषेऽनेकाभावाद्द्वन्द्वो नेत्यर्थः । 'द्वन्द्वसमासे एकशेष' इति भाष्यं तु द्वन्द्वे प्रसक्ते सहविवक्षायामेकशेष इति व्याख्येयम् । ननु कृत एव द्वन्द्वे एकशेषो भवतु, का हानिरित्यत आह—तेनेति । द्वन्द्वात् प्रागेवैकशेषाश्रयणेनेत्यर्थः । कृते द्वन्द्वे एकशेषाभ्युपगमे

शे.] यौग इत्यादौ तदित्यन्ययम् । ग्राम्यप । अत्राऽनपुंसकेनेत्यनुवर्त्तते । तदाह पुमानिति । एतौ गावाविति । सङ्घशब्दश्च बहूनां समुदाये शक्त इति भावः । वत्सा इति । अपत्यमात्रवाचिनो वत्सशब्दस्य प्रकरणादिना तरुणपरत्वे इदं बोद्धव्यम् । वस्तुतो 'बर्करा इमे' इति प्रत्युदाहरणम् । बर्करः=तरुणः पशुः । एकशेषे कृते इति । अन्तरङ्गत्वाद्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागित्यर्थः ।

देकवद्भावश्च न । पन्थानौ पन्थान इत्यादौ समासान्तो न । इत्येकशेषः ।

अथ सर्वसमासशेषप्रकरणम् ।

कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । परार्थाभिधानं वृत्तिः । वृत्त्यर्थावबोधकं

त.] वाच्यमित्याह—तेनेति । पन्थानाविति । न चात्र 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इति लिङ्गात्समासान्तः सुपरिहरः, 'इतोऽ'दित्युक्तेऽपि 'सौ' इत्यनुवृत्त्या 'पन्थाः' इति सिद्धेरिति वाच्यं, 'पथो विभाषा' इति समासान्ताऽभावे 'अपन्थानौ' इत्यादौ 'इतोऽ'दिति सूत्रस्य सावकाशत्वात् । इत्येकशेषः ।

प्रसङ्गादाह—कृत्तद्धितेत्यादि । पञ्च वृत्तय इति । पञ्चानां 'वृत्तिः' इति पूर्वाचार्याणां संज्ञा इहा-

---

बा.] 'शिरसी' इति द्विवचने शिरांसीति, बहुवचने च समासस्येत्यन्तोदात्तः स्यात्, प्राण्यङ्गत्वात् 'द्वन्द्वश्च प्राणी'त्यादिना एकवद्भावश्च स्यादित्यर्थः । आदिना शिरोभ्यां शिरोभिरित्यादिसङ्ग्रहः । पन्थानाविति । द्वन्द्वे कृते एकशेषाभ्युपगमे पन्थानौ पन्थानः, पथिभ्यां पथिभि'रित्यादौ 'ऋक्पू'रित्यप्रत्ययः समासान्तः स्यादिति भावः । नचात्र 'इतोऽत्सर्व-नाम्ने'ति सर्वनामस्थाने परेऽकारविधानाल्लिङ्गात्समासान्तः सुपरिहरः । 'इतोऽदि'त्युक्तेऽपि साविसनुवर्त्य 'पन्था' इति सिद्धेरिति वाच्यं, 'पथो विभाषे'ति समासान्ताऽभावेऽपन्थानावित्यादौ 'इतोऽदि'ति सूत्रस्य सावकाशत्वात् । इत्येकशेषः ।

अथ प्रसङ्गात्सर्वसमासोपयुक्तं प्रकीर्णकं प्रकरणमारभते—कृत्तद्धितेति । कृदन्ताः, तद्धितघटिताः, समासाः, एकशेषाः, सनादिप्रत्ययान्तधातवश्चेति वृत्तयः पञ्चविधा इत्यर्थः । वृत्तिसामान्यलक्षणमाह-परार्थाभिधानं वृत्तिरिति । 'समर्थः पदविधि'रिति सूत्रे भाष्ये स्थितमेतत् । अभिधानमिति करणे ल्युट् । सामान्ये नपुंसकम् । विग्रहवाक्यावयवपदार्थेभ्यः परः=अन्यो योऽयं विशिष्टैकार्थः, तत्प्रतिपादिका वृत्तिरित्यर्थः । प्रक्रियादशायां प्रत्येक-मर्थवत्त्वेन प्रथमविगृहीतानां पदानां समुदायशक्त्या विशिष्टैकार्थप्रतिपादिका वृत्तिरिति यावत् । समुदायशक्तिश्च 'समर्थः पदविधि'रिति परिभाषया लभ्या । तत्र समासतद्धितयोः पदविधित्वं स्पष्टमेव, 'सुप्सुपे'त्यनुवर्त्य समास-विधानात्, सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेः वक्ष्यमाणत्वात् । कृतामपि केषाञ्चित् 'कर्मण्य'णिति उपपदनिमित्तकानां पदविधित्व-मस्त्येव । 'सुप आत्मनः क्य'जित्यादीनामपि पदविधित्वमस्त्येव । एकशेषविधावपि द्वन्द्व इत्यनुवृत्तेर्द्वन्द्वविषये तद्विधानादेकार्थीभावोऽस्त्येवेति मञ्जूषादौ विस्तरः । वृत्त्यर्थावबोधकमिति । यद्यपि वृत्तावेव समुदायशक्त्या

शे.] तेनेति । द्वन्द्वत्वसमासत्वयोरभावेनेत्यर्थः । एकवदिति । 'द्वन्द्वश्च प्राणी'त्येतत्कृतो नियम इत्यर्थः । पन्थानाविति । 'इतोऽत्' इति सूत्रन्तु पन्था इत्यत्र, मथिनादौ च चरितार्थम् । कृतद्वन्द्वानामेकशेषे हि द्वन्द्वाऽलौकिकविग्रहवाक्ये ऋक्पूरित्यनेन तत्प्राप्तिर्दुर्वारा । एवञ्च वैरूप्यादेकशेषो न स्यात् । एकं पथीति, अपरं पथेति । न चोत्तरमनर्थकम्, विशिष्टरूपोपादानाऽभावेन सरूपसूत्रेऽर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः । एवञ्चैतद्भाष्ययोजनार्थमुत्तरपदावयवत्वस्वीकारः कैयटोक्तो विफल एव । किञ्चैवं विरूपाणा-मपीत्येकशेषस्य दुर्वारत्वाद्भाष्याऽसङ्गतिः । मम तूत्तरखण्डस्याऽनर्थकत्वान्न तत्प्राप्तिरिति भावः । इत्येकशेषः ।

प्रसङ्गादाह—कृदिति । परार्थाभिधानमिति । परार्थाभिधाने करणे ल्युट्, सामान्ये नपुंसकम् । परशब्दस्तदर्थपरस्तेन युक्तो-ऽर्थः=परार्थः । एवञ्च परस्यार्थेन संबद्धो यः स्वार्थस्तस्याभिधाभियोपस्थितिस्तत्करणमित्यर्थः । इतरार्थान्वितस्वार्थस्यैवोपस्थितिर्यद्घटकैरिति यावत् । यद्वा परेण=प्रधानशब्देन शब्दान्तरार्थस्याभिधानं=विशेषणत्वेन ग्रहणं, तत्करणमित्यर्थः । यत्रत्यप्रधानपदेनेतरविशेषणकस्वार्थ-स्यैवोपस्थितिरिति यावत् । मञ्जूषायाञ्चेदं विस्तरेण निरूपितम् । यद्वा परेणाऽप्रधानशब्देन शब्दान्तरार्थस्य विशेष्यत्वेन ग्रहणमि-त्यर्थः । सा चावयवशक्तिसहकृतसमुदायशक्तिसाध्या । अवयवशक्तिर्लोकसिद्धा, शास्त्रकल्पिता च । अन्त्या तद्धितादिप्रत्यये । समु-दायस्य वृत्त्याश्रयत्वेनैषामौपचारिको वृत्तिव्यवहारः प्राचाम् । सा च 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषावललभ्या । तत्र समास-तद्धितयोः पदोद्देश्यकविधित्वस्य स्पष्टत्वेन मानान्तरसिद्धैकार्थीभावस्य च सत्त्वेन परिभाषाप्रवृत्तिः स्पष्टैव । कृतामप्युपपदनिमित्त-कानां पदविधित्वं स्पष्टमेव । तत्साहचर्याच्चान्यत्रापि । अत एव पाचकादीनां क्रियाकारकभावसम्बन्धप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमूलकः क्रियाशब्दत्वव्यवहारः । कृत्=कृदन्तः । तद्धितशब्दस्तद्घटितसमुदायपरः । अत एव बहुकचोर्न दोषः । एकशेषेऽपि द्वन्द्वे इत्यनु-वृत्त्या तद्विषये एतद्विधानेनैकार्थीभाव आवश्यकः, चार्थान्तर्भावेण बोधनार्थ इत्यभिमानः । वस्तुत एकशेषे परार्थान्वितस्वार्थोपस्थाप-कत्वाऽभावाद्वृत्तित्वे न मानम् । शिष्टपदेन स्ववृत्त्यैव तत्तत्समूहरूपार्थोपस्थानस्य भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात् । अत एव समर्थसूत्रस्या-धिकारत्वपक्षे एकशेषाऽसङ्ग्रहो भाष्ये नोक्त इति बोद्धव्यम् । सनादिषु क्यजादेः पदविधित्वं स्पष्टमेव । सनि 'स्वभावत एव वृत्त्य-वृत्त्योः सिद्धत्वाद्वा वचनं न कार्यम्' इति तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यात्सः । प्रातिपदिकप्रकृतिकणिच्यपि सः । 'मुण्डयति माणवक'मित्यत्र सापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्याद्वृत्त्या न भाव्यम्' इत्याशङ्क्य 'मौण्ड्यपरमुण्डशब्दात्प्रत्ययः, तस्य च साध्यत्वेन प्रतीयमान-तया क्रियात्वात्कारकैर्नित्यसाकाङ्क्षत्वान्न दोष' इति भाष्यात्, एतनेव 'व्याकरणं सूत्रयती'त्युपपद्यते । सूत्रशब्दस्य सूत्रणक्रिया-वचनत्वेन व्याकरणे तन्निरूपितकर्मत्वोपजननात् । षष्ठी तु न, सूत्रणक्रियाया ण्यन्तार्थत्वेऽपि कृत्प्रकृत्यर्थत्वाऽभावात् । क्रियाऽस-

वाक्यं विग्रहः। स द्विविधः । लौकिकोऽलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः । प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः । यथा-राज्ञः पुरुषः । राजन् अस्-पुरुष सु इति । अविग्रहो नित्यसमासः, अस्वपदविग्रहो वा ।

समासश्चतुर्विध इति तु प्रायोवादः, अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वाधिकारबहिर्भूतानामपि 'सह सुपे'ति समासविधानात् । 'पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व' इत्यपि प्राचां वादः प्रायोऽभिप्रायः । 'सूपप्रति' 'उन्मत्तगङ्ग' मित्याद्यव्ययीभावे, अतिमालादौ तत्पुरुषे, द्वित्रा इत्यादिबहुव्रीहौ, दन्तोष्ठमित्यादिद्वन्द्वे चाऽभावात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेव, तत्पुरुषस्य क्वचिदेवेत्युक्तम् । किंच-

त.] प्याश्रीयत इति भावः । तल्लक्षणमाह-**परार्थेति** । प्रत्ययार्थान्तर्भावेण परपदार्थान्तर्भावेण वा यो विशिष्टो[ऽर्थः] स परार्थः । स चाभिधीयते येन तत्परार्थाभिधानम् । अतएव तिङन्ते वृत्तिर्न भवति, तत्रैकार्थीभावानभ्युपगमात् । अन्यथा 'मृदु पचती'त्यादौ फले मृदुत्वान्वयो न स्यात्, 'सविशेषणानां वृत्तिर्न भवति, वृत्तस्य च विशेषणयोगोने' त्यभ्युपगमादित्येके । समर्थसूत्रे कैयटस्त्वाह-'परस्य शब्दस्य योऽर्थस्तस्याभिधानं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्ति' रित्यर्थः । यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयते' इति । **अविग्रह इति** । लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः । **अस्वपदेति** । समस्यमानयावत्पदाऽघटित इत्यर्थः । **द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेवेति** ।

बा.] विशिष्टैकार्थप्रतिपातिपादकता, नतु वाक्ये इति समर्थसूत्रे भाष्ये प्रपञ्चितम्, तथापि समासवृत्तियोग्यविभक्त्यन्तपदानां पृथक्प्रयुज्यमानानां समूहो विग्रहवाक्यमिति बोध्यम् । **परिनिष्ठितत्वादिति** । व्याकरणसंस्कृतत्वादित्यर्थः । **प्रयोगानर्ह इति** । व्याकरणसंस्कृतत्वाऽभावादित्यर्थः । 'यथे'त्युदाहरणप्रदर्शने । **राज्ञः पुरुष इति** । 'लौकिकविग्रहवाक्य'मिति शेषः । **राजन्-अस्-पुरुष-सु इति** । 'अलौकिकविग्रहवाक्य'मिति शेषः । **अविग्रहो नित्यसमास इति** । लौकिकविग्रहवाक्यरहित इत्यर्थः । समासस्य नित्यत्वादिति भावः । **अस्वपदेति** । समस्यमानपदसमानार्थकपदान्तरकृतविग्रहो वा नित्यसमास इत्यर्थः । संज्ञाविषयसमासे तु वाक्येन संज्ञानवगमेऽपि वृत्तिघटकपदज्ञापनाय समस्यमानपदार्थबोधकवाक्यप्रयोगो भवत्येव । तत्र समासनित्यत्ववादस्तु वाक्यस्य वृत्तिसमानार्थकत्वाऽभावाद्गौण इत्याहुः । **चतुर्विध इति** । अव्ययीभावः, तत्पुरुषः, बहुव्रीहिः, द्वन्द्वश्चेति चतुर्विध इत्यर्थः । **प्रायोवाद इति** । 'प्रायु'मित्यव्ययं बाहुल्ये । बाहुल्याभिप्रायकश्च तस्य चातुर्विध्यप्रवाद इत्यर्थः । कुत इत्यत आह-**अव्ययीभावेति** । **बहिर्भूतानामपीति** । 'समासाना'मिति शेषः । **प्रायोऽभिप्राय इति** । बाहुल्यतात्पर्यक इत्यर्थः । **सूपप्रतीति** । इह 'द्वन्द्वे चे'त्यनन्तरं श्रुतम्-'अभावा'दिति पदम्-अव्यीभावे इत्यनन्तरं, तत्पुरुषे इत्यनन्तरं, बहुव्रीहावित्यनन्तरं चान्वेति । सूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्रधानतया, उन्मत्तगङ्गं देशः लोहितगङ्गं देश इत्यव्ययीभावेऽन्यपदार्थप्रधानतया पूर्वपदार्थप्राधान्याऽभावादित्यर्थः । अतिमालादौ तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्रधानतया उत्तरपदार्थप्राधान्याऽभावादित्यर्थः । 'द्वित्रा' इति बहुव्रीहौ उभयपदार्थप्रधानतयाऽन्यपदार्थप्राधान्याऽभावादित्यर्थः । 'दन्तोष्ठ'मित्यादिद्वन्द्वे समाहारस्यैव प्रधानतया उभयपदार्थप्राधान्याऽभावादित्यर्थः । **तत्पुरुषविशेषः कर्मधारय इति** । 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय' इत्युक्तेरिति भावः । **तद्विशेषो द्विगुरिति** । कर्मधारयविशेष इत्यर्थः । 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः' इत्यादिरिति भावः । **अनेकपदत्वमिति** । द्वित्रिचतुरादिपदकत्वमित्यर्थः । 'अनेकम-

शे.] त्वचैषां वृत्तिविषयमेव । मौण्ड्यार्थकादिच्छाक्यच् तु न, अनभिधानात् । **वृत्त्यर्थावबोधकमिति** । 'आख्यातं तद्धितान्तस्य यत्किञ्चिदुपदर्शकम् । गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्ययः' इति न्यायेन सर्वत्र विग्रहे वृत्तिसमान एव विशेष्यविशेषणभाव इति भावः । हरिकारिकायां तत्रेत्यस्याख्याते इत्यर्थः स्वरसतः प्रतीयते । स्पष्टश्चायमर्थः 'तद्धर्हति' इति सूत्रे, समर्थसूत्रे च भाष्ये इति निरूपितं **मञ्जूषायाम्** । **वाक्यमिति** । तत्र तत्समासघटकपदानां तत्तत्समासप्रवृत्तियोग्यविभक्त्यन्तानां पृथक्प्रयोगरूपमित्यर्थः । सञ्ज्ञाविषयसमासे वाक्येन सञ्ज्ञाऽनवगमेऽपि वृत्तिघटकपदज्ञापनाय समस्यमानपदार्थबोधकवाक्यप्रयोगो भवत्येव । नित्यसमासत्वव्यवहारस्तु तस्य वाक्यस्य वृत्तिसमानार्थत्वाऽभावेन गौणो बोद्धव्यः । **लौकिक इति** । शब्दतस्तत्सदृश इत्यर्थः । एतेन 'तदर्थोपदर्शकं न लोके प्रयुज्यते । 'पचतीति पाचक' इत्यादेः पाककर्त्ता पाचकपदबोद्धव्य इत्यादिक्रमेणार्थात्' इति परास्तम् । **अविग्रह इति** । लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः । नित्याधिकारीयसमासे समासघटकपदानां व्यपेक्षाया अभावेन लौकिकवाक्यस्याऽभावाच्छब्दतस्तत्सदृशवाक्याऽभावादिति भावः । एवञ्च वृत्तिवैकल्पिकत्वबोधनं, वृत्तिघटकपदस्वरूपबोधनं, तदर्थबोधनञ्च विग्रहप्रदर्शनफलं बोद्धव्यम् । **अस्वपदेति** । समस्यमानयावत्पदाऽघटित इत्यर्थः । **दन्तोष्ठमिति** । समाहारस्य प्रधानत्वात् । यद्यपि इतरेतरयोगेऽपि समूहस्यैव प्राधान्यं तथापि तत्र तस्योद्भूतावयवभेदस्यैव भानादुभयपदार्थप्रधानत्वमिति भावः । अत एव तत्र वर्तिपदार्थस्य नोपसर्जनत्वं, तद्रूपेणैव तस्य भानात् । अत एव 'द्वन्द्वे च' इति सर्वनामसञ्ज्ञानिषेधः सार्थकः । समाहारद्वन्द्वे

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा। सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥१॥

[सुपां] सुपा—राजपुरुषः। तिङा-पर्यभूषयत् । नाम्ना—कुम्भकारः। धातुना,—कटप्रूः। अजस्रम् । तिङां तिङा-पिबतखादता। खादतमोदता। तिङां सुपा-कृन्त विचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा। 'एहीडादयोऽन्यपदार्थे' इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः। इति सर्वसमासशेषः।

अथ समासान्तप्रकरणम्।

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ।५।४।७४। अ-अनक्ष इति च्छेदः। ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्ता-

त.] अनेकग्रहणतदनुवृत्तिभ्यां तद्विधानाद्बहुपदसमासत्वं तयोरेव संभवतीति भावः। **क्वचिदेवेति**। 'ब्रह्मजात' इत्यादौ। **नाम्नेति**। प्रातिपदिकेनेत्यर्थः। **कुम्भकार इति**। अत्र हि सुबुत्पत्तेः प्रागेवोपपदसमासः। **कटप्रूः अजस्रमिति**। 'क्विब्वचिप्रच्छी'ति वार्तिके, 'नमिकम्पी'ति सूत्रे च 'कटप्रूः' 'अजस्र'मिति निपातनाद्धातुना समासः। **पिबतखादतेति**। 'आख्यातमाख्यातेने'ति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः। **इति सर्वसमासशेषः**।

ऋक्पूर। 'अ' इति लुप्तप्रथमैकवचनान्तं, 'समासान्ताः' इति त्वधिक्रियते, तदाह—**समासस्याप्रत्ययोऽन्तावयव इति**। 'अनक्षे' इत्येतत्सामान्यतः श्रुतमपि धुरैव संबध्यते, सामर्थ्यात्, नान्यैरित्याशयेन

या.] न्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिगतस्यानेकग्रहणस्य द्वन्द्वविधावप्यनुवृत्तेरिति भावः। **क्वचिदेवेति**। 'ब्रह्मजात' इत्यादावित्यर्थः। **इत्युक्तमिति**। 'भाष्यादा'विति शेषः। **किंचेति**-अव्ययमिदं विशेषान्तरप्रदर्शने। **सुपां सुपेति**। सुबन्तानां-सुबन्तेन तिङन्तेन प्रातिपदिकेन धातुना च समासः। **अथेति** पूर्ववाक्यव्यवच्छेदे। **तिङामिति**। तिङन्तानां तिङन्तेन सुबन्तेन च समास इत्येवं षड्विधः समासो ज्ञेय इत्यर्थः। **सुपेति**। सुपेत्यस्योदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः। **राजपुरुष इति**। 'राज्ञ' इत्यस्य षष्ठयन्तस्य 'पुरुष' इति सुबन्तेन समासः। **तिङेति**। सुपां तिङेत्यस्योदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः। **पर्यभूषयदिति**। 'सह सुपे'त्यत्र 'सहे'ति योगविभागात्परीति सुबन्तस्य तिङन्तेन समासः। **नाम्नेति**। सुपां प्रातिपदिकेन समासे उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः। **कुम्भकार इति**। 'उपपदमति'ङिति कुम्भस्येति षष्ठयन्तस्य कारेति प्रातिपदिकेन समासः, 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्ते'रित्युक्तेरिति भावः। **धातुनेति**। सुपां धातुना समासे उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः। **कटप्रूरिति**। 'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' इति वार्तिकेन 'प्रु गतौ' इति धातुना समासो निपातितः, नतु तिङन्तेनोपपदसमास इति भ्रमितव्यं, क्विब्विधाविह सप्तमीनिर्देशाऽभावेन उपपदत्वाऽभावात्। अथ सुपां धातुनोदाहरणान्तरमाह—**अजस्रमिति**। 'नमिकम्पिस्म्यजसकमिहिंसदीपो रः' इति सूत्रे रप्रत्ययविधौ जस्धातुना सह नञ्समासो निपातितः। **तिङां तिङेति**। समासे उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः। **पिबतखादतेति**। मयूरव्यंसकादित्वात्तिङन्तस्य तिङन्तेन समासः। **तिङां सुपेति**। समासे उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः। **कृन्तविचक्षणेति**। हे विचक्षण! कृन्त=छिन्द्धीत्यर्थः। इह तिङन्तस्य सुबन्तेन समासः कथमित्यत आह-**एहीडादय इति**। अत्र सुपां तिङेत्यनेनैव तिङां सुबन्तेनेत्यस्यापि ग्रहणात्समासस्य षड्विधत्वं चिन्त्यम्। पञ्चविधत्वमेव युक्तम्, उभयत्रापि सुतिङ्घटितत्वाऽविशेषादित्याहुः। अन्ये तु सुपां तिङेत्यनेन सुबन्तपूर्वपदकतिङन्तोत्तरपदकसमासस्य ग्रहणम्। **तिङां सुबन्तेनेत्यनेन** तु तिङन्तपूर्वपदकसुबन्तोत्तरपदकसमासस्य ग्रहणमित्याहुः।

इति सर्वसमासशेषः।

अथ सर्वसमाससाधारणसमासान्ता निरूप्यन्ते—**ऋक्पूरब्धूः। छेद इति**। सूत्रे 'अ' इति लुप्तप्रथमान्तनिर्देश इति भावः। 'समासान्ता' इत्यधिकृतम्। ऋगादिभिः समासो विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—**ऋगाद्यन्तस्येति**। ऋक्, पुर्, अप्, धुर्, पथिन्-एतदन्तस्येत्यर्थः। **अप्रत्यय इति**। अकारात्मकप्रत्यय

शे.] तूपसर्जनत्वादेव तदभावः सिद्ध इति बोद्धयमिति केचित्। अनुवादकमेव 'द्वन्द्वे चे'ति,अत एव 'कुक्कुटमयूर्याविमे' इति द्वन्द्वे उपसर्जनह्रस्वत्वमाशङ्क्य द्वन्द्वेनेति वचनेन परिहृतम्। एवञ्चेतरेतरयोगेऽपि बहुव्रीहिलक्षणातिव्याप्तिरित्यन्ये। **अनेकेति**। त्र्यादीत्यर्थः। **क्वचित्**=ब्रह्मजातादौ। समासविभाजकोपाधिगणनाऽऽवश्यकी चेत्तत्राह-**सुपां सुपेति**। सुपामिति सर्वत्र सम्बध्यते 'अथ तिङा'मिति यावत्। तत्र 'सुपां तिङा' इत्यनेनैव तिङां सुबन्तेनेत्यस्य सङ्ग्रहात्पञ्चविधत्वमेव युक्तम्, उभयत्रापि सुतिङ्घटितत्वस्याऽविशिष्टत्वादिति **चिन्त्यम्**। यद्वाऽऽद्येन सुबन्तपूर्वपदकस्य ग्रहणमन्त्येन तिङन्तपूर्वपदस्येति भेदः। आगास्तिस्रो वृत्तय इमा अभिधानलक्षणाः। 'अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासाः' इति 'अकर्तरि च' इति सूत्रे भाष्योक्तेः। अभिधानञ्च शिष्टानां ततोऽर्थबोधरूपं, तद्विपरीतमनभिधानमिति 'तदस्य तदस्मिन्स्यादिति' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। **इति सर्वसमासशेषः**।

वयवः स्यात्। अक्षे या धूस्तदन्तस्य तु न। अर्द्धर्चः। अनृचबह्वृचावध्येतर्येव। नेह—अनृक्साम। बह्वृक्सूक्तम्। विष्णोः पूः—विष्णुपुरम्। क्लीबत्वं लोकात्। विमलाऽपं सरः। द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ।६।३।९७। 'अप' इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम्। पञ्चम्यर्थे प्रथमा। एभ्योऽपस्य ईत्स्यात्। द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम्। अन्तरीपम्। प्रतीपम्। समीपम्। 'समापो देवयजन'मिति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम्। कृतसमासान्तग्रहणान्नेह—स्वप्। स्वपी। ॐअवर्णान्ताद्वा। प्रेपम्। परेपम्। प्रापम्। परापम्। ऊदनो-

त.] व्याचष्टे-अक्षे या धूरिति। तदन्तस्य तु नेति। सूत्रे संबन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी। तेन अक्षसंबन्धिनी या धूस्तदन्तस्य नेत्यर्थः। यद्यत्र 'अक्षे पूर्वपदे ने'ति व्याख्यायेत, तर्हि 'दृढधूरक्षः' इत्यत्र निषेधो न स्यात्। यदि तु 'अक्षे समासार्थे ने'ति व्याख्यायेत, तदा 'अक्षधू'रित्यत्र न स्यात्। तस्मादुभयसंग्रहार्थमुक्तव्याख्यानमेव ज्यायः। अर्द्धर्च इति। 'अर्द्धं नपुंसक'मिति समासः। 'अर्द्धर्चाः पुंसि चे'ति पुंस्त्वम्। अनृगित्यादि। अनुक्तसमासान्तत्वात् 'शेषाद्विभाषे'ति कप्प्रत्यये 'अनृच्कं' 'बह्वृच्क'मित्यपि बोध्यम्। विष्णुपुरमिति। यद्यपि पुरशब्देन समासेऽप्येतत्सिध्यति, तथापि 'विष्णुपू'रित्यनिष्टवारणाय सूत्रे पूर्ग्रहणम्। कृतसमासान्तस्येति। 'येन विधि'रिति सूत्रे 'आपस्तिष्ठन्ति स्वापस्तिष्ठन्ती'ति भाष्यादिति भावः। अन्तरीपमित्यादि। अन्तर्गताः, प्रतिकूलाः, सङ्गताश्चापो अस्मिन्निति विग्रहः। उपसर्गग्रहणं प्रादेरुपलक्षणार्थम्। समाप इति। अनुपसर्गत्वान्नेत्वमिति भावः। भाष्ये तु 'समाप ईत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः' इत्युक्तम्। स च देवयजनरूपविशेषार्थपरः 'समीपसमृद्धी'ति निर्देशात्, 'समीप'मिति भाष्योदाहरणाच्चेति ज्ञेयम्। देवयजनमिति। देवा इज्यन्ते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यज्ञभूमिः। स्वबिति। 'न पूजना'दिति समासान्ताऽभावः। अवर्णान्ताद्वेति। 'द्व्यन्त'रिति सूत्रे 'ईत्वमनवर्णा'दिति वक्तव्यम्। इह मांभूत् 'प्रापं परा'मिति भाष्योक्तेः, 'गतिश्चे'ति सूत्रे 'प्रेपं परेप'मिति भाष्योक्तेश्चेति भावः। ऊदनोः। दीर्घोच्चारणं क्वचिच्छाखायामवग्रहार्थम्। बह्वृचास्तु 'अनूपे गोमान् गोभिः' इत्यत्रा-

बा.] इत्यर्थः। अक्षे या धूरिति। अक्षसंबन्धिनी या धूरित्यर्थः। सूत्रे संबन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षया अनक्षे इति सप्तमी। 'अनक्षे' इति च धुर्शब्देनैव संबध्यते, अन्यैरसंभवादिति भावः। अर्धर्च इति। ऋचोऽर्धमिति विग्रहः। 'अर्धं नपुंसक'मिति समासः। अकारः समासान्तः। 'अर्धर्चाः पुंसि चे'ति पुंस्त्वम्। अनृचबह्वृचावध्येतर्येवेति। अविद्यमाना ऋचो यस्येति विग्रहः। बह्व ऋचो यस्येति बह्वृचः—ऋक्छाखीत्युदाहरणम्। 'अध्येतर्येवे'ति नियमस्य प्रयोजनमाह—नेहेति। अनृक्सामेति। अविद्यमाना ऋचो यस्मिन्निति विग्रहः। ऋच्यनध्यूढं प्रजापतेर्हृदयं साम। बह्वृक्सूक्तमिति। बह्वो ऋचो यस्मिन्निति विग्रहः। अथ पुर्शब्दान्तस्योदाहरति—विष्णोरिति। ननु पुर्शब्दस्य स्त्रीत्वात् 'परवल्लिङ्ग'मिति विष्णुपुरशब्दस्य स्त्रीत्वं युक्तमित्यत आत—क्लीबत्वं लोकादिति। अथाऽप्शब्दान्तस्योदाहरति—विमलापं सर इति। विमला आपो यस्मिन्निति विग्रहः। द्व्यन्तरुप। कृतसमासान्तस्येति। अकारप्रत्ययान्तस्येत्यर्थः। एभ्य इति। द्वि अन्तर् उपसर्ग-एतेभ्य इत्यर्थः। अपस्येति। अकारप्रत्ययान्तस्याऽप्शब्दस्येत्यर्थः। ईत्स्यादिति। 'आदेः परस्ये'ति परिभाषया आदेरकारस्येत्यर्थः। द्वयोर्गता इति। द्वयोः पार्श्वयोर्गता आपो यस्मिन्निति विग्रहः। व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः। अकारप्रत्ययः, ईत्त्वं, सवर्णदीर्घश्च। अन्तरीपमिति। अन्तर्गता आपो यस्मिन्निति विग्रहः। प्रतीपमिति। प्रतिकूला आपो यस्मिन्निति विग्रहः। उपसर्गात्परत्वादीत्त्वम्। समीपमिति। सङ्गता आपो यस्मिन्निति विग्रहः। उपसर्गात्परस्योदाहरणान्तरमिदम्। समापो देवयजनमिति। श्रुतिरेषा। अत्र उपसर्गात्परत्वाऽभावादीत्त्वं नेति भावः। देवा इज्यन्ते यस्मिन्निति देवयजनं यज्ञभूमिः। 'समाप' इति पुंस्त्वं छान्दसम्। भाष्ये तु 'समाप ईत्त्वं ने'त्युक्त्वा समापं नाम देवयजनमित्युदाहृतम्। तत्र समापशब्दो देवयजनविशेषवाच्येव विवक्षितः, 'समीपसमृद्धी'ति निर्देशात्, 'समीप'मिति भाष्ये उदाहरणाच्च। स्वबिति। शोभना आपो यस्येति विग्रहः। 'न पूजना' दिति समासान्तनिषेधः। अकृतसमासान्तत्वादीत्त्वं न। स्वपी इति। प्रथमाद्विवचनमिदम्। अवर्णान्ताद्वेति। अवर्णान्तादुपसर्गात्परस्याऽपस्य ईत्त्वं वा वक्तव्यमित्यर्थः। प्रेपं प्रापमिति। प्रगता आपो यस्येति विग्रहः। परेपं परापमिति। परागता आपो यस्येति विग्रहः। ऊदनोर्देशे। ईत्त्वस्याऽपवादः। ऊत्स्यादिति। 'आदेः

शे.] अ इति लुप्तविभक्तिकः सौत्रो निर्देश इति भावः। अक्षे या धूरिति। अक्षसम्बन्धिनी या धूरित्यर्थः। सम्बन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी सूत्रे। अर्धर्च इति। 'अर्धर्चाः' इति पुंस्त्वम्। अध्येतर्येवेति। अध्येतृत्वयोग्यतावतीत्यर्थः। अध्ययनयोपस्थितत्वादृक्सम्बन्ध्येव। अनृक् सामेति। पक्षे कबपि-अनृच्कमित्यादि। द्व्यन्तरुप। अन्तरीपमित्यादेरन्तर्गताः, प्रतिकूलाः, सङ्गताश्चापोऽस्मिन्निति विग्रहः। उपसर्गग्रहणं प्रादेरुपलक्षणम्। समा आप इति। एवञ्चाऽप्रादित्वा-

देशे ।६।३।९८। अनोः परस्याऽपस्य ऊत्स्याद्देशे । अनूपो देशः । राजधुरा । अक्षे तु-अक्षधूः । दृढधूः-अक्षः । सखिपथः । रम्यपथो देशः । अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः ।५।४।७५। एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच् स्यात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् । कृष्णोदक्पाण्डुसङ्ख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते । कृष्णभूमः । उदग्भूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः त्रिभूमः प्रासादः । ※सङ्ख्याया नदीगोदावरीभ्यां च । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । 'अ'जिति योगविभागादन्यत्रापि—पद्मनाभः । अक्ष्णोऽदर्शनात् ।५।४।७६। अचक्षुःपर्यायादक्ष्णोऽच् स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव गवाक्षः । अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुन-

त.] नूपशब्दं नावगृह्णन्ति । अनूप इति । अनुगता आपोऽस्मिन्नित्यनूपो देशः । 'जलप्रायमनूपं स्या'दित्यमरः । प्रतिसाममिति । अव्ययीभावः, प्रादिसमासो, बहुव्रीहिर्वा । एवमनुसामादावप्यूह्यम् । कृष्णोदगिति । 'अ'जिति योगविभागेन गतार्थमिदम् । एवमुत्तरवार्तिकमपि । 'कृष्णभूम' इत्यादयो बहुव्रीहयः । पद्मनाभ इति । 'पद्मं नाभावस्ये'ति विग्रहः । गड्वादित्वात्सप्तम्यन्तस्य परनिपातः । 'पद्माकारा नाभिरस्ये'ति वा । एवमूर्णनाभोऽपि ज्ञेयः । तत्र तु 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसो'रिति ह्रस्वो विशेषः । अक्ष्णो । दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं चक्षुः, तद्वाचिनोऽक्षिशब्दस्य पर्युदासादमुख्यस्य ग्रहणमित्याशयेनाह—अचक्षुःपर्यायादिति । गवाक्ष इति । गावः-किरणाः । अक्षिशब्दो रन्ध्रवाची । षष्ठीसमासः । अचतुर । निपात्यन्त इति । निपातनफलं तु समासविशेषनियमः, टिलोपादिकं च ।

बा.] परस्ये'ति ज्ञेयम् । अनूपो देश इति । अनुकूला आपो यस्मिन्निति विग्रहः । अप्रत्ययः, ऊत्वं, सवर्णदीर्घश्च । 'अनूप' इत्यत्र ऊपोऽवग्रहणार्थं दीर्घोच्चारणमिति भाष्यम् । बह्वृचास्तु 'अनूपो गोमान् गोमि'रित्यत्र नावगृह्णन्ति । तदेवं 'ऋक्पूः' इति सूत्रगतोऽप्शब्दः प्रपञ्चितः । अथ धूर्शब्दान्तस्योदाहरति—राजधुरेति । राज्ञो धूरिति विग्रहः । धूर्शब्दोऽत्र राज्ये लाक्षणिकः । अकारप्रत्ययः । 'परवल्लिङ्ग'मिति स्त्रीत्वम् । टाप् । अक्षे त्विति । अक्षसंबन्धिनी या धूस्तदन्तादकारप्रत्ययो न । अक्षधूरिति । अक्षो नाम रथावयवदण्डविशेषः, यदग्रयोश्चक्रे आसज्येते तस्याक्षस्याग्रं धूः । अनेन 'अक्षे समासार्थे धुरो नाऽकारप्रत्ययः' इति व्याख्यानेऽत्र निषेधो न स्यादिति सूचितम् । दृढधूरक्ष इति । दृढा धूर्यस्येति विग्रहः । एतेनाऽक्षे पूर्वपदे धुरो नाकारप्रत्यय इति व्याख्याने अत्र निषेधो न स्यादिति सूचितम् । तदेवं 'ऋक्पू'रिति सूत्रे धूःशब्दः प्रपञ्चितः । अथ पथिन्शब्दस्योदाहरति—सखिपथाविति । सखा च पन्थाश्चेति द्वन्द्वः । अकारप्रत्ययः । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । 'सखिपथ' इति पाठे तु सख्युः पन्था इति तत्पुरुषः । रम्यपथ इति । रम्यः पन्था यस्येति विग्रहः । अच्प्रत्यन्वव । एतत्पूर्वादिति । प्रति-अनु-अव-एतत्पूर्वकादित्यर्थः । प्रतिसाममिति । प्रतिगतं सामेति विग्रहः । अच् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । अनुसाममिति । अनुगतं सामेति विग्रहः । अच् । टिलोपः । अवसाममिति । अवकृष्टं सामेति विग्रहः । अच् । टिलोपः । प्रतिलोममिति । प्रतिगतं लोमेति विग्रहः । अनुलोममिति । अनुगतं लोमेति विगहः । अवलोममिति । अवगतं लोमेति विग्रहः । सर्वत्राऽच्, टिलोपः । कृष्णोदगिति । नेदं वार्तिकं । किं त्वच्प्रत्ययेत्यत्र अजिति योगविभागमूलाभियुक्तोक्तिरेषा । कृष्णेति । कृष्णा भूमिर्यस्य, उदीची भूमिर्यस्य, पाण्डुर्भूमिर्यस्य, द्वे भूमी यस्य, तिस्रो भूमयो यस्येति च विग्रहः । प्रासादः सर्वत्र विशेष्यः । सङ्ख्याया इति । इदमप्यजिति योगविभागमूलकमेव । सङ्ख्यायाः परो यो नदीशब्दो, गोदावरीशब्दश्च ताभ्यामजिष्यत इत्यर्थः । पञ्चनदमिति । पञ्चानां नदीनां समाहार इति विग्रहः । सप्तगोदावरमिति । सप्तानां गोदावरीणां समाहार इति विग्रहः । 'नदीभिश्चे'त्यव्ययीभावः । अचि 'यस्येति चे'ति लोपः । 'नाव्ययीभावा'दित्यम् । अन्यत्रापीति । 'अ'जिति शेषः । पद्मनाभ इति । पद्मं नाभौ यस्येति विग्रहः । वस्तुतस्तु योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनात्पृषोदरादित्वमेवोचितम् । अक्ष्णोऽदर्शनात् । 'अदर्शना'दिति च्छेदः । दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं—चक्षुः । करणे ल्युट् । अचक्षुर्वाचिन इति फलितम् । तदाह—अचक्षुःपर्यायादिति । गवामक्षीवेति । अक्षिशब्दस्तत्सदृशे लाक्षणिक इति सूचयितुमिवशब्दः प्रयुज्यते । मुख्यवृत्त्या चक्षुर्वाचकत्वाऽभावादच् । पुंस्त्वं लोकात् । अचतुर ।

शे.] त्रेत्वमिति भावः । स्वविति । 'न पूजनात्'इति समासान्तनिषेधः । 'कृष्णोदक्पाण्डु' इति 'सङ्ख्याया' इति च 'अच्प्रत्यन्वव' इत्यत्राऽजिति योगविभागसिद्धाभियुक्तोक्तिरिति बोद्धव्यम् । सङ्ख्याया इत्येतत् 'नदीभिश्च' इति विहितसमास एवेत्याहुः । भाष्ये योगविभागस्यादर्शनात् पृषोदरादित्वेनेदं सिद्धमिति केचित् । करणल्युडन्तदर्शनशब्दो योगरूढ्या चक्षुःपरः, तत्पर्युदासेऽक्षिपदं नत्सदृशपरमित्याशयेनाह—गवामक्षीवेति । धेन्वनडुहाविति । समाहारे तु 'द्वन्द्वाच्चुदे'ति टचैव सिद्धमिति भावः ।

गोष्ठश्वाः ।५।४।७७। एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अविद्यमानानि चत्वार्यस्य अचतुरः । विचतुरः । सुचतुरः । *त्र्युपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते । त्रिचतुराः । चतुर्णां समीपे [ये सन्ति ते] उपचतुराः । तत एकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंसौ । धेन्वनडुहौ । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । उरू च अष्ठीवन्तौ च ऊर्वष्ठीवम् । निपातनाट्टिलोपः । पदष्ठीवम् । निपातनात्पादशब्दस्य पद्भावः । नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् । रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते । अहनि च दिवा च अहर्दिवम् । वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । 'सरजस'मिति साकल्येऽव्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु सरजः पङ्कजम् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । तत्पुरुष एव । नेह–निःश्रेयान् पुरुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो द्विगू । द्व्यायुषम् । त्र्यायुषम् । ततो

त.] तदाह—आद्या इति । बहुव्रीहय इति । बहुव्रीहय एवेत्यर्थः । तेन तत्पुरुषे अचत्वारो विचत्वार इत्येव भवतीति भावः । एवमुत्तरत्राप्यवधारणमूह्यम् । त्रिचतुरा इति । त्रयश्चत्वारो वेति विग्रहः । 'सङ्ख्ययाव्ययासन्ने'ति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये' इति डचोऽपवादोऽच् । अक्षिभ्रुवमिति । प्राण्यङ्गत्वादेकवत् ।

ऊरू चाष्ठीवन्तौ चेति । 'सक्थि क्लीबे पुमानूरुः' इत्यमरः । 'जानूरुपर्वाऽष्ठीवदस्त्रिया'मिति च । ऊर्वष्ठीवं । पदष्ठीवमिति । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । द्वन्द्वो निपात्यत इति । 'विरूपाणामपी'त्येकशेषं बाधित्वेति शेषः । सरजसमिति । 'अव्ययीभावे चाऽकाले' इति सहस्य सभावः । सरजः पङ्कजमिति । 'सरजसमकरन्दनिर्भरासु' इति माघप्रयोगस्तु चिन्त्य इति भावः । निःश्रेयानिति । 'निश्चितं श्रेयो येने'ति विग्रहः । 'निःश्रेयस्कः' इति

बा.] आद्यास्त्रयो बहुव्रीहय इति । बहुव्रीहय एवेत्यर्थः । भाष्यवाक्यमिदम् । अचतुर इति । 'नञोऽस्त्यर्थाना'मिति विद्यमानपदलोपः । विचतुर इति । विगतानि चत्वारि यस्येति विग्रहः । सुचतुर इति । सु=शोभनानि चत्वारि यस्येति विग्रहः । 'न पूजना'दिति निषेधो बाध्यते । त्र्युपाभ्यामिति । वार्तिकमिदम् । त्रि उप आभ्यां परो यश्चतुर्शब्दस्तस्मादजिष्यते । त्रिचतुरा इति । त्रयो वा चत्वारो वेति विग्रहः । 'सङ्ख्ययाव्ययासन्ने'ति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये ड'जिति डचं बाधित्वाऽच् । डचि तु टिलोपः स्यात् । उपचतुरा इति । त्रयः पञ्च वेत्यर्थः । 'सङ्ख्ययाव्यये'ति बहुव्रीहिः । अच् । तत एकादश द्वन्द्वा इति । द्वन्द्वा एवेत्यर्थः । इदमपि भाष्यवाक्यम् । स्त्रीपुंसाविति । स्त्री च पुमांश्चेति विग्रहः । अच् । स्त्रीपुमांसाविति न भवति । धेन्वनडुहाविति । धेनुश्च अनड्वांश्चेति विग्रहः । अच् । धेन्वनड्वाहाविति न भवति । समाहारद्वन्द्वे तु 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्ता'दित्येव सिद्धम् । ऋक्सामे इति । ऋक्च साम चेति विग्रहः । अच् । टिलोपः । ऋक्सामनी इति न भवति । वाङ्मनसे इति । वाक् च मनश्चेति विग्रहः । अच् । वाङ्मनसी इति न भवति । अक्षिभ्रुवमिति । अच् । प्राण्यङ्गत्वादेकवत्त्वम् । अक्षिभ्रु इति न भवति । दारगवमिति । समाहारद्वन्द्वादच् । 'दारगु' इति न भवति । इतरेतरयोगद्वन्द्वे तु दारगावः । ऊर्वष्ठीवमिति । प्राण्यङ्गत्वादेकवत्त्वम् । ऊरू=सक्थिनी । अष्ठीवन्तौ=जानुनी । 'सक्थि क्लीबे पुमानूरुः' इति, 'जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रिया'मिति चामरः । नन्वडित्वादनान्तत्वाच्च कथं टिलोप इत्यत आह–निपातनाट्टिलोप इति । पदष्ठीवमिति । पादौ चाऽष्ठीवन्तौ चेति द्वन्द्वादच् । प्राण्यङ्गत्वादेकवत्त्वम् । नन्वभत्वात्कथमिह पादशब्दस्य पद्भाव इत्यत आह–निपातनादिति । नक्तमिति मान्तमव्ययम् । दिवेत्याकारान्तमव्ययम् । नक्तंदिवेति द्वन्द्वादच् । 'यस्येति चे'त्याकारलोपः, 'अव्ययीभावश्चे'त्यव्ययत्वम्, नपुंसकत्वं च । 'नाव्ययीभावा'दित्यम्भावः । मान्तत्वमिति । रात्रौ च दिवा चेति द्वन्द्वे कृते सुब्लुकि कृते रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यत इत्यर्थः । यस्येति चे'त्याकारलोपः, अम्भावश्च । अहर्दिवमिति । द्वन्द्वे कृते सुब्लुकि, 'लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणं ने'ति प्रत्ययलक्षणाऽभावात् 'रोऽसुपी'ति रत्वम्, अच्, 'यस्येति चे'त्याकारलोपः, अम्भावश्च । नन्वहन्शब्दार्थस्य दिवाशब्दार्थस्य च एकत्वात्साहित्याऽभावात्कथमिह द्वन्द्वः । अहर्व्यक्तिभेदमादाय द्वन्द्वप्रसक्तावपि 'विरूपाणामपि समानार्थकाना'मित्येकशेषो दुर्वार इत्यत आह–वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यत इति । 'नित्यवीप्सयो'रिति वीप्सायां द्विर्वचने कृते एकशेषं बाधित्वा द्वन्द्वो निपात्यत इत्यर्थः । सरजसमिति । रजोऽप्यपरित्यज्य इत्यस्वपदविग्रहः । रजः=धूलिः । साकल्ये सहशब्दस्य रजश्शब्देनाऽव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाकाले' इति सहशब्दस्य सभावः । अच् । अव्ययीभाव इति । भाष्ये तथावचनादव्ययीभावस्य ग्रहणमिति भावः । सरजः पङ्कजमिति । रजोभिः परागैः सहेति विग्रहः । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्ये'ति सहस्य सः । बहुव्रीहित्वान्नाऽच् । निःश्रेयसमिति । कर्मधारयादच् । तत्पुरुष एवेति । तथा भाष्यादिति भावः ।

शे.] द्वन्द्वो निपात्यत इति । 'विरूपाणामपि' इत्येकशेषं बाधित्वेति भावः । सरजसमिति । 'अव्ययीभावे च' इति सहस्य सः ।

द्वन्द्वः—ऋग्यजुषम् । ततस्त्रयः कर्मधारयाः—जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । शुनः समीपम् उपशुनम् । टिलोपाऽभावः संप्रसारणं च निपात्यते । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः । **ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः** ।५।४।७८। [ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः]अच् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् । *पल्यराजभ्यां चेतिवक्तव्यम् । पल्यवर्चसम् । राजवर्चसम् । **अवसमन्धेभ्यस्तमसः** ।५।४।७९। अवतमसम् । संतमसम् । अन्धयतीत्यन्धम् । पचाद्यच् । अन्धं तमः—अन्धतमसम् । **श्वसीवसीयश्श्रेयसः** ।५।४।८०। वसुशब्दः प्रशस्तवाची, तत ईयसुनि वसीयः । श्वस्शब्द उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयमाह । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । श्वोवसीयसम् , श्वःश्रेयसं

त.] केषाञ्चित्प्रत्युदाहरणमशुद्धम् ,'ईयसश्चे'ति कपो निषेधात् । **गोष्ठे श्वेति** । एतेन 'सप्तमीतत्पुरुष एवे'ति नियमो दर्शितः, तेन षष्ठीतत्पुरुषे 'गोष्ठश्वा' इत्येव । **ब्रह्मवर्चसमिति** । षष्ठीतत्पुरुषः । एवं हस्तिवर्चसमपि । **पल्येति** । पलं मांसमर्हती'ति पल्यो मांसभोजी, तदीयं वर्चः—पल्यवर्चसम् । **अवतमसमित्यादि** । अवहीनं संततं च तम इति विग्रहः । **अन्धयतीति** । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' चुरादिः । **अन्धमिति** । गाढमित्यर्थः । **श्वसो** । 'श्वस्-शब्दात्प्रशस्तवचनादीयसुनि'त्याकरविरुद्धं व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति ध्वनयति—**वसुशब्द इति** । **वसीय इति** । 'यः कामयेत वसीयान् स्या'मिति श्रौतप्रयोगोऽप्यत्रानुकूल इति भावः । **श्वस्शब्द इति** । कालवाच्यप्ययं, प्रकृते त्वर्थविशेषपरः, शक्तिस्वाभाव्यात्तमेवाह—**उत्तरपदार्थप्रशंसामिति** । उत्तरपदार्थभूतां प्रशंसामित्यर्थः । **आशीर्विषयमिति** । षष्ठीसमासः । विषयशब्दस्याऽजहल्लिङ्गत्वात्पुंलिङ्गनिर्देशः । 'उत्तरपदार्थप्रशंसाया आशीर्विषयता-

बा.] **निःश्रेयानिति** । निश्चितं श्रेयो यस्येति बहुव्रीहित्वान्नाऽजिति भावः । 'ईयसश्चे'ति निषेधान्न कप् । **पुरुषायुषमिति** । षष्ठीसमासादजिति भाष्यम् । **ततो द्विगू इति** । भाष्यवाक्यमिदम् । **द्व्यायुषं त्र्यायुषमिति** । द्वयोरायुषोः समाहार इति, त्रयाणामायुषां समाहार इति च विग्रहः । 'तद्धितार्थ'इति द्विगोरच् । **ततो द्वन्द्व इति** । भाष्यवाक्यमिदम् । **ऋग्यजुषमिति** । ऋचश्च यजूंषि च एषां समाहार इति समाहारद्वन्द्वः । **ततस्त्रयः कर्मधारया इति** । तथा भाष्यादिति भावः । **जातोक्ष इति** । जातश्चासावुक्षा चेति विग्रहः । अचि सत्युक्षन्शब्दे टिलोपः । **महोक्ष इति** । महांश्चासावुक्षा चेति विग्रहः । 'आन्महतः' इत्यात्वम् । अचि टिलोपः । **वृद्धोक्ष इति** । वृद्धश्चासावुक्षा चेति विग्रहः । अचि टिलोपः । **उपशुनमिति** । अव्ययीभावादच् , तथा भाष्यात् । नन्वत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः कुतो न स्यात् , 'अतद्धिते' इति पर्युदासात् 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति कथं वा संप्रसारणं स्यादित्यत आह—**टिलोपाऽभावः संप्रसारणं च निपात्यत इति** । **गोष्ठश्व इति** । 'सप्तमीसमासाद'जिति भाष्यम् । अत एव भाष्यात्सप्तमीसमासः । टिलोपः । 'अतद्धिते' इति निषेधान्न संप्रसारणम् । षष्ठीतत्पुरुषे तु—गोष्ठश्वा । **ब्रह्म** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**अच्स्यादिति** । **ब्रह्मवर्चसमिति** । ब्रह्मणो वर्च इति विग्रहः । **हस्तिवर्चसमिति** । हस्तिनो वर्च इति विग्रहः । **पल्यराजभ्यामिति** । आभ्यां परो यो वर्चश्शब्दस्तस्मादपि अजिति वक्तव्यमित्यर्थः । **पल्यवर्चसमिति** । पलं मांसं, तदर्हति पल्यः । मांसभोजीत्यर्थः । तस्य वर्च इति विग्रहः । **राजवर्चसमिति** । राज्ञां वर्च इति विग्रहः । **अवसमन्धेभ्यस्तमसः** । अव सम् अन्ध एभ्यः परो यस्तमश्शब्दस्तस्मादच्स्यादित्यर्थः । **अवतमसमिति** । अवहीनं तम इति विग्रहः । प्रादिसमासः । **संतमसमिति** । संततं तम इति विग्रहः । प्रादिसमासः । **अन्धयतीत्यन्धमिति** । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' चुरादिः । दृष्टिं प्रतिबध्नातीत्यर्थः । **पचाद्यजिति** । 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इति पचादित्वप्रयुक्तोऽच्प्रत्यय इत्यर्थः । अचि णिलोपेऽन्धमिति रूपम् । गाढमित्यर्थः फलति । गाढस्यैव तमसो दर्शनप्रतिबन्धकत्वात् ।

अन्धतमसमिति । कर्मधारयादच् । **श्वसः** । 'श्व'सित्यव्ययात् परो यो वसीयश्शब्दः, श्रेयश्शब्दश्च तस्मादच्स्यादित्यर्थः । **वसुशब्दः प्रशस्तवाचीति** । 'यं कामयेत वसीयान् स्यादि'त्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । **तत इति** । अतिशयेन वसुरिति विग्रहे 'द्विवचनविभज्योपपदे' इतीयसुनि, 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इत्यनुवृत्तौ 'टे'रिति टिलोपे वसीयश्शब्द इत्यर्थः । **श्वस्शब्द इति** । यद्यपि श्वस्शब्दः कालविशेषवाची तथापि प्रकृते शब्दशक्तिस्वभावादुत्तरपदार्थगतां प्रशंसामाशीर्विषयं द्योतयतीत्यर्थः । आशिषो विषयः आशीर्विषयः, तमिति षष्ठीसमासः । प्रशंसाविशेषणम् । विषयशब्दस्य नित्यपुंलिङ्गत्वान्न स्त्रीलिङ्गता । एवंच श्वस्शब्द उत्तरपदार्थगतप्राशस्त्यस्य द्योतक इति फलितोऽर्थः । ननु तर्हि श्वस्शब्दस्योत्तरपदार्थगतप्राशस्त्यद्योतकत्वेऽप्युत्तरपदसामानाधिकरण्याऽभावात्कथं विशेषणसमास इत्यत आह—**मयूरेति** । तथाचाशीर्लिङ्गादिप्रयोग एवास्य साधुत्वमित्यभिप्रेत्योदाहरति—**श्वोवसीयस-**

शे.] **तत्पुरुष एवेति** । 'उत्तरपदार्थप्रधाने' इत्यादिः । **निःश्रेयानिति** ।—बहुव्रीहिः । 'ईयसश्च' इति निषेधान्न कप् । निष्क्रान्तः श्रेयस इति तत्पुरुषो वा । **पुरुषस्येति** । षष्ठीसमास एवेदम् । **शुन इति** । अव्ययीभाव एवेदम् । **उत्तरपदार्थप्रशंसामिति**

ते भूयात् । अन्ववतप्ताद्रहसः ।५।४।८१। अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् । प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ।५।४।८२। उरसि [इति] प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अनुगवमायामे ।५।४।८३। एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । 'यस्य चायामः' इति समासः । द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ।५।४।८४। अच्प्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा त्रिगुणा वाऽश्वमेधादौ, तत्रेदं निपातनम् । वेदिरिति किम् ? । द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः । उपसर्गादध्वनः ।५।४।८५। प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः । न पूजनात् ।५।४।६९। पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अतिराजा । स्वतिभ्यामेव । नेह–परमराजः । पूजनात्किम् ? । गामतिक्रान्तोऽतिगवः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो'रित्यतः

त.] माहे'ति पाठान्तरं क्वचिदस्ति । उभयथापि आशीर्विषयताया द्योतकोऽयमिति फलितोऽर्थः । अन्वव । इह

बा.]मिति । अतिशयेन प्रशस्तमित्यर्थः । श्वःश्रेयसमिति । अतिशयेन प्रशस्तमिति विग्रहे प्रशस्तशब्दादीयसुन्, 'प्रशस्यस्य श्रः' । 'प्रकृत्यैका'जिति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । आद्गुणः । श्रेयसिति रूपम् । श्वस्शब्दस्तु उत्तरपदार्थगतप्रशंसाद्योतकः । 'श्वःश्रेयसं शिवं भद्र'मित्यमरः । 'ते भूया'दिति तु उभयत्रापि संबध्यते,–श्वोवसीयसं ते भूयात्, श्वःश्रेयसं ते भूयादिति । अन्ववतप्ताद्रहसः । अनु अव तप्त एतेषां समाहारद्वन्द्वः । एभ्यः परो यो रहश्शब्दस्तस्मादच्स्यादित्यर्थः । रहः–अप्रकाशप्रदेशः । अनुरहसमिति । अनुगतं रह इति विग्रहः । अवरहसमिति । अवहीनं रह इति विग्रहः । उभयत्र प्रादिसमासः । तप्तरहसमिति । तप्तं रह इति विग्रहः । प्रतेरुरसः । सप्तम्यर्थे द्योतकतया वर्तत इति सप्तमीस्थम् । सप्तम्यर्थद्योतकात् प्रतेः परो य उरश्शब्दस्तस्मादच् स्यादित्यर्थः । उरसीति । अनेन यदुच्यते तदेव प्रत्युरसमित्यनेनोच्यत इत्यर्थः । सप्तम्यर्थद्योतकः प्रतिः । तस्य विभक्त्यर्थे विद्यमानस्य 'अव्ययं विभक्ती'त्यादिनाऽव्ययीभाव इति भावः । अनुगवमायामे । एतदिति । अनुगवमित्येतदित्यर्थः । अनुना दीर्घत्वे द्योत्येऽच्प्रत्ययान्तो निपात्यत इत्यर्थः । आयामशब्दो दीर्घपर इति भावः । अनुगवं यानमिति । अनुगोशब्दादचि अवादेश इति भावः । यस्य चेति । 'यस्य चायामः' इत्यव्ययीभावसमासः । तथा च गोदैर्घ्यसदृशदैर्घ्यकं यानमित्यर्थः फलतीति भावः । द्विस्तावा । यावती प्रकृताविति । यतोऽङ्गकलापस्यातिदेशः सा प्रकृतिः । अश्वमेधस्य प्रकृतिरग्निष्टोमः, तत्राम्नाताऽङ्गकलापानामश्वमेधेऽतिदेशात् । तदुक्तं कल्पसूत्रेषु–'सर्वसोमक्रतूनामग्निष्टोमः प्रकृति'रिति । तस्मिन्नग्निष्टोमे वेदिपरिमाणं श्रुतम् । तत्र च 'त्रिंशत्पदानि प्रक्रमा वा पश्चात्तिरश्ची षट्त्रिंशत्, प्राची चतुर्विंशतिः, पुरस्तात्तिरश्ची'ति प्रकृतौ वेदिपरिमाणमुक्तम् । अस्यां तु वेद्यां ततो द्विगुणितं त्रिगुणितं च क्षेत्रपरिमाणमुक्तं कल्पसूत्रेषु–'अष्टाविंशत्यूनं पदसहस्रं महावेदि'रिति । पदग्रहणमत्र प्रक्रमस्याप्युपलक्षणम् । तथाच प्रकृतौ अग्निष्टोमे यावती वेदिस्तदपेक्षया द्विगुणा त्रिगुणा वा ऽश्वमेधादौ वेदिरस्ति, तत्र आश्वमेधिकवेद्यामभिधेयायां द्विस्तावेति त्रिस्तावेति च भवतीत्यर्थः । 'सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' इति द्विशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तौ सुचि कृते द्विरिति त्रिरिति च रूपम् । तत् प्राकृतं परिमाणम् अस्या अस्तीति तावती । प्राकृतपरिमाणेति यावत् । द्विरिति तच्छब्दार्थे प्रकृतिपरिमाणेऽन्वेति । द्विः–तावतीति विग्रहः । द्विरावृत्तं प्राकृतं यत् परिमाणं तद्वत्याश्वमेधिकी वेदिरित्यर्थः । अत एव निपातनात्समासः, अच्प्रत्ययः, तावतीशब्दस्य 'भस्याऽढे' इति पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ प्रत्ययस्याऽडित्त्वेऽपि प्रकृतेर्नान्तत्वाऽभावेऽपि टिलोपः । द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुरिति । अत्र वेद्यामप्रवृत्तेरच्प्रत्ययटिलोपसमासा न भवन्तीत्यर्थः । तथाच प्रत्युदाहरणे 'द्वि'रिति भिन्नं पदम् । उपसर्गादध्वनः । उपसर्गात् परो योऽध्वन्शब्दस्तस्मादच् स्यादित्यर्थः । प्राध्वो रथ इति । 'अत्यादयः' इति समासादच् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । न पूजनात् । 'परेभ्य' इत्यध्याहार्यम् । 'समासान्ता' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तदाह—पूजनार्थादिति । 'पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्य'मिति वार्तिकमभिप्रेत्योदाहरति—सुराजेति । सु=शोभनो राजेति प्रादिसमासः । अतिराजेति । पूज्यो राजेत्यर्थः । उभयत्रापि 'राजाहःसखिभ्यः' इति टच् न भवति । स्वतिभ्यामेवेति । स्वतिभ्यां परो यो राजन्शब्दस्तस्मादेवेत्यर्थः, तथा वार्तिकादिति भावः । नेहेति । 'निषेध' इति शेषः । परमराज इति । परमश्चासौ राजा चेति विग्रहः । अतिगव इति ।

शे.] कर्मधारयः । श्रेयःशब्दोऽपि प्रशंसार्थ एव । आशीर्विषयमिति षष्ठीतत्पुरुषः । विषयशब्दो नित्यपुंलिङ्गः । एवञ्च श्वस्शब्द उत्तरपदार्थप्रशंसाया आशीर्विषयत्वद्योतक इति फलितम् । एतच्चैतद्वृत्तिविषयमेव । एवञ्चाशीर्लिङन्तप्रयोग एवास्य साधुत्वमिति वृत्तिः । सप्तमीस्थादिति । सप्तम्यर्थवृत्तेरित्यर्थः । अनुगवमिति । गोदैर्घ्यसदृशदैर्घ्यवद्यानमिति बोधः । द्विस्तावा । द्विरावृत्ता तावतीत्यर्थे सुच् । आवृत्तिक्रियाजन्मगणने सुच् । निपातनफलमाह ... यावतीति । यत्र सकलाङ्गोपदेशः सा प्रकृतिः । आवृत्तिक्रियान्तर्भावेण पूर्वपदस्य वृत्तिः । द्विगुणेति तु फलितार्थकथनम् । प्रत्युदाहरणे द्विः तावतीति भिन्ने पदे । उपस-

प्रागेवायं निषेधः। नेह—सुसक्थः। स्वक्षः। **किमः क्षेपे** ।५।४।७०। क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परं यत्तदन्ता-त्समासान्ता न स्युः। कुत्सितो राजा किराजा। किंसखा। किंगौः। क्षेपे किम्। किंराजः। किंसखः। किंगवः। **नञस्तत्पुरुषात्** ।५।४।७१। समासान्तो न। अराजा। असखा। तत्पुरुषात्किम्? । अधुरं शकटम्।

पथो विभाषा ।५।४।७२। नञ्पूर्वात्पथो वा समासान्तः। अपथम्। अपन्थाः। तत्पुरुषादित्येव। अपथो देशः। अपथं वर्तते। इति समासान्तप्रकरणम्।

अथाऽलुक्समासप्रकरणम्।

अलुगुत्तरपदे ।६।३।१। अलुगधिकारः प्रागानङः, उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमाप्तेः। **पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः** ।६।३।२। एभ्यः पञ्चम्या अलुक् स्यादुत्तरपदे। स्तोकान्मुक्तः। एवमन्तिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः।

त.] 'रहः' इत्यप्रकाशमुच्यते। 'अनुगतमवहीनं च रहः' इति प्रादिसमासः, 'अनुगतं रहोऽस्मि'न्नित्यादिबहुव्रीहिर्वा। **तप्तरहसमिति**। 'तप्तं च तद्रहश्चे'ति विग्रहः। परेणानधिगम्यमित्यर्थः। इत्यतः **प्रागिति**। 'प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्य'मिति वार्तिकोक्तेरिति भावः। **किमः क्षेपे**। क्षेपग्रहणमिह शक्यमवक्तुं, प्रतिपदोक्तपरिभाषया 'किं क्षेपे' इति विहितसमासस्यैव ग्रहणात्। **किंराज इत्यादि**। किमत्र प्रश्ने। षष्ठीसमासः, कर्मधारयो वा। **नञस्त-त्पुरुषात्**। 'नञः' इति षष्ठी। नञः सम्बन्धी यस्तत्पुरुषो नञवयवकस्तस्मादित्यर्थः। **अपथमिति**। 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। 'अपथं नपुंसकम्' इति क्लीबत्वम्। **अपथं वर्तत इति**। अर्थाऽभावेऽव्ययीभावः।

इति सकलसमाससाधारणाः समासान्ताः।

अलुक्स्यादिति। प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम्। 'सुपो धातु'त्यादिना प्राप्तो लुङ् भवतीत्यर्थः। **स्तोका-न्मुक्त इति**। समासप्रयोजनमैकपद्यमैकस्वर्यं, विशेषणयोगाऽभावश्च। किंच 'स्तोकान्मुक्तस्यापत्यं स्तौकान्मुक्तिः' 'स्तोकान्मुक्तायाः स्तौकान्मुक्तेयः' इति समुदायात्तद्धितोत्पत्तिरपि प्रयोजनम्। न च प्राथमिकसमासिकल्को निषे-

---

बा.] 'अत्यादयः' इति समासः। अतः पूजनार्थत्वाऽभावाच्च टचो निषेधः। एवं 'परमराज' इत्यत्रापि। **इत्यतः प्रागिति**। 'प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्य'मिति वार्तिकार्थसङ्ग्रहोऽयम्। **सुसक्थः स्वक्ष इति**। सु=शोभने सक्थिनी यस्य, सु=शोभने अक्षिणी यस्येति च विग्रहः। 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो'रिति षच्। **किमः क्षेपे**। **किंराजा किंसखेति**। इह 'राजाहःसखिभ्यः' इति टज्न भवति, 'किं क्षेपे' इति समासः। **किंराजः किंसख इति**। किंशब्दोऽत्र प्रश्ने। कस्य राजा, को राजेति वा विग्रहः। निन्दानवगमाच्च टचो निषेधः। **नञस्तत्पुरुषात्**। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**समासान्तो नेति**। नञ्पूर्वपदात्तत्पुरुषात्समासान्तो नेति फलि-तम्। **अधुरं शकटमिति**। अविद्यमाना धूर्यस्येति विग्रहः। नञ्पूर्वपदत्वेऽप्यतत्पुरुषत्वात् 'ऋक्पू'रिति समा-सान्तस्य न निषेधः। **पथो विभाषा**। **पथ इति**। पथिन्शब्दादित्यर्थः। **अपथमिति**। न पन्था इति विग्रहे नञ्तत्पुरुषः। 'ऋक्पूः' इत्यप्रत्यये सति 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। 'पथः सङ्ख्याव्ययादे'रिति नपुंसकत्वम्। **अप-न्था इति**। अप्रत्ययाऽभावे रूपम्। **तत्पुरुषादित्येवेति**। अनुवर्तत एवेत्यर्थः। **अपथो देश इति**। अविद्य-मानः पन्था यस्येति विग्रहः। बहुव्रीहित्वात् 'ऋक्पू'रित्यप्रत्ययस्य पाक्षिकोऽपि न निषेधः। **अपथं वर्तते इति**। अर्थाभावेऽव्ययीभावः। अतत्पुरुषत्वात् 'ऋक्पू'रित्यप्रत्ययस्य न पाक्षिकोऽपि निषेधः। **इति सर्वसमासान्ताः**।

अथाऽलुक्समासो निरूप्यते—**अलुगुत्तरपदे**। नाऽयं विधिः, 'राजपुरुष' इत्यादावतिप्रसङ्गात्, 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्याद्यारम्भाच्च। किंतु पदद्वयमधिक्रियते। अस्य कियत्पर्यन्तमनुवृत्तिरित्याह—**अलुगधिकारः प्रागानङ इति**। 'आनङ्ऋतः' इत्यतः प्रागित्यर्थः। **उत्तरपदेति**। षष्ठस्य तृतीये पादे आद्यमिदं सूत्रम्। इत उत्तरमेतत्पादपरिसमाप्तिपर्यन्तमुत्तरपदाधिकार इत्यर्थः। अत्रोत्तरपदाधिकारनियमे भाष्यमेव प्रमाणम्। **पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः**। **एभ्य इति**। स्तोकादिभ्यः परा या पञ्चमी तस्याः 'सुपो धातु' इति लुङ् न स्यादित्यर्थः। **उत्तर-पदे इति**। उत्तरशब्दः समासचरमावयवे रूढः, 'पदे' इत्येव सिद्धे उत्तरग्रहणात्। **स्तोकान्मुक्त इति**। एवमल्पा-

---

शे.] र्थाद। इदं प्रायुपलक्षणम्। **किंराज इति**। किमत्र प्रश्ने। षष्ठीसमासः, कर्मधारयो वा। **नञस्त**। **नञ इति**। नञ्पूर्वपद-कादित्यर्थः। **अपथमिति**। 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। 'पथःसङ्ख्याव्ययादेः' इति नपुंसकत्वम्। **अपथं वर्तत इति**। अर्थाभावे-ऽव्ययीभावः। 'ऋक्पूः' इति समासान्तः। नञाऽप्यव्ययीभावं स्वीकुर्वतां मत इदम्। **इति साधारणाः समासान्ताः**।

उत्तरपदे इति। उत्तरपदशब्दः समासचरमावयवे रूढः, पदे इत्येव सिद्धे उत्तरग्रहणात्। अयं न विधिः 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्यारम्भात्। तदाह—**अधिकार इति**। **स्तोकान्मुक्त इति**। द्विवचनान्तादिभिर्न समासोऽनभिधानात्। समास-फलमैकपद्यादि। प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रम्। अप्रगीतमन्त्रसाध्य... [illegible] ... सुप्सुपेति समासस्तदाह—

उत्तरपदे किम् ? । निष्क्रान्तः स्तोकान्निःस्तोकः । *ब्राह्मणाच्छंसिन उपसङ्ख्यानम् । ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राणि उपचाराद्ब्राह्मणानि, तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी—ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे पञ्चम्युपसङ्ख्यानादेव । **ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः** ।६।३।३। ओजसाकृतमित्यादि । *अञ्जस उपसङ्ख्यानम् । अञ्जसाकृतम् । आर्जवेन कृतमित्यर्थः । *पुंसानुजो जनुषान्ध इति च । यस्याऽग्रजः पुमान्स पुंसानुजः । जनुषान्धो जात्यन्धः । **मनसः संज्ञायाम्** ।६।३।४। मनसागुप्ता । **आज्ञायिनि च** ।६।३।५। 'मनस' इत्येव । मनसा [आ]ज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी । **आत्मनश्च** ।६।३।६। आत्मनस्तृतीयाया अलुक्स्यात् । *पूरण इति वक्तव्यम् । पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मनापञ्चमः । 'जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवे'ति

त.] घेन चरितार्थत्वाद्व्यस्तद्धितनिमित्तो लुग्दुर्वार इति शङ्क्यं, 'सुपो धातु' इति शास्त्रस्यैकत्वादविशेषेण लुग्वद्यस्यापि निषेधाभ्युपगमात् । इह 'स्तोकान्तिके'ति समासशास्त्रपठिता एव स्तोकादयो गृह्यन्ते न तु 'करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रे'ति सूत्रपठिताः । समासे सुपो लुकि प्रसक्ते विधीयमानेनाऽलुक्शास्त्रेण समासशास्त्रपठितानामविलम्बेनोपस्थितेर्व्याप्तिन्यायाच्च । 'स्तोकान्तिके'त्यत्र ह्यर्थग्रहणादन्यान्यपि बहूनि गृह्यन्ते । तदेतन्मनसि निधायाह—**एवमिति** । द्विवचनबहुवचनान्तानां तु समासो नेष्यते, अनभिधानात् । तेन 'स्तोकाभ्यां मुक्तः' इत्यादौ वाक्यमेव । **शस्त्राणीति** । 'प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रम्, अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं शस्त्र'मिति याज्ञिकानां व्यवहारः । **ओजःसहो** । **ओजसाकृतमिति** । 'कर्तृकरणे कृते'ति समासः । कथं तर्हि 'सततनैशतमोवृतमन्यतः' इति भारविः ? । अत्राहुः—'वृतु वर्तने' इत्यस्मात् 'घनर्थे कविधान'मिति भावे कप्रत्यये तदन्तेन षष्ठीसमासाश्रयणान्न दोष इति । यत्तु केवलपदाधिकार एव तदन्तविधिर्न तूत्तरपदाधिकारे । तथा च 'नैशतमसा' इति तृतीयाया अलुक् भवतीति दुर्घटवृत्त्यादावुक्तम् । तन्न । 'पदाङ्गाधिकारे' इत्यत्र 'इष्टकचितं, पक्वेष्टकचित मिति

बा.] न्मुक्तः । 'स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेने'ति समासः । अत्र पञ्चम्या अलुक् । **एवमिति** । आदिपदेन समासविधौ गृहीतानामन्तिकादीनां ग्रहणादिति भावः । अन्तिकादागतः, अभ्याशादागतः, दूरादागतः, विप्रकृष्टादागतः, कृच्छ्रादागतः । **निःस्तोक इति** । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्ये'ति समासः । अत्र स्तोकशब्दस्य उत्तरपदपरकत्वाऽभावात्पञ्चम्या अलुक् न । 'स्तोकान्मुक्तः' इत्यादौ समासप्रयोजनं तु समासस्वरः, सर्वस्मात्स्तोकान्मुक्त इति विशेषणयोगाऽभावश्च । किंच स्तोकान्मुक्तस्यापत्यं स्तौकान्मुक्तिरित्यादौ समुदायात्तद्धितोत्पत्तिश्च । स्तोकान्मुक्तौ, स्तोकान्मुक्ता इति द्विबहुवचनान्तैर्न समासः, अनभिधानादिति भाष्ये स्पष्टम् । **ब्राह्मणाच्छंसिन उपसङ्ख्यानमिति** । 'पञ्चम्या अलु'गिति शेषः । ननु ब्राह्मणानि शंसतीत्यर्थे कथं पञ्चमी ? । विधायकवाक्यानि हि ब्राह्मणशब्देनोच्यन्ते,'कर्मचोदना ब्राह्मणानि' इति कल्पसूत्रात्, 'शेषे ब्राह्मणशब्दः' इति मन्त्रभिन्नवेदभागे ब्राह्मणशब्दस्य जैमिनिना सङ्केतितत्वाच्च । एतादृशब्राह्मणभागस्य न क्वापि शंसनं विहितम् 'ऋचः शंसति निविदः शंसती'ति श्रुतिष्वित्यत आह—**ब्राह्मणे इति** । **शस्त्राणीति** । ऋचां निविदां च सङ्घः शस्त्रम् । **उपचारादिति** । लक्षणयेत्यर्थः । **द्वितीयार्थे इति** । पञ्चम्या अलुगुपसङ्ख्यानबलादेव द्वितीयार्थे पञ्चमीत्यर्थः । **ओजस** । 'ओजस्', 'सहस्', 'अम्भस्', 'तमस्'—एषां समाहारद्वन्द्वः । एभ्यः परस्यास्तृतीयाया अलुक् स्यादुत्तरपदे इत्यर्थः । **ओजसाकृतमिति** । 'कर्तृकरणे कृता बहुल'मिति समासः । 'ओजो दीप्तौ बले' इत्यमरः । **इत्यादीति** । 'सहसाकृतम्', 'अम्भसाकृतम्' 'तमसावृतम्' । तमोवृतमिति तु असाध्वेव । शेषषष्ठ्या वा समासः । **अञ्जस उपसङ्ख्यानमिति** । अञ्जश्शब्दात्तृतीयाया अलुक उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । **अञ्जसाकृतमिति** । अञ्जश्शब्द आर्जवे वर्तते, यथा क्षेत्रज्ञोऽञ्जसा नयतीत्यादौ तथा दर्शनात् । तदाह—**आर्जवेनेति** । **पुंसानुजः** । 'तृतीयाया अलुकि साधु'रिति शेषः । **यस्येति** । यस्य पुमान् पूर्वजः स पुंसा हेतुना अनुजः कनीयान् इत्यर्थः । **जनुषेति** । 'जनुर्जननजन्मानी'त्यमरः जनुषा=जन्मना हेतुना अन्ध इत्यर्थः । फलितमाह—**जात्यन्ध इति** । ब्राह्मण्यादिजातितुल्याऽन्ध्यवानित्यर्थः । उत्पत्तिप्रभृत्यन्ध इति यावत् । **मनसः संज्ञायां** । मनसस्तृतीयाया अलुक् स्यादुत्तरपदे इत्यर्थः । **मनसागुप्तेति** । कस्याश्चित्संज्ञेयम् । असंज्ञायां तु—मनोगुप्ता । **आज्ञायिनि च** । **मनस इत्येवेति** । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । मनसस्तृतीयाया अलुक् स्यादाज्ञायिनि परे इत्यर्थः । असंज्ञार्थमिदम् । **ज्ञातुमिति** । प्रेरयितुमित्यर्थः । **मनसाज्ञायीति** । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । 'आतो युक्चिण्कृतो'रिति युक् । अत्र सूत्रभाष्ये 'आत्मनश्च पूरणे उपसङ्ख्यान'मिति वार्तिकं पठितम् । तत्रात्मनश्चेत्यंशं व्याख्यातुं पृथगुपादत्ते—**आत्मनश्चेति** । चकारात्तृतीयाया अलुगिति चानुकृष्यत इत्याह—**आत्मनस्तृतीयाया अलुगिति** । 'उत्तरपदे परे' इति शेषः । **पूरण इति वक्तव्यमिति** ।

शे.] शस्त्राणीति । ओजसेति । 'कर्तृकरणे' इति समासः । पुंसानुज इति । यस्य पुमानग्रजः स पुंसा हेतुनाऽनुज

बहुव्रीहिर्बोध्यः । पूरणे किम् ? । आत्मकृतम् । वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ।६।३।७। 'आत्मन' इत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा । तादर्थ्ये चतुर्थी । 'चतुर्थी'ति योगविभागात्समासः । परस्य च ।६।३।८। परस्मैपदम् । परस्मैभाषा । हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ।६।३।९। हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक्संज्ञायाम् । त्वचिसारः । गवियुधिभ्यां स्थिरः ।८।३।९५। आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र गवीति वचनादेवाऽलुक् । युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकाः । 'संज्ञाया'मिति सप्तमीसमासः । ॐ हृद्द्युभ्यां च ।

त.] भाष्योदाहरणादुत्तरपदाधिकारेऽपि तदन्तविधिप्रवृत्तेः। **जनुषेति** । 'जनुर्जननजन्मानी'त्यमरः। **आत्मनापञ्चम इति** । 'तृतीये'ति योगविभागात्समासः । इह प्रकृत्यादित्वात्प्रथमार्थे तृतीयेत्येके । 'आत्मना कृतः पञ्चमः' इति करोतिक्रियापेक्षा सेत्यन्ये । **बहुव्रीहिर्बोध्य इति** । एकस्याप्यौपाधिकभेदं परिकल्प्य वर्तिपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वं च विवक्षणीयमिति भावः । **वैयाकरणा** । व्याकरणे भवा वैयाकरणी । 'अणृगयनादिभ्यः' इत्यण् । सा चासावाख्या चेति कर्मधारयः । **आत्मन इत्येवेति** । इह 'आत्मनः' इत्यननुवर्त्य 'वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्या अलुगि'ति व्याख्याने तु 'परस्य चे'त्युत्तरसूत्रं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः । **आत्मनेभाषा इति** । यद्यपीयमाख्या अष्टाध्याय्यां नास्ति, तथापि धातुपाठेऽस्तीति भावः । प्रकृतिविकृतिभावविरहात् 'रन्धनाय स्थाली'तिवत्समासाऽभावमाशङ्क्याह—**योगविभागादिति** । इहाऽलुग्विधिसामर्थ्यादपि समासः सुवचः । **परस्य च** । परशब्दस्य च या चतुर्थी तस्या अलुक् स्याद्वैयाकरणाख्यायाम् । **गवियुधि** । स्थिरशब्दोऽयम् 'अजिरशिशिरे'त्यौणादिकः किरच्प्रत्ययान्तस्तिष्ठतेर्निष्पन्नः । 'सात्पदाद्यो'रिति निषेधे प्राप्ते वचनारम्भः । **गवीति वचनादेवेति** । न च लुकं

बा.] नाऽत्र पूरणशब्दो गृह्यते, किंतु स्वरितत्वबलेन पूरणाधिकारविहितप्रत्ययग्रहणात् 'प्रत्ययग्रहणे' इति तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्याह—**पूरणप्रत्ययान्ते इति** । **आत्मनापञ्चम इति** । आत्मा पञ्चम इत्यर्थः । प्रकृत्यादित्वात्प्रथमार्थे तृतीया । यद्वा आत्मकृतपञ्चमत्ववानित्यर्थः । करणे तृतीया । करोतिक्रियान्तर्भावेण तस्याः 'तृतीया तत्कृते'ति समासः । पक्षद्वयमपीदं भाष्ये स्थितम् । ननु सङ्कर्षणप्रद्युम्नाऽनिरुद्धास्त्रयो विष्णुव्यूहाः । जनार्दनस्तु एषां नियन्तेति विष्णुपुराणादौ स्थितम् । तत्रेदमाहुः पौराणिकाः—'जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवे'ति । तत्र तृतीयाया अलुकि 'आत्मनाचतुर्थ' इति भवितव्यमित्यत आह—**जनार्दनस्त्विति** । **बहुव्रीहिरिति** । आत्मा चतुर्थो यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिरित्यर्थः । एकस्याप्यौपाधिकभेदं परिकल्प्य वृत्तिपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वं च विवक्षणीयमिति भावः । तदिदं भाष्ये स्पष्टम् । **वैयाकरणाख्यायाम्** । **आत्मन इत्येवेति** । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । न च 'आत्मनश्चे'त्यस्य वार्तिकत्वे कथमिह सूत्रे एतदनुवृत्तिरिति वाच्यं, 'सोऽपदादौ' इति सूत्रे पठितस्य 'काम्ये रोरेवेति वाच्य'मिति वार्तिकस्य 'इणः षः' इति सूत्रेऽनुवृत्तिवदुपपत्तेः । व्याकरणे भवा वैयाकरणी, सा चासावाख्या च वैयाकरणाख्या, तस्यां या चतुर्थी तस्या अलुगित्यर्थः । **आत्मनेभाषेति** । पूर्वाचार्यकृतमात्मनेपदस्य संज्ञान्तरमिदं धातुपाठे प्रसिद्धम् । **तादर्थ्ये चतुर्थीति** । तथा चात्मने इत्यस्याऽऽत्मार्थमित्यर्थः । आत्मगामिनि फले प्रायेण तद्विधानादिति भावः । ननु प्रकृतिविकाराऽभावात्कथमिह तादर्थ्ये चतुर्थ्याः समास इत्यत आह—**चतुर्थीति योगविभागादिति** । पस्पशाह्निकभाष्ये 'धर्माय नियमो धर्मनियम' इति भाष्यमिह लिङ्गम् । **परस्य च** । वैयाकरणाख्यायां परशब्दस्यापि चतुर्थ्या अलुगित्यर्थः । **हलदन्तात्** । **त्वचिसार इति** । अत एव ज्ञापकाद्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । 'वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः' इत्यमरः । अथ हलन्तस्योदाहरणान्तरं वक्ष्यति—**युधिष्ठिर इति** । अत्र 'अजिरशिशिरस्थिरे'त्युणादिसूत्रेण स्थाधातोः किरचि स्थिरशब्दो व्युत्पादितः । तत्र 'आदेशप्रत्यययो'रिति षत्वस्य 'सात्पदाद्यो'रिति निषेधे प्राप्ते इदमारभ्यते—**गवियुधिभ्यां स्थिरः** । गवीति युधीति च सप्तम्या अनुकरणम् । 'स्थिर' इति प्रथमा षष्ठ्यर्थे । 'सहेः साडः सः' इत्यस्मात्स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकृतम् । तदाह—**आभ्यामिति** । ननु 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते' इति परिभाषयाऽत्रादेशात्पूर्वमेव ङेर्लुकि प्रवृत्ते हलन्तत्वाऽभावात्कथमिहाऽलुगित्यत आह—**अत्र गवीति** । **युधिष्ठिर इति** । युध्धातोर्भवि

शे.] इत्यर्थः । **जनुषा**=जन्मना । **पूरणे इति** । स्वरितत्वबलात्तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमत्र । यद्यपि 'उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणम्' [इति] 'हृदयस्य हृल्लेख' इत्यत्र ज्ञापयिष्यते तथापीहात्मन्शब्दात्पूरणे प्रत्ययाऽसंभवेन तदन्तग्रहणमित्याह—**पूरणप्रत्ययान्त इति** । उदाहरणे हेतुत्वात्प्रकृत्यादित्वाद्वा तृतीया । सुप्सुपेति समासः । यथाश्रुतभाष्यस्वरसस्तु 'आत्मनश्च पूरणे' इत्यस्य वार्तिकत्वे । एवं हि भाष्यम्—'आशायिनि च । आत्मनश्च पूरणे । आत्मनश्च पूरणे उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्' इति । वैयाकरणाख्यायामित्यत्र तु वार्तिकस्थस्यैवात्मन इत्यस्यानुवृत्तिर्बोध्या, काम्ये रोरित्यादेरिव । यद्वा परस्य चेत्यनेनैकं सूत्रम्, चेन परप्रतिद्वन्द्वितयाऽऽत्मन्शब्दस्य ग्रहणमिति तदाशयः । **योगविभागादिति** । 'सुप्सुपा' इति समास इत्युचितम् । गवि-

हृदिस्पृक्। दिविस्पृक्। **कारनाम्नि च प्राचां हलादौ** ।६।३।१०। प्राचां देशे यत्कारनाम, तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक्। मुकुटेकार्षापणम्। दृषदिमाषकः। पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम् 'कारनाम्न्येव', 'प्राचामेव', 'हलादावेवे'ति। कारनाम्नि किम्?। अभ्याहितपशुः। कारादन्यस्यैतद्देयस्य नाम। प्राचां किम्?। यूथपशुः। हलादौ किम्?। अविकटोरणः। हलदन्तात्किम्?। नद्यां दोहो नदीदोहः। **मध्याद्गुरौ** ।६।३।११। मध्येगुरुः। ॐ अन्ताच्च। अन्तेगुरुः। **अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे** ।६।३।१२। कण्ठेकालः। उरसिलोमा। अमूर्धमस्तकात्किम्?। मूर्धशिखः। मस्तकशिखः। अकामे किम्?। मुखे कामोऽस्य मुखकामः। **बन्धे च विभाषा** ।६।३।१३। हलदन्तात्सप्तम्या अलुक्। हस्तेबन्धः। हस्तबन्धः। हलदन्तात् किम्?। गुप्तिबन्धः। **तत्पुरुषे कृति बहुलम्** ।६।३।१४। स्तम्बेरमः। [स्तम्बरमः]। कर्णेजपः।

त.] बाधित्वा परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चाऽवादेशे 'हलदन्तात्सप्तम्याः' इत्येवाऽलुक् सिध्यतीति वाच्यम्, 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते' इति लुको बलीयस्त्वादिति भावः। **हृदिस्पृक् दिविस्पृगिति**। हृदयं दिवं च स्पृशतीति विग्रहः। अलुग्विधिसामर्थ्यात्कर्मणि सप्तमी, कर्मणोऽधिकरणत्वविवक्षया वा। **अविकटोरण इति**। 'सङ्घाते कट'-जिति कटच्प्रत्ययान्तः। उरणो-मेषः। **बन्धे च विभाषा**। बन्ध इति घञन्तः। **हस्तेबन्ध इति**। बहुव्रीहि-

---

बा.] क्विपि युधशब्दात्सप्तम्येकवचनम्। हलन्तत्वादलुक्, षत्वं च। पाण्डवस्य धर्मपुत्रस्य नामेदम्। तदेवं हलन्तादलुकं प्रपञ्च्य अदन्तादलुकमुदाहरति—**अरण्येतिलका इति**। ननु तिलकशब्दस्य शौण्डादिगणेऽभावात्कथं तेन सप्तमीसमास इत्यत आह—**अत्र संज्ञायामिति**। **हृद्युभ्यां चेति**। हृच्छब्दाद्दिव्शब्दाच्च सप्तम्या अलुग्वक्तव्य इत्यर्थः। असंज्ञार्थमिदम्। **हृदिस्पृगिति**। 'पद्'भिति ङौ हृदयस्य हृदादेशः। हृदयं स्पृशतीत्यर्थः। **दिविस्पृगिति**। दिवं स्पृशतीत्यर्थः। इहोभयत्रापि सप्तम्या अलुग्विधानबलादेव कर्माणि सप्तमीति भाष्यम्। 'अमूर्धमस्तका'दित्यनेन त्वलुङ् सिध्यति, तत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेः। **कारनाम्नि**। **यत्कारनामेति**। राजग्राह्यो भागः करः, स एव कारः, तद्विशेषवाचक इत्यर्थः। **नियमार्थमिति**। 'प्राचां देशे हलादौ यदि भवति कारनाम्न्येव,' 'कारनाम्नि हलादौ चेत्प्राचामेव,' 'प्राचां कारनाम्नि चेद्धलादावेवे'ति नियमत्रयार्थमित्यर्थः। **अविकटोरण इति**। अविशब्दात्सङ्घाते कटच्। उरणो मेषः। **नद्यामिति**। नद्युत्तारणे तात्कालिको दोहः—करः। **मध्याद्गुरौ**। गुरुशब्दे परे मध्यशब्दात्सप्तम्या अलुक् स्यादित्यर्थः। असंज्ञार्थमिदम्। **अन्ताच्चेति**। सप्तम्या अलुक्स्याद्गुरौ परे इत्यर्थः। **अमूर्धमस्तकात्**। मूर्धमस्तकशब्दवर्जितात्स्वाङ्गवाचकात्सप्तम्या अलुक्स्यात्, न तु कामशब्दे उत्तरपदे इत्यर्थः। अत्र संज्ञायामित्यनुवर्तते। अत एव 'हृद्युभ्यां चे'त्यत्र हृद्ग्रहणमर्थवत्। **कण्ठेकाल इति**। शिवस्य नाम। **उरसिलोमेति**। कस्यचिन्नाम। अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः। **बन्धे च विभाषा**। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**हलदन्तादिति**। **हस्तेबन्ध इति**। संज्ञायामिति सप्तमीतत्पुरुषोऽयम्। इह तत्पुरुष इति संबध्यते, 'बन्ध' इति घञन्तम्, अन्यत्र तु 'नेन्सिद्धे'ति निषेध इति स्पष्टं भाष्ये। **तत्पुरुषे कृति**। तत्पुरुषे सप्तम्या बहुलमलुक्स्यात्कृदन्ते उत्तरपदे संज्ञायामित्यर्थः। **स्तम्बेरम इति**। तृणसमूहः स्तम्बः, तस्मिन् रमत इति स्तम्बेरमो हस्ती। **कर्णेजप इति**। कर्णे जपति=परदोषमुपांश्वाविष्करोतीति कर्णेजपः पिशुनः।

शे.] युधिस्थिरशब्द उणादिकिरच्प्रत्ययान्तः। 'सात्पदाद्योः' इति निषेधे प्राप्ते इदम्। 'अन्तरङ्गानपि' इति न्यायेनाऽवादितः पूर्वं लुक्प्राप्त्या 'हलदन्तात्' इत्यस्याऽप्राप्तेराह—**वचनादेवेति**। **हृदिस्पृगिति**। 'अलुग्विधेर्ज्ञापकात्कर्मणि सप्तमी' इति भाष्यम्। 'अमूर्धमस्तकात्' इत्यनेन तु न सिद्धिस्तत्र सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्तेः। **कारनाम्नि**। नामग्रहणं स्पष्टार्थम्। सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्त्यैव सिद्धेः। **कारनाम्न्येवेति**। प्राग्देशनाम्नि चेत्कारनाम्न्येवेति। इदं वृत्त्यनुसारेण। भाष्ये त्वयं नियमो नोक्तः। अभ्यर्हितपश्वादेः सञ्ज्ञात्वमेव नेति कारनाम्नीति स्पष्टार्थमिति तदाशयः। अविशब्दात्संघाते कटच्। उरणो = मेषः। **नद्यामिति**। नद्युत्तारणे तात्कालिको दोहः—कार इत्यर्थः। वणिक्-पशुपाल-कर्षकेभ्यो राजग्राह्यो भागः करः, स एव कारः। हलादावित्यादिग्रहणं स्पष्टार्थम्। तत्र यूथपश्वादय उदग्देशे काराः, हलेद्विपदिकादयोऽविकटोरणश्च प्राग्देशे। प्राचामेवेति नियमोऽपि कैयटाद्यनुसारेण। भाष्ये तु—पूर्वेण नित्ये प्राप्ते कारनाम्नि प्राचामिति विकल्पार्थम्, तेन मुकुटेकार्षापणं मुकुटकार्षापणमित्याद्युभयम्, हलादाविति योगविभागेन नियमार्थम्, तेनाऽजादौ लुगेव-इति स्थितम्। 'कारनाम्नि वावचनार्थं चेदजादावतिप्रसङ्गः। नैष दोषः। योगविभागात्सिद्धम्। कारनाम्नि च प्राचाम्, ततो हलादौ। इदमिदानीं किमर्थम्?। नियमार्थम्। हलादावेव कारनाम्नीति—अविकटोरणः' इति हि भाष्यम्। **बन्धे च**। उत्तरसूत्रस्थतत्पुरुषपदमिहापकृष्यते, बन्ध इति घञन्तम्। अन्यत्र 'नेन्सिद्धे'

[कर्णजपः] । क्वचिन्न—कुरुचरः । **प्रावृट्शरत्कालदिवां जे** ।६।३।१५। प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः । **विभाषा वर्षक्षरशरवरात्** ।६।३।१६। एभ्यः सप्तम्या अलुक् जे । वर्षेजः । वर्षजः । क्षरेजः । क्षरजः । शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः । **घकालतनेषु कालनाम्नः** ।६।३।१७। सप्तम्या विभाषाऽलुक्स्यात् । घे—पूर्वाह्णेतरे । पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्णेतमे । पूर्वाह्णतमे । काले—पूर्वाह्णेकाले । पूर्वाह्णकाले । तने पूर्वाह्णेतने । पूर्वाह्णतने । **शयवासवासिष्वकालात्** ।६।३।१८। खेशयः । खशयः । ग्रामेवासः । ग्रामवासः । ग्रामेवासी । ग्रामवासी । हलदन्तादित्येव । नेह—भूमिशयः । ॐ**अपो योनियन्मतुषु** । अप्सु योनिरुत्पत्तिर्यस्य सोऽप्सुयोनिः । अप्सु भवोऽप्सव्यः । अप्सुमन्तावाज्यभागौ । **नेन्सिद्धबध्नातिषु च** ।६।३।१९। इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलुङ्न । स्थण्डिलशायी । साङ्काश्यसिद्धः । चक्रबन्धः । **स्थे च भाषायाम्** ।६।३।२०। सप्तम्या

त.] रयम् । तत्पुरुषे तु 'नेन्सिद्धबध्नातिषु चे'ति वक्ष्यमाणेन निषेध एवेत्याहुः । **अप्सव्य इति** । दिगादित्वाद्यति ओर्गुणे वान्तादेशः । प्राचा तु यतः स्थाने जं पठित्वा 'अप्सुजः' इत्युदाहृतं, तदाकरविरुद्धम् । 'जे चरे च वक्तव्यम् । अप्सुजः अप्सुचरः' इति भाष्ये वचनान्तरदर्शनाच्च । केचित्तु 'अप्सुजः' इत्युक्तोदाहरणद्वयेऽपि 'हलदन्ता'-दित्यलुकमाहुः । **अप्सुमन्ताविति** । कारीर्याम् 'अप्स्वग्ने सधिष्टव', 'अप्सु मे सोमो अब्रवी दित्याज्यभागमन्त्रौ स्तः । तत्र ह्यप्सुशब्दोऽस्तीति तद्द्वारा आज्यभागयोरप्यप्सुमत्त्वम् । प्राचा तु 'मतिषु' इति पठित्वा 'अप्सुमतिः' इत्युदाहृतम् । अत्र केचित्—अप्स्वित्येतदनुकरणशब्दः सप्तम्यन्तो,न वा ? । आद्ये सप्तम्यन्तात्प्रथमाया अभावेन मतुबेव दुर्लभः । अन्त्ये तु लुकः प्राप्तिरेव नास्ति, सप्तम्यभावात् । तथा च 'मतिषु' इति प्राचोक्तः पाठ एव युक्तः । न च स पाठो भाष्यादौ न दृष्ट इति वाच्यं, 'मतिषु' इति पाठस्य 'अप्सुमतिः' इत्युदाहरणस्य च भाष्यवृत्त्यादिपुस्तकेषु दृश्यमानत्वेन मतुष्विति पाठस्यैव क्वाप्यदर्शनात्, व्यर्थत्वाच्च । 'अस्यवामीयं' 'कयाशुभीयम्' इत्यादाविव लुकि कर्तव्ये 'प्रकृतिवदनुकरण'मित्यतिदेशाऽप्रवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरित्याहुः । **नेन्सिद्ध** । **चक्रबन्ध इति** । तत्पुरुषे

बा.] 'स्तम्बकर्णयो रमिजपो'रित्यच् । उपपदसमासः । **क्वचिन्नेति** । बहुलग्रहणादिति भावः । **कुरुचर इति** । 'चरेष्टः' इत्यधिकरण उपपदे चरेष्टः । उपपदसमासः । यद्यपि हलदन्तादित्यनुवृत्त्यैव सिद्धमिदं,तथापि बहुलग्रहणादेव सिद्धे 'हलदन्ता'दिति, नानुवर्तनीयमिति भावः । **प्रावृट्शरत्** । प्रावृट्, शरत्, काल, दिव्—एषां सप्तम्या अलुक् स्याज्ज शब्दे परे संज्ञायामित्यर्थः । ननु 'हलदन्ता'दित्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**पूर्वस्यैवायं प्रपञ्च इति** । विस्तर इत्यर्थः । **विभाषा वर्ष** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**एभ्यस्सप्तम्या इति** । **घकालतनेषु** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**सप्तम्या इति** । **घेति** । घे परे उदाहरणसूचनमिदम् । 'तरप्तमपौ घः' । **पूर्वाह्णेतरे इति** । अतिशायने सप्तम्यन्तात्तरप्तमपौ । अत एव तत्तद्विभक्त्यन्तात्तरप्तमपाविति विज्ञायते । **कालेति** । उदाहरणसूचनमिदम् । **पूर्वाह्णेकाले इति** । अत एव विशेषणादिसमासोऽपि तत्तद्विभक्त्यन्तानामेव । **तनेति** । उदाहरणसूचनमिदम् । **पूर्वाह्णेतने इति** । 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्या'मिति ट्युट्युलौ, तुट् च । **शयवास** । शय, वास, वासिन्—एतेषु परेषु कालभिन्नात्सप्तम्या अलुक् स्यादित्यर्थः । **अपो योनि** । योनिशब्दे यत्प्रत्यये मतुपि च परेऽप्शब्दात्सप्तम्या अलुक् स्यादित्यर्थः । **अप्सव्य इति** । दिगादित्वाद्यत् । 'ओर्गुणः' 'वान्तो यी'त्यवादेशः । **अप्सुमन्ताविति** । 'अप्सु' इति पदं यदीयमन्त्रयोरस्ति तावप्सुमन्तौ, आज्यभागाविति कर्मविशेषौ । **नेन्सिद्धबध्नादिषु च** । **चक्रबद्ध इति** । 'साधनं कृते'ति क्तान्तेन सप्तम्यन्तस्य समासः । **स्थे च भाषायाम्** । 'अनन्तरस्ये'ति न्यायात् 'तत्पुरुषे कृती'त्यस्यैवायं निषेधः । अत एव 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रभाष्ये

शे.] ति निषेधः । स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये । बहुलग्रहणेनैव सिद्धे हलदन्तादित्यनुवृत्तिर्व्यर्थेति ध्वनयन्नाह—**क्वचिन्न कुरुचर इति** । अत एव गोपुच्चरः सिद्धः । **विभाषा वर्ष** । लिङ्गविशिष्टग्रहणाद्वर्षासुजोऽपि । **घकाल** । घशब्देन तरतमौ । कालेति स्वरूपग्रहणम् । तनः = सतुट्ट्युट्युलौ । **पूर्वाह्णेतरे इति** । प्रकृत्यर्थप्रकर्षविवक्षया द्रव्यप्रकर्षसत्त्वादत्र घः । 'सायंचिरम्' इति सूत्रभाष्ये—'प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वनिपातनं व्यर्थमलुका सिद्धेः' इत्याशङ्क्य 'यदा सप्तम्यन्या विभक्तिः प्राह्णः सोढो यस्येत्यर्थं तत्' इत्युक्तेर्विभाषेत्युक्तिर्दृष्टस्यनुरोधेनेति बोध्यम् । 'विभाषा पूर्वाह्ण' इति सूत्रे दोषातनमित्यादौ 'अव्ययात्' इति लुकोऽनेनाऽलुकमाशङ्क्य 'समानकालस्य प्रत्ययनिमित्तलुक एवायमलुक्, अव्ययादिति त्वन्तरङ्ग' इति समाधानमभ्युपगमादत्र सूत्रे हलदन्तादित्यस्याऽननुवृत्तिः । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानादेवेति बोध्यम् । **अपो योनि यन्मतुष्विति** । अयं पाठो भाष्यानुसारेण । **मतिष्विति** युक्तः पाठः । एकवचेत्यस्याऽतिप्रसङ्गव्याजेनाप्सुचरादिवदस्य भाष्ये उपन्यासात् । न ह्यप्सुमन्तावित्यत्र तस्य प्रसङ्गोऽस्ति । [illegible] । किं च मतुष्विति पाठे फलं चिन्त्यम् । अस्यवामीयमित्यादाविव लुकोऽप्राप्तेः । **चक्रबद्ध इति** । साधनकृतेन [illegible] 'साधनं कृता' इति समासः । **स्थे च** । अयं निषेधोऽनन्तरस्य [illegible]

अलुक् । समस्थः । भाषायां किम् ? । कृष्णोस्याखरेष्टः । **षष्ठ्या आक्रोशे** ।६।३।२१। **चौरस्य कुलम्** । आक्रोशे किम् ? । ब्राह्मणकुलम् । ***वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु** । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः । *** आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च** । आमुष्यापत्यं आमुष्यायणः । नडादित्वात्फक् । अमुष्य पुत्रस्य भाव आमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । एवमामुष्यकुलिका । *** देवानांप्रिय इति च मूर्खे** । अन्यत्र देवप्रियः । *** शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः** । शुनःशेपः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः । *** दिवश्च दासे** । दिवोदासः । **पुत्रेऽन्यतरस्याम्** ।६।३।२२। षष्ठ्याः पुत्रे परेऽलुग्वा निन्दायाम् । दास्याःपुत्रः । दासीपुत्रः । निन्दायां किम् ? । ब्राह्मणीपुत्रः । **ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः** ।६।३।२३। विद्या[संबन्ध]योनिसंबन्धवाचिन ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुक् । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः । *** विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम्** । नेह–होतृधनम् । **विभाषा**

त.] इत्यनुवृत्तेस्तत्पुरुष एवायं निषेधः । बहुव्रीहौ तु 'बन्धे च विभाषा' इति विकल्प एव । **पश्यतोहर इति** । 'पश्यन्तमनादृत्य हरती'त्यर्थः । 'षष्ठी चाऽनादरे' इति षष्ठी । **देवानामिति** । मूर्खा हि देवानां प्रीतिं जनयन्ति देवपशुत्वादिति मनोरमा । अयं भावः—ब्रह्मज्ञानरहितत्वात्संसारिणो मूर्खाः । ते तु यागादिकर्माण्यनुतिष्ठन्तः पुरोडाशादिप्रदानद्वारा देवानामत्यन्तं प्रीतिं जनयन्ति । ब्रह्मज्ञानिनस्तु न तथा, तेषां यागाद्यनुष्ठानाऽभावात् । अतो गवादिस्थानापन्नत्वान्मूर्खा एव देवपशव इति । **शेपपुच्छेति** । शुन इव शेपमस्य शुनःशेपः । यद्यपि शेपस्शब्दः सकारान्तः, 'गौर्लिङ्गं चिह्नशेपसोः' इत्यमरप्रयोगात्, तथापि शीङो निपातनादौणादिके पप्रत्यये अकारान्तोऽप्यस्त्येव ।

बा.] 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्ये'ति वार्तिकव्याख्यावसरे कण्ठेस्थः कालो यस्येति विग्रहे कण्ठेस्थशब्दस्य समासत्वमभ्युपगम्य उत्तरपदलोप उपन्यस्तः सङ्गच्छते । यदा तु 'अमूर्धमस्तका'दित्यस्याप्ययं निषेधः स्यात्तर्हि तदसङ्गतिः स्यात्, लुक्प्रसङ्गात् । **षष्ठ्या आक्रोशे** । 'अलुगुत्तरपदे' इति शेषः । आक्रोशो–निन्दा । **वाग्दिक्** । वाक्, दिक्, पश्यत्–एतेभ्यः परस्याः षष्ठ्या अलुक् स्यात्–युक्ति, दण्ड, हर एतेषु क्रमादुत्तरपदेषु परेष्वित्यर्थः । **वाचोयुक्तिरिति** । शब्दप्रयोग इत्यर्थः । **दिशोदण्ड इति** । अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । **पश्यतोहर इति** । पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः । 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी । **आमुष्यायणेति** । वार्तिकमिदम् । एते निपात्यन्ते । **अमुष्येति** । अमुष्यापत्यमित्यर्थे 'नडादिभ्यः फगि'ति फकि आयन्नादेशे आदिवृद्धौ तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकतया तदवयवत्वात्प्राप्तस्य सुब्लुको निषेधे नस्य णत्वे 'आमुष्यायण' इति रूपमित्यर्थः । अमुष्य पुत्र इति विग्रहे षष्ठीसमासे षष्ठ्या अलुकि 'अमुष्यपुत्र'शब्दः । अमुष्यपुत्रस्य भाव इत्यर्थे 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्चे'ति वुञि अकादेशे पुत्रशब्दात्सुपो लुकि आदिवृद्धौ स्त्रीत्वाट्टापि 'प्रत्ययस्था'दितीत्वे आमुष्यपुत्रिकाशब्द इत्यर्थः । **एवमिति** । अमुष्य कुलमिति षष्ठीसमासे षष्ठ्या अलुकि अमुष्यकुलशब्दाद्वुञादिः पूर्ववदित्यर्थः । **देवानामिति** । वार्तिकमिदम् । मूर्खः–अज्ञः । 'दिवु क्रीडायाम्' । देवाः–क्रीडासक्ता मूर्खाः, तेषां प्रियोऽपि मूर्ख एव, मूर्खप्रियस्यावश्यं मूर्खत्वादिति 'अजेर्वी'त्यत्र कैयटः । **शेपपुच्छेति** । वार्तिकमिदम् । षष्ठ्या अलु'गिति शेषः । संज्ञायामिति भाष्यम् । **शुनश्शेप इति** । शुनः शेप इव शेपो यस्येति विग्रहः । 'मेढ्रो मेहनशेपसी' । शेफशब्दोऽप्यस्ति, 'शेफाय स्वाहा' इति दर्शनात् । **शुनःपुच्छ इति** । शुनः पुच्छमिव पुच्छं यस्येति विग्रहः । एवं शुनोलाङ्गूल इत्यपि । ऋषिविशेषाणां संज्ञा एताः । **दिवश्च दासे इति** । वार्तिकम् । 'षष्ठ्या अलु'गिति शेषः । **दिवोदास इति** । कश्चिद्राजर्षिरयम् । **पुत्रेऽन्यतरस्यां** । **निन्दायामिति** । 'आक्रोशे'इत्यनुवृत्तिलभ्यमिदम् । स्पष्टं चेदम् 'आनङृतः' इत्यत्र भाष्ये । **ऋतो विद्या** । एकत्वे बहुवचनम् । तदाह–**विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धवाचिन ऋदन्तादिति** । **अलुक् स्यादिति** । 'उत्तरपदे परत' इति शेषः । विद्यासंबन्धवाचिनमुदाहरति— **होतुरन्तेवासीति** । ऋग्वेदविहितकर्मविशेषकर्ता होता । अतो होतृशब्दो विद्यासंबन्धप्रवृत्तिनिमित्तक इति भावः । **होतुःपुत्र इति** । विद्यासंबन्धवाचिन उदाहरणान्तरमिदम् । अथ योनिसंबन्धवाचिनमुदाहरति—**पितुरन्तेवासीति** । **पितुःपुत्र इति च** । ननु 'होतृधनं' पितृधन'मित्यत्राप्यलुक् स्यादित्यत आह—**विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणमिति** । 'विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः' इत्यत्र विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धवाचिनोः

शे.] न्यायात् 'तत्पुरुषे कृति' इत्यस्यैव । अत एवाऽमूर्द्धमस्तकादित्यलुकि कण्ठेस्थः कालो यस्येति 'अनेकम्' इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते । **पश्यतोहर इति** । पश्यन्तमनादृत्येत्यर्थः । 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी । **देवानामिति** । मूर्खाणामित्यर्थः । मूर्खश्च मूर्खप्रिय एवेत्यजेर्वीत्यत्र कैयटः । **निन्दायामिति** । आक्रोश इत्यनुवृत्त्या लब्धमिदम् । स्पष्टश्चेदम् 'आनङ् ऋत' इत्यत्र भाष्ये । एवञ्चारम्भसामर्थ्यादेव निन्दायां सिद्धेऽन्यतरस्यामिति स्पष्टार्थम् । **पितुःपुत्र इति** । प्रख्यातात्पितुरुत्पन्न इत्यर्थः ।

स्वसृपत्योः ।६।३।२४। ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुग्वा स्वसृपत्योः परयोः । मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ।८।३।८५। आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात् समासे । मातुःस्वसा । मातुःष्वसा । पितुःस्वसा । पितुःष्वसा । लुक्पक्षे तु—। मातृपितृभ्यां स्वसा ।८।३।८४। आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात्समासे । मातृष्वसा । पितृष्वसा । समासे तु—मातुः स्वसा । पितुः स्वसा । इत्यलुक्समासः ।

अथ समासाश्रयविधिः ।

घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ।६।३।४३। भाषितपुंस्काद्यो ङी, तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः स्याद्घरूपकल्पप्रत्ययेषु परेषु, चेलडादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि । ब्रुवः पचाद्यचि वच्यादेशगुणयोरभावो निपात्यते । चेलडादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि, तैः 'कुत्सितानि कुत्सनै'रिति समासः । ङ्यः किम् ? । दत्तातरा ।

त.] तथा च मन्त्रः 'यस्यामुशन्तः प्रहराम शेप'मिति । 'विह्वशेफसोः' इति पाठे तु शेफशब्दस्य सकारान्तत्वसङ्कैव नास्तीति बोध्यम् । शुनः पुच्छ इत्यादावपि बहुव्रीहिः । त्रयोऽप्यमी ऋषिविशेषाणां संज्ञाः । 'मातुःपितुर्भ्या'मिति सूत्रे 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतः समास इत्यनुवर्तितम्, तत्फलं दर्शयति—असमासे त्विति । वाक्ये वैकल्पिकमपि षत्वं नेत्यर्थः । इत्यलुक्समासः ।

घरूपकल्प । 'तरप्तमपौ घः' । 'प्रशंसायां रूपप्' । 'चिल वसने' । 'चेल'डिति पचादौ टित्पठ्यते ङीबर्थम् । प्रत्ययेष्विति । लेखग्रहणेन 'उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ती'ति ज्ञापयिष्य इति भावः । ब्राह्मणितरेति । 'जातेश्चे'ति निषेधात् 'तसिलादिषु' इति न पुंवद्भावः । चेलीति । पचादौ 'चेलट्'

बा.] पूर्वोत्तरपदयोर्ग्रहणमित्यर्थः । पूर्वोत्तरपदयोरुभयोरपि विद्यासम्बन्धयोनिसंबन्धान्यतरवाचित्वं विवक्षितमिति भावः । 'होतृधनं' 'पितृधन'मित्यत्र उत्तरपदस्य विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धान्यतरवाचित्वाऽभावान्न षष्ठ्या अलुगिति भावः । अन्यतरसंबन्धवाचित्वस्य विवक्षितत्वादेव 'होतुःपुत्र' इत्यादि सिद्धम् । विभाषा स्वसृपत्योः । ऋदन्तादिति । 'विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धान्यतरवाचिन' इति शेषः । ततश्च 'भोक्तृस्वसे'त्यत्र नातिव्याप्तिः । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । अलुक्पक्षे विशेषमाह—मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् । 'मातृपितृभ्यां स्वसे'ति पूर्वसूत्रात्स्वसेत्यनुवर्तते । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । 'सहेः साडः सः' इति सूत्रात्स इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकृतम् । तदाह—आभ्यामिति । 'मातुः' 'पितु'रिति षष्ठ्यन्ताभ्यामित्यर्थः । समासे इति । 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'मातुःष्वसा' 'पितुःष्वसे'ति अलुकि षत्वे रूपम् । 'मातुःस्वसा' 'पितुःस्वसे'त्यलुकि षत्वाऽभावे रूपम् । लुक्पक्षे त्विति । 'विशेषो वक्ष्यते' इति शेषः । मातृपितृभ्यां स्वसा । स्वसुरिति । सूत्रे षष्ठ्यर्थे प्रथमेति भावः । मातृष्वसा पितृष्वसेति । लुक्पक्षे नित्यमेव षत्वम् । आदेशप्रत्ययसकारत्वाऽभावादप्राप्ते षत्वविधिरयम् । षत्वविधौ समासग्रहणानुवृत्तेः फलं दर्शयति—असमासे त्विति । वाक्ये वैकल्पिकं षत्वमपि नास्तीत्यर्थः । इत्यलुक्समासः ।

अथ समासाश्रयविधिर्निरूप्यते—घरूप । 'उत्तरपदे' इत्यधिकृतं चेलडादिष्वन्वेति, नतु घरूपकल्पेषु; घशब्दवाच्यतरप्तमपोः रूपप्कल्पपोश्च प्रत्ययत्वात् । नच तदन्तग्रहणे सति तेषूत्तरपदत्वं संभवतीति वाच्यं, 'हृदयस्य हृल्लेख'त्यत्र उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाऽभाव इति भाष्ये उक्तत्वात् । 'स्त्रियाः पुंव'दित्यतो भाषितपुंस्कादित्यनुवृत्तम् । ङ्य इति तदन्तग्रहणं, केवलस्यानेकाच्त्वाऽभावात् । तदाह—भाषितपुंस्काद्यो ङीति । एतदर्थमेव 'स्त्रियाः पुंव'दित्यत्र भाषितपुंस्कादिति पञ्चम्यन्तमुपात्तं । तत्र 'भाषितपुंस्काया' इति षष्ठ्यन्तोपादाने तु इह तदनुवृत्तिर्न स्यात्, असंभवात् । नहि ङीप्रत्ययस्य तदन्तस्य भाषितपुंस्कत्वमस्ति । नच तत्रापि नार्थवत्स्यात्, अनूङिति पर्युदासात्स्त्रीप्रत्ययलाभेन तदन्तस्य भाषितपुंस्कत्वाऽभावादिति वाच्यम्, तत्र स्त्रिया' इत्यस्वरितत्वात्स्त्रीप्रत्ययग्रहणं नेत्युक्तत्वात् । ब्राह्मणितरा ब्राह्मणितमेति । अतिशायने तरप्तमपौ । नच 'तसिलादिष्व'ति पुंवत्त्वेन ङीपो निवृत्तिः शङ्क्या, 'जातेश्चे'ति निषेधात् । ब्राह्मणिरूपेति 'प्रशंसायां रूपप्' । । ब्राह्मणिकल्पेति । 'ईषदसमाप्तौ' इति कल्पप् । ब्राह्मणिचेलीति । 'चिल वसने' तस्मादचि चेलडिति पचादौ पठितम् । टित्त्वान्ङीप् । इत्यादीति । ब्राह्मणिमता । ब्राह्मणिहता । ब्रुव इति । ब्रूञ्धातोरचि कृते 'ब्रुवो वचि'रिति वच्या-

शे.] तत्पूर्वेति । विद्यायोनिसम्बन्धवाचकान्यतरपूर्वोत्तरपदक इत्यर्थः । तेन होतुःपुत्र इत्यादि सिद्धम् । मातुःपितुर्भ्यामिति रेफान्तानुकरणम् । विसर्गादावप्येकदेशविकृतन्यायेन ग्रहणम् । इत्यलुक्समासः ।

घरूप । घशब्देन तरतमौ । प्रत्ययेष्विति । लेखग्रहणेनोत्तरपदाधिकारे क्वचित् प्रत्ययग्रहणे तदन्ताऽग्रहणज्ञापनादिति

भाषितपुंस्कात्किम् ? । आमलकीतरा । कुवलीतरा । **नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्** ।६।३।४४। अङ्यन्तनद्या ङ्यन्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धूतरा । स्त्रीतरा । स्त्रितरा । *कृन्नद्या न । लक्ष्मीतरा । **उगितश्च** ।६।३।४५। उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । विदुषितरा । ह्रस्वाभावपक्षे तु 'तसिलादिष्वि'ति पुंवत् । विद्वत्तरा । वृत्त्यादिषु विदुषीतरेत्यप्युदाहृतं, तन्निर्मूलम् । **हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु** ।६।३।५०। हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । हृदयस्येदं हार्दम् । हृल्लासः । लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणम् । घञि तु–हृदयलेखः । लेखग्रहणमेव ज्ञापकम्,–उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति । **वा शोकष्यञ्रोगेषु** ।६।३।५१। हृच्छोकः । हृदयशोकः । सौहार्द्यम् । सौहृदय्यम् । हृद्रोगः । हृदयरोगः । हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोऽप्यस्ति । तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् । **पादस्य पदाज्याति-गोपहतेषु** ।६।३।५२। एषूत्तरपदेषु पादस्य 'पदे'त्यदन्त आदेशः स्यात् । पादाभ्यामजतीति पदाजिः ।

त.] इति पाठात् 'टिड्ढे'ति ङीप् । **आमलकीति** । आमलकीकुवलीशब्दौ वृक्षे नित्यस्त्रीलिङ्गौ । **नद्याः** । उक्तादन्यः शेषः, स च द्विधेत्याह—**अङ्यन्तेति** । उपलक्षणमेतत् । 'भाषितपुंस्के'त्यपि नेह संबध्यत इत्याशयेनाह—**स्त्रीतरेति** । **उगितः परा या नदीति** । ईदूतोः केवलयोरपि नदीसंज्ञेत्याश्रित्येदमुक्तम् । **विदुषितरेति** । 'उगितश्चे'ति ङीपि 'वसोः संप्रसारणम्' । **वृत्त्यादिष्विति** । प्रक्रियातद्व्याख्यानादि चादिशब्दग्राह्याणि । **अणन्तस्य ग्रहणमिति** । अण्प्रत्ययसाहचर्याल्लेखशब्दोऽणन्त एव निर्दिष्ट इति भावः । नन्वेवं लेखग्रहणमेव व्यर्थं स्यादण्ग्रहणेनैव सिद्धेरत आह—**ज्ञापकमिति** । अतएव 'घरूपकल्पेषु तदन्तग्रहणं ने'ति व्याख्यातम् । **सौहार्द्यमिति** । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्, 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते' इत्युभयपदवृद्धिः । **पादस्य पद** । उत्तरसूत्रे पद्ग्रहणा-

---

बा.] देशस्य लघूपधगुणस्य च अभावो निपात्यत इत्यर्थः । **चेलडादीनीति** । समासवृत्तिविषये चेलड् ब्रुवगोत्रहता इत्युत्तरपदानि कुत्सनवाचीनीति कृत्वा 'कुत्सितानि कुत्सनै'रिति कर्मधारय इत्यर्थः । **आमलकीतरेति** । आमलकीशब्दस्य वृक्षवाचित्वे नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाद्भाषितपुंस्कत्वाऽभावेन न ह्रस्व इति भावः । ननु 'न पदान्त'ेति सूत्रे भाष्ये बिम्बबदर्यामलकशब्दानां भाषितपुंस्कत्वावगमात्कथमामलकीशब्दस्य वृक्षविशेषे नित्यस्त्रीलिङ्गत्वमित्यरुचेराह—**कुवलीतरेति** । वृक्षविशेषे नित्यस्त्रीलिङ्गोऽयमिति भावः । अमरस्तु 'कर्कन्धूर्बदरी कोली घोण्टा कुवल-फनिले' इति नपुंसकत्वमाह । **नद्याः शेषस्या** । उक्तादन्यः शेषः । 'ङ्यन्तस्यानेकाच' इति पूर्वसूत्रे स्थितं, तदन्यत्वं च अनेकाचो ङ्यन्तत्वाऽभावे ङ्यन्तस्यानेकाच्त्वाभावेऽपि संभवति । तदाह—**अङ्यन्तनद्या ङ्यन्त-स्यैकाचश्चेति** । 'ऊङुतः' इति ब्रह्मबन्धुशब्द ऊङन्तः । भाषितपुंस्कस्येति तु नेहानुवर्तत इत्यभिप्रेत्योदाहरति—**स्त्रितरेति** । **कृन्नद्या नेति** । कृदन्ता या नदी तस्या ह्रस्वो नेति वाच्यमित्यर्थः । **लक्ष्मीतरेति** । 'लक्षेर्मुट् च' इति औणादिके ईप्रत्यये मुडागमे च लक्ष्मीशब्दः कृदन्त इति भावः । **उगितश्च** । **विदुषितरेति** । 'विदेः शतुर्वसुरिति वसुप्रत्ययः । उगिदन्तमिदम् । अनेकाच्त्वान्नद्याः शेषत्वस्याऽप्राप्तेरिदमिति भावः । **विद्वत्तरेति** । पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ विद्वत्तरेति रूपमित्यर्थः । **तन्निर्मूलमिति** । पुंवत्त्वस्य दुर्वारत्वादित्यर्थः । 'विद्वच्छ्रेयसोः पुंवत्त्वं न वक्तव्य'मिति वृत्तिः । परन्तु वचनमिदं भाष्याऽदृष्टत्वादुपेक्ष्यमिति भावः । अत्रोगितः परा या नदी-ति मूलं वर्णयोरेव नदीसंज्ञेति मताभिप्रायकम् । **हृदयस्य** । लेख, यत्, अण्, लास–एषु परेषु हृदयस्य हृदादेश इत्यर्थः । हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । 'कर्मण्यण्' । **हृद्यमिति** । 'हृदयस्य प्रियः' इति यत्प्रत्ययः । **हार्दमिति** । 'तस्येद'मित्यण्, हृदादेशः । **हृल्लास इति** । घञन्तोऽयमिति भावः । **लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणमिति** । अण्प्र-त्ययसाहचर्यादिति प्राञ्चः । व्याख्यानादिति तत्त्वम् । तर्हि लेखग्रहणमेव व्यर्थम्, अणैव सिद्धेरित्यत आह—**ज्ञापकमिति** । ज्ञाप्यांशमाह—**उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति** । तत्फलं तु घरूपकल्पब्ग्रहणे तदन्तविध्यभावः । **वा शोक** । **सौहार्द्यमिति** । ब्राह्मणादित्वाद्भावे ष्यञि 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते' इत्युभयपदवृद्धिः । **सौहृदय्यमिति** । भावे ष्यञि हृच्छब्दत्वाऽभावादादिवृद्धौ 'यस्येति चे'ति लोपे रूपमिति भावः । **पादस्य पद** ।

शे.] भावः । ननु बिम्बीबदरीआमलक्यादयो भाषितपुंस्का इति 'न पदान्त'सूत्रस्थभाष्याल्लभ्यते इत्यरुचेराह—**कुवलीति** । **नद्याः शे** । भाषितपुंस्कादितीह न सम्बध्यते, तदाह—**स्त्रीतरेति** । **उगितः परेति** । विहितेति शेषः । तेनैषुमतोऽपत्यं स्त्री ऐषुमती, ततस्तरे ऐषुमतितरेत्यत्र नित्यं ह्रस्व इति 'युवोरनाकौ' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । पञ्चमीसमासेनाचः परस्मिन्निति स्थानिव-त्त्वेन व्यवधानं तु न, बहिर्भूततरनिमित्तस्य ह्रस्वस्य स्थानिवत्सूत्रदृष्ट्याऽसिद्धत्वेन तत्र तदप्रवृत्तेः । **निर्मूलमिति** । न हि स्वयमप्रवर्त्तमानोऽपि ह्रस्वः पुंवत्त्वं [पूर्वं] बाधते इति न्याय्यमिति भावः । शमिनीतरेति घिनुण्सूत्रभाष्यप्रयोगे तु ताच्छीलिकानां रूढिशब्दतया 'सञ्ज्ञापूरण्योश्च' इति निषेधान्न दोषः । **ज्ञापकमिति** । उत्तरपदं विशेष्यं कृत्वा तदन्तविधिर्नेत्यर्थः । एवञ्च तदंशे

पदातिः । 'अज्यतिभ्यां पादे चे'तीण्प्रत्ययः । अजेर्व्यभावो निपातनात् । पदगः । पदोपहतः । **पद्यत्यतदर्थे** ।६।३।५३। पादस्य पत्स्यादतदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति—पद्याः शर्कराः । अतदर्थे किम् ? । पादार्थमुदकं पाद्यम् । ['पादार्घाभ्यां चे'ति यत्] । *** इके चरतावुपसंख्यानम्** । पादाभ्यां चरति पदिकः । पर्पादित्वात् ष्ठन् । **हिमकाषिहतिषु च** ।६।३।५४। पद्धिमम् । पत्काषी । पद्धतिः । **ऋचः शे** ।६।३।५५। ऋचः पादस्य पत्स्याच्छे परे । गायत्र्यौ पच्छः शंसति । पादं पादमित्यर्थः । ऋचः किम् ? । पादशः कार्षापणं ददाति । **वा घोषमिश्रशब्देषु** ।६।३।५६। पादस्य पत् । पद्घोषः । पादघोषः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः । पच्छब्दः । पादशब्दः । ***निष्के चेति वाच्यम्** । पन्निष्कः । पादनिष्कः । **उदकस्योदः संज्ञायाम्** ।६।३।५७। उदमेघः । ***उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्** । क्षीरोदः । **पेषंवासवाहनधिषु च** ।६।३।५८। उदपेषं पिनष्टि । उदवासः ।

त.] त्पदेत्ययमदन्तः, सौत्रो विभक्तिलुक् । तदाह—**अदन्त आदेश इति** । तेन 'पदगः' इत्यादि सिद्धम् । **पद्या इति** । 'विध्यत्यधनुषे'ति यत् । **पाद्यमिति** । 'पादार्घाभ्यां चे'ति यत् । पूर्वसूत्रे आज्यात्यादिषु प्राण्यङ्गस्यैव करणत्वसंभवादिहापि तद्वचन एव पादशब्दो गृह्यते, न परिमाणवचनः । तेन 'द्वाभ्यां पादाभ्यां क्रीतं द्विपाद्यं, त्रिपाद्य'मित्यत्र 'पणपादमाषे'ति यति पदादेशो न भवति । एतच्च वृत्तिहरदत्तग्रन्थयोः स्पष्टम् । **पत्काषीति** । 'सुप्यजातौ'विति णिनिः । **पद्धतिरिति** । कर्मणि क्तिन् । **ऋचः शे** । 'शे' इति शस्प्रत्ययस्येदमनुकरणम्, लोमादिषु पादशब्दस्य पाठाऽभावान्मत्वर्थे शो न संभवतीति भावः । **पच्छब्द इति** । 'सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्'-मिति शस् । **उदमेघ इति** । सादृश्यात्पुरुषस्येयं संज्ञा । **उदपेषमिति** । 'स्नेहने पिषः' इति णमुल् । **उदधिरिति** ।

बा.] 'पदे'ति लुप्तप्रथमाकं पृथक्पदम् । **एष्विति** । आजि, आति, ग, उपहत—इत्येतेष्वित्यर्थः । **अदन्त इति** । उत्तरसूत्रे पदिति हलन्तस्य ग्रहणादिति भावः । **अजतीति** । 'अज गतिक्षेपणयोः' । **पदातिरिति** । पादाभ्यामततीति विग्रहः । 'अत गतौ' । **अज्यतिभ्यामिति** । पादे उपपदे अजधातोरतधातोश्च इण्स्यादिति तदर्थः । 'अजी'त्यस्य 'अजेर्व्यघञपो'रिति वीभावमाशङ्क्याह—**अजेर्व्यभावो निपातनादिति** । आजीति निर्देशादित्यर्थः । **पदग इति** । पादाभ्यां गच्छतीत्यर्थः । 'गमश्च', 'अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः' इति सूत्रस्थेन 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वार्तिकेन गमधातोर्डः । तदन्ते गशब्दे परे पादस्यादन्तः पदादेशः । दकारान्तादेशे तु 'पद्ग' इति स्यात् । **पदोपहत इति** । पादाभ्यामुपहत इति विग्रहः । अत्रापि दकारान्तादेशे 'पदुपहत' इति स्यात् । **पद्यत्य** । पद—यति—अतदर्थे इति च्छेदः । **पद्या इति** । विध्यत्यधनुषेति यत्प्रत्ययः । **पाद्यमिति** । 'पादार्घाभ्यां चे'ति तादर्थ्ये यत्प्रत्ययः । **इके चरताविति** । चरत्यर्थे विहितस्य ठनो य इकादेशः, तस्मिन्परे पादस्य पत्स्यादित्युपसङ्ख्यानमित्यर्थः । **हिमकाषि** । एषु परेषु पादस्य पत्स्यादित्यर्थः । **पद्धिममिति** । पादस्य हिममिति विग्रहः । **पत्काषीति** । पादौ पादाभ्यां वा कषतीत्यर्थः । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । **पद्धतिरिति** । हन्यते इति हतिः । कर्मणि क्तिन् । पादाभ्यां हतिरिति विग्रहः । 'कर्तृकरणे कृते'ति समासः । **ऋचः शे** । शस्यं शस्प्रत्ययैकदेशस्यानुकरणात्सप्तमीत्यभिप्रेत्योदाहरति—**पच्छ इति** । 'सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्साया'मिति पादशब्दाच्छस् । 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति'रित्यव्ययत्वम्, नत्विह लोमादिशस्य ग्रहणं, लोमादौ पादशब्दस्य पाठाऽभावात् । **पादशः कार्षापणं ददातीति** । कार्षापणाख्यपरिमाणविशेषं सुवर्णादिकं पादं पादं ददातीत्यर्थः ।

वा घोषं । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**पादस्य पदिति** । **निष्के चेति** । 'पादस्य प'दिति शेषः । **उदकस्योदः** । उदकशब्दस्य 'उद' इत्यादेशः स्यादुत्तरपदे संज्ञायामित्यर्थः । **उदमेघ इति** । उदकपूर्णमेघसादृश्यात्कस्यचिदियं संज्ञा । **उत्तरपदस्य चेति** । उत्तरपदस्य उदकशब्दस्य उदइत्यादेशः स्यात्संज्ञायामित्यर्थः । **क्षीरोद इति** । क्षीरम् उदकस्थानीयं यस्येति विग्रहः । 'क्षीरोदं सरः' इति त्वसाध्वेव, असंज्ञात्वात् । **पेषंवास** । 'पेष'मिति णमुलन्तमव्ययम् । तस्मिन्वासवाहनधिषु च परत उदकशब्दस्य उदः स्यादित्यर्थः । असंज्ञार्थं वचनम् । **उदपेषं पिनष्टीति** । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः । 'स्नेहने पिषः' इति णमुल् । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । **उदवास इति** ।

शे.] उत्तरपदे इत्यस्याऽसम्बन्ध इति बोद्धव्यम् । हृच्छब्देन सिद्धे हृदयलेख इत्यादिनिवृत्त्यर्थमिदम् । **सौहार्दमिति** । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते' इत्युत्तरपदवृद्धिः । **प्रपञ्चार्थमिति** । प्रयोगद्वयमेष्वेव, अन्यत्र हृदयशब्द एवेति व्यवस्थार्थमिति भावः । **पादस्य पदा** । उत्तरसूत्रे पद्ग्रहणात्पदेत्यदन्तं लुप्तविभक्तिकं, तदाह—**अदन्त इति** । पादशब्दस्य 'स्वाङ्गशिटाम्' इत्याद्युदात्तत्वेऽप्ययमन्तोदात्तो निपातनात् । **पद्या इति** । 'विध्यत्यधनुषा' इति यत् । **पाद्ये** 'पादार्घाभ्यां च' इति यत् । पादस्येत्यत्र पादशब्दः प्राण्यङ्गवाच्येव, व्याख्यानात् । **इके इति** । पादिकेषु ... **पत्काषीति** । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । **पद्धतौ** कर्मणि क्तिन् । **ऋचः शे** । अत्र चतुर्थांशवाचिपादग्रहणम् । **उदकस्यो** । प्रसभोदं सर इति त्वसाध्वेव । उदकपर्यायोदशब्द-

उदवाहनः । उदधिघटः । समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम् । **एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्** ।६।३।५९।
उदकुम्भः । उदककुम्भः । एकेति किम् ? । उदकस्थाली । पूरयितव्ये किम् ? । उदकपर्वतः । **मन्थौदनसक्तु-**
बिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ।६।३।६०। उदमन्थः । उदकमन्थः । उदौदनः । उदकौदनः । [इत्यादि]।
इकोह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ।६।३।६१। इगन्तस्याऽङ्यन्तस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणिपुत्रः । ग्राम-
णीपुत्रः । इकः किम् ? । रमापतिः । अङ्य [इति] किम् ? । गौरीपतिः । गालवग्रहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्या-
मित्यनुवृत्तेः । ***इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च नेति वाच्यम्** । श्रीमदः । भ्रूभङ्गः । शुक्लीभावः ।
***अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम्** । भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रूकुंसः । भ्रूकुटिः । अकारोऽनेन विधीयत इति
व्याख्यान्तरम् । भ्रकुंसः । भ्रकुटिः । भ्रुवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य स स्त्रीवेषधारी नर्तकः । भ्रुवः
कुटिः कौटिल्यम् । **एकतद्धिते च** ।६।३।६२। एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च । एकस्या आगतं
एकरूप्यम् । एकक्षीरम् । **ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्** ।६।३।६३। रेवतिपुत्रः । अजक्षीरम् । त्वे च

त.] उदकं धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः । 'कर्मण्यधिकरणे चे'ति किप्रत्ययः । **मन्थौद** । **उदमन्थ इति** । द्रवद्रव्यसंस्कृताः
सक्तवो-मन्थः । 'उदकेन मन्थः' इति विग्रहे 'तृतीये'ति योगविभागात्समास इति हरदत्तः । **शुक्लीभाव इति** ।
'ऊर्यादिच्विडाचश्चे'ति च्व्यन्तत्वान्निपातत्वेऽव्ययत्वम् । **भ्रूकुंस इत्यादि** । 'भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नर्तकः'
इत्यमरः । 'तन्द्री प्रमीला भ्रकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिः स्त्रिया'मिति च । **एक तद्धिते च** । 'एके'ति लुप्तषष्ठीकं, तदाह—
एकशब्दस्येति । ह्रस्वविधानमस्य टाबन्ते एवोपयुज्यते न तु केवले, स्वभावत एव ह्रस्वत्वादतो व्याचष्टे—

बा.] उदकस्य वास इति विग्रहः । **उदवाहन इति** । करणे ल्युट् । उदकस्य वाहक इत्यर्थः । **उदधिघट इति** ।
उदकं धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः । 'कर्मण्यधिकरणे चे'ति किप्रत्ययः । असंज्ञात्वस्फोरणाय 'घट' इति विशेष्यम् ।
समुद्रे त्विति । तत्र उदधिशब्दस्य संज्ञात्वेन 'उदकस्योदः' इति पूर्वसूत्रेण सिद्धमित्यर्थः । **एकहलादौ** । हल्-
त्वस्य एकैकवर्णधर्मत्वादेव सिद्धे एकग्रहणादसंयुक्तत्वं लभ्यते । **पूरयितव्यं**=पूरणार्हं कुम्भादि । असंयुक्तहलादौ पूर-
यितव्यवाचके उत्तरपदे परे उदकस्य उद इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । **मन्थौदन** । 'उदकस्य उदादेशो वे'ति शेषः ।
अपूरयितव्यार्थं वचनम् । **उदमन्थ उदकमन्थ इति** । उदकमिश्रो मन्थ इति विग्रहः । द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो
मन्थः । भर्जितयवपिष्टानि-सक्तवः । **उदौदन उदकौदन इति** । उदकमिश्र इत्यर्थः । **इत्यादीति** । उद-
सक्तवः, उदकसक्तवः । उदबिन्दवः, उदकबिन्दवः । उदवज्रः, उदकवज्रः । उदभारः, उदकभारः । उदहारः, उदक-
हारः । उदवीवधः, उदकवीवधः । उदगाहः, उदकगाहः । वीवधस्तु जलाद्याहरणयोग्य उभयतःशिक्यः स्कन्ध-
वाह्यः काष्ठविशेषः । **इको ह्रस्वो** । अङ्य इति च्छेदः । **ग्रामणीपुत्र इति** । कर्मधारयः, षष्ठीसमासो वा ।
नीधातोरीकारोऽयं, नतु ङीप्प्रत्यय इति भावः । ननु गालवग्रहणस्य विकल्पार्थकत्वं किं न स्यादित्यत आह—
अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरिति । **इयङुवङ्भाविनामिति** । तदर्हाणामित्यर्थः । **श्रीमदः भ्रूभङ्ग इति** ।
श्रीभ्रूशब्दौ अजादिप्रत्यये परे इयङुवङर्हाविति भावः । **शुक्लीभाव इति** । अभूततद्भावे च्विप्रत्यये 'अस्य च्वौ'
इति ईत्वम् । 'च्वौ' इति दीर्घः । 'ऊर्यादिच्विडाचश्चे'ति निपातत्वादव्ययत्वमिति भावः । **अभ्रूकुंसादीना-**
मिति । भ्रूशब्दस्य उवङ्भावितया ह्रस्वनिषेधो यः प्राप्तः स नेत्यर्थः । **अकारोऽनेनेति** । 'अ भ्रूकुंसादीना'मिति
वार्तिके 'अ' इति लुप्तप्रथमाकं पृथक्पदम् । तथा च भ्रूकुंसादीनामवयवो यो भ्रूशब्दस्तस्य अकारोऽन्तादेशः स्या-
दिति व्याख्यानान्तरमित्यर्थः । **भ्रुवा कुंसो भाषणमिति** । तत्तदर्थज्ञापनमित्यर्थः । 'भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुं-
सश्चेति नर्तकः' इत्यमरः, 'भ्रकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिः स्त्रियामि'ति च । **एक तद्धिते च** । एकेति लुप्तषष्ठीकम् । तदाह—
एकशब्दस्येति । 'स्त्रीप्रत्ययान्तस्ये'ति शेषः, अन्यथा ह्रस्वविधिवैयर्थ्यात् । **उत्तरपदे चेति** । चकारात्तदनुकर्ष
इति भावः । **एकरूप्यमिति** । 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः' । **एकक्षीरमिति** । एकस्याः क्षीरमिति
विग्रहः । **ङ्यापोः** । 'उत्तरपदे ह्रस्वः स्या'दिति शेषः । **रेवतिपुत्र इति** । कस्यचित्संज्ञेयम् । अथ छन्दसु-

---

शे.] स्त्रीकारे एकहलादावित्यस्य वैयर्थ्यम् । **समुद्रे त्विति** । सञ्ज्ञात्वादिति भावः । **एकहला** । सञ्ज्ञायान्तु पूर्वविप्रतिषेधेन
नित्यमेव । एकशब्दोऽसहायवाची । सहायश्च तुल्यजातीयको हलेव व्यवच्छिद्यत इति बोद्धव्यम् । प्रसिद्धत्वादेकशब्दः संख्यावा-
च्येव । सर्वस्यापि शब्दस्यैकहलादित्वात्सामर्थ्येनैकं हलमुच्चार्य यत्राऽजुच्चार्यते तत्रैवैतत्प्रवृत्तिरिति भाष्ये स्पष्टम् । असहायवाची तु
आकिञ्चिज्मात्रविषय इति तद्भावः । पूरयितव्यं = पूरणार्हम् । **शुक्लीभाव इति** । 'ऊर्यादिच्वि' इति निपातत्वेऽव्ययत्वम् ।
उवङ्भावित्वान्निषेधे प्राप्ते आह—अभ्रू इति । एकत । एकशब्दान्त्यस्य ह्रस्व इत्यर्थेन पुंनपुंसकयोर्विशेषाऽभावादाह—
एकस्या इति । रेवतिपुत्र इति सञ्ज्ञा । छन्दस्याह—अजक्षीरमिति । अजक्षीरेण जुहोतीति प्रयोगः । त्वे च । सञ्ज्ञाया

।६।३।६४। त्वप्रत्यये [परे] ङ्यापोर्वा ह्रस्वः। अजत्वम्। [अजात्वम्]। रोहिणित्वम्। [रोहिणीत्वम्]। ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ।६।१।१३। ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे। संप्रसारणस्य ।६।३।१३९। संप्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे परे। कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः। कौमुदगन्धीपतिः। व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो न। स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति तदादिनियमप्रतिषेधात्—परमकारीषगन्धीपुत्रः। उपसर्जने तु तदादिनियमान्नेह—अतिकारीषगन्ध्यपुत्रः। बन्धुनि बहुव्रीहौ ६।१।१४।

त.] एकस्या आगतमित्यादि। ष्यङः। इह तत्पुरुषपदेन पूर्वपदमुत्तरपदं चाक्षिप्यते, तत्र ष्यङा पूर्वपदस्य विशेषणात्तदन्तं गृह्यत इत्याह—ष्यङन्तस्येति। पुत्रपत्योरुत्तरपदयोरिति। 'पुत्रपत्यन्तयो'रिति व्याख्याने तु 'कारीषगन्ध्यापरमपुत्रः' इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः। संप्रसारणस्य। 'उत्तरपदे' इत्यधिक्रियते। 'ढ्रलोपे' इत्यतो 'दीर्घ' इत्यनुवर्तते। तदाह—दीर्घः स्यादुत्तरपद इति। 'हलः' इति दीर्घोऽत्र न प्रवर्तते, प्रत्ययस्य लुका लुप्तत्वेनाङ्गसंज्ञाया अप्रवृत्तेः। कौमुदगन्ध्याया इति। कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या। 'तस्यापत्य'मित्यणि कृते 'अणिञो'रिति ष्यङादेशः। 'यङश्चाप्'। ननु 'कौमुदगन्धीपुत्रः' इत्यादौ 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्ये'ति ह्रस्वेन भाव्यं, दीर्घविधानं तु पक्षे सावकाशमित्यत आह—व्यवस्थितविभाषयेति। नेहेति।

बा.] दाहरति—अजक्षीरमिति। अजायाः क्षीरमिति विग्रहः। 'परमं वा एतत्पयो यदजक्षीर'मिति तैत्तिरीये। त्वे च। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—त्वप्रत्यये ङ्यापोर्वा ह्रस्व इति। अजत्वं रोहिणित्वमिति। संज्ञात्वाऽभावाच्छन्दस्येवाऽयमिति वृत्तिः। अनुत्तरपदार्थं वचनम्। ष्यङः संप्रसारणं। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया 'ष्यङ' इति तदन्तग्रहणम्। तदाह-ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्येति। तस्य सूत्रस्य उत्तरपदाधिकारस्थत्वेऽपि तत्पुरुषग्रहणेन पूर्वपदलाभ इति भावः। उत्तरपदयोरिति। इदमपि तत्पुरुषपदलभ्यम्। यद्वा उत्तरपदाधिकारेण पूर्वपदमाक्षिप्यते। संप्रसारणस्य दीर्घ इति। 'ढ्रलोपे' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। उत्तरपदे इति। 'अलुगुत्तरपदे' इति तदधिकारादिति भावः। कौमुदगन्ध्यायाः पुत्र इति। विग्रहवाक्यमिदम्। कुमुदगन्ध इव गन्धो यस्य स कुमुदगन्धिः। 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति बहुव्रीहिः, कुमुदगन्धशब्दे पूर्वखण्डे उत्तरस्य गन्धशब्दस्य लोपश्च। 'उपमानाच्चे'तीत्वम्। कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्रीत्यर्थे तस्यापत्यमित्यण्। 'अणिञोरनार्षयो'रिति तस्य ष्यङादेशः। 'यस्येति चे'तीकारलोपः। आदिवृद्धिः। 'यङश्चाप्'। कौमुदगन्ध्याशब्द इति भावः। कौमुदगन्ध्यायाः पुत्र इति षष्ठीसमासः। सुब्लुकि 'कौमुदगन्ध्या-पुत्र' इति स्थिते ष्यङः संप्रसारणेन यकारस्य इकारः। तस्य, तदुत्तराऽऽकारस्य च 'संप्रसारणाच्चे'ति पूर्वरूपेण इकारे 'संप्रसारणस्ये'ति दीर्घे 'कौमुदगन्धीपुत्र' इति रूपमिति भावः। 'हलः' इति दीर्घस्य तु नात्र प्रसक्तिः, संप्रसारणात् पूर्वस्य हलः संप्रसारणनिमित्तनिरूपिताङ्गावयवत्वाऽभावात्। कौमुदगन्धीपतिरिति। कौमुदगन्ध्यायाः पतिरिति विग्रहः। पूर्ववत्प्रक्रिया। 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्ये'ति पाक्षिकं ह्रस्वमाशङ्क्याह—व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो नेति। अत्र तु व्याख्यानमेव शरणम्। स्यादेतत्। करीषं—गोमहिषादिपुरीषम्, करीषगन्ध इव गन्धो यस्य सः करीषगन्धिः, तस्यापत्यं स्त्री—कारीषगन्ध्या, परमा चासौ कारीषगन्ध्या च परमकारीषगन्ध्या, तस्याः पुत्रः परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रापि ष्यङः संप्रसारणं, तस्य दीर्घश्चेति स्थितिः। अत्र संप्रसारणं दुर्लभम्। ष्यङः करीषगन्धिशब्दादेव विहितत्वेन परमकारीषगन्ध्याशब्दस्य पूर्वपदस्य ष्यङन्तत्वाऽभावात्प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणादित्यत आह—स्त्रीप्रत्यये चेति। ष्यङः स्त्रियां विहितत्वात्स्त्रीप्रत्ययः। ततश्च 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने ने'ति परिभाषया तदादिनियमाऽभावात्परमकारीषगन्ध्याशब्दोऽपि ष्यङन्त एवेति तत्र संप्रसारणे दीर्घे च 'परमकारीषगन्धीपुत्र' इति रूपमिति भावः। इयं परिभाषा 'ष्यङः संप्रसारण'मिति प्रकृत सूत्रे भाष्ये पठिता। तत्रानुपसर्जनग्रहणस्य प्रयोजनमाह—उपसर्जने त्विति। कारीषगन्ध्यामतिक्रान्तः अतिकारीषगन्ध्यः, 'अत्यादयः'

शे.] अभावाच्छन्दस्येवेदम्। अनुत्तरपदार्थं वचनम्। ष्यङः सं। अनुबन्धद्वयोच्चारणं पाशादिभ्यो यस्य, ष्यञो, 'वृद्धे'दिति ष्यङश्च व्यावृत्त्यर्थम्। सम्प्रसारणस्य। 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्त्तते 'उत्तरपदे' इत्यधिकारः। हल इत्यनेन तु नात्र दीर्घः। संप्रसारणात्पूर्वस्य हलः सम्प्रसारणनिमित्तनिरूपिताङ्गावयवत्वाभावात्। प्रत्यासत्त्या तादृशाङ्गावयवस्यैव तत्र ग्रहणात्। अत एव निरुतमित्यादौ न सः। कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्रीत्यर्थेऽणः 'अणिञोः' इति ष्यङि यङश्चाप्। पूर्वान्तवत्त्वेन ष्यङन्तत्वात्संप्रसारणे पूर्वत्वे चासिद्धत्वेऽपि दीर्घविधिसामर्थ्यात्स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणत्वाद्दीर्घः। ह्रस्वो नेति। 'इको ह्रस्वः' इत्यनेन प्राप्तः। परे तु ग्रामणिकुलमित्यत्र 'इक' इति ह्रस्वस्यावकाशः, ह्रस्ववैकल्पिकत्वेनाऽभावे कारीषगन्धीपुत्र इत्यादौ सम्प्रसारणस्येति सावकाशं, ह्रस्वप्रसङ्गे उभयप्राप्तौ परत्वात्संप्रसारणदीर्घत्वमेवेत्यत्रैव भाष्ये स्पष्टमित्याहुः। अतिकारीषेति। अत्यादयः इति समासे षष्ठीतत्पुरुषे ष्यङन्तत्व

बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः संप्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्येति—कारीषगन्धीबन्धुः । बहुव्रीहाविति किम् ? । कारीषगन्ध्याया बन्धुः—कारीषगन्ध्याबन्धुः । क्लीबनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया । ॐमातज्मातृकमातृषु वा । कारीषगन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता । कारीषगन्ध्यामाता । अस्मादेव निपातनान्मातृशब्दस्य मातजादेशः, 'नद्यृतश्चे'ति कब्विकल्पश्च । बहुव्रीहावेवेदम् । नेह—कारीषगन्ध्याया माता कारीषगन्ध्यामाता । चित्त्वसामर्थ्याच्चित्स्वरो बहुव्रीहिस्वरं बाधते । **इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु** ।६।३।६५। इष्टकादीनां तदन्तानां च पूर्वपदानां चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात् । इष्टकचितम् । पक्वेष्टकचितम् । इषीकतूलम् । मुञ्जेषीकतूलम् । मालभारि । उत्पलमालभारि । **कारे सत्यागदस्य** ।६।३।७०। मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः । ॐअस्तोश्चेति वक्तव्यम् । अस्तुङ्कारः । ॐधेनोर्भव्यायाम् । धेनुम्भव्या । ॐलोकस्य पृणे । लोकम्पृणः । 'पृण'

त.] संप्रसारणमिह नेत्यर्थः । **अतिकारीषेति** । कारीषगन्ध्यामतिक्रान्तोऽतिकारीषगन्ध्यः, तस्य पुत्रः । **इष्टकचितमिति** । 'कर्तृकरणे कृते'ति तृतीयासमासः । **पक्वेष्टकचितमिति** । पदाधिकारात्तदन्तविधिः प्रवर्तत इति भावः । **मालभारीति** । 'मालां बिभर्ती'त्यर्थः । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । '**हारिषु**' इति पाठान्तरम् । **कारे सत्या** । 'अरुर्द्विष'दित्यतोऽनुवर्तनादाह—**मुम्स्यादिति** । सत्यङ्कारः-शपथकरणम् । अशपथेऽपि 'सत्यादशपथे' इति डाचं बाधित्वा परत्वान्मुमेव । **अगदङ्कारो** वैद्यः । **अस्तुङ्कारो**ऽभ्युपगमः । अस्त्विति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । **धेनुम्भव्येति** । भविष्यन्ती धेनुरित्यर्थः । 'भव्यगेये'ति निपातनात्कर्तरि कृत्यः । धेनुश्चासौ भव्या चेति विग्रहः ।

बा.] इति समासे, उपसर्जनह्रस्वः । तस्य पुत्रोऽतिकारीषगन्ध्यपुत्रः । अत्र 'स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो ने'ति निषेधो न भवति, अनुपसर्जन एव स्त्रीप्रत्यये तस्य निषेधस्य प्रवृत्तेः । ष्यङ् त्वयं स्त्रीप्रत्ययोऽत्र उपसर्जन एव । अतस्तत्र तदादिनियमसत्त्वादतिकारीषगन्ध्यशब्दो नैव ष्यङन्त इति न संप्रसारणमिति भावः । **बन्धुनि बहुव्रीहौ** । **कारीषगन्धीबन्धुरिति** । अत्र पत्युत्तरपदत्वाऽभावात्तत्पुरुषत्वाऽभावाच्च पूर्वेण न प्राप्तिः । **मातज्मातृकमातृषु चेति** । वार्तिकमिदम् । मातच्, मातृक, मातृ-एषु परेषु ष्यङः संप्रसारणं वा वक्तव्यमित्यर्थः । मातचि उदाहरति—**कारीषगन्धीमातः, कारीषगन्ध्यामात इति** । मातृशब्दस्य मातजादेशः । अदन्तमेतत् ।

मातृके उदाहरति—**कारीषगन्धीमातृकः कारीषगन्ध्यामातृक इति** । 'नद्यृतश्चे'ति कप् । मातृशब्दे उदाहरति—**कारीषगन्धीमाता, कारीषगन्ध्यामातेति** । शैषिककबभावे रूपम् । ननु मातृशब्दस्य मातजादेशे किं प्रमाणं, 'नद्यृतश्चे'ति नित्यविधानात्पाक्षिककप्च दुर्लभ इत्यत आह—**अत एवेति** । **बहुव्रीहावेवेदमिति** । 'बन्धुनि बहुव्रीहौ' इति सूत्रे अस्य वार्तिकस्य पठितत्वादिति भावः । 'मातजि'ति चित्करणं स्वरार्थमित्याह—**चित्त्वसामर्थ्यादिति** । **इष्टकेषीका** । उत्तरपदे इत्यधिकृतम् । तल्लब्धं पूर्वपदमिष्टकादिभिर्विशेष्यते । तदन्तविधिः । व्यपदेशिवद्भावात्तेषामपि ग्रहणम् । उत्तरपदाधिकारस्यापि पदाधिकाराभ्युपगमात् 'पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य चे'ति वचनेन वा तेषां ग्रहणम् । 'इको ह्रस्वः' इत्यतो ह्रस्व इत्यनुवर्तते । तदाह—**इष्टकादीनां तदन्तानां चेति** । **इष्टकचितमिति** । इष्टकादिभिश्चितमिति विग्रहः । 'कर्तृकरणे कृते'ति समासः । तदन्तविधेः प्रयोजनमाह—**पक्वेष्टकचितमिति** । **इषीकतूलमिति** । इषीकायास्तूलमिति विग्रहः । तूलमग्रं । शष्पमित्यन्ये । **मुञ्जेषीकतूलमिति** । मुञ्जेषीकायास्तूलमिति विग्रहः । **मालभारीति** । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । [सूत्रे] **हारिष्विति** पाठान्तरम् । **कारे सत्यागदस्य** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे-**मुम्स्यादिति** । 'अरुर्द्विष'दित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । सत्यस्य अगदस्य च कारे परे मुम्स्यादिति फलितम् । मुमि मकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । मित्त्वादन्त्यादचः परः । **सत्यङ्कार इति** । भावे घञ् । सत्यस्य कार इति विग्रहः । शपथकरणमित्यर्थः । **अगदङ्कार इति** । गदो-रोगः, तस्याऽभावः-अगदः । अर्थाभावे अव्ययीभावेन सह तत्पुरुषस्य विकल्पोक्तेः । अगदस्य कार इत्यर्थः । **अस्तोश्चेति** । 'कारे मु'मिति शेषः । **अस्तुङ्कार इति** । अस्त्विति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमभ्युपगमे वर्तते । **धेनोरिति** । 'मुम्वक्तव्य' इति शेषः । **धेनुंभव्येति** ।

शे.] पूर्वपदमिति भावः । **मातजादेश इति** । स च कबभावपक्षे एव । ननु 'नद्यृत' इति कपः प्राप्त्या तदभावपक्षो दुर्लभोऽत आह—**कब्विकल्पश्चेति** । अयं मातजादेशो सम्बुद्धावपि, कारीषगन्धीमातरिति भाष्योदाहरणात् । **बहुव्रीहावेवेति** । तत्रैव भाष्ये उदाहरणात् । **चित्त्वेति** । 'मातच' इति शेषः । **इष्टकेषी** । असञ्ज्ञाच्छन्दोऽर्थं वचनम् । उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदं विशेष्यीकृत्य तदन्तविधिरित्याह—**तदन्तानामिति** । **इष्टकचिते**— साधनं कृतेति समासः । **कारे स** । अरुर्द्विषदित्यतो मुमनुवर्त्तते । **सत्यंकार इति** । सत्यस्याऽशपथे वृत्तौ तु डाजेव । 'तत्रोपपदम्' इति सूत्रेऽप्युच्यन्ते उपपदेऽण् भवति न

इति मूलविभुजादित्वात्कः । *इत्येऽनभ्याशस्य । अनभ्याशमित्यः । दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः । *भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे । भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः । *गिलेऽगिलस्य । तिमिङ्गिलः । अगिलस्य किम् ? । गिलगिलः । * गिलगिले च । तिमिङ्गिलगिलः । *उष्णभद्रयोः करणे । उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् । रात्रेः कृति विभाषा । ।६।३।७२। रात्रिंचरः । रात्रिचरः । रात्रिंमटः । रात्र्यटः । अखिदर्थमिदं सूत्रम् । खिति तु 'अरुर्द्विष'-दिति नित्यमेव वक्ष्यते । रात्रिंमन्यः । सहस्य सः संज्ञायाम् ।६।३।७८। उत्तरपदे । सपलाशम् । संज्ञायां किम् ? । सहयुध्वा । ग्रन्थान्ताधिके च ।६।३।७९। अनयोरर्थयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुहूर्तं

त.] गौतमस्मृतौ तु 'अधेनुभव्या' इत्यत्र आर्षत्वान्मुन्नेति बोध्यम् । लोकम्पृण इति । पृणधातुः प्रीणनार्थः । 'पृणतिः पूरणकर्मा' इति तु हरदत्तः । अनभ्याशमित्य इति । अभ्याशं=समीपं, तद्भिन्नमनभ्याशम् । 'एतिस्तुशास्वृदृजुषः' इति इणः क्यप् । भ्राष्ट्रमिन्ध इति । कर्मण्यणि उपपदसमासः । एवमग्निमिन्धोऽपि । गिलेऽगिलस्येति । गिलशब्दे उत्तरपदे अगिलस्य मुमित्यर्थः । तिमिङ्गिल इति । मत्स्यविशेषः । गिरतेर्मूलविभुजादित्वात्कः । 'अचि विभाषे'ति लत्वम् । गिलगिले चेति । 'गिलं गिलति इति गिलगिलः, तिमीनां गिलगिलः' इति विग्रहे इदमारब्धम् । रात्रेः कृति । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाऽभावेऽपि रात्रिशब्दात्परत्र कृतोऽसंभवात्कृदन्त उत्तरपदेऽयं विधिरित्याशयेनोदाहरति—रात्रिंचर इति । यद्यप्याचारक्विबन्ताण्ण्वुलादिः संभवति, तथापि विलम्बितोपस्थितिकत्वात्स न गृह्यत इति भावः । नित्यमेवेति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः । रात्रिंमन्य इति । 'आत्ममाने खश्चे'ति खश् । खशः सार्वधातुकत्वात्तस्मिन्परे श्यन् । सहयुध्वेति । 'सहे चे'ति

बा.] नवप्रसवात्प्रागियमुक्तिः । भविष्यन्ती धेनुरित्यर्थः । 'भव्यगेये'ति कर्तरि निपातनात्कृत्यप्रत्ययः । धेनुश्चासौ भव्या चेति विग्रहः । मयूरव्यंसकादित्वाद्भव्याशब्दस्य परनिपातः । लोकस्य पृणे इति । 'मुम्वक्तव्य' इति शेषः । ननु लोकं पृणतीति विग्रहे कर्मण्यणि लघूपधगुणे रपरत्वे 'पर्ण' इति स्यादित्यत आह—मूलविभुजादित्वात्क इति । इत्येऽनभ्याशस्येति । 'मुम्वक्तव्य' इति शेषः । अनभ्याशमित्य इति । अभ्याशः—समीपम्, अनभ्याशं—दूरं । द्वितीयान्तमिदम् । इण्धातोः प्रापणार्थकात् 'एतिस्तुशा'सित्यादिना क्यप्, 'गम्यादीनामुपसङ्ख्यान'मिति द्वितीयासमासः । सुब्लुकि मुम् । दूरं प्रापयितव्यः, नतु समीपमित्यर्थं मनसि निधायाह—दूरतः परिहर्तव्य इति । भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे इति । 'मुम्वक्तव्य' इति शेषः । भ्राष्ट्रमिन्ध इति । भ्राष्ट्रं—धानादिभर्जनार्हं पात्रम्, तत् इन्द्धे—तापयतीति भ्राष्ट्रमिन्धः । कर्मण्यणि उपपदसमासः । सुब्लुकि, मुम् । अग्निमिन्ध इति । अग्निं प्रज्वलयतीत्यर्थः । गिलेऽगिलस्येति । 'अगिलस्ये'ति च्छेदः । गिले परे गिलभिन्नस्य मुम्वाच्य इत्यर्थः । तिमिङ्गिल इति । 'गॄ निगरणे' । तिमिः—मत्स्यविशेषः । तं गिलतीति मूलविभुजादित्वात्कः । 'ॠत इद्धातोः' इति रपरत्वे 'अचि विभाषे'ति लत्वम्, उपपदसमासः । सुब्लुकि मुम् । गिलगिल इति । अयमपि मत्स्यविशेषः । गिलगिले चेति । अगिलस्य मुम् वाच्य इत्यर्थः । तिमिङ्गिलगिल इति । गिलं गिलतीति गिलगिलः, तिमीनां गिलगिल इति विग्रहः । संबन्धसामान्ये षष्ठी । तिमिषु गिलगिल इति निर्धारणसप्तमी वा । 'संज्ञाया'मिति सप्तमीसमासः । उष्णभद्रयोः करणे इति । मुम्वाच्य इत्यर्थः । उष्णङ्करणं, भद्रङ्करणमिति षष्ठीसमासः । रात्रेः कृति । अस्य उत्तरपदाधिकारस्थत्वेन 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहण'मिति तु इह न भवति । कृतः धातुप्रकृतिकत्वेन रात्रेः कृतोऽसंभवात्तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्य आह—कृदन्ते परे इति । रात्रेर्मुम्वा स्यादित्यर्थः । रात्रिंचरः, रात्रिचर इति । सुप्युपपदे चरेष्टः, उपपदसमासः, सुब्लुकि पक्षे मुम् । रात्रिंमटः रात्र्यट इति । सुप्युपपदे मूलविभुजादित्वात्कः । उपपदसमासः । सुब्लुक् पक्षे मुम् । ननु 'रात्रिंमन्यः' इत्यत्रापि मुम्विकल्पः स्यादित्यत आह—अखिदर्थमिति । खिति त्विति । खिति तु इमं मुम्विकल्पं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन 'अरुर्द्विषदजन्तस्ये'ति नित्यमेव मुमो विधानं कृदधिकारे वक्ष्यत इत्यर्थः । रात्रिंमन्य इति । 'आत्ममाने खश्चे'ति खश् । खशः शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात्तस्मिन्परे 'दिवादिभ्यः श्यन्' इति श्यनि खित्त्वान्नित्यं मुमिति भावः । सहस्य सः । उत्तरपदे इति । शेषपूरणेनोक्तमिदम् । सहेत्यस्य स इत्यादेशः स्यादुत्तरपदे इत्यर्थः । 'वोपसर्जनस्ये'त्यस्यापवादः । सपलाशमिति । 'तेन सहे'ति बहुव्रीहिः । वनविशेषस्य संज्ञेयम् । सहयुध्वेति । 'सहे चे'ति क्वनिप् । असंज्ञात्वान्न समावः । ग्रन्थान्ताधिके च । ग्रन्थान्तश्च अधिकश्चेति

शे.] श्चेति विचारे सापेक्षत्वान्नेति भाष्योक्त्या च्वेः प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमुत्पत्तिरित्यर्थलाभेन तद्देव ततः पूर्वं डाचः प्राप्तेः । न हि तदा मुमः प्राप्तिः, उत्तरपदपरत्वाऽभावात् । ध्यन्तेऽपि समासप्रवृत्तिकाल एव डचः प्रवृत्तिरित्याहुः । धेनुंभव्येति । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । अतो भव्यस्य परनिपातः । लोके पृणातीति विग्रहे कर्मण्यण् स्यादत आह—मूलेति । रात्रेः कृति । अत्र प्रकरणे

ज्योतिषमधीते । सद्रोणा खारी । **द्वितीये चानुपाख्ये** ।६।३।८०। अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्षसीका निशा । राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयाऽनुमीयते । **समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु** ।६।३।८४। समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्धादिषु । अनु भ्राता सगर्भ्यः । अनु सखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्यः । 'तत्र भव' इत्यर्थे 'सगर्भसयूथसनुताद्यत्' । अमूर्धादिषु किम् ? । समानमूर्धा । समानप्रभृतयः । समानोदर्काः । **समानस्येति योगो विभज्यते** । तेन सपक्षः साधर्म्यं सजातीयमित्यादि सिद्धमिति–काशिका । अथवा सहशब्दः सदृशवचनोऽप्यस्ति । सदृशः सख्या ससखीति यथा । तेनाऽयमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः । समानः पक्षोऽस्येत्यादि । **ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु** ।६।३।८५। एषु द्वादशसूत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपद इत्यादि ।

त.] क्वनिप् । स्त्रियामपि 'वनो न हशः' इति निषेधान्ङीन्रौ न । **समुहूर्तमिति** । अन्तवचनेऽव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाऽकाले' इत्यत्र कालपर्युदासादप्राप्ते सभावे ग्रन्थान्तग्रहणम् । **द्वितीये** । 'अप्रधानो यः स द्वितीयः' इति लोकप्रसिद्धम् । उपाख्यं=प्रत्यक्षं, तद्भिन्नमनुमेयं । तदाह—**अनुमेये इति** । **सराक्षसीकेति** । 'नद्यृतश्चे'ति कप् । **योगो विभज्यत इति** । एतदर्थमेव च्छान्दसमपि 'समानस्यच्छन्दसी'ति सूत्रमिहोपन्यस्तमिति भावः । **बहुव्रीहिरिति** । तेन 'वोपसर्जनस्ये'ति सहस्य सभावः प्राप्नोतीति भावः । **सज्योतिरिति** । समानं ज्योतिर-

---

बा.] समाहारद्वन्द्वः । **अनयोरर्थयोरिति** । 'विद्यमानस्ये'ति शेषः । **समुहूर्तमिति** । मुहूर्तविधिपरग्रन्थपर्यन्तं ज्योतिःशास्त्रमधीत इत्यर्थः । अन्तवचनेऽव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाऽकाले' इत्यत्र कालपर्युदासादप्राप्ते सभावे ग्रन्थान्तग्रहणम् । **सद्रोणा खारीति** । द्रोणपरिमाणादधिकेत्यर्थः । मयूरव्यंसकादित्वात्सहशब्दस्याधिकवाचिनः समासः, सभावश्च । **द्वितीये चानुपाख्ये** । अप्रधानेऽसहाये द्वितीयशब्दो लाक्षणिकः । उपाख्यायते प्रतीयते उपलभ्यते इत्युपाख्यं=प्रत्यक्षम् । तदन्यदनुपाख्यम् । अनुमेयमिति यावत् । तदाह—**अनुमेय इति** । सहायवाचिन्युत्तरपदे परत इत्यर्थः । **सराक्षसीकेति** । 'तेन सहे'ति बहुव्रीहिः । 'नद्यृतश्चे'ति कप् । अनुमेयराक्षसीसहिता निशेत्यर्थः । तदाह—**राक्षसी साक्षादिति** । **समानस्य** । **न तु मूर्धादिष्विति** । मूर्धन्, प्रभृति, उदर्क–एषु परेषु नेत्यर्थः । **सगर्भ्य इति** । समाने गर्भे भव इत्यर्थः । **सयूथ्य इति** । समाने यूथे भव इत्यर्थः । **सनुत्य इति** । समाने नुते भव इत्यर्थः । सर्वत्र 'तद्धितार्थ' इति समासे समानस्य सभावः । **समानमूर्धेति** । समानो मूर्धा यस्येति विग्रहः । **समानप्रभृतय इति** । समानः प्रभृतिराद्यवयवो येषामिति विग्रहः । **समानोदर्का इति** । समान उदर्को येषामिति विग्रहः । तैत्तिरीये 'सजूर्ऋतुभिः, सजूर्विधाभिः, सजूर्वसुभिः, सजूरुद्रैः, सजूरादित्यैः, सजूर्विश्वैर्देवैः, सजूर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यु सादयतामिह त्वा' इति मन्त्राः संसृष्टाः पञ्च पठिताः । पञ्चस्वपि मन्त्रेषु सजूर्ऋतुभिः, सजूर्विधाभिरित्ययम् आद्यवयवः, सजूर्देवैर्वयोनाधैरित्यन्तावयवश्च समानः, सजूर्वसुभिरित्यादिपञ्चानामेकैकस्य क्रमेणैकैकस्मिन्मन्त्रे मध्ये निवेश इति याज्ञिकमर्यादा । ननु लोके सपक्षादिशब्देषु कथं समानस्य सभाव इत्यत आह-**योगो विभज्यत इति** । तथा च 'समानस्य सः स्या'दिति वाक्यान्तरं संपद्यते । तत्र छन्दसीत्यभावाल्लोकेऽपि क्वचिद्भवतीति लभ्यत इति भावः ।

सपक्ष इति । समानः पक्षो यस्येति विग्रहः । **साधर्म्यमिति** । समानो धर्मो यस्य स सधर्मा । समानस्य सभावः । तस्य भावः साधर्म्यम् । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । **सजातीयमिति** । समाना जातिर्यस्येति विग्रहः । समानस्य सभावः । 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनी'ति च्छः । **इत्यादीति** । 'सग्राम' इत्यादिसङ्ग्रहः । योगविभागस्य भाष्याऽदृष्टत्वाद्युक्त्यन्तरमाह—**अथवेति** । **तेनेति** । तेन=सदृशवचनेन सहशब्देन बहुव्रीहिरित्यन्वयः । तथा च 'वोपसर्जनस्ये'ति सहस्य सभाव इति भावः । ननु तर्हि समानः पक्षो यस्येति कथं विग्रहः, सहशब्दस्यैव विग्रहे प्रवेशौचित्यादित्यत आह—**अस्वपद इति** । वृत्तावेव सहशब्दः सदृशवचन इति भावः । **ज्योतिर्जनपद** ।

शे.] तदन्तविध्यभावेऽपि रात्रेः कृतोऽसम्भवात्कृदन्त इत्यर्थः । **नित्यमेवेति** । स्पष्टं चेदमत्र भाष्ये । **रात्रिमन्य इति** । 'आत्ममाने'इति खश् । श्यन् । **सहस्य** । सादेशो निपातनादुदात्त इति भाष्यम् । **सहयुध्वेति** । 'सहे च' इति क्वनिप्युपपदसमासः । **समुहूर्तमिति** । अन्तवचनेऽव्ययीभावः । मुहूर्तादिशब्दानां कालवाचिनामेव तत्प्रतिपादके ग्रन्थे कालत्वारोपेण प्रवृत्तेः 'अव्ययीभावे च' इत्यनेन न सः, 'अकाल'इति निषेधात् । **ज्यौतिषमिति** [–पाठे] । ज्योतिष इदमित्यर्थः । **द्वितीये चानु** । उपाख्यं=प्रत्यक्षं, तद्भिन्नेऽनुमेये सहायवाचिनि उत्तरपदे इत्यर्थः । अप्रधाने सहाये द्वितीयशब्दे इति हरदत्तः । **सराक्षसीकेति**—बहुव्रीहिः । 'नद्यृतश्च' इति कप् । **योगो विभज्यते इति** । छान्दसमपीदमेतदर्थमेवात्रोपन्यस्तम् । विभक्ते वोपसर्जनस्येत्यतो वेत्यनुवृत्त्या व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् समानजातीयाद्यपीत्याहुः । योगविभागस्य भाष्यानुक्तत्वादाह–**अथ वेति** । **सदृशवचन इति** ।

चरणे ब्रह्मचारिणि ।६।३।८६। ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने । चरणः-शाखा । ब्रह्म-वेदः, तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म, तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानः सः-सब्रह्मचारी । **तीर्थे ये** ।६।३।८७। तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात् । सतीर्थ्यः-एकगुरुकः । 'समानतीर्थे वासी'ति यत्प्रत्ययः । **विभाषोदरे** ।६।३।८८। यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । सोदर्यः । समानोदर्यः । **दृग्दृशवतुषु** ।६।३।८९। सदृक् । सदृशः । *दृक्षे चेति वक्तव्यम् । सदृक्षः ।वतुरुत्तरार्थः। **इदङ्किमोरीश्की**

त.] स्येति बहुव्रीहिः । यस्मिन्ज्योतिषि आदित्ये नक्षत्रे वा संजातं तदस्तमयपर्यन्तमनुवर्तमानमाशौचं सज्योतिरित्युच्यते । इह 'समानमध्यमध्यमवीराश्चे'ति प्रतिपदोक्त एव समासो न गृह्यते, 'सरूपाणामेकशेषः' इति लिङ्गात् । किंतु बहुव्रीहिरपी'ति हरदत्तः । **ब्रह्मचारीति** । 'व्रते' इति णिनिः । **सब्रह्मचारीति** । समानो ब्रह्मचारीत्यर्थः । ब्रह्मचारिणश्च समानत्वं-ब्रह्मणः समानत्वात् । ततश्च 'समाने ब्रह्मणि व्रतचारी'ति फलितोऽर्थः । **तीर्थे ये** । अकारो न विवक्षितः । 'प्रत्यये' इति विशेष्यं तु व्याख्यानाल्लभ्यते । तेन 'यस्मिन्विधि'रिति तदादिविधिरित्याह-**यादौ प्रत्यय इति** । **विवक्षित इति** । उत्तरपदमात्रनिमित्तः समासोऽन्तरङ्गः, समासप्रकृतिकसुबन्तात्तु यत्प्रत्ययः, अतस्तस्य परत्वं न संभवतीत्याशयेनेदमुक्तम् । **सोदर्य इति** । 'समानोदरे शयितः' इत्यर्थे प्रत्ययात्प्रा-

बा.] अच्छन्दोऽर्थं वचनमिदम् । **सज्योतिरिति** । समानं ज्योतिर्यस्येति विग्रहः । **एवं सजनपद इत्यादीति** । सरात्रिः, सनाभिः, सनामा, सगोत्रः, सरूपः, सस्थानः, सवर्णः, सवयाः, सवचनः, सबन्धुः । **चरणे ब्रह्मचारिणि** । समानस्येति स इति चानुवर्तते । 'उत्तरपदे' इत्यधिकृतम् । तदाह—**ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्यादिति** । 'चरणे' इति सप्तमी समानस्येत्यत्राऽन्वेति । चरणे विद्यमानस्येत्यर्थः । फलितमाह— **चरणे समानत्वेन गम्यमाने इति** । तत्र चरणपदं व्याचष्टे—**चरणः शाखेति** । वैदिकप्रसिद्धिरेवात्र मूलम् । ब्रह्मचारिपदं निर्वक्तुमाह—**ब्रह्म वेद इति** । 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्मे'त्यमरः । **तच्चरणार्थमिति** । तस्य=वेदस्य, चरणम्=अध्ययनं तच्चरणं, व्रतमपि ब्रह्मशब्देन विवक्षितमित्यर्थः । 'गौण्या वृत्त्ये'ति शेषः । **तच्चरतीति** । तद्व्रतं चरति=अनुतिष्ठतीत्यर्थे ब्रह्मचारिशब्द इत्यर्थः । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । **समानस्य स इति** । 'समानो ब्रह्मचारी'ति कर्मधारये सति प्रकृतसूत्रेण समानस्य सभावे सति 'सब्रह्मचारी'ति रूपमित्यर्थः । समानत्वं च वेदद्वारा बोध्यम् । तथाच समानवेदाध्ययनार्थं व्रतचारीति फलितोऽर्थः । भाष्ये तु समाने ब्रह्मणि व्रतं चरतीत्यर्थे चरेर्णिनिर्व्रतशब्दस्य लोपश्चाऽत्र निपात्यत इत्युक्तम् । **तीर्थे ये** । यशब्दादकारान्तात्सप्तम्येकवचनम्, अकारो न विवक्षितः, प्रत्यय इति विशेष्यमध्याहार्यम् । 'यस्मिन् विधि'रिति तदादिविधिः । तदाह—**यादौ प्रत्यये इति** । नाऽत्र यप्रत्ययान्ते तीर्थशब्दे परे इति व्याख्यातुं शक्यते, 'समानतीर्थे वासी'ति समानतीर्थशब्दात्कृतसमासादेव वासीति तद्धितार्थे यप्रत्ययविधानात् । स च यप्रत्ययोऽन्तरङ्गे सभावे कृते एव भवति । 'समर्थानां प्रथमाद्वे'ति सूत्रेण परिनिष्ठितादेव तद्धितोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्कृतेऽपि सभावे एकदेशविकृतन्यायेन भूतपूर्वगत्या वा समानतीर्थशब्दसत्त्वात् । अतो यप्रत्ययपरकत्वं समानशब्दस्य कथमित्यत आह—**विवक्षिते इति** । **सतीर्थ्य इति** । समाने तीर्थे वासीत्यर्थः । अत्र सामीप्ये सप्तमी । समानशब्दस्त्वेकपर्यायः । तीर्थशब्दो गुरौ, तदाह—**एकगुरुक इति** । तद्धितार्थे समासप्रवृत्तये तद्धितं दर्शयति—**समानेति** । 'निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ' इत्यमरः । **विभाषोदरे** । उदरशब्दे परे समानस्य सभावो वा स्यादित्यर्थः । **इत्येवेति** । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । **दृग्दृशवतुषु** । 'समानस्य स' इति शेषः । **सदृक् सदृश इति** । समानो दृश्यते इत्यर्थे 'समानाऽन्ययोश्चे'ति दृशेः क्विन्, कञ् च । **दृक्षे चेति** । 'समानस्य सत्व'मिति शेषः । **सदृक्ष इति** । क्सोऽपि वाच्यः' इति दृशेः क्सः । **वतुरुत्तरार्थ इति** ।

शे.] अयं वृत्तिविषय एव, तदाह-**तेनायमस्वपदेति** । तेन=सहशब्देन समासे, अयं=वक्ष्यमाण इत्यर्थः । 'वोपसर्जनस्य' इति सादेशः । अत एव 'विभाषोदरे' इति चरितार्थम् । अन्यथा कर्मधारये सोदरसमानोदराभ्यां सपक्षादिवद्योगविभागेन सिद्धाभ्यां ययतोः रूपद्वयसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । सदृशार्थकसहशब्दस्य तु तत्र सादेशो दुर्लभः । अत्र पक्षे समानशब्देन समासे समानजातीयाद्येवेत्याहुः । **ब्रह्मचारीति** । 'व्रते' इति 'सुप्यजातौ' इति वा णिनिः । **समानः स इति** । तस्य समानत्वं वेदस्य व्रतस्य वा समानत्वात् । तस्य तत्त्वं चाऽध्येतृभेदाद्वेदभेदं व्रतभेदं वा परिकल्प्य बोद्धव्यम् । तेन समानवेदाध्ययननिमित्तंब्रह्मचारीत्यर्थः । समानं ब्रह्म वेदाध्ययनार्थं व्रतं चरतीत्यर्थो भाष्याल्लभ्यते । **तीर्थे ये** । अकारोऽत्र विवक्षितः । यशब्दे विवक्षिते इत्यर्थः । निरनुबन्धकपरिभाषा तु नात्र, तीर्थान्तान्निरनुबन्धकस्याऽसम्भवात् । स च प्रत्यय एव सम्भवतीति ध्वनयन्नाह-**यादाविति** । **समानतीर्थे इति** । सादेशोऽप्येकदेशविकृतन्यायेन समानतीर्थशब्दत्वम् । एवञ्च सतिशिष्टत्वात्स्वर एवोदाहरणे । एतदर्थमेव 'विवक्षित' इति व्याख्यातम् । **विभाषोद** ।अत्र ये इत्यनुवर्तते । विवक्षितसप्तमीत्वादत्रापि सतिशिष्टतया प्रत्ययस्वर एव । अन्यथा

।६।३।९०। इदङ्किमोरीश्की ।६।३।९०। दृग्दृशवतुषु इदम ईश्, किमः की स्यात् । ईदृक् । ईदृशः । कीदृक् । कीदृशः । वतूदाहरणं वक्ष्यते । ❀ दृक्षे च । ईदृक्षः । कीदृक्षः । 'आ सर्वनाम्नः' । ❀ दृक्षे च । तादृक् । तादृशः । तावान् । तादृक्षः । दीर्घः । सत्वोत्वे । अमूदृशः । अमूदृक् । अमूदृक्षः । समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ।८।३।८०। अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिषङ्गः । समासे किम् ? । अङ्गुलेः सङ्गः । भीरोः स्थानम् ।८।३।८१। भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । भीरुष्ठानम् । असमासे तु-भीरोः स्थानम् । ज्योतिरायुषः स्तोमः ।८।३।८३। आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । ज्योतिःष्टोमः । आयुःष्टोमः । समासे किम् ? । ज्योतिषः स्तोमः । सुषामादिषु च ।८।३।९८। सस्य मूर्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा । सुषन्धिः । एति संज्ञायामगात् ।८।३।९९। सस्य मूर्धन्यः । हरिषेणः । एति किम् ? । हरिसक्थम् । संज्ञायां किम् ? । पृथुसेनः । अगकारात्किम् ? । विष्वक्सेनः । इण्कोरित्येव । सर्वसेनः । नक्षत्राद्वा ।८।३।१००। एति सस्य संज्ञायामगकारान्मूर्धन्यो वा । रोहिणीषेणः । रोहिणीसेनः । अगकारात्किम् ? । शतभिषक्सेनः । आकृतिगणोऽयम् । अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ।६।३।९९। अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अन्यदीयः । अषष्ठीत्यादि किम् ? । अन्यस्याऽन्येन वाऽऽशीः-अन्याशीः । ❀कारके छे च नायं निषेधः । अन्यस्य कारकः, अन्यत्का-

---

त.] कसमानस्य सभावे कृते 'सोदराद्यः' इति यः । सभावाऽभावपक्षे तु 'समानोदरे शयित ओ चोदात्तः' इति यति 'समानोदर्यः' । सदृक्सदृश इति । 'समानान्ययोश्चेति वक्तव्य'मिति दृशेः क्विन्कञौ । दीर्घ इति । अदस आत्वे कृते सवर्णदीर्घ इत्यर्थः । एतच्च पूर्वोत्तरोदाहरणाऽन्वयि । भीरोः स्थानमिति । विसर्जनीयव्यवधानेऽपि षत्वप्राप्तिरस्ति । ज्योतिषः स्तोम इति । इह 'ज्योतिः स्तोमोऽय'मिति प्रत्युदाहर्तुमुचितम् । एति संज्ञायामिति । सुषामाद्यन्तर्गणसूत्रमेतत् । एवं 'नक्षत्राद्वा' इत्यपि । विष्वक्सेन इति । चर्त्वस्याऽसिद्धत्वाद्गकारेण व्यवधानमस्तीति भावः । अषष्ठ्य । अन्यदाशीरित्यादयः कर्मधारयाः । नायं निषेध इति । एतच्च 'अषष्ठी-

---

वा.] यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुपः समानशब्दादसंभवादिति भावः । इदंकिमोरीश्की । 'ईश्' 'की' ति द्वे पदे । ईदृक् ईदृश इति । 'इदमिव दृश्यते' इत्यर्थे त्यदादिषु दृशेः क्विन्कञौ । ईशः शित्त्वं सर्वादेशत्वाय । वक्ष्यत इति । तद्धितप्रकरणे इयानित्युदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । दृक्षे चेति । इदंकिमोरीश्की वक्तव्यौ' इति शेषः । आ सर्वनाम्न इति । 'आ' इति लुप्तप्रथमाकम् । तादृक् तादृश इति । तदिव दृश्यत इत्यर्थे 'त्यदादिषु दृशः' इति क्विन्कञौ । तदो दकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घः । तावानिति । तत्परिमाणमस्येति विग्रहे 'यत्तदेतेभ्य' इति वतुप् । तादृक्ष इति । तदिव दृश्यते इति विग्रहः । अमूदृगित्यत्र प्रक्रियां दर्शयति—दीर्घ इति । अदस आत्वे कृते सवर्णदीर्घः । तत ऊत्वमत्वे इत्यर्थः । 'अः से'रिति व्याख्यानेऽपि अकारेण आकारस्यापि ग्रहणादूत्वमत्वे । समासेऽङ्गुलेः सङ्गः । भीरोः स्थानम् । ज्योतिरायुषः स्तोमः । अत्र त्रिसूत्र्याम्-अङ्गुलेः सङ्गः, भीरोः स्थानं, ज्योतिषः स्तोमः, आयुषः स्तोम इत्याद्यर्थे प्रत्यासत्त्या तयोः पदयोः समासे सति उत्तरपदस्थस्य सस्य ष इत्यर्थः । तद्ध्वनयन् प्रत्युदाहरति—अङ्गुलेः सङ्ग इत्यादि । नेह 'इण्को'रित्यनुवर्तते, व्याख्यानात् । सुषामादिषु च । स्पष्टम् । एति संज्ञायामगात् । एकारे परे सस्य षः स्यादित्यर्थः । नक्षत्राद्वा । स्पष्टम् । अषष्ठ्यतृतीयास्थस्य । अषष्ठ्यामतृतीयायां च परतस्तिष्ठतीति अषष्ठ्यतृतीयास्थः, तस्य । अषष्ठीतृतीयान्तस्येत्यर्थः । 'अषष्ठीतृतीयास्थस्ये'त्येव सिद्धे नञ्द्वयोपादानं स्पष्टार्थम् । आशीरादिष्विति । आशीः, आशा, आस्था, आस्थित, उत्सुक, ऊति, कारक, राग, छ-इत्येतेषु इत्यर्थः । दुकि ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्तावयवः । अन्यदाशीरित्यादयः कर्मधारयाः । नायं निषेध

दी.] सादेशस्वरः स्यात् । तत्र सादेशपक्षे-'सोदराद्यः=समानोदरे शयित इत्यर्थे प्रथमोच्चारिताद्यो भवति स च सोदरात्पर' इति तदर्थः । सादेशाऽभावे तु 'समानोदरे शयितः' इति यत् । सोदरोपीति प्रयोगस्तु- समानमुदरं यस्येत्यर्थे अथवेत्याद्युक्तरीत्या सपक्षवत्सभावे बोद्धव्यः । 'वोपसर्जनस्य' इति विकल्पात् यत्र भ्राता सहोदर इत्यपि सिद्धम् । दृक्षे इति । सदृक्षास इति भाष्योदाहरणादस्य च्छान्दसत्वेऽपि सन्दर्भशुद्धयर्थमिहोपन्यासः । 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च' 'समानान्ययोश्च' 'दृशेश्चे'ति कञ्क्विन्क्सः । दीर्घ इति । अन्त्यस्याऽऽत्वे कृते सवर्णदीर्घ इत्यर्थः । इदं पूर्वपरान्वयि । अमूदृगिति । अः सेरिति व्याख्यानेऽप्येवमेव । अकारेणाऽऽकारस्यापि ग्रहणात् । समासेऽङ्गुलेः सङ्गः, भीरोः स्थानं, ज्योतिषः स्तोमः, आयुषः स्तोम इत्याद्यर्थे प्रत्यासत्त्या तयोः पदयोः समासे सस्य ष इत्यर्थः । तद्ध्वनयन् प्रत्युदाहरति—ज्योतिषः स्तोम इति । एवं हि सङ्ग

रकः । अन्यस्यायमन्यदीयः । गहादेराकृतिगणत्वाच्छः । **अर्थे विभाषा** ।६।३।१००। अन्यदर्थः । अन्यार्थः । **कोः कत्तत्पुरुषेऽचि** ।६।३।१०१। अजादावुत्तरपदे । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः । कदन्नम् । तत्पुरुषे किम् ? । कूष्ट्री राजा । ॐ **त्रौ च** । कुत्सितास्त्रयः कत्रयः । **रथवदयोश्च** ।६।३।१०२। कद्रथः । कद्वदः । **तृणे च जातौ** ।६।३।१०३। कत्तृणम् । **का पथ्यक्षयोः** ।६।३।१०४। कापथम् । काऽक्षः । अक्षशब्देन तत्पुरुषोऽक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा । **ईषदर्थे** ।६।३।१०५। ईषज्जलं काजलम् । अजादावपि परत्वात्कादेशः । काऽम्लः । **विभाषा पुरुषे** ।६।३।१०६। कापुरुषः । कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव । ईषत्पुरुषः कापुरुषः । **कवं चोष्णे** ।६।३।१०७। उष्णशब्दे उत्तरपदे [कोः] कवं का च वा स्यात् । कवोष्णम् । कोष्णम् । कदुष्णम् । **पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्** ।६।३ १०९। पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः । पृषत उदरं पृषोदरम् । तलोपः । वारिवाहको बलाहकः । पूर्वपदस्य बः, उत्तरपदादेश्च

त.] तृतीयास्थस्ये'त्येव सिद्धे निषेधाऽनित्यत्वज्ञापनार्थाद्विर्नञ उपादानाल्लभ्यत इत्याहुः । **त्रौ चेति** । अनजाद्यर्थमिदं वार्तिकं, 'कन्थादिभ्यो ढकञि'ति निर्देशेनैव सिद्धम् । **कापथमिति** । कुत्सितः पन्थाः । 'ऋक्पूरब्धू'रिति समासान्तः । 'पथः सङ्ख्याव्ययादेः' इति नपुंसकत्वम् । **अप्राप्तविभाषेति** । 'ईषदर्थे' इत्यस्याननुवृत्तेरिति भावः ।

पृषोदर । प्रकाराणीति । आदिशब्दो हि न व्यवस्थावचनः, यथोपदिष्टपदानर्थक्यादिति भावः । **शिष्टैरिति** । अध्याहारलभ्यमिदम् । 'यथोपदिष्ट'मित्यत्र यथार्थेऽव्ययीभावः । उपदिशिश्चोच्चारणक्रियः । 'यानि यानि शिष्टैरुपदिष्टानि' इत्यर्थः । एवं स्थिते फलितमाह-**यथोच्चारितानि तथैवेति** । समासयदविषयकमिदम्, उत्तरपदाधि-

---

बा.] इति । 'अषष्ठ्यतृतीयास्थस्ये'ति निषेधः कारकच्छयोर्नास्तीत्यर्थः । भाष्योक्तमिदम् । **अर्थे विभाषा** । 'अन्यस्य दु'गिति शेषः । **कोः कत्तत्पुरुषेऽचि** । 'क'दिति च्छेदः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे-**अजादावुत्तरपदे इति** । **कदश्वः कदन्नमिति** । 'कुगती'ति समासः । **कूष्ट्रो राजेति** । कुत्सित उष्ट्रो यस्येति बहुव्रीहित्वान्न कदादेशः । **त्रौ चेति** । त्रिशब्दे परे कदादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । उत्तरपदस्याऽजादित्वाऽभावाद्वचनम् । **रथवदयोश्च** । 'कोः कत्तत्पुरुषे' इति शेषः । **कद्रथः कद्वद इति** । 'कुगती'ति समासः । वदतीति वदः । कुत्सितो वदः कद्वदः । **तृणे च जातौ** । तृणशब्दे कोः कत्स्याज्जातौ वाच्यायाम् । **कत्तृणमिति** । तृणजातिविशेषोऽयम् । 'अस्त्री कुशं कुशो दर्भः पवित्रमथः कत्तृण'मित्यमरः । **का पथ्यक्षयोः** । पथिन्, अक्ष-अनयोः परतः कोः 'का' इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । **कापथमिति** । कुत्सितः पन्था इति विग्रहः । 'कुगती'ति समासः । 'ऋक्पू'रित्यप्रत्ययः । 'पथः सङ्ख्याव्ययादे'रिति नपुंसकत्वम् । '**कापथ**' इति पाठे तु बहुव्रीहिः । काऽक्षशब्दे समासं दर्शयति—**अक्षशब्देन तत्पुरुष इति** । कुत्सितमक्षमिन्द्रियमिति विग्रहे 'कुगती'ति समास इत्यर्थः । **अक्षिशब्देनेति** । कुत्सिते अक्षिणी यस्येति विग्रहे 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो'रिति षजित्यर्थः । **ईषदर्थे** । ईषदर्थे विद्यमानस्य कोः 'का' इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । **काजलमिति** । ईषत्-जलमिति विग्रहे 'कुगतीति समासः । नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहप्रदर्शनम् । कुत्सित अम्लः काम्ल इत्यत्र 'कोः कत्तत्पुरुषेऽची'ति कदादेशमाशङ्क्याह—**अजादावपीति** । **विभाषा पुरुषे** । 'कोः का इत्यादेश' इति शेषः । **अप्राप्तविभाषेति** । ननु कोरीषदर्थकत्वे सति 'ईषदर्थे' इति नित्ये कादेशे प्राप्ते विकल्पसंभव इत्यत आह-**ईषदर्थे हीति** । वृत्त्यनुसारेणेदमुक्तं, पूर्वविप्रतिषेधस्य भाष्यानुक्तत्वात् । **कवं चोष्णे** । **कवं का च वेति** । विभाषेत्यनुवृत्तेरिति भावः । उभयाऽभावे कदादेशः । तथा च रूपत्रयम् । तदाह-**कोष्णं कवोष्णं कदुष्णमिति** । **पृषोदरादीनि** । आदिशब्दो न प्रभृतिवाची, गणपाठे पृषोदरादिपाठस्याऽदर्शनाद्यथोपदिष्टपदस्य वैयर्थ्याच्च । किंतु प्रकारवाची । तदाह—**पृषोदरप्रकाराणीति** । प्रकारः-सादृश्यं, तच्च शास्त्रोक्तलोपागमादेशादिरहितत्वेन बोध्यम् । व्याकरणशास्त्राऽगृहीतानीति यावत् । उपपूर्वको दिशिरुच्चारणार्थः । भावे क्तः । उपदिष्टमुपदेशः-उच्चारणं, तदनतिक्रम्य यथोपदिष्टम् । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः । शिष्टैरित्यध्याहार्यम् । तथा च फलितमाह-**शिष्टैर्यथोच्चारितानीति** । शिष्टास्तु शब्दतत्त्वसाक्षात्कारवन्तो योगिन इति

शे.] इत्यादिप्रथमानिर्देश आजसो भवति । अयम् = सुपामादिः, आकृतिगण इत्यर्थः । तेनैतयोर्गणसूत्रत्वमिति सूचितम् । **अषष्ठ्यतृतीयेति** । नञ्द्वयोपादानं स्पष्टार्थम् । कूष्ट्रे बहुव्रीहिः । इदमेव तत्पुरुषग्रहणमत्र प्रकरणेऽप्रतिपदोक्तसमासस्यापि ग्रहणं ज्ञापयति । तद्वक्ष्यति--अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वेति । कापथे 'कुगति' इति समासः, 'ऋक्पूः' इत्यः, 'पथः संख्या' इति नपुंसकत्वम् ।अनीपदर्थमिदम् । **पूर्वविप्रषेधादिति** । भाष्यानुक्तमपि वृत्तिप्रामाण्यादादृतम् । **पृषोदरा** । आदिशब्दः प्रकारे । यथोपदिष्टमित्युक्तेः । उपदिष्टमिति कर्मणि क्तः । उपदेशः=उच्चारणम्, तस्य कर्त्राकाङ्क्षायां शिष्टैरित्यध्याहारलभ्यम् । शिष्टाश्च शब्दतत्त्वसाक्षात्कारवन्तो योगिन इति भाष्ये स्पष्टम् । उत्तरपदाधिकारस्समासविषयमिदम् । संज्ञासिद्धयोर्दृष्टान्तार्थमुपादानम् । यथा

लत्वम् । ॐ भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् । गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् । ॐ दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा । दक्षिणतारम् । दक्षिणतीरम् । उत्तरतारम् । उत्तरतीरम् । ॐ दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च । दुःखेन दाश्यते दूडाशः । दुःखेन नाश्यते दूणाशः । दुःखेन दभ्यते दूडभः । खल्त्रिभ्यः । दम्भेर्नलोपो निपात्यते । दुःखेन ध्यायतीति दूढ्यः । 'आतश्चे'-इति कः । ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति बृसी । ब्रुवच्छब्दस्य 'बृ' आदेशः, सदेरधिकरणे डट् । आकृतिगणोऽयम् । संहितायाम् ।६।३।११४। अधिकारोऽयम् । कर्णे लक्षणस्याऽऽविष्टाऽष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्र-

त.] कारात् । निरुक्तादिशास्त्रसिद्धानामसमासपदानाम् 'उणादयो बहुल'मित्येव सिद्धेश्च । यद्यपि समासविषयकमेवेति नियमो न युज्यते, हंससिंहशब्दयोरपि प्राचां कारिकायामुदाहृतत्वात्, तथापि तत्कारिकायां यथाशब्दाध्याहारेण दृष्टान्तप्रदर्शनार्थं तयोरुपन्यासः कृतो न तु प्रकृतसूत्रोदाहरणत्वेनेति नियमोक्तिः सम्यगेवेत्याहुः । **वर्णागमा-दिति** । हन्तेः पचाद्यचि सगागमः । **विपर्ययादिति** । हिंसेस्तु पचाद्यचि हकारसकारयोः स्थानव्यत्ययः । **दिक्शब्देभ्य इति** । वार्तिकमिदम् । 'दुरो दाशनाशे'त्यप्येवम् । **खल्त्रिभ्य इति** । दाशनाशदभेति त्रयोऽपि 'ईषद्दुःसुषु' इति खल्प्रत्ययान्ता इत्यर्थः । **बृसीति** । 'मुनीनामासनं बृसी' । **आकृतिगणोऽयमिति** । तेन-'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुंकाममनसोरपि । समो वा हिततयोर्मांसस्य पचि युड्घञोः ।' इत्यपि सङ्गृहीतम् । कृत्यान्ते उत्तरपदे अवश्यमः अन्तं पुमान्लुम्पेत् । अवश्यगन्तव्यः । अवश्यसेव्यः । तथा तुमः काममनसोः परतोऽन्तं लुम्पेत् । गन्तुकामः । गन्तुमनाः । समो हिततयोरन्तं वा लुम्पेत् । सहितः संहितः । सततः संततः । युट् घञ्, एतत्परो यः पचधातुस्तस्मिन्परे मांसस्याऽन्तं लुम्पेत् । मांस्पचनम् । मांस्पाकः । इह संयोगान्तलोपोऽपि शिष्टोच्चारणान्नेति बोध्यम् । **संहितायाम्** । तेन 'द्विगुणाकर्णः'इत्यादाववग्रहे दीर्घो न भवतीति सूत्राशयमुत्प्रेक्षयन्ति ।

वा] भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । **तलोप इति** । षष्ठीसमासे सुब्लुकि तलोपे 'आद्गुणः' इति भावः । **पूर्वपदस्येति** । 'वारिवाहक'शब्दे वारिशब्दस्य पूर्वपदस्य बकारः सर्वादेशः । वाहकशब्द उत्तरपदं, तदादेर्वकारस्य लकारादेश इत्यर्थः । **भवेद्वर्णागमाद्धंस इति** । हसधातोः पचाद्यचि अनुस्वारागमे 'हंस' इति रूपमित्यर्थः । हनधातोरचि सगागमे 'नश्चाऽपदान्तस्ये'त्यनुस्वार इत्यन्ये । **सिंहो वर्णविपर्ययादिति** । 'हिसि हिंसाया'मित्यतः पचाद्यचि इदित्त्वान्नुम् । 'नश्चे'त्यनुस्वारः । हकारस्य सकारः, सकारस्य हकारश्च । सिंह इति रूपमित्यर्थः । यद्यपि हंस-सिंहयोरुणादौ व्युत्पत्तिरुक्ता तथाप्युणादिसूत्राणां शाकटायनप्रणीतत्वेन शास्त्रान्तरत्वादिह व्युत्पादनं न दोष इत्याहुः । **गूढोत्मा वर्णविकृतेरिति** । गूढ आत्मा यस्येति बहुव्रीहावुत्तरपदादेराकारस्य उकारे आद्गुणे रूपमिति भावः । **वर्णनाशात्पृषोदरमिति** । पृषत्--उदरमित्यत्र तकारलोपे सति आद्गुणे पृषोदरमिति भवतीत्यर्थः । **दिक्छब्दे-भ्यस्तीरस्येति** । वार्तिकमिदम् । **दुरो दाशेति** । इदमपि वार्तिकम् । दुरित्यस्य दाश, नाश, दभ, ध्य— इत्येतेषु परेषु उत्वम्, उत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यमित्यर्थः । **दूडाश इति** । दुर्--दाश इति स्थिते रेफस्य उत्वे सवर्णदीर्घः । दाशेर्दकारस्य ष्टुत्वेन डकारः । **दूणाश इति** । दुर्–नाश इति स्थिते रेफस्य उत्व सवर्णदीर्घः । नाशेर्नकारस्य ष्टुत्वेन णत्वम् । **दूडभ इति** । दुर्--दभ इति स्थिते रेफस्य उत्वं, सवर्णदीर्घः । दभेर्दकारस्य ष्टुत्वेन डकारः । **खल्त्रिभ्य इति** । 'दाशृ दाने' 'णश अदर्शने' ण्यन्तः, 'दभ हिंसाया'मिति त्रिभ्यो धातुभ्यः 'ईषद्दुस्सुषु' इति खल्प्रत्यय इत्यर्थः । ननु क्ङित्परकत्वाऽभावात्कथमिह 'अनिदिता'मिति नलोप इत्यत आह--**दम्भेर्नलोपो निपात्यत इति** । **दूढ्य इति** । दुर् ध्य इति स्थिते रेफस्य उत्वं सवर्णदीर्घः, धस्य ष्टुत्वेन ढत्वम् । **आतश्चेति** । 'ध्यै चिन्तायाम्' 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्यये 'आदेच उपदेशे' इति आत्त्वे 'आतो लोप इटि चे'त्याल्लोपे ध्यशब्द इत्यर्थः । **सदेरिति** । सद्धातोरधिकरणेऽर्थे डटि ङित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपे स इति रूपम् । ब्रुवत् स इति स्थिते उपपदसमासे सुब्लुकि ब्रुवच्छब्दस्य 'बृ' इत्यादेशे बृसशब्दात् 'टिड्ढे'ति ङीपि बृसीति रूपमिति भावः । 'दिक्छब्देभ्य' इत्यारभ्य एतदन्तः सन्दर्भः पृषोदरादीनीत्यस्यैव प्रपञ्चः । **आकृतिगणोऽय-मिति** । पृषोदरादिरित्यर्थः । तेन कर्तुकामः, कर्तुमना इत्यादिसङ्ग्रहः । **संहितायाम्** । सुगमम् । **कर्णे लक्ष-**

णे.] तयोरुणादित्वात्साधुत्वं तथा गूढोत्मादेः पृषोदरादित्वादित्यर्थ इत्येके । परे तु इदन्तद्धितविषयमपि । पुराणशब्देऽनेन तलोप इति सर्वादिसूत्रे कैयटात् । एवञ्च हंसादेरुणाद्यन्तत्वेन शास्त्रान्तरोक्तस्यापि अनेन साधुत्वं, सर्पिषेत्यादौ षत्वमप्यनेनैवेत्याहुः । दूडाशादौ रेफस्योत्वे सवर्णदीर्घः । ध्यशब्देन प्रत्ययान्तस्य ग्रहणम् । आगन्तुनाऽकारेण धीशब्दस्य च ग्रहणम् । तेन सर्वस्य दुर्बुद्धेरंहतिरुपद्रवो नोऽस्मान्माभवधीदित्यर्थकं 'मानः समस्य दूढ्यः' इति सिद्धम् । दुष्टं ध्यायतीति विग्रहे कारकपूर्वकत्वाद्यण् । श्रुतौ तु कप्रत्ययान्तं, ङस्स्थानिकस्वन्तन्तु न, अन्तस्वरिताऽसङ्गतेरिति दिक् । **संहितायाम्** । एतत्फलं द्दष्यचरितङन्तस्यातो

सुवस्वस्तिकस्य ।६।३।११५। कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः। द्विगुणाकर्णः। लक्षणस्य किम्?। शोभनकर्णः। अविष्टादीनां किम्?। विष्टकर्णः। अष्टकर्णः। पञ्चकर्णः। मणिकर्णः। भिन्नकर्णः। छिन्नकर्णः। छिद्रकर्णः। स्रुवकर्णः। स्वस्तिककर्णः। **नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ** ।६।३।११६। क्विबन्तेषु एषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः। उपानत्। नीवृत्। प्रावृट्। मर्माविन्। नीरुक्। अभीरुक्। ऋतीषट्। परीतत्। क्वाविति किम्?। परिणहनम्। 'विभाषा पुरुषे' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या विभाषाऽनुवर्तते। सा च व्यवस्थिता। तेन गतिकारकयोरेव। नेह—पटुरुक्। तिग्मरुक्। **वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम्** ।६।३।११७। कोटरादीनां वने परे, किंशुलकादीनां गिरौ परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम्। **वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः** ।८।४।४। वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं न त्वन्येभ्यः। इह कोटरान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः। तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः। अग्रेशब्दस्य तु

त.] **अधिकारोऽयमिति**। तेन 'विद्मा हि त्वा' इत्यादौ पदकाले 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति दीर्घो नेत्यादिप्रयोजनान्यूह्यानीति। **नहिवृति**। 'णह बन्धने', 'वृतु वर्तने', 'वृषु सेचने', 'व्यध ताडने', 'रुच दीप्तौ', 'षह मर्षणे', 'तनु विस्तारे'। **क्विबन्तेष्विति**। 'उत्तरपदेषु' इति शेषः। तेन 'दिवसेषु रुक्' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः। **उपानदिति**। संपदादित्वात्कर्मणि क्विप्। निवर्तते इति **नीवृत्**। प्रवर्षति इति **प्रावृट्**। मर्माणि विध्यति इति **मर्मावित्**। व्यधेः 'ग्रहिज्ये'ति संप्रसारणम्। निरोचते इति **नीरुक्**। ऋतिं सहते **ऋतीषट्**। 'पूर्वपदा'दिति षत्वमिति हरदत्तः। 'सहेः पृतनर्ताभ्यां च'ेत्यत्र 'सहे'रिति योगविभागाच्चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादित्यन्ये। सुषामादेराकृतिगणत्वादित्यपरे। परितनोति इति **परीतत्**। 'गमः क्वौ' इत्यत्र 'गमादीनामिति वाच्य'मित्युक्तेर्नलोपः। **वनं पुरगा**। व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे प्रथमा इत्याह—**वनशब्दस्येति**। **एभ्य एवेति**। कृतदीर्घेभ्यः पुरगादिभ्य एव परस्य णत्वमित्यर्थः। 'एभ्यो वनस्यैव णत्वं नान्येषा'मिति विपरीतनियमशङ्का तु न भवति, वनादन्यस्मिन्नुत्तरपदे पुरगादीनां दीर्घान्तत्वाऽसंभवात्। **नियमार्थ इति**। अयं भावः—'पुरगामिश्रके'ति दीर्घनिर्देशादसंज्ञायां दीर्घाऽभावेन संज्ञायामेव

बा.] णस्य। दीर्घविधिः, 'ढ्रलोपे' इत्यतस्तदनुवृत्तेः। यत्पशूनां स्वामिविशेषसंबन्धज्ञानार्थं दात्रप्लवचक्राद्याकारचिह्नं क्रियते तल्लक्षणशब्देन विवक्षितम्। तेन 'लम्बकर्ण' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः। **द्विगुणाकर्ण इति**। द्विगुणरेखौ कर्णौ यस्येति विग्रहः। 'अष्टकर्ण' इत्यादेरष्टसङ्ख्यालिपिचिह्नकर्ण इत्यादिरर्थः। अष्टसङ्ख्याकाररेखाचिह्नकर्ण इति वा। **नहिवृति**। **उपानदिति**। 'णह बन्धने' 'णो नः'। सम्पदादित्वात्कर्मणि क्विप्। उपनह्यते इत्युपानत्। पूर्वपदस्य दीर्घः। 'नहो धः'। निवर्तते इति नीवृत्। 'वृतु वर्तने' कर्तरि क्विप्, दीर्घः। प्रवर्षतीति प्रावृट्। 'वृषु सेचने' क्विप्। दीर्घः। मर्माणि विध्यतीति मर्मावित्। क्विप्। 'ग्रहिज्ये'ति संप्रसारणम्। उपपदसमासः, सुब्लुक्, नलोपः, दीर्घः। निरोचते इति नीरुक्, 'रुच दीप्तौ' क्विप्, दीर्घः। ऋतिं सहते इति ऋतीषट्। 'षह मर्षणे' क्विप्। दीर्घः, 'हो ढः', 'सात्पदाद्योः' इति षत्वनिषेधे प्राप्ते 'पूर्वपदा'दिति षत्वमिति हरदत्तः। सुषामादित्वादित्यपरे। परितनोतीति परीतत्। 'तनु विस्तारे' क्विप्, 'गमः क्वौ' इत्यत्र गमादीनामित्युपसङ्ख्यानादनुनासिकलोपः। तुक्, दीर्घः।

अथ पटुरुक्, तिग्मरुगित्यादौ दीर्घमाशङ्क्याह-**विभाषेति**। **पटुरुगिति**। पटु रोचत इति विग्रहः। उभयत्र कर्तरि क्विप्। पूर्वपदयोर्गतिकारकान्यतरत्वाऽभावान्न दीर्घः। व्यवस्थितविभाषाश्रयणे व्याख्यानमेव शरणम्। **वनगिर्योः**। वनगिर्योरिति सप्तमी। कोटरश्च किंशुलकश्च कोटरकिंशुलकौ, तावादी येषामिति विग्रहः। कोटरादीनां किंशुलकादीनां चेति लभ्यते। यथासङ्ख्यमन्वयः। तदाह—**कोटरादीनामित्यादिना**। 'पुरगावण'मित्युदाहरणानि वक्ष्यन्ते। तत्र णत्वविधिं दर्शयति—**वनं पुरगा**। वनमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। इत्यभिप्रेत्याह—**वनशब्दस्येति**। **एभ्य इति**। पुरगा, मिश्रका, सिध्रका, सारिका, कोटर, अग्रे इत्येतेभ्य एव परस्य उत्तरपदस्य वनशब्दस्य यो नकारस्तस्य णत्वमित्यन्वयः। 'रषाभ्याम्' इत्यतो 'णो नः' इत्यनुवृत्तेः। सूत्रे 'अग्रे' इति सप्तम्यन्तस्यानुकरणम्। नन्विह भिन्नपदत्वात् 'अट्कुप्वा'ङिति णत्वस्याऽप्राप्तेरपूर्वविध्यर्थकत्वावश्यकत्वादेभ्य एवेति कथं नियमलाभ इत्यत आह—**इह कोटरान्ता इति**। इह=णत्वविधावुपात्ताः पुरगा मिश्रका सिध्रका सारिका कोटर इत्येवं पञ्च शब्दाः,

---

शे.] दीर्घः स्यादित्यर्थकेन 'द्व्यचोऽतस्तिङ' इत्यनेन 'विद्मा हित्वा गोपतिं शूरगोनाम्' इत्यत्र संहितायामिव विद्म हित्वेति पदकाले न दीर्घः। एतदधिकारस्थाऽन्यशास्त्राणान्तूत्तरपदाधिकारात्समास एव प्रवृत्त्या तत्र च संहिताया नित्यत्वान्न तेष्वस्याऽधिकारस्य फलमिति बोध्यम्। **कर्णे लक्षणस्य**। यत्पशूनां स्वामिविशेषसम्बन्धज्ञानार्थं दात्राकारादिचिह्नं क्रियते तदिह लक्षणम्। तेन लम्बकर्णसिद्धिः। **अष्टकर्ण** इत्यादेरष्टसङ्ख्यालिपिचिह्नकर्ण इत्यादिरर्थः। अष्टसङ्ख्यारेखाचिह्नकर्ण इति वा। **मर्माविदिति**। व्यधेः 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणम्। **सा च व्यवस्थितेति**। एतच्च प्रचुरलक्ष्यदर्शनादाश्रितम्। केचित्तु 'यथोपदिष्ट'मित्यनुवृत्त्या-

विध्यर्थः । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । सारिकावणम् । कोटरावणम् । एभ्य एवेति किम् ? । असिपत्रवनम् । वनस्याग्रे अग्रेवणम् । राजदन्तादिषु निपातनात्सप्तम्या अलुक् । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । किंशुलुकागिरिः । **वले** ।६।३।११८। वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । कृषीवलः । **मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्** ।६।३।११९। अमरावती । अनजिरादीनां किम् ? । अजिरवती । बह्वचः किम् ? । व्रीहिमती । संज्ञायामित्येव । नेह—वलयवती । **शरादीनां च** ।६।३।१२०। शरावती । **इको वहेऽपीलोः** ।६।३।१२१। इगन्तस्य दीर्घः स्याद्वहे । ऋषीवहम् । कपीवहम् । इकः किम् ? । पिण्डवहम् । अपीलोः किम् ? । पीलुवहम् । ॐअपील्वादीनामिति वाच्यम् । दारुवहम् । **उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्** ।६।३।१२२। उपसर्गस्य

त.] णत्वमिति फलितम् । एवं च 'पूर्वपदात्संज्ञाया'मित्यनेनैव वनस्य णत्वे सिद्धे पुनरपि कृतदीर्घस्य पुरगादिपञ्चकस्य णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थ एवेति । **विध्यर्थ इति** । असंज्ञात्वेन 'पूर्वपदात्संज्ञाया'मित्यस्याऽप्रवृत्तेरिति भावः । न च पुरगाग्रहणमपि विध्यर्थमेव, गकारव्यवधानेन 'पूर्वपदात्संज्ञाया'मित्यस्य प्राप्त्यभावादिति वाच्यम्, 'अगः' इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वं स्वीकृत्य 'गान्तात्पूर्वपदात्परस्य णत्वं ने'ति व्याख्यानात् । पुरगाशब्दस्य त्वकारान्तत्वात् 'अगः' इति निषेधस्याऽप्रवृत्तेः । अतएव 'अगः' इत्यस्य 'ऋगयन'मित्येकमेवोदाहरणमिति 'अणृगयनादिभ्यः' इति निर्देशाश्रयेण तत्प्रत्याख्यातमाकरे । **पुरगावणमित्यादि** । नरकविशेषस्य संज्ञा । **असिपत्रवनमिति** । 'एभ्यो वनस्यैवे'ति विपरीतनियमे तु णत्वमत्र दुर्वारमिति भावः । सप्तम्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थेऽन्तर्भावादाह—**प्रथमेति** । किंशुलुकादीनामुदाहरणमाह—**किंशुलुकागिरिरिति** । आदिशब्दग्राह्यास्तु 'अञ्जनागिरिः' इत्यादयः ।

बा.] त एव वनगिर्योरिति दीर्घविधौ कोटरादिशब्देन विवक्षिता इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—**तेषामिति** । णत्वविधौ तावत्पुरगादिशब्दाः पञ्च दीर्घान्ता एव निर्दिष्टाः । दीर्घस्तु तेषां संज्ञायामेव 'वनगिर्योरिति'विहितः । एवंच एतेषामसंज्ञायां दीर्घाऽभावात्संज्ञायामेव 'वनं पुरगे'ति णत्वविधिरिति पर्यवस्यति । ततश्च तेषु वनशब्दनकारस्य 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इत्येव णत्वे सिद्धे पुनरपि कृतदीर्घस्य पुरगादिपञ्चकस्य णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः संपद्यत इत्यर्थः । **अग्रेशब्दस्य त्विति** । णत्वविधावग्रेशब्दस्य निर्देशस्तु अग्रेवणशब्दे अपूर्वणत्वविध्यर्थ एव, न तु नियमार्थः । अग्रेवणशब्दस्याऽसंज्ञात्वादिति भावः । न च पुरगावणशब्दे गकारव्यवधानात् 'पूर्वपदात्संज्ञाया'मित्यस्य प्राप्त्यसंभवादत्र अपूर्वणत्वविध्यर्थमेव पुरगाग्रहणमिति वाच्यम्, 'अग' इति हि पञ्चमी, गकारान्तात्पूर्वपदात्परस्य णत्वं नेति लभ्यते । पुरगाशब्दस्त्वयमाकारान्त एव, न तु गकारान्त इति, तत्र अग इति निषेधाऽप्राप्त्या 'पूर्वपदात्संज्ञाया'मित्येव सिद्धे, पुरगाग्रहणमपि नियमार्थमेवेति भावः । **पुरगावणमित्यादयो** नरकविशेषाणां संज्ञाः । **असिपत्रवनमिति** । नरकविशेषोऽयम् । अत्र संज्ञात्वेऽपि 'पूर्वपदात्संज्ञाया'मिति णत्वं न भवति, एभ्य एवेति नियमादिति भावः । **अग्रेवणमिति** । वनशब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य अग्रेशब्देन सह षष्ठीसमास इति भावः । ननु तर्हि 'सुपो धातु'ति सप्तम्या अपि लुक् स्यादित्यत आह—**राजदन्तादिष्विति** । अनेन वनशब्दस्य परनिपातोऽपि सूचितः । ननु सप्तम्यर्थप्राधान्यात्सप्तमी स्यादित्यत आह—**प्रातिपदिकेति** । सप्तम्यर्थस्य प्रातिपदिकेऽन्तर्भावादिति भावः । किंशुलुकादीनामुदाहरणमाह—**किंशुलुकागिरिरिति** । 'अञ्जनागिरि'रित्यप्युदाहार्यम् । **वले** । **कृषीवल इति** । कृषिरस्यास्तीति विग्रहे 'रजःकृष्यासुती'त्यादिना वलच् । **मतौ** । मतुप्प्रत्यये परे बह्वचो दीर्घः स्यात्संज्ञायां, न त्वजिरादीनामित्यर्थः । **अमरावतीति** । इन्द्रनगर्याः संज्ञेयम् । अमरा अस्यां सन्तीति विग्रहः । 'मादुपधायाश्चे'ति, 'संज्ञाया'मिति वा मस्य वः । **अजिरवतीति** । नदीविशेषस्य संज्ञेयम् । **वलयवतीति** । अनजिरादित्वेऽप्यसंज्ञात्वान्न दीर्घ इति भावः । **शरादीनां च** । 'मतौ दीर्घः संज्ञाया'मिति शेषः । अबह्वच्कत्वात्पूर्वेण न प्राप्तिः । **शरावतीति** । शरा अस्यां सन्तीति विग्रहः । नदीविशेषस्य नाम । **इको वहेऽपीलोः** । 'अपीलो'रिति च्छेदः । **इगन्तस्येति** । 'पूर्वपदस्ये'ति शेषः । **उपसर्गस्य** । **परीपाक इति** । पचेर्भावे घञ्,

---

शे.] ऽन्यत्र तं वारयन्ति । **एभ्य एवेति** । कृतदीर्घेभ्य इत्यर्थः । **कृतदीर्घाणामिति** । व्याख्यानात् । अत एव विपरीतनियमो न । अन्योत्तरपदे एषां दीर्घान्तत्वाऽसम्भवाच्च । **नियमार्थ इति** । 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्' इत्येव सिद्धेः । दीर्घस्य सञ्ज्ञायामेव विधानादस्य णत्वस्य सञ्ज्ञायां प्रवृत्तेः । **विध्यर्थ इति** । अग्रेवणशब्दस्याऽसञ्ज्ञात्वादिति भावः । **पुरगावणमित्यत्र** 'अगः' इति प्रतिषेधस्तु न, अगकारान्तपूर्वपदादित्यर्थात् । **असिपत्रवनमिति** । नरकविशेषस्य सञ्ज्ञा । **वलप्रत्यय इति** । यथोपदिष्टमित्यनुवृत्तेरिति भावः । तेनाऽजन्ते वलधातौ न । अण इत्येव । नेह—भ्रातृवलः । 'रजः कृषी'त्यत्र 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते'इत्युक्तेर्वलच्प्रत्ययः । उदाहरणे 'रजः कृषी'ति वलच् । संज्ञायामेवेदम् । तेन पुत्रवल इत्यादौ न । प्रत्ययनिमित्तत्वेऽपि सन्दर्भशुद्धये एषामुपन्यासः । शरादिराकृतिगणः । **इको वहे** । वहेः पचाद्यच् । उपसर्गात् घञोऽसम्भवेनतदन्त-

बहुलं दीर्घः स्याद्घञन्ते परे नतु मनुष्ये । परीपाकः । परिपाकः । अमनुष्ये किम् ? । निषादः । इकः काशे ।६।३।१२३। इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे । वीकाशः । नीकाशः । इकः किम् ? । प्रकाशः । अष्टनः संज्ञायाम् ।६।३।१२५। उत्तरपदे दीर्घः । अष्टापदम् । संज्ञायां किम् ? । अष्टपुत्रः । चितेः कपि ।६।३।१२७। एकचितीकः । द्विचितीकः । नरे संज्ञायाम् ।६।३।१२९। विश्वानरः । मित्रे चर्षौ ।६।३।१३०। विश्वामित्रः । ऋषौ किम् ? । विश्वमित्रो माणवकः । *शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः । श्वादन्त इत्यादि ।

प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ।८।४।५। एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् । प्रवणम् । कार्ष्यवणम् । इह षात्परत्वाण्णत्वम् । **विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः** ।८।४।६। एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । शिरीषवणम् । शिरीषवनम् । *द्व्यच्त्र्यच्भ्यामेव । नेह—देवदारुवनम् ।

त.] किंशुलुकेति किम् ? । कृष्णगिरिः । रामगिरिः । कृषीवल इति । 'रजःकृष्यासुती'त्यादिना मत्वर्थे वलच् । अमरावतीति । 'मादुपधायाश्चे'ति, 'संज्ञाया'मिति वा मतोर्मस्य वः । घञ्मात्रस्योत्तरपदत्वाऽसंभवादाह-घञन्त इति । निषाद इति । पुलिन्दो मनुष्यजातिः । 'निषीदत्यस्मिन्पाप'मिति निषादः । 'हलश्चे'त्यधिकरणे घञ् । कथं तर्हि दौवारिके प्रतीहारशब्दप्रयोग इति चेत् ? । अत्राहुः—प्रतीहारो द्वारम् । तास्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति । एकचितीक इति । 'शेषाद्विभाषे'ति कप् । 'दंष्ट्रे'ति वार्तिके दीर्घान्तः पठ्यते । केचित्तु ह्रस्वान्तं पठित्वा 'श्वादंष्ट्रः' इति बहुव्रीहौ दीर्घमाहुः, न तु तत्पुरुषे । इह षादिति । 'कार्श्य' इति तालव्यपाठस्त्वनार्ष इति भावः । वनस्पतिभ्यो वनस्य णत्वमुदाहरति—शिरीषवणमिति । ननु 'वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पति'रित्यमरकोशाद्यस्य पुष्पं विनैव फलप्रादुर्भावः स वनस्पतिः, स चोदुम्बरादिः । शिरीषस्तु न तथा, तस्य पुष्पफलोभयसत्त्वादतो णत्वमिह कथमिति चेत् ? । अत्राहुः-वनस्पतिशब्देनात्र वृक्षमात्रमुपलक्ष्यते । अत्र च 'लुपि युक्तव'दिति सूत्रस्थं भाष्यं लिङ्गम् । तत्र हि व्यक्तिवचने किम् ? । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः, तेषां वनं शिरीषवणमित्यत्र णत्वे कर्तव्ये वनस्पतित्वमप्यतिदिश्येतेत्युक्तम् । तच्च शिरीषाणां वनस्पतित्वे सङ्गच्छते नान्यथेति दिक् ।

बा.] उपधावृद्धिः । 'चजोः कु घिण्ण्यतो'रिति कुत्वम् । निषाद इति । पुलिन्दो नाम मनुष्यजातिविशेषः । निषीदत्यस्मिन् पापमिति निषादः । 'हलश्चे'त्यधिकरणे घञ् । दौवारिके प्रतीहारशब्दे दीर्घस्त्वप्रामाणिकः । यद्वा प्रतीहारो द्वारम्, तत्स्थत्वान्मनुष्ये गौणः । इकः काशे । नीकाश इति । पचाद्यजन्तत्वात्पूर्वेण न प्राप्तिः । अष्टनः संज्ञायाम् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—उत्तरपदे दीर्घ इति । अष्टापदमिति । संज्ञात्वमनेनेपर्णीयम् । चितेः कपि । 'दीर्घ' इति शेषः । एकचितीक इति । 'अग्न्याधानस्थण्डिलविशेष' इति शेषः । एका चितिर्यस्येति विग्रहः । शैषिकः कप् । द्विचितीक इति । द्वे चिती यस्येति विग्रहः । नरे संज्ञायाम् । 'विश्वस्य दीर्घ' इति शेषः । 'विश्वस्य वसुराटो'रिति पूर्वसूत्राद्विश्वस्येत्यनुवर्तते । मित्रे चर्षौ । मित्रशब्दे परे विश्वस्य दीर्घः स्यादृषौ वाच्ये इत्यर्थः । शुनो दन्तेति । श्वन्शब्दस्य दन्तादिषु परतो दीर्घ इत्यर्थः । श्वादन्त इति । शुनो दन्त इति विग्रहः । श्वादंष्ट्रा । षष्ठीसमासः । दीर्घान्त एव दंष्ट्राशब्दो वार्तिके पठ्यत इति केचित् । ह्रस्वान्त इत्यन्ये । श्वादंष्ट्रः । बहुव्रीहिरयम् । श्वाकर्णः, श्वाकुन्दः, श्वावराहः, श्वापुच्छं, श्वापदः । 'श्वपुच्छमवनामित'मित्यप्याहुः ।

प्रनिरन्तः । एभ्य इति । प्र, निर्, अन्तर्, शर, इक्षु, प्लक्ष, आम्र, कार्ष्य, खदिर, पीयूक्षा-इत्येतेभ्य इत्यर्थः । वनस्येति । 'वनं पुरगे'त्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । प्रवणमिति । प्रकृष्टं वनमिति विग्रहः । प्रादिसमासः । इहेति । 'कार्ष्यवण'मित्यत्र षकारात्परत्वेन णत्वं, नतु रेफात् परत्वमादाय, अडादिभिन्नषकारेण व्यवधानादिति भावः । एतेन कार्श्येति तालव्यशकारमध्यपाठोऽप्रामाणिक इति सूचितम् । तथा सति निमित्ताऽभावाण्णत्वाऽसंभवात्, अटकुप्वाङ्भिन्नेन शकारेण व्यवहिततया रेफस्य तन्निमित्तत्वाऽसंभवात् । निर्वणम्, अन्तर्वणं, शरवणम्, इक्षुवणम्, प्लक्षवणम्, आम्रवणं, कार्ष्यवणं, खदिरवणं, पीयूक्षावणम् । विभाषौषधि । वनस्य णत्वमिति । ओषधिवनस्पतिभ्यः परस्य वनस्य यो नकारस्तस्य णत्वं वेत्यर्थः । ओषधिभ्यः उदाहरति—दूर्वावणमिति । 'ओषध्यः फलपाकान्ताः' इत्यमरः । अथ वनस्पतिभ्य उदाहरति—शिरीषवणमिति । यद्यपि यः पुष्पैर्विना फलति स एव

शे.] विधिरित्याह—घञन्त इति । 'इकः काशे' इति पचाद्यजन्तार्थम् । 'अन्येषामपि' इति सूत्रस्थमित्युक्तेऽत्र प्रवक्ष्यति—शुनो दन्तेति । तत्प्रपञ्चत्वादेव श्वपुच्छमित्याद्यपि । यथादृश्यते तथा साध्विति तदर्थः । श्वा च वराहश्च श्ववराहं, 'येषाञ्च विरोधः' इत्येकत्वम् । प्रनिरन्तः । सञ्ज्ञायां 'वनं पुरगा' इति नियमादप्राप्तेऽसञ्ज्ञायां 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञाया'मित्युक्तेऽप्राप्ते वचनं, शरादीनामोषधिवनस्पत्यन्यतरत्वात्तद्द्वारेण विकल्पे प्राप्ते वचनम् । असञ्ज्ञायामपीति । अस्य-बलः सञ्ज्ञायामिति नानुवर्तते इति तात्पर्यम् । विभाषौ । ओषध्यः—फलपाकान्ताः । वनस्पतिरत्र वृक्षमात्रम्, व्याख्यानात् । वनितं चेदं इति

* इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । इरिकावनम् । मिरिकावनम् । **वाहनमाहितात्** ।८।४।८। आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यात् । इक्षुवाहणम् । आहितात्किम् ? । इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहतेर्ल्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् । **पानं देशे** ।८।४।९। पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य णत्वं स्याद्देशे गम्ये । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सुरापाणाः प्राच्याः । पीयते इति पानम् । कर्मणि ल्युट् । **वा भावकरणयोः** ।८।४।१०। पानस्येत्येव । क्षीरपाणम् । क्षीरपानम् । * **गिरिनद्यादीनां वा** । गिरिणदी । गिरिनदी । चक्रणितम्बा । चक्रनितम्बा । **प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च** ।८।४।११। पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते,—माषवापिणौ । नुमि,—व्रीहिवापाणि । विभक्तौ-माषवापेण । पक्षे माषवापिनावित्यादि ।

त.] **द्व्यच्त्र्यज्भ्यामेवेति** । व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भावः । ओषधित्वात्प्राप्ते प्रतिषेधमाह-**इरिकादिभ्य इति** । एतदपि व्यवस्थितविभाषाज्ञानादेव सिद्धम् । **उशीनरा इति** । इह उशीनरशब्दस्तद्देशवासिषु भाक्तः । **कर्मणि ल्युडिति** । 'कृत्यल्युटो बहुल'मित्यनेन । **वा भाव** । आदेशार्थं आरम्भ इत्यप्राप्तविभाषा । **क्षीरपाणमिति** । पीतिः—पानं । 'ल्युट् चे'ति नपुंसके भावे ल्युट् । पीयते अनेनेति पानं । करणे ल्युट् । क्षीरस्य पानं क्षीरपाणम् । **गिरिनद्यादीनां वेति** । 'वक्तव्य'मिति शेषः । संज्ञायां प्राप्ते, असंज्ञायामप्राप्ते उभयत्र विभाषेत्याहुः । **माषवापिणाविति** । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः । **व्रीहिवापाणीति** । कर्मण्यण् । **उत्तरपदं यदिति** । द्व्या-

बा.] उदुम्बरादिर्वनस्पतिः, 'वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पति'रित्युक्तेः । शिरीषवृक्षश्चायं पुष्पफलवानेव न वनस्पतिस्तथापि वनस्पतिशब्देनाऽत्र वृक्षसामान्यं विवक्षितम् । अत एव 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इति सूत्रे भाष्ये 'शिरीषवण'मित्यत्र शिरीषे वनस्पतित्वं व्यवहृतमिति दिक् । **द्व्यच्त्र्यज्भ्यामेवेति** । 'परस्य वनस्य णत्वं वाच्य'मिति शेषः । **देवदारुवनमिति** । प्रत्युदाहरणम् । **इरिकादिभ्य इति** । एभ्यः परस्य वनस्य णत्वप्रतिषेध इत्यर्थः । **वाहनमाहितात्** । वाहने आधीयते वहनाय यत्, नतु स्वयमेवारोढुं शक्नोति तदाहितम् । तदाह—**आरोप्येति** । **निमित्तादिति** । रेफषकारान्यतरस्मादित्यर्थः । **वाहननकारस्येति** । वाहनस्य यो नकारस्तस्येत्यर्थः । अनेन सूत्रे वाहनमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमेति सूचितम् । **इक्षुवाहणमिति** । 'इक्षवो हि वहनाय परैरारोप्यन्ते, नतु स्वयमेवारोढुं शक्नुवन्ती'ति तेषामाहितत्वं बोध्यम् । आरोपितेक्षुयुक्तं शकटादिवाहनमिति यावत् । **इन्द्रवाहनमिति** । ऐरावतादाविन्द्रस्य स्वयमेवारोहणान्नाहितत्वमिति भावः । यदि कदाचिदन्येन वाहने आरोप्यते तदा आहितत्वमिन्द्रस्याप्यस्त्येव । यदा इन्द्रः स्वयमेवारोहति वाहनं, तदा प्रत्युदाहरणमिति मनसि निधायाह—**इन्द्रस्वामिकमिति** । ननु वहेः करणे ल्युटि कथमुपधादीर्घः, ञ्णित्प्रत्ययपरकत्वाऽभावादित्यत आह—**वहेर्ल्युटीति** । **पानं देशे** । 'पान'मिति षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्यभिप्रेत्याह—**पानस्येति** । **उशीनरा इति** । देशविशेषे बहुवचनान्तोऽयम् । ननु पानशब्दस्य भावल्युडन्तत्वे क्षीरम्पानमिति कथं सामानाधिकरण्यमित्यत आह—**पीयते इति** ।

वा भावकरणयोः । **इत्येवेति** । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । भावे करणे च यः पानशब्दस्तस्य उक्तविषये णो वा स्यादित्यर्थः । आदेशार्थं वचनम् । **क्षीरपानं क्षीरपाणमिति** । क्षीरस्य पानमिति विग्रहः । भावे करणे वा ल्युट् । पानक्रिया, पानपात्रं वेत्यर्थः । **गिरिनद्यादीनामिति** । पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य उत्तरपदस्थस्य नस्य णो वेत्युपसङ्ख्यानमित्यर्थः । गिरेर्नदीति विग्रहः । **चक्रनितम्बेति** । चक्रमिव नितम्बो यस्याः सा इति विग्रहः । **प्रातिपदिकान्त** । **पूर्वपदस्थादिति** । 'पूर्वपदात्संज्ञाया'मित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **एषु स्थितस्येति** । प्रातिपदिकान्ते नुमि विभक्तौ च विद्यमानस्येत्यर्थः । **वा स्यादिति** । 'वा भावकरणयो'रित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **प्रातिपदिकान्ते इति** । 'उदाहरणं वक्ष्यते'इति शेषः । **माषवापिणाविति** । माषान् वपते इति विग्रहः । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति जातावपि सुप्युपपदे णिनिः । उपपदसमासः । वापिन्शब्दस्य कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात्तदन्तनस्य णत्वमिति भावः । **नुमीति** । 'उदाह्रियते' इति शेषः । **व्रीहिवापाणीति** । 'कृषीवलकुलानी'ति शेषः ।

शे.] युक्तवद्' इति सूत्रे भाष्ये । **आरोप्येति** । अनेन वाह्यस्याऽचेतनत्वं, तत्तुल्यत्वं वा बोधितम् । **उह्यत इति** । सूत्रे भूतकालोऽविवक्षितः । तेन वाह्यं यदानारोपितं सन्निहितमात्रं तदापि भवतीति भावः । तदुक्तं भाष्ये-'आहितोपस्थितयोरिति वक्तव्यम्' इति, तथा 'वाहनं वाह्यादिति वक्तव्यं, यदा हि गर्गाणां वाहनम् अपविद्धं तिष्ठति तदा मा भूत्—गर्गवाहनम्' इति । 'यदा गर्गा वाह्यत्वेन विवक्षिता भवन्ति तदा णत्वं भवत्येव' इति कैयटः । **कर्मणि ल्युडिति** । बाहुलकादिति भावः । देशे किम् ? । दाक्षीणां पानं—दाक्षिपानम् । देश इत्यस्य देशवासिष्वित्यर्थः । **क्षीरपानमिति** । नपुंसके भावे, करणे वा ल्युट् । सर्पिष्पानमित्यादौ तु न, 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधात् । तस्य हि पदे परतोऽन्तो यः षकारस्ततः परस्य नस्य णो नेत्यर्थः,

*उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वम् । नेह—गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । अतएव नुम्ग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य नुम्विधानात्तद्भक्तो हि नुम् नतूत्तरपदस्य । किंच–प्रहिण्वन्नित्यादौ हिवेर्नुमो णत्वार्थमपि नुम्ग्रहणम् । प्रेन्वनमित्यादौ तु क्षुभ्नादित्वान्न । * युवादेर्न । रम्ययूना । परिपक्वानि । 'एकाजुत्तरपदे णः' । नित्यमित्युक्तम् । वृत्रहणौ । हरिं मानयतीति हरिमाणी । नुमि,–क्षीरपाणि । विभक्तौ,–क्षीरपेण ।

त.] नुरोधेन तथा व्याख्यायत इति भावः । **गर्गभगिनीति** । इह भगिनीशब्द उत्तरपदं, न तु भगिन्शब्दः । अत्र च व्याख्याने नुम्ग्रहणमेव ज्ञापकमिति प्राचां मतमाह–**अतएवेति** । तदुक्तं ज्ञापकं विघटयति–**किंचेति** ।

परिपक्वानीति । 'कुमति चे'ति नित्यं णत्वं प्राप्तम् । **एकाजुत्तर** । प्राग्व्याख्यातमपि प्रकरणानुरोधेन स्मार्यते । **वृत्रहणाविति** । वृत्रं हतवन्तौ । 'ब्रह्मभ्रूणे'ति क्विप् । **हरिमाणीति** । मनेर्ण्यन्तात् 'क्विप् चे'ति क्विप् । 'गतिकारकोपपदाना'मित्यादिना सुबुत्पत्तेः प्राक्समासान्नकारान्तमुत्तरपदम् । नान्तत्वान्ङीप् । **क्षीरपा-**

बा.] व्रीहीन्वपन्ती'ति विग्रहः । कर्मण्यण् । व्रीहिवापशब्दान्नपुंसकात् 'जश्शसोश्शिः' 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमि 'सर्वनामस्थाने चे'ति दीर्घः । नुमो नस्य णत्वमिति भावः । **विभक्ताविति** । 'उदाह्रियते' इति शेषः । **माषवापेणेति** । तृतीयाविभक्तिस्थत्वान्नस्य णत्वम् । **इत्यादीति** । णत्वाऽभावपक्षे माषवापिनौ, माषवापानि, माषवापेनेत्युदाहार्यमिति भावः । ननु गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीत्यत्र ङीप्प्रत्ययप्रकृतिभूतभगिन्शब्दात्मकप्रातिपदिकान्तत्वान्नकारस्य णत्वविकल्पः कुतो न स्यादित्यत आह—**उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वमिति** । पूर्वपदेन उत्तरपदमाक्षिप्तम् । तच्च प्रातिपदिकस्यैव विशेषणं, नतु तदन्तस्य, नापि नुम्विभक्त्योः, असंभवादिति भावः ।

नेहेति । गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीति षष्ठीसमासे भगिनीशब्द उत्तरपदं, नतु तत्प्रातिपदिकं, प्रत्ययान्तत्वात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकग्रहणेन भगिनीशब्दस्य ग्रहणेऽपि तदन्तमीकार एव, नतु नकारः, अतो न तस्येदं पाक्षिकं णत्वमिति भावः । प्रातिपदिकस्योत्तरपदत्वविशेषणं सूत्रकारस्य संमतमित्याह—**अत एवेति** । प्रातिपदिकस्य उत्तरपदत्वविशेषणादेव, सूत्रकारेण कृतं नुम्ग्रहणमर्थवत् , अन्यथा तदनर्थकमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—**अङ्गस्येति** । 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्विधावङ्गस्येत्यनुवृत्तम् । तथाच झलन्तस्याऽजन्तस्य चाऽङ्गस्य क्लीबस्य नुम् स्यात्सर्वनामस्थाने इत्यर्थो लभ्यते । 'माषवापाणी'त्यत्र तु सर्वनामस्थानं प्रति माषवापशब्दोऽङ्गम् । तस्य माषवापशब्दस्य विहितो नुमागमस्तदवयव एव भवति, नतु उत्तरपदभूतवापशब्दस्यैवाऽवयवः । तथाच उत्तरपदभूतप्रातिपदिकान्तत्वाऽभावात् 'प्रातिपदिकान्ते'त्यनेन णत्वविकल्पस्याऽप्राप्तौ नुम्ग्रहणम् । प्रातिपदिकस्य उत्तरपदत्वविशेषणाऽभावे तु माषवापशब्दान्तावयवस्य नुमो माषवापेति प्रातिपदिकान्तावयवत्वस्य सत्त्वात् 'प्रातिपदिकान्ते'त्येव सिद्धे नुम्ग्रहणं व्यर्थं स्यादित्यर्थः । तदेवं प्रातिपदिकस्य उत्तरपदत्वविशेषणे नुम्ग्रहणं लिङ्गमिति स्थितम् ।

वस्तुतस्तु नेदं लिङ्गमित्याह–**किञ्चेति** । **किञ्चेति** विशेषप्रदर्शने । 'हिवि प्रीणने' भ्वादिः, इदित्त्वात् नुम् , लटः शत्रादेशः । 'माषवापाणी'त्यत्र नुमो नस्य प्रातिपदिकान्तत्वेपि प्रहिण्वन्शब्दे नुमो नस्य प्रातिपदिकान्तत्वाऽभावात् 'प्रातिदिकान्ते'त्यनेन णत्वविकल्पस्याऽप्राप्तेस्तदर्थं नुम्ग्रहणमावश्यकम् । अत उत्तरपदत्वस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे कथं नुम्ग्रहणं लिङ्गं स्यात् । तस्मादुत्तरपदविशेषणे भाष्यमेव शरणमिति भावः । ननु माषवापिणावित्यत्र 'वापिन्नि'ति प्रातिपदिकस्य कथमुत्तरपदत्वं, 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचन'मिति सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासप्रवृत्तेरिति चेत् , न, उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वादित्यलम् । ननु 'इवि व्याप्तौ' इदित्त्वान्नुम् । ल्युटि अनादेशः । प्रकृष्टमिन्वनमिति प्रादिसमासे नुमो नकारस्य णत्वविकल्पः स्यादित्यत आह—**प्रेन्वनमिति** । **युवादेर्नेति** । 'उक्तणत्वविकल्प' इति शेषः । वार्तिकमिदम् । **रम्ययूनेति** । रम्यश्चासौ युवा चेति विग्रहः । प्रातिपदिकान्तनकार-

---

शे.] अन्तग्रहणसामर्थ्यात् । तेन सुसर्पिष्केणेत्यादौ णत्वं भवत्येव । सर्पिष्पानमित्यादौ सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव समासः । अत एव निष्पानमिति तदुदाहरणं **भाष्ये** सङ्गच्छते । पदपदं पदत्वयोग्यपरं वा । **व्रीहिवापाणीति** । कर्मण्यण्, घञन्तेन बहुव्रीहिर्वा । जसः शिः,अदन्तत्वान्नुम् । **अत एवेति** । पूर्वपदाक्षिप्तेनोत्तरपदेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादेवेत्यर्थः । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वान्माषवापिणावित्यादावुत्तरस्य पदत्वं नेति न शङ्क्यम् । ज्ञापकं शिथिलमित्याह—**किञ्चेति** । पूर्वपदाक्षिप्तसमासप्रातिपदिकान्तस्येति व्याख्याय नुम्ग्रहणं **भाष्ये** न प्रत्याख्यातमिति तत्र णत्वस्येष्टत्वानुमानादिति भावः । **भाष्ये** समासरूपप्रातिपदिकान्तस्येत्यर्थकरणादङ्गस्येत्यादितदुपपादनग्रन्थोऽपि चिन्त्य एवेति **परे** । **णत्वार्थमपीति** । णत्वार्थमेवेत्यर्थः । **प्रेन्वनमित्यादौ त्विति** । प्रत्ययसंबन्धिनस्यैव धातुमध्यवर्तिनुमोऽपि नस्येत्यर्थः । एवं समुदाया एव तत्र पाठ्या इति द्वयोरपि नयोर्णत्वाऽभावसिद्धिरिति 'नुम्व्यवायेऽनुस्वाराऽभावे णत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः' इति न कार्यमिति भावः । **युवादेर्नेति** । समस्ताः शब्दा युवादिषु, असमस्ताः शब्दाः क्षुभ्नादिष्विति भावः । अत एव युवादेर्नेति 'प्रातिपदिकान्ते'ति सूत्रे **भाष्ये** पठितम् । उभय-

रम्यविणा । **कुमति च** ।८।४।१३। कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरिकामाणि । हरिकामेण । **पदव्यवायेऽपि** ।८।४।३८। पदेन व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात् । माषकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन ।

त.] **णीति** । पिबतेः कर्मण्युपपदे 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः । 'आतो लोप इटि चे'त्यालोपः । **रम्यविणेति** । रम्य-श्चासौ विश्चेति विग्रहः । तत 'आङो नाऽस्त्रियाम्' । नन्वन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य विशब्दस्य पदत्वात् 'पदव्यवायेपी'ति णत्वनिषेधः स्यात् । मैवम् । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन विशब्दस्य पदत्वा-ऽभावात् । 'स्वादिषु' इत्यनेन तु रम्यविशब्दस्यैव पदत्वं न तु विशब्दस्य । यस्मात्स्वादिविधिस्तस्यैव पदत्वाभ्यु-पगमात् । एवं च पुनर्भूणामित्यत्र णत्वं निर्बाधमेव, नामि परतो भूशब्दस्य पदत्वाऽभावात् । **कुमति च** । अनेकाजुत्तरपदार्थ आरम्भः । 'कौ' इत्येव तु न सूत्रितम् । 'यस्मिन्विधि'रिति तदादिविधौ कवर्गाद्युत्तरपद एव हरिकामाणीत्यादावयं विधिः स्यान्न तु वक्त्रयुगेणेत्यादौ, तथा च मतुबन्तनिर्देश आवश्यक इत्याह—**कवर्गवतीति** । **पदेन व्यवधान इति** । निमित्तनिमित्तिनोर्मध्ये पदे सति णत्वं नेत्यर्थः । **माषकुम्भवापेनेति** । माषकुम्भं वपतीति 'कर्मण्यण्' । उपपदसमासः । **चतुरङ्गयोगेनेति** । 'चत्वार्यङ्गान्यस्य, तेन योगः' इति मनोरमायां विगृहीतम् । तद्युक्तम् । 'उत्तरपदत्वे चाऽपदादिविधौ' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादङ्गशब्दस्याऽपदत्वात् । तस्मात् 'अङ्गानां योगोऽङ्गयोगश्चतुर्णामङ्गयोगः' इत्येव विग्रहीतव्यम् । न च 'चतुरङ्गेन योगः' इति विग्रहेऽप्यङ्गशब्द

बा.] त्वात्प्राप्तिः । **परिपक्वानीति** । इह नुमो नकारस्य 'प्रातिपदिकान्ते'तिविकल्पं बाधित्वा 'कुमति चे'ति नित्यं णत्वं प्राप्तम्, तदिह युवादित्वान्निषिध्यते । **एकाजुत्तरपदे णः** । अजन्तस्त्रीलिङ्गे पुनर्भूशब्दनिरूपणे व्याख्यातमपि प्रकरणानुरोधात्स्मर्यते । **नित्यमित्युक्तमिति** । 'आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदं णत्व'मिति तत्रैवोक्तमित्यर्थः । **हरि-माणीति** । मनेर्ण्यन्तात् 'क्विप् चे'ति क्विपि 'गतिकारकोपपदाना'मिति सुबुत्पत्तेः प्राक् समासः । नान्तत्वान्ङीप् । अत्र 'मा'निति प्रातिपदिकमुत्तरपदं तदन्तत्वान्नकारस्य णत्वविकल्पे प्राप्ते नित्यं णत्वम् । **नुमीति** । 'उदाह्रियते' इति शेषः । **क्षीरपाणीति** । कर्मण्युपपदे पाधातोः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः, 'आतो लोप इटि चे'त्याल्लोपः । क्षीरपशब्दाज्जश्शसोश्शिः । अजन्तलक्षणो नुम् । दीर्घः । तस्य नित्यं णत्वम् । **विभक्ताविति** । 'उदाह्रियते' इति शेषः । **क्षीरपेणेति** । विभक्तिस्थत्वान्न नित्यं णत्वम् । विभक्तावुदाहरणान्तरमाह—**रम्यविणेति** । विः=पक्षी, रम्यश्चासौ विश्च, तेनेति विग्रहः । नचात्र 'पदव्यवायेऽपी'ति निषेधः शङ्क्यः । किमिह प्रत्ययलक्षणेन अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य 'सुप्तिङन्त'मिति पदत्वमभिमतम्, उत तृतीयाविभक्तौ परतः 'स्वादिषु' इति पदत्वम् ? । नाद्यः । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । न द्वितीयः । 'स्वादिषु' इत्यनेन हि रम्यविशब्दस्यैव पदत्वं लभ्यते, नतु विशब्दस्य, तृतीयाविभक्तेः समुदायादेव विधानात् । अत एव 'पुनर्भूणा'मित्यत्र नामि भूशब्द-मात्रस्य पदत्वाऽभावात् 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधाऽभावाण्णत्वमिति प्राञ्चः । अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'पदव्यवायेऽपी'-त्यत्रानुपदमेव वक्ष्यते । **कुमति च** । **प्राग्वदिति** । प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यादित्यर्थः । अनेकाजुत्तरपदार्थमिदम् । **हरिकामिणाविति** । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः । प्रातिपदिकान्तत्वाण्णत्वम् । **हरिकामाणीति** । अजन्तलक्षणनुमो नित्यं णत्वम् । **हरिकामेणेति** । विभक्तिस्थस्योदाहरणम् । **पदव्यवाये-ऽपि** । **पदेन व्यवधाने इति** । 'पदेने'त्यनन्तरं 'निमित्तकार्यिणो'रिति शेषः । **न स्यादिति** । 'न भाभूपूकमि-गमी'त्यस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **माषकुम्भवापेनेति** । माषाणां कुम्भो माषकुम्भः, तस्य वाप इति षष्ठीसमासः । अत्र निमित्तकार्यिणोः षकारनकारयोः कुम्भपदेन व्यवधानान्न णत्वम् । **चतुरङ्गयोगेनेति** । चत्वारि अङ्गानि

शे.] प्याकृतिगणौ । **वृत्रहणाविति** । वृत्रं हतवन्तावित्यर्थे 'ब्रह्मभ्रूणे'ति क्विप् । वृत्रहणीत्यप्युदाहरणम् । **हरिमाणीति** । मानयतेः क्विपि समासे ङीष् । **क्षीरपेणेति** । पिबतेः कर्मण्युपपदे 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः । आतो लोपः । **रम्यविणेति** । रम्यश्चासौ विश्चेति विग्रहे आङो ना । नन्वन्तर्वर्त्तिविभक्त्या विशब्दस्य पदत्वात् 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधः स्यादिति चेन्न, 'अतद्धिते' इति वार्त्तिकैकवाक्यतया णत्वाश्रयातिरिक्ततद्धितभिन्ने परतः पदेन व्यवाये नेत्यर्थेनाऽदोषात् । व्यवधायकपदस्य णत्वाश्रयाति-रिक्ततद्धितभिन्नपरत्वे नेति यावत् । तत्प्रत्याख्याने तु पदे व्यवाय इति सप्तमीसमास इत्यर्थान्न दोषः । अत एव प्रत्याख्यानार-म्भयोः समफलता । **कुमति च** । कादावित्यर्थभिया काविति नोक्तम् । अनेकाजुत्तरपदार्थमिदम् । अत्र कवर्गवदुत्तरवदाक्षिप्त-समासस्य, विभक्त्याक्षिप्तप्रकृतेश्च प्रत्यासत्त्यैकत्वाश्रयणेऽपि चित्रगवीणामित्यादौ णत्वं भवत्येव । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया विभक्ति-प्रकृतौ समासत्वात् । णत्वरहितपाठस्तु लेखकप्रमादात् । **पदेनेति** । निमित्तनिमित्तनोर्मध्ये पदेन व्यवधाने इत्यर्थः । पदेनेति किम् ?, चतुर्बहङ्गेण । बहुजयं प्रत्ययः । **माषकुम्भवापेनेति** । न च माषकुम्भस्य वापः, चत्वार्यङ्गानि यस्य, तेन योग इति विग्रहे 'उत्तरपदत्वे च' इति निषेधादङ्गकुम्भयोः पदत्वं दुर्लभमिति वाच्यम् । प्रत्यासत्त्योत्तरपदस्य कार्यित्व एव

*अतद्धित इति वाच्यम् । आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण । कुस्तुम्बुरूणि जातिः ।६।१।१४३। अत्र सुण्निपात्यते । कुस्तुम्बुरुर्धान्याकम् । क्लीबत्वमतन्त्रम् । जातिः किम् ? कुतुम्बुरूणि । कुत्सितानि तिन्दुकीफलात्.]

उत्तरपदं नेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न प्रवर्तत इति शङ्क्यं, तस्य पूर्वसमासस्योत्तरपदत्वात्, 'उत्तरपदत्वे चे'ति प्रतिषेधवचनस्यापि 'उत्तरस्य=समासचरमावयवस्य पदत्वे कर्तव्ये पदादिविधिभिन्ने प्रत्ययलक्षणं न प्रवर्तते' इत्यर्थाभ्युपगमाच्च । 'शाकपार्थिवादीनामुत्तरपदलोपः', 'प्रादिभ्यो धातुजस्ये'त्यादौ तूत्तरपदशब्देन समासचरमावयवमात्रं गृह्यते इति तत्र प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्यभावेऽपि न क्षतिः । इह तु पदत्वलाभाय प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिरपेक्षिता । एवं च 'माषकुम्भवापेने'त्यत्रापि कुम्भस्य वापः=कुम्भवापः । कुम्भशब्दः कुम्भपरिमितधान्ये भाक्तः । 'माषाणां कुम्भवापः' इति विग्रहीतव्यमिति नव्याः । केचित्तु—'अपदादिविधौ' इत्यत्र 'पदान्तविधौ' इत्यर्थं परिकल्प्य 'पदव्यवायेऽपी'त्यस्य पदान्तविधित्वाऽभावाचास्त्यत्र प्रत्ययलक्षणनिषेध इत्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । तथा हि सति लाघवात् 'पदान्तविधौ' इत्येव ब्रूयात्, न तु 'अपदादिविधौ' इति दिक् । [किंचोत्तरपदत्वे इति वचनस्य पदान्तविधौ कर्तव्ये प्रतिषेध इत्यर्थाभ्युपगमे परमदण्डिनाविति 'ङमो ह्रस्वदचि'ति सूत्रस्थमनोरमाग्रन्थेनैव विरोध इत्यलमियता] । अतद्धित इति । 'व्यवधायकपदस्य तद्धितश्चेत्परो न भवति, तदा निषेधः' इत्यर्थः । आर्द्रगोमयेणेति । इह गोशब्दः पदम् । 'उत्तरपदत्वे चे'ति निषेधोऽत्र न शङ्क्यः, गोमयशब्दस्योत्तरपदत्वात्, गोशब्दस्य च

वा.] रथगजतुरगपदातिरूपाणि यस्य तत् चतुरङ्गं=सैन्यम्, तेन योग इति विग्रहः । अत्र निमित्तकार्यिणोरङ्गपदेन व्यवधानान्न णत्वम् । उभयत्रापि कुम्भशब्दस्य अङ्गशब्दस्य च प्रत्ययलक्षणेन अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वं बोध्यम् । 'उत्तरपदे चाऽपदादिविधौ प्रतिषेधः' इति निषेधस्तु नात्र प्रवर्तते, उत्तरखण्डस्य कार्यभाक्त्वे सत्येव तत्प्रवृत्तेः । अत एव 'न हमताङ्गस्ये'त्यत्र परमवाचेत्येव तस्याः परिभाषाया उदाहरणमुक्तं भाष्ये । अत्र हि वाक्छब्दस्य उत्तरपदस्य कुत्वरूपकार्यभाक्त्वमस्तीति तस्य अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाऽभावात्कुत्वं न भवति । अत एव च 'कुमति चे'ति सूत्रे भाष्ये माषाणां कुम्भो माषकुम्भः, माषकुम्भस्य वापो माषकुम्भवापः । तेन माषकुम्भवापेनेत्यत्र 'पदव्यवायेऽपी'ति निषेधप्रवृत्तये 'प्रातिपदिकान्ते'ति णत्वप्रवृत्तिरुपन्यस्ता सङ्गच्छते । नचैवं सति रम्यविणेत्यत्र 'वि' इत्युत्तरखण्डस्य कार्यभाक्त्वाऽभावात् 'उत्तरपदत्वे चाऽपदादिविधौ' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधस्याऽप्रवृत्तौ अन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयणेन 'पदव्यवायेऽपी'ति णत्वनिषेधः स्यादिति वाच्यं, पदे परे यत्पदं तेन व्यवाये णत्वं नेत्यर्थस्यैव भाष्यसंमतत्वात् । तच्च अनुपदमेव स्पष्टीभविष्यति । रम्यविणेत्यत्र च विशब्दस्यान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वेऽपि तस्य पदपरकत्वाऽभावान्न णत्वनिषेधः । एतेन पुनर्भूणामित्यत्रापि णत्वं निर्बाधम् । अतद्धिते इति । अतद्धिते परे यत्पदं तेन व्यवधानेऽयं निषेधो, नतु तद्धितपरकपदेनेत्यर्थः । आर्द्रगोमयेणेति । गोः पुरीषं गोमयं । 'गोश्च पुरीषे' इति गोशब्दात् षष्ठ्यन्तात् मयट् तद्धितः, तद्धितान्तप्रातिपदिकावयवत्वात् सुपो लुक् । आर्द्रं गोमयमिति कर्मधारयः । यद्यपि प्रत्ययलक्षणेन अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य गोशब्दो मयटि पदन्तथापि तस्य तद्धितपरकतया तेन व्यवधानेऽपि रेफात्परस्य णत्वं भवत्येव, अस्मिन् प्रकरणे अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायस्य अबाधकत्वात् । शुष्कगोमयेणेति । षात्परस्योदाहरणम् । भाष्ये तु 'पदान्तस्ये'ति पूर्वसूत्रात्पदग्रहणानुवृत्तिमभिप्रेत्य पदे परतः पदेन व्यवाये णत्वं नेत्याश्रित्य वार्तिकमिदं प्रत्याख्यातम् । अथ 'सुट् कात्पूर्वः' इत्यतः सुडित्यनुवृत्तौ कतिचित्सूत्राणि व्याख्यातुमुपक्रमते-कुस्तुम्बुरूणि । अत्रेति । जातिविशेषे वाच्ये कुस्तुम्बुरुशब्दः ससुट्को निपात्यत इत्यर्थः । कुस्तुम्बुरुर्धान्याकमिति । गुल्मविशेषे प्रसिद्धः । क्लीबत्वमतन्त्रमिति । अविवक्षितमित्यर्थः । वचनमप्यतन्त्रमिति बोध्यम् । कुतुम्बुरूणीति । धान्याकजातिवाचकत्वाऽभावान्न सुडिति भावः । तदाह—कुत्सितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थ इति । तुम्बुरुशब्दस्य तिन्दुकवाचकत्वे कोशां

शे.] तत्प्रवृत्तेः,अपदादिविधाविति पर्युदासेन पदान्तविधावेव तत्प्रवृत्तेश्च । न चैवमपि माषकुम्भ[illegible] 'गतिकारकोपपदानाम्' इत्यनेन वापादिभ्यः सुबुत्पत्तेः प्रागसमासे तेषां पदत्वं दुर्लभमिति [illegible] णत्वनिषेधाऽसिद्धिरिति वाच्यम् । तस्याऽनित्यत्वेनात्र सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव समासेनाऽदोषात् । यत्तु 'कुमति च' इत्यत्र भाष्ये 'माषकुम्भवापेनेत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदषष्ठीतत्पुरुषे कुमति चेति नित्यणत्वेन भवितव्यं, [illegible] विभाषया' इत्युक्तं, तत्प्राप्तिनिरूपणं बोद्धव्यम् । यत्तु पतञ्जल्याद्यर्थं निषेध '[illegible]' [illegible] उदाहरणमिति, तन्न । पदव्यवायेऽपीत्येतच्चैकमपि तस्य 'अतद्धित' इति [illegible] परेः । अतद्धित इति [illegible] ।

सूत्रे [illegible] आह-अतन्त्रमिति । [illegible] ।

णीत्यर्थः । अपरस्पराः क्रियासातत्ये ।६।१।१४४। सुण्निपात्यते । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियेति किम् ?। अपरपरा गच्छन्ति । अपरे च परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः । गोष्पदं सेविताऽसेवितप्रमाणेषु ।६।१।१४५। सुट्, सस्य षत्वं च निपात्यते । गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देशे स गोभिः सेवितो गोष्पदः । असेविते,—अगोष्पदान्यरण्यानि । प्रमाणे-गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । सेवितेत्यादि किम् ?। गोः पदं-गोपदम् । आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ।६।१।१।१४६। आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते । आस्पदम् । प्रेति किम् ?। आ पदात्-आपदम् । आश्चर्यमनित्ये ।६।१।१४७। अद्भुते सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत !। अनित्ये किम् ?। आचर्यं कर्म शोभनम् । वर्चस्केऽवस्करः ।६।१।१४८। कुत्सितं वर्चो वर्चस्कम्,—अन्नमलम् । तस्मिन् सुट् । अवकीर्यत इत्यवस्करः । वर्चस्के किम् ?। अवकरः । अपस्करो रथाङ्गम् । ।६।१।१४९। अपकरोऽन्यः । विष्किरः शकुनौ वा ।६।१।१५०। पक्षे विकिरः । 'वावचनेनैव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो माभू'दिति वृत्तिस्तन्न । भाष्यविरोधात् । प्रतिष्कशश्च कशेः ।६।१।१५२। 'कश गतिशासनयो'रित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट् निपात्यते षत्वं च । सहायः पुरोयायी वा 'प्रतिष्कश' इत्युच्यते । कशे किम् ?। प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः । यद्यपि कशेरेव

त.] 'स्वादिषु' इति पदत्वात् । गोष्पदम् । असेविते गोष्पदशब्दस्य वृत्त्यसंभवान्नञ्पूर्वकमुदाहरति—अगोष्पदानीति । गवां संचारो यत्र नैव संभवति तत्रापि सुडागमार्थमसेवितग्रहणमित्याहुः । आत्मयापनायेति । कालक्षेपाय, शरीरक्षपणाय वेत्यर्थः । आश्चर्यमिति । आङः परस्य चरेः सुट् । 'चरेराङि चाऽगुरौ' इति यत् । विष्किरः । 'कॄ विक्षेपे' इत्यस्मात् 'इगुपधे'त्यादिना कप्रत्यये सुडागमोऽनेन निपात्यते । षत्वं तु 'परिनिविभ्यः' इत्यनेन । विकिरग्रहणमिति । 'विष्किरः शकुनौ विकिरो वा' इति वृत्तिग्रन्थे पाठः, सूत्रपाठे तु विकिरग्रहणं नास्त्येवेति बोध्यम् । तस्यापीति । विकिरशब्दस्यापीत्यर्थः । कशेरेव कशेति । कशधातोरेव कशाशब्दो

बा.] मृग्यः । अपरस्पराः । स्पष्टम् । गोष्पदम् । असेविते गोष्पदशब्दस्य वृत्त्यसंभवान्नञ्पूर्वकमुदाहरति—अगोष्पदानीति । गवां सञ्चारो यत्र नैव संभवति तत्रापि सुडिति भावः । गोष्पदमात्रं क्षेत्रमिति । क्षेत्रस्याल्पप्रमाणत्वमनेन ज्ञाप्यते । अतो गोष्पदात् क्षेत्रस्याधिक्येऽपि न क्षतिः । आस्पदं प्रतिष्ठायाम् । आत्मेति । आत्मयापनं=शरीरसंरक्षणं, तदर्थं यत् स्थानं तस्मिन् गम्ये सुडित्यर्थः । आपदादापदमिति । आ पदादिति विग्रहे अव्ययीभावे आपदमिति भवतीत्यर्थः । 'आपदापद'मिति पाठे तु—आपदमित्यस्य आपदित्यर्थ इत्यर्थः । आश्चर्यमनित्ये । अद्भुते गम्ये आङ्पूर्वकस्य चरेः सुट् । 'चरेराङि चाऽगुरौ' इति यत् । अनित्यग्रहणमपनीय अद्भुते इति वक्तव्यमिति वार्तिकमभिप्रेत्याह—अद्भुते सुडिति । तेन आश्चर्यं नीला द्यौः, आश्चर्यमन्तरिक्षे यदबन्धनानि नक्षत्राणि न पतन्तीत्यादिसंग्रहः । अनित्ये इत्यनेन कादाचित्कतया अद्भुतं लक्ष्यत इत्युक्ते तु एतन्न सिध्येत् । वर्चस्केऽवस्करः । 'मूत्रं प्रस्राव उच्चारावस्करौ शमलं शकृत् । गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्ठाविशौ स्त्रिया'मित्यमरः ।

अपस्करो । 'स्याद्रथाङ्गमपस्करः' इत्यमरः । 'चक्रं रथाङ्गमि'ति च । विष्किरः । विकिरतीति विकिरः । 'कॄ विक्षेपे' 'इगुपधज्ञे'ति कः । शकुनौ गम्ये सुड्वा, 'परिनिविभ्यः' इति षत्वम् । 'नगौकोवाजिविकिरविविष्करपतत्त्रयः' इत्यमरः । वावचनेनैवेति । वृत्तिग्रन्थे 'विष्किरः शकुनौ विकिरो वे'ति सूत्रपाठः । तत्र वाग्रहणादेव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं विष्किरो विकिर इति शकुनावेवेति नियमार्थम् । अतः शकुनेरन्यत्र उभयोरपि शब्दयोः प्रयोगो नास्तीति लभ्यत इत्यर्थः । भाष्ये हि 'विष्किरः शकुनौ वे'ति सूत्रं पठित्वा वाग्रहणेन सुड्विकल्पः, नतु शकुनेरन्यत्र विकिरशब्दस्य प्रयोगो नेति स्थितम्, अन्यत्रापि 'विकिरं वैश्वदेविक'मित्यत्र दर्शनादिति भावः । प्रतिष्कशश्च कशेः । कशेरिति कश इत्यत्रान्वेति । तथाच कशधातोर्निष्पन्नस्य कशशब्दस्य प्रतेः परस्य सुट्

शे.] गोष्पदं से । असेविते सामर्थ्यान्नञ्पूर्वकमुदाहरति—अगोष्पदानीति । असेवित इति बहुव्रीहिः । तेन गवां सञ्चारो यत्र नैव कदाचित्तत्रैव नञ्पूर्वे सुडिति भाष्ये स्पष्टम् । गोष्पदं क्षेत्रमिति । क्षेत्रस्याऽल्पप्रमाणत्वमनेन बोध्यते । तेन गोष्पदात्क्षेत्रस्याऽधिकत्वेऽपि न क्षतिः । आत्मयापनं=शरीररक्षणमित्यर्थः । तत्फलकस्थानलाभः—प्रतिष्ठा । प्रकृते लाभविषयं स्थानं तथा, यथाऽऽस्पदमनेन लब्धम् । शरीररक्षणाय स्थानं लब्धमित्यर्थः । अद्भुते इति । अनित्यत्वेन कादाचित्कतयाऽद्भुतत्वं लक्ष्यते इति भावः । विकिरग्रहणमिति । 'विष्किरः शकुनौ विकिरो वा' इति तन्मते सूत्रपाठः । तस्यापि = विकिरशब्दस्यापि । भाष्येति । तत्र हि 'शकुनौ विकिरो वेति वाच्यम् । विष्किरः शकुनौ वेत्युच्यमाने शकुनौ तत्तुल्यजातीये चान्यत्रार्थे नित्यमेव विष्किरः स्यात्, सिद्धशब्दस्य विकल्पाऽयोगाच्छकुनौ वा अन्यत्र वेत्यधिकरणविकल्पस्यैव प्रतीतेः' इत्युक्त्वा न वक्तव्यम् । न वा वचनेन शकुनिरूपमधिकरणं सम्बध्यते, किन्तु निपातनं विष्किर इत्येतच्छकुनौ

कशा, तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम्। तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न। **प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी** ।६।१।१५३। हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम्। 'ऋषी' इति किम्?। प्रकण्वो देशः। हरिचन्द्रो माणवकः। **मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः** ।६।१।१५४। मकरशब्दोऽव्युत्पन्नस्तस्य सुडिनिश्च निपात्यते। वेण्विति किम्?। मकरो ग्राहः। मकरी समुद्रः। **कास्तीराऽजस्तुन्दे नगरे** ।६।१।१५५। ईषत्तीरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम्। अजस्येव तुन्दमस्येति अजस्तुन्दं नाम नगरम्। नगरे किम्?। कातीरम्। अजतुन्दम्। **कारस्करो वृक्षः** ।६।१।१५६। कारं करोतीति कारस्करो वृक्षः। अन्यत्र-कारकरः। केचित्तु कस्कादिष्विदं पठन्ति न सूत्रेषु। **पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्** ।६।१।१५७। एतानि ससुट्कानि निपात्यन्ते नाम्नि। पारस्करः। किष्किन्धा। (ग) **तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च**। तात्पूर्वं चत्वेन दकारो[ऽपि] बोध्यः। तद्बृहतोर्दकारतकारौ लुप्येते। करपत्योस्तु सुट्। 'चोरदेवतयो'रिति समुदायोपाधिः। तस्करः। बृहस्पतिः। (ग) **प्रायस्य**

त.] निष्पन्न इत्यर्थः। **धात्वन्तरेति**। 'प्रतिकशः' इत्यत्र प्रतिर्गमेरुपसर्गो, न तु कशेः, 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येवे'ति न्यायादिति भावः। **अमन्त्रार्थमिति**। मन्त्रे तु 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' इत्यनेनैव सिध्यतीति भावः। **मस्कर**। मस्करशब्दादिनिना मत्वर्थीयेनेष्टसिद्धौ मस्करिग्रहणं 'परिव्राजक एवायं प्रयोगो यथा स्या'दित्येवमर्थमित्याहुः। **कातीरमिति**। 'ईषदर्थे' इति कोः कादेशः। **पारस्कर इति**। 'पारं करोती'ति विग्रहः। 'कृञो हेतुताच्छील्ये'ति टः। **किष्किन्धेति**। 'किमपि धत्ते' इति विग्रहे 'आतोऽनुपसर्गे कः'। टाप्। निपातनात्किमो द्वित्वं। पूर्वस्य मलोपः। सुट् षत्वं च। 'किं किं दधाती'ति विग्रहतां तु मते वीप्सायां द्वित्वं सिद्धम्। अन्यत्र तु निपातनादेव। वस्तुतस्तु रूढिशब्दा एते कथंचिद्व्युत्पाद्यन्त इत्यवयवार्थे नाग्रहः कार्यः। **तद्बृहतोरिति**। गणसूत्रमेतत्। **तादिति**। 'तलोपश्चे'त्यत्रे'ति शेषः। **प्रायस्येति**। गणसूत्रमेतदपि। 'प्रायः पापं विजानीया-

बा.] त्स्यादित्यर्थः। **कशेरेवेति**। कशधातोरेव कशाशब्दो निष्पन्न इत्यर्थः। **धात्वन्तरेति**। प्रतिगतः कशां प्रतिकश इत्यत्र गमिं प्रत्येव प्रतिरुपसर्गः, नतु कशिं प्रति, 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः' इति नियमादित्यर्थः। **प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी**। **अमन्त्रार्थमिति**। मन्त्रे तु 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमिति भावः। तत्सूत्रं वैदिकप्रक्रियायां व्याख्यास्यते। **मस्करमस्करिणौ**। यथासंख्यमन्वयः। मस्करिग्रहणात्परिव्राजक एव मस्करिशब्दः, अन्यत्र तु मकरीत्येवेत्याहुः। **कास्तीराऽजस्तुन्दे**। कास्तीरशब्दोऽजस्तुन्दशब्दश्च नगरे निपात्येते इत्यर्थः। **कारस्करो वृक्षः**। कारं करोतीति विग्रहः। 'कृञो हेतुताच्छील्ये' इति टः।

पारस्करप्रभृतीनि च। **पारस्कर इति**। पारं करोतीति विग्रहः। पूर्ववट्टः। **किष्किन्धेति**। किं=किमपि वानरसैन्यं धत्ते इति किष्किन्धा। 'आतोऽनुपसर्गे कः'। टाप्। निपातनात् किमो द्वित्वम्। मलोपः, सुट्, षत्वं च। रूढशब्दा एते कथञ्चिद्व्युत्पाद्यन्ते, एषामवयवार्थो न विचारणीयः। **तद्बृहतोरिति**। पारस्करादिगणसूत्रमेतत्। तच्छब्दे तकारस्याऽन्त्यस्याऽभावादाह—**तात्पूर्वमिति**। **तलोपश्चे**त्यत्र तकारात्पूर्वमित्यर्थः। तत्-चौर्यं- करोतीति विग्रहः। 'कृञो हेतुताच्छील्ये' इति टः। **बृहस्पतिरिति**। बृहती=वाक्, तस्याः पतिरिति विग्रहः। ['कुक्कुट्यादीनामण्डादिष्वि'ति] पुंवत्त्वम्, तलोपः। सुट्। 'वाग्वै बृहती, तस्या एष पतिः' इति

शे.] वा निपात्यते' इत्युक्तम्। एवञ्चाऽन्यत्र विकिरस्येष्टत्वं स्पष्टमेव लभ्यते। दृश्यते च 'विकिरं वैश्वदेविक'मिति प्रयोग इति दिक्। कृधातोः 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः' इति केऽनेन सुट्। 'परिनिविभ्यः' इति षत्वम्। **कशेरेव कशेति**। कशधातोरेव कशाशब्द इत्यर्थः। इह च गमेः प्रतिरुपसर्गो न कशेरिति भावः। **अमन्त्रार्थमिति**। मन्त्रे तु 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' इत्येव सिद्धमिति भावः। हरिश्चन्द्रो-राजर्षिः। **सुडिति**। वेणौ। **इनिश्चेति**। परिव्राजके। चात्सुडपि। इदं वृत्त्यनुसारेण। 'अयं नाकरोदयं नाकरोदतो माकृत कर्माणि, शान्त्या काम्यकर्महानिद्वारा सकलकर्मपरिहानिर्युष्माकं श्रेयसी'त्युपदेष्टा = मस्करी, परिव्राजकः। माङुपपदात्कृञ इनिर्माङो ह्रस्वः, सुट् च निपात्यत इति भाष्यकैयटयोः। इदमेव युक्तम्। वृत्तिमते मस्करशब्दादिनौ योगरूढ्या परिव्राजकबोधे सिद्धे मस्करिपरिव्राजकग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरिति बोध्यम्। कातीरे-'ईषदर्थे च' इति कोः कादेशः। **कारस्करे** 'दिवाविभे'ति टः। **केचित्त्विति**। अत्राऽरुचिबीजन्तु पारस्करादिषु प्रत्यक्षतो दर्शनं, प्रकरणादिसर्गस्थाने एव तेन सत्वविधानं चेति। **न सूत्रेष्विति**। न गणसूत्रेषु इत्यर्थः। एवञ्च पारस्कराद्यन्तर्गणसूत्रमिदमिति बोध्यम्। **पारं करोतीति**। 'कृञो हेतु'इति टः। पारस्करो देशो नगरश्च। **तद्बृहतोरिति प्रायस्येति** च गणसूत्रे। **करपत्योस्तु सुडिति**। अतो न रुत्वम्। तद्बृहतोः सेत्यादेशे तु तद्दुर्वारम्। **बृहस्पतिरिति**। बृहत्याः पतिरिति 'कुक्कुट्यादीनामण्डादिष्वि'ति पुंवत्त्वम् 'वाग्वै बृहती, तस्या एव पतिः' इति दर्शनात्। तत्प्रत्याख्याने तु बृहतो वाक्समूहस्य पतिरिति विग्रहो बोध्यः। प्रायस्येति निर्देशादकारान्तः पुंल्लिङ्गस्तपो-

चित्तिचित्तयोः । प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । वनस्पतिरित्यादि । आकृतिगणोऽयम् । इति समासाश्रयविधयः ।

अथ तद्धितेष्वपत्याधिकारप्रकरणम् ।

समर्थानां प्रथमाद्वा ।४।१।८२। इदं पदत्रयमधिक्रियते । प्राग्दिश इति यावत् । सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम् । कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावत् । **प्राग्दीव्यतोऽण् ।४।१।८३।** 'तेन दीव्यती'त्यतः प्रागणधिक्रियते ।

च्चित्तं तस्य विशोधन'मिति स्मृतिः । **आकृतिगणोऽयमिति** । तेन शतात्पराणि परश्शतानि कार्षाणीत्यादि सिद्धम् । इह 'सुप्सुपे'ति वा, 'पञ्चमी'ति योगविभागाद्वा समासः । राजदन्तादित्वाच्छतशब्दस्य परनिपातः, पारस्करादित्वात्सुट् । **इति समासाश्रयविधयः ।**

अपवादसङ्गत्या तद्धितान्विवक्षुस्तदीयमधिकारसूत्रमाह—**समर्थानामिति** । 'अन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेः समासोऽपी'ति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थेन समासापवादत्वं सूचितम् । विधेयाऽनिर्देशादुत्तरत्र प्रकृतिविशेषाकाङ्क्षासत्त्वाच्च नाऽयं स्वतन्त्रो विधिरित्याह—**अधिक्रियत इति** । 'पदत्रय'मित्यनेन प्रत्येकं स्वरितत्वप्रतिज्ञा सूचिता । तत्प्रयोजनं तु कस्यचिन्निवृत्तावप्यपरस्याऽनिवृत्तिः, तथा च 'प्राग्दिशः' इति सूत्रे 'समर्थानां प्रथमा'दिति निवृत्तं, 'वा' इति त्वनुवर्तत एव'–इति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थः सङ्गच्छते । **प्राग्दिश इतीति** । तत उत्तरेषां प्रत्ययानां स्वार्थिकत्वेन 'समर्थानां', 'प्रथमा'दिति पदयोः प्रयोजनं नेति भावः । ननु 'समर्थः पदविधि'रिति परिभाषया गतार्थत्वात् 'समर्थाना'मित्येतद्व्यर्थम् । न च पदविधित्वं नेति शङ्क्यं, 'घकालतनेषु' इत्यलुग्विधानात् 'सुबन्तात्तद्धितोत्पत्ति'रिति सिद्धान्तस्य सकलसंमतत्वादत आह–**सामर्थ्यमिति** । **कृतसन्धिकार्यत्वमिति** । अस्य फलं तु 'तस्यापत्य'मिति सूत्रे मूल एव स्फुटीभविष्यति । इह 'समर्थात्प्रथमाद्वे'ति वक्तुं युक्तम् । महोत्सर्गानाह—**प्राग्दीव्यत इत्यादिना** । सूत्रे 'दीव्य'दित्येकदेशोऽनर्थकोऽप्यवधित्वेनोपात्तः 'प्राग्रीश्वरा'दितिवदित्येके । अन्ये त्वाहुः—'दीव्य'दिति शत्रन्तम् । तेन देवनकर्ता अर्थ एवावधिरिति । **प्राग्दीव्यतीयेष्विति** । दीव्यतः प्राक्प्राग्दीव्यत् ।

बा.] च्छन्दोगब्राह्मणम् । **प्रायस्य चित्तिचित्तयोरिति** । गणसूत्रमिदम् । प्रायस्य चित्तिः चित्तं वेति विग्रहः । 'प्रायं पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधन'मिति स्मृतिः । **वनस्पतिरिति** । वनस्य पतिरिति विग्रहः । **आकृतिगणोऽयमिति** । तेन शतात्पराणि परश्शतानीत्यादि सिद्धम् । **इति बालमनोरमायां समासाश्रयविधयः ।**

तदेवं समासप्रपञ्चं निरूप्य तद्धितप्रकरणमारभते—**समर्थानां प्रथमाद्वा** । विधेयस्याऽदर्शनान्नायं स्वतन्त्रविधिरिति मत्वाह—**इदं पदत्रयमधिक्रियत इति** । स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादिति भावः । अधिकारस्योत्तरावधिमाह—**प्राग्दिश इति यावदिति** । 'प्राग्दिशो विभक्ति'रिति सूत्रमुत्तरावधिरित्यर्थः । 'समर्थाना'मिति निर्धारणषष्ठी । प्राथम्यं च 'तस्यापत्य'मित्यादितत्तत्सूत्रेषु प्रथमोच्चारितत्वम् । समर्थानां मध्ये प्रथमोच्चारितादित्यर्थः । 'समर्थात्प्रथमाद्वे'ति सुवचम् । केचित्तु बहुवचनबलादनेकसमर्थसमवाय एवास्य प्रवृत्तिः । एवंच 'प्राग्दिशः' इत्यादिषु स्वार्थिकप्रत्ययविधिषु नाऽस्य प्रवृत्तिरिति लभ्यते इत्याहुः । ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वेन तद्धितविधीनां पदविधितया 'समर्थः पदविधि'रिति परिभाषयैव एकार्थीभावरूपसामर्थ्यलाभादिह समर्थग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वमिति** । समर्थः पटुः शक्त इति पर्यायाः । शक्तत्वं च कार्योत्पादनयोग्यत्वम् । शब्दस्य च कार्यमर्थप्रतिपादनमेव । तच्छक्तत्वं च कृतेष्वेव सन्धिकार्येषु संभवति । तथाच कृतसन्धिकार्यत्वमेव सामर्थ्यमिह पर्यवस्यति । तदाह–**कृतसन्धिकार्यत्वमिति** । **प्राग्दीव्यतोऽण्** । 'तेन दीव्यति खनति जयति जित'मिति सूत्रस्थदीव्यतिशब्दैकदेशस्यानुकरणमिह दीव्यच्छब्दः । तेन च तद्घटितं तत्सूत्रं लक्ष्यते । तदाह—**तेन दीव्यतीत्यतः प्रागिति** । तथाच 'तस्यापत्य'मित्याद्युत्तरसूत्रेषु केवलमर्थनिर्देशपरेषु विधेय-

---

शे.] वाची प्रायशब्दः । 'प्रायो नाम तपः प्रोक्तं, चित्तं निश्चय उच्यते'इति स्मृतेः । 'प्रायः पापम्' इति स्मृत्यन्तरात्पापवाच्यपीति सर्वेष्टसिद्धिः । **इति लघुशब्देन्दुशेखरे समासाश्रयविधयः ।**

अवसरसङ्गत्या तद्धितप्रकरणमारमते–**समर्थानां** । **पदत्रयमिति** । तेन प्रत्येकं पदानां स्वरितत्वात् 'वा' इत्यस्य 'प्राग्दिशः' इत्युत्तरमपि सम्बन्धः । अवधिप्रदर्शनन्तु विशिष्टस्येति बोद्धव्यम् । 'तद्धितानामेकार्थीभाव एव प्रवृत्तिः, समर्थः पदविधि'रित्युक्तेरित्युक्तम् । **समर्थानामिति** । समर्थशब्दः शक्तपर्यायः । शक्तत्वं त्वर्थप्रतिपादकत्वम् । तच्च परिनिष्ठितस्यैव । तदाह—**कृतसन्धीति** । न हि 'सु—उत्थित' इत्यस्य कल्पनयाऽप्यर्थवत्त्वम् । 'समर्थाना'मिति निर्धारणषष्ठी । समर्थानां मध्ये प्रथमादित्यर्थः । तत्तत्सूत्रेषु प्रथमोच्चारितशब्दप्रतिपाद्यत्वञ्च प्रथमत्वम् । एवञ्चाऽनेकसमर्थसंभवे एवाऽस्य संबन्धः । 'शेषे' इत्यत्रापि तत्तत्समर्थविभक्त्यन्तविशिष्टोऽर्थ एव शेष इत्यनेकसमर्थसंभवः । स्वार्थिकेष्वनेकसमर्थाऽसंभवात् 'प्राग्दिशः' इत्युत्तरं नास्य संबन्ध इति बोद्धव्यम् । **प्राग्दीव्यतो** । 'तेन दीव्यती'ति सूत्रपठित [illegible] च्छब्दोऽत्र गृह्यते । तेन च 'एकदेशविकृत-

अश्वपत्यादिभ्यश्च ।४।१।८४। एभ्योऽण्स्यात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । वक्ष्यमाणस्य ण्यस्यापवादः । **तद्धितेष्वचामादेः** ।७।२।११७। ञिति णिति च तद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । **किति च** ।७।२।११८। किति तद्धिते च तथा । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् । गाणपतम् । 'गाणपत्यो मन्त्र' इति तु प्रामादिकमेव । **दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः** ।४।१।८५। दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यात् ।

त.] 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभाव' इति प्राञ्चः । 'प्राग्दीव्यत'मिति तूचितम् , 'झयः' इति टच्प्रवृत्ते'रिति केचित् । तन्न । 'झयः' इति टचः पाक्षिकत्वात् । अन्यथा 'उपसमिधमुपसमि'दिति तत्सूत्रस्थमूलोदाहरणस्याऽसङ्गत्यापत्तेः । न चाऽत्र टचोऽभावे 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपे 'प्राग्दीव्यतीय' इति रूपं न स्यादिति शङ्क्यम् । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं 'लुङ्मुखस्वरोपचारः' इति परिगणनात् । प्राग्दीव्यति भवः प्राग्दीव्यतीयः । 'वृद्धाच्छः' । त्यप्तु न शङ्कनीय एव, 'अमेहक्वतसित्रेभ्य एव' इति परिगणनात् । 'लुङ्मुखस्वर' इत्यादिपरिगणनया ऽनव्ययत्वाच्च । **वक्ष्यमाणस्येति** । 'पत्युत्तरपदाण्ण्यः' इति वक्ष्यमाणस्य । **तद्धितेष्व** । अचां मध्ये आदिरजेवेति 'अचोऽञ्णिती'ति सूत्रादच इत्यनुवर्तत इत्याशयेन व्याचष्टे–**अच इति** । **वृद्धिः स्यादिति** । 'मृजेर्वृद्धि'रित्यतोऽनुवर्तत इति भावः । **किति च** । 'वाहीकः' इत्याद्यर्थमपीदं सुगमव्याख्यानायात्रैवोपन्यस्तम् । 'अचामादे'रिति निर्दिष्टस्थानिकत्वादिक्परिभाषाऽत्र नोपतिष्ठत इत्याशयेनोदाहरति–**आश्वपतमित्यादि** । **प्रामादिकमेवेति** । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्थितम् । यदि तु देवतार्थकाऽण्णन्ताच्चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वात्ष्यञिति व्याख्यायते तदा निर्दुष्ट एवायं प्रयोगः । अश्वपति गणपति राष्ट्रपति कुलपति गृहपति पशुपति क्षेत्रपतीत्यश्वपत्यादिः । **दित्यदित्या** । पतिशब्दस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चाद्द्वन्द्वः कार्यो, न तु द्वन्द्वोत्तरं बहुव्रीहिरित्याह–**पत्युत्तरपदाच्चेति** । 'पत्यन्ता'दित्युच्यमाने बह्वच्पूर्वादपि स्यादित्युत्तरपदग्रहणं कृतम् । **दैत्य इति** । ननु दितेर्देवताद्यर्थे ण्यः सावकाशः, 'इतश्चानिञः' इत्यपत्ये ढक् दौलेय इत्यादौ सावकाशः, तथा च दितेरपत्यमित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाड्ढक्स्यात् । मैवम् । 'ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्ध'मिति भाष्ये पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणात् । अर्थविशेषे इति किम् ? । औडुपतम् । उडुपतिरस्य मन्त्रम् । 'तस्येदम्' 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो'त्यण् । इह पूर्वविप्रतिषेधेन 'तस्येद'मित्यर्थे ण्यो न भवति, इदमित्यस्य सामान्यार्थत्वात् । कथं तर्हि 'दैतेयः' इति ? । अत्राहुः–'कृदिकारा'दिति ङीषन्तात् 'स्त्रीभ्यो ढक्' । ण्यस्तु न भवति, लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात् । न च 'अन्तादिवच्चे'ति पूर्वस्यान्तवद्भावेन स्यादेव ण्य इति भ्रमितव्यम् । दितिशब्दान्ङीषि कृते 'यस्येति चे'ति लोपेन सवर्ण-

बा.] प्रत्ययविशेषाऽसंयुक्तेषु किं भवतीत्याकाङ्क्षायामणित्युपतिष्ठत इति लभ्यते । 'कस्माद्भवती'त्याकाङ्क्षायां 'समर्थात्प्रथमा'दिति प्रकृतिविशेषो लभ्यते । यत्र तु विधेयः प्रत्ययविशेषः श्रूयते तत्राऽणिति नोपतिष्ठते, अणित्यस्यौत्सर्गिकतया वैशेषिकेणेणादिना बाधात् । **अश्वपत्यादिभ्यश्च** । चकारात् 'प्राग्दीव्यतोऽ'णित्यनुकृष्यते । तदाह–**एभ्योऽण् स्यादिति** । दीव्यतः प्राक्–प्राग्दीव्यत् । 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । 'झयः' इति टच् तु न, तस्य पाक्षिकत्वात् । प्राग्दीव्यति भवाः–प्राग्दीव्यतीयाः । 'वृद्धाच्छः' । 'अव्ययात्त्यबि'ति तु न, अव्ययीभावस्याव्ययत्वे 'लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजन'मिति परिगणनात् । अत एव 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इत्यपि न भवति ।

ननु 'प्राग्दीव्यतोऽ'णित्येव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह–**वक्ष्यमाणस्येति** । 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' इति वक्ष्यमाणस्य पत्युत्तरपदत्वप्रयुक्तण्यप्रत्ययस्य बाधनार्थमित्यर्थः । **तद्धितेष्वचामादेः** । 'अचो ञ्णिती'त्यनुवर्तते । 'मृजेर्वृद्धि'रित्यतो वृद्धिरिति च । 'अचा'मिति निर्धारणषष्ठी । तदाह–**ञितीति** । **किति च** । **तथेति** । अचामादेरचो वृद्धिरित्यर्थः । इदं सूत्रं प्रकृतानुपयुक्तमपि व्याख्यासौकर्यायेहोपन्यस्तम् । **अपत्यादीति** । आदिना समूहाद्यर्थसङ्ग्रहः । **आश्वपतमिति** । अश्वपतेरणि आदिवृद्धौ 'यस्येति चे'तीकारलोपः । **गाणपतमिति** । अश्वपत्यादिषु गणपतिशब्दः पठित इति भावः । **गाणपत्य इति** । गणपतिर्देवता अस्य मन्त्रस्येति विग्रहः । **प्रामादिकमेवेति** । प्रमादादायातमित्यर्थः । गणपतिक्षेत्रपत्यादीनामश्वपत्यादिगणे पाठस्य वृत्तौ दर्शनादिति भावः । **दित्यदित्यादित्य** । **दित्यादिभ्य इति** । दिति, अदिति, आदित्य–एतेभ्य इत्यर्थः । **पत्युत्तरपदादिति** । पतिरुत्तरपदं यस्य तस्मादिति विग्रहः । **प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्विति** । 'प्राग्दीव्यत' इत्यनुवृत्तेरिति

शे.] मनन्यव'दिति न्यायेन दीव्यत्यर्थ उपस्थाप्यत इत्यर्थस्याऽवधित्वम् । अयमेव च निर्देशस्तस्य ज्ञापक इति बोद्धव्यम् । एकश्चाऽवधिमन्तोऽप्यर्था एवेति 'अत इ'ञित्यादौ नाऽस्य सम्बन्ध इति बोद्धव्यम् । **आदेरच इति** । तेन निर्दिष्टस्थानिकत्वादिक्परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति बोद्धव्यम् । **प्रामादिकमेवेति** । गणपतिक्षेत्रपत्यादीनामश्वपत्यादिषु पाठादिति भावः । 'क्षेत्रपत्यचरुं निर्वपे'दिति तु च्छान्दसम् । **दित्यदि** । पत्यन्ता दिति [तु] ... तत्समासरूपं प्रातिपदिकं

अणोऽपवादः । दैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः । प्राजापत्यः । यमाच्चेति काशिकायाम् । याम्यः । ॐ पृथिव्या ञाऽञौ । पार्थिवा । पार्थिवी । ॐदेवाद्यञञौ । दैव्यम् । दैवम् । ॐबहिषष्टिलोपो यञ्च । बाह्यः । ॐईकक्च । बाहीकः । ॐस्थाम्नोऽकारः । अश्वत्थामः । पृषोदरादित्वात्सस्य तः । ॐभवार्थे [तु] लुग्वाच्यः । अश्वत्थामा । ॐ लोम्नोऽपत्येषु बहुषु । [अकारः] । बाह्वादीञोऽपवादः । उडुलोमाः ।

त.] दीर्घाऽभावा'दिति । आदित्यशब्दाण्ण्यप्रत्यये 'यस्ये'ति लोपे 'हलो यमा'मिति पाक्षिको यलोपः । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं, यलोपे 'न पदान्ते'ति तन्निषेधात्, 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दित्युक्तेश्च । काशिकायामिति । भाष्ये तु न दृष्टमिति भावः । अणन्तात्स्वार्थिकेन ष्यञा प्रयोगः सूपपादः । स्त्रियां ङीष्न भवति, षितां ङीषोऽनित्यत्वात् । ञाऽञोः फलभेदज्ञापनाय स्त्रीलिङ्गमुदाहरति—पार्थिवा । पार्थिवीति । बहिष इति । टिलोपवचनम् 'अव्ययानां भमात्रे' इत्यस्याऽनित्यतां ज्ञापयितुम् । तेन 'आरातीय' इति सिद्धम् । अश्वत्थामेति । भाष्योदाहरणात्तदन्तविधिः । न च बलवाचिनः स्थामन्शब्दस्यापत्येन योगाऽसंभवाद्वचनारम्भसामर्थ्यात्तदन्तविधिः स्यादिति वाच्यं, जातार्थे तत्संभवेन सामर्थ्योपक्षयात् । अश्वस्येव स्थाम यस्येति बहुव्रीहिः । उडुलोमा इति । उडूनि

बा.] भावः । अणोऽपवाद इति । विशेषविहितत्वादिति भावः । दैत्य इति । दितेरपत्यमिति विग्रहः । दितेर्ण्यप्रत्ययः । 'चुटू' इति णकार इत्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति चे'तीकारलोपः । अदितेः, आदित्यस्य वेति । 'अपत्यादी'ति शेषः । आदित्य इति । जातार्थे ण्ये आदिवृद्धौ 'यस्येति चे'ति लोपे 'आदित्य' इति रूपम् । आदित्यशब्दाण्ण्ये आदिवृद्धौ 'यस्येति चे'ति लोपे 'यणो मयः' इति पूर्वयकारस्य द्वित्वे सति 'हलो यमा'मित्याद्ययकारस्य लोपे द्वियकारं रूपम् । द्वित्वाऽभावे लोपे चाऽसति द्वियकारमेव । असति द्वित्वे यकारलोपे च सत्येकयकारं रूपम् । अनपत्यत्वात् 'आपत्यस्य चे'ति यलोपो न । अदितेरपत्ये ण्ये, आदित्यशब्दात्पुनरपत्ये ण्ये 'आपत्यस्य चे'ति यलोपः प्राजापत्य इति । पत्युत्तरपदात् प्रजापतिशब्दाण्ण्ये आदिवृद्धौ 'यस्येति चे'ति लोपः । 'दैतेया' इति त्वसाध्वेव । साधुत्वश्रद्धाजाड्ये तु पृषोदरादित्वात्समाधेयम् । काशिकायामिति । भाष्ये त्विदं न दृश्यत इति भावः । याम्य इति । यमस्यापत्यादीति विग्रहः । पृथिव्या ञाऽञाविति । ञश्च, अञ् च वक्तव्यावित्यर्थः । पार्थिवेति । पृथिव्या अपत्यादीति विग्रहः । ञप्रत्यये 'चुटू' इति ञकार इत्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति चे'ति लोपः । स्त्रियामदन्तत्वाट्टाप् । पार्थिवीति । अञि 'टिड्ढाण'ञिति ङीप् । ञप्रत्ययस्यैव विधौ ङीब् न स्यात् । अञ एव विधौ टाब् न स्यात् । तस्मादुभयविधिः । एतत्सूचनाय स्त्रीलिङ्गोदाहरणमिति बोध्यम् । देवादिति । देवशब्दाद्यञ्, अञ् च प्रत्ययौ प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु वक्तव्यावित्यर्थः । दैव्यं दैवमिति । 'देवस्यापत्यादी'ति विग्रहः । यञि अञि च आदिवृद्धौ 'यस्येति चे'ति लोपः । बहिष इति । 'बहि'सिति सकारान्तमव्ययम् । तस्मात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु यञ्, प्रकृतेष्टिलोपश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । बाह्य इति । बहिर्भव इत्यादि विग्रहः । यञि टिलोपे आदिवृद्धिः । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोप' इत्यस्याऽनित्यत्वज्ञापनार्थमिह टिलोपविधानम् । तेन आराद्भव आरातीय इत्यादि सिध्यति । ईकक्चेति । बहिष ईकक् च स्यात्, प्रकृतेष्टिलोपश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । बाहीक इति । बहिष ईककि टिलोपे 'किति चे'त्यादिवृद्धिः । स्थाम्न इति । स्थामन्शब्दादकारप्रत्ययः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु वाच्य इत्यर्थः । अणोऽपवादः । अश्वत्थाम इति । अश्वस्येव स्थामा=स्थितिर्यस्येति विग्रहः । अश्वत्थाम्नोऽपत्यं, तत्र जात इत्यादिर्विग्रहः । प्रत्ययविधित्वेऽपि भाष्ये उदाहरणात्तदन्तविधिः । अश्वस्थामन्शब्दादकारप्रत्यये 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । अणि तु आदिवृद्धिः स्यात् । ननूदः परत्वाऽभावात्कथमिह सकारस्य थकार इत्यत आह—पृषोदरादित्वादिति । भवार्थे तु लुग्वाच्य इति । 'अकारप्रत्ययस्ये'ति शेषः । लोम्न इति । लोमन्शब्दाद्बहुषु अपत्येषु वाच्येषु अकारप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । बाह्वादीञ इति । बाह्वादित्वप्रयुक्तस्यं इञोऽपवाद इत्यर्थः । उडुलोमा इति । उडूनि नक्षत्राणीव लोमानि यस्य स उडुलोमा, तस्यापत्यमिति विग्रहः । केवलस्य लोम्नोऽपत्ययोगाऽसंभवात्प्रत्ययविधित्वेऽपि

शे.] प्रति पतिशब्द उत्तरपदन्तस्यैव ग्रहणान्न दोषः । प्रत्ययविधौ तदन्ताऽग्रहणेन 'परमाऽदिति'शब्दान्न । ण्यादीनां पूर्वविप्रतिषेधेन पराऽणपवादबाधकत्वान्ङीपन्ताभ्यामपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ण्यस्य प्राप्तेर्दैतेयादितेयावसाधू । न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽनित्या, अत्राऽप्रवृत्तौ मानाऽभावात्, दितिवनस्पतिभ्यामपत्यसमूहयोर्ण्यस्यैवेष्टताया भाष्याल्लाभाच्च, तयोः क्तिचि तदन्तान्ङीपि च दृढतरप्रमाणाऽभावाच्च, ङ्याप्सूत्रे भाष्ये लिङ्गविशिष्टपरिभाषादोषेष्वस्याऽनुक्तेश्च, 'दोषाः खल्वपि साकल्येन गणिताः' इति भाष्योक्त्याऽन्यत्राऽनित्यत्वे मानाऽभावाच्च । अकार इति । अश्वत्थाम्नोऽपत्यादीत्यर्थेऽयम् । लुग्वक्ष्यत इति । 'अन्तःपूर्वपदा'दित्यत्र भाष्ये इति भावः । लुग्वाच्य इति क्वचित्पाठः । लोम्न इति । केवललोम्नोऽपत्येन योगाऽभावात्तदन्तविधिः । 'अभिव्यक्तपदार्था ये' इति न्यायेन ... ग्रहणं न । अपत्यार्थस्यापि 'स्थाम्नोऽकारः' इत्यकारानुवृत्त्यनुरोधेन

उडुलोमान् । बहुषु किम् ? । औडुलोमिः । ॐ[सर्वत्र] गोरजादिप्रसङ्गे यत् । गव्यम् । अजादिप्रसङ्गे किम् ? । गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् । गोमयम् । उत्सादिभ्योऽञ् ।४।१।८६। औत्सः । ॐअग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः । अग्नेरपत्यादि आग्नेयम् । कालेयम् । इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ।४।१।८७। 'धान्यानां भवने' इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमान्नञ्स्नञौ स्तः । स्त्रैणः ।

त.] नक्षत्राणीव लोमान्यस्येति विग्रहः । केवलस्यापत्येन योगाऽभावात्तदन्तविधिस्ततोऽकारष्टिलोपः । **गोरिति** । न केवलमपत्य एवायं, किं तु प्राग्दीव्यतीयेषु सर्वेष्वर्थेष्विति ज्ञेयम् । **गव्यमिति** । गवि भवं, गोर्देवता अस्य, गोरिदमित्यादिरर्थः । केचित्तु भाष्ये सर्वत्रग्रहणात्प्राग्दीव्यतीयेभ्योऽन्यस्मिन्नर्थेऽप्ययं यत् । तेन गवा चरति गव्य इत्याद्यपि भवतीत्याहुः । **गोरूप्यमित्यादि** । 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः' 'मयट् चे'ति रूप्यमयटौ । **उत्सादिभ्योऽञ्** । अणस्तदपवादानामिञादीनां चायमपवादः । इह 'बष्कयाऽसे' इति गणसूत्रम् । असे=असमासे । पूर्वाचार्यसंज्ञेयम् । बष्कयस्यापत्यादि बाष्कयः । असे किम् ? । गौबष्कयिः । 'असे' इति निषेधाल्लिङ्गादिह तदन्तविधिः, तेन धेनुशब्दस्येह पाठादधेनूनां समूह आधेनवमिति सिद्धम् । नन्वेवं धैनुकं गौधेनुकमित्यत्राऽञ्प्रवर्तेत, 'अचित्तहस्तिधेनो'रिति सूत्रे धेनुशब्दग्रहणाद्धैनुकमिति सिद्धावपि गौधेनुकं न सिद्ध्येदिति चेन्न, 'धेनुरनञ् इकमुत्पादयती'ति विशेषवचनस्य भाष्ये स्थितत्वात् । इकं—ठकमित्यर्थः । **अग्निकलिभ्यामिति** । अयं भावः—'साऽस्य देवता' इत्यधिकारे 'अग्नेर्ढ'गिति सूत्रं, 'दृष्टं सामे'त्यधिकारे 'कलेर्ढ'गिति वार्तिकं चापनीय प्राग्दीव्यतीयेष्विदमेव पठनीयम् । तेनाऽग्नेरपत्यम्, अग्निना दृष्टं साम, अग्नेरिदम्, अग्नौ भवम्, अग्नेरागतमाग्नेयमिति सिध्यति । तथा कलेरपत्यमित्याद्यर्थे कालेयमपि सिध्यतीति । एतेन 'यदकालयत् तत्कालेयस्य कालेयत्व'मिति श्रुतावर्थान्तरेऽपि ढको दर्शनात् 'कलेर्ढ'गिति सूत्रमपार्थकमिति मीमांसकोक्तिः परास्ता । वार्तिके सूत्रत्वोक्तिरप्यवैयाकरणमीमांसकप्रतारणार्थेति दिक् । **इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः** ।

स्त्रीपुंसाभ्याम् । प्रागित्यनुवर्तते । तदाह—**प्रागर्थेष्विति** । **पौंस्न इति** । इह 'स्वादिषु' इति पदत्वा-

---

बा.] तदन्तविधिः । अकारप्रत्यये सति 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । **औडुलोमिरिति** । उडुलोम्नोऽपत्यमिति विग्रहः । अत्रापत्यबहुत्वाऽभावादकारप्रत्ययो न । किंतु बाह्वादित्वादिञि टिलोप इति भावः । **सर्वत्र गोरिति** । लोम्नोऽपत्येष्विति पूर्ववार्तिकादपत्यग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं 'सर्वत्र'ग्रहणम् । अपत्ये तदन्येषु च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु गोशब्दादजादिप्रत्ययप्रसङ्गे सति यत्प्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । **गव्यमिति** । गवि भवं, गोरागतमित्यादि विग्रहः । अणपवादो यत् । **गोरूप्यं गोमयमिति** । 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्या'मिति रूप्य इत्यर्थः । 'मयड्वैतयो'रिति रूप्यमयटौ । हलादित्वान्नैतयोर्यत्प्रत्ययो बाधक इति भावः । **उत्सादिभ्योऽञ्** । 'प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वि'ति शेषः । अणिञाद्यपवादः । 'दृष्टं सामे'ति सूत्रभाष्ये 'सर्वत्राऽग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः' इति वार्तिकं पठितम् । 'दृष्टं सामे'त्यर्थे ततोऽन्येष्वप्यर्थेषु ढग्वक्तव्य इत्यर्थः । 'तत्र सर्वत्रे'ति त्यक्त्वा लाघवात्प्राग्दीव्यतीयेष्वेवेदं वार्तिकं पठति—**अग्निकलिभ्यामिति** । **अपत्यादीति** । अग्निर्देवता अस्य इत्यादिसङ्ग्रहः । **आग्नेयं कालेयमिति** । ढकि एयादेशे कित्त्वादादिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपः । **इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः** ।

अथाऽपत्याधिकारो निरूप्यते । **स्त्रीपुंसाभ्याम्** । भवनशब्देन 'धान्यानां भवने क्षेत्रे ख'ञिति सूत्रं विवक्षितम् । 'प्राग्दीव्यत' इत्यतः प्रागित्यनुवृत्तम् । तदाह—**धान्यानामिति** । **स्त्रीपुंसाभ्यामिति** । 'अचतुरे'त्यच् । स्त्रीशब्दात्, पुंस्शब्दाच्चेत्यर्थः । **स्त्रैण इति** । स्त्रिया अपत्यं, स्त्रीषु भवः, स्त्रीणां समूह इत्यादिविग्रहः । नञ्, वृद्धिः, णत्वम् । **पौंस्न इति** । पुंसोऽपत्यं, पुंसि भवः, पुंसां समूह इत्यादि विग्रहः । पुंस्शब्दात् स्नञि 'स्वादिषु

शे.] साधारणप्रत्ययेषु कथनम् । **इति साधारणाः प्रत्ययाः** ।

स्त्रीपुंसाभ्याम् । ननु—प्रकृताऽञ्संनियोगेनाऽकारसहितनगागमोऽस्तु । अकारसाहित्याच्च 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न । एवञ्चाऽञन्तत्वादेव ङीपि सिद्धे 'नञ्स्नञीक'गिति वार्तिके नञ्स्नञ्ग्रहणं न कार्यम् । न च गोत्रस्त्रीविवक्षायां 'जाते'रिति ङीषिष्टः, अञ्पक्षे तु ततः परत्वात् 'शार्ङ्गरवाद्यञः' इति ङीन्प्रसङ्ग इति वाच्यं, 'यञञोश्च' 'सङ्घाङ्कलक्षणेषु' इत्यत्रेव जातिलक्षणेऽपि ऋष्यपत्यस्यैव गोत्रस्य ग्रहणेन ङीप एव तत्राऽपीष्टत्वात् । यत्र त्वन्यत्रापि जातिकार्यमिष्यते तत्र तदारोपेण साध्यम् । अत एव 'स्त्रैणाः' इत्यत्र 'यञञोश्चे'ति लुक् न । स्त्रैणानां सङ्घ इत्यर्थे 'सङ्घाङ्के'त्यण्च न । तादृशस्त्रीविवक्षायामेतत्प्रकृतिकप्रयोगाऽनभिधानाच्चेति चेन्न, विवक्षितान्त्याऽकारविशिष्टागमस्याऽप्रसिद्धेः । नञेव तु न कृतः, पौंस्ने संयोगान्तलोपापत्तेः । न च 'स्त्रियो नञ्स्नञौ पुंसो भस्त्रे'ति कार्यम्, लाघवाऽभावात् । आकडारस्थत्वाऽभावेनाऽनया [भसंज्ञया] पदत्वबाधस्य न्यायेनाऽप्राप्तेश्चेत्यलम् । **द्विगोरिति** । हेतुहेतुमद्भावे षष्ठीत्याह—**द्विगोर्निमित्तमिति** । न चैवं पञ्चकपालीति-

पौंस्नः । वत्यर्थे न । 'स्त्री पुंवच्चे'ति ज्ञापकात् । स्त्रीवत् । पुंवत् । **द्विगोर्लुगनपत्ये** ।४।१।८८। द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोऽजादिरनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य लुक्स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः । द्विगोर्निमित्तमिति किम् ? । पञ्चकपालस्येदं खण्डं-पाञ्चकपालम् । अजादिः किम् ? । पञ्चगर्गरूप्यम् । अनपत्ये किम् ? । द्वयोर्मित्रयोरपत्यं द्वैमित्रिः । **गोत्रेऽलुगचि** ।४।१।८९। अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते

त.] त्संयोगान्तलोपेन पुंसः सस्य निवृत्तावपि प्रत्ययसकारः श्रूयत एव । अतएवोभाभ्यां परतो नञेव न विहितः, पौंस्नमिति रूपाऽसिद्धिप्रसङ्गात् । स्यादेतत्-उभाभ्यामपि प्रकृतोऽणेवाऽस्तु, तत्संनियोगेन 'स्त्रीपुंसयोर्नुक्चे'ति नुगेव विधीयताम् । न चैवं 'स्त्रैणाः, पौंस्नाः' इत्यत्र 'यञञोश्चे'ति लुक्प्रसङ्गः, स्त्रैणानां सङ्घ इत्यादौ 'सङ्घाङ्कलक्षणेषु' इत्यण्प्रसङ्गश्च स्यादिति वाच्यम्, उभयत्रापि 'गोत्रे' इत्यनुवृत्तेः । प्रवराध्यायप्रसिद्धं हि तत्र गोत्रम् । अन्यथा 'पौत्राः, दौहित्राः' इत्यत्राऽप्यञो लुक्स्यात् । एवं च 'नञ्स्नञीकक्ख्युं'विति वार्तिके नञ्स्नञ्ग्रहणं विनाऽऽन्तत्वादेव ङीप्सिध्यतीत्यपरमप्यनुकूलमिति चेत् । अत्राहुः—नुकि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः स्यात् । न चैवं नुगानर्थक्यं, टिलोपप्रवृत्त्यैव नुकः सार्थकत्वात् । यद्यपि स्त्रीशब्दे तस्य सार्थक्यं नास्ति, 'यस्येति चे'त्यनेनापीकारलोपसंभवात्, तथापि 'श्रीर्देवताऽस्य श्रायं हविः' इत्यत्रेव लोपात्परत्वाद्वृद्धिः स्यात्, नुकि तु टिलोपः प्रवर्तते इति स्त्रीशब्देऽपि नुकः सार्थक्यमस्तु । तस्मान्नञ्स्नञाविति यथान्यासमेव स्वीकर्तव्यमिति । अन्ये तु 'स्त्रीपुंसयोर्नुक्चे'त्यस्तु, आगमे अकारो विवक्षितः । तस्य च 'यस्येति चे'ति लोपे कृतेऽपि स्थानिवत्त्वाट्टिलोपो न भविष्यति । एवं च 'टिड्ढाण'गिति सूत्रेणैव ङीप्सिद्धौ नञ्स्नञोरुपसङ्ख्यानं माऽस्त्विति महदेव लाघवमित्याहुः । **वत्यर्थे इति** । 'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ वत्यर्थे न प्रवर्तेते' इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः । अत एवोदाहरति—**स्त्रीवदिति** । 'आ च त्वा'दिति चकारो नञ्स्नञ्भ्यां त्वतलोः समावेशार्थ इति वक्ष्यति । तेन स्त्रैत्वं स्त्रीता, पौंस्त्वं पुंस्तेति सिद्धम् । **द्विगोर्लुगनपत्ये** । द्विगोरिति षष्ठी, तदर्थश्च हेतुत्वं, तच्च भाविनोऽप्युपपद्यते, बुद्ध्याध्यवसायादित्याशयेनाह—**द्विगोर्निमित्तमिति** । **अजादिरिति** । एतच्चोत्तरसूत्रात् 'अचि' इत्यपकर्षाल्लभ्यते, वाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन वा । प्राग्दीव्यतीयः किम् ? । पञ्चभ्यः कपालेभ्यो हितं पञ्चकपालीयम् । **गोत्रे लुगचि** । गोत्रे किम् ? । गोत्रार्थक-

---

बा.] इति पदत्वात्संयोगान्तलोपः, आदिवृद्धिः । प्रत्ययसकारस्तु श्रूयते, उभाभ्यामपि नञ्प्रत्ययस्यैव विधौ तु पुंसः सकारस्य संयोगान्तलोपे 'पुंन' इति स्यादिति भावः । **वत्यर्थे नेति** । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति'रिति वतिप्रत्ययो वक्ष्यते । तस्यार्थे स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ न भवत इत्यर्थः । कुत इत्यत आह-**स्त्री पुंवच्चेति ज्ञापकादिति** । अन्यथा 'पुंव'दिति निर्देशोऽनुपपन्नः स्यादिति भावः । न च 'पुंव'दिति निर्देशः पुंस्शब्दाद्वत्यर्थे स्नञभावं ज्ञापयेत्तु स्त्रीशब्दा-न्नञभावमपीति वाच्यं, नञ्स्नञोरेकसूत्रोपात्ततया वत्यर्थे स्नञभावे ज्ञापिते सति स्त्रीशब्दान्नञभावस्यापि लाभात्, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तदुक्तं भाष्ये 'योगापेक्षं ज्ञापक'मिति । **द्विगोर्लुगनपत्ये** । द्विगोरिति हेतुत्वसंबन्धे षष्ठी । लुक्श्रवणात्प्रत्ययस्येत्युपस्थितम्, प्रत्ययाऽदर्शनस्यैव लुक्त्वात् । तथाच 'द्विगुनिमित्तस्य प्रत्ययस्य लु'गिति लभ्यते । द्विगुनिमित्तश्च प्रत्ययस्तद्धित एव भवति तद्धितार्थे विषये तद्विधानात् । ततश्च 'द्विगुनिमित्तस्य तद्धित-स्ये'ति लभ्यते । 'प्राग्दीव्यत' इत्यनुवृत्तेः प्राग्दीव्यतीयत्वं तद्धितविशेषणं । 'गोत्रेऽलुगची'त्युत्तरसूत्रेऽचीति सप्तम्य-न्तस्य गोत्रविशेषणतया तदादिविधिः । अजादावित्यर्थकमचीति पदमिहाऽपकृष्यते । तच्च षष्ठ्या विपरिणतं तद्धित-विशेषणम् । तदाह—**द्विगोर्निमित्तमित्यादिना** । **पञ्चकपाल इति** । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यण् । तद्धितार्थे द्विगुः । अणो लुक् । प्रत्ययलक्षणाऽभावान्नादिवृद्धिः । **पञ्चकपालस्येदमिति** । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश इत्यर्थे अणि विवक्षिते द्विगुसमासेऽणो लुकि निष्पन्नात्पञ्चकपालशब्दात् 'तस्येद'मित्यणि आदिवृद्धौ पाञ्चकपालमित्य-त्राऽणो लुङ्न भवति अणो द्विगुनिमित्तत्वाऽभावादिति भावः । **पञ्चगर्गरूप्यमिति** । पञ्चभ्यो गर्गेभ्य आगतमि-त्यर्थे 'हेतुमनुष्येभ्यः' इति रूप्यप्रत्ययः । 'तद्धितार्थ' इति द्विगुसमासनिमित्तत्वेऽपि अजादित्वाऽभावान्न लुगिति भावः । **द्वैमित्रिरिति** । अत्र 'अत इ'ञिति इञोऽपत्यार्थकत्वान्न लुगिति भावः । न च तिस्रो विद्या अधीयान-स्त्रैविद्य इत्यत्राप्यणो लुक् स्यादिति वाच्यं, त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या । शाकपार्थिवादिः । त्रिविद्यामधीते त्रैविद्य इति विग्रहे त्रिविद्याशब्दादणो द्विगुनिमित्तत्वाऽभावात् । प्राग्दीव्यतीयस्येति किम् ? । पञ्चभ्यः कपालेभ्यो हितं पञ्चकपा-लीयम् । **गोत्रेऽलुगचि** । 'अलु'गिति च्छेदः । 'प्राग्दीव्यत' इत्यनुवृत्तेः, प्रत्ययाधिकाराच्च प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये

शे.] समाहारद्विगोः संस्कृतमित्यर्थे 'पाञ्चकपाल'मिति स्यादिति वाच्यम्, अनभिधानात्ततः प्रत्ययाऽनुत्पत्तेः । **गोत्रेऽलु** । अन्यस्याऽसंभवात् 'तद्राजस्य बहुषु' इति प्रकरणविहितलुकोऽयमलुक् । असंभवश्च तत्र तत्र वक्ष्यते । अत एव 'जनपदशब्दा'दिति सूत्रे तद्राजलुकोऽप्ययमलुगुक्तो भाष्ये । विवक्षिते इति । तेन गर्गाणां छात्रा इत्यर्थविवक्षायां वृद्धत्वनिमित्तप्रत्ययसिद्धिः । अत एव

गोत्रप्रत्ययस्याऽलुक्स्यात् । गर्गाणां छात्राः । 'वृद्धाच्छः' । **आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति** ।६।४।१५१। हलः परस्याऽऽपत्ययकारस्य लोपः स्यात्तद्धिते परे, न त्वाकारे । गार्गीयाः । प्राग्दीव्यतीये किम् ? । गर्गेभ्यो हितं गर्गीयम् । अचि किम् ? । गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यम् । **यूनि लुक्** ।४।१।९०। प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक्स्यात् । ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिः । वक्ष्यमाणः फिञ् । ततो यून्यण् ।

त.] प्रत्ययस्यैवाऽलुग्यथा स्यात् । नेह-कुवलस्येदं कौवलं, बदरस्येदं बादरम् । कुवलीबदरीशब्दौ हि गौरादिङीषन्तौ, ताभ्यां फलरूपे विकारे 'अनुदात्तादेश्चे'त्यञ् । तस्य 'फले लु'गिति लुक् । तत इदमर्थे अजादिप्राग्दीव्यतीये विवक्षितेऽनेनाऽलुङ् भवतीति वृद्धत्वाऽभावाच्छो नेति भावः । **विवक्षित इति** । अचीति विषयसप्तमी । परसप्तमीत्वे तु अवृद्धत्वाच्छस्याऽप्राप्तौ अणेव स्यादिति भावः । **गर्गाणामिति** । अपत्यबहुत्वविवक्षायां 'यञञोश्चे'ति लुक्, स चाऽजादिप्रत्यये चिकीर्षिते अनेन प्रतिषिद्ध इति गार्ग्यशब्दाच्छे कृते तस्य ईयादेशः । 'यस्येति चे'त्यकारलोपे यलोपार्थमाह—**आपत्यस्य चेति** । 'ढे लोपो ऽकद्र्वाः' इत्यतो 'लोप' इत्यनुवर्तते, 'सूर्यतिष्ये'त्यतो 'य' इति, 'हलस्तद्धितस्ये'त्यतो 'हल' इति च । तदाह—**हलः परस्येत्यादि** । आभीयत्वेऽप्यल्लोपो नाऽसिद्धः, आरम्भसामर्थ्यात् । अत एवोपधाया इति नानुवर्तितमिति व्याचष्टे—**यकारस्येति**। आपत्यस्येति किम् ?। साङ्काश्यकः । काम्पिल्यकः । 'संकाशादिभ्यो ण्यः' । ततो 'धन्वयोपधा'दिति वुञ् । तद्धिते इति किम् ? । गार्ग्ये । गार्ग्ययोः । अनातीति किम् ? । गार्ग्यायणः । **गर्गीयमिति** । 'तस्मै हित'मिति छः । **यूनि लुक्** । प्राग्दीव्यतीय इति वर्तते, अचीति च, प्रत्ययाधिकाराच्च प्रत्यय इति लभ्यते । तदेतदाह—**प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यय इति** ।

बा.] इति लब्धम् । अचीति तद्विशेषणं । तदादिविधिः । विषयसप्तम्येषा, नतु परसप्तमी । तदाह—**अजादावित्यादिना । गोत्रप्रत्ययस्येति** । गोत्रार्थकप्रत्ययस्येत्यर्थः । लुकः प्रत्ययाऽदर्शनत्वात्प्रत्ययस्येति लब्धम् । **गर्गाणां छात्रा इति** । वक्ष्यमाणोदाहरणविग्रहप्रदर्शनमिदम् । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । 'गर्गादिभ्यो यञ्' । गर्गस्य गोत्रापत्यानीति बहुत्वविवक्षायां यञि कृते तस्य 'यञञोश्चे'ति लुकि 'गर्गा' इति भवति । **वृद्धाच्छ इति** । गार्ग्यशब्दादुक्तेऽर्थे छप्रत्यय इत्यर्थः । छस्य ईयादेशः, तस्मिन्भविष्यति अजादौ परे 'यञञोश्चे'ति प्राप्तो लुङ् न भवति । तथाच गार्ग्य-ईय इति स्थिते 'यस्येति चे'ति यञोऽकारस्य लोपे गार्ग्य्-ईय इति स्थिते परिशिष्टस्य यञो यकारस्य लोपमाह—**आपत्यस्य च** । 'अनाती'ति च्छेदः । 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । 'सूर्यतिष्ये'-त्यतो 'य' इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'हलस्तद्धितस्ये'त्यतो हल इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । तदाह—**हलः परस्यापत्ययकारस्येति** । अपत्यार्थकयकारस्येत्यर्थः । यञो लुकि तु आदिवृद्धिर्न स्यादिति भावः । अल्लोपस्याभीयत्वेऽपि नाऽसिद्धत्वम्, आरम्भसामर्थ्यात् । 'हलस्तद्धितस्ये'ति यलोपस्यात्र प्रसक्तावपि न्याय्यत्वादिदमेव भवति । **गर्गीयमिति** । 'तस्मै हित'मिति गार्ग्यशब्दाच्छः । तस्य प्राग्दीव्यतीयत्वाऽभावात् तस्मिन्परे 'यञञोश्चे'ति यञो लुग्भवत्येवेति नादिवृद्धिरिति भावः । **गर्गरूप्यमिति** । 'हेतुमनुष्येभ्यः' इति रूप्यप्रत्ययः । तस्य प्राग्दीव्यतीयत्वेऽप्यजादित्वाऽभावात्तस्मिन्परे यञोऽलुङ्न । यदि तु 'अजादौ प्राग्दीव्यतीये परे' इति व्याख्यायेत, तर्हि गार्ग्यशब्दाच्छे तस्य ईयादेशे कृतेऽलुग्विधिः प्रवर्तेत, नतु ततः प्राक् । एवंच छप्रवृत्तेः प्राक् 'यञञोश्चे'ति यञो लुकि कृते आदिवृद्धेर्निवृत्तौ गर्गशब्दस्य वृद्धत्वाऽभावात्ततश्छो न स्यात् । अणि सति 'गार्गाश्छात्राः' इत्येव स्यात् । 'अजादौ प्रत्यये विवक्षिते' इति व्याख्याने तु छप्रत्यये विवक्षिते तत्प्रवृत्तेः प्रागेव यञि अलुग्विधेः प्रवृत्तौ, यञन्तस्य वृद्धत्वाच्छो निर्बाधः । यलोपविधौ—आपत्यस्येति किम् ?। संकाशेन निर्वृत्तं नगरं साङ्काश्यं । 'सङ्काशादिभ्यो ण्यः' । ततो भवार्थे 'धन्वयोपधा'दिति वुञ् । साङ्काश्यकः । तद्धिते किम् ? । गार्ग्ये । गार्ग्ययोः । अनातीति किम् ? । गार्ग्यायणः ।

यूनि लुक् । प्राग्दीव्यत इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययाधिकाराच्च 'प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये' इति लभ्यते । अचीति प्रत्ययविशेषणं, तदादिविधिः । विषयसप्तम्येषा, नतु परसप्तमी । तदाह—**अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते इति । युवप्रत्ययस्येति** । युवार्थकप्रत्ययस्येत्यर्थः । लुकः प्रत्ययाऽदर्शनत्वात्प्रत्ययस्येति लभ्यत इति भावः । ननु ग्लुचुकस्य

शे.] भाष्येऽलुकः पूर्वमन्तरङ्गत्वाल्लुकमाशङ्क्य 'यदयं भूम्नि प्राप्तस्य लुकोऽजादौ तद्धितेऽलुकं शास्ति तज्ज्ञापयति—'समानकालावलु-ग्लुकौ' इति । विषयसप्तमीति तद्भावः । गोत्रं चात्र पारिभाषिकमेव, 'यूनि लु'गिति सूत्रस्थयुवशब्दसाहचर्यात् । 'ण्यक्षत्रिये' तिविहितस्य तु नायमलुक्, यूनो गोत्रत्वाऽभावात् । यथाऽत्र 'गोत्रस्त्रियाः' 'वाऽन्यस्मिन्' इत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधो न भवति तथाऽन्यत्र प्रपञ्चितम् । 'प्राग्दीव्यतीये' इति विषयलाभार्थं द्वितीये नेदमकारि । आपत्यस्य । 'सूर्यतिष्ये'त्यतो 'य' इत्यनुवर्तते, 'हलस्तद्धितस्य' इत्यतो 'हल' इति च । तदाह—हल इत्यादि । आभीयत्वाद्यस्येतिलोपाऽसिद्धत्वं तु न, आरम्भसामर्थ्यात् । आपत्यस्येति किम् ?। साङ्काश्यकः । सङ्काशादिभ्यो भवाद्यर्थे ण्यः । ततो योपधत्वाद्वुञ् । तद्धित इति किं । गार्ग्यौ । अनातीति [illegible] । [illegible] गर्गीयमिति । 'प्राग्दीव्यताच्छः' ।

ग्लौचुकायनः । तस्य छात्रोऽपि–ग्लौचुकायनः । अणो लुकि वृद्धत्वाऽभावाच्छो न । **पैलादिभ्यश्च** ।२।४।५९। एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । 'पीलाया वे'त्यण् । तस्मात् 'अणो द्व्यचः' इति फिञ् । तस्य लुक् । पैलः–पिता, पुत्रश्च । (ग) **तद्राजाच्चाऽणः** । 'द्व्यञ्मगधे'त्यण्णन्तादाङ्गशब्दात् 'अणो द्व्यचः' इति फिञो लुक् । आङ्गः–पिता, पुत्रश्च । **इञः प्राचाम्** ।२।४।६०। गोत्रे य इञ्तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक्स्यात्तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवति । पन्नागारस्यापत्यम् । 'अत इञ्' । 'यञिञोश्चे'ति फक् । [तस्य लुक्] । पान्नागारिः पिता, पुत्रश्च । प्राचां किम् ? । दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः । **न तौल्वलिभ्यः** ।२।४।६१। तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न

त.] 'प्रत्ययस्य लु'गिति संज्ञाकरणाल्लब्धो यः प्रत्ययः, सः 'यूनी'त्यनेन विशेष्यते । तथा च 'यूनि यः प्रत्ययस्तस्य लु'गित्यर्थस्तदाह–**युवप्रत्ययस्येति** । **वक्ष्यमाण इति** । 'प्राचामवृद्धात्फिन्बहुल'मिति वक्ष्यमाणः । अजादौ किम् ? । ग्लौचुकायनरूप्यम् । प्राग्दीव्यतीये किम् ? । ग्लौचुकायनीयम् । 'तस्मै हित'मिति छः । इह 'द्विगोर्लुगनपत्येऽचि' 'यूनि गोत्रे ने'त्येव सूत्रयितव्यम् । तथा च 'लुगलुग्ग्रहणं शक्यमकर्तु'मिति मनोरमायां स्थितम् । तत्र 'फक्फिञो'रिति सूत्रे 'यूनी'त्यस्य मण्डूकप्लुतिराश्रयणीयेति क्लेशोऽयं लाघवानुरोधेन सोढव्य इति भावः ।

पैलादिभ्यश्च । 'ण्यक्षत्रियार्षे'त्यतो 'यूनि लु'गिति वर्तते । तदाह–**युवप्रत्ययस्य लुगिति** । **पीलाया वेत्यादि** । अपत्येऽणि विहिते गोत्रापत्येऽप्यणेव, 'एको गोत्रे' इति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽणन्तात्पैलशब्दादपत्येऽपि विधीयमानः फिञ् युवापत्ये पर्यवस्यति । तस्य च फिञोऽनेन लुगित्यर्थः । एवं च पीलाया अपत्ये गोत्रापत्ये युवापत्ये चाऽवैरूप्येण पैलशब्दः प्रयुज्यत इत्याह–**पैलः पिता पुत्रश्चेति** । पैलादिषु ये इञन्ता शालङ्कि-सात्यकिऔदमेयिपैङ्गलिप्रभृतयस्तेभ्यः 'इञः प्राचा'मिति लुकि सिद्धे अप्राचामर्थः पाठ इति ज्ञेयम् । **तद्राजाच्चाणः** । गणसूत्रमिदम् । तद्राजसंज्ञाकात्परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः । **तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवतीति** । इह

बा.] गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिरिति कथम् , 'अत इ'ञितीञः प्राप्तेरित्यत आह–**वक्ष्यमाण इति** । 'प्राचामवृद्धात्फिन्बहुल'मित्यनेने'ति शेषः । आयन्नादेशे ग्लुचुकायनिरिति रूपमिति भावः । **तत इति** । ग्लुचुकायनेरपत्यार्थे 'तस्यापत्य'-मित्यणि आदिवृद्धौ 'यस्येति चे'ति लोपे 'ग्लौचुकायन' इति रूपमित्यर्थः । **तस्येति** । ग्लौचुकायनस्य छात्र इत्यर्थे तस्येदमित्यणि युवापत्याऽणो लुकि 'ग्लौचुकायन' इत्येव रूपमित्यर्थः । ननु युवापत्याऽणः 'यस्येति चे'ति लोपेनैव छात्रार्थे ग्लौचुकायन इति रूपसिद्धेस्तस्य लुग्विधिरनर्थक इत्यत आह—**अणो लुकीति** । छात्रार्थकछप्रवृत्तेः प्रागेव युवप्रत्ययस्याऽणो लुकि आदिवृद्धेर्निवृत्तौ ग्लुचुकायनिशब्दस्य वृद्धत्वाऽभावाच्छो न भवति । युवप्रत्ययस्य लुगभावे तु वृद्धत्वाच्छः स्यात् । एतदर्थमेव युवप्रत्ययस्य लुग्विधानमित्यर्थः । स्थितश्चातुर्थिको युवप्रत्ययलुक् । तत्प्रसङ्गाद्-द्वैतीयीको युवप्रत्ययलुगनुक्रम्यते–। **पैलादिभ्यश्च** । 'ण्यक्षत्रियार्षे'त्यतो यूनि लुगित्यनुवर्तते । तदाह—**एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुगिति** । अजादिप्रत्यये अविवक्षितेऽपि प्राप्त्यर्थमिदम् । **पीलाया इति** । पीलाया गोत्रापत्य-मित्यर्थे 'द्व्यचो ढ'गिति ढकं बाधित्वा 'पीलाया वे'त्यणित्यर्थः । **तस्मादिति** । पैलस्यापत्यं युवेत्यर्थे 'पैलादिभ्यश्चे'ति लुक् 'अणो द्व्यचः' इति फिञित्यर्थः । पीलाया गोत्रापत्यस्यापत्यं । पीलाया युवापत्यमिति पर्यवस्यति । **तस्येति** । तस्य–युवार्थकफिञ्प्रत्ययस्य अनेन लुगित्यर्थः । पीलाया गोत्रापत्ये, युवापत्ये च पैलशब्द इत्याह— **पैलः पिता पुत्रश्चेति** । यूनः पिता, युवा चेत्यर्थः । '**तद्राजाच्चाऽणः**' इति पैलादिगणसूत्रम् । तद्राजप्रत्ययात्परस्य युवप्रत्ययस्याऽणो लुगित्यर्थः । **द्व्यञ्मगधेति** । अङ्गशब्दो देशविशेषे । तस्य राजा आङ्गः । तस्य गोत्रापत्यम-प्याङ्गः । 'द्व्यञ्मगधे'त्यण् । तस्यापत्यं युवाप्याङ्ग एव । 'अणो द्व्यचः' इति फिञ् , तस्यानेन लुक् । **इञः प्राचाम्** । 'इञः' इति पञ्चमी । प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । 'ण्यक्षत्रिये'त्यतो यूनि लुगित्यनुवर्तते । इञन्तात्परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः । अर्थादिञो गोत्रार्थकत्वं लभ्यते । तदाह—**गोत्रे य इञ्तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुगिति** । प्राचामिति गोत्रविशेषणं, न तु विकल्पार्थं, व्याख्यानात् । तदाह—**तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवतीति** । प्राग्देशीयमित्यर्थः । **पन्नागारस्येति** । प्राग्देशे पन्नागारो नाम कश्चित् , तस्य गोत्रापत्यमित्यर्थे 'अत इ'ञिति इञि पान्नागारिः । पान्नागारेरपत्यं युवेत्यर्थे पान्नागारिशब्दात् 'यञिञोश्चे'ति फक् । तस्यानेन लुक् । एवंच पन्नागा-रस्य गोत्रापत्ये युवापत्ये च पान्नागारिरित्येव रूपमित्यर्थः । **प्राचां किमिति** । गोत्रविशेषणं किमर्थमित्यर्थः ।

शे.] **यूनि लु** । **विवक्षिते इति** । तेन ग्लौचुकायने च्छो न । **वक्ष्यमाण इति** । 'प्राचामवृद्धा'दित्ययमित्यर्थः । अजादौ किम् ? । ग्लौचुकायनरूप्यम् । प्राग्दीव्यतीये इति किम् ? । ग्लौचुकायनीयम् । हिते छः । **पैलादि** । 'ण्यक्षत्रिये'त्यतो 'यूनि लु'गित्यनुवर्त्तते । **इञः प्रा** । इञन्ताद्युवप्रत्ययस्य गोत्रार्थकादेव सम्भवेनाह—**गोत्रे य इति** । **तच्चेदिति** । प्राचाङ्ग्रहणं न विकल्पार्थं, व्याख्यानादिति भावः । **न तौल्व** । एते इञन्ताः । अनन्तरस्येति न्यायात्पैलादिलुको नायं बाधक इत्याशयेनाह–

[स्यात्] । पूर्वेण प्राप्तः । तुल्वलः । तत इञि फक् । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः । फक्फिञोरन्यतरस्याम् ।४।१।९१। 'यूनि लु'गिति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् । कात्यायनस्य छात्राः—कातीयाः । कात्यायनीयाः । यस्कस्यापत्यं यास्कः । शिवाद्यण् । तस्यापत्यं युवा—यास्कायनिः । 'अणो द्व्यचः' इति फिञ् । तस्य छात्राः,—यास्कीयाः । यास्कायनीयाः । तस्याऽपत्यम् ।४।१।९२। षष्ठ्यन्तात्कृतसन्धेः प्रथमादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः । उपगोरपत्यम्,—औपगवः । आदिवृद्धि:-अन्त्योपधावृद्धी बाधते ।

त.] प्राचाङ्ग्रहणं गोत्रविशेषणं, न तु 'प्राचामवृद्धा' दित्यादिवद्विकल्पार्थमित्यर्थे व्याख्यानं शरणम् । दाक्षिः पितेत्यादि । दक्षस्यापत्यं गोत्रापत्यं च पुमान्दाक्षिः । युवापत्यं तु दाक्षायण इति भावः । न तौल्वलिभ्यः । बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चायर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह—तौल्वल्यादिभ्य इति । दैवमित्रि । दैवयज्ञि । श्वाफल्कि । आसुरि । नैमेषि । पौष्करसादि । वैकर्णीत्यादि तौल्वल्यादिः । कात्यायनस्येति । कतस्य गोत्रापत्यं कात्यः । गर्गादित्वाद्यञ् । ततो यूनि 'यञिञोश्चे'ति फक् । कातीया इति । 'आपत्यस्य चे'ति यलोपः । तस्यापत्यम् । 'तस्ये'ति न स्वरूपग्रहणं, किं तु षष्ठ्यन्तमात्रोपलक्षणमित्याशयेनाह—षष्ठ्यन्तादिति । पञ्चम्यर्थोऽध्याहारलभ्यः । अनुकरणात्पञ्चम्याः सौत्रो लुग्वा । उक्ता इति । अण्-ण्यादय उक्ताः । वक्ष्यमाणा इति । इञादयः ।

बा.] दाक्षिः पिता, दाक्षायणः पुत्र इति । दक्षस्य गोत्रापत्यं दाक्षिः । 'अत इञ्' । तस्यापत्यं युवा दाक्षायणः । 'यञिञोश्चे'ति फक् । तस्य लुङ् न भवति, दाक्षिशब्दस्य प्राग्देशीयगोत्रप्रत्ययान्तत्वाऽभावेन न युवप्रत्ययस्य फकः प्राग्देशीयगोत्रार्थकादिञः परत्वम् । न तौल्वलिभ्यः । बहुवचनात्तौल्वल्यादीनां ग्रहणमित्याह—तौल्वल्यादिभ्यः परस्येति । पूर्वेणेति । 'इञः प्राचा'मित्यनेन प्राप्तो लुगनेन प्रतिषिध्यत इत्यर्थः । तुल्वल इति । तुल्वलो नाम प्राच्यः कश्चित् । तस्य गोत्रापत्यं तौल्वलिः । 'अत इञ्' । तस्यापत्यं युवा तौल्वलायनः । 'यञिञोश्चे'ति फक् । 'इञः प्राचा'मिति लुङ्नेत्यर्थः । अथ प्रकृतं चातुर्थिकं लुग्विधिमनुसरति—फक्फिञोरन्यतरस्यां । यूनीत्येवेति । 'यूनि लु'गिति पूर्वसूत्रमनुवर्तत इत्यर्थः । 'यूनि लु'गित्युक्तो लुक् फक्फिञोर्वा स्यादित्यर्थः । तदाह—पूर्वेणेति । कात्यायनस्येति । कतस्य गोत्रापत्यं कात्यः । गर्गादित्वाद्यञ् । तस्यापत्यं युवा—कात्यायनः । 'यञिञोश्चे'ति फक् । कात्यायनस्य छात्रा इत्यर्थे 'तस्येद'मित्यनुवृत्तौ 'वृद्धाच्छः' इति छः । तस्य ईयादेशः । अत्र छात्रार्थकच्छप्रत्यये विवक्षिते युवार्थकफको लुकि सति, कात्य–ईय इति स्थिते 'यस्येति चे'त्यकारलोपे 'आपत्यस्य चे'ति यलोपे 'कातीया' इति रूपम् । फको लुगभावे तु 'कात्यायनीया' इति रूपमित्यर्थः । यस्कस्येति । यस्कस्य गोत्रापत्यमित्यर्थे 'अत इ'ञिति इञपवादः शिवाद्यणित्यर्थः । तस्येति । यास्कस्यापत्यं युवेत्यर्थे 'अणो द्व्यचः' इति फिञि आयनादेशे यास्कायनिरिति रूपमित्यर्थः । तस्य छात्रा इति । यास्कायनेश्छात्रा इत्यर्थे 'तस्येद'मित्यनुवृत्तौ 'वृद्धाच्छः' इति छः । तस्य ईयादेशः । 'यास्कायनीया' इति रूपम् । अत्र छात्रार्थकच्छप्रत्यये विवक्षिते युवार्थफिञो लुकि 'यस्येति चे'त्यकारलोपे 'यास्कीया' इति रूपमित्यर्थः ।

तस्यापत्यं । तद्धिता इति, प्रत्ययः, परश्चेति चाधिकृतम् । तच्छब्दः सर्वनामतया बुद्धिस्थपरामर्शित्वादुपग्वादिसर्वविशेषबोधकः । तस्य उपग्वादेरपत्यमित्यर्थे तद्धिताः प्रत्ययाः परे भवन्तीति लभ्यते । 'कस्मात्परे प्रत्यया भवन्ती'त्याकाङ्क्षायां 'समर्थानां प्रथमाद्वे'त्यधिकारात्प्रथमोच्चारितात्समर्थात्तच्छब्दलब्धोपग्वादेरिति लभ्यते । प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् । 'घकालतनेषु कालनाम्नः' इति तरप्तमप्तनेषु तद्धितेषु परतः सप्तम्या अलुग्विधानात्सुपस्तद्धितोत्पत्तेर्ज्ञापितत्वात्सुप्शिरस्कात्प्रातिपदिकादिति लभ्यते । सुप् चेह तस्येति प्रथमोच्चारिते पदे उपस्थितत्वात्षष्ठ्येव गृह्यते । ततश्च षष्ठ्यन्तादिति फलति । 'सामर्थ्यं कृतसंधिकार्यत्व'मित्युक्तमेव । तदाह—षष्ठ्यन्तात्कृतसन्धेरिति । 'समर्थः पदविधि'रिति परिभाषया लब्धमाह—समर्थादिति । विशिष्टैकार्थप्रतिपादकादित्यर्थः । सुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्यां तद्धितविधीनां पदविधित्वादिति भावः । उक्ता इति । 'प्राग्दीव्यतोऽ'णित्याद्या औत्सर्गिका इत्यर्थः । वक्ष्यमाणाश्चेति । 'अत इ'ञित्याद्या वैशेषिका इत्यर्थः । वा स्युरिति । 'समर्थानां प्रथमाद्वे'त्यधिकृतत्वादिति

शे.] यूनि लुगि[ती]ति । वेत्यधिकारेऽप्यन्यतरस्याङ्ग्रहणं 'द्विगोर्लु'गित्यादौ तदसम्बन्धज्ञापनार्थम् । कात्यायने गर्गादियञन्तकतशब्दाद् 'यञिञोश्चे'ति फक् । कातीये—'आपत्यस्ये'ति यलोपः । तस्यापत्यं । तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्यर्थे सूत्रे समर्थानां मध्ये प्रथमोच्चारितात्प्रातिपदिकादणादय इत्यर्थः । 'घकालतनेषु' इति ज्ञापकात्स्वार्थे परिसमाप्तस्यैवाऽर्थान्तरान्वयेन सुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्या व्यवहितं ततः परत्वम् । यत्तु 'प्रातिपदिकादिपदं तत्प्रकृतिके लाक्षणिक'मिति । तन्न । जघन्यवृत्तिकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । सुप् च 'तस्य' [इति] पदे उपस्थितत्वात्षष्ठ्येव । तत्फलितमाह—षष्ठ्यन्तादिति । 'तस्ये'ति सामान्यशब्दोऽपि बुद्धिस्थत्वेन सर्वविशेषप्रकृतिबोधक इति उपग्वादिभ्य उत्पत्तिर्न विरुद्धा । आदिवृद्धिरिति । [illegible] तेन व्यसोऽभावो वैयसवं,

***तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् । उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥१॥**

त.] ननु 'उपगु-अ' इति स्थिते ओर्गुणात्परत्वात् 'अचोऽञ्णिती'ति वृद्ध्या भाव्यं । गुणस्तु पिचव्यादौ सावकाशः । कृते च गुणे अवादेशे च 'अत उपधायाः' इति वृद्ध्या भाव्यमत आह—**आदिवृद्धिरिति** । परत्वादिति भावः । अन्त्योपधावृद्ध्योरवकाशः—गौः, पाचकः । आदिवृद्धेस्तु—सुश्रुत् । सौश्रुतः । 'त्वाष्ट्रो' 'जागतः' इत्यादौ तूभयप्रसङ्गे परत्वादादिवृद्धिरेव भवति । लक्ष्यानुरोधेनात्र सकृद्गतिन्यायस्यैवाश्रयणात् । अनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दपाठो ह्यत्र लिङ्गम् । अन्यथा आद्युपधावृद्धिभ्यां पौष्करसादेः सिद्धत्वात्तेषु पाठोऽनर्थकः स्यात् । न च 'पुष्करसदा चरती'त्यर्थे ठकि 'पौष्करसादिक' इत्येतदर्थमनुशतिकादिपाठ आवश्यकः, ञिति णित्येवं उपधावृद्धिस्वीकाराच्च तु कितीति वाच्यम्, अनभिधानाट्ठगत्र न भवतीत्यादिसमाधानस्य कैयटे स्थितत्वात् । एतेन भिन्नविषये बाध्यबाधकभावो नोपपद्यत इति शङ्का निरस्ता । उक्तज्ञापकेन 'सत्यपि संभवे बाधनं भवती'त्यवश्याश्रयणीयत्वात् । नन्वेवमपि 'जागतः' इत्यादावुपधावृद्धिर्बाध्यताम्, 'औपगव' इत्यत्र त्वादिवृद्धिप्रवृत्तिवेलायामुपधावृद्धेरप्राप्त्या कथं बाधः स्यादिति चेदत्राहुः—'जागत' इत्यादावुपधावृद्धेर्बाध्यत्वे निर्णीते, क्वचित्कालान्तरप्राप्ताया अपि तस्या बाध्यत्वौचित्यादिति । स्यादेतत्—यत्रादिवृद्धिर्न जाता तत्राऽन्त्योपधालक्षणा वृद्धिः कस्माच्च भवति । व्यसोर्भावो वैयसवम् । 'इगन्ताच्चे'त्यण् । व्यापदि भवं वैयापदम् । 'तत्र भवः' इत्यण् । अत्र कैयटः—अत्राप्यैचौ परत्वात्तद्बाधकाविति सर्वेष्टसिद्धिरिति । शाब्दबोधे वैलक्षण्यसत्त्वेऽपि तदनादरेणाक्षिपति—**तस्येदमित्यपत्येऽपीति** । इदमर्थे अपत्यसमूहविकारादीनामन्तर्भावादपत्येऽपि 'तस्येद'मित्यण् प्रवर्तेत इति किमनेन 'तस्यापत्य'मिति सूत्रेणेत्यर्थः । यद्यपि 'अत इञि'त्याद्यर्थं 'तस्यापत्य'मित्येतदुक्तव्यन्तथापि योगविभागः किमर्थ इत्याक्षेपोऽत्र बोध्यः । समाधत्ते—**बाधनार्थमिति** । 'तस्येद'मित्यस्य यद्बाधकं 'वृद्धाच्छः' [इति], तद्बाधनार्थं पृथक् सूत्रं कृतं भवेदित्यर्थः । ननु 'तस्येद'मित्यणस्तदपवियुज्यत

बा.] भावः । 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्र'मित्युत्तरसूत्रव्याख्यावसरेऽपत्यशब्दो व्याख्यास्यते । **औपगव इति** । उपगोरणि आदिवृद्धिः । ओर्गुणः । अवादेशः । अत्र प्रकृत्यैव उपगोर्लभादपत्यमेव प्रत्ययार्थ इति स्थितिः । ननु उपगु अ इति स्थिते ओर्गुणात्परत्वात् 'अचो ञ्णिती'ति वृद्धिः स्यात्, ओर्गुणस्य 'पशव्य' इत्यादौ चरितार्थत्वात् । कृते च गुणे अवादेशे सति 'अत उपधायाः इति वृद्धिर्दुर्निवारा । त्वष्टुरपत्यं त्वाष्ट्रः, मघवतोऽपत्यं माघवत इत्यादौ गुणाऽप्रसक्त्या अन्त्योपधावृद्धयोर्निर्बाधत्वाच्च । नच परत्वादादिवृद्धौ अन्त्योपधावृद्धी बाध्येते इति वाच्यं, विप्रतिषेधे हि परस्य पूर्वबाधकता । नचेह विप्रतिषेधोऽस्ति, देशभेदेनोभयसंभवात् । नाप्यन्त्योपधावृद्धयोरपवाद आदिवृद्धिरिति वक्तुं शक्यं, सुश्रुतोऽपत्यं सौश्रुत इत्यादौ अन्त्योपधावृद्धयोरप्राप्तयोरप्यादिवृद्धेः प्रवृत्तेः । तस्मादादिवृद्धिस्थलेऽन्त्योपधावृद्धी स्यातामित्यत आह—**आदिवृद्धिरिति** । 'अचो ञ्णिती'त्यन्त्यवृद्धिम्, 'अत उपधायाः' इत्युपधावृद्धिं च आदिवृद्धिर्बाधते इत्यर्थः । पुष्करसदोऽपत्यमित्यर्थे बाह्वादित्वादिञ्, 'अनुशतिकादीनां चे'त्युभयोः पदयोरादिवृद्धिः, पुष्करसच्छब्दस्य अनुशतिकादौ पाठात् । तत्र यद्यादिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी न बाधेत, तदा आदिवृद्ध्या उपधावृद्ध्या च पौष्करसादेः सिद्धत्वादनुशतिकादौ पुष्करसच्छब्दपाठोऽनर्थकः स्यात् । अतस्तक्रकौण्डिन्यन्यायात्सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति विज्ञायत इति भाष्ये स्पष्टम् । **तस्येदमित्यपत्येऽपीत्यादि** । श्लोकवार्तिकमिदम् । तत्र प्रथमचरणस्यायमर्थः—तस्येदमिति विहितोऽण् अपत्येऽर्थेऽपि भवति, इदमर्थे तस्याप्यन्तर्भावात् । अतस्तस्यापत्यमित्यण्विधानं व्यर्थमित्याक्षेपः । नच 'अत इ'ञित्याद्युत्तरसूत्रार्थं 'तस्यापत्य'मित्यावश्यकमिति वाच्यम्, एवं हि सति 'तस्यापत्यमत इ'ञित्येकमेव सूत्रमस्तु । तथा च 'तस्यापत्य'मिति पृथक्सूत्रकरणं व्यर्थमित्याक्षेपः पर्यवस्यति । अत्र समाधत्ते—**बाधनार्थं कृतं भवेदिति** । 'तस्येद'मित्यणं बाधित्वा 'वृद्धाच्छः इति छोऽपत्ये प्राप्तः, तद्बाधनार्थं 'तस्यापत्य'मिति पृथक्सूत्रं कृतमित्यर्थः । ननु 'वृद्धाच्छः' इति सूत्रं शेषाधिकारस्थम्, अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तेभ्योऽन्यः शेषः, तथाच अपत्यार्थस्य शेषाधिकारस्थत्वाऽभावात्, तस्मात्तत्र छप्रत्ययस्याऽप्रसक्तेस्तद्बाधनार्थत्वं 'तस्यापत्य'मित्यस्य कथमित्यत आह—**उत्सर्गः शेष एवासाविति** । उत्सृज्यते अदन्त-बाह्वादिप्रकृतिभ्यो

शे.] व्यापदि भवं वैयापदमित्यादौ न दोषः, तत्रापि वृद्धिप्राप्त्या विषयसत्त्वात् । ऐज्विधायकेन निषेध इत्यन्यत् । **बाधत इति** । अनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दपाठात् । स हि पौष्करसादावुभयपदवृद्ध्यर्थम् । ठगादिस्तु ततो न, अनभिधानादिति भावः । 'परत्वाद्बाधते' इति तु न युक्तम्, युगपत्कार्यद्वयाऽसम्भवे एव विप्रतिषेधप्रवृत्तेः । नापि तक्रकौण्डिन्यन्यायेनापवादत्वात्, उभयोरपि—गौः, पाचकः, सौश्रुतः—इत्यादौ चारितार्थ्यात् । स्पष्टं चेदं भाष्ये । **तस्येदमिति** । सामान्ये-[तत्तद्रूपेणापि] सर्वविशेषान्तर्भावादपत्येऽपि 'तस्येद'मित्येव सिद्धत्वात् 'तस्यापत्यमत इ'ञित्येव कार्यं, व्यर्थो योगविभाग इति प्रश्नः । परिहरति—**बाधनार्थमिति** । 'भानवादौ छस्ये'ति शेषः । भानवादिकेऽनेन स्वविषयेऽप्राप्तस्य छस्य कथं बाधः ? । किं च 'तस्येदमि-

[योगविभागस्तु],-भानोरपत्यं भानवः । कृतसन्धेः किम् ? सौत्थितिः । अकृतव्यूहपरिभाषया सावुत्थितिर्माभूत् ।

त.] वादस्य वृद्धाच्छस्य च शैषिकत्वादपत्यार्थे प्रसक्तिरेव नास्ति, 'अपत्यादिचतुरर्थीपर्यन्तेभ्यो योऽन्योऽर्थः स शेषः' इत्यभ्युपगमादत आह—उत्सर्गः शेष एवासाविति । असौ-अपत्यार्थः । अयं भावः—असति योगविभागे अदन्तबाह्वादिप्रकृतिसंबद्धस्यैवाऽपत्यार्थस्योपयोगादुपग्वादिप्रकृतिसंबद्धोऽपत्यार्थः शेष एव स्यात् । तथा चाऽणं बाधित्वा भान्वादिभ्यो वृद्धाच्छः प्रसज्येत । योगविभागे तु कृते प्रकृतिसामान्यसंबद्धस्याप्यपत्यार्थस्योपयोगाच्छेषत्वाऽभावेन छस्य प्राप्तिरेव नास्तीति । ननु उपग्वादेरवृद्धत्वेन छस्य प्रसक्त्यभावान्निष्फलो योगविभाग इत्यत आह—वृद्धानीति । 'प्रातिपदिकानी'ति शेषः । कृतसन्धेः किमिति । अन्तरङ्गत्वात्संधौ कृतायां तदुत्तरमेव प्रत्ययो भविष्यतीत्यधिकारसूत्रस्थं समर्थपदग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः । अकृतेति । इयं च परिभाषा समर्थग्रहणेन ज्ञापितेति हरदत्तादयः, लोकतः सिद्धेत्यन्ये । सावुत्थितिर्माभूदिति । अन्तरङ्गपरिभाषाया अपवादभूतया 'अकृते'त्यनया

बा.] इत्युत्सर्गः । कर्मणि घञ् । अदन्त-बाह्वादिभिन्नप्रकृतिसंबद्धोऽपत्यार्थोऽसौ शेषो भवत्येवेत्यर्थः । आक्षेप्तुर्हि 'तस्यापत्यमत इ'ञित्येकसूत्रमभिमतम् । विनियुक्तादन्यः शेषः । अदन्त-बाह्वादिप्रकृतिसंयुक्ताऽपत्यार्थ एव विनियुक्तो नतु तद्भिन्न-प्रकृतिसंयुक्तापत्यार्थोऽपि । ततश्च तस्य शेषत्वात्तस्मिन्नपत्ये छस्य प्रसक्तत्वात्तद्बाधनार्थं 'तस्यापत्य'मिति पृथक्सूत्रम् । सति चास्मिन् पृथक्सूत्रे प्रकृतिसामान्यसंयुक्तापत्यार्थस्योपयुक्तत्वादशेषत्वाच्छस्य न प्राप्तिरित्यप्राप्तिसंपादनद्वारा छबाधकत्वं 'तस्यापत्य'मिति पृथक्सूत्रस्य सिद्धम् । अयमप्राप्तबाध इत्युच्यते । नन्वेवमपि उपगोरपत्यमित्यत्र उपगोरवृद्धत्वाच्छस्य नैव प्रसक्तिरिति किं पृथक्सूत्रेणेत्यत आह—वृद्धान्यस्य प्रयोजनमिति । भानोरपत्यं भानव इत्यादौ यानि भान्वादिप्रातिपदिकानि वृद्धानि, यानि उपरवादिप्रातिपदिकानि नामधेयत्वाद्वृद्धानि, तेभ्यश्छप्रत्ययबाधनार्थं 'तस्यापत्य'-मिति पृथक्सूत्रमित्यर्थः । ननु 'तस्येद'मित्यणि इदन्त्वेन बोधः, 'तस्यापत्य'मित्यणि त्वपत्यत्वेन बोध इति शाब्दबोधे वैलक्षण्यसत्त्वात् 'तस्येदमित्यपत्येऽपि' इत्याक्षेप एवाऽयमनुपपन्न इति चेन्न, एतद्वार्तिकभाष्यप्रामाण्येन 'तस्येद'-मितीदंशब्देन अपत्यस्य इदंत्वेन ग्रहणाऽभावविज्ञानात् । 'प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली'ति त्वार्षत्वान्न दुष्यतीत्यास्तां तावत् । कृतसन्धेः किमिति । 'समर्थानां प्रथमाद्वे'त्यधिकारसूत्रस्थसमर्थग्रहणलब्धं कृतसन्धेरित्येतत्किमर्थमिति प्रश्नः । सौत्थितिरिति । सु=शोभन उत्थितः-सूत्थितः । प्रादिसमासे सवर्णदीर्घः । सूत्थितस्यापत्यं सौत्थितिः । अत इञ्, सुब्लुक्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति चे'त्यकारलोपः । 'कृतसंधे'रित्यभावे तु सु-उत्थित इत्यस्यामेव दशायां सवर्णदीर्घात्परत्वादादिवृद्धौ कृतायामावादेशे सावुत्थितिरिति स्यादिति भावः । नन्वन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे कृते तदुत्तरमेव इञ्प्रत्यय उचितः, परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वात् । ततश्च सन्धेः प्राक् तद्धितोत्पत्तेरप्रसक्तेः कृतसन्धेरिति व्यर्थमेवेत्यत आह—अकृतेति । अन्तरङ्गपरिभाषाया अप्यपवादभूतया अकृतव्यूहपरिभाषया सन्धेः प्रागेव प्रत्ययः स्यात् । ततश्च आदिवृद्ध्यपेक्षया अन्तरङ्गोऽपि सवर्णदीर्घोऽकृतव्यूहपरिभाषया आदिवृद्धेः प्राक् न प्रवर्तते । एवञ्च सवर्णदीर्घात्प्रागेवादिवृद्धौ आवादेशे सावुत्थितिरिति स्यादित्यर्थः । नच इञि सति कृते सवर्णदीर्घे ऊकारस्य जायमानया वृद्ध्या सवर्णदीर्घनिमित्तस्य कस्यचिद्विनाशाऽभावादकृतव्यूहपरिभाषायाः कथमिह प्रवृत्तिरिति वाच्यं, 'यदि सवर्णदीर्घो न स्यात्तदा सु-उत्थित इत्यवस्थायां सकारादुकारस्य वृद्ध्या औकारे सति सवर्णदीर्घनिमित्तस्य अको विनाशः स्या'दिति संभावनयाऽकृतव्यूहपरिभाषायाः प्रवृत्तेरिति कथञ्चिद्योज्यम् । वस्तुतस्तु अकृतव्यूहपरिभाषा नास्त्येव, भाष्ये क्वाप्यव्यवहृतत्वात्, प्रत्युत भाष्यविरुद्धत्वाच्च । 'विप्रतिषेधे परं कार्य'मिति सूत्रभाष्ये हि 'परादन्तरङ्गं बलीयः' इत्युक्त्वा सौत्थितिरित्यत्र परामप्यादिवृद्धिं बाधित्वा अन्तरङ्ग एकादेश इत्युक्तम् । पदस्य विभज्यान्वाख्याने-सु उत्थित

शे.] त्यपत्येऽपी'ति पूर्वपक्षोऽप्यसङ्गतः, अशैषिकविषये शैषिकेणाऽसिद्धेरिति तृतीयस्याशङ्कां समाधातुमाह—उत्सर्ग इति । योगविभागाऽभावे प्रकृतिविशेषसम्बद्धाऽन्यापत्यार्थस्य शेषत्वमिति न दोषद्वयम् । योगविभागे त्वणादिविधावपत्यत्वेनाऽपत्यस्योपयोगान्न शेषत्वमिति छस्याऽप्राप्तिरेवाऽत्र बाधः । इदंशब्दो हि इदन्त्वेन सर्वविशेषबोधकः । तदुक्तं 'शेष' इति सूत्रे भाष्ये—'इदंविशेषा ह्येते अपत्यं निवासः समूहः' इति । इदंपदार्थप्रवृत्तिनिमित्ताश्रया व्यक्तिविशेषा इति तदर्थः । तत्र 'शेषे' इति विशेषणादपत्यादीनामिदंत्वाश्रयतया न ग्रहणमिति बोद्धव्यम् । शेषपदसम्बद्धेनेदंपदेन प्रागनुक्तानामेवेदंत्वेन ग्रहणमित्येतद्बोधयितुमेव 'उत्सर्गः शेष एवासौ' इत्युक्तम् । ये त्विदन्त्वेन बोधे शैषिकमिच्छन्ति, वार्त्तिकन्तु शाब्दबोधकृतविशेषानादरेण प्रवृत्तमिति वदन्ति; तेषामेतद्विरोधः स्पष्ट एव । किं च भानोरपीदन्त्वेनापत्यबोधे छस्य तवेष्टत्वेनाऽस्य तद्बाधकत्वोक्तेः स्वारस्याऽसङ्गतिः । 'आपत्यं वा गोत्र'मिति वार्त्तिकप्रयोगे शिवादित्वादण् बोद्धव्यः । 'दाशरथाये'त्यादि त्वसाध्वेवेति वार्त्तिकस्वरस इति विभावनीयं सुधीभिः । कृतसन्धेः किमिति । अन्तरङ्गत्वात्सन्धिकार्यं तदुत्तरमेव प्रत्ययो भविष्यतीति समर्थानामिति व्यर्थमिति प्रश्नः । उत्तरयति—अकृतेति । यद्यप्यत्रैकादेशप्रवृत्तिसमये न वृद्धेः प्राप्तिः, कृते एकादेशे जायमानया वृद्ध्या

समर्थपरिभाषया नेह-वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य । प्रथमात्किम् ? । अपत्यवाचकात्षष्ठ्यर्थे माभूत् ।

वाग्रहणाद्वाक्यमपि । 'दैवयज्ञी'ति सूत्रादन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेः समासोऽपि । उपग्वपत्यम् । जातित्वान्ङीप् । औपगवी । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौंस्नः । अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ।४।१।१६२। अपत्यत्वेन

त.] अकृतसन्धेरेव प्रत्ययः स्यात् । तन्निवारणाय समर्थग्रहणमधिकारसूत्रस्थमावश्यकमिति भावः । यद्यपि तंत्र 'सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्व'मित्यविशेषेणोक्तं, तथापि ङ्याप्प्रातिपदिकांशे एव परिनिष्ठितत्वं न तु सुब्विशिष्टे इत्यवधेयम् । तेन औपगवो दण्डिमानित्यादि सिद्धम् । अन्यथा 'औपगः''दण्डीमा'नित्यादि स्यात् । 'अश्विमानणि'त्यादिनिर्देशश्चेह लिङ्गम् । यदि तु पामादिगणे 'विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चे'त्यत्राऽकृतसन्धिग्रहणेन 'परिनिष्ठितात्तद्धितोत्पत्ति'रित्यभ्युपगम्यते, तर्हि व्यर्थमेव समर्थग्रहणमित्याहुः । **प्रथमात्किमिति** । 'तस्यापत्य'मित्यत्र निर्दिष्टपदद्वयमध्ये प्राथमिकमेव प्रकृतिसमर्पकं, न त्वपत्यम् । तथाच प्रकृत्याकाङ्क्षायां तदेव ग्रहीष्यत इति किं तेन 'प्रथमा'दित्यनेनेति प्रश्नः । **अपत्यवाचकादिति** । 'तस्यापत्य'मित्यादिना विहितः प्रत्ययो यथा षष्ठ्यन्तोपग्वादिशब्दादभ्युपगम्यते, तथा अपत्यवाचकदेवदत्तादिशब्दात्प्रत्ययो भवत्विति शङ्का स्यात्, तद्वारणार्थं प्रथमाद्ग्रहणमावश्यकमिति भावः । ननु 'उपगोरपत्य'मिति विग्रहवाक्येऽपत्यवाचकस्याऽप्राथम्येऽपि 'अपत्यमुपगो'रिति वाक्ये प्राथम्यात्स्यादेवापत्यवाचकात्प्रत्यय इति चेत् । मैवम् । लक्षणापेक्षं प्राथम्यं नियतत्वादत्राश्रीयते, न तु विग्रहापेक्षमनियतम् । अन्यथा 'प्रथमा'दित्येतन्निरर्थकं स्यादिति । **षष्ठ्यर्थे माभूदिति** । अयमर्थः— यथा इन्द्रो देवता अस्य हविष इति ऐन्द्रं हविरिति प्रथमान्तात्प्रत्ययो भवति तथा उपगुरपत्यमस्य देवदत्तस्य 'औपगवो देवदत्तः' देवदत्तोऽपत्यमस्योपगोः 'दैवदत्तिरुपगु'रिति माभूदिति । एतच्च कैयटे स्पष्टम् ॥ नन्वपवादत्वात्तद्धितः समासं नित्यं बाधेत । न च तद्धितस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे सोऽपि भविष्यतीति वाच्यं, 'यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते, तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते' इति 'पारेमध्ये' इत्यत्र वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादित्याशङ्क्याह-**अन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेरिति** । **जातित्वादिति** । 'गोत्रं च चरणैः सहे'त्येनेने'ति शेषः । प्राचा तु 'अणन्तत्वान्ङी'बित्युक्तम् । तद्व्याख्यातृभिश्च 'टिड्ढाणञि'त्यनेने'त्युक्तम् । तदुभयमपि 'गोत्राच्चयून्यस्त्रियाम्' इति सूत्रस्थभाष्यानुरोधेन 'गोत्रं च चरणै'रित्यत्र कृत्रिमं गोत्रमेव गृह्यते, न त्वपत्यमात्रमित्याशयेन प्रवृत्तमिति बोध्यमित्याहुः । सूत्रस्थान्महोत्सर्गान्क्रमेणोदाहरति— **आश्वपत इत्यादि** । **औत्स इति** । 'उत्सः प्रस्रवणं वारि प्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः । तस्य चापत्येन योगस्तु 'गाङ्गेयो भीष्मः' इतिवत् । **अपत्यं पौत्र** । नन्वपत्यग्रहणं व्यर्थं, पौत्रादेरपत्यत्वाऽव्यभिचारादित्यत आह—

बा.] इति स्थिते परत्वाद्वृद्धिः प्राप्ता । अन्तरङ्गत्वादेकादेश इति कैयटः । अकृतव्यूहपरिभाषासत्त्वे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । 'सेदुष' इत्यादावकृतव्यूहपरिभाषाफलस्यान्यथासिद्धिस्तु तत्र तत्र प्रपञ्चितैवेत्यास्तां तावत् । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे ज्ञेयः । **वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्येति** । अत्र उपगुशब्दादपत्ये अण्न भवति, उपगोर्वस्त्रेणैवान्वयात् । यद्यपि तत्संबन्ध्येऽपत्ये प्रत्ययविधानादिह च अपत्यस्य तच्छब्दवाच्योपगुसंबन्धाऽभावादेव अत्र प्रत्ययस्य न प्रसक्तिस्तथापि ऋद्धस्य औपगवमित्यादिवारणाय सामर्थ्यमेकार्थीभावलक्षणमाश्रयणीयमिति भावः । **अपत्यवाचकादिति** । उपगुरपत्यमस्य देवदत्तस्येत्यर्थे औपगवो देवदत्त इति माभूदित्यर्थः । 'प्रथमा'दित्युक्तौ तु 'तस्यापत्य'मिति सूत्रे षष्ठ्यन्तस्यैव प्रथमोच्चारितत्वादुपगुरिति प्रथमान्तान्न भवतीत्यर्थः । **वाग्रहणाद्वाक्यमपीति** । वाग्रहणाऽभावे हि तद्धितस्य नित्यत्वादुपगोरपत्यमिति वाक्यं न स्यादिति भावः । ननु उपग्वपत्यमिति कथं षष्ठीसमासः, तद्धितानां समासापवादत्वात् । नच तद्धितानां पाक्षिकत्वात्तदभावपक्षे षष्ठीसमासो निर्बाध इति वाच्यम्, 'अपवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते' इति 'पारे मध्ये षष्ठ्या वे'ति वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादित्यत आह—**दैवयज्ञीति सूत्रादिति** । **जातित्वादिति** । अपत्यार्थकाऽणन्तस्य औपगवशब्दस्य 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वान्ङीषित्यर्थः । **आश्वपत इति** । अश्वपतेरपत्यमिति विग्रहः । पत्युत्तरपदलक्षणं ण्यं बाधित्वा 'अश्वपत्यादिभ्यश्चे'त्यणिति भावः । **दैत्य इति** । दितेरपत्यमिति विग्रहः । 'दित्यदिती'ति ण्योऽणपवादः । **औत्स इति** । उत्सः कश्चित्, तस्यापत्य-

---

शे.] च न तन्निमित्तविनाशस्तथापि निमित्तविनाशसंभावनैव तत्परिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तम् । सा चात्राऽस्त्येव । यदि दीर्घो न स्यात्तदा वृद्ध्या निमित्तविनाशः स्यादितीति भावः । वस्तुतोऽन्तरङ्गन्यायलब्धार्थानुवाद एव समर्थानामिति, 'विपुण' इत्यादावकृतसन्धेरपि प्रत्ययदर्शनेनाऽन्यत्रापि तथाशङ्कावारणाय । अत एव विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये-'अन्तरङ्गं बलीयः' इत्यस्य सौत्थितिर्वक्ष्यमाणिरित्युदाहृणं दत्तम् । 'षदस्य विभज्यान्वाख्याने सु-उत्थित-इ-सु-इति स्थिते परत्वादादिवृद्धिः प्राप्ते'ति च **कैयटः** । 'अकृते'ति परिभाषा तु भाष्याऽव्यवहृतत्वान्नास्त्येवेत्यन्यत्र **विस्तरः** । **वस्त्रमुपगोरिति** । यद्यपीदं तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थेन प्रत्यासत्त्या वारयितुं शक्यं, तथापि ऋद्धस्यौपगव इत्यादिवारणाय साऽऽवश्यकीति तत्त्वम् । **षष्ठ्यर्थे इति** । उपगुरपत्यमस्य देवदत्तस्ये-

विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात्। **जीवति तु वंश्ये युवा** ।४।१।१६३। वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि, तद्युवसंज्ञमेव न गोत्रसंज्ञम्। **भ्रातरि च ज्यायसि** ।४।१।१६४। ज्येष्ठे भ्रातरि

त.] **अपत्यत्वेन विवक्षितमिति** । विवक्षितमिति किं ?। वस्तुतः पौत्रप्रभृत्येव यदा शेषत्वेन विवक्ष्यते 'गर्गस्येद'-मिति, तदा मा भूदित्याहुः। अन्ये तु—वस्तुतः पौत्रादीनामेव तत्त्वेन विवक्षायां संज्ञा मा भूत्, अपत्यत्वेन विवक्षायामेव यथा स्यादित्येवमर्थं तत्। तेन 'औपगव' इत्यादावप्यणर्थस्य गोत्रसंज्ञा सिध्यति । नद्यणः पौत्रत्वादिकं शक्यतावच्छेदकं, किं त्वपत्यत्वमेव। अन्यथा गोत्राधिकारस्थयञाद्यर्थस्यैव गोत्रसंज्ञा स्यादिति । नन्वपत्याधिकारे गोत्रयुवसंज्ञाकरणसामर्थ्यादपत्यमिति लभ्यत एवेति तेनैवोक्तप्रयोजनसिद्धौ किमनेना[त्रा]पत्यग्रहणेनेति चेत्। अत्राहुः-'ते तद्राजाः' इत्यत्र तच्छब्देन 'जनपदशब्दात्क्षत्रियादञि'त्यादिना विहिता येऽञादयस्त एव गृह्यन्ते न तु ततः प्राक्तनप्रत्ययाः, गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन विच्छिन्नत्वादिति वक्ष्यते। तथा चापत्याधिकारपठनसामर्थ्यस्योपक्षयादपत्यस्याऽसंबन्धशङ्कानिराकरणाय पुनरपत्यग्रहणमिह कृतमिति । पौत्रप्रभृतीति किम् ?। अनन्तरापत्ये मा भूत्—कौञ्जिः। गार्गिः। न चैवमप्यङ्गिरसः पौत्रे गर्गस्यानन्तरे अतिप्रसङ्ग इति वाच्यं, 'यस्य पौत्रादि तं प्रत्येव गोत्रसंज्ञे'ति स्वीकारात्। एवं च गार्गिं प्रत्यनन्तरापत्यत्वेन विवक्षायामपि गर्गं प्रति गोत्रत्वं निष्प्रत्यूहमिति स्यादेव गर्गाद्यञिति दिक्। **जीवति तु वंश्ये** । पितृपितामहाद्युत्पादकप्रबन्धो वंशः। तत्र भवो वंश्यः । दिगादित्वाद्यत्। 'पौत्रप्रभृती'त्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते, व्याख्यानात्, 'गोत्राद्यून्यस्त्रिया'मिति लिङ्गाच्चेत्याह—**पौत्रादेरिति** । तुशब्दो

बा.]मिति विग्रहः। 'उत्सादिभ्योऽ'ञित्यञ् इञाद्यपवादः। स्वरे विशेषः। **स्त्रैणः। पौंस्न इति**। स्त्रिया अपत्यं, पुंसोऽपत्यमिति विग्रहः। 'स्त्रीपुंसाभ्या'मिति नञ्स्नञौ। अणोऽपवादः। **अपत्यम्** । अपत्याधिकारात्सिद्धे पुनरपत्यग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**अपत्यत्वेन विवक्षितमिति** । एवंच पौत्रत्वादिना विवक्षितानां पौत्रादीनां न गोत्रसंज्ञेति भावः। 'सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ' इति कोशतो गोत्रशब्दस्य सन्ततिवाचकत्वात्पुत्रस्यापि गोत्रत्वे प्राप्ते पौत्रादिग्रहणादिह शास्त्रे पुत्रस्य न गोत्रत्वम्। ननु 'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी। आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे' इत्यादिकोशादपत्यशब्दस्य पुत्र एव रूढत्वात्कथम् 'अपत्यं पौत्रप्रभृती'ति सामानाधिकरण्यमिति चेत्, मैवम्—अपत्यशब्दो हि नात्मजपर्यायः, किंतु पुत्रपौत्रादिसंततिपर्यायः, 'न पतन्ति नरके पितरो येन तदपत्य'मिति 'पङ्क्तिविंशती'ति सूत्रे भाष्ये व्युत्पादितत्वात्। तथा च पौत्रादयोऽपि पितामहादीनां नरकादुद्धर्तार इति तेषामप्यपत्यत्वमस्त्येवेति 'एको गोत्रे' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम्। एतच्च महाभारतादौ जरत्कार्वाद्युपाख्यानेषु प्रसिद्धमेव। कोशस्तु सूत्रभाष्यादिविरुद्धत्वादुपेक्ष्य एव । न चैवमपि गर्गस्य पुत्रोऽपि अङ्गिरसः पौत्रत्वाद्गोत्रं स्यादिति वाच्यं, यस्य यः पौत्रादिस्तस्य तद्गोत्रमिति व्याख्यानादित्यलम् । **जीवति** । वंशः—उत्पादकपित्रादिपरम्परा। तत्र भवो वंश्यः। दिगादित्वाद्यत्। तदाह—**वंश्ये पित्रादौ जीवतीति** । जीवतीति सप्तम्यन्तम्। **पौत्रादेरिति** । पूर्वसूत्रात्पौत्रप्रभृति इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यत इति भावः। **यदपत्यमिति** ।

शे.] त्यर्थे 'औपगवो देवदत्तः' इति मा भूदित्यर्थः। 'तस्यापत्य'मित्यादौ लिङ्गवचने अविवक्षिते इति बोद्धव्यम्। **अपत्यं पौ**। यद्यपि प्रवराध्यायप्रसिद्धं लोके गोत्रं, तथापि प्रवराध्यायाऽप्रसिद्धस्यापि सञ्ज्ञार्थमिदम्। पौत्रादेरपत्यत्वाऽव्यभिचारादपत्यपदसामर्थ्यादाह—**अपत्यत्वेन विवक्षितमिति** । तेन पौत्रप्रभृतेस्तत्त्वेनाऽविवक्षायां न गोत्रत्वम्। पौत्राऽपत्यशब्दयोः ससम्बन्धिकतया यदीयं पौत्रप्रभृति अपत्यं तं प्रत्येव तस्य गोत्रत्वमित्यङ्गिरसः पौत्रे गर्गस्यानन्तरे वाच्ये न गर्गशब्दाद्यञ्। अत्र समर्थानां प्रथमादित्यनुवर्त्य विभक्तिविपरिणामेन समर्थानां प्रथमस्य, प्रकरणादपत्यप्रकृतेर्यत्पौत्रप्रभृति, अर्थात्तत्प्रत्ययवाच्यतयाऽपत्यत्वेन विवक्षितं, तद्गोत्रमित्यर्थात् पौत्रपरगार्ग्यापत्यादिशब्दान्न यूनि प्रत्यय इति भाष्ये स्पष्टम्। एवञ्च गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽप्यपत्यत्वेनैव बोध इति सूचितम्। अत एव गर्गस्याऽपत्यं गोत्रमित्यर्थं प्रदर्शयन्ति गार्ग्यं इत्यादेर्वृद्धाः। अत एव 'आपत्यं वा गोत्रं परमप्रकृतेश्चापत्यः, आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसञ्ज्ञः। स चास्त्रिया'मित्येतद्वार्त्तिकसमुदायेन प्रत्यययोरेव गोत्रयुवसञ्ज्ञाविधानम्। अपत्यस्यापत्यम् = **आपत्यम्** । शिवादेराकृतिगणत्वादण्। तेन च तद्बोधकप्रत्ययस्वरूपं लक्ष्यते । आपत्य[न्] आपत्यादित्यनयोस्तदर्थकत्वावश्यकत्वात्। गोत्रसञ्ज्ञासूत्रे क्वचित्पुस्तके'आपत्यो वा गोत्र'मिति पाठो दृश्यते, स च युक्ततरः। स्त्रीपुंसाधिकारे 'अपत्यान्ता' इत्यमरोक्तेः। अत एव 'आपत्यः' इति द्वितीयवार्त्तिके पुंलिङ्गप्रयोगः। न चाऽऽपत्ये भव इत्यर्थेऽणन्तः सः, छप्रत्ययापत्तेः। तदुक्तं युवसञ्ज्ञासाहचर्येणाऽस्या अपि प्रत्ययनिष्ठताया एवौचित्याच्च । वार्त्तिकमतेऽप्यर्थस्य गोत्रसञ्ज्ञाया सूत्रोक्तार्थादविशेषेण वा[...] । न्यास[...] 'आपत्यो गोत्रमिति वे'ति वदेत्। 'आपत्यो वे'ति न्यासेन सञ्ज्ञिविकल्पस्यैव लाभात्। आपत्यादित्यादेरापत्यबोधकप्रत्ययान्ताज्जीवद्वंश्यबोधकात्स्वार्थे द्वितीयो युवसञ्ज्ञः प्रत्ययो भवतीत्यर्थ

जीवति कनीयान् स चतुर्थादिर्युवा स्यात् । वाऽन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ।४।१।१६५। भ्रातुरन्य-स्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात् । एकं जीवतिग्रहणमपत्यस्य विशेषणम् । द्वितीयं सपिण्डस्य । तरनिर्देश उभयोरुत्कर्षार्थः । स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामहे

त.] मित्रक्रमो युनेत्यस्मात्परो बोध्यः । स च एवकारार्थ इति व्याचष्टे—**युवसंज्ञमेवेति** । तेन एकसंज्ञाधिकारबहि-र्भूतयोरपि गोत्रयुवसंज्ञयोर्न समावेश इति भावः । नन्वस्तु संज्ञाद्वयस्य समावेशः, को दोष इति चेत् । मैवम् । शालङ्काः पैलीया इत्यसिद्धिप्रसङ्गात् । तथा हि शलङ्कोरपत्यं शालङ्किः । पैलादिषु पाठादिञ्शलङ्कादेशौ । शालङ्के-रपत्यम् । शालङ्केर्युवापत्यं 'यञिञोश्चे'ति फक् । तस्य 'पैलादिभ्यश्चे'ति लुक्, ततः शालङ्केर्यूनश्छात्रा इत्यर्थविवक्षा-याम् 'इञश्चे'त्यणि 'शालङ्का' इति भवति । तथा पीलाया अपत्यं गोत्रापत्यं वा—'पीलाया वा' इत्यणि—पैलः । तस्या-पत्यं युवा, 'अणो द्व्यचः' इति फिञ् । तस्य 'पैलादिभ्यश्चे'ति लुक् । ततः पैलस्य यूनश्छात्राः पैलीया इति भवति । तत्र गोत्रयूनोः समावेशे तु 'गोत्रे लुगचि'ति फक्फिञोरलुक् प्रसज्येत । न च परत्वाद्यूनि लुग्भविष्यतीति सिद्ध-मिष्टमिति वाच्यं, ततोऽपि परत्वात् 'फक्फिञोरन्यतरस्या'मिति विकल्पापत्तेः । न च सिद्धान्तेऽपि विकल्पः शङ्क्यः, 'फक्फिञो'रित्ययं हि यूनि लुक एवापवादो न तु 'पैलादिभ्यश्चे'त्यस्य, 'अनन्तरस्ये'ति न्यायात् । यद्यपि यूनि लुगपवादोऽपि 'फक्फिञो'रिति विकल्पः परत्वात् 'पैलादिभ्यश्चे'ति लुकमपि बाधेतेति वक्तुं शक्यन्तथापि परादप्यन्त-रङ्गस्य बलीयस्त्वात् 'पैलादिभ्यश्चे'ति नित्य एव लुगित्याहुः । **भ्रातरि च** । अवंश्यार्थोऽयमारम्भः । भ्राता तु न वंश्यः, 'उत्पादकप्रबन्धो वंशः' इत्यभ्युपगमात् । 'अपत्यं पौत्रप्रभृती'त्यनुवर्त्य 'पौत्रप्रभृते'रिति षष्ठ्या विपरिणम्य व्याख्यानात्फलितमाह—**चतुर्थादिरिति** । अत्रायमर्थः—गर्गादिषु मृतेष्वपि जीवत्यग्रजे अनुजो युवसंज्ञक इति । **वान्यस्मिन्** । इहत्यं जीवतिपदं तिङन्तं, न तु सप्तम्यन्तमिति व्याचष्टे—**जीवदेवेति** । यो जीवति स युव-संज्ञकः, मृतस्तु स्थविरतरे जीवत्यपि गार्ग्य एव भवति, न तु गार्ग्यायण इति भावः । **एकमिति** । इहत्यमित्यर्थः ।

बा.] 'तस्यापत्य'मित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तुरवधारणे युवेत्यनन्तरं द्रष्टव्यः । तदाह—**युवसंज्ञमेवेति** । तेन एक-संज्ञाधिकारबहिर्भावेऽपि गोत्रसंज्ञाया अपि अस्मिन्न समावेश इति भावः । युवसञ्ज्ञया सह गोत्रसंज्ञायाः समावेशे तु शालङ्का इति पैलीया इति च न स्यात् । शलङ्कुः कश्चित्, तस्य गोत्रापत्यं शालङ्किः । इञ् । पैलादिगणे शालङ्कीति पाठात्प्रकृतेः शलङ्कादेशश्च । शालङ्केरपत्यं युवापि शालङ्किरेव । 'यञिञोश्चे'ति फक् । 'पैलादिभ्यश्चे'ति तस्य लुक् । शालङ्केर्यूनश्छात्रा इत्यर्थे 'इञश्चे'त्यणि 'शालङ्का' इति रूपम् । तथा पीलाया गोत्रापत्यं पैलः । 'पीलाया वा' इत्यण् । पैलस्यापत्यं युवापि पैल एव । 'अणो द्व्यचः' इति फिञ् । 'पैलादिभ्यश्चे'ति तस्य लुक् । पैलस्य यूनश्छात्रा इत्यर्थे वृद्धाच्छः । 'पैलीया' इति रूपम् । युवगोत्रसंज्ञयोः समावेशे तु 'गोत्रेऽलुगचि' इति फक्फिञोरलुक्प्रसज्ये-तेत्यलम् । **भ्रातरि च ज्यायसि** । जीवतीत्यनुवर्तते । तदाह—**ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयानिति** । अनुज इत्यर्थः । 'पौत्रप्रभृती'त्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । अपत्यमित्यधिकृतम् । पौत्रादेरपत्यमित्यर्थः । फलित-माह—**चतुर्थादिरिति** । मृतेष्वपि पित्रादिषु ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति युवसंज्ञार्थमिदम् । **वाऽन्यस्मिन्** । शेषपूर-णेन सूत्रं व्याचष्टे-**पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यादिति** । सपिण्डास्तु—स्वयम्, पिता, पितामहः, प्रपितामहः, तस्य पितृपितामहप्रपितामहाश्चेति सप्त पुरुषाः । एवं मातृवंशेऽपीत्यादि धर्मशास्त्रेषु प्रसिद्धम् ।

शे.] इति स्पष्टमेवेति दिक् । **पौत्रेति** । पौत्रादेरप्युपलक्षणम् । **जीवति तु** । **युवसञ्ज्ञमेवेति** । समावेशे त्वौपगवस्य गोत्रस्या-पत्यमौपगविरित्यादौ 'एको गोत्रे' इति नियमादिञ्न स्यात् । 'गोत्राद्यूनी'त्यस्याऽप्राप्तविधायकत्वे तु गर्गस्य चतुर्थे जीवद्वंश्ये विव-क्षिते गार्ग्य इत्यस्याप्यापत्तेः, 'गोत्रादेव यूनी'ति नियमाऽभावात् । किंच समावेशे द्वितीयाध्यायस्थलुङ्मात्रस्य मध्येऽपवादन्यायेन 'गोत्रेऽलुगची'त्यलुक्स्यात् । तथा च पीलाया अपत्यं पैलः, तस्यापत्यं युवा,—'अणो द्व्यचः' इति फिञः 'पैलादिभ्यश्चे'ति लुकि, पैलस्य च्छात्राः पैलीया इत्यत्र 'गोत्रेऽलु'गित्यलुक्प्रसङ्गः । असमावेशे युवप्रत्ययविषयेऽस्याऽप्राप्तेस्तेन न्यायेन भूम्नि प्राप्तस्येत्यर्थादस्याऽप्राप्तौ अन्तरङ्गत्वात्पैलादिलुगेवेति सिद्धमिति दिक् । **भ्रातरि च** । भ्रातुरवंश्यत्वादारब्धम् । बहुषु पुत्रेष्वे-तदुपपन्नं भवति—अयं मे ज्येष्ठोऽयं मे मध्यमोऽयं मे कनीयानित्याद्यन्तवत्सूत्रभाष्यप्रयोगे बहूनां निर्धारणेऽपीयसुन्दर्शना-द्विभागमात्रमीयसुनादिनिमित्तं, द्वित्वादि तु सूत्रेऽविवक्षितं, तद्ध्वनयन्नाह—**ज्येष्ठे इति** । अत एव बहुष्वपि पुत्रेषु मृतेऽपि पित्र्यादावग्रजे जीवति 'द्वौ गार्ग्यायणौ' इति, 'गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयान्—'गार्ग्यायणः' इति चोपपद्यते । **वाऽन्यस्मिन्स** । सप्तपुरुषावधिपितृकुले सपिण्डाः । मातृकुले पञ्चपुरुषावधि । प्रकृते भ्रातुरन्यस्मिन्निति पर्युदासादाद्यमेव गृह्यते इति **वृत्तिः** । 'अन्त्यमपि गृह्यते' इत्यन्ये । **अन्यस्मिन्नित्यस्य** ज्येष्ठभ्रातुरन्यस्मिन्नित्यर्थः । तत्र भ्रातृकपसपिण्डे जीवति जीवतः परत्वा-द्विकल्पव्यावृत्त्यर्थम् । जीवती त्यनुवर्तमाने जीवतीति व्यर्थमत आह-**एकमिति** । तिङन्तं तदिति भावः । **द्वितीयमिति** ।

भ्रातरि वा जीवति-गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा । स्थविरेति किम् ? । स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव । जीवतीति किम् ? । मृते मृतो वा गार्ग्य एव । *वृद्धस्य च पूजायामिति वाच्यम् । गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् । गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजार्थं गम्यमानायाम् । तत्रभवान् गार्ग्यः । *यूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम् । गार्ग्यो जाल्मः । कुत्सेति किम् ? । गार्ग्यायणः । एको गोत्रे ।४।१।९३। गोत्रे एक एवाऽपत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यम्-औपगवः । गार्ग्यः । नाडायनः ।

त.] द्वितीयमिति । अनुवर्तमानं सप्तम्यन्तमित्यर्थः । यदुक्तमुभयोरिति, तदेव विवृणोति-स्थानेन वयसा चेति । मातामहे भ्रातरि वेति । संनिहितत्वात् 'भ्रातरी'त्यस्य 'मातामहभ्रातरी'त्येवार्थ इत्येके । 'पितृव्यपुत्रे' इत्यन्ये । वृत्तौ तु-'पितृव्ये पितामहभ्रातरि वे'ति पाठः । जीवतीति किमिति । जीवतिद्वयं किमर्थमिति प्रश्नः । अतएव 'मृते मृतो वे'त्युत्तरं सङ्गच्छते । अन्यस्मिन् किम् ? । भ्रातरि जीवति जीवतो विकल्पो मा भूत् । पूर्वसूत्रं तु भ्रातरि जीवति मृतस्य कनीयसो युवसंज्ञार्थमिति सावकाशम् । वृद्धस्य चेति । वार्तिकमिदम् । तथा 'यूनश्चे'त्यग्रिममपि । एको गोत्रे । 'गोत्रे' इति जात्यपेक्षया एकवचनम् । एकशब्दः सङ्ख्यावाची । 'गोत्रेऽभिधित्सितेऽपत्यत्वबोधकप्रत्यय एक एव स्या'दित्युक्तेर्गोत्रापत्ये प्रथम एव शब्दः प्रत्ययं लभते नान्यः । यदि त्वनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यात्तर्हि गोत्रापत्ये एक एव प्रत्ययो न कृतः स्यात् । इत्थं च 'अपत्यप्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वाच्यः' इति वार्तिकार्थोऽप्यनेन सङ्गृहीत इत्याशयेन व्याचष्टे—गोत्रे एक एवेति । अपत्यप्रत्यय इति । एतच्चाधिकाराल्लब्धम् । अन्ये तु-एकशब्दः प्रथमपर्यायः, प्रथमश्चापत्यप्रत्ययशून्यः । तथा च 'प्रथमा प्रकृतिर्गोत्रे अपत्यप्रत्ययं लभते' इति सूत्रार्थं व्याचक्षते । तत्क्लिष्टम् । 'अस्यां पङ्क्तावेकमानये'त्युक्ते 'प्रथम'मिति प्राथम्यार्थस्याऽप्रतीतेः । वस्तुतस्तु 'प्रथमादित्यधिकाराद्गोत्रे प्रथमादेव प्रातिपदिकादपत्यप्रत्ययः' इति व्याख्यायैकग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यमित्याहुः । औपगव इति । उपगुशब्द एव प्रत्ययं लभते, न त्वौपगवशब्दः इति 'गोत्रापत्येऽप्यनन्तरापत्य

बा.] स्थविरतरः—अतिवृद्धः । जीवतीति सप्तम्यन्तमनुवृत्तं सपिण्डे इति सप्तम्यन्तेऽन्वेति । अत्रत्यं तु जीवतिपदं तिङन्तम् अपत्येऽन्वेति, यदपत्यं जीवति तद्युवसंज्ञकमिति । ततश्च भ्रातुरन्यस्मिन्वृद्धतमे सपिण्डे जीवति सति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यादिति फलितम् । एकमिति । अत्रत्यमित्यर्थः । द्वितीयमिति । अनुवर्तमानमित्यर्थः । उभयोरिति । हेतुत्वसंबन्धे षष्ठी । उभयहेतुकोत्कर्षवाचकस्तरबित्यर्थः । तदेव विवृणोति-स्थानेन वयसा चेति । स्थानतः उत्कृष्टः-पितृव्यः, तस्य पितृस्थानीयत्वात् । वयसा उत्कृष्टो-मातामहः । भ्रातरीति संनिहितत्वान्मातामहभ्रातरीत्यर्थ इति केचित् । पितृव्यपुत्र इत्यन्ये । जीवतीति किमिति । जीवतिद्वयस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । मृते मृतो वा गार्ग्य एवेति । मृते सपिण्डे चतुर्थो गार्ग्य एव, मृतश्च चतुर्थो गार्ग्य एवेत्यर्थः । वृद्धस्य चेति । वार्तिकमिदम् । तत्र वृद्धपदं विवृणोति-गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचामिति । गोत्रमेव 'वृद्ध'मिति प्राचीनाचार्या व्यवहरन्तीत्यर्थः । तथा च वार्तिकस्य फलितमर्थमाह—गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां गम्यमानायामिति । उदाहरति-तत्रभवान्गार्ग्यायण इति । 'तत्रभवा'निति पूज्यवाची, युवसंज्ञकानामल्पवयस्कत्वेन वृद्धाधीनत्वेन सुखितया च पूजा । तां गोत्रप्रभृतिस्तृतीयोऽपि मन्यते । अत्र युवसंज्ञाविधिसामर्थ्यात्स्वार्थे युवप्रत्ययो बोध्यः । गार्ग्यो जाल्म इति । वृद्धाननादृत्य स्वातन्त्र्यं भजते तद्विषयमिदम् । एको गोत्रे । संख्याविशेषोपादाने तदितरसङ्ख्याव्यवच्छेदस्य स्वभावसिद्धत्वादेक एवेति गम्यते । अपत्याधिकारात्प्रत्ययाधिकाराच्चापत्यप्रत्यय इति तद्विशेष्यलाभः । तदाह—गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यादिति । औपगव इति ।

शे.] शत्रन्तात्सप्तम्यन्तमिति भावः । ननु 'ज्यायसी'त्यनुवृत्त्यैव सिद्धे तरबन्तं व्यर्थमत आह-तरब्निर्देश इति । तरबन्तनिर्देश इत्यर्थः । उभयोरिति । स्थानवयसोरित्यर्थः । स्थानं-पदं, पितृव्यत्वादिकं, तत्तद्रूपेणैव तेषां पूज्यत्वात् । यद्यपि भ्रातृत्वेन न पूज्यता, कनिष्ठभ्रातर्यपि तत्सत्त्वात् । एवश्च भ्राता न स्थानत उत्कृष्ट इति-अनेनैव व्यावृत्तिसिद्धावन्यस्मिन्निति व्यर्थं, तथापि अन्यस्मिन्नेव सपिण्डे जीवति विकल्पो, भ्रातृसहितेऽन्यसपिण्डे जीवति जीवतो नित्यमेवेत्यर्थं तत् । न च ज्यायसीत्यस्यानुवृत्त्या ज्यायसि स्थविरे इत्याभ्यामुभयप्रकर्षलाभे तरब्व्यर्थ इति वाच्यं, स्पष्टार्थत्वात् । मातामहभ्रातरीति । मातृसापिण्ड्यमपि गृह्यत इति मते इदम् । क्वचित्तु 'पितामहभ्रातरी'ति पाठः । स्थानवयोन्यूने इति । स्थानन्यूनः स्वज्येष्ठो भ्रातृपुत्रादिः । जीवतीति किमिति । सूत्रोपात्तमनुवर्त्तमानं च किमर्थमिति प्रश्नः । मृते—सपिण्डे । मृतः—चतुर्थादिः । 'वृद्धस्य चे'ति, 'यूनश्चे'ति वार्तिके । 'तत्र भवा'निति पूजागमकम् । युवसञ्ज्ञकानामल्पवयस्त्वेन वृद्धाधीनत्वेन सुखितया च पूजा, तां च गोत्रभूतस्तृतीयोऽपि मन्यते । अत्र युवसञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यात्स्वार्थे युवप्रत्ययो बोद्धव्यः । जाल्म इति ।

गोत्रे स्वैकोनसङ्ख्यानां प्रत्ययानां परम्परा । यद्वा स्वद्व्यूनसङ्ख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥ १ ॥

त.] इवाऽणेव भवति, न त्विञ् । **गार्ग्य इति** । गोत्रापत्ये 'गर्गादिभ्यो य'ञिति विशिष्य विधानादनन्तरापत्य इवात्र 'अत इञ्' न भवति, किं तु यञेव । स च गार्ग्यस्यापत्येऽपि भवति, न त्वत्र यञन्तात्फक्, 'एको गोत्रे' इति नियमात् । **नाडायण इति** । 'नडादिभ्यः फ'गिति गोत्रापत्ये विधानादत्रापि 'अत इञ्' न भवति, किंतु फगेव, स च नाडायनस्यापत्येऽपि भवति, न तु फगन्तादिञ्, उक्तनियमात् । नन्वेकस्मिन्गोत्रे युगपदनेकप्रत्ययाऽप्रसक्तेर्व्यर्थ-

बा.] उपगोर्गोत्रापत्ये 'तस्यापत्य'मित्यण् । **गार्ग्य इति** । गर्गस्य गोत्रापत्ये 'गर्गादिभ्य' इति यञ् । **नाडायन इति** । नडस्य गोत्रापत्ये 'नडादिभ्यः' इति फक् । 'गोत्र एक एव प्रत्ययः स्या'दित्येवोक्तौ त्वनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादौपगव-शब्दादिञ्प्रत्ययो न निवार्येत । नियमस्य सजातीयविषयतया गोत्रप्रत्ययान्तादेव गोत्रप्रत्ययो वार्येत । अतोऽपत्य-ग्रहणमित्याहुः । नन्वेकस्मिन्गोत्रे युगपदनेकप्रत्ययाऽप्रसक्तेर्व्यर्थमिदं सूत्रमिति चेत्, मैवम्–अपत्यशब्दो हि पुत्र एव रूढ इत्येक पक्षः । पुत्रादिसाधारण इत्यन्यः पक्ष इति प्रकृतसूत्रभाष्ये स्थितम् । तदेतत् 'अपत्यं पौत्रप्रभृती'ति सूत्रव्याख्यावसरे प्रपञ्चितं चास्माभिः । तत्र प्रथमपक्षे उपगोः पौत्रे अपत्यप्रत्ययेन बुबोधयिषिते सति तस्य उपगु-पुत्रापत्यस्य उपगुं प्रत्यपत्यत्वाऽभावात् 'तस्यापत्य'मित्यण् न सम्भवति । ततश्च उपगुपुत्रे वाच्ये 'तस्यापत्य'-मित्यणा औपगवशब्दे व्युत्पादिते सति, औपगवस्यापत्ये वस्तुतः उपगोस्तृतीये गोत्रे विवक्षिते औपगवशब्दात् 'अत इ'ञिति इञि औपगविरित्यनेनैव उपगोस्तृतीयो बोधनीयः स्यात् । एवञ्च उपगोस्तृतीये विवक्षिते उपगोरण् औप-गवादिञिति प्रकृतिद्वयात्प्रत्ययद्वयमनिष्टं स्यात् । तत्र यद्यपि उपगोरणिष्टः, तथापि उपगोस्तृतीये विवक्षिते अनिष्ट-मिञ्प्रत्ययमणप्रत्ययो घटयतीति सोऽप्यनिष्ट एव । तथाच तन्नानिष्टप्रत्ययद्वयनिवृत्तये एको गोत्रे अपत्यप्रत्ययः स्या-दित्यनपत्येऽपि उपगोस्तृतीये अपत्यप्रत्ययो विधीयते । सच वस्तुतोऽणेव, न त्विञ्, अदन्तत्वाऽभावात् । विहिते च तस्मिन्नौपगवादिञपि निवर्तते, गोत्रे बुबोधयिषिते एकस्यैवापत्यप्रत्ययस्य विधेः । अतः प्रत्ययद्वयमाला निवर्तते । एवमुपगोश्चतुर्थे विवक्षिते तस्य उपगुं तत्पुत्रं च प्रत्यपत्यत्वाऽभावात् पौत्रं प्रत्येवापत्यत्वादौपगविशब्दात् 'यञिञो-श्चे'ति फकि प्रकृतित्रयादनिष्टा 'औपगवायन' इति प्रत्ययत्रयमाला स्यात् । उपगोः पञ्चमे विवक्षिते तु औपगवा-यनशब्दादिञि 'औपगवायनि'रित्येवं प्रकृतिचतुष्टयात्प्रत्ययचतुष्टयमाला स्यात् । षष्ठे तु औपगवायनिशब्दात्फकि 'औपगवायनायन' इत्येवं प्रकृतिपञ्चकात्पञ्च प्रत्ययाः स्युः । तदेवं फगिञोः परम्परायां मूलप्रकृतेरुपगोः शततमे गोत्रे विवक्षिते एकोनशतात्प्रकृतिभ्यः एकोनशतमनिष्टप्रत्ययाः स्युः । अत्र तृतीयप्रभृति कस्मिंश्चिद्गोत्रे विवक्षिते उपगुं प्रत्यनपत्येऽपि तस्मिन् 'एको गोत्रे' इत्यणेव भवति, नतु इञादि । यदा त्वपत्यशब्दः पुत्रपौत्रादिसाधारणस्तदा यद्यपि उपगोरनन्तरापत्ये पुत्रे इव पौत्रादिष्वपि विवक्षितेषु 'तस्यापत्य'मित्यणि औपगव इतीष्टं सिध्यति । तथापि उपगोरनन्तरापत्ये अणि सति औपगवस्यानन्तरापत्ये उपगोस्तृतीये विवक्षिते द्वितीयस्मादेकः प्रत्ययोनिष्टः प्रसज्येत । एवमुपगोश्चतुर्थे विवक्षिते सिद्धेऽपि उपगोरणि औपगवे, तस्मादिञि औपगविः, तस्मात्फकि औपगवायन इत्येवं प्रत्यय-त्रयमपि कदाचित्प्रसज्येत । तत्रापि उपगोर्मूलप्रकृतेरणिष्ट एव । इञ्फकौ तु प्रत्ययावनिष्टौ । तथा उपगोश्चतुर्थे विवक्षिते द्वितीयस्मादेकोऽनिष्टप्रत्ययः, तृतीयस्मादन्य इत्येवं प्रकृतिद्वयादनिष्टौ द्वौ प्रत्ययाविति पर्यवस्यति । एवं

शे.] जीवद्वंश्येन हि वृद्धाधीनेन भाव्यम् । यस्तु वृद्धाननादृत्य स्वातन्त्र्यं कुरुते स एवमुच्यते । एको गोत्रे । [**गोत्रे इति**] । अभिधित्सित इत्यर्थः । **एक एवेति** । सङ्ख्यावाची एकशब्दः, अधिकारलब्धापत्यप्रत्ययश्च विशेष्य इति भावः । अत एवाऽनन्त-रापत्यप्रत्ययान्तान्नापत्यप्रत्ययः । अपत्यग्रहणानुवृत्तिस्तु अनन्तरापत्यप्रत्ययान्ताद्गोत्रप्रत्ययवारणाय । अन्यथा नियमस्य तुल्यजा-तीयतया गोत्रप्रत्ययान्तादेव गोत्रप्रत्ययो वार्येत । उपगोरण्, गर्गादिभ्यो यञ्, नडादिभ्यः फक् । तत्तत्पितृसंबन्ध्येवाऽपत्यम् । 'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यन्तोकन्तयोः समे' । इत्यमरात् । **तयोः**= पुत्रदुहित्रोः । अत एव पितामहोत्सङ्गे आसीनं दारकं कश्चित्पृच्छति–'कस्याय'मिति ? । स तत्पितरमेव व्यपदिशति नात्मानं । तदाह—**गोत्रे इति** । उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिञि अनिष्टा प्रत्ययपरंपरैव प्राप्नोति न तु कदाचिदप्यौपगव इत्यविशि-ष्टमिष्टं सिध्यति । एवं गर्गस्य तृतीये वाच्ये 'गर्गादिभ्यः' इत्याद्यारम्भसामर्थ्यात् परंपराऽपत्याऽपत्यवत्संबन्धे प्रवृत्त्येष्टसिद्धावपि गर्गादिञि ततः प्रत्ययान्तरे प्रत्यय[द्वय]परंपराऽनिष्टापि प्राप्नोतीति भावः । यद्यप्यनन्तरेऽणादीष्टमेव, तथाप्यनिष्टघटकत्वात् सोऽप्यनिष्टः । **परंपरेत्यस्य** 'प्रसज्यते' इत्यनेनान्वयः । परम्परैवेत्यर्थः । नन्वत्र पक्षे उपगोस्तृतीयेऽण्विध्यर्थत्वमस्य वाच्यं, प्रत्ययमालाव्यावृत्तये नियमार्थत्वञ्चेति गौरवम् । न च गोत्रपदेन गोत्राऽगोत्रसमुदायो लक्षणीयः, एकपदस्य सामर्थ्यात्साव-धारणम्, विधिमात्रार्थत्वे हि तद्व्यर्थमेव, 'गोत्रे' इत्युक्त्यैवौपगवादिभ्योऽणादिविधानेनेष्टसिद्धेः एवञ्च पुत्रे एकः, पौत्रेऽपरः, तदपत्ये चाऽपर इति गोत्राऽगोत्रसमुदाये बहूनां प्राप्तौ एक एवापत्यप्रत्यय इति नियमेनैकाभ्यनुज्ञादारा परमप्रकृतेर्विधिरपि परंपरा-

अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च । मतभेदेन तद्धान्यै सूत्रमेतत्तथोत्तरम् ॥ २ ॥

'पितुरेवापत्य'मिति पक्षे हि—उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिञ् स्यात् । चतुर्थे त्वजीवज्ज्येष्ठे सुतवंश्ये

त.] मिदं सूत्रमित्याशङ्क्य सूत्रारम्भफलं मतभेदेन व्यवस्थापयति—गोत्रे स्वैकोनेति । 'स्वं=गोत्रं, तदपेक्षया एकोनसङ्ख्यानां, तृतीये द्वयोः परम्परा, चतुर्थे त्रयाणां, पञ्चमे तु चतुर्णा'मित्यादिपरम्परा प्रसज्यत इत्यर्थः । तथाहि—उपगोस्तृतीये अणिञोः परम्परा, चतुर्थे त्वणिञ्फकाम्, पञ्चमे त्वणिञ्फगिञाम्, । यद्यप्यत्र 'यस्येति च' इति लोपेनाऽणादेरसत्त्वात् 'अणिञादीनां परम्परे'त्युक्तिर्न सङ्गच्छते, तथापि 'अणन्तादिञुत्पद्यते, इञन्तात्फगि'त्युपत्तिमात्राभिप्रायेण प्रत्ययपरम्पराभिधानं बोध्यम् । स्वद्व्यूनसङ्ख्येभ्य इति । स्वं=गोत्रं, तदपेक्षया द्व्यूनसङ्ख्येभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः, तृतीये एकस्मादनिष्टोत्पत्तिः, चतुर्थे द्वाभ्यां, पञ्चमे त्रिभ्यः, इत्यादीत्यर्थः । अपत्यं पितुरेवेति । तथा चामरः—'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे' इति ।

मुख्यमतमाह—ततः प्राचामिति । पित्रपेक्षया ये प्राञ्चः पितामहप्रपितामहादयस्तेषामपीत्यर्थः । अत्रायमाशयः—अपत्यशब्दः क्रियानिमित्तो न त्वात्मजपर्यायः, 'न पतन्त्यनेनेत्यपत्य'मिति व्युत्पत्तेः 'पङ्क्तिविंशती'ति सूत्रे भाष्यकृता दर्शितत्वात्, बाहुलकात्करणे यत्प्रत्ययः । 'यन्निमित्तं यस्यापतनं तत्तस्यापत्य'मिति फलितोऽर्थः । तथा च 'पौत्रादिरपि पितामहादीनामपतनहेतु'रिति तेषामपत्यत्वं भवति । प्रसिद्धं च व्यवहितोऽपि पितामहादीनामुद्धर्तेति जरत्कार्वाद्युपाख्यानेषु । 'अपत्यं पौत्रप्रभृती'ति सूत्रमप्यत्रानुगुणम् । आद्यपक्षे हि 'अपत्यमिवापत्य'मिति गौणी वृत्तिराश्रयणीया स्यात् । अमरस्तु सूत्रभाष्यादिविरोधादुपेक्ष्य इति । तद्धान्यै इति । आद्यपक्षे प्रत्ययमाला-

---

बा.] पञ्चमे प्रकृतित्रयात्त्रयः प्रत्ययाः । षष्ठे प्रकृतिचतुष्टयाच्चत्वारः प्रत्यया इत्येवं मूलाच्छततमे गोत्रे अष्टनवतेरष्टनवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः । तत्र 'एको गोत्रे' इति नियमविधिः—'गोत्रे एक एव प्रत्ययः स्या'दिति । तत्रापि प्रथमातिक्रमे कारणाऽभावान्मूलप्रकृतेर्यः प्रत्ययः प्राप्तुं योग्यः स एवेति फलति । सूत्रे एकशब्दः प्रथमपर्यायः । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । मुखे भवो मुख्यः=प्रथमः । 'एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा' इति कोशान्तरम् । तथाच मूलप्रकृतेरेव गोत्रे विवक्षिते स्वयोग्यप्रत्ययलाभ इति व्याख्यान्तरम् । गोत्रे एकः प्रथम एवशब्दः प्रत्ययोत्पादक इति । तदेतत्सर्वं श्लोकद्वयेन संगृह्णाति—गोत्रे स्वैकोनेति । अत्र प्रथमश्लोकान्ते श्रुतं 'प्रसज्यते' इत्येतत्पदं पूर्वार्धे परम्परेत्यनन्तरमपि संबध्यते । तत्र स्वं=गोत्रं मूलपुरुषोपगवपेक्षया यत्संख्याकं तदपेक्षया एकोनसङ्ख्याकानामनिष्टप्रत्ययानां परम्परैवोक्तरीत्या प्रसज्येत, नतु कदाचिदपि गोत्रे औपगव इत्यणन्तमिष्टं सिध्यतीत्यर्थः ।

यद्वेति । स्वं=गोत्रं, तत् मूलपुरुषोपगवक्षया यत्सङ्ख्याकं तदपेक्षया द्व्यूनसङ्ख्याकप्रकृतिभ्यस्तावतां प्रत्ययानामनिष्टानामुत्पत्तिरुक्तरीत्या प्रसज्यत इत्यर्थः । ननु कथमिदं पक्षद्वयमित्यत आह—अपत्यमित्यादि मतभेदेनेत्यन्तम् । 'पुत्र एवापत्य'मिति पक्षे प्रथमः पक्ष उन्मिषतीति, 'पुत्रपौत्रादि साधारणोऽपत्यशब्द' इति पक्षे तु द्वितीयः

शे.] पत्याऽपत्यवत्सम्बन्धे प्रवर्तत इत्यनुमीयत इति वाच्यम्, एकग्रहणसामर्थ्येनैकाभ्यनुज्ञानादिरूपपूर्वोक्तार्थकल्पनापेक्षया पितामहादीनामप्यपत्यमित्येतत्कल्पनस्यैव युक्तत्वात् । अत एव 'अपत्यं पौत्रप्रभृती'ति सूत्रं स्वरसतः सङ्गच्छते । 'दशसु पुरुषेषु यस्य कुले विवाहिता शूद्रा नास्ति स सोमं पिबे'दित्युक्त्या यथा एकस्य पाते सर्वेषां पातस्तथा तद्रहितस्यैकस्य सर्वान्प्रत्यपातहेतुत्वेनापत्यत्वमपि युक्तमिति स्पष्टं भाष्ये । जरत्कार्वाद्युपाख्याने च स्पष्टमेवैकस्य सर्वान्प्रत्यपातहेतुत्वम् । अपतनादपत्यमिति च 'पङ्क्ती'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । 'अपत्यं तोकं तयोः समे' इत्यमरस्य तु तयोः=तद्धटितसन्तानपरंपरयोरित्यर्थं इति नाऽसङ्गतिः । पितामहोत्सङ्गे स्थितस्य दारकस्य विषये 'कस्याय'मिति प्रश्नो जनकविषय एवेति तत्र पितृव्यपदेशेनोत्तरस्य नाऽसङ्गतिरित्यरुचेराह—स्वद्व्यूनेति । स्वं=गोत्रं, तदपेक्षया द्व्यूनसंख्येभ्यः प्रकृतिभूतेभ्योऽनिष्ट प्रत्ययोत्पत्तिरित्यर्थः । उपगोस्तृतीये एकस्मादौपगवादिञनिष्टः प्राप्नोति, चतुर्थे द्वाभ्यामित्यादीति भावः । अनिष्टोपपत्तिः—तन्मात्रं, न, त्विष्टाऽसिद्धिरित्यर्थः । अत्र पक्षे उपगोरणेष्टसिद्धावप्यौपगवादिञो निवृत्तये नियमार्थमेवेदम् । नन्वेवमप्यनन्तरापत्यप्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रत्ययो दुर्वारः । गोत्रे एकस्यैव कृतत्वेन नियमाऽबाधात् ! न च गोत्रपदेनापत्यसमुदायलक्षणया स परमप्रकृतेरेवेति वाच्यम् । 'अपत्य'मित्यनुवृत्त्यैव सिद्धौ गोत्रग्रहणवैयर्थ्यापत्तेरिति चेन्न, भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेनेष्टापत्तेः । यद्वा गोत्रे बोधनीये एक एव शब्दः प्रत्ययप्रकृतिर्नानेक इत्यर्थः । यदि च प्रत्ययान्तात्प्रत्ययः स्यान्नैकः प्रत्ययप्रकृतिः स्यादिति । यद्वा एकशब्दः प्रथमवाची । प्रथमः शब्दो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थः । प्रथमत्वञ्च सर्वमूलत्वम् । सर्वं चैतद्भाष्ये स्पष्टम् । तद्धान्यै=आद्ये इष्टाऽसिद्धेः, प्रत्ययमालायाश्च निवृत्तये, अन्त्येऽनिष्टमात्रनिवृत्तये । तत्राऽऽद्योऽयुक्त इत्युक्तम् । तृतीये इति । तृतीयत्वं मूलपुरुषापेक्षया । 'यजमानपञ्चमाः' इत्यादौ विजातीयेनाऽपि सङ्ख्यापूरणदर्शनात् । औपगवादिति । तस्मादेवेत्यर्थः । न तूपगोरण्, तृतीयस्य तं प्रत्यपत्यत्वाऽभा-

औपगवेः फक्। इत्थं फगिञोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः । 'पितामहादीनामपी'ति मुख्यपक्षे तु-तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽपि अण्णन्तादिञपि स्यात्। ततश्चतुर्थे फगिति फगिञोः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्टनवतेरनिष्टप्रत्ययाः स्युः। अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् । एवमुत्तरसूत्रेऽप्यूह्यम् ।

गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ।४।१।९४। यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् । स्त्रियां तु न युवसंज्ञा । गर्गस्य

त.] निवृत्तये, अन्त्ये तु स्वद्वयूनस्त्रयेभ्योऽनिष्टोत्पत्तिनिवृत्तये इत्यर्थः। **औपगवादिञ्स्यादिति**। तृतीयस्य उपगुं प्रति अनपत्यत्वादिति भावः। एवं चाऽसति सूत्रे अस्मिन्पक्षे औपगविरित्यनिष्टमेव स्यात् 'औपगव' इतीष्टं तु न सिध्यतीति बोध्यम्। **अजीवज्ज्येष्ठ इति**। जीवज्ज्येष्ठे जीवद्वंश्ये वा युवसंज्ञायां सत्यां गोत्रसंज्ञा नेति भावः।

इष्टे सिद्धेऽपीति। अस्मिन् पक्षे औपगवस्य यदपत्यं तदुपगोरप्यपत्यमिति उपगोरेश्च प्रत्ययः तदा 'औपगवः' इतीष्टं यद्यपि सिध्यति, तथाप्यौपगविरित्यनिष्टं प्राप्नोतीत्यर्थः। **तत इति**। इञन्तादित्यर्थः। **फगिञोरिति**। फगन्तादिञ्, इञन्तात्फक्, तदन्तात्पुनरिञित्यादिपरम्परायां सत्यामित्यर्थः। **नियमार्थमिति**। नन्वाद्यपक्षे तत्तत्पितृवाचकादेव प्रत्ययौ, न तु मूलभूतात्स्यात्, अनन्तरापत्ये मुख्यसंबन्धे चरितार्थस्याऽणादेर्गौणसंबन्धेऽपि प्रवृत्तेरन्याय्यत्वात्। तथा चौपगवापत्येन उपगोर्मुख्यसंबन्धाऽभावादत्राऽप्राप्ते विध्यर्थमेवेदं सूत्रं, न तु नियमार्थमिति औपगवशब्दादपि प्रत्ययो दुर्वार इति चेदत्राहुः—गोत्रे बोधनीये क्रमेणाऽनेकप्रत्ययप्रसङ्गे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थे कृते औपगवशब्दस्यापत्यप्रत्ययान्तत्वात्पुनरपत्यप्रत्ययस्ततो नोपपद्यते इत्यगत्या परम्परासम्बन्धाभ्युपगमेनोपगोरेव तदुत्पत्तिः, न त्वौपगवशब्दादिति सिद्धमिष्टमिति। अत्र केचिद्व्याचक्षते—'आद्यपक्षे प्रत्ययपरम्परायां प्राप्तायाम् 'एको गोत्रे' इत्यनेनैकः प्रत्ययो विधीयते। तथा चैको नाम्नैकजातीय इत्यर्थपर्यवसानान्मूलप्रकृतेर्योऽपत्यप्रत्ययोऽणादिस्तज्जातीय एव गोत्रे बोधनीये तत्तत्पितृवाचकाद्भवति 'अणन्तादण्, इञन्तादिञ्, यञन्ताद्यञिति। न चैवमणिञोः परम्परायां निवर्तितायामप्यौपगव इत्यत्राऽण्प्रत्ययपरम्परा स्यात्, तथा गार्ग्य इत्यादौ यञादिपरम्परेति वाच्यं, सत्यामपि तस्यामनिष्टाऽभावा'दिति। तच्चिन्त्यं। फगन्तात्फकि 'नाडायन' इत्यादावनिष्टप्रसङ्गादिति दिक्। **ऊह्यमिति**। 'अपत्यं पितुरेवे'ति पक्षे चतुर्थापत्यरूपे यूनि विवक्षिते 'गोत्राद्यूनी'ति नियमसूत्रे सत्यसति च गोत्रप्रत्ययान्तादेव युवप्रत्यय इति द्वयोः परम्परा, सा चेष्टत्वात् नियमेन व्यावर्त्यते। पञ्चमे तु यूनि नियमाऽभावे त्रयाणां परम्परा प्रसज्येत। षष्ठे तु चतुर्णामित्यादि। 'ततः प्राचामपी'ति द्वितीयपक्षे तु- गर्गाच्चतुर्थे यूनि मूलप्रकृत्यनन्तराभ्यामनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते। पञ्चमे तु—मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः। तथा नडाच्चतुर्थे यूनि पूर्ववद्द्वाभ्यामनिष्टोत्पत्तिः। पञ्चमे त्रिभ्यः। उपगोश्चतुर्थे वाच्ये तु मूलप्रकृतेरेकस्मादेवानिष्टोत्पत्तिः, न त्वनन्तरा-

---

बा.]पत्य उन्मिषतीति भावः। **तद्धान्यै इति**। तस्य=उक्तप्रकाराभ्यामनिष्टोत्पादनस्य हानिः=निवृत्तिः, तदर्थमिदमित्यर्थः। **तथोत्तरमिति**। 'गोत्राद्यून्यस्त्रिया'मित्युत्तरसूत्रमपि तथा योज्यमित्यर्थः। तत्रापत्यशब्दः पुत्र एव रूढ इति पक्षे अनिष्टं प्रपञ्चयति—**पितुरेवेत्यादिना** । **औपगवादिञ्स्यादिति** । 'अत इञ् इत्यनेने'ति शेषः । औपगवादेव इञ् स्यन्नतूपगोरणित्यर्थः, तृतीयस्य उपगुं प्रत्यपत्यत्वाऽभावादिति भावः। **चतुर्थे त्वित्यतः** पूर्वम् 'उपगो'रिति शेषः। **अजीवज्ज्येष्ठे इति**। जीवन् ज्येष्ठो यस्येति विग्रहः। जीवति तु ज्येष्ठे चतुर्थस्य 'भ्रातरि च ज्यायसी'ति युवसंज्ञया गोत्रत्वं बाध्येतेति भावः। **मृतवंश्ये इति**। मृतो—वंश्यो यस्येति विग्रहः। वंश्ये जीवति तु 'जीवति तु वंश्ये युवे'ति युवसंज्ञया गोत्रत्वं बाध्येतेति भावः। **औपगवेः फगिति**। 'यञिञोश्चेनेने'ति शेषः। **एकोनेति**। एकोनशतात्प्रकृतिभ्यः एकोनशतं प्रत्यया अनिष्टाः स्युरित्यर्थः। अथाऽपत्यशब्दः पुत्रपौत्रादिसाधारण इति पक्षे अनिष्टं प्रपञ्चयति—**पितामहादीनामपीति**। मुख्यपक्षत्वं त्वस्य भाष्ये पूर्वपक्षस्य निराकरणात् 'अपत्यं पौत्रप्रभृति' इति सूत्रस्वरसाच्च बोध्यम्। **इष्टे सिद्धेऽपीति**। तृतीयादीनामप्यपत्यत्वेन तत्र 'तस्यापत्य'मित्यणो निर्बाधत्वादिति भावः। **तत इति**। इञन्तादित्यर्थः। **अष्टनवतेरिति**। 'प्रकृतिभ्य' इति शेषः। **अनिष्टप्रत्ययाः स्युरिति**। 'अष्टनवति'रिति शेषः। **नियमार्थमिति**। यद्यप्युपगोस्तृतीयादिषु अपत्यप्रत्ययविध्यर्थत्वमेव प्रथमपक्षे, तथापि गर्गात्तृतीयादिषु विवक्षितेषु गोत्रविहितगर्गादियञा गार्ग्यशब्दस्येष्टस्य सिद्धावपि गर्गादिञि ततः फिञित्येवं प्रत्ययपरम्पराप्यनिष्टा प्राप्नोतीति नियमार्थत्वमपि प्रथमपक्षेऽप्यस्य सूत्रस्येति भावः। **एवमुत्तरसूत्रेऽप्यूह्यमिति**। तत्प्रकारस्तु उत्तरसूत्रे एव वक्ष्यते। **गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्** । गर्गस्य गोत्रं गार्ग्यः, गर्गस्य

शे.] वादिति भावः। **एवमिति**। 'पितामहादीनामपी'ति सिद्धान्तपक्षे पञ्चमादौ यूनि तृतीयादुत्पत्तौ 'गार्ग्यायण' इतीष्टे सिद्धेऽपि मूलप्रकृत्यनन्तरापत्ययुवप्रत्ययान्तादनिष्टमपि प्राप्नोतीति 'यूनि गोत्रादेव न तूक्तेभ्य' इति नियमार्थम्—गोत्राद्यूनीति।

युवापत्यं गार्ग्यायणः। स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः। **अत इञ्** ।४।१।९५। अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिका-

---

त.] पत्यवाचकात् । ततो जातेऽप्यत इञि रूपानिष्टाभावादित्यादि यथासंभवं तत्रोह्यमित्यर्थः। **गोत्राद्यूनि**। असत्यस्मिन्सूत्रे मुख्यमते पञ्चमादौ यूनि विवक्षिते गोत्रप्रत्ययान्ताद्युवप्रत्ययोत्पत्ताविष्टे सिद्धेऽपि मूलप्रकृत्यनन्तरेभ्युवभ्योऽपि स्यादिति पाक्षिकानिष्टे प्राप्ते नियमार्थमिदमित्याशयेनाह—**गोत्रप्रत्ययान्तादेवेति** । न तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्य इत्यर्थः। मनोरमायां तु 'नतु युवप्रत्ययान्तादिति प्रथमपक्षेऽर्थ' इत्यपि स्थितम्। अत्र वदन्ति—पञ्चमादौ यूनि विवक्षिते तस्य यूनस्तृतीयं प्रत्यनपत्यत्वादप्राप्तौ विध्यर्थमेवेदं स्यान्न तु नियमार्थमिति युवप्रत्ययान्तात्प्रत्ययो दुर्वारः स्यात्। तस्मादिह 'पितुरेवापत्य'मिति पक्षो नाश्रयणीय इति। अन्ये त्वाहुः—आद्यपक्षे 'गोत्राद्यूनी'त्यावर्त्य एकेनाऽप्राप्तप्रत्ययं विधाय द्वितीयेन नियम्यते 'यूनि गोत्रादेव' इति। एवं च 'ततः प्राचामपी'ति पक्षेण सहास्यैकरूपता भवतीति। 'गोत्राच्चेयून्येवे'ति विपरीतनियमस्त्विह न कृतः, व्यावर्त्याऽलाभात् । न च शैषिकाश्छादयो व्यावर्त्या इति वाच्यं, 'गोत्रेऽलुगची'ति लिङ्गात्। **स्त्रियां त्विति**। यद्यत्र 'अस्त्रिया'मित्यस्यैकवाक्यतया 'स्त्रीभिन्ने यूनि गोत्रादेवे'त्यर्थः क्रियते, तर्हि स्त्रीषु युवसंज्ञाया अनिषेधाद्युवतिषु स्त्रीषु प्रत्ययानां परम्परा प्रसज्येत। न च 'एको गोत्रे' इत्यनेन निस्तारः, युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधात्। अथ 'स्त्रियां न युवप्रत्ययः' इति वाक्यभेदेनार्थः क्रियते, तदा गोत्रप्रत्ययेन युवतिर्नाभिधीयेत। ततश्च गार्ग्यस्यापत्यं स्त्री गार्गी न स्यात्। किं तु वाक्यमेव स्यात्। अतो 'युवसंज्ञानिषेधपरमेवेद'मित्याशयेन व्याचष्टे—**न युवसंज्ञेति**। अत्रायमाशयः—'अस्त्रिया'मिति योगो विभज्यते। 'यूनी'ति शब्दस्वरूपमनुवर्तते। परिभाषा चेयम्। यत्र युवसंज्ञाविधानं तत्र 'अस्त्रिया'मित्युपतिष्ठत' इति,—सिद्धस्य गतिरियम्। 'जीवति तु वंश्ये युवाऽस्त्रिया'मित्येव सूत्रयितुं युक्तम्। **अत इञ्**। 'घकालतने'ष्विति ज्ञापकात्सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगमेऽप्यधिकृतप्रातिपदिकस्य न वैयर्थ्यं, किं तु प्रयोजनमस्तीति ध्वनयति—**अदन्तं यत्प्रातिपदिकमिति**। 'अत' इत्यस्य सुबन्तविशेषणत्वे तु दक्षयोरपत्यमित्यादिविवक्षायां दाक्षिरित्यादि

बा.] तृतीयः। 'गर्गादिभ्यः' इति गोत्रे यञ्। गार्ग्यस्य तृतीयः स गर्गस्य पञ्चमो युवापत्यं, तस्मिन्बुबोधयिषिते गार्ग्यशब्दात् गोत्रप्रत्ययान्तात् 'यञिञोश्चे'ति फकि 'गार्ग्यायण' इति रूपमिष्यते। तथा षष्ठादिष्वपि युवापत्येषु 'गार्ग्यायण' इत्येवेष्यते। तदिदमपत्यशब्दः पुत्रपौत्रादिसाधारण इति पक्षे यद्यपि सुलभमेव, गर्गात्तृतीयं गार्ग्यं प्रति पञ्चमादीनामप्यपत्यत्वात्, तथापि गर्गस्य पञ्चमाद्यपत्ये यूनि विवक्षिते गर्गान्मूलप्रकृतेरपि इञ् स्यात्। तथा गर्गस्य अन्तरापत्ये इञि गार्गिः, तदपत्यत्वेन विवक्षिते गर्गस्य पञ्चमादौ यूनि गार्गेः फकि 'गार्गायण' इत्यपि स्यात्। तथा गर्गस्य चतुर्थे यूनि गोत्रत्वाऽभावात् यञभावे इञि गार्गिः। तदपत्यत्वेन विवक्षिते गर्गस्य पञ्चमादौ यूनि गार्गेः फकि 'गार्गायण' इति स्यात् । गोत्रप्रत्ययान्तादेव गार्ग्यशब्दाद्गर्गस्य पञ्चमाद्यपत्ये यूनि फकि 'गार्ग्यायण' इत्येवेष्यते। तदर्थं 'गोत्रप्रत्ययान्तादेव यूनि प्रत्यया' इति नियमः क्रियते—'गोत्राद्यूनी'ति। तदाह—**यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेवेति**। नतु मूलप्रकृतेस्तदनन्तरापत्यप्रत्ययान्ताद्युवप्रत्ययान्ताच्चेति भावः। नचापत्यशब्दः पुत्र एव रूढ इति पक्षे पञ्चमादौ यूनि चतुर्थापत्यप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात्, नतु तृतीयवाचिगोत्रप्रत्ययान्तादिति तत्र विध्यर्थमेवेदं स्यात्; नतु नियमार्थमिति वाच्यं, 'पुत्रपौत्रादिसाधारणोऽपत्यशब्द' इत्येव भाष्ये सिद्धान्तितत्वादिति भावः।

स्त्रियां तु न युवसंज्ञेति। इह 'अस्त्रिया'मिति योगो विभज्यते। यूनीत्यनुवर्तते। उभयमपि प्रथमया विपरिणम्यते। तथाच 'स्त्री उक्तयुवसंज्ञिका ने'ति फलितमिति भावः। नच स्त्रीभिन्ने यूनि गोत्रादेवेत्यर्थः कुतो नाश्रीयते, एवं सत्येकवाक्यत्वलाभादिति वाच्यं, पञ्चमादिषु युवतिषु प्रत्ययमालाप्रसङ्गात् । नच 'एको गोत्रे' इति नियमात्तन्निवृत्तिः संभवतीति वाच्यं, युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधात्। नच सत्यपि योगविभागे 'स्त्रियां न युवप्रत्यय' इति व्याख्यायतामिति वाच्यं, गोत्रप्रत्ययेन युवत्यभिधानानापत्तेरित्यलम्। **गर्गस्येति**। गर्गस्य पञ्चमादौ यूनि गार्ग्यशब्दाद्गोत्रे यञन्तात्फकि 'गार्ग्यायण' इति रूपमित्यर्थः । स्त्रियां युवसंज्ञानिषेधस्य प्रयोजनं दर्शयति—**स्त्रियामिति**। पञ्चमादियुवतीनां युवसंज्ञाविरहेण गोत्रत्वात्। 'एको गोत्रे' इति नियमाद्गार्गीत्येव भवति, नतु गार्ग्यायणीति रूपमित्यर्थः। 'स्त्रीभिन्ने यूनि गोत्रादेवे'त्यर्थाश्रयणे तु युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधात् 'एको गोत्रे' इत्यस्याऽप्रवृत्तेः प्रत्ययमाला स्यादिति भावः। **अत इञ्**। प्रातिपदिकादित्यधिकृतमता विशेष्यते, तदन्तविधिः। तदाह-**अदन्तं यत्प्रातिपदिकमिति**। 'तस्यापत्य'मित्यनुवृत्तं 'समर्थानां प्रथमाद्वे'ति च। ततश्च प्रथमोच्चारिततच्छब्दबोधितात्प्राति-

---

शे.] आद्ये तु पक्षे पञ्चमे यूनि चतुर्थात्प्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यान्न तु तृतीयवाचिगोत्रप्रत्ययान्तादिति विध्यर्थमेवेदं स्यान्न तु नियमार्थमिति 'पितामहादीनामपी'ति पक्ष एव ज्यायानिति बोद्धयम्। **स्त्रियान्तु नेति** । 'अस्त्रिया'मिति योगं विभज्य तत्र यूनीत्यनुवर्त्य द्वे अपि प्रथमया विपरिणमय्य स्त्री युवा नेत्यर्थ इति भावः। अत इत्यनेनाऽधिकृतप्रातिपदिकस्य विशेषणात्तदन्त-

त्षष्ठयन्तादिञ् स्यादपत्येऽर्थे । दाक्षिः । **बाह्वादिभ्यश्च** ।४।१।९६। बाहविः । औडुलोमिः । आकृतिगणोऽयम् । **सुधातुरकङ् च** ।४।१।९७। चादिञ् । सुधातुरपत्यं सौधातकिः । ॐव्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानां चेति वक्तव्यम् । **न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्** ।७।३।३। पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः, किंतु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादैचावागमौ स्तः । वैयासकिः । वारुडकिरित्यादि । गोत्रे कुञ्जा-

---

त.] न सिद्धयेदिति भावः । तपरः किम् ? । विश्वपोऽपत्यं वैश्वपः । 'प्रदीयतां दाशरथाये'त्यत्र तु 'तस्येद'मित्यण् । अपत्यत्वविवक्षायां त्विञेव । **बाह्वादिभ्यश्च** । 'बाधृ लोडने' इति धातौ 'केवलस्य बाहोरपत्ययोगाऽसंभवात्साम-र्थ्यात्तदन्तविधौ सौबाहविः' इति माधवोक्तं चिन्त्यमिति ध्वनयन्नाह—**बाहविरिति** । 'जानन्तिबाहविगार्ग्यगौत-मा'इत्याश्वलायनसूत्रप्रयोगाद्भाष्यवृत्त्याद्युदाहरणाच्च बाहुशब्दः संज्ञारूपोऽस्तीति भावः । **औडुलोमिरिति** । यद्यपि गणे बाहु कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन प्रद्युम्नेत्यादिषु केवलो लोमन्शब्दः पठितस्तथापि सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम् । 'तारका-प्युडु वा स्त्रियाम्' इत्यमरोक्त्या नक्षत्रवाच्युडुशब्दः । उडूनीव लोमानि यस्य तस्यापत्यमौडुलोमिः । शरा इव लोमानि यस्य तस्यापत्यं शारलोमिः । बहुत्वे तु इञपवादोऽकारः प्रागेवाऽजन्तेषूक्तः । उडुलोमाः । शरलोमाः । इह प्रतिपदविधानेषु पुराणसिद्धाः संज्ञाशब्दा एव गृह्यन्ते, शीघ्रोपस्थितिकत्वात् । तेन इदानींतनो यो बाहुस्तस्या-पत्ये बाहव इत्यणेव, न त्विञ् । उक्तं च हरिणा-'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु' । अनर्थकं संदिग्धार्थकमप्रयुक्तं च क्रमेण विशेषणत्रयव्यावर्त्यम् । **तदुक्तिषु** । तत्सदृशेष्वित्यर्थः । अत एव संज्ञाश्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिरित्यत्र 'राजाश्वशुरा'दिति यच्च । मिमीते माता । तस्य स्वसा मातृस्वसा । इह 'मातृपितृभ्यां स्वसे'ति षत्वं न । नन्वेवं बाहवः श्वाशुरिरिति पूर्वोक्तौ न सिध्यत इति चेत् । मैवम् । अणिञोर्विधौ शब्दविशेषानुपादानादप्रसिद्धेष्वपि तत्प्रवृत्तेः । **व्यासेति** । वेदान्व्यस्यतीति वेदव्यासः । 'कर्मण्यण्' । भीमो भीमसेन इतिवदेकदेशग्रहणम् । **न य्वाभ्यां** । य्वाभ्यां किम् ? । न अर्थो यस्य नार्थः, तस्यापत्यं नार्थिः । पदान्ताभ्यां किम् ? । याज्ञिकः । ऐचो विषयप्रदर्शनाय 'ने'ति निषेधोक्तिः । तेनेह न-दाध्यश्विः, माध्वश्विः । न ह्यत्र य्वाभ्यां परस्य वृद्धिप्रसक्तिरस्ति । क्वचित्तु वृद्धिप्रसक्तिसत्त्वेऽपि नेष्यते । द्वे अशीती भृतो भूतो भावी वा द्व्याशीतिकः । **वारुडकिरिति** । वरुडादयो जातिविशेषाः । वकारस्यापदान्तत्वात् 'न य्वाभ्या'मित्यैज ।

बा.] पदिकादिति लब्धं । सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तात्सुबन्तादिति लभ्यते । सुप्चेहोपस्थितत्वात्षष्ठ्येव विवक्षिता । तथाच षष्ठ्यन्तात्प्रातिपदिकादिति लभ्यते । यद्यपि प्रातिपदिकं न षष्ठ्यन्तं, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रकृतिप्रत्यय-समुदायस्यैव लाभात् । तथापि प्रातिपदिकप्रकृतिकषष्ठ्यन्तादित्यर्थो विवक्षितः । तदाह—**तत्प्रकृतिकात्षष्ठ्यन्ता-दिति** । **दाक्षिरिति** । दक्षस्यापत्यमिति विग्रहः । इञ् । आदिवृद्धिः, 'यस्येति चे'त्यकारलोपः । 'प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली'ति त्वार्षमिति 'तस्यापत्य'मित्यत्र निरूपितम् । प्रातिपदिकग्रहणाऽननुवृत्तौ त्वदन्तात्षष्ठ्यन्तादिति लभ्येत । तथा च दक्षयोरपत्यं दाक्षिरिति न सिध्येदिति भावः । **बाह्वादिभ्यश्च** । 'अपत्ये इ'ञिति शेषः । **बाहविरिति** । बाहुर्नाम कश्चिदृषिः, अथ 'ऋषयः' इत्यधिकृत्य 'बाहविर्गार्ग्यगौतमौ' इत्याश्वलायनसूत्रे दर्शनात् । बाहोरपत्यमिति विग्रहः । इञि, ओर्गुणः । **औडुलोमिरिति** । उडुलोम्नोऽपत्यमिति विग्रहः । इञि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । आदिवृद्धिः, अदन्तत्वाऽभावादप्राप्तिः । **सुधातुरकङ् च** । **चादिञिति** । सुधातृशब्दात्षष्ठ्य-न्तादपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययः, प्रकृतेरकङादेशश्चेत्यर्थः । अकङो ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थः । 'ङिच्चे'त्यन्तादेशः । तदाह—**सौधातकिरिति** । **व्यासेति** । व्यास, वरुड, निषाद, चण्डाल, बिम्ब—एभ्यश्च इञि प्रकृतेरकङादेश इत्यर्थः । **न य्वाभ्यां** । य्च वश्च य्वाविति विग्रहः । वकारादकार उच्चारणार्थः । तदाह—**यकारवकाराभ्या-मिति** । 'परस्ये'त्यध्याहारलभ्यम् । **न वृद्धिरिति** । 'मृजेर्वृद्धि'रित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'तु'शब्दो विशेष-प्रदर्शनार्थ इत्याह—**किंत्विति** । **ताभ्यामिति** । यकारवकाराभ्यामित्यर्थः । **पूर्वाविति** । पूर्वावयवावित्यर्थः । तेन आगमत्वं लभ्यते । तदाह—**ऐचावागमाविति** । ऐच्—प्रत्याहारः । यथासङ्ख्यं यकारात्पूर्व ऐकारः, वकारात्पूर्व औकारः । **वैयासकिरिति** । वेदान्व्यस्यति=विवधमस्यति—शाखाभेदेन विभजतीति वेदव्यासः ।

शे.] विधिरित्याह—अदन्तमिति । अस्यापत्यमिरित्यादौ व्यपदेशिवद्भावादिञ् बोद्धव्यः । **व्यासव** । व्यासोऽत्र वेदव्यास एव, प्रसिद्धत्वात् । **न य्वाभ्यां** । ननु वृद्धेरपवादावेताविति नैतद्विषये वृद्धेः प्रसक्तिः । न च विषयभेदे कथमपवादत्वं । विषयभेदेऽप्य-चिरादेशेन लुटो बाधस्य भाष्ये शङ्कितत्वात् । 'न तिसृ' इति निषेधेन लुटो न रादेशेन बाध इति समाहितमित्यन्यत् । एवञ्च नेति व्यर्थमिति चेन्न, यत्र य्वाभ्यां परस्य प्रसक्ताया वृद्धेर्निषेधस्तत्रैवैचावित्यैचोर्विषयनिर्देशार्थत्वात्तत्सत्त्वात् । तेन 'दाध्यश्वि'-रित्यादौ न । अयश्च लिङ्गो येनलाभ्यां तद्धितभावादि रिति वृद्धिरेव, तेन द्व्याशीतिके 'सङ्ख्यायाः संवत्सरे'ति

गिभ्यश्चफञ् ।४।१।९८। व्रातच्फञोरस्त्रियाम् ।५।३।११३। व्रातवाचिभ्यश्चफन्तेभ्यश्च स्वार्थे ञ्यः स्यान्न तु स्त्रियाम् । कौञ्जायन्यः । बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुग्वक्ष्यते । ब्राध्नायन्यः । स्त्रियां-कौञ्जायनी । गोत्रत्वेन जातित्वान्ङीष् । अनन्तरापत्ये—कौञ्जिः । नडादिभ्यः फक् ।४।१।९९। गोत्र इत्येव । नाडायनः । चारायणः । अनन्तरो-नाडिः । हरितादिभ्योऽञः ।४।१।१००। एभ्योऽञन्तेभ्यो यूनि फक् । हारितायनः । इह गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद्यून्ययम् । नहि गोत्रादपरो गोत्र प्रत्ययः । बिदाद्यन्तर्गणो हरितादिः । यञिञोश्च ।४।१।१०१। गोत्रे यौ यञिञौ तदन्तात् फक् स्यात् । 'अनातीत्युक्ते'रापत्यस्ये'ति यलोपो न । गार्ग्यायणः ।

त.] इत्यादीति । नैषादकिः, चाण्डालकिः, बैम्बकिः । गोत्रे कुञ्जा । इतः प्राक् 'एको गोत्रे' इत्यादि सूत्रद्वयं चेत्पठ्यते तर्ह्यत्रत्यं गोत्रग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः । च्फञो ञकारो वृद्ध्यर्थः । कौञ्जायन्यः । चकारस्तु 'व्रातच्फञो'रित्यत्र विशेषणार्थः । तेन 'अश्वादिभ्यः फञ्' आश्वायन इत्यत्र ञ्यो न भवति । अत्रेदमवधेयं-कौञ्जायन्य इत्यादावेकवचने द्विवचने च ञ्यस्य ञित्त्वादाद्युदात्तत्वमेव । बहुत्वे तु ञ्यस्य लुकि च्फञश्चकारञकारयोस्तुल्यबलयोर्विरोधे सति परत्वाञ्ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते भाष्यादौ 'तद्धितस्य कितः' इत्यत्र योगं विभज्य 'चितः' इत्यनुवर्त्य 'तद्धितस्य चितोऽन्तोदात्तत्वम्' इति व्याख्यानात् 'कौञ्जायनाः' इत्यत्रान्तोदात्ततैव भवति । न चैवं हि फञेवास्तु किमनेन गुरुनिर्देशेनेति वाच्यं, तथा हि सति 'व्रातफञोरस्त्रिया'मिति सूत्रप्रणयनापत्त्या नाडायनादिभ्योऽपि ञ्यः स्यादिति । कुञ्ज, ब्रध्न, शङ्ख, शकटेत्यादि । व्रातच्फञो । 'पूगाञ्ञ्योऽग्रामणी'त्यतोऽनुवर्तनादाह—ञ्यः स्यादिति । व्रातवाचिभ्यः 'कापोतपाक्यः' इत्युदाहरिष्यति । अस्त्रियां किम् ? । कपोतपाका स्त्री । तद्राजत्वादिति । 'ञ्यादयस्तद्राजाः' इति सूत्रेणे'ति शेषः । लुग्वक्ष्यत इति । 'तद्राजस्य बहुषु' इत्यनेने'ति शेषः । कौञ्जायनीति । इह सति ञ्यप्रत्यये योपधत्वात् 'जातेः' इति ङीषभावे टापि रूपे स्वरे च विशेषो बोध्य इत्याहुः । यञिञोश्च ।

बा.] कर्मण्यण् । अत्र नामैकदेशग्रहणम् । व्यासस्यापत्यमिति विग्रहः । इञ्प्रत्ययः । प्रकृतेरकङादेशः । अत्र यकारः पदान्तः । तस्मात्परस्य आकारस्य पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या आदिवृद्धिः प्राप्ता न भवति, किंतु यकारात्पूर्वं ऐकार आगमः । वैयासकिरिति रूपम् । स्वश्वस्यापत्यं सौवश्विरित्यत्र वकारात्परस्य न वृद्धिः, किन्तु ततः पूर्वं औकारः । नच ऐचो वृद्ध्यपवादत्वादेव वृद्ध्यभावसिद्धेस्तन्निषेधो व्यर्थ इति वाच्यं, यत्र य्वाभ्यां परस्य प्रसक्ताया वृद्धेर्निषेधस्तत्रैव ऐजागमाविति विषयनिर्देशार्थत्वात् । तेन दाध्यश्विरित्यादौ न । वृद्धिनिषेधोऽयं येन नाप्राप्तिन्यायेन आदिवृद्धेरेव । तेन द्वे अशीती भृतो 'द्व्याशीतिक' इत्यत्र 'सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिर्भवत्येव । वरुडादयो जातिविशेषाः । वारुडकिः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । बैम्बकिः । गोत्रे कुञ्ज । स्पष्टम् । इञोऽपवादः । च्फञि चञाविती । व्रातच्फञोः । व्रातश्च च्फञ्च इति द्वन्द्वाद्व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—व्रातवाचिभ्य इति । स्वार्थे ञ्यः स्यादिति । 'पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वा'दित्यतो 'ञ्य' इत्यनुवर्तते । स च स्वार्थिकः, 'ञ्यादयः प्राग्वुञः' इति स्वार्थिकेषु परिगणनादिति भावः । कौञ्जायन्य इति । कुञ्जस्य गोत्रापत्यमिति विग्रहः । च्फञि चञाविती । आयन्नादेशः, आदिवृद्धिः, ततो ञ्यः, ञकार इत्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । तद्राजत्वादिति । 'ञ्यादयस्तद्राजाः' इति वचनादिति भावः । लुग्वक्ष्यते इति । 'तद्राजस्य बहुषु-इत्यनेने'ति शेषः । ब्राध्नायन्य इति । ब्रध्नस्य गोत्रापत्यमिति विग्रहः । च्फञादि पूर्ववत् । ञ्यविधावस्त्रियामित्यस्य प्रयोजनमाह—स्त्रियां कौञ्जायनीति । कुञ्जस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहः । स्त्रीत्वादिह न ञ्यप्रत्यय इति भावः । अदन्तत्वादिह टापमाशङ्क्याह—गोत्रत्वेनेति । कृते तु ञ्यप्रत्यये योपधत्वाज्जातिलक्षणङीषभावे टाप् स्यादिति भावः । च्फञ्विधौ गोत्रग्रहणस्य प्रयोजनमाह—अनन्तरापत्ये कौञ्जिरिति । नडादिभ्यः फक् । इञोऽपवादः । अनन्तरो नाडिरिति । अनन्तरापत्यस्य गोत्रत्वाऽभावात्फगभावे इञेवेत्यर्थः । 'हरितादिभ्योऽञ' इत्यादि स्पष्टम् । यञिञोश्च । 'गोत्रे' इत्यधिकृतं यञिञोर्विशेषणं, नतु विधेयस्य फकः, व्याख्यानात् । तदाह—गोत्रे यौ यञिञाविति । सामर्थ्याद्यून्ययम् । न हि गोत्रप्रत्ययात् गोत्रप्रत्ययोऽस्ति, 'एको गोत्रे' इति नियमात् । अनातीति । गर्गस्य गोत्रं गार्ग्यः । गर्ग-

शे.] वृद्धिर्भवत्येव । पदान्ताभ्यां किम् ? । पतीति यन्, तस्य छात्रा 'याता' इत्यादौ माभूत् । पूर्वौ=पूर्वावयवौ । असत्त्वे हि दध्नाऽजश्च यजं, तस्मात्तत्र मब इत्यण्णन्ताच्छो न स्यात्, प्रातिपदिकत्याऽवृद्धत्वादिति हरदत्तः । गोत्रे कुं । गोत्रे बोध्येतत्सम्बन्ध्यपत्यमित्यर्थे कुञ्जादिभ्यः परः प्रत्यय इत्यर्थः । च्फञि ञकारः कौञ्जायनीत्यादौ वृद्ध्यर्थः । चकारो 'व्रातच्फञो'रित्यत्र विशेषणार्थः । व्रातच्फञो । 'पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वा'दित्यतो ञ्योऽनुवर्तते । तद्राजत्वादिति । 'ञ्यादयस्तद्राजाः' इत्यनेन । लुगिति । 'तद्राजस्य बहुषु' इत्यनेन ञ्यस्येति भावः । स्त्रियामिति । ञ्यप्रत्यये हि योपधत्वात्ङीष्न स्यात्, टाप् च स्यादित्यस्त्रियामित्युक्तमिति भावः । यञिञौः । अधिकृतं गोत्रे इति यञिञोर्विशेषणं । फक्तु यूनि । गोत्रे किम् ? । द्वैपमादिभ्य-

दाक्षायणः । **शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु** ।४।१।१०२। गोत्रे फक् । अञिञोरपवादः । आद्यौ बिदादी । शारद्वतायनो भार्गवश्चेत् । शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत् । शौनकोऽन्यः । दार्भायण आग्रायणश्चेत् । दार्भिरन्यः । **द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम्** ।४।१।१०३। एभ्यो गोत्रे फग्वा । द्रोणायनः । द्रौणिः । पार्वतायनः । पार्वतिः । जैवन्तायनः । जैवन्तिः । अनादिरिह द्रोणः । अश्वत्थाम्न्यनन्तरे तूपचारात् । **अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्** ।४।१।१०४। एभ्योऽञ् गोत्रे, ये त्वत्रानृषयस्तेभ्य आनन्तर्ये । सूत्रे स्वार्थे ष्यञ् । बिदस्य गोत्रापत्यं बैदः । अनन्तरो बैदिः । बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् । पुत्रस्यापत्यं

त.] अधिकारप्राप्तं गोत्रग्रहणं यञिञोर्विशेषणं न तु विधेयस्य फकः,व्याख्यानात् । तदेतदाह—**गोत्रे याविति** । गोत्रे किम् ? । 'द्वीपादनुसमुद्रं यञ्' द्वीपे भवो द्वैप्यः । सुतङ्गमादिभ्यश्चातुरर्थिक इञ् । सौतङ्गमिः । तदपत्ये फक्मा भूत् । **फक्स्यादिति** । सामर्थ्याद्गृन्ययम् । **शरद्वच्छुनक** । भृगुः शरद्वतोऽपत्यं न भवति, पूर्वभावित्वात् । एवं शुनकस्यापत्यं न भवति वत्सः । अतोऽत्र भार्गवश्च वात्स्यश्चाग्रायणश्चेति द्वन्द्वे 'अत्रिभृगु' इति 'यञिञोश्चे'ति च यथासंभवं लुग्बोध्यः । यद्यप्यत्र बहुत्वाऽभावात् 'अत्रिभृगु' इत्यादिना लुग्दुर्लभस्तथापि युगपदधिकरणवचनतायां वर्तिपदानां बह्वर्थत्वात्सौत्रत्वाद्वा स्यादेव लुक् । अतो व्याचष्टे—**भार्गवश्चेदिति** । **वात्स्यश्चेदिति च** । **अनादिरिति** । अश्वत्थाम्नः पिता यो महाभारते प्रसिद्धः, तदपेक्षयाऽन्य एवायं द्रोण इत्यर्थः । **अश्वत्थाम्नीत्यादि** । द्रोणाचार्यस्यानन्तरापत्ये अश्वत्थाम्नि 'द्रौणायन' इति प्रयोगो भाक्त इत्यर्थः । **अनृष्या** । 'अनृषी'ति पञ्चम्याः सौत्रो लुक् । अनृषिभ्य इत्यर्थः । **सूत्रे इति** । आनन्तर्य [इत्यत्र]इत्यर्थः । **स्वार्थ इति** । चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वादिति भावः । बैदिरित्यत्र ऋष्यणमाशङ्क्याह—**बाह्वादेरिति** । बिद, उर्व, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, विश्वा-

---

बा.] दित्वाद्यञ् । गार्ग्यस्यापत्यं युवेत्यर्थे यञन्तात्फकि आयन्नादेशे 'अनाती'ति पर्युदासात् 'आपत्यस्य चे'ति यलोपाऽभावे णत्वे 'गार्ग्यायण' इति रूपमित्यर्थः । **दाक्षायण इति** । दक्षस्य गोत्रापत्यं दाक्षिः, अत इञ्, दाक्षेरपत्यं युवा दाक्षायणः । इञन्तात्फक् । गोत्रे किम् ? । सुतङ्गमस्यादूरभव इत्यर्थे 'सुतङ्गमादिभ्य इ'ञितीञि सौतङ्गमेरपत्ये न फक् । **शरद्वच्छुनक** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**गोत्रे फगिति** । **आद्यौ बिदादी इति** । शरद्वच्छुनकशब्दौ बिदादी । अतस्तदुभयविषयेऽञपवाद इत्यर्थः । दर्भविषये त्विञोऽपवाद इति स्पष्टमेव । दर्भः—कश्चिदृषिः । ऋष्यणं बाधित्वा बाह्वादित्वादिञ् । **आग्रायणश्चेदिति** । अग्रो नाम कश्चिदृषिः । नडादिफगन्तोऽयम् । **द्रोणपर्वत** । **अनादिरिति** । अश्वत्थाम्नः पिता यो महाभारते कलेरादौ प्रसिद्धः, तदपेक्षया अन्य एवायमनादिद्रोण इत्यर्थः । **अश्वत्थाम्नीति** । द्रोणाचार्यस्यानन्तरापत्ये अश्वत्थाम्नि 'द्रौणायन' इति प्रयोग इत्यर्थः । तदिदं 'बाह्वादिभ्यश्चे'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **अनृष्यानन्तर्ये** । 'अनृषी'ति लुप्तपञ्चमीकम् । बिदादिभ्योऽञिति द्विरावर्तते । तथा च 'अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽ'ञिति कृत्स्नमेकं वाक्यं । 'बिदादिभ्योऽ'ञिति वाक्यान्तरं । तत्र द्वितीयं वाक्यं व्याचष्टे—**एभ्योऽञ्गोत्रे इति** । गोत्रे विवक्षिते बिदादिभ्योऽञ्स्यादित्यर्थः ।

अथ प्रथमं वाक्यं कृत्स्नसूत्रं व्याचष्टे—**ये त्विति** । अनृषिभ्यो बिदादिभ्योऽनन्तरापत्येऽञ्स्यादित्यक्षरार्थः । बिदादौ हि ऋषयोऽनृषयश्च पठिताः । तत्र येऽनृषयस्तेभ्योऽनन्तरापत्येऽञिति फलितमिति भावः । नन्वानन्तर्ये इति श्रवणादनन्तर इति कथमित्यत आह—**सूत्रे स्वार्थे ष्यञिति** । 'अनन्तरशब्दा'दिति शेषः । चतुर्वर्णादित्वादिति भावः । **बिदस्य गोत्रापत्यं बैद इति** । बिदस्य ऋषित्वात्ततो गोत्र एवाऽञिति भावः । ऋष्यणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । नन्वनन्तरापत्येऽञभावे इञपवाद ऋष्यणेवोचित इति कथमनन्तरो बैदिरित्यत आह-**बाह्वादेरिति** । बिदादिगणस्थादनृषेरनन्तरात्येऽञमुदाहरति-**पौत्रो दौहित्र इति** । पुत्रस्यानन्तरापत्यमिति,

---

शे.] श्चातुरर्थिके इञि सौतङ्गमेरपत्ये माभूत् । **शरद्वच्छु** । भृगुवत्सपदे तदपत्येषु भृगुत्वाद्यारोपेण प्रयुक्ते । अन्यथा भृगुवत्सयोः शरद्वच्छुनकपूर्वभावित्वादसङ्गतिः स्पष्टैवेति **केचित्** । **अन्यः** = कृत्रिमपुत्रादिः । **आग्रायणो** नडादिफगन्तः । **दार्भिरिति** । अस्य ऋषित्वे तु बाह्वादित्वादिञ् । शरद्वच्छुनकौ बिदादी, ताभ्यां फकोऽभावेऽञ् । **अनादिरिति** । भारतप्रसिद्धोऽस्मदाद्यज्ञेयादिकाल इत्यर्थः । 'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ।' इति हर्युक्तेः । **अभिव्यक्ते**त्यनेनाऽनाद्यर्थाभिधायित्वम् । तेन विशिष्टरूपोपादाने पदकार्ये एव चायम् । '**स्वतन्त्रा**' इत्यनेन गौणनिरासः । '**लोकविश्रुता**' इत्यनेनाऽप्रयुक्तं निरस्तम् । **तदुक्तिषु** = तत्सदृशेषु । 'बाह्वादिभ्यश्चे'ति सूत्रे भाष्येऽपि 'बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं लोकविदितादिपुरुषत्वरूपे लौकिके गोत्रभावे ततोऽन्यत्र प्रतिषेधः । बाहुनाम्न आधुनिकस्यापत्यं बाहव एव । 'सम्बन्धिशब्दानां कार्ये तत्सदृशात्प्रतिषेधः' इति चोक्तम् । तत्र 'गोत्रभावे' इति प्रकृताभिप्रायेण, तदेव ध्वनयताऽव्युत्पत्त्यनुवादेन 'सम्बन्धिशब्दाना'मित्याद्युक्तम् । एवञ्चाऽयं न्यायः सर्वविषय इति बोद्धयम् । बाह्वादिसूत्रे पाठाद्वद्धितविषय एवेति कश्चित् ।

पौत्रः। दौहित्रः। **गर्गादिभ्यो यञ्** ।४।१।१०५। गोत्र इत्येव। गार्ग्यः। वात्स्यः। **यञञोश्च** ।२।४।६४। गोत्रे यद्यञन्तमञन्तं च तदवयवयोरेतयोर्लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम्। गर्गाः। वत्साः। बिदाः। उर्वाः। तत्कृते इति किम्? प्रियगार्ग्याः। स्त्रियां तु-गार्ग्यः स्त्रियः। गोत्रे किम्? द्वैप्याः। औत्साः। प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्रम्। तेनेह न—पौत्राः। दौहित्राः। **मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः** ।४।१।१०६। गोत्रे यञ्। माधव्यो ब्राह्मणः। माधवोऽन्यः। बाभ्रव्यः कौशिकः [ऋषिः]। बाभ्रवोऽन्यः। यञ्जुशब्दस्य गर्गादिपाठात्सिद्धे नियमार्थमिदम्। गर्गादिपाठफलं तु लोहितादिकार्यम्। बाभ्रव्यायणी। **कपिबोधादाङ्गिरसे** ।४।१।१०७। गोत्रे यञ् स्यात्। काप्यः। बौध्यः। आङ्गिरसे किम्? कापेयः। बौधिः। **वतण्डाच्च** ।४।१।१०८। आङ्गिरस इत्येव। वातण्ड्यः। अनाङ्गिरसे तु गर्गादौ शिवादौ च पाठा-

त.] नर, 'परश्वो परशुं च' इत्यादि। **गर्गादिभ्यो**। गर्ग, वत्स, व्याघ्रपाद, पुलस्ति, बभ्रु, मण्डु, वतण्ड, कपि, कत, शकल, कण्व, अगस्ति, कुण्डिन, यज्ञवल्क, पराशर, जमदग्नि–इत्यादि। कथं तर्हि 'रामो जामदग्न्यः' इति। अनन्तरापत्ये ह्ययम्। सत्यम्। अनन्तरेऽपि गोत्रत्वारोपाद्बोध्यः। **यञञोश्च**। 'ण्यक्षत्रियार्षे'त्यतो लुगिति, तद्राजस्ये'ति सूत्राद्बहुषु तेनैवाऽस्त्रियामिति चानुवर्तते, 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इत्यतो गोत्र इति च। तदाह—**गोत्रे यद्यञन्तमित्यादि**। प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रवाचिनौ केवलौ यञञौ न भवत इति 'गोत्र' इत्यनेन तदन्तं विशेषितम्। **तदवयवयोरिति**। 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'ति भावः। **प्रवराध्यायेति**। एतच्च 'स्त्रीपुंसाभ्या'मिति सूत्रे 'लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहण'मिति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्तमिति भावः। **तेनेह नेति**। यद्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्येत, तदा स्यादेवातिप्रसङ्ग इति भावः। **लोहितादीति**। 'सर्वत्र लोहितादी'त्यादिना ष्फः। ष्फेणोक्तेऽपि स्त्रीत्वे षित्त्वसामर्थ्यान्ङीषित्याशयेनाह—**बाभ्रव्यायणीति**। गर्गादिगण एव 'बभ्रुः, कौशिके' इति पाठ्यम्, एवं हि द्विर्बभ्रुग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति हरदत्तादयः। **कापेय इति**। 'इतश्चाऽनिञः' इति ढक्। कपेर्गर्गादिगणे पाठो

बा.] दुहितुरनन्तरापत्यमिति च विग्रहः। यथायथमणिञोपरपवादेऽञ्। **गर्गादिभ्यो यञ्। गार्ग्यो वात्स्य इति**। गर्गस्य गोत्रापत्यमिति, वत्सस्य गोत्रापत्यमिति च विग्रहः। 'रामो-जामदग्न्यः', 'पाराशर्यो व्यास' इत्यादौ त्वनन्तरापत्ये गोत्रत्वारोपाद्यञित्याहुः। **यञञोश्च**। द्वितीयचतुर्थपादे इदं सूत्रं न त्विदं चातुर्थिकमपत्याधिकारस्थम्। तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम्। 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्त्रिया'मिति सूत्रं तद्राजस्येतिवर्जमनुवर्तते। 'ण्यक्षत्रिये त्यतो 'लु'गिति, 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इत्यतो 'गोत्रे' इति च। तदाह—**गोत्रे यदिति**। **एतयोरिति**। यञञोरित्यर्थः। प्रत्ययाऽदर्शनस्यैव लुक्त्वादिति भावः। **तत्कृते इति**। यञञ्प्रत्ययार्थगतबहुत्वे इति यावत्। **गर्गा इति**। गर्गस्यापत्यानीत्यादिविग्रहः। **प्रियगार्ग्या इति**। प्रियो गार्ग्यो येषामिति विग्रहः। अत्र यञर्थगतबहुत्वाऽभावान्न लुगिति भावः। **द्वैप्या इति**। द्वीपे भवा इत्यर्थः। 'द्वीपादनुसमुद्रं'मिति यञ्। **औत्सा इति**। उत्से भवा इत्यर्थः। 'उत्सादिभ्योऽञ्'। इहोभयत्रापि यञञोर्गोत्रवाचित्वाऽभावान्न लुगिति भावः। ननु पौत्रा दौहित्रा इत्यत्राप्यनृष्यविदादिलक्षणाऽञो लुक्स्यात्। न च तस्यानन्तरापत्यवाचित्वाद्गोत्रवाचित्वाऽभावान्न लुगिति वाच्यं, 'यूनि लु'गिति सूत्रभाष्ये अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकमेव गोत्रं गृह्यते इति सिद्धान्तित्वादित्यत आह—**प्रवरेति**। 'कश्यपोऽत्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः। जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते ऋषयः स्मृताः। 'तेषां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते' इति बोधायनीयादिप्रवराध्यायप्रसिद्धा भार्गवादय एवेह गोत्रत्वेन विवक्षिता इत्यर्थः। कैयटेन 'लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहण'मिति भाष्यमुपादाय तथैव व्याख्यातत्वादिति भावः। एवं च पौत्रा दौहित्रा इत्यादौ पौत्रदौहित्रयोस्तथाविधगोत्रवाचित्वाऽभावान्न लुगिति स्थितम्। विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे ज्ञेयः।

मधुबभ्र्वोः। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**गोत्रे यञिति**। मधुशब्दाद्बभ्रुशब्दाच्च गोत्रापत्ये यञ्स्याद्ब्राह्मणे कौशिके च यथासङ्ख्यं वाच्ये इत्यर्थः। **लोहितादिकार्यमिति**। ष्फ इत्यर्थः। लोहितादिर्गर्गाद्यन्तर्गण इति भावः। **बाभ्रव्यायणीति**। बभ्रोर्गोत्रापत्यं स्त्रीति विग्रहः। गर्गादियञि बाभ्रव्यशब्दात् 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' इति ष्फः। आयन्नादेशः, षित्त्वान्ङीषिति भावः। **कपिबोधादा**। **गोत्रे यञ्स्यादिति**। शेषपूरणमिदं। कपिशब्दाद्बोधशब्दाच्च आङ्गिरसात्मके गोत्रे गम्ये यञ्स्यादित्यर्थः। **कापेय इति**। अत्र गोत्रस्य अनाङ्गि-

शे.] **अनृष्या**। अनृषीति लुप्तप्रथमैकवचनान्तम्। **आनन्तर्ये**=अनन्तरापत्ये। इदं वृत्त्यनुसारेण। भाष्ये तु ऋषिभ्योऽनन्तरे नेत्यर्थोऽसमर्थसमासेन दर्शितः। ये त्वत्रानृषयः पठ्यन्ते तेभ्योऽनन्तरेऽपीति चोक्तम्। निषेधसामर्थ्यादेवात्र गोत्रे इत्यस्याऽसम्बन्ध इति तद्भावः। यूनि तु 'गोत्राद्यूनी'ति नियमान्न दोषः। **गर्गादि**। 'रामो जामदग्न्यः', 'पाराशर्यो व्यास' इत्यनन्तरे गोत्रत्वारोपाद्बोध्यम्। **यञञोः**। 'ण्यक्षत्रिये'त्यतो लुगिति, 'तद्राजस्य' सूत्राद्बहुषु तेनैवाऽस्त्रियामिति, 'यस्कादिभ्यः' इत्यतो गोत्र इति

यञणौ। वातण्ड्यः। वातण्डः। **लुक् स्त्रियाम्** ।४।१।१०९। 'वतण्डाच्चे'ति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रियाम्। शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्। वतण्डी। अनाङ्गिरसे तु—वातण्ड्यायनी। लोहितादित्वात् ष्फः। अणि तु वातण्डी। ऋषित्वाद्वक्ष्यमाणः ष्यङ् न। **अश्वादिभ्यः फञ्** ।४।१।११०। गोत्रे। आश्वायनः। (ग) **पुंसि जाते**। पुंसीति तु प्रकृतिविशेषणम्। जातस्य गोत्रापत्यं जातायनः। पुंसीति किम्? जाताया अपत्यं जातेयः। **भर्गात्त्रैगर्ते** ।४।१।१११। गोत्रे फञ्। भार्गायणस्त्रैगर्तः। भार्गिरन्यः। **शिवादिभ्योऽण्** ।४।१।११२। गोत्र इति

त.] लोहितादिकार्यार्थः। तेन कात्यायनीति सिध्यति। **बौधिरिति**। अनृषित्वादिञ्, बाह्वादित्वाद्वा। **वतण्डाच्च**। यञणोः प्राप्तयोराङ्गिरसे यञेवेति नियमार्थं सूत्रम्। **लुक् स्त्रियाम्**। **विहितस्येति**। 'परिशेषितस्य वे'ति बोध्यम्। एतच्च 'आङ्गिरसे' इत्यनुवृत्त्या लभ्यते। यद्यपि 'वतण्डाल्लुक् स्त्रिया'मित्येकसूत्रकरणेऽपि 'आङ्गिरसे' इत्यनुवृत्त्या अनाङ्गिरसे यञणोर्लुगभावात् स्त्रियामिष्टं सिध्यति, तथापि पुंस्याङ्गिरसे यञणोरुभयोः प्राप्तिरनिष्टेति तद्वारणाय पृथक् सूत्रं कृतम्। **ऋषित्वादिति**। न चैवं 'ऋष्यन्धके'त्यणि सिद्धे शिवादिगणे वतण्डपाठो व्यर्थं इति वाच्यम्। गर्गादिपाठेन यञा बाधात्तन्निवृत्तये तत्पाठस्यावश्यकत्वात्। **ष्यङ्नेति**। 'अणिञोरनार्षयो'रिति सूत्रेणेति भावः। **अश्वादिभ्यः**। **गोत्र इति**। इह गणे–बैल्य, आनडुह्य, आत्रेय–इति गोत्रप्रत्ययान्तास्त्रयः पठ्यन्ते तेभ्यस्तु यून्येव। 'एको गोत्रे', 'गोत्राद्यूनी'ति वचनात्। तत्र बिलिर्नाम राजर्षिस्ततो 'वृद्धेत्कोसले'ति ष्यङ्। आनडुह्यशब्दो गर्गादिञन्तः। 'आत्रेय'शब्दो ढगन्त इति ज्ञेयः। **पुंसि जात इति**। गणसूत्रमिदम्। जातशब्दे पुंसि विद्यमाने फञित्यर्थः। कस्मादित्याकाङ्क्षायामर्थाज्जातशब्दादिति लभ्यते। **जाताया इति**। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया, एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिः। **शिवादिभ्योऽण्**। ननु विशेषविहितानिञादीन्बाधित्वाऽणेवारम्भ-

बा.] रसत्वाद्यञभावे 'इतश्चानिञः' इति ढक्। **बौधिरिति**। अत्राप्यनाङ्गिरसत्वाद्यञभावे ऋष्यणं बाधित्वा बाह्वादित्वादिञिति भावः। कपेर्गर्गादौ पाठेऽपि आङ्गिरस एवेति नियमार्थं ग्रहणम्। तस्य गर्गादौ पाठस्तु लोहितादिकार्यार्थः। काप्यायनी। बोधशब्दात्तु अप्राप्ते विधिः। **वतण्डाच्च**। वतण्डस्य गर्गादौ शिवादौ च पाठाद्यञणोः प्राप्तयोराङ्गिरसे यञेवेति नियमार्थमिदम्। **लुक्स्त्रियाम्**। **वतण्डाच्चेति विहितस्येति**। 'यञ' इति शेषः। **वतण्डीति**। वतण्डस्य गोत्रापत्यं स्त्री आङ्गिरसीति विग्रहः। यञो लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तौ ङीनिति भावः। **वातण्ड्यायनीति**। अञि आदिवृद्धौ लोहितादिलक्षणः ष्फः, षित्त्वान्ङीषिति भावः। 'वतण्डाच्चे'ति विहितस्येत्यस्य प्रयोजनमाह—**अणि तु वातण्डीति**। शिवादित्वादणि गोत्रत्वेन जातित्वाज्जातिलक्षणे ङीषि तस्याऽणो वतण्डाद्विहितत्वेऽपि 'वतण्डाच्चे'ति विहितत्वाऽभावाच्च लुगिति भावः। ननु वतण्डादणि तस्य 'अणिञोरनार्षयो'रिति वक्ष्यमाणः ष्यङ् स्यादित्यत आह—**ऋषित्वादिति**। **अश्वादिभ्यः**। **गोत्रे इति**। शेषपूरणमिदम्। 'आङ्गिरसे' इति निवृत्तम्। **आश्वायन इति**। अश्वस्य गोत्रापत्यमिति विग्रहः। इञपवादः फञ्। **पुंसि जाते इति**। गणसूत्रम्। **प्रकृतिविशेषणमिति**। पुंसि विद्यमानो यो जातशब्दस्तस्माद्गोत्रे फञित्यर्थः। **जातेय इति**। 'स्त्रीभ्यो ढक्'। **भर्गात्त्रैगर्ते**। इदमपि गणसूत्रम्। त्रिगर्तो नाम भर्गस्य पुत्रः। तस्यापत्यं त्रैगर्तः। ऋष्यण्। तस्मिन्गोत्रे भर्गात्फञ्। **शिवादिभ्योऽण्**। **निवृत्तमिति**। वृत्तिकैयटयोस्तथोक्तत्वादिति भावः। 'यूनि लु'गिति

शे.] चानुवर्त्तते। प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रवाचित्वं यञञोर्नास्तीत्यत आह—**यञन्तमिति**। निर्दिश्यमानपरिभाषालुक्सञ्ज्ञाभ्यां लब्धमर्थमाह—**तदवयवयोरिति**। **प्रवरेति**। [तादृशमपत्यप्रत्ययान्तमित्यर्थः]। एतदेव च लौकिकं गोत्रम्। एतत्सर्वं 'यूनि लुक्' 'गोत्राद्यवयवात्' 'स्त्रीपुंसाभ्या'मित्यादौ भाष्ये स्पष्टम्। **लोहितादिकार्यमिति**। स्त्रियां ष्फ इत्यर्थः। **आङ्गिरस इत्येवेति**। तत्र यञेवेत्यर्थः। तदाह—**अनाङ्गिरसे त्विति**। 'आङ्गिरस एवे'ति नियमस्तु न, गर्गादिपाठस्य वैयर्थ्यापत्तेः। स्त्रियां लुक्सत्त्वेन, 'यञोऽकार' इति व्याख्यानेन चास्य लोहितादिकार्यार्थं पाठ इति न वाच्यम्। शिवादिगणे पाठे मानन्तु 'लुक् स्त्रिया'मित्यनेन 'वतण्डाच्चे'त्यस्य विभाग एवेति बोद्धव्यम्। **विहितस्येति**। 'अनन्तरस्ये'ति न्यायलब्धमिदम्। **वक्ष्यमाण इति**। 'अणिञो'रिति सूत्रेणेत्यर्थः। तत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषया ऋष्यण एव ग्रहणमिति न युक्तम्, इञंशे तदसम्भवेन तत्साहचर्यादणंशेऽपि तदप्रवृत्तेः। **परे तु** 'वतण्डाच्चे'ति सूत्रं माऽस्त्वित्याशयेन 'किमर्थमिदमुच्यते न गर्गादिभ्य इत्येव सिद्धं, लुक् स्त्रियामित्यपि तत्रैवोच्येते'त्याशङ्क्य 'आङ्गिरस इति विच्छिद्येते'त्युक्तं भाष्ये। तदाशयस्तु पूर्वपक्षे सम्यगेव, तत्र पूर्वसूत्रे आङ्गिरस इत्युक्त्वाऽनाङ्गिरसे यञभाववदत्रापि तदभाव एवोचितः, विधित्वस्यैवोचित्यात्। योगविभागसामर्थ्येन कपिबोधयोरिवाऽस्यापि गणे पाठाऽभाव एवानुमीयते। गणे पाठे तु आङ्गिरस इत्येतद्विच्छेदेनाऽनाङ्गिरसेऽपि यञ् स्यादिति। शिवादिगणपाठोऽपि यदि प्रामाणिकस्तदाऽनाङ्गिरसे चरितार्थस्य तस्याङ्गिरसे यञा बाधः। एवञ्चाऽनाङ्गिरसे वातण्ड्यायनीति

निवृत्तम् । शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पक्षे तिकादित्वात् फिञ् । गाङ्गायनिः । शुभ्रादित्वाड्ढक् । गाङ्गेयः । **अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः** ।४।१।११३। अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण् स्यात् । ढकोऽपवादः । यामुनः । नार्मदः । चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः । अवृद्धेभ्यः किम् ? । वासवदत्तेयः । नदीत्यादि किम् । वैनतेयः । तन्नामिकाभ्यः किम् ? । शोभनाया अपत्यं शौभनेयः । **ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च**

त.] सामर्थ्याद्भविष्यति किमनेनाऽण्ग्रहणेन । अत्राहुः-ऋषिषेणशब्दोऽत्र गणे पठ्यते, ततः प्राप्तमिञं बाधित्वा परत्वात् 'सेनान्तलक्षणे'ति ण्ये प्राप्ते इह पाठसामर्थ्याद्यथाप्राप्तप्रत्यय इञेव स्यान्न त्वण् । तथा चाऽत्राऽण्ग्रहणमावश्यकमित्येके । अणधिकारादणेव स्यान्नाऽन्य इत्यण्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यन्ये । शिव, ककुत्स्थ, वतण्ड, जरत्कारु, विपाट् । तक्षन्, विश्रवण, रवण, ऋषिषेण, विरूपाक्षेत्यादि । **गोत्र इति निवृत्तमिति** । एतच्च वृत्तौ कैयटे च स्थितम् । यद्यपि 'गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकारः' इति 'यूनि लु'गिति सूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यां लभ्यते, तथापि तन्मतान्तरमिति भावः । एवं चेतः प्रभृत्यपत्यसामान्ये प्रत्यया भवन्तीति स्थितम् । शुभ्रादित्वान्नित्यं ढकि प्राप्ते जरत्कारुशब्दोऽत्राणर्थं पठ्यते । जारत्कारवः । ढकि तु 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' इत्युलोपः । जारत्कारेयः । कुञ्जादित्वात् 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यः' इति नित्यं च्फञि प्राप्ते विपाट्शब्दोऽत्राऽणर्थं पठ्यते । वैपाशः । वैपाशायन्यः । 'सेनान्तलक्षणे'ति ण्यप्रत्यये 'उदीचामि'ञीति च प्राप्ते तक्षन्शब्दोऽत्राऽणर्थं पठ्यते, ण्यप्रत्ययेन समावेशोऽत्रेष्यते, न त्विञा । ताक्ष्णः । ताक्षण्यः । विश्रवणरवणशब्दावत्र पठ्येते, तौ च विश्रवःशब्दस्यादेशौ । विश्रवसोऽपत्यं-वैश्रवणः । रावणः ।

अवृद्धाभ्यो । 'अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्यः' इत्येव सूत्रयितुं युक्तमित्याशयेन व्याचष्टे-**अवृद्धेभ्य इत्यादिना** ।

बा.] सूत्रस्य भाष्यकैयटयोस्तु गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इति लभ्यते । तत्तु मतान्तरमित्येके । तदेव युक्तमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । **अवृद्धाभ्यो नदी** । नदीमानुषीशब्दापेक्षमवृद्धाभ्य इति स्त्रीत्वम् । वस्तुतस्तु 'अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्य' इत्येव सूत्रयितुमुचितिमिति व्याचष्टे—**अवृद्धेभ्य इत्यादि** । ननु 'तस्यापत्य'मित्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**ढकोऽपवाद इति** । चिन्तिता नाम काचिन्मानुषी । **वासवदत्तेय इति** । वासवदत्ता नाम काचिन्मनुष्यस्त्री । तस्या अपत्यमिति विग्रहः । वृद्धसंज्ञकत्वादणभावे ढगिति भावः । **वैनतेय इति** । विनताया अपत्यमिति विग्रहः । विनता नाम गरुडमाता, सा न मानुषी, नापि नदीति भावः । **शौभनेय**

शे.] चिन्त्यमेवेत्याहुः । **निवृत्तमिति** । इदं वृत्त्यनुसारेण । यूनिलुक्सूत्रभाष्ये 'गोत्रसञ्ज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार' इति ध्वनितत्वात् । तत्र भाष्येऽपत्याधिकारात्परं शास्त्रीयगोत्रग्रहणे गार्ग्यायणादिभ्यो युवप्रत्ययान्तेभ्यः समूहादौ गोत्रत्वप्रयुक्तो वुञ् न स्यादित्याशङ्क्यापत्याधिकारात्परं प्रवराध्यायप्रसिद्धरूपलौकिकगोत्रग्रहणे 'गोत्रोक्षोष्ट्र' इति सूत्रे राजन्यमनुष्यग्रहणं ज्ञापकमित्युक्तम् । अनन्तरापत्ये गाङ्गेयादि तु जामदग्न्यादिवदारोपेण साधु । न चैवं गार्गीप्रभृतिभ्यो यूनि ढग्न स्यात्, यूनो गोत्रत्वाऽभावात्, सूत्रन्तु दात्तेयीत्यादौ चरितार्थमिति वाच्यम्, 'उदीचां वृद्धा'दिति सूत्रेऽगोत्रादित्युक्तिसामर्थ्येन, 'इतश्चे'ति सूत्रेऽनिञ इत्युक्तिसामर्थ्येन च गोत्रप्रत्ययान्तप्रकृतिभ्योऽप्येषां विशिष्य विधानेन तत्सामर्थ्याद्यञिञोश्चेतिवद्यून्युत्पत्तिसिद्धेः । शास्त्रीयगोत्रन्तु-युवत्वानाक्रान्तपौत्रप्रभृत्यपत्यरूपम् । तदर्थकत्वञ्च वास्तवं, शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहाय शास्त्रकल्पितं वा । परत्र लौकिकग्रहणमपि यत्र शास्त्रीयग्रहणे गमकाऽभावस्तत्रैव । अत एव 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यत्र, 'अणिञो'रित्यादौ च शास्त्रीयस्यैव ग्रहणम् । राजन्यमनुष्यशब्दयोर्लोके जातिप्रकारकबोधजनकत्वेऽपि प्रक्रियादशायां 'राजश्वशुरा'दित्यादेर्गोत्राधिकारे पाठात्कल्पितं शास्त्रीयगोत्रार्थकत्वम् । अत एव राजन्यादिभ्य 'उदीचां वृद्धा'दिति फिञ्न । अत एव ग्लुचुकस्य युवापत्यं ग्लौचुकायन इत्यत्र फिञन्ताद्यूनि फिञ्न । वृत्तिमते तु स दुर्वारः । लौकिकञ्च प्रवराध्यायप्रसिद्धम् । लोके तत्रैव गोत्रव्यवहारात्, 'अणिञोः' 'स्त्रीपुंसाभ्या'मिति सूत्रस्थभाष्यस्वरसाच्च । न च 'शिवादिभ्यः' इत्यत्राऽण्ग्रहणं व्यर्थम् । न च बाधकबाधनार्थमिञ एव विधिस्यं स्यादतोऽण्ग्रहणम् । तद्बाधकस्यैवाऽभावात् । तत्रेञ्बाधनार्थं शिवादिभ्यो यथा विहितमित्येवाऽण्सिद्धेरिति प्रकृतसूत्रभाष्योक्तमसङ्गतं स्यात् । 'शिवादिभ्यो गोत्र एवेञ्नान्यत्रे'ति नियमेन चारितार्थ्येनाऽण्ग्रहणं विना तदसिद्धेरिति वाच्यं, विधिनियमसम्भवे विधेरेव ज्यायस्त्वेन विधित्वानुरोधेनाऽण एव विधिरिति भाष्याशयात् । अण्ग्रहणं त्वत्र पठिताद्दृषिषेणशब्दादिञ्बाधकस्य सेनान्तलक्षणण्यस्य सत्त्वेनेञ एव विधानं स्यान्न त्वण इतीति भाष्ये एव स्पष्टम् । तत्र शास्त्रीयस्य प्रत्ययान्तवाच्यत्वाल्लौकिकमपत्यप्रत्ययान्तं प्रवराध्यायप्रसिद्धमेव । यत्तु खण्डिकादिसूत्रे 'जनपदशब्दात्क्षत्रिया'दित्यधिकारस्थप्रत्ययान्तद्वन्द्वरूपात्क्षुद्रकमालवाद् 'गोत्रोक्ष' इति वुञि क्षौद्रकमालवकमित्युक्तं, तत्तत्र लौकिकगोत्रत्वारोपेण निर्वाह्यम् । अतिप्रसङ्गस्तु 'आरोपे सति निमित्तानुसरण'मिति न्यायेन परिहार्यः । 'अपत्याधिकारात्पर'मिति भाष्ये परशब्दोऽन्यपर्यायः । ततः पूर्वस्मिन् 'यञञोश्चे'ति लुग्विधायके 'स्त्रीपुंसाभ्या'मिति सूत्रभाष्येण लौकिकगोत्रग्रहणस्योक्तत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । 'अवृद्धाभ्य' इत्यादेर्विशेष्यं-प्रकृतिभ्य इति । 'नदीमानुषीभ्य' इत्यप्यर्थद्वारकं तद्विशेषणं, तदाह—**अवृद्धेभ्य इत्यादि** । **ऋष्यन्धक** । अन्धकादयस्त्रयो वंशाः । ऋषयः--

।४।१।११४। ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः— श्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः— वासुदेवः । आनिरुद्धः । शौरिरिति तु बाह्वादित्वात् । कुरुभ्यः— नाकुलः । साहदेवः । इञ एवायमपवादो, मध्येऽपवादन्यायात् । अत्रिशब्दात्तु परत्वाड्ढक् । आत्रेयः । **मातुरुत्सङ्ख्यासंभद्रपूर्वायाः** ।४।१।११५। सङ्ख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादण्प्रत्ययश्च । द्वैमातुरः । षाण्मातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः । आदेशार्थं वचनम् । प्रत्ययस्तूत्सर्गेण सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्षः । तेन धान्यमातुर्न । सङ्ख्येति किम् ? । सौमात्रः । शुभ्रादित्वा[त्-] द्वैमात्रेयः । **कन्यायाः कनीन च** ।४।१।११६। ढकोऽपवादोऽण्, तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च । कानीनो व्यासः कर्णश्च । अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः । विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्स-

---

त.] आत्रेय इति । परत्वादयमृष्यणं बाधत इति भावः । **द्वैमातुर इति** । 'तद्धितार्थे' इत्यादिना समासः । अत्र 'द्वयोर्मात्रोरपत्य'मिति विग्रहो, न तु 'द्विमात्रोरपत्य'मिति । 'दिक्संख्ये संज्ञाया'मिति नियमेनाऽसंज्ञायां समासाऽसंभवात् । **धान्यमातुर्नेति** । 'अभिव्यक्तपदार्थाः' इत्यनेन जननीवाचिन एव ग्रहणे सिद्धेऽपि तस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति भावः । 'अभिव्यक्ते'त्यस्याऽनित्यताया ज्ञापनार्थ इति त्वन्ये । **कन्यायाः** । ननु कन्या ह्यक्षतयोनिः, तस्याश्चाऽपत्यसंभव एव नास्तीत्याशङ्क्याह—**अनूढाया इति** । अविवाहिताया इत्यर्थः । **विकर्ण** ।

बा.] इति । शोभनाशब्दोऽयं न नदीमानुषीनामेति भावः । **ऋष्यन्धक** । प्रलीना वेदास्तपोबलवशाद्यान् अर्षन्ति= प्राप्नुवन्ति ते ऋषयः । तथा च तैत्तिरीये श्रुतम्—'अजान्ह वै पृश्नींस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत्,त ऋषयोऽभवन्, तदृषीणामृषित्व'मिति । अजाः=नित्याः, पृश्नयः=शुक्लाः । शुद्धा इति यावत् । तान्तपस्यमानांस्तपश्चरतः स्वयम्भु=अनादि ब्रह्म वेदः अभ्यानर्षत् । 'ऋष गतौ' । आभिमुख्येन प्राप्नोत् । ते वेदस्य अर्षणादृषिशब्दवाच्या अभव'न्निति वेदभाष्यम् । 'सर्गादिसमये वेदान्सेतिहासान्महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ।' इति पुराणेषु प्रसिद्धं । कात्यायनप्रणीतसर्वानुक्रमणिकाख्यग्रन्थे स्पष्टमेतत् । तदाह—**ऋषयो मन्त्रद्रष्टार इति** । अन्धकशब्देन वृष्णिशब्देन कुरुशब्देन च अन्धकादिवंश्या विवक्षिताः । ऋषिविशेषवाचिभ्योऽन्धकादिवंश्यवाचिभ्यश्चापत्ये अण् स्यादित्यर्थः । इञोऽपवादः । ऋषिभ्य उदाहरति—**वासिष्ठः वैश्वामित्र इति** । **अन्धकेभ्य इति** । अन्धकवंश्यवाचिभ्य उदाह्रियते इत्यर्थः । **श्वाफल्क इति** । श्वफल्कस्यापत्यमिति विग्रहः । **वृष्णिभ्य इति** । वृष्णिवंश्यवाचिभ्य उदाह्रियत इत्यर्थः । **वासुदेव इति** । वसुदेवस्यापत्यमिति विग्रहः । **आनिरुद्ध इति** । अनिरुद्धस्यापत्यमिति विग्रहः । ननु शूरो नाम कश्चिद्वृष्णिवंश्यः, तस्यापत्यं शौरिः कथम्, अण्प्रसङ्गादित्यत आह—**शौरिरिति त्विति** । 'बाह्वादित्वा'दित्यनन्तरमिञा समाधेय'मिति शेषः । **कुरुभ्य इति** । कुरुवंश्यवाचिभ्य उदाह्रियते इत्यर्थः । नकुलसहदेवौ प्रसिद्धौ । नन्वत्रेरपत्यमित्यर्थे 'इतश्चानिञ' इति ढकि आत्रेय इति कथम्, ऋष्यणा इञ इव ढकोपि बाधौचित्यादित्यत आह—**इञ एवेति** । न तु ढक इत्यर्थः । **मातुरुत्** । **द्वैमातुर इति** । द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति विग्रहः । 'तद्धितार्थे' इति समासः । अण् । ऋकारस्योकारः । रपरत्वम् । **एवं षाण्मातुरः सांमातुर इति** । समीचीना माता संमाता, संमातुरपत्यं सांमातुरः । अण् । उत् । रपरत्वं । **भाद्रमातुर इति** । भद्रा चासौ माता चेति विग्रहः । अणादि पूर्ववत् । ननु 'तस्यापत्य'मित्येव सिद्धेऽण्विधिर्व्यर्थ एवेत्यत आह—**आदेशार्थं वचनमिति** । उदादेशस्य अण्सन्नियोगेन विध्यर्थमित्यर्थः । ननु धान्यं यो मिमीते तस्यापि मातुर्ग्रहणं कुतो न स्यात् । तथा च तत्रापि द्वैमातुरादिकं प्राप्नोतीत्यत आह—**स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्ष इति** । मातृगतं स्त्रीत्वं शब्दे आरोप्य 'सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वाया' इति निर्दिश्यते । अतः स्त्रीलिङ्गस्य मातृशब्दस्य जननीवाचकस्य ग्रहणमित्यर्थः । **तेन धान्यमातुर्नेति** । अत्र मातृशब्दस्य परिच्छेत्तृवाचिनः पुंलिङ्गत्वादिति भावः । **सौमात्र इति** । सुमातुरपत्यमित्यर्थे 'तस्यापत्य'मित्यण् । सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वत्वाऽभावात् नायमण्, उत्त्वमपि तत्सन्नियोगशिष्टत्वान्नेति भावः । ननु द्वैमात्रेय इति कथम्, सङ्ख्यापूर्वकतया अण उत्त्वस्य च दुर्वारत्वादित्यत आह—**शुभ्रादित्वादिति** । 'शुभ्रादिभ्यश्चे'ति ढकि रूपमित्यर्थः । **कन्यायाः क** । 'कनीने'ति लुप्तप्रथमाकम् । **ढक इति** । 'स्त्रीभ्यो ढ'गिति विहितस्येत्यर्थः । **कनीनादेशश्चेति** । 'प्रकृते'रिति शेषः । भारते व्यासः कर्णश्च

शे.] मन्त्रद्रष्टारः । ऋषिः-वेदस्तद्द्रष्टृत्वाच्च तेषां तत्त्वम् । **मातुरुत्** । अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्दे आरोप्य 'पूर्वाया' इति निर्देशः । मातृशब्दस्य जननीवाचिन एव ग्रहणम्, अभिव्यक्तपदार्थकत्वात् । **द्वैमातुरे**—द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति 'तद्धितार्थे' इति समासः । **तेन धान्येति** इदं चिन्त्यं, तादृशस्त्रीवारणायाभिव्यक्तेत्यस्यावश्यकत्वात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तिः । **वैमात्रेय इति** । एवञ्च विमातृशब्दो न प्रत्युदाहार्य इति भावः । **अनूढाया एवेति** । न त्वक्षतयोनित्वं कन्यात्वमिति भावः । वत्सादीनां मूलपुरुषत्वाद्विकर्णा.

भरद्वाजाऽत्रिषु ।४।१।११७। अपत्येऽण् । वैकर्णो वात्स्यः [चेत्] । वैकर्णिरन्यः । शौङ्गो भारद्वाजः । शौङ्गिरन्यः । छागल आत्रेयः । छागलिरन्यः । केचित्तु 'शुङ्गे'त्याबन्तं पठन्ति । तेषां ढक् प्रत्युदाहरणम् । शौङ्गेयः । **पीलाया वा** ।४।१।११८। तन्नामिकाऽणं बाधित्वा 'द्व्यच' इति ढकि प्राप्ते पक्षेऽण् विधीयते । पीलाया अपत्यं पैलः । पैलेयः । **ढक् च मण्डूकात्** ।४।१।११९। चादण् । पक्षे इञ् । माण्डूकेयः । माण्डूकः । माण्डूकिः । **स्त्रीभ्यो ढक्** ।४।१।१२०। स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् । वैनतेयः । बाह्वादित्वात्सौमित्रिः । शिवादित्वात्सापत्नः । **द्व्यचः** ।४।१।१२१। द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् स्यात् । तन्नामिकाऽणोऽपवादः । दात्तेयः । 'पार्थ' इत्यत्र तु 'तस्येद'मित्यण् । **इतश्चाऽनिञः** ।४।१।१२२। इकारान्ताद् द्व्यचोऽपत्ये ढक् स्यात्

त.] वात्स्यादीनामपत्यप्रत्ययान्तानां द्वन्द्वे 'यञञोश्च' 'अत्रिभृगुकुत्से'ति सूत्राभ्यामपत्यप्रत्ययस्य लुक् । न चात्र वत्सादीनामेव द्वन्द्वोऽस्त्विति शङ्क्यं, मूलभूतानां तेषां विकर्णादीन्प्रत्यपत्यत्वाऽभावादतो व्याचष्टे—**वात्स्य इत्यादि** । 'युगपदधिकरणवचनतायां बहुत्वमस्ती'ति 'शरद्वच्छुनक' सूत्र एवोक्तम् । **पक्षे इञिति** । पूर्वसूत्राद्वाग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । **स्त्रीभ्यो ढक्** । बहुवचननिर्देशान्न स्वरूपस्य ग्रहणं, नाप्यर्थस्य, ढगर्थतया शुभ्रादिषु विमातृशब्दपाठात् । किं तु स्त्र्यधिकारोक्तटाबादेर्ग्रहणं, न तु विप्रकृष्टक्षिप्रादेरित्याशयेनाह—**स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्य इत्यादिना** । तेन 'दरदोऽपत्यं दारदः' इत्यत्र ढक् न भवति । स्त्र्यर्थग्रहणे तु स्यादेवाऽत्र ढक् । दरच्छब्दो हि जनपदक्षत्रियवाचीति ततोऽपत्यार्थे 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्' 'द्व्यञ्मगधे'त्यणि तस्य स्त्रियाम् 'अतश्चे'ति लुकि दरच्छब्दस्य स्त्र्यर्थवाचित्वात् । 'ढक् चे'ति वर्तमाने पुनरिह ढग्ग्रहणमण्संबद्धस्य ढको निवृत्त्यर्थम् । यद्यपि 'चानुकृष्टं नोत्तरत्रे'ति परिभाषया अणिह न प्रवर्तते तथापि तस्या अनित्यत्वज्ञापनाय ढग्ग्रहणमित्याहुः । **तस्येदमिति** । शिवादित्वादपत्य एवाऽणित्यन्ये । **इतश्च** । इतः किम् ? । दाक्षिः । अनिञः किम् ? । दाक्षायणः । द्व्यचः किम् ? । उदधेरपत्यमौदधः । काशिकायां तु 'मरीचेर्मारीचः' इत्युदाहृतं, तदसत् । बाह्वादित्वेनेञ्प्रवृत्तेः । न चास्य बाह्वादित्वमविवक्षितम्, 'मरीचिशब्दो बाह्वादिषु

बा.] कन्यायाः पुत्रौ इति प्रसिद्धम् । ननु कन्याया अप्रादुर्भूतयौवनत्वात्पुंसंयोगाऽभावात्कथमपत्यसम्बन्ध इत्यत आह- **अनूढाया इति** । अलब्धविवाहाया इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । **विकर्ण** । वत्सादिशब्दैस्तद्वंश्या विवक्षिताः । विकर्ण, शुङ्ग, छगल एभ्योऽण् स्यात्, वत्सवंश्ये भरद्वाजवंश्येऽत्रिवंश्ये चापत्ये इत्यर्थः । एतेन वत्सादीनां मूलपुरुषत्वाद्विकर्णादीन्प्रत्यपत्यत्वाऽसम्भव इति निरस्तम् । 'विकर्णादिभ्यो वात्स्यादिष्वेव ऋष्य'णिति नियमार्थं सूत्रं ।

पीलाया वा । 'अपत्येऽ'णिति शेषः । पीला नाम काचिन्मानुषी । **तन्नामिकाणमिति** । वाग्रहणाऽभावे त्वनेनाऽणा नित्यमेव ढको बाधः स्यात् । नच महाविभाषयाऽणः पाक्षिकत्वात्तदभावे ढक् भवत्येवेति वाच्यं, महाविभाषया अपवादे निषिद्धे उत्सर्गो न प्रवर्तत इति ज्ञापनात् । अन्यथा शैवः शैविरित्यादिः स्यात्, **ढक् च** । मण्डूको नाम ऋषिः । **पक्षे इञिति** । पूर्वसूत्राद्वाग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । **स्त्रीभ्यो ढक्** । स्त्रीशब्देन टाबादयः स्त्रीप्रत्ययाश्चातुर्थिका गृह्यन्ते, न त्वन्येऽपि स्त्रीवाचकाः, व्याख्यानादित्याह—**स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्य इति** । विनता नाम गरुडमाता, तस्या अपत्यमिति विग्रहः । प्रत्ययग्रहणं किम् ? । दरत्कश्चित्क्षत्रियः, तस्यापत्यं स्त्री दरत् । 'द्व्यञ्मगधे'त्यण् । 'अतश्चे'ति तस्य लुक् । तस्या अपत्यं—दारदः । अत्र दरच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाऽभावान्न ढक् । ननु सुमित्राया अपत्यं सौमित्रिः, सपत्न्या अपत्यं सापत्न इति कथं, ढक्प्रसङ्गादित्यत आह—**बाह्वादित्वादित्यादि** । सापत्नशब्दे पुंवत्त्वं नेति प्रागेवोक्तम् । **द्व्यचः** । ननु 'स्त्रीभ्यो ढ'गित्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**तन्नामिकेति** । **दात्तेय इति** । दत्ता नाम काचिन्मानुषी, तस्या अपत्यमिति विग्रहः ।

ननु पृथाया अपत्यं पार्थ इति कथम्, तन्नामिकाऽणं बाधित्वा 'द्व्यचः' इति ढक्प्रसङ्गादित्यत आह—**पार्थ इत्यत्रेति** । शिवादित्वादपत्य एवाऽणित्यन्ये । **इतश्चाऽनिञः** । अस्त्रीप्रत्ययान्तार्थमिदम् । दुलिः निधिश्च—कश्चित् ।

शे.] दीन्प्रत्यपत्यत्वाऽसम्भवाद्वत्सादयस्तदपत्ये आरोपितप्रवृत्तिनिमित्तका इत्याशयेनाह—वात्स्यश्चेदिति । पक्षे इति । पूर्वसूत्राद्वाग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । स्त्रीभ्यो । स्त्रीशब्दः स्वर्यते । तेनाऽधिकार्थोऽवगतिरित्याशयेनाह—स्त्रीप्रत्ययेति । तदन्तप्रातिपदिकादित्यर्थः । तदन्तस्य प्रातिपदिकत्वञ्च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वादीनां तद्विशिष्टे बोधनादक्षतम् । ते च टबादय एव, व्याख्यानात् । एतेन दरदोऽपत्यं दारद इत्यत्र न ढक् । तत्र दरदोऽपत्यं स्त्रीत्यर्थेऽणि स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवाऽणः 'अतश्चे'ति लुक् । परे त्वत्र 'स्त्रीभ्य' इत्यर्थग्रहणमेव । अत एव पितृष्वसृमातृष्वसृभ्यां ढकि लोपविधानं सङ्गच्छते ; दरद्- इडविड्-पृथग्-उशिग्भ्योऽनभिधानाड्ढगभावः, शिवादिपाठाद्वा । ध्वनितञ्चेदं 'ऋष्यन्धके'ति सूत्रे भाष्ये इत्याहुः । निरूपितञ्चेदं भाष्यप्रदीपोद्द्योते । वाग्रहणनिवृत्तये पुनर्ढग्ग्रहणम् । शिवादित्वादिति । तत्र सपत्नेति पाठेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सपत्नीशब्दादपि भाष्यसामान्यचिन्तया ढकं बाधित्वाऽणिति बोध्यम् । तस्येदमितीति । शिवादित्वादित्युचितं, तस्याकृति-

ध्विजन्तात् । दौलेयः । नैधेयः । **शुभ्रादिभ्यश्च** ।४।१।१२३। ढक् स्यात् । शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः । [**विकर्णकुषीतकात्काश्यपे** ।४।१।१२४। अपत्ये ढक् । वैकर्णेयः । कौषीतकेयः । अन्यो—वैकर्णिः । कौषीतकिः । **भ्रुवो वुक् च** ।४।१।१२५। चाड्ढक् । भ्रौवेयः] । **प्रवाहणस्य ढे** ।७।३।२८। प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः, पूर्वपदस्य तु वा, ढे परे । प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः । प्रवाहणेयः । **तत्प्रत्ययस्य च** ।७।३।२९। ढान्तस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः, पूर्वपदस्य तु वा । प्रवाहणेयस्यापत्यं प्रावाहणेयिः । प्रवाहणेयिः । बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धि-र्ढाश्रयेण विकल्पेन बाधितुं न शक्यत इति सूत्रारम्भः । **कल्याण्यादीनामिनङ्** ।४।१।१२६। एषा-मिनङादेशः स्याड्ढक्च । काल्याणिनेयः । बान्धकिनेयः । **कुलटाया वा** ।४।१।१२७। इनङ्मात्रं विकल्प्यते

त.] पठ्यते' इति 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति सूत्रे भाष्ये स्थितत्वात् । **शुभ्रादिभ्यश्च** । चकारस्त्वाकृतिगणत्वद्योतनार्थं इत्याहुः । मृकण्डशब्दोऽत्र पठ्यते । मार्कण्डेयः । शुभ्र, मृकण्ड, अश्व, विमातृ, विधवा, गोधा, प्रवाहणेत्यादि । आकृतिगणोऽयम् । तेन 'पाण्डवेय' इत्यादि सिद्धम् । इहाऽदन्तेषु इञ् प्राप्तः, विधवाशब्दात्क्षुद्रालक्षणो ढक्, चतु-ष्पाज्जातिवाचिषु ढञ्, गोधाशब्दाड्ढ्रग्वचनात्सोऽपि भवति, क्वचिदौत्सर्गिकोऽण् प्राप्त इति बोध्यम् । **प्रवाहणस्य ढे** । उत्तरपदस्येत्यधिक्रियते । 'अर्धात्परिमाणे'त्यतः 'पूर्वस्य तु वा' इति अनुवर्तते । तदाह—**उत्तरपदस्या-चामादेरित्यादि** । नित्यमुत्तरपदवृद्धेः फलं तु 'प्रवाहणेयीभार्यः' इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्ये'ति पुंवद्भावप्रतिषेधः । **तत्प्रत्ययस्य च** । 'प्रवाहणस्य' इति वर्तते । तच्छब्देन ढप्रत्ययः परामृश्यते । तदाह—**ढान्तस्येत्यादि** । **बाह्य-तद्धितनिमित्तेति** । ढक्प्रत्ययान्ताद्बहिर्भूतो य इञ् तन्निमित्तेत्यर्थः । **कल्याण्यादीनाम्** । इह परस्त्रीशब्दः पठ्यते । 'परस्य स्त्री परस्त्री'ति षष्ठीसमासः । पारस्त्रैणेयः । परभार्यायामुत्पन्न इत्यर्थः । अनुशतिकादित्वादुभयपद-वृद्धिः । विदादिगणे तु 'परस्त्री परशुं चे'ति पठ्यते । 'प्राप्नोती'ति शेषः । तत्र परा चासौ स्त्री चेति कर्मधारयः ।

बा.] **आत्रेय इति** । अत्रिः-प्रसिद्धः । परत्वादयमृष्यणमपि बाधत इति भावः । **शुभ्रादिभ्यश्च** । **ढक् स्यादिति** । शेषपूरणम् । इञाद्यपवादः । **शुभ्रस्यापत्यमिति** । अस्त्रीत्वादप्राप्तौ ढगिति भावः । **विकर्णकुषीत** । **अपत्ये ढगिति** । शेषपूरणम् । 'काश्यप एवे'ति नियमार्थं शुभ्रादिभ्यः पृथक् पाठः । **भ्रुवो वुक् च** । **चाड्ढगिति** । भ्रूशब्दादपत्ये ढक् स्यात्प्रकृतेर्वुगागमश्च । वुकि ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्तावयवः । **भ्रौवेय इति** । भ्रूर्नाम काचित्, तस्या अपत्यमिति विग्रहः । ढकि एयादेशे प्रकृतेर्वुकि आदिवृद्धिः । वुगभावे तु ऊकारस्य वृद्धौ आवादेशे 'भ्रावेय' इति स्यात् । **प्रवाहणस्य** । उत्तरपदस्येत्यधिकृतम् । 'तद्धितेष्वचामादे'रित्यतोऽचामादेरि-त्यनुवर्तते । 'मृजेर्वृद्धि'रित्यतो वृद्धिरिति, 'अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वे'त्यतः पूर्वस्य वेति च । तदाह— **प्रवाहणशब्दस्येति** । **प्रावाहणेयः प्रवाहणेय इति** । शुभ्रादित्वाड्ढकि पूर्वपदस्य पाक्षिकी आदिवृद्धिः । उत्तरपदस्य नित्यम् । उत्तरपदे आकारस्य वृद्धेः फलं तु 'प्रवाहणेयीभार्य' इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य चे'ति पुंवत्त्व-प्रतिषेध एव । **तत्प्रत्ययस्य च** । पूर्वसूत्रे यदनुवृत्तं तत्सर्वमिहाप्यनुवर्तते । तच्छब्देन ढप्रत्ययः परामृश्यते । तदाह—**ढप्रत्ययान्तस्येति** । **प्रावाहणेयिः प्रवाहणेयिरिति** । शुभ्रादिढगन्तादिञ् । ननु पूर्वसूत्रेणैव सिद्धत्वादिदं व्यर्थमित्यत आह—**बाह्येति** । ढक्प्रत्ययान्ताद्बहिर्भूतो य इञ् तन्निमित्ता 'तद्धितेष्वचामादे'रिति नित्या आदिवृद्धिः । **ढाश्रयेणेति** । ढप्रत्यये परे विहितेनेति यावत् । तथाविधेन वृद्धिविकल्पेन पूर्वसूत्रविहितेन बाधितुं न शक्यते, भिन्ननिमित्तकत्वादित्यर्थः । पूर्वसूत्रं हि केवलढप्रत्ययान्ते ढप्रत्ययं परनिमित्तत्वेनाश्रित्य प्रवृत्तं ढन्निमित्तामादिवृद्धिं बाधत इति युक्तं, न त्विञ्प्रत्ययनिमित्तामपि नित्यामादिवृद्धिम् । अतस्तस्या अपि बाधनार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः । इदं वृद्धिविधिद्वयमपि 'शुभ्रादिभ्यश्चे'त्यत्रैव वक्तुं युक्तम् । **कल्याण्या** । इनङि ङकार इत् । **काल्याणिनेय इति** । कल्याण्या अपत्यमिति विग्रहः । **बान्ध-किनेय इति** । बन्धक्या अपत्यमिति विग्रहः । अत्र गणे ङीप्रत्ययान्ता एव पठ्यन्ते । तेभ्यो ढक्सिद्ध

शे.] गणत्वात् । **इतश्च** । अनिञः किम् ? । दाक्षायणः । इतः किम् ? । दाक्षिः । **प्रवाहणस्य** । उत्तरपदस्येत्यधिकारः । 'अर्द्धात्परिमाणस्ये'त्यतः पूर्वस्य तु वेति चानुवर्त्तते, तदाह—**शब्दस्योत्तरपदेति** । शब्दस्येत्यवयवषष्ठी । प्रवाहणः—शुभ्रादिः । उत्तरपदस्य वृद्धिमत्त्वेऽपि तद्विधानं पूर्वपदस्य वृद्ध्यभावेऽपि 'वृद्धिनिमित्तस्ये'ति पुंवत्त्वप्रतिषेधार्थम् । 'जातेश्चे'ति निषेधस्त्व-स्मादेव ज्ञापकादनित्य इति बोद्धव्यम् । **तत्प्रत्य** । तच्छब्देन ढः परामृश्यते । प्रवाहणस्येति च वर्त्तते । **बाह्येति** । स चेञ् । इत उत्तरं **विकर्णेत्यादिभ्रौवेय**—इत्यन्तो ग्रन्थः । विपरीयलेखस्तु लेखकप्रमादात् । **कल्याण्यादि** । ढकि सिद्धेऽपीनङर्थ-

ढक्तु नित्यः पूर्वेणैव । कौलटिनेयः । कौलटेयः । सती भिक्षुक्यत्र कुलटा । या तु व्यभिचारार्थं कुलान्यटति तस्याः 'क्षुद्राभ्यो वे'ति पक्षे ढ्रक् । कौलटेरः । हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ।७।३।१९। हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिर्ञिति णिति किति च । सुहृदोऽपत्यं सौहार्दः । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः । तेषु भवः साक्तुसैन्धवः । चटकाया ऐरक् ।४।१।१२८। ॐचटकस्येति वाच्यम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः । ॐस्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः । तयोरेव स्त्र्यपत्यं चटका । अजादित्वाट्टाप् । गोधाया ढ्रक् ।४।१।१२९। गौधेरः । शुभ्रादित्वात्पक्षे ढक् । गौधेयः । आरगुदीचाम् ।४।१।१३०। गौधारः । रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम् । जडस्यापत्यं जाडारः । पण्डस्यापत्यं पाण्डारः । क्षुद्राभ्यो वा

त.] परस्त्रिया अपत्यं-पारशवः । ब्राह्मणाच्छूद्रायां तेनैवोढायामुत्पन्नः । सा च जात्यन्तरयोगात्परस्त्री । न च परश्वादेशस्य स्थानिवद्भावात्पारशवेऽपि 'अनुशतिकादीनां चे'त्युभयपदवृद्धिः स्यादिति वाच्यं, सत्यादेशे पूर्वोत्तरपदसंप्रमोहात्तद-प्रवृत्तेः । इह गणे स्त्रीप्रत्ययान्तानां ढकः सिद्धत्वादिनङर्थं ग्रहणम् । अन्येषां तूभयार्थम् । कल्याणी, सुभगा, दुर्भगा, बन्धकी, परस्त्रीत्यादि । कुलटाया वा । शकन्ध्वादित्वात्पररूपमत एव निपातनाद्वा । सती भिक्षुक्यत्रेति । अत्र=इनङ्विधौ । तथा चोक्तममरेण—'अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चाऽसतीसुतः । कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि । तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः' इति । केचित्तु क्षुद्राया अपि इनङ तृतीयं रूपं कौलटिनेय इतीच्छन्ति । पक्षे ढ्रगिति । ढगपि पक्षे भवत्येवेति भावः । हृद्भग । 'पूर्वपदस्य चे'ति चकारेण 'उत्तरपदस्य' इत्यनुकृष्यते । तदाह—पूर्वोत्तरपदयोरिति । 'महते सौभगाये'त्यत्र तूद्गात्रादित्वादञ् । छान्दसत्वान्नोत्तरपदवृद्धि-रित्याशयः । 'चटकायाः' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंसि न स्यादित्याशङ्क्याह—चटकस्येति वाच्यमिति । एवं च 'चटकादैरगि'त्येव सांप्रदायिकः पाठ इति न्यासकृदुक्तिर्वार्तिकविरोधादुपेक्ष्या । तयोरेवेति । तत्र टाबन्तात्तद्धित-लुकि 'लुक्तद्धितलुकी'ति टापो लुकि जातिलक्षणङीषं बाधित्वा अजादिलक्षणष्टाबिति भावः । गौधेर इति । ढस्य एयादेशे कृते 'लोपो व्यो'रिति यलोपः । आरगुदीचाम् । वचनादेव ढ्रगढकारकां पर्याये सिद्धे 'उदीचां'ग्रहणं पूजार्थम् । 'अरक्' इति न सूत्रितं, 'यस्येति चे'त्याकारलोपे 'गौधरः' इत्यनिष्टप्रसङ्गात् । अन्यत इति । अना-कारान्ताल्लक्ष्यानुरोधेन कुतश्चिदित्यर्थः । पण्डस्येति । पण्डो नपुंसकः, तस्यापत्यं तु कृत्रिमादिरिति । क्षुद्राभ्यः ।

बा.] एव । इनङेव तु विधीयते । कुलटाया वा । इनङ्मात्रमिति । व्याख्यानादिति भावः । पूर्वेणैवेति । 'स्त्रीभ्यो ढ'गित्यनेनेत्यर्थः । कुलानि गृहाणि अटतीति कुलटा । शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । अत्रेति । 'कुलटाया वे'ति सूत्रे इत्यर्थः । पक्षे ढ्रगिति । ढ्रगपि कदाचिद्भवतीत्यर्थः । कौलटेर इति । कुलटाया ढ्रकि ढकारस्य एयादेशे 'लोपो व्यो'रिति यकारलोप इति भावः । हृद्भग । हृदाद्यन्त इति । हृत्, भग, सिन्धु-एतदन्तेषु समासेष्वित्यर्थः । चकारादुत्तरपदस्येत्यनुकृष्यते । तदाह—पूर्वोत्तरपदयोरिति । सौहार्द इति । अणि उभयपदादिवृद्धिः । ऋकारस्य तु आकारो रपरः । सौभागिनेय इति । कल्याण्यादित्वाड्ढकि इनङि उभयपदा-दिवृद्धिरिति भावः । एतत्प्रसङ्गादेव इदं सूत्रमत्रोपन्यस्तम् । 'महते सौभगाय' इत्यत्र तु उद्गात्रादित्वाद्भावे अञ् । उत्तरपदादिवृद्ध्यभावश्छान्दसः । सिन्धव इति । अश्वा इत्यर्थः । चटकायाः । चटकाशब्दादपत्ये ऐरक्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ननु स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंलिङ्गान्न स्यादित्यत आह—चटकादिति । सूत्रे 'चटकाया' इत्यपनीय 'चटका'-दिति वाच्यमित्यर्थः । तर्हि स्त्रीलिङ्गान्न स्यादत आह—लिङ्गेति । स्त्रिया अपीति । स्त्रीलिङ्गादप्यैरगित्यर्थः ।

तयोरिति । चटकस्य चटकायाश्चेत्यर्थः । ननु चटकेति कथं, जातित्वान्ङीष्प्रसङ्गादित्यत आह—अजादित्वा-दिति । गोधाया ढ्रक् । गौधेर इति । गोधाया अपत्यमिति विग्रहः । ढ्रकि ढकारस्य एयादेशे 'लोपो व्यो'रिति यलोपः । कित्त्वादादिवृद्धिरिति भावः । आरगुदीचां । गोधाया आरग्वा स्यादित्यर्थः । अन्यत इति । आकारान्तादन्यत् अदन्तं, तस्मादपि क्वचिद्विधानार्थमित्यर्थः । जाडार इति । रग्विधौ आकारो न श्रूयेतेति भावः । पण्डो—नपुंसकः, तस्यापत्यं क्षेत्रजातत्वादिना । क्षुद्राभ्यो वा । अङ्गहीना इति । चक्षुरादिकतिपयावयव-

शे.] मिदम् । ढक्तु नित्य इति । वृत्त्यादिव्याख्यानादिति भावः । पूर्वेण='स्त्रीभ्य' इत्यनेन । अत्र—इनङ्विधौ । पक्षे इति । तदभावे ढगित्यर्थः । हृद्भग । चादुत्तरपदस्य । 'महते सौभगाये'त्यादौ तूद्गात्रादित्वादञि छान्दसत्वान्नोत्तरपदवृद्धिः । स्त्रीलिङ्ग-निर्देशात्पुंसि न स्यादत आह—चटकस्येति । एवञ्च सूत्रे 'चटकाया' इति व्यर्थमित्याह—लिङ्गविशिष्टेति । अजादित्वा-दिति । अत्र सामान्येन द्वयोरनुकरणमिति भावः । क्षुद्राभ्यो । अर्थनिर्देशोऽयम् । तदभिधायिप्रकृतिभ्यश्चायं प्रत्ययः ।

।४।१।१३१। अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्राः,ताभ्यो वा ढ्रक् । पक्षे ढक् । काणेरः । काणेयः । दासेरः । दासेयः । **पितृष्वसुश्छण्** ।४।१।१३२। अणोऽपवादः । पैतृष्वस्रीयः । **ढकि लोपः** ४।१।१३३। पितृष्वसुरन्त्य[स्य]लोपः स्याड्ढकि । अतएव ज्ञापकाड्ढक् । पैतृष्वसेयः । **मातृष्वसुश्च** ।४।१।१३४। पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात् । मातृष्वस्रीयः । मातृष्वसेयः । **चतुष्पाद्भ्यो ढञ्** ।४।१।१३५। **ढे लोपोऽकद्र्वाः** ।६।४।१४७। कद्रूभिन्नस्योवर्णान्तस्य [भस्य] लोपः स्याड्ढे परे । कामण्डलेयः । कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाजातिविशेषे । **गृष्ट्यादिभ्यश्च** ।४।१।१३६। एभ्यो ढञ् स्यात् । अण्ढकोरपवादः । गार्ष्टेयः । मित्रयोरपत्यम् । ऋष्यणि प्राप्ते ढञ् । **केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः** ।७।३।२। एषां यकारादेरियादेशः स्याञ्ञिति णिति किति च तद्धिते परे । इति-इयादेशे प्राप्ते- **दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनि-**

त.] अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्दे आरोप्य स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । **गृष्ट्यादिभ्यश्च** । गृष्टि, हृषि, हलि, बलि, कुद्रि, अगस्ति, मित्रयु । **अण्ढकोरपवाद इति** । इहान्त्ययोर्द्वयोर्ऋषित्वादण् प्राप्तः, अन्येभ्यस्तु 'इतश्चानिञः' इति ढगिति विवेकः । **गार्ष्टेय इति** । सकृत्प्रसूता सर्वापि गृष्टिः, न तु गौरेव । अतोऽत्र न 'चतुष्पाद्भ्यः' इत्यनेन ढञ्सिद्धिः ।

केकय । केकयस्यापत्यं स्त्री 'कैकेयी' । 'जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्' । 'मैत्रेयिकया श्लाघ्यते' । मित्रयूनां भावेने-त्यर्थः । 'गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारे'ति वुञ् । तत्र हि लौकिकं गोत्रं गृह्यते, लोके च 'ऋषिशब्दो गोत्रमिति प्रसिद्ध'मिति काशिका । एतच्च यदा मित्रयुशब्दोऽभेदोपचारात्तदपत्यसंताने वर्तते तदा बोध्यम्, अन्यथा 'मित्र-यूनामि'ति बहुवचनान्तेन विग्रहो न स्यात् । प्रलयादागतं 'प्रालेयम्' । इयादेशो वृद्धिं न बाधते, 'अचामादेरचो वृद्धिः,' 'यादेरियादेशः' इति भिन्नविषयत्वात्, अङ्गं तूभयोर्विशेषणं न तु कार्यीति हरदत्तः । आदिवृद्धेरपीदमेव सूत्रं विधायकमस्तु, किमनेन विषयभेदविचारेणेत्यन्ये । **दाण्डिनायन** । **निपात्यन्त इति** । दण्डिन्, हस्तिन्-भ्यां नडादित्वात्फक्, निपातनाट्टिलोपाऽभावः । वसन्तादिषु 'अथर्वन्' इति पठ्यते । 'अथर्वणा प्रोक्तो ग्रन्थ उप-

---

बा.] विकला इत्यर्थः । **शीलहीना इति** । सद्वृत्तहीना इत्यर्थः । यथेष्टपुरुषसंचारिण्य इति यावत् । 'अनियतपुंस्का अङ्गहीना वा क्षुद्राः' इति भाष्यम् । **पितृष्वसुश्छण्** । **पैतृष्वस्रीय इति** । पितृस्वसुरपत्यमिति विग्रहः । छस्य ईयादेशे आदिवृद्धिः । सकारादृकारस्य यण् । **ढकि लोपः** । 'पितृष्वसु'रित्यनुवर्तते । अलोऽन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्य लोपः । तदाह—**पितृष्वसुरन्त्यस्य लोप इति** । ननु पितृष्वसुरपत्ये ढक एव दुर्लभत्वात्कथं तस्मिन्परे लोप-विधिरित्यत आह—**अत एवेति** । शुभ्रादित्वाड्ढगित्यन्ये । **पैतृष्वसेय इति** । ढकि अन्त्यस्य ऋकारस्य लोपे आदिवृद्धिः । 'मातृपितृभ्यां स्वसे'ति षत्वम् । **मातृष्वसुश्च**। चकाराच्छण्, ढकि लोपश्चानुकृष्यते । तदाह—**पितृ-ष्वसुर्यदुक्तमिति** । **चतुष्पाद्भ्यो** । चतुष्पादः—पशवः । तद्विशेषवाचिभ्योऽपत्ये ढञित्यर्थः । **ढे लोपोऽ-कद्र्वाः** । भस्येत्यधिकृतम् 'ओर्गुणः' इत्यत ओरिति षष्ठ्यन्तेनानुवृत्तेन विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—**कद्रूभिन्नस्येति** । 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यन्त्यलोपः । ओर्गुणापवादः । **कामण्डलेय इति** । कमण्डलोरपत्यमिति विग्रहः । ढकि एयादेशे आदिवृद्धावुकारलोपः । ननु कमण्डलुशब्दवाच्यस्य जलपात्रस्याऽचेतनस्य कथमपत्ययोगः, तत्राह—**कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे इति** । अत एव 'कमण्डलुपदे आदधीते'ति बह्वृचब्राह्मणं सङ्ग-च्छत इति भावः । **गृष्ट्यादिभ्यश्च** । **अण्ढकोरिति** । गृष्टि, हलि, बलि, कुठि, अगस्ति, मित्रयु एते गृष्ट्या-दयः । अत्राऽन्त्ययोर्ऋषित्वादण्प्राप्तः । अन्येभ्यस्तु 'इतश्चाऽनिञः' इति ढक्प्राप्त इति विवेकः । सकृत्प्रसूता मानुष्यादिरपि गृष्टिः, नतु गौरेव । ततश्च 'चतुष्पाद्भ्यः' इत्यनेन न प्राप्तिः । **केकयमित्रयु** । 'तद्धितेष्वचामादे'-रित्यतस्तद्धितग्रहणमनुवर्तते । 'अचो ञ्णिति' 'किति चे'त्यतो ञ्णितीति, कितीति च । तदाह—**एषामिति** । आदेशे यकारादकार उच्चारणार्थः । केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी । 'जनपदशब्दात्' इत्यञ् । मैत्रेयिकया श्लाघते । मित्रयोर्भाव इत्यर्थे 'गोत्रचरणा'दिति वुञ् । प्रलयादागतं प्रालेयम् । अण् । अत्र सर्वत्र यादेरियादेश इत्युदाहर-णानि । **प्राप्ते इति** । मित्रयोरपत्ये ढञि एयादेशे मित्रयु-एय. इति स्थिते ओर्गुणं बाधित्वा यु इत्यस्य इयादेशे सति आद्गुणे मैत्रेयेय इति प्राप्ते सतीत्यर्थः । **दाण्डिनायन** । **एतानि निपात्यन्ते इति** । दण्डिनो हस्तिनश्चापत्यं दाण्डिनायनः, हास्तिनायनः । नडादित्वात्फक् । निपातनाट्टिलोपो न । अथर्वणा प्रोक्तो ग्रन्थ उपचारादथर्वा । तमधीते आथर्वणिकः । वसन्तादित्वाट्ठक् । निपातनाच्च टिलोपः । जिह्माशिनोऽपत्यं जैह्माशिनेयः । शुभ्रादित्वाड्ढक् । निपातनाच्च टिलोपः । वाशिनोऽपत्यं वाशिनायनिः । 'उदीचां वृद्धा'दिति फिञ् । निपातनान्न टिलोपः । भ्रूणहन्,

---

शे.] शीलहीनाः = अनियतपुंस्का दास्यादयः । अङ्गहीनाः = काणादयः । **अत एवेति** । शुभ्रादिपाठकल्पनद्वारेति भावः । प्रमाणान्तरमपि प्रागुक्तम् । **मातृष्व** । चात्पितृष्वसुरित्यनुकृष्यते, षष्ठ्या च विपरिणम्यते इत्याशयेनाह—**पितृष्वसुरिति** ।

भ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ।६।४।१७४। एतानि निपात्यन्ते। इति युलोपः । मैत्रेयः। मैत्रेयौ । **यस्कादिभ्यो गोत्रे** ।२।४।६३। एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । मित्रयवः । **अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च** ।२।४।६५। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात्, तत्कृते बहुत्वे नतु स्त्रियाम् । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः । **बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु** ।२।४।६६। बह्वचः परो य इञ्-प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानः-तस्य लुक् स्यात् । पन्नागाराः।

त.] चारादथर्वा, तमधीते 'आथर्वणिकः'। शुभ्रादिषु 'जिह्माशिन्' इति पठ्यते,तस्यापत्यं जैह्माशिनेयः। वाशिनोऽपत्यं वाशिनायनिः । 'उदीचां वृद्धा'दिति फिञ् । भ्रूणहन्, धीवन्,-अनयोः ष्यञि तकारोऽन्तादेशो निपात्यते । भ्रूणघ्नो भावो भ्रौणहत्यम् । धैवत्यम् । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इत्यनेनैव हन्तेस्तत्वे सिद्धे तकारनिपातनं ज्ञापयति 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञान'मिति । तेन वार्त्रघ्नमित्यत्र तत्वं न । नन्वेवं 'प्रसुङ्भ्या'मित्यादौ 'अनुदात्तस्य चे'त्यम् दुर्वारः स्यात्, अम्विधौ धातोः स्वरूपग्रहणाऽभावात् । अत्राहुः-'मृजेर्वृद्धि'रिति सूत्रस्थभाष्यपर्यालोचनया 'धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवती'ति ज्ञापनार्थं तकारनिपातनमिति व्याख्येयम् । तेन न कोऽपि दोष इति । 'सरयू' इत्यस्याऽणि परे य्वादेर्वो निपात्यते । सरय्वां भवं 'सारव'मुदकम् । इक्ष्वाकोरपत्यं 'ऐक्ष्वाकः' । 'जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्' । उलोपो निपातनात् । इक्ष्वाकुषु जनपदेषु भवः । 'कोपधादण्' । ऐक्ष्वाकः । अत्राप्युलोपो निपातनादेव । अञणन्तयोर्द्वयोरप्येकश्रुत्या पाठात् । बहुत्वे तु 'अञस्तद्राजत्वाल्लुक्, 'अणस्तु ने'ति विशेषः । तथा च रघुः-'इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे' इति । मुरारिस्त्वाह 'ऐक्ष्वाकेषु च मैथिलेषु च फलन्त्वस्माकमद्याशिषः' इति । हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयः । मयटि यादेर्लोपोऽत्र निपात्यते । **यस्कादिभ्यो** । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यत इत्याशयेनाह—**अपत्यप्रत्ययस्येति** । 'ण्यक्षत्रियार्षे'त्यतो लुगित्यनुवर्तते, 'तद्राजस्ये'ति सूत्रात् 'बहुषु तेनैवास्त्रिया'मिति च, तदाह—**लुक् स्यादित्यादि** । तत्कृते इति किम् ?। प्रिययास्काः । बहुत्वे किम् ? । यास्कः । शिवाद्यण् । यस्क, लुह्य, द्रुह्य, कर्णाटक, वस्ति, कुद्रि, मित्रयु-इत्यादि । **अत्रि** । **गोत्रप्रत्ययस्येति** । अत्रि-

बा.] धीवन्-एतयोर्भावे ष्यञ् । नकारस्य तकारश्च निपात्यते । नच 'हनस्तोऽचिण्णलो'रित्यनेनैव तकारः सिद्ध इति शङ्क्यं, 'धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवती'ति परिभाषया 'हनस्तः' इति तत्वस्य धातुविहितप्रत्यये पर एव प्रवृत्तेः । इदमेव तकारनिपातनमस्यां परिभाषायां ज्ञापकमिति 'मृजेर्वृद्धि'रित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । तेन वार्त्रघ्नमित्यत्र तत्वं न । सरय्वां भवं सारवम्-उदकम् । अणि यू इत्यस्य व इत्यादेशो निपात्यते । इक्ष्वाकोरपत्यमैक्ष्वाकः । जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् । उकारलोपो निपात्यते । बहुत्वे तु तद्राजत्वाल्लुक् । इक्ष्वाकवः । इक्ष्वाकुषु जनपदेषु भवोऽप्यैक्ष्वाकः । कोपधादण् । उकारलोपश्च । सूत्रे ऐक्ष्वाकेत्यत्र अञणन्तयोर्ग्रहणम् । बहुत्वे तद्राजत्वादञो लुक् । अणस्तु नेति विशेषः । हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयः । मयटि णकाराद्यकाराकारयोर्लोपः । **इति युलोप इति** । मित्रयु-एय इति स्थिते यु इत्यस्य लोपो निपातनादिति भावः । मैत्रेयीति 'टिड्ढाण'मिति ङीप् । **यस्कादिभ्यो** । नेदं सूत्रमपत्याधिकारस्थं, किंतु द्वैतीयीकम् । अतो गोत्रशब्देन प्रवराध्यायप्रसिद्धमेव गोत्रमिह विवक्षितम्, 'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकमेव गोत्रं गृह्यते' इति 'यूनि लुक्' 'इति स्त्रीपुंसाभ्या'मित्यादिसूत्रभाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । 'ण्यक्षत्रियार्षे'त्यतो लुगित्यनुवर्तते । 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रिया'मिति सूत्रं तद्राजवर्जमनुवर्तते । तदाह-**एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्येति** । **मित्रयव इति** । मित्रयोरपत्यानि पुमांस इत्यर्थः । गृष्ट्यादिढको लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तिः । **अत्रिभृगु** । पूर्वसूत्राद्गोत्र इति, तत्र यदनुवृत्तं तच्च सर्वमिहानुवर्तते । तदाह—**एभ्यो गोत्रेति** । अत्रेः, भृगोः, कुत्सस्य, वसिष्ठस्य, गोतमस्य, अङ्गिरसश्च अपत्यानि पुमांस इति विग्रहाः । तत्र अत्रेः 'इतश्चाऽनिञः' इति ढकोऽनेन लुक् । इतरेभ्यस्तु ऋष्यण इति बोध्यम् । लुकि आदिवृद्धेर्निवृत्तिः । **बह्वच इञः** । प्राच्ये उदाहरति-**पन्नागारा इति** । पन्नागारस्यापत्यानीति विग्रहः । अत इञो लुक् । भरतगोत्रे उदाहरति-

शे.] **ढकोरिति**। इदन्तेभ्यो [ह्रष्टिहल्यादिभ्य] इतश्चेति ढक् प्राप्तः। **ढगिति**। गृष्ट्यादित्वात् । **इति युलोप इति** । 'ढे लोपः' इत्यस्य तु न प्राप्तिः, परेणेयादेशेन बाधात् । **अपत्यप्रत्ययस्येति** । प्रवराध्यायप्रसिद्धघटकस्येत्यर्थः । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमिति भावः । यस्कस्यापत्यं यास्कः । शिवाद्यण् । तदन्ताद्यूनि 'अणो द्व्यचः' इति फिञि 'यास्कायनय' इत्यत्र युवप्रत्ययस्य तु न लुक्, विहितविशेषणाश्रयणात् । वस्तुतोऽत्र शास्त्रीयं गोत्रम् । भाष्यरीत्या यस्कादिभ्यः शास्त्रीयगोत्र एव प्रत्ययविधानात् । अत एव 'वाऽन्यस्मि'न्निति सूत्रे गोत्रयूनोः समावेशे 'यास्कायनय' इत्यत्र दोषः शङ्कितो भाष्ये । अन्यथा सिद्धान्तेऽप्यस्य समाधेयत्वेन तथैवाचक्षुः परभाष्यास्सूक्तेरित्यलम् । 'तद्राजस्ये'ति सूत्रात् इत्यादि वर्तते । तत्कृतेतिकिम् ?। प्रिययास्काः । बहुत्वे किम् ?। यास्कः । **अत्रि** । अत्रिशब्दात् 'इतश्चे'ति ढक्, अन्येभ्य ऋष्यणिति बोध्यम् । **बहुत्वे इति** ।

युधिष्ठिराः । **न गोपवनादिभ्यः** ।२।४।६७। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । विदाद्यन्तर्गणोऽयम् । गौपवनाः । शैग्रवाः । **तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे** ।२।४।६८। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्याद्द्वन्द्वे । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च । 'तिकादिभ्यः फिञ्' । तस्य लुक् । तिककितवाः । **उपकादिभ्योऽन्यतरस्याम-द्वन्द्वे** ।२।४।६९। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्वा स्याद्द्वन्द्वे चाऽद्वन्द्वे च । [औपकायनाश्च लामकायनाश्च । 'नडादिभ्यः फक्' । तस्य लुक् । उपकलमकाः । औपकायनलामकायनाः] । भ्राष्टककपिष्ठलाः । भ्राष्टकिकापिष्ठलयः । [उपकाः । औपकायनाः] लमकाः । लामकायनाः । **आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्** ।२।४।७०। एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽणो यञश्च बहुषु लुक्स्यादवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासङ्ख्यमगस्ति कुण्डिनच्

त.] शब्दात् 'इतश्चाऽनिञः' इति ढक् । इतरेभ्यस्तु ऋष्यणिति बोध्यम् । भरतगोत्रे उदाहरति-**युधिष्ठिरा इति** । बहुष्वेव लुक् । नेह—यौधिष्ठिरिः । कुरुलक्षणं ण्यं बाधित्वा बाह्वादित्वादिञ् । **विदाद्यन्तर्गणोऽयमिति** । 'यञ-ञोश्चे'ति लुगत्र प्राप्नोतीति भावः । **तिककितवादिभ्यो** । यद्यपि द्वन्द्वरूपाण्येव गणे पठ्यन्ते तिकादीनि पूर्व-पदानि कितवादीन्युत्तरपदानि, तथापि 'तिकादिभ्यः' इत्युक्ते पूर्वपदेष्वेव लुगाशङ्क्येत, इष्यन्ते तूत्तरपदेष्वपि, अतः 'तिककितवादिभ्यः' इत्युक्तम् । **तिककितवा इति** । अन्येऽप्यत्रोदाहर्तव्याः—औपकायनाश्च लामकायनाश्च । 'नडादिभ्यः फक्' तस्य लुक् । उपकलमकाः । भ्राष्टकयश्च कापिष्ठलयश्च । 'अत इञ' तस्य लुक् । भ्राष्टककपिष्ठलाः । कार्ष्णाजिनयश्च कार्ष्णसुन्दरयश्च । 'अत इञ्' तस्य लुक् । कृष्णाजिनकृष्णसुन्दरा इत्यादि । **उपकादिभ्यो** । अद्वन्द्व-ग्रहणं 'द्वन्द्वे' इत्येतन्नाधिक्रियत इति स्फुटीकरणार्थम् । [उपकादीनां मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिककितवादिषु पठ्यन्ते 'उपकलमकाः' इत्यादयस्तेषां पूर्वेण नित्यमेव लुक्, अद्वन्द्वे त्वनेन विकल्प इति ज्ञेयम्] । भाष्ये 'भ्राष्टकिकापिष्ठ-लयः' इत्युदाहरणात्तिककितवादिष्वस्य पाठोऽनार्ष इति कैयटः । तेनात्र द्वन्द्वेऽपि विकल्प एवोचित इत्याशयेनोदाह-रति–**भ्राष्टककपिष्ठला इत्यादि** । तिककितवादिषु पठितानामनेनाऽद्वन्द्व एव विकल्प इत्याशयेनोदाहरति— **लमकाः । लामकायना इति** । एवमन्येऽप्युदाहर्तव्याः । उपकाः औपकायनाः, भ्राष्टकाः भ्राष्टकायना इत्यादि ।

आगस्त्य । अगस्त्यशब्दादृष्यण्, कुण्डिनीशब्दात्तु गर्गादियञ । ननु कुण्डिनीशब्दस्य यञि 'भस्याढे' इति पुंव-द्भावे 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः प्राप्नोति । न च 'संयोगादिश्चे'ति प्रकृतिभावः शङ्क्यः, 'अणी'ति तत्रानुवर्तनात् । मैवम् । अस्मादेव निपातनात्तस्याऽप्रवृत्तेः कौण्डिन्यः सिध्यति । चकारस्त्वन्तोदात्तार्थः । मध्योदात्तोहि कुण्डिनीशब्दः । कुण्डमस्त्यस्या इति मत्वर्थीयस्येनेरुदात्तत्वादादेशस्यापि कुण्डिनशब्दस्यान्तरतम्यान्मध्योदात्तत्वात् । **अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्येति** । न च प्रत्ययविशिष्टस्यादेशमात्रं विधीयतां किं लुग्विधानेनेति वाच्यम्, अगस्तीयाश्छात्रा इत्यनापत्तेः, लुकि हि सति 'गोत्रेऽलुगची'ति लुकि प्रतिषिद्धे वृद्धत्वाच्छः सिध्यति । प्रत्ययविशिष्टस्यादेशविधौ तु वृद्धत्वापगमे शैषिकोऽणेव स्यात् । कौण्डिनाश्छात्रा इति तूभयथापि सिध्यत्येव । छापवादस्य 'कण्वादिभ्यो गोत्रे'

बा.] **युधिष्ठिरा इति** । युधिष्ठिरस्यापत्यानीति विग्रहः । कुरुलक्षणं ण्यं बाधित्वा बाह्वादित्वादिञ् । तस्य लुक् । अबहुत्वे तु यौधिष्ठिरिः । **न गोप** । **बिदाद्यन्तर्गणोऽयमिति** । ततश्च अञः 'यञञोश्चे'ति प्राप्तस्य लुङ् नेति भावः । **तिककितव** । **तैकायनयश्च कैतवायनयश्चेति** । द्वन्द्वविग्रहप्रदर्शनम् । **तिककितवा इति** । 'द्वन्द्वे' इति सप्तमीनिर्देशात्पदद्वयादपि फिञो लुक् । **उपकादिभ्यो** । चकारमध्याहृत्याह–**द्वन्द्वे चेति** । एवं च अस्व-रितत्वादेव पूर्वसूत्राद्द्वन्द्वग्रहणाननुवृत्त्यैव सिद्धे अद्वन्द्वग्रहणं स्पष्टार्थमेव । नच 'द्वन्द्वे ने'ति निषेध एव किं न स्यादिति वाच्यं, द्वन्द्वानामपि गणे पाठात् । तदेतत्सूचयन्द्वन्द्वमुदाहरति–**भ्राष्टककपिष्ठला इति** । इञो वा लुक् । अद्वन्द्वे उदाहरति–**लमकाः लामकायना इति** । अश्वादिफञो लुग्विकल्पः । 'उपका' 'औपकायना' इत्याद्यप्युदाहार्यम् । **आगस्त्य** । **अगस्तयः** । **कुण्डिना इति** । अगस्त्यशब्दादृष्यणो लुक् । प्रकृतेरगस्त्या-देशः । कौण्डिन्यशब्दो गर्गादियञन्तः । बहुत्वे यञो लुक् । प्रकृतेः कुण्डिनादेशश्च । 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इत्या-

---

शे.] 'तत्कृते न तु स्त्रिया'मित्यपि बोद्धव्यम् । **युधिष्ठिरा इति** । बाह्वादित्वादिञ् । भरतानां प्राच्यत्वादेव सिद्धे पुनरुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणार्थम् । तेन 'इञः प्राचा'मिति लुक् भरतयूनोर्न, यौधिष्ठिरिः पिता, यौधिष्ठिरायणः पुत्र इति । **अन्त-र्गण इति** । गोपवनादयश्च बिदादौ प्राग्घरिताद्बोद्धव्याः । इदमत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । 'गर्गभार्गविके'ति समुदायोऽत्र पठ्यते इति 'तद्राजस्ये'ति सूत्रभाष्ये, 'गोत्रेऽलुगची'ति सूत्रभाष्ये च ध्वनितम् । तत्फलं 'तद्राजस्ये'ति सूत्रे निरूपयिष्यामः । **तिककि** । अत्र पूर्वोत्तरपदयोरुभयत्रापि लुक्, अविशेषात् । **उपकादिभ्यो** । 'अद्वन्द्वे' इत्यस्य द्वन्द्व इति नानुवर्तते इत्यर्थस्तदाह—**द्वन्द्वे चाऽद्वन्द्वे चेति** । **भ्राष्टकिकापिष्ठलय इति** । इदं भाष्ये स्पष्टम् । एतेन भ्राष्टककपिष्ठलोऽपि तिककितवादिषु पठ्यते इति इत्युक्तमपास्तम् । **आगस्त्य** । अगस्त्यशब्दादृष्यणिति 'सूर्यतिष्ये'ति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अगस्तिप्रकृतिकगर्गादियञन्ते तु

एतावादेशौ स्तः । आगस्त्यः । कौण्डिन्याः । **राजश्वशुराद्यत्** ।४।१।१३७। *राज्ञो जातावेवेति वाच्यम् । **ये चाभावकर्मणोः** ।६।४।१६८। यादौ तद्धिते परे अन्प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । राजन्यः । श्वशुर्यः । जातिग्रहणाच्छूद्रादावुत्पन्नो राजनः । अन् ।६।४।१६७। अणि अन्प्रकृत्या स्यात् । इति टिलोपो न । अभावकर्मणोः किम् ? । राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम् । **संयोगादिश्च** ।६।४।१६६। इन्प्रकृत्या स्यादणि परे । चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिणः । **न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः** ।६।४।१७०। मपूर्वोऽन्प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि । भाद्रसामः । मपूर्वः किम् ? । सौत्वनः । अपत्ये किम् ? । चर्मणा परिवृतश्चार्मणो रथः । अवर्मणः किम् ? । चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः । * **वा हितनाम्न इति वाच्यम्** । हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामः । हैतनामनः । **ब्राह्मो[ऽ]जातौ** ।६।४।१७१। योगविभागोऽत्र कर्तव्यः । 'ब्राह्म' इति निपात्यते अनपत्येऽणि । ब्राह्मं हविः । ततो '[ऽ]जातौ' ।

त.] इत्यण्प्रत्ययस्य प्रवृत्त्या तत्र विशेषाऽभावात् । **राजश्वशुराद्यत्** । क्रमेणाऽणिञोरपवादः । **जातावेवेति** । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिश्चेद्वाच्येत्यर्थः । प्रत्ययस्त्वपत्य एव । एवं च पङ्कजादिवद्योगरूढ इति फलितोऽर्थः । **टिलोपो नेति** । 'नस्तद्धिते' इति प्राप्तष्टिलोपो नेत्यर्थः । **ब्राह्मो जातौ** । **योगविभागोऽत्रेति** । एकयोगत्वे त्वारम्भसामर्थ्यादनपत्ये जातौ 'ब्राह्मी'त्यत्राऽप्राप्तटिलोपसिद्धावपि 'ब्राह्मण' इति न सिद्ध्येत् । 'अन्' इति प्रकृतिभावस्य 'न मपूर्वोऽपत्ये' इति निषेधाट्टिलोपस्य दुर्वारत्वात् । किंच अजातौ ब्राह्ममित्यादि न सिद्ध्येत्, 'अन्' इति प्रकृतिभावस्य दुर्वारत्वादिति भावः । **ब्राह्म इति** । इह 'अपत्ये' इति न संबध्यते, अन्यथा निपातनमिदं व्यर्थं स्यात्, 'न मपूर्वे'ति प्रकृतिभावनिषेधाट्टिलोपसिद्धेरित्याशयेनाह—**अनपत्येऽणीति** । **ब्राह्ममिति** । 'ब्राह्मो मुहूर्तः',

बा.] रभ्य 'आगस्त्यकौण्डिन्ययोः' इत्यन्तं द्वैतीयीकम् । अथ प्रकृतं चातुर्थिकम्—। **राजश्वशुराद्यत्** । राजन्शब्दाच्छ्वशुरशब्दाच्चापत्ये यत्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । क्रमेण अणिञोरपवादः । **राज्ञो जातावेवेति** । जातिः समुदायवाच्या चेदित्यर्थः । **ये चाभा** । अनिति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । 'प्रकृत्यैका'जित्यतः प्रकृत्येति । अत्राधिकारलब्धप्रत्ययो यकारेण विशिष्यते । तदादिविधिः । तदाह—**यादाविति** । **राजन्य इति** । 'क्षत्रियात्क्षत्रियायां स्वभार्यायामुत्पन्नो राजन्य' इति धर्मशास्त्रेषु प्रसिद्धम् । यत्प्रत्यये प्रकृतिभावान्न टिलोपः । **शूद्रादाविति** । क्षत्रियाच्छूद्रायां वा तदन्यस्यां वा अनूढायामुत्पन्न इत्यर्थः । **राजन इति** । अणि रूपम् । तत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे प्राप्ते—। **अन्** । 'इनण्यनपत्ये' इत्यतोऽणीत्यनुवर्तते । 'प्रकृत्यैका'जित्यतः प्रकृत्येति च । तदाह—**अणीति** । **राज्यमिति** । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इति ष्यञ् । टिलोपः । **संयोगादिश्च** । **इन् प्रकृत्येति** । 'इनण्यनपत्ये' इत्यतः 'प्रकृत्यैका'जित्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । **चाक्रिण इति** । 'इनण्यपत्ये' इत्यत्रानपत्ये इति पर्युदासादप्राप्तिः । **न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः** । **भाद्रसाम इति** । भद्रसाम्नोऽपत्यमिति विग्रहः । अणि टिलोपः । अनो मपूर्वत्वान्न प्रकृतिभावः । **सौत्वन इति** । सुत्वनोऽपत्यमिति विग्रहः । मपूर्वत्वाऽभावात्प्रकृतिभावः । **चार्मण इति** । 'परिवृतो रथः' इत्यणि टिलोपः । अण आपत्यत्वाऽभावात्प्रकृतिभावः । **वा हितनाम्न इति** । 'न मपूर्वः' इति प्रतिषेध' इति शेषः । **ब्राह्मो जातौ** । ब्रह्मन्शब्ददपत्ये अणि 'न मपूर्वोऽपत्ये' इति प्रकृतिभावनिषेधो जातावेवेत्यर्थः फलति । तथा सति ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मण इति जातिविशेषे न सिध्येत्, 'न मपूर्वः' इति प्रकृतिभावनिषेधे सति 'नस्तद्धिते' इति टिलोपस्य दुर्वारत्वात् । किंच ब्रह्मा देवता अस्य ब्राह्मं हविरिति न सिध्येत्, 'न मपूर्व' इति प्रकृतिभावनिषेधस्य जातावेवेति नियमितत्वेन अनिति प्रकृतिभावाट्टिलोपाऽसंभवात् । अत आह—**योगविभाग इति** । 'ब्राह्म' इत्येकं सूत्रम् । तत्र 'इनण्यनपत्ये' इत्यतोऽनपत्येऽणीत्यनुवर्तते । तदाह—**ब्राह्म इति निपात्यते**

शे.] 'यञञोश्चे'ति लुका सिद्धम् । कुण्डिनपर्यायनान्तकुण्डिन्शब्दात्तस्य भार्येत्यर्थे ङीपि निष्पन्नकुण्डिनीशब्दाद्गर्गादियञि 'भस्याऽढे' इति पुंवत्त्वे प्राप्तेऽत एव निपातनात्पुंवत्त्वाऽभाव इति 'भस्याऽढे' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । एतेन कुण्डिन्प्रकृतिकगर्गादियञन्तस्याप्यत्र ग्रहणमित्यपास्तम् । कुण्डिनीत्येव गर्गादिषु पाठात्ततो यञभावाच्च । **लुगिति** । तेनागस्तीनां छात्रा इत्यर्थविवक्षायां 'गोत्रेऽलुगचि'ति लुकि प्रतिषिद्धे तत्सन्नियोगशिष्टादेशनिवृत्तौ वृद्धत्वाच्छे 'आगस्तीया' इति सादिवृद्धिकसिद्धिरिति बोध्यम् । एतेन स्थानिवद्भावेन वृद्धत्वं सुलभमित्यपास्तम् । **येचा** । 'प्रकृत्यैका'जित्यतः प्रकृत्येत्यनुवर्त्तते । तत्र नेति वाच्ये प्रकृत्येत्युक्त्या 'अनन्तरस्ये'ति न्यायं बाधित्वाऽल्लोपो न इति लोपोऽपि निवार्यते इति 'मपूर्वे'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं, तदाह—**राजन्य इति** । **शूद्रादाविति** । तज्जातीयस्त्रियामित्यर्थः । **टिलोपो**—'नस्तद्धिते' इति प्राप्तः । अल्लोपस्याप्युपलक्षणमिदम् । राज्ये—पुरोहितादित्वाष्यक् । **संयोगादिश्च** । 'इनण्यनपत्ये' इत्यत इनणीति वर्त्ततेऽनपत्य इति च निवृत्तम् । **ब्राह्मोऽ** । एकयोगत्वे अजातौ ब्राह्म इति निपात्यते इत्यर्थेऽपि ब्राह्मणो न सिद्ध्येत्, 'अन्' इति तु 'न मपूर्व' इति निषिद्धमत आह—**योगविभाग इति** । निपातनस्याऽसाधारणं प्रयोजनं कथयत आह—**अनपत्ये इति** । ब्राह्मो नारद इत्यादावपत्ये 'न मपूर्व' इति प्रकृतिभावनिषेधा-

अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टिलोपो न स्यात् । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । अपत्ये किम् ? । ब्राह्मी औषधिः । औक्षमनपत्ये ।६।४।१७३। अणि टिलोपो निपात्यते । औक्षं पदम् । अनपत्ये किम् ? । उक्ष्णोऽपत्यम् औक्ष्णः । षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ।६।४।१३५। षपूर्वो योऽन् तस्य, हनादेश्च भस्याऽतो लोपोऽणि । ताक्ष्णः । औष्णघ्नः । धृतराज्ञोऽपत्यं धार्तराज्ञः । षपूर्वेति किम् ? । साम्नोऽपत्यं सामनः । अणि किम् ? । ताक्षण्यः । क्षत्राद्घः ।४।१।१३८। क्षत्रियः । जातावित्येव । क्षात्रिरन्यः । कुलात्खः ।४।१।१३९। कुलीनः । तदन्तादपि, उत्तरसूत्रेऽपूर्वपदादिति लिङ्गात् । आढ्यकुलीनः । अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ।४।१।१४०। कुलादित्येव । पक्षे खः । कुल्यः । कौलेयकः । कुलीनः । पदग्रहणं किम् ? । बहुकुल्यः । बाहुकुलेयकः । बहुकुलीनः । महाकुलादञ्खञौ ।४।१।१४१। अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पक्षे खः । माहाकुलः । माहाकुलीनः । महाकुलीनः । दुष्कुलाड्ढक् ।४।१।१४२। पूर्ववत्पक्षे खः । दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः । स्वसुश्छः ।४।१।१४३।

त.] 'ब्राह्मः स्थालीपाकः' इत्याद्यप्युदाहरणम् । नन्वेवमपि ब्राह्मणो न सिध्यति, 'न मपूर्वः' इति प्रकृतिभावनिषेधादपत्येऽणि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपप्रवृत्तेरत आह—जाताविति । इह मण्डूकप्लुत्या 'अपत्ये' इत्यनुवर्तते, 'न' इति च । तदेतदाह—अपत्ये जातावित्यादिना । अयमत्रार्थः—'अपत्ये जातौ ब्राह्मणशब्दे टिलोपो न भवती'ति । केचिदिह 'अजातौ' इति छित्त्वा 'जातौ न भवती'ति व्याचक्षते । तस्मिंस्तु व्याख्याने 'ने'ति नानुवर्तनीयम् । जातौ किम् ? । ब्राह्मो नारदः । ताक्ष्ण इति । शिवादित्वात्, 'तस्येदम्' इति वाऽण् । ताक्षण्य इति । कारिलक्षणो ण्यः । कुलात्खः । केवलात्कुलशब्दात् 'अपूर्वपदा'दित्यादिना विशेषविहिताभ्यामपि यड्ढकञ्भ्यां खो न बाध्यते, तद्विधावन्यतरस्याङ्ग्रहणादित्याशयेनाह—कुलीन इति । लिङ्गादिति । अन्यथा 'ग्रहणवते'ति तदन्तविधिप्रतिषेधादपूर्वपदग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः । आढ्यकुलीन इति । आढ्यश्चासौ कुलीनश्चेति कुलीनविशेषणत्वे कुलस्याढ्यत्वं न प्रतीयते । किं च ईकार उदात्त इति स्वरेऽपि विशेषोऽस्तीति भावः । बहुकुल्य इति । 'विभाषा

बा.] अनपत्येऽणीति । तथाच ब्रह्मन्शब्दादनपत्येऽणि अनिति प्रकृतिभावनिवृत्तेष्टिलोपः फलित इति मत्वोदाहरति—ब्राह्मं हविरिति । ब्रह्मा देवता अस्येति विग्रहः । 'सास्य देवते'त्यण् । ततो जातावितिं । ततो='ब्राह्म' इति सूत्रात्पृथगेव, जातावितिं सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । इह 'न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः' इति सूत्रादपत्ये इति, 'प्रकृत्यैका'जित्यतः प्रकृत्येति चानुवर्तते । तदाह—अपत्ये जातावितिं । ब्राह्मण इति । ब्रह्मणः सकाशात्सजातीयायां भार्यायामुत्पन्न इत्यर्थः । योगविभागस्त्वयं भाष्ये स्पष्टः । औक्षम् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—अणि टिलोपो निपात्य इति । 'अन्' इति प्रकृतिभावापवाद इति भावः । औक्षमिति । टिलोपे रूपम् । औक्ष्ण इति । अपत्येऽणि टिलोपाऽभावेऽल्लोप इति भावः । ननु प्रकृतिभावादल्लोपो न स्यादत आह—षपूर्वहन् । 'अल्लोपोऽनः' इत्यनुवर्तते । 'भस्ये'त्यधिकृतं, तदाह—षपूर्व इति । ताक्ष्ण इति । 'तक्ष्णोऽण उपसङ्ख्यान'मिति कारिलक्षणण्यस्यापवादोऽण् । ताक्षण्य इति । 'सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च' इति ण्यः । क्षत्राद्घः । 'अपत्ये' इति शेषः । क्षत्रिय इति । घस्य इयादेशे 'यस्येति चे'त्यकारलोपः । क्षात्रिरन्य इति । क्षत्राच्छूद्रादावुत्पन्न इत्यर्थः । कुलात्खः । 'अपत्ये' इति शेषः । कुलीन इति । खस्य ईनादेशः । ननु 'समासप्रत्ययविधौ' इति तदन्तविधिनिषेधादाढ्यकुलीन इति कथमित्यत आह—तदन्तादपीति । आढ्यकुलीन इति । आढ्यकुलशब्दात्कर्मधारयात्खः । कुले आढ्यत्वप्रतीतिरत्र फलम् । कुलीनशब्देन कर्मधारये तु तदप्रतीतिरिति भेदः । अपूर्वपदादन्यतरस्याम् । कुलादित्येवेति । पूर्वपदरहितात्कुलादपत्ये यड्ढकञौ वा स्त इत्यर्थः । पक्षे ख इति । यड्ढकञोरभावपक्षे इत्यर्थः । बहुकुल्य इति । 'विभाषा सुपः' इपि बहुच्प्रत्ययो न पदम् । अतः पूर्वपदरहितत्वाद्यड्ढकञ्खा भवन्त्येवेत्यर्थः । महाकुलादञ्खञौ । अनुवर्तत इति । अन्यथा महाविभाषाधिकारे अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्याऽप्रवृत्तेः पीलाया वे'त्यत्रोक्तत्वात्पूर्वसूत्रोक्तः खो न स्यादिति भावः । तदाह—पक्षे ख इति । तथा सति आदिवृद्धिर्नेति भावः । दुष्कुलाड्ढक् । पूर्ववदिति । अन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । स्वसुश्छः । 'अपत्ये' इति शेषः । स्वस्रीय इति । छस्य ईयादेशः, ऋकारस्य यण् । भ्रातु-

शे.] ष्टिलोपः सिद्धः । एवञ्चात्र निपातनसामर्थ्यादपत्य इति न सम्बद्ध्यते । अजातावितिं असमर्थसमासः । अत्र मण्डूकप्लुत्याऽपत्य इति सम्बद्ध्यते । तदाह—अपत्ये जातावितिं । जातौ किम् ? । ब्राह्मो नारदः । औक्ष्ण इति । ननु प्रकृतिभावाल्लोपोऽपि न स्यादत आह—षपूर्वेति । ताक्ष्णे 'तक्ष्णोऽण उपसङ्ख्यान'मित्यण् । ताक्षण्ये—कारिलक्षणो ण्यः । क्षत्रात् 'घ' इति स्वरूपग्रहणं । व्याख्यानात् । लिङ्गादिति । अन्यथा प्रत्ययविधौ तदन्तविधिनिषेधात्तद्व्यर्थं स्यादिति भावः । आढ्यकुलीन इति । एवञ्च ईकार उदात्तः । कुले [च]आढ्यत्वप्रतीतिः । कुलीनशब्देन समासे तु तदप्रतीतिरिति भावः । बहुकुल्य इति । बहुच्प्रत्ययः । पक्षे ख इति । तेनाऽऽदिवृद्धिरहितमपि । पूर्ववदिति । 'अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्ये'ति शेषः ।

स्वस्रीयः । भ्रातुर्व्यच्च ।४।१।१४४। चाच्छः । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः । भ्रात्रीयः । व्यन्सपत्ने ।४।१।१४५। भ्रातुर्व्यन्स्यादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये । भ्रातृव्यः शत्रुः । 'पाप्मना भ्रातृव्येणे'ति तूपचारात् । रेवत्यादिभ्यष्ठक् ।४।१।१४६। ठस्येकः ।७।३।५०। अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् । रैवतिकः । गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ।४।१।१४७। गोत्रे या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दाण्णठकौ स्तः कुत्सायाम् । सामर्थ्याद्यूनि । गार्ग्या अपत्यं गार्गो गार्गिको वा जाल्मः । 'भस्याऽढे तद्धिते' इति पुंवद्भावाद्गार्ग्यशब्दाण्ण-

त.] सुपः' इति बहुच्प्रत्ययो न पदमिति अपूर्वपदत्वात्प्रत्ययत्रयं भवत्येति भावः । व्यन्स्यादिति । भ्रातुरपत्यं यदि शत्रुस्तदा भ्रातृशब्दाद्व्यन्नेव स्यान्न तु व्यच्छौ इत्यर्थः । समुदायेनेति । तद्धितप्रत्ययेन शत्रुरूपेऽपत्ये वाच्य इत्यर्थः । यत्तु वृत्तिकृतोक्तम्—'अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येवे'ति, तदुपेक्ष्यं, भाष्यविरोधादिति मनसि निधायाह-पाप्मनेति । श्रुतिगतभ्रातृव्यशब्दस्य गतिं वदति-उपचारादिति । 'अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मष'मित्यमरः । न हि पापं भ्रातुरपत्यं भवतीत्यतो भाक्त एवायं प्रयोग इति भावः । रेवत्या । रेवती, अश्वपाली, मणिपाली, द्वारपाली-इत्यादि । ठस्येकः । 'अङ्गस्ये'त्यनुवर्तनादाह-अङ्गात्परस्येति । 'अङ्गा'दिति ठकारविशेषणादठच्छकारस्य न भवति । कर्मठः । गोत्रस्त्रियाः । णित्वं तु ग्लुचुकायन्या अपत्यं ग्लौचुकायनो जाल्मः' इत्यत्र फिन्ताण्णे वृद्ध्यर्थमिति बोध्यम् । सामर्थ्याद्यूनीति । 'गोत्राद्यपरो गोत्रप्रत्ययो ने'त्युक्तत्वादिति भावः । गार्ग्या अपत्यमिति । पितुरसंविज्ञाने मात्रा व्यपदेशात्कुत्सा । गोत्रेति किम् ? । कारिकेयो जाल्मः । स्त्रियाः किम् ? ।

बा.] व्यंच्च । तकारः 'तित्स्वरित'मिति स्वरार्थ इति बोध्यम् । व्यन्सपत्ने । अपत्ये इति । प्रत्ययेनाऽपत्यमुच्यते । भ्रातृशब्दार्थस्तु न विवक्षितः । तथाच भ्रातृशब्दोत्तरत्वे व्यन्प्रत्ययार्थः शत्रुरिति भाष्ये स्पष्टम् । ननु 'पाप्मना भ्रातृव्येणे'ति कथं, पाप्मनोऽपत्यत्वाऽभावादित्यत आह-उपचारादिति । हिंसकत्वगुणयोगाल्लाक्षणिक इत्यर्थः ।

रेवत्यादिभ्यष्ठक् । 'अपत्ये' इति शेषः । ढगापवादः । ठस्येकः । अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते । तदाह—अङ्गात्परस्य ठस्येति । ठकारस्येत्यर्थः । रैवतिक इति । रेवत्या अपत्यमिति विग्रहः । ठकि ककार इत्, अकार उच्चारणार्थः । ठकारस्य इकोऽवन्त आदेशः । अङ्गात्किम् ? । कर्मठ इत्यत्र ठकारस्य न भवति । अत्र भाष्ये अङ्गसंबन्धिठस्येति व्याख्याने कर्मठ इत्यत्र सुपं प्रति कर्मठशब्दस्याङ्गत्वात्तदीयठस्य इकादेशमाशङ्क्य अङ्गसंज्ञानिमित्तं यष्ठकारस्तस्येको भवति, तादृशश्च ठकारः प्रत्यय एव भवति, नचेह ठकारः प्रत्यय इति समाहितम् । ततश्च ठकि अकार उच्चारणार्थः, ठकार एव प्रत्यय इति विज्ञायते । 'ठस्येति सङ्घातग्रहण'मित्यपि भाष्ये स्थितम् । अस्मिन्पक्षे ठकि अकार उच्चारणार्थो न भवति, सङ्घात एव प्रत्ययः, इकादेशे अकार उच्चारणार्थ एवेत्यलम् ।

गोत्रस्त्रियाः । 'ण' इति लुप्तप्रथमाकं । चाट्ठगनुकृष्यते । तदाह-गोत्रं या स्त्रीत्यादिना । सामर्थ्यादिति । 'एको गोत्रे' इति नियमादिति भावः । गार्ग्या अपत्यमिति । गर्गस्य गोत्रापत्यं स्त्री गार्गी । 'गर्गादिभ्यः' इति यञ् । 'यञश्चे'ति ङीप् । 'यस्येति चे'त्यकारलोपः । 'हलस्तद्धितस्ये'ति यकारलोपः । गार्ग्या अपत्यं युवेति विग्रहः । पितुरविज्ञाने मात्रा व्यपदेशः कुत्सनम् । यद्यपि णप्रत्यये ठक इकादेशे च 'यस्येति चे'ति लोपे गार्ग, गार्गिकः इति सिध्यति, तथापि वस्तुस्थितिमाह—पुंवद्भावादिति । 'भस्याऽढे' इति पुंवत्वे सति ङीपो निवृत्तौ भूतपूर्वगत्या स्त्रीवाचकत्वमादाय गार्ग्यशब्दाण्णठकावित्यर्थः । नच 'वृद्धिनिमित्तस्य चे'ति पुंवत्त्वनिषेधः शङ्क्यः, सौत्रस्यैवायं निषेधो न तु 'भस्याढे' इति वार्तिकस्येत्युक्तत्वात् । 'भस्याढे' इत्यस्य तद्धिते विवक्षिते प्रवृत्तिमभ्युपगम्य गार्ग्यशब्दादित्युक्तम् । तच्च समूहाधिकारे 'भिक्षादिभ्योऽ'णित्यत्र स्फुटीभविष्यति । स्त्रियाः किम् ? । औपगवस्यापत्यं युवा औप-

शे.] शत्रुरिति । अपत्ये इति कल्पितार्थेनान्वाख्यानमात्रमिति भावः । सपत्नशब्दे सह युद्धाय पततीति विग्रहे पतेर्नप्रत्ययः, सहस्य सादेश इत्याहुः । अङ्गस्येत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यते, तदाह—अङ्गादिति । तेनाऽठच्छस्य न । अत्र ठस्येत्यागन्तुनाऽकारेणोच्चारणार्थेन निर्देशः । वर्णमात्रं स्थानि । ठगादिप्रत्ययेष्वपि वर्णमात्रं प्रत्ययः, उच्चारणार्थोऽकारः, आदेशस्त्वकारान्तः । अत एव वर्णग्रहणपक्षे 'कर्मठ' इत्यत्र दोषवारणायाऽङ्गस्य निमित्तं यष्ठकार इति भाष्ये व्याख्यातम् । यद्यपि सङ्घातग्रहणपक्षोऽपि भाष्ये उक्तः, अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणेन कण्ठादिषूणादिषु न दोषः, माथितिकेऽपि पञ्चमीसमासेनाऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न दोषः, सन्निपातपरिभाषया वा । 'कर्मठ' इत्यत्रार्थवत्परिभाषया न दोषः, तथापि लघुत्वाद्वर्णग्रहणपक्ष एव युक्त इति बोध्यम् । पुंवद्भावादिति । 'वृद्धिनिमित्तस्ये'त्यादिनिषेधः सौत्रस्यैव, न 'भस्याऽढे' इत्यस्येति भावः । स च प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवेत्याह—गार्ग्यशब्दादिति । पुंवत्त्वेनाऽर्थस्य निवृत्तावपि भूतपूर्वगोत्रस्त्रीवाचकत्वं गृहीत्वाऽत्र णठकौ, तद्विवक्षामुपजीव्यैव पुंवत्त्वप्रवृत्तेः । स्त्रियाः किम् ? । औपगवस्यापत्यं युवौपगविः । प्रकरणादिगम्याऽत्र कुत्सा । गोत्रेति किम् ? । कारिकेयः । ... णित्वं ग्लुचुकायन्या अपत्यं-ग्लौचुकायन इत्यादौ वृद्ध्यर्थम् । वतण्ड्या अपत्यं-वातण्डो जाल्म इत्यत्र तु पुंवद्भावेन ङीब्लुकोर्निवृत्तौ मा सिद्धेति

ठकौ। 'यस्ये'ति लोपः। 'आपत्यस्ये'ति यलोपः। **वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम्** ।४।१।१४८। सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः। वृद्धात्सौवीरगोत्राद्यूनि बहुलं ठक्स्यात्कुत्सायाम्। भागवित्तेर्भागवित्तिकः। पक्षे फक्। भागवित्तायनः। **फेश्छ च** ।४।१।१४९। फिञन्तात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः, ठक्च कुत्सने गम्ये। यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः। तिकादित्वात्फिञ्। तस्यापत्यं—यामुन्दायनीयः। यामुन्दायनिकः। कुत्सने किम्?। यामुन्दायनिः। औत्सर्गिकस्याऽणो 'ण्यक्षत्रिये'ति लुक्। सौवीरेति किम्?। तैकायनिः। **फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ** ।४।१।१५०। **सौवीरेषु**। नेह यथासङ्ख्यम्, अल्पाच्तरस्य परनिपाताल्लिङ्गादिति वृत्तिकारः। भाष्ये तु यथासङ्ख्यमेवेति स्थितम्। फाण्टाहृतः। फाण्टाहृतायनिः। मैमतः। मैमतायनिः। **कुर्वादिभ्यो ण्यः** ।४।१।१५१। अपत्ये। कौरव्या ब्राह्मणाः। वावदूक्याः। (ग) **सम्राजः क्षत्रिये**। साम्राज्यः। साम्राजोऽन्यः। **सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च** ।४।१।१५२। एभ्यो ण्यः। 'एति संज्ञाया'मिति सस्य षः। हारि-

---

त.] औपगवस्यापत्यम् औपगविर्जाल्मः। कुत्सने किं?। गार्ग्यो माणवकः। **फाण्टाहृति**। 'कुत्सने' इति निवृत्तम्। वृत्तिमते णित्वस्य फलमस्तीति ध्वनयन्नुदाहरति—**मैमत इति**। न च भाष्यमतेऽपि 'फाण्टाहृताभार्यः' इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्ये'ति पुंवद्भावनिवृत्तिर्णित्वफलमस्तीति वाच्यम्, 'अस्त्रिया'मिति युवसंज्ञानिषेधाद्गोत्रसंज्ञासद्भावात् 'एको गोत्रे' इति नियमादिञन्तात्फाण्टाहृतिशब्दादन्यस्यापत्यप्रत्ययस्याऽभावात्फाण्टाहृताशब्दस्यैवाऽसत्त्वादिति भावः। **कुर्वादिभ्यो**। 'सौवीरेषु' इत्यपि निवृत्तम्। **कौरव्या ब्राह्मणा इति**। यत्तु 'कुरुनादिभ्यो ण्य' इति वक्ष्यति तस्य तद्राजत्वाद्बहुषु लुकि 'कुरवः क्षत्रियाः' इति भवति, न तु 'कौरव्याः' इति भावः। **वावदूक्या इति**। वदेर्यङन्तादूकप्रत्ययः। स चात्रैव गणे निपातनादित्याहुः। कुरु, गर्ग, वावदूक। **सम्राजः क्षत्रिये इति**। सम्राड्शब्दाण्ण्य इत्यर्थः। 'वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम्'। यञन्तस्य काण्व्यशब्दस्य यत्कार्यं तण्ण्यप्रत्ययान्तस्य वामरथ्यशब्दस्य स्यात्, आद्युदात्तं विनेत्यर्थः। बहुत्वे 'यञञोश्चे'ति लुक्। वामरथाश्छात्राः। 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति छापवादोऽण्। वामरथी। वामरथ्यायनी स्त्री। 'यञश्च'। 'प्राचां ष्फ तद्धितः' इति ङीष्फौ। वामरथानि सङ्घाङ्कलक्षणानि। 'सङ्घाङ्कलक्षणेषु' इति छापवादोऽण्। सत्यङ्कार, पलभीकार, बुद्धिकार,

---

बा.] गविः। प्रकरणादिगम्या कुत्सा। गोत्रेति किं?। कारिकेयः। णस्य णित्वं तु ग्लुचुकायन्या अपत्यं युवा ग्लौचुकायन इत्यत्र वृद्धयर्थम्। **वृद्धाट्ठक्सौ**। पूर्वसूत्राद्गोत्रेत्येकदेशोऽनुवर्तते। सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणं। तदाह–**वृद्धादिति**। 'वृद्धिर्यस्याचामादि'रिति वृद्धिसंज्ञकादित्यर्थः। ठग्ग्रहणं णस्य अनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम्। **भागवित्तेरिति**। भगवित्तस्य सौवीरं गोत्रापत्यं–भागवित्तिः, तस्यापत्यं युवेत्यर्थे ठकि इकादेशे भागवित्तिक' इति रूपमित्यर्थः। **पक्षे फगिति**। 'यञिञोश्चे'-त्यनेने'ति शेषः। **फेश्छ च**। 'छे'ति लुप्तप्रथमाकम्। **यमुन्दस्येति**। यमुन्दो नाम सुवीरदेशे कश्चित्। **यामुन्दायनिरिति**। यामुन्दायनेरपत्यं युवेत्यर्थे कुत्सनाऽभावाच्छठगभावे 'तस्यापत्य'मित्यण्। 'ण्यक्षत्रियार्षे'ति तस्य लुगित्यर्थः। **तैकायनिरिति**। तैकायनेरपत्यं युवेत्यर्थेऽसौवीरत्वाच्छठगभावे 'तस्यापत्य'मित्यण्। 'ण्यक्षत्रिये'ति तस्य लुगिति भावः। **फाण्टाहृति**। **सौवीरेष्विति**। शेषपूरणमिदम्। सौवीरगोत्रादित्यर्थः। फाण्टाहृतस्य गोत्रापत्यं फाण्टाहृतिः, अत इञ्। तस्यापत्यं युवेति विग्रहः। **मैमत इति**। मिमतस्यापत्यमिति विग्रहः। मिमतशब्दे सौवीरगोत्रादिति न संबध्यते, व्याख्यानाद्गोत्रत्वाऽभावाच्चेति भावः। **कुर्वादिभ्यो ण्यः। अपत्ये इति**। शेषपूरणमिदम्। 'सौवीरेष्वि'ति निवृत्तम्। **कौरव्या ब्राह्मणा इति**। कुरुर्नाम कश्चिद्ब्राह्मणः। तस्यापत्यानीति विग्रहः। ण्यप्रत्यये ओर्गुणे अवादेशः। आदिवृद्धिः। यस्तु 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इति ण्यो वक्ष्यते, तस्य तद्राजत्वाद्बहुषु लुकि–'कुरवः क्षत्रियाः' इति भवति। एतत्सूचनार्थमेव बहुवचनं, 'ब्राह्मणा' इति विशेष्यं चोदाहृतम्। **वावदूक्या इति**। वावदूकस्यापत्यानीति विग्रहः। **सम्राजः क्षत्रिये इति**। कुर्वादिगणसूत्रम्। 'अपत्ये' इति शेषः। क्षत्रिय एवेति नियमार्थमिदम्। **साम्राजोऽन्य इति**। सम्राजः शूद्रादौ उत्पन्न इत्यर्थः। **सेनान्त**। एभ्य

शे.] बोद्धयम्। **वृद्धाट्ठक्**। गोत्रेत्येकदेशोऽत्रानुवर्तते। **सौवीरेष्विति** प्रकृतिविशेषणम्। 'भागवित्तितार्णबिन्दवाऽऽकशापेयेभ्य एवाय'मिति वृत्तिः। फिञन्तस्याऽसौवीरत्वाद्वृद्धादिति चिन्त्यप्रयोजनम्। एतदेव ध्वनयितुं वृद्धसञ्ज्ञासूत्रं नेहोपन्यस्तम्। फिञन्तस्य सौवीरगोत्रस्याऽभावादाह–**फिञन्तादिति**। तैकायनिः सौवीरोऽसौवीरश्च। तेनाऽत्र प्रत्युदाहरणत्वं, तैकायनीय इति भाष्योदाहृतश्च सङ्गच्छते। **फाण्टाहृ [ति]**। अत्रापि सौवीरगोत्र इति सम्बध्यते, मिमतेन तु तस्य न सम्बन्धो, व्याख्यानात्, गोत्रत्वाऽभावाच्च। वृत्त्युक्तमसङ्गतमित्याह–**भाष्ये त्विति**। पूर्वनिपातव्यवस्था तु नावश्यं सर्वत्र शास्त्रे आश्रीयते इति तदनाश्रयणं न

षेण्यः । लाक्षण्यः । कारिः—शिल्पी, तस्मात्—तान्तुवाय्यः । कौम्भकार्यः । नापित्यः । **उदीचामिञ्** ।४।१।१५३। हारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्तुवायिः । कौम्भकारिः । नापितात्तु परत्वात्फिञेव । नापितायनिः । * **तक्ष्णोऽण उपसङ्ख्यानम्** । 'षपूर्वे'त्यनोऽकारलोपः । ताक्ष्णः । पक्षे—ताक्षण्यः । **तिकादिभ्यः फिञ्** ।४।१।१५४। तैकायनिः । **कौशल्यकार्मार्याभ्यां च** ।४।१।१५५। अपत्ये फिञ् । इञोऽपवादः । परमप्रकृतेरेवाऽयमिष्यते । प्रत्ययसंनियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते । कोशलस्यापत्यं कौशल्यायनिः । कर्मारस्यापत्यं कार्मार्यायणिः । ***छागवृषयोरपि** । छाग्यायनिः । वृष्यायणिः । **अणो द्व्यचः** ।४।१।१५६। अपत्ये फिञ् । इञोऽपवादः । कार्त्र्यायणिः । अण इति किम् ? । दाक्षायणः । द्व्यचः किम् ? । औपगविः । ***त्यदादीनां फिञ्वा वाच्यः** । त्यादायनिः । त्यादः । **उदीचां वृद्धादगोत्रात्** ।४।१।१५७। आम्रगुप्तायनिः । प्राचां तु—आम्रगुप्तिः ।

त.] इत्यादि । **हारिषेण्य इति** । 'एति संज्ञाया'मिति षत्वस्याऽसिद्धत्वात्सेनान्तोऽयम् । **ताक्ष्ण इति** । उदीचामिञोपवादोऽयमण् । अस्मादुपसङ्ख्यानाच्छिवादिषु तक्षन्शब्दपाठोऽनार्ष इति गम्यते । वृत्तिकारस्तु—तक्षन्शब्दं शिवादिषु पठित्वा 'कारिलक्षणमुदीचामिञमयमण्बाधते, ण्यस्य तु बाधो नेष्यते' इत्याह । तदनुरोधेनास्माभिरपि तत्र तथैव व्याख्यातम् । फले विशेषाऽभावात् । **कौशल्य** । **परमप्रकृतेरेवायमिति** । यदि तु 'वृद्धेत्कोसले'ति ञ्यङन्तात्कोशलशब्दात्कारिलक्षणण्यन्तात्कर्मारशब्दाच्चायं विधिः स्यात्तदा यून्येव प्रसज्येतेति भावः । **छागेति** । दगुशब्दस्याप्युपलक्षणमेतत् । फिञ्प्रकरणे 'दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युट्चाऽऽदिष्टस्य' इति वार्तिकात् । **आदिष्टस्य** । आयन्नादेशस्येत्यर्थः । अन्यथा प्रातिपदोक्ते युटि कृते प्रत्ययादित्वाऽभावात्कौशल्यायनिरित्यादौ फस्यायन्नादेशो न स्यात्, युकि कृते तु 'दागव्यायनिः इत्यत्र ओर्गुणः, अन्यत्राऽल्लोपश्च न स्यादिति भावः । **कार्त्र्यायणिरिति** । कर्तुरपत्यं कार्त्रस्तस्यापत्यं तु कार्त्र्यायणिः । अत्र व्याचक्षते—कर्तृशब्दः कुर्वादिषु पठ्यते । तथा च

बा.] इति । सेनान्तलक्षणकारिभ्य इत्यर्थः । अकुर्वादित्वाद्वचनम् । **हारिषेण्य इति** । हरिषेणो नाम कश्चित् । 'एति संज्ञाया'मिति षत्वम् । तस्याऽसिद्धत्वात्सेनान्तत्वाण्ण्यः । **लाक्षण्य इति** । लक्षणमस्यास्तीति लक्षणः । अर्शआद्यच् । तस्यापत्यमिति विग्रहः । कारिपदं व्याचष्टे—**कारिः शिल्पीति** । **तस्मादिति** । कारिविशेषवाचिनो ण्ये सतीत्यर्थः । **तान्तुवाय्य इति** । तन्तुवायस्यापत्यमिति विग्रहः । **कौम्भकार्य इति** । कुम्भकारस्यापत्यमिति विग्रहः । **नापित्य इति** । नापितस्यापत्यमिति विग्रहः । **उदीचामिञ्** । सेनान्तलक्षणकारिभ्य इञ् स्यादुदीचां मते इत्यर्थः । **परत्वात्फिञेवेति** । 'उदीचां वृद्धा'दित्यनेनेति शेषः । **तक्ष्णोऽण उपसङ्ख्यानमिति** । 'उदीचां मते' इति शेषः । **ताक्ष्ण इति** । अणि प्रकृतिभावान्न टिलोपः । 'अल्लोपस्तु 'षपूर्वह'न्निति वचनाद्भवति । **पक्षे ताक्षण्य इति** । प्राचां मते कारित्वलक्षणो ण्य इत्यर्थः । 'ये चाऽभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । **तिकादिभ्य फिञ्** । इञोऽपवादः । **तैकायनिरिति** । फिञि आयन्नादेशः । **कौसल्य** । **परमप्रकृतेरेवेति** । कोसलकर्माराभ्यां फिञ्, तस्य युट् चेत्यर्थः । भाष्ये स्पष्टमेतत् । **छागवृषयोरपीति** । फिञ्, तस्य युट् चेति वक्तव्यमित्यर्थः । **अणो द्व्यचः** । **अपत्ये फिञिति** । शेषपूरणमिदम् । द्व्यचोऽण्प्रत्ययान्तादपत्ये फिञित्यर्थः । **कार्त्र्यायणिरिति** । कर्तुं छात्रः कार्त्रः । 'तस्येद'मित्यण् । कार्त्रस्यापत्यं कार्त्र्यायणिः । फिञि आयन्नादेशे णत्वम् । **दाक्षायण इति** । दक्षस्यापत्यं दाक्षिः । अत इञ् । दाक्षेरपत्यं दाक्षायणः । 'यञिञोश्चे'ति फक् । अण्णन्तत्वाऽभावान्न फिञिति भावः । **औपगविरिति** । उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः । तस्यापत्यमौपगविः-युवा । द्व्यच्त्वाऽभावान्न फिञिति भावः । कर्तुरपत्ये तु कुर्वादिगणे पाठाण्ण्य एवेति बोध्यम् । **त्यदादीनां फिञ्वा वाच्यः** । 'त्यादायनिः त्यादः' इति क्वचित्पुस्तके दृश्यते । तत्तु प्रामादिकं, 'त्यदादीनि चे'ति त्यदादीनां वृद्धत्वात् 'उदीचां वृद्धा'दित्येव सिद्धेः, भाष्येऽस्य वार्तिकस्याऽदर्शनाच्च । **उदीचां वृद्धा** । वृद्धसंज्ञकादगोत्रप्रत्ययान्तात्फिञ्स्यादुदीचां मते

शे.] यथासङ्ख्याऽभावसूचकमिति कैयटः । णस्य णित्त्वन्तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव । **पक्षे इति** । प्राचां मते इत्यर्थः । **तिकादिभ्यः** । तिकादिगणे कौरव्यः पठ्यते, स च 'कुरुनादिभ्यः' इति व्युत्पन्नः क्षत्रियगोत्रवाच्येव तत्र गृह्यते, नतु 'कुर्वादिभ्यः' इति व्युत्पन्नो ब्राह्मणगोत्रवाचीति 'ण्यक्षत्रिये'ति सूत्रस्थवृत्तिस्वरसः । **परमप्रकृतेरिति** । कोशलशब्दात्कर्मारशब्दाच्चेत्यर्थः । विकृतनिर्देशस्तर्हि व्यर्थः स्यादत आह—**प्रत्ययेति** । सूत्रे च कौशल्यायन्यादिप्रयोगे श्रूयमाणप्रकृतिभागानुकरणम् । आभ्यां परः फिञ् साधुरित्यर्थः । अन्ये तु आयन्नादेशोत्तरं प्रत्ययस्य युडागमो निपात्यते । अन्यथा प्रत्ययादित्वाऽभावात्स न स्यादित्याहुः । **कोशलस्यापत्यमिति** । सूत्रे दन्त्यपाठ इत्यन्ये । **छागेति** । अपिना दगोरपि । **कार्त्र्यायणिरिति** । कर्तुश्छात्रः कार्त्रः, तस्यापत्यमिति विग्रहः । 'अट्कुप्वा' इति णत्वम् । कर्तुरपत्ये तु कुर्वादिगणे कर्तृ इञिति पाठाण्ण्य एव । एतदुत्तरं—त्यदादीनां वा फिञ्वाच्यस्त्यादायनिस्त्यादः इति क्वचिद् दृश्यते, सोऽग्रन्थः । 'त्यदादीनि चे'त्यनेन तेषां वृद्धत्वात् 'उदीचां वृद्धा'दित्यनेन

वृद्धात्किम् ? । दाक्षिः । अगोत्रात्किम् ? । औपगविः । **वाकिनादीनां कुक्च** ।४।१।१५८। अपत्ये फिञ्वा स्यात् । वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः । वाकिनिः । **पुत्रान्तादन्यतरस्याम्** ।४।१।१५९। अस्माद्वा फिञ्सिद्धस्तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुग्विधीयते । गार्गीपुत्रकायणिः । गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः । **प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम्** ।४।१।१६०। ग्लुचुकायनिः । **मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च** ।४।१।१६१। समुदायार्थौ जातिः । मानुषः । मनुष्यः । **जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्** ।४।१।१६८। जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये । 'दाण्डिनायने-' ति सूत्रे निपातनाट्टिलोपः । ऐक्ष्वाकः । ऐक्ष्वाकौ । **क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्य-**

त.] 'कार्ग्यः' इत्येव वर्द्धमानेनोदाहृतं, तस्मादिह भर्तृहर्यादुदाहार्यमिति । **दाक्षिरिति** । 'वा नामधेयस्ये'ति वृद्धसंज्ञाऽभावपक्षे प्रत्युदाहरणमिदम् । पक्षान्तरे तु फिञ्भवत्येव । 'दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादि ताराः' इत्यमरः । **वाकिनादीनां** । यदिह वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं, तत्रागमार्थमेवेदं वचनम्, अन्येषां तूभयार्थम् । 'उदीचा'मित्यनुवर्तनाद्विकल्पः फलित इत्याह—**फिञ्वा स्यादिति** । **वाकिनकायनिरिति** । वचनं वाकः, सोऽस्यास्तीति वाकिनः । अतएव निपातनादिनन् । अगारे एधत इति गारेधः । पृषोदरादित्वादादिलोपः । शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । गारेधकायनिः । चर्मिवर्म्यादौ तूभयार्थम् । चर्मवर्मशब्दाभ्यां व्रीह्यादित्वादिनिः । **'चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्चे'ति** गणसूत्रम् । चार्मिकायणिः । वार्मिकायणिः । कुकि कृते नकारस्याऽनन्त्यत्वान्नलोपाऽप्राप्तौ वचनम् । न च कुद् परादिरस्त्विति वाच्यं, फस्याऽनादित्वादायनादेशाऽभावप्रसङ्गात् । **वाकिनिरिति** । 'अत इञ्' । फिञभावे तत्संनियोगशिष्टः कुगत्र न भवति । एवं गारेधिः, चार्मिण इत्यादूह्यम् । **पुत्रान्तात्** । 'उदीचां वृद्धा'दित्यनुवर्तत इत्याशयेनाह—**वा फिञ्सिद्ध इति** । तेनैव सूत्रेण फिञि सिद्धे अनेन कुगेव वा विधीयत इति भावः । **प्राचामवृद्धात्** । प्राचांग्रहणं पूजार्थम् । अवृद्धादिति किम् ? । राजदन्तिः । बहुग्रहणान्नेह—दाक्षिः । **मानुषः । मनुष्य इति** । जातिशब्दावेतौ । **'अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः'** । णत्वविधानार्थमिदम्, अणः सिद्धत्वात् । अनधीतवेदत्वान्मूढत्वं, विहितानानुष्ठानाच्च कुत्सितत्वम् । इदं च वचनं 'ब्राह्मणमाणवे'ति णत्वनिपातनाल्लब्धमित्याहुः । **जनपद** । **जनपदक्षत्रियेति** । जनपदवाची सन्यः क्षत्रियवाचीत्यर्थः । यद्यपि पाञ्चालादयो जनपदे बहुवचनान्ताः, क्षत्रिये त्वेकवचनान्ताः, तथापि प्रातिपदिकस्योभयवाचित्वमक्षतमेवेति बोध्यम् । जनपदशब्दात्किम् ? । द्रुह्योरपत्यं द्रौह्यवः । केवलक्षत्रियवाच्ययम् । क्षत्रियादिति किम् ? । ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्यं पाञ्चालिरिति वृत्तिकारादयः । बाह्वादिष्वस्य पाठादिदं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यमित्यन्ये । **क्षत्रियसमानशब्दादिति** । समानः शब्दो यस्य जनपदस्य सोऽयं समानशब्दो जनपदः ।

बा.] इत्यर्थः । **आम्रगुप्तायनिरिति** । आम्रगुप्तस्यापत्यमिति विग्रहः । **प्राचां त्विति** । 'मते' इति शेषः । आम्रगुप्तिः । अत इञ् । **औपगविरिति** । उपगोर्गोत्रापत्यम् औपगवः, तस्यापत्यं युवा औपगविः । औपगवस्य गोत्रत्वात्ततो यूनि फिञभावे इञेवेति भावः । **वाकिनादीनां** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**अपत्ये फिञ्वेति** । चकारादुदीचामिति फिञिति चानुवर्तते इति भावः । तथा च वाकिनादिभ्यः फिञ् वा स्यात्, प्रकृतीनां कुगागमश्चेति फलितम् । **पुत्रान्तादन्यतरस्यां** । स्पष्टम् । **प्राचामवृद्धात्** । अवृद्धसंज्ञकादपत्ये बहुलं फिन् स्यादित्यर्थः । प्राचांग्रहणं पूजार्थम् । **ग्लुचुकायनिरिति** । ग्लुचुकस्यापत्यमिति विग्रहः । अवृद्धात्किम् । राजदन्तिः । बहुलग्रहणान्नेह—दाक्षिः । **मनोर्जातौ** । मनुशब्दादञ्-यत् एतौ प्रत्ययौ स्तः, तयोः परयोर्मनुशब्दस्य षुगागमश्च, प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातौ गम्यायामित्यर्थः । तदाह—**समुदायार्थौ जातिरिति** । नान्नाऽपत्यग्रहणं संबध्यत इति भावः । अन्यथा 'मानुषा' इत्यत्र 'यञञोश्चे'ति लुक्स्यादिति बोध्यम् । **जनपदशब्दात्** । जनपदो देशः, तद्वाचकशब्दो जनपदशब्दः, तथाभूतो यः क्षत्रियवाचकशब्दः, तस्मादित्यर्थः । फलितमाह—**जनपदक्षत्रिययोरिति** । **ऐक्ष्वाक इति** । इक्ष्वाकुर्नाम देशः, राजा च । तस्य राज्ञोऽपत्यमिति विग्रहे अञ्, अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । ओर्गुणं बाधित्वा 'दाण्डिनायने'ति सूत्रे निपातनादुकारस्य टेर्लोपः । **ऐक्ष्वाकाविति** । बहुवचने तु लुग्वक्ष्यत इति भावः । **क्षत्रियसमानेति** । क्षत्रियवाचकशब्देन समानशब्दो जनपदवाचकः, तस्मात्षष्ठ्यन्ता-

शे.] सिद्धेः, भाष्ये तस्याऽभावाच्च । **औपगविरिति** । यूनि—इञेवेति भावः । **वाकिनादीनां** । यदिह वृद्धमगोत्रं ततः फिञि सिद्धे आगमार्थमिदम्, अन्येषामुभयार्थम् । उदीचामित्यनुवर्त्तते इत्याशयेनाह—**वेति** । वृद्धादित्यनुवर्तत इत्याशयेनाह—**वा फिञ्सिद्ध इति** । **प्राचाम** । प्राचामिति पूजार्थम् । अवृद्धात्किम् ? । 'राजदन्तिः' । बहुलग्रहणान्नेह—दाक्षिः । **मनोर्जा** । जातौ किम् ? । मानवी प्रजा । **जनपद** । जनपदवाचकः सन् यः क्षत्रियवाचक इत्यर्थः । जनपदेति किम् ? । द्रुह्योर्द्रौह्यवाः । अत्राऽणेव । **क्षत्रियसमानेति** । क्षत्रियवाचकशब्देन समानो यः शब्दो जनपदवाचकस्ततः षष्ठ्यन्ताद्राजन्यर्थेऽपत्यवत्प्रत्यय

वत्। तद्राजमाचक्षाणस्तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात्। पञ्चालानां राजा पाञ्चालः। * पूरोरण्वक्तव्यः। पौरवः। * पाण्डोर्ड्यण्। पाण्ड्यः। साल्वेयगान्धारिभ्यां च ।४।१।१६९। आभ्यामपत्येऽञ्। 'वृद्धेत्'-दिति ञ्यङोऽपवादः। साल्वेयः। गान्धारः। तस्य राजन्यप्येवम्। द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ।४।१।१७०। अञोऽपवादः। द्व्यच्-आङ्गः। वाङ्गः। सौह्मः। मागधः। कालिङ्गः। सौरमसः। तस्य राजन्यप्येवम्। वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ।४।१।१७१। वृद्धात्-आम्बष्ठ्यः। सौवीर्यः। इत्-आवन्त्यः। कौन्त्यः। कौसल्यः। अजादस्यापत्यम्-आजाद्यः। कुरुनादिभ्यो ण्यः ।४।१।१७२। कौरव्यः। नैषध्यः। 'स नैषधस्यार्थपते'रित्यादौ तु शैषिकोऽण्। साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ।४।१।१७३। साल्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयः, तेभ्यः, प्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इञ्। अञोऽपवादः। औदुम्बरिः। प्रात्यग्रथिः।

त.] क्षत्रियेण समानशब्दः-क्षत्रियसमानशब्दः, तस्मात् 'तस्ये'ति षष्ठीसमर्थाद्राजनि वाच्ये अपत्यवत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। **पञ्चालानां राजेति**। इह 'अवृद्धादपि बहुवचनविषया'दिति प्राप्तो वुञ्बाध्यते। **पूरोरिति**। पूरुशब्दो न जनपदवाचीति प्राग्दीव्यतीये अणि सिद्धे तद्राजसंज्ञार्थं वचनम्। जनपदवाचित्वे तु 'द्व्यञ्मगधे'त्येव सिद्धम्। **पाण्डोर्ड्यण्**। णित्करणं तु 'पाण्ड्याभार्यः' इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्ये'ति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम्। युधिष्ठिरपितृवाचिनो, गुणवाचिनश्च पाण्डोर्नेह ग्रहणं, 'जनपदशब्दा'दित्युक्ते तदधिपतिवाचिन एवोपस्थानात्। **वृद्धेत्**। तपरकरणं किम्? । कौमारः। कुमारीशब्दो हि जनपदक्षत्रियवचनः। **कुरुना**। नकार आदिर्येषां ते नादयः। कुरुशब्दाद् द्व्यज्लक्षणे अणि प्राप्ते, नादिभ्यस्त्वञि प्राप्ते [च] वचनम्। **उदुम्बरादय इति**। 'उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगंधराः। भूलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः' इति वृत्तिः। **औदुम्बरिरिति**। तैलखलिः। माद्रकारिः।

बा.] द्राजन्यर्थेऽपत्यवत्प्रत्यया भवन्तीत्यर्थः। वार्तिकमेतत्सूत्रसिद्धार्थकथनपरमित्याह-**तद्राजमिति**। 'जनपदशब्दा'-दित्यादिविहितानामञादीनां तद्राजसंज्ञा विहिता-'ते तद्राजाः' इति। प्रत्ययानां तद्राजत्वं तद्वाचकत्वाद्गौणम्। एवंच तद्राजवाचकास्तद्राजा इत्यन्वर्थसंज्ञैषा, नतु टिघुभादिवदवयवार्थरहिता। तथा च अञादिप्रत्ययानां तद्राजसंज्ञाकानां राजवाचकत्वमपि विज्ञायत इति राजन्यपि वाच्ये ते भवन्तीति विज्ञायत इत्यर्थः। **पञ्चालानामिति**। बहुवचनान्तमिदं देशविशेषनाम, भाष्ये तथैव प्रयोगदर्शनात्। 'द्व्यञ्मगधे'त्यत्र भाष्ये 'नैषो नाम जनपदः' इति दर्शनाद्देशवाचिनोऽप्येकवचनमिति ज्ञेयम्। जनपदशब्दादिति किम्? । द्रुह्योरपत्यं द्रौह्यवः। अणेव, तद्राजत्वाभावाद्बहुत्वे न लुक्। द्रौह्यवाः। क्षत्रियादिति किम्? । पञ्चालो नाम कश्चिद्ब्राह्मणः। तस्यापत्यं पाञ्चालिः। वैदेहिः। **पूरोरणिति**। पूरुशब्दस्य जनपदवाचित्वाऽभावात्प्राग्दीव्यतीयेऽणि सिद्धे तद्राजसंज्ञार्थं वचनम्। देशवाचित्वे तु 'द्व्यञ्मगधे'त्येव सिद्धम्। **पाण्डोर्ड्यणिति**। 'वाच्य' इति शेषः। इह श्वेतगुणवाचिनो, युधिष्ठिरपितृवाचिनश्च पाण्डोर्न ग्रहणं, 'जनपदा'दित्युक्तेः, तस्य च पाण्डुदेशाऽधिपतिराजत्वाऽभावात्। **पाड्य इति**। पाण्डोरपत्यं, पाण्डुदेशस्य राजा वेत्यर्थः। **साल्वेय**। ननु साल्वेयगान्धारिशब्दावव्युत्पन्नौ देशक्षत्रियोभयवाचिनौ, ताभ्यां जनपदशब्दादिञि सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह-**ञ्यङोऽपवाद इति**। **द्व्यञ्मगध**। **अञोऽपवाद इति**। जनपदशब्दादिति विहितस्याऽञोऽपवाद इत्यर्थः। **द्व्यजिति**। 'उदाह्रियते' इति शेषः। अङ्ग, वङ्ग, सुह्म-इत्येते द्व्यचो देशक्षत्रियवाचिनः। अङ्गस्यापत्यमिति विग्रहः। **तस्य राजन्यप्येवमिति**। अङ्गादिदेशस्य राजेति विग्रहः। **वृद्धेत्कोसला**। जनपदक्षत्रियोभयवाचकाद्वृद्धसंज्ञकादिदन्तात्, कोसलात्, अजादाच्चापत्ये ञ्यङित्यर्थः। **वृद्धादिति**। उदाह्रियते इत्यर्थः। **आम्बष्ठ्यः सौवीर्य इति**। आम्बष्ठसौवीरशब्दौ जनपदक्षत्रियोभयवाचकौ। **इदिति**। इदन्तोदाहरणसूचनमिदम्। **आवन्त्य इति**। अवन्तिशब्दो देशे राजनि च। **कौसल्य इति**। कोसलशब्दो देशे राजनि च। **अजादस्यापत्यमिति**। राजवाचकत्वे विग्रहोऽयम्। देशवाचकत्वे तु अजादानां राजेति विग्रहः। **कुरुनादिभ्यो ण्यः**। कुरुशब्दान्नकारादिभ्यश्च जनपदक्षत्रियवाचकेभ्योऽपत्ये राजनि च ण्यः स्यादित्यर्थः। **कौरव्य इति**। कुरोरपत्यं, कुरूणां राजेति वा विग्रहः। **नैषध्य इति**। निषधशब्दो देशे राजनि च। **शैषिक इति**। 'तस्येदमित्यनेने'ति शेषः। **साल्वावयव**। **उदुम्बरादय इति**। 'उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः। भूलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः।' इति प्रसिद्धिः। 'द्व्यञ्मगधे'ति भाष्ये तु-बुध

शे.] इत्यर्थः। इदश्चात्रैव सूत्रे वार्तिकम्। तत्र प्राचामनुसारेणाह-अन्वर्थसञ्ज्ञेति। भाष्ये त्वस्यास्तत्त्वं नोक्तम्। किंच तत्त्वेऽपत्यवाचकत्वे सा न स्यात्। ञ्यादीनाञ्च सा न स्यादित्यन्ये। साल्वेय। साल्वेयसाल्वावव्युत्पन्नौ देशक्षत्रियोभयवचनौ। अत्र प्रकरणे सूत्रपाठात्। वृद्धेत्। 'इ'दिति तपरकरणात्कुमार्याः कौमारः। जनपदक्षत्रियोभयवाच्ययम्। उदुम्बरादय इति। उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारयुगन्धराः। भूलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसञ्ज्ञिताः इति। 'द्व्यञ्मगधे'ति सूत्र-

कालकूटिः । आश्मकिः । राजन्यप्येवम् । **ते तद्राजाः** ।४।१।१७४। अञादय एतत्संज्ञाः स्युः । **तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्त्रियाम्** ।२।४।६२। बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक्स्यात्तदर्थकृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । इक्ष्वाकवः । पञ्चाला इत्यादि । कथं तर्हि 'कौरव्याः पशव' इति । 'तस्यामेव रघोः पाण्ड्या' इति च ? । कौरव्ये पाण्ड्ये च साधव इति समाधेयम् । 'रघूणामन्वयं वक्ष्ये', 'निरुध्यमाना यदुभिः कथंचिदिति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया । **कम्बोजाल्लुक्** ।४।१।१७५। अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः । कम्बोजौ । ॐ **कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्** । चोलः । शकः । द्व्यज्लक्षणस्याऽणो लुक् । केरलः । यवनः । अञो लुक् । 'कम्बोजाः समरे' इति पाठः सुगमः । दीर्घादिपाठे तु कम्बोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः । 'सिन्धुतक्ष-

त.] यौगन्धरिरित्यादीन्युदाहर्तव्यानि । **ते तद्राजाः** । **अञादय इति** । ततः प्राचीनास्तु तच्छब्देन न परामृश्यन्ते, गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन विच्छेदात् । एतदर्थमेव तत्काण्डं मध्ये कृतमाचार्येणेत्याहुः । वस्तुतस्तु 'तद्राजे'त्यधिकृत्य 'जनपदशब्दात्क्षत्रियाद'मित्यादिसूत्राणामारम्भे गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डस्य मध्ये पाठाऽभावेऽपि न क्षतिरित्यन्ये । **तद्राजस्य** । **तदर्थेति** । तद्राजप्रत्ययार्थेन कृत इत्यर्थः । तेनैवेति किम् ? । प्रियपाञ्चालाः । **साधव इतीति** । तथाच 'तत्र साधु'रिति यत्प्रत्ययस्य तद्राजत्वाऽभावाल्लुङ् नेति भावः । रघुयदुशब्दयोर्जनपदवाचित्वाऽभावादाभ्यां परस्य तद्राजसंज्ञा नेति लुकोऽप्रवृत्त्या राघवाणां यादवैरित्येव भवितव्यमित्याशङ्क्याह—**रघुयदुशब्दयोरिति** । **लक्षणयेति** । ततश्चोक्तार्थत्वादपत्यप्रत्ययो नाऽत्रोत्पन्न इति भावः । **कम्बोजाल्लुक्** । 'तद्राजस्य बहुषु इति प्रकरण एवेदं न कृतं, द्वयेकार्थवाचकस्याऽञो लुगभावप्रसङ्गात् । यद्यपि लुगधिकारे पुनर्लुग्विधानसामर्थ्याद्द्व्येकयोरप्यञो लुग्भविष्यत्येवेति वक्तुं शक्यं, तथाप्यतद्राजस्यापि लुक्प्रसङ्गशङ्कापत्तेर्लाघवाऽभावाच्च तत्प्रकरणे न कृतमित्याहुः । न चात्र अपत्ये लक्षणयैव 'कम्बोजः कम्बोजौ' इत्यादिरूपसिद्धौ किमनेन सूत्रेणेति शङ्क्यं, 'काम्बोज' इत्यादिपाक्षिकाऽनिष्टवारणाय सूत्रस्यावश्यकत्वात् । **सिन्धुतक्षेति** । कम्बोजशब्दस्य सिन्ध्वादित्वादण् । तस्य तु

बा.] अजमीढ-अजकन्दा अपि गृहीताः । **ते तद्राजाः** । ते इत्यनेन जनपदशब्दादित्याद्यारभ्य विहिता अञादयः परामृश्यन्ते । तदाह—**अञादय इति** । **तद्राजस्य** । 'ण्यक्षत्रियार्षे'त्यतो 'लु'गित्यनुवर्तते । 'तेने'त्यनन्तरं 'कृते बहुत्वे' इत्यध्याहारः । तदाह—**बहुष्विति** । **तदर्थकृतबहुत्वे इति** । अञादिप्रत्ययान्तमात्रार्थगतबहुत्वे सतीत्यर्थः । तेनेति किम् ? । प्रियो वाङ्गो येषां ते प्रियवाङ्गा इत्यत्र बहुत्वस्यान्यपदार्थगतत्वाद्वाङ्गशब्दात्परस्य न लुक् । यद्यपि वर्तिपदार्थविशिष्टान्यपदार्थगतं बहुत्वं वर्तिपदार्थगतमपि भवति, तथापि अण्प्रत्ययान्तार्थवाङ्गमात्रगतं न भवतीति न लुक् । एतदर्थमेवकारग्रहणम् । **इक्ष्वाकवः पञ्चाला इति** । 'जनपदशब्दा'दिति विहितस्य अञो लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तिः । **इत्यादीति** । अङ्गाः वङ्गा इत्यादि बोध्यम् । **कथं तर्हीति** । 'कौरव्या' इत्यत्र ण्यप्रत्ययस्य, 'पाण्ड्य' इत्यत्र ड्यण्प्रत्ययस्य च तद्राजतया बहुषु लुक्प्रसङ्गादित्यर्थः । **साधव इतीति** । कौरव्यशब्दात् ,पाण्ड्यशब्दाच्च 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्यये 'यस्येति चे'त्यकारलोपे यत्प्रत्ययस्य तद्राजत्वाऽभावाच्च लुगित्यर्थः । ननु रघुयदुशब्दयोर्जनपदवाचित्वाऽभावात्प्राग्दीव्यतीयेऽणि तस्य तद्राजत्वाऽभावात्कथं बहुषु तस्य लुगित्याशङ्क्य परिहरति -**रघूणामिति** । **लक्षणयेति** । 'प्रयोग' इति शेषः । ततश्च नेदमपत्यप्रत्ययान्तमिति भावः । लक्षणाबीजं तु रघुयदुसमानवृत्तिकत्वं बोध्यम् । **कम्बोजाल्लुक्** । 'तद्राजा' इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । कम्बोजात्परस्य तद्राजस्य लुक् स्यादित्यर्थः । अबहुत्वार्थं सूत्रम् । तदाह—**कम्बोजः कम्बोजाविति** । 'जनपदशब्दा'दिति विहितस्य अञो लुक् । **चोलः शक इति** । चोलशकौ देशविशेषौ, राजविशेषौ च । **द्व्यज्लक्षणस्येति** । 'द्व्यञ्मगधे'ति विहितस्येत्यर्थः । **केरल इति** । केरलयवनशब्दौ देशराजोभयवाचिनौ । **अञो लुगिति** । 'जनपदशब्दादिति विहितस्ये'ति शेषः ।

ननु 'काम्बोज' इति कथं, लुक्प्रसङ्गादित्यत आह--**कम्बोजाः समरे इति** । **दीर्घपाठे त्विति** । अचां मध्ये आदेरचो दीर्घभूतस्य पाठे त्वित्यर्थः । **अभिजन इति** । यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजन इत्यग्रे वक्ष्यति । **सिन्धु-**

शे.] भाष्यात्-बुधाऽजमीढाऽजकन्दा अपि बोद्धयाः । **बहुष्वर्थेष्विति** । बहुत्ववदर्थेषु विद्यमानं यत्तद्राजान्तं तदवयवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः । तेनाऽऽङ्गश्च वाङ्गश्च कालिङ्गश्चेति विग्रहेऽङ्गवङ्गकलिङ्गा इत्यादौ लुक्सिद्धिः । द्वन्द्वे प्रत्येकमन्यसङ्ख्याप्रतिपादकविभक्त्यभावेन बहुत्वेनैव सर्वेषां प्रतीतेः । यद्वा तद्राजार्थसमूहगते बहुत्वे तद्राजस्य लुगिति न दोषः । **तदर्थेति** । तद्राजान्तमात्रार्थाश्रितमिति यावत् । तेनाङ्गचैत्रमैत्रा इत्यादौ न । तत्र चैत्रादावप्यन्वयेन बहुत्वस्य तदर्थमात्रार्थाश्रितत्वाऽभावात् । अत एव 'गार्ग्यकाश्यपगालवाना'मिति निर्देशः । तत्र गालव ऋष्यणन्तः । अन्यथा 'यञञोश्चे'ति लुक् स्यात् । भृगुवत्साग्रायणेष्विति निर्देशात्कचिल्लोप्यलोपिद्वन्द्वविषये 'तेनैवे'त्यङ्गवैकल्येऽपि प्रवृत्तिः । आग्रायणोऽत्राऽलोपी । **भृगौ**—'अत्रिभृगु' इति ऋष्यणो लुक् ।

शिलादिभ्योऽणञौ' इत्यण्। **स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च** ।४।१।१७६। तद्राजस्य लुक् स्यात्। अवन्ती। कुन्ती। कुरूः। **अतश्च** ।४।१।१७७। तद्राजस्याऽकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात्। शूरसेनी। मद्री। कथं माद्रीसुताविति ?। ह्रस्व एव पाठ इति हरदत्तः। भर्गादित्वं वा कल्प्यम्। **न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः** ।४।१।१७८। एभ्यस्तद्राजस्य न लुक्। पाञ्चाली। वैदर्भी। आङ्गी। वाङ्गी। मागधी। एते प्राच्याः। भार्गी। कारूशी। कैकेयी। केकयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीप्। युधा। शुक्रा। आभ्यां

त.] तद्राजत्वाऽभावाल्लुङ्नेति भावः। **अवन्ती। कुन्तीति**। 'वृद्धे'दिति ञ्यङो लुकि 'इतो मनुष्यजाते'रिति ङीष्। **कुरूरिति**। ण्यस्य लुक् 'ऊङुतः' इत्यूङ्। **अतश्च**। इह तद्राजेन अकारो विशेष्यते, न त्वकारेण तद्राजः। विशेषणेन तदन्तविधौ ञ्यङण्यादीनामप्यदन्ततद्राजत्वादनेनैव लुकि सिद्धे अवन्तिकुन्तिकुरुभ्यो लुग्विधायकस्य 'स्त्रियामवन्ती'ति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, कौसल्येति रूपाऽसिद्धिप्रसङ्गादतो व्याचष्टे—**तद्राजस्याऽकारस्येति**। सूत्रे तपरकरणं विस्पष्टार्थमिति भावः। **शूरसेनीति**। अञो लुकि 'जाते'रिति ङीष्। न त्वनन्तलक्षणो ङीन्, 'अञो योऽकारस्तदन्ता'दिति व्याख्यानात्। **कारूशीति**। कुत्स उः करुः, तं वष्टि करूशः। 'वश कान्तौ' मूलविभुजादित्वात्कः। 'ग्रहिज्ये'ति संप्रसारणम्। तस्यापत्यं राजा वा कारूशः। स्त्रियां कारूशी। एतेन मूर्धन्योष्मोपधः पाठो निरस्तः। यौधेयादिभ्यो लुक्प्रतिषेधमुदाहर्तुमाह—**युधा। शुक्रेत्यादि**।

बा.] **तक्षेति**। सिन्ध्वादौ कम्बोजशब्दस्य पाठादिति भावः। **स्त्रियामवन्ति। अवन्ती कुन्तीति**। अवन्तेः कुन्तेश्चापत्यं स्त्री राज्ञी वेति विग्रहः। 'वृद्धेत्कोसले'ति ञ्यङोऽनेन लुकि 'इतो मनुष्यजाते'रिति ङीष्। **कुरूरिति**। 'कुरुनादिभ्यः' इति ण्यस्य लुक्। **अतश्च। तद्राजस्याकारस्येति**। 'अत' इति तद्राजविशेषणम्। तद्राजात्मकस्य अकारस्येत्यर्थः। **शूरसेनीति**। अञो लुकि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य अपत्यप्रत्ययान्तत्वेन जातित्वान्ङीष्। 'न लुमते'ति निषेधस्तु न, ङीष्विधेरङ्गकार्यत्वाऽभावात्। एवं मद्री। **न प्राच्य। एभ्य इति**। प्राच्येभ्यो भर्गादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चेत्यर्थः। **एते प्राच्या इति**। 'क्षत्रिया' इति शेषः। यथायथमञोऽणश्च लुक्। भर्गादीनुदाहरति—**भार्गी, कारूशी, कैकेयीति। जन्यजनकभावेति**। अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'पुंयोगादाख्याया'मित्यत्रोक्तम्।

अथ यौधेयादिभ्यो लुक्प्रतिषेधं दर्शयितुमाह—**युधा, शुक्रा** इत्यादिना। **ढगिति**। युधाया अपत्यं, शुक्राया

शे.] वत्से-'यञञोश्चे'ति यञो लुक्। तद्राजान्तेति व्याख्यानात् पाण्ड्यस्य पाञ्चालस्यापत्यं माणवकाः पाण्ड्याः पञ्चाला इत्यादौ युवप्रत्ययस्य 'ण्यक्षत्रिये'ति लुकि, युवबहुत्वे वर्त्तमानतद्राजप्रत्ययस्य लुक्सिद्धिः। वक्ष्यमाणरीत्या युवप्रत्ययस्यैवाऽजादिप्राग्दीव्यतीयस्य विषयसत्त्वात् प्राप्तो 'गोत्रेऽलुगची'त्यलुक्तु न, गोपवनादिषु गर्गभार्गविकाशब्दपाठेन यून्युपसङ्क्रान्तस्य तेनाऽलुगभावज्ञापनात्। तस्य हि ऋष्यणन्तभार्गवाद्युवबहुत्वे [वर्त्तमानस्य] इञो 'ण्यक्षत्रिये'ति लुकि युवबहुत्वे भार्गवस्य वृत्तेः 'अत्रिभृगु'वे'ति प्राप्तलुको निषेधाय गोपवनादिषु पाठः। अन्यथा 'गोत्रेऽलुगची'त्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। गर्गभृगूणां मैथुनिकेत्यर्थः। विशिष्टस्यैव गणे पाठाद्गर्गादियञो लुको न निषेधः। अस्य विशिष्टस्य पाठेऽन्यत्यभाष्यकैयटौ मानम्। न चैवमाङ्गप्रतिकृतय आङ्गा इत्यत्र लुगापत्तिः। 'यञञोश्चे'त्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणात्प्रत्यासत्त्याऽपत्यबहुत्वे वर्त्तमानस्यैव तेन लुगङ्गीकारेण तत्साहचर्येणाऽस्यापि अपत्यतद्राजार्थान्यतरगतबहुत्वे एव प्रवृत्तेरदोषात्। पाञ्चालापत्ययौगिकपाञ्चालशब्दाद्बहुवचनान्ताद्युवप्रत्यये एकत्वद्वित्वयोः पाञ्चालः पाञ्चालावित्यत्र 'गोत्रेऽलुगची'त्यलुक्, युवप्रत्ययस्य 'ण्यक्षत्रिये'ति लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनाऽजादिप्राग्दीव्यतीयविषयसत्त्वात्। 'न लुमते'ति निषेधस्तु न, अस्य प्रत्ययोद्देश्यकत्वेऽप्यङ्गोद्देश्यकत्वाऽभावात्। प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वे तु 'गोत्रेऽलुगची'त्यत्राच्पदस्य हलादिभिन्नलाक्षणिकत्वं बोद्धयम्। एतेनाऽत्राऽल्विधित्वात्तत्पक्षे स्थानिवत्त्वस्याऽप्राप्तिरित्यपास्तम्। लक्षणायां स्थानिभूताऽलाश्रयविधिताया अस्याऽभावेन तत्प्राप्तेः। ध्वनितं चेदं 'जनपदशब्दा'दिति सूत्रे भाष्ये, प्रकृतसूत्रे च। अस्त्रियां किम् ?। आङ्ग्यः [स्त्रियः]। स्त्रीत्वं प्रधानमेवात्र गृह्यते। तेन पञ्चभिर्वाङ्गीभिः क्रीतः पञ्चवङ्ग इत्येव। बहुत्वन्त्वप्रधानमपि, व्याख्यानात्। तेनाङ्गानतिक्रान्तोऽत्यङ्ग इत्येवेति स्पष्टमत्रैव भाष्यकैयटयोः। **कथमिति**। बहुत्वे लुकः प्राप्तेरिति भावः। अतद्राजत्वान्न लुगित्युत्तरम्। **रघूणामिति**। रघुयदुशब्दयोर्जनपदसमानशब्दत्वाऽभावादिति प्रश्नः। **लक्षणयेति**। यद्यपि व्याकरणशास्त्रस्य साधुत्वनियामकतया तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्यर्थे प्रत्ययान्तस्यापत्यादिपदघटितसमासस्य [वाक्यस्य] च साधुत्वं धनेन केवलप्रकृतेस्तदर्थे लक्षणयाऽप्यसाधुत्वमेवौचितं, तथापि **लक्षणये**त्यस्य रघुत्वाद्यारोपेणेत्यर्थः। एवञ्च रघुत्वेनैव ततो बोध इति नाऽसाधुता, तत्संबन्ध्यपत्यमित्यर्थे त्वसाधुत्वैवेति स्पष्टं 'परश्च' 'पुंयोगा'दिति सूत्रे भाष्ये। **कम्बोजा**। अबहर्थमिदम्। **अवन्ती [कुन्ती] कुरूरिति**। अत्र ङीपूङोः 'लुक् तद्धितलुकि' इति लुक् न, अनुपसर्जनत्वात्। **अतश्च**। तपरकरणं स्पष्टार्थम्। **स्त्रियामित्यस्य** स्त्र्यपत्यार्थकस्येत्यर्थः। **शूरसेनीति**। अञो लुकि 'जाते'रिति ङीप्। नियतङ्गोत्रत्वारोपात्। **एते प्राच्या इति**। क्षत्रिया इत्यर्थः।

'द्व्यचः' इति ठक्। ततः स्वार्थे 'पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ' इत्यञ्। 'शार्ङ्गरवाद्यञः' इति ङीन्। 'अतश्चे'ति लुकि तु ढगन्तत्वान्ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्। यौधेयी। शौक्रेयी। **अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ।४।१।७८।** त्र्यादीनामन्त्यमुत्तमं, तस्य समीपमुपोत्तमम्। गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ, तदन्तयोर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात्। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती-

---

त.] **अतश्चेति लुकि त्विति।** 'ञ्यादयस्तद्राजाः' इति वक्ष्यमाणत्वादञोऽस्य तद्राजत्वमस्तीति भावः। योपधत्वान्ङीषः प्राप्तिर्नेत्याशयेनाह—**ङीपीति।** **उदात्तनिवृत्तिस्वर इति।** 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्यनेन ङीबुदात्तः स्यादित्यर्थः। सिद्धान्ते त्वञो लुगभावान्ङीन्याद्युदात्तत्वमिति ज्ञेयम्। स्यादेतत्। 'अतश्चे'ति सूत्रेण विधीयमानो लुक् चातुरर्थिकानामेव तद्राजानां भवतु संनिधानात्, न तु 'ञ्यादयस्तद्राजाः' इति पाञ्चमिकानामपि तद्राजानामिति किमनेन यौधेयादिग्रहणेन ?। सत्यम्। 'व्याप्तिन्यायेन पाञ्चमिकस्यापीह ग्रहण'मिति ज्ञापयितुं यौधेयादिग्रहणम्। तेन पार्श्वायणः स्त्रियां लुक् सिध्यति। तथा हि- पर्शुः क्षत्रियो जनपदेन समानशब्दः। तस्यापत्यं स्त्री। 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्' 'द्व्यञ्मगधे'त्यण्, तस्य 'अतश्चे'ति लुक्। पुनः पर्श्वादिलक्षणः स्वार्थिकोऽण्। तस्यापि लुकि 'ऊङुतः' पर्शूः। एवं रक्षसः क्षत्रियस्यापत्यं स्त्री रक्षाः। पूर्ववदण्द्वयस्यापि लुकि 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घः। उक्तं च वार्तिककृता—'पर्श्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः। यौधेयादिप्रतिषेधो वा ज्ञापकः—पार्श्वादिलुगि'ति। **यौधेयीत्यादि।** शुधायाः शुक्राया अपत्यं स्त्रीति विग्रहः। **अणिञोः। उत्तममिति।** अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदं न तूच्छब्दात्तमप्। तेन 'किमेत्तिङव्ययघा-दि'त्याम् न शङ्क्यः। **गोत्रे याविति।** 'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्र'मिति नेह शास्त्रीयं गृह्यते। तथा च 'अनार्षयो'रिति पर्युदासादेव सिद्धे गोत्रग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यम्। न चाऽत्र गोत्रग्रहणसामर्थ्याच्छास्त्रीयमेव गोत्रं गृह्यत इति वाच्यं, दैवदत्त्या याज्ञदत्त्येत्यादीनामनन्तरापत्येऽपीष्यमाणत्वात्। अतएवानुपदं वक्ष्यति 'कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्ये'ति। इदं च कौस्तुभानुसारि व्याख्यानमत्रत्यमूलानुगुणमपि 'दैवयज्ञि'सूत्रस्थेन 'अगोत्रार्थ'मित्यादिमूलग्रन्थेन सह विरुध्यत इति तत्रैव स्फुटीभविष्यति। यद्यपि स्त्रीप्रत्ययाः प्रकृतास्तथापि 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति नकारस्येव ष्यङ आदेशत्वमेवोचितम्, 'अणिञो'रिति षष्ठीस्वरसादित्यभिप्रेत्याह—**ष्यङादेशः स्यादिति।** ष्यङः प्रत्ययत्वेऽपि लक्ष्यसिद्धिरप्रत्यूहेति मनोरमायां स्थितम्। नन्वयं 'ङिच्चे'त्यन्तादेशं बाधित्वा

बा.] अपत्यमिति विग्रहे तन्नामिकाऽणं बाधित्वा 'द्व्यचः' इति ढकि एयादेशे 'यस्येति चे'त्यकारलोपे आदिवृद्धिः। यौधेयशब्दात्, शौक्रेयशब्दाच्च 'पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ' इति स्वार्थे तद्राजसंज्ञके पाञ्चमिके अञि 'यस्येति चे'त्यकारलोपे 'शार्ङ्गरवाद्यञः' इति ङीनि यौधेयी शौक्रेयीति रूपमिति भावः। नन्वत्र 'अतश्च' इत्यञो लुकि सत्यपि 'टिड्ढे'ति ङीपि, यौधेयी शौक्रेयीति सिद्धेरिह यौधेयादिग्रहणमनर्थकमित्यत आह—**अतश्चेति लुकि त्विति।** **उदात्तनिवृत्तीति।** 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्यनेन ङीबुदात्तः स्यात्। सिद्धान्ते त्वञन्तत्वान्ङीनि आद्युदात्तत्वमिति भावः। **अणिञोः। त्र्यादीनामन्त्यमुत्तममिति।** तथा भाष्यादिति भावः। **तस्य समीपमुपोत्तममिति।** सामीप्येऽव्ययीभाव इति भावः। गुरु–उपोत्तमम्–उत्तमसमीपवर्ति ययोरिति विग्रहः। प्रातिपदिकादित्यधिकृतं षष्ठीद्विवचनेन विपरिणम्यते। उपोत्तमगुरुवर्णकयोः प्रातिपदिकयोरिति लभ्यते। 'अणिञो'रित्यनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽणिञन्तयोर्ग्रहणम्। 'गोत्रे' इत्येतत् अणिञोरन्वेति। ऋषेरविहितौ–अनार्षौ। इदमपि अणिञोर्विशेषणं। स्त्रियामित्यधिकृतम्। तदाह—**गोत्रे यावणिञावित्यादिना। आदेशः स्यादिति।** स्थानषष्ठीनिर्देशादादेशत्वलाभः। ननु अणिञन्तयोः ष्यङादेशोऽयमनेकाल्त्वात्सर्वादेशः स्यादित्यत आह—**निर्दिश्यमानस्येति।** तथा च अणिञोरेवायमादेश इति भावः। 'ङिच्चे'त्यन्तादेश इति तु न युक्तं, ङित्त्वस्य 'ष्यङः सम्प्रसारण'-

---

शे.] **जन्यजनकभावेति।** दाम्पत्यलक्षण एव पुंयोगस्तत्र गृह्यते इति मते गौरादित्वान् ङीषिति बोद्धव्यम्। **लुकि त्विति।** 'ञ्यादयः' इत्यञस्तद्राजत्वं। योधेयादिग्रहणादेव पाञ्चमिकानामपि 'अतश्चे'ति लुक्। तेन क्षत्रियजनपदोभयवाचिपर्शुशब्दाद् द्व्यचोऽणि तस्याऽतश्चेति लुकि, अनेन स्वार्थिकेऽणि, तस्याप्यनेन लुक्यूङि पर्शूरित्यादिसिद्धिः। एतेनाऽनन्तरत्वाच्चातुरर्थिकानामेव लुगित्यपास्तम्। **ङीपीति।** योपधत्वान्न ङीष्। अन्त्योऽकार[२] इति व्याख्यानाच्च न ङीनिति भावः। **उदात्तनिवृत्तीति।** 'अनुदात्तस्य च यत्रे'त्यनेन ङीबुदात्तः स्यात्। सिद्धान्ते त्वञन्तत्वान्ङीन्याद्युदात्तत्वमिति भावः। **अणिञो।** अत्र पारिभाषिकं गोत्रम्, 'गोत्रावयवा'दिति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्। तद्ध्यनन्तरापत्यार्थं,'को गोत्रा दैवदत्तः ?,अनन्तरो,दैवदत्त्या याज्ञदत्त्ये'ति भारद्वाजीयोक्तिपरभाष्यात्। शास्त्रीयगोत्रं पृथग्भूते तत्सदृशेऽनन्तरापत्यप्रत्ययान्ते विध्यर्थम्। तेन युवापत्ये न। अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेति कैयटः। यदि तु अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तदैवदत्त्यायाज्ञदत्त्ययोः क्रौड्यादिपाठं कृत्वा गोत्रावयवादिति प्रत्याख्यायते, तदा लौकिकगोत्रग्रहणेऽपि न दोष

त्यणिञोरेव । ष्यङावितौ । 'यङश्चाप्' । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । अनार्षयोः किम् ? । वासिष्ठी । वैश्वामित्री । गुरूपोत्तमयोः किम् ? । औपगवी । आर्तिभागी । आहिच्छत्री । गोत्रे किम् ? । अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री । **गोत्रावयवात्** ।४।१।७९। गोत्रावयवाः=गोत्राभिमताः कुलाख्यास्ततो गोत्रे

त.] परत्वात्सर्वादेशः स्यात् । 'ङिच्चे'त्यस्यानन्यार्थङित्त्वेष्वनङादिषु चरितार्थत्वात् । ष्यङोऽनुबन्धस्य 'यङश्चा'बिति विशेषणार्थतया सप्रयोजनत्वादित्याशङ्क्याह—**निर्दिश्यमानस्येति** । **ष्यङावितावित** । अनुबन्धद्वयकरणं ष्यङ इव ष्यङोऽपि 'यङश्चा'बित्यत्र सामान्यग्रहणार्थम् । न च 'ष्यङः संप्रसारण'मित्यत्र विशेषणार्थं तयोरुपयोगोऽस्ति । अन्यथा पाश्यापुत्रः पाश्यापतिरित्यत्र 'पाशादिभ्यो यः' इति यप्रत्ययेऽपि संप्रसारणप्रसङ्ग इति वाच्यं, 'यङः संप्रसारण'मित्येकानुबन्धेनापि तद्वारणात् । 'लोलूयापति'रित्यत्र त्यकारप्रत्ययेन व्यवधानात्संप्रसारणाऽभावः । 'कौमुदगन्धीपुत्र' इत्यत्र त्वेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणान्नास्ति व्यवधानमिति संप्रसारणं सिध्यति । **कौमुदगन्ध्येति** । अणः ष्यङ् । **वाराह्येति** । इञः ष्यङ् । अणिञोः किम् ? । ऋतभागस्यापत्यमार्तभागी । बिदादित्वादञ् । 'शार्ङ्गरवाद्यञः' इति ङीन् । 'टिड्ढे'त्यादिना ङीबिति तु वृत्तिकारः । 'अणिञो'रित्यत्र तु लौकिकं गोत्रं गृह्यते । 'गोत्रं च चरणै'रित्यत्र तु पारिभाषिकमेव गृह्यते । तेन जातित्वाऽभावान्ङीनः प्राप्तिर्नास्तीति स्थितस्य गतिमाहुः ।**गोत्रावयवात्** । अवयवशब्दोऽप्रधानवाची, अवयवश्चासौ गोत्रं चेति कर्मधारयः, निपातनाद्गोत्रशब्दस्य पूर्वनिपातः । **गोत्राभिमता इति** । 'गोत्र'मित्येवमभिमताः=गोत्रवाचित्वेन देशविशेषे प्रसिद्धाः, न तु प्रवराध्याये पठिता इत्यर्थः । प्रवराध्यायेऽपाठाच्चाऽप्राधान्यम् । **कुलाख्या इति** । कुलमाख्यायते यैरिति कुलाख्याः-पुणिकभुणिक-

बा.] मित्यादौ चरितार्थत्वात् । **कुमुदगन्धेरिति** । कुमुदगन्ध इव गन्धो यस्येति विग्रहः । 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यः, उत्तरपदलोपश्चे'ति बहुव्रीहिः, पूर्वखण्डे उत्तरपदस्य गन्धशब्दस्य लोपश्च । 'उपमानाच्चे'ति इत्त्वं । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्रीति विग्रहे अण् । 'यस्येति चे'ति इकारलोपः, आदिवृद्धिः, कौमुदगन्धशब्दः, तत्र धकाराद् णोऽकार उत्तमः । तत्समीपवर्ती गुरुः-गकारादकारः, 'संयोगे गुरु' इत्युक्तेः । नचाऽनुस्वारधकारव्यवहितत्वात्कथमुत्तमसमीपवर्तित्वं गकारादकारस्येति वाच्यं, 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपी'ति न्यायेन हला व्यवधानस्याऽदोषत्वात् । नह्यणि परेऽव्यवहितो गुरुः क्वचिदस्ति । एवंच गुरूपोत्तमं प्रातिपदिकं कौमुदगन्धेत्यणन्तं, तदवयवस्य अणः ष्यङादेशे 'यङश्चा'बिति चापि कौमुदगन्ध्याशब्द इत्यर्थः । इञन्तस्योदाहरति—**वाराह्येति** । वराहस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहः । अत इञ् । अकारलोपः । वाराहिशब्दः । तत्र इकार उत्तमः । रेफादाकार उत्तमसमीपवर्ती गुरुः । इञ इकारस्य ष्यङादेशः, चाबिति भावः । **वासिष्ठी वैश्वामित्रीति** । ऋष्यणन्तावेतौ । **औपगवीति** । अणन्तत्वेऽपि गुरूपोत्तमत्वाऽभावान्न ष्यङ् । **जातिलक्षण इति** । 'गोत्रं च चरणैः सहे'ति जातित्वम् । **आहिच्छत्रीति** । जातार्थे अणयं, नतु गोत्र इति न ष्यङ् । नच ष्यङ्प्रत्यय एव कुतो न विधीयते इति वाच्यं, तथा सति उदमेघस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहेऽत इञि ष्यङि चापि औदमेघ्या, तस्या अपत्यं औदमेघेय इति न सिध्येत्, अस्यापत्यप्रत्ययत्वाऽभावेन यलोपाऽप्राप्तेरिति स्पष्टं भाष्ये । **गोत्रावयवात्** । गोत्रावयवशब्दं व्याचष्टे-**गोत्रावयवा गोत्राभिमता इति** । गोत्रं = कुलम्, अभिमतं=प्रख्यातं याभिरिति विग्रहः । कुलप्रख्यातिकृत इत्यर्थः । कुलव्यपदेशकृत इति यावत् । तदाह—**कुलाख्या इति** । कुलम् आख्यायते व्यपदिश्यते आभिरिति कुलाख्याः ।

शे.] इत्यन्ये । ङकारो 'यङश्चा'बित्यत्रास्यापि ग्रहणार्थः । षकारः सामान्यग्रहणाऽविघातार्थः, अन्यथैकानुबन्धत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात्, तु ष्यङः । न च टापा सिद्धिः, अन्तोदात्तत्वाऽनापत्तेः । अयमादेश एव, न तु प्रत्ययः । औदमेध्याया अपत्ये स्त्रीभ्यो ढकि औदमेघेयाऽसिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टम् । 'भढे' इत्युक्त्या पुंवत्त्वाऽप्राप्तेः; अस्यापत्यार्थकत्वाभावेन 'आपत्यस्ये'ति यलोपाप्राप्तेश्च । स्त्रियामिति विशिष्योक्त्या स्वार्थिकत्वेऽपि स्त्रीत्वरूपार्थार्थकतैवास्य, गोत्राऽणन्ताभिजितशब्दादत्यन्तस्वार्थिकयञस्तु विशेषानुक्तेः सकलस्वार्थबोधकतेति अपत्यार्थकत्वात्ततो 'गोत्रचरणा'दिति वुञि 'आपत्यस्ये'ति यलोपे आभिजितकसिद्धिरिति तदाशयः । नन्वादेशत्वे हस्तिशिरसोऽपत्यं हास्तिशीर्षिः । बाह्वादित्वादिञ् । 'अचि शीर्षः' इति शीर्षादेशः । तत इञः ष्यङ् । हास्तिशीर्ष्या । अत्र शीर्षस्य स्थानिवत्त्वेन शिरस्शब्दत्वात् 'ये च तद्धिते' इति शीर्षन्नादेशः प्राप्नोति । टिलोपस्तु न, 'येचाभावकर्मणो'रिति प्रकृतिभावात् । स्पष्टञ्चेदं 'ये च तद्धिते' इत्यत्र भाष्ये इति चेन्न, 'ये च तद्धिते' इति सूत्रस्थभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वात् । अत एव प्रकृतसूत्रे भाष्ये आदेशपक्षमुपक्रम्यैष पक्षो निर्दोष इत्युक्तम् । एवञ्च 'ये च तद्धिते' इति सूत्रे पूर्वपक्षयुक्तप्रयोगयोरनभिधानमेवेति तद्भावः । यद्वा क्रौड्यादिगणे तयोः पाठादत्र ष्यङः प्रत्ययत्वमेवेत्यणिञ्भ्यां व्यवधानादत्र शीर्षन्नादेशाऽभाव इत्याशयः । **गोत्रावयवात्** । अवयवशब्दोऽवन्तोऽप्रधानवाची । तेनाऽप्रधानं गोत्रं यत्कुलप्रतिष्ठाकरं तदुच्यते; तदाह—**गोत्राऽभिमता इति** ।

विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थं आरम्भः । पौणिक्या । भौणिक्या । **क्रौड्यादिभ्यश्च** ।४।१।८०। स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययः स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थोऽनणिञ[न्ता]र्थश्चारम्भः । क्रौड्या । व्याड्या । [गौकक्ष्या] । (ग) **सूत युवत्याम्** । सूत्या । (ग) **भोज क्षत्रिये** । भोज्या । **दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्डेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम्** ।४।१।८१। एभ्यश्चतुर्भ्यः ष्यङ्वा । अगोत्रार्थमिदं, गोत्रेऽपि परत्वात्प्रवर्तते । पक्षे 'इतो मनुष्ये'ति ङीष् । दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञी । इत्यादि । **इत्यपत्याधिकारः ।**

अथ तद्धितेषु रक्ताद्यर्थकाः ।

तेन रक्तं रागात् ।४।२।१। रज्यतेऽनेनेति रागः । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माञ्जिष्ठम् । राग-

---

त.] मुखरप्रभृतयः । तैर्हि कुलमाख्यायते 'पुणिका वयं गोत्रेण' 'भुणिका वयं गोत्रेण' इति । **तत इति** । गोत्रावयवादित्यर्थः । **क्रौड्यादिभ्यश्च** । पञ्चमीनिर्देशात्प्रत्ययत्वमेवेहाश्रीयत इत्याह—**ष्यङ् प्रत्यय इति** । क्रौडि, व्याडि, आपिशलि, गौकक्ष्य—इत्यादि । गौकक्ष्यशब्दो गर्गादियञन्तस्तदर्थमाह—**अनणिञन्तार्थश्चेति** । **सूतेति** । गणसूत्रम् । सूतशब्दः ष्यङं लभते युवत्यां वाच्यायामित्यर्थः । **सूत्येति** । ष्यङि 'यङश्चाप्' । अन्यत्र तु क्रियाशब्दाट्टाप् । सूतजातिवाचिनस्तु ङीष् । सूती । **भोजेति** । इदमपि गणसूत्रम् । जातिलक्षणङीषोऽपवादः ष्यङ् । क्रियाशब्दात्तु टाबेव—भोजयतीति भोज्या । **दैवयज्ञि । चतुर्भ्य इति** । 'इञन्तेभ्य' इति शेषः । देवा यज्ञा यष्टव्या यस्य स देवयज्ञः । शुचिर्वृक्षो यस्य शुचिवृक्षः । सत्यमुग्रं यस्य सत्यमुग्रः । निपातनाद्विशेष्यस्य पूर्वनिपातः, मुमागमश्च । काण्डेन विद्धः काण्डेविद्धः । 'कर्तृकरणे कृते'ति समासः । निपातनात्काण्डशब्दस्यैकारः । पाठान्तरे कण्ठे विद्धमस्य, कण्ठे वा विद्धः कण्ठेविद्धः । 'अमूर्धमस्तकादि'त्यलुक् । एभ्यः सर्वेभ्योऽपत्ये 'अत इञ्' । **गोत्रेऽपि परत्वादिति** । तथा चोभयत्र विभाषेति भावः । अत्रेदमवधेयम्—'अणिञो'रिति सूत्रे यदि शास्त्रीयं गोत्रं गृह्यते तदा 'अगोत्रार्थमिद'मित्यादिग्रन्थः स्वरसतः संगच्छते । यदि तु लौकिकं गोत्रमेव तत्र गृह्यते तदा 'अणिञो'रि'ति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिदमित्येव व्याख्यातुमुचितमिति । **इत्यपत्याधिकारः ।**

बा.] कुलनामानीत्यर्थः । पुणिकादिशब्दैर्हि कुलं व्यपदिश्यते—'पुणिकाः वयं', 'मुणिकाः वय'मित्यादि । अवपूर्वकात् 'यु मिश्रणे' इति धातोरुपसर्गवशेन प्रख्यात्यर्थकात् पचाद्यचि अवयवशब्दः । कुलस्यावयवः प्रख्यापकशब्दः कुलावयव इति लभ्यत इति भावः । ननु पूर्वेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**अगुरूपोत्तमार्थं इति** । गोत्रादवयुतं=मिश्रितम्—अनन्तरापत्यं, तदर्थमित्यपि भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च पूर्वसूत्रे अपत्याधिकारबहिर्भूतेऽपि पारिभाषिकमेव गोत्रं गृह्यत इति भाष्यस्वरसः । **पौणिक्येति** । पुणिकस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहे अत इञन्तात् ष्यङि चाप् । एवं मौणिक्या । मनुष्यनामत्वे तन्नामिकाऽणः ष्यङ् । **क्रौड्यादिभ्यश्च** । 'प्रत्ययविधि'रिति भाष्योक्तं पक्षान्तरमाश्रित्याह—**ष्यङ्प्रत्यय इति** । पूर्वेण सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**अगुरूपोत्तमार्थोऽनणिञन्तार्थश्चेति ।** **क्रौड्येति** । क्रोडस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहे अत इञन्तात् ष्यङ्, चाप् । इह 'त्र्यादीनामन्त्यमुत्तम'मित्युक्तेर्न गुरूपोत्तमत्वम् । मनुष्यनामत्वे त्वण् । 'गौकक्ष्य'शब्दो गर्गादिञन्तः । तस्य अनणिञन्तत्वेऽपि ष्यङ् । **सूत युवत्यामिति** । गणसूत्रमिदम् । सूतशब्दो युवत्यां ष्यङं लभत इत्यर्थः । **सूत्येति** । प्राप्तयौवनेत्यर्थः । जातौ तु सूतीत्येव । **भोज क्षत्रिये** । इदमपि गणसूत्रम् । **दैवयज्ञि । अगोत्रार्थमिति** । अनन्तरापत्यार्थमित्यर्थः । **प्रवर्तते इति** । 'विकल्प' इति शेषः । **पक्षे इति** । ष्यङभावपक्षे इत्यर्थः । **दैवयज्ञीति** । देवयज्ञस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहे अत इञन्तात् ष्यङ्विकल्पः । **इत्यादीति** । शुचिवृक्षस्यापत्यं स्त्री शौचिवृक्ष्या—शौचिवृक्षी । सत्यमुग्रमस्येत्यर्थे—सत्यमुग्रः । निपातनान्मुम् । सत्यमुग्रस्यापत्यं स्त्री सात्यमुग्र्या—सात्यमुग्री । काण्डेन विद्धः काण्डेविद्धः । निपातनादेत्वम् । काण्डेविद्धस्यापत्यं स्त्री काण्डेविद्ध्या—काण्डेविद्धी । कण्ठेविद्धीति पाठान्तरम् । **इत्यपत्याधिकारः ।**

शे.] पुणिकमुणिकमुखरादि हि देशविशेषप्रसिद्धं कुलनाम । पुणिकादयोऽत इञन्ताः । किञ्च गोत्रादवयुतं=पृथग्भूतमनन्तरापत्यं, तदर्थश्चेदम् । भाष्यप्रामाण्यादर्थद्वयेऽपि सूत्रतात्पर्यम् । अनयोरुभयोरपि क्रौड्यादित्वकल्पने तु व्यर्थमेव सूत्रमिति बोध्यम् ।

क्रौड्यादिभ्य इति पञ्चमीनिर्देशादत्र प्रत्ययत्वमेवेत्याह—**प्रत्यय** इति । **सूतेत्यादि** गणसूत्रे । सूतशब्दाद्भोजशब्दाच्च प्रत्ययः । सूत्या=प्राप्तयौवना । जातौ सूतीत्येव । एवमक्षत्रिया भोजैव । क्रौड्यादिपठितगौकक्ष्यशब्दस्य ष्यङन्तत्वेऽपि 'गौकक्ष्यायाः प्रतिषेधः' इति वचनान्न सम्प्रसारणम् । तेन गौकक्ष्यापुत्र इत्येव । **दैवयज्ञि** । देवा यज्ञा यष्टव्या यस्य तदपत्यमित्यर्थः । कण्ठे विद्धमस्य । 'काण्डेविद्धी'ति पाठे—काण्डेन विद्ध इति समासेऽत एव निपातनात्काण्डस्यैकारः । सत्यमुग्रमस्येत्यर्थे निपातनान्मुक् । **अगोत्रार्थमिति** । अनन्तरापत्यार्थमित्यर्थः । **गोत्रे** = शास्त्रीये । एवञ्चोभयत्रविभाषेयमिति भावः । इदञ्च 'गोत्रावयवा'दित्यस्य पुणिकादिमात्रविषयत्वमिति वादिनां मते बोध्यम् । अन्यथा तु प्राप्तविभाषेवेति दिक् । **इत्यपत्याधिकारः ।**

किम् ?। देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् । **लाक्षारोचनाट्ठक्** ।४।२।२। लाक्षिकः । रौचनिकः । ✽ **शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम्** । शाकलिकः । कार्दमिकः । 'आभ्यामणपी'ति वृत्तिकारः । शाकलः । कार्दमः । ✽**नील्या अन्** । नील्या रक्तं नीलम् । ✽ **पीतात्कन्** । पीतकम् ✽ **हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्** । हारिद्रम् । माहारजनम् । **नक्षत्रेण युक्तः कालः** ।४।२।३। पुष्येण युक्तं पौषमहः । पौषी रात्रिः । **लुबविशेषे** ।४।२।४। पूर्वेण विहितस्य लुप्स्यात् षष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यावाऽन्तरविशेषश्चेन्न गम्यते । अद्य पुष्यः । कथं तर्हि पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषीति ?। 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं

त.] **तेन रक्तं** । तृतीयान्तात्समर्थाद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । **रज्यतेऽनेनेतीति** । बाहुलकात्करणे घञ् । **राग इति** । रञ्जकद्रव्यमित्यर्थः । शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जेरर्थः । **लाक्षारोचनात्** । वृत्तिकृता तु वार्तिकस्थौ शकलकर्दमौ सूत्रे प्रक्षिप्तौ । 'शकलं त्वचि खण्डे च रागवस्तुनि वल्कले' इति विश्वः । **वृत्तिकार इति** । भाष्ये तु नैतद्दृष्टमिति भावः । **नील्येति** । नीली ओषधिविशेषः । अणपवादोऽयम् । **नक्षत्रेण** । नक्षत्रवाचकाः शब्दा वृत्तिविषये तद्युक्तं चन्द्रमसमभिदधानाः प्रत्ययं लभन्ते । **पुष्येणेति** । पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसेत्यर्थः । एवं च पौषमह इत्यादिव्यवहारः सङ्गच्छते । सर्वेषामप्यह्नां पुष्ययोगसत्त्वेऽपि तत्समीपस्थचन्द्रमसा योगस्याऽसार्वत्रिकत्वात् । नक्षत्रेणेति किम् ?। चन्द्रेण युक्ता रात्रिः । कालः किम् ?। पुष्येण युक्तश्चन्द्रः । **लुबवि[शेषे]** । पूर्वसूत्रस्यानुवर्तनादिह 'नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याऽविशेषे गम्ये' इत्यर्थं उपलभ्यते, तदाह—**षष्टिदण्डेति** । 'अद्य पुष्यः' इत्युक्त्वा 'न ह्यो, न श्वः' इति विशेषे गम्यमानेऽपि अहोरात्रात्मककालस्यावान्तरविशेषानवगमाल्लुब्भवत्येवेति भावः ।'अविशेषे' इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणात् 'पौषोऽहोरात्रः' इत्यत्र लुब्न भवति, षष्टिदण्डात्मकसमुदायरूपकालस्य प्रतीतावप्यवयवद्वयात्मकस्यापि विशेषस्यापि प्रतीतेरित्याशयेनाह—**विशेषश्चेन्नेति** । **अद्य पुष्य इति** । 'मूलेनावाहयेद्देवीं

बा.] अथ तद्धितचातुरर्थिकप्रकरणं निरूप्यते । **तेन रक्तं रागात्** । **रज्यत इति** । रज्यते वर्णान्तरं प्राप्यते अनेनेत्यर्थे रञ्जेः करणे घञि कृते 'घञि च भावकरणयो'रिति नलोपे 'चजोः कु घिण्ण्यतो'रिति कुत्वे उपधावृद्धौ रागशब्द इत्यर्थः । तथाच रागशब्देन रञ्जनसाधनं द्रव्यमुक्तं भवति । 'तेने'ति सामान्यनिर्देशः । तथाच तेन रक्तं= वर्णान्तरं प्राप्तमित्यर्थे, **रागात्**=रञ्जनद्रव्यवाचकात्तृतीयान्तादण् स्यादित्यर्थः, 'प्राग्दीव्यतोऽणि'त्यधिकारात् । **कषायेणेति** । कषायो धातुविशेषः, रञ्जनद्रव्यं, तेन रक्तं वर्णान्तरं प्राप्तं काषायमित्यर्थः । **माञ्जिष्ठमिति** । मञ्जिष्ठा नाम रञ्जनद्रव्यविशेषः । **लाक्षारोचनाट्ठक्** । अणोऽपवादः । **लाक्षिक इति** । 'पट' इति शेषः । लाक्षया रक्त इति विग्रहः । **रौचनिक इति** । रोचनया रक्त इति विग्रहः । **शाकलिक इति** । शकलं—रागद्रव्यविशेषः । **वृत्तिरिति** । भाष्ये तु नैतद्दृष्टम् । **नील्या अनिति** । 'वक्तव्य' इति शेषः । अणोऽपवादः । नीली ओषधिविशेषः । **'पीतात्कन्'** । अणोऽपवादः । पीतं हरितालकादि द्रव्यम् । **हरिद्रामहेति** । अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । हरिद्रा प्रसिद्धा । **महारजनं**—नाम रागद्रव्यविशेषः । **इति रक्ताधिकारः** ।

नक्षत्रेण । अस्मिन्नर्थे प्रथमोच्चारितान्नक्षत्रवाचकाच्छब्दात् प्राग्दीव्यतीयाः प्रत्यया यथायथं स्युरित्यर्थः । नक्षत्रयुक्तश्चन्द्रमा—नक्षत्रशब्देन विवक्षितः । **पुष्येण युक्तमिति** । पुष्ययुक्तचन्द्रमसा युक्तमित्यर्थः । **पौषमहरिति** । पुष्यशब्दादणि 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राऽणि यलोपः' इति यलोपः । **पौषी रात्रिरिति** । पुष्ययुक्तचन्द्रमसा युक्तेत्यर्थः । अणि यलोपे 'टिड्ढे'ति ङीप् । नक्षत्रेणेति किम् ?। चन्द्रेण युक्ता रात्रिः । कालः किम् ?। पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः । **लुबविशेषे** । **षष्टिदण्डेति** । षष्टिघटिकापरिच्छिन्ने काले एकैकस्मिन्नेकैकेन नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्यत इति स्थितिः । तस्य षष्टिदण्डस्य कालस्य अवान्तरविशेषोऽहर्वा रात्रिर्वेति न गम्यते चेदित्यर्थः । **अद्य पुष्य इति** । अद्येत्यव्ययम् अहोरात्रवाचि अधिकरणशक्तिप्रधानम्, इह तु अधिकरणशक्तिविनिर्मुक्तोऽहोरात्रकालो विवक्षितः । तथाच अयमहोरात्रः पुष्ययुक्तचन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । अहर्वा रात्रिर्वेति विशेषानवगमादणो लुप् । **कथं तर्हीति** । पौर्णमास्याः षष्टिदण्डात्मिकाया अवान्तरविशेषानवगमादिह लुप् स्यादित्याक्षेपः । समाधत्ते—**विभाषेति** ।

शे.] **तेन रक्तम्** । 'राग'शब्दे करणे घञ् । रागवाचकात्करणकरञ्जनकर्मत्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थः । 'कौमारे'ति पर्यन्तं 'तेने'ति वर्तते । **देवदत्तेनेति** । 'रागा'दित्यस्याऽभावे कर्तृतृतीयान्तस्यापि ग्रहणं स्यादिति भावः । **लाक्षारो** । रोचनाशब्देन समाहारद्वन्द्वः । **शाकलं**-रागद्रव्यविशेषः । **वृत्ति..र इति** । भाष्ये तु नैतद् दृष्टम् । **नक्षत्रेण युक्तः** । अश्विन्यादयः केवलनक्षत्रवाचकास्तद्युक्तचन्द्रवाचकाश्च । तत्राद्येऽप्रासिपूर्वकप्राप्तिरूपयोगस्याऽसम्भवादन्त्यग्रहणम् । सच संकल्पवाक्ये प्रसिद्धः । नक्षत्रशब्दोऽप्येवम् । 'अथ किं नक्षत्र'मित्यादिव्यवहारात् । 'नक्षत्रयुक्तचन्द्रमसा युक्त इत्यर्थे प्रथमात्प्रत्ययो भवति, यो युक्तः स चेत्काल' इति सूत्रार्थः । न च नक्षत्रवाचकादेव,अभिधानस्वाभाव्यात् । नक्षत्रेणेति किम् ?। चन्द्रेण युक्ता रात्रिः । कालः किं ?। पुष्येण युक्तं गगनम् ।

लुब्नेति ज्ञापितत्वात् । श्रवणशब्दात्त्वत एव लुप्, युक्तवद्भावाऽभावश्च । 'अबाधकान्यपि निपातनानि' । श्रावणी । **संज्ञायां श्रवणाऽश्वत्थाभ्याम्** ।४।२।५। विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्तः । संज्ञायां किम् ? । श्रावणी । आश्वत्थी । **द्वन्द्वाच्छः** ।४।२।६। नक्षत्रद्वन्द्वाद्युक्ते काले छः स्याद्विशेषे सत्यसति च । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । राधानुराधीया रात्रिः । **दृष्टं साम** ।४।२।७। तेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम । ॐ **अस्मिन्नर्थेऽण् डिद्वा वक्तव्यः** । उशनसा दृष्टम्—औशनम् । औशनसम् । **कलेर्ढक्** ।४।२।८। कलिना दृष्टं कालेयं साम । **वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ** ।४।२।९। वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ।—सिद्धे यस्येति-

त.]श्रवणेने'त्यप्युदाहरणं बोध्यम् । द्वन्द्वाच्छः । विशेषे उदाहरणमाह—तिष्येत्यादि । अविशेषे तूदाहर्तव्यम् 'अद्य राधानुराधीय'मिति । न चात्र 'लुबविशेषे' इति अण इव छस्यापि लुप्स्यादिति वाच्यं, मध्येऽपवादन्यायरीत्या पूर्वोपस्थितस्याऽण एव तत्प्रवृत्तेः । यत्तु 'लुपं परत्वाद्बाधते छ' इति वृत्तिकृतोक्तं, तन्न, द्वयोर्युगपत्प्राप्त्यभावात् ।

दृष्टं साम । तृतीयान्ताद्दृष्टमित्यर्थेऽणादयः स्युर्यद्दृष्टं तच्चेत्साम । **अस्मिन्नर्थे इति** तथा च श्लोकवार्तिकं—'दृष्टे सामनि जाते वाप्यण् डिद् द्विर्वा विधीयते । तीयादीकक् न विद्याया गोत्रादङ्कवदिष्यते ।' इति । जातेऽर्थे यो द्विरण् स च वा डिदित्यन्वयः । शतभिषजि जातः शातभिषः, शातभिषजः । इह हि 'प्राग्दीव्यतः' इति प्राप्तोऽण् कालाट्ठञा बाधितः, स च 'सन्धिवेलादि' सूत्रेण प्रतिप्रसूयते इत्ययं द्विरुक्तोऽण् । **तीयादिति** । तीयादीकक् स्वार्थे भवतीत्यर्थः । द्वैतीयीकः । तार्तीयीकः । **न विद्याया इति** । विद्यावाचकात्तीयान्तादीकङ् भवतीत्यर्थः । द्वितीया विद्या । **गोत्रादङ्कवदिति** । गोत्रप्रत्ययान्तादङ्के यः प्रत्ययः स दृष्टे सामन्यपि भवति । औपगवेन दृष्टमौपगवकम् । इह

बा.]फाल्गुनीकार्तिकीचैत्रीशब्दानां नक्षत्राऽण्विशिष्टानां पौर्णमास्यां प्रयोगदर्शनेन, पौर्णमास्यां नक्षत्रयुक्तायां 'लुबविशेषे' इत्ययं लुब् नेति ज्ञापितत्वात्पौषी पौर्णमासीत्यत्र न लुबित्यर्थः । ननु तर्हि श्रवणयुक्तपौर्णमास्यां लुबभावात्कथं श्रवणेति निर्देश इत्यत आह—**श्रवणशब्दात्त्वत एव लुबिति** । 'श्रवणे'ति निपातनादेव पौर्णमास्यां लुबित्यर्थः । ननु 'कृत्तिका श्रवणः पुष्यः चित्रास्वात्योर्यदन्तर'मित्यादौ श्रवणशब्दस्य पुंलिङ्गत्वदर्शनेन तस्मादणो लुपि कृते 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इति पुंलिङ्गत्वावश्यंभावाच्छ्रवणेति कथं स्त्रीलिङ्गतेत्यत आह—**युक्तवद्भावाभावश्चेति** । 'निपातना'दिति शेषः । ननु तर्हि श्रावणीति नैव स्यादित्यत आह—**अबाधकान्यपीति** । इयं परिभाषा वृत्तौ स्थिता । सर्वादिसूत्रभाष्ये तु 'बाधकान्येव निपातनानी'त्युक्तम् । **संज्ञायाम्** । श्रवणाऽश्वत्थाभ्यां परस्य नक्षत्रप्रत्ययस्य लुप् स्यात्संज्ञायामित्यर्थः । ननु 'लुबविशेषे' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**विशेषार्थोऽयमारम्भ इति** । **श्रवणा रात्रिरिति** । श्रवणयुक्तचन्द्रमसा युक्ता रात्रिरित्यर्थः । 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणे'ति सूत्रे श्रवणेति निर्देशस्य सामान्यापेक्षत्वादपौर्णमास्यामपि युक्तवद्भावो नेति विज्ञायते । अतः 'श्रवणा रात्रि'रिति सिद्धमिति प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **अश्वत्थो मुहूर्त इति** । अश्वत्थो नाम अश्विनीनक्षत्रम् । तेन युक्तः अश्वत्थः—मुहूर्तविशेषो ज्यौतिषे प्रसिद्धः । **द्वन्द्वाच्छः** । **तिष्यपुनर्वसवीयमिति** । तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू, ताभ्यां युक्तमहरिति विग्रहः । छस्य ईयादेशे ओर्गुणः । **राधानुराधीयेति** । राधेति विशाखानक्षत्रमुच्यते । राधा च अनूराधाश्च राधानूराधाः, तद्युक्ता रात्रिरित्यर्थः । **दृष्टं साम** । **तेनेत्येवेति** । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । तेन दृष्टं सामेत्यर्थे तृतीयान्तादणादयः स्युरित्यर्थः । **अस्मिन्नर्थे इति** । 'दृष्टं साम' इत्यर्थे यः अण् स डिद्वेत्यर्थः । **औशनमिति** । अणि टिलोपपक्षे रूपम् । **कलेर्ढक्** । वार्त्तिकमिदम् । **वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ** । **वामदेव्यमिति** । डित्त्वाट्टिलोपः । तित्त्वं स्वरार्थम् । ननु 'यस्येति चे'ति लोपेन सिद्धे किमर्थमिह डित्करणमिति चेत्, सत्यम्—ययतोरेव विधौ 'ययतोश्चाऽतदर्थे' इति नञः परस्य ययदन्तस्यान्तोदात्तस्वरविधावनयोर्ग्रहणं स्यात्, तदभावार्थं डित्करणं । डित्करणे सति तु स्वरविधावनयोर्न ग्रहणं, 'निरनुबन्धकग्रहणे सति न सानुबन्धकस्य ग्रहण'मितिं परिभाषया 'तदनुबन्धकग्रहणे सति नाऽतदनुबन्धकस्य' इति परिभाषया च तन्निवृत्तिर्भवति । एते तु परिभाषे इहैव ज्ञाप्येते । तथाच 'अवामदेव्य'मित्यत्राऽयं स्वरो न भवति । एतत्सङ्ग्राहकं भाष्यस्थं श्लोकं पठति—**सिद्धे यस्येत्यादि** । अत्र पूर्वार्धमाक्षेपपरम् । 'यस्य' इति लोपेन सिद्धे ययतौ किमर्थं डितौ कृतावित्यर्थः । **ग्रहणमिति** । वामदेव्यशब्दस्य नञ्स्वरे=नञाश्रयस्वरविधौ अतदर्थे='ययतोश्चातदर्थे'इति सूत्रे अनयोर्ड्यड्ड्ययोर्ग्रहणं मा भूदित्येतदर्थं डित्क-

शे.]अद्येति । 'अद्यतनमहोरात्र'मित्यादाविव 'राहोः शिर' इत्यादाविव च कल्पितभेदमादायाधारत्वोपपत्तिर्बोध्या । **पौर्णमास्यामिति** । अन्यत्र तु पुष्यः पञ्चमीत्येव । **अत एवेति** । तत्र श्रवणेत्युक्तेरेव । अनेन च पौर्णमास्यां लुब्नेत्यस्याऽनित्यत्वं ज्ञाप्यते । तेन श्रावणी । 'अबाधकान्यपी'ति वृत्तिमतं तु न युक्तं, 'बाधकान्येव निपातनानी'ति सर्वादिसूत्रे भाष्योक्तेः । **संज्ञायां श्रव** । 'विभाषे'ति सूत्रे श्रवणेत्युच्चारणाज्ज्ञापकादेवैतद्विषयेऽपि श्रवणशब्दे युक्तवद्भावो न । तेन 'श्रवणा रात्रि'रिति सिद्धम् । द्वन्द्वाच्छः । अत्राऽविशेष

लोपेन किमर्थं यतौ ङितौ । ग्रहणं माऽतदर्थे भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥ १ ॥ परिवृतो रथः ।४।२।१०। वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रथः । रथः किम् ? । वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते । तेनेह न—छात्रैः परिवृतो रथः । पाण्डुकम्बलादिनिः ।४।२।११। पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणवर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयेनेनिनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् । द्वैपवैयाघ्रादञ् ।४।२।१२। द्वीपिनो विकारो द्वैपम् । तेन परिवृतो द्वैपो रथः । एवं—वैयाघ्रः । कौमारापूर्ववचने ।४।२।१३। 'कौमारे'त्यविभक्तिको निर्देशः । अपूर्वत्वे निपातनमिदम् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः—'कौमारः' पतिः । यद्वा अपूर्वपतिः—कुमारी, पतिमुपपन्ना 'कौमारी' भार्या । तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ।४।२।१४। शरावे उद्धृतः शाराव ओदनः । उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते । तेन सप्तमी । उद्धृत्य निहित इत्यर्थः । स्थण्डिला-

त.] 'गोत्रचरणाद्वु'ञिति वुञ् । वामदेवात् । ग्रहणं माऽतदर्थं इत्यादि । अतदर्थे 'ययतोश्चातदर्थे इति विहिते' नञ्स्वरे—नञाश्रितस्वरे ड्यड्यतोर्ग्रहणं मा भूदित्यर्थः । 'ययतोश्चे'ति सूत्रेण विधीयमानं नञः परस्य ययदन्तस्योत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वमवामदेव्यशब्दे मा भूत् किंतु—अव्ययपूर्वपदस्वर एव यथा स्यादित्येतदर्थं ङित्करणमिति फलितोऽर्थः । न च कृतेऽपि ङित्वे 'ययतो'रित्यस्य प्रवृत्तिः कुतो नेति शङ्क्यं, 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य', 'तदनुबन्धकग्रहणे नाऽतदनुबन्धकस्ये'ति परिभाषयोः सत्त्वात् । इमे च परिभाषे इहैव ङित्वेन ज्ञाप्येते । तत्राऽऽद्यायाः प्रयोजनं—'पूरणगुणे'ति सूत्रे तव्यग्रहणे तव्यतोऽग्रहणम् । द्वितीयस्यास्तु अड्ग्रहणे चङोऽग्रहणम् । 'श्वयतेरः' 'अङि परे' इति शेषः । अश्वत् । चङि परे तु न, अशिश्वियत् । परिवृतो । तृतीयान्तात्परिवृत इत्यर्थेऽणादयः स्युर्यः परिवृतः स चेद्रथो भवति । रथाच्छादनार्थं यद्वस्त्रकम्बलादिकं तत एव सर्ववेष्टनं भवति, न तु छात्रादिभ्य इत्याशयेनाह—समन्ताद्वेष्टित इति । परिः सर्वतोभावे वर्तत इति भावः । कौमारा । तेनेति निवृत्तम् । 'अपूर्व' इति भावप्रधानो निर्देश इत्याह—अपूर्वत्वे इति । अपूर्वत्वं तु स्त्रिया एवेष्यते, पुरुषस्तु अपूर्वभार्योऽस्तु वा मा वेत्यनाग्रहः । अपूर्वपतिमिति । न पूर्वं पतिर्यस्या इति बहुव्रीहिः । कौमारः पतिरिति । द्वितीयान्तात्कुमारीशब्दादुपयन्तरि प्रत्ययः । कौमारीति । इह कुमारीशब्दात्प्रथमान्तात्स्वार्थे प्रत्ययः, 'टिड्ढा'णिति ङीप् । तत्रोद्धृत । 'सास्मिन्पौर्णमासी'ति सूत्रात्प्राक् 'तत्रे'त्यधिकारः । पात्रवाचिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्य उद्धृतमित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । शाराव इति । भुक्तोच्छिष्ट इत्यर्थ इति वृत्तिकृत् । अवशिष्ट इति तदर्थः । 'उच्छिनष्टि, न सर्वं जुहोती'ति कल्पसूत्रव्यवहारात् । सप्तमीति । निधानक्रियापेक्षया अधिकरणत्वादिति भावः । स्थण्डिलात्

बा.] रणमित्यर्थः । परिवृतो रथः । 'तेने'त्यनुवर्तते । तेन 'परिवृतो रथः' इत्यर्थे तृतीयान्तादणादयः स्युरित्यर्थः । ननु छात्रैः परिवृतो रथ इत्यत्रापि स्यादित्यत आह—समन्तादिति । रथस्य समन्तादाच्छादनार्थं यद्वस्त्रादिकं रथावयवभूतं तद्वाचकादेवेत्याशयः, एकान्तग्रहणमिति वार्तिकात् । पाण्डुकम्बलादिनिः । तेनेति, परिवृतो रथ इति चानुवर्तते । इनिप्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः । ननु 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थीयेन इनैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अणो निवृत्त्यर्थमिति । द्वैपवैयाघ्रादञ् । तेनेति परिवृतो रथ इति चानुवर्तते । तृतीयान्ताद्द्वैपशब्दाद्वैयाघ्रशब्दाच्च परिवृतो रथ इत्यर्थे अञ् स्यादित्यर्थः । अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । द्वीपिन इति । द्वीपी—व्याघ्रः, तस्य विकारश्चर्मेत्यर्थे 'प्राणिरजतादिभ्यः' इत्यञि द्वैपशब्द इत्यर्थः । एवं वैयाघ्र इति । व्याघ्रस्य चर्म, वैयाघ्रम् । अञि 'न य्वाभ्या'मित्यैच् । तेन परिवृतो वैयाघ्र इति भावः । कौमारापूर्व । तेनेति परिवृतो रथ इति च निवृत्तम् । अविभक्तिक इति । लुप्तप्रथमाक इति भावः । अपूर्वशब्दो भावप्रधान इत्याह—अपूर्वत्वे निपातनमिदमिति । न पूर्वः पतिर्यस्याः सा अपूर्वपतिः, तां कुमारीमुपयतवान् पतिरित्यर्थे द्वितीयान्तात्कुमारीशब्दादण् स्यादित्येकोऽर्थः । कुमारी अपूर्वपतिमुपपन्नेत्यर्थे प्रथमान्तात्कुमारीशब्दादण् स्यादित्यन्योऽर्थः । आद्ये उदाहरति—अपूर्वपतिमिति । द्वितीये उदाहरति—यद्वेत्यादि । आद्ये उपयन्तरि प्रत्ययः । द्वितीये उपयतायां स्वार्थे प्रत्यय इति विवेकः । तत्रोद्धृतम् । तत्रोद्धृतमित्यर्थे [illegible]-

शे.] इति नानुवर्तते, अस्वरितत्वात् । कलेर्ढगिति [illegible] । परिवृतो [illegible] इत्यपाठः । मनोरमाविरोधात्, 'पुत्रैः परिवृतः' इति [illegible] । [illegible] । 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' । ततोऽणपवादोऽञ् । स्वरे विशेषः । अपूर्वत्वे इति । [illegible] त्यक्षरार्थं इति भावः । अपूर्वशब्दो भावप्रधानः । [illegible] मान्ताद्वा प्रत्ययः । आद्ये उपयन्तरि द्वितीये [illegible] । द्वितीयं [illegible] अपूर्वपतिमित्यादिर्बहुव्रीहिः । तत्रोद्धृ । 'तत्रे'ति [illegible]

च्छयितरि व्रते ।४।२।१५। तत्रेत्येव । समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते । स्थण्डिले शेते स्थाण्डिलो भिक्षुः । **संस्कृतं भक्षाः** ।४।२।१६। सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे, यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युः । भ्राष्ट्रे संस्कृता भ्राष्ट्रा यवाः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टाकपालः पुरोडाशः । **शूलोखाद्यत्** ।४।२।१७। अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उखा पात्रविशेषः, तस्यां संस्कृतम्—उख्यम् । **दध्नष्ठक्** ।४।२।१८। दध्नि संस्कृतं दाधिकम् । **उदश्वितोऽन्यतरस्याम्** ।४।२।१९। ठक् स्यात् । पक्षेऽण् । **इसुसुक्तान्तात्कः** ।७।३।५१। इस् उस् उक् त एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् । उदकेन श्वयति वर्धते इत्युदश्वित् । तत्र संस्कृतः औदश्वित्कः । औदश्वितः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह—आशिषा चरति आशिषिकः । उषा चरति औषिकः । * **दोष उपसङ्ख्यानम्** । दोर्भ्यां चरति दौष्कः । **क्षीराड्ढञ्** ।४।२।२०। अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते न तु भक्षा इति । तेन यवाग्वामपि भवति । क्षैरेयी । **सास्मिन्पौर्णमासीति** ।४।२।२१। इतिशब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते ।

त.] व्रतं=शास्त्रेण विहितो नियमः, तस्मिन्समुदायेन गम्ये सप्तम्यन्ताद्यथाविहितः प्रत्ययो भवति शयितर्यर्थे । **अष्टाकपाल इति** । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्यणो लुक् । **शूलोखात्** । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यनुवर्तते । कथम् 'उख्योऽग्निः' इति । न ह्यसौ भक्ष इति चेत् ? । अत्राहुः—दिगादित्वाद्भवार्थे यदिति । **दध्नष्ठक्** । **दध्नीति** । संस्कारस्त्विह लवणादिना, दधि त्वधिकरणमात्रम् । यस्तु 'प्राग्वहते'रित्यत्र 'संस्कृत'मिति ठग्वक्ष्यते स तृतीयान्ताद्बोध्यः । तेन दध्ना संस्कृतमपि दाधिकमेव । **इसुसुक्तान्तात्** । 'ता'दित्युक्तेऽप्यङ्गविशेषणेनैव तान्तादिति लब्धेऽन्तग्रहणं प्रत्ययोपदेशकाले यदन्तास्तस्मात्परस्य ठस्य कादेशो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन 'माथितिक' इत्यत्र ठस्य इकादेशे 'यस्ये'ति लोपे च कृते तान्तत्वेऽपि इकस्य कादेशो न भवतीति 'ठस्येकः' इति सूत्रे कैयटः । संनिपातपरिभाषयैव इकस्य कादेशो न स्यादित्यन्तग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्यन्ये । **उदश्विदिति** । श्वयतेः क्विपि तुक् । 'उदकस्योदः' इत्युदादेशः । इहैव निपातनात्संप्रसारणाऽभावः । **सास्मिन्** । सेति प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यन्तार्थे प्रत्ययः स्यात्ः प्रथमान्तार्थः स चेत्पौर्णमासी भवति । **इतिशब्दादिति** । स हि लौकिकीं विवक्षामनुसारयति । वृत्तिकृता तु

बा.] प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **अमत्रं**-भाजनं शरावादि । ननु उद्धरणे पृथक्करणे शरावस्याऽपादानत्वात् कथं सप्तमीत्यत आह—**उद्धरतिरिहेति** । 'सास्मिन्पौर्णमासी' त्यतः प्राक्'तत्रे'त्यनुवर्तते । **स्थण्डिलात्** । स्थण्डिलशब्दात्सप्तम्यन्ताद्व्रतनिमित्तकशयनकर्तरि वाच्ये प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **संस्कृतं भक्षाः** । भक्ष्यन्ते इति भक्षाः, कर्मणि घञ् । तत्रेत्यनुवर्तते । तदाह—**सप्तम्यन्तादिति** । एकवचनं बहुवचनं च सामान्याभिप्रायं, 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचन'मित्युक्तेरित्यभिप्रेत्याह—**यत्संस्कृतमिति** । संस्कारो नाम पाकादिना गुणविशेषाधानम् । **अष्टाकपाल इति** । 'तद्धितार्थे' इति समासः । भक्षा इति किम् ? । पुष्पपुटे संस्कृतं वस्त्रम् । **शूलोखाद्यत्** । समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । तत्रेति, संस्कृतं भक्षा इति चानुवर्तते । सप्तम्यन्ताच्छूलशब्दादुखाशब्दाच्च 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । **उखा पात्रविशेष इति** । 'पिठरं स्थाल्युखा कुण्ड'मित्यमरः । **दध्नष्ठक्** । सप्तम्यन्ताद्दधिशब्दात् संस्कृतं भक्षा इत्यर्थे ठक् स्यादित्यर्थः । अणोऽपवादः । **दाधिकमिति** । ठकि इकादेशे 'यस्येति चे'ति इकारलोपः । इह दध्नि अधिकरणे संस्कारो लवणादिना भवति । प्राग्वहतेरित्यत्र तु 'संस्कृतम्' इति तृतीयान्ताट्ठग्वक्ष्यते । **उदश्वितो** । **ठक्स्यादिति** । शेषपूरणमिदम् । उक्तविषये उदश्विच्छब्दाट्ठग्वा स्यादित्यर्थः । **इसुसुक्तान्तात्कः** । इसुसुक्ता अन्ता यस्येति विग्रहः । तकारादकार उच्चारणार्थः । **ठस्य कः स्यादिति** । ठकि ककार इत् । अकार उच्चारणार्थः, ठकारस्य शिष्टस्य ककार आदेश इति 'ठस्येकः' इत्यत्रोक्तम् । 'श्वयती'त्यस्य विवरणम्—**वर्धते इति** । 'टु ओ श्वि गतिवृद्धयोः' इति धातुरिह वृद्ध्यर्थक इति भावः । **उदश्विदिति** । क्विपि तुक् । 'उदकस्योदः संज्ञाया'मित्युदादेशः । 'तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम्' इत्यमरः । **प्रतिपदोक्तयोरिति** । इस्प्रत्ययस्य उस्प्रत्ययस्य च उणादौ प्रतिपदोक्तयोरिह ग्रहणमित्यर्थः । यथा सार्पिष्कः, धानुष्क इति । **आशिषिक इति** । 'चरती'ति ठक् । शासुधातोः क्विपि 'आशासः क्वौ' इत्युपधायां इत्वम् । **उषा चरति औषिक इति** । वसधातोः क्विपि सम्प्रसारणे उषेति तृतीयान्तम् । 'शासिवसिघसीनां चे'त्युभयत्र षत्वम् । **दोष इति** । दोष्शब्दाट्ठस्य कः स्यादित्यर्थः । **दौष्क इति** । 'तरती'ति ठक् । **क्षीराड्ढञ्** । **क्षैरेयीति** । क्षीरे संस्कृता यवागूरित्यर्थः । भक्षग्रहणानुवृत्तौ त्विह न स्यात्, यवाग्वाः पेयत्वेन खाद्यत्वाऽभावात् । **सास्मिन्पौर्णमासीति** । तत्र इति, संस्कृतं भक्षा इति च निवृत्तम् । सा पौर्णमासी अस्मिन्नित्यर्थे प्रथमान्तात्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **इतिशब्दादिति** ।

शे.] उद्धरणे तु स्थाल्यवधिः । **अष्टाकपाल इति** । 'द्विगोर्लु'गित्यणो लुक् । **संस्कृतमिति** । भोजनादिरूपोपयोगफला क्रिया संस्कारः, न तु गुणाधानमेव । **उषेति** । वसेः क्विपि सम्प्रसारणे तृतीयान्तमेतत् । **दोष इति** । भाष्यकारीयमेतत् । **न त्विति** ।

पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषो मासः। **आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्** ।४।२।२२। अग्रे हायनमस्या इत्याग्रहायणी। प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण्। 'पूर्वपदात्संज्ञाया'मिति णत्वम्। आग्रहायणी पौर्णमास्यस्मिन् आग्रहायणिको मासः। अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी—अश्वत्थः। निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप्। आश्वत्थिकः। **विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः** ।४।२।२३। एभ्यष्ठग्वा। पक्षेऽण्। फाल्गुनिकः। फाल्गुनो [वा] मासः। श्रावणिकः। श्रावणः। कार्तिकिकः। कार्तिकः। चैत्रिकः। चैत्रः। **साऽस्य देवता** ।४।२।२४। इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्रं हविः। पाशुपतम्। बार्हस्पत्यम्। त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता, मन्त्रस्तुत्या च। ऐन्द्रो मन्त्रः। 'आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतये'ति तु शैषिकेऽर्थे 'सर्वत्राग्नी'ति ढक्। **कस्येत्** ।४।२।२५। कशब्दस्य

त.] सूत्रे एव 'संज्ञाया'मिति प्रक्षिप्तम्। **पौर्णमासीति**। पूर्णो मासोऽस्यां तिथाविति बहुव्रीहौ प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोऽणिति हरदत्तादयः। 'तदस्मिन्वर्तते' इत्यधिकारे 'पूर्णमासादण् वक्तव्यः' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति तदाशयः।

सास्य। 'से'ति प्रकृतं संज्ञासंबद्ध'मिति पुनः साग्रहणं कृतमित्याहुः। इहैव सूत्रे निपातनाद्देवताशब्दात्स्वार्थे तल्। **मन्त्रस्तुत्येति**। मन्त्रेण स्तुत्या। 'एतिस्तुशा'सित्यादिना क्यपि तुक् टाप्। **आग्नेयो वै ब्राह्मण इति**।

बा.] एतच्च भाष्ये स्थितम्। **पौषीति**। पुष्येण युक्ता पौषी पौर्णमासी, सा यस्मिन्मासे स पौषो मासः। पौषीशब्दादणि 'यस्येति चे'ति ईकारलोपः। एवं मघाभिर्युक्ता पौर्णमासी माघी, सा यस्मिन्स माघो मासः। तथा फाल्गुन इत्यादि। संज्ञायां किम्? पौषी पौर्णमासी अस्मिन्पञ्चदशरात्रे। **आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्**। पूर्वसूत्रविषये आग्रहायणीशब्दादश्वत्थशब्दाच्च ठक् स्यादित्यर्थः। अणोऽपवादः। **हायनमिति**। संवत्सर इत्यर्थः। 'संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री'त्यमरः। यस्या ऊर्ध्वं संवत्सरस्यारम्भः सा पौर्णमासी आग्रहायणीत्यर्थः। तर्हि आग्रहायणेति स्यादित्यत आह—**प्रज्ञादेरिति**। 'प्रज्ञादिभ्यश्चे'ति स्वार्थे अणि 'टिड्ढे'ति ङीबित्यर्थः। **अश्वत्थेनेति**। अश्विनीनक्षत्रेणेत्यर्थः। **अश्वत्थ इति**। नक्षत्राऽणो 'लुबविशेषे' इति लुबिति भावः। ननु 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' इति निर्देशेन पौर्णमास्यां 'लुबविशेषे' इत्यस्याऽप्रवृत्तेरुक्तत्वात्कथमिह लुबित्यत आह—**निपातनादिति**। तथाच पौर्णमास्यां लुब्नेति ज्ञापनमेतद्व्यतिरिक्तविषयमिति भावः। **विभाषा फाल्गुनी**। **एभ्यष्ठग्वेति**। 'सास्मिन्' इत्युक्तविषये' इति शेषः। **फाल्गुनिकः—फाल्गुनो वा मास इति**। फाल्गुनी पौर्णमास्यस्मिन्निति विग्रहः। एवं श्रावणिक इत्यादि। इति युक्ताद्यर्थकाः। **साऽस्य देवता**। अस्मिन्नर्थे प्रथमान्तादणादयः स्युरित्यर्थः। **ऐन्द्रं हविरिति**। इन्द्रात्मकदेवतासम्बन्धीत्यर्थः। **पाशुपतमिति**। पशुपतिर्देवता अस्येति विग्रहः। ननु देवताशब्दस्य लोकप्रसिद्धजातिविशेषवाचकत्वे पितरो देवता अस्य पित्र्यमित्याद्यनुपपन्नमित्यत आह—**त्यज्यमानद्रव्ये इति**। 'हविश्शेषमृत्विग्भ्यो ददाति', विप्राय गां ददाती'त्यादौ ऋत्विग्विप्रादेर्देवतात्वव्यावृत्तये विशेषग्रहणम्। त्यज्यमानहविस्साध्योऽसदायप्रत्यक्षः यस्तृप्त्याद्युपकारस्तदाश्रयो देवतेति यावत्। **मन्त्रस्तुत्या चेति**। 'अग्निमीडे पुरोहित'मित्यादिमन्त्रेषु यज्ञपुरोहितत्वादिगुणविशिष्टत्वेन या प्रतिपाद्यते सापि देवतेत्यर्थः। **ऐन्द्रो मन्त्र इति**। इन्द्रस्तुत्यको मन्त्र इत्यर्थः। ननु 'आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया' इत्यत्र कथं देवतातद्धितः। अत्र अग्नेर्हविरुद्देश्यत्वस्य मन्त्रस्तुत्यत्वस्य चाऽभावादित्यत आह—**आग्नेयो वै इति**। **शैषिकेऽर्थे इति**। 'शेषे' इति सूत्रलब्धे तदभिमानिकत्वे गम्ये इत्यर्थः। अग्निर्नाम यो देवताजातिविशेषो लोकवेदसिद्धस्तदभिमानिको ब्राह्मण इति

शे.] अत्र वृत्तिः शरणम्। **सञ्ज्ञायामितीति**। तेन सावनातिरिक्तमासार्द्धमासयोरेवाऽनेन प्रत्यय इति बोद्धव्यम्। **प्रज्ञादेरिति**। 'सान्नाय्यानुजावरे'त्यादिपाथमिकवार्तिकं माऽपूर्वमिति भावः। **सास्य दे**। सम्बन्धित्वेन प्रदेयं,मन्त्रश्च प्रत्ययार्थः। प्रकृत्यर्थस्य देवतात्वं वृत्तिस्वभाव[बल]लभ्यम्। तत्र सम्बन्धित्वेन बोधेऽपि विशेषरूपेण बोधाय दध्यादिपदप्रयोगोऽपि। 'ऐन्द्रं दधी'त्यादेरिन्द्रदेवतासम्बन्धीति बोधः। **मन्त्रस्तुत्या चेति**। अत्राऽर्थे देवताशब्दस्य रूढिः। 'दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवता'। तेन 'पितरो देवते'ति सिद्धमिति देवात्तल्सूत्रे भाष्यात्। **आग्नेय इति**। अग्न्युद्देशेन ब्राह्मणत्यागाऽभाव इति शङ्का। **ढगिति**। अग्नेरयं भक्त इत्यर्थ इति भावः। 'विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहे'ति लिङ्गाद्यस्तस्यैव देवतात्वेऽपि वैश्वदेव्यामिक्षेत्यादौ तद्धितवृत्तिविषये समासो, विश्वदेव इति बहुव्रीहिश्च साधुरिति बोद्धव्यम्। **कशब्दस्येति**। ब्रह्मणि रूढस्यैवात्र ग्रहणम्। एवञ्च 'कायानुब्रूही'त्येव प्रैषः। 'कस्मा अनुब्रूही'ति कल्पसूत्रोक्तमार्षमित्याहुः। परे तु किमोऽप्यत्र तन्त्रेण निर्देशः। शब्दपरत्वेऽपि किमः कादेशः 'कियः' इत्यादावियङ्वत्। किंशब्दोऽपि प्रजापतिवाची। अत एव 'कस्मै देवाय हविषा विधेमे'ति श्रुतौ प्रजापतये इत्यर्थकं कस्मा इति सङ्गच्छते। एवञ्च कस्मा इत्यपि प्रैष उक्तश्रुतिमूलकः शाखाभेदेन व्यवस्थितः। विष्णुसहस्रनामसु च—'एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तम'मित्युक्तम्। न च सञ्ज्ञात्वादस्य सर्वनामत्वाऽभावे कथं स्मायादिः? । सर्वनामसञ्ज्ञाप्रतिषेधे आधुनिकसञ्ज्ञाया एव ग्रहणात्। अत एव 'विश्वेषां देवाना'मिति सिद्धम्। तदुक्तं भाष्ये—'अथ [illegible] हविः कथं तत्रैव कर्तव्यः' इति।

इदादेशः स्यात्प्रत्ययसन्नियोगेन । 'यस्ये'ति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः । को ब्रह्मा देवताऽस्य कायं हविः । श्रीर्देवताऽस्य श्रायम् । **शुक्राद्घन्** ।४।२।२६। शुक्रियम् । **अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः** ।४।२।२७। अपोनप्त्रियम् । अपान्नप्त्रियम् । अपोनपात् अपान्नपाच्च देवते । प्रत्ययसंनियोगेन रूपं निपात्यते । अतएवाऽपोनपाते अपान्नपातेऽनुब्रूहीति प्रैषः । **छ च** ।४।२।२८। योगविभागो यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थः । अपोनप्त्रीयम् । अपान्नप्त्रीयम् । [* छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसङ्ख्यानम् * । पैङ्गाक्षीपुत्रीयम् । तार्णबिन्दवीयम्] । * **शतरुद्राद्घश्च** । चाच्छः । शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रियम् । शतरुद्रीयम् । घच्छयोर्विधानसामर्थ्याद् 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति न लुक् । **महेन्द्राद्घाणौ च** ।४।२।२९। चाच्छः । महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् । **सोमाट्ट्यण्** ।४।२।३०। सौम्यम् । टित्वान्ङीप् । सौमी ऋक् । **वाय्वृतुपित्रुषसो**

त.] इहाग्न्युद्देशेन ब्राह्मणो न त्यज्यत इति कथमयं प्रयोग इति न शङ्क्यमिति भावः । परत्वादादिवृद्धिरिति । इदं च समाधानं श्रायमित्यत्रावश्यकमिति तेनैव परिहारसंभवादित्वविधानसामर्थ्यमिह नाश्रितम् । उक्तं रूपमिति । 'नपात्' इत्यस्य 'नप्तृ' इति रूपमित्यर्थः । शतं रुद्रा इति । शतशब्दोऽनन्तवचनः ।

बा.] बोधः । कस्येत् । प्रत्ययसंनियोगेनेति । 'साऽस्य देवते'ति विहिते कशब्दादण्प्रत्यये परे तत्संनियोगेन प्रकृतेरिकारोऽन्तादेश इत्यर्थः । तथाच कशब्दादणि प्रकृतेरिकारे अन्तादेशे वृद्धौ आयादेशे कायमिति सिद्धम् । तत्र कि-अ इति स्थिते 'यस्येति चे'ति इकारलोपमाशङ्क्याह—**यस्येति लोपादिति** । कशब्दस्य विवरणं—**ब्रह्मेति** । यद्यप्यत्र इत्त्वविधिबलादेव लोपो न भवतीति भाष्यम्, तथापि वस्तुस्थितिकथनमिदम् । तस्य प्रयोजनमाह—**श्रायं हविरिति** । अत्रेदमवधेयम् । 'कस्ये'दित्यत्र कशब्दस्य अकारान्तस्य षष्ठ्येकवचनमित्येकः पक्षः । सर्वादिगणपठितस्य किंशब्दस्य षष्ठ्येकवचनमिति पक्षान्तरम् । तत्राद्यपक्षे हविःप्रचारे 'कायानुब्रूही'ति प्रैष इति निर्विवादं, सर्वादिगणबहिर्भूतत्वेन स्मैभावाऽसम्भवात् । द्वितीयपक्षे तु किंशब्दस्य प्रजापतिनामत्वेन असर्वनामत्वाच्च स्मैभावः, अन्वर्थसंज्ञाबलेन एकार्थवृत्तेः संज्ञाशब्दस्य सर्वनामत्वाऽभावात् । तथाच कायानुब्रूहीत्येव प्रैषः । यद्वा प्रजापतेः सर्वात्मकत्वेन तन्नाम्नः किंशब्दस्य सर्वनामत्वात् 'कस्मा अनुब्रूही'त्येव संप्रैष इति भाष्ये प्रपञ्चितम् । एवञ्च विष्णुसहस्रनामसु—'विश्वं विष्णुः' इति, 'एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तम'मिति च पठितम् । विश्वादिशब्देष्वप्ययं न्यायस्तुल्यः । तथाच विश्वस्मै नमः, 'विश्वाय नमः' इत्यादि प्रयोज्यमित्यास्तां प्रासङ्गिकम् । **शुक्राद्घन्** । 'साऽस्य देवता' 'इत्यर्थे' इति शेषः । **शुक्रियमिति** । शुक्रो देवता अस्येति विग्रहः । **अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः** । **प्रत्ययसंनियोगेनेति** । घप्रत्ययसंनियोगेन अपोनपाच्छब्दस्य अपोनप्तृभावः, अपान्नपाच्छब्दस्य अपान्नप्तृभावश्च निपात्यत इत्यर्थः । **अत एवेति** । घप्रत्ययसंनियोगेनैव उक्तादेशविधेरित्यर्थः । अत्र घप्रत्ययाऽभावान्नोक्तादेशाविति भावः । **छ च** । उक्तविषये छोऽपीत्यर्थः । 'ननु अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां' घच्छौ इत्येवास्तु । तत्राह—**योगविभाग इति** । **पैङ्गाक्षीपुत्रीयमिति** । पैङ्गाक्षीपुत्रो देवता अस्येति विग्रहः । **तार्णबिन्दवीयमिति** । तार्णबिन्दुर्देवता अस्येति विग्रहः । **शतरुद्राद्घश्चेति** । वार्तिकमिदम् । **शतरुद्रियमिति** । घस्य इयादेशः । **शतरुद्रीयमिति** । छस्य ईयादेशः । उभयत्र 'तद्धितार्थ' इति द्विगुसमासः । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुकमाशङ्क्याह—**घच्छयोरिति** । **महेन्द्राद्घाणौ च** । **महेन्द्रियमिति** । महेन्द्रो देवता अस्येति विग्रहः । घस्य इयादेशः । **माहेन्द्रमिति** । अणि रूपम् । **महेन्द्रीयमिति** । छस्य ईयादेशः । **सोमाट्ट्यण्** । **सौम्यमिति** । सोमो देवता अस्येति विग्रहः । टित्त्वस्य प्रयोजनमाह—**टित्वान्ङीबिति** । **सौमीति** । सोमो देवता अस्या

शे.] कल्पसूत्रकारविप्रतिपत्त्या संशय इति कैयटः । श्रुतिविप्रतिपत्त्या संशय इत्यन्ये । 'यदि तावत्सूत्रे किमः कादेशः,कस्मा अनुब्रूहीति भवितव्यम्, अथ न किमः,कायानुब्रूहीति भवितव्य'मिति । अत्र—'अथ न किम' इत्युक्त्या तन्त्रेणोभयनिर्देशे सन्देह एव नेति पूर्वपक्षिणैव सूचितमिति सिद्धान्तिना न किमप्युक्तम् । तदुत्तरम्—'उभयथाऽपि कस्मा' इति । कशब्दस्यापि सर्वात्मकप्रजापतिवाचकत्वेन सर्वनामत्वात् । गणपाठस्तु प्रपञ्चार्थः । सकलकृत्स्नादीनां त्वनभिधानान्न सर्वनामकार्यम् । अपर आह—'किमोऽपि कायेत्येव, सञ्ज्ञात्वेनाऽसर्वनामत्वा'दिति भाष्ये उक्तं, तद्द्वयमप्येकदेश्युक्तिः । सर्वादिप्रकरणस्थभाष्याद्यसंमतत्वात् । अन्त्ये स्मैभावाऽभाववत्कादेशस्यापि कायेत्यादावभावापत्तिरित्याहुः । **परत्वादिति** । उत्कृष्टत्वादित्यर्थः । तत्त्वथेकारविकारविधानसामर्थ्येन बलवत्त्वं । श्रायमित्यत्र तु परत्वाद्बाध इति बोद्धयम् । **केचित्तु** 'णौ चङी'ति सूत्रे नाग्लोपिग्रहणाद्वृद्धेर्लोपो बलीयानित्युक्तं भाष्ये । तच्च सामान्यापेक्षमित्यत्रापि वृद्धेर्लोपो बलीयान् । अत एव 'स्त्रीपुंसाभ्या'मिति सूत्रे 'अन्प्रत्ययो विधेयो, नुगागमश्च कार्यो, नञ्स्नञ्ग्रहणञ्च व्यर्थ'मित्याशङ्क्य 'टिलोपः स्यात् । न च नुग्विधानसामर्थ्यं, स्त्रैणे 'यं विधिं प्रती'ति न्यायेन तद्विधानसामर्थ्यात्तदभावेऽपि पौंस्ने दोष' इत्युक्तम् । स्त्रद्रीत्या स्त्रैणे नुक्यैव टिलोपप्राप्तिः । अन्यथा वृद्ध्या बाधात्तदप्राप्तिरिति भाष्याऽसङ्गतिः

यत् ।४।२।३१। वायव्यम् । ऋतव्यम् । रीङृतः ।७।४।२७। अकृद्यकारेऽसार्वधातुके यकारे च्वौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीङादेशः स्यात् । 'यस्येति च' । पित्र्यम् । उषस्यम् । द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ।४।२।३२। चाद्यत् । द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् । अग्नेर्ढक् ।४।२।३३। आग्नेयम् । कालेभ्यो भववत् ।४।२।३४। मासिकम् । प्रावृषेण्यम् । महाराज-

---

त.] सौमीति । 'हलस्तद्धितस्ये'ति यलोपः । रीङृतः । अङ्गवृत्तपरिभाषया 'अकृत्सार्वे'ति दीर्घो न प्रवर्तत इति दीर्घग्रहणमित्याहुः । यस्येति चेति । 'पित्रीयती'त्यत्र रीङ्विधिः सावकाश इति भावः । उषस्यमिति उषस्शब्दः स्त्रीलिङ्गो दिवो दुहितरं देवतां ब्रवीति । द्यावापृ । अण्ण्यचोरपवादः । शुनासीरीयमिति । शुनश्च सीरश्चेति द्वन्द्वे 'देवताद्वन्द्वे चे'त्यानङ् । शुनो—वायुः, सीरः–आदित्य इति वृत्तिकृत् । हरदत्तस्तु शुनासीरशब्द इन्द्रस्य गुणवाचीत्यन्ये मन्यन्त इत्याह । तथा च मन्त्रः—'इन्द्रं वयं शुनासीरमस्मिन्यज्ञे हवामहे' इति । मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वानिन्द्रः, मरुत्वतीयं । मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमीयम् । अग्नीषोम्यम् । 'ईदग्नेः सोमवरुणयोः' । वास्तुनः पतिः वास्तोष्पतिः । इहैव सूत्रे निपातनात्साधुः । 'वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्' । वास्तोष्पतीय वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयं । गृहमेध्यम् । गृहमेधशब्दोऽकारान्तः । तथाच आश्वलायनः–'मरुद्भ्यो गृहमेधेभ्यः' इति । कालेभ्यो । कालवाचिभ्यो ये प्रत्यया भवार्थे वक्ष्यन्ते ते 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्नर्थेऽनेनातिदिश्यन्ते । वत्करणं सर्वसादृश्यार्थम् । तेन यस्माद्यो विहितस्तस्मात्स एव भवति नाऽन्यः । तथैवोदाहरति—मासिकम् । प्रावृषेण्यमिति । 'काला-

---

बा.] ऋच्च इति विग्रहः । ङीपि 'हलस्तद्धितस्ये'ति यलोपः । वाय्वृतुपित्रुषसो यत् । वायु, ऋतु, पितृ, उषस् एभ्यो यदित्यर्थः । वायव्यमिति । वायुर्देवता अस्येति विग्रहः । यति ओर्गुणः । 'वान्तो यी'त्यवादेशः । ऋतव्यमिति । ऋतुर्देवता अस्येति विग्रहः । रीङृतः । अङ्गस्येत्यधिकृतम् ऋता विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'अयङ् यि क्ङिती'त्यतो यीत्यनुवर्तते । 'अकृत्सार्वधातुकयो'रित्यतोऽकृत्सार्वधातुकयोरिति, 'च्वौ चे'ति सूत्रं च, तदाह—अकृदित्यादिना । पित्र्यमिति । पितरो देवता अस्येति विग्रहः । यति पितृशब्दस्य रीङ् । 'ङिच्चे'त्यन्तादेशः । 'यस्येति चे'ति ईकारलोपः । क्यचि पित्रीयतीत्यादौ 'अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्य'मिति वचनात् 'अकृत्सार्वधातुकयो'रिति दीर्घे अप्राप्ते ईकारोच्चारणम् । उषस्यमिति । उषः देवता अस्येति विग्रहः । भत्वेन पदत्वाऽभावात्सकारस्य न रुत्वादि । द्यावापृथिवी । द्यावापृथिवी, शुनासीर, मरुत्वत्, अग्नीषोम, वास्तोष्पति, गृहमेध-एतेभ्यः–छो यच्च स्यादित्यर्थः । अणः, पत्युत्तरपदण्यस्य चापवादः । द्यावापृथिवीयं द्यावापृथिव्यमिति । द्यावापृथिवी देवता अस्येति विग्रहः । छस्य ईयादेशः । उभयत्र 'यस्येति चे'ति लोपः । शुनासीरीयमिति । शुनो वायुः, सीरः-आदित्यः । शुनश्च सीरश्च शुनासीरौ । 'देवताद्वन्द्वे चे'त्यानङ् । शुनासीरावस्य स्त इति शुनासीरः । 'वाय्वादित्यवानिन्द्रो विवक्षितः' इति वेदभाष्ये भट्टभास्करः । शुनासीरो देवता अस्येति विग्रहः । मरुत्वान् देवता अस्य मरुत्वतीयं मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमौ देवता अस्य अग्नीषोमीयम् अग्निषोम्यम् । वास्तुनः पतिः वास्तोष्पतिः–रुद्रः । निपातनादलुक् षत्वं च । 'रुद्रः खलु वै वास्तोष्पतिः' इति ब्राह्मणम् । अमरस्तु इन्द्रपर्याये 'वास्तोष्पतिः सुरपति'रित्याह । वास्तोष्पतिर्देवता अस्य वास्तोष्पतीयं, वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधो देवता अस्य गृहमेधीयम् । गृहमेध्यम् । अग्नेर्ढक् । आग्नेयमिति । प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वयम्, 'सर्वत्राग्निकलिभ्या'मिति वचनात् । कालेभ्यो भववत् । कालवाचिभ्यो भवेऽर्थे येन विशेषणेन ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते, ते 'साऽस्य देवते'त्यर्थे कालवाचिभ्यस्तेनैव विशेषणेन भवन्तीत्यर्थः । मासिकमिति । मासो देवता अस्येति विग्रहः । कालाट्ठञ् । प्रावृषेण्यमिति । प्रावृट् देवता अस्येति

शे.] स्पष्टैव । मम तु न सा, वृद्धेर्लोपस्य बलवत्त्वात् । श्रायमिति तु यद्यपि प्रमाणसिद्धं तदा वर्णव्यत्ययेन साध्यम् । लोके त्वसाध्वेव । अत एव 'किमः काय'मिति भाष्योक्तं सङ्गच्छते । अन्यथा तत्पक्षे मस्येत्त्वे परत्वाद्वार्णादाङ्गस्य बलवत्त्वाच्च लोपसवर्णदीर्घौ बाधित्वा त्वद्रीत्या वृद्धौ पूर्वस्य यणादेशे तदसिद्धिः स्पष्टैव । मम तु वृद्धिं बाधित्वा यस्येति लोपे पूर्वैकारस्य वृद्धौ तत्सिद्धिः । कादेशस्त्वत्र दुर्लभः, विभक्तिपरत्वाऽभावात् । एतेन 'द्वारादीनाञ्चे'ति सूत्रे 'परस्य वृद्धिर्नेत्यनुवृत्तौ शौनं मांसमित्यत्र टिलोपे ऐजागमो न प्राप्नोति । आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत् । नात्राऽकृते ऐजागमे टिलोपः प्राप्नोति । प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावेन भवितव्य'मिति भाष्यमुपादाय यत्कैयटेनोक्तम्–'इष्टेमेयःसु प्रकृतिभावः । तथा च शौ देवताऽस्य शः स्थालीपाक इत्यत्र न भवति, तस्मात्परिहारदिगेषा-परत्वाट्टिलोपं बाधित्वा वृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते इति भवत्यैजागम इति-अत्र परिहारः' इति, तदपास्तम् । भाष्यकारेण तु दुष्टपरिहारोक्त्याऽनुवृत्तिपक्षो दुष्ट इत्येव बोध्यते । तेन 'स्त्रीपुंसाभ्या'मिति सूत्रस्थं स्नञ्णे दोषाऽभावपरं भाष्यं, 'कस्ये'दिति सूत्रे लोपस्यैकारविधानसामर्थ्येन बाधनपरं भाष्यञ्च चिन्त्यमेवे'ति यत्कैयटेनोक्तं तदेव चिन्त्यमिति दिक् । सखियोगेवेति । 'अपोनप्त्रे स्वाहे'त्यादि तु छान्दसम् । रीङ् । अङ्गवृत्तपरिभाषया 'अकृत्सार्वे'ति 'च्वौ चे'ति च दीर्घाऽप्राप्तेर्दीर्घोच्चा-

प्रोष्ठपदाट्ठञ् ।४।२।३५। माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् । देवताद्वन्द्वे च ।७।३।२१। अत्र पूर्वोत्तरपदयोरादेरचो वृद्धिः स्याञ्ञिति णिति किति च परे । आग्निमारुतम् । नेन्द्रस्य परस्य ।७।३।२२। परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सौमेन्द्रः । परस्य किम् । ऐन्द्राग्नः । दीर्घाच्च वरुणस्य ।७।३।२३। दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घात्किम् ? । 'अग्निवारुणीमनड्वाहीम्' [आलभेत] । ※तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसङ्ख्यानम् । नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः । ※पूर्णमासादण्वक्तव्यः । पूर्णो मासोऽस्यां वर्तते इति पौर्णमासी तिथिः । पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ।४।२।३६। एते निपात्यन्ते । ※ पितुर्भ्रातरि व्यत् । पितुर्भ्राता पितृव्यः । ※ मातुर्डुलच् । मातुर्भ्राता मातुलः । ※ मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः । ※ मातरि षिच्च । मातामही । पितामही । ※अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः । सकारपाठसामर्थ्यान्न षः । अविसोढम् । अविदूसम् । अविमरी-

---

त.] ठञ्' । 'प्रावृष एण्यः । डामहजिति । एतच्च वृत्त्याद्यनुरोधेनोक्तं । भाष्ये तु आनङादेशो महच् प्रत्ययश्च निपा-

---

बा.] विग्रहः । 'प्रावृष एण्यः' । महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् । माहाराजिकमिति । महाराजो वैश्रवणः, स देवता अस्येति विग्रहः । प्रौष्ठपदिकमिति । प्रोष्ठपदो देवता अस्येति विग्रहः । वृत्तः 'साऽस्य देवता' इत्यधिकारः । अथ प्रासङ्गिकं—देवताद्वन्द्वे च । 'मृजेर्वृद्धि'रित्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते । 'अचो ञ्णिती'त्यतो ञ्णितीति, 'किति चे'ति सूत्रं चानुवर्तते । 'तद्धितेष्वचामादे'रित्यतोऽचामादेरिति, 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चे'त्यतः पूर्वपदस्येति, 'उत्तरपदस्य चे'ति सूत्रं चानुवर्तते । तदाह—अत्रेत्यादिना । आग्निमारुतमिति । अग्निश्च मरुच्च अग्नामरुतौ । 'देवताद्वन्द्वे चे'त्यानङ् । अग्नामरुतौ देवता अस्य आग्निमारुतम् । अणि अनेन उभयपदादिवृद्धिः । अलौकिके विग्रहवाक्ये एव आनङं बाधित्वा 'इद्वृद्धौ' इति इत्त्वम् । नेन्द्रस्य परस्य । 'देवताद्वन्द्वे चे'त्युक्ता उभयपदवृद्धिरुत्तरपदस्य इन्द्रशब्दस्य नेत्यर्थः । सौमेन्द्र इति । 'चरु'रिति शेषः । तैत्तिरीये 'सौमेन्द्रं श्यामाकं चरु'मिति छान्दसम् । दीर्घाच्च वरुणस्य । ऐन्द्रावरुणमिति । इन्द्रावरुणौ देवता अस्येति विग्रहे द्वन्द्वः । आनङ् । इन्द्रावरुणशब्दादणि दीर्घाकारात्परत्वाद्वरुणस्य नादिवृद्धिः । आग्निवारुणमिति । 'इद्वृद्धौ' इत्यग्नेरानङं बाधित्वा इत्त्वे कृते दीर्घात्परत्वाऽभावान्निषेधाऽभावे सति 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदवृद्धिरिति भावः । इति प्रासङ्गिकम् ।

अथ प्रकृतम् । तदस्मिन्निति । 'महाराजप्रोष्ठपदाट्ठ'ञिति सूत्रे वार्तिकमिदम् । 'तदस्मिन्वर्तते' इत्यर्थे नवयज्ञादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यष्ठञ् उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । नावयज्ञिकः काल इति । नवयज्ञो नूतनधान्यद्रव्यको यज्ञः—आग्रयणाख्यः, स यस्मिन्काले वर्तते स नावयज्ञिकः । आग्रयणकाल इति यावत् । पाकयज्ञिक इति । पाकयज्ञः—औपासनाग्निसाध्यः—पार्वणस्थालीपाकादिः, स यस्मिन्काले वर्तते स पाकयज्ञिकः । पूर्णमासादिति । 'तदस्मिन्वर्तते' इत्यर्थे पूर्णमासशब्दात्प्रथमान्तादण् वक्तव्य इत्यर्थः । पूर्णो मासोऽस्यामिति । मासः—चन्द्रमाः, पूर्णश्चासौ मासश्च पूर्णमासः=पूर्णचन्द्रः, स यस्यां तिथौ वर्तते सा पौर्णमासी तिथिरित्यर्थः । अणि 'टिड्ढाणञि'ति ङीप् । यद्यपि पूर्णो माः—चन्द्रः—पूर्णमाः । तस्येयमित्यर्थे 'तस्येद'मित्यणि पौर्णमासीति सिद्धम् । तथापि ईदृश एवार्थे अयं साधुरिति भावः । पितृव्यमातुल । कस्मिन्नर्थे किं निपात्यते इत्यत आह—पितुर्भ्रातरि व्यदित्यादिना । मातुल इति । मातृशब्दाड्डुलचि 'टेः' इति टिलोपः । मातामह इति । मातृशब्दाड्डामहचि टिलोपः । एवं पितामहः । मातरि षिच्चेति । मातृपितृभ्यां मातरि डामहच्, स च षिद्वद्भवतीत्यर्थः । षित्त्वफलं ङीषित्याह—मातामही

दी.] रणम् । वस्तुतस्तत्परिभाषायाः फलाऽभावात्स्पष्टार्थमेव तत् । इगागमेन यणा सिद्धौ रीविधानं प्रक्रियालाघवार्थम् । अनिर्दिश्यमानसर्वादेशत्वभ्रमवारणाय च ङित्त्वमिति संप्रदायः । द्यावापृ । अण्—पत्युत्तरपदण्ययोरपवादः । महत्वानिन्द्रः । अग्नीषोमे—'ईदग्नेः सोमे' तीत्वम् । वास्तोष्पतौ—वाचस्पतिदिवस्पतिवत् 'तत्पुरुषे कृति' इत्यत्र बहुलग्रहणादलुक् । कस्कादित्वात्षत्वम् । महाराजो—वैश्रवणः । प्रोष्ठपदात्पूर्वेण नक्षत्राऽणि प्राप्ते वचनम् । सौमेन्द्र इति । नन्वन्तरङ्गत्वाद्गुणे उभयत आश्रयणेऽन्तादिवत्त्वाऽभावेन पूर्वपदात्परेन्द्रशब्दाऽभावेन निषेधो व्यर्थः । किं च वृद्धिरप्यत्र न प्राप्नोति, पूर्वान्तत्वेनैकादेशविशिष्टे पूर्वपदत्वेन 'न्द्र'शब्दस्यैकदेशविकृतन्यायेनोत्तरपदत्वेऽपि तस्याऽनच्कत्वात् । एकस्यैकादेशेन, परस्य नित्येन यस्येतिलोपेनापहारात् । न च परादिवद्भावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति तत्सम्भव इति वाच्यम् । उत्तरपदाद्यञ्निमित्तकत्वाद्वृद्धेरप्राप्तेस्ताद्रूप्यानतिदेशात् । एतेन सामर्थ्यादन्त्यवृद्धेरेव निषेध इत्यपास्तम् । मरुदादिभिरिन्द्रस्य द्वन्द्वे इन्द्रस्यैव पूर्वनिपात इति चेन्न । अनेनैव निषेधेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमेकादेशाऽभावज्ञापनादित्यन्तादिवत्सूत्रे विप्रतिषेधसूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । पूर्णमासादिति । यद्यपि पूर्णो मासः—चन्द्रस्तस्येयमिति पौर्णमासी सिद्धा तथापीदृशे एवार्थे साधुत्वमेवं व्युत्पत्तिज्ञानपूर्वकप्रयोगे एव चाभ्युदय इति भावः । पितृव्ये—नित्प्रत्ययस्तित्वेति बहुश्रुतैर्विचार्यम् । मातुलेति । भ्रातरीति वर्तते । मातरि

सन्न । * तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ । तिलपिञ्जः । तिलपेजः । वन्ध्यस्तिल इत्यर्थः । * पिञ्जश्छन्दसि डिच्च । तिलिपिञ्जः । तस्य समूहः ।४।२।३७ काकानां समूहः काकम् । बाकम् । भिक्षादिभ्योऽण् ।४।२।३८। भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गर्भिणीनां समूहो गार्भिणम् । इह 'भस्याऽढे' इति पुंवद्भावे कृते । इनण्यनपत्ये ।६।४।१६४। अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । तेन 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न । युवतीनां समूहो यौवनम् । शब्रन्तादनुदात्तादेरञि–यौवतम् । गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्

त.] त्वते । तेनावग्रहः सिध्यतीत्युक्तम् । सकारपाठेति । अन्यथा प्रक्रियालाघवाय षकारमेव पठेदिति भावः । एतच्च मनोरमायां स्थितम् । अन्ये तूक्तरीत्या 'अविसोढ मित्यत्र षत्वनिवारणेऽपि 'अविदूस' मित्यादौ स्यादेव षत्वम् । तत्र हि ण्यन्तात्क्विपि 'अविदूः' इत्यादिरूपसिद्धये सकारपाठसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् । तस्मात् 'अविसोढ' मित्यादि-भाष्यक्कुदाहरणेषु सकारपाठसामर्थ्यादिति व्याख्येयमित्याहुः । तस्य समूहः । इह 'अचित्ताठ्ठक्', 'अनुदात्तादेरञ्', गोत्रान्ताद्वुञ्', 'केदाराद्यञ्च' इत्यादिना प्रतिपदं यञादींश्च वक्ष्यति । तथा च चित्तवदाद्युदात्तमगोत्रान्तं प्रतिपदोक्त-प्रत्ययरहितमिहोदाहरणमित्याशयेनोदाहरति—काकम् । बाकमिति । एवं वार्कम् । काकबकवृकशब्दाः 'प्राणिनां कुपूर्वं' मिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्ताः । प्राणिवाचिनां ये आदिभूताः कवर्गात्पूर्वे, तेषामुदात्तः स्यादिति सूत्रार्थः । 'अथादिः प्राक् शकटेः' इत्यधिकारात् । यत्तु वृत्तिन्यासयोः शौकमित्युदाहृतं, तदुपेक्ष्यम् । खण्डिकादिषु शुकशब्दस्य पाठा-त्तत्राऽञा भाव्यमिति हरदत्तादयः । भिक्षादिभ्योऽण् । भैक्षमिति । अचित्तत्वाठ्ठक् प्राप्तः । गार्भिणमिति । अनुदात्तादित्वादञ् प्राप्तः । सति हि तस्मिन्नाद्युदात्तत्टिलोपौ स्याताम् । न च 'भस्याढे' इति पुंवाचकरूपा-तिदेशाच्च टिलोपः स्यादिति वाच्यं, हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्रापि टिलोपाऽऽपत्तेः । तस्मात्स्त्रीप्रत्यय-निवृत्तिमात्रपरं तत्र तु रूपातिदेशकमिति बोध्यम् । यौवनमिति । युवतिशब्दस्यानुदात्तादित्वादञि प्राप्ते अणर्थ-मिह पाठः । पुंवद्भावात्तिप्रत्ययनिवृत्तिः । 'अन्' इति प्रकृतिभावः । ननु 'भस्याऽढे' इत्यत्र 'अढे तद्धिते विवक्षिते पुंवद्भावः' इत्यभ्युपगमात्तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव तिप्रत्ययनिवृत्तौ सत्यां 'कनिन्युवृषी' ति कनिनन्ततया आद्युदात्तत्वादण्

बा.] पितामहीति । अवेरिति । अवेर्दुग्धमित्यर्थे अविशब्दात् सोढः, दूस, मरीसच् एते प्रत्यया वक्तव्या इत्यर्थः । सोढसकारस्य प्रत्ययावयवत्वात्षत्वमाशङ्क्याह—सकारपाठसामर्थ्यान्न ष इति । अन्यथा षोढ इत्येवोपदिशे-दिति भावः । तिलादिति । तिलशब्द ओषधिविशेषे मुख्यः । तत्फले तु गौणः । तत्र यदा तिलशब्दो निष्फले ओषधिविशेषे वर्तते, तदा तस्मात्स्वार्थे पेज, पिञ्ज इति प्रत्ययौ स्त इत्यर्थः । इति देवतार्थकाः ।

तस्य समूहः । इनित्रकव्यचश्चे' ति यावदिदमनुवर्तते । अस्मिन्नर्थे प्रथमोच्चारितात्षष्ठ्यन्तात्प्राग्दीव्यतीया अणादयो यथासम्भवं स्युरित्यर्थः । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठ' गित्याद्यपवादविषयं परिहृत्योदाहरति—काकं बाकमिति । समूहप्रत्य-यान्तानां नपुंसकत्वं लोकात् । भिक्षादिभ्योऽण् । तस्य समूह इत्येव । भैक्षमिति । अत्र 'अचित्तहस्ती' ति वक्ष्यमाणठगपवादोऽण् । गार्भिणमिति । गर्भशब्दान्मत्वर्थीये इन्प्रत्यये कृते प्रत्ययः परश्च आद्युदात्तश्चेति इका-रस्य उदात्तत्वे 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज' मिति शिष्टस्यानुदात्तत्वे गर्भिन्शब्दः अनुदात्तादिः । ततो नान्तलक्षणङीपि तस्य 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्यनुदात्तत्वे गर्भिणीशब्दोऽप्यनुदात्तादिरेव । ततः समूहेऽर्थे 'अनुदात्तादेर' ञिति वक्ष्यमाणे अञि प्राप्ते भिक्षादित्वादणिति भावः । अणि प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम्, अञि तु 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्व-मिति स्वरे विशेषः । अणि टिलोपाऽभावोऽपि प्रयोजनमिति दर्शयति—इह भस्येति । गर्भिणीशब्दादणि सति 'भस्याऽढे' इति पुंवत्त्वेन ङीपो निवृत्तौ गर्भिन् अ इति स्थिते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे प्राप्ते सतीत्यर्थः । इनण्यन-पत्ये । इन्–अणीति छेदः । प्रकृत्येति । 'प्रकृत्यैका' जित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । टिलोपो नेति । अञि तु प्रकृतिभावाऽप्रवृत्तेष्टिलोपः स्यादिति भावः । यौवनमिति । 'कनिन्युवृषितक्षी' त्यौणादिककनिन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरे-णाद्युदात्तः । ततः स्त्रियां 'यूनस्ति' रिति तिप्रत्ययस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वे सतिशिष्टस्वरेण युवतिशब्दस्यानुदात्ता-दित्वादञि प्राप्ते भिक्षादित्वादणि कृते सति 'भस्याऽढे' इति पुंवत्त्वे तिप्रत्ययस्य निवृत्तौ 'अन्' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपा-ऽभावे 'यौवन' मिति रूपम् । अञि तु प्रकृतिभावस्याऽप्रवृत्तेष्टिलोपः स्यादिति भावः । वस्तुतस्तु 'भस्याऽढे तद्धिते' इत्यस्य अढे तद्धिते विवक्षिते सति ततः प्रागेव पुंवदित्यर्थः । ततश्च तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव युवतिशब्दस्य पुंवत्त्वे तिप्रत्यस्य निवृत्तौ युवन्शब्दस्य कनिन्प्रत्ययान्तस्य नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वादनुदात्तादित्वाऽभावादञभावे 'तस्य

शे.] षिद्वेति । गौरादिषु मातामह्यादिशब्दपाठोऽसाम्प्रदायिक इति भावः । सकारपाठेति । 'प्रत्ययेष्वि' ति शेषः । उदाहरणेषु भाष्ये पत्वाऽकरणात्सकारप्रयोजनान्तराऽनभिधानमिति भावः । 'दुग्धे इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षयेति दुग्धस्य स्थाने एते आदेशा' इति तु चिन्त्यम् । 'प्रत्यया भवन्ती' ति भाष्ये वाक्यशेषात् । तिलान्निष्फलादिति । निष्फलोऽकाचिलशब्दादित्यर्थः ।

।४।२।३९। एभ्यः समूहे वुञ् स्यात्। लौकिकमिह गोत्रं, तच्चापत्यमात्रम्। **युवोरनाकौ** ।७।१।१। यु वु एतयोरनुनासिकयोः क्रमादन अक एतावादेशौ स्तः। ग्लुचुकायनीनां समूहो ग्लौचुकायनकम्। औक्षकमित्यादि। 'आपत्यस्य चे'ति यलोपे प्राप्ते।*प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः। राजन्यकम्। मानुष्यकम्।*वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्। वार्द्धकम्। **केदाराद्यञ्च** ।४।२।४०। चाद्वुञ्। कैदार्यम्। कैदारकम्।*गणिकाया यञिति वक्तव्यम्। गाणिक्यम्। **ठञ्कवचिनश्च** ।४।२।४१। चात्केदारादपि। कवचिनां समूहः कावचिकम्। कैदारिकम्। **ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन्** ।४।२।४२। ब्राह्मण्यम्। माणव्यम्। वाडव्यम्।*पृष्ठादुपसङ्ख्यानम्। पृष्ठ्यम्। [पृष्ठ्यः षडहः]। **ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्** ।४।२।४३। ग्रामता। जनता। बन्धुता।*गजसहायाभ्यां चेति

त.] सिद्धएवेति चेत्। सत्यम्। अतएव भाष्ये भिक्षादिषु युवतिशब्दपाठः प्रत्याख्यातः। 'इह युवतिशब्दपाठसामर्थ्यात्पुंवद्भावो ने'ति वृत्तिकारोक्तिरप्यत एव निरस्ता। नन्वेवं 'गार्भिणं यौवतं गणे' इत्यादिप्रयोगा न सङ्गच्छेरन्नित्याशङ्क्याह—**शन्नन्तादिति**। **युवोः**। समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम्। उकारस्तूच्चारणार्थो नेत्संज्ञकः। तेन नन्दनः, कारकः, नन्दना, कारिकेत्यत्रोगिल्लक्षणौ नुम्ङीपौ न स्तः। अनुनासिकयोरिति किम्?। ऊर्णायुः। **प्रकृत्याऽके इति**। इह राजन्यमनुष्यग्रहणं व्यर्थं, रूढिशब्दत्वेन 'आपत्यस्य चे'ति यलोपस्य प्राप्त्यभावात्। अतएव 'गोत्रोक्षोष्ट्र' इत्यत्र तयोर्ग्रहणं सार्थकम्। अन्यथा गोत्रग्रहणेनैव सिद्धे तयोर्ग्रहणं न कुर्यादित्याहुः। यूनो भावो यौवनिका। मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। **वार्धकमिति**। यदि वृद्धत्वेऽपि वार्धकमिति प्रयोगोऽस्ति, तर्हि मनोज्ञादित्वं कल्पनीयमित्याहुः। **ब्राह्मणमाणव**। ननु त्रयोऽप्यमी वृद्धाः। तेभ्यः प्रकृतो यञेवास्तु, वृद्धाच्चेति यञि वा रूपे विशेषाऽभावात्। नापि स्वरे विशेषः, उभयथाप्युदात्तत्वात्। स्त्रियां विशेषस्तु न शङ्क्य एव, नपुंसकत्वात्। 'यञश्चे'त्यत्रापत्यग्रहणाच्च। ठञ् तु नानुवर्तिष्यते, अस्वरितत्वादिति चेत्। सत्यम्। अवृद्धादपि कुतश्चिद्विधानार्थं यन्वचनम्। तत्सिद्धार्थानुवादकं वार्तिकमाह—**पृष्ठादिति**। **पृष्ठं**—स्तोत्रविशेषः। **पृष्ठ्य इति**। पृष्ठानां

बा.] समूहः' इत्यणि प्रकृतिभावाट्टिलोपाऽभावे यौवनमिति सिद्धमेवेति युवतिशब्दो भिक्षादिगणे प्रत्याख्यातो भाष्यकैयटयोरित्यलम्। **शन्नन्तादिति**। प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वादनुदात्तादिरयं युवच्छब्दः। तत उगिल्लक्षणङीपः पुंवत्त्वेन निवृत्तौ युवच्छब्दादनुदात्तादेरञि यौवतमिति रूपमिति भावः। **गोत्रोक्षोष्ट्रो**। **एभ्य इति**। गोत्र, उक्षन्, उष्ट्र, उरभ्र, राजन्, राजन्य, राजपुत्र, वत्स, मनुष्य, अज–एतेभ्य इत्यर्थः। **लौकिकमिह गोत्रमिति**। नतु पारिभाषिकमित्यर्थः। अत्र लौकिकं गोत्रं किमित्यत आह—**तच्चापत्यमात्रमिति**। प्रवराध्याये परिगणितं पुत्रपौत्रादि कृत्स्नापत्यमित्यर्थः। 'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकमेव गोत्रं गृह्यते, नतु पारिभाषिकं गोत्रमिष्यते' इति 'स्त्रीपुंसाभ्या'मित्यादिसूत्रभाष्ये सिद्धान्तितत्वादिति भावः। **युवोरनाकौ**। युश्च वुश्च युवुः। समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम्। तदाह—**यु वु एतयोरिति**। 'अनुनासिकयोरिष्यते' इति वार्तिकलब्धमेतत्। अनुनासिकयोः किम्?। ऊर्णायुः। **ग्लुचुकायनीनामिति**। 'प्राचामवृद्धा'दिति ग्लुचुकशब्दादपत्ये फिन्, 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष्, समूहे वुञ्। अकादेशः। आदिवृद्धिः। 'यस्येति चे'तीकारलोपः। **औक्षकमिति**। उक्ष्णां समूह इति विग्रहः। वुञ्। अकादेशः। टिलोपः। आदिवृद्धिः। उष्ट्राणां समूह इति विग्रहः। औष्ट्रकम्। उरभ्राः–मेषाः, तेषां समूहः, औरभ्रकम्। राजकम्–राजन्यकम्। वात्सकम्। मानुष्यकम्। आजकम्। **यलोपे प्राप्ते इति**। राजन्यशब्दाद्वुञि अकादेशे 'आपत्यस्य च' इति यकारस्य लोपे प्राप्ते सतीत्यर्थः। **प्रकृत्याऽके इति**। अके परे राजन्य, मनुष्य, युवन्–एते प्रकृत्या स्युरिति वक्तव्यमित्यर्थः। यूनो भावो यौवनकम्। मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। प्रकृतिभावान्न टिलोपः। **वृद्धाच्चेति**। वृद्धशब्दस्वरूपमेव गृह्यते, नतु 'वृद्धिर्यस्याचामादि'रिति वृद्धसंज्ञकम्, भाष्ये वृद्धशब्दस्यैवोदाहरणात्। तदाह—**वार्द्धकमिति**। वृद्धानां समूह इति विग्रहः। **केदाराद्यञ् च**। **कैदार्यम्–कैदारकमिति**। केदाराणां समूह इति विग्रहः। **गणिकाया यञ्**। यञ्ग्रहणाद्वुञो निवृत्तिः। **गाणिक्यमिति**। गणिकानां समूह इति विग्रहः। **ठञ्कवचिनश्च**। **केदारादपीति**। कवचिन्शब्दात्केदारशब्दाच्च समूहे ठञ् स्यादित्यर्थः। **कावचिकमिति**। ठञ्, इकादेशे टिलोपः। **ब्राह्मणमाणव**। **ब्राह्मण्यमित्यादि**। ब्राह्मणानां माणवानां वाडवानां च समूह इति विग्रहः। मनोरपत्यं माणवः। अणि नस्य णत्वम्। 'अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः। नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः' इति 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च' इति सूत्रे भाष्यम्। **पृष्ठादिति**।

शे.] प्रत्ययस्तु स्वार्थे। **यौवनमिति**। 'अ'न्निति प्रकृतिभावः। **शन्नन्तादिति**। प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वादनुदात्तादिरयम्। 'ऊर्णायु'रित्यादिव्यावृत्तये आह—**अनुनासिकयोरिति**। ल्युप्रभृतिषु सोऽनुनासिको नान्यत्र। **युवोरितीतरेतरयोगद्वन्द्वः**।

वक्तव्यम् । गजता । सहायता । ॐअह्नः खः क्रतौ । अहीनः । अहर्गणसाध्यसुत्याकः क्रतुरित्यर्थः । क्रतौ किम् ? । आह्नः । इह खण्डिकादित्वादञ् । 'अह्नष्टखोरेवे'ति नियमाट्टिलोपो न । ॐ पर्श्वा णस् वक्तव्यः । सिति च ।१।४।१६। सिति परे पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् । अभत्वादोर्गुणो न । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् । अनुदात्तादेरञ् ।४।२।४४। कापोतम् । मायूरम् । खण्डिकादिभ्यश्च ।४।२।४५। अञ् स्यात् । खण्डिकानां समूहः खाण्डिकम् । चरणेभ्यो धर्मवत् ।४।२।४६। काठकम् । छान्दोग्यम् । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ।४।२।४७। साक्तुकम् । हास्तिकम् । धैनुकम् । केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ।४।२।४८। पक्षे ठगणौ । कैश्यम् ।

त.] समूहः । 'पृष्ठ्यः षडह' इति तु मत्वर्थलक्षणया बोध्यम् । ग्रामजन । वृत्तिकृता तु वार्तिकस्थसहायशब्दोऽपि सूत्रे प्रक्षिप्तः । अनुदात्तादेरञ् । आपूपिकं शाष्कुलिकमित्यादौ परत्वात् 'अचित्तहस्तिधेनो'रिति ठगेवेत्याशयेनेह सूत्रे चित्तवन्तमुदाहरति—कापोतमिति । 'लघावन्ते' इति फिट्सूत्रेण कपोतमयूरशब्दौ मध्योदात्तौ । न च 'शकुनीनां च लघु पूर्व'मित्याद्युदात्तविमाविति शङ्क्यम्, 'अन्त्यात्पूर्वं लघूदात्त'मिति तत्र व्याख्यानादित्याहुः । खण्डिका । आद्युदात्तार्थमचित्ताट्ठको बाधनार्थं च वचनम् । चरणेभ्यः । यस्याः प्रकृतेर्यः प्रत्ययो धर्मे वक्ष्यते, स तस्याः प्रकृतेः समूहेऽपि स्यादित्यर्थः । वुञादयो हि चरणेभ्यो वक्ष्यन्ते । तत्र 'चरणाद्धर्माम्नाययो'रिति तु वार्तिकम् । तदप्यनेनैवातिदेशसूत्रेण ज्ञाप्यते । काठकमित्यादि । गोत्रचरणाद्वुञ् । छान्दोग्यमिति । 'छन्दोगौक्थिके'ति

बा.] 'यन' इति शेषः । पृष्ठ्यः षडह इति । षण्णामह्नां समाहारः षडहः । समाहारे द्विगुः । 'राजाहःसखिभ्यः' इति टचि टिलोपः । रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवताख्यानि षट् पृष्ठाख्यस्तोत्राणि । तद्युक्तान्यहानि लक्षणया पृष्ठानि, तेषां समूह इति विग्रहः । ग्रामजन । समूह इत्येव । ग्रामतेत्यादि । ग्रामाणां, जनानां, बन्धूनां च समूह इति विग्रहः । तलन्तानां स्त्रीत्वं लोकात्, 'तलन्तं स्त्रियाम्' इति लिङ्गानुशासनसूत्राच्च । गजसहायाभ्यां चेति । आभ्यामपि समूहे तलिति वक्तव्यमित्यर्थः । अह्नः खः क्रतौ इति । वार्तिकमिदम् । क्रतौ वर्तमानादहन्शब्दात् समूहेऽर्थे खप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । अहीन इति । अहश्शब्देन सौत्यान्यहानि विवक्षितानि । तेषां समूह इति विग्रहः । अहन्शब्दात् खः, ईनादेशः । 'अह्नष्टखोरेवे'ति टिलोप इति भावः । फलितमाह—अहर्गणेति । आह्न इति । अह्नां समूह इति विग्रहः । इह क्रतुप्रतीतेर्न ख इति भावः । 'अचित्तहस्तिधेनो'रिति ठकमाशङ्कयाह—इहेति । 'खण्डिकादिभ्यश्चे'त्यञित्यर्थः । नन्वेवं सति 'अन्' इति प्रकृतिभावस्याऽणि विहितस्यात्राऽसंभवाट्टिलोपः स्यादित्यत आह—अह्नष्टखोरेवेतीति । टिलोपाऽभावे सति 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपे 'आह्न' इति रूपमिति भावः । पर्श्वा णसिति । अणोऽपवादः । पर्शुशब्द उकारान्तस्त्रीलिङ्गः पार्श्वगतास्थिवाची । तस्माण्णसि ओर्गुणे प्राप्ते-सिति च । 'सुप्तिङन्तं पद'मित्यतः पदमित्यनुवर्तते । तदाह—सिति परे पूर्वं पदसंज्ञमिति । सकार इत् यस्य स सित् । 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इत्येव सिद्धे भसंज्ञापवादोऽयम् । अभत्वादिति । पदत्वेनानेन भत्वस्य बाधादिति भावः । पार्श्वमिति । पर्शु-अ इति स्थिते 'इकोऽसवर्णे' इति शाकल्यहस्वप्रकृतिभावयोः 'सिति चे'ति तन्त्रस्थवचनान्तरेण तन्निषेधे यणादेशे पार्श्वमिति रूपमिति भावः । अनुदात्तादेरञ् । समूह इत्येव । कापोतं । मायूरमिति । 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरु'रिति कपोतमयूरशब्दौ मध्योदात्ताविति भावः । खण्डिकादिभ्यश्च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—अञ्स्यादिति । 'समूहे' इति शेषः । आद्युदात्तार्थमिदम् । चरणेभ्यो धर्मवत् । चरणाः=शाखाध्येतारः । धर्मेऽर्थे याभ्यः प्रकृतिभ्यो ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते ताभ्यः प्रकृतिभ्यः समूहे स्युरित्यर्थः । काठकमिति । कठानां समूह इति विग्रहः । 'गोत्रचरणाद्वुञ्' इति धर्मे वक्ष्यमाणो वुञ् समूहेऽपि भवति । छान्दोग्यमिति । छन्दोगाः-सामशाखिनः, तेषां समूह इति विग्रहः । 'छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः' इति धर्मे वक्ष्यमाणो ञ्यः समूहेऽपि भवति । अचित्तहस्ति । अचित्ताः=अप्राणिनः, तद्वाचिभ्यः, हस्तिशब्दाद्धेनुशब्दाच्च समूहे ठक् स्यादित्यर्थः । साक्तुकमिति । सक्तूनां समूह इति विग्रहः । 'इसुसुक्तान्तात्कः' इत्युकः परत्वाट्ठस्य कः । आदिवृद्धिः । हास्तिकमिति । हस्तिनां समूह इति विग्रहः । ठक् इकः । टिलोपः । आदिवृद्धिः । धैनुकमिति । धेनूनां समूह इति विग्रहः । उकः परत्वाट्ठस्य कः । आदिवृद्धिः । केशाश्वाभ्यां । समूह इत्येव । केशाद्यञ् वा, अश्वाच्छो वेत्यर्थः । पक्षे इति । केशाद्यञभावे 'अचित्ते'ति ठक् । अश्वच्छाऽभावे अणित्यर्थः । कैश्यं कैशिकमिति । केशानां समूह इति विग्रहः । क्रमेण यञ्ठकौ । अश्वीयम् आश्वमिति । क्रमेण छाऽणौ ।

शे.] उत्तरपदे सौत्रत्वाद्वलोपः । ल्युण्वुलादिषु उकारोऽननुनासिक एव, आदेशेनैव तदपहारसिद्धेरिति प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । 'अह्नः खः' इति वार्तिकम् । क्रतौ वर्तमानादहन्शब्दात्समूहे ख इत्यर्थः । एवञ्च सुत्यासमूहे रूढोऽहीनशब्दः । तत्फलितमाह—अहर्गणेत्यादि । यञ्छाविति । यथासङ्ख्यमत्र । ठगणाविति । केशादचित्तत्वेन ठक्, अश्वादणित्यर्थः । वात्येति ।

कैशिकम् । अश्वीयम् । आश्वम् । **पाशादिभ्यो यः** ।४।२।४९। पाश्या । तृण्या । धूम्या । वन्या । वात्या । **खलगोरथात्** ।४।२।५०। खल्या । गव्या । रथ्या । **इनित्रकट्यचश्च** ।४।२।५१। खलादिभ्यः क्रमात्स्युः । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या । ॐ **खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः** । डाकिनी । कुटुम्बिनी । आकृतिगणोऽयम् । **विषयो देशे** ।४।२।५२। षष्ठ्यन्तादणादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद्देशः । शिबीनां विषयो देशः शैबः । देशे किम् ? । देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः । **राजन्यादिभ्यो वुञ्** ।४।२।५३। राजन्यकः । **भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ** ।४।२।५४। भौरिकीणां विषयो देशः—भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् । **सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु** ।४।२।५५। अण् । पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः । ॐ **स्वार्थे उपसङ्ख्यानम्** । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । **संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः** ।४।२।५६। सोऽस्ये-

---

त.] भ्यः । **यञ्छाविति** । यथासङ्ख्यं स्तः । **ठगणाविति** । केशशब्दादचित्तत्वेन ठक् । **विषयो देशे** । 'तस्ये'-त्यनुवर्तत इत्याह—**षष्ठ्यन्तादिति** । विषयशब्दार्थमाह—**अत्यन्तेति** । **भौरिक्या** । आभ्यां गणाभ्यां यथासङ्ख्य-मेतौ प्रत्ययौ स्तः । **भौरिकिविधमित्यादि** । क्लीबत्वं लोकात् । **सोऽस्यादिरिति** । छन्दो नाम—अक्षरे-यत्तानिबन्धनपङ्क्त्यादिरिह विवक्षितः । तद्वाचकात्प्रथमान्तादस्येत्यादिमति प्रत्ययः स्यात्, य आदिमान्स प्रगाथश्चे-त् । प्रग्रथ्यत इति प्रगाथः । 'ग्रन्थ संदर्भे' इत्यस्मात् 'अकर्तरि च कारके' इति कर्मणि घञ् । पृषोदरादित्वाद्रेफ-नकारयोर्लोपः । अन्ये तु प्रगीयत इति प्रगाथः । 'गै शब्दे' इत्यतः 'उषिकुषिगार्तिभ्यः स्थन्' इत्याहुः । यत्र द्वे ऋचावावृत्त्या तिस्रः क्रियन्ते स प्रगाथः । **त्रैष्टुभमिति** । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति न्यायेन

बा.] **पाशादिभ्यो यः** । समूह इत्येव । **पाश्येत्यादि** । पाशानां, तृणानां, धूमानां, वनानां, वातानां च समूह इति विग्रहः । स्त्रीत्वं लोकात् । **खलगोरथात्** । समूह इत्येव । खल, गो, रथ एभ्यो यः स्यादित्यर्थः । **खल्या गव्या रथ्येति** । खलानां गवां रथानां च समूह इति विग्रहः । यद्यपि पाशादिष्वेव एषां पाठो युक्तस्तथापि उत्तरसूत्रे एषामेवानुवृत्त्यर्थं पृथक् पाठः । **इनित्र** । **स्युरिति** । इनि त्र कट्यच्—एते स्युरित्यर्थः । **खलिनीति** । खलानां समूह इति विग्रहः । इनिप्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः । स्त्रीत्वं लोकात् । नान्तत्वान्ङीप् । **गोत्रेति** । गवां समूह इति विग्रहः । गोशब्दात्त्रः । स्त्रीत्वं लोकात् । टाप् । **रथकट्येति** । रथानां समूह इति विग्रहः । कट्यचि ककारस्य नेत्त्वम्, अतद्धित इत्युक्तेः । स्त्रीत्वाट्टाप् । **खलादिभ्य इति** । 'इनित्रकट्यचश्चे'ति सूत्रे इनिग्रहणमकृत्वा 'गोरथात्त्रकट्यचौ' इत्येवं सूत्रं कृत्वा 'खलादिभ्य इनि'रिति पृथक्कर्तव्यमित्यर्थः । **विषयो देशे** । समूह इति निवृत्तं । तस्येत्यनुवर्तते । तस्य विषय इत्यर्थे प्रथमोच्चारितात्षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययाः स्युरिति लभ्यते । तदाह—**षष्ठ्यन्तादिति** । 'विषय'शब्दं व्याचष्टे—**अत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे इति** । 'देवदत्तविषयोऽनुवाक' इत्यत्र तथा दर्शनादिति भावः । तर्हि तत्रातिव्याप्तिः स्यादित्यत आह—**स चेदिति** । सः=अत्यन्तपरिशीलितोऽर्थो देशश्चेदित्यर्थः । एवंच अत्यन्तपरिशीलिते देशे गम्ये प्रत्ययाः स्युरिति फलितम् । विषयशब्दो ह्ययं क्वचिद्ग्रामसमूहात्मके जनपदे वर्तते । तद्यथा—'सामन्तस्य राज्ञो विषयोऽनेन लब्ध' इति । क्वचिदिन्द्रियग्राह्ये वर्तते । तद्यथा 'चक्षुर्विषयो रूप'मिति । क्वचिदन्यत्राऽवृत्तौ वर्तते । यथा 'मत्स्यानां विषयो जल'मिति । अन्यत्र नास्तीति गम्यते । प्रकृते तु 'देवदत्तविषयोऽनुवाक' इतिवदत्यन्तपरिशीलिते वर्तते । तत्र विषयशब्देनाऽत्यन्तपरिशीलितेऽर्थेऽवगते सति अनुवाकादिव्यावृत्त्यर्थं देशग्रहणम् । **शिबीनां विषयो देश इति** । अत्यन्तपरिचितो देश इत्यर्थः । **देवदत्तस्य विषय इति** । अत्यन्तपरिचितोऽनुवाक इत्यर्थः । अत्र देशस्यानवगमान्न प्रत्यय इति भावः । विषय इति किम् ? । देवदत्तस्य कदाचिद्गन्तव्यो मार्गः । न च 'देवदत्तस्य गृह'मित्यत्र अत्यन्तपरिचितदेशत्वात्प्रत्ययः स्यादिति वाच्यं, जनपदसमूहात्मकात्यन्तपरिशीलितदेशस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । **राजन्यादिभ्यो वुञ्** । तस्य विषयो देश इत्यर्थे राजन्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो वुञ् स्यादित्यर्थः । अणोऽपवादः । **राजन्यक इति** । अत्र राजन्यानां विशेषो देश इत्यर्थः । **भौरिक्याद्यैषु** । भौरिक्यादिभ्य ऐषुकार्यादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यः यथाक्रमं विधल्, भक्तल्-एतौ प्रत्ययौ स्तो विषयो देश इत्यर्थे । **भौरिकिविधमिति** । भौरिकीणां विषयो देश इत्यर्थः । **भौलिकिविधमिति** । भौलिकीनां विषयो देश इत्यर्थः । **ऐषुकारिभक्तमिति** । ऐषुकारीणां विषयो देश इत्यर्थः । **सारसायनभक्तमिति** । सारसायनानां

शे.] दिग्भेदेन बुद्धिकल्पितवातभेदाश्रयः सामूहिकः । **इनित्र** । योगविभागो यथासङ्ख्यार्थः । **विषयो** । देशग्रहणाद्विषयशब्दोऽत्र ग्रामसमुदायवाचीति वृत्तिः । विषयः स्वत्ववान्, निवासस्तु न नियमेन तथेति तयोर्भेदः । देशोऽत्र प्रकृतिप्रत्ययसमुदायशक्यतया प्रत्ययोपाधिः । क्वचिद्देशपदप्रयोगस्तु नानार्थत्वात्सन्देहवारणाय । **देवदत्तस्य विषय इति** । तेनाऽत्यन्तपरिशीलित इत्यर्थः । **भौरिक्याद्यै** । यथासङ्ख्यमत्र । **सङ्ग्रामे प्र** । **सोऽस्येति** । एवञ्च प्रथमैवाऽत्र समर्थविभक्तिः । 'प्रयोजनयोद्धृभ्य' इति

त्यनुवर्तते । सुभद्रा प्रयोजनमस्य सङ्ग्रामस्येति सौभद्रः । भरता योद्धारोऽस्य सङ्ग्रामस्य भारतः ।

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ।४।२।५७। दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां—दाण्डा । मौष्टा । **घञः साऽस्यां क्रियेति ञः** ।४।२।५८। 'घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञप्रत्ययः स्यात् । 'घञ' इति कृद्ग्रहणाद्गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् । **श्येनतिलस्य पाते ञे** ।६।३।७१। श्येन तिल एतयोर्मुमागमः स्यात्, ञप्रत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे। श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्यैनंपाता मृगया । तिलपातोऽस्यां वर्तते तैलंपाता स्वधा । श्येनतिलस्य किम् ?। दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते—दाण्डपाता तिथिः । **तदधीते तद्वेद** ।४।२।५९। व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः । **क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्**

त.]क्लीबतेति भावः । **सङ्ग्रामे** । ननु 'प्रथमा'दित्यधिकारात्प्रथमोच्चारितसङ्ग्रामवाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोति, न प्रयोजनयोद्धृभ्य इत्यत आह—**सोऽस्येतीति** । एवं च प्रथमान्तविशेषणद्वारा प्रयोजनयोद्धृणां प्रकृतित्वम् । 'अस्ये'ति प्रत्ययार्थविशेषणद्वारा संग्रामस्य प्रत्ययार्थत्वं वक्तुं शक्यमिति भावः । तथा चायमिह सूत्रार्थः—प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च प्रथमान्तेभ्योऽस्येति षष्ठ्यन्तार्थेऽण् स्यात्, स च षष्ठ्यन्तार्थः संग्रामश्चेदिति । **तदस्यां** । प्रथमान्तात्प्रहरणोपाधिकात्सप्तम्यन्तार्थे णः स्यात्, स चेत्सप्तम्यन्तार्थः क्रीडा भवति । प्रहरणं किम् ?। माला भूषणमस्याम् । क्रीडायां किम् ?। खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् । **घञः** । **कृद्ग्रहणादिति** । तेन 'श्यैनंपाते'त्यत्र 'ञ्णिती'त्यङ्गस्य विधीयमाना वृद्धिः सिद्धा । श्येनपातस्यापि घञन्तत्वादिति भावः । घञः किम् ?। श्येनपतनमस्यां वर्तते । क्रिया किम् ?। प्राकारोऽस्यां वर्तते । 'तदस्या'मिति प्रकृते पुनः 'सास्या'मित्युक्तिः 'क्रीडाया'मित्यस्य निवृत्तिर्यथा स्यादिति । अतएवाह—**दण्डपातोऽस्यां तिथाविति** । **तदधीते** । द्वितीयान्तादध्येतरि वेदितरि च

बा.]विषयो देश इत्यर्थः । इह नपुंसकत्वं लोकात् । **सोऽस्यादिः** । ऋग्द्वयमाम्नातं पादावृत्त्या ऋक्त्रयं संपद्यते। स च 'संप्रगाथ' इति छन्दोगसूत्रे बह्वृचसूत्रे च प्रसिद्धम् । षष्ठ्येकवचनस्थाने सप्तमीबहुवचनमार्षम् । सोऽस्य प्रगाथस्य आदिरित्यर्थे प्रथमान्ताच्छन्दोविशेषवाचकादणादिप्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । अक्षरेयत्ताविशेषो गायत्र्यादिश्छन्दः । **पङ्क्तिरादिरिति** । पङ्क्तिच्छन्दस्का ऋक् आदिर्यस्य प्रगाथस्य स पाङ्क्तः प्रगाथ इत्युच्यते इत्यर्थः । **स्वार्थे इति** । छन्दोवाचिभ्यः स्वार्थेऽणादिप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानमित्यर्थः । **त्रैष्टुभमिति** । क्लीबत्वं लोकात् । **संग्रामे** । **अनुवर्तते इति** । तथाच 'संग्रामे' इति सप्तम्यन्तं षष्ठ्या विपरिणतमस्येत्यनेनान्वेति । तदस्य सङ्ग्रामस्य प्रयोजनं, तेऽस्य सङ्ग्रामस्य योद्धार इत्यर्थे प्रयोजनयोद्धृवाचिभ्यः प्रथमान्तेभ्योऽणादयः स्युरित्यर्थः । **तदस्यां** । 'तत् अस्यां क्रीडायां प्रहरण'मित्यर्थे प्रथमान्तात् प्रहरणवाचकाण्णप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रह्रियते अनेनेति **प्रहरणम्**—आयुधम् । **दाण्डेति** । अणि तु ङीप् स्यादिति भावः । **मौष्टेति** । मुष्टिः प्रहरणमस्यां क्रीडायामिति विग्रहः । **घञः सास्याम्** । अस्यामित्यनन्तरं 'मृगयाया'मित्यादि स्त्रीलिङ्गं विशेष्यमध्याहार्यम् । सा क्रिया अस्यां मृगयादिक्रियायामित्यर्थे घञन्तप्रकृतिकप्रथमान्तात्क्रियावाचिनो ञः स्यादित्यर्थः । फलितमाह—**घञन्तादित्यादिना** । **कृद्ग्रहणादिति** । तत्प्रयोजनमनुपदमेव वक्ष्यते । **श्येनतिलस्य** । **मुमागम इति** । 'अरुर्द्विष'दित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **ञप्रत्यये इति** । ञप्रत्यये परे यः पातशब्दस्तस्मिन्नित्यर्थः । **उत्तरपदे इति** । 'अलुगुत्तरपदे' इत्यतस्तदधिकारादिति भावः । **श्येनपात इति** । पतनं पातः । भावे घञ् । **श्यैनंपातेति** । श्येनपातशब्दाद्घञन्ताञ्ञः । यद्यपि पातशब्द एव घञन्तस्तथापि कृद्ग्रहणपरिभाषया श्येनपातशब्दस्यापि ग्रहणं बोध्यम् । श्येनस्य पात इति कृद्योगषष्ठ्या समासः । तथाच श्येनपातशब्दस्यादिवृद्धिः । **तैलंपाता स्वधेति** । स्वधाशब्दः स्त्रीलिङ्गः पित्र्यक्रियायां वर्तते, 'नमः स्वधायै' इत्यादिदर्शनात् । 'स्वधे'त्यनेन क्रीडायामिति नानुवर्तते इति सूचितम् । तदस्यामिति प्रकृते पुनरस्यामिति ग्रहणात् । **तदधीते** । तदधीते इत्यर्थे, तद्वेत्तीत्यर्थे च द्वितीयान्तादणादयः स्युरित्यर्थः । गुरुमुखादक्षरानुपूर्वीग्रहणमध्ययनम् । शब्दार्थज्ञानं वेदनम् । एतेन अध्ययनविधिरर्थज्ञानपर्यन्त इति कतिपयमीमांसकोक्तिः परास्ता, पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यात् । यथाचैतत्तथा अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ प्रपञ्चितमस्माभिः । **वैयाकरण इति** । अणि 'न य्वाभ्यामि'त्यैजागमः । **क्रतूक्थादि** । 'तदधीते तद्वेदे'त्यर्थयोः-क्रतु, उक्थादि,

शे.]प्रथमानिर्देशात्तद्वाचकस्यैव प्रकृतित्वं। 'सङ्ग्रामे' इति सप्तमी षष्ठ्यर्थे इति, तदस्येति प्रत्ययार्थविशेषणम्। सङ्ग्रामे इति किम् ?। सन्तोषः प्रयोजनमस्य भोजनस्य । प्रयोजनेत्यादि किम् ?। सुभद्रा प्रेक्षिकाऽस्य सङ्ग्रामस्य । **तदस्याम्** । प्रथमान्तात्प्रहरणोपाधिकात् क्रीडारूपसप्तम्यन्तार्थे ण इत्यर्थः । **घञः सा** । सेति स्त्रीलिङ्गं क्रियापेक्षम् । **गतिकारकेति** । तत्फलं श्यैनंपातादावादिवृद्धिः । **ञप्रत्ययेति** । ञस्य पातशब्देन व्यवधानं तु येननाव्यवधानन्यायेन सह्यते । इतिः सर्वत्र लौकिकार्थविवक्षानुसरणाय । न्नते यथाभिधानमेव साधुत्वम् । **तदधी** । शब्दपाठोऽध्ययनं, तदर्थज्ञानं वेदनम् । द्विरतच्छब्दोपादानं स्पष्टार्थम् । 'कर्तृकर्मणो'-

।४ २।६०। क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि, तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्येतरि । आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्थं सामविशेषस्तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणया—उक्थम् । तदधीते वेद वा—औक्थिकः । ***मुख्यार्थात्तूक्थशब्दाट्ठगणौ नेष्येते** । न्यायं—नैयायिकः । वृत्ति—वार्त्तिकः । लोकायतं—लौकायतिक इत्यादि । ***सूत्रान्तात्त्वकल्पादेरेवेष्यते** । साङ्ग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम् ? । काल्पसूत्रः । ***विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्** । वायसविद्यिकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । पाराशरकल्पिकः । ***अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्नेति वक्तव्यम्** । आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्मविद्यः । त्रिविधा विद्या—त्रिविद्या, तामधीते वेद वा त्रैविद्यः । ***आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च** । यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचाराद्यवक्रीतं, तदधीते वेत्ति वा—यावक्रीतिकः । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका—

त.] प्रत्ययः स्यात् । द्विस्तद्ग्रहणमधीयाने विदुषि च प्रत्येकं विधानार्थम् । तेनोत्तरत्र क्रतुवसन्तादयः शब्दास्तत्प्रतिपादकग्रन्थे गौणा अप्यधीयानेऽपि प्रत्ययं प्राप्नुवन्ति । अन्यथा तेषामध्ययनाऽसंभवेन वेदितर्येव प्रत्ययः स्यादिति भावः । **क्रतूक्थादि** । **क्रतुविशेषेति** । स्वरूपस्य तु न ग्रहणं, तथात्वे सत्युक्थादिष्वेव क्रतुशब्दः पठ्येत । नापि क्रतुपर्यायाणाम् , उक्थादिगणे यज्ञशब्दपाठादिति भावः । **अध्येतरीति** । अध्येतर्यपीत्यर्थः । **आग्निष्टोमिक इति** । संस्थाविशेषवाचकस्याप्यग्निष्टोमशब्दस्य तत्संस्थाके क्रतौ निरूढप्रयोगः । **तल्लक्षणेत्यादि** । तत्प्रतिपादकं प्रातिशाख्यमित्यर्थः । **नेष्येते इति** । अनभिधानादिति भावः । **त्रिविधेति** । 'तिस्रो विद्या अधीते' इति विग्रहे तु तद्धितार्थे द्विगौ 'त्रिविद्यः' इत्येव स्यात्, द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्प्रवृत्तेरिति भावः । **आख्यायिकेति** ।

बा.]सूत्रान्त-एभ्यः ठक् स्यादित्यर्थः । **क्रतुविशेषवाचिनामेवेति** । न तु क्रतुशब्दस्यैवेत्यर्थः । अन्यथा उक्थादिगण एव क्रतुशब्दमपि पठेदिति भावः । ननु क्रतुविशेषाणां कथमध्ययनम् ,अक्षरग्रहणात्मकत्वाऽभावादित्यत आह-**तेभ्य इति** । अग्निष्टोमादिशब्दाः क्रतुविशेषेषु मुख्याः । तत्प्रतिपादकग्रन्थेषु तु गौणाः । तत्र क्रतुविशेषात्मकमुख्यार्थकेभ्योऽग्निष्टोमादिशब्देभ्यो वेदितरि प्रत्ययाः । अग्निष्टोमादिक्रतुप्रतिपादकग्रन्थेषु लक्षणया विद्यमानेभ्यस्तु तेभ्योऽध्येतरीत्यर्थः । **आग्निष्टोमिक इति** । अग्निष्टोमं क्रतुं वेत्ति, तत्प्रतिपादकग्रन्थमधीते इति वाऽर्थः । उक्थशब्दः सामसु मुख्यः । सामलक्षणग्रन्थे प्रातिशाख्ये तु गौणः । तत्र गौणार्थकादेव उक्थशब्दाट्ठगित्याह—**उक्थं सामविशेष इति** । 'अग्निष्टोमस्तोत्रात्परं यत्साम गीयते' इति वृत्तिकृदुक्तेरिति भावः । भाष्ये तु सामशब्दपर्याय उक्थशब्द इति लक्ष्यते । **मुख्यार्थादिति** । सामवाचिन उक्थशब्दात्तु न ठक् । तस्मिन्निषिद्धे तदधीते इत्यण् च न भवतीत्यर्थः । भाष्ये तु मुख्यार्थकादुक्थशब्दाट्ठक् नेत्येव लक्ष्यते । उक्थादिगणपठितान्न्यायादिशब्दाट्ठकमुदाहरति—**न्यायमिति** । 'अधीते वेत्ति वे'ति शेषः । **नैयायिक इति** । ठकि ऐजागमः । **वृत्तिमिति** । 'अधीते वेद वे'ति शेषः । **वार्त्तिक इति** । ठकि आदिवृद्धौ रपरत्वम् । **साङ्ग्रहसूत्रिक इति** । संग्रहाख्यं सूत्रमधीते वेत्ति वेत्यर्थः । **विद्यालक्षणेति** । विद्या, लक्षण, कल्प—एतदन्तादपि उक्तेऽर्थे ठगित्यर्थः । **अङ्गेति** । अङ्ग, क्षत्र, धर्म, त्रि—एतत्पूर्वकाद्विद्यान्तात्समासाट्ठक् नेत्यर्थः । ततश्च अणेव । **त्रिविद्य इति** । शाकपार्थिवादित्वाद्विधाशब्दस्य लोप इति भावः । तिस्रो विद्यास्त्रिविद्या इति न विग्रहः, 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञाया'मिति नियमात् । नापि तिस्रो विद्या अधीते वेद वेति तद्धितार्थे द्विगुः, तथा सति तद्धितस्य द्विगुनिमित्ततया 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुगापत्तेः । तिसृणां विद्यानां समाहार इति द्विगुरप्यत्र निर्बाध एव । **आख्यानेति** । आख्यान, आख्यायिका, इतिहास, पुराण—एभ्यश्च उक्तेऽर्थे ठग्वक्तव्य इत्यर्थः । तत्र आख्यानशब्देन आख्यायिकाशब्देन च आख्यानविशेषवाचिन आख्यायिकाविशेषवाचिनश्च ग्रहणम् । इतिहासपुराणशब्दयोस्तु स्वरूपयोरेव ग्रहणम् । **आख्यानं** नाम कथाप्रबन्धः । 'आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं पञ्चलक्षण'मित्यमरः । 'इतिहासः पुरावृत्त'मिति च । 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ।' तत्र आख्यानादुदाहरति—**यवक्रीतमिति** । आख्यायिकाया उदाहरति—**वासवदत्तामिति** ।

शे.]रिति सूत्रस्थभाष्यपर्यालोचनया तद्धितार्थस्य क्रियात्वाऽभावेऽप्यलौकिके द्वितीयान्तात्प्रत्ययविधानसामर्थ्यादेव द्वितीया । एवं 'तत्र भवः' इत्यादिविषये सप्तम्याद्यपि । 'अधीते' इत्यादीनां लौकिकप्रयोगे क्रियाप्रधानत्वेऽप्यत्र कारकप्रधानतेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । **तत्प्रतिपादकेति** । उभयोः सहाधिकारेणोत्तरसूत्राणामर्थद्वयेऽपि प्रवृत्तिरिति भावः । **अध्येतरीति** । तत्रापीत्यर्थः । **ग्रन्थविशेषः**—औक्थिक्याख्यप्रतिशाख्यम् । **लक्षणया**=उक्थत्वारोपेण । औक्थिक्यशब्दात्तु नानयोः प्रत्ययः, अनभिधानात् । **नेष्येत इति** । ठकोऽनभिधानमात्रे भाष्यस्वरसः । **वृत्तिं**=संहिताम् । **इत्यादीति** । अनुसूर्ग्रन्थविशेषः । आनुसुकः । 'इसु'सिति के, 'केऽणः' इति ह्रस्वः । **सूत्रान्तात्त्विति** । एतच्च कैयटे स्पष्टम् । **साङ्ग्रहसूत्रिके**-समाहारद्वन्द्व इति कश्चित् । द्विगौ तु तद्धितलुक् स्यादत आह—**त्रिविधेति** । **पदोत्तरपदादिति** । पदशब्दोत्तरपदकादित्यर्थः । **शतषष्टेरिति** । ताभ्यां परो यः पथिन्शब्दस्तद-

वासवदत्ता । 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' इत्यर्थे 'वृद्धाच्छः' । तस्य 'लुबाख्यायिकाभ्यो बहुल'मिति लुप् । ततोऽनेन ठक् । वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः । ॐ सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः । सर्ववेदानधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सवार्तिकः । 'द्विगोर्लु'गिति लुक् । द्वितन्त्रः । ॐ इकन्पदोत्तरपदाच्छतषष्टेः षिकन्पथः । पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । शतपथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी । **क्रमादिभ्यो वुन्** ।४।२।६१। क्रमकः । क्रम, पद शिक्षा, मीमांसा । क्रमादिः । **अनुब्राह्मणादिनिः** ।४।२।६२। 'तदधीते तद्वेदे'त्यर्थे । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणं, तदधीते अनुब्राह्मणी । मत्वर्थीयेनिनैव सिद्धे अण्बाधनार्थमिदम् । **वसन्तादिभ्यष्ठक्** ।४।२।६३। वासन्तिकः । अथर्वाणमधीते आथर्वणिकः । 'दाण्डिनायने'ति सूत्रे निपातनाट्टिलोपो न । **प्रोक्ताल्लुक्** ।४।२।६४। प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पणनं पणः । 'घञर्थे कविधान'मिति कः । सोऽस्यास्तीति पणी । तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः । **गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च** ।६।४।१६५। एतेऽणि प्रकृत्या स्युः । इति टिलोपो न । ततो यूनि इञ् । पाणिनिः । ण्यक्षत्रियार्षञितो

त.] गद्यपद्यरूपो ग्रन्थविशेष इत्यर्थः । **सर्वादेरिति** । 'सादे'रित्येव सिद्धे सर्वादिग्रहणमर्थवत्परिभाषाज्ञापनार्थम् । **सवार्तिक इति** । वार्तिकान्तमधीत इत्यर्थः । अन्तवचने अव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाऽकाले' इति सहस्य सभावः । **इकन्निति** । पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मादिकन् । शतशब्दात्षष्टिशब्दाच्च परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तात्तु षिकन् वाच्य इत्यर्थः । **शतपथिक इति** । वृत्तिकृता तु वार्तिके 'बहुल'मिति पूरयित्वा 'शातपथः' इत्यणन्तमप्युदाहृतम् । तत्तु भाष्ये न दृष्टम् । षित्त्वफलं दर्शयति—**शतपथिकीति** । **अण्बाधनार्थमिति** । भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेवेदं सूत्रं, तद्रीत्या त्वणिष्यत इति, अनभिधानान्नेति वा बोध्यम् । **वसन्ता** । उक्थादिष्वेव वसन्तादीन् पठित्वा, वसन्तादिषु वा उक्थादीन्पठित्वा, अन्यतरच्छक्यमवक्तुम् । **अथर्वाणमिति** । अथर्वणा प्रोक्त उपचारादथर्वा । यद्वा 'तेन प्रोक्त'मित्यधिकारे—ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः । वसिष्ठो विश्वामित्रोऽनुवाक इत्युदाहृत्य अथर्वणो वा । 'अथर्वा', 'अथर्वणः' इति भाष्योक्तेः-साधुः । **गाथिविदथि** । 'इनण्यनपत्ये' इति सिद्धे अपत्येऽप्यणि प्रकृतिभावार्थमयमारम्भः । गाथिनः । वैदथिनः । कैशिनः । गाणिनः । पाणिनः । ण्यक्षत्रियार्ष ।

बा.] **लुग्वक्तव्य इति** । 'उक्तप्रत्ययस्ये'ति शेषः । **सर्ववेद इति** । अणो लुकि आदिवृद्ध्यभावः । **सर्वतन्त्र** ति । सर्वतन्त्राण्यधीते वेद वेत्यर्थः । **सवार्तिक इति** । वार्तिकेन सह सवार्तिकम् । 'तेन सहे'ति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्ये'ति सभावः । सवार्तिकं सूत्रमधीते इत्यर्थः । **द्विगोरिति** । द्वे तन्त्रे अधीते वेत्ति वेत्यर्थे तद्धितार्थे द्विगुनिमित्तत्वादणो लुकि आदिवृद्ध्यभावे 'द्वितन्त्र' इति रूपमित्यर्थः । **इकन्पदोत्तरपदादिति** । पदशब्द उत्तरपदं यस्य स पदोत्तरपदः, तस्मादुक्तेऽर्थे इकन्प्रत्ययो वक्तव्यः । **शतषष्टेः षिकन्पथ इति** । शतशब्दात्षष्टिशब्दाच्च परो यः पथिन्शब्दस्तस्मादुक्तेऽर्थे षिकन्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । **पूर्वपदिक इति** । पूर्वपदमधीते वेत्ति वेत्यर्थः । एवमुत्तरपदिकः । **शतपथिक इति** । शतपथं नाम वाजसनेयिब्राह्मणं । तदधीते वेत्ति वेत्यर्थः । **शतपथिकीति** । षित्त्वान्ङीषिति भावः । एवं षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकीति । **क्रमादिभ्यो वुन्** । 'तदधीते तद्वेद इत्यर्थे' इति शेषः । **क्रमक इति** । क्रममधीते वेत्ति वेत्यर्थः । क्रमादिगणं पठति—**क्रमेत्यादि** । **क्रमादिरिति** । अयं क्रमादिगणं इत्यर्थः । 'पदकः' 'मीमांसकः' इत्युदाहरणानि । **अनुब्राह्मणादिनिः** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**तदधीते तद्वेदेत्यर्थे इति** । इनिप्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः । तथा च नकारस्योपदेशेऽन्त्यत्वाऽभावान्नेत्संज्ञा । ननु 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थे इनिनैव सिद्धत्वादिदं व्यर्थमित्यत आह—**अण्बाधनार्थमिति** । भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेवेदम् । **वसन्तादिभ्यष्ठक्** । 'तदधीते तद्वेदे'त्येव । **वासन्तिक इति** । वसन्तवर्णनपरो ग्रन्थो वसन्तः । तमधीते वेत्ति वेत्यर्थः । **अथर्वाणमिति** । अथर्वणा प्रोक्तो वेदो लक्षणया अथर्वा, तमित्यर्थः । वस्तुतस्तु प्रोक्तप्रत्ययस्य 'ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः' इति वचनाल्लुक् । **आथर्वणिक** इत्यत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपमाशङ्क्याह—**दाण्डिनायनेति** । वान्तसंयोगपूर्वकत्वात्तु नाल्लोपः । अथ पाणिनिशब्दं व्युत्पादयितुमुपक्रमते—**प्रोक्ताल्लुक्** । प्रोक्तशब्देन प्रोक्तार्थप्रत्ययो विवक्षितः । **अध्येतृवेदितृप्रत्ययस्येति** प्रकृतत्वाल्लभ्यते । तदाह—**प्रोक्तार्थकेति** । **पण इति** । स्तुतिरित्यर्थः । ननु 'हलश्चे'ति घञि उपधावृद्धिः स्यादित्यत आह—**घञर्थे इति** । **पणीति** । 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थे इनिः । **तस्येति** । पणिनो गोत्रापत्ये 'तस्यापत्य'मित्यणि 'पाणिन' इति रूपमित्यर्थः । अत्र अणोऽपत्यत्वात्तस्मिन्परे 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावाऽभावाट्टिलोपे प्राप्ते । **गाथिविदथि** । 'इनण्यनपत्ये' इत्यतो-

---

शे.] न्तादित्यर्थः । **प्रोक्तादिति**—स्वरितत्वबलात्तदधिकारस्थप्रत्ययपरम् । 'प्रोक्ता'दिति वक्तव्येऽयं सौत्रो निर्देश इति भाष्ये स्पष्टम् । 'इनण्यनपत्ये' इत्युक्तेरापत्यार्थं वचनं—'गाथिविदथी'ति । ण्यक्षत्रिय । ण्यादयः सर्वे गोत्रप्रत्यया एव गृह्यन्ते, 'गोत्राद्यूनी'त्युक्तेः ।

यूनि लुगणिञोः ।२।४।५८। ण्यप्रत्ययान्तात् क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्ताञ्ञितश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिञोर्लुक् स्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एभ्यः किम् ? । चिवायण् । कौहडः । [पिता] । तत इञ् । कौहडिः पुत्रः । यूनि किम् ? । वामरथ्यस्य छात्राः वामरथाः ॥ [कण्वादिभ्य इत्यण्] । इति अणो लुक् तु न भवति, आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् । पाणिनिना प्रोक्तं

त.]**कौरव्य इति** । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' ।तत इञो लुक् । कौरव्यः पुत्रः । ननु तिकादिषु कौरव्यशब्दः पठ्यते,तथा च कौरव्यायणिरिति फिना भाव्यं,न त्विञेति चेत्सत्यम् । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' इति क्षत्रियगोत्रे विहितो यो ण्यस्तदन्तं तत्र पठ्यते । प्रकृते तु ब्राह्मणगोत्रप्रत्ययान्तमित्यवधेयम् । **श्वाफल्क इति** । 'ऋष्यन्धके'त्यण् । तत इञो लुक्; श्वाफल्कः पुत्रः । **वासिष्ठ इति** । ऋष्यण् । तत इञो लुक् । वासिष्ठः पुत्रः । **तैकायनिरिति** । 'तिकादिभ्यः फिञ्' । ततोऽणो लुक् । तैकायनिः पुत्रः । **वामरथा इति** । कुर्वादित्वाण्ण्यः । ततो वृद्धाच्छं बाधित्वा 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति शैषिकोऽण् । **इतीति** । 'ण्यक्षत्रियार्षे'त्युदाहृतसूत्रेणेत्यर्थः । **ऋष्यण एवेति** । पाणिनशब्दे तु औत्सर्गिक एवाऽणिति भावः । नन्विदं 'वान्यस्मिन् सपिण्डे' इति सूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यां विरुध्यते । अत्रेर्युवापत्यानि पुमांसोऽत्रयः । इनश्चानिञः' इति ढक् । तदन्ताद्यूनि 'अत इञ्' । तस्य 'ण्यक्षत्रिये'ति लुक्, 'अत्रिभृगुकुत्से'ति ढकोऽपि लुक्' इत्युक्तत्वात् । 'ऋष्यन्धके'त्यण एव ग्रहणे तु ढकोऽग्रहणात्ततः परस्येञो लुङ्न

बा.]ऽणीत्यनुवर्तते । 'प्रकृत्यैका'जित्यतः प्रकृत्येति च । तदाह–**एतेऽणि प्रकृत्या स्युरिति** । गाथिन्,विदथिन्, केशिन्, गणिन्, पणिन्–एते इत्यर्थः । अपत्येऽप्यणि प्रकृतिभावार्थमिदम् । **ततो यून्यपत्ये इति** । मूलप्रकृतिः पणी । तदपेक्षया चतुर्थेऽपत्ये यूनि विवक्षिते पाणिनशब्दाद्गोत्राऽणन्तादत इञि पाणिनिरिति रूपमित्यर्थः । पाणिनशब्दस्य अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तत्वे तु ततोऽनन्तरापत्ये मूलप्रकृतिपण्यपेक्षया तृतीये गोत्रापत्ये इञ्न संभवति, 'एको गोत्रे' इति नियमात् । नापि मूलप्रकृत्यपेक्षया चतुर्थोऽपत्ये यूनि पाणिनशब्दादनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादिञ्संभवति, 'गोत्राद्यून्यस्त्रिया'मिति यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेवाऽपत्यप्रत्ययनियमात् । अतो गोत्राऽण्प्रत्ययान्तात्पाणिनशब्दाद्यूनि इञ्प्रत्यय इत्युक्तमिति बोध्यम् । अत्र इञो लुकमाशङ्कितुमाह–**ण्यक्षत्रियार्षे** । ण्यादयः सर्वे गोत्रप्रत्यया एव गृह्यन्ते, 'गोत्राद्यूनी'त्युक्तेः । तदाह—**गोत्रप्रत्ययान्तादित्यादि** । ण्यप्रत्ययस्योदाहरति—**कौरव्य इति** । कुरोर्गोत्रापत्यं कौरव्यः । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' । कौरव्यस्यापत्यं युवेत्यर्थेऽत इञ् । तस्यानेन लुक् । क्षत्रियप्रत्ययस्योदाहरति–**श्वाफल्क इति** । श्वफल्कस्य गोत्रापत्यं श्वाफल्कः । 'ऋष्यन्धके'त्यण् । श्वाफल्कस्यापत्यं युवेत्यर्थे 'अत इञ्' । तस्याऽनेन लुक् । आर्षप्रत्ययस्योदाहरति–**वासिष्ठ इति** । वसिष्ठस्य गोत्रापत्यं वासिष्ठः । ऋष्यण् । वासिष्ठस्यापत्यं युवेत्यर्थे इञ् । तस्याऽनेन लुक् । ञित उदाहरति–**तैकायनिरिति** । तिकस्य गोत्रापत्यं तैकायनिः । तिकादिभ्यः फिञ् । तैकायनेरपत्यं युवेत्यर्थे तस्यापत्यमित्यण् । तस्यानेन लुक् । **वामरथ्यस्येति** । वामरथस्य गोत्रापत्यं वामरथ्यः । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' । वामरथ्यस्य छात्रा इत्यर्थे 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति छापवादोऽण्, तस्यानेन लुङ्न भवति, तस्य युवार्थकत्वाऽभावादिति भावः । **इत्यणो लुक्तु न भवतीति** । 'ण्यक्षत्रिये'ति सूत्रेण पाणिनिरित्यत्र [अणः परस्य] इञो लुङ्न भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**आर्षग्रहणेनेति** । पाणिनिशब्दे पणिन्शब्दादण्प्रत्ययस्य औत्सर्गिकस्य वस्तुगत्या ऋषिवाचित्वेऽपि ऋषौ प्रतिपदोक्तत्वाऽभावान्न ततः परस्य इञो लुगिति भावः । न च पणिन्शब्दाद्गोत्रापत्ये 'ऋष्यन्धके'त्यणेव कुतो न स्यादिति वाच्यं, यत्र औत्सर्गिकस्य अण इञादिना बाधः प्रसक्तः, तत्रैव तद्बाधनार्थमृष्यणः प्रवृत्तेः । वस्तुतस्तु 'वाऽन्यस्मिन्सपिण्डे' इति सूत्रभाष्येऽत्रिशब्दात् 'इतश्चानिञः' इति ढकि आत्रेयशब्दादिञो 'ण्यक्षत्रियार्षे'ति लु'गित्युक्तत्वादिदमुपेक्ष्यम् । 'ण्यक्षत्रिये'त्यत्र तु ऋषिवाचकस्य रूढस्यैव ग्रहणम् । पणिन्शब्दः, तदपत्ये पाणिनशब्दश्च न ऋषिवाचकौ । अत औत्सर्गिकाणन्त एव पाणिनशब्द इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । **पाणिनिनेति** । पाणिनिना प्रोक्तमित्यर्थे 'तेन प्रोक्त'मित्यणं

शे.]**क्षत्रियगोत्रेति** । क्षत्रियवाचिनो गोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थः । **आर्षेति** । ऋषिप्रकृतिकप्रत्ययान्तादित्यर्थः । **कौरव्य इति** । ब्राह्मणगोत्रमेतत् । **वामरथ्यस्येति** । वामरथः कुर्वादिस्ततो 'वामरथ्यस्य कण्वादिवत्स्वरवर्ज'मित्युक्तेर्जातस्य 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यणो न लुगिति भावः । **ऋष्यण एवेति** । ऋष्यण्प्रकृतिकाऽणिञोरित्यर्थः । पणिन्शब्दात्तु न ऋष्यण्, किन्त्वौत्सर्गिक एव । यत्र औत्सर्गिकस्येञा बाधः प्राप्तस्तत्रैव तद्बाधनार्थं ऋष्यण्प्रवृत्तेरिति भावः । इदं प्राचामनुरोधेन । परे तु 'वाऽन्यस्मि'न्निति सूत्रेऽत्रिशब्दादितश्चानिञ इति ढकि, तत इञि 'ण्यक्षत्रिये'ति लुको भाष्ये उक्तत्वेनेदं चिन्त्यम् ।

पाणिनीयम् । 'वृद्धाच्छः' । 'इञश्चे'त्यण् तु न, गोत्रे य इञ् तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽध्येतृवेदित्रणो लुक् । स्वरे स्त्रियां च विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीया । **सूत्राच्च कोपधात्** ।४।२।६५। सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अप्रोक्तार्थ आरम्भः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य-अष्टकं पाणिनेः सूत्रम् । तदधीयते विदन्ति वा अष्टकाः । ❀ **सङ्ख्याप्रकृतिकादिति वाच्यम्** । नेह— [माहावार्त्तिकः ।] कालापकः । **छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि** ।४।२।६६। छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः । अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः । कठेन प्रोक्तमधीयते

त.] स्यादित्याहुः । वस्तुतस्तु 'दाक्षीपुत्रस्य पाणिने'रिति भाष्यप्रयोगादस्य साधुत्वमिति ज्ञेयम् । **इञश्चेतीति** । 'यूनि लु'गिति लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन इञन्तमस्तीति भावः । **गोत्रे य इञिति** । 'गोत्रमिह शास्त्रीयं, न तु लौकिक'मिति तत्र वक्ष्यते इति भावः । **स्वरे इति** । लुगभावे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्त्रियां च ङीप्स्यान् । लुकि सति त्वीकार उदात्तः, टाप् च सिध्यतीति भावः । **अष्टकमिति** । 'सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' इति 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन्' । **सङ्ख्याप्रकृतिकादिति** । सङ्ख्याप्रकृतिकप्रत्ययान्तादित्यर्थः । **कालापक इति** । कलापिन्शब्दात्प्रोक्तार्थेऽण् । 'सब्रह्मचारी'त्युपसङ्ख्यानाट्टिलोपः । ततोऽध्येतर्यण् । तस्य 'प्रोक्ताल्लु'गिति लुक् । कालापानामाम्नाय इत्यर्थे 'गोत्रचरणाद्वुञ्' । ततोऽध्यतृवेदित्रणो न लुक् । स्वरे स्त्रियां च विशेषः । **छन्दोब्राह्मणानि** । इह मण्डूकप्लुत्यानुवृत्तं 'प्रोक्ता'दिति पञ्चम्यन्तं जसन्तत्वेन विपरिणम्यते, 'छन्दोब्राह्मणानी'त्यनेन सामानाधिकरण्यात् । प्रोक्तशब्दश्च प्रोक्तार्थके प्रत्यये लाक्षणिक इत्याशयेनाह—**प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति** । **तद्विषयाणीति** । तच्छब्देन

बा.] बाधित्वा 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्यये ईयादेशे पाणिनीयशब्द इत्यर्थः । ननु पाणिनिशब्दात्तद्धिते विवक्षिते 'यूनि लु'गितीञो लुकि सत्यपि प्रत्ययलक्षणेन इञन्तत्वमाश्रित्य छापवादोऽण्स्यादित्यत आह – **इञश्चेत्यण्तु नेति** । पाणिनिशब्दे इञ् युवापत्यार्थक एव, न तु गोत्रार्थकः, युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधादिति भावः । अद्यपि अपत्याधिकारादन्यत्र न पारिभाषिकं गोत्रमित्युक्तं, तथाप्यत्र पारिभाषिकमेव गोत्रं गृह्यते इत्युपरिष्टात् 'इञश्चे'ति सूत्रे वक्ष्यते । **तत इति** । पाणिनीयशब्दादित्यर्थः । पाणिनीयमधीते वेत्ति वेत्यर्थे पाणिनीयशब्दादणि 'प्रोक्ताल्लु'गिति तस्य लुगिति भावः । ननु असत्यपि अध्येतृवेदितृप्रत्ययस्याऽणो लुकि पाणिनीयशब्दः सिध्यत्येवेत्यत आह—**स्वरे स्त्रियां च विशेष इति** । अध्येतृवेदितृप्रत्ययस्याऽणो लुगभावे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्त्रियां च ङीप्स्यात् । लुकि तु सति छादेशस्य ईयादेशस्य ईकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः टाप्च सिध्यति । तदाह—**पाणिनीयः पाणिनीयेति** । **सूत्राच्च को** । ककारोपधादित्यनन्तरं 'परस्ये'ति शेषः । ननु 'प्रोक्ताल्लु'गित्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**अप्रोक्तार्थ आरम्भ इति** । अप्रोक्तार्थादपि प्रत्ययात्परस्य लुगर्थमित्यर्थः । **अष्टकमिति** । 'तदस्य परिमाण'मित्यधिकारे 'सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' इति 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः क'न्निति च सूत्ररूपेऽर्थे कन् । **अष्टका इति** । अष्टकशब्दादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य अनेन लुक्, कोपधात्सूत्रवाचिनः परत्वादिति भावः। **सङ्ख्याप्रकृतिकादिति** । 'सूत्राच्च कोपधा'दिति लुक्सङ्ख्याप्रकृतिकप्रत्ययान्तादेव परस्य भवतीत्यर्थः । **माहावार्तिक इति** । महावार्तिकं नाम सूत्रम् । तदधीते वेत्ति वा माहावार्तिकः । अत्र अणो न लुक् । **छन्दोब्राह्मणानि** । छन्दांसि—मन्त्राः, ब्राह्मणानि—विधिवाक्यानि । तेषां द्वन्द्वः । वेद इति यावत्, 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेय'मिति स्मरणात् । 'प्रोक्ताल्लु'गित्यतः प्रोक्तादित्यनुवर्तते । प्रथमाबहुवचनेन विपरिणम्यते । प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति लभ्यते । तदाह—**छन्दांसीत्यादिना** । **तद्विषयाणीत्यत्र** तच्छब्देन अध्येतृवेदितृप्रत्यया विवक्षिताः । तैर्विषयः=अविनाभावो येषां तानि—**तद्विषयाणि** । 'षिञ्बन्धने' । विशिष्य सयो-बन्धः-विषयः । अविनाऽभाव इति यावत् । अध्येतृवेदितृप्रत्ययसंयुक्तान्येव स्युरित्यर्थः । फलितमाह—**अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विनेति** ।

शे.] तस्मादत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषाऽप्रवृत्तिरेव । 'पणिन्'शब्दो यौगिको न तु रूढः, लुग्विधौतु ऋषिवाचकस्य रूढस्यैव ग्रहणमित्याहुः । **वृद्धाच्छ इति** । तत्र विवक्षिते इञो 'यूनि लु'गिति लुक् । **इञश्चेति** । प्रत्ययलक्षणेनेञन्तत्वादिति भावः । **गोत्रे इति** । यथा तत्र पारिभाषिकगोत्रस्यैव ग्रहणं तथा वक्ष्यते । **स्वरे इति** । असत्यणो लुकि प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं, स्त्रियां ङीप् च स्यादिति भावः । **छन्दोब्राह्मणानि च** । छन्दःपदेन गायत्र्यादिछन्दोयुतमन्त्राणामेव ग्रहणमिति 'ब्राह्मण'ग्रहणम् । 'जुष्टार्पिते च छन्दसी'त्यत्र छन्दःपदस्य ब्राह्मणे लक्षणा, नित्यं मन्त्रे' इत्युत्तरसूत्रे मन्त्रग्रहणात् । चेन 'पुराणप्रोक्तेषु' इति सूत्रविषयभिन्ने कल्पे सूत्रे च तद्विषयतेष्यते इति भाष्ये स्पष्टम् । अनन्यभावे विषयशब्दः, तेन प्रोक्तप्रत्ययान्तेभ्यः वुत्पत्तेः पूर्वमेवाध्येतृप्रत्ययः । अतः 'काश्यपि... ...' इति वार्तिकारम्भेऽप्यवान्तररूपा पदत्वमाश्रित्य नलोपो न । 'प्रोक्ता'दित्यनुवृत्तं प्रथमाबहुवचनेन विपरिणम्यते । **तद्विषयाणीति** । तच्छब्दोऽध्येतृवेदित्रर्थकप्रत्ययपरामर्शी । अर्थमात्रपरामर्शे कठं

कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनिः । तस्य 'कठचरका'दिति लुक् । ततोऽण् । तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' ।

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ।४।२।६७। उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरः । **तेन निर्वृत्तम्** ।४।२।६८। कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी । **तस्य निवासः** ।४।२।६९। शिबीनां निवासो देशः शैबः । **अदूरभवश्च** ।४।२।७०। विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम् । चकारेण प्रागुक्तास्त्रयोऽर्थाः संनिधाप्यन्ते । तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिध्यति । **ओरञ्** ।४।२।७१। अणोऽपवादः । कक्षतु—काक्षतवम् । मर्यां तु परत्वान्मतुप्-इक्षुमती । **मतोश्च बह्वजङ्गात्** ।४।२।७२। बह्वच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ्, नाऽण् ।

त.] अध्येतृवेदितृप्रत्ययः परामृश्यते । विषयशब्दस्त्विहानन्यभाववाची न तु देशवाचीत्यभिप्रेत्याह-**प्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थ इति** । पाणिनीयं पाणिनीया इतिवदनियमेन प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमेतदिति भावः । छन्दोग्रहणादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं चिरन्तनप्रोक्तब्राह्मणानामेव तद्विषयत्वार्थम् । तेनेह न–याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि । यञन्तात् 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण् । 'आपत्यस्य चे'ति यलोपः । याज्ञवल्क्यादयो हि पाणिन्यपेक्षया नूतना इति वृत्तिकृतां व्यवहारः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन काश्यपिनः कौशिकिन इत्यत्र कल्पेऽपि तद्विषयत्वं सिद्धम् । 'काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्या'मिति प्रोक्ते णिनिः, अध्येत्रणो लुक् । छन्दोब्राह्मणानीति किम् ? । पाणिनीयं व्याकरणम् । इति रक्ताद्यर्थकाः ।

अथ चातुरर्थिकाः । तदस्मिन् । अस्तीत्युपाधिकात्प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यन्तार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्प्रत्ययान्तनामा देशश्चेत् । तत्प्रत्ययान्तं नाम यस्येति बहुव्रीहिः । मतुपोऽयमपवादः । 'इति शब्दस्तु सकललोकप्रसिद्धे देशे यथा स्यात्, न त्वाधुनिकसङ्केतेऽपीत्येतदर्थः । उत्तरसूत्रत्रयेऽपि 'देशे तन्नाम्नी'त्यनुवर्तते । **तेन निर्वृत्तम्** । अन्तर्भावितण्यर्थाद्वृतेः कर्मणि क्तः । **अदूर** । अदूरमन्तिकम् । तत्र भवतीत्यदूरभवः । निपातनात्सप्तमीसमासः । **चातुरर्थिकत्वमिति** । चतुर्णामर्थानां समाहारश्चतुरर्थी । तत्र भवाश्चातुरर्थिकाः । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । चतुर्ष्वर्थेषु भवा इति तद्धितार्थे द्विगौ तु 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति ठञो लुक् स्यात् । **मतोश्च** । ननु 'मतोर्बह्वचः' इत्येवास्तु, बह्वचो विहितो यो मतुप् तदन्तादिति वैयधिकरण्येन व्याख्यानादिष्टं सिद्ध्यति किमङ्ग-

बा.] पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं व्याकरणम् । पाणिनीयास्तदध्येतारो वेदितारो वेति वदध्येतृप्रत्ययं विनापि प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमिदम् । **कठेनेति** । कठेन प्रोक्तमधीयते इत्यर्थे 'कठा' इत्युदाहरणमिति भावः । तदुपपादयति–**वैशम्पायनेति** । कठेन प्रोक्तमित्यर्थे 'तेन प्रोक्त'मित्यणपवादः 'वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' इति णिनिरित्यर्थः । **तस्येति** । णिनेः 'कठचरकाल्लु'गित्यनेन लुगित्यर्थः । एवंच कठेन प्रोक्तो वेदभागः कठ इति स्थितम् । **ततोऽणिति** । तस्माल्लुप्तप्रोक्तप्रत्ययकात्कठशब्दात्तदधीते इति अणित्यर्थः । **तस्य प्रोक्ताल्लुगिति** । तस्य=अध्येत्रणः, 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुगित्यर्थः । तथा च कठेन प्रोक्तमधीयते कठा इत्येवं कठशब्दस्य लुप्तप्रोक्तप्रत्ययान्तस्य अध्येत्रणा सहैव प्रयोगार्हता, ननु तेन विना केवलप्रोक्तप्रत्ययान्तस्येति भावः । अथ चातुरर्थिकान्प्रत्ययान्वक्तुमुपक्रमते—**तदस्मिन्नस्तीति** । तदस्मिन्नस्तीत्यर्थे प्रथमोच्चारितात्प्रथमान्तादणादयः स्युः । प्रत्ययान्तेन प्रकृतिनामके देशे गम्ये इत्यर्थः । प्रसिद्धदेशग्रहणार्थ इतिशब्दः । मतुपोऽपवादः । **तेन निर्वृत्तं** । देशे तन्नाम्नीत्यनुवर्तते । तेन निर्वृत्तमित्यर्थे तृतीयान्तादणादयः स्युस्तन्नाम्नि देशे इत्यर्थः । **तस्य निवासः** । 'तन्नाम्नि देशे' इत्येव । तस्य निवास इत्यर्थे षष्ठ्यन्तादणादयः स्युस्तन्नाम्नि देशे इत्यर्थः । स्वत्ववान्विषयः, निवासस्तु वसतिमात्रं,स्वत्वाऽस्वत्वसाधारणमित्याहुः ।

अदूरभवश्च । तस्येति तन्नाम्नि देशे इति चानुवर्तते । तस्य अदूरभव इत्यर्थे षष्ठ्यन्तादणादयः स्युस्तन्नाम्नि देशे इत्यर्थः । नन्वत्र चकारः किमर्थ इत्यत आह—**चकारेणेति** । अदूरभव इति विध्यनन्तरं प्रागुक्तास्त्रयोऽर्थाः पुनरुपस्थाप्यन्ते इत्यर्थः । किमर्थमित्यत आह—**तेनेति** । अन्यथा संनिहितत्वाददूरभव इत्येव उत्तरविधिष्वनुवर्तेतेति भावः । **चातुरर्थिकत्वमिति** । चतुरर्थ्यां भव इत्यर्थे द्विगोरध्यात्मादित्वाट्ठञ् । तद्धितार्थद्विगौ तु 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्स्यात् । केचित्तु चतुर्णां सूत्राणामर्थाश्चतुरर्थाः, तत्र भवाश्चातुरर्थिका इत्याहुः । **ओरञ्** । 'तदस्मिन्नस्ती'त्यादिषु चतुर्ष्वर्थेषु प्रथमोच्चारितात्तत्तद्विभक्त्यन्तादञ्स्यात् । अणोऽपवादः । अञधिकारः 'सुवास्त्वादिभ्योऽण्' इति यावत् । **काक्षतवमिति** । कक्षतुरस्मिन्नस्तीत्यादि विग्रहः । **मतोश्च** । **सैध्रकावतमिति** ।

शे.] महदितिवत्कठमधीते इत्यस्याऽसाधुताऽनापत्तिरिति दिक् । **तदस्मिन्** । मत्वर्थापवादः । **इतिशब्दः**–प्रत्ययान्तं चेत्प्रसिद्धदेशनाम तदैव यथा स्यादित्यर्थम् । 'जनपदे लु'बिति तु न्यायसिद्धानुत्पत्त्यन्वाख्यानमेव । तत्र प्रत्ययान्तस्य देशनामत्वाऽभावेन प्रत्ययानुत्पत्तेः । **तेन निं** । 'इति देशे' इति–एष्वपि सम्बध्यते । 'तेने'ति कर्तरि तृतीया । अदूरं–निकटं, तत्र भवमिति समासः । **चत्वारोऽर्था इति** । व्याख्यानादिति भावः । **चातुरर्थिकत्वमिति** । चतुर्णां सूत्राणामर्थाः–चतुरर्थाः, तत्र भवः–चातुरर्थिकः ।

सैध्रकावतम् । 'बह्वजिति किम् ?। आहिमतम् । अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं यथा स्यान्मत्वन्तविशेषणं माभूत् । बह्वचः कूपेषु ।४।२।७३। अणोऽपवादः । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तो दैर्घवरत्रः कूपः । उदक्च विपाशः ।४।२।७४। विपाशः उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ् । अबह्वजर्थ आरम्भः । दत्तेन निर्वृत्तो दात्तः कूपः । उदक् किम् ?। दक्षिणतः कूपेष्वणेव । सङ्कलादिभ्यश्च ।४।२।७५। कूपेष्विति निवृत्तम् । सङ्कलेन निर्वृत्तं साङ्कलम् । पौष्कलम् । स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ।४।२।७६। स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाच्येष्वञ् । सौवीरे,–दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दात्तामित्री नगरी । साल्वे–वैधूमाग्नी । प्राचि,–माकन्दी । सुवास्त्वादिभ्योऽण् ।४।२।७७। अञोऽपवादः । सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम् । वर्णु,–वार्णवम् । अण्ग्रहणं नद्यां मतुपो बाधनार्थम् । सौवास्तवी । रोणी ।४।२।७८। रोणीशब्दात्तदन्ताच्च अण् । कूपाऽञोऽपवादः । रौणः । आजकरौणः । कोपधाच्च ।४।२।७९। अण् । अञोऽपवादः । कार्णच्छिद्रकः कूपः । कार्कवाकवम् । त्रैशङ्कवम् । वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ।४।२।८०। एभ्यः सप्तदशभ्यः सप्तदश क्रमात्स्युश्चतुरर्थ्याम् । अरीहणादिभ्यो वुञ् । अरीहणेन निर्वृत्तमारीहणकम् । कृशाश्वादिभ्यश्छण्

त.] ग्रहणेनेत्याशङ्कां निवारयति—अङ्गग्रहणमिति । मत्वन्तविशेषणमिति । सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वादङ्गग्रहणाऽभावे मत्वन्तविशेषणं स्यादेव । ततश्चाहिमतमित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । रोणी । रोणीशब्दः प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थः । तथाच फलितमाह–रोणीशब्दादिति । पञ्चम्यां सौत्रो लुगित्यन्ये । तदन्तादिति । 'येन विधि'रिति सूत्रे भाष्यस्थविशेषवचनात्, विशेषणविशेष्ययोः कामचारमाश्रित्य 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' इत्यस्य प्रत्याख्यानाद्वा तदन्तविधिरिति भावः । वुञ्छण् । 'ठक्' इत्यन्तमेकं समस्तं पदम् । अरीहणादि त्वपरम् । तत्र प्रथमतः कुमुदान्तानां चतुर्णां द्वन्द्वं विधाय, द्वितीयेन काशादिकुमुदान्तद्वन्द्वेन सह पुनर्द्वन्द्वो बोध्यः । तेन कुमुदशब्दस्य द्विःपाठेऽपि नैकशेषः । आदिशब्दः प्रत्येकं संबध्यत इत्याह—अरीहणादिभ्य

बा.] सिध्रकावानस्मिन्नस्तीत्यादयश्चत्वारोऽर्थाः यथायोगं बोध्याः । आहिमतमिति । अहिमानस्मिन्नस्तीत्यादयोऽर्थाः । अहिशब्दस्य द्व्यच्कत्वादञेति भावः । बह्वचः कूपेषु । बह्वचः प्रातिपदिकादञ्चतुरर्थ्येषु । अणोऽपवादः दीर्घवरत्रेण निर्वृतः कूपः—दैर्घवरत्रः । उदक्च विपाशः । उत्तरे कूले इति । विपाशशब्दः शकारान्तो नदीविशेषवाची । सङ्कलादिभ्यश्च । निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति भावः । अणोऽपवादः । पौष्कलमिति । पुष्कलेन निर्वृत्तमिति विग्रहः । स्त्रीषु सौवीर । सौवीरे इति । 'उदाहरणं वक्ष्यते' इति शेषः । दात्तामित्री नगरीति । 'टिड्ढे'ति ङीप् । साल्वे इति । 'उदाह्रियते' इति शेषः । वैधूमाग्नीति । विधूमाग्निना निर्वृत्तेत्यर्थः । अणि ङीप् । प्राचीति । प्राचि देशे उदाह्रियत इत्यर्थः । माकन्दीति । माकन्देन निर्वृत्तेत्यर्थः । सुवास्त्वादिभ्योऽण् । अञ इति । 'ओर'ञित्यस्यापवाद इत्यर्थः । सौवास्तवमिति । अणि ओर्गुणः । वार्णवमिति । वर्णोरदूरभवमित्यर्थः । ननु 'ओर'ञित्येव सिद्धे पुनर्विधिसामर्थ्यादेव तदननुवृत्तौ अणि सिद्धे पुनरण्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—अण्ग्रहणमिति । रोणी । लुप्तपञ्चमीकमिदम् । तदन्तादिति । 'येन विधि'रिति सूत्रस्थभाष्यादिह प्रत्ययविधावपि तदन्तविधिरिति भावः । रौण इति । रोण्या निर्वृत्तः कूप इत्यर्थः । आजकरौण इति । अजकरोण्या निर्वृत्त इत्यर्थः । अणि 'यस्ये'ति ईकारलोपः । कोपधाच्च । कार्णच्छिद्रक इति । कर्णच्छिद्रकेण निर्वृत्तः कूप इत्यर्थः । कार्कवाकवमिति । कृकवाकुना निर्वृत्तः कूप इत्यर्थः । ओर्गुणः । आदिवृद्धौ रपरत्वम् । त्रैशङ्कवमिति । त्रिशङ्कुना निर्वृत्तः कूप इत्यर्थः । वुञ्छण् । वुञ्, छण्, क, ठच्, इल, स, इनि, र, ढञ्, ण्य, य, फक्, फिञ्, इञ्, ञ्य, कक्, ठक् एतेषां सप्तदशानां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम् । अरीहण, कृशाश्व, ऋश्य, कुमुद, काश, तृण, प्रेक्ष, अश्मन्, सखि, सङ्काश, बल, पक्ष, कर्ण, सुतङ्गम, प्रगदिन्, वराह, कुमुद एतेषां सप्तदशानां द्वन्द्वः । एते आदयो येषामिति बहुव्रीहेः पञ्चमीबहुवचनम् । यथासङ्ख्यावगमाय कुमुदशब्दयोरेकशेषो न कृतः । प्रगदिन्शब्दे नलोपाऽभावस्तु इकारान्तत्वभ्रमनिरासाय । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य आदिशब्दस्य अरीहणादिषु प्रत्येकमन्वयः । तथा च अरीहणादिभ्यो वुञ्, कृशाश्वादिभ्यश्छणित्येवं सप्तदश वाक्यानि सम्पन्नानि । तदाह—सप्तदशभ्य इति । अरीहणादिसप्तदशगणेभ्यो वुञादयः प्रत्ययाः क्रमात्स्युरित्यर्थः ।

शे.] ओरञ् । सुवास्त्वादिभ्यः प्रागञधिक्रियते । मत्वन्तेति । सामानाधिकरण्यस्य न्याय्यत्वात् । व्यावर्त्यन्तु स्ववानिति स्यात्, तथा चाऽऽहिमतमित्यादावतिप्रसङ्ग इति भावः । रोणी । लुप्तपञ्चम्यन्तमेतत् । 'येन विधि'रिति सूत्रस्थभाष्यात्प्रत्ययविधावपि तदन्त-

काशीयम् । **ऋश्यादिभ्यः कः** । ऋश्यकम् । **कुमुदादिभ्यष्ठच्** । कुमुदिकम् । **काशादिभ्य इलः** । काशिलः । **तृणादिभ्यः सः** । तृणसम् । **प्रेक्षादिभ्य इनिः** । प्रेक्षी । **अश्मादिभ्यो रः** । अश्मरः । **सख्यादिभ्यो ढञ्** । साखेयम् । **सङ्काशादिभ्यो ण्यः** । साङ्काश्यम् । **बलादिभ्यो यः** । बल्यम् । **पक्षादिभ्यः फक्** । पाक्षायणः । (ग) **पथः पन्थ च** । पान्थायनः । **कर्णादिभ्यः फिञ्** । कार्णायनिः । **सुतङ्गमादिभ्य इञ्** । सौतङ्गमिः । **प्रगद्यादिभ्यो ञ्यः** । प्रगदिन्,-प्रागद्यः । **वराहादिभ्यः कक्** । वाराहकः । **कुमुदादिभ्यष्ठक्** । कौमुदिकः । **जनपदे लुप्** ।४।२।८१। जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप्स्यात् । **लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने** ।१।२।५१। लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः । कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः । **तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्** ।१।२।५३। युक्तवद्वचनं न कर्तव्यं, संज्ञानां प्रमाणत्वात् । **लुब्योगाऽप्रख्यानात्** ।१।२।५४। लुबपि न कर्तव्योऽवयवार्थस्येहाऽप्रतीतेः ।

त.] **इति** । पक्षाद्यन्तर्गणसूत्रमाह-**पथ इति** । **जनपदे लुप्** । तन्नाम्नीत्येव । नेह—उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्नौदुम्बरो जनपदः । न ह्यत्र लुबन्तं नामधेयम् । जनपदस्यैकत्वादेकवचने प्राप्ते बहुवचनादिफलकमतिदेशमाह—**लुपि युक्तवदिति** । व्यक्तिवचने किम् ? । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः । 'वरणादिभ्यश्चे'ति लुप् । तस्य वनं शिरीषवनम् । इह वनस्पतित्वमतिदिश्येत । ततश्च 'विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः' इति णत्वं स्यात् । नन्वत्र शिरीषाणामिति षष्ठीबहुवचनं कुतो नातिदिश्यत इति चेत् । अत्राहुः—वचनमिह सङ्ख्या, न त्वेकवचनद्विवचनादि । न चैवमपि सङ्ख्याबोधकत्वेन श्रुतैव षष्ठी परिगृह्यतामिति वाच्यं, षष्ठ्यर्थस्य तद्धितवृत्त्यन्तर्गतत्वादुक्तार्थे प्रथमाया एव युक्तत्वादिति । **पञ्चाला इत्यादि** । यद्यप्यत्राभिधेयलिङ्गवत्त्वेऽपीष्टसिद्धिस्तथापि कटुबदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुबदरीत्यादिसिद्धये प्रकृतिलिङ्गातिदेश इति भावः । पूर्वाचार्यानुरोधेन कृतं सूत्रं संप्रति प्रत्याचष्टे—**तदशिष्यमिति** । पञ्चालाः, अङ्गाः, वङ्गाः, कलिङ्गाः— इत्यादयो जनपदस्य यथायथं बहुवचनाद्यन्ता एव संज्ञा, न त्वत्र यत्नेन लिङ्गसङ्ख्ये प्रतिपादनीये । 'आपः' 'दारा' इत्यादिषु यथा । न हि तत्र शास्त्रेण लिङ्गसङ्ख्ये प्रतिपाद्येते इति भावः । उपजीवकं प्रत्याख्यायोपजीव्यं प्रत्याचष्टे—**लुब्योगेति** । 'जनपदे लुप्', 'वरणादिभ्यश्चे'ति द्विसूत्री

बा.] **चतुरर्थ्यामिति** । 'तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि' 'तेन निर्वृत्तं' 'तस्य निवासः' 'अदूरभवश्चे'ति चतुर्ष्वर्थेषु प्रथमोच्चारितात्तत्तद्विभक्त्यन्ताद्यथायोगं प्रत्यया इति फलितम् । एतेषु गणेषु चेतनवाचका अचेतनवाचकाश्च सन्ति । तत्र यथायोगं चतुरर्थ्या अन्वयः । **प्रेक्षीति** । प्रेक्षते इति प्रेक्षः, तेन निर्वृत्तमित्यर्थः । प्रेक्षया निर्वृत्तमिति वा । **पथः पन्थ चेति** । पक्षादिगणसूत्रमिदम् । **पान्थायन इति** । पथोऽदूरभव इत्यर्थः । **जनपदे लुप्** । **चातुरर्थिकस्येति** । प्रकरणलभ्यमिदम् । **लुपि युक्तवत्** । प्रकृतिभूतः शब्दः=युक्तः, व्यक्तिः=लिङ्गं, वचनं=सङ्ख्येति पूर्वाचार्यसङ्केतः । तदाह-**लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्त इति** । 'लु'बिति प्रत्ययाऽदर्शनमुच्यते । लुपः प्रवृत्तेः प्राक्प्रत्ययप्रकृतेर्यल्लिङ्गं वचनं ते एव लुपि सति भवतः, न तु प्रत्ययार्थविशेष्यमनुसृत्येत्यर्थः । **पञ्चालानामिति** । पञ्चालसंज्ञकानां राज्ञामित्यर्थः । **पञ्चाला इति** । 'तस्य निवास' इति विहितस्याऽणः 'जनपदे लु'बिति लुपि प्रकृतिवद्बहुवचनमिति भावः । **कुरव इत्यादि** । कुरूणाम्, अङ्गाना, वङ्गानां, कलिङ्गानां च निवासो जनपद इति विग्रहः । लिङ्गातिदेशे तु 'कटुबदर्या अदूरभवो जनपदः कटुबदरी'त्युदाहार्यम् । तदेतत्पूर्वाचार्यसूत्रं पाणिनिः प्रत्याचष्टे—**तदशिष्यं** । यथा 'दाराः' इत्यादौ शास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपार्थस्य भानं, तथा लुपि सति शास्त्रीयप्रकृत्यर्थगतलिङ्गसङ्ख्याविशिष्टस्यैव स्वार्थस्य लोकव्यवहारादेव भानं संभवति, न तु तदंशे शास्त्रव्यापारापेक्षेति भावः । **संज्ञानामिति** । लोकव्यवहाराणामित्यर्थः । एवंच लुबपि न विधेय इत्याह—**लुब्योगाप्रख्यानात्** । 'अशिष्य'मित्यनुवृत्तं पुंलिङ्गेन विपरिणतं 'लु'बित्यनन्तरं संबध्यते । तदाह—**लुबपि न कर्तव्य इति** । योगः=अवयवार्थः, तस्य—**अप्रख्यानात्**=अप्रतीतेरित्यर्थः । तदाह—**अवयवेति** । नहि पञ्चालाङ्गवङ्गादिसंबन्धित्वेन पञ्चाला अङ्गा वङ्गा इत्यादितो बोधः, अतः प्रत्यय एव तत्र नास्तीति भावः । प्रत्यय-

---

शे.] विधिः । वुञ्छण् । यथासङ्ख्यानुरोधात्कुमुदशब्दयोरेकशेषो न कृतः । **पथ इति** । पक्षाद्यन्तर्गणसूत्रम् । विशेष्यानुरोधिलिङ्गवचने प्राप्ते आह—**लुपीति** । प्रत्ययार्थेन नित्यसम्बद्धार्थत्वात्-युक्तः=प्रकृतिः । **लुपि**=लुबन्तार्थे, प्रकृत्यर्थे इव, **व्यक्तिवचने**=लिङ्गसङ्ख्ये-भवत इत्यर्थः । लिङ्गातिदेशफलं-कटुबदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुबदरीति । व्यक्तीत्यादि किम् ? । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः=शिरीषाः । 'वरणादिभ्यश्चे'ति लुप् । तस्य वनं शिरीषवनम् । अत्र वनस्पतित्वातिदेशे 'विभाषौषधी'ति णत्वापत्तिः । तदेतत्पाणिनिः प्रत्याचष्टे—**तदशिष्यमिति** । सञ्ज्ञानां=लोकव्यवहाराणामेव, तत्र प्रमाणत्वं न तु तदंशे शास्त्रव्यापार इत्यर्थः । यथा दारादिभिः शास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपार्थस्य भानं, तथा लुबन्तैरपि शास्त्रीयप्रकृत्यर्थगतलिङ्गसङ्ख्याविशिष्टस्यैव स्वार्थस्य

योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ।१।२।५५। यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत । **प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्** ।१।२।५६। 'प्रत्ययार्थः प्रधान'मित्येवंरूपं वचनमप्यशिष्यम् । कुतः ? । अर्थस्य लोकत एव सिद्धेः । **कालोपसर्जने च तुल्यम्** ।१।२।५७। 'अतीताया रात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः' 'विशेषणमुपसर्जन'मित्यादिपूर्वाचार्यैः परिभाषितं, तत्राप्यशिष्यत्वं समानम् । लोकप्रसिद्धेः । **विशेषणानां चाऽजातेः** ।१।२।५२। लुबर्थस्य विशेषणानामपि, तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चाला रमणीयाः । गोदौ रमणीयौ । अजातेः किम् ? । पञ्चाला जनपदः । गोदौ ग्रामः । ❀ **हरीतक्यादिषु व्यक्तिः** । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । ❀ खल-

त.] 'लुप्' शब्देन विवक्षिता । 'अशिष्य'मिति सम्बध्यत एव । तदाह—**लुबपीति** । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सम्बन्धो योग इत्याशयेन फलितमाह—**अवयवार्थस्येति** । अप्रख्यानाद्विति व्याचष्टे—**अप्रतीतेरिति** । पञ्चालादयः शब्दाः क्षत्रियेषु यथा रूढास्तथा जनपदेऽपीति 'तस्य निवासः' 'अदूरभवश्च' इति तद्धितो नैवोत्पद्यते किमनेन लुपो विधानेनेत्यर्थः । **न दृश्येतेति** । विनापि क्षत्रियसम्बन्धं पञ्चालादिशब्दो जनपदेषु प्रयुज्यते इति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः । प्रसङ्गात्पूर्वाचार्यपरिभाषितमन्यदपि प्रत्याचष्टे-**प्रधानेत्यादिना** । **विशेषणानां** । यद्यपि सूत्रपाठे 'लुपि युक्तव'दिति सूत्रादनन्तरमेतत्सूत्रं पठित्वा 'तदशिष्य'मित्यारब्धत्वात्तत्रैवेदं व्याख्यातुमुचितम् , तथापि जातेः प्रतिषेधमात्रपरमिदं, न तु युक्तवद्भावपरमित्याशयेन तत्र नोक्तमित्याहुः । **पञ्चाला रमणीया इति** । कथं तर्हि 'पञ्चाला जनपदः सुभिक्षः सम्पन्नपानीयः' इति प्रयोग इति चेत् , जनपदविशेषणत्वादित्यवेहि । पञ्चालविशेषणत्वाभ्युपगमे तु तद्वल्लिङ्गवचने स्त एव—पञ्चाला जनपदाः सुभिक्षाः सम्पन्नपानीया इति । **हरीतक्य इति** ।

बा.] स्वीकारे बाधकमाह-**योगप्रमाणे च** । पञ्चालाऽङ्गवङ्गादिशब्देषु योगस्य=अवयवार्थस्य प्रमापकत्वे सति तदभावे= पञ्चालाङ्गादिक्षत्रियसम्बन्धाऽभावे संप्रति शूद्रादिराजके जनपदे पञ्चालादिशब्दो न प्रयुज्येत, प्रयुज्यते च यतः, अतः पञ्चालादिशब्दा जनपदविशेषेषु केवलरूढा इति युक्तमित्यर्थः । तदाह-**यदि हि योगस्येति** ।

अथ प्रसङ्गादन्यदपि पूर्वाचार्यपरिभाषितं निराचष्टे-**प्रधानप्रत्ययार्थ** । **प्रत्ययार्थ इति** । 'प्रकृत्यर्थं प्रति प्रत्ययार्थः प्रधानं=विशेष्यम् , प्रकृत्यर्थस्तु तद्विशेषण'मित्येवं यत्पूर्वाचार्यवचनं तदपीत्यर्थः । **कालोपसर्जने च** । कालश्च उपसर्जनं चेति समाहारद्वन्द्वाद्विषयसप्तमी । 'अशिष्य'मित्यनुवृत्तं भावप्रधानमाश्रीयते । कालविषये उपसर्जनविषये च यत्पूर्वाचार्याणां विशेषवचनं, तत्राप्यशिष्यत्वं समानमित्यर्थः । तद्विशेषवचनं विशदयन्व्याचष्टे-**अतीताया** इत्यादिना । **विशेषणानां चाजातेः** । कस्य विशेषणानामित्याकाङ्क्षायां लुबित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणतं संबध्यते । लुप्प्रत्ययार्थस्येति लभ्यते । तदाह—**लुबर्थस्येति** । **तद्वदिति** । प्रकृतिवदित्यर्थः । 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इत्यस्मादुत्तरं पठितमिदं सूत्रं तत्रैव व्याख्यातुमुचितम् । **पञ्चाला रमणीया इति** । पञ्चालानां निवासो जनपद इत्यर्थः । अत्र प्रत्ययार्थजनपदं प्रति विशेषणस्यापि रमणीयशब्दस्य प्रकृतिवद्बहुवचनम् । **गोदौ रमणीयाविति** । गोदयोर्निवासो जनपद इत्यर्थः । अत्र प्रत्ययार्थजनपदस्य तद्विशेषणस्यापि प्रकृतिवद्द्विवचनम् । **पञ्चाला जनपद इति** । जनपदशब्दस्य जातिवाचित्वान्न प्रकृतिवद्बहुवचनम् । **गोदौ ग्राम इति** । अत्र ग्रामशब्दस्य जातिवाचित्वान्न प्रकृतिवद्द्विवचनम् । **हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति** । वार्तिकमिदम् । 'लुपि लिङ्गं प्रकृतिवद्भवति, न तु वचन'मिति शेषः । **हरीतक्य इति** । 'हरीतक्यादिभ्यश्चे'ति विकारप्रत्ययस्य लुप् । अत्र प्रत्ययार्थेषु फलेषु प्रकृतिवत्स्त्रीलिङ्गमेव भवति, न त्वेकवचनमिति भावः । **खलतिकादिषु** । वार्तिकमिदम् । एषु लुपि प्रकृतिव-

शे.] मानमिति भावः । एवञ्च लुबपि व्यर्थ इत्याह-**लुब्योगेति** । योगः=अवयवार्थस्तस्य, अप्रख्यानात्=अप्रतीतेरित्यर्थः । न ह्यङ्गसम्बन्धिनिवासत्वेन 'अङ्गाः' इत्यादितो बोध इति भावः । प्रत्ययस्वीकारे बाधकमप्याह—**योगप्रमाणे चेति** । पञ्चालादौ योगस्य—अवयवशक्तेः—प्रमाजनकत्वे इत्यर्थः । **तदभावे**=क्षत्रियसम्बन्धाऽभावे, पञ्चालादीनां जनपदे प्रयोगो न स्यादित्यर्थः । प्रसङ्गादन्यदपि पूर्वाचार्यपरिभाषितं प्रत्याचष्टे—**प्रधानेति** । यत्पूर्वाचार्यैः 'प्रधानोपसर्जने प्रत्ययप्रकृत्यर्थौ' इत्येवं वचनं कृतं, तच्च न कार्यमिति सूत्रार्थः । **अतीताया रात्रेरिति** । अतीतरात्रेरन्त्ययामेनागामिरात्रेराद्ययामेन च सहितो दिवसोऽद्यतन इति लुङ्सूत्रे भाष्यकैयटयोः । **विशेषणानाञ्चा** । अत्र 'लुपी'त्यनुवर्तते, तदाह—**लुबर्थस्येति** । लुबन्तार्थस्येत्यर्थः । यद्यपि लुबन्तार्थस्य तत्त्वातिदेशात्तद्विशेषणानामपि सिद्धं, 'बदरी सूक्ष्म' इत्यादाविवाऽत्रापि जातिरूपविशेषणे तदभावः सिद्धस्तथाऽपि जातिभिन्नविशेषणानां युक्तवत्=विशेष्यवल्लिङ्गादीत्यर्थेन 'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानी'त्येतत्सिद्धयर्थमिदमिति भाष्यकृतः । **आश्रयतः**=विशेष्यतः । इदमपि वाक्यसंस्कारपक्षे आश्रयविशेषस्य पूर्वं प्रक्रमेण विशेषणानामपि तल्लिङ्गसङ्ख्यत्वं न्याय्यमिति न्यायसिद्धार्थानुवादः । 'आश्रयत' इत्युक्तेर्वाक्यसंस्कारे प्रमाणं प्रभवे । अत एव विभक्त्यर्थसम्बन्धस्य बहुभीरर्थत्वे लिङ्गाद्यनुपपत्ति-

तिकादिषु वचनम् । खलतिकस्य पर्वतस्याऽदूरभवानि खलतिकं वनानि । ॐ **मनुष्यलुपि प्रतिषेधः** । मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणानां न, लुबन्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा अभिरूपः । **वरणादिभ्यश्च** ।४।२।८२। अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं–वरणाः । **शर्कराया वा** ।४।२।८३। अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप्स्यात् । **ठक्छौ च** ।४।२।८४। शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे ठच्ककौ । वाग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण् । तस्य लुब्विकल्पः । षड् रूपाणि । शर्करा । शार्करम् । शार्करिकम् । शर्करीयम् । शर्करिकम् । शार्करकम् । **नद्यां मतुप्** ।४।२।८५। चातुरर्थिकः । इक्षुमती । **मध्वादिभ्यश्च** ।४।२।८६। मतुप्स्याच्चातुरर्थिकः । अनद्यर्थ आरम्भः । मधुमान् । **कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्** ।४।२।८७।

त.] 'हरीतक्यादिभ्यश्चे'त्यणो लुप् । तत्र हि 'लुप् चे'त्यतो लुबनुवर्तते । **खलतिकमिति** । 'वरणादिभ्यश्चे'ति लुप् । **चञ्चेति** । 'सञ्ज्ञाया'मिति कनो 'लुम्मनुष्ये' इति लुप् । 'चञ्चा तृणमयः पुमान्' । **वरणादि** । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेनास्याकृतिगणत्वं सिद्धम् । **वरणा इति** । एवं कटुवदरी, शिरीषाः, गोदौ, खलतिकमित्यादीन्युदाहर्त-

---

बा.] द्वचनमेव भवति, नतु लिङ्गमित्यर्थः । **खलतिकं वनानीति** । 'वरणादिभ्यश्चे'ति लुप् । अत्र खलतिकशब्दस्य लुप्तप्रत्ययान्तस्य प्रकृतिवत्पुंलिङ्गत्वं न भवति, किन्तु एकवचनमेवेति भावः । **मनुष्यलुपि प्रतिषेध इति** । वार्तिकमिदम् । **मनुष्यलक्षणे इति** । मनुष्यात्मके लुप्तप्रत्ययार्थे यानि विशेषणानि तेषां प्रकृतिवल्लिङ्गवचनप्रतिषेध इत्यर्थः । **चञ्चा अभिरूप इति** । चञ्चा तृणमयी प्रतिमा, तत्सदृशो मनुष्यश्चञ्चा । 'इवे प्रतिकृतौ' इत्यधिकारे 'संज्ञाया'मिति कनो 'लुम्मनुष्ये' इति लुप् । अत्र लुप्तप्रत्ययान्तस्य चञ्चाशब्दस्य मनुष्ये वाच्ये प्रकृतिलिङ्गत्वं, नतु तद्विशेषणस्याऽभिरूपशब्दस्येति भावः । **इति युक्तवद्भावप्रकरणम्** । अथ प्रकृतमारभते—**वरणादिभ्यश्च** । 'जनपदे लु'बित्युत्तरमिदं सूत्रम् । वरणादिभ्यः परस्य चातुरर्थिकप्रत्ययस्य लुप्स्यादित्यर्थः । पूर्वेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**अजनपदार्थ इति** । **वरणानामिति** । वरणा नाम नदी काश्या उत्तरतः प्रसिद्धा । अवयवाभिप्रायं, पूजार्थं वा बहुवचनम् । वरणानामदूरभवं नगरं—वरणाः । अत्र लुप्तप्रत्ययान्तस्य वरणाशब्दस्य नगरे वाच्ये प्रकृतिवत्स्त्रीलिङ्गं बहुवचनं च । **शर्कराया वा** । 'लु'बित्यनुवर्तते । प्रत्यासत्त्या चातुरर्थिकस्येति लभ्यते । तदाह—**अस्मादिति** । **ठक्छौ च** । 'शर्कराया' इत्यनुवर्तते । तदाह—**शर्कराया एतौ स्त इति** । **ठच्ककाविति** । कुमुदादित्वाट्ठच्, वराहादित्वात्कगिति विवेकः । **वाग्रहणेति** । अन्यथा तत्र पाठसामर्थ्यादेव ठचः ककश्च लोपविकल्पसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यादिति भावः । **शर्करेति** । अणो लुपि युक्तवद्भावे रूपम् । **शार्करमिति** । अणि रूपम् । **शार्करिकमिति** । ठकि रूपम् । **शर्करीयमिति** । छे रूपम् । **शर्करिकमिति** । ठचि रूपम् । **शार्करकमिति** । ककि रूपम् । शर्कराः सन्त्यस्मिन्नित्यर्थः, शर्कराभिर्निर्वृत्तमिति वा । **नद्यां मतुप्** । **चातुरर्थिक इति** । शेषपूरणम् । **इक्षुमतीति** । मतुपि उपावितौ । इक्षवः सन्त्यस्मिन् इत्यर्थः । **मध्वादिभ्यश्च** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**मतुप्स्याच्चातुरर्थिक इति** । **मधुमानिति** । मधूनां निवास इत्यर्थः । पूर्वेण सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**अनद्यर्थ इति** । **कुमुदनड** । कुमुद नड वेतस–एतेभ्यो ड्मतुप्स्यादित्यर्थः । डकार उपौ च इतः । अयं मत्वर्थ एवेति 'न पदान्ते'ति सूत्रभाष्यकैयटयोः

शे.] माशङ्क्याऽनेन न्यायेन परिहृतमनेकमन्यपदार्थे इत्यत्र भाष्ये । स्पष्टश्च तत्रैव कैयटे । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यादि तु पदसंस्कारपक्षे एव साधु । तत्पक्षेऽस्य वाचनिकस्याङ्गीकारे तु समासस्याकडारोक्तभाष्यरीत्या तद्वचनत्वाऽभावादेतद्वचनाऽप्रवृत्तौ भाष्याऽसङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव भष्ये 'गुणवचनवल्लिङ्गवचनानी'त्युक्तम् । गुणवचनत्वे हि वतिनिर्देशाऽसङ्गतिरिति दिक् । 'लुपी'ति सूत्रस्यविषयविवेकमाह—**हरीतकीति** । व्यक्तिः । सैवेत्यर्थः । 'हरीतक्यादिभ्यश्चे'ति [अणो] लुप् । **वचनमिति** । तदेवेत्यर्थः । खलतिको–वरणादिः । विशेषणानां चेत्यस्य प्रतिषेधमाह—**मनुष्येति** । **चञ्चाऽभिरूप इति** । 'सञ्ज्ञाया'मिति कनो 'लुम्मनुष्ये' इति लुप् । न चैवं विशेष्यगतलिङ्गादिनिषेधे सामान्ये नपुंसकं युक्तमभिरूपपदे इति वाच्यं, लुबन्तार्थेऽतिदिष्टलिङ्गस्य तद्विशेषणे 'विशेषणाना'मिति प्राप्तस्य निषेधेऽपि वस्तुतो विशेष्यस्य पुंस्त्वात्तदक्षतेः । प्रत्याख्याने तु लोकत एवाऽत्र पुंस्त्वं बोध्यम् । **कुमुदादाविति** । ऋश्याद्यनन्तरे इत्यर्थः । **वाग्रहणेति** । अन्यथा तत्र पाठसामर्थ्यादेव ठच्ककोर्विकल्पेन लोपे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । **षडिति** । ऋश्यादावपि पठतां मते सप्तेति बोद्धव्यम् । **नद्यां मतुप्** । सामान्येन मतुपि सिद्धेऽर्थान्तरे विधानार्थम्, नद्या अपि देशत्वेन 'तदस्मि'न्निति प्राप्ताऽणो बाधनार्थं चेदम् । मध्वादिष्विक्षुशब्दपाठस्तु 'ओर'ञिति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धः । तत्र हि 'ओरञ्विधेर्नद्यां मतुब्विप्रतिषेधेने'त्यस्येक्षुमतीत्युदाहरणं दत्तम् । **कुमुदन** । अयं मत्वर्थ एवेति नपदान्तसूत्रे भाष्यकैयटयोः । 'वेतस्वा'नित्यादौ रुस्तु न, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । 'न पदान्ते'ति निषेधस्तु न, पदे परतश्चरमावयवे कर्त्तव्ये परपद[illegible] । न च पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति निषेधः, नपदान्तसूत्रे दत्तोत्तर-

कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । आद्ययोः 'झयः' इति अन्त्ये 'मादुपधायाः' इति वक्ष्यमाणेन वः । ॐ महिषाच्चेति वक्तव्यम् । महिष्मान्नाम देशः । नडशादाड्ड्वलच् ।४।२।८८। नड्वलः । 'शादो जम्बाल-घासयोः' इत्यमरः । शाद्वलः । शिखाया वलच् ।४।२।८९। शिखावलम् । उत्करादिभ्यश्छः ।४।२।९०। उत्करीयः । नडादीनां कुक् च ।४।२।९१। नडकीयम् । (ग) कुञ्चा ह्रस्वत्वं च । कुञ्चकीयः ।

त.] व्यानि । वत्त्वस्याऽसिद्धत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये टिलोपो न स्थानिवदित्याशयेनाह-झय इति । नड्वानित्यत्रापि परत्वात् 'झयः' इत्यनेनैव वकारो न तु 'मादुपधायाः' इत्यनेनेति भावः । न चाऽसिद्धत्वात् 'मादुपधायाः' इत्येव तत्र न्याय्यमिति वाच्यं, 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं, न तु योगे योगः' इति 'उपसर्गादसमासेऽपी'त्यत्र भाष्ये निर्णीतत्वात् । ननु वेतस्वानित्यत्र वेतसशब्दस्य सुबन्तत्वेन पदत्वात्ड्मतुपो ङित्वसामर्थ्याट्टिलोपे एकदेशविकृतन्यायेन पदत्वात्सस्य रुत्वं स्यात् । न च स्थानिवत्त्वेन निर्वाहः । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति चेत्, मैवम् । अन्तरङ्गं रुत्वं प्रति बहिरङ्गस्य टिलोपस्याऽसिद्धत्वात् । न च षाष्ठी बहिरङ्गपरिभाषा त्रैपादिकं न जानातीति वाच्यं, कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् । नन्वेवमपि 'स्वादिषु' इति सान्तस्य पदत्वे तदाश्रयरुत्वस्यान्तरङ्गत्वाऽभावाद्बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते इति रुत्वं दुर्वारमेव । न च 'नद्यां मतु'बिति चतुरर्थ्यां मतुपा विधानाच्चातुरर्थिको ड्मतुप् मत्वर्थीय इति 'तसौ मत्वर्थे' इत्यनेन भत्वं शङ्क्यं, टिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् । न च पदत्वेऽप्येवम् । तस्य रुत्वविधिना सह कार्यकालतया 'पूर्वत्रासिद्धे ने'ति निषेधादिति चेत्, अत्राहुः-पदसंज्ञायां यथोद्देशपक्षाश्रयणात् 'पूर्वत्रासिद्धे ने'ति निषेधाऽप्रवर्तनात्स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या सान्तस्याऽपदत्वादिति । एतेन घटी आमलकीत्यत्र 'स्वादिषु' इति पदत्वाज्जश्त्वं स्यात्, औत्सीत्यत्र तु संयोगान्तलोपः स्यादिति शङ्कापि परास्तेति दिक् । ननु प्रक्रियालाघवाय ड्वतुबेव विधीयताम्, अथवा 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्म'दिति प्रकृतस्य मतुपो ङित्त्वमतिदिश्यतां, किमनेन ड्मतुब्विधानेन ? । सत्यम् । अन्यतो विधानार्थं तत् । तत्सिद्धार्थकथनपरं वार्तिकमाह—महिषाच्चेति । शिखायाः । निर्वृत्ताद्यर्थे देशे तन्नाम्न्यणो बाधनार्थं चेदम् । 'दन्तशिखात्संज्ञाया'मिति पञ्चमे वक्ष्यमाणं त्वदेशेऽपि 'शिखाबल' इति रूपसिद्ध्यर्थम् । नडादीनां । नड प्लक्ष बिल्व वेणु वेत्र वेतसादयो नडादयः । नडाद्यन्तर्गणसूत्रमाह—कुञ्चेति ।

बा.] स्थितम् । कुमुद्वानिति । कुमुदाः अस्मिन्सन्तीति विग्रहः । ड्मतुपि ङित्वाट्टिलोपः । नड्वानिति । नडा अस्मिन्सन्तीति विग्रहः । 'कुमुद्वान्कुमुदप्राये' इत्यमरः । वेतस्वानिति । वेतसा अस्मिन्सन्तीति विग्रहः । आद्ययोरिति । कुमुद्वच्छब्दे, नड्वच्छब्दे च 'झयः' इति मतुपो मस्य वकारः, वेतस्वच्छब्दे तु 'मादुपधायाः' इति मस्य वकार इत्यर्थः । वस्तुतस्तु नड्वच्छब्देऽपि 'झयः' इत्यस्याऽसिद्धत्वात् 'मादुपधायाः' इत्येव न्याय्यं, 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं, नतु एकस्मिन्नेव प्रकरणे पूर्वयोगं प्रति परस्याऽसिद्धत्व'मित्यस्य 'उपसर्गादसमासे' इति सूत्रभाष्ये दूषितत्वात् । 'वेतस्वा'नित्यत्र रुत्वं तु न, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । 'न पदान्ते'ति निषेधस्तु न, पदे अन्त इति विगृह्य पदे चरमावयवे कर्तव्ये परपदस्थाऽजादेशस्यैव तन्निषेधप्रवृत्तेर्भाष्येऽभ्युपगतत्वात् । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति निषेधोऽपि न, पदे अन्त इति विगृह्य तत्र स्थानिवत्त्वनिषेधव्यावृत्तिसाधनपरभाष्यप्रामाण्येन पदचरमावयवकार्यविधायकातिरिक्तस्यैव त्रैपादिकस्य ग्रहणादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । महिषाच्चेत्यनन्तरं तु 'ड्मतु'बिति शेषः । महिष्मानिति । महिषा अस्मिन्सन्तीति विग्रहः । टित्वाट्टिलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न जश्त्वम् । 'प्रत्यये भाषायां नित्य'मिति तु न, तस्य सवर्णे परतो विधेः । न हि षकारसवर्णोऽनुनासिकोऽस्ति । नडशादाड्ड्वलच् । नड्वल इति । डित्वाट्टिलोपः । शाद्वल इति । शादा अस्मिन्सन्तीति विग्रहः । शादो-दन्त्योपधः । डोपध इत्यन्ये । 'नडप्राये नड्वान्नड्वल इत्यपी'त्यमरः । 'शाद्वलः शादहरिते' इति च ।

शिखाया वलच् । निर्वृत्ताद्यर्थे सूत्रं, देशे तन्नाम्नि अणो बाधनार्थं च । 'दन्तशिखात्संज्ञाया'मिति पञ्चमे वक्ष्यमाणं तु अदेशेऽपि शिखावल इति रूपार्थम् । उत्करादिभ्यश्छः । 'चातुरर्थिक' इति शेषः । उत्करीय इति । देशविशेषोऽयम् । उत्करेण निर्वृत्तमिति वा, तस्य निवासः, तस्य अदूरभव इति वा । नडादीनां कुक्च । नडादिभ्यश्छः स्याच्चातुरर्थिकः, प्रकृतेः कुक्च । कुञ्चा ह्रस्वत्वं चेति । नडादिगणसूत्रम् । कुञ्चा-शब्दाच्छः, प्रकृतेः कुक्, आकारस्य ह्रस्वश्च । कुञ्चकीय इति । कुञ्चा अस्मिन्सन्तीत्यादिविग्रहः । तक्षन्नलोप-

शे.] त्वात् । अन्तरङ्गाऽसिद्धत्वन्तु नात्र, कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपाद्यान्तदप्रवृत्तेः । झय इति । नडे प्राप्तियोग्यतामात्रेणैवमुक्तम् । वस्तुतो 'झयः' इत्यस्याऽसिद्धत्वान्नडेऽपि 'मादुपधायाः' इत्येवोचितम् । 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्ध'मिति पक्षस्तु भाष्ये एव दूषित इति दिक् । ङित्वन्तु टिलोपार्थं, पित्त्वन्तु तन्निषयत्वेनाद्युदात्तकुमुदशब्दे उदात्तनिवृत्तिस्वराऽप्राप्त्या मतोरनुदात्तत्वार्थम् । महिष्मानिति । अत्र 'प्रत्यये भाषायां' मित्यनुनासिको न, षकारसवर्णानुनासिकाऽभावात् । अनुनासिकविधौ सवर्णग्रहण-

(ग) तक्षन्नलोपश्च । तक्षकीयः । बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ।६।४।१५३। नडाद्यन्तर्गता बिल्वकादयस्तेभ्य-श्छस्य लुक्तद्धिते परे । बिल्वा यस्यां सन्ति सा बिल्वकीया । तस्यां भवा बैल्वकाः । वेत्रकीयाः । वैत्रकाः । छस्य किम् ? । छमात्रस्य लुग्यथा स्यात्कुको निवृत्तिर्माभूत् । अन्यथा संनियोगशिष्टानामिति कुगपि निवर्तेत । लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थम् । लोपो हि यमात्रस्य स्यात् । इति चातुरर्थिकाः ।

अथ शैषिकाः ।

शेषे ।४।२।९२। अपत्यादिचतुर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषस्तत्राऽणादयः स्युः । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः । दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उलूखले क्षुण्ण औलूखलो यावकः । अश्वैरुह्यत आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः । 'शेषे' इति लक्षणं चाधिकारश्च । 'तस्य विकारः' इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः । राष्ट्राऽवारपाराद्घखौ ।४।२।९३।

त.] एवं तक्षन्नित्यपि । उभयत्रापि षष्ठ्याः सौत्रो लुक् । 'ढे लोप' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तमाने लुग्ग्रहणं व्यर्थमित्या-शङ्क्याह—सर्वलोपार्थमिति । यमात्रस्येति । न च 'आदेः परस्य' इतीकारस्य भाव्यमिति वाच्यं, 'सूर्यतिष्य'-त्यतो यकारसंबद्धस्यैव लोपस्याऽनुवर्तनादिति भावः । इति चातुरर्थिकाः ।

शेषे । लक्षणं चेति । ग्रहणक्षुण्णादिष्वर्थेषूत्तरसूत्राननुपातेषु अणो विधायकमित्यर्थः । ननु लक्षणं तावद्व्यर्थम्, 'तस्येद'मित्यनेन चाक्षुषादीनां, 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यनेन दार्षदादीनां सिद्धेः । तथा अधि-कारोऽपि व्यर्थः । तथाहि—अधिकारस्यापत्यादिचतुरर्थीपर्यन्तेष्वर्थेषु घादीनां ट्युट्युलन्तानां निवृत्तिः, जाताद्यर्थसाकल्यं वा प्रयोजनम् । तत्र निवृत्तिस्तावन्न प्रयोजनम् । आर्द्रकशालादीनामुत्करादिपाठेन 'इतः प्राचीनेष्वर्थेषु घादयो न प्रवर्तन्ते' इति ज्ञापनात् । अन्यथा 'वृद्धाच्छः' इत्येव सिद्धे तत्पाठस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नाप्यर्थसाकल्यं प्रयोजनं, जाताधिकारात्प्राक्पाठसामर्थ्यादेव तल्लाभात् । यदि संनिहिते जातार्थ एव घादयः स्युः, तदुत्तरेषु भवाद्यर्थेषु 'प्राग्दीव्यतः' इति विशिष्टावधिवरिच्छन्नेष्वर्थेषु विधीयमाना अणादय एव स्युस्तदा जाताधिकारानन्तरमेव 'प्रावृषष्ठ'बित्यादिभिः सह 'राष्ट्रावारपारा'दित्यादयोऽपि पठयेरन् । तस्माद्व्यर्थमिदं सूत्रमिति चेत् । अत्रोच्यते—'शैषिकात्सरूपः शैषिको ने'ति वक्ष्यमाणार्थस्य विषयलाभाय शेषाधिकार आवश्यकः । शैषिक-प्रयुक्तकार्यविशेषं ध्वनयितुं क्रियमाणः शेषाधिकार एव 'शैषिकान्मतुबर्थीया'दित्यादिश्लोकं ज्ञापयति । एष च श्लोकः सन्विधौ मतुब्विधौ च भाष्ये पठितः । इह तु सन्नन्ते पठित इति तत्रैव व्याख्यास्यते । अपत्यादिष्वर्थेषु

बा.] श्च । इदमपि गणसूत्रम् । तक्षन्शब्दाच्छः कुक्, नकारस्य लोपश्च । बिल्वकादिभ्यः । षाष्ठमिदं सूत्रम् । बिल्वकादीति–नडाद्यन्तर्गतबिल्वादीनां कृतकुगागमानां निर्देशः । ककारादकार उच्चारणार्थः । तद्धिते इति । 'आपत्यस्य च तद्धिते' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । बिल्वकीयेति । 'नडादीनां कुक्चे'ति छः । प्रकृतेः कुक्च । बैल्वका इति । बिल्वकीयाशब्दाद्भवार्थे अण् । तस्मिन्परे छस्य लुगिति भावः । वैत्रकीया इति । वेत्राणि अस्यां सन्तीत्यर्थे नडादित्वाच्छः, प्रकृतेः कुक्चेति भावः । वैत्रका इति । वेत्रकीयायां भवा इत्यर्थः । वेत्रकीया-शब्दादणि छस्य लुगिति भावः । छस्य किमिति । एभ्यः परस्य छस्यैव संभव इति प्रश्नः । संनियोगेति । 'संनियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्ति'रिति न्यायेनेत्यर्थः । 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' इत्यतो लोप इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे लुग्ग्रहणं किमर्थमित्यत आह–लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थमिति । प्रत्ययाऽदर्शनस्यैव लुक्शब्दार्थत्वात्कृत्स्नस्य ईयस्य लोपो लभ्यते इति भावः । लोपविधौ तु नैवं लभ्यते इत्याह–लोपो हीति । लोपविधौ 'सूर्यतिष्ये'त्यतो 'य उपधायाः' इत्यनुवृत्तौ बिल्वादिभ्यः परस्य छादेशभूतस्य ईयस्य उपधाभूतो यो यकारस्तस्य लोप इत्यर्थलाभा-द्यकारमात्रस्य लोपः स्यात् । 'य उपधायाः' इत्यननुवृत्तौ तु 'आदेः परस्ये'ति ईकारस्यैव लोपः स्यादिति भावः ।

इति बालमनोरमायां चातुरर्थिकाः ।

अथ शैषिकप्रकरणं निरूप्यते । शेषे । अणादय इति । 'प्राग्दीव्यतोऽ'णित्यादिसाधारणाः प्रत्यया

शे.] पक्षेण सवर्णोऽनुनासिक इत्यर्थात् । शादो–दोपधः । नडाद्यन्तरिति । नडाद्यन्तर्गत[ण]बिल्वादयः कृतकुगागमा उच्चारणा-र्थाऽकारसहिताः सूत्रे निर्दिष्टाः, व्याख्यानात्, कान्तगणपाठाऽभावाच्चेति भावः । छस्य किमिति । तेभ्यः छस्यैव सम्भव इति प्रश्नः । संनियोगेति । तेषामन्यतरापाये उभयोरप्यपाय इति न्यायेनेत्यर्थः । अस्य चेदमेव ज्ञापकम् । अत एव पञ्चेन्द्राण्यो देवताऽस्य 'पञ्चेन्द्र' इत्यादौ ङीपो लुक्यानुको निवृत्तिः । लुग्ग्रहणमिति । 'ढेलोप' इत्यतो 'लोप' इत्यनुवर्तमाने इत्यर्थः । लोपग्रहणानुवृत्तावुपधाया इति वर्त्तते, न वा ? । तत्राद्ये आह–यमात्रस्येति । अन्त्ये तु 'आदेः परस्ये'तीकारलोपापत्तिरिति बोद्धव्यम् । इति चातुरर्थिकाः ।

॥ श्रीः ॥ अन्योऽर्थ इति । विशेष्यतया भासमान इत्यर्थः । एवञ्चेदंत्वेन भासमानमपत्याद्यपि न शेषः । ध्वनितं चेदं

आभ्यां क्रमाद्घखौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । ॐ अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद्घादयष्ट्युट्युलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते तेषां जाताद्योऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते । **ग्रामाद्यखञौ** ।४।२।९४। ग्राम्यः । ग्रामीणः । **कत्र्यादिभ्यो ढकञ्** ।४।२।९५। कुत्सितास्त्रयः कत्रयः । तत्र जातादिः–कात्त्रेयकः । नागरेयकः । 'ग्रामा'-दित्यनुवृत्तेः–ग्रामेयकः । **कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वाऽस्यलङ्कारेषु** ।४।२।९६। कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौक्षेयकोऽसिः । कौक्षोऽन्यः । ग्रैवेयकोऽलङ्कारः । ग्रैवोऽन्यः । **नद्यादिभ्यो ढक्** ।४।२।९७। नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् । **दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्** ।४।२।९८। 'दक्षिणे'त्याजन्तमव्ययम् । दाक्षिणात्यः ।

त.] घादीनां निवृत्त्यर्थमप्यधिकार आवश्यकः । न चोक्तज्ञापकेनैव तत्सिद्धिरिति वाच्यं, ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वे दोषतादवस्थ्यात् । 'आर्द्रकादिभ्यो यदि छः स्यात्तर्हि चतुरर्थ्यामेवे'ति नियमस्यापि संभवाच्च एवं स्थिते चाक्षुषमित्यादिषु गृह्यमाणत्वादिप्रकारकबोधनाय विधायकत्वमपि तस्य सुवचमिति दिक् । **विग्रहीतादपीत्यादि** । वचनमेवेदं, सूत्रे यथासङ्ख्यप्रवृत्त्यर्थं विशिष्टोच्चारणात् । **कुत्सितास्त्रय इति** । इह बहुव्रीहिरपि सुवचः । इहैव निपातनात्कोः कद्भावः । 'कद्भावे त्रावुपसङ्ख्यान'मिति तु प्रत्याख्येयम् । **'कुल्याया यलोपश्चे'ति** गणसूत्रम् । कुल्यायां जातः–कौलेयकः । कत्रि, उम्भि, कुण्डिन, माहिष्मतीत्यादि । **दक्षिणापश्चात्** । अव्यय-

बा.] इत्यर्थः । **श्वतुर्भिरिति** । अश्वादिभिरिति शेषः । **चतुर्दश्यामिति** । कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ रक्षांसि दृश्यन्ते इत्यागमः । **लक्षणमिति** । प्रदर्शितेषु ग्रहणाद्यर्थेषु उत्तरसूत्रैरनुपात्तेषु अणादिविधायकमित्यर्थः । अधिकारत्वे तु उत्तरसूत्रेष्वेवानुवृत्तिलाभादिदं न सिध्येदिति भावः । **अधिकारश्चेति** । उत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यर्थः, स्वरितत्वादिति भावः । अधिकारस्योत्तरावधिमाह–**तस्य विकार इत्यतः प्रागिति** । नच उत्तरसूत्रेषु निर्दिष्टानामर्थविशेषाणामपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्यत्वस्य सिद्धत्वाच्छेषाधिकारो व्यर्थ इति वाच्यं, 'तस्येद'मित्यादावपत्यादिचतुरर्थ्यन्तार्थानां ग्रहणाऽभावाय तदावश्यकत्वात् । न च प्रदर्शितेषु ग्रहणाद्यर्थेषु 'तस्येद'मित्येव अणादिसिद्धेः शेष इत्यस्य विधित्वं नाश्रयणीयमिति वाच्यं, 'शैषिकान्मतुबर्थीया'दित्यादौ प्रदर्शितग्रहणाद्यर्थकानामपि ग्रहणलाभाय तदावश्यकत्वात् । इदंत्वेन भासमानमपत्याद्यपि न शेषः, 'इदंविशेषा ह्येते अपत्यं समूहो विकारो निवासः' इति भाष्यात् । प्रपञ्चितं चैतत् 'तस्यापत्य'मित्यत्र 'तस्येदमित्यपत्येऽपी'त्यादिश्लोकवार्तिकव्याख्यावसरे ।

राष्ट्रावारपाराद्घखौ । **आभ्यामिति** । राष्ट्रशब्दादवारपारशब्दाच्चेत्यर्थः । **राष्ट्रिय इति** । राष्ट्रे जातः भव इत्यादिरर्थो यथायथं बोध्यः । घस्य इयः । **अवारपारीण इति** । खस्य ईनादेशः, णत्वम् ।

अवारपाराद्विगृहीतादपीति । अवारशब्दात्पारशब्दाच्च पृथग्भूतादपि खो वक्तव्य इत्यर्थः । **विपरीताच्चेति** । पाराऽवारशब्दादपीत्यर्थः । ननु 'राष्ट्रावारपारे'त्यारभ्य 'विभाषा पूर्वाह्णाऽपराह्णाभ्या'मित्यन्तैः सूत्रै राष्ट्रादिशब्देभ्यः प्रकृतिभ्यः शेषेऽर्थे प्रत्यया विहिताः । तस्यापत्यमित्यादिवदर्थविशेषास्तु न निर्दिश्यन्ते, यत्किञ्चिद्विभक्त्यन्तेभ्यो राष्ट्रादिप्रकृतिविशेषेभ्यो घादयः ट्युट्युलन्ताः प्रत्ययाः स्युः, 'समर्थानां प्रथमाद्वे'त्यस्यानुपस्थित्या प्रथमोच्चारितविभक्तिविशेषानुपस्थितेः । किंच 'तत्र जातः' इत्यादिसूत्रेषूत्तरेषु अर्थविशेषा एव निर्दिष्टाः । तत्र प्रथमोच्चारितसप्तम्यन्तादितत्तद्विभक्त्यन्तेभ्यः सर्वेभ्यः साधारणा अणादय एव स्युः । तत्राह–**इह प्रकृतीत्यादिना** । 'राष्ट्रावारे'त्यादिसूत्राणां प्रकृतिविशेषेभ्यः केवलप्रत्ययविधीनामर्थविशेषविभक्तिविशेषाकाङ्क्षायां, 'तत्र जातः' इत्यादिसूत्राणां च केवलमर्थविशेषनिर्देशपराणां 'समर्थाना'मिति सूत्रलब्धतत्तद्विभक्तिकप्रकृतिविशेषाणां विधेयप्रत्ययविशेषाकाङ्क्षायां परस्परमेकवाक्यत्वे सति तत्र जात इत्याद्यर्थेषु प्रथमोच्चारिततत्तद्विभक्त्यन्तेभ्यो राष्ट्रादिशब्देभ्यो घादयः ट्युट्युलन्ताः प्रत्ययाः स्युरिति लभ्यत इति भावः । राष्ट्राद्यन्याभ्यस्तु प्रकृतिभ्यो जाताद्यर्थेषु अणादयः साधारणा भवन्त्येव । **ग्रामाद्यखञौ** । **ग्राम्य इति** । यप्रत्यये 'यस्येति चे'ति लोपः । **ग्रामीण इति** । खञ ईनादेशः, णत्वम् । **कत्र्यादिभ्यो** । **कत्रय इति** । 'कुगतिप्रादयः' इति कुशब्दस्य समासः । 'त्रौ चे'ति कोः कदादेशः । **कात्रेयक इति** । ढकञ्, ढकारस्य एयादेशः । 'लोपो व्यो'रिति यलोपः । **अनुवृत्तेरिति** । स्वरितत्वादिति भावः । तथाच ग्रामशब्दाड्ढकञपि लभ्यते इत्यर्थः । **कुलकुक्षि** । कुलाच्छुनि, कुक्षेः असौ, ग्रीवाया अलंकारे ढकञित्यर्थः । **कौलेयकः श्वेति** । कुले जातादिरिति विग्रहः । **कौक्षेयकोऽसिरिति** । कुक्षौ=कोशे भवः खड्ग

शे.] 'तस्येदमित्यपत्येऽपी'ति वार्त्तिकेन । **लक्षणं चेत्यादि** । 'शैषिकान्मतुबर्थीया'दित्यस्य विषयलाभार्थमावश्यकमिदम् । 'तस्येद'मित्यादावपत्याद्यर्थस्याऽग्रहणायाऽधिकारोऽप्यावश्यकः । **आजन्तमिति** । अव्ययसाहचर्यात्, न तु टाबन्तो दक्षिणाशब्द इति भावः । अत एव 'दाक्षिणात्य' इत्यत्र न पुंवत्त्वम् । [illegible] 'सर्वनाम्न' इतीष्या

पाश्चात्यः । पौरस्त्यः । **कापिश्याः ष्फक्** ।४।२।९९। कापिश्यां जातादि कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा । **रङ्कोरमनुष्येऽण्च** ।४।२।१००। चात्ष्फक् । राङ्कवो गौः । राङ्कवायणः । अमनुष्य इति किम् ? । राङ्कवको मनुष्यः । **द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्** ।४।२।१०१। दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । **कन्थायाष्ठक्** ।४।२।१०२। कान्थिकः । **वर्णौ वुक्** ।४।२।१०३। वेर्णुर्नदस्तस्य समीपदेशो वर्णुः, तद्विषयार्थवाचिकन्थाशब्दाद्वुक्स्यात् । 'यथा हि जातं हिमवत्सु कान्थकम्' । **अव्ययात्त्यप्** ।४।२।१०४। ॐ **अमेहक्कतसित्रेभ्य एव** । 'अमाऽन्तिकसहार्थयोः' । अमात्यः । इहत्यः । क्वत्यः । ततस्त्यः ।

त.] **मिति** । साहचर्यादिति भावः । एवं च 'दाक्षिणात्य' इत्यत्र 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवद्भावशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् । **पाश्चात्य इति** । कथं तर्हि 'पश्चात्तनैः कश्चन नुद्यमानः' इति । न च दिग्देशवाचिनि पश्चाच्छब्दे सावकाशं त्यकं कालवाचकात् ट्युट्युलौ बाधेते परत्वादिति वाच्यम् । 'अग्रादिपश्चा'दिति डिमचा ट्युट्युलोर्बाधस्य दुर्वारत्वात् । सत्यम् । पश्चात्तन्वन्ति पश्चात्तना इति कथंचित्समाधेयम् । **कापिश्याः ष्फक्** । कापिशीशब्दात्ष्फक्स्यात् । षित्त्वान्ङीष् । तदाह—**कापिशायनीति** । **रङ्कोरमनुष्ये** । रङ्कवो जनपदः, ततः 'प्रागदीव्यतोऽ'णि त्यण्प्राप्तः । तद्बाधकत्वेन 'अवृद्धादपी'ति वुञ्प्राप्तः, तमपि बाधित्वा 'ओर्देशे' इति ठञ्प्राप्तः, तस्य तु 'कोपधादण्' बाधकः, ततोऽपि परत्वात्कच्छाद्यणि प्राप्तेऽनेन ष्फगणौ विधीयेते । कोपधत्वादेवाऽणि सिद्धे कच्छादिषु रङ्कुशब्दस्य पाठो 'मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्' विधानार्थं इति कैयटः । अतएवाह—**राङ्कवको मनुष्य इति** । क्वचित्तु 'राङ्कव' इति पठ्यते, स तु लेखकप्रमादः । स्यादेतत्—अमनुष्यग्रहणमिह व्यर्थम् , अपवादेन वुञा तत्र ष्फगणोर्बाधेनाऽमनुष्य एव पर्यवसानात् । अण्ग्रहणमपि व्यर्थमेव, कच्छादित्वादेव तत्सिद्धेः । अत्राह काशिकाकृत्—नायं प्रसज्यप्रतिषेधः किं तु पर्युदासः, तेन मनुष्यभिन्ने प्राणिन्येव ष्फग्विधीयत इति, राङ्कवः कम्बल इत्यत्र न ष्फक् । विशेषविहितेन ष्फका अणो बाधा मा भूदित्यण्ग्रहणं च क्रियत इति । भाष्ये तु अप्राणिन्यपि ष्फकमङ्गीकृत्येदं द्वयमपि प्रत्याख्यातम् । **द्युप्रागपा** । **दिव्यमिति** । सूत्रे 'दिव उ'दित्युत्वेन निर्देश इति भावः । अपाची दक्षिणा दिक् । द्वितीयो वर्णः पकारो, न तु दन्त्योष्ठ्यः, 'यदिन्द्र प्रागपागुद'गित्यादौ तथा दर्शनादिति स्थितं मनोरमायाम् । केचित्तु 'प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः' इत्यमरकोशे अवाचीति दन्त्योष्ठ्यपाठं क्वाचित्कं पुरस्कृत्य सूत्रेऽपि 'अवा'गिति पठित्वा 'अवाच्य'मित्युदाहरन्ति । 'प्रागपाक्' इति वेदे तु व्यत्ययेन वकारस्य पकार इति तेषामाशयः । प्रागादयोऽस्तात्यन्ता अव्ययाः, तद्भिन्नास्त्वनव्ययाः, उभयेषामपीह ग्रहणमविशेषात् । कथं तर्हि 'संस्काराः प्राक्तना इव' इति ? । अत्राहुः—कालवाचिनः प्राक्शब्दाद्यतं बाधित्वा परत्वाट्ट्युट्युलौ बोध्याविति । **वर्णौ वुक्** । **वर्णुरिति** । 'अदूरभवश्चे'त्यर्थे सुवास्त्वादित्वादणि 'जनपदे लु'बिति लुप् । **अमात्य इति** । अमाशब्दः समीपवाची. स्वरादिः ।

बा.] इत्यर्थः । **ग्रैवेयक इति** । ग्रीवासु भव इति विग्रहः । **नद्यादिभ्यो ढक्** । **माहेयमिति** । मही=भूमिः, तस्यां जातादीत्यर्थः । **वाराणसेयमिति** । वाराणस्यां जातादीत्यर्थः । **दक्षिणापश्चात्** । **आजन्तमव्ययमिति** । अव्ययसाहचर्यादाजन्तं गृह्यत इति भावः । दक्षिणा, पश्चात्, पुरस् , एभ्योऽव्ययेभ्यो जातादयर्थेषु त्यक्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **कापिश्याष्ष्फक्** । कापिश्याः ष्फक् इति छेदः । कापिशीशब्दात् ष्फक् स्यादित्यर्थः । कापिशी नाम देशविशेषः । **कापिशायनी द्राक्षेति** । षित्त्वान्ङीष् । **रङ्कोरमनुष्येऽण् च** । रङ्कोरण् स्याच्चात्ष्फक् । **राङ्कवो गौरिति** । रङ्कुर्नाम देशविशेषः । तत्र जातादिरित्यर्थः । **राङ्कवको मनुष्य इति** । अत्र मनुष्यत्वान्न ष्फगणौ । किन्तु 'मनुष्यतत्स्थयो'रिति वक्ष्यमाणो वुञ् । अकादेशः । **राङ्कवो मनुष्य** इति त्वपपाठः । **द्युप्रागपाक्** । दिव् , प्राञ्च् , अपाञ्च् , उदञ्च् , प्रत्यञ्च् एभ्यो यत्स्यादित्यर्थः । सूत्रे 'दिव उत्' इत्युत्त्वेन निर्देशः । **दिव्यमिति** । दिवि जातादीत्यर्थः । **प्राच्यमिति** । प्राचि प्रदेशे जातादीत्यर्थः । तद्धितोत्पत्तौ सुब्लुकि प्राञ्च् य इति स्थिते 'अनिदिता'मिति नलोपे 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घे प्राच्यमिति रूपम् । **अपाच्यमिति** । इदमपि पूर्ववत । **उदीच्यमिति** । अत्र 'उद ईदि'ति ईत्त्वं विशेषः । **प्रतीच्यमिति** । प्राच्यवद्रूपम् । **कन्थायाष्ठक्** । तिर्यक्स्यूतबहुवस्त्रखण्डसमूहः कन्था । देशविशेष इत्यन्ये । **वर्णौ वुक्** । **वर्णुसमीपेति** । वर्णुर्नाम

शे.] तदप्रत्याख्यानेन चेष्टेरनित्यत्वादनव्ययग्रहणेऽपि न दोषः । अत एवाऽनव्ययात्प्रत्ययान्तरेण रूपान्तरं नेत्याहुः ।

राङ्कवको मनुष्य इति । 'मनुष्यतत्स्थयोः' इति वुञ् । रङ्कुः—कच्छादिः । 'राङ्कवो मनुष्य' इति क्वाचित्कोऽपपाठः, 'रङ्कोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं, मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानात्परेण च तेन मनुष्ये ष्फगणोर्बाधसिद्धेः । तत्स्थे ष्फगणोर्ज्ञापकमिति चेन्नानिष्टत्वात् । अण्ग्रहनर्थक्यञ्च, 'कच्छादिभ्योऽण्विधाना'दिति वार्त्तिकात् । अतस्तत्पाठसमर्थने नाभिनिवेष्टव्यमित्यलम् । **वर्णुरिति** । अदूरभवश्चेत्यर्थे

तत्रत्यः। परिगणनं किम् ?। उपरिष्टाद्भव औपरिष्टः । * अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । अनित्योऽयं, बहिषष्टिलोपविधानात्। तेनेह न-आरातीयः। शाश्वतीयः । * त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम् । नित्यः। * निसो गते। ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ।८।३।१०१। ह्रस्वादिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते। निष्टो वर्णाश्रमेभ्यो निष्टयश्चाण्डालादिः । * अरण्याण्णः । आरण्याः सुमनसः। * दूरादेत्यः। दूरेत्यः। * उत्तरादाहञ् । औत्तराहः । ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् ।४।२।१०५। एभ्यस्त्यब्वा । पक्षे वक्ष्यमाणौ ट्युट्युलौ। ऐषमस्त्यम्। ऐषमस्तनम्। ह्यस्त्यम्। ह्यस्तनम्। श्वस्त्यम्। श्वस्तनम्। पक्षे शौवस्तिकं वक्ष्यते । तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ ।४।२।१०६। यथासङ्ख्येन । काकतीरम्। पाल्वलतीरम्। शैवरूप्यम्। तीररूप्यान्तादिति नोक्तम्। बहुपूर्वान्माभूत्। बाहुरूप्यम् । दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः

त.]अमा=समीपे भव इत्यर्थः। ह्रस्वात्तादौ। पदान्तत्वात्षत्वस्याऽप्राप्तावयमारम्भः। आदिग्रहणं तु व्यर्थं, 'यस्मिन्विधि'रित्येव सिद्धेः । ह्रस्वात्किम् ?। गीस्तराम्। धूस्तराम्। तादौ किम् ? । सर्पिःसाद्भवति । तद्धिते किम् ?। सर्पिस्तरति । 'तिङन्तस्य प्रतिषेधो वाच्यः'। भिन्द्युस्तराम्। दूरेत्य इति। दूरादागत इत्यादिरर्थः। औत्तराह इति। इहाद्युदात्तत्वं स्त्रियां टाप्च बोध्यः। यदा तु 'उत्तराच्चे'त्याहिप्रत्यये ततोऽण्क्रियते, 'अमेहे'ति परिगणनेन त्यपोऽभावात्, तदा औत्तराहशब्दोऽन्तोदात्तः, स्त्रियां ङीप्च विशेषः । वक्ष्यमाणाविति। 'सायंचिर'मित्यादिने'ति शेषः। वक्ष्यत इति। 'श्वसस्तुट् चे'त्यत्र। दिक्पूर्व। 'असंज्ञायामि'त्यत्र सौत्रत्वात्पञ्चम्यर्थे

बा.]सिन्धुनदः, तस्याऽदूरभव इत्यर्थे सुवास्त्वादित्वादणो 'जनपदे लुबि'ति लुप्। तथा च वर्णुसमीपदेशो वर्णुः, तस्मिन् या कन्था तद्वाचकाट्ठक्प्रत्यय इति यावत्। अव्ययात्त्यप्। अमेहेति। अमा, इह, क, तसि, त्र एभ्य एव अव्ययेभ्यस्त्यप्प्रत्यय इति परिगणनवार्तिकमिदम्। अमात्य इति। समीपे सह वा जात इत्यर्थः । औपरिष्ट इति। 'उपरिष्टा'दित्यव्ययस्य परिगणितेष्वनन्तर्भावाच्च त्यप्। अणि 'औपरिष्ट' इति रूपमित्यर्थः। कथमिह टिलोप इत्यत आह-अव्ययानामिति। वार्तिकमिदम्। भमात्रे इति। कार्त्स्न्ये मात्रशब्दः। कृत्स्नस्य भस्याव्ययस्य टेर्लोपः। 'नस्तद्धिते' इत्याद्युपाधिनिर्पेक्षित इत्यर्थः। नन्वेवं सति आरादित्यव्ययाच्छस्य ईयादेशे टिलोपे 'आरीय' इति स्यादित्यत आह—अनित्योऽयमिति। त्यब्नेरिति । नि इत्यव्ययात्त्यप् स्याद्ध्रुवे गम्ये इत्यर्थः । 'नियतं भवं नित्य'मिति भाष्यम्। निसो गत इति। निस् इत्यव्ययात्त्यब्वक्तव्यो गते गम्ये इत्यर्थः। निस्-त्य इति स्थिते सकारस्य पदान्तत्वादादेशप्रत्ययावयवत्वाऽभावाच्च षत्वे अप्राप्ते-। ह्रस्वात्तादौ । 'इण्को'रित्यत इण्ग्रहणमनुवर्तते। 'सहेः साडः स' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इति च। तदाह-ह्रस्वादिण इति। निष्ट्य इति। त्यपि सस्य षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन टः। अरण्याण्ण्य इति। 'वक्तव्य' इति शेषः। आरण्याः सुमनस इति। 'स्त्रियः सुमनसः पुष्प'मित्यमरः। अरण्ये भवा इत्यर्थे णप्रत्यये टापि 'आरण्या' इति रूपम्। अणि तु ङीप् स्यादिति भावः। दूरादेत्य इति। 'वक्तव्य' इति शेषः। दूरेत्य इति । दूरादागतः, दूरे भवं इति वाऽर्थः। दूरादित्यव्ययादेत्यप्रत्ययेऽव्ययानां भमात्रे इति टिलोपः। उत्तरादाहञिति। 'वाच्य' इति शेषः। औत्तराह इति। उत्तरस्मादागतः, उत्तरस्मिन् भव इति वाऽर्थः। औत्तर इति त्वसाधु। ऐषमोह्यः। एभ्य इति। ऐषमस्, ह्यस्, श्वस् एतेभ्य इत्यर्थः। वक्ष्यमाणाविति । 'सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् चे'त्यनेनेति शेषः। ऐषमस्त्यमिति। ऐषमस् इत्यव्ययं वर्तमाने संवत्सरे वर्तते। तत्र भवमित्यर्थः। 'परुत्परार्यैषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यती'त्यमरः। ऐषमस्तनमिति। ट्युट्युलौ वा । टावितौ, य्वोरनादेशः, तस्य तुट्, ट इत्, उकार उच्चारणार्थः, टित्वादाद्यवयवः। ह्यस्त्यं, ह्यस्तनमिति। ह्यसित्यव्ययं गतेऽह्नि । तत्र भवमित्यर्थः। श्वस्त्यं-श्वस्तनमिति। श्वस् इत्यव्ययमनागतेऽह्नि। तत्र भवमित्यर्थः। 'ह्यो गतेऽनागतेऽह्नि श्वः' इत्यमरः। पक्षे इति। 'श्वसस्तुट् चे'ति ठञि तस्य इकादेशे तुडागमे 'द्वारादीनां चे'त्यैजागमे 'शौवस्तिक'मित्यपि वक्ष्यमाणं रूपमित्यर्थः। तीररूप। तीरोत्तरपदाद्रूपोत्तरपदाच्च क्रमादञ्ञ्यश्चेत्यर्थः। काकतीरमिति । काकतीरे भवमित्यर्थः। पाल्वलतीरमिति। पल्वलतीरे भवमित्यर्थः। शैवरूप्यमिति । शिवरूपे भवमित्यर्थः। 'रूप्योत्तरपदे'ति क्वचित्पाठः। तथा सति ञ्यप्रत्यये 'यस्येति चे'त्यकारलोपे द्वियकारं रूपम्। बाहुरूपमिति । 'विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु' इति बहुपूर्वस्य रूपान्तत्वेऽपि तदुत्तरपदकत्वाऽभावाच्च ञ्य इति भावः। दिक्पूर्वपदात्।

शे.]सुवास्त्वादित्वादणो जनपदे लुप्। वर्णुः=सिन्धुनदः। पदान्तत्वात्षत्वाऽप्राप्तेराह—ह्रस्वात्तादौ। अरण्याण्णः। अणि हि ङीप्स्यादिति भावः। वक्ष्यमाणाविति। 'सायंचिर'मित्यादिना। काकतीरमिति। काकतीरः-प्रकृतिः । 'काकतीर'मिति

।४।२।१०७। अणोऽपवादः । पौर्वशालः । असंज्ञायां किम् ? । संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्माभूत् । पूर्वेषुकामशम्यां भवः—पूर्वैषुकामशमः । 'प्राचां ग्रामनगराणा'मित्युत्तरपदवृद्धिः । **मद्रेभ्योऽञ्** ।४।२।१०८। दिक्पूर्वपदादित्येव । 'दिशोऽमद्राणाम्' इति मद्रपर्युदासादादिवृद्धिः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । **उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात्** ।४।२।१०९। अञ्स्यात् । शैवपुरम् । **प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्** ।४।२।११०। माहिकिप्रस्थः । पालदः । नैलीनकः । **कण्वादिभ्यो गोत्रे** ।४।२।१११। एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण्स्यात् । कण्वो गर्गादिः । कण्व्यस्य छात्राः काण्वाः । **इञश्च** ।४।२।११२। गोत्रे य इञ्तदन्तादण्स्यात् । दाक्षाः । गोत्रे किम् ? । सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयं नतु लौकिकम् । तेनेह न—पाणिनीयम् । **न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु** ।४।२।११३। 'इञश्चे'त्यणोऽपवादः । प्रौष्ठीयाः । काशीयाः । भरतानां प्राच्यत्वेऽपि

त.] सप्तमीत्याशयेनाह—**संज्ञाभूताया इति** । **मद्रेभ्योऽञ्** । बहुवचननिर्देशाज्जनपदवाची गृह्यते, न तु भद्रपर्यायः । **दिशोऽमद्राणमिति** । 'दिग्वाचकादुत्तरपदस्य जनपदवाचिनो मद्रभिन्नस्याऽचामादेर्वृद्धिः स्याञ्णिति णिति किति च तद्धिते' इति सूत्रार्थः । **पौर्वमद्र इति** । मद्रैकदेशे मद्रशब्दस्य वृत्तौ दिक्शब्देन समानाधिकरण्यात् 'तद्धितार्थ' इति समासः । **उदीच्य** । दिग्ग्रहणं निवृत्तम् । उदीच्यग्रामात्किम् ? । माथुरः । बह्वचः किम् ? । ध्वाजः । पिप्पल्यादिङीषन्तो ध्वजीशब्दः । अन्तोदात्तात्किम् ? । शार्कराधानम्, शर्कराधानशब्दे धाशब्दाकार उदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लित्स्वरस्यावस्थानात् । **शैवपुरमिति** । 'प्रस्थपुरवहान्ताच्चे'ति वुञ्न भवति, 'वृद्धा'दिति तत्रानुवृत्तेः । **प्रस्थोत्तर** । उदीच्यग्रामलक्षणस्याऽञोऽपवादः । **पालद इति** । 'पलदी'ति ईकारान्त इत्येके । नान्त इत्यन्ये । नलोपे सति यणादेशात्संहिता तुल्यैव । वाहीकशब्दः कोपधोऽपि पलद्यादिषु पठ्यते परं छं बाधितुम् । अन्यथा अणं बाधित्वा परत्वाच्छ एव स्यात्, कोपधप्रयुक्तोऽण् अवृद्धे सावकाश इति । यकृल्लोमनि भवो याकृल्लोमः । 'अन्' इति प्रकृतिभावस्तु न, गणेऽस्मिन्नलोपनिपातनादिति हरदत्तादयः । **सौतङ्गमेरिति** । सुतङ्गमादिभ्यश्चातुरर्थिक इञ् । **शास्त्रीयमिति** । ननु 'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते' इति चेत् । अत्राहुः—'पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणेन पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते, कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्यः' इति गोत्रप्रत्ययानुवादेन तत्राऽण्विधानात् । कण्वादयश्च गर्गाद्यन्तर्गताः । 'गर्गादिभ्यो य'ञित्यत्र तु 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यः' इत्यतो गोत्र इत्यनुवर्तते, न तु शास्त्रीयगोत्रमेव गृह्यते, अपत्याधिकारस्थत्वात्, तदेव हि 'इञश्चे'ति सूत्रेऽनुवर्तते

बा°]पञ्चम्यर्थे सप्तमी । असंज्ञाभूताद्दिक्पूर्वपदकाञ्ञः स्यादित्यर्थः । **पौर्वशाल इति** । पूर्वस्यां शालायां भव इत्यर्थे 'तद्धितार्थ' इति समासाञ्ञः । **मद्रेभ्योऽञ्** । **इत्येवेति** । दिक्पूर्वान्मद्रशब्दादञित्यर्थः । **पर्युदासादिति** । उत्तरपदवृद्धेः पर्युदासे सति आदिवृद्धिरित्यर्थः । बहुवचनाज्जनपदवाचिन एव ग्रहणम् । **पौर्वमद्र इति** । पूर्वेषु मद्रेषु भव इत्यर्थः । **उदीच्यग्रामाच्च** । **शैवपुरमिति** । उत्तरदेशे शिवपुरं नाम ग्रामविशेषः । तत्र भवमित्यर्थः । समासस्येत्यन्तोदात्तः शिवपुरशब्दः । बह्वचः किम् । ङीषन्तो ध्वजी नाम उत्तरदेशे ग्रामविशेषः । तत्र भवो ध्वाजः । अन्तोदात्तात्किम् ? । शार्करीधानम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लित्स्वरस्यैवावस्थानान्मध्योदात्तोऽयम् । **प्रस्थोत्तरपद** । प्रस्थोत्तरपदात्पलद्यादिभ्यः कोपधाच्च अणित्यर्थः । पलदिः—आदिर्येषामिति विग्रहः । उदीच्यग्रामलक्षणस्य अञोऽपवादः । **माहिकिप्रस्थ इति** । महिकिप्रस्थनाम्नि ग्रामे भव इत्यर्थः । **पालद इति** । पलदिनाम्नि ग्रामे भव इत्यर्थः । **नैलीनक इति** । निलीनकनाम्नि ग्रामे भव इत्यर्थः । **कण्वादिभ्यो गोत्रे** । **काण्व्यस्येति** । कण्वस्य गोत्रापत्यं काण्व्यः । गर्गादियञ् । काण्व्यस्य छात्रा इत्यर्थे अनेन छापवादोऽण् । 'यस्येति चे'त्यकारलोपः । 'आपत्यस्य चे'ति यकारलोपः । 'काण्वा' इति रूपम् । **इञश्च** । **दाक्षा इति** । दक्षस्य गोत्रापत्यं दाक्षिः । 'अत इञ' । दाक्षेः छात्रा इति विग्रहः । **सौतङ्गमेरिदमिति** । सुतङ्गमस्य निवासः सौतङ्गमिः । 'सुतङ्गमादिभ्य इञ्' । सौतङ्गमेरिदमित्यर्थे वृद्धाच्छः, न त्वण्, इञो गोत्रार्थकत्वाऽभावात् । **गोत्रमिह शास्त्रीयमिति** । अपत्याधिकारादन्यत्र यद्यपि लौकिकमेव गोत्रमिति सिद्धान्तस्तथापि इह सूत्रद्वयेऽपि शास्त्रीयमेव गोत्रं गृह्यते, 'यूनि लु'गिति सूत्रभाष्ये तथोक्तत्वादिति भावः । **पाणिनीयमिति** । पणिनो गोत्रापत्यं पाणिनः । तस्या-

---

शे.]पाठान्तरम् । **सञ्ज्ञाभूताया इति** । सूत्रे पञ्चम्यर्थे सप्तमीति भावः । **उदीच्यग्रा** । उदीच्यग्रामात्किम् ? । माथुरः । मध्यदेशग्रामोऽयम् । बह्वचः किम् ? । ध्वजी ङीषन्तः, तस्य ध्वाजः । अन्तोदात्तात्किम् ? । शार्करीधानम् । अयं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः । प्रत्युदाहरणेष्वण् प्रत्ययः । स्वरे विशेषः । **प्रस्थोत्तरप** । उदीच्यग्रामलक्षणाऽञोऽपवादः । तस्यात्राऽनुवृत्तेः । **शास्त्रीयमिति** । सूत्रद्वयेऽपीत्यर्थः । 'यूनि लु'गिति सूत्रभाष्ये तथोक्तत्वात् । कण्वादीनां गर्गाद्यन्तर्गणत्वेन तत्र शास्त्रीयगोत्रे

पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् । **वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्** ।१।१।७३। यस्य समुदायस्याऽचां मध्ये आदिर्वृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् । **त्यदादीनि च** ।१।१।७४। वृद्धसंज्ञानि स्युः । **वृद्धाच्छः** ।४।२।११४। शालीयः । मालीयः । तदीयः । **एङ् प्राचां देशे** ।१।१।७५। एङ् यस्याऽचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने । एणीपचनीयः । गोनर्दीयः । भोजकटीयः । पक्षे अणि ऐणीपचनः । गौनर्दः । भौजकटः । एङ् किम् ? । आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः । * **वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या** । देवदत्तीयः । दैवदत्तः । **भवतष्ठक्छसौ** ।४।२।११५। वृद्धाद्भवत एतौ स्तः । भावत्कः । जश्त्वं—भवदीयः । वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणेव । भावतः । **काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ** ।४।२।११६। इकार उच्चारणार्थः । काशिकी । काशिका । बैदिका । बैदिकी । (ग) **आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्** । आपदादिराकृतिगणः । आपत्कालिकी । आपत्कालिका । **वाहीकग्रामेभ्यश्च** ।४।२।११७। वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ

त.] इति । न द्व्यचः । **अपवाद इति** । प्रतिषेध इत्यर्थः । **भरतानामग्रहणस्येति** । तेन 'इञः प्राचा'मिति भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुङ् भवति, औद्दालकिः पिता, औद्दालकायनः पुत्र इति 'आर्हादगोपुच्छे'ति सूत्रे कैयटः । **भवतः** । छादिरयं प्रत्ययो न तु शादिः, पदसंज्ञार्थं सित्करणादित्याशयेनाह—**जश्त्वमिति** । **काश्यादिभ्यः** । **इकार उच्चारणार्थ इति** । उभयत्र ञकार एवानुबन्धः, तस्य व्यत्यासपाठस्तु स्त्रीप्रत्यये विशेषार्थ इति भावः ।

बा.] पत्यं युवा-पाणिनिः । तस्येदं पाणिनीयम् । वृद्धाच्छः । अण् तु न, पाणिनिशब्दस्य युवप्रत्ययान्तत्वादिति भावः । **न द्व्यचः** । प्राच्येषु [परेषु ?] भरतेषु च गोत्रेषु विद्यमानादिञन्तात् द्व्यचोऽण् न भवतीत्यर्थः । **इञश्चेत्यणोऽपवादः** । प्रतिषेध इत्यर्थः । **प्राक्षीया इति** । प्राक्षस्य गोत्रापत्यं प्राक्षिः, तस्य छात्रा इत्यर्थः । **काशीया इति** । काशस्य गोत्रापत्यं काशिः, तस्य छात्रा इत्यर्थः । अणो निषेधे वृद्धाच्छः । **लिङ्गमिति** । तेन औद्दालकिः पिता, औद्दालकायनः पुत्र इत्यत्र 'इञः प्राचा'मिति भरतेभ्यो लुङ् न भवति । **वृद्धिर्यस्य** । अचामिति बहुत्वमनेकत्वोपलक्षणम् । तेन शालाशब्दस्यापि वृद्धत्वं सिध्यति । व्यपदेशिवत्त्वेन ज्ञाशब्दस्यापि वृद्धत्वम् । **त्यदादीनि च** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**वृद्धसंज्ञानि स्युरिति** । आदेरचो वृद्धिसंज्ञकत्वाऽभावादारम्भः । **वृद्धाच्छः** । वृद्धसंज्ञकाच्छः स्याज्जातादिष्वर्थेषु । अणोऽपवादः । **शालीय इति** । शालायां जात इत्यादिरर्थः । एवं तदीयः । **एङ् प्राचां** । देशविशेषनाम्नश्चेदेङादिरेव वृद्धसंज्ञक इति नियमार्थमिदम् । **वा नामधेयस्येति** । रूढशब्दत्वमिह नामत्वं, न त्वाधुनिकसंकेतितत्वमेव । तेन घटीयमित्यादि सिद्धम् । **भवतष्ठक्छसौ** । **भावत्क इति** । 'इसुसुक्तान्तात्कः' । ननु भवच्छब्दाच्छस्य ईयादेशे सति भत्वेन पदत्वस्य बाधात्कथं जश्त्वमित्यत आह—**जश्त्वमिति** । 'सिति चे'ति पदत्वेन भत्वस्य बाधादिति भावः । ननु 'भावत' इति कथमण्प्रत्ययः, 'त्यदादीनि चे'ति भवच्छब्दस्य वृद्धतया छस्यैव युक्तत्वादित्यत आह—**वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणेवेति** । त्यदादिषु 'भातेर्डवतु'रिति डवत्वन्तस्यैव पाठादिति भावः । **काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ** । ठञ्—ञिठ इति प्रत्ययौ स्तः । ञिठप्रत्यये ञि इति समुदायस्य 'आदिर्ञिटुडवः' इति इत्संज्ञायां प्रयोजनाऽभावाञ्ञकार एव इत्, तस्य ञित्स्वरः प्रयोजनम् । ठञ एव विधौ तु ङीप् स्यात्, टाब् न स्यात् । नन्वेवं सति इठप्रत्यये ठस्य इकादेशो न स्यात्, अङ्गात्परत्वाऽभावादित्यत आह—**उच्चारणार्थ इति** । **काशिकीति** । काश्यां जातादिरित्यर्थः । ठञन्तान्ङीप् । **काशिकेति** । ञिठप्रत्यये इकादेशे टाप् । **बैदिकी बैदिकेति** । बेदिर्देशविशेषः । **आपदादिपूर्वपदादिति** । गणसूत्रम् । ठञ्ञिठावित्येव । **आपदादिरिति** । आपत् आदिर्यस्येति विग्रहः । **आपत्कालिकी आपत्कालिकेति** । ठञि ङीप्, ञिठे

शे.] एव प्रत्ययसत्त्वात् । अर्थाधिकारादत्रापि तदेवेति भावः । **अपवाद इति** । प्रतिषेध इत्यर्थः । **लिङ्गमिति** । तेनौद्दालकिः पिता, औद्दालकायनः पुत्र इत्यत्र 'इञः प्राचा'मिति भरतेभ्यो लुक् न । **वृद्धिर्यं** । अचामिति जातौ सौत्रं बहुवचनम् । तेन शालीयसिद्धिः । व्यपदेशिवद्भावात् 'ज्ञीय'सिद्धिः । आदिरिति किम् ? । सभासंनयने भवः साभासंनयनः । वृद्धिरिति किम् ? । तदभावे यस्याचामादिर्हलित्यर्थः सामर्थ्यात्स्यात् । एवञ्च रक्षितस्यायं राक्षित इत्यादावेव स्यान्न त्वौपगवीयादौ । 'यस्ये'ति सञ्ज्ञिनो व्यपदेशाय । अचामिति किम् ? । तदभावे यस्याऽऽदिर्वृद्धिरित्यर्थे औपगवीयादावेव स्यान्न गार्गीयादौ । **एङ् प्रा** । प्राचामिति विकल्पार्थम् । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेन शैषिकेष्वेवेदम् । अप्राग्देशवाचिक्रोडदेवदत्तयोश्च शैषिकेऽपि न । **देवदत्तीय इति** । अत्र देवदत्तो मनुष्यनाम । काश्यादिगणे च प्राग्देशवाचिदेवदत्तस्यैव ग्रहणमिति नाऽतष्ठञ्ञिठौ । अत एवात्र 'देवदत्तीया' इति भाष्ये उदाहृतम् । **वा नामधेयस्य** । अत्र नामशब्देनाधुनिकसङ्केतितमेव । अत एव 'एङ् प्राचां देशे' इति सार्थकम् । 'एङ् प्राचा'मिति तु देशवृत्तेश्चेदेङादेरेवेति नियमार्थं घटीयाद्यनेनैव साध्वित्याहुः । घटीयादि तु गहादित्वात्साध्विति केचित् । अन्ये तु रूढ्या बोधकशब्दत्वमेव नामत्वं, 'पशुनामभ्यः' 'कारनाम्नी'तिवत् । **उच्चारणार्थ इति** । विधेयघटकस्येत्त्वेऽपि तदतिरिक्त-

स्तः । छस्यापवादः । कास्तीरं नाम वाहीकग्रामः । कास्तीरिकी । कास्तीरिका । **विभाषोशीनरेषु** ।४।२।११८। एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ वा स्तः । सौदर्शनिकी । सौदर्शनिका । सौदर्शनीया । **ओर्देशे ठञ्** ।४।२।११९। उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्ठञ् । निषादकर्षूः [:] । नैषादकर्षुकः । 'केऽणः' इति ह्रस्वः । देशे किम् ? । पटोश्छात्राः पाटवाः । लिङ्गं व्यावर्तयितुं ठञ्ग्रहणम् । वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते । दाक्षिकर्षुकः । **वृद्धात्प्राचाम्** ।४।२।१२०। प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम् । आढकजम्बुकः । शाकजम्बुकः । नेह—मल्लवास्तु—माल्लवास्तवः । **धन्वयोपधाद्वुञ्** ।४।२।१२१। धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात् । ऐरावतं धन्व ऐरावतकः । साङ्काश्यकाम्पिल्यशब्दौ वुञ्छणादिसूत्रेण ण्यान्तौ । साङ्काश्यकः । काम्पिल्यकः । **प्रस्थपुरवहान्ताच्च** ।४।२।१२२। एतदन्ताद्वृद्धाद्देशवाचिनो वुञ् स्यात् । छस्यापवादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलुवहकः । पुरान्तग्रहणमप्राग्रथम् । प्राग्देशे तूत्तरेण सिद्धम् । **रोपधेतोः प्राचाम्** ।४।२।१२३। रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ्स्यात् । पाटलिपुत्रकः । ईतः—काकन्दकः । **जनपदतदवध्योश्च** ।४।२।१२४। जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद्वुञ्स्यात् । आदर्शकः । त्रैगर्तकः । **अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्** ।४।२।१२५। अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो

त.] **आपदादीति** । गणसूत्रमिदम् । **वृद्धादेवेति** । 'वृद्धाच्चेत्प्राचामेवे'ति विपरीतनियमस्तु न भवति, अप्राग्देशवाचिनो वृद्धस्य उवर्णान्तस्याऽभावात् । **धन्वयोपधा** । धन्वेति न स्वरूपपर्याययोर्ग्रहणं, वृद्धत्वाऽसंभवादित्याशयेनाह—**धन्वविशेषेति** । **ऐरावतं धन्वेति** । यद्यपि 'समानौ मरुधन्वानौ' इत्यमरेण पुंस्त्वमुक्तं, तथापि 'आष्टकं नाम धन्वे'ति भाष्ये ह्रस्वपाठान्नपुंसकोऽपि धन्वशब्दोऽस्त्येवेति बोध्यम् । **उत्तरेणेति** । रोपधत्वादिति भावः । **जनपद** । स चासौ अवधिश्चेति कर्मधारयाज्जनपदरूप एवावधिर्लभ्यते । न च जनपदत्वादेव सिद्धे अवधिग्रहणं व्यर्थं, 'वुञेव यथा स्यान्नान्य'दित्येतदर्थं तस्यावश्यकत्वात् । अत एव जनपदावधिवाचिनस्त्रिगर्तशब्दात् 'गर्तोत्तरपदा'दिति च्छो न भवति, किंतु 'अवृद्धादपि बहुवचनविषया'दित्युत्तरसूत्रेण वुञेव भवतीत्याशयेनोदाहरति—**त्रैगर्तक इति** । 'जनपदतदवध्यो'रिति सूत्रे जनपदावधिवाचिन उदाहरणं तु 'श्यामायनकः' इत्यादि बोध्यम् ।

बा.] टाप् । **वाहीकग्रामेभ्यश्च** । वाहीकाख्याः केचिद्ग्रामाः, तद्विशेषवाचिभ्य इत्यर्थः । तदाह—**वाहीकग्रामवाचिभ्य इति** । **विभाषोशीनरेषु** । पूर्वसूत्रे समस्तनिर्देशेऽपि ग्रामेभ्य इत्यनुवर्तते, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् । तदाह—**एषु ये ग्रामा इति** । उशीनरेषु ये ग्रामास्तद्विशेषवाचिभ्यः इत्यर्थः । सौदर्शनो नाम उशीनरदेशे कश्चिद्ग्रामः । **सौदर्शनीयेति** । ठञ्ञिठयोरभावे वृद्धाच्छः । **ओर्देशे ठञ्** । **निषादकर्षूरिति** । 'कश्चिद्ग्राम' इति शेषः । **नैषादकर्षुक इति** । उगन्तात्परत्वात्कादेशः । **वृद्धात्प्राचाम्** । 'ओर्देशे ठ'ञित्यनुवर्तते । प्राचामिति देशविशेषणं, नतु विकल्पार्थं, व्याख्यानात् । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । तदाह—**प्राग्देशेत्यादिना** । **आढकजम्बुक इति** । आढकजम्बूर्नाम कश्चिद्ग्रामः । तत्र भव इत्यर्थः । उगन्तात्परत्वाट्ठस्य कः । 'केऽणः' इति ह्रस्वः । एवं शाकजम्बुकः । **मल्लवास्त्विति** । 'कश्चित् प्राच्यो ग्राम' इति शेषः । **धन्वयोपधाद्वुञ्** । **ऐरावतं धन्वेति** । ऐरावताख्यं धन्वेत्यर्थः । धन्व-मरुप्रदेशः । 'समानौ मरुधन्वानौ' इत्यमरः । 'आष्टकं नाम धन्वे'ति भाष्यान्नपुंसकत्वमपि । **ऐरावतक इति** । ऐरावताख्ये मरुप्रदेशे भव इत्यर्थः । वुञ्, अकादेशः । **साङ्काश्यकः काम्पिल्यक इति** । साङ्काश्ये काम्पिल्ये च भव इत्यर्थः । **प्रस्थपुरवहान्ताच्च** । **एतदन्तादिति** । प्रस्थ, पुर, वह-एतदन्तादित्यर्थः । ननु पुरान्तग्रहणं व्यर्थं, नान्दीपुरक इत्यत्र 'रोपधेतोः प्राचा'मित्युत्तरसूत्रेण सिद्धत्वादित्यत आह—**पुरान्तेति** । **रोपधेतोः प्राचां** । रोपधश्च, ईच्च तयोरिति द्वन्द्वः । षष्ठी पञ्चम्यर्थे । प्राचामिति देशविशेषणं । तदाह—**रोपधादित्यादिना** । **ईत इति** । 'उदाह्रियते' इति शेषः । **काकन्दक इति** । काकन्दी नाम देशः, तत्र भव इत्यर्थः । **जनपदतदवध्योश्च** । **आदर्शक इति** । आदर्शो नाम जनपदः । तत्र भव इत्यर्थः । त्रिगर्तो नाम जनपदविशेषस्यावधिः । जनपदत्वेन सिद्धावपि त्रिगर्तशब्दे परमपि गर्तोत्तरपदच्छं बाधितुमिह तदवधिग्रहणम् । तदाह—**त्रैगर्तक इति** । **अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्** । **अवृद्धा-**

शे.] फलाऽभाव इत्यर्थः । **वृद्धात्प्रा** । अत्रोर्देश इति संबध्यते इत्याह—**वृद्धादेवेति** । विपरीतनियमस्तु न, व्याख्यानात् । **[धन्व]** । धन्व=मरुदेशः । **धन्वविशेषेति** । व्याख्यानात्स्वरूपपर्यायाणामग्रहणम्, अवृद्धत्वाच्चेति भावः । **देशवाचिन इति** । अत एव धनुर्वाचकधन्वशब्दस्य न ग्रहणम् । **उत्तरेणेति** । रोपधत्वादिति भावः । **ईकारेति** । व्याख्यानाद्दीर्घग्रहणमिति भावः । **जनपदत** । 'तदवधि'रिति कर्मधारयः । तेन स जनपद एव । अवधित्वञ्च सन्निधानाज्जनपदम्प्रत्येव । जनपदत्वेन सिद्धावपि उत्तरसूत्रेण त्रिगर्तशब्दे परमपि गर्त्तोत्तरपदच्छं बाधित्वा वुञर्थं [तदुत्तरार्थम्] । तदाह—**त्रैगर्तक इति** । दार्वक

बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकाद्वुञ्स्यात् । अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः । अवृद्धाज्जनपदात्—आङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः—आजमीढकः । वृद्धाज्जनपदात्—दार्वकः । वृद्धाज्जनपदावधेः—कालञ्जरकः । विषयग्रहणं किम् ? । एकशेषेण बहुत्वे माभूत् । वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः, तासु भवो वार्तनः । **कच्छाग्निवक्त्रवर्तोत्तरपदात्** ।४।२।१२६। देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुञ्स्यात् । दारुकच्छकः । काण्डाग्नकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहुवर्तकः । **धूमादिभ्यश्च** ।४।२।१२७। देशवाचिभ्यो वुञ् । धौमकः । तैर्थकः । **नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः** ।४।२।१२८। नगरशब्दाद्वुञ्स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये । नागरकश्चौरः शिल्पी वा । कुत्सनेति किम् ? । नागरा ब्राह्मणाः । **अरण्यान्मनुष्ये** ।४।२।१२९। वुञ् । अरण्याण्णय इत्यस्यापवादः । ॐ **पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम्** । आरण्यकः पन्था, अध्यायो, न्यायो, विहारो, मनुष्यो, हस्ती वा । ॐ **वा गोमयेषु** । आरण्यकाः आरण्या वा गोमयाः । **विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम्** ।४।२।१३०। वुञ् । कौरवकः । कौरवः । यौगन्धरकः । यौगन्धरः । **मद्रवृज्योः कन्** ।४।२।१३१। जनपदवुञोऽपवादः । मद्रेषु जातो मद्रकः । वृजिकः । **कोपधादण्** ।४।२।१३२। माहिषिकः । **कच्छादिभ्यश्च** ।४।२।१३३। देशवाचिभ्योऽण् । वुञादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः । **मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्** ।४।२।१३४। कच्छाद्यणोऽपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः । काच्छकं हसितम् । मनुष्येति किम् ? । काच्छो गौः । **अपदातौ साल्वात्** ।४।२।१३५। साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्वुञि सिद्धे नियमार्थमिदम् । अपदातावेवेति । साल्वको ब्राह्मणः । अपदातौ किम् ? । साल्वः पदातिर्व्रजति । **गोयवाग्वोश्च** ।४।२।१३६।

त.] **नागरा ब्राह्मणा इति** । कव्यादिषु 'माहिष्मती'ति संज्ञाशब्दसाहचर्यात्संज्ञाभूतनगरशब्दस्यैव ढकञा 'नागरेयक' इति भाव्यमिति भावः । **विभाषा कुरु** । कुरुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तत्सामर्थ्यात्पक्षेऽणिद्ध इति परिशेषाद्विभाषाग्रहणं युगन्धरार्थमेव । 'अवृद्धादपी'ति नित्यप्राप्तो वुञनेन विकल्प्यते । मनुष्यतत्स्थयोस्तु परत्वान्नित्य एव वुञ् । कौरवको मनुष्यः । कौरवकमस्य हसितम् । एतदर्थमेवास्य कच्छादौ पाठः । अन्यथा अनयैव विभाषया वुञणोः सिद्धौ किं तेनेति भावः । **सैन्धव इति** । 'ओर्देशे' इति ठञ्प्राप्तः । **वुञि सिद्धे इति** ।

बा.] **जनपदादिति** । 'उदाह्रियते' इति शेषः । **आजमीढक इति** । अजमीढेषु भव इत्यर्थः । अजमीढाख्यो जनपदः कस्यचिज्जनपदस्यावधिः । **वृद्धाज्जनपदादिति** । 'उदाह्रियते' इति शेषः । **दार्वक इति** । 'दार्वा' इति बहुवचनान्तो जनपदविशेषे वर्तते । तत्र भव इत्यर्थः । **कालञ्जरक इति** । कलञ्जरेषु भव इत्यर्थः । **कच्छाग्नि** । कच्छ, अग्नि, वक्त्र, वर्त—एतदुत्तरपदादित्यर्थः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे —**देशवाचिन इति** । छाऽणोरपवादः । **दारुकच्छक इति** । दारुकच्छे भव इत्यर्थः । **काण्डाग्नक इति** । काण्डाग्नौ भव इत्यर्थः । अकादेशे 'यस्येति चे'ति इकारलोपः । **सैन्धुवक्त्रक इति** । सिन्धुवक्त्रे भव इत्यर्थः । **बाहुवर्तक इति** । बहुवर्ते भव इत्यर्थः । **धूमादिभ्यश्च** । 'देशवाचिभ्यो वु'ञिति शेषपूरणम् । **नगरात्कुत्सन** । **नागरा ब्राह्मणा इति** । कव्यादिषु माहिष्मतीसाहचर्येण संज्ञाभूतस्यैव नगरशब्दस्य ग्रहणम् । अतो न ढकञ् । 'प्राचां ग्रामनगराणामि'ति सूत्रभाष्ये 'नागरा' इत्युदाहरणात् । **अरण्यान्मनुष्ये** । **आरण्यक इति** । पन्था अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा । **वा गोमयेष्विति** । वार्तिकमिदम् । **विभाषा कुरु** । कुरुयुगन्धरौ जनपदौ । अवृद्धाभ्यामपि ताभ्याम् 'अवृद्धादपी'ति नित्यं प्राप्ते विकल्पः । **मद्रवृज्योः कन्** । मद्रो वृजिश्च जनपदविशेषः । जनपदवुञोऽपवादः । **कोपधादण्** । **माहिषिक इति** । महिषिको नाम जनपदः, तत्र भव इत्यर्थः । 'प्रस्थोत्तरपदे'त्यादिना सिद्धे जनपदवुञ्बाधनार्थमिदम् । **कच्छादिभ्यश्च** । **काच्छ इति** । अत्र वुञोऽपवादोऽण् । **सैन्धव इति** । ओर्देशे ठञोऽपवादः । **मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्** । कच्छादिभ्य इत्यनुवर्तते । तदाह—**कच्छादीति** । **अपदातौ साल्वात्** ।

शे.] **इति** । 'दार्वा इति बहुवचनान्तोऽयं जनपदे । **कालञ्जरक इति** । कलञ्जरेषु भव इत्यर्थः । **कच्छाग्नि** । जनपदेत्यादि निवृत्तं, देशइत्येव । केवलस्यापि कच्छस्य देशे वृत्त्या तदर्थमुत्तरपदग्रहणम् । अन्यत्र सामर्थ्यादेव तदन्तविधिः सिद्ध्यति । दारुकच्छकुण्डाग्निसिन्धुवक्त्रबहुवर्ताः प्रकृतयः । 'गर्ते'ति पाठो 'जनपदतदवध्योश्चे'ति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धः । **नागरा ब्राह्मणा इति** । कव्यादिषु माहिष्मतीसाहचर्यात्सञ्ज्ञाशब्दस्यैव नगरस्य ग्रहणम्, अतोऽत्र न ढकञ् । 'प्राचां ग्रामनगराणा'मिति सूत्रे 'नागरा' इति भाष्योदाहरणादिति भावः । **विभाषा कुरु** । कुरोः कच्छादिपाठसामर्थ्यात्पक्षेऽणि सिद्धे युगन्धरार्था विभाषा । कुरुयुगन्धरौ जनपदौ, ताभ्याम् 'अवृद्धादपी'ति नित्यं प्राप्ते विकल्पः । **कोपधाद** । 'प्रस्थोत्तरे'त्यनेन सिद्धे जनपदवुञ्बाधनार्थमिदम् । तत्तु उदीच्यग्रामलक्षणाञ्बाधनार्थम् । माहिषिकौ माहिषकौ वा जनपदः । **वुञादेरिति** । सिन्ध्वोर्देशे ठञः । **नियमार्थमिति** ।

साल्वाद्वुञ् । कच्छाद्यणोऽपवादः । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वमन्यत् । **गर्तोत्तरपदाच्छः** ।४।२।१३७। देशे । अणोऽपवादः । वृकगर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थम् । **गहादिभ्यश्च** ।४।२।१३८। छः [स्यात्] । गहीयः । (ग) **मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च** । मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् । अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्याऽनित्यतां ज्ञापयितुमिदम् । (ग) **कुग्जनस्य परस्य च** । जनकीयम् । परकीयम् । (ग) **देवस्य च** । देवकीयम् । (ग) **स्वस्य च** । स्वकीयम् । (ग) **वेणुकादिभ्यश्छण्वाच्यः** । वैणुकीयम् । वैत्रकीयम् । औत्तरपदकीयम् । **प्राचां कटादेः** ।४।२।१३९। प्राग्देशवाचिनः कटादेश्छः स्यात् । अणोऽपवादः । कटनगरीयम् । कटघोषीयम् । कटपल्वलीयम् । **राज्ञः क च** ।४।२।१४०। वृद्धात्वाच्छे सिद्धे तत्सन्नियोगेन कादेशमात्रं विधीयते । राजकीयम् । **वृद्धादकेकान्तखोपधात्** ।४।२।१४१। अक इक एतदन्तात्खोपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनश्छः स्यात् । ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनः, तत्र जातो ब्राह्मणकीयः । शाल्मलिकीयः । अयोमुखीयम् । **कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात्** ।४।२।१४२। कन्थादिपञ्चकोत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात् । ठञ्ञिठादेरपवादः । दाक्षिकन्थीयम् । दाक्षिपलदीयम् । दाक्षिनगरीयम् । दाक्षिग्रामीयम् । दाक्षिह्रदीयम् । **पर्वताच्च** ।४।२।१४३। पर्वतीयः । **विभाषाऽमनुष्ये** ।४।२।१४४। मनुष्यभिन्नेऽर्थे पर्वताच्छो वा स्यात् । पक्षेऽण् । पर्वतीयानि

त.] 'मनुष्यतत्स्थयो'रित्यनेन । **गहादिभ्यश्च** । एभ्यो देशवाचिभ्यश्छः स्यात् । पूर्वपक्षादिशब्देभ्यस्तु देशवाचित्वाऽभावेऽपि पाठसामर्थ्याच्छः । **मुखपार्श्वतसोरिति** । गणसूत्रमिदम् । सप्तम्यन्ताभ्यामाभ्यामाद्यादित्वात्तसिः । **मुखतीयमिति** । मुखे जातमित्याद्यर्थे तसन्ताच्छः । 'अलोऽन्त्यस्ये'ति तसः सकारस्य लोपे 'यस्येति चे'त्यकारलोपः । **कुग्जनस्येति** । इदमपि गणसूत्रम् । **स्वकीयमिति** । स्वार्थिककन्नन्तात्स्वशब्दाद्गहादेराकृतिगणत्वाच्छो देशवाचित्वाऽभावेऽपि पूर्वपक्षादिवद्बोध्यः । अत एव 'लुब्योगाप्रख्याना'दिति सूत्रे 'न हि स्वकीयस्यैव प्रत्याख्यान'मिति न्यासकारोक्तिः सङ्गच्छते । केवलात्स्वशब्दादणेव । सौवम् । द्वारादीनां चेत्यैच् । एतच्च 'द्वारादीनां चे'त्यत्र आकरे उदाहृतम् । 'स्वीय'मित्यत्र तु 'प्राक्क्रीताच्छः' । अन्तरशब्दात्तु गहादित्वाच्छे तदन्तेन नञ्शब्दस्य समासे स्वार्थे कनि च 'नान्तरीयक'मिति भवति । अविनाभूतमित्यर्थः । **वृद्धादकेकान्त** । **ब्राह्मणकीय इति** । 'कोपधाद'णित्यण्प्राप्तः । **अयोमुखीयमिति** । वाहीकग्रामलक्षणौ ठञ्ञिठाविह प्राप्तौ । **ठञ्ञिठादेरिति** । आदिशब्देन 'रोपधेतोः' इत्यादिना प्राप्तस्य वुञः । **पर्वतीय इति** । 'तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्वतीयैर्गणैरभू'दित्यत्र तु 'पर्वती-

---

बा.] **नियमार्थमिति** । 'साल्वाद्वेदपदातावेवे'ति नियमार्थमित्यर्थः । **गोयवाग्वोश्च** । जातत्वादिना विवक्षितयोरित्यर्थः । **गर्तोत्तरपदाच्छः** । **देशे इति** । शेषपूरणम् । देशवाचिन इति यावत् । **वृकगर्तीयमिति** । वृकगर्तो नाम देशः । तत्र भव इत्यर्थः । ननु गर्ताच्छ इत्येतावतैव केवलगर्तशब्दस्य देशवाचित्वाऽभावाद्गर्तोत्तरपदादिति सिद्धे उत्तरपदग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**उत्तरपदग्रहणमिति** । **गहादिभ्यश्च** । **गहीय इति** । **गहो** देशविशेषः । **मुखपार्श्वेति** । गहादिगणसूत्रम् । 'मुखपार्श्वे'ति लुप्तषष्ठीकं पदम् । तसन्तयोरेतयोरन्त्यस्य लोपश्च । चाच्छः । असम्भवादत्र जनपदस्येति न सम्बध्यते । **कुग्जनस्येति** । गणसूत्रमिदम् । जनशब्दस्य परशब्दस्य च कुगागमः स्यात् । चाच्छः । अत्रापि देश इति न सम्बध्यते । **देवस्य च** । इदमपि गणसूत्रम् । चात्कुक्छश्च । 'देवाद्यञञौ' इत्यस्यापवादः । 'दैवानुग्रह' इति भाष्यप्रयोगाद्दैवमित्यपि साधु । **स्वकीयमिति** । गहादित्वाच्छः, कुक्च । स्वशब्दोऽपि गहादिः, आगमशास्त्रस्याऽनित्यत्वात्स्वीयम् । **प्राचां कटादेः** । **कटनगरीयमिति** । कटनगरो नाम प्राच्यो देशः । **राज्ञः क च** । राजन्शब्दाच्छः स्यात्, ककारश्चान्तादेशः । **वृद्धादकेकान्तखोपधात्** । **ब्राह्मणकीय इति** । कोपधाऽणोऽपवादश्छः । **शाल्मलिकीय इति** । शाल्मलिको नाम देशः । तत्र भव इत्यर्थः । इकान्तोदाहरणमिदम् । कोपधाऽणपवादः । **अयोमुखीय इति** । 'वाहीकग्रामेभ्यश्चे'ति ठञ्ञिठयोरपवादश्छः । **कन्थापलद** । **ठञ्ञिठादेरपवाद इति** । नगरान्ते 'रोपधेतो'रिति वुञोऽपवादः । इतरत्र 'वाहीकग्रामेभ्यश्चे'ति ठञ्ञिठयोरपवाद इति विवेकः । **पर्वताच्च**—इत्यादि स्पष्टम् । **युष्मदस्मदोः** । युष्मदस्मच्छब्दयोरिह शब्दस्वरूपपरत्वात् 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्य'मित्येकशेषो न भवति । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । युष्मच्छ-

---

शे.] 'साल्वादेवे'ति विपरीतनियमस्तु न, व्याख्यानात् । **मुखेत्यादि**—चत्वारि गहाद्यन्तर्गणसूत्राणि । **देवकीयमिति** । 'नूनमत्र दैवानुग्रह' इति भाष्यात् देवस्येदमित्यर्थे 'देवाद्यञञौ' इत्यपीति कश्चित् । **स्वकीयमिति** । स्वार्थिककप्रत्ययान्ताच्छ इत्येके । **राज्ञः क च** । देशे इति न सम्बध्यते असम्भवात् । **ब्राह्मणकीय इति** । कोपधाऽण्प्राप्तः । **अयोमुखीयमिति** । 'वाहीकग्रामेभ्यश्चे'ति ठञ्ञिठौ प्राप्तौ । **ठञ्ञिठादेरिति** । नगरान्ते 'रोपधेतो'रिति वुञ्—आदिशब्दार्थः । **विभाषाऽ[मनुष्ये]** ।

पार्वतानि वा फलानि। अमनुष्ये किम्?। पर्वतीयो मनुष्यः। **कृकणपर्णाद्भारद्वाजे** ।४।२।१४५। भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः। कृकणीयम्। पर्णीयम्। भेति किं ?। [भारद्वाजे किम्] ?। काकणम्। पार्णम्।

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ।४।३।१। चाच्छः। पक्षेऽण्। युवयोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः। अस्मदीयः। **तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ** ।४।३।२। युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञ्यणि च। यौष्माकीणः। आस्माकीनः। यौष्माकः। आस्माकः। **तवकममकावेकवचने** ।४।३।३। एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः, खञ्यणि च। तावकीनः। तावकः। मामकीनः। मामकः। छे तु-**प्रत्ययोत्तरपदयोश्च** ।७।२।९८। मपर्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः, प्रत्यये उत्तरपदे च। त्वदीयः। मदीयः। [उत्तरपदे तु-त्वत्पुत्रः। मत्पुत्रः]। **अर्धाद्यत्** ।४।३।४। अर्ध्यः। **परावराधमोत्तमपूर्वाच्च** ।४।३।५। परार्ध्यम्। अवरार्ध्यम्। अधमा-

---

त.]यस्य राज्ञ इमे' इत्यर्थे छान्तादण्। कृकणं। भारद्वाजशब्दोऽत्र देशवचनः, स च न प्रत्ययार्थः, किं तु प्रकृतिविशेषणमित्याह—**भारद्वाजदेशेत्यादिना**। **युष्मदस्मदोः**। 'त्यदादीनि चे'ति वृद्धत्वान्नित्ये छे प्राप्ते खञणोरपि विधानार्थमिदम्। **पक्षे अणिति**। अन्यतरस्यांग्रहणादिति भावः। तथा चैते त्रयः प्रत्यया इति वैषम्याद्यथासङ्ख्यं न भवतीति केचित्। मनोरमायां तु यथासङ्ख्यनिवारणाय योगविभागः कृतः। तथा हि 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम्'। आभ्यां छो वा स्यात्। 'त्यदादीनि चे'ति वृद्धत्वान्नित्ये छे प्राप्ते विकल्पोऽयम्। ततः 'खञ्च'। एवमुत्तरसूत्रेऽपि योगविभागो बोध्यः। तेन आदेशयोः खञणोर्भ्यां यथासङ्ख्यं नेत्यादि। **युवयोरित्यादि**। एकवचने तवकममकादेशविधानादेकवचनान्तेन विग्रहोऽत्र न कृतः। **तस्मिन्नणि च**। तस्मिन्निति साक्षाद्विहितः खञ्निर्दिश्यते, नतु चानुकृष्टः। निमित्तयोरादेशौ प्रति यथासङ्ख्यं तु न भवति, 'खञणो'रिति वक्तव्ये पृथग्विभक्तिनिर्देशसामर्थ्यात्। स्थान्यादेशयोस्तु इष्यत एव तत्। **तवक**। इह पूर्ववदेव निमित्तयोः खञणोरादेशौ प्रति यथासङ्ख्यं न भवति, किंतु स्थान्यादेशयोरेवेत्याशयेनोदाहरति—**तावकीनः**। **मामकीन इति**। **परावरा**

बा.]व्दादस्मच्छब्दाच्च जाताद्यर्थेषु खञ्स्यादित्यर्थः। चाच्छः। गर्तोत्तरपदादित्यधिकृतः छश्चकारेण समुच्चीयत इत्यर्थः। **पक्षेऽणिति**। अन्यतरस्यांग्रहणादिति भावः। अत्र 'युष्मदस्मदो'रिति योगो विभज्यते। आभ्यां छो भवतीत्यर्थः। 'खञ् च' इति योगान्तरम्। आभ्यां खञ् च भवतीत्यर्थः। 'अन्यतरस्या'मिति योगान्तरम्। आभ्यां छखञौ वा स्तः, पक्षेऽणित्यर्थः। अतो न यथासङ्ख्यमिति भाष्ये स्पष्टम्। **युष्मदीय इति**। द्विवचनान्ताद्बहुवचनान्ताच्च छः। ईयादेशः। सुब्लुकि युवादेशस्य निवृत्तिः, तस्य विभक्तौ परे विधानात्। प्रकृत्यर्थैकत्वे विभक्तेर्लुप्तत्वेऽपि त्वादेशो वक्ष्यते। **अस्मदीय इति**। आवयोरस्माकं वा अयमित्यर्थः। अथ खञि अणि च विशेषमाह—**तस्मिन्नणि च**। पूर्वसूत्रे निर्दिष्टः खञ् तच्छब्देन परामृश्यते। तदाह—**खञि अणि चेति**। अत्र स्थानिनोरादेशयोश्च यथासङ्ख्यं, न तु परनिमित्तयोः, तस्मिन्नणीति व्यस्तनिर्देशात्। **यौष्माकीण इति**। युवयोर्युष्माकं वा अयमिति विग्रहः। खञ्, ईनादेशः, युष्माकादेशः आदिवृद्धिः, णत्वम्। **आस्माकीन इति**। आवयोरस्माकं वा अयमिति विग्रहः। अणि उदाहरति—**यौष्माकः आस्माक इति**। **तवकममकौ**। 'एकवचने' इति युष्मदस्मदोः प्रकृत्योर्विशेषणम्। एकस्य वचनम्=उक्तिः-एकवचनम्। एकस्योक्तौ व्याप्रियमाणयोरिति लभ्यते। तदाह—**एकार्थवाचिनोरिति**। **छे त्विति**। 'एकार्थवृत्तयोर्विशेषो वक्ष्यते' इति शेषः। **प्रत्ययोत्तरपदयोश्च**। साप्तमिकमिदम्। 'त्वमावेकवचने' इत्यनुवर्तते। 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते। मपर्यन्तस्येत्यधिकृतं। तदाह—**मपर्यन्तयोरित्यादि**। **त्वदीयः मदीय इति**। छे सुब्लुकि तवममयोर्निवृत्तौ मपर्यन्तयोः त्वदिति मदिति च आदेशौ। विभक्तिपरकत्वाऽभावान्न शेषे लोपः। उत्तरपदे तु परे त्वत्पुत्रो मत्पुत्र इत्युदाहरणम्। **अर्धात्**। **अर्ध्य इति**। अर्धे जातादिरित्यर्थः। 'सपूर्वपदाट्ठञ् वाच्यः' इति वार्तिकं भाष्ये स्थितम्। वालेयार्धिकः। **परावर**।

शे.]अमनुष्यशब्दोऽत्र यौगिको, व्याख्यानात्। **कृकणपर्णा[द्भारद्वाजे]**। देशवाची भारद्वाजशब्दः प्रकृतिविशेषणं, व्याख्यानात्। **युष्मदस्म**। अत्र सूत्रत्रयेऽपि न यथासङ्ख्यम्, अस्वरितत्वात्। न चैक एव खोऽनेन विधीयते, चेन तस्य ससहायता द्योत्यते। सा च प्रकरणाच्छेनेति यथासङ्ख्याऽप्राप्तिरेवेति वाच्यं, ससहायताद्योतनेऽपि तस्याः सम्बन्ध्यन्तरसाकाङ्क्षतया द्वितीयोपस्थितिं विनाऽर्थापर्यवसानेन तत्प्राप्तेः। न चैवमपि प्रत्ययत्रयविधानान्न तत्प्राप्तिरिति वाच्यम्। विकल्पार्थानां पक्षेऽभावमात्रार्थत्वेऽप्यन्यभावार्थकत्वाऽभावात्। प्रकृते च महाविभाषया वाक्यस्य सिद्धत्वादन्यतरस्याङ्ग्रहणबोधिततदभावेऽणेवेत्यस्य लक्ष्यसंस्कारवेलायां ज्ञानेऽपि विध्य-प्रमितिकाले त्रयाणामनुपस्थित्या तत्प्राप्तेरिति दिक्। **चाच्छ इति**। विधेयसन्निहितछस्य विधेयसमुच्चायकत्वमिति भावः। **तस्मिन्न**। पूर्वसूत्रे साक्षान्निर्दिष्टत्वेन प्राधान्यात् खञ एव तच्छब्देन परामर्श इत्याह—**खञीति**। एकवचने इति यौगिकं, षष्ठ्यर्थे च प्रथमाविभक्तिः। तदाह—**एकार्थवाचिनोरिति**। **प्रत्ययोत्तर**। उत्तरपदे 'त्वत्पुत्र' इत्याद्युदाहरणम्।

ध्यंम् । उत्तमार्ध्यम् । दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ।४।३।६। चाद्यत् । पौर्वार्धिकम् । पूर्वार्ध्यम् । **ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ** ।४।३।७। ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्धान्तादञ्ठञौ स्तः । इमेऽस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्धाः । पौर्वार्धिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्धे भवा इति तद्धितार्थे समासः । ठञ्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । अञ्चेत्युक्ते यतोऽप्यनुकर्षः संभाव्येत । **मध्यान्मः** ।४।३।८। मध्यमः । **अ सांप्रतिके** ।४।३।९। मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्सांप्रतिकेऽर्थे । उत्कर्षाऽपकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यं दारु । नातिह्रस्वं नातिदीर्घमित्यर्थः । **द्वीपादनुसमुद्रं यञ्** ।४।३।१०। समुद्र[स्य] समीपे यो द्वीपस्तद्विषयाद्द्वीपशब्दाद्यञ् स्यात् । द्वैप्यम् । द्वैप्या । **कालाट्ठञ्** ।४।३।११। कालवाचिभ्यष्ठञ् स्यात् । मासिकम् । सांवत्सरिकम् । सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । कथं तर्हि–'शार्वरस्य तमसो निषिद्धये'–इति कालिदासः, 'अनुदितौषसरागा'–इति भारविः, समानकालीनं प्राक्कालीनमित्यादि च । अपभ्रंशा एवैत इति प्रामाणिकाः । 'तत्र जातः' इति

त.]'परावराधमोत्तमेभ्यः' इत्येव वक्तव्ये पूर्वग्रहणं पूर्वविप्रतिषेधसूचनार्थम् । तेन दिक्शब्दयोः परावरयोरर्धशब्देन समासे उत्तरसूत्रेण प्राप्तावपि ठञ्यतौ बाधित्वा यदेव भवति । दिक् । पूर्वपदग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थमित्याहुः ।

अ सांप्रतिके । 'संप्रती'त्यव्ययं न्याय्ये वर्तते, 'अनाप्तश्चतूरात्रोऽतिरिक्तः षड्रात्रः स वा एष संप्रति यज्ञो यत्पञ्चरात्रः' इत्यत्र तथा दर्शनात् । न न्यूनो नातिरिक्तः–सम इत्यर्थः । इदानीमित्यर्थे तु प्रसिद्धमेव, 'एतर्हि संप्रतीदानीम्' इत्यमरात् । ततः प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण्, विनयादित्वात्स्वार्थे ठगपि । तेन सांप्रतं सांप्रतिकमिति पर्यायौ । **उत्कर्षेत्यादि** । न्याय्ये विद्यमान एव संप्रतिशब्दोऽत्र गृह्यते इति भावः । **द्वीपादनु** । समुद्रं समया अनुसमुद्रम् । 'अनुर्यत्समया' इत्यव्ययीभावः । सप्तम्यन्तं चेदम्, विद्यमानक्रियाद्वारा द्वीपविशेषणमित्याशयेनाह– **समुद्रसमीपे यो द्वीप इति** । कच्छादण्णो मनुष्यवुञश्चापवादोऽयम् । अनुसमुद्रं किं? । द्वैपमन्यत् । कच्छाद्यण् । द्वैपको मनुष्यः । 'मनुष्यतत्स्थयो'रिति वुञ् । **द्वैप्येति** । 'यञश्चे'ति ङीन्न भवति, 'अपत्याधिकारस्थादेव यञो ङी'विति प्रागेवोक्तत्वात् । **कालाट्ठञ्** । स्वरूपस्यैव न ग्रहणं, संधिवेलादिसूत्रेण संधिवेलात्रयोदशीचतुर्दशी-प्रभृतिभ्योऽवृद्धेभ्योऽपि ठञ्बाधनार्थमण्विधानात् । किंतु सर्वेषामपि कालवाचिनां ग्रहणमित्याशयेनाह— **कालवाचिभ्य इति** । यत्तु 'स्वरूपस्य पर्यायाणां च न ग्रहण'मिति पदमञ्जर्यादिषु स्थितम् । तदसत् । 'कालिकः

बा.]'अर्धाद्य'दिति शेषः । अवरशब्दो दन्तोष्ठ्यवकारमध्यः । **दिक्पूर्वपदाट्ठञ् च** । अर्धादित्येव । परावरपूर्वार्ध-शब्दात्पूर्वसूत्रेण यदेव, विशिष्य विहितत्वात् । **ग्रामजनपद** । ननु अञ् चेत्येतावतैव चकाराट्ठञोऽनुकर्षसिद्धेः ठञ्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**ठञ्ग्रहणमिति** । ननु अञ् चेत्युक्तेऽपि चकाराट्ठञोऽनुकर्षः स्पष्ट एवेत्यत आह— **अञ्चेत्युक्त इत्यादि** । **मध्यान्मः** । स्पष्टम् । **अ सांप्रतिके** । 'अ' इति लुप्तप्रथमाकम् । मध्यादित्यनुवर्तते । तदाह—**मध्यशब्दादित्यादि** । 'संप्रती'त्यव्ययम् उत्कर्षापकर्षहीनत्वात्मकसाम्ये वर्तते, तैत्तिरीये 'अनाप्तश्च-तूरात्रोऽतिरिक्तः षड्रात्रोऽथवा एष सम्प्रतियज्ञो यत्पञ्चरात्रः' इत्यत्र तथा दर्शनात् । पञ्चरात्रो न न्यूनः नाप्यति-रिक्तः, सम इत्यर्थः । सम्प्रतिशब्दात्स्वार्थे विनयादित्वाट्ठकि साम्प्रतिकम् । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे अणि तु साम्प्रतमि-त्यपि भवति । 'एतर्हि सम्प्रती'ति कोशादिदानीमित्यर्थेऽपि । प्रकृते तु साम्यं विवक्षितम् । **द्वीपादनु** । 'अनुसमुद्र'-मिति सामीप्ये अव्ययीभावः । अनुसमुद्रमिति सप्तम्यन्तम्, विद्यमानादित्यध्याहार्यम् । तदाह—**समुद्रस्य समीपे इति** । **द्वैप्येति** । 'यञश्चे'ति ङीप् तु न, 'अनपत्याधिकारस्थान्ने'ति तन्निषेधात् । **कालाट्ठञ्** । 'कालशब्दस्यैव न ग्रहणं, किन्तु कालशब्दस्य, कालविशेषवाचकानां च ग्रहण'मिति 'तदस्य परिमाणं' 'सङ्ख्यायाः' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । तदाह—**कालवाचिभ्य इति** । **सायंप्रातिकः पौनःपुनिक इति** । 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपः । 'सायञ्चिर'मिति ट्युट्युलौ तु न भवतः, 'नस्तद्धिते' इति सूत्रभाष्ये तथा प्रयोगदर्शनात् । **शार्वरस्येति** । 'शार्वरिकस्ये'ति भाव्यमिति भावः । **अनुदितौषसेति** । औषसिकेति भाव्यमिति भावः । **समानेति** । समानकालिकं प्राक्कालिकमिति भाव्यमित्यर्थः । **प्रामाणिका इति** । केचित्तु अमुकः पुरतः परेद्यु-रित्यादिवदेतेऽपि शब्दा अव्युत्पन्नाः, पृषोदरादयो वा साधव इत्याहुः । **इति यावदिति** । व्याख्यानादिति

शे.]**कालाट्ठञ्** । कालग्रहणे यथाकथंचिदपि कालबोधकानां ग्रहणम् । 'तदस्य परिमाणं' 'सङ्ख्यायाः' इति सूत्रे 'यो यः काले वर्तते स स कालशब्दः' इति भाष्योक्तेः । रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेत्यपि तत्रैवोक्तम् । अत एव 'सायंप्रातिक' इत्यत्र ठञ् सिद्धः । अन्यथा स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गवाचकत्वाऽभाववत्कालसमुदायस्य कालवाचकत्वाऽभावाट्ठञ् न स्यात् । मम तु यथाकथंचि-त्कालबोधकत्वमस्त्येव । 'सायंप्रातिकः' 'पौनःपुनिक' इत्यत्र [illegible] अव्ययत्वेऽप्यनभिधानाट्ट्युट्युलौ न भवतः, 'नस्तद्धित' इति सूत्रे भाष्ये तथा प्रयोगात् । **इति यावदिति** । न च छ–नक्षत्राऽणोः, छ–ट्युट्युलोश्च विप्रतिषेधपरस्य

यावत्कालाधिकारः। **श्राद्धे शरदः** ।४।३।१२। ठञ् स्यात्। ऋत्वणोऽपवादः। शारदिकं श्राद्धम्। **विभाषा रोगातपयोः** ।४।३।१३। शारदिकः शारदो वा रोग आतपो वा। एतयोः किम्?। शारदं दधि। **निशाप्रदोषाभ्यां च** ।४।३।१४। वा ठञ् स्यात्। नैशिकम्। नैशम्। प्रादोषिकम्। प्रादोषम्। **श्वसस्तुट् च** ।४।३।१५। श्वस्शब्दाट्ठञ् वा स्यात्तस्य तुडागमश्च। **द्वारादीनां च** ।७।३।४। द्वार, स्वर, [स्वाध्याय,] व्यल्कश, स्वस्ति, स्वर्, स्फ्यकृत, स्वादु, मृदु, श्वस्, श्वन्, स्व, एषां न वृद्धिरैजागमश्च। शौवस्तिकम्। **सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्** ।४।३।१६। संधिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् स्यात्। सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलम्। ग्रैष्मम्। तैषम्। सन्धिवेला, संध्या, अमावास्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी,

त.]संबन्धः', 'कालिकी व्याप्ति'रित्यादिप्रयोगाऽनापत्तेः। न च विशेषणानामेव ग्रहणे सन्धिवेलादिसूत्रेण सन्धिवेलादिभ्योऽण्विधानं ज्ञापकमिति वाच्यं, तस्य स्वरूपमात्रग्रहणनिरासकत्वेनापि साफल्यात्। गौणमुख्यन्यायस्त्विह नाश्रीयते। तेन कदम्बपुष्पसाहचर्यात्कदम्बपुष्पः कालः, व्रीहिपलालसाहचर्याद्व्रीहिपलालः कालः, तत्र भवं कादम्बपुष्पिकं व्रैहिपलालिकमित्याकरः। अत्र हि प्रमाणं सन्धिवेलादिसूत्रे अनेन कालग्रहणेन नक्षत्राणां विशेषणमेवेत्याहुः। न च पुष्यादिशब्दानां कालो मुख्य एवार्थः, 'लुबविशेषे' इति व्युत्पादनात्, तथा च कालविशेषणमुक्तार्थे न प्रमाणमिति वाच्यं, पुष्यादिसमीपस्थचन्द्रमसा युक्ते काले पुष्यादिशब्दानां गौणत्वात्। 'लुबविशेषे' इति शास्त्रमपि गौणवृत्तित्वान्वाख्यायकमेवेति दिक्। एवं स्थिते 'कालवाचिभ्य' इति मूलस्य 'कालप्रतिपादकेभ्यः' इति फलितोऽर्थः। **श्राद्धमिति**। भक्त्या क्रियमाणं पित्र्यं कर्मेत्यर्थः। 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्योऽणः' इति मत्वर्थीयेन व्युत्पादितः श्रद्धावान्पुरुषस्तु न गृह्यते, अनभिधानात्। **श्वसस्तुट् च**। विभाषेत्यनुवर्तनादाह—**ठञ्वा स्यादिति**। 'ऐषमोह्यः' इत्यादिना त्यबपि विकल्पेन विहितः। आभ्यां मुक्ते ट्युट्युलावपि स्त एव। **शौवस्तिकमिति**। नन्वन्तरङ्गत्वात्तुटि ठस्य प्रत्ययादित्वाऽभावात्कर्मठ इत्यत्र ठच इवेकादेशो न स्यात्। न च परत्वादिकादेशे तस्य तुडिति वाच्यम्, आदेशात्प्रागेवान्तरङ्गत्वात्तुटः प्रवृत्तेः। इकादेशस्य त्वाङ्गत्वेन बहिरङ्गत्वात्। सूत्रभङ्गेन तुकि हि क्रियमाणे तु 'इसुसुक्तान्ता'दिति कादेशप्रसङ्ग इति चेत्। सत्यम्। वुञ्छणादिषु ठचश्चित्त्वेन 'एकादेशोऽन्तरङ्गेभ्यो बलवा'निति ज्ञापितत्वात्। अन्यथा प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते एकादेशः स्यादिति किं ठचश्चित्त्वेन?। कृते त्विकादेशे प्रत्ययस्वरबाधनाय चित्त्वं प्रयुज्यत इति मनोरमायां स्थितम्। **सन्धिवेला**। अण्ग्रहणं तु छबाधनार्थम्। अन्यथा 'सन्धिवेलादिभ्यो यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः' इत्युक्ते पौर्णमासीशब्दात् 'वृद्धाच्छः' स्यात्। वचनं तु ठञो बाधनाय स्यादिति भावः। **तैषमिति**। तिष्याद्भवादावण्। जातार्थे तु 'श्रविष्ठाफाल्गुनी'ति

बा.]भावः। **श्राद्धे शरदः। ठञ् स्यादिति**। शेषपूरणमिदम्। ननु 'कालाट्ठ'ञित्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**ऋत्वण इति**। 'सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽणि'ति वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः। **शारदिकमिति**। शरदि ऋतौ भवमित्यर्थः। शरच्छब्दस्य संवत्सरवाचित्वे तु पूर्वेणैव सिद्धम्। **विभाषा रोगातपयोः**। 'ठ'ञिति शरद इति चानुवर्तते। **शारदं दधीति**। ऋत्वणिति भावः। **निशाप्रदोषाभ्यां च। वा ठञ् स्यादिति**। शेषपूरणम्। 'कालाट्ठ'ञिति नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम्। **श्वसस्तुट् च। तस्येति**। प्रत्ययस्येत्यर्थः। तुटि टकार इत्। उकार उच्चारणार्थः। **द्वारादीनां च**। 'न य्वाभ्या'मिति सूत्रं पदान्ताभ्यामितिवर्जमनुवर्तते, 'मृजेर्वृद्धि'रित्यतो वृद्धिरिति च। तदाह—**एषां न वृद्धिरैजागमश्चेति**। द्वारादीनां नादिवृद्धिः, किन्तु यकारवकाराभ्यां पूर्वौ ऐजागमौ स्त इत्यर्थः। अत्र यकारवकारयोरपदान्तत्वात् 'न य्वाभ्या'मित्यप्राप्ते वचनमिदम्। **शौवस्तिकमिति**। श्वस् इत्यव्ययाज्जाताद्यर्थे ठञि इकादेशे तुडागमे वकारात्पूर्वमैजागमेन औकारः। अकारस्य न वृद्धिः। **सन्धिवेला। कालवृत्तिभ्य इति**। 'कालाट्ठ'ञित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। ठञोऽपवादः। **तैषमिति**। तिष्ये भवादी-

शे.]त्यस्सूत्रस्थभाष्यस्याऽसङ्गतिः। तावत्पर्यन्तं कालाधिकारे हि परत्वेन छबाधकठञपवादतयोत्कृष्टबलानामणादीनां दुर्बलेन छेन संप्रधारणाऽयोगः। तदधिकाराऽभावे हि तदपवादत्वमेव नेति न दोष इति वाच्यं, तेषां छबाधकठञपवादत्वेऽपि परस्परपरिहारेण चारितार्थ्यपूर्वकं युगपदसम्भवस्यैव सम्प्रधारणाबीजत्वेनाऽदोषात्। **श्राद्धे श**। श्रद्धाशब्दात् 'प्रज्ञाश्रद्धे'ति सप्तम्यर्थे णे पित्र्यकर्मविशेषे रूढोऽयम्। **द्वारादीनाञ्च**। अत्र परस्य वृद्धिरिति नानुवर्त्तते इति कस्येत्सूत्रे निरूपितम्। इह तदादिग्रहणमपि। एवञ्च स्वग्रामस्वाध्याययोः पाठो नियमार्थः—'स्वशब्दादेतयोरेवे'ति। तेन 'स्वार्थिकाः', 'स्वाभाविकं,' 'स्वाराज्य'मिति सिद्धमिति 'द्वारादीनाञ्चे'ति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। तत्र स्वाध्याये सर्वेभ्यो यण्भ्यः पूर्वं नैच्, 'अचामादे'रित्यनुवर्त्त्य तदनन्तरयोर्य्वोः पूर्वावैचाविति व्याख्यानात्। **सन्धिवेला**। अण्ग्रहणं पौर्णमास्याश्छं बाधितुम्। वचनन्तु यथा[illegible] चरितार्थम्। सन्धिवेलादिग्रहणे शश्वतो वेति पाठाच्छाश्वतिकशाश्वतौ सिद्धाविति

प्रतिपत् । (ग) संवत्सरात्फलपर्वणोः । सांवत्सरं फलं पर्व वा । सांवत्सरिकमन्यत् । **प्रावृष एण्यः** ।४।३।१७। प्रावृषेण्यः । **वर्षाभ्यष्ठक्** ।४।३।१८। वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । 'कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु' इति साध्वर्थे । **सर्वत्राऽण् च तलोपश्च** ।४।३।२२। हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च वेदलोकयोः । चकारात्पक्षे ऋत्वण् । हैमनम् । हैमन्तम् । **सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च** ४।३।२३। सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यः ट्युट्युलौ स्तस्तयोस्तुट् च । तुटः प्रागनादेशः, 'अनद्यतने' इत्यादिनिर्देशात् ।

त.] लुक्स्यात् । 'सूर्यतिष्ये'त्यत्र 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राऽणि' इति वचनाद्यलोपः । **प्रावृष एण्यः** । ऋत्वणोऽपवादः । प्रवर्षतीति प्रावृट् 'नहिवृती'ति दीर्घः । तत्र भवः । जाते तु ठपं वक्ष्यति । 'रषाभ्या'मिति सिद्धे प्रक्रियालाघवार्थं णकारोच्चारणमित्याहुः । किंच प्रावृषेण्यमाचक्षाणः प्रावृषेण् इत्यत्र णकारश्रवणार्थमपि तत् । ण्यन्तात्क्विपि टिलोप-णिलोपयलोपाः । **सर्वत्राण्च** । **हेमन्तादिति** । एतच्च 'हेमन्ताच्चे'त्यतोऽनुवृत्तमिति भावः । **हैमनमिति** । अकारविशिष्टस्य तशब्दस्य लोपे 'अन्' इति प्रकृतिभावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न । तकारस्यैव लोप इति पक्षे तु 'यस्येति च' इत्यल्लोपस्याभीयत्वेनाऽसिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाद्वा टिलोपो नेति बोध्यम् । **हैमन्तमिति** । ऋत्वणि तकारलोपो न भवति, तस्य 'सर्वत्रा'णिति प्रतिपदोक्तेन अणा सन्नियोगशिष्टत्वात् । एतच्च प्रत्याख्यातं भाष्ये । तथाहि–हेमन्तपर्यायो हेमन्शब्दोऽप्यस्ति, 'हेमनागनीगन्ति कर्णौ' इत्यादि प्रयोगात्, ततश्च हेमन्-हेमन्त-शब्दाभ्यामृत्वणि हैमनं हैमन्तमिति रूपद्वयं सिद्धम् । छन्दसि तु 'हेमन्ताच्चे'ति ठञा 'हैमन्तिक'मिति तृतीयमपि रूपं सिध्यति । न च विशेषविहितेन ठञा अणो बाधः शङ्क्यः । छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात् । वृत्तिकृता तु 'हेमन्ताच्चे'ति सूत्रे सर्वत्रग्रहणमपकृष्य लोकेऽपि हैमन्तिकमिति स्वीकृतम् । **सायंचिरं** । नन्वन्तरङ्गत्वात्प्रथमं

बा.] त्यर्थः । 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राऽणी'ति यलोपः । तिष्ये जात इत्यर्थे 'श्रविष्ठाफल्गुनी'ति लुग्वक्ष्यते । सन्धिवेलादिगणं पठति—**सन्धिवेलेत्यादि** । **संवत्सरात्फलपर्वणोरिति** । गणसूत्रमिदम् । **प्रावृष एण्यः** । ऋत्वणोऽपवादः । **प्रावृषेण्य इति** । प्रावृट्–वर्षर्तुः । तत्र भवादिरित्यर्थः । जाते तु ठञ् वक्ष्यते । प्रक्रियालाघवार्थं णकारोच्चारणम् । **वर्षाभ्यष्ठक्** । तृतीयतौ वर्षाशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः, 'अप्सुमनःसमासिकतावर्षाणां बहुत्व'मिति लिङ्गानुशासनसूत्रात् । 'स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः' इत्यमरः । वर्षाशब्दाज्जाताद्यर्थे ठगित्यर्थः । **वर्षासु साध्विति** हितकारीत्यर्थः । ननु 'तत्र साधु'रिति साध्वधिकारस्य शेषाधिकारबहिर्भूतत्वात्कथं साध्वर्थेऽयं प्रत्ययः इत्यत आह—**कालादिति** । **साध्वर्थे इति** । साध्वर्थेऽपि ठगित्यर्थः । अस्य जाताद्यर्थेषु शैषिकेष्वन्तर्भावादिति भावः । **सर्वत्राऽण्च** । छन्दसीत्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं सर्वत्रग्रहणम् । लोके वेदे चेत्यर्थः । 'हेमन्ताच्चे'ति पूर्वसूत्राद्धेमन्तादित्यनुवर्तते । तदाह—**हेमन्तादित्यादिना** । ननु 'सर्वत्राऽण् तलोपश्चे'त्येव सिद्धे प्रथमचकारो व्यर्थ इत्यत आह—**चकारादिति** । **हैमनमिति** । 'हेमन्ते'त्यत्र तकारात्प्राग् नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ स्थितौ । तत्र तकाराकारसमुदायस्य लोप इति पक्षे 'अ'निति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । तकारस्यैव लोप इति पक्षे तु अकारस्य 'यस्येति चे'ति लोपे तस्य आभीयत्वेनासिद्धत्वात्स्थानिवत्त्वाद्वा न टिलोपः । **हैमन्तमिति** । ऋत्वणि रूपम् । अत्र न तलोपः, तस्य एतत्सूत्रप्रतिपदोक्ताऽणा संनियोगशिष्टत्वादिति भावः । **सायंचिरं** । **चतुर्भ्य इति** । सायं चिरं प्राह्णे प्रगे इत्येभ्य इत्यर्थः । **कालवाचिभ्य इति** । 'कालाट्ठ'ञित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **तयोरिति** । ट्युट्युलोरित्यर्थः । ननु 'सायंतन'मित्यादौ कथं योरनादेशः । 'युवोरनाकौ' इति ह्यङ्गाधिकारस्थम् । अङ्गात्परयोर्यु वु इत्येतयोरनाकौ विधीयेते । प्रकृते च अन्तरङ्गत्वात्तुटि'यु'इत्यस्य अङ्गात्परत्वाऽभावादनादेशो न संभवति । नच 'तदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति न्यायेन 'तु' इत्यस्यापि युग्रहणेन ग्रहणात्तस्याङ्गात्परत्वं निर्बाधमिति वाच्यं, 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'ति परिभाषया योरेवाऽनादेशप्राप्तेः, तस्य च तुटा व्यवहितत्वादङ्गात्परत्वाऽभावादित्यत आह—**तुटः प्रागनादेश इति** । कुत इत्यत आह—**निर्देशादिति** । आदिना 'घकालतनेषु' इत्यत्र तनेति ग्राह्यम् ।

शो.] 'नस्तद्धिते' इति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः । तत्राद्ये कादेशाऽभावटिलोपाऽभावौ 'येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः' इति निपातनात् । शाश्वते चाऽस्मादेव निपातनादव्ययानां भमात्रे इत्यस्याऽनित्यत्वाट्टिलोपाऽभावः । अत एव 'आरातीयः' सिद्धः । **तैषमिति** । तिष्ययुक्ते काले भवमित्यर्थः । **प्रावृष** । 'नहिवृती'ति प्रशब्दस्य दीर्घः । ऋत्वणोऽपवादः । **सर्वत्राण्च** । 'छन्दसी'त्यस्य निवृत्त्यैव सिद्धे 'सर्वत्र'ग्रहणं स्पष्टार्थम् । **तुटः प्रागिति** । अन्यथाऽन्तरङ्गत्वात्तुटि अङ्गात्परस्येत्यर्थे निर्दिश्यमानयुशब्दस्य ततः परत्वाऽभावात् 'यदागमाः' इति न्यायेन तद्विशिष्टस्य ग्रहणेऽपि तस्याऽनिर्दिश्यमानत्वान्नादेशप्राप्तिरिति भावः । **वस्तुतो**ऽङ्गसञ्ज्ञानिमित्तयोरित्यर्थः । 'यदागमाः' इति न्यायेन तद्विशिष्टस्य ग्रहणेऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषया तयोरेवादेश इति न दोषः । अत्रार्थे एव स निर्देशो लिङ्गमिति बोद्धव्यम् । एवं शौवस्तिकेऽप्यङ्गसञ्ज्ञानिमित्तठस्येति व्याख्यानात्पूर्वन्तुट्यपि न

सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते । प्राह्णेतनम् । प्रगेतनम् । दोषातनम् । दिवातनम् । *चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः । चिरत्नम् । परुत्नम् । परारित्नम् । *अग्रादिपश्चाड्डिमच् । अग्रिमम् । आदिमम् । पश्चिमम् । *अन्ताच्च । अन्तिमम् । **विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्** ।४।३।२४। आभ्यां ट्युट्युलौ वा स्तस्तयोस्तुट् च । पक्षे ठञ् । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । 'घकालतनेषु' इत्यलुक् । पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णतनम् । अपराह्णतनम् । पौर्वाह्णिकम् । आपराह्णिकम् । **तत्र जातः** ।४।३।२५। सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । स्रुघ्ने जातः

त.] तुटि 'मृत्यु'रित्यादाविव त्युशब्दस्य प्रत्ययतया अङ्गसंज्ञानिमित्तं यो युस्तस्य विधीयमानोऽनादेशो न स्यात् । न चैवं तुगेव क्रियतामिति वाच्यं, तस्य पूर्वान्तत्वेन विसर्गोऽभावात्प्रातस्तनमित्यत्र सत्त्वाऽभावप्रसङ्गात्, अत आह— **तुटः प्रागिति** । **इत्यादीति** । आदिशब्देन 'घकालतनेषु' इति ग्राह्यम् । **सायंतनमिति** । स्यतेर्घञि सायशब्दोऽकारान्तो दिवसावसाने रूढः, तस्य प्रत्ययसंनियोगेन मान्तत्वं निपात्यत इति वार्तिककृन्मतम् । भाष्यकृता तु 'मान्ताव्यय'मित्याश्रित्य सायंग्रहणं प्रत्याख्यातम् । न चैवं सायशब्दात्कालाट्ठञि अनिष्टरूपप्रसङ्गः । तस्य कालवाचित्वाऽभावादनभिधानाद्वेत्याहुः । **चिरंतनमिति** । चिरशब्दस्यापि प्रत्ययसंनियोगेन मान्तता निपात्यत इति भावः । अत्र वदन्ति—स्वरादौ पाठादव्ययत्वादेव सिद्धे सूत्रे चिरमित्येतद्व्यर्थम् । न चादन्ताच्चिरशब्दाट्ठञ्स्यादिति वाच्यम्, तेन बाधादिति । **एदन्तत्वमिति** । प्राह्णः सोढोऽस्य प्राह्णतनमित्याद्यर्थम् । तत्र हि सप्तमी नास्ति । जातार्थे 'घकालतनेषु' इत्यलुकाऽपि सिद्धेः । **चिरत्नमिति** । सूत्रे चिरशब्दस्योपादानाद्ट्युट्युलावपि स्तः । न चैवं सूत्रे चिरशब्दस्य प्रत्याख्यानं न संभवतीति वाच्यम्, मान्ताव्ययादेव ट्युट्युल्विधौ तत्संभवात् । **परुत्=** पूर्वस्मिन्वत्सरे । **परारि=पूर्वतरे** । **अग्रादि** । डिमचो डित्वं स्पष्टार्थम् । **तत्र जातः** । ननु शेषे इत्यस्य लक्षणत्वोक्तेः 'चाक्षुषं रूपं, श्रावणः शब्दः' इत्यादाविव जातादिष्वर्थेष्वणादयः सिद्धाः, अधिकाराच्च घादयोऽपि । न च 'जातादिष्वेवाऽणादयः' इति नियमार्थं जाताद्यर्थनिर्देश आवश्यकः । अन्यथा 'तत्रास्ते, तत्र शेते' इत्याद्यर्थेऽपि प्रत्ययः स्यादिति वाच्यम्, 'चाक्षुष'मित्यादावसिद्ध्यापत्तेः । स्रुघ्ने आस्ते, स्रुघ्ने शेते' इत्यादौ त्वनभिधानादेव तद्धितो न भविष्यति, अङ्गुल्या खनति, वृक्षमूलादागत इत्यादौ यथा । समर्थविभक्त्यस्त्वाक्षेपादेव लप्स्यन्ते । चाक्षुषमित्यत्र तृतीया यथा, तस्मात् 'तत्र जातः' इत्याद्यर्थनिर्देशो व्यर्थ इति चेत् । मैवम् । 'प्रावृषष्ठ'बित्याद्यपवादार्थं तदावश्यकत्वात् । ये तु निरपवादा अर्थनिर्देशाः 'कृतलब्धक्रीतकुशलाः' इत्यादयः, ते तु व्यर्था एवेति

बा.] सायंतनमिति । 'षो अन्तकर्मणि' इति धातोर्घञि सायशब्दो दिवसावसाने रूढः । तस्माट्ट्युट्युलौ, तयोरनादेशे तुट्, प्रकृतेर्मान्तत्वं निपात्यते । यत्तु सायमिति स्वरादिपठितमव्ययं, तस्याव्ययत्वादेव ट्युट्युलौ सिद्धौ । **चिरंतनमिति** । अत्रापि प्रकृतेर्मान्तत्वं निपात्यते । अस्मादेव लिङ्गाच्चिरमित्यस्याऽव्ययेषु पाठोऽप्रामाणिक इति गम्यते । **प्राह्णेतनमिति** । प्राह्णः सोढोऽस्येति विग्रहः, 'तदस्य सोढ'मित्यर्थस्य निर्देक्ष्यमाणत्वात् । प्राह्णे जात इत्याद्यर्थे तु 'घकालतनेषु' इत्यलुकैव एदन्तत्वं सिद्धम् । **प्रगेतनमिति** । प्रगच्छतीति प्रगः, तस्मिन् जातादिरित्यर्थः । यत्तु 'प्रगे' इत्यव्ययमेदन्तं प्रातरित्यर्थे, तस्यत्वव्ययत्वादेव सिद्धम् । अव्ययेभ्य उदाहरति **दोषातनमिति** । दोषेत्याकारान्तमव्ययं रात्रौ । **दिवातनमिति** । दिवेत्याकारान्तमव्ययमह्नि । **चिरपरुदिति** । चिर्, परुत्, परारि एभ्यस्त्नप्रत्यय इत्यर्थः । **चिरत्नमिति** । ट्युट्युलोरेव प्राप्तयोर्वचनम् । त्नप्रत्ययपक्षे मान्तत्वं न भवति, ट्युट्युल्भ्यां तस्य संनियोगशिष्टत्वात् । 'परु'दिति 'परारी'ति चाव्ययं पूर्वस्मिन् पूर्वतरे च वत्सरे क्रमाद्वर्तते । **अग्रादीति** । वार्तिकमिदम् । अग्र, आदि, पश्चात् एभ्यो डिमच् स्यादित्यर्थः । **पश्चिममिति** । 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपः । **अन्ताच्च** । इदमपि वार्तिकम् । **विभाषा पूर्वाह्ण** । **पक्षे ठञिति** । तथा सति न तुट्, तस्य ट्युट्युल्भ्यां संनियोगशिष्टत्वादिति भावः । तदेवं 'राष्ट्रावारे'त्यारभ्य एतदन्तैः सूत्रैः राष्ट्रादिप्रकृतिविशेषेभ्यो घादयः प्रत्ययविशेषा अनुक्रान्ताः । अथ तेषां प्रत्ययानामर्थविशेषान्, प्रकृतीनां च विभक्तिविशेषान् दर्शयितुमुपक्रमते-**तत्र जातः । सप्तमीसमर्थादिति** । सप्तम्यन्तात्कृतसन्धेरित्यर्थः । तत्रेत्यनेन सप्तम्यन्तस्यैव प्रथमा-

---

शे.] दोषः । **सायन्तनमित्यादि** । सायचिरयोर्मान्तत्वं निपातनादिति भाष्ये स्पष्टम् । 'साय'मित्यव्ययेषु पठितादव्ययत्वेनैव प्रत्ययसिद्धौ सायंग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातं । घञन्तसायशब्दस्तु सायाह्नसायतरशब्दयोः, साये इति सप्तम्यन्ते च कालपरः साधुर्नान्यत्रेत्यनभिधानान्न ततष्ठञिति तद्भावः । 'सायमण्डन'मित्यादि त्वसाध्वेव । अत एव यथान्यासे कालाधिकाराऽबाधः । ननु चिरमित्यस्याप्यव्ययेषु पाठात्तद्ग्रहणमपि व्यर्थं, चिरशब्दाट्ठञस्तु प्रत्ययेनैव बाधसिद्धेः । न याव्ययत्वप्रयुक्तट्युट्युलोरनित्यत्वज्ञापनार्थन्तत्, तेन सायंप्रातिकादिसिद्धिरिति वाच्यम्, सायंग्रहणस्यापि तत्सम्भवादिति चेत्सत्यम् । अव्ययेषु

स्रौघ्नः । औत्सः । राष्ट्रियः । अवारपारीण इत्यादि । **प्रावृषष्ठप्** ।४।३।२६। एण्यस्यापवादः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः । **सञ्ज्ञायां शरदो वुञ्** ।४।३।२७। ऋत्वणोऽपवादः । शारदका दर्भविशेषा मुद्गविशेषाश्च । **उत्तरपदस्य** ।७।३।१०। अधिकारोऽयं 'हनस्त' इत्यस्मात्प्राक् । **अवयवादृतोः** ।७।३।११। अवयववाचिनः पूर्वपदादृतुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्याञ्ञिति णिति किति च तद्धिते परे । पूर्ववार्षिकः । अपरहैमनः । अवयवात्किम् ? । पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववर्षिकः । * 'ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवाना'मिति तदन्तविधिः पूर्वत्र । इह तु न, अवयवत्वाऽभावात् । **सुसर्वार्धाज्जनपदस्य** ।७।३।१२। उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्धपाञ्चालकः । 'जनपदतदवध्यो'रिति वुञ् । * 'सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपद-

त.]दिक् । **संज्ञायां शरदः** । समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्यर्थः । संज्ञायां किम् ? । शारदं सस्यम् । 'संज्ञाया'मित्येतत् 'कृतलब्धे'त्येतत्पर्यन्तं केचिदनुवर्तयन्तीति वृत्तिकृत् । **अवयवादृतोः** । **पूर्ववार्षिक इत्यादि** । वर्षाणां पूर्वः, हेमन्तस्यापर इति विग्रहे 'पूर्वापराधरोत्तर'मित्येकदेशिसमासः । **पूर्वास्विति** । तद्धितार्थे समासः । **ऋतोर्वृद्धिमद्विधाविति** । ऋतुवाचिनः शब्दाद्वृद्धिनिमित्तकप्रत्ययविधाने तदन्तविधिर्वाच्यः, स चेदृतुवाची शब्दोऽवयवेभ्यः पर इत्यर्थः । **पूर्वत्रेति** । 'पूर्ववार्षिकः' अपरहैमन' इत्यत्र । तथा च 'वर्षाभ्यष्ठक्', 'सर्वत्राण्च तलोपश्चे'त्याभ्यां क्रमेण ठगणौ भवतः । वृद्धिमद्विधौ किं ? । पूर्वप्रावृषम् । 'प्रावृष एण्यः' इत्यत्र तदन्तविध्यभावादिह ऋत्वणेव । **इह त्विति** । 'पौर्ववर्षिक' इत्यत्र । तथा चेह—'कालाट्ठ'ञिति ठञेवेति भावः । **अवयवत्वाभावादिति** । अन्यथा पूर्वासु वर्षास्विति सामानाधिकरण्यं न सङ्गच्छेतेति भावः । **सुसर्वा** । **जनपदतदवध्योरितीति** । तस्मिन्ननुवर्तमाने 'अवृद्धादपि

बा.]निर्दिष्टत्वादिति भावः । **अणादय इति** । अपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणा इत्यर्थः । **घादय इति** । 'राष्ट्रावारपारे'त्यादिभिर्विशेषविहिता इत्यर्थः । **प्रावृषष्ठप्** । ठपः पित्त्वम् 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति स्वरार्थम् । **एण्यस्येति** । 'प्रावृष एण्यः' इति विहितस्येत्यर्थः । एवंच 'प्रावृष एण्यः' इति सूत्रं जातादन्यार्थमिति पर्यवस्यति । **संज्ञायां शरदो वुञ्** । संज्ञायामित्येतत् 'कृतलब्धक्रीते'त्येतत्पर्यन्तमनुवर्तत इति केचिदिति वृत्तिकृतः । **उत्तरपदस्य** । **अधिकारोऽयमिति** । सप्तमे आदिवृद्धिप्रकरणे एतदादिसूत्राणि । **अवयवादृतोः** । **पूर्वपदादिति** । 'परस्ये'ति शेषः । **ऋतुवाचिन इति** । 'उत्तरपदस्ये'ति शेषः । **पूर्ववार्षिक इति** । ऋतुविशेषे वर्षाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गो बहुवचनान्तः । वर्षाणां पूर्वं-पूर्ववर्षाः, तत्र जात इत्यर्थः । 'पूर्वापराधरोत्तर'मित्येकदेशिसमासः । **अपरहैमन इति** । हेमन्तस्यापरम्—अपरहेमन्तः । तत्र जातादिरित्यर्थः । एकदेशिसमासः । 'सर्वत्राण्च तलोपश्चे'त्यण्, तलोपश्च, उत्तरपदादिवृद्धिः । **पूर्वासु वर्षास्विति** । 'तद्धितार्थ' इति समासः । आदिवृद्धिरेव, न तु उत्तरपदादिवृद्धिः, पूर्वपदस्य अवयववृत्तित्वाऽभावात् । ननु कथमिह 'वर्षाभ्यष्ठ'गिति ठक्, प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात्, तत्राह—**ऋतोरिति** । अवयववाचकानां शब्दानामुपरि स्थितादृतुवाचकाद्वृद्धिनिमित्तकप्रत्ययविधाने कर्तव्ये तदन्तविधिर्वाच्य इत्यर्थकेन 'येन विधि'रिति सूत्रभाष्यस्थितवचनेन पूर्वत्र=पूर्वमुदाहृते उदाहरणे तदन्तविधिरित्यर्थः । तथाच पूर्ववार्षिक इत्यत्र 'पूर्वहैमन' इत्यत्र चोदाहरणे 'वर्षाभ्यष्ठ'गिति ठक्, 'सर्वत्राण् च तलोपश्चे'त्यण्तलोपौ च सिध्यन्ति । **इह तु नेति** । प्रत्युदाहरणे तु तदन्तविधिर्नास्ति । पूर्वासु वर्षास्विति सामानाधिकरण्येन पूर्वशब्दस्य अवयववृत्तित्वाऽभावादित्यर्थः । ततश्च प्रत्युदाहरणे 'पौर्ववर्षिक' इत्यत्र 'कालाट्ठञि'ति ठञेव, नतु ठक् । स्वरे विशेषः । पौर्वहेमन्तिक इत्यत्रापि ठञेवेति भावः । **सुसर्वार्धाज्जनपदस्य** । सु, सर्व, अर्ध इत्येतत्पूर्वस्य जनपदवाचिन इत्यर्थः । **उत्तरपदस्य वृद्धिरिति** । शेषपूरणम् । **सुपाञ्चालक इति** । सुपञ्चालेषु जात इत्यर्थः । **जनपदेति** । 'जनपदतदवध्यो'रित्यनुवृत्तौ 'अवृद्धादपि बहुवचनविषया'दिति वुञित्यर्थः । ननु 'अवृद्धादपी'ति प्रत्ययविधौ

शे.]तस्याऽप्रामाणिकत्वात् । **परुत्**=पूर्ववत्सरे । **परारि**=पूर्वतरे । **सञ्ज्ञायां श** । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन चेत्सञ्ज्ञा गम्यत इत्यर्थः । नेह—शारदं सस्यम् । **उत्तरपदस्य** । **अधिकारोऽयमिति** । अत एव 'उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चे'तिस्वरविधायके उत्तरपदाधिकारविहितवृद्धिपरिग्रहः सिद्ध्यति । **पूर्ववार्षिके**—वर्षाणां पूर्वं इत्येकदेशिसमासः । आदिवृद्धिस्तु न, उत्तरपदवृद्धेस्तदपवादत्वात् । अत एव 'द्वन्द्वगे'ति सूत्रे 'पूर्वपदस्य चे'ति चरितार्थं, सत्यपि सम्भवे बाधात् । **पूर्वास्विति** । 'तद्धितार्थ' इति समासः ।

ऋतोरिति । ऋतुवाचकाद्वृद्धिनिमित्तप्रत्ययविधौ तदन्तविधिर्वक्तव्योऽवयववाचकानां पूर्वपदत्वे इत्यर्थः । **पूर्वत्र**=उदाहरणे । तेन तत्र 'वर्षाभ्यष्ठक्' 'सर्वत्राऽण्चे'ति ठगणौ सिद्धौ । **इह तु** = प्रत्युदाहरणे । तेन तत्र कालाठ्ठञेव । वृद्धिमद्विधौ किम् ? । पौर्वप्रावृषम् । इह एण्यो न । वाचनिक एवायं तदन्तविधिः । **जनपदेति** । तदधिकारे 'अवृद्धादपी'त्यनेनेत्यर्थः । **सुसर्वार्धेति** । जनपदवाचिनः शब्दस्याऽनन्तरे प्रत्यये विधीयमाने तदन्तविधिः, यदि सुप्रभृतिभ्यः परः सम्भवतीत्यर्थः ।

स्ये'ति तदन्तविधिः । दिशोऽमद्राणाम् ।७।३।१३। दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । दिशः किम् ? । पूर्वंपञ्चालानामयं पौर्वपञ्चालः । अमद्राणां किम् ? । पौर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्थः । प्राचां ग्रामनगराणाम् ।७।३।१४। दिशः परेषां ग्रामवाचिनां नगरवाचिनां चाङ्गानामवयवस्य च वृद्धिः । पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वैषुकामशमः । नगरे-पूर्वपाटलिपुत्रकः । पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् ।४।३।२८। पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः । अवस्करकः । पथः पन्थ च ।४।३।२९। पथि जातः पन्थकः । अमावास्याया वा ।४।३।३०। अमावास्यकः । आमावास्यः । अ च ।४।३।३१। अमावास्यः । सिन्ध्वपकराभ्यां कन् ।४।३।३२। सिन्धुकः । कच्छाद्यणि मनुष्यवुञि च प्राप्ते ।

त.] बहुवचनविषया'दित्यनेनेत्यर्थः । दिशो । पौर्वमद्र इति । 'मद्रेभ्योऽ'ञित्यञ् । पूर्वाह्णक इति । 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्या'मित्यस्यापवादः । आर्द्रकः । मूलक इति । नक्षत्राऽणोऽपवादः । प्रदोषक इति । 'निशाप्रदोषाभ्यां चे'त्यस्यापवादः । अवस्करक इति । औत्सर्गिकस्याऽणोऽपवादः । ये तु 'संज्ञाया'मित्येतत् 'कृतलब्धे'त्येतत्पर्यन्तमनुवर्तयन्ति, तन्मते संज्ञायां यथाययमणादयो घादयश्च बोध्याः । अमावास्याया वा । सन्धिवेलाद्यणोऽपवादः । 'अमावस्यदन्यतरस्या'मिति सूत्रेणाऽमापूर्वाद्वसेर्ण्यति वृद्धौ पक्षे ह्रस्वत्वं निपात्यत इति ह्रस्वमध्यस्याप्यमावस्याशब्दस्येह ग्रहणम्, प्रकृतिग्रहणे विकृतेरपि ग्रहणात् । अमावस्यकः । आमावस्यः । ये त्विह सूत्रे सन्धिवेलादिषु च ह्रस्वोपधं पठन्ति, तेषां तु दीर्घोपधस्य न स्यात्, विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणादिति हरदत्तादयः । वस्तुतस्तु वृद्धिप्रकृतिभूतस्यानुकरणमिदमित्याश्रित्य ह्रस्वोपधपाठोऽपि समर्थयितुं शक्यत इत्यन्ये । अ च ।

बा.] कथं तदन्तविधिरित्यत आह-सुसर्वेति । सु, सर्व अर्ध, दिक्शब्द-एभ्यः परस्य जनपदवाचिन उपरि प्रत्ययविधौ तदन्तविधिरित्यर्थकेन 'येन विधि'रिति सूत्रभाष्यपठितवचनेन तदन्तविधिरित्यर्थः । दिशोऽमद्राणाम् । 'अमद्राणा'मिति च्छेदः । दिग्वाचकादिति । 'परस्ये'ति शेषः । जनपदवाचिन इति । मद्रवाचिभिन्नस्येत्यपि बोध्यम् । वृद्धिरिति । 'आदे'रिति शेषः । पौर्वपञ्चाल इति । अत्र पूर्वशब्दः कालवाचीति भावः । पौर्वमद्र इति । 'मद्रेभ्योऽञि'त्यञ् । ननु 'सुसर्वार्धदिशो जनपदस्याऽमद्राणा'मित्येकसूत्रमेवास्त्वित्यत आह—योगविभाग उत्तरार्थ इति । 'प्राचां ग्रामनगराणा'मित्युत्तरसूत्रे दिश एव संबन्धो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । एकसूत्रत्वे तु सुसर्वादिभ्यः परस्यापि मद्रशब्दस्य पर्युदासः प्रसज्येतेति इहार्थोऽपीत्येके । प्राचां ग्रामनगराणां । दिश इति । दिशः परे ये प्राच्यग्रामवाचिनः प्राच्यनगरवाचिनश्च तेषामवयवस्यादेर्वृद्धिः स्यादित्यर्थः । पूर्वेषुकामशम्यामिति । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासः । अण् । संज्ञात्वात् 'दिक्पूर्वपदा'दिति ङीप् न । समुदायस्य ग्रामनामत्वेऽपि उत्तरपदस्यापि तन्नामत्वमस्तीति उत्तरपदादिवृद्धिः । नगरे इति । उदाहरणसूचनम् । पूर्वपाटलिपुत्रक इति । 'पूर्वापरप्रथमे'ति समासः । 'अवृद्धादपी'ति वुञ् । यद्यपि पाटलिपुत्रशब्दे उत्तरपदे आदिर्वृद्धिरेव । तथापि पूर्वपदस्य वृद्धिनिवृत्तिः फलम् । पूर्वाह्णापराह्ण । पूर्वाह्णकः अपराह्णक इति । पूर्वाह्णे अपराह्णे च जात इत्यर्थः । 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्या'मित्यस्यापवादः । ट्युट्युलोष्ठञ्श्च विकल्पस्तु जातादन्यार्थे सावकाश इति भावः । आर्द्रकः मूलक इति । आर्द्रायां मूले च जात इत्यर्थः । ऋत्वणोऽपवादः । प्रदोषक इति । 'निशाप्रदोषाभ्या'मित्यस्यापवादः । अवस्करक इति । औत्सर्गिकस्याऽणोऽपवादः । पथः पन्थ च । पथिन्शब्दाद्वुन् स्यात्, प्रकृतेः पन्थादेशश्च । अमावास्याया वा । 'वु'निति शेषः । पक्षे सन्धिवेलादित्वादण् । एकदेशविकृतन्यायादमावस्याशब्दादप्ययं विधिः । अ च । 'अ' इति लुप्तप्रथमाकम् । अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययोऽपीत्यर्थः ।

शे.] अयमपि वाचनिक एव । पौर्वपञ्चाल इति । अत्र पूर्वशब्दो देशवाची । कालवाचीत्यपि कश्चित् । 'दिक्शब्द'पदेन च दिग्वाचक[शब्द]स्यैव ग्रहणम् । अतोऽत्र तदन्तविधिविषयाऽभावान्न वुञ् । शब्दग्रहणन्तु स्पष्टार्थमेव । पौर्वमद्रे—'मद्रेभ्योऽ'ञित्यञ् । वृद्धिविधायके प्रतिपदोक्तत्वाज्जनपदतदवध्योश्चेति प्रत्ययस्यैव ग्रहणेन तत्रैव तज्ज्ञापितोऽयं तदन्तविधिरित्ययुक्तम्, 'अमद्राणा'मित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । उत्तरार्थं इति । 'प्राचां ग्रामे'त्युत्तरसूत्रे दिश एव सम्बन्धो यथा स्यादित्यर्थमित्यर्थः । सुसर्वार्द्धा । 'दिशो जनपदस्याऽमद्राणा'मित्युक्ते स्वादिभ्यः परस्यापि मद्रस्य पर्युदासः सम्भाव्येतेतीहार्थोऽपि स इत्यन्ये । प्राचां ग्रा । प्राचामिति देशनिर्देशः । यद्यपि नगरस्यापि ग्रामत्वमस्ति तथापि नगराणामित्युत्तरपदविशेषणं, ग्रामाणामित्यङ्गविशेषणमित्यर्थमुभयम् । पूर्वेषुकामशम्यादिः—समुदायो ग्रामनामधेयं । पूर्वपाटलिपुत्रादावुत्तरपदमेव नगरमाहेति वृत्तिः । भाष्ये तु ग्रामत्वादेव सिद्धे नगरग्रहणं प्रत्याख्यातम् । पूर्वेषुकामशम्यादौ पदैकदेशन्यायेनोत्तरपदस्यापि ग्रामनाम[धेय]त्वमस्त्येवेति तदाशयः । तदत्र मूलेऽपि ध्वनितं, तदाह—दिश इत्यादिना । पूर्वेषुकामशमेरण् । प्रकृतेः सञ्ज्ञात्वात् 'दिक्पूर्वपदा'दिति ङी न । पूर्वपाटलीति । पाटलिपुत्रशब्दस्तदवयवे [illegible] इति [illegible] । अमावास्याया वा । पक्षे सन्धिवेलाद्यण् । सूत्रे

अपकरकः । औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते । **अणञौ च** ।४।३।३३। क्रमात् स्तः । सैन्धवः । आपकरः । **श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाऽषाढाबहुलाल्लुक्** ।४।३।३४। एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक्स्यात् । **लुक्तद्धितलुकि** ।१।२।४९। तद्धितलुकि सत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक्स्यात् । श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठः । फल्गुन इत्यादि । ॐ **चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसङ्ख्यानम्** । चित्रायां जाता चित्रा । रेवती रोहिणी—आभ्यां 'लुक्तद्धितलुकी'ति लुकि कृते पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्ङीष् । ॐ **फल्गुन्यषाढाभ्यां टाऽनौ वक्तव्यौ** । स्त्रियामित्येव । फल्गुनी । अषाढा । ॐ **श्रविष्ठाऽषाढाभ्यां छण्वक्तव्यः** । अस्त्रियामपि । श्राविष्ठीयः । आषाढीयः । **जे प्रोष्ठपदानाम्** ।७।३।१८।

त.] अमावास्याशब्दादकारप्रत्ययः स्यात् । अयमपि पूर्ववदुभाभ्यां बोध्यः । **अमावास्य इति** । ह्रस्वमध्यात्तु अमावस्यः । **अणञौ च** । यथासङ्ख्यार्थो योगविभागः । **श्रविष्ठा** । इह सूत्रे स्वातिशब्दो ह्रस्वान्त इति कैयटहरदत्तादयः । माधवस्तु 'दीर्घान्तः' इति 'अत सातत्यगमने' इति धातावाह । एवं चात्र स्वाती तिष्येति ङीषन्तग्रहणादङीषन्तस्य सौवात इति रूपं भवार्थ इव जातार्थेऽपि माधवमते सिध्यत्येव । कैयटादिमते तु जातार्थे न सिध्यति । लुग्विधायकेऽस्मिन्ङीषन्तग्रहणेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ङीषन्तादपि अणो लुकः प्रवृत्तेः । **लुक्** । **उपसर्जनेति** । अप्रधानमिहोपसर्जनं गृह्यते, न शास्त्रीयम् , असंभवात् । ननु 'गोस्त्रियो'रिति सूत्रेऽप्यप्रधानलक्षणमेवोपसर्जनं गृह्यताम् 'एकविभक्ति चे'ति शास्त्रीयं न गृह्यताम् । मैवम् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्य इत्यत्र ह्रस्वप्रसङ्गात् । उपसर्जनस्य किम् ? । अवन्ती, कुन्ती, कुरूः । **श्रविष्ठास्विति** । **श्रविष्ठा**=धनिष्ठाः । **इत्यादीति** । आदिशब्दादनूराधः । स्वातिः । तिष्यः । पुनर्वसुः । हस्तः । विशाखः । अषाढः । बहुलः । कृत्तिकावाची बहुलाशब्दष्टाबन्तः, तस्य समाहारद्वन्द्वेन ह्रस्वनिर्देशः सूत्रे । **उपसङ्ख्यानमिति** । 'लुक्' इति शेषः । **चित्रेति** । 'लुक्तद्धिते'ति

बा.] आदिवृद्ध्यभावः प्रयोजनम् । **सिन्ध्वपकराभ्यां कन्** । **सिन्धुक इति** । सिन्धौ जात इत्यर्थः । **कच्छादीति** । 'कच्छादिभ्यश्चे'त्यणि 'मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्' इति वुञि च प्राप्तेऽयं कन्विधिरित्यर्थः । **अपकरक इति** । अपकरे जात इत्यर्थः । **अणि प्राप्ते इति** । 'कन्विधि'रिति शेषः । **अणञौ च** । **क्रमात्स्त इति** । 'सिन्ध्वपकराभ्या'मिति शेषः । **श्रविष्ठा** । **एभ्य इति** । श्रविष्ठा, फल्गुनी, अनुराधा, स्वाति, तिष्य, पुनर्वसु, हस्त, विशाखा, अषाढा, बहुला—एतेभ्य इत्यर्थः । **जातार्थेति** । प्रकरणलभ्यमिदम् । स्वातिशब्दो ह्रस्वान्त इति कैयटहरदत्तौ । दीर्घान्त इति 'अत सातत्यगमने' इति धातौ माधवः । कृत्तिकावाचिबहुलाशब्दष्टाबन्तः । समाहारद्वन्द्वे ह्रस्वनिर्देशः । **लुक्तद्धितलुकि** । प्रथमस्य द्वितीये इदं सूत्रम् । **उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्येति** । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये'त्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **श्रविष्ठ इति** । ऋत्वणो लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । 'लुक्तद्धितलुकी'त्यत्र अप्रधानमेवोपसर्जनम् , नतु शास्त्रीयम् , असंभवादिति भावः । **फल्गुन इति** । फल्गुन्योर्जात इत्यर्थः । अणो लुकि स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः । **इत्यादीति** । अनुराधासु जातोऽनुराधः । नक्षत्राऽणो लुकि स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः । एवमग्रेऽपि । 'अनुराधान् हविषा वर्धयन्तः' इत्यादौ छान्दसं पुंस्त्वम् । स्वात्यां जातः—स्वातिः । तिष्ये जातस्तिष्यः । पुनर्वस्वोर्जातः—पुनर्वसुः । हस्ते जातो—हस्तः । विशाखयोर्जातो—विशाखः । अषाढासु जातोऽषाढः । बहुलासु जातो बहुलः । **चित्रेति** । चित्रादिभ्यः परस्य स्त्रीरूपजातार्थकप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः । **रेवती रोहिणीति** । जातायां नक्षत्राऽणो लुकि सति प्रकृतेर्गौरादिस्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ जातार्थगतस्त्रीत्वे पुनर्ङीष् । ननु 'रेवती नक्षत्रे' 'रोहिणी नक्षत्रे' इति गौरादौ पाठादिह जातार्थवृत्तिभ्यां कथं ङीषित्यत आह—**आभ्यामिति** । रेवतीरोहिणीशब्दाभ्यामित्यर्थः । 'परस्य स्त्रीत्वविशिष्टजातार्थप्रत्ययस्ये'ति शेषः । **आकृतिगणत्वादिति** । स्त्रीत्वविशिष्टजातार्थवृत्त्योरनयोः पिप्पल्यादौ निवेशे भाष्योदाहरणमेव प्रमाणम् । **स्त्रियामित्येवेति** । तथा भाष्यादिति भावः । फल्गुनी, अषाढा इत्याभ्यां क्रमाट्टः अन् च स्त्रीत्वविशिष्टजातार्थे वक्तव्यावित्यर्थः । **फल्गुनीति** । फल्गुन्योर्जातेत्यर्थः । नक्षत्राऽणोऽपवादष्टप्रत्ययः । 'यस्येति चे'ति ईकारलोपः । जातार्थस्त्रीत्वे टित्त्वान्ङीप् । **अषाढेति** । अषाढासु जातेत्यर्थः । नक्षत्राऽणोऽपवादोऽन् । 'यस्येति च' इत्याकारलोपः । जातार्थे स्त्रीत्वे टाप् । 'श्रविष्ठाफल्गुनी' त्यादिना टाऽनोर्लुक् तु न, विधानसामर्थ्यात् । **छण्वक्तव्य इति** । नक्षत्राऽणोऽपवादः । विधिसामर्थ्यादस्यापि न लुक् । **अस्त्रियामपीति** । अत्र स्त्रियामिति न संबध्यते, भाष्ये तथोदाहरणादिति भावः । **श्राविष्ठीय इति** । श्रविष्ठासु जात

शे.] दीर्घपाठ इति अत्र सूत्रे, 'अमावस्यदन्यतरस्या'मिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । **नक्षत्रवाचिभ्य इति** । नक्षत्रयुक्तचन्द्रवाचिभ्य इत्यर्थः । **लुक्** । अप्रधानमिहोपसर्जनं, न शास्त्रीयम् , असम्भवात् । **चित्रेति** । 'लुक्तद्धिते'ति लुकि जातार्थगतस्त्रीत्वप्रतिपादनाय पुनष्टाप् । **पिप्पल्यादेरिति** । अन्यथा 'रेवतीरोहिणीनक्षत्रे' इति गौरादिषु पाठान्नक्षत्रवाचित्वाऽभावेन स न स्यादिति भावः ।

प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याऽचामादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे ञिति णिति किति च । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः । जे इति किम् ? । प्रोष्ठपदासु भवः प्रौष्ठपदः । बहुवचननिर्देशात्पर्यायोऽपि गृह्यते । भद्रपादः । **स्थानान्तगोशालखरशालाच्च** ।४।३।३५। एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थानः । गोशालः । खरशालः । 'विभाषा सेने'ति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् । **वत्सशालाऽभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा** ।४।३।३६। एभ्यो जातार्थस्य लुग्वा स्यात् । वत्सशाले जातो वत्सशालः । वात्सशालः । इत्यादि । *** जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽण्वा ङिद्वक्तव्यः** । शातभिषजः । शातभिषः । शतभिषक् । **नक्षत्रेभ्यो बहुलम्** ।४।३।३७। जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक्स्यात् । रोहिणः । रौहिणः । **कृतलब्धक्रीतकुशलाः** ।४।३।३८। तत्रेत्येव । स्रुघ्ने कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा-स्रौघ्नः । **प्रायभवः** ।४।३।३९। तत्रेत्येव । स्रुघ्ने प्रायेण= बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः । **उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक्** ।४।३।४०। औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनी-

---

त.] लुकि पुनष्टाप् **टाऽनाविति** । विधानसामर्थ्यादनयोर्न लुक् । **स्थानान्त** । गोशालेत्यत्र 'विभाषा सेने'ति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वं, तत्साहचर्यात्खरशालेऽप्येवमेव । न चैवं स्त्रीत्वपक्षे लुङ् न स्यादिति शङ्क्यं, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तत्रापि लुक्सिद्धेरित्याहुः । यद्यपि टाबन्तयोः पाठेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन क्लीबेऽपीष्टं सिध्यति, तथापि लाघवार्थं ह्रस्व-पाठः । **नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वमिति** । 'सूत्रे' इति शेषः । **वत्सशालाभि** । **वत्सशाले जात इति** । वत्सशाला-यामित्यपि बोध्यम् । **इत्यादीति** । आदिशब्दादभिजित्–आभिजितः, अश्वयुक्–आश्वयुजः । **प्रतिप्रसूत इति** । कालाट्ठञा निवर्तमानो य औत्सर्गिकोऽण् 'सन्धिवेलादि'सूत्रेण पुनरभ्यनुज्ञात इत्यर्थः । **कृतलब्ध** । ननु कृतक्रीत-त्वे जातलब्धत्वयोर्व्याप्ये इति किमनयोर्ग्रहणेन ? । सत्यम् । कृतत्वक्रीतत्वप्रकारकबोधेऽपि प्रत्ययार्थे तद्ग्रहणम् । अत एव जाते लुग्भाजामपि कृते न लुक् । **प्राय** । कादाचित्कभवनाश्रयः—**प्रायभवः** । तेन 'तत्र भवः' इत्यनेन न गतार्थतेत्याहुः । भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेतत्, 'प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वा'दिति । **उपजानू** ।

बा.] इत्यर्थः । छण् । ईयः । 'यस्येति चे'त्याकारलोपः । णित्वादादिवृद्धिः । **आषाढीय इति** । अषाढासु जात इत्यर्थः । **जे प्रोष्ठपदानाम्** । आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकारे इदं सूत्रम् । तदाह—**प्रोष्ठपदानामिति** । जशब्देन जातार्थप्रत्ययो विवक्षितः । तदाह—**जातार्थे इति** । 'प्रोष्ठपदाना'मिति बहुवचनस्य प्रयोजनमाह-**बहुवचनेति** । **भद्रपाद इति** । भद्रपदासु जात इत्यर्थः । **स्थानान्तगोशाल** । **एभ्य इति** । स्थानान्त, गोशाल, खरशाल– एतेभ्य इत्यर्थः । **गोस्थान इति** । गोस्थाने जात इत्यर्थः । **गोशाल इति** । गोशाले जात इत्यर्थः । एवं खर-शालः । सर्वत्र अणो लुकि नादिवृद्धिः । ननु शालाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाद्ध्रस्वनिर्देशोऽनुपपन्न इत्यत आह—**विभाषा सेनेति** । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गादपि लुक् । **वत्सशालाभिजित्** । **एभ्य इति** । वत्सशाला, अभिजित्, अश्वयुज्, शतभिषज् इत्येभ्य इत्यर्थः । 'परस्ये'ति शेषः । **इत्यादीति** । अभिजिति जात आभिजितः, अभिजित् । अश्वयुजोर्जातः–आश्वयुजः, अश्वयुक् । शतभिषजि जातः–शातभिषजः, शतभिषक् । **जातार्थे इति** । 'कालाट्ठ-ञि'ति ठञा निवर्तित औत्सर्गिकोऽण् सन्धिवेलादिसूत्रेण पुनरुत्थितो ङिद्वा वक्तव्य इत्यर्थः । 'दृष्टं सामे'ति सूत्र-भाष्ये इदं वार्तिकं दृष्टम् । **शातभिष इति** । अणि ङित्त्वपक्षे टिलोपः । **नक्षत्रेभ्यो बहुलं** । **रोहिण इति** । रोहिण्यां जात इत्यर्थः । नक्षत्राऽणो लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तौ 'लुक्तद्धितलुकी'ति स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः । नच तथा सति तकारस्य नकारोऽपि निवर्तेतेति वाच्यं, न हि रोहितशब्दोऽयं वर्णविशेषवाचको येन 'वर्णादनुदात्ता'दिति ङीपो निवृत्तौ तकारोऽपि निवर्तेत । किंतु रोहिणीशब्दोऽयमव्युत्पन्नो नक्षत्रविशेषे रूढः । 'रोहिणी नक्षत्रे' इति गौरादि-पाठान्ङीष् । अत एव 'रोहिणी नक्षत्रं प्रजापतिर्देवते'त्यादौ अन्तोदात्तत्वं श्रूयमाणं न विरुध्यते । अन्यथा 'वर्णानां तणतिनितान्ताना'मित्याद्युदात्तत्वं स्यादित्यलम् । **कृतलब्ध** । **तत्रेत्येवेति** । 'तत्र जातः' इत्यतस्तत्रेत्येवानुवर्तते । 'जात' इति तु निवृत्तमित्यर्थः । तथा च कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वेत्यर्थे सप्तम्यन्तादणादयो घादयश्च यथायथं स्युरित्यर्थः । **स्रौघ्न इति** । औत्सर्गिकोऽण् । राष्ट्रे कृतो राष्ट्रिय इत्याद्यप्युदाहार्यम् । **प्रायभवः** । **तत्रेत्येवेति** । प्रायभव इत्यर्थे सप्तम्यन्तादणादयो घादयश्च यथायथं स्युरित्यर्थः । प्रायशब्दस्य व्याख्यानम्—**बाहुल्येनेति** ।

शे.] **टाऽनाविति** । विधानसामर्थ्यान्नाऽनयोर्लुक् । **स्त्रियामित्येवेति** । फल्गुनी अषाढेति भाष्योदाहरणात् । **अस्त्रियामपीति** । 'श्राविष्ठायः' इत्यादिभाष्योदाहरणात् । अत्र 'चित्रारेवती'त्यादि लुग्वचनं भाष्ये 'नक्षत्रेभ्यो बहुल'मित्याश्रित्य प्रत्याख्यातम् । **स्थानान्तगो** । सूत्रे समाहारद्वन्द्वपूर्वपदकसमाहारद्वन्द्वः । तेन स्त्रीलिङ्गयोर्गोशालाखरशालाशब्दयोर्ग्रहणम् । **विभाषेति** । अस्य 'यद्यपी'त्यादिः । 'तथाऽप्येकदेशविकृतन्यायेन तत्रापि लु'गिति शेषः । एतेन 'कृतनपुंसकह्रस्वानामेव द्वन्द्वः, गोशालाखरशालयोस्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्ध'मिति [illegible] । कृतह्रस्वस्य लिङ्गप्रत्ययवैशिष्ट्याऽसम्भवात् । **प्रतिप्रसूत इति** । काला-

विकः । **संभूते** ।४।३।४१। स्रुघ्ने संभवति स्रौघ्नः । **कोशाड्ढञ्** ।४।३।४२। कौशेयं वस्त्रम् । **कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु** ।४।३।४३। हेमन्ते साधुः हैमन्तः प्रावारः । वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः। शरदि पच्यन्ते—शारदाः शालयः । **उप्ते च** ।४।३।४४। हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्ता यवाः । **आश्वयुज्या वुञ्** ।४।३।४५। ठञोऽपवादः । आश्वयुज्यामुप्ता आश्वयुजका माषाः । **ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्** ।४।३।४६। पक्षे ऋत्वण् । ग्रैष्मकम् । ग्रैष्मम् । वासन्तकम् । वासन्तम् । **देयमृणे** ।४।३।४७। कालादित्येव । मासे देयमृणं मासिकम् । **कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्** ।४।३।४८। यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात्कलापी, तत्र देयमृणं कलापकम् । अश्वत्थस्य फलमश्वत्थः । तद्युक्तः कालोऽप्यश्वत्थः । यस्मिन्कालेऽश्वत्थाः फलन्ति तत्र देय[मृण]मश्वत्थकम् । यस्मिन् यवबुसमुत्पद्यते तत्र देयमृणं—यवबुसकम् । **ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्** ।४।३।४९। ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकम् । आवरसमकम् । **संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च** ।४।३।५०। चाद्वुञ् । सांवत्सरि-

---

त.] त्रयोऽप्यमी सामीप्येऽव्ययीभावाः । तेषां समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । **संभूते** । इह तत्रादिना संभावना, आधारपरिमाणादाधेयस्यानतिरेकश्चेति द्वयमप्याश्रीयते । **स्रौघ्न इति** । स्रुघ्ने संभाव्यते, तत्परिमाणानतिरिक्तो वा सेनादिरित्यर्थः । **कोशात्** । **कौशेयमिति** । वस्त्रविशेषे योगरूढोऽयम् । कोशे संभवस्तु सत्कार्यवादाभिप्रायेण । मतान्तरे तु विकारप्रकरणे 'एण्या ढ'ञित्यस्यानन्तरं 'कोशाच्चे'ति पठितव्यम् । तथा च वार्तिकं 'विकारे कोशाड्ढञ्', संभूते ह्यर्थानुपपत्ति'रिति । **कालात्** । 'पुष्प्य'दिति दैवादिकः शत्रन्तः । तदाह—**पुष्प्यन्तीति** । **उप्ते च** । 'काला'दित्येव । योगविभाग उत्तरार्थः । **उप्यन्त इति** । सूत्रे भूतकालोऽतन्त्रमिति भावः । **आश्वयुज्या वुञ्** । ञकारः स्वरार्थ, उत्तरत्र पृथगर्थश्च । **आश्वयुज्यामिति** । अश्विनीनक्षत्रपर्यायोऽश्वयुक्, तद्युक्ता पौर्णमासी—आश्वयुजी, तत्रेत्यर्थः । **देयमृणे** । ऋणे किम् ? । मासे देया भिक्षा । **कलाप्य** । **अश्वत्थ इति** ।

बा.] तत्र भव इत्येव सिद्धत्वात्प्रत्याख्यातमिदं भाष्ये । **उपजानूपकर्ण** । 'प्रायभव' इत्यर्थे उपजानु उपकर्ण उपनीवि इत्येभ्यष्ठगित्यर्थः । उपजान्वादिषु सामीप्येऽव्ययीभावः । **औपजानुक इति** । जानुनः समीपमुपजानु । तत्र प्रायभव इत्यर्थः । उगन्तात्परत्वाट्ठस्य कः । **औपकर्णिक इति** । कर्णस्य समीपमुपकर्ण, तत्र प्रायभव इत्यर्थः । **औपनीविक इति** । नीवेः समीपमुपनीवि, तत्र प्रायभव इत्यर्थः । **संभूते** । तत्रेत्येव । सप्तम्यात्सम्भूतेऽर्थेऽणादयो घादयश्च यथायथं स्युरित्यर्थः । संभवः-संभावना । **कोशाड्ढञ्** । **कौशेयं वस्त्रमिति** । कृमिविशेषकोशस्य विकार इत्यर्थः, 'विकारे कोशाड्ढ'ञिति वार्तिकात् । **कालात्साधुपुष्प्यत्** । तत्रेत्येव । साधुः, पुष्प्यत्, पच्यमानमित्यर्थेषु सप्तम्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । 'पुष्प विकसने' इति दैवादिकाल्लटः शतरि 'पुष्प्य'दिति भवति । **हैमनः प्रावार इति** । 'सर्वत्राऽण्च तलोपश्चे'त्यणि तलोपः । **वासन्त्य इति** । 'टिड्ढे'ति ङीप् । 'शारदा' इत्यत्र ऋत्वण् । 'तत्र भवः' इति यावत्कालादित्यनुवर्तते । **उप्ते च** । तत्रेत्येव । कालवाचिनः सप्तम्यन्तादुप्तेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । **उप्यन्त इति** । 'डु वप् बीजसन्ताने' । भूतकालस्त्वविवक्षित इति भावः । **आश्वयुज्या वुञ्** । तत्रोप्त इत्येव । सप्तम्यन्तादाश्वयुजीशब्दादुप्तेऽर्थे वुञ्स्यादित्यर्थः । **ठञोऽपवाद इति** । 'कालाट्ठ'ञिति विहितस्येत्यर्थः । **आश्वयुजका इति** । अश्वयुग्भ्यां युक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी, तत्रोप्ता इत्यर्थः । **ग्रीष्मवसन्तात्** । ग्रीष्माद्वसन्ताच्च सप्तम्यन्तादुप्ते वुञ्वेत्यर्थः । **देयमृणे** । **कालादित्येवेति** । तत्रेत्यप्यनुवर्तते । वुञिति निवृत्तम् । सप्तम्यन्तात्कालवाचिनो देयमित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । तस्मिन्देयद्रव्ये ऋणे सतीत्यर्थः । **मासिकमिति** । 'कालाट्ठञ्' । **कलाप्यश्वत्थ** । कलापिन्, अश्वत्थ, यवबुस--एभ्यः कालवाचिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो देयमृणमित्यर्थे वुन्स्यादित्यर्थः । **कलापकमिति** । वुन् । अकादेशः । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । **अश्वत्थ इति** । विकारप्रत्ययस्य फले लुगिति भावः । अश्वत्थशब्दस्य प्लक्षादित्वे तु ततः 'प्लक्षादिभ्योऽ'णिति फले अणो विधानसामर्थ्याल्लुगभावे अश्वत्थशब्दः फले लाक्षणिक इति भावः । **ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्** । समाशब्दो वत्सरे नित्यस्त्रीलिङ्गबहुवचनः । ग्रीष्म अवरसमा अनयोः समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । तत्र देयमृणमित्यर्थे आभ्यां वुञित्यर्थः । **आवरसमकमिति** । अवरासु समासु देयमृणमित्यर्थः । 'तद्धितार्थे' इति समासः । **संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च** । 'देयमृण'मित्यर्थे

शे.] ढञा निवर्तित औत्सर्गिकोऽण् पुनः सन्धिवेलादिसूत्रेणाऽभ्यनुज्ञात इत्यर्थः । **कालात्साधुपुष्प्यदिति** । 'पुष्प्य'दिति 'पुष्प विकसने' इति दैवादिकाच्छतरि रूपम् । 'तत्र भवः' इति यावत् कालादिति वर्तते । **उप्यन्त इति** । सूत्रे भूतकालोऽविवक्षित इति भावः । **आश्वयुजी** = अश्विनीयुक्ता पौर्णमासी । **कलाप्य** । तत्रेत्येतत्पूर्वे तद्देयमृणे इत्यर्थान्वयाय, कालादित्यनुवृत्तस्य सम्बन्धाय च । कलाप्यादयः काले लाक्षणिका इत्याह—**यस्मिन्काले इति** । **फलमिति** । अश्वत्थस्य प्लक्षादित्वेन तेन फले विहितस्य

कम् । सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम् । आग्रहायणकम् । **व्याहरति मृगः** ।४।३।५१। कालवाचिनः सप्तम्यन्ताच्छब्दायत इत्यर्थे अणादयः स्युर्यो व्याहरति स मृगश्चेत् । निशायां व्याहरति नैशो मृगः । नैशिकः । **तदस्य सोढम्** ।४।३।५२। कालादित्येव । निशासहचरितमध्ययनं निशा, तत्सोढमस्य नैशिकः । नैशः । **तत्र भवः** ।४।३।५३। स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः । राष्ट्रियः । **दिगादिभ्यो यत्** ।४।३।५४। दिश्यम् । वर्ग्यम् । **शरीरावयवाच्च** ।४।३।५५। दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । **प्राचां नगरान्ते** ।७।३।२४। प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाऽचामादेरचो वृद्धिर्ञिति णिति किति च । सुह्मनगरे भवः सौह्मनागरः । पौण्ड्रनागरः । प्राचां किम् ? । म[द्र]नगरमुदक्षु तत्र भवो मा[द्र]नगरः । **जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम्** ।७।३।२५। जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याऽचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य वा ञिति णिति किति च । कुरुजङ्गले भवं--कौरुजङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम् । वैश्वधैनवम् । सौवर्णवलजम् । सौवर्णवालजम् । **दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्** ।४।३।५६। दार्तेयम् । कौक्षेयम् । कलशिर्घटः, तत्र भवं--कालशेयम् । वास्तेयम् । आस्तेयम् । आहेयम् । **ग्रीवाभ्योऽण् च**

त.]'फले लुक्' । इह पुंलिङ्गनिर्देशो यद्यप्ययुक्तस्तथापि फले अश्वत्थशब्द औपचारिक इत्याशयेन पुंलिङ्गप्रयोग इत्याहुः। **संवत्स। ठञ्चेति** । 'संवत्सराग्रहायणीभ्यां वे'त्येव सुवचम्। न च 'वे'ति वक्तव्ये ठञ्ग्रहणं व्यर्थं, सन्धिवेलादिषु 'संवत्सरात्फलपर्वणो'रिति पठ्यते, तत्र फले ऋणत्वेन विवक्षितेऽणं बाधित्वा ठञेव यथा स्यादिति काशिकादावुक्तमिति वाच्यं, तस्मै हितास्तद्धिता इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणबलेनाऽत्राण्प्रत्ययो न भवेदिति वक्तुं शक्यत्वादिति नव्याः। **नैशिक इति** । 'निशाप्रदोषाभ्यां चे'ति वा ठञ् । **तत्र भवः** । 'काला'दिति निवृत्तम् । कालसंबद्धस्य 'तत्रे'त्यस्य निवृत्तये पुनस्तत्रग्रहणात् । न च पूर्वसूत्रस्थस्य 'त'दित्यस्य व्यावृत्तये तत्रग्रहणमस्त्विति वाच्यं, 'तदस्य' इति सूत्रस्येत उत्तरत्रापि सुपठत्वात् । यद्यपि भूधातुरुत्पत्तावपि वर्तते, तथापीह सत्तार्थ एव वर्तते, 'तत्र जातः' इति पृथग्ग्रहणादिति बोध्यम् । **दिगादिभ्यो** । 'दिश्, वर्ग, पूग, पक्ष, रहस्, उखा, साक्षिन्, आदि, अन्त, मुख, जघन, मेघ, यूथ, 'उदकात्संज्ञायां' न्याय, वंश, कालेत्यादि **दिगादिः** । मुखजघनयोः पाठोऽत्राऽशरीरावयवार्थः । सेनाया मुखे जघने च भवं—मुख्यम् । जघन्यम् । **प्राचां नगरान्ते** । सप्तमीनिर्देशात् 'अङ्गस्ये'त्यधिकृतमपि सप्तम्यन्तेन विपरिणम्यते । तदाह—**नगरान्तेऽङ्गे इति** । **दृतिकुक्षि** । दृतिश्चर्मविकारः, शरीरावयवविशेषश्च । कुक्षिशब्दो धूमादिस्ततो 'धूमादिभ्यश्चे'ति वुञि प्राप्तेऽनेन ढञ् । कलशिः—मन्थपात्रं । 'कलशिमुदधिगुर्वीं बल्लवा लोडयन्ति' इति माघः । 'वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः' इत्यमरः । तत्र भवं वास्तेयम् । 'अस्ती'ति तिङन्तप्रतिरूपको

बा.] सप्तम्यन्ता'दिति शेषः । सन्धिवेलादिगणे 'संवत्सरात्फलपर्वणोः' इति पठितम् । तत्र फले देयर्णत्वेन विवक्षिते प्राप्तोऽण् अनेन ठञा बाध्यते । **व्याहरति मृगः** । तत्र कालादित्येव । 'देयमृणे' इति निवृत्तम् । **तदस्य सोढम्** । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । **सोढमित्यस्य** अभ्यस्तमित्यर्थः । **नैशिकः नैश इति** । 'निशाप्रदोषाभ्यां चे'त्यण्ठञौ । **तत्र भवः** । कालादिति निवृत्तम् । अस्मिन्नर्थे सप्तम्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । भवनं सत्ता, जननमुत्पत्तिरिति भेदः । **स्रौघ्न इति** । औत्सर्गिकोऽण् । **राष्ट्रिय इति** । 'राष्ट्रावारे'ति घः । **दिगादिभ्यो यत्** । 'भव इत्यर्थे सप्तम्यन्तेभ्य' इति शेषः । **दिश्यमिति** । दिशि भवमित्यर्थः । **शरीरावयवाच्च** । 'भव इत्यर्थे सप्तम्यन्तेभ्य' इति शेषः । **दन्त्यमिति** । दन्ते भवमित्यर्थः । 'यस्येति चे'त्यकारलोपः । एवं कण्ठ्यम् । **प्राचां नगरान्ते** । अङ्गस्येत्यधिकृतं 'नगरान्ते' इति सप्तम्यनुरोधेन सप्तम्या विपरिणम्यते । उत्तरपदस्येत्यधिकृतम् । 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते' इति सूत्रात्पूर्वपदस्येत्यनुवर्तते । तदयमर्थः—प्राचां यन्नगरं तदन्ते अङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च अचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते इति । **सुह्मनगरमिति पुण्ड्रनगरमिति** च प्राग्देशस्य पूर्वान्तावधिः । **मद्रनगरमुदक्ष्विति** । उदग्देशे मद्रनगरं नाम किञ्चिन्नगरमस्तीत्यर्थः । **जङ्गलधेनु** । **जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्येति** । जङ्गल, धेनु, वलज इत्यन्तस्येत्यर्थः । **कुरुजङ्गले इति** । 'भव'मिति शेषः । कुरुजङ्गलादिशब्दा देशविशेषेषु । **दृतिकुक्षि** । भव इत्यर्थे दृति, कुक्षि, कलशि, वस्ति, अस्ति, अहि—इत्येभ्यः । 'सप्तम्यन्तेभ्यः' इति शेषः । **दार्तेयमिति** । दृतौ भवमित्यर्थः । ढञ्,

---

शे.] विधानसामर्थ्याल्लुगभावेऽप्युपचारादिति भावः । एतद्वृत्तिविषयश्चायमुपचारः । **ग्रीष्मावरसमादिति**—समाहारद्वन्द्वः । **आवरसमकमिति** । आगामिवर्षाणामाद्ये वर्षे देयमित्यर्थः । अवरशब्दस्याऽदिक्शब्दत्वादसञ्ज्ञायामप्यत्र कर्मधारयः । **तदस्य** । प्रथमान्तात्सोढोपाधिकात्षष्ठ्यर्थेऽणादयः । क्रियाकारकभावमूलकसम्बन्धस्यैव विवक्षणादस्येति षष्ठी । **सोढम्**—अभ्यस्तम् । कालस्य स्वरूपेण सहनाऽयोगात्तत्सहचरितक्रियायां लक्षणेत्याह—**निशासहचरितमिति** । **तत्र भवः** । भवनमत्र—सत्ता । **प्राचां च** ।

।४।३।५७। चाङ्गव् । ग्रैवेयम् । ग्रैवम् । **गम्भीराञ्ञ्यः** ।४।३।५८। गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् । [*पञ्चजनादुपसङ्ख्यानम् । पाञ्चजन्यम् ।] **अव्ययीभावाच्च**।४।३।५९। परिमुखं भवं पारिमुख्यम् । *परिमुखादिभ्य एवेष्यते । नेह—औपकूलः । **अन्तःपूर्वपदाट्ठञ्** ।४।३।६०। अव्ययीभावादित्येव । वेश्मनि— अन्तर्वेश्मम् । तत्र भवम्-आन्तर्वेश्मिकम् । आन्तर्गणिकम् । * अध्यात्मादेष्ठञिष्यते । अध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम् । **अनुशतिकादीनां च** ।७।३।२०। एषामुभयपदवृद्धिः स्याञ्ञिति णिति किति च । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । अध्यात्मादिराकृतिगणः । **देवकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्** ।७।३।१। एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरच आत्स्याञ्ञिति णिति किति च । दाविकम् । देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शालयः । शिंशपाया विकारः शांशपश्चमसः । 'पलाशादिभ्यो

त.] निपातः । स च तिङन्तेन समानार्थो भिन्नार्थश्च । आद्यो यथा—अस्तिक्षीरा गौः । द्वितीयो यथा,- अस्तिमान् । धनवानित्यर्थः । तदिहाऽविशेषादुभयोरपि ग्रहणमास्थेयमिति हरदत्तः । अहौ भवमाहेयम् । 'त्रिष्वाहेयं विषास्थ्यादी'त्यमरः । **ग्रीवाभ्योऽण् च** । 'शरीरावयवाच्चे'ति यतोऽपवादः । ग्रीवाशब्दो धमनीसङ्घाते वर्तते । तत्र उद्भूतावयवसङ्घातविवक्षया सूत्रे बहुवचनम् । तिरोहितावयवसङ्घातविवक्षायां त्वेकवचनान्तादप्यण्ढञौ स्त एव । **ग्रैवेयमित्यादि** । ग्रीवासु भवं, ग्रीवायामिति वा विग्रहः । **गम्भीराञ्ञ्यः । पञ्चजनादुपसङ्ख्यानम्** । पाञ्चजन्यम् । अव्य । **परिमुखमिति** । यदि परिशब्दादिह वर्जनं गम्यते, तदा 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्ये'त्यव्ययीभावः । यदि तु सर्वतोभावः, तदा त्वस्मादेव निपातनादव्ययीभाव इत्याहुः । **परिमुखादिभ्य एवेति** । अयं भावः—दिगादिगणानन्तरं परिमुख, परिहनु, पर्योष्ठ, पर्युलूखलेत्यादि परिमुखादिगणः पठ्यते, तत्साहचर्यादिह सूत्रेऽव्ययीभावशब्देन परिमुखादिरेव गृह्यते । तस्य गणस्य कार्यान्तराऽभावादिति । नन्वेवं 'परिमुखादे'रिति सूत्रं विशिष्यैव क्रियतां, किमनेन प्रयासेन ? । उत्तरत्र 'अव्ययीभावा'दित्यस्यापेक्षायामपि तत्रैव तत्करणौचित्यादिति चेत् । अत्राह हरदत्तः—'परिमुखादेः' इत्युच्यमाने बहुव्रीहितत्पुरुषेभ्योऽपि ञः स्यात्, अव्ययीभावग्रहणात्तु तेभ्योऽणेव भवतीति । परिमुखादिगणे प्रतिशाखशब्दोऽपि बोध्यः । तथा च 'शाखृ व्याप्तौ' इति धातौ प्रतिशाखं भवं प्रातिशाख्यम् । 'अव्ययीभावाच्चे'ति भवार्थे ञ इति माधवः । **अन्तः पूव । अन्तर्वेश्ममिति** । 'नपुंसकादन्यतरस्या'मिति

बा.] एयः, आदिवृद्धिः, रपरत्वम् । दतिश्चर्ममस्त्रिका । **कौक्षेयमिति** । धूमादित्वाद्वुञि प्राप्ते ठञ् । **कलशिर्घटः** । 'कलशिर्मथनपात्र'मित्यमरव्याख्यातारः । 'बस्तिर्नाभेरधो द्वयो'रित्यमरः । तत्र भवो बास्तेयः । अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपककमव्ययम् सत्तायां धने चेति न्यासकारो हरदत्तश्च । तत्र भव आस्तेयः । अहिः- सर्पः, तत्रभवः—आहेयः । **ग्रीवाभ्योऽण् च** । 'शरीरावयवाच्चे'ति यतोऽपवादः । ग्रीवाशब्दोऽयं धमनीसङ्घे वर्तते । तत्र उद्भूतावयवभेदसङ्घविवक्षायां बहुवचनान्तात्प्रत्यय इति सूचयितुं बहुवचनम् । तिरोहितावयवभेदविवक्षायां तु एकवचनान्तादप्यण्ढञौ स्त एव । **गम्भीराञ्ञ्यः । गाम्भीर्यमिति** । यञ्विधौ तु स्त्रियां 'प्राचां ष्फः तद्धितः' इति ष्फः स्यात् । **अव्ययीभावाच्च** । 'ञ्य' इति शेषः । **परिमुखादिभ्य इति** । यद्यपीदं वार्तिकं भाष्ये न दृष्टं, तथापि दिगदिगणपाठानन्तरं परिमुखादिगणपाठसामर्थ्यादिहाव्ययीभावपदं परिमुखादिपरमिति गम्यते । न ह्यष्टाध्याय्यां परिमुखादिगणस्य कार्यान्तरमस्ति । **औपकूल इति** । उपकूलं भव इत्यर्थः । अव्ययीभावत्वेऽपि परिमुखाद्यनन्तर्भावान्न ञ्यः । **अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् । अन्तर्वेश्ममिति** । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । 'अनश्चे'ति टच् । **आन्तर्वेश्मिकमिति** । ठञ् । इकः । सुब्लुक् । टिलोपः । आदिवृद्धिः । **आन्तर्गणिकमिति** । गणे इत्यन्तर्गणम् । तत्र भवमित्यर्थः । **आध्यात्मिकमिति** । आत्मनीत्यध्यात्मम् । तत्र भवमित्यर्थः । **आध्यात्मिकमिति** । आत्मनीत्यध्यात्मम् । तत्र भवमित्यर्थः । **अनुशतिकादीनां च** । आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्य, पूर्वपदस्य चेत्यधिकारे इदं सूत्रम् । तदाद—**एषामिति । आधिदैविकमिति** । देवेष्वित्यधिदेवम्, तत्र भवमित्यर्थः । ठञि उभयपदवृद्धिः । **आधिभौतिकमिति** । भूतेष्वधिभूतम् । तत्र भवमित्यर्थः । **ऐहलौकिकमिति** । इह लोके भवमित्यर्थः । **पारलौकिकमिति** । परलोके भवमित्यर्थः । सर्वत्र ठञि उभयपदवृद्धिः । **देविका** । आदिवृद्धिप्रकरणे इदं सूत्रम् । **एषामिति** । देविका, शिंशपा, दित्यवाह्, दीर्घसत्र, श्रेयस् इत्येषामित्यर्थः । **वृद्धिप्राप्ताविति** । आदिवृद्धिप्राप्तौ तदपवादत्वेन आदेरच आकारः स्यादित्यर्थः । **दाविकमिति** । देविका नाम नदी, तस्यां भवमि-

शे.] प्राग्देशीयनगरवाचि यन्नगरान्तमङ्गं तन्नेत्यर्थः । जङ्गलधेनु । **उत्तरम्** = उत्तरपदं, **विभाषितं**=विभाषितवृद्धिकमित्यर्थः । **परिमुखमिति** । वर्जनार्थे 'अपपरी' इति समासः । **एषां पञ्चानामिति** । आदेरचो विशेषणं, तत्फलमाह--**देविकाकूले इति** ।

वे'त्यण्। दित्यौह इदं दात्यौहम्। दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम् । श्रेयसि भवं श्रायसम् । **ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्** ।४।३।६१। ठञ्स्यात् । अव्ययीभावादित्येव । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः । **जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः** ।४।३।६२। जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् । **वर्गान्ताच्च** ।४।३।६३। कवर्गीयम् । **अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्** ।४।३।६४। पक्षे पूर्वेण छः । मद्वर्ग्यः । मद्वर्गीणः । मद्वर्गीयः । अशब्दे किम् ?। कवर्गीयो वर्णः । **कर्णललाटात्कनलङ्कारे** ।४।३।६५। कर्णिका । ललाटिका । **तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः** ।४।३।६६। सुपां व्याख्यानः--सौपो ग्रन्थः । तैङः । कार्तः । सुप्सु भवं सौपम् । **बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्** ।४।३।६७। षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं--षत्वणत्वम् । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा षात्वणत्विकः । **क्रतुयज्ञेभ्यश्च** ।४।३।६८। सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ। तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः ।

त.]समासान्तष्टच् । **अध्यात्ममिति** । 'अनश्वे'ति टच् । **कर्णललाटात्** । यतोऽपवादः । अलङ्कारे किम् ?। कर्ण्यम् । ललाट्यम् । **तस्य व्याख्यान इति च**। व्याख्यायते येन स व्याख्यानः। करणे ल्युट् । 'इति'शब्दो वाक्यार्थं परामृशति । तत्समीपे श्रूयमाणश्चकारः 'तत्र भवः' इति वाक्यार्थमाक्षिपति। व्याख्यातव्यस्य=ग्रन्थस्य नाम=प्रतिपादकं,तच्च शक्त्या लक्षणया वेत्य[त्र]नाग्रहः । तथा च 'षष्ठ्यन्ताद्व्याख्यानकरणार्थे, सप्तम्यन्तात्तु भवार्थे, व्याख्यातव्यस्य ग्रन्थस्य प्रतिपादकात्प्रत्ययाः स्यु'रिति सूत्रार्थः । व्याख्यातव्यनाम्नः किम् ? । पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला । पाटलिपुत्रं हि तया व्याख्यायते 'ईदृक्संनिवेशविशिष्ट'मिति । न त्विदं व्याख्यातव्यस्य नाम । ग्रन्थेष्वेव व्याख्येयत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् , नामग्रहणं हि प्रसिद्ध्युपसङ्ग्रहार्थमेव सूत्रे कृतम् । **बह्वचो** । अणोऽपवादः । बह्वचः किम् ?। द्व्यचष्ठकं वक्ष्यतीत्येकाच्प्रत्युदाहार्यः । सौपम् । तैङम् । अन्तोदात्तात्किम् ? । संहितायाः सांहितम् । 'गतिरनन्तरः' इत्याद्युदात्तोऽयम् । अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । उदात्तादित्युक्तेऽपि वर्णग्रहणे तदन्तग्रहणात्, 'वर्णादनुदात्ता'दित्यत्र यथा । **क्रतुयज्ञेभ्यश्च** । **अग्निष्टोमस्य व्याख्यान इति** । अग्निष्टोमाद्यर्थेषु मन्त्रब्राह्मणकल्पेषु वर्तमाना अग्निष्टोमादिशब्दा इहोदाहरणं, ग्रन्थानामेव व्याख्येयताया उक्तत्वादित्याहुः । स्तुतिः—**स्तोमः** । अग्नेः स्तोमोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । 'परादिश्च परान्तश्चे'त्यन्तोदात्तोऽयम् । पीयतेऽस्मिन्निति पेयः । 'कृत्यल्युटो बहुल'मित्यधिकरणे यत् । वाजो नाम यवागूभेदस्तस्य पेयो वाजपेयः । अयं हि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः । पेयशब्दस्य 'यतो नावः'इत्युदात्तत्वात् । राज्ञा क्षत्रियेण सूयते,राजा सोमः सूयते अत्रेति वा राजसूयः । 'राजसूयसूर्ये'ति क्यप् । तत एव निपातनात्समासः, षष्ठीसमासो वा । अयमप्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्त एव । धातुस्वरेण

बा.]त्यर्थः। **दाविकाकूला इति** । उत्तरपदवृद्धिभ्रमनिरासाय इदमुदाहरणम् ,अस्य सूत्रस्य तदधिकारबहिर्भूतत्वादिति भावः । **शांशप इति**। इकारस्य आकारः, अणिवृद्धिः,शिंशपाशब्दस्य पलाशादौ पाठात् पाक्षिकोऽञ् । तदभावेऽणित्यर्थः । **दात्यौहमिति** । दित्यवाह्शब्दात् 'तस्येद'मित्यणि 'वाह ऊठ्' इति संप्रसारणं, पूर्वरूपम् । 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः । इकारस्य आदिवृद्ध्यपवाद आकारः । **दार्घसत्रमिति** । 'तस्येद'मित्यण्, आदेरीकारस्य आकारः । **श्रायसमिति** । तत्र भव इत्यणि एकारस्य आकारः । **ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्** । **ठञ् स्यादिति** । 'अन्तःपूर्वपदा'दित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः** । 'शरीरावयवाच्चे'ति यतोऽपवादः । **वर्गान्ताच्च** । **कवर्गीयमिति** । कादिवर्गे भवमित्यर्थः । **अशब्दे** । 'वर्गान्ताच्छः' इति शेषः । **मद्वर्ग्यः मद्वर्गीण इति**। मत्पक्षे भव इत्यर्थः । **कर्णललाटात्** । 'शरीरावयवाच्चे'ति यतोऽपवादः । **कर्णिका ललाटिकेति** । कर्णे ललाटे भवोऽलङ्कार इत्यर्थः । स्त्रीत्वं लोकात् । टापि 'प्रत्ययस्था'दितीत्त्वम् । **तस्य व्याख्यान इति च** । व्याख्यायते अनेनेति व्याख्यानो ग्रन्थः, करणे ल्युट् । तस्य व्याख्यान इति विग्रहे व्याख्यातव्यग्रन्थप्रतिपादकात्षष्ठ्यन्तात् , भव इत्यर्थे च सप्तम्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । चकारः 'तत्र भवः' इत्यस्य समुच्चयार्थः । **सौप इति** । औत्सर्गिकोऽण् । **तैङ इति** । तिङां व्याख्यानो ग्रन्थ इत्यर्थः । **कार्त इति** । कृतां व्याख्यान इत्यर्थः । अणि आदिवृद्धौ रपरत्वम् । भवार्थे उदाहरति—**सौपमिति** । नच 'तस्येदं' 'तत्र भवः' इत्याभ्यामेव सिद्धत्वादिदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम्, अर्थद्वयनिर्देशस्य अपवादभूतवक्ष्यमाणठञादिविधानायावश्यकत्वादिति भाष्ये स्पष्टम् । **बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्** । अन्तोदात्ताद्बह्वच उक्तविषये ठञ्स्यात् । अणोऽपवादः । **क्रतुयज्ञेभ्यश्च** । **सोमेति** । सोमलताद्रव्यकयागेषु क्रतुशब्दो यज्ञशब्दश्च प्रसिद्ध इत्यर्थः । तत्रान्यतरग्रहणं व्यर्थं, बहुवचनेन स्वरूपग्रहणनिवृत्तेरित्यत आह—**तत्रेति** । **गृह्यन्त इति** । ततश्च इह क्रतुशब्देन सोमयागाः,

---

शे.]सौदेविके तु नास्ति, देविकादेर्ग्रहणाभावात् । अत्र वृद्धिपदानुवृत्त्या वृद्धिसञ्ज्ञकाकारविधानाद् दाविकीभार्य इत्यादौ पुंवत्त्वनिषेध-

पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः । **अध्यायेष्ववृषेः** ।४।३।६९। ऋषिशब्देभ्यो–लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाऽध्याये ठञ् स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वसिष्ठस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः । अध्यायेषु किम् ? । वासिष्ठी ऋक् । **पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन्** ।४।३।७०। पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः । स एव पौरोडाशः । ततष्ठन् । पौरोडाशिकः । पुरोडाशिकः । **छन्दसो यदणौ** ।४।३।७१। छन्दस्यः । छान्दसः । **द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्** ।४।३।७२। द्व्यचः-ऐष्टिकः । पाशुकः । ऋतः-चातुर्होतृकः । ब्राह्मणिकः । आर्चिकः । इत्यादि । **अणृगयनादिभ्यः** ।४।३।७३। ठञादेरपवादः । आर्गयनः । औपनिषदः । वैयाकरणः । **तत आगतः**

त.] सूयशब्दस्याद्युदात्तत्वात् । असोमकेभ्य उदाहरति–**पाकेति** । अल्पपर्यायः—पाकशब्दः । पाकश्चासौ यज्ञश्चेति कर्मधारयः । स च समासस्वरेणान्तोदात्तः । नवैर्व्रीहिभिर्यजनं **नवयज्ञः** —आग्रयणम् । 'यजयाचविच्छे'ति नङ् । 'कर्तृकरणे कृते'ति समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाऽन्तोदात्तः । **अनन्तोदात्तार्थ इति** । वाजपेयराजसूयार्थतया अस्मिन्नारब्धे सत्यन्तोदात्तादपि यज्ञाभिधायिनः परत्वादनेनैव भाव्यमित्याग्निष्टोमिक इत्याद्युदाहृतमिति भावः । **अध्यायेष्ववृषेः** । एवकारः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः । **वासिष्ठीति** । भवार्थेऽण् । **पौरोडाश** । षित्त्वान्ङीष् । पौरोडाशिकी । पुरोडाशिकी । पुरो दाश्यते इति 'पुरोडाशः' । 'दाशृ दाने' कर्मणि घञि इहैव निपातनाद्दस्य डत्वम् ।

छन्दसो । छन्दः-शब्दाद्भवव्याख्यानयोरर्थयोर्यदणौ स्तः । द्व्यज्लक्षणस्य ठकोऽपवादः । **छन्दस्य इत्यादि** । इहार्थयोर्यदण्भ्यां यथासङ्ख्यं न भवत्यस्वरितत्वादिति बोध्यम् । **द्व्यजृत्** । अणोऽपवादः । **चातुर्होतृक इति** । 'पृथिवी होता द्यौरध्वर्यु'रित्यादिमन्त्रस्य चतुर्होतेति नामधेयम् । **इत्यादीति** । आदिशब्दात्प्राथमिकः । आध्वरिकः । पौरश्चरणिकः । 'नामाख्यातग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थ'मिति वार्तिकम् । तत्र नामशब्दात् द्व्यच्त्वादेव सिद्धे विगृहीतग्रहणमाख्यातार्थमिति ज्ञेयम् । नामिकः । आख्यातिकः । नामाख्यातिकः । **अणृगय** । ऋगयनादिभ्यो

बा.] यज्ञशब्देन तदितरयागा विवक्षिता इति भावः । एवंच सोमयागविशेषवाचिभ्यस्तदितरयागविशेषवाचिभ्यश्च उक्तविषये ठञित्यर्थः । **पाकयज्ञिक इति** । औपासनाग्निसाध्याः पार्वणस्थालीपाकादयः—पाकयज्ञाः । तेषां व्याख्यानो ग्रन्थः, तेषु भव इति वार्थः । **नावयज्ञिक इति** । नूतनद्रव्यक आग्रयणाख्यो यज्ञो नवयज्ञः ।

ननु पूर्वसूत्रेण सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**अनन्तोदात्तार्थ इति** । वाजपेयशब्दो मध्योदात्तस्तैत्तिरीयादौ प्रसिद्धः । यद्यपि अग्निष्टोमशब्दोऽन्तोदात्त एव तैत्तिरीये दृष्टः । नवयज्ञशब्दोऽपि षष्ठीसमासः समासस्वरेणान्तोदात्त एव, तथापि अन्यार्थमिदमन्तोदात्तेष्वपि परत्वात् प्रवर्तत इति न दोषः । **अध्यायेष्ववृषेः** । **मन्त्रो वसिष्ठइति** । लक्षणयेति भावः । **वासिष्ठिकोऽध्याय इति** । कश्चिद्ग्रन्थविशेषोऽयम् । **वासिष्ठी ऋगिति** । ऋचोऽध्यायसमाख्याऽभावाच्च ठञिति भावः । **पौरोडाश** । 'उक्तविषये' इति शेषः । **पुरोडाशेति** । पुरोडाशशब्दसहितो मन्त्रो लक्षणया पुरोडाश इत्युच्यत इत्यर्थः । **स एव पौरोडाश इति** । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽणिति भावः । **पौरोडाशिक इति** । पौरोडाशात्ष्ठनि रूपम् । **पुरोडाशिक इति** । पुरोडाशशब्दात्ष्ठनि रूपम् । षित्त्वान्ङीष् । पौरोडाशिकी—पुरोडाशिकी । **छान्दसो यदणौ** । 'तस्य व्याख्याने, तत्र भवे चे'ति शेषः । **छन्दस्यः छान्दस इति** । छन्दसां व्याख्यानः, तत्र भवो वेत्यर्थः । द्व्यज्लक्षणस्य वक्ष्यमाणस्य ठकोऽपवादः । **द्व्यजृद्ब्राह्मण** । द्व्यच्, ऋत्, ब्राह्मण, ऋक्, प्रथम, अध्वर, पुरश्चरण, नामन्, आख्यात एभ्यष्ठक्स्यात्तस्य व्याख्याने, तत्र भवे च । **शैषिक इति** । शेषस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वेत्यर्थः । **पाशुक इति** । पशुयागप्रतिपादकग्रन्थः पशुः, तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वेत्यर्थः । उकः परत्वाट्ठस्य कः । **ऋत इति** । उदाहियत इत्यर्थः । **चातुर्होतृक इति** । 'चित्तिः स्रुक्' इत्यादयो मन्त्राश्चतुर्होतारस्तैत्तिरीये प्रसिद्धाः । तेषां व्याख्यानस्तत्र भवो वेत्यर्थः । **ब्राह्मणिकः, आर्चिक इति** । ब्राह्मणानि मन्त्रव्यतिरिक्तवेदभागाः, तेषामृचां वा व्याख्यानः, तत्र भवो वेत्यर्थः । **इत्यादीति** । प्राथमिकः, आध्वरिकः, पौरश्चरणिकः, नामिकः, आख्यातिकः । **अणृगयनादिभ्यः** । 'तस्य व्याख्याने तत्र भवे चे'ति शेषः । **आर्गयनइति** । ऋगयनम्–ऋक्संहिता, तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वेत्यर्थः । 'बह्वचोऽन्तोदात्ता'दिति ठञि प्राप्ते अण् । **औपनिषद इति** । उपनिषदो व्याख्यानस्तत्र भवो वेत्यर्थः । एवं

शे.] सिद्धिरित्युक्तम् । ऋतुय । पाकयज्ञः–अल्पयज्ञो, वैश्वदेवहोमो वा । **नवयज्ञः**—आग्रयणम् । **अनन्तोदात्तार्थ इति** । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तवाजपेयाद्यर्थ इत्यर्थः । तदर्थमावश्यकमिदमन्तोदात्तपाकयज्ञादावपि परत्वात् प्रवर्तते इत्यभिमानः । यज्ञार्थमन्त्रब्राह्मणकल्पेषु लाक्षणिकत्वेन व्याख्यातव्यनामत्वं बोद्धव्यम् । **अध्यायेष्वेवेति** । एवकारः स्पष्टार्थः ।

।४।३।७४। सुघ्नादागतः स्रौघ्नः । ठगायस्थानेभ्यः ।४।३।७५। शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः । शुण्डिकादिभ्योऽण् ।४।३।७६। आयस्थानठक्छछादीनां चाऽपवादः । शुण्डिकादागतः शौण्डिकः । कार्कणः । तैर्थः । [औदपानः] । विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ् ।४।३।७७। औपाध्यायकः । पैतामहकः । ऋतष्ठञ् ।४।३।७८। वुञोऽपवादः । हौतृकम् । [मातृकम्] भ्रातृकम् । पितुर्यच्च ।४।३।७९। चाद्ठञ् । 'रीङृतः' । 'यस्ये'ति लोपः । पित्र्यम् । पैतृकम् । गोत्रादङ्कवत् ।४।३।८०। बिदेभ्य आगतं बैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् । नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ।७।३।३०। नञः परेषां शुच्यादिपञ्चानामादेरचो वृद्धिः, पूर्वपदस्य तु वा, ञिदादौ परे । आशौचम् । अशौचम् । आनैश्वर्यम् । अनैश्वर्यम् । आक्षैत्रज्ञम् । अक्षैत्रज्ञम् । आकौशलम् ।

त.] भवव्याख्यानयोरर्थयोरण्स्यात् । ठगादेरिति । आदिशब्दाट्टक्छयोः । आगयन इति । 'अयन'शब्दो भावसाधनः, तेन समासे 'अनो भावकर्मवचनः' इत्यन्तोदात्तः । अभेदोपचाराद्भाववचनोऽपि ग्रन्थे वर्तते । इह 'बह्वचोऽन्तोदात्ता'दिति ठञ्प्राप्तः । औपनिषद इत्यत्राप्येवम् । विद्यान्यायशिक्षाशब्देभ्यो 'द्व्यज्ब्राह्मणे'ति ठक्प्राप्तः । व्याकरणशब्दात्तु—'वृद्धाच्छः' । ठगाय । एत्येनं स्वामी, स्वामिनमयमेतीति वा—आयः=स्वामिग्राह्यो भागः । स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् । बहुवचननिर्देशः स्वरूपग्रहणनिरासार्थः । वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते । आपणिकः । आकरिकः । छादीनां चेति । कार्कण इत्यत्र 'कृकणपर्णाद्भारद्वाजे' इति छः प्राप्तः । तीर्थशब्दात्तु धूमादित्वाद्वुञ्प्राप्तः । उदपानशब्दस्योत्सादित्वादञ्प्राप्त इत्यर्थः । विद्यायोनि । विद्यायोनिकृतः संबन्धो येषां तेभ्यो वुञ्स्यात् । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद्बाधते । आचार्यकः । मातामहकः । मातुलकः । ऋतष्ठञ् । 'विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः' इति वर्तते, तदाह—वुञोऽपवाद इति । 'उष्क'मिति वक्तव्ये तपरकरणं ठञ्ग्रहणं च चिन्त्यप्रयोजनमिति प्राञ्चः । 'पैतृकी विधे'त्यत्र ङीबर्थं ठञ्ग्रहणमिति तु तत्त्वम् । न च 'टिड्ढे'ति सूत्रे कञ्ग्रहणान्ङीप्सिध्यतीति वाच्यं, यादृशी तादृशीत्याद्यसिद्धेः । तदनुबन्धकग्रहणेनाऽतदनुबन्धकस्याऽग्रहणात्, 'त्यदादिषु दृशः' इति कञो ह्यनुबन्धकत्वात् । तपरकरणं विहाय 'उष्ठ'मित्येव सुवचमित्याहुः । गोत्रादङ्कवत् । 'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्र'मित्युक्तम् । अपत्यप्रत्ययान्तात् 'तत आगतः' इत्यस्मिन्नर्थे अङ्कवत्प्रत्ययाः स्युः । अङ्के दृष्टस्य सर्वस्यायमतिदेशो, न तु साक्षाद्विहितस्यैवेत्याग्रहः, तेन 'गोत्रचरणाद्वु'ञिति वुञपि लभ्यते । स हि 'तस्येद'मिति सामान्येन विधीयमानोऽपि अञ्यिञन्तादन्यत्र अङ्केऽपि दृष्टः । बैदमित्यादि । सङ्घाङ्के'त्यादिना अङ्कार्थेऽण्विहित इतीहा-

बा.] वैयाकरणः । 'न य्वाभ्या'मित्यैच् । अण्ग्रहणं तु छबाधनार्थम्, अन्यथा अणा मुक्ते छो दुर्वारः स्यादित्याहुः । तत आगतः । अस्मिन्नर्थे पञ्चम्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । स्रौघ्न इति । औत्सर्गिकोऽण् । ठगायस्थानेभ्यः । 'तत आगत इत्यर्थे' इति शेषः । हट्टादिषु स्वामिग्राह्यो भागः—आयः । स यस्मिन्गृह्यते तदायस्थानम्, तद्वाचिभ्य इत्यर्थः । शुण्डिकादिभ्योऽण् । 'तत आगत' इत्येव । शुण्डिकमायस्थानविशेषः । पूर्वसूत्रविहितठगपवादः । कार्कण इति । 'कृकणादागत' इति शेषः । 'कृकणपर्णाद्भारद्वाजे' इति छस्यापवादः । तैर्थ इति । धूमादिवुञोऽपवादः । औदपान इति । अत्र उत्सादित्वादञ्प्राप्तो न भवति, पुनरण्ग्रहणात् । अन्यथा यथाप्राप्तविधाने आयस्थानठकं बाधित्वा अञेव स्यात् । विद्यायोनि । 'तत आगत' इत्येव । औपाध्यायकः, पैतामहक इति । उपाध्यायापितामहाच्च आगत इत्यर्थः । ऋतष्ठञ् । ऋदन्ताद्विद्यायोनिसम्बन्धवाचिन इत्यर्थः । 'तत आगत' इत्येव । हौतृकं भ्रातृकमिति । उकः परत्वाट्ठस्य कः । पितुर्यच्च । यति प्रक्रियां दर्शयति—रीङृत इति । गोत्रादङ्कवत् । अङ्के ये प्रत्ययास्ते तत आगत इत्यर्थेऽपि भवन्तीत्यर्थः । बिदेभ्य आगतमिति । विग्रहप्रदर्शनम् । अत्र 'यञञोश्चे'ति बहुत्वे अञो लुकि 'बिदेभ्य' इति निर्देशः । बैदमिति । 'सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्'ित्युक्तेरञन्तादिह्यप्यर्थे अणि विवक्षिते 'गोत्रेऽलुगची'त्यञो लुङ्निवृत्तौ बैदशब्दादण् । 'द्व्यज्ब्राह्मणे'ति द्व्यज्लक्षणस्य ठकोऽपवादः । गार्गमिति । यञन्तादण् । दाक्षमिति । इञन्तादण् । औपगवकमिति । उपगोरपत्यमौपगवः, तस्मादागतमित्यर्थः । 'गोत्रचरणाद्वु'ञिति वुञ् । यद्यपि तस्येदमित्यर्थे अयं वुञ्विहितः, तथाप्यञ्यिञन्तादङ्केऽपि स दृष्ट इति तस्याप्यत्रार्थे अतिदेशो भवति । न हि 'सङ्घाङ्के'ति प्रतिपदोक्तस्याऽण एवात्राऽतिदेशः, किं तु अङ्के दृष्टस्य सर्वस्यापि, व्याख्यानादिति भावः । नञः शुचीश्वर ।

शे.] ततः छ्नेति । 'पौरोडाशिकं काण्ड'मिति तु पुरोडाशमधिकृत्य कृतं पौरोडाशं, तदेव पौरोडाशिकमिति विनयादित्वाट्ठकि साधु । कार्कणे-'कृकणपर्णा'दिति छः प्राप्तः । तैर्थ इति । धूमादित्वाद्वुञ्प्राप्तः । अदेशवाचित्वेत्वायस्थानठक्प्राप्तः । अण्ग्रहणं तूदपानादुत्सादेर्यथाविहिताऽञं बाधित्वाऽणर्थम् । अन्यथाऽऽयस्थानठकं बाधित्वा स एव स्यात् । गोत्रादङ्के । तत आगतः इत्यर्थे आशौचमिति । अशुचेरागतमित्यर्थे इत्यस्मिन्नर्थे । अशुचौ भवमिति वा ।

अकौशलम् । आनैपुणम् । अनैपुणम् । **हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः** ।४।३।८१। समादागतं समरूप्यम्। विषमरूप्यम् । पक्षे गहादित्वाच्छः । समीयम् । विषमीयम् । देवदत्तरूप्यम् । दैवदत्तम् ।

मयट् च ।४।३।८२। सममयम् । विषममयम् । देवदत्तमयम् । **प्रभवति** ।४।३।८३। 'तत' इत्येव । हिमवतः प्रभवति-हैमवती गङ्गा । **विदूराञ्ञ्यः** ।४।३।८४। विदूरात्प्रभवति-वैदूर्यो मणिः । **तद्गच्छति पथिदूतयोः** ।४।३।८५। स्रुघ्नं गच्छति-स्रौघ्नः पन्था दूतो वा । **अभिनिष्क्रामति द्वारम्** ।४।३।८६। तदित्येव । स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारम् । **अधिकृत्य कृते ग्रन्थे** ।४।३।८७। तदित्येव । शारीरकमधिकृत्य

त.]प्यण्यनिगन्तादण् । **औपगवकमिति** । 'गोत्रचरणा'दिति वुञ् अङ्के दृष्ट इतीहाप्यण्णन्ताद्वुञ् । **हेतुमनुष्येभ्यो** । मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थं, बहुवचनं तु स्वरूपविधिनिरासार्थम् । **समरूप्यमिति** । 'विभाषा गुणे' इत्यत्र 'विभाषे'ति योगविभागादगुणवचनादपि पञ्चमी । योगविभागे तु 'बाहुलकं प्रकृतेस्तदनुदृष्टे'रिति लिङ्गम् । **मयट् च** । योगविभागो यथासङ्ख्यनिरासार्थः । टो ङीबर्थः । **हैमवतीति** । हिमवतः प्रकाशते । तत्र प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः । उत्पत्तिवचनस्तु प्रभवतिर्न गृह्यते, 'तत्र जातः' इत्यतो भेदेन निर्देशात् । **वैदूर्य इति** । दन्त्यमध्योऽयं शाद्वलवत्, न तु नड्वलवन्मूर्धन्यमध्यः । नन्वत्रार्थोऽसङ्गतिः, बालवायपर्वताद्ध्यसौ प्रभवति, विदूरनगरे तु संस्क्रियते। सत्यम् । अतएव समाहितं भाष्ये—'बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत्' इति । अस्यार्थः—बालवायशब्दः प्रत्ययं लभते, विदूरादेशं च, सूत्रे पठितेनादेशेनानुरूपः स्थानी बालवायशब्द आक्षिप्यते, यथा शिवादिषु पठिताभ्यां विश्रवणरवणादेशाभ्यामनुरूपः स्थानी विश्रवस्शब्द आक्षिप्यते, यथा वा 'पद्दन्' इत्यादौ पदाद्यादेशानुरूपः स्थानी पाददन्तादिराक्षिप्यते तद्वत् । **प्रकृत्यन्तरमेवेति** । विदूरशब्दो नगरस्येव पर्वतस्यापि वाचकोऽस्तीत्यर्थः । एवं चास्मिन्पक्षे 'बालवायात्प्रभवती'ति विग्रहे विदूरशब्दात्प्रत्यय इति व्याख्यानक्लेशो नेति भावः । **न वै इति** । 'वै'शब्दोऽक्षमां द्योतयति । तत्र पर्वते विदूरशब्दोऽप्रसिद्ध इति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवद्व्यवहरेत् । नियतपुरुषापेक्षो हि व्यवहारो दृश्यते, यथा वणिज एव वाराणसीं जित्वरीति व्यवहरन्ति, एवं वैयाकरणा एवाऽद्रिं विदूर इति । **तद्गच्छति** । द्वितीयान्ताद्गच्छतीत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्स चेद्गन्ता पन्था दूतो वेत्यर्थः । तत्र साध्वसिश्छिनत्ति, काष्ठानि पचन्तीत्यादाविव करणस्य स्वातन्त्र्यविवक्षायां पन्थाः कर्ता । **अभिनिष्क्रामति** । द्वितीयान्तात्प्रत्ययः स्याद्यन्निष्क्रामति तच्चेद्द्वारमित्यर्थः । **स्रौघ्नं कन्यकुब्जद्वारमिति** । स्रुघ्नाभिमुखनिष्क्रमणे करणीभूतमिति फलितोऽर्थः । पूर्ववत्करणस्य कर्तृत्वम् । **तदित्येवेति** । 'अधिकृत्ये'त्येतदपेक्षयाऽत्र [अपि] द्वितीया । **शारीरकीय इति** । कुत्सितं शरीरं शरीरकं, तत्सम्बन्धी शरीरको जीवात्मा, तमधिकृत्य=प्रस्तुत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः=चतुर्लक्षणीसूत्रसंदर्भः । 'वृद्धाच्छः' । अत्र वार्तिकं—'लुबाख्यायिकाभ्यो बहुल'मिति तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । 'आख्यायिका' नाम गद्यरूपो ग्रन्थविशेषः । अतएवाख्यानाऽऽख्यायिकयोस्तत्र तत्र भेदेनोपादानम् । आख्यायिकाभिधानाय यः प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य बहुलं लुगित्यर्थः ।

बा.]आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्य पूर्वस्य तु वेत्यनुवृत्ताविदं सूत्रम् । **आशौचम्-अशौचमिति** । अशुचेरागतमित्यर्थः । 'तत आगत' इत्यणि पूर्वपदस्यादिवृद्धिविकल्पः । उत्तरपदस्य तु नित्या आदिवृद्धिः । एवमग्रेऽपि । अक्षेत्रज्ञात् अकुशलात् अनिपुणाच्च आगतमित्यर्थो बोध्यः । **आनैश्वर्य**मित्यत्र तु ब्राह्मणादित्वाद्भावे ष्यञ् । **हेतुमनुष्येभ्यः** । 'तत आगत' इत्येव । हेतुभ्य उदाहरति—**समादागतमित्यादि** । मनुष्यवाचिन उदाहरति—**देवदत्तरूप्यमिति** । **मयट् च** । 'उक्तविषये' इति शेषः । **प्रभवति** । **तत इत्येवेति** । 'आगत' इति तु निवृत्तम् । प्रभवतीत्यर्थे पञ्चम्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । प्रभवः--प्रथमप्रकाशः । **हिमवतः प्रभवतीति** । हिमवति प्रथमं प्रकाशत इत्यर्थः । 'भुवः प्रभवः' इत्यापादानत्वम् । **विदूराञ्ञ्यः** । ततः प्रभवतीत्येव । विदूरशब्दो दन्त्यमध्यः । वालवायाख्यदेशपर्यायो विदूरशब्द इति भाष्ये स्पष्टम् । **तद्गच्छति पथिदूतयोः** । गच्छतीत्यर्थे द्वितीयान्तात्प्रत्ययाः स्युः, स चेद्गन्ता पन्था दूतो वा इत्यर्थः । **अभिनिष्क्रामति द्वारम्** । **कान्येति** । कान्यकुब्जाख्यजनपदस्य द्वारमित्यर्थः । **अधिकृत्य** । **तदित्येवेति** । 'अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः' इत्यर्थे द्वितीयान्तात्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **शारीरकमिति** । शरीरस्यायं शारीरः=जीवात्मा, तमित्यर्थः ।

शे.]आक्षैत्रज्ञादयोऽप्येवम् । **अनैश्वर्ये**—ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । एते सर्वे भावार्थकप्रत्ययान्ता एवेति मे तेऽत्रैतत्सूत्रलेखो लेखकप्रमादात् । **प्रभवति** । प्रभवः=प्रथमप्रकाशो, नोत्पत्तिः । जातान्द्भेदेन निर्देशात् । **विदूरा** । बालवायपर्यायो विदूरशब्द एतद्वृत्तिविषयः । **शारीरकमिति** । जीवमित्यर्थः । शरीरशब्दात् 'तस्येदम्' इत्यणि स्वार्थे कः । 'सौभद्रो यायात' इत्यप्यस्यो-

कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः । 'शारीरकं भाष्य'मिति त्वभेदोपचारात् । **शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः** ।४।३।८८। शिशूनां क्रन्दनं शिशुक्रन्दः, तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः-शिशुक्रन्दीयः । यमस्य सभा यमसभम् । क्लीबत्वं निपातनात् । यमसभीयः । किरातार्जुनीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणः । इन्द्रजननीयम् । विरुद्धभोजनीयम् । **सोऽस्य निवासः** ।४।३।८९। स्रुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्नः । **अभिजनश्च** ।४।३।९०। स्रुघ्नोऽभिजनोऽस्य स्रौघ्नः । यत्र स्वयं वसति स निवासः । यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजन इति विवेकः । **आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते** ।४।३।९१। पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात् । हृद्गोलः पर्वतोऽभिजन एषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः । आयुधेति किम् ? । ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्क्षोदा द्विजाः । **शण्डिकादिभ्यो ञ्यः** ।४।३।९२। शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शाण्डिक्यः । **सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ** ।४।३।९३। सिन्ध्वादिभ्योऽण् , तक्षशिलादिभ्योऽञ् स्यादुक्तेऽर्थे । सैन्धवः । तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः । **तूदीसलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः** ।४।३।९४। तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः । सालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः । **भक्तिः** ।४।३।९५। सोऽस्येत्यनुवर्तते । भज्यते सेव्यते इति-भक्तिः । स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः । **अचित्तादेशकालाट्ठक्** ।४।३।९६। अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायसिकः । अचित्ता-

त.] वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका—वासवदत्ता । सुमनोत्तरा । क्वचिन्न-भैमरथी । अभेदोपचारेण गतार्थत्वाच्चेदं वार्तिकमावश्यकमिति मूले नोक्तम् । **शिशुक्रन्द** । अत्र वार्तिकं-'द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः' । देवासुरम् । राक्षोसुरम् । **निपातनादिति** । 'सभा राजे'ति सूत्रे 'अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाहे'त्युक्तत्वात्तेन सूत्रेण क्लीबत्वं न सिध्यतीति भावः । **सोऽस्य निवासः** । 'स' इति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितः प्रत्ययः स्यात् प्रथमान्तार्थः स निवासश्चेत् । **स्रुघ्नो निवास इति** । निवासाधिकरणमित्यर्थः । नन्वस्येति कृद्योगे कर्तरि षष्ठी । तथा च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासात्स्रुघ्नाधिकरणवासकर्तेह वृत्त्यर्थः, तथा च 'तत्र भवः' इत्येव सिद्धं किमनेनेति चेत् ? । अत्राहुः---वासस्य चेतनमात्रकर्तृकतया प्रसिद्धत्वात्प्रकारकृतो भेदोऽस्तीति नास्ति वैयर्थ्यं । 'वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनी'त्यादौ तूपचारो बोध्य इति । **अभिजनश्च** । योगविभाग उत्तरार्थः । 'अभिजनाः पूर्वबान्धवाः' इति वृत्तिः । अभिजायते येभ्य इति व्युत्पत्तेरिति भावः । पूर्वबान्धवाः---पित्रादयः । बन्धुशब्दः प्रज्ञादिः । पूर्वसूत्रादिह 'निवासः' इत्यनुवृत्तम् । तत्सामानाधिकरण्यादभिजनशब्दस्य तत्संबन्धिनि लक्षणा । एवं स्थिते फलितमाह—**यत्र पूर्वैरिति** । **आयुधजीविभ्यः** । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । आयुधजीविभ्यः=आयुधजीव्यर्थम् , आयुधजीविनोऽभिधातुं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । 'सोऽस्याभिजनः' इत्यनुवर्तते । पर्वत इति प्रकृतिविशेषणं, तदाह—**पर्वतवाचिन इत्यादि** । पर्वत इति किम् ? । साङ्काश्यका आयुधजीविनः । 'योपधा'दिति वुञ् । **शण्डिकादिभ्यो ञ्यः** । शण्डिका सर्वसेन शकेत्यादि । **सिन्धुतक्ष** । सिन्धुः वर्णुः गन्धारः

बा.] तस्येदमित्यणन्तात्स्वार्थे कः । **शारीरकीय इति** । वृद्धत्वाच्छः । **शिशुक्रन्द** । शिशुक्रन्द, यमसभ, द्वन्द्व, इन्द्रजननादि एभ्यश्छः स्यादधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थे । **निपातनादिति** । 'सभा राजे'ति तु नपुंसकत्वं न भवति, तत्र 'अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाहे'त्युक्तेरिति भावः । **सोऽस्य निवासः** । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्तात्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । 'यत्र संप्रत्युष्यते स निवास' इति भाष्यम् । **अभिजनश्च** । स इत्यनुवर्तते । पूर्ववद्व्याख्येयम् । 'यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजन' इति भाष्यम् । **यत्र स्वयमिति** । उदाहृतभाष्यस्यायमर्थ इति भावः । **आयुधजीविभ्यः** । 'पर्वता'दिति पाठान्तरम् । **अभिजनशब्दादिति** । अभिजनदेशवाचिन इत्यर्थः । 'आयुधजीविनोऽभिधातु'मिति शेषः । सूत्रे 'क्रियार्थोपपदस्ये'ति चतुर्थी । **हृद्गोल इति** । पर्वतविशेषोऽयम् । **ऋक्षोद इति** । अयमपि पर्वतविशेषः । **शण्डिकादिभ्यो ञ्यः** । 'सोऽभिजन इत्यर्थे प्रथमान्तेभ्य' इति शेषः । **सिन्धुतक्ष । सैन्धव इति** । सिन्धुर्देशविशेषोऽभिजनोऽस्येति विग्रहः । **तूदीसलातुर** । तूदी, सलातुर, वर्मती, कूचवार-एभ्यः प्रथमान्तेभ्यो ढक्, छण्, ढञ्, यक् एते स्युः अस्याभिजन इत्यर्थे । **भक्तिः** । **अनुवर्तते इति** । सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे प्रथमान्तात्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **अचित्तादेश** । देशकालव्यतिरिक्ताऽप्राणिवाचिनः ठक्स्यादुक्तविषये । **अपूपाः भक्तिरिति** । सामान्याभिप्रायं भक्तिरित्येकवचनं, 'वेदाः प्रमाण'-

शे.] दाहरणम् । **निपातनादिति** । 'सभाराजे'ति सूत्रेऽमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाहेत्युक्तेरिति भावः । **सोऽस्य नि** । **निवास** इत्यधिकरणे घञ् । अस्येति कर्तुः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । स्रुघ्नाऽभिन्ननिवाससम्बन्धीत्यर्थः । स्रुघ्नाधिकरणकवासकर्त्रेति फलति । **आयुधजी** । 'क्रियार्थोपपदस्ये'ति चतुर्थी । आयुधजीविनोऽभिधातुमित्यर्थः । पर्वते इति प्रकृतेर्विशेषणम् । 'पर्वता'दिति सूत्रे पाठान्तरम् । पर्वते इति किम् ? । साङ्काश्यका आयुधजीविनः । सोऽस्याभिजन... । **तूदीसला** । 'शले'ति तालव्यपाठो दृष्टो । **अचित्ताद** ।

ल्किम् ? । दैवदत्तः । अदेशात्किम् । सौघ्नः । अकालात्किम् ? । ग्रैष्मः । **महाराजाट्ठञ्** ।४।३।९७। माहाराजिकः । **वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्** ।४।३।९८। वासुदेवकः । अर्जुनकः । **गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्** ।४।३।९९। अणोऽपवादः । परत्वाद्वृद्धाच्छं बाधते । ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः । नाकुलकः । बहुलग्रहणान्नेह-पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः । **जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने** ।४।३।१००। जनपदस्वामिवाचिनां--बहुवचने जनपदवाचिना समानश्रुतीनां--जनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । 'जनपदतदवध्योश्चे'ति प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते । अङ्गा जनपदो

त.] कम्बोजादयः सिन्ध्वादयः । ते तु प्रायेण कच्छादिष्वपि पठ्यन्ते । तेभ्योऽणि तत एव सिद्धे मनुष्यवुञो बाधनार्थं वचनम् । तक्षशिला वत्सोद्धरणा बर्बरेत्यादयस्तक्षशिलादयः । **वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्** । छाऽणोरपवादः । 'अजाद्यदन्तम्', 'अल्पाच्तर'मिति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तस्याऽकरणं 'सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वं निपतती'ति ज्ञापनार्थम् । ननु वसुदेवस्यापत्यमित्यर्थे 'ऋष्यन्धके'त्यणि वासुदेवशब्दो निष्पन्नः । तथा च तत्र 'गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यः' इत्युत्तरसूत्रेण वुञेवाऽस्तु, किमनेन वुना । न ह्यत्र वृद्धौ विशेषः, प्रागेव वृद्धत्वात् । न च 'वृद्धिनिमित्तस्ये'ति पुंवद्भावनिषेधो दोषः स्यादिति वाच्यं, वुन्यपि 'न कोपधायाः' इति निषेधस्येष्यमाणत्वात् । न वा स्वरे विशेषः, 'ञ्नित्यादिर्नित्य'मिति तुल्यस्वरत्वात् । नापि 'अभ्यर्हितं पूर्व'मिति ज्ञापनमेव तत्फलमिति वाच्यं, तथात्वे हि पूर्वनिपातप्रकरणे 'अभ्यर्हित'मित्येव लाघवात्कुर्यादिति चेत् । अत्र भाष्यं—'संज्ञैषा भगवतः' इति । अयं भावः—'सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते ।' इति स्मृतेः परमात्मा इह वासुदेवः । सर्वत्रासौ वसति, सर्वमत्र वसतीति वा व्युत्पत्त्या वासुः । बाहुलकादुण् । वासुश्चासौ देवश्चेति विग्रहः । तथा च नेयं गोत्राख्या, नापि क्षत्रियाख्येति युक्त एव वुन्विधिः । 'अभ्यर्हितं पूर्व'मिति तु प्रसङ्गाज्ज्ञापितं । तदप्यनित्यं 'श्वयुवमघोना'मित्यादिलिङ्गादित्यवधेयम् । **वृद्धाच्छं बाधत इति** । औपगवो भक्तिरस्य औपगवकः । **जनपदिनां** । स्वस्वामिभावसंबन्धे मत्वर्थीयं दर्शयति—**जनपदस्वामिवाचिनामिति** । **प्रत्ययः प्रकृतिश्चेति** । अनेन सर्वशब्दस्यार्थो दर्शितः । असति सर्वग्रहणे प्राधान्यात्प्रत्ययस्यैवातिदेशः स्यान्न तु प्रकृतेरिति हरदत्तः । अत्र वार्तिककारः सर्वशब्दस्य प्रयोजनमाह—'सर्ववचनं प्रकृतिनिर्ह्रासार्थं, तच्च मद्रवृज्यर्थ'मिति । अयं भावः—वृद्धिनिमित्तेषु वुञादिष्वतिदिष्टेऽपि प्रकृतिरूपे पुनर्वृद्ध्या भाव्यमिति विशेषस्य तत्र दुर्लभत्वान्मद्रवृज्योः कनि विशेषो बोध्यः । सोऽप्यबहुत्व एवेति । निर्ह्रासोऽपचयोऽल्पता । तथा हि मद्राणां राजा । 'द्व्यञ्मगधे'त्यण् । माद्रः । वृजिशब्दात् 'वृद्धेत्कोशले'ति ञ्यङ् । वार्ज्यः । स भक्तिरस्येति प्रकृतिनिर्ह्रासे—मद्रकः । वृजिकः । 'मद्रवृज्योः कन्' । अन्यथा माद्रकः वार्ज्यक इति स्यात् । **आङ्गक इति** । 'जनपदतदवध्योश्च' 'अवृद्धादपी'ति वुञ् । अङ्ग-

---

बा.] मितिवत् । **पायसिक इति** । पयो भक्तिरस्येति विग्रहः । **महाराजाट्ठञ्** । 'सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे' इति शेषः । **माहाराजिक इति** । महाराजो भक्तिरस्येति विग्रहः । **वासुदेव** । 'सोऽस्य भक्ति'रित्येव । **वासुदेवक इति** । वासुदेवो भक्तिरस्येति विग्रहः । एवमर्जुनकः । ननु वसुदेवस्यापत्यमित्यर्थे 'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चे'ति वार्ष्णेयत्वादणि वासुदेवशब्दात् 'गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वु'ञिति वुञैव सिद्धत्वाद्वासुदेवग्रहणं व्यर्थमिति चेत्, सत्यम्, अणन्तो वासुदेवशब्दोऽत्र न गृह्यते किंतु यस्मिन्समस्तं वसति, यो वा समस्ते वसति स वासुः स चासौ देवश्चेति व्युत्पत्त्या वासुदेवशब्दोऽयं भगवति योगरूढ एवेति न दोषः । उक्तंच भाष्ये—'नैषा क्षत्रियाख्या, संज्ञैषा तत्रभवतः' इति । **गोत्रक्षत्रिया** । गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यः क्षत्रियवाचिभ्यश्चोक्तविषये बहुलं वुञ्स्यादित्यर्थः । इह न पारिभाषिकं गोत्रम् । **छं बाधते इति** । 'औपगवक इत्यादा'विति शेषः । **ग्लुचुकायनिरिति** । 'प्राचामवृद्धा'दिति फिनि ग्लुचुकायनिशब्दः । **नाकुलक इति** । क्षत्रियाख्योदाहरणम् । **जनपदिनां** । बहुवचने परे ये जनपदे समानशब्दाः=जनपदवाचिशब्देन समानः शब्दः=श्रवणं येषां तथाविधाः, तेषां जनपदिनां=जनपदस्वामिवाचिनां **जनपदवत्**=जनपद इव सर्वं स्यादित्यर्थः । 'जनपदतदवध्योश्चे'ति प्रकरणे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति, प्रकृतयोऽपि तथैव भवन्तीति तु 'सर्व'शब्दाल्लभ्यते । तदाह—**जनपदस्वामिवाचिनामित्यादिना** । **अङ्गा जनपद इति** । दृष्टान्तार्थमिदम् ।

शे.] अत्र स्वरूपग्रहणं न, अदेशकालादित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । **गोत्रेति** । लौकिकमिह गोत्रम् । **वृद्धाच्छमिति** । **औपगवक इत्यादौ** । आख्याग्रहणात्क्षत्रियः शूर इत्यादौ शूरशब्दान्न । **पाणिन इति** । अस्य प्रवराध्यायप्रसिद्धत्वरूपलौकिकगोत्रत्वाऽभावादेव सिद्धेर्बहुलग्रहणस्य प्रयोजनान्तरं मृग्यं । क्षत्रियांऽशे पौरवीय इति वा तत् । **जनपदिनाञ्जनपद** । स्वस्वामिसम्बन्धे मत्वर्थीयं दर्शयति—**स्वामिवाचिनामिति** । सर्वशब्दार्थमाह—**प्रकृतिश्चेति** । तत्फलन्तु मद्राणां राजा—माद्रः । 'द्व्यञ्मगधे'त्यण् । स भक्तिरस्येत्यर्थे मद्रकसिद्धिः । अतिदेशान्मद्रशब्दत्वेन 'मद्रवृज्योः कन्' । **अङ्गा जनपद इति** । दृष्टान्तार्थम् ।

भक्तिरस्य-आङ्गकः। अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्य आङ्गकः। जनपदिनां किम्? पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः। जनपदेनेति किम्? । पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः। तेन प्रोक्तम् ।४।३।१०१। पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्। तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ।४।३।१०२। 'छन्दोब्राह्मणानी'ति तद्विषयता। तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः। काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ।४।३।१०३। काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः। कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ।४।३।१०४। कलाप्यन्तेवासिभ्यः-हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः। वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः-आलम्बिनः। पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ।४।३।१०५। तृतीयान्ता-

त.] शब्दात्स्वामिवाचिनो बहुवचनान्तादणि प्राप्ते वुञतिदिश्यते। पञ्चाला ब्राह्मणाः इति। अभेदोपचाराद्ब्राह्मणेषु पञ्चालशब्दस्य वृत्तिः। बहुवचनग्रहणं किम्?। एकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदे अतिदेशो यथा स्यात्। आङ्गः आङ्गौ वा भक्तिरस्य आङ्गकः। इह वृद्धाच्छे प्राप्ते वुञ्। तेन प्रोक्तम्। प्रकर्षेणोक्तं प्रोक्तमित्युच्यते, न तु कृतं, 'कृते ग्रन्थे' इत्यनेन गतार्थत्वात्। पाणिनिना प्रोक्तमिति। स्वयमन्येन वा कृतं व्याकरणमध्यापनेनार्थ-व्याख्यानेन वा प्रकाशितमित्यर्थः। प्रेति किम्?। देवदत्तेनाध्यापितं। प्रख्यातस्यैव ग्रन्थस्याध्यापनमिति नानेन प्रत्ययः। तित्तिरिवर। अणोऽपवादः। तद्विषयतेति। 'शौनकादिभ्यश्छन्दसी'त्यत्रास्यानुवृत्तेस्तित्तिरिणः प्रोक्तः श्लोक इत्यत्र न भवतीति भावः। तैत्तिरीया इति। 'प्रोक्ताल्लु'गित्यध्येतृप्रत्ययस्य लुक्। एवमग्रेऽपि। काश्यप। छस्यापवादः। णकार उत्तरत्र वृद्ध्यर्थः। ननु 'वृद्धिनिमित्तस्ये'ति पुंवद्भावनिषेधोऽत्र फलमस्तीति चेत्। अत्राहुः—णिन्यन्तस्याध्येतृवेदितृविषयत्वेन स्त्रियामप्रवृत्तेः। प्रवृत्तावपि 'जातेश्चे'ति सिद्धत्वात्, चरणत्वेन जातित्वादिति। ऋषिभ्यामिति किम्?। इदानींतमेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम्। कलापिवैशंपायना। अणोऽपवादः।

बा.] अङ्गनाम्नां राज्ञां निवासो जनपदः—अङ्गाः। 'जनपदे लुप्' इति चातुरर्थिकस्य लुप्। स जनपदो भक्तिरस्येत्यर्थे 'जनपदतदवध्योश्चे'ति वुञ्प्रत्यये 'आङ्गकः' इति यथा तथा अङ्गदेशस्वामिनः क्षत्रिया अङ्गा भक्तिरस्येत्यर्थे क्षत्रियवाचकादङ्गशब्दाद्वुञि 'आङ्गकः' इति रूपमित्यर्थः। पञ्चाला ब्राह्मणा इति। अभेदोपचारादिह ब्राह्मणेषु पञ्चालशब्दः। तत्रातिदेशाऽभावादणेव भवति। पौरव इति। पौरवशब्दो न जनपदवृत्तिरिति भावः। बहुवचने किम्?। एकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदेऽतिदेशो भवति। यथा आङ्गो वा आङ्गौ वा भक्तिरस्य आङ्गक इति। प्रकृतिश्चे-ति किम्?। मद्राणां राजा माद्रः। 'द्व्यञ्मगधे'त्यण्। माद्रो भक्तिरस्येत्यर्थे अतिदेशान्माद्रस्य मद्रत्वे सति 'मद्रवृज्यो'रिति कनि 'माद्रक' इति सिध्यति। तेन प्रोक्तम्। अस्मिन्नर्थे तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। पाणिनीयमिति। 'व्याकरण'मिति शेषः। वृद्धाच्छः। प्रथमं प्रकाशितं—प्रोक्तम्। नेह—'देवदत्तेनाध्यापितम्'। तित्तिरिवरतन्तु। तेन प्रोक्त'मित्येव। तित्तिरि, वरतन्तु, खण्डिक, उख-एभ्य उक्तविषये छण्स्यादित्यर्थः। इत आरभ्य 'तेनैकदि'गितिपर्यन्तं प्रोक्ते वेदे भवन्ति, 'शौनकादिभ्यः छन्दसी'ति छन्दोग्रहणस्य ततः पूर्वं तत उत्तरं चापकर्षानुवृत्त्योरभ्युपगमात्। अत्र छणादिप्रत्ययान्तानामेषां केवलानां न प्रयोगः, किंत्वध्येतृवेदितृप्रत्ययशिरस्काणामेवेत्याह—छन्दोब्राह्मणानीति। तद्विषयतेति। अध्येतृवेदितृप्रत्ययशिरस्कत्वनियम इत्यर्थः। तैत्तिरीया इति। प्रोक्ते वेदे छण्। ईयः। तैत्तिरीयः—शाखाभेदः, तमधीयते विदन्ति वेत्यर्थे अण्। 'प्रोक्ताल्लु'गिति तस्य लुगिति भावः। वारतन्तवीयाः। खाण्डिकीयाः। औखीयाः। 'तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोक' इत्यत्र तु न, छन्दसीत्यनुवृत्तेः। छन्दःशब्देन च कल्पसूत्राणामपि ग्रहणं, तेषां सर्वशाखागतविधिवाक्यसङ्ग्रहात्मकत्वात्। काश्यप। 'तेन प्रोक्त'मित्येव। छस्यापवादः। काश्यपिन इति। काश्यपशब्दाण्णिनिः। णकार इत्। नकारादिकार उच्चारणार्थः। काश्यपिन्शब्दात् 'प्रोक्ताल्लु'गित्यध्येतृप्रत्ययस्याऽणो लुगिति भावः। एवं कौशिकिनः। ऋषिभ्यां किम्?। इदानींतनेन काश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम्। कलापि। 'तेन प्रोक्त'मित्येव। कलापिशिष्यवाचिभ्यो, वैशम्पायनशिष्यवाचिभ्यश्च णिनिः स्यादित्यर्थः। कलाप्यन्तेवासिभ्य इति। 'उदाह्रियते' इति शेषः।

शे.] 'अवृद्धादपी'ति वुञ्। पञ्चाला ब्राह्मणा इति। अभेदोपचारोऽत्र बोध्यः। पौरव इति। पुरुः पूर्वो न जनपदः। बहुवचने इति किम्?। एकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदेऽतिदेशार्थं तत्करणम्। यो यज्जनपदवाची ततस्तज्जनपदप्रत्ययो यथा स्याज्जनपदान्तरप्रत्ययो माभूदिति हरदत्तः। तित्तिरिव। इत आरभ्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः 'तेनैकदि'गित्येतत्पर्यन्तं छन्दसि वाच्ये इष्यन्ते। 'शौनकादिभ्यश्छन्दसी'त्यतश्छन्दोग्रहणस्य पूर्वमपकर्षादुत्तरत्राऽनुवृत्तेश्च। तदाह-छन्दोब्राह्मणेति। तेन 'तित्तिरिप्रोक्तः श्लोक' इत्यत्र न। 'तित्तिर्यादिभ्यश्छणेव' स च छन्दस्येवे'ति नियमद्वयाश्रयणादप्यणत्र न। छन्दःशब्देन कल्पसूत्राण्यपि। तत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञयाऽधिकारार्थावगतेः। काश्यपकौ। आभ्यां कल्पेऽपि तद्विषयतेष्यते। कलापिवै। हरिद्रुश्छगली-

त्प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति। पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः। भल्लु-भाल्लविनः। शाट्यायन-शाट्यायनिनः। कल्पे,-पिङ्ग-[पिङ्गेन प्रोक्तः] पैङ्गी कल्पः। पुराणेत्यादि किम् ?। याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि। आश्मरथः कल्पः। अणि 'आपत्यस्ये'ति यलोपः। **शौनकादिभ्यश्छन्दसि** ।४।३।१०६। छन्दस्यभिधेये एभ्यो णिनिः। शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः। **कठचरकाल्लुक्** ।४।३।१०७। आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः। चरकाः। **कलापिनोऽण्** ।४।३।१०८। कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः। ॐ **नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलि-**

त.]छं तु परत्वाद्बाधते। कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वारः। हरिद्रुः छगली तुम्बुरुः उलप इति। वैशंपायनान्तेवासिनस्तु नव— आलम्बिः कलिङ्गः कमलः ऋचाभः आरुणिः ताण्ड्यः श्यामायनः कठः कलापी-इति। **हारिद्रविण इति**। एवं तौम्बुरविणः, औलपिनः। छगलिनस्तु ढिनुकं वक्ष्यति। **आलम्बिन इति**। एवं कालिङ्गिनः कामलिनः आर्चाभिनः आरुणिनः ताण्डिनः श्यामायनिनः। कठाल्लुकं वक्ष्यति, कलापिनश्चाणम्। याज्ञवल्क्याश्मरथ्यशब्दौ कण्वादी, तेन ताभ्यां यञन्ताभ्यां वृद्धाच्छो न भवतीत्याशयेनाह **अणि आपत्यस्येतीति**। 'याज्ञवल्क्यादयो ह्यचिरकालाः' इति भारतादिषु व्यवहारः, स एवानुसृतः सूत्रकृता। **कठचरकाल्लुक्**। कठशब्दस्य वैशंपायनान्तेवासित्वाण्णिनिः। चरकादण्। तयोर्लुक्। छन्दसीत्येव। काठाः। चारकाः श्लोकाः। **कलापिनोऽण्**। वैशंपायनान्तेवासित्वात्प्राप्तस्य णिनेरपवादः। 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावे प्राप्ते आह—**नान्तस्य टिलोप इति**। 'कलापिनः' इत्युक्तेऽप्यौत्सर्गिकेऽणि सिद्धे पुनरण्ग्रहणमधिकविधानार्थं सद्बाधकबाधनार्थं भवति। तेन माथुरेण प्रोक्ता

बा.] **हारिद्रविण इति**। हरिद्रुर्नाम कलापिनः शिष्यः। ततः प्रोक्ते णिनिः। 'ओर्गुणः'। आदिवृद्धिः। हारिद्रविन्शब्दादध्येत्रणः 'प्रोक्ताल्लु'गिति लुगिति भावः। हरिद्रुः, छगली, तुम्बुरुः, उलप इति चत्वारः कलापिशिष्याः। तुम्बुरुणा प्रोक्तमधीयते तौम्बुरविणः। छगलिनस्तु ढिनुग्वक्ष्यते। औलपिनः। **वैशम्पायनान्तेवासिभ्य इति**। 'उदाह्रियते' इति शेषः। **आलम्बिन इति**। आलम्बिः, कलिङ्गः, कमलः, ऋचाभः, आरुणिः, ताण्ड्यः, श्यामायनः, कठः, कलापी इति नव वैशम्पायनशिष्याः। तत्र आलम्बिशब्दादध्येत्रणः प्रोक्ते णिनिः। आलम्बिन्शब्दादध्येत्रणः 'प्रोक्ताल्लु'गिति लुक्। आलम्बिनः, कालिङ्गिनः, कामलिनः, आर्चाभिनः, आरुणिनः, ताण्डिनः। अत्र 'आपत्यस्ये'ति यलोपः। श्यामायनिनः। कठात्तु लुग्वक्ष्यते। कलापिनस्त्वण्वक्ष्यते। वैशम्पायनशिष्यः कलापी। तथा च कलाप्यन्तेवासिनां वैशम्पायनशिष्यत्वादेव सिद्धे पृथग्ग्रहणात्तच्छिष्यशिष्याणां न ग्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम्। **पुराणप्रोक्तेषु**। 'तेन प्रोक्त'मिति, 'णिनि'रिति चानुवर्तते। मन्त्रव्यतिरिक्तवेदभागा ब्राह्मणानि। बोधायनादिकल्पसूत्राणि-कल्पाः। तथाभूतेषु पुरातनमुनिप्रोक्तेषु ग्रन्थेषु वाच्येषु तृतीयान्ताण्णिनिः स्यादित्यर्थः। तदाह- **तृतीयान्तादिति**। **यत्प्रोक्तमिति**। सामान्याभिप्रायमेकवचनम्। प्रत्ययाभिधेयं यत्प्रोक्तं तत्पुरातनमुनिप्रोक्तब्राह्मणकल्पात्मकं चेदिति यावत्। 'पुराणप्रोक्त'मित्येतद्व्याचष्टे--**पुराणेनेति**। ब्राह्मणे उदाहरति--**भल्लु-भाल्लविन इति**। भल्लु इति प्रकृतिनिर्देशः। भल्लुना पुरातनमुनिना प्रोक्तान्ब्राह्मणभागानधीयते इत्यर्थे प्रोक्तार्थणिनिः। भाल्लविन्शब्दादध्येत्रणो लुकि 'भाल्लविन' इति रूपमिति भावः। ब्राह्मणे उदाहरणान्तरमाह--**शाट्यायन शाट्यायनिन इति**। शाट्यायनेति प्रकृतिनिर्देशः। शाट्यायनेन पुरातनमुनिना प्रोक्तान्ब्राह्मणभागानधीयते इत्यर्थे प्रोक्तार्थणिनिप्रत्यये शाट्यायनिन्शब्दादध्येत्रणो लुकि 'शाट्यायनिन' इति रूपमित्यर्थः। **कल्पे इति**। 'उदाह्रियते' इति शेषः। **पिङ्ग—पैङ्गी कल्प इति**। पिङ्गेति प्रकृतिनिर्देशः। पिङ्गेन पुरातनमुनिना प्रोक्त इत्यर्थे णिनौ रूपम्। 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणी'त्यध्येतृप्रत्ययान्तत्वनियमस्तु कल्पेषु न सर्वत्र प्रवर्तत इति 'छन्दोब्राह्मणानी'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। **याज्ञवल्कानीति**। याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानीत्यर्थः। **आश्मरथ इति**। आश्मरथ्येन प्रोक्त इत्यर्थः। **यलोप इति**। यज्ञवल्काश्मरथशब्दौ कण्वादी। ताभ्यां यञन्ताभ्यामणि 'आपत्यस्य चे'ति यलोप इत्यर्थः। याज्ञवल्क्याऽऽश्मरथ्यावाधुनिकावित्यभिमानः। भाष्ये तु शाट्यायनादितुल्यकालत्वाद्याज्ञवल्क्यादिभ्यो णिनिप्रतिषेध इति तद्विषयता च नेति वचनद्वयमारब्धमित्यास्तां तावत्। **कठचरकाल्लुक्**। **प्रोक्तप्रत्ययस्येति**। प्रकरणलभ्यम्। **कठा इति**। वैशम्पायनान्तेवासित्वलक्षणणिनो लुक्। अध्येत्रणस्तु 'प्रोक्ताल्लु'गिति लुक्। **चरका इति**।

शे.]तुम्बुरूलपश्चत्वारः कलाप्यन्तेवासिनः। द्वितीया नव आलम्बि-कलिङ्ग-कमल-ऋचाभा-ऽऽरुणि-ताण्ड्य-श्यामायन-कठ-कलापिनः। कलाप्यन्तेवासिनां वैशम्पायनशिष्यत्वादेव सिद्धे तद्ग्रहणाच्छिष्यशिष्याणां न ग्रहणम्। **याज्ञवल्कानीति**। 'कण्वादिभ्यः' इत्यण्। ते हि पाणिन्यपेक्षया आधुनिका इत्यभिमानः। भाष्ये तु शाट्यायनादितुल्यकालत्वाद्याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तद्विषयता च नेति वचनमेवारब्धम्। **शौनकादिभ्यश्छन्दसि**। छन्दस्यभिधेये एभ्यो णिनिः। छन्दसि किम् ?।

लाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसङ्ख्यानम्। इत्युपसङ्ख्य नाहिलोपः। छगलिनो ढिनुक् ।४।३।१०९। छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः। पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ।४।३।११०। णिनिः स्यात्। पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः। शैलालिनो नटाः। कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ।४।३।१११। भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव। कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः कृशाश्विनो नटाः। तेनैकदिक् ।४।३।११२। सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी। तसिश्च ।४।३।११३। स्वरादिपाठादव्ययत्वम्।

त.] माथुरी वृत्तिः, मौदाः पैप्पलादाः शाकला इति सिद्धम्। मुद पिप्पलाद शाकल–एभ्यः 'पुराणप्रोक्तेषु' इति णिनेरपवादोऽण्। छगलिनो ढिनुक्। कलाप्यन्तेवासित्वात्प्राप्तस्य णिनेरपवादोऽयम्। पाराशर्य। मण्डूकप्लुत्या णिनिरिह सम्बध्यत इत्याह—णिनिः स्यादिति। तद्विषयताऽत्रेष्यते, तदर्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्यम्। सूत्रयोश्छन्दस्त्वं तु गौण्या वृत्त्या बोध्यम्। भिक्षुसूत्रमिति। चतुर्लक्षणीरूपम्। पाराशरिण इति। पाराशर्यो–व्यासः। अनन्तरापत्येऽपि गोत्रत्वेनोपचारात् 'गर्गादिभ्यः' इति यञ्। 'आपत्यस्य चे'ति यलोपः। अध्येत्रणस्तु 'प्रोक्ता'दिति लुक्। भिक्षुनटसूत्रयोः किम्?। पाराशरम्। शैलालम्। कर्मन्द। इहापि छन्दोनुवृत्त्यादि प्राग्वत्। भिक्षुनटसूत्रयोः किम्?। कार्मन्दम्। कार्शाश्वम्। तेनैकदिक्। तृतीयान्तादेकदिगित्यर्थे अणादयः स्युः। एकदिक्। समाना दिगित्यर्थः। पुनस्तेनेत्युक्तिश्छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्था। सौदामनीति। 'अन्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः।

बा.] चरकेण प्रोक्तमधीयते इत्यर्थः। प्रोक्ताणोऽनेन लुकि अध्येत्रणः प्रोक्ताल्लुक्। कलापिनोऽण्। 'तेन प्रोक्त'मित्येव। वैशम्पायनशिष्यत्वात् प्राप्तस्य णिनेरपवादः। कालापा इति। कलापिन्शब्दादणि टिलोपे कालापशब्दादध्येतृप्रत्ययस्य छस्य लुगिति भावः। 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावमाशङ्क्याह--नान्तस्येति। छगलिनो। छगलिन्शब्दादुक्तविषये ढिनुक्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। कलाप्यन्तेवासित्वात्प्राप्तस्य णिनेरपवादः। छागलेयिन इति। ककार इत्। उकार उच्चारणार्थः। 'ढिन्' शिष्यते। ढस्य एय्। टिलोपः। ततोऽध्येतृप्रत्ययस्य लुगिति भावः। पाराशर्य। णिनिः स्यादिति। 'उक्तविषये' इति शेषः। मण्डूकप्लुत्या णिनिरेवानुवर्तते इति भावः। पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमित्यर्थे, शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमित्यर्थे च तृतीयान्ताण्णिनिः स्यादिति यावत्। भिक्षवः=संन्यासिनः, तदधिकारिकं सूत्रं भिक्षुसूत्रं=व्यासप्रणीतं प्रसिद्धम्। पाराशर्येणेति। पराशरशब्दाद्गर्गादित्वाद्गोत्रे यञि-'पाराशर्यः' व्यासः। इह त्वनन्तरापत्ये गोत्रत्वारोपाद्यञ्। तेन प्रोक्ते भिक्षुसूत्रे णिनिः, ततोऽध्येतृप्रत्ययस्य छस्य लुक्। पाराशरिण इति। जसि रूपम्। शैलालिन इति। शिलालिन्शब्दान्नटसूत्रे प्रोक्ते णिनौ टिलोपे शैलालिन्शब्दादध्येतृप्रत्ययस्याऽणो लुकि 'शैलालिन' इति जसि रूपमिति भावः। कर्मन्द। कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमित्यर्थे, कृशाश्वेन प्रोक्तं नटसूत्रमित्यर्थे च तृतीयान्तादिनिः स्यादिति यावत्। प्रत्यये अन्त्य इकार उच्चारणार्थः। कर्मन्दशब्दादिनिः। ततोऽध्येत्रणो लुक्। एवं 'कृशाश्विनः'। तेनैकदिक्। सहार्थे तृतीया। एका दिक् अधिकरणात्मिका यस्य तदेकदिक्। तेन सह एकस्यां दिशि विद्यमानमित्यर्थे तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। सौदामनीति। अणि 'अ'निति प्रकृतिभावान्न टिलोपः। तसिश्च। 'तेनैकदिगि'त्यर्थे तृतीयान्तात्तसिश्च स्यादित्यर्थः। इकार उच्चार-

शे.] शौनकीया शिक्षा। अस्य वेदमात्रविषयत्वमित्युक्तिर्भ्रान्त्या, 'कलापी'ति सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। कलापिनो वचनसामर्थ्यादण्सिद्धौ पुनरण्ग्रहणमन्यतोऽपि विधानार्थम्। तेन मौधुरेण प्रोक्ता 'मौधुरी वृत्ति'रित्यादौ छादिकं न। भिक्षुसूत्रं=भिक्षुत्वसम्पादकं सूत्रम्। यथा नटसूत्रम्। नटसूत्रज्ञाने हि नटत्वसंपत्तिः, एवं तज्ज्ञाने ब्रह्मरूपत्वेन सर्वज्ञानात्कर्मस्वनादरेण भिक्षुत्वसंपत्तेः। 'वेदान्तान्विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः' इति मनूक्तेः। 'स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु। द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः'। इति याज्ञवल्क्योक्तेश्चेति। विविदिषावाक्येऽपि तपआदीनां करणानां शब्दतो गुणभूतेऽपि अर्थतः प्रधानभूते वेदने एवान्वयः। कारकाणां तण्डुलानां 'काष्ठैः पाचक' इत्यादौ गुणभूतक्रियायामप्यन्वयदर्शनात्। यद्वा 'ग्रामं ग्रामाय वा जिगमिषती'त्यादौ गमेर्ग्रामः कर्म, इषेस्तूभयमिति महाभाष्योक्तरीत्या वेदने इच्छायां चोभयत्रापि करणत्वमिति न तद्विरोधः। वस्तुत इच्छाया वस्तुसौन्दर्यज्ञानेनैव सिद्ध्या तत्र करणापेक्षा नास्त्येव। ऐतरेयब्राह्मणेऽपि–'यस्य गार्हपत्याहवनीयावन्तरेणाऽनो रथो वा श्वा वा प्रतिपद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति नैतन्मनसि कुर्यादित्याहुरात्मन्यस्य हिते भवन्तीति। तच्चेन्मनसि कुर्वीत गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तन्तुं तन्वन्' इति। 'आत्मन्यस्य हिते' इत्यस्य मय्येव ते कल्पिता इति पश्येदित्यर्थः। 'संन्यस्य श्रवणं कुर्या'दित्यस्य संन्यस्य श्रवणमेव कुर्यादित्यर्थः। एतेन भिक्षुमात्राध्येयत्वाद्भिक्षुसूत्रत्वमस्येत्यपास्तम्। भिक्षव इति। भिक्षुत्वयोग्या इत्यर्थः। णिनिर्मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्तते। पाराशर्यो—व्यासः। अनयोरपि तद्विषयतेष्यते। तेनैकदि। 'तेने'ति सहयोगे तृतीया। तेन सहैकदिग्रूपाधिकरणस्थमित्यर्थः। सौदामनीति।

पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः । **उरसो यच्च** ।४।३।११४। चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः । उरस्तः । **उपज्ञाते** ।४।३।११५। तेनेत्येव । पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयम् । **कृते ग्रन्थे** ।४।३।११६। वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः । **संज्ञायाम्** ।४।३।११७। तेनेत्येव । अग्रन्थार्थमिदम् । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु । **कुलालादिभ्यो वुञ्** ।४।३।११८। तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारुडकम् । **क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्** ।४।३।११९। तेन कृते संज्ञायाम् । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् । **तस्येदम्** ।४।३।१२०। उपगोरिदमौपगवम् । * **वहेस्तुरणिट् च** । संवोढुः स्वं-सांवहित्रम् । * **अग्नीधः शरणे रण्भं च** । अग्निमिन्धे अग्नीत् । तस्य स्थानमाग्नीध्रम् । तात्स्थ्यात्सोऽप्याग्नीध्रः ।

त.] 'तडित्सौदामिनी विद्युदि'त्यमरः । **तसिश्च** । पूर्वोक्तविषये । **उपज्ञाते** । विनोपदेशं ज्ञातम्—उपज्ञातम् । **कुलालादिभ्यो** । कुलाल वरुड चण्डाल निषाद कुम्भकार श्वपाकादयः कुलालादयः । **क्षुद्राभ्रमर** । पादपशब्दाच्छे प्राप्ते, अन्यभ्योऽपि अणि अञ् विधीयते । **तस्येदम्** । अणादयः पञ्च महोत्सर्गाः, घादयश्च षष्ठ्यन्तात्संबन्धिनि स्युः । अनन्तरादिष्वनभिधानान्न, देवदत्तस्यानन्तरमिति । **वहेस्तु** । इडर्थमिदमुपसङ्ख्यानम्, अण् तु सिद्ध एवानूद्यते । **'तु'रिति** तृन्तृचोः सामान्यग्रहणम् । ढत्वादीनामसिद्धत्वादलौकिके प्रक्रियावाक्ये पूर्वमिट् ततो निमित्ताऽभावान्न ढत्वादीत्याशयेनोदाहरति—**सांवहित्रमिति** । **अग्नीदिति** । क्विप् । ऋत्विग्विशेषोऽयम् । 'त्वमग्निद्दतायते' इत्यत्र तु छान्दसं ह्रस्वत्वम् । **आग्नीध्रमिति** । भत्वविधानाद्धस्य जश्त्वं नेति भावः । **सोऽपीति** । अग्नीदपीत्यर्थः । ननु 'पिबाग्नीध्रात्तवे'त्यादावाद्युदात्तं प्रयुज्यते । वार्तिके 'तुर'णिति पाठादयमन्तोदात्त इति

बा.]णार्थः । **स्वरादिपाठादिति** । 'स्वरादिनिपातमव्यय'मिति प्रकरणे 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति'रित्यत्र 'तसिलादयः' इतिपरिगणने तसेः पाठादित्यर्थः । **उरसो यच्च** । उरसा एकदिगित्यर्थे तृतीयान्तादित्यर्थः । **उपज्ञाते** । तेनोपज्ञातमित्यर्थे तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **उपज्ञातं**—प्रथमज्ञातम् । **कृते ग्रन्थे** । 'तेन कृतो ग्रन्थ' इत्यर्थे तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **संज्ञायां । तेनेत्येवेति** । तेन कृतमित्यर्थे संज्ञायां तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । 'ग्रन्थे' इति नानुवर्तते । तदाह—**अग्रन्थार्थमिति** । **कुलालादिभ्यो वुञ्** । 'तेन कृते संज्ञाया'मिति शेषपूरणम् । **वारुडकमिति** । वरुडो जातिविशेषः । **क्षुद्राभ्रमर** । **'तेन कृते संज्ञाया'मिति**-शेषपूरणम् । **क्षुद्राः**=मधुमक्षिकाः । **तस्येदम्** । इदमित्यर्थे षष्ठ्यन्तादणादयः साधारणप्रत्यया, राष्ट्रावारेत्यादिभिर्विशिष्य विहिता घादयश्च प्रत्यया यथाविहितं स्युरित्यर्थः । अत्र शेषे इत्यनुवृत्तम् । ततश्च अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तार्थेभ्योऽन्येषां शेषभूतसर्वविशेषाणां सामान्यविशेषरूपेण प्रत्ययार्थत्वं लभ्यते । अपत्यादीनां तु न केनापि रूपेण इदंशब्दार्थत्वमिति 'तस्यापत्य'मित्यत्रोक्तम् । **वहेस्तुरणिट् चेति** । वार्तिकमिदम् । 'तु'रिति तृन्तृचोः सामान्येन ग्रहणम् । वहधातोर्विहितो यस्तृप्रत्ययस्तस्मादण् स्यात्तृप्रत्ययस्य इडागमश्च । तत्र अण् पूर्वेण सिद्ध इड्विध्यर्थमनूद्यते । **संवोढुः स्वमिति** । विग्रहदर्शनम् । वहेस्तृच्, तृन् वा । वहेरनुदात्तत्वात् 'एकाच उपदेशे' इति नेट् । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । 'सहिवहोरोदवर्णस्ये'त्योत्त्वम् । **सांवहित्रमिति** । ढत्वादीनामसिद्धत्वादलौकिक एव विग्रहवाक्ये पूर्वमिट् । ततो निमित्ताऽभावान्न ढत्वादि । **अग्नीधः शरणे इति** । वार्तिकमिदम् । 'शरण'मित्यर्थे अग्नीच्छब्दात्षष्ठ्यन्ताद्रण्, तस्मिन्परे भत्वं च वक्तव्यमित्यर्थः । **शरणं**—गृहम् । **अग्नीदिति** । ऋत्विग्विशेषोऽयम् । इन्धेः क्विप् । 'अनिदिता'मिति नलोपः । **आग्नीध्रमिति** । सोमे महावेदेरुत्तरार्धे पञ्चारत्निचतुरश्रस्थानविशेषसंज्ञेयम् । भत्वान्न जश्त्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोऽयं शब्दः । तैत्तिरीये 'एतद्वै यज्ञस्यापराजितं यदाग्नीध्र'दित्यादावाद्युदात्तत्वं तु 'आग्नीध्रसाधारणादञ् वक्तव्यः' इति स्वार्थिके अञि बोध्यम् । नन्वेवम् 'आग्नीध्रः प्रत्याश्रावये'दित्यादौ कथमृत्विग्विशेषे आग्नीध्रशब्दः । तत्राह—**तात्स्थ्यादिति** । आग्नीध्राख्यदेशस्थत्वात् ऋत्विग्विशेषे आग्नीध्रशब्दो गौण इति भावः । **समिधामिति** । आधीयते अनेनेत्याधानो मन्त्रः । आधानो मन्त्र इत्यर्थे

शे.] 'भ'श्चेति प्रकृतिभावः । तसन्तं तु स्वभावादधिकरणशक्तिप्रधानं । तृतीयार्थप्रधानमिति कृन्मेजन्तसूत्रे कैयटः । **स्वरादीति** । तत्प्रकरणपठिततद्धितपरिगणने पाठादित्यर्थः । **कुलालादिभ्यो** । इदमग्रन्थेऽपि । **क्षुद्राभ्र [म]** । पादपाच्छापवादः । केचित्तु 'पदपे'त्यवृद्धं पठन्ति । **तस्येदम्** । अत्रेदमित्यनेन शेषभूतसर्वविशेषाणां सामान्यविशेषरूपेण प्रत्ययार्थत्वं बोधयति । अत्र परोक्षत्वप्रत्यक्षत्वे न विवक्षिते । तेन प्रकृत्यर्थसम्बन्धिमात्ररूपेऽर्थेऽनेन प्रत्ययविधानम् । अपत्यादीनान्तु न केनापि रूपेणेदमर्थता, शेषत्वाऽभावात् । **भश्चेति** । 'यचि भ'मिति सूत्रान्तरं 'रणी'ति वक्तव्यमित्यर्थः । तेनाकुडारस्थत्वात्पदत्वबाधसिद्धिः । **अग्निमिन्धे इति** । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्रेन्धिः । **सोऽप्याग्नीध्र इति** । अस्माच्छरणेऽर्थे च्छ एव । एतेनोत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यमिति

* समिधामाधाने षेण्यण् । सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् । रथाद्यत् ।४।३।१२१। रथ्यं चक्रम् । पत्त्रपूर्वादञ् ।४।३।१२२। पत्त्रं वाहनम् । अश्वरथस्येदमाश्वरथम् । पत्त्राध्वर्युपरिषदश्च ।४।३।१२३। अम् । * पत्त्राद्वाह्ये । अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । आध्वर्यवम् । पारिषदम् । हलसीराट्ठक् ।४।३।१२४। हालिकम् । सैरिकम् । द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः ।४।३।१२५। काकोलूकिका । कुत्सकुशिकिका । * वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः । दैवासुरम् । गोत्रचरणाद्वुञ्

त.] चेत् । अत्राहुः–'आग्नीध्रसाधारणादञि'ति वार्तिकेन विहितो यः स्वार्थेऽञ् तत्पक्षे तत्राद्युदात्तत्वं बोध्यमिति । समिधामिति । कर्मणि षष्ठीयम् । आधानमिति करणे ल्युट् । कर्मणि षष्ठ्यन्तादाधानकरणे षेण्यण् स्यात् । सामिधेन्य इति । यया अग्निः समिध्यते सा–समित् । संपदादित्वात्करणे क्विप् । तस्या आधान इति विग्रहः । सामिधेनीति । षित्त्वान्ङीष् । हलस्तद्धितस्ये'ति यलोपः । यया ऋचा समिदाधीयते सा सामिधेनीत्यर्थः । 'प्रवो वाजा अभिद्यवः' इत्याद्याः 'आजुहोता दुवस्यत' इत्यन्ताः 'सामिधेन्य' इति व्यवह्रियन्ते । रथाद्यत् । अणोऽपवादः । 'रथाद्रथाङ्गे' इति वार्तिकमभिप्रेत्याह— रथ्यं चक्रमिति । 'रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ' इति तदन्तविधिरुपसङ्ख्यायते । परमरथ्यम् । उत्तमरथ्यम् । द्वयो रथयोरङ्गं द्विरथम् । इह 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति यतो लुक् । ननु यत्प्रत्ययोऽत्र रथाङ्ग एव यदीष्यते कथं तर्हि 'रथस्य वोढा रथ्यः' इति ? । 'तद्वहती'त्यनेनेति चेत् । एवं तर्हि अयमेव यद्रथाङ्ग इव वोढर्यपीष्यतां, 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्ग'मित्यत्र रथग्रहणं त्यज्यतामिति चेत् । मैवम् । द्वौ रथौ वहति द्विरथ्य इत्यत्र 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति प्राग्दीव्यतीयस्य लुक्प्रसङ्गात् । 'तद्वहती'ति यत्प्रत्ययस्य तु प्राग्दीव्यतीयत्वाऽभावान्न लुगिति 'द्विरथ्य' इति सिध्यतीति । ननु 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्यत्राऽचीत्य[स्या]पकर्षणात्कथमत्र यतो लुक्प्रसक्तिरिति चेत् । अत्राहु—'तद्वहती'त्यत्र रथग्रहणमेव ज्ञापकम्–'एतस्य यतो हलादेरपि लुग् भवती'ति । अन्यथा तत्र रथग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् । तथा च द्वयो रथयोरङ्गमिति विग्रहे द्विरथमिति प्रयोगः सुस्थ इति । पत्त्रपूर्वादञ् । पूर्वस्य यतोऽपवादः । पत्त्रमिति । पतन्त्यनेनेति विग्रहे 'दाम्नी'त्यादिना ष्ट्रन् । अश्वरथस्येदमिति । अश्वयुक्तो रथोऽश्वरथस्तस्याङ्गमित्यर्थः । पत्त्राध्वर्यु । अणोऽपवादः । वार्तिकमाह–पत्त्राद्वाह्य इति । इह पत्त्रेत्यर्थग्रहणे, इतरयोस्तु स्वरूपग्रहणे व्याख्यानमेव शरणम् । द्वन्द्वाद्वुन् । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद्बाधते । काकोलूकिकेति । काकोलूकस्य वैरमित्यर्थः । 'वुन्नन्तं स्त्रियाम्' । 'वैरमैथुनिकादिवु'निति स्त्र्यधिकारे अमरः । कुत्सकुशिकिकेति । कुत्सकुशिकयोर्मैथुनिका । विवाहरूपः संबन्ध इत्यर्थः । मिथुनं हि दम्पती, तस्य कर्म=क्रियानिष्पादनं । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । वुञन्तं चेदं, स्त्रियां स्वभावात् । अत्र वदन्ति–कुत्साश्च कुशिकाश्च कुत्सकुशिकास्तेषां मैथुनिकेत्यपि विग्रहः । इह कुत्सश्च कुशिका चेति द्वयोरेव मैथुनिकायां वुनिति नाग्रहः कार्यः । 'यूनि लुगि'ति सूत्रे

बा.] षष्ठ्यन्तात्समिच्छब्दात् षेन्यण्प्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । षत्वं ङीषर्थमित्याह–सामिधेनीति । सामिधेन्यशब्दात् ङीष् । 'हलस्तद्धितस्ये'ति यलोपः । रथाद्यत् । 'तस्येद'मित्येव । रथ्यं चक्रमिति । 'रथाद्रथाङ्गे' इति वचनाच्चक्रमिति विशेष्यम् । पत्त्रपूर्वादञ् । रथादित्येव । पत्त्रं वाहनमिति । 'पत्त्रं वाहनपक्षयो'रिति कोशः । पत्त्राध्वर्यु । अञिति । शेषपूरणम् । पत्त्रादिति । 'पत्त्राद्वाह्य एवे'ति वक्तव्यमित्यर्थः । आश्वमिति । पत्त्रेत्यर्थग्रहणमिति भावः । आध्वर्यवं, पारिषदमिति । अध्वर्योरिदं, परिषद इदमिति विग्रहः । हलसीराट्ठक् । तस्येदमित्येव । हालिकं सैरिकमिति । हलस्येदं, सीरस्येदमिति विग्रहः । द्वन्द्वाद्वुन् । वैरे मैथुनिकायां च इदन्त्वेन विवक्षिते द्वन्द्वात्षष्ठ्यन्ताद्वुन्स्यादित्यर्थः । काकोलूकिकेति । काकोलूकस्य वैरमित्यर्थः । वुनि स्त्रीत्वं लोकात् । कुत्सकुशिकिकेति । कुत्सकुशिकयोर्विवाह इत्यर्थः । वुनि स्त्रीत्वं लोकात् । मिथुनं--दम्पती । तस्य कर्म मैथुनिका । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । स्त्रीत्वं लोकात् । वैरे देवासुरेति । वार्तिकमिदम् । दैवासुरमिति । देवासुरयोर्वैरमित्यर्थः । वुनभावेऽण् । मैथुनिकायां तु देवासुरिकेत्येव । 'द्वन्द्वे देवासुरे'ति त्वपपाठः, अत्र भाष्ये वैर इत्येव वार्तिकपाठात् । 'शिशुक्रन्दे'ति सूत्रभाष्ये तु 'द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः' इति पठितम्, दैवासुरम् राक्षोऽसुरमित्युदाहृतं च । देवासुराद्यधिकृत्य कृतमाख्यानमित्यर्थः । गोत्रचरणाद्वुञ् । गोत्रप्रत्ययान्ताच्छाखाध्येतृवाचिनश्च षष्ठ्यन्तादिदमित्यर्थे

शे.] व्याख्यातम् । पत्त्रपूर्वा । 'पत्त्रे'त्यर्थग्रहणम् । पत्त्रमुत्तरत्रापि । तदाह—अश्वरथस्येति । इदमपि रथाङ्ग एव । वाह्य इति । अर्थनिर्देशोऽयमत्रैव । द्वन्द्वाद्वु । 'वैरे देवासुरे'ति वार्त्तिकपाठः । 'द्वन्द्वे' इति तु लेखकप्रमादः । तथा पाठे मैथुनिकायामतिव्याप्तिः । भाष्येऽत्र सूत्रे वैर इत्येव पाठाच्च । 'द्वन्द्वे' इत्येतद्विशिष्टन्तु 'शिशुक्रन्दे'ति सूत्रे भाष्ये पठ्यते । 'दैवासुरं' 'राक्षोसुर'मित्युदाह्रियते च । देवासुराद्यधिकृत्य कृतमाख्यानमित्यर्थः । गोत्रच । गोत्रमिह लौकिकम् । 'क्षौद्रकमाल-

।४।३।१२६। औपगवकम् । * चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यम् । काठकम् । सङ्घाङ्कलक्षणेष्व-ञ्यजिञामण् ।४।३।१२७। ** घोषग्रहणमपि कर्तव्यम् । अञ्,-बैदः सङ्घोऽङ्को घोषो वा । बैदं लक्ष-णम् । यञ्-गार्गः । गार्गम् । इञ्-दाक्षः । दाक्षम् । परम्परासंबन्धोऽङ्कः । साक्षात्तु लक्षणम् । शाकलाद्वा ।४।३।१२८। अण् वोक्तेऽर्थे । पक्षे चरणत्वाद्वुञ् । शाकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलाः । तेषां सङ्घोऽङ्को घोषो वा शाकलः । शाकलकः । लक्षणे क्लीबता । छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः ।४।३।१२९। छन्दोगानां धर्मं आम्नायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बाह्वृच्यम् । नाट्यम् । 'चरणाद्धर्माम्नाययो'रित्युक्तं तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि तयोरेव । न दण्डमाणवान्तेवासिषु ।४।३।१३०। दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः । तेषु शिष्येषु च वुञ् न स्यात् । दाक्षा दण्डमाणवाः शिष्या वा । रैवतिकादिभ्यश्छः

त.] कैयटेन अत्रिभरद्वाजिकेत्यादिकं प्रसङ्गादुदाहृत्य बहुवचनान्तद्वन्द्वाद्वुनो व्याख्यातत्वादिति । सङ्घाङ्क । पूर्वस्य वुञोऽपवादः । घोषग्रहणमिति । एवं च प्रकृतयस्त्रिसः, प्रत्ययार्थविशेषणानि चत्वारीति वैषम्याद्यथासङ्ख्यमपि न प्रवर्तते । गार्ग इति । 'आपत्यस्ये'ति यलोपः । यद्यप्यङ्कलक्षणयोः पर्यायत्वं प्रसिद्धं 'कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षण'मित्यमरः, तथापि पृथग्ग्रहणसामर्थ्यादिह विशेषपरतेत्याह-परम्परासंबन्ध इति । यथा गवादिनिष्ठः स्वामिना गोद्वारा संबन्धः । साक्षादिति । यथा विदानां विद्या । घोष आभीरस्थानम् । णित्वं ङीबर्थं, पुंवद्भावनिषेधार्थं च । बैदी विद्या यस्य बैदीविद्यः । विदानामसाधारणी या विद्या तद्वानित्यर्थः । छन्दोगौ-क्थिक । सङ्घादयो निवृत्ताः । एभ्यो ञ्यः स्यात्तस्येदमित्यर्थे । चरणशब्देभ्यो वुञोऽपवादः, नटात्त्वौत्सर्गिकस्याऽणः । 'धर्माम्नाययो'रित्युक्तेर्नेह-छान्दोगं कुलमित्यादि । न दण्ड । 'तस्येदमि'त्यनुवर्तते । तेषु शिष्येषु चेति । 'प्रत्य-यार्थविशेषणेष्वि'ति शेषः । दाक्षा इति । 'इञश्चे'त्यण् । रैवतिकादिभ्यश्छः । रैवतिकशब्दो रेवत्यादिभ्यष्ठगिति-ठगन्तः । रैवतिक औदमेधि (घि), बैजवापीत्यादि रैवतिकादयोऽमी गोत्रप्रत्ययान्तास्ततः पूर्वेण वुञि प्राप्ते

बा.] वुञित्यर्थः । 'प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्र'मित्यभिप्रेत्योदाहरति -औपगवकमिति । औपगवस्येदमित्यर्थः । वस्तुतस्तु औपगवः प्रवरसूत्रेषु न दृष्टः । ग्लौचुकायनकमिति वृत्त्यादौ उदाहृतम् । चरणादिति । चरणाद्यो वुञ्विहितः स धर्मे आम्नाये च वाच्ये भवति, नान्यत्रेत्यर्थः । काठकमिति । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः, तेषां धर्म आम्नायो वेत्यर्थः । आम्नायो-वेदाभ्यासः । सङ्घाङ्क । यञन्तात्, अञन्तात्, इञन्ताच्च सङ्घे अङ्के लक्षणे च इदन्त्वेन विवक्षितेऽणित्यर्थः । छस्यापवादः । घोषेति । 'सङ्घाङ्कलक्षणघोषेषु' इति सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । तथाच तिस्रः प्रकृतयः, प्रत्ययार्थाश्चत्वार इति न यथासङ्ख्यम् । गार्ग इति । 'सङ्घोऽङ्को घोषो वे'ति शेषः । गार्गमिति । 'लक्षण'मिति शेषः । एवं दाक्षः दाक्षमित्यत्रापि । नन्वङ्कलक्षणशब्दयोः पर्यायत्वात् पृथग्ग्रहणं व्यर्थ-मित्यत आह--परम्परेति । यथा गवादिनिष्ठस्तप्तमुद्राविशेषोऽङ्कः । तस्य हि गोद्वारा स्वामिसम्बन्धः । साक्षा-दिति । विद्याविशेषस्तु देवदत्ते साक्षाद्विद्यमानत्वात्तस्य लक्षणमित्यर्थः । बैदी विद्या । 'घोष आभीरपल्ली स्या'दित्य-मरः । शाकलाद्वा । शाकलेनेति । शकलशब्दात्प्रोक्ताणन्तादध्येतृप्रत्ययस्य लुकि शाकलशब्दात् 'गोत्रचरणा'-दिति धर्माम्नाययोर्वुञोऽपवादोऽण् । तदभावे वुञ् । छन्दोगौक्थिक । सङ्घादयो निवृत्ताः । छन्दोगादीनां चरण-त्वात् धर्माम्नाययोरिति संबध्यते । छन्दोग, औक्थिक, याज्ञिक, बह्वृच, नट-एभ्यो धर्मे आम्नाये च इदंत्वेन विवक्षिते ञ्यः स्यादित्यर्थः । ननु नटस्य अचरणत्वात्तत्र धर्माम्नाययोः कथमन्वय इत्याशङ्क्ते-चरणाद्धर्माम्ना-ययोरित्युक्तमिति । 'यद्यपी'ति शेषः । परिहरति -तत्साहचर्यादिति । तथापि छन्दोगादिसाहचर्यान्नटशब्दा-दपि धर्माम्नाययोरेव प्रत्यय इत्यर्थः । न दण्ड । दण्डमाणवाश्च अन्तेवासिनश्च तेष्विति द्वन्द्वः । दाक्षा इति । दक्षस्यापत्यं दाक्षिः, तस्येमे दण्डमाणवाः, शिष्या वेत्यर्थे गोत्रत्वलक्षणो वुञ् न भवति, किंत्वौत्सर्गिकोऽणेव । रैव-तिकादिभ्यश्छः । तस्येदमित्यर्थे इति । शेषपूरणम् । वुञ इति । गोत्रत्वलक्षणवुञोऽपवाद इत्यर्थः ।

शे.] वक'मिति गोत्रत्वारोपात्साधु । इदं खण्डिकादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । धर्माम्नायेति । आम्नायः=संप्रदायः, शास्त्रमित्यन्ये । सङ्घाङ्क । सङ्घादय इदमर्थविशेषणानि । गोत्रग्रहणानुवृत्तेरञादीनामत्र गोत्रप्रत्ययानां ग्रहणम् । अञंशे च लौकिकमेव गोत्रमृष्यपत्यरूपम् । वुञोऽपवादोऽयम् । परम्परेति । यथा गवादिनिष्ठं चिह्नं गोद्वारा स्वामिना सम्बद्धम् । साक्षादिति । यथा विदानां स्थूणा । अण्वोक्ते इति । अण्संबद्धसङ्घादीनामनुवृत्तेरिति भावः । पक्षे इति । 'गोत्रचरणाद्'त्यस्योत्तरत्रानु-वृत्त्या वाक्यभेदेन व्याख्यानसामर्थ्यात् 'चरणाद्धर्माम्नाययो'रित्युक्तावपि सङ्घादिषु तत्प्राप्तिरिति भावः । अन्ये तु पक्षे छमि-च्छन्ति । लक्षणे क्लीबतेति । उत्सर्गोऽयं, लक्षणे 'बैदी स्थूणे'ति भाष्यप्रयोगात् । न दण्डमा । 'दण्डमाणवे'त्यादि प्रत्ययार्थ-विशेषणम् । दाक्षा इति । दाक्षीणामिमे इत्यर्थः । गोत्रेति वुञो निषेधः । रैवतिकादयः सर्वे गोत्रप्रत्ययान्ता इत्याशयेनाह—

।४।३।१३१। तस्येदमित्यर्थे । वुञोऽपवादः । रैवतिकीयः । बैजवापीयः । कौपिञ्जलहास्तिपदादण् [वाच्यः] ।४।३।१३२। कुपिञ्जलस्यापत्यम् । इहैव निपातनादण् । तदन्तात्पुनरण् । कौपिञ्जलः । गोत्रवुञो-पवादः । हस्तिपादस्यापत्यं हास्तिपदः । तस्यायं हास्तिपदः । चरणवुञोऽपवादः । आथर्वणिकस्येक-लोपश्च ।४।३।१३३। अण् स्यात् । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणो धर्म आम्नायो वा । चरणवुञोऽपवादः ।

समाप्ताः शैषिकाः ।

अथ प्राग्दीव्यतीयाः ।

तस्य विकारः ।४।३।१३४। ॥ अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः । अश्मनो विकार आश्मः । आश्मनः । मार्तिकः । अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ।४।३।१३५। चाद्विकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा

त.] छविधानार्थमिदमित्याह-वुञोऽपवाद इति । अत इनमाशङ्क्याह-इहैव निपातनादिति । हस्तिनः पाद इव पादो यस्य हस्तिपादः । पादस्य लोपो न भवति, 'अहस्त्यादिभ्य' इति वचनात् । तदाह-हस्तिपादस्येति । हास्तिपद इति । अस्मादेव निपातनादण् पद्भावश्चेति भावः । आथर्वणिकस्य । अथर्वणा प्रोक्तो वेदोऽथर्वा, अभेदोपचारात् । तमधीते । वसन्तादित्वाट्ठक् । दाण्डिनायनादिसूत्रे निपातनाट्टिलोपाऽभावः । अन्ये त्वाहुः--अथर्वणा प्रोक्तमधीते आथर्वणिकः । इह प्रोक्तेऽण् । ततः 'छन्दोब्राह्मणानी'ति तद्विषयतायामाथर्वणशब्दस्यापि वसन्तादिषु पाठादध्येतरि ठक्, तस्य विधानसामर्थ्यात्प्रोक्ताल्लुङ् नेति ॥ समाप्ताः शैषिकाः ।

तस्य विकारः । षष्ठ्यन्ताद्विकारे अणादयः स्युः । घादिसंबद्धस्य 'तस्य'[इति]ग्रहणस्य निवृत्तये पुनस्तस्ये-त्युक्तम् । अणादयस्तु न निवर्तन्ते, 'प्राग्दीव्यतः' 'प्राग्भवना'दिति विशिष्टावधिपरिच्छेदेनाधिकृतत्वात् । इह 'प्राणि-रजतादिभ्योऽञ्', 'ओरञ्', 'अनुदात्तादेश्च' 'मयड्वैतयोः', 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः', 'पिष्टाच्चे'त्यादिभिरपवादानां वक्ष्यमाणत्वादप्राणि, आद्युदात्तम्, अवृद्धं, प्रतिपदमवक्ष्यमाणप्रत्ययं चोदाहरणमिति पर्यालोच्य तथैवोदाहरति-आश्म इत्यादि । अश्मन्भस्मन्शब्दौ मनिन्प्रत्ययान्तौ । 'मृदस्तिकन्' । नित्स्वरेण त्रयोऽप्याद्युदात्ताः । प्राचीनस्य तस्ये-त्यस्य निवृत्तत्वादधिकारोक्तप्रत्यया न प्रवर्तन्त इति नेह ठक् । हालः, सैरः । चाद्विकार इति । तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययाः

बा.] रैवतिकीयमिति । रेवत्या अपत्यं रैवतिकः । 'रेवत्यादिभ्यष्ठक्' । रैवतिकस्येदमिति विग्रहः । बैजवापीय-मिति । बीजवापस्यापत्यं बैजवापिः, तस्येदमिति विग्रहः । कौपिञ्जलहास्ति । 'कुपिञ्जलस्यापत्य'मित्यनन्तरम् 'इत्यर्थे' इति शेषः । इहेति । अस्मिन् वार्तिके कौपिञ्जलेति निर्देशादत इञं बाधित्वा अणित्यर्थः । तदन्तादिति । अणन्तात् 'तस्येद'मित्यर्थे अनेन [सूत्रेण] पुनरणित्यर्थः । हस्तिपादस्येति । हस्तिन इव पादौ अस्येति विग्रहः । 'पादस्य लोप' इति न भवति, 'अहस्त्यादिभ्य' इति प्रतिषेधात् । हस्तिपादस्यापत्यं हास्तिपदः । अत इञं बाधित्वा अत एव निपातनादण्, पद्भावश्च । हास्तिपदस्यायमित्यर्थे अनेन अणिति भावः । गोत्रवुञोऽपवादः । आथर्वणि-कस्येकलोपश्च । इदं सूत्रमिति कैयटः । 'वार्तिक'मित्यन्ये । अण् स्यादिति । आथर्वणिकशब्दात्तस्येदमित्यर्थे अण् स्यात् । प्रकृतेरिकस्य लोपश्चेत्यर्थः । आथर्वणिकस्येति । अथर्वणा प्रोक्तो वेदोऽथर्वेत्युपचर्यते, तमधीते आथर्वणिकः । वसन्तादित्वाट्ठक् । आथर्वणिकस्यायमित्यर्थे अनेन अणि, इको लोपे 'दाण्डिनायने'ति टिलोपाऽभावे 'आथर्वण' इति रूपमित्यर्थः । धर्म आम्नायो वेति । 'चरणाद्धर्माम्नाययो'रित्युक्तेरिति भावः । ननु तस्येद-मित्येव सिद्धेऽण्विधिर्व्यर्थ इत्यत आह-चरणाद्वुञोऽपवाद इति । आथर्वणिकशब्दस्य अथर्वणवेदाध्येतृवाचि-त्वादिति भावः । इति शैषिकाः ।

अथ विकारार्थप्रत्यया निरूप्यते । तस्य विकारः । विक्रियते इति विकारः । कर्मणि घञ् । प्रकृतेरवस्था-न्तरात्मिकां विक्रियां प्राप्त इत्यर्थः । विकार इत्यर्थे षष्ठ्यन्तादणादयः साधारणा, वक्ष्यमाणाश्च वैशेषिका यथाविहितं स्युरित्यर्थः । अश्मनो विकार इति । विकारार्थकप्रत्यये परे अश्मन्शब्दस्य टिलोपो वक्तव्य इत्यर्थः । 'अ'न्निति प्रकृतिभावापवादः । आश्म इति । अणि टिलोपे रूपम् । एवं चर्मणो विकारः चार्मः कोशः । 'चर्मणः कोशे' इत्यु-

---

शे.] वुञोऽपवाद इति । निपातनादिति । अन्यथेञ् स्यात । हास्तिपदे—हस्तिन इव पादौ यस्येत्यर्थकहस्तिपादशब्दा-दपत्येऽण् । पद्भावो निपातनात्, यस्येति लोपस्याऽसिद्धत्वेन 'पादः प'दित्यस्याऽप्राप्तेः । अथर्वणा प्रोक्तमधीयान आथर्वणिकः । ततोऽणि इकस्य लोपे 'अन्' इति प्रकृतिभावे—आथर्वणः सिद्धः । तदाह—चरणवुञ इति । समाप्ताः शैषिकाः ।

आश्म इति । एवं चर्मणो विकारः कोशश्चार्मः । 'चर्मणः कोशे' इत्युपसङ्ख्यानाट्टिलोपः । अवयवे च । प्राण्यादिषु स्वरूपविशेषपर्यायाणां ग्रहणं, व्याख्यानात् । अयमधिकारः । चाद्विकारे इति । तेन वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः प्राण्यादि-

मायूरः । मौर्वं काण्डं भस्म वा । पैप्पलम् । **बिल्वादिभ्योऽण्** ।४।३।१३६। बैल्वम् । **कोपधाच्च** ।४।३।१३७। अण् । अञोऽपवादः । तर्कु-तार्कवम् । तैत्तिडीकम् । **त्रपुजतुनोः षुक्** ।४।३।१३८। आभ्यामण् स्याद्विकारे, एतयोः षुगागमश्च । त्रापुषम् । जातुषम् । **ओरञ्** ।४।३।१३९। दैवदारवम् । भाद्रदारवम् । **अनुदात्तादेश्च** ।४।३।१४०। दाधित्थम् । कापित्थम् । **पलाशादिभ्यो वा** ।४।३।१४१। पालाशम् । खादिरम् । कारीरम् ।

त.] प्राण्यादिभ्यस्त्रिभ्योऽर्थद्वये भवन्त्यन्येभ्यस्तु विकार एवेति फलितम् । **मायूर इति** । 'प्राणिरजतादिभ्यः' इत्यञ् । अनुदात्तादेरञः सिद्धत्वादुदात्ताद्यर्थं, वृद्धेषु मयड्बाधनार्थं चावश्यकमिदं परत्वादनुदात्तादिष्वपि प्रवर्तते । ओषधिभ्य उदाहरति--**मौर्वमिति** । मूर्वाशब्दः 'तृणधान्यानां च द्व्यषा'मित्याद्युदात्तः । पिप्पलशब्दस्तु 'लघावन्ते' इत्यनेनाद्युदात्तः ।
बिल्वादिभ्योऽण् । अञ्मयटोरपवादः । बिल्व व्रीहि काण्ड मुद्ग मसूर गोधूम इक्षु कर्पासी वेण्वादयो-बिल्वादयः । **त्रपुजतुनोः** । 'बिल्वादिभ्योऽणि'त्यतोऽनुवर्तनादाह-**अण्स्यादिति** । 'ओरञि'त्यस्यायमपवादः । अप्राण्यादित्वादवयवे न भवतीत्याशयेनाह—**विकारे इति** । **त्रापुषमिति** । त्रपुणो विकारः । एवं जतुनो विकारो जातुषम् । **ओरञ्** । अनुदात्तादेरन्यदिहोदाहरणम् । **दैवदारवमिति** । देवदारु-भद्रदारुशब्दौ 'पीतद्र्वर्थाना'मित्याद्युदात्तौ । **दाधित्थमिति** । दधनि तिष्ठतीति 'सुपि स्थः' इति कः । उपपदसमासः । पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । एवं कपित्थेऽपि बोध्यम् । **पलाशादिभ्यो वा** । उभयत्रविभाषेयम् । पलाशखदिरशिंशपास्यन्दनानामनुदात्तादित्वान्नित्यं प्राप्ते, करीरशिरीषविकङ्कतपूलासयवासशब्दानामप्राप्ते विधानात् । **पालाशमिति** । पलाशशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । खदिरशब्दः 'अजिरशिशिरे'त्यादौ किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः । शिंशपाशब्दः 'अथ द्वितीयं प्रागीषा'दिति वर्तमाने 'पान्तानां गुर्वादीना'मिति मध्योदात्तः ।

बा.] पसङ्ख्यानाट्टिलोपः । **भास्मन इति** । भस्मनो विकार इत्यर्थः । अणि 'अ'निति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । **मार्त्तिक इति** । मृत्तिकाया विकार इत्यर्थः । अत्र 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' 'ओरञ्' 'अनुदात्तादेश्चे'त्यादिवक्ष्यमाणापवादविषयभिन्नमुदाहरणम् । तत्र अश्मन्, भस्मन्, चर्मन् इतित्रयं मनिन्प्रत्ययान्तं नित्स्वरेणाद्युदात्तम् । मृत्तिकाशब्दोऽपि 'मृदस्तिक'न्निति तिकन्नन्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । **अवयवे च प्रा** । प्राणिवाचिन ओषधिवाचिनो वृक्षवाचिनश्च षष्ठ्यन्तेभ्योऽवयवे विकारे च अणादयः उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया यथाविहितं स्युः, अन्येभ्यस्तु विकारमात्र इत्यर्थः । प्राणिन उदाहरति—**मायूर इति** । 'लघावन्ते' इति मयूरशब्दो मध्योदात्तः । ततः 'प्राणिरजतादिभ्यः' इत्यञ् । ओषधेरुदाहरति—**मौर्वमिति** । मूर्वा ओषधिविशेषः । तस्या अवयवो विकारो वेत्यर्थः । औत्सर्गिकोऽण् । 'अनुदात्तादेश्चे'त्यञ् तु वक्ष्यमाणो न भवति, 'तृणधान्यानां च द्व्यषा'मित्याद्युदात्तत्वात् । वृक्षस्योदाहरति—**पैप्पलमिति** । पिप्पलः—अश्वत्थः, तस्यावयवो विकारो वेत्यर्थः । 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तः पिप्पलशब्दः । 'अनुदात्तादेश्चे'ति वक्ष्यमा'णाऽञोऽभावे औत्सर्गिकोऽण् । **बिल्वादिभ्योऽण्** । एषु प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः अवयवे विकारे च, इतरेभ्यस्तु विकारे अण् स्यादित्यर्थः । **बैल्वमिति** । बिल्वस्यावयवो विकारो वेत्यर्थः । बिल्व, व्रीहि, काण्ड, मुद्ग, मसूर, गोधूम, इक्षु, वेणु, गवेधुक, कार्पासी, पाटली, कर्कन्धू, कुटी'ति बिल्वादयः । तत्र गवेधुकस्य 'कोपधाच्चे'त्यणि सिद्धे मयड्बाधनार्थमिह पाठः । इतरेषां तु 'अनुदात्तादेश्चे'त्यञो बाधनार्थमिति कौस्तुभे विस्तरः । **कोपधाच्च** । 'अ'णिति शेषः । तत्र प्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽवयवे विकारे च, इतरेभ्यस्तु विकारे एव । **तर्कु—तार्कवमिति** । तर्कु इति प्रकृतिनिर्देशः । तर्कुर्नाम--वृक्षविशेषः, तस्यावयवो विकारो वेत्यर्थः । 'ओर'ञित्यस्यापवादोऽण् । **तित्तिडीकशब्दो** 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तः । 'अनुदात्तादेश्चे'त्यञोऽपवादोऽण् । **त्रपुजतुनोः षुक्** । **त्रापुषं जातुषमिति** । त्रपुणो जतुनश्च विकार इत्यर्थः । **ओरञ्** । उवर्णादञ् स्यादित्यर्थः । प्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽवयवे विकारे च, इतरेभ्यस्तु विकारे । **दैवदारवं भाद्रदारवमिति** । देवदारोर्भद्रदारोश्चावयवो विकारो वेत्यर्थः । 'पीतद्र्वर्थाना'मित्याद्युदात्तावेतौ । ततश्च 'अनुदात्तादेश्चे'त्यनेन गतार्थता न । **अनुदात्तादेश्च** । 'विकारे अ'ञिति शेषः । 'अवयवे चे'ति सूत्रमप्यत्र सम्बध्यते । **दाधित्थमिति** । दधित्थस्यावयवो विकारो वेत्यर्थः । एवं कापित्थम् । 'कपित्थे तु दधित्थग्राहिमन्मथाः' इत्यमरः । अव्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वात्--फिट्स्वरेणान्तोदात्तावेतौ । **पलाशादिभ्यो वा** । 'अ'ञिति शेषः । अवयवे चेत्येव । पलाशखदिरशिंशपास्यन्दना-

---

शे.] भ्यस्त्रिभ्योऽर्थद्वयेऽन्येभ्यस्तु विकार एवेति बोद्धव्यम् । **मयूरो**-लघावन्त इति मध्योदात्तः । **बिल्वादिभ्यो** । अत्र गणे कोपधपाठो मयड्बाधनार्थः । अण्ग्रहणं तु ङीषन्तपाटलीशब्दादनुदात्तादिलक्षणाऽञोबाधकमयड्बाधेनाऽणर्थम् । एभ्यो यथाविहितमित्युच्यमानेऽञेव स्यात् । **अञोऽपवाद इति** । उवर्णान्तत्वादिप्रयुक्तस्येत्यर्थः । **दैवदारवमिति** । देवदारुः पीतद्र्वर्थत्वादाद्युदात्तः । **दाधित्थमिति** । दधनि तिष्ठतीति सुपिस्थः इति के उपपदसमासे पृषोदरादित्वात्सस्य तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तोऽय-

शम्याः ष्लञ् ।४।३।१४२। शामीलं भस्म । षित्वान्ङीष्—शामीली स्रुक् । **मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः** ।४।३।१४३। प्रकृतिमात्रान्मयड् वा स्याद्विकारावयवयोः । अश्ममयम् । आश्मनम् । अभक्ष्येत्यादि किम् ? । मौद्गः सूपः । कार्पासमाच्छादनम् । **नित्यं वृद्धशरादिभ्यः** ।४।३।१४४। आम्रमयम् । शरमयम् । ॐ **एकाचो नित्यम्** । त्वङ्मयम् । वाङ्मयम् । कथं तर्हि आप्यमम्मयमिति ? । 'तस्येद'मित्य-

त.] 'स्वदि किंचिच्चलने' 'अनुदात्तेतश्च हलादे'रिति युच् । **कारीरमिति** । 'किरतेरीरन्' । नित्स्वरेण करीरशब्दोऽयमाद्युदात्तः । 'कॄतॄभ्यामीषन्' 'शॄपॄभ्यां किच्च' । पूर्ववच्छिरीषशब्दोऽप्याद्युदात्तः । विकङ्कतपूलासयवासशब्दाः 'प्रासादीनां चे'त्याद्युदात्ताः । **षित्त्वान्ङीषिति** । टित्वान्ङीबिति तु माधवः । **मयड्वैतयोः** । भाषायां किम् ? । खादिरो यूप इति वृत्तिकारः । ननु मयटो वैकल्पिकत्वात्सिद्ध मिदमिति चेत् । अत्राहुः-वेदे बह्वृचः परस्य मयटोऽर्थान्तरपरत्वमेवेति तात्पर्यग्रहार्थमेवेदम् । 'द्व्यचश्छन्दसी'ति सूत्रस्य 'द्व्यच एवे'ति नियमार्थत्वे यद्यपीदं गतार्थं तथापि 'द्व्यचश्छन्दस्येवे'ति विपरीतनियमशङ्कानिवृत्त्यर्थं भाषाग्रहणं कृतमिति । अधिकारादेव विकारावयवयोर्लाभे एतयोरिति वचनं ये विशेषप्रत्ययाः 'प्राणिरजतादिभ्योऽञि'त्येवमादयस्तद्विषयेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थम् । कपोतमयं । लोहमयम् । इह । विकारावयवाभ्यां सह प्रत्येकम् 'अभक्ष्याच्छादनयो'रिति सम्बध्यते समासनिर्देशादतो यथासङ्ख्यं न । **आश्मनमिति** । 'विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः' इति वचनादश्मभेदशब्दे भेदशब्दस्य लोपे अश्मन्निति नान्तमवशिष्यते । तथा कल्माषाङ्घ्रे राज्ञो भार्यायां मदयन्त्यां वसिष्ठेनोत्पादितः सुतोऽश्मको नाम, तत्र संज्ञात्वद्योतकस्य कप्रत्ययस्याऽभावे अश्मन्निति नाम भवति, तस्यावयवे आश्मनं, विकारेऽप्याश्मनमित्येव भवति । न च 'अश्मनो विकारे' इति टिलोपः स्यादिति वाच्यं, प्रसिद्धतरत्वेन पाषाणवाचकस्यैव तत्र ग्रहीतुमुचितत्वात् । वस्तुतस्तु 'तस्येद'मिति सामान्यविवक्षायां पाषाणवाचकस्याप्यश्मन्शब्दस्याऽऽश्मनमिति भविष्यति, पैष्टी सुरेतिवत् । **मौद्गः सूपः । कार्पासमिति** । मुद्गशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । 'कृनः पासः' इति पासप्रत्यये गुणे रपरे च कर्पासीशब्दो जातिलक्षणङीषन्तः । ताभ्यां 'अनुदात्तादेश्च' इत्यनं बाधित्वा बिल्वादित्वादण् । **नित्यं वृद्ध** । इह 'भाषायामभक्ष्याच्छादनयो'रित्यनुवर्तत इति वृत्तिः । नन्वेवमानन्दमयाधिकरणे शङ्कराचार्यैः 'अन्योन्तर आत्मानन्दमयः' इति श्रुतौ 'आनन्दमय इति विकारे मय'डित्युक्तं तत्कथं सङ्गच्छताम् ? । 'प्राचुर्ये मय'डिति तु वक्तुमुचितमिति चेत् । अत्राहुः-प्राचुर्ये मयट्यपि प्रकृत्यर्थविरोधिनो दुःखस्य लेशतोऽनुवृत्तिलाभात्प्रकृते विकारार्थः पर्यवस्यतीति तेषामाशयः । यद्वा 'नित्यं वृद्धे'त्यत्र भाषाग्रहणं नानुवर्तते । अनुवृत्तावपि 'भाषायां नित्यम्, अन्यत्र क्वाचित्कः' इत्याश्रित्य मयट् सुसाधः । अथ वा 'हेतुमनुष्येभ्य' इत्यनुवर्तमाने 'मयट् चे'ति सूत्रेण आगतार्थे मयट् । विकार इति त्वार्थिकार्थकथनमेव । अतः शङ्करभगवत्पादोक्तिरनवद्येति । **शरमयमिति** । शर दर्भ मृत् कटी तृण सोम बल्वज इति शरादिः । **एकाचो नित्यमिति** । आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे

बा.] नामनुदात्तादित्वान्नित्यं प्राप्ते, इतरेषामप्राप्ते विकल्पोऽयम् । **शम्याः ष्लञ्** । शमीशब्दो गौरादिङीषन्तः, तस्मात्षष्ठ्यन्तादवयवे विकारे च ष्लञ् स्यादित्यर्थः । षकारलकारावितौ । 'अनुदात्तादेश्चे'त्यणोऽपवादः । **शामीलं भस्मेति** । शम्या विकार इत्यर्थः । **शामीली स्रुगिति** । शम्या विकार इत्यर्थः । वरुणप्रघासेषु शमीमय्यः स्रुचः प्रसिद्धाः । अवयवे तु शामीली शाखा । **मयड्वैतयोः** । अधिकारादेव 'विकारावयवयो'रिति सिद्धेरेतयोरिति वचनमुक्तवक्ष्यमाणापवादविषयेष्वपि पक्षे मयडर्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । तेन बिल्वमयं बैल्वमित्यादि सिध्यतीत्यभिप्रेत्य आह—**प्रकृतिमात्रादिति** । सर्वस्याः प्रकृतेरित्यर्थः । **अश्ममयमिति** । मयटि अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वम् । नलोपः । **आश्मनमिति** । कल्माषाङ्घ्रिर्नाम कश्चिद्राजा तत्पत्न्यां वसिष्ठेनोत्पादितोऽश्मक इति । अश्मन्शब्दात्स्वार्थे कप्रत्ययः, तदभावे अश्मेत्यपि नाम, तस्य विकारो अवयवो वेत्यर्थः । 'अ'न्निति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । नच विकारार्थकत्वे 'अश्मनो विकारे' इति टिलोपः शङ्क्यः, तत्र पाषाणवाचकत्वेन प्रसिद्धस्याऽश्मन्शब्दस्यैव ग्रहणादिति भावः । **नित्यं वृद्ध** । 'मय'डिति शेषः । उक्तविकल्पस्यापवादः । **एकाचो नित्यमिति** । 'नित्य'मिति योगविभागलब्धमिदम् । **अणणन्तादिति** । अपामिदमापम् ।

शे.] **पलाशादि** । खदिरशब्दोऽत्र पठ्यते । **शम्याः** । ट्लञत्र टित्प्रत्ययः,'ञितश्च तत्प्रत्यया'दिति सूत्रभाष्ये विकारविकारेऽपि तद्विकारत्वमारोप्य तत्सूत्रं प्रत्याख्यातम् । अस्य षित्त्वे हि तत्प्रत्याख्याने षित्त्वान्ङीष्, आरम्भे त्वञन्तत्वान्ङीबिति फलभेदः स्यात् । उष्ट्रस्यावयव औष्ट्रकं चर्म । उष्ट्राद्वुञ् । कंसीयस्य विकारः—कांस्यम् । 'कंसीयपरशव्ययो'रिति वुञ्, तयोर्विकारे औष्ट्रिका—उपानत्, 'कांस्या स्थाली'त्यादौ सूत्रारम्भेऽप्यजादिपाठाट्टाबेवेति न फलभेदः । **आश्मनमिति** । अश्मनोऽवयवरूपमित्यर्थः । विकारे तु टिलोपः स्यात् । अधिकारादेवाऽर्थलाभे सिद्धे 'एतयो'रिति वचनं पुनर्विधानार्थमनुदात्त 'प्राणी'त्यपवाद-

ण्यन्तात्स्वार्थे ष्यञ्। **गोश्च पुरीषे** ।४।३।१४५। गोः पुरीषं गोमयम्। **पिष्टाच्च** ।४।३।१४६। मयट् स्याद्विकारे। पिष्टमयं भस्म। कथं पैष्टी सुरेति ?। सामान्यविवक्षायां 'तस्येद'मित्यण्। **संज्ञायां कन्** ।४।३।१४७। पिष्टादित्येव। पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः। 'पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्'। **व्रीहेः पुरोडाशे** ।४।३।१४८। मयट् स्यात्। बिल्वाद्यणोऽपवादः। व्रीहिमयः पुरोडाशः। व्रैहमन्यत्। **असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्** ।४।३।१४९। तिलमयम्। यवमयम्। संज्ञायां तु-तैलम्। यावकः। **तालादिभ्योऽण्** ।४।३।१५२। अण्मयटोरपवादः। (ग) **तालाद्धनुषि**। तालं धनुः। अन्यत्तालमयम्। ऐन्द्रायुधम्। **जातरूपेभ्यः परिमाणे** ।४।३।१५३। अण्। बहुवचनात्पर्यायग्रहणम्। हाटकः तापनीयः सौवर्णो वा निष्कः। परिमाणे किम् ?। हाटकमयी यष्टिः। **प्राणिरजतादिभ्योऽञ्** ।४।३।१५४। शौकम्। बाकम्। राजतम्।

त.] 'नित्यं वृद्धे'ति नित्यग्रहणं योगविभागेनान्यत्रापि क्वचिद्विधानार्थं, तेनैतल्लभ्यत इति भावः। एकाच्त्वादेव सिद्धे शरादिषु मृच्छब्दपठनं विस्पष्टार्थमित्याहुः। **गोश्च पुरीषे**। पुरीषं न विकारो, नाप्यवयवः, तथापि 'तस्येद'-मित्यर्थेऽयं प्रत्ययः। विकारावयवयोस्तु गोपयसोर्यत् वक्ष्यति। पुरीषे किम् ?। गव्यं पयः। **यावक इति**। यवशब्दाद्विकारेऽण्, तदन्तात् 'यावादिभ्यः' इति स्वार्थे कन्। **तालादिभ्योऽण्**। **अण्मयटोरिति**। तालश्यामाकशब्दाभ्यां वृद्धत्वान्मयट् प्राप्तः। बर्हिणां विकारो बार्हिणम्। 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्'। ततो 'ञितश्च तत्प्रत्यया'दित्यञ्प्राप्तः, शेषेभ्यस्त्वनुदात्तादित्वादञ्प्राप्तः। तथाहि विशिदशिभ्यामिन्द्रशब्द उपपदे मूलविभुजादित्वात्कः। 'अन्येषामपी'ति दीर्घः। इन्द्राविशः। इन्द्रादृशः। 'चप सान्त्वने' पचाद्यच्। 'चापपीयूक्षा'शब्दो 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तः 'फिषः' इत्यधिकाराद्वापः प्रागेव स्वरप्रवृत्तेः। इन्द्रायुधशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तः। अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम्। यथाविहितप्रत्ययविधौ बार्हिणशब्दाद्वृद्धलक्षणो मयट् स्यात्, 'ञितश्च तत्प्रत्यया'दित्यञो बाधनेन वचनस्य चरितार्थत्वादित्याहुः। **तालाद्धनुषीति**। गणसूत्रमिदम्। **हाटक इति**। इह वृद्धलक्षणो मयट् प्राप्तः। **तपनीयादेः**-'अनुदात्तादेश्चे'त्यञ्प्राप्तः। **प्राणि**। अनुदात्तादेरञः सिद्धत्वात्परिशिष्टमिहोदाहरणं। तदाह-**शौकं बाकमिति**। शुकबकशब्दौ 'प्राणिनां कुपूर्वाणा'मित्याद्युदात्तौ। **राजतमिति**। रजत सीस लोह उदुम्बर कण्ट-

---

बा.] 'तस्येद'मित्यण्। ततः स्वार्थे चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञि आप्यमिति रूपमित्यर्थः। **गोश्च पुरीषे**। 'नित्यं मय'-डित्यनुवर्तते। **गोमयमिति**। यद्यपि पुरीषं न गोर्विकारो नाप्यवयवस्तथापि तस्येदमित्यर्थेऽयं प्रत्ययः। **पिष्टाच्च**। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे-**मयट् स्याद्विकारे इति**। **संज्ञायां कन्**। **विकारविशेष इति**। अपूप इत्यर्थः। तदाह-**पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यादिति**। अमरकोशोऽयम्। पुरोडाशस्तु न पिष्टकः, तस्यानपूपत्वात्। 'अतुन्नमनपूपाकृतिमश्वशफमात्रं पुरोडाशं करोती'ति श्रुतेः। **व्रीहेः पुरोडाशे**। पुरोडाशात्मके विकारे नित्यं मयट् स्यादित्यर्थः। तर्हि बिल्वादिगणे पाठः किमर्थमित्यत आह-**व्रैहमन्यदिति**। **असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्**। 'नित्यं मय'डिति शेषः। **यावक इति**। यवशब्दाद्विकारे अण्। ततः 'यावादिभ्य' इति स्वार्थे कन्। **तालादिभ्योऽण्**। **तालाद्धनुषीति**। गणसूत्रमिदम्। **तालं धनुरिति**। 'नित्यं वृद्धे'ति मयटोऽपवादः। **ऐन्द्रायुधमिति**। 'अनुदात्तादेश्चे'त्यञोऽपवादः, समासस्वरेणान्तोदात्तत्वात्। **जातरूपेभ्यः**। **अणिति**। शेषपूरणम्। जातरूपं-सुवर्णं, तद्वाचिभ्योऽण् स्यात्परिमाणे विकारे गम्ये इत्यर्थः। ननु जातरूपशब्दस्यैव कुतो न ग्रहणमित्यत आह-**बहुवचनादिति**। **हाटक इत्यादि**। हाटकस्य तपनीयस्य सुवर्णस्य वा निष्कपरिमाणको विकार इत्यर्थः। **तापनीय इति**। 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति मयटोऽपवादः। इतरत्र तु 'अनुदात्तादेश्चे'त्यञोऽपवादः। 'गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः। ते षोडशाऽक्षः' इत्यमरः। 'सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे' इति च। **प्राणिरजतादिभ्योऽञ्**। **शौकं बाकमिति**। शुकस्य बकस्य वा अवयवो विकारो वेत्यर्थः। 'प्राणिनां कुपूर्व'मित्याद्युदात्तत्वात् 'अनुदात्तादेश्चे'त्यञो न प्राप्तिः। **राजतमिति**। अनुदात्तादित्वादञि सिद्धे मयड्बाधनार्थमञ्विधिः। **ञितश्च तत्प्रत्ययात्**। तयोः=

शे.] विषयेऽपि पक्षे मयडर्थम्। तेन बैल्वं बैल्वमयमिति सिद्धम्। **मुद्गो**-घृतादित्वादन्तोदात्तः, **कर्पासी**-ङीषन्तत्वात्। **नित्यं वृद्ध**। इह 'मय'डिति, भाषायामित्यादि चानुवर्तते। आरम्भसामर्थ्यादेवाऽस्य नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं क्वचिदन्यत्रापि नित्यमयड्विधानार्थमित्याशयेनाह-**एकाच इति**। शरादिषु मृच्छब्दपाठस्त्वस्याऽनित्यत्वबोधनार्थः। वेदे 'मौञ्जवरुणमृन्मयं गृह'मित्यादिषु प्राचुर्ये एव मयट्। **गोश्च**। गोभुक्ताहारविकारे गोविकारत्वमारोप्य प्रकरणाऽबाधीत्रेऽति बोद्धव्यम्। **व्रीहेः पुरोडाशे**। पुरोडाशरूपे विकारे इत्यर्थः। **यावके**-विकाराऽणन्तात् 'यावादिभ्यः' इति स्वार्थे कन्। **तालादिभ्यो**। अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थः। तेन विकारार्थाञन्ते तालादिगणपठिते बार्हिणशब्दे 'नित्यं वृद्ध' इति मयण्न। तत्पाठस्तु 'ञितश्च तत्प्रत्यया' दि

ञितश्च तत्प्रत्ययात् ।४।३।१५५। ञितो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादञ् स्यात्तयोरेवाऽर्थयोः । मयटोऽपवादः । शामीलस्य—शामीलम् । दाधित्थस्य—दाधित्थम् । [कापित्थम्] । ञितः किम् ? । बैल्वमयम् । **क्रीतवत्परिमाणात्** ।४।३।१५६। 'प्राग्वतेष्ठ'ञित्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहितास्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते । अणादीनामपवादः । निष्केण क्रीतं नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारोऽपि-नैष्किकः । शतस्य विकारः—शत्यः । शतिकः । **उष्ट्राद्वुञ्** ।४।३।१५७। प्राण्यञोऽपवादः । औष्ट्रकः । **उमोर्णयोर्वा** ।४।३।१५८। औमम् औमकम् । और्णम् । और्णकम् । वुञभावे यथाक्रममणञौ । **एण्या ढञ्** ।४।३।१५९। ऐणेयम् । एणस्य तु-ऐणम् । **गोपयसोर्यत्** ।४।३।१६०। गव्यम् । पयस्यम् । **द्रोश्च** ।४।३।१६१। द्रुर्वृक्षः, तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् । **माने वयः** ।४।३।१६२। द्रोरित्येव । द्रुवयम् । 'यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम्' । **फले लुक्** ।४।३।१६३। विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले । आमलक्याः फलम्—आमलकम् । **प्लक्षादिभ्योऽण्** ।४।३।१६४। विधानसामर्थ्यान्न लुक् । प्लाक्षम् । न्यग्रोधस्य च केवलस्य ।

त.] कारेत्यादयो रजतादयः । तेषु अनुदात्तादीनां पुनः पाठो मयड्बाधनार्थः । अन्यथा हि परत्वान्मयट् स्यादेव । **शामीलमिमि** । शामीलशब्दः 'शम्याः ष्लञ्'ञिति ष्लञन्तः । दधित्थात् 'अनुदात्तादेश्चे'त्यञ् । दाधित्थस्य दाधित्थम् । **बैल्वमयमिति** । बिल्वशब्दोऽणन्तः । **नैष्किकमिति** । 'तेन क्रीत'मिति ठक् । **शत्यः** । **शातिक इति** । 'शताच्च ठन्यतौ' । **अणञाविति** । उमाशब्दः 'तृणधान्यानां च' इत्याद्युदात्तः । ऊर्णाशब्दस्तु प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त इति भावः । **एण्या ढञ्** । प्राण्यञोऽपवादः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादाह-**एणस्य त्विति** । **गोपयसोः** । यद्यपि सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यदुक्तस्तथापि 'मयड्वैतयो'रिति पक्षे प्राप्तं मयटं बाधितुं पुनरयं यद्विधिः । **द्रोश्च** । 'ओरञ्', 'एकाचो नित्य' मिति मयटश्चापवादोऽयम् । **द्रव्यमिति** । 'ओर्गुणः', 'वान्तो यि प्रत्यये' । 'द्रव्यगुणकर्मे'त्यादिषु प्रयुज्यमानद्रव्यशब्दस्तु गुणैर्द्रूयते आश्रीयते इति द्रुधातोः 'अचो य'दिति यत्प्रत्ययान्तः । **माने वयः** । यतोऽपवादः । **द्रुवयमिति** । द्रोर्विकारभूतं प्रस्थादिपरिमाणमित्यर्थः । **फले लुक्** । **विकारावयवेति** ।

बा.] विकारावयवयोः प्रत्ययः-तत्प्रत्ययः । तदाह-**ञिद इति** । **तयोरेवेति** । विकारावयवयोरेवेत्यर्थः । **शामीलस्येति** । शम्या विकारोऽवयवो वा शामीलम् । 'शम्याः ष्लञ्' । शामीलस्य विकारोऽवयवो वेत्यर्थे अञि शामीलमिति भवतीत्यर्थः । 'नित्यं वृद्धे'ति मयटोऽपवादः । **दाधित्थमिति** । दधित्थस्य विकारोऽवयवो वा दाधित्थम् । अनुदात्तादित्वादञ् । दाधित्थस्य विकारो दाधित्थम् । मयडपवादोऽञ् । **बैल्वमयमिति** । 'बिल्वादिभ्यो'णिति बिल्वशब्दादणि बैल्वः । तस्य विकार इत्यर्थे मयडेव, न त्वञ् । अणो ञित्त्वाऽभावादिति भावः । भाष्ये तु 'विकारावयवप्रत्ययान्तात्पुनस्तत्प्रत्यया अनभिधाना'न्ने'त्याश्रित्य सूत्रमिदं प्रत्याख्यातम् । **क्रीतवत्परि** । **उपाधिनेति** । प्रकृत्यादिविशेषणेनेत्यर्थः । **नैष्किक इति** । 'असमासे निष्कादिभ्यः' इति क्रीते ठक् । **शत्यः** **शतिक इति** । 'शताच्च ठन्यतौ' इति क्रीते ठन्यतौ । **उष्ट्राद्वुञ्** । **प्राण्यञ इति** । 'प्राणिरजतादिभ्योऽञि'त्यस्यापवाद इत्यर्थः । **उमोर्णयोर्वा** । 'वु'ञिति शेषः । **औमकमिति** । उमा-सस्यविशेषः । 'उमा स्यादतसी क्षुमा' इत्यमरः । उमाया विकारोऽवयवो वेत्यर्थः । **औममिति** । 'तृणधान्यानां चे'त्युमाशब्द आद्युदात्तः । ततो वुञभावे 'अनुदात्तादेश्चे'त्यञभावादौत्सर्गिकोऽण् । ऊर्णाशब्दस्तु फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । ततो वुञभावे अनुदात्तादित्वादञित्यर्थः । 'ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादि'त्यमरः । 'स्थूणोर्णे नपुंसके चे'ति लिङ्गानुशासनसूत्रम् । **एण्या ढञ्** । एण्या अवयवो विकारो वा ऐणेयम् । ढस्य एयादेशः । 'यस्येति चे'ति ईकारलोपः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य प्रयोजनमाह—**एणस्य त्विति** । **गोपयसोर्यत्** । **गव्यमिति** । गोर्विकारोऽवयवो वेत्यर्थः । 'वान्तो यि'त्यवादेशः । **पयस्यमिति** । पयसो विकार इत्यर्थः । 'सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे य'दित्येव सिद्धे यद्विधानं 'मयड्वैतयो'रिति पाक्षिकमयटो बाधनार्थम् । **द्रोश्च** । 'य'दिति शेषः । 'एकाचो नित्य'मिति मयटः, 'ओरञि'त्यस्य चापवादः । **माने वयः** । **द्रोरित्येवेति** । माने विकारे गम्ये द्रुशब्दाद्वयप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **फले लुक्** । **आमलकमिति** । फलितस्य वृक्षस्य फलमव-

---

शे.] त्यञो बाधेन चरितार्थम् । तपनीयशब्दोऽनुदात्तादिः । शुकबकौ 'प्राणिनाङ्कुपूर्वाणा'मित्याद्युदात्तौ । **बैल्वमयमिति** । तस्यावयव इत्यर्थः । विकारे त्वस्मादनभिधानान्मयण्नेति भाष्यम् । **क्रीतवत्प** । अत्र परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं, व्याख्यानात् । तेन सङ्ख्याया अपि ग्रहणम् । अत एव 'आर्हा'दिति सूत्रे 'अत्र सूत्रे सङ्ख्याया इति वक्तव्य'मित्युक्तम् । **नैष्किके**—'असमासे निष्कादिभ्यः' इति ठक् । **शतिके**—'शताच्च ठन्यतौ' । **अणञाविति** । **उमेति**—तृणधान्यानाञ्च द्व्यषामित्याद्युदात्तम्, ऊर्णे त्वन्तोदात्तमिति भावः । **ऐणे**-प्राण्यञ् । **गोपय** । गोग्रहणमेकाचो' नित्यमिति मयड्बाधनार्थम् । द्रव्यशब्दो गुणैर्द्रूयते इत्यर्थे 'अचो य'दिति यत्प्रत्ययान्तो गुणाश्रये भव्ये वस्तुनि च । **माने व** । **माने**—प्रस्थादि । **आमलकमिति** । मयटो लुकि 'लुक्तद्धिते'ति

।७।३।५। अस्य न वृद्धिरैजागमश्च । नैयग्रोधम् । **जम्ब्वा वा** ।४।३।१६५। जम्बूशब्दात्फलेऽण् वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे ओरञ् । तस्य लुक् । जम्बु । **लुप् च** ।४।३।१६६। जम्ब्वाः फलप्रत्ययस्य लुब् वा स्यात् । 'लुपि युक्तवत्' । जम्ब्वाः फलं जम्बूः । ॐ **फलपाकशुषामुपसङ्ख्यानम्** । व्रीहयः । मुद्गाः । ॐ **पुष्पमूलेषु बहुलम्** । मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । जात्याः पुष्पं—जाती । विदार्या मूलं—विदारी । बहुलग्रहणान्नेह—पाटलानि पुष्पाणि । साल्वानि मूलानि । बाहुलकात्क्वचिल्लुक्—अशोकम् । करवीरम् । **हरितक्यादिभ्यश्च** ।४।३।१६७। एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्स्यात् । हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । **कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च** ।४।३।१६८। कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञौ स्तश्छयतोश्च

त.] फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो,विकारश्च। तेनान्यतरस्मिन्प्रत्ययः। **आमलकमिति**। मयटो लुक्। 'लुक्तद्धितलुकी'ति ङीषो लुक्। न चात्र स्थानिवद्भावेन 'यस्येति च' इति लोपः शङ्क्यः, 'लुका लुप्ते न स्थानिव'दित्यभ्युपगमात्। अत एव पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुरित्यत्र 'अध्यर्धपूर्वे'ति ठञो लुकि कृते 'लुक्तद्धिते'ति ङीषो लुका लुप्तत्वेन स्थानिवत्त्वाऽभावादुकारस्य यणादेशो न भवति । **प्लक्षादिभ्योऽण्** । अणोऽपवादः । शिग्रुकर्कन्धूशब्दाभ्याम् 'ओर'ञिति, अन्येभ्यस्त्वनुदात्तादित्वादञः प्राप्तिः। प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इङ्गुदी शिग्रु कर्कन्धू बृहती । तत्र प्लक्षशब्दः 'फिषः' इत्यन्तोदात्तः। न्यग्रोधशब्दो 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तः। अश्वत्थशब्दस्तु घृतादित्वादन्तोदात्तः। इङ्गुदीबृहतीशब्दौ गौरादिङीषन्तौ । 'आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैङ्गुदं फले' इत्यमरः । **न्यग्रोधस्य च** । केवलस्येति किम् ?। न्यग्रोधमूले भवा न्याग्रोधमूलाः—शालयः । न्यक्-रोहतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्, अव्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यर्थम् । **जम्ब्विति** । नपुंसकह्रस्वः। 'फले जम्बा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम्' । **फलपाकेति** । फलपाकेन शुष्यन्तीति फलपाकशुषः। **व्रीहयः। मुद्गा इति** । बिल्वाद्यणो लुक् । **मल्लिकेति**। अनुदात्तलक्षणस्याऽञो लुप्। 'मादीनां चे'ति फिट्सूत्रान्मल्लिकाशब्दे द्वितीयमुदात्तम्। जातीविदारीशब्दौ गौरादिङीषन्तौ। **पाटलानीति** । बिल्वादित्वादण्। साल्वशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। **हरीतक्यादिभ्यश्च** । इह द्राक्षाप्रभृतिभ्यो 'नित्यं वृद्धे'ति प्राप्तस्य मयटो लुप्, अनुदात्तादिभ्योऽञः, इतरेभ्य-

बा.] यवो विकारश्च। तस्मिन्मयटो लुकि 'लुक्तद्धितलुकी'ति ङीषो लुक्। **प्लक्षादिभ्योऽण्**। 'विकारे अवयवे चे'ति शेषः। तत्र शिग्रुकर्कन्धूशब्दयोरुवर्णान्तत्वादञि प्राप्ते, प्लक्षन्यग्रोधादीनामनुदात्तादित्वादञि प्राप्तेऽण्विधिः । नन्वस्य फले अणो लुक्कुतो नेत्यत आह—**विधानेति । न्यग्रोधस्य च** । 'न य्वाभ्या'मित्युत्तरसूत्रमिदम् । **अस्येति**। केवलस्य न्यग्रोधस्येत्यर्थः। केवलत्वं पदान्तरविहीनत्वम्। न्यक् रोहतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे यद्यपि 'न य्वाभ्या'मित्येव सिद्धं, यकारस्य पदान्तत्वात्। तथापि केवलस्यैव इति नियमार्थं सूत्रम् । अव्युत्पत्तिपक्षे तु यकारस्य अपदान्तत्वाद्विध्यर्थमेव। केवलस्य किम् ?। न्याग्रोधमूलाः शालयः। **जम्ब्वा वा। जाम्बवेति**। जम्ब्वाः फलमित्यर्थः। अणो लुकि विशेष्यानुसारेण नपुंसकत्वाद्ध्रस्व इति भावः । **लुप् च** । लुकैव सिद्धे लुब्विधेः फलमाह—**लुपि युक्तवदिति । जम्बूरिति** । जम्ब्वाः फलमित्यर्थः। फलप्रत्ययस्य लुपि युक्तवत्त्वेन विशेष्यलिङ्गवचने बाधित्वा स्त्रीत्वमेकवचनं चेत्यर्थः। तथाच जम्ब्वाः फलान्यपि जम्बूरेव। **फलपाकेति** । फलपाकेन शुष्यन्तीति फलपाकशुषः—ओषधयः, तद्वाचिभ्यः परस्य फलप्रत्ययस्य लुप उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । 'फले लुगि'त्यस्यापवादः। **व्रीहय इति**। व्रीह्याख्यानामोषधीनां फलानीत्यर्थः। एवं मुद्गाः। बिल्वाद्यणो लुप् । युक्तवद्भावात्पुंस्त्वं, नतु विशेष्यनिघ्नत्वम्। **पुष्पमूलेष्विति** । वार्तिकमिदम् । 'विकारावयवप्रत्ययस्य लुप् स्या'दिति शेषः । **पुष्पं मल्लिकेति**। 'अथ द्वितीयं प्रागीषा'दित्यनुवृत्तौ 'मादीनां चे'ति फिट्सूत्रेण मध्योदात्तो मल्लिकाशब्दः। ततः 'अनुदात्तादेश्चे'त्यञो लुप्। युक्तवत्त्वात्स्त्रीत्वम्। **जातीति**। 'लघावन्ते' इत्यन्तोदात्तो जातिशब्दः । ततः 'अनुदात्तादेश्चे'त्यञोऽनेन लुप्। युक्तवत्त्वात्स्त्रीत्वम्। **विदारीति** । जातिङीषन्तमिदं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् । अनुदात्तादित्वादञि तस्य लुप्, युक्तवत्त्वात्स्त्रीत्वम्। **पाटलानीति**। बिल्वादित्वादण् । एवं साल्वानि । नन्वशोकस्य पुष्पम् अशोकं, करवीरस्य पुष्पं—करवीरमित्यत्रापि 'पुष्पमूलेषु बहुल'मिति लुपि युक्तवत्त्वात्पुंस्त्वे अशोकः पुष्पं, करवीरः पुष्पमिति स्यादित्यत आह—**बहुलग्रहणादिति**। तथाच युक्तवत्त्वस्याऽप्रवृत्तेः विशेष्यनिघ्नत्वमेवेति भावः। **हरीतक्यादिभ्यश्च । हरीतक्यादीनामिति** । वार्तिकमिदम् । एषां प्रकृतिलिङ्गमेव लुप्तप्रत्ययार्थे

शे.] ङीषो लुक्। लुका लुप्तत्वात्स्थानिवत्त्वाऽभावेन न 'यस्ये'ति लोपः। **न्यग्रोधस्य च** । केवलस्येति किम् ?। न्याग्रोधमूलाः शालयः। **फलपाकेति** । फलपाकेन ये शुष्यन्ति व्रीह्यादयस्तद्वाचिनामित्यर्थः। 'लुप' इति शेषः। **व्रीहिमुद्गौ**—बिल्वादी । पाटलिशब्दश्च तत्र । **पुष्पाणीति** । भाष्ये 'मूलानी'ति पाठः। साल्वस्य वृद्धत्वेऽपि वृत्तिप्रामाण्यात्प्लक्षादित्वं बिल्वादित्वं

लुक्। कंसाय हितं कंसीयम्। तस्य विकारः-कांस्यम्। परशवे हितं परशव्यम्। तस्य विकारः-पारशवः।

प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः॥

अथ ठगधिकारः।

प्राग्वहतेष्ठक् ।४।४।१। 'तद्वहती'त्यतः प्राक् ठगधिक्रियते। * तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्। 'माशब्दः कारी'ति य आह स—माशब्दिकः। **स्वागतादीनां च** ।७।३।७। ऐज् न स्यात्।

त.]स्त्वणः। **लिङ्गमेवेति**। वचनं तु विशेष्यवदेव, 'हरीतक्यादिषु व्यक्ति'रित्युक्तत्वादिति भावः। **कंसीयमिति**। 'प्राक्क्रीताच्छः' इत्यधिकारे 'तस्मै हित'मिति छः। तस्यैव छस्यापवादतया 'उगवादिभ्यो यत्'—परशव्यं दारु। परशव्यशब्दस्याऽनुदात्तादित्वादञि [:] सिद्धे तत्संनियोगेन यतो लुगर्थं वचनम्। नच 'यस्येति'यलोपे कृते 'हलस्तद्धितस्ये'ति यलोपेन सिद्धमिष्टमिति भ्रमितव्यम्, ईतीत्यनुवृत्तेः। **इति प्राग्दीव्यतीयाः**।

तदाहेतीति। वाक्यादयं प्रत्ययविधिः, शब्दो माकारीति यो निषेधति स 'माशब्दिक' इत्युच्यते। तथा नित्यः शब्द इति य आह स 'नैत्यशब्दिकः'। 'कार्यशब्दिकः'। इह वाक्याद्वितीया न सम्भवति, अप्रातिपदिकत्वात्। तेन तच्छब्देन कर्ममात्रं निर्दिश्यते। तच्च वाक्यार्थरूपमित्याहुः। **ऐज्न स्यादिति**। 'न य्वाभ्या'मिति प्राप्त ऐजागमोऽनेन निषिध्यते, 'न कर्मे'त्यतो नञनुवर्तनादिति भावः। **स्वापतेयमिति**। 'पथ्यतिथि-

बा.]अतिदिश्यते, नतु प्रकृतिवचनमपीत्यर्थः। **हरीतक्य इति**। जातिङीषन्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो हरीतकीशब्दः। ततोऽनुदात्तादित्वादञि तस्य 'फले लु'गिति लुकि प्राप्ते लुपि युक्तवत्त्वात्स्त्रीत्वे विशेष्यानुरोधाद्बहुवचनम्। **कंसीयपरशव्य**। अत्र यञञोर्न लुक्, विधिवैयर्थ्यात्। नापि प्रकृत्योः, प्रत्ययाऽदर्शनस्यैव लुक्त्वात्। अतः परिशेषात्प्रकृत्येकदेशयोश्छयतोरिति लभ्यते। तदाह—**छयतोरिति**। **कंसीयमिति**। कंसो नाम धातुर्लोहविशेषः। 'तस्मै हित'मिति छः। **कांस्यमिति**। कंसीयशब्दादञि छस्य लुकि आदिवृद्धौ 'यस्येति चे'त्यकारलोपः। **परशव्यमिति**। 'तस्मै हित'मित्यधिकारे 'उगवादिभ्यो य'दिति यति ओर्गुणे 'वान्तो यी'त्यवादेशः। **पारशव इति**। परशव्यशब्दादञि यतो लुकि ओर्गुणे पारशवः। 'हलस्तद्धितस्ये'ति तु न, ईतीत्यनुवृत्तेः। अनापत्यत्वात् 'आपत्यस्य चे'त्यपि लोपो न प्रसज्यत इति भावः। **इति प्राग्दीव्यतीयाः**।

प्राग्वहतेष्ठक्। वहतीत्येकदेशेन 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्ग'मिति सूत्रं परामृश्यते इत्यभिप्रेत्याह—**तद्वहतीत्यत इति**। **तदाहेति**। इतिशब्दो व्युत्क्रमेण तच्छब्दानन्तरं द्रष्टव्यः। तदित्याहेत्यर्थे माशब्द-स्वागतइत्यादिशब्देभ्यष्ठक उपसङ्ख्यानमित्यन्वयः। 'त'दित्यनेन वाक्यार्थो विवक्षितः। इतिशब्दस्तस्य वाक्यार्थस्य कर्मत्वं गमयति। 'मा शब्दं कार्षी'रित्याहेत्यार्थे तद्वाक्यावयवात् 'माशब्द' इत्यादिशब्दाट्ठगिति यावत्। **माशब्दिक इति**। शब्दं मा कार्षीरित्यन्वयः। 'माङि लुङि'ति लोडर्थे लुङ्। 'न माङ्योगे' इत्यडागमनिषेधः। शब्दं न कुरु इत्यर्थः। अत्र आहेति ब्रूञ्धात्वर्थव्यक्तवचनक्रियां प्रति 'मा शब्दं कार्षी'रिति वाक्यार्थः कर्म। तद्वाक्यैकदेशो माशब्देति समुदायः। तस्मान्निर्विभक्तिकादयं प्रत्ययः। न हि माशब्देति समुदायाद्विभक्तिरस्ति। एवंच माशब्देति समुदायाट्ठकि 'माशब्दिक' इति रूपम्। '**मा शब्दः कारी**'ति पाठे तु कारीति कर्मणि लुङ्। शब्दो न कार्य इत्यर्थः। नच तदाहेत्यर्थे माशब्दादिभ्यष्ठगिति यथाश्रुतमभ्युपगम्य माशब्दमाहेत्यार्थे माशब्देत्यादिशब्देभ्यो द्वितीयान्तेभ्यष्ठगित्येव कुतो न व्याख्यायत इति वाच्यम्, एवं सति 'आहौ प्रभूतादिभ्यः' इत्युत्तरवार्तिकारम्भवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः। स्वागतादिगणे-स्वागत, स्वध्वर इति पठितं, तत्र विशेषमाह—**स्वागतादीनां च**। 'न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्' इति प्रकरणे 'न कर्मव्यतिहारे' इत्यस्मादुत्तरं सूत्रमिदम्। **ऐज्न स्या-**

शे.]वा बोद्धव्यम्। **कंसीयप**। अत्र यथासङ्ख्यम्। लुक्शब्देन विधानाच्च प्रकृतेर्लोपः। 'प्रातिपदिका'दित्यधिकाराच्च ञौणादिकयोः, प्रातिपदिकात्परयोर्लुगित्यर्थात्। तेषामव्युत्पन्नत्वाच्च। यञञोस्तु न लुक्, विधानसामर्थ्यात्। एककालप्रतीतानामुद्देश्यविधेयभावाऽसम्भवाच्च। वाक्यभेदे मानाऽभावात् च। 'कंसीयपरशव्ययो'रिति षष्ठीनिर्देशस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च। तदाह—**छयतोरिति**।

इति प्राग्दीव्यतीयाः।

तदाहेतीति। 'आहौ प्रभूतादिभ्यः' इति वार्तिकारम्भसामर्थ्यान्माशब्देति समुदायादयं प्रत्ययः। तस्य च द्वितीयान्तत्वाऽसम्भवात्कर्ममात्रं परामृश्यते। तत्र हि पदसमुदायार्थ इतिना परामृश्यमानः स्फुटतया वचनक्रियायां कर्म भवतीत्याशयेनाह—**माशब्दं कार्षीरिति य आहेति**। वृत्तौ धात्वर्थोऽन्तर्भूत इति बोद्धव्यम्। 'माशब्दे'ति निर्विभक्तिकादयं प्रत्ययः। 'माशब्दः कारी'ति पाठे—न क्रियतामित्यर्थः। **स्वागता**। 'न कर्मे'त्यतो नञनुवृत्तेः। **स्वपताविति**। स्वशब्दस्य द्वारादि-

स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वाध्वरिकः । स्वाङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्य[अपत्यं] व्याङ्गिः । व्यड-स्यापत्यं व्याडिः । व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वपतौ साधु स्वापतेयम् । ❀आहौ प्रभूतादिभ्यः । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्यासिकः । ❀पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः । सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । सौख-शायनिकः । अनुकशतिकादिः । ❀गच्छतौ परदारादिभ्यः । पारदारिकः । गौरुतल्पिकः । **तेन दीव्यति खनति जयति जितम्** ।४।४।२। अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । अभ्र्या खनति आभ्रिकः । अक्षैर्जयति आक्षिकः । अक्षैर्जितमाक्षिकम् । **संस्कृतम्** ।४।४।३। दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारीचिकम् । **कुलत्थकोपधादण्** ।४।४।४। ठकोऽपवादः । कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् । तैत्तिडीकम् । **तरति** ।४।४।५। उडुपेन तरति औडुपिकः । **गोपुच्छाट्ठञ्** ।४।४।६। गौपुच्छिकः । **नौद्व्यचष्ठन्** ।४।४।७। नाविकः । घटिकः । बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री । **चरति** ।४।४।८। तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोष्ठक् स्यात् । हस्तिना चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दध्ना भक्षयति दाधिकः । **आकर्षात् ष्ठल्** ।४।४।९। आकर्षो निकषोपलः । आकषादिति पाठान्तरम् । तेन चरति आकर्षिकः । षित्त्वान्ङीष् । आकर्षिकी । **पर्पादिभ्यः ष्ठन्** ।४।४।१०। पर्पेण चरति-पर्पिकः । पर्पिकी । येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स

त.]वसतिस्वपतेर्ढञ्' । स्वशब्दस्य द्वारादित्वादैजागमस्य प्राप्तिः । द्वारादित्वफलं तु स्वस्येदं 'सौव'मिति ज्ञेयम् । **आहा-विति** । 'उपसङ्ख्यान'मित्यनुषज्यते । आहेतिपदे एकदेशस्य प्रकृतिभागस्यागन्तुकेनेकारेण 'आहा'वित्यनुकरणम् । **प्राभूतिक इति** । क्रियाविशेषणाद्द्वक्तरि प्रत्ययः । **तेन दीव्यति** । इह कालपुरुषसङ्ख्या न विवक्षिताः, तेना-क्षैरदेवीत् देविष्यति वा आक्षिक इति भवति । एवमक्षैर्देविष्यसि देविष्यामि वा आक्षिकः, दीव्यन्ति दीव्यथ दीव्यामो वा आक्षिकाः । कारकं तु विवक्षितमेव, 'जयति, जित'मिति कर्तृकर्मणोः पृथगुपादानात् । तेनाक्षैर्द्यूतः, अक्षैः खात इति कर्माद्यर्थे आक्षिक इति न भवति । **अभ्र्येति** । 'अभ्रिः स्त्री काष्ठकुद्दालः' इत्यमरः । **संस्कृतम्** । योग-विभाग उत्तरार्थः । **बाहुकेति** । सूत्रे षकारः सांहितिको, न त्वनुबन्ध इति न ङीष् । तथा च 'आकर्षात्पर्पादेः' इत्यादि श्लोकवार्तिकं षित्त्वविवेचनाय प्रकरणान्ते पठिष्यति । **निकषोपल इति** । सुवर्णपरीक्षार्थः । **पाठान्तर-मिति** । एतच्च भ्वादौ 'कषखषे'त्यादिदण्डके 'आकषात्ष्ठ'लिति माधवेनोपन्यस्तम् । किन्तु 'आकर्षात्पर्पादे'रिति

बा.]दिति । शेषपूरणमिदम् । 'न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्' इति प्राप्त ऐज्न स्यादित्यर्थः । **स्वाध्वरिक इति** । स्वध्वर इत्याहेत्यर्थः । अथ स्वागतादिगणशेषमुदाहरति—**स्वङ्गस्येति** । **व्याङ्गिरिति** । व्यङ्गस्यापत्य-मिति विग्रहः । **व्यडस्येति** । न विद्यते डो यस्य स अडः, विगतोऽडो व्यडः । **स्वापतेयमिति** । 'पथ्यतिथि-वसतिस्वपतेर्ढञ्' । द्वारादित्वादैच् प्राप्तो निषिध्यते । **आहाविति** । आहेति पदैकदेशादिकारस्य उच्चारणार्थो निर्देशः । तदिति पूर्ववार्तिकादनुवर्तते । आहेत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यः प्रभूतादिभ्यष्ठग्वाच्य इत्यर्थः । **पार्यासिक इति** । पर्याप्त-माहेत्यर्थः । **पृच्छताविति** । 'त'दित्यनुवर्तते । पृच्छतीत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यः सुस्नातादिभ्यष्ठग्वाच्य इत्यर्थः । **सौखशायनिक इति** । सुखशयनं पृच्छतीत्यर्थः । **अनुशतिकादिरिति** । 'सुखशयनशब्द' इति शेषः । ततश्च 'अनुशतिकादीनां चे'ति पूर्वोत्तरपदयोरादिवृद्धिरिति भावः । **गच्छताविति** । तदित्यनुवर्तते । गच्छतीत्यर्थे परदारादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यष्ठगित्यर्थः । **पारदारिक इति** । परदारान्गच्छतीत्यर्थः । **गौरुतल्पिक इति** । गुरु-तल्पं गच्छतीत्यर्थः । **गुरुतल्पो=गुरुस्त्री** । **तेन दीव्यति** । तेन दीव्यति, तेन खनति, तेन जयति, तेन जित-मिति विग्रहेषु तृतीयान्ताट्ठगित्यर्थः । **अभ्रिः=कुद्दालः** । 'देवदत्तेन जित'मित्यत्र तु न ठक्, करणतृतीयान्तादेव तद्विधेः । **संस्कृतम्** । तेनेत्येव । संस्कृतमित्यर्थे तृतीयान्ताट्ठगित्यर्थः । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यत्र तु सप्तम्यन्तादणादि-विधिः । **मारीचिकमिति** । मरीचिभिः संस्कृतमित्यर्थः । **कुलत्थकोपधादण्** । 'संस्कृतमित्यर्थे तृतीयान्ता'-दिति शेषः । **तैन्तिणीकमिति** । तिन्तिणीकेन संस्कृतमित्यर्थः । **तरति** । तरतीत्यर्थे तृतीयान्ताट्ठगित्यर्थः । **गोपुच्छाट्ठञ्** । 'तरतीत्यर्थे तृतीयान्ता'दिति शेषः । **नौद्व्यचष्ठन्** । 'ठ'निति च्छेदः । ष्टुत्वकृतः सस्य षकारः । तरतीत्यर्थे नौशब्दात् द्व्यचश्च तृतीयान्ताट्ठनित्यर्थः । **नाविक इति** । नावा तरतीत्यर्थः । **घटिक इति** । घटेन तरतीत्यर्थः । **बाहुका स्त्रीति** । उकः परत्वाट्ठस्य कः । अदन्तत्वाट्टाप् । **चरति** । **गच्छति भक्षयतीति** । 'चर गतिभक्षणयो'रिति चरधातोरर्थद्वये वृत्तेरिति भावः । **हास्तिक इति** । ठनि इके 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ।

शे.]त्वादैचः प्राप्तिः । वस्तुतोऽत्राऽस्य पाठो व्यर्थः, 'स्वशब्दादेश्चेत्स्वग्रामस्वाध्याययोरेवे'ति नियमेन स्वाराज्यादाविवात्राप्यैचोऽप्राप्तेः । **'आहौ' 'पृच्छता'**वित्यादौ धात्वर्थनिर्देशे इक्श्तिपौ । **तेन दीव्यति** । 'तेने'ति करणे तृतीया, दीव्यत्यादौ कर्तुरुक्तेः तत्साहचर्याज्जितयोगेऽपि सैव । अत्र तिङन्ते लौकिकप्रयोगे क्रियायाः प्राधान्येऽपि वृत्तौ तद्विग्रहे सूत्रे च कर्तृप्राधान्यमित्युक्तम् ।

पर्पः । अश्विकः । रथिकः । **श्वगणाट्ठञ्च** ।४।४।११। चात् छन् । **श्वादेरिञि** ।७।३।८। ऐज् न । श्वभस्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वादंष्ट्रिः । तदादिविधौ चेदमेव ज्ञापकम् । *** इकारादाविति वाच्यम्** । श्वगणेन चरति श्वागणिकः । श्वागणिकी । श्वगणिकः । श्वगणिकी । **पदान्तस्यान्यतरस्याम्** ।७।३।९। श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैज्वा । श्वापदस्येदं श्वापदम् । शौवापदम् । **वेतनादिभ्यो जीवति** ।४।४।१२। वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः । **वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्** ।४।४।१३। वस्नेन मूल्येन जीवति वस्निकः । क्रयविक्रयग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः । **आयुधाच्छ च** ।४।४।१४। चाट्ठन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः । आयुधिकः । **हरत्युत्सङ्गादिभ्यः** ।४।४।१५। उत्सङ्गेन हरत्यौत्सङ्गिकः । **भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्**

त.] वार्तिकस्याननुगुणम् । तत्र हि नीरेफपाठे वृत्ताऽसङ्गतिप्रसङ्गात् । **पर्प इति** । 'पर्प गतौ' । 'हलश्चे'ति करणे घञ् । इहान्तर्गणसूत्रं **'पादः पच्चे'ति** । पादाभ्यां चरति पदिकः । यत्तु वार्तिकं 'पद्भाव इके चरतावुपसङ्ख्यान'मिति सोऽस्यैव प्रपञ्चः । पर्प, अश्व, अश्वत्थ, रथ, जाल, (जल?) न्याय, व्याल, पादः पत् । **श्वगणाट्ठञ्च** । ठकोऽपादः । **इदमेव ज्ञापकमिति** । द्वारादिगणे श्वन्शब्दः पठ्यते, न तु श्वभस्त्र श्वदंष्ट्रेत्यादिस्तथा च 'श्वादेरिञी'ति निषेधसूत्रमेव व्यर्थं सद्द्वारादिषु तदादिविधिं ज्ञापयतीत्यर्थः । फलं तु द्वारपालस्यायं 'दौवारपाल' इत्यादावैजागमस्य प्रवृत्तिः । **इकारादाविति** । सूत्रे इञीत्यपनीय इकारादाविति पठनीयमित्यर्थः । अन्ये तु इञीति स्थाने इतीति पठनीयम् । तथा चाऽङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य विशेष्यत्वात् 'यस्मिन्विधिस्तदादौ' इत्यनेन इकारादिर्लभ्यत इत्याहुः । **श्वागणिकीति** । छनः षित्त्वान्ङीष् । **श्वापदस्येति** । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । **धानुष्क इति** । वेतनादिगणे धनुर्दण्डेति पठ्यते, तच्च सङ्घातविगृहीतार्थम् । तथा च 'धानुर्दण्डिकः', 'दाण्डिक' इत्यप्युदाहार्यम् । **आयुधाच्छ छ** । आयुध्यन्ते अनेनेति आयुधं । 'घमर्थे कविधान'मिति कः । **हरत्युत्सङ्गादिभ्यः** । एभ्यस्तृतीयान्तेभ्यष्ठक् स्यादुपादत्ते नयति वेत्यर्थे । उत्सङ्ग, उडुप, उत्थित, पिटक, पिटाक । **भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्** । भस्त्रा-चर्मविकारः ।

बा.] **आकर्षात्ष्ठल्** । तेन चरतीत्यर्थे तृतीयान्तादाकर्षशब्दात्ष्ठलित्यर्थः । **पर्पादिभ्यः ष्ठन्** । ष्ठन् इति च्छेदः । 'चरतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्य' इति शेषः । षित्त्वं ङीषर्थमित्याह-**पर्पिकीति** । **अश्विक इति** । अश्वेन चरतीत्यर्थः । **श्वगणाट्ठञ् च** । 'उक्तविषये' इति शेषः । श्वगणशब्दात्तृतीयान्ताच्चरतीत्यर्थे ठञ् ष्ठन् च स्यादित्यर्थः । श्वागणिक इत्युदाहरणं वक्ष्यति । तत्र श्वन्शब्दस्य द्वारादित्वादैजागमे प्राप्ते । **श्वादेरिञि** । 'न कर्मव्यतिहारे' इत्यतो नेत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । श्वन्शब्द आदिर्यस्येति विग्रहः । श्वन्शब्दपूर्वपदस्याङ्गस्य इञि परे नैजागम इत्यर्थः । **श्वाभस्त्रिरिति** । 'अत इञ्' । **श्वादंष्ट्रिरिति** । श्वदंष्ट्रस्याऽपत्यमित्यर्थः । ननु श्वन्शब्द एव द्वारादौ पठ्यते नतु श्वभस्त्रशब्दः । ततश्च तस्य द्वारादित्वाऽभावादैजागमप्रसक्तिरेव नेत्यत आह-**तदादिविधाविति** । द्वारादिगणे श्वन्शब्दस्य पाठेऽपि अस्मादेव प्रतिषेधात् श्वन्शब्दपूर्वकस्याङ्गस्य द्वारादिगणे ग्रहणं विज्ञायत इत्यर्थः । तत्फलं तु श्ववहनस्येदं शौववहनं नाम नगरम् । ननु प्रकृते श्वागणिके इञभावात्कथमयं निषेध इत्यत आह-**इकारादाविति वाच्यमिति** । इञीति परित्यज्य इकारादाविति वाच्यमित्यर्थः । इञि तु व्यपदेशिवत्त्वेन इकारादित्वम् । **श्वागणिक इति** । ठञि आदिवृद्धिः । **श्वगणिक इति** । ष्ठनि रूपम् । **श्वागणिकीति** । ठञन्तात् 'टिड्ढाण'ञिति ङीप् । **श्वगणिकीति** । षित्त्वान्ङीष् । प्रसङ्गादाह—**पदान्तस्यान्यतरस्याम्** । 'श्वादेरिञी'त्यस्मादुत्तरं सूत्रमिदम् । पदं-पदशब्दो-ऽन्तो यस्येति विग्रहः । तदाह-**पदशब्दान्तस्येति** । **ऐज्वेति** । निषेधविकल्पे सति विधिविकल्पः फलित इति भावः । **श्वापदस्येति** । शुनः पदमिव पदं यस्येति विग्रहः । 'शुनो दन्तदंष्ट्रे'त्यादिना दीर्घः । **शौवापदमिति** । 'तस्येद'मित्यण् । 'वृद्धाच्छः' इति तु न, अनभिधानादित्याहुः । अन्ये तु श्वपुच्छवदीर्घाऽभावे अणमाहुः । **वेतनादिभ्यो जीवति** । 'जीवतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यष्ठ'गिति शेषः । **वैतनिक इति** । वेतनेन जीवतीत्यर्थः । **धानुष्क इति** । धनुषा जीवतीत्यर्थः । उसन्तात्परत्वाट्ठस्य कः । 'इणः षः' इति षत्वम् । **वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्** । जीवतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यो वस्नादिभ्यष्ठन् स्यादित्यर्थः । **सङ्घातविगृहीतार्थमिति** । व्याख्यानादिति भावः । **आयुधाच्छ च** । जीवतीत्यर्थे तृतीयान्तादायुधशब्दाच्छः स्याट्ठन् चेत्यर्थः । **हरत्यु-**

शे.] **संस्कृतम्** । सत उत्कर्षाधानं संस्कारः । **पर्पिकीति** । षित्त्वान्ङीष् । इह 'पादः पच्चे'ति गणसूत्रमनार्षम्, इके चरतौ पद्भावोपसङ्ख्यानात् । **श्वादेरिति** । इञि परतो यत्किंचिन्निमित्तक ऐज्न । तेन श्वाभस्त्रेरिदं श्वाभस्त्रमित्येव । ननु द्वारादौ श्वन्शब्दपाठेऽपि तदादौ कथं प्राप्तिरत आह—**तदादीति** । तत्फलं 'शौवहानं नगर'मिति । निषेधविकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वादाह—**ऐज्वेति** । **श्वापदस्येति** । 'अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासाः' इत्युक्तेरनभिधानाच्छाऽभावेऽण् । एवं **शौवादंष्ट्रे**ऽपीत्येके । अन्ये तु श्वपुच्छवदीर्घाऽभावेऽणमाहुः । **श्वापदिके**—पूर्वविप्रतिषेधेन नित्य एव निषेधः ।

।४।४।१६। भस्त्रया हरति भस्त्रिकः। षित्त्वान्ङीष्। भस्त्रिकी। **विभाषा विवधात्** ।४।४।१७। विवधेन हरति विवधिकः। पक्षे ठक्। वैवधिकः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वीवधादपि छन्। वीवधिकः। वीवधिकी। विवधवीवधशब्दौ उभयतो बद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे वर्तेते। **अण् कुटिलिकायाः** ।४।४।१८। कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः, कर्मारोपकरणभूतं लोहं च। कुटिलिकया हरति मृगानङ्गारान्वा—कौटिलिको व्याधः, कर्मारश्च। **निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः** ।४।४।१९। अक्षद्यूतेन निर्वृत्तमाक्षद्यूतिकं वैरम्। **क्त्रेर्मम्नित्यम्** ।४।४।२०। त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात्तृतीयान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे मप्स्यान्नित्यम्। कृत्या निर्वृत्तं कृत्रिमम्। पक्त्रिमम्। ॐ **भावप्रत्ययान्तादिमब्वक्तव्यः**। पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम्। त्यागिमम्। **अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ** ।४।४।२१। 'अपमित्ये'ति ल्यबन्तम्। अपमित्य निर्वृत्तम्—आपमित्यकम्। याचितेन निर्वृत्तं याचितकम्। **संसृष्टे** ।४।४।२२। **चूर्णादिनिः** ।४।४।२३। चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः। **लवणाल्लुक्** ।४।४।२४। लवणेन दध्ना संसृष्टं दाधिकम्।

त.] 'शीर्षंभार'शब्दोऽत्र पठ्यते। निपातनाच्छीर्षभावः सप्तमीसमासश्च, तत्पुरुषे कृती'ति वा अलुक्। पक्षे 'शीर्षभारः'।

एकदेशविकृतस्येति। 'वीवधाच्चेति वक्तव्य'मिति वार्तिकं न्यायसिद्धार्थकथनपरमिति भावः। वृत्तिकृत्तु सूत्रे वीवधशब्दं प्रक्षिप्य 'विभाषा विवधवीवधा'दिति पपाठ। **क्त्रेर्मम्नित्यम्**। नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्येण प्रयोगं वारयितुम्। अतएव लौकिके विग्रहवाक्ये क्तिन्नादीनां प्रयोगो, न तु क्त्रेः, तदाह—**कृत्या निर्वृत्तमिति**। एवमग्रेऽपि पाकेन निर्वृत्तमिति विग्रहो बोध्यः। सङ्ख्यावाची त्रिशब्दो नेह गृह्यते, प्रत्ययाऽप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणात्, 'णिजां त्रयाणा'मिति लिङ्गाच्च। ननु नित्यग्रहणेन निर्वृत्तार्थविवक्षायां मपं विना त्रिप्रत्ययान्तस्य प्रयोगनिवारणेऽपि तदविवक्षायां तस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगो दुर्वार इति चेत्। न। 'नित्य'मिति योगं विभज्य तत्सामर्थ्यादर्थविशेषानादरेणैव स्वातन्त्र्यवारणात्। **इमबिति**। एवं च मप् कर्तव्यः। तथा हि—**'भावप्रत्ययान्तादिमप्'**। ततः **'क्त्रेः'**। पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदं,—त्रिप्रत्ययान्त इमब्विषय एवेति। तेन त्रिपत्ययान्तस्य प्रयोगो निवर्तते। ततो **'नित्यम्'**। अनेन निर्वृत्तार्थाऽविवक्षायामपि त्र्यन्तस्य स्वातन्त्र्यं वार्यते। एवं च सङ्ख्यावाचित्रिशब्दस्य ग्रहणशङ्कैव नास्ति, 'भावप्रत्ययान्ता'दित्यनुवृत्तेः। स्वरेऽपि विशेषो नास्ति, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण इमप इकारस्योदात्तत्वात्।

अपमित्येति। 'उदीचां माङः' इति क्त्वाप्रत्ययेन सह गतिसमासः। क्त्वो ल्यप्। 'मयतेरिदन्यतरस्या'मिति इत्त्वम्। 'ह्रस्वस्ये'ति तुक्। ल्यबन्तादस्मात्तृतीयान्तात्प्रत्ययो न भवति, किन्तु वचनात्प्रथमान्तादेव।

बा.] **त्सङ्गादिभ्यः**। हरतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्य उत्सङ्गादिभ्यष्ठक् स्यादित्यर्थः। **भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्**। 'ष्ठ'निति छेदः। हरतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यो भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् स्यादित्यर्थः। **षित्त्वादिति**। 'ङी'षिति शेषः। **विभाषा विवधात्**। 'हरतीत्यर्थे तृतीयान्तात् ष्ठ'निति शेषः। **अण् कुटिलिकायाः**। हरतीत्यर्थे तृतीयान्तात्कुटिलिकाशब्दादण् स्यादित्यर्थः। कर्मारो लोहकारः, तस्य यत् अङ्गारतप्तलोहादिग्रहणसाधनं लोहविकारभूतं सन्दंशापरनामधेयं, तदपि कुटिलिकेत्यर्थः। **निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः**। निर्वृत्तमित्यर्थे तृतीयान्तेभ्योऽक्षद्यूतादिभ्यष्ठगित्यर्थः। **क्त्रेर्मम्नित्यम्**। तेन निर्वृत्तमित्यर्थे 'ड्वितः क्त्रि'रिति क्त्रिप्रत्ययान्तान्नित्यं मप्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। 'समर्थानां प्रथमाद्वे'ति महाविकल्पनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणात्। ततश्च अस्मिन्नर्थे मप्प्रत्ययं विना क्त्रिप्रत्ययान्तस्य प्रयोगो नेति भाष्ये स्पष्टम्। एवं चात्र अस्वपदविग्रहं दर्शयति—**कृत्या निर्वृत्तमिति**। अत्र विग्रहवाक्ये 'स्त्रियां क्तिन्नि'ति क्तिन्नन्तोऽयं कृतिशब्दः। **कृत्रिममिति**। 'डुकृञ् करणे' इति धातोः 'ड्वितः क्त्रि'रिति क्त्रिप्रत्ययान्तान्मप्। **पक्त्रिममिति**। पक्त्या निर्वृत्तमित्यस्वपदविग्रहः। 'डुपचष् पाके' इत्यस्मात्क्त्रिप्रत्ययान्तान्मप्। **इमब्वक्तव्य' इति**। 'निर्वृत्तमित्यर्थे तृतीयान्ता'दिति शेषः। अत्र नित्यमिति न संबध्यते इत्यभिप्रेत्य लौकिकस्वपदविग्रहं दर्शयति—**पाकेन निर्वृत्तमिति**। **अपमित्ययाचिताभ्याम्**। **ल्यबन्तमिति**। 'मेङ् प्रणिदाने' इत्यस्माद्विनिमयार्थकात् 'उदीचां माङो व्यतिहारे' इति क्त्वाप्रत्यये गतिसमासे ल्यपि 'मयतेरिदन्यतरस्या'मिति इत्त्वे 'ह्रस्वस्य पिती'ति तुगागमे अपमित्येत्यव्ययम्, 'क्त्वातोसुन्कसुनः' इत्युक्तेरित्यर्थः। निर्वृत्तमित्यर्थे अपमित्येत्यव्ययात्प्रथमान्ताद्याचितशब्दाच्च तृतीयान्तात्कक् कन् च यथासङ्ख्यं स्यातामित्यर्थः। अपमित्येत्यंशे तृतीयान्तत्वाऽसंभवात्प्रथमान्तादिति लभ्यते। **संसृष्टे**। संसृष्टमित्यर्थे तृतीयान्ताट्ठगित्यर्थः। **चूर्णादिनिः**। 'संसृष्टमित्यर्थे तृतीयान्ता'दिति शेषः। **लवणा-**

शे.] **क्त्रेर्मप्**। ड्वितः क्त्रिरेव गृह्यते, न तु सङ्ख्यावाची त्रिशब्दो, व्याख्यानात्। अत्र 'क्त्रे'रिति भिन्नं वाक्यं, त्रिप्रत्ययान्तान्नित्यं निर्वृत्ते मबित्यर्थः। ततो—'नित्यं'। योऽयं निर्वृत्ते मप्स त्र्यन्ताद्भवत्येवेत्यर्थः। तेन निर्वृत्ते वाक्यं न, अन्यत्र च त्र्यन्तस्य प्रयोगो न। तदुक्तं भाष्ये—'त्र्यन्तं मब्विषयमेव यथा स्यात् केवलस्य प्रयोगो माभू'दिति। एवञ्चवाक्येऽपि 'वे'त्यस्याऽसम्बन्ध एव। **तृतीयान्तादिति**। वृत्तिस्त्वलौकिकाऽभिप्राया, तदर्थकादित्यर्थका वेति दिक्। **पाकिममिति**। कुट्टिमादयोऽप्येवम्।

संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं शाकम् । **मुद्गादण्** ।४।४।२५। मौद्ग ओदनः । **व्यञ्जनैरुपसिक्ते** ।४।४।२६। [ठक्] । दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् । **ओजःसहोऽम्भसा वर्तते** ।४।४।२७। [ओजसा वर्तते] औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः । **तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम्** ।४।४।२८। द्वितीयान्तादस्माद्वर्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः । **परिमुखं च** ।४।४।२९। परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः । चात्पारिपार्श्विकः । **प्रयच्छति गर्ह्यम्** ।४।४।३०। द्विगुणार्थं द्विगुणं, तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः । ॐ **वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः** । वार्धुषिकः । **कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ** ।४।४।३१। गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छ[ती]त्यर्थे । कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं, तत्प्रयच्छति कुसीदिकः । कुसीदिकी । एकादशार्थं-

---

त.] **व्यञ्जनैरुप** । व्यज्यते अनेन ओदनादिरस इति व्यञ्जनं, तद्वाचिभ्य उपसिक्त इत्यर्थे ठक्स्यात् । **तत्प्रत्यनु** । वृतेरकर्मकत्वात्कथं तस्य द्वितीयान्तेन प्रतीपमित्यादिना सम्बन्ध इत्याशङ्कायामाह—**क्रियाविशेषणत्वादिति** । **प्रतीपमिति** । प्रतिगता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । 'ऋक्पूः' इत्यकारः समासान्तः । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यः' इति ईत्वम् । व्युत्पत्तिमात्रमिदम् । प्रतिकूलाऽनुकूलपर्याया हीमे रूढिशब्दाः । **आन्वीपिक इति** । 'अन्वीप'मित्यत्र 'ऊदनोर्देशे' इत्युत्वं तु न भवति, अदेशत्वात् । **परिमुखमिति** । 'अपपरी वर्जने' इति परेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'पञ्चम्यपाङ्परिभि'रिति पञ्चमी । 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । ततष्ठक् । स्वामिनो मुखं वर्जयित्वा यः सेवको वर्तते स—'पारिमुखिकः' । यदा तु सर्वतोभावे परिशब्दः, प्रादिसमासश्च,'तदा यतो यतः स्वामिनो मुखं ततस्ततो यो वर्तते स एवमुच्यते । एवं पारिपार्श्विकोऽप्यर्थद्वये बोध्यः । **प्रयच्छति** । द्वितीयान्तात्प्रयच्छतीत्यर्थे ठक्स्याद्यत्प्रयच्छति गर्ह्यं चेत्तत् । **द्विगुणार्थं द्विगुणमिति** । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति भावः । बहुवृद्ध्युद्देश्यकदानकर्मतयाऽस्य द्रव्यस्य गर्ह्यत्वम् । **वार्द्धुषिक इति** । वृध्यर्थं वृद्धिः । तां प्रयच्छतीति विग्रहः । अथ कथं 'वृध्याजीवश्च वार्धुषि'रित्यमरः, ठक्सन्नियोगेनैव वृधुषिभावस्वीकारात् । अत्राहुः—निरङ्कुशाः कवय इति ।

बा.] लुक् । 'पूर्वसूत्रविहितस्ये'ति शेषः । **मुद्गादण्** । 'तेन संसृष्टमित्यर्थे तृतीयान्ता'दिति शेषः । **मौद्ग ओदन इति** । मुद्गैः संसृष्ट इत्यर्थः । **व्यञ्जनैरुपसिक्ते** । उपसिक्तमित्यर्थे तृतीयान्तेभ्यो व्यञ्जनवाचिभ्यष्ठगित्यर्थः । सेचनेन मृदूकरणमुपसेकः । संसृष्ट इत्येव सिद्धे नियमार्थं सूत्रम्—'व्यञ्जनवाचिभ्य उपसिक्त एवे'ति । तेनेह न, सूपेन संसृष्टा स्थाली । **ओजःसहो** । वर्तते व्याप्रियते इत्यर्थे ओजस्, सहस्, अम्भस्-एभ्यः तृतीयान्तेभ्यष्ठक् स्यादित्यर्थः । **औजसिक इति** । ओजसा बलेन वर्तते, युद्धे व्याप्रियत इत्यर्थः । **साहसिक इति** । **सहसा**= प्राणवियोगाभ्युपगमेन स्तेये व्याप्रियत इत्यर्थः । **आम्भसिक इति** । अम्भसा हेतुना संचारे व्याप्रियत इत्यर्थः । **तत्प्रत्यनुपूर्व** । 'त'दिति द्वितीयान्तानुकरणम् । प्रत्यनुपूर्वेभ्यो द्वितीयान्तेभ्य ईपलोमकूलशब्देभ्यो वर्तते इत्यर्थे ठक् स्यादित्यर्थः । ननु प्रतीपं वर्तते इत्यादिवक्ष्यमाणविग्रहेषु वर्ततेरकर्मकत्वात्कथं द्वितीयेत्यत आह—**क्रियाविशेषणत्वादिति** । इदंच कारकनिरूपणे निरूपितम् । 'क्रियाविशेषणानां प्रथमान्तत्वमेवे'ति तु शब्देन्दुशेखरे । **प्रतीपमिति** । प्रतिगता आपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । 'ऋक्पूः' इत्यकारः समासान्तः । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ई'दिति ईत्त्वम् । अनुगता आपो यस्मिन् तदन्वीपम् । 'ऊदनोर्देशे' इत्यूत्त्वं तु न, अदेशत्वात् । प्रतीपान्वीपशब्दौ हि प्रतिकूलानुकूलशब्दपर्यायौ रूढौ । अवयवार्थेषु तु नाभिनिवेष्टव्यम् । **परिमुखं च** । अस्माद्द्वितीयान्ताद्वर्तते इत्यर्थे ठगित्यर्थः । **चादिति** । चकारादनुक्तसमुच्चयार्थात् परिपार्श्वमित्यस्मादपि ठकि **पारिपार्श्विक** इति भवतीत्यर्थः । **पारिमुखिक** इत्यस्य यतो यतः स्वामिनो मुखं तत्र वर्तत इत्यर्थः । एवं पारिपार्श्विकः । **प्रयच्छति गर्ह्यम्** । तदिति द्वितीयान्तमनुवर्तते । गर्ह्यं प्रयच्छतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्ठगित्यर्थः । **द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणमिति** । द्वैगुणिक इति वक्ष्यमाणोदाहरणे द्विगुणशब्देन द्विगुणार्थं द्रव्यं विवक्षितमित्यर्थः । **तत्प्रयच्छति द्वैगुणिक इति** । द्विगुणीभवितुं स्वद्रव्यमृणं प्रयच्छतीत्यर्थः । 'अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धकः' इत्यादिधर्मशास्त्रविरुद्धत्वादिह गर्ह्यमिति भावः । **वृद्धेरिति** । वृद्धिशब्दादुक्तार्थे ठकि प्रकृतेर्वृधुषि इत्यादेशो वाच्य इत्यर्थः । इकारान्त आदेशः । **वार्धुषिक इति** । वृद्ध्यर्थं द्रव्यं-वृद्धिः, तत्प्रयच्छतीत्यर्थे वृद्धिशब्दाट्ठक इकादेशे प्रकृतेर्वृधुष्यादेश इति भावः । 'वृद्ध्याजीवस्तु वार्धुषि'रिति तु प्रमाद एव । **कुसीद** । **गर्ह्यार्थाभ्यामिति** ।

शे.] **व्यञ्जनैरु** । सेचनेन मृदूकरणमुपसेकः । अन्नादिरसव्यञ्जकवाचकात्तृतीयान्तादुपसिक्तेऽर्थे प्रत्ययः । **क्रियाविशेषणत्वादिति** । अकर्मकधातुस्थलेऽपि फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वेन फलसामानाधिकरण्याद्द्वितीयेति भावः । क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वं, प्रथमान्तत्वञ्च युक्तम् । **द्विगुणार्थमिति** । औपचारिकादेवाऽयं प्रत्ययोऽभिधानस्वाभाव्यात् । **वृद्धेरिति** । वृद्ध्यर्थे द्रव्ये वृद्धिशब्द औपचा-

त्वादेकादश, ते च ते वस्तुतो दश चेति विग्रहेऽकारः समासान्तः इहैव सूत्रे निपात्यते । दशैकादशिकः । दशैकादशिकी । दशैकादशान्प्रयच्छतीत्युत्तमर्ण एवेहापि तद्धितार्थः । **उञ्छति** ।४।४।३२। बदराण्युञ्छति बादरिकः । **रक्षति** ।४।४।३३। समाजं रक्षति सामाजिकः । **शब्ददर्दुरं करोति** ।४।४।३४। शब्दं करोति शाब्दिकः । दार्दुरिकः । **पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति** ।४।४।३५। **ॐ स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणम्** । मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मात्स्यिकः । मैनिकः । शाकुलिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । सारङ्गिकः । **परिपन्थं च तिष्ठति** ।४।४।३६। अस्माद्द्वितीयान्ता-त्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात् । पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः । परिपन्थं हन्ति

त.] गर्ह्यमिति किम् ? । द्विगुणं त्रिगुणं वा वृद्धिं प्रत्यच्छत्यधमर्ण इत्यर्थे 'द्वैगुणिक' इत्यादि माभूत् । निपात्यते इति । अतएव व्याख्यातृप्रयोगोऽप्युपपद्यत इत्याशयेनोदाहरति—**दशैकादशानिति** । 'सङ्ख्याया अल्पीयस्याः' इति पूर्वनिपातः । **उत्तमर्ण एवेति** । दश दत्वा एकादश गृह्णातीति तस्यैव गर्ह्यत्वादिति भावः । **उञ्छति** । भूमौ पतितस्यैकैकस्योपादानमुञ्छः । **सामाजिक इति** । समजन्ति अस्मिन्निति समाजः—समूहः । **शब्दं करोतीति** । प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादयतीत्यर्थः । अभिधानस्वाभाव्याद्व्युत्पादन एवायं प्रत्ययः । नेह—शब्दं करोति बर्बरः खरो वा । **दार्दुरिक इति** । कुलाल इत्यर्थः । वाद्यभाण्डवाचीह दर्दुरशब्दः । **मात्स्यिक इति** । 'मत्स्यस्य ङ्या'मिति परिगणनात् 'सूर्यतिष्ये'ति यलोपाऽभावः । **हारिणिक इति** । नन्विदं पर्यायस्योदाहरणं न भवति, हरिणस्य मृगविशेषत्वात्तथा चात्र पर्यायस्योदाहरणं किमिति न प्रदर्शितमिति चेत् । अत्राहुः—आरण्यकचतुष्पात्सु हरिणे च मृगशब्दो वर्तते । यदा हरिणवाची मृगशब्दः, तदा मृगपर्यायस्योदाहरणं भवत्ये-वेति । **परिपन्थं च** । परिमुखवदयमव्ययीभावस्तत्पुरुषो वा । क्रियाविषयत्वात्तिष्ठतेरकर्मकत्वेऽपि परिपन्थस्य कर्मत्वमस्त्येवेत्याह—**द्वितीयान्तादिति** । चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययार्थं समुच्चिनोतीत्याह—**तिष्ठति हन्ति**

बा.] कुसीद, दशैकादश—आभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां गर्ह्यार्थकाभ्यां प्रयच्छतीत्यर्थे क्रमात्ष्ठन्ष्ठचौ स्त इत्यर्थः । चित्त्वं ङीपर्थ-मित्याह—**कुसीदिकीति** । नित्त्वचित्त्वयोस्तु स्वरे विशेषः । अथ ष्ठच्प्रकृतिं दशैकादशशब्दं व्युत्पादयति—**एकादशार्थत्वादित्यादिना** । यत्र एकादश निष्कान् अधिकान् प्रत्यर्पयेति समयं कृत्वा दश निष्का ऋणत्वेन दीयन्ते, तत्र ऋणत्वेन गृहीता दश निष्का एकादशार्थत्वादेकादशशब्देन उपचर्यन्ते । ततश्च एकादश च ते दश चेति कर्मधारये 'सङ्ख्याया अल्पीयस्या' इति दशन्शब्दस्य पूर्वनिपातः । इहैव निपातनादकारः समासान्तः, टिलोपः, दशैकादशा इति रूपमित्यर्थः । **दशैकादशिक इति** । एकादश निष्कानधिकान् ग्रहीतुं दश निष्कान् अधमर्णाय प्रयच्छतीति यावत् । अथ लौकिकविग्रहवाक्यं दर्शयति—**दशैकादशान् प्रयच्छतीति** । **इहापीति** । विग्रहवाक्ये यथा उत्तमर्णः प्रधानत्वेन निर्दिश्यते, तथा समासेऽपि उत्तमर्ण एव ऋणदातैव तद्धितार्थः प्रधानभूत इत्यर्थः । **उञ्छति** । तदिति द्वितीयान्तमनुवर्तते । उञ्छतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्ठगित्यर्थः । भूम्यां निपतितस्य व्रीह्यादेः कणश आदानमुञ्छः । **रक्षति** । अस्मिन्नर्थे द्वितीयान्ताट्ठगित्यर्थः । **शब्ददर्दुरं करोति** । शब्दं करोति, दर्दुरं करोतीति विग्रहे द्वितीयान्ताट्ठगित्यर्थः । इह शब्दविषये प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वकज्ञाने करोतिर्वर्तते, व्याख्यानात् । तेनेह न—शब्दं करोति खरः । **दार्दुरिक इति** । 'दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाऽद्रिभेदयोः । दर्दुरा चण्डिकायां स्याद्ग्रामजाले तु दर्दुर'मिति विश्वः । इह यथायोग्यमन्वयः । **पाक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति** । अस्मिन्नर्थे पक्ष्यादि-शब्देभ्यो द्वितीयान्तेभ्यष्ठगित्यर्थः । **स्वरूपस्येति** । पक्षिमत्स्यमृगशब्दैस्तत्तत्स्वरूपाणां, तत्तत्पर्यायाणां, तद्विशेष-वाचिनां च ग्रहणमित्यर्थः, 'स्वं रूप'मिति सूत्रभाष्ये तथोक्तेरिति भावः । **मीनस्यैवेति** । मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव ग्रहणं, न त्वनिमिषादिशब्दानामित्यर्थः । इदमपि 'स्वं रूप'मित्यत्र भाष्ये स्थितम् । **पाक्षिक इति**—स्वरूपस्यो-दाहरणम् । **शाकुनिक इति**—पक्षिपर्यायस्य । **मायूरिक इति**—पक्षिविशेषस्य । तथा **मात्स्यिकः, मैनिकः, शाकलिक** इति क्रमेण स्वरूपपर्यायविशेषाणामुदाहरणम् । तथा **मार्गिकः, हारिणिकः, सारङ्गिक** इति क्रमेण स्वरूपपर्यायविशेषाणामुदाहरणम् । **परिपन्थं च तिष्ठति** । **अस्मादिति** । परिपन्थशब्दादित्यर्थः । चकाराद्धन्ती-त्यनुकृष्यते । तदाह—**तिष्ठति हन्ति चेति** । **पन्थानं वर्जयित्वेति** । एतेन 'अपपरी वर्जने' इति परेः कर्मप्रवचनीयत्वे 'पञ्चम्यपाङ्परिभि'रिति पञ्चम्याम् 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्ये'ति अव्ययीभावसमासः सूचितः ।

शे.] ङ्किः । निपात्यत इति । 'सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्य' इति वार्तिकं त्वव्ययादावेवेति भावः । दर्दुरो-वाद्यभाण्डविशेषः । परिपन्थश्च । अव्ययीभावो, मयूरव्यंसकादित्वात्तत्पुरुषो वा । अत एव निपातनात्पन्थादेशः । तिष्ठतिक्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया । चो भिन्नक्रम-स्तदाह—हन्ति चेत्यर्थं इति । मायः-पन्थाः । आक्रन्दिकः-आर्त्तत्राता । प्रतिकण्ठमिति । अव्ययीभावादेवेष्यते । अधर्मो—

पारिपन्थिकः। **माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति** ।४।४।३७। दण्डाकारो माथः पन्थाः दण्डमाथः। दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः। पादविकः । आनुपदिकः । **आक्रन्दाट्ठञ्च** ।४।४।३८। अस्माट्ठञ् स्याट्ठक् धावतीत्यर्थे । आक्रन्दं दुःखिनां रोदनस्थानं धावति आक्रन्दिकः । **पदोत्तरपदं गृह्णाति** ।४।४।३९। पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः। औत्तरपदिकः। **प्रतिकण्ठार्थललामं च** ।४।४।४०। एभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक् स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः। आर्थिकः। लालामिकः। **धर्मं चरति** ।४।४।४१। धार्मिकः। *अधर्माच्चेति वक्तव्यम्। आधर्मिकः । **प्रतिपथमेति ठंश्च** ।४।४।४२। [चाट्ठक्]। प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः। **समवायान्समवैति** ।४।४।४३। सामवायिकः । सामूहिकः। **परिषदो ण्यः** ।४।४।४४। परिषदं समवैति पारिषद्यः। **सेनाया वा** ।४।४।४५। ण्यः स्यात् । पक्षे ठक् । सैन्याः । सैनिकाः । **संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति** ।४।४।४६। ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । कुक्कुटीशब्देन तत्पाताहः

त.] चेति । माथ इति । मथ्यते गन्तृभिरिति माथः। 'मथे विलोडने'। कर्मणि घञ्। **पदोत्तरपदं ।** पदशब्द उत्तरपदं यस्य तत्पदोत्तरपदम्। 'पदान्त'मिति तु नोक्तम्, बहुच्पूर्वान्मा भूदिति। **प्रतिकण्ठमिति।** कण्ठं कण्ठं प्रतीति यथार्थेऽव्ययीभावः, 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यनेन वा। यत्तु प्रतिगतः कण्ठं प्रतिकण्ठ इति प्रादिसमासः, तस्येह न ग्रहणं, व्याख्यानादित्याहुः। **धर्मं चरति।** चरतिरिहाऽऽसेवायां, न त्वनुष्ठानमात्रे। तेन दैववशाद्धर्मे प्रवृत्तो दुर्वृत्तो धार्मिक इति नोच्यते। आसेवा हि स्वारसिकी प्रवृत्तिः । एवं दैववशादधर्मे प्रवृत्तो यः सद्वृत्तः स आधर्मिक इति नोच्यते। **प्रतिपथमिति।** वीप्सायामाभिमुख्ये वाऽव्ययीभावः। 'ऋक्पू'रिति समासान्तः। **समवायान्** । समूहवाचिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यष्ठक्स्यात्समवैतीत्यर्थे। इह समवपूर्वस्येणोऽर्थः प्रविश्यैकदेशीभवनम्। तत्र गुणभूतप्रवेशाऽपेक्षया समवायानिति द्वितीयानिर्देशः । विशेष्यापेक्षया तु लोके सप्तमी प्रायेण प्रयुज्यते—'कुरुक्षेत्रे समवेताः' इति यथा। 'एत्येधत्यू'ति वृद्धिरिह न भवति, एजादित्वाऽभावात्। **सैन्याः सैनिका इति ।** द्वितीयान्ताण्ण्यठकौ। यत्तु 'सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते' इति निघण्टुषूक्तं तत्फलितार्थकथनपरं बोध्यम् । **संज्ञायाम्।** ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यां द्वितीया । ताभ्यां पश्यतीत्यर्थे ठक्स्यात्। सम्यग्ज्ञानं संज्ञा=प्रसिद्धिः, तस्याम्। प्रसिद्धिविषयभूतेऽर्थे इत्यर्थः। **लालाटिक इति ।** दूरे स्थित्वा प्रभोर्ललाटं

बा.] व्याप्य चेति। एतेन सर्वतःशब्दपर्यायस्य परेः परिगतः पन्था इति प्रादिसमासे परिपन्थशब्द इति सूचितम्। अव्ययीभावः, प्रादिसमासो वेत्यपि बोध्यम्। उभयथाऽपि क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयान्तत्वम् । **निपातनात्पन्था-देश इति।** नेदं प्रत्ययसंनियोगेन निपातनं, किंतु ततोऽन्यत्रापि परिपन्थशब्दोऽस्ति। इदमेव सूचयितुं प्रकृतेरपि द्वितीयोच्चारणमिति वृत्तिकृतः। इदमेवाभिप्रेत्य विग्रहं दर्शयति—**परिपन्थं तिष्ठतीति। माथोत्तर**। माथोत्तरपद, पदवी, अनुपद—एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो धावतीत्यर्थे ठगित्यर्थः । माथपदं व्याचष्टे—**माथः पन्था इति।** मथ्यते गन्तृभिराहन्यते इति व्युत्पत्तेरिति भावः । **दण्डमाथ इति।** शाकपार्थिवादिः । पन्थानं धावतीति धावतेर्गत्यर्थत्वात् सकर्मकत्वम्। **पादविक इति।** पदवीं धावतीति विग्रहः। **आनुपदिक इति** । अनुपदं धावतीति विग्रहः। **आक्रन्दाट्ठञ्च । अस्मादिति।** आक्रन्दशब्दाद्द्वितीयान्तादित्यर्थः। आक्रन्दन्ति अस्मिन्निति आक्रन्दः। तदाह—**रोदनस्थानमिति। पदोत्तरपदम्।** पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्माद्द्वितीयान्ताद्गृह्णातीत्यर्थे ठक्स्यादित्यर्थः। **प्रतिकण्ठार्थ । एभ्य इति ।** प्रतिकण्ठ, अर्थ, ललाम—इत्येभ्य इत्यर्थः । **आर्थिक इति।** अर्थं गृह्णातीत्यर्थः। **लालामिक इति।** ललामं=चिह्नं, तद्गृह्णातीत्यर्थः। 'लिङ्गं ललामं च ललाम चे'त्यमरः। **धर्मं चरति।** चरतीत्यर्थे द्वितीयान्ताद्धर्मशब्दाट्ठगित्यर्थः। **अधर्माच्चेतीति।** 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ती'ति तदन्ताऽग्रहणादप्राप्ते आरम्भः। **प्रतिपथमेति ठंश्च।** प्रतिपथमित्यव्ययीभावादेतीत्यर्थे ठन्ठक्च स्यादित्यर्थः। **प्रतिपथमिति।** 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः। 'ऋक्पूः' इति समासान्तः। **समवायान्समवैति।** द्वितीयान्तेभ्यः समवायवाचिशब्देभ्यः समवैतीत्यर्थे ठगित्यर्थः। बहुवचनात्तदर्थवाचिशब्दग्रहणम् । समवैति=मेलयतीत्यर्थः। **परिषदो ण्यः।** द्वितीयान्तात्परिषच्छब्दात्समवैतीत्यर्थे ठगपवादो ण्य इत्यर्थः। **सेनाया वा । ण्यः स्यादिति** । शेषपूरणमिदम् । द्वितीयान्तात्सेनाशब्दात्समवैतीत्यर्थे ण्यो वा स्यादित्यर्थः। **सैन्याः सैनिका इति।** सेनां मेलयन्तीत्यर्थः। **संज्ञायाम्** । ललालकुक्कुटीशब्दाभ्यां

शे.] धर्मविरोधिगुणविशेषजनकं कर्म। प्रतिपथमित्यव्ययीभावः। 'ऋक्प'रिति समासान्तः। वृत्तौ त्वेतद्विहितप्रत्ययो निरुक्तः।

स्वल्पदेशो लक्ष्यते । कौकुटिको भिक्षुः । तस्य धर्म्यम् ।४।४।४७। आपणस्य धर्म्यमापणिकम् । अण्महिष्यादिभ्यः ।४।४।४८। महिष्या धर्म्यं माहिषम् । याजमानम् । ऋतोऽञ् ।४।४।४९। यातुर्धर्म्यं यात्रम् । *नराच्चेति वक्तव्यम् । नरस्य धर्म्या नारी । *विशसितुरिड्लोपश्चाऽञ्च वक्तव्यः । विशसितुर्धर्म्यं वैशस्रम् । *विभाजयितुर्णिलोपश्चाऽञ्च वाच्यः । विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् । अवक्रयः ।४।४।५०। षष्ठयन्ताट्ठक् स्यादवक्रयेऽर्थे । आपणस्यावक्रय आपणिकः । राजग्राह्यं द्रव्यमवक्रयः । तदस्य पण्यम् ।४।४।५१। अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः । लवणाट्ठञ् ।४।४।५२। लावणिकः । किसरादिभ्यः ष्ठन् ।४।४।५३। किसरं पण्यमस्य किसरिकः । षित्त्वान्ङीष् । किसरिकी । किसर, उशीर, नलद, इत्यादि किसरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः । शलालुनोऽन्यतरस्याम् ।४।४।५४। ष्ठन्स्यात् । पक्षे ठक् । शलालुकः । शलालुकी । शालालुकः । शालालुकी । शलालुः—सुगन्धिद्रव्यविशेषः । शिल्पम् ।४।४।५५। मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् ।४।४।५६। मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः । माड्डुकिकः । झार्झरः । झार्झरिकः । प्रहरणम् ।४।४।५७। तदस्येत्येव । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । धानुष्कः । परश्वधाट्ठञ् च ।४।४।५८। पारश्वधिकः । शक्तियष्ट्योरीकक् ।४।४।५९। शाक्तीकः । याष्टीकः । अस्ति-

---

त.] पश्यति न तु कार्येषूपतिष्ठत इत्यर्थः । 'लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याऽक्षमश्च यः' । कौकुटिको भिक्षुरिति । संन्यासी हि पादविक्षेपपर्याप्तदेशपर्यन्तमेव चक्षुः संयम्य गच्छतीति भावः । धर्म्यमिति । धर्मादनपेतं धर्म्यम् । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत् । अवक्रयः । अवक्रीयते अनेनेति करणे 'एरच्' । पण्यमिति । पणितव्येऽर्थे 'अवद्यपण्ये'ति यदन्तो निपातितः । शलालुक इति । 'इसुसुक्तान्तात्कः' । ठक्पक्षे त्वादिवृद्धिः । शालालुकः । मार्दङ्गिक इति । मृदङ्गशब्देन मृदङ्गवादनं लक्ष्यते । मुख्यार्थे तु प्रयोगो न भवति, अनभिधानादिति भावः । शिल्पं—क्रियाकौशलम् । तच्च मृदङ्गवादनविषयकम् । तेन मृदङ्गवादनविषयके मृदङ्गशब्दस्य लक्षणेति निष्कर्षः । प्रहरणम् । प्रह्रियते अनेनेति प्रहरणमायुधम् । धानुष्क इति । 'इसुसुक्तान्तात्कः' । 'इणः षः' इति विसर्गस्य षः । परश्वधाट्ठञ् । चाट्ठक् । 'द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः' । परलोक इति ।

बा.] पश्यतीत्यर्थे ठक् स्यात्संज्ञायामित्यर्थः । संज्ञा=रूढिः, न त्वाधुनिकः सङ्केतः । लालाटिकः सेवक इति । दूरे स्थित्वा प्रभोर्ललाटं पश्यति, नतु कार्ये प्रवर्तत इत्यर्थः । 'लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याऽक्षमश्च यः' इत्यमरः । कौकुटिक इति । कुक्कुटीपतनार्हदेशं पश्यतीत्यर्थः । तस्य धर्म्यम् । धर्मादनपेतं धर्म्यम्, आचरितुं योग्यमित्यर्थः । धर्म्यमित्यर्थे षष्ठ्यन्ताट्ठगित्यर्थः । अण् महिष्यादिभ्यः । 'षष्ठ्यन्तेभ्यो धर्म्यमित्यर्थे' इति शेषः । ऋतोऽञ् । ऋदन्तात्षष्ठ्यन्ताद्धर्म्यमित्यर्थे अञित्यर्थः । नारीति । अजन्तत्वान्ङीबिति भावः । इड्लोप इति । इटो लोप इत्यर्थः । वैशस्रमिति । विशसितृशब्दादञि इटो लोपे ऋकारस्य यणि आदिवृद्धिः । वैभाजित्रमिति । विभाजयितृशब्दादञि णिलोपः । अवक्रयः । तस्येत्यनुवर्तते । तदाह—षष्ठ्यन्तादिति । तदस्य पण्यम् । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताट्ठगित्यर्थः । विक्रेतव्यं द्रव्यं—पण्यम् । लवणाट्ठञ् । 'तदस्य पण्य'मित्येव । लावणिक इति । लवणमस्य पण्यमित्यर्थः । किसरादिभ्यः ष्ठन् । तदस्य पण्यमित्येव । 'ष्ठ'न्निति च्छेदः । तदाह—षित्त्वान्ङीषिति । शलालुनोऽन्यतरस्याम् । 'ष्ठ'न्निति शेषः । 'तदस्य पण्य'मित्येव । शलालुक इति । शलालु पण्यमस्येति विग्रहः । उकः परत्वाट्ठस्य कः । षित्त्वस्य फलमाह-शलालुकीति । शिल्पम् । तदस्य शिल्पमित्यर्थे प्रथमान्ताट्ठगित्यर्थः । क्रियासु कौशलं शिल्पम् । ननु 'मार्दङ्गिक' इत्युदाहरणं वक्ष्यति, तत्र मृदङ्गं शिल्पमिति कथं विग्रहः, मृदङ्गस्य शिल्पत्वाऽसंभवात् । तत्राह—मृदङ्गवादनमिति । मृदङ्गवादनविषयकमित्यर्थः । मृदङ्गशब्दो लक्षणया मृदङ्गवादनविषयक इति भावः । मड्डुकझर्झरात् । 'तदस्य शिल्प'मित्येव । पक्षे ठक् । मड्डुकझर्झरौ—वाद्यविशेषौ । प्रहरणम् । 'तदस्ये'त्येव । प्रहरणवाचिनः प्रथमान्तात्तदस्येत्यर्थे ठगित्यर्थः । प्रह्रियतेऽनेनेति प्रहरणम्=आयुधम् । धानुष्क इति । धनुः प्रहरणमस्येति विग्रहः । उसन्तात्परत्वाट्ठस्य कः । 'इणः षः' इति षः । परश्वधाट्ठञ् च । 'तदस्य प्रहरण'मित्येव । चाट्ठक् । 'परशुश्च परश्वधः' इत्यमरः । शक्ति-

---

शे.] समवायान्स । बहुवचनादर्थनिर्देशोऽयं, तदाह—सामूहिक इति । तस्य धर्म्यम् । धर्मः—अनुवृत्त आचारः, ततोऽनपेतमित्यर्थः । पण्यम् । हट्टे विक्रयाय प्रसारितम् । किसरादि । तालव्यमध्यपाठो वृत्तौ । शलालुके—'इसुसुक्तान्तात्कः' । शिल्पम् । अभ्यासपूर्वं क्रियासु कौशलं—शिल्पम् । प्रहरणम्—आयुधम् । धानुष्के-'इसु'सिति कादेशः । 'इणः षः' इति षः । शक्तिय । ईककि दीर्घोच्चारणं स्पष्टार्थम् । अस्तिनास्ति । वृत्तिविषये स्वविषयमतिलाक्षणिकेभ्योऽस्त्यादिभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः प्रत्यय इत्यर्थः । परलोक इत्यभिधानस्वभावलभ्यम् । 'दिष्ट' शब्दोऽत्र दैवपर्यायो, व्याख्यानात्,

नास्ति-दिष्टं मतिः ।४।४।६०। तदस्येत्येव । 'अस्ति परलोक' इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः । 'नास्ती'ति मतिर्यस्य स नास्तिकः । 'दिष्ट'मिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः । शीलम् ।४।४।६१। अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः । छत्रादिभ्यो णः ।४।४।६२। गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रं, तच्छीलमस्य छात्रः । कार्मस्ताच्छील्ये ।६।४।१७२। 'कार्मं' इति ताच्छील्ये णे टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः कार्मः । 'नस्तद्धिते' इत्येव सिद्धे 'अण्कार्यं ताच्छीलिके णेऽपि'। तेन चौरी तापसीत्यादि सिद्धम् । ताच्छील्ये किम् ? । कार्मणः । कर्माध्ययने वृत्तम् ।४।४।६३। प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे ठक्स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत्प्रथमान्तस्यार्थः । एकमन्यद्वृत्तमस्य ऐकान्यिकः । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्खलितमेकं जातं सः । बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् ।४।४।६४। प्राग्विषये । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः । द्वादशाऽपपाठा अस्य जाता इत्यर्थः । हितं भक्षाः ।४।४।६५। अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः । तदस्मै दीयते नियुक्तम्

त.] एतच्चाभिधानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते । आस्तिक इति । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ । यद्वा वचनसामर्थ्यादस्तीत्याख्यातात्, नास्तीति निपाताख्यातसमुदायाच्च प्रत्ययः । दिष्टमिति । 'दैवं दिष्टं भागधेय'मित्यमरः । 'नालम्बते दैष्टिकता'मिति माघः । 'प्रमाणानुगा मतिर्दिष्टा'-इति प्राचोक्तिस्तूपेक्ष्या । दिष्टशब्दस्य क्लीवत्वे, प्रमाणानुगमतिवाचकत्वे चोक्तकोशविरोधादिति दिक् । छत्रादिभ्यो णः । 'छत्रादिभ्योऽ'णित्येव सुवचमिति 'कार्मस्ताच्छील्ये' इति सूत्रे कैयटः । ताच्छील्ये णे इति । कर्मन्शब्दस्य छत्रादित्वादिति भावः । चौरीत्यादि । चुरा शीलमस्याः, तपः शीलमस्या इति विग्रहे णप्रत्यये सति तदन्तान्ङीप् सिद्ध्यतीत्यर्थः । कर्माध्ययने । 'तदस्ये'-त्यनुवर्तते, ठगिह्याधिक्रियते । एव तदाह—प्रथमान्तादित्यादि । ऐकान्यिक इति । एकमन्यदिति विग्रह

बा.] षष्ठ्योरीकक् । शक्तियष्टिशब्दाभ्यां प्रथमान्ताभ्यां प्रहरणवाचिभ्यामस्येत्यर्थे ईकक् स्यादित्यर्थः । अस्ति नास्ति । तदस्येत्येवेति । अस्तीति मतिरस्यास्ति, नास्तीति मतिरस्यास्ति, दिष्टमिति मतिरस्यास्तीत्यर्थेषु क्रमेण अस्तीत्यस्मान्नास्तीत्यस्माद्दिष्टमित्यस्माच्च प्रथमान्ताट्ठगित्यर्थः । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ । यद्वा वचनादेव आख्यातात्प्रत्ययः । 'दैवं दिष्ट'मित्यमरः । शीलम् । अस्येत्यर्थे शीलवाचिनः प्रथमान्ताट्ठगित्यर्थः । शीलं=स्वभावः । अपूपभक्षणमिति । अपूपशब्दस्तद्भक्षणे लाक्षणिक इति भावः । छत्रादिभ्यो णः । एभ्यः प्रथमान्तेभ्योऽस्य शीलमित्यर्थे णप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । छत्रं शीलमस्य छात्र इत्युदाहरणं वक्ष्यति, तत्र छत्रस्य शीलत्वानुपपत्तेः छत्रपदं गुरुदोषावरणे गौणमित्याह—गुरोरिति । शीलमित्यर्थे छत्रादित्वाण्णप्रत्यये कृते- । कार्मस्ताच्छील्ये । तच्छीलं यस्य स तच्छीलः, तस्य भावस्ताच्छील्यम् । तस्मिन्वाच्ये 'कार्मं' इति भवतीत्यर्थः । णप्रत्यये परे टिलोपः स्यादिति यावत् । तदाह—टिलोपो निपात्यत इति । 'णेऽपी'त्यनन्तरम् 'इति ज्ञापनार्थमिद'मिति शेषः । अत्र टिलोपविधिर्हि 'अन्' इति प्रकृतिभावनिवृत्त्यर्थः । ततश्च अणि विहितस्य प्रकृतिभावस्य णप्रत्यये परतः प्रतिषेधादण्कार्यकारित्वं णप्रत्ययस्य ज्ञाप्यत इति भावः । तेनेति । चुरा शीलमस्याः, तपः शीलमस्या इति विग्रहे चुरातपःशब्दाभ्यां छत्रादित्वाण्णप्रत्यये सति तदन्ताभ्यामणन्तकार्ये ङीपि चौरी तापसीति सिद्धमित्यर्थः । कार्मण इति । 'तस्येद'मित्यणि 'कार्मस्ताच्छील्ये' इत्यस्याऽप्रवृत्त्या 'अन्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोप इति भावः । कर्माध्ययने वृत्तम् । 'तदस्य पण्य'मित्यतस्तदस्येत्यनुवर्तते । 'तदस्य कर्माध्ययने वृत्त'मित्यर्थनिर्देशः । तत्र 'त'दित्यनेन विशेष्येण कर्म वृत्तमित्यन्वेति । कर्मशब्दः क्रियापरः । वृत्तमित्यस्य जातमित्यर्थः । वृत्तं कर्म प्रति विशेष्यसमर्पकं तदिति प्रथमोच्चारितम् । ततश्च अस्य अध्ययनविषये 'तत्कर्म वृत्त'मित्यर्थे तच्छब्दगम्यविशेष्यवाचकात्प्रथमान्ताट्ठक् स्यादित्यर्थः । तदाह-प्रथमान्तादिति । 'वृत्तं कर्म प्रति विशेष्यसमर्पका'दिति शेषः । अध्ययने वृत्तेति । विषयसप्तम्येषा । या क्रियेति । अनेन कर्मशब्दः क्रियापर इति सूचितम् । प्रथमान्तस्यार्थ इति । 'अनेन कर्म वृत्त'मित्येतत्तदित्यस्य प्रथमान्तस्य विशेषणमिति सूचितम् । तदित्यननुवृत्तौ कर्मशब्दस्यैव सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वात्तत एव प्रत्ययः स्यात्, नतु तद्विशेष्यवाचकात्, तस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वाऽभावादित्यभिप्रेत्योदाहरति-एकमन्यद्वृत्तमस्य ऐकान्यिक इति । 'तद्धितार्थ' इति समासे एकान्यशब्दाट्ठगिति भावः । द्वैयन्यिकः, त्रैयन्यिकः । ऐजागमो विशेषः । बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् । 'तदस्य कर्माध्ययने वृत्त'मित्यनुवर्तते । तदाह-प्राग्विषये इति । द्वादशान्यिक इति । 'तद्धितार्थ' इति समासः । एवं त्रयोदशान्यिकः । चिरबोधादिवृद्धिः । हितं

शे.] न तु कालवाची पुंल्लिङ्गः । शीलं-स्वभावः । तदस्येत्येव । अपूपादिशब्दाः स्वभक्षणे लाक्षणिकाः । क्रियानन्तर्भावे तु न वृत्तिः, अनभिधानात् । ऐकान्यिक इति । एकमन्यदिति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति समासः । नियुक्तम् = नियतम् ।

।४।४।६६। अग्रभोजनं नियतं दीयते अस्मै आग्रभोजनिकः। **श्राणामांसौदनाट्टिठन्** ।४।४।६७। श्राणा नियुक्तं दीयतेऽस्मै श्राणिकः । श्राणिकी । मांसौदनग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् । मांसौदनिकः । मांसिकः । ओदनिकः । **भक्तादणन्यतरस्याम्** ।४।४।६८। पक्षे ठक् । भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भाक्तः । भाक्तिकः । **तत्र नियुक्तः** ।४।४।६९। आकरे नियुक्त आकरिकः । **अगारान्ताट्ठन्** ।४।४।७०। देवागारे नियुक्तो देवागारिकः । **अध्यायिन्यदेशकालात्** ।४।४।७१। निषिद्धदेशकालवाचकाट्ठक्स्यादध्येतरि । श्मशानेऽधीते श्माशानिकः । चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः । **कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति** ।४।४।७२। तत्रेत्येव । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः । वंशा वेणवः कठिना यस्मिन्देशे स वंशकठिनस्तस्मिन्देशे या क्रिया यथानुष्ठेया तां तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः । **निकटे वसति** ।४।४।७३। नैकटिको भिक्षुः । **आवसथात्ष्ठल्** ।४।४।७४। आवसथे वसति आवसथिकः । षित्त्वान्ङीप् । आवसथिकी । ※ आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च । आवसथात्किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे ।

त.]'तद्धितार्थ' इति समासः, ततष्ठक् । एवं द्वैयन्यिकः त्रैयन्यिक इत्युदाहार्यम् । इह तु वृद्धिं बाधित्वा 'न य्वाभ्या'-मित्यैच् । **हितं भक्षाः** । 'अस्ये'ति प्रकृतमपीह हितयोगाच्चतुर्थ्या विपरिणम्यते, 'तदस्मै' इत्यस्यापकर्षो वेत्याश-येनाह—**अपूपभक्षणं हितमस्मा इति** । अपूपशब्दस्तद्भक्षणे लाक्षणिक इति भावः । **श्राणा** । 'यवागूरु-ष्णिका श्राणा विलेपी तरला च से'त्यमरः । **टिठनिति** । इकार उच्चारणार्थः । टो ङीबर्थः । **सङ्घातविगृही-तार्थमिति** । 'ओदनिक' इत्यत्र हि वृद्धिनिवारणाऽयं टिठन्नारम्भः । अन्यथा लाघवाट्ठनमेव ब्रूयादिति भावः । **आकरिक इति** । 'खनिः स्त्रियामाकरः स्या'दित्यमरः । **अध्यायिन्य** । अदेशकालात् किम् ? । काश्यामधीते । पूर्वाह्णे अधीते । **कठिनान्त** । प्रस्तारसंस्थानशब्दौ सन्निवेशपर्यायाविति बहवः । प्रस्तारो यज्ञः । 'प्रे स्त्रोऽयज्ञे' इति घञ् । संस्थानं संनिवेश इत्येके । **नैकटिको भिक्षुरिति** । सन्यासी हि ग्रामस्य निकटे वसन्भिक्षार्थमेव ग्रामे प्रविशति, न तु तत्र वसतीति भावः । **आवसथात्** । लकारः स्वरार्थः । आवसन्त्यस्मिन्नित्यावसथः । 'उपसर्गे वसेः' इत्यथप्रत्ययः । **कुसीदसूत्रादिति** । 'कुसीददशैकादशा'दिति सूत्रोपात्ताभ्यां प्रकृतिभ्यामित्यर्थः ।

बा.] **भक्षाः** । तदस्येत्यनुवृत्तम् । तत्र षष्ठी चतुर्थ्या विपरिणम्यते, हितयोगात् । तत् अस्मै हितमित्यर्थे प्रथमान्ताट्ठक् स्यात्, यद्धितं भक्षाश्चेत्ते स्युरित्यर्थः । संस्कृतं भक्षा इति वद्व्याख्येयम् । **अपूपभक्षणमिति** । अनेन अपूपशब्दो-ऽपूपभक्षणे लाक्षणिक इति सूचितम् । अपूपो हितमित्यर्थे तु न ठक्, अभिधानस्वाभाव्यादिति भावः । **तदस्मै दीयते नियतम्** । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताट्ठगित्यर्थः । **श्राणामांस** । 'तदस्मै दीयते नियत'मित्येव । **श्राणा**= यवागूः । 'यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च से'त्यमरः । टित्त्वं ङीबर्थम् । तदाह-**श्राणिकीति** । **सङ्घात-विगृहीतार्थमिति** । ठकैव सिद्धे 'ओदनिक' इत्यत्र आदिवृद्ध्यभावार्थं प्रत्ययान्तरविधानमिति भावः । **भक्तादण्-न्यतरस्याम्** । 'तदस्मै दीयते नियत'मित्येव । **तत्र नियुक्तः** । अस्मिन्नर्थे सप्तम्यन्ताट्ठक् स्यादित्यर्थः । **नियुक्तः**=अधिकृतः । संरक्षणादौ प्रेरित इति यावत् । **आकरिक इति** । **आकरो** रत्नाद्युद्भवस्थानम् । **अगारा-न्ताट्ठन्** । तत्र नियुक्त इत्येव । नित्त्वान्नादिवृद्धिः । तदाह-**देवागारिक इति** । **अध्यायिन्यदेशकालात्** । **निषिद्धेति** । 'अदेशकाले'त्यत्र नञ् निषिद्धे वर्तत इति भावः । **श्माशानिकः चातुर्दशिक इति** । देशकाल-भिन्नादिति व्याख्याने तु इह न स्यादिति भावः । **कठिनान्तप्रस्तार** । अस्मिन्नर्थे कठिनान्त, प्रस्तार, संस्थान एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यष्ठगित्यर्थः । वंशकठिनशब्दं विवृणोति-**वंशा इति** । **व्यवहरणम्**-उचितक्रिया । तदाह—**यस्मिन्देशे इति** । प्रस्तारसंस्थानशब्दौ अवयवसंनिवेशपर्यायौ । **निकटे वसति** । अस्मिन्नर्थे सप्तम्यन्तान्निकटशब्दाट्ठगित्यर्थः । **नैकटिको भिक्षुरिति** । ग्रामात्क्रोशे भिक्षुणा वस्तव्यमिति शास्त्रमुल्लङ्घ्य निकटे यो भिक्षुर्वसति तत्रैवायं ठगिति भावः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । **आवसथाष्ठल्** । तत्र वसतीत्यर्थे आवसथात्सप्तम्यन्तात्ष्ठलित्यर्थः । **आवसथं**-गृहम् । षित्त्वं ङीषर्थम् । तदाह— **आवसथिकीति** । **आकर्षादित्यादि** । श्लोकवार्तिकमिदम्—'प्राग्वहतेष्ठक्' इत्यादौ ठगिति वा छगिति छेद इति संशयनिवृत्त्यर्थम् 'आकर्षात्ष्ठ' लिति सूत्रभाष्ये पठितम् । तत्र आकर्षादित्यनेन 'आकर्षात्ष्ठ' लिति सूत्रं विवक्षितम् । '**पर्पादिभ्यः**' इत्यनेन 'पर्पादिभ्यः ष्ठ न्निति सूत्रं विवक्षितम् । '**भस्त्रादिभ्यः**'इत्यनेन 'भस्त्रादिभ्यः

शे.] **सङ्घातेति** । अत एव टिठन्करणं चरितार्थम् । अन्यथा ठनमेव विदध्यात् । तद्धि ओदने वृद्धिवारणाय । सङ्घातग्रहणे तु व्याख्यानमेव शरणम् । **नियुक्तः**=अधिकृतः । **आकरः**=खनिः । **अगारान्ताट्ठन्** । वृत्तौ नित्पठ्यते । **अध्यायिन्य** । अदेशेत्यादि किम् ? । काश्यामधीते । पूर्वाह्णेऽधीते । **प्रस्तारसंस्थानौ संनिवेशपर्यायौ** । **नैकटिक इति** । 'भिक्षुणा ग्रामात्क्रोशे वस्तव्य'मिति

षडिति। सूत्रषट्केन विहिता इत्यर्थः। प्रत्ययास्तु सप्त। ठकोऽवधिः समाप्तः।

अथ प्राग्घितीयाः।

प्राग्घिताद्यत् ।४।४।७५। 'तस्मै हित'मित्यतः प्राग्यदधिक्रियते। **तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्** ।४।४।७६। रथं वहति-रथ्यः। युग्यः। वत्सानां दमनकाले स्कन्धे [यत्,] काष्ठमासज्यते स-प्रासङ्गः। तं वहति प्रासङ्ग्यः। **धुरो यड्ढकौ** ।४।४।७७। 'हलि चे'ति दीर्घे प्राप्ते। **न भकुर्छुराम्** ।८।२।७९। भस्य कुर्छुरो-श्चोपधाया दीर्घो न स्यात्। धुर्यः। धौरेयः। **खः सर्वधुरात्** ।४।४।७८। सर्वधुरां वहति—सर्वधुरीणः। **एकधुराल्लुक्च** ।४।४।७९। एकधुरां वहति—एकधुरीणः। एकधुरः। **शकटादण्** ।४।४।८०। शकटं वहति शाकटो गौः। **हलसीराट्ठक्** ।४।४।८१। हलं वहति हालिकः। सैरिकः। **संज्ञायां जन्याः** ।४।४।८२। जनी

त.] इह 'नौद्व्यचष्ठ'नित्यत्रैव येषां षकारः सांहितिक इति सम्भाव्यते तेषामेव गणने छलादेः षित्त्वमनार्षमिति भ्रमः स्यादतः श्लोकवार्तिककारः षित्प्रत्ययान्सर्वानपि पर्यजीगणत्। ठकोऽवधिः समाप्तः।

युग्य इति। युगं रथाङ्गं वहतीत्यर्थः। **प्रासङ्ग इति**। प्रासज्यते असाविति कर्मणि घञ्। **धुरो**। 'धुरो ढक् चे'त्येव सुवचम्। **न भ**। **उपधाया इति**। 'उपधायां चे'ति पूर्वसूत्रादेतल्लभ्यत इति भावः। उपधायाः किम्?। प्रतिदीन्नः। इह नान्तस्य भत्वेऽपीकारस्याऽनुपधात्वान्निषेधो न प्रवर्तते। **खः सर्वधुरात्**। 'सर्वधुराया' इति वक्तव्ये नपुंसकनिर्देशः शब्दस्वरूपापेक्षया 'वन्धुनि बहुव्रीहौ' इतिवत्। **सर्वधुरामिति**। 'पूर्वकालैके'ति समासः। 'ऋक्पूरब्धूः—' इति समासान्ते अप्रत्यये टाप्। **एकधुराल्लुक् च**। चात्खः। एवं च प्राकरणिकस्य यतो लुक्, खस्य तु विधानसामर्थ्याच्छ्रवणमिति फलितं, तदाह—**एकधुरीण इत्यादि**। **शाकटो गौरिति**।

बा.] छ'न्निति सूत्रं विवक्षितम्। **कुसीदसूत्रादित्यनेन** 'कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ' इति सूत्रं विवक्षितम्। **आवसथादित्यनेन** 'आवसथात्ष्ठ'लिति सूत्रं विवक्षितम्। **किसरादेरित्यनेन** 'किसरादिभ्यः ष्ठ'न्निति सूत्रं विवक्षितम्। 'प्राग्वहतेष्ठक्' इत्यधिकारे एतैः सूत्रैर्विहिताः षट् प्रत्ययाः षित इत्यर्थः। ननु 'कुसीदे'ति सूत्रे प्रत्ययद्वयविधानादेतत्सूत्रषट्कविहिता सप्त प्रत्यया लभ्यन्त इति षट् षित इति कथमित्यत आह-**षडितीति**। 'ष'डित्यनेन सूत्राभिप्रायं षट्त्वं विवक्षितमिति भावः। **इति प्राग्वहतीयाः**।

अथ प्राग्घितीयप्रकरणं निरूप्यते-**प्राग्घिताद्यत्**। हितशब्दस्तद्घटितसूत्रपरः। तदाह-**तस्मै हितमिति**। **तद्वहति रथ**। रथादि वहतीत्यर्थे द्वितीयान्ताद्रथ युग प्रासङ्ग इति त्रयाद्यत्स्यादित्यर्थः। **युग्य इति**। रथादिवहनकाले अश्वादिस्कन्धेषु तिर्यग्यत् काष्ठमीषाप्रोतमासज्यते तद्युगम्। तद्वहतीत्यर्थः। **दमनकाले इति**। रथादिवहने सुशिक्षितावश्वौ नियुज्य तत्स्कन्धवाह्ययुगे यद्युगान्तरमासज्य तस्मिन्नशिक्षिता अश्वादयो वहनशिक्षार्थं नियुज्यन्ते स प्रासङ्ग इत्यर्थः। 'प्रासङ्गो ना युगाद्युगे' इत्यमरः। **धुरो यड्ढकौ**। धुरशब्दाद्द्विती-यान्ताद्वहतीत्यर्थे यत्, ढक्च स्यादित्यर्थः। 'यड्ढकन्ना'विति पाठान्तरम्। **हलि चेतीति**। 'धुर्वी हिंसायां' 'भ्राजभासे'ति क्विप्। 'राल्लोपः' इति लोपः। अश्वादिस्कन्धवाह्यप्रदेशो युगावयवो धूः। धुर्शब्दाद्यति 'हलि चे'ति दीर्घे प्राप्ते सतीत्यर्थः। **न भकुर्छुराम्**। 'र्वोरुपधायाः' इत्यत 'उपधाया' इति दीर्घ इति चानुवर्तते। तदाह-**भस्येत्यादिना**। 'धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः' इत्यमरः। **खः सर्वधुरात्**। सर्वा धूः सर्वधुरा। 'पूर्वकाल' इति तत्पुरुषः। 'ऋक्पू'रिति समासान्तः। 'परवल्लिङ्ग'मिति स्त्रीत्वाट्टाप्। इह तु शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः। द्वितीयान्तात्सर्वधुराशब्दाद्वहतीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः। **सर्वधुरीण इति**। सर्वधुरां वहतीत्यर्थः। 'स तु सर्वधुरीणो यो भवेत्सर्वधुरावहः' इत्यमरः। **एकधुराल्लुक् च**। एकधुराशब्दाद्द्वितीयान्ताद्वहतीत्यर्थे खः स्यात्। तस्य पक्षे लुगित्यर्थः। **एकधुरीणः**। **एकधुर इति**। एकधुरां वहतीत्यर्थः। **शकटादण्**। द्वितीयान्ताच्छकटशब्दाद्वहतीत्यर्थे अण् स्यादित्यर्थः। यतोऽपवादः। **हलसीराट्ठक्**। आभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां वहतीत्यर्थे ठगित्यर्थः।

शे.] शात्रं, तदनादृत्य निकटे वसति। अत्रैवायं साधुः। इति ठकोऽवधिः।

तद्वहति। रथशब्दसाहचर्याद्युगशब्दो रथाङ्गवाच्येव। **प्रासङ्गे**-प्राङ्गावुपसर्गौ। 'प्रासङ्गो ना युगाद्युगे' इत्यमरस्याय-मर्थः—युगाद्रथाङ्गादन्यस्मिन्युगे स्कन्धवाह्ये काष्ठे इति। रूढत्वादस्यैवात्र ग्रहणमिति भावः। **भस्येति**। 'र्वोरुपधाया' इत्यत उपधाया इति वर्तते। धुर्वीधातोः 'भ्राजभासे'ति क्विपि राल्लोपे धूः सिद्धः। **धौरेय इति**। ढक्प्रत्यय इत्यन्ये। मूलपाठे तु 'धौरेयक' इति स्वार्थकन्नन्तम्। **सर्वधुरैकधुरौ**—नपुंसकौ, सूत्रनिर्देशाल्लोकाच्चेत्याहुः। **एकधुर इति**। 'अन्तरङ्गा-नपी'ति न्यायेन सवर्णदीर्घात्प्रागेव टापो लुक्। **सञ्ज्ञायां जन्याः**। जनीशब्दादित्यर्थः। **जन्या** मातुर्वयस्या, नववधूयान-

वधूः, तां वहंति=प्रापयति—जन्या। **विध्यत्यधनुषा** ।४।४।८३। द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यान्न चेत्तत्र धनुः करणम्। पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः। **धनगणं लब्धा** ।४।४।८४। तृन्नन्तमेतत्। धनं लब्धा—धन्यः। गणं लब्धा—गण्यः। **अन्नाण्णः** ।४।४।८५। अन्नं लब्धा—आन्नः। **वशं गतः** ।४।४।८६। वश्यः परेच्छानुचारी। **पदमस्मिन्दृश्यम्** ।४।४।८७। पद्यः कर्दमः। नातिशुष्क इत्यर्थः। **मूलमस्याऽऽबर्हि**

त.] ननु 'तस्येद'मित्यणा सिद्धम्। यौ हि शकटं वहति शकटस्यासौ भवति। अत्राहुः—आरम्भसामर्थ्यादत्र तदन्तविधिः। तेन द्वे शकटे वहति द्वैशकट इत्यत्र 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति प्राग्दीव्यतीयो लुङ् न भवति, 'तस्येद'मित्यणि तु स्यादेव लुगिति। **हलसीरात्**। ननु 'तस्येद'मित्युपक्रमे 'हलसीराट्ठ'गिति पठितम्। तथा च तेनैव शैषिकेण हालिकः सैरिक इति सिद्धौ किमनेनेति चेत्। सत्यम्। आरम्भसामर्थ्यादत्रापि तदन्तविधिः। तेन द्वैहलिको द्वैसीरिक इति भवति, शैषिके ठकि तु प्राग्दीव्यतीयो लुक् स्यात्। जायते अस्यां गर्भ इति व्युत्पत्तिमाश्रित्य आह—**जनी वधूरिति**। 'जनिघसिभ्यामिण्'। 'जनिवध्योश्चे'ति न वृद्धिः। 'कृदिकारा'दिति ङीष्। ततोऽनेन सूत्रेण यति **जन्या**=जामातुर्वयस्या। सा हि विवाहादिषु वधूं जामातृसमीपं प्रापयति। कालिदासस्तु वध्वा यानवाहेष्वपि प्रायुङ्क्त—'यातेति जन्यानवदत्कुमारी'ति। जनीं वहन्तीति जन्यास्तानित्यर्थः। **पद्या इति**। 'पद्यत्यतदर्थे' इति पद्भावः। अधनुषा किम्?। चोरं विध्यति। सम्भाव्यते हि चोरव्यधने धनुषः करणता। यदा तु धनुषेति प्रयुज्यते तदा सापेक्षत्वादेव न भवति। एवं च 'न चेत्तत्र धनुः करण'मित्यत्र 'सम्भाव्यते' इति शेषो बोध्यः। **तृन्नन्तमिति**। एवं च 'न लोके'त्यादिना कृद्योगषष्ठ्या निषेधात् 'धनगण'मिति प्रयोगो निर्बाध इति भावः। **वशं गतः**। वशनं वशः—इच्छा। 'वशिरण्योरुपसङ्ख्यान'मित्यप्। **मूलमस्याबर्हि**। प्रथमान्तादाबर्हि इत्युपाधिका-

---

बा.] **संज्ञायां जन्याः**। जनीशब्दाद्द्वितीयान्ताद्वहतीत्यर्थे यत्स्यात्संज्ञायामित्यर्थः। **जनी वधूरिति**। जायतेऽस्यां गर्भ इत्यर्थे 'जनिघसिभ्या'मिति जनधातोरिणि 'जनिवध्योश्चे'ति वृद्धिप्रतिषेधे 'कृदिकारा'दिति ङीषि जनीशब्दस्य निष्पत्तेरिति भावः। 'समाः स्नुषाजनीवध्वः' इत्यमरः। **वहन्तीत्यस्य** विवरणं—'**प्रापयन्ती**'ति। 'वरगृह'मिति शेषः। **जन्या इति**। 'जामातुर्वयस्या' इति शेषः। 'जन्याः स्निग्धा वरस्य ये' इत्यमरः। **विध्यत्यधनुषा**। तदिति द्वितीयान्तमनुवर्तते। अधनुषेति सप्तम्यर्थे तृतीया। धनुषोऽभावः—अधनु, तस्मिन्सतीत्यर्थः। अर्थाऽभावे नञ्तत्पुरुषः, 'अर्थाभावे अव्ययीभावे अयं विकल्प्यते' इत्युक्तत्वात्। द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्याद्धनुषः करणस्याऽभावे सतीत्यर्थः। **न चेत्तत्रेति**। तत्र=वेधने धनुः करणं न चेदित्यर्थः। **पद्या इति**। पादशब्दाद्यति 'पद्यत्यतदर्थे' इति पद्भावः। अधनुषेति किम्?। धनुषा चोरं विध्यति देवदत्तः। अत्र चोराद्यन्न भवति। न चाऽसामर्थ्यादेवात्र यन्नेति वाच्यं, विध्यतीत्यस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानतया तस्य सापेक्षत्वेऽपि सामर्थ्याऽविघातात्। अन्यथा 'औपगवो देवदत्त उपगुनप्तृत्वा'दित्यादौ अणादिकं न स्यात्, प्रत्ययार्थैकदेशस्य व्यधनस्य करणविशेषनित्यसापेक्षत्वाच्चेति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः। **धनगणं लब्धा**। धनशब्दाद्गणशब्दाच्च द्वितीयान्ताल्लब्धेरर्थे यत्स्यादित्यर्थः। ननु लब्धृशब्दस्य तृजन्तस्य कृदन्तत्वात्तद्योगे कर्मणि षष्ठी स्यादित्यत आह—**तृन्नन्तमेतदिति**। तथाच 'न लोके'ति निषेधान्न षष्ठीति भावः। **अन्नाण्णः**। 'लब्धेत्यर्थे द्वितीयान्ता'दिति शेषः। **वशंगतः**। वशशब्दाद्द्वितीयान्ताद्गत इत्यर्थे यदित्यर्थः। **वश्य इति**। वशं गत इति विग्रहः। 'वश कान्तौ'। कान्तिरिच्छा। वशनं वशः। 'वशिरण्योरुपसङ्ख्यान'मित्यप्। वशम्=इच्छां, गतः=प्राप्तः। इच्छाधीन इत्यर्थः। वशधातुश्छान्दस इति लुग्विकरणे वक्ष्यते, तत्प्रायिकमिति भावः। सर्वस्यापि स्वेच्छानुसारित्वादाह—**परेच्छानुसारीति**। **पदमस्मिन्दृश्यं**। प्रथमान्तात्पदशब्दाद्दृश्यत इत्यर्थे यदित्यर्थः। अत्र तदिति द्वितीयान्तमनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते। **मूलमस्या-**

शे.] वाहाश्च जन्याः। 'जन्यो वरवधूज्ञातिप्रियभृत्यहितेषु च' इति [त्रि] विश्वः। 'जन्याः स्निग्धा वरस्य ये' इति त्वमरः। 'जन्या मातृवयस्या स्याज्जन्या जनीवरप्रिया। जननीजनयित्रोश्च, जन्यं निर्वादयुद्धयोः। इति [त्रि] धरणिः। भाष्ये तु 'जन्या इति किं निपात्यते?, जनन्या जनीभावो यच्च। जन्या इति पञ्चमीनिर्देशान्निपातनानर्थक्य'मिति, 'तद्वहती'त्यनेनैव जनीशब्दात्प्रत्ययसिद्धेः। रूढिरपि पङ्कजमित्यादिवत्सिद्धेति तदाशयः। ततः—'इदन्तर्हि प्रयोजनं सर्वकालप्रत्ययविद्ध्यर्थं कर्त्तव्यं सूत्र'मित्युक्तम्। एवं चैतद्योगार्थाऽनालिङ्गितेऽर्थेऽस्य साधुत्वञ्चिन्त्यमिति भाति। जनवादे तु 'जन्य'शब्दो 'मतजनहलात्' इत्यनेन साधुः। युद्धे कृदन्तः। **न चेत्तत्र धनुरिति**। करणमात्रोपलक्षणं—धनुरिति। तेन 'चोरं विद्ध्यति खड्गेने'त्यादावपि न। न च तत्राऽसामर्थ्यं, प्रधानस्य सापेक्षत्वेनाऽदोषात्, प्रत्ययार्थैकदेशव्यधनस्य तदंशे नित्यसापेक्षत्वाच्च। 'चोरं विध्यती'त्यादौ त्वनभिधानाद्वारणीयः सत्यनिष्टत्वे। तदित्यनुवर्तमानद्वितीयान्ताऽबाधायाह—**तृन्नन्तमिति**। तद्योगे हि 'न

।४।४।८८। आवर्हणमावर्हः—उत्पाटनं, तदस्यास्तीत्यावर्हि। मूलमावर्हि येषां ते मूल्या मुद्गाः। **संज्ञायां धेनुष्या** ।४।४।८९। धेनुशब्दस्य षुगागमो यप्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायाम्। 'धेनुष्या बन्धके स्थिता'। **गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः** ।४।४।९०। गृहपतिर्यजमानः, तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः। **नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्याऽऽनाम्यसमसमितसंमितेषु** ।४।४।९१। नावा तार्यं नाव्यम्। वयसा तुल्यो वयस्यः। धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम्। विषेण वध्यो—विष्यः। मूलेन आनाम्यं—मूल्यम्। मूलेन समो—मूल्यः। सीतया समितं—सीत्यं क्षेत्रम्। तुलया संमितं—तुल्यम्। **धर्मपथ्यर्थन्यायादन-**

त.] न्मूलशब्दादस्येति षष्ठ्यर्थे यत्स्यात्। **आवर्ह इति**। 'वृहू उद्यमने' दन्त्योष्ठ्यादिरयम्, न तु पवर्गादिः, 'उद्वृह रक्षः सहमूलमिन्द्रे'त्यादिप्रयोगदर्शनात्। **मूल्या मुद्गा इति**। मूलोत्पाटनं विना सङ्ग्रहीतुमशक्याः, मध्यतो लूयमानेषु कोशस्था अपि यस्यामवस्थायां पतेयुस्तामवस्थां प्राप्ताः। मुद्ग शुष्का इति यावत्। **यप्रत्यय इति**। तेन धेनुष्याशब्दोऽन्त उदात्तः। यति तु तित्स्वरः स्यादिति भावः। **संज्ञायामिति**। ऋणप्रत्यर्पणाय या धेनुर्दोहनार्थमुत्तमर्णाय दीयते तस्याः संज्ञेयम्। **गार्हपत्य इति**। 'गृहपतिने'ति निर्देशादेव तृतीयान्तात्प्रत्ययः। 'संज्ञाया'मित्यनुवृत्तेराहवनीयादौ नातिप्रसङ्गः। **नौवयोधर्म**। नावादिभ्यो यथासङ्ख्यं तार्यादिष्वष्टस्वर्थेषु यत्स्यात्। इह तार्यादियोगे यथासम्भवं करणे कर्तरि हेतौ तुल्यार्थयोगे च तृतीया भवतीति सैवेह समर्थविभक्तिर्लभ्यते। अत्र प्रथमं मूलान्तानां पञ्चानां द्वन्द्वं कृत्वा द्वितीयमूलादिद्वन्द्वेन सह समाहारद्वन्द्वः। मूलान्तानां द्वित्राणां वा मूलादीनामेव वा द्वन्द्वं कृत्वा नावादिषु द्वन्द्वः। तेन सारूप्याऽभावादेकशेषो न भवति। **नावा तार्यमिति**। शक्यार्थे 'ऋहलोर्ण्यत्'। करणे तृतीया। **वयस्य इति**। 'स्निग्धो वयस्यः सवयाः' इत्यमरः। 'वयसा तुल्यः शत्रु'रित्यत्र तु न भवति। संज्ञाधिकारात्। **विषेण वध्य इति**। विषेण वधमर्हतीत्यर्थः। 'दण्डादिभ्यः' इति सूत्रेण वधशब्दादर्हार्थे यद्विधानात्। **मूलेनानाम्यमिति**। मूलं नाम पटादीनामुत्पत्त्यर्थं वणिग्भिर्विनियुक्तं द्रव्यम्। तेन स्वस्मादतिरिक्तं लाभाख्यं यद्द्रव्यमात्मानं प्रति शेषीक्रियते=आत्मन उपकारकं क्रियते, तत्—आनाम्यम्। आङ्पूर्वको नमिरभिभवे वर्तते, तस्मात् 'पोरदुपधा'दिति यति प्राप्ते अतएव निपातनाण्ण्यत्। तथा चानाम्यमभिभवनीयम्=आत्मानं प्रति शेषीकर्तव्यम्। स च लाभाख्यो भाग एव। लोके तु यावता द्रव्येण पटादिकं विक्रीयते तत्रैव समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धो, न तु मूलातिरिक्तभागमात्रे। एवं च लाभमात्रे व्युत्पादितस्य मूल्यशब्दस्य तद्घटिते सङ्घाते निरूढलक्षणा बोध्या। **सीतेति**। सीता=हलाग्रं। सम्पूर्वादिणः क्तः। समितं=धङ्गतं, निम्नोन्नता-

बा.] **वर्हि**। **आवर्हणमिति**। उत्पाटनमित्यर्थः। उपसर्गवशात् 'वृहू उद्यमने' इति धातोरुत्पाटने वृत्तिः। **मूल्या मुद्गा इति**। मूलत उत्पाटनीया इत्यर्थः। **संज्ञायां धेनुष्या**। **यप्रत्ययश्चेति**। यति तु तित्स्वरः स्यादिति भावः। **धेनुष्येति**। या धेनुर्दोहनार्थमुत्तमर्णाय अधमर्णेन दीयते तस्या इयं संज्ञा। तदाह—**बन्धके स्थितेति**। अमरवाक्यमिदम्। संज्ञायामित्या पादपरिसमाप्तेरधिकारः। संज्ञा हि रूढिर्विवक्षिता। **गृहपतिना**। अस्मिन्नर्थे गृहपतिशब्दात्तृतीयान्ताञ्ञ्यः स्यादित्यर्थः। **गार्हपत्योऽग्निरिति**। अग्निविशेष इत्यर्थः। तत्र पत्नीसंयाजेषु अग्निहोत्रे च गृहपतिदेवताकहोमस्य क्रियमाणत्वाद्गृहपतियोगः। यद्यपि 'देवसूहविःषु अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति' इति हविर्होम आहवनीये क्रियते, तथापि संज्ञाधिकारादाहवनीये नास्य प्रयोगः। **नौवयोधर्म**। 'नौ, वयस्, धर्म, विष, मूल, मूल, सीता, तुला एभ्योऽष्टभ्यः क्रमात्तार्ये, तुल्ये, प्राप्ये, वध्ये, आनाम्ये, समे, समिते, संमिते चार्थे यत्स्यादित्यर्थः। 'तृतीयान्तेभ्य' इत्यर्थाद्गम्यते। तार्यादियोगे करणे कर्तरि हेतौ तुल्यादियोगे च तस्या एव संभवात्। अत्र मूलशब्दयोर्यथासङ्ख्यप्रवृत्तये नैकशेषः। अन्यथा सप्तानां प्रकृतीनाम् एकैकस्या अष्टस्वप्यर्थेषु प्रत्यय इति भ्रमः स्यात्। **तार्यमिति**। तरीतुं शक्यमित्यर्थः। 'ऋहलोर्ण्यत्'। **वयसा तुल्य इति**। मित्रे एवायं प्रत्ययो, नतु शत्रौ, संज्ञाधिकारात्। **मूलेनानाम्यमिति**। पटादेरुत्पत्त्यर्थं वणिग्भिर्विनियुक्तं द्रव्यं मूलम्। तेन सह यदधिकं द्रव्यम् आनम्यते=विक्रेतुः संमतीकरणेन लभ्यते तन्मूल्यमित्यर्थः। लोकास्तु विक्रेतुर्लब्धं सर्वं द्रव्यं मूल्यमिति व्यवहरन्ति। तत्र लक्षणा बोध्या। सा च सांप्रतिकी, निरूढा वा। **सीतयेति**।

शे.] लोके'ति षष्ठीनिषेधाद्द्वितीया। तृजन्तत्वे हि षष्ठी स्यादिति भावः। सर्वस्यापि स्वेच्छानुसारित्वेन सामर्थ्यलभ्यमर्थमाह—**परेच्छानुसारीति**। **पदमस्मिन्**। निर्देशादेवाऽत्र प्रथमा समर्थविभक्तिः। **आवर्हि**—उत्पाटनयोग्यम्। **गृहपतिना सं**। निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः। सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्तेर्दक्षिणाग्न्यादौ न। **नौवयो**। मूलशब्दयोर्नैकशेषो, 'यत्तदेतेभ्यः' इतिवत्। मूलान्तमूलादिद्वन्द्वयोः पुनर्द्वन्द्व इष्यते। **नावा तार्यमिति**। शक्यार्थे 'ऋहलोर्ण्यत्'। करणे तृतीया, तस्य स्वातन्त्र्यविवक्षायां कर्तरि वा। वयसा तुल्ये मित्रे एव वयस्यः। **धर्म्यम्**—धर्मफलम्। **वध्यो**—वधार्हः। 'दण्डादिभ्यः'

पेते ।४।४।९२। धर्मादनपेतं धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् । न्याय्यम् । **छन्दसो निर्मिते** ।४।४।९३। छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् । इच्छया कृतमित्यर्थः । **उरसोऽण् च** ।४।४।९४। चाद्यत् । उरसा निर्मितः पुत्र औरसः । उरस्यः । **हृदयस्य प्रियः** ।४।४।९५। हृद्यो देशः । 'हृदयस्य हृल्लेखे'ति हृदादेशः । **बन्धने चर्षौ** ।४।४।९६। हृदयशब्दात् षष्ठ्यन्ताद्बन्धने यत्स्यादृषेदेऽभिधेये । हृदयस्य बन्धनो हृद्यो वशीकरणमन्त्रः । **मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु** ।४।४।९७। मतं=ज्ञानं, तस्य करणं=भावः साधनं वा मत्यम् । जनस्य जल्पो जन्यः । हलस्य कर्षो हल्यः । **तत्र साधुः** ।४।४।९८। अग्रे साधुः अग्र्यः । सामसु साधुः सामन्यः । 'ये चाऽभावकर्मणो'रिति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः । **प्रतिजनादिभ्यः खञ्** ।४।४।९९। प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्वजनीनः । वैश्वजनीनः । **भक्ताण्णः** ।४।४।१००। भक्ते साधवो

त.] दिरहितं कृतमित्यर्थः ।समीकृतमिति यावत् । 'रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ' इति तदन्तविधिः। परमसीत्यम् । द्वाभ्यां सीताभ्यां समितमिति तद्धितार्थे समासस्ततो यत् । द्विसीत्यम् । **तुलया संमितमिति** । संमितं=परिच्छिन्नम् । रूढिशब्दोऽयं 'संज्ञाया'मित्यधिकारात् । अतएव 'तुल्य'मिति सदृशमात्रे प्रयुज्यते, न तु तुलायामाग्रहः क्रियते । **पथ्यमिति** ।संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः, तेन शास्त्रीयात्पथोऽनपेतमेव पथ्यम् । न तु मार्गादनपेतश्चोरोऽपि । **छन्दसो** । 'छदि संवरणे' इति चुरादिरिच्छायामपि वर्तते, धातूनामनेकार्थत्वात् । ततो घञि इच्छापर्यायश्छन्दः-शब्दः प्रसिद्ध एव 'स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छे'त्यादौ । असुनि तु यः सान्तः सोऽत्र प्रकृतिः । तत्र निर्माणे इच्छायाः करणत्वात्सामर्थ्यात्तृतीयान्तात्प्रत्ययः । **इच्छया कृतमिति** । यद्यपि वेदे त्रिष्टुबादिषु च सान्तश्छन्दःशब्दोऽस्ति, तथापीह न गृह्यते, संज्ञाधिकारात् , किं त्विच्छापर्याय एव स गृह्यत इति भावः । **पुत्र इति** । संज्ञाधिकारान्नेह-- उरसा निर्मितं सुखम् । **हृदयस्य** । प्रीणातीति प्रियः । 'इगुपधे'ति कः । कृद्योगात्कर्मणि षष्ठी, अलौकिके तद्धित-प्रकृतिभागे तु वचनसामर्थ्यादेव । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । **बन्धने** । वध्यतेऽनेनेति बन्धनः । करणे ल्युट् । **वशीकरणमन्त्र इति** । तेन हि परहृदयं वशीक्रियते । संज्ञाधिकाराद्द सिष्ठादावृषौ नायं यत् । **मत । तस्य करणमिति** । कर्मणि षष्ठी । कृतिः—करणं, क्रियतेऽनेनेति वा करणमित्याशयेनाह—**भावः साधनं वेति** । जल्पशब्दो भावसाधनः । कर्तरि षष्ठी । **हलस्येति** । कर्षणं-कर्षः । तद्योगात्कर्मणि षष्ठी । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि षष्ठी वा । 'रथसीते'ति तदन्तविधिः । द्विहल्यः । त्रिहल्यः । **तत्र साधुः** ; साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते, नोपकर्ता । तत्र हि परत्वात् 'तस्मै हित'मित्येन भाव्यम् । संज्ञाधिकाराद्उपकर्ता न गृह्यत इत्यन्ये । **प्रति-**

बा.] सीता लाङ्गलपद्धतिः । तया समितं=सङ्गतमित्यर्थः । कृष्टमिति यावत् । **तुलयेति** । तुला=घटा, तया उन्मितमि-त्यर्थः । **धर्मपथ्यर्थ** । धर्म, पथिन् , अर्थ, न्याय एभ्योऽनपेतमित्यर्थे यदित्यर्थः । औचित्यात्पञ्चम्यन्तेभ्य इति लभ्यते । **धर्मादनपेतमिति** । अप्रच्युतमित्यर्थः । **पथ्यमिति** । पथोऽनपेतमित्यर्थः । **न्याय्यमिति** । न्याया-दनपेतमित्यर्थः । **छन्दसो निर्मिते** । छन्दश्शब्दात्तृतीयान्तान्निर्मितेऽर्थे यदित्यर्थः । **इच्छयेति** । छन्दःशब्द इच्छावाचीति भावः । 'छन्दः पद्येऽभिलाषे चे'त्यमरः । **उरसोऽण्च** । 'तृतीयान्तान्निर्मिते इत्यर्थे' इति शेषः । **उरस्य इति** । 'अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे' इति श्रुतेरिति भावः । 'पुत्र' इति संज्ञाधिकाराल्लब्धम् । **हृदयस्य प्रियः** । षष्ठ्यन्ताद्धृदयशब्दात्प्रिय इत्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । **बन्धने चर्षौ** । **मतजनहलात्** । 'यथासङ्ख्यमेभ्यः एष्वर्थेषु य'दिति शेषः । **मतं ज्ञानमिति** । मनधातोर्भावे क्त इति भावः । **करणं भावः साधनं वेति** । कृञ्धातोर्भावे करणे वा ल्युटि करणशब्दः । तेन जननक्रिया वा जननसाधनं वा विवक्षितमित्यर्थः । **मत्यमिति** । ज्ञानस्य जननक्रिया जननसाधनं वेत्यर्थः। **तत्र साधुः** । सप्तम्यन्तात्साधुरित्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । **अग्र्य इति** । अग्रे साधुरित्यर्थः । साधुरत्र प्रवीणो गृह्यते, नतु हितः, तत्र 'तस्मै हित'मिति वक्ष्यमाणत्वात् । **प्रतिजनादिभ्यः खञ्** । तत्र साधुरित्येव । सप्तम्यन्तेभ्य एभ्यः साधुरित्यर्थे खञ् स्यादित्यर्थः । **प्रातिजनीन इति** । 'प्रतिजन'मिति वीप्सायामव्ययीभावः । तत्र साधु-

शे.] इत्यर्हार्थे यत् । **मूलेनेति** । कर्तरि तृतीया । **सीता**- कृष्टक्षेत्रसमीकरणार्थः काष्ठविशेषो 'मई' इति मध्यदेशप्रसिद्धः । **समितमिति** । सम्पूर्वादिणः क्तः । **धर्मादनपेतम्** । यदनुष्ठानं धर्ममनुवर्त्तते एव तदित्यर्थः । ['पथ्य'मित्यत्र] निर्देशादेव पञ्चमी समर्थविभक्तिः । **छन्दसो** । निर्माणे इच्छायाः करणत्वेन तृतीयान्तात्प्रत्ययः । **पुत्र इति** । सञ्ज्ञाधिकारबललब्धम् । प्रीणातीति प्रियः । **भावः साधनं वेति** । ल्युट उभयोर्विधानादिति भावः । **प्रतिजनमिति** । जनं जनं प्रतीति विग्रहः । **भाक्ता इति** । भक्तोऽन्नं तत्र साधवः-त्रिष्फलीकृता इत्यर्थः । **योगविभागादिति** । 'सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्र'मिति भाष्य-

भाव्यः शाल्वयः । परिषदो ण्यः ।४।४।१०१। पारिषद्यः । 'परिषद' इति योगविभागाण्णोऽपि । पारिषदः । [पर्षद इति पाठान्तरम् । पार्षदः] । कथादिभ्यष्ठक् ।४।४।१०२। कथायां साधुः काथिकः । गुडादिभ्यष्ठञ् ।४।४।१०३। गुडे साधुर्गौडिकः इक्षुः । साक्तुको यवः । पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ।४।४।१०४। पथि साधुः पाथेयम् । आतिथेयम् । वसनं वसतिः, तत्र साधुर्वासतेयी रात्रिः । स्वापतेयं धनम् । सभाया यः ।४।४।१०५। सभ्यः । समानतीर्थे वासी ।४।४।१०७। साधुरिति निवृत्तम् । वसतीति वासी । समाने तीर्थे=गुरौ वसतीति सतीर्थ्यः । समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ।४।४।१०८। समाने उदरे शयितः=स्थितः समानोदर्यो भ्राता । सोदराद्यः ।४।४।१०९। सोदर्यः । अर्थः प्राग्वत् । इति प्राग्घितीयाः ।

अथ पाञ्चमिकास्तत्र छयद्विधिः ।

प्राक् क्रीताच्छः ।५।१।१। 'तेन क्रीत मित्यतः प्राक् छोऽधिक्रियते । उगवादिभ्यो यत् ।५।१।२।

त.] जनमिति । जनं जनं प्रति [जनो जन इति] प्रतिजनम् । वीप्सायामव्ययीभावः । प्रतिजन, इदंयुग, संयुग, पापकुल, परस्यकुल, अमुष्यकुल, सर्वजन, विश्वजन, पञ्चजन । 'परस्य' 'अमुष्य' इति षष्ठ्येषा निपातनादलुक् । भक्त इति । 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्न'मित्यमरः । गुडादिभ्यष्ठञ् । गुड, कुल्माष, सक्तु, अपूप, माष, [मांस], ओदन, इक्षु, वेणु, सङ्ग्राम, सङ्घात, प्रवास, निवास, वृत । वसतिरिति । 'वसेश्चे'त्यतिप्रत्ययः । स्वस्य पतिः स्वपतिः=आढ्यः, तस्मिन्साधु स्वापतेयम् । सभाया यः । यति तु तित्स्वरः स्यात्, 'कर्तुर्मवत्युक्थ्यः' इति वत् । न च 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तता शङ्क्या । 'यदुत्पत्तिवेलायां द्व्यच्कस्य यदन्तस्यादिरुदात्तः' इति वेदभाष्ये स्थापितत्वात् । पक्षान्तरे तु 'नमः शष्प्याय च फेन्याय च' इत्यादिवदाद्युदात्तः स्यात् । एवं च व्याख्यानद्वयस्याप्यावश्यकत्वे लक्ष्यानुरोधेन क्वचित्किंचिद्व्याख्येयमिति तत्त्वम् । समानतीर्थे वासी । निपातनाण्णिनिः, ग्रहादेराकृतिगणत्वान्नन्दिग्रहीत्यनेन वा । सतीर्थ्य इति । 'तीर्थे ये' इति सभावः । तरन्त्यनेनेति तीर्थम् । 'तरतेस्थक्' । 'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । योनौ जलावतारे चे'ति विश्वः । इह तूपाध्यायवाचिन एव ग्रहणं, नाऽन्यस्य, संज्ञाधिकारात् । शयितः स्थित इति । शीधातुः स्थित्यर्थे वर्तते । 'जलाशयः' 'कुशेशय'मिति प्रयोगादिति भावः । समानमुदरमिति 'पूर्वापरप्रथमे'त्यादिना तत्पुरुषः, ततो यत्, तित्स्वरापवाद ओकारस्योदात्तः । सोदराद्यः । 'ओ चोदात्तः' इति नानुवर्तते । 'विभाषोदरे' इति समानस्य सभावः । तत्र 'तीर्थे ये' इत्यतोऽनुवृत्तं 'ये' इत्येतद्विषयसप्तमी । तेन सोदर इत्यस्माद्यः । प्रत्ययस्वरः । प्राग्वदिति । समानोदरे शयित इत्येवार्थ इत्यर्थः । कथं तर्हि 'अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चती'ति मुरारिरिति चेत् । अत्राहुः—सह=समानमुदरं यस्य सोदरः । 'वोपसर्जनस्ये'ति सहस्य सभावः । तस्य च वैकल्पिकत्वात् 'यत्र भ्राता सहोदरः' इत्याद्यपि सिद्धमिति । इति प्राग्घितीयाः ।

अथ पाञ्चमिकाः । प्राक् क्रीताच्छः । इत्यतः प्रागिति । इहार्थोऽवधित्वेन गृह्यते, न तु प्रत्ययः, प्रकृतिर्वा ।

बा.] रित्यर्थः । एवं वैश्वजनीनः । भक्ताण्णः । सप्तम्यन्तादस्मात्साधुरित्यर्थे इति शेषः । परिषदो ण्यः । 'सप्तम्यन्तात्साधुरित्यर्थे' इति शेषः । योगेति । परिषद् इति प्रथमो योगः । परिषदो णः स्यादित्यर्थः । ततो 'ण्यः' इति द्वितीयो योगः । परिषदो ण्यः स्यादित्यर्थः । कथादिभ्यष्ठगित्यादि स्पष्टम् । गुडादिभ्यष्ठञ् । साक्तुको यव इति । सक्तुषु साधुरित्यर्थः । गुडादित्वाट्ठञ् । उगन्तत्वाट्ठस्य कः । पथ्यतिथीत्यादि स्पष्टम् । समानतीर्थे वासी । समानतीर्थशब्दात्सप्तम्यन्ताद्वसतीत्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । वसतीति वासीति । ग्रहादेराकृतिगणत्वाण्णिनिः । तीर्थशब्दस्य विवरणं—गुराविति । सतीर्थ्य इति । समानतीर्थशब्दाद्यति 'तीर्थे ये' इति समानस्य सभावः ।

समानोदरे । समानोदरशब्दात्सप्तम्यन्ताच्छयित इत्यर्थे यत्स्यादोकारश्च उदात्त इत्यर्थः । शयित इत्यस्य विवरणं स्थित इति । कुशेशयं जलेशयमित्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । समानोदर्य इति । समानमुदरमिति विग्रहे 'पूर्वापरप्रथमे'त्यादिना समासाद्यति कृते तित्स्वरापवाद ओकारस्योदात्तः । 'विभाषोदरे' इति सभावेऽसति रूपम् । सोदराद्यः । 'सप्तम्यन्ताच्छयित इत्यर्थे' इति शेषः । तित्त्वाऽभावात्प्रत्ययस्वरेणाऽन्तोदात्तोऽयम् । 'विभाषोदरे' इति सभावः । 'अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चती'त्यत्र तु समानपर्यायसहशब्दस्य बहुव्रीहौ 'वोपसर्जनस्ये'ति सभावो बोध्यः । एवं 'यत्र भ्राता सहोदरः' इत्याद्यपि सिद्धम् । इति प्राग्घितीयाः ।

अथ पञ्चमाध्यायः । प्राक्क्रीताच्छः । क्रीतशब्दस्तद्घटितसूत्रपरः । तदाह—तेन क्रीतमिति ।

शे.] प्रयोगादिति भावः । णस्यानुवृत्तेरुभयोर्विधानमित्यन्ये । समानतीर्थाधिकरणकवासकर्तेत्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थे प्रथमोच्चारितसमानतीर्थशब्दस्य प्रकृतित्वं, वासीत्यस्य प्रत्ययार्थत्वम् । यादिप्रत्ययविवक्षायां पूर्वमेव 'तीर्थे ये' इति सादेशेऽपि एकदेशविकृतन्यायेन समानतीर्थशब्दत्वात्प्रत्ययः । 'पूर्वापरप्रथमे'ति तत्पुरुषः । समानोदरे इत्येव । [समासाः प्राग्घितीयाः] । समासाश्चातुर्थिकाः ।

'प्राक् क्रीता' दित्येव । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत्स्यात् । छस्यापवादः । (ग) **नाभि नभं च** । नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् । (ग) **शुनः संप्रसारणं, वा च दीर्घत्वम्** । शून्यम् । शुन्यम् । (ग) **ऊधसो नङ् च** । ऊधन्यः । **कम्बलाच्च संज्ञायाम्** ।५।१।३। यत्स्यात् । कम्बल्यमूर्णापलशतम् । संज्ञायां किम् ? । कम्बलीया ऊर्णा । **विभाषा हविरपूपादिभ्यः** ।५।१।४। आमिक्ष्यं दधि । आमिक्षीयम् । पुरो-

त.] तेनाऽर्था एवावधिमन्त इति प्राक्क्रीताद्येऽर्था हितादयस्तेष्वस्योपस्थानम् । अवधिसजातीयो ह्यवधिमान् भवति । यथा 'मासात्परः' इति कालः प्रतीयते,'ग्रामात्पूर्वः' इति देशः,'अलोऽन्त्यात्पूर्व' इत्यलेव । एवं च समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यदादिः प्रकृत्यन्तरे सावकाशं छं तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाधते । अन्यथा छस्य यदादेश्च संनिधानाऽविशेषात्तव्यत्तव्यानीयरामिव पर्यायः स्यात् । अतोऽत्रार्थोऽवधित्वेन गृह्यते । ननु यदादिविषये छो न भविष्यति 'विभाषा हविरपूपादिभ्यः' इति विभाषाग्रहणाल्लिङ्गात् । तथा च प्रत्ययस्य प्रकृतेर्वा अवधित्वस्वीकारेऽपि न क्षतिः । उक्तज्ञापकेनोगवादिप्रभृतिभ्यश्छस्यातिप्रसङ्गनिरासादिति चेत् । अत्राहुः-एवं सति 'छः' इत्येवाधिकारोऽस्तु,नार्थोऽवधिनिर्देशेन । 'प्राग्वतेष्ठ'ञित्यादिके तु प्रकरणे नास्याधिकारः,अधिकारान्तरेणोपष्टब्धत्वात् । स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमवधिनिर्देशः, अन्यथा प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति चेत् । तर्हि 'विभाषा हवि'रित्यादिज्ञापकाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवादर्थ एवावधित्वेन निर्देष्टुमुचित इति । **उगवादिभ्यो** । उवर्णादेर्गशब्दादेर्वशब्दादेश्च यत्स्यादित्यर्थो न भवति, गवादिगणपाठात् । गवाद्यन्तर्गणसूत्राण्याह—**नाभि नभं चेति** । नाभिशब्दो यतं लभते, नभादेशं चेत्यर्थः । **नभ्योऽक्ष इति** । रथाङ्गं सच्छिद्रं—**नाभिः** । तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषोऽक्षः । स च तदनुगुणत्वात्तस्मै हितः । **अञ्जनं**=तैलाभ्यङ्गः, तदपि स्नेहनत्वान्नाभये हितम् । **रथनाभावेवेति** । शरीरावयवे तु नाभ्यमित्येव, परेण 'शरीरावयवाच्च'दित्यनेनाऽस्य बाधादिति भावः । **शुनःसं** । **शून्यमिति** । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् 'नस्तद्धिते'इति टिलोपो न भवति । 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावस्तु दुर्लभः, संप्रसारणे पररूपे च कृते अन्रूपाऽभावात् । दीर्घपक्षे तु तद्विधानसामर्थ्यादपि टिलोपाऽभावः सुपरिहरः । **नङ् चेति** । चाद्यत् । 'नश्चे'ति सुवचमिति मनोरमा । अन्ये त्वाहुः—ऊधन्यशब्दात् 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि 'णाविष्ठव'दिति टिलोपे णिजन्तात्कर्तरि क्विपि णिलोपयलोपयोः कृतयोः 'अनुनासिकस्य क्वी'ति दीर्घे ततः क्विबन्तादाचारक्विपि 'ऊधानते' इत्यादावात्मनेपदार्थं नञो ङित्करणमावश्यकमिति । **ऊधन्य इति** । 'ये चे'ति प्रकृतिभावः । **कम्बलाच्च संज्ञायाम्** । प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्स्यात् । छस्यापवादः । **विभाषा हविरपूपादिभ्यः** । गवादिषु हविःशब्दस्य पाठादिह हविर्विशेषाणां ग्रहणम् । नच

बा.] 'तेन क्रीत'मित्यतः प्राग्येषु सूत्रेषु अर्था एव निर्देक्ष्यन्ते नतु प्रत्ययाः, तेषु 'छ' इत्युपस्थितं भवतीति यावत् । **उगवादिभ्यो यत्** । उश्च गवादयश्च इति द्वन्द्वात्पञ्चमी । **उवर्णान्तादिति** । प्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिः । 'उगिद्वर्णग्रहणवर्ज'मित्युक्तेः प्रत्ययविधावपि तदन्तविधिरिति भावः । इदमपि सूत्रं प्राक्क्रीताद्वक्ष्यमाणसूत्रेषु प्रत्ययविशेषाऽनुपादाने उपतिष्ठते । **नाभि नभं चेति** । गवादिगणसूत्रम् । नाभिशब्दो नभादेशं यत्प्रत्ययं च प्राप्नोतीत्यर्थः । **नभ्योऽक्ष इति** । यत्र अक्षदण्डः प्रवेश्यते तच्चक्रमध्यगतच्छिद्रं नाभिरित्युच्यते । तस्मै हितोऽक्षदण्डः । स हि अनुगुणत्वान्नाभये हितः । **नभ्यमञ्जनमिति** । **अञ्जनं**-तैलसेकः । नाभेरञ्जने कृते तत्र प्रोतं चक्रं सुपरिवर्तनं भवतीति नाभेः परिवर्तनात्मककार्यक्षमताधायकत्वादञ्जनं नाभये हितम् । अत्र शरीरावयवविशेषवाचिनाभिशब्दो न गृह्यते । भाष्ये रथनाभेरेव ग्रहणादित्यभिप्रेत्य आह—**रथनाभावेवेदमिति** । शरीरावयवविशेषवाचिनाभिशब्दात्तु 'शरीरावयवाच्च'दिति वक्ष्यमाणः केवलो यत्, नतु नभादेश इति भावः । **शुनः संप्रसारणमिति** । गवादिगणसूत्रम् । श्वन्शब्दाद्यत्स्यात्प्रकृतेः संप्रसारणं, तस्य संप्रसारणस्य पाक्षिकं दीर्घत्वमित्यर्थः । **शून्यं—शुन्यमिति** । शुने हितमित्यर्थः । **ऊधसोऽनङ् चेति** । इदमपि गणसूत्रम् । ऊधश्शब्दाद्यत्स्यात्प्रकृतेरनङादेशश्चेत्यर्थः । आदेशे ङकार इत्, नकारादकार उच्चारणार्थः, ङित्त्वादन्तादेशः । **कम्बलाच्च** । कम्बलशब्दाद्यत्स्यात्प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु संज्ञायामित्यर्थः । **कम्बल्यमूर्णापलशमिति** । कम्बलाय हितमित्यर्थः । **विभाषा हविः** । हविर्विशेषवाचिभ्योऽपूपादिभ्यश्च प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यद्वा स्यादित्यर्थः । पक्षे छः । **आमिक्ष्यं**

शे.] प्राक्क्रीता । अर्थस्यैव व्याख्यानतोऽवधित्वमिति अर्थबोधकेष्वेवास्योपस्थितिः । एतेन 'प्राग्वतेष्ठ'ञित्यतः प्राक्छयतोः पूर्णोऽवधिरित्ययुक्तमित्यपास्तम् । तदग्रिमाणां शास्त्राणामर्थबोधकत्वाऽभावेन तेष्वनुपस्थितेः । **नभ्योऽक्ष इत्यादि** । अत्र हितार्थे यत् । 'नभ्यं चक्र'मिति तु नाभिरिवेत्यर्थे शाखादित्वाद्ये साधु । सच्छिद्रश्चक्रावयवो **नाभिः** । स यथाऽक्षाख्यं काष्ठविशेषं धारयति, परिवर्तते चाञ्जनापेक्षते च, तथा चक्रमपीति सादृश्यम् । एवं नभ्यार्थो वृक्षोऽपि नभ्य एव । तादर्थ्याच्छब्दन्यायेनेति स्पष्टं भाष्ये । **वा च दीर्घत्वमिति** । चेन प्रकृतिभावः समुच्चीयते । तेन दीर्घतदभावयोष्टिलोपो न । **हविष्य-**

डाश्यास्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः । अपूप्यम् । अपूपीयम् । तस्मै हितम् ।५।१।५। वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । शङ्कवे हितं शङ्कव्यं दारु । गव्यम् । हविष्यम् । शरीरावयवाद्यत् ।५।१।६। दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । ॐ नस् नासिकायाः [यत्तस्क्षुद्रेषु] । नस्यम् । नाभ्यम् । ये च तद्धिते ।६।१।६१। यादौ तद्धिते परे शिरश्शब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात् । शीर्षण्यः । तद्धिते किम् ? । शिर इच्छति शिरस्यति । ॐ वा केशेषु । शीर्षण्याः शिरस्या वा केशाः । ॐ अचि शीर्ष इति वाच्यम् । अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षम् । खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ।५।१।७। खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । चाद्रथ्या । अजाविभ्यां थ्यन् ।५।१।८। अजथ्या यूथिः । अविथ्या ।

त.] गवादिष्वेव हविर्विशेषाणां ग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम्, असंजातविरोधित्वेन तत्र स्वरूपग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । अपूप्यमिति । अपूपेभ्यो हितं चूर्णमित्यर्थः । अपूप, तण्डुल, पृथुक, मुसल, कर्णवेष्टकेत्याद्यपूपादिगणे अन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते । अन्नविकाराः=अन्नप्रकारा अदनीयविशेषणस्तेभ्यो यद्वा स्यादिति तदर्थः । ओदन्या ओदनीयास्तण्डुलाः । एवं चानेनैव गणसूत्रेण सिद्धे अपूपादीनां केषांचिद्गणे पाठः प्रपञ्चार्थः । 'हविरपूपादिभ्यो विभाषाया उगवादिभ्यो यत्पूर्वविप्रतिषेधेन' । सक्तव्या धानाः । चरव्यास्तण्डुलाः । चरुर्नाम हविरिति काशिका । स्थालीवचनस्य चरुशब्दस्य तत्रत्ये हविषि उपचाराद्वृत्तिरिति कैयटादयः । नस्यमिति । नासिकायै हितम् । 'नासिकायां भव'मिति विग्रहे तु 'शरीरावयवाच्चे'ति यत् । नस्यम् । तस्युदाहरणं—नस्तः । 'अपादाने चाहीयरुहो'रिति तसिः । क्षुद्रे तु-नासिकायाः क्षुद्रो नःक्षुद्रः । 'सुप्सुपे'ति समासः । नाभ्यमिति । 'नाभि नभं चे'ति नभादेशो रथनाभावेव प्रवर्तते, तस्य गवादियता संनियोगशिष्टत्वादिति भावः । ये च त । 'शीर्षंछन्दसी'त्यतोऽनुवर्तनादाह—शीर्षन्नादेश इति । शीर्षण्य इति । 'ये चाऽभावे'ति प्रकृतिभावः । शिरस्यतीति । 'नः क्ये' इति नियमेन पदत्वाऽभावाद्रुत्वाऽभावः । खलयव । अत्र वृषशब्दोऽकारान्तो गृह्यते न तु नकारान्तः । अन्यथा ह्यसंदेहार्थं नलोपमकृत्वैव निर्दिशेत्, 'आत्मन्विश्वजने'ति वत । वृषाय हितं वृष्यम् । नान्ताद्यति तु—वृषण्यमिति स्यात् । ब्रह्मण्यमिति । ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणपर्यायः । प्रकृतिभावस्तु 'ये चे'त्यनेन पूर्ववत् । इह वृषन्शब्दाद्ब्राह्मणशब्दाच्च यतः प्राप्तिरेव नास्ति । छोऽप्यनभिधानान्नेत्याकरः । तेन—वृष्णे हितं, ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव । चाद्रथ्येति । गवादिषु रथशब्दो न पठितः । हितार्थ एव रथ्येति यथा स्यात्, अर्थान्तरे मा भूदिति ।

बा.] दधीति । आमिक्षायै हितमित्यर्थः । तप्ते पयसि दध्नि निक्षिप्ते सति यद्घनीभूतं निष्पद्यते सा आमिक्षेत्युच्यते । तस्मै हितम् । अस्मिन्नर्थे चतुर्थ्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । वत्सीय इति । छे रूपम् । यो गोधुग्वत्सेभ्यः पयः शिष्ट्वा दोग्धि स एवमुच्यते । शङ्कव्यमिति । शङ्कवे हितमित्यर्थः । उवर्णान्तत्वाद्यत् । गव्यमिमि । गोभ्यो हितं तृणादिकमित्यर्थः । गवादिलक्षणो यत् । हविष्यमिति । हविषे हितमित्यर्थः । हविःशब्दो गवादिः । 'विभाषा हवि'रित्यत्र तु हविर्विशेषवाचिनामेव ग्रहणं, व्याख्यानात् । शरीरावयवाद्यत् । शरीरावयवविशेषवाचकाच्चतुर्थ्यन्ताद्धितमित्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । छस्यापवादः । नस्यमिति । नासिकायै हितमित्यर्थः । 'पद्दन्' इति नस्, प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वात् । भाष्ये तु 'नासिकाया यत्-तस्-क्षुद्रेषु नस्' इति पठितम् । नाभ्यमिति । नाभये हितमित्यर्थः । नाभिरत्र शरीरावयवः । रथावयवत्वे तु नभादेश उक्तः । ये च तद्धिते । शीर्षन्नादेश इति । शीर्षंछन्दसीत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । शीर्षण्य इति । शिरसे हित इत्यर्थः । शरीरावयवत्वाद्यति शीर्षन्नादेशे 'ये चाऽभावकर्मणो'रिति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । शिरस्यतीति । शिर आत्मन इच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः' इति क्यचि, 'नः क्ये' इति नियमात्पदत्वाऽभावान्न रुत्वम् । वा केशेषु । केशेषु वाच्येषु यो यकारादिस्तद्धितस्तस्मिन्परे शिरसः शीर्षन्नादेशो वा स्यादित्यर्थः । प्रसङ्गादाह—अचीति । खलयव । खलादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यो हितमित्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । वृषशब्दोऽत्र अकारान्त एव गृह्यते, नतु नकारान्तः । तेन 'वृष्णे हित'मिति वाक्यमेव । ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणवाच्येव गृह्यते, नतु वेदादिवाची । तेन 'ब्रह्मणे वेदाय हित'मिति वाक्यमेवेति भाष्ये स्पष्टम् । ब्रह्मण्यमित्यत्र 'ये चाभावकर्मणो'रिति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । चाद्रथ्येति । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति भावः । अजाविभ्यां थ्यन् । अजश्च अविश्चेति द्वन्द्वः । अविशब्दस्य घित्वेऽपि 'अजाद्यदन्त'मित्यजशब्दस्य पूर्वनिपातः । अजथ्या यूथिरिति । अजेभ्योऽजाभ्यो वा हितेत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया

शे.] मिति हविःशब्दो गवादिः । 'विभाषा हवि'रित्यत्र तु हविर्विशेषवाचकानामेव ग्रहणम् । नस्ये—'पद्द'न्निति नस् । प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वात् । भाष्ये तु 'नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु न'सिति पठितम् । ये च त । 'शीर्षंछन्दसी'त्यतः शीर्षन्निति वर्तते । शीर्षण्ये—'ये चे'ति प्रकृतिभावः । खलयव । वृषशब्दोऽत्राऽकारान्तो व्याख्यानान्न तु नान्तः । वृषन्शब्देन वृष्णे

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः ।५।१।९। आत्माऽध्वानौ खे ।६।४।१६९। एतौ खे प्रकृत्या स्तः ।
आत्मने हितमात्मनीनम् । विश्वजनीनम् । कर्मधारयादेवेष्यते । षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेश्च छ एव । विश्व-
जनीयम् । ॐ पञ्चजनादुपसङ्ख्यानम् । पञ्चजनीनम् । ॐ सर्वजनाट्ठञ् खश्च । सार्वजनिकः । सर्व-
जनीनः । ॐ महाजनाट्ठञ् । माहाजनिकः । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । राजभोगीनः । (ग) आचार्या-
दणत्वं च । आचार्यभोगीनः । सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ।५।१।१०। ॐ सर्वाण्णो वेति वक्तव्यम् ।
सर्वस्मै हितं सार्वम् । सर्वीयम् । ॐ पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु । भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्यस्य
द्वन्द्वमध्ये निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः । 'तस्येद'मित्यणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः । 'प्राणिरजता-
दिभ्यो'ऽञित्यञि प्राप्ते । समूहेऽप्यणि प्राप्ते । 'एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इवे'ति माघः । तेन कृते

त.]अजाविभ्याम् । अजशब्द इह पुंलिङ्ग उपात्तः । अतएव 'द्वन्द्वे घी'त्यविशब्दस्य पूर्वनिपातं बाधित्वा 'अजाद्य-
दन्त'मिति अजशब्दस्य पूर्वनिपातः कृतः । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापी'ति स्त्रीलिङ्गादपि थ्यन् । तसिलादिषु
थ्यनः परिगणनात्पुंवद्भावे रूपं तुल्यम् । अजथ्येति । अजेभ्यो अजाभ्यो वा हितेति विग्रहः । कर्मधारया-
देवेति । व्याख्यानादिति भावः । विश्वजनीयमिति । विश्वस्य जनः=सर्वसाधारणो वेश्यादिः । विश्वो जनोऽ-
स्येति बहुव्रीहावपि स एवान्यपदार्थः । तस्मै हितमिति विग्रहः । पञ्चजनीनमिति । रथकारपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः
पञ्चजनास्तेभ्यो हितम् । 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञाया'मिति समासः । 'पञ्चजना'दित्येतत्प्रभृति वार्तिकत्रयमपि कर्मधारय-
विषयमेव । तेन षष्ठीसमासाद्बहुव्रीहेश्छ एव । पञ्चजनीयः । सर्वजनीन इति । सर्वो जनः सर्वजनः । 'पूर्वका-
लैके'ति तत्पुरुषः । तस्मै हितमिति विग्रहः । साध्वर्थे तु 'प्रतिजनादिभ्यः ख'ञिति खञि सार्वजनीनवैश्वजनीनशब्दौ
व्युत्पादितौ । मातृभोगीण इति । इहाऽखण्डपदत्वाऽभावेऽपि 'अट्कुप्वा'ङित्यनेन यथा णत्वं भवति तथा प्रागेवोप-
पादितम् । मातुर्भोगः=शरीरं, तस्मै हित इति विग्रहः । यद्यपि 'भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययो'रित्य-
मरेण अहेरित्युक्तं, तथापि प्रयोगबाहुल्याभिप्रायं तत् । शक्तिस्तु शरीरमात्रे इत्याकरः । मातृपितृशब्दाभ्यामौत्सर्गिक-
श्छ एव । मात्रीयः । पित्रीयः । राजाचार्यादिभ्यां त्वौत्सर्गिकश्छोऽपि न भवति, अनभिधानात् । किं तु राज्ञे हित-
माचार्याय हितमिति वाक्यमेवेत्याकरः । सर्वपुरुषाभ्याम् । आभ्यां शब्दाभ्यां यथासङ्ख्यं णढञौ स्तस्तस्मै हितमित्यर्थे,
'प्राक्क्रीता'दिति छस्यापवाद इति सूत्रार्थः । सर्वादिति । अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याऽभावः । पुरुषाद्वध-
विकारेति । योग्यताबलादिह षष्ठी समर्थविभक्तिर्लभ्यते, 'तेन कृते'त्यत्र तु उपात्तैव तृतीया । तदाह—पुरुषस्य

बा.]अजाशब्दादपि थ्यन् । 'तसिलादिष्वि'ति पुंवत्त्वम् । अविथ्येति । अविभ्यो हितेत्यर्थः । स्त्रीत्वं लोकात् ।
आत्मन्विश्वजन । आत्मन्, विश्वजन, भोगोत्तरपद-एभ्यो हितमित्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । 'आत्मनीन'मित्युदा-
हरणं वक्ष्यति । तत्र टिलोपे प्राप्ते—आत्माध्वानौ खे । प्रकृत्या स्त इति । 'प्रकृत्यैका'जित्यस्तदनुवृत्तेरिति
भावः । कर्मधारयादेवेति । 'विश्वजनशब्दा'दिति शेषः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । विश्वजनीयमिति ।
विश्वस्य जनो विश्वजनः=साधारणो वैद्यादिः । विश्वो जनो यस्येति बहुव्रीहिर्वा । तस्मै हितमिति विग्रहः ।
पञ्चजनीनमिति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो वर्णा रथकारजातिश्चेत्येते पञ्चजनाः । तेभ्यो हितमिति विग्रहः ।
सर्वजनाट्ठञ्खश्चेति । 'वक्तव्य' इति शेषः । 'समानाधिकरणादिति वक्तव्य'मिति वार्तिकं भाष्ये स्थितम् ।
महाजनाट्ठञिति । 'वक्तव्य' इति शेषः । विश्वजनप्रसङ्गादिदं वार्तिकद्वयमुपन्यस्तम् । अथ भोगोत्तरपदस्योदा-
हरति—मातृभोगीण इति । मातृभोगाय हित इत्यर्थः । आचार्यादिति । आचार्यशब्दात्परस्य भोगीन-
शब्दस्य नस्य णत्वाऽभावो वाच्य इत्यर्थः । नच असमानपदस्थत्वादेवात्र णत्वस्याऽप्रसक्तेस्तन्निषेधो व्यर्थ इति वाच्यं,
मातृभोगीणादौ णत्वज्ञापनार्थत्वात् । सर्वपुरुषाभ्याम् । सर्व, पुरुष आभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां क्रमाण्णढञौ स्तो
हितमित्यर्थे इत्यर्थः । सर्वाण्ण इति । अत्र सर्वशब्दस्य स्वरूपपरत्वान्न सर्वनामकार्यम् । पुरुषाद्वधेति ।
वार्तिकमिदम् । पुरुषशब्दाद्वधादिष्वेवार्थेषु ढञ्स्यात्, न हितार्थे इत्यर्थः । ननु 'तेन कृत'मिति समुदायस्य
असुबन्तत्वात्कथं समासे निवेश इत्यत आह-भाष्येति । अणि प्राप्ते इति । 'अनेन ढ'ञिति शेषः ।

शे.] हितमिति वाक्यमेव । एवं ब्रह्मन्पर्यायब्राह्मणशब्देन ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव, न तु प्रत्यय इति स्पष्टं भाष्ये ।
आत्मन्विश्व । उत्तरपदग्रहणं भोगेनैव सम्बद्धं, नान्येन, व्याख्यानात् । भोगशब्दः शरीरवाच्यत्र, 'अहिरिव भोगैः पर्येती'ति
दर्शनादिति स्पष्टं भाष्ये । कर्मधारयादेवेति । पञ्चजनसर्वजनेष्वप्येवमेव । रथकारपञ्चमेषु चतुर्षु वर्णेषु प्रत्येकं पञ्चजनशब्दस्य
रूढिः । मातृभोगीणे—यथा णत्वं तथा 'रषाभ्या'मित्यत्र निरूपितम् । सर्वपु । यथासङ्ख्यमत्र । पुरुषाद्वधेति । वधादिषु त्रिषु
सामर्थ्यात्षष्ठी समर्थविभक्तिः । कृते तु तेनेति निर्दिष्टैव । अञि प्राप्ते इति । पाक्षिकमयटोऽप्युपलक्षणं । हिते तु पुरुषाच्छ

ग्रन्थेऽणि प्राप्ते, अग्रन्थे तु प्रासादादावप्राप्त एवेति विवेकः। **माणवचरकाभ्यां खञ्** ।५।१।११। माणवाय हितं माणवीनम् । चारकीणम् । **तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ** ।५।१।१२। विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थायां प्रकृतौ वाच्यायां छप्रत्ययः स्यात् । अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारीया इष्टकाः । शङ्कव्यं दारु । **छदिरुपधिबलेर्ढञ्** ।५।१।१३। छादिषेयाणि तृणानि । बालेयास्तण्डुलाः ॥ ❀ **उपधिशब्दात्स्वार्थे इष्यते** । उपधीयत इत्युपधिः-रथाङ्गं, तदेव औपधेयम् । **ऋषभोपानहोर्ञ्यः** ।५।१।१४। छस्यापवादः।

त.] वध इति । **समूहेऽप्यणीति** । 'तस्य समूहः' इत्यनेन । **ग्रन्थेऽणीति** । 'कृते ग्रन्थे' इत्यनेन । **अप्राप्ते इति** । 'पौरुषेयः प्रासाद' इत्यादौ न कस्याप्यपवादोऽयं ढञिति भावः । **माणव** । खञो ञित्करणं वृद्ध्यर्थं स्वरार्थं च । यद्यपि माणवे वृद्धिः स्वतः सिद्धैव, तथापि 'माणविनाभार्य' इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य चे'ति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थमिति ज्ञेयम् । **माणवायेति** । मनोः कुत्सितमपत्यं माणवः । 'अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः' इत्यपत्याधिकारस्थवार्तिकाण्णत्वम्, तच्च वार्तिकमेतत्सूत्रस्थनिर्देशसिद्धार्थकथनपरमित्याहुः । **चारकीणमिति** । चरतीति चरः । पचाद्यच् । 'चरिचलिपतिवदीना'मिति द्विर्वचनं विकल्पितत्वादिह न भवति । ततः संज्ञायां कनि—चरकः । **तदर्थं विकृतेः** । 'तस्मै हित'मित्यतस्तस्मा इत्यनुवर्तते । तदाह—**चतुर्थ्यन्तादिति** । 'तदर्थ'मिति 'सामान्ये नपुंसकं' । व्यत्ययेन सप्तमीस्थाने प्रथमेत्याशयेनाह-**तदर्थायामिति** । विकृत्यर्थायामित्यर्थः । 'त'दिति सर्वनाम्ना हि विकृतिः परामृश्यते । एवं च विकृतिरेव प्रथमानिर्दिष्टेति 'समर्थानां प्रथमा'दित्यधिकारोऽप्यत्र निर्बाध एव । **शङ्कव्यमिति** । 'उगवादिभ्यः' इति यत् ।

छदिरुपधि । समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । छस्यापवादोऽयम् । **छादिषेयाणीति** । छाद्यतेऽनेनेति छदिः । 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः' । 'इस्मन्त्रन्क्विषु च' इति ह्रस्वत्वम् । यदा तु चर्मविकारश्छदिस्तदा परत्वात् 'चर्मणोऽ'मित्यञ् प्राप्नोति । पूर्वविप्रतिषेधेन तु ढञेवेष्यते । छादिषेयं चर्म । आह च 'यञ्ञ्यावनः पूर्वविप्रतिषिद्धम्' 'ढञ् चे'ति । यत उदाहरणं त्व[स]नङ्गव्यं । त्व[स]नङ्गुश्चर्मविकारस्तदर्थं चर्म । 'उगवादिभ्यः' इति यत् । ञ्यस्योदाहरणमौपानह्यमिति अनुपदं वक्ष्यति । **बालेया इति** । 'करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रिया'मित्यमरः । **उपधिरिति** ।'उपसर्गे घोः कि'रिति धाञः किः । 'आतो लोप इति चे'त्यालोपः ।

बा.] **प्राप्तेति** । रजतादित्वादञि प्राप्ते अनेन ढञित्यर्थः । **समूहेऽप्यणि प्राप्ते इति** । पुरुषाणां समूह इत्यर्थे 'तस्य समूहः' इत्यणि प्राप्ते अनेन ढञित्यर्थः । **पौरुषेयवृता इवेति** । पुरुषसमूहवृता इवेत्यर्थः । परित आदर्शप्रतिफलनादिति भावः । **तेन कृते इति** । पुरुषेण कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे 'कृते ग्रन्थे' इत्यणि प्राप्ते, 'पुरुषेण कृतः प्रासाद' इत्यर्थे तु कस्मिन्नपि प्रत्यये अप्राप्ते अनेन ढञित्यर्थः । **माणव** । आभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां हितमित्यर्थे खञ्स्यादित्यर्थः । **माणवीनमिति** । मनोः कुत्सितमपत्यं माणवः । 'अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकोऽण्स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः' इत्यपत्याधिकारवार्तिकात् । माणवाय हितमिति विग्रहः । **चारकीणमिति** । चरतीति चरः । पचाद्यच् । ततः स्वार्थिकः कः । [चरकः] । चरकाय हितमिति विग्रहः । **तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ** । तदर्थमिति 'सामान्ये नपुंसकम्' । तस्मै इदं तदर्थम् । तच्छब्देन विकृतिः परामृश्यते । सप्तम्यर्थे प्रथमा । विकृत्यर्थायां प्रकृताविति लभ्यते । एवं च तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तेन विकृतिरेव प्रथमं निर्दिश्यते । तथा च चतुर्थ्यन्ताद्विकृतिवाचकादिति लभ्यते । तदाह—**विकृतिवाचकादित्यादिना** । **प्रत्ययः स्यादिति** । 'यथाविहित'मिति शेषः । **अङ्गारेभ्य एतानीति** । अङ्गारार्थानीत्यर्थः । अर्थेन नित्यसमासविधानादस्वपदविग्रहः । अत्र काष्ठानि प्रकृतिद्रव्याणि । अङ्गारा विकृतयः । तद्वाचकादङ्गारशब्दाच्छप्रत्यये 'अङ्गारीयाणी'ति रूपम् । **प्राकारीया इष्टका इति** । प्राकारेभ्य इमा इति विग्रहः । प्राकारार्था इत्यर्थः । **शङ्कव्यमिति** । शङ्कवे इदमिति विग्रहः । शङ्क्वर्थमित्यर्थः । 'उगवादिभ्यः' इति यत् । **छदिरुपधिबलेर्ढञ्** । छदिष्, उपधि, बलि-एषां समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । एभ्यस्तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेभ्यः प्रकृतौ वाच्यायां ढञित्यर्थः । **छादिषेयाणीति** । छदिस्तृणपटलः । तस्मै इमानीति विग्रहः । छदिरर्थानीत्यर्थः । ढञि एयादेशे षात्परत्वाण्णत्वम् । **बालेयास्तण्डुला इति** । बलये इमे इति विग्रहः । बल्यर्था इत्यर्थः । 'करोपहारयोः पुंसि बलि'रित्यमरः । 'भागधेयः करो

शे.] एवेति बोद्धव्यम् । तदर्थं वि । **विकृतिवाचकादिति** । न चास्य न प्रथमत्वं, प्रकृतावित्यर्थसमर्पकापेक्षया तस्यसत्त्वात् । तस्मा—इत्यनुवृत्तेराह—चतुर्थ्यन्तादिति । तदर्थमिति सप्तम्याः स्थाने प्रथमा, सामान्ये नपुंसकं, तदाह—तदर्थायामिति । प्रकृतिविकृतिशब्दावुपादानकारण-तत्कार्यपरौ, परस्परसमभिव्याहारात् । तदर्थग्रहणं स्पष्टार्थम् । शङ्कव्ये-'उगवादी'ति यत् । बालेया इति । बल्यवस्थायां यो लौहित्यादिगुणस्तद्रहिता 'बालेया' इत्युच्यन्ते । प्रकृतिविकृतिभावोऽत्र यथाकथंचित् ।

आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः । चर्मण्यप्ययमेव पूर्वविप्रतिषेधेन । औपानह्यं चर्म । **चर्मणोऽञ्** ।५।१।१५। चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादञ् स्यात् । वाध्र्यै हितं वार्ध्रं चर्म । वारत्रं चर्म । **तदस्य तदस्मिन् स्यादिति** ।५।१।१६। प्राकार आसामिष्टकानां स्यात्प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दारु । प्राकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकारीयो देशः । इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयति । तेनेह न—प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति ।

त.] **विप्रतिषेधेनेति** । 'यञ्ञ्यावञ'इत्यादिवार्तिकेनेत्यर्थः। ननु ढञ्विधौ छदिरित्यस्य,ञ्यविधौ उपानहश्च विशिष्य ग्रहणेन 'प्रतिपदोक्तं बलीयः' इति सिद्धे किमनेन पूर्वविप्रतिषेधेन ? । अत्राहुः—'निरवकाशत्वे सत्येव प्रतिपदविधित्वं बलीयस्त्वे प्रयोजकं, न तु सावकाशत्वे' इत्यनेन मुनिवचनेनाऽनुमीयते । तेन 'स्वम्पि तडाकानि' इत्येव युक्तं, परत्वान्नुम्प्रवृत्तेः । प्रतिपदोक्तत्वाद्दीर्घमाश्रित्य 'स्वाम्पि तडाकानी'ति मतं दुर्बलम् । 'अतृन्' इति दीर्घस्य 'आपस्तिष्ठन्ती'त्युदाहरणे सावकाशतया प्रतिपदोक्तत्वस्याऽनलीयस्त्वादिति । **चर्मणोऽञ्** । 'तदर्थ'मित्यादिपूर्वोक्ते अञ्स्यात् । छस्यापवादः । 'चर्मणः' इति षष्ठी न तु पञ्चमी । पञ्चम्यां तु चर्मशब्दाच्चर्मार्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः स्यात् 'चर्मणे द्वीपी'त्यादौ । न चेष्यते 'चार्मणो द्वीपी'ति । तदाह— **चर्मणो या विकृतिरिति** । **वाध्र्यै इति** । 'वृधिवपिभ्या'मिति रन्प्रत्यये वध्रशब्द आद्युदात्तश्चर्मवाची, 'तस्य विकारः' इत्यण् । 'टिड्ढे'ति ङीप् । वाध्रीं रज्जुः, तस्यै । वधेरौणादिके ष्ट्रनि तु वध्रीति भवति । ततोऽञि तु वाध्रम् । 'नध्री वध्री वरत्रा स्या'दित्यमरः । 'वध्राः पश्य, वध्रिकाः पश्य' इति भाष्यम् । **तदस्य** । प्रथमा-समर्थात्प्रातिपदिकात्षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययो भवति । **स्यादिति** 'संभावनेऽलमिति चे'दित्यादिना संभावने-लिङ् । इष्टकानां बहुत्वेन प्राकार आसां स्यादित्येतत्सम्भाव्यते । देशस्य हि गुणेन प्राकारोऽस्मिन्स्यादिति सम्भा-

---

बा.] बलि'रिति च । **उपधिशब्दादिति** । वार्तिकमिदम् । **उपधीयते इति** । अक्षदण्डाग्रे उपधीयते=प्रोतं क्रियते इत्युपधिः । 'उपसर्गे घोः किः' इति धाञः किप्रत्ययः । 'आतो लोप इटि चे'त्याल्लोपः । **उपधी रथाङ्गमिति** । तथा भाष्यादिति भावः । **ऋषभोपानहो** । ऋषभ उपानह् अनयोः समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । ऋषभशब्दादुपानह्-शब्दाच्च तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तात्प्रकृतौ वाच्यायां ञ्यप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **आर्षभ्य इति** । ऋषभाय अयमिति विग्रहः । ऋषभार्थ इत्यर्थः । यो वत्स ऋषभावस्थाप्राप्त्यर्थं पोष्यते स एवमुच्यते । **औपानह्यो मुञ्ज इति** । उपानहे अयमिति विग्रहः । उपानदर्थो मुञ्ज इत्यर्थः । क्वचिद्देशे मुञ्जतृणैरुपानत् क्रियते । **चर्मण्यपीति** । चर्मणि प्रकृतित्वेन वाच्येऽपि अयं ञ्य एव 'चर्मणोऽ'ञित्यञं परमपि पूर्वविप्रतिषेधेन बाधित्वा भवतीत्यर्थः । एतच्च 'उगवादिभ्यः' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । **औपानह्यमिति** । उपानदर्थं चर्मेत्यर्थः । **चर्मणोऽञ्** । 'चर्मण' इति षष्ठ्यन्तं विकृतावन्वेति । तदाह—**चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादिति** । 'तादर्थ्यचतुर्थ्यन्ता'दिति शेषः । **अञ्स्यादिति** । 'प्रकृतौ वाच्याया'मिति शेषः । **वध्र्यै इदमिति** । वृधेरौणादिके ष्ट्रनि वध्रशब्दः । टित्त्वा-न्ङीप्, वध्री-चर्मरज्जुः । 'नध्री वध्री वरत्रा स्यात्' इत्यमरः । 'वाध्र्यै इद'मिति पाठान्तरम् । 'वृधिवपिभ्यां रन्' इति वृधेः रनि लघूपधगुणे रपरत्वे वर्ध्रशब्दश्चर्मवाचकः, तस्माद्विकारे अणि वार्ध्री रज्जुः । **तदस्य तदस्मिन् स्यादिति** । 'तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ' इति निवृत्तमिति कैयटः । 'तदस्य स्या'दिति, 'तदस्मिन्स्या'दिति चार्थे प्रथमान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । 'स्या'दित्यत्र 'सम्भावनेऽलमिती'ति सम्भावने लिङ् । **प्राकार आसामिति** । करणत्वस्य सम्बन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठी । आभिरिष्टकाभिः प्राकारः कर्तुं शक्यत इति विग्रह-वाक्यस्य फलितोऽर्थः । **प्राकारीया इति** । प्राकारशब्दात्प्रथमान्ताच्छः । इष्टकाः प्रत्ययार्थः । प्राकारपर्याप्ता इष्टका इति यावत् । **प्रासादीयं दार्विति** । प्रासादोऽस्य स्यादिति विग्रहः । प्रासादपर्याप्तमिति यावत् । **प्राकारीयो देश इति** । प्रायेण प्राकारोऽस्मिन्देशे सम्भाव्यत इत्यर्थः । देशस्य तद्योग्यपाषाणेष्टकादिबहुलत्वादिति भावः । अनेन 'तदर्थं विकृते'रित्यनुवृत्ताविह न स्यादिति सूचितम् । ननु 'प्रासादो देवदत्तस्य स्या'दित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादित्यत आह-**इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षामिति** । शिष्टव्यवहारमित्यर्थः । **परिखाया ढञ्** । 'पूर्वसूत्रविषये'

शे.] **आर्षभ्य** इत्यत्राप्येवम् । यो वत्स ऋषभावस्थाप्राप्त्यर्थं पोष्यते स एवमुच्यते । **पूर्वविप्रतिषेधेनेति** । 'अञपेक्षये'ति शेषः । **तदस्य तदस्मिन् स्यादिति** । तदर्थं विकृतेरित्यादि निवृत्तमिति कैयटः । **लौकिकीमिति** । लोकोऽत्र न प्रयोक्ताऽस्मदा-दिः,तेन मृदुश्लक्ष्णरूपाऽपभ्रंशप्रयोगस्यैव करणात् । तस्माच्छिष्टो लोकोऽत्र लोकशब्देन ।'लौकिकी विवक्षा यत्र प्रायस्य संप्रत्ययः । प्राय इति लोको व्यपदिश्यते' इति भाष्यात् । लोकः=शिष्टो लोक इति तदर्थः । 'प्रायस्य=समग्रकल्पस्ये'ति कैयटस्यापि समग्रशब्दार्थविषये समर्थस्येत्यर्थः । तादृशश्च शिष्टलोक एवेति बोद्धव्यम् । **प्रासादो देवदत्तस्येति** । ईदृशेऽर्थे 'प्रासादीयो

परिखाया ढञ् ।५।१।१७। पारिखेयी भूमिः । छयतोः पूर्णोऽवधिः ।

यथाऽऽर्हीयाः ।

प्राग्वतष्ठञ् ।५।१।१८। 'तेन तुल्य'मिति वतिं वक्ष्यति ततः प्राक् ठञधिक्रियते । आर्हादगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणाट्ठक् ।५।१।१९। 'तदर्हती'त्येतदभिव्याप्य ठञधिकारमध्ये ठकोऽपवादष्ठगधिक्रियते, गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा । असमासे निष्कादिभ्यः ।५।१।२०। 'आर्हा'दित्येतत् 'तेन क्रीत'मिति यावत्सप्तदश-

त.]भ्यते । इह प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं च न विवक्षितं, किं तु योग्यतामात्रम् । तेन पूर्वस्याऽयमविषयः । द्विस्तच्छब्दस्य ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्, 'तदस्यास्त्यस्मि'न्निति वत्सक्तत्तच्छब्दग्रहणेनैवेष्टसिद्धेः । छयतोः पूर्णोऽवधिः ।

प्राग्वतेष्ठञ् । 'ठ'मित्येव वक्तव्ये 'प्राग्वते'रिति वचनं मध्ये योऽधिकारवानपवादः, 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ' 'शीर्षच्छेदाद्यच्चे'त्येवमादिः, तेन विच्छेदेऽपि 'पारायणतुरायणे'त्यादौ ठञेव यथा स्यादित्येवमर्थम् । न चैवं पारायणादिसूत्र एव ठञ्निर्दिश्यतामिति वाच्यम्, उत्तरसूत्रे येषां पर्युदासः क्रियते गोपुच्छादीनां तेभ्यष्ठञः प्रकृतसूत्रं विनाऽलाभात् । तथा च गौपुच्छिकः साप्ततिक इत्यादौ ठञर्थमिदं सूत्रमत्र प्रदेशे आरब्धमिति बोध्यम् । आर्हादगोपुच्छ । तदर्हतीति । इह 'तदर्ह'मिति सूत्रान्तर्गतमच्प्रत्ययान्तं नाऽनुक्रियते किं तु तिङन्तस्यैकदेशः शवन्त एव, व्याख्यानादिति भावः । अभिव्याप्येति । तेन 'श्वेतच्छत्रिक' इत्यत्रार्हत्यर्थे ठगेव भवतीति भावः । ननु परिमाणात्पृथक्सङ्ख्याग्रहणं व्यर्थं, परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं, सङ्ख्यापि च परिच्छिद्यत इति सापि परिमाणमेवेति चेत् । अत्र श्लोकवार्तिकम्—'ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्सङ्ख्या बाह्या तु सर्वतः' । अस्यार्थः—तुलादावारोप्य येन द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना सुवर्णादिगुरुत्वमुन्मीयते तदुन्मानम् । आरोहः=उच्छ्रायः । परिणाहो=विस्तारः । ताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां स्वगताभ्यां येन काष्ठादिनिर्मितेन व्रीह्यादिः परिमीयते तत्परिमाणं=प्रस्थादि, । परिः सर्वतोभावे । आयामो=दैर्घ्यं, स येन मीयते तत्प्रमाणम् । तच्च क्वचित्तिर्यगवस्थितस्य वस्तुनो भवति—यथा वस्त्रादेर्हस्तादिः । क्वचिदूर्ध्वाधोभागावस्थितस्य भवति—यथा हास्तिनमुदकम् । ऊरुद्वयसमुदकमिति । सङ्ख्या तु उन्मानपरिमाणप्रमाणेभ्यः पलादिप्रस्थादिहस्तादिभ्यस्त्रिभ्यो बहिर्भूता एकत्वद्वित्वादिरिति । इह सङ्ख्यापरिमाणयोरेव प्रकृतत्वेऽप्युन्मानप्रमाणयोर्विवेचनं प्रसङ्गात्कृतमिति बोध्यम् । असमासे निष्कादिभ्यः । निष्क, पण, पाद,

श.]इति शेषः । [पा]रिखेयी भूमिरिति । परिखा अस्या अस्ति, अस्यामस्तीति वा विग्रहः । परिखायोग्येत्यर्थः । छयतो पूर्णोऽवधिरिति । 'प्राग्वतेष्ठ'ञित्यारभ्य 'द्वित्रिपूर्वादण्चे'त्यन्तैः सूत्रैः प्रत्ययविशेषेष्वनुक्रान्तेषु 'तेन क्रीत'मित्य[त्र] [छयतोर्व्याख्या]नम् । न चैवं प्राक्क्रीतादित्युक्तेस्तेष्वपि सूत्रेषु छयतोरनुवृत्तिः कुतो नेति न शङ्क्यं, प्रत्ययविशेषाणां श्रवणे तयोरनुवृत्त्यसम्भवादिति भावः । इति छयतोरवधिः ।

अथ आर्हीयाः । प्राग्वतेः । वतिशब्दस्तद्धटितसूत्रपरः । तदाह—तेन तुल्यमिति । 'तेन तुल्य'मित्यतः प्राग्येषु सूत्रेषु अर्था एव निर्दिश्यन्ते नतु प्रत्ययाः, तत्र ठञित्युपतिष्ठत इति यावत् । आर्हादगो । तदर्हतीति सूत्रगते अर्हतिशब्दे एकदेशानुकरणमर्हेति, तच्च तद्धटितसूत्रपरम्, आङभिव्याप्तौ, व्याख्यानात् । तदाह—तदर्हतीति । इत्येतदभिव्याप्येति । इदमपि सूत्रं प्रत्ययविशेषाऽश्रवणे उपतिष्ठते । अत्र सङ्ख्यापरिमाणयोः पृथग्ग्रहणात्सङ्ख्या न परिमाणम् । तथा च वार्तिकम्—'ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्सङ्ख्या बाह्या तु सर्वतः ।' इति । तुलायामारोप्य द्रव्यगुरुत्वं येन परिच्छिद्यते तदुन्मानं=गुञ्जामाषनिष्कसुवर्णपलादि । येन काष्ठादिनिर्मितेन आयतविस्तृतोच्छ्रितेन पात्रविशेषेण पात्रगतायामविस्तारोच्छ्रायैः व्रीह्यादि परिच्छिद्यते तत्परिमाणं=प्रस्थादि । आयामो दैर्घ्यं येन परिच्छिद्यते तत्प्रमाणम्=अरत्निप्रादेशादि । सङ्ख्या तु उक्तत्रितयापेक्षया बाह्या=भिन्ना एकत्वद्वित्वादीत्यर्थः । असमासे । इति यावदिति । 'तेन

शे.] देवदत्त' इति प्रयोगो लोके न दृश्यते इति भावः । [इति] छयतोः पूर्णोऽवधिः ।

प्राग्वतेः । अत्र वतिशब्देन तदर्थो लक्ष्यते, तेनार्थबोधकेष्वेवास्योपस्थानं, तेनापवादविषये न । आर्हाद । अत्रार्हतीति तिङन्तैकदेशशबन्तानुकरणं, व्याख्यानात् । आङभिव्याप्तौ, तदाह—तदर्हतीत्येतदभिव्याप्येति । यद्यपि—ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणन्तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात् सङ्ख्या बाह्या तु सर्वतः । ऊर्ध्वं यन्मीयते तदुन्मानं । सर्वतो मानमिति च्चातः परिमाणम् । आयामविवक्षायां प्रमाणमित्येतद्भवति । सङ्ख्या सर्वतो बाह्या । भेदमात्रं ब्रवीत्येषा नैषा मानं कुतश्च नेति । भेदोऽत्र वैलक्षण्यमिति कैयटः, तथाप्यत्र परिमाणशब्देनोन्मानमपीति 'असमासे' इति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः । प्रमाणन्तु न गृह्यते, मानाऽभावात् । सप्तदशसूत्र्या-

सूत्र्यामनुवर्तते । निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् स्यादार्हीयेष्वर्थेषु । नैष्किकम् । समासे तु ठञ् । परिमाणान्तस्याऽसंज्ञाशाणयोः ।७।३।१७। उत्तरपदवृद्धिः स्याञ्ञिदादौ । परमनैष्किकः । [असंज्ञेति किम् ? । पञ्चकलायाः परिमाणमस्य पाञ्चकलायिकम् । 'तदस्य परिमाण'मिति ठञ्] । असमासग्रहणं ज्ञापकं भवति—'इतः प्राक्तदन्तविधि'रिति । तेन—सुगव्यम् यवापूप्यमित्यादि । इत ऊर्ध्वं तु—* सङ्ख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तच्चाऽलुकि । पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । अलुकीति किम् ? । द्वाभ्यां

त.] माष, वाह, द्रोण, षष्टि--इति सप्त निष्कादयः । तत्र द्रोणशब्दः परिमाणवाची, षष्टिशब्दः सङ्ख्यावाची, ताभ्यां ठञि प्राप्ते वचनम् । इतरेषां तु पञ्चानामुन्मानवाचित्वेन पूर्वसूत्रेणैव ठकि सिद्धे समासप्रतिषेधार्थं वचनमित्येके । अन्ये त्वाहुः—पूर्वसूत्रे परिच्छेदकमात्रं सङ्ख्याभिन्नं परिमाणशब्देन गृह्यते । तेन सर्वेभ्यष्ठञि प्राप्ते ठग्विधानार्थं वचनम् । न चैवं 'परिमाणं तु सर्वतः' इति भेदेन व्युत्पादनं व्यर्थमिति वाच्यं, 'प्रमाणपरिमाणाभ्यां सङ्ख्यायाश्चापि संशये' इत्यादावस्योपयोगादिति पक्षद्वयमप्येतत्पदमञ्जर्यां स्पष्टम् । परिमा। अथ किमर्थम् 'असमासे' इत्युच्यते, प्रातिपदिकग्रहणे तदन्तग्रहणाऽभावादेवेष्टसिद्धेरत आह-असमासग्रहणमिति । सुगव्यमिति । 'उगवादिभ्यो यत्'। यवापूप्यमिति । विभाषा हविरपूपादिभ्यः' इति यत् । अन्नविकारत्वादेव सिद्धे 'अपूपादीनां प्रतिपदपाठसामर्थ्यात्तदन्तविधिर्नेति न्यासग्रन्थस्तूपेक्ष्यः, वृत्त्यादिग्रन्थविरोधादिति भावः । अतएव तत्सूत्रे 'अपूपादीनां केषांचित्पाठः प्रपञ्चार्थः' इत्यवोचाम । इत ऊर्ध्वमिति । ज्ञापकेन तदन्तविधौ लब्धेऽपि विशेषव्यवस्थार्थमिदम् । सङ्ख्यापूर्वपदानामिति किम् ?।

बा.] क्रीत'मित्येतत्पर्यन्तमित्यर्थः । ठगिति । पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तेरिति भावः । आर्हीयेष्विति । 'तदर्हती'त्येतत्पर्यन्तमनुक्रान्तेषु 'तेन क्रीत'मित्याद्यर्थेष्वित्यर्थः । नैष्किकमिति । निष्केण क्रीतमित्यर्थः । यथायोगं क्रीताद्यर्थान्वयः । समासे तु ठञ् [एव] इति । परमनिष्कादिशब्दादित्यर्थः । परिमाणान्तस्य । आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकारे इदं सूत्रम् । शेषपूर्णेन तद्व्याचष्टे—उत्तरपदवृद्धिः स्यादिति । उत्तरपदस्य आदेरचो वृद्धिः स्यादित्यर्थः । ञिदादाविति । ञिति णिति किति चेत्यर्थः । परमनैष्किक इति । परमनिष्केण क्रीत इत्यर्थः । समासत्वाट्ठगभावे औत्सर्गिकष्ठञ् । स्वरे विशेषः । ननु निष्कादिभ्य एव ठको विधानात्तदन्तात् समासाट्ठकोऽप्रसक्तेरसमासग्रहणं व्यर्थम् । न च प्रातिपदिकग्रहणस्यापञ्चमाध्यायसमाप्तेरधिकृतत्वात्प्रातिपदिकविशेषणतया तदन्तविधौ समासादपि ठकः प्रसक्तिरस्तीति वाच्यम्, 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ती'ति निषेधात् । निष्कादीनां च विशिष्य गृहीतत्वेन ग्रहणवत्त्वादित्यत आह—असमासग्रहणमिति । सुगव्यमिति । सु=शोभना गौः—सुगौः, 'न पूजना'दिति निषेधात् 'गोरतद्धितलुकी'ति न टच् । 'उगवादिभ्यः' इति गोशब्दान्ताद्यत् । यवापूप्यमिति । 'विभाषहविरपूपादिभ्यः' इत्यपूपान्तत्वाद्यत् । नन्व समासग्रहणाज्ज्ञापकादित ऊर्ध्वमपि तदन्तविधिः किं न स्यात् । ततश्च 'परमपारायणं वर्तयती'त्यत्रापि 'पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयती'ति ठञ् स्यादित्यत आह—इत ऊर्ध्वं त्विति । वार्तिकमिदम् । नन्वेवमपि द्विशूर्पशब्दान्तादपि 'शूर्पादञन्यतरस्या'मित्यञ् स्यादित्यत आह—तच्चाऽलुकीति । इत ऊर्ध्वं संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहण-

शे.] मनुवर्तत इति । सम्बध्यत इत्यर्थः । एतेन षोडशसूत्राणामेवानुवृत्तिविषयत्वमित्यपास्तम् । परिमाणान्त । इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं, शाणपर्युदासात् । यद्यप्युत्तरपदस्येति सूत्रभाष्ये तदधिकारस्यात्र सूत्रे प्रयोजनाऽभावप्रतिपादनाय-'परिमाणान्तस्ये'त्यत्र सङ्ख्याया इत्यनुवृत्तिरुक्ता तथापि तदनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेन परिमाणान्तस्येत्यस्याऽसङ्ख्यपूर्वपदे चारितार्थ्यम् । अत एवात्र परमनैष्किकमिति भाष्योदाहृतं सङ्गच्छते । 'सङ्ख्यायाः' इत्येतद्घटितवाक्यसाहचर्यात्परिमाणान्तस्येत्यस्याप्युत्तरपदे एव प्रवृत्तिरिति न तत्र तदधिकारप्रयोजनमिति तदाशयः । यद्यपि कालोऽपि परिच्छेदकस्तथापि तस्य नेह ग्रहणम् । 'परिमाणान्ते'त्येव सिद्धे 'सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य चे'ति संवत्सरग्रहणेन परिमाणग्रहणे कालाऽग्रहणज्ञापनात् । न च संज्ञायां वृद्ध्यर्थं संवत्सरग्रहणम् । ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन तादृशसञ्ज्ञाया अभावकल्पनात् । एतेन 'संवत्सरस्य चेत्सङ्ख्याया एवे'ति नियमार्थं तदित्यपास्तम् । भाष्यप्रामाण्येन नियमव्यावर्त्यप्रयोगाऽनभिधानेन ज्ञापकत्वस्यैवाङ्गीकारादिति दिक् । ज्ञापकमिति । न च 'परमनैष्किक'मित्यत्राऽपरिमाणत्वात्पूर्वसूत्रप्राप्तठको निषेधार्थं तदिति वाच्यम्, एतद्भाष्यप्रामाण्येन तत्र परिमाणशब्देनोन्मानस्यापि ग्रहणात् । ध्वनितश्चेदं निष्कस्य परिमाणवाचित्वात्पूर्वेणाऽप्राप्तोऽनेन ठक् विधीयत इति वदता कैयटेन । पणपादाद्यप्युन्मानरूपमेवात्र गृह्यते, ज्ञापिते तु तत्संभावनामात्रेण तच्चारितार्थ्यम् । तत्फलितमाह—इत्यतः प्रागिति । प्रत्यासत्त्या प्राग्भिकेष्वेवेदन्तदाह- सुगव्यमित्यादि । अन्यथा प्रत्ययविधित्वात्तन्निषेधः स्यात् । इदमुपलक्षणं व्यपदेशिवदित्यस्यापि, तेन गव्यसिद्धिः । व्यपदेशिवद्भावनिषेधस्य सूत्रगृहीताऽन्ताऽऽदिशब्दविषयकत्वाच्च । प्रतिपेद्धयसमर्पक-

शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीते 'शूर्पादञ्' माभूत् । किंतु ठञ् । द्विशौर्पिकम् । **अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा** ।७।३।२६। अर्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्याऽऽदेरचो वृद्धिः, पूर्वपदस्य तु वा, ञिति णिति किति च । अर्धद्रोणेन क्रीतम् आर्धद्रौणिकम् । अर्धद्रौणिकम् । **नाऽतः परस्य** ।७।३।२७। अर्धात्परस्य परिमाणाऽकारस्य वृद्धिर्न, पूर्वपदस्य तु वा, ञिदादौ । अर्धप्रस्थिकम् । आर्धप्रस्थिकम् । अतः किम् ? । आर्धकौडविकम् । तपरः किम् ? । अर्धखार्यां भवा अर्धखारी । अर्धखारीभार्य इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्ये'ति पुंवद्भावनिषेधो न स्यात् । **शताच्च ठन्यतावशते** ।५।१।२१। शतेन क्रीतं शतिकम् । शत्यम् । अशते किम् ? । शतं परिमाणमस्य शतकः सङ्घः । इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थाच्च भिद्यते । तेन ठन्यतौ न, किन्तु कनेव । असमासे

त.] इह मा भूत् । परमपारायणं वर्तयति । **द्विशूर्पमिति** । तद्धितार्थे द्विगुरम् । एषा हि प्रकृतिर्लुगन्ता न भवतीति सङ्ख्यापूर्वपदादप्यस्मात् 'शूर्पादञन्यतरस्या'मिति प्राप्तस्याऽञष्ठञो वा 'अध्यर्धपूर्वे'ति लुक् । **द्विशौर्पिकमिति** । 'परिमाणान्तस्ये' त्युत्तरपदवृद्धिः । ठञो द्विगुं प्रति निमित्तत्वाऽभावाल्लुगभावः । यद्यपि 'अध्यर्धे'ति सूत्रे द्विगोः परस्यार्हीयस्य लुगित्येव मूले व्याख्यास्यते तथापि द्विगोर्निमित्तस्येति व्याख्येयमेव । अन्यथा अत्रैव ठञो लुक्स्यात् । एतच्च 'अध्यर्धे'ति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते । **तपरः किमिति** । दीर्घाकारस्य वृद्धौ कृतायामपि रूपे विशेषो नास्तीति प्रश्नः । **निषेधो न स्यादिति** । तथा च वृद्धिनिषेधाऽभावाय तपरकरणमावश्यकमिति भावः । इदं च पुंवद्भावनिषेधाऽभावापादनं पूर्वपदस्य वृद्ध्यभावपक्षे क्रियते । यदा तु पूर्वपदस्य पाक्षिकी वृद्धिः क्रियते, तदा फलोपधायवृद्धिनिमित्तं तद्धित इत्युत्तरपदाऽकारस्य वृद्धिनिषेधेऽपि स्यादेव पुंवद्भावनिषेध इति बोध्यम् ।

शताच्च । अशतेऽभिधेये आर्हीयेष्वर्थेषु ठन्यतौ स्तः । उत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य कनोऽपवादः । चकारः 'असमासे'

बा.] मिति अनुक्तं तत्तद्धितलुकि सति न भवतीत्यर्थः । इदमपि वार्तिकमेव । **द्विशूर्पमिति** । 'तद्धितार्थ' इति द्विगुरयम् । तद्धितप्रकृतिभूतः शब्दो न लुगन्तः । अतः सङ्ख्यापूर्वपदाच्छूर्पान्तादस्मात् 'शूर्पादञन्यतरस्या'मिति प्राप्तस्य अञष्ठञो वा 'अध्यर्धे'ति लुक् । द्विशूर्पशब्दो लुगन्तः । ततश्च तस्मात् क्रीतेऽर्थे 'शूर्पादञि'ति न भवति, लुकि सति तदन्तग्रहणाऽभावादित्यर्थः । **द्विशौर्पिकमिति** । 'तेन क्रीत'मिति ठञि 'परिमाणान्तस्याऽसंज्ञाशाणयो'-रित्युत्तरपदवृद्धिः । अस्य ठञो लुक् न भवति, तस्य द्विगुनिमित्तत्वाऽभावात् । **अर्धात्परिमाणस्य** । 'परिमाणान्तस्ये' त्यस्मादुत्तरमिदं सूत्रम् । **अर्धद्रौणिकम्-आर्धद्रौणिकमिति** । द्रोणशब्दस्य निष्कादित्वेऽपि असमासग्रहणाच्च ठक् । किंतु ठञेव । **नातः परस्य** । **परिमाणाऽकारस्येति** । परिमाणवाचकावयवस्य अकारस्येत्यर्थः । **पूर्वपदस्य तु वेति** । पूर्वपदस्यादेरचस्तु वृद्धिर्वेत्यर्थः । **आर्धकौडविकमिति** । अर्धकुडवेन क्रीतमित्यर्थः । 'तेन क्रीत'मिति ठञ् । अत्र कुडवशब्दस्य परिमाणविशेषवाचिन आदेरचोरकारत्वाऽभावान्न वृद्धिनिषेधः । किन्तु 'अर्धात्परिमाणस्ये'त्युत्तरपदवृद्धिरिति भावः । **तपरः किमिति** । दीर्घस्याकारस्य वृद्धिनिषेधे फलाऽभावाद्ध्रस्वस्येति सिद्धमिति प्रश्नः । **अर्धखारीति** । **निषेधो न स्यादिति** । पूर्वपदस्य वृद्ध्यभावपक्षे वृद्धिं प्रति फलोपहितनिमित्तत्वाऽभावादिति भावः । पूर्वपदस्य वृद्धिपक्षे तु वृद्धिं प्रति फलोपहितनिमित्तत्वसत्त्वात् स्यादेव उत्तरपदाकारस्य वृद्धिनिषेधेऽपि पुंवत्त्वनिषेधः । **परिमाणान्तस्ये**त्यारभ्य एतदन्तं साम्प्रतिकम् । अथ प्रकृतं प्राग्भिकम् । **शताच्च** । आर्हीयेष्वर्थेषु शताट्ठन्यतौ स्तो नतु शतेऽर्थे इत्यर्थः । उत्तरसूत्रप्राप्तकनोऽपवादः । **शतक इति** । उत्तरसूत्रेण कन्निति भावः । नन्विह सङ्घस्यैव प्रत्ययार्थत्वात् कथम् 'अशते' इति निषेध इत्यत आह- **इहेति** । प्रत्ययार्थः सङ्घः प्रकृत्यर्थाच्छतात्परिमाणाच्च भिद्यते । गुणगुणिनोरभेद एव हि पारमार्थिकः । भेदस्तु काल्पनिक एवेति भावः । यत्र तु शतं प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थाद्भिद्यते तत्र नायं निषेधः । शतेन क्रीतं शत्यं शाटक-

शे.] गोपुच्छादिषु तदन्तविधिव्यपदेशिवद्भावौ स्त एव, तन्निषेधस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् । अन्त्यनिषेधस्योक्तयुक्त्याऽप्यप्रवृत्तिर्बोद्धव्या । **इत ऊर्ध्वन्त्विति** । वाचनिकमेवेदम् । 'असमासे' इति सूत्रादूर्ध्वमार्हीयेऽनार्हीये चेत्यर्थः, तदाह-प्राग्वतेरिति । **तच्चालुकीति** । लुगन्तायाः प्रकृतेर्नेत्यर्थः । **क्रीतन्द्विशूर्पमिति** । न तावदेषा लुगन्ता प्रकृतिरिति सङ्ख्यापूर्वपदाच्छूर्पादञन्यतरस्यामित्यञष्ठञो वा 'अध्यर्धे'ति लुक् । **अर्धात्प** । 'जङ्गलधेनु'ति सूत्रे 'विभाषित'ग्रहस्योत्तरपदसम्बद्धत्वात्पुनर्वाग्रहणम् । **तपरः किमिति** । दीर्घस्य वृद्धिनिषेधे फलाऽभावात्प्रश्नः । **निषेधो न स्यादिति** । पूर्वपदस्य वृद्ध्यभावपक्षे वृद्धिं प्रति फलोपहितनिमित्तत्वाऽभावादिति भावः । तस्य वृद्धिपक्षे तु तामादायैव निषेधः सिद्ध्यतीति बोद्ध्यम् । **शताच्च** । उत्तरसूत्रप्राप्तकनोऽपवादोऽयम् । 'अशते' इति न प्रकृतेर्विशेषणम्, असम्भवात्, किंतु प्रत्ययार्थस्य । तत्रापि यत्र प्रकृत्यर्थशतस्यैव प्रत्ययार्थत्वं तत्रैव निषेध इष्यते । तदाह- **इहेति** । तेन शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतमित्यादौ न निषेधः । **वस्तुत इति** । अभेद

इत्येव । द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् । **सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन्** ।५।१।२२। सङ्ख्यायाः कन् स्यादार्हीयेऽर्थे नतु त्यन्तशदन्तायाः । पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः । बहुकः । त्यन्तायास्तु—साप्ततिकः । शदन्तायाः—चात्वारिंशत्कः । **वतोरिड्वा** ।५।१।२३। वत्वन्तात्कन इड्वा स्यात् । तावतिकः । तावत्कः । **विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम्** ।५।१।२४। योगविभागः कर्तव्यः । आभ्यां कन् स्यात् । असंज्ञायां [तु] ड्वुन् स्यात् । कनोऽपवादः । विंशकः । त्रिंशकः । संज्ञायां तु—विंशतिकः । त्रिंशत्कः । **कंसाट्टिठन्** ।५।१।२५। टो ङीबर्थः । इकार उच्चारणार्थः । कंसिकः । कंसिकी । ❀ **अर्धाच्चेति वक्तव्यम्** । अर्धिकः । अर्धिकी । ❀ **कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः, प्रतिरादेशश्च वा** । कार्षापणिकः । कार्षापणिकी । प्रतिकः । प्रतिकी । **शूर्पादञन्यतरस्याम्** ।५।१।२६। शौर्पम् । शौर्पिकम् । **शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्** ।५।१।२७। एभ्योऽण् स्यात् । ठञ्ठकनामपवादः । शतमानेन क्रीतं शातमानम् । वैंशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् । अध्यर्ध-

---

त.] इत्यस्यानुकर्षणार्थः । **द्विशतकमिति** । द्वौ च शतं च तेषां समाहारो द्विशतम् । ततः कन् 'प्राग्वतेः सङ्ख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकी'त्यनया इष्टया समासादपि प्राप्नोतीति 'असमासे' इत्येतस्यानयनमुन्वितमिति भावः । **त्यन्तशदन्ताया इति** । त्यन्तसहिता शदन्तेत्युत्तरपदलोपी समासः । **पञ्चक इति** । लौकिक्याः सङ्ख्याया उदाहरणम् । **बहुक इति** । पारिभाषिक्याः । **साप्ततिक इति** । ठञो ञित्त्वादादिवृद्धिः । ठस्येकादेशे 'यस्येति चे'तीकारलोपः । अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणाद्गत्यवयवस्य तिशब्दस्य पर्युदासो न भवति । कतिकः । **चात्वारिंशत्क इति** । 'इसुसुक्तान्तात्कः' । **वतोरिड्वा** । 'वतोः' इति पञ्चमी, सा च 'क'न्निति प्रथमायाः षष्ठीं कल्पयतीत्याह— **वत्वन्तात्कन इति** । **तावतिक इति** । 'यत्तदेतेभ्यः' इति वतुप् । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् । **कर्तव्य इति** । अन्यथा त्यन्तशदन्तयोः पर्युदासाद्विंशतित्रिंशद्भ्यां कन् दुर्लभ इति भावः । **विंशक इति** । 'ति विंशतेर्डिती'ति तिशब्दस्य लोपः । **अर्धिक इति** । अर्धशब्दस्य कार्षापणार्द्धे रूढत्वाद्भागवदपेक्षयाऽत्राऽसामर्थ्यं नाशङ्क्यम् । प्रकरणादिवशेन भागविशेषे विज्ञाते सति नास्त्य[स्याऽ]सामर्थ्यमिति बोध्यम् । एतेनाऽर्धशब्दस्य सापेक्षत्वात्तदन्तादेव टिठन्, द्रौणार्धिकः प्रस्थार्धिक इति केषांचिदुक्तिः परास्ता । **शूर्पादञ्** । शूर्पशब्दस्य परिमाणवाचित्वाट्ठञि प्राप्ते तदपवादत्वेनाऽञ् पक्षे विधीयते । **ठञ्ठकनामिति** । शतमानं परिमाणं, ततष्ठञ् प्राप्तः । विंशत्या क्रीतं विंशतिकम् ।

बा.] शतम् । अत्र हि निष्कशतं प्रकृत्यर्थः । शाटकशतं तु प्रत्ययार्थः । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । **असमास इत्येवेति** । चकारस्य तदनुकर्षणार्थत्वादिति भावः । **द्विशतेनेति** । द्विगुणशतेनेत्यर्थः । द्विगुसमासे तु द्विशतशब्दस्य लुगन्ततया लुकि तदन्तविधिनिषेधात् प्राप्तिरेव नेति बोध्यम् । **सङ्ख्यायाः** । तिश्च शश्च तिशतौ, तौ अन्ते यस्याः सा तिशदन्ता, न तिशदन्ता अतिशदन्ता । द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिगर्भो नञ्तत्पुरुषः । **साप्ततिक इति** । सप्तत्या क्रीत इत्यर्थः । 'तेन क्रीत'मिति ठञ् । **चात्वारिंशत्क इति** । चत्वारिंशता क्रीत इत्यर्थः । 'तेन क्रीत'मिति ठञष्ठस्य तकारात्परत्वात्कः । **वतोरिड्वा** । 'वतो'रित्यनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते । 'क'न्निति प्रथमान्तमनुवृत्तम्, 'वतो'रिति पञ्चमी 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषया षष्ठ्यन्तं प्रकल्पयति । तदाह—**वत्वन्तादिति** । **तावतिक इति** । तावता क्रीत इत्यर्थः । 'यत्तदेतेभ्यः' इति वतुप् । 'बहुगणवतु' इति सङ्ख्यासंज्ञायां 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः' इति कन्, तस्य इट्, टित्त्वादाद्यवयवः । **विंशतित्रिंशद्भ्यां** । नन्वेकसूत्रत्वे विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनेव स्यात्, कन् तु न स्यात्, 'अतिशदन्ताया' इति निषेधादित्यत आह—**योगेति** । 'विंशतित्रिंशद्भ्या'मित्येकं सूत्रम् । 'ड्वुन्नसंज्ञाया'मित्यपरमित्यर्थः । आद्यं व्याचष्टे—**आभ्यां कन्स्यादिति** । 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः' इत्यतः कनित्यनुवर्तत इति भावः । द्वितीयसूत्रे 'विंशतित्रिंशद्भ्या'मित्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह—**असंज्ञायामिति** । 'आभ्या'मिति शेषः । **विंशक इति** । विंशत्या क्रीत इत्यर्थः । ड्वुन् । अकादेशः । 'ति विंशतेर्डिती'ति तिशब्दस्य लोपः । **त्रिंशक इति** । ड्वुन् । अकादेशः । 'टे'रिति टिलोपः । आद्यसूत्रं परिशेषात्संज्ञायामित्यभिप्रेत्याह—**संज्ञायां त्विति** । **कंसात्** । इत्यादि स्पष्टम् । **शूर्पादञ्** । 'आर्हीयेष्वर्थेष्वि'ति शेषः । शूर्पशब्दस्य

शे.] एव पारमार्थिको, भेदस्तु काल्पनिक एवेति भावः । **द्विशतेनेति** । द्विगुणशतेनेत्यर्थः । तेन द्विगुत्वाऽभावात्कनो न लुक् । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीतमित्यर्थकलुगन्तद्विशतशब्दात्त्वलुकीति तदन्तविधिनिषेधात्प्राप्तिरेव नेति बोद्धव्यम् । **सङ्ख्याया अति** । सूत्रे द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिगर्भो नञ्तत्पुरुषः । अन्तग्रहणमेकसप्तत्या क्रीतमित्यत्र निषेधार्थम्, अन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया न स्यादिति हरदत्तः । **वतोरि** । अत्रेट् न प्रत्ययो, व्याख्यानात् । **योगविभाग इति** । अन्यथा त्रिंशतः शदन्तात्वाद्विंदशशब्दस्य विंशादेशस्तिप्रत्यय इति पक्षे विंशतेस्त्यन्तत्वान्न स्यादिति भावः । **विंशके**—'तिर्विंशतेर्डिती'ति लोपे पररूपम् । **त्रिंशके**—'टेः' इति टिलोपः । **अर्धिक इति** । अस्य भागवदपेक्षत्वेऽपि नित्यसापेक्षत्वान्नाऽसामर्थ्यम् । **अध्यर्धम्** । द्विगुसाहचर्याद्ध्यर्ध-

पूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ।५।१।२८। अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोश्च परस्यार्हीयस्य लुक् स्यात् । अध्यर्धकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायां तु-पाञ्चकलापिकम् । **विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम्** ।५।१।२९। लुग्वा स्यात् । अध्यर्द्ध-

---

त.] संज्ञाशब्दोऽयम् । असंज्ञायां हि 'विंशतित्रिंशद्भ्या'मिति ड्वुन् स्यात् । संज्ञा च यदि परिमाणस्य, तदा ठञ् प्राप्तः । अर्थान्तरस्य चेत्तर्हि ठक् प्राप्तः । वसनशब्दात्तु ठगेव । सहस्रशब्दस्य सङ्ख्यावाचित्वात्ततः 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः' इति कन्प्राप्त इति विवेकः । **अध्यर्धपूर्व** । अध्यारूढमर्धं यस्मिन् तदध्यर्धम् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्ये'त्युत्तरपदलोपः । अध्यर्धशब्दः पूर्वो यस्मिन्निति बहुव्रीहिगर्भे बहुव्रीहौ कृते अध्यर्धपूर्वं च द्विगुश्चेति द्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् । द्विगोरिति पञ्चमी न तु षष्ठीत्याशयेन व्याचष्टे—**अध्यर्धपूर्वादित्यादि** । एतच्च वृत्तिकाररीत्या व्याख्यातम् । अत्र वार्तिकं 'द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम्' । द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुगिति वक्तव्यम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमिति । पूर्वोक्तोदाहरणे तु ठञो लुङ् माभूदिति । ननु द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशूर्पी, तया क्रीतमिति विग्रहे द्विशूर्पमिति रूपं न स्यात् । तद्धितस्यात्र द्विगोरनिमित्ततया 'अध्यर्धे'ति लुकोऽप्रवृत्तेः । 'द्विगोः परस्ये'ति व्याख्यायां तु नः सिद्धमिष्टमिति चेन्मैवम् । 'अर्थविशेषाऽसंप्रत्यये अतन्निमित्तादपी'ति वचनान्तरस्य वार्तिककृतैवोक्तत्वात् । यत्र तद्धितार्थद्विगुना सहार्थो न भिद्यते तत्र स तद्धितो यस्य निमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुगिति वक्तव्यमिति तस्यार्थः । एवं च द्विशूर्पमिति तद्धितार्थद्विगुना सह द्विशूर्प्या क्रीतमित्यस्यार्थो न भिद्यते इति समाहाराद्द्विगोः परस्य तद्धितस्य लुग् भवत्येवेति न काप्यनुपपत्तिः । वस्तुतस्तु सूत्रे 'द्विगो'रिति षष्ठीमाश्रित्य 'द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितः' इति व्याख्याय प्रथमं वार्तिकं प्रत्याख्यातुं शक्यम् । 'द्विशूर्प्या क्रीत'मिति विग्रहे तु द्विशूर्पादेव प्रत्ययो भवति, अव्यभिचारिन्यायात्, न तु द्विशूर्पीशब्दादित्याश्रित्य द्वितीयमपि प्रत्याख्यातुं शक्यम् । नन्वध्यर्द्धशब्दः संख्यावाच्येव, तथा च लोके गण्यते 'एकोऽध्यर्धो द्वौ' इति । अतएव अध्यर्धकमिति कन्, अध्यर्धकंसमिति तद्धितार्थे द्विगुः, अध्यर्द्धसांवत्सरिकमित्यादौ 'सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य च' त्युत्तरपदवृद्धिश्च भवति, तत्किमध्यर्धपूर्वग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः—'सङ्ख्याकार्यमेतस्य किंचिन्ने'ति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन कन्द्विगुसमासोत्तरपदवृद्धिभ्योऽन्यत्र भवति । तद्यथा—अध्यर्धं करोति । नेह कृत्वसुच् । यः सकृत्फलान्तां क्रियामभिनिर्वर्त्य पुनस्तामेव कुर्वन्मध्ये निवर्तते स एवमुच्यते इति । **पाञ्चकलायिकमिति** । पञ्च कलायाः परिमाणमस्येति विग्रहे 'तद्धितार्थे' इति समासः । 'तदस्य परिमाण'मिति ठञ् । एवं पाञ्चलोहितिकमपि बोध्यम् । पञ्च लोहिन्यो गुञ्जाः परिमाणमस्येति विग्रहे पूर्ववत्समासतद्धितौ । 'भस्याऽढे तद्धिते' इति पुंवद्भावाल्लोहिनीशब्दस्येकारनकारयोरभावः । परिमाणविशेषस्य नामधेये एते । असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययान्तस्य विशेषणं, न तु द्विगोः । एतच्च वृत्तिकृता सूत्राशयमनुरुध्य वर्णितमिति इहापि तथैवोक्तम् । भाष्यवार्तिकयोस्त्वसंज्ञाग्रहणं प्रत्याख्यातम् । तथा हि-

---

बा.] परिमाणवाचित्वाट्ठञि प्राप्ते तदपवादोऽञ् पक्षे विधीयते । पक्षे ठञ् । **शतमान** । **शातमानमिति** । अत्र ठञ् प्राप्तः । **वैंशतिकमिति** । विंशत्या क्रीतं विंशतिकम् । संज्ञाशब्दोऽयम् । 'विंशतित्रिंशद्भ्या'मिति योगविभागात्कन् । विंशतिकेन क्रीतमिति विग्रहः । तत्र परिमाणविशेषस्य संज्ञा चेट्ठञ् प्राप्तः, अन्यस्य संज्ञा चेट्ठक् प्राप्तः । **साहस्रमिति** । सहस्रेण क्रीतमिति विग्रहः । 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः' इति कन् प्राप्तः । **वासनमिति** । वसनेन क्रीतमिति विग्रहः । अत्र ठक् प्राप्तः । **अध्यर्धपूर्व** । अध्यर्धशब्दः पूर्वो यस्य स अध्यर्धपूर्वः, सच द्विगुश्चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । सौत्रं पुंस्त्वम् । तदाह—**अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोश्चेति** । **आर्हीयस्येति** । प्रत्यासत्तिलभ्यम् । **अध्यर्धकंसमिति** । अध्यारूढमर्द्धं यस्मिन् तत् अध्यर्धम् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्ये'ति बहुव्रीहौ पूर्वखण्डे उत्तरपदलोपः । सार्धमित्यर्थः । अध्यर्धेन कंसेन क्रीतमिति विग्रहः । तद्धितार्थे द्विगुः । 'संख्याया अतिशदन्तायाः' इति कन् । तस्यानेन लुगिति भावः । **द्विकंसमिति** । द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीतमिति विग्रहः । ठको लुक् । नच अध्यर्धकंसमित्यत्रापि द्विगुत्वादेवं सिद्धमिति वाच्यं, किंचित्संख्याकार्यं कृत्वसुजादिकमध्यर्धशब्दस्य नेति ज्ञापनार्थत्वात् । **पाञ्चकलायिकमिति** । पञ्च कलायाः परिमाणमस्येति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः । 'तदस्ये'तिठञ् । सङ्ख्यासंज्ञासूत्रभाष्ये तु 'अध्यर्धपूर्वा'दिति पाठो दृश्यते । नच द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं, तेन क्रीतं द्विशौर्पिकमिति पूर्वोक्तो-

---

शे.] पूर्वोऽप्यत्र समानाधिकरणसमास एव गृह्यते । संख्यासञ्ज्ञासूत्रे भाष्येऽध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगो'रिति पाठो दृश्यते । द्विगोश्च परस्येति । 'तन्निमित्तस्ये'ति शेषः । समाहारद्विगोर्द्विशूर्प्या क्रीतमित्यर्थे त्वनभिधानात्प्रत्यय एव नेति बोद्धव्यम् । असञ्ज्ञायामिति । द्विगुविशेषणं । पञ्चकलायाः परिमाणमस्य पञ्चकलायं । कृतवद्धितलुगियं कस्य चित्सञ्ज्ञा, तत उत्पन्नस्य न लुक् । तस्य द्विगुनिमित्तत्वाऽभावाल्लुकोऽप्राप्तथा भाष्ये प्रत्याख्यातमिदम् । **विभाषा का।** कार्षापणसहस्रान्ताद्द्विगोरध्यर्द्धपूर्वाच्चेत्यर्थः ।

कार्षापणम् । अद्ध्यर्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम् । द्विकार्षापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य टिठनो लुक् । पक्षे अध्यर्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अध्यर्धसहस्रम् । अध्यर्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम् । **द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्** ।५।१।३०। लुग्वा स्यात् । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् । *** बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्** । बहुनिष्कम् । बहुनैष्किकम् । **बिस्ताच्च** ।५।१।३१। द्वित्रिबहुपूर्वाद्बिस्तादार्हीयस्य लुग्वा स्यात् । द्विबिस्तम् । द्विबैस्तिकमित्यादि । **विंशतिकात्खः** ।५।१।३२। अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोरित्येव । अध्यर्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् । **खार्या ईकन्** ।५।१।३३। अध्यर्धखारीकम् । द्विखारीकम् । *** केवलायाश्चेति वक्तव्यम्** । खारीकम् । [***काकिण्याश्चोपसङ्ख्यानम्** । अध्यर्द्धकाकिणीकम् । द्विकाकिणीकम् ।] **पणपादमाषशताद्यत्** ।५।१।३४। अध्यर्धपण्यम् । द्विपण्यम् । अध्यर्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । इह 'पादः प'दिति न, 'यस्ये'ति लोपस्य स्थानिवद्भावात् । 'पद्यत्यतदर्थे' इत्यपि न, प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्र ग्रहणात् ।

त.]द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणम् । पञ्चकलायपञ्चलोहितशब्दौ च द्विगू कृततद्धितलुकावेव संज्ञे । यस्तु ताभ्यामुत्पद्यते ठन् स श्रूयते एव, द्विगोरनिमित्तत्वेन तस्य लुगभावादिति । **विभाषा । टिठनो लुगिति** । प्रत्यादेशपक्षे तु लुङ् न भवति, प्रत्यादेशस्य प्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वादिति बोध्यम् । **अध्यर्धसहस्रमिति** । 'शतमानविंशतिके'ति विहितस्याऽणो लुक् । तदभावपक्षे तु 'सङ्ख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चे'त्युत्तरपदवृद्धिः । अध्यर्धशब्दः सङ्ख्यावाचीत्यधुनैवोक्तत्वात् । **द्वित्रिपूर्वात्** । अध्यर्धग्रहणमुत्तरार्थमनुवृत्तमपीह न संबध्यते । 'द्विगो'रिति तु संबध्यत एव षष्ठीसमासं व्यावर्तयितुम् । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् । 'द्वित्रिभ्यां निष्का'दित्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति हरदत्तः । **द्विनैष्किकमिति** । 'प्राग्वतेष्ठञ्' । मतान्तरे तु ठगिति मनोरमायाम् । "-निष्कादिभ्यः समासे ठगभावात्, 'परिच्छेदकमात्रं गृह्यते' इति मतान्तरेऽपि ठञेव भवति, तन्मते उन्मानस्यापि परिमाणत्वात् 'असोपुच्छे'-त्यादिना पर्युदस्तत्वाट्ठगभावे निष्कादिभ्यष्ठञि प्राप्ते । असमासे ठग्विधानेऽपि समासे ठञ एव प्राप्तत्वात्–" इत्यन्ये । 'परिमाणान्तस्ये'त्युत्तरपदवृद्धिः । 'द्विगो'रिति संबन्धान्नेह लुक् । द्वयोर्निष्को द्विनिष्कस्तेन क्रीतं द्विनैष्किकम् । 'अध्यर्धपूर्वे'त्यसंबन्धादध्यर्धनैष्किकमित्यत्राप्यनेन लुङ् न भवति । **बिस्ताच्च** । चकारेण 'द्वित्रिपूर्वा'दित्यत्र पूर्वादित्यनुकृष्यते । तत्फलं तु 'चानुकृष्टं नोत्तरत्रे'त्युत्तरत्रानुवृत्त्यभावः । **विंशतिकात्खः** । 'शतमानविंशतिके'त्यणि प्राप्ते, तस्य च लुकि प्राप्ते खोऽत्र विधीयते । **खार्याः** । 'तदस्य परिमाण'मिति ठञि प्राप्ते तस्य च लुकि प्राप्ते ईकन्विधीयते । कन्विधौ 'केऽणः' इति ह्रस्वः स्यात् । इकन्विधावपि 'यस्येति चे'ति लोपादिष्टं न सिध्यतीति भावः । **प्राण्यङ्गार्थस्यैवेति** । अयं भावः—'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इत्यत्र प्राण्यङ्गस्यैव हि पादस्य ग्रहणं, तस्यै-

बा.]दाहरणे ठञो लुक् स्यादिति वाच्यं, द्विगुनिमित्तस्यार्हीयस्य लुगिति व्याख्यानादित्यलम् । **विभाषा । लुग्वेति** । 'आर्हीयस्ये'ति शेषः । **औपसंख्यानिकस्येति** । 'कार्षापणाट्टिठन् वक्तव्यः' इत्युक्तस्येत्यर्थः । **अध्यर्धप्रतिकमिति** । प्रत्यादेशस्य टिठन्संनियोगशिष्टत्वात्प्रत्यादेशपक्षे टिठनो न लुगिति भावः । **अध्यर्धसहस्रमिति** । 'शतमाने'ति विहितस्याऽणो लुक् । लुगभावे तु 'सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य चे'त्युत्तरपदवृद्धिः । **द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् । लुग्वा स्यादिति** । 'आर्हीयस्ये'ति शेषः । **द्विनिष्कमिति** । ठञो लुक्, समासाट्ठकोऽसंभवात् । **बिस्ताच्च** । 'आर्हीयस्य लुग्वे'ति शेषः । **द्विबिस्तं द्विबैस्तिकमिति** । द्वाभ्यां बिस्ताभ्यां क्रीतमिति विग्रहः । ठञः पाक्षिको लुक् । **इत्यादीति** । बहुबिस्तं बहुबैस्तिकमित्युदाहार्यम् । 'बहुपूर्वाच्चे'ति वार्तिकस्य अत्राप्यनुवृत्तेर्भाष्ये उक्तत्वात् । **विंशतिकात्खः । अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोरित्येवेति** । पूर्वसूत्रयोरध्यर्धपूर्वादित्यस्याऽसंभवाद्द्विगोरित्यस्य प्रयोजनाऽभावादननुवृत्तावपि इह तदनुवर्तत इति भावः । **अध्यर्धविंशतिकीनमिति** । अध्यर्धविंशत्या क्रीतमध्यर्धविंशतिकम् । 'विंशतित्रिंशद्भ्यां'मिति योगविभागात्कन् । अध्यर्धविंशतिकेन क्रीतमिति विग्रहः । **द्विविंशतिकीनमिति** । द्वाभ्यां विंशतिकाभ्यां क्रीतमिति विग्रहः । **खार्या ईकन्** । 'अध्यर्द्धपूर्वा'दिति, द्विगोरिति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्योदाहरति—**अध्यर्धखारीकं, द्विखारीकमिति** । 'तदस्य परिमाण'मिति ठञि तस्य च लुकि प्राप्ते ईकन् । **केवलायाश्चेति** । 'खार्या' इति शेषः । **पणपाद** । 'अध्यर्धपूर्वा'दिति, द्विगोरिति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्योदाहरति–**अध्यर्धपण्यम् । द्विपण्यमिति** । अध्यर्धपणेन क्रीतमित्यर्थः । **द्विपाद्यमिति** । द्वाभ्यां पादाभ्यां चतुर्थांशाभ्यां क्रीतमिति विग्रहः । यति 'यस्येति चे'त्यकारलोपः । **स्थानिवद्भावादिति** । 'अचः

शे.] **अध्यर्द्धप्रतिकमिति** । आदेशस्य प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वान्न तत्पक्षे प्रत्ययलुगिति भावः । **द्वित्रिपू** । पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थम् । अत एव द्वित्रिभ्यामिति यदुच्यते तद् द्वैयोग्यमिति भाष्ये उक्तम् । **द्विनिष्कमिति** । ठञो लुक् । **बहुपूर्वादिति** । इदं 'बिस्ताच्चे'ति सूत्रेऽपि बोद्धव्यमिति भाष्ये स्पष्टम् । **विंशतिकात्खः** । अत्र 'द्वित्र्यादिपूर्वा'दिति न सम्बध्यते । **खार्या ई**।

शाणाद्वा ।५।१।३५। यत्स्यात् । पक्षे ठञ् । तस्य लुक् । अध्यर्धशाण्यम् । अध्यर्धशाणम् । **द्वित्रिपूर्वादण् च [५।१।३६।]** शाणादित्येव । चाद्यत् । तेन त्रैरूप्यम् । 'परिमाणान्तस्याऽसंज्ञाशाणयो'रिति पर्युदासाद्वाद्विवृद्धिरेव । द्वैशाणम् । द्विशाण्यम् । द्विशाणम् । इह ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषां समर्थविभक्त्योऽर्थाश्चाकाङ्क्षितास्त इदानीमुच्यन्ते । **तेन क्रीतम् ।५।१।३७।** ठञ्-गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकम् । साप्तति-

त.]वाज्यातिभिर्गतिवचनैः संबन्धसंभवात् । तथा च 'पद्यती'त्यादावपि तस्यैवानुवृत्तिः । इह तु पणमाषाभ्यां साहचर्यात्परिमाणवाचिनो ग्रहणमिति । **पक्षे ठञिति ।** यद्यपि शाण उन्मानम्, तथापि 'आर्हा'दिति सूत्रे परिमाणग्रहणेन परिमीयते परिच्छिद्यतेऽनेनेति योगवृत्त्या परिच्छेदकमात्रं गृह्यते' इति वादिनां मते अस्यापि पर्युदासाट्ठगभावे ठञिति भावः । मुख्यमते तु ठगेव बोध्यः । **शाणाद्वेति सूत्रे 'शताच्चेति वक्तव्यं'** । पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थम् । एवं च पूर्वसूत्रे शतग्रहणमकृत्वा शतशाणाभ्यां वेत्येव वक्तुं युक्तमित्याहुः । अध्यर्धशत्यम् । अध्यर्धशतम् । पञ्चशत्यम् । पञ्चशतम् । यदभावे सङ्ख्यालक्षणस्य कनो लुक् । 'शताच्च ठन्यतौ' इति तु न प्रवर्तते, तत्राऽसमासग्रहणस्यानुवर्तनात् । **द्वित्रिपूर्वादण्च** । वार्तिकमिदं वृत्तिकृता सूत्रेषु प्रक्षिप्तम् । भाष्यादिप्रामाण्याच्छतग्रहणमिह न संबध्यत इत्याशयेनाह—**शाणादित्येवेति ।** न्यासकृता त्वण्विधायके वार्तिके सूत्रत्वभ्रमेण व्याख्यातम्—'शतशाणाभ्यां वे'ति सूत्रयितव्ये 'पणपादे'ति पूर्वसूत्रे शतग्रहणं क्रियते तस्येदं फलं,-शतशब्दः स्वरितत्वेनानुवर्तमानोऽपि 'शाणाद्वा' इत्यत्रैव संबध्यते, तदुत्तरसूत्रे 'द्वित्रिपूर्वादण् चे'त्यत्र तु न संबध्यते, तेन शतशब्दादण् नेति । तदिदं सामर्थ्यवर्णनमण्विधायकं यदि सूत्रं स्यात्तदा सङ्गच्छते नान्यथेत्यास्तां तावत् । **त्रैरूप्यमिति** । तदेतद्दर्शयति—**द्वैशाणमित्यादिना ।** अण्येकं, ठञो लुकि द्वितीयं, यति तृतीयम् । **ठञादयस्त्रयोदशेति** । ननु एकादशैव प्रत्ययाः प्रकृताः, सूत्रभेदेन विहितत्वाद्यत्प्रत्ययस्य द्विर्गणने तु द्वादशेति त्रयोदशेत्येतदुरुपपादमेव । न च 'शूर्पादञन्यतरस्या'मित्यन्यतरस्याङ्ग्रहणलभ्यठञमादाय त्रयोदशत्वं सूपपादमिति वाच्यं, तुल्यन्यायेन 'शाणाद्वे'ति सूत्रलभ्ययट्ठञोर्ग्रहणेन पञ्चदशत्वप्रसङ्गात् । नापि सूत्रोपात्तैर्द्वादशभिः सह 'द्वित्रिपूर्वादण् चे'ति वार्तिकोपात्ताऽण्प्रत्ययस्य गणनेन निर्वाहः । उक्तरीत्या 'कंसाट्टिठ'न्निति सूत्रे 'अर्धाच्चेति वक्तव्यं', 'कार्षापणाट्टिठन् वक्तव्यः' इत्यादिवार्तिकोक्तटिठन्प्रत्ययस्यापि ग्रहणप्रसङ्गादिति चेत् । अत्राहुः—'कंसाट्टिठन्' इति सूत्रस्थ एव टिठन् अध्यर्धकार्षापणशब्दाभ्यां परामृष्ट इति स न भिद्यते । 'द्वित्रिपूर्वादण् चे'ति स वार्तिकस्योऽण् तु भिद्यते, 'शतमानविंशतिके'त्यणो दूरस्थत्वेन परामर्ष्टुमशक्यत्वादिति । **तेन क्रीतम्** । तेनेति तृतीयान्तात्क्रीतार्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । **ठञिति** । 'आर्हा'दिति सूत्रे 'अगोपुच्छे'त्यादिपर्युदासाट्ठगभावे गोपुच्छसप्ततिप्रस्थेभ्यष्ठञ् भवतीत्यर्थः । ननु देव-

बा.]परस्मि'न्नित्यनेनेति भावः । **प्राण्यङ्गार्थस्येति** । व्याख्यानादिति भावः । इह सूत्रे पणमाषसाहचर्यात्पादशब्दोऽपि परिमाणविशेषवाची गृह्यते । **शाणाद्वा । पक्षे ठञिति** । आर्हादिति ठग्विधौ परिमाणपर्युदासाट्ठञिति भावः । **तस्य लुगिति** । ठञ इति भावः । अत्र अध्यर्धपूर्वादिति द्विगोरिति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्य अध्यर्धपूर्वादुदाहरति—**अध्यर्धशाण्यम् अध्यर्धशाणमिति** । यति ठञो लुकि च रूपम् । अथ शाणान्तद्विगोरुदाहरणं वक्ष्यन्विशेषमाह—**द्वित्रिपूर्वादण् च** । वार्तिकमिदम् । **चाद्यदिति** । पाक्षिको यत् चकारेण समुच्चीयत इत्यर्थः । ततश्च यतोऽभावे ठञपि लभ्यते । तदाह—**तेन त्रैरूप्यमिति** । अणा, यता, ठञा चेत्यर्थः । अणि परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिमाशङ्क्याह—**परिमाणान्तस्येति** । **ठञादयस्त्रयोदशेति** । 'प्राग्वते'रिति **ठञ्**, 'आर्हा'दिति **ठक्**, 'शताच्चे'ति **ठन्यतौ**, 'संज्ञायाः' इति **कन्**, 'विंशतित्रिंशद्भ्या'मिति **ड्वुन्**, 'कंसा'दिति **टिठन्**, 'शूर्पा'दित्यञ्, 'शतमाने'त्यण्, 'विंशतिकात्खः' इति **खः**, खार्याः' इति **ईकन्**, 'पणपादे'ति **यत्**, 'द्वित्री'ति वार्तिकोक्ताऽण् । इत्येवं त्रयोदशेत्यर्थः । **प्रकृता इति** । प्रक्रान्ता इत्यर्थः । **समर्थविभक्तय इति** । 'समर्थानां प्रथमाद्वे'ति सूत्रलभ्यसमर्थविशेषणीभूतप्रथमोच्चारिततत्तद्विभक्तय इत्यर्थः । **तेन क्रीतम्** । अस्मिन्नर्थे तृतीयान्ताद्यथाविहितं ठञादयः स्युरित्यर्थः । **ठञिति** । 'उदाह्रियते' इति शेषः । **गौपुच्छिकमिति** । 'अगोपुच्छे'ति पर्युदासाट्ठगभावे औत्सर्गिकष्ठञिति भावः । **साप्ततिकमिति** । सप्तत्या क्रीतमित्यर्थः । 'अगोपुच्छसङ्ख्ये'ति पर्यु-

शे.]दीर्घोच्चारणं स्पष्टार्थम् । कन्प्रत्यये 'केऽणः' इति ह्रस्वेन चासिद्धे इकारोच्चारणसामर्थ्येन लोपबाधपूर्वकं सवर्णदीर्घकल्पने गौरवात् । खारीशब्दस्य स्वपर्यायपुंलिङ्गखारशब्दप्रकृतिकत्वे पुंवत्त्वेनेष्टाऽसिद्धेश्च । **पणपादमा** । पणादिसाहचर्यात्पादशब्दः परिमाणवाच्यत्र । **त्रयोदशेति** । ठञ्ठकौ । ठन्यतौ । कन्ड्वुन्टिठनः । अञ् । शतमानादण् । खं ईकन् पणादियत् । द्वित्रीतिवार्तिकोक्तं ण्चेत्येवन्त्रयोदशेत्यर्थः । अनुवर्तनेन तु नान्यत्वमितिभावः । **तेन क्रीतम्** । क्रयो नाम द्रव्यदानपूर्वकं वस्त्वन्तरग्रहणम् । तेनेत्यनेन च प्रत्यासत्त्या क्रयघटकं द्रव्यमेव गृह्यते । सोऽयमर्थस्त्वनेन तु सिद्धिः, यस्य मूल्यं न भवति, अथ च

कम् । प्रास्थिकम् । ठक्–नैष्किकम् । **इद्गोण्याः** ।१।२।५०। गोण्या इत्स्यात्तद्धितलुकि । लुकोऽपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः । **तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ** ।५।१।३८। संयोगः संबन्धः । उत्पातः=शुभाशुभसूचकः । शतिकः शत्यो वा धनपतिसंयोगः । शतिकं शत्यं वा दक्षिणाक्षिस्पन्दनम् । शतस्य निमित्तमित्यर्थः । ॐ **वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसङ्ख्यानम्** । वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् । ॐ **संनिपाताच्चेति वक्तव्यम्** । सान्निपातिकम् । **गोद्व्यचोऽसङ्ख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्** ।५।१।३९। गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । द्व्यचः–धन्यः । यशस्यः । स्वर्ग्यः । गोद्व्यचः किम् ? । विजयस्य वैजयिकः । असंख्येत्यादि किम् ? । पञ्चानां-पञ्चकम् । सप्तकम् । प्रास्थिकम् । खारीकम् । अश्वादि–आश्विकम् । आश्मिकम् । ॐ **ब्रह्मवर्चसादुपसङ्ख्यानम्** । ब्रह्मवर्चस्यम् । **पुत्राच्छ च** ।५।१।४०। चाद्यत् । पुत्रीयः । पुत्र्यः । **सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ** ।५।१।४१। सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु पठ्यते । **तस्येश्वरः** ।५।१।४२। तत्र

त.] दत्तेन क्रीतं,[पाणिना क्रीतं,]संतोषेण क्रीतमित्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः—करणे तृतीयैवेह समर्थविभक्तिः, सापि मूल्यद्रव्यसमर्पकाच्छब्दादुत्पन्ना, न त्वन्याऽपि, अन्यत्र त्वनभिधानान्न प्रत्ययः । एतच्च 'तद्धिताः' इति महासंज्ञाकरणाल्लभ्यते, तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्धिता इति व्याख्यानादिति । **लुकोऽपवाद इति** । 'लुक्तद्धितलुकी'ति प्राप्तस्य ङीप्रत्ययस्य लुकोऽपवाद इत्यर्थः । **पञ्चकमिति** । सङ्ख्यालक्षणः कन् । **आश्मिकमिति** । अश्मनो निमित्तमित्यर्थे ठक् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । **पुत्राच्छ च** । 'गोद्व्यचः' इति नित्यं यति प्राप्ते वचनम् । कथं पुत्रीयः क्रतुरिति । नहि क्रतुः संयोगो, नाप्युत्पात इति चेत् । अत्राह हरदत्तः—संयुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्रतुरपि संयोग एव, यागकरणेन हि पुरुषः फलेन संयुज्यते अतो यागादिरपि संयोगो, न केवलं संबन्ध एवेत्याग्रह इति । **सर्वभूमि** । आभ्यां यथासङ्ख्यमणञौ स्तः । **तस्येश्वरः** । 'तस्य निमित्त'मित्यतोऽनुवृत्त्यैव

बा.] दासाट्ठगभावे ठञिति भावः । **प्रास्थिकमिति** । प्रस्थेन क्रीतमित्यर्थः । 'अगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणा'दिति पर्युदासाट्ठगभावे ठञिति भावः । **ठगिति** । 'उदाह्रियते' इति शेषः । **नैष्किकमिति** । निष्केण क्रीतमित्यर्थः । 'असमासे निष्कादिभ्यः' इति ठगिति भावः । **इद्गोण्याः** । **लुकोऽपवाद इति** । 'लुक्तद्धितलुकी'ति प्राप्तस्येत्यर्थः । **पञ्चगोणिरिति** । आर्हीयस्य ठको लुकि ङीप्रत्ययस्य इकारः । नच उपसर्जनह्रस्वत्वेनैव इदं सिद्धमिति वाच्यम्, इत्त्वविध्यभावे 'लुक्तद्धितलुकी'ति ङीषो निवृत्तावदन्तत्वाट्टापि पञ्चगोणेत्यापत्तेः । मूलद्रव्यवाचिन एव तृतीयान्तात्क्रीतार्थे प्रत्यया भवन्ति, नतु 'देवदत्तेन क्रीत'मित्यर्थे, अनभिधानादिति भाष्ये स्पष्टम् । **तस्य निमित्तम्** । तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वेत्यर्थे यथाविहितं षष्ठ्यन्ताट्ठञादयः स्युरित्यर्थः । **शत्यः शतिको वेति** । शतस्य निमित्तमित्यर्थः । 'शताच्चे'ति यट्ठनौ । **धनपतिसंयोग इति** । याजनशुश्रूषादिसम्पर्क इत्यर्थः । उत्पाते उदाहरति–**शत्यं शतिकं वा दक्षिणाक्षिस्पन्दनमिति** । शतस्य निमित्तमित्यर्थः । सूचकत्वमेवात्र निमित्तत्वमिति भावः । **उपसङ्ख्यानमिति** । 'आर्हीयस्य ठक' इति शेषः । **कोपनं**–वृद्धिः । **सन्निपाताच्चेति** । 'तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ' इत्यर्थे ठ'गिति शेषः । **सान्निपातिकमिति** । **सन्निपातो**–वातपित्तश्लेष्मणां दोषाणां सङ्कर इति वैद्यके प्रसिद्धः । तस्य निमित्तं–सान्निपातिकम्; ज्वरप्रकोपादौ अपथ्यभक्षणादिसंयोगः, संनिपातसूचकं जिह्वाकार्ष्ण्यादि च । **गोद्व्यचः** । तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वेत्यर्थे गोशब्दात्,द्व्यचश्च षष्ठ्यन्ताद्यत्प्रत्ययः स्यात्, नतु सङ्ख्यायाः परिमाणादश्वादेश्चेत्यर्थः । ठकोऽपवादः । **द्व्यच इति** । 'उदाह्रियते' इति शेषः । **धन्य इत्यादि** । धनस्य यशसः स्वर्गस्य च निमित्तमित्यर्थः । **विजयस्येति** । 'निमित्त'मिति शेषः । **वैजयिक इति** । आर्हीयष्ठक् । **पञ्चानामिति** । 'निमित्त'मिति शेषः । **पञ्चकमिति** । 'सङ्ख्यायाः' इति कन् । **सप्तकमिति** । सप्तानां निमित्तमित्यर्थः । **प्रास्थिकमिति** । प्रस्थस्य निमित्तमित्यर्थः । 'आर्हा'दिति ठञ्विधौ परिमाणपर्युदासात् प्राग्वतीयष्ठञ् । **खारीकमिति** । खार्या निमित्तमित्यर्थः । 'खार्या ईकन्' । **अश्वादीति** । प्रत्युदाहरणसूचनमिदम् । **आश्वकमिति** । अश्वस्य निमित्तमित्यर्थः । आर्हीयष्ठक् । **आश्मकमिति** । अश्मनो निमित्तमित्यर्थः । आर्हीयष्ठक् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । **ब्रह्मवर्चसादिति** । 'गोद्व्यचः' इति सूत्रे 'ब्रह्मवर्चसाच्चे'ति वक्तव्यमित्यर्थः । **ब्रह्मवर्चस्यमिति** । ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तमित्यर्थः । **पुत्राच्छ च** । तस्य निमित्तमित्येव । कथं तर्हि 'आरेभिरे यतात्मानः पुत्रीयामिष्टिमृत्विजः' इति ? । नहीष्टिः संयोग उत्पातो वा । उच्यते–संयुज्यतेऽनेनेति संयोगः । इष्ट्या हि पुत्रेण

शे.] कार्यवशात्तेन क्रीतं यत्र तस्याऽप्राप्तेः । **धनपतिसंयोग इति** । संयुज्यन्ते येन पुरुषाः फलेन स संयोग इति भावः । अत एव 'संयोगो नामेदंकृत्वेदमवाप्यते' इति भाष्यं 'करणव्युत्पत्त्या यागादिरेव संयोग' इति कैयटश्च सङ्गच्छते । **गोद्व्यचो** ।

विदित इति च ।५।१।४३। सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः । पार्थिवः । **लोकसर्वलोकाट्ठञ्** ।५।१।४४। तत्र विदित इत्यर्थे । लौकिकः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । सार्वलौकिकः । **तस्य वापः** ।५।१।४५। उप्यते अस्मिन्निति वापः=क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः-प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् । **पात्रात्ष्ठन्** ।५।१।४६। पात्रस्य वापः क्षेत्रं पात्रिकम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः । **तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते** ।५।१।४७। वृद्धिर्दीयत इत्यादि क्रमेण प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम् । पञ्चाऽस्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्कम् उपदा वा दीयते पञ्चकः । शतिकः । शत्यः । साहस्रः । उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं-वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । विक्रेत्रा मूल्यादधिकं ग्राह्यं लाभः । रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कम् । उत्कोच उपदा । ॐ **चतुर्थ्यर्थ उपसङ्ख्यानम्** । पञ्चास्मै वृद्ध्यादिर्दीयते पञ्चको देवदत्तः । 'समम-ब्राह्मणे दान'मितिवदधिकरणत्वविवक्षा वा । **पूरणार्धाट्ठन्** ।५।१।४८। यथाक्रमं ठक्टिठनोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते—द्वितीयिकः । तृतीयिकः । अर्धिकः । अर्धशब्दो रूपकस्यार्धे रूढः । भागाद्यच्च

त.] सिद्धे पुनः 'तस्ये'ति निर्देशो निमित्तरूपप्रत्ययार्थस्य निवृत्तये । अन्यथा हि संयोगोत्पाताविवेश्वरोऽपि प्रत्ययार्थस्य विशेषणं संभाव्येत । **तत्र विदित इति च** । योगविभाग उत्तरार्थो, यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थश्च । **तस्य वापः** । 'तस्ये'ति वापापेक्षया कर्मणि षष्ठीत्याह—**प्रस्थस्येति** । कर्तरि षष्ठ्यां तु 'देवदत्तस्य वापः क्षेत्र'मित्यादौ स्यादिति भावः । **खारीकमिति** । 'खार्या ईकन्' । **तदस्मिन्** । प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । शुल्कग्रहणं प्रपञ्चार्थं, तस्याप्यायविशेषत्वात् । तथा च 'ठगायस्थानेभ्यः' इति ठग्भवति, शौल्कशालिक इति हरदत्तः । **उपदा दीयत इति** । जसः सस्य रुत्वे यत्वे च यलोपः । **साहस्र इति** । 'शतमाने'त्यादिनाऽण् । **रक्षानिर्वेश इति** । **निर्वेशो**-भृतिः । रक्षानिमित्तको निर्वेशो रक्षानिर्वेशः । संबन्धषष्ठ्या समासः । **सममित्यादि** । एवं च सम्प्रदानस्यैवाऽधिकरणत्वविवक्षयेष्टसिद्धौ उपसङ्ख्यानं नादर्तव्यमिति भावः । **पूरणार्धाट्ठन्** । पूर्यतेऽनेनेति पूरणोऽर्थस्तद्वाचिनोऽर्धशब्दाच्च ठन्स्यात् । **अर्धिक इति** । 'अर्धाच्चेति वक्तव्य-

बा.] फलेन युज्यते यष्टा । **सर्वभूमि** । तस्य निमित्तमित्येव । सर्वभूमि, पृथिवी-आभ्यां यथासङ्ख्यमणञौ स्तः । **सार्वभौम इति** । ठञोऽपवादोऽण् । **पार्थिव इति** । पृथिव्या निमित्तं संयोग उत्पातो वेत्यर्थः । स्त्रियां पार्थिवी । सार्वभौमशब्दे कथमुभयपदवृद्धिरित्यत आह—**अनुशतिकादिषु पठ्यत इति** । तथाच 'अनुशति-कादीनां चे'त्युभयपदवृद्धिरिति भावः । **तस्येश्वरः** । **तत्र विदित इति च** । सूत्रद्वयमिदम् । सर्वभूमिपृथिवी-भ्यामित्यनुवर्तते । 'तस्य निमित्तं संयोगोत्पाता'विति तु निवृत्तम् , पुनस्तस्येत्युक्तेः । तस्येश्वर इत्यर्थे षष्ठ्यन्तात्, तत्र विदित इत्यर्थे तु सप्तम्यन्तादणञौ स्त इत्यर्थः । योगविभागो यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थः, उत्तरसूत्रे 'तत्र विदित' इत्यस्यैवानुवृत्त्यर्थश्च । **लोकसर्व** । **तत्र विदित इत्यर्थ इति** । योगविभागसामर्थ्यात्तस्येश्वर इति नानुवर्तत इति भावः । **लौकिक इति** । लोकेषु विदित इत्यर्थः । सर्वलोकशब्दे विशेषमाह—**अनुशतिकादित्वादिति** । **तस्य वापः** । अस्मिन्नर्थे षष्ठ्यन्ताद्यथाविहितं ठञादयः स्युरित्यर्थः । **प्रास्थिकमिति** । प्रस्थपरिमितबीजवाप-योग्यं क्षेत्रमित्यर्थः । 'आर्हा'दिति ठग्विधौ परिमाणपर्युदासात् प्राग्वतीयष्ठञ् । **द्रौणिकमिति** । निष्कादित्वाट्ठक् । **खारीकमिति** । खार्या ईकन् । द्रोणस्य खार्याश्च वाप इत्यर्थः । **पात्रात् ष्ठन्** । तस्य वाप इत्येव । **पात्रिक-मिति** । पात्रस्य वाप इत्यर्थः । षित्त्वं ङीषर्थमित्याह—**पात्रिकीति** । **तदस्मिन्** । वृद्धि, आय, लाभ, शुल्क, उपदा एषां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम् । ननु तर्हि दीयत इति कथमेकवचनमित्यत आह—**वृद्धिर्दीयत इत्यादि क्रमेणेति** । एवंच तदस्मिन्वृद्धिर्दीयते, तदस्मिन् आयो दीयते, तदस्मिन् लाभो दीयते, तदस्मिन् शुल्को दीयते, इत्यर्थेषु प्रथमान्ताद्यथाविहितं ठञादयः स्युरित्यर्थः । **पञ्चक इति** । 'सङ्ख्यायाः' इति कन् । **शतिकः** । **शत्य इति** । शतमस्मिन्वृद्धिः, आयः, लाभः, शुल्कः, उपदा वा दीयते इति विग्रहः । 'शताच्च ठन्यतौ' । **साहस्र इति** । सहस्रमस्मिन्दीयते इत्यादि विग्रहः । 'शतमानसहस्रे'त्यण् । **रक्षानिर्वेश इति** । रक्षा=प्रजापरिपालनम्, तदर्थो निर्वेशः=भृतिः रक्षानिर्वेशः । **उत्कोच इति** । 'मह्यं किञ्चिद्दत्तं चेत्तव राजद्वारेऽनुकूलो भवामी'त्यादि समयं कृत्वा यद्गृह्यते तदुत्कोच इत्युच्यत इत्यर्थः । **चतुर्थ्यर्थ इति** । तदस्मै वृद्ध्यादि दीयते इत्युपसंख्यातव्यमित्यर्थः । **सममब्राह्मणे इति** । एवंच सम्प्रदानस्यैवाधिकरणत्वविवक्षया इष्टसिद्धेरुपसङ्ख्यानमिदं नादर्तव्यमिति भावः ।

शे.] ठकोऽपवादः । **तस्येश्वरः** । 'तस्ये'त्यनुवर्त्तमाने 'तस्य'ग्रहणं 'निमित्त'मित्यस्य निवृत्त्यर्थम् । **पात्रिकीति** । षित्वान्ङीष् । **तदस्मिन्वृ** । **प्रत्येकमिति** । एकैककर्मकदानाधिकरणेऽपि प्रयोगस्येष्टत्वात् । वृद्ध्यादिषु सौत्रत्वात्साधुरिति भावः । आयादि-साहचर्यात्सञ्ज्ञावृद्धेरग्रहणम् । **उपदेति** । टाबन्तम् । **रक्षानिर्वेश इति** । रक्षानिमित्तभृतिरूप इत्यर्थः । **उत्कोच इति** ।

।५।१।४९। चाट्ठन्। भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्धे । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते भाग्यं भागिकं शतम्।
भाग्या भागिका विंशतिः। **तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः** ।५।१।५०। वंशादिभ्यः परो यो
भारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकं, तत्प्रकृतिकाद्द्वितीयान्तादित्यर्थः। वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांश-
भारिकः। ऐक्षुभारिकः। 'भाराद्वंशादिभ्यः' इत्यस्य व्याख्यान्तरं-भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति। भारभूता-
न्वंशान् हरति वांशिकः। ऐक्षुकः। **वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ** ।५।१।५१। यथासंख्यं स्तः। वस्नं हरति वह-
त्यावहति वा वस्निकः। द्रव्यकः। **संभवत्यवहरति पचति** ।५।१।५२। प्रस्थं संभवति प्रास्थिकः कटाहः।
प्रस्थं स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः। प्रास्थिकी ब्राह्मणी। प्रस्थमुपसंहरति पचति-चेत्यर्थः। *तत्पचती-
ति द्रोणादण् च। चाट्ठञ्। द्रोणं पचतीति द्रौणी। द्रौणिकी। **आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्**
।५।१।५३। पक्षे ठञ्। आढकं संभवति अवहरति पचति वा-आढकीना। आढकिकी। आचितीना। आचितिकी।

त.]मिति टिठन्प्राप्तः, सति च तस्मिन्स्त्रियां ङीप्स्यात्। इष्यते तु टाप्। **रूपकस्येति**। रूपकं-कार्षापणम्। **रूढ इति**। तथा च भागवद्द्रव्यसापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्यमिह नोद्भावनीयमिति भावः। **भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति**। ननु वंशादयः शब्दास्ते कथं भारभूता इत्यत आह—**भारभूतानिति**। भारशब्दोऽर्थद्वारा वंशादीनां विशेषणमिति भावः। 'भारेभ्यः' इति वक्तव्ये प्रत्येकं संबन्धविवक्षया सूत्रे 'भारात्' इति निर्देशः। **वस्निक इति**। **वस्नं**-मूल्यम्। **संभवत्यवहरति**। आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्य यदनाधिक्यं तदुपसर्जनं धारणं संभवतेरर्थः। तेन सकर्मकत्वात्तदिति द्वितीयान्तानुवृत्तिर्न विरुध्यते। तदाह—**प्रस्थं स्वस्मिन्निति**। **प्रास्थिकीति**। ठञन्तत्वान्ङीप्। अवहरतीत्येतद्व्याचष्टे—**उपसंहरतीति**। **तत्पचतीति**। वार्तिकेऽस्मिन्पचतिग्रहणं संभवत्यवहरतीतिनिवृत्त्यर्थम्। द्रोणपरिमिते व्रीह्यादौ द्रोणशब्दो लाक्षणिकः। **पक्षे ठञिति**। आढकादीनां परिमाणत्वाट्ठक् नेति भावः।

बा.] **पूरणार्धाट्ठन्**। तदस्मिन् वृद्ध्यादि दीयत इत्यर्थे पूरणप्रत्ययान्तादर्धशब्दाच्च प्रथमान्ताट्ठन् स्यादित्यर्थः। **द्वितीयिक तृतीयिकः इति**। 'आर्हा'दिति ठकोऽपवादष्ठन्। **अर्धिक इति**। अर्धमस्मिन् वृद्ध्यादि दीयते इत्यर्थः। 'अर्धाच्चेति वक्तव्य'मिति टिठनोऽपवादष्ठन्। टिठनि सति तु स्त्रियां ङीप् स्यात्। अर्धिकेति तु टाबेवेष्यते। **रूपकस्येति**। रूप्यस्य कार्षापणस्येत्यर्थः। **रूढ इति**। अन्यथा अर्धशब्दस्य रूप्यकसापेक्षत्वादसामर्थ्यं स्यादिति भावः। रूप्यकस्यार्धे रूढ इत्यत्र प्रमाणं मृग्यम्। असामर्थ्यं तु नित्यसापेक्षत्वाद्वारयितुं शक्यमित्याहुः। **भागाद्यच्च**। तदस्मिन् वृद्ध्यादि दीयत इत्यर्थे भागशब्दात्प्रथमान्ताद्यत्प्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः। **चाट्ठनिति**। 'पूर्वसूत्रादनुकृष्यते' इति शेषः। **भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्ध इति**। 'वर्तते' इति शेषः। **तद्धरति वहति**। वंशाद्भारादिभ्य इत्येकवचनबहुवचनान्तयोः सामानाधिकरण्याऽसम्भवाद्वैयधिकरण्येनान्वयः। स च व्युत्क्रमः, व्याख्यानात्। तदाह—**वंशादिभ्यः पर इति**। 'द्वितीयान्ता'दित्यनन्तरं हरति वहति आवहतीत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्या'दिति शेषः। **हरणं** कथञ्चिद्देशान्तरप्रापणं, चौर्यं वा। शकटादिना प्रापणं **वहनम्**। स्वसमीपं प्रापण**मावहनम्**, उत्पादनं वा। **वांशभारिक इति**। 'आर्हा'दिति ठक्। अत्र पञ्चम्यन्तयोर्व्युत्क्रमेण वैयधिकरण्येन चान्वये प्रमाणाऽभावादाह—**भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यान्तरमिति**। 'भारात्परेभ्यो वंशादिभ्य'इत्यर्थभ्रमव्यावृत्तये व्याख्यान्तरं विशदयति—**भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इतीति**। वंशादिशब्दानां भारभूतत्वं तु भारभूतवंशादिवृत्तेर्बोध्यम्। अस्मिन्व्याख्याने भारादित्येकवचनमार्षम्। यद्वा प्रत्येकान्वयाभिप्रायम्। वस्तुतो भारभूता ये वंशादयस्तद्वाचिभ्य इति यावत्। **वस्नद्रव्याभ्याम्**। तद्धरतिवहत्यावहतीत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह—**वस्नं हरतीत्यादि**। **संभवत्यवहरति**। 'त'दिति द्वितीयान्तमनुवर्तते। द्वितीयान्तात्संभवतीत्याद्यर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। **प्रास्थिक इति**। 'आर्हा'दित्यत्र परिमाणपर्युदासाट्ठगभावे प्राग्वतीयष्ठञ्। ननु 'संभवती'त्यस्य उपपद्यत इत्यर्थकत्वादकर्मकत्वात्प्रस्थं संभवतीति कथं द्वितीयेत्यत आह—**समावेशयतीत्यर्थ इति**। उपसर्गवशादिति भावः। **प्रास्थिकी ब्राह्मणीति**। ठञन्तत्वान्ङीबिति भावः। अवहरतीत्येव्याचष्टे—**उपसंहरतीति**। किंचिदूनमपि यया प्रस्थपरिमितं भवति तथा मिमीत इत्यर्थः। **तत्पचतीति द्रोणादण् चेति**। वार्तिकमिदम्। द्वितीयान्ताद्द्रोणशब्दात्पचतीत्यर्थेऽञ्च स्यादित्यर्थः। पचतिग्रहणं सम्भवत्यवहरतिनिवृत्त्यर्थम्। **चाट्ठञिति**। 'आर्हा'दिति ठग्विधौ परिमाणपर्युदासाट्ठगभावे प्राग्वतेष्ठञेव चकारादनुकृष्यत

शे.] उपहार इत्यन्ये। **रूपकस्येति**। रूप्यकार्षापणस्येत्यर्थः। अत्र मानं चिन्त्यम्। असामर्थ्यंन्तु नित्यसापेक्षत्वात्, गमकत्वाद्वा वारयितुं शक्यम्, 'अर्द्धमित्युक्ते कस्येति जिज्ञासायां रूपकस्येत्युच्चरमत एव सम्बध्यते। **भारभूतेभ्य इति**। वंशादिशब्दानां

पात्रीणा। पात्रिकी । **द्विगोः ष्ठंश्च** ।५।१।५४। आढकाचितपात्रादित्येव । आढकाद्यन्ताद्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन्खौ वा स्तः। पक्षे ठञ्। तस्य 'अध्यर्द्धे'ति लुक्। षित्वान्ङीप्। द्व्याढकिकी। द्व्याढकीना। 'द्विगो'रिति ङीप्,—द्व्याढकी। द्व्याचितिकी। द्व्याचितीना। 'अपरिमाणे'ति ङीनिषेधात्—द्व्याचिता। द्विपात्रिकी। द्विपात्रीणा। द्विपात्री। **कुलिजाल्लुक्खौ च** ।५।१।५५। कुलिजान्ताद्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः। चात् ष्ठंश्च। लुगभावे ठञः श्रवणम्। द्विकुलिजी। द्विकुलिजीना। द्विकुलिजिकी। द्वैकुलिजिकी। **सोऽस्यांशवस्नभृतयः** ।५।१।५६। अंशो भागः। वस्नं मूल्यम्। भृतिर्वेतनम्। पञ्च अंशो वस्नं भृतिर्वाऽस्य पञ्चकः। **तदस्य परिमाणम्** ।५।१।५७। प्रस्थं परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः। **सङ्ख्यायाः**

त.] **द्विगोः ष्ठंश्च** । ष्ठनिति छेदः, तदाह–षित्त्वादिति। **द्व्याढकिकीति**। 'न य्वाभ्या'मित्यैजागमो न शङ्क्यः, वृद्धिनिषेधसंनियोगेन तद्विधानाद्वृद्धेश्च प्राप्त्यभावात्। **अपरिमाणेति**। आचितस्य परिमाणत्वेऽपि तस्मिन् सूत्रे विशिष्यग्रहणादिति भावः। **द्वैकुलिजिकीति**। 'असंज्ञाशाणयो'रित्यत्र कुलिजशब्दोऽपि इष्यते, तेनोत्तरपदवृद्धिर्नेत्याहुः। **तदस्य परिमाणम्** । इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते, न तु सर्वतोमानमेव, उत्तरसूत्रे सङ्ख्यायाः परिमाणेन विशेषणात्। षष्टिर्जीवितं परिमाणमस्य षाष्टिकः। 'सोऽस्ये'ति वर्तमाने पुनः 'तदस्ये'ति ग्रहणात् 'द्वे षष्टी जीवितं परिमाणमस्य द्विषाष्टिकस्त्रिषाष्टिकः' इत्यादौ 'अध्यर्धे'ति लुङ् न भवति। स्पष्टं चेदं काशिकादौ। **पूर्वसूत्रमिति**। तेन पञ्च गावः परिमाणमस्य पञ्चको गोसङ्घ इत्यादि सिध्यति। यदा तु प्रकृत्यर्थस्यैव परिच्छेदिका संख्या–पञ्च गावोऽस्य सङ्घस्येति, तदा तु प्रत्ययो न भवति, परिमाणस्य प्रत्ययार्थत्वाऽभावात्। एतच्च

बा.] इति भावः। **द्रौणीति**। अणन्तत्वान्ङीप्। **द्रौणिकीति**। ठञन्तत्वान्ङीप्। **आढकाचित**। आढक, आचित, पात्र—एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सम्भवत्यवहरतिपचतीत्यर्थेषु खो वा स्यादित्यर्थः। **पक्षे ठञिति**। 'आर्हात्' इत्यत्रः परिमाणपर्युदासाच्च ठगिति भावः। **द्विगोः ष्ठंश्च**। **ष्ठन्खाविति**। चकारेण खस्यानुकर्षादिति भावः। **वा स्त इति** । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरिति भावः। **पक्षे ठञिति**। 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपर्युदासान्न ठगिति भावः। षित्वान्ङीष्। **द्व्याढकिकीति** । द्वे आढके सम्भवत्यवहरति पचति वेत्यर्थे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः, ष्ठन्, षित्त्वान्ङीषित्यर्थः। अत्र 'न य्वाभ्याम्' इत्यैज्न, वृद्धिनिषेधसन्नियोगशिष्टत्वात्, ञ्णित्किदभावेन वृद्धेरप्रसक्तेः। **द्व्याढकीनेति**। खे रूपम्। **द्विगोरिति ङीप्**। **द्व्याढकीति**। ठञि 'अध्यर्धे'ति तस्य लुक्। 'द्विगोः' इति ङीबित्यर्थः। प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ठञन्तलक्षणङीप्तु नेति 'अपरिमाणबिस्ते'त्यत्रोक्तम्। 'अध्यर्धे'ति लुक्ठञ एव, नतु ष्ठन्खयोरपि, विधिसामर्थ्यात्। **द्व्याचितिकी द्व्याचितीनेति**। ष्ठनि खे च रूपम्। अथ द्व्याचितशब्दाट्ठञो लुकि 'द्विगोः' इति ङीपमाशङ्क्याह–**अपरिमाणेति ङीन्निषेधादिति**। [एवं ष्ठन्-ख-ठञ्लुग्भिः] **द्विपात्रिकीत्यादि**। **कुलिजाल्लुक्खौ च**। अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह—**लुक्खौ वा स्त इति**। 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपर्युदासाट्ठगभावे प्राग्वहतीयस्य ठञः 'अध्यर्धे'ति नित्यं लुकि प्राप्ते लुको विकल्पविधिः। **चात्ष्ठंश्चेति**। तथाच ठञो लुक्खश्च ष्ठंश्चेति त्रितयं विकल्प्यते। तत्र ष्ठनः खस्य ठञो लुकश्चाऽभावे ठञः श्रवणं पर्यवस्यति। तदाह—**लुगभावे ठञः श्रवणमिति** । **द्विकुलिजीति**। ठञो लुकि रूपम्। 'द्विगोः' इति ङीप्। **द्विकुलिजीनेति**। खे रूपम्। **द्विकुलिजिकीति**। ष्ठनि रूपम्। **द्वैकुलिजिकीति**। ठञो लुगभावे रूपम्। 'परिमाणान्तस्ये'त्यत्र 'असंज्ञाशाणकुलिजाना'मित्युक्तेर्नोत्तरपदवृद्धिः। **सोऽस्यांश**। स इति प्रत्येकमंशादिष्वन्वेति। सोऽस्यांशः, तदस्य वस्नम्, सास्य भृतिरित्यर्थेषु प्रथमान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। **पञ्चक इति**। 'संख्यायाः' इति कन्। **तदस्य परिमाणम्**। अस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। **प्रास्थिक इति**। 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपर्युदासात् प्राग्वतीयष्ठञ्। अत्र संख्याऽपि परिमाणम्। यद्यपि 'अगोपुच्छसंख्यापरिमाणा'दिति पृथग्ग्रहणात् संख्या न परिमाणम्, तथाप्यत्र परिच्छेदकत्वात् संख्यापि परिमाणम्, उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणाल्लिङ्गात्। तेन षष्टिः परिमाणमस्य षाष्टिकमिति सिद्धम्।

शे.] भारभूतत्वं तथाभूतार्थाऽभिधायित्वाद्बोध्यम्। सौत्रमेकवचनम्। अत्राद्यं व्याख्यानमेव युक्तम्। **द्व्याढकिकीति**। 'न य्वाभ्या'मित्यस्य 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन 'परिमाणान्तस्ये'ति वृद्धिनिषेधकत्वाऽभावादैज्न। **लुगभावे इति**। 'अन्यतरस्याङ्ग्रहणमनुवर्त्तते' इति वृत्त्यनुसारेणेदम्। वस्तुतस्तदत्र नाऽनुवर्त्तते, पुनः खग्रहणात्। लुक् ठञ एव। खष्ठनोस्तु न लुक्, द्वन्द्वेन च सहविधानस्य स्फुटत्वात्। अत एव भाष्ये ष्ठनश्चेनाऽप्यनुकृष्टस्य खोऽन्यतरसहविधाने उद्देश्यविधेयभावाऽसम्भवात्। स्यामित्यस्य चानुवृत्तिं स्वीकृत्य 'लुक्खौ चे'ति प्रत्याख्यातम्। तेन द्वैकुलिजिकीति चिन्त्यमेव। **तदस्य परिमाणम्**। उत्तरेण

संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ।५।१।५८। पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र— । * संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः । यद्वा द्व्येकयोरितिवत्संख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । पञ्च परिमाणमेषामिति वा । सङ्घे—पञ्चकः । सूत्रे—अष्टकं पाणिनीयम् । सङ्घशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात्सूत्रं पृथगुपात्तम् । पञ्चकमध्ययनम् । *स्तोमे डविधिः । पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः [स्तोमः] । सप्तदशः । एकविंशः । [डप्रत्यये तिलोपः] सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः । पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टि-

---

त.] 'आर्हादगोपुच्छे'ति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । स्वार्थे उदाहरति—पञ्चैवेति । स्तोमे डविधिरिति । डित्करणमेकविंश इत्यत्र तिलोपार्थम् । त्रयस्त्रिंशादौ टिलोपार्थं च । पञ्चदश मन्त्रा इति । 'साम्ना स्तुवीत', 'एकं साम त्र्यृचे क्रियते' इति हि श्रुतिः । तत्र त्र्यृचस्य पञ्चकृत्व आवृत्त्या पञ्चदशमन्त्राः । सप्तदशे स्तोमे अन्त्याया ऋचः सप्तकृत्व आवृत्तिः । प्रथममध्यमयोस्तु पञ्चकृत्व एव, एकविंशे स्तोमे तु त्र्यृचस्य सप्तकृत्व आवृत्तिरिति ज्ञेयम् ।

बा.] द्विषष्ट्यादिभ्यस्त्वनभिधानान्नेति भाष्ये स्पष्टम् । सङ्ख्यायाः अनुवर्तत इति । तथाच 'तदस्य परिमाण'मित्यर्थे प्रथमान्तात्संख्यात्मकपरिमाणवाचिनो यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्य इति । 'पञ्चकाः शकुनय' इत्यत्र पञ्च परिमाणमेषामित्यर्थो न संभवति, आ दशतः संख्याः संख्येये इति पञ्चन्शब्दस्य संख्येयवृत्तित्वेन पञ्च परिमाणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । अतः संज्ञायां स्वार्थ एव संख्यायाः प्रत्यय इति पर्यवस्यतीति भावः । यद्वेति । द्विशब्दस्य एकशब्दस्य च संख्येयवृत्तित्वेऽपि 'द्व्येकयोः' इति समासवृत्तावेकत्व-द्वित्वपरत्वमभ्युपगम्यते । अन्यथा 'द्व्येकयोः' इति द्विवचनानुपपत्तेः । तद्वत्पञ्चकाः शकुनय इति तद्धितवृत्तावपि पञ्चन्शब्दस्य पञ्चत्वसंख्यापरतया पञ्चत्वं परिमाणमस्येति सामानाधिकरण्यं स्वीकृत्य पञ्चत्ववाचिनः पञ्चन्शब्दात् पञ्चत्वरूपपरिमाणवति प्रत्यय उपपद्यत इत्यर्थः । तत्र संज्ञायां स्वार्थे उदाहरति—पञ्चैवेति । परिमाणिनि प्रत्ययमुदाहरति—पञ्च परिमाणमिति । पञ्चत्वमित्यर्थः । सङ्घे इति । उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । पञ्चक इति । पञ्चत्वमस्य सङ्घस्य परिमाणमित्यर्थः । सङ्घस्य पञ्चत्वं तु अवयवद्वारा बोध्यम् । सूत्र इति । उदाह्रियत इति शेषः । अष्टकं पाणिनीयमिति । 'सूत्र'मिति शेषः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्येति विग्रहः । अत्राष्टत्वमध्यायद्वारा सूत्रेऽन्वेति । सूत्रशब्दश्च सूत्रसंघपरः, एकस्मिन्सूत्रे अष्टकत्वस्याऽसंभवात् । नन्वेवं सति सङ्घग्रहणेनैव सिद्धे सूत्रग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—सङ्घशब्दस्येति । पञ्चकमध्ययनमिति । पञ्चावृत्तयः परिमाणमस्येति विग्रहः । स्तोमे डविधिरिति । 'तदस्य परिमाण'मित्यर्थे सङ्ख्यावाचिन उपसंख्यातव्य' इति शेषः । सामाधारमन्त्रसमूहे स्तोमशब्दः शक्त इति कैयटः । मनुष्यादिसमूहे तु स्तोमशब्दो लाक्षणिक इति तदाशयः । तदाह—पञ्चदश मन्त्रा इति । पञ्चदशः स्तोम इति । पञ्चदशन्शब्दाड्डप्रत्यये 'टे'रिति टिलोपः । सामाधारभूतपञ्चदशमन्त्रसमूह इत्यर्थः । ननु डित्त्वाऽभावेऽपि 'नस्तद्धिते' इत्येव टिलोपसिद्धेर्डित्त्वं व्यर्थमित्यत आह—एकविंश इति । एकविंशतिर्मन्त्राः परिमाणमस्य समूहस्येति विग्रहः । डप्रत्यये इति । 'ति विंशतेर्डिती'ति टिलोपः । मीमांसकास्तु पृष्ठरथन्तरादिशब्दवाच्या प्रगीतमन्त्रसाध्या गुणवत्त्वेन वर्णनात्मिका स्तुतिरेव स्तोमः, स

शे.] योगविभागोऽत्र भाष्ये ध्वनितः । अत्र परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते, तेनोत्तरत्र सङ्ख्याया अनेन विशेषणं सङ्गच्छते । तेन षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य 'षाष्टिक' इति सिद्धम् । द्विषष्ट्यादिभ्यस्त्वनेनाऽनभिधानान्न प्रत्ययः । किन्तु द्वे षष्टी भृत इत्यर्थे 'तमधीष्टो भृत' इत्यनेन । तस्य च न लुक्, अनार्हीयत्वात् । कालादित्यधिकारेऽपि यथाकथञ्चित्कालवाचकानामपि तत्र ग्रहणान्न दोषः । रमणीयादिभ्योऽनभिधानान्न प्रत्ययः । स्पष्टं चेदं सर्वमत्र भाष्ये । 'सोऽस्ये'ति वर्त्तमाने पुनस्तदस्येति तु स्पष्टार्थम् । तत्सामार्थ्यादार्हीयत्वनिवृत्त्या द्विषाष्टिक इत्यादौ लुङ्नेति तूक्तभाष्यविरोधादनादेयम् । काकवाशितेनेव तदस्येत्यनेनार्हीयत्वनिवृत्तेरशक्यत्वाच्चेति दिक् । सङ्ख्यायाः सञ्ज्ञा । अत्र तदन्तविधिः । 'ठञ्विधौ सङ्ख्यायाः प्रयोजन'मिति 'येन विधि'रिति सूत्रे वार्तिकात् । ठञ्विधायके 'सङ्ख्याया' इति पदघटिते सूत्रे तदन्तविधिरिति तदर्थः । तेन द्वे षष्टी परिमाणमस्य सूत्रस्य सङ्घस्य वा द्विषष्टि । तत्परिमाणमस्याध्ययनस्य तद्द्विषाष्टिकमिति सिद्धम् । अत्र द्वितीयस्य न लुक्, द्विगुनिमित्तत्वाऽभावात् । पूर्वसूत्रमिति । तेन पञ्च गावोऽस्य सङ्घस्य धनमित्यादौ न । ननु पञ्चादीनां सङ्ख्येयवृत्तित्वात्परिच्छेदकत्वाऽभावः । पञ्चसङ्ख्याकप्रस्थादिपरिमाणके तु नेष्यत इत्यत आह—तत्र सञ्ज्ञायामिति । यद्वेति । वृत्तिविषये तन्मात्रवृत्तित्वमिति भावः । सङ्घे पञ्चक इति । पञ्चपरिमाणमस्य सङ्घस्येत्यर्थः । प्राणिसमूह इति । परेतु सङ्घः समूहः समुदाय इत्यनर्थान्तरमिति पङ्क्त्यादिसूत्रभाष्यात्समूहमात्रं सङ्घः । परन्तु तस्य बहुसमुदाये शक्तेः पदद्वयात्मके 'केऽण'इत्यादौ द्विकं सूत्रमित्यस्य सिद्धये तदित्याहुः । पञ्चकमध्ययनमिति । पञ्चावृत्तयः परिमाणमस्येत्यर्थः । स्तोमे ड । मन्त्रसमूहे स्तोम-

सप्तत्यशीतिनवतिशतम् ।५।१।५९। एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते । **पञ्चद्दशतौ वर्गे वा** ।५।१।६०। पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद्वर्गः । दशत् । पक्षे—पञ्चकः । दशकः । **त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण्** ।५।१।६२। त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैंशानि । चात्वारिंशानि [ब्राह्मणानि] । **तदर्हति** ।५।१।६३।

त.] **छन्दोगैरिति** । सामगैरित्यर्थः । **पङ्क्तिविंशति** । 'तदस्य परिमाण'मिति वर्तते । पञ्चन्शब्दस्य टिलोपः, तिप्रत्ययः, 'चोः कु'रिति कुत्वम् । पञ्च पदानि परिमाणमस्य पङ्क्तिश्छन्द इति काशिका । पदशब्दोऽत्र पादपर्याय इति हरदत्तः । **रूढिशब्दा इति** । तथा चात्र नाऽवयवार्थेऽभिनिवेष्टव्यम् । पङ्क्तिशब्दो हि नानार्थः । अस्ति क्रम-संनिवेशे—ब्राह्मणपङ्क्तिः पिपीलिकापङ्क्तिरिति । अस्ति च दशसंख्यायां–, पङ्क्तिरथ इति । दशरथ इत्यर्थः । अस्ति हि छन्दोविशेषे—'यस्य पञ्चाक्षराः पञ्च पादाः' । तथा च छन्दोविशेषे एवावयवार्थो नान्यत्रेति बोध्यम् । द्वयोर्दशतो-र्विन्भावः, शतिश्च प्रत्ययः, अपदत्वं च । द्वौ दशतौ परिमाणमस्य विंशतिः । अपदत्वनिपातनाद्मकारस्यानुस्वारः । केचित्तु विंभावमुक्त्वा अपदत्वं चेति न पठन्ति । त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः । शच्च प्रत्ययः । मतान्तरे तु त्रिंभावः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् । एवं चतुर्णां चत्वारिन् । पञ्चानां पञ्चा । आभ्यामपि शत्प्रत्ययः । षण्णां दशतां षष्, तिश्च प्रत्ययः, अपदत्वं च । षट् दशतः परिमाणमस्य षष्टिः । ततस्त्रिभ्योऽपि तिप्रत्यय एव । सप्तानां दशतां सप्त, अष्टानां दशतामशी, नवानां दशतां नव, दशानां दशतां शभावः, तश्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमा-णमस्य शतम् । **पञ्चद्दशतौ** । इमौ डत्यन्तावेव निपात्येते वर्गेऽभिधेये । 'तदस्य परिमाण'मित्यनुवर्तत एव । **दशदिति** । दश परिमाणमस्य । **पक्षे इति** । वाग्रहणात् 'संख्यायाः' इति कन्नपि भवतीति भावः । **त्रिंशच्च-त्वारिंशतोः** । व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे षष्ठीद्विवचनम् । **'चत्वारिंशतो ब्राह्मणे'** इति पाठे तु समाहारद्वन्द्वात्पञ्च-म्येकवचनम् । इह 'ब्राह्मणसंज्ञाया'मिति षष्ठीसमासेन निर्देष्टुमुचितम् । तथा हि सति 'ब्राह्मणस्य चेत्संज्ञा' इति

बा.] एव डप्रत्ययार्थः । प्रगीतपञ्चदशमन्त्रपरिमाणकः स्तोम इत्यर्थः । पञ्चदशत्वसंख्यात्मकपरिमाणं स्तुतौ मन्त्रद्वारा बोध्यम् । एवंच 'पञ्चदशेन स्तुवते' इत्यादौ धात्वर्थभूतस्तुतिसामानाधिकरण्यं पञ्चदशादिशब्दानामुपपद्यत इत्याहुः । तन्मतमवलम्ब्याह—**सोमयागेष्वित्यादि** । **पङ्क्तिविंशति** । **रूढिशब्दा निपात्यन्त इति** । 'तदस्य परिमाणमित्यर्थे' इति शेषः । पञ्च पादाः परिमाणमस्येत्यर्थे पञ्चन्शब्दात्तिप्रत्ययः, प्रकृतेष्टिलोपः, चकारस्य कुत्वम्, अनुस्वारपरसवर्णौ । पङ्क्तिरिति रूपम् । 'पञ्चाक्षरा पञ्चपदा पङ्क्ति'रिति छन्दःशास्त्रे । दशानां वर्गः दशत् । 'पञ्चद्दशतौ वर्गे वा' इति वक्ष्यते । द्वौ दशतौ परिमाणमस्य सङ्घस्येति विंशतिः । शतिच्प्रत्ययः, प्रकृतेर्विन्भावः, अनुस्वारश्च । अत्र सङ्घग्रहणमनुवर्तते । तथा च गवां विंशतिरिति भवति । सङ्घसङ्घिनोस्तादात्म्यविवक्षायां तु विंशतिर्गाव इति भवति । स्वभावादेकवचनं स्त्रीत्वं च । एवं त्रिंशदादावपि । 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्याः संख्येय-सङ्ख्ययो'रिति, 'तासु चानवतेः स्त्रियः' इति चाऽमरः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य त्रिंशत्, शत्प्रत्ययः, प्रकृतेः त्रिन्भावश्च । चत्वारो दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य चत्वारिंशत् । शत्प्रत्ययः, प्रकृतेः चत्वारिन्भावश्च । पञ्च दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य पञ्चाशत् । शत्प्रत्ययः, प्रकृतेः पञ्चादेशः । षड् दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य षष्टिः । तिप्रत्ययः, प्रकृतेः षष्, जश्त्वाऽभावश्च । सप्त दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य सप्ततिः । तिप्रत्ययः, प्रकृतेः सप्तादेशः । अष्टौ दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य अशीतिः । तिप्रत्ययः, प्रकृतेरशीत्यादेशः । नव दशतः परिमाण-मस्य सङ्घस्य नवतिः । तिप्रत्ययः, प्रकृतेर्नवादेशः । दश दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य शतम् । तप्रत्ययः, प्रकृतेः शादेशश्च । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । 'एतान्यव्युत्पन्नप्रातिपदिकानी'ति तु भाष्यनिष्कर्षः । **पञ्चद्दशतौ** । पञ्च दश वा परिमाणमस्य वर्गस्येत्यर्थे एतौ निपात्येते इत्यर्थः । **पञ्चद्वर्ग इति** । पञ्च परिमाणमस्येत्यर्थे पञ्चन्शब्दा-डतिप्रत्ययः । तत्र इकार उच्चारणार्थः । 'टे'रिति टिलोपः । **दशदिति** । दश परिमाणमस्य वर्गस्येति विग्रहः । डतिः । डित्त्वाट्टिलोपः । एतदर्थमेव डित्त्वम् । **पक्षे इति** । डत्यभावपक्षे 'संख्यायाः' इति कन्नित्यर्थः । **त्रिंशच्चत्वा-रिंशतोः** । तदस्य परिमाणमित्यर्थे परिमाणिनि ब्राह्मणे वाच्ये त्रिंशच्चत्वारिंशद्भ्यां डण्स्यादित्यर्थः । ब्राह्मणं=वेदेषु मन्त्रव्यतिरिक्तो भागः । **त्रैंशानीति** । डित्त्वात् 'टेः' इति टिलोपः । **तदर्हति** । अर्हतीत्यस्य योग्यो भवती-

---

शे.] शब्दः शक्त इति कैयटः । समूहमात्रे प्रयोगस्तु लक्षणयेति तदाशयः । मन्त्रसमूहः प्रत्ययार्थः । स्तुतिः स्तोम इत्यत्र स्तुतिपदं स्तुतिकरणमन्त्रसमूहपरम् । **पङ्क्तिविंशति** । अत्र विंशत्याद्याः सङ्ख्यायां सङ्ख्येये च । उभयत्राप्येकवचनान्ताः । तेन विंशतिर्गावो विंशतिर्गवामित्यादि सिद्धम् । तत्र नवत्यन्ताः स्त्रियां । सहस्रादिवदेकद्व्यादिवच्चेमान्यप्यव्युत्पन्नानीति वार्तिककृतः । एषां प्रदर्शनं तूदाहरणमात्रम् । [सहस्रादयोऽप्येवं व्युत्पाद्या इत्यन्ये] । **पञ्चद्दशतौ** । डत्यन्तौ निपात्येते तदस्य परिमाणमित्यर्थे । [पञ्चानां सङ्घ एव पञ्चत्वे सङ्ख्येतीतस्तद्विशेष्यकबोध एवेति परे] । **त्रिंशच्च** । आभ्यान्तदस्य परिमाणमित्यर्थे डण्प्रत्ययो भवति

लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्ठञादयः स्युः । श्वेतच्छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः । **छेदादिभ्यो नित्यम्** ।५।१।६४। नित्यमाभीक्ष्ण्यम् । छेदं नित्यमर्हति छैदिको वेतसः, छिन्नप्ररूढत्वात् । (ग) विराग विरङ्गं च । विरागं नित्यमर्हति वैरङ्गिकः । **शीर्षच्छेदाद्यच्च** ।५।१।६५। शिरश्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः । शैर्षच्छेदिकः । यट्ठकोः संनियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । **दण्डादिभ्यो यत्** ।५।१।६६। एभ्यो यत् स्यात् । दण्डमर्हति दण्ड्यः । अर्घ्यः । वध्यः । **पात्राद्घंश्च** ।५।१।६८। चाद्यत्, तदर्हतीत्यर्थे । पात्रियः । पात्र्यः । **कडङ्करदक्षिणाच्छ च** ।५।१।६९। चाद्यत् । कडं करोतीति विग्रहे अतएव निपातनात् खच् । कडङ्करं=माषमुद्गादिकाष्ठमर्हतीति कडङ्करीयो गौः । कडङ्कर्यः । दक्षिणामर्हति दक्षिणीयः । दक्षिण्यः । **स्थालीबिलात्**

त.] स्फुटीभवति । अन्यथा तु यस्य कस्यचित्संज्ञायां ब्राह्मणस्थे च प्रयोगे इत्यनिष्टोऽर्थः सम्भाव्येत । ततश्च मन्त्रे भाषायां च डण्न सिध्येत् । इष्यते च सः । तस्मादिष्टानुरोधेन षष्ठ्यर्थे सप्तमीति व्याख्येयम् । 'ब्राह्मणेऽभिधेये' इति तु काशिकायां व्याख्यातम् । **ठञादय इति** । ठञ उदाहरणं तु-प्रस्थमर्हति प्रास्थिकः, द्रौणिकः इत्याद्यूह्यम् । आदिशब्दग्राह्यस्य ठक उदाहरणमाह—**श्वैतच्छत्रिक इति** । एवं खारीकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः । इत्यादीन्युदाहर्तव्यानि । **छेदादिभ्यो** । नित्यग्रहणमिह 'नित्यं क्रीडाजीविकयो'रित्यत्रेव महाविभाषया प्राप्तस्य वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं न भवति, आरम्भसामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिसिद्धेः, किं तु प्रत्ययार्थविशेषणमिति ध्वनयति—**छेदं नित्यमर्हतीति** । भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातं । सूत्रमेव मास्त्विति तदाशय इति मनोरमा । अयं भावः—नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं न भवति, नित्यं छेदमर्हतीत्यस्याऽसम्भवात् । न हि कश्चित्पदार्थो नित्यं छेदमर्हति । योऽपि वेतसादिरर्धच्छिन्नः प्ररोहति, सोऽपि नित्यं छेदमर्हतीत्यस्यार्थस्याऽसम्भवात् । कालान्तर एव तस्य छेदप्रवर्तनात् । न चात्र नित्यग्रहणत्यागेऽपि छेदमर्हतीत्यादिविग्रहवाक्यनिवृत्तये सूत्रस्यावश्यकत्वात्तत्प्रत्याख्यानं न युज्यत इति शङ्क्यम् । विग्रहवाक्यस्य भाष्यादिसंमतत्वादिति दिक् । छेद भेद द्रोह दोषेत्यादयश्**छेदादयः** । गणसूत्रमाह—**विरागेति** । **दण्डादिभ्यः** । पूर्वसूत्राद्यदनुवर्तत इत्याह—**यत्स्यादिति** । केचित्तु 'दण्डादिभ्यो यः' इति पठन्ति, स चाऽपपाठ एव, भाष्यादिविरोधादित्याहुः । तथा हि - 'अचो य'दिति सूत्रे भाष्ये उक्तं-'हनो वा यद्वधादेशश्च' । वध्यः घात्यः । 'तद्धितो वा' । वधमर्हति वध्य इति । यदि चेह यद्विधीयते तदैवैतदुपपद्यते, पक्षद्वयेऽपि 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वात् । यदि त्वत्र यो विधीयेत तदा स्वरो भिद्येत । मनोरमायां तु 'क्यब्विधौ हनो वा वधस्तद्धितो वा' इति भाष्यम् । यदि चेह यद्विधीयते, तदैवैतदुपपद्यते । क्यप्याद्युदात्तत्वं, यत्यपि तद्धिते 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वमित्यादि स्थितम् । **कडङ्करदक्षिणाच्छ च** । 'कडङ्करे'ति पाठस्तुपेक्ष्य इति ध्वनयति—**कडं करोतीति** । 'कड मदे' । कडतीति कडः । **माषमुद्गादिकाष्ठमिति** । अमरश्चाह 'कडङ्करो बुसं क्लीब'मिति । **गौरिति** । 'नीवारपाकादिकडङ्करीयैः' इति रघुः । **स्थालीबिलात्** । छयतावनुवर्तेते । अस्माच्छयतौ स्तः । ठको-

---

बा.]त्यर्थे अकर्मकत्वात्तदिति द्वितीया न स्यात् । इष्यते तु द्वितीयान्तादेव प्रत्ययः । तत्राह—**लब्धुमिति** । **श्वैतच्छत्रिक इति** । आर्हीयष्ठक् । **छेदादिभ्यो** । **आभीक्ष्ण्यमिति** । पौनःपुन्यमित्यर्थः । तन्नित्यमर्हतीत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यश्छेदादिभ्यो यथाविहितं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **छैदिको वेतस इति** । 'आर्हा'दिति ठक् । 'तदर्हति' इत्येव सिद्धे आभीक्ष्ण एवेति नियमार्थमिदं सूत्रम् । वस्तुतस्तु नित्यमिति नाभीक्ष्ण्यार्थकं प्रत्ययार्थकोटिप्रविष्टं, किंतु अपाक्षिकार्थकम् 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थमित्यभिप्रेत्य विग्रहवाक्यस्यापि लोके दर्शनान्नित्यग्रहणं न कर्तव्यमित्युक्तं भाष्ये । एवंच छेदादिभ्यः पाक्षिकप्रत्ययस्य 'तदर्हती'त्येव सिद्धत्वात्सूत्रमेवेदं नारब्धव्यमिति फलति । **विराग विरङ्गं चेति** । गणसूत्रमिदम् । उक्तेऽर्थे विरागशब्दो विरङ्गादेशं लभत इत्यर्थः । चादार्हीयष्ठक् । **शीर्षच्छेदाद्यच्च** । चादार्हीयष्ठक् । ननु 'शीर्षश्छन्दसी'ति छन्दस्येव शिरसः शीर्षादेव विधानात्कथमिह शीर्षादेश इत्यत आह—**यट्ठकोरिति** ।

दण्डादिभ्यः । यदित्यनुवर्तते । तदाह—**यत्स्यादिति** । 'दण्डादिभ्यो यः' इति त्वपपाठः, 'अचो य'दिति सूत्रभाष्ये तथैव दर्शनात् । **अर्घ्य इति** । मूल्यं, पूजाविधिं वार्हतीत्यर्थः । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः । **वध्य इति** । वधमर्हतीत्यर्थः । **पात्राद्घंश्च** । **पात्रियः पात्र्य इति** । पात्रमर्हतीत्यर्थः । **कडङ्करदक्षिणाच्छ च** । 'कड

शे.] ब्राह्मणेऽभिधेये, समुदायेन चेत्प्रत्यासत्त्या ब्राह्मणस्य सञ्ज्ञा गम्यत इत्यर्थः । **लब्धुमिति** । उपलक्षणमिदं क्रियामात्रस्य । तेनोपवासं कर्तुं योग्यो भवतीत्याद्यर्थे औपवासिकादि सिद्ध्यति । **नित्यमाभीक्ष्ण्यमिति** । एतद्भाष्यनुरोधेन । 'वाक्यस्य दर्शनान्नित्यग्रहणमनर्थक'मिति भाष्योक्तेस्तदर्थत्वाऽनौचित्यम् । **दण्डादि** । **यदिति** । 'दण्डादिभ्यो यः' इति त्वपपाठः । **पात्राद** । अत्र नित्य-

।५।१।७०। स्थालीबिलमर्हन्ति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः । स्थालीबिल्याः । पाकयोग्या इत्यर्थः । यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ।५।१।७१। यथासंख्यं स्तः । यज्ञमृत्विजं चार्हति यज्ञियः । आर्त्विजीनो यजमानः । ॐयज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसङ्ख्यानम् । यज्ञियो देशः । आर्त्विजीन ऋत्विक् । आर्हीयाणां ठगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधिः । अतः परं ठञेव ।

अथ ठञधिकारः ।

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ।५।१।७२। पारायणं वर्तयति पारायणिकश्छात्रः । तुरायणं यज्ञविशेषः, तं वर्तयति तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः । संशयमापन्नः ।५।१।७३। संशयविषयीभूतोऽर्थः सांशयिकः । योजनं गच्छति ।५।१।७४। यौजनिकः । ॐक्रोशशतयोजनशतयोरुपसङ्ख्यानम् । क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः । ॐ ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम् । क्रोशशता-

त.]ऽपवादः । पाकयोग्या इति । त्रिष्फलीकृता इति यावत् । यज्ञमृत्विजं चार्हतीति । अमर्थो सर्यो विद्वान् । शास्त्रेणाऽपर्युदस्त इत्यर्थः । देशस्यानेवंविधत्वादुपसंख्यातम्—यज्ञियो देश इति । यज्ञानुष्ठाने योग्य इत्यर्थः । ऋत्विगिति । स तु ऋत्विक्कर्मार्हति, न तु ऋत्विजमिति सूत्रेण खञोऽप्राप्तावुपसंख्यानम् ।

आर्हीयाणां ठगादीनां द्वादशानां गतोऽवधिः ।

पारायण । आदित आरभ्य आन्तादविच्छेदेन वेदस्याध्ययनं पारायणम् । तच्च गुरुणा शिष्येण च निर्वर्त्यते, अन्यतराऽसंनिधौ अध्ययनक्रियाया अनिष्पादनात्, तथापि शिष्ये एव प्रत्यय इष्यते न तु गुराविखा-करे स्थितम् । तदाह—छात्र इति । यजमान इति । यद्यपि पुरोडाशादिनिर्वर्तनेन ऋत्विगपि यज्ञं वर्तयति, तथापि तत्र 'तौरायणिक' इति न प्रयुज्यते, अनभिधानादिति भावः । चान्द्रायणं—व्रतविशेषः । विषयीभूतोऽर्थ इति । 'स्थाणुर्वा पुरुषो वे'ति संशयविषयीभूते स्थाण्वादावेव प्रत्यय इष्यते, न तु संदेग्धरीति भावः । कथं तर्हि 'सांशयिकः संशयापन्नमानसः' इत्यमर इति चेत् । अत्राहुः—संशयापन्नं मानसं यस्मिन्विषये स विषयः

बा.]मदे' कडनं कडः=मदः । 'घनर्थे कविधान'मिति कः । खजिति । तथा च 'खित्यनव्ययस्ये'ति मुमिति भावः । कडङ्करं च दक्षिणा चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । स्थालीबिलात् । छयतावनुवर्तेते, तदर्हतीति च ।

यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ । तदर्हतीत्येव । यज्ञमृत्विजं वेति । यज्ञमर्हतीति यज्ञियः । ऋत्विजमर्हतीत्यार्त्विजीन इत्यन्वयः । तत्कर्मेति । यज्ञकर्मार्हतीत्यर्थे यज्ञशब्दादृत्विक्कर्मार्हतीत्यर्थे ऋत्विक्छब्दाच्च यथासङ्ख्यं घखञोरुप-सङ्ख्यानमित्यर्थः । यज्ञियो देश इति । यज्ञानुष्ठानमर्हतीत्यर्थः । आर्त्विजीन ऋत्विगिति । ऋत्विक्कर्तव्यं कर्मार्हतीत्यर्थः । यद्यपि यज्ञर्त्विक्छब्दयोस्तत्कर्मणि लक्षणया सिध्यति तथाप्यत्र प्रकरणे मुख्यार्थेभ्य एव प्रत्यय इति ज्ञापनार्थमिदम् । ठगादीनां द्वादशानामिति । 'प्राग्वते'रित्यारभ्य 'तेन क्रीत'मित्यतः प्राक् त्रयोदश प्रत्यया अनुक्रान्ताः । तत्र 'प्राग्वते'रिति ठञं विना 'आर्हा'दित्यादिविहितानां ठगादीनां द्वादशानां विधिः पूर्ण इत्यर्थः । इत्यार्हीयाणां द्वादशानां पूर्णोऽवधिः ।

अथ तद्धिते प्राग्वतीये ठञधिकारे कालाधिकारो निरूप्यते—अतः परं ठञेवेति । आर्हीयेष्वर्थेषु प्राग्वतीयठञपवादा आर्हीयाश्छगादयः । आर्हीयार्थेषु निरूपितेषु तत ऊर्ध्वं ठगादिप्रत्ययानामनुवृत्तेरसम्भवात्प्राग्वतीयठञेवानुवर्तत इत्यर्थः । पारायण । 'द्वितीयान्तेभ्यः पारायणादिशब्देभ्यो वर्तयतीत्यर्थे ठञ्स्यादित्यर्थः । पारायणं वर्तयतीति । पारायणं—वेदाध्ययनम् । तद्वर्तयति=आवर्तयतीत्यर्थः । पारायणिकः छात्र इति । गुरौ त्वध्येतरि नायं प्रत्ययः, अनभिधानादिति भावः । तौरायणिको यजमान इति । ऋत्विजि नायं प्रत्ययः, अनभिधानादिति भावः । चान्द्रायणिक इति । चान्द्रायणं वर्तयतीत्यर्थः । चान्द्रायणं कृच्छ्र-विशेषः । संशयमापन्नः । अस्मिन्नर्थे संशयशब्दाद्द्वितीयान्ताठ्ठञ्स्यादित्यर्थः । अत्र 'आपन्न' इति कर्तरि क्तः । संशयविषयीभूतोऽर्थ इति । तेन समवायेन संशयाधारे संदेग्धरि विषयतया प्राप्त इत्यर्थः, उपसर्गवशात् । अमरस्तु 'सांशयिकः संशयापन्नमानसः' इत्याह । योजनं गच्छति । द्वितीयान्ता-नायं प्रत्यय इति भावः । योजनशब्दाद्गच्छतीत्यर्थे ठञ्स्यादित्यर्थः । क्रोशशतेति । आभ्यामपि द्वितीयान्ताभ्यां गच्छतीत्यर्थे ठञ उपस-

शे.]त्ययः । कडङ्कर । 'कड'मिति मदमित्यर्थकम् । कडङ्करं=तुसम् । तत्कर्मार्हतीति । यद्यपि यज्ञर्त्विक्छब्दयोस्त[दर्थव्यापारेत]त्कर्मवति लक्षणयाऽपि सिद्धयति तथाप्यत्र प्रकरणे मुख्यार्थेभ्य एव प्रत्यय इति ज्ञापनार्थमिदम् । पारायणमिति । यद्यपि तद्गुरुशिष्याभ्यां निर्वर्त्यते तथापि शिष्य एवेष्यते, अभिधानस्वभावात्, तदाह छात्र इति । एवं तौरायणिकोऽपि यजमाने, न तु ऋत्विजीति बोद्धव्यम् । चान्द्रायणं=तपोविशेषः । संशयमा । संशयशब्दस्तद्विषये लाक्षणिकः । 'आपन्न' इति कर्तरि क्तः ।

दभिगमनमर्हति क्रौशशतिको भिक्षुः । यौजनशतिक आचार्यः । पथः ष्कन् ।५।१।७५। पो ङीषर्थः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी । पन्थो ण नित्यम् ।५।१।७६। पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः । पान्था । उत्तरपथेनाहृतं च ।५।१।७७। उत्तरपथेनाहृतम्—औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः ।

ॐआहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वादुपसङ्ख्यानम् । वारिपथिकम् ।

कालात् ।५।१।७८। 'व्युष्टादिभ्यो'ऽणित्यतः प्रागधिकारोऽयम् । तेन निर्वृत्तम् ।५।१।७९। अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् । तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ।५।१।८० अधीष्टः-सत्कृत्य व्यापारितः । भृतो-वेतनेन क्रीतः । भूतः-स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी-तादृश एवानागतः । मासमधीष्टो मासिकोऽध्यापकः । मासं भृतो मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो मासिको व्याधिः । मासं भावी मासिक उत्सवः । मासाद्वयसि यत्खञौ ।५।१।८१। मासं भूतो मास्यः । मासीनः । द्विगोर्यप् ।५।१।८२। मासाद्वयसीत्यनुवर्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः ।

त.]संशयापन्नमानस इति । ततोऽभिगमनमिति । अत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययः । पन्थो ण । पथः 'पन्थ' इत्ययमादेशः स्याण्णश्च प्रत्ययः । नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं,न तु वाक्यनिवृत्त्यर्थमित्याशयेनाह—नित्यं गच्छतीति । नित्यमिति किम् ? । पथिकः । भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अयं हि भाष्याशयः-नित्यं पन्थानं गच्छतीत्यर्थोऽत्र यद्यपि संभवति, तथापि नात्रैवार्थे पान्थशब्दस्य प्रयोग इष्यते, कदाचिद्गच्छत्यपि तत्प्रयोगात् । न चैवमपि विग्रहवाक्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणमस्त्विति' शङ्क्यम् । शिष्टप्रयोगे विग्रहवाक्यस्य दर्शनादिति । उत्तरपथेन । चकारेण गच्छतीति प्रत्ययार्थः समुच्चीयते । तदाह—उत्तरपथेन गच्छतीति । वारिपथिकमिति । वारिपथेन गच्छ[ती]ति, वारिपथेनाहृतमिति वा विग्रहः । कालात् । स्वरूपग्रहणमिह न भवति, 'तमधीष्टो भृतो भूतो भावी'त्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयानिर्देशात् । 'मासाद्वयसी'त्यादौ मासादीनां कालेन विशेषणाच्च । तेन निर्वृत्तम् । तृतीयान्तात्कालवाचिनष्ठञ्स्यात् । तेनेति करणे तृतीया । चतुरर्थ्यन्तर्गते 'तेन निर्वृत्त'मित्यत्र तु कर्तरि तृतीयेति विशेषः । उभयत्राप्यन्तर्भावितण्यर्थाद्वृतेः कर्मणि क्तः । आह्निकमिति । 'अह्नष्टखोरेवे'ति नियमात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न । मासाद्वयसि । खञो ञित्करणं स्वरार्थं, पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च । मासीनाभार्यः । अधीष्टादीनां चतुर्णामधिकारेऽपि सामर्थ्याद्भूत इत्येतदत्र संवध्यते । न हि मासमधीष्टो भृतो वेत्याद्युक्तौ काचित्कालकृता शरीरावस्था गम्यत इत्याशयेनाह—मासं भूत इति । एतच्च वृत्तिपदमञ्जर्योः स्पष्टम् । मासीन इति ।

बा.]ङ्गयानमित्यर्थः । क्रोशशतादिति । ल्यब्लोपे पञ्चमी । क्रोशशतमतीत्येत्यर्थः । पथः ष्कन् । पथः ष्कन्निति च्छेदः । द्वितीयान्तात्पथिन्शब्दाद्गच्छतीत्यर्थे ष्कन् स्यादित्यर्थः । पन्थो ण नित्यम् । पथ इत्यनुवर्तते, गच्छतीति च । नित्यमिति गच्छतीत्यत्रान्वितं प्रत्ययार्थप्रविष्टमेव, नतु विधानान्वितं सत् महाविभाषानिवृत्त्यर्थम् । द्वितीयान्तात्पथिन्शब्दान्नित्यं गच्छतीत्यर्थे णप्रत्ययः स्यात्, प्रकृतेः पन्थादेशश्चेत्यर्थः । भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातम् । उत्तरपथेनाहृतं च । उत्तरपथशब्दात्तृतीयान्तादाहृतमित्यर्थे, गच्छतीत्यर्थे च ठञ्स्यादित्यर्थः । वारिजङ्गलेति । वारि, जङ्गल, स्थल, कान्तार—एतत्पूर्वात्पथिन्शब्दात्तृतीयान्तादाहृतमिति, गच्छतीति चार्थे ठञित्यर्थः । वारिपथेन गच्छति, आहृतं वेत्यर्थः । जाङ्गलपाथिकः, स्थालपथिकः, कान्तारपथिकः । कालात् । इत्यतः प्रागिति । व्याख्यानादिति भावः । तेन निर्वृत्तम् । तृतीयान्तान्निर्वृत्तमित्यर्थे ठञ्स्यादित्यर्थः । आह्निकमिति । 'अह्नष्टखोरेवे'ति नियमान्न टिलोपः । तमधीष्टो । द्वितीयान्तादधीष्टादिष्वर्थेषु ठञ्स्यादित्यर्थः । व्यापारित इति । प्रेरित इत्यर्थः । तादृश एवेति । स्वसत्तया व्याप्यमानकाल इत्यर्थः । मासमधीष्ट इत्यादौ 'कालाध्वनो'रिति द्वितीया । मासाद्वयसि । अत्र भूत इत्येवानुवर्तते, व्याख्यानात् । मासशब्दाद्द्वितीयान्ताद्भूत इत्यर्थे यत्खञौ स्तो वयसि गम्ये इत्यर्थः । द्विगोर्यप् । अनुवर्तत इति । मासान्ताद्द्विगोर्भूत

शे.] ततोऽभिगमनमिति । पञ्चम्यन्तात्तसिल् । पन्थो ण । पथः पन्थादेशो णश्च प्रत्यय इत्यर्थः । 'अ'णिति पाठस्तु 'छेदादिभ्यः' इति सूत्रस्थभाष्याऽसम्मतः । नित्यं गच्छतीति । वृत्त्यनुसारेण । भाष्ये नित्यग्रहणप्रत्याख्यानात् । कालात् । कालग्रहणे यथाकथञ्चिदपि कालबोधकस्य ग्रहणमिति 'तदस्य परिमाण'मिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्न । आह्निकमिति । 'अह्नष्टखोरेवे'ति नियमान्न टिलोपः । तादृश एवेति । स्वसत्तया व्याप्स्यमानकाल इत्यर्थः । तमधीष्ट इति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मुहूर्तमध्येषणेऽपि तत्फलीभूताऽध्ययनक्रियाव्याप्ते तद्व्याप्तत्वोपचारात् । यावत्कालमध्येषणभरणे क्रियेते तावतः प्रत्ययो नेष्यते । भूतभाविनोरुभयोरुपादानसामर्थ्यात्कालान्तर्भावो बोद्धव्यः । मासाद्व । निर्वृत्तादीनां पञ्चानामधिकारेऽपि भूत इत्येव सम्बद्ध्यते, न ह्यर्थान्तरे प्रत्यये तदन्तेन वयो गम्यते तदाह—मासं भूत इति । यवपीति । 'अवयसी'ति

षण्मासाण्ण्यच्च ।५।१।८३। वयसीत्येव । यबप्यनुवर्तते । चाट्ठञ् । षाण्मास्यः । षण्मास्यः । षाण्मासिकः । **अवयसि ठंश्च** ।५।१।८४। चाण्ण्यत् । षण्मासिकोऽव्याधिः । षाण्मास्यः । **समायाः खः** ५।१।८५। समामधीष्टो भृतो भूतो भावी वा समीनः । **द्विगोर्वा** ।५।१।८६। समायाः ख इत्येव । 'तेन परिजय्ये'त्यतः प्राङ्निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु प्रत्ययाः । द्विसमीनः । द्वैसमिकः । **रात्र्यहःसंवत्सराच्च** ।५।१।८७। द्विगोरित्येव । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । द्व्यहीनः । द्वैयह्निकः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । द्विसंवत्सरीणः । सङ्ख्यायाः संवत्सर-

त.] बालकः । **द्विगोर्यप्** । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधेरभ्युपगमात्पूर्वेण यत्खञोः प्राप्तयोर्यब्विधीयते । पित्त्वा-दनुदात्तः । तेन 'द्विमास्यः' इत्यादौ 'इगन्तकाले'त्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽवतिष्ठते । 'यः' इत्युक्ते तु प्रत्ययस्यो-दात्तत्वादन्तोदात्तो द्विमास्यः स्यात्, सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वादिति भावः । **यबप्यनुवर्तत इति** । व्याख्यान-मेवात्र शरणम् । **समायाः खः** । 'हायनोऽस्त्री शरत्समाः' इत्यमरः । **समामधीष्ट इत्यादि** । अधीष्टादय-श्चत्वारोऽर्था अत्राप्यनुवर्तन्त इति भावः । **द्विगोर्वा** । 'संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकी'त्यभ्युपगमात्पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । **द्वैसमिक इति** । खेन मुक्ते पक्षे ठञिति भावः । **द्वैयह्निक इति** । 'टखोरेवे'ति नियमा-दिह टिलोपो न । 'अल्लोपोऽनः' । 'न य्वाभ्या'मित्यैच् । ननु 'तद्धितार्थे' इति द्विगुसमासानन्तरं 'रात्र्यहःसंवत्सराच्चे'-त्येवं बाधित्वा परत्वाट्टचा भाव्यम् । न च महाविभाषया टचो विकल्प इति वाच्यम् । 'वृहतीजात्यन्ताः समासा-न्तार्थे'ति नित्येषु परिगणनादत आह—**समासान्तविधेरिति** । यद्यपि टचि कृतेऽप्यह्नादेशेन 'द्वैयह्निकः' इति रूपं सिध्यति, तथापि 'द्व्यहीनः' इति हि रूपं न सिध्यति, टचि सति अह्नादेशे तस्य स्थानिवत्त्वात्, 'राजाहः' इति समासान्तस्याऽहःशब्दान्तसमासग्रहणेनैव ग्रहणाच्च 'रात्र्यहःसंवत्सराच्च' इति खप्रत्यये कृतेऽपि 'द्व्यहीन' इति

बा.] इत्यर्थे यप्स्याद्वयसि गम्ये इत्यर्थः । **षण्मासाण्ण्यच्च** । **वयसीत्येवेति** । षण्मासशब्दाद्भूत इत्यर्थे ण्यच स्याद्वयसि गम्ये इत्यर्थः । अत्र चकारात्सन्निहितस्य यपोऽनुकर्षणे ण्यययावेव स्यातां, नतु ठञपि । इष्यते तु ठञपि । तत्राह—**यबप्यनुवर्तत इति** । स्वरितत्वादिति भावः । तर्हि चकारः किमर्थ इत्यत आह—**चाट्ठञिति** । तथा च ण्यत् यप्-ठञिति त्रयः प्रत्ययाः फलिताः । **अवयसि ठंश्च** । षण्मासशब्दाद्द्वितीयान्ताद्भूते अवयसि ठन् च स्यादित्यर्थः । **समायाः खः** । मण्डूकप्लुत्या 'तमधीष्टो भृतो भूतो भावी'ति कृत्स्नमेव सूत्रमनुवर्तते । समाशब्दाद्द्विती-यान्तादधीष्टादिष्वर्थेषु खः स्यादित्यर्थः । **द्विगोर्वा** । **समायाः ख इत्येवेति** । तथाच समान्ताद्द्विगोर्द्वितीया-न्तात्खो वा स्यात्, पक्षे ठञिति फलितम् । 'अप्सुमनःसमासिकतावर्षाणां बहुत्वं चे'ति लिङ्गानुशासनसूत्रम् । 'हायनोऽस्त्री शरत्समाः' इत्यमरः । 'समां समां विजायते' इति सूत्रादेकवचनमप्यस्ति । **पञ्चस्विति** । 'तेन निर्वृत्तं' 'तमधीष्टो भृतो भूतो भावी'ति पञ्चस्वित्यर्थः । एषां यथायोगमन्वयः । **द्वैसमिक इति** । खाऽभावे प्राग्व-तीयष्ठञ् । **रात्र्यहः** । **द्विगोरित्येवेति** । रात्रि, अहन्, संवत्सर—एतदन्ताद्द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खो वा स्यादि-त्यर्थः । पक्षे ठञ् । **द्विरात्रीण इति** । द्वाभ्यां रात्रिभ्यां निर्वृत्तः, द्वे रात्री अधीष्टो भृतो भूतो भावी वेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि यथायोगं ज्ञेयम् । **द्व्यहीन इति** । द्वाभ्यामहोभ्यां निर्वृत्तः, द्वे अहनी अधीष्ट इत्यादिष्वर्थेषु 'तद्धि-तार्थ' इति द्विगोः खः, 'अह्नष्टखो'रिति टिलोपः । समाहारद्विगोस्तु न खः, टचि कृते अहन्शब्दाऽभावात् । **द्वैयह्निक इति** । 'अह्नष्टखोरेवे'ति नियमान्न टिलोपः, किन्त्वल्लोपः, अह्नादेशो वा । 'न य्वाभ्या'मित्यैच् । ननु 'द्व्यहीन' इत्यत्र 'तद्धितार्थ' इति द्विगुसमासे कृते 'रात्र्यहःसंवत्सराच्चे'ति खं बाधित्वा परत्वात् 'राजाहःसखिभ्यः' इति टचि 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशे तस्य स्थानिवत्त्वेनाऽहन्शब्दत्वेऽपि टजन्तस्य तदभावात् 'रात्र्यहःसंवत्स-राच्चे'ति खप्रत्ययो न स्यात् । कृतेऽपि खप्रत्यये 'द्व्यहीन' इतिस्यादित्यत आह—**समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टजिति** । एवं च टजभावे सति नाह्नादेशः, समासान्ते पर एव तद्विधानादिति भावः । 'समासान्तविधिरनित्यः' इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीये पादे 'द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । अथ संवत्सरान्तस्य खे उदाहरति—**द्विसंवत्सरीण इति** । ठञि त्वादिवृद्धौ प्राप्तायां—**संख्यायाः संवत्सर** । आदिवृद्धिप्रकरणे

शे.] सूत्रभाष्यात्तु अत्रापि यपोऽनुवृत्तिरेव लभ्यते । एवं हि तत्र भाष्यम्—'अवयसि ठंश्चेत्यनन्तरस्य ण्यतोऽनुकर्षः, द्वेष्यं विजानीयात् यबप्यनुवर्त्तते इति' । 'यबप्यनुवर्त्तते' इत्यस्य 'पूर्वसूत्रे' इति शेषः । अनन्तरस्येत्युक्त्या तस्याऽनन्तरत्वं सूचितं, तच्च पूर्व-सूत्रेऽननुवृत्तावेव भवतीति बोद्धव्यम् । 'व्यवहितस्यापि क्वचिदनुवृत्तिर्दृष्टा यथा 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इत्यत्रैतद इदमः, एवमिहापि कश्चिद्भ्रम्येदित्यर्थः' इति वदता कैयटेन दृष्टान्तेन, व्यवहितस्यापीत्युक्त्या च पूर्वसूत्रे तदसम्बन्ध एवोक्तः, मूलन्तु वृत्त्यनुसारीति दिक् । **चाण्ण्यदिति** । 'अवयसि', 'ठं'निति सूत्रद्वयन्तु न कृतं, शब्दगौरवादपि योगविभागस्य गरीयस्त्वात् । **पञ्चस्वर्थेष्विति** । 'यथायोग'मिति शेषः । **द्व्यहीन इति**—तद्धितार्थद्विगौ खम् । समाहारद्विगौ तु न खः, समासान्ते कृतेऽहन्शब्दान्त-

सङ्ख्यायस्य च ।७।३।१५। सङ्ख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्याञ्णिदादौ । द्विसांवत्सरिकः । द्वे षष्टी भृतो द्विषाष्टिकः । ['सङ्ख्यायाः'] परिमाणान्तस्ये'त्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याऽग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न । **वर्षाल्लुक् च** ।५।१।८८। वर्षशब्दान्ताद्द्विगोर्वा खः । पक्षे ठञ् । वा च लुक् । त्रीणि रूपाणि । द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवर्षः । **वर्षस्याऽभविष्यति** ।७।३।१६। उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्विवार्षिकः । भविष्यतीति तु—द्वैवर्षिकः । अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न । गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता न तु तद्धितार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो [भूतो] वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः । 'परिमाणान्तस्याऽसंज्ञाशाणयोः' । द्वौ कुडवौ परिमाणमस्य द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम् । द्विनैष्किकम् । असंज्ञेति किम् ? । पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम् । तद्धितान्तः संज्ञा । द्वैशाणम् । कुलिजशब्दमपि केचित्पठन्ति । द्वैकुलिजिकः । **चित्तवति नित्यम्** ।५।१।८९। वर्षशब्दान्ताद्द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्याच्चेतने प्रत्ययार्थे । द्विवर्षो दारकः । **षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते** ।५।१।९०।

त.] रूपप्रसङ्गादित्याहुः । **उत्तरपदवृद्धिर्नेति** । एतच्चोपलक्षणम् । 'द्विवर्षा' इत्यत्र 'द्विगो'रिति ङीन्न भवति । परिमाणपर्युदासेन पर्युदासाऽभावात् 'अपरिमाणबिस्ताचिते'तीह निषेधप्रवृत्तेः । द्विवर्षे भृते 'तमधीष्ट' इति ठञ् । 'वर्षाल्लुक्च' इति लुक् । 'चित्तवति नित्य'मिति नित्यलुको वक्ष्यमाणत्वादचित्तवानिह प्रत्ययार्थ इति प्रत्युदाहरति—**द्विवर्षीणो व्याधिरिति** । **द्विवार्षिको मनुष्य इति** । अत्र वदन्ति—मनुष्ये 'चित्तवती'ति नित्यलुक्प्रसङ्गात् 'मनुष्यो मनुष्यसदृशः प्रतिमादिः' इति व्याख्याय स्थितस्य गतिः समर्थनीयेति । **दारक इति** ।

बा.] 'उत्तरपदस्ये'त्यधिकारे इदं सूत्रम् । संवत्सरश्च सङ्ख्या चेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी । **संख्याया उत्तरपदस्येति** । संख्यायाः परस्य संवत्सरसंख्ययोत्तरपदस्येत्यर्थः । नन्वत्र संवत्सरग्रहणं व्यर्थं, संवत्सरस्य द्वादशमासपरिमाणतया 'परिमाणान्तस्याऽसंज्ञाशाणयो'रित्येव सिद्धेरित्यत आह—**परिमाणान्तस्येत्येवेति** । **वर्षाल्लुक् च** । **वा च लुगिति** । 'खठञो'रिति शेषः । **द्विवर्षीण इति** । खे रूपम् । **द्विवर्ष इति** । खठञोर्लुकि रूपम् ।

ठञि आदिवृद्धौ प्राप्तायां—**वर्षस्याभविष्यति** । आदिवृद्धिप्रकणे उत्तरपदस्येत्यधिकारे इदं सूत्रम् । शेषपूरणेन तद्व्याचष्टे—**उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यादिति** । अभविष्यति यो ञिदादिः, तस्मिन्परे इत्यर्थः । निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु भविष्यदर्थं वर्जयित्वा तदितरेषु चतुर्ष्वर्थेषु यस्तद्धितस्तस्मिन्परे इति यावत् । **द्विवार्षिक इति** । द्वाभ्यां वर्षाभ्यां निर्वृत्तः, द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो भूतो वेत्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । **द्वैवर्षिक इति** । 'व्याधि'रिति शेषः । चित्तवति नित्यलुको वक्ष्यमाणत्वात् । नन्वेवं सति द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यति द्विवार्षिक इत्यत्र कथमुत्तरपदवृद्धिः, भविष्यत्त्वस्य प्रतीतेरित्याशङ्क्याह—**अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो नेति** । कुत इत्यत आह—**गम्यते हि तत्र भविष्यत्तेति** । अध्येषणभरणयोः क्तप्रत्ययेन भूतत्वमेव शब्दशक्त्या गम्यते । तद्धितप्रत्ययेन च तथाविधाऽध्येषणभरणकर्मीभूतौ प्रतीयेते । एवंविधाऽध्येषणभरणविशिष्टयोस्तु भविष्यता कर्माचरणेन सम्बन्धः कर्म करिष्यतीत्यनेनावगत इति न स तद्धितार्थः । एवंच तत्रापि भविष्यदर्थकतद्धितपरकत्वाऽभावात्स्यादेवोत्तरपदवृद्धिरित्यर्थः । **द्विवार्षिको मनुष्य इति** । 'चित्तवति नित्य'मिति वक्ष्यमाणस्तु नित्यलुङ्न भवति, चित्तवतीत्येवारम्भसामर्थ्याच्चित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणेन भूत एवार्थे नित्यं लुगित्यभ्युपगमादिति हरदत्तः । केचित्तु 'द्विवार्षिकः—अमनुष्य' इति छिन्दन्ति । **चित्तवति नित्यं** । **प्रत्ययस्येति** । खस्य ठञश्चेत्यर्थः । **दारकः** । बालकः । **षष्टिकाः** । **तृतीयान्तादिति** । 'षष्टिरात्रशब्दा'दिति शेषः ।

शे.] द्विगोरभावात् । **संख्यायाः** । सङ्ख्यायाः परस्य संवत्सरसङ्ख्याशब्दस्येत्यर्थः । **द्वे षष्टीति** । षष्टिशब्दोऽत्र तत्संख्याकेऽहरादिरूपे काले वर्तते । अतः कालादित्यधिकारस्थभृतार्थप्रत्ययः । **संवत्सरग्रहणमिति** । सङ्ख्यायास्तु न परिमाणग्रहणेन असति गमके ग्रहणं, 'संख्या बाह्या तु सर्वतः' इत्युक्तेरिति भावः । **वा च लुगिति** । वाक्यभेदेन तयोरेवेत्यर्थः । **द्वैवर्षिक इति** । अस्य 'व्याधि'रिति विशेष्यम् । तेन न नित्यो लुक् । **प्रतिषेधो नेति** । भवितिष्यदर्थकप्रत्ययभिन्ने ञिदादावित्यर्थः । तदाह—**गम्यते हीति** । 'कर्म करिष्यती'त्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेणेत्यर्थः । तदाह—**अधीष्टो भृतो वेति** । **भूतो वे**'त्यपपाठः, तत्र भविष्यत्त्वस्य कथमप्यनवगतेः । **द्विवार्षिको मनुष्य इति** । **'चित्तवती'**त्यस्यारम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणाद्भूतरूपेऽर्थे एवं नित्यं लुक्, तत्रैवाभिधानाच्चेति नाऽत्र लुगिति हरदत्तः । **परे तु** नित्यग्रहणेन वाच्यवृत्त्योक्तार्थाऽलाभः, तस्मात् अध्येषणभरणयोश्चेतनविषयकत्वेन तत्र लुको नित्यतया ञिदादिप्रत्ययपरत्वाऽभावेन तत्र वृद्धिप्राप्तिरेव न । नित्यग्रहणं तु 'वे'त्यस्य निवृत्तये स्पष्टार्थमेव, मूलन्तु वृत्त्यनुरोधेनेत्याहुः । **परिमाणान्तस्या** । व्याख्यातमिदम् । अत्रापि वृत्त्यादिलेखनं तु प्रमादात् । **केचित्पठन्तीति** । अत्राऽरुचिबीजं 'कुलिजाल्लुक्खौ चे'त्यत्र दर्शितम् । **षष्टिकाः** । शालिविशेष एवायं-

बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिको धान्यविशेषः । तृतीयान्तात्कन् रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते । **तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम्** ।५।१।९३। मासेन परिजय्यो=जेतुं शक्यो—मासिको व्याधिः । मासेन लभ्यं कार्यं सुकरं वा-मासिकम् । **तदस्य ब्रह्मचर्यम्** ।५।१।९४। द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मासं ब्रह्मचर्यमस्य स मासिको ब्रह्मचारी । आर्द्धमासिकः । यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः । मासोऽस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यम् । ॐ **महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसङ्ख्यानम्** । महानाम्न्यो नाम 'विदामघव'न्नित्याद्या ऋचः । तासां ब्रह्मचर्यमस्य माहानाम्निकः । हरदत्तस्तु भस्याऽढ इति पुंवद्भावान्माहानामिक इत्याह । ॐ **चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे तत्र भव इत्यर्थे** । चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञकर्माणि । ॐ **अण्संज्ञायाम्** । चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी आषाढी पौर्णमासी । अणन्तत्वान्ङीप् । **तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः** ।५।१।९५। द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आख्याग्रहणादकाला-

त.] बालकः । 'परिजय्ये'त्यस्य विवरणं 'जेतुं शक्यः' इति । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इत्ययादेशः । **महानाम्न्यो नामेति** । तथा चाऽभाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावो नेति भावः । **हरदत्तस्त्विति** । यौगिकोऽयं, न तु रूढ इति मन्यते । **माहानामिक इति** । पुंवद्भावे कृते 'नस्तद्धिते इति टिलोपः । **चतुर्मासादिति** । मासशब्दस्य कालवाचित्वात्कालाधिकारे वार्तिकारम्भः । न च विशिष्टस्य कालवाचित्वाऽभावादिह सङ्गतिर्दुर्निरूपेति शङ्क्यं, 'प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहण'मित्यभ्युपगमादस्त्येव सङ्गतिरिति । **अण्संज्ञायामिति** । 'तत्र भवः' इत्यनेनैव सिद्धे पुनरण्विधिः 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुङ्मा भूदित्येतदर्थमिदमत्रारब्धम् । एवं चास्मिन् वार्तिके 'चतुर्मासा'दित्यस्यानुवृत्तये पूर्ववार्तिकमत्रैवारब्धमित्यपि ज्ञेयम् । **चातुर्मासीति** । कस्य संज्ञेत्याकाङ्क्षायामाह—**आषाढीति** । आषाढानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यर्थः । **तस्य च दक्षिणा** । षष्ठ्यन्तेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्यस्मिन्नर्थे

बा.] **तेन परिजय्य** । निर्वृत्तादयः पञ्चार्था निवृत्ताः । तेन परिजय्यं, तेन लभ्यं, तेन कार्यं, तेन सुकरमित्यर्थेषु तृतीयान्ताट्ठञित्यर्थः । परिजय्य इत्यस्य विवरणं—**जेतुं शक्य इति** । **तदस्य ब्रह्मचर्यं** । ननु द्वितीयान्तादिति कथं, सूत्रे ब्रह्मचर्यविशेषणस्य तच्छब्दस्य प्रथमान्तत्वादित्यत आह—**अत्यन्तेति** । तथा च कालविशेषाभिव्याप्तं ब्रह्मचर्यमस्येत्यर्थे कालात्प्रत्ययः । इदमर्थं प्रति ब्रह्मचर्यं विशेषणम् । **मासिको ब्रह्मचारीति** । मासाभिव्याप्तब्रह्मचर्यवानित्यर्थः । **आर्धमासिक इति** । 'अर्धात्परिमाणस्ये'त्युभयपदवृद्धिः । अत्र इदंशब्दार्थस्य ब्रह्मचारिणः प्राधान्यम् । मासाभिव्याप्तं ब्रह्मचर्यं तु तद्विशेषणमिति स्थितिः । **यद्वेति** । सूत्रे तदिति प्रथमान्तम् । ब्रह्मचर्यमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । तथाच प्रथमान्तात्कालवाचिनोऽस्य ब्रह्मचर्यस्येत्यर्थे ठञित्यर्थः फलति । तदाह—**प्रथमान्तादिति** । 'कालवाचिन' इति शेषः । **अस्येत्यर्थ इति** । अस्य ब्रह्मचर्यस्येत्यर्थे इत्यर्थः । **मासोऽस्येत्य**नन्तरं 'ब्रह्मचर्यस्ये'ति शेषः । अस्मिन्पक्षे ब्रह्मचर्यमेव प्रत्ययार्थत्वात्प्रधानम् । इदमर्थस्तु तद्विशेषणमिति बोध्यम् । **उपसंख्यानमिति** । 'अस्य ब्रह्मचर्यमित्यर्थे ठञ' इति शेषः । **माहानाम्निक इति** । महानाम्नीशब्दस्य ऋग्विशेषेषु रूढस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् भाषितपुंस्कत्वाऽभावात् 'भस्याऽढे' इति पुंवत्त्वं नेति भावः । **हरदत्तस्त्विति** । 'माहानाम्निक'मित्येव भाष्ये उदाहृतत्वादिदमुपेक्ष्यमिति भावः । **चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे तत्रेति** । वार्तिकमिदम् । तत्र भवो यज्ञ इत्यर्थे चतुर्मासशब्दात्सप्तम्यन्ताण्ण्यो वाच्य इत्यर्थः । **चतुर्ष्विति** । चतुर्षु मासेषु अतीतेष्वित्यर्थः । **अण् संज्ञायामिति** । वार्तिकमिदम् । चतुर्मासब्दाद्भवार्थे अण् वाच्यः संज्ञायामित्यर्थः । **चतुर्ष्विति** । फाल्गुनीं पौर्णमासीमारभ्य चतुर्षु मासेष्वतीतेष्वित्यर्थः । **आषाढीति** । आषाढ्याः पौर्णमास्याश्चातुर्मासीति संज्ञेति भावः । नच 'तत्र भवः' इत्यणैव सिद्धमिति वाच्यं, 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुङ्निवृत्त्यर्थत्वात् । **तस्य च दक्षिणा** । तस्य दक्षिणेत्यर्थे यज्ञकालवृत्तिभ्यष्ठञ्स्यादित्यर्थः । **द्वादशाहस्येति** । द्वादशदिनसाध्यसुत्याकः क्रतुर्द्वादशाहः । तस्ये-

शे.] नं मुद्रेषु । एकवचनान्तप्रयोगदर्शनादाह-**बहुवचनमिति** । 'परिजय्य' इत्यस्य विवरणं-**जेतुं-शक्य इति** । **अस्येत्यर्थे इति** । ब्रह्मचर्यश्चेत्तत्कालपरिच्छेद्यमित्यपि बोद्धव्यम् । **यद्वेति** । अत्र पक्षे ब्रह्मचर्यश्चेद्विशेष्यमित्यर्थः । **मासोऽस्येति** । अत्र मासस्य प्राधान्यात्प्रथमा । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया तु विशेषणादेवेति भावः । भाष्यन्तु 'यद्वे'ति पक्षपात्येव । 'मासिको ब्रह्मचारी'ति त्वर्शआद्यजन्तं बोद्धव्यम् । **महानाम्न्यो नामेति** । अनेन रूढतया भाषितपुंस्कत्वाऽभावात्पुंवत्त्वं नेति सूचयति । अत एव भाष्ये 'माहानाम्निक'मित्युदाहृतम् । भाष्ये तु 'तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानम् । महानाम्नीनां ब्रह्मचर्यं माहानाम्निक'मित्युक्तम् । 'माहानाम्निक' इति तु महानाम्नीसहचरितव्रतपरान्महानाम्नीशब्दात्तच्चरतीत्युपसङ्ख्यानमिति वचनेन साधितम् । **तस्य च दक्षिणा** । यज्ञवाचकेभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो दक्षिणेत्यर्थे ठञित्यर्थः । **अकालादपीति** । परे तु यज्ञग्रहणादेवात्र

दपि। आग्निष्टोमिकी। वाजपेयिकी। **तत्र च दीयते कार्यं भववत्** ।५।१।९६। प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यम्। शारदम्। ॐ **कालाधिकारस्य पूर्णोऽवधिः।** ॐ

व्युष्टादिभ्योऽण् ।५।१।९७। व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम्। व्युष्ट, तीर्थ, सङ्ग्राम, प्रवास इत्यादि। [ॐ **अग्निपदादिभ्य उपसङ्ख्यानम्**। अग्निपदे दीयते कार्यं वा-आग्निपदम्। पैलुमूलम्।] **तेन यथाकथाच-हस्ताभ्यां णयतौ** ।५।१।९८। यथाकथाचेत्यव्ययसंघातात्तृतीयान्ताद्धस्तशब्दाच्च यथासङ्ख्यं णयतौ स्तः। ॐ **अर्थाभ्यां तु यथासङ्ख्यं नेष्यते**। यथाकथाच दीयते कार्यं वा याथाकथाचम्। अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः। हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम्। **सम्पादिनि** ।५।१।९९। ठञ्। तेनेत्येव। कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टकिकं मुखम्। कर्णालङ्काराभ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः। **कर्मवेषाद्यत्** ।५।१।१००। कर्मणा संपादि कर्मण्यं शौर्यम्। वेषेण संपादि वेष्यो नटः। वेषः-कृत्रिम आकारः। **तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः** ।५।१।१०१। सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः। साङ्ग्रामिकः। **योगाद्यच्च** ।५।१।१०२। चाट्ठञ्। योगाय प्रभवति योग्यः। यौगिकः। **कर्मण उकञ्** ।५।१।१०३। कर्मणे प्रभवति कार्मुकम्। **समयस्तदस्य प्राप्तम्** ।५।१।१०४। समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम्। **ऋतोरण्** ।५।१।१०५। ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम्। [ॐउपवस्त्रा-

---

द.]ठञ् स्यात्। कालाधिकारादेवेह द्वादशाहादिभ्यः सिद्धे आख्याग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य परिहरति—**आख्याग्रहणा-दिति। तत्र च।** कालवाचिनः सप्तम्यन्ताद्दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भववत्प्रत्ययः स्यात्। **प्रावृषेण्यमिति।** 'प्रावृष एण्य' इति भवार्थे विहितः, स इहाप्यतिदिश्यत इति भावः। **शारदमिति।** 'सन्धिवेलावृतुनक्षत्रेभ्योऽण्'। **कालाधिकारस्य पूर्णोऽवधिः।**

व्युष्टादिभ्योऽण्। व्युष्टशब्दः कालवाची दिवसमुखे वर्तते। **संपादिनि।** गुणोत्कर्षः—संपत्तिः। 'आव-श्यके णिनि'रिति वृत्तिकृत्। एवं वस्त्रयुगेन संपादि वास्त्रयुगिकं शरीरमित्यप्युदाहार्यम्। वस्त्रयुगेन अवश्यं शोभत इत्यर्थः। **तस्मै प्रभवति।** समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते। **आर्तवमिति।** 'पुष्प'मित्यादि विशेष्यं बोध्यम्।

बा.]त्यर्थः। कालोपसर्जनक्रतुवाचित्वादयमपि कालवृत्तिरिति भावः। 'काला'दित्यधिकारसूत्रे हि यथाकथञ्चित्कालबोध-कस्य ग्रहणमिति 'तदस्य परिमाण'मिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। नन्वेवं सति अग्निष्टोमस्य दक्षिणा आग्निष्टोमिकीत्यत्र ठञ्न स्यात्। अग्निष्टोमशब्दस्य कथञ्चिदपि कालवाचित्वाऽभावादित्यत आह—**आख्याग्रहणादकालादपीति।** अन्यथा 'यज्ञेभ्य' इत्येव सिद्धे आख्याग्रहणवैयर्थ्यादिति भावः। वस्तुतस्तु 'यज्ञेभ्य' इत्येवोक्तौ कालादित्यधिकारा-द्वादशाहादिशब्देभ्य एव स्यान्नतु अग्निष्टोमादिशब्देभ्यः। आख्याग्रहणे तु अग्निष्टोमादिभ्यो द्वादशाहादिशब्देभ्यश्च सर्वेभ्यो यज्ञवाचिभ्य इति भाष्ये स्पष्टम्। **तत्र च दीयते।** 'तत्र दीयते' 'तत्र कार्य'मित्यर्थयोः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनो भववत्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। **प्रावृषेण्यमिति।** 'प्रावृष एण्यः' इति भवार्थे विहित इहापि भवति। **शारदमिति।** शरदि दीयते कार्यं वेत्यर्थः। सन्धिवेलाद्यण्भवे विहित इहापि भवति। वस्तुतस्तु तत्र कार्यं दीयते इत्यर्थे यज्ञाख्ये-भ्यो भववत्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। अग्निष्टोमे दीयते भक्तम् आग्निष्टोमिकम्। कार्यग्रहणादग्निष्टोमे दीयते हिरण्यमित्यत्र न भवति। न ह्यग्निष्टोमे हिरण्यं क्रियत इति भाष्ये स्पष्टम्। **इति प्राग्वतीये ठञधिकारे कालाधिकारः।**

अथ ठञ्विधिर्निरूप्यते—**व्युष्टादिभ्योऽण्।** 'तत्र च दीयते कार्य'मित्यनुवर्तते। दीयते कार्यं वेत्यर्थे सप्तम्यन्तेभ्यो व्युष्टादिभ्योऽण्स्याट्ठञोऽपवादः। व्युष्टं-प्रभातम्। **वैयुष्टमिति।** अणि 'न य्वाभ्या'मित्यैच्। **तेन यथा। अर्थाभ्यामिति।** प्रकृत्योः प्रत्यययोश्च यथासङ्ख्यम्, नतु दीयते कार्यमित्यनयोरित्यर्थः, व्याख्या-नादिति भावः। **संपादिनि। तेनेत्येवेति।** संपाद=संपत्तिः, शोभा, अस्यास्तीति—संपादी। तस्मिन्नर्थे तृतीयान्ताट्ठगित्यर्थः। **कर्मवेषाद्यत्।** तृतीयान्तात्कर्मन्शब्दात्, वेषशब्दाच्च संपादिन्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः। **तस्मै प्रभवति।** चतुर्थ्यन्तेभ्यः संतापादिभ्यः प्रभवतीत्यर्थे ठञ् स्यादित्यर्थः। **संतापाय प्रभवतीति।**

शे.] कालादित्यस्याऽसम्बन्धः, न हि द्वादशाहसाध्ययज्ञवाची कालशब्दः। अत एव भाष्ये आख्याग्रहणात्प्रसिद्धमग्निष्टोमादि, अप्रसिद्धं पञ्चौदनादिकं पाकयज्ञादि च ये आचक्षते तेभ्यः सर्वेभ्यः प्रत्यय इत्यर्थकमुक्तम्। **तत्र च दी।** कालवाचिभ्यो दीयते कार्यमित्ये-तयोरर्थयोर्भववत्प्रत्यया इत्यर्थः। प्रावृष एण्यः। **शारदे** 'सन्धिवेलाद्यृतु' इत्यण्। इदं वृत्त्यनुरोधेन। भाष्ये तु चो भिन्नक्रमः दीयते इत्यनन्तरं बोद्ध्यः। चकारेण च यज्ञाख्येभ्य इत्याकृष्यते। तत्र दीयते इत्यर्थे यज्ञाख्येभ्यष्ठञ्भवतीत्यर्थः। अग्निष्टोमे दीयते भक्तमाग्निष्टोमिकम्। कार्यरूपार्थे एव भववदतिदेश इत्युक्तम्। **कालाधिकारस्य पूर्णोऽवधिः।**

व्युष्टम्=अहर्मुखम्। व्युष्टे दीयते इत्यादिभाष्यरीत्याप्युत्तरत्रोभयोरधिकारः। **संपादिनि।** गुणोत्कर्षः सम्पादः=संप-

दिभ्य उपसङ्ख्यानम् । उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् ।] **कालाद्यत्** ।५।१।१०७। कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम् । **प्रकृष्टे ठञ्** ।५।१।१०८। कालादित्येव । तदस्येति च । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालिकं वैरम् । **प्रयोजनम्** ।५।१।१०९। तदस्येत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । प्रयोजनं-फलं, कारणं च । **विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः** ।५।१।११०। आभ्यामण्स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्थदण्डयोरर्थयोः । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः । आषाढो दण्डः । ***चूडादिभ्य उपसङ्ख्यानम्** । चूडा-चौडम् । श्रद्धा-श्राद्धम् । **अनुप्रवचनादिभ्यश्छः** ।५।१।१११। अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् । **समापनात्सपूर्वपदात्** ।५।१।११२। व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम् । **ऐकागारिकट् चौरे** ।५।१।११३। एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः स ऐकागा-

---

त.] **काल्यं शीतमिति** । 'प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्य'मित्यमरः । तत्र प्रातःकाले काल्यशब्दस्य व्युत्पत्त्यन्तरं मृग्यम् । **प्रकृष्टे ठञ्** । प्रकृष्यते अयमिति प्रकृष्टः । कर्मणि क्तः । तेन च प्रकर्षेण कालो विशेष्यते इत्याह—**दीर्घः काल इति** । ठञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थम्, अन्यथा अनन्तरस्य यतोऽनुवृत्तिराशङ्क्येत । **इन्द्रमह इति** । महः—उत्सवः । **वैशाखो मन्थः । आषाढो दण्ड इति** । वैशाखाऽऽषाढशब्दौ रूढिरूपेण मन्थदण्डयोर्वर्तेते । तयोस्तु यथाकथंचिद्व्युत्पत्तिः क्रियत इति हरदत्तः । विलोडनदण्डस्यैवाधारभूतः काष्ठविशेषो 'मन्थ' इत्युच्यते । **अनुप्रवचना**। अनुप्रवचनं नाम ब्रह्मौदनमुच्यते । **सपूर्वपदादिति** । विद्यमानपूर्वपदादित्यर्थः । **ऐकागारिकट्** । टो ङीबर्थः ।

बा.] शत्रूणां पीडायै शक्नोतीत्यर्थः । **योगाच्च** । 'चतुर्थ्यन्तात्प्रभवतीत्यर्थे' इति शेषः । **कर्मण उकञ्** । 'चतुर्थ्यन्तात्प्रभवतीत्यर्थे' इति शेषः । **कार्मुकमिति** । उकञि टिलोपः । **समयस्तदस्य** । तदिति, प्राप्तमिति च सामान्ये नपुंसकम् । समयः प्राप्तोऽस्येत्यर्थे प्रथमान्तात्समयशब्दाट्ठञित्यर्थः । 'त'दित्युत्तरार्थम् । **ऋतोरण्** । प्राप्तमित्येव । प्राप्तोऽस्येत्यर्थे प्रथमान्तादृतोरणित्यर्थः । **आर्तवमिति** । अणि ओर्गुणः, आदिवृद्धिः । रपरत्वम् । **कालाद्यत्** । तदस्य प्राप्तमित्येव । प्रथमान्तात्कालशब्दादस्य प्राप्त इत्यर्थे यदित्यर्थः । प्रातःकाले काल्यशब्दस्तु कल्यवदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । कल्यमेव काल्यं वा । **प्रकृष्टे ठञ्** । अस्य प्राप्त इत्यर्थे प्रकृष्टवृत्तेः कालशब्दाट्ठञित्यर्थः । यतोऽपवादः । प्रकृष्टशब्दस्य विवरणं—दीर्घ इति । **प्रयोजनम्** । **तदस्येत्येवेति** । अस्य प्रयोजनमित्यर्थे प्रथमान्ताट्ठञित्यर्थः । **इन्द्रमह इति** । इन्द्रोत्सव इत्यर्थः । 'मह उद्धव उत्सवः' इत्यमरः । **प्रयोजनं फलं कारणं चेति** । प्रयुज्यते प्रवृत्त्या निष्पाद्यते इति कर्मणि ल्युटि प्रयोजनशब्दः फलवाची । प्रयुज्यते प्रवर्तते पुरुषोऽनेनेति करणे ल्युटि प्रयोजनशब्दः प्रवर्तकवाचीत्यर्थः । **विशाखाषाढात्** । विशाखाशब्दादाषाढशब्दाच्च प्रथमान्तादस्य प्रयोजनमित्यर्थे अण् स्यात्, समुदायेन मन्थे दण्डे च क्रमाद्गम्ये सतीत्यर्थः । तदाह—**आभ्यामिति** । स्थूणामेकां निखाय तस्यां रज्जुद्वयमधरोत्तरमासज्य तयो रज्ज्वोर्मन्थनदण्ड ऊर्ध्वमासज्यते । येन रज्ज्वा भ्रामितेन दधि विलोड्यते इति स्थितिः । तत्र स्थूणा मन्थ इत्युच्यते । मन्थानाख्यदण्डो दण्ड उच्यते । अनयोर्वैशाखशब्द आषाढशब्दश्च रूढौ । तत्रावयवार्थाभिनिवेशो न कर्तव्यः । **चूडादिभ्य इति** । चूडादिभ्यः प्रथमान्तेभ्योऽस्य प्रयोजनमित्यर्थे अणित्यर्थः । **चौडमिति** । चूडा प्रयोजनमस्येति विग्रहः । डलयोरभेदाच्चौलमित्यपि । **श्राद्धमिति** । श्रद्धा प्रयोजनमस्येति विग्रहः । श्रद्धाशब्दादणि श्राद्धमित्यर्थः । अत्र प्रयोजनशब्दः कारणवाची । श्रद्धाहेतुकमिति यावत् । **अनुप्रवचनादिभ्यश्छः** । प्रथमान्तादनुप्रवचनादिशब्दादस्य प्रयोजनमित्यर्थे छः स्यादित्यर्थः । अनुप्रवचनं नाम उपनयनाङ्गं किंचित्कर्म आश्वलायनसूत्रे प्रसिद्धम् । **समापनात्सपूर्वपदात्** । सपूर्वपदात्समापनशब्दादस्य प्रयोजनमित्यर्थे छः स्यादित्यर्थः । **व्याकरणसमापनीय इति** । 'मङ्गलाचार' इति शेषः । **ऐकागारिकट् चौरे** । एकमगारं प्रयोजनं=प्रयोजकमस्य चोरस्येति विग्रहे एकागारशब्दादिकट्प्रत्यये ऐकागारिकडिति निपात्यते । टित्वं ङीबर्थम् । प्रयोजनमित्येव सिद्धे चोर एवेति नियमार्थं सूत्रम् । एकमित्यस्य विवरणम्—**असहायमिति** । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । **मुमुषिषोरिति** । चौर्यं कर्तुमिच्छोरित्यर्थः । चोरस्य हि असहायमगारमिष्टं, गेहान्तरस्थे चौर्य-

---

शे.] चित्स्तद्वदित्यर्थः । **प्रभवतीति** । समर्थ इत्यर्थः । **काल्यमिति** । प्रातःकालवाची काल्यशब्दस्तद्वाचिकल्यशब्दवदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं बोध्यम् । ततः स्वार्थिकाऽणन्तं वा । **इन्द्र महः**—इन्द्रोत्सवः । **मन्थो**—विलोडनदण्डाधारः काष्ठविशेषः । मन्थदण्डयो रूढावेतौ । **चूडादिभ्य इति** । इदं 'व्युष्टादिभ्योऽण्' 'ऋतोरण्' इत्यनयोरपि बोध्यम् । तेन यथादर्शनं व्यवस्था । अग्निपदे दीयते कार्यं वा आग्निपदं । पैलुमूलम् । उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रं । प्राशित्रम् । भाष्ये 'ऽग्निपदादिभ्य' इति पाठः । **ऐकागारिकट् । चौर इति** । तेन भिक्षौ न । टित्वं ङीबर्थम् । आद्युदात्तत्वमप्यत्र निपात्यते । अत एव ठञा सिद्धे निपातनमर्थव्यमिति भाष्ये उक्तम् ।

रिकश्चौरः । आकालिकडाद्यन्तवचने ।५।१।११४। समानकालावाद्यन्तौ यस्येत्याकालिकः । समानकालस्याऽऽकाल आदेशः । आशुविनाशीत्यर्थः । पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्वर इति वा ।
* आकालाट्ठंश्च । आकालिका विद्युत् । ठञः पूर्णोऽवधिः ।

अथ भावकर्मार्थाः ।

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ।५।१।११५। ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रिया चेदिति किम् ? । गुणतुल्ये मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । **तत्र तस्येव** ।५।१।११६। मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः ।

त.] ऐकागारिकी । किमर्थमिदमुच्यते यावता 'प्रयोजन'मित्येव ठञि सिद्धम् ? । सत्यम् । चौरे नियमार्थमावश्यकमिदं सूत्रम् । अन्यथा एकागारं प्रयोजनं यस्य भिक्षोरित्यत्रापि स्यात् । नन्वेवमपि 'ऐकागाराच्चौरे' इति ठञेव नियम्यतां किमैकागारिक इति निपातनेन, टित्करणेन च प्रयोजनमिति चेत् । अत्राहुः–टकारः कार्यावधारणार्थः–ङीबेव भवति न ञित्स्वर इति । वृद्धिस्तु निपातनाद्भवत्येवेति । **आकाल आदेश इति** । 'निपात्यते' इति शेषः । **आद्यन्तौ यस्येत्यादि** । अस्येत्यधिकारात्षष्ठ्यर्थे इकट् प्रत्ययो निपात्यत इति भावः । **आकालाट्ठंश्चेति** । वार्तिकमिदम् । ठञः पूर्णोऽवधिः ।

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । 'तुल्य'मिति सामान्ये नपुंसकम् । तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिः स्याद्यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा । **ब्राह्मणेन तुल्यमिति** । नन्वत्र 'ब्राह्मणो यथा वर्तते तथा क्षत्रियादिकर्तृकाध्ययनं वर्तते' इति वाक्यार्थोऽसङ्गत इति चेत् । अत्राहुः–ब्राह्मणशब्दस्तत्कर्तृकाध्ययने लक्षणया वर्तते । 'ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्याध्ययनं वाक्यार्थः' इति न कोऽपि दोषः । **गुणतुल्ये इति** । उपलक्षणमिदम् । अक्रियातुल्य इत्यर्थः । एवं च 'ब्राह्मणेन सदृशः क्षत्रियः' इत्यर्थे 'ब्राह्मणवत् क्षत्रियः' इति प्रयोगोऽसाधुरेव [इति] । अतएव 'पर्वतो वह्निमान्महा-

---

बा.] प्रकटत्वप्रसङ्गादिति भावः । चौरे किम् ? । एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति वाक्यमेव । भाष्ये तु 'एकागाराच्चोरे' इत्येव सुवचं, प्रकृतत्वाट्ठञ् सिद्ध इत्युक्तम् । **आकालिकट्** । समानकालाविति बहुव्रीहिः । **आद्यन्ताविति** । उत्पत्तिविनाशावित्यर्थः । **समानकालस्येति** । समानकालशब्दस्य इकप्रत्यये परे आकालादेशो निपात्यत इत्यर्थः । ननूत्पत्तिविनाशयोरेककालिकत्वमसंभवपराहतमित्यत आह—**आशु विनाशीति** । लक्षणां विनैवाह—**पूर्वदिने इति** । **आकालाट्ठंश्चेति** । आकालशब्दादाद्यन्तवचनाट्ठन्प्रत्ययश्च वक्तव्य इत्यर्थः । चाट्ठञ् । **आकालिका विद्युदिति** । ठनि टाप् । ठञि तु ङीप् । आकालिकी । अर्थः प्राग्वत् ।

इति प्राग्वतीयस्य ठञः पूर्णोऽवधिः ।

अथ भावकर्मार्था निरूप्यन्ते । **तेन तुल्यं** । तुल्यमिति क्रियेत्यस्य विशेषणम् । सामान्याभिप्रायं नपुंसकम् । तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिप्रत्ययः स्यात् । यत्तुल्यं सा चेत् क्रियेत्यर्थः । तुल्या क्रियेत्यर्थे वतिः स्यादिति यावत् । **ब्राह्मणवदधीते इति** । अत्र 'ब्राह्मणव'दित्युदाहरणम् । 'ब्राह्मणेन तुल्यमधीते' इति विग्रहवाक्यम् । अत्र ब्राह्मणशब्देन ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनं लक्ष्यते । ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यं क्षत्रियकर्तृकाध्ययनमिति बोधः । **गुणतुल्ये**

शे.] **समानकालस्येति** । एतदर्थमेव निपातनम् । अयमप्याद्युदात्तः । **आद्यन्तौ**=उत्पत्तिनाशौ । **आकालाट्ठंश्चेति** । वार्त्तिकमिदम् । नित्यम् । **आकालिका**=समानकालिकाऽऽद्यन्ता । चपलेति यावत् । चादाकालिकी । ठञः पूर्णोऽवधिः ।

तेन तु । सूत्रे तुल्यमिति सामान्ये नपुंसकं, प्रथमान्तञ्च । उदाहरणेऽप्येवम् । व्यापारविशेषणत्वात् । क्रियेति च संनिहितत्वात्समानविभक्तिकत्वात्प्राधान्याच्च प्रत्ययार्थविशेषणम् । यत्तुल्यं सा चेत्क्रियेत्यर्थः । प्रकृत्यर्थविशेषणन्तु न, ब्राह्मणादिशब्दानां लक्षणयाऽध्ययनपरत्वेन क्रियोपमानत्वयोग्यार्थकत्वेऽपि तत्र तृतीयार्थान्वयेन सत्त्वरूपतया क्रियात्वाऽसम्भवात् । 'स्थातव्येन तुल्यं गच्छती'त्यादिप्रयोगसत्त्वे तत्रापि तृतीयार्थान्वयेन सत्त्वरूपत्वमेव । पाकादीनान्तु सत्त्वरूपता स्पष्टैव । असत्त्वभूतार्थकतिङन्तार्थानामुपमानत्वमेव न, 'न वै तिङन्तेनोपमानमस्ती'ति सन्सूत्रस्थभाष्यात् । उपमेयत्वन्त्वस्त्येव । क्त्वाद्यन्तानां क्रियान्वयनियमेन तुल्यशब्दार्थेऽनन्वय एव । अत एव 'प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे कथं तृतीयासमर्थं नाम क्रिया स्या'दित्युक्तं भाष्ये । यस्यार्थस्य तिङन्तादिवाच्यत्वे क्रियारूपताऽभूत् स सम्प्रति सत्त्वभूतोऽपि क्रियेत्याश्रयिष्यते इति कल्पने गौरवम् । 'नृत्यवद्गमन'मित्यादावस्तीत्यध्याहृत्य सत्तयोरेवोपमानोपमेयभावेनाऽदोष इत्यन्यत्र विस्तरः । **तत्र तस्येव** । यद्यपि 'मथुरायामिव पाटलिपुत्रेऽधीते' इत्यर्थेऽपि पूर्वेणैव सिद्धं, तस्य, 'मथुरया तुल्यमधीते पाटलिपुत्रे' इत्यस्य च तुल्यत्वात्, तथाऽपि द्रव्यगुणादितुल्यार्थ आरम्भः । 'क्रिया चे'दिति तु नानुवर्तते । किं चेवार्थस्योपमानविशेषणतया तुल्यपदार्थस्य विशेष्यतया ततो बोधे भेदः । एवञ्च उपमानमथुराऽभिन्ने पाटलिपुत्रे मे गृहमित्यर्थे 'मथुरावत्पाटलिपुत्रे मे गृह'मिति साध्वेव । उपमेयेनाऽभेदान्वयात्तत्समाने षष्ठीसप्तम्यावुपमानाद्बोध्ये । तदाह—**मथुरायामिवेति** । अत्र वाक्ये प्राकारादिपदाध्याहारेणैव बोधः । प्राकारयोरेव चोपमानो-

चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य गावः । तदर्हम् ।५।१।११७। विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते । तेनेह न—राजानमर्हति छत्रम् । तस्य भावस्त्वतलौ ।५।१।११९। प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः।

त.]नसवदि'ति वाक्ये 'महानससदृशः पर्वतः' इत्यर्थे वतेरसाधुत्वं मत्वा तस्य वतेः साधुत्वरक्षणार्थं 'पर्वतो वह्निमान्भवितुमर्हती'त्यादि क्रियापदं प्रयुञ्जते वृद्धाः । तत्र तस्येव । सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्च इवार्थे प्रत्ययः । 'क्रिया चेत्' इति नानुवर्तते इति द्रव्यादितुल्येऽत्र वत्प्रत्ययो भवति । मथुरावत्स्रुघ्ने इति । मथुरायां यादृशः प्राकारस्तेन तुल्यः प्राकारः स्रुघ्ने इत्यर्थः । तदर्हम् । अर्हतीत्यर्हम् । पचाद्यच् । यद्यपि कृद्योगे कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यम्, तथापि अत्र सौत्रो विभक्तिव्यत्यय इत्येके । 'कर्तृकर्मणो'रिति षष्ठ्या अनित्यत्वे ज्ञापकमिदम् । तेन च 'धायैरामोदमुत्तम'-मिति भट्टिप्रयोगः सङ्गच्छत इति तु कारकेष्ववोचाम । द्वितीयान्तादेव प्रत्यय इति स्फुटीकर्तुं तिङन्तेन विग्रहाति—विधिमर्हतीति । कथं तर्हि 'ततो यथावद्विहिताध्वराये'ति, असत्त्वार्थकस्य कर्मत्वाऽसंभवेन द्वितीयान्तत्वाऽभावादिति चेत् । अत्राहुः—यथाशब्दो वृत्तिविषये सत्त्वार्थकः, 'तथात्वं' 'यथात्व'मित्यादिषु त्वतलादिदर्शनात् । अन्यथा षष्ठ्यपि नास्तीति त्वतलौ न स्याताम् । तथा च द्वितीयान्तयथाशब्दादर्हार्थे वतिः । योग्यतामर्हतीति विधानमित्यर्थो-क्रियायोगोऽपि सुलभ इति । तस्य भावस्त्वतलौ । प्रकृतीति । न तु यः कश्चिद्धर्मः, घटत्वमित्यत्र द्रव्यत्व-

बा.]इति । द्रव्यतुल्येऽपीति बोध्यम् । तेन'चैत्रेण तुल्यो धनी देवदत्तः'इत्यादौ न भवति । 'अयमेवं न तद्व'दित्यादौ वतेः साधुत्वार्थम् आहेति क्रियापदं प्रयुञ्जते वृद्धाः । तत्र तस्येव । तत्रेवेति तस्येवेति चार्थे सप्तम्यन्तात्षष्ठ्यन्ताच्च वतिः स्यादित्यर्थः । अतृतीयान्तार्थं आरम्भः । अस्मादेव निर्देशादिवशब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तम्यपीति भाष्यम् । अत्र 'क्रिया चे'दिति नानुवर्तते इत्यभिप्रेत्योदाहरति—मथुरायामिव मथुरावत्स्रुघ्ने प्राकार इति । अत्र मथुरायामिवेति नाधिकरणसप्तमी, तथा सति विद्यमानेति क्रियापदसापेक्षतया असामर्थ्यात् । अत एव अस्मादेव सूत्रनिर्देशादिवशब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तमीति भाष्यं सङ्गच्छते । मथुरासम्बन्धिप्राकारसदृशः स्रुघ्नस्य प्राकार इति बोधः । मैत्रस्य भाव इति । वृत्तमित्यर्थः । तदर्हम् । अर्हतीत्यर्हम् । पचाद्यच् । तदिति कर्मणि द्वितीयान्तम्, लब्धुं योग्यं भवतीत्यर्थात् । कृद्योगलक्षणषष्ठ्यभावस्तु आर्षः । वतिरित्यनुवर्तते । द्वितीयान्तादर्हतीत्यर्थे वतिः स्यादित्यर्थः । विधिमर्हतीति । विधिं लब्धुं योग्यं भवतीत्यर्थः । विधिवत्पूज्यत इति । 'हरि'रिति शेषः । विधिं लब्धुं योग्यं हरिपूजनमित्यर्थः । विहितं प्रकारमनतिक्रान्तमिति यावत् । मण्डूकप्लुत्येति । पूर्वसूत्रे अननुवृत्तेरिति भावः । तस्य भावः । षष्ठ्यन्ताद्भाव इत्यर्थे त्वतलौ स्त इत्यर्थः । भावशब्दस्य अभिप्रायादावपि वृत्तेराह—प्रकारो भाव इति । त्वतलप्रत्ययौ यत उत्पत्स्येते तस्मात्प्रकृतिभूतशब्दाद्व्यक्तिबोधे जायमाने यज्जात्यादिकं विशेषणतया भासते तद्व्यक्तिविशेषणं भावशब्देन विवक्षितमित्यर्थः । यथा—गोशब्दाद्धि व्यक्तिबोधे जायमाने गोत्वं विशेषणत्वेन भासते, गोशब्दस्य गोत्ववतीषु व्यक्तिषु, गोत्वे च शक्तिग्रहणात् । न हि गोत्वं विहाय गोव्यक्ति-

शे.]पमेयभावः । वृत्तौ तु मथुरादिपदानान्तत्सम्बन्धिप्राकारे वृत्तिरिति केचित् । परे तु षष्ठ्यर्थसप्तम्यन्तात्षष्ठ्यन्ताऽच्चायं साधुः । अधिकरणसप्तम्यन्तात्तु नायम्, असामर्थ्यात् । अत एवैतत्सूत्रे तत्रग्रहणस्येवशब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तमीज्ञापकतोक्ता भाष्ये । 'देवेष्विव मनुष्येषु नामे'त्युदाहृतम् । तत्रैव 'देववन्मनुष्येषु नामे'ति साधुः । उपमानदेवसम्बन्धिनामाऽभिन्नं मनुष्यसम्बन्धि नामेति बोधः । 'मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकार' इत्यस्य उपमानमथुरासम्बन्धिप्राकाराऽभिन्नः पाटलिपुत्रसम्बन्धी प्राकार इत्येवं बोध एव साधुत्वम् । अस्मादेव ज्ञापकादिवयोगे उपमानविशेषणादुपमेयविशेषणाच्च षष्ठ्यर्थे सप्तमीत्याहुः । तदर्हम् । तदिति द्वितीयान्तादर्हमित्यर्थे वतिरित्यर्थः । सूत्रे सौत्रत्वाद्द्वितीया । विधिवदिति । विधिविषययोग्यताकर्तृहरिकर्मकं देवदत्तकर्तृकं पूजनमिति बोधः । विधिशब्देन तदुक्तः प्रकारः । मादृश्याऽप्रतीतेः पूर्वेणाऽसिद्धौ वचनम् । 'विनीतवदागमनं' 'विच्छेदः कृतहस्तव'दित्यादौ विनीतानामिदं योग्यमागमनं, कृतहस्तानामिदं योग्यं छेदनमिति प्रतीतेरिति दिक् । तस्य भावः । 'भावे चाऽकर्मकेभ्य' इत्यादौ भावपदार्थस्याऽन्यादृशस्य प्रसिद्धेराह—प्रकृतीति । भवन्ति=अर्थबोधाय प्रवर्तन्ते अनेनेति भाव इति करणे घञिति भावः । प्रकार इति । मुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयताश्रय इत्यर्थः । तेन राजपुरुषादौ राजादेः प्रकारत्वेऽपि न क्षतिः । स च तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूप एव । प्रवृत्तिनिमित्तत्वञ्च यत्र बुद्धिस्थे सति विशेष्यभूतार्थबोधनार्थं शब्दस्य प्रवृत्तिः=प्रयोगस्तत्त्वम् । क्वचित्प्रकारस्य तत्त्वं, यथा—घटादिपदे । क्वचित्संसर्गस्य, यथौपगवराजपुरुषपाचकादौ । प्रकार इति च मूले उपलक्षणम् । यद्वा सम्बन्धस्यापि सम्बन्धतया प्रकारतया चेति द्वेधा भानम् । सञ्ज्ञाशब्दे च प्रायः शब्द एव प्रवृत्तिनिमित्तमिति केचित् । परे तु सञ्ज्ञाशब्दे प्रवृत्तिनिमित्तं नास्त्येव । डित्थत्वमित्यादौ विशेष्यभूतोऽर्थ एव त्वार्थः । प्रकृतिश्लेषु शब्दपरा । डित्थशब्दवानर्थ इत्यादि क्रमेणैव बोधः । 'डित्थ' इत्यादितः सङ्ख्यादिप्रकारकबोधाच्च निर्विकल्पकम् । 'कुत्व'मित्यादेः कुशब्दार्थः कवर्ग इत्यादिरीत्या बोधः ।

गोर्भावो गोत्वम् । गोता । 'त्वान्तं क्लीबं' 'तलन्तं स्त्रियाम्' । **आ च त्वात्** ।५।१।१२०। 'ब्रह्मणस्त्व' इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते । अपवादैः सह समावेशार्थं, गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम् । चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रिया भावः स्त्रैणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पौंस्नम् । पुंस्त्वम् । पुंस्ता ।
न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः ।५।१।१२१। इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्तत्पुरुषान्न स्युश्चतुरादीन्वर्जयित्वा । अपतित्वम् । अपटुत्वम् । नञ्पूर्वात्किम् ? । बार्हस्पत्यम् । तत्पुरुषात्किम् । नास्य पटवः सन्तीत्यपटुस्तस्य भाव आपटवम् । अचतुरेति किम् ? । आचतुर्यम् । आसङ्गत्यम् ।

त.] पृथिवीत्वादेरभानात् । **गोर्भाव इति** । इह गोशब्दोऽर्थपरः,शब्दस्वरूपपरो वेति पक्षद्वयम् । यदाऽर्थपरस्तदा धर्मविशेषः प्रत्ययार्थः, स च धर्मत्वेनैव भासते । 'प्रकृतिजन्ये'त्यादिस्तु प्रयोगोपाधिः । यदा तु शब्दपरस्तदा तज्जन्यबोधप्रकारः प्रत्ययार्थः । स च धर्मविशेष एव । 'पाचकत्व'मित्यत्र तु कर्तृत्वरूपसंबन्धः प्रकारः । 'पच्यमानत्व'मित्यत्र तु कर्मत्वरूपसंबन्धः । तथा 'औपगवत्व'मित्यत्र जन्यत्वरूपसंबन्धः प्रकारः । 'राजपुरुषत्व'मित्यत्र तु स्वरूपसंबन्ध इत्याद्यूह्यम् । एवं स्थिते हरिटीकायां यदुक्तं 'कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेने'ति, तत्र नाऽपूर्वं शक्त्यन्तरं कल्प्यम् । उक्तरीत्यैव तत्राप्युपपत्तेरिति संक्षेपः । **अपवादैः सहेति** । 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वे'त्यादिभिः । **चकार इति** । अन्यथा त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां न स्याताम्, अन्यत्र तयोः सावकाशत्वादिति भावः । **पौंस्नं पुंस्त्वमिति** । संयोगान्तलोपे 'पुमः खयी'ति रुत्वम् । पाक्षिकावनुनासिकानुस्वारौ । विसर्गे कृते सत्वम् । **अपतित्वमिति** । इह 'पत्यन्ते'ति यग् न भवति । **अपटुत्वमिति** । इह तु 'इगन्ताच्च लघुपूर्वा'-

---

बा.] षु गोशब्दस्य शक्तिग्रहः सम्भवति,अतीतानागतानां वर्तमानानां चाऽनन्तत्वेन युगपदुपस्थित्यसम्भवाद्गोशब्दात् प्राणित्वपशुत्वादिरूपेणाऽपि गोव्यक्तिप्रतीत्यापत्तेश्च । ततश्च सर्वासु गोव्यक्तिष्वनुगतं तदितरव्यक्तिभ्यो व्यावृत्तं कश्चिद्धर्मविशेषं शक्यतावच्छेदकं पुरस्कृत्य गोशब्दः प्रवर्तत इति सिद्धान्तः । एवं घटादिशब्दा अपि घटत्वादितत्तद्धर्मं पुरस्कृत्य प्रवर्तन्ते । तदिदं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भावशब्देन विवक्षितमिति भाष्यकैयटयोः स्थितम् । **गोर्भाव इति** । गोशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति बोधः । **त्वान्तं क्लीबं तलन्तं स्त्रियामिति** । लिङ्गानुशासनसूत्रसिद्धमिदम् । **आ च त्वात्** । त्वतलावित्यनुवर्तते । आङ्मर्यादायाम् । तदाह-**ब्रह्मणस्त्व इत्यतः प्रागिति** । ननु 'तस्य भावस्त्वतलौ' इत्यतस्त्वतलोरुत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यैव सिद्धेरधिकारोऽयं व्यर्थ इत्यत आह-**अपवादैरिति** । 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इत्यादिविहितैरिमनिजादिभिरपवादैः समुच्चायार्थमित्यर्थः । असति त्वेतस्मिन्नधिकारसूत्रे उत्तरत्र इमनिजादिविधिषु त्वतलोरनुपस्थितिः स्यात् । प्रत्यक्षनिर्दिष्टैरिमनिजादिविशेषैः शान्ताकाङ्क्षत्वात् । अन्यथा 'प्राग्दीव्यतोऽ'णित्यधिकृतस्य अणः 'अत इ'ञित्यादावपि प्रवृत्तिः स्यादिति भावः । प्रयोजनान्तरमाह-**गुणवचनादिभ्य इति** । अन्यथा भावेऽर्थे सावकाशयोस्त्वतलोः कर्मण्यर्थे गुणवचनादिभ्यो विशेषविहितेन ष्यञा बाधप्रसङ्ग इति भावः । नन्वेवमपि 'आ त्वा'दित्येवास्तु, स्वरितत्वादेव पूर्वसूत्रादिह त्वतलोरनुवृत्तिसिद्धेस्तदनुकर्षार्थश्चकारो व्यर्थ इत्यत आह-**चकार इति** । अन्यथा त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां न स्याताम्, अन्यत्र तयोः सावकाशत्वादिति भावः । **पौंस्नमिति** । संयोगान्तलोपे 'पुमः खय्यम्परे' इति रुत्वम् । पाक्षिकावनुनासिकानुस्वारौ । विसर्गे कृते सत्वम् । एवं **पुंस्त्वम्** । तत्र 'ह्रस्वात्तादौ' इति षत्वं न भवति, सवनादिषु पाठात् ।

न नञ्पूर्वात् । **इतः परमिति** । त्वतल्विधेरूर्ध्वमित्यर्थः, नञ्पूर्वादित्युत्तरस्य प्रतिषेध इति भाष्यादिति भावः । **चतुरादीनिति** । चतुर, सङ्गत, लवण, वट, युध, कत, रस, लस—एतान्वर्जयित्वेत्यर्थः । **अपतित्वमिति** । इह 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः' इति यक्न भवति । **अपटुत्वमिति** । इह 'इगन्ताच्च लघुपूर्वा'दित्यण्न भवति । **बार्हस्पत्यमिति** । 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः' इति यक् । **आपटवमिति** । 'इगन्ताच्च लघुपूर्वा'दित्यण् । अपटुशब्दस्य बहुव्रीहित्वात्तत्पुरुषत्वाऽभावान्नास्याऽणो निषेध इति भावः । **आचतुर्यमिति** । अचतुरस्य भावः ।

शे.] अन्यथा 'कुत्वं कस्मान्न भवती'त्यादौ कुत्वशब्दार्थकुशब्दस्य प्राप्त्यभावात्तस्य स्वार्थाश्रये लक्षणाऽऽश्रयणीया स्यादित्यादिभाष्यप्रदीपोद्द्योतादौ विस्तर इत्याहुः । भावत्वेन च प्रवृत्तिनिमित्तं शक्यम् । प्रकृतिजन्येत्यादि तदुपलक्षकम् । घटत्वमित्यादेर्घटसम्बन्धी भाव इत्यादिक्रमेण बोधः । भावप्रधाननिर्देशस्थले च तादात्म्येन व्यक्तिप्रकारकः स्वरूपेण जातिविशेष्यको बोध इति न तत्राऽसाधुत्वम् । अत एव 'जात्याख्यायामेकस्मि'न्निति चरितार्थम् । **अपवादैरिति** । अन्यथाऽपवादविषयेऽस्यानुपस्थितिः स्यात्, निराकाङ्क्षत्वादिति भावः । **चकार इति** । अन्यथाऽपत्याद्यर्थप्रत्ययानामिवैतयोरपि तौ बाधकौ स्यातामिति भावः । **पुंस्त्वमिति** । 'ह्रस्वात्तादौ' इति षत्वन्तु न, सवनादिषु पाठात् । **न नञ्पूर्वात्** । अधिकारसूत्रमेतत् । तत्र गृह्यमाणप्रातिपदिकाद्विधीयमानानान्तदन्ते प्राप्त्यभावादाह—**अपतित्वमिति** । 'पत्यन्ते'ति 'इगन्ताच्चे'ति च क्रमेण यगणौ प्राप्तौ । **आपटव**

आलवण्यम् । आवट्यम् । आयुध्यम् । आकत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् । **पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा** ।५।१।१२२। वावचनमणादिसमावेशार्थम् । **र ऋतो हलादेर्लघोः** ।६।४।१६१। हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यादिष्ठेमेयस्सु । **टेः** ।६।४।१५५। भस्य टेर्लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु । पृथोर्भावः प्रथिमा । पार्थवम् । म्रदिमा । मार्दवम् । **वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च** ।५।१।१२३। चादिमनिच् । शौक्ल्यम् । शुक्लिमा । दार्ढ्यम् । * **पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेव रत्वम्** । द्रढिमा । षो ङीषर्थः । औचिती । याथाकामी । **गुणवचनब्राह्मणा-**

त.]दिष्यण् न भवति । **आचतुर्यमित्यादि** । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । **पृथ्वादिभ्यः** । **अणादीति** । इगन्तलघुपूर्वेषु पृथुमृदुप्रभृतिष्वणः समावेशः । चण्डखण्डादिषु गुणवचनेषु ष्यञः । बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्याऽञ इति बोध्यम् । त्वतलौ तु पूर्वसूत्रेणैव लब्धौ । **र ऋतो** । हलादेः किम् ? । ऋजिष्ठः । ऋजीयान् । लघोः किम् ? । कृष्णिमा । 'पृथुमृदुभृशे'ति परिगणने तु 'हलादेर्लघो'रिति त्यक्तुं शक्यम् । **वर्णदृढादिभ्यः** । गुणवचनत्वादेव सिद्धे इमनिजर्थं वचनम् । 'पृथुमृदुभृशे'ति परिगणनादिह रभावो न भवति—कृतमाचष्टे कृतयति । णाविष्ठवद्भावः । **औचितीति** । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ् । 'हलस्तद्धितस्ये'ति यलोपः । एवं याथाकामी । दृढ, वृढ, परिवृढ, भृश, कृश, इत्यादि । अत्र द्वे गणसूत्रे-**'वेयातलाभमतिमनःशारदानाम्'** । विशब्दादुत्तरे ये यातादयः पञ्च तदन्तानां समासानामनन्तरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः । वियातत्वं । वियातता । वियातिमा । वैयात्यम् । विलाभिमा । वैलाभ्यम् । विमतिमा । वैमत्यम् । इगन्तत्वादणपि—वैमतम् । विमनिमा । वैमनस्यम् । विशारदिमा । वैशारद्यम् । त्वतलोः समावेशेन-विलाभत्वम् । विलाभतेत्यादीन्यप्यूह्यानि । **'समो मतिमनसोः'** । समः परे ये मतिमनसी तदन्तयोः समासयोरनन्तरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः । संमतित्वम् । संमतिता । संमतिमा । सांमत्यम् । इगन्तत्वादणि-सांमतम् । संमनस्त्वम् । संमनस्ता । संमनिमा । सांमनस्यम् । **गुणवचन** । ष्यञनुवर्तते, कर्म क्रिया

बा.] ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । **आसंगत्यमिति** । असङ्गतशब्दात्ष्यञ् । **आलवण्यमिति** । अलवणशब्दात्ष्यञ् । **आवट्यमिति** । न वटः अवटः, तस्मात्ष्यञ् । **आयुध्यमिति** । आयुधशब्दात्ष्यञ् । **आकत्यमिति** । अकतशब्दात्ष्यञ् । **आरस्यमिति** । अरसशब्दात्ष्यञ् । **आलस्यमिति** । लसतीति लसः । न लसः अलसः । तस्मात्ष्यञ् । **पृथ्वादिभ्यः** । तस्य भाव इत्यनुवर्तते । पृथ्वादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो भावे इमनिज्वा स्यादित्यर्थः । ननु वाग्रहणं व्यर्थं, 'समर्थानां प्रथमाद्वे'ति महाविभाषयैव वाक्यस्य सिद्धत्वात् । नच इमनिजभावे त्वतल्प्रत्ययार्थं वाग्रहणमिति वाच्यम्, 'आ च त्वा'दित्येव तत्समावेशसिद्धेरित्यत आह-**वावचनमणादिसमावेशार्थमिति** । पृथुमृदुप्रभृतिषु 'इगन्ताच्च लघुपूर्वा'दित्यणः, चण्डखण्डादिषु गुणवचनलक्षणष्यञः, बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्य अञश्च औत्सर्गिकस्य समावेशार्थमित्यर्थः । अन्यथा महाविभाषावशादपवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते इति 'पारे मध्ये षष्ठ्या वे'ति सूत्रभाष्ये सिद्धान्तितत्वादिमनिच्त्वतलामभावे तेषां प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । **र ऋतो** । र इति प्रथमान्तम् । **इष्ठेमेयस्स्विति** । शेषपूरणम् । 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इत्यस्मादनुवृत्तेरिति भावः । अङ्गस्येत्यधिकृतं । हलादेरङ्गस्य लघोर्ऋकारस्य र इति रेफाकारसङ्घात आदेशः स्यादिष्ठनि इमनिचि ईयसि च परे इत्यर्थः । **टेः** । 'इष्ठेमेयस्सु' इत्यनुवर्तते । 'अल्लोपोऽनः' इत्यतो लोप इति च । तदाह-**टेर्लोपः स्यादिष्ठेमेयस्स्विति** । **प्रथिमेति** । पृथुशब्दादिमनिच् । चकार इत् । नकारादकार उच्चारणार्थः । ऋकारस्य रः, उकारस्य गुणं बाधित्वा टेर्लोपः । **पार्थवमिति** । इमनिजभावे 'इगन्ताच्च लघुपूर्वा'दित्यण् । **म्रदिमेति** । मृदुशब्दादिमनिचि ऋकारस्य रः । 'टेः' इति टिलोपश्च । **मार्दवमिति** । 'इगन्ताच्चे'त्यण् । **वर्णदृढादिभ्यः** । षष्ठ्यन्तेभ्यो वर्णवाचिभ्यो दृढादिभ्यश्च भावे ष्यञ्च स्यादित्यर्थः । गुणवचनत्वादेव ष्यञि सिद्धे इमनिच्समुच्चयार्थं वचनम् । 'पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च । परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान्रविधौ स्मरेत्' इति वार्तिकमर्थतः सङ्गृह्णाति—**पृथुमृदुभृशेत्यादि** । तेन कृतयतीत्यादाविष्ठवत्त्वेऽपि रभावो न । **द्रढिमेति** । दृढशब्दादिमनिचि ऋकारस्य रः । भ्रशिमा क्रशिमा द्रढिमा परिव्रढिमा । ननु वर्णदृढादीनां ष्यञन्तानां लोकतो नपुंसकत्वात्ष्यञः षित्त्वस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—**षो ङीषर्थ इति** । **औचितीति** । उचितशब्दाद्ब्राह्मणादित्वात्ष्यञि लोकात्स्त्रीत्वम् । षित्त्वान्ङीषि 'हलस्तद्धितस्ये'ति यलोपः । उचितस्तु न दृढादिः, तद्गणे अदर्शनात्, इमनिच्प्रसङ्गाच्च । अस्यैव ष्यञ उत्तरसूत्रे अनुवृत्तेरिहैव तस्य षित्त्वप्रयोजनकथनमिति बोध्यम् । **याथाकामीति** । काममनतिक्रम्य यथाकामम् । ततः स्वार्थे चतुर्वर्णादित्वात्ष्यञि लोकात्स्त्रीत्वे षित्त्वान्ङीष् । **गुणवचन** । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिभ्यो, ब्राह्मणादि-

शे.]मिति । 'उत्तरो भावप्रत्ययो नञ्पूर्वाद्गुणहेतैः [illegible] इत्यादि भाष्यं 'पत्यन्तै'रित्यत्र तत्पृथ्वादिभ्य इत्यादिविषयमेवेति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम् । **आचतुर्यमिति** । नञ्पूर्वाणामेषामत एव पर्युदासाद्गणे पाठानुमानेन ष्यञ्बोद्ध्यः । **र ऋतो** । हलादेः

दिभ्यः कर्मणि च ।५।१।१२४। चाद्भावे । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् । मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यम् । ब्राह्मण्यम् । ॐ अर्हतो नुम् च । अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती । ब्राह्मणादिराकृतिगणः । **यथातथायथापुरयोः पर्यायेण** ।७।३।३१। नञः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणाऽऽदेरचो वृद्धिर्ञिदादौ । अयथातथाभाव आयथातथ्यम् । अयाथातथ्यम् । आयथापूर्यम् । अयाथापूर्यम् । आ पादसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः । ॐ **चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसङ्ख्यानम्** । चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैस्वर्यम् । षाड्गुण्यम् । सैन्यम् । सान्निध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । त्रैलोक्यमित्यादि । सर्वे वेदाः सर्ववेदाः, तानधीते सर्ववेदः । 'सर्वादे'रिति लुक् । स एव सार्ववैद्यः । (ग) **चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च** । चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः । स एव चातुर्वैद्यः । 'चतुर्विद्यस्ये'ति पाठान्तरम् । चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यः । **स्तेनाद्यन्नलोपश्च** ।५।१।१२५। 'ने'ति सङ्घातग्रहणम् । 'स्तेन चौर्ये' । पचाद्यच् । स्तेनस्य भावः कर्म वा

त.]कार्यं च । 'शरीरायासमात्रसाध्यं शौचादि क्रिया । शास्त्रेण विहितो यागादिः कार्य'मिति तयोर्भेदमाहुः । **अर्हत इति** । 'अर्हः प्रशंसाया'मिति शत्रन्तोऽर्हच्छब्दः पूजार्थमिधायीति कैयटः । **आकृतिगण इति** । केषांचित्पाठस्तु कार्यान्तराय । तथा हि 'अर्हतो नुम् चे'ति नुमर्थः पाठः । एकभावः, त्रिभावः, अन्यभावः,-एषां पाठः स्वार्थे विधानार्थः । तथा च प्रत्याहाराह्निके वार्तिकप्रयोगः—'आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवाया'दिति । अन्यभाव एव आन्यभाव्यम् । अन्यत्वमित्यर्थः । यत्तु व्याकरणाधिकरणे भट्टपादैरुक्तम् 'आन्यभाव्यमपप्रयोगः' इति, तत्त्ववैयाकरणमीमांसकसंतोषार्थमित्यवधेयम् । **सर्ववेद इति** । 'पूर्वकालैके'ति समासः । **चतुर्वेद इति** । तद्धितार्थे द्विगुः । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्यणो लुक् । **चतुर्विद्य इति** । 'विद्यालक्षणसूत्रान्ता'दिति ठक् । तस्य लुक् । **सङ्घातग्रहणमिति** । वर्णग्रहणे तु 'यस्येति चे'त्यकारलोपे सतीष्टं न सिध्यति, 'अचः परस्मि'न्नित्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावादयादेशप्रसङ्गा-

---

बा.]भ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो भावे कर्मणि च अर्थे ष्यञित्यर्थः । **अर्हतो नुम्चेति** । वार्तिकमिदम् । 'अर्हः प्रशंसाया'मिति सूत्रेण शतरि अर्हच्छब्दः पूज्यवाचीति कैयटः । अर्हच्छब्दात्ष्यञ्स्यात्प्रकृतेर्नुम्चेत्यर्थः । मित्त्वादन्त्यादचः परः । अनुस्वारपरसवर्णौ । लोकान्नपुंसकत्वं स्त्रीत्वं च । तदाह—**आर्हन्त्यम्, आर्हन्तीति** । आर्हन्त्यशब्दान्ङीषि 'हलस्तद्धितस्ये'ति यलोपः । यथातथेति निपातसमुदायः । यथापुरमिति पुराशब्देन पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः । इमौ शब्दौ नञ्पूर्वपदौ ब्राह्मणादी । तयोः ष्यञि आदिवृद्धौ विशेषमाह—**यथातथायथापुरयोः** । आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्य पूर्वस्य चेत्यधिकारे इदं सूत्रम् । 'नञः शुची'त्यतो नञ इत्यनुवर्तते । तदाह–**नञः परयोरेतयोरिति** । यथातथा यथापुर इत्यनयोरित्यर्थः । **पर्यायेणेति** । कदाचित्पूर्वपदस्य, कदाचिदुत्तरपदस्येत्यर्थः । **आयथातथ्यमिति** । यथातथेति निपातनात्ष्यञि पूर्वपदस्यादिवृद्धिः । **अयाथातथ्यमिति** । उत्तरपदस्यादिवृद्धिः । **आयथापुर्यमिति** । यथापुरशब्दात्ष्यञि पूर्वपदस्यादिवृद्धिः । **अयाथापुर्यमिति** । उत्तरपदस्यादिवृद्धिः । **आ पादसमाप्तेरिति** । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । **चतुर्वर्णादीनामिति** । चतुर्वर्णादिभ्यः स्वार्थे ष्यञ उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । **सर्ववेदा इति** । 'पूर्वकाल' इति समासः । **लुगिति** । 'अध्येतृप्रत्ययस्ये'ति शेषः । **स एव सार्ववैद्य इति** । सर्ववेदशब्दात्स्वार्थे ष्यञिति भावः । **चतुर्वेदस्येति** । वार्तिकमिदम् । 'ष्य'ञिति शेषः । **चतुर्वेद इति** । 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः । ततोऽध्येतृप्रत्ययस्याऽणो 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् । **चतुर्विद्यस्येतीति** । 'चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्चे'ति वार्तिके चतुर्वेदस्येत्यस्य स्थाने चतुर्विद्यस्येति केचित्पठन्तीत्यर्थः । चतस्रो विद्या अधीते इत्यर्थे 'तद्धितार्थ' इति द्विगौ 'विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चे'ति ठकि 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति तस्य लुकि चतुर्विद्यशब्दात्स्वार्थे ष्यञि उभयपदवृद्धौ 'चातुर्वैद्य' इति रूपमिति भावः । **स्तेनाद्यन्नलोपश्च** । 'य'दिति च्छेदः । स्तेनशब्दात्षष्ठ्यन्ताद्भावे कर्मणि चार्थे यत्स्यादित्यर्थः । **नेति सङ्घातग्रहणमिति** । 'नलोपश्चे'त्यत्र नेत्यकार उच्चारणार्थो न भवति, किंतु नकाराऽकारसङ्घातग्रहणमित्यर्थः । **स्तेयमिति** । स्तेनशब्दाद्यत्प्रत्यये सति नेति सङ्घातस्य लोप इति भावः । नच नकारमात्रलोपेऽपि 'यस्येति चे'त्यकारलोपात्स्तेयमिति सिध्यतीति वाच्यम्, 'अचः परस्मि'न्नित्यकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तमाश्रित्य एकारस्य अयादेशप्रसङ्गात् । नच सङ्घातग्रहणेऽपि 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यकारस्यैव लोपः स्यादिति शङ्क्यं, 'यस्येति चे'त्येव अकारस्य लोपसिद्धाविह नलोपविधिवैयर्थ्यात्, 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधि'रिति निषेधाच्च । **योगं विभज्येति** । स्तेनादिति पृथक्सूत्रम् । ष्यञित्यनुवर्तते । स्तेनशब्दाद्भावे कर्मणि च ष्यञित्यर्थः । समासकृदन्ततद्धितान्ताऽव्ययसर्वनामजातिसङ्ख्यासंज्ञाशब्दभिन्नमर्थवच्छब्दरूपं

शे.]किम् ? । ऋजिष्ठः । लघोः किम् ? । कृष्णिष्ठः । **मेव रत्वमिति** । तेन कृतयतीत्यादाविष्ठवद्भावाद्भावो न । **यथातथाय** । 'नञः शुची'त्यतो नञ इति वर्तते । **यथातथाशब्दो** निपातसमुदायः । **यथापुरमिति** । पुराशब्देन पदार्थानतिवृत्तावव्ययी-

स्तेयम् । 'स्तेना'दिति योगं विभज्य स्तैन्यमिति ष्यञन्तमपि केचिदिच्छन्ति । सख्युर्यः ।५।१।१२६। सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् । * दूतवणिग्भ्यां च । दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम् । 'वणिज्य'मिति काशिका । माधवस्तु वणिज्याशब्दः स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः । भाव एव चात्र प्रत्ययो न तु कर्मणीत्याह । भाष्ये तु 'दूतवणिग्भ्यां चे'ति नास्त्येव । ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि । कपिज्ञात्योर्ढक् ।५।१।१२७। कापेयम् । ज्ञातेयम् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।५।१।१२८। सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् । (ग) राजाऽसे । राजशब्दोऽसमासे यकं लभत इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । आधिराज्यम् । प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ।५।१।१२९। प्राणभृज्जाति[:,]—आश्वम् । औष्ट्रम् । वयोवचन[म्]—कौमारम् । कैशोरम् । औद्गात्रम् । औन्नेत्रम् । सौष्ठवम् । दौष्ठवम् । हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।५।१।१३०। द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । यौवनम् । स्थाविरम् । * श्रोत्रियस्य यलोपश्च । श्रौत्रम् । कुशलचपलनिपुण-

त.] दिति भावः । ननु सङ्घातग्रहणेऽपि 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यकारस्यैव लोपः स्यान्न तु सङ्घातस्येति चेत् । मैवम् । आरम्भसामर्थ्यात् , 'नानर्थकेऽलोन्त्यविधि'रिति निषेधाद्वा तत्सिद्धेः । कपिज्ञात्योः । इह कपिज्ञाती द्वौ, भावकर्मणी अर्थावपि द्वौ, तयोर्यथासङ्ख्यं न भवति,अस्वरितत्वप्रतिज्ञानात् । एवं 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः', 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यः' इत्यत्रापि बोध्यम् । ब्राह्मणादित्वादिति । यद्यपि ब्राह्मणादिषु राजन्शब्दः केवलः पठितस्तथाप्ययमेव 'असे' इति प्रतिषेधो ज्ञापयति 'अस्त्यत्र प्रकरणे राजन्शब्देन तदन्तविधि'रिति । एवं च ब्राह्मणादिपाठस्य समासे चरितार्थत्वादसमासे विशेषविहितो यगेव भवति । अन्ये तु ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादेव तदन्तात्कथंचित्ष्यञि सिद्धे राजन्शब्दस्य तत्रपाठो यका सह समावेशार्थ इति । तथा चावेष्ट्यधिकरणे शावरभाष्ये उक्तं-'राज्ञः कर्म राज्यं, ब्राह्मणादित्वात् ष्यञि'ति । पुरोहित, सङ्ग्रामिक,पथिक,सारथिकेत्यादयः पुरोहितादयः । प्राणभृज्जाति । मुखनासासंचारी वायुः प्राणः । 'प्राणिजाती'त्येव सुवचम् । प्राणभृदिति किम् ? । तृणत्वम् । तृणता । जातीति किम् ? । देवदत्तत्वम् । औद्गात्रमिति । उद्गात्रादिषु ये ऋत्विग्वचनास्तेभ्यो 'होत्राभ्यश्छः' इति छे प्राप्ते अञ् विधीयते । सुष्ठु दुष्ठु—द्वाभ्यां गुणलक्षणे ष्यञि प्राप्ते,वधूशब्दादिगन्तलक्षणेऽणि, शेषेभ्यस्त्वतलोः प्राप्तयोः । इह तु 'सुभगं मन्त्रे' इतिपठ्यते । सुभगमित्येतच्छब्दरूपं मन्त्रविषये प्रयोगे अञमुत्पादयतीत्यर्थः । 'महते सौभगाय' । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वादिह 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते' इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति । अतएव मन्त्रेऽपि क्वचिदञ् न भवति । 'सौभाग्यमस्यै दत्त्वाय' । इह ष्यञ् । हायनान्त । अस्मात्त्वतलोः प्राप्तयोरण्विधानम् । युवस्थविरशब्दाभ्यां वयोवचनलक्षणे अञि प्राप्ते ।

बा.]गुणवचनसंज्ञकं भवतीति आकडारसूत्रभाष्यरीत्या स्तेनशब्दस्य पचाद्यजन्तस्य कृदन्तस्य गुणवचनत्वाऽभावादप्राप्तविदं वचनम् । अव्युत्पन्नप्रातिपदिकतया गुणवचनत्वेऽपि यत्प्रत्ययेनापवादेन पक्षे समावेशार्थं वचनम् । ततो 'यन्नलोपश्चे'ति योगान्तरम् । स्तेनादित्यनुवृत्तावुक्तोऽर्थः । केचिदिति । भाष्याऽदृष्टत्वाद्योगविभागोऽयमप्रामाणिक इति भावः । सख्युर्यः । सखिशब्दात्षष्ठ्यन्ताद्भावकर्मणोर्यः स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । नास्त्येवेति । वार्तिकत्वे तस्य भाष्ये पाठावश्यकत्वात्, पाठस्य चाऽभावादप्रामाणिकमेवेदं वृत्तिपठितं वार्तिकमिति भावः । तर्हि दूतवणिग्भ्यां भावकर्मणोः कथं यप्रत्यय इत्याशङ्क्य नास्त्येव यप्रत्ययः, किंतु ष्यञेवेत्याह—ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपीति । अपिना दौत्यसङ्ग्रहः । कपिज्ञात्योर्ढक् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । आभ्यामपि षष्ठ्यन्ताभ्यां भावकर्मणोर्ढगित्यर्थः । अत्र कपिज्ञात्योर्भावकर्मणोश्च न यथासङ्ख्यं,व्याख्यानात् । पत्यन्त । पत्यन्तेभ्यः पुरोहितादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो भावकर्मणोर्यक्स्यादित्यर्थः । राजासे इति । पुरोहितादिगणसूत्रमिदम् । राजा-असे इति च्छेदः । 'स' इति समासस्य प्राचां संज्ञा । तदाह—राजन्शब्द इति । राज्यमिति । यकि टिलोपः । 'ये चाऽभावकर्मणो'रिति प्रकृतिभावस्तु न, 'अभावकर्मणो'रिति पर्युदासात् । समाऽसे त्विति । अधिको राजा अधिराजः । प्रादिसमासः । 'असे'इति पर्युदासाद्यगभावे ब्राह्मणादित्वात्ष्यञि आधिराज्यमिति रूपमित्यर्थः । यक्ष्यञोः स्वरे विशेषः । प्राणभृज्जाति । प्राणभृतः—प्राणिनः, तज्जातिवाचिभ्यो, वयोविशेषवाचिभ्य, उद्गात्रादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो भावकर्मणोरञित्यर्थः । प्राणभृज्जातीति । उदाहरणसूचनम् । एवं वयोवचनेति । हायनान्त । हायनान्तेभ्यो युवादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो भावकर्मणोरण्स्यादित्यर्थः । द्वैहायनमिति । द्विहायनस्य भावः कर्म वेति विग्रहः । वयोवचनलक्षणस्याञोऽपवादः । एवं-त्रैहायनमपि । यौवनमिति । 'अ'निति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । श्रोत्रियस्येति ।

शे.]भावः । केचिदिति । भाष्यानुक्तत्वमत्राऽरुचिः । वाणिज्यमपीति । अपिना दौत्यम् । यौवनमिति । मनोज्ञादित्वाद्यौवनकमपि । 'प्रकृत्याऽके राजन्ये'त्यादिना प्रकृतिभावः । सहायाद्वेति । पक्षे ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । इदं भाष्ये क्वचिन्मृग्यम् ।

पिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञा युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते। कौशल्यम्। कौशलमित्यादि। **इगन्ताच्च लघुपूर्वात्** ।५।१।१३१। शुचेर्भावः कर्म वा शौचम्। मौनम्। कथं काव्यम्?। कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात्। **योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्** ।५।१।१३२। रामणीयकम्। आभिधानीयकम्। * **सहायाद्वा**। साहाय्यम्। साहायकम्। **द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च**।५।१।१३३। शैष्योपाध्यायिका। मानोज्ञकम्। **गोत्रचरणाच्छ्लाघाऽत्याकारतदवेतेषु** ।५।१।१३४। अत्याकारोऽधिक्षेपः। तदवेतः—ते गोत्रचरणयोर्भाव कर्मणी प्राप्तः अवगतवान्वा। गार्गिकया श्लाघते। [काठिकयाश्लाघते।] गार्ग्यत्वेन विकत्थत इत्यर्थः। गार्गिकयाऽत्याकुरुते। [गार्ग्यत्वेन परानधिक्षिपतीत्यर्थः]। गार्गि-

त.] **यौवनमिति**। अणि परतः 'अन्' इति प्रकृतिभावः। मनोज्ञादिपाठाद्वुञपि। यौवनकम्। 'प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः' इति प्रकृतिभावः। **श्रोत्रियस्येति**। 'श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते' इत्यत्र छान्दसः श्रोत्रभावः, घंश्च प्रत्यय इति यदा व्याख्यानं तदेह 'घलोपः' इति यथाश्रुतम्। यदा तु 'वाक्यार्थे पदवचन'मिति पक्षस्तदा घशब्देन इय इति रूपं लक्ष्यते। क्वचित्तु 'यलोपश्चे'ति पाठः, तत्र येति संघातग्रहणं व्याख्येयम्। वर्णग्रहणे त्विकारस्य यणादेशः स्यान्न तु 'यस्येति चे'ति लोपः, अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन इकारान्तस्य भत्वाऽभावात्। एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम्। मूलपुस्तकेषु 'यलोपः' इति मुख्यपाठ एव प्रायेण दृश्यते, न तु 'घलोप' इति पाठः। **इगन्ताच्च**। लघुः पूर्वोऽवयवो यस्येति प्रातिपदिकविशेषणम्। पूर्वत्वं च संनिधानदिगवधिकमेव। तेनाऽतिपाण्डुशब्दान्न भवति। 'लघुपूर्वेकः' इत्येव सुवचम्। लघुपूर्वश्चासौ इक् च लघुपूर्वेक्। तस्य प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तलाभ इति नव्याः। इगन्तात्किम्?। घटत्वम्। लघुपूर्वात्किम्?। पाण्डुत्वम्। **कथं काव्यमिति**। कुधातोः 'ओरावश्यके' इति रूपसिद्धावपि कवेः कर्मेत्यर्थे काव्यमिति स्यादिति प्रश्नः। **योपधात्**। गुरु उपोत्तमं यस्य प्रातिपदिकस्य तस्मादित्यर्थः। योपधात्किम्?। विमानत्वम्। गुरूपोत्तमादिति किम्?। क्षत्रियत्वम्। **आभिधानीयकमिति**। अत्र प्रकृतिरभेः परोऽनीयर्प्रत्ययान्तो दधातिः। अभिधेयस्य भावः कर्म वेत्यर्थः। **सहायाद्वेति**। सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम्। **द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च**। मनोज्ञ, प्रियरूप, बहुल, अवश्य, इत्यादिर्मनोज्ञादिः। **गोत्रचरणात्**। गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद्वुञ् स्याद्भावकर्मणोः। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम्। तेनापत्यप्रत्ययान्तेभ्य इत्यर्थः। प्रवराध्याये ये पठितास्तेभ्य इत्यपरे। 'गोत्रं च चरणैः सहे'ति जातित्वात् 'प्राणभृज्जाती'त्यादिना अञि प्राप्ते वचनम्। **श्लाघेत्यादि**। श्लाघादिषु विषयभूतेष्वित्यर्थः। **प्राप्त इति**। इणः प्राप्त्यर्थत्वात्। अवपूर्वस्येणो ज्ञाने प्रसिद्धत्वादाह— **अवगतवान्वेति**। **गार्गिकयेति**। 'आपत्यस्ये'ति यलोपः। चरणा-

बा.] वार्तिकमिदम्। श्रोत्रियशब्दात्षष्ठ्यन्ताद्भावकर्मणोरण्, प्रकृतेर्यलोपश्चेत्यर्थः। येति सङ्घातग्रहणम्। **श्रौत्रमिति**। छन्दोऽधीते इत्यर्थे छन्दश्शब्दाद्घप्रत्यये तस्य इयादेशे प्रकृतेः श्रोत्र इत्यादेशे 'यस्येति चे'त्यल्लोपे श्रोत्रियशब्दः। श्रोत्रियस्य भावः कर्म वेत्यर्थे श्रोत्रियशब्दादणि यकाराऽकारसङ्घातस्य लोपे रेफादिकारस्य 'यस्येति चे'ति लोपे श्रौत्रमिति रूपम्। यकारादकारस्य 'यस्येति चे'ति लोपे सति यकारमात्रस्थानेन लोपे तु रेफादिकारस्य यण्स्यात्। नच तस्य 'यस्येति चे'ति लोपः शङ्क्यः, 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्ति'रिति न्यायात्। अकारलोपस्य स्थानिस्त्वेन इकारान्तस्य भत्वाऽभावाच्च। 'श्रोत्रियस्य घलोपश्चे'त्येके पठन्ति। **इगन्ताच्च**। लघुः पूर्वोऽवयवो यस्येति विग्रहः। पूर्वत्वं च इगवधिकमेव गृह्यते, व्याख्यानात्। तथा च लघुपूर्वो य इक्तदन्तात्प्रातिपदिकात्षष्ठ्यन्ताद्भावकर्मणोरण्स्यादित्यर्थः। 'गुणवचने'त्यादेरपवादः। **कथं काव्यमिति**। कविशब्दस्य लघुपूर्वेगन्तत्वात् 'गुणवचने'ति ष्यञं बाधित्वा अण्प्रसङ्गात्काव्यमिति कथमित्याक्षेपः। समाधत्ते—**कविशब्दस्येति**। **ब्राह्मणादित्वा**दित्यनन्तरं 'ष्यञि उपपाद्य'मिति शेषः। **योपधात्**। योपधाद्गुरूपोत्तमात्प्रातिपदिकात्षष्ठ्यन्ताद्भावकर्मणोर्वुञि त्यर्थः। **रामणीयकमिति**। रमणीयशब्दाद्वुञ्। **आभिधानीयकमिति**। अभिधानीयशब्दाद्वुञ्। **सहायाद्वेति**। 'वु'ञिति शेषः। पक्षे ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्। इदंतु वार्तिकं भाष्ये क्वचिन्मृग्यम्। **द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च**। द्वन्द्वान्मनोज्ञादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो वुञित्यर्थः। **शैष्योपाध्यायिकेति**। शिष्यश्च उपाध्यायश्चेति द्वन्द्वाद्वुञ्। स्त्रीत्वं लोकात्। यद्यपि 'योपधा'दित्येव सिध्यति तथापि गौपालपशुपालिकेत्युदाहरणं बोध्यम्। **गोत्रचरणात्**। गोत्रप्रत्ययान्ताच्छाखाध्येतृवाचिनश्च षष्ठ्यन्ताद्भावकर्मणोर्वुञ्स्यात्श्लाघादिषु विषयेष्वित्यर्थः। 'अपत्याधिकारादन्यत्र प्रवराध्यायप्रसिद्धं गोत्र'मित्युक्तम्। 'अत्याकार' इत्यस्य विवरणम्—**अधिक्षेप इति**। **तदवेत** इत्येतद्विवृणोति—**ते गोत्रेति**। तच्छब्देन गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी विवक्षिते। अवपूर्वादिणः प्राप्त्यर्थाज्ज्ञानार्थाद्वा कर्तरि क्तः। ते

शे.] **शैष्योपाध्यायिकेति**। अस्यापि प्राप्तिरस्तीति भावः। 'गौपालपशुपालिके'त्यादि त्वस्योदाहरणं मुख्यम्। **गोत्रचर**। श्लाघादयश्च पदान्तरोपात्ता एव ऽत्ययार्थान्वयिनो न प्रत्ययवाच्या इति बोध्यम्। **गार्गिकयेति**। स्वभावात्स्त्रीत्वम्। तलो

कामन्वयेतः । [गार्ग्यत्वं प्राप्तः, अवगतवान्वेत्यर्थः] । होत्राभ्यश्छः ।५।१।१३५। होत्राशब्द ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः । बहुवचनाद्विशेषग्रहणम् । अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयम् । मैत्रावरुणीयम् । ब्रह्मणस्त्वः ।५।१।१३६। होत्रावाचिनो ब्रह्मशब्दात्त्वः स्यात् । छस्यापवादः । ब्रह्मत्वम् । नेति वाच्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मन्शब्दात्तु त्वतलौ । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता । नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः ।

अथ पाञ्चमिकाः ।

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ।५।२।१। भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् । व्रीहिशाल्योर्ढक् ।५।२।२। व्रैहेयम् । शालेयम् । यवयवकषष्टिकाद्यत् ।५।२।३। यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् ।

त.] वुञ उदाहरणं तु 'काठिकया श्लाघते' इत्यादि बोध्यम् । श्लाघादिष्विति किम् ? । गार्ग्यत्वम् । कठत्वम् । होत्राशब्द इति । जुहोतेस्त्रन् । नेति वाच्ये इति । छप्रत्यये निषिद्धे 'तस्य भावस्त्वतलौ' इत्यनेनैव त्वप्रत्ययः सिध्यति, विभक्तेरनुच्चारणाल्लाघवं च भवतीति भावः । 'होत्राभ्यः' इत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति-ब्राह्मणपर्यायादिति ।

[इति भावकर्मार्थकाः] । नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः ।

धान्यानाम् । 'धिवि प्रीणने' इत्यस्मात् 'कृत्यल्युटो बहुल'मिति कर्तरि ण्यत् । अस्मादेव निपातनादन्त्यस्य लोप इकारस्य चात्वम् । धिनोतीति धान्यम् । मन्त्रश्च 'धान्यमसि धिनुहि देवान्' इति दृश्यते । 'धान्याना'मिति भवनापेक्षया कर्तरि षष्ठी । सा च निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । बहुवचनं तु स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये तु षष्ठ्यन्तत्वानुवादेन तद्विधिसामर्थ्यादेवेति बोध्यम् । भवतिरिहोत्पत्तिवचनः, क्षेत्रग्रहणसामर्थ्यात् । सूत्रे हि सत्तावचनस्यापि भवतेर्ग्रहणं माभूदिति क्षेत्रग्रहणं कृतम् । अन्यथा 'धान्यानां भवनं कुसूलः' इत्यत्रापि स्यादिति । धान्यानां किम् ? । तृणानां भवनं क्षेत्रम् । व्रीहिशाल्योः । अत्रापि निर्देशादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः । सा च भवनापेक्षया कर्तरीत्यादि पूर्ववत् । यवयवक । अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः । विभाषा ।

बा.] अवेतस्तदवेत इति विग्रहः । 'द्वितीये'ति योगविभागात्समासः । अवगतवान्वेति । ज्ञातवानित्यर्थः । गार्गिकयेति । गार्ग्यशब्दाद्वुञि 'आपत्यस्ये'ति यलोपे 'यस्येति चे'त्यकारलोपे लोकात्स्त्रीत्वे टापि 'प्रत्ययस्था'दिति इत्वे गार्गिकाशब्दः । काठिकया श्लाघते इति चरणादुदाहार्यम् । अत्र श्लाघादयः पदान्तरोपात्ता एव प्रत्ययार्थान्वयिनो नतु प्रत्ययवाच्या इति बोध्यम् । होत्राभ्यश्छः । ऋत्विग्वाचीति । याज्ञिकप्रसिद्धेरिति भावः । ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यश्छः स्याद्भावकर्मणोरित्यर्थः । अच्छावाकीयमिति । 'आ च त्वा'दिति त्वतलोरपि सर्वत्र समावेशो बोध्यः । ब्रह्मणस्त्वः । 'होत्राभ्यः' इत्यनुवृत्तमेकवचनेन विपरिणम्यते । तदाह—होत्रावाचिन इति । ऋत्विग्वाचिन इत्यर्थः । ननु 'ब्रह्मणो ने'त्येवास्तु, ब्रह्मणश्छो न इत्यर्थलाभे सति छे निषिद्धे 'आ च त्वा'दित्यधिकारात् 'होत्राभ्यश्छः' इत्येव भावकर्मणोस्त्वप्रत्ययः सिध्यतीत्यत आह—नेति वाच्ये इति । तलो बाधनार्थमिति । अधिकारवशाद्धोत्राभ्य इति भावकर्मणोः प्राप्तस्य तलो निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । एतेन 'तस्य भावस्त्वतलौ' इत्यनेन ब्रह्मणः कर्मणि त्वस्याऽप्राप्तेस्तदर्थं त्वप्रत्ययविधानमिति न शङ्क्यम् । नापि 'ब्रह्मणो ने'त्युक्ते पूर्वसूत्रविहितानां त्वतल्छानां निषेधः स्यादित्यपि शङ्क्यम्, शब्दोपात्तस्य छस्यैव निषेधात् । अत्र होत्राग्रहणानुवृत्तेः प्रयोजनमाह—ब्राह्मणपर्यायादिति । इति नञ्स्नञोरधिकारः ।

अथ पाञ्चमिका निरूप्यन्ते । धान्यानां भवने । धान्यवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो भवने क्षेत्रेऽर्थे खञित्यर्थः । भवनशब्दस्य भावल्युडन्तत्वे क्षेत्रशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्तेराह-भवन्त्यस्मिन्निति भवनमिति । भूधातुरुत्पत्तिवाची । उत्पत्तिस्थानं भवनमिति लभ्यते । धान्योत्पत्तिस्थानं क्षेत्रम् । 'केदारः क्षेत्र'मित्यमरः । क्षेत्रशब्दाऽभावे भूधातोः सत्तावाचित्वमाश्रित्य यत्र विद्यते तद्भवनमिति व्युत्पत्त्या आधारसामान्यं गृहकुसूलादि लभ्येत, अतः क्षेत्रपदम् । भवनपदाऽभावे तु क्षेत्रशब्देन सेतुबन्धकाश्यादिपुण्यप्रदेशोऽपि लभ्येत, अतो भवनपदम् । उभयोपादाने तु धान्योत्पत्तिप्रदेश एव लभ्यत इति न पौनरुक्त्यम् । व्रीहिशाल्योर्ढक् । व्रीहिशब्दाच्छालिशब्दाच्च षष्ठ्यन्ताद्भवने क्षेत्रेऽर्थे ढगित्यर्थः । खञोऽपवादः । यवयवक । यव, यवक, षष्टिक-एभ्यः

शे.] बाधनार्थमिति । अधिकारवशाद्धोत्राभ्य इति भावकर्मणोः प्राप्तस्येति भावः । एतेन कर्मणि त्वस्याऽप्राप्तेस्तदर्थं त्वग्रहणम् । किं च पूर्वसूत्रविहितस्य त्वादेरपि निषेधः स्यादित्यपास्तम्, शब्दोपात्तछस्यैव निषेधात् । नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः ।

॥श्रीः॥ धान्यानाम् । निर्देशात्षष्ठ्यत्र समर्थविभक्तिः । अलौकिके तु प्रत्ययार्थस्याऽक्रियात्वेऽपि कृद्योगाभावेऽपि तद्धितविधावनुवादसामर्थ्येनैव सा बोध्या । अलौकिके प्रथमाप्रवेशेऽपि न क्षतिरिति कश्चित् । क्षेत्रशब्दस्तृणधान्यादीनामुत्पत्त्याधारभू-

यवक्यम् । षष्टिक्यम् । **विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः** ।५।२।४। यद्वा स्यात् । पक्षे खञ् । तिल्यम् । तैलीनम् । माष्यम् । माषीणम् । उम्यम् । औमीनम् । भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । अणव्यम् । आणवीनम् । **सर्वचर्मणः कृतः खखञौ** ।५।२।५। असामर्थ्येऽपि निपातनात्समासः । सर्वश्चर्मणा कृतः सर्वचर्मीणः । सार्वचर्मीणः । यथा-**मुखसंमुखस्य दर्शनः खः** ।५।२।६। मुखस्य सदृशं यथामुखं=प्रतिबिम्बम् । निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः । समं=सर्वं मुखं—संमुखम् । समशब्दस्याऽन्त्यलोपो निपात्यते । यथामुखं दर्शनो यथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः—संमुखीनः । **तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति** ।५।२।७। सर्वादेः पथ्याद्यन्ता-

त.] खञि नित्ये प्राप्ते वचनम् । **औमीनं भाङ्गीनमिति** । ननूमाभङ्गयोर्धान्यत्वाऽभावात्कथमिह खञ् । 'व्रीहयश्च मे यवाश्च मे' इति चमकानुवाके हि द्वादशैव धान्यानि पठितानि, न तूमाभङ्गौ पठितौ इति चेत् । मैवम् । 'धान्यानि सप्तदशानि धान्यानी'ति स्मरणात् । तत्र चोमाभङ्गयोरपि पाठाद्धान्यत्वमस्तीति भाष्यादौ स्थितत्वात् । न च चमकानुवाके धान्यपरिगणनेनाऽर्थः, तत्राऽधान्यानामप्यश्मादीनां पाठात्, धान्यानामपि केषांचित्कोद्रवादीनामपाठात् । तस्मादन्यत एव धान्यनिर्णय इति पूर्वोक्तस्मृत्या तयोर्धान्यत्वमस्तीति ज्ञेयम् । **सर्वचर्मणः** । 'खश्चे'त्येव तु नोक्तं, यतोऽप्युत्कर्षः संभाव्येतेति । अत्र तृतीया समर्थविभक्तिः, कृत इति प्रत्ययार्थे चर्मणः करणत्वस्योचितत्वात् । **सर्वश्चर्मणेति** । सर्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे तद्धितो नेष्यत इति भावः । **यथामुख** । दृश्यतेऽस्मिन् दर्शनः=आदर्शादिः । अधिकरणे ल्युट् । 'असादृश्ये' इति प्रतिषेधात्सादृश्ये कथं यथाशब्दस्य समासः ? । तत्राह—**निपातनादिति** । एतच्च वृत्तिग्रन्थमनुसृत्योक्तम् । भट्टिकाव्ये तु पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्द आश्रितः । तथा च मायामृगं प्रक्रम्योक्तं—'यथामुखीनः सीतायाः पुप्लुवे बहु लोभयन्' इति । **यथामुखं दर्शन इति** । अव्ययीभावस्यापि यथामुखशब्दस्योन्मत्तगङ्गादिवत्सत्त्ववचनत्वात्कर्मशक्तियोगे सति कृद्योगलक्षणा षष्ठी । तस्या 'नाव्ययीभावा'दित्यमादेशः । **सर्वस्य मुखस्येति** । 'संमुखस्ये'ति नोक्तं, प्रत्ययसंनियोगेनैव समशब्दस्याऽन्त्यलोपनिपातनात् । संशब्दस्तु समशब्दार्थे न दृश्यते, 'संमुखो भव' इत्यत्र 'अभिमुख' इत्यर्थप्रतीतेः । तत्र च खप्रत्ययस्याऽनिष्यमाणत्वात् । कथं तर्हि—'संयुगे संमुखीनं तमुद्यन्तं प्रसहेत कः' इति भट्टिः । अभिमुखावस्थानात्सामर्थ्याद्भविष्यतीति हरदत्तः । **तत्सर्वादेः** । 'त'दिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टं प्रकृतिविशेषणम् । तत्र केवलानां पथ्यादीनां सर्वादित्वाऽसंभवात्प्रातिपदिकैरपि तैस्तदन्तविधिः । तदाह—**पथ्याद्यन्तादिति** । पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रान्ता-

बा.] षष्ठ्यन्तेभ्यो भवने क्षेत्रे यत्स्यादित्यर्थः । खञोऽपवादः । 'धान्याना'मित्यनुवृत्तेरिहापि षष्ठ्येव समर्थविभक्तिः । **विभाषा तिल** । 'तिल, माष, उमा, भङ्ग, अणु-एभ्यो धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो यद्वा स्यादित्यर्थः । 'उमाभङ्गौ धान्यविशेषौ' इति भाष्यम् । 'उमा स्यादतसी क्षुमा' इत्यमरः । **अणव्यमिति** । अणुर्धान्यविशेषः । यति 'ओर्गुणः' 'वान्तो यी'त्यवादेशः । **सर्वचर्मणः** । सर्वचर्मन्शब्दात्तृतीयान्ताच्चर्मणा सर्वं कृतमित्यर्थे खखञौ स्त इत्यर्थः । औचित्यादिह तृतीया समर्थविभक्तिः । नन्विह सर्वशब्दस्य कृते अन्वयाच्चर्मण्यन्वयाऽभावादसामर्थ्याच्चर्मणा समासाऽसम्भवात्कथं सर्वचर्मन्शब्दात्प्रत्यय इत्यत आह—**असामर्थ्येऽपीति** । सर्वश्चर्मणा कृत इति विग्रहवाक्यम् । चर्मणा कृत्स्नः कृत इत्यर्थः । **सर्वचर्मीण इति** । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । सर्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे तु न खखञौ, व्याख्यानात् । **यथामुख** । यथामुख, संमुख-आभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां दर्शन इत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनः=आदर्शादिः । ननु मुखस्य सदृशं यथामुखमिति कथमव्ययीभावः ? 'यथाऽसादृश्ये' इति सादृश्ये तन्निषेधादित्यत आह—**निपतनादिति** । सम्मुखशब्दे आभिमुख्यार्थकस्य समित्युपसर्गस्य न प्रवेशः, किंतु समशब्दस्य सर्वपर्यायस्येत्याह—**समं सर्वं मुखं संमुखमिति** । **सममित्यस्य** विवरणं **सर्वमिति** । समं च तन्मुखं चेति कर्मधारये संमुखशब्द इत्यर्थः । **निपात्यत इति** । इदं च भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च समित्युपसर्गपूर्वादयं प्रत्ययो नेष्यत इति भावः । **तत्सर्वादेः** । पथिन्, अङ्ग, कर्मन्, पत्र, पात्र-एषां समाहारद्वन्द्वात्सप्तम्यर्थे द्वितीया । प्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिः । 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ती'ति निषेधस्तु न, केवलानामेषां सर्वादित्वस्याऽसंभवात् । 'त'दिति तु द्वितीयान्तं व्याप्नोतीत्यत्रान्वेति । ततश्च तद्व्याप्नोतीत्यर्थे सर्वशब्द-

शे.] वचनः । भवतिश्चोत्पत्तिवाची, परस्परमन्वययोग्यत्वात् । तेनेह न—'मुद्गानां भवनं गृहभूतोऽयं कुसूल' इति । **विभाषाति** । अत्र पूर्वत्र च पञ्चमी षष्ठ्यर्थे इति धान्यानामित्यस्य सम्बन्धात्षष्ठ्येव समर्थविभक्तिरिति केचित् । **असामर्थ्येऽपीति** । सर्व इत्यस्य कृतेनान्वयेनोत्तरपदार्थेऽनन्वयादसामर्थ्यमित्यर्थः । सर्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे तु तद्धितो नेष्यत इति भावः । **निपातनादिति** । प्रत्ययसन्नियोगेनैवेदं निपातनं, तदाह—**सर्वश्चर्मणेति** । **समं सर्वमिति** । आभिमुख्यार्थक'सं'मित्युपसर्गपूर्वात्तु प्रत्ययो नेष्यत इति भावः । **यथामुखीन इति** । प्रतिबिम्बदर्शनाधिकरण इत्यर्थः । **तत्सर्वादेः** । पथ्यपात्र-

द्वितीयान्तात्खः स्यात् । सर्वपथान्व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मीणः । सर्वपत्रीणः । सर्वपात्रीणः । आप्रपदं प्राप्नोति ।५।२।८। पादस्याऽग्रं प्रपदं, तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम् । आप्रपदीनः पटः । अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ।५।२।९। अनुरायामे सादृश्ये वा । अनुपदं बद्धा-अनुपदीना उपानत् । सर्वान्नानि भक्षयति-सर्वान्नीनो भिक्षुः । अयानयः स्थलविशेषः, तं नेयः-आयानयीनः शारः । परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ।५।२।१०। परांश्चाऽवरांश्चानुभवतीति परोवरीणः । अवरस्योत्वं निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः । प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते । पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीणः । परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गम् । तस्मादेव स्वार्थे ष्यञि—पारम्पर्यम् । कथं पारोवर्यंवदिति ।

त.] त्प्रातिपदिकादित्यर्थः । **सर्वपथीन इति** । 'पूर्वकालैके'ति समासः ।'ऋक्पू'रिति समासान्तः । तस्य पथ्यन्तसमासग्रहणेन ग्रहणाद्भवति खप्रत्ययः । **अनुपदसर्वान्नायानयं** । 'बद्धाभक्षयती'त्यत्र निपातनात्तिङन्तेन सह द्वन्द्वः । द्वितीयान्तेभ्योऽनुपदादिभ्यो यथासङ्ख्यं बद्धादिष्वर्थेषु खः स्यात् । **अनुरायाम इत्यादि** । 'यस्य चायामः' इति, यथार्थे-'ऽव्यय'मिति वा अव्ययीभाव इत्यर्थः । **सर्वान्नीन इति** । प्रकारकार्त्स्न्ये सर्वशब्दः । यान्यन्नानि लभ्यन्ते उष्णानि शीतलानि सरसानि नीरसानि वा सर्वाणि भक्षयतीत्यर्थः । 'अयः-प्रदक्षिणगमनम् । अनयः-प्रसव्यगमनम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन्परैरसमावेशः सोऽयमयानयः' इति काशिका । **तं नेय इति** । नयतेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि द्वितीया । **आयानयीनः शार इति** । 'फलकशिरसि स्थित इत्यर्थः' इति काशिका । **अवरस्येति** । 'आदे'रिति शेषः । उत्वे कृते 'आद्गुणः' । केचित्तु ओत्वं परशब्दस्य निपात्यते, तस्मात्परस्याऽत्वः

बा.] पूर्वपदकेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रान्तेभ्यः खः स्यादित्यर्थः फलति । तदाह-**सर्वादेरित्यादिना । सर्वपथानिति** । 'ऋक्पू'रिति समासान्तः । **आप्रपदम्** । 'आप्रपद'मित्यव्ययीभावाद्द्वितीयान्तात्प्राप्नोतीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । **पदस्याग्रं प्रपदमिति** । 'पादाग्रं प्रपद'मित्यमरः । **आप्रपदमिति** । 'आङ्मर्यादाभिविध्यो'रित्यव्ययीभावः । **अनुपद** । अनुपद, सर्वान्न, अयानय-एषां समाहारद्वन्द्वाद्द्वितीया । बद्धा, भक्षयति, नेय-एषां द्वन्द्वात्सप्तमी । तिङन्तस्य द्वन्द्वानुप्रवेश आर्षः । अनुपदादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः क्रमाद्बद्धादिष्वर्थेषु खः स्यादित्यर्थः । **अनुरायामे सादृश्ये वेति** । आद्ये 'यस्य चायामः' इत्यव्ययीभावः, द्वितीये सादृश्ये अव्ययीभावः । **अनुपदं बद्धेति** । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया । **अनुपदीना उपानदिति** । पदसम्बन्धिदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः । पदेन सदृशीति वा । तत्तुल्यपरिमाणेति यावत् । **अयानय इति** । द्यूते शाराणां प्रदक्षिणपरिवर्तनम्-अयः, प्रसव्यपरिवर्तनम्-अनयः । अयसहितः अनयः-अयानयः । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां यस्मिन्युग्मादिपदे स्थितानां परकीयैः शारैरनाक्रमणं तत्स्थानमिह अयानयशब्देन लक्षणयोच्यत इत्यर्थः । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । 'ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् । असहायस्तु शारेण परकीयेण बाध्यते ।' इति द्यूतशास्त्रमर्यादा । विस्तरस्तु कैयटमनोरमादावनुसन्धेयः । **तं नेय इति** । तं=स्थानविशेषमयानयाख्यं, प्रापणीय इत्यर्थः । णीञ्द्विकर्मकः । 'प्रधाने कर्मणि यत्, अप्रधाने द्वितीया' इति भावकर्मलकारप्रक्रियायां वक्ष्यते । **परोवर** । परोवर, परम्पर, पुत्रपौत्र-एभ्यो द्वितीयान्तेभ्योऽनुभवतीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । **परोवरीण इति** । परे च अवरे च परावरे ।ताननुभवतीत्यर्थः । **अवरस्योत्वमिति** । अवरशब्दस्य आदेरकारस्य खप्रत्ययसंनियोगेन उत्वं निपात्यत इत्यर्थः । एवं च विग्रहवाक्ये इदमुत्वं न भवति । **प्रकृतेरिति** । परपरतरशब्दाद्द्वन्द्वात्खे सति तत्संनियोगेन प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सति 'कल्याणपरम्परे'त्यादौ कथं परम्पराशब्दः ?, परम्परभावस्य खप्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वादित्यत आह—**परम्पराशब्दस्त्विति । तस्मादेवेति** । 'परम्परे'त्यव्युत्पन्नप्रातिपदि-

शे.] मिति पञ्चम्यर्थे प्रथमा । सर्वादेरिति बहुव्रीहिस्तत्सामानाधिकरण्याय पथ्यादिभिस्तदन्तग्रहणं, तदाह-**पथ्याद्यन्तादिति** । व्याप्तिक्रियाकर्मत्वलभ्य[मर्थ]माह-**द्वितीयान्तादिति । अनुरायामे इति** । आद्ये पादसम्बन्धि[दैर्घ्यसदृश]दैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः । अन्त्ये पादेन सदृशीत्यर्थः । सादृश्यन्तुल्यपरिमाणतया । समर्थविभक्तिर्द्वितीया, निर्देशात्, योग्यत्वाच्च । **स्थलविशेष इति** । अयः=प्रदक्षिणगमनम्, अनयो=वामगमनम् । अयःसहितोऽनयोऽयानय इतियद्यप्यसौ गतिविशेषे शक्तस्तथापि प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन्युग्मादिपदे स्थितानां परकीयैः शारैस्तत्स्थानानामसम्बन्धस्तद्बाधाऽभावरूपः-'**ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् । असहायस्तु शारेण परकीयेण बाध्यते**'-इति द्यूतशास्त्रात्,तत्स्थानं लक्षणयोच्यते इति भावः । स्पष्टञ्चेदं सर्वं भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः । **तं नेय इति** । प्रधानकर्मणि यत् । अप्रधाने द्वितीया । **संनियोगेनैवेति** । अत एव भाष्ये परांश्चावरांश्चेत्यनादेशेनैव विग्रहो दर्शितः । 'आश्चर्ये' ... ताऽपीत्यादि पठितं तद्विग्रहापीत्याशयेनाह—**अवारीण इत्यादि । पूर्वपदे इति** । उत्तरपदे तु विभक्तिलुकैव सिद्धिरिति भावः । पूर्वपदे यलोपनिपातनसामर्थ्याद्लुगिति तु

असाधुरेवायम् । खप्रत्ययसन्नियोगेनैव 'परोवरे'ति निपातनात् । **अवारपारात्यन्तानुकामं गामी** ।५।२।११। अवारपारं गामी–अवारपारीणः । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । अत्यन्तं गामी–अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी—अनुकामीनः । यथेष्टं गन्ता । **समांसमां विजायते** ।५।२।१२। यलोपोऽवशिष्टविभक्तेरलुक् च पूर्वपदे निपात्यते । समांसमीना गौः । 'समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते'। ॐ **खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः** । समांसमां विजायते । समायां समायां वा । अद्यश्वीना-

त.] 'एङः पदान्ता'दिति पूर्वरूपादेश इति पक्षान्तरमाहुः । **अवारपार** । **गामीति** । 'गमेरिनिः, आङि णिच्चे'ति बहुलवचनात्केवलादपि णिनिः । 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यत्कालता । न्यासकारस्तु 'आवश्यके णिनिः, सोऽपि भविष्यत्येवे'त्याह । **अवारपारमिति** । 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययो'रिति षष्ठीप्रतिषेधः । केचित्तु 'गत्यर्थकर्मणी'ति सूत्रे द्वितीयाग्रहणमपवादविषये विधानार्थम् । तेन कृद्योगषष्ठी न भवति 'ग्रामं गन्ते'तिवदिति व्याचख्युः । तदसत् । 'अकेनो'रिति प्रतिषेधे षष्ठीप्रसङ्गस्यैवाऽभावात् । **अवारीण इत्यादि** । 'विगृहीताद्विपरीतादपीष्यते' इति भावः । **अत्यन्तमिति** । क्रियाविशेषणम् । **अनुकाममिति** । काम इच्छा, तस्य सदृशमनुकामम् । कामानुरूपमित्यर्थः । 'अव्ययं विभक्ती'ति यथार्थेऽव्ययीभावः । **समांसमाम्** । **यलोप इति** । 'समाया'मित्यत्र यकारलोप इत्यर्थः । **पूर्वपदे निपात्यत इति** । अन्यथा तद्धिते उत्पन्ने यथोत्तरपदे सुपो लुग्भवति 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रिति, तथा पूर्वपदेऽपि स्यादिति भावः । **समांसमीनेति** । वीप्सायां द्विर्वचनम् । सुबन्तसमुदायः प्रकृतिः । विजायत इत्येतद्व्याचष्टे—**प्रसूयत इति** । विपूर्वको जनिर्गर्भविमोचने वर्तत इति भावः । गर्भविमोचने कृत्स्नायाः समाया व्याप्त्यभावात् 'अत्यन्तसंयोगे चे'ति द्वितीया न भवतीत्याशयेनाह—**समायामित्यादि** । '**खप्रत्ययानुत्पत्ता**'**विति** । वार्तिकेन समांसमामिति सौत्रप्रयोगस्तूपपन्न इति भावः । **अद्यश्वीना** । अविभक्तिको निर्देशो न तु स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽयम् , 'अद्यश्वीनो गोसमूहः' 'अद्यश्वीनं गोमण्डल'मित्या-

बा.] कादेवेत्यर्थः । **कथमिति** । परावरशब्दाद्भावे वा स्वार्थे वा ष्यञि अवरस्यादेरुत्वे पारोवर्यशब्दान्मतुपि पारोवर्यवदिति कथमित्याक्षेपः, उत्वस्य खप्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वादिति भावः । उत्वं दुरुपपादमेवेत्याह—**असाधुरेवेति** । नन्वत्र परोवरेति निर्देशात्–खादन्यत्राप्युत्वं किं न स्यादित्यत आह—**खप्रत्ययसन्नियोगेनैवेति** । अत एव भाष्ये 'परांश्चावरांश्चानुभवती'त्येव विग्रहो दर्शित इति भावः । **अवारपार** । अवारपार, अत्यन्त, अनुकाम—एभ्यो गामीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । **गामीत्यस्य** अवश्यं गमिष्यन्नित्यर्थः । 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनि'रिति णिनिः । 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यत्कालता । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति वा णिनिः । **अवारपारीण इति** । अवारपारं गामीति विग्रहः । अवारपारशब्दाद्विगृहीताद्विपरीतादपि, व्याख्यानात् । तदाह—**अवारीणः पारीण इति** । **अत्यन्तीन इति** । अत्यन्तशब्दोऽत्र भृशवाची । तदाह—**भृशं गन्तेति** । **अनुकाममिति** । कामः=इच्छा । तामनतिक्रम्येत्यर्थः । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः । **समां समाम्** । विपूर्वो जनिर्गर्भविमोचने वर्तते । विजायते=गर्भं विमुञ्चतीत्यर्थः । धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहादकर्मकः । अतो न कर्मणि द्वितीया । गर्भविमोचनेन कृत्स्नायाः समाया अव्यापनादत्यन्तसंयोगलक्षणा द्वितीयापि न भवति । किंतु सप्तम्येव । तत्र सप्तम्यन्तस्य 'समाया'मित्यस्य 'नित्यवीप्सयो'रिति द्विर्वचने समायां–समायामिति भवितव्यम् । तत्र पदद्वयमपि यकारलोपसहितं निर्दिश्यते—**समां समामिति** । समायां समायामित्यर्थः । एवं च समायां समायां विजायत इत्यर्थे सप्तम्यन्तद्वयसमुदायाद्विजायत इत्यर्थे खः स्यादिति फलितम् । ननु सप्तम्यन्तद्वयसमुदायात्खप्रत्ययोत्पत्तौ तदन्तस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वात्तदवयवयोः सप्तम्योर्लुकि 'समासमीन' इति स्यात् , इष्यते तु 'समांसमीने'ति । तदाह—**यलोप इति** । पूर्वपदे विभक्तेः तदवयवस्य यकारस्य लोपः, अवशिष्टस्य विभक्त्यंशस्य अलुक्च निपात्यत इत्यर्थः । भाष्ये तु 'यलोपनिपातनादवशिष्टविभक्त्यंशस्य न लु'गित्युक्तम् । ननु समां समामिति निर्देशादुत्तरपदेऽपि यकारलोपः, अवशिष्टविभक्त्यंशस्य अलुक्च स्यादित्यत आह–**पूर्वपदे इति** । 'पूर्वपदस्य यलोपवचन'मिति वार्तिकादिति भावः । **खप्रत्ययानुत्पत्ताविति** । 'पदद्वयेऽपी'ति शेषः । इह विभाषया कदाचित्खप्रत्ययाऽभावे सति 'समायां समायां विजायते' इति वाक्यदशायां सप्तम्यन्तद्वये यकारलोपो वा वक्तव्य इत्यर्थः । तत्र पदद्वयेऽपि निपातनादेव

शे.] भाष्यकृतः । **विजायते** । गर्भं मुञ्चतीत्यर्थः । तेनात्यन्तसंयोगाऽभावान्न द्वितीया । **खप्रत्ययानुत्पत्ताविति** । 'पदद्वयेऽपी'ति शेषः । सूत्रे उभयत्रापि तथोच्चारणात् । विकल्पस्तु वाचनिक एव । 'समाःशब्दो बहुवचनान्त एवे'त्युक्तसूत्रभाष्यादिबलादुपेक्ष्यमिति भावः । **अद्यश्वीनेत्यविभक्तिकं**, व्याख्यानात् ,तेनाऽस्त्रियामपि । अद्यश्वीनं वाडबमिति । **अवष्टब्धम्**=आसन्नम् । **आगवीने** आङ् मर्यादायाम् । गोशब्दो गोः प्रत्यर्पणे, तदाह–**प्रत्यर्पणेति** । अस्य यो गवा भृत इत्यादिः । **अलङ्गामीति** । 'सुप्यजातौ'

वष्टब्धे ।५।२।१३। अद्य श्वो वा विजायते-अद्यश्वीना वडवा। आसन्नप्रसवेत्यर्थः। केचित्तु विजायत इति नानुवर्तयन्ति। अद्यश्वीनं मरणम्। आसन्नमित्यर्थः। **आगवीनः** ।५।२।१४। आङ्पूर्वाद्गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते। गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः। **अनुग्वलंगामी** ।५।२।१५। अनुगु=गोः पश्चात्,-पर्याप्तं गच्छति-अनुगवीनो गोपालः। **अध्वनो यत्खौ** ।५।२।१६। अध्वानमलं गच्छति अध्वन्यः। अध्वनीनः। 'ये चाऽभावकर्मणोः' 'आत्माध्वानौ खे' इति सूत्राभ्यां प्रकृतिभावः। **अभ्यमित्राच्छ च** ।५।२।१७। चाद्यत्खौ। अभ्यमित्रीयः। अभ्यमित्र्यः। अभ्यमित्रीणः। अमित्राऽभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः। **गोष्ठात्खञ्भूतपूर्वे** ।५।२।१८। गोष्ठो

त.]दावपीष्टत्वात्। **अद्य श्वो वेति**। निपातनाद्वाऽर्थे समासोऽयमिति भावः। 'अवाच्चालम्बने'ति सूत्रेण आविदूर्ये स्तन्भेः षत्वविधानादवष्टब्धशब्द आसन्नपरः। 'विजायते' इति हि वर्तते। स च गर्भविमोचनार्थकः। तदाह—**आसन्नप्रसवेत्यर्थ इति। कर्मकरे इति**। यस्तु प्रातर्गां गृहीत्वा गच्छति गोपालस्तस्मिन्नित्यर्थः। **गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तमिति**। गोशब्दो लक्षणया गोः प्रतिदाने वर्तते इति भावः। **आगवीन इति**। 'आङ्मर्यादाभिविध्यो'रित्यव्ययीभावे 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वे कृते खप्रत्ययः। 'ओर्गुणः'। **अनुग्वलं**। 'ख' इत्यनुवर्तते। अनुगुशब्दात् 'अलंगामी'त्यस्मिन्नर्थे खः स्यात्। **गोः पश्चादिति**। पश्चादर्थेऽव्ययीभावः। **पर्याप्तमिति**। क्रियाविशेषणम्। अत्र हरदत्तः—अनुग्वित्यस्य क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयान्तादिह प्रत्ययः। न चालङ्गामीत्यस्य 'सुप्यजातौ' इति णिनिप्रत्ययान्ततया कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यादिति वाच्यं, क्रियाविशेषणात्तदप्रवृत्तेः, 'शोभनं पाचक' इत्यादौ तथादर्शनादित्याह। अत्र केचित्—धातूपात्तव्यापारजन्यफलाश्रयत्वं यत्र तन्मुख्यं कर्म, यत्र तु व्यापारजन्यत्वमात्रं तदौपचारिकम्। ततश्च 'तण्डुलानां पाचक' इत्यत्र मुख्ये कर्मणि कृद्योगलक्षणा षष्ठी भवति। 'मृदु पाचकः' 'शोभनं पाचक' इत्यत्र तु सा न भवति, फलव्यापारयोः क्रियाकर्मभावव्यवहारे सत्यपि फलस्यौपचारिककर्मत्वात्, तद्विशेषणत्वाच्च मृद्वादेरिति तस्याशय इत्याहुः। अन्ये त्वेवं तर्हि तुल्यन्यायेन क्रियाविशेषणाद्द्वितीयाया अप्यप्रवृत्तिः स्यात्। तस्मात् 'तदर्ह'मिति निर्देशादनित्या कृद्योगषष्ठीति क्रियाविशेषणात्सान स्वीक्रियत इति हरदत्ताशयः कथंचिद्वर्णनीय इत्याहुः। वस्तुतस्तु पश्चादर्थेऽव्ययीभावोऽयमिति निर्विवादम्। पश्चादिति चाऽस्तात्यर्थे निपातितम्। तच्च यद्यपि विभक्तित्रयसाधारणं तथापीह योग्यताबलात्सप्तम्यर्थवृत्तिः। अतस्तस्य कर्मत्वाऽयोगात्प्रथमान्तादेवेह प्रत्यय इति वक्तुमुचितम्। कृद्योगलक्षणषष्ठीशङ्काऽप्यत एव नेति बोध्यम्। **अभ्यमित्रात्**। अभ्यमित्रशब्दो 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः। क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया समर्थविभक्तिः। **गोष्ठात्खञ्**। गाव-

---

बा.]यकारलोपः सिद्धः, सूत्रे उभयत्रापि तथोच्चारणात्। विकल्प एव तु यलोपस्य वाक्यदशायां वाचनिक इति बोध्यम्। एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम्। **अद्यश्वीनाऽवष्टब्धे**। 'अद्यश्वीने'त्यविभक्तिको निर्देशः। **अवष्टब्धम्**=आसन्नम्। 'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययो'रित्याविदूर्ये स्तन्भेः षत्वविधानात्। अद्य श्वो वा विजायत इत्यर्थे अद्य श्वसिति समुदायात्खः स्यादासन्नत्वे गम्ये इत्यर्थः। **अद्यश्वीना वडवेति**। अद्य वा श्वो वेति वार्थे निपानात्समासः। खे सति 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपः। सूत्रे अद्यश्वीनेति टाबन्तनिर्देशे तु अद्यश्वीनो गोसमूहः, अद्यश्वीनं गोमण्डलमिति न स्यात्। **आगवीनः। कर्मकरे इति**। वार्तिकलभ्यमिदम्। भृतिं गृहीत्वा यः कर्म करोति स—कर्मकरः। अत्र गोपालो विवक्षितः। स हि प्रातर्गां गृहीत्वा आसायं चारयित्वा स्वामिनो गृहं नीत्वा प्रत्यर्पयति। तदाह—**गोः प्रत्यर्पणेति। आगवीन इति**। 'गो'शब्दो गोप्रत्यर्पणे लाक्षणिकः। 'आङ्मर्यादाभिविध्यो'रित्यव्ययीभावे 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वत्वे, आगुशब्दात्खे 'ओर्गुणः' इति भावः। **अनुग्वलंगामी**। 'अनुगु' इत्यविभक्तिको निर्देशः। गोः पश्चादिति विग्रहे पश्चादर्थे अनोरव्ययीभावे ह्रस्वत्वे अनुगुशब्दः। तस्मादलङ्गामीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः। अत्र 'अनुगु' इत्यस्य क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयैव समर्थविभक्तिरिति हरदत्तः। कृद्योगषष्ठीत्यन्ये। 'अलङ्गामी'त्यत्र अलंशब्दस्य विवरणं—**पर्याप्तमिति**। क्रियाविशेषणम्। **अध्वनो यत्खौ**। अध्वन्शब्दादलङ्गामीत्यर्थे यत्खौ स्त इत्यर्थः। **अध्वानमलंगच्छतीति**। अलङ्गामीत्यनेन विग्रहे तु अध्वनोऽलङ्गामीत्येव विग्रहः। **अभ्यमित्राच्छ च। अमित्रः**=शत्रुः। तमभिमुखो भूत्वेत्यर्थे 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये'इत्यव्ययीभावे अभ्यमित्रशब्दः। तस्मादलङ्गामीत्यर्थे छप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। **गोष्ठात्खञ्**। भूतपूर्व इति प्रकृतिविशेषणम्।

शे.]इति णिनिस्तद्ध्वनयन्नाह-गच्छतीति। अनुग्विति पश्चादर्थेऽव्ययीभावः। [स चात्राधिकरणशक्तिमत्पर इति कर्मविभक्त्यन्ताव प्रत्ययः। विभक्तेस्त्वव्ययत्वाल्लुक्]। **अध्वानमलङ्गच्छतीति**। 'सुप्यजातौ' इति णिनिं ध्वनयितुमेवमुक्तम्। अलङ्गामिपदेन विग्रहे तु अध्वनोऽलङ्गामीत्येव। **अभ्यमित्राच्छ च**। अलङ्गामीत्यनुवर्तते। 'लक्षणेनाभी'इत्यव्ययीभावः। **गोष्ठा**। अत्र केचित्-

यद्यपि 'भूतपूर्वे चरट्' 'षष्ठ्या रूप्य च'त्येते अत्रैव पठित्वा 'गोष्ठात्ख'मित्येव सूत्रं युक्तम्, तथापि तयोरन्यत्र करणसामर्थ्येन

भूतपूर्वः—गौष्ठीनो देशः । अश्वस्यैकाहगमः ।५।२।१९। एकाहेन गम्यते इत्यैकाहगमः । आश्वीनोऽध्वा । शालीनकौपीने अधृष्टाऽकार्ययोः ।५।२।२०। शालाप्रवेशमर्हति—शालीनोऽधृष्टः । कूपपतनमर्हति—कौपीनं पापम् । तत्साधनत्वात्तद्गोप्यत्वाद्वा-पुरुषलिङ्गमपि । तत्सम्बन्धात्तदाच्छादनमपि । व्रातेन जीवति ।५।२।२१। व्रातेन=शरीरायासेन जीवति नतु बुद्धिवैभवेन स-व्रातीनः । सात्पदीनं सख्यम् ।५।२।२२। सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम् । हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ।५।२।२३। ह्योगोदोहस्य हियङ्गुरादेशो विकारार्थे खञ्च निपात्यते । दुह्यत इति दोहः=क्षीरम् । ह्योगोदोहस्य विकारो—हैयङ्गवीनं नवनीतम् । तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ।५।२।२४। पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं

त.] तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठः । 'घनर्थे कविधान'मित्यधिकरणे कः । 'अम्बाम्बगोभूमी'ति षत्वम् । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः । 'सुप्सुपे'ति समासः । अश्वस्य । कर्तरि षष्ठीयं निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । एकाहगम इति । 'कर्तृकरणे कृते'ति समासः । नन्विह 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चे'त्यपं बाधित्वा 'पारिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः' इति घञ्प्राप्नोति, अस्ति चाऽत्र परिमाणाख्या 'एकाहेन गम्यते' इति परिच्छेदावगमात् । अत्राहुः—अस्मादेव निपातनादप्रवृष्टञ्ञ इति । शालीनकौपीने । इमौ खप्रत्ययान्तत्वेन निपात्येते । रूढिशब्दावेतौ कथंचिद्व्युत्पाद्याविति नात्राऽवयवार्थेऽभिनिवेशः कार्यः । शालाप्रवेशमिति । अप्रागल्भ्यादन्यत्र गन्तुमशक्तः शालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः । कूपपतनमिति । यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात्कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः । तदाच्छादनमिति । वासःखण्ड इत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः—अकार्यशब्दे यः करोति स क्रियासामान्यवचनः, तेन लज्जाहेतुत्वेन अद्रष्टव्यत्वात्पुरुषलिङ्गं 'कौपीनम्' । अस्पृश्यत्वात्तदाच्छादनमिति । शरीरायासेनेति । भारवहनादिनेत्यर्थः । यद्यपि व्रातशब्दो लोके सङ्घातवचनः, तथाप्यत्रत्यभाष्यादिग्रन्थपर्यालोचनया अयमेवार्थ इहोचित इति भावः । साप्तपदीनम् । योग्यतया समर्थविभक्तिस्तृतीयेति दर्शयति—सप्तभिः पदैरिति । पदमिह संभाषणं पादविक्षेपो वा । तद्धितार्थे द्विगुः । अवाप्यत इत्यर्थे खञ् । हैयंगवीनम् । ह्योगोदोहस्येति । गोर्दोहो गोदोहः । षष्ठीसमासः । तेन सह ह्यस्शब्दस्य 'सुप्सुपे'ति समासः । ततो विकारे अनुदात्तलक्षणस्याऽञोऽपवादः खञ् । अत्र ह्यस्शब्देन कालप्रत्यासत्तिर्विवक्षिता । नवनीतमिति । यद्यपि वृत्तौ 'घृत'मित्युक्तं,तथैव चामरेणा'पि–'तत्तु हैयङ्गवीनं यद् ह्योगोदोहोद्भवं घृत'मित्युक्तम्, तथापि घृतशब्देन नवनीतमेव विवक्षितमिति हरदत्तग्रन्थानुरोधेनेदमुक्तम् । तस्य पाक । पाकः=परिणामः ।

बा.] भूतपूर्वार्थवृत्तेर्गोष्ठशब्दात्स्वार्थे खः स्यादिति वृत्तिकृतः । अश्वस्यैकाहगमः । अश्वशब्दात्षष्ठ्यन्तादेकाहगम इत्यर्थे खञ्स्यादित्यर्थः । 'एकाहगम'शब्दं व्युत्पादयति—एकाहेनेति । अस्मादेव निपातनात्कर्मणि गमेरबिति भावः । 'कर्तृकरणे कृते'ति समासः । अश्वस्येति कर्तरि षष्ठी । आश्वीनोऽध्वेति । अश्वेन कर्त्रा एकाहेन गन्तुं शक्य इत्यर्थः । शालीन । 'शालाप्रवेशमर्हत्यधृष्ट' इति, 'कूपावतरणमर्हत्यकार्य'मिति चाऽर्थे शालाप्रवेशशब्दात्कूपावतरणशब्दाच्च खञ् । 'प्रवेशशब्दस्य अवतरणशब्दस्य चोत्तरपदस्य लोपे शालीनकौपीनशब्दौ निपात्येते' इति भाष्यम् । अधृष्ट इति । अप्रगल्भ इत्यर्थः । अप्रागल्भ्यादन्यत्र गन्तुमशक्तः शालाप्रवेशमेवार्हति यः स शालीन इति यावत् । कूपपतनमिति । कूपावतरणशब्दस्य विवरणमिदम् । कूपशब्दो नरकाभिधायी । कौपीनं पापमिति । नरकपतनसाधनमकार्यं पापमित्यर्थः । अनयोरर्थयोरेतौ रूढौ । ननु पुरुषलिङ्गे कथं कौपीनशब्द इत्यत आह—तत्साधनत्वादिति । पापसाधनत्वाद्वा, पापवदाच्छादनीयत्वाद्वा पुरुषलिङ्गे कौपीनशब्दो लाक्षणिक इत्यर्थः । तत्सम्बन्धादिति । कौपीनशब्दस्य लक्ष्यपुरुषलिङ्गसंबन्धात्तदाच्छादनवस्त्रखण्डे कौपीनशब्दो लक्षितलक्षणया प्रयुज्यत इत्यर्थः । व्रातेन जीवति । व्रातशब्दात्तृतीयान्ताज्जीवतीत्यर्थे खञ्स्यादित्यर्थः । नानाजातीयानामलब्धजीवनद्रव्याणां भारवहनादिकष्टकर्मजीविनां सङ्घो—व्रातः । तस्य यज्जीवनार्थं कष्टं कर्म तदिह व्रातमिति भाष्यम् । तादृशसङ्घवाचिनो व्रातशब्दात् 'तस्येद'मित्यणि व्रातशब्दोऽत्र तदीयकर्मणि विवक्षित इति तदाशयः । तदाह—शरीरायासेनेति । साप्तपदीनम् । सप्तपदशब्दात्तृतीयान्तादवाप्यं सख्यमित्यर्थे खञि साप्तपदीनमिति भवतीत्यर्थः । सप्तभिः पदैरिति । पदविक्षेपैरित्यर्थः । हैयङ्गवीनम् । ह्यसित्यव्ययं पूर्वेद्युरित्यर्थे । तत्रोत्पन्नो गोदोहः=गोपयः–ह्योगोदोहः । तस्मात्षष्ठ्यन्ताद्विकारार्थे खञि ईनादेशे प्रकृतेर्हियङ्गु इत्यादेशे ओर्गुणे अवादेशे आदिवृद्धौ 'हैयङ्गवीन'मिति भवतिसंज्ञायामिति भाष्यम् । तदाह-ह्योगोदोहस्येत्यादिना ।

शे.] विशेषविहितेनापि खञा चरटो बाधा नेति ज्ञाप्यते इत्याहुः । तद्भाष्ये न दृष्टम् । शालीनकौपीने । शालाकूपाभ्यां तत्प्रवेशतत्पतनलाक्षणिकाभ्यामेव प्रत्ययः, अनयो रूढिशब्दत्वात् । व्रातेन । नानाजातीयानामनियतवृत्तीनां शरीरायासजीविनां सङ्घो व्रातः । तत्कर्माऽत्र शरीरायासरूपं व्रातः । अत एव निपातन[illegible] 'व्रातीन' इष्यते । नवनीतमिति ।

कर्णजाहम् । पक्षात्तिः ।५।२।२५। मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षतिः । तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ।५।२।२६। चकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टः, तेन चस्य नेत्संज्ञा । विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः । विद्याचणः । विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ।५।२।२७। असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ । विना । नाना । वेः शालच्छङ्कटचौ ।५।२।२८। क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे । विस्तृतम्-विशालम् । विशङ्कटम् । संप्रोदश्च कटच् ।५।२।२९। सङ्कटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । चाद्विकटम् । * अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसङ्ख्यानम् । अलाबूनां रजः-अलाबूकटम् । तिलकटम् । उमाकटम् । * गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः ।

त.]मूलम्-उपक्रमः । 'तस्येद'मित्यणादिषु प्राप्तेष्वयमारम्भः । जाहचो जकारस्य प्रयोजनाऽभावान्नेत्वम् । पीलु, कर्कन्धु, शमी, करीर, कुवल, बदर, [अश्वत्थ] खदिर-पील्वादिः । कर्ण, अक्षि, नख, मुख, केश, पाद, गुल्फ, भ्रू, शृङ्ग, दन्त, ओष्ठ, पृष्ठ,-कर्णादिः । मूलग्रहणमात्रमिति । एकादेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । पक्षतिरिति । प्रतिपत्, पक्षिणां पक्षमूलं च । तेन वित्तः । वित्तः=प्रतीतः । 'वित्तो भोगप्रत्यययो'रिति निपातनात् 'रदाभ्यां निष्ठातो नः' इति नत्वं न । लुप्तनिर्दिष्ट इति । 'चुटू' प्रत्ययस्ये'ति वक्तव्ये पृथग्योगकरणात् 'चुटू' इत्येतद-नित्यमिति समाधानान्तरमप्याहुः । नानाञाविति । नाञो ञकारो वृद्ध्यर्थः, स्वरार्थश्च । 'न सहे'ति प्रकृति-विशेषणं, न प्रत्ययार्थं इत्याशयेनाह—असहार्थं इत्यादि । यदि प्रत्ययार्थः स्यात्तो 'द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः' इति सहार्थो गम्येत 'न न सह,=अपि तु सहैवे'ति । तस्मात्प्रकृतिविशेषणम् । एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते । यद्येवं सहेत्येव प्रत्ययार्थोऽस्तु, विनञोः प्रतिषेधार्थत्वादिष्टसिद्धेः 'विनार्दमरथकः' इत्यादौ विशब्दस्यापि प्रतिषेध-वृत्तिर्दृष्टैवेति । सत्यम् । क्रियावाचिनो विशब्दात्सहार्थे प्रत्ययो विज्ञायेत,-विगतेन सह, विकृतेन सहेति । तस्मात्पूर्वो-क्तमेव न्याय्यम् । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । स्वार्थे इति । अनिर्दिष्टार्थत्वादिति भावः । संप्रोदश्च । क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे प्रत्ययः । सङ्कटं=संहतम् । संबाध इत्यर्थः । प्रकटं=प्रज्ञातम् । प्रकाशत इत्यर्थः । उत्कटम्=उद्धूतं । विकटं=विकृतं । रूढशब्दाश्चैते कथंचिद्व्युत्पाद्यन्ते । अलाबूतिलेत्यादि । एभ्यः पञ्चभ्यो रजस्यभिधेये कटच्प्रत्ययो भवति । रजसो विकारत्वाद्विकारप्रत्ययानामपवादोऽयम् । अलाबूकटमिति । 'ओरञ्' 'मयड्वैतयो'रिति मयड्वेह प्राप्तः । तिलकटमिति । 'असंज्ञायां तिलयवाभ्या'मिति मयट् प्राप्तः । उमाभङ्गा-

बा.]नवनीतमिति । भाष्ये तु 'हैयङ्गवीनं घृत'मिति दृश्यते । 'तत्तु हैयङ्गवीनं स्याद् ह्योगोदोहोद्भवं घृत'मित्यमरः । तस्य पाकमूले । 'पाकमूले' इति समाहारद्वन्द्वात्सप्तमी । पाकः=परिणामः । षष्ठ्यन्तेभ्यः पील्वादिभ्यः पाकेऽर्थे कुणप् । कर्णादिभ्यस्तु मूलेऽर्थे जाहजित्यर्थः । कुणपस्तद्धितत्वात्ककारस्य नेत्संज्ञा । जाहचस्तु जकारस्य प्रयोजना-ऽभावान्नेत्संज्ञा । पक्षात्तिः । मूलग्रहणमात्रमिति । पूर्वसूत्रे पाकमूल इति समासनिर्दिष्टत्वेऽप्येकदेशे स्वरित-त्वप्रतिज्ञानादिति भावः । तस्येत्यप्यनुवर्तते । पक्षशब्दात् षष्ठ्यन्तान्मूलेऽर्थे तिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । तेन वित्तः । तृतीयान्ताद्वित्त इत्यर्थे चुञ्चुप्चणपौ भवत इत्यर्थः । वित्तः=प्रसिद्धः । चस्य नेत्संज्ञेति । उपदेशे आदित्वा-ऽभावादिति भावः । विनञ्भ्याम् । 'नसहे'ति सङ्घातः पृथक्त्वे वर्तते । प्रकृतिविशेषणमिदम् । तदाह—अस-हार्थे इति । तस्य विवरणं—पृथग्भावे इति । वर्तमानाभ्यामित्यनन्तरं 'विनञ्भ्या'मिति शेषः । स्वार्थे इति । प्रत्ययार्थस्य अनिर्देशादिति भावः । प्रत्ययाविति । 'यथासङ्ख्यं नानाञा'विति शेषः । विनेति । वेर्ना-प्रत्यये रूपम् । पृथगित्यर्थः । नानेति । नञो नाञि आदिवृद्धौ रूपम् । पृथगित्यर्थः । 'नसहे'त्यस्य प्रत्ययार्थत्वे तु नेत्यनेन न सहेति गम्येत । एवं सति नाना न न सह, किंतु सहैवेत्यर्थः स्यात्, 'द्वौ नञौ' प्रकृतमर्थं गमयतः' इति न्यायादिति भाष्ये स्पष्टम् । वेः शालच्छङ्कटचौ । क्रियाविशिष्टेति । क्रियाविशिष्टकारकवाचकात्स्वार्थे शालच्शङ्कटच्प्रत्ययौ स्त इति यावत् । इदं च भाष्ये स्पष्टम् । संप्रोदश्च कटच् । सं, प्र, उत् एभ्यश्च क्रिया-विशिष्टसाधनवाचिभ्यः स्वार्थे कटच् स्यादित्यर्थः । चाद्वेरपि । संकटं । संहतमित्यर्थः । निबिडीकृतमिति यावत् । प्रकटमिति । प्रज्ञातमित्यर्थः । प्रकाशमिति यावत् । उत्कटमिति । उन्नतमित्यर्थः । अधिकमिति यावत् । रूढशब्दा एते कथञ्चिद्व्युत्पाद्याः । अलाबूतिलेति । अलाबू, तिल, उमा, भङ्गा इत्येभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो रजसि अभिधेये कटच उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । विकारप्रत्ययानामपवादोऽयम् । रजः=चूर्णरेणुः । गोष्ठजादय इति । पशुनामभ्यः स्थानादिष्वर्थेषु गोष्ठजादयः प्रत्यया वक्तव्या इत्यर्थः । गोष्ठजादीनां प्रत्ययानां स्थानादीनां चार्थानां

शे.]भाष्ये 'घृत'मिति पाठः । सञ्ज्ञायामित्युक्तेरदधिति न । तस्य पाक । अर्थयोः प्रत्यययोः प्रकृत्योश्च यथासङ्ख्यम् । विनञ्भ्याम् । नसहेति प्रकृत्यर्थविशेषणमित्याह-असहार्थे इति । तद्व्याख्या-पृथग्भावे इति । असहार्थे किम् ? । विगत इत्यादौ क्रिया-विशेषकान्मा भूत् । गोष्ठजिति । एतत्प्रत्ययाव्याख्यानपरमयमेवार्थ[ ] वित्तः पठितः । अन्यत्रादर्शनाद्येनोपकानि वार्तिकान्यात-

गवां स्थानं गोगोष्ठम् । अश्वगोष्ठम् । ॐ सङ्घाते कटच् । अवीनां सङ्घातोऽविकटः । ॐ विस्तारे पटच् । अविपटः । ॐ द्वित्वे गोयुगच् । द्वावुष्ट्रौ उष्ट्रगोयुगम् । ॐ षट्त्वे षड्गवच् । अश्वषड्गवम् । ॐ स्नेहे तैलच् । तिलतैलम् । सर्षपतैलम् । ॐ भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ । इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् । अवात्कुटारच्च ।५।२।३०। चात्कटच् । अवाचीनोऽ[धोमुखो]वकुटारः । अवकटः । नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः ।५।२।३१। अवादित्येव । नतं=नमनम् । नासिकाया नतम्-अवटीटम् । अवनाटम् । अवभ्रटम् । तद्योगान्नासिका अवटीटा । पुरुषोऽप्यवटीटः । नेर्बिडज्बिरीसचौ ।५।२।३२। निबिडम् । निबिरीसम् । इनच्पिटच्चिकचि च ।५।२।३३। 'ने'रित्येव । नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिकचि इत्यादेशौ च । ॐ कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ । चिकिनम् । चिपिटम् । चिक्कम् । ॐ क्लिन्नस्य चिल्-पिल्-लश्चाऽस्य चक्षुषी । क्लिन्ने

त.]घृतादित्वादन्तोदात्तात् 'अनुदात्तादेश्चे'त्यञ् , 'उमोर्णयोर्वे'ति वुञ् प्राप्तः । भङ्गाशब्दात् 'तृणधान्यानां च द्व्यषा'मित्याद्युदात्तत्वादण्मयट्वा प्राप्त इत्येवं यथासंभवं प्रत्ययप्राप्तिरूह्या । हरदत्तस्तु-तिलशब्दस्य घृतादित्वादन्तोदात्तत्वमङ्गीकृत्य ततः 'अनुदात्तादेश्चे'त्यञ् , 'असंज्ञायां तिलयवाभ्या'मिति मयड्वा प्राप्त इत्याह । तत्र तिलशब्दस्य घृतादित्वकल्पने बीजं चिन्त्यम् । 'तृणधान्यानां च द्व्यषा'मिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तस्यैव न्याय्यत्वात् । 'तिलाश्च मे' इत्यत्र तथैव वेदे पाठाच्च । गोष्ठजादय इति । 'सङ्घाते कट'जित्यादीन्यस्यैव प्रपञ्चः । इहोभयत्राऽऽदिशब्दः प्रकारे । पशुनामभ्य इति । 'पशुनामादिभ्यः' इति भाष्ये प्रचुरः पाठः । गवां स्थानमिति । 'तस्येद'मित्यत्रार्थे 'सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे' इति यति प्राप्ते गोष्ठच् । सङ्घात इति । अप्रस्तुतावयवः समूहः—सङ्घातः । प्रस्तुतावयवस्तु—विस्तारः । कटच्पटचौ द्वावपि सामूहिकानामपवादौ । द्वित्वे इति । प्रकृत्यर्थस्य द्वित्वे द्योत्य इत्यर्थः । उष्ट्रगोयुगमिति । द्वयं युग्ममित्यादिवद्द्व्यवयवसङ्घातप्राधान्यादेकवचनम् । एवमग्रेऽपि । नतमिति । नपुंसके भावे क्तः । नमनमिति । नीचैस्त्वमित्यर्थः । अवटीटमिति । नासिकासाधनके नमने वर्तमानादवशब्दात्स्वार्थे प्रत्ययः । कथं तर्हि नासिकायां पुरुषे चाऽवटीटशब्दस्य प्रयोग इत्यत आह—तद्योगादिति । नेर्बिडच् । 'नते नासिकायाः संज्ञाया'मिति वर्तते । निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये बिडज्बिरीसचौ स्तः । निबिडमिति । तद्योगान्निबिडा नासिका, निबिरीसा । कथं तर्हि 'निबिडाः केशाः', 'निबिडं वस्त्र'मिति । उपमानाद्भविष्यति । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् । केचित्तु उक्तप्रयोगानुरोधेनेह सूत्रे 'नते नासिकायाः' इति नानुवर्तत इति व्याचक्षते । प्रकृतेरिति । निशब्दस्येत्यर्थः । आदेशौ चेति । प्रत्ययौ, तत्संनियोगेन यथासङ्ख्यमिमावादेशौ च स्त इत्यर्थः । चिकिनमिति । इनच्प्रत्ययसंनियोगेन चिकादेशः । चिपिटमिति । पिटच्प्रत्ययसंनियोगेन 'चि' इत्यादेशः । क्लिन्नस्येति । चिल् पिल् इत्येतावादेशौ

बा.]प्रपञ्चनपराणि 'सङ्घाते कटजि'त्यादीनि 'शाकटशाकिना'वित्यन्तानि षड्वार्तिकानि । तेषु चतुर्षु 'पशुनामभ्य' इत्यनुवर्तते । अप्रस्तुतावयवः समूहः—सङ्घातः । प्रस्तुतावयवस्तु-विस्तारः । द्वित्व इति । प्रकृत्यर्थगतद्वित्व इत्यर्थः । वृषगोयुगमिति । द्व्यवयवकसङ्घाताभिप्रायमेकवचनम् । द्वयं युग्ममित्यादिवत् । केचित्तु द्वौ वृषावित्यर्थे 'वृषगोयुग'मिति स्वभावादेकवचनं विंशतिरित्यादिवदित्याहुः । एवमुष्ट्रगोयुगम् । अश्वषड्गवम् । अवात्कुटारच्च । क्रियाविशिष्टसाधनवाचकादवात्स्वार्थे कुटारच्च स्यादित्यर्थः । अवाचीन इति । अवाचीने विद्यमानादवात्कुटारचि अवकुटार इत्यर्थः । नते नासिकायाः । अवादित्येवेति । अवशब्दान्नासिकाया अवनतेऽर्थे टीटच् , नाटच् , भ्रटच् एते प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । 'णमु प्रह्वत्वे' इति धातोर्भावे क्तप्रत्यये नतशब्द इत्यभिप्रेत्याह-नतं नमनमिति । प्रह्वत्वमित्यर्थः । ननु यदि नासिकाया नमनमवटीटं तर्हि अवटीटा नासिकेति कथमित्यत आह—तद्योगादिति । नमनयोगात्तत्र लाक्षणिकमिति भावः । पुरुषोऽप्यवटीट इति । तादृशनासिकायोगादिति भावः । नेर्बिडज्बिरीसचौ । 'नते नासिकायाः संज्ञाया'मित्यनुवर्तते । नेः-नासिकाया नतेऽर्थे बिडच् , बिरीसच् द्वौ प्रत्ययौ स्त इत्यर्थः । 'निबिडा वृक्षा' इति तु उपमानादित्याहुः । इनच्पिटच् । इनच् पिटजिति समाहारद्वन्द्वात्प्रथमैकवचनम् । 'चिकचि' इत्यपि चिक-चि इत्यनयोः समाहारद्वन्द्वात्प्रथमैकवचनम् । प्रकृतेरिति । नेरित्यर्थः । तत्र इनचि परे चिक इत्यादेशः । तत्र अकार उच्चारणार्थः । पिटचि तु परे चीत्यादेशः । कप्रत्ययेति । उक्तनेः कप्रत्ययः, प्रकृतेः चिकादेशश्चेत्यर्थः । अयमपि ककारान्त एवादेशः । चिकिनमिति । इनचि प्रत्यये कृते नेश्चिकादेशे रूपम् । चिपिटमिति । पिटचि कृते नेश्चीत्यादेशे

शे.]सङ्घात इति । षट्त्वे इति । 'हस्तिषड्गव'मिति भारतप्रयोगादिदमुक्तम् । अवाचीनः=प्रसिद्धः । नत इति । नासिकासम्बन्धिततते वर्तमानादवात्स्वार्थे प्रत्यय इत्यर्थः । नेर्बिड । 'निबिडाः केशा' इति प्रयोगान्नते नासिकाया इत्यादेरत्राऽसम्बन्धः । अग्रे तु मण्डूकानुवृत्तिर्बोध्या । अभिधेय इति । तत्र वर्तमानान्नेरित्यर्थः । चिकादेशेऽकार उच्चारणार्थः । क्लिन्नस्येति ।

चक्षुषी अस्य चिल्लः । पिल्लः । * चुल् च । चुल्लः । उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ।५।२।३४। संज्ञायामित्यनुवर्तते । पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्यका । आरूढं स्थलमधित्यका । कर्मणि घटोऽठच् ।५।२।३५। घटते इति घटः । पचाद्यच् । कर्मणि घटते—कर्मठः पुरुषः । तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ।५।२।३६। तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः । आकृतिगणोऽयम् । प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ।५।२।३७। तदस्येत्यनुवर्तते । ऊरू प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् । ऊरुदघ्नम् । ऊरुमात्रम् । * प्रमाणे लः ।

त.] भवतो, लश्च प्रत्ययः 'अस्य चक्षुषी' इत्येतस्मिन्नर्थे । चुल् चेति । चाल्लप्रत्ययः । चुल्ल इति । क्लिन्ने अस्य चक्षुषी इति पूर्वोक्त एव विग्रहः । कथं तर्हि 'स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्नेऽक्ष्णि चाप्यमी' इत्यमर इति चेत् । अत्राहुः—पुरुषे व्युत्पादितानां तदवयवे लक्षणा बोध्येति । अन्ये त्वाहुः—'अस्य चक्षुषी' इत्यत्र 'अस्ये'ति न वक्तव्यम् । क्लिन्ने चक्षुषी–चिल्ले पिल्ले । पुरुषे तु मत्वर्थेऽच्, अर्शआदिषु 'स्वाङ्गाद्धीना'दिति सूत्रितत्वादिति । उपाधिभ्याम् । संज्ञाधिकारादिह नियतविषयमासन्नारूढं गृह्यत इत्याशयेनाह—पर्वतस्येति । आसन्नं= समीपम् । आरूढम्—उच्चस्थानम् । उपत्यकेति । 'प्रत्ययस्था'दितीत्त्वं तु न भवति, 'त्यकनश्च निषेधः' इत्युक्तत्वात् । कर्मणि घटो । सप्तम्यन्तात्कर्मन्शब्दात् 'घटते' इत्यर्थेऽठच् स्यात् । कर्मठ इति । 'ठस्येकः' इतीह न भवति । अठचि ठस्याऽप्रत्ययत्वेनाऽङ्गसंज्ञानिमित्तत्वाऽभावात् । तारकितमिति । एवं पुष्पितं फलितं पुलकितं रोमाञ्चितमित्याद्युदाहार्यम् । प्रमाणे द्वयसज् । प्रमाणे विद्यमानात्प्रथमान्तात् 'अस्ये'ति निर्दिष्टे प्रमेयेऽर्थे त्रयः प्रत्ययाः स्युः । प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रम् । तत्र मात्रच् । द्वयसज्दघ्नञौ तूर्ध्वमान एव भवतः, 'प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम'ेति भाष्यात् । ऊर्ध्वावस्थितेन येन मीयते तदूर्ध्वमानम्–ऊर्वादि । तेन तिर्यङ्मानादौ 'दण्डद्वयसं क्षेत्र'मित्यादि न प्रयुज्यते, यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् । अतएव 'द्विकाण्डा क्षेत्रभक्ति'रित्यत्र 'द्वयसचो लु'गिति प्राचोक्तं नादर्तव्यमित्यवोचाम । प्रमाणे ल इति । लुक एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा । प्रमाणत्वेन ये

बा.] रूपम् । चिल्लमिति । कप्रत्यये नेश्चिकादेशे रूपम् । क्लिन्नस्य चिल्पिलश्चास्य चक्षुषी इति । वार्तिकमिदम् । चिल् पिलिति समाहारद्वन्द्वात्प्रथमैकवचनम् । क्लिन्ने अस्य चक्षुषी इति विग्रहे क्लिन्नशब्दादस्य चक्षुषी इत्यर्थे लप्रत्ययः, प्रकृतेश्चिल् पिल् एतावादेशौ स्त इत्यर्थः । क्लिन्ने इति । नेत्राऽऽमयप्रयुक्तजलनिष्यन्दवतीइत्यर्थः । चिल्लः पिल्ल इति । क्लिन्नचक्षुष्क इत्यर्थः । चुल्चेति । उक्तविषये क्लिन्नस्य चुल् आदेशश्च लप्रत्ययसंनियोगेन वक्तव्य इत्यर्थः । उपाधिभ्याम् । उप, अधि आभ्यां यथासङ्ख्यमासन्नारूढयोर्वर्तमानाभ्यां स्वार्थे त्यकन्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । आसन्नं=समीपम् । आरूढम्=उच्चम् । अनुवर्तत इति । 'नते नासिकायाः' इत्यस्मादिति भावः । कस्य समीपं, कस्योच्चमित्याकाङ्क्षायां संज्ञाधिकारात् पर्वतस्येति लभ्यत इत्यभिप्रेत्याह—पर्वतस्येति । उपत्यका, अधित्यकेति । स्त्रीत्वं लोकात् । अत्र 'प्रत्ययस्था'दिति इत्त्वं तु न, 'त्यकनश्चे'त्युक्तेः । कर्मणि घटोऽठच् । सप्तम्यन्तात्कर्मन्शब्दाद्घट इत्यर्थे अठच्स्यादित्यर्थः । घटशब्दस्य कलशपर्यायत्वभ्रमं वारयति—कर्मणि घटत इति । व्याप्रियत इत्यर्थः । तथाचाऽत्र घटशब्दो यौगिको घटमाने वर्तत इति भावः । कर्मठ इति । अठचि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । अठचि ठस्य अङ्गात्परत्वाऽभावादिकादेशाऽभाव इति भावः । तदस्य । प्रथमान्तेभ्यस्तारकादिभ्योऽस्य तत्संजातमित्यर्थे इतच् स्यादित्यर्थः । तारकितं नभ इति । संजातनक्षत्रमित्यर्थः । आकृतिगणोऽयमिति । तेन 'पुष्पितो वृक्षः' 'फलित' इत्यादिसंग्रहः । प्रमाणे । अनुवर्तत इति । ततश्चास्य प्रमेयस्य तत्प्रमाणमित्यर्थे प्रमाणे विद्यमानात्प्रथमान्ताद्द्वयसच् , दघ्नच् , मात्रच् एते प्रत्ययाः स्युः । प्रमाणवानिदमर्थोऽत्र प्रत्ययार्थ इति भाष्ये स्पष्टम् । तत्र 'प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम'ेति भाष्ये उक्तम् । प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रम् , तत्र मात्रच् । प्रस्थमात्रमूरुमात्रमित्यादि इति कैयटः । वस्तुतस्तु 'यत्तदेतेभ्यः' इति सूत्रभाष्य-

शे.] चिल्पिलावादेशौ, लश्च प्रत्यय इत्यर्थः । आसन्नं = समीपम् । आरूढम्=उच्चम् । सञ्ज्ञाधिकारलभ्यमाह—पर्वतस्येति । 'समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी' । लक्षणया प्रयोगो बोद्धव्यः । कर्मठ इति । ठस्याऽङ्गसञ्ज्ञानिमित्तत्वाऽभावादिकादेशो न । प्रमाणे द्व । 'प्रमाणे' इत्यर्थद्वारा प्रकृतिविशेषणं । तत्र वर्तमानात्प्रथमान्तादित्यर्थः । प्रमाणमत्र परिच्छेदकमात्रं, तत्र मात्रच् । अत एव प्रस्थमात्रमूरुमात्रमित्यादिसिद्धिः । आद्यौ तूर्ध्वमाने एव, प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम'ेत्युक्तेरिति केचित् । अन्ये तु आयामपरिच्छेदकमेवात्र प्रमाणम् , अत एव 'यत्तदेतेभ्यः' इति सूत्रे प्रमाणपरिमाणशब्दयोरेकार्थत्वं मन्यमानस्य 'परिमाणग्रहणं किमर्थ'मिति शङ्कायाम् 'उक्तोऽत्र विशेषः' इति भाष्ये समाहितम् । तेनोक्तविशेषवाचकावत्र प्रकरणे प्रमाणपरिमाणशब्दाविति सूचितम् । एवञ्च 'प्रस्थमात्र'मित्याद्यसाध्वेव । 'मात्रचस्त्वविशेषेण परिच्छेदकमात्रवाचिनः स्मरणा'दिति कैयटोऽपि चिन्त्य एवेत्याहुः । प्रमाणे लः । प्रमाणे वर्तमानाद्विहितस्य लुगित्यर्थः । इह 'आयामस्तु प्रमाणं

शमः । दिष्टिः । वितस्तिः । ॐ द्विगोर्नित्यम् । द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमम् । ॐ प्रमाणपरिमाणाभ्यां सङ्ख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः । शममात्रम् । प्रस्थमात्रम् । पञ्चमात्रम् । ॐ वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम् । तावदेव तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् । पुरुषहस्तिभ्यामण् च ।५।२।३८। पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम् । पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम् । हस्तिद्वयसम् । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्

त.] प्रसिद्धास्ततः परस्यैवायं लुगित्युदाहरति–शमः दिष्टिः वितस्तिरिति । शमः प्रमाणमस्येत्यादिविग्रहः । एषु मात्रचो लुक्, इतरयोरसंभवात् । शमादीनामनूर्ध्वमानत्वात् । द्विगोर्नित्यमिति । द्विगोरप्रमाणत्वात्तदन्तविध्यभावाच्च पूर्वेणाऽप्राप्तो लुग्विधीयते । ननु विकल्पस्याऽप्रकृतत्वान्नित्यग्रहणमिह निरर्थकमिति चेत् । अत्राहुः— अनुपदं संशये वक्ष्यमाणो मात्रच् शममात्रमित्यादौ यथा न लुप्यते 'प्रमाणे लः' इत्यस्य 'प्रमाणे द्वयस'जिति यः पूर्वविधिस्तद्विषयत्वात्,–एवं द्विगोरपि न लुप्येत । इष्यते च लुक् । द्वौ शमौ स्यातां न वा द्विशम इति । तथा याऽधिकसङ्ग्रहार्थं नित्यग्रहणमिति । अत्र केचित्—द्विगोर्लः' इत्युक्तेऽपि पुनर्लग्रहणं नित्यार्थमधिकसङ्ग्रहार्थमिति व्याख्यातुं शक्यत इति वैचित्र्यार्थं नित्यग्रहणमित्याहुः । शममात्रमित्यादि । शमः स्यान्न वेत्यादिविग्रहः । पुरुषहस्तिभ्यामण्च । 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः । हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनम् । अत्र काशिकायामुक्तं 'द्विगोर्नित्यं लुक् । द्विपुरुषमुदक'मित्यादि । व्याख्यातं च हरदत्तेन—यद्यपि 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्य'मित्यस्य नायमनुवादः, पुरुषहस्तिनोः शमादिवत्प्रमाणत्वेनाऽप्रसिद्धत्वात्, अतएव हि 'पुरुषद्वयस'मित्यादौ 'प्रमाणे लः' इति लुङ् न भवति, तथाप्यपूर्वोऽत्र लुग्विधीयते इति । एतच्चाऽसङ्गतम् । 'द्विगोर्नित्यं लु'गित्यपूर्ववचनस्य मुनित्रयाऽनुक्तत्वात् । वस्तुतस्तु विधीयत इत्यस्याऽनुमीयत इत्यर्थः । अयं भावः—'द्विगोः' 'तद्धितलुकी'त्यनुवर्तमाने 'पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्या'मिति ङीब्विकल्प्यते, तदेव लुकमनुमापयतीति । यत्तदेतेभ्यः । यावानित्यादि । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वे 'उगिदचा'मिति नुम् । 'अत्वसन्तस्य चे'ति दीर्घः । हल्ङ्यादिलोपसंयोगान्तलोपौ । 'प्रमाणे' इत्यनुवर्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात्कृतम् । तथा च वार्तिकम्–'डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते । मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोः । इति । अस्यार्थः–इह शास्त्रे वतुपं विधाय तस्मिन् परे आत्वं विहितम् । पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विदधिरे, तद्रीत्या निर्देशोऽयं डावताविति । विशेष्यते इति विशेषः, तस्य भावो वैशेष्यं, तस्मात्,

बा.] स्वरसादायामपरिच्छेदकमेवात्र प्रमाणमिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । प्रमाणे ल इति । लुको 'ल' इति पूर्वाचार्यशास्त्रसिद्धा संज्ञा । प्रमाणे वर्तमानाद्विहितस्य द्वयसजादेर्लुग्वक्तव्य इत्यर्थः । शमो दिष्टिर्वितस्तिरिति । शमः प्रमाणमस्येत्यादिविग्रहः । शमादयोऽनूर्द्ध्वमानविशेषाः, तेभ्यो मात्रचो लुक्, इतरयोरसंभवात् । अत्र 'आयामस्तु प्रमाणं स्यादि'त्येव गृह्यते । एवंच ऊरुद्वयसमित्यादौ न लुक् । द्विगोर्नित्यमिति । प्रमाणान्ताद्द्विगोः परस्य द्वयसजादेर्नित्यं लुक् स्यादित्यर्थः । प्रमाणान्तस्य द्विगोः प्रमाणाऽवृत्तित्वात्सामर्थ्यादिह तदन्तविधिः । पूर्ववार्तिकेन तु नात्र प्राप्तिरस्ति, द्विगोः प्रमाणत्वाऽभावात् । द्विशममिति । तद्धितार्थे द्विगुः । ततो मात्रचोऽनेन लुक् । विकल्पस्याऽप्रकृतत्वादेव सिद्धे नित्यग्रहणं संशये वक्ष्यमाणस्य मात्रचो लुगर्थम् । अन्यथा शममात्रमित्यत्रेव द्विशमशब्दादपि स मात्रच् न लुप्येतेति भाष्ये स्पष्टम् । प्रमाणेति । प्रमाणवाचिनः परिमाणवाचिनः सङ्ख्यावाचिनश्च संशये मात्रज्वक्तव्य इत्यर्थः । अत्र प्रमाणमायाम एव गृह्यते, 'आयामस्तु प्रमाणं स्यादि'ति वचनात् । अत एव परिमाणग्रहणमर्थवत् । शममात्रमित्यादि । शमः स्यान्न वेत्यादिविग्रहः । वत्वन्तादिति । वार्तिकमिदम् । पुरुषहस्तिभ्यामण् च । 'उक्तविषये' इति शेषः । चाद्द्वयसजादयस्त्रयः । यत्तदेतेभ्यः । तदस्येत्यनुवर्तते । अस्य तत्परिमाणमित्यर्थे परिमाणवाचिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः किम्, यद्, तद्, एतद् एभ्यो वतुप् स्यादित्यर्थः । यावानिति । यच्छब्दाद्वतुप् । उपावितौ । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्त्वम्, सुः, 'उगिदचामि'ति नुम्, 'अत्वसन्त-

शे.] स्या'दित्येव गृह्यते । तेनोरुद्वयसमित्यादि सिद्धम् । शमादीनामपि यदाऽऽयामपरिच्छेदकत्वं तदा मात्रचो लुक् । यदा तूर्ध्वाधरदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वे द्वयसजादि तदाऽप्रमाणत्वान्न लुक् । द्विगोर्नित्यमिति । प्रमाणान्ताद् द्विगोरित्यर्थः । एतत्सामर्थ्यादेव तदन्तद्विगोरप्रमाणत्वेऽपि मात्रच् । प्रमाणपरीति । तेनोन्मानात्संशये मात्रच्न । शममात्रमिति । शमः स्यान्न वेत्यर्थः । वत्वन्तात्स्वार्थे इति । बहुलग्रहणसहितोऽत्र पाठो भाष्ये । हास्तिने—'इनणी'ति प्रकृतिभावः । यत्तदे । इह परिमाणग्रहणं सर्वतोमानार्थकम् । ननु 'प्रमाणे' इत्यनुवर्त्य तत्रैवास्य विधानमस्तु, 'यावानध्वे'त्यादिप्रयोगा एव मुख्याः सन्तु, परिमाणप्रयोगा एव सादृश्याद्भवन्तु । तदुक्तं भाष्ये–'किमर्थं परिमाण इत्युच्यते न प्रमाण इति वर्त्तते' इति चेन्न । यदादिभ्यो विशेषविहितेन वतुपा मात्रादीनां बाधप्रसङ्गात् । परिमाणग्रहणे तु भिन्नोपाधिकत्वान्न बाध इति, प्रमाणोपाधौ तन्मात्रम्, ऊर्ध्वमानोपाधौ तद्द्वयसं [illegible] 'यावानध्वा' [illegible] अधिकरणे तावत्त्वे [illegible]त्यादिप्रयोगास्तु प्रमाणग्रहणानु-

।५।२।३९। यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् । किमिदंभ्यां वो घः ।५।२।४०। आभ्यां वतुप्स्याद्वस्य च घः । कियान् । इयान् । किमः सङ्ख्यापरिमाणे डति च ।५।२।४१। चाद्वतुप् ।

त.]अर्थभेदादित्यर्थः । अर्थभेदस्तु—'परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्या'दिति प्रागेवोक्त इति भावः । नन्वनयोरर्थभेदे सति यावानध्वा यावती रज्जुरित्यादि न सिध्येत्, अत्र ह्यायाममात्रं गम्यते । यद्युपमानाद्भविष्यतीति ब्रूषे, तर्हि प्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्यतां, यावानध्वेत्यादिप्रयोगाश्च मुख्याः सन्तु । ये तु परिमाणे प्रयोगाः 'यावान् धान्यराशि'रित्यादयः, त एवोपमानाद्भवन्तु । तत्राह—'**मात्रादीति**' । 'यत्तदेतेभ्यः' इति विशेषविहितो हि वतुप् सामान्यविहितान् मात्रजादीन् बाधेत । तेन तन्मात्रमित्यादि न स्यात् । परिमाणग्रहणे सति तु भिन्नोपाधिकत्वाद्वतुपः प्रमाणे विहितमात्रजादिभिः सह बाध्यबाधकभावो नेति भावः । नन्वेवमपि बाधः स्यादेव, 'प्रमाणे द्वयस'जित्यत्र प्रस्थमात्रमित्यादिसिद्धये प्रमाणग्रहणस्य परिच्छेदकमात्रपरतया व्याख्यातत्वेन वतुपो यत्तदेतेभ्यो विहितत्वेन विशेषविहितत्वानपायात् । तस्मात् 'यत्तदेतेभ्यो वतुप् चे'त्येव सूत्र्यतां, मास्तु परिमाणग्रहणम्, अस्तु च प्रमाणे इत्यर्थाधिकारः, तेन 'यावती रज्जुः' 'यावान् धान्यराशि'रित्यादिप्रयोगाः सर्वेऽप्युपचारं विनैव निर्वहन्तीत्यपरमनुकूलमत आह–'**भावः सिद्धश्चेति**' । डावतोरिति पञ्चम्यन्तम् । अर्थभेदे सति वत्वन्तान्मात्रजादीनामुत्पत्तिः सिध्यति । तत्परिमाणमस्य तावद्धान्यं राशीकृतम् । तावत्प्रमाणमस्य कुड्यादेः 'तावन्मात्रम्' । यादृग्राशीकृतस्य धान्यादेर्दैर्घ्यं तादृशं कुड्यादेरपीत्यर्थः । एकविषयत्वे तु वतुपैव विशिष्टस्य प्रमेयस्योक्तत्वाद्वतुबन्तान्मात्रजादयो न स्युः । यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तदपि प्रमाणम् । जानुप्रमाणकं जलादि यस्य प्रमाणं तदपि जानुप्रमाणकमिति वक्तुं शक्यत्वात् । एवं च तावच्छब्द एव प्रयुज्येत, न तु 'तावन्मात्र'मित्यादि । अन्यथा तत्प्रमाणमस्य तन्मात्रम् । तन्मात्रं प्रमाणमस्य तन्मात्रमात्रमित्येवं मात्रजादिभ्यः प्रत्ययमालाप्रसङ्गात् । **किमिदंभ्याम् । वतुप्स्यादिति** । वकारस्य घविधिसामर्थ्याद्वतुपमनुवर्त्य सोऽप्यत्र विधीयत इति भावः । 'आदेः परस्ये'त्येव सिद्धे 'वः' इति वचनमादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । इतरथा घः प्रत्ययान्तरं विज्ञायेत । **कियानिति** । 'इदंकिमोरीश्की' 'यस्येति चे'ति लोपः । **इयानिति** । ईशादेशस्य 'यस्ये'ति लोपे प्रत्ययमात्रमवशिष्यते । पठन्ति च–'उदितवति परस्मिन् प्रत्यये शास्त्रयोनौ, गतवति विलयं च प्राकृतेऽपि प्रपञ्चे । सपदि पदमुदीतं केवलः प्रत्ययो यत्तदियदिति मिमीते को हृदा पण्डितोपि ।' वैयाकरणानामौपनिषदानां च प्रक्रियामाश्रित्य प्रवृत्तो द्व्यर्थोऽयं श्लोकः । **किमः सङ्ख्या** । 'तदस्ये'त्यनुवर्तत एव । संख्यायाः परिमाणं=परिच्छेदः, तस्मिन् कर्तव्ये यः प्रश्नस्तस्मिन्वर्तमानात्किमः प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे डतिः स्यात् । सङ्ख्यापरिमाणे किम् ? । क्षेपे माभूत् । का सङ्ख्येयमेषां दशानाम् । 'अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते' इत्येवं सङ्ख्येयद्वारे-

बा.]स्ये'ति दीर्घः, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । एवं तावान्, एतावान् । **किमिदंभ्यां वो घः** । तदस्येति, परिमाणे वतुबिति चानुवर्तते । तदाह–**आभ्यां वतुप् स्यादिति** । आभ्यां प्रथमान्ताभ्याम् 'अस्य तत्परिमाण'मित्यर्थे वतुप्स्यादित्यर्थः । **वस्य च घ इति** । वकारस्य घकार इत्यर्थः । **कियानिति** । किं परिमाणमस्येति विग्रहः । किंशब्दाद्वतुप् । उपावितौ । वकारस्य घकारः । इयादेशः । किम् इयत् इति स्थिते 'इदङ्किमोरीश्की'इति किमः कीभावे 'यस्येति चे'ति ईकारलोपे कियच्छब्दात्सौ 'उगिदचा'मिति नुमि 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घे, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपाविति भावः । **इयानिति** । इदंशब्दाद्वतुपि वकारस्य घकारे इयादेशे इदम् इयत् इति स्थिते 'इदङ्किमोरीश्की'ति शित्त्वादिदम ईकारे सर्वादेशे 'यस्येति चे'ति ईकारस्य लोपे इयदिति प्रत्ययमात्रं शिष्यते । ततः सौ नुमादि पूर्ववत् । **किमः सङ्ख्या** । तदस्येत्यनुवर्तते । सङ्ख्यायाः परिमाणं=परिच्छेदः । किंशब्दःप्रश्ने वर्तते । का अस्य सङ्ख्येत्येवं सङ्ख्या परिच्छेदविषयकप्रश्ने विद्यमानात्किंशब्दात्प्रथमान्तादस्येत्यर्थे डतिप्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः । **कतीति** । का सङ्ख्या अस्येति, का सङ्ख्या अनयोरिति च प्रश्नो न सम्भवति, 'अस्ये'त्यनेन एकत्वस्य, अनयो-

शे.]वृत्त्या परिच्छेदकमात्रेऽपि विधानात्सिद्धेः । तदुक्तं–'मात्राद्यप्रतीघाताये'ति । **किमिदम्** । वस्य घविधानसामर्थ्याद्वतुपोऽप्यत्र विधिः । प्रत्ययान्तरत्वभ्रमव्यावृत्तये 'व' इति । एतेन—आदेः परस्ये'त्येव सिद्धे 'व' इति व्यर्थमित्यपास्तम् । यद्वा किमिदम्भ्यामिति वाक्यभेदेन वतुपं विधत्ते । **किमः सम्** । इदमो निवृत्त्यर्थं–किम इति । **सङ्ख्यापरिमाणमिति**–कर्मधारयः । परिमाणशब्दः परिच्छेदकपरः । पूर्वत्र परिमाणग्रहणस्य सर्वतो मानार्थत्वात्पुनस्तद्ग्रहणम् । सङ्ख्यारूपपरिच्छेदविषयके प्रश्ने वर्तमानात्किमोऽस्येति षष्ठ्यर्थे डतिरित्यर्थः । सङ्ख्येति किम् ? । कियान् वृक्षः । **कतीति** । नित्यबहुवचनान्तः, द्व्येकयोः सन्देहाऽभावेन प्रश्नाऽभावात् । बहुत्वव्याप्यसङ्ख्यानां बहुत्वात्प्रश्नो युक्त एव । **सङ्ख्याया अ** । अवयवे वर्तमानसङ्ख्यावाचकादवयवि-

तस्य च वस्य षः स्यात् । का सङ्ख्या येषां ते कति । कियन्तः । **सङ्ख्याया अवयवे तयप्** ।५।२।४२। पञ्चावयवा अस्य पञ्चतयं दारु । **द्वित्रिभ्यां तयस्याऽयज्वा** ।५।२।४३। द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् । **उभादुदात्तो नित्यम्** ।५।२।४४। उभशब्दात्तयपोऽयच् स्यात्, स चायुदात्तः । उभयम् । **तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः** ।५।२।४५। एकादश अधिका अस्मिन्नेकादशम् । ❀ **शतसहस्रयोरेवेष्यते** । नेह-एकादश अधिका अस्यां विंशत्याम् । ❀ **प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्व एवेष्यते** । नेह—एकादश

त.]णाऽत्र संख्यायाः कुत्सा बोध्या । **संख्यायाः** । अवयवे वर्तमाना या संख्या तद्वाचिनः प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे तयप् स्यात् । यं प्रत्यवयवः सोऽवयवी प्रत्ययार्थः, 'अस्ये'त्यधिकारात् । यथा द्वयसजादिषु प्रमाणे प्रकृत्यर्थे प्रमेयं प्रत्ययार्थस्तद्वत् । **त्रयमिति** । ननु 'त्रयोऽवयवास्तन्तवो यस्य त्रयं सूत्र'मिति प्रयोगे संभवत्यपि 'मुनित्रय'मिति प्रयोगो न सङ्गच्छते, अन्यपदार्थस्यावयविनोऽभावादिति चेत् । अत्राहुः—अवयवी त्वत्र समुदाय एव । स चातिरिक्तो वाऽनतिरिक्तो वेति विचारान्तरम् । एवं च समुदायस्यातिरिक्तत्वपक्षेऽपि समुदायघटकत्वेन मुनीनां प्रत्यभिज्ञानान्मुनित्रयनमस्कारस्य विघ्नविघातकत्वमस्त्येवेति । **उभादुदात्तो नित्यम्** । इह 'चितः' इत्यनेनैवान्तोदात्तत्वं सिद्धं, सर्वोदात्तत्वं तु 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मिति वचनाद्बाधितम् । न च हे उभयेति संबुद्ध्यन्ते आमन्त्रितायुदात्तत्वं बाधितुं वचनमिति शङ्क्यं, पुरस्तादपवादन्येन चित्स्वरस्यैव बाध्यता, न त्वामन्त्रितायुदात्तत्वस्येति सुवचत्वात् । तस्मादुदात्तवचनसामर्थ्यादादेरेवायम् । प्रयुज्यते च तथा—'उभयं शृणवच्च न' इति । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—**स चेति** । **तदस्मिन्** । पुनस्तद्ग्रहणम् 'अस्ये'ति षष्ठ्यन्तसंबद्धतद्ग्रहणनिरासार्थः प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभावादाह—**दशान्तादिति** । अन्तग्रहणं किम् ? । दश अधिका अस्मिन्शते । न

बा.]रित्यनेन द्वित्वस्य च ज्ञातत्वात्, ज्ञाते च प्रश्नाऽसम्भवात् । का सङ्ख्या एषामिति तु प्रश्नः सम्भवति, तत्र एषामित्यनेन बहुत्वस्य ज्ञातत्वेऽपि तद्व्याप्यत्रित्वचतुष्ट्वादिसङ्ख्यानामज्ञातत्वात् । उक्तं च भाष्ये—'न द्वयेकयोः प्रश्नोऽस्ती'ति । ततश्च नित्यबहुवचनान्तोऽयं कतिशब्दो 'डति चे'ति षट्संज्ञकत्वात् 'षड्भ्यो लु'गिति जश्शसोर्लुक् । **कियन्त इति** । कियानितिवत्प्रक्रिया । बहुवचने विशेषः । 'सङ्ख्यापरिमाणे' इत्युक्तेः किमः क्षेपार्थकत्वे डतिर्न भवति । **का सङ्ख्या एषां दशानामिति** । 'दशाऽवरा परिष'दित्यत्र ब्राह्मणबुवाणां मेलने इदं वाक्यं प्रवृत्तम् । सङ्ख्येयद्वारा सङ्ख्यायाः कुत्साऽत्र गम्यते, 'अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ।' इति स्मरणात् । **सङ्ख्यायाः** । तदस्येत्यनुवर्तते । द्वित्र्यादिसङ्ख्याका अवयवा अस्यावयविन इति विग्रहे अवयवीभूतसङ्ख्यावाचिनः प्रथमान्तादस्यावयविन इत्यर्थे तयबित्यर्थः । **पञ्चतयमिति** । पञ्चावयवकः समुदाय इत्यर्थः । **द्वित्रिभ्यां** । द्वित्रिभ्यां परस्य तयपोऽयज्वा स्यादित्यर्थः । **द्वयमिति** । द्विशब्दात्तयपोऽयचि 'यस्येति चे'ति इकारलोपः । द्व्यवयवकसमुदाय इत्यर्थः । एवम् त्रयम् । **उभादुदात्तो नित्यं । स चोदात्त इति** । आद्युदात्त इत्यर्थः । अन्तोदात्तत्वस्य चित्त्वेनैव सिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टम् । अत्र 'अयच्प्रत्यय एव विधीयते, न तु तयप आदेशः' इति स्थानिवत्सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । 'तयप आदेशः' इति मूलं तु वार्तिकानुरोधेन ।

इति पाञ्चमिकाः ।

अथ मत्वर्थीयाः—**तदस्मिन्नधिकं** । तदधिकमस्मिन्निति विग्रहे प्रथमान्ताद्दशन्शब्दान्तात्समासादस्मिन्नित्यर्थे डप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधादन्तग्रहम् । अत एव निर्देशात्पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याहुः ।

शे.] रूपेऽस्येत्यर्थे तयबित्यर्थः । अवयवी चाऽत्रानुद्भूतावयवभेदोऽपि समुदायः । तेन 'मुनित्रयं', 'बहुतयं यूथम्', 'उभये देवमनुष्या' इत्यादि सिद्धम् । **द्वित्रिभ्याम्** । नन्वयचश्चित्त्वं व्यर्थं, चित्त्वेऽपि द्व्यादीनामन्तोदात्ततया 'यस्ये'ति लोपे 'अनुदात्तस्य च यत्रे'त्येनेनाद्युदात्तस्यैव प्रयोगे श्रवणादिति चेन्न, प्रत्ययसम्बन्ध्याद्याकारस्येव प्रकृतेरपि शेषनिघातेनाऽनुदात्तत्वात् । **उभादु** । उदात्तग्रहणसामर्थ्यादादिरुदात्तः । अन्तोदात्तत्वस्य चित्त्वेनैव सिद्धेः । सर्वोदात्तत्वन्तु बाधितम्, 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मित्युक्तेः । न चोभयेत्यत्र सम्बुद्धावामन्त्रिताद्युदात्तं बाधितुमुदात्तग्रहणमिति वाच्यं, येननाप्राप्तिन्यायेन चित्स्वरस्यैव बाध्यत्वात्तस्य च सतिशिष्टत्वेन बलवत्त्वाच्च । 'उभयं शृणवच्च न' इत्यादौ मध्योदात्तप्रयोगाच्च । **तयप इति** । इदं 'तयादेशे प्रतिषेधः' । उभये' इति स्थानिवत्सूत्रस्थवार्तिकानुरोधेन । वस्तुतो नाऽत्राऽऽदेशता, किं तु प्रत्ययान्तरत्वमेव, 'उभयी'त्यत्र ङीप्तु 'टिड्ढे'ति सूत्रे 'मात्रच' इति मात्रशब्दात्प्रभृति अयचश्च कारेण प्रत्याहाराश्रयणादिति तत्प्रत्याख्यानभाष्यात् । अत एवोदात्तग्रहणं सार्थकम् । अन्यथा निरनुबन्धकादेशान्तरमेव कुर्यात् । आदेशत्वेऽपि 'आद्युदात्तश्चे'त्यधिकारेण तस्याद्युदात्ततया लाभात् । तदसम्बन्धेऽपि स्थानिसादृश्येनानुदात्तत्वे उभयस्याऽन्तोदात्ततया 'अनुदात्तस्य च यत्रे'त्यनेनाद्युदात्तत्वसिद्धेः । अयचश्चः समुदायानुबन्धः स्वानुबन्धश्चेत्यन्यत्र विस्तरः ।

तदस्मिन् । उपश्लिष्टस्याध्याहारेणौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमीति स्पष्टं भाष्ये । 'ग्रहणवते'ति निषेधादन्तग्रहणम् । दशशब्दात्तु न,

माषा अधिका अस्मिन् सुवर्णशते । शदन्तविंशतेश्च ।५।२।४६। डः स्यादुक्तेऽर्थे । त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम् । विंशम् । सङ्ख्याया गुणस्य निमाने मयट् ।५।२।४७। भागस्य मूल्ये वर्तमानात्प्रथमान्तात्सङ्ख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानाम् । गुणस्येति किम् ? । द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः । निमाने किम् ? । द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकस्तैलस्य

त.] चेह व्यपदेशिवद्भावेन दशान्तत्वमस्तीति वाच्यं, 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने'त्यभ्युपगमात् । शदन्त प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सति 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेस्तदन्तस्ये'ति परिभाषया तदादिनियमः स्यात्, तं वारयितुमन्तग्रहणम् । तेन 'एकत्रिंशं शतम्' 'एकचत्वारिंश'मित्यादि सिद्धम् । नचैवं गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते इत्यादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यः, 'सङ्ख्याया अवयवे तय'बित्यतः सङ्ख्याग्रहणानुवृत्तेः । अन्तग्रहणमिह विंशति-शब्दानन्तरं कर्तव्यं 'षड्विंशत्यन्ताच्चे'ति । तेन 'एकविंशं शत'मित्यादि सिध्यति । अन्यथा 'ग्रहणवते'ति तदन्त-विधिप्रतिषेधादिह न स्यात् । सङ्ख्याया गुणस्य । गुणो—भागः । निमीयते = क्रीयतेऽनेनेति निमानं= मूल्यम् । 'मेङ् प्रणिदाने—इत्यस्मान्निपूर्वात्करणे ल्युट् । तदाह— भागस्य मूल्ये इति । षष्ठ्यर्थे इति । यद्यपि 'तदस्मिन्नधिक'मित्यतः 'त'दित्यनुवृत्तौ प्रथमान्तादित्ययमेवार्थो लभ्यते, तथापि मण्डूकप्लुत्या 'तदस्य संजात'मित्यतः 'तदस्य' इत्यनुवर्तनात् 'षष्ठ्यर्थे' इत्येतदपि लभ्यत इति भावः । द्विमयमिति । द्विशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वात् 'यवाना'मिति पदे सत्यपि तद्धितोत्पत्तिरिहाऽविरुद्धेति ज्ञेयम् । नन्वेवमपि प्रत्ययान्तस्योदश्विच्छब्देन सामानाधिकरण्यं दुर्लभम् । यावतोदश्विद्भागे प्रत्ययो विहितो, नोदश्वितीति । अत्राहुः— भागेऽपि विधीयमानः प्रत्ययोऽभिधानस्वाभाव्याद्भागवन्तमाचष्टे । तेन सामानाधिकरण्यं भवतीति । 'गुणनिमाने' इति वक्तव्ये व्यस्तोच्चारणात् 'एकत्वं गुणस्ये'त्यत्र विवक्षितम् । तेनेह न भवति 'यवानां द्वौ भागौ निमानमेषामुदश्वित्त्रयाणां भागाना'मिति । 'भूयसश्च वाचिकायाः सङ्ख्यायाः प्रत्यय इष्यते' । इह न भवति । एको भागो निमानमस्येति । 'भूयस' इति च प्रत्ययार्थादाधिक्यमात्रं प्रकृत्यर्थस्य विवक्षितं, न तु बहुत्वम् । तेन द्विशब्दादपि भवत्येव । तस्य पूरणे । 'तस्ये'ति षष्ठ्यन्तानुकरणम् । एकत्वं त्वविवक्षितम् । एकस्य पूरणाऽसम्भवात् । पूर्यतेऽनेनेति पूरणः । ण्यन्तात्करणे ल्युट् । एकादशानामिति । उद्भूतावयवभेदः समुदायः प्रकृत्यर्थः । अवयवः प्रत्ययार्थः । इह यस्मात्सङ्ख्यावाचिनः प्रत्ययविधिस्तदीयप्रवृत्तिनिमित्तस्य एकादशत्वादेः पूरणे

बा.] 'औपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी'ति भाष्यम् । 'सामीपिकमधिकरण'मिति कैयटः । एकादश माषा अधिका अस्मिन्निति । अस्मादित्यर्थः । अस्मिन् उपश्लिष्टा इति वा । न च व्यपदेशिवत्त्वेन केवलदशन्शब्दादपि स्यादिति शङ्क्यं, 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने'त्युक्तेः । शदन्तविंशतेश्च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—डः स्यादुक्तेऽर्थे इति । दशान्तत्वाऽभावात्पूर्वेणाऽप्राप्तिः । त्रिंशं शतमिति । डे सति 'टे'रिति टिलोपः । विंशमिति । विंशतिरस्मिन्नधिका इति विग्रहः । 'ति विंशते'रिति तिशब्दस्य लोपः । अन्तग्रहणादेकत्रिंशं शतमिति सिद्धम् । अन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादिनियमः स्यात् । 'विंशतावप्यन्तग्रहण'मिति वार्तिकादेकविंशं शतमित्यादि सिद्धम् । सङ्ख्याया गुणस्य । 'तदस्ये'त्यनुवर्तते । गुणः=भागः, अंशः । निमीयते क्रीयतेऽनेनेति निमानं=मूल्यद्रव्यम् । 'मेङ् प्रणिदाने' । करणे ल्युट् । तदाह—भागस्य मूल्य इत्यादि । षष्ठ्यर्थे इति । अस्येत्यर्थे इत्यर्थः । 'यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्ये'ति विग्रहवाक्यम् । द्वाभ्यां यवप्रस्थाभ्याम् एक उदश्वित्प्रस्थः क्रीयते यत्र तत्रेदं वाक्यं प्रयुज्यते । 'द्विमयमुदश्विद्यवाना'मित्युदाहरणम् । 'यवाना'मिति संबन्धसामान्ये षष्ठी । यवप्रस्थद्वयेन क्रेतव्यमुदश्विदित्यर्थः । द्विशब्दस्य भागवृत्तेर्नित्यसापेक्षत्वेऽपि प्रत्ययः । द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वित इति । द्वित्वसङ्ख्याविशिष्टौ व्रीहियवराशी यौ तौ अस्य उदश्वितो निमानमित्यर्थः । अत्र उदश्विद्यावत् तदपेक्षया व्रीहियवराश्योर्द्विगुणत्वं न विवक्षितं,

शे.] व्यपदेशिवद्भावस्य प्रातिपदिकग्रहणेऽभावात् । समानजातीयत्वे इति । इतिकरणलभ्योऽयमर्थः । शदन्त । तदस्मिन्नधिक-मिति, ड इति च वर्त्तते । 'सङ्ख्याया अवयवे' इत्यतः सङ्ख्याग्रहणञ्च वर्तते । तेन गोत्रिंशदधिका अस्मिन् शते इत्यादिषु न । अन्त-ग्रहणादेकत्रिंशं शतमित्यादि सिद्धम् । विंशतावप्यन्तग्रहणं कर्तव्यम्, एकविंशं शतमित्यादिसिद्धये । सङ्ख्याया गुणस्य निमाने । गुणोऽत्र समानभागः । निमीयते=क्रीयतेऽनेनेति निमानं=मूल्यम् । तदस्येति मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्तते, तदाह—प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे इति । 'गुणस्ये'ति मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयि । गुणकर्मकनिमाने वर्तमानाद्गुणगतसङ्ख्यावाचकान्मयडित्यर्थः । निमाननिमेययोर्भागरूपत्वे, निमेयसङ्ख्यापेक्षया निमानसङ्ख्याया आधिक्ये च निमेयस्यैकत्वे एव चायं प्रत्यय इति भाष्ये स्पष्टम् । तेनैको यवभागो निमानमस्योदश्विद्भागस्येत्यत्र, त्रयो यवानां भागा निमानमनयोरुदश्विद्भागयोरित्यत्र च न । द्विमयमिति । द्विशब्दस्य भागवृत्तेर्नित्यसापेक्षत्वाद्यवानामित्येतत्सापेक्षत्वेऽपि प्रत्ययः । उदश्विद्भागस्याप्युदश्वित्त्वाद्द्विमयमुदश्विदित्युक्तम् ।

द्विगुणं तैलं पच्यते क्षीरेण । तस्य पूरणे डट् ।५।२।४८। एकादशानां पूरण एकादशः । **नान्तादसङ्ख्यादेर्मट्** ।५।२।४९। डटो मडागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । नान्तात्किम् ? । विंशः । असंख्यादेः किम् ? । एकादशः । **षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्** ।५।२।५१। एषां थुगागमः स्याड्डटि । षण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयशब्दस्याऽसंख्यात्वेऽप्यतएव ज्ञापकाड्डट् । कतिपयथः । चतुर्थः । * **चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च** । तुरीयः । तुर्यः । **बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्** ।५।२।५२। डटीत्येव । पूगसङ्घयोरसङ्ख्यात्वेऽप्यतएव डट् । बहुतिथ इत्यादि । **वतोरिथुक्** ।५।२।५३। डटीत्येव । यावतिथः । **द्वेस्तीयः** ।५।२।५४। डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । **त्रेः संप्रसारणं च** ।५।२।५५। तृतीयः । **विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्**

त.] प्रत्ययः । यथा 'अतिशायने', 'याप्ये' इत्यादिषु प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवातिशयादिकं गृह्यते,अन्तरङ्गत्वात्, तथेहापि । तेन 'एकादशानां घटानां पूरणो जलादि'रित्यत्र नातिप्रसङ्गशङ्कालेशोऽपीति भावः । ननु यदि प्रवृत्तिनिमित्तस्य पूरणे प्रत्ययः, तर्ह्यत्र एकादशत्वस्य पूरण इति विग्रहो वक्तुं युक्त इति चेत् । अत्राहुः—'वैयाकरणपाशः' इत्यत्र यथा 'याप्यो वैयाकरणः' इति विग्रहः, न तु 'याप्यं वैयाकरणत्व'मिति, तथेहापि बोध्यमिति । एवं च व्युत्क्रमेणाध्यायेषु गम्यमानेषु 'वृद्धिरादै'जित्यध्यायो यदा चरमं गण्यते तदा सोऽप्यष्टमो भवत्येव । **नान्तादसङ्ख्यादेः । डट इति** । 'डट्' इति प्रथमान्तस्यानुवृत्तस्य 'नान्ता'दिति पञ्चम्या षष्ठी कल्प्यत इति भावः । यद्यपीह मटः प्रत्ययत्वेऽपि न क्षतिः, तथाप्युत्तरत्र तमट आगमत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम्, अनुदात्तता यथा स्यात् । प्रत्ययत्वे ह्याद्युदात्तः स्यात् । तया चैकरूप्येणैव संदर्भव्याख्यानमुचितम् । अन्येत्वाहुः— मटः प्रत्ययत्वे अकारसहितो मकारो विधेयः, आगमत्वे तु मकारमात्रमिति लाघवमस्तीति । **विंश इति** । विंशतेः पूरणः । 'ति विंशतेर्डिति' इति लोपः । **षट्कति** । इह षष्ठीनिर्देशबलात् षडादीनामागमित्वं स्पष्टमिति तदानुकूल्येनानुवृत्तो डट् सप्तम्या विपरिणम्यते । तदाह—**डटीति** । डट एव थुट् तु न कृतः, षष्ठो षकारस्य जश्त्वप्रसङ्गात् ।' चतुर्थे रेफस्य विसर्गप्रसङ्गाच्च । न चैवं 'नान्ता'दिति सूत्रेऽपि डति परे मुगेव विधीयतामिति वाच्यं, पञ्चमः सप्तम इत्यादौ नलोपाऽभावापत्तेः । **चतुरश्छयतावीति** । विशेषविहिताभ्यामपि छयद्भ्यां डट्प्रत्ययो न बाध्यते, थुग्विधानसामर्थ्यात् । तेन 'चतुर्थ' इति सिद्धम् । **आद्यक्षरेति** । अच्सहितं व्यञ्जनमक्षरशब्देनोच्यते, अच्सहितस्यादेर्व्यञ्जनस्येत्यर्थः । 'व्यञ्जनसहितस्यादेरच' इति व्याख्याने तु द्विर्वचनन्यायेन तकारस्यापि लोपः स्यादिति हरदत्तः । 'आदेर्व्यञ्जनस्ये'ति व्याख्याने प्रमाणं तु-'द्वितीयतृतीये'ति सूत्रे 'तुर्याणी'ति निर्देशो बोध्यः ।

द्वेस्तीयः । डटोऽपवाद इति । डट आदेशस्तु न भवति, टिति 'टिड्ढे'ति ङीपः प्रसक्त्या 'द्वितीयाश्रिते'ति

बा.] किंतु राशिद्वित्वमेव विवक्षितमिति द्विशब्दस्य भागवृत्तित्वाऽभावान्न प्रत्ययः । **तस्य पूरणे** । सङ्ख्याया इत्यनुवर्तते । सङ्ख्येयार्थकसङ्ख्यावाचिनः षष्ठ्यन्तात्प्रवृत्तिनिमित्तसङ्ख्यायाः पूरणे वाच्ये डट्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । पूर्यते अनेनेति **पूरणः**=अवयवः, स प्रत्ययार्थः । **एकादश इति** । एकादशत्वसङ्ख्यायाः पूरकोऽवयव इत्यर्थः । यस्मिन्ननुपात्ते एकादशत्वसङ्ख्या न सम्पद्यते, यस्मिन्नुपात्ते तु सा पूर्यते, सोऽवयवः । एकदेश इति यावत् । प्रवृत्तिनिमित्तेति किम् ?। पञ्चाना घटानां पूरणं जलादि । **नान्तासङ्ख्यादेर्मट् । डटो मडागमः स्यादिति** । शेषपूरणमिदम् । डटि टकार इत् । अकार उच्चारणार्थः । **पञ्चम इति** । पञ्चन्शब्दाड्डटि तस्य मडागमे सति नलोपः । यद्यपि मटः प्रत्ययत्वेऽपि न रूपभेदः, तथापि स्वरविशेषार्थं मडागमाश्रयणमिति भाष्ये स्पष्टम् । **षट्कति** । थुकि ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्वादन्त्यादचः परः । **षष्ठ इति** । अपदान्तत्वात्षस्य न जश्त्वम् । **चतुर्थ इति** । अपदान्तत्वाच्च रेफस्य विसर्गः । **चतुर इति** । वार्तिकमिदम् । चतुर्शब्दात्षष्ठ्यन्तात्पूरणे छयतौ स्तः । **आद्यक्षरस्य लोपश्चेति** । 'च' इति सङ्घातस्य लोपश्चेत्यर्थः । **बहुपूगगण** । बहु, पूग, गण, सङ्घ एषां डटि तिथुगागमः स्यादित्यर्थः । ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्वादन्त्यादचः परः । **इत्यादीति** । पूगतिथः गणतिथः, सङ्घतिथः । **वतोरिथुक् । डटीत्येवेति** । वतुबन्तस्य इथुगागमः स्याड्डटीत्यर्थः । **यावतिथ इति** । यावतां पूरण इति विग्रहः । 'बहुगणे'ति सङ्ख्यात्वात् 'तस्य पूरणे' इति डटि प्रकृतेरिथुक् । **द्वेस्तीयः** । द्विशब्दा-

सङ्ख्याया इति किम् ? । यवमागो निमानमस्योदश्विङ्गस्य । तस्य पू । 'सङ्ख्याया' इति वर्तते । सङ्ख्यावाचिनो ग्रहणम् । प्रवृत्तिनिमित्तसङ्ख्यापूरणे चायम् । वार्क्षी शाखेतिवदवयवः प्रत्ययार्थः । **नान्ताद** । मुक् तु न कृतः, 'पञ्चमः' इत्यादौ नलोपानापत्तेः । 'ड'डित्यनुवृत्तस्य नान्तादितिपञ्चम्या षष्ठी कल्प्यते इत्याशयेनाह—**डट इति** । **छयताविति** । विशेषविहिताभ्यामप्याभ्यां चतुरो डट् न बाध्यते, थुग्विधानसामर्थ्यात् । **डटोऽपवाद इति** । प्रत्ययाधिकारेण प्रत्ययत्वस्य

स्याम् ।५।२।५६। एभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यात् । विंशतितमः । विंशः । एकविंशतितमः । एकविंशः । **नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च** ।५।२।५७। शतस्य पूरणः शततमः । एकशततमः । मासादेरत एव डट् । मासतमः । **षष्ट्यादेश्चाऽसङ्ख्यादेः** ।५।२।५८। षष्टितमः । सङ्ख्यादेस्तु 'विंशत्यादिभ्य' इति विकल्प एव । एकषष्टः । एकषष्टितमः । **मतौ छः सूक्तसाम्नोः** ।५।२।५९। मत्वर्थे छः स्यात् ।

त.] निर्देशानुपपत्तेः । अतएव निर्देशाद्द्विशब्दस्याप्यादेशो न भवति । **तृतीय इति** । रेफस्य ऋकारः संप्रसारणम् । 'हलः' इति दीर्घस्तु न भवति, 'ढ्लोपे' इति सूत्रादण इत्यनुवृत्तेः 'त्रेस्तृ च' इति नोक्तं, प्रत्ययो मा विज्ञायीति । **विंशत्यादिभ्यः** । इह प्रत्यासत्त्या 'पङ्क्ति'त्यादिसूत्रे निपातिता विंशत्यादयो गृह्यन्ते, न लोकप्रसिद्धाः, विप्रकृष्टत्वादिति भाष्यमतम् । वृत्तिकृता तु 'विंशत्यादयो लौकिका एव सङ्ख्याशब्दा गृह्यन्ते, न पङ्क्त्यादिसूत्रनिर्दिष्टाः, तद्ग्रहणे ह्येकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात्, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । एवं च सति 'षष्ट्यादेश्चाऽसङ्ख्यादे'रिति पर्युदासो युज्यत एवेत्युक्तम् । **एकविंशतितम इति** । यद्यपि भाष्यमते तदन्तविधिर्दुर्लभस्तथापि 'षष्ट्यादेश्चे'ति सूत्रे सङ्ख्यादिपर्युदासो ज्ञापयति—'इह प्रकरणे तदन्तानामपि ग्रहण'मिति । एवं च सति एकान्नविंशतेः पूरण एकान्नविंशतितम इत्यपि सिध्यति । 'लौकिकानां ग्रहण'मिति वृत्तिमते तु नैतत्सिध्येत् । विंशतिसंख्यातः प्रागभावित्वादस्याः संख्यायाः । एतच्च कैयटहरदत्तग्रन्थयोः स्पष्टम् । ननु 'अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु' इति वदता कात्यायनेन पङ्क्त्यादिसूत्रस्य प्रत्याख्याततत्वात्'तत्सूत्रे निपातिता विंशत्यादयो गृह्यन्ते' इति भाष्यमतमयुक्तमिति चेदत्राहुः—यद्यपि प्रत्याख्यातं तथापीहार्थमावश्यकं तत् । अतएव तत्र भाष्यकृता 'नाऽसूया कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियते' इत्युक्तम् । अतः कात्यायनोक्तप्रत्याख्यानं नादर्तव्यमिति । **शततम इति** । यद्यपीदं 'षष्ट्यादेश्चे'त्युत्तरसूत्रेणैव सिध्यति, तथापि संख्यार्थं 'नित्यं शतादी'त्यावश्यकमिति ध्वनयन्नुदाहरति—**एकशततम इति** । **मासादेरिति** । संख्यावाचित्वाऽभावेऽपीति भावः । **षष्ट्यादेश्चेति** । 'विंशत्यादिभ्यः' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थोऽयमारम्भः । **सङ्ख्यादेस्त्विति** । एतच्च प्राक्यवाताद्बोध्यम्, 'नित्यं शतादी'त्युक्तत्वात् । **मतौ छः** । **मत्वर्थ इति** । मतोर्विषय इत्यर्थः । तेन 'त'दिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, 'अस्याऽस्मि'न्निति प्रत्ययार्थश्चेह लभ्यते ।

बा.] त्वषष्ठ्यन्तात्पूरणे तीयप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **त्रेः संप्रसारणं च** । त्रेस्तीयः स्यात्प्रकृतेः सम्प्रसारणं चेत्यर्थः । **तृतीय इति** । त्रयाणां पूरण इति विग्रहः । तीयप्रत्यये सति रेफस्य सम्प्रसारणमृकारः । 'सम्प्रसारणाच्चे'ति पूर्वरूपम् । 'हलः' इति दीर्घस्तु न भवति, 'ढ्लोपे' इत्यतोऽण इत्यनुवृत्तेः । **विंशत्यादिभ्यः** । तमटि टकार इत् । मकारादकार उच्चारणार्थः । अत्र 'पङ्क्तिविंशती'ति सूत्रानुक्रान्ता एव विंशत्यादयो गृह्यन्ते नतु लोकप्रसिद्धा एकविंशत्यादयोऽपि, विप्रकर्षादिति कैयटः । 'एकविंशतितम' इत्यत्र तु तदन्तविधिना तमडित्यग्रे वक्ष्यते । **नित्यं शतादि** । शतादिभ्यो मासात् अर्धमासात्संवत्सराच्च परस्य डटो नित्यं तमडागमः स्यादित्यर्थः । ननु 'षष्ट्यादेश्चे'त्युत्तरसूत्रेण शततमः सिध्यतीत्यत आह—**एकशततम इति** । 'असङ्ख्यादे'रिति पर्युदासादुत्तरसूत्रस्य नात्र प्रवृत्तिरिति भावः । ननु मासार्धमाससंवत्सरशब्दानां सङ्ख्यावाचित्वाऽभावात्तेभ्यो डट एवाऽप्रसक्तेस्तस्य कथं तमड्विधिरित्यत आह—**मासादेरिति** । **मासतम इति** । मासस्य पूरणः—अर्धमासादिरवयवः । **अर्धमासतम इति** । अर्धमासस्य पूरणस्तिथ्यादिरवयवः । **संवत्सरतम इति** । संवत्सरस्य पूरणो मासादिरवयवः । **षष्ट्यादेश्चासङ्ख्यादेः** । सङ्ख्यापूर्वपदात्षष्ट्यादेः परस्य डटो नित्यं तमडागमः स्यादित्यर्थः । 'विंशत्यादिभ्यः' इति विकल्पस्याऽपवादः । **एकषष्टः एकषष्टितम इति** । सङ्ख्यादित्वान्नित्यस्य तमटोऽभावे 'विंशत्यादिभ्यः' इति डटस्तमड्विकल्पः । तमडभावे डटि 'यस्येति चे'ति इकारलोपे 'एकषष्ट' इति रूपम् । ननु केवलात्षष्ट्यादेर्विहितस्य नित्यतमटः सङ्ख्यादेः कथं प्रसक्तिः, तमडागमविधेरप्रत्ययविधित्वेऽपि 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ती'ति निषेधादिति चेत्, मैवम्—असङ्ख्यादेरिति हि इह प्रकरणे ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिं ज्ञापयति । तेन 'विंशत्यादिभ्यः' इति पूर्वसूत्रमेकविंशतितम इत्यादावपि प्रवर्तत इति भाष्ये स्पष्टम् । एवंच 'एकान्नविंशतितमः' इत्यपि सिद्धम् । **मतौ छः** । 'मतु'शब्दो मत्वर्थे लाक्षणिक इत्याह **मत्वर्थे इति** । **अच्छा-**

शे.] न्याय्यत्वात् । सहायवाची द्वितीयशब्दस्त्वव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । अनेन तु नास्य साधुत्वम् । 'न ह्यपूरणस्तीयशब्दोऽस्ती'ति 'पूरणाद्भागे' इति सूत्रस्थभाष्याऽसङ्गतेः । तत्रत्यपूरणग्रहणन्तु प्रागेकादशभ्य इत्युत्तरार्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । **विंशत्यादिभ्यस्त** । अत्र विंशत्यादयः 'पङ्क्तिविंशती'ति सूत्रस्थाः । उत्तरसूत्रे सङ्ख्यादेरिति त्विह प्रकरणे तदन्तविधिज्ञापकम् । तेनैकान्नविंशतितम एकविंशतितम इत्यादि सिद्धम् । ज्ञापकेन च प्रत्ययविधिविषयता बोध्यते ग्रहणवतेत्यादेः । अयमागमविधिरिति 'षष्ट्यादे'रिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **मतौ छः** । अस्यवामीय मित्यादौ प्रकृतिवदित्यस्याऽनित्यत्वान्ङसादेर्न लुक् । 'अस्यवामस्ये'ति वेदे पठ्यते ।

अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तम्। वारवन्तीयं साम। **अध्यायानुवाकयोर्लुक्** ।५।२।६०। मत्वर्थस्य छस्य! अतएव ज्ञापकात्तत्र छः। विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक्। गर्दभाण्डः। गर्दभाण्डीयः। **विमुक्तादिभ्योऽण्** ।५।२।६१। मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः। विमुक्तः शब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः। दैवासुरः। **गोषदादिभ्यो वुन्** ।५।२।६२। मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः। गोषदकः। इषेत्वकः। **तत्र कुशलः पथः** ।५।२।६३। वुन् स्यात्। पथि कुशलः पथकः। **आकर्षादिभ्यः कन्** ।५।२।६४। आकर्षे कुशल आकर्षकः। 'आकषादिभ्य' इति रेफरहितो मुख्यः पाठः। आकषो-निकषोपलः। **धनहिरण्यात्कामे** ।५।२।६५। काम इच्छा। धने कामो धनको देवदत्तस्य। हिरण्यकः। **स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते** ।५।२।६६। केशेषु प्रसितः केशकः। तद्रचनायां तत्पर इत्यर्थः। **उदराट्ठगाद्यूने** ।५।२।६७। अविजिगीषौ ठक् स्यात्। कनोऽपवादः। बुभुक्षयाऽत्यन्तपीडित उदरे प्रसित औदरिकः। आद्यूने किम्? । उदरकः। उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः। **सस्येन परिजातः** ।५।२।६८। कन् स्वर्यते नतु ठक्। सस्यशब्दो गुणवाची नतु धान्यवाची।

त.]विधानसामर्थ्यादिति। मतुप्प्रकरण एवास्मिन् सूत्रे कर्तव्ये यदत्रास्य लुग्विधानं तत्पाक्षिकं लुकमनुमापयतीति कैयटः। **तत्र कुशलः**। सप्तमीसमर्थात्पथिन्शब्दात्कुशल इत्यर्थे वुन्स्यात्। **आकर्षादिभ्यः कन्**। वुना सिद्धे कन्ग्रहणं इदुदन्तार्थम्। शकुनिकः। अशनिकः। त्सरुकः। **मुख्यः पाठ इति**। "आकषन्त्यस्मिन् सुवर्णादिकमित्याकषः। 'पुंसि संज्ञायां घः' इति व्याख्याय, ये तु 'आकर्षादिभ्यः' इति सरेफं पठन्ति, तेषाम् 'आकर्ष' इति घञि रूपम्'—इति हरदत्तेनोक्तत्वादिति भावः। **धने काम इति**। 'तत्रे'त्यनुवर्तनात्सप्तम्यन्तात्प्रत्यय इति भावः। **उदरात्**। आद्यूनशब्दार्थमाह—**अविजिगीषाविति**। 'दिवोऽविजिगीषाया'मिति तत्रैव निष्ठानत्वविधानात्।

बा.]वाकीयं सूक्तमिति। अच्छावाकशब्दोऽस्यास्ति, अस्मिन्नस्तीति वा विग्रहः। अच्छावाकशब्दयुक्तमित्यर्थः। अच्छावाकशब्दाच्छब्दस्वरूपपरात् प्रथमान्ताच्छः। **वारवन्तीयं सामेति**। 'अश्वं नत्वा वारवन्त'मित्यस्यामृच्यध्यूढमित्यर्थः। एवमस्यवामीयमित्यपि। 'अस्यवामस्ये'त्यस्य एकदेशानुकरणमस्यवामेति। तस्माच्छः। अस्यवामशब्दसंयुक्तमित्यर्थः। 'प्रकृतिवदनुकरण'मित्यस्याऽनित्यत्वात्सुपो न लुक्। **अध्यायानुवाकयोर्लुक्**। नन्वध्यायानुवाकयोरभिधेयत्वे छस्य कथं प्राप्तिः, सूक्तसाम्नोरिति नियमादित्यत आह-**अत एवेति**। **विधानेति**। मतुप्प्रकरण एवास्मिन्सूत्रे कर्तव्ये अत्र प्रकरणे छस्य लुग्विधानसामर्थ्यादिति कैयटः। ज्ञापकसिद्धविधानसामर्थ्यादित्यन्ये। भाष्ये तु 'अध्यायानुवाकयोर्वा लुग्वक्तव्यः' इति वचनमेवारब्धम्। **गर्दभाण्डः गर्दभाण्डीय इति**। गर्दभाण्डशब्दसंयुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वेत्यर्थः। भाष्योदाहरणादेव क्वचिदेतन्नामकोऽध्यायोऽनुवाको वाऽन्वेष्यः। **विमुक्तादिभ्योऽण्**। **वैमुक्त इति**। विमुक्तशब्दयुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वेत्यर्थः। **गोषदादिभ्यो वुन्**। **गोषदक इति**। गोषदशब्दसंयुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वेत्यर्थः। **इषेत्वक इति**। 'इषेत्वे'ति शब्दयुक्त इत्यर्थः। 'अस्यवामीय'मित्यत्रोक्तरीत्या सुपो न लुक्। **तत्र कुशलः पथः**। **वुन्स्यादिति**। सप्तम्यन्तात्पथिन्शब्दात्कुशल इत्यर्थे वुनित्यर्थः। **पथक इति**। अकादेशे 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। **आकर्षादिभ्यः कन्**। **आकर्षक इति**। यद्यपि वुनैवाऽनुवृत्तेनेदं सिध्यति तथापि 'शकुनिक' इत्याद्यर्थं कन्ग्रहणम्। **धनहिरण्यात्कामे**। तत्रेत्यनुवर्तते। धनशब्दाद्धिरण्यशब्दाच्च सप्तम्यन्तात्कामे वाच्ये कन्स्यादित्यर्थः। **काम इच्छेति**। नतु कामयिता, व्याख्यानादिति भावः। **स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते**। तत्रेत्यनुवर्तते। स्वाङ्गेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः प्रसितेऽर्थे कन्स्यादित्यर्थः। **प्रसितः**—उत्सुकः। **तद्रचनायामिति**। वेण्यादिग्रथने इत्यर्थः। अत्रैवार्थेऽस्य साधुत्वम्, व्याख्यानादिति भावः। **उदराट्ठगाद्यूने**। तत्र प्रसित इत्यनुवर्तते। सप्तम्यन्तादुदरशब्दादाद्यूने प्रसितेऽर्थे ठगित्यर्थ इत्यभिप्रेत्य आद्यूनशब्दं विवृण्वन्नाह—**अविजिगीषाविति**। 'दिवोऽविजिगाषाया'मित्यविजिगाषायामेव दिवो निष्ठानत्वविधानादिति भावः। **बुभुक्षयेति**। क्षुधा पीडित एवं सन् उदरपरिमार्जने प्रसितो नतु मल्लवद्युद्धे विजिगीषयेत्यर्थः। **उदरक इति**। 'मल्ल' इति शेषः। स हि युद्धे विजिगीषया उदरपरिमार्जनादौ उत्सुको भवति। तदाह—**उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इति**। 'विजिगीषये'ति शेषः। **सस्येन परिजातः**। तृतीयान्तात्सस्यशब्दात्परिजात इत्यर्थे कन्स्यादित्यर्थः। सन्निहितष्ठगेव कुतो नानुवर्तत इत्यत आह—**कन्स्वर्यते नतु ठगिति**। स्वरितत्व-

---

शे.]तत्र द्वितीयविभक्तिप्राग्भागानुकरणादनुकार्येणाऽर्थवतः प्रत्यय इति बोद्धव्यम्। **विधानसामर्थ्यादिति**। ज्ञापकसिद्धविधानसामर्थ्यादित्यर्थः। भाष्ये 'वा लु'गिति वचनमेवारब्धम्। विमुक्तादयः शब्दपरा गणे निर्दिष्टाः। गोशब्दादयोऽप्येवम्। 'मतौ च्छ' इत्यारम्भैतदन्ता अनुकरणशब्दादेव प्रत्ययाः साधवः। **काम इच्छेति**। न तु कामयिता, अनभिधानात्। तत्रेत्यनुवर्तते, तदाह—धने काम इति। **तद्रचनायामिति** ... अत्रैवार्थे [illegible] अस्य साधुत्वं, स्वभावात्। **उदरा**। तत्र प्रसित इति

'शस्येने'ति पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजातः संबद्धः सस्यकः साधुः । अंशं हारी ।५।२।६९। हारी'त्यावश्यके णिनिः । अतएव तद्योगे षष्ठी न । अंशको दायादः । तन्त्रादचिरापहृते ।५।२।७०। तन्त्रकः पटः । प्रत्यग्र इत्यर्थः । ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ।५।२।७१। आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः । अल्पमन्नं यस्यां सा—उष्णिका यवागूः । अन्नशब्दस्य उष्णादेशो निपात्यते । शीतोष्णाभ्यां कारिणि ।५।२।७२। शीतं करोतीति शीतकोऽलसः । उष्णं करोतीति—उष्णकः शीघ्रकारी । अधिकम् ।५।२।७३। अध्यारूढशब्दात्कन्, उत्तरपदलोपश्च । अनुकाऽभिकाऽभीकः कमिता ।५।२।७४। अन्वभिभ्यां कन् । अभेः पाक्षिको दीर्घश्च । अनुकामयते अनुकः । अभिकामयते अभिकः । अभीकः । पार्श्वेनान्विच्छति ।५।२।७५। अनृजुरुपायः पार्श्वं, तेनाऽन्विच्छति पार्श्वकः । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ।५।२।७६।

त.] सस्येन । कर्मकर्तरि तृतीयेयम् । परितो जातः--परिजातः । फलितमाह—संबद्ध इति । अतएवेति । 'अकेनो'रिति निषेधादिति भावः । तन्त्रात् । तन्यन्ते तन्तवोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तन्त्रं=तन्तुवायशलाका । अचिरःकालोऽपहृतस्येत्यचिरापहृतस्तस्मिन् । 'कालाः परिमाणिने'ति समासः । प्रत्यग्र इति । नूतन इत्यर्थः । ब्राह्मणकोष्णिके । ब्राह्मणशब्दादायुधजीवित्वोपाधिकात्प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो निपात्यते, अन्नशब्दात्तु अल्पत्वोपाधिकात् । तदाह—आयुधेत्यादि । शीतोष्णाभ्याम् । शीतमिव शीतम् । मन्दमित्यर्थः । शीते सति कार्यकरणे पाटवाऽभावात् । उष्णमिवोष्णम् । शीघ्रमित्यर्थः । क्रियाविशेषणाभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां प्रत्ययः । कृद्योगलक्षणा षष्ठी तु क्रियाविशेषणान्नेत्युक्तम् । मुख्यार्थवृत्तिभ्यां तु प्रत्ययो न भवति, अनभिधानात् । अधिकम् । अध्यारूढशब्दादिति । 'गत्यार्थाकर्मके'त्यादिना रुहेः कर्तरि कर्मणि वा क्तो विहितः । आद्ये क्तप्रत्ययेन कर्मणोऽनभिहितत्वादध्यारूढशब्दयोगे द्वितीया । 'अध्यारूढो द्रोणः खारी'मिति, 'ग्रामं गत' इतिवत् । तथा अधिकशब्देनापि योगे द्वितीयायां प्राप्तायां 'यस्मादधिकं', 'तदस्मिन्नधिक'मिति च निर्देशद्वयात्पञ्चमीसप्तम्यौ भवतः । 'अधिको द्रोणः खार्याः । 'अधिको द्रोणः खार्या'मिति । द्वितीये तु क्तेन कर्मणोऽभिहितत्वात्प्रथमा । 'अधिका खारी द्रोणेन' । कर्मणोऽभिहितत्वादेव पञ्चमीसप्तम्याविह न शङ्कनीये । अनुका । समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । सूत्रत्वाल्लिङ्गव्यत्यय इति फलितोऽर्थः । अन्वभिभ्यां कन्निति । क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यां स्वार्थे निपात्यत इत्यर्थः । पार्श्वेनान्विच्छति । 'आकर्षादिभ्यः कन्नि'त्यतः कननुवर्तते । अनृजुरिति । तिर्यगवस्थानात्पार्श्वमनृजु, तत्साधर्म्यादुपायोऽपि । इह शीतोष्णपार्श्वाऽयःशूलदण्डाजिनशब्दा गौणा एव गृह्यन्ते । मुख्यार्थेभ्यस्तु प्रत्ययो न भवति, अन-

---

बा.] प्रतिज्ञायां तु पाणिनीयपरम्परैव प्रमाणम् । गुणवाचीति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । शस्येनेतीति । 'शंसु स्तुतौ' इति धातोः कर्मणि यति शस्यशब्दः स्तुत्यपर्यायः । स्तुत्यश्च गुण एवेति भावः । परिजात इत्यस्य विवरणं—संबद्ध इति । अंशं हारी । द्वितीयान्तादंशशब्दाद्धारीत्यर्थे कन्स्यादित्यर्थः । ननु कृद्योगषष्ठीप्रसङ्गादंशमिति कथं द्वितीयेत्यत आह—आवश्यके णिनिरिति । 'आवश्यकाधमर्ण्ययो'रित्यनेने'ति शेषः । षष्ठी नेति । 'अकेनो'रिति तन्निषेधादिति भावः । तन्त्रादचिरापहृते । तन्त्रशब्दात्पञ्चम्यन्तादचिरापहृतेऽर्थे कनित्यर्थः । तन्त्रं—तन्तुवायशलाका । अचिरेण कालेन अपहृतः—अचिरापहृतः । 'कालाः परिमाणिने'ति समासः । प्रत्यग्र इति । नूतन इत्यर्थः । ब्राह्मणकोष्णिके । आयुधजीविविषयब्राह्मणशब्दात्प्रथमान्तादस्मिन्नित्यर्थे कन्निपात्यत इत्यर्थः । अल्पान्नशब्दस्येति । अल्पान्नशब्दात्प्रथमान्तादस्मिन्नित्यर्थे कन्प्रत्ययः, प्रकृतेरुष्णादेशश्च निपात्यत इत्यर्थः । शीतोष्णाभ्यां । शीतमिव शीतं । मन्दमित्यर्थः । उष्णमिव उष्णम् । शीघ्रमित्यर्थः । आभ्यां क्रियाविशेषणाभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां कन्स्यादित्यर्थः । य आशु कर्तव्यानर्थांश्चिरेण करोति स शीतक उच्यते, यस्तु अनाशु कर्तव्यानाश्वेव करोति स उष्णक उच्यत इति भाष्ये । संज्ञायामित्यनुवृत्तेरयमर्थो लभ्यत इति कैयटः । तदाह—शीतकोऽलस इति । उष्णकः शीघ्रकारीति च । अधिकम् । अध्यारूढशब्दादिति । व्युत्पादनमात्रमिदम् । शुद्धरूढ एवायमिति बोध्यम् । अनुकाभिका । अनुक, अभिक, अभीक—एषां समाहारद्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् । पार्श्वेनाऽन्विच्छति । तृतीयान्तात्पार्श्वशब्दादन्विच्छतीत्यर्थे संज्ञायां कन्स्यादित्यर्थः । अन्वेषणं=मार्गणम् । पार्श्वमिव पार्श्वम्=अनृजुरुपायः । 'ऋजूपायेन अन्वेष्टव्यानर्थान्योऽनृजुनोपायेनान्विच्छति स पार्श्वक' इति भाष्यम् । तदाह—अनृजुरित्यादि । अयःशूल । अयःशूल, दण्डाजिन आभ्यां तृतीयान्ताभ्यामन्विच्छतीत्यर्थे संज्ञायां ठक्ठञौ स्त इत्यर्थः । अयःशूलमिव अयःशूलम् । साहसमित्यर्थः । यो मृदुनोपायेनान्विष्टव्यानर्था-

---

शे.] च वर्तते, यः प्रसितः स चेदविजिगीषुरित्यर्थः । उदरको—मल्लः । शीतोष्णाभ्याम् । सञ्ज्ञायामित्यनुवर्तते इत्याशयेनाह—अलस इत्यादि । अध्यारूढशब्दादिति—व्युत्पादनमात्रं, शुद्धरूढस्त्वयमिति बोध्यम् । अनृजुरिति । सञ्ज्ञाधिकारा-

तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलं, तेनान्विच्छति आयःशूलिकः—साहसिकः । दण्डाजिनं=दम्भः, तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिकः । **तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा** ।५।२।७७। [पूरणप्रत्ययान्तात्] कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वा । द्वितीयकं द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य । द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः । ***तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो नित्यं च लुक्** । षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्को देवदत्तः । पञ्चकः । **स एषां ग्रामणीः** ।५।२।७८। देवदत्तो मुख्यो येषां ते देवदत्तकाः । त्वत्काः । मत्काः । **शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे** ।५।२।७९। शृङ्खलकः करभः । **उत्क उन्मनाः** ।५।२।८०। उद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन् । उत्कः उत्कण्ठितः । **कालप्रयोजनाद्रोगे** ।५।२।८१। कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे । द्वितीयेऽहनि भवो द्वितीयको

त.]भिधानात् । **तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा** । तावतां पूरणं- तावतिथम् । 'वतोरिथुक्' । यथा 'तस्यापत्य'मित्यत्र तस्येति षष्ठ्यन्तानां सामान्यनिर्देशस्तथाऽत्र 'तावतिथ'मिति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः । अनन्तरावपि ठकठञौ नानुवर्तेते, अस्वरितत्वादित्यभिप्रेत्याह—**कन्स्यादिति** । **पूरणप्रत्ययस्येति** । ननु कनो लुक्, वाग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । पञ्चमं पञ्चमकमित्यादिरूपं हि तेन साध्यम् । तच्च महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन कन उत्पत्त्यापि सिद्धमेव । तस्मात्पूरणप्रत्ययस्यैव लुक्सूत्रकारस्याऽभिमत इति व्याचष्टे—**द्विकमिति** । वार्तिककारस्तु कन एव लुगिति व्याख्यामभिप्रेत्य 'तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा वचनानर्थक्यं, विभाषाग्रहणा'दित्याह । तन्मते द्वितीयकं द्वितीयमित्येव रूपं न तु द्विकमिति बोध्यम् । **तावतिथेनेति** । पूरणप्रत्ययान्ताद्ग्रहणोपाधिकात् स्वार्थे विधीयमानो ग्रहीतरि न प्राप्नोतीति वचनमिति कैयटः । **स एषां ग्रामणीः** । 'ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु' इत्यमरः । **करभ इति** । उष्ट्रबालकः । **द्वितीयेऽहनीति** । यद्यपि द्वितीयशब्दः कालवाची न भवति, तथाप्य-

---

बा.] स्तीक्ष्णोपायेनान्विच्छति स आयःशूलिक' इति भाष्यम् । तदाह—**तीक्ष्णोपाय इत्यादि** । **दम्भ इति** । दम्भार्थत्वाद्दण्डाजिनशब्दो दम्भे लाक्षणिक इति भावः । **तावतिथं** । तावतां पूरणं तावतिथमिति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः । तृतीयार्थे प्रथमा । 'ग्रहण'मिति भावे ल्युडन्तम् । तथा च तृतीयान्तात्पूरणप्रत्ययान्ताद्ग्रहणमित्यर्थे कन्स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वेत्यर्थ इत्यभिप्रेत्याह—**कन्स्यादित्यादि** । पूरणप्रत्ययान्तस्य तु प्रकृतिभूतस्य न लुक्, किंतु पूरणप्रत्ययमात्रस्य, षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति भाष्योदाहरणात् । **द्वितीयेन रूपेणेति** । अनेन तृतीयैव समर्थविभक्तिरिति सूचितम् । इतिना लोकानुसारित्वं गम्यते । एवं च ग्रन्थविषयकमेव ग्रहणमिह फलति । तेन 'द्वितीयं ग्रहणं देवदत्तेन दण्डस्ये'त्यादौ न भवति । **तावतिथेनेति** । ग्रहणेऽर्थे विहितं ग्रहीतरि न प्राप्नोतीत्यारम्भः । **षट्को देवदत्त इति** । भाष्ये एवमेवोदाहृतत्वात्पूरणप्रत्ययस्यैव लुगिति गम्यते, ननु तदन्तस्य । **स एषां ग्रामणीः** । ग्रामणीविशेषवाचकाच्छब्दात्प्रथमान्तादस्येत्यर्थे कन्स्यादित्यर्थः । **देवदत्तो मुख्य एषामिति** । एतेन ग्रामणीशब्दो मुख्यपर्याय इति सूचितम् । 'ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु' इत्यमरः । **त्वत्काः मत्का इति** । त्वमहं वा मुख्य एषामिति विग्रहः । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति त्वमौ । **शृङ्खलमस्य** । करभ इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । 'बन्धन'मिति करणे ल्युट् । अस्य करभस्य शृङ्खलं बन्धनमिति विग्रहे बन्धनविशेषणाच्छृङ्खलशब्दात्प्रथमान्तादस्य करभस्येत्यर्थे कन्स्यादित्यर्थः । **शृङ्खलक इति** । शृङ्खलेन बद्ध इति यावत् । **करभः**=बाल उष्ट्रः । **उत्क उन्मनाः** ।**उद्गतमनस्कवृत्तेरिति** । उत्कण्ठितवृत्तेरित्यर्थः । **कालप्रयोजनाद्रोगे** । काल, प्रयोजन—अनयोः समाहारद्वन्द्वः । तदाह—**कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्चेति** । 'यथोचितविभक्त्यन्ता'दिति शेषः । कालशब्देनाऽत्र कालवृत्तिःपूरणप्रत्ययान्तो द्वितीयादिशब्द एव

शे.]दीदृशेऽर्थे एव साधुत्वं बोध्यम् । **दम्भ इति** । दम्भसाधनत्वात् । दाम्भिका हि प्रायेण दण्डाजिनं धारयन्ति । **तावतिथम्** । ग्रहणमिति भावे ल्युट् । तच्च प्रत्ययार्थः । 'तावतिथ'मिति पूरणप्रत्ययान्तोपलक्षणम् । तृतीयार्थे प्रथमा । तृतीयान्ताद्ग्रहणमित्यर्थे प्रत्ययः, 'तावतिथेन गृह्णातीत्युपसङ्ख्यान'मिति वार्तिके तृतीयाया एव समर्थविभक्तित्वस्य क्लृप्तत्वात् । तद्ध्वनयन्व्याख्यति—**द्वितीयेन रूपेणेति** । **पूरणप्रत्ययस्येति** । 'षष्ठेन गृह्णाति षट्क' इति भाष्योदाहरणे तल्लुक एव दर्शनादिति भावः । **द्विकं वाग्रहणमिति** । ग्रहीतर्यपि प्रत्ययविधानेनाऽसन्देहाय 'ग्रहण'मित्युक्तम् । **द्वितीयेन रूपेणेति** । द्वितीयया गुरुकृतया शब्दावृत्त्येत्यर्थः । **इति**लौकिकविवक्षार्थः । तेन ग्रन्थविषये ग्रहणे एव । तेन 'द्वितीयं ग्रहणं देवदत्तेन दण्डस्ये'त्यादौ न । एवञ्च ग्रन्थरूपकर्मणः प्रत्ययेनोक्तत्वात् 'उभयप्राप्तौ' इत्यस्याऽप्राप्तेर्ग्रहणपदघटिते उदाहरणे देवदत्तस्येति षष्ठी कर्तरि निर्बाधा । **नित्यं लुगिति** । 'तावतिथेन गृह्णातीति उपसङ्ख्यानं कर्तव्यं लुक्च वक्तव्यः' इति वार्तिकपाठादिति भावः । **षष्ठेनेति** । पञ्चभी रूपैरसौ न गृह्णाति, किं तु षष्ठेनेत्यर्थः । **शृङ्खलमस्य** । 'शृङ्खल'मिति भाष्ये क्वचित्पाठः । काष्ठमयं पादकं यत्पादे न्यतिषज्यते तच्छृङ्खलमिति कैयटः । **कालप्रयो** । कालबोधकः पूरणप्रत्ययान्त एव । ततः सप्तम्यन्ताद्भावे प्रत्ययः । करणवाचकात्तृती-

ज्वरः । प्रयोजनं—कारणं, रोगस्य फलं वा । विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । रोगे किम् ? । द्वितीयो दिवसोऽस्य । **तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम्** ।५।२।८२। प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन् स्यात् यत्प्रथमान्तमन्नं चेत्प्रायविषयं तत् । गुडाऽपूपाः प्रायेणाऽन्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी । ***वटकेभ्य इनिर्वाच्यः** । वटकिनी । **कुल्माषादञ्** ।५।२।८३। कुल्माषाः प्रायेणाऽन्नमस्यां कौल्माषी । **श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते** ।५।२।८४। श्रोत्रियः । वेत्यनुवृत्तेश्छान्दसः । **श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ** ।५।२।८५। श्राद्धी । श्राद्धिकः । **पूर्वादिनिः** ।५।२।८६। पूर्वं कृतमनेन पूर्वी । **सपूर्वाच्च** ।५।२।८७। कृतपूर्वी । **इष्टादिभ्यश्च** ।५।२।८८। इष्टमनेन इष्टी । अधीती । **छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि**

त.]र्थप्रकरणादिना वृत्तिविषये कालेवर्तत इति भावः । ननु साक्षात्कालवाचिभ्यो मासादिभ्यो न भवति, द्वितीयादिभ्यस्तु भवतीत्यत्र किं मानमिति चेदत्राहुः—उत्तरसूत्रस्थसंज्ञापकर्षणाच्छब्दस्वाभाव्याद्वा तद्बोध्यमिति । **वटकेभ्य इति** । कनि प्राप्ते वचनम् । ननु संज्ञाग्रहणात्कन्न भविष्यतीति चेत् । किं ततः ? । इनेरप्राप्तत्वात्तदर्थं वचनमावश्यकमेव । 'अत इनिठनौ' इत्येव कथंचिदिनिः सिध्यतीत्याशाऽत्र न कार्या, 'सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ' इति वचनात् । **श्रोत्रियन्** । यश्छन्दोऽधीते सः श्रोत्रियो भवति । अत्र भाष्ये 'छन्दोऽधीते इत्यस्य वाक्यस्यार्थे श्रोत्रियन्नित्येतत्पदं निपात्यते' इति वाक्यार्थे पदवचनपक्षः । 'छन्दसो वा श्रोत्रभावो निपात्यते, तदधीत इत्येतस्मिन्नर्थे, घञ प्रत्ययः' इति पक्षान्तरं च स्थितम् । व्याख्यातं च कैयटेन 'वाक्यार्थस्य=संबन्धरूपस्य क्रियारूपस्य वाऽसत्त्वरूपत्वात्, श्रोत्रियशब्दस्य च सत्त्वरूपार्थाभिधायित्वाद्वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रयश्छन्दोऽध्यायी अभिधीयत इति । 'एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवती'ति धर्मशास्त्रम् । **वेत्यनुवृत्तेरिति** । 'तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वे'त्यतः । **श्राद्धमनेन** । श्रद्धाऽस्मिन्नस्तीति श्राद्धम् । 'प्रज्ञाश्रद्धाऽर्चाभ्यो णः' । यद्यपि पित्र्यं कर्म श्राद्धशब्देनोच्यते, तथापीह तत्साधनद्रव्यमुच्यते, मुख्यश्राद्धस्य भोक्तुमशक्यत्वात् । **श्राद्धी** । **श्राद्धिक इति** । अद्यतन एवेष्यते, अद्य भुक्ते श्वः श्राद्धिक इति मा भूत् । **पूर्वादिनिः** । पूर्वमिति क्रियाविशेषणाद्द्वितीयान्तात्प्रत्ययः । 'अनेने'ति कर्तृवाचकमनुवर्तते । न च क्रियामन्तरेण कर्ता संभवतीति कांचित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयस्तदाह—**पूर्वं कृतमनेनेति** । **सपूर्वाच्च** । 'अनेने'ति, पूर्वसूत्रं चानुवर्तते । विद्यमानपूर्वकात्पूर्वशब्दादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः स्यात् । 'पूर्वान्ताच्चे'त्येतत्फलितम् । **कृतपूर्वीति** । कृतपूर्वशब्दयोः 'सुप्सुपा' इति समासः । इह प्रातिपदिकाधिकारात् 'पूर्वादिनि'रित्यनेनैव पूर्वशब्दान्तप्रातिपदिकात्कृतपूर्वशब्दादिनौ सिद्धे 'सपूर्वाच्चे'त्येतत् 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्ने'ति परिभाषां ज्ञापयति । 'कृतपूर्वी'त्येतत्सिद्धये 'पूर्वान्ताच्चे'ति स्वीकृते तेनैव व्यपदेशिवद्भावेन पूर्वीत्यपि रूपे सिद्धे 'पूर्वादिनिः'

बा.]गृह्यते, न तु मासादिशब्दः, व्याख्यानात् । तदाह—**द्वितीयेऽहनीति** । प्रयुज्यतेऽनेनेति करणे ल्युटि 'प्रयोजनं' साधनम् । कर्मणि ल्युटि तु फलम् । तदाह—**प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वेति** । **तदस्मिन्नन्नं** । प्रथमान्तादन्नवाचकादस्मिन्नित्यर्थे कन् स्यादन्नस्य बाहुल्ये गम्ये संज्ञायामित्यर्थः । **वटकेभ्य इति** । संज्ञायामित्येव । **वटकिनीति** । वटकाः प्रायेण अन्नमस्यां पौर्णमास्यामिति विग्रहः । **कुल्माषादञ्** । कनोऽपवादः । 'स्याद्यावकस्तु कुल्माषश्चणको हरिमन्थकः' इत्यमरः । **श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते** । द्वितीयान्ताच्छन्दश्शब्दादधीते इत्यर्थे घन्, प्रकृतेः श्रोत्रादेशश्च निपात्यते । अध्येत्रणोऽपवादः । **वेत्यवृत्तेरिति** । 'तावतिथ'मितिं सूत्रान्मण्डूकप्लुत्ये'ति शेषः । ततश्च घनभावे अध्येत्रणिति भावः । वाग्रहणानुवृत्तौ तु घना अध्येत्रणो बाधः स्यादिति बोध्यम् । **श्राद्धमनेन** । प्रथमान्ताच्छ्राद्धशब्दाद्भुक्तमनेनेत्यर्थे इनिठनौ [एतौ] स्त इत्यर्थः । श्राद्धसाधनद्रव्ये श्राद्धशब्दो लाक्षणिकः । इनिप्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः । **पूर्वादिनिः** । अनेनेति कर्तृतृतीयान्तमनुवर्तते । कां क्रियां प्रति कर्तेत्याकाङ्क्षायां भुक्तं पीतमित्यादि यत्किंचित्क्रियापदमध्याहार्यम् । उपस्थितत्वात् कृञर्थभूतं क्रियासामान्यमेव प्रतीयते । ततश्च पूर्वं कृतमनेनेति विग्रहे कृतमित्यादिक्रियाविशेषणात्पूर्वशब्दादनेनेत्यर्थे इनिः स्यादित्यर्थः । **सपूर्वाच्च** । विद्यमानपूर्वादपि पूर्वशब्दादुक्तविषये इनिः स्यादित्यर्थः । पूर्वान्तादिति यावत् । प्रातिपदिकविशेषणत्वेऽपि प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधादप्राप्ते सूत्रमिदम् । **कृतपूर्वी कटमिति** । अत्र यद्वक्तव्यं तत्कर्तृकर्मणोः कृतीत्य-

शे.]यान्ताज्जनित इत्यर्थे, फलबोधकात्प्रथमान्तादस्य कार्यमित्यर्थे, अभिधानस्वाभाव्यात् । **तदस्मिन्नन्नम्** । अन्नमत्राऽभ्यवहार्यम् । **वटकेभ्य इति** । सञ्ज्ञायामित्येव । **वेत्यनुवृत्तेरिति** । 'तावतिथ'मिति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्येति भावः । अन्यथा घना बाधादण्न स्यात् । **इदं वृत्त्यनुरोधेन** । सूत्रेऽधीत इत्यस्याऽध्ययनपूर्वकन्तदनुष्ठानमर्थः । तेनाध्येतृमात्रेऽप्रसिद्ध इत्यन्ये । **श्राद्धीति** । श्राद्धशब्दात्तत्साधनद्रव्यवृत्तेः प्रत्ययः । **पूर्वादिनिः** । अनेनेति कर्तृबोधकमनुवर्तते तस्य क्रियाकाङ्क्षायामन्तरङ्गत्वात्करोतिक्रिया एव गृह्यते । **सपूर्वाद्' इत्यस्य** विद्यमानपूर्वात्पूर्वशब्दादित्यर्थः । कृतपूर्वयोः सुप्सुपेति समासः । **छन्दसि**

।५।२।८९। लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्याय्यः । **अनुपद्यन्वेष्टा** ।५।२।९०। अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी गवाम् । **साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्** ।५।२।९१। साक्षाद्द्रष्टा साक्षी । **क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः** ।५।२।९२। क्षेत्रियो व्याधिः । शरीरान्तरे-चिकित्स्यः । अप्रतिकार्य इत्यर्थः । **इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा** ।५।२।९३। इन्द्रः=आत्मा, तस्य लिङ्गम् । करणेन कर्तुरनुमानात् । इतिशब्दः प्रकारार्थः । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् । **तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्** ।५।२।९४। गावोऽस्याऽस्मिन्वा

त.]इत्येतत् 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने'ति परिभाषां ज्ञापयति । **छन्दसि** । पर्यवस्थातृशब्दाच्छत्रुपर्यायात्स्वार्थे इनिप्रत्ययः, अवस्थातृशब्दस्य च 'पन्थ' 'पर' एतावादेशौ निपात्येते । 'अपत्यं परिपन्थिनम्', 'मा त्वा परि परिणो विदन्' । उभयत्रापि परिशब्देऽवग्रहः । **लोके त्विति** । 'अनुपस्थितपरिपन्थिभिः पार्थिवै'रित्यादौ । **अनुपद्यन्वेष्टा** । अन्वेष्टरि इनिः प्रत्ययो निपात्यते । **अनुपदमिति** । पदस्य पश्चात् । पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । **अनुपदी गवामिति** । पदापेक्षया षष्ठी गोपदात् । पश्चादन्वेषणं गवामेव । तेन हिरण्याद्यावन्वेष्ये न भवतीति हरदत्तः । **साक्षाद्द्रष्टरि** । द्रष्ट्र्यर्थे इनिः स्यात् । साक्षाच्छब्दोऽव्ययम्, तेन 'प्रकृतिवदनुकरण'मित्यतिदेशादिह सूत्रे पञ्चम्या लुक् । 'उदः स्थास्तम्भोः', 'अवाच्चालम्बने'त्यादौ तु 'प्रकृतिव'दित्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वेनाऽव्ययत्वाऽभावात् पञ्चम्या लुङ् न भवतीति बोध्यम् । **साक्षीति** । 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपः । यद्यपि साक्षाद्द्रष्टारस्त्रयो भवन्ति, दाता ग्रहीता उपद्रष्टा च, तथापीह संज्ञाग्रहणात्साक्षिशब्देनोपद्रष्टैवोच्यत इत्याहुः । **क्षेत्रियच्** । 'परक्षेत्रशब्दात्सप्तम्यन्ताद्घच्, परशब्दस्य लोपश्च निपात्यते' इति मनोरमा । अन्ये तु 'परक्षेत्रे चिकित्स्यः' इत्यर्थे 'क्षेत्रियच्' इति निपात्यते । वाक्यार्थे पदवचनं श्रोत्रियवदित्यप्याहुः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । **क्षेत्रियो व्याधिरिति** । किञ्च क्षेत्रियं विषम्, यत्परशरीरे सङ्क्रमय्य चिकित्स्यते । अपि च क्षेत्रियाणि तृणानि । यानि सस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि=विनाशयितव्यानि । किं च क्षेत्रियः पारदारिकः । परदाराः—परक्षेत्रम् । तत्र चिकित्स्यो निग्रहीतव्यः । सर्वेऽप्येते पक्षा आकरे स्थिताः । **इन्द्रियमिन्द्र** । इन्द्रशब्दाद्घच् । इन्द्रेण दृष्टं=ज्ञातं-'मम चक्षुः, मम श्रोत्रम्' इत्यादिक्रमेण । सृष्टम्-अदृष्टद्वारा । जुष्टं=प्रीणितं सेवितं वा । दत्तं=यथायथं विषयेभ्यः । रूढिशब्दोऽयं यथाकथञ्चिद्व्युत्पादितः । **तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्** । 'त'दिति प्रथमासमर्थात्प्रत्ययः । अस्तीति पुरुषवचने अविवक्षिते,

---

बा.]त्रोक्तम् । **इष्टादिभ्यश्च** । इष्टादिभ्यस्तृतीयान्तेभ्योऽनेनेत्यर्थे इनिः स्यादित्यर्थः । **छन्दसि परिपन्थि** । परिपन्थिन्, परिपरिन् एतौ शब्दौ छन्दसि निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थातृशब्दादिनिप्रत्यये अवस्थातृशब्दस्य पन्थादेशे परिपन्थिन्शब्दः । पर्यवस्थातृशब्दादिनिप्रत्यये अवस्थातृशब्दस्य पर इत्यादेशे परिपरिन्शब्दः । 'मा त्वा विदन्परिपन्थिनः, मा वा परिपरिणो विदन्' इति श्रुतौ उदाहरणम् । इदं सूत्रं वैदिकप्रक्रियायामेव व्याख्यातुमुचितम् । **अनुपद्यन्वेष्टा** । पदस्य पश्चादनुपदम् । पश्चादर्थे अव्ययीभावः । सप्तम्या अम्भावः । अनुपदमित्यस्मादन्वेष्टरि अर्थे इनिप्रत्ययो निपात्यते । **साक्षाद्द्रष्टरि** । 'साक्षा'दित्यव्ययम्, इह शब्दस्वरूपपरं लुप्तपञ्चमीकम् । साक्षादित्यव्ययाद्द्रष्ट्र्यर्थे इनिः स्यादित्यर्थः । **साक्षीति** । यः कर्मणि स्वयं न व्याप्रियते, किन्तु कर्म क्रियमाणं पश्यति सोऽयं साक्षीत्युच्यते । साक्षादित्यव्ययादिनिप्रत्ययः । 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपः । **क्षेत्रियच्** । परम् अन्यत् क्षेत्रं=शरीरम्-परक्षेत्रम् । चिकित्स्यः=प्रतीकार्यः, 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इत्युक्तेः । परक्षेत्रशब्दात्सप्तम्यन्ताच्चिकित्स्य इत्यर्थे घच्, परशब्दस्य लोपश्च निपात्यते । **शरीरान्तरे इति** । भाविनि शरीरे चिकित्स्यः, नतु वर्तमाने शरीरे इत्यर्थः । फलितमाह—**अप्रतिकार्य इति** । **इन्द्रियम्** । इन्द्रलिङ्गमित्याद्यर्थेषु इन्द्रियमिति भवति । इन्द्रशब्दाद्यथायोगं षष्ठीतृतीयान्ताल्लिङ्गमित्याद्यर्थेषु घच् निपात्यत इति यावत् । **इन्द्र आत्मेति** । 'स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिति । तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्रमित्याचक्षते' इति श्रुतेरिति भावः । **तस्य लिङ्गमिति** । आत्मनोऽनुमापकमित्यर्थः । लिङ्गत्वमुपपादयति—**करणेनेति** । 'चक्षुरादीन्द्रियं किञ्चित्कर्त्रधिष्ठितं भवितुमर्हति, करणत्वात्, घटकरणदण्डादिव'दित्यनुमानादित्यर्थः । मम चक्षुरित्येवमिन्द्रेण दृष्टं ज्ञातमिन्द्रियम् । इन्द्रेण सृष्टमिन्द्रियम् । इन्द्रेण जुष्टं सेवितं प्रीणितं वा

शे.]परि । छान्दसमपीदमनुवृत्तिसौकर्यायेह व्याख्यातम् । **साक्षाद्द्रष्टरीति** । साक्षाद्द्रष्टेत्यर्थे प्रथमोच्चारितादिनिरित्यर्थः । सञ्ज्ञाग्रहणाच्च न दातृग्रहीत्रोरयं प्रयोगः, किं तु पार्श्वे स्थितः सन्नुदासीनतया यः पश्यति तत्रैव । **इन्द्र आत्मेति** । 'स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्यदिदमदर्शमिति । तस्मादिदन्द्रो नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र'इत्याचक्षते' इति श्रुतेः । कर्त्रधिष्ठितानामेव करणत्वात्तस्य लिङ्गम्=अनुमापकम् । **तदस्यास्त्य** । 'गोमान्देवदत्त' इत्यादावाधाराधेयभावाऽभावात्षष्ठ्युपादानम् । न च तत्राप्यधिग्रहदत्ते पश्वाल

सन्ति गोमान् । ॐ **भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः । रसादिभ्यश्च** ।५।२।९५। मतुप् । रसवान् । रूपवान् । अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनम् । रस, रूप, वर्ण, गन्ध, स्पर्श, शब्द, स्नेह । (ग) गुणात् । (ग.) एकाचः । स्ववान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ।

त.] कालस्तु विवक्षितः, धने गते भाविनि वा 'धनवानय'मिति प्रतीत्यभावात् । इतिशब्दो विषयविशेषलाभार्थः तथा, हि—'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः' । अस्तिविवक्षायां ये मतुबादयो विधीयन्ते ते भूमादिषु विषयेषु भवन्तीति वार्तिकार्थः । **भूमा**—बहुत्वम् । तच्चापेक्षिकम् । यस्य हि यावदुचितं तावदेव बहुत्वबोधकबहुशब्देनापि प्रतीयते । तथा पञ्चषाभिरपि गोभिर्देवदत्तस्य 'बह्वयो गाव' इति व्यवहारः । राज्ञस्तु सहस्रगोरपि गावोऽल्पा इति व्यवहारः । गोमान् । यवमान् । यस्य खार्यादिभिः परिच्छिन्ना यवाः सन्ति स एवमुच्यते । ननु सहस्रेणापि यवैर्यवमानिति । कथं तर्हि 'यवमतीभिरद्भिर्यूपं प्रोक्षति'-इति ? । अत्राहुः-जातिमात्रसम्बन्धस्य विवक्षितत्वाद्भूमाऽभावेऽप्यत्र मतुप् । भूमादिग्रहणं तु प्रायेण भूमादयः प्रतीयन्त इत्येवंपरमिति । **निन्दायां**—ककुदावर्तिनी कन्या । **प्रशंसायां**—रूपवान् । **नित्ययोगे**—क्षीरिणो वृक्षाः । **अतिशायने**—उदरिणी कन्या । **संसर्गे**—दण्डी । संसर्गः=संयोगः । तेन संयुक्तदण्ड एवोच्यते, न तु गृहावस्थितदण्डोऽपि । इह दण्डपुरुषयोः संयोगे सत्यपि 'दण्डी पुरुष' इत्यादिवत् 'पुरुषी दण्डः' 'पुरुषवान्दण्डः' इति न प्रयुज्यते, वृत्तिनियामकस्य विलक्षणसम्बन्धस्याऽभावात् । संयोगे समानेऽपि प्रतीतिबलाद्वैलक्षण्यं कल्प्यत इत्याहुः । एवं च यवसंयोगमात्रेण यवमत्य आपो न भवन्ति, किं तु यवमज्जलवच्च पात्रमेवेत्याशयेन 'कथं यवमतीभिरद्भिः' इत्याक्षेपो, 'भूमादिग्रहणं प्रायिक'मित्याद्युत्तरं च सङ्गच्छत एव । **अन्यमत्वर्थीयेति** । कथं तर्हि 'रूपिणी कन्या' 'रसिको नटः' इति ? । अत्राहुः—रसादिगणे '**गुणात्**' इति पठ्यते । तेन गुणवाचिभ्य एवाऽन्यमत्वर्थीयस्य निषेधः, रूपिणीत्यत्र तु रूपशब्देन सौन्दर्यं गृह्यते । तच्च न गुणः । 'रसिक' इत्यत्र तु रसशब्देन भावो गृह्यते, न

बा.] इन्द्रियम् । रूढशब्दोऽयं कथञ्चिद्व्युत्पादितः । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियमिति साधयितुमाह—**इतिकरणमिति** । इतिशब्द इत्यर्थः । **तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्** । तदस्यास्तीति तदस्मिन्नस्तीति विग्रहे अस्तिसमानाधिकरणात्प्रथमान्तादस्य अस्मिन्निति चार्थे मतुप्स्यादित्यर्थः । उपाविती । इतिशब्दो विषयविशेषलाभार्थः । तदाह—**भूमनिन्देति** । श्लोकवार्तिकमिदम् । भूमा=बहुत्वम् । यथा गोमान्, यवमान् । **निन्दायां**-ककुदावर्तिनी कन्या । **प्रशंसायां**—रूपवान् । **नित्ययोगे**—क्षीरिणो वृक्षाः । **अतिशायने**-उदरिणी कन्या । **संसर्गे**-दण्डी । छत्री । वृत्तिनियामकः संसर्गविशेषो विवक्षितः । तेन 'पुरुषी दण्ड' इति नास्ति । **रसादिभ्यश्च । मतुबिति** । शेषपूरणमिदम् । 'उक्तविषये' इति शेषः । पूर्वेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह-**अन्यमत्वर्थीयेति** । 'अत इनिठनौ' इत्यादिनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । रसादीन्पठति-**रसरूपेत्यादि भावेत्यन्तम्** । **गुणादिति** । **एकाच इति** । गणसूत्रम् । उदाहरति-**स्ववानिति** । **गुणग्रहणमिति** । गुणादित्येतद्रसादीनां षण्णां विशेषणमित्यर्थः । तेन गुणवाचकानामेव एषां ग्रहणाज्जलादिवाचकानां रसादिशब्दानां द्रव्यवाचिनां च गन्धादिशब्दानामिह न ग्रहणमिति भावः । 'रसिको नटः', 'स्पर्शिकं वारि' इत्यादि प्रयोगदर्शनादिदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । ननु विद्यच्छन्दान्मतुपि

शे.] इति व[च]त्सम्भवः । अधिशब्दयोगे तथाबुद्धिसत्त्वात्तत्र तादृशबौद्धाधिकरणत्वसत्त्वेऽप्यत्र तत्सत्त्वे मानाऽभावात् । 'गोमान्देश' इत्यादावधिकरणत्वेऽपि सम्बन्धाऽभावेन षष्ठ्यप्राप्त्या सप्तम्युपादानम् । सर्वत्र क्रियाकारकभावमूलकः सम्बन्धो द्रव्यान्वये षष्ठीनियामकः । न चैवमत्र संयोग एवात्राऽऽधारत्वमूलं न तु तन्मूलकः सः । किं च संयोगो न षष्ठीनिमित्तम्, कथञ्चित्संयुक्तयोर्घटयोरन्यतरबोधकात्षष्ठ्यापत्तेः । अत एव भूमादिषु संसर्गपदेन संयोगग्रहणम् । तस्मात्संयोगस्य भूमादिवत्सम्बन्धान्तरे सत्येव प्रतीतिर्न तु षष्ठ्यर्थता । नापि मत्वर्थता । तदुक्तं भाष्ये—'पर्वते वृक्षाः सन्ति, न तु ते तस्य किंचि'दिति । 'लोहितोष्णीषा' इत्यादौ सप्तम्यर्थे एव बहुव्रीहिर्बोध्यः । अत्र षष्ठ्यर्थमत्वर्थीयानात् षष्ठ्यर्थमत्वर्थीयो न, सप्तम्यर्थतदन्तात्सप्तम्यर्थो न । भिन्नवृत्तावपि सरूपः स न । सप्तम्यर्थे च न इनिठनाविनि भाष्ये स्पष्टम् । अत्र शब्दशक्तिस्वभावादेव बहुव्रीहाविव वर्तमानकालाऽस्त्यर्थान्तर्भावो बोध्यः । 'गोमानासी'दित्यादेस्तु तथाव्यवहारविषय आसीदित्यादिरर्थः । अस्तिग्रहणं त्वस्तिशब्दादस्तिसामानाधिकरण्याऽभावेनाऽप्राप्तमतुपो विधानार्थम् । तेनाऽस्तिमानिति सिद्धम् । सत्ताकर्तृधनवानिति तदर्थ इति भाष्ये स्पष्टम् ।

इति शब्दलभ्यर्थमाह—**भूमेत्यादि** । अत्र संसर्गः=संयोगः । स च सम्बन्धान्तरे सत्येव तन्नियामकः । अत एव दण्डीत्यतः संयुक्तदण्डस्यैव तत्स्वामिनः प्रतीतिः । येऽस्तिविवक्षायां मतुबादयो विधीयन्ते ते भूमादिषु विषयेषु भवन्तीति वाक्यार्थः । एवं बहुव्रीहिरपि यथायथं भूमादिषु बोध्यः 'मत्वर्थे बहुव्रीहि'रिति वार्तिकात् । **रसादीनां विशेषणमिति** । तेन गुणवाचकानामेवैषां ग्रहणमिति जलादिवाचिरसादीनां द्रव्यवचनगन्धादीनाञ्च नेति भावः । एन्य इनिठनावपीष्येते इतीदं व्यर्थमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

तसौ मत्वर्थे ।१।४।१९। तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे। 'वसोः संप्रसारणम्' । विदुष्मान् । ॐ **गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः** । शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः पटः । कृष्णः । **मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः** ।८।२।९। मवर्णाऽवर्णान्तान्मवर्णाऽवर्णोपधाच्च यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । किंवान् । ज्ञानवान् । विद्यावान् । लक्ष्मीवान् । यशस्वान् । भास्वान् । यवादेस्तु—यवमान् । भूमिमान् । **झयः** ।८।२।१०। झयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात् । अपदान्तत्वान्न जश्त्वम् । विद्युत्वान् । **संज्ञायाम्** ।८।२।११। मतोर्मस्य वः स्यात् । अहीवती । मुनीवती । 'शरादीनां चे'ति दीर्घः । **आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती** ।८।२।१२। एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते । आसनशब्दस्याऽऽसन्दीभावः । आसन्दीवान् ग्रामः । अन्यत्र आसनवान् । अस्थिशब्दस्याऽष्ठीभावः । अष्ठीवान् [नाम ऋषिः] । अस्थिमानन्यत्र । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः । चक्रीवान्नाम राजा । चक्रवानन्यत्र । कक्ष्यायाः संप्रसारणम् । कक्षीवान्नाम ऋषिः । कक्ष्यावानन्यत्र । लवणशब्दस्य रुमण्भावः । रुमण्वान्नाम पर्वतः । लवणवानन्यत्र । चर्मणो नलोपाऽभावो णत्वं च । चर्मण्वती नाम नदी । चर्मवत्यन्यत्र । **उदन्वानुदधौ च** ।८।२।१३। उदकस्य उदन्भावो मतौ

त.]तु रसनाग्राह्यो गुण इति । **गुणवचनेभ्य इति** । गुणे तद्वति च प्रसिद्धा ये शुक्लादयस्त एव गृह्यन्ते न तु रूपादयोऽपि । तेन रूपं वस्त्रमित्यादिप्रयोगो न भवति । **मादुपधायाः** । म्च अश्च मं । समाहारे द्वन्द्वः । तेन मतुप्प्रत्ययाक्षिप्तं प्रातिपदिकं विशेष्यते । तदाह—**मवर्णावर्णान्तादिति** । 'उपधायाश्चे'ति वाक्यान्तरम् । उपधाभूतान्मात्परस्य मतोरित्यर्थः । 'येन नाव्यवधान'न्यायेनाऽन्त्याऽव्यवहितेऽपि भवतीति । एवमक्षरार्थे स्थिते फलितमाह—**मवर्णावर्णोपधादिति** । **झयः** । इदमपि मतुबाक्षिप्तस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम् । तदाह—**झयन्तादिति** । **विद्युत्वानिति** । एतेन 'वह्निमद्वा'निति नैयायिकप्रयोगो निरस्तः । उक्तरीत्या जश्त्वस्या-

---

बा.]यजादिस्वादिपरकत्वाऽभावेन भत्वाऽभावात् 'वसोः संप्रसारण'मिति कथं संप्रसारणमित्यत आह—**तसौ मत्वर्थे** । मत्वर्थप्रत्ययाक्षिप्तप्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिमभिप्रेत्याह—**तान्तसान्ताविति** । तकारसकारान्तावित्यर्थः । **गुणवचनेभ्य इति** । वार्तिकमिदम्, गुणे गुणवति च ये प्रसिद्धाः शुक्लादिशब्दास्त एव गृह्यन्ते, नतु रूपादिशब्दा अपि । तेन 'रूपं वस्त्र'मित्यादि न भवति । अत्र यद्वक्तव्यं तदध्वरमीमांसाकौतूहले अरुणाधिकरणे प्रपञ्चितमस्माभिः । **मादुपधायाश्च** । मात् उपधायाश्चेति च्छेदः । मादित्यावर्तते । म् च अश्चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । मतुप्प्रत्ययाक्षिप्तप्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिः । मवर्णान्तादवर्णान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यादित्येकोऽर्थः । मादित्युपधाविशेषणम् । मकारात्मिका अकारात्मिका च या उपधा ततः परस्य मतोर्मस्य वः स्यादित्यन्योऽर्थः । फलितमाह—**मवर्णेत्यादिना** । मान्तादुदाहरति—**किंवानिति** । किमस्यास्मिन्वाऽस्तीति विग्रहः । एवमग्रेऽपि । अकारान्तादुदाहरति—**ज्ञानवानिति** । अत्र तपरकरणाऽभावादाकारस्यापि ग्रहणमिति मत्वाह—**विद्यावानिति** । मोपधादुदाहरति—**लक्ष्मीवानिति** । अदुपधादुदाहरति—**यशस्वानिति** । 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वान्न रुत्वम् । आकारोपधादुदाहरति—**भास्वानिति** । अथ 'विद्युत्वा'नित्यत्र मकाराऽकारान्तत्वाऽभावान्मकाराऽकारोपधत्वाऽभावाच्च मादुपधाया इति वत्वाऽप्राप्तावाह—**झयः** । **अपदान्तत्वादिति** । तसौ मत्वर्थे' इति भत्वेन पदत्वबाधादिति भावः । **संज्ञायाम्** । 'अहीवती'त्यादि नदीविशेषस्य, नगरीविशेषस्य वा संज्ञा । **शरादित्वादिति** । 'शरादीनां चे'ति दीर्घ इत्यर्थः । **आसन्दीवत्** । समाहारद्वन्द्वे ह्रस्वत्वम् । **निपात्यन्त इति** । आसन्दीभावादिकमेवात्र निपात्यते, वत्वं तु संज्ञायामिति सिद्धम् । **कक्ष्यायाः सम्प्रसारणमिति** । 'निपात्यते' इति शेषः । 'न सम्प्रसारणे' इति सूत्रभाष्ये तु 'कक्ष्यायाः संज्ञायां मतौ सम्प्रसारणं वक्तव्य'मित्यारब्धम् । अतोऽत्र सूत्रे कक्षीवच्छब्दपाठोऽनार्ष इत्याहुः । **उदन्वानुदधौ च** । **उदधौ संज्ञायां चेति** । वस्तुतस्तु उदन्वांश्चेत्येव

शे.]**गुणवचनेभ्य इति** । गुणगुणिबोधकेभ्यः शुक्लादिभ्य इत्यर्थः । 'शुक्लः पट'इत्यादि गुणगुणिनोरभेदव्यवहारेऽपि 'पटस्य शुक्ल' इति भेदव्यवहारस्यापि सत्त्वेन प्राप्तमतुपोऽश्रवणार्थमिदम् । अतएव गुणिनि विशेष्यलिङ्गता सिद्धा । तत्रापि रूढत्वे तु सर्वलिङ्गता नियतलिङ्गता वा प्रसज्येतेति भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । अयश्च लुक् द्रव्यवाचकसमभिव्याहारे एव । एतदेव ध्वनितं भाष्यानुक्तमपि 'इष्ट' इति वदता । तादृशस्थले एवेष्ट इति तदर्थः । ध्वनितश्चेदं 'पूरणगुणे'ति सूत्रे भाष्ये । गुणगुणिनोरभेदस्यापि सत्त्वादिदं वचनं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । 'गुणिलिङ्गास्तु तद्वती'ति कोशस्य मतुब्लुकाऽभेदेन वा तद्वति वर्तमाना इत्यर्थः । भेदेऽपि मतुपोऽनभिधानम् । गुणवाचिनामेषां पुंस्त्वमेव, गुणिनि विशेष्यलिङ्गतेति त्वभिधानस्वाभाव्यात् । **मादुपधायाः** । विधीयमानत्वेन सवर्णाऽग्राहकत्वान्मस्य नानुनासिको वकारः । **आसन्दीवदष्ठीव** । अत्र सूत्रे कक्षीवच्छब्दपाठोऽनार्ष इति 'न सम्प्रसारणे' इति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः । तत्र हि 'कक्ष्यायाः संज्ञायां मतौ सम्प्रसारणं वक्तव्य'मिति वचनमारब्धं, वत्वन्तु 'संज्ञाया'मिति

उदधौ संज्ञायां च । उदन्वान् समुद्रः ऋषिश्च । राजन्वान् सौराज्ये ।८।२।१४। राजन्वती भूः । 'राजवानन्यत्र । प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ।५।२।९६। चूडालः । चूडावान् । प्राणिस्थात्किम् ? । शिखावान्दीपः । आतः किम् ? । हस्तवान् । प्राण्यङ्गादेव । नेह—मेधावान् । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धेऽन्तोदात्तत्वे 'चूडालोऽसी'त्यादौ 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इति स्वरितबाधनार्थश्चकारः । सिध्मादिभ्यश्च ।५।२।९७। लज्वा स्यात् । सिध्मलः । सिध्मवान् । अन्यतरस्याङ्ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं, नतु प्रत्ययविकल्पार्थम् । तेनाऽकारान्तेभ्य इनिठनौ न । (वा) वातदन्तबलललाटानामूङ् च । वातूलः । वत्सांसाभ्यां कामबले

त.]ऽप्रवृत्तेः । मत्वन्तान्मतुपो निषेधाच्च । ननु गोधुग्वान् मधुलिण्मानित्यत्र हस्य घत्वे ढत्वे च कृते 'झयः' इति वत्वप्रवृत्त्याऽनुनासिकपरत्वाऽभावात् 'प्रत्यये भाषायां नित्य'मित्यनेन घकारढकारयोरनुनासिकाऽप्रवृत्तेर्गोधुग्वान् मधुलिड्वानित्यनिष्टं प्रसज्येत । मैवम् । घत्वढत्वयोरसिद्धत्वेन 'झयः' इति वत्वाऽप्रवृत्तेः । प्राणिस्थात् । शिखावान्दीप इति । प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता । शिखाशब्दस्य व्रीह्यादिपाठेन लचोऽप्रसङ्गात् । 'चूडावान् वृक्षः' इति प्रत्युदाहार्यमिति हरदत्तः । न च वृक्षस्य प्राणित्वमस्तीति शङ्क्यम्, मुखनासासंचारी वायुः प्राणः, तद्वानेव प्राणीति तदाशयात् । प्राण्यङ्गादेवेति । एतच्चेतिकरणानुवृत्त्या लभ्यते । चूडालोऽसीति । 'असी'त्यस्य 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः । चूडालशब्दात्सोरुत्वे तस्य 'अतो रोरप्लुता'दित्युकारे कृते, हलां स्रंसनधर्मत्वात्तत्स्थानिकोऽकारोऽनुदात्तः । सुप्स्थानिकस्यापि सुप्त्वात् 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्यनुदात्त इत्यन्ये । पूर्वेण सह आद्गुणे सति 'एकादेश उदात्तेने'त्योकार उदात्तः । ततः 'एङः पदान्तादती'ति पूर्वरूपमेकादेशस्तस्य 'स्वरितो वाऽनुदात्ते' इत्यादिना स्वरिते प्राप्ते तद्बाधनाय चकार इत्यर्थः । सिध्मादिभ्यश्च । सिध्म, गड्डु, मणि, विजय, निष्पाव, पांसु, हनु, पार्ष्ण्यादयः सिध्मादयः । समुच्चयार्थमिति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः । न च इनिठनावप्यन्यतरस्याङ्ग्रहणेन समुच्चीयेतामिति शङ्क्यम् । तयोरप्रकृतत्वात् । मतुप्प्रत्ययस्तु समुच्चीयते । तस्य प्रकृतत्वात् । अस्ति चेह लिङ्गं 'केशाद्वः' इत्यत्रान्यतरस्याङ्ग्रहणम् । तद्धि इनिठनोः प्राप्त्यर्थं क्रियते । प्रकृतस्याऽन्यतरस्याङ्ग्रहणस्य विकल्पार्थत्वे तदनुवृत्त्यैव सिद्धौ किं तेन; ? । क्रियमाणं तु पूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य समुच्चयार्थतां ज्ञापयत्येव । तथा च वार्तिकं–'लजन्यतरस्यामिति समुच्चयः' इति । अयं भावः–'प्राणिस्था'दिति सूत्रेण लचि विकल्पिते पक्षे मतुबिति चूडालश्चूडावानिति रूपद्वयं यद्यपि सिध्यति, तथापि सिध्मादिषु येऽदन्तास्तेषु इनिठनोः प्रवृत्त्या दोषः । समुच्चयार्थत्वे तु न दोष इति । एवं च 'लज्वा स्या'दिति वृत्तौ वाशब्दः समुच्चये बोध्यः । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरे-

बा.] सूत्रयितुमुचितं, संज्ञायामित्यनुवृत्त्यैव समुद्रेऽपि उदन्वच्छब्दस्य सिद्धत्वात् । राजन्वान् सौराज्ये । सुशोभनोराजा यस्य देशस्य स सुराजा, तस्य भावः सौराज्यम् । तस्मिन्नर्थे राजन्शब्दान्मतुपि 'मादुपधायाः' इति वत्वं सिद्धम् । नलोपाऽभावो निपात्यते । प्राणिस्थात् । आदन्तात्प्राणिस्थवाचिनः शब्दान्मत्वर्थे लज्वा स्यादित्यर्थः । शिखावान् दीप इति । अत्र शिखाशब्दस्य दीपाग्रवाचिनः प्राणिस्थवाचित्वाऽभावान्न लजिति भावः । प्राण्यङ्गादेवेति । भाष्ये तथा वचनादिति भावः । ननु लचश्चित्करणं व्यर्थं, चित इत्यन्तोदात्तत्वस्य प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धेरित्यत आह—प्रत्ययस्वरेणेति । चूडालोऽसीति । तत्र असीत्येतत् 'तिङ्ङतिङः' इति निहतम् । चूडालात्सो रुत्वे उत्वे तस्य सुप्त्वेनाऽनुदात्तस्याद्गुणस्य 'एकादेश उदात्तेने'त्युदात्तत्वे तस्य परेण पूर्वरूपैकादेशे तस्य पदाद्यनुदात्तेन सहैकादेशत्वात् 'स्वरितो वाऽनुदात्ते' इत्यस्य प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं चित्करणमित्यर्थः । सिध्मादिभ्यश्च । लज्वा स्यादिति । 'मत्वर्थे' इति शेषः । अन्यतरस्यामिति । पूर्वसूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवृत्तं न लच्प्रत्ययविकल्पार्थकं, किन्तु मतुप्प्रत्ययसमुच्चयार्थकमेव, अन्यतरस्यामित्यस्याव्ययत्वेनाऽनेकार्थकत्वात् । ततश्च सिध्मादिभ्यो लच्, मतुप्च स्यादिति लभ्यते । नचान्यतरस्यामित्यस्याऽत्र लच्प्रत्ययविकल्पार्थकत्वेऽपि तदभावे मतुप्सिद्ध इति वाच्यम्, 'लजभावे मतुबेव भवति, नतु अत इनिठनौ' इत्येतदर्थं समुच्चयविधानात् । तदाह—तेनेति । सिध्मादिषु ये अकारान्तास्तेभ्य इनिठनौ नेत्यर्थः । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । सिध्म, गड्डु, मणि, विजय, [निष्पाव] पांसु, हनु, पार्ष्णि इत्यादयः सिध्मादिषु पठिताः । एवंच लज्वा स्यादिति विवरणवाक्ये वाशब्दश्चार्थे । इदमन्य-

शे.]सूत्रेण सिद्धमिति दिक् । राजन्वतीति । 'राजन्वान् देश'इत्यपि बोद्धव्यम् । शिखावानिति । शिखाशब्दस्य व्रीह्यादित्वे तु 'चूडावती प्रतिमे'ति प्रत्युदाहार्यम् । मेधावानिति । न चात्र 'अस्मायामेधे'ति विनिना बाधान्न लचः प्राप्तिरिति वाच्य, [तेजस्वान् यशस्वानित्यर्थमन्यतरस्याङ्ग्रहणस्य तत्रावश्यकत्वात् । तथा च पक्षे प्राप्तमतुपं बाधित्वाऽयं स्यात् । अस्मान्मुक्ते पक्षे मतुप्स्यादिति त्रैरूप्यं स्यादिति भावः] । चिकीर्षावानित्यस्याऽनेनोपलक्षणम् । चूडालोऽसीति । असीति 'तिङ्ङतिङः' इति निहतं । चूडालात्सोरुत्वे तस्य सुप्त्वेनानुदात्ततया तत्स्थानिकस्याद्गुणस्य 'एकादेश उदात्तेने'त्युदात्तत्वे तस्य परेण पूर्वरूपैकादेशे तस्य पदाद्यनुदात्तेन सहैकादेश-

।५।२।९८। आभ्यां लच् वा स्याद्यथासङ्ख्यं कामवति बलवति चार्थे । वत्सलः । अंसलः । **फेनादिलच्च** ।५।२।९९। चाल्लच् । अन्यतरस्याङ्ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनिलः । फेनलः । फेनवान् । **लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः** ।५।२।१००। 'लोमादिभ्यः शः' । लोमशः । लोमवान् । रोमशः । रोमवान् । 'पामादिभ्यो नः' । पामनः । (ग) अङ्गात्कल्याणे । अङ्गना । (ग) लक्ष्म्या अच्च । लक्ष्मणः । [* शाकीपलालीदद्र्वा ह्रस्वत्वं च । शाकिनम् । पलालिनम् । दद्रुणम्] । ❀ विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाऽकृतसन्धेः । विषुणः । 'पिच्छादिभ्य इलच्' । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् । **प्रज्ञाश्रद्धाऽर्चाभ्यो णः** ।५।२।१०१। प्राज्ञो व्याकरणम् । प्राज्ञा । श्राद्धः । आर्चः । ❀ वृत्तेश्च ।

त.] चार्थेऽपि समुच्चये' इत्यमरः । **वातदन्तेत्यादि** । सिध्माद्यन्तर्गणसूत्रम् । **ऊङ् चेति** । ङित्त्वादन्तादेशः । ऊकारमात्रोक्तावन्तादेशत्वसिद्धावपि प्रत्ययत्वशङ्कानिवारणाय ङानुबन्धः कृतः । न च षष्ठ्यन्ताद्विहितस्य प्रत्ययत्वं नेति शक्यम्, 'अहंशुभमोर्युस्', 'गोपयसोर्यत्' इत्यादौ प्रत्ययत्वाभ्युपगमात् । **वातूल इति** । अन्तोदात्तमिदम् । प्राचा तु 'बलादूलः', 'वाताच्चे'ति पठित्वा वातूल इत्युक्तं, तदुपेक्ष्यम् , प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वप्रसङ्गात् । गणसूत्रबलेनाऽन्तोदात्तत्वमेवेष्यत इत्याहुः । **'पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च'** । **'क्षुद्रजन्तूपतापाच्चे'**त्यपि गणे पठ्यते । पार्ष्णीलः । धमनीलः । **क्षुद्रजन्तुः**—यूकालः । मक्षिकालः । उपतापो रोगः । विपादिकालः । **वत्सांसाभ्याम्** । **कामवतीति** । कामबलशब्दौ सूत्रे अर्शआद्यजन्ताविति भावः । **वत्सल इति** । स्नेहवानित्यर्थः । ननु वत्सांसशब्दौ वयोविशेषे प्राण्यङ्गविशेषे च रूढौ, न कामबलयोः, तत्कथं ताभ्यां लजन्ताभ्यां कामवान्बलवांश्चोच्यत इति चेत् । अत्राहुः—वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ स्नेहबलयोर्वर्तेते इति । अस्मिंस्तु प्रकरणे सर्वत्र समुच्चीयमानोऽपि मतुबिह नेष्यते, मतुबन्तेनोक्तार्थस्याऽप्रतीतेः । किं त्वर्थान्तरमेव तेन प्रतीयते । वत्सवती गौः । अंसवान् दुर्बल इति ।

लोमादि । इह 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः' इतिवत् 'लोमपामपिच्छादिभ्यः' इति सुपठम् । 'अङ्ग कल्याणे' इति गणसूत्रमर्थतः पठति—**अङ्गादिति** । **शाकीपलालीदद्र्वा ह्रस्वत्वं च** । चान्नप्रत्ययः । महच्छाकं शाकी । तद्वत्-शाकिनम् । महत्पलालं पलाली । तद्वत् पलालिनम् । 'दरिद्रातेर्यालोपश्चे'त्युणादिसूत्रेण इकाराकारयोर्लोपश्चाद्रूप्रत्ययः । दद्रूस्त्वग्रोगविशेषः । तद्वान्—दद्रुणः । **विष्वगिति** । 'समर्थाना'मित्यस्यापवादोऽयम् । अकृतसन्धेरकृतयणादेशस्याऽञ्चतेर्लोपः, चकारान्नप्रत्यय इत्यर्थः । यदि तु कृते यणादेशे उत्तरपदलोपः स्यात्तदा वलिलोपे सति 'विष्ण' इति स्यात् । **विषुण इति** । विषु=नाना अञ्चन्तीति विष्वञ्चि, तान्यस्य सन्ति विषुणः=विषुवदाख्यः कालः । तस्य हि नानागतानि दिनानि सन्ति । दिनान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य तन्मूलत्वात् । अयं भावः—विषुवति दिनानां समतायां जातायामग्रे न्यूनान्यधिकानि च दिनानि भवेयुरिति नानागतदिनवत्त्वं यद्यपि विषुवति नास्ति तथापि नानागतदिनमूलभूतदिनानां सत्त्वात्तथोच्यत इति । तथा नानागमनवत्त्वान्मृत्युर्वायुरव्यवस्थितचित्तश्च 'विषुण'शब्देनोच्यते । **प्रज्ञाश्रद्धा** । **प्राज्ञो व्याकरणमिति** । गुणभूतया क्रियया कर्मत्वेन संबन्धः । कृद्ग्रहणा-

---

बा.] तरस्याङ्ग्रहणमुत्तरसूत्रेषु सर्वत्र मत्वर्थीयविधिष्वनुवर्तते, नतु रूढशब्देषु । अतो न तेषु मतुप्समुच्चय इत्यास्तां तावत् । **वातदन्तबलललाटानामूङ् चेति** । सिध्मादिगणसूत्रमिदम् । एभ्यो लच् , प्रकृतेरूङ् चादेशः । ङकारस्तु आदेशत्वसूचनार्थः । अन्यथा प्रत्ययत्वशङ्का स्यात् । वातूलः । एवं दन्तूलः, बलूलः, ललाटूलः । **वत्सांसाभ्यां** । **लच्स्यादिति** । 'मत्वर्थे' इति शेषः । कामबलशब्दौ तद्वति लाक्षणिकावित्यभिप्रेत्याह—**कामवति बलवति चेति** । **फेनादिलच्च** । 'मत्वर्थे' इति शेषः । **चाल्लजिति** । संनिहितत्वादिति भावः । नन्वेवं सति मतुब् नैव स्यादित्यत आह—**अन्यतरस्यांग्रहणमिति** । सिध्मादिसूत्रे व्याख्यातमिदम् । **लोमादि** । श, न, इलच् एते त्रिभ्यो गणेभ्यो यथासङ्ख्यं स्युर्मत्वर्थे । **अङ्गात्कल्याणे इति** । पामादिगणसूत्रम् । कल्याणं=सुन्दरं, तद्विशेषणकादङ्गशब्दान्मत्वर्थे नप्रत्यय इत्यर्थः । **अङ्गनेति** । कल्याणानि अङ्गानि अस्या इति विग्रहः । **'लक्ष्म्या अच्चे'**त्यपि पामादिगणसूत्रम् । लक्ष्मीशब्दान्मत्वर्थे नप्रत्ययः स्यात्प्रकृतेरकारोऽन्तादेशश्च । **लक्ष्मण इति** । लक्ष्मीरस्यास्तीति विग्रहः । नप्रत्यये प्रकृतेरकारे अन्तादेशे णत्वम् । **विष्वगिति** । इदमपि पामादिगणसूत्रमिति केचित् । भाष्ये तु नप्रकरणे इदं वार्तिकं पठितम् । 'विषु' इत्यव्ययं सर्वत इत्यर्थे । विषु अञ्चतीति विष्वङ् । सर्वतोगामीत्यर्थ इति **धूर्तस्वामी** । 'विषु' इति तिर्यगर्थे इति **भवस्वामी** । पराङ्मुख इति **भट्टभास्करः** । विषु अञ्च् इत्यस्मात् अकृतसन्धेर्मत्वर्थे नप्रत्ययः स्यात् , उत्तरपदलोपश्चेत्यर्थः । **विषुण इति** । विष्वङ् अस्या-

---

शो.] त्वात् 'स्वरितो वे'त्यस्य प्राप्तिरिति बोद्धव्यम् । एतच्च वृत्तौ स्पष्टम् । **समुच्चयार्थमिति** । भाष्योक्तव्याख्यानादिति भावः । **वत्सांसाभ्याम्** । 'लच् स्या' दित्येव पाठः । [illegible] इति वृत्त्युक्तेः । **प्रज्ञाश्रद्धा** । यद्यपि कर्तृव्युत्पन्नप्रज्ञशब्दा-

वार्त्तः । तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।५।२।१०२। विनीन्योरिकारो नकारपरित्राणार्थः । तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा माभूदिति । सहस्रात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् । अण् च ।५।२।१०३। योगविभाग उत्तरार्थः । तापसः । साहस्रः । * ज्योत्स्नादिभ्य उपसङ्ख्यानम् । ज्यौत्स्नः । तामिस्रः । सिकताशर्कराभ्यां च ।५।२।१०४। सैकतो घटः । शार्करः । देशे लुबिलचौ च ।५।२।१०५। चादण् । मतुप् च । सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे सिकताः । सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । एवं शर्करा

त.] तद्धितप्रयोगे षष्ठी न, कृतपूर्वी कटमितिवत् । ननु प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः, स एव प्राज्ञवान् । तथा च प्रज्ञ एव प्राज्ञ इत्यणि कृते सिद्धमिष्टं, किमत्र प्रज्ञाग्रहणेनेत्याशङ्कां निराकुर्वन्नाह—प्राज्ञेति । स्त्रियां टाप् । 'प्रज्ञादिभ्यश्चे'-त्यणि तु ङीप् स्यादिति भावः । वृत्तेश्चेति । वार्तिकमिदम् । काशिकाकृता तु वृत्तिशब्दः सूत्रे प्रक्षिप्तः । विच्छिन्नस्य प्रतिविधानं-वृत्तिः । तपस्वी । सहस्रीति । 'असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा माभूदिति । सहस्रात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम्' । एतच्च समाधानं मूलपुस्तकेष्वपि क्वचिद्दृश्यते । उत्तरार्थं इति । विनीन्योर्यथासङ्ख्यप्रवृत्त्यर्थश्चेत्यपि बोध्यम् । ज्यौत्स्न इति । शुक्लपक्षः । तामिस्र इति । कृष्णपक्षो, नरकविशेषश्च । तमःसमूहस्तमिस्रम् । 'ज्योत्स्नातमिस्रे'ति निपातनान्मत्वर्थीयो रः । तत्र ह्यवयवभूतानि तमांसि विद्यन्ते । तदस्मिन्नस्तीति विग्रहे रान्तादण् । स्त्रियां-तामिस्री । 'तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयान्विता' इत्यमरोक्तौ तु तमिस्रेत्येतद्रान्तं न त्वणन्तमिति न विरोधः । एवं च तमिस्रा रात्रयो अस्मिन् सन्ति 'तामिस्रः पक्ष' इत्यपि व्याख्यातुं शक्यम् । सिकताशर्करा । देशविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह—घट इति । मतुप् चेति । अन्य-

बा.] स्तीति लौकिकविग्रहः । विषु अम्व्-इत्यलौकिकविग्रहवाक्यम् । कृतसन्धेर्नप्रत्यये तु विष्वक्शब्दे उत्तरपदस्य लोपे 'लोपो व्यो'रिति यलोपे विष्ण इति स्यादिति भावः । समर्थानामित्यस्यापवादोऽयम् । प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः । प्रज्ञा, श्रद्धा, अर्चा एभ्यो मत्वर्थे णप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्राज्ञो व्याकरणमिति । प्रज्ञानं प्रज्ञा । स्त्रियामित्यधिकारे प्रपूर्वकाज्ज्ञाधातोः 'आतश्चोपसर्गे' इति भावे अङ् । प्रज्ञा अस्यास्तीति विग्रहः । उपसर्जनभूतामपि प्रज्ञानक्रियां प्रति व्याकरणस्य कर्मत्वाद्द्वितीया । कृद्योगषष्ठी नात्र प्रवर्तते, 'कर्तृकर्मणोः कृती'त्यत्र कृद्ग्रहणेन तद्धितयोगे तन्निषेधात् । अत्र यद्वक्तव्यं तत्कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र प्रपञ्चितम् । नच प्रजानातीति प्रज्ञः । 'इगुपधे'ति कः । प्रज्ञशब्दात्स्वार्थे अणि प्राज्ञ इति सिध्यतीति शङ्क्यं, तथा सति स्त्रियां ङीप्प्रसङ्गात् । तदाह—प्राज्ञेति । श्राद्ध इति । श्रद्धा अस्यास्तीति विग्रहः । आर्च इति । अर्चा अस्यास्तीति विग्रहः । वृत्तेश्चेति । वार्तिकमिदम् । 'मत्वर्थे णप्रत्यय' इति शेषः । वार्त्त इति । वृत्तिरस्यास्तीति विग्रहः । तपःसहस्राभ्याम् । विनिश्च इनिश्चेति द्वन्द्वः । 'मत्वर्थे' इति शेषः । यथासंख्यमन्वयः । विनिप्रत्यये इनिं प्रत्यये च नकारादिकारौ उच्चारणार्थौ ।

ननु नकारयोरित्संज्ञा कुतो न स्यात् । नच प्रयोजनाऽभावः, नित्स्वरस्यैव फलत्वादित्यत आह-नकारपरित्राणार्थं इति । तथा च उपदेशे अन्त्यत्वाऽभावान्नेत्संज्ञेति भावः । यद्यपि 'अस्मायामेधे'त्यसन्तत्वादेव तपःशब्दाद्विन्सिद्धः, सहस्रशब्दात्तु 'अत इनिठनौ' इत्येवेन्सिद्धस्तथापि विशिष्य उत्तरसूत्रविहितेन अणा असन्ताऽदन्तलक्षणयोर्विनीन्योः सामान्यविहितयोर्बाधो मा भूदिति विशिष्येह तपःसहस्रशब्दाभ्यां तयोर्विधानम् । सहस्रशब्दात्तु अदन्तलक्षणठनोऽपि बाधनार्थमिह इन्विधानम् । एतत्समाधानं क्वचिन्मूलपुस्तकेषु दृश्यते । अण्च । 'तपःसहस्राभ्यां मत्वर्थे' इति शेषः । ननु 'तपःसहस्राभ्यां विनीन्यणः' इत्येकमेव सूत्रमस्तु । नच तपःसहस्राभ्यां विनीन्योर्यथासंख्यार्थं पृथक्सूत्रकरणम्, अन्यथा त्रयोऽपि प्रत्यया द्वाभ्यां स्युरितिं वाच्यं, 'तपःसहस्राभ्यामण्विनीनी' इति सूत्रकरणे भिन्नविभक्त्युच्चारणादेव अण उभयसम्बन्धस्य, विनीन्योर्यथासंख्य(त्व)स्य च सिद्धेरित्यत आह—योगविभाग उत्तरार्थं इति । उत्तरसूत्रे अण एवानुवृत्त्यर्थं इत्यर्थः । ज्यौत्स्न इति । 'शुक्लपक्ष' इति शेषः । ज्योत्स्ना= चन्द्रिका । सा अस्यास्तीति विग्रहः । तामिस्र इति । 'कृष्णपक्ष' इति शेषः । तमिस्राः=तमोयुक्ता रात्रयः । ता अस्य सन्तीति विग्रहः । ज्योत्स्नादित्वादण् । सिकताशर्कराभ्यां च । 'मत्वर्थे अ'णिति शेषः । सैकतो घट इति । सिकता अस्य सन्तीति विग्रहः । देशे लुपो वक्ष्यमाणत्वाद्घट इति विशेष्यम् । 'अप्सुमनःसमासिकतावर्षाणां बहुत्वं चे'ति लिङ्गानुशासनसूत्रात्सिकताशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । देशे लुबिलचौ च । पूर्वसूत्रविहित-

शे.] त्प्रज्ञाद्यणि प्राज्ञः सिध्यति, तथापि स्त्रियां ङीबभावार्थं वचनम् । तदाह—प्राज्ञेति । श्रद्धासाहचर्यादर्चावार्थकाऽदन्तस्यैवाऽत्र ग्रहणम् । तपः सह । अर्थाभ्यां यथासङ्ख्यं न, अस्वरितत्वात् । उत्तरार्थं इति । तपःसहस्राभ्यामण्विनीनी इति न्यासेन भिन्नविभक्त्युच्चारणादण उभयसम्बन्धो, विनीन्योर्यथासङ्ख्यञ्च सिद्धमिति भावः । मतुप चेति । मतुप्समुच्चयार्थोऽन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । शिकता

इत्यादि । दन्त उन्नत उरच् ।५।२।१०६। उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः । ऊषसुषिमुष्कमधो रः ।५।२।१०७। ऊषरः । सुषिरः । मुष्कोऽण्डः । मुष्करः । मधु माधुर्यम् । मधुरः । * रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसङ्ख्यानम् । खरः । मुखरः । कुञ्जो—हस्तिहनुः । कुञ्जरः । * नगपांसुपाण्डुभ्यश्च । नगरम् । पांसुरः । पाण्डुरः । पाण्डरशब्दस्त्वव्युत्पन्न एव । * कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च । कच्छुरः । द्युद्रुभ्यां मः ।५।२।१०८। द्युमः । द्रुमः । केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ।५।२।१०९। प्रकृतेनाऽन्यतरस्याङ्ग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिनिठनोः समावेशार्थम् । केशवः । केशी । केशिकः । केशवान् । * अन्येभ्योऽपि दृश्यते । मणिवो नाग-

त.]तरस्यांग्रहणेन सर्वत्र मतुपः समुच्चयादिति भावः । सिकता इति । लुपि युक्तवद्भावः । अत्र सूत्रद्वयस्योदाहरणान्यमरः संजग्राह—'स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति । देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावती'ति । दन्त उन्नत । उन्नत इति किम् ? । दन्तवान् । ऊषसुषि । समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । 'स्यादूषः क्षारमृत्तिका' । 'ऊषवानूषरः' इत्यमरः । सुषिश्छिद्रम् । खर इति । महत्कण्ठविवरं खं, तद्वानित्यर्थः । गर्दभे रूढोऽयम् । मुखरो वाचाल इति हरदत्तः । नगरमिति । नगा वृक्षाः, पर्वताश्च । जातिशब्दोऽयम् । तथा च 'नगरी'त्यत्र ङीष् भवति । नगशब्दोऽयमश्मादिषु पठ्यते इति वुञ्छणादिसूत्रेणास्य सिद्धत्वादस्माद्रोऽयं न वक्तव्य इति हरदत्तः । पाण्डुर इति । पाण्डुः शुक्लो वर्णस्तद्वान् । अव्युत्पन्न एवेति । गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते । 'हरिणः पाण्डरः पाण्डुः' इत्यमरः । 'गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वती'ति च । कच्छ्वा इति । कच्छूस्त्वग्रोगविशेषः । द्युद्रुभ्यां मः । द्युम इति । द्यौरस्यास्ति । 'दिव उ'दित्युत्वम् । द्रुर्वृक्षः सोऽस्यास्ति जनकतयेति द्रुमोऽपि वृक्ष एव । 'पलाशी द्रुद्रुमाऽगमाः' इत्यमरः । इह सर्वत्र समुच्चीयमानोऽपि मतुब्रूढशब्देषु नेष्यते,तदर्थस्य मतुपा अभि-

बा.]स्याऽणो लुप् , इलच स्यादित्यर्थः । चादणिति । संनिहितत्वादिति भावः । तर्हि अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्याऽप्रवृत्तेर्मतुब्नैव स्यादित्यत आह—मतुप्चेति । समुच्चयार्थकन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । सिकता इति । सिकताशब्दान्नित्यं बहुवचनान्तादणो लुपि प्रातिपदिकावयवत्वात्सुपो लुकि युक्तवद्भावाद्विशेष्यस्य देशस्य एकत्वेऽपि बहुवचनमिति भावः । 'हयवर'डिति सूत्रे 'एका च सिकता तैलदाने असमर्थे'ति भाष्ये प्रयोगात्सिकताशब्द एकवचनान्तोऽप्यस्तीति लिङ्गानुशासने मूलकारो वक्ष्यति । दन्त उन्नत उरच् । उन्नतविशेषणकाद्दन्तशब्दान्मत्वर्थे उरच्स्यादित्यर्थः । 'उन्नत' इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्त इति सप्तमी पञ्चम्यर्थे । ऊषसुषि । ऊष, सुषि, मुष्क, मधु-एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । सौत्रं पुंस्त्वम् । एभ्यो मत्वर्थे रप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ऊषर इति । ऊषः क्षारमृत्तिकाविशेषोऽस्यास्तीति विग्रहः । सुषिर इति । सुषिः=बिलम् ,-अस्यास्तीति विग्रहः । मधुशब्दः क्षौद्रे द्रव्ये, माधुर्यात्मकरसविशेषे च गुणे वर्तते । तत्र रसविशेषवाचिन एवात्र ग्रहणमित्याह—मधु माधुर्यमिति । तथा भाष्यादिति भावः । अन्यथा मधुद्रव्यवति घटेऽपि मधुरपदप्रयोगः स्यात् । खरो गर्दभः, धिष्ण्यो वा । मुखरः=शब्दं कुर्वन् । कुञ्जरो-हस्ती । रूढशब्दा एते । नगपांस्विति । वार्तिकमिदम् । 'नगर'मिति जातिविशेषवाची । अत एव नगरीति ङीष् । पांसुर इति । पांसुरस्यास्तीति विग्रहः । पाण्डुर इति । पाण्डुः=शुक्लवर्णः, स अस्यास्तीति विग्रहः । कथं पाण्डरशब्द इत्यत आह—पाण्डरशब्दस्त्विति । 'हरिणः पाण्डरः पाण्डु'रित्यमरः । कच्छ्वा इति । वार्तिकमिदम् । कच्छूशब्दाद्रप्रत्ययः, प्रकृतेर्ह्रस्वश्च अन्तादेश इत्यर्थः । कच्छुरः—शुनां रोगविशेषः । द्युद्रुभ्यां मः । 'दिव उ'दिति कृतोत्वस्य दिव्शब्दस्य 'द्यु' इति निर्देशः । दिव्शब्दात् द्रुशब्दाच्च मप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । द्युमः द्रुम इति । रूढशब्दावेतौ । केशाद्वोऽन्यतरस्याम् । 'मत्वर्थे' इति शेषः । नन्विहाऽन्यतरस्याङ्ग्रहणं व्यर्थं, समर्थानामिति वाग्रहणेनैव वाक्यस्य सिद्धत्वात् । न च महाविभाषया अपवादेन मुक्ते औत्सर्गिकस्याऽप्रवृत्तेः 'पारेमध्ये षष्ठ्या वे'त्यत्रोक्तत्वादिह मतुपोऽप्रवृत्त्यापत्तौ तत्प्रवृत्त्यर्थमन्यतरस्याङ्ग्रहणमिति वाच्यं, 'प्राणिस्था'दिति सूत्रादन्यतरस्याङ्ग्रहणस्य समुच्चयार्थकस्याऽनुवृत्त्यैव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रकृतेनेति । इनिठनोरिति । इनिठनोरपीत्यर्थः । अन्यथा 'सिध्मादिभ्यश्चे'त्यत्रेव मतुबेव समुच्चीयेत, नत्विनिठनाविति भावः । तथाच वप्रत्यये इनिठनोर्मतुपि च चत्वारि रूपाणीत्याह-केशव इत्यादि । अन्येभ्योऽ-

शे]इति । लुपि युक्तवद्भावः । हयवरट्सूत्रे 'एका सिकते'ति भाष्यादेकवचनान्तोऽप्ययम् । दन्तुर इति । निम्नोन्नते प्रयोगस्तु लक्षणया । उन्नते किम् ? । दन्तवान् । ऊषः—क्षारमृत् । मधु माधुर्यमिति । रसवाचिन एवात्र ग्रहणमिति भावः । स्पष्टं चेदं भाष्ये । नगरमिति । चातुरर्थिकप्रत्ययान्तनगरशब्दस्तु देशविशेषनाम, अयन्तु जातिवाची । अत एव नगरीति जातिलक्षणो ङीष् । पुनर्ग्रहणमिति । पुनर्ग्रहणस्य 'द्युद्रुभ्यां म' इत्यस्याऽनित्यत्वार्थताया भाष्ये उक्तत्वेन व्याख्यानादेवाऽस्य सर्वविभाषार्थत्वमिति वस्तुमुचितम् । मणिव इत्यादि । बिम्बावम्, कुररावमिष्टकावमित्यप्यस्योदाहरणम् । 'अन्येषामपी'ति दीर्घः ।

विशेषः । हिरण्ययो निर्विशेषः । ❀ **अर्णसो लोपश्च** । अर्णवः । **गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्** ।५।२।११०। ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः । गाण्डिवं गाण्डीवम्—अर्जुनस्य धनुः । अजगवं पिनाकः । **काण्डाण्डादीरन्नीरचौ** ।५।२।१११। काण्डीरः । आण्डीरः । **रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्** ।५।२।११२। रजस्वला स्त्री । कृषीवलः । 'वले' इति दीर्घः । आसुतीवलः शौण्डिकः । परिषद्वलः । पर्षदिति पाठान्तरम् । पर्षद्वलम् । * **अन्येभ्योऽपि दृश्यते** । भ्रातृवलः । पुत्रवलः । शत्रुवलः । 'वले' इत्यत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह दीर्घः । **दन्तशिखात्संज्ञायाम्** ।५।२।११३। दन्तावलो हस्ती । शिखावलः केकी । **ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः** ।५।२।११४। मत्वर्थे निपात्यन्ते । 'ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः' । ज्योत्स्ना । 'तमस उपधाया इत्वं रश्च' । तमिस्रा । स्त्रीत्वमतन्त्रम् । तमिस्रम् । 'शृङ्गादिनच्' । शृङ्गिणः । 'ऊर्जसो वलच्' । तेन बाधा माभूदिति विनिरपि । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । 'ऊर्जोऽसुगागम' इति वृत्तिस्तु चिन्त्या । ऊर्जस्वतीतिवदसुन्नन्तेनैवोपपत्तेः । 'गोशब्दान्मिनिः' । गोमी । 'मलशब्दादिनच्' । मलिनः ।

त.]धातुमशक्यत्वात् । **दृश्यत इति** । 'व' इत्यनुवर्तते । **अर्णव इति** । अर्तेरसुन् , नुट्च । अर्णः=जलं, तद्वान् । **संज्ञायामिति** । 'तदस्यास्ती'ति सूत्रस्थेतिशब्दस्यैवायं प्रपञ्चः । **यणेति** । 'ख्यत्या'दित्विवत्कृतयणादेशस्यानुकरणं न भवति, लक्ष्ये यणोऽभावात् । किंतु सूत्रे सांहितिकोऽयं यणिति भावः । प्रयुज्यते चोभयथा—'अधिरोहति गाण्डिवं महेषौ' । 'गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्या'मिति च । **आसुतीवल इति** । 'षुञ् अभिषवे' । क्तिन् । **आसुतिरभिषवः** । **परिषद्वल इति** । परितः सीदतीति परिषत् । 'सत्सूद्विषे'त्यादिना क्विप् । 'सदिरप्रते'रिति षत्वम् । **पाठान्तरमिति** । 'शृदृभसोऽदिः' इत्यदिप्रत्ययो बाहुलकात् पृषेरपि भवति । तथा च भाष्यं—'पार्षदकृतिरेषा तत्रभवतां' 'सर्ववेदपार्षदं हीदं शास्त्र'मिति च । भट्टिस्त्वाह—'पर्षद्वलान्महाब्रह्मैराट नैकटिकाश्रमा'निति । 'पर्षदेषा दशावरे'ति मनुः । **भ्रातृवल इति** । 'वले' इत्यत्राऽण्ग्रहणानुवृत्तेर्नेह दीर्घः । पुत्रवलादौ तु स्यात्तत्राह—**संज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति** । 'वनगिर्यो रिति सूत्रादिति भावः । **ज्योत्स्ना**=चन्द्रप्रभा । तत्रावयवीभूतं ज्योतिरस्तीति मत्वर्थीयोपपत्तिः । एतेन तमःसमूहे तमिस्राशब्दो व्याख्यातः । निघण्टुषु तमःपर्यायस्तमिस्रशब्दः पठितः । तत्र समूहसमूहिनोरभेदोपचार इति हरदत्तः । **स्त्रीत्वमतन्त्रमिति** । व्याख्यानमत्र शरणम् । 'ऊर्जस्विन्गोमिन्नि'-

बा.]पीति । वार्तिकमिदम् । केशादन्येभ्योऽपि मत्वर्थे वो दृश्यत इत्यर्थः। **अर्णस इति** । वार्तिकमिदम् । अर्णसो वप्रत्ययः प्रकृतेः सकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । **अर्णव इति** । अर्णः=जलम् । तत्प्रभूतमस्मिन्नस्तीति विग्रहः । इदं तु वार्तिकं भाष्ये न दृश्यते । **गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्** । **ह्रस्वदीर्घयोरिति** । गाण्डिशब्दस्य गाण्डीशब्दस्य च कृतयणो गाण्ड्य् इति युगपन्निर्देशः—'ख्यत्यात्परस्ये'त्यत्र खितिशब्दयोः खीतीशब्दयोश्च यथेत्यर्थः । ततश्च गाण्डिशब्दाद्गाण्डीशब्दादजगशब्दाच्च मत्वर्थे वप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । रूढशब्दत्वादिह न मतुप्समुच्चयः । **काण्डाण्डादीरन्नीरचौ** । काण्ड, आण्ड—आभ्यां ईरन्, ईरच् इति प्रत्ययौ मत्वर्थे स्त इत्यर्थः । **रजःकृषि** । रजस्, कृषि, आसुति, परिषद् एभ्यो मत्वर्थे वलच्स्यादित्यर्थः । **आसुतीवल इति** । 'षुञ् अभिषवे' । आङ्पूर्वात्स्त्रियां क्तिन् । 'वले' इति दीर्घः । **अन्येभ्योऽपीति** । वार्तिकमिदम् । 'रजः कृषी'त्यादिसूत्रोपात्तादन्येभ्योऽपि वलच्दृश्यत इत्यर्थः । भ्रातृवलः । 'ढ्रलोपे' इत्यतोऽण इत्यनुवृत्तेः 'वले' इति न दीर्घः । पुत्रवल इत्यादौ 'वले' इति दीर्घमाशङ्क्याह—**वले इत्यत्रेति** । **दन्तशिखात्संज्ञायाम्** । समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । दन्तशब्दाच्छिखाशब्दाच्च मत्वर्थे वलच्स्यात्संज्ञायामित्यर्थः । **ज्योत्स्ना** । **ज्योतिष इति** । ज्योत्स्नावयवाः=ज्योतींषि, तान्यस्यां सन्तीति विग्रहे ज्योतिष्शब्दान्नप्रत्ययः, उपधाभूतस्य इकारस्य लोपश्च निपात्यते । सति च इकारस्य लोपे इणः परत्वाऽभावात्षत्वनिवृत्तौ ज्योत्स्नेति रूपम् । 'चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ने'त्यमरः । **तमस इति** । तमोऽस्यास्तीति विग्रहे तमस्शब्दात् रप्रत्ययः । उपधाभूतस्य मकारादकारस्य इत्वं च निपात्यत इत्यर्थः । 'तमिस्रा तामसी रात्रि'रित्यमरः । ननु 'तमिस्रे'ति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्तमिस्रं गृहमिति कथमित्यत आह—**स्त्रीत्वमतन्त्रमिति** । **शृङ्गादिनजिति** । 'निपात्यते' इति शेषः । **शृङ्गिण इति** । शृङ्गमस्यास्तीति विग्रहः । इनचि णत्वम् । **ऊर्जसो वलजिति** । 'निपात्यते' इति शेषः । ऊर्जसित्यसुन्नन्तं प्रातिपदिकम् । ननु 'अस्मायामेधे'ति विनिना सिद्धेरूर्जस्विन्निति निपातनं व्यर्थमित्यत आह—**तेनेति** । विशेषविहितेन वलचा,—अस्मायेति सामान्यविहितस्य विनो निवृत्तिर्मा भूदित्येतदर्थं विनो निपातनमित्यर्थः । **ऊर्जे इति** । ऊर्जशब्दाद्वलचि प्रकृतेरसुगागम इति वृत्तिग्रन्थोऽनुपपन्न इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**ऊर्जस्वतीरितिवदिति** । ऊर्जस्वतीरित्यत्र वलप्रत्ययाऽभावेन तत्सन्नियोगशिष्टस्य असुगागमस्या-

शे.]अर्णसो लोपश्चेति । भाष्ये न दृश्यते । नेहेति । शत्रुवलः पुत्रवल इत्यादौ। भ्रातृवले ऽण इति अनुवृत्तेरपि तदभावः ।

'ईमसंच' । मलीमसः । **अत इनिठनौ** ।५।२।११५। दण्डी । दण्डिकः । **व्रीह्यादिभ्यश्च** ।५।२।११६। व्रीही ।
व्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्येते । किं तर्हि ? । *शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः ।
यवखदादिभ्य इकः । अन्येभ्य उभयम् । **तुन्दादिभ्य इलच्च** ।५।२।११७। चादिनिठनौ, मतुप् च ।
तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उदर, पिचण्ड, यव, व्रीहि । [(ग) **स्वाङ्गाद्विवृद्धौ** । विवृद्ध्युपा-
धिकात्स्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः । [विवृद्धौ कर्णौ यस्य स]-कर्णिलः । कर्णी । कर्णिकः । कर्णवान्] ।
एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् ।५।२।११८। एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः । गौस-
हस्रिकः । **शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्** ।५।२।११९। निष्कात्परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिका-
ट्ठञ् स्यान्मत्वर्थे । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः । **रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्** ।५।२।१२०। आहतं

त.]त्यत्र नान्तत्वाभिव्यक्तये नलोपो न कृतः । **अत इनिठनौ** । तपरकरणं किम् ? । खट्वावान् । 'एकाक्षरात्कृतो
जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ' । **एकाक्षरात्**—स्ववान् । **कृतः**—कारकवान् । **जातेः**-व्याघ्रवान् , सिंहवान् ।
सप्तम्यां-दण्डा अस्यां सन्ति दण्डवती शाला । 'तदस्यास्ती'ति सूत्रस्थेतिकरणो विषयनियमार्थः सर्वत्रापि
संबध्यत इति । क्वचित्कृतोऽपि भवति—कार्यी । कार्यिकः । क्वचित्तु जातेरपि-तण्डुली । तण्डुलिकः । एतच्च
काशिकादौ स्पष्टम् । **तुन्दादिभ्य इलच्च** । अन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादाह—**मतुप्चेति** । अत्र '**स्वाङ्गा-
द्विवृद्धौ**' इति पठ्यते । विवृद्ध्युपाधिकात्स्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः । विवृद्धौ कर्णावस्य-कर्णिलः कर्णी कर्णिकः
कर्णवान् । **एकगोपूर्वात्** । **ऐकशतिक इति** । एकं च तच्छतं चेति 'पूर्वकाले'त्यादिना कर्मधारयः । षष्ठीतत्पुरु-
षाद्बहुव्रीहेर्द्वन्द्वाच्च न भवति, अनभिधानादिति हरदत्तादयः । 'अत' इत्येव । नेह—एकविंशतिरस्यास्तीति । नित्य-
ग्रहणं मतुपो बाधनार्थम् । अन्यथा ठञा इनिठनोर्बाधे कृतेऽप्यन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्त्या मतुप् स्यादेवेत्याहुः । कथं
'एकद्रव्यवानिति ? । असाधुरेवायम् । एकेन द्रव्यवानिति वा विग्रहीतव्यम् । कथमेकदण्डीति ? । 'एकदेशिनैकाधि-
करणे' इति निर्देशो ज्ञापयति-'इनिरपि क्वचिद्भवती'ति । **रूपादाहत** । आहतप्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्रूप-

बा.]ऽप्रसक्तेस्तत्र ऊर्जसित्यसुन्नन्तं प्रातिपदिकमवश्यमभ्युपेयम् । तेनैव ऊर्जस्विन्नूर्जस्वलयोर्विनिवलज्मात्रनिपातनोप-
पत्तेरित्यर्थः । **ईमसच्चेति** । मलशब्दान्निपात्यत इति शेषः । **अत इनिठनौ** । अदन्तान्मत्वर्थे इनि ठन् एतौ स्त
इत्यर्थः । समुच्चयार्थकान्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेर्मतुबपि भवति । 'एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ' इति
भाष्यम् । एकाक्षरात्-स्ववान् , कृतः-कारकवान्, जातेः-वृक्षवान्, सप्तम्यां-दण्डा अस्यां शालायां सन्ति दण्डवती ।
इदं प्रायिकम् । तेन कार्यी कार्यिकः, तण्डुली तण्डुलिक इत्यादि सिद्धमिति भाष्ये स्पष्टम् । **व्रीह्यादिभ्यश्च** ।
'मत्वर्थे इनिठनौ' इति शेषः । **शिखामालेत्यादि** । वार्तिकमिदम् । 'शिखा, माला, संज्ञा, वीणा, बडवा, बलाका,
पताका, वर्मन्, शर्मन् एभ्य इनिरेव, नतु ठनित्यर्थः । **यवखलेति** । यवखल, नौ, कुमारी एभ्यष्ठनेव, न त्विनि-
रित्यर्थः । परिशिष्टेभ्यस्तु व्रीह्यादिगणपठितेभ्य उभावित्यर्थसिद्धम् । इदं वृत्तौ स्पष्टम् । **तुन्दादिभ्य इलच्च** ।
मतुप्चेति । समुच्चयार्थकाऽन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । उदरादयश्चत्वारस्तुन्दादिगणपठिताः । **स्वाङ्गाद्वि-
वृद्धाविति** । गणसूत्रमिदम् । वृद्धविषयात्वात्स्वाङ्गादिलच् , इनिठनौ मतुप्चेत्यर्थः । **कर्णिल इति** । वृद्धौ कर्णौ
यस्येति विग्रहः । **एकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यम्** । एकपूर्वाद्गोपूर्वाच्च नित्यं ठञ्स्यादित्यर्थः । यद्यपि नित्यग्रहणाऽभावे-
ऽपि ठञा इनिठनोर्निवृत्तिः सिध्यति, तथापि समुच्चयार्थकाऽन्यतरस्याङ्ग्रहणानुत्त्या मतुप्समुच्चीयेत, तन्निवृत्त्यर्थं
नित्यग्रहणम् । **ऐकशतिक इति** । 'पूर्वकाल' इति समासः । 'सङ्ख्यायाः संवत्सर'इत्युत्तरपदवृद्धिस्तु न, तत्र
प्रतिपदोक्ततद्धितार्थसमासस्यैव ग्रहणात् । **शतसहस्र** । **निष्कात्परावििति** । असामर्थ्येऽपि सौत्रत्वात्समास इति
भावः । **रूपादाहत** । आहतेति भावे क्तः । आहतविशेषणकात्प्रशंसाविशेषणकाच्च रूपशब्दान्मत्वर्थे यप्स्यादि-

शे.]**अत इति** । 'एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्याश्च न तौ स्मृतौ'-इति भाष्यम् । यवव्रीहीति व्रीह्यादिगणे पाठादिहाऽर्थग्रहणम् ।
तेन शालिलः [शौली शालिमान्] शालिक इति सिद्धमिति वृत्तिः । **एकगोपू**] सूत्रे बहुव्रीहिः । अधिकारप्राप्तं प्रातिपदिकादि-
त्यन्यपदार्थः । **ऐकशतिक इति** । 'पूर्वकालैके'ति समासः । 'तद्धितार्थोत्तरपदे'ति समासस्य मत्वर्थेऽनभिधानेनाऽप्रवृत्तेः ।
'सङ्ख्यायाः सम्वत्सरे'त्युत्तरपदवृद्धिस्तु न, तत्र सङ्ख्यापदमुच्चार्य विहितस्य तद्धितार्थेति समासस्यैव प्रतिपदोक्ततया ग्रहणात् ।
अत्राऽत इति निवृत्तम् । अत एव गोशकटिरस्यास्तीति विग्रहे ऽपि 'गौशकटिक' इत्येव । न तु गोशकटिमानिति । गोविंशति[रेक-
विंशति]रस्यास्तीत्यादौ त्वनभिधानान्नेति स्पष्टं भाष्ये । द्वन्द्वोपतापेत्यादौ मण्डूकप्लुत्याऽत इत्यस्य सम्बन्धः, 'समासान्ताः' इति
सूत्रस्थभाष्यादित्यलम् । **निष्कात्परावििति** । सूत्रेऽसामर्थ्येऽपि सौत्रत्वात्समासः । अन्तग्रहणं शतादिपूर्वान्निष्कादित्यर्थनिरासार्थम् ।

रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः । प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः । आहतेति किम् ? । रूपवान् ।
* अन्येभ्योऽपि दृश्यते । हिम्याः पर्वताः । गुण्या ब्राह्मणाः । **अस्मायामेधास्रजो विनिः** ।५।२।१२१।
यशस्वी । यशस्वान् । मायावी । व्रीह्यादिपाठादिनिठनौ । मायी । मायिकः । क्विन्नन्तत्वात्कुः । स्रग्वी ।
* **आमयस्योपसङ्ख्यानं दीर्घश्च** । आमयावी । * **शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्** । शृङ्गारकः । वृन्दारकः ।
* **फलबर्हाभ्यामिनच्** । फलिनः । बर्हिणः । * **हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्** । [इनिठनौ मतुप् च] ।
हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् । * **शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने** । शीतं न सहते शीतालुः ।
उष्णालुः । 'स्फायितञ्ची'ति रक् । तृप्रः पुरोडाशः । तं न सहते तृप्रालुः । तृप्रं दुःखमिति माधवः ।
* **हिमाच्चेलुः** । हिमं न सहते हिमेलुः । * **बलादूलः** । बलं न सहते बलूलः । **वातात्समूहे च** ।
वातं न सहते, वातस्य समूहो वा वातूलः । * **तप्पर्वमरुद्भ्याम्** । पर्वतः । मरुत्तः । **ऊर्णाया युस्**

त.]शब्दान्मत्वर्थे यप् स्यात् । **आहतमिति** । आहननमाहतं=ताडनमित्यर्थः । ततो निष्पन्नं यत्कार्षापणादिरूपं तदपि कार्ये कारणोपचारादाहतमित्युच्यते इत्याहतरूपयोः सामानाधिकरण्यमुपपद्यते । **हिम्या इति** । भूम्नि यप् । **पर्वता इति** । हिमवान्, तत्पर्यन्तवर्तिनश्च । **गुण्या इति** । दशिग्रहणादिनिरपि । तथा च माघः—'गुण्यगुण्य इति न व्यजीगणत्' । गुणी-अगुण्य इति पदच्छेदः । **अस्मायामेधा** । **यशस्वीति** । 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वाद्रुत्वं न । **यशस्वानिति** । नित्यग्रहणात्पूर्वत्राऽसंबद्धमप्यन्यतरस्याङ्ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमिह संबध्यत एव । 'तसौ मत्वर्थे' इति सूत्रे यशस्वी यशस्वानिति भाष्योदाहरणादिति भावः । 'चोः कु'रित्यनेन सिद्धे व्रश्चादिषत्वमाशङ्क्याह—**क्विन्नन्तत्वादिति** । **हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्** । अन्यतरस्याङ्ग्रहणमिनिठनोः प्राप्त्यर्थम् । मतुप् सर्वत्र समुच्चीयत एव । चकारस्य 'चुटू' इतीत्संज्ञा । तेन हृदयालुशब्दोऽन्तोदात्त इत्याहुः । **शीतोष्णेति** । इह चालुरनुवर्तते । **पुरोडाश इति** । 'न तृप्रा उरुव्यचस'मिति मन्त्रस्य भाष्ये तथा व्याख्यातत्वादिति भावः । **माधव इति** । सुब्धातुवृत्तौ स्थितमिदम् । **हिमाच्चेलुरिति** । एकारादिरयं प्रत्यय इति माधवः । **बलादिति** । सिध्मादिषु बलूलवातूलशब्दौ मत्वर्थे प्रकारान्तरेण व्युत्पादितौ । **तप्पर्वमरुद्भ्याम्** । पित्त्वमनुदात्त-

बा.]त्यर्थः । **आहतं रूपमिति** । आहतेन निष्पन्नं स्वरूपं यस्येति विग्रहे रूपशब्द इत्यर्थः । **रूप्यः कार्षापण इति** । परिमाणविशिष्टो रजतसुवर्णादिर्मुद्रिकाविशेषयुक्तः कार्षापण इत्युच्यते । तत्स्वरूपं च स्वर्णकारकृता हननिष्पाद्यमिति बोध्यम् । **रूप्यो गौरिति** । प्रशस्तरूपसम्पन्न इत्यर्थः । **अन्येभ्योऽपीति** । वार्तिकमिदम् । रूपशब्दादन्येभ्योऽपि यप्दृश्यत इत्यर्थः । **हिम्याः पर्वता इति** । भूम्नि यप् । बहुलं हिममेष्वस्तीति विग्रहः । **गुण्या ब्राह्मणा इति** । प्रशंसायां यप् । प्रशस्तगुणसम्पन्ना इत्यर्थः । **अस्मायामेधा** । 'अ'सित्यनेन असन्तं विवक्षितम् । असन्त, माया, मेधा, स्रज् एभ्यो विनिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः । **यशस्वीति** । 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वान्न रुत्वमिति भावः । **यशस्वानिति** । 'एकगोपूर्वा'दिति सूत्रे नित्यग्रहणेन निवृत्तमपि समुच्चयार्थमन्यतरस्याङ्ग्रहणमिह मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते, 'तसौ मत्वर्थे' इति सूत्रे यशस्वानिति भाष्योदाहरणादिति भावः । स्रग्वीत्यत्र 'व्रश्चे'ति षत्वमाशङ्क्याह—**क्विन्नन्तत्वादिति** । **आमयस्येति** । आमयशब्दान्मत्वर्थे विनिः प्रकृतेर्दीर्घश्चेत्यर्थः । **शृङ्गवृन्दाभ्यामिति** । **फलबर्हाभ्यामिति** । **हृदयाच्चालुरिति** । वार्तिकत्रयमिदम् । **मतुप्चेति** । 'वक्तव्य' इति शेषः, भाष्ये तथोक्तत्वात् । चुटू इति चकारस्येत्संज्ञा । अन्यतरस्यांग्रहणाच्चालोरभावे इनिठनौ । समुच्चयार्थकान्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेर्मतुबपि । तथा चाऽत्र चत्वारः प्रत्ययाः । तदाह—**हृदयालुरित्यादि** । 'शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहते' इति वार्तिकमर्थतः सङ्गृह्णाति—**शीतेति** । शीत, उष्ण, तृप्र-एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो न सहते इत्यर्थे चालुर्वक्तव्य इत्यर्थः । **तृप्रः पुरोडाश इति** । मन्त्रभाष्ये तथोक्तत्वादिति भावः । **हिमाच्चेलुरिति** । वार्तिकमिदम् । हिमशब्दाद्द्वितीयान्तान्न सहत इत्यर्थे चेलुः स्यादित्यर्थः । चकार इत् । **बलादूल इति** । 'तन्न सहते इत्यर्थे वक्तव्य' इति शेषः । **वातात्समूहे चेति** । षष्ठ्यन्ताद्वातशब्दात्समूहेऽर्थे, द्वितीयान्तान्न सहते इत्यर्थे च ऊलप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । **तप्पर्वमरुद्भ्यामिति** । वार्तिकमिदम् । पर्वमरुद्भ्यां तप्वक्तव्य इत्यर्थः । 'तन्वक्तव्य' इति वृत्तिकृत्, हरदत्तश्च । प्रौढमनोरमायां तु नित्त्वं निराकृतम् । शब्देन्दुशेखरे तु हरदत्तसंमतं नित्त्वमेव स्थापितम् । रूढत्वादवयवार्थाऽभावान्न मतुप् । **ऊर्णाया युस्** । ऊर्णायुशब्दे 'यस्येति

शे.]इनजिति पाठः । **हृदयी हृदयिक इत्यादि** । अनेनान्यतरस्याङ्ग्रहणेनाऽत इनीत्यस्य प्रवृत्तौ तत्र मतुप्समुच्चयबोधकान्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेः । प्रत्ययत्रयसौलभ्यमिति भावः । **तप्पर्व** । पिदयमित्येके । निदयं, मरुद्भिर्दत्तो मरुत्त इत्येवं मरुत्तं साधयित्वाऽस्य भाष्ये

।५।२।१२३। सित्वात्पदत्वम् । ऊर्णायुः । अत्र छन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति । युक्तं चैतत् । अन्यथा हि 'अहंशुभमो'रित्यत्रैवोर्णाग्रहणं कुर्यात् । **वाचो ग्मिनिः** ।५।२।१२४। वाग्मी । **आलजाटचौ बहुभाषिणि** ।५।२।१२५। *कुत्सित इति वक्तव्यम् । कुत्सितं बहु भाषते वाचालः । वाचाटः । यस्तु सम्यग्बहु वदति तत्र वाग्मीत्येव । **स्वामिन्नैश्वर्ये** ।५।२।१२६। ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच् । स्वामी । **अर्शआदिभ्योऽच्** ।५।२।१२७। अर्शांस्यस्य विद्यन्ते अर्शसः । आकृतिगणोऽयम् । **द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः** ।५।२।१२८। द्वन्द्व—कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपतापो रोगः । कुष्ठी । किलासी । गर्ह्यं=निन्द्यम् । ककुदावर्ती । काकतालुकी । प्राणिस्थात्किम् ? । पुष्पफलवान्घटः । *प्राण्यङ्गान्न । पाणिपादवती । 'अत'इत्येव । चित्रकललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनाऽर्थम् ।

त.]त्वार्थम् । काशिकायां तु 'पर्वमरुद्भ्यां तन्वक्तव्यः' इति स्थितम् । हरदत्तेन तु 'त'मिति प्रतीकमुपादाय आद्युदात्तत्वार्थो नकार इत्युक्तम् । तच्च मनोरमायां महता प्रबन्धेन दीक्षितैर्निराकृतं तत एव तदवधार्यम् । **पदत्वमिति** । तेन 'यस्येति चे'ति लोपो न प्रवर्तत इति भावः । **अनुवर्तयन्तीति** । 'बहुलं छन्दसी'त्यतः । **वाचो ग्मिनिः** । इकारो नकारपरित्राणार्थः । चकारस्य कुत्वे जश्त्वे च कृते वाग्मी वाग्मिनावित्यादौ द्वयोर्गकारयोः श्रवणं भवति । द्वित्वे तु—त्रयाणाम् । 'मिनिः' इत्युक्ते तु द्वित्वे सति द्वयोर्गकारयोः श्रवणं, द्वित्वाऽभावे त्वेकस्यैव श्रवणं स्यात् । किंच 'यरोऽनुनासिके', 'प्रत्यये भाषायां नित्य'मिति वाङ्मयमित्यत्रेव नित्यमनुनासिकः प्राप्नोति, तच्चाऽनिष्टमिति ग्मिनिः कृतः । **स्वामिन्नैश्वर्ये** । **ऐश्वर्यवाचकादिति** । स्वशब्दस्यैश्वर्यवाचित्वमेतद्वृत्तिविषयकमेवेति बोध्यम् । ईशिता हि ईश्वरः । स तु स्वामीत्युच्यते । यथा वागीश एव वाचस्पतिः वाचः स्वामीति । ऐश्वर्ये किम् ? । स्ववान् । **अर्शआदिभ्योऽच्** । इह 'स्वाङ्गाद्धीना'दिति गणे पठ्यते । खञ्जः पादोऽस्यास्तीति खञ्जः । काणं

बा.]चे'ति लोपमाशङ्कयाह—**सित्वादिति** । **अनुवर्तयन्तीति** । 'बहुलं छन्दसीत्यस्मा'दिति शेषः । **वाचो-ग्मिनिः** । वाच्शब्दान्मत्वर्थे ग्मिनिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । नकारादिकार उच्चारणार्थः । अतद्धित इति पर्युदासादकारस्य नेत्संज्ञा । **वाग्मीति** । वाच्शब्दात्–ग्मिनिप्रत्यये कुत्वं, जश्त्वम् । प्रत्यये गकारोच्चारणं तु 'प्रत्यये भाषाया'मित्यनुनासिकाऽभावार्थम् । **आलजाटचौ** । वाच्शब्दात्—आलच्, आटच् एतौ मत्वर्थे बहुभाषिणीत्यर्थः । ग्मिनोऽपवादः । **यस्तु सम्यगिति** । नच अबहु अकुत्सितं च यो वदति तत्रापि वाग्मीति कुतो न भवतीति वाच्यं, 'यो हि सम्यग्बहु भाषते वाग्मीत्येव स भवती'ति भाष्यबलेन पूर्वसूत्रस्य सम्यग्बहुभाषिण्येव प्रवृत्तेरभ्युपगमादिति भावः । **स्वामिन्नैश्वर्ये** । 'ऐश्वर्ये' इति प्रकृतिविशेषणमित्यभिप्रेत्याह—**ऐश्वर्यवाचकादिति** । **आमिनजिति** । 'निपात्यते' इति शेषः । **स्वामीति** । स्वम्=ऐश्वर्यं, तद्वानित्यर्थः । नियन्तेति यावत् । ऐश्वर्ये इत्युक्तेर्धनवानित्यर्थे स्वामीति न भवति । **अर्शआदिभ्योऽच्** । अर्शस्शब्द आदिरेषामिति विग्रहः । **अर्शस इति** । अर्शो–गुदरोगविशेषः । **द्वन्द्वोपताप** । द्वन्द्वसमासादुपतापवाचकाद्गर्ह्यवाचकाच्च प्राणिस्थविषयेभ्यो मत्वर्थे इनिः स्यादित्यर्थः । द्वन्द्वेति उदाहरणसूचनम् । **कटकवलयिनीति** । कटकवलययोः कश्चिदाकृतिभेदं परिकल्प्य द्वन्द्व उपपाद्यः । उपताप इत्यस्य विवरणं—**रोग इति** । **किलासः**-कुष्ठभेदः । **गर्ह्यमित्यस्य विवरणं—निन्द्यमिति** । **ककुदावर्तीति** । ककुदं ग्रीवाया अधस्तात्पृष्ठभागः । तत्र आवर्तः ककुदावर्तः, सोऽस्यास्तीति विग्रहः । **काकतालुकिनीति** । काकस्येव तालुके काकतालुके, तं अस्याः स्त इति विग्रहः । **प्राण्यङ्गान्नेति** । व्याख्यानमेवात्र शरणम्, एवंविधवार्तिकस्य भाष्ये अदर्शनात् । **अत इत्येवेति** । समासान्त इति सूत्रभाष्यरीत्या मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः । **चित्र-**

शे.]प्रत्याख्यानात् । तत्र हि मरुत उपसर्गत्वे उपसङ्ख्यानेनोपसर्गत्वसामर्थ्यादजन्तत्वाऽभावेऽप्यच उपसर्गादिति तत्वम् । तत्र तत्वविधावुपसङ्ख्यानेन सिद्धे प्रथमे उपसर्गसञ्ज्ञायामुपसङ्ख्यानमनेकसञ्ज्ञालाभार्थमिति निपातत्वान्मरुत आद्युदात्तत्वेन 'तृतीया कर्मणी'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मरुत्तस्याद्युदात्तत्वम् । एताश्च सञ्ज्ञास्तत्वविषया एवेति मरुद्भिर्दत्त इति भाष्यप्रयोगो नानुपपन्नः । पचच फलाऽभेदाय निरवमेवोचितम् । पित्वेतु मध्योदात्तत्वं स्यादित्यपरे । एतद्विषये मतुप् न, अस्य रूढिशब्दत्वादवयवार्थाऽभावेन तदप्राप्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । **पदत्वमिति** । तेन 'यस्ये'ति लोपो न । **अनुवर्तयन्तीति** । 'बहुलं छन्दसी'त्यतः । **वाचो ग्मिनिः** । गकारोच्चारणं 'प्रत्यये भाषाया'मित्यनुनासिकाऽभावाय । उत्तरसूत्रस्थबहुभाषिणीत्यस्याऽत्रापि सम्बन्धात्सम्यक् बहुभाषिणि वाग्मीति बोध्यम् । **ऐश्वर्येति** । तेन धनवानित्यर्थे स्वामीति न । **कटकवलयिनीति** । कटकवलययोः कश्चिद्भेदं परिकल्प्य द्वन्द्व उपपाद्यः । **अत इत्येवेति** । 'समासान्ता' इति सूत्रस्थभाष्यात् । मण्डूकप्लुत्या तदनुवर्तत इति भावः । **ठनादीति** । आदिना

वातातीसाराभ्यां कुक् च ।५।२।१२९। चादिनिः । वातकी । अतीसारकी । *रोगे चायमिष्यते । नेह—वातवती गुहा । *पिशाचाच्च । पिशाचकी । **वयसि पूरणात्** ।५।२।१३०। पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये । मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उष्ट्रः । ठन्बाधनार्थमिदम् । वयसि किम् ? । पञ्चमवान्ग्रामः । **सुखादिभ्यश्च** ।५।२।१३१। इनिर्मत्वर्थे । सुखी । दुःखी । (ग) माला क्षेपे । माली । **धर्मशीलवर्णान्ताच्च** ।५।२।१३२। धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी । **हस्ताज्जातौ** ।५।२।१३३। हस्ती । जातौ किम् ? । हस्तवान्पुरुषः । **वर्णाद्ब्रह्मचारिणि** ।५।२।१३४। वर्णी । **पुष्करादिभ्यो देशे** ।५।२।१३५। पुष्करिणी । पद्मिनी । देशे किम् ? । पुष्करवान् हस्ती । * बाह्रूरुपूर्वपदाद्बलात् । बाहुबली । ऊरुबली । * सर्वादेश्च : सर्वधनी । सर्वबीजी । * अर्थाच्चाऽसंनिहिते । अर्थी । संनिहिते तु-अर्थवान् । * तदन्ताच्च । धान्यार्थी । हिरण्यार्थी । **बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम्** ।५।२।१३६। बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही । **संज्ञायां मन्माभ्याम्**

त.] चक्षुर्यस्यास्तीति काणः । **प्रथिमिनीति** । 'पृथ्वादिभ्यः' इतीमनिचि 'टे'रिति टिलोपः । 'र ऋतः' इति रभावः । 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ती'ति मन्नन्तादिनौ कृते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे नान्तत्वान्ङीप् । **दामिनीति** । दाधातोर्मनिन् । **होमिनी** । **सोमिनीति** । 'अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षी'त्यौणादिकेन मनि

बा.] **कलललाटिकावतीति** । चित्रकं च ललाटिका चेति द्वन्द्वः । अदन्तत्वाऽभावादिनिर्नेति भावः । ननु 'अत इनिठनौ' इत्यतोऽनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरिह इनिग्रहणं किमर्थमित्यत आह—**सिद्धे प्रत्यये इति** । **ठनादीति** । आदिना मतुपः संग्रहः । **वातातीसाराभ्यां** । **चादिनिरिति** । वात, अतीसार आभ्यां मत्वर्थे इनिः स्यात् प्रकृतेः कुक् चेत्यर्थः । कुकि ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्तावयवः । **वातकीति** । वातरोगवानित्यर्थः । **अतीसारकीति** । अतीसाररोगवानित्यर्थः । **रोगे चायमिति** । व्याख्यानादिति भावः । रोग एवेत्यर्थः । **वातवती गुहेति** । अत्र रोगस्याऽप्रतीतेरिनिकुकौ नेति भावः । **पिशाचाच्चेति** । वार्तिकमिदम् । पिशाचादिनिः, प्रकृतेः कुक्चेत्यर्थः । **वयसि पूरणात्** । 'अत इनिठना'वित्येव इनिसिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह—**ठनादिबाधनार्थमिति** । **सुखादिभ्यश्च** । **इनिर्मत्वर्थे इति** । इनिरेव, नतु ठनित्यर्थः । **माला क्षेपे इति** । सुखादिगणसूत्रमिदम् । **धर्मशील** । **धर्माद्यन्तादिति** । धर्म, शील, वर्ण—एतदन्तादिनिरेवेत्यर्थः । **हस्ताज्जातौ** । हस्तान्मत्वर्थे इनिरेव, समुदायेन जातिविशेषे गम्ये इत्यर्थः । **वर्णाद्ब्रह्मचारिणि** । वर्णशब्दान्मत्वर्थे इनिरेव, समुदायेन ब्रह्मचारिणि गम्ये इत्यर्थः । **वर्णीति** । वर्णः=ब्राह्मणादितत्तद्वर्णोचितवसन्तादिकाले उपनयनम्, सोऽस्यास्तीति विग्रहः । **पुष्करादिभ्यो देशे** । पुष्करशब्दान्मत्वर्थे इनिरेव स्याद्देशे गम्ये । **बाहुरुपूर्वपदाद्बलादिति** । वार्तिकमिदम् । बाहु, ऊरु एतत्पूर्वपदकाद्बलशब्दान्तान्मत्वर्थे इनिरेवेत्यर्थः । **सर्वादेश्चेति** । वार्तिकमिदम् । 'इनिरेवे'ति शेषः । **अर्थाच्चासंनिहिते इति** । वार्तिकमिदम् । असन्निहितविषयकादर्थशब्दादिनिरेवेत्यर्थः । **अर्थीति** । असंनिहितोऽर्थोऽस्येति विग्रहः । अर्थो नास्तीति यावत् । अत्र विरोधादस्तीति न सम्बध्यते । अर्थोऽसंनिहितोऽस्येत्यर्थे अप्राप्त एव इनिर्विधीयत इति कैयटः । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिनिषेधादाह—**तदन्ताच्चेति** । अर्थशब्दान्तादपि इनिर्वक्तव्य इत्यर्थः । **बलादिभ्यो** । मतुबभावपक्षे संनिहित इनिरित्यभिप्रेत्योदाहरति—**बलवान् बलीति** । **संज्ञायां मन्माभ्याम्** । **प्रथिमिनीति** । 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वे'ति इमनिजन्तः प्रथिमन्शब्दः । अत्र मनोऽनर्थकत्वेऽपि 'अनिनस्म'न्निति तदन्तविधिना इमनिजन्तोऽपि गृह्यते । प्रथिमन्शब्दादिनिप्रत्यये टिलोपे नान्तलक्षणङीपि प्रथिमिनीशब्दः । **दामिनीति** । दामन्शब्दादिनौ टिलोपे ङीबिति

शे.] मतुपो ग्रहणम् । मतुप्समुच्चयार्थान्यतरस्याङ्ग्रहणस्य-'एकगो' इति सूत्रे नित्यग्रहणात्, 'बलादिभ्यो मतु'बिति सूत्रेऽन्यतरस्याङ्ग्रहणाच्चाऽसम्बन्ध इति भावः । 'अस्मायेत्यत्र तु सम्बध्यत एव, 'तसा'विति सूत्रे 'यशस्वा'निति भाष्ये उदाहरणात्, 'प्रकृत्यैका'जिति सूत्रे 'स्रग्वत्तर' इति भाष्ये उदाहरणाच्चेति बोद्धव्यम् । **वातातीसा** । कुगर्थमेवेदम्, अदन्तत्वादेवेनेः सिद्धत्वादिति वृत्तिः । **ठन्बाधनार्थमिति** । सामान्यसूत्रेण सिद्धेः । सूत्रस्य फलान्तराऽभावाच्च । **वर्णाद्ब्र** । वर्णोऽत्र वेदाध्ययनार्थं ब्रह्मचर्यम् । **अर्थाच्चेति** । अर्थशब्दोऽत्र धनवाची । कालतोऽत्राऽसन्निधिर्न देशतः । तत्र विरोधादस्तीत्यस्याऽसम्बन्ध इत्यप्राप्त एवेनिर्विधीयते । सत्तोपाधिकादिनिठनोरभावः, अनभिधानात् । अत एव 'असन्निहित इति किमर्थम् ? । अर्थवान्' इति भाष्ये उक्तम् । 'अर्थी समर्थो विद्वान्यः शास्त्रानुपहतश्च यः' इति त्वार्षम् । अर्थनमर्थ इति क्रियाशब्दात्सत्तोपाधिकादिनिठनौ भवत एव । मतुप्तु न, अनभिधानात् । तेनाऽर्थिकप्रत्यर्थिकौ, धान्यार्थीत्यादि च सिद्धम् । धान्यकरणकप्रार्थनावानित्यर्थः । **बलादिभ्यो** । अन्यतरस्याङ्ग्रहणं 'द्वन्द्वोपतापे'ति प्रकृतस्येनेः समुच्चयार्थम् । तेनेतरमात्रेण । **प्रथिमिनीति** । इमनिजन्ता प्रकृतिः । 'अनिनस्मन्नि'त्यनर्थकेनापि

।५।२।१३७। मन्नन्तान्मान्ताच्चेनिर्मत्वर्थे । प्रथिमिनी । दामिनी । होमिनी । म-सोमिनी । संज्ञायां किम् ? । सोमवान् । **कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः** ।५।२।१३८। 'कं' 'शं'मिति मान्तौ । 'क'मित्युदकसुखयोः । 'श'मिति सुखे । आभ्यां सप्त प्रत्ययाः । स्युः । युस्यसोः सकारः पदत्वार्थः । कम्बः । कम्भः । कँय्युः । कन्तिः । कन्तुः । कन्तः । कँय्यः । शम्बः । शम्भः । शँय्युः । शन्तिः । शन्तुः । शन्तः । शँय्यः । अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः । वकारयकारपरस्यानुनासिकौ वयौ । **तुन्दिवलिवटेर्भः** ।५।२।१३९। वृद्धा नाभिस्तुन्दिः । मूर्धन्योपधोऽयमिनि माधवः । तुन्दिभः । वलिभः । वटिभः । पामादित्वाद्वलिनोऽपि । **अहंशुभमोर्युस्** ।५।२।१४०। अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंयुः-अहङ्कारवान् । शुभंयुः-शुभान्वितः । इति मत्वर्थीयाः ।

अथ प्राग्दिशीयाः ।

प्राग्दिशो विभक्तिः ।५।३।१। 'दिक्शब्देभ्य' इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः । अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः । 'समर्थाना'मिति 'प्रथमा'दिति च निवृत्तम् । 'वे'ति त्वनुवर्तत एव । **किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः** ।५।३।२। 'किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चे'ति प्राग्दिशोऽधिक्रियते । इदम्

त.]नित्वाद्धोमसोमशब्दौ मप्रत्ययान्तौ । **कंशंभ्याम्** । **पदत्वार्थ इति** । अन्यथा 'कम्युः, काम्यः, शम्युः, शाम्यः' इति स्यादिति भावः । **वकारयकारपरस्येति** । बहुव्रीहिरियम् । **अनुनासिकौ वयाविति** । एतेन प्रथम-प्रत्ययः दन्त्योष्ठ्यादिः, न तु पवर्गतृतीय इति ध्वनितम् । **माधव इति** । 'तुडि तोडने' इति धातौ तेनोक्तं— 'वृद्धा नाभिस्तुण्डिः' । इन् । तुण्डिरस्यास्तीति तुण्डिलः । 'तुन्दादिभ्य इलच्चे'त्यत्र 'स्वाङ्गाद्विवृद्धौ' इति गणसूत्रेण इलच् । तुण्डिल एव तुण्डिभः । 'तुण्डिवलिवटेर्भः' इति मत्वर्थीयो भ' इति । **वटिभ इति** । 'वट वेष्टने' इन् । वटिशब्दः पामादिषु पठ्यते । तेन 'वटिन' इत्यपि भवति । **अहंयुः** । **शुभंयुरिति** । पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णौ ।

इति मत्वर्थीयाः ।

किंसर्वनाम । द्व्यादिपर्युदासात्किमः पृथग्ग्रहणम् । द्व्यादिषु किंशब्दपाठे प्रयोजनं तु-त्वं च

बा.]भावः । **मेति** । मान्तोदाहरणसूचनमिदम् । **होमिनी सोमिनीति** । होमशब्दात्सोमशब्दाच्च इनौ ङीबिति भावः । **कंशंभ्याम्** । व, भ, युस्, ति, तु, त, यस्, एषां सप्तानां द्वन्द्वात् प्रथमाबहुवचनम् । **सप्त प्रत्ययाः स्युरिति** । 'मत्वर्थे' इति शेषः । **पदत्वार्थ इति** । अन्यथा कमित्यस्माद्युप्रत्यये यप्रत्यये च कृते भत्वात्पदत्वा-ऽभावादनुस्वारो न स्यादिति भावः । **वकारयकारपरस्येति**-बहुव्रीहिः । वकारपरकस्य यकारपरकस्य चानुस्वार-स्येत्यर्थः । **तुन्दिवलि** । तुन्दि, वलि, वटि एभ्यो मत्वर्थे भप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । पुंस्त्वमार्षम् । **वटिभ इति** । 'वट वेष्टने' । वटनं वटिः । सोऽस्यास्तीति विग्रहः । **अहंशुभमोर्युस्** । अहंयुः शुभंयुरित्यत्र युल्लुकमाशङ्क्याह-**अहमित्यादीति** । सित्त्वं पदत्वार्थम् । तेन पदत्वादनुस्वारे परसवर्णः सिध्यति ।

इति मत्वर्थीयाः ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयापादे प्राग्दिशीयप्रकरणं निरूप्यते । **प्राग्दिशो विभक्तिः** । दिक्छब्देन तद्घटितं सूत्रं विवक्षितमित्यभिप्रेत्याह—**दिक्छब्देभ्य इत्यत इति** । **विभक्तिसंज्ञका इति** । तत्फलं तु 'न विभक्तौ तुस्माः' इति निषेधः, त्यदाद्यत्वम्, इदम 'ऊडिदंपदादी'ति स्वरश्च । **स्वार्थिका इति** । स्वीयप्रकृत्यर्थे भवा इत्यर्थः । तसिलादिष्वर्थनिर्देशाऽभावात्, 'अतिशायने' इत्यादीनां प्रकृत्यर्थविशेषणत्वाच्चेति भावः । **निवृत्तमिति** । अत्रोपपत्तिः-'समर्थाना'मित्यत्रोक्ता । **अनुवर्तत एवेति** । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । **किंसर्वनाम** । अद्व्यादिभ्य इति च्छेदः । प्राग्दिश इत्यनुवर्तते । तदाह—**प्राग्दिशोऽधिक्रियत इति** । विधेयाऽनिर्देशादधिकारोऽयमिति भावः । किमः सर्वनामत्वेऽपि द्व्यादिपर्युदासात्पृथग्ग्रहणम् । द्व्यादिषु किंशब्दपाठस्तु त्वं च कश्च कौ, अहं च कश्च कौ इत्यत्र 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ' इति किमः शेषत्वार्थः । अथ वक्ष्यमाणतसिलादिप्रत्यये परे कार्यविशेषा-नाह —**इदम इशित्यादिना** । **इदम इश्** । **'प्राग्दिशीये परे' इति**—शेषपूरणम् । प्रकरणलभ्यमिदम् । शित्वात्सर्वादेशः । 'इत' इत्युदाहरणम् । **एतेतौ रथोः** । 'इदम' इत्यनुवर्तते । एतश्च इच्चेति द्वन्द्वात्प्रथमा-

---

दो.]तदन्तविधिः । **मेति** । मान्तस्योदाहरणमित्यर्थः । **वकारयकारपरस्येति** बहुव्रीहिः । अनुस्वारोऽन्यपदार्थः । **इति मत्वर्थीयाः** ।

प्राग्दिशो । व्याख्यानादिदं सञ्ज्ञासूत्रं, तदाह—**विभक्तिसञ्ज्ञा इति** । **स्वार्थिका इति** । 'प्रायेणे'ति शेषः । स्वीयप्रकृतेरर्थे भवा इत्यर्थः । तसिलादावर्थनिर्देशाऽभावात् अतिशायने इत्यादीनां प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति भावः । 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनि' 'प्रकारवचने' इत्यादिविहितस्य तु वाचकत्वमेव । अत एव तदर्थस्य विशेष्यतया भानम् । अतः 'प्रायेणे'ति पूरितम् । **किंसर्वनाम** । प्राग्दिश इत्येव । द्व्यादिपर्युदासाकिमः पृथग्ग्रहणम् । द्व्यादिभ्यः प्रागेव किम्शब्दस्तु न पठितः, कश्च

इश् ।५।३।३। प्राग्दिशीये परे । **एतेतौ रथोः** ।५।३।४। इदंशब्दस्य एत इत इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे । इशोऽपवादः । **एतदोऽन्** ।५।३।५। योगविभागः कर्तव्यः । 'एतदः'—एतेतौ स्तो रथोः । 'अन्' । एतद इत्येव । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' । **सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि** ।५।३।६। प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् । **पञ्चम्यास्तसिल्** ।५।३।७। पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल्वा स्यात् । **कु तिहोः** ।७।२।१०४। किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः । कुतः । कस्मात् । यतः । ततः । अतः । इतः । अमुतः । बहुतः । द्व्यादेस्तु—द्वाभ्याम् । **तसेश्च** ।५।३।८। किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् । स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च वचनम् ।

त.] कश्च कौ । अहं च कश्च कौ । भवांश्च कश्च कौ इत्यत्र किमः शेषः, 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते' इत्युक्तत्वात् । **एतदोऽन्** । भाष्यारूढोऽयं पाठः । वृत्तिकारस्तु 'एतदो'ऽशिति पठित्वा शकारः सर्वादेशार्थ इत्याह । **अनिति** । प्राग्दिशीये परे अन्त्यात् । **अनेकाल्त्वादिति** । नित्करणस्य प्रयोजनं नास्ति, प्रत्ययनिस्वरस्यैव स्वरार्थत्वादिति भावः । **कु तिहोः** । तकारादिकार उच्चारणार्थः । वेत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति—**कस्मादिति** । **यतस्तत इति** । 'कृत्तद्धिते'ति प्रातिपदिकत्वात्सुपो लुकि त्यदाद्यत्वम् । पक्षे—यस्मात् । तस्मात् । **इत इति** । 'इदम इश्' । पक्षे अस्मात् । **अत इति** । एतदोऽनादेशः । पक्षे एतस्मात् । **अमुत इति** । 'अदसोसे'रिति मुत्वम् । पक्षे । अमु-

---

बा.] द्विवचनम् । रश्च थ् च तयोरिति द्वन्द्वः । रेफादकार उच्चारणार्थः । रेफथकाराभ्यां प्राग्दिशीयं प्रकरणलभ्यं विशेष्यते । 'यस्मिन्विधि'रिति तदादिविधिः । तदाह—**इदंशब्दस्येत्यादिना** । तत्र रेफादौ परे एतः, थादौ तु इदिति यथासङ्ख्यं बोध्यम् । एतर्हि । इत्थम् । **एतदोऽन्** । प्राग्दिशीये प्रत्यये परे एतच्छब्दस्य अन्त्यादित्यर्थः प्रतीयते, एवं सति एतच्छब्दस्य अनेव स्यात्, नत्वेतेतौ । तत्राह—**योगविभाग इति** । **एतद इति** । प्रथमसूत्रमिदम् । तस्य शेषपूरणम् 'एतेतौ रथोः' इति । एतच्छब्दस्य एतेतौ स्तो रेफथकारादौ प्रत्यये परे इत्यर्थः । एतर्हि, इत्थमित्युदाहरणम् । **अनिति** । द्वितीयं सूत्रम् । **एतद इत्येवेति** । रथोरिति तु नानुवर्तते इति भावः । तथाच 'एतद' इत्यस्य अन्त्यात्प्राग्दिशीये परे इत्यर्थः फलति । अतः, अत्र इत्युदाहरणम् । ननु अनादेशे नकारस्य इत्संज्ञायामकारोऽन्त्यादेशः स्यादित्यत आह—**अनेकाल्त्वादिति** । नकारस्य प्रयोजनाऽभावान्नेत्संज्ञा, नित्स्वरस्य प्रत्ययविषयत्वादिति भावः । तर्हि 'अत' इत्यादौ नकारस्य श्रवणं स्यादित्यत आह—**नलोप इति** । **सर्वस्य सो** । 'दि' इति सप्तम्येकवचनं प्राग्दिशीयविशेषणम् । 'यस्मिन्विधि'रिति तदादिविधिः । तदाह—**प्राग्दिशीये दकारादाविति** । सदा इत्युदाहरणम् । तदेवं तसिलादिप्रत्ययेषु प्राग्दिशीयेषु परेषु कतिपयान् आदेशान्विधाय तसिलादिप्रत्ययान्वक्तुमुपक्रमते—**पञ्चम्यास्तसिल्** । **किमादिभ्य इति** । किंसर्वनामबहुभ्य इत्यर्थः । **वा स्यादिति** । 'समर्थाना'मित्यतो वाग्रहणस्याऽनुवृत्तेरिति भावः । **कुतिहोः** । 'कु' इति लुप्तप्रथमाकम् । 'किमः कः' इत्यस्मात् 'किमः' इत्यनुवर्तते । 'अष्टन आ' इत्यतो 'विभक्ता'विति । तिश्च ह् च तयोरिति द्वन्द्वः । इकार उच्चारणार्थः । ताभ्यां विभक्तिर्विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह—**किमः कुः स्यादित्यादिना** । **कुत इति** । किंशब्दात् पञ्चम्यन्तात्तसिल् । सुब्लुक् । किमः कुभावः । 'तसिलादयः प्राक्पाशपः' इत्युक्तेरव्ययत्वम् । वेत्यनुवृत्तेः फलमाह—**कस्मादिति** । 'तिहो'रित्युक्तेरत्र न कुभावः । सर्वनाम्न उदाहरति—**यत इति** । यच्छब्दात्पञ्चम्यन्तात्सुब्लुक्, तसिलो विभक्तित्वात्तस्मिन्परे त्यदाद्यत्वं पररूपम् । एवं तच्छब्दात्तत इति रूपम् । पक्षे तस्मादिति भवति । **अत इति** । एतच्छब्दात्पञ्चम्यन्तात्तसिल् । सुब्लुक् । एतदोऽन् । सर्वादेशः । नलोपः । पक्षे 'एतस्मा'दिति भवति । **इत इति** । इदंशब्दात्पञ्चम्यन्तात्तसिल् । सुब्लुक् । 'इदम इश्' । पक्षे अस्मादिति भवति । **अमुत इति** । अदश्शब्दात्पञ्चम्यन्तात्तसिल्, उत्वमत्वे च । पक्षे 'अमुष्मा'दिति भवति । **बहुत इति** । पक्षे 'बहुभ्य' इति भवति । **द्व्यादेस्त्विति** । सर्वनामत्वात्प्राप्तस्तसिल्-द्व्यादिपर्युदासान्नेत्यर्थः । **तसेश्च** । **परस्य तसेरिति** । 'प्रतियोगे

शे.] भवांश्च कावित्यत्र भवतः शेषापत्तेः । 'त्यदादीनां यत्परं तच्छिष्यते' इत्युक्तेः । विधेयाऽनिर्देशादाह—**अधिक्रियत इति** । बहुशब्दश्चाऽत्र सङ्ख्यावाच्येव, व्याख्यानात् । प्रकरणलभ्यमाह—**प्राग्दिशीये परे इति** । दिशः प्राक् प्राग्दिशं, तत्र भव इत्यर्थः । **एतेतौ** । द्वितीयो व्यञ्जनान्तः । यथासङ्ख्यं-कार्यनिमित्तयोः । **नलोप इति** । सर्वादेशत्वेनानुपूर्व्या[व]सिद्धम् । इत्संज्ञा तु न, फलाऽभावात् । परत्वादनः पूर्वमेव त्यदाद्यत्वेऽनि कृते 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनरत्वाऽप्रवृत्तिरिति भावः । **कु तिहोः** । 'अष्टन आ' इत्यतो विभक्तावित्यनुवर्तते । 'ती'त्यत्रेकार उच्चारणार्थः । 'तिहो'रित्यस्य फलमाह—**कस्मादिति** । **यत इति** । तसिलादीनां विभक्तित्वात्त्यदाद्यत्वम् । **परस्य तसेरिति** । 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य ग्रहणम्, व्याख्यानात् । **स्वरार्थम्**—लित्स्वरार्थम् । **विभक्त्यर्थम्**—

पर्यभिभ्यां च ।५।३।९। आभ्यां तसिल् स्यात् । * **सर्वोभयार्थाभ्यामेव** । परितः । सर्वत इत्यर्थः । अभितः । उभयत इत्यर्थः । **सप्तम्यास्त्रल्** ।५।३।१०। कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र । **इदमो हः** ।५।३।११। त्रलोऽपवादः । इशादेशः । इह । **किमोऽत्** ।५।३।१२। वाग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात् । पक्षे त्रल् । **क्वाति** ।७।२।१०५। किमः क्वादेशः स्यादति । क्व । कुत्र । **वा ह च च्छन्दसि** ।५।३।१३। कुह स्थः । कुह जग्मथुः । **एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ** ।२।४।३३। अन्वादेशविषये एतदोऽश् स्यात्स चानुदात्तस्त्रतसोः परतः, तौ चानुदात्तौ स्तः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अथोऽत्राऽधीमहे । अतो न गन्तास्मः । **इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते** ।५।३।१४। पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते । * दृशिग्रहणाद्भवदादि-

---

त.]ष्मात् । बहुत इति । पक्षे–बहुभ्यः । **द्वाभ्यामिति** । सर्वनामत्वात्प्राप्तोऽपि तसिल् 'अद्व्यादिभ्यः' इति पर्युदासान्न । **तसेरिति** । 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः', 'अपादाने चाहीयरुहोः'रिति विहितस्य तसेस्तसिलादेश इत्यर्थः ।' **विभक्त्यर्थे चेति** । अन्यथा परत्वात्तसौ कृते तस्याऽप्राग्दिशीयत्वाद्विभक्तिसंज्ञाया अभावात्त्यदाद्यत्वाऽभावे 'यतोऽवगच्छती'त्यादि न सिध्येदिति भावः । ननु तसेर्ग्रामत इत्यादौ चरितार्थत्वात्किमादिभ्यस्तसिलो बाध्यत्वेन तसिर्न प्रवर्तते, तस्य निरवकाशत्वात् । तथा च 'तसेश्चे'ति विधानं व्यर्थमिति वाच्यं, 'कुतोऽवहीयते' 'कुतोऽवरोहती'त्यादौ तसिलः सावकाशत्वात् । **सर्वोभयार्थाभ्यामेवेति** । अत्र चाभिधानस्वाभाव्यमेव हेतुः । तेनेह न भवति-परिषिञ्चति । अभिषिञ्चति । उपर्यर्थे परिः । अभिस्त्वाभिमुख्ये । नन्वोदनं परिषिञ्चतीत्यत्र सर्वतोभावे परिरिति तसिलभावः कथमिति चेन्नैवम् । वावचनाऽनुवृत्त्या तु तत्सिद्धेः । **सप्तम्यास्त्रल्** । इह त्रल्तसिलौ स्वतन्त्रौ प्रत्ययौ, न तु सप्तमीपञ्चम्योरादेशौ । तेन कुत्र बहुत्र कुतः बहुत इत्यादौ 'अच घेः' 'घेर्ङिती'त्यादिकं नेत्याहुः । **किमोऽत्** । 'न विभक्तौ तुस्माः' इति निषेधोऽत्र न प्रवर्तते, थमोरुकारेण मकारपरित्राणार्थेनाऽनित्यताज्ञापनात् । **वाग्रहणमिति** । 'किमोऽद्वा' इति सूत्रं पठित्वा 'ह च छन्दसी'ति सूत्रयितुं युक्तम् । **कुत्रेति** । यद्यपि भागवृत्तिकारो भाषायां त्रल् नेच्छति, तथापि बहुप्रयोगदर्शनादिह स्वीकृतम् । तथा च श्रीहर्षः—'नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषम्' । अमरश्चाह—'साहचर्याच्च कुत्रचि'दिति । **वा ह च छन्दसि** । पूर्वोक्तस्य वाग्रहणापकर्षणस्य स्फुटीकरणार्थमिदमुप-

---

बा.]पञ्चम्यास्तसिः' 'अपादाने चाहीयरुहो'रिति वक्ष्यमाणस्य तसेरित्यर्थः । ननु तसेस्तसिल्किमर्थमित्यत आह— **स्वरार्थमिति** । लित्स्वरार्थमित्यर्थः । **विभक्त्यर्थमिति** । विभक्तिनिमित्तकत्यदाद्यत्वार्थमित्यर्थः । अन्यथा परत्वात्तसौ कृते तस्य अप्राग्दिशीयत्वाद्विभक्तित्वाऽभावात्त्यदाद्यत्वादिकं न स्यादित्यर्थः । **पर्यभिभ्यां च** । **सर्वोभयार्थाभ्यामेवेति** । वार्तिकमिदम् । परिषिञ्चति अभिषिञ्चतीत्यादौ वाग्रहणात्पक्षे न तसिल् । **सप्तम्यास्त्रल्** । किमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्योऽद्व्यादिभ्यस्त्रलित्यर्थः । 'कुत्रे'त्यादिरूपाणि 'कुत' इत्यादिवत् । **इदमो हः** । इदंशब्दात्सप्तम्यन्तात् हप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **किमोऽत्** । **अपकृष्यत इति** । 'वा ह च छन्दसी'त्युत्तरसूत्रादिति शेषः । अपकर्षे व्याख्यानमेव शरणम् । अत्प्रत्यये तकार इत् । 'न विभक्ता'विति निषेधस्तु न भवति, 'तवर्गस्येत्वप्रतिषेधोऽतद्धिते' इति वार्तिकात् । **क्वाति** । क्व—अतीति छेदः । 'क्वे'ति लुप्तप्रथमाकं । 'किमः कः' इत्यतः किम इत्यनुवर्तते । तदाह—**किमः क्वेति** । किंशब्दात्सप्तम्यन्तादत्प्रत्ययः, तकार इत्, किमः क्वादेश इति भावः । **कुत्रेति** । अत्प्रत्ययाऽभावपक्षे त्रलि 'कु तिहो'रिति कुभावे रूपम् । केचित्तु 'किमोऽ'दित्यत्र उत्तरसूत्राद्वाग्रहणाऽपकर्षे प्रमाणाऽभावात्त्रलं बाधित्वा नित्य एव अत्प्रत्ययः, 'कुत्रे'ति त्वपशब्द एवेत्याहुः । **वा ह च छन्दसि** । 'हे'ति लुप्तप्रथमाकम् । किमः सप्तम्यन्तात् हप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । चादत्, त्रल्च । यद्यपि वैदिकप्रक्रियायामिदमुपन्यसनीयं, तथापि वाग्रहणस्य पूर्वसूत्रेऽपकर्षज्ञानायाऽत्र तदुपन्यासः । **एतदस्त्रतसोः** । 'इदमोऽन्वादेशे' इत्यस्मादन्वादेशे अशनुदात्त इत्यनुवर्तते । तदाह—**अन्वादेशेत्यादिना** । **अतोऽत्रेति** । एतच्छब्दात्त्रलि प्रकृतेरशादेशे 'अत्रे'ति रूपम् । **अतो न गन्ता[र]स्म इति** । एतस्माद्ग्रामादित्यर्थः । एतच्छब्दात्तसिल्, प्रकृतेरशादेशः । 'एतदो' शित्येव सिद्धेऽनुदात्तार्थं वचनम् । नच लित्स्वरे सति शेषनिघातेन त्रतसोरनुदात्तत्वं सिद्धमिति शङ्क्यं, लित्स्वरापवादेऽशोऽनुदात्तत्वे कृते लित्स्वराऽप्राप्त्या प्रत्ययस्वरेण त्रतसोरुदात्तत्वे प्राप्ते तद्विधानार्थत्वात् । **इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते** । पञ्चमीसप्तमीतरविभक्तिभ्योऽपीत्यर्थः । फलितमाह—**पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्ताद-**

शे]विभक्तिनिमित्ताऽत्वाद्यर्थम् । 'स्वरार्थ'मिति भाष्यन्तूपलक्षणं पूर्वोक्तविभक्तिकार्यस्यापीति बोद्धव्यम् । **सर्वोभयेति** । अभिधानमूलकमेतद्भाष्ये उक्तम् । 'ओदनं परिषिञ्चती'त्यादौ सर्वार्थत्वेऽपि वाग्रहणाऽनुवृत्तेर्न तसिल् । **वाग्रहणमिति** । 'साहचर्याच्च कुत्रचित्' 'नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाष'मिति बहुतरप्रयोगदर्शनादिदमुक्तम् । **भागवृत्तिकारादयस्तु** किमो भाषायां त्रलं नेच्छन्ति । भाष्यस्वरसोऽप्येवमेव । **एतदस्त्रतसोः** । इदमोऽन्वादेश इत्यतोऽशनुवर्तते । एतदोऽशि त्येव सिद्धेऽनुदात्तार्थं वचनम् ।

योग एव । स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । एवं दीर्घायुः । देवानांप्रियः । आयुष्मान् । **सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा** ।५।३।१५। सप्तम्यन्तेभ्य [एभ्यः] कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन्काले सदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा । काले किम् ? । सर्वत्र देशे । **इदमो र्हिल्** ।५।३।१६। सप्तम्यन्तात्काले इत्येव । हस्याऽपवादः । अस्मिन्काले एतर्हि । काले किम् ? । इह देशे । **अधुना** ।५।३।१७। इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थेऽधुनाप्रत्ययः स्यात् । इश् । 'यस्ये'ति लोपः । अधुना । **दानीं च** ।५।३।१८। इदानीम् । **तदो दा च** ।५।३।१९। तदा । तदानीम् । ※ **तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात्** । **अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्** ।५।३।२१। कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा । एतस्मिन्काले एतर्हि । **सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्य पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः** ।५।३।२२। एते निपात्यन्ते । ※ **समानस्य सभावो द्यश्चाऽहनि** । समानेऽहनि सद्यः । ※**पूर्वपूर्वतरयोः पर उदारी च संवत्सरे** । पूर्वस्मिन्वत्सरे परुत् । पूर्वतरे वत्सरे परारि । ※ **इदम इश् समसण् प्रत्ययश्च संवत्सरे** । अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः । ※ **परस्मादेद्यव्यहनि** । परस्मि-

---

त.]न्यस्तम् । **अत इति** । एतस्माद्ग्रामादित्यर्थः । **तत्रभवन्तमिति** । ततो भवता तत्र भवता । ततो भवते तत्रभवते इत्यादि । **एवमिति** । ततो दीर्घायुस्तत्र दीर्घायुरित्याद्यूह्यमित्यर्थः । **सदेति** । 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दी'ति सभावः । **कदेति** । 'किमः कः' । **एतर्हीति** । 'एतेतौ रथोः' एत्येतादेशः । **अधुनाप्रत्यय इति** । निपातनान्मध्योदात्तोऽयम् । भाष्यमतं चेदम् । वृत्तिकारस्त्वाह—इदमो अश्भावो धुना च प्रत्यय इति । तत्र 'ऊडिद'मित्यादिना विभक्तिस्वरः, स च 'आदेः परस्ये'त्यादेर्भवतीति हरदत्तः । **दावचनमिति** । 'तदश्चे'त्येव सूत्रं पठनीयमिति भावः । **एतस्मिन्काले एतर्हीति** । 'एतदः' इति योगविभागाद्रेफादावेतादेशः । **सद्यःपरुत्** । निपातनाद्विषयविशेषो लभ्यत इत्याह—**अहनीति** । सप्तम्यन्तस्याऽहन्शब्दस्यार्थे इत्यर्थः । तद्दर्शयति—**समानेऽहनीति** । **पर उदारी**

बा.]पीति । 'किमादे'रिति शेषः । **एवमिति** । स दीर्घायुः, ततो दीर्घायुः, तत्र दीर्घायुरित्याद्यूह्यमित्यर्थः । **सर्वैकान्य** । **सप्तम्यन्तेभ्य इति** । 'सर्वादिभ्य' इति शेषः । 'सप्तम्या' इत्येवानुवर्तते, व्याख्यानादिति भावः । **सदा सर्वदेति** । 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दी'ति सभावविकल्पः । **कदेति** । किंशब्दाद्दाप्रत्यये सति तस्य 'किमः कः' इति कादेशः । **इदमो र्हिल्** । इदमः—र्हिल् इति च्छेदः । **एतर्हीति** । इदम्शब्दात् र्हिल् । 'एतेतौ रथो'रित्येतादेशः । **अधुना** । 'इदम' इति, 'सप्तम्या' इति, 'काले' इति चानुवर्तते । तदाह—**इदम इति** । **इशिति** । 'इदम इ'शित्यनेने'ति शेषः । **अधुनेति** । 'इय'दितिवत्प्रत्ययमात्रं शिष्यते । पठन्ति चाभियुक्ताः 'उदितवति परस्मिन्प्रत्यये शास्त्रयोनौ, गतवति विलयं च प्राकृतेऽपि प्रपञ्चे । सपदि पदमुदीतं केवलः प्रत्ययो यत् तदियदिति मिमीते कोऽधुना पण्डितोऽपि ? ।' इति वैयाकरणीमौपनिषदीं च प्रक्रियामाश्रित्य प्रवृत्तो द्व्यर्थोऽयं श्लोकः । **दानीं च** । इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थे दानीमिति च प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **इदानीमिति** । इदंशब्दाद्दानींप्रत्ययः, इश् । **तदो दा च** । सप्तम्यन्तात्कालवृत्तेस्तच्छब्दाद्दाप्रत्ययः, दानींप्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः । **तदो दावचनमिति** । वार्तिकमिदम् । **विहितत्वादिति** । 'सर्वैकान्ये'त्यनेने'ति शेषः । **अनद्यतने र्हिल्** । अनद्यतनकालवृत्तिभ्यः किमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः र्हिल्प्रत्ययो वा स्यादित्यर्थः । पक्षे दाप्रत्ययः । **एतर्हीति** । एतच्छब्दात् र्हिल् । 'एतद' इति योगविभागाद्रेफादौ एतादेशः ।

सद्यःपरुत् । **'समानस्य सभावो द्यश्चाहनी'**ति भाष्यवाक्यमिदम् । अहर्वृत्तेः समानशब्दात्सप्तम्यन्तात् द्यस्प्रत्ययः, समानस्य सभावश्च निपात्यत इत्यर्थः । सद्यः । समानेऽहनीत्यर्थः । **'पूर्वपूर्वतरयोः परादेशः उदारी च संवत्सरे'** इत्यपि भाष्यवाक्यम् । उत्—आरिश्चेति द्वन्द्वः । सप्तम्यन्तादिमौ प्रत्ययौ संवत्सरे अभिधेये । **'इदम इश् समसण्'** इत्यपि भाष्यवाक्यम् । **ऐषम इति** । समसणि णकार इत्, सकारादकार उच्चारणार्थः । णित्त्वादादिवृद्धिः । **'परस्मादेद्यव्यहनी'**त्यपि भाष्यवाक्यम् । सप्तम्यन्तादेद्यविरि-

---

शे.]ननु लित्स्वरे शेषनिघातेनैव त्रतसोरनुदात्तत्वे सिद्धे तयोस्तद्विधानं व्यर्थमिति चेन्न, लित्स्वरापवादेऽशोऽनुदात्तत्वे कृते लित्स्वराऽप्राप्त्या प्रत्ययस्वरेण त्रतसोरुदात्तत्वे प्राप्ते तत्सार्थक्यात् । **अतो नेति** । अतः=एतस्माद्ग्रामादित्यर्थः । **सप्तम्यन्तेभ्य इति** । सप्तम्या इत्येवानुवर्त्तते, क्लृप्तस्वरितत्वात्, 'न इतराभ्यः' इतीति भावः । **सर्वत्र देशे इति** । सर्वत्र काले इत्यपि बोद्धव्यम् । काले इत्युपादानेन सर्वशब्दस्य तत्र कालमात्राऽर्थत्वाऽभावात् । अत एव 'वर्तमाने ल'डिति सूत्रभाष्यस्थे 'अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानमिति त्रयम् । सर्वत्र च गतिर्नास्ती'ति प्रयोगे कालवृत्तित्वाऽविवक्षायां दाप्रत्ययोन कृत इति कैयटः । **विहितत्वादिति** । 'सर्वैकान्ये'-त्यनेन । एतद्भाष्ये स्पष्टम् । **तर्हीति** । एतत्प्रतिद्वन्द्विभूत यदा त्यतद्रूपमव्ययम् । **एतर्हीति** । 'एतदः' इति योगविभागेन

ऽहनि परेद्यवि । * इदमोऽश् द्यश्च । अस्मिन्नहनि अद्य । * पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽहन्येद्युस् । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः । उभयोरह्नोरुभयेद्युः । * द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः । उभयद्युः । **प्रकारवचने थाल्** ।५।३।२३। प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थाल् स्यात्स्वार्थे । तेन प्रकारेण तथा । यथा । **इदमस्थमुः** ।५।३।२४। थालोऽपवादः । * एतदोऽपि वाच्यः । अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थम् । **किमश्च** ।५।३।२५। केन प्रकारेण कथम् । **प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञानां पूर्णोऽवधिः ।**

अथ प्रागिवीयाः ।

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ।५।३।२७। सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिक्षु रूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिप्रत्ययः स्यात् । **पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्** ।

त.] **चेति** । 'पर'-इत्यादेशः, उदारी प्रत्ययौ । **प्रकारवचने थाल्** । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । यथा ब्राह्मणसामान्यस्य माठरकाठकादय इति हरदत्तः । यद्यपि 'प्रकारे गुणवचनस्ये'त्यत्र सादृश्यं प्रकारस्तथापि नेह सादृश्यं गृह्यते, अनभिधानात् । 'अव्ययं विभक्ती'ति सूत्रे सादृश्यमपि यथाशब्दार्थ इत्युक्तम्, इह तु केवलस्य थाल्प्रत्ययस्य सादृश्यं नार्थः, किं तु प्रकार एवेत्युक्तमिति नास्ति पूर्वापरविरोध इति बोध्यम् । **तेन प्रकारेण तथेति** । प्रथमान्तात्तु न भवति—स प्रकारस्तथेति, अनभिधानादेवेति भावः । किंसर्वनामबहुभ्यो विशेषविहितेनापि थाला जातीर्न बाध्यते, अर्थभेदात् । प्रकारे हि थाल् । जातीयर्तु तद्वति, स्वभावात् । एवं च कृत्वा प्रकारमात्रे थालं विधाय तदन्तात्प्रकारवति जातीयरं प्रयुञ्जते—तथाजातीयो यथाजातीयोऽन्यथाजातीय इति । **अनेन एतेन वेति** । द्वितीयान्तादपि थमुर्भवत्येव, इममेतं वा प्रकारमापन्न इत्थम्भूतः । अत्र च 'लक्षणेत्थम्भूताख्याने'त्यादिसौत्रप्रयोगो लिङ्गम् । एतेन कथम्भूतो व्याख्यातः । **इत्थमिति** । 'एतेतौ रथो'रिति इदम इतादेशः । 'एतदः' इति योगविभागादेतदोऽपि इतादेश इति भावः । **किमश्च** । योगविभागः 'था हेतौ च छन्दसी'त्युत्तरसूत्रे किम एवानुवृत्तिर्यथा स्यादिदमो मा भूदिति । **प्राग्दिशीयानां पूर्णोऽवधिः ।**

दिग्देशकालेष्विति । यथासङ्ख्यमत्र नेष्यते, अस्वरितत्वात् । **पुरः पुरस्तादिति** । कथं तर्हि

बा.] कारान्तः प्रत्ययः । **'इदमोऽश्भावो द्यश्चे'**त्यपि भाष्यवाक्यम् । सप्तम्यन्तादकारान्तो द्यप्रत्ययः । **'पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युस् चे'**त्यपि भाष्यवाक्यम् । **प्रकारवचने थाल्** । पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याह—**प्रकारवृत्तिभ्य इति** । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । यथा 'बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते' इति । विशेषैरिति गम्यते । सादृश्यं त्विह न गृह्यते, सर्वथेत्यादौ तदप्रतीतेः । **तेन प्रकारेणे**त्यनन्तरं 'विशिष्ट' इति शेषः । 'यथा हरिस्तथा हरः' इत्यादौ यत्प्रकारवान्हरिस्तत्प्रकारवान्हर इति बोधे सति हरिसदृशो हर इति फलति । तदभिप्रायेण यथाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वोक्तिः । **इदमस्थमुः** । इदंशब्दात्प्रकारवृत्तेस्थमुप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रत्यये उकार उच्चारणार्थः । मकारस्य उपदेशेऽन्त्यत्वाऽभावान्नेत्वम् । यद्यपि 'न विभक्तौ' इति निषेधादेव मस्येत्वं न भवति, तथापि तदनित्यत्वज्ञापनार्थं मकारोच्चारणमित्याहुः । **इत्थमिति** । 'एतेतौ रथो'रिति प्रकृतेरिदम इदादेशः । एतच्छब्दात्थमुप्रत्यये तु 'एतद' इति योगविभागादिदादेशः । **किमश्च** । 'प्रकारवृत्तेस्थमु'रिति शेषः । **कथमिति** । 'किमः कः' इति कादेशः । **प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञकानां पूर्णोऽवधिः ।**

अथ प्रागिवीयप्रकरणमारभ्यते—**दिक्छब्देभ्यः** । **सप्तम्याद्यन्तेभ्य इति** । सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्य इत्यर्थः । **रूढेभ्य इति** । शब्दग्रहणलभ्यमिदम् । अस्तातिप्रत्यये इकार उच्चारणार्थः । तकारान्तः प्रत्ययः ।

शे.] एतादेशः । **अस्मिन्नहनीति** । पुष्येण युक्तः कालोऽयमित्यर्थके 'अद्य पुष्य' इत्यादौ शक्तिमत्प्रधानता । इदमह इत्यर्थेऽप्यद्येत्यन्ये । व्यपदेशिवद्भावेन स प्रयोग इत्यपरे । **एद्युसिति** । निपातनादन्तोदात्तोऽयम् । भाष्ये तु चित्पठ्यते । **प्रकारवचने** । पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याह—**प्रकारवृत्तिभ्य इति** । वचनग्रहणात्प्रकारवद्वृत्तिभ्य इत्यर्थः । **तेन प्रकारेणे**त्यस्य विशिष्ट इति शेषः । [इदं प्रकृतिविशेषणं, स्वार्थिकोपक्रमात्] । सामान्यस्य भेदको विशेषोऽत्र **प्रकारः** । 'बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते' इत्यतो बहुभिर्विशेषैरित्यवगमात् । सादृश्यन्तु न गृह्यते, अन्यथा सर्वथेत्यादौ तदप्रतीत्याऽनभिधानात् । 'यथा हरिस्तथा हर' इत्यादौ यत्प्रकारवान्हरिस्तत्प्रकारवान् हर इति बोधे हरिसदृशो हर इति फलतीति बोद्धव्यम् । अत्यन्तस्वार्थिकोऽयम् । प्रत्ययं विनापि यश्चैत्रः स मैत्र इत्यादौ प्रकारवचनत्वदर्शनात् । द्योतकत्वे तदर्थस्य विशेषणतापत्तिश्च । एवं जातीयर्विधावपि बोद्धव्यम् । स्थूलादिभ्यः कन्विधौ चैवमेव, स्थूलादीनामपि 'गौर्वाहीक' इत्यादौ गवादिपदानामिवाऽस्त्येव प्रत्ययं विनापि प्रकारवाचित्वम् । अत एवैषां नित्यत्वं नोक्तम् । **प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञकानां पूर्णोऽवधिः ।**

दिक्शब्देभ्यः । नेह यथासङ्ख्यम्, अस्वरितत्वात् । शब्दग्रहणलभ्यमर्थमाह—**दिशि रूढेभ्य इति** । 'सङ्ख्याया'

।५।३।३९। एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात्तद्योगे चैषां क्रमात्पुर्, अध्, अव्—इत्यादेशाः स्युः। अस्ताति च ।५।३।४०। अस्तातौ परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः। पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वा वा दिक्—पुरः। पुरस्तात्। अधः। [अधस्तात्]। अवः। **विभाषाऽवरस्य** ।५।३।४१। अवरस्याऽस्तातौ परेऽव् स्याद्वा। अवस्तात्। अवरस्तात्। एवं देशे काले च। दिशिरूढेभ्यः किम्?। ऐन्द्रयां वसति। सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम्?। पूर्वं ग्रामं गतः। दिगादिवृत्तिभ्यः किम्। पूर्वस्मिन् गुरौ वसति। 'अस्ताति चे'ति ज्ञापकादसिरस्तातिं न बाधते। **दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्** ।५।३।२८। अस्तातेरपवादः। दक्षिणतः। उत्तरतः। **विभाषा परावराभ्याम्** ।५।३।२९। परतः। अवरतः। परस्तात्। अवरस्तात्। **अञ्चेर्लुक्** ।५।३।३०। अञ्चत्यन्ताद्दिक्शब्दादस्तातेर्लुक् स्यात्। 'लुक्तद्धितलुकि'। प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक्-प्राक्। उदक्। एवं देशे काले च। **उपर्युपरिष्टात्** ।५।३।३१। अस्तातेर्विषये ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्याद्रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ। उपरि उपरिष्टाद्वा वसति आगतो रमणीयं वा। पश्चात्

त.]'पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चा'दिति भवभूतिः, 'स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः' इत्यमरः, 'पुरतः प्रथमे चाऽग्रे' इति विश्वश्च ?। 'समानकालीनं' 'पूर्वकालीन'मित्यादिवत्प्रामादिकमेवेति बहवः। केचित्तु 'दक्षिणोत्तराभ्यां तसुज्विधिनैवेष्टसिद्धौ 'अतसु'जित्यकारोच्चारणमन्यतोऽपि विधानार्थम्। तेन पुरत इति सिध्यति । 'पुर अग्रगमने' क्विपि—पुर्। 'र्वोः' इति दीर्घस्तु न भवति, भत्वात्। न च अतसुचश्चित्त्वेऽप्यकारोच्चारणं पक्षे आद्युदात्तत्वार्थमिति वाच्यं, बहूनां प्रयोगानुरोधेनाऽन्यतो विधानार्थमिति कल्पनस्यैव न्याय्यत्वादित्याहुः। यथासङ्ख्यत्वानाश्रयणात् पुरस्ताद्वसति पुरस्तादागतः पुरस्ताद्रमणीयम्। अधस्ताद्वसति अधस्तादागतः—इत्यादि सिध्यति। **प्राच्यां प्राच्या इति** । प्राच्यां

बा.]'सङ्ख्याया विधार्थे धे'ति सूत्रपर्यन्तमिदं सूत्रमस्तातिवर्जमनुवर्तते। अत्र विभक्तीनां दिगादीनां च न यथासङ्ख्यं, व्याख्यानात्। **पूर्वाधरावराणम्**। 'असी'ति लुप्तप्रथमाकम्। पुर अध्, अव्–एषां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम्। **अस्तात्यर्थे इति** । दिग्देशकालवृत्तिभ्य इत्यर्थः। **अस्ताति च** । 'अस्ताती'ति लुप्तसप्तमीकम्, अस्तातीति तकारान्तात्सप्तम्येकवचनं वा । 'पूर्वाधरावराणा'मिति 'पुरधव' इति चानुवर्तते । तदाह—**अस्ताताविति** । यद्यपि सूत्रक्रमे 'पूर्वाधरे'ति 'अस्ताति चे'ति 'सङ्ख्याया विधार्थे' इत्यतः प्राक् पठितं तथापि अस्तातौ पुराद्यादेशविधानाय 'अस्ताति चे'ति सूत्रमुपन्यसनीयम्। तत्रानुवृत्तिप्रदर्शनाय 'पूर्वाधरे'त्यपि सूत्रमिहैवोपन्यस्तम् । **पुर इति**। पूर्वाशब्दादसिप्रत्ययः प्रकृतेः 'पुर्' आदेशः । **पुरस्तादिति**। पूर्वाशब्दादस्तातिप्रत्ययः, प्रकृतेः 'पुर्' आदेशः। **अधः, अधस्तादिति** । अधरशब्दादसिप्रत्यये अस्तातिप्रत्यये च प्रकृतेः 'अध्'आदेशे रूपम्। **अव इति**। अवरशब्दादसिप्रत्ययेप्रकृतेः 'अव्'आदेशे रूपम्। **विभाषाऽवरस्य**। 'अस्ताति चे'ति पूर्वसूत्रादस्तातीत्यनुवर्तते । तदाह—**अवरस्येति** । **एवमिति** । पूर्वस्मिन्पूर्वस्मात्पूर्वो वा देशः, कालो वा—पुरः पुरस्तादित्यादि। **पूर्वस्मिन्गुराविति**। पूर्वकालिकाध्यापनकर्तरीत्यर्थः। ननु 'दिक्छब्देभ्यः' इति सामान्यविहितस्य परादिशब्देषु सावकाशस्य अस्तातेः पूर्वाधरावरशब्देषु असिना विशेषविहितेन बाधः स्यादित्यत आह—**अस्ताति चेतीत्यादि**। **दक्षिणोत्तराभ्यां**। 'दिग्देशकालवृत्तिभ्या'मिति शेषः। **दक्षिणत उत्तरत इति**। नच तसुजेव प्रत्ययोऽस्तु, दिग्वर्तित्वे तु 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्वेनैव 'दक्षिणतः' इत्यादि सिद्धमिति वाच्यं, स्पष्टार्थत्वात्। अत एव भाष्ये अकारः प्रत्याख्यातः। केचित्तु—अकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थं, तेन पुरत इति सिद्धमित्याहुः। 'समानकालीन'मित्यादिवत् 'पुरत' इति प्रामादिकमेवेति बहवः । **विभाषा** ।- 'अतसु'जिति शेषः। पक्षे अस्तातिः। **अञ्चेर्लुक्**। **प्राच्यामिति** । लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाऽस्तातेर्लुक्। **उपर्युपरिष्टात्** । 'उर्ध्वस्य उपभावो रिल्प्रत्ययो रिष्टातिल्प्रत्ययश्चे'ति भाष्यम्। तदाह—**अस्तातेर्विषये इत्यादिना** । **वसति, आगतो, रमणीयं वेति**—विभक्तित्रयस्य यथासङ्ख्यमुदाहरणम् । **पश्चात्**। 'अपरस्य पश्चभावः, आतिश्च

शे.] इत्येतत्पर्यन्तमस्तातिपदरहितमिदं सूत्रमनुवर्तते। अस्तातौ पुराद्यादेशविधानार्थम् 'अस्ताति चे'तीह लेख्यम्। तत्रानुवृत्तिप्रदर्शनाय पूर्वेत्यादिसूत्रमपीह व्याचष्टे—**पूर्वाध**। 'असी'त्यविभक्तिकम्। सन्नियोगशिष्टत्वाय चकारः। 'अवराणा'मित्यनन्तरयोगे षष्ठी। **अस्ताति च**। लुप्तसप्तम्यन्तमिदम्। तदाह—**अस्तातविति**। शब्दभेदादर्थभेदेऽपि समानानुपूर्वीकत्वादिक्शब्दो देशादिवृत्तिरिति व्यवहारो बोद्धव्यः। पूर्वादयस्तत्तद्दिक्स्थत्वं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य क्वचिद्वक्तृसंमुखदेशत्वं तथाकृत्वा क्वचिद्देशे प्रवर्तते। अत एव 'पुर' इत्यस्याऽग्रे इत्यर्थकत्वं विश्वकोशादावुक्तम्। क्वचित्स्वसंयुक्तसंयोगित्वं। यथा परादिशब्दे। प्रकृतसूत्रे च सर्वेषां ग्रहणं, विनिगमनाविरहात्। **पूर्वस्मिन् गुराविति**। पूर्वकालाध्यापनकर्तरीत्यर्थः। **दक्षिणोत्त**। ननु तसुरेव प्रत्ययोऽस्तु, 'दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणतः' इति तु 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवद्भावेन सिद्धम्। 'षष्ठ्यतसर्थे'ति सूत्रं 'षष्ठी तसर्थे'ति पाठ्यम्। तेन 'ततो ग्रामादन्य'इत्यादौ पञ्चमीं बाधित्वा परत्वात्षष्ठी नेति चेन्न, स्पष्टार्थत्वात् [अर्धमात्रालाघवेऽनादरेण तयोक्तेः]।

।५।३।३२। अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये । **उत्तराऽधरदक्षिणादातिः** ।५।३।३४। उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् । **एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः** ।५।३।३५। उत्तरादिभ्य एनब्वा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये, पञ्चम्यन्तं विना । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । इह केचिदुत्तरादीननुवर्त्य दिक्शब्दमात्रादेनपमाहुः । पूर्वेण ग्रामम् । अपरेण ग्रामम् । **दक्षिणादाच्** ।५।३।३६। अस्तातेर्विषये । दक्षिणा वसति । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणादागतः । **आहि च दूरे** ।५।३।३७। दक्षिणाद् दूरे आहि स्यात् । चादाच् । दक्षिणाहि । दक्षिणा । **उत्तराच्च** ।५।३।३८। उत्तराहि । उत्तरा । **सङ्ख्याया विधार्थे धा** ।५।३।४२। क्रियाप्रकारार्थे वर्तमानात्सङ्ख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात् । चतुर्धा । पञ्चधा । **अधिकरणविचाले च** ।५।३।४३। द्रव्यस्य सङ्ख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एकं राशिं पञ्चधा कुरु ।

त.]दिशि वसति-प्राग्वसति । प्राच्या दिश आगतः प्रागागत इत्यादि योज्यम् । **पञ्चम्यन्तं विनेति** । नेह—उत्तरादागतः । अधरादागतः । **उत्तरेणेत्यादि** । वसति रमणीयं वा । **पक्षे यथास्वमिति** । दक्षिणतः । उत्तरतः । अधः । अधस्तात् । उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् । **सङ्ख्याया विधार्थे धा** । विधाशब्दस्याऽर्थो विधार्थः । यद्यप्योदनपिण्डोऽपि विधाशब्देनोच्यते तथापीह न गृह्यते । तेन एका गोविधेत्यादौ न भवति । इह हि 'विधाया'मिति वक्तव्ये अर्थग्रहणस्य प्रयोजनं—विधाशब्दो यत्रार्थे प्रसिद्धतरस्तत्रैव यथा स्यात् । तादृशश्चार्थः प्रकार एव, स च क्रियाविषयक एव गृह्यते, अभिधानस्वभावात् । तदाह-**क्रियाप्रकारे वर्तमानादिति** । कथं तर्हि 'नवधा द्रव्यं,' बहुधा गुणः' इत्यादि ? । अत्रापि ह्यश्रुता क्रिया प्रतीयते 'उपदिश्यते इति वा, भवति इति वा' इति हरदत्तः । **अधिकरणविचाले च** । अधिकरणं = द्रव्यं, विचलनं विचालः=अन्यथाकरणम् । णिजन्तादेरच् । तच्चेह संख्यासंनिधानात्संख्यान्तरापादनमिति व्याचष्टे-**द्रव्यस्येत्यादिना** । संख्यान्तरापादनं हि एकस्यानेकीकरणम्, अनेकस्य च एकीकरणम् । तत्राद्ये उदाहरणम्—**एकं राशिं पञ्चधेति** । पञ्च राशीन्कुर्वित्यर्थः । द्वितीये तु—'अनेकं एकधा कुर्वि'त्युदाहर्तव्यम् । इह क्रियाविषयकप्रकारो न गम्यत इति सूत्रारम्भः ।

बा.]प्रत्ययः' इति भाष्यवाक्यमिदम् । प्रत्यये इकार उच्चारणार्थः । **उत्तराधर** । आतिप्रत्यये इकार उच्चारणार्थः । अस्तातेरपवादः । **एनबन्यतरस्याम्** । 'अपञ्चम्या इति प्रागसे'रिति भाष्यम् । सूत्रक्रमे 'पूर्वाधरे'त्यसिं वक्ष्यति ततः प्रागित्यर्थः । **उत्तरादिभ्य इति** । उत्तराधरदक्षिणादित्यनुवर्तत इति भावः । 'अदूरे' इत्येतद्व्याचष्टे—**अवध्यवधिमतोः सामीप्ये इति** । **पञ्चमीं विनेति** । पञ्चम्यन्तान्न भवतीत्यर्थः । **यथास्वमिति** । एनबभावे पक्षे अस्तातिः असिः आतिश्चेत्यर्थः । **दिक्छब्दमात्रादिति** । अञ्चत्यन्तात्तु नेदम्, व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् । तेन प्राचेन ग्राममित्यादि न भवतीत्याहुः । **दक्षिणादाच्** । **अस्तातेर्विषये इति** । एतेन अदूरे इति नानुवर्तत इति सूचितम् । एवञ्च आच्प्रत्यये, 'उत्तराधरदक्षिणा'दित्यातिप्रत्यये,'दक्षिणोत्तराभ्या'मित्यतसुचि च त्रीणि रूपाणि । **आहि च दूरे** । 'दक्षिणाशब्दा'दिति शेषः । **चादाजिति** । तथा दूरे उक्तरूपत्रयेण सह चत्वारि रूपाणीति भावः । **उत्तराच्च** । 'आच् आहि चे'ति शेषः । अतसुचा आतिना च चत्वारि रूपाणि । **सङ्ख्याया विधार्थे धा** । विधाशब्दस्याऽर्थः प्रकारो विधार्थः । 'विधा विधौ प्रकारे चे'त्यमरः । सामान्यस्य भेदको विशेषः–प्रकारः । स चाभिधानस्वभावाक्रियाविषयक एव गृह्यते । तदाह—**क्रियाप्रकारेति** । **चतुर्धा पञ्चधेति** । 'गच्छती'त्यादिक्रियापदमध्याहार्यम् । चतुष्प्रकारा गमनादिक्रियेति बोधः । 'नवधा द्रव्य'मित्यादावपि 'भवती'त्यादि क्रियापदमध्याहार्यम् । **अधिकरणविचाले च** । **अधिकरणं**—द्रव्यं, तस्य विचालः=विचालनं, सङ्ख्यान्तरापादनम् । तदाह-**द्रव्यस्येति** । सङ्ख्यान्तरापादनं च न्यूनसङ्ख्यस्य अधिकसङ्ख्याकरणम्, अधिकङ्ख्यस्य न्यूनसङ्ख्याकरणं च । आद्ये उदाहरति-**एकं राशिं पञ्चधा कुर्विति** । द्वितीये तु 'अनेकमेकधा कुर्वि'त्युदाहार्यम् । इह राशिविषयक-

---

शे.]**प्राच्यामिति** । लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाऽस्तातेर्लुक् । विभक्तित्रयार्थं प्रकटयितुमाह—**वसत्यागतं इत्यादि** । एनबन्यत । 'अपञ्चम्या' इति प्रागसेरनुवर्तते । **अदूरे इति** । अवधिमानवधेश्चेददूरे इत्यर्थः । **केचिदिति** । अञ्चत्यन्तात्तु न, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादिति तदाशयः । इयमेवाऽत्राऽरुचिः । **दक्षिणादाच्** । चकार 'आजाही'त्यत्र विशेषणार्थः । तेन 'वाक्यस्मरणयोरङिदाकारस्य व्यावृत्ति'रिति भाष्यम् । **उत्तराच्च** । चेन व्यवहित आजपि समुच्चीयते, व्याख्यानात् । तदाह—**उत्तरेति** । **संख्याया वि** । विधस्याऽर्थे इत्यर्थः । विधानं 'विध' इति घञर्थे कः । विधशब्दस्यार्थश्च—सामान्यस्य भेदकविशेषरूपः प्रकारः । स चाऽभिधानस्वाभाव्यात्क्रियाविषयक एव गृह्यते । तदाद—**क्रियाप्रकारे इति** 'तदुक्तं भाष्ये–'विधयुक्तगताश्च प्रकारे भवन्ती'ति । 'त्रेधा गुणो' 'नवधा द्रव्य'मित्यादावप्युपदिश्यते भवतीति वा क्रिया बोध्या । **चतुर्धेति** । चतुर्भिः प्रकारैरित्यर्थः । **अधिकरणस्य**=द्रव्यस्य, **विचलनम्**=अन्यथाकरणं । तच्चेह सङ्ख्यासंनिधानात्तद्विषयमेवेत्याह— **द्रव्यस्यसंख्यान्तरेति** ।

एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ।५।३।४४। ऐकध्यम् । एकधा । **द्वित्र्योश्च धमुञ्** ।५।३।४५। आभ्यां 'धा' इत्यस्य धमुञ् स्याद्वा । द्वैधम् । द्विधा । त्रैधम् । त्रिधा । ॐ धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम् । पथि द्वैधानि [तृणानि] । **एधाच्च** ।५।३।४६। द्वेधा । त्रेधा । **याप्ये पाशप्** ।५।३।४७। कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः । **पूरणाद्भागे तीयादन्** ।५।३।४८। द्वितीयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः । ॐ **तीयादीकक् स्वार्थे वा वाच्यः** । द्वैतीयीकः । द्वितीयः । तार्तीयीकः । तृतीयः । ॐ **न विद्यायाः** । द्वितीया तृतीया विद्येत्येव । **प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि** ।५।३।४९। पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन् । चतुर्थः । पञ्चमः । **षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च** ।५।३।५०। चादन् । षष्ठो भागः षाष्ठः । षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः । **मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च** ।५।३।५१। षष्ठाऽष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तो माने पश्वङ्गे च वाच्ये । षष्ठको भागः-मानं चेत् । अष्टमो भागः-पश्वङ्गं चेत् । अस्य अनो वा लुक् । चकाराद्यथाप्राप्तम् । षष्ठः । षाष्ठः । अष्टमः । आष्टमः ।

त.]एकाद्धो । शब्दप्रधानत्वात्सर्वनामकार्याऽभावः । इह प्रकरणादेव सिद्धे पुनर्धाग्रहणं विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यात् । 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेनाधिकरणविचाले विहितस्यैव हि प्राप्नोतीति वृत्तिपदमञ्जर्योः स्पष्टम् । एतेन ध्यमुञ् स्वतन्त्र एव प्रत्ययोऽस्त्वित्याशङ्का परास्ता । **ऐकध्यमिति** । विधार्थे-'ऐकध्यं भुङ्क्ते' । अधिकरणविचाले तु-ऐकध्यं राशिं कुर्वि'त्यादि ज्ञेयम् । एवमग्रेऽपि द्वैधमित्यादौ योज्यम् । **एधाच्च** । द्वित्र्योः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य एधाच् स्यात् । योगविभागो यथासङ्ख्यनिरासार्थः । **याप्ये पाशप्** । 'कुत्सिते' इत्यत्रैव नाऽयं विहितः, तिङन्तादपि प्रसङ्गात् । **पूरणाद्भागे** । पूरणार्थत्वात्तीयप्रत्ययः पूरणशब्देनोक्तः । पूरणग्रहणं चोत्तरार्थम् , न ह्यपूरणस्तीय-

---

बा.]एव प्रकारो गम्यते नतु क्रियाप्रकार इति सूत्रारम्भः । **एकाद्धो** । एकात्-ध इति च्छेदः । धान्तस्य 'ध' इति षष्ठ्येकवचनम् । एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुञादेशः स्यादित्यर्थः । **ऐकध्यमिति** । नच एकशब्दात् ध्यमुञ्प्रत्ययः स्वतन्त्रो विधीयतां नतु धाप्रत्ययस्यादेश इति वाच्यं, तथा सति अधिकरणविचाल एव सन्निहित-त्वादापत्तेः । **द्वित्र्योश्च धमुञ्** । षष्ठी पञ्चम्यर्थे । 'ध' इति 'अन्यतरस्या'मिति चानुवर्तते । तदाह—**आभ्या-मिति** । 'परस्ये'ति शेषः । **धमुञन्तादिति** । वार्तिकमिदम् । ङशिग्रहणात्कचिदेवायम् । **पथि द्वैधानीति** । 'तृणानी'ति शेषः । 'द्वैध'मित्यस्माञ्प्रत्यये टिलोपे रूपम् । नच 'तसिलादयः प्राक् पाशपः' इति ञप्रत्ययान्तस्या-प्यव्ययत्वं शङ्क्यं,स्वभावतः सत्त्ववचनत्वेनाऽव्ययत्वाऽसंभवात्,'द्वैधानी'ति भाष्यप्रयोगाच्च । **एधाच्च** । द्वित्रिभ्यां परस्य धाप्रत्ययस्य एधाजित्यादेशः स्यादित्यर्थः । 'पञ्चम्यास्तसि'लित्यारभ्य 'एधाच्चे'त्यन्तैर्विहितप्रत्ययान्ताना-मव्ययत्वम् । **याप्ये पाशप्** । याप्यः=कुत्सितः । 'निकृष्टप्रतिकृष्टाऽर्वरेफयाप्याऽवमाऽधमाः' इत्यमरः । कुत्सिते-विद्यमानात्स्वार्थे पाशप्स्यादित्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामिदम् । अप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामपि कुत्सित इति वक्ष्यमाणं भवतीति भाष्ये स्पष्टम् । **पूरणाद्भागे** । पूरणार्थकतीयप्रत्ययान्ताद्भागे विद्यमानात्स्वार्थे अन्स्यादित्यर्थः । अन्विधेः प्रयोजनमाह—**स्वरे विशेष इति** । 'ञ्नित्यादिर्नित्य'मिति स्वरे इत्यर्थः । **तीयादीकगिति** । वार्तिकमिदं 'हृद्यं सामे'ति सूत्रभाष्ये स्थितम् । **न विद्याया इति** । वार्तिकमिदमपि तत्रैव स्थितम् । विद्यावृत्तेस्तीयप्रत्यया-न्तादीकक्नेत्यर्थः । **प्रागेकादशभ्यः** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे-**पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽनिति** । द्वितीयतृतीय-शब्दाभ्यां पूर्वसूत्रेण सिद्धत्वाच्चतुर्थादिदशमशब्दपर्यन्तविषयकमिदमित्यभिप्रेत्योदाहरति-**चतुर्थ इति** । नचानेनैव सिद्धत्वात्पूर्वसूत्रं किमर्थमिति शङ्क्यं, तस्य छन्दस्यपि प्रवृत्त्यर्थत्वात् । **षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च** । 'पूर्वसूत्रविषये' इति शेषः । 'ञे'ति लुप्तप्रथमाकम् । ञे आदिवृद्धिः । **चादनिति** । इह न यथासङ्ख्यं, व्याख्यानात् । **मानपश्व-ङ्गयोः** । **अस्य अनो वेति** । अष्टकशब्दात्पूर्वसूत्रविहितस्य ञप्रत्ययस्य अन्प्रत्ययस्य च अनेन लुगित्यर्थः । **चकाराद्यथाप्राप्तमिति** । ञप्रत्ययः, अन्प्रत्ययश्चेत्यर्थः । ननु 'समर्थाना'मित्यतो वाग्रहणानुवृत्त्यैव ञाऽनोरभावे सति पश्वङ्गे अष्टमो भाग इत्यस्य सिद्धेरिह लुग्विधानं व्यर्थमित्याशङ्क्याह-**महाविभाषयेति** । **पूर्वत्रेति** । 'षष्ठाऽष्टमाभ्यां ञ चे'ति सूत्रे इत्यर्थः । एवं षष्ठाष्टमाभ्यां शब्दाभ्यां ञाऽनोरिह नित्यं प्राप्तयोः कदाचिल्लुग्विधिरर्थ-

---

शे.]तदवगमश्च पदान्तरसमभिव्याहारादिति बोध्यम् । एकं राशिं पञ्चधेति । पञ्चत्वसंख्याविशिष्टमित्यर्थः । **एकाद्धो** । धाग्रहणं धामात्रस्य यथा स्यात् । अन्यथाऽनन्तरत्वादधिकरणविचाले विहितस्यैव स्यात् । अत एव प्रत्ययो नाऽकारि । अधिकरणविचाले एव सन्निहितत्वादापत्तेः । यद्यप्यनेकमेकं क्रियते सोऽप्यधिकरणविचाल इति बोध्यम् । **ऐकध्यमिति** । 'भुङ्क्ते' इति, 'राशिं कुर्वि'ति वा शेषः । **द्वैधानीति** । स्वभावात् सत्त्ववाचित्वम् । **एधाच्च** । 'द्वित्र्योर्धा इत्यस्यैधा'जित्यर्थः । **याप्ये पा** । याप्यमत्र कुत्सितम् । कुत्साविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्पाशबित्यर्थः । अयं प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव,'कुत्सिते'इत्यस्य त्वप्रवृत्तिनिमित्त-कुत्सायामपि प्रवृत्तिरिति बोध्यम् । **पूरणाद्भागे** । पूरणार्थकतीयप्रत्ययान्ताद्भागे वर्तमानात्स्वार्थे । **तीयादीकगिति** वचन-

महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं पूर्वत्र ञाऽनौ नित्यावितिं ज्ञापयति । एकादाकिनिच्चाऽसहाये ।५।३।५२। चात्कन्लुकौ । एकः । एकाकी । एककः । भूतपूर्वे चरट् ।५।३।५३। आढ्यो भूतपूर्व आढ्यचरः । षष्ठ्या रूप्य च ।५।३।५४। षष्ठयन्ताद्भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यः स्याच्चरट् च । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः कृष्णरूप्यः । कृष्णचरः । तसिलादिषु रूप्यस्याऽपरिगणितत्वान्न पुंवत् । शुभ्राया भूतपूर्वः-शुभ्रारूप्यः । अतिशायने तमबिष्ठनौ ।५।३।५५।

त.]प्रत्ययो भवति । मुख्यतीयः पार्श्वतीय इत्यत्र त्वनर्थकत्वान्नातिप्रसङ्गः । भाग इति पुंस्त्वं विवक्षितम् । तेन समानेऽप्यर्थे विभक्तौ विवक्षितायां चतुर्थी पञ्चमीत्येव भवति । 'प्रागेकादशभ्यः' इत्यनि सति तु टापि चतुर्थी पञ्चमेति प्रसज्येत । एकादाकिनिच्चा । असहायवाचिन एकशब्दादाकिनिच् स्यात् । कन्लुकाविति । आकिनिचः कनो वा पक्षे लुक् । तयोरेवानेन सूत्रेण विधानात् । असहायग्रहणं सङ्ख्याशब्दनिरासार्थम् , अन्यथा प्रसिद्धत्वात्संख्याप्रकरणाच्च तस्यैव ग्रहणं स्यात् । इष्टापत्तौ तु द्वित्वे बहुत्वे च न स्यादेकाकिनौ एकाकिन इति । न हि द्वयोर्बहुषु वा एकत्वसंख्याऽस्ति । असहायत्वं तु परस्परातिरिक्तसहायाऽभावेन द्वयोर्बहूनामपि भवति । इह अकिनिजेवायं वक्तव्यः, सवर्णदीर्घेण सिद्धमिष्टम् । 'यस्येति चे'ति लोपश्चाऽकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवतीत्यादि हरदत्तग्रन्थे स्थितम् । भूतपूर्वे । अत्र वर्तमानाच्चरट् स्यात् । 'गोष्ठात् खञि'त्यत्रैव नोक्तं, विशेषविहितेन खञा चरटो बाधा मा भूदिति । संनिधौ हि सामान्यविशेषभावः स्फुटीभवति । यद्यपि दूरस्थस्यापि बाधो न्याय्य एव, तथापीह गौरवं स्वीकृत्य दूरे पाठसामर्थ्याद्बाधो नेति भावः । षष्ठ्या रूप्य च । भूतपूर्व इत्यनुवर्तते । तच्च यद्यपि पूर्वत्र ङ्याप्प्रातिपदिकस्य विशेषणं, तथापीह न तथा, षष्ठयन्तार्थस्य विशेषणत्वात्, तदाक्षिप्तस्य संबन्धिनो गवादेः प्रधानत्वात्, प्रधानेतरसंनिधौ च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययस्य न्याय्यत्वात् । त[दित]दाह-भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यः स्यादिति । अतिशायने । अतिपूर्वाच्छेतेर्ल्युट् । अतिशयनमेवातिशायनम् । अस्मादेव निपातनाद्दीर्घः । न तु सौत्रः । तेन लोकेऽपि दीर्घः साधुः । 'अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति' । तेन ह्रस्वोऽपि साधुः । यद्यपि केवलः शेतिः स्वप्ने वर्तते तथाप्यतिपूर्वः प्रकर्षे । प्रकर्षश्चात्र नाधिक्यं, किं त्वभिभवः, 'पूर्वान्महाभागतयाऽतिशेषे' इति प्रयोगदर्शनात् । न चैवं 'प्रकर्षे तमबिष्ठनौ' इत्येव कुतो न सूत्रितमिति शङ्क्यम्, अतिशायनमिति निपातनार्थमेव तथोक्तत्वात् । अतिशयो न प्रत्ययार्थः, तथा हि सति लघोरतिशायनं लघुतममिति स्यात् । प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् । नापि प्रकृत्यर्थः, तथा हि सति प्रकर्षातिशयनादिभ्य एव स्यात्, न त्वाढ्यादिभ्यः । किं तु प्रकृत्यर्थविशेषणम् ।

बा.]वानित्यर्थः । एकादाकिनिच्चा । असहायवाचकादेकशब्दात्स्वार्थे आकिनिच्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । भूतपूर्वे चरट् । भूतपूर्वे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे चरट् स्यादित्यर्थः । षष्ठ्या रूप्य च । 'रूप्ये'ति लुप्तप्रथमाकम् । 'भूतपूर्वे' इत्यनुवर्तते । षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वेऽर्थे इति । भूतपूर्वेऽर्थे विद्यमानात्षष्ठ्यन्तादित्यन्वयः । भूतपूर्वे' इत्यनुवृत्तं हि श्रुतत्वात्षष्ठ्या विशेषणम् । भूतपूर्वे सम्बन्धे या षष्ठी तदन्तात्स्वार्थे रूप्यः स्यादिति फलति । यथाश्रुते तु स्वार्थिकप्रकरणविरोधः । कृष्णरूप्य इति । भूतपूर्वगत्या कृष्णसंबन्धी गौरित्यर्थः । शुभ्रारूप्यशब्दे 'तसिलादिषु' इति पुंवत्त्वमाशङ्क्य 'तसिलादयः प्राक्पाशपः' इत्यादिवार्तिकपरिगणितेषु रूप्यस्यानन्तर्भावात्तस्मिन्परे पुंवत्त्वं नेत्याह—तसिलादिष्वित्यादि । शुभ्राया भूतपूर्व इति । 'गौ'रिति शेषः । शुभ्रारूप्य इति । भूतपूर्वगत्या शुभ्रासंबन्धी गौरित्यर्थः । अतिशायने । अतिपूर्वकः शीङ्धातुरुपसर्गवशादुत्कर्षे वर्तते । उत्कर्षश्चाधिक्यफलको न्यक्कारः, नत्वाधिक्यमात्रं, तथा सति अकर्मकत्वापातात् । न चेष्टापत्तिः, तथा सति 'शुक्लमतिशेते शुक्लतरः', 'कृष्णमतिशेते कृष्णतरः' इत्यादिभाष्यविरोधात् । अतिशयिता=अतिशायनः । बाहुलकः

शे.]दयं 'दृष्टं सामे'त्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । पूर्वत्र ञाऽनौ नित्याविति । न च षष्ठाऽष्टमाभ्यां भागार्थप्रतिपादनार्थं लुग्विधानं, प्रत्ययानां स्वार्थिकत्वेन प्रकृतेरतदर्थत्वलाभात् । प्रकरणादिकं तु तवाऽप्यावश्यकम् । स्वरस्तु लुकि नास्त्येवेति 'न लुमते'त्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । एकादा । असहायवाचकादेकशब्दादित्यर्थः । असहाये किम् ? । प्रसिद्धतरत्वात्सङ्ख्यावाचकस्यैवान्यत्रेवात्रापि ग्रहणापत्तौ द्विवचनाद्यसिद्धिः स्यात् । वाक्यभेदेन कनाकिनिचोरेव लुक् । विधानसामर्थ्यात्पक्षे श्रवणमपि । भूतपूर्वे । तत्रार्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थः । षष्ठ्या रू । अत्र भूतपूर्वे इत्यनुवृत्तं श्रुतत्वात्षष्ठ्या विशेषणं । भूतपूर्वे संम्बन्धे या षष्ठी तदन्तात्स्वार्थे प्रत्ययः । अत एव स्वार्थिकप्रकरणविरोधो न । अतिशायने । अतिशेतेः—प्रकर्षोऽपरपर्याय इतर [illegible] न्यूनीकरणरूपोऽभिभवोऽर्थः । एवञ्च सकर्मकादस्माद्बाहुलकात्कर्तरि ल्युट् । अत एव निपातनाद्दीर्घः । तत्र वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे प्रत्यय इत्यर्थः । यत्तु 'यावद्भूयात्प्रकर्षेऽतिशये इति तावदतिशायने' इत्युक्तमुपक्रमे भाष्ये, तत्र भावार्थकस्य, कर्तृप्रत्ययान्तस्य च तन्त्रेणोच्चारणं बोध्यम् । अग्रे 'गुणोऽभिधीयते' इत्युक्त्या कौलोऽतिशेते इति विग्रहप्रदर्शनेन । 'बाहुलकाल्ल्युडि'त्युक्त्या चै तथा भाष्यार्थ-

अतिशयविशिष्टाऽर्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः । अयमेषामतिशयेनाऽऽढ्य आढ्यतमः । लघुतमो लघिष्ठः । **तिङश्च** ।५।३।५६। तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात् । **तरप्तमपौ घः** ।१।१।२२। एतौ घसंज्ञौ स्तः । **किमेत्तिङ-**

त.]प्रत्ययस्तु द्योतकः । तदेतदाह—**अतिशयविशिष्टेत्यादि** । **अयमेषामिति** । द्व्यवयवे समुदाये यदा एकस्यातिशयो विवक्ष्यते तदा तरबीयसुनावपवादौ वक्ष्येते । तथा च परिशेषाद्बहूनां मध्ये यदा एकदेशस्य निर्धारणं सोऽस्य विषय इति भावः । **आढ्यतम इति** । सुबन्तात्तमप् । 'सुपो धात्वि'ति लुक् । यद्यपि 'ङ्याप्प्रातिपदिका'-दित्येवानुवर्तते तथापि सुबन्तपरतयैव व्याख्येयम् । अन्यथा हि पूर्वाह्णेतमामित्यादौ 'घकालतनेषु कालनाम्नः' इति सप्तम्या अलुग्विधानं कथमुपपद्येत ? । **तिङश्च** । अस्मादिष्ठन्न भवति, 'अजादी गुणवचनादेवे'ति नियमादित्याशयेनाह—**तमप् स्यादिति** । **तरप्तमपौ घः** । अस्मिन्नेवाऽऽतिशायनिकप्रकरणे 'तादौ घः' 'पितौ घः' इति वा

बा.]कर्तरि ल्यु'डिति भाष्यम् । अत एव निपातनाद्दीर्घः । 'अतिशायने' इति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । अतिशयितरि विद्यमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे तमप् इष्ठन् च स्यादित्यर्थः । फलितमाह—**अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेरिति** । यदि तु अतिशायनशब्दस्य भावल्युडन्तत्वं तर्हि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यापत्तौ शुक्लतरादिशब्दाच्छुक्लादिगतमतिशयनमिति बोधः स्यान्नत्वतिशयितशुक्ल इति । तथा च शुक्लतरः शुक्लतरेति पुंस्त्वं स्त्रीत्वं च न स्यात् । 'अतिशायने वर्तमाना'-दित्यर्थे तु अतिशयप्रकर्षादिशब्देभ्य एव स्यान्नतु पट्वादिभ्यः । अतिशयविशिष्टे लक्षणया विद्यमानादित्यर्थे अतिशय्यमानादपि प्रत्ययापत्तिः । अतिशयनकर्तरि लक्षणायां तु भाष्योक्तमेव साधु इत्यास्तां तावत् । **अयमेषामिति** । द्वयोरेकस्य निर्धारणे तरबीयसुनावपवादौ वक्ष्येते । अतः परिशेषाद्बहूनामेकस्य निर्धारणे अस्य तमपः प्रवृत्तिरिति भावः । **अतिशयेनाढ्य इति** । द्रव्यस्य जातेर्वा स्वतः प्रकर्षयोगो नास्ति, अन्यथा 'घटतम' इत्याद्यापत्तेः । किंतु गुणद्वारैव द्रव्यजात्योः प्रकर्षयोगः । तथा च 'आढ्यतम' इत्यत्र उत्कर्षविशिष्ट आढ्यः प्रकृत्यर्थः । तमप्तु तद्द्योतकः । तमपि सति 'सुपो धातु' इति सुपो लुक्, 'घकालतनेषु' इति योगेन सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तेरुक्तत्वात् । अत्र आतिशायनिकप्रत्ययान्तादातिशायनिकप्रत्ययोऽनभिधानान्न भवति । 'श्रेष्ठतमाय कर्मणे' इति तु छान्दसमिति भाष्ये स्पष्टम् । **लघिष्ठ इति** । लघुशब्दादिष्ठनि ओर्गुणे प्राप्ते 'इष्ठेमेयस्सु' इत्यनुवृत्तौ 'टे'रिति टिलोपः । **तिङश्च** । अत्राऽप्रातिपदिकत्वादप्राप्ते वचनम् । **तमप्स्यादिति** । 'अजादी गुणवचनादेवे'ति नियमादिष्ठन्नानुवर्तत इति भावः । **तरप्तमपौ घः** । प्रथमस्य प्रथमपादे सूत्रमिदम् । आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरणान्ते, 'पितौ घः' तादौ घः इति वा वक्तव्ये प्रकरणान्तरे पृथग्गुरुसूत्रकरणमत्यन्तस्वार्थिकमपि तरपं ज्ञापयति । तस्य आतिशायनिकप्रकरणबहिर्भूतस्य सत्त्वे तत्संग्रहणार्थं प्रकरणान्तरे सूत्रकरणस्यावश्यकत्वादित्याहुः । तेन 'अल्पाच्तरं' 'लोपश्च बलवत्तरः' इत्यादि सिद्धम् । **किमेत्तिङव्यय** । 'आमु' इति छेदः । उकार उच्चारणार्थः । किम्, एत्, तिङ्, अव्यय—एषां चतुर्णां द्वन्द्वः । 'किमेत्तिङव्ययप्रकृतिको घः' इति मध्यमपदलोपी

शे.]लाभः । तदाह—**अतिशयविशिष्टेऽर्थे इति** । अतिशयकर्तृरूपेऽर्थे इत्यर्थः । 'भावे ल्यु'डिति तु न युक्तम् । तत्रार्थे प्रत्यय इत्यर्थे तस्य प्राधान्यापत्तेः । अत एव भावल्युट्पक्षे लिङ्गवचनाऽसिद्धिर्भाष्ये शङ्किता । अतिशये वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थेऽतिशयप्रकर्षादिभ्य एव प्रत्ययः स्यात्, न पट्वादिभ्यः । न हि विशेषणीभूतमर्थमादाय 'तत्राऽयं शब्दो वर्तते' इति व्यवहारः सचेतसाम् । न चाऽतिशयशब्दस्य तद्विशिष्टे लक्षणा, अभिभूयमानादेव प्रत्ययापत्तेः । तत्कर्तरि लक्षणायान्तु भाष्योक्तमेव साधु । अत एवैतेषां समानाधिकरणवृत्तितद्धितत्वेन व्यवहारो 'युष्मद्युपपदे' 'लटः शतृशानचौ' इत्यादौ भाष्ये । प्रातिपदिकार्थे तद्धितद्योत्यार्थस्य सामानाधिकरण्यमिति तदर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थद्रव्यस्य स्वरूपत इतराऽभिभवकर्तृत्वाऽभावेऽपि तत्प्रवृत्तिनिमित्तगुणादिनिष्ठेन तेन तस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यम् । 'गोतर' इत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तभूतजातेः स्वतस्तदभावेऽपि तत्सहचरितवाहदोहादिगतेन तस्य तत्त्वम् । एवञ्च तरबादिसमभिव्याहारे आढ्यादिपदानामितराऽभिभवकर्तृत्वविशिष्ट आढ्योऽर्थः । प्रत्ययस्तु द्योतकः । 'कुमारितरे'त्यादौ ङीप् तु न, तरप्प्रकृतिभूतेन तदन्तघटकेन कुमारीशब्दादिना वयोविशिष्टार्थगतस्त्रीत्वस्योक्तत्वात् । तरबन्तस्य तु प्रकर्षः प्रवृत्तिनिमित्तम् । अतस्तद्विशिष्टार्थगते स्त्रीत्वे टाबेव, न 'वयसी'ति ङीप् । वयोमात्रविशिष्टाऽर्थगते स्त्रीत्वे हि तत्प्रवृत्तिः । अत एव गोतरेत्यादौ न ङीप्, जातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाऽभावात् । तदुक्तं भाष्ये—'यदि प्रथमान्तात्स्वार्थिकः, कुमारितरेत्यादौ—केवलवय . प्रकृष्टं वयोऽनतिरिक्तमिति—ङीप्प्राप्नोति । तरपोक्तत्वात् स्त्रीत्वस्य प्रत्ययो न भविष्यती'ति । तरपा=तत्प्रकृतिभूतेन वयोविशिष्टार्थगतस्त्रीत्वस्योक्तत्वादित्यर्थः । एतदुत्तरं 'टाबपि न प्राप्नोती'त्यादि भाष्यमेकदेशिनो रुक्तिरिति बोद्धव्यम् । आतिशायनिकप्रत्ययान्तादातिशायनिको न, अनभिधानात् । 'श्रेष्ठतमाय कर्मणे' इत्यादिकं तु छान्दसत्वात्स्वार्थे साध्विति सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । **अतिशयेनेति** । प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । **तिङश्च** । अप्रातिपदिकत्वादप्राप्ते वचनम् ।

अव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ।५।४।११। किम एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे । किंतमाम् । प्राह्णेतमाम् । पचतितमाम्। उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तमस्तरुः । **द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ** ।५।३।५७। द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः । पूर्वयोरपवादः । अयम

त.]वक्तव्ये प्रकरणान्तरे गुरुसूत्रकरणमत्यन्तस्वार्थिकमपि तरपं ज्ञापयति । तेन 'अल्पाच्तरं', लोपश्च बलवत्तरः' इत्यादि सिद्धम् । अल्पाजेव ह्यल्पाच्तरम् । न त्वत्र द्वयोरेकस्यातिशयविवक्षायां तरप् । अन्यथा 'शिवकेशवौ' इत्यादिसिद्धावपि 'शङ्खदुन्दुभिवीणाः' इत्यादि न सिध्येदित्याहुः । **किमेत्** । आमोरुकारो यदि त्यज्येत तर्हि पचतितरामित्यादौ 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुटि 'पचतितराणा'मिति स्यात्, यस्येतिलोपस्य परेण नुटा बाधात् । सिद्धान्ते तु 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्ये'ति परिभाषया नुड्विधौ नाऽस्य ग्रहणम् । **द्विवचनविभज्योपपदे** । द्वयोरर्थयोर्वचनं–द्विवचनम् । करणे ल्युट् । कर्मणि षष्ठ्या समासः । येन पदेन द्वावर्थावुच्येते तद्द्विवचनम् । विभक्तव्यं=विभज्यम् । 'ऋहलो'रिति ण्यति प्राप्ते तदपवादो यत् निपात्यते । ण्यति तु 'चजो'रिति कुत्वेन विभाग्यमिति स्यात् । विभाज्यशब्दस्य स्मृतिषु प्रयुक्तस्य साधुत्वं चिन्त्यमिति हरदत्तोक्तिश्चिन्त्या । ण्यन्तात् 'अचो य'दिति यति विभाज्यमिति रूपसिद्धेः । न चात्राऽर्थभेदः शङ्क्यः, 'निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिच' इति 'णेरणौ' इति सूत्रे व्युत्पादनादिति दिक् । द्विवचनं च विभज्यं चेति द्वन्द्वः । तस्य उपपदेन कर्मधारयः । तथा च द्व्यर्थवाचके विभजनीये चोपपदे सतीत्यक्षरार्थः । 'द्विवचनान्ते उपपदे' इति व्याख्यायां तु 'दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराः' इत्यादि न सिध्यति । नच 'द्वयोर्वचनं द्विवचन'मिति पक्षेऽपि नेदं सिध्यति, समाहारस्यैकत्वात्, गुणभूतवर्तिपदार्थाश्रयणे तु द्वात्रिंशद्दन्ताः, द्वावोष्ठाविति तेषां बहुत्वात्सुतरां न सिध्ये-

---

बा.]समासः । फलितमाह–**किम एदन्तादित्यादिना** । एभ्य इत्यर्थः । **किन्तमामिति** । अत्यन्तस्वार्थिकोऽयं तमप्, नत्वतिशायने । एषामतिशयेनाढ्य इतिवदेषामतिशयेन क इति विग्रहस्याऽसंभवात् । जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं हि निर्धारणम् । किंशब्दश्च न जात्याद्यन्यतमप्रवृत्तिनिमित्तकः । एवं चात्रातिशयस्याऽप्रतीतेर्द्रव्यप्रकर्षो दूरापास्त इति भावः । **प्राह्णेतमामिति** । प्राह्णः=पूर्वाह्णः । 'प्राह्णाऽपराह्णमध्याह्नाः त्रिसन्ध्य'-मित्यमरः । अतिशयिते पूर्वाह्णे इत्यर्थः । पूर्वावयवगतप्रकर्षादह्नः प्रकर्षो बोध्यः । अत्र अह्नो द्रव्यम्, सूर्योदयादारभ्य सूर्यास्तमयावधिकस्यैव कालस्य अहन्शब्दार्थत्वात् । तस्य च उदयादिक्रियाघटितत्वान्न द्रव्यत्वमिति भावः । **पचतितमामिति** । अतिशयिता पाकक्रियेत्यर्थः, तिङन्तेषु क्रियाविशेष्यकबोधस्यैव 'प्रशंसायां रूप'बिति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितत्वात् । अतोऽत्र क्रियाया एव प्रकर्षो नतु द्रव्यस्येति भावः । **उच्चैस्तमामिति** । 'आशंसती'-त्यध्याहार्यम् । अतिशयेन उच्चैराशंसनादिक्रियेत्यर्थः । अत्रापि क्रियाया एव प्रकर्षो न तु द्रव्यस्य । **उच्चैस्तमस्तरुरिति** । अतिशयेन उच्चैस्तरुरित्यर्थः । अत्र उच्चैस्त्वप्रकर्षस्य तरौ द्रव्ये भानादाम्नेत्यर्थः । 'किंतमा'मित्यादौ 'यस्येति चे'ति लोपं परत्वाद्बाधित्वा ह्रस्वान्तलक्षणनुटो निवृत्त्यर्थमामु इत्युकारोच्चारणम् । सति तु तस्मिन् 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्ये'ति परिभाषया नुड्विधावस्य न ग्रहणमित्यादि 'आमि सर्वनाम्नः' इति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितम् । **द्विवचन** । उच्यतेऽनेनेति वचनम् । द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । द्व्यर्थप्रतिपादकमिति यावत् । न द्विवचनसंज्ञकमिह गृह्यते, व्याख्यानात् । विभक्तव्यं–विभज्यम् । 'ऋहलो'रिति ण्यतं बाधित्वा निपातनाद्यत् । द्विवचनं च विभज्यं चेति समाहारद्वन्द्वः । द्विवचनविभज्यं च तदुपपदं चेति कर्मधारयः । द्व्यर्थप्रतिपादके विभक्तव्यविषयके च उपपदे सतीति फलितम् । प्रातिपदिकादिति, तिङ इति चानुवर्तते । सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तात्सुबन्तत्वं प्रातिपदिकविशेषणं लभ्यते । फलितमाह—**द्वयोरेकस्येत्यादिना** । द्वयोर्मध्ये अन्यतरापेक्षया

शे.]किमेत्तिङ । किमादिप्रकृतिकघादित्यर्थः । तत्फलितमाह–**अव्ययाच्च यो घ इति** । **किंतमामिति**। आमन्तस्याऽव्ययत्वात्ततः परस्य सोर्लुक् । पूर्वाह्णेतरामित्यादौ तत्तत्क्रियाविशिष्टस्यैव तत्तत्कालव्यवहारनियामकत्वान्न शुद्धद्रव्यप्रकर्षः । **उच्चैस्तम इति** । उच्चैःशब्दोऽत्रोच्चत्वगुणवत्परः । द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाऽभावेऽपि द्रव्यनिष्ठगुणादिप्रकर्ष एव द्रव्यप्रकर्ष इति बोद्धव्यम् । तदुक्तं तमप्सूत्रे कैयटेन –'अद्रव्यप्रकर्ष' इति निषेध उपचरितगुणक्रियागतप्रकर्षद्रव्यविषयो द्रष्टव्य' इति । 'उच्चैस्तमा'मित्यत्र त्वधिकरणशक्तिप्रधान उच्चैःशब्दः। तत्रोच्चत्वप्रकर्षेण तदाश्रयस्य प्रकर्षेऽपि तस्य न द्रव्यत्वम् । क्रियाकारकभावरूपसम्बन्धविशेषणत्वेनैव तस्य भानेनाऽप्रधानतया सर्वनामपरामर्शाऽयोग्यत्वात्, शक्त्या विशिष्टस्य सर्वनाम्ना परामर्शाऽभावाच्च । अत एव तदादिशब्देभ्यस्तत्तद्विभक्तयः । यत्किंचित्–इदं तदितिसर्वनामपरामर्शयोग्यं वस्तु तद्द्रव्यत्वेन विवक्षितमिति तमप्सूत्रे कैयटोक्तेः । इदं पूर्वाह्णेतमामित्यत्राऽपि बोद्धव्यम् । **द्विवचनविभज्यो** । द्व्यर्थप्रतिपादके विभजनीये चोपपदे द्वयोर्मध्येऽन्यतरापेक्षातिशय-

नयोरतिशयेन लघुर्लघुतरः । लघीयान् । उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः, पटीयांसः । **अजादी गुणवचनादेव** ।५।३।५८। इष्ठन्नीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः । [प्रथिष्ठः । प्रथीयान्] । नेह-पाचकतरः । पाचकतमः । **तुश्छन्दसि** ।५।३।५९। तृन्-तृजन्तादिष्ठन्नीयसुनौ स्तः । **तुरिष्ठेमेयःसु** ।६।४।१५४। तृशब्दस्य लोपः स्यादेषु परेषु ।

त.]दिति चेत् । अत्राहुः-वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्यामुपाददति वर्तिपदानि । ततश्च भेदस्य परित्यागादभेदैकत्वं, सङ्ख्याया-श्चोपादानाद्दन्तोष्ठलक्षणार्थद्वयं दन्तोष्ठशब्देनोच्यत इति नास्ति द्वयोर्वचनं द्विवचनमित्येतदर्थकद्विवचनोपपदे इति पक्षे दोष इति । विस्तरस्त्वाकरग्रन्थेभ्योऽवगन्तव्यः । अन्वर्थं चोपपदम्,-उपोच्चारितं पदमिति, न तु कृत्रिमम् । तद्धितविधौ तस्याऽसंभवात् । तच्च विग्रहवाक्य एव प्रयुज्यते । वृत्तौ तु गतार्थत्वान्नावश्यकम् । एवं स्थिते उपपद-ग्रहणं स्पष्टार्थम् । इह द्वे उपपदे, द्वे च प्रकृती सुबन्ततिङन्तरूपे, द्वौ च प्रत्ययौ, तथापि यथासङ्ख्यं नेष्यते । द्विवचनोपपदमुदाहरति—**अनयोरिति** । **लघीयानिति** । 'टे'रिति लोपः । उगित्वान्नुम् । 'सान्तमहतः' इति दीर्घः । हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । विभज्योपपदमुदाहरति—**प्राच्येभ्य इति** । 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । कथं तर्हि 'परुद्भवान् पटुरासीत्, ऐषमस्तु पटुतरः' इति ? । अत्राहुः-एकस्यापि धर्मिणस्तत्कालस्थत्वादिरूपधर्मभेदेन भेदाध्यारोपात्प्रतियोग्यपेक्षस्तत्कालस्थप्रकर्षः,तदाश्रयश्चेह तरप्प्रत्यय इति । व्यपदिशन्ति च-'अन्य एवासि संवृत्तः', 'कच्चित्स एवासि धनञ्जयस्त्वम्' इति । **अजादी गुणवचनादेव** । इष्टतोऽवधारणार्थं एवकारः । तेन प्रत्यय-नियमोऽयम् । एवकाराऽभावे तु 'गुणवचनादजादिप्रत्ययावेवे'ति प्रकृतिनियमोऽपि सम्भाव्येत । तथा च पटुतरः, पटुतम इत्यादि न सिध्येत् । **तुश्छन्दसि** । पूर्वेण नियमेन व्यावर्तितयोः प्रतिप्रसवोऽयम्, नत्वपूर्वो विधिः । तेन उपाधिसङ्करो न । **तुरिष्ठे** । 'टे'रित्यनेनान्त्यलोपे सिद्धेऽप्यारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य तृशब्दस्य लोपस्तदाह—**करिष्ठ**

बा.]अतिशयविशिष्टस्वार्थवृत्तेः, विभागप्रयोजकीभूतधर्मवाचकाच्च शब्दात्स्वार्थे तरबीयसुनौ स्त इति यावत् । यद्यप्यत्र द्वे सुबन्ततिङन्ते प्रकृती, द्वौ च प्रत्ययौ, तथापि न यथासङ्ख्यम्, व्याख्यानात् । अथ द्विवचनोपपदे उदाहरति—**अयमनयोरिति** । अत्र उपोच्चारितं पदम् उपपदम्, नतु कृत्रिमं, तद्धितविधौ तदसंभवात्, धात्वधिकार एव तत्प्रवृत्तेरुक्तत्वात् । तच्चोपपदं विग्रहवाक्येऽवश्यं प्रयुज्यते । तद्धितवृत्तौ तु गतार्थत्वान्नावश्यकम् । **लघीयानिति** । ईयसुनि नकार इत्, उकार उच्चारणार्थः, उगित्वान्नुम्, 'सान्ते'ति दीर्घः, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ ।

अथ विभज्योपपदे उदाहरति-**उदीच्याः प्राच्येभ्य इति** । 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । द्विवचनसंज्ञकग्रहणे तु 'दन्ताः स्निग्धतराः' इति न सिध्येत् ।'बहुषु पुत्रेषु एतदुपपन्नं भवति अयं मे ज्येष्ठोऽयं मे मध्यमः,अयं मे कनीया'-निति आद्यन्तवत्सूत्रस्थभाष्यप्रयोगात्, 'नैदेशिकानां वार्ततरका' इति 'तस्मिन्'इति सूत्रभाष्यप्रयोगाच्च अद्व्यर्थोपपदे-ऽपि तरबीयसुनावित्याहुः । **अजादी** । तरप्तमपौ इष्ठन्नीयसुनौ चेति चत्वारः प्रत्यया अनुक्रान्ताः । तेषां मध्ये यौ अजादी इष्ठन्नीयसुनौ तावित्यर्थः । तदाह—**इष्ठन्नीयसुनाविति** । **पाचकतरः, पाचकतम इति** । क्रिया-शब्दत्वात्ताभ्यामिष्ठन्नीसुनौ नेति भावः । 'गुणवचनादजादी एवे'ति विपरीतनियमव्यावृत्त्यर्थं एवकारः । तेन पटुतरः पटुतम इत्यादि सिद्धम् । **तुश्छन्दसि** । 'तृ' इत्यस्य 'तु'रिति पञ्चम्येकवचनम् । 'तृ'इत्यनेन तृन्तृचोः सामान्येन ग्रहणम् । प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । अजादी इत्यनुवर्तते । तदाह-**तृन्तृजन्तादिति** । अगुणवचनादपि तृप्रत्यया-न्तात्प्राप्त्यर्थमारम्भः । एवंच पूर्वेण नियमेन व्यावर्तितयोः प्रतिप्रसवोऽयं नत्वपूर्वो विधिरिति सूचयितुं छान्दस-मप्यत्रोपन्यस्तम् । तथाच अगुणवचनादपि कर्तृशब्दादिष्ठन्प्रत्यये 'कर्तृ-इष्ठ' इति स्थिते 'इष्ठेमेयस्सु' इति विहिते टिलोपे प्राप्ते-**तुरिष्ठेमेयःसु** । 'तृ' इत्यस्य 'तु'रिति षष्ठ्येकवचनम् । **एष्विति** । इष्ठन्, इमन्, ईयस् इत्येतिष्वि-

शे.]विशिष्टस्वार्थवृत्तेर्विभागप्रयोजकीभूतधर्मवाचकाच्च स्वार्थे प्रत्यय इत्यर्थः । विभज्यांशे उपपदशब्दबोधितसुबन्तत्वं प्रतिपदोक्तत्वात् 'पञ्चमी विभक्ते' इति विहितपञ्चम्येवेति बोद्धव्यम् । तेन 'साङ्काश्यकानां पाटलिपुत्रकाणाञ्च पाटलिपुत्रका आढ्यतमा' इत्यत्र न तरप् । पञ्चमी त्वत्र न, विभागस्यैवाऽभावात् । चेन्न समूहरूपतया विभागस्यापि सत्त्वात् । 'एते खल्वपि नैदेशिकानां वार्त-तरकाः' इति 'तस्मि'न्निति सूत्रे भाष्ये प्रयोगात्, 'बहुषु पुत्रेष्वेतदुपपन्नं भवति अयं मे ज्येष्ठोऽयं मध्यमोऽयं कनीया'नित्याद्य-न्तवत्सूत्रस्थभाष्यप्रयोगाच्चाऽद्व्यर्थोपपदेऽपीमौ साधू, सूत्रे द्विवचनेति तूदाहरणमात्रमिति केचित् । परे तु नैदेशिकानां मध्येऽल्पेभ्यः शब्देभ्य इत्यध्याहृत्य विभज्योपपदे तरप्, आभ्यामित्यध्याहृत्याऽन्त्ये ईयसुन् । अत एव 'न खल्वपि बहूनां प्रकर्षे तरपा भवितव्यम् । केन तर्हि ? । तमपा' इति तमप्सूत्रे भाष्ये उक्तमित्याहुः । 'नतरा'मित्यादौ प्रतियोग्यसमानाधिकर-णत्वरूपात्यन्तिकत्वेऽभावगते प्रकर्षे तरप् । प्रवृत्तिनिमित्तगते प्रकर्षे तरबादिरिति तु प्रकृत्यर्थप्रकर्षाऽसम्भवविषयम् । एवं द्योत्यार्थ-प्रकर्षेऽपि द्योतकात्तरप्, यथा 'नितराङ्गच्छतो'त्यादौ । तुश्छन्दसि । पूर्वनियमव्यावर्तितप्रतिप्रसवत्वं स्फुटं बोधयितुं छान्दसम-प्यत्रोपन्यस्तम् । तुरिष्ठे । इमनिज्ग्रहणमुत्तरार्थं । न चैत एव ज्ञापकादिष्ठन्नीयसुनोः सिद्धौ तुश्छन्दसीति व्यर्थमिति वाच्यम्,

अतिशयेन कर्ता करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः । **प्रशस्यस्य श्रः** ।५।३।६०। अस्य श्रादेशः स्यादजाद्योः । **प्रकृत्यैकाच्** ।६।४।१६३। इष्ठादिष्वेकाच् प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः । श्रेयान् । **ज्य च** ।५।३।६१। प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्ठेयसोः । ज्येष्ठः । **ज्यादादीयसः** ।६।४।१६०। 'आदेः परस्य' । ज्यायान् । **वृद्धस्य च** ।५।३।६२। ज्यादेशः स्यादजाद्योः । ज्येष्ठः—ज्यायान् । **अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ** ।५।३।६३। अजाद्योः । नेदिष्ठः । नेदीयान् । साधिष्ठः । साधीयान् । **स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च**

त.]इति । **दोहीयसीति** । इयमनयोरतिशयेन दोग्ध्री । 'भस्याढे तद्धिते सिद्धश्च प्रत्ययविधौ' इति वचनात्तद्धिते कर्तव्ये प्रागेव पुंवद्भाव इति ङीपि निवृत्ते दोग्धृशब्दात्प्रत्ययः, ततस्तृचि निवृत्ते निमित्ताऽभावाद्धत्वजश्त्वयोरपि निवृत्तिः । अलौकिके विग्रहवाक्ये प्रागेव तयोरप्रवृत्तिः 'अकृतव्यूह'परिभाषयेति तु तत्त्वम् । गुणस्तु प्रवर्तते । लुप्तेऽपि तृचि प्रत्ययलक्षणध्रौव्यात्, छान्दसमपि 'तु'रिति सूत्रम्, 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति च 'णाविष्ठव'दित्यतिदेशेन लोकेऽपि कर्तारमाचष्टे कारयतीत्यादावुपयोक्ष्यमाणत्वादिहोपन्यस्तम् । **प्रशस्यस्य श्रः** । 'अजादी' इत्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यत इत्याह—**अजाद्योरिति** । अजाद्योः किम् ? । प्रशस्यतरः । प्रशस्यतमः । **श्रेष्ठ इति** । प्रकृतिभावादिह 'टे'रिति लोपो 'यस्ये'ति लोपश्च न भवति । **ज्यादादी** । ज्यादुत्तरस्य ईयसुन आकारादेशः स्यात् । **वृद्धस्य च** । स्वरूपस्येह ग्रहणं, न तु 'वृद्धिर्यस्याचामादि'रिति पारिभाषिकस्य, व्याख्यानात् । अस्य 'प्रियस्थिरे'त्यादिना वर्षादेशोऽपि पक्षे भवति । न च तस्येमनिचि सावकाशता शङ्क्या, वृद्धशब्दादिमनिचोऽभावात् । यदि तु 'वृद्धस्य वर्षिश्चे'ति सूत्रमिहैव क्रियेत तदा द्विर्वृद्धग्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवं भवतीत्याहुः । **स्थूलदूर** । परग्रहणं

बा.]त्यर्थः । अयं लोपः सामर्थ्यात्सर्वादेशः, अन्त्यस्य ऋकारस्य 'टे'रित्येव सिद्धेः । **करिष्ठ इति** । अयमनयोरतिशयेन कर्तेत्यर्थः । **दोहीयसी धेनुरिति** । इयमनयोरतिशयेन दोग्ध्रीत्यर्थः । इष्ठनि 'भस्याढे' इति पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ तृप्रत्ययस्य लोपे परनिमित्ताऽभावात् 'दादे'रिति घत्वस्य निवृत्तौ उगित्त्वात् ङीपि 'दोहीयसी'ति रूपम् । 'पुगन्ते'ति गुणस्तु न निवर्तते, लुप्तेऽपि तृचि प्रत्ययलक्षणेन तत्सत्त्वात् ।

प्रशस्यस्य श्रः । **अजाद्योरिति** । इष्ठन्नीयसुनोरित्यर्थः । 'अजादी' इत्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यत इति भावः । प्रशस्यशब्दस्य क्रियाशब्दतया गुणवचनत्वाऽभावेऽपि अत एव ज्ञापकादिष्ठन्नीयसुनौ । श्र-इष्ठ, श्र-ईयस् इति स्थिते इष्ठेमेयःसु विहितटिलोपे प्राप्ते—। **प्रकृत्यैकाच्** । एकोऽच् यस्येति बहुव्रीहिः । **इष्ठादिष्विति** । 'तुरिष्ठेमेयःसु' इत्यत तदनुवृत्तेरिति भावः । 'अल्लोपोऽनः,' 'नस्तद्धिते,' 'यस्येति च,' टे रित्यादेरेतत्प्रकरणस्थलोपस्यायं प्रकृतिभाव इति भाष्ये स्पष्टम् । **श्रेष्ठः** । **श्रेयानिति** । अयमनयोरतिशयेन प्रशस्त इत्यर्थः । **ज्य च** । 'ज्ये'ति लुप्तप्रथमाकम् । प्रशस्यस्येति, अजादी इति चानुवर्तते । तदाह—**प्रशस्यस्येति** । **ज्येष्ठ इति** । 'प्रकृत्यैका'जिति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । ईयसुनि निज्यादेशे 'ज्येया'निति प्राप्ते—। **ज्यादादीयसः** । ज्यात्—आदितिच्छेदः । ज्यात् परस्य ईयस आकारः स्यादित्यर्थः । अन्तादेशत्वे प्राप्ते आह—**आदेः परस्येति** । **वृद्धस्य च** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**ज्यादेशः स्यादजाद्योरिति** । इष्ठन्नीयसुनोरित्यर्थः । **ज्येष्ठ इति** । अयमनयोरतिशयेन वृद्ध इत्यर्थः । **अन्तिकबाढयोः** । **अजाद्योरिति** । शेषपूरणमिदम् । अन्तिक, बाढ अनयोरिष्ठेयसुनोः परतः 'नेद' 'साध' एतावादेशौ स्त इत्यर्थः । **नेदिष्ठः नेदीयानिति** । अयमनयोरतिशयेनान्तिक इत्यर्थः । **साधिष्ठः साधीयनिति** । अयमनयोरतिशयेन बाढ इत्यर्थः । **बाढो—भृशः** । 'भृशप्रतिज्ञयोर्बाढ'मित्यमरः । 'अतिवेलभृशाऽत्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भर'मिति च । **स्थूलदूर** । **एषामिति** । स्थूल, दूर, युवन् ह्रस्व, क्षिप्र, क्षुद्र

शे.]इमनिचोऽपि कल्पनापत्तेः । लोकेऽपीष्टनादेरापत्तेश्च । यद्यपि निमित्तस्य छान्दसत्वादिदं छान्दसं, तथापि तस्यैवेहोपन्यासादिदमप्यत्रोक्तम् । **लोप इति** । स च वचनसामर्थ्यात्सर्वादेशः, अन्त्यस्य 'टे'रित्यनेन सिद्धेः । **प्रशस्य** । 'अजादी' इत्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यत इत्याह—**अजाद्योरिति** । प्रशस्यत्वं गुण इत्यजादी । तस्य क्रियात्वेऽप्यत एव ज्ञापकात्तौ । **प्रकृत्यैकाच्** । **इष्ठादिष्विति** । तेन श्रो देवताऽस्य श्रः स्थालीपाक इत्यत्र नेदम् । अयञ्च प्रकृतिभावोऽल्लोपोनः' 'नस्तद्धिते' 'यस्येति च' 'टेः' इत्यादेरेतत्प्रकरणस्थलोपमात्रस्येति भाष्ये स्पष्टम् । **अन्तिकबा** । अत्र नेदसाधौ हलन्तावेव । अन्यथा 'प्रकृत्यैका'जिति सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या 'श्रेष्ठ इत्यादावुच्चारणसामर्थ्यादकारस्य लोपाऽभाववदत्रापि तदभावापत्तौ 'नेदिष्ठ' इत्याद्यसिद्धेः, उत्तरसूत्रस्थकस्याच्चर्याच्च । 'कनिष्ठ' इत्यादौ 'टे'रिति लोपस्तु न, प्रकृतिभावात्, कनस्तदपवादत्वाच्च । 'नस्तद्धिते' इत्यपि न, अन उच्चारणसामर्थ्यात् । सर्वादेशस्तु केत्यादेशेनापि सिद्ध इति बोध्यम् । **स्थूलदूर** । 'यणादी'ति लुप्तषष्ठीकम् । 'पर'मिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । पूर्वत्वेऽवधिस्तु यणादिरेव । 'यणादी'ति बहुव्रीहिः । इष्ठनिमापया क्षिप्रक्षुद्रयोः पकारदकारयोर्न गुणः । युवशब्दस्याऽगुणवचनत्वादत एव ज्ञापकादजादी । अन्ये तु गुणवचना एव । न च क्षिप्रक्षुद्रावगुणवचनौ, इमनिचि तद्ग्रहणस्य चारितार्थ्या-

गुणः ।६।४।१५६। एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुण इष्ठादिषु । स्थविष्ठः । दविष्ठः । यविष्ठः । ह्रसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । क्षोदिष्ठः । एवमीयस् । ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वात्—ह्रसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा ।
प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः।६।४।१५७।
प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्ठादिषु । प्रेष्ठः । स्थेष्ठः । स्फेष्ठः । वरिष्ठः । बंहिष्ठः । गरिष्ठः । वर्षिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्राघिष्ठः । वृन्दिष्ठः । एवमीयसुन् । प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वादिमनिच् । प्रेमेत्यादि । **बहोर्लोपो भू च बहोः** ।६।४।१५८। बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः । भूमा । भूयान् । **इष्ठस्य यिट् च** ।६।४।१५९। बहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्यात्, यिडागमश्च । भूयिष्ठः ।

त.] यविष्ठो ह्रसिष्ठ इत्यत्र पूर्वयणादेर्लोपो माभूदिति । पूर्वग्रहणं तु स्पष्टार्थम् । परस्मिन् लुप्ते सामर्थ्यात्पूर्वस्यैव गुणलाभात् । **स्थविष्ठ इति** । न चात्र 'ओर्गुण' इत्येव सिद्धे गुणग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं, परयणादिलोपस्याभीयत्वेनाऽसिद्धत्वात् क्षिप्रक्षुद्रयोरोर्गुणस्य प्राप्त्यभावात् । क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठ इत्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च । **एवमिति** । प्रेयान् । स्थेयान् । स्फेयान् । वरीयानित्यादि । **इमेयसोर्लोप इति** । स च 'आदेः परस्ये'त्यादेरेव भवति । **इष्ठस्य यिट् च** ।

बा.] इत्येतेषामित्यर्थः । **यणादीति** । यण्—आदिर्यस्येति विग्रहः । 'पर'मिति 'यणादी'त्यस्य विशेषणम् । परभूतं यणादीत्यर्थः । **लुप्यत इति** । 'अल्लोपोऽनः' इत्यतोऽनुवृत्तं लोपपदमिह कर्मणि घञन्तमाश्रीयत इत्यर्थः । भावसाधनत्वे परमित्यनेन सामानाधिकरण्याऽसंभवात् । **पूर्वस्येति** । पूर्वत्वं यणपेक्षया बोध्यम् । **इष्ठादिष्विति** । 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **स्थविष्ठ इति** । स्थूलशब्दादिष्ठनि ल इत्यस्य लोपे ऊकारस्य गुण ओकारः । अवादेश इति भावः । ओर्गुणस्तु न प्रवर्तते, यणादिलोपस्याऽऽभीयत्वेनासिद्धत्वात् । एवमग्रेऽपि । **दविष्ठ इति** । दूरशब्दादिष्ठनि र इत्यस्य लोपे ऊकारस्य गुणे अवादेशः । **यविष्ठ इति** । युवन्शब्दादिष्ठनि 'व'-नित्यस्य लोपे गुणे अवादेशः । 'पर'मित्यनुक्तौ 'यु' इत्यस्यापि यणादेर्लोपः स्यात् । **ह्रसिष्ठ इति** । ह्रस्वशब्दादिष्ठनि 'व' इत्यस्य लोपः । 'पर'मित्यनुक्तावत्र रादेर्लोपः स्यात् । **क्षेपिष्ठ इति** । क्षिप्रशब्दादिष्ठनि र इत्यस्य लोपे इकारस्य गुणः । 'इको गुणवृद्धी' इत्युक्तेर्न पकारस्य गुणः । **क्षोदिष्ठ इति** । क्षुद्रशब्दादिष्ठनि र इत्यस्य लोपः, उकारस्य गुणः । **एवमीयसिति** । स्थवीयान्, दवीयान्, यवीयान्, ह्रसीयान्, क्षेपीयान्, क्षोदीयान् । इमनिजनुवृत्तेः प्रयोजनमाह—**ह्रस्वक्षिप्रेति** । **प्रियस्थिर** । **प्रियादीनामिति** । प्रिय, स्थिर, स्फिर, उरु, बहुल, गुरु, वृद्ध, तृप्र, दीर्घ, वृन्दारक एषां दशानामित्यर्थः । **प्रादय इति** । प्र, स्थ, स्फ, वर्, बंहि, गर्, वर्षि, त्रप्, द्राघि, वृन्द एते दशेत्यर्थः । **इष्ठादिष्विति** । इष्ठेमेयस्स्वित्यर्थः । 'तुरिष्ठेमेयः सु' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भवः । **प्रेष्ठ इति** । प्रियशब्दादिष्ठनि प्रकृतेः प्रादेशः । आभीयत्वेनाऽसिद्धत्वादकारोच्चारणसामर्थ्याच्च न टिलोपः । **स्थेष्ठ इति** । स्थिरशब्दादिष्ठनि प्रकृतेः स्थादेशः । प्रकृतिभावान्न टिलोपः । **स्फेष्ठ इति** । स्फिरशब्दस्य इष्ठनि स्फादेशः । **वरिष्ठ इति** । उरुशब्दादिष्ठनि 'वर्' आदेशः । **बंहिष्ठ इति** । बहुलशब्दस्य 'बंहि' इत्यादेशः । इकार उच्चारणार्थः । अन्यथा आभीयत्वेनाऽसिद्धत्वादुच्चारणसामर्थ्याद्वा इकारस्य लोपो न स्यात् । **गरिष्ठ इति** । गुरुशब्दस्य इष्ठनि 'गर्' आदेशः । **वर्षिष्ठ इति** । वृद्धशब्दस्य इष्ठनि वर्षिरादेशः । बंहिवदिकार उच्चारणार्थः । **त्रपिष्ठ इति** । तृप्रशब्दस्य इष्ठनि 'त्रप्' आदेशोऽदुपधः । तृपधातोस्तृप्त्यर्थकादौणादिके रकि तृप्रशब्दः । **द्राघिष्ठ इति** । दीर्घशब्दस्य इष्ठनि द्राघिरादेशः । बंहिवदिकार उच्चारणार्थः । **वृन्दिष्ठ इति** । वृन्दारकशब्दस्य इष्ठनि वृन्द आदेशः । अकार उच्चारणार्थः । **एवमीयसुन्निति** । प्रेयान्, स्थेयान्, स्फेयान्, वरीयान्, बंहीयान्, गरीयान्, वर्षीयान्, त्रपीयान्, द्राघीयान्, वृन्दीयान् । अत्र इमनिजनुवृत्तेः प्रयोजनमाह—**प्रियोरुबहुलेति** । **इत्यादीति** । वरिमा, बंहिमा, गरिमा, द्राघिमा । **बहोर्लोपः** । 'भू' इति लुप्तप्रथमाकम् । इष्ठेमेयस्स्वित्यनुवृत्तम् । तत्र इष्ठन उत्तरसूत्रे कार्यान्तरविधानादिह तस्य न संबन्धः । तदाह—**बहोः परयोरिति** । 'आदेः परस्ये'ति प्रत्ययादिलोपः । **भूमेति** । बहुत्वमित्यर्थः । बहुशब्दात्पृथ्वादिमनिचि प्रकृतेर्भूभावः, प्रत्ययादेरिकारस्य लोपश्च ।

शे.] त्वयोरिष्ठनाद्यनापत्तौ 'क्षेपिष्ठ' इत्याद्यसिद्धेः । वस्तुतो युवशब्दो गुणवचनोऽपीति 'आकडार'सूत्र-'जातेरस्त्री'ति सूत्रभाष्याभ्यां लभ्यते । **प्रियस्थिर** । 'बंहि'त्यादाविकार उच्चारणार्थः । अन्यथाऽऽभीयाऽसिद्धत्वादिकारोच्चारणसामर्थ्याद्वा प्रादाविव टिलोपानापत्त्या 'बंहिष्ठ' इत्याद्यसिद्धेः । द्राघिसाहचर्याद्वृन्दो हलन्तः । तेन वृन्दिष्ठ इति । प्रस्थस्फास्तु—प्रेष्ठ इत्यादेर्भाष्ये उदाहृतत्वेनाऽदन्ता एव । 'प्रेष्ठ' इत्यादावादेशस्याऽसिद्धत्वात्प्रकृतिभावाच्च तन्निमित्तकटिलोपो न । स्थानिनिमित्तकोऽपि न, प्रादेशानां टिलोपापवादत्वात् । **बहोर्लो** । इष्ठन उत्तरसूत्रेण कार्यान्तरस्य विधानात्तस्येह न ग्रहणमित्याशयेनाह—**इमेयसोरिति** । लोपश्च

युवाऽल्पयोः कनन्यतरस्याम् ।५।३।६४। एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्ठेयसोः । कनिष्ठः । कनीयान् । पक्षे–यविष्ठः । अल्पिष्ठः । इत्यादि । **विन्मतोर्लुक्** ।५।३।६५। विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्ठेयसोः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः । स्रजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान्–त्वचिष्ठः । त्वचीयान् । **प्रशंसायां रूपप्** ।५।३।६६। सुबन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् । **ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः** । ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यजुष्कल्पम् । विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् । **विभाषा सुपो**

त.]पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते । तदाह— **बहोरित्यादि** । 'भूरादेशश्चे'त्यपि ज्ञातव्यम् । **भूयिष्ठ इति** । अत्र इष्ठस्याऽऽदिलोपे कृते यिशब्द आगमः । यद्वा लोपापवादो यकार आगमः । इकारस्तूच्चारणार्थः । पक्षद्वयमपीदं भाष्यारूढम् । **युवाल्पयोः** । 'युवे'ति स्वरूपग्रहणं, न तु युवापत्यस्य, अल्पसाहचर्याद्व्याख्यानाच्च । 'अजादी' इत्यनुवर्तनादजाद्योरेव परयोर्न तु तरप्तमपोरित्याशयेन व्याचष्टे—**इष्ठेयसोरिति** । **विन्मतोर्लुक्** । **स्रजिष्ठ इति** । विनो लुकि कृते भत्वात्पदकार्याऽभावः । अस्मादेव ज्ञापकादगुणवचनत्वेऽपि विन्मतोरजादी भवतः । **प्रशंसायां रूपप्** । प्रकृत्यर्थस्य परिपूर्णतेह प्रशंसा, न तु स्तुतिः । तेनेहापि भवति—'चौररूपोऽयं यदक्ष्णोरप्यञ्जनं हरति । गुप्तवस्त्वपहरणेन चौर्यं परिपूर्यते । **पचतिरूपमिति** । क्रियाप्रधानमाख्यातम् । क्रियायाश्चाऽसत्त्वरूपत्वेऽपि औत्सर्गिक-

---

बा.]**भूयानिति** । अयमनयोरतिशयेन बहुरित्यर्थः । वैपुल्यवाचकाद्बहुशब्दादीयसुनि प्रकृतेर्भूभावः,प्रत्ययादेरिकारस्य लोपश्च । भूभावस्याभीयत्वेनाऽसिद्धत्वादोर्गुणो न भवति । **इष्ठस्य यिट् च** । **लोपः स्यादिति** । 'आदेः परस्ये'ति बोध्यम् । यिटि टकार इत् । इष्ठस्यादिलोपे कृते यिडागमः । ट इत् । टित्वात्प्रत्ययस्याद्यवयवः । बहोर्भूभावस्तु पूर्वसूत्रेण सिद्ध एव । यदि तु लोप इति निवृत्तं तदा यकार आगम इति भाष्यम् । **युवाल्पयोः** । **इष्ठेयसोरिति** । 'अजादी' इत्यनुवृत्तस्य सप्तम्या विपरिणामादिति भावः । **कनिष्ठः कनीयानिति** । अयमनयोरतिशयेन युवा अल्पो वेत्यर्थः । **पक्षे यविष्ठ इति** । युवन्शब्दादिष्ठनि 'स्थूलदूरे'ति वनो लोपे उकारस्य गुणेऽवादेशे रूपम् । **अल्पिष्ठ इति** । अल्पशब्दादिष्ठनि टिलोपः । **इत्यादीति** । यवीयान्, अल्पीयानिति रूपद्वयमादिपदग्राह्यम् । **विन्मतोर्लुक्** । **इष्ठेयसोरिति** । 'अजादी' इत्यनुवृत्तस्य सप्तम्या विपरिणामादिति भावः । **स्रजिष्ठ इति** । स्रग्विन्शब्दादिष्ठनि विनो लुकि तन्निमित्तपदत्वभङ्गात्कुत्वनिवृत्तिरिति भावः । एवं स्रजीयानिति । **त्वचिष्ठ इति** । त्वग्वच्छब्दादिष्ठनि मतुपो लुकि तन्निमित्तपदत्वभङ्गात्कुत्वनिवृत्तिरिति भावः । एवं त्वचीयान् । अत एव ज्ञापकादाभ्यामिष्ठन्नीयसुनौ । **प्रशंसायां रूपप्** । **सुबन्तात्तिङन्ताच्चेति** । शेषपूरणमिदम् । 'तिङश्चे'त्यनुवृत्तम्, प्रातिपदिकादिति च । 'घकाले'त्यादिलिङ्गात्सुबन्तादिति लभ्यत इति भावः । प्रशंसाविशिष्टे स्वार्थे वर्तमानात्तिङन्तात्सुबन्ताच्च रूपबिति फलितम् । **पचतिरूपमिति** । प्रशस्ता पाकक्रियेत्यर्थः । अत्र भाष्ये 'क्रियाप्रधानमाख्यातं द्रव्यप्रधानं नामे'ति सिद्धान्तितम् । पचतोरूपं पचन्तिरूपमित्यत्र च न द्विवचनबहुवचने, तिङैव द्वित्वबहुत्वयोरुक्तत्वात् । एकवचनं तूत्सर्गतः करिष्यते, नपुंसकत्वं तु लोकादित्यपि भाष्ये स्पष्टम् । **ईषदसमाप्तौ** । ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे विद्यमानात्सुबन्तात्स्वार्थे कल्पप्, देश्य, देशीयर् एते प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **विद्वत्कल्प इति** । इषन्न्यूनवैदुष्यवानित्यर्थः । **यशस्कल्पमिति** । असंपूर्णं यशः इत्यर्थः । 'सोऽपदादौ' इति सत्वम् । **यजुष्कल्पमिति** । असंपूर्णं यजुरित्यर्थः । 'इणः षः' इति षत्वम् । **विद्वद्देश्य इति** । असम्पूर्णवैदुष्यवानित्यर्थः । एवं विद्वद्देशीयः । अत्र सर्वत्र 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते' इति वचनात् प्रकृतिलिङ्गत्वं बोध्यम् । **पचतिकल्पमिति** । असंपूर्णा पाकक्रियेत्यर्थः । 'पचतिरूप'मितिवल्लिङ्गवचननिर्वाहः ।

शे.]'आदेः परस्ये'त्यादेः । भूभावस्याऽसिद्धत्वाद्भूयानित्यत्रौर्गुणो न । दीर्घोच्चारणन्तु भूमेत्यादौ सावकाशम् । **विन्मतोर्लुक्** । 'अजादी' इत्यनुवृत्तेराह—**इष्ठेयसोरिति** । अत एव ज्ञापकादाभ्यामजादी । न च विन्विषये मतुपःसत्त्वेन तल्लुकैव सिद्धौ विग्रहणं व्यर्थम्, [विन्नत्तास्वगुणवचनत्वान्नेष्ठन्]इति वाच्यं, स्रक्करोतीत्यादिना णिचीष्ठवद्भावेन विनो लुगर्थं तत्सत्त्वात् । 'बिल्वकादिभ्यश्छस्ये'त्युत्तरमेव 'विन्मतोरिष्ठेमेयःसुतुः' इति नोक्तम्, तत्रत्यलुक्पदस्याऽस्वरितत्वात् । अत एव तुरित्यत्र-लोप इत्येव व्याख्यातम् । **प्रशसायां रू** । प्रशंसावि[शि]ष्टेऽर्थे वर्तमानात्स्वार्थे रूपबित्यर्थः । प्रशंसा चात्र परिपूर्णत्वरूपवैस्पष्ट्यरूपा प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मनिष्ठा तत्समानाधिकरणधर्मनिष्ठा वा प्रकृत्यर्थे आरोप्यते । तेन चोररूपोऽयं यदक्ष्णोरञ्जनं हरेदिति सिद्धम् । [तद्विशिष्टश्च प्रशस्य एव, न प्रशंसिता, अनभिधानात्] । प्राशस्त्यं प्रतियोगिनिरपेक्षमतिशायनन्तु तत्सापेक्षमिति न तदनुवृत्त्या निर्वाहः । **ईषदसमा** । ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थः । स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिङ्गवचनाङ्गीकारात् 'बहुगुडो द्राक्षा' 'वृषभकल्प इयज्ञौ'रित्यादि सिद्धम् । 'गुडकल्पा द्राक्षे'ति तु कचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनातिक्रमात्सिद्धम् । 'णचः स्त्रिया'मिति सूत्रे

बहुच् पुरस्तात्तु ।५।३।६८। ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुबन्ताद्बहुज्वा, स्यात्स च प्रागेव नतु परतः । ईषदूनः पटुर्बहुपटुः । पटुकल्पः । सुपः किम् ? । यजतिकल्पम् । **प्रकारवचने जातीयर्** ।५।३।६९। प्रकारवति चायम् । थाल् तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः—पटुजातीयः । **प्रागिवात्कः** ।५।३।७०। 'इवे प्रतिकृतौ' इत्यतः

त.]मेकवचनं भवति । तेन पचतोरूपं पचन्तिरूपमित्यादि । इह प्रथमैव, विभक्त्यन्तराणामप्राप्तेरिति बहवः । वस्तुतस्तु पश्येत्यादियोगे कर्मणि द्वितीयापि सुलभा । क्लीबत्वं लोकात् । एवं 'पचतिकल्प'मित्यादावपि बोध्यम् । **विभाषा सुपः** । सूत्रे 'सुपः' इति षष्ठ्यन्तं, 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेने'त्युक्तेः । **सुबन्तादिति** । एतच्च पञ्चम्यन्तं युक्तमेव, पुरस्ताच्छब्दपर्यायस्य प्रागितिशब्दस्य वृत्तौ प्रयुक्तत्वात् । प्रागित्यपकृष्यत इति तु मनोरमायां स्थितम् । न च सूत्रस्थपुरस्ताच्छब्दसमानार्थकप्राक्शब्दयोगेऽपि 'षष्ठ्यतसर्थे'ति षष्ठी स्यादिति वाच्यम्, 'अन्यारा'दिति सूत्रेऽञ्चूत्तरपदस्य दिक्शब्दत्वेऽपि 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेने'त्येतद्बाधनार्थं पृथग्ग्रहणमिति सिद्धान्तयित्वा 'प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामा'-दित्युदाहृतत्वात् । काशिकायां तु वृत्तावपि पुरस्ताच्छब्दः प्रयुक्तः, सुबन्तादिति च प्रयुक्तं । तदसमञ्जसमिति मत्वा हरदत्तेन कथंचित् समर्थितं—'ल्यब्लोप एषा पञ्चमी । एवंभूतं प्रकृतित्वेनाश्रित्येत्यर्थ' इति । **प्रागेवेति** । सौत्रस्तुशब्दोऽवधारणे वर्तत इति भावः । तेन च बहुजेव विकल्प्यते, न तु पूर्वत्वम् । तुशब्दाऽभावे तु प्राक्त्वं विकल्प्येत । तथा च पक्षे बहुच् परः स्यात् । भाष्यकारस्य मते तु नेदं तुशब्दस्य फलम् । तथाहि—'उदश्वितोऽन्य-

बा.]एवं 'वृषभकल्प इयं गौ'रित्यादावपि प्रकृतिलिङ्गत्वं बोध्यम् । 'क्वचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति वचनाद्गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ प्रकृतिलिङ्गातिक्रमः । एतत्सर्वमत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । **विभाषा** । ईषदसमाप्तावित्यनुवर्तते । तदाह—**ईषदसमाप्तिविशिष्ट इति** । **प्रागेवेति** । सूत्रे तुशब्दोऽवधारणे इति भावः । **बहुपटुरिति** । पटुशब्दात्सुबन्तात्प्राग्बहुचि कृते प्रातिपदिकावयवत्वात्सुपो लुकि समुदायात्पुनः सुबुत्पत्तिः । नच तद्धितान्तत्वाऽभावात्समासत्वाऽभावाच्च पूर्वोत्पन्नसुब्विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वाऽभावात्कथमिह लुगिति वाच्यम्, 'अर्थव'दित्यनेन तस्य प्रातिपदिकत्वसत्त्वात् । पटुरित्यस्य पूर्वोत्पन्नसुप्प्रत्ययान्तत्वेऽपि 'बहुपटु'रिति समुदायस्य प्रत्ययान्तत्वाऽभावात्, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । नचैवं सति 'कृत्तद्धिते'त्यत्र समासग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं, 'पदघटितसङ्घातस्य चेत्प्रातिपदिकसंज्ञा तर्हि समासस्यैवे'ति नियमार्थत्वात् । नचैवं सति प्रकृते 'बहुपटु'रिति समुदायस्य पूर्वोत्पन्नसुब्विशिष्टस्य कथं प्रातिपदिकत्वम्, असमासत्वादिति वाच्यं, 'यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेत्प्रातिपदिकसंज्ञा तर्हि समासस्यैवे'ति नियमशरीराभ्युपगमादिति प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम् । न च 'समर्थाना'मितिसूत्रे वाग्रहणादेव सिद्धे विभाषाग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं, बहुजभावपक्षे पूर्वसूत्रविहितकल्पबाधार्थत्वात् । अन्यथा 'महाविभाषया अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्य न प्रवृत्ति'रिति सिद्धान्ताद्बहुजभावे वाक्यमेव स्यात् । नच कल्पबादीनां बहुचा समानविषयकत्वान्निरवकाशत्वं शङ्क्यं, तेषां तिङन्ते सावकाशत्वादिति भाष्ये स्पष्टम् । एतदभिप्रेत्याह—**पटुकल्प इति** । ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तादिह सुब्ग्रहणं व्यर्थमिति पृच्छति—**सुपः किमिति** । 'तिङश्चे'त्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं सुब्ग्रहणम् । नच अस्वरितत्वादेव तदनुवृत्तिर्न भविष्यति इति वाच्यम्, 'अव्ययसर्वनाम्ना'मित्याद्युत्तरसूत्रे 'तिङश्चे'त्यनुवृत्तेरावश्यकतया तस्य स्वरितत्वावश्यकत्वादिति भाष्ये स्पष्टम् । एतदभिप्रेत्याह—**यजतिकल्पमिति** । तुग्रहणं तु 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते, क्वचिदतिवर्तन्ते' इति ज्ञापनार्थमिति भाष्ये प्रपञ्चितम् । **प्रकारवचने** । 'प्रकारवचने था'लित्यतोऽस्य वैलक्षण्यमाह—**प्रकारवति चायमिति** । प्रकारवत्येवेत्यर्थः । **थाल्तु प्रकारमात्रे इति** । वस्तुतस्तु उभयमपि प्रकारवतीति न्याय्यम्, अविशेषात् । अन्यथा 'तथे'त्यत्र स

शे.]स्त्रीग्रहणात्तदतिक्रमः । अन्यथा णचः स्त्रियां विधानात्, अञश्च स्वार्थिकत्वात् सिद्धौ किं तेन ? । गुडशब्दस्य सादृश्याद्द्राक्षायां वृत्तिः । तत्र सादृश्यप्रयोजकधर्मस्य माधुर्यादेरीषदसमाप्तिः । यन्निरूपितसादृश्यप्रयोजकधर्मस्येषदसमाप्तिस्तद्वाचकाच्च कल्पादयः, स्वभावात् । एवञ्च पूर्णपटुः कश्चित्तत्सादृश्यादन्यः पटुः पटुकल्पः । प्रचुरसादृश्यञ्च पटुकल्पशब्दगम्यमिति सर्वत्रोपमा गम्या द्रष्टव्या । **विभाषा सु** । विभाषाग्रहणं [प्रत्ययेन सम्बध्यते] कल्पबादिसमावेशार्थम् । कल्पादयस्तिङन्तेषु सावकाशाः । वाक्यार्थन्तु न तत्, तस्येष्टत्वे महाविभाषयैव सिद्धेः, अनिष्टत्वे तु न तदर्थता तस्येति बोध्यम् । सुब्ग्रहणन्तिङश्चेत्यस्याऽत्राऽसम्बन्धाय । उत्तरत्र त्वनुवर्तत एव । 'पुरस्ता'दिति प्रत्ययपरत्वनिवृत्तये । 'तु'ग्रहणं 'पुरस्ता'दित्यस्यावृत्त्या पुरस्ताद्यादृशे लिङ्गवचने तादृशे एवेत्यर्थबोधनद्वारा स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिङ्गाद्यतिक्रमे ज्ञापकम् । वृत्तौ प्रागेवेत्येवकारस्तु 'सर्वं वाक्यं सावधारण'मिति न्यायसिद्ध इति सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । **प्रकारव** । अत्र प्रकारो भेद एवेति जयादित्यः । सादृश्यं भेदश्चेत्युभयमपीति 'प्रकारे गुणवचनस्ये'त्यत्र वामनः । **थाल् तु प्रकारमात्र इति** । तत्रापि 'प्रकारवचने' इत्येवोक्तेः सोऽपि प्रकारवति न्याय्य इति

प्राकाधिकारः । **अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः** ।५।३।७१। 'तिङश्चे'त्यनुवर्तते । **कस्य च दः** ।५।३।७२। कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यादकच्च । **अज्ञाते** ।५।३।७३। कस्यायमश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके । ॐ**ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्** । युवकयोः । आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । ओकारेत्यादि किम् ? । त्वयका । मयका ।

त.]तरस्या'मित्यादौ प्रधानत्वात्प्रत्यय एव विकल्प्यते, न तु परत्वं, प्रत्यय एव हि परत्वविशिष्टो विधीयत इति, विशेषणस्य गुणत्वात् , 'गुणानां च परार्थत्वादि'ति न्यायात् । तद्वदिहापि विभाषाग्रहणेन बहुजेव संभन्त्स्यते, न पुरस्तादित्येतत् । तुशब्दस्य तु अवधारणार्थस्याऽन्यदेव प्रयोजनं 'पुरस्तादेव सर्वं यथा स्या'दिति । तेन लिङ्गसङ्ख्ये अपि प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः प्रकृत्यवस्थायां ये दृष्टे ते एव स्तः । बहुचः प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेरेव भवतीति । तेन 'बहुगुडो द्राक्षा', 'लघुर्बहुतृणं नरः' इत्यादौ प्रकृतिवल्लिङ्गमेव भवति, न त्वभिधेयवल्लिङ्गम् । ननु 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनानि लभन्ते' इत्येव सिद्धमिति किमनेन तुशब्दग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः—एतदेव ज्ञापयति 'ईषदसमाप्तौ ये स्वार्थिकास्तेष्वभिधेयवदेव लिङ्गवचने स्तः' इति । तेन 'गुडकल्पा द्राक्षा' 'शर्कराकल्पो गुड' इत्यादि सिद्धम् । **प्रागिवात्कः** । 'सुपः' इत्यनुवर्तते, तेन तिङन्तात्को न । **अव्ययसर्वनाम्नाम्** । **अनुवर्तते इति** । मण्डूकप्लुत्येति भावः । 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' 'सुपः' इति चानुवर्तत एव । **कस्य च दः** । **कान्ताव्ययस्येति** । सर्वनामग्रहणं तिङ्ग्रहणं च नेह संबध्यते, तयोः कान्तत्वाऽसंभवात् । न चाऽधोक् अधोगित्यादौ संभवोऽस्तीति वाच्यं, कत्वस्याऽसिद्धत्वात् । यद्यपि शक्नोतेर्यङ्लुकि लङि तिपि 'अशाशक्' इति संभवति, तथापि यङ्लुकोऽसार्वत्रिकत्वान्नेदृशं लक्ष्यमस्ति । छन्दसि क्वचिल्लक्ष्यसद्भावेऽपि 'सर्वे विधयश्छन्दसि वा विधीयन्ते' इति दत्वविधिर्न प्रवर्तत इति भावः । **ओकारसकारेति** । अकज्विधौ सुपोऽप्यनुवृत्त्या सर्वनाम्ना सुपा च टेर्विशेषणे कामचारादव्यवस्थाप्रसङ्गे भाष्यकारवचनाद्व्यवस्थाऽऽश्रीयते । 'ओकारसकारे'त्यादिसङ्कोचश्च युष्मदस्मन्मात्रविषयकः, तथैव भाष्ये

बा.] प्रकारः इत्येवार्थः स्यात् । नच किमादिभ्यो विशिष्य विहितेन थाला जातीयरो बाधात्तज्जातीय इत्याद्यसिद्धिरिति वाच्यं, 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनी'ति तज्जात्यादिशब्दाच्छप्रत्ययेनैव तज्जातीयादिसिद्धेः । अत एव 'यथाजातीयक' इत्यादिभाष्यप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । जयादित्यस्तु–अत्र प्रकारो भेदः, थाल्विधौ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इत्याह । वामनस्तु–सादृश्यं भेदश्चेत्युभयमपि प्रकार इत्याह । **प्रागिवात्कः** । इवशब्दस्तद्घटितसूत्रपर इति मत्वाह–**इवे प्रतीति** । **अव्ययसर्वनाम्नाम्** । **अनुवर्तत इति** । 'मण्डूकप्लुत्ये'ति शेषः । अव्ययसर्वनाम्नां तिङन्तानां च टेः प्रागकच्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अकचि ककारादकार उच्चारणार्थः । चकार इत् । ककारान्तः प्रत्ययः । अयमपि प्रागिवादधिकारः । **कस्य च दः** । पूर्वसूत्रे 'अव्ययसर्वनाम्ना'मिति समासनिर्देशेऽपि एकादेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादव्ययग्रहणमेवात्राऽनुवर्तते । 'कस्ये'त्यत्र ककारादकार उच्चारणार्थः । ककारस्येति विवक्षितम् । तेनाऽव्ययस्य विशेषणात्तदन्तविधिः । तदाह—**कान्ताव्ययस्येति** । **अकच्चेति** । चकारेण तदनुकर्षादिति भावः । एतेन अकच्संनियोगशिष्ट एवाऽयं दकार इत्युक्तं भवति । अयमपि प्रागिवादधिकारः । **अज्ञाते** । अज्ञातेऽर्थे विद्यमानात्सुबन्तात्स्वार्थे कप्रत्ययः स्यात् । अव्ययसर्वनाम्नां तिङन्तानां च टेः प्रागकच्स्यात् । तत्रापि ककारान्ताव्ययानां दकारोऽन्तादेशः स्यादित्यर्थः । **कस्यायमिति** । स्यादित्यर्थः । अज्ञातत्वाभिनयोऽयम् । अज्ञातोऽश्व इति विग्रहः । **उच्चकैरिति** । उच्चैरित्यव्ययस्य टेः प्रागकच् । **सर्वके विश्वके इति** । ननु अव्ययसर्वनाम्ना'मिति सूत्रे 'सुप' इत्यनुवृत्तेः सुबन्तानां सर्वनाम्नां टेः प्रागकजिति फलितम् । तथा सति युवयोः आवयोः, युष्मासु अस्मासु, युष्माभिः अस्माभिरित्यत्र सुबन्तानां टेः प्रागकचि युवकयोः, आवकयोः, युष्मकासु अस्मकासु, युष्मकाभिः अस्मकाभिरिति न स्युः । युवयकोः आवयकोः, युष्मासकु अस्मासकु, युष्माभकिः अस्माभकिरिति स्युः । यदि तु 'सुप' इत्यननुवर्त्य प्रातिपदिकादित्येवानुवर्त्य प्रातिपदिकादेव सर्वनाम्नां टेः प्रागकजित्यर्थः स्यात् तर्हि त्वयका मयकेति न स्यात् । त्वकया, मकया इति स्यादित्यत आह—**ओकारेति** । वार्तिकमिदम् । ओकारादौ

शे.]चिन्त्यम् । किं च तथा सति 'तथे'त्यादेः स प्रकार इत्यादिरर्थः स्यात् । न च थाला जातीयरो बाधापत्तौ तज्जातीय इत्याद्यसिद्धिरिति वाच्यं, 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनी'त्यनेन सिद्धेरिष्टापत्तेः । वामनोक्तरीत्या द्वित्वेनेव थालाऽपि बाधा नेष्यते इति वक्तुं शक्यत्वाच्च । अत एव 'यथाजातीयक' इत्यादिभाष्यप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते ।

अव्ययस । अयमप्यधिकारः । 'अज्ञाते' इत्यादौ तु वाक्यभेदेनाऽकचोऽपि विधानं बोद्धव्यम् । **कस्यायमिति** । अज्ञातत्वाभिनयोऽयम् । 'अज्ञातोऽश्व' इत्यपि विग्रहो बोद्धव्यः । 'अव्यये'ति सूत्रे प्रातिपदिकादिति, सुबिति च सम्बध्यते । तेन क्वचित्सुबन्तावयवप्रातिपदिकटेर्ग्रहणं, क्वचित्सुबन्तटेर्ग्रहणं । तत्र व्यवस्थामाह—**ओकारेति** । इदं वाक्यं युष्मदस्मच्छब्दमात्र-

*अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः । मित्त्वादन्त्यादचः परः । तूष्णीकामास्ते । *शीले को मलोपश्च । तूष्णींशीलः—तूष्णीकः । पचतकि । जल्पतकि । धकित् । हिरकुत् । **कुत्सिते** ।५।३।७४। कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः । **संज्ञायां कन्** ।५।३।७५। कुत्सिते कन् स्यात्तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । राधकः । स्वरार्थं वचनम् । **अनुकम्पायाम्** ।५।३।७६। पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः । **नीतौ च तद्युक्तात्** ।५।३।७७। सामदानादिरुपायो नीतिः, तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्तात्कप्रत्ययः स्यात् । हन्त ! ते धानकाः ।

त.] उदाहृतत्वात् । अन्येषां त्वविशेषेण प्रातिपदिकस्यैव टेः प्रागकच् न सुबन्तस्य । तेन सर्वकेण इमकेन भवकन्त-मित्यादि सिध्यति । **त्वयका मयकेति** । नन्वत्र सुपः प्रागकचि कृते प्रत्यये परतस्त्वमादेशयोः सतोरपि 'योऽची'ति यत्वं न स्याद्विभक्तिपरत्वाऽभावादिति चेत् । मैवम् । अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यतामाश्रित्याऽकचः पूर्वमेव यत्वविधानात् । एवं युवकामावकामित्यत्राप्यकचः पूर्वमेव युवावादेशाविति बोध्यम् ।

शीले क इति । शीलं स्वभावो नियमश्च । **तूष्णीक इति** । 'केऽणः' इति ह्रस्वस्तु भाष्यकार-प्रयोगात् 'न कपी'त्यत्र 'ने'ति योगविभागाद्वा न भवतीत्याहुः । अकचो द्वितीय अकार उच्चारणार्थ इति ध्वनयन्नु-दाहरति—**पचतकीत्यादि** । **अनुकम्पायाम्** । 'कृपा दयाऽनुकम्पा स्या'दित्यमरः । **नीतौ च तद्युक्तात्** । **अनुकम्पायुक्तादिति** । यद्यपि पुत्रादिरेव साक्षादनुकम्पायुक्तो न तु धानादिस्तथापि तद्द्वारा धानादीनामप्यस्त्यनु-कम्पासंबन्ध इति भावः । **धानका इति** । 'धाना'शब्दः स्त्रीलिङ्गः । ततः कः । 'केऽणः' इति ह्रस्वः । कप्रत्यया-

---

बा.] सकारादौ भकारादौ च सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र तु सुबन्तस्यैव सर्वनाम्नष्टेः प्रागकजित्यर्थः । इदं तु वार्तिकं युष्मदस्मन्मात्रविषयकमेव, भाष्ये तथैवोदाहृतत्वात् । अन्येषां तु सर्वनाम्नां प्रातिपदिकस्यैव टेः प्रागकच्, नतु सुबन्तानाम् । तेन सर्वकेणेत्यादि सिद्धम् । अत एव 'विभक्तौ परतो विहितः किमः क आदेशः साकच्कार्थः, कः कौ के' इति भाष्यं सङ्गच्छते । **त्वयका मयकेति** । इह त्वया मयेति सुबन्तयोष्टेः प्रागकच् । प्रातिपदिकस्य टेः प्रागकचि तु त्वकया मकयेति स्यादिति भावः । **काम् वक्तव्य इति** । 'काम्प्रत्यय' इति वृत्तिस्तु चिन्त्या, भाष्ये प्रत्ययशब्दस्याऽदर्शनात् । किं तु मित्त्वादागम एवायम् । तदाह—**मित्त्वादिति** । अकचोऽपवादः । **तूष्णीकामिति** । तूष्णीमित्यव्ययस्य ईकारादुपरि का इत्याकारान्त आगमः । **शीले इति** । इदमपि वार्तिकम् । 'तूष्णी'मित्यव्ययात्कप्रत्ययः स्यान्मकारस्य लोपश्च शीले गम्ये इत्यर्थः । शीलं=स्वभावः । **तूष्णीक इति** । मौनस्वभाव इत्यर्थः । भाष्ये दीर्घस्यैव प्रयोगदर्शनात् 'केऽणः' इति ह्रस्वो न भवति । 'अव्ययसर्वनाम्ना'मित्यत्र तिङश्चेत्यनुवृत्तेः प्रयोजनमाह—**पचतकीति** । 'पचती'त्यत्र इकारात्प्रागकच् । ककारादकार उच्चारणार्थः । अन्यथा इकारात्प्रागकच्प्रत्यये आद्गुणे 'पचतके' इति स्यादिति भावः । **जल्पतकीति** । 'जल्पती'त्यस्य टेः प्रागकच् । **धकिदिति** । 'धि'गित्यव्ययस्य टेः प्रागकच्, कस्य दश्च । **हिरकुदिति** । 'हिरु'गित्यव्ययस्य टेः प्रागकच्, कस्य दश्च । **कुत्सिते** । येन धर्मेण कुत्स्यते वस्तु तद्धर्मयुक्तार्थाभिधायिनः प्रातिपदिकात्स्वार्थे प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अव्ययसर्वनाम्नान्तु टेः प्रागकच्, कान्तस्याव्ययस्य दकारश्चान्तादेश इति बोध्यम् । 'तिङश्चे'त्यप्यनुवर्तते ।

अश्वक इति । धावनस्य असम्यक्त्वादश्वस्य कुत्सा बोध्या । सर्वनामाव्ययतिङन्तानि पूर्ववदुदाहार्याणि । 'याप्ये पाश'बिति प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव भवति, इदं तु सूत्रमप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामपीति भाष्ये स्पष्टम् । **संज्ञायां कन्** । कुत्सिते इत्यनुवर्तते । तदाह—**कुत्सित इति** । **तदन्तेन चेदिति** । कुत्साहेतुकसंज्ञाविषये कनिति यावत् । **अनुकम्पायाम्** । अनुकम्पायुक्तार्थाऽभिधायिनः स्वार्थे कः स्यादित्यर्थः । अनुकम्पा=दया ।

नीतौ च तद्युक्तात् । **सामदानादीति** । आदिना भेददण्डयोर्ग्रहणम् । तद्युक्तादित्येतद्व्याचष्टे—**अनुकम्पायुक्तादिति** । अव्ययसर्वनाम्नां टेः प्रागिति चानुवर्तते, 'कस्य च दः' इति च । **हन्त ते धानका इति** । 'दास्यन्ते' इति शेषः । 'हन्ते'त्यव्ययमनुकम्पाद्योतकम् । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पाया'मित्यमरः । 'हन्ते'त्यद-न्तम् । 'हे पुत्रे'ति शेषः । अनुकम्पायुक्ता धाना इत्यर्थः । धानाशब्दात्कप्रत्यये 'केऽणः' इति ह्रस्वे कान्ताद्यपि 'अभाषितपुंस्काच्चे'ति विकल्पात्पक्षे इत्त्वाऽभावः । **एहकीति** । 'एही'ति तिङन्तस्य टेः प्रागकच् । 'अव्ययसर्वनाम्ना'-

---

शे.] विषयम् । भाष्ये तथैवोदाहरणात् । अन्येषान्तु सर्वनाम्नां प्रातिपदिकटेरेव प्रागकच् । अत एव 'कादेशः साकच्कार्थः—कः कौ के इत्येवमर्थ'मिति भाष्यं सङ्गच्छते । **त्वयकेति** । यत्वादिषु कृतेष्वकच् । **पचतकीति** । अकचो द्वितीयोऽकार उच्चारणार्थ इति भावः । **कुत्सिते** । येन धर्मेण कुत्स्यते वस्तु तद्धर्मयुक्ताऽर्थाभिधायिनः प्रत्ययः । 'अश्वक' इत्यादौ धावनादेः सम्यगननुष्ठाना-त्कुत्सेति बोद्धव्यम् । कुत्सितमत्कुत्सायां कुत्सितक इत्याद्यपि प्रकृष्टतम इनिवत् । **संज्ञायाङ्कन्** । कुत्सादिहेतुकसञ्ज्ञाविषये कनित्यर्थः । तद्युक्तादित्यस्य विवरणम्—**अनुकम्पायुक्तादिति** । **धानका इति** । धानाशब्दात्के 'केऽणः' इति ह्रस्वे

गुडकाः । पृथुकि । अद्धकि । पूर्वेणानुकम्प्यमानात्प्रत्ययः, अनेन तु परम्परासम्बन्धेऽपीति विशेषः । **बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा** ।५।३।७८। पूर्वसूत्रद्वयविषये । **घनिलचौ च** ।५।३।७९। तत्रैव । **ठाऽजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः** ।५।३।८३। अस्मिन्प्रकरणे यष्ठोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन्प्रत्यये परे प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो देवदत्तो-देविकः । देवियः । देविलः । देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुकः । ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् । [वायुदत्तकः]वायुकः । [पितृदत्तकः]पितृकः । ***चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो**

त.] न्ताट्टाप् । अत्र 'प्रत्ययस्था'दितीत्वेन भाव्यम् । प्रायेण तु 'धानका' इति पठ्यते । तत्र लिङ्गातिवृत्तिर्द्रष्टव्येति हरदत्तः । 'कर्मव्यतिहारे णच्स्त्रियाम्'मिति सिद्धे 'णचः स्त्रियामञि'ति सूत्रे पुनः स्त्रीग्रहणेन ज्ञापितं 'स्वार्थिकाः प्रकृतिलिङ्गं क्वचिदतिवर्तन्ते' इति । तेन 'धानका' इत्यत्र पुंस्त्वमिति भावः । **घनिलचौ च** । चकारादयथाप्राप्तमिति काशिका । इह पूर्वसूत्रेणैव ठज् विहितः । बावचनात्कोऽपि । चकारेण तु कस्याभ्यनुज्ञेति चिन्त्यं, योगविभागे फलमपि चिन्त्यमिति हरदत्तः । **ठाजादौ** । समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । आदिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं, 'यस्मिन्विधिस्तदादौ' इत्येव सिद्धमिति हरदत्तः । **अस्मिन्प्रकरण इति** । अनुकम्पायां नीतौ चेत्यर्थद्वयस्यैव प्रत्यासत्त्या बुद्धौ सन्निधानादिति भावः । ऊर्ध्वग्रहणमिह सर्वलोपार्थम् । अन्यथा 'आदेः परस्ये'त्यादेरेव स्यादित्यभिप्रेत्याह— **द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वमिति** । 'अजिनान्तस्ये'त्यतो लोप इत्यनुवर्तनादाह— **लुप्यत इति** । ननु ठग्रहणं व्यर्थम्, इकादेशे कृते अजादावित्येव सिद्धत्वादत आह— **ठग्रहणमुको द्वितीयत्व इति** । **वायुक इति** । वायुशब्दात्परस्य दत्तशब्दस्य ठावस्थायामेव लोपे 'इसुसुक्तान्ता'दिति कः । किंच पृथक् ठग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमप्यस्ति । यदा तु चित्रगुप्रभृतिभ्यष्ठच्, तदोगन्तत्वात्कादेशप्राप्त्या प्रथममिकादेशस्याऽसंभवेनाजादिलक्षणो लोपो न स्यादिति तदर्थमपि ठग्रहणम् । तेन ठावस्थायामुत्तरपदलोपे कादेशस्याऽसंभवादिकादेशे 'चित्रिक' इति रूपं सिध्यतीति बोध्यम् । 'चतुर्थादनजादौ चे'ति वक्ष्यमाणमेव श्लोकं भङ्क्त्वा व्याचष्टे— **चतुर्थादच ऊर्ध्वस्येति** । अन-

बा.] मित्यत्र तिङश्चेत्यनुवृत्तेरिति भावः । **अद्धकीति** । 'अद्धी'ति तिङन्तस्य टेः प्रागकच् । **पूर्वेणेति** । अनुकम्पायास्तद्विषयत्वादिति भावः । **परम्परासम्बन्धेऽपीति** । पुत्रः साक्षादनुकम्प्यः, तद्द्वारा धाना अनुकम्पायुक्ता इति भावः । **बह्वचो मनुष्य** । 'ठ'जिति च्छेदः । **पूर्वसूत्रद्वयविषये** इति शेषपूरणम् । 'अनुकम्पाया'मिति 'नीतौ च तद्युक्ता'दिति च सूत्रद्वयविषये बह्वचो मनुष्यनाम्नः प्रातिपदिकाट्ठज्वा स्यादित्यर्थः । पक्षे कः । **घनिलचौ च** । **तत्रैवेति** । शेषपूरणमिदम् । 'बह्वच' इति पूर्वसूत्रविषये इत्यर्थः । 'अनुकम्पाया'मिति, 'नीतौ च तद्युक्ता'-दिति च सूत्रद्वयविषये बह्वचो मनुष्यनाम्नो घन् इलच् एतौ च प्रत्ययावित्यर्थः । **ठाजादौ** । **अस्मिन्प्रकरणे इति** । अनुकम्पायां, नीतौ चेत्यस्मिन्प्रकरणे इत्यर्थः । सन्निधानलभ्यमिदम् । **सर्वमिति** । ऊर्ध्वग्रहणादिदं लभ्यते । अन्यथा 'आदेः परस्ये'ति परिभाषया द्वितीयाऽचो यः परस्तस्यादेरेव स्यादिति भावः । 'अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्चे'त्यतो लोप इत्यनुवृत्तमिह कर्मसाधनमाश्रीयते इति मत्वाह— **लुप्यत इति** । **देविक इति** । देवदत्तशब्दाट्ठचि द्वितीयादचः परस्य दत्तशब्दस्य लोपे इकादेशे रूपम् । **देविय इति** । देवदत्तशब्दाद्घनि दत्तशब्दस्य लोपे इयादेशे रूपम् । **देविल इति** । इलचि दत्तशब्दस्य लोपः । **देवदत्तक इति** । कप्रत्यये सति ठाऽजाद्यभावान्न दत्तपदलोपः । **वायुक इति** । वायुदत्तशब्दाद्दत्तशब्दस्य लोपः । उकः परत्वाट्ठस्य कः । नन्विकादेशे सति देविक इत्यत्र अजादित्वादेव सिद्धे ठग्रहणं व्यर्थमित्यत आह— **ठग्रहणमिति** । कृत एव ठग्रहणे वायुशब्दात्परस्य दत्तशब्दस्य ठावस्थायामेव नित्यत्वाल्लोपे कृते ठस्य उकः परत्वात्कादेशः सिध्यति । अन्यथा इकादेशे कृतेऽजादित्वं पुरस्कृत्य दत्तशब्दस्य लोपे सति वायु-इक इति स्थिते ठस्याऽभावात्कादेशो न स्यात् । नच स्थानिवत्त्वादिकस्य ठत्वं शङ्क्यं, 'ठस्येकः' इत्यत्र स्थान्यादेशयोरकार उच्चारणार्थं इति पक्षे अल्विधित्वात्सन्निपातपरिभाषाविरोधाच्चेति भाष्ये स्पष्टम् । **पितृक इति** । पितृदत्तशब्दाट्ठचि दत्तशब्दस्य लोपे उकः परत्वाट्ठस्य कः । अथ **'चतुर्थादनजादौ वा लोपः पूर्वपदस्य च । अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ।'**

शे.] कान्ताट्टापि 'अभाषितपुंस्काच्चे'ति विकल्पात्पक्षे इत्वाऽभावः । **पूर्वेणेति** । अनुकम्पायास्तद्विषयत्वादिति भावः । **परम्परासंबन्धेऽपीति** । आरम्भसामर्थ्यादिति भावः । अनुकम्प्यमानो दानेनाराधयतीति (?) धानादेरनुकम्प्यमानसम्बन्धादनुकम्पायुक्तत्वमिति बोद्धव्यम् । **ठज्वेति** । पक्षे कः । **पूर्वसूत्रद्वयेति** । 'अनुकम्पायां' 'नीतौ चे'त्येतत् । व्याख्यानादिति भावः । **घनिल** । पूर्वसूत्रेणैव ठच्कयोः सिद्धौ योगविभागादुक्तविषयातिरिक्तेऽप्येतौ । तत्र कथञ्चिद्-यर्थश्चकार इत्येके । **ठाजादौ** । **अस्मिन्निति** । बुद्धिसन्निधानादिति भावः । ननु ठग्रहणं व्यर्थम्, इकादेशे अजादित्वात्सिद्धेरत आह— **ठग्रहणमिति** । तस्मिन्हि वायुदत्त-

वाच्यः । अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः । *अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः । देवदत्तकः । देवकः । *लोपः पूर्वपदस्य च । दत्तिकः । दत्तियः । दत्तिलः । दत्तकः । *विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः । देवदत्तः । दत्तः । देवः । सत्यभामा । भामा । सत्या । *उवर्णाल्ल इलस्य च । भानुदत्तः । भानुलः । *ऋवर्णादपि । सवित्रियः । सवितृलः ।

*'चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च । अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च' ॥ १ ॥

प्राचामुपादेरडज्वुचौ च ।५।३।८०। उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ स्तः । चाद्यथाप्राप्तम् । प्राचाग्रहणं पूजार्थम् । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः-उपडः ।

त.]जादाविति । हलादावित्यर्थः । 'अस्मिन् प्रकरणे' इत्येव । **लोपः पूर्वपदस्य चेति** । ठाजादावनजादौ चेति बोध्यः । 'अप्रत्यये तथैवेष्टः' इत्येतद्व्याचष्टे--**विनापि प्रत्ययमिति** । **ल इलस्य चेति** । इलस्य लः=लोपः इत्यर्थः । तत्र 'आदेः परस्ये'ति इकारलोपो बोध्यः । **प्राचामुपादेः** । 'बह्वचो मनुष्ये'त्याद्यनुवर्तते । उपेन्द्रदत्त इति । ननु कृतसन्धेरुपेन्द्रशब्दादेकादेशस्य पूर्वान्ततया ग्रहणात् 'उपादे'रिति विधीयमानौ प्रत्ययौ स्तां नाम, लोपस्तु नकारादेरेव स्यात् । ततश्च 'उपक' 'उपड' इति रूपे न स्यातां, किं तु 'उपयक'-'उपयड' इति रूपे स्याताम् । एवं घनिलच्ठच्स्वपि दोष एव । तस्मादिहैव 'द्वितीयं सन्ध्यक्षरं चे'दिति वार्तिकं कुतो नोक्तमिति चेत् । अत्राहुः—प्रकारान्तरेण निर्वाहसंभवान्नोक्तम् । तथाहि—आद्गुणे कृते 'द्वितीयं सन्ध्यक्षर'मित्यादिना अकारस्यापि लोपप्रसक्त्या गुणात्पूर्वमेवाऽकृतव्यूहपरिभाषया प्रत्ययः । नच परिनिष्ठितत्वपरेण समर्थग्रहणेन सौत्थितिरित्यत्रेव परिभाषाबाधः शङ्क्यः । 'प्राग्दिशः' इति सूत्रे 'समर्थग्रहणं निवृत्त'मित्युक्तत्वात् । 'अकृतसन्धे'रिति प्रागुक्तज्ञापक-बलेन समर्थग्रहणप्रत्याख्यानपक्षेऽपि ज्ञापकस्य विशेषपरत्वाश्रयणादिति । उपेन्द्रः, उपगुः, उपकर्तेत्यादिषूपडादीनां

बा.]इति वक्ष्यमाणश्लोकवार्तिकं भङ्क्त्वा 'चतुर्थादच' इत्येतद्व्याचष्टे—**चतुर्थादच इति** । **बृहस्पतिक इति** । बृहस्पतिदत्तशब्दाट्ठचि दत्तशब्दस्य लोपे ठस्य इकादेशः । द्वितीयादूर्ध्वत्वाऽभावादप्राप्ते वचनम् । 'अनजादौ चे'ति वार्तिकभागं व्याचष्टे—**अनजादौ चेति** । 'अनजादौ चे'ति पाठे विभाषेति भाष्यलब्धम्, तत्र देवदत्तको देवक इति कप्रत्यये दत्तलोपविकल्पोदाहरणात् । **लोपः पूर्वपदस्य चेति** । 'विभाषे'ति शेषः । अनजादाविति तु नात्र सम्बध्यते । तदाह—**दत्तिक इत्यादि** । ठचि घनि इलचि के च रूपम् । 'अप्रत्यये तथैवेष्ट' इति वार्तिकभागं व्याचष्टे—**विनापि प्रत्ययमिति** । **दत्तः देव इति** । देवदत्तशब्दाट्ठाजादिप्रत्ययस्याप्यभावे पूर्वोत्तरपदयोः क्रमेण लोपे रूपम् । **उवर्णादिति** । 'ल' इति लोपस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । उवर्णात्परस्य इलचो लोपः स्यादित्यर्थः । 'आदेः परस्ये'तीकारस्य लोपः । चकारेण ठाजादौ द्वितीयादच ऊर्ध्वं लोपः सूत्रसिद्धोऽनूद्यते । **ऋवर्णादपीति** । ऋवर्णादपि परस्य इलच आदेर्लोपः स्यादित्यर्थः । **सवित्रियः सवितृल इति** । घनि इलचि च रूपम् । वस्तु-तस्तु ऋवर्णादपीति भाष्याऽदृष्टत्वादुपेक्ष्यम् । तदेवं व्याख्यातं वार्तिकं समस्तं पठति—**चतुर्थादित्यादि** । **प्राचामुपादेरडज्वुचौ च** । **पूर्वविषये इति** । 'बह्वचो मनुष्यनाम्नः' इति सूत्रविषये इत्यर्थः । **चाद्यथा-प्राप्तमिति** । ठच्, घन्, इलचेत्यर्थः । ठज्वेत्यतो वेत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्राचाङ्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह-**प्राचाङ्ग्रहण-मिति** । **उपड इति** उपेन्द्रदत्तशब्दादडचि 'द्वितीयं सन्ध्यक्षर'मिति वक्ष्यमाणेन एकारादेर्लोप इति केचित् । 'नेन्द्रस्य परस्ये'ति ज्ञापकेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यापेक्षया अन्तरङ्गस्याप्येकादेशस्य पूर्वमप्रवृत्तेरिकारादिलोप इति शब्देन्दुशेखरे । **उपक इति** । वुचि अकादेशे एकारादिलोपे रूपम् । **उपिय इति** । घनि रूपम् । **उपिल इति** ।

शे.]शब्दाट्ठे नित्यत्वाट्ठावस्थायां लोपे कादेशे च 'वायुक'सिद्धिः । अन्यथा मातिथिकवत्सन्निपातपरिभाषया कादेशाऽभावे न सिद्ध्ये-दिति भावः । न च यचश्चित्त्वेन ज्ञापकेनैकादेः सर्वतः पूर्वं प्रवृत्तिरिति वाच्यं, ज्ञापकसिद्धस्याऽसार्वत्रिकत्वात्, ठग्रहणसामर्थ्याच्च तस्याऽत्राऽप्रवृत्तेः । अत्राऽजिनान्तस्येत्यत्रत्योत्तरपदेति पृथक्पदं लुप्तविभक्तिकम् । तेन [लोपपदे एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्] लोपपदमेवानुवर्तते । अत एव 'षष्ठाजादिवचनात्सिद्ध'मिति सङ्गच्छते । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः । तेन 'सवित्रिय' इत्यत्र 'ठजादौ' इति लोपो न । उपेन्द्रदत्ते च 'चतुर्थादच' इति लोपो न । **विनापि प्रत्ययमिति** । समुदायशक्तिग्रहकालेऽवयवाना-मपि शक्तिग्रहादवयवतोऽपि तद्बोधः । एवमेव 'प्रविश पिण्डी'मित्यादौ वाक्यैकदेशाद्वाक्यार्थबोधः । अस्यैवाऽनुवादकमिदम् । वर्णमात्रप्रयोगस्तु न, ततोऽबोधात् । **उवर्णाल्ल** । 'ल' इति लोपस्य पूर्वाचार्यसञ्ज्ञा । उवर्णात्परस्य लप्रत्ययस्य लोपः । स चाऽऽदेः परस्य । चेन द्वितीयादच ऊर्ध्वंलोपः सूत्रसिद्ध एवानूद्यते । **ऋवर्णादपीति** । भाष्ये न दृष्टम् । **पूजार्थमिति** । 'ठज्वे'त्यतो

उपकः । उपिकः । उपियः । उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः । षड् रूपाणि । **जातिनाम्नः कन्** ।५।३।८१। मनुष्यनाम्न इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्कन्स्यादनुकम्पायां नीतौ च । सिंहकः । शरभकः । रासभकः । *द्वितीयं सन्ध्यक्षरं चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः* । [अनुकम्पितः] कहोडः—कहिकः । *एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः* । वागाशीर्दत्तः वाचिकः । कथं षडङ्गुलिदत्तः षडिक इति ? । *षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम्* । **शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात्** ।५।३।८४। एषां

त.]पञ्चानां रूपाणां साम्येऽपि सैन्धवादिष्विव प्रकरणादिना विशेषोऽध्यवसेयः । **जातिनाम्नः** । ये शब्दा जात्यन्तरे प्रसिद्धाः, मनुष्येषु नामत्वेन विनियुक्तास्त इहोदाहरणम् । **द्वितीयमित्यादि** । 'एचः सन्ध्यक्षराणी'ति प्राचां संज्ञा । **वागाशीरिति** । वाचि आशीर्यस्येति विग्रहः । **वाचिक इति** । यद्यत्र द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोपः स्यात्तदा वाच् आ इक इति स्थिते 'यस्येति चे'त्याकारस्य लोपे तस्य स्थानिवत्त्वादाकारान्तस्य भत्वे अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य चकारान्तस्य पदत्वेन कुत्वजश्त्वयोः सतोर्वागिक इति स्यात् । उत्तरपदलोपे तु अज्झलादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाऽभावात्तुल्यावधिकतया 'यचि भ'मिति भसंज्ञया 'सुप्तिङन्त'मिति पदसंज्ञा एकसंज्ञाधिकारात्परत्वाद्बाध्यते । 'स्वादिषु' इति पदसंज्ञा तु न शङ्कनीयैव, 'यचि भ'मिति भसंज्ञायास्तदपवादत्वात् । **कथमिति** । अत्राप्युत्तरपद-

बा.]इलचि रूपम् । **उपिक इति** । ठचि रूपम् । **उपेन्द्रदत्तक इति** । कप्रत्यये रूपम् । ठाजाद्यभावाल्लोपो न । **जातिनाम्नः कन्** । **जातिशब्दो य इति** । यो जातिप्रवृत्तिनिमित्तकः प्रसिद्धः सन् मनुष्यनामधेयभूतः स इत्यर्थः । 'अनुकम्पाया'मिति 'नीतौ' इति च सूत्रद्वयविहितस्याऽपवादः । **द्वितीयं सन्ध्यक्षरं चेदिति** । 'एचः सन्ध्यक्षराणी'ति प्राचामाचार्याणां प्रवादः । **कहोड इति** । ऋषिविशेषस्य नामेदम् । अत्र द्वितीयोऽच् सन्ध्यक्षरं, तदादेर्लोपो, नतु तदूर्ध्वस्यैव । **एकाक्षरेति** । व्यञ्जनसहित एकोऽच्—एकाक्षरम् । एकाचकमिति यावत् । तथाविधं पूर्वपदं येषां पदानां तानि एकाक्षरपूर्वपदानि, तेषां मध्ये उत्तरभूतानि पदानि यावन्ति तेषां लोपः स्यादित्यर्थः । इह उत्तरपदशब्दो यौगिकः, नतु समासस्य चरमावयवे रूढो, व्याख्यानात् । 'द्वितीयादच ऊर्ध्व'मित्यनेन द्वितीयाज्विशिष्टस्य लोपे अप्राप्ते वचनमिदम् । **वागाशीर्दत्त इति** । वाचि आशीर्यस्य नतु मनस्येव स वागाशीः । तेन दत्त इति विग्रहः । यद्वा आशासनमाशीः, वाचा आशीः—वागाशीः । 'कर्तृकरणे कृते'ति समासः । तया वागाशिषा दत्त इति विग्रहः । वाक्करणकाशासनेन दत्त इत्यर्थः । **वाचिक इति** । वागाशीर्दत्तशब्दाट्ठचि वागित्येकाक्षरपूर्वपदात्परयोराशीर्दत्तशब्दयोर्लोपे सति अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वमाश्रित्य प्रवृत्तकुत्वजश्त्वयोरिकाश्रयभत्वेन पदत्वबाधान्निवृत्तौ वाचिक इति रूपमिति केचित् । वस्तुतस्तु ठचि इकादेशात्प्राक्ठावस्थायामेव उत्तरपदलोपे कर्तव्येऽसिद्धत्वान्न पूर्वं कुत्वादिप्रवृत्तिरित्याहुः । यद्यपि द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य 'शीर्दत्त'शब्दस्य लोपे वागा—इक इति स्थिते 'यस्येति चे'त्याकारलोपे उक्तरीत्या कुत्वजश्त्वयोर्निवृत्तौ 'वाचिक' इति सिध्यति, तथापि आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन आकारान्तस्य इकमाश्रित्य भत्वे सति आकारान्तनिष्ठभत्वेन चकारान्तनिष्ठपदत्वस्याऽव्याघातात्कुत्वजश्त्वयोः 'वागिक' इति स्यात् । उत्तरपदलोपे तु अज्झलादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाऽभावात्तुल्यावधिकया भसंज्ञया 'सुप्तिङन्त'मिति पदसंज्ञा बाध्यते, एकसंज्ञाधिकारे परत्वादिति भावः । **कथमिति** । अत्रापि अङ्गुलिदत्त-

श.]वेत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेरिति भावः । **उपड इति** । [न च गुणे कृते द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य जायमानो लोपो नकारादेः स्यादितिवाच्यं] 'नेन्द्रस्ये'ति ज्ञापकेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यापेक्षयाऽन्तरङ्गस्याप्येकादेशस्य पूर्वमप्रवृत्तेरिति भावः । **द्वितीयं सन्ध्यक्षरञ्चेदिति** । एकपदेऽपीदम् । **सन्ध्यक्षराणि—एचः** । **एकाक्षरेति** । अच्सहितं व्यञ्जनम्—अक्षरम् । एकाच्पूर्वपदानामित्यर्थः । 'द्वितीयादच ऊर्ध्व'मित्यनेन द्वितीयाऽज्विशिष्टस्य लोपाऽप्राप्तेरिदम् । **वागाशीर्दत्त इति** । वाच्याशीर्यस्य तेन दत्तो, वाक्करणकशुभाशंसनेन दत्त इति वाऽर्थः । अत्रैकादेशपर्यन्तं तत्तत्सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतया न पूर्वं कुत्वादिप्रवृत्तिः । यद्यपि द्वितीयादच ऊर्ध्वभागस्य 'शीर्दत्त'शब्दस्य लोपे यस्येति लोपे चाऽन्ते इङ्निमित्तभसञ्ज्ञासत्त्वात्कुत्वाद्यप्रवृत्ताविदं सिद्ध्यति, तथापि भत्वे आलोपस्य स्थानिवत्त्वादाकारान्तनिष्ठभत्वेन चाऽन्तनिष्ठपदत्वाऽव्याघातात्कुत्वजश्त्वयोर्वागिक इति स्यादिति भावः । न च साक्षात्परम्परया वा पदान्तविध्यादिप्रापकस्य, प्रतिबन्धकस्य वा स्थानिवत्त्वस्य निषेध इति सिद्धान्ताद्भत्वेऽपि स्थानिवत्त्वनिषेध इति वाच्यं, षडिकेऽपि दोषापत्तेः । यदि तत्र द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोपविधायकवचनप्रामाण्याद्भत्वे स्थानिवत्त्वं तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यम् । एतेन 'पूर्वत्रासिद्धीये' इति निषेधो, जशिचेति निषेधश्च स्यादित्यपास्तम् । नपदान्तसूत्रोक्तरीत्या तयोः पदान्तजश्त्वेऽप्राप्तेश्च । उत्तरपदलोपे तु अज्झलादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाऽभावात्तुल्यावधिकया भसञ्ज्ञया बाद्ध्यते । तत्र तद्धिताश्रयाया विभक्त्याश्रयायाश्च बाद्ध्यसामान्यचिन्तयाऽपवादत्वाद्बाधः । यद्यपि विभक्त्याश्रयाऽन्तरङ्गा, तथापि तद्बाध आकडारसूत्रे निरूपितः । **षषष्ठेति** ।

मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादच ऊर्ध्वं लोपः स्यात् । पूर्वस्याऽपवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः-शेवलिकः । शेवलियः । शेवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः । अर्यमिकः । **अजिनान्तस्योत्तरपद-लोपश्च** ।५।३।८२। अजिनाऽन्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन्, तस्य चोत्तरपदलोपः । अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः । **अल्पे** ।५।३।८५। अल्पं तैलं-तैलकम् । **ह्रस्वे** ।५।३।८६। ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः । **संज्ञायां कन्** ।५।३।८७। ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् । पूर्वस्यापवादः । वंशकः । वेणुकः । **कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः** ।५।३।८८। ह्रस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः । **कुत्वा डुपच्** ।५।३।८९। ह्रस्वा कुतूः कुतुपः । 'कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान्' । **कासूगोणीभ्यां ष्टरच्** ।५।३।९०। आयुधविशेषः कासूः । ह्रस्वा सा कासूतरी । गोणीतरी । **वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे** ।५।३।९१। वत्सतरः । द्वितीयं वयः प्राप्तः । उक्षतरः । अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्व एवाऽयम् । **किंयत्तदो निर्धारणे**

त.] लोपे जाते जश्त्वं दुर्लभमिति प्रश्नः । **षष इति** । अत्र सौत्र एव लोप इष्यते, न त्वौपसङ्ख्यानिक इत्यर्थः । **शेवलसुपरि** । **शेवलिक इति** । 'बह्वचो मनुष्यनाम्नः' इति ठच् । घनिलचोस्तु-शेवलियः । शेवलिलः । 'शेवलादीनां तृतीयाल्लोपो य उच्यते स चाऽकृतसन्धीनां वक्तव्यः । सुपर्याशीः । सुपरिकः । सुपरियः । सुपरिलः' इति भाष्ये स्थितम्, कैयटेन तु 'सुपरिक' इति प्रतीकमुपादाय 'संहिताकार्ये तु कृते लोपे सति 'सुपर्यिक' इति स्यादिति व्याख्यातम् । अयं भावः-संहिताकार्ये यणि कृते तृतीयादच ऊर्ध्वे लोपे सति 'शीर्दत्त' इत्यस्यैव लोपः स्यात्, आकारस्य तु 'यस्येति चे'त्यनेन स्यात्, तथाच स्थानिवद्भावाद्यणो निवृत्तिर्न भविष्यतीति । **ह्रस्वे** । तैलादौ ह्रस्वदीर्घादिव्यवहाराऽभावाद्वृक्षक इत्युदाहृतम् । यद्यपि 'अल्पे' इत्यनेनैवेदं रूपं सिध्यति तथापि शाब्दबोधे विशेषोऽस्तीत्याहुः । **कुटीर इति** । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गमतिवर्तन्ते' इति पुंलिङ्गताऽत्र सङ्गच्छते । **वत्सोक्षाश्व** । **तनुत्वं** = न्यूनता । सा च प्रवृत्तिनिमित्तस्य, प्रत्यासत्तेः । क्वचित्तु तत्सहचरितधर्मान्तराणाम् । तत्र वत्सः-प्रथमवयाः । वयसश्च प्रथमस्य न्यूनत्वं नाम वयोऽन्तरप्राप्तिः । तदाह—**द्वितीयमिति** । तरुण **उक्षा** । तारुण्यस्य च

बा.] शब्दस्य लोपे सति इकप्रत्ययाश्रितभत्वेन पदत्वाऽभावाज्जश्त्वं दुर्लभमिति प्रश्नः । **षष इति** । षष्शब्दस्य पूर्वपदत्वे 'ठाजादौ' इति सूत्रसिद्धो द्वितीयादच ऊर्ध्वस्यैव लोपो, न त्वयमुत्तरपदलोप इति वचनात्षडिक इति सिद्धमित्यर्थः । एवंच 'षडङ्गुलिदत्त' इत्यत्र डकाराऽकारादूर्ध्वस्य लोपे सति डकाराऽकारस्य 'यस्येति चे'ति लोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वेन अकारान्तस्य इकमाश्रित्य भत्वे सति तेन अकारान्तनिष्ठेन षकारान्तस्य पदत्वाऽव्याघाताज्जश्त्वं निर्बाधमिति भावः । स्पष्टं चेदं 'स्वादिषु' इति सूत्रे भाष्ये । **शेवल** । **एषामिति** । शेवल, सुपरि, विशाल, वरुण, अर्यमन्-एतत्पूर्वपदकानामित्यर्थः । **पूर्वस्येति** । 'ठाजादौ' इत्यस्येत्यर्थः । **शेवलिक इति** । शेवलदत्तशब्दाट्ठचि तृतीयादचः परस्य दत्तशब्दस्य लोपः । **शेवलिल इति** । इलचि रूपम् । **सुपरिक इति** । सुपरिदत्तशब्दाट्ठचि दत्तशब्दलोपः । **विशालिक इति** । विशालदत्तशब्दाट्ठचि रूपम् । **वरुणिक इति** । वरुणदत्ताद्-वरुणिकः । **अर्यमिक इति** । अर्यमदत्ताद्-अर्यमिकः । 'अकृतसन्धीनामेषा'मिति वार्तिकं भाष्ये स्थितम् । तेन सुपर्याशीर्दत्तः सुपरिक इत्यादि सिध्यति । **अजिनान्तस्य** । **व्याघ्रक इति** । 'व्याघ्राजिन' इति कस्यचिन्मनुष्यस्य नाम । तस्मात्कनि अजिनकस्य लोपः । **सिंहक इति** । सिंहाजिनशब्दात्कनि अजिनस्य लोपः । **अल्पे** । अल्पत्वविशिष्टे वर्तमानाद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । **तैलकमिति** । 'सर्वकम्' 'उच्चकैः' 'पचतकी'त्याद्यप्युदाहार्यम् । **ह्रस्वे** । ह्रस्वत्वविशिष्टे वर्तमानाद्यथाविहितं प्रत्यया इत्यर्थः । अल्पत्वं-महत्त्वप्रतिद्वन्द्वि, ह्रस्वत्वं तु दीर्घत्वप्रतिद्वन्द्वीति भेदः । **संज्ञायां कन्** । **वंशक इति** । ह्रस्वस्य वेणुजातिविशेषस्य नाम । **कुटीशमी** । ह्रस्व इत्येव । **कुटीर इति** । 'स्वार्थिकाः क्वचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति पुंस्त्वम् । एवं शमीरः शुण्डार इत्यपि । ह्रस्वा शमी, शुण्डा चेत्यर्थः । **कुत्वा डुपच्** । **कुतुप इति** । कुतूशब्दाद् डुपचि ड्त्वाट्टिलोपः । तत्रापि कुटीरादिवत्स्त्रीत्वमपहाय पुंस्त्वमेव । तत्राऽमरकोशमपि प्रमाणयति-**कुतूः कृत्तिरिहेति** । **कासूगोणीभ्यां ष्टरच्** । ह्रस्व इत्येव । **कासूतरीति** । षित्त्वान्ङीषिति भावः । 'कासूर्बुद्धे कुवाच्येऽस्त्रे' इति नानार्थरत्नमालायाम् । एवं गोणीतरीति । **वत्सोक्ष** । ह्रस्व इति निवृत्तम् । वत्स, उक्षन्, अश्व, ऋषभ—एभ्यस्तनुत्वविशिष्टवृत्तिभ्यः ष्टरच्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **तनुत्वं-न्यूनत्वम्** । **वत्सः**-प्रथमवयाः । वयसश्च प्रथमस्य तनुत्वम्—उत्तर-

शे.] स्पष्टंचेदं 'स्वादिषु' इति सूत्रे भाष्ये । **शेवलसु** । **एषामिति** । शेवलादय आदिभूता येषान्तेषामित्यर्थः । एषामकृतसन्धीनां तृतीयादच इति वक्तव्यम् । तेन सुपर्याशीर्दत्तशब्दाट्ठचि 'सुपरिक' इति सिद्ध्यति । **अजिनान्तं** । उत्तरपदग्रहणात्सर्वलोपोऽत्र । **अल्पे** । अल्पत्वं महत्त्वप्रतिद्वन्द्वि, ह्रस्वत्वं दीर्घत्वप्रतिद्वन्द्वीति भेदः । क्वचित्प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्यापि सत्त्वेनाह—

द्वयोरेकस्य डतरच् ।५।३।९२। अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया कः । यः । सः । **वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्** ।५।३।९३। बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे डतमज्वा स्यात् । 'जातिपरिप्रश्ने' इति प्रत्याख्यातमाकरे । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वाग्रहणमकजर्थम् । यकः । सकः ।

त.] तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः । अश्वायामश्वादुत्पन्नोऽश्वः । अश्वत्वं च जातिः । तत्सहचरितस्याऽश्वायामश्वादुत्पन्नत्वधर्मस्य न्यूनत्वमन्यपितृकता । तथा च गर्दभेनाऽश्वायामुत्पादितोऽश्वतरः । ऋषभो भारस्य वोढा । तस्य तनुत्वं भारोद्वहने मन्दशक्तिता । तद्वांस्तु ऋषभतरः । **कियत्तदो** । **कतरो वैष्णव इति** । गुणेन निर्धारणमिदम् । क्रियासंज्ञाभ्यां निर्धारणे तु 'कतरोऽध्यापकः' 'कतरो देवदत्त' इत्यादि ज्ञेयम् । ननु द्वयोरेकस्य निर्धारणे डतरच्चेद्भवति, तर्हि 'कयोरन्यतरो देवदत्तः' 'ययोरन्यतरः' 'तयोरन्यतरः' इत्यत्रापि प्राप्नोति । अत्राहुः—निर्धार्यमाणवाचिभ्य एवायं प्रत्ययोऽभिधानस्वाभाव्यात्, तेनात्र नातिप्रसङ्ग इति । एकस्येति किम् ? । 'द्वयो'रिति कर्मणि षष्ठी माभूत् । तथाहि सति 'अस्मिन् सङ्घे कौ देवदत्तयज्ञदत्तौ' इत्यादावेव स्यात् । **वा बहूनाम्** । 'कियत्तदः' इति वर्तते । जातिश्च परिप्रश्नश्चेति समाहारद्वन्द्वः । तत्र जाताविति सर्वेषां विशेषणम् । षष्ठीसमासे तु गुणभूतस्य जातिग्रहणस्य निष्कृष्य संबन्धोऽनुपपन्नः स्यात् । परिप्रश्नग्रहणं तु किम एव विशेषणम् । तच्च क्षेपनिवृत्त्यर्थम् । तत्र जातिग्रहणं प्रायोऽभिप्रायम् । क्रियागुणसंज्ञाभिरपि निर्धारणे डतरच इष्टत्वात् । तथा पूर्वसूत्रे द्वयोरिति प्रायोऽभिप्रायम् । बहूनां निर्धारणेऽपि डतरच इष्टत्वात् । तथा च वार्तिकम्—'किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाख्यानर्थक्य'मिति । अत्र कैयटः—'द्वयो'रिति, 'जातिपरिप्रश्ने' इति च न कर्तव्यमिति भाव इति । तदेतदाह—**प्रत्याख्यातमाकर इति** । **कठ इति** । 'कतमो भवतामध्यापकः, शूरो, देवदत्तो वे'त्यप्युदाहर्तव्यम् । **यकः सक इति** । 'कक' इति तु नोक्तम् ।

बा.] वयःप्राप्त्या ज्ञेयम् । तदाह—**द्वितीयं वयःप्राप्त इति** । **उक्षतर इति** । उक्षा—तरुणो बलीवर्दः । तारुण्यस्य तनुत्वं तृतीयवयः-प्राप्त्या ज्ञेयम् । **अश्वतर इति** । गर्दभेन अश्वायामुत्पादितः । **अश्वतरः**—अश्वतरत्वं च अश्वत्वापेक्षया न्यूनमेव । **ऋषभतर इति** । ऋषभो—भारस्य वोढा । तस्य तनुत्वं भारोद्वहने मन्दशक्तिता, तद्वानित्यर्थः । तनुः कृशो वत्सो वत्सतर इति कुतो नेत्यत आह—**प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे प्रत्ययमिति** । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । **कियत्तदो निर्धारणे** । किम्, यत्, तत् एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । द्वयोरेकस्य निर्धारणे गम्ये निर्धार्यमाणवाचिभ्यः किमादिभ्यो डतरच् स्यादित्यर्थः । **अनयोः कतरो वैष्णव इति** । को वैष्णव इत्यर्थः । अत्र वैष्णवत्वगुणेन किंशब्दार्थ इदमर्थाभ्यां निर्धार्यते । अतः किंशब्दाड्डतरचि डित्वाट्टिलोपे 'कतर' इति भवति । एवं यच्छब्दात्, तच्छब्दाच्च डतरचि टिलोपे यतरः ततर इति भवति । निर्धार्यमाणवाचिभ्य इति किम् ? । कयोरन्यतरो देवदत्तः, ययोरन्यतरः, तयोरन्यतर इत्यत्र किमादिभ्यो न भवति ।

वा बहूनाम् । कियत्तद इति, निर्धारणे इति, एकस्येति चानुवर्तते । बहूनामिति निर्धारणे षष्ठी । तदाह—**बहूनां मध्ये निर्धारणे डतमज्वा स्यादिति** । 'मध्ये' इत्यनन्तरम्—'एकस्ये'ति शेषः । जातिपरिप्रश्ने गम्ये इत्यपि बोध्यम् । जातिश्च परिप्रश्नश्चेति समाहारद्वन्द्वः । जातौ परिप्रश्ने च गम्ये इत्यर्थः । तत्र जाताविति कियत्तदां सर्वेषामेव विशेषणम् । परिप्रश्नग्रहणं तु किम एव विशेषणं, तच्च क्षेपार्थकस्य किमो निवृत्त्यर्थम् । यत्तदोस्तु परिप्रश्नग्रहणं न विशेषणम्, असंभवादिति वृत्तौ स्पष्टम् । अत्र वार्तिकम्—'किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाख्यानर्थक्य'मिति । 'पूर्वसूत्रे द्वयोरिति, अत्र सूत्रे जातिपरिप्रश्ने इति च न कर्तव्ये इति भाव' इति कैयटः । तदाह—**प्रत्याख्यातमाकरे इति** । क्षेपार्थस्य त्वनभिधानान्न ग्रहणमिति तदाशयः । पूर्वसूत्रे द्वयोरिति चेति बोध्यम् । तथाच 'कतम एषां पाचकः, शूरो, देवदत्तः' इत्यत्र क्रियागुणसंज्ञाभिरपि निर्धारणे डतमज् भवति । 'एषां कतरो देवदत्तः' इत्यत्र बहूनामेकस्य निर्धारणे डतरच् भवति । अत एव 'प्रत्ययः' इति सूत्रभाष्ये 'बहुष्वासीनेषु कश्चित् कंचित्पृच्छति कतरो देवदत्तः' इति प्रयोगः सङ्गच्छते । **कतमो भवतां कठ इति** । 'गोत्रं च चरणैः सहे'ति कठस्य जातित्वम् । **वाग्रहणमकजर्थमिति** । अन्यथा महाविभाषयाऽपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्याऽप्रवृत्तेरुक्-

---

शे.] कुटीर इति । कासूः—शक्तयाख्यशस्त्रं, विकलवाक्च । **कियत्तदो** । द्वयोरेकस्य निर्धारणे गम्ये निर्धार्यमाणवाचिभ्यः किमादिभ्यो डतरजित्यर्थः । द्वयोरित्युपलक्षणम् । अत एव 'बहुष्वासीनेषु कश्चित्कंचित्पृच्छति कतरो देवदत्त' इति 'प्रत्ययः' इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते । एतद्बोधयितुमेव सूत्रे एकग्रहणम् । द्वयोरिति निर्धारणषष्ठी व्याख्यानादेव भविष्यतीत्यलम् । अत्र निर्धारणं न प्रत्ययार्थः, तं विनापि प्रतीयमानतयाऽन्यलभ्यत्वात्, किं तु विषयनिर्देश इति वृत्तौ । **वा बहूनाम्** । **प्रत्याख्यातमिति** । क्षेपार्थस्य त्वनभिधानान्न । अत एव ततो डतरज्न । **आकरे इति** । पूर्वसूत्रस्थ'द्वयो'रित्यस्य प्रत्याख्यानभाष्यव्याख्यावसरे कैयटग्रन्थे इत्यर्थः । अत एव कतमा—कतमेषामाख्यते ति पदद्वित्वप्रकरणे भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते ।

महाविभाषया-यः । सः । किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि । कतरः । एकाच्च प्राचाम् ।५।३।९४। डतरच् डतमच स्यात् । अनयोरेकतरो मैत्रः । एषामेकतमः । अवक्षेपणे कन् ।५।३।९५। व्याकरणकेन गर्वितः । येनेतरः कुत्स्यते तदिहोदाहरणम् , स्वतः कुत्सितं तु 'कुत्सिते' इत्यस्य । प्रागिवीयानां पूर्णोऽवधिः ।

अथ स्वार्थिकाः ।

इवे प्रतिकृतौ ।५।३।९६। कन् स्यात् । अश्व इव प्रतिकृतिः-अश्वकः । प्रतिकृतौ किम् ? । गौरिव गवयः । संज्ञायां च ।५।३।९७। इवार्थे कन् स्यात्समुदायश्चेत्संज्ञा । अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः । अश्व-सदृशस्य संज्ञा-अश्वकः । उष्ट्रकः । लुम्मनुष्ये ।५।३।९८। संज्ञायां विहितस्य कनो लुप्स्यान्मनुष्ये वाच्ये । 'चञ्चा तृणमयः पुमान्' । चञ्चेव मनुष्यश्चञ्चा । वर्ध्रिका । जीविकार्थे चाऽपण्ये ।५।३।९९। जीविकार्थे

त.] अकच्प्रकरणस्थस्यापि 'किमः कः' इत्ययमादेश इति व्याख्यातत्वात् । महाविभाषयेति । 'प्राग्दिशः' इति सूत्रे समर्थप्रथमग्रहणयोर्निवृत्तत्वेऽपि वाग्रहणमनुवर्तते इत्युक्तत्वादिति भावः । 'कियत्तदः' इति सूत्रे द्वयोरित्यस्य प्रत्या-ख्यानादाह-किमोऽस्मिन्निति । एकाच्च । प्राचांग्रहणं पूजार्थम् । विकल्पोऽनुवर्तत एव । अवक्षेपणे कन् । कुत्सिते तु कः । स्वरे विशेषः । येनेतर इति । अवक्षिप्यते येनेत्यवक्षेपणशब्दः करणे ल्युडन्त इति भावः । प्रागिवीयानां पूर्णोऽवधिः ।

अश्वक इति । अश्वशब्दोऽश्वे एव वर्तते, कन्प्रत्ययस्तु प्रतिकृतिरूपे सदृश इति नाऽयं स्वार्थिक इत्येके । अन्ये तु सादृश्यनिबन्धनादभेदोपचाराद्गौर्वाहीक इतिवदश्वशब्द एव प्रतिकृतौ वर्तते । प्रत्ययस्तु तस्यैवौपचारि-कत्वस्य बोधक इत्याहुः । प्रतिकृतौ किम् ? । गौरिव गवयः । तृणचर्मकाष्ठादिनिर्मितं प्रतिमाऽपरपर्यायं वस्तु प्रति-कृतिः । गवयस्तु नैवम् । समुदायश्चेदिति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेदश्वसदृशस्य संज्ञेत्यर्थः । चञ्चा । वर्ध्रि-

बा.] त्वादकच् न स्यादिति भावः । नच 'अव्ययसर्वनाम्ना'मित्यस्याधिकारत्वात्तदनुवृत्त्यैव सिद्धे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यम् , इहैव सूत्रे तदनुवृत्तिर्न तु पूर्वसूत्रे इति ज्ञापनार्थत्वात् । अतो डतरज्विषये नाऽकच् । महाविभाषयेति । अत एव 'अवक्षेपणे' इति सूत्रे भाष्ये 'क एतयोरर्थयोर्विशेषः' इति प्रयोगः सङ्गच्छते । 'तमवादयः प्रागवक्षेपणकनो नित्याः प्रत्ययाः' इति तु प्रायिकमिति भावः । किमोऽस्मिन्निति । 'वा बहूनां'मिति प्रकृतसूत्रविषयेऽपीत्यर्थः, बहुष्वासीनेषु इत्याद्युदाहृतभाष्यप्रयोगादिति भावः । एकाच्च प्राचाम् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—डतरच् डतमच्च स्यादिति । 'पूर्वसूत्रद्वयविषये' इति शेषः । 'महाविभाषयैव सिद्धे प्राचांग्रहणं न कर्तव्य'मिति भाष्यम् । अत एव नाऽकजर्थं तत् । अवक्षेपणे कन् । व्याकरणकेन गर्वित इति । व्याकरणं हि स्वतो न कुत्सितं, किं तु अधीतं सदध्येतृकुत्साहेतुभूतं गर्वमावहदवक्षेपणम् । नन्ववक्षेपणं कुत्सा, तत्कथं व्याकरणमवक्षेपणं स्यात् , 'कुत्सित' इत्यनेन गतार्थं चेदमित्यत आह—येनेतर इति । अवक्षेपणशब्दः करणे ल्युडन्त इति भावः । इति प्रागिवीयाः ।

अथ तद्धिते स्वार्थिकप्रकरणं निरूप्यते । इवे प्रतिकृतौ । कन्स्यादिति । 'अवक्षेपणे क'न्नित्यतस्तद-नुवृत्तेरिति भावः । इवार्थ उपमानत्वम् । तद्वति वर्तमानात्प्रातिपदिकात्कन्स्यात्प्रतिकृतिभूते उपमेये इति फलितम् । मृदादिनिर्मिता प्रतिमा प्रतिकृतिः । अश्वक इति । प्रतिकृतेः स्त्रीत्वेऽपि 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्य-नुवर्तन्ते' इति पुंलिङ्गत्वम् । संज्ञायां च । 'क'न्निति शेषः । समुदायश्चेदिति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेत्प्रक-त्यर्थसदृशस्य संज्ञेत्यर्थः । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अप्रतिकृत्यर्थमारम्भ इति । तथाच प्रतिकृताविति निवृत्तम् । इव इति त्वनुवर्तत एव । तदाह—अश्वसदृशस्येति । अश्वसदृशस्य अमनुष्यस्य

शे.] तेन 'कतमो भवतामध्यापकः, शूरो, देवदत्तो वे'ति सिद्धम् । वाग्रहणमिति । न च 'अव्ययसर्वनाम्ना'मित्यस्याऽधिकार-त्वात्तदनुवृत्त्यैव सिद्धे वाग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् , तन्निवृत्तिज्ञापनार्थत्वात् । तेन डतरज्विषये नाऽकच् । महाविभाषयेति । अत एव 'अवक्षेपणे' इति सूत्रे भाष्ये 'क एतयोरर्थयोर्विशेषः' इति प्रयोगः सङ्गच्छते । 'तमादयः प्रागवक्षेपणे कनो नित्याः प्रत्ययाः' इति प्रायिकमिति भावः । किम इति । 'बहुष्वासीनेषु' इत्यादिभाष्यप्रयोगादिति भावः । एकाच्च । प्राचामिति पूजार्थं, वाक्यस्येष्टत्वे महाविभाषयैव सिद्धेः । अकजर्थमपि न, तस्याऽनिष्टत्वादिति स्पष्टं भाष्ये । येनेतर इति । 'अवक्षेपणे' इति करणे ल्युडिति भावः । प्रागिवीयानां पूर्णोऽवधिः ।

इवे प्र । इवार्थोपमानत्ववति वर्तमानात्प्रातिपदिकात्कन् , यदुपमेयं सा प्रतिकृतिश्चेदित्यर्थः । प्रतिकृतिर्मृदादिनिर्मिता प्रतिमा । प्रकारान्तरे स्वार्थिकप्रकरणविरोधः । अश्वक इति । उपमानाऽश्वाऽभिन्न इति बोधः । लुम्म । अस्य लुप्त्वं प्रकृति-

यदविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप्स्यात् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । देवलकानां जीविकार्थासु देवप्रतिकृतिष्विदम् । अपण्ये किम् ? । हस्तिकान्विक्रीणीते । देवपथादिभ्यश्च ।५।३।१००। कनो लुप्स्यात् । देवपथः । हंसपथः । आकृतिगणोऽयम् । वस्तेर्ढञ् ।५।३।१०१। इवे इत्यनुवर्तते [एव] । प्रतिकृताविति निवृत्तम् । वस्तिरिव वास्तेयम् । वास्तेयी । शिलाया ढः ।५।३।१०२। 'शिलायाः' इति योगविभागाड्ढञ्-पीत्येके । शिलेव शिलेयम् । शैलेयम् । शाखादिभ्यो यः ।५।३।१०३। शाखेव—शाख्यः । मुख्यः ।

त.] केति । लुपि युक्तवद्भावात्स्त्रीलिङ्गता । वासुदेवः । शिव इत्यादि । याः प्रतिमाः प्रतिगृह्य गृहाद्गृहं भिक्षमाणा अटन्ति ता एवमुच्यन्ते । देवलका अपि त एव भिक्षवोऽभिप्रेताः । यास्त्वायतनेषु प्रतिष्ठाप्यन्ते पूज्यन्ते च तासूत्तरसूत्रेण लुप् । तदुक्तम्—'अर्चासु पूजनार्हासु चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु' । इति । अर्चासु=प्रतिमासु । प्रतिमासु—कीदृशीषु ? । पूजनार्हासु । गेहेष्वायतनेषु वा याः पूज्यन्ते तासु । चित्रकर्मध्वजाभ्यां तद्गताः प्रतिकृतयो लक्ष्यन्ते । अर्चासूदाहरणं–शिवः । विष्णुः । चित्रकर्मणि–अर्जुनः । दुर्योधनः । ध्वजेषु–कपिः । गरुडः । सिंहः । सुपर्णसिंहमकरादयो राज्ञां ध्वजेषु सन्ति । हस्तिकानिति । ईदृशमेव विषयमभिप्रेत्य पठन्ति—'रामं सीतां लक्ष्मणं जीविकार्थे विक्रीणीते यो नरस्तं च धिग्धिक् । अस्मिन्पद्ये योऽपशब्दान्न वेत्ति व्यर्थप्रज्ञं पण्डितं तं च धिग्धिक्' इति । अयं भावः—'अपण्ये' इत्युक्तत्वात्पण्ये हस्तिकानितिवत् रामकं सीतिकां लक्ष्मणकमिति प्रयोगा एव साधव इति । देवपथ इत्यादि । देवपथ इव प्रतिकृतिः ।

बा.] कस्यचित्संज्ञैषा । अश्वसदृशोऽयमश्वकसंज्ञक इति बोधः । लुम्मनुष्ये । संज्ञायां चेति विहितस्येति । ननु 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्य, मनुष्यस्य प्रतिकृतित्वाऽसंभवादिति भावः । चञ्चेव मनुष्यः चञ्चेत्युदाहरणं वक्ष्यन्चञ्चाशब्दं व्याचष्टे—चञ्चा तृणमयः पुमानिति । चञ्चेति । चञ्चातुल्यो मनुष्योऽयं चञ्चासंज्ञक इत्यर्थः । वध्रिकेति । वध्रिका चर्ममयी प्रतिकृतिः । तत्तुल्यो मनुष्योऽयं वध्रिकासंज्ञक इत्यर्थः । लुपि युक्तवत्त्वात्स्त्रीत्वम् । वचनं तु विशेष्यवदेव, 'हरीतक्यादिषु व्यक्ति'रित्युक्तेः । तेन 'चञ्चे इव मनुष्यौ' इत्यत्र चञ्चा इति न भवति । जीविकार्थे चापण्ये । पण्यं—विक्रीयमाणम् । तदाह—अविक्रीयमाणमिति । वासुदेव इति । वासुदेवतुल्या जीविकार्था अविक्रेया प्रतिकृतिरित्यर्थः । एवं शिव इत्यादि । कथं प्रतिकृतेरविक्रेयाया जीविकार्थत्वमित्यत आह—देवलकानामिति । प्रतिमां गृहीत्वा भिक्षार्थं प्रतिगृहमटतामित्यर्थः । तत्तदायतनेषु प्रतिष्ठितासु पूजार्थप्रतिमासु उत्तरसूत्रेण लुब्वक्ष्यते । हस्तिकान्विक्रीणीते इति । जीविकार्थं हस्तितुल्यप्रतिकृतीर्विक्रीणीते इत्यर्थः । अत्र पण्यत्वप्रतीतेः कनो न लुक् । 'संज्ञायां चे'ति विहितस्य नायं लुप् , किन्तु 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्यैव, भाष्ये प्रतिकृतावेव एतदुदाहरणात् । पठन्ति चाभियुक्ताः—'रामं सीतां लक्ष्मणं जीविकार्थे विक्रीणीते यो नरस्तं च धिग्धिक् । अस्मिन्पद्ये योऽपशब्दं न वेत्ति व्यर्थप्रज्ञं पण्डितं तं च धिग्धिक् । इति । अत्र रामादिशब्दाः प्रतिकृतिषु वर्तन्ते । तासां चात्र पण्यतया कनो लुब्दुर्लभ इति रामसीतालक्ष्मणशब्दानामपशब्दत्वमित्याशयः । देवपथादिभ्यश्च । कनो लुप् स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्य देवपथादिभ्यः परस्य कनो लुप्स्यादिति यावत् । देवपथ इति । देवानां पन्थाः देवपथः । तत्प्रतिकृतिरित्यर्थः । 'इवे प्रतिकृतौ' इति कनो लुप् । एवं हंसपथः । अत्र वृत्तौ पठितम्—'अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ।' इति । अर्चाः=प्रतिमाः । पूजार्थासु तासु, चित्रकर्मसु, ध्वजेषु देवपथादिगणपठितेषु 'इवे प्रतिकृतौ' विहितस्य कनो लुबित्यर्थः । 'तद्राजस्ये'ति सूत्रे कैयटोऽप्येतं श्लोकं पपाठ । अर्चासु यथा—शिवो विष्णुर्गणपतिरित्यादि । चित्रकर्मसु यथा—रावणः कुम्भकर्णः इन्द्रजिदित्यादि । ध्वजेषु यथा—कपिः गरुडः वृषभ इत्यादि । वस्तेर्ढञ् । निवृत्तमिति । अस्वरितत्वादिति भावः । 'संज्ञायां चे'त्यादिपूर्वसूत्रेषु क्वापि प्रतिकृतावित्यस्याऽनिवृत्तेर्न लुब्विधिषु तेषु तदनुवृत्तिरपेक्षिता । बस्तिरिवेति । 'बस्तिर्नाभेरधो द्वयो'रित्यमरः । शिलाया ढः । इवे इत्येव । शिलेव शिलेयमिति । 'दध्यादी'ति शेषः । योगेति । 'शिलाया' इत्येको योगः । ढमित्यनुवर्तते, इवे इति च । शैलेयमिति । भित्वादादिवृद्धिः, स्त्रियां ङीप् च फलम् । 'ढः' इति द्वितीयो योगः । शिलाया इत्यनुवर्तते । उक्तोऽर्थः । शाखादिभ्यो यत् । 'य' इति त्वपपाठः । तैत्तिरीये

शो.] वल्लिङ्गाय । वचनन्तु विशेष्यवदेव, 'हरीतक्यादिषु व्यक्ति'रित्यत्र पाठात् । तेन चञ्चे मनुष्यावित्येव । देवलकानामिति । प्रतिमां गृहीत्वा भिक्षार्थं प्रतिगृहमटतामित्यर्थः । तत्तदायतनेषु प्रतिष्ठापितपूजार्थप्रतिमासु चित्रेषु नटेषु च भ्रमात्मिका शिवाऽभेदबुद्धिरेव न सादृश्यबुद्धिरिति प्रत्ययोत्पत्तेरेवाऽभावः । स्पष्टश्च चित्रनटविषये तादृशी बुद्धी रसप्रकरणे शङ्कुकमतनिरूपणावसरे प्रकाशकारैरुक्ता । यस्तु तत्र बुद्धेर्भ्रमत्वाऽभावोऽप्युक्तः स त्वनन्तरावतीर्णबाधया एव बुद्धेस्तत्र भ्रमत्वेन प्रक्रमान्न विरुद्ध इति

जघनमिव जघन्यः। अग्र्यः। शरण्यः। द्रव्यं च भव्ये ।५।३।१०४। द्रव्यम्—अयं ब्राह्मणः। कुशाग्राच्छः ।५।३।१०५। कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः। समासाच्च तद्विषयात् ।५।३।१०६। इवार्थविषयात्समासाच्छः स्यात्। काकतालीयो देवदत्तस्य वधः। इह काकतालसमागमसदृशश्चोरसमागम इति समासार्थः। तत्प्रयुक्तः

त.] हंसपथं इव प्रतिकृतिरिति विग्रहः। वस्तिरिति। 'बस्तिर्नाभेरधो द्वयो'रित्यमरः। द्रव्यं च भव्ये। द्रुशब्दादिवार्थे यत्प्रत्ययो निपात्यते। समासाच्च तद्विषयात्। तच्छब्देन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्यते इत्याह—इवार्थविषयादिति। छः स्यादिति। इवार्थे इति बोध्यम्। 'पूगाञ्ञ्यः' इत्यतः प्रागिवेत्यधिकारात्। शस्त्री श्यामेत्यादौ तु एक एव इवार्थः, स च समासान्तर्भूत इति छो न भवत्युक्तार्थानामप्रयोगात्। काकतालीय इति। प्रकृतसूत्रादेव ज्ञापकादिवार्थे समासः। सुप्सुपेति वा। उभयथापि विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः। स च छप्रत्ययविषय एव। तेनेह स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो विग्रहश्च नेत्याकरः। इह काकतालेत्यादि। आगच्छतः काकस्याऽकस्मात्ताल-

बा.] 'मुख्यो भवती'त्यादौ मुख्यशब्दस्य आद्युदात्तत्वदर्शनात्, उगवादिसूत्रभाष्यविरुद्धत्वाच्च। द्रव्यं च भव्ये। द्रुशब्दादिवार्थवृत्तेर्यप्रत्ययो निपात्यते भव्ये उपमेये गम्ये। भव्य आत्मवान्। 'अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूतः' इति वृत्तिः। द्रव्यमयमिति। द्रुः=वृक्षः,स यथा पुष्पफलादिभागेवमभिमतफलपात्रभूत इत्यर्थः। यद्वा द्रुः=कल्पवृक्षोऽत्र विवक्षितः, स इव अभिमतार्थभागित्यर्थः। यप्रत्यये ओर्गुणः। अवादेशः। कुशाग्राच्छः। इवे इत्येव। कुशाग्रमिवेति। सूक्ष्मत्वेन सादृश्यम्। कुशाग्रवत्सूक्ष्मेत्यर्थः। समासाच्च। तच्छब्देन प्रकृत इवार्थः परामृश्यते। तदाह—इवार्थविषयादिति। इवार्थः सादृश्यमुपमानोपमेयभावात्मकं, तद्विषयकादित्यर्थः। सादृश्यवदर्थबोधकात्समासादिति यावत्। यद्यपि घनश्याम इति समासोऽपि सादृश्यवदर्थबोधकस्तथापि सादृश्यवदर्थबोधकसमस्यमानयावत्पदावयवकात्समासादिति विवक्षितमिति न दोषः। छःस्यादिति। चकारेण पूर्वसूत्रोपात्तच्छस्यानुकर्षादिति भावः। 'इवार्थे' इति शेषः। 'पूगाञ्ञ्यः' इत्यतः प्रागिवाधिकारात्। ततश्च इवार्थसमस्यमानयावत्पदकात्समासादिवार्थे छः स्यादिति लभ्यते। काकतालीयो देवदत्तस्य वध इति। काकः कश्चिदकस्मात्तालवृक्षस्य मूलं गतस्तालफलपतनान्मृतः। तथैव कश्चिद्देवदत्तोऽकस्मान्निर्जनप्रदेशे क्वचिद्गतश्चोरेण हतस्तत्रेदं वाक्यं प्रवृत्तम्। अत्र समासार्थगतं सादृश्यमेकं, प्रत्ययार्थगतम् अन्यत्सादृश्यं च भासते। तथाहि—काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालमिति समासस्य विग्रहः। अत्र 'काक'शब्दः काकागमनसदृशे देवदत्तागमने लाक्षणिकः। 'ताल'-शब्दस्तु तालपतनसदृशे चोरागमने लाक्षणिकः। काकागमनसदृशं देवदत्तागमनं, तालपतनसदृशं चोरागमनमिति च काकतालमिति समासाद्बोधः। यद्यप्यत्र काकतालशब्दयोर्मिलितयोरेकत्रान्वयाऽभावाद्द्वन्द्वसमासो न संभवति, परस्परान्वयाऽभावेन असामर्थ्याच्च; तथापि अस्मादेव विधिबलात् 'सुप्सुपा' इति समासः। तथाच काकतालसमागमसदृशो देवदत्तचोरसमागम इति समासार्थः। तदाह—इहेत्यादि। अत्र चोरसमागम इत्यस्य चोरेण देवदत्तस्य समागम इत्यर्थः। तदेवंविधात्समासात्काकतालशब्दादिवान्तरार्थे सादृश्यान्तरे छप्रत्ययः। तत्र समासात्मककाकतालशब्दभूतप्रकृत्यर्थरूपकाकतालसमागमसदृशदेवदत्तचोरसमागमे सति तालपतनकृतकाकमरणे उपस्थिते उपमानत्वं, देवदत्तवधे चोरागमनकृते उपमेयत्वं च छप्रत्ययेन गम्यते। ततश्च तादृशचोरसमागमे सति तालपतनकृतकाकमरणसदृशो देवदत्तस्य चोरकृतो वध इति छप्रत्ययेन लभ्यते। तदाह—तत्प्रयुक्त इति। तादृशतालपतनप्रयुक्तेत्यर्थः। सदृश इत्यनन्तरं 'देवदत्तवध' इति शेषः। तथा च काकतालसमागमसदृशो देवदत्तचोरसमागमः, तद्धेतुकस्तालपतनकृत-

शे.] दिक्। 'अर्चासु पूजानार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च' इति देवपथादिषु पाठात्तत्र न दोष इति 'तद्राजस्ये'ति सूत्रे कैयटः। प्रकृतसूत्रे वृत्तावप्येतत्। निवृत्तमिति। अस्वरितत्वादननुवृत्तिरेवाऽत्र निवृत्तिः। 'शाखादिभ्यो य'दिति पाठः। 'यं' इति त्वपपाठः। मुख्यादीनामाद्युदात्तत्वदर्शनात्। उगवादिसूत्रस्थभाष्यविरुद्धत्वाच्च। भव्यः—आत्मवान्। अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूत इति यावत्। तद्विषयादिति। इवार्थविषयसर्वावयवकादित्यर्थः, भाष्ये तथैवोदाहरणात्। इवार्थविषयसर्वावयवकादिवार्थोपमानत्ववति वर्त्तमानाच्छ इत्यर्थः। अत एव 'शस्त्री श्यामे'त्यादेरिवार्थे च्छो न। काकतालमिति द्वन्द्वाच्चेवार्थे न। काकतालीय इति। काक इव तालमिवेति इवार्थे इत एव ज्ञापकात्सुप्सुपेति समासः।' तत्र पूर्वपदमुपमानकाकागमनपरम्, उत्तरपदं चोक्तपूर्वपदार्थसमानाधिकरणोपमानतालपतनपरम्। समुदायश्चोपमेयदेवदत्तगमनसमानाधिकरणचोरपतनपरः। एवञ्चोपमानकाकागमनसमानाधिकरणोपमानतालपतनोपमेयदेवदत्तगमनसमानाधिकरणं चोरपतनमिति समासार्थः। विशिष्टे विशिष्टनिरूपितोपमेयत्वबोधाद्विशेषणे विशेषणनिरूपितं,विशेष्ये च विशेष्यनिरूपितन्तत्पर्यवस्यति। तत्तदुपमेयबोधे तत्तदुपमेयवाचकसमभिव्याहारस्तन्त्रम्। ततस्तद्धितसमभिव्याहारे समासार्थोपमानप्रयोज्योपमानभूततालकृतकाकवधोपमेयः समासार्थोपमेयप्रयोज्यश्चोरकृतो देवदत्तवध इति बोधः। [एकार्थीभावबलाच्चैतदर्थलाभः]। अत्र शब्दशक्तिस्वभावात्। एतेन परस्परं सामर्थ्याऽभावाद्वृत्तिद्वयमपि दुर्लभमित्यपास्तम्। तत्फलितमाह—इह काकेत्यादि।

काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः। अजाकृपाणीयः। 'अतर्कितोपनत' इति फलितोऽर्थः। **शर्करादिभ्योऽण्** ।५।३।१०७। शर्करेव शार्करम्। **अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक्** ।५।३।१०८। अङ्गुलीव आङ्गुलिकः। भरूजेव—भारूजिकः। **एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम्** ।५।३।१०९। एकशालाशब्दादिवार्थे ठज्वा। पक्षे ठक्। एकशालेव एकशालिकः। ऐकशालिकः। **कर्कलोहितादीकक्** ।५।३।११०। कर्कः शुक्लोऽश्वः, स इव कार्कीकः। लौहितीकः स्फटिकः। **पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्** ।५।३।११२। इवार्थो निवृत्तः। नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्घाः पूगाः। तद्वाचकात्स्वार्थे ञ्यः स्यात्। लौहितध्वज्यः।। 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्'। व्रातः—कापोतपाक्यः। च्फञ्—कौञ्जायन्यः। ब्राध्नायन्यः। **आयुधजीविसङ्घाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्** ।५।३।११४। वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्घस्तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यट्। क्षौद्रक्यः। मालव्यः। टित्त्वान्ङीप्। क्षौद्रकी। आयुधेति किम्?। मल्लाः। सङ्घेति किम्?। सम्राट्। वाहीकेषु किम्?। शबराः। अब्राह्मणेति किम्?। गोपालवाः। शालङ्कायनाः। [राजन्याः]। ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम्। राजन्ये स्वरूपग्रहणम्। **वृकाट्टेण्यण्**

त.] फलपतनाद्यथा वधः, तथैव चौकस्मिकचोरसमागमाद्देवदत्तवधः। एवमजाया आगच्छन्त्याः कृपाणपतनाद्यथा वधः, तत्सदृशं मरणमिति फलितोऽर्थः। **अतर्कितोपनत इति**। अचिन्तितोपपन्नः। यादृच्छिक इत्यर्थः। **पूगाञ्ञ्यो**। स्वरूपग्रहणं तु न भवति, 'अग्रामणीपूर्वा'दिति वचनात्। पूर्वशब्दो ह्यवयववचनः। अग्रामणीपूर्वादिति किम्?। देवदत्तो ग्रामणीर्येषां ते देवदत्तकाः। 'स एषां ग्रामणी'रिति कन्। अत्र समुदायः पूगवचनः। **लौहितध्वज्य इति**। लोहितो ध्वजो यस्य सङ्घस्य स लोहितध्वजः। स एव लौहितध्वज्यः। **व्रातच्फञोः**। उत्सेधजीवित्वं व्रातस्य पूगाद्विशेषः। उत्सेधः=शरीरायासः। **कौञ्जायन्य इति**। 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यः' इति

बा.] काकमरणसदृशश्चोरकृतो देवदत्तवध इत्येवं 'काकतालीयो देवदत्तवध' इति समासाद्बोधः। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं भाष्ये 'काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम्। काकतालमिव काकतालीय'मिति। अत्र काकतालमिति इवार्थगर्भितकेवलद्वन्द्वान्न भवति, इवान्तरार्थस्य सादृश्यान्तरस्याऽप्रतीतेरित्यलम्। **अजाकृपाणीय इति**। अजागमनमिव कृपाणपतनमिव अजाकृपाणम्, तदिव अजाकृपाणीयः। अजाकृपाणसमागमसदृशो देवदत्तचोरसमागमः समासार्थः, कृपाणपतनप्रयुक्ताऽजामरणसदृशो देवदत्तवधश्चोरकृतः प्रत्ययार्थः। अत्र सर्वत्र अतर्कितोपनतत्वं साधारणो धर्म इत्याह—**अतर्कितेति**। **शर्करादिभ्योऽण्**। इवे इत्येव। **शार्करमिति**। 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति विशेष्यनिघ्नतेति भावः। **अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक्**। इवे इत्येव। **अङ्गुलीवेति**। अङ्गुलिशब्दात् 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष्। **आङ्गुलिक इति**। पूर्ववद्विशेष्यनिघ्नता। **भारूजिक इति**। पूर्ववद्विशेष्यनिघ्नता। **एकशालायाः**। **पक्षे ठगिति**। अन्यतरस्याङ्ग्रहणम् अनन्तरठकः समुच्चयार्थमिति भावः। 'ठञ्वे'त्येव सुवचम्। **कर्कलोहितादीकक्**। **कर्कः शुक्लोऽश्व इति**। अश्वपर्यायेषु 'सितः कर्कः' इत्यमरः। **लौहितीकः स्फटिक इति**। जपापुष्पादिसम्पर्कवशाल्लोहित इवेत्यर्थः। **पूगाञ्ञ्यः**। **इवार्थो निवृत्त इति**। व्याख्यानादिति भावः। **अनियतवृत्तय इति**। उद्धृता इत्यर्थः। **तद्वाचकादिति**। पूगेति न स्वरूपग्रहणं, व्याख्यानात्। ग्रामणीवाचकपूर्वावयवकभिन्नात्पूगवाचकादित्यर्थः। **लौहितध्वज्य इति**। लोहिता ध्वजा यस्य पूगस्य स लोहितध्वजः। सएव—लौहितध्वज्यः। **व्रातच्फञोरस्त्रियामिति**। इदं सूत्रम् 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यः' इत्यत्र प्रसङ्गादुपादाय व्याख्यातम्। **व्रात इति**। उदाहरणसूचनमिदम्। भारोद्वहनादिशरीरायासजीवनानां नानाजातीयानामनियतवृत्तीनां सङ्घो व्रातः। **कापोतपाक्य इति**। कपोतान्=पक्षिविशेषान् भक्षणाय पचतीति कपोतपाकः, स एव कापोतपाक्यः। पचेः कर्तरि घञ्, 'चजोः कु घिण्ण्यतो'रिति कुत्वम्। **च्फञिति**। उदाहरणसूचनमिदम्। **कौञ्जायन्य इति**। 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यः' इति च्फञ्। आयन्नादेशः। ततः स्वार्थे अनेन ञ्यः। एवं **ब्राध्नायन्यः**। **आयुधजीवि**। **वाहीकेष्विति**। वाहीकाख्यग्रामविशेषेष्वित्यर्थः। **क्षौद्रक्य इति**। क्षुद्रको नाम कश्चिदायुधजीविनां वाहीकदेशवासिनां सङ्घः। स एव क्षौद्रक्यः। **मालव्य इति**। मालवो नाम कश्चिद्वाहीकेषु आयुधजीविनां सङ्घः। स

शे.] सर्वत्रातर्कितोपनतत्वं साधारणो धर्म इत्याह—**अतर्कितेति**। **पक्षे ठगिति**। अन्यतरस्याङ्ग्रहणमनन्तरठकः समुच्चयार्थमिति भावः। एकशालाशब्दस्याङ्गुल्यादिषु पाठादिति भाव इत्यन्ये। **पूगात्**। 'पूगे'ति न स्वरूपग्रहणं, व्याख्यानात्। ग्रामणीवाचकपूर्वावयवकभिन्नात्पूगवाचकादित्यर्थः। **लौहितध्वज्य इति**। लोहिता ध्वजा यस्य पूगस्य स एव लोहितध्वज्यः। **व्रातच्फ**। शरीरायासजीवी नानाजातीयानामनियतवृत्तीनां सङ्घो—व्रातः। **च्फञिति**। 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यः' इत्यनेन। अस्त्रियां किम्?। कौञ्जायनी। **टित्त्वान्ङीबिति**। टित्त्वसामर्थ्यादस्त्रियामिति अत्र न सम्बध्यत इति भावः। **तद्विशेषेति**। व्याख्यानादिति

।५।३।११५। आयुधजीविसङ्घवाचकात्स्वार्थे। वार्केण्यः। आयुधेति किम्? जातिशब्दान्मा भूत्। दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः।५।३।११६। दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात्। त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तषष्ठाः। 'आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी। क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जानकिः'। १। दामनीयः। दामनीयौ। दामनयः। औलपि—औलपीयः। [औलपीयौ। औलपयः]। त्रिगर्त–कौण्डोपरथीयः। दाण्डकीयः। पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ।५।३।११७। आयुधजीविसङ्घवाचिभ्य एभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्थे। पार्शवः। पार्शवौ। पर्शवः। यौधेयः। यौधेयौ। यौधेयाः। अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ्।५।३।११८। अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्यात्।

त.] च्फञ्। **दामन्यादित्रिगर्तषष्ठात्**। समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। **त्रिगर्तषष्ठेभ्य इति**। येषामायुधजीविनां षडन्तर्वर्गाः, षष्ठवर्गस्तु त्रिगर्तस्तेभ्य इत्यर्थः। त्रिगर्तवर्गषष्ठकाः के इत्याकाङ्क्षायामाह–**आहुस्त्रिगर्तषष्ठांश्चेति**। अत्र जानकयस्त्रिगर्तवर्गः। तेषु च त्रिगर्तषष्ठेषु [तु] प्रथमपञ्चमौ कौण्डोपरथब्राह्मगुप्तशब्दौ शिवाद्यणन्तौ, शेषास्त्विञन्ताः। केचित्तु अतद्धितान्तमेव पञ्चमं ब्रह्मगुप्तशब्दं पठन्ति। **कौण्डोपरथीय इति**। बहुवचने तु कौण्डोपरथाः दाण्डकय इत्यादि। **पार्शव इति**। 'पर्शु'रिति जनपदशब्दस्ततोऽपत्ये 'द्व्यञ्मगधे'त्यण्। बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुक्। पुनः सङ्घविवक्षायामनेनाऽण्। अस्याप्यणो बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुक्। तदाह—**पर्शव इति**। ननु 'पर्शु'रिति यो जनपदशब्दस्तस्मादेवाऽनेन स्वार्थेऽण् विधीयताम्, अपत्यवाचिपर्शुशब्दात्सङ्घविवक्षायामण्विधौ तु स्वार्थिकत्वं न सिध्येदिति चेत्। अत्राहु—केवलः पर्शुशब्द एव जनपदवाची न त्वणन्त इति जनपदवाचिनः स्वार्थेऽण् न विधीयते, किं तु 'द्व्यञ्मगधे'त्यणः 'तद्राजस्य बहुषु' इत्यादिना लुकि बह्वपत्यवाचिपर्शुशब्दादेव स्वार्थे विधीयते। स्वार्थश्चात्र सङ्घ एव। न च पर्शुशब्दस्य सङ्घवाचित्वं नेति शङ्क्यं, बह्वपत्यवाचित्वे सङ्घवाचित्वध्रौव्यादिति न काप्यनुपपत्तिरिति। **यौधेय इति**। युध्यतेऽसौ युधा। युधेरिगुपधलक्षणः कः। युधाया अपत्यं। 'द्व्यचः' इति ढक्। तदन्तात्सङ्घविवक्षायामनेनाऽञ्। तेन 'यौधेय' इति आद्युदात्तं भवति। किं च यौधेयस्याऽङ्को लक्षणं वा यौधेयः। 'संघाङ्कलक्षणे'त्यञन्तादञ्। एवं यौधेयादिषु ये ढगन्ताः शौक्रेयादयस्तेषु सर्वेषु प्रयोजनद्वयमूह्यम्। **यौधेया इति**। अञो लुक्। अन्तोदात्तम्। न च 'न प्राच्यभर्गे'त्यादिना निषेधः शङ्क्यः, स्त्रियामेव तन्निषेधात्। **आभिजित्य**

बा.] एव मालव्यः। **टित्त्वान्ङीबिति**। एवं च अस्त्रियामिति नात्र सम्बध्यत इति भावः। **तद्विशेषेति**। व्याख्यानादिति भावः। **वृकाट्टेण्यण्**। वृको नाम कश्चिदायुधजीविसङ्घः। स एव वार्केण्यः। आदिवृद्धिः। रपरत्वम्। **जातिविशेषादिति**। वृको नाम कश्चिन्मनुष्यखादी चतुष्पाज्जातिविशेषः प्रसिद्धः, तस्मान्नेत्यर्थः। **दामन्यादि**। दामनिरादिर्यस्य दामन्यादिः। त्रिगर्तः षष्ठो यस्य वर्गस्य स त्रिगर्तषष्ठः। दामन्यादिश्च त्रिगर्तषष्ठश्चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। फलित माह—**दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चेति**। आयुधजीविनां हि षड्वर्गाः, तत्र षष्ठस्त्रिगर्तो वर्गः, तेभ्यः षड्वर्गेभ्य इति यावत्। के ते त्रिगर्तषष्ठा इत्यत आह–**आहुरिति**। कौण्डोपरथः, दाण्डकिः, क्रौष्टुकिः, जालमानिः, ब्राह्मगुप्तः, जालकिरित्येतान् त्रिगर्तषष्ठान् आहुरित्यर्थः। 'जालकि'रिति त्रिगर्तस्य नामान्तरम्। एतेषु षट्सु कौण्डोपरथब्राह्मगुप्तशब्दौ शिवाद्यणन्तौ। शेष इञन्तः। दामादिगणमुदाहरति–**दामनीय इति**। दामनिरेव दामनीयः। **औलपीति**। प्रकृतिप्रदर्शना। **औलपीय इति**। औलपिशब्दात्स्वार्थे छः। **त्रिगर्तेति**। त्रिगर्तषष्ठानामुदाहरणसूचनमिदम्। **कौण्डोपरथीय इति**। कौण्डोपरथशब्दात्स्वार्थे छः। **दाण्डकीय इति**। दाण्डकिशब्दात्स्वार्थे छः। क्रौष्टुकीयः, जालमानीयः, ब्राह्मगुप्तीयः, जालकीयः–इत्यप्युदाहार्यम्। **पर्श्वादियौधेयादि। एभ्य इति**। पर्श्वादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चेत्यर्थः। **पार्शव इति**। पर्शुशब्दाज्जनपदक्षत्रियविशेषयोर्वाचकादपत्येऽर्थेषु 'द्व्यञ्मगधे'त्यण्। ततोऽपत्यसङ्घविवक्षायामनेन अणिति भावः। **पर्शव इति**। अपत्यसङ्घबहुत्वविवक्षायां प्रकृतस्याऽणोऽपि तद्राजत्वाल्लुक्, 'ञ्याद्यस्तद्राजाः' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। **यौधेय इति**। युधाशब्वादपत्येऽर्थे 'द्व्यचः' इति ढक्। तदन्तादपत्यसङ्घविवक्षायामनेन अञ्। ञित्त्वमाद्युदात्तत्वफलकम्। **यौधेया इति**। अपत्यसङ्घबहुत्वविवक्षायां 'तद्राजस्ये'त्यञो लुक्। 'कितः' इत्यन्तोदात्तं फलम्। **अभिजिद्विदभृत्**। अभिजित्, विदभृत्, शालावत्, शिखावत्, शमीवत्, ऊर्णावत्, श्रुमत्–एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्या लुक्। अण इति प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम्। तदाह—**अभिजिदादिभ्य इति**। अत्र 'आयुधजीविसङ्घादिति निवृत्त'मिति वृत्तिः।

शे.] भावः। **जानकिः**–त्रिगर्तः। **पर्श्वादियौ**। अत्राऽस्त्रियामित्यनुवर्तते, 'यञश्चे'ति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्। तेन पर्शुः स्त्री। व्यट्टेण्यण्विधायकयोष्टित्त्वसामर्थ्यादसम्बन्धेऽप्यन्यत्राऽसम्बन्धे मानाऽभावात्। **आभिजित्य इति**। अपत्याऽणन्ताद्यञ्। तस्य

अभिजितोऽपत्यमाभिजित्यः । वैदभृत्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः । श्रौमत्यः । **ञ्यादयस्तद्राजाः** ।५।३।११९। 'पूगाञ्ञ्यः' इत्यारभ्योक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । तेनाऽस्त्रियां बहुषु लुक् । लोहितध्वजाः । कपोतपाकाः । कौञ्जायनाः । ब्राध्नायना इत्यादि । **पादशतस्य सङ्ख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च** ।५।४।१। लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न स्थानिवत् । 'पादः पत्' । 'तद्धितार्थं' इति समासे कृते प्रत्ययः । वुन्नन्तं स्त्रियामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम् । द्विशतिकाम् । *पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् । द्विमोदकिकाम् । **दण्डव्यवसर्गयोश्च** ।५।४।२। वुन् स्यात् । अवीप्सार्थमिदम् ।

त.] इति । आभिजितशब्दादणन्तायञ् । एवं विदभृत्प्रभृतिभ्योऽणि तदन्तेभ्यो वैदभृत-शालावतः-शैखावतादिभ्यो यञ् । **पादशतस्य सङ्ख्यादेः** । पादशतस्य किम् ? । द्वौ द्वौ माषौ ददाति । संख्यादेरिति किम् ? । पादं पादं ददाति । वीप्सायामिति किम् ? । द्वौ पादौ ददाति । **अनैमित्तिकत्वार्थमिति** । निमित्ते भवो नैमित्तिकः । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । **तद्धितार्थं इति । समास इति** । यद्यपि प्रकृत्युपाधिर्वीप्सा, तथापि वुनो द्योत्येति तद्धितार्थो भवत्येवेति भावः । **ददातीति** । समर्पणमात्रमिह ददातेरर्थः, न तु परस्वत्वापादनपर्यन्तम् । तथात्वे हि उत्तरसूत्रविषयत्वं स्यात् । केचित्तु व्यवसृजेर्धातोः प्रयोगे सत्येव उत्तरसूत्रस्य प्रवृत्तिमाहुः । **अन्यत्रापि दर्शनादिति** । 'द्वौ द्वौ माषौ ददाती'त्यादौ त्वनभिधानान्नातिप्रसङ्ग इति भावः । **दण्डव्यवसर्ग** । दण्डनं दण्डः । दण्डेक्षुरादित्वाद्भावे घञ् । अत्राप्युदाहरणे 'तद्धितार्थं' इति समासः । स्त्रीलिङ्गं च तद्धितार्थः । यद्वा प्रकृत्यर्थ एव तद्धितार्थः, स्वार्थिक-

---

बा.] **आभिजित्य इति** । अभिजितोऽपत्यम् आभिजितः । अपत्येऽण् । आभिजित एव आभिजित्यः । **वैदभृत्य इति** । विदभृतोऽपत्यं वैदभृतः । स एव वैदभृत्यः । **शालावत्य इति** । शालावतोऽपत्यं शालावतः, स एव शालावत्यः । **शैखावत्य इति** । शिखावतोऽपत्यं शैखावतः । स एव शैखावत्यः । **शामीवत्य इति** । शमीवतोऽपत्यं शामीवतः, स एव शामीवत्यः । **और्णावत्य इति** । ऊर्णावतोऽपत्यमौर्णावतः, स एव और्णावत्यः । **श्रौमत्य इति** । श्रुमतोऽपत्यं श्रौमतः, स एव श्रौमत्यः । अत्र अभिजिदित्यादिशब्देषु यञः स्वार्थिकतया गोत्रार्थकत्वादाभिजित्यस्यायमिति विग्रहे 'गोत्रचरणा'दिति वुञि 'आपत्यस्य चे'ति यलोपे 'आभिजितक' इति भवति । 'अपत्याऽणन्तेभ्य एवायं यञ् । तेन आभिजितो मुहूर्त इत्यादौ न य'ञिति भाष्ये स्पष्टम् । **ञ्यादयस्तद्राजाः । लोहितध्वजा इति** । 'पूगा'दिति विहितस्य ञ्यस्य तद्राजत्वाद्बहुत्वे लुक् । **कपोतपाकाः कौञ्जायनाः ब्राध्नायना इति** । 'व्रातच्फञो'रिति विहितस्य ञ्यस्य लुक् । **इत्यादीति** । क्षौद्रक्यौ, क्षुद्रकाः । 'आयुधजीवी'ति ञ्यटो लुक् । वार्केण्यः, वार्केण्यौ, वृकाः । वृकाट्टेण्यणो लुक् । दामनीयः, दामनीयौ, दामनयः, कौण्डोपरथाः इत्यादौ 'दामन्यादित्रिगर्तषष्ठा'दिति छस्य लुक् । पार्शवौ:, पार्शव, पर्शवः, यौधेयाः इत्यत्र पर्श्वादियौधेयाद्यणञोर्लुक् । आभिजित्यः आभिजित्यौ, अभिजितः, विदभृत इत्यादौ 'अभिजिद्विदभृ'दित्यादिविहितस्य यञो लुगिति भावः ।

इति पञ्चमस्य तृतीयपादः । अथ पञ्चमस्य चतुर्थपादः- **पादशतस्य** । पादश्च शतं चेति समाहारद्वन्द्वाल्लोपापेक्षया षष्ठी । वुन्प्रत्ययापेक्षया तु सा पञ्चम्यर्थे । सङ्ख्यावाचकशब्दपूर्वकात्पादशब्दाच्छतशब्दाच्च वीप्साविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे वुन्प्रत्ययः स्यात्, प्रकृतेरन्त्यस्य लोपश्चेत्यर्थः । ननु वुनोऽकादेशे सति 'यस्येति चे'त्येव लोपसिद्धेरिह लोपविधिर्व्यर्थ इत्यत आह—**अनैमित्तिकत्वार्थमिति** । 'यस्येति चे'ति लोपस्य परनिमित्तकतया तस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वात् 'पादः प'दिति पदादेशो न स्यात् । अस्य तु लोपस्य परनिमित्तकत्वाऽभावेन स्थानिवत्त्वाऽप्रसक्तेः पद्भावो निर्बाध इति भावः । **तद्धितार्थं इति** । नच वीप्सायाः प्रकृत्यर्थविशेषणतया वुनोऽर्थाऽभावात्कथमिह 'तद्धितार्थे' इति समास इति वाच्यं, वुनो द्योतकतया द्योत्यार्थेनैवार्थवत्त्वात् । **वुन्नयं स्त्रियामेवेति** । स्वभावादिति भावः । **द्विशतिकामिति** । द्वे द्वे शते ददातीति विग्रहः । **पादशतेत्यादि** । वार्तिकमिदम् । अनर्थकमिति कथं, पादशतभिन्नव्यावृत्त्यर्थत्वादित्यत आह—**अन्यत्रापि दर्शनादिति** । तदुदाहृत्य दर्शयति—**द्विमोदकिकामिति** । द्वौ द्वौ मोदकौ ददातीति विग्रहः । **दण्डव्यवसर्गयोश्च । वुन्स्यादिति** । सङ्ख्यादेः पादशताद्दण्डव्यवसर्गयोर्गम्ययोर्वुन्स्यात्प्रकृतेरन्तलोपश्चेत्यर्थः । दण्डनं-दण्डः=बलात्कृत्य द्रव्यग्रहणम् । व्यवसर्गो-दानम् । ननु पूर्वेण सिद्धे किमर्थमि-

---

शे.] स्वार्थिकत्वेन गोत्रार्थकत्वादाभिजित्यस्याऽयमिति विग्रहे वुञ् । अत्र 'आपत्ये'ति यलोपश्च । आभिजितकः । अयमपत्याऽणन्तेभ्य एव । तेनाभिजितो मुहूर्त इत्यादौ न । [अस्त्रियामिति चाऽत्र सम्बध्यते] । स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये । **अनैमित्तिकत्वार्थमिति** । ननु 'तद्भावभावित्वे'रूपं निमित्तत्वं सहविधानेऽपि, तद्भावोत्तरं भाव इत्यर्थवत्तद्भावसमकालं भाव इत्यपि तदर्थात् । अत एव 'धिन्विकृण्व्यो'रित्यत्र वलोप एव कार्यो 'न धातुलोप' इति गुणनिषेधसिद्धेरकारादेशविधानं व्यर्थमित्याशङ्क्य 'तत्प्रत्याख्याने

द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकाम् । द्विशतिकां व्यवसृजति । ददातीत्यर्थः । **स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्** ।५।४।३। जातीयरोऽपवादः । स्थूलप्रकारः स्थूलकः । अणुकः । *चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम् । चञ्चत्कः । बृहत्कः । (ग) **सुराया अहौ** । सुरावर्णोऽहिः सुरकः । **अनत्यन्तगतौ क्तात्** ।५।४।४। छिन्नकम् । भिन्नकम् । [अभिन्नकम्] । **न सामिवचने** ।५।४।५। सामिपर्याये उपपदे क्तान्तान्न कन् । सामिकृतम् । अर्धकृतम् । अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्पूर्वेण कन्न प्राप्तः । इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति । बहुतरकम् । **बृहत्या आच्छादने** ।५।४।६। कन् स्यात् । 'द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा' । आच्छादने किम् ? ।

त.] त्वाद्वुनः । **द्वौ पादौ दण्डित इति** । 'देवदत्तेन यज्ञदत्त' इति शेषः । दण्डेरप्रधाने कर्मणि क्त इति यज्ञदत्त इत्यत्र प्रथमा । द्वौ पादावित्यत्र द्विपदिकामित्यत्र च द्वितीया भवति । 'दण्डिर्ग्रहणार्थे' इति तु द्विकर्मकेसूक्तम् । तथा च द्विपदिकाकर्मकग्रहणविषयीभूतो यज्ञदत्त इत्यादिरर्थ इति नव्याः । **स्थूलादिभ्यः** । प्रकारो भेदः सादृश्यं च । उभयत्रापि यथासंभवं कन् । **जातीयरोऽपवाद इति** । तेनायमपि तद्वदेव प्रकारवति भवति न तु प्रकारमात्रे इत्युक्तं भवति । **चञ्चद्बृहतोरिति** । एतावपि स्थूलादिष्वेव पठितव्याविति भावः । **चञ्चत्क इति** । चञ्चतिश्चलनकर्मा । चञ्चत्कः । एवं बृहद्विशेषो बृहत्कः । अचञ्चन्नबृहन्नपि प्रभाविशेषाच्चञ्चन्निव बृहन्निव मणिविशेषो लक्ष्यते स चञ्चत्कः । बृहत्कः । **सुरक इति** । 'केऽणः' इति ह्रस्वः । **छिन्नकमिति** । ईषच्छिन्नमित्यर्थः । क्तप्रकृतिवाच्यया क्रियया क्तप्रत्ययवाच्यस्य साधनस्य व्याप्तिरत्यन्तगतिः । सेह नास्ति । **न सामिवचने** । सामि अर्थ उच्यते येन तत्सामिवचनमिति व्युत्पत्त्या वचनग्रहणं पर्यायार्थमित्याह—**सामिपर्याये इति** । **सामिकृतमिति** । 'सामी'ति समासः । **अर्धकृतमिति** । विशेषणसमासो बहुव्रीहिर्वा । **प्रकृत्यैवेति** । सामिवचनेनैवेत्यर्थः । **ज्ञापयतीति** । अयं भावः – 'न सामिवचने' इत्यनेन 'अनत्यन्तगतौ' इति कनो न निषेधः, सामिकृतादिभ्यस्तस्य प्राप्त्यभावात्, तेभ्योऽसमासे सामिपदेनैव अनत्यन्तगतेर्द्योतनात् । समासेभ्य-

---

बा.] दमित्यत आह—**अवीप्सार्थमिति** । **द्वौ पादौ दण्डित इति** । बलात्कृत्य ग्राहित इत्यर्थः । **स्थूलादिभ्यः** । प्रकारो भेदः सादृश्यं च, व्याख्यानात्, तद्वति वर्तमानाद्यथायोग्यं कन्नित्यर्थः । **जातीयरोऽपवाद इति** । एतेन अयमपि तद्वदेव प्रकारवति भवति, नतु प्रकारमात्रे इति सूचितम् । **चञ्चत्क इति** । चञ्चधातुश्चलने । अचञ्चन्नपि यश्चञ्चन्निव दृश्यते स चञ्चत्कः । यथा स्पन्दमानस्वच्छजलमध्यवर्ती मणिः । **बृहत्क इति** । अबृहन्नपि बृहन्निव दृश्यते स बृहत्कः, बृहदाख्यसामविशेषो वा । **सुराया अहाविति** । गणसूत्रमिदम् । 'प्रकारवचने क'न्निति शेषः । सुराया अहावेवेति नियमार्थमिदम् । **सुरक इति** । 'केऽण' इति ह्रस्वः । **अनत्यन्तगतौ क्तात्** । अत्यन्तगतिरशेषावयवसम्बन्धः, तदभावः=अनत्यन्तगतिः, तस्यां गम्यमानायां क्तान्तात्कन्नित्यर्थः । **छिन्नकमिति** । किञ्चिदवयवावच्छेदेन छिन्नमित्यर्थः । **न सामिवचने** । वचनग्रहणं पर्यायलाभार्थमिति मत्वाऽऽह—**सामिपर्याये उपपदे इति** । **सामिकृतमिति** । 'सामी'त्यव्ययमर्धे । 'सामी'ति समासः । **अर्धकृतमिति** । अर्धं कृतमिति कर्मधारयः । 'सामी'त्यस्य क्रियाविशेषणत्वेन कारकत्वात्समुदायस्य क्तान्तत्वं, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् । नन्विह अनत्यन्तगतेः प्रकृत्यैवाभिहितत्वात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन पूर्वसूत्रविहितस्य कनोऽप्रसक्तेरिह तन्निषेधो व्यर्थ इति शङ्कते—**अनत्यन्तगतेरिति** । परिहरति—**इदमेवेति** । 'तथापी'ति पूर्वमध्याहार्यम् । **ज्ञापयतीति** । न ह्ययमनत्यन्तगताविति कनः प्रतिषेधः । किं तर्हि, अत्यन्तस्वार्थिकस्य कनः । तत्र च इदमेव ज्ञापकम् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यादिति भावः । **बहुतरकमिति** । बहुतरमेव बहुतरकम् । भाष्ये तु इदं सूत्रं प्रत्याख्यातम् । 'तमबाद्यन्तात्स्वार्थे कन्वक्तव्यः' इति वचनेन, यावादित्वाद्वा स्वार्थे कना बहुतरकं सुकरतरकमित्यादि सिद्धमिति तदाशयः । **बृहत्या आच्छादने** । 'कन्' इति शेषः । बृहत्येव बृहतिका=उत्तरीयं वासः । तदाह—**द्वौ प्रावार इति** । अमरवाक्यमिदम् । **अषडक्षा** । **स्वार्थे इति** । शेषपूरण-

---

शे.] गुणवारणाय त'दिति भाष्ये उक्तमिति चेन्न, लोपवचनसामर्थ्यादचः परस्मिन्नित्यत्र तथा निमित्तत्वाऽनाश्रयणात् । दण्डव्यव । दण्डी—दण्डनम्, व्यवसर्गसाहचर्यात् । तयोरर्थयोर्विषये स्वार्थे वुन्नित्यर्थः । **स्थूलादिभ्यः** । प्रकारो भेदः, सादृश्यञ्च, व्याख्यानात्, तद्वति वर्त्तमानादित्यर्थः । **जातीयरोऽपवाद इति** । जातीयविधौ भेद एव प्रकार इति जयादित्यमते अपवाद इत्यस्य परत्वाद्बाधक इत्यर्थः । 'तत्राप्युभयं गृह्यते' इति वामनमते यथाश्रुतमेव । अनन्त्य । अनत्यन्तगतिः—अशेषतः सम्बन्धाऽभावः । **सामिकृतमिति** । समासेऽपि 'सामी'त्यस्य क्रियाविशेषणत्वेन कारकत्वात्समुदायस्य क्तान्तत्वम् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् । अनत्यन्तगतेरित्यस्य 'यद्यपी'त्यादिः । **प्रकृत्यैवेति** । समस्तत्वे तदेकदेशसामिशब्देनेत्यर्थः, असमस्तत्वे तत्सन्निहिते नेत्यर्थः । **इदमेवेति** । अस्य 'तथापी'त्यादिः । **बहुतरकमिति** । यदि तु बहुतरकं

बृहती छन्दः । **अषडक्षाशितङ्ग्वलङ्कर्मालम्पुरुषाध्युत्तरपदात्खः** ।५।४।७। स्वार्थे । अषडक्षीणो मन्त्रः । द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः । आशिता गावोऽस्मिन्नित्याशितङ्गवीनम्—अरण्यम् । निपातनात्पूर्वस्य मुम् । अलं कर्मणे [इति] अलङ्कर्मीणः । अलम्पुरुषीणः । ईश्वराधीनः । नित्योऽयं खः, उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात् । **'अन्येऽपि केचित्स्वार्थिकाः प्रत्यया नित्यमिष्यन्ते । तमबादयः प्राक्कनः । ञ्यादयः प्राग्वुनः । आमादयः प्राङ्मयटः । बृहतीजात्यन्ताः । समासान्ताश्चे'ति** । **विभाषाऽञ्चेरदिक्स्त्रियाम्** ।५।४।८। अदिक्-

त.] स्तु क्तान्तत्वाऽभावाच्च । न च कृद्ग्रहणपरिभाषया समासस्य क्तान्तत्वमस्तीति शङ्क्यं, सामिशब्दस्य गतिकारकत्वाऽभावात् । तस्मात् स्वार्थिक एव कन्निषिध्यत इति । इदमेव निषेधवचनं क्वचित्स्वार्थिकं कनं ज्ञापयतीति । **अषडक्षीण इति** । अविद्यमानानि षडक्षीणि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । अक्षिशब्दोऽत्र श्रोत्रेन्द्रिये वर्तते । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो'रिति षच् । तदन्तादनेन खः । मन्त्रो मन्त्रणम् । **आशितंगवीनमिति** । आङ्पूर्वादश्नोतेः 'आशितः कर्ते'ति ज्ञापकात्कर्तरि क्तः, ण्यन्तात्कर्मणि वा । उभयथापि प्रभूतयवसमिति फलितोऽर्थः । **अलङ्कर्मीण इति** । अलङ्कर्म अलंपुरुषेति 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्ये'ति समासः । **अलंपुरुषीण इति** । प्रतिमल्लादिः । **ईश्वराधीन इति** । अधिशब्दः शौण्डादिरित्युक्तम् । **तमबादय इति** । 'अतिशायने तमबि'त्यादयः । **प्राक्कन इति** । 'अवक्षेपणे कन्' इति विहितात् । **ञ्यादय इति** । 'पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वा'दित्यादयः । **प्राग्वुन इति** । 'पादशतस्य सङ्ख्यादेः' इति विहितात् । **आमादय इति** । 'किमेत्तिङव्ययघादामु—' इत्यादयः । **प्राङ्मयट इति** । 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इत्यतः प्रागित्यर्थः । **बृहतीजात्यन्ता इति** । 'बृहती'शब्देन 'बृहत्या आच्छादने' इति विहितः कन्नुपलक्ष्यते । 'जात्यन्त'शब्देन 'जात्यन्ताच्छे'ति च्छः । बहुवचननिर्देशात्पाशबादयो गृह्यन्ते । यो हि

बा.]मिदम् । अषडक्ष, आशितङ्गु, अलङ्कर्मन्, अलम्पुरुष एभ्योऽध्युत्तरपदाच्च स्वार्थे खः स्यादित्यर्थः । **अषडक्षीणो मन्त्र इति** । मन्त्रणं मन्त्रः । रहसि राजतदमात्यादिभिर्युक्तिभिः क्रियमाणं निर्धारणम् । अविद्यमानानि षट् अक्षीणि श्रोत्रेन्द्रियाणि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो'रिति षच् । तदन्तादनेन स्वार्थे खः । **द्वाभ्यामेवेति** । 'पुरुषाभ्या'मिति शेषः । **आशिता इति** । 'अश भोजने' इत्यस्मादाशितः कर्तेति ज्ञापकात्कर्तरि क्तः । **पूर्वस्य मुमिति** । आशितशब्दस्येत्यर्थः । **अलङ्कर्मीण इति** । 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे' इति चतुर्थीसमासात्खः, टिलोपः । **अलम्पुरुषीण इति** । अलं पुरुषायेति विग्रहः । 'मातृभोगीण' इत्यादाविव अषडक्षीणादौ णत्वम् । 'पदव्यवायेऽपी'तिं निषेधस्तु न, पदे परतो यत्पदं तेन व्यवाये इत्याश्रयणात् । **ईश्वराधीन इति** । 'यस्मादधिक'मिति ईश्वरशब्दात्सप्तमी । शौण्डादित्वादधिशब्देन समासः । ततः स्वार्थे खः । 'समर्थाना'मित्यतो वाग्रहणानुवृत्त्या अस्य वैकल्पिकत्वभ्रमं वारयति—**नित्योऽयं ख इति** । **उत्तरेति** । 'विभाषाऽञ्चे'रित्युत्तरसूत्रे 'समर्थाना'मित्यतो वाग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे विभाषाग्रहणादिह पूर्वसूत्रे वाग्रहणानुवृत्त्यभावो ज्ञाप्यत इत्यर्थः । नचैवं सति आशिता गावोऽस्मिन्निति, अलं कर्मणे इति च विग्रहप्रदर्शनमनुपपन्नमिति वाच्यम्, तस्य खप्रत्ययप्रकृतिकथनार्थत्वेन अलौकिकविग्रहवाक्यप्रायत्वात् । प्रसङ्गादाह—**अन्येऽपीति** । **इष्यन्त इति** । 'भाष्यकृते'ति शेषः । **तमबादयः प्राक्कन इति** । 'अतिशायने तम'बित्यारभ्य 'अवक्षेपणे क'न्नित्यतः प्राग्विहिताः प्रत्यया इत्यर्थः । **ञ्यादयः प्राग्वुन इति** । 'पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वा'दित्यारभ्य 'पादशतस्य सङ्ख्यादेर्वीप्सायां वुन्नित्यतः प्राग्विहिताः प्रत्यया इत्यर्थः । **आमादयः प्राङ्मयट इति** । 'किमेत्तिङव्ययघादा'मित्यारभ्य 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इत्यतः प्राग्विहिता इत्यर्थः । **बृहतीजात्यन्ता इति** । बृहतीशब्देन 'बृहत्या आच्छादने' इति कन् लक्ष्यते । जात्यन्तशब्देन तु 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनी'ति छो लक्ष्यते । बहुवचननिर्देशात्पाशबादयोऽपि 'षष्ठ्या रूप्य चे'त्यन्ता गृह्यन्त इति कैयटः । वस्तुतस्तु परिगणिता एव नित्या, नतु पाशबादयोऽपि । 'बृहतीजात्यन्ताः' इति बहुवचनं तु 'बृहत्या आच्छादने' इति 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनी'ति च सूत्रयोर्मध्यगतेन 'अषडक्षे'ति सूत्रेण विहितं खप्रत्ययमभिप्रेत्येति न दोषः । 'विभाषाऽञ्चे'रिति उत्तरसूत्रे खविधौ विभाषाग्रहणं तु तस्यापि बृहतीजात्यन्तरालवर्तित्वाऽविशेषान्नित्यत्वे प्राप्ते

शे.] सुकरतरकमित्यादि 'तमाद्यन्तात्स्वार्थे कन्वक्तव्य' इति वचनेन, यावादित्वात्स्वार्थे कना वा सिद्धमित्युच्यते तदा नाऽस्य प्रयोजनम् । एतदेवाभिप्रेत्येदं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । एतदेव भाष्यं तस्याकृतिगणत्वे मानम् । **विभाषाग्रहणादिति** । प्राक्प्राचीनमिति रूपद्वयं महाविभाषयैव सिद्धमिति तदस्य नित्यत्वे ज्ञापकमिति भावः । तेनांशितंग्वित्याद्यसाध्विति बोद्धव्यम् । 'आशिता गाव इत्यादि तु खप्रत्ययप्रकृतेरर्थकथनम् । इयमभ्युच्चययुक्तिः, 'बृहतीजात्यन्ता' इति बहुवचनेनाऽस्यापि ग्रहणाज्जात्यन्ताच्छस्येवास्यापि स्वभावतो नित्यत्वलाभात् । अतः खस्य नित्यत्वाऽभावाय विभाषाग्रहणमिति भाष्यसम्मतः पन्थाः । **प्राक्कन इति** । तेनावक्षेपणे कन्वैकल्पिक एव । एतत्प्रायिकमित्युक्तम् । **बृहतीजात्यन्ताः**—कन्खच्छाः । अदिक्स्त्रियामिति कर्मधारयगर्भो नञ्तत्पुरुषः ।

स्त्रीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात्खः स्याद्वा स्वार्थे । प्राक्,-प्राचीनम् । प्रत्यक्,-प्रतीचीनम् । अवाक्,-अवाचीनम् । 'निकृष्टप्रतिकृष्टाऽर्वरेफयाप्याऽवमाऽधमाः । अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाक् , अर्वाचीनम् । अदिक्स्त्रियां किम् ? । प्राची दिक् । [उदीची दिक्] । दिग्ग्रहणं किम् ? । प्राचीना ब्राह्मणी । स्त्रीग्रहणं किम् ? । प्राचीनं ग्रामादाम्राः । **जात्यन्ताच्छ बन्धुनि** ।५।४।९। ब्राह्मणजातीयः । बन्धुनि किम् ? । ब्राह्मणजातिः शोभना । जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्धु । **स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत्** ।५।४।१०। सस्थानेन तुल्येन चेत् स्थाना-

त.] वैयाकरणपाशादिशब्दैरर्थः प्रतीयते नासौ प्रकृतिमात्रेण प्रतीयते इति तेऽपि तमबादिवन्नित्या एवेति स्थितमाकरे । कन्थौ मुक्त्वा मूले बृहतीमात्रप्रयोगो जात्यन्तमात्रप्रयोगश्च कृतः, स तु अवाचकोऽप्यार्षग्रन्थानुवादकत्वान्न दोषाय । **विभाषाञ्चेर** । दिक् चासौ स्त्री चेति दिक्स्त्री, तत्र प्रतिषेधो, न तु दिशि, स्त्रियां च, स्त्रीलिङ्गैकवचननिर्देशात् । **प्राचीनमिति** । 'अचः' इत्यकारलोपे कृते 'चौ' इति दीर्घः । एवमग्रे क्वचिदूह्यम् । **प्राचीना ब्राह्मणीति** । प्रकर्षेणाञ्चतीति प्राचीनेत्येवं क्रियानिमित्तको वा, देशकालनिमित्तको वा अयं शब्दो ब्राह्मण्यां वर्तते, न तु दिशीति प्रतिषेधाऽभावः । **प्राचीनमिति** । प्राच्यां दिशीत्यर्थे 'दिक्शब्देभ्यः' इत्यस्तातिः 'अञ्चेर्लुग्'गिति लुक् । 'लुक्तद्धितलुकी'ति ङीपो लुक् । 'तद्धितश्चाऽसर्वविभक्ति'रित्यव्ययत्वात् स्त्रीत्वाऽभावः । खे तु कृते स्वभावान्नपुंसकत्वम् । **ब्राह्मणजातीय इति** । द्व्येकयोरितिवद्भावप्रधानो ब्राह्मणशब्दः, तस्य जातिशब्देन सह बहुव्रीहिः । ब्राह्मणत्वजात्याधारभूतः पिण्ड इत्यर्थः । **ब्राह्मणजातिरिति** । षष्ठीतत्पुरुषः । भावप्रधानेन सह कर्मधारयो वा । **जातेर्व्यञ्जकमिति** । बध्यते जातिरस्मिन्निति बन्धु [:] । 'शृस्वृस्निहि' इत्यादिना अधिकरणे उप्रत्ययः । रूढोऽपि बन्धुशब्द आप्तपर्यायः पुंलिङ्गोऽस्ति, तथापि स नेह गृह्यते, 'बन्धुनी'ति नपुंसकनिर्देशादिति भावः । 'सस्थानेने'-

बा.] विकल्पार्थम् ।'अनित्योऽयं खः,उत्तरसूत्रेषु विभाषाग्रहणा'दिति मूलं तु अभ्युच्चययुक्तिरिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । **विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्** । अदिक्स्त्रियामिति कर्मधारयगर्भो नञ्तत्पुरुषः । तदाह—**अदिक्स्त्रीवृत्तेरिति** । **प्रागिति** । 'अञ्चेर्लु'गिति लुप्ताऽस्तात्यन्तमिदम् प्राचि देशे इत्यर्थे । **प्राचीनमिति** । खान्तमिदं स्वभावादाधेयपरम् । स्वभावादेव सामान्ये नपुंसकमेकवचनान्तत्वं च । इदं तु पदसंस्कारपक्षे । वाक्यसंस्कारपक्षे तु प्रागादिशब्देभ्यः समभिव्याहृतदेशकालस्थवृक्षादिबोधकेभ्यः खः । तत्र उपस्थितविशेष्यलिङ्गत्यागे मानाऽभावात् 'प्राचीना आम्राः', 'प्राचीना वाटी' 'प्राचीनं वन'मिति भवतीत्याहुः । अर्वन्तमञ्चतीति वक्ष्यन्नर्वच्छब्दं विवृणोति—**निकृष्टेति** । अमरवाक्यमिदम् । **प्राची दिगिति** । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तिः । **दिग्ग्रहणं किमिति** । 'अस्त्रिया'मित्येतावतैव प्राची दिगित्यत्रातिप्रसङ्गनिराशाल्किं तेनेति प्रश्नः । अव्याप्तिपरिहारार्थमित्याह—**प्राचीना ब्राह्मणीति** । नेयं दिग्रूपा स्त्री, किंतु तद्भिन्ना स्त्रीति खो भवत्येवेति भावः । **स्त्रीग्रहणं किमिति** । 'अदिशी'त्येतावतैव प्राचीना ब्राह्मणीत्यत्राऽव्याप्तिनिरासात्प्रश्नः । इदमप्यव्याप्तिपरिहारार्थमित्याह—**प्राचीनं ग्रामादाम्रा इति** । स्थानिवत्सूत्रभाष्येऽयं प्रयोगः स्थितः । अत्र प्राच्यां दिशीत्यर्थे लुप्ताऽस्तात्यन्ता प्रागिति प्रकृतिः । स च अव्ययत्वादस्त्रीति खो भवत्येवेति भावः । **जात्यन्ताच्छ बन्धुनि** । छेति लुप्तप्रथमाकम् । जातिशब्दान्तात्प्रातिपदिकाद्बन्धुनि वर्तमानात्स्वार्थे छप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । बन्धुशब्दो द्रव्यवाचीति वक्ष्यति । तथाच **बन्धुनि वर्तमाना**-दित्यनेन जात्याश्रयद्रव्यलक्षकादिति फलितम् । **ब्राह्मणजातीय इति** । ब्राह्मणत्वजात्याश्रयो व्यक्तिविशेष इत्यर्थः । **ब्राह्मणजातिः शोभनेति** । ब्राह्मणत्वजातिरित्यर्थः । बध्यते ब्राह्मणत्वादिजातिर्व्यज्यतेऽस्मिन्निति बन्धु =द्रव्यम् । 'शृस्वृस्निही'त्यादिनाऽधिकरणे उप्रत्ययः । तदाह—**जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्ध्विति** । आप्तपर्यायस्तु बन्धुशब्दो नेह गृह्यते, 'बन्धुनी'ति नपुंसकनिर्देशादिति भावः । **स्थानान्तात्** । **'सस्थानेने'**त्यस्य विवरणम्-तुल्येनेति । इतिशब्दादर्थवदिति लभ्यते । तुल्यरूपेणाऽर्थेन यदि स्थानान्तं शब्दस्वरूपमर्थवद्भवति, तदा स्थानान्ता-

शे.] **प्रागिति** । अस्तात्यन्तं, प्राचि देशे इत्यर्थकं निर्लिङ्गम् । खान्तत्वाधेयप्रधानतया स्वभावाल्लिङ्गयोगि । लिङ्गञ्च नपुंसकमेव, लिङ्गसर्वनामत्वात्, न स्त्रीत्वादि, प्रकृत्या सहाऽत्यन्तविरोधापत्तेः, [स्वार्थिकानां प्रकृतिवल्लिङ्गत्वोक्तेः], एकवचनञ्च । एवञ्च ग्रामावधिकप्राग्देशवृत्तय आम्रा इति बोधः । तदाह—**प्राचीनमिति** । पदसंस्कारपक्षे इदम् । यदा प्रागादिशब्दास्तद्देशकालस्थाम्रादिबोधकास्तेभ्यश्च खस्तदोपस्थितविशेष्यलिङ्गत्यागे मानाऽभावात्प्राचीना आम्राः, प्राचीना वाटी, प्राचीनं वनमित्यादीति कश्चित् । तत्र मानं चिन्त्यम् । **प्राची दिगिति** । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तिः । **प्राचीनं ग्रामादिति** । अत्र प्राच्यां दिशीत्यर्थेऽस्तात्यन्ता प्रागिति प्रकृतिः । सा चाऽव्ययत्वादस्त्री । स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये चाऽयं प्रयोगः । **जात्यन्ताच्छ ब** । जात्यन्ताद्बन्धुनि वर्तमानात्तज्जात्याश्रयद्रव्यलक्षकादित्यर्थः । **जातेर्व्यञ्जकमिति** । बध्यतेऽस्मिन् जातिरिति व्युत्पत्तेः । अत्र प्रकरणबाधेन वाचकत्वं वक्तुं शक्यं युक्तञ्चेति परे । **स्थानान्ता** । सस्थानशब्दस्तुल्यवाची । तुल्यरूपार्थेन चेत्स्थानान्तमर्थवद्भवति

न्तमर्थवदित्यर्थः । पितृस्थानीयः । पितृस्थानः । सस्थानेन किम् ? । गोःस्थानम् । **अनुगादिनष्ठक्** ।५।४।१३। अनुगदतीत्यनुगादी, स एव आनुगादिकः । **णचः स्त्रियामञ्** ।५।४।१४। णच्प्रत्ययान्तात्स्त्रियामञ् स्यात्स्वार्थे । **न कर्मव्यतिहारे** ।७।३।६। अत्र ऐज्न स्यात् । व्यावक्रोशी । **अणिनुणः** ।५।४।१५। इनुणन्तादण् स्यात्स्वार्थे । 'इनण्यनपत्ये' । सांराविणं वर्तते । **विसारिणो मत्स्ये** ।५।४।१६। अण् स्यात् । वैसारिणः । मत्स्ये इति किम् ? । विसारी देवदत्तः । **संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्** ।५।४।१७। अभ्यावृत्तिर्जन्म । क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच् स्यात् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । संख्यायाः किम् ? । भूरिवारा-

---

त.] त्यस्यैव व्याख्यानं-**तुल्येनेति** । **पितृस्थानीय इति** । स्थानमत्र संबन्धविशेषः, पदमिति यस्य प्रसिद्धिः । पितुरिव स्थानमस्य पितृस्थानः । पितृतुल्य इत्यर्थः । **गो[ः]स्थानमिति** । तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानं देशः । इति-करणं विवक्षार्थम् । तेन तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा यस्तुल्यस्थानशब्दस्तस्माच्छो न भवति । **अनुगादिनः** । प्रकृति-स्वरूपप्रदर्शनपरं चैतन्न त्वयं केवलः प्रयोगार्हः, ठको नित्यत्वादिति हरदत्तः । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । **विसा-रिणो** । पूर्ववदिहापि णिनिः । हरदत्तस्तु—'सुप्यजातौ' इति णिनिरुपसर्गभिन्न एव सुप्युपपदे भवतीत्याशयेन पूर्वसूत्रेऽस्मिंश्च अतएव निपातनाण्णिनिरित्याह । तदयुक्तम् । 'स बभूवोपजीविनाम्', 'अनुयायिवर्गः', 'न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभि'रित्यादिप्रयोगानुरोधेन उपसर्गे सुप्युपपदेऽपि णिनेरवश्यस्वीकर्तव्यतया निपातनाश्रयणस्य व्यर्थ-त्वात् । 'अणिनुणः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**अण् स्यादिति** । **वैसारिण इति** । 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः । **सङ्ख्यायाः** । अभ्यावृत्तिशब्देन यदि द्वितीयादिप्रवृत्तिर्गृह्यते, तदा षट्कृत्वः प्रवृत्तौ पञ्चकृत्व इति स्यात्, अतो-ऽत्र विवक्षितमर्थमाह—**अभ्यावृत्तिर्जन्मेति** । **भूरिवारानिति** । भूरिशब्दस्य लौकिकसङ्ख्यावाचित्वेऽपि नेह ग्रहणम्, 'बहुगणे'ति सूत्रे बहुग्रहणस्य नियमार्थत्वात् । 'अनियतसङ्ख्यावाचिनां चेद्भवति बहोरेवे'ति नियमशरीर-मिति मनोरमा । 'बहुगणयोरेवे'ति नियमशरीरमित्यन्ये । वारशब्दस्य क्रियोत्पत्त्याधारकालवाचित्वात् 'कालाध्वनो'-रिति द्वितीयेति हरदत्तः । ननु वारशब्दस्य कालवाचित्वे भूरिशब्दोऽपि तत्समानाधिकरणत्वात्कोल एव वर्तत इति

बा.] च्छो वा स्यादित्यर्थः । तुल्यरूपार्थे वर्तमानात्स्थानान्ताच्छो वा स्यादिति यावत् । **पितृस्थानीय इति** । **स्थानं**-पूज्यत्वादिपदम् । पितृस्थानमिव स्थानं यस्येति बहुव्रीहिः । पितृनिष्ठपूज्यत्वादितुल्यपूज्यत्वादिमा-नित्यर्थः । **गोस्थानमिति** । गवां निवास इत्यर्थः । अत्र तुल्यत्वाऽप्रतीतेर्न च्छः । 'किमेत्तिङव्यये'त्युत्तरसूत्रं प्रसङ्गात्पूर्वमेव व्याख्यातम् । 'अमु च च्छन्दसी'ति तु वैदिकप्रक्रियायां व्याख्यास्यते । **अनुगादिनष्ठक्** । 'स्वार्थे' इति शेषः । 'आमादयः प्राग्मयटः' इत्युक्तेष्ठगादयो नित्या एव प्रत्ययाः । **अनुगादीति** । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । प्रकृतिप्रदर्शनमिदम् । ठको नित्यत्वात्स एवेत्यस्वपदविग्रहप्रदर्शनम् । **आनुगादिक इति** । 'नस्तद्धिते'-इति टिलोपः । इह क्रमे 'णचः स्त्रिया'मिति 'अणिनुणः' इति च सूत्रद्वयं पठितं कृदधिकारे व्याख्यास्यते । **विसा-रिणो मत्स्ये** । 'अणिनुणः' इति पूर्वसूत्रादण्णित्यनुवर्तते । तदाह—**अण् स्यादिति** । मत्स्ये विद्यमानाद्विसारिन्-शब्दात्स्वार्थे अण् स्यादित्यर्थः । **वैसारिण इति** । 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपो न ।

सङ्ख्यायाः । अभ्यावृत्तिशब्देन यदि द्वितीयादिप्रवृत्तिर्गृह्येत, तदा चतुर्वारं पाकप्रवृत्तौ त्रिः पचतीति स्यादित्यत आह—**अभ्यावृत्तिर्जन्मेति** । उपसर्गवशात् 'वृतु वर्तने' इति धातोरुत्पत्तौ वृत्तिरिति भावः । कृत्वसुचि चकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । 'तद्धितश्चाऽसर्वविभक्ति'रित्यत्र तसिलादिषु परिगणनात्कृत्वोऽर्थानामव्ययत्वम् । **पञ्चकृत्वो भुङ्क्त इति** । पञ्चत्वसङ्ख्याकोत्पत्तिविशिष्टा भोजनक्रियेत्यर्थः । **सङ्ख्यायाः किमिति** । गणने वृत्तिः सङ्ख्याशब्दानामेवेति प्रश्नः । **भूरिवारान्भुङ्क्ते इति** । भूरिशब्दो बहुशब्दपर्यायः । वारशब्दस्तु सम-भिव्याहृतक्रियापर्याप्ते काले वर्तते । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । बहुकालेषु कार्त्स्न्येन व्याप्ता भोजन-

---

शे.] तदा प्रत्यय इत्यर्थः । इतिशब्दादर्थवदिति लब्धम् । **अनुगदतीति** । अत्रार्थे अनुगादिशब्द इत्यर्थः । अस्य नित्यत्वादस्वपदविग्रहं दर्शयति—**स एवेति** । अनुयाय्यादिवत् 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । **विसारिणो** । 'अणिनुणः' इत्यतोऽणनुवर्तते । 'इनणी'ति प्रकृतिभावः । [नच 'अनुपसर्जना'दिति सूत्रस्थभाष्यरीत्या कदाचिदप्यवयवादप्युत्पत्तौ 'विसारिण' इत्यस्याप्यापत्तिः, गतिकारकसमवधाने तद्विशिष्टस्यैव कृद्ग्रहणेन ग्रहणम्, अपिना तदसमवधाने केवलस्यापीत्यर्थिकया कृद्ग्रहणपरिभाषयाऽदोषात्] । **क्रियाजन्मेति** । [अत एव 'एकस्य सकृच्चे'त्यत्राऽस्य सम्बन्धः । अभ्यावृत्तिशब्दस्य जन्मार्थत्वात्] । अत एव त्रिः प्रवृत्तौ द्विः पचतीति न । वृत्तौ पञ्चादिशब्दास्तत्संख्योत्पत्तिपरास्तस्यैव सुज्द्योतकः । तेषाञ्च क्रियायामन्वयः, सूत्रस्वरसात् । 'द्विदशा' इत्यादौ समास एव द्व्यादिशब्दानान्तत्परत्वद्योतक इत्युक्तार्थत्वान्न सुच् । समुदायस्याऽपरिसमाप्तत्वाच्च 'भुङ्क्ते' इति वर्तमानप्रयोगः, त्रिरावृत्ता [illegible] सुच् । **सङ्ख्यायाः किमिति** । गणने वृत्तिः सङ्ख्याशब्दाना-

न्भुङ्क्ते । **द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्** ।५।४।१८। कृत्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः । 'रात्सस्य' । चतुः । **एकस्य सकृच्च** ।५।४।१९। सकृदित्यादेशः स्याच्चात्सुच् । सकृद्भुङ्क्ते । 'संयोगान्तस्ये'ति सुचो लोपः, न तु 'हल्ङ्या'बिति । अमैत्सीदित्यत्र सिच इव सुचोऽपि तदयोगात् । **विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले** ।५।४।२०। अविप्रकृष्ट आसन्नः । बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते । आसन्नकाले किम् ? । बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते । **तत्प्रकृतवचने मयट्** ।५।४।२२। प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं, तस्य वचनं=प्रतिपादनम् । भावेऽधिकरणे वा

त.] कथमत्र प्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः—कालवाचित्वेऽपि क्रियाभ्यावृत्तेरपि गम्यमानत्वात्प्रसङ्ग इति । अभ्यावृत्ति-गणने किम् ? । पञ्चपाकाः, दश पाकाः-इत्यत्र क्रियामात्रगणने माभूत् । क्रियाग्रहणं किमर्थम् । यावताऽभ्यावृत्तिः क्रियाया एव भवति, साध्यार्थविषयत्वात्तस्याः, न द्रव्यगुणयोः, तयोस्तु सिद्धस्वभावतया शब्दाभिधानात् । 'पुनः-पुनर्दण्डः', 'पुनः-पुनः स्थूलः'-इत्यत्रापि गम्यमानायां भवतिक्रियाया एवाभ्यावृत्तिर्न तु द्रव्यगुणयोरिति चेत् । मैवम् । उत्तरार्थं क्रियाग्रहणस्यावश्यकत्वात् । **एकस्य सकृच्च** । अभ्यावृत्तिरिति न संबध्यते, एकशब्देन ह्येकैव क्रियाव्यक्तिराख्यायते, तस्यास्त्वावृत्तेरसंभवात् । क्रियाग्रहणमिहार्थमावश्यकम् , अन्यथा 'आ दशतः सङ्ख्या सङ्ख्येये वर्तते' इत्येको भुङ्क्ते इत्यत्रापि स्यादिति । इह साधु पचतीत्यादिवदेकं भुङ्क्ते इति प्रयोगे प्राप्ते सकृच्छ-ब्दप्रयोगार्थमिदं सूत्रमिति कैयटः । 'एकः पाक' इत्यत्र तु अनभिधानान्नेति काशिका । **संयोगान्तस्येति** । 'हल्ङ्यादिना सुलोप' इति प्राचो ग्रन्थोऽयुक्त इत्याह—**न त्विति** । 'सुतिसी'ति साहचर्याद्विभक्तय एव तत्र गृह्यन्त इत्यभिप्रेत्याह—**सिच इवेति** । **बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते इति** । शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । 'कृत्वोऽर्थ-प्रयोगे कालेऽधिकरणे' इत्यनेन षष्ठी'ति हरदत्तोक्तिस्तु नादर्तव्या, 'शेषाधिकारबलेनाष्टसुत्र्याः समासनिवृत्तिफलकतया तिङन्तेनोदाहरण'मिति प्रागुक्तनिष्कर्षविरोधादित्याहुः । **तत्प्रकृत** । **प्राचुर्येण प्रस्तुतमिति** । यद्यपि प्रकृतशब्दः

बा.]क्रियेत्यर्थः । भोजनबहुत्वं त्वर्थाद्गम्यते । तथा च वारशब्दोऽयं न गणनवाची । भूरिशब्दोऽपि न सङ्ख्याशब्देन गृह्यते, 'बहुगणवतुडति सङ्ख्ये'त्यत्र बहुग्रहणेन तत्पर्यायस्य असङ्ख्यात्वबोधनात् , अतोऽत्र न कृत्वसुच् ।

द्वित्रिचतुर्भ्यः । क्रियाभ्यावृत्तिगणने इत्येव । सुचि चकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । पूर्ववदव्ययत्वम् । **त्रिरिति** । 'भुङ्क्ते' इत्यनुषज्यते । **रादिति** । चतुर्शब्दात्सुचि चतुर् स् इति स्थिते 'रात्सस्ये'ति सकारस्य लोपे चतुरिति रूपमित्यर्थः । अत्र 'भुङ्क्ते' इत्यनुषज्यते । **एकस्य सकृच्च** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**सकृदि-त्यादेशः स्यादिति** । **सकृद्भुङ्क्ते इति** । एकशब्दात्सुच् , प्रकृतेः सकृदित्यादेशश्च । अत्र एकशब्दः क्रिया-विशेषणम् । एकत्वविशिष्टा भुजिक्रियेत्यर्थः । 'स्वादु पचती'त्यादिवदेकं भुङ्क्ते इति प्रयोगे प्राप्ते इदं सूत्रमिति कैयटः । 'एको भुङ्क्ते' इत्यत्र तु नायं विधिः प्रवर्तते, क्रियाग्रहणमनुवर्त्य क्रियाविशेषणस्यैव एकशब्दस्य ग्रहणा-दित्यास्तां तावत् । ननु 'संयोगान्तस्ये'ति सुचो लोप इत्यनुपपन्नम् । 'हल्ङ्याब्भ्यः' इत्येव हि सुलोपोऽत्र युक्तः, तस्मिन्कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्य त्रैपादिकस्याऽसिद्धत्वादित्यत आह—**ननु हल्ङ्याबितीति** । **सिच इवेति** । 'अमैत्सी'त्यित्र सिचो लोपनिवृत्त्यये 'हल्ङ्या'बित्यत्र सिग्रहणेन सिचो न ग्रहणं, तत्साहचर्यात्सुग्रहणेनापि सुजयं न गृह्यत इति भावः । **विभाषा बहोर्धा** । अविप्रकृष्टकालिकक्रियाजन्मगणनवृत्तेर्बहुशब्दाद्धाप्रत्ययो वा स्यात् । पक्षे कृत्वसुच् । **बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते इति** । दिवसे प्रातःसङ्गवाद्यव्यवहितकालिकोत्पत्ति-विशिष्टा भोजनक्रियेत्यर्थः । 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इति दिवसात्षष्ठीति हरदत्तः । शेषत्वविवक्षायां षष्ठी इति तु नवीनाः । **तत्प्रकृतवचने** । 'त'दिति प्रथमान्तनिर्देशः । **प्राचुर्येणेति** । बहुलतया उपस्थितं प्रकृतशब्देन

शे.]मेवेति प्रश्नः । **भूरिवारानिति** । नायं सङ्ख्यावाची, लोके गणनायामप्रसिद्धेरिति भावः । बहुशब्दस्तु सङ्ख्यासम्बन्धवाच-त्कार्यभागित्युक्तं । तदभावे हि क्रियाजन्मगणने गम्ये इत्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम् । 'वार'शब्दः कालपरः । स च भोजनपर्याप्त इति 'कालाध्वनो'रिति द्वितीया । यद्यपि द्रव्यगुणयोर्गणनयोग्यं जन्माऽप्रसिद्धम्, एकैव तेषामुत्पत्तिः । क्रियायास्त्वनेकस्या अपि निवृ-त्तभेदाया धातुवाच्यत्वेन तत्सम्भवात्, तथापि क्रियाग्रहणं स्पष्टार्थम् । साध्यस्वभावैव यत्र क्रिया तत्रैतत्प्रवृत्त्यर्थन्तु न तत्; द्विर्वचनेऽचीति द्विरावृत्तिर्द्विःप्रयोगः, द्विर्बद्धं सुबद्धमित्यादिप्रयोगविरोधात् । 'पञ्चकृत्वः कर्त्ता कटान्', 'द्विः कर्त्ते'त्यादौ गुणभूतक्रियायोगे कारकविभक्तेरिव अस्यापि साधुत्वमिष्टमेवेति स्पष्टं हरिकैयटादिग्रन्थे इत्यन्यत्र निरूपितम् । 'द्वौ पाकौ' इत्यादौ न सुजादि, क्रियाजन्मगणनस्याऽभावात् । तद्गणनार्थत्वे हि पाकावित्यादौ द्विवचनाद्यनापत्तिः । अत एव द्विः प्रयोगाविति न । तदुक्तं भाष्ये—'द्वौ पाकावित्यत्र कस्मान्न भवति ? । नैतत्क्रियागणनम् । अभिमुखी प्रवृत्तिरभ्यावृत्तिः' इति । सा च जन्मरूपा । एवञ्च नैतत्क्रियागणनमिति तदर्थं इति निरूपितं भाष्यप्रदीपोद्द्योते । यद्यपि सङ्ख्या गणनात्मिकैव, तथापि गणन इति गणनायां ये प्रसिद्धास्तेषामेव ग्रहणार्थम् । तेन युग्मादिशब्दानां [illegible] । विभाषा । अविप्रकृष्टकालक्रियाजन्म-

ल्युट्। आद्ये प्रकृतमन्नमन्नमयम्। अपूपमयम्। यवागूमयी। द्वितीये–अन्नमयो यज्ञः। अपूपमयं पर्व। **समूहवच्च बहुषु** ।५।४।२२। सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते। चान्मयट्। मोदकाः प्रकृताः मौदकिकम्। मोदकमयम्। शाष्कुलिकम्। शष्कुलीमयम्। द्वितीयेऽर्थे–मौदकिको यज्ञः। मोदकमयः। **अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः** ।५।४।२३। अनन्त एव– आनन्त्यम्। आवसथ एव आवसथ्यम्। इतिहेति निपातसमुदायः। ऐतिह्यम्। भेषजमेव–भैषज्यम्। **देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्** ।५।४।२४। तदर्थ एव तादर्थ्यम्

त.] प्रस्तुतमात्रे रूढः, तथापि वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते। वचनग्रहणं हि यादृशस्य प्रकृतस्य लोके मयटा वचनं प्रत्यायनं तत्र यथा स्यादित्येवमर्थम्। **आद्ये इति**। प्रथमान्तात्प्रकृते द्योत्ये प्रत्ययः। स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिङ्गवचनम्। 'अपूपमय'मित्यपि क्वचित्पठ्यते। प्रस्तुतोऽपूपोऽपूपमयम्। 'क्वचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते'। अस्मिन्पक्षे तद्ग्रहणं व्यर्थम्। द्वितीये त्वावश्यकं,–प्रथमान्तादेव प्रत्ययलाभार्थम्। **द्वितीये इति**। अस्मिन्पक्षे उच्यमानता प्रकृतता च प्रकृत्यर्थविशेषणम्। ल्युटोक्तमधिकरणं तु मयडर्थः। अतएव विशेष्यनिघ्नता। तदाह —**अन्नमयो यज्ञ इति**। अन्नं प्रकृतमुच्यते अस्मिन्नित्यर्थः। **मौदकिकम्। शाष्कुलिकमिति**। 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्'। **आवसथ इति**। 'उपसर्गे वसेः' इत्यथप्रत्ययः। **निपातसमुदाय इति**। उपदेशपारम्पर्ये वर्तते, वचनाच्चाऽप्रातिपदिकादेव प्रत्ययः। 'ऐतिह्यमितिहाऽव्यय'मिति कोशः। **भेषजमिति**।

बा.] विवक्षितमित्यर्थः। उपसर्गबलादिति भावः। **प्रतिपादनमिति**। बोधनमित्यर्थः। **भावे इति**। तथाच प्रकृतस्य बोधने सतीत्यर्थः। प्राचुर्यविशेषणकवस्तुवृत्तेः प्रथमान्तात्स्वार्थे मयडिति फलति। अत्र प्राचुर्यविशिष्टं वस्तु प्रकृतेरर्थः। प्रत्ययस्तु तद्द्योतकः। **अधिकरणे वेति**। तथाच प्राचुर्यविशेषकं यद्वस्तु यस्मिन्नुच्यते तदधिकरणे वाच्ये तादृशवस्तुवृत्तेः शब्दान्मयडिति फलितम्। अत्र पक्षे प्राचुर्यविशिष्टमुच्यमानं वस्तु प्रकृत्यर्थः। तदधिकरणं प्रत्ययार्थः। तन्त्रेणाऽर्थद्वये सूत्रतात्पर्यम्, व्याख्यानात्। यद्यप्याद्यपक्षे स्वार्थिकप्रकरणपाठः समञ्जसो नतु द्वितीयपक्षे, तथापि 'अथ स्वार्थिकाः' इति मूलं प्रायिकाऽभिप्रायमिति न दोषः। **आद्ये इति**। भावल्युट्पक्षे इत्यर्थः।

प्रकृतमन्नमन्नमयमिति। प्रचुरमन्नमित्यर्थः। स्वार्थिकत्वात्प्रकृतिलिङ्गता। **अपूपमय इति**। प्रचुरोऽपूप इत्यर्थः। **यवागूमयीति**। प्रचुरा यवागूरित्यर्थः। टित्वान्ङीबिति भावः। **द्वितीये इति**। अधिकरणल्युट्पक्षे इत्यर्थः। **अन्नमयो यज्ञ इति**। 'इष्टिषु दशौदनाः पशौ तं सोमसहस्र'मित्यादिवाक्यैरुच्यमानानि प्राचुर्यविशिष्टाऽन्नानीत्यर्थः। अस्वार्थिकत्वेन प्रकृतिलिङ्गत्वाऽभावाद्विशेष्यनिघ्नता। **अपूपमयं पर्वेति**। पर्वणि प्रचुरा अपूपाः कार्या इत्याद्युच्यमानाऽपूपाधिकरणं पर्वेत्यर्थः। अस्वार्थिकत्वाद्विशेष्यनिघ्नता। केचित्तु द्वितीयपक्षे वचनशब्दोऽधिकरणल्युडन्तः, प्रकृत्यर्थो न विवक्षित इत्याहुः। तथा सति प्राचुर्यविशिष्टान्नाद्यधिकरणं यज्ञ इत्येव बोधः, नतु उच्यमानत्वस्य बोधः। **समूहवच्च बहुषु**। तत्प्रकृतवचने इत्येव। **सामूहिका इति**। 'तस्य समूहः' इत्यधिकारविहिताः प्रत्यया इत्यर्थः। बहुषु प्राचुर्यविशिष्टेषु वर्तमानाच्छब्दात्स्वार्थे समूहवत्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। यद्वा बहुत्वविशिष्टानि प्राचुर्यविशिष्टानि वस्तूनि यस्मिन्नधिकरणे उच्यन्ते, तदधिकरणे वाच्ये तद्वस्तुवृत्तेः शब्दात्समूहवत्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। आद्ये उदाहरति -**मोदकाः प्रकृता मौदकिकमिति**। 'अचित्तहस्तिधेनो'रिति सामूहिकष्ठक्। स्वार्थिकत्वेऽपि प्रकृतिलिङ्गातिक्रमः कुटीरवत्। **शाष्कुलिकमिति**। शष्कुलयः प्रचुरा इत्यर्थः। पूर्ववट्ठक्, प्रकृतिलिङ्गातिक्रमश्च। **द्वितीयेऽर्थे मौदकिको यज्ञ इति**। मोदका अस्मिन्यज्ञे उच्यन्त इति विग्रहः। **अनन्तावथेतिह**। अनन्त, आवसथ, इतिह, भेषज एभ्यः स्वार्थे ञ्यप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। **अनन्त एवेति**। अन्तो नाशः। तस्याऽभावः अनन्तः। अर्थाऽभावे नञ्तत्पुरुषः, अर्थाऽभावे अव्ययीभावेन तद्विकल्पस्योक्तत्वात्। **आनन्त्यमिति**। स्वार्थिकत्वेऽपि प्रकृतिलिङ्गव्यतिक्रम। **आवसथो**–गृहम्। **निपातसमुदाय इति**। स च उपदेश-

---

शे.] गणनवृत्तेरित्यर्थः। **प्राचुर्येणेति**। व्याख्यानादिति भावः। **भाव इति**। प्रचुरस्य वचने बोधने सति प्रातिपदिकात्प्रत्यय इत्यक्षरार्थः। प्रचुराऽर्थबोधकात्तदिति प्रथमासमर्थात्स्वार्थे मयडिति यावत्। **अधिकरणे इति**। प्राचुर्येण प्रस्तुताऽन्नादिवचनाऽत्प्रथमासमर्थादधिकरणे प्रत्यय इत्यर्थः। 'प्रकृते'ति लुप्तसप्तम्यन्तं, तत्र वर्तमानादित्यर्थः। अत्र पक्षे वचने इत्यत्र प्रकृत्यर्थोऽविवक्षितः। तेन 'भवन्मयो ध्यायति नाऽवनीपति'रित्यादौ प्रकृत्यर्थाधिकरणमात्रे मयड्युपपन्नः। तन्त्रेणार्थद्वये सूत्रतात्पर्यम्, व्याख्यानात्। स्वार्थिकप्रकरणे पाठस्त्वाद्यपक्षे चरितार्थः। वस्तुतो'ऽथ स्वार्थिका' इत्यस्य 'प्रायेणे'त्यादिः। 'प्रकारवचने जातीयर्' जात्यन्ताच्छ बन्धुनि देवतान्तात्तादर्थ्ये यदित्यादौ वाचकतया एव प्रतीतेरिति बोद्धव्यम्। तद्ग्रहणं वाक्यभेदेन प्राचुर्याऽभावेऽप्यत्यन्तस्वार्थिकमयडर्थम्। तेन 'चिन्मयं मह्ये'त्यादि सिद्धम्। **यवागूमयीति**। टित्वान्ङीप्। [**अन्नमय इति**। क्वचित्प्रकृतिलिङ्गातिक्रमाद्विशेष्यनिघ्नता]। **समूहव**। बहुत्वविशिष्टेऽर्थे प्राचुर्यार्थे च वर्तमानादित्यर्थः। **मौदकिकादौ**—'अचित्ते'ति ठक्।

स्वार्थे ष्यञ् । अग्निदेवतायै इदम्—अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् । पादाऽर्घाभ्यां च ।५।४।२५। पादार्थमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् । ॐ नवस्य नू आदेशस्त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । नूत्नम् । नूतनम् । नवीनम् । ॐ नश्च पुराणे प्रात् । पुराणे वर्तमानात्प्रशब्दान्नो वक्तव्यः चात्पूर्वोक्ताः । प्रणम् । प्रत्नम् । प्रतनम् । प्रीणम् । ॐ भागरूपनामभ्यो धेयः । भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् । ॐ आग्नीध्र-साधारणादञ् । आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप् । आग्नीध्री । साधारणी । अतिथेर्ञ्यः ।५।४।२६। तादर्थ्यं इत्येव । अतिथय इदमातिथ्यम् । देवात्तल् ।५।४।२७ देव एव देवता । अवेः कः ।५।४।२८। अविरेव—अविकः । यावादिभ्यः कन् ।५।४।२९। याव एव यावकः । मणिकः । लोहितान्मणौ ।५।४।३०। लोहित एव मणिर्लोहितकः । वर्णे चाऽनित्ये ।५।४।३१। लोहितकः कोपेन । ॐ लोहिता-

त.] भिषज्यतेः कण्ड्वादियगन्तात्क्विप् । भिषक् । भिषजामिदं भेषजम् । अस्मादेव निपातनादेकारः । पितृदेवत्य-मिति । पितरश्च ता देवताश्च पितृदेवताः । पितृदेवताभ्य इदमिति विग्रहः । अर्घ्यमिति । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः । पूर्वोक्ता इति । त्नप्तनप्खप्रत्यया इत्यर्थः । आग्नीध्रमिति । 'अग्नीधः शरणे रण् भं चे'ति शैषिकेषु व्युत्पादितं, तच्चान्तोदात्तम्, ततः स्वार्थेऽनेनाऽञ् । आद्युदात्तत्वं फलम् । फलान्तरमप्याह—स्त्रियामिति । आग्नीध्रीति । शालेति विशेष्यम् । समानं धारणमस्याः साधारणी । अनेकं प्रत्यविशिष्टसम्बन्धो भूम्यादिः । पृषोदरादित्वात्समानस्य सभावः । विभाषाप्रकरणादञभावे टाप् । आग्नीध्रा शाला । साधारणा भूमिः । नन्वञ-भावपक्षे समानस्य सभावेऽपि सधारण इत्येव स्यान्न त्वत्रादिवृद्धिरिति चेत् । अत्राहुः—'साधारणाद'मित्यतएव

बा.] पारम्पर्ये वर्तते । तस्मात्स्वार्थे ष्यञ् । 'पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्यय' मित्यमरः । भैषज्यमिति । भेषजम्=औषधम्, तदेव भैषज्यम् ।'भेषजौषधभैषज्यानी'त्यमरः । देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् । तदर्थ एवेति तच्छब्देन देवतान्तस्यार्थ उच्यते, तस्मै अयं तदर्थः,ततः स्वार्थे चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञित्यर्थः । देवतान्तात्प्रातिपदिका-यत्स्यात्प्रकृत्यर्थार्थे वस्तुनि वाच्य इत्यर्थः । 'त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या चे'त्युक्तं 'सास्य देवते'त्यत्र । अतः पितृदेवत्यं रक्षोदेवत्यमित्यादौ नाव्याप्तिः । तदाह—पितृदेवत्यमिति । देवताशब्दस्य देवा मनुष्याः पितरः असुरा रक्षांसि पिशाचा इत्यादिश्रुतिपुराणादिप्रसिद्धजातिविशेषपरत्वे तु अत्राऽव्याप्तिः स्यादिति भावः । भाष्ये तु 'पितृदेवत्यमिति न सिध्यती'त्याक्षिप्य 'दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवः, तस्मात्स्वार्थे त'लिति समाहितम् । हविः प्रति पित्रादीनामीश्वरत्वं स्वामित्वम् । हविस्तु यजमानस्य स्वम् । तच्च यजमानेन अग्न्याद्युद्देशेन त्यक्तं चेत्तदाग्न्यादिस्वामिकं भवितुमर्हति । अतो देवतात्वं त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वविशेषात्मकमेव भाष्यरीत्याऽपि पर्यवस्य-तीत्यलम् । पादार्घाभ्यां च । 'तादर्थ्ये य'दिति शेषः । अर्घ्यमिति । अर्घार्थमुदकमिति विग्रहः । अर्घः—पूजा । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः । नवस्येति । वार्तिकमिदम् । एते प्रत्यया अत्यन्तस्वार्थिकाः । नवीन-मिति । नवशब्दात्खप्रत्यये, तस्य ईनादेशे, प्रकृतेर्नूभावे, ओर्गुणः, अवादेशः । नश्च पुराणे प्रादिति । वार्तिकमिदम् । चात्पूर्वोक्ता इति । त्नप्, तनप्, ख इत्यर्थः । प्रीणमिति । खे रूपम् । भागरूपेति । वार्तिकमिदम् । आग्नीध्रेति । वार्तिकमिदम् । आग्नीध्रमिति । अग्नीधः शरणम्-आग्नीध्रम् । ततः स्वार्थे अञि आग्नीध्रमेव । अनेकं प्रत्यविशिष्टसम्बन्धं साधारणमुच्यते । ततः स्वार्थे अञि साधारणमित्येव । अञ्विधेः प्रयो-जनमाह—स्त्रियां ङीबिति । अतिथेर्ञ्यः । तादर्थ्ये इत्येवेति । अतिथये इदमित्यर्थे अतिथिशब्दाच्चतुर्थ्यन्तात्ण्यः स्यादित्यर्थः । देवात्तल् । 'तादर्थ्ये' इति निवृत्तम् । अत्यन्तस्वार्थिकोऽयं तल् । देवतेति । स्वार्थिकत्वेन प्रकृति-लिङ्गातिक्रमात्स्त्रीत्वम् । अवेः कः । अयमपि केवलस्वार्थिकः । 'अवयः शैलमेषाऽर्काः' इत्यमरः । यावादिभ्यः कन् । यावक इति । यवानामयं यावः=ओदनादिः, स एव यावकः । अलक्तको वा यावः, स एव यावकः । 'यवोऽलक्तो द्रुमामयः' इत्यमरः । लोहितान्मणौ । मणौ वर्तमानाल्लोहितशब्दात्स्वार्थे कन्स्यादित्यर्थः । माणिक्य-मयो मणिरेवेह मणिर्विवक्षितः । यस्तु जपाकुसुमादिनिमित्तलौहित्यवान्स्फटिकमणिस्तस्य तु 'रक्ते' इत्युत्तरसूत्रेण

शे.] स्वार्थिकत्वेऽपि लिङ्गातिक्रमः [उक्तन्यायेन] कुटीरवत् । भेषजमिति । 'भियः पुकह्रस्वश्चे'ति व्युत्पादिताद्भिषज्शब्दादिदमर्थेऽण्यत एव निपातनादेकारः । देवतान्तात्तादर्थ्ये । तदर्थे वस्तुनि [वर्तमानात्] इत्यर्थः । अग्निदेवतायै इति । [तदर्थकस्य तात्पर्य-ग्राहकं बोध्यम्] । वैधे कर्मणि त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वं मन्त्रस्तुत्यत्वञ्च देवतात्वम् । तदुक्तं भाष्ये—'दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवस्त-स्मात्स्वार्थे त'लिति । तेन देवदेवत्यमिति सिद्धम् । तत् ध्वनयन्नाह—पितृदेवत्यमिति । एतेन पितृषु देवतात्वजात्यभावादि-दमयुक्तमित्यपास्तम् । 'नवस्ये'त्यादिवार्त्तिकैर्विधीयमाना अत्यन्तस्वार्थिकाः । साधारणादिति । अत एव निपातनात्सादेशस्य

लिङ्गबाधनं वा । लोहितिका लोहिनिका कोपेन । रक्ते ।५।४।३२। लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्त-स्मात्कन्स्यात् । 'लिङ्गबाधनं वे'त्येव । लोहिनिका लोहितिका शाटी । कालाच्च ।५।४।३३। 'वर्णे चाऽनित्ये' 'रक्ते' इति द्वयम[प्य]नुवर्तते । कालकं मुखं वैलक्ष्येण । कालकः पटः । कालिका शाटी । विनयादिभ्यष्ठक् ।५।४।३४। विनय एव वैनयिकः । सामयिकः । (ग) उपायो ह्रस्वत्वं च । औपयिकः । वाचो व्याहृतार्थायाम् ।५।४।३५। संदिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्शब्दात्स्वार्थे ठक् स्यात् 'संदेशवाग

त.] निपातनात्, समानस्य साभावविधानाद्वा इष्टसिद्धिरिति । देवतेति । 'तलन्तं स्त्रियाम्' । वर्णे चाऽनित्ये । अनित्ये किम् ? । लोहितं रुधिरम् । लोहिता लाक्षा । अनित्यत्वमिह स्वसमानाधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वम् । अतएव 'रक्ते' इत्युत्तरसूत्रं सार्थकम् । लाक्षादिना रक्ते लौहित्यस्य यावदाश्रयमवस्थानेन नित्यतया पूर्वेणाऽसिद्धेः । लोहितक इति । कोपेन लोहितो यः पुरुषस्तस्मिन्नेव क्षणादूर्ध्वं कोपशान्तौ लौहित्यं नश्यतीति भवत्यत्राऽनित्यो वर्णः । 'प्रातिपदिकात्तद्धिताः' इति पक्षस्य 'प्रतिपदविधानमात्रेणाऽपवादत्व'मिति पक्षस्य चाश्रयणे 'वर्णादनुदात्ता'दित्यतः प्रागेव कनि कृते लोहितिकेति रूपं न स्यादित्याशङ्कायामाह—लिङ्गबाधनं वेति । लोहितादित्युपलक्षणम् । एतिका एनिकेत्यादेरपि सङ्ग्राह्यत्वात् । 'सुबन्तात्तद्धिताः' इति पक्षस्य 'निरवकाशत्वमपवादत्व'मिति पक्षस्य च मुख्यत्वा-त्तदाश्रयणे तु 'वर्णादनुदात्ता'दित्यस्यानन्तरमेव कनः प्रवृत्तेः कन्प्रत्ययस्य पुंलिङ्गे सावकाशतया निरवकाशत्वा-ऽभावाच्च वार्तिकमिदं न कर्तव्यम् । अतएव ङ्याप्ग्रहणं व्यर्थमिति, स्वाम्पीति रूपं प्रबलमिति च मनोरमादावुक्त-मिति दिक् । उपाय इति । उपायशब्दष्ठकं लभते ह्रस्वत्वं चेत्यर्थः । अकस्माच्छब्दोऽत्र पठ्यते स तु दान्तो न तु तान्तः । तेन कादेशो न । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' । आकस्मिकम् । वाचो व्याहृता । व्याहृतार्थायां किम् ? ।

बा.] सिद्धम् । वर्णे चाऽनित्ये । अनित्ये वर्णे विद्यमानाल्लोहितशब्दात्स्वार्थे कन्स्यादित्यर्थः । अमण्यर्थमिदम् । लोहितकः कोपेनेति । 'देवदत्तादि'रिति शेषः । कोपनिमित्तकं देवदत्तादेर्लौहित्यमनित्यमेव, कोपाऽभावे तद-भावात् । यद्यपि माणिक्यमणिलौहित्यमपि अनित्यमेव, माणिक्ये नष्टे तन्नाशात्, तथापि आश्रयद्रव्यस्य उत्पत्ति-प्रभृति नाशपर्यन्तं यो वर्णो वर्तते, स वर्णो नित्य इत्यभिमतमिति न दोषः । स्यादेतत् । 'लोहिनिका लोहितिका वा कोपेने'ति स्त्रियां रूपद्वयमिष्यते । तत्र लोहितशब्दात् 'वर्णादनुदात्ता'दिति नत्वसन्नियोगशिष्टं ङीपं परत्वात्स्वा-र्थिकतया अन्तरङ्गत्वाच्च बाधित्वा कनि कृते सति नत्वसन्नियोगशिष्टङीपो न प्रसक्तिः, कोपधत्वेन तोपधत्वाऽभावात् । ततश्च लोहितकशब्दात् 'अजाद्यतः' इति टापि 'प्रत्ययस्था'दिति इत्वे लोहितिकेत्येव स्याद्वतु तत्र लोहिनिकेति । अत आह—लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेति । वार्तिकमिदम् । लोहितशब्दात्परस्य स्त्रीलिङ्गबोधकप्रत्ययस्य कना बाधो वा स्यादित्यर्थः । असति तु कना ङीपो बाधे लोहिनीशब्दात्कनि 'केऽणः' इति ह्रस्वे कन्नन्ताट्टापि लोहिनिकेति सिध्यति । सति तु कना ङीपो बाधे लोहिताशब्दात्कनि 'केऽणः' इति ह्रस्वे टापि लोहितिकेति भवति । ननु 'ङ्याप् प्रातिपदिका'दित्यत्र लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषयैव सिद्धे ङ्याप्ग्रहणं ङ्याबन्तादेव तद्धिता भवन्ति, नतु ङ्याब्भ्यां प्रागित्येवमर्थमित्युक्तम् । एवंच ङीपः प्राक् कनः प्रसक्तेरेवाऽभावादिदं वार्तिकं व्यर्थमिति चेत्, अत एव वार्तिकाल्लिङ्गात्स्वार्थिकतद्धितेषु ङ्याप्ग्रहणं न संबध्यते । न च 'सुबन्तात्तद्धितोत्पत्ति'रिति सिद्धान्तात् 'कुत्सिते' इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्या-कारककुत्सादिप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकतया ङ्याबन्तादेव सुपि ततः कनि रूपसिद्धेर्वचनमिदं व्यर्थमिति वाच्यम्, अत एव स्वार्थिकतद्धितानां प्रातिपदिकादेव प्रवृत्तिविज्ञानादित्यन्यत्र विस्तरः । रक्ते । लाक्षादिना रक्ते पटादौ लौहि-त्यस्य यावद्द्रव्यमवस्थानेन नित्यतया पूर्वेणाऽप्राप्तौ वचनम् । कालाच्च । द्वयमनुवर्तत इति । अनित्ये वर्णे रक्ते च वर्तमानात्स्वार्थे कन्निति फलितम् । अनित्ये वर्णे उदाहरति—कालकं मुखं वैलक्ष्येणेति । लज्जाऽसूयादिने-त्यर्थः । रक्ते उदाहरति—कालकः पट इति । 'नील्यादिने'ति शेषः । । विनयादिभ्यः । उपायाद्ध्रस्वत्वं चेति । गणसूत्रमिदम् । उपायशब्दात्स्वार्थे ठक्, प्रकृतेर्दीर्घस्य ह्रस्वत्वं चेत्यर्थः । ह्रस्वस्य ह्रस्वविधौ वैयर्थ्या-द्दीर्घस्येति गम्यते । वाचो व्याहृतार्थायाम् । 'इदमस्य वक्तव्य'मिति दूतं प्रति योऽर्थ उच्यते स व्याहृतः,

शे.] दीर्घः । सह=समानं धारणमस्येत्यर्थः । अनेकं प्रत्यविशिष्टसम्बन्धमित्यर्थः । देवतेति । लिङ्गातिक्रमात्स्त्रीत्वम् । वर्णे चा । वर्णे किम् ? । लोहितं रुधिरम् । यावदाश्रयमवस्थानयोग्यत्वाऽभावोऽनित्यत्वम् । लोहितादिति । अस्मादेव ज्ञापकादत्यन्त-स्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः प्रागेवोत्पत्त्यङ्गीकारेणाऽन्तरङ्गत्वात्प्राप्तं लिङ्गबोधकप्रत्ययस्य बाधनं स्वार्थिकेन वा भवतीत्यर्थः । अत एव ङ्याप्पदस्यात्र प्रकरणेऽसम्बन्धः । तेनैतादिभ्योऽत्वन्तस्वार्थिके एतिकेत्येव, न त्वेनिकेति । वैलक्ष्येणेति । लज्जयेत्यर्थः । उपाय

वाचिकं स्यात्'। **तद्युक्तात्कर्मणोऽण्** ।५।४।३६। कर्मैव कार्मणम्। वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मेत्यर्थः। **ओषधेरजातौ** ।५।४।३७। स्वार्थेऽण्। औषधं पिबति। अजातौ किम्?। ओषधयः क्षेत्रे रूढाः। **प्रज्ञादिभ्यश्च** ।५।४।३८। प्रज्ञ एव प्राज्ञः। प्राज्ञी स्त्री। दैवतः। बान्धवः। **मृदस्तिकन्** ।५।४।३९। मृदेव मृत्तिका। **सस्नौ प्रशंसायाम्** ।५।४।४०। रूपपोऽपवादः। प्रशस्ता मृत्—मृत्सा। मृत्स्ना। उत्तरत्राऽन्यतरस्याङ्ग्रहणान्नित्योऽयम्। **बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्** ।५।४।४२। बहूनि ददाति बहुशः। अल्पानि-अल्पशः। ***बह्वल्पार्थान्मङ्ग[लाऽमङ्ग]लवचनम्**। नेह—बहु ददात्य-

---

त.] मधुरा वाग्देवदत्तस्य। **वाचिकमिति**। 'स्वार्थिकाः क्वचिल्लिङ्गमतिवर्तन्ते' इति नपुंसकत्वम्। **प्रज्ञ एवेति**। प्रजानातीति प्रज्ञः। 'इगुपधज्ञे'ति कः। ततः स्वार्थेऽण्। प्राज्ञः। **प्राज्ञीति**। 'टिड्ढे'ति ङीप्। प्रज्ञानं प्रज्ञा। 'आतश्चोपसर्गे'त्यङि टाप्। प्रज्ञा विद्यते यस्याः सा तु प्राज्ञा भवति। 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यः' इति णः। **मृदस्तिकन्**। 'प्रत्ययस्था'दित्येव सिद्धे इकारोच्चारणं प्रक्रियालाघवार्थं, टापो लुक्यपि श्रवणार्थं च। पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः पञ्चमृत्तिकः पटः। **सस्नौ**। इह 'प्रशंसायां रूप'बित्यस्यानन्तरं 'वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसि'। 'मृदः सस्नौ' 'तिकंश्चे'ति वक्तुमुचितम्। नचैवं सस्नाविति कन्प्रत्ययोऽपि प्रशंसायामेवेत्येवमतिप्रसङ्गः। 'तिकंश्चे'-त्यत्र 'प्रशंसाया'मिति निवृत्तमिति कल्पनायां मानाऽभावादिति वाच्यं, 'मृदः सस्नतिकनः' इति वक्तव्ये तिकनः पृथक्करणस्यैव तत्र मानत्वात्। **प्रशस्ता मृदिति**। 'मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिके'-त्यमरः। **नित्योऽयमिति**। मृदित्येतावदुक्ते प्रशस्तत्वानवगमाद्विभाषाऽत्र नानुवर्तत इति सस्नावित्ययं विधिर्नित्य एव। उत्तरसूत्रस्थाऽन्यतरस्याङ्ग्रहणात्तु सुतरामिति भावः। **बह्वल्पार्थात्**। **बहूनीति**। 'बहुभ्यो ददाति बहुशः' 'अल्पेभ्योऽल्पश' इत्याद्यपि बोध्यम्। बह्वल्पार्थात्किम्?। गां ददाति। अश्वं ददाति। अर्थग्रहणात्पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यश्च। भूरिशो ददाति। त्रिशः। कारकात्किम्?। बहूनां स्वामी, अल्पानां स्वामी। **मङ्गलवचनमिति**। 'बहुशो ददात्याभ्युदयिकेषु कर्मसु। अल्पशो ददात्यनिष्टेषु'। आभ्युदयिकेषु बहुदानम्, अनिष्टेष्वल्पदानं च मङ्गलम्। तद्वैपरीत्येन दानं तु मङ्गलं न भवतीत्याशयेनाह—**नेहेति**। **अनिष्टेष्विति**। मयादिनिमित्तेषु दानेषु।

बा.] व्याहृतोऽर्थो यस्या इति विग्रहः। तदाह-**संदिष्टार्थायामिति**। **तद्युक्तात्**। संदिष्टार्थया दूतवाचा यद्युक्तं कर्म तदभिधायिनः कर्मन्शब्दात्स्वार्थे अण्णित्यर्थः। **कर्मैव कार्मणमिति**। 'अ'न्निति प्रकृतिभावान्न टिलोपः। दूतवाक्यं श्रुत्वा तथैव यत्क्रियते कर्म तत्कार्मणमुच्यते। तदाह—**वाचिकं श्रुत्वेति**। **ओषधेरजातौ**। **औषधं पिबतीति**। शुण्ठीमरीचादिचूर्णमवादिद्रव्यसंसृष्टं विवक्षितम्। तस्य न जातिवचनत्वमिति भावः। **क्षेत्रे रूढा इति**। उत्पन्ना इत्यर्थः। शाल्यादिसस्यात्मका इति फलितम्। **प्रज्ञादिभ्यश्च**। 'स्वार्थे'ऽण्णिति शेषः। **प्राज्ञ इति**। प्रजानातीति प्रज्ञः, 'इगुपधज्ञे'ति कः। प्रज्ञशब्दात्स्वार्थे अण्। **प्राज्ञीति**। अण्णन्तत्वान्ङीप्। प्रज्ञा अस्यास्तीति विग्रहे तु 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यः' इति णाऽन्तात्टापि प्राज्ञेति रूपम्। **मृदस्तिकन्**। मृच्छब्दात्स्वार्थे तिकन्नित्यर्थः। **सस्नौ**। प्रशस्तायां मृदि वर्तमानान्मृच्छब्दात्स्वार्थे स स्न एतौ प्रत्ययौ स्त इत्यर्थः। **रूपप इति**। 'प्रशंसायां रूपबि'ति विहितस्येत्यर्थः। **नित्योऽयमिति**। सस्नविधिरित्यर्थः। वस्तुतस्तु 'म्यादयः प्राग्वुनः' इत्यादिपरिगणितेष्वनयोः प्रत्यययोरनन्तर्भावादनित्यत्वमेवाऽनयोरुचितमित्याहुः। **बह्वल्पार्थाच्छस्**। बह्वल्पार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दात्स्वार्थे शस्प्रत्ययो वा स्यादित्यर्थः। **बह्वल्पार्थादिति**। वार्तिकमिदम्। मङ्गलाऽमङ्गले

शे.] इति। 'अ चे'ति वक्तव्ये ह्रस्वग्रहणाद्दीर्घस्य स्थानित्वम्। एतेनाऽन्त्यस्य स्यात्, तत्सामर्थ्याच्च लोपाऽभाव इत्यपास्तं, व्याख्यानाच्च। **वाचो**। व्याहृतोऽन्येनोक्तोऽर्थो यस्या इत्यर्थः। तदाह—**सन्दिष्टेति**। **तद्युक्ता**। तच्छब्देन वाक्। वाचा युक्ताद्वाग्व्याहृतार्थप्रतिपादककर्मशब्दादित्यर्थः। तेन स्वयं वाचा कथनपूर्वकं यत्कर्म क्रियते तत्—कार्मणम्। तदुक्तं भाष्ये—'त'दित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते?। वागेव। 'यदेव वाचा व्याह्रियते तदेव कर्मणा क्रियते' इति। अत्र वागेवेत्युत्तरस्यैवकारेण व्याहृतार्थायामित्यंशाऽसम्बन्धो लक्ष्यते, क्रिययोरुत्सर्गत एककर्तृकत्वञ्च प्रतीयते। 'यद्वाचा वदति तत्कर्मणा कुरुते' इति श्रुत्यर्थानुवादरूपत्वाद्यदेवेत्यादिभाष्यस्य। तद्युक्तात्किम्?। वाचा कथनं विनैव यत्कर्म क्रियते तत्र माभूदिति। एवं च मन्त्रविशेषप्रयोगपूर्वं क्रियमाणकर्मविशेषे रूढोऽयमित्याहुः। 'इदन्त्वया कर्तव्य'मिति सन्देशवाचं श्रुत्वा यत्कर्म क्रियते तत्कार्मणमिति वदतः कैयटस्याशयस्तु चिन्त्यः। 'वाचिकं श्रुत्वे'ति मूलं कैयटानुसारेण। **क्षेत्रे रूढा इति**। तत्रोत्पन्ना इत्यर्थः। प्रजानातीति–**प्रज्ञः**। **नित्योऽयमिति**। वृत्तौ चेदं स्पष्टम्। भाष्ये नित्येष्वस्याऽगणनान्नाऽस्य नित्यत्वम्। प्रत्ययान्तरं त्वस्माद-स्यापवादत्वान्न भविष्यतीति **परे**। **मङ्गलामङ्गलवचनमिति**। 'अपेतापोढे'ति सूत्रे 'अल्पशः' इति सौत्रप्रयोगः। एतेना-ऽस्मात्सूत्रप्रयोगान्मङ्गलेऽयादि प्रायिकमित्यपास्तम्, भाष्याऽनुक्तेः। अत्राऽल्पार्थशब्देन स्तोकादीनामेव ग्रहणं, न तदर्थकैक-

निष्टेषु । अल्पम् [ददाति]आभ्युदयिकेषु । **सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्** ।५।४।४३। द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । माषं माषं माषशः । प्रस्थशः । परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एव । सङ्ख्यैकवचनात्किम् ? । घटं घटं ददाति । वीप्सायां किम् ? । द्वौ ददाति । कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी । **प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः** ।५।४।४४।

त.] **आभ्युदयिकेष्विति** । अभ्युदयप्रयोजनेष्वन्याधेयादिषु । मूलपुस्तकेषु 'मङ्गलाऽमङ्गलवचन'मिति प्रायेण पठ्यते, तत्राऽमङ्गलग्रहणं वृथेत्याहुः । प्रायिकं चैतन्मङ्गलवचनमन्यत्रापि हि दृश्यते 'अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः' इति । कारकत्वं तु समसनक्रियां प्रति पञ्चम्याः कर्मत्वात्तदभिधायकत्वाच्चाल्पशब्दस्य । तथा च व्याचक्षते—अल्पा पञ्चमी समस्यत इति । 'आचार्येणे'ति शेषः । **परिमाणशब्दा इति** । तथा चैकवचनग्रहणेन एकोऽर्थ उच्यते येनेत्यर्थकेन वृत्तावेकार्थतानियताः परिमाणशब्दा एव गृह्यन्त इति भावः । **माषं माषमिति** । माषदातेत्युक्ते माषमात्रस्य हिरण्यादेर्दातेति प्रतीयते, न तु माषाणामिति प्रतीतिरिति भवत्ययं वृत्तावेकार्थतानियमः । एवं प्रस्थादिरपि । घटादयस्तु नैवम् । घटदातेत्युक्ते तु घटानां दातेत्यर्थस्यापि प्रतीयमानत्वात् । अतएव च प्रत्युदाहरति—**घटं घटमिति** । घटादयो हि जातिशब्दा नैकार्था भवन्ति, जातियोगस्यैकानेकसाधारणत्वात्, किं त्वमेदैकत्वसङ्ख्यामुपाददते । एतच्च सर्वं जयादित्यमतानुसारेणोक्तम् । वामनमते जातिशब्देभ्योऽपि भवत्येव । तथा च 'जश्शसो'रिति सूत्रे तेनोक्तम्,—जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणादिह न भवति—'कुण्डशो ददाति वनशः प्रविशती'ति, तस्यायमाशयः—जातिशब्दोऽपि यद्यर्थप्रकरणादिना वृत्तावेकार्थो भवति, तदा भवत्येव ततोऽपि शसिति । अथ कथम् 'एकैकशः पितृसंयुक्ता'निति द्विर्वचनशसोः सह प्रयोग इति चेत् । 'छन्दोवदृषयः कुर्वन्ती'ति हरदत्तः । अतएव 'सुपः' इति सूत्रे 'एकैकश' इति प्राचो ग्रन्थः प्रामादिक' इत्यवोचामेति मनोरमायां स्थितम् । वस्तुतस्तु एकैकमेव एकैकशः । स्वार्थे शस्, न तु वीप्सायाम्, 'एकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्त्वे'ति भाष्यादिति 'तान्येकवचने'त्यादिसूत्रे वक्ष्यामः । **द्वौ ददातीति** । कथं तर्हि—'अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम्।

बा.]गम्ये एवायं शसित्यर्थः । **बहूनि ददात्यनिष्टेष्विति** । भयादिनिमित्तेष्वित्यर्थः । **अल्पं ददात्याभ्युदयिकेष्विति** । अभ्युदयः=श्रेयः, तत्प्रयोजनकेष्विष्टापूर्तेष्वित्यर्थः । आभ्युदयिकेषु बहुदानम्, अनिष्टेषु अल्पदानं च मङ्गलम् । तद्विपरीतदानं त्वमङ्गलमिति भावः । अर्थग्रहणाद्भूरिशो ददाति, स्तोकशो ददाति इत्याद्यप्युदाहार्यम् । **सङ्ख्यैकवचनाच्च** । सङ्ख्या च एकवचनं चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । एकत्वविशिष्टोऽर्थ उच्यतेऽनेनेत्येकवचनः । एकत्वविशिष्टस्याऽर्थस्य वचन इति विग्रहः । सङ्ख्यावाचकात्तदन्यस्माच्चैकत्वविशिष्टवाचकात्कारकाभिधायिनः प्रातिपदिकाद्वीप्सायां शस् वेत्यर्थः । सङ्ख्यावाचिन उदाहरति—**द्वौ द्वौ ददातीति** । 'नित्यवीप्सयो'रिति द्विर्वचनम् । 'द्विश' इत्यत्र तु न, शसैव वीप्साया उक्तत्वात् । 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति'रित्यत्र 'शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः' इति परिगणनाच्छसादीनां डाच्पर्यन्तानामव्ययत्वम् । एकत्वविशिष्टवाचिन उदाहरति—**माषं माषं माषश इति** । **माषं माषमित्यन्तरं** 'ददातो'ति शेषः । माषशब्दः परिमाणविशेषवाची । **प्रस्थश इति** । प्रस्थं प्रस्थं ददातीति विग्रहः । ननु 'घटं घटं ददातो'त्यत्रापि 'घटश' इति स्यात्, घटशब्दस्याऽप्येकत्वविशिष्टार्थवाचकत्वात् । न च एकत्वविशिष्टस्यैवार्थस्य वाचक एकवचनशब्देन विवक्षितः,घटशब्दस्तु नैवं,घटौ घटा इत्यादौ द्वित्वबहुत्वविशिष्टवाचकत्वादिति वाच्यम्, एवं सति 'माषशः' 'प्रस्थशः' इत्यत्रापि शसभावप्रसङ्गादित्यत आह—**परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एवेति** । अयमाशयः–समासादिवृत्तौ एकत्वविशिष्टस्यैवाऽर्थस्य वाचका एकवचनशब्देन विवक्षिताः । तथाविधाश्च परिमाणशब्दा एव, नतु घटादिजातिशब्दा अपि । 'माषदाते'त्युक्ते हि माषपरिमितस्य हिरण्यादेर्दातेति प्रतीयते, नतु माषाणामिति । अतो माषशब्दोऽयं भवति वृत्तावेकत्वविशिष्टार्थनियतः । एवं प्रस्थादिशब्दोऽपि । घटशब्दस्तु नैवम् । 'घटदाते'त्युक्ते घटानां दातेत्यपि प्रतीतेः । एतदेवाभिप्रेत्य प्रत्युदाहरति—**घटं घटमिति** । एतत्सर्वं जयादित्यमतम् । वामनस्तु उक्तनियमे प्रमाणाऽभावाज्जातिशब्देभ्योऽपि शस् भवत्येव, एकवचनग्रहणं तु घटौ घटौ ददातीत्यादौ शसभावार्थमित्याह । 'एकैकशः पितृसंयुक्ता'नित्यत्र तु शसैव वीप्साया उक्तत्वाद्द्विर्वचनमार्षमिति हरदत्तः । प्रत्याहाराह्निकभाष्ये 'एकैकशः' 'सहस्रकृत्वः' इति भाष्यप्रयोगात्स्वार्थिकशसा समाधेयमित्यन्ये । **प्रतियोगे** । **विहितेति** । 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयो'रिति प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वे तद्योगे 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च

शे.]शब्दस्य, तरसत्वे मानाऽभावात । सत्त्वेऽपि तत्रार्थे तस्याऽप्रसिद्धतरत्वेनाऽल्पार्थशब्देन न ग्रहणम् । **सङ्ख्यैक** । सङ्ख्यावाचिन एकत्वविशिष्टाच्च प्रातिपदिकात्कारकाच्छसित्यर्थः । **एकार्था एवेति** । एकवचनशब्देनाऽत्र त एव गृह्यन्ते इति भावः । **घटं घटमिति** । ततः शसि 'घटं घटं'मितिवत् 'घटौ घटौ ददाती'त्यपि बोधसम्भव इत्यभिमानः । 'पदशः' 'स्वरशः' इति प्रयोगात्तेभ्योऽपि वृत्तावेकत्वविशिष्टस्यैव बोधे इति जातिशब्देभ्योऽपि शसिति परे । 'एकवचनादिति घटौ घटौ ददातीत्यादिबोधे

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति । ❀ आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम् । आदौ-आदितः । मध्यतः । अन्ततः । पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । स्वरेण स्वरतः । वर्णतः । **अपादाने चाऽहीयरुहोः** ।५।४।४५। अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् । ग्रामादागच्छति-ग्रामतः । अहीयरुहोः किम् ? । स्वर्गाद्धीयते । पर्वतादवरोहति । **अतिग्रहाऽव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः** ।५।४।४६। अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः । चारित्रेणातिगृह्यते । चारित्रतोऽतिगृह्यते । चारित्रेणान्यानतिक्रम्य वर्तत इत्यर्थः । अव्यथनमचलनम् । वृत्तेन न व्यथते । वृत्ततो न व्यथते । तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे-वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अकर्तरि [इति] किम् ? । देवदत्तेन क्षिप्तः । **हीयमानपापयोगाच्च** ।५।४।४७। हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । वृत्तेन हीयते । वृत्ततो हीयते । वृत्तेन पापः । वृत्ततः पापः । क्षेपस्याऽविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धः । अकर्तरि किम् ? । देवदत्तेन हीयते । **षष्ठ्या व्याश्रये** ।५।४।४८। षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः [स्यात्] नानापक्षसमाश्रये । देवा अर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य कर्णस्य पक्षे इत्यर्थः । व्याश्रये किम् ? । वृक्षस्य शाखा । **रोगाच्चापनयने** ।५।४।४९। रोगवाचिनः षष्ठ्यन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः कुरु ।

त.] सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते' इति । न ह्यत्र वीप्सास्ति, नापि कारकत्वमिति चेत् । अत्राहुः सहस्रं सहस्रं ये समेतास्तेषामपि परिषत्त्वं नेत्यर्थः । तथा च समवायक्रियां प्रति कर्तृत्वं, वीप्सा चास्त्येवेति । एतेन 'एकश एकवचनादिसंज्ञानि स्यु'रिति व्याख्यातम् । एकशब्दार्थस्याऽस्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वात् । **कृष्णतः प्रतीति** । 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयो'रिति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मा'दिति पञ्चमी । **आद्यादिभ्य इति** । 'तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्व'मित्येतदत्र लिङ्गम् । **ग्रामत इति** । एवम् अध्ययनात्पराजयते, अध्ययनत इत्याद्यपि बोध्यम् । **अतिगृह्यत इति** । अन्याऽतिक्रमेण लोकैर्गृह्यत इत्यर्थः । फलितमाह—**अन्याननतिक्रम्य वर्तत इति** । **प्रवाहिकात इति** । 'प्रच्छर्दिकातः कुर्वि'त्याद्यप्युदाहरणम् । **प्रवाहिका**-विषूचिका । **प्रच्छर्दिका** तु-

---

बा.] यस्मा'दिति पञ्चमी विहितेत्यर्थः । **प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रतीति** । कृष्णस्य प्रतिनिधिरित्यर्थः । **आद्यादिभ्य इति** । अयं सार्वविभक्तिकस्तसिः । **अपादाने चाऽहीयरुहोः** । 'अहीयरुहो'रिति छेदः । 'हीयते' इत्यादौ कर्मणि लकारे यगन्तस्य एकदेशस्य 'हीये'त्यनुकरणम् । हीयरुहोः संबन्धि यन्न भवति तस्मिन्नपादाने इत्यर्थः । **अतिग्रहाव्यथने** । **अतिक्रम्य ग्रह इति** । लोकवृत्तमतिक्रम्य तद्विलक्षणतया प्रतीयमानत्वमित्यर्थः । **चारित्रेणेति** । चरित्रमेव चारित्रम्, तेन हेतुना इतरविलक्षणत्वेन दृश्यते इत्यर्थः । फलितमाह—**अन्याननतिक्रम्य वर्तत इति** । 'व्यथ भयसंचलनयो'रिति चलनार्थाल्ल्युटि व्यथनशब्दः । तदाह—**अव्यथनमचलनमिति** । **क्षेपे इति** । 'उदाह्रियते' इति शेषः । क्षेपो निन्दा । **हीयमानपापयोगाच्च** । **हीयमानेति** । हीयमानयुक्तात् पापयुक्ताच्चेत्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रे क्षेपग्रहणादेव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**क्षेपस्याऽविवक्षायामिति** । तत्त्वकथने इत्यर्थः । **षष्ठ्या व्याश्रये** । **नानापक्षसमाश्रयणे इति** । सर्वसाधारण्यं विहाय एकपक्षाश्रय इति यावत् । पक्षः—स्वीयत्वेन परिग्रहः । **देवा अर्जुनतोऽभवन्निति** । अर्जुनस्य पक्षे देवा आसन्नित्यर्थः । **आदित्याः कर्णतोऽभवन्निति** । सूर्याः कर्णस्य पक्षे आसन्नित्यर्थः । **रोगाच्च** । रोगस्य प्रतीकारः—चिकित्सा । **प्रवाहिकात इति** । विषूचिकाप्रतीकारमित्यर्थः । **कृभ्वस्तियोगे** । **अभूतेति** । येन रूपेण प्रागभूतं यद्वस्तु

शे.] शसोऽसाधुत्वाये'ति केचित् । वस्तुत एकवचनादिति सङ्ख्यातिरिक्तार्थानां परिगृहीतैकत्वानामेव वीप्सेत्यर्थानुवादकम् । अत एव माषौ माषौ ददातीति न । किं तु द्वौ द्वौ माषौ ददातीत्येव तत्रेति बोद्धव्यम् । अत्राहुः—चकारो वीप्सायामित्यनन्तरं द्रष्टव्यः । सङ्ख्यैकवचनाद्वीप्सायाश्च । चात्स्वार्थेऽपि । स चाऽभिधानस्वाभाव्यादेकशब्दादेव । तेनैकशब्दाद्वीप्साशसभावे द्विर्वचने ततोऽत्यन्तस्वार्थिके शसि पक्षे जाते 'एकैकश' इत्येत्सिद्धिः । न चैवमेकश इत्युक्ते सन्देहः स्यात् । शास्त्रे व्याख्यानतो, लोके प्रकरणादितो निर्णयात् । नचाऽस्य शस 'एकं बहुव्रीहिव'दित्यपवादत्वाभावादेकशब्दे परत्वाद्द्विर्वचनमेव न्याय्यमिति वाच्यं, तत्रापि 'नित्यवीप्सयो'रित्येव द्वित्वसत्त्वात्तदनुवादेन बहुव्रीहिवद्भावस्यैव तेन विधानादिति । ध्वनितञ्चेदं 'सर्वस्य द्वे' इति सूत्रे भाष्ये इति भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम् । **या पञ्चमी विहितेति** । 'प्रतिनिधिप्रतिदाने चे'त्येषेत्यर्थः । **आद्यादिभ्य इति** । अयमेव सार्वविभक्तिकस्तसिः । **चारित्रत इति** । बहुष्वासीनेष्वन्याऽतिक्रमेण लोकैर्गृह्यते इत्यर्थः । फलितमाह—**अन्याननतिक्रम्येति** । **हीयमान** । हीयमानेन, पापेन च युक्तादित्यर्थः । **अर्जुनत इति** । 'पक्षे' इति शेषः । **प्रवाहिका**—विषूचिका । **अभूतेति** । 'गम्यमाने' इति शेषः । 'तद्भावे'ति करणतृतीयया समासः । अभूतपदेन कर्तृषष्ठ्य-

प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयने किम् ? । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति । **कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ।५।४।५०।** * **अभूततद्भाव इति वक्तव्यम् ।** विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे । **अस्य च्वौ ।७।४।३२।** अवर्णस्य ईत्स्यात्च्वौ । वेर्लोपः । च्व्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः कृष्णः संपद्यते तं करोति कृष्णीकरोति । ब्रह्मीभवति । गङ्गीस्यात् ।

त.]वमनव्याधिः । **कृभ्वस्तियोगे** । योग इति किम् ? । अशुक्लः शुक्लो जायते । **सम्पद्यकर्तरीति** । सम्पद्यश्चासौ कर्ता चेति विग्रहः । 'पाघ्राध्माधेट्दृशः शः' इति विहितः शप्रत्ययोऽस्मादेव निपातनात्सम्पदोऽपि भवति । दिवादित्वाच्छ्यनिति हरदत्तः । **वक्तव्यमिति** । वृत्तिकारस्तु 'अभूततद्भावे' इति सूत्रमध्ये प्रचिक्षेप । भ्रान्तरवादिति । च्व्यन्त-

बा.] तस्य तद्रूपप्राप्तावित्यर्थः । एवंच यत्र प्रकृतिस्वरूपमेव विकाररूपमापद्यमानं विकाराऽभेदेन विवक्ष्यते, तत्रैवायं प्रत्यय इति लभ्यते । **संपद्यकर्तरीत्येकं** पदम् । संपदनं–सम्पद्यः । संपूर्वकात्पदधातोरत एव निपातनादेव भावे कृत्संज्ञः शः,दिवादित्वाच्छ्यन् । संपद्यस्य कर्तेति षष्ठीसमासः । संपद्यमाने वर्तमानादिति यावत् । केन रूपेण कस्य संपत्तिरित्याकाङ्क्षायाम्, 'अभूततद्भावे' इति वार्तिकात्प्रकृतेर्विकाररूपेण संपत्तिरिति लभ्यते । तत्र विकारवाचकादेव प्रत्ययः, नतु प्रकृतिवाचकात्, व्याख्यानात् । तथा च फलितमाह-**विकारात्मतामित्यादिना** । **वर्तमानादिति** । विकारवाचकशब्दस्य प्रकृतौ गौण्या वृत्त्या विद्यमानत्वं बोध्यम् । **करोत्यादिभिरिति** । 'डु कृञ्करणे, भू सत्तायाम्, अस भुवी'ति धातुभिर्योगे सतीत्यर्थः । च्विप्रत्यये चकार इत्, इकार उच्चारणार्थः । **अस्य च्वौ । ईत्स्यादिति** । 'ई घ्राध्मो'रित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **वेर्लोप इति** । 'वेरपृक्तस्ये'त्यनेने'ति शेषः । **च्व्यन्तत्वादव्ययत्वमिति** । 'ऊर्यादिच्विडाचश्चे'ति निपातत्वात्स्वरादिनिपातमित्यव्ययत्वमित्यर्थः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति'रित्यत्र 'शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः' इति परिगणितेष्वन्तर्भावादव्ययत्वमिति केचित् । कृञ्योगे उदाहरति–**कृष्ण इति** । वस्तुतोऽकृष्णः सन्नेषादिना कृष्णभावं प्राप्नोतीत्यर्थः । **तं करोतीति** । अकृष्णं कृष्णरूपेण संपद्यमानं करोतीत्यर्थः । **कृष्णीकरोतीति** । अत्र वस्तुतोऽकृष्णो नटः प्रकृतिभूतः । स तावत्कृष्णभावं विकारं प्राप्नुवन्सम्पद्यमानत्वात्सम्पद्यकर्ता भवतीति तत्राऽभेदारोपमवलम्ब्य वर्तमानो विकारभूतकृष्णवाचकः शब्दः । तस्माच्चिप्रत्ययः । चकार इत्, इकार उच्चारणार्थः । तस्मिन्परे अकारस्य ईत्त्वम् । 'वेरपृक्तस्ये'ति वकारलोपः । 'कृष्णी'ति ईकारान्तमव्ययम् । **ब्रह्मीभवतीति** । अब्रह्म ब्रह्म संपद्यमानं भवतीत्यर्थः । ब्रह्मन्शब्दाच्चिः । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नलोपः । ईत्वमिति भावः । अत्यन्तस्वार्थिकानामेव प्रातिपदिकादुत्पत्तिर्नतु

शे.]न्तेन तस्य समासः । अभूतत्वं प्रत्यासत्त्या तद्भावशब्दघटकतच्छब्दार्थकरणत्वेनैव ग्राह्यम् । एवञ्च येन रूपेण प्रागभूतत्तेन रूपेण तस्य भाव इति फलितम् । एवञ्च यत्र प्रकृतिस्वरूपमेव विकाररूपतामापद्यमानं विवक्ष्यते तत्राऽयं प्रत्ययः । **संपद्येत्यादेः** संपद्यकर्तरि वर्तमानादित्यर्थः । अस्मादेव निपातनात्सम्पदेर्भावे शः । दिवादित्वाच्छ्यन् । सम्पद्यस्य कर्तेति षष्ठीतत्पुरुषः । एवञ्च संपत्तिकर्तृबोधकाद्विकारवाचकात्प्रत्ययः । तस्य च प्रकृतौ वर्त्तमानत्वङ्गौण्या वृत्त्या । अत एव महद्भूतेत्यादौ नात्वं, सामानाधिकरण्यनिबन्धनपुंवत्त्वञ्च भवति । तदाह—**विकारात्मतामित्यादि** । चकारोऽन्तोदात्तत्वाय । इकारो 'वे'रित्यत्र सामान्यग्रहणाऽविघातार्थः । **च्व्यन्तत्वादिति** । 'ऊर्यादिच्वी'ति निपातत्वेऽव्ययत्वमित्यर्थः । **ब्रह्मीभवतीति** । अत्र भवनकर्तृत्वं प्रकृतिभूतस्याऽब्रह्मण एव विकाराऽभेदेन बोध्यम् । '**कृष्णीकरोती**'त्यादौ कर्मत्वमप्येवम् । अत एव 'सङ्घीभवन्ति ब्राह्मणाः' 'त्वद्भवति चैत्र' इत्यादौ वचनपुरुषव्यवस्था । अन्यत्र तु प्रकृतिविकृत्योरुभयोः कर्तृत्वम् । तत्र साक्षाद्विकारस्यैव, 'स्वर्णपिण्डः खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवत' इति परस्पशास्थभाष्यप्रयोगे विकृतेः कर्तृत्वात् । 'अत्वन्त्वं सम्पद्यते' इत्यादौ च्व्यन्तस्य वाक्ये लोके प्रकृतेरपि कर्तृत्वदर्शनाच्च । अयं प्रयोगो 'युष्मद्युपपदे' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टः । अनारोपिताऽतथाभूते आरोपिततद्भावसम्पत्तावेव च्विः । अत एवेश्वरप्रसादादिनाऽमहति मुख्यमहत्त्वोत्पत्तौ न च्विः । अत एव च्व्यन्तार्थस्य 'गोभव'दित्यादौ गौणत्वेन प्रगृह्यत्वाऽभावसिद्ध्या 'ओतश्च्व्यन्तस्य प्रतिषेधः' इति वार्त्तिकमोत्सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातम् । 'कारणीभूतो दण्ड' इत्याद्यसाध्वेव । 'तत्राऽकारणत्वाद्यारोपपूर्वककारणत्वादिबुद्ध्या च्वि'रिति तु न युक्तम् । अगोत्वारोपपूर्वकगोत्वबुद्ध्या च्वौ 'गोभव'दित्यादौ च्व्यन्तप्रतिषेधस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधापत्तेः । प्रकृतसूत्रे भाष्येऽपि ध्वनितमेतत् । 'सङ्घोपसर्जनीभूताना'मिति वार्तिकप्रयोगे, 'एकार्थीभाव' इति भाष्यप्रयोगे च वृत्तिवाक्ययोरत्यन्तमेदादुपसर्जनत्वस्यैकार्थत्वस्य वाऽऽरोपितस्यैव सत्त्वाच्चिः । तत्तत्पदत्वस्यैव तत्रारोपेणैकार्थत्वस्य सुतरान्तत्त्वम् । 'अमृतीभूत्वा मोक्षीभवती'त्यादि तु छान्दसम् । अभूततद्भावसामर्थ्यात्सम्पद्यकर्तृत्वलाभे तद्ग्रहणं यत्र सम्पद्यकर्तृत्वमेव न कारकान्तरत्वं तत्र यथा स्यादित्यर्थम् । तेनाऽदेवगृहे देवगृहे भवतीत्यत्र न । अदेवगृहं देवगृहं सम्पद्यते तत्र पूर्वं जातोऽपि वृक्षादिर्देवगृहे सम्पद्यते तथा भवतीति

॥ अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम् । दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । एतच्च 'अव्ययीभावश्चे'ति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । **क्यच्व्योश्च** ।६।४।१५२। हलः परस्यापत्यकारस्य लोपः स्यात् क्ये च्वौ च परतः । गार्गीभवति । **च्वौ च** ।७।४।२६। च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुचीभवति । पटूस्यात् । 'अव्ययस्य दीर्घत्वं ने'ति केचित्तन्निर्मूलम् । 'स्वस्ति स्या'दिति तु महाविभाषया च्वेरभावात्सिद्धम् । 'स्वस्ती स्या'दित्यपि पक्षे स्यादिति चेदस्तु । यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानाच्च्विरेव नोत्पद्यते इत्यस्तु । 'रीङृतः' । मात्रीकरोति । **अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च** ।५।४।५१। एषां लोपः स्याच्च्विश्च । अरूकरोति । उन्मनीकरोति । उन्मनीस्यात् । उच्चक्षूकरोति । विचेतीकरोति । विरहीकरोति । विरजीकरोति । **विभाषा साति कार्त्स्न्ये** ।५।४।५२। च्विविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये । **सात्पदाद्योः** ।८।३।१११। सस्य षत्वं न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः संपद्यतेऽ-

त.] **त्वादिति** । तस्य निपातत्वात् 'स्वरादिनिपातमव्यय'मित्यनेनेत्यर्थः । **गार्गीभवतीति** । इह यञन्तात्सुपि ततः च्विप्रत्यये कृते 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाती'ति यलोपो न भवति, ईकारेण व्यवधानादिति बोध्यम् । **अरुर्मनः । च्विश्चेति** । पूर्वेण सिद्धस्यापि च्वेरयमनुवादः । लोपस्तु तत्संनियोगशिष्टत्वार्थः । **विभाषा साति** । विभाष्यते विकल्प्यते इति विभाषा । 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययः । ततः टाप् । न त्विदमव्ययं 'द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये',

बा.] सुबन्तादिति नियमः । अतो न च्वेः प्रातिपदिकादुत्पत्तिः, किंतु सुबन्तादेवेति बोध्यम् । अत एव अगौर्गौः समपद्यत गोऽभवदित्यत्र च्व्यन्तस्य गोशब्दस्य 'एङः पदान्ता'दिति पररूपमुदाहृतं भाष्ये सङ्गच्छत इत्यलम् । **गङ्गी स्यादिति** । अगङ्गा गङ्गात्वेन संपद्यमाना स्यादित्यर्थः । 'अस्य च्वौ' इति ईत्वम् । **दोषाभूतमहरिति** । दोषेत्याकारान्तमव्ययं रात्रावित्यर्थे वर्तते । इह तु रात्रिरित्यर्थे वर्तते । अदोषाभूतमहो बहुलमेघावरणान्धकाराद्दोषाभूतमित्यर्थः । **दिवाभूता रात्रिरिति** । दिवेत्याकारान्तमव्ययमह्नीत्यर्थे । इह तु अहरित्यर्थे वर्तते । चन्द्रिकातिशयवशादहर्भूतेत्यर्थः । ननु 'अव्ययस्य च्वावीत्वं ने'ति वार्तिकम् 'अस्य च्वौ' इति सूत्रभाष्ये न दृश्यत इत्यत आह- **एतच्चेति** । गार्गीभवतीति वक्ष्यन्नाह- **क्यच्व्योश्च** । 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्माल्लोप इति, 'हलस्तद्धितस्ये'त्यस्माद्धल इति, 'सूर्यतिष्ये'-त्यतो य इति, 'आपत्यस्य चे'त्यस्मादापत्यस्येति चानुवर्तते । तदाह- **हलः परस्येति** । **गार्गीभवतीति** । अगार्ग्यो गार्ग्यः संपद्यमानो भवतीत्यर्थः । यञन्ताच्च्वौ यकारस्य लोपः । वेर्लोपः । यकारस्य तु 'आपत्यस्य चे'ति लोपो न सम्भवति, ईकारेण व्यवधानात् । 'हलस्तद्धितस्ये'त्यपि न संभवति, तस्य ईति अर्थवत्येव विधानात् । अतो वचनमिति भावः । अथ 'शुचीभवती'ति वक्ष्यन्नाह- **च्वौ च** । **दीर्घः स्यादिति** । 'अकृत्सार्वधातुकयो'रित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **अव्ययस्येति** । अव्ययस्य 'च्वौ चे'ति दीर्घो नेत्यर्थः । तेन स्वस्ति स्यादित्यत्र च्वौ न दीर्घ इति भावः । **तन्निर्मूलमिति** । भाष्यादावदृष्टत्वादिति भावः । तर्हि 'स्वस्ति स्या'दिति न स्यात्, दीर्घप्रसङ्गादित्यत आह— **स्वस्ति स्यादिति त्विति** । ननु महाविभाषया दीर्घाऽभावे स्वस्ति स्यादिति सिद्धावपि, कदाचित्स्वस्ती स्यादिति दीर्घो दुर्वार इति शङ्कते— **स्वस्तीस्यादित्यपि पक्षे स्यादिति** । इष्टापत्तिरित्याह- **अस्त्विति** । 'दीर्घतदभावाभ्यां रूपद्वय'मिति शेषः । प्रामाणिकत्वादुभयमप्यादर्तव्यमिति भावः ।

ननु शिष्टानङ्गीकारात्कथं दीर्घपाठादर इत्यत आह- **यदि नेष्यते** इत्यादि । मातृशब्दाच्च्विप्रत्यये विशेषमाह- **रीङृत इति** । **अरुर्मनश्चक्षुः** । **एषामिति** । अरुस्, मनस्, चक्षुस्, चेतस्, रहस्, रजस् इत्येतेषामित्यर्थः । पूर्वेणैव प्रत्ययसिद्धेस्तत्संनियोगेन अन्त्यलोप इह विधीयते । **अरूकरोतीति** । अनरुः अरुः सम्पद्यते, तत्करोतीत्यर्थः । प्रकृतेरन्त्यलोपे उकारस्य 'च्वौ चे'ति दीर्घः । **उन्मनीकरोतीति** । अनुन्मना उन्मनाः संपद्यते तं करोतीत्यर्थः । च्वौ अन्त्यलोपः, ईत्वं च । **उच्चक्षूकरोतीति** । अनुच्चक्षुरुच्चक्षुः सम्पद्यते, तं करोतीत्यर्थः । च्वौ अन्त्यलोपः, दीर्घश्च । **उच्चेतीकरोतीति** । अनुच्चेता उच्चेताः सम्पद्यते, तं करोतीत्यर्थः । च्वौ अन्त्यलोपः, ईत्वं च । **विरहीकरोतीति** । रहो विजनप्रदेशः, विशिष्टं रहो विरहः । अविरहो विरहः संपद्यते तत्करोतीत्यर्थः । च्वौ अन्त्यलोपः, ईत्वं च । **विरजीकरोतीति** । अविरजा विरजाः सम्पद्यते तं करोतीत्यर्थः । अन्त्यलोपे अस्य च्वौ ईत्वं च । **विभाषा साति** । 'साती'ति लुप्तप्रथमाकम् । **च्विविषये इति** ।

शे.] तदर्थः । अत्र वृक्षभवननिरूपिताऽधिकरणत्वमपीति न दोष इत्याकरे स्पष्टम् । **दोषाभूतमिति** । अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि वृत्तौ शक्तिमदप्रधानत्वं बोध्यम् । **गार्गीति** । यञन्ताच्च्वौ 'आपत्यस्ये'ति लोपो न, ईकारेण व्यवधानादिति भावः । **च्वौ च** । 'अकृत्सार्वे'त्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । **यदि नेष्यते इति** । अनेनाऽनिष्टौ दृढतरमानाऽभाव इति सूचितम् । **च्विश्चेति** । अनुवादोऽयम् । तेनोन्मनीस्यादित्यादि सिद्धम् । अन्यथा प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभावान्न स्यात् । अनेनाऽन्त्यलोपे

भिसाद्भवति। अग्नीभवति। महाविभाषया वाक्यमपि। अग्निर्भवति कार्त्स्न्ये किम्?। एकदेशेन शुक्लीभवति पटः। **अभिविधौ संपदा च** ।५।४।५३। संपदा कृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्याद्‌व्याप्तौ। पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः। संपदा तु वाक्यमेव,-अग्निसात्संपद्यते अग्निसाद्भवति शस्त्रम्। अग्नीभवति। जलसात्संपद्यते [जलसाद्भवति] जलीभवति लवणम्। एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनाऽन्यथाभावः कार्त्स्न्यम्। बहूनां व्यक्तीनां किंचिदवयवावच्छेदेनाऽन्यथात्वं त्वभिविधिः। **तदधीनवचने** ।५।४।५४। सातिः स्यात्कृभ्वस्तिभिः संपदा च योगे। राजसात्करोति। राजसात्संपद्यते। राजाधीनमित्यर्थः। **देये त्रा च** ।५।४।५५। तदधीने देये त्रा स्यात्सातिश्च कृभ्वादियोगे। विप्राधीनं देयं करोति-विप्रत्राकरोति विप्रत्रा संपद्यते। पक्षे-विप्रसात्करोति। देये किम्?। राजसाद्भवति राष्ट्रम्। **देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्** ।५।४।५६। एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात्। देवत्रा वन्दे रमे वा। बहुलोक्तेरन्यत्रापि—बहुत्रा जीवतो मनः। **अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच्** ।५।४।५७। द्व्यच् अवरं न्यूनं, न तु ततो न्यूनम्। अनेकाजिति यावत्। तादृशमर्धं यस्य तस्माड्डाच् स्यात्कृभ्वस्तिभिर्योगे।

त.] 'पयसस्तु विभाषया' इत्यादौ विभक्तेर्दर्शनात्। **कृत्स्नमिति**। सर्वावयवोपेतमित्यर्थः। **अग्निसाद्भवति शस्त्रमिति**। जातावेकवचनम्। सर्वाणि शस्त्राणीत्यर्थः। **वन्दे रमे वेति**। देवान् वन्दे-देवत्रा वन्दे। देवेषु रमे—देवत्रा रमे इत्यर्थोऽत्र पर्यवसन्नः। एवं मनुष्यान् गच्छति-मनुष्यत्रा गच्छति। मनुष्येषु वसति मनुष्यत्रा वसति। पुरुषान् गच्छति-पुरुषत्रा गच्छति। पुरुषेषु वसति-पुरुषत्रा वसति। 'पुरु'शब्दो बहुपर्यायः। पुरून् गच्छति

बा.] अभूततद्भावे संपद्यकर्तरि कृभ्वस्तियोगे इत्यर्थः। **सात्पदाद्योः**। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**सस्य षत्वं न स्यादिति**। सातेरवयवस्य, पदादेश्च सस्य षत्वं न स्यादित्यर्थः। 'न रपरसृपी'त्यतो नेति, 'अपदान्तस्ये'त्यतो 'मूर्धन्य' इति चानुवर्तत इति भावः। पदादेरुदाहरति-**दधि सिञ्चतीति**। षिचिधातोः 'धात्वादेः षः सः' इति षस्य सः। तस्य 'आदेशप्रत्यययो'रिति षत्वे प्राप्तेऽनेन निषेधः। **कृत्स्नमिति**। सर्वावयवोपेतमित्यर्थः। 'अग्निसा'दित्यत्र प्रत्ययावयवसकारत्वात् षत्वे प्राप्तेऽनेन निषेधः। **अग्नीभवतीति**। च्विप्रत्यये 'च्वौ चे'ति दीर्घः। **महाविभाषयेति**। 'समर्थाना'मित्यतो वाग्रहणानुवृत्तेरित्यर्थः। महाविभाषया सिद्धे इह विभाषाग्रहणं तु अपवादेन मुक्ते औत्सर्गिकच्वेः समावेशार्थम्। **अभिविधौ संपदा च**। चकारः कृभ्वस्तिसमुच्चयार्थः। तदाह—**संपदा कृभ्वस्तिभिश्चेति**। अभिविधावित्यस्य विवरणम्-**व्याप्ताविति**। **पक्षे इति**। सातिप्रत्ययाऽभावपक्षे कृभ्वस्तियोगे पूर्वेण च्विः, संपदा योगे तु सातेरभावे वाक्यमेव, नतु च्विः, कृभ्वस्तियोग एव तद्विधानादित्यर्थः। सम्पदा योगे उदाहरति—**अग्निसात्संपद्यत इति**। कृभ्वस्तियोगे उदाहरति—**अग्निसाद्भवति शस्त्रमिति**। अग्निसात्करोति अग्निसात्स्यादित्यप्युदाहार्यम्। कार्त्स्न्याऽभिविध्योर्विशेषमाह—**एकस्या व्यक्तेरित्यादिना**। **तदधीनवचने**। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**सातिः स्यादित्यादिना**। 'अभूततद्भावे' इति निवृत्तमिति भावः। **देये त्रा च**। तदधीनवचन इत्येवानुवर्तते। **कृभ्वादियोगे इति**। कृभ्वस्तिभिः संपदा च योगे इत्यर्थः। **देवमनुष्यपुरुष। एभ्य इति**। देव, मनुष्य, पुरुष, पुरु, मर्त्य—इत्येतेभ्य इत्यर्थः। अत्यन्तस्वार्थिकोऽयम्। 'साती'ति 'कृभ्वस्तियोगे' इत्यपि निवृत्तम्। **देवत्रा वन्दे रमे वेति**। देवान् वन्दे, देवेषु रमे वेत्यर्थः। मनुष्यत्रा। पुरुषत्रा। पुरुशब्दो बहुलपर्यायः। पुरुत्रा। मर्त्यत्रा। **अन्यत्रापीति**। देवादिभ्योऽन्यत्रापीत्यर्थः। **बहुत्रा जीवतो मन इति**। जीवतो जन्तोर्मनो बहुषु विषयेषु गच्छति। बहून् व्याप्नोतीत्यर्थः। **अव्यक्तानुकरणात्**। यत्र ध्वनौ अकारादयो वर्णविशेषा न व्यज्यन्ते सोऽव्यक्तो ध्वनिः। तस्यानुकरणम्-अव्यक्तानुकरणम्। 'द्व्यजवरार्ध'शब्दं व्याचष्टे—**द्व्यजिति**। द्वावचौ यस्येति विग्रहः। अवरशब्दं व्याचष्टे-**न्यूनमिति**। द्व्यजेव अवरं=न्यूनसंख्याकमिति सामानाधिकरण्येनान्वयः। **न तु ततो न्यूनमिति**। एकाच्कमित्यर्थः। फलितमाह—**अनेकाजिति यावदिति**। **तादृशमर्धमिति**। अनेकाच्कम् अर्धं=भागो यस्य तत्—द्व्यजवरार्धम्। तस्मादित्यर्थः। **कृभ्वस्तिभिर्योगे इति**। मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः। तथा च अनेकाच्कभाग-

---

शे.] यथायथमीत्यादि। **साकल्ये इति**। 'अभूततद्भावे' इत्यपि बोद्धव्यम्। **कृत्स्नं**—सर्वावयवोपेतम्। **वाक्यमेवेति**। न तु च्विरित्यर्थः। **तदधीन**। 'अभूततद्भावे' इति निवृत्तम्। [**विप्रत्रेति**। स्वरादेराकृतिगणत्वात्त्रान्तस्याऽव्ययत्वम्]। **देवमनुष्य**। सातीति, कृभ्विति च निवृत्तम्। **वन्दे रमे वेति**। देवान्वन्दे तेषु रमे वेत्यर्थः। 'पुरु'शब्दो बहुवाची। **बहुत्रेति**। जीवतो जन्तोर्मनो बहुषु विषयेषु गच्छतीति, बहून्विषयान्व्याप्नोतीत्यर्थः। **अव्यक्तानु**। मण्डूकप्लुत्या कृभ्वस्तीत्यनुवर्तते, सम्पदेति निवृत्तमेव। **न तु ततो न्यूनमिति**। 'द्व्यजवरे'त्यस्य द्व्यजपेक्षया न्यूनमित्यर्थस्तु न, 'पटपटाकरोती'त्यादा

❀ डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम् । ❀ नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्यम् । डाच्परं यदाम्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् । इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अव्यक्तानुकरणात्किम् ? । दृषत्करोति । द्व्यजवरार्द्धात्किम् ?। श्रत्करोति । अवरेति किम् ? । खरटखरटाकरोति । श्रपटश्रपटाकरोति । 'अनेकाच' इत्येव तु सूत्रयितुमुचितम् । एवं हि डाचीति परसप्तम्यैव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम् । अनितौ किम् ? । पटिति करोति । कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ ।५।४।५८। द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात्कृञ एव योगे कर्षणेऽर्थे । बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति—द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति—शम्बाकरोति । बीजेन सह कर्षति बीजाकरोति । सङ्ख्यायाश्च गुणान्तायाः ।५।४।५९। कृञो योगे कृषौ डाच्स्यात् । द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः । समयाच्च यापनायाम् ।५।४।६०। कृषाविति निवृत्तम् । कृञो योगे

त.] पुरुषु वसति वा पुरुत्रा । मर्त्यान्मर्त्येषु वा-मर्त्यत्रा । डाचि विवक्षित इति । परसप्तम्यां त्वन्योन्याश्रयः स्यात् । डाचि कृते द्वित्वे सति द्व्यजवरार्धता, तस्यां च सत्यां डाजिति भावः । खरटखरटाकरोतीति । द्वित्वपररूपादि प्राग्वत् । 'द्व्यजवरार्धा'दित्युक्ते त्वत्र डाज्न स्यात् । न ह्यत्रार्धे द्व्यच् , किं तु त्र्यच् । अनेकाच इत्येवेति । 'द्व्यजवरार्धा'दित्यपनीयेत्यर्थः । पटितीति । 'अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ' इति पररूपम् । नन्वत्र करोतिना योगो दुर्लभः, इतिशब्देन व्यवधानात् , तथा चाऽनिताविति व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः-इतिशब्देन करोत्यर्थगतप्रकार एव परामृश्यते, इत्येवंप्रकारेण करोतीति । तथा च पटच्छब्दस्यार्थद्वारा योगोऽस्त्येवेति । बीजेन सहेति । ननु बीजेन सह भूतलस्य कर्षणे बीजानामपि कर्षणप्रसङ्गाद्विवक्षितार्थो न सिध्यतीति चेत् । अत्राहुः-वृत्तिविषये बीज-

बा.] युक्तादव्यक्तानुकरणाच्छब्दात्कृभ्वस्तियोगे डाच् स्यादिति फलितम् । अथ पटच्छब्दादव्यक्तानुकरणाड्डाचमुदाहरिष्यन्पटच्छब्दस्य द्विर्वचनमाह—डाचि विवक्षिते द्वे बहुलमिति । यद्यपि 'सर्वस्य द्वे' इति प्रकरणे 'डाचि द्वे भवत इति वक्तव्य'मित्येव भाष्ये वार्तिकं पठितम् । तत्र डाचि परत इति नाऽर्थः, तथा सति डाचि सति पटच्छब्दस्य द्विर्वचनं, सति च द्विर्वचने अर्द्धस्याऽनेकाच्त्वाड्डाजित्यन्योन्याश्रयापत्तेः । अतो डाचि विवक्षिते इत्याश्रितम् । एवंच डाचि विवक्षिते पटच्छब्दस्य द्विर्वचने सति पटत् पटत् इत्यस्यानेकाच्कार्धभागयुक्तत्वाड्डाच् सूपपादः । पटत् पटत् आ करोतीति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—नित्यमाम्रेडिते डाचीति । 'एकः पूर्वपरयो'रित्यधिकारे पररूपप्रकरणे 'नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वे'ति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं पठितम् । डाच्परमिति । डाच् परं यस्मादिति विग्रहः । पकार इति । तथा च पटपटत् आ करोतीति स्थिते डित्वाट्टिलोपे पटपटाकरोतीति रूपमित्यर्थः । अवरेति किमिति । द्व्यजर्धादित्येवास्त्वित्यर्थः । घरटघरटाकरोतीति । घरटत् इत्यव्यक्तानुकरणाड्डाचि द्विर्वचने पररूपे टिलोपे रूपम् । 'द्व्यजर्धा'दित्युक्ते तु अर्धभागस्य घरटदित्यस्य बह्वच्कत्वाड्डाच् न स्यादित्यर्थः । अनेकाच इत्येवेति । 'द्व्यजवरार्धा'दित्यपनीय 'अव्यक्तानुकरणादनेकाचोऽनितौ डाजि'त्येव सूत्रयितुमुचितमित्यर्थः । एवं हीति । 'अनेकाचोऽनितौ' इति पाठे सति पटच्छब्दस्य द्वित्वात्प्रागेव अनेकाच्कत्वाड्डाच् संभवतीति 'डाचि परतो द्वित्व'मिति वक्तुं शक्यमिति भावः । पटितीति । 'अव्यक्तानुकरणस्ये'ति पररूपम् । कृञो द्वितीय । द्वितीयादिभ्य इति । द्वितीय, तृतीय, शम्ब, बीज इत्येतेभ्य इत्यर्थः । कृञ एव योगे इति । कृञ्ग्रहणात्कृभ्वस्तिर्नानुवर्तत इति भावः । 'मद्रात्परिवापणे' इति यावत्कृञ इत्यनुवर्तते । बहुलोक्तेरिति । 'डाचि बहुलं द्वे भवतः' इति बहुलग्रहणादव्यक्तानुकरणस्यैव डाचि द्वित्वम् । नतु तदन्यस्येत्यर्थः । शम्बशब्दः प्रतिलोमे इति । 'वर्तते' इति शेषः । बीजेन सह कर्षतीति । आदौ कृष्टक्षेत्रे कुलत्थादिबीजानां वापे कृते पुनर्बीजैः सह कर्षणं प्रसिद्धम् । 'कर्षात्वत' इति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात्कृषधातुः शब्विकरणोऽस्ति । तेन शविकरणत्वात्कृषतीत्येव युक्तमिति न शङ्क्यम् । सङ्ख्यायाश्च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—कृञो योगे इति । सम-

शे.] वन्यासेः । विवक्षिते इति । अन्यथा डाचि द्वित्वं, द्वित्वे चाऽर्द्धानेकाच्त्वे डाजित्यन्योन्याश्रयः स्यादिति भावः । बहुलग्रहणाद्द्वितीयाकरोतीत्यादौ न द्वित्वम् । डाचश्चित्त्वं 'लोहितादिडाज्भ्य' इति विशेषणार्थम् । तेन 'नाभा पृथिव्या' इत्यादौ ङेर्डादेशे निष्पन्नस्यानुकरणे पटपटायतीत्यादाविव नाभा इति भवति इत्यर्थे क्यष्वारणायेति भाष्यस्वरसः । अनेकाच इति । 'द्व्यजवरार्द्धा'दित्यपनीयेत्यर्थः । पटितीति । 'अव्यक्तानुकरणस्ये'ति पररूपम् । कृञो द्वितीय । कृञ इति 'समासान्ताः' इत्येतत्पर्यन्तमनुवर्तते । बीजेनेति । बीजवापेन सहेत्यर्थः । कृष्धातुः 'कर्षात्वतः' इति सूत्रभाष्यप्रामाण्याच्छब्विकरणोऽपि । कृषाविति किम् ? । 'द्वितीयं करोति पटम्' । संख्यायाश्च गु । गुणशब्दान्तसङ्ख्यावाचकस्येत्यर्थः । कृषौ किम् ? । द्विगुणां करोति

डाच्स्यात् । समयाकरोति । कालं यापयतीत्यर्थः । सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने ।५।४।६१। सपत्राकरोति मृगम् । सपुङ्खशरप्रवेशनेन सपत्रं करोतीत्यर्थः । निष्पत्राकरोति । सपुङ्खस्य शरस्याऽपरपार्श्वेन निर्गमनान्निष्पत्रं करोतीत्यर्थः । अतिव्यथने किम् ? । सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलम् । निष्कुलान्निष्कोषणे ।५।४।६२। निष्कुलाकरोति दाडिमम् । निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच् । सुखप्रियादानुलोम्ये ।५।४।६३। सुखाकरोति प्रियाकरोति गुरुम् । अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः । दुःखात्प्रातिलोम्ये ।५।४।६४। दुःखाकरोति स्वामिनम् । पीडयतीत्यर्थः । शूलात्पाके ।५।४।६५। शूलाकरोति मांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः । सत्यादशपथे ।५।४।६६। सत्याकरोति भाण्डं वणिक् । क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथे तु सत्यं करोति विप्रः । मद्रात्परिवापणे ।५।४।६७। मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । परिवापणं मुण्डनम् । मद्राकरोति कुमारम् । माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः । * भद्राच्चेति वक्तव्यम् । भद्राकरोति । अर्थः प्राग्वत् । परिवापणे किम् ? । मद्रं करोति । भद्रं करोति । इति तद्धितप्रक्रिया [ः] ।

त.] शब्दो बीजावापसहिते विलेखने वर्तते । तथा च बीजावापसहितं विलेखनं करोतीत्यर्थ इति । **समयाच्च** । **कालं यापयतीत्यर्थ इति** । 'कर्तव्यस्याऽवसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिक्रमणं यापना' इति वृत्तिग्रन्थमुपादाय हरदत्त आह—'अद्य मे पारवश्यं, श्वः परश्वो वा अस्य समय इत्येवं बहुषु दिवसेषु य आह स एवमुच्यते' इति । **सपत्रनिष्पत्रात्** । लक्ष्ये शराः पतन्त्यनेनेति पत्रम्=शराणां पुङ्खगतो बर्हः । **सपत्रां निष्पत्रां वा करोतीति** । पत्राणि=पर्णानि तत्सहितं तद्रहितं वेति यथासम्भवमर्थः । **निष्कुलात्** । निष्कोषणमन्तरवयवानां बहिर्निष्कासनम् । निष्कोषणे किम् ? । निष्कुलं करोति शत्रुम् । **शूलात्पाके** । पाके किम् ? । शूलं करोति कदन्नं । शूलमुदररोगः । **सत्यादशपथे** । सत्सु साधु सत्यम् । 'तत्र साधु'रिति प्राग्घितीयत्वाद्यति प्राप्ते अतएव निपातनाद्यः । अन्तोदात्तोऽयम् । 'सत्येनोत्तभिता भूमिः' 'ऋतं च सत्यं चे'त्यत्र तथा दर्शनात् । **सत्याकरोतीति** । **भाण्डं**—रत्नादिद्रव्यजातम् । **क्रेतव्यमिति** । 'मयैवैतद्ग्राह्य'मिति बुद्ध्या परीक्षादिना, सत्यङ्कारद्रव्यप्रदानेन च दृढं करोतीत्यर्थः । **तथ्यमिति** । तथैव तथ्यम् । 'पादार्घाभ्यां च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्स्वार्थे यत् । **परिवापणमिति** । कर्मव्यापारमात्रवाचिनो वपेर्हेतुमण्णिचि ल्युडिति हरदत्तः । कर्मव्यापारः—फलं, तस्य कर्मनिष्ठत्वात् । तथा च फलमात्रवाचिन इत्यर्थः फलित इत्याहुः । **माङ्गल्यमुण्डनेनेति** । चौलदीक्षादौ । **भद्राच्चेति** । भद्रादित्यर्थग्रहणमिति व्याख्याने तु मङ्गलादिभ्योऽपि स्यादिति बोध्यम् । **इति तत्त्वबोधिन्यां तद्धितप्रक्रियाः** ।

बा.] **याच्च** । कृषाविति निवृत्तम् । समयशब्दाद्यापनायां गम्यमानायां डाजित्यर्थः । **समयाकरोतीति** । करोतिरिह यापनायामित्याह—**यापयतीति** । अतिक्रान्तं करोतीत्यर्थः । 'अद्येदं कर्तव्य मित्युक्ते विघ्नं कञ्चिदापाद्य कालक्षेपं करोतीति यावत् । **सपत्र** । सपत्रशब्दान्निष्पत्रशब्दाच्च अतिव्यथने डाजित्यर्थः । 'व्यध ताडने' चतुर्थान्तः । अतिक्रम्य वेधः अतिव्यधनम् । लक्ष्ये शराः पतन्त्यनेनेति पत्रं=शराणां पुङ्खगतो बर्हः । **भूतलमिति** । पुङ्खपर्यन्तं पुङ्खवर्जं वा शरप्रवेशनेन सपत्रं निष्पत्रं वा भूतलं करोतीत्यर्थः । **निष्कुलान्निष्कोषणे** । 'डा'जिति शेषः । निष्कोषणम्–अन्तर्गतावयवानां बहिःकरणम् । **निष्कुलाकरोति दाडिममिति** । निर्गतं कुलं यस्मादिति बहुव्रीहिः । कुलशब्दश्च अन्तरवयवसमूहे वर्तते । तदाह—**निर्गतमित्यादि** । **सुखप्रियादानुलोम्ये** । सुखशब्दात्प्रियशब्दाच्च आनुलोम्ये गम्ये डाच् स्यादित्यर्थः । आराध्यगुर्वादिचित्तानुवर्तनमानुलोम्यम् । **सुखाकरोति प्रियाकरोति गुरुमिति** । चित्तानुवर्तनेन गुरुं सुखसंपन्नं प्रियसंपन्नं च करोतीत्यर्थः । तदाह—**अनुकूलेति** । **दुःखात्** । 'डा'जिति शेषः । आराध्यप्रतिकूलाचरणं प्रातिलोम्यम् । अन्यत्पूर्ववत् । **शूलात्पाके** । 'डा'जिति शेषः । **शूलाकरोतीति** । अत्र करोतिः पाके वर्तते । तदाह—**शूलेन पचतीत्यर्थ इति** । **सत्यादशपथे** । 'डा'जिति शेषः । **सत्याकरोति भाण्डमिति** । रत्नादिद्रव्यजातमित्यर्थः । सत्यशब्दोऽत्र तथ्ये वर्तते । 'सत्यं तथ्यमृतं सम्य'गित्यमरः । **क्रेतव्यमितीति** । 'एतावतैव मूल्येनेदं क्रयणार्हं नातोऽधिकमूल्येने'त्येवं यथाभूतार्थं वदतीत्यर्थः । **सत्यंकरोति विप्र इति** । शपथं करोतीत्यर्थः । **मद्रात्परिवापणे** । 'डा'जिति शेषः । **मङ्गलार्थ इति** । मङ्गलपर्याय इत्यर्थः । **परिवापणं मुण्डनमिति** । 'केशान्वपते' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । **माङ्गल्यमुण्डनेनेति** । चौलेनेत्यर्थः । **मद्रं करोति भद्रं करोतीति** । क्षेमं करोतीत्यर्थः । अत्र परिवापणा-

---

शे.] रज्जुम् । **समयाकरोतीति** । करोतिर्यापनायाम् । तदाह-**यापयतीत्यर्थ इति** । **निष्कुला** । अन्तरवयवानां बहिःकरणं **निष्कोषणम्** । तत्र किम् ? । निष्कुलान्करोति शत्रूनिति । **आनुलोम्यम्**—आराध्यचित्तानुवर्तनम् । तत्र किम् ? । सुखं करोत्यौषधम् । **चित्तपीडनं**—प्रातिलोम्यम् । **शूलाकरोतीति** । करोतिः पचत्यर्थे । सत्सु साधु—सत्यम् । [मद्रशब्दो

अथ द्विरुक्तप्रक्रिया।

सर्वस्य द्वे ।८।१।१। इत्यधिकृत्य । **नित्यवीप्सयोः** ।८।१।४। आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य

त.] **सर्वस्य द्वे** । सर्वशब्दस्य द्वे भवत इति विधिरत्र न शङ्क्यः, किं तु 'नित्यवीप्सयो'रित्येवमादीनां विधेयकार्यिणोरनिर्देशेन साकाङ्क्षत्वात्स्वरितत्वाच्चाधिकारोऽयं, तदाह-**इत्यधिकृत्येति** । एतदर्थरूपमधिकृत्येत्यर्थः। स्वरूपग्रहणं तु न भवति, 'नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वे'ति लिङ्गात्। स्वरूपग्रहणे हि सति द्विरुक्तसर्वशब्दस्यैव परमाम्रेडितं स्यान्न तु द्विरुक्तस्याऽव्यक्तानुकरणशब्दस्य परमिति 'नाम्रेडितस्ये'ति पररूपनिषेधोऽन्त्यस्य तकारस्य विकल्पविधिश्च कथं सङ्गच्छेत ?। ननु 'नित्यवीप्सयो'रित्यादौ 'पदस्ये'ति वक्ष्यमाणमपकृष्य पदस्यैव द्वित्वं विधीयते इति किमनेन सर्वस्येति ग्रहणेनेति चेत्। अत्राहुः-'स्वादिषु' इति पदसंज्ञामादाय 'वृक्षाभ्या'मित्यादौ प्रकृतिभागमात्रस्य द्विर्वचनं स्यात्। कृते तु 'सर्वस्ये'ति ग्रहणे 'सर्वशब्दोऽवयवकार्त्स्न्ये वर्तते' इति 'सर्वावयवोपेतस्य द्वित्वं न तु कश्चिदवयो वर्ज्यते' इत्यर्थलाभादिष्टसिद्धिरिति। इह 'द्वे' इत्यस्य सङ्ख्येयापेक्षायां शब्दरूपे गृह्यते, शब्दानुशासनप्रस्तावात्। 'सर्वस्ये'ति स्थानषष्ठी। सोऽयं स्थाने द्विर्वचनपक्षः। यदि तु उच्चारणे सङ्ख्येये, तदा स्थान्यादेशभावो न सम्भवति, निवृत्तिधर्मा हि स्थानी भवति], सर्वे चेन्निवृत्तं कस्योच्चारणं स्यात्, अतः 'सर्वस्ये'त्यर्थ्याहृतोच्चारणशब्दापेक्षया 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति कर्मणि षष्ठी। 'सर्वं द्विरुच्चार्ये'दिति फलितोऽर्थः। सोऽयं 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचन'मिति पक्षः। ननु आद्यपक्षे स्थानिवद्भावेन समुदायस्यैव पदत्वं स्यान्न त्ववयवयोः, ततश्च पदकार्याणि न स्युः। न चेष्टापत्तिः। 'अपचन्नपच'न्नित्यत्र ङमुट्, 'वृक्षान् वृक्षा'न्नित्यत्र 'पदान्तस्ये'ति णत्वनिषेधः, 'अग्रेऽग्रे' इत्यत्र 'एङः पदान्ता'दिति पूर्वरूपत्वं च न सिध्येत्। किं चाऽपदान्तत्वप्रयुक्तकार्याणि स्युः। तद्यथा 'पयःपयः' इत्यत्र 'सोऽपदादौ' इति सत्वं स्यात्, 'पपीःपपीः' इत्यत्र 'इणः षः' इति षत्वं स्यात्। 'पाशकल्पककाम्येषु' इति वृत्तिग्रन्थमवष्टभ्य कथञ्चित्सत्वषत्वपरिहारेऽपि 'अश्नीताश्नीते'त्यत्र 'अतो गुणे'इति पररूपं स्यादिति चेत्। अत्राहुः-यदि प्रत्यस्तमितावयवभेदः समुदाय एक एवादेशः स्यात्, 'द्वे' इति द्विवचनमनुपपन्नं स्यात्, अतो 'द्वे' इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते, तत्र स्थानिवद्भावेन समुदायस्य पदत्वं, स्वत एव चावयवयोरपीति न कश्चिद्दोष इति। स्यादेतत्-द्विःप्रयोगपक्षे प्रत्येकं पदसंज्ञायां सिद्धायामपि समुदायस्य सा न सिध्यति। ततश्च 'देवदत्तः पचतिपचती'त्यादौ 'तिङ्ङतिङः' इति सर्वस्य पदस्य निघातो न सिध्यतीति चेत्। अत्राहुः-'पचतिपचती'त्यादौ हि स एव धातुः प्रत्ययश्चाऽत्र द्विः पठ्यते। ततश्च [यो] यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तदादितदन्तमिति विधीयमाना पदसंज्ञा समुदायस्यापि प्रवर्तते। तेनाऽवग्रहादिः सिध्यतीति। **नित्यवीप्सयोः**। नित्यमिह पौनःपुन्यमित्याह-**आभीक्ष्ण्य इति**। **द्योत्य इति**। 'नपुंसकमनपुंसकेने'त्येकशेषः, एकवद्भावश्च बोध्यः। **पदस्येति**। तेन नित्यतायां विधीयमानं द्विर्वचनं धातुमात्रस्य न भवति। किं च क्रियासमभिहारे धातोर्विहितो यङन्तरङ्गः, पदस्योच्यमानं द्विर्वचनं तु बहिरङ्गमिति यङं न बाधते। अन्यथा हि पौनःपुन्यं भृशार्थश्च

बा.] ऽप्रतीतेर्न डाजिति भावः। **इति बालमनोरमायां तद्धितप्रक्रिया।**

अथ द्विरुक्तप्रकरणम्। **सर्वस्य द्वे**। **इत्यधिकृत्येति**। 'द्विर्वचनविषयोऽनुक्रंस्यन्ते'इति शेषः। **नित्यवीप्सयोः**। नित्यशब्देन नित्यत्वं विवक्षितम्। तच्च आभीक्ष्ण्यमिति भाष्यम्। व्याप्तुमिच्छा वीप्सा=व्याप्तिप्रतिपादनेच्छा। सा च प्रयोक्तृधर्मः। व्याप्तिरेव तु शाब्दबोधविषय इति भाष्यस्वरसः। तथा च 'नित्यव्याप्त्यो'रित्येव सुवचम्। व्याप्तिश्च कार्त्स्न्येन संबन्धः, उपसर्गबलात्। पदस्येत्यधिकरिष्यमाणमिहापकृष्यते। 'सर्वस्ये'ति स्थानषष्ठी। 'द्वे' इति त्वादेशसमर्पकम्। तस्य च 'शब्दरूपे' इति विशेष्यमर्थाल्लभ्यते, शब्दानुशासनप्रस्तावात्। ते च शब्दरूपे स्वरूपतोऽर्थतश्चान्तरतमे पदे इति स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया लभ्यते। ततश्च पौनःपुन्ये कार्त्स्न्ये च गम्ये कृत्स्नावयवविशिष्टस्य पदस्याऽर्थतश्च शब्दतश्चान्तरतमे द्वे पदे भवत इति फलितम्। तदभिप्रेत्याह—**आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये इति**। द्योत्यं च द्योत्या च द्योत्यम्। तस्मिन्नित्यर्थः। 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्या'मिति नपुंसकैकशेषः। एकत्वं च नित्यवीप्से च प्रकृतिगम्ये। द्विर्वचनं तु

शे.] माङ्गल्यमुण्डने। तेन संस्करोतीत्यर्थः]। **इति श्रीनागेशभट्टविरचिते लघुशब्देन्दुशेखरे तद्धितप्रक्रिया।**

सर्वस्य द्वे। न च वाक्यादिद्वित्ववारणायावश्यकेन पदस्येत्यपकर्षेण सिद्धे सर्वस्येति व्यर्थम्। एकाज्द्विर्वचनन्यायेन च सर्वावयवकद्वित्वसिद्धेरिति वाच्यं, द्वितीयषष्ठ्युच्चारणेन स्थानेद्विर्वचनत्वबोधनात्। 'द्वे' इत्यस्य सङ्ख्येयापेक्षायां शब्दानुशासनप्रस्तावाद्द्वे शब्दरूपे प्रत्यासत्त्या स्थानिसमानाकारे सर्वस्य पदस्य स्थाने भवत इत्यर्थः। अन्यथा 'एकाचो द्वे' इत्यादाविवोच्चारणक्रियापेक्षया 'पदस्ये'ति कर्मषष्ठी स्यात्। तेन पौनःपुन्ये पौनःपुनिके इत्यत्र ध्वन्यौ सिद्धौ। तत्र हि पुनः

द्विर्वचनं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचति-पचति । भुक्त्वा-भुक्त्वा । वीप्सायां-

त.] क्रियासमभिहार इति भृशार्थे सावकाशो[ऽयं] यङ् पौनःपुन्ये परेण द्विर्वचनेन बाध्येत। न च पदस्य द्विर्वचनाभ्युपगमे सगतिकस्य प्रपचति प्रपठतीत्यादेर्द्विर्वचनं न स्यादिति वाच्यं, वार्तिककारवचनात्तत्सिद्धेः । अत्र वदन्ति—सगतिकस्य द्वित्वे ऐकपद्यं नास्त्येव, स्थानिनः पदत्वाऽभावेन आदेशेऽपि तस्य दौर्लभ्यात् । द्विःप्रयोगपक्षे तु प्रथमगतिं विहायाऽवशिष्टस्य पदत्वं प्राप्तं, तस्मिन् सत्यपि न क्षतिः । वस्तुतस्त्विह स्थाने द्विर्वचनपक्ष एव मुख्यः। स्थानिनः सुबन्तत्वेनादेशस्यापि सुबन्तत्वात्सुबन्तात्तद्धित इति पक्षे समुदायात् ष्यञ्ठञोः संभवेन पौनःपुन्यं पौनःपुनिक इति रूपसिद्धेः । 'प्रातिपदिकात्तद्धितः' इति पक्षाभ्युपगमेऽपि श्रूयमाणप्रत्ययान्तस्यैव प्रातिपदिकत्वनिषेधात्पुनरित्यस्य[एव] प्रातिपदिकत्वे[न] आदेशस्यापि प्रातिपदिकत्वात्पौनःपुन्यमित्यादि सिध्यत्येव । द्विःप्रयोगपक्षे त्वन्तरङ्गत्वादव्ययात्सुपो लुकि द्वित्वं प्रवर्तत इति समुदायस्य सुबन्तत्वाऽभावात् प्रातिपदिकत्वाऽभावाच्च ष्यञ्ठञौ नच भवतः । न च 'अर्थवदधातु'रित्यादिना समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे सोरुत्पत्तौ तस्य लुकि च सुबन्तत्वं प्रातिपदिकत्वं च संभवत्येवेति वाच्यम् । 'यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति समासस्यैवे'ति नियमेन प्रातिपदिकत्वस्याऽसंभवेन सुबन्तत्वस्याप्यसंभवात् । न च द्विःप्रयोगपक्षे स एव धातुः प्रत्ययश्च द्विःपठ्यत इति समुदायस्यापि पदसंज्ञा प्रवर्तते इत्यधुनैवोक्तत्वात्पुनःपुनरिति समुदायस्य सुबन्तत्वमस्त्येवेति शङ्क्यम्, अन्तरङ्गत्वात्सोर्लुकि प्रकृतिभागस्य द्विर्वचने सति यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तदादि तदन्तमिति विधीयमानायाः पदसंज्ञायाः समुदायस्य दुर्लभत्वात् । ततश्चैकपद्याऽभावे 'पुनः पुनर्जायमाना पुराणी' इत्यादाववग्रहोऽपि न सिध्येदिति । **आभीक्ष्ण्यमिति** । तद्धि क्रियानिष्ठधर्मः । तेन तद्द्योतनार्थं द्वित्वं क्रियाप्रधानानामेव न्याय्यम् । क्रियाप्राधान्यं चाख्यातेऽस्ति, कृद्विशेषे च 'अव्ययकृतो भावे' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । केचित्तु क्रियाप्रधानानामेव द्वित्वे परिगृहीतसाधनाया एव क्रियायाः व्यवहारोपयोगित्वात्तदनभिधानाच्च धातुमात्रस्य द्वित्वं न भवति, किंतु तादृशक्रियाभिधायिनः पदस्यैव स्यादिति पदस्येत्यस्यापकर्षणाऽभावेऽपि न क्षतिरित्याहुः। तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या नानाकारकविशिष्टक्रियासमर्थकस्य वाक्यस्यैव द्वित्वापत्तेः । किं च भावार्थकलकारान्तानामव्ययकृतां च भवदुक्तरीत्या द्वित्वं न स्यात् । ननु तत्र नित्यतावगत्यनन्तरं पदान्तरैः साधनाकाङ्क्षा परिपूर्यत इति भूयते पक्त्वेत्यादिपदानां द्वित्वं स्यादेवेति चेत् । तर्हि तत्रैव धातुमात्रस्य द्वित्वं केन वार्यताम् । किं च तद्वदेव कर्तृकर्मलकारस्थलेऽपि धातुमात्रस्य द्वित्वं दुर्वारमिति पदस्येत्यपकर्षणमावश्यकमेवेति दिक् । **वीप्सायामिति** । व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । व्याप्तिप्रतिपिपादयिषेति यावत् । सा च प्रयोक्तृधर्मः आबाधवत् । 'गतगत' इत्युक्ते प्रियस्य चिरगमनादिना पीडितो वाक्यं प्रयुङ्क्ते इति यथा प्रतीयते तथा वृक्षंवृक्षं सिञ्चतीत्यादावपि व्याप्तिं बुबोधयिषोरिदं वाक्यमित्यवगमात् । शाब्दबोधविषयस्तु व्याप्तिरेव । तथाच 'नित्यव्याप्त्यो'रित्येव सूत्रयितुं शक्यम् । व्याप्तिरिह कार्त्स्न्यं, तच्चाधिकारिकम् । 'सर्वे ब्राह्मणा

बा.] द्योतकम् । सत्यपि प्रकृतेर्द्वित्वे द्विरुक्तयोः प्रकृत्यनतिरेकादिति बोध्यम् । **द्विर्वचनं स्यादिति** । द्वे पदे आदेशौ स्त इत्यर्थः । तत्रावयवयोः पदत्वं स्वतः सिद्धम् । समुदायस्य तु पदद्वयात्मकस्य स्थानिवत्त्वात्सुबन्तत्वम् । तेन 'अपचन्नपचन्नि'त्यत्र ङमुट्, 'वृक्षान्वृक्षा'नित्यत्र 'पदान्तस्ये'ति णत्वनिषेधः, 'अग्नेऽग्ने'इत्यत्र 'एङः पदान्ता'दिति पूर्वरूपं चेत्यादीन्यवयवानां पदकार्याणि सिध्यन्ति । 'पुनःपुन'रिति समुदायस्य स्थानिवत्त्वेन सुबन्तत्वाद्भावे ष्यञि, भवे ठञि च पौनःपुन्यम्, पौनःपुनिक इति च सिध्यति । 'द्वे उच्चारणे स्त' इत्याश्रयणे तु सर्वं पदं द्विरुच्चारयेदित्यर्थः फलितः स्यात् । ततश्च पुनरित्येकस्यैव द्विरुच्चार्यमाणस्य पुनःपुनरित्यादेशत्वाऽभावेन स्थानिवत्त्वाऽप्रसक्त्या सुबन्तत्वविरहात्तद्धितोत्पत्तिर्न स्यात् । तस्मादादेशपक्ष एव श्रेयानित्यास्तां तावत् । **आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्विति** । आभीक्ष्ण्यं-पौनःपुन्यम् । तच्चेह प्रधानभूतक्रियाया एव । क्रियाप्राधान्यं चाख्यातेष्वस्तीति 'प्रशंसायां रूप'बिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अव्ययकृत्स्वपि क्त्वातुमुन्नादिषु क्रियाप्राधान्यम्, 'अव्ययकृतो भावे' इत्युक्तेः । तथा च तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च पौनःपुन्यनिमित्तकद्विर्वचनं नान्यत्रेत्यर्थः । तथैवोदाहरति—

शे.] पुनर्भवितरि वर्त्तमानात्पुनःपुनःशब्दाद्भावे भवे च प्रत्ययः । अन्यथाऽन्तरङ्गत्वात्सुपि, लुक्त्वाच्चाऽव्ययत्वात्सुपो लुकि वीप्सारूपेऽर्थे द्वित्वप्रवृत्त्याऽर्थवत्त्वेऽपि समासग्रहणकृतनियमेन स्वातन्त्र्येणाऽपि प्रयोगार्हार्थवत्समुदायविषयकेण प्रातिपदिकत्वाऽभावात्तस न स्यात् । स्थाने द्वित्वे तु स्थानिवद्भावात्प्रातिपदिकत्वम् । प्रत्ययलक्षणेन अप्रत्यय इति निषेधाऽप्रवृत्त्या स्थानिनः प्रातिपदिकत्वेऽतिदेशेनादेशे तत्सुलभम् । न चैवमपि तत्प्रकृतिकसुबन्तत्वन्दुर्लभम् । पुनः सुबुत्पत्त्या सुलभत्वात् । यद्वा तत्सम्बन्धिभाव इत्याद्यर्थे प्रातिपदिकात्प्रत्यय इत्येवार्थः । स च 'कुत्सिते' इति सूत्रभाष्यात् 'घकाले'ति ज्ञापकाच्च सति सम्भवे सुब्व्यवहित इत्यन्यत् । तत्र [illegible] इत्यर्थके द्विरिति वर्तते 'द्वे' इति द्विवचनबलेनाऽनस्तमितावयवभेदसमुदायस्यैव

वृक्षंवृक्षं सिञ्चति । ग्रामोग्रामो रमणीयः । परेर्वर्जने ।८।१।५। परिपरि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः । वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः । *परेर्वर्जने वावचनम् । परि वङ्गेभ्यः । उपर्यध्यधसः सामीप्ये ।८।१।७। उपर्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्यो-

---

त.] आमन्त्रिताः' इत्यादौ यथा । 'न हि जगतीतले विद्यमाना ब्राह्मणाः सर्वेऽपि केनचिदामन्त्रयितुं शक्यन्ते' इति स्वग्रामस्थस्वजातीयब्राह्मणपरतया तत्र सङ्कोचो यद्यप्यभ्युपेयते तथाऽत्राऽपि सकलवृक्षसेचनसामर्थ्यं कस्यापि मनुष्यस्य नास्तीति यत्र वाटिकादौ वृक्षसेचनार्थमधिकारस्तद्वाटिकास्थवृक्षाणामेव कात्स्न्यं 'वृक्षंवृक्षं सिञ्चती'त्यादौ गम्यते इत्यभ्युपेयम् । यत्र तु सङ्कोचे कारणं नास्ति, तत्राऽसंकोच इष्ट एव, 'जातोजातो निधनमुपैती'ति यथा । न चैवं वृक्षंवृक्षमित्यादौ बहुवचनप्रसङ्गः । बहूनां भानेऽपि बहुत्वसंख्यायास्तत्राऽभानात् । प्रत्येकनिष्ठमेकत्वमेव हि तत्र भासते इत्यादि मनोरमायां स्थितम् । 'वृक्षंवृक्ष'मिति समुदायस्य तु प्रातिपदिकत्वाभावाद्बहुवचनस्य प्रसङ्ग एव नास्ति । न च 'अर्थवदधातु'रित्यनेन प्रातिपदिकत्वं शङ्क्यम् । 'यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति [तर्हि] समासस्यैवे'ति नियमात् । न चाष्टमिकं द्विर्वचनमादेशरूपमिति सङ्घातो न भवतीत्यपि शङ्क्यं, 'द्वे' इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते इति प्रागुक्तत्वात् । नन्वेवमपि 'सरित्सरित्' 'योषायोषे'त्यादौ बहुवचनोत्पत्तिर्दुर्वारैव । 'सरि'दिति स्थानिनः प्रातिपदिकत्वसंभवेन तदादेशस्यापि सरित्सरि-दित्यादेः स्थानिवद्भावेन प्रातिपदिकत्वसंभवादिति चेत् । अत्राहुः—अन्तरङ्गैकसङ्ख्यावरुद्धो द्विरुक्तार्थः सङ्ख्यान्तरे निराकाङ्क्ष एव । न हि वस्तुगत्या बहुत्वमस्तीत्येतावतैव तस्य शाब्दबोध आपादयितुं शक्यते । असत्त्वार्थकेष्वपि तदापत्तेः । न हि शयनबाहुल्याभिप्रायेण ['देवदत्तेन] शय्यन्ते' इति भावे कश्चित्प्रयुङ्क्ते । तत्राऽयोग्यं तदिति चेत् । समं प्रकृतेऽपि । अत्र च लिङ्गम् 'एकैकस्य प्राचा'मिति निर्देश इति । **परेर्वर्जने** । अत्र वार्तिकं-**'परेर्वर्जनेऽस-मासे'** । नेह—परित्रिगर्तं वृष्टो देवः । **'वेति च वक्तव्यम्'** । तथा च अप हरेः परि हरेः संसार इति कारकेषू-दाहृतम् । **परिपरि वङ्गेभ्य इति** । 'अपपरी वर्जने' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'पञ्चम्यपाङ्परिभि'रिति पञ्चमी ।

बा.] पचति पचति भुक्त्वा भुक्त्वेति । वीप्सायामिति । 'उदाह्रियते'इति शेषः । **वृक्षं वृक्षमिति** । कृत्स्नं वृक्षमित्यर्थः । अत्र प्रकृततद्वाटिकागतवृक्षकात्स्न्यं गम्यते, जगतीतलस्थितकृत्स्नवृक्षसेचनस्याऽशक्यत्वात् । सर्वशब्दस्य कात्स्न्यवाचित्वेऽपि न द्वित्वमित्यनुपदमेव 'यथास्वे' इत्यत्र वक्ष्यते । वृक्षं-वृक्षमित्यत्र कात्स्न्यावगमेऽपि प्रत्येकनिष्ठमेकत्वमेव भासते, नतु बहुत्वम्, अतो न बहुवचनम्, 'एकैकस्य प्राचा'मिति लिङ्गाच्च । 'सर्वस्ये'त्यभावे वृक्षाभ्यामित्यादौ 'स्वादिषु' इति पदत्वमवलम्ब्य प्रकृतिभागमात्रस्य द्विर्वचनं स्यात् । कृते तु सर्वग्रहणे पदावय-वत्वानाक्रान्तस्यैव कृत्स्नावयवोपेतस्य पदस्य द्वित्वमित्यर्थलाभान्न दोषः । पदस्येति किम् ? । वाक्यस्य मा भूत् । **परेर्वर्जने** । वर्जने वर्तमानस्य परीत्यस्य द्वे स्त इत्यर्थः । **परि परि वङ्गेभ्यो वृष्ट इति** । 'पर्जन्य'इति शेषः । 'अपपरी वर्जने' इति परिः कर्मप्रवचनीयः । 'पञ्चम्यपाङ्परिभि'रिति पञ्चमी । 'परि हरेः संसारः' इत्यत्र तु 'परेर-समासे इति वक्तव्य'मिति वार्तिकान्न द्विर्वचनम् । **उपर्यध्यधसः** । उपरि, अधि, अधः एतेषां द्वे स्तः सामीप्ये गम्ये इत्यर्थः । सामीप्यं च उपर्युपरि ग्राममित्यत्र अधोऽधो लोकमित्यत्र च देशतः, अध्यधि सुखमित्यत्र तु

शे.] देशस्योपस्थितपदसमुदायात्मकस्य विधानात्प्रत्येकमप्यनयोः पदत्वमित्यग्रेऽग्रे इत्यादौ पूर्वरूपादिसिद्धिः । एतेनैकैकमि-त्यादौ बहुव्रीहिवद्भावेऽपि तदवयवयोः सुप्त्वे मानाऽभावात्सुब्लुगनापत्तिरिति परास्तम् । अत एवैतद्विषये संहिताया न नित्य-त्वम् । **'संहितैकपदे'** इत्यस्य समासग्रहणादखण्डपद एव तन्नित्यताबोधकत्वात् । समुदायस्यापि स्थानिवद्भावेन पदत्वमिति 'आम्पचसि पचसि देवदत्ते'त्यादावाम एकान्तरतासिद्धिः । 'कस्कादिषु कौतस्कुतपाठेन कृताष्टामिकद्वित्वादप्रातिपदिकत्वेऽपि तद्धितोत्पत्तिज्ञापनेन द्विःप्रयोगपक्षेऽपि न दोष' इत्यन्ये । पदस्येत्यपकर्षेऽपि 'प्रपचति-प्रपचती'ति सगतिकस्य द्वित्वं 'सगति-कस्ये'ति वार्तिकेन सिद्धमिति दिक् । **नित्यम्**—आभीक्ष्ण्यं, व्याख्यानात् । तच्च पौनःपुन्यम् । तदाह—**आभीक्ष्ण्ये इति** । ननु यां क्रियां कर्ता प्रधान्येनानुपरमन्करोति तन्नित्यं, पुनःपुनः क्रियाया विच्छेदेनोत्पत्तिराभीक्ष्ण्यमिति तयोर्भेदस्य कैयटा-दिभिरुक्तत्वेनेदमसङ्गतमिति चेन्न, मानाऽभावात् । 'तच्च आभीक्ष्ण्ये वर्तते तस्येदं ग्रहण'मिति प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च । **आभीक्ष्ण्यमिति** । शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः । द्विरुगादीनाङ्क्रियाविशेषणत्वेन क्रियाप्रधानत्वं न तु क्रियावाचकत्वमतो न द्वित्वम्, [अनभिधानाद्वा] । **परेर्वर्जने** । वर्जन[क्रिया]द्योतकस्य परेरित्यर्थः । उदाहरणे पञ्चम्यर्थवर्जनरूपसम्बन्धस्य परिर्द्योतकः । 'पञ्चम्यपाङ्परिभि'रिति पञ्चमी । 'परित्रिगर्तं वृष्टो देव' इतिसमासे तु न द्वित्वम्, कर्मप्रवचनीयानां स्वयोगविहितविभक्त्यर्थ-सम्बन्धपरिच्छेदकतया समासे विभक्त्यभावेन तत्त्वाऽसम्भव इति परेर्नैरर्थक्यात् । किं च वाक्यदृष्टविभक्त्यर्थान्तर्भावेण तत्र समासस्यैव शक्तिकल्पनेन परेस्तद्द्योतकत्वाऽभावः । न हि समासस्य यदर्थान्तर्भावेण शक्तिस्तद्द्योतकापेक्षा । अत एव घन-श्यामादाविवाद्यप्रयोगः । परिशब्दस्य साधुत्वार्थमेव द्वौ प्रयुज्यते, समुदायापमित्यादौ कथंचित् । तदुक्तं भाष्ये—'नात्र परिवर्जने

परिष्टात्समीपदेश इत्यर्थः। अध्यधि सुखम्। सुखस्योपरिष्टात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः। अधोऽधो लोकम्। लोकस्याऽधस्तात्समीपदेशे इत्यर्थः। **वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु** ।८।१।८। असूयायां—सुन्दर सुन्दर! वृथा ते सौन्दर्यम्। संमतौ,-देवदेव! वन्द्योऽसि। कोपे,-दुर्विनीत दुर्विनीत! इदानीं ज्ञास्यसि। कुत्सने,-धानुष्कधानुष्क! वृथा ते धनुः। भर्त्सने,-चोरचोर! घातयिष्यामि त्वाम्। **एकं बहुव्रीहिवत्** ।८।१।९। द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात्। तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ। एकैकमक्षरम्। इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि सति बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप्। एकैकयाऽऽहुत्या।

त.] **उपर्यध्य**। सामीप्यं प्रत्यासत्तिः, तच्च कालकृतं देशकृतं वा। **अध्यधि सुखमिति**। कालकृतस्योदाहरणमिदम्। सामीप्य इति किम्?। उपरि चन्द्रमाः। 'उपरि शिरसो घटं धारयती'त्यत्र तु वस्तुतो विद्यमानमपि सामीप्यं न विवक्षितं, किं त्वौत्तराधर्यमेव केवलं विवक्षितमिति द्विर्वचनं न भवति। विवक्षा हि शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणम्। अत्र च 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासाया'मिति सन्नन्तप्रयोगो ज्ञापक इत्याहुः। **वाक्यादेः**। **सुन्दरसुन्दरेत्यादि**। 'स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु', 'आम्रेडितं भर्त्सने' इति सूत्राभ्यां यथायथं प्राप्तः प्लुतो वैकल्पिकत्वान्नेह कृतः। उक्तं हि प्राक् 'सर्वः प्लुतो वैकल्पिकः' इति। नन्वत्र कोपाऽसूयाभ्यां पृथक्कुत्सनभर्त्सनग्रहणमपार्थकम्। न ह्यसूयां विना कुत्सयते, न वा अकुपितो भर्त्सयते इति चेत्। अत्राहुः—गुरवो हि हितैषित्वादकुपिता अपि भर्त्सनं कुर्वते, 'विनाप्यसूयां कुत्सां कुर्वन्ती'ति पृथक्तया निर्देशः सूत्रकारेण कृतः। 'साऽमृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विषोक्षितैः। लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः' इति। **एकं बहुव्रीहिवत्**। द्वे इत्यनुवर्तते। तच्चानुवाद्यसमर्पकं, तदाह— **द्विरुक्त इति**। **तेनेति**। यद्यप्येतौ बहुव्रीहौ विशिष्य न विहितौ, तथापि तत्र दृष्टावित्येतावतैवातिदिश्येते इति भावः। **सुब्लोपपुंवद्भावाविति**। पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्च बोध्यः। **समुदायात्सुबिति**। तच्चैकवचनमेवेति, अन्तरङ्गैकसङ्ख्यावरुद्धो द्विरुक्तार्थः सङ्ख्यान्तरे निराकाङ्क्ष इति

बा.] कालत इति ज्ञेयम्। **वाक्यादेः**। 'द्वे स्त'इति शेषः। यद्यपि कोपाद्भर्त्सनम्, असूयया कुत्सनं, तथापि विनापि कोपाऽसूये भर्त्सनकुत्सनयोः शिष्यादौ संभवात्पृथग्ग्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम्। **सुन्दरेति**। सौन्दर्यमसहमानस्येदं वाक्यम्। **देवेति**। तव वन्दनं सम्मतमित्यर्थः। **दुर्विनीतेति**। क्रोधाविष्टस्य वाक्यम्। **ज्ञास्यसीति**। 'दुर्विनयस्य फल'मिति शेषः। **धानुष्केति**। युद्धाऽसमर्थं प्रति निन्देयम्। **चोरेति**। चोरं प्रति अवाच्यवादोऽयम्। **एकं बहुव्रीहिवत्**। **द्विरुक्त इति**। द्विर्वचनं प्राप्त इत्यर्थः। एतच्च प्रकरणाल्लभ्यते, 'वीप्सामात्रविषयमिद'मिति भाष्याच्च। **तेनेति**। बहुव्रीहिवत्त्वेन सुब्लोपपुंवद्भावौ सिध्यत इत्यर्थः। तत्र सुब्लोपमुदाहरति—**एकैकमिति**। **इहेति**। 'एकैक'मित्यत्र एकमित्यस्य द्विर्वचने सति, एकमेकमिति स्थिते सुपो लुकि, समुदायात्सुबित्यन्वयः। ननु 'यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैवे'ति नियमेन समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाऽभावात्कथमिह सुपो लुक्, कथं वा समुदायात्सुबित्यत आह—**बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वादिति**। एतच्च 'सुपोर्लुकी'त्यत्र, 'समुदायात्सु'बित्यत्र च मध्यमणिन्यायेनान्वेति। अथ पुंवत्त्वेऽप्युदाहरति—**एकैकयाऽऽहुत्येति**। 'एकये'त्यस्य द्विर्वचने सति एकया—एकयेति स्थिते, बहुव्रीहिवत्त्वेन समुदायस्य

शे.] वर्तते। कस्तर्हि?। समास' इति। **वाक्यादेरा**। विनापि कोपाऽसूये भर्त्सनकुत्सनयोः शिष्यादौ सम्भवात्तद्ग्रहणम्। **द्विरुक्त इति**। वीप्साविषये इति भावः। अस्य सूत्रस्य वीप्सायामेव प्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात्। अत एवैक इत्यादौ न बहुव्रीहिवत्। तथा सति सुब्लुकि दधीत्यादौ विभक्तिरहितस्येवाऽत्रापि तादृशस्यैव साधुत्वापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः। अनेनैव द्वित्वं विधीयते इति तु न युक्तं, शसं एतदपवादत्वाऽनापत्त्यैकश इत्याद्यसिद्धेः। अत्रेदं बोद्धव्यम्। अल्पार्थैकशब्दसत्त्वेऽपि तदर्थे वीप्सायान्द्वित्वापवादः शसेव। सङ्ख्याशब्दातिरिक्तशब्दार्थानां परिगृहीतैकत्वानामेव वीप्सासत्त्वेन तस्याप्येकवचनत्वात्। किञ्चाऽल्पत्वमपि परिमाणविशेष इति 'अल्पे' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोरुक्ततया प्रस्थाद्यर्थानामिवास्यापि परिगृहीतैकत्वस्यैव वीप्सा। एकैकश इति भाष्यप्रयोगस्योपपत्तिरुक्तेत्यन्यत्र विस्तरः। **तेनेति**। अत्र सुब्लोपशब्देन तन्निमित्तं प्रातिपदिकत्वं लक्ष्यते। अन्यथा सुबुत्पत्तिरपि वक्तव्या स्यात्। भाष्येऽप्येवमेव। 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वस्तु नातिदिश्यते, तस्योपसर्जनार्थनिमित्तत्वात्। **बहुव्रीहिवद्भावादेव [प्रातिपदिकत्वात्] इति**। मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयि। समुदाये जातस्य प्रातिपदिकत्वस्यैकदेशविकृतन्यायेन सुब्लोपेऽपि सत्त्वम्, कार्यकालपक्षे तु तेनैव पुनः प्रातिपदिकत्वम्। **सुबिति**। न चाऽत्र द्वयोः सुपोर्लुकि तदर्थस्य प्रातिपदिकार्थेऽन्तर्भावेण द्वितीयाद्यनापत्तिः। व्याप्तिविशिष्टस्य कर्मत्वादिबोधार्थं तदुत्पत्तेः सुलभत्वात्। **एकैकस्मै इति**। द्वयोरपि सुपोर्लुकि पुनः सर्वादिपठितैकशब्दान्तत्वेन सर्वनामत्वात्स्मैभावः। **इह पुंवदिति**। बहुव्रीहिवत्त्वातिदेशेनोत्तरपदत्व-

इह पूर्वभागे पुंवद्भावादवग्रहे विशेषः। 'न बहुव्रीहौ' इत्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम्। तेनाऽतिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामताऽस्त्येवेति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत्। सूत्रमतेऽपि बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं न तु बहुव्रीहावितीहातिदेशशङ्कैव नास्ति। एकैकस्मै देहि। आबाधे च ।८।१।१०। पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च। गतगतः। विरहात्पीड्यमानस्येयमुक्तिः। बहुव्रीहि-

त.]प्रागेवोक्तत्वात्। **पूर्वभाग इति**। नतूत्तरभागेऽपि। तथाहि–द्विधाऽत्र पुंवद्भावः 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति वा, 'स्त्रियाः पुंव'दिति वा। तत्राद्यः पूर्वभागस्यैव, 'भस्यैढे'ति ज्ञापकादित्युक्तम्। द्वितीयस्तु समानाधिकरणे परे विधीयते, न चोत्तरभागस्य समानाधिकरणपरत्वमस्तीति भावः। **अवग्रहे विशेष इति**। 'एकैकयेत्येकएकये'ति भवतीत्यर्थः। **एकैकस्मै इति**। ननु सुब्लोपपुंवद्भावाविव बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञाऽभावोऽपि दृष्ट इत्ययमपि बहुव्रीहिवद्भावेनातिदिश्यताम्, तथाच स्मायादेशोऽत्र दुर्लभ इति चेत्। अत्राहुः—सुब्लोपपुंवद्भावाविव सर्वनामसंज्ञाऽभावः शास्त्रेण न दृष्टः। किं तु बहुव्रीहेर्गौणत्वात्सर्ववाचकत्वं न संभवतीति तदभावो दृष्ट इति नायमतिदिश्यते। 'न बहुव्रीहौ' इति शास्त्रं त्वलौकिकवाक्ये निषेधकं, नतु बहुव्रीहावित्युक्तत्वादिति। **आबाधे च**। **इहेति**। 'बहुव्रीहिवद्भावा'दित्यनुषज्यते। तथा च 'स्त्रियाः पुंव'दिति वर्तते। न च द्विरुक्तस्य परमुत्तरपदं नेति वाच्यं, 'बहुव्रीहिव'दित्यतिदेशबलेनैव उत्तरपदत्वस्यापि लाभात्। ननु बहुव्रीहिवद्भावेनोत्तरपदत्वलाभे सति 'नने'त्यत्र 'नलोपो नञः' इति कस्मान्न भवति। उच्यते—'नलोपो नञः' इत्यत्र उत्तरपदे इति [प्र]वर्तते, नञ इति च कार्यिणो निर्देशः, तत्र साक्षाच्छिष्टेन कार्यित्वेन नञो निमित्तभावो बाध्यते। यथा मद्रह्रदो भद्रह्रद इति। अत्र रेफस्य 'अचो रहाभ्या'मिति द्वित्वप्रसङ्गे आकरे उक्तं 'नेमौ रहौ कार्यिणौ किं तु निमित्तमेतौ द्विर्वचनस्ये'ति। नन्वेवमपि 'धूर्धूः' 'पन्थाःपन्थाः'

बा.]प्रातिपदिकत्वात्सुपोर्लुकि, पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वे कृते, समुदायात्पुनस्तृतीयोत्पत्तौ, एकैकयेति रूपम्। बहुव्रीहिवत्त्वाऽभावे तु इह समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाऽभावात्सुपोर्लुक्, पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वं च न स्यात्, उत्तरपदपरकत्वाऽभावात्, समासचरमावयवस्यैव उत्तरपदत्वादिति भावः। 'एकैका'मित्यत्र उत्तरखण्डस्य 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वं बहुव्रीहिवत्त्वे सत्यपि न प्रवृत्तिमर्हति, पूर्वस्यैवेदं 'भस्याढे'ति लिङ्गादित्युक्तत्वादिति बोध्यम्। ननु सुपोर्लुकि पूर्वखण्डस्य एकाशब्दस्य पुंवत्त्वे सत्यसति वा वृद्धौ एकैकयेति सिध्यत्येवेत्यत आह—**इह पूर्वभागे इति**। **अवग्रहे इति**। समस्तपदस्य द्विधा करणे पूर्वखण्डोऽवग्रहः। 'तस्य पूर्वोऽवग्रहः' इति प्रातिशाख्यम्। 'एकैकयेत्येक-एकया' इतीष्यते पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वम्। बहुव्रीहिवत्त्वाऽभावे तु एकैकयेत्येका-एकयेति स्यादिति भावः। तैत्तिरीयास्तु 'एकैकयेत्येका- एकया' इत्येवाऽवगृह्णन्ति। 'एकं समासव'दित्येव सिद्धे बहुव्रीहिग्रहणं 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपद'मिति स्वरार्थम्। ननु बहुव्रीहिवत्त्वे सति 'न बहुव्रीहौ' इति सर्वनामत्वनिषेधादेकैकस्मै देहीत्यादौ कथं सर्वनामकार्यमित्यत आह—**न बहुव्रीहावित्यत्रेति**। 'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ' इत्यतो बहुव्रीहिग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे 'न बहुव्रीहौ' इत्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम्। अतो बहुव्रीहिवदित्यतिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामत्वनिषेधो नेत्यर्थः। तदाह—**तेनेति**। तदेवं प्राचीनोक्तं परिहारमुक्त्वा सिद्धान्तिमतेनाह—**वस्तुतस्त्विति**। **एतदिति**। 'न बहुव्रीहौ' इति सूत्रमित्यर्थः। एवं च बहुव्रीहावपि सर्वनामत्वस्य भाष्यसंमततया बहुव्रीहिवत्त्वातिदेशे सत्यपि सर्वनामत्वं निर्बाधमिति भावः। **सूत्रमतेऽपीति**। उपसर्जनत्वादेव बहुव्रीहौ सर्वनामत्वनिषेधे सिद्धे 'न बहुव्रीहौ' इति बहुव्रीह्यर्थके अलौकिकविग्रहवाक्ये एव समासात्प्राक्सर्वनामत्वं निषिध्यत इति प्रागेवोक्तम्। तस्मादिह बहुव्रीह्यतिदेशप्रयुक्तसर्वनामकार्याऽभावशङ्कैव नास्तीत्यर्थः। **एकैकस्मै देहीति**। इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि पुनः सर्वादिपठितैकशब्दान्ततया सर्वनामत्वात्स्मैभाव इति भावः। **आबाधे च**। आबाधः=पीडा। तदाह—**पीडायामिति**। **गतगत इति**। 'प्रियां विना क्वाऽऽल' इति शेषः। आबाधं दर्शयितुमाह—**विरहादिति**। स्त्रीवियोगादित्यर्थः। **बहुव्रीहिवद्भावादिति**। 'गत' इत्यस्य द्विर्वचने सति बहुव्रीहिवत्त्वात्समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेन सुपोर्लुकि समुदायात्सुबुत्पत्तिरित्यर्थः। **गतगतेति**। 'प्रिये'ति शेषः। इयमपि स्त्रीविरहात्पीड्यमानस्योक्तिः। एकस्या एव गमनकर्त्र्या द्विः कथनात्समानाधिकरणं स्त्रीलिङ्गमुत्तरपदमिति 'स्त्रियाः पुंव'दिति पुंवत्त्वम्,

शे.]स्यैकार्थ्येन भिन्नार्थत्वाऽभावेन च सामानाधिकरण्यस्य च सत्त्वात् 'स्त्रियाः पुंव'दित्यनेनेति भावः। अन्तोदात्तत्वानीति। 'अनुदात्तं चे'त्यस्याधिकारत्वेऽपि भाष्यप्रामाण्यान्नेहोपस्थितिः। अत एव बहुव्रीहिवद्भावे प्रकृतेऽपि कर्मधारयवद्भावः। किंच प्रियादिषु प्रतिषिद्धपुंवत्त्वस्यापि विधानार्थं कर्मधारयवद्भावः। अत एव पूर्वसूत्रयोः 'कर्मधारयव'दिति नोक्तम्, प्रियादिषु पुंवत्त्वापत्तेः। पूर्वसूत्रे तु न स्वरातिदेशो, भाष्यप्रामाण्यात्। अत एव तत्र किं प्रयोजनं, सुब्लोपपुंवद्भावावित्येव भाष्ये उक्तम्।

वद्भावात्सुब्लुक्। गतगता। इह पुंवद्भावः। **कर्मधारयवदुत्तरेषु** ।८।१।११। इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम्। प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि। **प्रकारे गुणवचनस्य** ।८।१।१२। सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारयवत्। 'कर्मधारयवदुत्तरेषु' इत्यधिकारात्। तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः, 'समासस्ये'-त्यन्तोदात्तत्वं च। पटुपट्वी। पटुपटुः। पटुसदृशः। ईषत्पटुरिति यावत्। गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः, केवलगुण-

त.]इत्यादौ 'ऋक्पूरब्धू'रिति समासान्तः स्यादिति चेन्न। 'समासाच्च तद्विषया'दित्यतः समासादित्यनुवर्तमाने 'समासान्ताः' इति पुनः समासग्रहणं हि समासाधिकारविहितो यः समासस्तत्परिग्रहार्थम्। तेनातिदेशिके समासे समासान्तानामप्रवृत्तिरिति दिक्। **कर्मधारयवदुत्तरेषु**। अधिकारेणैव सिद्धे 'उत्तरेषु' इति वचनं विस्पष्टार्थमिति वृत्तिः। **प्रकारे गुणवचनस्य**। यद्यपि प्रकारशब्दो भेदे सादृश्ये च वर्तते। बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते। बहुभिर्भेदैर्विशेषैरित्यवगमात्। ब्राह्मणप्रकारोऽयं माणवकः, ब्राह्मणसदृश इत्यवगमाच्च। तथापीह विवक्षितमाह—**सादृश्य इति**। व्याख्यानमेवाऽत्र शरणम्। **पुंवद्भाव इति**। 'पुंवत्कर्मधारये'ति सूत्रात्। तच्च कोपधादिष्वपि कालककालिकेत्यादिषु प्रवर्तते। तेन बहुव्रीहिवद्भावे प्रकृते कर्मधारयवद्भावोक्तिर्व्यर्थेति शङ्काया निरवकाश इति बोध्यम्। **पटुपटुरिति**। इह द्वित्वेन जातीयरो बाधा नेष्यते, 'पटुजातीय' इति वामनः। अन्यथा ब्राह्मणजातीय इत्यादावगुणवचनेऽपि भेदरूपेऽर्थे सावकाशो जातीयर् गुणवचनेषु सादृश्ये परेण द्वित्वेन बाध्येतेति भावः। गुणवचनस्येति किम्? अग्निर्माणवकः। सिंहो माणवकः। यद्यपीहाऽग्निसिंहशब्दाभ्यां गौण्या वृत्त्या तैक्ष्ण्यक्रौर्यादिगुणो गम्यते, तथापि प्रकारे वर्तमानस्येत्येव सिद्धे गुणवचनग्रहणसामर्थ्यात् मुख्यवृत्त्या गुणपराणामेव द्वित्वं, न त्वन्येषामित्याकरः। 'नवंनवं प्रीतिरहो करोती'त्यत्र वीप्सायां द्विर्वचनम्। अनेन तु द्विर्वचने सुब्लुक् स्यात्। 'नवनवा वनवायुभिरादधे' इत्यत्र त्वनेनैव द्विर्वचनं, नतु वीप्सायामिति पुंवद्भावः। कथं 'भीतभीत इव शीतमयूखः' इति भारविः। इवशब्देन सादृश्यस्योक्ततया इह प्रकारे द्वित्वाऽयोगात्। सत्यम्। भीतेभ्यो भीत इति कथंचिद्व्याख्येयम्। तेनाऽतिभीत इति फलितम्। 'आधिक्ये द्वे वाच्ये' इति वार्तिकेन भीतभीतादौ द्वित्वमिति दुर्घटादिभिरुक्तं समाधानं नादर्तव्यम्। तादृशस्य वार्तिकस्याऽप्रसिद्धत्वात्। अथ कथं 'खिन्नःखिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र क्षीणःक्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां चोपयुज्ये'ति मेघदूतः। पदार्थभेदस्याऽभावेन वीप्सार्थस्यासंभवादिति चेत्। अत्राहुः—एकस्यापि खेदावस्थासु क्षयावस्थासु च भेदं परिकल्प्य वीप्सा बोध्येति। अथ कथं 'मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वा'मिति मेघदूतः। वीप्सार्थस्याऽसंभवादनेनैव द्विर्वचने कृते 'मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खं'मितिवत्सुब्लुक् स्यादिति चेत्। सत्यम्। स्वतो मन्दगामिनं त्वां पवनो मन्दं नुदतीति कथं-

बा.]बहुव्रीहिवत्त्वादुत्तरपदत्वस्यापि सत्त्वात्। तदाह—**इह पुंवद्भाव इति**। **कर्मधारयवदुत्तरेषु**। 'कार्यं स्या'दिति शेषः। कर्मधारयवत्त्वस्य फलमाह—**प्रयोजनमिति**। सुब्लोपादीनां प्रत्येकान्वयाभिप्रायमेकवचनम्। **अन्तोदात्तत्वानीति**। 'अनुदात्तं चे'त्यधिकृतमपि भाष्यप्रामाण्यान्नात्र सम्बध्यत इति भावः। **प्रकारे गुणवचनस्य**। प्रकारशब्दः सादृश्ये वर्तते, व्याख्यानादित्यभिप्रेत्याह—**सादृश्ये द्योत्य इति**। गुणवचनशब्देन 'क्षा कडारा'दिति सूत्रस्थभाष्यपरिगणिताः शब्दा गृह्यन्त इति 'वोतो गुणवचना'दित्यादौ प्रपञ्चितमिदम्। **तेनेति**। कर्मधारयवत्त्वेनेत्यर्थः। **पुंवद्भाव इति**। 'पुंवत्कर्मधारये'त्यनेने'ति शेषः। **पटुपट्वीति**। पट्वीशब्दस्य द्विर्वचने कर्मधारयवत्त्वात् 'पुंवत्कर्मधारये'ति पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वे रूपमिति भावः। यद्यपि बहुव्रीहिवत्त्वेऽपि 'स्त्रियाः पुंव'दिति पुंवत्त्वादिदं सिद्धं, तथापि कारिकेत्यादिकोपधादिष्वपि पुंवत्त्वार्थं 'कर्मधारयव'दिति वचनमिति भावः। **पटुपटुरिति**। 'वोतो गुणवचना'दिति ङीषभावे पुंसि च द्विर्वचने रूपम्। **पटुसदृश इति**। 'इत्यर्थ' इति शेषः। फलितमाह—**ईषत्पटुरिति**। इह गुणवचनशब्दस्य गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वमेवेति भ्रमं

शे.]अत्र च 'कानि प्रयोजनानि सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानी'त्युक्तम्। प्रकारशब्दः सादृश्यवाची, व्याख्यानादित्याह—**सादृश्ये द्योत्ये इति**। **पुंवद्भाव इति**। 'पुंवत्कर्मधारये'त्यनेन। गुणवचनश्चेहाकडारसूत्रभाष्यपरिभाषित इति बोद्धव्यम्। **प्रकारः**=सादृश्यप्रतियोगित्वरूपमुपमानत्वम्। उपमानपट्वभिन्न इति बोध इति परे। **आनुपूर्व्ये इति**। वार्त्तिकेषु कर्मधारयवदिति न सम्बध्यते, तदुदाहरणेषु भाष्ये सुब्लोपाऽदर्शनात्। **संभ्रमः**=आदरो भयं च। **क्रियासमभिहारे चेति**। पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारः। लोड्वेदम्। अत एव 'क्रियासमभिहारे लो'डिति सूत्रे 'क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमैकवचनस्य द्वे भवतः' इति पठित्वा तस्य लोड्ज्ञापकत्वमुक्तम्। अष्टमे चास्य लोड्वेवोदाहरणमुपन्यस्तम्। अत एव यङन्ते न द्वित्वम्। यत्तु लोटः समुच्चयादिष्वपि विधानेन केवलस्य तद्द्योतने सामर्थ्याऽभावाल्लोटि द्वित्वम्। यङन्तु तदतिरिक्ताऽर्थाभावाद्यङैव तद्द्योतनसम्भवाद्यङन्ते न द्वित्वमिति, तन्न। अकजादेरनेकत्र द्योत्येऽर्थे विधानेऽपि केवलस्यैव प्रकरणादिना तत्तदर्थद्योतकताया

वाचिनश्चेह गृह्यन्ते। शुक्लशुक्लं रूपं। शुक्लशुक्लः पटः। * आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये। मूलेमूले स्थूलः। * संभ्रमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः। सर्प सर्प बुध्यस्व बुध्यस्व। सर्प सर्प सर्प। बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व। * क्रियासमभिहारे च। लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति। 'नित्यवीप्सयो'रिति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम्, पौनःपुन्येऽपि लोटा सह समुच्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा। * कर्मव्यतिहारे

त.] चिन्त्याख्येयम्। सिद्धस्य गतेश्चिन्तनीयत्वात्। शुक्लशुक्लमिति। केवलगुणवाचिन उदाहरणमिति ध्वनयति— रूपमिति। आनुपूर्व्ये इति। वीप्साऽभावादयमारम्भः। मूलेमूले इति। 'अग्रेअग्रे सूक्ष्म' इत्यप्युदाहर्तव्यम्। एकस्य वस्तुनो वेणुदण्डादेरेकमेव मुख्यं मूलमग्रं च। इतरेषां भागानामापेक्षिकोऽग्रमूलव्यपदेशः। स्थौल्यसौक्ष्म्ये अपि नैकरूपे, किं तर्हि यथामूलमुपचीयते स्थौल्यं, यथा अग्रं सौक्ष्म्यं तथा नेतरे भागा इति वीप्साया असंभवः। 'मूले मूले पथि विटपिना'मित्यत्र तु वीप्सायां द्विर्वचनम्। एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम्। न्यायसिद्ध इति। यावद्भिः शब्दैः संबोध्याऽर्थमवगच्छति तावतां प्रयोक्तव्यत्वादिति भावः। पौनःपुन्य इति। पुनःपुनर्भवितरि वर्तमानात्पुनः-पुनःशब्दाद्भावे प्रत्ययः। लोटा सह समुच्चित्येति। नन्वत्र लोटा सह समुच्चित्य यथा द्विर्वचनं भवति; तथा क्रियासमभिहारे यङि यङा सह समुच्चित्य द्विर्वचनं स्यात्-पापच्यतेपापच्यते बोभूयतेबोभूयते इति। अत्राहुः—लोट् क्रियासमभिहारं व्यभिचरति, समुच्चयेऽपि जायमानत्वात्। ततश्च लोट्द्विर्वचनयोरेव तद्द्योतकत्वं, न त्वेकैकस्येति युक्तं लोडन्तस्य द्विर्वचनम्। यङ् तु क्रियासमभिहारं न व्यभिचरतीति द्विर्वचनं विनैव तस्य द्योतकत्वम्। तेन तदन्तस्य न द्विर्वचनमिति। कर्मव्यतिहार इति। क्रियाविनिमय इत्यर्थः।

बा.] निरस्यति—गुणोपसर्जनेति। शुक्लशुक्लं रूपमिति। शुक्लसदृशमित्यर्थः। ईषच्छुक्लमिति यावत्। एवं शुक्लशुक्लः पट इति बोध्यम्। आनुपूर्व्ये इति। अत्र वार्तिके 'कर्मधारयव'दिति न सम्बध्यते, तदुदाहरणे भाष्ये सुब्लोपाऽदर्शनादित्यभिप्रेत्योदाहरति—मूलेमूले इति। पूर्वपूर्वो मूलभाग उत्तरोत्तरमूलभागापेक्षया स्थूल इति यावत्। संभ्रमेणेति। वार्तिकमिदम्। संभ्रमः=भयादिकृता त्वरा, तेन प्रवृत्तौ गम्यमानायां यथेष्टम्=इच्छानुसारेण अनेकधाशब्दः प्रयोक्तव्य इति वक्तव्यमित्यर्थः। अनेकधेत्युक्तेर्द्वे इति निवर्तते। 'यथेष्ट'मित्युक्तेरसकृत्त्वेऽप्येकस्य प्रयोगः स्यादिति शङ्कां निरस्यति—न्यायसिद्ध इति। यावद्वारं प्रयोगे सति बोद्धा अर्थं प्रत्येति, तावद्वारमेव प्रयोगः। बोधात्मकफलपर्यवसायित्वाच्छब्दप्रयोगस्येत्यर्थः। एतच्च भाष्ये स्पष्टम्। अत्रापि कर्मधारयवत्त्वानतिदेशाच्च सुब्लुक्, भाष्ये तथैवोदाहरणात्। क्रियासमभिहारे चेति। वार्तिकमिदम्। 'द्वे स्त' इति शेषः। पौनःपुन्यं भृशत्वं च क्रियासमभिहारः। लोडन्तविषयमेवेदम्। 'क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमो'रिति सूत्रभाष्ये क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्वे भवत इति वक्तव्यमिति पाठमभिप्रेत्योदाहरति— लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनातीति। 'लूञ् छेदने' अस्मात् 'क्रियासमभिहारे लोट्, लोटो हिस्वौ' इति लोट्। तस्य हीत्यादेशः। श्नाविकरणः। 'लुनीही'त्यस्य अनेन द्विर्वचनम्। 'यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मि'न्नित्यनुप्रयोगः। तस्माल्लडादयः। अतिशयेन पुनर्वा लवनं लुनीहीति द्विरुक्तस्यार्थः। एककर्तृकं लवनमनुप्रयोगस्याऽर्थः। इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयतीत्यादि मूल एव लकारार्थप्रक्रियायां स्फुटीभविष्यति। तथा च अतिशयितमेककर्तृकं लवनमिति फलितोऽर्थः। नित्येति। 'नित्यवीप्सयो'रिति पौनःपुन्ये द्विर्वचने सिद्धेऽपि भृशार्थे द्विर्वचनार्थमिदं वार्तिकमित्यर्थः। नन्वस्य भृशार्थ एव द्विर्वचनफलकत्वे 'भृशे चे'त्येव सिद्धे 'क्रियासमभिहारे' इति व्यर्थमित्यत आह—पौनःपुन्येऽपीति। लुनीहि—लुनीहीत्यत्र पौनःपुन्ये लोटो द्विर्वचनस्य च समुच्चयार्थमिति यावत्। अन्यथा लोटैव पौनःपुन्यस्य द्योतितत्वात्तत्र नित्यवीप्सयोर्द्विर्वचनस्य प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः। एवं च 'धातोरेकाचः' इति पौनःपुन्ये यङन्ते 'पापच्यते' इत्यादौ न द्विर्वचनमित्यन्यत्र विस्तरः। कर्मव्यतिहारे इति। क्रिया-

शे.] दृष्टत्वात्। भृशार्थे यङि ततः पौनःपुन्यविवक्षायान्तु 'नित्यवीप्सयो'रिति द्वित्वं भवत्येव। पापच्यते पापच्यते=भृशं पाकं पुनःपुनः करोतीत्यर्थः। नन्वस्य भृशार्थे द्वित्वफलकत्वे भृशार्थे इत्येव सिद्धे क्रियासमभिहारपदं व्यर्थमत आह—पौनःपुन्येऽपीति। इदमेव ज्ञापकं पौनःपुन्यस्य केनचित् द्योतने सौत्रद्वित्वाऽप्रवृत्तेरिति पौनःपुन्ययङन्ते न सौत्रं द्वित्वमिति भावः। 'भुक्त्वा भुक्त्वा' 'भोजं भोज'मित्यादौ तु 'आभीक्ष्ण्ये द्वे वाच्ये' इति भाष्यपठितवचनान्तरेण द्वित्वं। मूले त्वेतत्कृदन्ते वक्ष्यते। पुनःपुनः क्रियाया विच्छेदेनोत्पत्तिः=आभीक्ष्ण्यम्। तदेव च नित्यत्वम्। 'भुक्त्वा भुक्त्वे'त्यादौ विच्छेदिका क्रिया चोपात्ता व्रजनादिरूपैव गृह्यते, अनुपस्थितकल्पने मानाऽभावात्। एवञ्च क्त्वाद्यन्तद्वित्वेनैव व्रजनाद्याभीक्ष्ण्यस्य द्योतितत्वात्क्त्वाद्यन्तसमभिव्याहारे तिङन्तस्य द्वित्वम्। जीवत्येवायमित्यर्थे जीवति जीवतीत्यादौ कमलानि कमलानीतिवदेकं जीवतिपदं दीर्घाऽविच्छिन्नजीव-

सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये। समासवच्च बहुलम्। बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत्। इतरशब्दस्य तु नित्यम्। ❀ **असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः**। अन्योन्यं विप्रा नमन्ति। अन्योन्यौ। अन्योन्यान्। अन्योन्येन कृतम्। अन्योन्यस्मै दत्तमित्यादि। 'अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्त' इति माघः। एवं परस्परम्। अत्र कस्कादित्वाद्विसर्जनीयस्य सः। इतरेतरम्। इतरेतरेणेत्यादि। ❀ **स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः**। अन्योन्याम्, अन्योन्यम्, परस्पराम्, परस्परम्, इतरेतराम्

त.] **द्वे इति**। नित्यमेवेदं द्वित्वम्, बाहुलकं तु समासवद्भावस्यैव। **सुपः सुर्वक्तव्य इति**। अत्र कैश्चिदुक्तं-द्वितीयादीनामेवेदं स्वादेशविधानम्। अतएवोत्तरदलेऽपि द्वितीयादय एव न तु प्रथमा, तत्राप्येकवचनमेव, न तु वचनान्तरमिति। तदपाणिनीयम्। भाष्यादावनुक्तत्वात्। तदेतद्ध्वनयन् वचनान्तरमुदाहरति—**अन्योन्यावन्योन्यानिति। माघ इति**। स च भाष्यानुगुण एवेति भावः। एतेनाऽर्वाचीनमतं कवयोऽपि नाद्रियन्त इत्युक्तं भवति। भारविश्चाह—'क्षितिनभःसुरलोकनिवासिभिः कृतनिकेतमदृष्टपरस्परै'रिति। अत्राऽदृष्टः परस्परो यैरिति विग्रहः। यदि तु द्वितीयादीनामेव स्वादेशविधानं न तु प्रथमायाः, तर्ह्ययं प्रयोगो न सिध्येदिति दिक्। **अन्योन्यमिति**।

बा.] विनिमयः=कर्मव्यतिहारः, तस्मिन्गम्ये सर्वनाम्नो द्वे स्तः। ते च द्विरुक्ते पदे बहुलं समासवदित्यर्थः। अत्र 'बहुल'मिति समासवदित्यत्रैवान्वेति। द्विर्वचनं तु नित्यमेव। **अन्यपरयोरिति**। अन्यशब्दपरशब्दयोरेव बहुलं समासवत्त्वम्, इतरशब्दस्य तु नित्यमेवेत्यर्थः। अत एव अन्यशब्दस्य समासवत्त्वरहितमेव, इतरशब्दस्य तत्सहितमेवोदाहरणं भाष्ये दृश्यते। तथा 'परस्परोपपदाच्चे'ति वार्तिकप्रयोगात्परशब्दस्यापि समासवत्त्वाऽभावो गम्यत इति भावः। एवंच क्रियासमभिहारे अन्यशब्दस्य परशब्दस्य च नित्यं द्विर्वचनम्। द्विरुक्तयोस्तु समासवत्त्वं बहुलम्। इतरशब्दस्य तु तदुभयमपि नित्यम्। एतत्त्रयव्यतिरिक्तसर्वनामशब्दस्य तु नेदं द्वित्वं, बहुलग्रहणादिति स्थितिः। **असमासवद्भावे इति**। इदमन्यपरशब्दयोरेव, इतरशब्दस्य समासवत्त्वस्यैवोक्तत्वात्। **सुपः सुरिति**। 'सु'बिति प्रत्याहारः। सप्तानामपि विभक्तीनां पूर्वपदस्थानां प्रथमैकवचनं सु इत्यादेशो वाच्य इत्यर्थः। इदं द्वित्वादिविधानं प्रथमैकवचनमात्रविषयमिति केचित्। तदेतद्भाष्यविरुद्धं, भाष्ये द्वितीयादिविभक्तेरुदाहृतत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितीयादिविभक्तीरुदाहरति—**अन्योन्यं विप्रा नमन्तीत्यादि**। इह अन्यम् अन्यौ इत्यादीनां द्वित्वे पूर्ववत्सुपः सुः। प्रथमैकवचनस्यैवेदं द्वित्वादीत्येतन्न कविसंमतमित्याह—**अन्योन्येषामित्यादि, माघ इत्यन्तम्**। 'परस्पर'मित्यत्र विसर्गस्य सत्त्वापवादमुपध्मानीयमाशङ्क्य आह—**कस्कादित्वादित्यादि**। **इतरेतरमिति**। इतरः इतरावित्यादीनां द्वित्वे समासवत्त्वात्, सुपोर्लुकि समुदायात्पुनः सुबुत्पत्तिरिति भावः। **स्त्रीनपुंसकयोरिति**। स्त्रीनपुंसकयोर्विंयमानानामन्यपरेतरपदानां कर्मव्यतिहारे द्वित्वे उत्तरपदस्थविभक्तेरामित्यादेशो बहुलं वक्तव्य इत्यर्थः। **अन्योन्यामित्यादि**। अन्योन्याम्, अन्योन्यं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः, परस्परां परस्परं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः। इतरेतराम्, इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयत इत्यन्वयः। तत्र 'अन्या'मित्यस्य द्वित्वे 'दलद्वये टाबभाव' इति वक्ष्यमाणतया पुंवत्त्वाट्टापो निवृत्तौ समासवत्त्वाऽभावात्सुपोरलुकि पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे रुत्वे 'अतो रोरप्लुता'दित्युत्वे आद्गुणे उत्तरपदस्थविभक्तेरनेन आम्भावे अन्योन्यामिति रूपम्। आम्भावविरहे तु पुंवत्त्वाट्टापो निवृत्तौ पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे पुंलिङ्गवदेव अन्योन्यमिति रूपम्। इयं ब्राह्मणी अन्यां ब्राह्मणीं भोजयति, अन्या त्विमामित्येवं विनिमयेन ब्राह्मण्यौ भोजयत इत्यर्थः। इदं कुलं कर्तृ अन्यत्कुलं भोजयति, अन्यत्कुलं कर्तृ इदं कुलमित्येवं विनिमयेन कुले भोजयत इत्यर्थः। अत्राऽन्यच्छब्दस्य नपुंसकलिङ्गस्य द्वित्वे पूर्वपदस्थायाः विभक्तेः सुभावे उत्तरपदस्थविभक्तेराम्भावे अन्योन्यामिति रूपम्। आम्भावविरहे तु 'क्लीबे चाद्ड्विरहः स्वमो'रिति वक्ष्यमाणतया पुंवत्त्वादद्डादेशाऽभावे अन्योन्यमिति पुंवदेव रूपमिति बोध्यम्। एवं स्त्रीत्वे परा-

---

शे.] नलक्षकमिति तत्र न शास्त्रीयं द्वित्वम्। कर्मव्यतिहारश्च क्रियाविनिमयः। नित्यमेवेदं द्वित्वम्। बाहुलकन्तु समासवद्भावस्यैव। तदाह—**बहुलग्रहणादिति**। अत एवाऽन्यशब्दस्य समासवद्भावरहितमेव, इतरशब्दस्य तत्सहितमेवोदाहरणं भाष्ये। परस्परशब्दे 'परस्पराच्चे'ति वार्तिकप्रयोगात्समासवद्भावाऽभावः। [तत्त्वातिदेशस्य तु न कल्पकमिति भावः]। अन्यपरेतरव्यतिरिक्तेषु तु नास्य प्रवृत्तिः, बाहुलकादेव। अन्येषां कर्मव्यतिहाराऽबोधकत्वाच्च। अन्योन्यादौ कर्मव्यतिहारः स्फुट एव। [**अन्योन्याविति**। प्रथमाद्विवचनम्]। **अन्योन्यस्मै इति**। 'अन्यस्मै' इत्यस्य द्वित्वे पूर्वपदस्थसुपः सौ रूपसिद्धिः। **इतरेतरेषामित्यादौ** तु 'एकैकस्मै' इत्यत्रोक्तरीत्या सर्वनामत्वम्। वार्तिकेषु कर्मधारयवत्पदाऽसम्बन्धबोधनाय 'समासव'दित्युक्तिः। सुब्लुग्विधिनैव सिद्धे समास इत्युक्तिराम्रेडितानुदात्तत्वा[illegible]र्था। **कस्कादित्वादिति**। 'कुप्वोः ᳲक ᳲपौ च' इति बाधित्वेति भावः।

इतरेतरं वा, इमे ब्राह्मण्यौ, कुले वा भोजयतः। अत्र केचित्—आमादेशो द्वितीयाया एव, भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात्। तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः। अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामामादेशमाहुः।

दलद्वये टाबभावः क्लीबे चादड्विरहः स्वमोः। समासे सोरलुक्चेति सिद्धं बाहुलकाश्रयम्॥

तथाहि—अन्योन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि टाप् प्राप्तः। न च 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवद्भावः, अन्यपरयोरसमासवद्भावात्। नच द्विर्वचनमेव वृत्तिः, 'यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सा सा' इत्यादावतिप्रसङ्गात्। अन्योन्यमितरेतरमित्यत्र च 'अड्डुतरादिभ्यः' इत्यद्ड् प्राप्तः। 'अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्' 'अन्योन्याश्रयः' 'परस्पराक्षिसादृश्यम्' 'अदृष्टपरस्परै'रित्यादौ सोर्लुक्च प्राप्तः। सर्वं बाहुलकबलेन

त.]न चाऽत्र आमभावेऽपि टाप् स्यादिति शङ्क्यम्। 'बहुलग्रहणाट्टाबभावः' इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्। स्त्रीनपुंसकयोस्तृतीयादिषु पुंवदिति प्राचो ग्रन्थं परिष्कुर्वन्नाह—**अत्र केचिदिति**। वस्तुस्थितिमाह—**अन्ये त्विति। अतिप्रसङ्गादिति**। तथा च एकशेषप्रतिबन्धाद्द्विर्वचनस्यापि वृत्तित्वमाश्रित्य तद्बलेन पुंवद्भावो न शङ्क्यो, लक्ष्यविरोधात्। 'कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवे'दिति 'अकथित'सूत्रस्थ-'यांया'मिति भाष्यप्रयोगविरोधाच्चेति भावः। नव्यास्तु—'यांयां प्रियः प्रैक्षते'त्यादिमाघप्रयोगे 'सासा' इति द्विर्वचनमयुक्तम्, द्विरुक्तार्थस्यैन्यनेनैव परामर्ष्टुं शक्यत्वात्। अतएव भाष्ये 'यांयां मन्येत सा भवे'दित्येवोक्तमित्याहुः। **सोर्लुक् च प्राप्त**

बा.]मिति पदस्य द्वित्वे दलद्वयेऽपि पुंवत्त्वाट्टापो निवृत्तौ पूर्वोत्तरपदस्थविभक्त्योः क्रमेण सुभावे आम्भावे च परस्परामिति रूपम्। आम्भावविरहे तु द्वित्वे पुंवत्त्वाट्टापो निवृत्तौ पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे परस्परमिति रूपम्। नपुंसकत्वे तु परमित्यस्य द्वित्वे पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे उत्तरपदस्थविभक्तेराम्भावे परस्परामिति रूपम्। आमभावे तु द्वित्वे पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे परस्परमिति रूपम्। इतरामित्यस्य द्वित्वे पुंवत्त्वाट्टापो निवृत्तौ उत्तरपदस्थविभक्तेराम्भावे समासवत्त्वात्पूर्वपदस्थविभक्तेर्लुकि इतरेतरामिति रूपम्। आम्भावविरहे तु इतरेतरमिति रूपम्। नपुंसकस्य तु इतरच्छब्दस्य द्वित्वे पुंवत्त्वाददड्डादेशविरहे पूर्वपदस्थविभक्तेर्लुकि उत्तरपदस्थविभक्तेराम्भावतदभावाभ्यां रूपद्वयम्। अत्र भाष्यादौ द्वितीयाविभक्त्यन्तस्योदाहरणादितरविभक्तिषु आम्भावो न भवतीति प्राचीनमतमाह—**अत्र केचिदिति। तेनेति**। द्वितीयेतरविभक्तिषु आम्भावविरहेणेत्यर्थः। **पुंवदेवेति**। आम्भावविरहे सति बहुलग्रहणात्पुंवत्त्वे टाबभावे प्रथमतृतीयादिविभक्तिषु पुंवदेव रूपम्। नपुंसकत्वे प्रथमतृतीयादिविभक्तिषु आम्भावविरहात्प्रथमैकवचस्य इदं पुंवदेव रूपमित्यर्थः। सिद्धान्तमाह—**अन्ये त्विति। दिङ्मात्रत्वादिति**। दिक्प्रदर्शनमात्रत्वादित्यर्थः। उपलक्षणत्वादिति यावत्। अथाऽत्र बहुलग्रहणानुवृत्तेः प्रयोजनकथनपरप्राचीनश्लोकमाह—**दलद्वये इति**। स्त्रीलिङ्गेष्वन्यपरेतरशब्देषु कर्मव्यतिहारे द्वित्वे सति पूर्वोत्तरखण्डयोः पुंवत्त्वाट्टाब्निवृत्तिरित्यर्थः। यद्यपि 'इतरेतर'मित्यत्र समासवत्त्वात्सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवत्त्वादेव पूर्वखण्डे टाबभावः सिद्धस्तथाप्युत्तरखण्डे टाबभावार्थं बाहुलकाश्रयणमिति भावः। **क्लीबे इति**। 'अन्योन्य'मित्यादावदड्डादेशविरह इत्यर्थः। **समासे सोरिति**। कृतद्वित्वस्य अन्येन समासे पूर्वखण्डस्थस्येत्यर्थः। **तथाहीति**। यथेदं स्पष्टं भवति, तथा उदाहृत्य प्रदर्श्यत इत्यर्थः। ननु पूर्वदले 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वेनैव टाब्निवृत्तेः सिद्धत्वात्तद्विषये बहुलग्रहणं नादर्तव्यमित्याशङ्क्य निराकरोति—**न चेति**। 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वस्याऽत्र न प्रसक्तिरित्यर्थः। कुत इत्यत आह—**अन्यपरयोरिति**। 'समासवच्च बहुल'मिति समासवत्त्वमितरशब्दमात्रविषयं, न त्वन्यपरशब्दविषयमिति प्रागुक्तमित्यर्थः। ननु मास्तु समासवत्त्वं, तथापि 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वं दुर्वारम्, द्विर्वचनस्य वृत्तित्वादित्याशङ्क्य निराकरोति—**नच द्विर्वचनमेव वृत्तिरिति**। 'कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः' इति परिगणनादिति भावः। द्विर्वचनस्य वृत्त्यन्तर्भावे बाधकमाह—**यां या मिति**। द्विर्वचनस्य

शे.]सिद्धान्तिमतमाह—**अन्ये त्विति**। तदुक्तं वृद्धैः-'न चोदाहरणमादरणीय'मिति। तदतिरिक्तोदाहरणाऽभाव इत्येवंपरतया नादरणीयमित्यर्थः। **दलद्वये इति**। समासवद्भावे, तदभावे चेत्यर्थः। इतरेतरमित्यादौ पूर्वखण्डस्य 'सर्वनाम्नः' इति पुंवत्त्वेन यद्यपि सिद्धन्तथाप्युत्तरखण्डे टाबभावार्थं बाहुलकमावश्यकम्। **क्लीबे चेति**। अन्योन्यमित्यत्र पूर्वपदे प्रासादड्विरह इत्यर्थः। उत्तरखण्डे तु अस्मद्वक्ष्यमाणाऽन्यमतरीत्यापि तदभावः। **समासे सोरिति**। कृतद्वित्वस्याऽन्येन समासे पूर्वखण्डस्थस्येत्यर्थः। इदमुपलक्षणं परस्परमित्यत्र पूर्वपदे नपुंसके सोरमभावस्य, परस्परस्मा इत्यादौ व्यवस्थाऽभावेऽपि सर्वनामत्वस्य च। **इतरेतरमित्यत्र चेति**। डतरादिसूत्रे 'सर्वादीनी'ति सूत्रस्थभाष्यरीत्या विहितविशेषणाद्दुण्णेत्यन्ये। **सोर्लुक्चेति**। स्वादेशविधानं

समाधेयम् । प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणं, 'स्त्रिया'मिति सूत्रे 'अन्योन्यसंश्रयं त्वेत'दिति भाष्यं चात्र प्रमाणमिति । **अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम्** ।८।१।१३। प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति । सुखेन वा । द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुब्लुकि पुनस्तदेव वचनम् । अतिप्रियमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः । **यथास्वे यथायथम्** ।८।१।१४। यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः । योऽयमात्मा यच्चात्मीयं तद्यथास्वम् । तस्मिन्यथाशब्दस्य द्वे, क्लीबत्वं च निपात्यते । यथायथं ज्ञाता । यथास्वभावमित्यर्थः । यथात्मीयमिति वा । **द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु** ।८।१।१५। द्विशब्दस्य द्विर्वचनं, पूर्वपदस्याऽम्भावोऽत्वञ्चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते एष्वर्थेषु । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य

त.] **इति** । सुपः स्वादेशविधानस्याऽन्योन्यं परस्परमित्यत्र केवले चरितार्थत्वादिति भावः । **योऽयमात्मेत्यादि** । आत्मात्मीययोरपि स्वशब्दवाच्यत्वात् । **यथायथमिति** । 'न लोके'त्यनेन कृयोगषष्ठीनिषेधः, ज्ञातेत्यस्य तृन्नन्तत्वात् । 'यो य आत्मा' इत्यर्थे विद्यमानयथायथशब्दस्यार्थमाह—**यथास्वभावमिति** । 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च'त्यमरः । **पूर्वपदस्येति** । द्विऔ द्विऔ इति स्थिते कर्मधारयवद्भावात्सुब्लुकि कृते पूर्वपदावयवस्यैकारस्येत्यर्थः । **अत्वमुत्तरपदस्येति** । उत्तरपदावयवस्यैकारस्येत्यर्थः । **नपुंसकत्वं चेति** ।

बा.]वृत्त्यन्तर्भावे 'यांयां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सासा ह्रिया नम्रमुखी बभूवे'त्यत्र श्लोके यांयामित्यत्र सासेत्यत्र च 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वं स्यादित्यर्थः । 'क्लीबे चादुड्विरहः' इत्यस्योदाहरति-**अन्योऽन्यमिति** । ननु 'समासे सोरलुक् चे'ति कथम्, अन्यपरशब्दयोः समासवत्त्वाऽभावादित्याशङ्क्य कृतद्वित्वस्यान्येन समासे पूर्वखण्डस्थस्य सोरलुगिति तदर्थमभिप्रेत्य तथैवोदाहरति—**अन्योन्यसंसक्तमिति** । अन्योऽन्येन संसक्तमिति तृतीयासमासः । अहश्च त्रियामा चेति समाहारद्वन्द्वः । अहश्च रात्रिश्च अन्योन्येन संयुक्तमित्यर्थः । **अन्योन्याश्रय इति** । अन्योऽन्यस्य आश्रय इति षष्ठीसमासः । **परस्पराक्षिसादृश्यमिति** । अक्ष्णा सादृश्यमक्षिसादृश्यम् । परस्परस्याऽक्षिसादृश्यमिति विग्रहः । **अपरस्परैरिति** । न परस्परे अपरस्परे, तैरिति विग्रहे एषु कृतद्वित्वेषु समासावयवेषु पूर्वखण्डस्थस्य सुबादेशस्य सोर्लुक् प्राप्त इत्यर्थः । सुभावविधानं तु अन्योन्यमित्यादावसमासे चरितार्थमिति भावः । ननु बहुलग्रहणादेतत्समाधेयमित्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह—**प्रकृतवार्तिकेति** । 'स्त्रीनपुंसकयो'रिति प्रकृतवार्तिके 'अन्योन्यमिमे ब्राह्मण्या'विति, 'इतरेतरमिमे कुले' इति चोदाहरणात् 'दलद्वये टाबभावः क्लीबे चादुड्विरहः स्वमो'रिति विज्ञायते । 'स्त्रिया'मिति सूत्रे 'अन्योन्यसंश्रयं त्वेत'दिति भाष्यप्रयोगात्समासे सोरलुगिति विज्ञायत इत्यर्थः । **अकृच्छ्रे** । कृच्छ्रं-कष्टम् । अकृच्छ्रम्-अनायासः । तस्मिन्वर्तमानयोः प्रियसुख इत्यनयोर्द्वे वा स्तः । **कर्मधारयवद्भावादिति** । 'कर्मधारयवदुत्तरेषु' इत्यधिकारादिति भावः । 'समासवच्च बहुल'मित्यतः समासवदित्यनुवृत्तिस्तु न शङ्क्या, तस्य वार्तिकस्थत्वात्, एवं च 'प्रियेणे'त्यस्य 'सुखेने'त्यस्य च द्वित्वे सति कर्मधारयवत्त्वात्सुपोस्तृतीयैकवचनयोर्लुकि पुनः समुदायात्तृतीयैकवचनमिति फलितम् । **यथास्वे यथायथम्** । **वीप्सायामिति** । कार्त्स्न्येन संबन्धो वीप्सेत्युक्तम् । स्वशब्दार्थगतकार्त्स्न्ये द्योत्ये यथाशब्दस्य स्वशब्देनाऽव्ययीभावं इत्यर्थः । कृत्स्नश्चासौ स्वश्चेत्यस्वपदविग्रहः, नित्यसमासत्वात् । स्वशब्दस्तु आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची । इह तु आत्मात्मीयवाच्येव गृह्यते, न तु ज्ञातिधनवाची, व्याख्यानादित्यभिप्रेत्य विग्रहवाक्यस्य फलितमर्थमाह—**द्वे इति** । 'स्व' इति शेषः । निपातनादिति भावः । न च 'नित्यवीप्सयो'रित्येव वीप्सया द्वित्वमिह सिद्धमिति शङ्क्यम्, द्वित्वविषयस्य शब्दस्य लक्षणया कार्त्स्न्यविशिष्टे वृत्तावेव वीप्सायां द्विर्वचनविधानात् । अन्यथा 'सर्वो घटः' इत्यादौ सर्वशब्दस्यापि द्वित्वापत्तेरिति भावः । **क्लीबत्वमिति** । 'यथा-यथा इति समुदायस्ये'ति शेषः । अन्यथा अव्ययत्वादलिङ्गत्वं स्यादिति भावः । एवं च कृतद्वित्वस्य नपुंसकह्रस्वत्वं च फलितम् । **यथायथं**

शे.]त्वन्योन्यमित्यादावसमासे चरितार्थमिति भावः । **प्रकृतवार्तिकेति** । 'स्त्रीनपुंसकयो'रिति वार्तिके । 'अन्योन्यमिमे ब्राह्मण्यौ' 'इतरेतरमिमे कुले' इत्यादि तत्रोदाहृतम् । **स्त्रियामितीति** । 'अन्योन्यसहाया' इति 'सर्वस्य द्वे' इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगोऽपि बोध्यः । 'अन्योन्यप्रादुर्भावा'दिति 'अपादाने' इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगे कर्मव्यतिहाराऽभावः स्पष्ट एव । **अकृच्छ्रे इति** । तत्र वर्तमानयोस्तदर्थकयोरित्यर्थः । **पुनस्तदेवेति** । अनुवादकविभक्तेर्न्याय्यत्वादिति भावः । यस्य दाने क्लेशसंभावना तत्रैव तदभावप्रतिपादनं सफलमित्याशयेनाह—**अतिप्रियमिति** । **यच्चेति** । स्वशब्दस्योभयार्थकत्वात् । ज्ञातिधनवाची तु न गृह्यते, अनभिधानात् । **द्वे इति** । वीप्सायां यथाशब्दस्य वृत्तौ द्वित्वाऽप्राप्त्या तदपि निपात्यते इति भावः । **क्लीबत्वञ्चेति** । तेन ह्रस्वसिद्धिः । येन कृतद्वित्वस्याऽव्ययत्वाऽभावसङ्ग्रहः । **ज्ञातेत्यस्य** तृन्नन्तत्वात् षष्ठी न । तृचि 'यथायथस्य ज्ञाते'त्येव । **यथास्वभावमिति** । यथास्व-

वाच्यम् । इतरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयते । रहस्यमित्यर्थः । मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति,पौत्रेण,प्रपौत्रेणापीति मर्यादार्थः । व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः । द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिताः । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति । द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ ।

त.] चकारादेकवद्भाव इत्यपि बोध्यम् । तेन 'अतोऽ'मित्यमादेशे द्वन्द्वमिति सिध्यति । **रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यमिति** । द्वाभ्यां निर्वृत्ते रहस्ये योगरूढिरेवेत्यर्थः । **द्वन्द्वं मन्त्रयते इति** । द्वौ द्वौ भूत्वा मन्त्रयेते इत्यर्थः । एवं हि तद्रहस्यं भवति । **आचतुरमिति** । 'आङ्मर्यादाभिविध्यो'रित्यव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इति टच् । चतुःशब्दोऽत्र चतुर्णां पूरणे द्रष्टव्यः । आ चतुर्थादित्यर्थः । **द्वन्द्वं यज्ञपात्राणीति** । 'स्फ्यश्च कपालानि चे'त्यादीनि पात्राणि द्वन्द्वं प्रयुनक्ति । आसादयतीत्यर्थः । **अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थ इति** । अत्र 'द्वन्द्व'मित्यत्र स्वार्थे द्विर्वचनम् । एकवद्भावादिकं तु पूर्ववत् । **अन्यत्रापीति** । 'द्वन्द्वं युद्धं प्रवर्तते' । इह

बा.] **ज्ञातेति** । अत्र 'ज्ञाते'ति तृन्नन्तम् । तद्योगे 'न लोके'ति षष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया । तृजन्तत्वे तु 'यथायथस्य ज्ञाने'त्येव । **द्वन्द्वं रहस्य । पूर्वपदस्येति** । द्वौ द्वाविति द्वित्वे कर्मधारयत्वात्सुब्लुकि समुदायात्पुनः सुपि पूर्वपदावयवस्य इकारस्य 'अ'मिति मकारान्तादेश इत्यर्थः । **अत्वमिति** । उत्तरपदस्य अकारोऽन्तादेश इत्यर्थः । न च त्यदाद्यत्वमुत्तरपदान्तस्य सिद्धमिति वाच्यं, संज्ञात्वात्तदप्राप्तेरित्याहुः । **नपुंसकत्वं चेति** । चकारोऽनुक्तसमुच्चये । कृतद्वित्वस्य नपुंसकत्वं द्विवचनाऽभावश्चेत्यर्थः । **आचतुरं हीति** । आङभिविधौ । 'आङ्मर्यादे'त्यव्ययीभावः । शरत्प्रभृतित्वाट्टच् । चतुर्थान्तमिति फलितोऽर्थः । पशवः स्वप्रभृति चतुर्थपर्यन्तं द्वन्द्वं मिथुनीयन्तीत्यन्वयः । मिथुनशब्देन मैथुनं विवक्षितम् । मिथुनस्य कर्म मैथुनम् । तदिच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः' इति क्यच् । फलितमर्थमाह—**मिथुनं गच्छतीति** । मिथुनत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । **मिथुनायन्ते** इति क्यङ्पाठस्तु प्रामादिकः । **मर्यादीकृत्येति** । स्वप्रभृति चतुरोऽभिव्याप्येत्यर्थः । अत्यन्तसहचरितत्वेन लोकविज्ञानमभिव्यक्तिरिति भाष्याल्लभ्यते । तदाह-**साहचर्येणेत्यर्थ इति** । अत्र 'द्वन्द्वं न्यञ्ची'त्यत्र वीप्सायां द्वित्वम्, अन्यत्र स्वार्थे इति बोध्यम् । **अन्यत्रापीति** । 'द्वन्द्वानि सहते' इत्यादावित्यर्थः । शीतमुष्णं च एकं द्वन्द्वम् । सुखं दुःखं चापरम् । क्षुत्तृष्णा चान्यत् ।

शे.] रूपमित्यर्थः । 'ज्ञाताः सर्वे पदार्था यथायथं'=यथास्वभावं सर्वे पदार्था ज्ञाता इत्यर्थ इति **वृत्तिसम्मतम्** । **पूर्वपदस्याऽम्भाव इति** । द्वौ द्वाविति कर्मधारयवद्भावात्सुब्लुकि पूर्वपदावयवस्यैकारस्याऽमादेश इत्यर्थः । **अत्वमिति** । सञ्ज्ञात्वादप्राप्तिः । **नपुंसकत्वं चेति** । चेन कृतद्वित्वान्नियतद्विवचनोत्पत्त्यभावस्य सङ्ग्रहः । कर्मधारयवद्भावादन्तोदात्तत्वम् । **वाच्यमिति** । इदं वृत्तौ स्पष्टम् । अभिव्यक्तिरप्येवमित्यन्ये । **आचतुरमिति** । आङभिविधौ । 'आङ्मर्यादे'त्यव्ययीभावः, शरत्प्रभृतित्वाट्टच् । चतुर्थान्तमिति फलितोऽर्थः । **मिथुनीयन्तीत्यनेनान्वयः** । मिथुनशब्देन तत्कर्म मैथुनं, तदिच्छन्तीत्यर्थे क्यच् । **मिथुनं गच्छतीति** । मिथुनत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । फलितार्थकथनमिदम् । '**मिथुनायन्ते**' इति क्यङन्तोऽपपाठः । उपमाना[र्था]ऽभावाद् । द्वन्द्वपदद्योत्या मर्यादा तु 'एतावदेव पशूनामायु'रित्येवंरूपा । स्वसाहित्येन च चतुरोऽभिव्याप्येत्यर्थः । **प्रपौत्रेणापीति** । चतुरोऽभिव्याप्येत्यर्थ इति वृत्तिस्वरसः । अत्यन्तसहचरितत्वेन लोकविज्ञानमत्राऽभिव्यक्तिः । 'अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाने द्वन्द्वमित्युपसंख्यान'मिति वार्तिकात् । तदाह—**साहचर्येणेति** । तेनेह न–द्वौ युधिष्ठिरार्जुनौ । 'द्वन्द्वं न्यञ्ची'त्यत्र वीप्सायान्द्वित्वम् । अन्यत्र स्वार्थे । **अन्यत्रापीति** । 'द्वन्द्वं युद्धान्यवर्तन्ते'ति यथा । अत्र द्वयोर्द्वयोरित्यर्थाद्वीप्सायान्द्वित्वम् । यथा च शीतोष्णसुखदुःखक्षुत्तृषां द्वन्द्वानि सहते इत्यत्र स्वार्थे द्वित्वमेकशेषाद्बहुवचनं, यथा 'चार्थे द्वन्द्वः' इति स्वार्थे द्वित्वं । पुंस्त्वं लोकात् । अयं योगविभागो भाष्ये न दृश्यते । 'द्वन्द्वं युद्धानी'त्यत्र मर्यादावचनेन सिद्धम् । एषा हि युद्धमर्यादा । शीतोष्णादिष्वभिव्यक्त्या सहचरितत्वं शब्दप्रयोगे बोद्धव्यम् । चार्थे द्वन्द्व इति तु सञ्ज्ञाशब्दोऽव्युत्पन्नः, अवयवार्थाऽभानादिति तदाशयः । विस्तरस्तु बृहच्छब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्यः ।

अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि द्वन्द्व[म्] इष्यते । इति द्विरुक्तप्रक्रिया ।

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वार्द्धं सुबन्तम् ।

त.] वीप्सायां द्विर्वचनम् । द्वयोर्द्वयोर्युद्धमित्यर्थः । 'द्वन्द्वानि सहते' । 'शीतमुष्णमेकं द्वन्द्वं, सुखदुःखे चापरं, क्षुत्तृष्णे चापरम्' । इह स्वार्थे द्विर्वचनमेकवद्भावादि पूर्ववत् । बहुत्वं त्वेकशेषवशात् ।

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या विहिता तत्त्वबोधिनी ।
समाप्तं तत्र पूर्वार्धं तेन तुष्यतु शङ्करः ॥ १ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यवामनेन्द्रस्वामिचरणारविन्दसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतौ सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिन्याख्यायां पूर्वार्द्धम् ।

बा.] इह स्वार्थे द्वन्द्वः । अम्भावादि पूर्ववत् । 'चार्थे द्वन्द्वः' इति निपातनादन्यत्रापीति सिद्धम् । इति द्विरुक्तप्रकरणम् ।

इति श्रीमत्सन्ततसन्तन्यमानश्येनकूर्मषोडशाररथचक्राकारादिबहुगुणविराजमानप्रौढापरिमितमहाध्वरस्य 'श्रीशाहजी तुकोजी भोसल' चोलमहीमिहेन्द्रामात्यधुरन्धरस्य श्रीमत आनन्दरायविद्वत्सार्वभौमस्याध्वर्युणा, पद्मपुरुषीपोष्येण, बाल्य एव तदयानिर्वर्तिततताऽपरिमिताग्निविजृम्भितवाजपेयसर्वपृष्ठाप्तोर्यामप्रमुखमखसन्तर्पितशतमखप्रमुखबर्हिर्मुखेन, पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणाग्रजन्मविश्वेश्वरवाजपेययाजितो लब्धविद्यावैशद्येन, अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तिनिर्माणप्रकटितसर्वतन्त्रस्वातन्त्र्येण, बौधायनापस्तम्बसत्याषाढभारद्वाजकात्यायनाश्वलायनद्राह्यायणादिकल्पसूत्रतद्भाष्यपारीणमहादेववाजपेययाजिसुतेन, अन्नपूर्णाम्बागर्भजातेन, वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां पूर्वार्धम् ।

शे.] शब्देन्दुशेखरे स्वल्पे पूर्वमर्द्धमपूपुरम् । प्रीयतां तेन भगवान् शिवया सहितः शिवः ॥ १ ॥
भूषितः फणिभाष्योक्त्या लघुः शब्देन्दुशेखरः । सतां हृत्कमलेष्वास्तां यावत्फणिफणे धरा ॥ २ ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते लघुशब्देन्दुशेखरे पूर्वार्द्धम् ।

भारतीय विद्या प्रकाशन

• 1, यू.बी. जवाहर नगर, बैंग्लो रोड़, दिल्ली–110007
• पो. बा. 1108, कचौड़ी गली, वाराणसी–221001